

S/O
294.5425-
P985-132.
v. 1

Stone SCC's

प्रमाणित स्वयं रजिस्टरी कारक स्थापित रचना

श्रीमद्भागवतस्य

श्री १०८ श्रीराधात्मजस्य प्रति ।

प्रथमखण्डः

महर्षिप्रवरश्रीकृष्णदेवप्रभनप्रणीतम्

श्रीमद्भागवतम् ।

श्रीश्रीगङ्गाधरस्वामिकृतभावाभर्तृपिका, श्रीमज्जीवसाध्वामिकृतवैष्णवतोषिणी, श्रीमर्द्धिगङ्गादेव-
 सिद्धान्तप्रतिष्ठापनासारसंग्रहश्रीसुदृष्टमनिकृतश्रीपञ्चमसमाख्याटीका, तदनुगामिश्रीमज्जीवसाध्व-
 चाय्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका, श्रीमन्मध्वमिश्रकृतसुखधर श्रीमर्द्धिगङ्गादेवजन्मशतकपदान्ता-
 वली, श्रीगौडीयवैष्णवाचार्यप्रवरश्रीमज्जीवगोसायामिकृतकमलसन्ध्याख्यटीका, श्रीमज्जीव-
 गोसायामिकृतबृहत्कमलसन्ध्याख्यटीका, श्रीमर्द्धिगङ्गादेवस्वामिमिश्रकृतनिर्वाहकाचार्यप्रवरश्री-
 महर्षिभाचार्यकृतसुतोषिणी, तदनुगामि श्रीमर्द्धिगङ्गादेवचक्रवर्तिकृतसारासंग्रहटीका,
 श्रीनिम्बार्कसम्प्रदाय-श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धार्थप्रदीपाख्यटीका इति, मुद्रादिद्वयोपयाभि-
 भाषानुवादेन च समस्तकृतम् ।

सदिवम्

परमहंसपरिप्राजकाचार्यकृष्णपुत्रश्रीमत्स्वामिकृतशास्त्रसंस्करणस्यसर्वप्रवर्गिण्येवम्

श्रीनित्यसरूपब्रह्मचारिणा

सम्पादितम् ।

वैदिकशास्त्रज्ञं ब्राह्मणं भूयति श्रीराधाविनोदप्रेम सेवा संस्थायाः राजपिराय-

श्रीकनमालराय देहादुरस्य

सम्पूर्णसाहाय्यम्

प्रकाशितम् ।

तस्य

श्रीविन्दावन श्रीरघुनाथदिरस्य पते भगवताचार्य द्वारा
 काश्मीरप्रकाशनेन 'कलकत्ता' पत्र-श्रीविन्दावनद्वारा च संशोधितम्

श्रीविन्दावनधामनि

संकीर्ण "श्रीदेवकीनन्दन" पत्राकरे

मुद्रापितम् ।

सन् १९१९

94 cm

श्रीमद्भागवतम् ।

दशमस्कन्धः ।

उत्तरार्द्धम् ।

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अस्तिः (१)प्राप्तिश्च कंसस्य महिष्यो भरतर्षभ ! ।
मृते भर्तारि दुःखार्ते ईयतुः स्म पितुर्गृहान् ॥ १ ॥
पित्रे मगधराजाय जससन्धाय दुःखिते ।
वेदयाञ्चक्रतुः सर्वमात्मवैधव्यकारणम् ॥ २ ॥
स तदप्रियमाकर्ण्य शोकामर्षयुतो नृप ! ।
अयादवीं महीं कर्तुं चक्रे परममुद्यतम् ॥ ३ ॥
अक्षौहिणीभिर्बैशत्या तिसृभिश्चापि सम्बृतः ।
यदुराजधानीं मथुरां न्यरुणत् सर्वतोदिशम् ॥ ४ ॥

श्रीभरतस्वमिहृतभाषार्थदीपिका ।

श्री नमः कृष्णाय ।

ततः पञ्चाशत्तमे तु जरासन्धमवादिष ।

कारयिष्याम्बुधौ दुर्गे तन्निनाय निजं जनम् ॥

कपटान् कपटैरेव हत्वा दैत्यानयक्रतुः ।

मजयच्च जरासन्धं धर्मैरेव तु धार्मिकम् ॥

अस्तिप्राप्तिसंश्लेषे ईयतुर्जगत्तुः ॥ १-२ ॥

इसे शोकः कृष्णे कामर्षस्ताम्बा युतः ॥ ३ ॥

न्यरुणत्तुरीय ॥ ४ ॥

श्रीमद्भीमगोस्वामिहृतवैष्णवनीविणी ।

श्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः ।

महाभियमन्ये पतिते व्याकुले शरणागतम् ।

वैतन्यदेव भगवन् पारं आपन्न सत्त्वम् ॥ १ ॥

गोकुलं पाण्डवकुलञ्च सान्त्वयितुमुभयत्र गन्तुमर्हति

श्रीभगवति नरलीलम्बावन्तराज्याय महायुद्धार्थं यत्नं

मांस्ते---अस्तिरित्यादिना । १. एतर्षभेति शत्रु क्षत्रियस्त्रीणां

स्वमीकृत्स्वया कथित एवेति भावः । दुःखेनार्ते दयमे व्यवहरेत्

सम्पत्ति पतिगृहे ममत्वाभावः सूचितः । स्वेति कश्चित् पाठः ॥ १ ॥

मगधदेशस्य राज्ञ इति तावद्दूरगमनं बोधयति । दुःखिते

दुःखान्निवृत्त्यकरोदनावियुक्ते ॥ २ ॥

नृपः सर्वजनपतिः सन्नादित्यर्थः । नृपेति कश्चित् पाठः ।

अयादवीं न विद्यन्ते यादवा यस्यां तादृशीं अयादवीम् इति

पाठः कश्चित् ॥ ३ ॥

अक्षौहिणीसंख्येयं । अयाणाभि नयद्वयम् चन्द्रसङ्ख्याः पदा-

तयः । (१०९३५०) सेन्दु पदशत पदसङ्ख्या जम्बाः (६५६१०) नागा

रथा अपि । आग्नि नागेन्दु इह संख्या (२९८१०) इत्येषाऽक्षौहिणी

(१) प्राप्तिर्वाति विज० पा० वीर पा० ॥

[१]

स्मृतेति । यदुराजधानीमिति तस्या निरोधस्य च महत्त्वे हेतुः
सर्वदिक्कनिर्गोषे विशेषः श्रीहरिवंशे जरासन्धोक्ती—

“सर्वतो नगरी जेयं जानोषेः परिवार्यताम् ।
अयोध्याणि युज्यन्तां क्षेपणोपाश्च मुद्रया ॥
उज्ज्वलापि निवार्यन्तां प्राप्ता वै तोमरास्तथा ।
किञ्च मातुः कलिङ्गाधिपतिश्चकितानः सदाहिकः ।
प्रादमीरराज्ये गोमतेः कल्पाधिपतिस्तथा ॥
हूमः किंपुत्रश्चैव पार्वतोयो ह्यनामयः ।
नगरीः पञ्चमहाराजोघमागोधयन्तिवति ॥
पौरवो वेणुदासश्च वैदर्भः सामकस्तथा ।
कर्मन्त भोजाधिपतिः सूर्योदयश्चैव शालयः ॥
चिन्तानुविन्दावापस्त्यो दन्तवक्रश्च वीर्यवान् ।
क्रमादिः पुनर्मित्रश्च विराटश्च महीपतिः ॥
काशलयो मालवश्चैव शतधन्वा चिद्वरः ।
भृगुश्चैव सिन्धुनरेश्च याणः पञ्चनदस्तथा ॥
उत्तमं नगरद्वारमेने दुर्यसहा नृपाः ।
आरुह्य चापि मर्दन्तां वज्रप्रतिमगौरवाः ॥
उलूकः कैतवेयश्च वीरश्चाद्युमनः सुतः ।
एकलव्यो बृहत्भद्रः क्षत्रधर्मा जयद्रथः ॥
उत्तमोजाश्च शल्यश्च कौरवाः केकयास्तथा ।
दैतेहो ग्रामदेवश्च साकेतश्च सिनीपतिः ॥
पूर्वं नगरनिष्कृतमेतेष्वायसमस्तु नः ।
अहश्च वरवक्ष्ये चैदिराजेन खड्गताः ।
दक्षिणं नगरद्वारं धारयिष्याम वंशिताः ॥

इति ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

॥ १-६ ॥

श्रीमद्दीररायचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रीमते रामानुजाय नमः ।

व्याख्यातं दशमस्कन्धपूर्वार्द्धं मे वन्द्यतम् ।

यथामतीतस्तुभ्यन्तु आस्यन्तु गुणवत्तमाः ॥

अथ जरासन्धजयात्मके ऽवच्छिद्यते वर्णयितुकामः ताव-
ज्जरासन्धस्य भगवता सह युयुत्सोरारणं प्रक्रीति—अस्तिरिति
सर्वद्वयेन । हे मरुतर्षभ ! अस्तिः प्राप्तिश्चेति हे कंसस्य भार्ये ते
अस्तिरिति कंसं हने सति भगवतोविशेषः दुःकासें दुःखपीडिते भूत्वा
पितुः जरामन्धस्य गृहानीयतुर्जन्मतुः ॥ १ ॥

ततो भगवद्वेशापितये जरासन्धाय स्वपित्रे दुःखिते अस्ति-
प्राप्तिः सर्वमात्मनोः वैधव्यकारणं नियंययाश्चकतुः आपितवन्त्यौ ॥ २ ॥

स जरासन्धस्तद्विदुष्यामावेदितमप्रियमाकर्ण्य शोका-
मयीभ्यो युतः मही यावदाकुररहितां कर्तुं परममुद्यमं प्रयत्नं
चक्रे ॥ ३ ॥

तदैवा—महीरिणीति । अयोध्यामहीरिणीबलपरिवेष्टित
इत्यर्थः । यदुराजधानीमाश्रयभूतां मधुरां अनुविष्टु निरुद्धवान् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीमदानन्दतीर्थपादेष्व नमः ।

सच्छास्त्रस्यासच्छास्त्रेणैव कतिपयेष्वभ्यायेषु ।

जरासन्धेन सह सङ्ग्रामं वर्णयति—तत्स्वनिर्णयेन ।
भक्तिवैवाध्याम्यम् उद्बुद्धाभ्यां विहितनिर्वाणः वासिर्भवति सङ्ग-
प्रसङ्गयितुमाह—अस्तीति । अस्तिप्राप्तिशब्दाभ्यां अविद्याया अ-
रूपे संशयविपरीतज्ञाननामनी उच्यन्ते इत्यत्र संशये ज्ञानसत्ता-
मात्रमस्ति विपरीते तदपि नास्तीत्यस्तिप्राप्ती “असंभुवि”
“भू सत्तायाम्” इति धातोः । यथा, निश्चायकप्रमाणाभावेन
निश्चयज्ञानाभावात्संशयविपरीतज्ञानवाचकावेतौ “असु निरसने”
इति धातोः कंसस्य महिष्यौ “कसि हिसायाम्” इति धातोः हिसा-
त्यनो धर्मस्य महिमबन्धकत्वेन सम्बन्धिनी “यिम् बन्धने” इति
धातोः कृष्णामाज्ञा धर्मेण भर्तरि स्वनिर्वाहके कंसनाम्यधर्मे
हते विनाशिते स्वपितुः स्वपोषकस्य जरासन्धस्य “अहं वक्षेतामी”
इति धातोर्वयांहानिहेतुभूता दौषी शास्त्रसंहितां अरेत्युच्यते तस्यां
सन्धा मरणापवावपि न मुञ्चामीति प्रतिज्ञा यस्य स तथा तस्य
गृहान् प्रमेयविशेषानीयतुः प्राप्य स्थिते शब्दशक्तिविचक्षणः
पुरुषैरप्यस्मद्विषयतया अत्रार्थो ज्ञातव्य इति प्रत्यवाहुस्यभीरुणा
मया न प्रवक्ष्यते इति ॥ १ ॥

आत्मवैरूप्यकारणम् आत्मवैधव्यादिविनिमित्तम् अन्यत्र प्रति-
पादनासामर्थ्यम् ॥ २ ॥

“नृ नये” इति धातोः नृन् नयान् दौषशास्त्रोक्तान् पिबतीति नृपः
शास्त्रज्ञः यः प्रतिसंभूमेत्यभिधानाद् यो विष्णुः स एवादो
दुष्टदण्डकस्तं वाप्ति शरणं गच्छन्तीति यादवाः वैष्णवाः तत्र-
हिसाम् ॥ ३ ॥

एकस्मान्मारभ्य षोडशस्थाने वा सङ्ख्या साऽक्षौहिणीत्युच्यते
इति अन्ये गजानां समसहस्राणि विंशती साधीतिः एवं
स्थानामपि सङ्ख्या अश्वानामेकविंशतिसहस्री पञ्चशती विंशतिश्च
पदातीनां पञ्चविंशत्सहस्रं विंशतिभिर्वैष्णवैर्द्विषीसङ्ख्यां भुवते
एको गज एको रथसंख्योऽश्वः पञ्च पदातय इति दश-
सङ्ख्यापत्तिर्नाम त्रिगुणिता पत्तिः सेनामुक्तमिति मित्रं वा
पदं सेनामुक्तत्रिगुणो गुह्यनामा तत्रिगुणो गुणनामा गुण-
त्रिगुणा बाहिनीनामा बाहिनीत्रिगुणा वृत्तना तत्रिगुणा चमूः
त्रिगुणिता समूरीकिनी दशानीकिनीस्वक्षौहिणीति केचित् ।

एकैकैकरथाश्चैव पत्तिः पञ्च पदादयः ।

अत्यक्षेत्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ।

सेनामुक्तं गुह्यगणौ बाहिनी वृत्तना चमूः ।

अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिणी—इत्यमरः ॥ ४-९ ॥

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतकमसम्बर्धम् ।

॥ १-५ ॥

श्रीमद्भगवत्पञ्चकृतमुपोधिनी ।

श्रीगोपीजनबलभाय नमः ॥

उत्तरादौ हरेर्लीला कृतः सर्वाङ्गना कृता ।

यवर्धमवतीर्णोऽसौ सा निरुप्याविभागः ॥

एषा निरोधकीलैव स्वसैन्यवहारा परम् ।
 भगवांश्च तदीयाश्च तच्छास्त्राच्चेति सा त्रिधा ॥
 अतुल्यशक्तिरायैः प्रमाणं तस्य रूप्यते ।
 तदीया एकादिशत्या पद्मभिः स ख निरूप्यते ॥
 कृतिः प्रमाणं तु हरेः स्वतन्त्रान्यानुरोधतः ।
 स्वमभिः सप्तभिः प्रोक्तो गुणैर्युक्तो हरिस्तथा ॥
 याक्यात्तदीया विशेषास्तस्यैव न तु शास्त्रतः ।
 एकादिशविधे सर्वे भूत्वा तद्बहुधोदितम् ॥
 पद्मगुणैर्भगवान् रूप्यतेषु सर्वे प्रतिष्ठितम् ।
 तत्र तु प्रथमेऽध्याये स्वाध्यायप्रयोजनम् ॥
 निरूप्यतेऽत्र प्रथमेण ज्योत्स्नश्च निरूप्यते ।
 राजसानां साधने तु निर्गन्धे भगवन्कृतिः ॥
 सर्वथा साधनमिति तदेवादौ निरूप्यते ।
 विवाहपुत्रजन्मान्ता सा निरूप्या विशेषतः ॥
 भौतिकं तु तत्त्वार्थं निरूप्यमिति उप्यते ।
 तस्योपद्रवनाशाश्च भ्रमोत्पादनमीरितम् ॥
 निग्रहानुग्रहौ चैव प्रसङ्गात्सुनिरूपितौ ।
 अन्यथा लौकिकी लीला कृष्णस्यास्याश्च आन्यथा ॥
 त्रिविधो हि क्षत्रियाणां विवाहः परिकीर्तितः ।
 गान्धर्वो राजसूयश्च विहितश्च स्वगृहगतः ॥
 पुत्रस्यापि कथा वाच्या ह्यर्थेनापि समर्पिता ।
 भार्यामाहुः क्षत्रियस्य तत्प्रसङ्गात्तथापरा ॥
 सत्यभामाविवाहास्ता कथये विनिरूपिता ।
 त्रिविधं दुःखमादौ हि भक्तानां विनिरूपणम् ॥
 भूमेर्मातुर्वैष्णवानां वैकुण्ठादागतिर्यतः ।
 द्वयमप्यत्र मथुरात्यागे हेतुर्निरूप्यते ॥
 प्रमाणरक्षासिद्धयर्थमनिवार्यं तु तद्वयम् ।
 निवार्यः समक्षथा प्रह्लाण्डे तु प्रजापतिः ॥
 स सप्तदशथा प्रोक्तस्तत्रिवृत्तावशक्यता ।
 अतोऽत्र प्रथमं वाक्यं कृतिशक्यमनेकथा ॥
 उत्तरार्द्धसमैः श्लोकैरिति देशस्ततः परम् ।
 ह्याभ्यां कलाभिरपरः साधिकाभिरिति स्थितिः ॥

भगवान्निष्कर्ममेति निरूपयितुं प्रथमं कंसभार्ययोरुपद्रवहेतु-
 माह—मक्तिप्राप्तीतिह्याभ्याम् । उभयोः क्रियानामन्वयप्रमे क्रिया-
 योगत्वाय प्रथमत एवतथा निरूपितम् अस्तीति सर्वथात्वर्थः
 क्रियासामान्यं प्राप्तिः सर्वक्रियाफलं भगवद्विच्छया एते पुत्ररहिते
 अनिरुद्धे भवत्सामिध्यादेव भर्त्रा सहगमनरहिते पितु-
 गृहे गते दिग्विजये पराजितः सोऽपि दुहितरमदादिति पुराणा-
 न्तरप्रसिद्धिः अकारासत्त्वभूतिर्वास्यः सर्वाश्च पितुर्गृहादानीयतुः
 आकारणन्तत एव लक्षितं निमित्तस्मर्तृमरणं भगवतोऽतिसमर्थ-
 स्याद्विष्कर्मत्वशापनाय तयोर्गमनं प्रसिद्धमेव जातमित्याह—
 स्मेति । मन्वेवं साधनफलरूपयोः कथं वैधव्यमिति चेत् तत्राह-
 कंसस्य महिष्याविति । महिषीत्यान् पराधीनत्वं तज्जोगातिशये
 प्रवृत्ते अपि भगवद्विच्छया तथाभूते नद्विश्वासार्यं भरतपंथेति
 नात्र तयोर्दुर्गे लौकिकं किमिदंस्ति इति भावः । गच्छेऽपि न
 दुःखान्तरं हेतुः किन्तु मर्त्यहननमेव ॥ १ ॥

गतयोः कृत्यमाह—पित्रे इति । मगधराजायेति प्राकृतदेशा-
 धिपतित्वेन दोषोऽपि निरूपितः दुर्जेयत्वं निरूपयितुं जरासन्धा-

येति दुहितृमियत्वं निरूपयितुं दुःखित इति सर्वमाकाशवापः
 प्रभूति मरणान्तम् आत्मनः भयभायकरणम् कृष्णचरितमिति
 यावत् ॥ २ ॥

पूर्वं तेन कंसवधः भूत एव परं मल्लकीडायां सम्भवति
 पतितो वैशम्पत्य इति इदानीं हेतुर्निरुद्धे भगवत्कृतिः भूत्वा
 सर्वे इव जात इत्याह— स तदाऽप्रियं पादपति । छन्देन मा जा-
 दमर्थः मरणं त्वप्रियं राजा हि दुःखशोकमतीकाम् करोत्येव
 समर्थस्य तूष्णीम्भावो न युक्त इति अयं शेषे वस्तुतो वस्तु-
 र्वयस्य तद्वत्त्वार्थे सर्वे एव यादयाः प्रदर्शित्यत इति पृथिवी-
 मयाद्वीमेव करिष्यामि इति गन्सि विधातुं नाने महान्त-
 मंधोद्योगं कृतवान् स हि महान् भयति लज्जाम् न शोचं
 न पश्यति आनुपूर्वी तादृशी भूतेति परमोऽयमः तद्वन्धुनामपि
 सखशीकरणमुपायैः सनादिसम्पत्तिः स्पष्टैव ॥ ३ ॥

तस्योद्यमस्य फलमाह—अश्वैरितिभीतिशक्त्येति । अतीरितो
 यिनयं तस्य गृहस्थं विशतिरुपमेन सम्पत्तिः प्राप्ता
 विशेषेण प्रवक्ष्यतीति अकारेण समुच्चय पृथक्निरूपणं न
 कृतम् अभितः सम्भूत इत्येकमत्ययेकप्रभुत्वञ्चोक्त यादवानां जये
 स्थानग्रहणं मूलमिति मथुराग्रहणार्थानां न्यरुणत् यत् स राजा
 भानी सर्वतो दिशमिति तत्रत्यानां निर्गमनाभावाय न्यरुणत्
 आवृतवान् अष्टदिग्धावरणम् अनेन राजायेव व्याजान्तरेण समा-
 गत्यावरणं कृतवानिति लक्ष्यते ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथशक्तिस्तुतयाराधेदर्शनी ।

दशमस्तोत्रं पूर्वाह्णोऽनुगृह्यान्मे धियं यथा ।

पराहोऽप्यनुगृह्यान् तथा श्रीगुरवे नमः ॥

एवमाशस्तम ईशोऽपि विजित्वापि जरासुधम् ।

द्वारकां सज्जनं निन्ये नद्रीत्याष्टादशे मृधे ॥

॥ १-४ ॥

श्रीकृष्णकदेवकृतशिक्षाप्रदीपः ।

श्रीकृष्णाय नमः ॥

पञ्चाशत्तमे कंसवधभ्रवणकुपितेन जरासन्धेन सप्तमद्वय-
 शोडां भगवान् कृतवान् समुद्रं च कारयित्वा तत्र स्वागतनाञ्च
 स्थापितवानित्याह—अस्तिरिति । इयतुः । जगत्तुः ॥ १ ॥

वेदयाश्चक्रतुः ज्ञापितयन्त्यौ ॥ २ ॥

तदुहितृभ्यामावेदितं जामातृवधमाकण्ठे जमानारं राजा
 श्रीकृष्णे अमर्यः ताभ्यां युतः ॥ ३ ॥

सर्वतो दिशं सर्वासु दिक्षु न्यरुणत् रुगेध ॥ ४ ॥

भाषाटीका ।

श्रीकृष्णमणीकाण्ठाय नमः ।

दशमोत्तरार्द्धभाषां श्रीवैदर्भीशपदं जय ।

मत्वा भागवतार्यो विनति मतां हेतुना प्रीत्यै ॥ १ ॥

मम इह उत्तरार्द्धं मं पंचाये प्रथममे अष्टाव्यं जरासन्ध से उर से
 होकर समुद्र में दुर्ग (किला) घनाकर अपने यादव लोगों को उर से
 ले गये, और कपटी देवों को कपटियों हीसे धिनायज मरवाकर,

निरीक्ष्य तद्वलं कृष्ण उद्वेलमिव सागरम् ।
 स्वपुरं तेन संरुद्धं स्वजनं च भयाकुलम् ॥ ५ ॥
 चिन्तयामास भगवान् हरिः कारणमानुषः ।
 तद्देशकालानुगुणं स्वावतारप्रयोजनम् ॥ ६ ॥
 हनिष्यामि बलं ह्येतद्भुवि भारं समाहितम् ।
 मगधेन समानीतं वश्यातां सर्वभूभुजाम् ॥ ७ ॥
 अक्षौहिणीभिः संख्यातं भटाश्वरथकुञ्जरैः ।
 मागधस्तु न हन्तव्यो भूयः कर्ता बलोद्यम् ॥ ८ ॥

धार्मिक जरासन्ध को धर्मयुद्ध से जीता इस कथा का वर्णन करते हैं —

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-हे भरतवंशी लोगों में भेद! हे राजन्! अपने भर्ता कंस के मरने पर अन्ति और प्राप्ति जो दोनों कंसराजा की रानी रहीं सो वही दुःखित होयके, अपने पिता जरासन्ध के गृहों को जानी गई ॥ १ ॥

और वहाँ जाकर मगध देश के राजा जरासन्ध जो दुःखित अपने पिता उनका अपने विधवापने का सब कारण निवेदन करती गई ॥ २ ॥

हे राजन्! वह जरासन्ध राजा उस अग्रिम समाचार को सुनकर बड़ा शोक और अमर्य (असह्यता) युक्त होकर पृथिवी को बिना यादवों की करने के बिध वडा उद्यम करता मया ॥ ३ ॥

और तबसे २३ अक्षौहिणी सेनाको लेकर यादव लोगों की राजधानी जो मथुरा निष्को चारों तरफ से घेर बैठा मया ॥ ४ ॥

श्रीधर्मस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदा बलं सैन्यमुद्वलं लङ्घितमर्याद् सागरमिव तेन तस्य बलेन संरुद्धम् ॥ ५ ॥

किञ्चलमिव हन्मि न मागधं मागधं वा इत्वा बलं गृह्णामि यद्वा, समागधं सर्वं हन्मीति चिन्तयामास । ननु, प्रथमं कथं जेष्यामीत्येवं चिन्तयितुं युक्तं तत्राह—कारणमानुष इति । भूभारावतारकारणेन मानुषो ननु तत्त्वत इति ॥ ६ ॥

एवं त्रिधा विचिन्त्य प्रथमं पक्षं निर्धारितवान्स्वदाह—चतुर्भिः हनिष्यामीति ॥ ७ ॥

बलोद्यमं कर्ता करिष्यतीति ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपिणी ।

निरीक्ष्येति युग्मकम् । कारणं सर्वकारणं यत्तत्त्वं तद्रूप एव मानुषस्तदाकारः ननु प्राकृतक इति तल्लीलत्वे सर्वज्ञानादि शक्तिमत्त्वं तस्य देशस्थ कालस्थ चानुरूपं महासैन्येन सर्वतः श्रीमधुपुण्या निरोधादवश्यमत्रैव योग्यं तत्राप्यधुना विलम्बं विनैवेत्यर्थः ॥ ५-६ ॥

तद्वत्वाभिव्यज्यति—हनिष्यामीति सार्धकेन । बलं सैन्यं हि यतः सम्यक् आहितमपि तं भारस्वरूपं सम्यक् सर्वतः समा-
 दृत्य प्राप्ताद्य चानीतं वश्यानां वशोस्थितानाम् अत एव पाण्डवाः
 भीभीष्मश्च नायाता इति ज्ञेयम् ॥ ७ ॥

भटादिभिर्या अक्षौहिण्यः आभिरेव ननु तासां प्रत्येकं
 सङ्ख्यातमित्यन्तं बाहुल्यमुक्तं मागधस्त्वित्यर्थकम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदा श्रीकृष्णः उद्वेलं लङ्घितमर्याद् सागरमिव खितं तस्य जरा-
 सन्धस्य बलं तेन बलेन संरुद्धं स्वपुरं भयेन व्याकुलं स्वजनं च
 निरीक्ष्य चिन्तयामासेति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

हरिः कारणमानुष इति हेतुगर्भं यद्यपि न तस्योपद्रवः सर्व-
 कारणत्वेन न तद्वलसंहारे प्रयासश्च तथापि भाभितार्ति—
 इत्वात्सर्वकारणत्वेपि मानुष्यत्वात् गृहीतमनुष्यरूपतत्सजा-
 तीय चेष्टितत्वात्मानुष्यध्विन्तयामास चिन्तयित्वा निश्चितवा-
 नित्यर्थः । किङ्कथमित्यत्राह— तद्देशेति । तद्देशकालानुगुणं यथा
 भवति तथा स्वावतारप्रयोजनं विचार्योऽध्यवासात् ॥ ६ ॥

विचार्य निश्चितमेव दर्शयति—हनिष्यामीति चतुर्भिः । वशो
 भवाः वश्याः तेषां सर्वेषां भूभुजां राजामेतद्भूमेर्भारकरं समा-
 हितं समुद्धितं मागधेन जरासन्धेन आनीतमत्र प्रापितम् ॥ ७ ॥

अन्योपि वराहादिदेहः । धर्मरक्षायै प्रभवतः उद्भवतः अधर्मस्य
 विरमाय च मया सम्प्रियते ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

कारणं सर्वकारणं यत्त्वं तद्रूप एव मानुषस्तदाकारः
 ननु प्राकृतक इति तल्लीलत्वेऽपि सर्वज्ञानादिशक्तिमत्त्वं
 दर्शितम् ॥ ६ ॥

वश्यानां वशो स्थितानाम् अत एव भीष्मपाण्डवाश्च नायाता-
 निति ज्ञेयम् ॥ ७-१० ॥

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रार्थकृतसुबोधिनो ।

तदा भीतानां वार्त्ताकथनं व्यर्थमिति भगवदन्तरिक्षमाह—
निरोक्ष्यति । यतो भगवान् कालान्ना अवतीर्णः तच्च समागतं
बलरूपं न तु स्नेहार्थमन्यायं वा समागतं तस्य अमर्यादस्य
बहुवचनमाह—वेलाभिनिरूप्य समागतच्छब्दे सागरमिव हृदयान्
मन्वाह्वयकर्म भगवान् यादवानयनार्थमागतो तत्रासन्धः याद-
वान् नयतु राजा वा विचारं कारिष्यति स्वयं किमिच्छेत् कृत-
गानित्वाद्यक्याह—स्वपुं तेन संग्रहीतम् । मधुरा तु स्ननगरं न
केवलम् यादवपुरोमात्रं निरोक्ष्यति त्रिषु सम्बन्ध मधुरा एका
मोक्षनीया अन्ये निभयाः कर्त्तव्याः एकं च भारणीयमिति
गुणानां कार्यमुपास्यतमिति दर्शनं स्वजना भक्ताः न च भग-
कुलाः चकारात् तत्सम्बन्धिनोऽन्ये पुण्यासनः बलस्य कथमना-
यामेन मार्गणाज्ञापनस्य पुण्यास्थावह्यकथाय स्वजनं यस्मि-
न्नेव ज्ञापयितुम् ॥ ५ ॥

तत्र भगवान् पदार्थद्वयस्योपस्थितत्वात् किं कर्त्तव्यमिति चिन्त-
कृतवानित्याह—चिन्तयामासेति । ननु, किमेतत् द्वयं यदर्थं चिन्ते-
त्याह—हरिः कारणमानुष इति । भगवानित्युभयथापि
करणे सामर्थ्यमुक्तं । किमाह्वयकमेत्यात् कस्यद्वयं भारणीयः तावत्
स्वजनाभिभवः सोढव्यः आहोस्विदीह्वयकमेव परित्यज्य येषस्य
मङ्गोक्त्य युद्धाधिकं कर्त्तव्यमिति किन्ताव्यभासं स्वधर्मपरित्याग-
अनुधित इति हरित्वं दूरीकृत्य कारणार्थं व्याजेन मनुष्यो
जात इति कस्यदेव भारणीयः अन्यथा राजकरं व्यर्थं स्यात्
मानुषभायनावतीर्णः तस्मान्मुक्तं न कर्त्तव्यमिति पूर्वः एव
सिद्धांस्तस्य कर्त्तव्य इति धर्मो हरित्वं न भक्तानां दुःखं
सहते स्वधर्मस्य कर्त्तव्यः साधारणिको पांडगवार्त्तिको भवति
युद्धार्थमावहो न च कह युद्धं कर्त्तव्यमिति । ननु, स्वधर्मो-
ऽन्यथा भविष्यतीति कथं ह्यिष्टकरणमित्याशङ्क्य देशानुरोधेन
करणं निरूपयति—तद्देशकालानुगुणमिति । तस्य देशस्य तस्य
च कालस्य युद्धकरणमेवानुगुणं कदाचिद्व्यापारोधानाज्ज्ञानो
धर्मोः अन्यथा क्रियन्ते यथा प्रवर्त्यसम्भारे ऽपि स्थित्यस्तमये
विरमणे कृतान्तादेव विरमेदिति यथा वा देशादौषेण प्रयान-
भागस्यापि नाशः द्रष्टव्यं तस्मान् तस्मिन् देशे अभक्ता
आस्थातीति नद्वयोधेन ते भारणीयाः तेषाञ्च मृत्युकाल उपस्थित
इति कालानुरोधोऽपि कर्त्तव्यः अतः ह्यिष्टकरणं तद्देशकालानुगुणं
भवति । किञ्च, स्वायत्तारप्रयोजनमपि भवति अवतारो हि
भक्तानामुद्धारार्थः स च कालं यद्यपि लौकिकवत् कृत्वा
भक्ता नैयाः तत्र ह्यिष्टकरणमुपयुक्तं भवति अन्यथा कालो
भक्तेषु द्रोहं कुर्यात् कार्यदिभिः ततो बहुकर्त्तव्यमापयेत् अतः
स्वायत्तारस्य प्रयोजनं यस्मात् तादृशमपि विषयकरणमिति
भगवदक्षिन्ता युक्ता ॥ ६ ॥

चिन्तया निर्धारितं पक्षमाह— हनिष्यामीति चतुर्भिः । बलं
हनिष्यामीति प्रतिज्ञा युक्तव्यायमर्थः लोके हि यदुपरि यो गच्छति
स तेन मार्यते इति नात्र विरोधः एतदिति प्रदर्शनेन बल-
स्यैतिकर्मोऽपि सूचितः । बलेन समागत इति बलेनैव यथा
युद्धो न तु व्याजेन पूर्वोक्तास्तु व्याजेन समागतो अत-
स्तेषां व्याजेनैव हननं युक्तम् "वे यथा मां प्रपद्यन्ते" इति

[२]

भगवतो मत्तर्कयोऽपि धर्मं परिगलितो भवति अनेन मार्ग-
वेगमयबुद्धिरपि परिहृता भवति मार्गणमेव तथा युद्धेऽपि तेन
एतत्सर्वमसिद्धमाय भगवान् तद्वाच्यमाह—किञ्च सर्वभूमा
हरणार्थं विज्ञापिते कार्यन्तरार्थमागच्छन्तपि तेषां कृपयात्
तथा समागतः अभिमाननकारोऽपि तदर्थमपि मारयिष्यामीति
माह—भुविभारमिति । एतद्विरूपमेव बलमपि यत् सर्वोपः पाताले
स्थापितं तत्कालेन भुवि समहिते सम्यगहितत्वात् न कश्चि-
मकालकर्मदिभिः दूरीकर्त्तुं शक्यते । ननु, राजा, यत् स्वधर्मं
निरतीति तदर्थे प्राणिवधः अधर्मस्य स्यादिति तत् तत्राह,
रागधेन अधर्मदेशोद्भवेन समानीतमिति । नन्वेतत्तथा स्वामी
महानेव भविष्यतीत्याशङ्क्याह—वद्व्यानां सर्वभूमाभिति । तद्व्या-
नां एव तेषां तत्सम्बन्धायमाह ज्ञानं ज्ञानं ज्ञानं तद्व्या-
नं प्राप्तिमिति अप्युक्तं दृष्टं भगवत्कर्त्तव्यमिति ॥ ७ ॥

तस्याज्यवदज्ञापनायाह—अर्थोऽर्हिर्णामि स्वद्व्यानामिति । समुहो
युद्धे भङ्गो भवेत् स्वजातीया वद्व्यानां एकेन विज्ञाना-
येन हस्त्यादिना मार्यन्ते इति आर्त्ता पञ्चगवा युद्धं कुर्वन्ति तेषां
पराजयशङ्कायां त्रयोऽव्यघाताः तेषामपि पराजये एको रथो
एवमेतत् तस्याऽपि तथात्वे पाण्डिहायनो राज्ञः एवमेकापि पाण्ड-
वमतः सन्निविष्टा जेतुमशक्या तादृशमेतदित्याह—अत्राव्यघा-
तजैः कृत्वा पत्यर्हमिष्टगुणन्यायेन क्रमवृत्त्या अक्षौहिर्णा मर्या-
पपन्नाः तेषां बहवः अतोऽप्येवामशक्यत्वात् मदीयं तत्तद्व्य-
बलम् अनेन सार्धश्लोकेन बलस्यावश्यवधादुद्धृतं भाव्यं
न निरूपितम् । ननु, शास्त्रकर्त्तुं प्रयोक्तरीति न्यायेन मर्या-
एव किं न हन्यते एतं च क्षीना मोक्षनीया इति चेत्
तत्राह—मागधस्तु इति । तुशब्दस्तेषां वधाभावं निराकरोति ।
मारूपव्यान् यद्यपि मागधोऽपि भूभाररूपः तथापि शब्दात्क-
क्षुष्टबाह्वशीर्षवैशद्यदन्तपर्यन्तं स गृहणीयः अतो मागधो न
हन्तव्यः तद्व्याह—भूयः कर्त्ता बलोद्यममिति । बलानयनार्थम्
उद्यमं कर्मिष्यति अन्यथा बलं निलीय निष्ठेर् भाग्यभूतसमा-
नयनार्थं वा अधिकः प्रयत्नो भवेत् एतोऽपि मागधो दृष्ट आभ-
राणान्तं यत्नं करिष्यतीति ॥ ८ ॥

श्रीमद्ब्रह्मसूत्रार्थकृतसुबोधिनो ।

उद्धेलं वेलाभिनिरूप्य द्रष्टुं तद्देशकालानुगुणं । ननु
किमेतत् चिन्तयामास तत्र नहि नहीत्याह, कारणं सर्वकारण-
स्वरूपो महामहेश्वरत्वान्नो मानुषश्चेति नः ॥ ९ ॥

तच्चिन्तनमाह चतुर्भिः ॥ ६ ॥

बलं सैन्यं तदर्थमुद्यमं कर्त्ता करिष्यामि ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसुबोधिनो ।

वेलायास्तीरादनुगुणं चिन्तयन्ति तद्विषयं न मार्गमिव भगवान्
चिन्तयामासेति नन्यत्रकामस्य चिन्तये किं कारणमाह ।
कारणमानुष इति । कारणचिन्तनमिति । निग्रहानुगुणमपि
मानुषाः यस्यसः कारणचिन्तनं भवति तदनुगुणं मानुषः

एतदर्थोऽवतारोऽयं भूभारहरणाय मे ।

संरक्षणाय साधूनां कृतोऽन्येषां वधाय च ॥ ९ ॥

अन्योऽपि धर्मरक्षायै देहः सम्भ्रियते मया ।

विगमायाप्यधर्मस्य काले प्रभवतः क्वचित् ॥ १० ॥

(१) (एवं ध्यायति गोविन्दे मगधाधिपतिर्बली ।

मथुरां सवनोद्यानां रुग्णं बहुसैनिकः ॥ (क)

कलिङ्गश्रेकितानश्च दन्तवक्रविदूथौ ।

उत्तुको वेणुदारी च शास्त्रश्रेयश्च दुर्मतिः (ख)

पूर्वद्वारं समासाय रुधुर्मागधाज्ञया ।

विन्दानुविन्दावावन्त्यौ विराटो दरवस्तथा (ग)

एकलव्यो बाह्लिकश्च तथा पञ्चनदेश्वरः ।

रुधुर्वज्जिणद्वारं पौण्ड्रकश्च महाबलः (घ)

युभामन्युर्वृहत्क्षत्रः शाल्वो भूरिश्रवास्तथा ।

उत्तमोजाश्च रुक्मी च द्रुमद्वयैव सुवक्षिणः (ङ)

श्रीकृष्णदेवकृतसिद्धान्तप्रणीपः ।

मनुष्याणामयं निप्रदानुग्रहकर्ता चेति या कथं धार्मिका अनुगृहीता ।

अधार्मिकाः निगृह्यन्ताश्च स्थिरिति चिन्तयामासेत्यर्थः ॥ ५-६ ॥

बलं मेव न दृष्ट्वा कर्मा करिष्यति ॥ ७ ॥

अन्योऽपि पराहायिदेहः । धर्मरक्षायै प्रभवतः उद्भवतः अध-
र्मस्य विरमाय च मया सम्भ्रियते ॥ ८ ॥

भाग्य टीका

श्रीकृष्ण भगवान् भीष्म (१२) को खाँधने बाँधे समुद्र
सदृश उसकी सेना को देखकर, और उस सेना से घिरे भवै
अपने नगर (मथुरा) को देखकर, तथा अपने यादव लोगों को
भयसे व्याकुल देखकर ॥ ५ ॥

कारणके लिये मनुष्य रूपधारण करने वाले भगवान् श्रीहृदि
उस देव कायके अनुगुण अपने अवतार के प्रयोजन का चिन्तन
करते मये ॥ ६ ॥

भगवान् मनमें विचार करने लगे, कि—भूमि में इकट्ठी हुई
भारतवर्ष यह अपने वशमें रहने वाले राजाओं की सेना को
मगध देश का राजा जरासन्ध जो लाया है इसको मैं भाँगा ॥ ७ ॥

जो सेना योधा, यश्व, रथ, और हस्तियों से मिलकर अश्वो-
हियों की संख्या से गिनी जाती है, वम इस बड़ी सेना मात्र
को मारना उचित है, और जरासन्ध को न मारना चाहिये, कि
जिससे यह फिर भी सेना इकट्ठी करने का उद्यम करेगा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

नन्वत एव हस्तव्यस्तत्राऽऽह एतदर्थ इति । एतच्छब्दार्थे
स्पष्टयति—भूभारहरणायेति ॥ ६ ॥

अयमेतदर्थोऽवतार इत्युपलभ्यमानमित्याह—अन्योऽपीति । प्रभ-
वत उद्भवतः ॥ १० ॥

श्रीमज्जीवगोस्यामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एतदर्थे इति एतस्मा इत्यर्थः । कस्मै तत्राह—भूभारहरणायेत्यादि
अवतारः प्रपञ्चे प्राकट्यं मयमिति तैः । (स्वामि) सम्मतः पाठः
उत्तरावतारिकानुरोधोऽस्तीति क्वचित् मे मया भूभारहरणं स्पष्ट-
यति, संरक्षणायैति । संशब्देन स्वभक्तिप्रवर्धनादिना लोकद्वयेऽपि
रक्षा सूचिता ॥ ९ ॥

अन्योऽपि किमुत सर्वैश्वर्यादिपूर्णाऽयमित्यर्थः सम्भ्रियते
प्रकाश्यते इत्यर्थः । तथा च श्रीगीतासु “यदा यदा हि धर्मस्य
प्रानिमीयति” इत्यादि ॥ १० ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

प्रभवतः प्रकर्षेण भवतः ॥ १०-१२ ॥

श्रीमद्गीतराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मनु. किं दृष्ट्वा बलहानने न शक्यः यो देहि स एव
हस्तव्यः इत्याशङ्क्य तद्व्यवतरणं नार्थवत्स्यादित्यभिप्रेयन्ताह—

(१) इसे लोका विजयपञ्जीये अधिकप्रत्यक्षे ।

एते नियुक्ता राजानो जरासन्धेन भारव ! ।
 पश्चिमद्वारमासाद्य रुधुर्मथुराम्पुरीम् [च]
 द्रुपदः शिशुपालश्च त्रिगर्तोऽथ जयद्रथः ।
 शकुनिः मौमदत्तश्च कुणिन्दश्च महाबलः [छ]
 जरासन्धेन सहिताः सर्वे मदबलान्विताः ।
 उत्तरद्वारमासाद्य रुधुर्भरतर्षभ ! [ज]
 ते निरुद्ध्य चतुर्द्वाराण्युदलाम्भोधिसन्निभाः ।
 सिंहनादश्च कुर्वन्तो बध्मुः शङ्खननेकशः [झ]
 श्वेलन्तो युद्धसन्नद्धा जघ्नुर्भेरीः सहस्रशः [ञ]
 तद्द्वारभूपालकदम्बजुम्भितं युगावसानार्णववूर्णितोपमम् ॥
 निशम्य कृष्णो न चञ्चाल चेतसा सृगालघोषं मृगराजिवोदृतः [ट]
 एतस्मिन्नेव काले तु गगनारसूर्यवर्षसौ)

श्रीमद्भीमराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्रिका ।

एतदर्थ इति । मे मम अघतारः एतदर्थः एव अर्थः प्रयोजनं यस्य तथाभूतः । कोऽसावर्थ इत्यपेक्षया भूमावेत्यादिभिश्चतुर्थ्यन्तः प्रयोजनविशेषाभिर्दिशति—भूमारहरणाद्यर्थमयमवतारः कृत इत्यन्वयः । अन्वेषामसाधूनां वधाय च ॥ ९ ॥

नेकं प्रयोजनविशेषपरिगणनमपि तु प्रदर्शनमात्रमित्यभि-
 प्रेत्याह—अन्योऽपीति । अन्योऽप्यवतारस्यार्थः प्रयोजनं कोऽसावतस्तं
 दर्शयति—धर्मरक्षाया इति । अन्योऽपीति एकवचनसामान्याभि-
 प्रायकं काले कदाचित् कचित्प्रभवतः प्रक्रमेण भवतो वर्जमानस्य
 अधर्मस्य विरामाय विध्वंसनाय च मया देह सन्निवृत्ते परि-
 गृह्यते ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपरदरलायली ।

अन्योऽपि वाराहादिरपि स्वकाले प्रभवतः वर्जमानस्य विरा-
 माय विनाशाय ॥ १० ॥

मथुरां योग्यानां परमानन्दवार्तां वेदान्तविद्यां तस्याश्चतु-
 र्द्वाराणि ऋगादीनि पाषण्डशैबवीरादयः लिङ्गादिशब्दिता बहवः
 सैनिकाः सेनारक्षकाः यस्य स तथा "सेनारक्षाश्च सैनिकाः"
 इत्यमरः ॥ (क—झ)

श्वेलन्तः अट्टहासं कुर्वन्तः ॥ (झ / ॥

कण्ठः समूहः ॥ (ट) ॥

श्रीमद्भगवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, कथं सर्वेषां वधाये प्रयत्नो ब्रह्मणः सर्वोत्तमः तत्राह,
 एतदर्थोऽयमवतार इति । मलमाया स्वाभिमाया इत्या-
 दिति तद्विराजनेन सर्वात्मनः भज्यते उच्यते । स्वायययोपि

विद्यत इति अत एव भगवान् स्वयं पुरुषरूपे प्राप्य तत्र
 दोषरूपान् इत्यान हन्तुं स्वयमेवोपायम् अर्पितवान् । तत्र
 एतदर्थोऽयमवतारोऽयमिति । वैषम्यमङ्गणो हि दोषो वैषम्यकः । यत्र
 यत्र दोषश्च न भजते स दोषो न भवति अकिष्कर्मत्वे
 तु पूर्वमेव परित्यज्य समागतमित्यङ्गीकृता गत्यानिर्देशोऽर्थ्यति
 न्यायेन न रूपणं भवति स्वतःश्रेयस्य न इत्यनेन निष्कपटेन
 गुदायैवोपायं निष्कपटेन गुदे न हस्त्यमिति मे अवतारः पद-
 यो धर्मो वधो दोषाय न भवतीति धर्मोऽप्येतत्तत्र
 करिष्यामीत्याह—संरक्षणाय साधूनामिति । एतस्याञ्च कारणं
 प्रकारान्तरेण साधुरक्षा कर्तव्येत्याशङ्क्याह—अन्ये मा-
 मपि वधायेतीति । चकारादिति स्थापनार्थं ततः कार्य-
 यनुष्ठयार्थमवतारः इत्युक्तमस्ति । भूमारहरणार्थं साधुरक्षार्थं
 दृष्टनिराकरणार्थं भक्तिप्रयत्नार्थं चेति तत्रप्रधानं चतुष्टयं
 तत्त्वैकमन्यार्थं भूमारनिराकरणार्थं राजसं रक्षा भास्विकी भवद-
 नामस्तः भक्तिर्निर्गुणेति न हि दृष्टव्येन भूमारो गच्छति पुन-
 र्वापि सर्वमथाह हननायेमेव प्र । नु तत्रावतारान्तराद्विज्ञेयता एव
 भवन्ति न पुनरुत्पद्यन्ते मुक्ताश्च भवन्ति एतेष्वेव सद्रक्षायाभा-
 वसत्सर्गगतं सनामप्यसत्तापसी यत्तन्ने भविष्येमेव स्यात् । त-
 त्तेषां पुण्यादिबाधकमेव दूरीकर्तव्यमिति सद्रक्षार्थं स्वतःश्रेय-
 भक्तेरनुप्रवेशः स्पष्ट एव तदाह, अन्येषां वधायेतीति ॥ १ ॥

साम्प्रतप्रवेशस्य प्रयोजनचतुष्टयमुक्त्वा पक्षपानलक्षणोऽर्थः पूर्वं
 मपि मपि वर्तते इति स्पष्टप्रादायैव तथाङ्गीकारात् न दावायेति वक्तुं
 पूर्वमपि धर्मरक्षार्थं मयावताराः क्रियन्त इत्याह—अन्योऽपि धर्म-
 रक्षाया इति । एतच्छ्रुतिरिक्तानामवताराणां धर्मरक्षा धर्मनिह-
 तिश्च कलम एतदेवामिमेत्याह यदा यदा हि यमस्येति । मलम-
 तवतारो धर्मरक्षार्थः केवलमपि शब्दात्ताऽपि पृथक्ते तत्राह
 पट प्रयोजनानि भविष्यन्ति धर्मनिराकरणाय धर्मरक्षा चेति
 मत्रापि पूर्ववदुभयं प्रमाणात् अत एव संस्थापनाय धर्मस्येति

एवं ध्यायति गोविन्द आकाशात्मसूर्यवर्चसो ।

रथावुपस्थितो सद्यः ससूतो सपरिच्छदौ ॥ ११ ॥

आयुधानि च दिव्यानि पुराणानि यदृच्छया ।

दृष्ट्वा तानि हृषीकेशः सङ्कर्षणमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥

पदयार्य ! व्यसनं प्राप्तं यदूनां स्वावर्ता प्रभो ! ।

एष ते रथ आयातो दयितान्यायुधानि च ॥ १३ ॥

(१) यानमास्थाय जह्येतद्व्यसनतात्त्वान् ममुद्धर ।

एतदर्थं हि नो जन्म साधनामीश ! शर्मकृन् ॥ १४ ॥

धर्मशास्त्रभाष्येण कृतसुबोधिते ।

आकाशमविश्रुतमस्य एव बुद्धयन्तरे केवलप्रभञ्जयः । प्रयोजनं कल्पयन्तरे अयमन्तिष्ठति । परशुरामायन्तरे तुष्टिप्रद एष बलभद्र भुवारेणमेव । पृथ्वयन्तरे स्वर्गपालनमेव । एते सर्वे च यथायथमुक्तं सर्वानि च भगवन्तः भक्तिश्च स्वतन्त्रा अधिकः, मध्येतन्मव कालकर्मविभिन्नं च स्तनत्रयम् । आश्रया या विध्यतु किञ्चिदेषोपावन्तरेणेत्याशङ्क्यामाह—काले प्रभवत इति । अर्धो-धर्मो कश्चिदेव काले प्रभवतः अतो यदा मनोपान्तः तदा अवतीर्य निराकरणां स्थापनं वा कर्मणं कश्चित्तु जनक एवेति न तेन तन्निष्कारणं नियतस्योभयशक्तिस्वाभावात् तस्मा-दयदय वैपश्ये हि प्रकृतौ च अन्त्याद्यनुरोधेन कर्तव्यमिति ॥ १० ॥

धर्मोक्तभनायकवसिष्ठतसारार्थदीपिका ।

एतदर्थोऽवतारः कृतः अर्थं विवृणोति—भूभारंति । अन्येषा-मसाधूनाम् ॥ ८ ॥

अन्योऽपि देहो बागाहादिः ॥ १० ॥

धर्मचक्रवर्तुलसिद्धातप्रदीपः ।

सूर्यवर्चसो प्रकाशात्मको ससूतो सारथिसहिती परिच्छदः परिकरं ध्वजकवचादिभ्यस्तैः तौ उपस्थितौ तदिच्छयेव निर्जितोपागत्य समीपे स्थितौ ॥ ९ ॥

दिव्यान्यमानुषाणि पुराणानि पुरतः पुराणि । अनादि-सिद्धानीत्यर्थः । आयुधावतरणप्रकारः । हरिवंशे—

ततः जाभिपतन्ति स्म दिव्यान्याहवसङ्कुले ।

लेखितानि बीजानि महान्ति सुहृदाणि च ॥ १० ॥

कव्यादिरमुयातानि मूर्तिमन्ति गृहन्ति च ।

शयितान्वाहवे भोक्तुं सुपमांसानि धै भुशम् ॥

निःसृग्वासधारीणि शालयन्ति च राक्षसान् ।

प्रमया भासमानानि पतमानानि आम्बरात् ।

हले सङ्कर्षणं नाम सौमन्वं मुसलं तथा च ।

धनुर्वा प्रयत्नं शार्ङ्गं गदा कौमोदकी तथा ।

(१) एतमिति श्रीर० वि० ।

नन्वायेतानि तज्जोसे विष्णुप्रहरणानि च ।

ताभ्यां समवतीर्णानि यादवाभ्यां महामुधे

जग्राह प्रथमं रामो ललामप्रतिप्रं हलम् ।

सर्पन्तमिव सर्पेन्द्रं दिव्यमाताकुलं मृधे ।

सौमन्वं च तत श्रीमान् निगनन्वकरं द्विषाम ।

सव्येन सात्वतां श्रेष्ठो जग्राह मुसलोत्तमम् ।

दर्शनीये च लोकेषु धनुर्जलदनिस्वनम् ।

नास्त्रा शार्ङ्गमिति ख्यातं कृष्णो जग्राह वीर्यवान् ।

देवैर्निगदितार्थस्य गदा तस्यापरे कौ ।

निक्षिप्ता कुमुदासस्य नास्त्रा कौमोदकीनि सा इति ॥

प्रकरणान्तरे । तथैव धीसुदर्शनाधारमनं प्रोक्तं धीषा-श्रजन्मप्राकट्यं प्राक् प्रदर्शितमेव ॥ १० ॥

भाष टीका ।

और इसी प्रयोजन के लिये तो यह हमारा अवतार है कि—पृथिवी के भार को उतारना, और साधुजनों की रक्षा करनी, तथा साधु जनों को दुःख देने वाले जो असुर हैं, तिनका वध करना ॥ ८ ॥

और भी धर्म की रक्षके लिये इस देह धारण करते हैं तथा किसी काज में होने वाले अधर्म के विराम (नाश) करके के लिये भी देह धारण करते हैं ॥ १० ॥

धीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ससूतो सारथिसहिती परिच्छदः परिकरो ध्वजकवचादि-स्तत्सहिती ॥ ११-१२ ॥

स्वमेवावन् रक्षको नाथो विद्यते येषां ते स्वात्मस्ते-षाम् ॥ १३-१४ ॥

धर्मजीवगोस्वामिकृतधर्मशास्त्रदीपिका ।

एतमिति सार्वकम् । गां पृथ्वीं विन्दतीति गोविन्द इति

भीमजीवयोस्वामिकृतवैष्णवतापिणि ।

भूमाहरणार्थं साक्षाद्वैष्णवो मगवानित्यर्थः । तस्मिन् आकाशा-
वृक्षलोकात् तदीयमहावैकुण्ठादित्यर्थः ॥ ११ ॥

दिश्यानि लोकातीतानि यतः पुराणानि पुराणि नवनि-
मित्यानीत्यर्थः । यदुक्तं यत् सैवित्या आनयनादिप्रयत्ने विने-
द्योपस्थितानि इति तेषां भगवद्भिप्रायवत्त्वेन चेतनाभिप्रेता ।

यद्यपि —

“हलं” इत्येतत्कं नाम सौतम् मुखलन्तया ।

धनुषां प्रवरं शार्ङ्गद्वयं कोमोदकौ तथा ॥

इति श्रीहरिवंशे तथा श्रीविष्णुपुराणे अष्टाध्याय्यायुधा-
म्यक्तानि तथाप्यत्र श्रीभगवत्पञ्चमं श्रीबलदेवस्य धनुरादिक-
मापि श्रेयं योगात्वादन्यत्र आगमनाश्रयणाच्च भक्त्यभावे एव ते
रथ आवातो दयिताभ्यायुधानिचेति बहुत्वम् । इत्युक्तं इयं
केशः विनैव वचनेन सर्वं प्रवर्त्तयितुं समर्थोऽपि सङ्कर्ष-
दहिमात्रेण सर्वं नाशयितुं समर्थमपि अथ कान्त्येनाश्रयो
लीलाकौतुकावेशेन युक्तिपूर्वकमेव नमाम इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यद्य अथर्षोऽहं तत् किं इयमनमिति स्वाध्यायमिति ज्ञानमपि
किञ्च, एव इति । आर्येति सादरसम्बोधनं स्वभावान् प्रभो इति
वक्ष्यमाणनिर्णयसामर्थ्यबोधनाय । दयितामीति स्वतः सामर्थ्य-
व्यङ्गीकारावश्यकं सूचयति ॥ १३ ॥

निर्दयमाह—यानमिति । एतत् सैन्यं अहि तन्मुखप्रयोजन-
मादिशानि व्यवसायिते स्थान् सकलसाधुजनसम्बन्धयान्
परिकरान् सम्यगस्तत्त्वादिनोद्धर । एतन्नाशककार्यमित्याद्ये-
नाह—एतदिति हि यस्मात् यत एवाश्वपाशु साधूनां शर्म-
कृद्भवेदित्यर्थः । हे ईशेति श्रोत्राह्वयः ॥ १४ ॥

भीमवर्धनसुरिकृतशुक्राक्षीयम् ।

स्वाध्यायं त्वं वाचयतां संहाराभिर्वर्तितुमिति शेषः ॥ १३-१८ ॥

भीमजीवयोस्वामिकृतवैष्णवतापिणि ।

एवमिति । स्वाध्यायं विचार्य निश्चितयति सति तदैव
श्री रथयात्रासादनपरिपोषणनोक्तः कथम्भूतो सूर्यस्येव वचो-
यसोस्तौ साधयिसहितौ परिकरौ परिकरो भवत्कवचादि-
स्वस्त्यहो ॥ ११ ॥

अथ श्रीवैष्णवः पुराणानि पुराणानि दिश्यान्मनुष्यायुधा-
धामि लोकातीतानि यतः पुराणानि पुराणि नवनि-
मित्यानीत्यर्थः । यदुक्तं यत् सैवित्या आनयनादिप्रयत्ने विने-
द्योपस्थितानि इति तेषां भगवद्भिप्रायवत्त्वेन चेतनाभिप्रेता ।

उक्तिभेदाह—सादरसम्बोधनम् । हे आर्य हे प्रभो ! वचुनां व्यसनं
प्राप्तम् यत्तत् एव ते वदत उपेक्षा इत्यभिप्रायेण लोकेषु
विशिष्टाणि—साधुतामिति । साधुतां भक्तानां भूत्यात्मामिति यावत्
न हि स्वामिभूत्यानुपेक्षितुमर्हतीति भावः । तर्हि किम्विध-
मिहमाह—एव इति । दयितानि दयिताभ्यायुधानि लोकाती-
तानि यतः पुराणानि पुराणि नवनि-
मित्यानीत्यर्थः । यदुक्तं यत् सैवित्या आनयनादिप्रयत्ने विने-
द्योपस्थितानि इति तेषां भगवद्भिप्रायवत्त्वेन चेतनाभिप्रेता ।

यत्तत् रथमावासादिभिरुपेतपरवत् अहिनाशय स्नान स्वकीयान्
व्यसनादिपद उद्धर एतदर्थं प्रतिपक्षविरसनार्थं हि इह लोके नावा-

[१]

धयोर्जमावतारः यदा नी जग्म एतत्प्रतिपक्षविरसनमर्थः प्रयो-
ज्यं यस्य तत्तथा साधूनां शर्मकम् सुखकारि च ॥ १४ ॥

भीमद्विजयपञ्चमोऽध्यायः ।

सपरिच्छदी सोपस्करणी ॥ ११-१२ ॥

(११०० सुदर्शने मोरं सहस्रं मनोरमम् ।

गदा कौमोदकी गुर्वी नास्ति कौमोदकी गुर्वी ॥ ४ ॥

विनतं कर्मुकधेनुं शार्ङ्गसंज्ञं गुणान्वितम् ॥

नीलजम्बूः शितमुनः स्वर्गो मन्दकर्मिणः ॥ ५ ॥

सधुशराचिनी रथो गुणोन्मत्तमापदो ॥

तुरगाः शीघ्रमुर्वीचमेषु पश्यताहताः ।

हलं च बलभद्रस्य भूमते च दंडं युधम् ॥

इत्येतान्यायुधान्याञ्च रथसहस्रमपि च ।

सहस्रमपि दृष्टानि यस्य तत्तथा ॥ ६ ॥

कौमोदकी मोदकी नागणः तस्य रथमात्रा यथाहति
त्रिषु स्थानेषु कोटिद्वये मध्ये च नतं चक्रं दित्तं “त्रिषु
तु चतुर्हस्तम्” इति शब्दः शार्ङ्गं शृङ्गविहते गुणन ज्ञया
यन्त्रितं सहितम् ॥ ४ ॥

स्वाध्यायं त्वं वाचयतां संहाराभिर्वर्तितुमिति शेषः ॥ १३-१४ ॥

भीमजीवयोस्वामिकृतवैष्णवतापिणि ।

आकाशात् ऊर्ध्वलोकात् तदीयमहावैकुण्ठादित्यर्थः ॥ ११ ॥

श्रीवैष्णवः विनैव वाप्या सर्वं प्रवर्त्तयितुं समर्थोऽपि सङ्कर्ष-
दहिमात्रेण सर्वं नाशयितुं समर्थमपि अथ कान्त्येनाश्रयो
लीलाकौतुकावेशेन युक्तिपूर्वकमेव नमाम इत्यर्थः ॥ १२-१४ ॥

भीमद्विजयपञ्चमोऽध्यायः ।

अथ दृष्टवानमात्रेण भूमिगतानां पदाधोनां वैष्णवतापिणि
तेषां सज्जीकरणो विलम्बान् वैकुण्ठादेश साधुः स्मृतं भव-
मेव साधनमागममित्याह—एवं ध्यायतीति ॥ सर्वं हि वैष्णवः
अधिकारव्यापेनापि भगवद्गता इति आपयितुं योग्यः इति
आकाशात्सर्वेषाम् अलौकिकव्यापनाय एव एवमात्रादिवानं
भवतीति दर्शनार्थं सूर्यसहस्रात्ममाह सूर्यसहस्रात्मितं न हि
सूर्यं कदापिदुहितं न पश्यति अनेन अहिपक्षमतायुक्ता
स्वानां मण्डप विचारितम् अन्तर्गतं यथा रथस्य
महि बुद्धार्थं यतन्ते तदा सूर्यं निमित्तं यत्तत् इति
न भगवद्दोषः कथनं यथा “पञ्चमोऽध्यायः” इति
नयेतदपि सत्यं यथापस्थितमिति मित्रादिषु समग्रानां ननु

॥ एते लोका अधिकं पश्यन्ते सूर्यं ।

त्रयोविंशत्यनीकार्ण्यं भूमेर्भारमपाकुरु ।

एवं सम्मन्त्र्य दाशाहो दंशितौ रथिनौ पुरात् ॥ १५ ॥

(दंशितेश्च यदुश्रेष्ठैर्बहुभिश्च समन्वितौ ।

निर्जग्मतुः पुरवराद्वलेनान्पीयसा नृप ॥ !

श्रीमच्छुभान्चार्यकृतमुवाचिना ।

उत्थमायनं कस्मिन्पतिद्वारापतेनोपतिरगंशते यद्यप्यलौकिकं
स्थस्य न गुनाद्यपक्षा तन्मात्रं तद्वशाच्च शोभाय वा गूतः
कर्मव्य इति शक्यते स्थापिते तदनुगोष्ठाननुगोष्ठ्याभ्यां कार्यमात्रः
तत् समूहो युक्तपदसामग्र्योक्त्यादिर्बहुधादिश्च तस्मिन्
नृपशब्देनाप्येत ॥ ११ ॥

सायुध एव रथमारोहतीति पृथगायुधानामागमनमाह
आयुधानि चोत । धनुःसङ्गादीनि दिव्यानि शार्ङ्गप्रभृतीनि
मिश्रान्याकृतितान्त्र निरुपेयानि पुराणानीति केनचिन्मानीय
वृत्तानि किन्तु यद्वच्छया स्वयमेवागतानि एवं सामग्री
दृष्ट्वा कार्यपक्षे भूभारहरणस्यापस्थितत्वात् तदर्थमेव यत्
भद्रस्यागतत्वात् तलभद्रं प्रत्याह—दृष्ट्वा तानीति । यद्युक्तं
न करिष्यति तथाप्यन्यताराण्यथानुपपत्त्या तथैव प्रेरयि-
ष्यामीत्यभिप्राय इत्याह—हृषीकेश इति । सर्वेन्द्रियप्रेरकः तथैव
प्रेरयिष्यतीति सङ्कल्पः सत्यं भारमाकृण्व दूरीकर्तुं
समर्थः ॥ १२ ॥

अथ विचारव्यतिरेकेण निर्दिष्टमेवाह—पदार्थेति ।
एकान्ते स्थित्वा तायुधौ अतो यथा लोके परिज्ञानं न
भयति तथा दर्शनानि त्रिभिः आर्येति सम्बोधनं कृता-
नुकरणत्वाभावात्कृत्यव्यवहारकं त्वत्त एव अवनं येषां ते
त्वावन्तः अतो रक्षणां व्यसनं प्राप्तमिति तद्विराडरण-
मवश्यं कर्त्तव्यं रक्षाप्यवश्यं कर्त्तव्येत्याह—यदुतामिति । अ-
तिकार्यं दुःखं व्यसनमित्युच्यते यद्यपि पूर्वमेव विचारः
कर्त्तव्यः तत्र कृतमित्यनन्वित्यमपि शापयन्नाह प्राप्तमिति
सामर्थ्यं नु यन्त इत्याह—प्रभो इति । अयताराणां गुण-
व्यवधानात् साधनानि योषन्ति एव ते रथ आयात इति
अवधीय एषां रथ इति साधने सन्देहाभावः प्रियाणि
च सुसलादीनि आयुधानि चकारावपेक्षितं सर्वम् ॥ १३ ॥

भूभारहरणं तस्यैव मुख्यमिति तमेव बोधयति यान-
मास्थायेति रथमास्थाप्य एतद्वत् जडं रथारोहणे सर्वो शक्तिः
प्रादुर्भविष्यतीति विलम्बाभावायाह व्यसनात् स्वात् समुज्ज-
तेति आवश्यकत्वस्याप्यावश्यकतामाह एतदर्थं हि नौ जन्मेति
आपयोर्जन्म एतदर्थं युक्तश्चायमर्थः भूम्या प्रार्थितमिति
अन्यथा जन्मैव न स्यात् सर्वत्रानुस्यूते प्रयोजनमाह साधूनां
जन्मैर्होदति साधूनां सुखमसाज्जगतीति सर्वैरेव प्रकारैस्तैः
सुखिनो भवन्तीति महतः आविर्भूतस्यैतदेव कृत्यम् ईदृशेति साम-
र्थ्यम् अन्यथापि तापो भविष्यतीति भावः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचनिकृतसाराधर्षिणी ।

उपस्थितौ तद्विच्छेदयन् दैकृण्ठादागत्य निकटे स्थितौ ॥ ११-१२ ॥

त्वं नाथो विद्यमे येषां ते त्वावन्तस्तेषां दकारस्या-
त्यमापम ॥ १३-१४ ॥

श्रीमच्छुभदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वं स्वामी विलसं येषां ते त्वावन्तः तस्यान्वमार्पम् तेषां
व्यसनं प्राप्तम् । न हि स्वामिना भूत्या उपेक्षितव्या इति
भावः ॥ ११-१२ ॥ १३ ॥

एतत् परसैन्यम् शर्मकृन्मुखकृत् ॥ १४ ॥

भाषा टीका ।

भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र नौ पेसा विचार करते ही रहे
इतने में आकाश से सूर्य के सदृश कांति धारे दो रथ उतर
कर उपस्थित भये कि-जिन में सब अस्त्र शस्त्र भरे हुए
और सारथियों सहित और सब सामग्री जिनमें भरी
भई है ॥ ११ ॥

उन दोनों रथों को तथा उनमें प्राचीन दिव्य आयुधों
को देखकर श्रीकृष्ण सङ्कल्पेण (श्रीबलदेवजी) से बोलते
भये ॥ १२ ॥

श्रीकृष्णचन्द्र बोले, कि—हे आर्य ! हे प्रभो ! आप
जिन के रक्षक ऐसे यदुलोगों को आज बड़ा व्यस-
न (दुःख) प्राप्त भया, और यह आप का रथ भी
आयगया तथा प्रिय आयुध भी आकर प्राप्त भये
हैं ॥ १३ ॥

तिस से आप अब उस रथ पर बैठकर इस शत्रु
सेना का नाश करी, और अपने जनों को इस दुःख से
बचाओ क्योंकि ? इसी प्रयोजन के लिये अपने दोनों
का जन्म है । हे ईश ! कि साधु जनों का कार्य किया
जाय ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

दंशितौ यजकवची ॥ १५ ॥

* एतच्छ्लोका विजयध्वजीयपाठाः ॥

निर्गत्य सवनात्कृष्णो वृष्णीनाहूय सर्वशः ।
 आज्ञापयामास तूर्णं चतुर्द्वारस्य पालने ॥
 वसुदेवं च निशठं कृतवर्माणमुद्धवम् ।
 कृष्णो निर्यातयामास पूर्वद्वारेण भारत ! ॥ × ॥
 उग्रसेनं सुदामानं पृथुं विपृथुमेव च ।
 हरिर्निर्यातयामास द्वारेणानुत्तरेण वै ॥
 सात्यकिं च गवं चैव प्रसेनं गान्दिनीसुतम् ।
 हरिः प्रतीचीद्वारेण प्रेषयामास दुर्मदान् ॥ ४९ ॥
 गोविन्दस्तु महांतेजाः स्वयं दारुकसारथिः ।
 आत्ताभीष्टप्रहरणः सङ्कर्षणसहायवान् ॥
 उत्तरेण विनिर्गम्य द्वारेण जगदीश्वरः ।
 शङ्खं धूमौ महाप्राणं वैत्यदानवभीषणम् ॥ ५० ॥
 आह दारुकमातीनं रथाग्रे माधवः स्मयन् ॥

श्रीभगवानुवाच ।

रथं वाहय धर्मज्ञ ! यत्र तौ वैद्यमागधौ ।
 तर्पयामि नृपान् सर्वान् सायकैर्युद्धदुर्मदान् ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तो दारुकस्तेन ह्यास्तूर्णमघोदयत् ।
 व्यनदत्सिंहनादं च गोविन्दः परवीरहा ॥
 शङ्खमाध्माव रामोऽपि सिंहनादं व्यनीनदत् ।
 ततोऽभूत् परसैन्यानां हृदि चिन्ता सवेपथुः ॥

श्रीमद्भीमजीवगोत्तममिहकृतवैष्णवतोषिणी ।

आवश्यकतार्थमेव सैन्यस्य हननस्य च वैशिष्ट्यमाह— अर्जु-
 केन त्रयोविंशतिरनीकानि अक्षौहिण्यः तदास्य तावत्सङ्ख्य-
 मित्यर्थः । यद्वा त्रयोविंशतिः अक्षौहिण्यः तत् सङ्ख्याकमनीकं
 सैन्यमित्याख्या यस्य तं भावक्यं दाशार्हाविति मनुष्यलीला-
 परस्वमभिप्रेतम् अत एव दशितौ । अल्पीयसेति जरासन्ध बला-
 द्बुद्धलस्याल्पताभिप्रायेण तत्रापि हरिवंशोक्तविक्रमुर्मन्त्रणया
 सर्वानामागमनेन च अतएवावृत्तौ आवरणतया चतुर्दिशु वेष्टितौ
 स्वैर्विक्रान्तिजायुधैराक्षौ युद्धे सम्पन्नौ तत्तदायुधवर्शनायैव पर-
 सैन्यं क्षोभयन्तावित्यर्थः । विशेषेण सर्वतो बलक्षणेन निर्गत्य
 यतो दारुकसारथिः तत् सारथित्वोपलक्षणया दिव्यातिदिव्य
 तद्गव्यादिसम्पत्तिमान् हरिरिति शङ्खध्वनिनैव परेषां धीव्या-
 दिहरणाभिप्रायेण ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्भीमजीवगोत्तममिहकृतवैष्णवतोषिणी ।

अतस्त्रयोविंशत्यनीकास्यं त्रयोविंशत्यक्षौहिणीसैन्यव्यपदेशं
 केवलं भूमेर्भारमपाकुर्वपनय । एवमिति । इत्थं मिथः सम्मन्व्य
 आलोच्य दाशार्हौ रामकृष्णौ दशिनौ कवचितौ रथिनौ रथारूढौ
 स्वाक्षाधारणैरायुधैराक्षौ युक्तौ चालपीयसा कतिपयेन बलेन
 चावृत्तौ च भूत्वा पुराणमधुराया निष्क्रान्तौ । ततो हरिर्दारुकाख्यः
 सारथिर्यस्य सः तथाभूतः शङ्खं पाञ्चजन्यं धूमौ ध्वनया-
 मास ॥ १५—१६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

त्रयोविंशत्यनीकानां त्रयोविंशदक्षौहिणानां समुत्पन्नं भूमे-
 र्भारम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मसूत्रादयो वसुदेवविशम्भवाख्याः ॥ + ॥

पूर्वद्वारि नृपैः सार्द्धं यदूनां कदनं महत् ।
 आसीच्चतुर्भिरष्टानां तदद्भुतमिवाभवत् ॥ × ॥
 दक्षिणद्वार्यपि तथा गोविन्दाभ्यातचेतसाम् ।
 आसीद्यदूनां कदनं राजन्यकटकेन वै ॥ ४ ॥
 अपरद्वार्यपि तथा यदूनां दृढधन्विनाम् ।
 आसीद्राजसमाजेन सङ्ग्रामो रोमहर्षणः ॥
 ते हन्यमाना यदवो राजभिः शक्रविक्रमैः ।
 न चेलुः सङ्गद्राजन् ! लोकद्वयजिगीषवः ॥
 तत्र यादवशार्दूलो विष्णुसौम्यवह्मनः ।
 आमसाद महाघोरो यत्र तो वैद्यमागधो ॥)
 निर्जग्मतुः स्वायुभाढ्यो बलेनाल्पीयसा वृत्तौ ।
 शङ्खं दध्मौ विनिर्गत्य हरिर्वारुकसारथिः ॥ १६ ॥
 ततोऽभूत्परसैन्यानां हृदि विप्रासवेपथुः ।
 तावाह मागधो वीक्ष्य हे कुण्ड ! पुरुषाधम ! ॥ १७ ॥
 न त्वया योद्धुमिच्छामि बालेनेकेन लज्जया ।
 गुप्तेन हि त्वया मन्द ! न योस्ये बाहि बन्धुहन् ! ॥ १८ ॥
 तव राम ! यदि भद्रा युद्धस्य धैर्यमुदह ।
 हित्वा वा मच्छरेदिहसं वेहं स्वर्गमहि मां जहि ॥ १९ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

न वै शूरा विकल्पन्ते दर्शयन्त्वेव पौरुषम् ।
 न गृहीमो वचो राज्ञानातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजः संकृतपदरत्नावली ।
 दुःखं मन्दयन्ति बलवीकुर्यतीति दुर्मदास्तादनुमाचमावाचछान्दस्त-
 महाप्रापं महाबोधम् ॥ ४ ॥
 युद्धदुर्मदाय युद्धे दुष्टमदाय ॥ ४ ॥
 बभूवदेवादिभिस्तुर्मिः कलिङ्गयुद्धायां " कदङ्गर हिसार्यो "
 इतिपातुः कदनं युद्धम् ॥ ४ ॥
 गोविन्देष्टाभ्यातमाभ्यासितं चेतो येषां ते तथा तेषां राजन्यायां
 कटकेन सैन्येन सैन्येन कटकोऽस्त्रियामित्यभिधानं लघुदेवता ॥ ४ ॥

श्रीमद्भगवानुवाच ॥

परिमितमेवेति प्रवासाभावात्वाह प्रयोविस्त्यनीकाव्यमिति
 अनीकशब्देनासौहिणी अल्पसङ्ख्याशब्दविदेशः अभावात्तेव
 निराकरवार्थः प्रयोविस्त्यनीकाव्यव्या नाममात्रं यस्य वस्तु-
 तस्तु न किञ्चित् तथापि निराकर्तव्यमेवेत्याह भूमेर्मापमिति ॥ १५ ॥

श्रीकृष्णदेवकृतसिद्धातमदीवः ।

दाक्षिण्यो बद्धकचो ॥ १५ ॥

भाषाटीका ।

यह तेईस असौहिणी रूप सृष्टि के मार को दूर करें
 दशार्हवशी श्रीराम कृष्ण ऐसे विचार करके कचक भारण कर
 रथ पर बैठ कर अपने बाणों सहित थोड़ी सी सेवा लेकर दूर
 से निकलते भये, और बाहर निकल कर दशक विजय
 का साराण देसे हरि शंख बजायते भये ॥ १५—१६ ॥

श्रीचरत्तामिहृतमाचार्यदीपिका ।

स्वायुषाढ्यो शोभनायुषसम्पन्नो ॥ १५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीका ।

पुरुषा भजमा चलादिति वास्तवोऽर्थः हे पुरुषोत्तमे ॥१७॥
गुप्तेन सर्वान्तरत्वादर्शनानर्हेण हे ऽमन् ! ब्रह्मातीति बन्धु-
रस्त्रिया तां हन्तीति तथा हे भविद्यानिरसनेति याहि प्राप्नुहि ॥१८॥
अच्छेद्यदेहोऽसाधिति स्वयमेव भत्वा परितोषात्पक्षान्तरमाह,
यद्वा मां जहीति ॥ १९ ॥
यथाधुतार्थग्रहणेन भगवत उत्तरं न वै शूरा इति विकथ्यन्ते
श्लाघन्ते ॥२०॥

श्रीमद्भागवतस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अत एव विशिष्टब्राह्मेण वेपथुः । श्रीकृष्णं साक्षात् कालरूपं
मत्वा तेन सह युद्धं परिहर्तुमाह—तावति साद्धेन ॥ १७ ॥
बालेनैकेनेति बालकेनेवेति च वा पाठः । ननु, युद्धे शक्ति-
रेवापेक्ष्यते न तु बल इत्याह—गुप्तेनेत्यर्जकेन । कंसमयेन
गोकुले निवासात् । ननु, वैरिवञ्चनार्थं काले गुप्तिरेव योग्येत्यत आह,
मन् ! हे भगवन्नेति । कुतः हे बन्धुहन् ! अतो याहि धर्मयुद्धादि-
तोऽपसर तत्त्वार्थसौख्यायताः । यद्वा, याहि स्वयं याहि युद्ध-
भमेन ते प्रयोजनभावादिति भावः ॥ १८ ॥
तवेति । त्वेति वा पाठः । त्वर्थे अशब्दः अथा युद्धेच्छा ।
यदीति मज्जयानुमतिश्च यदि कथञ्चित् स्यादित्यर्थः । धैर्य-
मुच्चैर्बलवादात्मानं प्रापय न जातुद्विभो भव न च पलाय-
सेष्यः । धैर्यमिति कश्चित् पाठः ॥ १९ ॥
आत्मना सह युद्धकौतुके तं प्रवर्त्तयितुं म्यकार्यमेवाभित्य
सोऽल्लुण्ठमुत्तरमाह—नेति । न विकथ्यन्ते नात्मानं श्लाघन्ते वै
यत्सु प्रसिद्धमेवेत्यर्थः । नच तव गालिप्रदानेन बलं क्षुभ्याम
इत्याह—नेति । आतुरस्य वातादिदोषव्याकुलस्य तत्रापि मुमु-
र्षतः सम्मत्येव मरिभ्यतः यच्चो न युद्धीम न वस्तु युद्धा
भावयामः कुतः कोपं कुर्म इत्यर्थः । राज्ञिति यद्यपि राज्ञ-
स्त्वेतद्वतीवानुचितमिति भावः ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

माजहि मां वा जहि ॥ १९ ॥

सूक्ष्मया आतुरस्य तवेत्यर्थः ॥ २०—२२ ॥

श्रीमद्भारवाचस्वामिकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

ततः शङ्खध्वनात्परसैन्यानां इति विज्ञातो भयं तेन वेपथु-
र्गोत्रकम्पो बभूव । तावति । तौ रामकृष्णौ अवलोक्य भगवो अरा-
क्ष्यं आह, उक्तमेवाह—कृष्णस्यादिना । गुप्तेन कर्त्तरिकः गोपवत्ता
आत्मानमिति शेषः स्वजनेनेति वा स्वया सह न केनये न
युद्धं करोमि याहि गच्छ तत्र कारणं बद्धसम्बोधयति—हे मन्,
युद्धं हेतुः हे बन्धुहन् ! अत एव हे पुरुषाधम ! बन्धुमर्तुक-
स्तस्य हन्तः ॥ १७ ॥

[४]

न केवलं न योऽस्याभ्येवापितु स्वयं योद्धुं नेच्छाम्यपि यथा
वा ॥ सह लज्जया न युयुत्से तद्वदित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ राममाह—त्वमिति । यदि भद्रा युद्धार्थमस्तीति शेषः
तर्हि हे राम ! युद्धपथं स्थयमावह न तु प्रारभ्य पलायस्वेति
भावः । एवं च—परेभिर्बलं बहं स्वक्त्वा स्वरं स्वर्गं याहि यात्य-
सौत्यर्थः । यद्वा, सर्वमिच्छेत् मामेष जहि इति ॥ १९ ॥

यद्यमुकाः प्राह भगवान्—न हन् । प्रतिकथ्यन्ते विविधम् आत्मानं
न श्लाघन्ते शूराः किन्तु रिपूणामपि श्लाघ्यं पौरुषमेव दर्शयन्त
अतस्तवाशूरस्य मुमुर्षतः मर्तुमाशंसमानस्य अत एवानुराध यच्चो
यवं न युद्धीमः न बहुमन्यामहे इत्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्भिरजयजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १९—२० ॥

श्रीमद्भूल्लोभायकृतसुबोधिनी ।

प्रकटतया कथने राजा निर्गच्छेत् जेहादसुवेवावयः प्रति-
बन्धं कुरुः अत एकान्ते तथा सम्मन्य युद्धार्थं प्रवृत्ता-
वित्याह—एवं सम्मन्येति । यतो दाशाहीं सेवकप्रियौ दृशिती
पूर्वं बद्धकवची ततो रथिनी ततः पुराभिर्जग्मतुः ततः सुपु-
त्रायाध्यायौ आयुधं गृहीत्वा युद्धार्थं प्रवृत्तौ तावता पूर्व राजा
भावात् विचाराभावाच्च न सर्वं बलमेकीभूतमतोऽल्पेनैव
बलेनाप्युत्तौ जातौ तत्राप्यङ्गवैकल्यं प्रत्ययार्थः आदौ पाञ्च-
जन्वं वादितवानित्याह—सैन्यानामुद्योगोत्साहनिवृत्त्यर्थम् ।
“यस्य ध्वनिर्दानवद्वर्पहन्ता” इति मन्तःप्रवेशभावाय बहिर्निर्गम्य
शङ्खं ध्वनीं यतो हरिः अन्यथा पुरस्त्रानां शङ्खा स्यात् शारङ्गः
सारथिर्यस्येति सङ्कर्षणांश देवाश्च विशेषाकारेण प्रवृत्त इति
ज्ञापयितुं तृतीये प्रकरणे तस्याप्युपयोगः सूचनीयः यथा
द्वितीये अनिदजे सान्त्वयम् ॥ १९ ॥

अग्रे आयुधान्तराणामपि कार्यं भविष्यतीति
ज्ञापयितुं कृतस्य नादस्य फलमाह—ततो ऽभ्रुविति ।
शत्रुभूतानां सैन्यानां भाविमरणमदूरे प्रतिभातमिति इति
विशेषेण ब्राह्मो भयं जातं तेन कश्चिद् शरीरेऽप्यभूत् एवं ज्ञात्वा
यतुरो अरासम्भः भगवन्तं युद्धाभिवर्त्तयितुं किञ्चिदुक्त्वा-
नित्याह—तावाहेति । ननु, सदुत्तरेणैव भगवता सह
युद्धमनुचितमिति चेद्वदेत् तदा भगवान् युद्धं न कुर्यात् स्वकार्यं
च भवेत् तत्परित्यज्य किमिति विषममुक्तवानित्याशङ्कयामाह
मागध इति । देशदोषात्तथा बुद्धिः वीर्याहेति तेजसा ऽनुभवेन
ज्ञात्वेत्येतदर्थम् आदौ भगवता सह युद्धं न मन्यते तदाह, हे
कृष्णेति । विधासम्बोधनं करोति आनन्दचित्सद्रूपैः कृष्ण आनन्द-
पुरुषश्चिद्रूपः अथो मातीत्यधमः प्रपञ्चः सद्रूपः न हि सदानन्द
रूपेण पुद्व्यार्थरूपेणारमना स्वोपकारिणा कश्चिदुद्धममि
काङ्क्षते ॥ १७ ॥

अत आह—न त्वया योद्धुमिच्छामीति । किञ्च, बालकेनेति
वाक्यानामपि कं सुखं यस्माद्वाले बाले कांवा न हि ब्रह्मण्य-
कोटिः चिद्वदेव कार्यपक्षेपि योद्धुं शक्यते । किञ्च, विजयतयार्ति-

श्रीमद्भागवतसुबोधिनी ।

आद्येन यद्यपि युद्धं कर्तुं शक्यते मरणेन मोक्षो भविष्यतीति तथापि लोकजन्मयापि न युद्धमुचितं लोको हसिष्यति स्वाभिमाना सह युद्धयतीति मनो विशद्विषययापि न योत्स्ये अन्यत्र स्वशक्तिं स्थापयसि चेत् तदापि युद्धं न करिष्यामीत्याह—गुप्तेन हीति । त्वया गुप्तः केन वा हन्तुं शक्यते पराजयपक्षे त्वत् एव—मरणमुचितं न त्वन्यस्मात् अपकीर्तिरपि भवेत् इति मनो युक्तमेव स्वद्विष्टेन सह युद्धम् । किञ्च, अमन्देति । अमो म्हेः न विद्यते मा माया यत्रेति अमं ददातीत्यमन्द इति न हि मोक्षदात्रा आराध्यं सह कश्चिद्युद्धमभिकाङ्क्षते मनो याहि मांस्वदात् । न चाहं यादव एव न तु मोक्षदातेत्याशङ्क्याह—बन्धुहृष्टिः यदि यादवः स्यात् तर्हि बन्धुं कंसान् किं हन्वात् ? अतो यादवमारकत्वात् अस्मत्स्वाम्येव ननु यादव इत्यर्थः । यदापातत प्रतिभात्यन्यथा तत्प्रकरणविद्वत्त्वात् निम्नापरं वचनमुपेक्षणीयमेव भ्रामकाणि परं वचनानि ॥ १८ ॥

एवं भगवत्तमयुद्धार्थं प्रार्थयित्वा तेनैव बलमप्यपि निवृत्तो भविष्यतीति तं युद्धायाह्वयति—तवेति । युद्धाद्यः पूर्वपक्षार्थ-व्याहृत्तार्थः अन्यथा वयो बन्धुमारणं च तुल्यमिति कथं रामं युद्धीयात् तेन यादवा एव तस्य मारणीया इति सत्त्वव्यवहितानां सुतरामावेशिनां देहोस्तीति यादवत्वं सिद्धिमिति वसुदेवस्यै वसुदेवे पातनीयमिति वसुदेवयुद्धप्रतिप्रसवः तत्रापि यदि भवेत्याह—अयं हि वसुदेवानुकल्पत्वेन द्विष्टो भवति तथा सति यदि पितरि भद्रा क्षत्रियत्वेन युद्धे वा तदा युद्धात् आचर्योर्यपि समानं बलं तथापि सेना महीतीति तत् इष्ट कदाङ्गीतो भवेत् अत आह—धैर्यमुद्धरोति । भगवद्व्यतिरिक्तानां अन्यधर्मः प्रवर्तते इति अन्तर्बलमस्तीति धैर्यमस्त्वेव बाहिरपि धैर्यं सम्पादयेत्याह—उदिति । ततो वज्रविष्यति तदनिश्चयेनाह—दित्वेति । एकतरनिश्चये युद्धार्थं प्रवृत्तिरेव न स्यात् अतो मच्छरैः क्षिप्रदेहं दित्वा धैर्यमुत्तं धैर्यं जातं युद्धं आगच्छन्नां बहु अथवा मच्छरैः क्षिप्रदेहं दित्वेति “सविशेषणे विधिमिषेधौ विशेष्ये बाधके सति विशेषणमुपसङ्गमद्वयः” इति न्यायेन शरच्छेदनं दूरीकृत्य मां जाहि अनेन प्रथममेव प्रहारं करिष्यामीति सूचितम् ॥ १९ ॥

एवं बलमद्रं प्रति यत्स्वपौरुषं व्यापितं तदयुक्तं मत्वा भगवान् निषेधति—न वै शूरा इति । ये हि शूरास्ते स्वक्यापि न बदन्ति किन्तु पौरुषमेव दर्शयन्ति यदयुक्तं न त्वया योक्तु-मिच्छामीति ते तव वाक्यं न शृणीमः अनेन तद्वाक्यमप्रमाणमित्युक्तं न हीम्नरेण मत्तं प्रमाणं भवति तेन हि शङ्काव्येन युद्धं त्यक्तं मरणं भविष्यति मोक्षे प्रतिबन्धो वा भविष्यतीति तदुभयं न कर्तव्यमिदानीं न मारणीयः मोक्षश्च देय इति अत एव भगवान् सर्वस्वदानं कारयित्वा मोक्षं दत्तवान् अतो युक्तमुक्तं “न शृणीमो वचः” इति किञ्च हे राजन् ! शूरक्षत्रियाणां युद्ध एव मुक्तिः

“द्राघिमो पुरुषो लोके सूर्यमण्डलमेदिनी ।

परिग्राह योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखो हतः” इति ॥

ब्राह्मणक्षत्रिययोः मोक्षप्रकारस्य प्रतिपादितत्वात् तयोरेव

च मोक्षोपदेशः “यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत मोदनः” इत्यत्र निरूपितः अतो मद्रक्षितेनापि तथा युद्धं कर्तव्यम् अहं तु त्वया सह युद्धं न करिष्यामी बलमद्र एव करिष्याति बलं परं पालनीयमिति भावः । अयमुपदेशो ऽग्रे कार्यार्थः अन्यथा भीमेनापि न युज्येत् । किञ्च, आतुरस्य वचनं न भोक्षं स हि स्वापक्षमेव याचते अनेन याचितं देयमिति पक्षो निवारितः । किञ्च, मुमूर्षतः मुमूर्षां प्राप्नुवतः कृदन्तात् वडो स हि मोक्षं दूरीकृत्य वृथा मरणं वाञ्छन्ति तादृशं नाङ्गी-कर्तव्यम् ॥ २० ॥

श्रीमद्भागवतसुबोधिनी ।

पुरुषा अधमा वस्मात् हे पुरुषोत्तमेति भवत्वभिमतोऽर्थः ॥ १७ ॥

बाधे बाल एव को ब्रह्मा यस्य तेन महामहेम्नरेण लज्जयेति मम दुर्जीवत्वेनायोग्यत्वादिति भावः । गुप्तेनेति कंसस्य भयाद्रोकुलं प्रति गतस्य एव वैश्यपालितत्वेन वैश्यसाधर्म्य-प्राप्तेः पक्षे सर्वान्तरावाहरीनामर्हणं हे अमन्द बन्धुहृद् हे मातुल-हन्ता पक्षे ब्रह्मातीति बन्धुरविद्या तां हन्तीति तथा ॥ १८ ॥

अच्छेद्यदेहोऽसाधिति । लयमेव मत्वा परितोषात् । पक्षान्तर-माह—यद्वा मां जहीति । भीस्वामिचरणाः । ब्रह्मा, मत्समस्तः पापा-त्मनः सकाशात् स्ववैकुण्ठं याहि किं कृत्वा शरीरिष्यन्ममार्थात् मम देहं दित्वा त्यक्त्वा अत्रैव प्रक्षिप्येत्यर्थः ॥ १९-२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ १६ ॥

रामकृष्णौ मरकौ इति वीक्ष्येति भावः मागध आह ॥ १७-१८-१९ ॥

भगवानपि तदनुकम्पमुत्तरं दत्तवान्-न वै इति । विकरन्ते-ऋषयस्ते ॥ २० ॥

भाष टीका ।

तिस शब्द के शब्द से शत्रुसेना वाले योधायों के हृदय आस के मोर कांपने लगे मगधराज अरास ध राम और कृष्ण इन दोनों भ्राताओं को देख कर बोला, कि—हे कृष्ण तू पुरुषो में अधम है बाल वमें तो पुरुष हैं अधम जिन से अर्थात् हे पुरुषोत्तम ! यह बाणी का नर्थ हुआ ॥ १७ ॥

एक तेरे बालक के साथ मैं लज्जा करके युद्ध करने की इच्छा नहीं करता हूँ हे मन्द ! हे बन्धुओं के मात्नेवाले ! तू शूरा (वैश्य वा रक्षित) है इस से हम तेरे साथ युद्ध नहीं करेंगे तू बला जा ॥ १८ ॥

हे राम ! यदि तेरी भद्रा होय तो धैर्य धारणकर युद्ध कर मेरे बाणों से क्षिप्र देहको छोड़कर जगं जाना अवका मेरे को मारना ॥ १९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

जरासुतस्तावभिसृत्य माधवो महाबलौघेन बलीयसाऽवृणोत् ।
ससैन्ययानध्वजवाजिसारथो सूर्यानलौ वायुरिवाभरेणुभिः ॥ २१ ॥
सुपर्णतालध्वजचिह्नितौ रथावलक्ष्यन्त्यो हरिरामयोर्मृधे ।
स्त्रियः पुराट्ठालकहर्म्यगोपुरं समाभिताः सम्मुमुहुः शुचां(१)र्षिताः ॥ २२ ॥
हरिः परानीकपयोमुचां मुहुः शिलीमुखात्युल्बणवर्षपीडितम् ।
खसैन्यमालोक्य सुरासुरार्चितं व्यस्फूर्जयच्छाङ्कशरासनोत्तमम् ॥ २३ ॥
एकमिषक्लादथ सन्धश्चरान् विकृष्य मुञ्चन् शितबाणपूगान् ।
निमग्नथान्कुञ्जरवाजिपत्नीन्निरन्तरं यद्वदलातचक्रम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीभागवानुवाच ॥

श्रीकृष्णचन्द्र बोले, कि—हे राजन् ! हेराजसन्ध ! शूर बोग बहुत बल्ले नहीं हैं किन्तु अपना बौद्ध दिखाने हैं, तस्मात् जातुर भीर मरनेकी इच्छा बाधे ऐसे तुमारे बचन को हम नहीं ग्रहण करते हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

माधवो मधुवंशमवो महता सैन्यसमूहेनावृतवान् वायुरग्रेः सूर्ये रेणुभिश्चाग्नि यथेत्यदर्शनमात्रमेवावरणमिति सूचितम् ॥ २१-२२ ॥
परस्यानीकानि सैन्यानि तान्येव पयोमुचो मेघास्तेषां शिलीमुखा बाणास्तेषामत्युल्बणं वर्षे तेन पीडितम् व्यस्फूर्जयदुज्जृम्भितम् ॥ २३ ॥

तदाह—युद्धमिति । निषङ्गविषुधेः शरान् शृङ्गान् अथ तान्युणे सन्धश्च गुणमाकृष्य निशितबाणसमूहान्मुञ्चन् निमग्नहरन् पतिः पदातिः निरन्तरमिति ग्रहणादिक्रियाविशेषणं ज्वलत्काष्ठं ज्वलने यथा चक्रवर्जवति तद्वद्व्यस्फूर्जयदिति ॥ २४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीशुक उवाचेति काचित्कं जरासुत इति जरा नाम राज्ञस्या संहितदेहत्वात् तद्वत्तशक्तित्वेन मनुष्यातीतशक्ति-
रुका । माधवाविति दाशार्हावितिबन् अत एवावृणोत् । सूर्या-
नलौ प्रलयकालसम्बन्धिनौ द्वेयौ । तस्मिन् महद्योगितया तथैव
भासमानत्वात् ॥ २१ ॥

सुपर्णैति तत्तद्वृजादर्शनमपि सूचितम् । हरिर्निजमनोहरणात्
राम इति तन्मनोरमणात् । तयोरिति परम प्रियत्वं सूचितम् ।
पुराट्ठालकं दुर्गोपरि रचितमुच्चयुद्धं हर्म्यञ्चोच्चमसादं गोपुरञ्च
ग्रन्थैक्यं सम्यगाभिता उपव्यधिकृता अपि मृधे मुञ्चन्मूमी
अलक्ष्यन्त्यः लक्ष्मणैरप्यतर्कयन्त्यः शुचांर्षिताः शोकेन व्याताः
सखः अर्षिता इति पाठे पीडिताः सखः सम्यक् मुमुहुः यतः

स्त्रियः स्त्रीणां स्वभावत एव जेहाद्र्चिन्तित्वादिति भावः ॥ २२ ॥

हरिरिति युग्मकम् । तन्नाम च परसैन्यसंहारामिप्रायेण पीडन-
मत्र सम्पातेन विनासनमेव ननु छेदनं मुकुन्दोप्यक्षत बल इति
वक्ष्यमाणात् तच्च तेन अविद्याविशेषाभिग्नजनात् अहो तत्र
परमाश्चर्यं शृण्वित्याह—युद्धमितिदिना । अधानन्तरं तत्क्षण-
मेवेत्यर्थः । अस्य वक्ष्यमाणस्यानेकश इत्यस्यापि सर्वैरेवा-
न्वयः ॥ २३ ॥

रथमिति तदीयांश्च ध्वजादीन् एतच्चाग्रे व्यक्तं भावि ।
अन्यसैः अत्रोज्जृम्भितवान् सटङ्कारं मुहुराकृष्य नमितवानित्यर्थः ।
चक्रवर्जवतीति मण्डलाकारतया सर्वत्र वर्तत इत्यर्थः । तद्व-
दिति तादृशीं कृत्वेत्यर्थः । यद्वा, ततश्च यद्वदलातचक्रं तद्व-
देव हरिः सर्वत्राप्यहरयतेति शेषः । किं कुर्वन् परेषां शित-
बाणपूगादीन् निमग्न ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

शिलीमुखं रजः । पूरयामास ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जरासुत इति । तौ सैन्यादि सहितौ मधुवंशजत्वाद्वायो-
रपि माधवौ इति निर्देशः रामस्य माधवांशत्वाद्वा माधवव्यपदेशः
ममिसृष्ट्यामिमुक्तामागत्स बलीयसा महता सैन्यसमूहेनावृणोत्
मावृतवान् ससैन्य इत्यस्व प्रथमैकवचनान्तपाठे जरासुत-
विशेषणत्वं यथा वायुरग्रेः सूर्ये रेणुभिश्चाग्निमावृणोति तथेति
इहास्तार्थः अनेनादर्शनमात्रमेव नावरणमिति सूचितम् ॥ २१ ॥

सुपर्णैति । तदा पुरस्त्रियः पुरस्याट्ठालकादीनां च समाहारः
तत्समाभिता अधिकृता अट्ठालकाः उपरि भूमिका मृधे मुधे
सुपर्णध्वजतालध्वजाभ्यां चिह्नितौ सजातचिह्नौ हरिरामयोः
रथावपश्यन्त्यः अत एव शुचा अर्षिताः व्याताः सम्मुमुहुर्बिचिञ्चा
बभूवुः ॥ २२ ॥

हरिरिति परस्यानीकानि सैन्यानि तान्येव पयोमुचो मेघा-
स्तेषां शिलीमुखा बाणास्तेषामत्युल्बणं दुःसहं वर्षे तेन पीडितं

(१) अर्षितः इति पाठान्तरम् ।

भौमद्विजयवतम् ।

स्वसैन्यमवलोक्य सुरैरसुरैश्च बहुमतमत्यर्थं (अन्वर्थं) शार्ङ्गोद्यं शरासनोत्तमं धनुःश्रेष्ठं विस्फूर्जयदुज्ज्वलितवान् । रणोपजया युक्तमकरोदिति वा ॥ २३ ॥

गृह्णन्ति । निपङ्गुगान् नृणान् शरान् शृङ्गान् अनुवीति शेषः विदुष्य सन्निहितस्याच्छरानाकुप्य निशितबाणसमूहान् मुञ्चन् रथादीन्निघ्नन् ध्वंसयन्निघ्नन् इति शेषः पक्षयः पक्षतयः न विद्यन्तेऽन्तरं विच्छेदो यस्यां गृह्णादिक्रियायां तद्यथाभवति तथा अवतस्थ इत्यर्थः । तादात्मिकभगवच्छाङ्गस्य दृष्टान्तमाह—यद्वलात् चक्रमिति । यद्वथा ज्वलत्काष्ठप्रमणं चक्रवद्भाति तद्वदनु- रासोदित्यर्थः । निरन्तरमित्यलातचक्रस्यैव वा विशयणं विच्छेद- रहितमलातचक्रं यथा तद्वदनुव्यस्फूर्जयदिति पूर्वेण सम्बन्धो वा ॥ २४ ॥

भौमद्विजयवतम् ।

माधवो मधुकुले जातो सैन्येन यानध्वजैः रथध्वजैर्वाजिभि- रश्वैः सारथिभिश्च सहितौ “वाजोत्वश्वेशरे खगे” इति अश्वे जलधरैः रेणुभिश्च ॥ २१ ॥

सुपर्णतालध्वजाभ्यां चिह्नितौ अङ्कितौ हरिरामयोः कृष्ण- बलमद्रयोः रथौ विलक्ष्यन्त्यः पश्यन्त्यः पुरं गृहं अट्टालकं गृहोपरीषकादिविरचितचतुरस्रस्थलं हर्म्यं धनिनां वासः गोपुरं- पुरद्वारम् अल्पवयसो अरसेनो कृष्णरामौ मागधं प्रलयार्ण- वोपमसेनं दृष्ट्वा समुत्पन्नया शुचा ॥ २२ ॥

व्यधूर्णयत् विस्फारयामास परानीकपयोमुचां शत्रुसेना- मेघानाम् ॥ २३ ॥

श्रीकृष्णस्य हस्तलाघवं कथयति—गृह्णन्ति । निपङ्गुगान् नृणीरात् भ्राम्यमाणमलातचक्रम् उल्मुकमण्डलं निरन्तरं छिद्रदर्शनं दुःशकं यद्वत्तद्वत् ॥ २४ ॥

भौमद्विजयवतम् ।

एवमुपदिष्टः युद्धं स्वर्द्धिः अन्यमानः ससामग्रीको युद्धार्थ- मागत इत्याह—जरासुत इति । मातुः पुत्रोऽयं तत्रापि सा जरा सर्वानेष विरूपान् करोति कथमेवं त्यस्यतीति तत्रापि राक्षसी तेनदुर्बुद्धिरप्ययं ज्ञापितः । अन्यथा तदुपदेशमेव गृहीत्वा मरणं निश्चित्य तेनैव सह किं युद्धं कुर्यात् तौ कृष्णरा- मावमिसृज्य सर्वतः संवेष्टयित्वा महाबलौधेनू आवृणोत् माधवाविति मधुवंशोत्पन्नाविति भगवन्ताविति बन्धनं दास्येत इति वा पित्रोः स्वबलं प्रदर्शनीयमिति वा जेष्यामीति युद्धा प्रवृत्त इति ज्ञापयितुं साधनाधिक्यमाह, बलीयसा महाबलौधेनेति । महत्त्वं स्वरूपेण तादृशानां बहुत्वमोघः अस्तस्सारं बलम् एवं गुणत्रयस्य विद्यमानत्वात् आचरणं कृतवान् भगवत्सहायं सर्वमेव स्वार्थं गृहीतवानिति आह, ससैन्येति । सैन्यसहितौ यानसहितौ तत्र ध्वजवाजिसारथिभिः सहितौ अनेनैवमुक्तं भवति केचन सैन्ये लज्जाः केचन रथे

केचन ध्वजयोः केचनाश्वेषु सुतयोरिति एतयोरसम्भावितमाच- रणमिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—सूर्यामलप्रविति । न आचरणं सूर्यं स्पृशत्याग्निं वा परं पश्यतां चक्षुः प्रातिरोधकमेव वायु- स्वानीयो जरासन्धः अघ्नाणि सूर्याचरकाणि रणबोधेः ॥ २१ ॥

अन्तःस्वरूपे फलस्यायुक्तत्वात् दृष्टां न तज्ज्ञातं इत्याह सुपर्णतालध्वजचिह्निताविति । सुपर्णध्वजो भगवद्रथः तालध्वजो बलस्य सेनामध्ये पतितताविति रेणुभिः विजातायध्वजादिभिश्च व्यवधानात् अलक्ष्यन्त्यः अपश्यन्त्यो जाताः एको दुःखहर्त्ता अपरे रमयतांति सुखदाता उभयोरत्यावश्यकत्वात् तद्दर्शने व्यङ्ग्युलता उचितैव स्त्रियश्च तत्र मुख्यतया द्रष्टुं समागता इति युद्धा नमिद्वत्त्वात् रसान्तरपरिग्रहे स्ववैयर्थ्यं सूचयन्त्यः शार्ङ्गनापिता जाता इत्याह—स्त्रिय इति । पुरस्य अट्टालकाः अत्युच्चः भवन्तं हर्म्योऽपि राशां गृहाः पुरद्वारं चात्युच्चम् एतानि समाभित्यापि अलक्ष्यन्त्यः सम्यक् सुमुहुः मूर्च्छां प्राप्तवत्यः ततो जागरणे शुचा चापिताः कृष्णो हि भगवान् स्त्रीणामेवाथं अवतौण इति तद्वाधकत्वेनैव सैन्यं मरितवान् न चान्यथेति स्वरूप- विचारोत्पद्यर्थमुक्तम् अन्यथा सङ्घर्षणकार्यं भगवान् प्रविष्ट इति भवेत् तर्ककादशो न पुनरुक्तम् ॥ २२ ॥

अतः स्त्रीणां दुःखनिवृत्त्यर्थं भगवान् सैन्यं निहतवानित्याह— हरिरिति । सूर्यस्वानीयो हि भगवान् तत्र मेघस्वानीयाः तदायाः अतस्तेषां निराकरणम् अनायासेनैव भविष्यतीति निरूपयितुं तेषां सेनामनुवदति परानीकपयोमुचामिति शत्रूणाम् अनीकमेव पयोमुचः मेघा तेषां शिलीमुक्षान्येवोत्खणवर्षः तेन पीडितं स्वसैन्यम् अनेन महाशूरा अपि अहम्यमाना अपि यथा दृष्टौ समागतार्था सर्व एव भीताः पश्यान्ते न हि दृष्टिः काक्षि- म्मारयति मृता वा भवन्ति केचन तथापि महाशूरा अपि राजानमपि परित्यज्य पलायन्ते तथा अत्र जातमित्युपहासार्थं निरु- पितं स्त्रीषु रूपा तेषु च हास्यरसमुत्पन्नमिति भावः । अत उभयोरपि हितचिकीर्षया स्वशार्ङ्गं गृहीतवानित्याह—सुरासुरार्थितमिति । सुराणां हितम् असुराणां मोक्षं द्वयं दास्यतीति शत्त्वा शार्ङ्गं धृतवान् विशेषेणास्फूर्जयत् शार्ङ्गज्यानिनादः सुराणां बिभे भयनिवर्त्तको भवतीति प्रथमं सम्बेहनिवारणार्थमाभासन- मुक्तवान् “यज्ज्यानिनादभवणात् सुराणां चेतांसि निर्मुक्तभयाभि सद्यो भवन्ति” इति वाक्यात् शार्ङ्गं एव शरासनेषु भगवद्गी- येषु उत्तमम् अनेनाशनिबाणवर्षमिति तस्य द्वितीयमाहात्म्य- मुक्तं भगवतः अनेकान्यपि धनूषि सन्तीति बोधितं शरासन- पदेन देवतारूपत्वं प्रतिषिद्धम् अन्यथा माहात्म्यमुक्तं न भवेत् ॥ २३ ॥

इदानीं भगवतो युद्धचतुर्थमाह—गृह्णन्निपङ्गुगान् इति । अति तेजसिनां स्वापगमेपि स्वशक्तिस्तिष्ठतीति क्रियाशक्त्यर्थापकता चोक्ता भवति निपङ्गात् तूणीरात् शरान् शृङ्गान् अथ तदनन्तरं तस्य योजनाप्रकारेण योजितत्वात् ततो विदुष्य मुञ्चन् ततः क्षतु- राङ्गिणीं सेनां निघ्नन् जात इति प्रत्येकं वा सम्बन्धः अनुजो भगवत्कृतिः ।

स्नानात् प्रज्यावनं पूर्वं साधने योजनं तथा ।
फलार्थं विनियोगश्च फलसिद्धिरिति क्रमात् ॥

[१] ततः शशाङ्काकृतिपाञ्चजम्यं महारवं वैश्यकुलापचारम् ।
मुखे निधायाशु पुपूर यादवानाश्वासयन् क्षत्रियकूटघटितान् ॥ कं ॥
नृपास्तदाकर्ण्य तु कर्णनिष्ठुरं क्रमेण निर्भिन्नहृदो बभूवुरे ।
यदुप्रवीराश्च समुद्यतायुधा रणे नृपाञ्घ्नुरनीकसंयुताः ॥ ख ॥
ततश्चतुर्द्वारगतान् महीपतीन् यदुप्रवीराः परिभूय सर्वशः ।
चक्रुः शरैर्धैः सहसैकवाहिन आप्यायिताः शार्ङ्गरवेण शौरिणा ॥ ग ॥
ततो हरिं चैद्यपतिर्मण्डलीकृतकार्मुकः ।
भर्त्सयन् कृष्ण कृष्णेति तिष्ठ तिष्ठेति चान्नवीत् ॥ घ ॥
तमभ्यधावन्नोविन्दो विमुञ्चन् सायकान् बहून् ।
मण्डलीकृतकोदण्डस्तैलधौताञ्छितान् शरान् ॥ ङ ॥
ततः पञ्चशरान् घोरानादाय दमघोषजः ।
चतुर्भिस्तुरगानाशु विठ्याधेकेन सारथिम् ॥ च ॥
भूयो वशाशु सन्धाय विठ्याध मधुसूदनम् ।
व्यनदस्मिहनावं च तदद्भुतमिवाभवत् ॥ छ ॥
ततस्तमाह गोविन्दः साधु साध्विति पूजयन् ।
भो भो चैद्य ! महेष्वास ! वीरांसि बलवानसि ॥ ज ॥
अतो मे पश्य दुर्बुद्धे ! धानुष्मत्त्वं स्वयं रणे ।
इति ब्रुवति गोविन्दे राजानः सर्व एव ते ॥ झ ॥

श्रीमद्भुवनाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मोक्षनसमये ग्रहणमावर्त्तते चेत् तदा क्रिया अपरिच्छिन्ना भवति नाम्यथेत्यत आह—निरन्तरमिति । अन्तराभावो यथा भवति तथेति चतुर्णां विशेषणं तदसंभावितं मन्वा दृष्टान्तमाह—यद्दालान्तरकमिति । अलातचक्रं परिभ्रममाणं सर्वत्र विद्यमानमिव मण्डलाकृतिभाति तद्वन्निरन्तरमिति सम्बन्धः । यद्यपि भगवतः क्रियाशक्तौ न संदेहः तथापि स्वयमपि वक्ष्यति लोके निरूपणे असंभावना माभवत्विति दृष्टान्तमप्याह—नियन्त्रादित्येकवचनेनाक्षयतुणीरता निरूपिता अथेति भिन्नोपक्रमेण ज्ञेयं शरेण एतावत् मारयिष्यामीति पूर्वसङ्कल्पो निरूपितः तदेव च निम्नं जातः अन्यथा काकतालीयवत् भगवन्तुष्टिरपि स्यात् ततश्च न पराक्रमः सिद्ध्येदिति एतावद्व्यशब्देन निरूपितं सम्बन्धं सम्यक् धनुषि योजयन् शरानित्यल्लभ्याहृत्य रथं अन्यथा देवताया एव सामर्थ्यं भवेत् शरानिति बहुवचनं सङ्घट्टि बहुनां सम्बन्धं सूचयति विदुष्य मुञ्चमिति मानुषकिर्यैवात्र व्यापृता भगवता न त्वलौकिकं किञ्चित्प्रकाशितमिति ज्ञापितं शितास्तीक्ष्णाः ते च ते बाणाश्च

तेषां पूगः समूहो येषु एकस्मिन् बाणे भगवत्क्रियाव्यापृतेति भगवता समुक्त इति अपरिच्छेदे निवृत्ते सहस्ररूपः स एव जात इति बाणस्यानन्तत्वे प्रतिपादिते तेन भोक्षितशरीराणामपि अनन्तत्वं फलिष्यतीति तथोक्तम् अन्यथा पुनरुक्तदोषः स्यात् सन्धितानामेव विमोक्तस्य सिद्धत्वात् नितरां प्रक्षितिं सृष्टुं प्रहारेणैव प्राणवियोगः शरीरस्य शतधा क्षण्डाश्च प्रदर्शिताः चतुरङ्गसेना सर्वैश्च मारिता इति ज्ञापयितुं गणनामाह—एतान् कुञ्जरान् बाजिनः पक्षयः पक्षतयः पक्षीरिति स्त्रीप्रयोगः एको बाणः एकां पक्षिमनेकां वा मारयतीति सूचयति एकेभ्यो रथा मन्वा पक्षिः पञ्चपदातिरिति पक्षीरिति वा पाठान्तरं शूराणां प्राणावियोगमात्रे न साधर्म्यं सिध्यति मर्मस्थानरूपोऽल्पप्रहारेणापि प्राणवियोगसम्भवात् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

माधवी मधुवंशोद्भूतौ वायुर्यथा सूर्यमग्नौ रश्मिश्च रेणुभिर्वावृणोति तथेत्यदर्शनमात्रमेवावर्णमिति सूचितम् ॥ २१ ॥

[१] एते श्लोकाः विजयभञ्जतीर्थीये अधिक पठ्यन्ते ।

[५]

विष्यधुर्निशितैर्बाणैर्योगपथेन माधवम् ।
 तांस्तान् प्रलेख्यः कृष्णो विद्धा पञ्चभिराशुभिः ॥ ७ ॥
 सारथिं चतुरो बाहाननयथमसादनम् ।
 त्रिभिस्त्रिभिः शरैर्भूयोप्येकैकं नृपतीम् रणे ॥ ८ ॥
 वक्ष्यस्यास्ये ललाटे च विव्याध यदुनन्दनः ।
 ततश्च त्रिंशतां राज्ञां त्रिंशत्कार्मुकमाहवे ॥ ९ ॥
 त्रिंशद्भिः सायकैराशु चिच्छेद यदुपुङ्गवः ।
 दमघोषसुतस्थापि धनुश्छिन्वा त्रिभिः शरैः ॥ १० ॥
 ध्वजं च मुकुटच्छत्रे चकर्त्त प्रहसन्निव ।
 ततो वशहरिर्भङ्गान् शार्ङ्गं सन्धाय माधवः ॥ ११ ॥
 आकर्णन्तं समाकृष्य चैवं विव्याधसङ्गरे ।
 तेन राजन्यकटकं विभ्रान्तं क्षरताडितम् ॥ १२ ॥
 कालान्तमारुतोद्भूतशैलदुर्मलतोपमम् ।
 प्रातारं नाध्यगच्छद्देहताश्चरथसारथि ॥ १३ ॥
 शरान् विमुञ्चज्जलजं च पूरयन् विस्फूर्जयन् कार्मुकमुग्रपौरुषः ।
 विलोकयन् मागधसैन्यमाहवे निरन्तरं यद्वदलातचक्रम् ॥ १४ ॥

भीमशङ्खनाथयकवर्तिकृतसारथ्यदर्शिनी ।

शुचार्पिताः शोकव्याप्ताः शुचार्हिता इत्यपि पाठः । स्त्रिय इति पुंभ्यः सकाशात् कृष्णे स्त्रीणामासत्त्वाधिकात् ॥ २२ ॥

परेषां शत्रूणामनीकान्येव पयोमुचो मेघास्तेषां शिली-मुखा बाणास्तेषामत्युल्बणवर्षेण पीडितं व्यस्फूर्जयत् उज्जृम्भयामास ॥ २३ ॥

किं कुर्वन्निव्यत आह । निषङ्गात् इषुधेः सकाशात् शरान् एकैकान् गृह्णन् । अथ तदनन्तरं तान् गुणे सन्धयत् गुण-माकृष्य तान् मुञ्चन् तैश्च रथादीन् निभ्रन् ध्वंसयन् निरन्तरमिति ग्रहणादिक्रियाविशेषणम् । तेन ग्रहणयोजनविकर्षेण निःक्षेपणग्रह-रणक्रियाः क्रमेणोद्भूता अपि सदैवोद्भवस्य इव द्रष्टुं प्रति आत्माः क्षणार्धमध्ये शतकोटिकृत्वोद्भवन्तीत्यर्थः । ततश्च अलात-चक्रं ज्वलत्काष्ठं भ्रमणे यथा चक्रवर्जवति तद्वदेव मथुराया-अतुर्विष्टु सैन्याभिमुखं भ्रमन् शार्ङ्गं व्यस्फूर्जयदिति ॥ २४-२५ ॥

भीमशङ्खदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माधवो मधुबंशोद्भवो अभिमुख्य अभिमुखमागत्य महा-बलौघेन भावृणोत् भावृणोत् वायुरग्रेः सूर्य रेणुभिरग्निं यथाऽऽवृणोति तद्वदिति अदर्शनमात्रमेवावरणमिति सूचितम् ॥ २१-२२ ॥

हरिः स्वभक्तकेशहरः परस्य जरासन्धस्य अनीकानि सैन्या-न्येव पयोमुचो मेघाः तच्छिलीमुखानां बाणानामत्युल्बणेन वर्षेण पीडितं स्वसैन्यमालोक्य मुहुः व्यस्फूर्जयत् उज्जृम्भितवान् ॥ २३ ॥

किं कुर्वन् व्यस्फूर्जयदित्यत आह—गृह्णति । निषङ्गादिषुधेः असङ्गयेयबाणालयात् युगपत् अनेकान् गृह्णन् अथानन्तरं तान् गुणे सन्धयत् गुणमाकृष्य तान् मुञ्चन् तैश्च रथादीन् निभ्रन् ध्वंसयन् निरन्तरमिति ग्रहणादिक्रियाविशेषणम् । ज्वलत्काष्ठभ्रमणे यथा चक्रवर्जवति तद्वत् शार्ङ्गशरासमोत्तमं व्यस्फूर्जयत् इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

भीमशङ्ख उवाच

भीमशङ्खदेवजी बोले, कि—जरासन्ध भी सेना बाह्य ध्वजा अस्त्र सारथि सहित कृष्ण वस्त्रधर के समीप आकर बलवान् बड़ी सेना के समूह से घेरता अर्थात्, जैसे वायु वादर और रेणु, सूर्य और अग्नि को घेर लेवे ॥ २१ ॥

जब गवड़ और ताब के बिन्दु बारे राम कृष्ण के रथ सम्माम में नहीं होकर घरेने लगे, तब मथुरा पुर के

निर्भिन्नकुम्भाः करिणो निपेतुरनेकशोऽम्बाः शरवृष्णकन्धराः ।
 रथा हताऽम्बाध्वजसूतनायकाः पदातयश्छिन्नभुजोरुकन्धराः ॥ २५ ॥
 संछिद्यमानद्विपदेभवाजिनामङ्गप्रसूताः शतशोऽसृगापगाः ।
 भुजाऽहयः पूरुषशीर्षकच्छपा हताद्विपद्वीपहयमहाऽऽकुलाः ॥ २६ ॥
 करोरुमीना नरकेशशैवला धनुस्तरङ्गायुधगुल्मसङ्कुलाः ।
 अच्छुरिकावर्त्तभयानका महामणिप्रवेकाभरणाश्मशर्कराः ॥ २७ ॥
 प्रवर्त्तिता भीरुभयावहा मृधे मनस्विनां हर्षकरीः परस्परम् ।
 विनिघ्नताऽरीन् मुसलेन दुर्मदान् सङ्कर्षणेनाऽपरिमेयतेजसा ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

अदा अदारी महब गोपुरों पर चढ़ी हुई स्त्रियों शोक के मारे मूर्च्छित होती हुई ॥ २५ ॥

उस समय श्रीकृष्ण पराई सेना रूप बाह्य से बारबार बाणोंकी घोर वर्षा से पीड़ित अपनी सेना को देख कर देव और असुरों से पूजित ओ शाङ्गे नामक धनुष है तिसको टुकुरते अये ॥ २६ ॥

और तरकस से बाणों को निकाखते हुए, धनुष पर सम्भान करते हुए लेंच कर वेने २ बाणों के समूह को छोड़ते हुए रथ हाथी घोड़े और पैदलों को मारते हुए ऐसे मावूम परते हुये, कि- जैसे निरन्तर अक्षात अक्र अर्थत् सिखगती हुई लकड़ी को फिरावे ऐसी शीघ्रता मावूम पड़ती हुई ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

हता अम्बा ध्वजाः सूता नायका रथिनश्च येषु ते ॥ २५ ॥

संछिद्यमाना द्विपदा इमा वाजिनश्च तेषामङ्गेभ्यः प्रसूता असृगापगा रुधिरनद्यः परस्परं प्रवर्त्तिता इति तृतीयेनान्वयः प्रसिद्धनदीरूपकमाह-भुजा एवाहयो यासु ताः पुरुषाणां शीर्षान्येव कच्छपायासु ताः हता द्विपा एव द्वीपा अन्तर्वर्त्तितटानि ह्यौ एव महा प्राहासौश्च सङ्कुला व्याप्ताः ॥ २६ ॥

करा ऊरवश्च मीना यासु ताः नराणां केशा एव शैवलं यासु ताः धनुष्येव तरङ्गा आयुधाम्येव गुल्मास्तैश्च सङ्कुलाः अच्छुरिकाश्चमणि चक्राणि वा तान्येवावर्त्तास्तेभयानकाः महामणीनां प्रवेका उत्तमा आभरणानि च यथायथमहमानः शर्कराश्च यासु ताः ॥ २७ ॥

भीरुणां भयावहाः मनस्विनां धीराणां हर्षकर्यः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निर्भिन्नकुम्भा इत्यादिना तत्रापि योग्यायोग्यत्वात् एव वेद्यमिति विशेषोक्तिः ॥ २५ ॥

संछिद्येति सार्द्धद्वयम् । गुल्माः स्तम्भा अप्रकाण्डवृक्षजातयः अच्छुरिकाशब्दो वैदिकः पञ्चमस्कन्धेऽपि प्रयुक्तोऽस्ति अस्फुर्यन्तुतमणीत्यादौ परस्परं हर्षकरी वीरस्वाभाव्यान्मारयतां मार्यमाणानाञ्चानन्दप्रदाः प्रवर्त्तिताः श्रीभगवतैव । यद्वा ऽसृगापगा एव परस्परं प्रवर्त्तिताः मिलित्वा मर्दिता इत्यर्थः । तत्र प्रथमपक्षे निर्भिन्नकुम्भा इत्यादिना तत्पराक्रमवर्णनस्यैव सोत्साहमपक्रान्तत्वात् मुकुन्दोऽप्यक्षत बल इत्यादि वक्ष्यमाणात् परस्परं हर्षकरीरित्यव्यवहितान्वयाच्च । द्वितीयपक्षे तत्रैव तात्पर्यात् ॥ २६-२७ ॥

दुर्मदान् दुष्टाहङ्कारान् साक्षात् श्रीभगवता सह युद्धात् यद्वा, निजबलादिना महामत्तानपीत्यर्थः । तेजः पराक्रमः विशिष्ट-क्रीडितं लीलाविशेष इत्यर्थः । यतः लीलया वसुदेवपुत्रयोरपि अव्यभिचारिसर्वैर्भययोः परमित्यनेन तत्र भूभारहरणप्रयोजनस्यानुषङ्गिकत्वं व्यञ्जितम् ॥ २८-२९ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

प्रहाकुलाः ग्रहः नक्षः ॥ २६ ॥

प्रवेकः भेदः ॥ २७-२८ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवम्शिका ।

तादात्म्यिकं भगवच्छरपीडितं परसैन्यमनुवर्णयति-निर्भिजेति निर्भिजानि कुम्भानि कुम्भलालानि येषां ते करिणो गजा निपेतुः तथा अम्बाभानेकशः शरैर्भग्नाः कन्धरा ग्रीवाः येषां तथाभूताः निपेतुरित्यनुषज्यते हताः अम्बा, ध्वजाः सूता नायका रथिनश्च येषु ते रथाः तथा पदातयश्च छिन्ना भुजा ऊरवः कन्धारश्च येषां तथाभूता निपेतुः ॥ २५ ॥

अथ भगवच्छरानिर्भिजपरसैन्यतनुप्रभवरुधिरनदीः प्रसिद्धनदीत्येव निरूपयति-संछिद्येति संछिद्यमानेभ्यः पदातिगजाभ्यानाम् अङ्गेभ्यः प्रसूता असृगापगा रुधिरनद्यः शतशः प्रवर्त्तिताः इति तृतीयश्लोकेनान्वयः । कथंभूताः ? भुजा एव अहयः सर्पा यासु पुरुषाणां शीर्षान्येव कच्छपा यासु तथाभूताः हता द्विपा गजाः

भीमझीरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचम्पिका ।

एव द्वीपा अन्तरीपभूगयः हया भव्या एव प्रहाः । तैश्चाकुलाः
प्याताः ॥ २६ ॥

करा ऊरवश्चैव मीनाः यासु नराणां केशा एव शैबलं यासु
ताः धनुष्येव तरङ्गा आयुधान्येव गुल्मानि च तैश्च सङ्कुलाः
आस्थुरिकाश्चक्राणि ता एव आवर्त्तास्तैर्मयानकाः महामणोर्णा
प्रवेकाः भ्रेष्टाः उत्तमाभरणानि च यथायथं शिलाः शर्कराश्च
यासु ताः ॥ २७ ॥

भीरुणां भयावहाः मनस्विनां धीराणां मिथो हर्षकारिण्यः
विनिप्रतेति किं च अङ्ग हे राजन् ! अपरिमेयमपरिच्छेद्यं तेजः
पराभिवसामर्थ्यं यस्य तेनारीन् शत्रून् मुसलेनायुधेन विनिप्रता
ताडयता सङ्कर्षणेन कर्त्रा ॥ २८ ॥

भीमझिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

दैत्यकुलस्यापचारं नाशकरं क्षत्रियाणां कूटेन समूहेन
बद्धितान् संवेष्टितान् ॥ क ॥

क्रमेण तत्तद्योग्यतानुसारेण ॥ ख ॥

एकवाहिनः एकवाहनगतान् पृष्ठवाहनहीनानित्यर्थः ॥ ग—ङ् ॥

हमघोषजः शिशुपालः ॥ च ॥

सिंहनादं व्यनदत् सिंहनादं चकार ॥ छ ॥

वीरः शूरोऽसि बलवान् शक्तिमानसि ॥ ज ॥

धानुष्मत्वं धनुष्मतां माहात्म्यम् ॥ झ ॥

आयुगैः शरैः ॥ अ—ट ॥

यदुन्नन्दति बलेन समर्द्धयतीति यदुन्नन्दनः ॥ ठ—ण ॥

कालान्तमाकृतेन प्रलयकालवायुना ॥ त—थ ॥

निर्भिन्नकुम्भाः विद्वलीकृतमूर्च्छानः अनीकशः राशिशः करि-
प्रभृतयो निर्भिन्नकुम्भादयो बभूवुरित्यन्वयः ॥ २५ ॥

अङ्गप्रसूताः देहोत्पन्नाः असृगापगाः रुधिरनद्यः भुजा एवा-
हयो यासु तास्तथा एवमुत्तरत्रापि कच्छपाः कूर्माः द्विपा एव
द्वीपाः अन्तरद्वीपाः हया एव प्रहा प्राहाः ॥ २६ ॥

धनुस्तरङ्गैः आयुधगुल्मैश्च सङ्कुलाः आस्फूर्जिताः उन्नत-
स्त्रलादयः तज्जलध्वनयः तैरावृत्तैश्च जलध्वनयैश्च भयानका भयप्रदा
वृत्तफलकध्वनयो वा स्फूर्जितास्त एव आवर्त्ता महामणि-
प्रवेकाः प्रवेका उत्तमा एवाद्मान आभरणान्येव शर्करा यासु
तास्तथा ॥ २७ ॥

सङ्कर्षणेन एवंविधा असृगापगाः प्रवर्तिता इत्यन्वयः ॥ २८ ॥

भीमझलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतो भगवतः क्रियाशक्तिं बोधयितुं बाणानां महत्कार्य-
माह—निर्भिन्नकुम्भा इति । करिणो हस्तिनः नितरां कण्ठश्रो-
त्रनिर्भिन्नाः यद्यपि निर्भिन्नकुम्भाः करिण एव प्रवर्तन्ते तथापि
स्वतन्त्रश्रोत्रेणैवमिति बद्धिहायनपरः करिशब्दः अनीकशः अन्धा
एकैकेन शरेण वृक्षणाः कम्बरासु केशाः सन्तीति तत्र बाण-

प्रचारो न प्रविध्यतीति कम्बरापदं रथाश्च हता अन्धा भवजाः
सूता नायकाश्च येषां तादृशा जाताः नत्वेकमारणेन शिष्टे दैवा-
न्मृतमिति रथोऽपि मधववंशः वृक्षणाः इति ज्ञातव्यम् अन्यथा
निपेतुरिति क्रियासम्बन्धो न स्यात् अन्यथा जाता इति किम्
न्तरं कल्प्यं प्रसज्येत पदातयश्च निपेतुः आघातेनापि पत-
तीति तेषां विशेषणमुच्यते छिन्नाः भुजाः ऊरवः कम्बराश्च
येषां उरुः स्थूला वा कम्बराः नाभेरधो बाणप्रहारस्य निविद्ध-
त्वात् अनेन शिरश्छेदः अर्थादुक्तः ॥ २५ ॥

एवं चतुरङ्गसेनामारणमुक्त्वा तस्याधिक्यं वक्तुं तेन आत्म-
रुधिरनदीं वर्णयति—संछिद्यमानेति साक्षाभ्याम् । चतुरङ्गेषु त्रय-
एव रुधिरवन्तः एकं दाहमयं मतस्त्रीन् गणयति, द्विपदाः
मनुष्याः इमाः हस्तिनो वाजिनश्च तेषामङ्गैः छिन्नेः प्रसूताः
शतशः असृगापगा जाताः अनेन मृतानां निर्मयत्वं सूचितम्
अन्यथा भयेन रुधिरशोष एव स्यात्, विजातीयो अपि एकैक-
प्रकृतिका जाता इत्यपि । अङ्गपदं तु तेषां हनने जाते दैवकृतां
रुधिरवृष्टिं व्यावर्त्तयति—प्रशब्देन मरणानन्तरमपि संस्कारेणापि
भयाभावः सूच्यते अन्योन्यं प्रवाहमेलनात् पूर्वं नामान्तरमप्या-
पन्नाः पश्चाद्नेकानि नामानि प्राप्नुवन्तीति शास्त्रप्रत्ययः असृ-
गापगा रुधिरनद्यः । ननु, नदीत्वं कुतः नहि प्रवाहमात्रेण नदी-
त्वं भवति अन्यथा वर्षाकाले जगदेव नदी स्यादित्याशङ्क्य
नदीसमानाकृतित्वसिद्ध्यर्थं वर्णयति—भुजाहय इति । भुजा एवा-
हयः सर्पा यत्र पुरुषशीर्षान्येव कच्छपा यत्र एतत्सास्त्रिकं
हता ये द्विपास्त एव द्वीपप्रायाः द्विर्गता आपो यत्रेति तस्मिन्
द्वीपे छिन्ना ये हयाः अन्धास्त एव प्रहा प्राहाः तैः कुशलः द्वीपा
एव तामसा नदीत्वव्यापकाः तथापि तत्र प्रवाहेण गच्छतां हया-
वयवानाम् आरोहाधरोही द्वीपाधिक्यार्थमिव निरूपितौ आगन्तु-
का एवेते नदीधर्मौ न तु सहजा इति ॥ २६ ॥

साधारणान् वर्णयति—करोरुमीना इति । करा एव उरु
अधिका मीना यत्र करा ऊरवश्च मीना इति वा मध्यच्छेदे
शिष्टो भागः उरुशब्देन प्राह्यः उरुशब्द एव वा नराणां केशा
एव शैवालानि शैवाला यत्र धनुष्येव तरङ्गा मीनाः स्त्रात्त्रिकाः
तरङ्गास्तामसाः इति त्रयं पूर्वेण वा नरके शान्तात्मयः आयुधा-
न्येव नृणीरादीनि गुल्माः तैः सङ्कुलाः अत एव धनुस्तरङ्गाश्च
ताः आयुधगुल्मसङ्कुला इति कर्मधारयः अस्फूर्जिकाश्चैव आवर्त्ता
तैर्मयानकाः अस्फूर्जिकाश्चक्राणि चर्माणि वा अनेनातिगाम्भीर्यं
नद्याः प्रवर्तिता महामणिप्रवेकाः महामण्युत्तमाः तद्युक्तान्याभर-
णान्येव शर्करायां वा ॥ २७ ॥

पुरातननदीत्वाने कदाचित्पतितं रुधिरं जलेन सहितं तथा
जातमिति शङ्कां व्यावर्त्तयति—प्रवर्त्तिता इति । नूतनतया प्रव-
र्त्तिताः पूर्वस्माद्वैलक्षण्यमाह—भीमभयावहा इति । भीरुणामेव
भयावहाः मनस्विनां तु हर्षकरीः अन्येषां तु साधारणा यथा
वद्वर्णिताः परस्परमिति सप्तयुद्धे अभ्याययुद्धे तु जयशीकराणां
प्रायेण हर्षो भवतीति नाभ्यर्त्तयति एवं जगत्कृतं सपर्यवसानं
युद्धमुक्त्वा बलभद्रकृतमाह—विनिप्रतारिणिति । अरयः कथञ्चित्
न्तव्याः भगवतस्त्वरघो न सन्तीति बलभद्रत उक्तः हलेनाकृष्य
मुसलेन विनिप्रता सङ्कर्षणेन सह भगवान् शुद्धं निष्कृष्टिस्त्रादि
जात इति पूर्ववैलक्षण्यं अथवा मरीचं विनिप्रता सङ्कर्षणेन

बलं तदङ्गार्णवदुर्गभैरवं दुरन्तपारं मगधेन्द्रपालितम् ।
क्षयं प्रणतिं वसुदेवपुत्रयोर्विक्रीडितं तज्जगदीशयोः परम् ॥ २९ ॥
स्थित्युद्भवान्तं भुवनत्रयस्य यः समीहतेऽनन्तगुणः खलिलया ।
न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्तथापि मर्त्याऽनुविधस्य वर्ण्यते ॥ ३० ॥
हतेषु सर्वमन्येषु जरामन्धो महाबलः ।
विद्वतेष्ववशिष्टेषु रथनैकेन सीरिणम् ॥ क ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

कृत्वा नद्यः प्रयसिना इति हनने हेतुः दुर्मदानिति दुष्टो मर्दो
येषां उद्धृष्टिकरणरूपः सङ्कर्षणपदेनैव तेषामाकर्षणं निरूपितं
सामर्थ्यं हेतुमाह—अपारेमेयं तेजो यस्येति अन्तर्बलमस्त्येव
बाह्यस्तेजोपि कस्याप्येतावदिति मानुमशक्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततश्च संछिद्यमानानां द्विपदादीनाम् अङ्गेभ्यः प्रसृता अस्-
गापगा रुधिरनद्यः परस्परं कृष्णरामाभ्यां प्रवर्तिता इति तृती-
येनाम्बयः । प्रसिद्धनदीरूपकमाह—भुजा एवाऽहयो यासु ताः
इतद्विषा एव द्वीपाः अन्तर्वर्तिन उच्चप्रदेशाः हया एव प्रहा
ग्राह्यास्तैराकुलाः व्याप्ताः ॥ २६ ॥

अस्थूरिकाश्मणी चक्राणि वा ता एवावर्तास्तैः भया-
नकाः महामणीनां प्रवेकाः भेष्टा आभरणानि च क्रमेण अश्मानः
शर्कराश्च यासु ताः । मनस्विनां वीराणां हर्षकर्यः ॥ २७ ॥

अङ्ग हे राजन् ! त्वद्वलम् अर्णववत् दुर्गं भैरवश्च दुरन्तपारं
दुःशब्दो निषेधे अन्तस्तलं पारमवधिः । विक्रमेणागाधं देशत-
श्च निरवधिकमित्यर्थः । वस्तुविचारे तयोस्तत् कर्म केवलं विक्री-
डितं ननु पराक्रमः ॥ २८—२९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदा शरैर्निर्मिजकुम्भाः करिणो शरवृक्षकन्धराः शरै-
र्मिजग्रीवाः अश्वाः तथा हताः अश्वादयो येषु ते रथाः छिन्ना
भुजादयो येषां ते पदातयश्च अनेकश इति सर्वेषां विशेषणं
निपेतुः ॥ २६ ॥

इदानीं रामकृष्णायुधनिर्मिजपरपक्षगद्विपदाविदेहप्रसूतकधि-
रनदीः प्रसिद्धनदीरूपकेण वर्णयति—संछिद्यमानेति । सार्द्धं द्वाभ्याम् ।
संछिद्यमानानां द्विपदानां मनुष्याणामिमानां वाजिनां च अङ्गेभ्यः
पर्वताकारेण संस्थितेभ्यः प्रसृताः अस्त्रगापगाः सङ्कर्षणेन अपरिमे-
यतेजसा श्रीकृष्णेन च प्रवर्तिता इति तृतीयेनाम्बयः भुजा एव
अहयः सर्पा यासु ताः पुरुषाणां मनुष्याणां शीर्षाण्येव कच्छपा
यासु ता इती द्विषा एव द्वीपा अन्तर्गता उच्चप्रदेशास्तैः हया
एव ग्राह्यास्तैराकुला व्याप्ताः ॥ २६ ॥

[६] .

करा ऊरुधश्च मीना यासु ताः नराणां केशा एव शैबलं
यासु ता धनूंष्येव तरङ्गा आयुधान्येव गुल्माः तैश्च तैश्च सङ्कुला
अस्थूरिकाश्मणी चक्राणि वर्ता एव आवर्ताः तैर्मयानका
महामणिप्रवेकाः महोमण्युत्तमा आभरणानि च यथायथम् अश्मानः
शर्कराश्च यासु ताः ॥ २७ ॥

भीरुणां भयावहाः मनस्विनां च परस्परं हर्षकरीः हर्ष-
कर्यः ॥ २८ ॥

भाष टीका ।

इस प्रकार जब बाण चलने लगे तब कटे भये मस्तक
वाले हाथी गिरने लगे, बाणों से कटेकंधा वाले अश्व
गिरने लगे, और नष्ट हुये घोड़ा भुजा सूत और स्वामी
जिनके ऐसे रथमी गिरते भये, और कट गये भुजा
ऊर कंधा जिनके ऐसे पैदल भी गिरते भये ॥ २५ ॥

कटते भये प्यादे हाथी और घोड़ों के अंग से
सैंकड़ों रुधिर की नदी निकलतीभई, जिनमें मनुष्यों
की भुजा ही सर्प भये और पुरुषों शिर कटुवा सदृश
देखने में आते रहे, और मरे हुये हाथी ही द्वीप
से मालूम होते, तथा मरे भये अश्व ही ग्राह से
मालूम होते, इन सबों से वे नदी व्याप्त हो रही ॥ २६ ॥

मरे मनुष्यों के हाथ पांव ही जिन में मछली से
तेरते, मनुष्यों के केश ही सिमार से जान पड़ते
वीरों के धनुष ही तिरते, तरंगों के सदृश मालूम
होते माना प्रकार के शस्त्र ही झारझंकार से जान
पड़ते, ढालें जो तैरतीं सोइ मालूम होती कि भमर पड़
रहे हैं बड़े मणि और गहने ही कंकर पत्थर से
मालूम होते रहे ॥ २७ ॥

मूसल सेकर शत्रुओं के नाश करने वाले धीसंकर्पणजी
ने अपने अपरिमित बल से संग्राम में एसी वे रुधिर
की नदियें प्रकट करी, कि जो भीरुलोगों को तीभय देने
वाली और वीर लोगों को परस्पर हर्ष बढ़ाने वाली ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किञ्च, सङ्कर्षणोनापि तद्वलं क्षयं प्रणीतम् अङ्ग हे राजन् !
अर्णववदुर्गं दुर्गं भैरवं भयङ्करं च यतो दुरन्तप्रारम्भः

तावुभौ निरिसङ्काशौ मत्ताविव महागजौ ।
 परस्परमयुध्येतां सामर्थौ बलशालिनौ ॥ ख ॥
 मागधस्तु गदां गुर्वीमादायामर्षविह्वलः ।
 भ्रामयित्वा शतगुणश्चित्तेपबलवक्षसि ॥ ग ॥
 तामापतन्तीं तरसा गदां शृङ्गोपमां गिरेः ।
 व्यंसयित्वा हलधरां मुधा चक्रे स्प्यन्निव ॥ घ ॥
 व्यर्थीकृत्य गदां तस्य मुसलेन हलायुधः ।
 योधयित्वा रथे क्षुब्धो निहत्य रथसारथी ॥ ङ ॥
 जग्राह विरथं रामो जरासन्धं महाबलम् ।
 हतानीकावशिष्टान् सिंहः सिंहमिबोजसा ॥ ३१ ॥
 बध्यमानं हतारान्तिं पार्श्वैर्बारुणमानुषैः ।
 वारयामास गोविन्दस्तेन कार्यचिकीर्षया ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अन्तोऽत्र तलं पारमवधिः दुःशम्भो निषेधे विक्रमेणागाधं
 देशतश्च निरवधिकमित्यर्थः । किञ्च, मगधेन्द्रेण च पालितं
 बलम् यदेवंभूतं रामकृष्णयोः कर्मोक्तं तत्परं केवलं तयो-
 र्विक्रीडितं न तु पराक्रमः ॥ २९ ॥

न चैतदाश्चर्यमित्याह—सित्युज्ज्वान्तमिति । तर्हि किमित्या-
 धर्चर्यमिव वर्णितं तत्राह—तथापीति । मर्त्यानुविधत्सेऽनुकरोतीति
 मर्त्यानुविधत्तस्य ॥ ३० ॥

किञ्च, जग्राहेति हतान्यनीकानि यस्य अवशिष्टा अस्य
 एव यस्य तं च तं च ॥ ३१ ॥

हता बहुशोऽरातयो येन तथाभूतमपि जरासन्धं बध्य-
 मानं वारयामासेति ॥ ३२—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, यदि जगदीशता तर्हि कथं क्षुद्रातिक्षुद्रैर्नीचैर्युद्धे
 रसः सिद्धयति न चेत्तर्हि तद्वर्णनया च किं तत्राह—सितीति ।
 स्थितौ तस्य साक्षाल्लीलत्वात् तस्याः प्रथमोक्तिः य इति द्वयो-
 रैकव्यभिचारेण । ननु, कथमेकोऽनन्तामां स्थित्यादि कुरुते तत्राह—
 अनन्ता गुणाः सार्वभ्युपातुर्यादयो यस्य सः तच्च स्वकी-
 यया लीलैव । न च तत्साधनप्रयासादिना स्वशब्देन
 तत्र परमं स्वाच्छन्दमुक्तम् । विप्रमाध्यहेतुरित्यर्थः । हेतुमति
 हेतुतोषचाराच्च लिङ्गत्यागः । एवं पूर्वपक्षमनूय सित्यान्तमाह—
 मर्त्यानुविधत्सेति । यस्तादृशालौकिककर्माण्यपि मनुष्यली-
 यैव करोति न त्वैश्वर्याविष्कारादिना तस्येत्यर्थः ॥ ३० ॥

अतोऽन्यच्च तादृशं तच्चरितं शृण्वित्याह—जग्राहेति । भोजसा
 वेगेनेत्यर्थः । सिंहः सिंहमिवेति मर्त्यानुविधत्तया सामान्याभि-

प्रायात् । अतो महाबलत्वमपि तदपेक्षयैव न त्वैश्वर्योपेक्षया
 महाबलमिति कथितं पाठः ॥ ३१ ॥

मानुषीयैस्त्वस्त्यस्तापमानार्थः । गोविन्द इति पूर्ववत् । अत एव
 तेन जरासन्धेन कृत्वा यत् कार्यं हननार्थं भूभारसैन्य-
 संमेलनं तस्य चिकीर्षया वारयामास महाराजोऽयं सम्बन्धी
 च ततोऽपुना कृतापराधोऽपि स्वज्येतेति रामस्तमवावृत्तेत्यर्थः ।
 अत्र प्रकरणप्राप्तस्य भीतार्थानां भयहेतुरित्यनेनापादानत्वं गोभ्यो
 यवान् वारयतीतिवत् ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनचरितकृतशुकपक्षीयम् ।

अर्णवं पर्वसमुद्रघोषोपमं विक्रीडितं परम उत्कृष्टमभूत्
 ॥ २९ ॥

मर्त्यानुविध्यस्य मर्त्याऽनुविधायिनः ॥ ३०—४८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

तन्निहतावशिष्टं मगधेन्द्रपालितमर्णववहुर्गमं भैरवं च
 बलं क्षयं प्रणीतं नाशितमित्यर्थः । अमृतवेतहाभ्यामेव प्रयोवि-
 शत्यनीकात्मकं बलं हतमिति विस्रयमानं राजानं प्रत्याह
 वसुदेवपुत्रयोरिति । ययुक्तं रामकृष्णयोः कर्म केवलं जगदी-
 श्वरयोस्तयोः किडितं कीडामात्रमेव न तु पराक्रम इति
 भावः ॥ २९ ॥

न चात्रविस्मयः कार्य इत्याह—सितीति । सित्यादिना समोदर
 द्वयः यो भगवानसंख्येयकल्याणगुणः सलीलैव भिलोभयाः सित्या-
 दिकमेवेहते करोति तस्य शत्रुपक्षमिग्रहो न किञ्च नाशय्यविषयः

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

तर्हि किमिति वैशिष्ट्येणोपवर्ण्यत इत्यत आह तथापीति । चित्रत्वाभावेऽपि । मर्त्यानुविधत्ते अनुकरोतीति तथा तस्य वर्ण्यते कर्मेति शेषः । मर्त्यानुविधत्तमानुषं कर्म चित्रमेवत्यभिप्रायेण वर्ण्यत इति भावः ॥ ३० ॥

अग्राहेति । हतान्यानीकानि सैन्यानि यस्य अवशिष्टा असव प्राणा एव यस्य स चासौ स च तं विरयं जरासन्धं जग्राह गृहीत्वान् यथा सिंहः क्षत्रमृगं प्रह्णाति तद्वत् ॥ ३१ ॥

बध्यमानमिति । हता अरातयो येन तं वारुणैर्मानुषैश्च पाशैः साधनैर्बध्यमानं जरासन्धं रामेणेति शेषः । गोविन्दः दृष्टेति शेषः वारयामास राममिति शेषः तत्र हेतुः तेन जरासन्धेन सह यत्कार्यं पुनर्युद्धात्मकं तत्कर्तुमिच्छया हेतुभूतया न्यवारयदितिसम्बन्धः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयभञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अहं हे विष्णुरात ! यन्मगधेन्द्रेण पालितम् अर्जवदुर्गमम् अत एव भैरवं दुरन्तपारं चक्षुरविषयतीरान्तरम् अनवसितसमाप्तिं वा तद्वलं कृष्णरामाभ्यां क्षयं प्रणीतमित्यन्वयः । जगदीश्वराभ्यामनायासेन कृतमेतद्युद्धमित्याह—वसुदेवपुत्रयोरिति । जगदीशयोः वसुदेवपुत्रयोः तद्युद्धं परं केवलं विक्रीडितं क्रीडामात्रमेव ॥ २९ ॥

योऽनन्तमुणो भुवनत्रयस्य स्वलीलया स्तित्युद्धवान्तं समीहते करोति स्मितिः उद्धवश्च अन्तश्च तत्तथा मिथो विरुद्धत्वादेकवक्त्रावः यद्यपि तस्य हरेः परपक्षनिग्रहः चित्रं न भवति तथापि मर्त्यानुविधस्य मनुष्यधर्ममनुकुर्वतो हरेस्तद्युद्धं युद्धवतारार्थं वर्ण्यते प्रशस्यत इत्यन्वयः ॥ ३० ॥

सीरिणं बलभद्रमापेति शेषः ॥ क ॥

व्यंसयित्वा वञ्चयित्वा ॥ घ ॥ ङ ॥

हतानीकश्च हतसेनश्च अवशिष्टासुश्च अवशिष्टप्राणश्च स तथा तं हतानीकावशिष्टास्थिति पाठे क्तिवाविशेषणं ॥ ३१—३२ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्तित्युद्धवः ॥ ३० ॥

श्रीमद्भगवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमुक्तं युद्धमुपसंहरति—वञ्चयति । स्त्रीप्रमुपसंहारे ततोऽपि महर्षेः भवतीति वञ्चयति । अत्रैव भाविभिः अर्जवदुर्गैः दुर्गं भैरवं मयानकं च अनेन स्वरूपतो माहात्म्यमुक्तं वञ्चयत दुरन्ताः पाला यत्येति वल्लव रक्षकाः अङ्गे समागताः राजानः दुरन्ताः न हि तेषां मर्त्यकर्मिणो यत्कः ततोऽपि माहात्म्यमाह—मगधेन्द्र-पक्षिणमिति । जरासन्धेन वञ्चितम् । इन्द्रपदेन सर्वतो वञ्चयत सञ्चकृता घोषिता एतादृशमपि क्षणमभ्येक्ष्यं प्रह्णीतं एतदपि

वसुदेवपुत्रयोः विक्रीडितं वद्यपि वसुदेवपुत्रेभ्येन नाट्यं कृतं तथा सति पुत्रत्वनिर्वाहार्थं प्रयासोऽपि बाणवीक्षायां प्रकाशनीयः तथापि न प्रकाशितं किन्तु क्रीडयैव सर्वं मारितमिति, एवं करणे हेतुमाह—जगदीशयोरिति । सर्वजगत एव ईश्वरयोः नहीश्वरः सदैकरूपो भवति कदाचिदभिनयं करोतीति सर्वदा अभिनयमेव करिष्यति परमित्यनेन विशेषक्रीडाया-मप्यनादरः ततोऽप्यल्पमिति सूचनायः ॥ २९ ॥

ननु, किमित्येषा कथा धर्षिता विशेषाकारणे सामान्यत एवैतद्वक्तव्यं जरासन्धसमानीतसैन्यस्य बहुशो वधं कृतवानिति अल्पे हि पौरुषत्वेन युद्धं वर्णनीयं न तु भगवतीति चेत्सत्यम् इत्याह—स्तित्युद्धवान्तमिति । यस्त्वनन्तः सर्वतः परिच्छेदरहितः स्वरूपविचारे कियमाणे गुणविचारेत्वाद्, अनन्तगुण इति अनन्ताः कोटिब्रह्माण्डेषु यावन्तः पदार्थाः तावद्गुणो भगवान् ततो-प्यधिक इति मुख्यः सिद्धान्तः । कांश्चिद्गुणान् प्रकटीकरोति कियविचारेत्वाद्—भुवनत्रयस्य स्तित्युद्धवप्रत्ययं स्वस्य बीजा-मात्रेण समीहते इति तत्र कियद्विद् वञ्चयति अतः तस्यैतन्न चित्रं तथापि तस्य परपक्षनिग्रहो वर्ण्यते भक्तिस्थापनार्थं नत्वीश्वरे परपक्षनिग्रहव्यतिरेकेणापि महत्त्वादेव भक्तिर्भविष्यति किञ्चिद्ग्रह-वर्णनेनेत्याशङ्क्याह—मर्त्यानुविधस्येति । भगवान् मर्त्यानुविधानं करोति तथा सति कदाचिद्भक्तपक्षपातं न कुर्यात् अन्यधर्मा-भिनिवेशादिति तत्रापि चेत् भक्तपक्षपातं कुर्यात् तदा निःसन्दिग्धं भक्तिमार्गः प्रवर्त्ततेति अत एव वर्ण्यते विशेषा-कारेणेति ॥ ३० ॥

एवं वृषणां परिहृत्य जरासन्धेन वञ्चभद्रं प्रति यदुक्तं कृतवानित्याह—जग्राह विरयमिति । तस्य रथोऽपि क्षिप्तः केवलं पदातिरवशिष्टः यद्यपि शरीरेणापि महाबलः तथापि तजग्राह विरथो हस्तव्यो न भवतीति वञ्चा युद्धे नेय इति सम्बन्धनार्थं गृहीतवान् यतोयं रामः सर्वेषां रमण्यायै प्रवृत्तः सः हन्तु-मप्यशक्य इति तस्य नामाह—महाबलमिति च दैवं मानुषं च बलं तस्य निरूपितं तर्हि दैवगत्या गृहीत इति चे-त्तत्राह—भोजसेति । तर्हि पाशादिभिर्गृहीतो भविष्यतीति चेत् तत्राह—सिंहः सिंहमिवेति । हस्ताभ्यामेव निगृहीतः न तु हस्तादिना आकृष्टः तस्यामोचकाभावमाह—हतमनीकं यस्य अव-शिष्टा असवो यस्येति प्रहणं तत्परं परोपकारार्थमागतो न बन्धनीय इति ॥ ३१ ॥

बध्यमानं भगवान् निवारयामासेति आह—बध्यमान-मिति । महतो बन्धनमनुचितमिति तं विशिनष्टि—हतारा-तिमिति । हताः अरातयो येन अनेन शत्रुभूयस्त्वात् तेषां च दुष्टत्वात् तत्सुखं भविष्यतीत्यपि मोचने तदभावा-मोचने हेतुरक्तः केवलबन्धनानि तत्र न समर्थानीति पाशैर्बद्धः ते आकृष्टाः निग्रहहेतवो भवन्ति तत्रापि वारुणैर्मानुषैश्च जरा-दीनां मोचनाभावाय वारुणाः पाशाः मनुष्याणामर्थे मानुषा एतादृशमपि स्वाधीनं जातं परमशत्रुं वारयामास बन्धनं न कर्तव्यमिति । ननु, कथमेवं भूमारहतां तं मोचयतीति चेत् तत्राह—गोविन्द इति । सिंहावलोकन्यायेन पूर्वलीलां स्मृतवान् अतस्तेनापि काचिद्लीला सेत्स्यतीति तं मोचयितवान् । ननु, किमिति दुष्टो मुञ्चते तत्राह—तेन कार्यचिकीर्षयेति । निरोधो हि कर्तव्यः

स मुक्तो लोकनाथाभ्यां व्रीडितो वीरसम्मतः ।
 तपसे कृतसङ्कल्पो वारितः पथि राजभिः ॥ ३३ ॥
 वाक्यैः पवित्रार्थपदैर्नयनैः प्राकृतैरपि ।
 स्वकर्मबन्धपाप्मायं यदाभस्ते पराभवः ॥ ३४ ॥
 हतेषु सर्वानीकेषु नृपो बार्हद्रथस्तदा ।
 उपेक्षिता भगवता मगधान् दुर्मना ययौ ॥ ३५ ॥
 मुकुन्दोप्यक्षतबलो निस्तीर्णारिबलार्णवः ।
 विकीर्यमाणः कुसुमैस्त्रिदशैरनुमादितः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतद्भाषे सर्वे भगवत्परा राजसाः सारिकाश्च न भविष्यन्तीति
 तदर्थमयं रक्षितः भक्तिप्रकर्मत्याय च ॥ ३२ ॥

श्रीकृष्णकदेवकृतसिद्धातप्रदीपः ।

अहं हे राजन् ! तद्वलं सैन्यम् अर्णववत् दुर्गे दुःप्रवेशं भैरवं भय-
 ड्करं च दुर्गम् अन्तोऽप्रभागः पारमवधिस्थानं च यस्य मुखे
 कोपि विजिगीषुर्गन्तुं न शक्नोति तदलक्ष्यपारं कृतो
 प्रजेदेवभूतं क्षयं प्रणीतं नाशितम् वसुदेवपुत्राभ्यामिति
 विभक्तिव्यत्ययेन सम्बन्धः तत् कर्म परं केवलं वसुदेवपुत्र-
 योर्विक्रीडितं लीलामात्रं न तु पराक्रमः ॥ २९ ॥

यतो चोऽनन्तगुणोऽसङ्ख्येयस्वामाविकगुणः भुवनत्रयस्य
 स्थित्युद्भूतान्तं लीलामात्रेणैव समीहते तस्य परपक्षनिग्रहः
 शत्रुपक्षदमनं विक्रीडितमिति किं चित्रम् तथापि मर्यादां
 शिक्षणीयान् अनुविधत्ते शिक्षकत्वेनानुकरोतीति स तस्य
 अत्यल्पमपि कर्माभ्यर्थमिव वर्ण्यते इत्यर्थः ॥ ३० ॥

इतान्यनीकानि यस्य अवशिष्टा असवो यस्य स चाऽसौ
 स च तम् ॥ ३१ ॥

हताः अरातयो येन तम् ते चारातयोऽन्यत्र न तु प्रस्तुत
 युद्धे मुकुन्दोऽप्यक्षतबल इति वचनात् तेन जरासन्धेन
 भूमारभूतानां पुनरानीयमानानां वधरूपकार्यस्य विकीर्यया ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! मगधेन्द्र जरासन्ध की पालित समुद्र के
 तरह दुर्गम भयंकर और अपार उस सेना को श्रीकृष्ण और
 बलदेव जी इन दोनों वसुदेव के पुत्रों ने नाशको प्राप्त करदी,
 सो यहभी साक्षात् दोनों जगदीश्वरों का एक खेलमात्र है
 कुछ वास्तव युद्ध नहीं है ॥ २९ ॥

जो श्रीकृष्ण अनन्त गुणवाले होने से तीनो भुवने के पाल
 न उत्पत्ति औ संहार को अपनी लीला मात्र से करते हैं उन
 को शत्रुओं की सेना का मारना कुछ बिचित्र नहीं है, तथा

पि मनुष्य रूप के अनुकरण (नकाल) करने से आश्चर्य के
 सदृश वर्णन करते हैं ॥ ३० ॥

श्रीकृष्णदेव जी कहते हैं, कि- जब सेना मारी गई प्राण
 मात्र रह गये और वह महा बलि जरासन्ध विरथ
 हो गया, तब बलदेवजी ने उसको पकड़ लिया
 जैसे कोई सिंह सिंह को पराक्रम से पकड़
 लेवे ॥ ३१ ॥

जब श्रीबलदेव जी जरासन्ध को बरुण पाश से
 और मनुष्य के पाशों से बाधने लगे तब गोविन्द
 कार्य करने की इच्छा से उसको धारण करते
 हुए ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पवित्रार्थानि धर्मोपदेशपराणि यदानि येषु तैर्वाक्यैः
 नयनैर्नीतिभिः प्राकृतैर्लौकिकैः तत्र लौकिकम्यायमाहुः स्वकर्मैति
 यदुभिरुपकैः कृत्वा ते महतः पराभवः केवलं कर्मबन्धेन
 प्राप्तोऽतस्त्वया न लज्जितव्यमिति ॥ ३४ ॥

बार्हद्रथो जरासन्धः ॥ ३५ ॥

मुकुन्दोऽपि यथाचित्यनुषङ्गः न क्षतं बलं यस्य सः
 तस्यैवामृतदृष्ट्याक्षतप्रतिसन्धानादिति भावः निस्तीर्णोऽनाया-
 सेनैव तीर्णोऽरिबलार्णवो येन साधुसाधु इत्यनुमेदितम् ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स मुक्त इति युग्मकम् । लोकनाथाभ्यामिति पूर्वोक्तरीत्या
 लोकहितार्थमेवेति भावः । अथ च महाशयत्वात् इदिति
 तद्वननेत्वनाग्रहश्च दर्शितः । यतो वीराणां सम्मतः अतो
 बन्धे ततोऽपि मोचने व्रीडितः । अत एव तपस उद्यतः ।
 कथं यावच्चबलादपि मम पराजयः तत इतः क्षात्रधर्मं न
 करिष्यामि किन्तु तपसैव शरीरं त्यस्यमीति बहिरभिमानवाप-
 नाय । अस्त्यन्तु वीर्यातिशयमलाभायेति ज्ञेयम् । पक्षि बल-
 वर्त्मनि तपोऽर्थमाभिते ॥ ३३ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासहितवैष्णवतोषिणी ।

पवित्रार्थपदैः शत्रियस्य वार्धक्य एव वैराग्ये सति तपः युद्धादिकमेव मुख्यो धर्मः लज्जया तस्यागोऽनुचित इत्यादि-
लक्षणैः युद्धे कदाचित् जयः कदाचित् पराजयोऽपि तेन निर्वेदः
शत्रिविषयायोग्य इत्यादिलक्षणैर्नयनैश्च । च एवार्थे स्वकर्मबन्धत
एव प्राप्तः ननु वीर्याद्यभावात् अयमिति पाठेऽप्यो न भावीति
भावः । अन्यस्यैः । यद्वा, तत्र पवित्रार्थपदान्याह-तेति । “भवस्यमेव
मोक्षक्यं कर्तुं कर्म” इत्यादि शास्त्रीयन्यायानुगृहीतत्वात् पवित्रार्थ-
पदत्वं प्राकृतैरिति युद्धे वीरस्य मरणमपि श्रेयः न तु तत्रा-
शक्त्यादिना तप इत्यादिलक्षणैः अन्यत् समम् ॥ ३४ ॥

हतेष्विति विक्रमः । नृपेति बार्हद्रथः राजबन्धवस्यं तदपत्य-
मिति ब्रह्माविक्रयापक इत्यर्थः । अत एव साभिमानत्वा-
दुपेक्षितोऽपि दुर्मनाः दुःखितचित्तः ॥ ३५ ॥

मुकुन्द इति जरासन्धमोक्षनाभिप्रायेण निस्तीर्णैति मर्त्या-
नुविधत्वात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीतराधाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स इति । लोकनाथाभ्यां रामकृष्णाभ्यां विमुक्तः स वीरश्रेष्ठो
जरासन्धः तावत्तपसे तपश्चरितुं वर्गं प्रवेष्टुमिच्छुः पथि राजभिः
शिशुपालादिभिः कर्तृभिः विवित्रा अर्थाः पदानि शब्दाश्च येषु तैः
वाक्यैः प्राकृतैः नर्त्यायैश्च साधनैर्वारितः अत्र लौकिक-
न्यायमाहुः—स्वकर्मैति । यदुभिरत्यकर्महतस्ते पराभवः केवलं
स्वकर्मबन्धप्राप्त इत्येवमिदं नैवैरिति सम्बन्धः ॥ ३३—३४ ॥

हतेष्विति सर्वैश्वरीकेषु हतेषु सत्सु बार्हद्रथो जरासन्धो
राजा भगवतोपेक्षितो दुःखितचित्तो मागधान् जनपदान्
ययौ ॥ ३५ ॥

मुकुन्द इति । अक्षतमविहतं बलं स्वीयं स्वकीयं यस्य निस्तीर्णोऽरीणां
बलमेवार्णवो येन तथाभूतः मुकुन्दः अपि त्वर्थः मुकुन्दस्त्व-
त्यर्थः साधु साध्विति देवैरनुमोदितः कुसुमैर्विकीर्यमाणश्च
विगतः ज्वरः शत्रुपीडात्मको येभ्यः तैरत एव मुदितचित्तैः माधुरै-
र्जनैरुपसङ्गम्य मिलित्वा सूतादिभिः उपगीयमानो विजयः यस्य
येन तथाभूतो ययौ इति सम्बन्धः । तत्र सूताः पौरुषप्रका-
शकाः मागधाः गायकाः धन्विनः स्तुतिपाठकाः इति
विवेकः ॥ ३६—३७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासहितवैष्णवतोषिणी ।

मुक्तो विसृष्टः ॥ ३३—३७ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासहितवैष्णवतोषिणी ।

ततो यज्जाते तदाह-स मुक्त इति । अन्ये वादवाः पुनः
बन्धनं करिष्यन्तीत्याशङ्क्याह-लोकनाथाभ्यामिति । त्रैलोक्य-
नाथाभ्यां मुक्तं को वा बन्धुः शक्तः द्विबन्धनेन विभक्तसामर्थ्ये
सर्वमेव मोक्षने निमुक्तमिति सूचितम् । ननु, तादृशः शक्तोपि त्रिवे-

[७]

तेति कथं कार्यसिद्धिरिति चेत् ? स्वयं प्रीडितः अत्र हेतुः वीर-
सम्मत इति, वीरेषु अयमिति वीर इति सम्मतः ततः मानुषपरा-
क्रमस्य हतत्वात् अलौकिकं पराक्रमं साधयितुं तपसे कृत-
सङ्कल्पो जातः ततस्तपःकरणार्थं गच्छन् पथि राजभि-
र्वारितः ये राजानो भारभूताः अनेन भगवच्चरित्रमलौकिकमि-
त्युक्तम् । येषामुपकारं करोति तैस्त्यक्तः येषां चापकारं
करिष्यति तैर्गृहीत इति ॥ ३३ ॥

तेषां बोधने कारणान्याह—वाक्यैरिति । त्रिविधा हि बोधकाः
तत्र सात्त्विकानां वचनं पवित्रार्थपदैरिति पवित्रार्थानि
पदानि येषु वाक्यैरिति त्रिष्वपि सम्बध्यते नयनैः
प्राकृतैरपि भगवानीश्वरः सर्वात्मा तत्र पराजयो भाग्य-
मेवेति पवित्रार्थपदानि नीतिवाक्यानि तु स्वदेशो न
भवति विचारश्च न तु कृतः अकस्माद्युद्धे पलायनमुचितमेवेति
राजसाः अतो नीतिविरुद्धं न कर्त्तव्यमित्युपदेशपरैः
प्राकृतास्तु बहुनामेव महतामपि पराजयो जायत इति
प्राकृतवचनैः बोधमुक्तवन्तः एते त्रिविधा अपि दृष्ट्यायेन-
योक्तवन्तो नादृष्ट्यायेन अन्ये पुनरन्तरङ्गाः अदृष्टप्रकारेण
बोधयामासुरित्याह—स्वकर्मबन्धन इति । त्वया हि बहवो
जिताः तत्कर्मफलं च मोक्षक्यम् अन्यथा प्रकारान्तरेण
दुष्टैः सह पराजयो भवेत् यतः स्वकर्मणा बन्धनं यस्य
तादृशः पराभवः अपिशब्दात् सर्वे क्षतुर्जा व्यस्तैः समस्तैश्च
बोधयामासुरित्यर्थः । यदुभिः सह पराभव इति युक्तमेव-
तत् यतो ज्येष्ठो यदुरित्यपि ज्ञापितम् ॥ ३४ ॥

ततो यज्जाते तदाह-हतेषु सर्वानीकेष्वपि सर्वैः पुरस्कृत
इति राजविह्वानि प्राप्य स्वदेशान् गतः जरासन्धः यतो नृपः
दैवमानुषसहायः सूचितः तदा बोधनानन्तरं दृष्टसामग्यां च
सत्यां पञ्चदश इत्याह—तदेति । निकटे सम्भृतिं कृत्वा प्रगल्भ-
वचनैः सह गच्छन् पुनर्भगवता निगृहीतो भविष्यतीत्याशङ्क-
क्याह—उपेक्षितो भगवतेति । भगवतः स्थाने यद्यप्युक्तं यद्यपि
भगवत्त्वाच्च जानाति तथापि तानि वाक्यान्त्याहस्योपेक्ष्यमेव
कृतवान् भगवत्त्वाद्भिन्नकार्यमेव विचारयति न तु नीतिविरोधम्
उपेक्षया सुतरां दुर्मना जातः तत्त्वे अवगतेऽपि मागधत्वाच्च-
शरणमागतः नापि तूष्णीं स्थास्यति मागधत्वादेव मागधान्
ययौ ॥ ३५ ॥

तस्य स्वगृहप्राप्तिमुक्त्वा भगवतोऽपि परमवैभवेन मधुरा-
प्रवेशमाह—मुकुन्दोऽपीति पञ्चभिः । न क्षतं बलं यस्य एकोपि
न हतः यद्यपि मोक्षदाता तानपि मारयित्वा मुक्तिं दद्यात्
जरासन्धे वा मोक्षयेत् न हि भगवान् जयहेतुः किन्तु मोक्ष-
हेतुः क्षीनाः केचन पुनरायास्यन्तीति शङ्काभावाधमाह—
निस्तीर्णः नितरामुत्तीर्णः अरिबलरूप एवार्णवो येन अर्णवो
हि नाप्यत्र समायाति महत्त्वेन पौरुषं पुनरागमनाभावश्च
निरूपितः ततः कुसुमैः विकीर्यमाणः त्रिदिशैरनुमोदितो जातः
अन्यथा अनन्तवधे तदधिष्ठातृदेवानां दुःखं भवेदित्याशङ्क्य
तदेवार्थमेतत्कृतमित्यपि सूचितम् ॥ ३६ ॥

माथुरैरुपसङ्गम्य विज्वरैर्मुवितात्मभिः ।
 उपगीयमानविजयः सूतमागधवन्दिभिः ॥ ३७ ॥
 शङ्खकुन्दुभयो नेदुर्भेरीतूर्याण्यनेकशः ।
 वीणावेणुमृदङ्गानि पुरं प्रविशति प्रभौ ॥ ३८ ॥
 सिक्तमार्गं दृष्टजनां पताकाभिरलङ्कृतम् ॥
 निर्घुष्टं ब्रह्मघोषेण कौतुकाबद्धतोरणम् ॥ ३९ ॥
 निच्रीयमानो नारीभिर्माल्यबध्यक्षताङ्कुरैः ॥
 निरीक्ष्यमाणः सस्नेहं प्रीत्युत्कलितलोचनैः ॥ ४० ॥
 आयोधनगतं विस्रमनन्तं वीरभूषणम् ॥
 यदुराजाय तत्सर्वमाहृतं प्रादिशन्प्रभुः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथस्वकर्षितसाराधर्षिणी ।

लज्जितत्वे हंतुः वीरसम्मत इति ॥ ३३ ॥

पवित्राणि तत्त्वोपदेशपराणि अर्था पदानि च येषु तैः ।
 नयनैः नीतिभिः प्राकृतैर्लौकिकैः तत्र तत्त्वोपदेशमाहुः—स्व-
 कर्मेति । तत्रैतत् परामवदुःखं ललाटे लिखितमेव तत् कथम-
 न्यथा भवति “अवश्यमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म” इति स्मृतेः एत-
 द्वाङ्गेयनार्थेन नीतिज्ञाहुः स चार्थो यथा यद्येष परामवस्ते प्रारब्ध-
 कर्माधीन एव तर्हि का ते लज्जा कः खलु बुद्धिमानति-
 श्रुद्रात् यादवापि त्वां दुर्बलं मंस्यते यादवेन सह युद्धे तव
 उद्ये सति न किमपि यशः पराजयेऽपि न काश्चिदुज्जा जरा-
 सन्धसिंहो हि कृष्णसारं जित्वापि न कमप्युत्कर्षमजित्वापि
 न कामपि निम्नं प्राप्नोतीति वयं जानीमः समकक्षेणापि सह
 युद्धे जयपराजयाभ्यां क्षत्रियैः न गर्वद्वैष्ये धार्ये किमुत स्वतो-
 ऽतिम्यूनेनेति शास्त्रमिति ॥ ३४ ॥

बार्हद्रथोऽपि बृहद्रथपुत्रो जरासन्धः ॥ ३५ ॥

मुकुन्दोऽपि ययावित्यनुषङ्गः ॥ ३६—३८ ॥

श्रीचक्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

राजभिर्वाक्यैर्वारित इति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

कथम्भूतैर्वाक्यैः नयनैः नीतिशास्त्रस्यैः प्राकृतैः स्वोत्प्रेक्षितैश्च
 पवित्रार्थानि ओतुमोहजानि पदानि येषु तैः तत्रोभयवाक्यसार-
 म्बुः ते त्रयोविंशत्यक्षौहिणीपतेः यदुभिः स्वरूपसङ्गैरपि अर्थ-
 परामवः स्वकर्मबन्धेन स्वकर्मबन्धनेन प्राप्त इति ॥ ३४ ॥

बार्हद्रथो बृहद्रथपुत्रो जरासन्धः ॥ ३५ ॥

न हतं वक्ष्ये यस्य स मुकुन्दोऽपि ययौ इत्यनुषङ्गः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

वीरों को सम्मत उस जरासन्ध को जब भविल लोक के

स्वामी श्रीकृष्ण और बलदेवजी ने छोड़ दिया, तब अति
 लज्जित हुआ और तप करने का सङ्कल्प करता हुआ परञ्च
 मार्गमें और राजा लोगों ने समुद्राकर वारण किया ॥ ३३ ॥

पवित्र अर्थके कहने वाले पद जिनमें ऐसे नीति वाले
 और प्राकृत वाक्यों से समुद्राकर राजा लोग कहने लगे,
 कि—तुमारा यदुलोगों से परामव तो नहीं होना था परञ्च
 कुछ कर्महीं मे ऐसा लिखा रहा, इससे पराजय भया
 इसमें तुमारा दोष कुछ नहीं ॥ ३४ ॥

जब सब सेना नष्ट होगई और श्रीकृष्ण ने उपेक्षा करदी
 तब बृहद्रथके वंशवाला जरासन्ध राजा उदास होकर मगध-
 देश को जाता भया ॥ ३५ ॥

सेना जिनकी किञ्चित् भी नष्ट नहीं हुई, और शत्रुओं
 की सेना रूप समुद्रके पार उतर गये, ऐसे श्रीकृष्णचन्द्र के ऊपर
 देवताओं ने पुष्पों की वर्षा करके अनुमोदन करके जब
 शब्द किया ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रत्युद्गतैर्मथुरावासिभिर्जनैः उपसङ्गम्य मिलित्वा ॥ ३७ ॥

तदा प्रभौ पुरं प्रविशति सति शङ्खाद्यो नेदुः ॥ ३८ ॥

कथम्भूतां पुरम्? तदाह—सिक्तमार्गमिति । ब्रह्मघोषेण वेद-
 घोषेण निर्घुष्टं निभावितां कौतुकेनोत्सवेन आ सर्वतो बद्धानि
 तोरणानि यस्यां ताम् ॥ ३९ ॥

निच्रीयमानो विकीर्यमाणः प्रविवेशेति विपरिणताऽनु-
 षङ्गः ॥ ४० ॥

आयोधनं रणभूमिस्तत्रसं विस्रम वीराणां भूषणम् ॥ ४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मुकुन्दोऽपि माथुरैः सहामिगुण्येन सङ्गम्य ययाविति पूर्व-
 पैवान्वयः । मधुपुरीमिति शेषः । तादृशवर्णितमार्गीश्वराह

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

परास्त्रादिभिर्न कृतमेव बलं यस्य सः जयजयेत्याद्यनुमोदितः ॥ ३७ ॥

शङ्केति युग्मकम् । अनेकश इत्यस्य सर्वैरप्यन्वयः ॥ ३८ ॥

• इति । दिव्यवस्त्रादिधारणञ्च सूचयति—कौतुकेनेत्यर्थः ।
तृतीयोक्तुः कान्दसः अतः सर्वत्रापि योज्यम् ॥ ३९ ॥

कीदृशः सन् प्रविशेत् ? तत्राह—निचीयेति । प्रीत्या हर्षेण उत्कलितैर्विकसितैर्लोचनैः कृत्वा अत्र दंकायां विपरिण-
तानुषङ्ग इति पुरं प्रविशति प्रमादिति पूर्वोक्तशत्रुप्रत्ययस्य सप्तम्याञ्च विपरिणामात् । यद्वा, निचीयमानः इति परेण युग्मकम् ॥ ४० ॥

वीराणां भूषणं गात्रालङ्करणञ्च अत एवानन्तं तेषामतिबाहु-
ल्यङ्गणनया महासम्पन्नत्वामूल्येन चानिरूप्यमित्यर्थः । आहृतं जने-
रानायितं यदुराजाय स्वयमेव तथा स्थापितायोपसेनायैव प्रक-
र्षेण राजयोग्यादरपूर्वकमदिशत् उपहृतवान् यतः प्रभुः स्वयं
तद्वैभवानपेक्षः स्वमर्यादापालनपरमेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शङ्केति । प्रभौ भगवति पुरं प्रविशति सति शङ्कादयो नेदु-
र्द्वन्द्वः भेर्यश्च तूर्याणि च तानि परवल्लङ्घयन्नाः तथा
वीणावेणुमुदङ्गामीति च ॥ ३८ ॥

पुरं विशिनष्टि—सिकुमार्गमिति । सिकाश्चन्द्रान्मुभिर्मार्गाः
यस्यां हृष्टा जना यस्यां तां ब्रह्मघोषेण वेदपाठघोषेण निनादितं
तथा कौतुकेनोत्सवेन आ सर्वतो बद्धानि तोरणानि यस्यां
ताम् ॥ ३९ ॥

निचीयमान इति । मालामर्हन्तीति माल्यानि कुसुमानि तत्प्र-
भृतिभिः निचीयमानः विकीर्यमाणः प्रीत्योत्कण्ठितानि भरितानि
लोचनानि येषां तैर्जनैरिति शेषः । स्नेहेन सहितं यथा तथा-
निरीक्ष्यमाणो मुकुन्दः प्रविशेतीति विपरिणतेनान्वयः ॥ ४० ॥

ततः किं कृतवान् ? तत्राह—आयोधनगतमिति । आयोधनं
रणभूमिः तत्र आसमन्माहृतं स्मितं यत्सत्सर्वमनन्तमासीत् वीराणां
भूषणं यदुराजाय उपसेनाय प्रादिशत्समर्पितवान् ॥ ४१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पुरं प्रविशति सति दुन्दुभ्यादयो नेदुरित्यन्वयः ॥ ३८ ॥

कौतुकमिष्टमालाभिरावृततोरणाम् ॥ ३९ ॥

निचीयमानः राक्षीक्ष्यमाणः ॥ ४० ॥

यदुराजाय उपसेनाय ॥ ४१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतमुपोषिणी ।

ततो मातुर्भैरव्यनुमोदित इत्याह—मातुरेति । दुर्गमुद्राद्य
सर्वे समागताः वती विज्वराः मरणशङ्कादहिताः उबरो हि
समीगस्त एव मरणशङ्कामुत्पादयति तेषां स एव उबरो

प्राप्त इति कालदेहादिधर्ममर्यादा तु पूर्वमेव निवारिता । किञ्च
बाहिरुत्थपि मुवितात्मानो जाताः तन्नः सूनमागधवन्दिभिः
उपगीयमानविजयो जातः ॥ ३७ ॥

शङ्का दुन्दुभयश्च नेदुः ततः शनैः गमनसूचनाय प्रोणा-
वेणुमुदङ्गाम्यपि वादितानि यतः प्रभुः पुरं प्रविशति सति
लौकिकमेतदिति सूचितम् ॥ ३८ ॥

अतः पुरं वर्णयति—सिकुमार्गमितिद्वाभ्याम् । सिकाः सर्वे
मार्गा यस्यां गन्धोदकैः सेकाः हृष्टा जना यस्यां पताकाभिः
जयलेखादिभिरलङ्कृतमिति । अधो मध्ये उपरि च शोभा
निरूपिता । नितरां शुद्धा ब्रह्मघोषेण वेदपाठेनेति । प्रत्यागा-
शिषो मन्त्राः प्रवेशे पठनीया इति पुरप्रवेशे तदर्थमेव ब्राह्मणैः
ब्रह्मघोषं पठितः वैद्यानां विशेषचष्टामाह—कौतुकेनावद्यानि
तोरणानि यस्यामिति ॥ ३९ ॥

सर्वाभिरेव नारीभिः माल्यादिभिः विकीर्यमाणो जातः
दृष्यक्षताः विकीर्णाः यथाङ्कुराश्च एवं तासां क्रिया भगवति
निरूपिता त्रिविधा । ज्ञानमपि तथा निरूपयति—निरीक्षमाण
इति । स्नेहो बन्धुभावेन प्रीतिः पुरुषभावेन उत्कण्ठा काम-
भावेनेति । एवं त्रिसुभावैर्लोचनैर्निरीक्ष्यमाणो जातः स्नेहः पृथक्
कृतो लौकिकदोषाभावाय ॥ ४० ॥

ततः प्राप्तधनस्य राजन्येव विनियोगं वदन् स्वस्य तदा-
व्या युद्धादिकरणं सूचयति—तदुःखाभावाय आयोधनागत-
मिति । आयोधनं युद्धभूमिः तत्र योधरानीतं द्रव्यमाभारणादि-
प्रकारेण अनन्तं बहुवैवह्य एव हुता इति । अनन्तत्वे हेतुमाह—
वीरभूषणमिति । यावदाहृतं तत्सर्वं यदुराजाय प्रादिशत् प्रक-
र्षेण बोधितवान् रक्षास्थापनादिकं तु स्वकृत्यमेवेति निवेदन-
मात्रं राक्षे निरूपितं प्रभुत्वात् न सह गतानां यथेष्टं द्रव्य-
विनियोगः ॥ ४१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसाराधर्षिणी ।

पुरं विशिनष्टि—सिकुमार्गमित्यादिना ॥ ३८ ॥

निचीयमानः विकीर्यमाणः प्रभुः प्राविशदिति विपरिणतानु-
पङ्ग इति श्रीस्वामिचरणाः । यद्वा, प्राविशदिति परेणान्वयः ॥ ४० ॥

आयोधनं युद्धभूमिस्तत्र पतितं वीराणां भूषणं गात्रलयम् ॥ ४१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभिसङ्गम्य मिलित्वा ॥ ३७ ॥

प्रभौ भगवति पुरं प्रविशति । शङ्कादयो नेदुः द्वन्द्वः ॥ ३८ ॥

कथम्भूतं पुरमित्याकाङ्क्षायां पुरं विशिनष्टि—सिकुमार्गा-
मित्यादिना । कौतुकेनोत्सवेन आ सर्वतो बद्धानि तोरणानि
यस्यां ताम् ॥ ३९ ॥

मालामर्हन्तीति माल्यानि कुसुमानि तदादिभिर्निचीयमानः
अवकीर्यमाणः प्रीत्या उत्कलितानि लोचनानि येषां तैर्जनैरिति
शेषः । स्नेहेन सहितं यथा भवति तथा निरीक्षमाणः

श्रीमद्भगवद्गीतासहितटीका ।

आयोद्योगतं रजभूमितं वीर्यात् प्रथममाहृतम् । सर्वं चितं
बदुराजाय प्रादिशत् वसवानिति ह्यथोत्तरम् ॥ ४०—४१ ॥

भाषाटीका ।

उस समय निष्कण्ठक और प्रसन्न चित्त मथुरा
वासियों के साथ मिलकर सब मागध और बन्धी-
जन सब श्रीकृष्ण की विजय गाते हुए ॥ ३७ ॥

और भी जब भगवान् पुर में प्रवेश करने लगे
उस समय शङ्ख पुण्ड्रिणि बाजने लगे, और भी
अनेक भेरी, तूरी, बीणा, बंशी, कुड्मर से आदि
लेकर बहुत से बाजे बाजते हुए ॥ ३८ ॥

उस काल में मथुरा में भी सब मार्ग सँभरे
गये, मनुष्य सब बड़े हर्ष में प्रफुल्लित हो रहे,
ध्वजा पताका जहाँ तहाँ लगाविये गये, ब्राह्मणों के
मुख से वेद का श्लोक अलग हो रहा है, और
कौतुक से पुरमें जहाँ तहाँ तोरण बन्धनबार न्यारे
बाधे गये हैं ॥ ३९ ॥

एसी मथुरा पुरीमें जब भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र भीतर
प्रवेश करने लगे तब मथुरा की नारी मङ्गल के लिये
माला दधि अक्षत और पुष्पाङ्कुर बिखेरती हुई,
और प्रीति से प्रफुल्लित नेत्रों से जैह पूर्वक भगवान्
के दर्शन करती हुई ॥ ४० ॥

और संग्राम भूमि में वीरों का आभूषण जो
अनन्त धन प्राप्त हुआ उस सब धन को बदुराज भीउप्रसेन
महाराज को प्रभुने सादर समर्पण कर दिया ॥ ४१ ॥

* इत आरभ्य विजयजतीर्थोपपठितश्लोकाः ।

श्रीशुक उवाच ।

(श्रुत्वा) तृतीये मासि भूयश्च राजा बार्हद्रथो बली ।

विश्वामित्रो तप्यमानः कुरु पूर्वपराभवम् ॥ १ ॥

आहूय सर्वभूपाकां चक्रे कलहोद्यमम् ।

समस्त्यान् माळवांश्चेदीन् कुवपाञ्चालकेरलान् ॥ २ ॥

कुलिन्दकुन्तलावन्तिकाशिनाम्बारसुख्यान् ।

कलिङ्गकेकयानाग्नान् दशार्जुनसैन्यवान् ॥ ३ ॥

माद्रान् मगधान् सौवीरान् पार्श्वतेवाञ्च सर्वशः ।

आहूयश्रीविभिनैकयोषिद्यतिमिर्युतः ॥ ४ ॥

स मागधानतिक्रम्य पश्चिमामिमुषो बधौ ।

माकचीन् विभूपाकां गजान्धरधवलान् ॥ ५ ॥

भागवत्पुण्ड्रं रोहृषुं प्रादिशत्पुनः ।

स्कन्धाघारेण भद्रा राजमिवैवमुत्ततः ॥ ६ ॥

उपगतामोक्षयत्सुतमागधवन्दिभिः ।

तदग्र्यं रथोद्योगं मागधस्य बलीयसः ॥ ७ ॥

सकृन्मात्रं शर्वरीं कृष्णः कुरुर्विपदिभिः ।

बभूवोन्महामूर्ध्निवाहुकपाभिः ॥ ८ ॥

पश्चिमकोणं शर्वरीं कुरुर्विपदिभिः ।

उपस्थपुपितं च समाम्बु मदीयमाव ॥ ९ ॥

मिथो विभज्य मौलिं च क्षिणां वतुर्गुणैर्ध्रुवम् ।

त्यजोद्योगमेवतन् मागधैर्बलं प्रति ॥ १० ॥

सकृन्मैत्रं च शर्वरीं च सादयन्मैत्रम् ।

वासिभ्यः प्रेषयन्मात्रं मागधैर्बलं प्रति ॥ ११ ॥

सात्यकिं विपुलं चैव पुण्ड्रकवमेव च ।

वसिष्ठेनैव मागधैर्बलं प्रति ॥ १२ ॥

सर्वं कतिपयैर्युक्तो रथैः कमलकोचम् ।

अग्रे मगधराजस्य प्रविशेत् महामुखा ॥ १३ ॥

सा सेना बहूनामाधरयपादातिसङ्कुला ।

प्रसृता यमुनातीरे विस्तृता रमते मुखा ॥ १४ ॥

उदयाग्निसमारोहस्यै तन्महि नमसि ।

नीडसेनैव कुरुक्षु विजिज्ञेत् तत्सत्तः ॥ १५ ॥

विकसत्सु सरोजेषु गावत्कलिङ्गकुलम् ।

प्रविशेत् बलं भीमं मागधैर्बलं प्रति ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयजतीर्थोपपठितपदरावली ।

१-५ ॥

स्कन्धाघारेण सैन्यनिवेशार्थं बलविरचितपुनः । पुनरिपु-
निकयेन ॥ १-१६ ॥

(श्रुत्वा) इयाभावाद्देवराणाः श्रेणीकृताः समस्ततः ।

कुवपाञ्च तदा राजभगवदपिपठिताः ॥ १७ ॥

अनादत्तप्रहरणा भद्राभावाद्देवराणाः ।

अप्रविष्टास्तत्राणस्तदानाकडवाहनाः ॥ १८ ॥

रथाभावाद्देवराणाः सर्वतोयुक्तश्रेयाः ।

सेनार्या मगधैर्बलं प्रति पीतवाससः ॥ १९ ॥

मिथिस्वापतितं सैन्यं दृष्ट्वा तदाजयन्महम् ।

इति कर्तव्यतामूर्धं विज्ञानं समप्राप्तः ॥ २० ॥

केचिद्भद्राः समापेतुर्मयात्केचिच्च पुनः ।

केचिद्भद्रास्तत्राणस्तदभिलक्ष्यपराधवाहः ।

रिपून्महाम्यवर्तन्त मौर्वीकृतावधैरवः ॥ २१ ॥

केचिद्वानपराणामावह दडविभ्रमाः ।

मर्दयन्तो रिपून् युद्धे विमलं लेभिरे वहाः ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयजतीर्थोपपठितपदरावली ।

“हयगती” इति धातुः हयलगेति हयः वैराग्यं यस्याजयः
अभ्यपृष्टासनमित्यर्थः । श्रेणीकृताः श्रेणिकृताः पक्षरं गजानां दृष्ट्वा
शत्रुमुकशरस्तम्भयन्पुनः ॥ १७ ॥

अनादत्तप्रहरणाः अस्वीकृतायुधाः ॥ १८ ॥

पीतवाससः श्रीकृष्णस्य प्रवेशं प्रविशन्महम् ॥ १९ ॥

विज्ञानं समप्राप्तः ॥ २० — २१ ॥

तदा जरावलेकावस्थायां भगवन् विपदिभिः ॥ २१ ॥

पराणामपराधवाहः पक्षरं गजानां दृष्ट्वा ॥ २२ ॥

विजयजतीर्थीयपडितश्लोकाः ।

राजानः सहस्रोद्बुध्य दृष्ट्वा सैनिकसङ्घम् ।
विना रणोपस्करणं चक्रुः केचन सङ्गरम् ॥ २४ ॥
केचिद्विस्तृत्य शिबिरं विविशुर्गहनं घनम् ।
कैचिन्मागधमासाद्य विजयस्तेति चाबुधन् ॥ २५ ॥
रथेनैकेन गोविन्दः प्रविश्य रिपुबाहिनीं ।
अघान सुबहुन् धीरान् सायुधान् सरणोद्यमान् ॥ २६ ॥
सङ्कुर्वणोपि बलवान् महत्या सेनया वृतः ।
कलं प्रविश्य वामेन मर्धयामास मागधम् ॥ २७ ॥
शैनेयोऽपि महाबाहुर्दक्षिणेनैव वर्त्मना ।
प्रविश्य चतुरङ्गेण सैन्येन महताऽर्हयत् ॥ २८ ॥
एवं सा व्यथिता सेना मागधेन्द्राभिरक्षिता ।
बुध्वाश्चास्यमाना वै क्षणमात्रं दिशो दश ॥ २९ ॥
तामनुदुस्य वार्ष्णेयः सात्यकिः पञ्चयोजनम् ।
निहत्य मागधं सैन्यं जयी व्यावर्त्तताऽहवात् ॥ ३० ॥
मत्तङ्गजान् पर्वतसन्निभान् बहुभिगृह्य सोपस्करतोमराकुशान् ।
रथाश्च शस्त्रध्वजवाजिसंयुताभिनाय कृष्णो मथुरां मनोरमाम् ॥ ३१ ॥
छत्राणि हेमाम्बररत्नमिश्रितान्यनेकबालव्यजनानि माधवः ।
किरीटपद्माङ्गदकुण्डलांशुकान्यवाप कृष्णोऽगणितानि संयुगे ॥ ३२ ॥
हलायुधो मागधकोशवाहनप्रजावरोधायुधभूषणादिकम् ।
नियोजितः कंसमित्रा रणाजितं यदुग्रवीराय धनं न्यवेदयत् ॥ ३३ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

अधिकपाठे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रणोपस्करणं युद्धसाधनम् ॥ २४—२९ ॥

मागधस्य अधिपतिः मागधः तस्य मागधस्य विद्यमान-
मपि मागधं सैन्यम् अन्यथा मागधं निहत्येत्यनन्वितं स्यात्
॥ ३०—३१ ॥

हेमाम्बरादीनि छत्राणीत्यस्य विशेषणानि ॥ ३२—३३ ॥

* अधिकपाठे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(विजयध्वजतीर्थीयरीत्या पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।)

श्रीशुक उवाच ।

(सूत्रम्) मागधस्तु रणश्लाघी माधवेन पराजितः ।
अगाम शोणितपुरं बाणं द्रष्टुं बलेः सुतम् ॥ १ ॥
तं तथा यान्तमाकर्ष्य वृतराजस्यमण्डलम् ।
मित्रं पराजितं युद्धे विष्णुना दानवेष्वरः ॥ २ ॥
अलङ्कृतैर्गजैरश्वैर्विचित्रस्यम्बुनैर्मतेः ।
वारकान्ताकदम्बैश्च सूतमागधबन्दिभिः ॥ ३ ॥
ध्वजैः पताकैश्चैत्रैश्च माङ्गल्यैः पदहस्तैः ।
सुवर्णतोरणैश्चिन्नैर्दीपैः कलशवर्णैः ॥ ४ ॥
उपतस्थे जरासन्धे बाणो बाहुसहस्रवान् ।
तौ दृष्ट्वा परमस्मिन्धौ परस्परमनोऽनुगौ ॥ ५ ॥

[८]

पूजां चक्रतुरन्योन्यमन्योन्यप्रियकारिणौ ।
ततोऽप्रवीक्ष्यरासन्धो बाणमाभाष्य संसदि ॥ ६ ॥
दानवेन्द्रनिबोधेद् गोपेनाधर्मचारिणौ ।
राज्ञौ चौर्यप्रतापेन वञ्चितोऽस्मि वुरात्मना ॥ ७ ॥
गृहीता बहवस्तुङ्गा मातङ्गा मवशास्त्रिनः ।
तुरङ्गमाश्च बहवो रथाश्च सपरिच्छदाः ॥ ८ ॥
द्वन्द्वेन सज्जमानं मामिमे भूपा न सेहिरे ।
निरुद्धस्तैरहं भूपैरेतैः समस्तुखासुखैः ॥ ९ ॥
त्वत्सन्निधिमिहायातः साहाय्यं कुरु मे प्रभो ! ।
इत्युक्तस्तं निजपुरं प्रवेष्ट्य बलिनन्दनः ॥ १० ॥
स राजमण्डलायाशु कारयामास सत्क्रियाम् ।
भोजनस्नानशयनगन्धनाभूषणपूर्वकैः ॥ ११ ॥
अर्हणैरर्हयामास स राजस्यं जरासुतम् ।
तम्भुक्तवन्तं विभ्रान्तं दृष्ट्वादर्शनकौतुकम् ॥ १२ ॥
अलङ्कृतं सहनृपैरासीनं काञ्चनासने ।
उवाच दानवपतिर्नृपानाभाष्य सादरम् ॥ १३ ॥

बाण उवाच ।

जरासन्ध ! निबोधेद् न मृषा कथ्यते मया ।
पते गजा इमे अश्वा इदं राज्यमिमाः प्रजाः ।
त्वदधीनमिदं विश्वं यच्चान्यद्वस्तु विद्यते ॥ १४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रवदौ तस्मै मागधाय बलेः सुतः ।
गजानां षष्ठिसाहस्रं रथानां नियुतं तथा ।
प्रयुतं चतुरङ्गाणां मनोमादतरंहसाम् ॥ १५ ॥
दानवानां प्रसिद्धानां मायासङ्ग्रामवेदिनाम् ।
त्रिंशतं स्वर्वात्मसाम्यानां ददौ बाणो बलेः सुतः ॥ १६ ॥
विचित्रशिबिकाछायाजनाकल्पवाससाम् ।
असङ्ख्यातं ददौ राजन् ! भाण्डशय्यासनादिकम् ॥ १७ ॥
कुम्भाण्डं, कूपकर्णञ्च मन्त्रिणौ दैत्यसत्तमौ ।
आह्वापयामास बाणः साहाय्यार्थं कुरुद्वह ! ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रणश्लाघी अत्युत्कटरणमाकाङ्क्षमाणः ॥ १—२ ॥

वारकान्ताकदम्बैः गणिकास्त्रीनिकरैः ॥ ३ ॥

माङ्गल्यैर्मङ्गलघोटकैः ॥ ४—५ ॥

द्वन्द्वेन युद्धेन ॥ ९—१० ॥

सत्क्रियां सत्कारम् ॥ ११ ॥

राजसैन्यसहितं दृष्टं दर्शनकौतुकं स्वप्नकौतुकं येन स तप-
स्वमे कौतुकं दृष्ट्वा कौतूहलबुद्धिर्भवति तथा बाणसम्पदं दृष्ट-
वानित्यर्थः । “दर्शनं बहुविधं स्वप्ने बुद्धिशालोपलब्धिषु”
इति ॥ १२—१४ ॥

रथानां नियुतं लक्षम् ॥ १५—१८ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपठितश्लोकाः ।

क सुरासुरसङ्घातसंहारणपटुर्हरिः ।
कुम्भाण्डकूपकर्णो क वराको बाणमन्त्रिणो ॥ १६ ॥
अजानतो विष्णुशक्तिं भूपाला विनाशिष्णवः ।
चक्रभूयो रणाद्योगं मागधेन प्रचोदिताः ॥ २० ॥
बाणेन समनुज्ञातो मागधः शोणितात् पुरात् ।
निर्गत्यानेकभूपालचतुरङ्गबलान्वितः ।
दिनैः कतिपर्यभूयो मथुरामन्वपद्यत ॥ २१ ॥
सन्निरुध्य पुरद्वारं गोपुरादालतोरणैः ।
दीर्घिकोपधनोद्यानेरुपेतं सालभूषितम् ॥ २२ ॥
कुन्तैः कुठारैः कुहलैर्वण्डभारैश्च भूरिभिः ।
कर्णखैश्च पाषाणैर्बभञ्ज परितः पुरम् ॥ २३ ॥
भज्यमाने पुरे तस्मिन् ध्रुत्वा मागधमागतम् ।
सन्नाहभेरोः सन्नाद्य रामकृष्णावमर्षिणौ ॥ २४ ॥
रथाश्वकुञ्जरानोक्तैः सायुधैः सपरिच्छदैः ।
सात्यकिं कृतवर्माणमुग्रसेनं तथा गदम् ॥ २५ ॥
आहुकं वसुदेवं च पुरस्कृत्य महाबलौ ।
निजंगमतुरसम्प्राप्तौ व्रीमो केसरिणौ यथा ॥ २६ ॥
मथुराया विनिर्गत्य कृष्णः कमललोचनः ।
पाञ्चजन्यं महाशङ्खं प्रदध्मौ रिपुभीषणम् ॥ २७ ॥
ततः प्रवृत्ते युद्धं यदूर्नां क्षत्रियैः सह ।
कुम्भाण्डकूपकर्णो च दानवौ बाणमन्त्रिणौ ॥ २८ ॥
दैत्यसैन्येन महता वृत्तौ मायाविशारदौ ।
युयुधाते महावीर्यौ मायया वृष्णिभिः सह ॥ २९ ॥
स्वसेन्यं मायया क्लिष्टं दृष्ट्वा यादवसत्तमः ।
विज्ञानालेखेण तन्मायामपास्य निमिषान्तरे ।
सात्यकिं कृतवर्माणं प्रोवाचाहवलालसौ ॥ ३० ॥
नाभ्यां भवन्तो रणदुर्महाभ्यां रणं सुघोरं कुरुतं रणप्रियौ ।
नाथेव मुक्तौ कदमं भयानकं महाबलौ सम्प्रति चक्रतुर्नृप ॥ ३१ ॥
चापैनेकेन गोविन्दः क्षत्रियैः शतसम्मितैः ।
युयुधे न हि तस्मिन् राजन् ! विश्वात्मनो हरेः ॥ ३२ ॥
केचिद्वृत्ताः समापेतुः कुञ्जरादिच्छन्नपुष्कराः ।
निपेतुर्बहवो राजस्तुरङ्गाः कृत्तकधराः ३३
विशीर्णैरास्तृता पृथ्वी स्फूर्जन्नेदिच्छन्नबन्धनैः ॥ ३४ ॥
भटाश्च कथिराकाङ्क्षादिच्छन्नपादोरुबाहवश्च ।
पेतुः कृत्तमहामूलाः किंशुका इव पुष्पिताः ॥ ३५ ॥
शार्ङ्गमुक्ताः शरगणाः कङ्कवाहिणवांससः ।
तैलाका नतपर्वाणः स्वर्णपुङ्खा अयोमुक्ताः ।
एकैकस्मिन् दश दश भटे चाश्वे शतं शतम् ॥ ३६ ॥
रथे रथे च साहस्रमयुतं च गजे गजे ।
अदृश्यन्त परानीके तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ जरासन्धेन सह योद्धुं श्रीकृष्णस्याशक्यमिति मन्दाशङ्कां
परिहरति—केति । वराको वण्डतिलमिःसारो ॥ १६-२१ ॥
सालैः प्राकारैः भूषितश्च ॥ २२ ॥

वण्डभारैर्दीर्घाकृतनिशितप्राप्रकर्षमयवण्डैः कर्णखैः पाषा-
णयन्त्रनिहितैः ॥ २३-२५ ॥

दीप्तौ क्रोधेन ज्वलितौ ॥ २६-२९ ॥

आहवलालसौ युद्धोत्सुकौ ॥ ३०-३१ ॥

शतसम्मितैः शतसङ्ख्यापरिमितैः ॥ ३२ ॥

छिन्नपुष्कराः त्रिधा कृतहस्ताः ॥ ३३-३५ ॥

कङ्कानां लोहपृष्ठानां बहिर्णां मयूराणां पक्षा एव वासांसि
येषां ते ॥ ३६ ॥

मू०) तथा तैरर्घ्यमानेषु चतुरङ्गेषु मागधः ।

रथेन क्रोडचिह्नेन बलभद्रमुपाव्रजत् ॥ ३८ ॥

स पूर्ववैरं नृपतिः सरन् तथा रथं महाकाञ्चनतालकूबरम् ।

आलस्यं वृत्ताधिगम्य रंहा जरासुतः प्राह हलायुधं गद्वी ॥ ३९ ॥

आदस्व ते मुसले राम ! तूर्णं येनाहितानिच्छसि जेतुमाहवे ।

बलं च बाहोस्तव वशीयाशु मे यावद्गदां न प्रहराम्यहं त्वयि ॥ ४० ॥

इत्येवमुक्तो मगधेश्वरेण सत्कुर्वणोऽमर्षणविह्वलेक्षणः ।

आदाय घोरं मुसलं तडित्प्रभं वण्डं यथा सूर्यसुतो युगक्षये ॥ ४१ ॥

आवर्त्तयित्वा मुसलं हलायुधः सहस्रकृत्वो रिपुवर्षहारिणम् ।

धूमाङ्कुरोद्गारिणमाशु तस्मै चिक्षेप राजन् ! व्यनद्वद्विर्यथा ॥ ४२ ॥

रामबाहुबिमुक्तेन मुसलेन जरासुतः ।

साश्वसूते रथे ध्रुवध्वजेन व्यसितः स्वयम् ॥ ४३ ॥

ततः कालायसीं गुर्वी गिरिकूटोपमां गदाम् ।

विभ्रद्रुवीं पदा पृथ्वीं चालयन्नभ्यगाद्वलम् ॥ ४४ ॥

तमापतन्तमालोक्य विरथं रोहिणीसुतः ।

तमेवाभ्यव्रजत्पद्भ्यां विसृज्य स्वम्वदनं रणे ॥ ४५ ॥

पश्यतां सर्वभूतानां मागधः क्रोधविह्वलः ।

आवर्त्तयन् गदां गुर्वीमयःसारमयीं दृढाम् ॥ ४६ ॥

अभ्येत्य गदया रामं प्रजहार ननाद च ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

क्रोडचिह्नेन वराहलक्षणेन ध्वजेन ॥ ३८ ॥

काञ्चनतालश्च कूबरः युगन्धरश्च यस्मिन्स तथा ॥ ३९-४० ॥

सूर्यसुतो यमः ॥ ४१ ॥

हरिः सिंहः ॥ ४२ ॥

स्वयं मागधो व्यसितो वम्बितः ॥ ४३ ॥

कालायसीं कृष्णायोमयीम् ॥ ४४-४६ ॥

तां गदां पतितां वक्षस्यश्मकुट्टनिभां दृढाम् ।

वामेन जगृहे रामः स्वहस्तेन कुरुग्रह ! ॥ ४७ ॥

विसृज्य स गदां तूर्णमुरस्याहस्य मागधम् ।

जप्राहादिलप्य बलिने बलवान् रोहिणीसुतः ॥ ४८ ॥

बबन्ध पद्भ्यां जठरं मागधस्य हलायुधः ।

चकार कुक्षौ तत्कण्ठं ततस्तौ पेततुर्भुवि ॥ ४९ ॥

तयोर्निपतितोरजन्नुपर्यासीद्वलायुधः ।

तं मागधः क्षणेनाधश्चकारामितविक्रमः ॥ ५० ॥

विजयध्वजतीर्थीयपठितश्लोकाः ।

तत उत्थाय तौ वीरौ क्रोधसंरक्तलोचनौ ।
भूयो जग्राहतुर्घोरौ मत्सौ द्वाविध कुञ्जरौ ॥ ५१ ॥
तावुभौ परमकुञ्जौ परस्परवधैषिणौ ।
उद्गसोरः समाहत्य भीमौ चक्रवर्तुरणे ॥ ५२ ॥
एवं धनुःशतशतं तावाकृष्य परस्परम् ।
निकटस्थान् दुमान् शैलांश्चूर्णयामासतुर्नृप ! ॥ ५३ ॥
तं विसृज्य जरासन्धो गदामादाय दुर्मदः ।
उद्धृतिष्ठदमेयात्मा रामोऽपि स महाबलः ।
खणादादस्य मुसलं प्रहर्षमुपचक्रमे ॥ ५४ ॥
तं कामपालो मुसलेन मूर्च्छि जनुष्यंसे भुजयोर्नाभिदेशे ।
ऊरौ च जानौ जठरे च वक्षस्यनेकशो वै प्रजहार युद्धे ॥ ५५ ॥
तं मागधो वक्षसि कण्ठरे च मुक्ते ललाटे चुबुके तथाऽसे ।
नाभौ नितम्बे च तथैव पार्श्वे समं स मानी प्रजहार रामम् ॥ ५६ ॥
एवं प्रहरतोस्तत्र राममागधयोर्मध्ये ।
राजानो रणसंविप्ता बभूवुर्भृशपीडिताः ॥ ५७ ॥
क्रमेण ते विमनसो निवृत्तकदनोद्यमाः ।
आसन्नासन्ननिधनं मन्वाना मागधेश्वरम् ॥ ५८ ॥
सात्यकिस्तु महातेजाः सङ्गरे बाणमन्त्रिणा ।
युध्यमानस्त्रिभिर्बाणैः कुम्भाण्डेन स मर्दितः ॥ ५९ ॥
सोऽसिबिद्धो महाबाहुः क्रुद्धः सर्प इव भ्रसन् ।
आवृष्टं पञ्च नारायणं कुम्भाण्डं हन्तुमाहवे ॥ ६० ॥
ततो हाहारवो जज्ञे सेनायां दैत्यमन्त्रिणः ।
सात्यकिस्तं महाबाहुराकृष्याकर्णमाशुनौ ॥ ६१ ॥
विन्याध कुरुशार्ङ्ग ! कुम्भाण्डं बाणमन्त्रिणम् ।
नाभौ कण्ठे ललाटे च हृदि मूर्ध्न्यपि दानवम् ॥ ६२ ॥
अभिविद्धो रथोपस्थे निवसाद् विचेतनः ।
तं विचेतनमल्लोक्य दुर्मनास्तस्य सारथिः ॥
अपोवाह रणानूर्णं रथेन भरतर्षभ ! ॥ ६३ ॥
कूपकर्णस्तु दैतेयः प्रसक्तः कृतवर्मणा ।
गतं कुम्भाण्डमालोक्य प्राप्तं च प्राणसंशयम् ।
विसृज्य कृतवर्मणमपायात् समराङ्गणात् ॥ ६४ ॥
तौ विसृज्य रणं दैत्यावनापृच्छय च भूपतिम् ।
अविस्मृतौ मागधेन हतशेषबलान्वितौ ।
दैत्यौ तेनैव मार्गेण जग्मतुः शोणितं पुरम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
अधिकपाठे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अहमकुट्टनिभाम् अहमसारसमाम् ॥ ५७—५४ ॥
कामपालो बलभद्रः जनुषि वक्षःस्कन्धयोर्मध्ये शङ्गे स्कन्ध-
मूले ॥ ५५—६४ ॥
मेनोपृच्छय गमिष्यामीत्यनुक्त्वा ॥ ६५ ॥
• अधिकपाठे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
(विजयध्वजतीर्थीयरीत्या एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः) ॥ ५१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

बाणसेनां गतां दृष्ट्वा शस्त्रीघेण भृशार्दिताः ।
राजपुत्रा विमनसो बभूवुर्नृपसत्तम ! ॥ १ ॥
गताश्च दानवीं सेनां भ्रान्ताश्च धरणीपतीन् ।
दृष्ट्वा कृष्णं च युद्धवन्तं रामस्य ववुधे बलम् ॥ २ ॥
स मागधं गृहीत्वाजौ मौलौ वामेन पाणिना ।
प्रहर्तुमैच्छच्छिरसि मुसलेन हलायुधः ॥ ३ ॥
ततोऽन्तरिक्षे घनघोषघर्षरां शुभाव वाणीं विशवाशरीरिणीम् ।
न राम वध्यो भवता जरासुतः सुखी निवर्त्तस्व रणादिति स्फुटम् ॥ ४ ॥
वचस्तदाकर्ण्य हलायुधो बभौ विसृज्य चास्त्राय रथं रणाङ्गणात् ।
न्यवर्तत ब्रह्मर्षिसिद्धसङ्घैरभिपुतो मागधस्तबन्दिभिः ॥ ५ ॥
जरासुतः सम्प्रति नम्रकन्धरो नृपेक्ष युद्धाभिजितैः समन्वितः ॥
हतावशिष्टालपबलेन संवृतो निवृत्तयुद्धः प्रययौ स्वकं पुरम् ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

गोविन्दस्तु महातेजाः सपत्न्याश्चरसञ्चयैः ।
आकृष्टाय भूपान्विद्राव्य हत्वा च सुबहुव्रणे ॥ ७ ॥
संस्तूयमानः सन्तुष्टैः सूतमागधवन्दिभिः ।
ब्राह्मणैश्च महाविद्यैः स्तोत्रं कुर्वन्निरुद्धकैः ॥ ८ ॥
अन्वीयमानो भगवान् प्राविशन्मथुरां पुरीम् ।
दृष्ट्वा पुष्टजनाकीर्णां तुङ्गप्राकारतोरणाम् ॥ ९ ॥
खलत्कदलिकोपेतां दीपाङ्कुरविराजिताम् ।
प्रविशन्नाजमार्गेण स्त्रीभिः प्रासादसंस्थितैः ॥ १० ॥
पुष्पैश्च लाजाञ्जलिभिः कीर्यमाणो ध्यराजत ।
उपायनानि दिव्यानि पुष्पस्त्रगनुलेपनान् ॥ ११ ॥
प्रियङ्गुरा माधवाभ्यामुपजन्तुः पुरौकसः ।
एवं स राजमार्गेण गत्वा यादवसत्तमः ॥ १२ ॥
सभां प्रविश्य विपुलामुपविश्य वरासने ।
रामेण सहितो वीरः शैलेयेन च धीमता ॥ १३ ॥
पूजितो यदुभिविप्रैः दिवि शक्र इवामरैः ।
तत्रासीनैर्बुद्धिमन्त्रिर्यदुदुष्टैर्महात्मभिः ॥ १४ ॥
उग्रसेनोद्धवमुखैरकूरप्रमुखैर्हरिः ।
समाभाष्याभ्यनुज्ञातः सङ्कर्षणसहायवान् ॥ १५ ॥
द्रष्टुकामो महादुर्गं गोमन्तं पर्वतोत्तमम् ।
निर्गम्य मथुरां प्रातर्दक्षिणाभिमुखो ययौ ॥ १६ ॥
स रामानुगतः श्रीमानुत्तीर्य मुनानां हरिः ।
वेशान् बहूनतिक्रम्य पर्वतान् सरितो गिरौ ॥ १७ ॥
गच्छन् कचिद्वनोद्देशे वृक्षमूलनिवासिनम् ।
वदर्श कञ्चनमुनिं जटामण्डलमण्डितम् ॥ १८ ॥
वीरकृष्णाजिनधरं कमण्डलुविराजितम् ।
माधवौ समुपाविष्ट तेजसा भास्करोपमम् ॥ १९ ॥
फलमूलकृताहारं हृतं शिष्यशतैर्मुनिम् ।
दृष्ट्वा परमसन्तुष्टौ रामकृष्णौ जगत्पती ॥ २० ॥
प्रणामं चक्रतुर्वीरौ यथान्यायमतन्द्रितौ ।
इदं बोधाच्च भगवान् कृष्णस्तं मुनिपुङ्गवम् ॥ २१ ॥
नमस्ते भार्गव ! श्रीमन् ! जामदग्न्य ! तपोधन ! ।
रामकृष्णौ स्मृतावाचा कचिन्ने भवणं गतौ ॥ २२ ॥
इत्युक्तस्तेन धर्मात्मा बासुदेवेन भार्गवः ।
निरीक्ष्य माधवौ प्राह प्रीत्योत्कृष्टमुखेक्षणः ॥ २३ ॥

विजयध्वजतीर्थोपपठितश्लोकः ।
स्वागतं ते यदुधेष्टु ! साग्रजाय महात्मने ।
जाने त्वां यदुपपन्नं भगवन्तमधाक्षिजम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नवली ।

विमनसः युद्धविरतमनसः ॥ १ ॥
दानवस्य बाणस्य विद्यमानाम् ॥ २ ॥
मौली संयतकेशे "मौलिः संयतकेशेषु चूडार्यां मुकुटेऽप्ययम्" इति ३॥
घर्घरांगम्भीरां "गाम्भीर्यं नृपुंरावे घर्घरः समुदाहृतः" इति
अशरीरिणीं शरीरहीनां देवोमित्यर्थः ॥ ४-७ ॥
सम्यक् प्रीतपुरुषैः महती विद्या शास्त्रविषया येषां ते
तथा तैः ॥ ८-१५ ॥

मथुरां रक्षितुं निर्गम्य निर्धार्य पञ्चम्यर्थे वा द्वितीया ॥ १६ ॥
गिरौ वने देशे वने उन्नतप्रदेशे वृक्षमूले निवासिनं
कृतायासं कञ्चन लोकविलक्षणम् ॥ १७-१९ ॥

फलं लाभः आनन्दः चेतनस्य मूलं ज्ञानं ते एव कृते पूर्णं
आहारो यस्य स तथा तम् ॥ २० ॥

प्रणामं चक्रतुरित्यादिना प्रतीयमानः कृष्णभार्गवरामयोः
नम्यनन्तभावो भेदाविनाभावं गमयति तत्कथमुभयोर्विष्णुत्वे
सङ्गच्छत इत्याशङ्का ।

"सर्वावताराभिन्नोऽपि सर्वशक्तिरपि स्वयम् ।
पूज्यपूजकनीचोच्चं मोहनाय दुरात्मनाम् ॥
अखण्डैकरसो विष्णुर्देशेऽस्य तत्र हि ।
इति पाङ्कण्यवचनेन परस्परणीयेति ॥ २१-३० ॥

मू०) कार्याणां कारणं पूर्वं जगतामाविपूरुषम् ।
नमस्ते पुण्डरीकाक्ष विश्वलोकैककारण ! ॥ २५ ॥
किमर्थमिह सम्प्राप्तौ भवन्तौ विश्ववन्दितौ ।
इत्युक्तौ जामदग्न्येन प्राहन् रामकेशवौ ॥ २६ ॥
गोमन्तं द्रष्टुमिच्छावो दुर्गहेतोरिह प्रभो ! ।
तदाकर्ण्योऽब्रवीद्रामो जामदग्न्यो जनार्दनम् ॥ २७ ॥
एवमस्तु महाबाहो ! गोमन्तं गच्छ साग्रजः ।
करवीरपुरं नाम तन्मूले परिपालितम् ॥ २८ ॥
शृगालवासुदेवेन स युवां न सहिष्यति ।
तं हत्वा समरे शैलं गोमन्तं साधवाप्यथ ॥ २९ ॥
इत्युक्तौ तेन रामेण जामदग्न्येन माधवौ ।
तमनुज्ञाप्य सर्वज्ञं जगत्तुर्वक्षिणामुखौ ॥ ३० ॥
तौ तथा यदुशादुलौ गच्छन्तौ दक्षिणापथम् ।
दर्शयितुं गोमन्तमङ्गुलमहाद्रुमम् ॥ ३१ ॥
करवीरपुरं चैव तन्मूले तुङ्गतोरणम् ।
दृष्ट्वा विचित्राकारं हर्म्यप्रासादगोपुरम् ॥ ३२ ॥
शङ्खमाध्यापयामास शङ्खचक्रगदाधरः ।
तस्य शङ्खध्वनिं श्रुत्वा बभूव क्रोधविह्वलः ॥ ३३ ॥
शृगालो वासुदेवाख्यः प्रत्यगाद्यदुनन्दनौ ।
सोऽभ्येत्य बहुपादानितुरङ्गरथकुञ्जरः ॥ ३४ ॥
अभ्यवर्षच्छरैरेण छादयन्निव माधवौ ।
तदनीकमनाधृष्य दृष्ट्वा यादवसत्तमौ ॥ ३५ ॥
योभयामासतुर्वीरो द्वावेवाजौ पदातिनौ ।

सैन्यं च बाणपूगेन व्यथितं भृशविह्वलम् ॥ ३६ ॥
दृष्ट्वा शृगालभूपालस्तावधावदमर्षणः ।
तमायान्तमभिप्रेक्ष्य रथिनं धृतकामुकम् ।
न्यवारयद्वासुदेवो वेलेव वरुणालयम् ॥ ३७ ॥
तावुभौ परमक्रुद्धौ वासुदेवां महाबलौ ।
युयुधाते तथाऽन्योन्यमन्योन्यवधकाङ्क्षिनौ ॥ ३८ ॥
स तथा विद्यमानस्य वासुदेवस्य सङ्करे ।
शिरो जहार गोविन्दः क्षणेन मुकुटोज्ज्वलम् ॥ ३९ ॥
ततस्तत्सैनिकाः सर्वे हतशेषाः क्रुद्धह ! ।
कृष्णेन स्वामिनि हते दुद्रुधः सर्वतो दिशम् ॥ ४० ॥
ततस्तौ रामगोविन्दौ करवीरपुरं महत् ।
प्रविश्य पूजितौ विप्रैर्धणिग्भिश्च यथा प्रियः ॥ ४१ ॥
तत्रजाश्वरथानोककोशादिधनसञ्चयम् ॥
मथुरां प्रेषयामास तदीयैर्भृत्यपूरुषैः ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
अधिकपाठे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नवली ।

अन्नकृपा महान्तो द्रुमा यस्मिन् स तथा तम् अन्नाणि मेघान्
कपन्त्युल्लिखन्तीत्यन्नकृपाः कषतेर्धातोरन्नादिषूपपदेषु लक्ष्प्रत्ययो
भवति ॥ ३१ ॥ — ॥ ३५ ॥

पदातिनौ पादैः सञ्चरमाणौ रथादिरहितावित्यर्थः ॥ ३६-३७ ॥
वासुदेवौ वसुदेवपुत्रौ कृष्णशृगालौ ॥ ३८ ॥
वासुदेवस्य शृगालनाम्नः ॥ ३९ ॥ ४० ॥
प्रियसुहृद्यथा तथा पूजितौ ॥ ४१ ॥
तदीयैस्तस्य विद्यमानैः ॥ ४२ ॥

अधिकपाठे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

(विजयध्वजतीर्थीयरीत्या द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥) ।

श्रीशुक उवाच ।

मू०) गोमन्तं पर्वतभेदं तुङ्गद्रुमलताम्बितम् ।
सालतालतमालाख्यं प्रियालाशोकशोभितम् ॥ १ ॥
कदम्बनिम्बहिन्तालपूगपुष्पागशोभितम् ।
आरुह्य कदलीखण्डमण्डितं मत्तकोकिलम् ॥ २ ॥
भ्रमरमरसङ्घातप्लवङ्गाकम्पितद्रुमम् ।
फलभारमतैः स्कन्धैर्नारिकेलैर्विराजितम् ॥ ३ ॥
बहुप्रलवणोपेतं सुच्छायं निर्मलोदकम् ।
रम्यं दृष्ट्वा तुर्वीरो प्रवेशं रामकेशवौ ॥ ४ ॥
तत्र प्रवर्षणं नाम शृङ्गं पर्वतमूर्धनि ।
अवापतुर्यत्र मेघा नित्यं वर्षन्त्यधिकृषाः ॥ ५ ॥
तत्रारुह्य यदुधेष्टौ पश्यन्तौ हि दिशो दश ।
रममाणौ यथाकाममूषतुः पर्वतोत्तमे ॥ ६ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु क्षीरोदे सागरोत्तमे ।
निवासे देवदेवस्य शङ्खचक्रगदाधृतः ॥ ७ ॥
उपासीनो महाबाहुः श्रीमान् वैरोचनो बलिः ।
जहार देवदेवस्य किरीटं रत्नचित्रितम् ॥ ८ ॥

एवं सप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणी बलः ।

युयुधे मागधो राजा यदुभिः कृष्णपालितैः ॥ ४२ ॥

अक्षिपवंस्तद्वलं सर्वं वृष्णयः कृष्णतेजसा ।

हतेषु स्वेष्वनकेषु त्यक्तोऽयादरिभिर्नृपः ॥ ४३ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपठितश्लोकः ।

इहैवनीलसहस्राक्षं गोमेदकशताक्षितम् ।
पद्मरागमहानीलमुक्ताफलविराजितम् ॥ ६ ॥
पुष्परागप्रवालाक्षं दिव्यकाञ्चननिर्मितम् ।
इत्तं दानववीरेण विदित्वा पुरपालकः ।
तमन्वधावस्वरितं वैनतेयो विहङ्गराट् ॥ १० ॥
तमन्तरे समासाद्य दानवेष्वं दुरासदम् ।
कृत्वा युद्धं महाघोरं जित्वा दानवपुङ्गवम् ॥ ११ ॥
गृहीत्वा रत्नमिच्छयं किरीटं भास्करोपमम् ।
भागच्छन् ददशो देवं देवकीमन्दनं हरिम् ॥ १२ ॥
वसन्तं साप्रजं रम्ये गोमन्ते पर्वतोत्तमे ।
तस्य मूर्ध्नि निधायानु किरीटं दिव्यभूषणम् ।
प्रणम्य पादयोर्मूर्ध्ना स्तोतुं तमुपचक्रमे ॥ १३ ॥

गण्ड उवाच ।

नमो नमः कारणपुरुषाय नारयणायाखिलवङ्गभाय ।
सुरारिसंहारणकारणाय नारायणायाखिलकर्मसाक्षिणे ॥ १४ ॥
हिरण्यगर्भत्वमुपेत्य मूले सृजस्यशेषं भुवनं स एव ।
नारायणात्मन् परिपालि भूयो जहार चान्ते भगवन् शिवात्मन् ॥ १५ ॥
तं त्वा यदोर्वेशकरं सुरेश जालेश्वरीर्णं भुवने वृषाकपिम्
अहं हि भूत्वस्तव वैनतेयो ब्रूहि कियां किङ्करवाणि देव ॥ १६ ॥

भीशुक उवाच ।

इत्युक्त्वा देवदेवेशं प्रणिपत्य विहङ्गराट् ।
जानुनी धरणीं कृत्वा तस्यै प्राञ्जलिरप्रतः ॥ १७ ॥
तं दृष्ट्वा यादवभ्रेष्ठो गण्डं पक्षिपुङ्गवम् ।
प्रीत्युत्फुल्लमुक्तो द्यौर्भ्यां पश्यशाङ्गं तदुत्तमम् ॥ १८ ॥
गण्डं भद्रं यथाकाममेहि काले मया स्मृतः ।
इत्युक्त्वा तं विजृम्भोभावीभरौ रामकेशवौ ॥ १९ ॥
फलमूलकताहारौ पीतनिर्झरवारिणौ ॥
अवदद्या गिरेः झङ्गात्करवीरपुरं गतौ ॥ २० ॥
तत्र तौ चतुरो मासानुषित्वा भरतर्षभ ॥
महत्या सेनया सार्धं जग्मतुर्मथुरां पुरीम् ॥ २१ ॥
शृगालं मिहृतं भुत्वा मागधः क्रोधविह्वलः ॥
आजगाम कुदभेष्टः महत्या सेनया वृतः ॥ २२ ॥
तेन सार्धमभ्युद्युक्तं सप्ताहं रामकृष्णयोः ।
तदा पराजितो युद्धे मागधो बहुसैनिकः ॥ २३ ॥
जगाम मागधानेव बहुभिः सन्निवैः सह ।
रामकृष्णौ च धर्मदौ क्षतमागधवन्निभिः ॥ २४ ॥
स्वेष्वमानौ विविशतुः सानुगौ मथुरां पुरीम् ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थीयकृतपदरत्नवली ।

नमोनम इति पुनरुक्तिरादरार्थं पुरुषायेत्युक्ते जीवावेति शङ्का-
स्यात् अतस्तस्मिन्कारणसार्थं कारणेति “कारणं बन्धमोक्षयोः” इति
भुतः । जीवस्यापि कारणताप्रतीतेर्निस्तुपत्वेन शङ्कानिवृत्तये
नारायणायेति अयंशब्दो देवदत्तादिशब्दवत्साङ्केतिको न
भवति किन्तु गुणनिबद्ध इति भावेनाह—अखिलेति । न तर्हि
शौर्यादिगुणयोगोऽस्येत्यत्राह—सुरारिराक्षसवत्संहारीचेन्न कोऽप्येन-
माभ्ययतीत्यत्राह—नारायणेति । नारो नरसमुदायस्तदाभयो नारायणः
तस्मै । ननु, सर्वाभयत्वं राजवद्बहिःस्थत्वेनोत्तमः स्थत्वेनाहोस्वि-
द्यायुधबुभयरूपेण ? नाहः । “अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः
स्थितः” इति भुतिव्याकोपात् । न द्वितीयः कर्मभोगप्राप्तेः । न
तृतीयः अखण्डात्मनो द्वितीयत्वानुपपत्तेरिति तत्राह—अखि-
लेति ॥ १४ ॥

सृष्टिसंहारयोश्चतुर्मुखपञ्चमुखहेतुत्वोक्तेरस्याखण्डहेतुत्वं कथ-
मिति तत्राह—हिरण्यगर्भत्वमिति । मूले आदिकाले हिरण्य-
गर्भं सृष्ट्वा तदन्तर्यामित्वेन तन्नामवाच्यत्वमुपेत्य भूयः पञ्चा-
भरायणात्मन् नारायणनामपरमात्मन् पुनः शिवात्मानं सृष्ट्वा तदन्त-
र्यामित्वेन तन्नाम वाच्यं तदुक्तं “ब्रह्मसो ब्रह्मनामासौ रुद्रस्यो
रुद्रनामकः” इत्यादि ॥ १५ ॥

एवंविधो विष्णुस्त्वमित्याह—तं त्वेति । भुवने प्रसिद्धं
वृषाकपिं विष्णुमवतीर्णं तत्सृष्ट्यादिहेतुं च जान इत्यन्वयः ।
“विष्णौ रुद्रे वृषाकपिः” इत्यतो यदोर्वेशकरमित्यादिक्रियाविशेषणं
कर्तव्यं धर्मप्रेरकत्वेन फलवर्षणाद्वृषः अकस्यासुखस्य पातृत्वा-
दपिः यद्वरः अकाहुः स्यात् शरणागतं जगत्पातीति वृषाकपि-
रिति ॥ १६—१७ ॥

तस्य उत्तममङ्गलं उत्तमाङ्गं शिर इत्यर्थः ॥ १८—२५ ॥

(एतावत्पर्यन्तं विजयध्वजतीर्थीयपठितश्लोकाः)

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तावतीतिच्छेदः तावति पराजये वर्तमाने ऽप्यक्षौहिण्यो
बलं यस्य सः सप्तदशकृत्वः सप्तदशवारान् युयुधे ॥ ४२ ॥
अक्षिपन् क्षयं निन्युः ॥ ४३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवमित्यनेन प्रतिवारं त्रयोविंशत्यक्षौहिण्यो ज्ञेयाः तादृशं
युद्धादिकं वनगमनोद्यमश्च मन्वसैः यद्वा तावतीत्यत्र पुष्पज्ञावा-
भाव आर्थः । तावत्यः त्रयोविंशतिसङ्ख्याः अक्षौहिण्यो बलं सेन्यं
ताभिर्वा युद्धसामर्थ्यं यस्य सः कृष्णपालितैरिति पूर्ववदक्ष-
तत्वादिकं बोध्यते ॥ ४२ ॥

अष्टादशमसङ्ग्राम आगामिनि तदन्तरा ।
 नारदप्रेषितो वीरो यवनः प्रत्यदृश्यत ॥ ४४ ॥
 रुरोध मथुरामेत्य तिसृभिर्मल्लैश्चकोटिभिः ।
 नृलोके चाप्रतिद्वन्द्वो वृष्णीन् श्रुत्वाऽऽत्मसन्मितान् ॥ ४५ ॥
 तं दृष्ट्वाऽचिन्तयत्कृष्णः सङ्कर्षणसहायवान् ।
 अहो यदुनां वृजिनं प्राप्तं ह्युभयतो महत् ॥ ४६ ॥
 यवनोऽयं निरुन्धेऽस्मान्ध तावन्महाबलः ।
 मागधोऽप्यथ वा श्वो वा परश्वो वा ऽऽगमिष्यति ॥ ४७ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वृष्णाय एव नतु पूर्ववत् श्रीकृष्णः श्रीरामो वा नतु तत्र च सास्त्रिक्यादीनां प्राधान्यं क्रमशो ज्ञेयम् कृष्णतेजसेति वह्निना ज्वालानामिव श्रीकृष्णेन समवाय एव तेषां तेजो वर्द्धत इत्यभिप्रायेणैव नतु तदभावापेक्षया “नृलोके चाप्रतिद्वन्द्वो वृष्णीन् श्रुत्वा ऽऽत्मसन्मितान्” इति वक्ष्यमाणात् अत एवारिभिर्वृष्णिभिरेव त्यक्तः श्रीकृष्णाभिप्रायेणेति भावः । किम्वा अरिभिर्हतेषु पूर्ववत् । श्रीभगवता त्यक्तः सन् ॥ ४३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । इत्थं पुनःपुनः तावत्यः त्रयोविंशतिसङ्ख्याका अक्षौहिण्यो बलं यस्य तथाभूतः सप्तदशवारं कृष्णपालितैर्यदुभिः सह युयुधे ॥ ४२ ॥

अक्षिण्वधिति कृष्णतेजसा हेतुभूतेन वृष्णया यद्वः तस्य जरासन्धस्य बलं सर्वमक्षिण्वन्नाशितवन्तः इत्थं सर्वेष्वनीकेषु हतेषु सत्सु नृपो जरासुतो ऽरिभिः रामादिभिः त्यक्तो जगाम ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ ४२ ॥

अक्षिण्वत अक्षीयत ॥ ४३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुषोधिनी ।

एवमेव प्रकारेण भगवतो जयं निरूप्य जयान्तरैष्वपीमं प्रकारमतिदिशति—एवं सप्तदशकृत्व इति । अनेनापि सह सप्तदश एकः सप्तदशधा आवृत्त इति सर्वसमत्वाद्यकृत्वम् प्रत्ययः देशदोषात् न विवेक उत्पद्यते इति मागध इत्युक्तं सम्पत्तिस्तु राज्ञस्त्वात् अन्यत्रापि भगवान् न स्वयं युयुधे तथा सति लोकप्रतीत्या सर्वदा क्लेश एव भवेत् किन्तु कृष्णरक्षितैर्यदुभिः सह युयुधे ॥ ४२ ॥

एवं च तद्वलमक्षिण्वन् न केवलं रक्षार्थमेव भगवद्विभियोगः किन्तु निराकरणार्थमपीत्याह—कृष्णतेजसेति । पुनःपुनः तस्यापि गमनवाप्यैरधिकरीवेशेन वेति वक्तुमाह—इतेष्विति ।

यतो नृपः राज्ये हते हि स निवृत्तो भवेत् नङ्गवान् न करोति इति स निवर्त्तत इत्यर्थः । ब्रह्माण्डे हि प्रजापतिरप्यक्षः सकालात्मा चैवात्मा च स सप्तदशो भवति स पराजित एव अतः परं प्रमाणरूपाः ब्रह्मणा अवशिष्यन्ते शिवश्च वेदरूपः उभयबलमाश्रित्य ॥ ४३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तावत्यः त्रयोविंशतिसङ्ख्याका अक्षौहिण्यो बलं सैन्यं यस्य सः पुंस्वद्भावाभाव आर्षः ॥ ४२ ॥

अक्षिण्वन् क्षयं निन्युः ॥ ४३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं तावत्यः त्रयोविंशतिसङ्ख्याकाः अक्षौहिण्यो बलं यस्य स पुंस्वद्भावा आर्षत्वाच्चेति बोध्यम् सप्तदशकृत्वः सप्तदशवारान् युयुधे ॥ ४२ ॥

कृष्णतेजसा वृष्णयः अल्पसङ्ख्याकाः अपि तस्य जरासन्धस्य बलम् अक्षिण्वन् क्षयं निन्युः ॥ ४३ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार सत्रह बार उतनी ही अक्षौहिणी सेना को लेकर मागध देश का राजा जरासन्ध, कृष्ण पालित यदु लोगों के साथ युद्ध करता हुआ ॥ ४२ ॥

सत्रहों बार कृष्ण के तेज से यादव लोगों ने उसकी सेना को क्षीण कर दी जब उसकी सेना नष्ट होती गई और यादव वैरी लोग उसको देह मात्र से छोड़ते गये, तब जरासन्ध अपने घर को जाता हुआ ॥ ४३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाधवदीपिका ।

अष्टादशमेऽष्टादशे संग्रामे भाष्ये तन्मध्यैऽकस्मात्कालमुद्यतः प्रातः ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

आत्मसम्मितान् सुतुल्यान् ॥ ४५ ॥

वृजिर्दुःखम् उभयतो यवनाञ्जरासन्धाच्च ॥ ४६ ॥

तदाह-द्वयेन । निरुद्धे निरुणद्धि ॥ ४७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रत्यदृश्यत सहसैवाभिमुख्येन माथुराणां दृष्टिविषयो बभूव
अतिशयं प्राप्त इत्यर्थः । नारदेन प्रेरित इत्यादौ विशेषः श्री-
विष्णुपुराणे-

“गार्ग्ये गोष्ठे द्विज इत्यालः षण्ड इत्युक्तवान् द्विजः ।

यदूनां सन्निधौ सर्व्वे जहसुर्यादवास्ततः ॥

ततः कोपसमाविष्टो दक्षिणापथमेत्य सः ।

सुतमिच्छंस्तपस्तेपे यदुश्चक्रभयावहम् ॥

आराधयन् महादेवं सोऽयश्चूर्णमभक्षयत् ।

ददौ वरम् तुष्टोऽसौ वर्षे द्वादशमे हरः ॥

सभाजयामास च ते यवनेशोऽप्यनात्मजः ।

तद्योषित्सङ्गमाभास्य पुत्रोऽभूदलिसम्प्रभः ॥

ते कालयवनं नाम राष्ट्रे यवनेश्वर ।

अभिषिच्य वनं यातो वज्राङ्गकठिनोरसम् ।

स च वीर्यबलोन्मत्तः पृथिव्यां बलिनो नृपान् ।

पप्रच्छ नारदश्चासौ कथयामास यादवान्” ॥ इति

प्रेषित इति पाठः कश्चित् ॥ ४४ ॥

अप्रतिद्वन्द्वः प्रतियोधरहितः श्रुत्वा श्रीनारदादेव ॥ ४५ ॥

सङ्कर्षणसहायवानिति मथुरातो दूरगमने तस्य सम्मति-
ग्रहणार्थं तेन सहैत्यर्थः । मर्यादुविधत्वादेवेति भावः । अत एवाह-
अहो इत्यादि “महो खेदे हि निश्चितम्” ॥ ४६ ॥

नितरां रुद्धे आवृणोति यतो महाबलः अत इत्यनोपसर्तु-
मपि न शक्यत इति भावः ॥ ४७ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्कृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

अथ अष्टादशमे युद्धे आगामिनि भाविनि सति तदन्तरा
तन्मध्ये षष्ठादशसङ्ग्रामात्पूर्वमित्यर्थः । नारदेन प्रेषितः कालयव-
नाख्यो वीरः प्रत्यदृश्यत माथुरैर्जनैरिति शेषः ॥ ४४ ॥

ररोधेति । मनुष्यलोके न विद्यते प्रतिद्वन्द्वस्तुल्यबलो यस्य
तथाभूतः कालयवनः यदून् स्वात्मना तुल्यबलसम्मितान् श्रुत्वा
नारदमुवाचेति शेषः । तिसृभिर्मल्लैश्छानां कोटिभिः सहागत्य
मथुरां सर्वतो निरुद्धवान् ॥ ४५ ॥

तमिति । तं कालयवनं दृष्ट्वा श्रीकृष्णश्चिन्तयामास, चिन्तामेवाह-
अहो इति सार्धद्वयेन । उभयतो यवनाञ्जरासन्धाच्च वृजिनं दुःखं
महत् यदूनां प्राप्तम् ॥ ४६ ॥

तदेवाह-यवन इति । महाबलं यस्य स यवनोऽधुनाऽस्मान्निरुद्धे
निरुणद्धि अघास्मिन्नहनि वा श्वः परस्मिन्नहनि वा परश्वस्तद-
न्तरे अहनि वा मागधोऽप्यागमिष्यति ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ ४४-४५ ॥

उभयतो मागधाद्यद्वाच प्राप्तं वृजिनं दुःखम् ॥ ४६-४७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अष्टादशे पर्याये समागमिष्यतीत्याह-अष्टादशम इति । एवं
पुराणान्तरे कथा बहुधा सर्वैः सम्प्रार्थितोऽपि समदशे पर्याये
पराजितः तपस्नु तप्तुं गतः तत्र समागमिनः शिवः पश्चात्
प्रसजेन शिषेन ब्राह्मणसमाराधानार्थं निरूपितः द्रष्टव्यः
कृष्णो न ब्राह्मणवाक्यमन्यथा करिष्यतीति ततः स्वनगरीं
समागत्य ब्राह्मणानाहूय सिंहासने उपवेशितवान् ततः प्रीतै-
र्ब्राह्मणैः पुनस्तस्मै सिंहासनं दत्त्वा वरोपि दत्तः शत्रुञ्जय-
सीति अजेयश्च त्रैलोक्यस्य भविष्यसीति एतत् श्रुत्वा नारदः
मध्ये कालयवनं च प्रेषितवान् सोऽपि सर्वयादवनिराकरणार्थं
प्रतिष्ठां चक्रे स चेत्पश्चादागच्छेत् द्वारकां गच्छेदिति तस्य तत्र
निराकरणं मर्यादापालकेनाशक्यमिति उभयमेकहेलया निर्वह-
त्विति मध्ये देवगुह्यकर्त्ता नारदो यवनं प्रेषितवान् स हि
वृद्धगर्गस्य पुत्रः महायवनोऽग्रज आसीत् तेन पुत्रार्थं प्रार्थितो
वृद्धगर्गः तदा तद्भार्यायां पुत्रमधात् अजेयश्च तव पुत्रो
भविष्यतीत्याह-ततः कालान्तरे यदुसभायां स एव वृद्ध-
गर्गो यदुभिरुपहसितः स्वपुत्रं प्रार्थितवान् यादवा मारण्या
इति एवं वीरे सिद्धे नारदेन तेषु प्रविष्ट एव सन्धिकालोऽयं
शीघ्रं गम्यतामिति ते प्रेषितवान् तदाह-आगामिनि अष्टाद-
शमे सङ्ग्रामे तदन्तरा नारदेन प्रेषितो यवनः वीरत्वाद्युद्-
रसाविष्टः प्रत्यदृश्यत प्रतिकूलतया समागतो दृष्टः ॥ ४४ ॥

तस्य प्रतिकूलतामाह-ररोधेति । स्वयं समागत्य म्लेच्छ-
कोटिभिः मथुरां ररोध तत्र कारणमाह-त्रैलोक्ये अप्रति-
द्वन्द्वः चकारादनुभावेनापि वृष्णींश्च आत्मसम्मितान् तुल्यान्
श्रुत्वा नारदात् तदसहमानो ररोधेति सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

तदा भगवान् तत्स्थानपरित्यागार्थं निरोधं चिन्तयामास-
त्याह-तं दृष्ट्वा । इदं त्वप्रकटचिन्तनम् अतो गूढाभिप्रायेणैव
चिन्तयति अभिप्रायस्तु स्थानात् परित्याजनीयाः ये निरो-
द्धव्याः यथा गृहहृतात् निष्कासिताः तथा मथुरातोऽपि निष्का-
सनीयाः यदि देशान्तरं न गच्छेयुः तदा निरुद्धा एव न
भवेयुः लोके तथा दर्शनात् अतो भगवानेतानन्यत्र नेतुं
विचारयति तत्सम्मतिव्यतिरेकेण नयने मन्त्रभेदः स्यादिति
मर्मज्ञेन बलभेदेन सह मन्त्रयामास यतोऽयं कृष्णः निरोधार्थ-
मेव प्रवृत्तः अन्यथा सदाऽऽनन्दः तेषां न भवेत् बहिष्कृतत्वा-
दिति सङ्कर्षण एव सहायो यस्येति अतस्तेन सह चिन्तनं,
चिन्तनवाक्यान्त्याह-अहो इत्यादिसार्धैः त्रिभिः । अहो इत्या-
ध्यर्थं कथमयमकस्मात् आगत इति कथं वा सन्धिकालं ज्ञात-
वानिति यदूनां वृजिनं दुःखमुभयतोऽपि प्राप्तमिति ज्ञातवान् ॥ ४६ ॥

तन्निरूपयति-महान् यवनोऽयमद्य निरुद्ध इति । अस्मानिति
तेः सहाभेदः कार्यार्थं निरूपितः स्वरूपतोऽपि महान् मुहाबलश्च
अद्य महाबल इति उभयोर्ब्राह्मणवाक्यं बलमिति सूचितम् ।
यावज्जरासन्धो नायाति तावदनेनैव निरुद्धा इति तर्हि जरा-
सन्धस्थाने अयमेव जातः तत्र को विशेष इति चेत् तत्राह-

आवयोर्युध्यतोरस्य यथागन्ता जरासुतः ।

बन्धून् वधिष्यत्यथवा नेष्यते स्वपुरं बली ॥ ४८ ॥

तस्मादथ विधास्यामो दुर्ग द्विपददुर्गमम् ।

तत्र ज्ञातीन् समाधाय यवनं घातयामहे ॥ ४९ ॥

भीमद्विभक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मागध इति । मागधो ऽप्यद्यैवावायास्यति तर्हि तद्बुद्धिः प्रेरणीया यथा ऽद्य नायातीति चेत् तत्राह—भो वा समागमिष्यतीति । तर्ह्यन्तर्यामी यत्कथ्यः भोऽपि मानेतद्व्यस्तत्राह—परश्च इति । तर्हि कालो वक्तव्य इत्याशङ्क्य अधिकतयापि कोऽपि वक्तुं न युक्त इति वाशब्दं प्रयुक्तवान् किमद्य भोवचनेन आगमिष्यतीत्यत्र तु न सन्देहः अत उपाय एव कर्तव्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

भीमद्विभक्तभाचार्यकृतसाराथदर्शिनी ।

नारदप्रेरित इति विष्णुपुराणे कथा । यथा, कदाचिद्भाग्यः स्वश्यालेन षण्ड इति परिहसितः तत् श्रुत्वा यदवो बहु जहसुः ततस्तेषां हास्येन बहु कुपितो गान्धो दक्षिणापथं गत्वा यादवभयङ्करो मे पुत्रो भवन्विति सङ्कल्प्य अयश्चूर्णं भुञ्जानो महादेवमाराध्य द्वादशवर्षान्ते तस्मात् स्वाभीष्टं वरं प्राप्य दृष्यन् स्वगृहमागच्छन्पुत्रकेण यवनेश्वरेण पुत्रार्थं स वृत्तस्तन्नाय्यायाम् कालयवनं पुत्रं जनयामास स च कालयवनः महाबलोन्मत्तः पृथिव्यामिदानीं के बलिनो नृपा इति नारदं पप्रच्छ सच यदून् प्राह एवं नारदप्रेषितो मथुरायां दृष्टो बभूव ॥ ४४—४५ ॥

कृष्णो यादवस्नेहाविष्टत्वाच्चिन्तयन् उभयतो यवनात् जरासन्धाच्च ॥ ३६—४७ ॥

भीमद्विभक्तभाचार्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अगमिनि भाव्ये तदन्तरा तन्मध्ये अष्टादशमसङ्ग्रामात्पूर्वमेव यवनः प्रत्यदृश्यत नारदप्रेषित इति । एवं हरिवंशे कथा

“वृष्णीनामन्धकानाञ्च गुरुर्गान्धो जहातपाः ।

ग्रहचारी पुरा भूत्वा न स दारान् स विन्दति ॥

तथा हि वर्तमानं तमूर्द्ध्वरेतसमव्ययम् ।

श्यालोऽभिषत्तयान् गान्धर्मपुमानिति राजनि ॥

सोऽभिषत्तदा राजन् ! नगरे त्वजिते जये ।”

लिप्सुः पुत्रं तनो गत्वा तपस्तेपे सुदारुणम् ॥

तनो द्वादश वर्षाणि अयश्चूर्णमभक्षयत् ।

आराधयन् महादेवमचिन्त्यं शूलपाणिनम् ॥

रुद्रस्तस्यै वरं दत्त्वा समर्थं युधि निग्रहं ।

वृष्णीनामन्धकानां च सर्वतेजोमयं सुतम् ॥

तनः शुभाच्च तं राजा यवनाधिपतिर्वरम् ।

पुत्रप्रसवजं देवादपुत्रः पुत्रकामुकः ॥

स नृपस्तमुपामन्थ्य सास्त्वयित्वा द्विजर्षभम् ।

तं योषमथ्ये यवनो गोपलीषु समावृजत् ॥

गोपालीत्वक्षरा तत्र गोपलीवेषधारिणी ।

धारयामास गान्धर्म्यं गर्भं दुर्द्ध्वरमच्युतम् ॥

मानुष्यां राजभार्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः ।

स कालयवनो नाम जह्ने शूरो महाबलः ॥

अपुत्रस्याथ राजस्तु वधुधेऽन्तःपुरे शिशुः ।

तस्मिन्नुपरते राजन् ! स कालयवनो नृपः ॥

युद्धाभिकामो नृपतिः पर्यपृच्छद्विजोत्तमान् ।

वृष्यन्धककुलं तस्य नारदेन निवेदितम् ॥

विज्ञाय वरदानं ते नारदाम्भुसूदनः ।

उपप्रेक्षिततेजस्वी वर्यन्तं यवनेषु तम् ॥

स वृद्धो हि यदा राजा यवनानां महाबलः ।

तत एनं नृपा म्लेच्छाः संश्रित्यानुययुस्तदा ॥

शकास्तुषारा द्रवाः पारदास्तङ्गणाः क्षशाः ।

पल्हवाः शतशम्भान्ये म्लेच्छा हैमवतास्तथा ॥

स तैः परिवृतो राजा दस्युभिः शलमैरिव ।

नानावेषधरैर्मैर्मैमथुरामभ्यवर्तत” ॥

इति ॥ ४४ ॥

आत्मसम्मितान् आत्मतुल्यान् ॥ ४५ ॥

वृजिनं दुःखम् ॥ ४६—४७ ॥

भाषा टीका ।

आगामी अठारहवा संग्राम होने वाला रहा तिरुके वीच में नारद जी का भेजा हुआ एक बड़ा वीर यवन देख पड़ता हुआ ॥ ४४ ॥

यह यवन अपने साथ बराबर प्रतिद्वन्द्वी लड़ने वाले को कहीं नहीं देखकर यादवों को अपने बराबर चुनकर तीन कोट म्लेच्छों को साथ लेकर मथुरा को घेरता हुआ ॥ ४५ ॥ बलदेवजी सहाय वाले जिन के ऐसे भीकृष्ण उस यवन को देख कर बड़ा विचार करते हुए, कि अहो ! देखो यादव लोगों को कैसा दोनों तरफ से सङ्कट प्राप्त हुआ ॥ ४६ ॥

क्योंकि? महाबली यह यवन इस समय हमको घेर रहा है, और आज कल अथवा परसों मगधराज जरासन्ध भी आने वाला ही है ॥ ४७ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अस्य अनेन ॥ ४८—४९ ॥

इति सम्मन्त्र्य भगवान् दुर्गे द्वादशयोजनम् ।
अन्तस्समुद्रे नगरं कृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ॥ ५० ॥
दृश्यते यत्र हि स्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुणम् ।
रथ्याचत्वरवीथीभिर्ध्यावास्तु विनिर्मितम् ॥ ५१ ॥
सुरद्रुमलतोद्यानविचित्रोपवनान्वितम् ।
हेमशृङ्गैर्विविस्पृग्भिः स्फाटिकाट्टालगोपुरैः ॥ ५२ ॥
राजताऽऽरकुटैः कोष्ठैर्हेमकुम्भैरलङ्कृतैः ।
रत्नकूटैर्गृहैर्हेमैर्महामरकतस्थलैः ॥ ५३ ॥
वास्तोष्पतीनां च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ।
चातुर्वर्ग्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोलसत् ॥ ५४ ॥

धीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

समुद्रमध्ये दुर्गे तन्मध्ये नगरं कृत्स्नाद्भुतं सर्वाभ्यर्थमयम्
अचीकरत्कारयामास ॥ ५० ॥

त्वष्टा विश्वकर्मा तदीयं शिल्पनैपुणं च क्रियाकौशलम्
तदाह-साक्षिभिः, रथ्येति । रथ्या राजमार्गाः पुरतः वीथ्य उप-
मार्गाः पश्चिमतः उभयतोऽपि चत्वरण्यङ्गणानि तन्मध्ये कोष्ठा-
स्ततोऽप्यन्तः सुवर्णभवनानि तदुपरि स्फाटिकाट्टालिकास्तदुपरि
हेमकुम्भा इति बहुभूमिकम् यथावास्तु वास्तुगृहादिनिर्माणस्थानं
तदनतिक्रम्य निर्मितम् ॥ ५१ ॥

सुराणां द्रुमलताश्च येषु तान्युद्यानानि विचित्रोपवनानि
च तैरम्बितम् हेममयानि शृङ्गाणि येषु तैः विविस्पृग्भिस्त्युष्टैः
स्फाटिका अट्टाला उपरि भूमिकागोपुराणि च द्वाराणि तै-
र्निर्मितमित्युत्तरेणाम्बयः ॥ ५२ ॥

राजतारकुटैः रजतं च आरकुटं च पीतलोहं ताभ्यां निर्मितैः
कोष्ठैरभ्यशास्त्रशालाविभिः कथम्भूतैः हेमकुम्भैरलङ्कृतैः तथा
रत्नकूटैः पद्मरागादिशिकरैः हेमैः सौवर्णैः महामरकतमयानि
स्थलानि येषु तैर्गृहैश्च ॥ ५३ ॥

किञ्च, नगरगृहादौ वास्तोष्पतीनां देवानां च गृहैर्वलभीभि-
श्चन्द्रशोकाभिश्च निर्मितं यदुदेवगृहैः राजगृहेरुल्लसच्छो-
भमानम् ॥ ५४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आवयोः सगणयोरिति शेषः । बभूवुः अयोवृद्धं तत्रत्यवृद्ध-
बालादीन् ब्रजजगोपांश्च तेषामव्यक्तमनुसन्धायाह-नेष्यत
इति ॥ ५८ ॥

अथैव विधास्यामः बहुष्व विनयेन भीरामाद्यपेक्षया
सम्बन्धे विरतया युक्तम् आधाय स्थापयित्वा वास्तवामहे इत्यन्ध-
[१००]

कर्त्रपेक्षया रुद्रधरपालनार्थम् अत्र श्रीहरिवंशोत्थियमपि भगवतो
हेतुकिः—

“इयञ्च माधुरी भूमिरल्पागम्या परस्य तु ।
बुद्धिश्चैव पराऽस्माकं बलतो मित्रतस्तथा ॥
कुमारकोट्यो यादवेमाः पदातीनां गणाश्च ये ।
एषामपीह वसतां सम्मर्दमुपलक्ष्ये” ॥

इत्यादि अत्रेदं विमृशामः यादवावासान्तःपुरीयोग्यसमुद्रान्तस्थ
द्वादशयोजनात्मकपरागम्यद्वारकातो मथुराभूमेर्विस्तीर्णत्वान्मायं
केवलयादवानधिष्ठस्य भीमगवतः परामर्शः किन्त्वयं निगूढोऽ-
भिप्रायः सम्प्रति यादवजातिकतया तदादिसाहाय्येन भूभारहरणाय
लीलान्तरमारब्धाः स्मः अतः श्रीगोपानां स्वस्मिन्नेव निश्चित-
मज्जातिभाषाणां नित्यमेव वर्जमानैर्यादवैर्भाविनी सङ्कीर्णता
न युक्ता दुष्टोपद्रवाशङ्का च तेषामप्युपस्थिता श्रीमदुद्धवद्वारा
मदीयतत्रत्यनित्यलीलास्फोरणेन विरहदुःखसमाधानं प्रायश्च
तेषां कृतवानस्मि ततो दुष्टान् प्रति तेषु निजौदासीन्यव्यज-
नाय यादवानां गोपालकेन ये च मर्त्यानुविधस्य मम विदु-
र्गुणगमनमेव युक्तमिति ॥ ४९ ॥

समुद्रस्यान्तर्द्वादशयोजनं चिन्ताष्टादशयोजनमन्यत्र ज्ञेयम्
एवं त्रिशयोजनं भीमद्वारकापुरं स्यात् योजनञ्चोक्तम् “अष्टशि-
र्यवमध्ये स्यादङ्गुलं द्वादशाङ्गुलम् । तालं त्रितालको हस्तो
हस्तो द्वौ किष्कुर्वच्यते ॥ किष्कुर्वच्य धनुः प्रोक्तं धनुषो द्विसह-
स्रकम् । क्रोशः क्रोशी तु गव्युतिः गव्युती द्वे तु योजनम्” इति
अचीकरद्विभ्यक्तमेणा कारितवान् कृत्स्नाद्भुतमिति कृत्स्नमपि
वस्त्वद्भुतं यत्र ॥ ५० ॥

कृत्स्नाद्भुतत्वमेव दर्शयति—दृश्यत इति चतुष्केण । हि एव
यत्रैव विज्ञानं शिल्पधीः शिल्पाभिज्ञातेत्यर्थः । शिल्पनैपुण्यं हस्त-
क्रियाकौशलञ्च दृश्यते परा काष्ठापन्नतया विभाव्यते तदानीं
भगवत्प्रसादेन परमशक्तिलाभादिति भावः । अभ्युत्थैः तत्र
तन्मध्ये कोष्ठा इत्यादिकं वक्ष्यमाणश्लोकोक्तानां संस्थानं ज्ञेयम्
उद्यानोपवनयोः पुष्पफलप्रधानत्वेन भेदः आरकुटैरिति
हस्तत्वमार्थं चातुर्वर्ग्यं चत्वारो वर्णाः यदुदेवा यादवभेदाः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीकृष्णबलदेववसुदेवोपसेनाः अत्रेदं वासस्थानं ज्ञेयम् ।
परितस्तावत्समुद्रः पुरतः सचक्रमार्थमालिः समुद्राभ्यान्तरे तीरे
सुखविहारार्थं परितश्चत्वरणि तदन्तर्दुर्गमाचीरालिः तत्कोणेषु
तन्मध्ये च यथाशोभं रत्नकूटाः तदुपरि हेमशृङ्गाः तदु-
परि हेमकुम्भाः पताकाश्च ज्ञेयाः दुर्गचतुर्दिक्षु गोपुराणि बहिः
अवलोक्य तदुपरि स्वरुद्रस्फटिकमिष्टिमयाहालिकाः दुर्गान्तः
पुरश्चत्वरणि तदन्तरुद्यानोपवनानि तदुपलक्षितानि वापीकूपा-
दीनि च तदन्तर्वास्तोष्पतिगृहाः तदन्तर्यथाभ्यन्तरमश्वान्गृहादयः
कोष्ठाः तदन्तःपुरभागे ब्राह्मणगृहाः पश्चात् शूद्रगृहाः वामे
वैश्यगृहाः दक्षिणे क्षत्रियगृहाः मध्ये सुधर्माग्रं विधाय
श्रीकृष्णबलदेववसुदेवोपसेनगृहाः गृहाणामधो मरकतस्थली
उपरि बलभ्यो हेमकुम्भादयश्च यथाशोभं सुधर्मामारभ्य
रथ्या वीथयः तदुपमार्गाश्च तत इति ॥ ५१—५४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

द्विपददुर्गमं मनुष्यदुष्येवशम् ॥ ४६—५० ॥

त्वाष्टं त्वष्टु सम्बन्धि ॥ ५१—५२ ॥

आरकुटैः पित्तलैः ॥ ५३—५८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आवयोर्यवनस्य च मम च मिथो युध्यतोः सतोर्जरासुनो
यथागमिष्यति स तर्ह्यसद्वन्धून् यदून् हनिष्यत्यथवा तान् स्वपुरं
प्रति नेष्यति प्रापयिष्यति यतः स बली ॥ ४८ ॥

अथ विचार्य निश्चितमाह-तस्मादिति । द्विपदैर्मनुष्यैर्दुःखे-
नापि गन्तुमशक्यं दुर्गं जलदुर्गं विधास्यामः करिष्यामः तत्र दुर्गे-
ज्ञातान् यदून् समाधाय निधाय यवनं मारयामहे घात-
यामहे ॥ ४९ ॥

इत्थं सम्मन्य विचार्य निश्चित्य भगवान् समुद्रमध्ये
दुर्गं तत्र नगराचीकरत् कारयामास विश्वकर्मणेति शेषः ।
नगरं विशिनष्टि-द्वादशयोजिनविस्तीर्णं कृत्वा दद्रुतं सर्वोद्धार्य-
मयम् ॥ ५० ॥

यत्र नगरे त्वाष्टं विश्वकर्मणः सम्बन्धि विज्ञानसूचकं क्रिया-
कौशलं दृश्यते, तदाह-साहसिभिः रथ्येति । रथ्या राजमार्गाः पुरतो
वीध्यः उपमार्गाः पुरतः पश्चिमत उभयतोऽपि चत्वरण्यङ्गणानि
तन्मध्ये कोष्ठाः ततोऽप्यन्तः स्वर्णभवनानि तदुपरि स्फटिकाहा-
लकास्तदुपरि हेमकुम्भाः इति बहुभूमिकं यथावास्तु गृहादि-
निर्माणस्थानं तदनातिक्रम्य निर्मितम् ॥ ५१ ॥

सुराणां दुमाः लताश्च येषु तानि उद्यानानि विचित्राण्युप-
वनानि च तैरन्वितं हेममयानि शृङ्गाणि येषां तैर्दिवस्पृग्भि-
रत्युच्चैः स्फटिकाहालका उपरि भूमिकाः गोपुराणि चत्वर-
ाणि तैः ॥ ५२ ॥

राजतारकुटैः रजतश्वारकुटैश्च पीतकोहं पित्तलमिति
यावत्-तान्यां निर्मितैः कोष्ठैरश्वालाशालादिभिः, कथम्भूतैः ?

हैमैः कुम्भैः स्वलङ्कृतैः तथा रत्नकूटैः पथरागादिशिकरैः सौवर्णैः
महान्ति मरकतस्थलानि येषु तैर्गृहेभ्य जुष्टं लेखितम् ॥ ५३ ॥

किञ्च, नगरगृहादौ वास्तोष्पतीनां देवानां च गृहैः बलमीभिः
चन्द्रशालिकाभिश्च निर्मितं यदुदेवगृहेष्वसच्छोभमानम् ॥ ५४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्येति षष्ठी तृतीयार्थे अनेन सह आवयोर्युध्यतोः ॥ ४८ ॥
दुःखङ्गच्छत्यसिमिति दुर्गं “सुदुरोरधिकरणे” इति गमेर्द्विप्रत्ययः
विशिनष्टि, द्विपदेति । द्वे पदे येषां ते तथा द्विपदः पदेति, निपातो
विवक्षितः मनुष्यैरगम्यमित्यर्थः ॥ ४९—५० ॥

त्वपूर्विश्वकर्मणो विद्यमानं त्वाष्टं किं तद्विज्ञानमत्राह,
शिल्पनैपुणमिति शिल्पविद्यापटुत्वं रथ्या राजमार्गः वीथीः
वणिजां मार्गं यथावास्तु वास्तुलक्षणमनतिक्रम्य ॥ ५१ ॥

दिविस्पृग्भिः “द्विपुभ्यामुपसङ्गधानम्” इत्यलुक्समासः ॥ ५२ ॥

राजतैः रजतमयैररपुटैर्लोहविशेषैः कूटैः कोष्ठैरन्तर्युद्भिः रत्नकूटैः
रत्नशृङ्गैः ॥ ५३ ॥

वास्तोष्पतीनां वास्तुदेवतानाम् ॥ ५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

३१ ॥ ४९ ॥

अचीकरत् अविर्भावयामास ॥ ५० ॥

दृश्यते यत्रेति ब्रह्मशानेन सर्वविज्ञानवत् “यद्वन्मसूनेर्वत
राजसूये” इत्यादिवच्चेति भावः ॥ ५१ ॥

अत एव नित्यस्थितस्यैव तस्याविर्भाव इति दर्शितः अत एव
वक्ष्यते चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णमिति ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तर्हि उभावपि मारणीयाविति चेन्नत्राह-आवयोर्युध्यतेरिति
उभावजेयौ अतः प्रधानपरिहारेण केवलहनने विलम्बो भव-
तीति यवनेन सह आवयोर्युध्यतोः सतोः प्रक्रान्तस्य त्यागा-
योगात् यदि मध्ये जरासन्धः चतुरः समागच्छेत्तदा अस्मा-
नत्रासक्ताम्विहाय बन्धून् वसुदेवादीन् हनिष्यति स्वपुरं वा
बध्वा नेष्यति पश्चात्सोचनार्थं बहुकर्तव्यं पतेत् मारयितुं
मशक्यं पथेत्याह-बलीति ॥ ४८ ॥

एवं सति यत्कर्तव्यं तदाह-तस्मादिति । द्विपदानां मनु-
ष्यमात्रस्य दुर्गमं दुर्गं विधास्याम इति नन्वेतावदलौकिकं
यः करोति स तानेव कथमन्यथा न करोति किमिति ।
त्याजयतीति चेत् ? मैवं द्वारकादिनिर्माणे न काश्चिन्मार्गादा-
वाच्यते अन्यत्र तु ब्राह्मणवाक्यानि बाध्यन्ते एतदर्थमेव द्वारका-
निर्माणमिति न तत्र ब्राह्मणवाक्यं प्रभविष्यति सर्वत्राधिक-
प्रयत्नः साधारण्यं निराकरोतीति अत एव पूर्वं बलीति
पदमत्र च द्विपदमिति अतो ब्राह्मणा अपि द्विपदा पथेति
तेषामपि सुदुर्गमं एव पश्चात्निर्माणे स्थाने ज्ञातान् यदून्
दीन् समाधाय यवनं मारयामहे तदा विलम्बो न बाधकः

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

इति अन्यथा भगवत्सम्यक् गते मुमुक्षुर्गुहायां वसुदेवाद्यो भीताः खेदं प्राप्नुयुः ॥ ४९ ॥

एवं निर्धारिते मन्त्रे यदासीत्तदाह—इति सम्मन्थेति । यतो वाचाहो भक्तवत्सलः अनेन क्लृप्तकरणदोषोऽपि परिहृतः । ननु, कालादिभिरनिर्मितं कथं निर्मास्यति ? तथासति कालादयो वा कथं न प्रतिबन्धं करिष्यन्तीत्याशङ्क्याह—तद्गुणमेव करिष्यति जलादिदुर्गाः प्रसिद्धाः अतो नालौकिकं करिष्यति । किञ्च, कालहितमपि करिष्यतीति आह—द्वादशयोजनमिति । द्वादशात्मा हि कालः प्रतिपक्षतया वा करिष्यति किन्तु भूमिवत् नगर्यप्यन्तरिक्षे समुद्रमध्ये जलोपरि तिष्ठति अन्यथा नीचे स्थिता भवेत् तत्र वलक्षणं सम्भविष्यतीति तस्मिन्कारणार्थं नगरमिति, तत्रापि विशेषः अद्भुतमिति । कृष्ण इति सदानन्दः तेन कृतं स्थानं तत्प्रापकं भविष्यतीति ज्ञापितम् । अचीकरदिति स्वयमेव स्वकार विश्वकर्मणा कृतमत्येकं त्वाष्ट्रमिति पदात् वस्तुतस्तु विश्वकर्मणो यावन्नैपुण्यं तावन्न भगवतेव निर्मितमिति; स हि जले कर्तुं न शक्नुयात् अन्यथा इति भगवति क्रमेण षड्गुणेऽपि गतेषु सप्तमे दिवसे ते न ग्राहयेत् समुद्रः विश्वकर्मणो विद्यमानत्वात् अस्तु वा विश्वकर्मणा कारितमिति अचीकरद्विश्वकर्मणेति करणं वा ॥ ५० ॥

यत्र नगरे त्वाष्ट्रं विज्ञानमनेकचातुर्ययुक्तं दृश्यते शिल्पं नैपुण्यं यस्मात् विज्ञानादिति ज्ञानप्रमायां हेतुककः । किञ्च, रथ्या-चत्वरवीथीभिः सहितं यथावास्तु शास्त्रसहितं विशेषेण निर्मितं चित्रादिरहितेपि सामान्यनिर्माणेपि वैशिष्ट्याप्युक्तं दैविकं लौकिकं शास्त्रीयं च ज्ञानं नगरे तस्मिन् निर्माणप्रणितमिति वर्णनावधित्वम् निरूपितम् ॥ ५१ ॥

विशेषतो वर्णयति—सुरदुमाः पारिजातादयः ते उद्यानेषु यत्र उद्यानं पुष्पप्रधानम् उपवनं फलप्रधानं तैरन्वितमिति । सर्वत उभायेषां सम्बन्ध उक्तः अन्तर्नगरे वैशिष्ट्यमाह—हेमकुम्भैः दिविस्पृग्भिरिति । एकविंशतिगृहोपरि सुवर्णशृङ्गानि सुवर्णकलशस्य परितः स्थापितानि अत एव दिवं स्पृशन्ति तत्र निदानप्रस्तारानाह—स्फाटिकैरेव निर्मिताः अट्टालाः गोपुराणि च ॥ ५२ ॥

दुर्गत्वावस्रस्रप्रहारं रजतैरारकुटैश्च निर्मितानि रजतारकुटशङ्खावण् हेमकुम्भैश्च सर्वतः अलङ्कृतं घृतवध्याद्यर्थं राजतानि कोष्ठानि अन्तर्गते तु पैत्तलनिर्मितानि सर्वधातूपलक्षण-मारकुटपदमाद्यस्तयोः रजतसुवर्णयोरुपादानात् उपरि शोभा-विशायमुक्त्वा मध्ये शोभामाह—रत्नकुटैर्गृहैर्हेमैरिति । सर्वत्र रत्नाः रत्ननिर्मितपदकवत् सौवर्णा भूमिभ्रमत्कृतशिलाभिः निर्मितेत्याह—महामारकतानि स्थलानि येष्विति ॥ ५३ ॥

अनुपयुक्ता अपि धर्मसाधकाः कौतुकसाधकाश्च गृहाः स्त्रीत्याह—वास्तोष्पतीनां वास्तुदेवताधिपतीनाम् इन्द्रादीनां वास्तुन्यसिञ्जिति वास्तुदेवताभूमिः तस्याः पतयः सर्वे लोकपालाः स्वकारात् दुर्गादीनामपि अनेन मध्ये भगवतः परितः आद्यापालानां गृहा इत्युक्तं भवति बलभीभिरिति सर्वत्रेच्छया निर्माणम् अनेनाग्रे निर्माणक्रिया कापि नापेक्षितेति सूचितं किञ्च वास्तुवर्णजनाकीर्णं चातुर्वर्ण्यजनैः पूर्वमेवाकीर्णं तेन ते

भगवत्कृता एव जना निरूपिताः अन्यथा इतो गतानां वन्द्या-मिव पातो भवेत् ते हीदानीमपि तिष्ठन्ति अतस्तस्मात्प्रधानेन सर्वदा विद्यमानत्वासाभ्याम् भगवद्गृहमाह—यदुदेवगृहेण उल्लसदिति मध्ये भगवद्गृहं चतुर्विधं चतुष्टयानाम् आकीर्ण-मिति किमोरितत्वं निरूपितम् ॥ ५४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अस्य अनेन ॥ ४८—४९ ॥

समुद्रमध्ये द्वादशयोजनमिति । “अष्टभिर्यममध्येः स्यादङ्गलं द्वादशाङ्गलम् । तालं त्रितालको हस्तो हस्तो द्वा किष्कु-रुच्यते ॥ किष्कुद्वयं धनुः प्रोक्तं धनुषो द्विसहस्रकम् । कोशः कोशो तु गम्यतिगम्यतीति द्वे तु योजनम् ॥ इति तन्मध्ये नगरम् ॥ ५० ॥

त्वाष्ट्रं विज्ञानं विश्वकर्मणः पाण्डित्यं शिल्पे शिल्प-कर्मणि नैपुण्यं यतस्तत्, नगरं विशिनष्टि—साङ्ख्यिकभिः । रथ्या-राजमार्गाः चत्वरण्यङ्गणानि वीथ्य उपमार्गाः वास्तुगृहादि-निर्माणस्थानं तमनातिक्रम्य निर्मितं राजतं च आरकुटं पीतं लोहं च ताभ्यां निर्मितं रत्नकुटैः पद्मरागादिशिखरैः वास्तोष्पतीनां देवानां बलभीभिश्चन्द्रशालाभिः यदुदेवः श्रीकृष्णः तस्य गृहैरुत्कर्षेण लसत् ॥ ५१—५४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्य अनेन ॥ ४८—४९ ॥

अन्तःसमुद्रे समुद्रमध्ये दुर्गं तन्मध्ये कृन्नाद्भुतं सर्वाश्चर्य-मयं नगरं च अचीकरत् कारयामास ॥ ५० ॥

यत्र नगरे त्वष्ट्रविश्वकर्मणो विज्ञानं शिल्पनैपुण्यं क्रिया-कोशलं च दृश्यते लक्ष्यते, पुरं वर्णयति—रथ्येत्यादिना, रथ्याः राजमार्गाः चत्वरण्यङ्गणानि वीथ्य उपमार्गा नैः वास्तुगृहादि-निर्माणस्थानं तमनातिक्रम्य निर्मितम् ॥ ५१ ॥

सुराणां दुमाः लताश्च येषु तान्युद्यानानि विचित्रोप-वनानि च तैरन्वितं हेममयानि शृङ्गाणि दिविस्पृग्भिरत्युच्चैः स्फाटिकाः अट्टालाः उपरिभूमिकाः गोपुराणि च पुरद्वाराणि तैर्निर्मितमित्युत्तराण्यन्वयः ॥ ५२ ॥

रजतं च आरकुटं पीतलोहं च ताभ्यां निर्मितैः कोष्ठैः अश्वशालाशालादिभिः तथा हेमकुम्भैरलङ्कृतैः रत्नकुटैः पद्म-रागादिशिखरैः हैमैः सौवर्णैः महामरकतमयानि स्थलानि येषु तैर्गृहैश्च ॥ ५३ ॥

तथा नगरगृहादौ वास्तोष्पतीनां देवानां गृहैः बलभीभि-श्चन्द्रशालिकाभिश्च निर्मितं यदुदेवगृहैरुल्लसत् ॥ ५४ ॥

भाषा टीका ।

हम दोनों इस यवन के साथ युद्ध करने लगे और इतने में ही यदि जरासन्ध आज्ञावे तो वह हमारे बंधु लोगों को मार डालेगा अथवा अपने पुरको पकड़कर ले जायगा क्योंकि वह बली है ॥ ४८ ॥

सुधर्मा पारिजातं च महेन्द्रः प्राहिणोद्धरेः ।

यत्र चावस्थितो मर्त्यो मर्त्यधर्मेन युज्यते ॥ ५५ ॥

❀ (यत्प्रियं देवदेवस्य विष्णोः क्षीरोदवासिनः ॥०॥

श्यामैककर्णान् वरुणो हयान् शुक्लान् मनोजवान् ।

❀ (वदौ सहस्रसङ्घातान् देवदेवाय तोयराट्)

अष्टौ निधिपतिः कोशोल्लोकपालो निजोदयान् ॥ ५६ ॥

❀ (तथान्ये लोकपालाश्च वदुः स्वाधिकृतं धनम्)

यद्यद्भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये ।

सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरो भूमिगते नृप ! ॥ ५७ ॥

तत्र योगप्रभावेन नीत्वा सर्वजनं हरिः ।

प्रजापालेन रामेण कृष्णः समनुमन्त्रितः ।

निर्जगाम पुरंद्वारात्पद्ममाली निरायुधः ॥ ५८ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धे दुर्गनिवेशनं नाम

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

तस्मात् दोषांय वाले जो मनुष्य और दैत्य हैं तिनों को दुर्गम अर्थात् जहाँ वे न जा सकें ऐसा अब एक किला बना-
वेंगे और अपने जाति के लोगों को उस स्थान में अच्छी तरह
रख कर फिर वन को मरवावें ॥ ४९ ॥

भगवान् इस प्रकार चिंतन कर समुद्र के भीतर
सबद्धा अद्भुत ऐसे एक द्वादश योजनके नगर को रचते
भये ॥ ५० ॥

कैसा वह नगर बसाया कि- जिस नगर में लवणा
(विश्वकर्मा) की कारीगरी की चतुराई की देख पड़ती है और
राजमार्ग चौक रास्ता गलीथि सब जहाँ तहाँ यथा शास्त्र बसाये
गये हैं ॥ ५१ ॥

फिर वह नगर कैसा है, कि-कल्पवृक्ष लता उद्यान
(बगीचा) और उपवन इन से शोभित है। फाटकों पर भट्टा
और गोपुरों पर सौंनों के कलश आकाश से लग रहे हैं ॥ ५२ ॥

चाँदी और पीतल के जिसमें अन्न धरने के कोठी कुडीले बन
रहे हैं जिनके ऊपर सुन्दर अलंकार युक्त सुवर्ण कलश धरे
हैं। रत्नोंके जडाऊ सुवर्ण के जहाँ गृह बने हैं जिनमें मरकत
मणि की धरती है ॥ ५३ ॥

और जहाँ तहाँ देवताओं के मंदिर बने हुए हैं मटारीं
बडीर, ऊँची जहाँ बनी हैं ऐसे चारों वर्ण के जनों से न्यास
और उपसेन महाराजाधिराज के महल से वह नगर अति
दीप्ति को प्राप्त हो रहा है ॥ ५४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

पारिजातं च प्राहिणोत्प्रस्थापयामासेति शुक्रपरीक्षितस्त्वा-
दात्पूर्वभाषित्वाभूतनिर्देशः मर्त्यधर्मेः धृष्टिपासाविषहर्मिभिः ॥ ५५ ॥
निधिपतिः कुबेरः अष्टौ कोशाभिधीन्—

“पद्मैव महापद्मो मत्स्यकूर्मौ तथौदकः ।

नीलो मुकुन्दः शङ्खश्च निधयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥

इति प्रसिद्धान् निजोदयाभिजिधभूतीः ॥ ५६ ॥

अन्ये च सिद्धादयो भगवता स्वाधिकारसिद्धये यद्यदाधि-
पत्यं दत्तमासीत्सर्वं प्रत्यर्पयामासुरिति ॥ ५७ ॥

यथा कालयवनो न वेति न चासौ जनस्तथा योगप्रभावेन
नीत्वा तमत्र स्थित्वा प्रजाः पालायाह पलायिष्य इति समनु-
मन्त्रितः कृतानुमन्त्र इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

इति भीमझागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सुधर्मांमिति युग्मकम् । पारिजातं प्राहिणोदिति तैष्यांश्चाति
तत्र प्रस्थापनं नाम परित्याग एव ज्ञेयः यद्वाग्रे स्वयं भीमग-
वता स्वर्गादानीय पारिजातादस्य न्यूनत्वेन ज्ञेयः कल्प्यः
सुरद्रुमलतोद्यानेति वर्णिततत्त्वात् सुधर्मांयस्त्वैकत्वेन नाम्ना

* इति विजयध्वजीये—पठ्यन्ते

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गतिरितीन्द्रस्तथा • भाकरोदिति ज्ञेयम् हरेर्हरयेऽप्यथा बलात् स्वयमेव हरेदिति विभाव्येवेति भाषः । लोकपाला अन्येपि ॥ ५५-५६ ॥

• हरी कीडार्थं निजाशेषविभूतिसमाहरणकौतुकिनि भगवति • यतः । भूमिगते तादृशविनोदार्थमेव पृथिव्यामवतीर्णे एवं परमकौतुकेन सम्बोधनं नृपेति श्रीद्वारकानिर्माणादिविस्तारः । विधिः) श्रीहरिवंशो दृश्यः ॥ ५७ ॥

योगोऽचिन्त्यैश्वर्यं तस्य प्रभावेण माहात्म्येन तथा च पाशोद्धरणे-

• “सुषुप्तान्मथुरायां तु पौरास्तत्र जनाह्नः ।

• उद्धृत्य सहसा रात्रौ द्वारकायां न्यवेशयत् ॥

• प्रबुद्धास्ते जनाः सर्वे पुत्रदारसमन्विताः ।

हेमहर्म्यतले विष्टा विस्मयं परमं ययुः” ॥ इति

हरिरिति तथानयनात् त्वमत्र स्थित्वा प्रजाः पालयेति नैर्यत् व्याख्यातं तस्य द्वारकानीतप्रजाभ्योऽवशिष्टबहिरङ्गप्रजागतमेव ज्ञेयं निजपाश्वरक्षितसैम्यगतमेव वा यद्वाऽस्य यादवैरवध्यत्वा-
न्माशङ्कां कृथाः त्वमत्र स्थित्वा पुरं पालय अहन्तु मुचुकुन्देन एनं घातयिष्यामीत्येव मन्त्रो ज्ञेयः । रामेण सह सम्यगनुरूपश्च मन्त्रः सोऽस्यसञ्जात इति तारकादित्वादितश्च अत्र सर्वजनं हरि-
रिति पाठे स्वान् भगवान् हरिरिति क्वचित् । मथुरामेत्येति पाठे प्रजापालनेति क्वचित् पूर्वत्र द्वारकानिर्माणार्थं तत्र गमनं योगप्रभावेणैव वा ज्ञेयम् पद्ममालीति श्रीनारदोक्तलक्षणापेक्षया निरायुध इति पलायनमननार्थम् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषण्यां

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये ।

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

श्रीमद्भरतवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

• सुधर्मा नाम सभां पारिजातं च महेन्द्रो हरये प्राहिणोत् प्रस्थापयामासेति शुकपरीक्षितस्त्वादात्पूर्वभाषित्वाद्भूतनिर्देशः सुधर्मा विशिष्ट-यत्रेति । मर्त्योऽपि यत्र सुधर्मायां स्थितो धर्मैरशानायापिपासाशोकमोहजरामरणादिभिर्न युज्यते ॥ ५५ ॥

• वरुणस्तु इयामः एककर्णो येषां तान् सर्वतः शुक्लान् मनो-
ज्वाला अम्भाम्प्राहिणोदित्यनुषङ्गः निधिपतिः कुबेरस्त्वष्टी कोशा-
भिधीन्-

“पद्मश्चैव महापद्मो मत्स्यः कूर्मस्तथापरः ।

नीलो मुकुन्दः शङ्खश्च निधयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः” ॥

इत्युक्त्वा प्राहिणोत् ॥ ५६ ॥

तथाऽप्येव लोकपाला निजोदयाभिजविभूतीः तथान्ये च विजादयो यद्यत्स्वाधिकारसिद्धये भगवता दत्तमाधिपत्यं तत्सर्वं भगवति भूमिगते भूमाववतीर्णे सति तस्मै प्रत्यर्पयामासुः ॥ ५७ ॥

[११]

तत्रेति । यथा कालयवनो माथुराञ्च जना न जानीयुस्तथा योगप्रभावेन योगमायात्मिकाश्चर्यशक्तिप्रभावेन माथुरं सर्वे जनं तत्र दुर्गे मीत्वा प्रापय्य पुनरागत्य अथ रामेणानुमन्त्रितः भालो-
चितो भगवान् पद्ममालाधरो निरायुधश्च भूत्वा पुरद्वारान् निष्क्रान्तवान् ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्भरतवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मकावली ।

मर्त्यधर्मेजरादिलक्षणैः ॥ ५५ ॥

क्षीरोदशायिनो विष्णोर्यत्प्रियं हृद्यं तदपि ददौ ॥ ० ॥

निधिपतिः कुबेरः अष्टौ कोशाभिधीन् अविश्वयानव्य-
यान् ॥ ५६ ॥

स्वाधिकृतं स्वकीयत्वेनाभिमतम् ॥ ० ॥

क्षीरोदधिमथने हरिणा दत्तम् ॥ ५७ ॥

योगप्रभावेण मथुरास्थितपदार्थराशिर्यथा द्वारकास्थितो
भवति तथा करणसामर्थ्येन रामेण समनुमन्त्रितः सहितः ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मकावल्याम्

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

(विजयध्वजरीत्या त्रिपञ्चाशत्तमः)

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ ५३-५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

श्रीमद्भरतवाच्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवता स्थाने निर्मिते विशेषतो निर्माणे कृते पारि-
जातादीनाम् अनन्यत्वप्रतिष्ठा गमिष्यतीति लोकपालाः सर्वे
स्वस्वसमृद्धिं प्रेषितवन्त इत्याह—सुधर्मा मिति त्रिभिः । यदग्रं
पारिजातहरणं तन्मतान्तरभाषया निरूपितं तदग्रे विस्तरेण
वक्ष्यामः सुधर्मा देवसभा नवरत्ननिर्मितैव भूमिरूपा काचित्
देवता सुधर्मेत्युच्यते तत्रोपवेशनमात्रेणैव धर्मो धर्मफलञ्च
भवतीति चकारादन्येऽपि सुरद्रुमाः इन्द्रः सिंहासनादिकं च
प्रस्थापितवानिति उभयोर्माहात्म्यं वर्णयति-यत्र चेति । यत्र सुध-
र्मायां चकारात् पारिजातादयश्च अनेन समीपे विद्यमानः सर्वदा
नियतमरणधर्मापि तैः स्वाभाविकैः मर्त्यधर्मैः न युज्यन्ते अनेन
पूर्वदोषपरिहारोऽप्युक्तः गुणास्तु धर्मा सुधर्मापदेनैवोक्ताः ॥ ५५ ॥

अन्यामपि सम्भूतिमाह—इयामैककर्णानिति । एकः कर्णः
इयामः दक्षिणः शिष्टः सर्वोऽपि कुन्दसन्निभः उद्यः ध्रुवस
पतङ्गैलक्ष्यम् अयं स्वर्गः कर्म चेति उभयं बोधनार्थं प्रवृत्ति-
शास्त्रस्थाने इयामता निरूपिता ते चाम्भाः सन्धवा एवेति

श्रीमद्भागवतसुबोधिनी ।

ज्ञापयितुं वरुणेन प्रस्थापितमित्युक्तम् अथ च वर्णान्तरसम्भा-
वना स्यादिति तन्निरूप्यते शुक्ला इति जव एव तेषां स्थाप्य
इति शुक्लाश्च ते मनोजवाश्चेत्युक्तं शुक्ले जवाभावमाशङ्क्य
समास उक्तः निधिपतित्वादौ निधीन् प्रेषितवानिति गम्यते
अष्टौ लोकपालाश्च कोशान् भण्डारवस्तूनि निजस्य स्वस्य स्वस्य
अभ्युदयाश्च ॥ ५६ ॥

ननु, स्वयमनेकसुकृतेन प्राप्तं भोगसाधनमधिकारज्ञापकं
च किमिति दत्तवन्त इत्याकाङ्क्षायाभाह—यद्यज्ञगवता दत्त-
मिति । न हि तानि वस्तूनि धर्मोपाजितानि किन्तु भगवता
दत्तानि यतस्तदाधिपत्यम् ईश्वरेणैव आधिपत्यं दीयते तथापि
प्रतिदाने को हेतुरिति चेत् तत्राह—स्वसिद्धये इति । स्वस्य
सिद्धये अधिकारा ईश्वरेच्छयैव भवति सावज्ञानुमशक्येति
यथा तन्नियतं भवति तथोपायः कर्तव्यः तज्ज्ञगवति दान
एवाशङ्क्यं भवति अतः स्वस्य धनस्य अधिकारस्य वा सिद्धये
सम्यङ्निष्पत्त्यर्थं सर्वं प्रत्यर्पयामासुः । ननु, भगवता तत्कथं
ग्राह्यमिति चेत् तत्राह—हरौ भूमिगत इति । भूमिरपि दत्ता
ब्रह्मणे मनवे वा पुनर्भक्तोद्धारार्थं स्वयमप्यागतः तन्म्यायेन
सर्वामपि समृद्धिं भक्तेभ्यो दातुं प्रदर्शयितुं वा अपेक्षेतेति
प्रत्यर्पणमुचितम् एतदभिज्ञानाय नृपेति सम्बोधनं यदर्थमेत-
न्निर्माणं तत्राह—तत्रेति । अणिमादयो हि योगस्य सहजफलानि
इह तु वक्ष्यमाणं योगस्यानुभावस्य फलं यथास्थितान् शया-
नान् सर्वानेव तेषां दुःखनिराकरणार्थं तत्र द्वारकायां गीत्वा
स्वयं पुनरागतः तत्रत्यप्रजानां देशवर्तिनां दुःखनिवृत्त्यर्थं बल-
भद्रं निरूप्य प्रजापालने अङ्गीकृते तेन प्रजापालनेन वस्तु-
तोपि रामेण रत्युत्पादकेन कृष्णः स्वयं सदानन्दः नातः
परमत्र मधुरायां स्थेयमिति ज्ञापयन्निव साधनानुमतिं गृहीत्वा
फलरूपः ॥ ५७ ॥

ततो निवृत्त इत्याह—निर्जगामेति । नितरां गमनं नित्य-
सन्निधिरूपेणापि ततो निर्गत इति ज्ञापयितुं नित्यक्रियारूपेण तु
वर्त्तत इति न काव्यनुपपत्तिः पुरद्वारादिति निर्गमनं सर्व-
जनीनं भवत्विति निर्गच्छता भगवता द्वयं ज्ञापितमिति विशो-
षणद्वयमाह—पद्ममाली निरायुध इति । ततः कीर्त्तिनीता रक्षा
तु कृतेति एवं निर्गमनस्य प्रह्वजनमग्रे स्पष्टं भविष्यति ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणमहात्मज श्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
प्रथमाध्याय विवरणम् ॥ १ ॥ ५० ॥
(पञ्चाशत्तमोऽध्यायः) ॥ ५० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवचित्तकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

परिजातं च प्राहिणोदिति शुक्रपरीक्षित्सम्वादात् पूर्व-
भूतत्वाद्भूतनिर्देशः ॥ ५५ ॥

निधिपतिः कुबेरः कोशान् निधीन्—

पद्मश्चैव महापद्मो मत्स्यः कूर्मस्तथौदकः ।

नीलो मुकुन्दः शङ्खश्च निधयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः ॥ इति

निजोदयान् स्वीयसम्पत्तिः ॥ ५६—५७ ॥

योगो योगमाया तत्प्रभावेन तत्प्रकारः पाप्मोऽस्त्वखण्डे
यथा ।

सुषुप्तान् मधुरायां तु पौरास्तत्र जनार्दनः ।

उद्धृत्य सहसा रात्रौ द्वारकायां न्यवेशयत् ॥

प्रबुद्धीस्ते जनाः सर्वे पुत्रद्वारसमन्विताः ।

हैमहर्म्यतले विष्टा विस्मयं परमं युयुः ॥ इति ।

रामेण सह समनुमन्त्रितः त्वमत्रैव मुहूर्त्तं तिष्ठ अहमनया
युक्ता इमं घातयिष्ये इति कृतमन्त्रण इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

इति साराथ्यदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

दशमे सङ्कतः पञ्चाशत्तमः सङ्कतस्सताम् ॥ ५० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुधर्मा देवसभां परिजातं च देवदुमं प्राहिणोत् प्रस्थाप-
यामासेति शुक्रपरीक्षित्सम्वादात्पूर्वभूतत्वाद्भूतनिर्देशः ॥ ५५ ॥

कोशान् निधीन् —

“पद्मश्चैव महापद्मो मत्स्यः कूर्मस्तथौदकः ।

नीलो मुकुन्दः शङ्खश्च निधयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिताः” इति

प्रसिद्धान् अन्येऽपि लोकपालाः निजोदयान् निज-
विभूतिः ॥ ५६ ॥

अन्ये च सिद्धादयः यत्साधिकारसिद्धये आधिपत्यं भग-
वता दत्तं तत्तत्सर्वं प्रत्यर्पयामासुः ॥ ५७ ॥

तत्र योगप्रभावेनेति योगः नरलोकानुरूपो मौहूर्त्तिकस्तत्प्र-
भावेन तत्प्रकारः हरिचंशे दर्शितः—

“एतस्मिन्नन्तरे चैव यदूनां नन्दिवर्द्धनः ।

केशवः पुनरेवाह यादवान् सत्यसङ्करः ॥

अथैव दिवसः पुण्यो निर्यामः सबलानुगाः ।

ततो निश्चक्रमुः सर्वे यादवाः कृष्णशासनात् ।

ओघा इव समुद्रस्य बलौघप्रतिनादिताः ।

प्रगृह्य ते कलत्राणि वसुदेवपुरोगमाः ॥

सुसन्नजैर्गजैर्मसै रथैरभ्यैश्च दंशिताः ।

आहत्य दुम्बुभीः सर्वे सधना ज्ञातिबान्धवाः ॥

निर्ययुः यादवाः सर्वे मधुरामपहाय वै” ॥

इत्यादिना—

निवेद्य द्वारकां राजन्! वृष्णीनां स्वस्य चैव ह ।

पदातिः पुरुषय्याग्रो बाहुप्रहरणस्तदा ॥

आजगाम महायोगी मधुरां मधुसूदनः ।

इत्यन्तेन । योगो योगमाया तत्प्रभावेन वा युज्यते इति-
योगः सङ्कल्पस्तेन स्वसङ्कल्पप्रभावेन वा तत्प्रकारः पाप्मोऽस्त्व-
खण्डे दर्शितः —

“सुषुप्तान् मधुरायां तु पौरास्तत्र जनार्दनः ।

उद्धृत्य सहसा रात्रौ द्वारकायां न्यवेशयत् ॥

प्रबुद्धास्ते जनाः सर्वे पुत्रद्वारसमन्विताः ।

हैमहर्म्यतले विष्टा विस्मयम्परमं युयुः” ॥ इति ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चाशत्तमाध्यायप्रकाशः ॥ ५० ॥

भाषा टीका ।

उस नगर में इन्द्र ने श्रीकृष्णचन्द्र के लिये पारिजात वृक्ष पहुँचाया, और सुधर्मा सभा पहुँचाई जिस सभा में बैठे हुए मनुष्यों को जरा वृद्धत्वादिक मनुष्यों का धर्म नहीं व्यापत्ति है ॥ ५५ ॥

एक कर्णद्वयाम जिनका और सव वर्ण सफेद जिनका और मन के धरावर वेग वाले ऐसे घोड़े वरुण जी ने भेजे, और लोकपाल कुबेरजी ने आपको निज उदयके देने वाले, आठों सिद्धि अर्थात् खजाने भेज दिये ॥ ५६ ॥

हे नृप ! जिसर देवता को जो जो मालिकी जहाँर का अधिकार दिया है अपने कार्य की सिद्धिके अर्थ जब भगवान् भूमि में आये तब सबने अपना २ वैभव भगवान् को समर्पण कर दिया ॥ ५७ ॥

ऐसे उस नगर में सब मथुरा वासी जनों को भगवान् अपने योग प्रभाव से लेजा कर, प्रजा पालन करने वाले श्रीबलदेवजी के साथ श्रीकृष्ण चन्द्र सलाह करते हुए और सलाह करके कमलों की माला पहिर कर निरायुध अर्थात् हाथमें कुछ शस्त्र नहीं लेकर मथुरा पुर के द्वार से निकलते हुए ॥ ५८ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्धोत्तरार्द्ध में पंचासवें अध्यायकी,
श्रीवृन्दाबन पं० भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

तं विलोक्य विनिष्क्रान्तमुज्जिहानमिवोदुपम् ।
वर्शनीयतमं श्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ १ ॥
श्रीवत्सवत्तप्तं भ्राजत्कौस्तुभामुककन्धरम् ।
पृथुदीर्घचतुर्बाहुं नवकज्जारुणक्षणम् ॥ २ ॥
नित्यप्रमुदितं श्रीमत्सुकपोलं शुचिस्मितम् ।
मुखारविन्दं बिभ्राणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३ ॥
वासुदेवो ह्ययमिति पुमान् श्रीवत्सलाञ्छनः ।
चतुर्भुजोऽरविन्दाक्षो वनमाल्यतिसुन्दरः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एकपञ्चाशत्तमेहन्मुचुकुन्ददशा हरिः ।
यवने मुचुकुन्देन स्तुतः सन्नन्वकम्पत ॥
यवनेन्द्रस्तुताकालयवनाद्यदुभीषणात् ।
हरिर्हरगिरः स्वैरं पालनायापलायत ॥

यदा गार्ग्यः श्यालेन वण्ड इत्युक्तस्तदा यादवैरुपहसिते
कुञ्जोऽसौ श्रीमहेश प्रसाद्य यदुभीषणं पुत्रं वरं लब्धवान् ततश्च
यवनेन्द्रेणापुत्रेण स्वक्षेत्रे पुत्रोत्पादनाय प्रार्थितो गार्ग्यः काल-
यवनमजीजनादिति पुराणप्रसिद्धम् । पुरद्वाराभिष्क्रान्तम् उज्जि-
हानमुद्रच्छन्तम् ॥ १-२ ॥

नित्यप्रमुदितमित्यादिमुखारविन्वविशेषणम् ॥ ३-४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तमिति षट्कम् । विनिष्क्रान्तमिति विशब्देन सम्यक् निष्क्रम
एव तस्य निष्क्रयोऽभूदिति ज्ञापितम् उज्जिहानमित्यादिना
श्रीकृष्णमाधुर्यवर्णनं स्वप्नेतस्तत्स्वभाववर्णनापेक्षयैव नतु यव-
नस्यानुभाषापेक्षया तत्र सति वैरासम्भवात् "नाहं प्रकाशः
सर्वस्य योगमायासमावृतः" इति श्रीगीताभ्यञ्ज यथातिकादिकृषि
स्वभावाः खण्डादिमाधुर्यं नानुमोदन्त इति तद्वहणाभास एव
तेषां तद्वत् तदेवमहो पश्यन्तोपि न पश्यन्तीति भावः । पृथुदीर्घ-
चतुर्बाहुमिति श्रीनारदोपदेशानुसारेणोदयात् तेन तथोपदेशश्च
विलक्षणलिङ्गं शीघ्रं निश्चिनोत्यसाविति नवकजे इव अरुणे
ईक्षणे यस्य तं "अव्यक्तरागस्वरुणः" इत्यमरः । श्रीमत्कान्तियुक्तं
प्रशंसायां मनुपसुकपोलमित्यवयवसौष्ठवस्योपलक्षणं शुचिस्मित-
मिति विलासस्य स्फुरदित्यादिवेषस्य षट्केऽपि वासुदेव इति

सार्वभवावन्तरमन्वितम् इति एतैर्लक्षणैर्वासुदेव एवायं भवितु-
मर्हति नत्वम्य इति सम्बन्धः लक्षणाभ्येवाह-पुमानित्यादिना ।
तस्मान्निरायुध इति इतीति वासुदेव इत्यादिपरामर्शकं प्रकर्षेण
लीलाविशेषेण च आ ईषद्भुतगत्या व्रजन्तं चलन्तं जिघृक्षुरिति
तस्यगर्वितत्वं दुरापमित्युपहासास्पदत्वं च व्यञ्जितम् ॥ १ ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

उज्जिहानम् उद्रच्छन्तम् ॥ १-३५ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुष्कृष्टिग्रहसाध्वनुग्रहावेकेन भगवच्छेष्टितेन वर्शयन्
कथाशेषमाह-तमित्यादिना । पुरद्वाराभिष्क्रान्तं तं श्रीकृष्ण-
मवलोक्य नारदोऽकैरेतैर्लक्षणैरयं पुमान् वासुदेवो नाम्यो
भवितुमर्हत्ययं च निरायुधो ज्ञेयः पञ्चपामेव चलन्निरायुधश्चाहं
योत्स्यामीति निश्चित्य पराङ्मुखं प्राव्रजन्तं तम् अन्वधाव-
दित्यन्वयः । तं कथंभूतम् ? उज्जिहानं उद्रच्छन्तम् उद्रुपं
चन्द्रमिव स्थितमतीव दर्शनीयं पीते कौशेये वाससी यस्य
तम् ॥ १ ॥

श्रीवत्सो बक्षसि यस्य भ्राजता कौस्तुभेनाऽऽमुक्ता वक्ता
अलङ्कृतेति यावत् सा श्रीवा यस्य पृथ्वः पीनाः दीर्घाः चत्वारो
बाहवो यस्य नवकज इवारुणे ईक्षणे यस्य तम् ॥ २ ॥

नित्यप्रमुदितेत्यादि । मुखारविन्वविशेषणं श्रीमत्सौम्य-
सम्पन्नज्योत्सवी कपोली यस्मिन् शुचिं विद्युत् स्मितं यस्मिन्

भीमह्रीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्फुरन्ती मकराकारे. कुण्डले यस्मिन् तथाभूतं मुखारविन्दं
विज्ञानम् ॥ ३ ॥

भीवत्सो लाञ्छनं विहं यस्य चत्वारो भुजा यस्य भ्र-
विन्दे ॥ इवाक्षिणी यस्य वनमालाऽस्यास्तीति तथा श्रीह्यादित्वा-
न्मत्वर्थीयः ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उज्जिहानमुद्यन्तम् ॥ १ ॥ ५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

उज्जिहान इत्यादिना भीरुष्णमाधुर्यवर्णनं स्वप्रेमस्तत्-
स्वभाववर्णनापेक्षैव येन तु यवनस्यानुभावापेक्षया तत्र वैरा-
सम्भवात् अतस्तिकादिस्वभावानां लण्डादिचर्चणवदेवेदं
वेद्यम् ॥ १-७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

भीहरिर्जयति ।

॥ १-५ ॥

चिन्तयामासेत्यादि हरिः कारणमानुष इति कारणरूपः सर्वस्य
हेतुरूपः मानुषः मानुषाकारो द्विभुज इत्यर्थः ॥ ६-६ ॥

धर्मरक्षायै अन्योऽपि देहो मूर्तिर्मया ध्रियते इदानीं स्वय-
मेवावतारिणी यद्धर्मं रक्षिष्यामि तत्किमित्यर्थः ॥ १०-१३ ॥

एतदर्थमित्यादि । नौ भावयोर्यन्म प्रादुर्भावः ॥ १४-१६ ॥

तावाहेत्यादि । हे कृष्ण ! पुरुषधमेति पुरुषा अधमा यस्मात्
न तथा पुरुषोत्तमेत्यर्थः ॥ १७-५८ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भे

पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

॥ अथ एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

१-५७ ॥

भीमहृन्माचार्थकृतसुबोधिनी ।

निग्रहं प्रथमेऽध्याये निरूप्य हरिणा कृतम् ।

द्वितीयेऽनुग्रहं प्राह मुचुकुन्दाय यत्कृतम् ॥

सामसी हननाख्या हि राजसी नगरोद्यमा ।

सात्त्विकी नयनाख्या निगुणा निर्गमस्तथा ॥

निगुणस्य निमित्तत्वं न तु कर्तृत्वमीर्यते ।

प्रबोधोदयकमेव सम्वादश्च यथाकमात् ॥

स्तुतिश्च निगुणा प्रोक्ता तद्वे हि कलिष्यति ।

अतो निर्गुणकीकाऽत्र द्वितीये विनिरूप्यते ॥

किञ्च नयनो देवा गुणेऽप्येव यतः किता ।

[१२]

पूर्वाध्यायान्ते तत्त्वानि परित्यज्य केवलं तं व्यामोहायितुं
कीर्त्तिमयीं बलमालां विभ्रत् निर्गतं इत्युक्तं कालयवनस्य
मुत्तमं नारदोपदेशं गृहीतवतः साक्षात्कारः ततस्तदनुसरणे
ततो दृष्ट्या ज्ञानरूपेण ज्ञानाग्निना सङ्घातनाशश्च निरूप्यते
निर्गुणक्रियाया मोक्षपर्यवसानात् परं तस्य काल एव मुक्ति-
रिति निरूपयितुं द्वादशभिर्निरूप्यते-तं विलोक्येति । तं विलोक्य
वास्तुदेवोऽयमिति निश्चित्य तं जिघृक्षुरन्वधावदिति वष्ट्रेण सम्बन्धः
तत्रादौ त्रिभिस्तद्दृष्टे रूपं वर्णयति पञ्चदशकलापूर्णमिव तावद्भि-
र्विशेषणैः अतः प्रथमतः चन्द्रदृष्टान्तेनैव निरूपयति, विशेष-
णेन निष्कान्तं यथा उदयाद्रेभ्यः ननु राहोर्मुखात् नापि
मेधेभ्यः तथापि भगवानपि न मारयितुं नापि भयमुत्पादयितुं
भयेन वेति तदाह-उज्जिहानमिति । प्रथमदर्शनापेक्षया द्वितीय-
दर्शने अधिककान्तियुक्तः प्रतीयत इति. ननु, विशेषकान्ति-
प्रदर्शनं किमर्थमित्याशङ्क्याह-उजुपमिवेति । चन्द्रो हि नक्ष-
त्राणां रक्षकः यदि तत्तन्नाक्षत्रे न गच्छेत् गत्वा वा तं न
प्रकाशयेत् तदा नक्षत्राणां वैयर्थ्यमेव स्यात् तथा भगवान्
नारदादीनां रक्षार्थं तदुपदिष्टेषु स्वानुभावं व्यापयितुं प्रतिक्षणं
रूपवैशिष्ट्यं प्रकाशितवानित्यर्थः । किञ्च तस्मिन् दृष्टे युद्धार्थं
समागतानां क्रोधः कदाचिद्भवेत् ततश्चासम्भवा मोक्षो न
भवेदिति भगवान् स्वस्वरूपं सुन्दरत्वेनैव प्रकाशितवानित्याह-
दर्शनीयतममिति । दर्शनीयोति सुन्दरः अत्याश्चर्यं हि परस्मै
प्रदर्श्यते स्वस्यापि पुनः पुनर्दृष्टव्यो भवति इयाममिति रसा-
त्मकता निरूपिता, सर्ववेद्युक्तत्वमाह-पीतकौशेयवाससमिति ।
नम्राभ्युक्तिरिति वैदिकः सिद्धान्तः आद्यन्तमध्ये बद्धो हि
वेदेनामृतमश्नुत इति कच्छाशिक्षोपवीतानि बन्धनान्याह-वेदतः
पीतवर्णं कौशेयं वासो यस्येति वेदो यज्ञो देवाश्च पद्म-
येण परिगृहीताः छन्दोमयं पीतमिति । "कौशेयं क्षौमं स्तैम्यं
वे क्षौमम्" इति श्रुतेः । "सर्वदेवस्य वासः" इति विशेषवैयर्थ्यं
च ॥ १ ॥

एवं धर्मरूपतां निरूप्य अर्थरूपतामाह-भीवत्सवक्षस-
मिति । भीवत्सो वक्षसि यस्येति दक्षिणावर्त्तरोमरेखायां
सुवर्णरेखावत् तेजोविशेषः भीवत्सशब्देनोच्यते 'वक्षसि जीवः
सन्निहितः' इति तत्रैव भगवता अर्थः स्थापितः सुतरां दक्षिणः
ततोऽधर्मो भवतीति धर्मप्रतिष्ठित पदार्थो भगवता परिगृहीतः
अत एव तत्र जीवप्रतिष्ठामाह-भ्राजत्कौस्तुभेनामुका कन्धरा
यस्येति पुरुषः कामयत इति भीमस्तन्निरूपणेन निरूपितः ।
मोक्षस्तु स्वेनैव दीयते इति प्रसङ्गादन्यदानमपि अनुर्भजत्वेन
निरूपयति पृथुदीर्घेति पृथ्वी दीर्घाः चत्वारो भुजा यस्येति
रूपया ज्ञानमपि प्रयच्छतीति ज्ञापनार्थमाह-नवकञ्जारुणेक्षण
मिति । नवकमलवदरुणे ईक्षणे यस्य नूतनत्वेन कालाग्रासः
कञ्जत्वेन सात्त्विकता अरुणेन राजसता च ईक्षणस्य निरू-
पिता तेन सदा ज्ञानदृष्टिर्भगवदीया भक्तिं साधयतीति पञ्च-
मोपि पुरुषार्थो निरूपितः ॥ २ ॥

प्रार्थनावसर इति व्यापयति-नित्यप्रमुदितमिति । एवं सर्व-
पुरुषार्थदातारं भगवन्तं निरूप्य मुखारविन्दमपि पञ्चभिर्विशे-
षणैः विशिष्टं पञ्चपर्वविद्यारूपं स्वतन्त्रभक्तिमार्गत्वेन, निरूप-
यन्नाह-भीमदिति । मुखारविन्दं विज्ञानमिति । भगवद्विशेषणं
सम्पादितं भगवत्तैव स्थाप्यत इति व्यापयितुं तदपि भीभुतं
भवति परमसुन्दरं भगवान् इति सुष्ठु कपोले यस्येति ।

लक्षणेनारदप्रोक्तैर्नान्यो भवितुमर्हति ।

निरायुधश्चलन् पद्भ्यां योत्स्येऽनेन निरायुधः ॥ ५ ॥

इति निश्चित्य यवनः प्राद्रवन्तं पराङ्मुखम् ।

अन्वधावजिघृक्षुस्तं दुरापमपि योगिनाम् ॥ ६ ॥

हस्तप्राप्तमिवाऽऽत्मानं हरिणा स पदेपदे ।

नीतो दर्शयता दूरं यवनेशोऽद्रिकन्दरम् ॥ ७ ॥

पलायनं यदुकुले जातस्य तव नोचितम् ।

इति क्षिपन्ननुगतो नैनं प्रापाहताशुभः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवत्पादसुबोधनी ।

प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रकारेणापि रसानुभवस्थानयुक्तं शुचिं शुद्धं स्मितं यस्मिन्निति सेवनार्थमेव समीचीनं मोहं सम्पादयति नान्य-
येति निरूपितं स्फुरती मकरसदृशे कुण्डले यस्येति बहि-
र्निर्गमने प्रासार्थं स्थापिताविव मकरतुल्यौ वेदी निरूपितौ
मोक्षवित्तया गच्छन् भगवन्मार्गं भक्तिमार्गं च स्थापयतीति
निरूपितम् ॥ ३ ॥

एतादृशो भगवानेव भवतीति नारदशिक्षया ज्ञातवानि-
त्याह—वासुदेवो ह्ययमिति । सत्त्वे आविर्भूतः मोक्षदाता वा
अयमेव वासुदेव इति निश्चयं कृतवान् कथं निश्चय इत्या-
शङ्क्य असाधारणानि षड्गुणरूपाणि षड्विंशोपान्याह—इति
निश्चयार्थः यतः पुमान् न तु प्रकृतिः दिव्यदृष्ट्या हि पश्य-
तीति सर्वजगतः प्राकृतत्वं भगवतः पुरुषत्वं च दृष्टवान् अने-
नैश्वर्यमपि निरूपितं “विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि” इति वाक्यात्
तेषां पुरुषरूपत्वं च न बाधकं प्रत्युत मूलस्य पुरुषत्वे तेषां
पुरुषरूपत्वमुपपद्यत इति साधकत्वमेव श्रीवत्सो लाञ्छनं
यस्येति क्रियाशक्तिः पूर्णवीर्यत्वेन निरूपिता भगवत्स्येव सा
यतः ततो यशो निरूपयन् सर्वपुरुषार्थदातृत्वे तद्भवतीति
चतुर्भुजत्वमाह—ततो दृष्ट्यैव तापहारकत्वं भक्तिप्रदत्वेन
निरूपयन् श्रियं निरूपयति—अरविन्दाक्ष इति । रविर्व्यतिरिक्तान्
सर्वानेव यति खण्डयति महातेजस्विनमेव स्थापयतीति तादृश-
मक्षि निरूपयन् श्रियं भक्तिं च निरूपितवान् वनमाला
अन्तःप्रविश्य ज्ञानवसिष्ठतीति ज्ञाननिरूपणेन पूर्णता निरु-
पिता अतिसुन्दरः सर्वथा कल्मषाभावात् देशपरित्याग एव
हि वैराग्यमिति अतः कारणात् वासुदेव इति निश्चयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिनकृतसाराथदर्शिनी ।

एकपञ्चाशत्तमे श्रीमुचुकुन्दो दशाऽवहत् ।

यवनं तुष्टुवे कृष्णं स तुष्टोऽस्मै वरं ददौ ॥

उज्जिहानमुद्रच्छस्तं प्रकटितमपि अन्यैर्यथायोगमास्वाद्यमानमपि
भगवन्माधुर्यमसुरा वैरभावादेवानुभवितुं चक्षुर्भ्यां पश्य-
न्तोऽपि न शक्नुवन्तीति ज्ञापयितुं दर्शनीयेत्यादिना सौन्दर्यं
वर्णितं प्राद्रवन्तं पलायमानम् ॥ १—६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकपञ्चाशत्तमे कालयवनस्य प्रतिकूलभक्तस्य हरितङ्गकक्षिणो
वधो मुचुकुन्दे हरिभक्ते भगवदनुग्रहश्च वर्ण्यते—तं विलोक्येति ।
तं श्रीकृष्णं पुराद्विनिष्क्रान्तम् विलोक्य नारदप्रोक्तैर्लक्षणेभ्यः
पुमान् वासुदेवः अयं च निरायुधः । अतोऽहमपि पद्भ्यां चलन्
अनेन निरायुध एव योत्स्ये इति निश्चित्य तं पराङ्मुखं प्राद्रवन्त-
मन्वधावदिति षण्णामन्वयः दर्शनीयः क्षरो देहादिः दर्शनी-
यतरो क्षरो जीवः । दर्शनीयतमः पुरुषोत्तमस्तम् ॥ १ ॥

श्रीवत्सो वक्षसि यस्य तं भ्राजता कौस्तुभेन आमुका
बद्धा कन्धरा यस्य तम् ॥ २ ॥

नित्यप्रमुदितं मुखारविन्दं विभ्राणम् ॥ ३—६ ॥

भाषा टीका ।

ॐ मुचुकुन्दप्रसादकाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-पुर से बाहर निकलने वाले
अत्यन्तही देखने योग्य श्रीकृष्ण को कालयवन ने पीतांबर
पहिने हुये देखा निकलते समय पर कैसे मालूम होते,
कि-मानो वहल में से चन्द्रमा निकल कर जा रहा है ॥ १ ॥

और फिर कालयवन ने श्रीकृष्ण चन्द्र को कैसे देखे ? कि-
वक्षस्थल में श्रीवत्स का चिन्ह है, वीसि युत कौस्तुभ मणिको
गले में पहिने हैं, बड़े पुष्ट लम्बे चार बाहु जिनके हैं नवीन
कमल सदृश अरणारे नेत्र जिनके हैं ॥ २ ॥

सदा ही मोद (आनन्द) से भरे हुये हैं, शोभा युक्त सुन्दर
कपोल, सुन्दर मन्द हँसन वाला जिनका मुखारविन्द, खसल
मकराकृति कुण्डलों को कानों में धारण किये हैं ॥ ३ ॥

कालयवन ने विचार किया कि-श्रीवत्सचिन्ह बालों,
चारभुजाओंवाला, कमल सदृश नेत्र वाला, वनमाला को
पहिने हुये अत्यन्त सुन्दर यह पुरुष वासुदेव ही है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका :

नारदोक्तैर्लक्षणेभ्यः पुमान्वासुदेव एव नाम्नो भवितु-
मर्हति अयं च निरायुधोऽनेन पद्भ्यामेव चलन्निरायुधोऽहं

श्रीभरत्स्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

योत्स्यामीति निश्चित्य तं पराङ्मुखं प्राद्रवन्तमन्वधावदित्यन्वयः ॥ ५-६ ॥

आत्मानं हस्तप्राप्तमिव दर्शयता दूरं नीत इत्यन्वयः ॥ ७ ॥
अहताशुभोऽक्षीणकर्मा ॥ ८-९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीभगवतस्तु तत्रापि चातुर्यं दर्शयति-हस्तेति । पदे पदे क्लीयता ॥ ७ ॥

तथाप्यप्राप्यं विलोक्य स्थिरकर्तुं परुषमाह-पलायनमिति । यदुकुल इति । यादवानां सुप्रसिद्धमहावीरत्वादिति भावः क्षिपन्मुलभमानः अनुगतम् अनुगच्छन्नपि न प्रकर्षेण स्पर्शनापि तत्र हेतुः । अहताशुभ इति, अस्यापातप्रतीतिरार्थता चेत्तर्हि तदप्राप्तौ हेतुत्वं वक्तुं महदेवानुचितं यवनस्यास्य यदि भाग्यमप्रतिहतमभविष्यत् तर्हि सोऽयं तच्छत्रुहस्तगतश्चाभविष्यदिति शोचन् प्रतिपस्या धिरुद्धमतिकृत्वप्रतिपत्तेः न च यवनस्य मुक्तिक्रिया प्रपत्या शोचनमिदमिति वक्तव्यं तन्मुक्तेरनन्तरभावित्वात् तच्च "येच प्रबन्धखरद्वुरकेदयिरिष्टमहोभकंसयवनाः" इत्यादेर्द्वितीयस्कन्धेऽभिधानात् नच प्रसिद्धाशुभहानिमात्रेण तत्प्राप्तियोग्यता वक्तव्या "यत्पादपांसुर्बहुजन्मकृच्छ्रतोभृतात्मभिर्योगिभिरप्यलभ्यम्" इत्यात्रासम्मतत्वात् "भक्त्याहमेकया प्राप्ता" इति विलक्षणसाधनान्तरस्य प्रतिपन्नत्वाच्च तस्मादपरे हतपाप्मानो "द्यजनैः समवीजयन्" इत्यत्र हतपाप्मा तथा यथा समस्तेन तदस्थेन प्रतिपक्षेण भावेन रहितायां परमभक्तायेव पर्येषसानं तथात्राप्यहताशुभातायास्तद्विरुद्धभाव एव पर्येषवसितिरित्येव साक्षात्तत्प्राप्त्यभावे हेतुता गम्यते यथा श्रीप्रजेश्वरी पञ्चाङ्गावन्ती तं पराद्रवन्तमपि प्राप्तवन्त्येव तथासोप्ययं कथं प्राप्नुयादित्यभिप्रायात् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवंविधैर्नारदप्रोक्तैर्लिङ्गैर्वासुदेव एवायमित्यन्वयः ॥ ५ ॥

इति । इत्थं निश्चित्य यवनः पलायमानं पराङ्मुखं च भगवन्तं गृहीतुम् इच्छुरन्वधावत् तस्य दुष्प्राप्यतां वक्तुं विशिनष्टि योगिनामपि दुरापं योगविशुद्धमनसामपि दुर्ग्राह्यम् ॥ ६ ॥

हस्तेति । प्रतिपदमात्मानं हस्तप्राप्तमिव दर्शयतो भगवता दूरं नीतः स यवनापीशोऽन्ततोऽद्रिकन्दरं प्रापित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यदुकुले जातस्य तव पलायनमनुचितमित्येवं क्षिपन्नभि-
मन्वधाशुगतोपि यवन एनं भगवन्तं न प्राप तत्र कारणं
वदंस्तं विशिनष्टि-अहताशुभोऽक्षीणकुतः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयभजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

जिघृक्षुर्ग्रेहणेच्छुः ॥ ६ ॥

दूरमद्रिकन्दरं प्रति नीतः पदेपदे हस्तप्राप्तमिवात्मानं दर्शयित्वेति शेषः । दर्शयता आत्मानमिति शेषः ॥ ७ ॥

अहताशुभः अनष्टपापः ॥ ८-१२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनुगतः अनुगच्छन्मपि न प्रकर्षेण स्पर्शनापि यस्मा-
दहताशुभः तत्स्पर्शबाधकापराधाक्षयादित्यर्थः ॥ ८-९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुषोधिनी ।

किञ्च लक्षणेर्नारदोक्तैः वासुदेवादन्यो भवितुं नार्हति पुरा-
णान्तरादत्र कथानुसन्धेया, गतो हि नारदः कालयवनमाह
यादवाः त्वत्सदृशाः इति परं कृष्णः रक्षकः स च सर्वथा
ज्ञातुमेवाशक्यः कुतो जयः कथमशक्य इत्याकाङ्क्षायां नूतना-
न्यनेकानि रूपाणि सम्पादयतीति उक्त्वाऽऽह तं त्वं न ज्ञास्य-
सीति, ततो विशेषजिज्ञासायां लक्षणानि निरूपितवान् स
एकाकी निरायुधः अयुध्यमानः सर्वाभरणभूषितः पदातिनिर्ग-
मिष्यतीति तं यः सायुधः अश्वाद्यारूढोऽनुगच्छेत् तं पापं
प्रसर्पेदिति कालयवनस्यापि स्वपापादेव भयं नान्यत इति
निरूपितं अतोऽस्मिन् नारदोक्तलक्षणानि वर्त्तन्त इति वासुदेवश्च
तर्हि किं करिष्यसीत्याशङ्क्यामाह-निरायुध इति । यतोऽयं
निरायुधः पद्भ्यां च चलन् गच्छति अतोऽहमपि निरायुध एव
गमिष्यामीति पद्भ्यामेव चलन् ततो योत्स्ये मल्लप्रकारेण
अनेन सह युद्धार्थमेव यतः समागतमिति अहमपि निरायुधो
ऽयमपीति ॥ ५ ॥

एवं निश्चित्य पराङ्मुखमपि भगवन्तं प्राद्रवत् नारदो हि
हितप्रश्ने उक्तवान् यथा भगवान् करोति तथा कर्त्तव्यमिति
तदा ते जयः जीवनं च भविष्यतीति तदनेनान्यथा बुद्धं
भगवान् पराङ्मुखः अयं भगवत्सम्मुखो भूत्वा समुपसर्पणं
कृतवानिति वाक्यात् ज्ञाने हेतुमाह-यवन इति जातिदोषात्
न ज्ञातवानित्यर्थः । यदि गच्छति भगवति तूष्णीमयं तिष्ठेत्
बलभद्रेण वा युद्धं कुर्यात् तदा जयो भवेदपि भगवांश्च
सम्मुखमागच्छेत् तथा गमने प्रयोजनाभावात् अतः पराङ्मुख
मपि भगवन्तं प्राद्रवन्तं जिघृक्षुस्सन् स्वयमन्वधावत् ननु
जिघृक्षया गमनमुचितमेवेत्याशङ्क्याह-योगिनामपि दुरापमिति ।
अत्र प्रमाणं, तमिति तथैव प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥

ननु, कियदूरं गत्वा अप्राप्तौ कथं न निवृत्त इति चेत्-
त्राह-हस्तप्राप्तमिवेति । स हि हरिणा नीतः तर्हि वञ्चयतीति
कथं न ज्ञातवान् ? तत्राह-पदे हस्तप्राप्तमात्मानं भगवन्तं मन्य-
मान इति हस्तमात्रगमनानन्तरं भगवान् प्राप्यते इति स
जानन् गतः न हि कश्चित् हस्तमात्रादुदासीनो भवति अतः
आकाङ्क्षा न निवृत्ता यदा हि प्राणी क्रियया आत्मानं प्राप्स्या-
मीति मन्यते स हि भ्रान्त एव भवति । ननु, भगवता वा
किमर्थं नीति इति चेत् तत्राह-हरिणेति । स हि हरिः तस्या-
प्यविद्या हर्त्तव्या मुषुकुन्दस्य च निद्रेति भगवान् हि यः
स्वात्मानमनुसरति तं नोपेक्षत इति पदेपदे तथा बुद्धिमुत्पा-
दितवान् तदाह-दर्शयतेति । पदेपदे आत्मानं हस्तप्राप्तं
दर्शयता उभयत्रापीदं वाक्यं युज्यते अतो गन्तुर्नैतुश्च इच्छाया
अनिवृत्तत्वात् दूरं नीतः ततः अद्रेः कन्दरा यत्र तत्त्वानमपि
नातिः नन्वेतावदपि दूरे अप्राप्तिश्चेत् तदा नीतिराशङ्क-

एवं क्षितोपि भगवान् प्राविशद्विरिकन्दरम् ।
 सोऽपि प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं दृष्टो नरम् ॥ ९ ॥
 नन्वसौ दूरमानीय शेते मामिह साधुवत् ।
 इति मत्वाऽच्युतं मूढस्तं पदा समताडयत् ॥ १० ॥
 स उत्थाय चिरं सुप्तः शनैरुन्मील्य लोचने ।
 दिशो विलोकयन् पार्श्वे तमद्राक्षीदवस्थितम् ॥ ११ ॥
 स तावत्तस्य रुष्टस्य दृष्टिपातेन भारत !
 देहजेनाग्निना दग्धो भस्मसादभवस्तृणात् ॥ १२ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

विचारेणापि "शिथिलाश्च सुबद्धाश्च" इति न्यायेन कथं न निवृत्त इति चेत् तत्राह-यवनेश इति । दुष्टानां स्वामी न नीतिशः मधुरातः दशयोजनान्ते धवलपुरमिति प्रसिद्धमिदानीं पूर्वन्तु सा मुकुन्दगुहा ॥ ७ ॥

क्रियया प्राप्त्यभावमाशङ्क्य जयादिनेव वचनान्नगवान् प्राप्तव्य इति मत्वा मध्ये वचनमप्युक्तवानित्याह-पलायनं यदु-कुल इति । यदुर्हि धर्मात्मा अन्यथा अस्मत्सदृशत्वेन कथमुक्तो भवेत् तादृशवंशे जातस्य सर्वोगम्यस्यापि अवतारधर्मानुसरण-मुचितमिति पलायनमनुचितमित्यर्थः । ननु, भगवान् कथमेत-द्वाक्यं न शृहीतवान् ? तत्राह-इति क्षिपन्ननुगत इति । स हि न यथार्थतया वदति किन्तु तिरस्कारार्थं वदतीति यदुक्ते तस्य भ्रष्टाभावात् किं तस्याग्रे यदुक्तेप्रतिष्ठारक्षणेनेति युक्तमेव भगवत्तत्तद्वाक्यानङ्गीकरणम् अत एव नैनं प्राप अन्यथा भगवदनुगमने भगवान् प्राप्तः स्यात् तेन वचनेन पापमपि जातमित्याह-अहताशुभ इति । यतः अशुभमपि न निवृत्तम् अतो न प्राप पूर्वाशुभमिति केचित् तन्नगवद्दर्शनेना-नुगमनेन च निवर्त्यत एवेत्युपेक्षणीयम् आहतः अशुभेनेति वाक्यजनितपापेन पृष्ठतस्ताडितः न भगवन्मनं प्रापेत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमद्विभ्वनाथचरित्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आत्मानं हस्तप्राप्तमिव दर्शयता दूरं नीत इत्यन्वयः ॥ ७-८ ॥

भीच्छुक्रदेवकृतसिद्धातप्रदीपः ।

पदेपदे आत्मानं हस्तप्राप्तमिव दर्शयता हरिणा स दूरं दूरे वर्तमानमग्निकन्दरं नीतः ॥ ७ ॥

क्षिपन् अभिभवन् अहताशुभः अक्षीणदुष्कृतः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

क्योंकि ? नारदजी के कहे हुए लक्षण इन्हें समी मिलते हैं उन लक्षणों से यह दूसरा नहीं हो सकता है, किन्तु अब वह

निरायुध रिक्तहस्त पाँव से खला जा रहा है तो हम भी कोई आयुध को न लेकर रीते हाथ ही इस से युद्ध करेंगे ॥ ५ ॥

कालवचन ऐसा निश्चय कर पराक्रम होकर भागने वाले श्रीकृष्ण के पीछे उनके पकड़ने की इच्छा से दौड़ता मया, कि-जो योगियों को भी बड़े कष्टसे प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

अब हाथमें आया अब हाथसे पकड़ा इस प्रकार अपने को पग पगमें दिखाते हुये श्रीकृष्णचन्द्र उस काल वचन को बहुत दूर एक पहाड़ की गुफा के समीप ले गये ॥ ७ ॥

अरे कृष्ण ! यदुकुल में उत्पन्न होने वाले ऐसे तेरे लिये रण को छोड़ कर भागना उचित नहीं है, इस प्रकार आक्षेप करता हुआ काल वचन पीछे दौड़ा गया परन्तु पापों के नष्ट नहीं होने से श्रीकृष्ण को नहीं प्राप्त हुआ ॥ ८ ॥

भीमरत्नामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तं शयानमच्युतं मत्वाऽताडयदिति ॥ १०-११ ॥

तस्य क्रुद्धस्य दृष्टिपातेन सन्वीतो यः स्वदेहजोभिस्तेन ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भगवान् सर्वज्ञः गिरिशुहान्तःशायिमुमुकुन्दस्य अभावे भक्तिं च जानन्नित्यर्थः । प्राविशदिति प्रविश्य मुमुकुन्दस्य क्षिरः प्रवेशोऽतिद्विदिति ज्ञेयम् । तथाच भीमरत्नवंशे ।

शिरःस्थानेतु राजर्षे मुमुकुन्दस्य केशवः ।

सम्दर्शनपथं मुक्त्वा तस्यै बुद्धिमतां वरः ॥ इति

कालवचनस्य तत्रावकाशाय प्रथमतः स्वगोपनाय चेति भावः अन्यमेव दृष्टो ननु तत्रैव स्थितं भगवन्तस्य ॥ ९ ॥

ननु वितर्कं अच्युतमिति अतोऽन्यत्र भीमगवत्प्रयाणस्य तेनामननाभिप्रायेण ननु अनुगम्यमानः सद्यः कथं तथा सुप्यादिति विचारयोग्योप्यसौ दृष्टवानुर्जुज्ज्वलादिकपादस्यस्त-विलक्षणरूपं नरं दृष्ट्वाऽप्यच्युतं कथमन्यत ? तत्राह-मूढः गुहा-तमसा व्याप्ता क्रोधादिना च हततर्कविचार इत्यर्थः ॥ १० ॥

चिरमिति वैवल्लभतमन्वन्तराद्यनुयुगे भेदायां, जातस्य कस्य साम्राज्ये देवसाहाय्यात् शनैरिति बलाग्निद्राग्नेन धूर्ण्यमास त्वात् ॥ ११ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यावद्वासीनामदेवेति दाहस्य दर्शनसमकालतोका क्षणादिति च भस्मसाक्षणे शीघ्रता भारतेति महावंशजातेन भवता इति महाम्नाद्यानां तादृशप्रभावे किमप्याश्चर्यं न मन्तव्यमिति अतस्तस्येति तस्य महापुरुषस्य क्रोधदृष्टयन्त्रिनेव दग्धः देवादिवरस्तूपलक्षणमिति श्रीवादरायणेर्मतम् अत एव स नात्र प्रस्तूयते "स्वपन्तं यो गुहामप्ये" इत्येतदग्रे पद्यं तु विगीतमसंलग्नं च श्रीपराशरवैशम्पायनमते तु वरादेव तत् तथा च श्रीविष्णुपुराणे—

प्रोक्तं देवैः संसृतं यस्त्वामुत्थापयिष्यति ।

देहजेनाग्निना सद्यः स तु भस्मीभाविष्यति इति ।

भीहरिकेशो च देवेषु तत्प्रार्थने—

प्रसुप्तं बोधयेद्यो मां तं दहेयमहं सुराः ।

चक्षुषा क्रोधदीप्तेन एवमाह पुनः पुनः ।

एवमस्त्विति तं शक्र उवाच त्रिदशैः सह ॥ इति अनेन स्निग्धप्रार्थनमिदं भगवद्दर्शनं यावद्भविष्यति तावन्मम निद्रैव समीचीना न तु जागरणमित्यभिप्रायेण जागरणहेतुमाह प्रार्थना च पूर्ववदसुरसेनानाशनार्थमसौ भक्तोपि मां न जागरयेदित्यभिप्रायेण ॥ १२ ॥

भीमह्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवांस्त्वित्थं क्षितोऽपि तूर्णो गिरिकन्दरं प्राविशत् स तु यवनस्तत्र गिरिकन्दरे प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं कञ्चित्पुरुषमद्राक्षीत् ॥ ६ ॥

तं शयानं पुरुषमसौ वासुदेवो मामित्थं वृत्तमानोय साधु-वदधुना तूर्णो शेते नूनमसौ श्रीकृष्ण एवेति मूढस्तन्नच्युतमेव मत्वा तं पदा पादेनाताडयत् ॥ १० ॥

स ताडितः पुरुष उत्थाय चिरं सुप्तः हेतुगर्भमिदं तत्वात् क्षणिलोचने उन्मील्य दिशोऽवलोकयन् पार्श्वस्थितं यवनं ददर्श ॥ ११ ॥

हे भारत ! स यवनः रुष्टस्य क्रुद्धस्य तस्य पुंसः दृष्टिपातेन सन्दीप्तो यः स्वदेहजोऽग्निस्तेन तावत्तदेव क्षणाद्भस्मी-बभूव ॥ १२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

मूढः हतविचारः ॥ १०—१८ ॥

भीमह्रीरभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवान् पुनः वराहो हिरण्याक्षवाक्यमिव सर्वसमर्थोऽपि कार्यगौरवं मन्वमानोऽपि न निवृत्त इत्याह—एवं क्षितोपीति । वषादुत्पत्त्यः सप्रोहे भद्रप्रोहे बन्धः स्मृत इति वषादुत्पत्त्यमेव कर्तुं गिरिकन्दरं प्राविशत् एतावानेव भगवद्वापारः निर्गुणो हि कलैर्निमित्तमिति शापयितुं निरूपितः तद्भगवति फलितमित्याह—सोपि प्रविष्ट इति । यदा भगवान् गिरिकन्दरं प्राविशत् तदा हीऽपि प्रविष्टः प्रवेद्यान्तरं तस्य भ्रमो जातः [१३]

इत्याह—तत्रान्यं शयानं नरं दृष्ट्वा इति नरत्वमेव तत्र प्रतीतं न त्वन्यद्वैलक्षण्यं यद्यपि ससामग्रीकः शेते तथापि पूर्वमेव शयनार्थं सामग्रीं प्रेषयित्वा पश्चादागत्य शयनं कृतवानिति तस्य बुद्धिः ॥ ९ ॥

ननु, भगवान् शयनार्थं चेदागतः तदा तदागमनमनुचितमिति सुतराम् अतिक्रमोऽनुचित इत्याशङ्क्य तस्य भ्रान्तस्याभिप्रायमाह—नन्वसाधितं । स्वयमागच्छतु नाम कथं नोक्तवान् शयनार्थं गच्छामाति युद्धं वा न करिष्यामि वेति यो हि यम-नुधावति तस्यानिषेधे अप्रतिषिद्धमनुमतम्भवतीति न्यायेन दूरे गत्वा युद्धं करिष्यतीत्यभिप्रायो भवति निकटे स सहायो बलवान् भवतीति तस्मादेन भ्रमं जनयित्वा एता-वदूरमानीय युद्धमप्यकृत्वा साधुवत् शेते यो हि वञ्चयति स न साधुः असाधोरनिद्राणस्योत्थापनं न दोषायति दुर्बुद्धिः शयानं भगवन्तं मत्वा पदा समताडयत् पादयोर्व्यथा जनि-तेति महाश्चातिक्रमो भवत्विति शयानोद्वाहनं पादताडनमति-क्रमार्थमच्युतबुद्धिश्चेति त्रयो दोषाः । ननु महानयं महत्तद्वचो-पदेशं प्राप्य कथमेवं दुर्बुद्धिजात इति चेत् तत्राह—मूढ इति । स्वभावतो मूढः अच्युत इति तद्बुद्ध्या ताडितत्वाभ्र-हतोऽपि पादप्रहारेण राक्षः कश्चित् अपकारो जात इति सूचितम् ॥ १० ॥

ततो यज्जातं तदाह—स उत्थायेति । पादप्रहारेण चिरं सुप्तोऽप्युत्थाय सर्वा दिशो विलोकयन् पार्श्वे तं कालयवनमद्राक्षीत् स तु प्रथमतः तत्प्रतिकूलां दिशं दृष्टवान् अतः क्रमेण दृष्टिं प्रसारयन् द्वितीयपार्श्वे अवस्थितमुत्थिते पश्चात् दृष्ट्वा ॥ ११ ॥

ततः कोऽयमिति प्रतिप्रश्नान् पूर्वमेव दर्शनमात्रेण स भस्म-साज्जात इत्याह—स तावत्तस्य रुष्टस्येति । निरपराधस्ताडित-इति तस्य क्रोधः अतो रुष्टस्य दृष्टिपातेन निमित्तेन काल-यवनदेहस्थित एवाग्निः काष्ठस्थितो वह्निर्वह्निस्पर्शेनेव प्रादु-र्भूतः ततो देहजेनैवाग्निना दग्धः सन् क्षणमात्रेणैव भस्मसा-दभवत् बहिः स्थितोऽग्निः दवानल इवाल्पमेव दहेत् पलायनं वा कुर्यात् अन्तः स्थितोऽग्निरिति सर्वव्यापारं कुरीकृत्य भस्म-सादेव कृतवान् ॥ १२ ॥

भीमह्रीरभाचार्यकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

सोऽपि कालयवनोऽपि अन्यं नरं ददर्श ॥ ९—११ ॥

तस्य क्रुद्धस्य दृष्टिपातेन सन्दीप्तो यः स्वदेहजोऽग्निस्तेनेति तथैव तद्वत्प्रार्थनासद्वत्तद्वत्तदाह तदा हरिवंशे—

“प्रसुप्तं बोधयेद्यो मां तं दहेयमहं सुराः ।।

चक्षुषा क्रोधदीप्तेन एवमाह पुनः पुनः” ॥ इति

अत्र निद्राप्रार्थनमिदं बुद्धगर्भकृष्णदर्शनं यावद्भविष्यति ताव-न्निद्रैव मम सुखाय न तु जागरः तद्दर्शनसमुत्कण्ठस्य मम बहुतरचतुर्गुणावच्छिन्नः कालो जागरेण यापयितुमशक्यः निद्रया तु तत्त्वानपि कालः क्षणप्राय एव भविष्यतीत्यभिप्रायेण क्रोधकर-णकदाहप्रार्थनं तु शक्रं भीषयितुमेवान्यथा स्ववैरिघातनार्थं

राजोवाच ।

को नाम स पुमान् ब्रह्मन् कस्य किं वीर्य एव च ॥
कस्माद्गुहां गतः शिश्ये किं तेजो यवनार्दनः ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

स इक्ष्वाकुकुले जातो मान्धातृतनयो महान् ॥
मुचुकुन्द इति ख्यातो ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ॥ १४ ॥
स याचितः सुरगणैरिन्द्राद्यैरात्मरक्षणे ।
असुरेभ्यः परित्रस्तैस्तद्रक्षां सोऽकरोच्चिरम् ॥ १५ ॥
लब्ध्वा गुहं ते स्वःपालं मुचुकुन्दमथाब्रुवन् ।
राजन् ! विरमतां कृच्छ्रान्नवान्नः परिपालनात् ॥ १६ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुनरपि तं शक्रो जागरयेदित्यभिप्रायेण, ततश्च तद्वरो विष्णु-
पुराणे यथा--

“प्रोक्तश्च देवैः संसृतं यस्त्वामुत्थापयिष्यति ।
देहजेनाग्निना सद्यः स तु भस्मीभविष्यति” ॥
इति ॥ १२ ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सोऽपि यवनेन्द्रोऽपि प्रविष्टः सन् अन्यं नरं दृष्टो अद्रा-
क्षीत् ॥ ९ ॥

तं पुरुषमच्युतं श्रीकृष्णं मत्वा ॥ १०—११ ॥

हे भारत ! स यवनेन्द्रः रुष्टस्य तस्य पुरुषस्य दृष्टि-
पातेन सन्दीप्तो यः स्वदेहजोभिस्तेन क्षणान्नससादभवत् तथा
हरिर्विशेष-

“प्रसृतं बोधयेद्यो मां तं दहेयमहं सुराः ।
अक्षुषा क्रोधदीप्तेन एवमृद्ध पुनः पुनः” ॥ इति
वैष्णवे च देवानां वाक्यम् ।
“सुषुप्तं नो वरेणाऽथ यस्त्वामुत्थापयिष्यति ।
देहजेनाग्निना सद्यः स तु भस्मीभविष्यति” ॥
इति ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार उस कालयवन ने भगवान् को फटकारे भी
तथापि भगवान् श्रीकृष्ण चन्द्र उस पर्वत की कन्दरा में
प्रवेश करते हुए । पीछे २ कालयवन भी उसी गुफा में घुस-
गया और वहाँ पर एक सोते हुए मनुष्य को देखता
हुआ ॥ ९ ॥

और उस मनुष्य को देख कर कालयवन विचार ने लगा
कि-देखो यह मेरे लिये इतनी दूर लाकर फिर इस जग

साधु की तरह सो रहा है, ऐसे उस मनुष्य को वह मूढ़ काल-
यवन श्रीकृष्ण मानकर एक लात मारता हुआ ॥ १० ॥

यहून काल से सोया हुआ वह मनुष्य भी उठकर
धीरे से नेत्र खोल कर सब दिशाओं की तरफ देखने लगा,
तो अपने घगल में उस कालयवन को बड़ा हुआ देखता
भया ॥ ११ ॥

हे राजन् ! इतने में जागने से क्रोध को प्राप्त होने वाले
उस पुरुष की दृष्टि के पड़ने से, अपने देह से उत्पन्न होने वाले
अग्नि से वह काल यवन क्षणमात्र में भस्म हो गया ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यवनमर्दयति दिनस्तीति तथा स कस्य वंद्यः किम्बीर्यः
कीदृक्प्रभाववान् किन्तेजः कस्य वीर्यं पुत्र इत्यर्थः । शिश्ये
अशयिष्ट ॥ १३ ॥

सत्यः सङ्गरो युद्धं प्रतिष्ठा वा यस्य सः ॥ १४—१५ ॥

गुहं कार्तिकेयम् स्वःपालं स्वर्गपालकं सेनान्यम् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

को नाम किं नामेत्यर्थः । यद्वा, नामप्रकाश्ये कः केन आस्ता-
दिना प्रसिद्धः किं जातिः किं नामचेत्यर्थः ॥ १३ ॥

महान् महाभागवतः ॥ १४ ॥

आत्मरक्षणे निमित्ते याचितः चिरं कतिचिन्नतुर्युगाणि ॥ १५ ॥

अथ कार्त्स्न्यं कृच्छ्रात् बुद्धैककपात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रबिम्बः ।

तत्र शयानस्य पुत्रस्य कुलनामवीर्यशयनकारकविबुधस्य
पृच्छति राजा-को नामेति । हे ब्रह्मन् ! स यवनार्दने यवनस्य

श्रीमद्भीमराजवाच्यार्कतभागतचम्पुका ।

हस्ता शयानः कोवा नाम किं तस्य नामधेयमित्यर्थः । कस्य सम्बन्धी कस्य कुले जातः किं कीदृशं वीर्यं यस्य सः कस्मात्कारणाद्गुहां प्राप्नुः श्येतेस्म किं कीदृशं तेजो यस्य स तथाभूतः ॥ १३ ॥

तवीचरमाह मुनिः—स इति नवभिः । ब्रह्मणे ब्रह्मकुलं साधुः ब्रह्मण्यः सत्यो धर्म्यः सङ्गरो युद्धं यस्य सः ॥ १४ ॥

स इति । सच मुचुकुन्दः असुरेभ्यो जीतेरिन्द्राद्यैर्वैरात्मनः रक्षणे निमित्ते सहायत्वेन याचितश्चिरं तेषां रक्षामकरोत् ॥ १५ ॥

तदा ते देवाः गुहं कार्तिकेयं स्वःपालं स्वर्गपालकं सेनान्यं लब्ध्वा इध मुचुकुन्दमनुवन् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतोर्यकृतपदरत्नावली ।

कस्य पुत्र इति शेषः । यवनमर्दितवान् हिंसितवान् ॥ १३-१४ ॥

तेषां सुराणां रक्षाम् ॥ १५ ॥

स्वःपालं स्वर्गरक्षकं परिपालनाज्जातात्कुच्छात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्ब्रह्मवाच्यार्कतसुबोधिनी ।

प्रकृते भगवता यवनो यथा कथञ्चिन्मारित इति विवक्षितत्वादिशेषं न कथयिष्यतीत्याशङ्क्य सावधानं च शृणोतीति व्यापयितुं राजा पृच्छति—को नामेति । प्रसिद्ध्याऽज्ञानं धारयति, अन्यमिति । पुल्लिङ्गात् पुंस्त्वं ज्ञातमेव अन्येषां चार्था ज्ञातव्याः

नामसम्बन्धरूपाणि निमित्तं शयने तथा ।

वाहकत्वं दृष्टिमात्रात् ब्रह्मविद्वद्भास्यते परम् ॥

कस्य सम्बन्धी किं वीर्यं यस्य अन्यथा एकाकी सिंहादि-सम्माहिते देशे कथं शयीत ? कस्माद्वा हेतोः उत्तमस्थानेषु गुहां गतः श्येते किं वा तस्य तेजो यस्येति किं तेजाः यतो बलवत्त्वो जातः अभिसूर्यादीनामपि नैवम्बिधं तेजः सम्भवति यवनपद्मेन तस्यापि महत्त्वमुक्तं विशेषतो वक्तव्ये वैवा कथेति ॥ १३ ॥

अतदर्थमेव भगवानागत इति तस्य विशेषमाह—स इक्ष्वाकु-कुल इति सप्तभिः । भगवत्त्वमप्रे तस्य भविष्यतीति भगवत्कथेवैवेति ज्ञापयितुं च अन्यथा भगवद्भक्तिरिक्तकथा न श्रोतव्येति श्रोतॄणां विरक्तिः स्यात् इक्ष्वाकोः कुले जातः मनोः पुत्राणां मध्ये मुख्य इक्ष्वाकुः मान्धाता चायोनिजः केवल-सुवनजलाजातः प्राकृतबीजजोऽपि स्वरूपतोऽपि महान् कुलोत्कर्षः पितृदत्तः स्वरूपोत्कर्षभोक्तः तस्य नामोत्कर्षमाह—मुचुकुन्द इति स्वात इति । तस्य वैदिकं सहजं धर्ममाह—ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः इति । ब्रह्मणानां हितश्चेत् सर्वोपि वैदिको ऽधमः सेत्सपति सत्यः सङ्गरो युद्धं यस्य एवं बहुगुण-युक्त इति ॥ १४ ॥

इन्द्राद्यैरात्मरक्षणे स याचितः अनेन भगवन्मुख्यतेव निरु-पितः स्वरूपतो कोकतः कार्यतश्च गुणानामुत्कर्षो निरूपितः संज्ञापात्रीणां महापुरुषमिव प्रार्थितवन्तो भविष्यन्तीत्याशङ्क-

क्याह—असुरेभ्यः परित्रस्तैरिति । ये हि देवानपि मारयन्ति तानपि मारयित्वा रक्षां कृतवान् इत्याह—तत्रक्षामिति । वैत्यानां पलायने पुनरागमनशङ्का भवतीति । चिरकालं रक्षामकरोत् यावदिन्द्रादयो अतिपुष्टाः क्षत्रियस्यायमेव धर्मः यद्वादेरप्यधिक उक्तः सा च रक्षापर्यवसानपरा जातेति ॥ १५ ॥

रक्षायां अवधित्वं निरूपयन्नाह—लब्ध्वा गुहमिति । कार्त्तिकेयः कश्चिदुत्पन्नः पश्चात्सारकादयो हता इति तस्य सेना-पतित्वे जाते पश्चाद्विरामं प्रार्थयामासुः अनेनास्य राजन्यायेन स्वार्थाभावः सूचितः । अथ स्वस्थाः सन्तः भिन्नप्रक्रमेण राजानमनुवन् पूर्वं भीताः इदानीं सन्तुष्टा इति भिन्नः क्रमः तेषां वाक्यान्त्याह—राजभिति । क्रियमाणमादौ व्यावर्तयन्ति । नोऽस्माकं परिपालनरूपात् कुच्छात् विरमतामिति यद्यपि स्वर्गे स्थितः तथाऽपि भोगाभावात् सर्वदा युद्धकरणाच्च क्लेश एव ॥ १६ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कस्य वंश्यः किं वीर्यः किं प्रभावः किं तेजः कस्य वीर्यं कस्य पुत्र इत्यर्थः ॥ १३-१४ ॥

गुहं कार्तिकेयम् ॥ १६-१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे ब्रह्मन् । स यवनमर्दयति हिनस्तीति तथा यवनहन्ता कस्य वंश्यः किं वीर्यः किं प्रभावः किं तेजः कस्य वीर्यं कस्या-पत्यामित्यर्थः ॥ १३ ॥

सत्यो धर्म्यः सङ्गरो युद्धं यस्य सः ॥ १४-१५ ॥

गुहं कार्तिकेयं स्वःपालं स्वर्गपालं सेनान्यं लब्ध्वा ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच ॥

राजा परीक्षित् बोले, कि-हे ब्रह्मन् ! ऐसा वह कौन पुरुष था, और कौन का कौन था, उसका ऐसा पराक्रम कैसे रहा ? और वह उस पर्वत की गुहामें किस कारण से सोता रहा, और उस का ऐसा कैसा तेज रहा, कि-जिस से कालयवन भस्म होगया ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-हे राजन् ! वह पुरुष इक्ष्वाकु महा-राज के कुलमें उत्पन्न और चक्रवर्त्ति श्रीमान्धाता महाराज का पुत्र था, और बड़ा महान् तथा मुचुकुन्द इस प्रकार लोक में विख्यात और बड़ा ब्रह्मण्य अर्थात् ब्रह्मणों को मानने वाला और सत्य प्रतिष्ठा वाला रहा ॥ १४ ॥

उस मुचुकुन्द राजा से अपनी रक्षा के लिये इन्द्रादिक देवताओं ने याचना की क्योंकि ? वे इन्द्रादिक देव लोग असुरों से बहुत ही डरते रहे तब मुचुकुन्द महाराज ने

नरलोके परित्यज्य राज्यं निहतकण्टकम् ।

अस्मान् पालयतो वीर ! कामास्ते सर्व उज्झिताः ॥ १७ ॥

सुता महिष्यो भवतो ज्ञातयोऽमात्यमन्त्रिणः ।

प्रजाश्च तुल्यकालीया नाधुना सन्ति कालिताः ॥ १८ ॥

कालो बलीयान् बलिनां भगवानीश्वरोऽव्ययः ।

प्रजाः कालयते क्रीडन् पशुपालो यथा पशून् ॥ १९ ॥

वरं वृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य नः ।

एक एवेश्वरस्तस्य भगवान् विष्णुरव्ययः ॥ २० ॥

भाषाटीका ।

असुरों से संग्राम में लड़कर उन को जीत कर देवताओं की बहुत दिवस तक रक्षा करी ॥ १५ ॥

तत्पश्चात् जब उन देवताओं को स्वामिकार्तिक सेनापति मिल गये तब उन्होंने ने मुचुकुन्द महाराज से कहा, कि-हे राजन् ! आपने हमारे पालन करने में बड़ा कष्ट पाया अब आप जाकर विश्राम लीजिये ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

उज्झितास्त्यक्ताः गता इत्यर्थः ॥ १७ ॥

किञ्च, सुता इति तुल्यकालीयास्त्वत्समानकालीनाः कालिता विचालिताः ॥ १८ ॥

मत्प्रजाः कोऽन्यः कालयेदिति चेदत आहुः— काल इति । कालयते इतस्तश्चालयति ॥ १९ ॥

तस्य कैवल्यस्य ॥ २०—२१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कामाः विषयाः राज्यं चेति पाठे राज्यं नीतिकथित् पाठः ॥ १७ ॥

अमात्याः पार्षदाः मन्त्रिणस्तद्विशेषाश्च तुल्यकालीना इति कथित् ॥ १८ ॥

भगवानिति श्रीनारायणशक्तित्वेन तदमेदात् अत एवेश्वरः नियन्ता नव्येतीत्यव्ययः अनाद्यनन्तप्रवाहः कालयते अन्वय नयति । ननु, किमर्थम् ? तत्राह—क्रीडन् तादृश्येव तस्य क्रीडेत्यर्थः । इति तस्य बलीयस्त्वातिशयो दर्शितः पशुपाल इति तेषु तस्य स्वाच्छन्द्ये दृष्टान्तः ॥ १९ ॥

भद्रं त इति सामान्यतत्तावन्मङ्गलं तव भूयात् विशेषतस्तु वरं वृणीष्वेत्यर्थः । कैवल्यं संसारनिवृत्तिपूर्वकं परमपदप्राप्तिं विष्णुरेणैव ईश्वरः प्रदानसमर्थः तत्र हेतुः भगवान् सर्वशक्तियुक्तः असङ्ख्येभ्यस्तदादिदानेभ्यः नत्वसदादिवदल्पशक्तिः तप आदिव्ययेन सद्यो वा ॥ २० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह—राजकिति, साङ्ख्यतुर्भिः । हे राजन् ! नोऽस्माकं परिपालनात्मकात् कृच्छ्राच्छूमाङ्गवान् विरमतां विरामं प्राप्नोतु हे वीर ! शत्रुरहितं राज्यं नरलोकं च त्यक्त्वा केवलमस्मान्पालयतस्ते कर्त्तरि शेषे षष्ठी त्वया सर्वे कामाः भोगाः उज्झितास्त्यक्ताः ॥ १७ ॥

किञ्च, तव सुतादयः त्वन्तुल्यकालीनाः प्रजाश्च कालिताः कालवशीकृताः अधुना न सन्ति किन्तुः कालवशाङ्गता मुता इति यावत् ॥ १८ ॥

कोऽसौ मत्तो बलीयान् कालो नामेति शङ्कायामाशङ्क्यस्तम्भपर्यन्तकृच्छ्राजगतः कालवश्यतां कालस्य बलीयस्त्वं च वक्तुं कालो नाम नेश्वरात्पृथग्भूतः किन्तु कालशरीरक ईश्वर एव कलयतीत्याहुः—काल इति । कालः कालशरीरकः अव्ययः कालकृतनाशादिष्विकाररहित ईश्वरः सर्वनियन्ता भगवान् स्वयं क्रीडन् प्रजाः कालयते वशीकरोति यथा पशुपालः पशून् वशीकरोति तद्वत् ॥ १९ ॥

वरमिति । अतस्त्वम् अद्य नोऽस्मान्प्रति धरमभिमतं वरय तर्हि मुक्तिं प्रयच्छतेत्यत्राहुः—ऋते कैवल्यमिति । कैवल्यं प्रकृतिसम्बन्धराहित्यं मुक्तिम् इतियावत् ततोऽन्यं वरं वरयेत्यर्थः कैवल्यस्यावर्णीयत्वे हेतुं प्राहुः—एक एवेति । तस्य कैवल्यस्येश्वरः अधिपतिर्वातेति यावत् भगवान् विष्णुरेक एव अतो न वरं कैवल्यं दातुं प्रभव इति भावः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उज्झितास्त्यक्ताः ॥ १७ ॥

तुल्यकालीनास्तत्समानकालजाताः कालिताः कालेन विनाशिताः ॥ १८ ॥

कालयते उभयपदी कालः कः ? इति तत्राह—भगवामिति । अव्ययः स्वरूपतोऽव्ययो गुणतोपि नाशरहितः ॥ १९—२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

काल इति भगवान् नारायणशक्तित्वेन तदमेदात् कैवल्यम् । संसारनिवृत्तिपूर्वकपरपदप्राप्तिः ॥ १८—२० ॥

श्रीमद्ब्रह्मभार्यकृतसुबोधिनी ।

न केवलं देहदेहाः अक्षत्परिपालने किन्तु सर्वस्वमपि तव मध्यमित्याहुः—नरलोकं परित्यज्येति ब्राह्म्याम् । भोगो भोगसाधनानि च गतानीति जन्मभूमिः सहजा च सर्वेषां सुखदा अतो नरलोकपरित्यागोऽपि दुःखहेतुर्भवति इतकण्टकं च राज्यमिति । शूरत्वात् अज्येष्ठत्वेऽपि एतदधीनमेव राज्यमित्यस्मिन्नेव भोगः प्रतिष्ठितः एवं सर्वथा निषिद्धं भोगं परित्यज्य अक्षानेव पालयतः ते सर्व एव कामा उज्जिताः त्वया सर्वेऽपि कामौत्स्यकाः । तत्र हेतुः—वीर्येति । वीररसप्रधानः नान्यं कामं सुखत्वेन मन्यत इति ॥ १७ ॥

एतत्कीर्तनं महानुपकारः त्वया ऽस्मासु कृत इति ज्ञापनार्थं देहिका अपि निवृत्ता इत्याह—सुनामहिष्य इति । दिवसस्य स्वर्गे वर्षात्मकत्वात् तस्य कालज्ञानं यथा ब्रह्मसभायां गतस्य रैवतस्य अतो ज्ञापयन्ति महिष्यः स्त्रियः ज्ञातयो ब्राह्मदयः अमात्याः सेवकप्रभवः मन्त्रिणश्च एते राज्यसम्पत्तिं उभये तुल्यकालीनाः प्रजा मित्राणि अधुना ते त (व) च न सन्ति यतः कालिताः कालेन भक्षिताः अनेन तत्र गन्तव्यमिति शङ्का निवर्तिता ॥ १८ ॥

तर्हि भवद्भिः कथं तेषां रक्षा न कृता देवा ह्यायुषः प्रभवो भवन्तीत्याशङ्क्याहुः—कालो बलीयानिति । बलिनां वाद्याक्षन्यगुणानां मध्ये ततोऽपि बलीयान् तत्र हेतुर्भगवानिति । ननु, धर्मे क्रियमाणे अङ्घ्रिकर्मा भगवान् कथमस्मदीयान् भक्षितवानित्याशङ्क्याह—ईश्वर इति । नहीश्वरे नियमोऽस्ति तर्हि भगवान् भक्तस्य कथमेवं कृतवानित्याशङ्क्याह—अव्यय इति । अक्षरात्मा सः न तु पुरुषोत्तमात्मा तेन न तस्य भक्तपक्षपातः पक्षपातेऽपि अव्ययमेव पदं दास्यतीति पुत्रादीन् दूरीकृतवान् तस्यायमेव स्वभाव इत्याह—क्रीडन्प्रति प्रजाः कालयत इति । स हि यतस्ततः विक्षिप्तान् स्वस्मिन् कालयति स्वगृहे रोधयति तस्मिन् दोषबुद्धिर्भविष्यति इति दृष्टान्तमाहुः पशुपालो यथा पशुमिति बहिःस्थिताः पशवो यथा व्याघ्रादिभिः हन्यन्त इति तथा कालोऽपि बहुकालं बहिःस्थिताः उत्पथा भविष्यन्तीति बहिर्न स्थापयति अतः अशक्यप्रतीकारात्ते गताः ॥ १९ ॥

तस्य मनःसन्तोषार्थं वरम्बरयेत्याहुः—वरमिति । ननु, कालश्चेन्मामपि गृहीष्यतीति तदा किं वरेणेत्याशङ्क्या भार्यितमपि कालप्राप्तं तु तुभ्यं दास्याम इति सूचयन्त आहुः, भद्रन्त इति । ते भद्रमेव न कालप्राप्तो ऽनिच्छत इत्यर्थः । तर्हि कालज्यामन्तरं मोक्षो दीयतामित्याशङ्क्याहुः—श्रुते कैवल्यमिति । वयं हि स्थातस्वामिनो देवास्तत्त्वाज्ञाः अतोऽस्मकं नात्मन्यधिकारः कैवल्यं चात्मनः देहादेस्तु कैवल्यमपुरुषार्थत्वाद्भार्य्यं यद्यप्याधिदैहिकाश्चेत् सर्वे निवृत्ता भवेयुः तदा केवलता भवेयुः सिद्धयतीति कैवल्यमपि दैवाधीनमेव प्राणिनां दुःखनिवृत्तिरभिप्रेता न परमानन्दप्राप्तिः “आत्मलाभात् न परं विद्यते” इत्यादिभूतिभिश्च सिद्धत्वाच्चात्मनः प्राप्ताप्राप्तविषयेकेन स्मृतिन्यायेन कैवल्यमपि दैवाधीनं भवति तथापि भगवदाज्ञया प्रवृत्तिस्वभावा एवेते प्रवृत्ताश्च यथाभिलषितं दातुं समर्थाः न तु स्वतो निवृत्तौ तथा सतीश्वरस्यापराधो भवेत् भगवदानन्दो वा

[१७]

रूपकैवल्यम् आनन्दाभिव्यक्तिर्वा अतः कैवल्यव्यतिरिक्तं प्रार्थनीयम् आत्मपदाच्चात्महितातिरिक्तं च प्रार्थनीयमिति सूचितम् तर्हि कैवल्यसिद्धिः कथमित्याशङ्क्य तत्प्रभुं निर्दिशन्ति—एक एवेति । तस्यात्मकैवल्यस्य एक एव प्रभुः सर्वे सर्वेभ्यो दत्त्वा आत्मार्यं तत्स्थापितवामिति यतो भगवान् स्वतः सिद्धाभ्यैश्वर्यादीनि ननु, तमसः परस्तात् पुरुषोत्तमो विद्यमानः अनधिकारित्वात् कथमात्मार्यं तत् स्थापितवान् ? तथा सति कस्याऽपि मोक्षो न स्यादित्याशङ्क्याह—विष्णुरिति । स एवात्र मोक्षं दातुं विष्णुरिति प्रसिद्धः ततो विष्णोर्भगवत्समाधिकाररूपत्वं चेति द्वयमुक्तं तेन कालातिक्रमोऽपि भवतीति सूचयितुमाहुः—अव्ययमिति । स व्ययरहितः अनेन तस्य निरपेक्षतापि सूचिता अनेन पालनाधिकारेऽपि निवृत्तिमपि कारयिष्यतीति बोधितं तेन देवानां कैवल्यादाने तस्य च कैवल्यदाने हेतुरप्युक्तः ॥ २०-२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कालिताञ्जलिताः ॥ १८ ॥

केन कालिता इत्यत आहुः—काल इति ॥ १९ ॥

तस्य कैवल्यस्य दातेत्यर्थः ॥ २० ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उज्जिताः त्यक्ताः गता इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तव सुतादयः तुल्यकालीनाः तत्समानकालीनाः न सन्ति यतः कालिताः किञ्चालिताः कालेन नष्टा इत्यर्थः ॥ १८ ॥

कालः प्रजाकालयते इतस्तत्तञ्जालयति । ननु, जडस्यैतत्कथं सङ्गच्छते ? इत्यत आह—भगवानिति । शक्तिशक्तिमतोरभेदनिर्देशः कालशक्त्या भगवानेव सर्वाः प्रजाः इतस्तञ्जालयतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तस्य कैवल्यस्य दाता भगवान् विष्णुरेव हरिर्विशोऽपि “मुक्तिः प्रदाता सर्वेषां विष्णुरेव न संशयः” इति ॥ २०-२१ ॥

भाषा टीका ।

देखो हे वीर ! आपने मनुष्य लोक में अपना निष्कण्टक राज्य छोड़कर हमारा पालन करते-अपने सब संपत्ति और मनोरथों को त्याग दिये ॥ १७ ॥

देखो राजन् ! आपके पुत्र, रानी, और ज्ञाति के लोग तथा अमात्य मन्त्रि लोग और आपके समय की आप की प्रजा वे सब ही अब इस समय कोई भी नहीं रहे, वे सब काल के वेग में चले गये ॥ १८ ॥

भगवान् की विभूति रूप यह काल बड़े बलवानों के बीचमें भी बलवान् हैं, और वस्तुओं के परिवर्तन कुरने में बड़ा समर्थ और अव्यय अर्थात् अनाश्य है, यह क्रीड़ा करता हुआ प्रजाओं का परिवर्तन किया करता है जैसे कि पशुपाल पशुओं को इधर उधर चलाता रहता है ॥ १९ ॥

- एवमुक्तः स वै देवानभिवन्द्य महायशाः ।
 ❀ (अयाचत गुहाविष्टो निद्रान्तु बहुकालिकीम् ।
 तथेत्युक्तस्तु तैर्वैर्मुचुकुन्दो महामनाः ॥० ॥
 (१) (निद्रामेव ततो वव्रे स राजा श्रमकर्षितः ॥ २१ ॥
 यः कश्चिन्मम निद्राया भङ्गं कुर्यात्सुरोत्तमाः ! ।
 स हि भस्मीभवेद्वाशु तथोक्तश्च सुरैस्तदा) ।
 अशयिष्ठ गुहाविष्टो निद्रया देवदत्तया ॥ २२ ॥
 (२) स्वापं यातं यस्तु मध्ये बोधयेत्त्वामचेतनः ।
 स त्वया दृष्टमात्रस्तु भस्मीभवतु तत्क्षणात् ॥ २३ ॥
 यवने भस्मसानीते भगवान्सात्वतर्षभः ।
 आत्मानं दर्शयामास मुचुकुन्दाय धीमते ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

ऐसा कह कर देवता मुचुकुन्द महाराज से बोले, कि-
 हे राजन् ! अब तुम वर मागलो तुमारा कल्याण हो, परंतु
 एक मोक्ष को छोड़ कर क्योंकि ? उस मोक्ष देने को
 समर्थ तो एक अव्यय भीविष्णु भगवान् ही हैं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

गुहायां प्रविष्टः शेते स्म ॥ २२—२७ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

महायशा इत्यस्यायं भावः श्रीविष्णुरेवैकः कैवल्यदाता
 केतहोतैरन्यैर्वा किं प्रत्युतान्यदर्शनमप्ययोग्यम् अतस्तद्दर्शनं याव-
 द्वाप्तिप्रयतनमधीमथुरान्तिके विविक्ते स्वप्नुमेवाहामीति निद्राया एव
 वरणात् सर्वतो महायशोऽङ्गं विततानेति एवं देवैरपि तदनु-
 मोदनाद्वरत्वेन दत्तया तच्छयनगुहा तु भीमथुरामण्डलस्य दक्षिण-
 सीमायां धवलपुरगिरिमध्ये लोकप्रसिद्धा या तु मथुरा-
 परिक्रमप्रसङ्गे श्रीवराहदेवेन पुर्यान्तरेवोक्ता सा तदनुकारि-
 देवालय एव हेयः श्रीयशोदालयवत् गिरिगङ्गर इति वृत्त्य-
 माणात् ॥ २१—२३ ॥

धीमते तद्भक्त्येकनिष्ठत्वात्प्रशस्तबुद्धये ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतमहावतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । देवैस्तर्हि बहुकालमनिद्रस्य मम शयनार्थं

निर्जनं प्रदेशं प्रदर्शयतेत्युक्तैरित्यर्थसामर्थ्याद्वा शेषो बाह्यः
 एवं स्वपन्तं यस्त्विति वक्ष्यमाणोक्तप्रकारेणोक्तो महायशाः स
 मुचुकुन्दो देवैः प्रदर्शितायां तस्यां गुहायां प्रविष्टः देवैर्वक्ष्य-
 विप्रानुपहतीकृतया निद्रया अध्ययनेन वसतीतिवक्ष्येत्तथै-
 तृतीया अशयिष्ठ शायितवाभिमितभूतया वा ॥ २१ ॥ २२ ॥

एवं शब्दविधिक्षितं प्रकारमाह-स्वपन्तमिति । अचेतनो
 ऽज्ञानन्यः कश्चित्स्वपन्तं शयानं त्वां प्रतिबोधयति जाग्रदवस्थां
 प्रापयिष्यति सपुमांस्त्वया कर्त्ता दृष्टिमात्रेण करणेन त्वद्दृष्टि-
 प्रसरणमात्रेणेति पदद्वयफलितोऽर्थः तत्क्षणादेव भस्मीभव-
 त्विति ॥ २३ ॥

प्रश्नस्योत्तरमुक्त्वा प्रकृतां कथामाह-यवन इत्यादिना,
 भस्मसानीते भस्मतां प्रापिते सति सात्वतर्षभो भगवान्
 श्रीकृष्णः धीमते मुचुकुन्दायात्मानं दर्शयामास ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मनस्तु बहुकालिकीं बहुकालभोग्याम् ॥ ० ॥

श्रीमद्भलभाषार्थकृतसुबोधिनी ।

अनुक्रमपत्रापेक्षितमर्थानुक्तं ज्ञातव्यं तत्र स विष्णुः कथं
 प्राप्तव्य इत्याशङ्कायां सोऽवतरिष्यति मोक्षमेव दातुं तदा तस्य
 अनुवृत्तौ तदाहाकरणे वा मुक्तिर्निविष्यतीति प्रतिबोधने कदा
 अवतरिष्यतीति पुनर्जिज्ञासायामहर्षिप्रतिज्ञे युगे अवतरिष्यतीति
 अभिज्ञाय तावत्पर्यन्तं तूर्णौ स्थितौ कामादयः क्षुत्पिपासा-
 दयश्च बाधका अभिष्यन्तीति समाधाबध्येतदुक्तमिति सुबुद्धि-

* इत्यधिकं पठ्यते विज० ये ॥

(१) कश्चित्पुस्तके सादेपद्यमधिकं पठ्यते ।

(२) स्वपन्तं त्वां यस्तु मध्ये बोधयेत्त्वामचेतनः । प्रतिबोधयति त्वां वै बोधयेत्त्वामचेतनः ॥

इति च पाठभेदः वीर० ।

तमालोक्य घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ।
 श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभेन विराजितम् ॥ २५ ॥
 चतुर्भुजं रोचमानं वैजयन्त्या च मालया ।
 चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ २६ ॥
 प्रेक्षणीयं (१) नृलोकस्य सानुरागस्मितेक्षणम् ।
 अपीक्ष्यवयसं मत्तमृगेन्द्रोदारविक्रमम् ॥ २७ ॥
 पर्यपृच्छन्महाबुद्धिस्तेजसा तस्य धर्षितः ।
 शङ्कितः शनकै राजा दुर्द्धर्ममिव तेजसा ॥ २८ ॥

श्रीमद्भगवत्पाठ्यकृतसुबोधिनी ।

समाध्योः तुल्यभानन्दानुभव इति फलदाता विष्णुरेवेति
 योगादीनाम् अप्रयोजकत्वात् प्रपञ्चाधिक्येन क्लेशसम्भावाच्च सुषुप्ति-
 मेव प्रार्थयामास ततो देवाः स्वकीयां निद्रां ददुः तेह्य-
 क्षमाः ॥ २२ ॥

अर्थात् सुषुप्तिरेव भवतीति वरत्वेन निद्रां प्राप्य विघ्नकर्त्ता
 दर्शनमात्रेणैव भस्मासाद्बिभ्यतीत्यपि वरं प्राप्य अष्टा-
 विंशतियुगपर्यन्तं निद्रां कृतवानित्याह—अशयिष्टेति । गुहायां
 शीतवाताद्युपद्रवाभावात् तत्राविष्टः अशयिष्ट निद्रां कृत-
 वात् ॥ २३ ॥

एवं प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह—यवन इति । देवानामभि-
 बन्धनं तत्प्रत्याशया स्थितत्वं भगवन्माहात्म्यभरणेन भञ्जा-
 येति गुणत्रयं तस्य दृष्ट्वा भक्तहितमपि प्रसङ्गात् कृतं ज्ञात्वा
 यवने भस्मसाक्षीते भगवान् सर्वज्ञः सर्वसमर्थश्च सात्वताना-
 मृषभः स्वामी तादृशाय चेद् कृपां कुर्यात् तदा भक्तानां
 दुःखमपि भवेदिति भक्तहितकारित्वं स्वतन्त्रत्वं चावलम्बित-
 वानित्याशयेनाह—सात्वतर्षभ इति, तत्र प्रथमं हितचर्या-
 माह—आत्मानं दर्शयामासेति । ननु, प्राकृताय सर्वसाधनं परि-
 त्यज्य निद्राणाय कथमात्मानं दर्शितवानित्याशङ्क्याह—मुचुकु-
 न्दायेति । सर्वत्र उकारः दोषाभावसूचकः मकारः पुरुषः
 आनन्दः सुखं वा परमानन्दः क्षुद्रायेन तन्निष्ठं चैतन्यं कु-
 शल्यायेन निर्दुष्टः सर्वशः सच्चिदानन्दरूपं पूर्वं ज्ञानादिद्वारा लोकेभ्यो
 वक्ष्यमानिति तादृशाय स्वरूपं प्रदर्शनीयमेव ज्ञापनं नापे-
 क्ष्यत इति विरुद्धं वा नमस्यन्त इति अत आह—धीमत इति
 बुद्धिमान् पूर्वोपदेशमपि स्मरतीत्यपि सूचितम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्भगवत्पाठ्यकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

अथ भवति पद्यं न सर्वसम्मतम् ॥ २३ ॥ २७ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अशयिष्ट इति स्म ॥ २२-२७ ॥

भाषा टीका ।

जब देवताओं ने मुचुकुन्द महाराज से इस प्रकार कथन
 किया तब घड़े यशस्वी मुचुकुन्द महाराज देवताओं को
 दण्डवत् कर देवताओं से केवल निद्रा का ही वरदान
 मांगते हुये, क्योंकि ? वे बहुत दिनों से भ्रम से थके हुये
 रहे ॥ २१ ॥

तब राजा ने देवताओं से यह वर मांगा, कि—“ हे
 सुरोत्तम हो ! जो कोई हमारी निद्रा का भङ्गकरे वह
 तत्काल भस्म हो जाय ” तब देवताओं ने यह वरदान
 तथास्तु कह कर दिया इस प्रकार देवताओं की वी हुई निद्रा-
 से मुचुकुन्द महाराज गुहा में प्रवेश कर सोते हुए ॥ २२ ॥

निद्रा आने पीछे सोये हुए तुमको जो कोई अचेतन सहश
 जड (मूढ) पुरुष जगावेगा वह तुम्हारे देखने मात्र से उसी
 क्षण भस्म हो जायगा ॥ २३ ॥

जब कि—इस रीति से कालयवन भस्महो चुका तब भक्तों
 के अथवा यादवों के स्वामी भगवान् श्रीकृष्ण महाबुद्धि-
 शाली मुचुकुन्द महाराज को अपने दर्शन देते हुए ॥ २४ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

धर्षितोऽभिभूतः दुर्द्धर्ममप्रधृष्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्सौम्यविशेषाकृष्टचित्तः पुनर्मुचुकुन्दभाग्यप्रशंसागर्भं वर्ण-
 यति-तमिति चतुष्केण । भ्राजता भ्राजमाणेन तद्गोलम्बकान्ति-
 विशेषेण कौस्तुभेन विराजितं विशद्यों भूषणान्तरापेक्षया पूर्वोक्ता
 पद्ममालैवापादलम्बित्वेन घनमालेति पूर्वं निर्दिष्टा सम्प्रत्यस्मिन्
 गगोपदेशानुसारेण वैजयन्ती तथा स्फुरदिति ज्ञेयम् • इयन्तु
 पञ्चवर्णपुष्पा इति सर्वतम्रपणानां भगवद्भवनन्तरूपत्वं व्यञ्जितम्

(१) नृलोकस्य इति विज० श्रीर० सुबो०

श्रीमजीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

अपीक्य सुन्दरतरं वयो नवयौवनरूपं यस्य तम् ॥ २५—२७ ॥
राजा तस्य तेजसा धर्षितः सन् शनकैः पर्यपृच्छत् यतो
महाबुद्धिरिति श्रीभगवद्भवेण नायमन्यो मां भ्रमयति मन्त्रि-
धर्षकर्मप्रभाववत्त्वाभावादभ्यस्येति विचारसमर्थप्रश्न इत्यर्थः ।
अत एव शङ्कितः क्रमशः क्षण्डनाय प्रथमं नानावितर्कं कृत-
वानित्यर्थः । शनकैरित्यत्र हेतुः, तेजसा हेतुना दुर्बलं प्रवृ-
त्तिमपि कर्तुं दुःशकम् तमिति शेषः । इवेति वाक्या-
लङ्कारे तथापि परि सर्वतोभावेनेति महाबुद्धित्वादेवेति भावः ।
महत्त्वज्ञानं श्रीप्रह्लादस्येव भक्तिबलं हेयम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रबन्धिका ।

तमिति । तस्य भगवतस्तेजसा धर्षितः अभिभूतः अत एव
शङ्कितः कस्येदं तेज इत्यादि शङ्कमानः तेजसा दुर्बलम्
अधुन्यामिव स्थितं तं भगवन्तं शनकैरवलोक्य महती विपुला
बुद्धिरस्य स राजा मुमुक्षुः पर्यपृच्छदिति सम्बन्धः । तं
कथम्भूतम् ? धनमिव इयामं पीतकौशेयं वाससी यस्य श्रीवत्सो
वहासि यस्य तं भ्राजता कौस्तुभेन विराजितम् ॥ २५ ॥

वैजयन्त्या धनमालया शोभमानं च विराजितमित्युक्तसमुच्च-
यार्थशब्दः अनुकामरणान्तरसमुच्चयार्थो वा चारु सुन्दरं प्रसन्नं
च वदनं यस्य तम् ॥ २६ ॥

त्रिलोकस्य प्रेक्षणीयं दर्शनीयं सुन्दरतमम् इति यावत् । अपीक्यं
सुन्दरम् वयो यस्य तं प्रादुर्भूतवयसमिति भावः । मत्तस्य
सिंहस्येवोदारो विक्रमः पराक्रमः पादविक्षेपो यस्य तम् ॥ २७—२८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

त्रिलोकस्य मध्ये दर्शनीयगुणम् ॥ २७ ॥
अतितेजसा अधिकतेजसा ॥ २८ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

शक्तिः क्रमशः क्षण्डनीय प्रथमं नानावितर्कं कृतवानि-
त्यर्थः ॥ २८ ॥ ३९ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुषोधिनी ।

ततो यज्जातं नदाह—तमालोक्येति अनुभिः । तमालोक्य
पर्यपृच्छदिति अनुर्थेन सम्बन्धः तस्य कालातिक्रमेण मोक्ष-
सिद्ध्यर्थं भगवन्तं वर्णयति—त्रयोदशधा ताम्रिः विशेषैः
धनश्याममित्यादिभिः केवलं रसात्मकत्वे दुःखसहितं सुखं न
पुरुषार्थवायेति धनदयामता निरूपितं मेघवत् इमामः स हि
नापहापको भवति क्रियाफलदाता आप्यायकश्च एवं गुणप्रव-
सहितो रसः भगवान् फलरूपो निर्दिष्टः संसारं निवर्तयन्
कर्म च सफलं कुर्वन् परमानन्ददाता पीतकौशेयवाससमिति
व्याख्यातम् एवं प्रमेयप्रमाणरूपं निरूप्य तैव मोक्षधर्मो सूच-

यित्वा अर्थकामावाह—श्रीवत्सपुत्रं वसो वस्य भ्राजताकौस्तु-
भेन विराजितम् ॥ २५ ॥

एवं अनुविचयपुरुषार्थरूपं निरूप्य तदावृत्तमप्याह—अनु-
भुजमिति । सेवमानेभ्यः तान् प्रयच्छतीति प्रथमतः प्रवृत्ति-
सिद्ध्यर्थं कीर्तययोगमाह—वैजयन्त्या मालया रोचमन्मिति
कीर्त्या वक्ष्यत्यादकः वैजयन्तीपदेन कीर्तः सानुभाववत्पुत्रम्
एवं सोपपन्निकं सर्वपुरुषार्थदातृत्वं निरूप्य भक्तिदातृत्वमाह—
चारु प्रसन्नवदनं यस्य अत्रापि चारुत्वं मनोहरत्वं प्रसादः
फलसाधकः साधनफलसहिता भक्तिरत्र निरूपिता मृदु-
मकरकुण्डलमिति । पूर्ववत्तच्च प्रवृत्तिनिवृत्तिशास्त्रे अङ्गभूते
निरूपिते ॥ २६ ॥

एवं शास्त्रीबोत्कर्षमुक्त्वा लोकोत्कर्षमाह—प्रेक्षणीयं त्रिलो-
कस्येति । लोको हि दृष्टमेव मन्यते लौकिकः त्रिलोकस्यापि
स एव प्रेक्षणीय इति नाम्नः केनचित्स्वीकर्तव्यः तेषां दृष्ट्वा
प्रवृत्तौ फलसिद्धिमाह—सानुरागस्थितेक्षणमिति । अनुरागपूर्वकं
स्मितपूर्वकमीक्षणं यस्येति अनुरागेति सफलं काम्यं कर्म स्मित-
मित्यल्पमोहा भक्तिः ईक्षणे ज्ञाने तेन त्रितयमपि भगवान् प्रवृ-
च्छतीति सूचितम् पुरुषाणामेव साधनफलान्मुक्त्वा स्त्रीणामाह—
अपीक्यवयसमिति । प्रियः स्त्रीणाम् अपीक्य इति परममिति-
विषयं वयो यस्य एतेन तासां प्रवृत्तिरुक्ता फलतामाह—सप्त-
मृगेन्द्रोदारविक्रममिति । मत्तो यो मृगेन्द्रः सिंहः न हि सिंह-
क्रान्तं सिंहपृष्ठं कश्चित् प्रवेष्टुमर्हति न केवलं सम्बन्धमात्रेण
पाति किन्तु उदारः यथेष्टमनःपूर्तिपर्यन्तं विक्रमः पराक्रमः
तासामभीष्टो यस्य उदारत्वात् मोक्षपर्यवसायित्वमपि सूचि-
तम् ॥ २७ ॥

एवं वैदिकलौकिकैः सर्वैरेव विशेषेण शृण्वः भगवानेक
एव फलसाधनरूप इति तादृशं दृष्ट्वा प्रवृत्त्यर्थं सम्भावेन परि-
चयं कृत्वा पञ्चान्नजनीय इति प्रथमतः पृच्छति—पर्यपृच्छ-
दिति । नन्वेवं भावः कथं वर्णयते भगवत्त्वे लौकिकान्वायेन कथं
न दृष्टवानित्याशङ्क्याह—महाबुद्धिरिति । महती तस्य बुद्धिरिति
अनुरः एतदर्थमेव सुषुप्तिं साधयित्वा स्मिताः किञ्च तेजसा
तस्य धर्षितः भगवत्तेजसा पराहतः स स्वात्मानं जानातीन्द्रा-
दिभ्योऽप्यधिकतेजसिन् स चेत् तस्य तेजसा तिरस्कृतः तदा
कथं न जानीयादयं पुरुषोत्तम इति तस्मात्परिचर्यार्थं प्रश्नः
ननु प्रश्नोपि । धार्ष्ट्यंकरः कथं पुरुषोत्तमे सम्भवतीति श्ला-
घ्याह—शङ्कितः शनकैरिति । प्रश्नेपि शङ्कान् प्राप्तवानेव तथापि
समागतो भगवानिति अल्पं धार्ष्ट्यमवलम्ब्य शनैरपृच्छत्
किञ्च राजनीतिमपि जानाति महान् राजसगुणोपि तस्य धार्ष्ट्यं
सहाय इति केचित् तेजसा दुर्बलमिषेति भगवन्तं दृष्ट्वा राज-
त्वेपि तथेजसा स दुर्बल इति शनैरेवोक्तवान् विद्यापनापूर्वकम्
आयुधानि लेखकाः सामग्री च न दृष्टेति स्वयमेव राजेति इवे-
त्युक्तम् अन्यथा पादयोरेव पतेत् भगवान् वा तथा सम्बद्धविषय-
मात्मानं प्रकाशितवामितीवशब्दः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसापार्थदर्शिनी ।

शङ्कितः किमयमीश्वर एव वेलागततादाहः दुर्बलमप्युच्यते
इवेति वाक्यालङ्कारे ॥ २८ ॥

मुचुकुन्द उवाच ।

को भवानिह सम्प्राप्तो विपिने गिरिगह्वरे ।
पद्मयां पद्मपलाशाभ्यां विचरस्युरुकण्टके ॥ २९ ॥
किंस्विस्तेजस्विनां तेजो भगवान् वा विभावसुः ।
सूर्यः सोमो महेन्द्रो वा लोकपालोऽपरोऽपि वा ॥ ३० ॥
मन्ये त्वां देवदेवानां त्रयाणां पुरुषर्षभम् ।
यद्वाधसे गुहाध्वान्तं प्रदीपः प्रभया यथा ॥ ३१ ॥
शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकं नरपुङ्गव ! ।
स्वजन्म कर्म गोत्रं वा कथ्यतां यदि रोचते ॥ ३२ ॥

श्रीकृष्णकदेवकृतसिन्धुतप्रदीपः ।

धर्षितः अभिभूतः शक्तिः किमर्थं भगवानिति जातशङ्कः
दुर्धर्षमधुष्यं श्रीकृष्णं पर्य्यपृच्छत् इवेति वाक्यालङ्कारे
॥ २८-२९ ॥

भाषाटीका ।

मुचुकुन्द महाराज ने उन श्रीकृष्णचन्द्र को कैसा
देखा, कि पीताम्बर को धारण किये हैं, वस्त्रःखल में
श्रीवत्स का चिन्ह, और शोभमान कौस्तुभ मणि को
कण्ठमें धारण किये, चार जिनकी भुजा, वैजयन्ती माला
से दीप्यमान, सुन्दर प्रसन्न जिन का मुखारविन्द, दोनों
कर्णों में मकराकृत कुण्डल शोभा दे रहे हैं, सम्पूर्ण
मनुष्य लोक के दर्शन करिवे के योग्य, और अनुराग
तथा मन्द मुसकौन सहित कटाक्षों की भरी भई
जिनकी चितवन है, नूतन है अवस्था जिनकी, मत्त भृगोन्द्र
के सदृश उदार है पराक्रम जिनका, तेज से दुर्धर्ष
अथात् जिनके तेज से मनुष्य भय भीत हो जावें, ऐसे
श्रीकृष्णचन्द्र को, उनके अपार तेज से धर्षित होकर
शङ्क को प्राप्त होकर महाबुद्धिशाली मुचुकुन्द महा-
राज बड़े विनीत होकर पूछते भये ॥ २९-३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विपिनेऽरण्ये तत्रापि गिरेर्गह्वरे दुष्प्रवेशस्थाने तत्राप्युरु-
कण्टके पद्मपलाशाश्लेषाभ्यां पद्मयां विचरसीति ॥ २९ ॥

तेजो मूर्तिः प्रभावो दीप्तिर्वा ॥ ३० ॥

सर्वत्रापारितोषादाह—मन्ये इति । पुरुषर्षभं श्रीविष्णुम् गुहा-
ध्वान्तमन्तस्तमः ॥ ३१ ॥

यद्यस्मिन्निति । वदस्वामिप्रायेण बहुवचनं तेष्वहं मुचुकुन्द इति
पुष्पपद्मो माग्धातुः पितरऽतो माग्धाता यौवनाभः ॥ ३२-३८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रभमेवाह—कोमवान् इत्यादिद्वाभ्याम् । तैर्गोस्वाम्यातं च तत्रो-
रुकण्टक इत्यनन्तरं सम्प्राप्त इति तत्रापि पद्मेत्यादियोज्यं पद्मया-
मित्यादिना स्नेहो व्यञ्जितः प्रभावश्च तर्कितः ॥ २९ ॥

स्वित् वितर्के किं तेजस्विनामखिलानां पुष्पीभूतं तेजः
अपि तु नेत्यर्थः । तदपेक्षया तावतोऽप्यल्पप्रमाणत्वादिति भावः
एवमुत्तरत्रापि अत्र टीकायां तेजोमूर्तिरिति तेजोरूपा मूर्ति-
रित्यर्थः । प्रभावो दीप्तिर्वेति तच्च तेजः प्रभाव उच्यते दीप्ति-
र्वेत्यर्थः । तेजःशब्दो हि न मूर्तिवाची “तेजो बले च दीप्तौ च
तेजो धाम्नि पराक्रमे । प्रभावेतसोश्च” इत्येतावन्त एवार्था विश्व-
प्रकाशादौ दर्शिताः मूर्तिरित्यत्र मूर्त्ति इति निष्ठास्तो वा पाठः
तस्य प्रभावशोभाभ्यां प्रत्येकमन्वय इति महाभूततेजोशक्यं
तस्तेजोऽपि कियदित्याह—भगवान् भगवद्विभूतिरूपो महाभूततेजो-
ऽधिष्ठातृदेवो विभावसुरपि नेत्यर्थः । त्रयीतनुत्वेन ततोऽपि
महिष्ठमन्यसद्वितर्क्य तमप्यल्पप्रमाणत्वेन खण्डयति—सूर्य इति ।
तेषामतापहारकत्वमनाह्लादकत्वं आशङ्क्य खण्डं वितर्क्य तमपि
यथा खण्डयति—सोम इति । प्रभावार्थमालम्ब्य महेन्द्रमपि तथा
खण्डयति महेन्द्रस्तत्तत्सर्वदेवानामधिपोऽपि ततोऽन्यत्रात्यन्त-
मनास्त्वयाह—लोकेति । वाशब्दः कृटाक्षे ॥ ३० ॥

तेभ्य ऊर्ध्वमपि विविच्यह—मन्ये इति । त्रयाणां मध्ये
पुरुषर्षभं विष्णुत्वमारभ्य महाभगवत्पार्यन्तवैभवत्वात् सर्व-
पुरुषभेष्टो यस्तं गुह्योः बाह्याभ्यन्तरयोः गिरिकन्दरद्वययो-
र्ध्वान्तं यथा स्वमन्धकारं दुःखं च प्रभया तेजसा प्रदीप इवेति
शब्दत्वं सर्वानुभूतत्वेन दृष्टान्तितं न तु योग्यत्वेन ॥ ३१ ॥

नरपुङ्गवेति भूमिस्पर्शादिमनुष्यलीलाभिप्रायेण अत एवा-
न्यलीकं निजमिषं त्वज्जन्मादिशुश्रूषतामस्माकं सकाशे कथ्यतां
भवतेति शेषः । तद्वनुक्तिः कर्मणिप्रयोगश्च गौरवेण
“व्यलीकमप्रियाकार्प्यैलक्ष्येष्वपि” इति विश्वः गोत्रं नाम
यद्वा अव्यलीकं निष्कण्ठं कथ्यतामित्यन्वयः वा क्षनुचये ।
यद्वा, विकल्पे गुह्यत्वेनैकतरमपि कथ्यतामित्यर्थः यदि
रोचत इति विनयोक्तिः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

नं प्रश्नमेवाह—क इत्यादिना वयमित्यतः प्राक्नेह ।
इह सम्प्राप्तो भवान् कः ? किं देवः ? उत मानुषः ? इहेति वि-
क्षितमाह—विपिने अरण्ये तत्रापि गिरिगह्वरे दुष्प्रवेशस्थाने
तत्राप्युक्तानि कण्टकानि यस्मिंस्तस्मिन् पद्मपलाशसदृशाभ्यां
पद्भ्यां विचरसि ॥ २९ ॥

किंस्त्विति । किं वा त्वं तेजस्विनां येतेजस्तदेव मूर्त्तिभूतः
किं वा भगवान् विभावसुरग्निः ? अथवा सूर्यः ? यद्वा, सोमेन्द्रयो-
रन्यतमः ? उत वरुणादन्यतमो लोकपालः ॥ ३० ॥

सर्वत्रापरितोषादाह—अन्य इति । देवानाम् इन्द्रादीनामपि देवा
ये ब्रह्मविष्णुरुद्रास्तेषां त्रयाणां मध्ये यः पुरुषोत्तमो भव-
त्वास्तं त्वामहं मन्ये, कुतः ? यद्यस्माद्गुहाध्वान्तं इत्यगुहास्थमपि
ध्वान्तमहान् च बाधसे विधुनोषि यथा दीपः स्वप्रभया अन्धन्तमः
तद्वत् ॥ ३१ ॥

शुभ्रतामिति । यद्यपि चतुर्भुजत्वादिलिङ्गैः परमात्मासाधारणैः
पुरुषैर्धर्मं मन्ये इति पुरुषोत्तमत्वं निश्चित्य नरपुङ्गवेति सम्बोधना-
नुपपत्तिः तथापि पुनस्तथैव द्विभुजत्वाद्विशिष्टरूपेणावस्थितं
तमवलोक्य तथा सम्बोधितं नरशब्दस्य पुरुषमात्रपरत्वं वा स्वस्य
जन्म कर्म गोत्रं वाशब्दार्थकः श्रोतुमिच्छतामस्माकमव्यलीकं
निष्कपटं यथा तथा कथ्यतां यदि रोचते न वयं विधातुं
प्रभव इति भावः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गिरिगह्वरे प्रवेष्टुमशक्ये ॥ २९ ॥

तेजस्विनां ज्योतिष्मतां पुञ्जीभूतमेकं तेजः किंस्वित् सामा-
न्योक्तं विशिनष्टि—भगवानिति ॥ ३० ॥

त्रयाणां ब्रह्मविष्णुशिवानां मध्ये पुरुषधर्मं पुरुषध्वं विष्णुं
मन्ये यदिति, गुहाध्वान्तमिदं पुरुषधर्मं ब्रह्माण्डगुहाध्यापितमिदं
मपि प्रदीपो गुहान्तर्वर्तिज्योतीरूपं परं न गृह्यते किन्तु सूर्योपि ॥ ३१ ॥
अव्यलीकं सत्यं शुभ्रतां श्रोतुकामानाम् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्ब्रह्मचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रश्नमाह—को भवानिति अष्टभिः । प्रश्ने हेतून् वदति अन्यथा
कृत्रिमत्वमाशङ्क्येतेति स्ववृत्तान्तमपि कथयति—भगवतोपि
स्ववृत्तान्तकथनार्थम् अष्टैर्धर्मैर्भगवति सिद्धं तथा सति विशेष-
वाक्ये प्रतिपत्तिरयुक्तेति स्वयं च फलार्थी न भवतीत्यष्टभिः
प्रश्नः । प्रश्नत्रयं निरूपयति, स्वरूपक्रियाप्रकाराणां तत्राविरोध-
स्यापनार्थम् एतादृशं रूपं सहजं भवेत्येवाकृत्रिममन्येषामपि
भवतीति को भवानिति स्वरूपप्रश्नः अस्तु वा विशेषः एता-
दृशे विपिने अरण्ये तत्रापि गिरिसम्बन्धेन गह्वरे स्थाने कथं
सम्प्राप्त इति क्रियाप्रयोजनः प्रश्नः पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यामिति
प्रकारः प्रश्नः इदं हि भूमिरसंस्कृतेति उक्तानि कण्टकानि
भवन्ति पलाशपत्रादपि कोमलाभ्यां पद्भ्यां तादृशस्थाने ऽपि
बलान् महत्कार्यव्यतिरेकेण न भवतीति ॥ २९ ॥

किं तादृशं महत्कार्यमिति प्रकारप्रयोजनप्रश्नतर्केण जानीही-

त्याशङ्कन्यां तर्कानाह—किंस्वित्तेजस्विनामिति द्वयेन । आदावह-
मेव वितर्के सर्वेषामेव तेजस्विनां तेजः एकीभूतमेतदिति
अथवा यत्पूर्वं कारणत्वेन तेजः सृष्टं तत्तेजो सृजतेति तद्वा
भगवान् जगत्कारणत्वात्तस्य भगवत्त्वं तेनाप्यापः सृष्टा इति
अथवा त्वं विभावसुरग्निः मूर्त्तिभूतः सर्वस्यापि तेजस्तत् एकी-
भावे कारणाद्वावात् द्वितीयः पक्षः ततो मूलभूतस्य अत्रागम-
नासम्भवात् तदाधिष्ठातृदेवताप्रश्नः एवमाधिभौतिकादिभेदेन
विकल्पत्रयमप्येतद्वाजसामिति सात्त्विकं त्रितयमाह—सूर्यः
सोमो महेन्द्रो वेति । एक एव सूर्योदेवतेति “सूर्य आत्माऽज्जगत्”
तत्स्थुषश्च” इति “ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्त्ती नारायणः” इति
च । सूर्यो भवितुमर्हति चतुर्भुजत्वदर्शनात् ततोऽपि शीतरश्मिरमृ-
तमयः सुन्दर इति सोमः ततोऽप्यैश्वर्यदर्शनागमहेन्द्रो ‘अवि-
ध्यसि एवम् सात्त्विकभेदानुक्त्वा मनुष्याकृतिमिव पश्यन्
तृतीयं गुणं कल्पयामिष तत्रोत्तमं सम्भावयन्त्या निरूपयति,
अपरो वा लोकपाल इति वा वायुवरुणादिनाम् अन्यतमः तेहि
रक्षार्थं परिभ्रमन्ति वेत्यस्य पक्षस्यानादरे ॥ ३० ॥

एवं कार्यकारणरूपाणि सम्भाविष्यित्वा तान् पूर्वपक्षे
निधाय परमकारणरूपं पुरुषोत्तमं तं सम्भावयति—अन्ये त्वामिति ।
देवानामपि देवानां ब्रह्मविष्णुशिवानां मध्ये पुरुषधर्मं विष्णुं त्वां
मन्ये तेषां वा पुरुषधर्मः तेषां पुरुषः नारायणः तस्य ऋषभः
पुरुषोत्तम इति वा भ्रष्टयैवं कल्पयतीत्याशङ्क्य तत्र साधिका-
मन्यथानुपपत्तिमाह—यद्वाधस इति । गुहाध्वकारः न केन
चित् दूरीकृतः उत्पत्तिशिष्टः सः यो हि व्यवधायकं न मन्यते
तेन दूरीकर्तुं शक्यः अतः पूर्वोक्तानां भगवत्तेजः सहिताना-
मपि नात्र पराक्रमः मूर्त्तिभूतानां तु बहुधा समागतानां
गुहाध्वान्तनिराकरणं न दृष्टमिति । य एवास्माभिर्न दृष्टः पूर्वं
स भगवान् भवितुमर्हतीति निश्चीयते । किञ्च, प्रदीप्तोऽप्यग्निर्न-
वत्सहितोपि एवंविधप्रभायुक्तो न भवति एकैव हि तत्र भग-
वच्छक्तिः प्रदीपे तु शक्तिद्वयम् अत एव कारीणात् दाहमवाह
दीपस्य प्रभा महती स्नेहाग्निस्थानाग्निसंयोगैः वर्त्तिका अग्नि-
स्थानम् अग्नेस्तुषाधानमिति श्रुतेः एतद्वा अग्नेस्तेजो यद्भूत-
मिति घृतमपि तथा अग्निः नत्र संयुक्त इति भतस्तस्य प्रभा-
कलिकामात्रस्यापि सर्वगृहव्यापिनी भवति तथा भवत्तेजः गुहा-
ध्वन्तरस्थानं यत्कदापि न दृष्टं न दर्शयतीति पुरुषोत्तम एव
भवितुमर्हसि उत्कृष्टप्रभास्यवहाराय दृष्टान्तत्वेनाभिमतोति प्रीयो
दृष्टान्तः अथवा त्वमेव प्रकृष्टो दीपः यतः स्वया प्रभया ध्वान्तं
बाधस इति अदृष्टपूर्वत्वेन पुरुषोत्तमत्वसिद्धिः ॥ ३१ ॥

तर्हि ज्ञात्वा कथं प्रश्न इति चेत्तत्राह—शुभ्रतामिति ।
व्यलीकं सन्देहः तद्वहितं यथा भवति तथा कर्तुमिच्छा-
ऽस्माकम् असमानत्वादसम्भाष्यस्त्वमित्याशङ्क्याह—नरपुङ्ग-
वेति । नराकृतिर्दृश्यत इति संव्यवहार्यां नरा इति वयमपि संव्य-
वहार्याः नराकृतित्वं च सहेतुकं प्रतिभातीति विशेषान् पृच्छति,
स्वजन्म कर्म गोत्रं चेति । स्वस्य जन्म किं रूपं कथं प्रादुर्भूत
इति कारणप्रश्नः कर्मेति प्रयोजनप्रश्नः गोत्रमिति कस्मिन् वंशे
प्रादुर्भाव इति वंशप्रश्नः वेति अन्यदपि वक्तव्यमित्यभिप्राय-
सूचकम् एवं गुणत्रयस्वभावमिव पृष्ट्वा स्वयं निवोजकत्वात्तथा-
याह—कथ्यतां यदि रोचते इति ॥ ३२ ॥

वयं तु पुरुषव्याघ्र ऐश्वराकाः क्षत्रबन्धवः ।
मुचुकुन्द इति प्रोक्तो यौवनाश्वात्मजः प्रभो ! ॥ ३३ ॥
चिरप्रजागरश्रान्तो निद्रयाऽपहृतेन्द्रियः ।
शयेऽस्मिन् विजने कामं केनाप्युत्थापितोऽधुना ॥ ३४ ॥
सोऽपि भस्मीकृतो नूनमात्मीयेनैव पाप्मना ।
अनन्तरं भवाञ्छ्रीमाल्लक्षितोऽमित्रशातनः ॥ ३५ ॥
तेजसा तेऽविषह्येण भूरि द्रष्टुं न शक्नुमः ।
हतौजसो महाभाग ! माननीयोऽसि देहिनाम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पञ्चपलाशतुल्याभ्यां पङ्क्त्याम् ॥ २९—३० ॥

गुह्योर्गिरिकन्दरमदन्तःकरणयोर्ध्वान्तं तमस्तच्छान्धकार-
मविद्यां च प्रदीपो मणिमयः ज्ञानमयश्च ॥ ३१ ॥

शुभ्रतामिति बहुवचनेन स्वगौरवप्रख्यापनं तत् प्रति-
बन्धनभवनार्थमेव स्वस्य निकृष्टत्वे प्रत्युत्तरानर्हत्वात् ॥ ३२ ॥

श्रीकृष्णदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुरुषर्षभं पुरुषोत्तमम् ॥ ३१ ॥

वैशानां त्रयाणां पुरुषर्षभं त्वां मन्ये इत्यनेन पुरुषोत्तम-
सम्भाषनामात्रमुक्त्वाऽथ नरभेष्टमात्रदृष्ट्या तज्जन्मादि पृच्छति--
शुभ्रतामिति । बहुवचनेन कुलतः पराक्रमतश्च स्वस्यापि नरभेष्टत्वं
दर्शितम् हे नरपुङ्गव ! नरभेष्ट ! स्वजन्मादिकं कथ्यताम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

मुचुकुन्द उवाच ।

श्रीमुचुकुन्द महाराज बोले, कि-हे भगवन् ! आप
इस पर्वत के गहन वन में कैसे प्राप्त हुए, और आप
कौन हैं, आपके कमल के कोमल पल्लवों (पत्तों) के
सदृश तो चरण हैं, और आप इस कांट कटीली
भूमि वाले वन में विचर रहे हो ॥ २९ ॥

क्या आप तेजसी पुरुषों के तेज तो नहीं हो ?
अथवा भगवान् विभावस्तु अर्थात् मूर्तिमान् अग्नि तो
नहीं हो ? अथवा सूर्य चन्द्र महेन्द्र इनमें से तो कोई
नहीं हो ? अथवा और कोई लोक पाल तो नहीं हो ? ॥ ३० ॥

नहि नहि हे देव ! मैं तो आपको तीनों देवों में
उत्तम देव मानता हूँ अर्थात् पुरुषोत्तम श्रीविष्णु आप
को ही जानता हूँ क्योंकि आपने इस गुहा के अन्ध
कारको अपनी कान्तिसे आपने नष्ट कर दिया है, जैसे, कि-
दीपक अपनी प्रभा से अन्धकार को दूर कर देता है ॥ ३१ ॥

हे पुरुषोत्तम ! हम निष्कपट होकर आप के जन्म कर्म
और गोत्र (नाम) के सुनने की इच्छा वाले हैं, यदि

आप के मन में रुचै तो आप अपना जन्म कर्म और
गोत्र कहिये ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो महत्तमस्य जन्मादिप्रश्ने नीचस्य का शक्तिः ? कथं
वा तेन नीचे तत्कथ्यताम् अतः आत्मनः समर्पणार्थमात्मन
एव जन्मादिकं कथयेयं तत्प्रसङ्गादसौ स्वयमपि तत्कथयेच्च
यतो नरलील इति गूढाभिप्रायेणाह-वयमिति । तुशब्दो निजा-
ल्पतामननाङ्गिप्रोपक्रमे ऐश्वराकाः इश्वराकव इत्यर्थः । क्षत्र
बन्धवो नीचक्षत्रिया इत्यपि विनयाभावात् ॥ ३३ ॥

एवं जन्म नाम च कथयित्वा विनयादिना स्वस्यान्तरं
भावं गोपयन् बाह्य शयनकारणं कथयन् निजकर्माऽऽह--
चिरेति । प्रजागरकारणाकथनं च विनयादेव ॥ ३४ ॥

नूनं धितकं आत्मीयेनैवेति स्वापराधः परिहृतः विनयश्च
व्यञ्जितः स्वस्यापराधाभावं परमभान्यदर्शं च व्यञ्जयति,
अनन्तरमिति । श्रीमानिति श्रीमन्निति वा पाठः, भवतैव
निजशत्रुरसौ बुद्ध्या घातित इत्यपि बुद्धमित्याशयेनाह-अमित्रं
शास्ति दण्डयतीति तथा सः अमित्रशातन इति पाठेऽपि स
एवार्थः ॥ ३५ ॥

तब तेजसा हतम ओजः प्रभो ! येषां तथाभूताः वयं
भूरिकिमर्थमत्रागतोऽसि कुत्र वा यास्यासि किं वा ऽधुना
करिष्यासि इत्यादिकं बहु द्रष्टुं न शक्नुमः वक्तुमिति
वक्तव्ये हतौजस्त्वादेव भाषावरणाशक्तः द्रष्टुमित्युक्तं द्रष्टु-
मिति पाठे द्रष्टुमपि कुतो वक्तुं द्रष्टुं वेत्यर्थः । एता-
वन्तु निर्णीतमित्याह-देहिनां ब्रह्मादीनामपि माननीयोऽसीति ।
तच्च युक्तमेवेति सम्बोधयति-महत् लोकोत्तरं भागं माहात्म्य-
समूहो यस्य हे तथाविधेति भगवद्वात्सल्यमूहेऽशा प्रत्ययः ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यकपक्षीयम् ।

ऐश्वर्यप्रसरणेन समर्थतेजसा हतौजसो वयं न शक्नुम इत्य-
न्वयः ॥ ३६—३८ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

तर्हि तव जन्मादिकं कथयेत्यत आह—वयन्त्विति । वयमिति वदयाभिप्रायकं बहुवचनं हे पुरुषस्याह ! तवद्वयं क्षत्रबन्धवः क्षत्रेण वर्णेन बध्यन्ते इति क्षत्रबन्धवः क्षत्रिया इत्यर्थः । तत्राप्यैश्वर्याः इश्वरकुवश्याः “वाण्डिनायन” ६।४।१७४)सूत्रे निपातनात्साधुः बहुषु लुगभावार्थः तत्राप्यहं यौवनाभ्यात्मजः युवनाभस्यापत्यं यौवनाभो मान्धाता तस्यात्मजः पुत्रः मुचुकुन्द इति ख्यातः ॥ ३३ ॥

चिरं बहुकालं प्रजागरेण भ्रान्तः अत एव निद्रयोपहृता-
न्यभिभूतानीन्द्रियाणि यस्य सोऽहमस्मिन्निति देशे कामं यथेष्टं
शये शयितवानस्मि अधुना केनापि केनचिदुत्थापितः ॥ ३४ ॥

यो मामुत्थापितवान् सोऽपि स्वीयेनैव पापेन हेतुना नूनं
अस्मीकृतः अस्मद्वद्विप्रसारस्तु निमित्तमात्रमिति भावः । अनन्तरम्
अस्य भस्मीभावादनन्तरमभिन्नशासनः शत्रूणां शास्ता श्रीमान्
शर्वाल्लक्षितः दष्टः मयेतिशेषः ॥ ३५ ॥

सोऽहमशक्येन त्वसेजसाभिभूतदृष्टयो वयं त्वां भूरि चिरं
प्रभुं न शक्नुमः महाभाग हे भगवन् ! हतमोजः सामर्थ्यं येषां
तेषां कर्म सकुचितज्ञानात्मकसामर्थ्यानामज्ञानां मादृशां देहिनां
माननीयोऽसि पूज्योऽसि भजनीयोऽसीति यावत् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ऐश्वर्याका इश्वरकुकुले जाताः ॥ ३३—३४ ॥

हतौजसः नष्टेजसः ॥ ३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नरत्वेपि तुल्या एव सम्भाष्या इत्याशङ्क्य स्वजन्मकर्म-
गोत्राणि निरूपयति त्रिभिः—वयञ्चेति । चकारोर्ध्वविशेषे वयमपि
नात्यन्तं हीनाः असम्भाष्याः किन्त्वैश्वर्याकाः इश्वरकुपु जनपदेषु
आविर्भूताः “जनपदशब्दात्” इत्यञ् (४।१।१६६) वाण्डिनायनेति
निपातनादुकारालोपः अतो देशेन कुलेन प्रसिद्धिरुक्ता पुरुषस्या-
च्चेति पुरुषभेदो मन्यत इति । लौकिकन्यायेनापि विश्वासाध्यमुक्तं
क्षत्रबन्धव इति गर्वपरिहारः पितृपितामहयोः स्वस्य च नामाह-
मुचुकुन्द इति ख्यात इति । प्रसिद्धिरपि सत्कीर्त्तित्वेन निरु-
पिता युवनाभः पितामहः यौवनाभो मान्धाता पिता तस्या-
त्मज इत्यौरसः प्रभो ! इति सम्बोधनं नियन्तरि ॥ ३३ ॥

अन्यथा कथनाभावाय तादृशस्यात्रागमने हेतुं वदन् स्व-
पौरुषमपि ख्यापयति—चिरप्रजागर इति । बहुकालं देवद्वयार्थं चिरं
प्रजागरो जातः ततः भ्रमोऽपि जातः ततो निद्रयोपहृतानि
इन्द्रियाणि च जातानि अतो निद्रोपभोगार्थं विजनेऽस्मिन् स्थाने
शये यथा न केनापि उत्थाप्येत तदत्रयं देवदत्तनिद्रया शयनं
करोमीति न कथयति तथा सति ध्यानतया प्रभृति सर्वं परि-
त्यज्य तामस्यवशा किमित्यङ्गीकृत्युपालभ्यः स्यात् तदर्थं
स्वलेदमेव वर्णयति, अतः कामं यथेष्टं शये भद्राणि कश्चि-
दागत्योत्थानं कारितवानित्याह—केनाप्युत्थापितोऽधुनेति । स्वाप-
राधशान्त्यर्थं तद्विज्ञानकथनम् ॥ ३४ ॥

तस्य च दण्डो मया न कृतः किन्तु स्वपापेनैव जात
इत्याह—सोऽपि भस्मीकृत इति । आत्मीयेनैव स्वकृतेनैव पापेन
“शयानं न प्रबोधयेत्” इति निषेधोल्लङ्घनेन भस्मीकृतः नून-
मिति नात्र कोऽप्यस्मदपराधः इति निरूपितं तदनन्तरमेव
भगवद्दर्शनं जातमित्यतोऽपि हेतोः न ममापराधः अन्यथा तव
दर्शनं न स्यात् एतदर्थमेव पुनर्भगवन्तं वर्णयति—श्रीमानिति ।
सर्वसौन्दर्ययुक्तः लक्ष्मीर्वाञ्छ अमित्रशासन इति शत्रुमारकस्त्व-
मेवेति त्वयैव प्रायेण मारितः ॥ ३५ ॥

तर्हि यथैतावन्निर्णीतं तथा जन्मकर्माण्यपि योगबलेनैव
कथं न निर्णीयत इत्याशङ्क्याह—तेजसा ते विषह्येतेति । वि-
षह्येण निकटेपि स्थातुमशक्येन ते तेजसा भूरि पुनः पुनः ब्रह्म-
मपि न शक्नुमः तस्य निदानजिज्ञासा दूरापास्तेति अन्त-
र्हृदया द्रष्टव्यमित्याशङ्क्याह—हतौजस इति । हे महाभाग ! ते
तेजसैव हतम् ओजो मनःशक्तिर्येषाम् अतो दूरापासैव योगेन
चिन्तनकथा अन्यत् ज्ञातयस्तु नवा द्वयं ज्ञायत इत्याह—
हे महाभाग ! देहिनां च त्वं माननीय इति । त्रैलोक्यादधिकं
भाग्यं दृश्यते अत एव देहग्रहणमात्रेणैव अवश्यमिष्टमपेक्षित-
मिति सर्वेष्वपूरकः त्वं सर्वेषामेव माननीयः पूज्यः सेव्यश्चे-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

तदपि मौनमालस्य स्वोत्कर्षमपि व्यञ्जयन् तं परिचाययति
वयन्त्विति । क्षत्रबन्धव इति स्वस्य निकर्षोपि निरहङ्कारित्व-
ज्ञापनया प्रकर्ष एव ॥ ३३—३४ ॥

अमित्रशासनेति मन्ये महारेण त्वयैव स्वशत्रुर्चातित इति
भावः ॥ ३५—३७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदि तव जन्मादिकथने कश्चित् सङ्कोचस्तर्हि अस्माकं
शृण्वित्याशयेनाह—वयं त्विति । अत्र बहुवचनम् इश्वरकुवश्याभि-
प्रायेण तेष्वहं मुचुकुन्द इति निरर्जिमन्तत्वं क्षत्रबन्धव इत्यनेन
द्योत्यते ॥ ३३—३८ ॥

भाषाटीका ।

हे पुरुषभेष्ट ! यदि आप हमसे पूछें चाहें तो हम तो
इश्वरकुवशी एक छोटे से क्षत्री हैं, और मुचुकुन्द यह हमरा
नाम है, और हे प्रभो ! हम युवनाभ महाराज के पुत्र
जो मान्धाता हुए हैं उनके पुत्र हैं ॥ ३३ ॥

सैकड़ों हजारों वर्ष के जागने से हम थक गये
और हमारी इन्द्रियें शिथिल हो गईं, इस कारण से
हम इस विजन धनमें सोते रहे, परन्तु हम को अबहीं
किसी पुरुष ने आकर उठा दिया है ॥ ३४ ॥

और वह भी अपने पापसे, आपही जग्न हो गया
तिसके अनन्तर अपार शोभा के सागर, शत्रुओं के
नाश करने वाले आप भी दिखाई दिये ॥ ३५ ॥

एवं (१) सम्भावितो राज्ञा भगवान् भूतभावनः ।
 प्रत्याह प्रहसन् वाण्या मेघ (२) नादगभीरया ॥ ३७ ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 जन्मकर्माभिधानानि सन्ति मेऽङ्ग सहस्रशः ।
 न शक्यन्तेऽनुसङ्ग्यातुमनन्तत्वान्मयाऽपि हि ॥ ३८ ॥
 कचिद्रजांसि विममे पार्थिवान्युरुजन्मभिः ।
 गुणकर्माभिधानानि न मे जन्मानि कर्हिचित् ॥ ३९ ॥
 कालत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप ।
 अनुक्रमन्तो नैवान्तं गच्छन्ति परमर्षयः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे प्रभो ! आपके असह्य तेज के मारे हम आपकी तरफ बहुत देखने को समर्थ नहीं हैं, आप के तेज प्रभाव से हमारा प्रभाव सब नष्ट हो गया, आप देह धारियों के मानने योग्य हो ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपका ।

कचित्कदाचित्कश्चिद्यपि रजांस्यपि विममे गणितवांस्तथापि जन्मानि कर्माणि न विमिमीते ॥ ३९-४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अनुकम्पया भूतमात्र भावयितुं पालयितुं प्रवृत्तः किमुत तादृशमिति तथा अत एव प्रहसन् मेघेति स्वभावावाचः ॥ ३७ ॥

तानि च सहस्राणि अनुसङ्ग्यातुं सङ्ग्यातसहस्रमपि कर्तुम् "अनु हीने सहाय्ये च पश्चात्सादृश्ययोरपि" इति विम्बः हि निश्चितम् ॥ ३८ ॥

विममे विमिमीते तथापि मे जन्मानि न विमिमीतेत्यर्थः । कीदृशानि ? गुणैः कर्मभिश्चाभिधानानि नामानि यत्र तादृशानि टीकायां जन्माणीति कर्माण्युपलक्षयति-उत्तरानुरोधात् न मे जन्माणीत्यन्वय इति तु चिच्छुक्कः ॥ ३९ ॥

कालेति सार्धकम् । कालत्रये उपपन्नानि सिद्धानि भूते वा भविष्यति वा वर्तमाने वा कानिचिदपीत्यर्थः । कर्माणीति गुणनाम्नामुपलक्षणम् अनुक्रमन्तः क्रमेण गणयन्तः न गच्छन्ति " यतो वाचो निवर्तन्ते " इत्यादेः एव निर्धारणे परमर्षयः वेदान्ता अपि तथापि भवदुनुरोधेनाद्यतनानि साम्प्रतानि परमदुरुहाण्यपि गदतो मम कथयतो मराः स्वकाशाच्छृणुस्व मात्रं न तु तत्त्वतः परिमाणतो वा ज्ञातुमिच्छेत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कचिज्जन्मभिः उपलक्षितः रजांसि लोकान् ॥ ३९-४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । राज्ञा मुञ्चकुन्देनैवमुक्तो भगवान् प्रहसन् मेघ-गर्जितवद्गभीरया गिरा प्रत्युवाच ॥ ३७ ॥

उक्तिमेवाह-जन्मेत्यादिना, इत्युक्त इत्यतः प्राक्तेन । तावद्यत्पृष्टं स्वजन्मकर्मेत्यादि तस्योत्तरमाह, जन्मेति । अङ्ग हे मुञ्चकुन्द ! मम जन्मादीनि सहस्रशः सन्ति अतस्तान्यत्राधुना मयाऽपि सङ्ग्यातुम् एतावन्तीति परिच्छिद्य वक्तुं न शक्यन्ते ननु, किमनादिसंस्मरणशीलैरस्मदादिभिरिव विस्मृतत्वात् शक्यन्त इत्याशङ्कनवारणायानन्तत्वान्ममापीत्युक्तम् अयं भावः । यद्यपि भवज्जन्मादीनि कर्मे सङ्कुचितज्ञानैर्भवद्भिर्विस्मृतत्वाद्बुद्धत्वाच्च न सङ्ग्यातुं शक्यन्ते तथापि सर्वज्ञेन मया तु शक्यन्त एवास्मज्जन्मादीनि त्वानन्त्यत्वाच्चैव शक्यन्ते नचैवं सर्वज्ञत्वहानिरानन्त्यानामानन्त्यज्ञानमेव हि सर्वज्ञत्वावहं ननु तेषां परिच्छिन्नत्वज्ञानं तस्यायथार्थत्वेनाज्ञत्वावहत्वादिति ॥ ३८ ॥

बुःसङ्ख्येयत्वमेवोपपादयति-कचिदिति । यद्यपि कचित् कदाचित् कश्चित्सूक्ष्मबुद्धिमान् बहुभिः जन्मभिः पृथिव्याः सङ्ख्यन्धीनि रजांसि विममे गणयेत्तथापि मम गुणकर्माभिधानानि न विममे न गणयितुं शक्नुयादित्यर्थः । "विष्णोर्नुकं धीर्याणि प्रावोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि" इति श्रुत्यर्थोऽत्रानुसंहितः ॥ ३९ ॥

तथाहि परमर्षयः पराशरवैशम्पायनशौनकादयः कालत्रयोपपन्नानि कालत्रयोपयुक्तानि कालत्रयगोचराणि इति यावत् जन्मानि कर्माणि च अनुक्रमन्तः अनु वर्णयन्तोऽद्याप्यन्तं पारं नैव गच्छन्ति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मलावली ।

ह्रादः निःस्वनः ॥ ३७ ॥

मातुं सङ्ग्यातुं न शक्यन्ते कुतः अनन्तत्वात् अतोऽनन्तानामन्ता इत्येव परिसंख्यानमन्यथानन्तत्वहानिः ॥ ३८ ॥

(१) सम्भाजिनः इति वीर० ।

[१६]

(२) ह्राद इति विज० वीरराघ० ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनन्तत्वमाह—कश्चिदिति । कश्चित् क इव ब्रह्मेव सोऽपि
‘मे’ जन्मानि गुणकर्माभिधानानि न विममे ॥ ३९ ॥
अनुक्रमतः निरन्तरं पठन्तः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतामिहूतकमसम्बन्धः ।

कालत्रयोपपन्नानि भूतो वा भविष्यति वा वर्तमाने वा
कानिचिदपीत्यर्थः ॥ ४०-४४ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तस्य विशापितमाकर्ण्य तदर्थमेव समागत इति तत्रो-
त्तरमुक्तवानित्याह—एवं सम्भाषित इति । सम्यक् भाषितः
राज्ञेति सोऽपि महान् राजप्रभे वाचस्पत्युत्तरं देयमिति निरूपितं
तं भगवांश्च निरूपित एवोत्तरं तस्य कृतार्थता भविष्यतीति
जानाति अतस्तथोत्तरं दत्तवान् यद्यपि प्रकारान्तरेणापि तदु-
द्धारं कर्तुं शक्तः तथापि तत्कृपयापि तथोक्तवानित्याह—
भूतभावन इति । प्रहसन्निति विशेषेण मोहितवान् तर्हि अहि
तकारित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—मेघनादगभीरयेति । मेघनादा-
दपि अधिकगभीरया सर्वथा तापनाशिकया ॥ ३७ ॥

भागवद्भाष्याभ्याह—जन्मेति अर्द्धाधिकाष्टभिः । तदुक्तं भग-
वानर्द्धमेव फलं तस्य दास्यामीति शापितवानिति आदौ यत्नेन पुष्टं
जन्मकर्माभिधानानि वदेति तत्र कानि वक्तव्यानीत्याकाङ्क्षामिव
वदन् आदौ जन्मनामसङ्ख्यातत्वमाह—मे जन्म कर्माभिधानानि
सहस्रशः सन्तीति नन्विदानीन्तनेषु पुष्टेषु किमिति व्यधिकरण-
मुत्तरं दत्तवान् ततश्चायं प्रतारणीय एव भवति इति शङ्का
च स्यात् इति चेत् सत्यं भगवान् प्रथमतः स्वरूपं
ज्ञाते जन्मकर्माभिधानानि ज्ञातव्यानि इति मन्यते अतः
स्वरूपं वदन् स्वभावं स्यापयितुं जन्मान्याह—ब्रह्मेति ।
स्वरूपं वक्तव्यं तस्य कथं जन्मेत्याकाङ्क्षायां भक्तिप्रतिपाद-
कोऽपि स भवतीति भक्तिसिद्ध्यर्थं कर्माणि करिष्यन्
भक्तिपरिपालनार्थं कर्माणि च करिष्यन् बहुन्येवावताराणि
करोतीति वक्तव्यं तस्मिन्ननुक्ते तस्य बोधनार्थं उक्तमप्यनुक्तं
स्यात् अतः तदुक्तं मे जन्मकर्माभिधानानि सहस्रशः सन्तीति
अज्ञेयप्रतारणाय सम्बोधनं सन्तीत्यनेन सर्वेषामेव विद्यमानता
निरूपिता सर्वेद्वीपेषु विद्यमानानां वा सहस्रत्वमुच्यते
तर्हि, भक्तिसाधकत्वात्तानि कथयेत्याशङ्क्याह—न शक्यन्तेऽनु-
सङ्ख्यातुमिति आनुपूर्व्येण सङ्ख्यातुं मयापि न शक्यते ॥ ३८ ॥

तदेवासङ्ख्यातत्वेनोपपादयत्यज्ञानव्यावृत्त्यर्थं कश्चिज्जांसीति
कदाचित् पार्थिवान्यपि रजांसि कश्चिद्विममे अहं वा उरु-
जन्मभिरपि विमानं सम्भावत्यन्यस्य यद्येक एव ब्रह्मपर्यायेण
सर्वेषु ब्रह्माण्डेष्ववतरति तदा तत्रत्यानां परमाणूनां सूज्यो-
पयोगित्वेन गणनां करोति अन्यथा अव्यवस्था स्यात्
ततश्च ब्रह्मणा गणयितुं शक्याः मयापि सूक्ष्मादौ ज्ञानपूर्वकं
सूजामीति गणितुं शक्या एव कश्चिदिति सूष्टि-
विशेषे गुणकर्माभिधानानि मदीयानि तु कदाचिदपि गणयितु-
मशक्यानि एकस्मिन् जन्मनि कोटिशः कर्माणि नामानि च

भवन्ति एकस्मिन् दिवसे ब्रह्माण्डकोटिषु द्वीपादिवेशविशेषेषु
कोटिशो जन्मानि भवन्ति अतःपरमिति तत्त्वात् जन्मादीनां
परिगणनाभावात् युक्तः ॥ ३९ ॥

बहुभिर्मिलितैः गणना भवन्त्यतीत्याशङ्क्याह—कालत्रयोप-
पन्नानीति । भूतानि एव बहूनि वर्तन्ते भविष्याणि च भवन्तीति
ब्रह्मणः जीवो हि परिच्छिन्नः एकदा एकस्मिन् देशे एकं
वेदं गृह्णाति सदेहः शतवर्षाणि तिष्ठति भगवतस्तु देहा-
भावात् स्वरूपं यथासुखं प्रदर्शयतीति एकस्मिन्नपि क्षणे
बहुभिर्वहुधा दृश्यत इति अनेकरूपाणि भवन्ति चलन्ति च
मायायवनिकायाः स्थलान्तरे उद्गमस्य भिन्नत्वात् चलन-
मात्रेणैवानेकानि रूपाणि भवन्ति सङ्ख्याकाशशरीरः सर्वतः
पाणिपादान्तत्वेन मूर्स्यानन्त्यात् अनन्तरूपत्वं युक्तमेव अतः
आह, भगवान् कालत्रयोपपन्नानि मदीयानि अनुक्रमिष्यन्तः
आनुपूर्व्येण गणनां कुर्वाणाः अन्तं न गच्छन्तीति नृपेति
सम्बोधनं महत्त्वेन वज्रनाभावाय तत्रापि कालत्रयस्य
योग्यानीति कर्मणामानन्त्यं कालत्रयस्य उपमर्दनसमर्थानी-
मानि कालत्रये उपपन्नान्यनन्तान्येव ॥ ४० ॥

श्रीमद्भगवद्भाष्यकृतीकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

परमनिरहङ्कारित्वेपि मद्रवचनभ्रवणार्थमेव स्वोत्कर्षमसौ-
द्योतयत्यतोऽहमपि परमनिरहङ्कारोऽपि निजमुक्तैर्नैवास्मै स्वोत्कर्ष-
मभिधास्यामि “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” इति मनुकेरिति विमु-
ह्याह—जन्मेति ॥ ३८ ॥

विममे कश्चिद्गणयामास ॥ ३९—४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कश्चित् कदाचित् कश्चिदुक्तजन्मभिः यद्यपि रजांसि विममे
गणितवान् तथापि मे गुणादीनि न विमिमीते तथा च भूतिः
“विष्णोर्नुक्तं वीर्याणि प्राबोचं यः पार्थिवानि विममे रजांसि”
इति ॥ ३९—४२ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेव जी बोले, कि—भूतभवन ! (प्राणियों के
जन्म देने वाले) भगवान् श्रीकृष्ण चन्द्र से राजा
मुचुकुन्दने जब इस प्रकार प्रश्न किया, तब हँस कर मेघ के
नाद, (शब्द) सहस्र गम्भीर वाणी से श्रीकृष्ण भगवान्
बोलेते हुए ॥ ३७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीभगवान् श्रीकृष्णचन्द्र बोले, कि—हे राजन् ! हमारे
जन्म कर्म और नाम तो हजार हों ही हैं जिनकी गिनत
होने से हम भी गणना नहीं कर सकते हैं ॥ ३८ ॥

कदाचित् कोई बहुत जन्मों तक गिनने से पृथिवी
के रजों को गिन सके, परंच हमारे गुण कर्म नाम

तथाप्यद्यतनान्यङ्गं शृणुष्व गदतो मम ।
 विज्ञापितो विरिञ्चेन पुराऽहं धर्मगुप्तये ।
 भूमेर्भारायमाणानामसुराणां क्षयाय च ॥ ४१ ॥
 अवतीर्णो यदुकुले गृहे आनकदुन्दुभेः ।
 वदन्ति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि माम् ॥ ४२ ॥
 कालनेमिर्हतः कंसः प्रलम्बाद्याश्च (१) सङ्घिषः ।
 अयं च यवनो दग्धो राजंस्ते तिग्मचक्षुषा ॥ ४३ ॥
 सोऽहं तवानुग्रहार्थं गुहामेतामुपागतः ।
 प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वं त्वयाऽहं भक्तवत्सलः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

और जन्मों कोई को भी पुरुष कभी भी नहीं गिन सकता है ॥ ३९ ॥

हे नृप ! हमारे तीनों काल में होने वाले जन्म और कर्मों को बड़े बड़े ऋषि लोग गिनते हुए भी पार को नहीं प्राप्त होते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ते तिग्मचक्षुषा निमित्तेन मयैव दग्धः ॥ ४३—४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विज्ञापित इति सार्द्धकम् । धर्मगुप्तये साधूनां रक्षणायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

भादौ जन्माह—अवतीर्ण इति । नामाह—वदन्तीत्यर्द्धकेन वासुदेवेतीति । “सह सुपा” (२।१।४) इति सामान्यः समासः । ननु, “व सन्ति तत्र भूतानि” इत्यादिना तत्र नामेदं पूर्वमपि प्रसिद्धमेव सत्यं किन्तु मध्ये मध्ये तिरोभूतेन प्रवृत्तिमिमित्तविशेषेणाधुनिकमिदं प्रतीयत इत्याह—वसुदेवसुतमिति । हि प्रसिद्धौ श्रीरामादिः स्वल्पेष्वपि तत्पुत्रेषु सत्सु प्राधान्यात्म्येण तत्प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

कर्माह—कालनेमिरिति मयेति शेषः ॥ ४३ ॥

नच तद्वननार्थमेवागतोऽस्मि अन्यथाऽपि तस्य शक्यत्वात् किन्तु स्वत्कर्पायमेवेत्याशयेनाह—स इति । तादृशमाहात्म्योप्यहम् उप दाक्षिण्येनागतः “उप सामीप्यदाक्षिण्यदोषाख्यापनात्ययेष्वपि” इति विश्वः । प्रचुरं यथा स्यात्तथा प्रकर्षेण शुद्धभावादिनाऽर्थितः द्रष्टुं याचितः वाञ्छित इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनचक्रकृतशुकपक्षीयम् ।

अयं चेति ते तिग्मचक्षुषा उपकरणभूतेन मयैव दग्ध इत्यर्थः ॥ ४३—४४ ॥

॥ अनेकेषु इति पाठान्तरम् ।

(१) विरिञ्चिः वीरराघवीये ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रबन्धिका ।

यद्यप्येवं तथाप्यङ्गं हे मुचुकुन्द ! अद्यतनान्याधुनिकानि मम जन्मादीनि गदतो मत्तः शृणु धर्मपरित्राणार्थं भूमेर्भार-भूतानामसुराणामासुरसम्पत्त्याभिजातानां क्षयाय च ब्रह्मणा प्रार्थितोऽहं यदुकुले तत्राप्यानकदुन्दुभेर्बसुदेवस्य गृहे गृहिण्यामिति ज्ञातः । अवतीर्णवानस्मि ज्ञानशक्त्यादिस्वस्वभावमजह-देव जात इत्यवतीर्णशब्दप्रयोगामिप्रायः एवमाधुनिकं जन्म प्रोक्तम् । अथ नामधेयमाह—वदन्तीति । वसुदेवसुत इत्यस्य हेतुत्व-द्योतको हि शब्दः वसुदेवसुतत्वाद्वासुदेवेति वदन्ति सन्धिरार्थः प्रातिपदिकमात्रानुवादो वा तस्यैव नामधेयत्वात्प्रदर्शनीयत्वा-दिभक्तोः साधुत्वार्थत्वाच्च ॥ ४१—४२ ॥

अथाधुनिकानि कर्माण्याह—कालनेमिरिति । हे राजंस्तव तिग्मेन तीक्ष्णेन चक्षुषा निमित्तेन मयैवायं यवनो दग्धः धर्मगुप्त्या-र्थं प्रार्थितत्वाद्युक्त्यैव तदुपयुक्तसार्धवत्त्वसर्वशक्तित्वादि-गुणानामुक्तप्रायत्वाच्च पृथग्गुणोक्तिः ॥ ४३ ॥

तर्हीह किमर्थमागत इत्यत्राह—सोहमिति । स उक्तविधोऽहं त्वामनुग्रहीतुम् इमां गुहां प्रति समुपागतः तर्हि सर्वानपि जनान् किं नानुगृह्णासीत्यत आत्मानं विशिनष्टि । भक्तवत्सल इति । नाहं भक्त इत्यतोः विशिनष्टि पुनः जन्मनि त्वया अहं प्रचुरं यथा-तथा प्रार्थितः आराधितः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भारायमाणानां भरवदाचरतां “कर्तुः क्यङ्सलोपश्च” (३।१।११) इति पाणिनिः ॥ ४१ ॥

गृहे भार्यालक्षणे निमित्तं कथयति—वसुदेवेति ॥ ४२ ॥

तिग्मचक्षुषा चण्डनेत्राग्निना ॥ ४३—४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं त्रिभिः स्वस्य ब्रह्मत्वं निरूप्य धर्माणामपि ब्रह्मत्वं-नान्यस्यमुक्त्वा अव्यक्तत्वमुपपाद्य तथापि राजकृपया राज्ञो

वरान् वृणीष्व राजर्षे ! सर्वान् कामान् ददामि ते ।
मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोऽर्हति शोचितुम् ॥ ४५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तस्तं प्रणम्याह मुचुकुन्दो मुदाऽन्वितः ।
ज्ञात्वा नारायणं देवं गर्भवाक्यमनुस्मरन् ॥ ४६ ॥

मुचुकुन्द उवाच ।

विमोहितोऽयं जन ईश ! मायया त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् ।
सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते गृहेषु योषितपुरुषश्च वञ्चितः ॥ ४७ ॥
लब्ध्वा जनो दुर्लभमन्नं मानुषं कथञ्चि (१) दव्यङ्गमयत्नतो नय ! ।
पादारविन्दं न भजत्यसन्मतिर्गृहान्धकूपे पतितो यथा पशुः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभार्यकृतसुबोधिनी ।

दुर्लभमपि वक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह—तथापीति । अद्यतनानि जन्म-
कर्माभिधानानि शृणुष्व यद्यपि त्वां प्रति न वक्ष्यामि तथापि
मे गदतः सतः त्वया सावधानतया श्रोतव्यम् आदौ जन्महेतु-
माह—स एव पृष्ट इति । पुरा चिरिञ्जयेन विहापितः ब्रह्मणा
प्रार्थितः सन् धर्मरक्षा कर्तव्येति भूमेर्भारावमाणानामसुराणां
क्षयार्थं च अनेन द्वयं गृहीतं भूमिभारहरणमसुराणां क्षयश्चेति
चकाराङ्गकिसिद्धयर्थं च ॥ ४१ ॥

यदुकुल इति गोत्रमुक्तम् आनकदुन्दुभेर्गृह इति विशेषो
प्युक्तः । नामाह—वदन्ति वासुदेवेति । सन्त्येव बहूनि नामानि
एकस्यापि नाम्नः बहून्त्येव निर्वचनानि सन्ति तथापि एकं
नाम एकप्रकारनिर्वचनं लोका वदन्ति वासुदेवेति नाम वसु-
देवसुतमिति निर्वचनं हीति युक्तश्चायमर्थः यतो मां वदन्ति
मया च तथा कृतमिति ॥ ४२ ॥

कर्माण्याह—कालनेमिर्हत इति । कंसो मातुल इति तस्य
हननं निषिद्धमिति पूर्वं स कालनेमिः स्थित इत्युक्तम् प्रलम्बा-
दबोधि हताः यतस्ते सद्भिः अनेन सप्रक्षार्य प्रलम्बादयो
हताः न तु तेषां हनने स्वतन्त्रं कार्यमस्तीति भावः । प्रकृतकृत्यं
द्विरूपमाह—तत्र यवनः ते तिग्मचक्षुषा बाणप्रायेण करणेन
मयैव दग्धः चकारः कर्तुसमुच्चयार्थः राज्ञिति सम्बोधनं
तयैव सम्मत्यर्थं द्वितीयं भक्तिलक्षणं धर्मलक्षणं वा ॥ ४३ ॥

प्रयोजनमाह—सोऽहमिति । अनेकार्थेऽवतीर्णो यतोऽहम् अतस्त-
वाप्यनुग्रहः कर्तव्य इति एतां गुहामुपागतः अन्यथा प्रकारा-
न्तरेण ध्रुवमुत्पाद्य कालयवन एवात्रानीतः स्यात् ततश्च
स्वयमेव स भस्मीभवेत् अतस्त्वदर्थमेवास्मिन् सङ्कटे देशेपि
समागतः तत्र हेतुः प्रार्थितः प्रचुरः पूर्वमिति बहुवारं पूर्वजन्मसु
त्वयाऽहं प्रार्थितः अनेन वत्सामर्ष्यं त्वयीदानीम् उपलभ्यते
तत्केवलं यदनुभावेनेत्यपि ज्ञापितं तथापि स्वहृद्देशेनाप्यागमने
स्वस्यासाधारणं धर्ममाह—भक्तवत्सल इति । अहं स्वभावतो
भक्तवत्सलः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ते तिग्मचक्षुषा निमित्तेन मयैव दग्धः ॥ ४३—४५ ॥

भाषा टीका ।

तथापि हे राजन् ! इस समय के हमारे जन्म
और नामों को तुम से हम कहते हैं सो तुम भवण करी
प्रथम हमको धर्म की रक्षा के लिये ब्रह्माजी ने
विहापन किया और इस भूमि के भार रूप जो असुर
लोग हैं उनके नाश करने के लिये ब्रह्माजी ने प्रार्थना
करी ॥ ४१ ॥

तब हमने यदुकुल में वसुदेवजी के गृह में दिव्य
जन्म लिया, इसी कारण से महात्मा जन हम को
वासुदेवजी के पुत्र वासुदेव ऐसे कहते हैं ॥ ४२ ॥

पूर्व जन्म में जो कालनेमि रहा उस कंस को मारा और जो
हमारे वैरी प्रलम्बादिक रहे उनको मारे और हे राजन् ! तुम्हारे
सीख चक्षु से इस कालयवन को जलाया ॥ ४३ ॥

हे मुचुकुन्द ! वही मैं तुम्हारे ऊपर अनुग्रह करने को इस
गुहा में आकर प्राप्त हुआ हूँ, क्योंकि मैं भक्तवत्सल हूँ और
मेरी तुमने पूर्व कालमें बहुत ही प्रार्थना करी रही, इसी कारण
से हमने तुमको दर्शन दिये ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अपूर्णाऽहमिति शोचितुं यद्वा, अन्यैर्देवेषु वरेषु क्षीयमाणेषु
यथा शोचितं नैवं मां प्रपन्नः महत्तवराजामक्षय्यत्वादिति भावः
॥ ४५ ॥

अष्टाविंशतिमे युगे भगवानवतरिष्यतीति इन्द्रगर्वावाक्य-
मनुस्मरन्नित्यर्थः ॥ ४६ ॥

(१) दव्यङ्गमयत्नतस्तव ॥ इति धीररा.घ० ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

त्वङ्गकिरेव केवलं दुर्लभा कामास्तु तुच्छा न वरणायोग्या इत्या-
शयेनाभिकानां संसारमहमिः प्रपञ्चयन् स्तौति-विमोहित इति ।
हे ईश ! योषित्पुरुषश्चेति द्विविधोऽप्ययं जनस्त्वदीयया मायया
विमोहितोऽप्येनार्थेऽहं जनये संसारे इह इदं स्थित्यस्ती । यद्वा
अर्थे परमार्थस्वरूपं त्वां न पश्यतीति तथा अतस्त्वां न भजति
किन्तु परस्परं वञ्चितः सन् सुखेच्छया दुःखानामेव प्रभवो येषु
तेषु गृहेष्वेव सज्जति इति ॥ ४७ ॥

किञ्च कामसुखं सूकरादिवपि सम्भवति भगवद्भजनं
तु न मानुषजन्मव्यतिरेकेणेति मानुषत्वं प्राप्य स्वामभज-
तिमूढ इत्याह—लब्धेति । अत्र कर्मभूमौ अव्यङ्गमविकलाङ्ग-
मिच्छा, असति विषयसुखे मतिर्यस्य सः गृहमेवान्धकूपस्तस्मि-
न्नपतितः यथा पशुस्तृणलुब्धोऽन्धकूपे पततीति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हे राजर्षे इति राज्ञ ऋषेभ्य योग्यान् सर्वानेवेति भावः
प्रपञ्चः शरणागतोऽपि किं पुनर्भक्तिमांस्तादृश इत्यर्थः । न
भूय इति तस्मान्मुच्छो वरो न मृग्य इति तु निगूढो भावः ॥ ४५ ॥

इति एतदुक्तः सन् गर्गवाक्यमनुसरन् तं नारायणं देवं
स्वयं भगवन्तं कृष्णं ज्ञात्वा सुष्ठु निश्चित्य मुदाऽन्वितः प्रणम्य
साष्टाङ्गं नत्वाऽऽह ॥ ४६ ॥

त्वदीययेति दुर्लङ्गत्वमभिप्रेतम् अयमिति एतच्च प्रत्यक्ष-
मेवेत्यर्थः । गृहेषु तेषु तत्सम्बन्धिपुत्रधनादिषु च सज्जते आसक्तो
भवति न च साक्षात् दुःखेपि कदाचिन्निर्विण्णः स्यात् रत्यादिना
प्रतारणादित्याह—वञ्चित इति ॥ ४७ ॥

मानुषं मानुष्यम् अनघ हे यत्किञ्चिद्भजनेन सर्वदुःखनिवर्त्तक !
कथञ्चित्पूर्वाहणेन लब्ध्वा पादारविन्दं त्वदीयमिति प्रकरण-
धलात् साक्षादनुक्तिः सम्प्रमेण अयत्नतो न भजति अप्रयासेन
तस्य तद्भजनं तदपि न कुरुते अभजने हेतुः यथा पशुस्तथै-
वांसम्भतिः विवेकरहितः अतो गृहान्धकूपे पतितश्च भवति ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरीकृतशुकपक्षीयम् ।

योषित्पुरुषश्च योषिदात्मकः पुरुषात्मकश्च लोक इत्यर्थः
॥ ४७-५० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कोऽसाधनुग्रह इत्यत आह—वरानिति । हे राजर्षे ! ते तुभ्यं
सर्वान् काम्यन्त इति कामास्तानिदान् ददामि नन्वित्थं प्रचोदितेन
मया देवाः प्रत्याख्याताः इति सर्वज्ञः त्वं किं न जनासीत्यब्राह्म-
ह, मामिति । भूयः पुनः शोषितुं संसर्गं नार्हति किन्तु मुक्तिमेवाह-
तीति भावः । मुक्तिव्याप्त्यामेव किन्तु ततोन्मयेपि यदि कामा-
मार्थ्यास्तानपि प्रार्थयस्वेति भावः ॥ ४५ ॥

• इतीति । इतीत्यभगवतोक्तो मुमुक्षुः । तं श्रीकृष्णं तदेवं तत्रापि
नारायणं ज्ञात्वा तदुक्तिमिरिति शेषः । गर्गस्य अजगर्गश्चर्वाक्य-

[१७]

महाविंशतितमे युगे भगवान् वसुदेवगृहे ऽवतरिष्यतीत्येव-
म्बिधमनुसरन् मुदा हर्षेण युक्तः प्रणम्योवाच ॥ ४६ ॥

उक्तिमेवाह—विमोहित इत्यादित्रयोदशश्लोकार्मिकां
यदुक्तं “वरान् वृणीष्व राजर्षे सर्वान् कामान् ददामि ते” इति
तस्योत्तरपयुक्तमाह—विमोहित इति । विषयामिलापेणैव
निदानेनेदृशसंस्कारूपानर्थं प्रातोहं भूयो विषयानेव वरयेति
चोदयता त्वया वञ्चितः स्यामतो भक्तवञ्चने त्वानुचितमिति
मेवं वार्दरित्यभिप्रायः । हे ईश ! त्वदीयया मायया विमोहितो
योऽयं मत्प्रभृतिर्योषिष्व पुरुषश्च योषिदात्मकः पुरुषात्मकश्चे-
त्यर्थः । जनस्त्वां निरतिशयपुरुषार्थभूतं न भजति किन्तु स्वानर्थ-
विषये ह्मबुद्धिर्यस्य तथाभूतः वस्तुतोऽनर्थहेतुमप्यर्थवन्मन्यमानः
प्रभवत्येभ्य इति प्रभवाः दुःखस्य प्रभवाः तेषु दुःखैकनिदानेषु
गृहेषु सुखलेशाभासप्रभवेषु सुखाय सज्जते सक्तो भवति
स जनः पूर्वमेव त्वया वञ्चित इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नान्वित्यं जनं वञ्चयन्नहं निर्दुणो विषमश्च किमित्यत आह,
लब्धेति । हे अनघ ! न विद्यते यद्भजनादघं तथाभूतेत्यर्थः
अयत्नतः स्वप्रयत्नमन्तरेणापि केवलमनुजिघृक्षैकस्वभावत्वत्-
सङ्कल्पादेव हेतोरत्र कर्मक्षेत्रे दुर्लभमपि मानुषमङ्गं शरी-
रं त्वदादाधनोपयुक्तं प्राप्याप्ययं जनस्त्वत्पादारविन्दं निरतिशय-
पुरुषार्थरूपं तत्प्राप्त्युपायभूतं च न भजति । किन्त्वसन्मतिः
प्रकृतिपरिणामात्मकदेह एव मतिरात्माभिमानो यस्य तथा-
भूतः केवलं गृहमेवान्धकूपः तस्मिन् पतितो भवति यथा
पशुरजानंस्तृणावृते कूपे जिघृक्षया गतस्तत्र पतितो भवति
तद्वत् नष्टेतावता तव वैषम्यादिकमापादयितुमुचितं केवल-
मनुजिघृक्षयैव स्वाराधनोपयुक्तकरणकलेवरादिप्रदानादिति-
भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

अनर्थेऽहं स्वपुरुषार्थदर्शी न भवतीत्यर्थः । यद्वा, अनर्थं
संसारमर्थं पश्यतीति दुःखप्रभवेषु दुःखहेतुषु पुरुषेण वञ्चिता
योषित् तथा पुनः पुरुषश्च वञ्चितः ॥ ४७ ॥

मायया मोहितत्वमुपपादयति—लब्धेति । अत्र कर्मभूमौ
मानुषमङ्गं देहम् असत्सु विषयेषु मतिर्यस्य स तथा अन्धकूपे
पतितः पशुर्यथा स्वरूपं न भजति तथा गृहलक्षणांश्चकूपे ॥ ४८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

आगतस्य प्रयोजनमाह—वरान् वृणीष्वेति । ये वरणीयाः
तवाभीष्टाः तान् वृणुनपि वृणीष्व यतस्त्वं राजर्षिः राजा च
ऋषिश्च राजधर्मं वैदिकं च धर्मं कृतवानिति अस्मिन् जन्मनि ।
सर्वानेव कामान् दास्यामि न तु मोक्षमिति भावः । तर्हि किं
वरेणेत्याह—मां प्रपन्न इति । यस्तु शरणागतः स भूयः
शोषितुं नार्हति यस्मिन् जन्मनि प्रपद्यते तस्मिन् जन्मनि
कश्चिच्छोषितुमर्हति न सर्वः अतः सर्वेषां शोकः प्रपत्तिमात्रेण
निवर्त्तते अजनश्च भवति जनश्चेत् मदिच्छया तथापि भूयः
शोषितुं नार्हति एव विकल्पः राज एवार्थे अतः कामितं

श्रीमद्भगवत्पादसुबोधिनी ।

सर्वमेव दास्यामि मुक्तिमपि एकजन्मव्यवधानेनेति भावः ॥ ४५ ॥

एवं वचनेन यदर्थं स्वयं स्थितः स एवायमिति निश्चित्य स्तोत्रं कर्तुमियेषेत्याह—इत्युक्त इति । भगवता वरं प्रार्थयेत्युक्तः स्तुत्यैव वरः प्रार्थनीय इति तं प्रणम्य स्तुतिमाह—यतोऽयं मुमुक्षुन्दः प्रसिद्धः मुदा चान्तरन्वितो जातः भगवद्वाक्येन सन्तोषोप्येका भगवत्स्तुतिः तदा गर्गवाक्यमनुसरन् भगवद्वाक्येन तस्यापि स्मरणे जाते नारायणोऽयमिति निश्चित्य स्तोत्रं कृतवान् अनेन नारायणः पुरुष एव ज्ञातः । ननु पुरुषोत्तमः अथवा पुरुषभवे पुरुषोत्तमत्वं मन्यते भगवद्वाक्यं गर्गवाक्यस्मारकत्वेन जातमिति न फलसिद्धः अनेनैवाभिप्रायेण भगवतापि कामान् ददामीत्युक्तम् ॥ ४६ ॥

भगवन्तं स्तौति त्रयोदशभिः—विमोहित इति । अत्र द्वादशधा कालो निरूप्यते तदतिक्रमार्थं च एकेन भगवत्प्रतिपत्तिरिति तत्र कालेन सर्वं व्यामोहिता इति प्रथमं तामसराजससात्त्विकान् मुग्धान् गणयति त्रिभिः तत्राप्याद्येन तामसमोहो निरूप्यते अयं जनः त्वदीयया मायया विशेषेण मोहितः । ननु, कालेनैव मोहितोऽस्तु किं भगवन्मायाविमोहेनेत्यत आह, ईशेति । भवानेवेशः तेन कालरूपोभूत्वा तान् विमोहयसीत्युक्तं भवति । अन्येनैतावत्कर्तुं न शक्यत इति न ह्यन्यः भगवद्भजनं निवारयितुं शक्नोति अपराधा स्यात् अन्ये व्यामोहाः कालकृता भवन्तु नाम भगवद्भजनहेतुः कालो भगवानेव तदाह, यस्त्वां न भजतीति । ननु, परमानन्दे कथं विचारकाणामप्रवृत्तिरिति चेत् तत्राह—अनर्थदगिति । अनर्थ एव इह यस्य, यद्धि पश्यति तज्जानाति उभयश्चेत्पश्येत् तारतम्यं च जानीयात् अर्थं तु अनर्थमेव पश्यति । ननु, सर्वोपि दुःखाज्जिर्वर्त्तते सुखदुःखे चात्मानुभवेद्ये अतः कथमनर्थदर्शनमिति चेत् तत्राह, सुखाय दुःखप्रभयेषु सज्जत इति । प्रवृत्तिस्तु स्वसमानप्रकारज्ञानजम्यैव परं तदज्ञानं भ्रान्तं तेन फले विपर्ययः यत् दुःखस्थानं यतो दुःखमेवोत्पद्यते तत्र सुखं भविष्यति इति यतः प्रवर्त्तते तत्राप्यासज्जते तत् स्थानं निर्दिशति गृहेष्विति दुःखप्रभवत्वमुपपत्त्योपपादयति योषित् पुरुषश्चेति गृहे हि स्वयमेवास्ति द्वयमप्यन्योन्यतः सुखापेक्षं यथैकस्मिन् सुखं भवेत् तत्रापि पुष्कलं तदात्वन्यस्मै प्रयच्छेत् इतरेतराभयं कार्यं च न सिद्ध्यत्येव अतस्तयोर्दुःखमेव सहजं तदनुवृत्तौ दुःखमेव भवेत् न हि नद्यामग्निः प्राप्यते नन्वनुभूयते सुखं कथमिति चेत्तत्राह, वञ्चित इति केनचित्त्वञ्चितः सुखं मन्यते न हि युक्तिवाञ्छितं प्राणवाञ्छितं च कञ्चित्सुखं भवति अनुभवस्तु भ्रान्तानुभवतुल्यः अतो लौकिकं युक्तिवाञ्छितं न प्रमाणं वैदिकभुतिरेव प्रमाणमिति अन्यान्यसुखापेक्षित्वेन प्रवृत्तेः सुखमावस्तत्र सिद्धः पुत्रान्नो नरकज्ञायते इति वाक्यम् पुरुषशब्देन नरक उच्यते योषिच्छब्देन च सुतरां नरकं “शालावृक्षाणां हृदयान्येता इति स सोमो नातिष्ठत” इत्यादिभुतिभिः स्त्रीणां निम्बाश्रवणात् “प्रजापतिरमृतमानन्द उपस्थे” इति उपासनार्थं निरूपितं लोकप्रतिपन्नं दृष्टान्तीकर्तुं वा आधिभूते वा रसे तद्भवति गृहत्वादेव परिच्छिन्नत्वात्तरभावः

उभयोः परिगणनायाः कृतत्वात् तत्रेतराभावः सिद्धः यत उभयोः सुखं भवेत् अकारास्तदपत्यानि च ते च व्याप्यवत् ताभ्यामेव सुखेप्सवः अतो युक्तिप्रमाणाभ्यां बाधादभ्योन्यप्रवृत्तौ वञ्चित एव समुदायश्चेति निराकर्तुं वञ्चित इत्येकवचनम् ॥ ४७ ॥

एवं गृहासकस्य तामसस्य वञ्चनामुक्त्वा शास्त्रादिद्वयस्यापि विवेकिनोऽपि राजसस्य वञ्चितत्वमाह—कृत्वा अतो दुर्लभमिति । विवेकसहितं मानुष्यमपि देहं प्राप्य कथञ्चिन्महता कष्टेन व्यङ्ग्यं सर्वाङ्गसहितं सर्वेन्द्रियसहितं सर्वबुद्धिसहितं च महता शास्त्रप्रत्यासेन जनत्वात् सर्वदा जायमानः विशिष्टं कदाचिदेव प्राप्तोतीति तादृशमपि प्राप्य भगवन्तं न भजतीति असन्मतिरेव प्राप्तसामग्न्या अन्यथा उपयोगाभावात् इन्द्रियाणामुपयोगः अनुपयोगश्च पूर्वं निरूपितः “बिले बतोरकमधिकमान् ये सा वाग्यया तस्य गुणान् गृणीते” इति च अतः भगवत्पादारविम्बाभजने असन्मतिरेव भवति असन्मतित्वाद्वा अभजनमत एव गृहान्धकूपे पतति उपर्युद्गमाभावात् तत्र च पदार्थदर्शनाभावात् अन्धकूपत्वं विवेकी कूपेऽपि पतिनः कदाचिदुपायेनोद्गच्छति तदपि नास्तीति दृष्टान्तमाह—यथा पशुरिति । पशुश्च तत्र व्याकुलोऽपि भवति । यतोऽधिकमेव दुःखं प्राप्नोति निर्गमनोपायं च न वेद ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथनृकवसिष्ठनसाराधर्शनी ।

शोचितुं नार्हतीत्यनर्थदर्शनेषु वरेषु क्षीयमाणेषु सत्सु यथा शोचति नैवं मां प्रपन्नः महत्तवराणामभयत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥ अष्टाविंशतितमे युगे भगवानवतरिष्यति तं त्वं द्रक्ष्यसीति बृहद्गर्गवाक्यमनुसरन्नित्यर्थः ॥ ४६ ॥

त्वद्भक्तिं परिहाय कामा यतः प्रियन्ते एतैव तव मायेत्याशयेनाह—विमोहित इति । योषिश्च जनः पुरुषश्च अतो वञ्चित इत्यन्वयः ॥ ४७ ॥

अहो द्वित्रिवराटिकामूल्येनाह्वयित्वा तामणिमिहकीर्णातीत्याह—लब्धेति । अत्र भारतभूमौ अव्यङ्गमविकलाङ्गम् ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

जन्मकर्माभिधानानीत्यादिभगवद्वाक्येन तं भगवन्तं नारायणं देवम ज्ञात्वा अष्टाविंशतितमे युगे भगवानवतरिष्यतीति बृहद्गर्गवाक्यमनुसरन् मुदा हर्षेण युक्तः प्रणम्य आह ॥ ४६ ॥

वरान् वृणीष्वेति यदुक्तं तत्र प्राकृतपदार्थविषयकं वरं न कामये तव भक्तिमेव कामये इति वक्तुं तत्र कारणं दर्शयितुं प्राकृतपदार्थाशक्तेः संसारहेतुत्वं भगवद्भक्तेः मोक्षहेतुत्वं चाह—विमोहित इति नवभिः । हे ईश ! योषिन् पुरुषश्चेत्सुभयविधो जनः त्वदीयया मायया प्रकृत्या मोहितः अर्थं अनात्मनि देहे ह्यस्वकीये गृहादौ च इह अहंताकरा ममंताकरा च दृष्टियस्य सः त्वां मुक्तिप्रदं न भजति अन्योन्यवञ्चितः सुखाय अत्यल्पसुखाय जैष्ठ्यौपस्थ्यान्वाय दुःखानां तात्रत्रयाणां प्रभवेषु गृहेषु सज्जते ॥ ४७ ॥

अत्र त्वत्पादारविम्बभजनार्हं मनुष्यलोकं अव्यङ्गमवि-

ममेष कालोऽजित ! निष्फलो गतो राज्यश्रियोन्नद्धमवस्य भूपतेः ।
मर्त्यात्मबुद्धेः सुतदारकोशभूषासज्जमानस्य दुरन्तचिन्तया ॥ ४६ ॥
कलेवरेऽस्मिन् घटकुण्डसन्निभे निरुद्धमानो नरदेव इत्यहम् ।
वृतो रथेभाश्वपदात्यनीकपैर्गां पर्यटं [१] स्वाऽगणयन् सुदुर्मदः ॥ ५० ॥
प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिन्तया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् ।
त्वमप्रमत्तः सहसाऽभिपद्यसे क्षुल्लिलहानोऽहिरिवाखुमन्तकः ॥ ५१ ॥
पुरा रथैर्हेमपरिष्कृतैश्चरन् मतङ्गजैर्वा नरदेवसज्जितः ।
स एव कालेन दुरत्ययेन [२] ते कलेवरो विट्कृमिभस्मसज्जितः ॥ ५२ ॥

भीष्मकदेवकृतसिद्धातप्रदीपः ।

कलाङ्गं भवत्पादारविन्दभजनार्हं मानुषं शरीरं लब्ध्वापि असति
दुष्टे विषये मतिर्यस्य सः पादारविन्दं न भजति किन्तु तृण-
जिघृक्षया पशुर्यथा कूपे पतति तद्वद्विषयजिघृक्षया गृहान्धकूपे
पतितो भवति ॥ ४८ ॥

भया टीका ।

हे राजर्षे ! अब तुम वरदान मांगलो तुम्हारे सब अभीष्ट
मनोरथों को हम देवेंगे । क्योंकि ? मनुष्य मेरी शरण आकर
फिर कोई भी शोष करने के योग्य नहीं रहता है ॥ ४५ ॥

भीष्मक उवाच ।

भीष्मकदेव जी बोले, कि—भीमगवान् राजा मुचुकुन्द को
जब ऐसी आर्द्धा दी तब मुचुकुन्द महाराज बड़े आनन्द में
निमग्न होकर “अहाइस मैं युग में भगवान् अवतार लेवेंगे” इस
बुद्धिगर्ग के वाक्य का स्मरण करके भीष्मक चन्द्र को साक्षात्
नारायण देव जानते हुए, और भीष्मक को साष्टाङ्ग प्रणाम
कर मुचुकुन्द महाराज स्तुति करते हुए ॥ ४६ ॥

मुचुकुन्द उवाच ।

राजामुचुकुन्द बोले, कि—हे ईश ! अनर्थ विषयादि में दृष्टिवाला
यह पुरुष आप की माया से मोहित हो रहा है, इसी कारण
से आप को नहीं भजता है, और जिनो में नित्य नये दुःख
पैदा होवें ऐसे इन घरों में सुख भोगने के लिये आसक्त
होता है इस प्रकार इस संसार में स्त्री क्या पुरुष सबही परस्पर
वंचित हो रहे हैं ॥ ४७ ॥

हे भगवन् ! इस संसार में ये सब नीव किसी प्रकार
परम दुर्लभ इस मनुष्य जन्म को इस भारत भूमि में पाकर
भी आपके चरण कमल को नहीं भजते हैं क्योंकि ? इन की
मति असत् विषयादिको में लगी है इसी कारण गृह रूप
अन्धकूप में पड़े हुए हैं, और अपने पुण्यार्थ को नहीं जानते
हैं जैसे कि—पशु नहीं समुझता है और तृण के लोभ से अन्ध
कूप में गिर पड़ता है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

न केवलमस्य जनस्येयं गतिः किन्तु ममापि तथैवेत्याह—
ममैव इति । मर्त्ये शरीरे आत्मबुद्धिर्यस्य तस्य ममात एव-
सुतादिष्व्वासज्जमानस्य ॥ ४९ ॥

उन्नद्धमदत्वं प्रपञ्चगति—कलेवर इति । घटकुण्डादिसदृशे
दृश्येऽमात्मनि यत एवं सुदुर्मदोऽभवमतो ममेष कालो निष्फलो
गत इति ॥ ५० ॥

त्वामगणयन्तं त्वमाक्रमसीत्याह—प्रमत्तमिति । प्रमत्तमवहितं
त्वामन्तकमविगणय्य देहादिष्व्वासकमिति यावत् कुतः प्रमत्तम्
इतिकृत्यचिन्तया एवमेवं करणीयमिति मनोरथपरम्परया मनो-
रथे भग्नोऽपि विषयेषु लालसमुत्सुकं प्राप्तेऽपि पुनः प्रवृद्धो
लोभस्तृष्णा यस्य तमन्तकस्त्वमभिपद्यसेऽभिभवसीत्यर्थः । क्षुधा
सुकिणीलेलिहानोऽहिराखुं मूपकमिवेति ॥ ५१ ॥

किञ्च कालात्मना त्वयाऽभिपन्नो देह एवं भवतीत्याह—पुरेति ।
श्वसृगालादिभिर्भक्षितो विदुःसंक्षितस्तैरभक्षितः कृमिसंक्षितो दग्धो
भस्मसंक्षितो भवति इति बुद्ध्या विचार्यैवभूतशरीरे ममतां
कुर्वन्तो जना हरिं नाराधयन्ति ते आत्मानि शत्रुभूता ज्ञेयाः सततं
यतः—

“योनेः सहस्राणि बहूनि गत्वा दुःखेन लब्ध्वापि च मानुषत्वम् ।
सुखायहं ये न भजन्ति विष्णुं ते वै मनुष्यात्मानिशत्रुभूताः ॥
इति ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवप्रदीपिका ।

मम तु तत्र विशेष इत्याह—ममेति । एव बहुयुगलक्षणः निष्फ-
लत्वे हेतुः अजित, हे मद्रिधवर्हिर्मुखावशीकृत ! भक्तिविघ्नं
हेतुः भूपतेः सर्वपृथ्वीशाभिमानिनः अतो राज्यश्रिया उन्नद्धः
सम्बुद्धो मर्दो यस्य तस्य अतो, मर्त्यात्मबुद्धेः अत एव
च सुतादिष्व्वासज्जमानस्य तत्रापि “इदमद्य मया लब्धम्”
इत्याद्युक्तपुरस्ताच्चिन्तया अपारचिन्तनेन । यद्वा, दुःखमन्ते यस्या-
स्तया तादृशचिन्तया अतो न केवलं निष्फलत्वं किं तु
दुःखद्वयमपीति भावः ॥ ४९ ॥

आस्मिन् सर्वदोषारूपे अगणयन् विस्मरणादिभिरनाद्रि-
यमाणः ॥ ५० ॥

[१] त्वामगणयन् सुदुर्मदः इति वीरराघव ।

[२] चेत् इति च वीरराघवीये ।

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

तादृशचिन्तायाः पर्यवसानवशां व्यञ्जयति-प्रमत्तमिति ।
उच्यते प्रमत्तं त्वयि स्मरणादौ बाधधानरहितम् अतः
प्राप्तेषु विषयेषु प्रबुद्धलोभं तेषां भोगावनुपगतं अप्राप्तेषु तु तेषु
लालसां च तदीप्ताभराकुलं कालरूपेणान्तयसीत्यन्तकस्त्वम् अमे-
दोकिः कालशक्तेस्तव भजनं भयेनापि युक्तमिति विवक्षया
सहसा तर्कमतिक्रम्य अभिपद्यसे आभिसुख्येन सर्वतो वा
प्राप्तोषि दृष्टान्तेषु विशेषणानि समानानि ॥ ५१ ॥

मरणे चात्यन्तशृणुकरं कलेवरं स्यादिति समुच्चिका-
माह-पुरेति । यश्चरन्नासीत् स एव अत्र पुंस्त्वमर्थे ते
तव प्रभावकूपेण कालेन ॥ ५२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

त्वमप्रमत्त इति अन्तकूपस्त्वमप्रमत्तोभिपद्यते इत्यर्थः श्रुते-
लिहानः क्षुधा लोलजिह्वः ॥ ५१-५२ ॥

श्रीमद्भरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रबन्धिका ।

जनसामान्योद्देशेनोक्तमर्थं स्वस्मिन् पर्यवसाययति-ममेति । हे
अजित ! एव भूतः कालो मम निष्फलो गतः मया निष्फलो नीत
इत्यर्थः । कथम्भूतस्य राज्यभियोन्नद्धः प्रभूतमदो यस्य दुष्टा वि-
द्याभिलाषिणी मतिर्यस्य तत्र मर्त्ये मरणशीले वेदे आत्मेति बुद्धि-
र्यस्य न केवलं मर्त्यात्मबुद्धेरेव किन्तु सुतादिषु तद्रक्षणपोषणादि-
विषययापारचिन्तया आसज्जमानस्याऽऽसक्तस्याहङ्कारममकार-
युक्तस्येति पदद्वयफलितोर्थः । तत्र कोशो धनागारम् ॥ ४९ ॥

उन्नद्धमद्वत्त्वमेव प्रपञ्चयति-कलेवर इति । घटकुम्भसदृशो जडे
अस्मिन् कलेनरे कदमूलः मानः आत्माभिमानो यस्य सोऽहं नरदेव
इत्यभिमतमान इति शेषः रथाश्वेभास्त्राश्वाश्च पदातयश्च तेषामनी-
कानि सैन्यानि तानि पान्तीति तथा तैः परिवृतो गां भूमिं
वर्षदन् त्वामगणय्य तुच्छीकृत्य दुर्मद आसमिति शेषः ॥ ५० ॥

त्वामगणयन्तम् इत्यर्थं दुर्मदं मां त्वं कालरूपेणाकमसीत्याह,
प्रमत्तमिति । इतिकृत्यचिन्तया एवमेवं कर्तव्यम् इति मनो-
रथपरम्परया नितरां प्रबुद्धः लोभो यस्य ते विषयेषु शब्दा-
दिषु लालसमासकचित् प्रमत्तं स्वहितानभिष्टं मां त्वमप्रमत्त
अन्तं करोतीत्यन्तकः विनाशहेतुः कालरूपो भूत्वाऽभिपद्यसे आक-
र्षसि प्रससीति यावत् यथा क्षुधा बुभुक्षया लेलिहान आस्वा-
दमानः क्षुधा लोलजिह्व इति यावत् यस्सुखं ताहिहेः कर्मणि कट-
शानजादेशः अहिः सर्वे माणुं भूषकमापद्यते तद्वत् ॥ ५१ ॥

नन्वविदुर्लभकल्याणतमं नरदेवशरीरं प्राप्यापि किमिति
तन्निन्दयसीत्याशङ्क्यामन्ततः कालाभिपद्यस्य तस्य गतिं पश्येत्-
मिप्रायेणाह-पुरेति । पुरा तावत्स्वर्णालङ्कारालङ्कृतैः रथैर्गजैर्वा
सञ्चरन् यो नरदेव संश्रितः नरदेव संश्रितस्य सञ्जातेति तथा ता-
कादित्वादितचत् स एव देहः दुरतिक्रमणीयेन कालेनाभिपद्य-
तावत् श्रमशालादिभिर्मक्षितो विदुर्लभः तेनमक्षितमेव
कुमिसञ्चितः दग्धोऽस्मत्सञ्चितः भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयभक्ततीर्थकृतपदरत्नावली ।

मर्त्यात्मबुद्धेर्देहात्मबुद्धेः ॥ ४९ ॥
देहात्मबुद्धित्वं दर्शयति-कलेवर इति । दुरन्तविषयचिन्तया
दुष्टो मदो विद्याभिजनलक्षणो यस्य स तथा ॥ ५० ॥
धनादिनिमित्तमदस्य दुष्टत्वं कथमत्राह-प्रमत्तमिति । क्षुधा
जिह्वा क्षुकिणी लेलिहन् ॥ ५१ ॥
किमत्र प्रमाणमित्यतः प्रत्यक्षमेवेत्याह-पुरेति । यो देहः
पुरा नरदेवसञ्चितः स एव देहो दुरत्ययेन कालेन विदुर्लभ-
मस्मत्सञ्चितो भवतीति शेषः आदिमक्षितो विद्यासंश्रितोऽभवति
मदग्धः कुमिसञ्चितः दग्धः अस्मत्सञ्चित इति विशेषः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्भरभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं राजसानी दूषणम् उक्त्वा स्तारिक्कानामपि स्वदृष्टान्तेन
दूषणमाह-ममैव काल इति । एव इति पूर्वमनुभूतः स
सर्वोऽपि शोकेन पुर एवावतिष्ठते अजितेति सम्बोधनं न
कालेन भवान् जितः वयन्तु जिता इति स्वदुःखनिवेदन-
मप्युक्तं कालो हि पुरुषस्य पुरुषार्थसाधने हेतुर्भवति तदभावे
निष्फल एव गतः ननु विवेकयुक्तो भवान् कथमेवं वदती-
त्याशङ्क्याह-राज्यभियोन्नद्धमदस्येति । राज्यभिया परमोन्माद-
जनिकया उन्नद्धो मदो यस्य । ननु, राज्यभियो मदजनकत्वे
को हेतुः ? तत्राह-भूपतेरिति । सर्वे हि दोषाः भूमौ भवन्ति न
स्वर्गे नाऽपि पाताले तस्याश्च पतिः तदोषेण दूषित एव भवति
अतो दोषसम्बन्धात् सज्ज्वरस्याभोजनमिव भियापि बुद्धि-
नाश एव भवति । किञ्च, मर्त्यात्मबुद्धेरिति मर्त्ये मरणधर्मके
शरीरे आत्मा बुद्धिर्यस्य पापं तु भूपतित्वजनितमस्यम् आत्मनो-
ऽन्यथाज्ञानं तु महत्पापम् ।

“योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणापहारीणां”

इति वाक्यात् नित्यं चात्मानं बुद्ध्या मारयतीति मर्त्यपदेन
वधदोषोऽपि सूचितः । किञ्च, सुतदारकोशमूषा आ समन्यात्
सज्जमानोऽपि जातः ममतामपि भवदीयेषु अकृत्वा पुत्रादिषु
चतुर्षु कृतवान् तत्राप्यासक्तिं तत्रापि तेषां तत्सम्बन्धेना-
त्मनश्च सहस्रचिन्तायुक्तः तदीयान् पोषयिष्यामि तच्छत्रु-
मारयिष्यामि इत्यादि दुरन्ता चिन्ता यस्यान्तोऽभिनफले
नरकपात इति एवं विदोषेण महमपि मग्नः मातुषो निष्क-
लता मर्त्यबुद्धिः पुत्रादिष्वसक्तिश्चेति “एकैकमप्यनर्थाव” इति
न्यायेन चतुष्टयमुक्तम् ॥ ४९ ॥

एवं विविधानामपि मोहमुक्त्वा विशेषतः स्वस्य परं
दोषत्रयमाह-कलेवरेऽस्मिन्निति विभिः । कालेन प्राप्तोऽत्र निकृष्यते
तत्र कालस्य दोषाभावाय स्वदोषं निमित्तत्वेन निकृष्यति,
कलेवर इति । अस्मिन् कलेवरे शरीरे निकृष्टमानः सन् सुदुर्मदो
भूत्वा त्वामगणयन् जातोऽस्मिन् तदा त्वम् अन्तको भूत्वा
अभिपद्यस इति द्वयोः सम्बन्धः । भगवतो मासे वद दोषाः
असदीया निमित्तभूताः मादौ कलेवरं कले कलने कालमहो-
बरमुक्तं कालः प्रथमतोऽतस्तदेव मस्यति क्षुत्पाषाणादिभ्यः
अत एव प्रस्तरादवः क्षिरकायिनः कलेवरमाशुतरविमर्शिनः न
हि कालस्य मस्ये तस्यैव कृते स्वयामितानः क्षुब्धदोषो भवति

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनी ।

किञ्च, अस्मिन्निति शयानः स्वकीयो देहः प्रदर्शितः अस्मिन्कृतो मृतप्रायः अनेन स्वतोऽपि दोष उक्तः परिच्छेदाचेतनत्वे निरूपयति—यथा घटः जलानयनार्थमुपयुज्यते तच्च जलमन्यत्र विनियुज्यते तथा कर्माणि सम्पद्यन्ते पुनस्तानि यत्र कचिद्विनि-युज्यन्ते इति तादृशस्य कैवल्यं कर्मसाधनभूतस्य आततया स्वीकारः अत्यन्तं कुमतिफलम् । किञ्च, कुड्यसन्निभं भवेत् गृहे यथा कश्चित्तिष्ठति तथा कियत्कालखित्यर्थं भगवता कृतम् एवमभ्यकरणत्वेन करणत्वेन आत्मनो भेदे प्रतीयमानेऽपि पुनस्तत्र निरुद्धमानः नितरां रूढो मानोऽहमेवेति यस्य अयमेकः पञ्चपञ्चात्मको महान् दोषः, द्वितीयमाह—नरदेव इति । नरत्वमेव सन्निभं कृतोऽमेध्यभाण्डस्य देवत्वं नराणां देवः पूज्यो राजा इतीति निश्चयार्थं अहमित्यनुभवः प्रमाणम् अतोऽत्र पञ्चत्रयं निरूपितं तृतीयं दोषमाह—वृत्त इति । रथादिभिश्चतुर्भिः सेनाङ्गैः सहितं यदनीकं सेना तेषां रक्षकैः सेनापतिभिः वेष्टितः ते हि वृष्टाः घातुकाः तैः सहित इति दुःसङ्गो निरूपितः भूभाररूपं चतुर्थं दोषमाह—गां पर्यटन्निति । ननु, भूमौ कृञ्चन पुरुषार्थः साध्यते किन्तु भूमिमेव परितः अटते महान्तं दोषमाह—पञ्चमं त्वामगणयन्निति । यदधीनं सर्वं स एव न गण्यत इति । सुष्ठु दुष्टो मदो यस्येति स्वाज्ञानमपि ॥ ५० ॥

एवं षडभिर्दोषैर्व्याप्तं कालो भक्षयतीत्याह—प्रमत्तमिति । एते षट् दोषाः सहजाः ते च मिलिताः शीघ्रं फलपर्यवसायि-विदोषमुत्पादयन्तीति निरूप्यते—उच्चैरिति । उच्चैरितिकृत्य-चिन्तया प्रमादः प्रवृद्धो लोभः विषयलालसेति तुल्यत्वाभा-वाय भगवतो दोषत्रयाभावश्च निरूप्यते, अग्रमत्तः क्षुल्लि-हानः लोभरहितः विषयलालसरहितत्वाय सहसामिपद्य स इति यो हि विषयलालसः स कार्ये शिथिलप्रयत्नो भवति भोगाभिविषेयात् क्रियाभोगयोर्विरोधात् तस्य दोषाभावाय इष्टान्तः प्रमत्तः असावधानः स्वायं तत्र यद्यप्यज्ञानमपि हेतुः तथापि दोषान्तरमप्याह—उच्चैरितिकृत्यचिन्तयेति । इत्येतावन्निश्च-ये कर्तव्यमिति एवं वा कर्तव्यमिति उच्चैरिति सर्वापेक्षया इद-मैवावश्यकं तत्रापि यदि कार्यमुपस्थितं भवेत् तदा दोषो वा न भवेत् तदपि नास्तीत्याह—चिन्तयेति चिन्तामात्रमेव अनेनान्तःकरणे तत्रैव व्यापृतमिति भगवता आत्मार्थमन्तः स्थापितं बहिर्विनि-युक्तमिति महानेवापराधो निरूपितः अयमसिद्धार्थसाधनरूप इति सिद्धार्थे भिन्नं दोषमाह—प्रकर्षेण वृद्धो लोभो यस्येति उच्यते भोगार्थे हितस्य सम्पादनं तदपि कृत्वा स्थापयत्येव नोप-युक्तं किञ्च, भुक्त्वापि तद्वतवैरस्य ज्ञात्वापि पुनर्लालसो भवति विषं यान्तीति विषयाः विषं हि मारकं मृत्युमुखं तत्र स्वयं वृद्धमन्तः स्वभक्तमपि नयन्ति एकोऽपि नयेत् किम्पुनर्वह इति बहुवचनं यद्यपि भगवत इत्यकृत्यचिन्ता वर्तते अन्यथा न मारयेत् तथापि न प्रमत्तः अत एव हेतुर्वर्तत इति साध्य-त्वात् निषेधः सहसेति यदैव दोषत्रयोद्भवः तदैव प्रती-कारंकरणात् पूर्वमेव कापि पलायनाभावायामातिकावस्य रूपमस्तिरिति ज्ञात्वा लालाकर्ता अन्यस्य भक्ष्यरूपं शरीरं गृहीत्वा सर्वदा सर्वापकाराय व्यापृतो भवति ॥ ५१ ॥

ननु, भ्रातृकोऽयं धर्मः परिपालनं कर्तव्यं तदर्थं शत्रवश्च मारणीयाः तदर्थं कर्तव्यं कर्तव्यं तदर्थं धनग्रहणं कर्मफल-

भोगार्थं च विषयलालसेति गुणभूता एवैते किमिति दोषत्वेन गण्यन्ते इत्याशङ्क्याह—पुरा रथैरिति । सत्यमेव भवेत् यद्यप्य-देहो देवो भवेत् पूर्वं रथादिभिः चरन्नपि राजत्वेन सम्मानि-तापि कलेवरो देहः विदुः कुमिभस्मसङ्ग्रामेव लभते मृतदेहस्य त्रिधा विनियोगः काकादिभिर्भाक्षिते विदुः विशीर्णं सत् कुमयो वा भवन्ति, दाहे भस्म वा भवति तामसराजससात्त्विकभावा-निरूपिताः अतः पर्यवसाने दुष्टत्वात् वृथाभिमानो दोषायैवे-त्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनी ।

यमहं निन्दामि स चाहमेवेत्याह—ममेति । मत्स्यं शरीरे एव आत्मबुद्धिर्यस्य तस्य ॥ ४६ ॥

कुड्यं भिन्नः यतोऽहं सुदुर्मदोऽभूवम् अत एव कालो निष्फलो गत इति पूर्वणान्वयः ॥ ५० ॥

त्वामभजन्तं जनं त्वत्स्वरूपः काल एव प्रसेदित्याह—प्रमत्तं विषयासक्तत्वेन त्वय्यनवाहितम् इतिकृत्यमेवमेवदुरणोय-मिति तच्चिन्तया विषयेषु प्रवृद्धलोभं मनोरथे भग्नेऽपि लालसं विषयेषु सुखम् अन्तः कालरूपी त्वं तु अप्रमत्तः सावधान एवाभिपद्यसे अभिभवसि क्षुधा सूकिणी लल्लिहानोऽहिरावु मूषकं यथाभिपद्यते तथा ॥ ५१ ॥

कालप्रसक्तो देह एव भवेदित्याह—पुरेति । यो रथैर्मतङ्गजैर्वा चरन् नरदेवनामा शोभित आसीत् स एव देहः विदुः कुमि-भस्मनामा बीभत्सितो भवतीत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आस्तामः यस्य जनस्य कथाऽहमपि त्वन्मायामोहितोऽस्मी-त्याह—ममेत्यादिना । मत्स्यं मरणधर्मिणि शरीरे आत्मबुद्धि-र्यस्य तस्य ॥ ४६ ॥

घटकुड्यसन्निभे घटभित्तिसदृशे जडे अनात्मभूते कलेवरे अहं नरदेव इति निरूपमानः गां भूमिं पर्यटन् त्वामगणयन् दुर्मदोऽभूवमिति शेषः ॥ ५० ॥

किञ्च, इतिकृत्यचिन्तया इदं कृतमिदं करिष्ये इति लोकप्रसिद्धकृत्यचिन्तया उच्चैरत्यन्तं प्रमत्तमनवहितं माम् अप्र-मत्तस्तदनुकरणप्रदानुग्रहादौ सदा सावधानः अन्तं तत्त-त्काम्यकर्मफलसमाप्तिं करोतीति तथाभूतस्त्वमभिपद्यसे अभि-भवसीत्यर्थः क्षुधा सूकिणीलेलिहानः अहिः आलुं मूष-कमिव ॥ ५१ ॥

यः कलेवरः नरदेसंज्ञित आसीत्स एव ते तव शक्ति-भूतेन कालेन श्वादिभाक्षितो विदुः संज्ञितस्तैरभाक्षितः क्रमिसंज्ञितो दग्धो भस्मसंज्ञितो भवति तादृशकलेवराशक्त्या त्वामभजतां धिगिति भावः ॥ ५२ ॥

भाषाटीका ।

हे अजित, प्रभो ! मैं और दूसरे किसकी कड़ पर मेरा भी काल निष्फल बला गया; क्योंकि राज्य की सम्पत् से

निर्जित्य दिक्चक्रमभूतविग्रहो वरासनस्थः समराजवन्दितः ।
 ग्रहेषु मैथुन्यसुखेषु योषितां क्रीडामृगः पूरुष ईश ! नीयते ॥ ५३ ॥
 करोति कर्माण तपस्सुनिष्ठितो निवृत्तभोगस्तदपेक्षया ददत् ।
 पुनश्च भूयेयमहं स्वराडित प्रवृत्ततर्षो न सुखाय कल्पत ॥ ५४ ॥
 भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेजनस्य तर्ह्यच्युत ! सत्समागमः ।
 सत्सङ्गमो यहिं तदैव सङ्गतौ परावरेशे त्वयि जायते मतिः ॥ ५५ ॥
 मन्ये ममानुग्रह (१) ईश ! ते कृतो राज्यानुबन्धापगमो यदृच्छया ।
 यः प्रार्थ्यते साधुभिरेकचर्यया वनं विविक्षद्विरखण्डभूमिपैः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

मद् जुड़ा बढ गया, मैं आप अपने को पृथिवी का पति मानने लगा, शरीर में ही मुझे आत्मबुद्धि हो गई, और पुत्र स्त्री खजाना तथा पृथिवी की फिकर में जिसका कभी अंत ना आवे इस प्रकार को चिन्ता करके सदा आसक्त रहा, इसी कारण मेरा यह इतना काल व्यर्थ गया ॥ ५३ ॥

बड़ा और भीत के सदृश इस कलेवर (देह) "मैं मैं नर देव हूँ" इस प्रकार का अभिमान उत्पन्न भया है, जिसको पेसा में, रथ हाथी घोड़ा और पैदल इस प्रकार खतुरङ्गिणी सेना और सेनापतिओं को साथ लेकर पृथिवी में पर्यटन करता हुआ सर्वदा हिनपरायण अंतर्धामो जो आप हैं तिन को भी मैं नहीं गिनता रहा। क्यों कि ? मेरे लिये बड़ा ही दुष्ट मद् हो गया रहा ॥ ५० ॥

इस प्रकार यह जीव तो बड़ाही असावधान रहता है और "क्या कहे कैसे कहे ?" इस तरह की चिन्ता से ग्रस्त होकर रहने वाला और विषयों में लालसा वाला हो कर प्रमत्त रहा, परंच आप की विभूति रूप जो यह काल है अथवा काल रूप जो आप ही सो तो सावधान रह कर इसके समय पूरे होने पर एका एका इस्को ग्रस लेते हो जैसे, कि—धुंधा से अपनी जिह्वा को खाटता हुआ सर्प मूषक को उसी समय टण्ड से पकड़ के निगल जाता है ॥ ५१ ॥

हे प्रभो ! पहिले जो, पुरुष का देह सोने के साज से सजे हुए रथों पर बैठ कर तथा सोने के साज से सजे हुए हाथियों पर बैठ कर पृथिवी में नरदेव संज्ञा को प्राप्त होकर विचरता है, वही पुरुष का कलेवर फिर आप की विभूतिरूप जो काल है तिस के वश होकर बीठ क्रमि अथवा भस्म इन संज्ञाओं को प्राप्त हो जाता है अर्थात् किसी जन्तु के भक्षण करने से बीठ और पड़े रहने से क्रमि एवं जलादेने से भस्म संज्ञा को प्राप्त होता है ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किञ्च, अन्तकप्राप्तेः प्रागपि दिग्विजयिनो राज्ञोऽपि पार-
 तन्त्र्यदुःखं तदवस्थमेवेत्याह—निर्जित्येति । अभूतविग्रहोऽविद्यामान-
 सरूपममः पूर्वं ये समाना राजानस्तेराजभिर्वन्दितोऽपि मिथुनो
 भावः सुरतमेव परं सुखं येषु योषितां ग्रहेषु क्रीडामृग-
 इव इतस्ततो नीयते ॥ ५३ ॥

किञ्च, तत्रातिवृष्णाकुलस्य न भोगक्षणः कश्चिदस्त्येत्याह—
 करोतीति । तपस्यधःशयनप्रह्लादचर्यादौ सुनिष्ठितः पुनश्च स्वरा-
 डित्द्रः स्यामिति । यद्वा, जन्मान्तरेष्वेवमेव चक्रवर्ती स्यामिति
 ॥ ५४ ॥

तद्वचमष्टभिः श्लोकैरीशवर्हिर्मुखानां संसारं प्रपञ्च्य भक्त्या
 तन्निवृत्तिक्रममाह—भवापवर्ग इति । भो अच्युत ! भ्रमतः संसरतो
 जनस्य यदा त्वदनुग्रहेण भवस्य बन्धस्यापवर्गोऽस्ती भवे-
 त्प्राप्तकालः स्यात्तदा सतां सङ्गमो भवेत् यदा च सत्सङ्गमो
 भवेत्तदा सर्वसङ्गनिवृत्त्या कार्यकारणनियन्तरि त्वयि भक्ति-
 भवति ततो मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

मम तु सत्सङ्गमात्पूर्वमेव यो राज्यादिसङ्गविच्छेदो जातः
 सोऽयं त्वया महाननुग्रहः कृत इत्याह—मन्ये इति । ते त्वया
 साधुभिर्विवेकिभिस्तपसे वनं प्रवेष्टुमिच्छन्निः स्वयं त्यक्तुमर्ह-
 भमानैः प्रार्थ्यत इति ॥ ५६ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कामिमात्रस्य जीवने मरणेऽपि सुखं नास्तीति वदन्नावावै-
 दिककामिनः साम्राज्येऽपि पराधीनतादुःखमाह—निर्जित्येति,
 द्राप्याम् । वरासनस्थः महासिंहासने स्थितः नीयते योषिभिः
 स्तहास्यादिभिरपि । हे ईशेति सर्वेषां त्वन्मायाधीनत्वादिति
 भावः ॥ ५३ ॥

धर्ममाचरतोपि पारलौकिककामिनोऽपि सदा दुःखमेवेत्याह,
 करोतीति । कर्माणि व्रतयज्ञादीनि तपस्सुनिष्ठितत्वाच्चिदु-
 विषयभोगोपि तस्य भोगस्यैवापेक्षया ददत् विविषदानं कुर्वन्
 यद्वा, कर्मसाङ्गतार्थं दक्षिणां ददत् एवमेदिकमर्थज्ञयादिदुःखं क्षुचितं

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सुखाय न कल्पते न योग्यो भवति एवं स्वर्गोपि पातभित्तस्य
“क्षयिष्णोर्नास्ति निवृत्तिः” इत्यादिन्यायेनैन्द्रत्वेऽपि सुखाभावात्
पातलौकिकमपि दर्शितम् विष्णुपुराणे चास्त्येव स्तुतौ—

• “देवलोकगतिं प्राप्तो नाथ देवगणोपि हि ।

मत्तः साहाय्यकामोभूच्छाश्वती कुत्र निवृत्तिः” ॥

इति ॥ ५४ ॥

तर्हि कदा भद्रं स्यात्तत्राह—भवति । यदा भवेत्सर्वज्ञः
सम्भावितो भवति तर्हि सत्सङ्गमोऽपि विवेकिभिः सम्भा-
व्यत इत्यर्थः । यद्वा, अतिशयोकिनालङ्कारस्य चतुर्थोऽंशः
भेदः यथांक्तं तद्विधौ—

• “चतुर्थी सा कारणस्य गदितुं शीघ्रकामिता ।

या हि कार्यस्य पूर्वोक्तिः” —

इति तस्मादर्थि सत्सङ्गमो भवेत्तर्हि भवापवर्गः शीघ्र-
मेव भवेदित्यर्थः । यतः सत्सङ्गम इत्यादि यतस्त्वयि
मत्तौ च जातायां भवापवर्गस्याव्यभिचारः स्यादित्याह—
तदेवेति । एवकारान्वायदा कदापीत्यर्थः । अच्युतेति
सम्बोध्य तत्र त्वमच्युतो भवसीति भावः । ननु,
मत्कृपां विना सत्सङ्गमोऽपि न स्यादिति सेवास्वादि-
कारणं तत्राह—सन्त एवगतिराधयो यस्य तस्मिन् स्वेच्छा-
मयस्येति “अहम्भक्तपराधीनः” इति सविच्छयेव तत्र सर्वं प्रवर्तते
न तु स्वतः ततः साऽपि तदनुगतैवेति भावः । सतां गतौ
इत्यस्मिन्नर्थेऽप्यसताङ्गतिर्न भवसीति भावः पूर्वपूर्वेण सत्तापरपस्य-
सत्त्वे निष्पादित एव सा प्रवर्तते न तु पूर्वं “स्वयं समुत्तोर्यं”
इत्यादिः ततः प्रथमतः सत्सङ्गमेनैव त्वन्मतिः स्यादिति भावः तत्र
हेतुः परावरेण परेणामवरेण च ज्ञानाद्यनधीने अतो ममापि
भोगसङ्गमादेशत्वन्मतिर्जाता प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वं त्वयाऽह-
मिति भवदुक्करीत्या यया ऽसौभवापवर्गदाता त्वं लब्ध इति
भावः मतिरिति रतिरिति च पाठः समर्थ एव सत्सङ्ग-
मेन रत्यङ्कुररूपैव मतिर्जायत इति ॥ ५५ ॥

ततस्तदारभ्यैव मयि त्वदनुग्रहो लक्षित इत्याह—मन्य
इति । हे ईश ! “भूकं करोति वाचालम्” इत्यादिन्यायेन हे दुर्घट-
घटनापटो ! राज्यानुबन्धस्य राजत्वासंकेतपगमो यस्मात्तादृशो-
ऽनुग्रहः ते त्वयैव यदृच्छया स्वैरितया कृत इति तर्कयामि
योऽनुग्रह एकचर्यया एकान्तनिष्ठया अलण्डभूमिपरिपि मृग्यते
किं पुनर्भारतवर्षकदेशपतिभिरित्यर्थः । तेषां कथं वनविचक्षा
स्यात्तत्राह—साधुभिः विवेकेनासन्निष्टात्यागिभिरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अभूतविग्रहः असञ्जातयुग्मः ॥ ५३

तदपेक्षया भोगेच्छया ॥ ५४ ॥

• भवापवर्गः संसारनाशः तदा भवेत् मासनः स्यात् तर्हि-
तदा ॥ ५५ ॥

भूमिपराजर्षिभिः ॥ ५६—५७ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

“सर्वस्थेशानः” इति भृत्युक्तविधिसर्ववस्त्वपेक्षस्वातन्त्र्यं
स्थामविगणय्य स्वतन्त्रं मन्यमानस्य मम निहीनप्रतियोगिकपार-
तन्त्र्यमवर्जनीयमेवासीदित्याद्यभिप्रेत्याह—निर्जित्येति । दिक्चक्रं
दिक्खण्डलं निर्जित्याभूतो ऽसम्भावितः विग्रहो विरोधो यस्य तथा-
भूतः असम्भावितप्रतिपक्ष इत्यर्थः । वरासनस्थः सार्वभौमासनाधि-
ष्ठितः ये पूर्वं समास्तुल्या राजानः तैरपि वन्दितः पुरुषः हे ईश !
मैथुनमेव सुखं येषु तेषु गृहेषु योषितां स्त्रीणां केवलं क्रीडा
मृगः । क्रीडार्थं पोषितां यानरादिरिव नीयत इतस्ततश्चाल्यते
इत्यर्थः । पुरुष इति पारोक्ष्याद्वेशः सर्वविधिविजयपुरुषा-
भिप्रायः ॥ ५३ ॥

ननु, भोग्यभोगोपकरणादिसमृद्धान् राजगृहान् दुःखप्रभवेषु
मैथुनसुखेष्विति चेत्येवं कथं निन्दसीत्यतस्तत्र सुखाभाव-
माह—करोतीति । पुनश्च जन्मान्तरेऽपि स्वराट् सार्वभौमो भूया-
सम् इतीत्यं प्रवृद्धः तर्षः तृष्णा यस्य तथाभूतः तपस्तु
जन्मान्तरीयसार्वभौमसाधनेषु तपस्तु तपस्त्वधःशयनब्रह्म-
चर्यादिषु निष्ठितः सञ्जातनिष्ठः अत एव निवृत्तो भोगो यस्य
तथाभूतः तदपेक्षया भाविजन्मभोगापेक्षया दधद्विप्राणः तपां-
सीति विपरिणतेनान्वयः । कर्माणि वर्त्तमानदेहभोगार्थानि
भोजानादिकर्माणि करोति इत्यभूतोसौ न सुखाय कल्पते
नसुखी भवति किन्तु दुःखेवेति भावः । यद्वैवमन्वयः ताव-
द्राजशरीरप्राप्तिसाधनानि कर्माणि करोति ततो दधद्राज-
शरीरमिति शेषः । निवृत्तभोगः तपःसुनिष्ठतस्तदपेक्षया तद्वेतु-
भूतः स्वराट् स्याम इति प्रवृद्धस्तर्षो यस्य तथाभूतः न सुखाय
कल्पत इति ॥ ५४ ॥

तर्हि कदा सुखाय कल्पत इत्यत आह—भवापवर्ग इति ।
एवं संसृतौ भ्रमतः पुंसो भवापवर्गः संसारान्तः भवनिवृत्ति-
मुक्तिरिति यावत् स यदा भवेदासन्नः स्यात्तदैवायं जनः
सुखाय कल्पत इति पूर्वेण सम्बन्धः । कदा तर्हि भवापवर्गो
भवेदित्यत आह—तर्हीति । हे अच्युत ! अस्य संसरतो जनस्य
यर्हि यदा यस्मिन् जन्मनि सत्समागमः सङ्गिर्भागवतैः समा-
गमः सङ्गतिः सहवास इति यावत् तदा भवापवर्गः नहि (किं)
सत्समागमः साक्षाद्भवापवर्गसाधनभूतः (न) किन्तु त्वज्जकिज्जना-
नादिप्रणाड्येत्याह—सत्सङ्गम इति । यदा हि सत्सङ्गमः तर्हि
परे इन्द्रादय अपरे अवमा यस्मात्तस्य चतुर्मुखस्यापि ईशो
नियन्तरि सतां गतौ त्वत्प्राप्त्युपायभूते त्वयि मतिर्भक्त्यात्मिका
बुद्धिर्जायते उत्पद्यते ॥ ५५ ॥

यदुक्तं सोऽहं तवानुग्राहार्थं “गुहामेतामुपागतः” इति
तत्सत्यमेव किन्तु पूर्वमेव वेदानुबन्धपनयनेन लिङ्गेन
त्वयाऽनुगृहीतो ऽहम् इति मन्य इत्यभिप्रेत्याह—मन्य
इति । हे ईश ! यदृच्छया त्रिदशसाहाय्यकृत्यव्याजेन
राज्यरूपो यो ऽनुबन्धः पाशस्तस्यापगमोपायः इत्येव
महांस्त्वयैवानुग्रहः कृत इति मन्ये तस्यानुग्रहप्रयुक्तत्वे हेतुं
वदन् तमेव राज्यानुबन्धापगमं विशिनामि—य इति । यो
राज्यानुबन्धापनयः साधुभिविवेकिभिः तपसे वनं प्रवेष्टुम्
इच्छन्निः सार्वभौमैरेकचर्या एकचर्यार्थम् एका (हि) कित्वेन
सञ्चारार्थं प्रार्थ्यते ॥ ५६ ॥

एवं कर्मफलं निन्दित्वा कामनाभावं स्तोतुं सात्त्विकस्य कर्मणः प्राज्ञत्वेन स्तुतिमाह—भवापवर्ग इति । यदा भगवद्विच्छया भवापवर्गो भवेत् तदा स साधनेच्छायां जनस्य समागमो भवेत् सद्भिः सह सम्यगागमः बोध्यबोधकभावसम्बन्धः भ्रमत इति नानाविधयोगिषु भ्रमणजनितक्लेशः भगवत्कृपायां हेतुरयः । अथ वा भवापवर्गस्थानानि कानि विज्जन्मानि सन्ति योगि-कुले महतां वा जन्मानि तत्रापि गतस्य न स्वत एव मुक्तिः किन्तु सत्सङ्गादेव शरीरसन्ताने सत्सङ्गसमानकालीन एव देहः अपवर्गशब्दार्थ इति मानुष्यदेहवत् तन्निरूप्यते तस्यास्या-स्यते “बुल्लभो मानुषो देहः” इत्यत्र अत एव तर्ह्येव सत्समा-गम इत्याह—तर्हीति योग्यतायां वा अच्युतेति सम्बोधनात् तदीयानां सतां सङ्गभावेन विलम्बाभाव इत्युक्तं तस्य च सङ्गस्य दृष्टद्वारेण पुरुषार्थपर्यवसायित्वं वदन् आह—सत्स-ङ्गमो यर्हीति यर्हि सत्सङ्गमः तदैव त्वयि मतिर्जायते भग-वानक्लिष्टकर्मैति न स्वार्थं कञ्चित्प्रवर्त्तयति कालकर्मद्वयप्र-बाधका एव अतो भक्त्यतिरेकेण न कोपि भगवन्मतिं स्पर्श-द्वयति तेषां तत्सम्पादनमावश्यकमित्यत्र हेतुमाह—सङ्गताविति सतां स एव गतिरिति ते साध्यत्वेन साधकत्वेन फल-त्वेन च भगवन्तमेव जानन्तीति तत्सन्निधिमात्रेणैव भगवति मतिर्भवति, ततः किं स्यादत आह—परावरेण इति । परे काला-दयः भवरे कर्मादयः तेषां फलदाने स एव नियामक इति सर्वमेव फलं ततो भवतीत्यर्थः । अनेनास्माकं सर्वाणि साध-नानि सिद्धानीत्युक्तं भवति । साधनार्थं प्रवृत्त्यभावश्च सूचितः

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

अतो गणवाक्यप्रामाण्यादपि कृपाविधेयेत्यभिप्रायः साधन-
प्रकरणे निरूपितः ॥ ५५ ॥

• फलं निरूपयति त्रिभिः—मन्य इति । फलं हि त्रिविधं राज्यं
कामम् भगवांश्चेति तत्र द्वयं निवेधति तत्रापि राज्यस्य
दोषरूपत्वं खानुभवसिद्धमिति दैवाज्जातां तन्निवृत्तिमाभि(न)
निन्दति—मन्य इति । सर्वस्य कारणं स भगवानेवेति ते त्वया कृतः
राज्यानुबन्धापगमः स्वत एव राज्यसम्बन्धनिवृत्तिः ममानुग्रह—
एकस्मिन् भगवता कृत इत्यहं मन्ये यदृच्छयेति कारणाभावेनैव
जात इति भगवत्कृत एव भगवांश्च हितार्थमेव करोतीति
निर्द्धारः । ननु, राज्यस्य इष्टसाधनस्य निवृत्तिः कथं फलम् अनि-
ष्टानुबन्धित्वं तु स्वदोषात् न तु स्वत एव राज्यमनिष्टहेतुः ।
अन्नामिव ज्वरितस्यैव ; तदनिष्टजनकं तथोद्धतस्यैव स्वभाव-
तामसस्यानिष्टजनकमिति चेत् तत्राह—यः प्रार्थयत इति साध-
नोपि राज्यं यतस्त्यजन्ति अतो ज्ञायते राज्यं स्वभावदुष्ट-
मिति अन्यथा सतां तेषां भगवद्भजनसाधनमपि राज्यं भवतीति
तत्परित्यागेच्छा न स्यात् । किञ्च, प्रार्थयते स साधुनां कर्म-
साध्योऽपि न भवति अतो शक्यप्रतीकारः अत एतदर्थं भगवा-
नेव प्रार्थयते प्रार्थनापि न केवलं मानसी वाचनिकी वा किन्तु
कायिकीत्याह—एक चर्ययेति । एकाकिचरणपूर्वकं वनं विविधं दूर्भिः
प्रार्थयते सर्वे परित्यज्य एकाकी भूत्वा वनं प्रविशन्नपि राज्या-
द्विभेति विद्यमाने सम्बन्धे शत्रवः परलोकाधिकारिणो वा
पौरुषयिभ्वन्तीति अल्पं राज्यमिति हीनतुल्यत्वात् कदाचित्परि-
त्यागमाशङ्क्याह—अखण्डभूमिपैरिति । अखण्डां भुवं पान्तीति
संसर्गहीनाधिपतयः अतः सम्बन्धनिवृत्तिर्ममाभीष्टैव ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भिषगाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एवं स्वसजातीयजनस्य नरदेवत्वं विदुःकामित्वं कालभेद-
गतिमुक्तं दिग्विजयित्वं योषित्क्रीडामृगत्वं तु समकालगत-
मेवेत्याह—निर्जित्येति । अभूतविग्रहः निवृत्तसङ्ग्रामकृच्छ्र इत्यर्थः ।
पूर्वं ये समास्तैः राजभिर्विन्दितोऽपि पुरुषः योषितां क्रीडामृगो-
भवन् । गृहेषु विविधान्तःपुरेषु नीयते योषिभिस्तद्वास्यादिभि-
र्बेति शेषः ॥ ५३ ॥

• त्वामभजतो विषयभोगो यथा निन्द्यस्तथा विषयभोगाभावो-
ऽपि निन्द्य इत्याह—करोतीति । तपसि अधश्चयनमन्त्राचार्यदो-
षनिष्ठितः पुनश्च स्वराडिन्द्रभक्तवर्ती वा ॥ ५४ ॥

• तर्हि सर्वदुःखोपशमनी परमसुखमयी भक्तिरेव कदा भवे-
दित्यत आह—भवेति । हे अच्युत ! भ्रमतो जीवस्य यदा भवा-
पवर्गो भवबन्धस्य नाशः स्यात्तदा सत्सङ्गमः अनुग्राहकसाधु-
सङ्गो भवेत् तर्हि सत्सङ्गमस्तदैवेत्येवकारात्मान्यदा कदापीत्यर्थः ।
अत्र तर्हि तर्हि इति स्थूलकालमालम्ब्यैवोक्तिः सूक्ष्मकालमवलम्ब्य
तु सत्समागमभवापवर्गयोः कारणकार्ययोः पौर्वापर्य-
मवश्यमेव वक्तुमुचितं तदपि तद्विपर्ययेणोक्तिः कार्यस्या-
तिशीघ्रबोधिभ्यतिशयोक्तिश्चतुर्थी ज्ञेया अत्र सद्गतावित्यस्य
वैष्णवतोषिण्यां व्याख्या यथा । ननु, मत्कृपां विना सत्सङ्ग-
मोपि न स्वर्गदित्यतो मत्कृपैवाधिकारणमस्तु तत्राह, सन्त
एव गतिरात्रयो यस्य तस्मिन् स्वेच्छा मयस्येति “अहं भक्त-

पराधीनः” इत्यादेः सविच्छेदेव तच्च सर्वं प्रवर्तते न स्वत
इति बुध्यते अतस्त्वत्कृपापि सद्गुगतैवेति भावः । सतां गता-
वित्यास्मिन्नर्थेऽप्यसताङ्गतिर्न भवसीति पूर्वपूर्वेण सता परपरस्य
सत्त्वे निष्पादित एव त्वत्कृपा प्रवर्तते न तु पूर्वं स्वयं समुत्ती-
र्येत्यादेरित्येषा ॥ ५५ ॥

मम तु त्वद्भक्तगर्गसङ्गानन्तरमकस्मादेव यो राज्यादिसङ्ग-
विच्छेदो जातः स तवैवानुग्रहादित्यहं जानामीत्याह—मन्य
इति ।

“त्रैवर्गिकायासविधातमस्त्यतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्रः ।

ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादो यो दुर्लभोऽकिञ्चनगोचरोऽस्यैः”
इति श्रीबुभोक्तेः यो राज्यानुबन्धोपगमः साधुभिर्भूमिपैः प्रार्थयते
एकचर्यया एकचारित्वेन निर्विघ्नत्वदीयध्यानभक्तिसिद्ध्यर्थ-
मिति भावः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च, दिक्चक्रं दिङ्मण्डलं निर्जित्य स्वप्रतापेन निष्कण्टकं
कृत्वा अभूतविग्रहः अविद्यमानविग्रहः समराजवन्दितः समैः सम-
सुखदुःखैः स्वकीयैराजभिर्विन्दितः एवं त्वदाराधनावसरं प्राप्यापि
योषितां क्रीडामृगस्सन् मैथुनसुखेषु गृहेषु नीयते ताभिरिति
शेषः । दुःखोदकं गृहं कलत्रादिपरवशानां त्वा भजतां धिमिति
भावः ॥ ५३ ॥

देहेगोहाद्यासक्तो भगवद्भिमुखो निन्द्य इत्युक्तमथ देह-
गेहाद्यर्थकसाधनपरोपि निन्द्य एवेत्याह—करोतीति । स्वराडिन्द्रः
चक्रवर्ती वा स्यामिति प्रवृत्तार्थः तदपेक्षया भाषिस्वराडभावापे-
क्षया ददत् दानानि कुर्वन् तपस्सु विविधेषु निष्ठितः कर्माणि
काम्यानि करोति यः सोऽपि सुखाय न कल्पते परमानन्दयोग्यो
भवति जन्ममरणप्रवाहलक्षणं संसारमेव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

तर्हि कदा संसारनिवृत्तिः परमानन्दप्राप्तिश्च स्यादत्राह—
भवापवर्ग इति । हे अच्युत ! भ्रमतः संसरतः यदा सत्समागम-
स्तां भवस्य संसारस्य अपवर्गोऽतो भवेत् यतः यर्हि सत्स-
ङ्गमः तदैव सतां गती गम्यते इति गतिः मुमुक्षुप्राप्ये त्वयि
मतिर्जायते प्रथमं सत्समागमस्ततः परमानन्दे प्राप्ये मतिस्ततः
संसारनिवृत्तिस्तदन्तरं परमानन्दप्राप्तिरित्यर्थः ॥ ५५ ॥

एवं देहेगोहादिप्राकृतपदार्थाशक्ते संसारहेतुत्वं भगवत्के-
र्तव्यमप्राप्तिहेतुत्वं चोक्तत्वाथ स्वस्य लब्धभगवदनुग्रहत्वं सम्भा-
ष्यन् प्राकृतदेहेगोहादी वैराग्यं च दर्शयन् भगवद्भक्तिरूपं वरं
वृणीते—मन्ये इति ज्ञाप्याम् । यः एकचर्यया एकचारित्वेन
त्वद्भक्तानिष्ठापादकभावेन वनं विविधद्विभिः साधुभिर्भूमिपैः
प्रार्थयते स मम राज्यानुबन्धापगमः राज्यरूपनुबन्धस्य पाशस्य
अपगमः अपायः यदृच्छयाऽभूत् एव ते त्वया कृतः अनुग्रह इति
मन्ये ॥ ५६ ॥

भवा टीका ।

ये तो इस शरीर की संज्ञा मरने पर होती है परन्तु
जीते भी दिग्विजयी राजा को भी परतन्त्रपने का तो
दुःख जैसा का नैसा ही है, जैसे कि—सब दिशाओं को जीत

न कामयेऽन्यं तव पादसेवनादकिञ्चनप्राप्त्यतमाहरं विभो ! ।

आराध्य कस्त्वां ह्यपवर्गदं हरे ! वृणीत आर्यो वरमात्मबन्धनम् ॥ ५७ ॥

तस्माद्विस्तृष्याशिव ईश ! सर्वतो रजस्तमस्सत्त्वगुणानुबन्धनाः ।

निरञ्जनं निर्गुणमद्वयं परं त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं व्रजाम्यहम् ॥ ५८ ॥

चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानोऽनुतापैरवितृष(१)पडमित्रो लब्धशान्तिः कथञ्चित् ।

शरणद ! समुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्मन्नभयमृतमशोकं पाहि मापन्नमीश ! ॥ ५९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

सार्वभौम ! महाराज ! मतिस्ते विमलोजिता ।

वरैः प्रलोभितस्यापि न कामैर्विहता यतः ॥ ६० ॥

भाषा टीका ।

आगे और किसी से संग्राम भी नहीं हुआ परन्तु जब घर पर आये तब वडे धेष्ठ सिंहासन पर बैठे उस समय प्रथम जो अपने समान राजा लोग रहे उन्होंने भी इनको भेट धर कर वन्दन किया, पर जब वे महलों में पधारे तब वहां पर हे ईश ! स्त्रियों के संगम के सुख में ये स्त्रियों का कीडामृग बनाया जाता है अर्थात् जिसको वडेराजा लोग वन्दन करते हैं वही शुरत सुख के लिये स्त्रियों के चरणों में पडता है, तथापि वे प्रसन्न नहीं होती हैं ॥ ५३ ॥

और जब ये ऐसी अति तृष्णा से व्याकुल रहता है तब इसको कोई भोग का अवसर भी नहीं मिलता है—क्यों कि—प्रथम तो यह भोगों से निवृत्त होकर तप के विषय में विद्या लगाकर भोग भोगने की अपेक्षा से ही कर्म करता है, और दान देता है, जब कोई साधारण उत्कृष्ट राजादि जन्म पाया तब उस समय भी तृष्णा के मारे “मैं दूसरे जन्म में ईश्वर होऊंगा या चक्रवर्ती होऊंगा तिसके लिये यत्न करता है इस प्रकार तृष्णा की वृद्धि से कभी इसको सुख प्राप्त नहीं होता है ॥ ५४ ॥

हे अच्युत ! (भक्त जनों के कार्य से कभी न चूक ने वाले) इस संसार में भटकते हुए अनेकों जन्म लेते हुए जिस समय आप का अनुग्रह होकर यह संसार छूटने वाला होता है उसी समय सत् जो महात्मा जन हैं उनके साथ समागम होता है, और जब कि—सत् पुरुषों का संग भया तब उसी समय सर्व संग की निवृत्ति होकर कार्य कारणके नियन्ता अथवा पर ब्रह्मादिक अवर स्थावरादिक तिनके ईश और संतन के गति जो आप हैं तिन आपके विषे भक्ति उत्पन्न होती है, जब भक्ति उत्पन्न भई, तब शीघ्र ही मोक्ष को प्राप्त हो जाता है ॥ ५५ ॥

हे क्यालो ! परञ्च मेरे ऊपर तो आपने ऐसी कृपा करी कि—सत्संग के पहिले ही राज्यादि प्रतिबन्धक दूर हो-

गया सो यह मैं आप का करा हुआ अनुग्रह ही मानता हूं क्यों कि ? जो आपही आप राज्य सम्बन्ध छूटना यह विना अनुग्रह कैसे हो सकता है जो राज्यादि का दूर होना असम्भव भूमण्डल के ईश्वर राजा लोग एकान्तचर्या वाले होकर साधु होकर वन में प्रवेश करने की इच्छा करते हैं उनको प्रार्थनीय होता है ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तदेवं विषयसेवामार्गं भगवत्सेवामार्गं च विविच्य वराह वृणीष्वेति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह—न कामय इति । अकिञ्चनाः निवृत्ताभिमानाः आर्यो विवेकी ॥ ५७ ॥

रजस्तमस्सत्त्वगुणैरनुबन्ध्यत इति तथा ता आशिव ऐश्वर्यादिशत्रुमारणादिधर्मादिरूपा विस्तृष्य परं पुरुषमीश्वरं ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानघनं कुतः निरञ्जनं तत्कुतः निर्गुणं तदपि कुतः भद्रयम अत एव अक्षरं त्वां शरणं व्रजामीति ॥ ५८ ॥

युक्स्व तावद्भोगान्कैवल्यं तु करस्म्येवेति पुनर्वरैः प्रलोभयन्तं श्रीकृष्णं पादोपग्रहणेन प्रार्थयते, चिरमिति । वृजिनैः कर्मफलैरासंस्तुतः पुनस्तद्भासनाभिस्तप्यमानस्तथाप्यवितृषपडमित्रः तृडेव तृषा तृष्णा न विगततृषाः पडमित्राः शत्रव इन्द्रिय-लक्षणा यस्य सः अत एवालम्बशान्तिः कथञ्चिद्वचनेन कथा शागितारिति वा शरणं स्वज्ञानं तद्वदातीति तथा हे शरणद ! समुपेतः प्राप्तोऽहम् अशोकत्वे हेतुः अभयं तत्रापि हेतुः क्लृप्तं सत्यम् आपन्नमापदा व्याप्तं पाहीति ॥ ५९—६० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अतः पादसेवनात् साक्षाद्विधपरिचर्याया अन्यं वरं वरणीयार्थं न कामये तदेव कामय इत्यर्थः । कुतः ? अकिञ्चनाः मुक्तिपर्यन्तमर्थं तुच्छीकृत्य भक्ताः तैरपि प्रार्थ्यतमात् प्राप्नोति भक्तिः प्रार्थ्यतरं वर्तनं प्रार्थ्यतमं पादसेवनं तस्मात् इति सर्व-

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतौषिणी ।

पुरुषार्थत आधिक्यमुक्तं तदेव हि योग्यमित्याशयेन सम्बो-
ध्यति विमो हे ! पुरुषार्थाधिकसुखदानसमर्थं सर्व आराध्य
पुण्य सेवित्वा वा अपवर्गो भक्तिः तथा च पञ्चमस्कन्धे यथा
वर्णविधानमपवर्गश्च भवति यो ऽसौ भगवति सर्वभूतात्म-
नात्म्येऽनिरुक्तेनिलयने वासुदेवेऽन्यनिमित्तभक्तियोगलक्षण
इति यद्वा मुक्तिं कथं न वृणुषे ! तत्राह-आराध्येति । धरमीयत्
प्रिये ऽव्ययम् आराध्य सेवित्वा वा कस्त्वामपवर्गदं मुक्तिप्रदं
सर्वं वृणीत वरमात्मबन्धनमेव वृणीतेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

आशिषः फलानि सर्वश इति पादसेवनविद्वद्धो मोक्षोपि
निरस्तु सर्वत इति पाठे स एवार्थः तस्यापि ज्ञानहेतुसत्त्वगुणानु-
बन्धात् सेवायास्तु नैर्गुण्यहेतुकत्वात् सात्त्विकाध्यात्मिकी
अज्ञेत्यादौ मत्सेवायां तु निर्गुणेति श्रीभगवदुक्तेः अन्यसैः तत्र
स्वामिति एतदाकारेणाविर्भावन्तमित्यर्थः । तं च सत्यं परं
श्रीमहीति आद्योऽवतारः पुरुषः परस्येति कृष्णस्तु भगवान्
स्वयमिति दृष्ट्या स्वयं भगवन्तमित्यर्थः । पुरुषमीश्वरमिति “विष्ट
भ्यामिदं कृत्स्नमेकांशेन” इति गीतादृष्ट्यान्तर्याम्याकारेण परमा-
त्मात्म्यमित्यर्थः ज्ञप्तिमात्रमिति ज्ञानमात्रं परं ब्रह्मेति दृष्ट्या चिन्मा-
त्राकारेण सर्वत्र ब्रह्मात्म्यमित्यर्थः । तदुक्तं “ब्रह्मेतिपरमात्मेति
भगवदिति शब्दते” तदेवमाविर्भावत्रयात्मत्वेपि मायातीत-
इति आह-कृत इत्यादिना तत्र त्रिधापि निरञ्जनम् उपाधि
विना स्वरूपेणैव तथा तथास्मितं भगवत्त्वे परमात्मत्वे ऽपि
निर्गुणं निर्गतागुणेभ्यः प्राकृतेभ्यो गुणाः स्वरूपशक्तिवृत्तिरूपा
देभ्यश्चर्यादयो यद्य तं मध्यपदलोपः “मां भजन्ति गुणाः सर्वे”
इत्यादौ साम्यासङ्गादयोऽगुणा इति श्रीभगवदुक्तेः अद्वयं सजा-
तीयविजातीयभेदरहितं ज्ञप्तिमात्रत्वेपि स्वरूपशक्तिर्यत्किञ्चि-
दुपलभ्यते ईक्षित्वस्य स्वाभाविकतयावश्यमन्तव्यत्वात् तदु-
क्तम् “ईक्षतेर्नाशब्दम्” ॥ १११५ ॥ इत्यत्र भाष्यकृद्भिः ज्ञानस्वरूपस्य
तस्य ज्ञानसाधनापेक्षा नास्ति प्रकाशस्वरूपवस्तुनः प्रकाशसाध-
नापेक्षाभावादिति भगवत्त्वे परमात्मत्वे च स्पष्टमेव सा भूयते ।
“न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
पैरास्य शक्तिर्विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रियाच”
इति “अपाणिप्रो जवमो प्रदीतः” इति च विग्रहश्च “यमेवैव वृणुते
तेन लब्धस्तस्यैव आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्” इति यद्वा निरञ्जनं
नितरां रज्जकं निर्गुणं निःशेषेण भूषयति उत्तरोत्तरं भक्तिविस्ता-
रेण गुणयति वर्धयतीति तत्र अद्वयं प्रतिबन्धशून्यं ज्ञप्तिभिदेकल-
क्षणं ब्रह्मात्म्यं वस्त्वपि मात्रा अंशो यस्य तं सच्चिदानन्दस्वरूप-
मनन्तशक्तिं पुरुषाकारं त्वामेतमित्यर्थः । ब्रजामि सेव्यत्वेनासा-
दयामि शेषं पूर्ववत् ॥ ५८ ॥

अतोऽधुना कथमपि मामुपेक्षितुं नार्हसि किन्तु सर्वतो रक्षेति
सर्वेभ्यमर्थयते-भिरमिति । इह संसारे वृजिनैः पापमोगैरासः
अनुतापैः पुण्यभोगक्षये शोकेस्तप्यमानः कथञ्चिदपि न लब्धा
शान्तिश्चित्तस्वैर्यं सुखं वा येन सः यद्वा कथञ्चित् प्रयत्नाभावा-
दनिरूप्येण केनापि कारणेन सम्यक्प्रत्यक्षतया तत्रापि उप-
समीचे इतः प्राप्तः तच्च तव योग्यमित्याह-हे शरणद ! “आर्तानां
शरणं त्वहम्” इत्यादिस्वप्रतिज्ञापेक्षया स्वाभ्यव्यायक, नच वक्तव्यं
त्वञ्चकिञ्चिदिति भक्तेरपि प्रवृत्तकस्त्वमेवेत्याशयेन सम्बोधयति,
परमात्मज्ञितिः अतो ऽधुना निजपादाज्जमाहात्म्यानुकरूपमेव शतु-

मर्हसि न त्वन्यदित्याशयेन पादाज्जं विशिनष्टि-पदैस्त्रिभिः । अतः
पाहि निजसेवकत्वेन पालय तच्च केवलं दीनवात्सल्यादे-
वेति दैव्येन पुनराह आपन्नमिति तत्र च त्वमेवैकः समर्थ
इत्याह हे ईशेति ॥ ५९ ॥

हे सार्वभौमेष्वपि महाराज ! हे सार्वभौम महाराजेत्यत्यन्ता-
दरात् पौनरुक्त्यं वा ततः परमेश्वरस्यापीदृशं वचनमित्यहो
सौशील्यमिति भावः विमला संसारवासनाशून्या उज्जिता
प्रखरा रसविदग्धेत्यर्थः तत्र हेतुः प्रकर्षेण मां प्रपन्नो जन
इत्याद्युक्तयुक्त्या लोभिनस्यापि कामैः साम्राज्यादिमोक्षपर्यन्तै-
र्मञ्जृत्वा काम्यमानैरर्थैर्न विहता किं नु तस्यामेव वदस्पृहा जाते-
त्यर्थः ॥ ६० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

निरञ्जनं सुखदुःखरहितम् । निर्गुणं गुणत्रयरहितम् अद्वयं
द्वितीयरहितं समाभ्यधिकरहितत्वात् । ईश्वरद्वित्वं हि नास्ति ।
ज्ञप्तिमात्रं कचिदपि जडत्वरहितम् ॥ ५८ ॥

अतः पूर्वैरभिगतं सत्यं नित्यं वा ॥ ५९-६१

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवं प्रतिवचनोपयुक्तार्थः उक्तः अथ साक्षात्प्रतिवचनमाह-
न कामय इति । हे विमो ! अकिञ्चनैरनन्यप्रयोजनैरेकान्तिभिरति-
तरां प्रार्थनीयात् तव पादसेवनादन्यं वरं न कामयेऽन्यो मविष्टो
वरणीयोऽर्थ एव नास्तीत्याभिप्रायः । आर्थः श्रेष्ठो विवेकी चेत्को
वा पुमान् साक्षान्मुक्तिप्रदं त्वामाराध्याऽऽराधनेन प्रसन्नोक्त्य
केवलमात्मा बध्यते येन तदात्मबन्धनं शब्दाविषयजालं वृणाति
वृणुयाम्मूर्खेऽवृणीत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

यस्मात्त्वत्पादारविन्दसेवनमेव प्रार्थनीयं तस्मात् हे ईश !
सर्वतः सर्वाः आशिषः रजस्तमस्तत्त्वगुणैः रजआविगुणकार्यैः
कामक्रोधादिभिरनुबध्यन्ते पृष्ठतः सम्बध्यन्तः इति तथा
कामक्रोधाद्युत्तरफलका इत्यर्थः । आशिषः कामान् विष्ट-
ज्याहं त्वां ब्रजामि “ब्रज गतौ” गत्यर्था बुद्धयर्थाः त्वत्प्रा-
प्त्युप्रायत्वेन त्वामध्यवस्यामीत्यर्थः । शरण्यस्य तस्य जीव-
तुल्यत्वधारणाय तं विशिनष्टि-निरञ्जनं पुण्यपापसम्बन्धरहितं
प्रकृतिपारवश्यरूपाजनरहितं वा । ननु, किमहं मुक्तजीवः ?
नेत्याह-निर्गुणं कदापि गुणत्रयसम्बन्धरहितम् अनेन बद्ध-
दशायां गुणत्रयतत्कार्यैरागादिसम्बन्धवन्मुक्तव्यावृत्तिः तर्हि
किं नित्यसिद्धः ? । नेत्याह-अद्वयं द्वित्वरहितं समाभ्यधिक-
रहितं तत्सत्त्वेहीश्वरद्वित्वप्रसङ्गः अतः समाभ्यधिकराहित्या-
दीश्वरद्वित्वं नास्ति नित्यसिद्धस्तु समाभ्यधिकवानिति तस्या-
वृत्तिरतः परं सर्वोत्कृष्टं सौलभ्याभावे केवलं परत्वं न शरण्यत्व-
प्रयोजकमतस्सौलभ्यमाह-पुरुषम्पुरुषरूपेण यदुपु वर्तमानमिति
भावः । दिव्यात्मस्वरूपं निर्दिशति-ज्ञप्तिमात्रमिति । मात्रशब्देन
कचिदपि जडत्वव्यावृत्तिः ज्ञानैकस्वरूपम् इत्यर्थः । अत्र पुरुषपदसौ-
लभ्यं (तालभ्य) मन्येषामपि वात्सल्यादिशरण्यतोपयुक्तगुण-
नामुल्लेखम् ॥ ५८ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं शरणं प्रतिपद्यात्मानः कार्यण्यनिवेदनपूर्वकं रक्षां प्रार्थयते-चिरमिति । इह संसारे उरुभिर्विपुलैः तापैराध्यात्मिकादिभिस्तप्यमानोऽत एव चिरं वृजिनेन दुःखेनार्तः पीडितः अविजिताः षडभिन्नाः शत्रवो ममः षष्ठानीन्द्रियाणि येन सः अविपुष्यमित्र इति पाठे विवता तृषा येषां तेवितृषाः अवि-
तृषाः ते षडभिन्ना यस्येत्यर्थः । अत एवालब्धा शान्तिर्मनःप्रसादो येन तथा भूतोऽहं हे शरणम् ! कथञ्चित्त्वत्सङ्कल्पादिविशेषेन त्वत्पदाब्जं समुपेतः शरणं गतवान् पादाब्जं कथम्भूतं न विद्यते भयं संसारो यस्मात् अत एव न विद्यते शोको यस्मात् कृतं सत्यं नित्यं बानेन स्वर्गयागादिसाध्यसाधनवैलक्षण्यमुक्तं हे परमात्मन् ! हे सर्व-
नियन्तः इत्थमापन्नमापदाव्याप्तमधुना प्रपन्नं मां पाहि, संसृति-
भयाप्रायस्व ॥ ५९ ॥

एवं विज्ञापितः प्राह-भगवान् सार्वभौमेत्यादिना । यावत्समाप्तिः । तव मतिर्विमला रागादिमलरहिता ऊर्जिता बलवती निवृत्तिधर्म एव दृढेत्यर्थः । कुतः ? यतः वरैः हेतुभिः प्रलोभं प्रापितस्यापि तव मतिः कामैर्विषयैर्न विहता न विह-
न्यते ॥ ६० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

फलितमाह-नेति । आर्यो ज्ञानी आत्मनः स्वस्य बन्धनं संसारकारणं वरम् ॥ ५७ ॥

तर्हि किमरोषीति तत्राह-तस्मादिति । आशिषः स्वर्गादि-
संपदः रजसा मानुषः तमसा राक्षसादिः सत्त्वेन देवादिः
ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानघनम् ॥ ५८ ॥

अधुना कर्तव्यं किं तत्राह-चिरमिति । वृजिनार्तः दुःख-
क्लिष्टः एतदेव विवृणोति तप्यमान इति अविपुषः सत्पुष्पा
उरुक्कच्छ्रविषये कथञ्चिल्लुब्धशान्तिः लब्धेमोक्षः प्राप्तस्याग
इत्यर्थः । कृतं शब्देकप्रकारं पन्नं संसाररूपे पतितम् उरुक्कच्छ्रे
वृजिनार्त इति वा ॥ ५९-६० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

न कामय इति वरमित्यव्ययमीषत् प्रिये अपवर्कदं सन्तं
त्वां को वृणीत न कोऽपि किन्तु वरमात्मबन्धनमेव वृणीतेत्यर्थः
व्याख्यान्तरे वरमिति पुनरुक्तं स्यात् वृणीतेत्यनेनैवार्थप्राप्तेः ॥ ५७ ॥

आशिषः फलानि सर्व्वश इति मोक्षोऽपि निरस्तः तस्यापि
ज्ञानहेतुसत्त्वगुणानुबन्धनत्वात् सेवायास्तु नैर्गुणहेतुकत्वात्
सात्त्विक्याध्यात्मिकी भजेत्यादौ मत्सेवायान्तु निर्गुणेति
भीमगवदुक्तेः ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानघनं सच्चिदानन्दविग्रहमित्यर्थः
निरञ्जनम् उपाधि विना स्वरूपणैव तथास्वितं निर्गुणं निर्गता
गुणैः प्राकृता गुणा यस्य तं मध्यपदलोपः अन्नं प्रकृति-
सम्बन्धरहितम् ॥ ५८-६३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तस्मादित्यादि । हे ईश, ईश्वर ! तस्मादेतोः सर्व

आशिषः सर्वविषयसुखानि उत्सृज्य त्वां पुरुषं पुरुषोत्तमं
ब्रजामि शरणं यामीत्यर्थः । आशिषः कीदृशी ? रजस्तमः
सत्त्वगुणानुबन्धनाः न केवलं गुणानुबन्धत्वात् आशिष एको-
त्सृज्य निर्गुणं निरञ्जनम् अन्नं यन्निर्विशेषं ब्रह्मेति तदप्यु-
त्सृज्य तदनुसन्धानमप्यकृत्वेत्यर्थः । त्वदाराधनेनैव तल्लब्धेः
इत्यादि ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानमात्रं ज्ञानमेव भाषा भूतो यस्य
ज्ञानमिति यत् तदपि तवैवांश इति त्वदाभयेनैव तल्लब्धेः
किमिति पृथक् निराकारभावनयेति भावः ॥ ५८ ॥

अतस्त्वत्पादाब्जमेवानुगतोऽस्मीत्याह-चिरमिहेत्यादि । हे शर-
णम् ! त्वत्पदाब्जं समुपेतोऽहं मां पाहि भक्तरूपेण मां रक्ष मा
मोक्ष दाः शरणम् आभयं ददातीति तथा शरणं गृहं यतीति वा
गृहबन्धच्छेदकेत्यर्थः । “शरणं गृहरक्षित्रोः” इत्यमरसिंहः
॥ ५९-६० ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कामनान्तरं व्यावर्त्तयति-न कामये अन्यदिति । एकं कामये
यत्तव पादसेवनम् एतत्साधकं च अन्यन्तु एतद्व्यतिरिक्तम् एत-
दसाधकं वा कामये । ननु, को विशेषः ? एकं शास्त्रस्तुतम् अपरं
च लोकप्रतीतिसिद्धम् अत उभयोस्तुल्यत्वादस्याप्रहेणान्यनिवेद्ये
को हेतुरिति चेत्तत्राह-अकिञ्चनप्रार्थ्यतमादिति । धनिनां कदा-
चिन्नस्य विद्यमानत्वात् अन्याकाङ्क्षापि भवति अकिञ्चनानां
तु उभयाभावात् लौकिकत्वात्प्रापेक्षायाम् नियतत्वात् तत्प-
रित्यज्य यत्केवलं वरणसेवैव प्रार्थ्यते तत्रापि परमिष्टत्वेन
दीयमानमप्यन्यदगृहीत्वा असाध्यमपि प्रार्थयन्त इति । प्रार्थ्य-
तमात्रं हेतुनाप्रार्थितत्वं वारयति, वरमिति । दातुरसामर्थ्यादपि
तथात्वं वारयति विभो इति । ननु, ते भ्रान्ता भवन्तु तेषां तथा
वा रुचिः तथापि विषये को दोष इति चेत्तत्राह-भाराध्य-
कस्त्वामिति । त्वामाराध्य को वा वरं वृणीते कर्मवशादायतम्
अनभिप्रेतमप्यनुभूयते भगवन्तं त्वाराध्य दुर्लभमेव प्रार्थनीयं
तत्रापि विरुद्धं कथं प्रार्थनीयमित्युभयथा विरोधमाह-अप-
वर्गदं भवन्तम् आत्मबन्धनं वरमिति यो हि यं सेवते स तत्स-
म्बन्धं लोकयोः प्राप्नोति तत्र मोक्षात्मा भगवान् अन्यत् संसा-
रात्मकमिति ॥ ५७ ॥

ननु, तर्हि मोक्षो ज्ञानं वा प्रार्थनीयं स्यात् न तु पादसेवन-
मिति चेत् सत्यं ज्ञानं हि कैवल्यमेव साधयति मोक्षोपि
कैवल्यरूपश्चेत् तथापि न पुरुषार्थः । भगवत्प्राप्तिकपक्षेत् तदा
एकरसतामापन्नः भगवानेव भवतीति अस्य पृथगनुभवो न
स्यात् अतः परमानन्दः सन् योऽनुभूयते तदेकं वरणोपासन-
मेव असाधनं साध्यं न सिध्यतीति साधनत्वेन वा प्रार्थन-
मित्येके अत उत्कृष्टप्रार्थनार्थं प्रथमतः शरणं गच्छामीत्याह-
तस्माद्विज्ञेय इति । हे ईश ! समर्थ ! सर्वतः अन्तर्बहिः सर्वं विसृज्य
त्वां ज्ञप्तिमात्रं शरणं ब्रजामि सर्वेषां परित्यागार्थं त्रिगुणत्व-
माह-रजस्तमःसत्त्वगुणानुबन्धना इति रजःप्रभृतीनां बन्ध-
कत्वाय गुणानुबन्धत्वमुक्तम् “अनिच्छतो हि बन्धहेतवः” इति
तत्सम्बन्धमात्रेण तथात्वाय अनुपपन्नयोगः । ननु, भगवानपि
स्मार्त्तानां मते सोपाधिक इति तत्रापि रजःप्राप्तिरैवेत्याह-
अकथाह-निरञ्जन इति । अञ्जनमुपाधिः प्रकृत्यादिः तन्निर्हीतो
निरुपाधिः ततः किमतं भाह-निर्गुणमिति । सोपाधिक एव

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनी ।

सगुणो भवति न तु निरुपाधिक इति । ननु, भगवान् पूर्वं केवल एव स्वभोगार्थं स्वेच्छया प्रकृतिं गुणाभ्योत्पादितवान् । अतः कथं त्वदर्थेपि तत्र करिष्यतीत्याशङ्क्याह—अद्वयमिति । द्वयरहितो भेदरहितः । यो हि भेदार्थं यतते तं प्रति तथा सम्पादयति अहं तु न तथेति मां प्रति न सम्पादयिष्यतीति भावः सस्वतन्त्र इति वक्तुमाह—परमिति । अन्यथाङ्गां वारयति त्वामिति । ननु तथापि त्वं गुणमय इति त्वदधिकारानुसारेण तथैव करिष्यतीति चेच्छङ्काह—इतिमात्रमिति । तादृशस्य शरणागमनं न सम्भवतीति, पुरुषरूपतामाह—शरणमिति । पाठे अर्थात्पुरुषरूपमेवेति त्वां पदात् ज्ञातव्यं पुरुषपदे तु त्वां व्रजामीत्यर्थात् शरणमिति ज्ञातव्यः ॥ ५८ ॥

एवं शरणागतः स्वरक्षां प्रार्थयते, चिरमिहेति । सङ्घातात्पीडितः असमर्थः तत्पीडापरिहाराय रक्षां प्रार्थयते न त्वम्यस्मात् तदर्थं बाधकानि गणयति चिरं वृजिनैर्दुःखैरार्तः अनुतापैस्तप्यमानोऽपि जातः अनुतापा नियता आध्यात्मिकादयः अत्रेपि तापजनकान् दोषानाह—अवितृषण्डमित्र इति । पूर्वत्र वा हेतुः । पण्डिन्द्रियाणि अभिप्राणि न वितृष्णानि तस्माच्छत्रुभिः पीडितः ते भक्षयन्तीति शङ्कया प्रार्थना । ननु, इन्द्रियोपरस्मात्त्वे व्यर्थं सर्वमिति चेत् रक्षितोऽपि यदीन्द्रियहितमेव कुर्यात् तदा किं रक्षयेत्यत आह—अलब्धशान्तिरिति । कथञ्चिदन्तःकरणमुपरतमित्यर्थः । त्वं च शरणप्रदः अहं च सम्यगुपेतः सन्नापि स्वल्पदाञ्जं सेवकत्वेन परात्मजिति जीवानां स्वामी भगवानिति शरणगमनं नायुक्तमिति भावः । गुणत्रयपीडितस्य पीडानिवारकं भगवति गुणत्रयमाह—अभयमृतमशोकमिति । सस्वगुणाभावात् भयाभावः अत एवान्यं च पालयितुं शकः कृतत्वात् रजसः अभावः रजःसम्बन्धेन शुद्धं भवतीति कृतता युक्तैव अशोकमिति तमसा शोकः आपन्नमिति रक्षायां हेतुः ईशेति सामर्थ्यम् ॥ ५९ ॥

ततो म(ग)वान् वृथशब्दं कृतवानिति तपसि प्रवर्त्तयितुं मुखादारक्षार्थं च प्रार्थिते च दानमाह—सर्वमौमेति वदुभिः । सर्वमौमत्वेन तस्य आध्यात्मिनश्चनमुक्तं महाज्ञानेति । अभिमसिन्नार्थे च भाग्यमुक्तं तत् मतिर्विमला ऊर्जिता च सांसारिक धर्मेनिवृत्त्या विमलत्वं भगवत्परत्वे ऊर्जितत्वञ्चेति भगवद्वाङ्मोक्षद्वारे भगवान् कथं सन्तुष्ट इत्याशङ्कां निवारयितुमाह—वरः प्रलोभितस्यापीति । सर्वान् कामान् ददामीति यदुक्तं तत्केवलं लोभप्रदर्शनार्थं तेषु तत्र रुचिरास्ति न वेति तद्विदानीम् अवगतं नास्ति इति यतः कामैर्न विहता बुद्धिः अत एव विमलत्वमिति शङ्क्यः ॥ ६० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनी ।

वरान् वृणीष्वेति यदुक्तं तत्रोक्तमाह—नेति । अकिञ्चनैः प्रार्थनां अकिः प्रार्थितरः प्रेमा प्रार्थितमं पादसेवनं तस्मात् । अन्यं मोक्षमपि अन्ये किमुताम्यान् वरान् । अपवर्गदं भक्तियोगप्रदं प्रथमस्कन्धे अपवर्गशब्देन भक्तियोगोक्तेः अथ चारुद्वान्तमपि किमुत्वेनैवाह हि अन्यर्थे अपवर्गदं मोक्षार्थः ।

[२०]

त्वारः मोक्षप्रदमपि त्वां आराध्य कः खलु विवेकी आत्मनो बन्धनं वरं त्वयादित्सतमपि वृणीत अहं तु मोक्षेऽपि निरपेक्षः कथं तद्वृणुयामिति भावः ॥ ५७ ॥

स्वस्य सर्वकामनिरूपहं स्पृष्टीकृत्याह—तस्मादिति । सर्वशः सर्वा एव सर्वत इति पाठोपि स एवार्थः रजस्तमःसस्वगुणैरनुबध्यन्त इति ताः तेन ज्ञानहेतुसस्वगुणानुबन्धिनीमुक्तिरपि विसृष्टा गुणत्रयातीता पादसेवनात्मिका भक्तिरेव प्रार्थिता श्रीमद्गीतास्वेकादशे च भक्तेरेव त्रिगुणातीतत्वध्वनात् त्वां पुरुषं व्रजामि प्राप्नुयामित्यर्थः । ननु, पुरुषाकारस्मां मायाशरणं ब्रह्मेति केचिदाचक्षते तत्राह निरञ्जनम् अञ्जनमुपाधिस्तद्वर्हितं यतो निर्गुणं ननु च सत्यं निर्गुणं एवास्मि इदं मदीयं वपुस्तु गुणमयमेव वदन्तीत्यत आह अद्वयं त्वन्त्वद्वयं न भिन्नं त्वमेव त्वद्वपुर्नित्यः । तर्हि वपुर्नित्यं किं स्वरूपं तत्राह इतिमात्रं चित्स्वरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । यद्वा, गुणमयजगतोपि त्वच्छक्तिमयत्वेन त्वद्विभक्त्याभावादद्वयं । स्वरूपशक्त्या तु इतिमात्रं पुरुषम् ॥ ५८ ॥

भुक्त्वा तावत् भोगान् तदन्ते साक्षात् पादसेवनं तु ते वास्याम्येवेति पुनर्वरैः प्रलोभयन्तं श्रीकृष्णं पादोपग्रहणेन प्रार्थयते, चिरमिति । वृजिनैः सङ्ग्रामे शक्रवैरिजिगीपालक्षणे-रुपग्रहैरेवार्तः हरिहरि एतावद्दिनानि भगवन्तं नाभजामित्यनुतापैस्तप्यमानः विषयभोगे प्रस्तुते सत्यावितृषण्डमित्रः विगततृष्णानि मे पण्डिन्द्रियाणि न भवन्ति कथञ्चित् स्वकृतेनान्यदत्तेन विवेकेनाप्यलब्धशान्तिः तेन त्वद्वत्सेव्यपि भोगेऽप्येवमेव पुनरप्यहं भविष्यामि विषयभोगस्य स्वभाव एवायं तस्मात् मा देहि भोगानिति द्योतितम् । हे परात्मन् ! अन्तर्यामिन् ! सर्वं त्वं जानास्तेवेति भावः । अभयमृतमशोकमिति पदाञ्जस्य विशेषणत्रयेण अन्यत्र मानुषसम्पत्तौ रोगविपक्षीदिव्यं, दिव्यसम्पत्तौ अचिरस्थायित्वलक्षणमनुतत्वं, ब्राह्मसम्पत्तौ त्वत्पादसेवनवञ्जितत्वलक्षणः शोक इत्यलन्तामिरिति द्योतितं तस्मान्मा माम् आपन्नमापन्नस्तं पाहि स्वपादाञ्ज एव रक्षेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

ऊर्जिता चालयितुमशक्यत्वाद्वलवती ॥ ६० ॥

श्रीकृष्णकवेयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अकिञ्चनैर्निरभिमानीभिः प्रार्थ्यमानत्वात् अन्यत् पेहिकामुष्मिकं देहगेहादिरूपम् न कामये पादसेवनरूपं वरमेव कामय इत्यर्थः आराध्यअनुकूलकृत्य आर्थो विवेकी ॥ ५७ ॥

ननु, मम पादसेवनेन तव को लाभ इत्यत आह—तस्मादिति । तस्मात्तत्र पादसेवनात् रज आदिगुणैरनुबध्यन्ते इति तथा ताः आशिवः कामान् सर्वतो विसृज्य निरञ्जनो भूत्वा निरञ्जनं सर्वदा सर्वप्रकृताञ्जनवर्जितं यतो निर्गुणं प्राकृतगुणशून्यम् । अद्वयं निरतिशयं सर्वोत्तमानं ज्ञप्तयो ज्ञानस्वरूपा जीवाः मात्राः अंशा मय्य तं मुक्तोपसृप्य इतिमात्रं ज्ञानैकस्वरूपमिति पुरुषं श्रीमन्नमलविप्रदयुक्तं त्वां व्रजामि प्राप्नुयामि ॥ ५८ ॥

अमन्नत्प्रां विना सर्वसाधनस्यानुष्ठितस्यापि स्वातन्त्र्येण फलवत्त्वामन्नात् स्वदेन्यं निवेदयन् त्वत्शरणशरणं कृतं मां भगवन् प्राप्तीति प्रार्थयते—चिरमिति । इह संसारे अनुतापैः आध्यात्मिकादिभिस्तप्यमानः । अत एव वृजिनैर्दुःखैरार्तः न विगता

प्रलोभितो वरैर्यत्नमप्रमादाय विद्धि तत् ।
 न धीर्मय्येकभक्तानामाशीर्भिभिद्यते क्वचित् ॥ ६१ ॥
 युञ्जानानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः ।
 अक्षीणवासनं राजन् ! दृश्यते पुनरुत्थितम् ॥ ६२ ॥
 विचरस्व महीं कामं मय्यावेशितमानसः ।
 अस्त्वेव नित्यदा तुभ्यं भक्तिर्मय्यनपायिनी ॥ ६३ ॥
 क्षात्रधर्मस्थितेजस्यूवधीः मृगयादिभिः ।
 समाहितस्तत्तपसा जह्यधं मदुपाश्रितः ॥ ६४ ॥
 जन्मन्यनन्तरं राजन् ! सर्वभूतसुहृत्तमः ।
 भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपैष्यति केवलम् ॥ ६५ ॥
 इति श्रीमन्नागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
 उत्तरार्धे मुचुकुन्दस्तुतिर्नाम
 एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

भीमन्मुकुन्ददेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तृषा येषां ते अघितृषा ते षट् मनः षष्ठानोन्मियाण्यमित्राः यस्य
 सः अत एव अलब्धशान्तिः एवम्भूतोऽहं हे शरणम् ! त्वत्प-
 दाब्जं शरणम् । कथञ्चित्समुपेतोस्मि अतो हे ईश ! आपन्नं आपदा-
 न्वाप्तं मां पाहि ॥ ५६ ॥

विमला रागादिमलरहिता ऊर्जिता सुदृढा चालयितु-
 मशक्या ॥ ६० ॥

भाषाटीका ।

हे विभो ! निष्किञ्चन जो भागवत जन हैं उन्हो को
 अत्यन्त प्रार्थनीय जो आप के श्रीचरणारविन्द की सेवा है
 उस सेवा के अतिरिक्त मैं आप से और कुछ आकांक्षा
 नहीं करता हूँ । हे हरे ! साक्षात् अपवर्ग (मोक्ष) के
 देने वाले आप को प्रसन्न करके कौन ऐसा उत्तम पुरुष
 होगा जो आत्मा के बन्धन रूप संसार के वरदान की
 चाहना करेगा ! भेष्टपुरुष तौ कोई भी वरदान को नहीं
 स्वीकार करेगा ॥ ५७ ॥

तस्मात् हे ईश ! सख रज और तमोगुण सम्बन्धि
 सकल सम्पत्तियों को सर्व प्रकार सब जगै से छोड़कर,
 निरञ्जन प्राकृतगुण रहित ज्ञानस्वरूप एक आप जो
 परम पुरुष हैं, तिन आप की मैं शरण आया हूँ ॥ ५८ ॥

हे शङ्खद ! अर्थात् आश्रय देने वाले ! हे परात्मन् !
 बहुत काल से इस संसार में दुःखों से आर्त और
 त्रिविधताप से तथा शोकादिकों से तपा हुआ, कभी तृप्ति
 को न प्राप्त होने वाले इन्द्रिय रूप के शत्रु जिस के पीछे

पड़े हुए हैं, इसी कारण से कभी भी शांति को नहीं
 प्राप्त होने वाला, जो मैं हूँ सों किसी प्रकार सकल भयों
 को दूर करने वाले सम्पूर्ण शोको के नाशक और सख
 जो आप के शरण कमज हैं, तिन के समीप आकर प्राप्त
 हुआ हूँ । हे ईश ! इस प्रकार नाना प्रकार की आपसियों
 से प्रसन्न जो मैं हूँ ऐसे मेरे अकिञ्चन दीन की आप
 रक्षा करौ ॥ ५६ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥

भगवान् श्रीकृष्णश्चन्द्र बोले, कि—हे सार्वभौम ! हे
 महाराज ! तुम्हारी मति बहुत विमल और भेद्यता को प्राप्त
 हुई है, क्योंकि मैंने तुमको वरदान का लोभ भी
 दिया तौ भी तुम्हारी मति कामनाओं से कञ्चित् नहीं हुई
 ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अप्रमादाय प्रमादाय न भवत्येव कुत इत्यत आह—न धीरिति ।
 एकान्तभक्तानां धीराशीर्भिः प्राप्ताभिरपि न भिद्यते नास्त-
 जत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

व्यतिरेकमाह—युञ्जानानामिति । उत्थितं विषयानि-
 मुञ्जाम् ॥ ६२ ॥

तुभ्यं तव ॥ ६३ ॥

युक्ताभासेन जीषयंस्तपसि लोकसङ्ग्रहे प्रवर्तयसि ज्ञान-
 चर्मेति ॥ ६४—६५ ॥

इति श्रीमन्नागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रलोभित इति तैर्व्याख्यातं तत्र प्रमादश्चिन्तान्तरं तथा न भवत्येवमन्तरम् इति तद्विज्ञाति शेषः एकान्तभक्तानामुपा-
सन्तान्तरकामनान्तरशल्यानाम् आशिर्भिः कामनाभिः (कञ्जोभिः)
न भिद्यते न प्रविश्यते तासु नासञ्जत इत्यर्थः । एतद्दर्शनायैव
प्रलोभितोऽस्तीति भावः अप्रमादाय अप्रमादभावाय ॥ ६१ ॥

मार्गांतरे तु कामत्यागयत्नवतामपि प्रमादः स्यादित्याह—
युञ्जानामिति । समादधानानां क्रमात्तादृशनिष्ठाजनकस्य भक्ति-
मात्रस्याभावादेव न क्षीणा विषयादिवासना यस्य तत् ॥ ६२ ॥

इतः परं कृतकृत्य एव त्वमित्याह—विचरस्वेति । मय्यावेशित-
मानसस्त्वं कामं यथेष्टं विचरस्व विहर यतः अस्त्वेवेति अस्त्ये-
वेति पांठे यथास्ति तथैवास्त्यर्थः ॥ ६३ ॥

क्षात्रेति तैरवतारितं तत्र भीषयन्निति सहजसौशील्येन तद्रूप-
मनूय पुनरतिकारुण्यात् स्वस्मिन् । तस्य प्रेमविशेषसम्पादको-
त्कण्ठावर्धनार्थं कालविलम्बनेनेति भावः आनुषङ्गिकप्रयोजनमाह-
लोकसङ्ग्रह इति । अतः भीषयन्नित्यर्थे इव प्रयोग आर्षानुगा-
मित्वादिति ज्ञेयम् यद्वा, तदर्थमेव कृत्यशेषाभासं प्रदर्शयन्नाह,
क्षात्रेति । तपसा मयि चित्तैकाग्र्येण अद्य मूर्जितां तादृश-
वासनाम् ॥ ६४ ॥

तथैवाह—जन्मनीति । उत्तरपक्षे तथैव प्रारब्धादिति भावः
त्वदभीष्टं मामेव केवलं न तु त्वदनभीष्टं विभूत्यादिकमपि
उप सामीप्ये नैप्यासि प्राप्स्यसि साक्षाद्विचित्रमत्परिचर्या
करिष्यसीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

उत्थितं विषयेषु प्रवृत्तम् ॥ ६२—६३ ॥

मृगयादिभिः लोकरक्षाऽनुपयुक्तव्यापारैः ॥ ६४—६५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये—
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वरैः प्रलोभित इति यत्तदप्रमादाय विद्धि बुद्धेरप्रमादार्थं
विजानीहि । ननु, प्रलोभनात्कदाचिद्बुद्धिप्रमादोऽपि स्यात्तत्र
अप्येवम् आह—न धीरिति । मय्येकभक्तानामनन्यप्रयोजनभक्तानां
मतिः क्वचित्कदाचिदपि आशीर्भिः कामैः न भिद्यते न विह-
न्यते ॥ ६१ ॥

अभक्तानां तु भिद्यत एवेत्याह—युञ्जानामिति । प्राणायामा-
दिभिर्वाप्यैर्युञ्जानानां नियुञ्जानानामनन्यप्रयोजनं कुर्वतां
तु मनः अक्षीणवासनम् अक्षीणा वासना यस्य तत् हेतुर्गर्भ-
मिदं तस्यात् । क्वचिदपि कदाचिद्वा उत्थितं विषयप्रवर्णं
इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

विचरस्वेति मय्यावेशितं मानसं येन तथाभूतस्त्वं महीं
कामं यथेष्टं विचरस्व नित्यम् अनपायनी भक्तिस्त्वस्त्येव तथानु-
हामीति भावः ॥ ६३ ॥

ननु, भक्त्यैकल्यो भवांस्तामन्तरेणाप्यधुना प्रत्यक्षितः किमिति-
मुक्तिं विलम्बयसीति विदिततदभिप्रायः प्राह—क्षत्रेति । क्षत्रवर्णो-
चितधर्मनिष्ठो मृगयादिभिलोकरक्षानुपयुक्तमृगयादिभ्यापारैर्जनून्
हतवानसि ततस्त्वमहमेवापाश्रयः संश्रयो यस्य सः भक्त्य-
निष्ठः संस्तपसा मत्प्राप्तिप्रतिबन्धनिवर्तकेन भक्तियोगोत्पत्ति-
प्रतिबन्धकनिवर्तकेन वा तपसा तज्जन्तुवधप्रयुक्तं पापं जह्यपनय
प्रत्यक्षितपरमात्मनामप्यथे प्रारब्धे तपसानुमयेन वा विनाशिते
सत्येव परमात्मप्राप्तिरिति भावः ॥ ६४ ॥

कदा तद्दोषक्षयः त्वत्प्राप्तिश्चेत्यत आह—जन्मनीति । अनन्तरे
एतज्जन्माव्यवहितोत्तरजन्मनि त्वं द्विजश्रेष्ठो भूत्वा सर्वभूत-
सौहार्दवान् समः कृत्स्नं जगद्ब्रह्मात्मकं पश्यंश्च केवलं प्रकृतिमण्ड-
लात्परतः स्थितं मामुपैष्यसि प्राप्स्यसि वै नूनम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वरैः प्रलोभित इति यत्तदप्रमादाय विद्धि नैतच्चित्रमित्याश-
येनाह—नेति ॥ ६१ ॥

क्षीणा दुष्कर्मवासना यस्मिन्तत्तथा उत्थितं विषयानि-
मुक्तम् ॥ ६२—६४ ॥

केवलं मां “केवलो निर्गुणश्च” इति श्रुतेः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

(विजयध्वजरीत्या चतुःपञ्चाशत्तमः ५४)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

त्वदभीष्टं मामेव केवलं न तु त्वदनभीष्टं विभूत्यादिकमपि
उपसेवार्थं सामीप्ये नैप्यामि ॥ ६४—६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

भगवानपि तथैवान्वमोदतेत्याह—प्रलोभित इत्यादिवरैः
प्रलोभितोपि यस्वम् अप्रमादाय प्रमत्तो नाभूरित्यर्थः । विद्धि
जानीहि तत् मयि एकान्तभक्तानाम् आशिर्भिः क्वचिदपि
न भिद्यते तेन त्वमेकान्तभक्तोसि तस्मान्मत्पदाब्जं विना नान्यं
मोक्षादिकमपि यद्भिलषसि तत्तदुचितमेवेति वाक्यार्थः ॥ ६१ ॥

व्यतिरेके दोषमाह—युञ्जानानमित्यादि । अभक्तानां प्राणायामा-
दिभिर्मनो युञ्जानानामपि अक्षीणवासनं मनः पुनरुत्थितं इत्यर्थः

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवृहत्कमसन्धेर्मः ।

मङ्गलानाम्बु मनो मयि लीनत्वाश्च पुनरुत्तिष्ठतीति वाक्यार्थः ॥ ६२ ॥

तस्मात्स्वया श्रवणमिलितं तदेवास्तिवत्याह—अस्त्येवमित्यादि । भक्तिर्भक्त्यनपायिनीति । अनापयिनी कैवल्यनिरपेक्षिणी ॥ ६३-६४

भूत्वा द्विजवर इत्यादि । द्विजवरस्त्वं क्षत्रियभेद्यत्वं भूत्वा उत्पत्त्य स्थितः भविरात् भविरपेक्ष मां भवाप्स्वसि भवापः अस्मीतायं भविष्यत्प्रयोगः यद्वा हे द्विज ! क्षत्रियत्वे वरो भूत्वा अप्राकृतो भूत्वा प्राप्स्यसि इदानीं तु प्राप्तवानसि किं स्वप्ने देहः प्राकृतः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्धेर्मः

एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

ननु, स्वामिना कथमेवं प्रलोभ्यते तत्राह—प्रलोभित इति । यद्यपि वरस्त्वं प्रलोभितः । तदप्यप्रमादायैव भगवदीयस्य कदाचिद्विच्छा स्यात् विषया न दृष्टा इति तदप्यदसैर्विषयैः स्वाभाविकैर्वा इष्टं न भवतीति मयैव दीयन्ते ततो विषय-भोगः प्रमादाभावश्च सिद्ध्यति विद्ध्यति नात्र सन्देहो विधेयः हेत्वन्तरमप्याह—न धीर्मप्येकभक्तानामिति । एकभक्ता एकस्यैव भक्ताः न मार्गान्तरप्रेक्षकः किन्तु भक्ता एवेति आर्क्षार्थिर्वर-प्राप्तौ तत्रापि भगवतः सकाशात् कचिदित्यस्य पक्षस्याव्य-भिचार उक्तः ॥ ६१ ॥

एवं भोगमोक्षावधिद्वौ भगवन्मार्ग एव नत्वम्यत्रेति तदेव पक्षान्तरं दूषयति—युञ्जानानामिति । भक्तिमार्गव्यतिरेकेण केव-लानामभक्तानां प्राणायामादिभिर्मनोयुञ्जानानां मनोनिरोधार्थं यतमानानां कचिदुत्थितं दृश्यते यथा सौभरिप्रभृतीनां तत्र हेतुः अक्षीणवासनमिति राज्ञिति सम्बोधनं वासनाक्षया भावानुभयार्थं भक्त्वा तु वासना क्षीयते तत्र अलौकिकप्रकारं वारयितुं कामा दीयन्ते तदुपद्रवाभावश्च सम्पाद्यत इति भग-वता भक्तिमार्गः स्तुतः ॥ ६२ ॥

एवं स्तुत्वा तन्मार्गं प्रविष्टस्य भयाभावः सिद्ध एवेति वदन् कामाविहारं बोधयति—विचरस्वेति । यतो महान्स्वमतो-न्यथा विहारः स्वत एव निवृत्तः । किञ्च, मय्यावेशितमानसः सन् विचरस्व कीदृशी जगति भगवल्लीलेति जिह्वासुरिव । चरणसेवामेव प्रार्थये नाम्यदिति यदुक्तं तत्राह—अस्त्येवेति अत्र भक्तिद्वारं नापेक्ष्यते त्वयि भक्तिः सहसैवास्ति उक्त-वैपि भक्तेः सहज एवेत्याह—अनपायिनीति नित्यदेति च देशकालवस्तुपरिच्छेदा निवारिताः अपायः स्वतो देशतश्च यद्यपि कालनिवेधोप्यायाति तथापि निवेधमात्रपरत्वाभावाय निमित्तं भूतः कालः भक्तेरनुगुण इति ज्ञापनार्थं नित्यदेत्युक्तं तुभ्य-मिति सम्प्रदानत्वेनैव पूर्वं दानं सूचितं मय्यनपायिनीति वा महिषविणीमत्कपया वा अग्रेपि न निवारिष्यत इति वर-दानम् ॥ ६३ ॥

ननु सायुज्यं कुतो न दीयत इत्याशङ्क्याह—क्षान्धर्म-स्थित इति । क्षत्रियाणां धर्मः जातिप्रयुक्तो घोरो द्विविधः युजे-ज्जातरमपि हन्यात् पापञ्चै पलायमानानपि मृगान् हन्यात् । अतस्तस्य दोषस्य परिहारः कर्तव्यः जन्मनिति तेषामपराधा-भावः सूचितः आदिशब्देन भ्रममुत्पाद्य मारणं वागुरादिना-वा तस्य निराकरणोपायमाह—समाहित इति । जितेन्द्रियान्तःकरणः सन् तत्पापं तपसा जहि ननु तपस्यपि पापं भूयते कियान् वार्थः स्वपरदुहा धर्मेण, मां वैवान्तःशरीरस्वमित्यादि-वाक्यैः तत्राह—मदुपभ्रय इति । मामेवाभित्य तपःकरणे अन्तर्मत्तुल्यजजननाभावात् न दोषो भविष्यतीति भावः ॥ ६४ ॥

ततो यद्वाक्ये तत्राह—जन्ममनन्तर इति अनन्तरे जन्मनि त्वं द्विजवरो भविष्यसि अन्यथा पुरुषेषु कालरूपे वा लभ्ये भवेत् लीलासहिते वा ततो लीलार्थं पुनरागमने आगमनेमपि स्यात् केवलं पुरुषोत्तमे तु आत्मनश्चाभावात् अस्य च प्रमाणे अज्ञा महती स्थितेति शुद्धिमार्गेण येन जितवान् मर्यादायां ब्राह्म-णस्यैव मुक्तिः तत्रापि कैवल्यमिति “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” इति सिद्धान्ताच्च कोपि दोषः ॥ ६५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिनीं श्रीकृष्णभट्टात्मज श्रीवल्लभ-

दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे

द्वितीयाध्यायविवरणम् ॥ २ ॥ ५१ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराथर्वशिनी ।

अप्रमादाय तत्राप्रमादं प्रभुमन्योपासकान् दर्शयितुमिति वा “क्रियार्थोपपदस्य” (२।३।१४) इत्यादिना चतुर्थी यतो न धीरित्यादि ॥ ६१ ॥

अन्योपासकानां तु प्रमादो भवत्येवेत्याह—युञ्जानानामिति । अभक्तानां मङ्गलभिज्ञानां योगिनां क्षान्तिनां चेत्यर्थः । प्राणायाम-शमदमादिभिः उत्थितं विषयाभिमुखं भवति ॥ ६२ ॥

तुभ्यमिति पूर्वमधुनापि विशेषतो वसैव ॥ ६३ ॥

हा हा अतः परमपि मां स्वमङ्गाद्वियोजयितुमिच्छामि मैव मैवमिति तस्य महोत्कण्ठामालस्य भगवता विचारितम् अयमस्मि-न्नवतारे स्वसङ्गे नेतुमर्हः मदीयलीलापरिकरा हि ज्ञापयन्त-मैवा उद्यवाक्रूरादयो युधिष्ठिराज्जुनावयश्च इममेतन्मन्वन्तरप्रथम-समयभवमतिप्राचीनं दृष्ट्वा अहो कोयमतिदीर्घतमोऽति-स्थूलतमो अस्मदनुकरो माद्रुष इत्युक्त्वा हसिष्यन्ति तथा सम्प्रत्येव जरासन्धात् पलायनलीलायां तथाग्रिमासु रुक्मिणीहर-णादिलीलासु जरासन्धादिभिः शाल्वादिभिश्च सङ्ग्रामे नापं त्वसंगानुकरो भवितुमर्हति अयं हि तान् मद्रिपक्षान् मश-कानि च करतलाभ्यामेव वृद्धा वधिष्यन्तीत्यत इमं स्वसङ्गा-द्वियोजयितुं कां पुक्तिं करोमीति विचिन्त्य केवलमलीकोकिमयं तत् प्रत्यायकं किमप्याह—क्षान्तेति ॥ ६४ ॥

ननु, तर्हि त्वत्सङ्गी कदा भविष्यामीत्यत आह—जन्मनीति । अयमर्थः अतः परं देहान्ते त्वं मज्जाम वैकुण्ठं यास्यस्यैव स्ववैरिभ्योऽप्यास्मिन्नवतारे मोक्षं वैकुण्ठवासं च इदानीं किं पुनस्तुभ्यं परममकायं किं त्ववतारान्तरे त्वां स्व सङ्गिनं लीलापरिकरं च करिष्यामि यदा त्वां स्वं च मुख्य-काल एवाभिर्भावयिष्यामीति अनन्तरे जन्मनि मम च तव चेत्यर्थः सर्वभूतानामुपकारकत्वात् यथायोगे विद्याभिदा

भीमद्विभवायकवार्तिकतसारार्थदर्शिनी ।

नाथ सुहृत्तमः शिजवरः परमादरणीयो विप्रो भूत्वा मां केवलं
वेराग्यत्वाभिस्परिग्रहमुपैष्यसि मत्सङ्गे एवस्थास्यसीत्यर्थः
॥ ६५ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
एकपञ्चाशत्तमोऽयं दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५१ ॥

भीमष्णुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वर्गैः प्रलोभित इति यत् तदप्रमादाय अप्रमादक्याप-
नाय विद्धि जानीहि आशीर्षिः प्राप्ताभिरपि न भिद्यते न सज्जते
वीर्यमानाभिर्षा न भिद्यते न चाल्यते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

उत्थिते विषये प्रवृत्तम् ॥ ६२ ॥

तुभ्यं तव ॥ ६४ ॥

केवलमनुपमं प्रकृतिमण्डलात् परतः स्थितम् ॥ ६५ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

भीमष्णुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकपञ्चाशत्तमाध्यायप्रकाशः ॥ ५१ ॥

भाषा टीका ।

और हमने जो तुम्हारे लिये वरदान का लोभ दिया
सो तुम्हारी सावधानी के अर्थ जानो, और यह भी
तुम स्मरण रखो कि-हमारे मात्र विषयमें ही एक भक्ति
बाधे पुरुषों की बुद्धि कभी मनोरथों से भिन्न (संडित)
नहीं होती है ॥ ६१ ॥

हे राजन् ! और जो लोग हमारे भक्त न होकर केवल
प्राणायामादि योगांगों से ही मन की शुद्धि का प्रयत्न करते हैं
उनके मन की वासना क्षीण नहीं होती, अत एव किसी समय
विषयों के सन्निधान होने से उन लोगों का मन खलायमान होता
हुआ देखा पड़ता है ॥ ६२ ॥

इस विषये तुम मेरे विषे मन को लगाकर यथेष्ट पृथ्वी
में विचरों, और मेरे विषे तुम को सर्वदा अनपयिनी (विप्र-
रहित) भक्ति होवे यही तुमको हमारा वर है ॥ ६३ ॥

और इस जन्म में तो तुम ने क्षत्रिय धर्म में स्थित हो के
मृगया इत्यादिक से बहुत से जन्तुओं का वध किया है, इस
कारण अब तुम सावधान होकर मेरा आश्रय लेकर तप
करके उस पापको नष्ट करौ ॥ इस श्लोक में शिकार सेवने
को क्षत्रियों का धर्म कहा, और पश्चात् उसको पाप कहकर
तप के द्वारा दूर करने को भी कहा, इससे यह निश्चय
करना चाहिये कि-विशेष धर्म के आगे सामान्य धर्म पाप
सदृश ठहरता है ॥ ६४ ॥

हे राजन् ! तदन्तर फिर दूसरे जन्म में तुम प्राणि मात्र के
परम सुहृद् ऐसे ब्राह्मण होकर केवल हमारे गुण गान करके
हमको प्राप्त हो जाओगे ॥ (वही राजा मुचुकुन्द, विप्र वर भी
जयदेव कवि हुए ऐसी जनश्रुति लोक में सुनी जाती
है) ॥ ६५ ॥

इति भीमज्जागवत दशमस्कन्धोत्तरार्धे में इकावन अध्यायकी,

भीवृन्दावनस्य पं० भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्ता ॥ ५१ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे एकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

इत्थं सोऽनुगृहीतोऽङ्ग ! कृष्णेनेक्ष्वाकुन्दनः ।
तं परिक्रम्य सन्नम्य निश्चक्राम गुहामुखात् ॥ १ ॥
संवीक्ष्य क्षुल्लकान् मर्त्यान् पशून्वीरुदनस्पतीन् ।
मत्वा कलियुगं प्राप्तं जगाम दिशमुत्तराम् ॥ २ ॥
तपःश्रद्धायुतो धीरो निःसङ्गो मुक्तसंशयः ।
समामाधाय मनः कृष्णे प्राविशद्वन्धमादनम् ॥ ३ ॥
बर्दर्याश्रममासाद्य नरनारायणालयम् ।
सर्वद्वन्द्वसहः शान्तस्तपसाऽऽराधयद्धरिम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

द्विपञ्चाशत्तमे भावन्मयादिषु गतः पुरीम् ॥
अन्वमोदत सन्देशो रुक्मिण्या द्विजवार्थितम् ॥ १ ॥
क्षुल्लकानल्पप्राणान् ॥ २ ॥
तपसि श्रद्धायुतः ॥ ३ ॥
तत्र च बर्दर्याश्रमम् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कृष्णेन साक्षात् स्वयं भगवताऽनुगृहीतः अत इक्ष्वाकुकुल-
नन्दनः सम्यक् साष्टाङ्गं बहुशो नत्वा एवमस्य पूर्वमेव निष्क्राम-
णे श्रीभगवदाज्ञया महादरेण शैलयात् श्रीभगवता च
स्वसङ्गो नानिष्क्रामणं तस्य तद्योग्यतानवाप्तेः प्रथममेव निष्क्राम-
णञ्च स्वोपदिष्टस्य शीघ्रानुष्ठानबोधयेति ज्ञेयम् ॥ १ ॥

वीरुधो वनस्पतींश्च उत्तरामिति श्रीनरनारायणाश्रममम-
नस्यभिप्रायेण तत्र हि कलिर्न प्रभवतीति यद्यपि--

“यावत्स पादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः ।

तावत्कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकत् ”

इति द्वादशोक्तानुसारेण श्रीकृष्णप्राकट्ये तत्रापि तत्प्रभावो
नासीत् तथापि चिरं तत्प्राकट्यं न स्यादित्यभिप्रायेण तथा
कृतमिति ज्ञेयम् ॥ २ ॥

धीरः विवेकनिपुणः अतो मुक्तसंशयः शास्त्रादिभिः कृतपर-
मनिश्चयः अतो निःसङ्गः अन्योपासनाफलाकाङ्क्षारहितः । यद्वा,
मुक्तसंशयत्वादेव तपसि भगवदेकाग्रचित्तत्वे श्रद्धायुक्तः अत
एवात्र निः सङ्गः अतः कृष्णे मनः समाधिनिष्ठं कृत्वेत्यर्थः । अथवा
तपसि भगवत्येव चित्तैकाग्रे श्रद्धायुतः सादरः अतः कृष्णे

स्वयं भगवति तस्मिन्नेव मनः सम्यक् तदेकनिष्ठत्वेनाधाय अत
एव प्रकर्षेण सर्वोत्कृष्टप्रकारेणाविशत् ॥ ३ ॥

बर्दर्याश्रमेऽपि नरनारायणालयमासाद्यत्यर्थः । यद्वा, नरनारा-
यणयोरालयः आश्रमो यस्मिन् तम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १ ॥

क्षुल्लकान् । अल्पपरिमाणान् ॥ २--१५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथावशिष्टं मुञ्चुकुन्दवृत्तान्तमित्थं मुञ्चुकुन्दमनुज्ञाप्यानुगृहीत-
वतो भगवतोऽनन्तरचेष्टितं चाह—इत्थमिति । अङ्ग हे राजन् !
श्रीकृष्णेनेत्यनुगृहीतो मुञ्चुकुन्दस्तं श्रीकृष्णं प्रदक्षिणीकृत्य
प्रणम्य च गुहाद्वाराभिर्गतवान् ॥ १ ॥

स मुञ्चुकुन्दः क्षुल्लकानल्पपरिमाणान् मर्त्यादीनवलोक्य कलि-
युगं प्राप्तं विज्ञायोत्तरादिशं प्रतिजगाम तपस इति शेषः ॥ २ ॥

धीरो जितेन्द्रियः देहतदनुबन्ध्यादिष्वासकिरहितः मुक्तसंशयः
सेत्स्यामि वा न वेत्येवंविधो येन सः श्रद्धायुतः कसैन्यविषयस्वरा-
युक्तः कृष्णे भगवति स्वमनः सम्यगाधाय स्मिरीकृत्य गन्ध-
मादनं पर्वतं प्राविशत् ॥ ३ ॥

तत्रापि बर्दर्याश्रमं नरनारायणयोरालयं स्थानं प्राप्य
सर्वाणि द्वन्द्वानि शीतोष्णादीनि सहत इति तथा शान्तः
जितमनाः हरिमाभितबन्धहरं भगवन्तं तपसाऽऽराधयामास ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयभञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इक्ष्वाकोर्वेशं नन्दयतीति इक्ष्वाकुनन्दनः सन्नम्य सम्यक् नत्वा ॥ १ ॥

• भ्रूलुकान् । गुणतः परिमाणतश्चाल्पमानान् ॥ २ ॥

इदं तत्त्वमुतातत्त्वमिदमिति संशयो मुक्तो येन स तथा ॥ ३-४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १-१५ ॥

श्रीमद्भल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पुरुषाऽनुग्रहं पूर्वमुक्त्वा भगवता कृतम् ।

अनुग्रहः कालतुल्यस्ततो द्वादशधोदितः ॥

तत्र मुख्या तु लक्ष्मीः स्यात् तस्यां त्रेधा हरेः कृपा ।

मानसेनाथ कायेन वेदेनेति निरूप्यते ॥

गान्धर्वो मानसः प्रोक्तः दूरत्वाद्वचनामिथा ।

कृष्णानुग्रहयुक्तानां कृतार्थत्वे ततः परम् ॥

स्त्रीणां मुक्तिर्निरूप्येति मुचुकुन्दतपःकथा ।

प्रसङ्गात्तामसानां हि वधो देवहिताय हि ।

पलायनं लीलयेव सोऽप्यनुग्रह ईर्यते ॥

सात्त्विके राजसे चैव तामसे च हरेः कृपा ।

इति दर्शयितुं राज्ञो वृत्तं लक्ष्म्याः शिवस्य च ॥

• तृतीये अध्याये अनुग्रहनिरूपणप्रस्तावे मुचुकुन्दस्य लक्ष्म्याश्च हितं कृतवानिति निरूप्यते कायिकवाचिकमानसिकभेदेन प्रथमं सात्त्विके भगवान् मुचुकुन्दे कृपां कृतवानिति तस्य भगवद्वाक्येन तपःकरणमुच्यते, इत्यमिति चतुर्भिः । एवं प्रकारेण भगवता अनुगृहीतः मुचुकुन्दः तपोभिर्भक्तं गुहातो निर्गतः भगवदनुग्रहव्यतिरेकेण भगवद्वाक्ये भञ्जा न भवतीति भगवदनुग्रहः कारणत्वेनोच्यते इक्ष्वाकुनन्दन इति इक्ष्वाकुरत्यन्तं भक्त इति तद्वश्योऽयमिति कृपाया हेतुत्वेनोक्तं ततस्तं भगवन्तं कृष्णं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य ततः सम्यक् नत्वा साष्टाङ्गं प्रणम्य पूर्वमेव शयनस्थानात् गुहामुखे प्रकाशयुक्ते स्थित इति ततोऽपि निश्चक्राम ॥ १ ॥

• ततस्तपः कश्चित् कर्त्तव्यमिति विचार्य भारतखण्ड एव युगधर्माणां प्रवृत्तिरिति विरुद्धकालयुगे वंशे तपो न कर्त्तव्यमिति वर्षान्तरं गन्तुम् उत्तरदेशं गत इत्याह—सम्भीक्ष्येति । स हि सत्ययुगे शयनं कर्त्तुं प्रवृत्तः कलियुगे उत्थितः यदैव भगवता मथुरा त्यक्ता तदैव कलिः प्रवृत्त इति मुख्यः सिद्धान्तः पञ्चविंशतिमे वर्षे कलिरायास्प्रतीत्येवं निश्चित्य भारतखण्डं परित्यज्य समुद्रमध्ये द्वारकां कृतवान् ततो भगवति तत्र गते कलिः सम्यक् प्रविष्टः कालाभिमानिनी देवता तु भगवति स्वस्थानं

गते समायास्यति अयं विचारो द्वादशे कर्त्तव्यः कलिस्त्विदानीं प्रविष्टः सन्ध्यासमयोऽयं वा मध्यकाल एवाग्रे निर्णय इति कालप्रवृत्तौ नियतं हेतुं दृष्टवानित्याह—स मुचुकुन्दः भ्रूलुकान् अल्पप्रमाणान् कालेन न हासम्प्राप्तान् मनुष्यान् अनेन तेषां मरणमपि शीघ्रं कालेनेति सूचितं वीरधः लता-गुल्मादीन् वनस्पतीन् वृक्षानपि चतुर्विधान् अप्यायुःप्रमाणाभ्यां हासयुक्तान् विलोक्य कलेरेवायं धर्म इति साधारण-त्वादिनिश्चित्य उत्तरां दिशं जगाम ॥ २ ॥

ततो विधानपूर्वकमिदं देशमतिक्रम्य गत इत्याह—तपः भञ्जायुत इति । तपः सर्वेन्द्रियनिग्रहः भञ्जा च भगवद्वाक्ये ताभ्यां युतः दृष्ट्वापि विषयान् विप्रत्वेन प्राप्तान् वा मुग्धः । किन्तु धीर एव जातः ततो गच्छन् राजंति यं कश्चिदनुवर्त्तमानमपि परित्यज्य निःसङ्ग एव सन् शरीररक्षादौ मुक्त-संशयः । इतस्ततो दर्शनाद्यर्थं विक्षिप्तमपि मनः कृष्णे समाधाय गन्धमादनं पर्वतं प्राविशत् गरुडगङ्गातः उत्तरेभागे बदरिकाभ्रमपर्यन्तं सर्वतोऽपि पर्वतो गन्धमादनः ॥ ३ ॥

ततस्तत्रापि बदर्याभ्रममासाद्य यत्र नरनाराणयोगालयं तत्र शीतादिबाधा महतीति तन्निवृत्त्यर्थं यत्नकरणे तपो न युज्यते इति तदर्थमाह—सर्वद्वन्द्वसह इति । अन्तरपि शान्तः तपसा हरिमाराधयन् हरिपदेन यथैव तस्य तपसा आराधनं सिद्ध्यति तथैव कृतवानिति लक्ष्यते ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

द्विपञ्चाशत्तमे वैरिदुर्लक्ष्यत्वं हरिर्गिरेः ।

प्रवर्षणस्य दाहश्च भैष्मी सन्देशवाक्क्षुतिः ॥ १ ॥

प्राप्तस् आसन्नत्वात् प्राप्तप्रायमित्यर्थः ॥ २-४ ॥

श्रीच्छुकदेवकृतसिद्धातप्रदीपः ।

द्विपञ्चाशत्तमे मुचुकुन्दस्य श्रीकृष्णाराधनपरत्वं श्रीकृष्णस्य म्लेच्छवधप्रवर्षणगिरिप्रवेशजरासन्धविमोहनं द्वारवतीप्रवेश-रुक्मिणीसन्देशभवणादिचरितं च वर्णयते तत्र तावन्मुचुकुन्द-वृत्तं वर्णयति—इत्यमिति चतुर्भिः ॥ १ ॥

मर्त्यादीन् भ्रूलुकान् अल्पपरिमाणान् प्राप्तं प्राप्तप्रायम् ॥ २ ॥

तपसि कृष्णाराधनप्रधाने भञ्जायुतः ॥ ३-४ ॥

भपा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—हे राजन् ! इस प्रकार इक्ष्वाकु-नन्दन मुचुकुन्द महाराज पर जव श्रीकृष्ण भगवान् ने अनुग्रह किया, तब राजा मुचुकुन्द श्रीकृष्णचन्द्र को परिक्रमादे प्रणाम कर उस गुहा से निकलते हुए ॥ १ ॥

बाहर निकल कर मुचुकुन्द महाराज ने मनुष्यों को छोटे-देखे, तथा पशु वृक्ष वनस्पतियों को छोटे-देख कर, कलियुग को आने वाला समुझकर राजा उत्तर दिशा को जाते हुए ॥ २ ॥

विजयध्वजपाठः

भगवान्पुनराव्रज्य पुरीं यवनवेष्टिताम् ।
 हत्वा म्लेच्छबलं निन्ये तदीयं द्वारकां धनम् ॥ ५ ॥
 नीयमाने धने गोभिर्नृभिश्चाच्युतचोदितैः ।
 आजगाम जरासन्धस्त्रयोविंशत्यनीकपः ॥ ६ ॥
 (ततो राजा जरासन्धः कालान्ताऽनलसन्निभः ।
 विधाय मकरव्यूहं रथनागाश्वपत्तिमतः ।
 अन्तश्चकार गोविन्दं व्यूहस्य निमिषान्तरे ॥ क ॥
 ततो विलोक्य गोविन्दो वृक्षमुत्पाद्य रंहसा ।
 गजान् रथान् हयान् युद्धे पाथयामास दुर्मदः ॥ ख ॥
 कृष्णेन हन्यमानास्ते वृक्षेण रिपुकुञ्जराः ।
 पेतुर्गतासवो भूमौ वज्रनुप्रा इवाद्रयः ॥ ग ॥
 रथाश्च रथिभिर्युक्ताः सतुरङ्गाः सचोदकाः ।
 निष्पिष्टा इव न कापि दृश्यन्ते कुरुसत्तम ॥ घ ॥
 रामस्तु मुष्टिना चाजौ कुञ्जरान्मदशालिनः ।
 जघान कुपितः शैलान् वज्रेणेव सुरेश्वरः ॥ ङ ॥
 राममुष्टिप्रहारेण विकीर्णस्यन्दना नृप ! ।
 न व्यदृश्यन्त भूपृष्ठे चूर्णिताः शीर्णपर्णवत् ॥ च ॥
 यवनस्य धनं विश्वं गच्छन्तं द्वारकामनु ।
 निहत्य यादवान्विश्वांस्तदृष्ट्वाहीत्वा जरासुतः ॥ छ ॥
 अभ्यवर्तत सङ्ग्रामे रामकृष्णौ कुद्वरूह ! ।

भाषा टीका ।

तप में भ्रष्टा वाले घड़े धीरे निःसङ्ग संशय रहित
 होकर श्रीकृष्णचन्द्र में मन को लगा कर गन्धमादन पर्वत
 में प्रवेश करते हुए ॥ ३ ॥

वहाँ पर श्रीनर नारायण का आलय (स्थान) जो
 श्रीवदरिकाश्रम है, उसको प्राप्त होकर सब सुख दुःखादि
 दुष्टों को सहते हुए शांत होकर श्रीहरि का आराधन
 करते हुए ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

निन्ये नयन्मार्गे चलति स्म ॥ ५-६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मथुरां यवने हते इति पुरीं यवनवेष्टितामिति पाठ-
 प्रथम ॥ ५ ॥

चकारादुद्गमिभिश्च तदीयैरेव प्रतिवारं त्रयोविंशतिसङ्ख्या-
 नामशौहिणीनां न तु न्यूनाधिकानां सङ्ग्रहस्तस्य राजन्यस्ता-
 वस्तावत्सैन्यादाननिर्णयात् ॥ ६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ मुचुकुन्दानुग्रहोत्तरं भगवद्वेष्टितमाह—भगवान्निस्त्रादिना
 यवनैराहतां मथुरामागत्य म्लेच्छानां बलं हत्वा । तदीयं म्लेच्छ-
 सन्बन्धि सर्वं धनं द्वारकां प्रतिनिन्ये प्रापयामास ॥ ५ ॥

अच्युतेन चोदितैर्वृभिः कर्तृभिर्गोभिः साधनैर्जने नीयमाने
 सति पूर्ववत्त्रयोविंशत्यशौहिणीसेनाभिपतिर्जरासन्ध आज-
 गाम ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रकृतमनुसरति—अमवानिति । यवनेनाहतमानीतम् ॥ ५ ॥
 त्रयोविंशत्यनीकपः त्रयोविंशदशौहिणीपतिः ॥ ६ ॥

विजयध्वज पाठः

विलोक्य वेगरभसं रिपुसैन्यस्य माधवौ ।
 (तं चापतन्तमाशोक्य सहितं तबलैर्नृपैः ।
 कीर्यमाणौ शरीरेण वृष्टयेव करिपोतकौ ॥
 विरथौ विप्रहरणौ विवर्माणौ विसैनिकौ) ।
 मनुष्येचेष्टामापन्नौ राजम् ! दुद्रुवतुर्दुतम् ॥ ७ ॥
 विहाय वित्तं प्रचुरमभीतौ भीरुभीतवत् ।
 पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां चेलतुर्बहुयोजनम् ॥ ८ ॥

विजयध्वज पाठः

अन्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवित् ॥ ९ ॥
 (प्रहृत्य वीरौ विश्रान्तौ करवीरपुरे निशि ।
 तावारुरुहतुर्वीरौ गोमन्तमुदिते रवौ ॥ क ॥
 सिद्धचारणगन्धर्वविद्याधरानिवेषितम् ।
 आरुह्य शैलं गोमन्तं रामकृष्णौ त्वरान्वितौ ॥ ख ॥
 प्रवर्षणाख्यन्तच्छृङ्गं यत्राब्दा नित्यवर्षिणः ।
 तत्र तावासतु राजन् ! फलमूलाशनौ सुखम् ॥ ग ॥
 जरासन्धस्तु तुष्टात्मा तावनुद्रुत्य माधवौ ।

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रथनागाभ्युपसिमदिति क्रियाविशेषणं रथादिमन्तमिति
 व्यत्ययेन वा योज्यम् (क)

तुर्मदो यथा जन्तुहन्ति तथा लुप्तोपमम् (क)
 अद्रयो गिरयः "अद्रयोऽर्कगिरिद्वयः" इति (ग)
 सतुरङ्गाः सचोदकाः ससादिनः निष्पिष्टाः हताः (घ—च)
 यादवैर्द्वारकां गच्छन्तं नीयमानं यवनस्य विभं धनं दृष्ट्वा
 अनुद्रुत्य आश्वासितस्य निर्जित्य (ख)

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तस्य व्यवस्थामुक्त्वा भगवतोपि द्वारकायां गमन-
 माह—भगवानिति दशभिः । मध्ये तामसस्य शिवस्य ब्राह्म-
 णानां वाक्यं कृतवानिति निरूप्यते यवनवधानन्तरं भगवान्
 पुनर्मथुरामामज्य यवनैर्वेष्टितां दृष्ट्वा मथुरामिमिसं श्लेच्छबलं
 हत्वा तदीयं धनं हतानां मुकुटादिकपं द्वारकां निन्ये ॥ ५ ॥

दुष्टैश्च धनं परित्याज्यमिति राज्ञे देयमिति यवनधनं च
 ब्राह्मणमित्युभयं साधयितुं किञ्चित् दूरं गृहीत्वा गतवानित्यर्थः
 तत्कदकस्था एव बाहकाः पदातयो बलीबर्दाश्च ते सर्वे भग-
 वता प्रेरिताः जरासन्धस्य पुत्रार्थं जये हि किञ्चित्प्राप्यत
 इति तस्मै दानार्थं नीतवन्तः । एतस्मिन् समये भगवदिच्छयैव
 समागतौ जरासन्धः त्रयोविंशत्यशौहिणीयुतः । अधिकानयने

[२९]

सर्वोपि प्राकृतः क्षीणो भवेदिति प्रकृति परित्यज्य प्राकृतं
 सर्वमेव गृहीत्वा समायातीति व्यापनार्थं सर्वत्र त्रयोविंशत्य-
 शौहिण्य उच्यन्ते ॥ ६ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निन्ये नेतुमुपचक्रमे ॥ ५—६ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निन्ये नृभिर्गोभिश्च नेतुमुपचक्रमे ॥ ५—६ ॥

भाषा टीका ।

भगवान् श्रीकृष्णचन्द्र भी फिर यवनों से घेरी हुई मथुरा
 पुरी में आते हुए और श्लेच्छों की सेना को मार कर सेना के
 धन को द्वारका को पहुँचाते हुए ॥ ५ ॥

जब तक कि, उस सेना के धन को भगवान् की आज्ञा से
 मनुष्य बैलों से द्वारका को भर २ कर लेजाते रहे, इतने में ही
 तेरह २३ अशौहिणी सेना को लेकर जरासन्ध आ पहुँचा ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वेगरभसं वेगोद्रेकम् ॥ ७ ॥

रुरोध शैलं गोमन्तं महस्वा सेनया वृतः ॥ घ ॥
 स भूपालान् समाहूय स्वानुमान् युद्धदुर्मवान् ।
 कलिङ्गं कुजरपतिं सुराष्ट्राधिपतिं तथा ॥ ङ ॥
 जयद्रथं सिन्धुपतिं सोमदत्तं च कौरवम् ।
 गान्धारराजं शकुनिं वैवर्भं रुक्मिमेव च ॥ च ॥
 सुदक्षिणश्च काम्बोजं विराटं मत्स्यभूपतिम् ।
 एतानाङ्गापयामास पूर्वस्यान्दिशि भूपतीन् ॥ छ ॥
 पाञ्चालराजं द्रुपदं दमघोषं च चेदिपम् ।
 ब्रह्मदत्तं च शाल्वेशमेकसङ्घं निषादपम् ॥ ज ॥
 बाह्लिकं च कुरुभ्रेष्ठं युधामन्युं च दुर्जयम् ।
 विन्वानुविन्दावावन्त्यौ काशिराजं च पौण्ड्रकम् ॥ झ ॥
 आङ्गापयामास नृपानेतान् वीरो जरासुतः ।
 गिरिं गोमन्तमारोढुं दक्षिणस्यां दिशि प्रभो ! ॥ ञ ॥
 द्रुमं किम्पुरुषाधीशं दन्तवक्त्रं सहानुजम् ।
 वीरं विदेहराजानं भूरिश्रवसमेव च ॥ ट ॥
 करूपेशं बृहन्नापं दाक्षार्णं च शतध्वजम् ।
 शैब्यं सुवीरराजानं दरुदं च महारथम् ॥ ठ ॥
 एतान्महीपतीन् राजा जरासन्धोऽमितद्युतिः ।
 प्राह गोमन्तमारोढुं पश्चिमस्यां दिशि द्रुतं ॥ ड ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भीरुभीतवह्नीरोरपि भीतवत् अतिभीतवदित्यर्थः । चेलतुः
 पलायितां बहुयोजनं देशम् ॥ ८ ॥
 अप्रमाणवित् प्रमाणमियत्तु तन्न वेत्तीति तथा ॥ ९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

माधवौ क्रीडाविशेषार्थं मधुकुले जातौ श्रीरामकृष्णौ मधुरायां
 पुरा रक्षितेन श्रीरामेण सङ्गतेः आपन्नौ स्वीकृतवन्तौ तथाच
 श्रीविष्णुपुराणे-

“मनुष्यधर्मशीलस्य लीला सा जगतः पतेः ।
 अस्त्राण्यनेकरूपाणि यद्वरातिषु मुञ्चति ॥
 मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः ।
 तस्यारिपक्षक्षणे कियानुद्यमविस्तरः ॥
 तथापि ये मनुष्याणां धर्मास्तदनुवर्त्तनम् ।
 कुर्वन् बलवता सन्निधौ ह्रीनैर्युद्धकरोत्यसौ ॥
 सामं चोपप्रदानं च तथा भेदं प्रदर्शयन् ।
 करोति दण्डपातं च कचिदेव पलायनम् ॥

मनुष्यदेहिनां चेष्टामित्येवमनुवर्त्तते ।

लीला जगत्पतेस्तस्य छन्दः सम्प्रवर्त्तते” ॥

इति । हे राज्ञिति महाकौतुकात्सम्बोधयति ॥ ७ ॥

विशेषेण पुनर्लिप्साराहित्येनेव हित्वा कुतः ? प्रभुरं विरास्य
 प्राप्नुव्यात् शत्रोर्लोभनेन विलम्बनायेत्यर्थः । यद्वा, प्रभुरमपि
 मभीतावपि भीरुभीतवदिति महाभीतो यथा पलायते तथेव-
 त्यर्थः । अत एव पञ्चपलाशाभ्यामपीति दुःकोक्तिः ॥ ८ ॥

अत्र प्रमाणं विभुत्वं बलादिभिर्परिच्छेद्यत्वमिति यावत्
 अनुपपन्नादधावदित्यादिना तस्य तद्वनप्रहणं निरस्तम् अतस्तद्वनं
 श्रीहजारकायामायातमेव ज्ञेयं तथा च श्रीहरिवंशे-

“निषेद्यामास ततो नराधिपे ।

तदुग्रसेने परिपूर्णमानसः ॥

जनाङ्गो द्वारवर्ती तदा (च तां) पुरी -

मशोभयन्नेन धनेन भूरिणा” ॥

इति ॥ ९ ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

माधवौ रामकृष्णौ जरासन्धसैन्यस्य वेगदम्भं वेगोद्भयम्

त्रिगर्नं च सुशर्माणं ब्रलिनं वेणुवारिणम् ।
 कुलिन्दं च महासत्त्वं केकयानपि भूपतीन् ॥ ६ ॥
 शिशुपालं च भूपालं भीष्मकं चापि दुर्जयम् ।
 पुरस्कृत्यारुरोहाशु कौवेर्यां मागधो दिशि ॥ ७ ॥
 एवं गोमन्तमारुह्य सर्वतुफलपादपम् ।
 विचित्य तत्र सर्वत्राप्यधःशृङ्गात्प्रवर्षणात् ॥ ८ ॥
 चिच्छिदुः सकलान्वृक्षान्नापश्यन् राममाधवौ) ।

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्दिका ।

अवलोक्य मनुष्यचेष्टां प्राप्तौ चिकीर्षन्तौ हेतुगर्भं वा तत्त्वात् हे
 राजन् ! द्रुतं त्वरितं यथा तथा दुद्रुवतुः पलायितवन्तौ ॥ ७ ॥

तदेवाह, विहायेति । प्रचुरं प्रभूतं यावनं विस्रं विहाय
 भीतादपि भीतवत् पद्मपत्रसदृशाभ्यां पद्म्यां बहुयोजनं देशं
 चेरतुर्जगमतुः ॥ ८ ॥

मागधो जरासन्धस्तौ दृष्ट्वा बली स्वबलोपेतः वैदिकबलो-
 पेक्षो वा ईशयो रामकृष्णयोरप्रमाणवित् ईशयोः प्रमाणं स्वरूप-
 रूपाणानन्यरूपं तन्न वेत्तीति तथाभूतः रथानीकै रथिकसैन्यैः
 सहान्वधावदनुदुव्राव ॥ ९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वेगरभसं योगसम्भ्रमम् ॥ ७-८ ॥

प्रमाणं ज्ञानबलेयसां न वेत्तीति अप्रमाणवित् ॥ ९-क ॥

गोमन्तं पर्वतमारुह्य ॥ ख ॥

प्रवर्षणाख्यं तस्य शृङ्गमापतुरितिशेषः । तत्र शृङ्गे आसतुः उप-
 द्विविशतुः ॥ ग-१० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ते च सर्वे लब्धवराः पूर्वापेक्षयापि वेगवन्त इति देवानां
 वाक्यं परिपालनीयं मनुष्यैरिति, मनुष्यचेष्टामापन्नौ मनुष्य-
 भावस्वीकारे हि ब्राह्मणवाक्यं शिववाक्यं च माननीयं भवति ।
 आगवते चास्याऽकथनं लोकव्यामोहनार्थं राजभित्तिं जेहेन
 क्षम्बोधने प्रमानुत्पादनार्थं द्रुतं यथा भवति तथा दुद्रुवतुः
 पलायितवन्तौ ॥ ७ ॥

भारवाहकास्तु गन्तुमसमर्था इति तान् विहायैव प्रचुर-
 मपि विस्रं विहाय अभीतावप्येतां भीतेभ्योऽपि भीताविष रथा-
 श्चादिकमपि यवनबधात् प्राप्तं विसृज्य पद्म्यामेव भूमि-
 क्षुब्धार्थं पद्मपलाशाभ्यां बहुयोजनं चेरतुः चित्रकूटमार्गेण
 गतौ ॥ ८ ॥

गतौ मागधोऽपि भगवल्लीलामहात्मा वरेण दत्तः पृष्टतोऽन्वा-
 गमादित्याह—पलायमानविति । तौ रामकृष्णौ । ननु, बहुवारं

धृत्वा मुक्तः तयोर्बलं जानन्नपि कथं तत्सङ्गे गत इति चेत्त-
 त्राह—मागध इति । देशदोषेण नष्टमतिरित्यर्थः । ततः प्रहसन्
 बलसहितः सेनासहितः अन्यधावत् रथानीकैः सहति ये शीघ्र-
 गामिनो रथास्तानारुह्य तादृशैः सह गत इत्यर्थः । अनेन रथानां
 सेनायाश्च महान् क्लेशो निरूपितः स क्लेशः सार्थको भवि-
 स्यतीत्याशङ्क्याह—ईशयोरप्रमाणविविधिति । कृष्णरामयोः प्रमाणं
 सामर्थ्यमादरणीयत्वं वा ब्राह्मणादिवाक्यं प्रमाणीकृत्य भगवान्
 गच्छति न त्वशक्तः सन्निति भगवत्प्रमाणं न ज्ञातवान् ईशयो-
 रिति पूर्णाशक्तिर्विभक्तेति एकस्याप्यनङ्गीकारे विप्रादीनां वाक्य-
 मप्रमाणं भवेदिति उभाभ्यां तत्प्रमाणीकृतमित्यर्थः ॥ ९ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी

वेगरभसं वेगोद्रेकम् ॥ ७ ॥

मनुष्यचेष्टामापन्नविति तस्य स्वभाव एवोक्तः ननु पला-
 यने ऽयमेव सिद्धान्तः मनुष्यचेष्टामापन्नत्वेपि बहुशः सर्वज्ञत्व-
 सर्वशक्तित्वदर्शनात् तत्र प्रियजनस्य कस्याप्यभावाप्रापि
 प्रेममौग्यं च व्याख्यातुं शक्यं नापि भयस्यानुकरणमेवैतदिति
 व्याख्येयं विद्यति धीर्विदामपीत्युद्धवोक्तैः तस्मादुर्गाभयोऽथारि-
 भयात् पलायनमित्युद्धव एव तमेव दृष्ट्वास्य सिद्धान्तं
 ज्ञास्यतीति ज्ञेयम् अभीताविति भयाभावः प्राप्तः भोक्तुं भय
 शीलावन्यौ जनौ भीतौ यथा स्यातां तथा भीताविति भयं
 च प्राप्तमिति विरोध एवोक्तः ॥ ८ ॥

अप्रमाणवित् प्रमाणमियत्ता तन्न वेत्तीति तथा ॥ ९-११ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वेगरभसं वेगोद्रेकम् जरासन्धविमोहनार्थं मनुष्यचेष्टाम
 आपन्नौ अनुकुर्वन्तौ द्रुतं त्वरितं यथा तथा दुद्रुवतुः पला-
 यितवन्तौ ॥ ७ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—विहायेति । शीरुभीतवत् भीरो-
 रपि भीतो यथा कश्चित्द्रुतं बहुयोजनं देशं चेरतुः
 जगमतुः ॥ ८ ॥

जरासन्धविमोहमाह—पलायमानौ दृष्ट्वा प्रहसन् अन्वधावत्
 इयं लीला स्वोत्पृष्टजरासन्धवधकर्तृणां स्वभक्तानां पाण्डवानां

प्रभृत्य दूरं संश्रान्तौ तुङ्गमुरुहतां गिरिम् ।
 प्रवर्षणाख्यं भगवान्नित्यदा यत्र वर्षति ॥ १० ॥
 गिरौ निलीनावाहाय नाधिगम्य पदं नृप ! ।
 ददाह गिरिमेधोभिः समन्तादग्निमुत्सृजन् ॥ ११ ॥
 तत उत्पत्य तरसा दह्यमानतटादुभौ ।
 दशैकयोजनोत्तुङ्गान्निपेततुरधो भुवि ॥ १२ ॥
 अलक्ष्यमाणौ रिपुणा सागुनेन यदूत्तमौ ।
 स्वपुरं पुनरायातौ समुद्रपरिखां नृप ! ॥ १३ ॥

श्रीच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शौर्यव्यापनार्थं तत्समानातसैव्यस्य भूभारस्य तु संहत-
 त्वात् ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

श्रीकृष्णचन्द्र गौर बलदेव जी ये दोनों भ्राता रिपुसेना के
 वेग को देखिकर मनुष्य चेष्टा को प्राप्त होकर हे राजन् ! रण को
 छोड़ कर भागते हुए ॥ ७ ॥

सेना के प्रचुर (बहुत) धन को छोड़ कर निर्भय होकर
 भी भयभीत के तरह कमल दल सदृश कोमल चरण कमलों
 से बहुत योजन पर्यन्त भागते हुए ॥ ८ ॥

जरासन्ध ने जब उन दोनों श्रीकृष्ण और बलदेव को
 भागते हुए देखे तब वह रथ और सेना लेकर उन के पीछे
 से दौड़ा क्योंकि ? वह दोनों ईश्वरों का प्रमाण तो जानता
 ही न रहा इसी से दौड़ा ॥ ९ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

तुङ्गमेकादशयोजनोन्नतम् प्रकर्षेण वर्षत्यस्मिन्निति प्रवर्षण
 इत्याख्या यस्य तं नदाह—भगवानिति । भगवानिन्द्रः ॥ १० ॥

तत्र विचिन्वन्नपि तयोः पदं निलयस्थानमनधिगम्य ॥ ११ ॥

ततो गिरेः दशैकं च योजनानि तावदुत्तुङ्गान्मागधसंरो-
 धदेशमतिक्रम्य परतोऽधो निपेततुः ॥ १२-१४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रवर्षणाख्यमिति तद्विरेरभिवाहशङ्कापि निरस्ता ॥ १० ॥

नाधिगम्येति तैर्याख्यातम् । यद्वा, आवायेत्यत्र हेतुः तयोः
 पदं पादचिह्नमन्वजाप्राप्येति ददाह दग्धुमारं नृप इति तत्र
 शास्त्रतिशयः सूचितः ॥ ११ ॥

दह्यमानं तटं प्राप्तवान्मात्रं यस्य तस्मात् अधो गिरेः
 तत्रापि भूप्रदेशे न तु कण्टकजलादौ अनेन निःशब्देन च सुदूरे
 तयोः सुखगतनमभिप्रेतम् ॥ १२ ॥

अलक्ष्यमाणाविति धूमावृतसर्वदिकत्वात् रिपुणेति । रिपुत्वा-
 त्सावधानेनापीत्यर्थः । तत्रापि सागुनेन महासैन्येनापि सह यदु-
 त्तमाविति यादवान्दयन्ताविति भावः ॥ १३ ॥

श्रीमद्भारराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

तौ रामकृष्णौ प्रभृत्य पलायित्वा भ्रान्तौ तुङ्गमुन्नतं प्रवर्ष-
 णाख्यं गिरिमारुहवन्तौ । आख्याया अन्वर्थमाह, भगवान्पृथग्भ्यो
 यत्र गिरौ नित्यदा वर्षति प्रकृष्टं नित्यमस्मिन्वर्षतीति प्रवर्षणः
 अधिकरणे व्युद् ॥ १० ॥

स जरासन्धः हे नृप ! पदं रामकृष्णयोः पादाङ्कितं तत्र तत्र
 भूप्रदेशमधिगम्यावलोक्य तेन लिङ्गेन गिरौ विलीनावन्तर्हिता-
 वाहाय अनुमाय नाधिगम्येति पाठे तत्र विचिन्वन्नपि तयोः पदं
 नियतस्थानमहात्वा केवलं तत्र विलीनौ ज्ञात्वा तं गिरि-
 सर्वतो दशयोजनम् पृथोभिः काष्ठैश्चित्ति कारयित्वेति शेषः
 तत्राग्निमुत्सृजत् ददाह ॥ ११ ॥

तदा दह्यमानानि तटानि यस्य तस्माद्विरेकत्वेन दशैकं च
 योजनानि यानि तावदुत्तुङ्गाद्विरेर्मागधसंरोधदेशमतिक्रम्य परतोऽधो
 निपेततुः ॥ १२ ॥

ततो रिपुणा मागधेनाऽदह्यमाणौ रामकृष्णौ 'समुद्र एव
 परिखा यस्यास्तां पुरीं द्वारकां प्रति पुनराजमनुः ॥ १३ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पृथोभिः काष्ठैः ॥ ११-१२ ॥

समुद्र एव परिखा ज्ञातं नदी यस्याः सा तथा ॥ १३-१४ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतसुषोभिणी ।

ततो रामकृष्णौ पर्वतेन प्रार्थितवदौ तस्मिन्पार्थ तुङ्गं निरा-
 मारुहतां स हि पर्वतः सर्वदा शीतेन व्याप्तः भगवन्तं दक्षि-
 निवृत्त्यर्थं विज्ञापयामास तत्र हि न कदाचिदपि सूर्योन्निसम्बन्धः
 मेघानां तस्मिन् स्थानम् अतो मेघाच्छब्द एव तिष्ठतीति स
 सूर्यसम्बन्धः वर्षतीति नास्मिन्सम्बन्धः ततो भगवान् पृथं तद्वी

सोऽपि दग्धाविति मृषा मन्वानो बलकेशवौ ।

बलमाकृष्य सुमहन्मगधान्मागधो ययौ ॥ १४ ॥

आनर्त्ताधिपतिः श्रीमान् रेवतो रेवतीं सुताम् ।

ब्रह्मणा चोदितः प्रादाद्वायेति पुरोदितम् ॥ १५ ॥

श्रीमद्ब्रह्मणाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वरं दत्तवान् अहमागत्य ते शीतं निवारयिष्यामीति ततो भगवतः अद्भुतकर्मत्वं प्रतिपादयितुं भ्रान्तिमुक्त्वा पर्वतारोहणं वदति, प्रदुष्येति । न हि कश्चित् दूरं प्रदुष्य तुङ्गं गिरिम् आरोहति । उच्चारोहणं ह्यभ्रान्तमपि भ्रमयति । भगवतः सहस्रोपायानां विद्यमानत्वात् निलीय स्थित्यर्थे किं पर्वतारोहणमुच्चस्थानमपेक्ष्यते प्रत्युत उच्चस्थितं सर्वोपि पश्यति अतोऽत्र भगवतः अद्भुतलीलां कथयन् विरोधप्रकारेण कथयति दूरं प्रदुष्य धावनं कृत्वा सम्यक् भ्रान्तौ जातौ न हीशयोः शीघ्रगमनं भ्रमो वा सम्भवति तत्रापि तुङ्गमत्युच्चं गिरिम् आरुहतां गुप्ततया तत्रारोहणप्रकारमाह—प्रवर्षणाख्यमिति । प्रवर्षेण वर्षेण यत्रेति रुद्धि-भ्रमव्युदासाय स्वयमेव योगं प्रदर्शयति, भगवान् नित्यदा यत्र वर्षतीति । तत्र हि सर्वदा भगवान् वर्षति मेधा हि कदाचित् कश्चिद्वर्षति तेषामधिष्ठातृरूपो भगवान् “विष्णुः पर्वतानामधिपतिः” इति श्रुतेः । स्वयमेव तत्र वर्षति अन्यथा लोके वृष्टि-प्रवृत्तिर्न स्यात् ॥ १० ॥

ततो भ्रान्तस्य जरासन्धस्य कृत्यमाह—गिराविति । पर्वतारोहणे कैश्चित् दृष्ट एव तत्रापि अग्रे न गत इत्यत्र विचारमपि कृतवानित्याह—नाधिगम्येति । ततः पर्वतादग्रे पदं गमनं चिह्नं नाधिगम्य अप्राप्य दाहे भगवता हेतुः सम्पादितः स सत्य एव जात इति वक्तुं तस्य निलीनाविति ज्ञानमुत्पादितं ततो दाहार्थमेव तथा प्रयत्नः कृत इति सत्यसङ्कल्पस्य भगवतः इच्छया गिरिमेधोभिर्दाह सर्वत्र दृष्टान् छित्त्वा भरितस्तृणादिना दाहं कारितवान् ॥ ११ ॥

ततो भगवान् पर्वतप्रार्थितं विधाय ततोऽग्रे गत इत्याह—तत उत्पत्येति । तरसा शीघ्रमेव यावदग्निः प्रज्वलति भगवति विद्यमाने अग्निः पर्वतं न दहेदिति न तु दाहभयात् दह्यमानाः तदाः यस्य सर्वत्र दाहे उद्भूते उभौ पूर्णशक्तिर्भगवान् दशैक-योजनौतुङ्गादिति एकादशयोजनं स उच्यते तत उभाभ्यां अधः पर्वतस्य प्रस्तरभागमपि परिखण्ड्य भूमागे निपे-त्ततुः ॥ १२ ॥

केशिन् अतिदाहे पुनः पर्वतप्रार्थनायां तं भूमौ नेतुं उपर्यु-त्थाय पादपीडनेन तं भूमौ प्रवेशयन्नेव स्वयं दूरे गत इत्याहुः—ततः पुनरपि तस्य प्रवृत्तिः स्यादिति पूर्वमपि स्वेच्छयैव क प्रवृत्त इति ज्ञापयन् तेनालस्यमाणावेव द्वारकां गतौ तत्र न भगवता कञ्चनाधिकः प्रयत्नः कृतः स मा पश्यति इति किन्तु स्वदोषेणैव स न दृष्टवानिति व्यापयितुमाह—दिपुणेति । दुष्ट-कुलैव न दृष्टवान् तत्सम्बन्धादन्यैरपि न दृष्टमिति सानुगे-नेत्युक्तम् । ननु, कार्यस्य सर्वस्यापि कृतत्वात् श्वेतद्वीपं तदैव कुतो न गतौ द्वारकागमने को हेतुरिति चेत्तत्राह—यदूतमा-

विति । अन्यथा यदुकुले अवतारं न कुर्यात् अतो यावद्वितार्थं स्वपुरं यातौ पुनरायातामित्यनेन पूर्वमुभावपि स्वयं गत्वा तान् स्थापितवन्ताविति विज्ञायते तस्य भिन्नद्वीपत्वं कलिप्रवेशना-भावाय निरूपयन्नाह—समुद्रपरिखामिति । समुद्र एव परिखा यस्येति विस्तारोऽप्यनेन सूचितः नृपेत्यप्रतारणाय सम्बो-धनम् ॥ १३ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

ततो गिरेः दश च एकं च यानि तावदुक्तात् अधः मागध-सैन्यसंरोधदेशमतिक्रम्य परतो निपेततुः ॥ १२—१३—१४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवानिन्द्रः ॥ १० ॥

पदं प्रवेशस्थानम् ॥ ११ ॥

दश वैकञ्च यानि योजनानि तावदुक्तात् ॥ १२—१४ ॥

भाषा टीका ।

दोनों भाई दौड़ कर जब भांत से हुए, तब एक वडे ऊँचे पर्वत पर चढ़जाते भये, जिसका कि—प्रवर्षण पेसा नाम रहा नित्य ही भगवान् इन्द्र जिस पर वर्षा करते हैं ॥ १० ॥

हे राजन् ! उस समय जरासन्ध ने यह तौ जान लिया कि—ये दोनों इस पर्वत में छुप गये हैं, परन्तु वृद्धने पर पता नहीं चला, तब चारों तरफ से इन्धन जोड़कर जरासन्ध अग्नि लगा देता हुआ ॥ ११ ॥

जब कि उस पर्वत में अग्नि लगी और उसके दोनों तरफ से तट जरने लगे तब ये दोनों भ्राता वेग से उछल कर ग्यारह योजन ऊँचे पर्वत से पृथिवी में नीचे कूदते हुए ॥ १२ ॥

हे नृप ! इस प्रकार यदुकुलोत्तंस श्रीकृष्ण बलदेव दोनों भ्राताओं को न जरासन्ध ने ही देख पाया और न उसके किसी अनुचरने देखा, और वे दोनों भ्राता समुद्र जिसकी परिखा (खाई) हो रहा है ऐसे द्वारका नगर में आकर प्राप्त होते हुए ॥ १३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रीकृष्णस्य विवाहाग्निरुपायितुं बलदेवविवाहं नवमस्कन्धोक्त-मनुसारयति, जानसेति ॥ १५ ॥

भगवानपि गोविन्द उपयेमे कुरुद्वह ! ।

वैदर्भी भीष्मकसुतां (१) श्रियो मात्रां स्वयंवरे ॥ १६ ॥

प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैवपक्षगान् ।

पश्यतां (२) सर्वलोकानां ताक्ष्यपुत्रः सुधामिव ॥ १७ ॥

राजोवाच ।

भगवान् भीष्मकसुतां रुक्मिणीं रुचिराननाम् ।

राक्षसेन (३) विधानेन उपयेम इति श्रुतम् ॥ १८ ॥

भगवन् ! श्रोतुमिच्छामि कृष्णस्यामिततेजसः ।

यथा मागधशाल्वादीन् जित्वा (४) कन्यामुपाहरत् ॥ १९ ॥

ब्रह्मन् ! (५) कृष्णकथाः पुण्या माध्वीलोकमलापहाः ।

कोऽनु तृप्येत (६) शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मात्रां कलाप ॥ १६ ॥

मरुडो यथा देवान्प्रमथ्य सुधा महरक्षयेति ॥ १७ ॥

“राक्षसो युद्धहरणात्” इति स्मृतेः । राज्ञः प्रमथ्येति च त्वदुक्त्या राक्षसेन विधानेनोपयेमे परिणीतवानिति श्रुतं पूर्वमेव वा ॥ १८ ॥

सामान्यत एव श्रुतं विशेषं तु श्रोतुमिच्छामि ॥ १९ ॥

श्रवणोत्सुक्यमाविष्करोति-ब्रह्मन्निति । पुण्या महाफला माध्वीः श्रुतिसुखाः लोकस्य मलापहाश्च शृण्वानः शृण्वन्नित्यर्थः । श्रुतज्ञः श्रुतसारवित् नित्यनूतनाः प्रतिक्षणमाश्चर्यवत्प्रतीक्षमानाः ॥ २०-२४ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

बलकेशयाविति सामर्थ्यसूचकं सुमहदिति तदा सर्वस्यापि श्रीभगवदुपेक्षितत्वात् उपेक्षा च रुक्मिणीहरणपराक्रमकौतुकपोषणार्थं तत्साक्षाद्विरगनिर्जयेन तस्याः प्रहृष्टार्थेति ज्ञेयम् । ननु, कथं महापावनान् माथुरानेव स्वराज्यत्वेन गृहीत्वा मोवास तत्राह-मागधः नीचदेह्यानां तत्रैवामिरुचेरिति भावः । तदेव पलायनेऽपि जयो दर्शितः अनेकसहस्रैर्महारथादिभिरनुगन्तुमशक्यत्वात् सर्वोस्तानतिक्रम्योत्प्लुतत्वाच्च ॥ १४ ॥

श्रीमान् ब्रह्मलोकगमनेन सप्तविंशतिचतुर्युगेष्वतीतेष्वपि सर्वसम्पत्तिमान् इति योगादिबलं सूचयति, अतः प्रकर्षेणादात् देवतो देवतस्तुतः ककुषी ॥ १५ ॥

अयेति युष्मकं भगवान् स्वयं भगवान् तथा तथा नित्यविहारी श्रीकृष्णः तदानीं च गोविन्दः गां पृथिवीं विन्दतीति क्रीडाविशंगार्थं तत्त्वामवतीर्ण इत्यर्थः । अतः श्रियो मात्रां माति प्रविशत्यस्यां सर्वमिति परिपूर्णा मूर्ति भगवद्देवावत-

रितुमर्हत्वात् तथा च श्रीविष्णुपुराणे “एवं यथा जगत्स्वामी देवदेवो जनार्दनः । अवतारं करोत्येषा तथा श्रीस्तत्सहायिनी” इति । अत एव वक्ष्यते सदृशीमिति उपयेमे विवाहलीलया निकटे निनाय अपिः पूर्वोक्तसमुच्चये । यद्वा, गोविन्दो गोकुलेन्द्रः गोकुलचक्रवर्तिगोपीजनविरहेणान्तःखिन्न इत्यर्थः । यथैव भीमदुःखं प्रति निजकरुणावाष्पमुद्गिरतिस्म गच्छोद्भव व्रजमित्यादिभिः यथैवोद्गिरिष्यति सर्वप्रकटलीलास्तेऽपि “तास्ताः क्षपाः प्रेष्टतमेन नीताः” इत्यादिभिः तादृशः सन्नप्युपयेमे कुतः श्रियो मात्राम् भृशं मूर्त्तिमेवम् इति यावत् । ततश्च “श्रियः कान्ताः कान्ताः” इत्याद्यनुसारेण गोपीनामपि श्रीत्वात् “नायं श्रियोऽङ्ग उ नितान्तरतेः प्रसादः” इत्याद्यनुसारेण प्रसिद्धश्रीतोप्युत्कृष्टतमत्वेनैव कुरुषु पाण्डव-शब्दवच्छ्रीषु गोपीति नामान्तरप्राप्तत्वात् तदेकतत्त्वादित्यर्थः तास्यपि मुख्याया भीराधाया एव मात्रामिति वा “ह्यतीन् वो द्रष्टुमेप्यामो विधाय सुहृदां सुखम्” इति श्रीभगवदुत्पलानुसारेण यादवादिनिजगणाविशेषसुखार्थमपि तादृशीमेव स्वीकृकारेति भावः । एवमेवोक्तं पाण्डकार्तिकमाहात्म्ये “कैशोरे गोपकन्यास्ता यौवने राजकन्यकाः” इति । स्कान्दादौ च “रुक्मिणी द्वारवत्यां तु रक्षसा इन्द्रावने वने” इति तथा शक्तिवैचित्रीबोधनायैमाह-भगवानिति । यद्वा, यो गोविन्दः “मां केशवो, गदवा प्रातरव्याप्नोविन्धः प्रासङ्ग्यमाप्तवेणुः” इति नारायणवर्माद्यनुसारेण तथा नित्यविहारी सोऽपि वैदर्भीमुपयेमे तत्कथं ? तत्राह-भगवान्विन्दत्यशक्त्या तत्र चात्र च युगपत्प्रकाशवान् वक्ष्ये साम्बिता उज्ज्वलारा व्रजदेव इति भावः । स्वयंवरे इति श्रीहरिवंशोक्तं तद्वत् स्मारयति-ततश्च श्रीभगवदुत्पला स्वयम्बरे निवृत्ते शिशुपालाय दातुं निम्बिताया तस्या महासिंघैवप्रयेण सन्देशादिना हरणादिकं वृत्तमिति । यद्वा, स्वयमेव वैदर्भ्यां पुरोहितपुत्रप्रेषणेन वरः पतित्वेन श्रीकृष्णवरणं तस्मिन् ॥ १६ ॥

(१) इन्दिरांशाम् ।

(२) सर्वभूतानाम् ।

(३) विवाहेन ।

(४) तत्पारमागमम् ।

(५) विष्णुकथाः इतीमे विजयम्बजपाटाः ।

(६) शृण्वान्वा, शृणुवान्, इति वा ५१० वीररा० ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतंत्रिणी ।

तस्मात् सद्यः प्रमथ्य निर्जित्य जरासन्धस्य मुख्यत्वेऽपि शाल्वा-
दित्त्वं सर्वैराजभिः श्रीकृष्णप्रपत्तौ सम्मतायामपि शाल्वस्यैव
युद्धा युद्धप्रवृत्त्या तत्र तस्यैव मुख्यत्वात् तच्च श्रीहरिवंशं व्यक्तं
वैद्यस्य पक्षगान् सहायान् सर्वलोकानामन्येषां पश्यतामित्यनादरे
पट्टी इति राज्ञामतिलज्जादिकं बोधयति तार्क्ष्यः कश्यपः ॥ १७ ॥

राक्षसेनेति वीरैः प्रशस्यतश्चाद्योऽयं नैवेति विवक्षितं रुचिरा-
ननाम् अर्थात् श्रीकृष्णवदेवेति । यद्वा, श्रीकृष्णस्यापि मनोहरमु-
खीमिति महासौम्यव्यमुपलक्षयति—ततः श्रीकृष्णेन विवाहसौ-
ष्ठवं च सम्मतम् ॥ १८ ॥

यथोपाहरत् तथा तत्प्रकारं भोतुमिच्छामः अत एव निर्ग-
लितार्थस्तेऽर्थव्याप्तौ विशेषतस्त्विति । अमिततेजसोऽपि इति
सद्यः संहर्तुं शक्तावपि कौतुकेन मधुरलीलाभिप्रेता ॥ १९ ॥

कथारूपत्वेन सुखसाध्या अपि पुण्याः सर्वधर्ममूलरूपाः
को धर्मार्थी तावच्छृण्वस्तुष्येत् यथा माध्वीः परममधुररसा-
र्थरूपाः कोऽर्थार्थी कामार्थी वा शृण्वंस्तुष्येत् तथा लोकमा-
त्राणां मलस्य पापाद्यावद्यान्तदोषस्यापहन्त्रीः को मोक्षार्थी
शृण्वंस्तुष्येत् तथा नित्यनूतनाः “सतामयं सारभृतां निसर्गः” इत्या-
दिन्यायेन प्रतिपदं प्रोत्सीक्ष्यमानन्दः को वा भक्तार्थी शृण्वं-
स्तुष्येत् शृण्वन्निति भवणमात्रेण लभमान इत्यर्थः । भुतह
इति यदि तत्तत्सात्पर्यं वेदेत्यर्थः अवधिरमात्र इति वा ॥ २० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

मात्राम् अंशम् ॥ १९ ॥

श्रीमद्भीमराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सोऽपि मागधोऽपि रामकृष्णौ दग्धाविति मृषा यथा तथा
अम्बानो बलं सैन्यमाकृष्यादाय मागधान्देशान्प्रत्याजगाम ॥ १४ ॥
अथ श्रीकृष्णस्य विवाहाभिरूपयितुकामस्तावद्वलभद्रविवाहं
नवमस्कन्धोक्तमनुस्मरति—आनर्तति । स्पष्टोऽर्थः ॥ १५ ॥

अथ भगवद्विवाहाभिरूपयितुकामस्तावद्वरुकिमणीकल्याणं
तद्विस्तरबुभुत्सामुत्थापयन्सङ्गहेणाह—भगवानपीति द्वाभ्याम् । हे
कुक्कुट ! भियो लक्ष्म्या मात्रामंशभृतां भीष्मकस्य राज्ञः सुतां
वैदर्भी यथा तार्क्ष्यपुत्रो गरुडः सुभामाजहार तद्वत् स्वयं-
वरे सर्वभूतानां पश्यतां सतां वैद्यपक्षपातिनः सर्वोच्छालवा-
दीन् राज्ञः क्षत्रियान्तरसा बलेन प्रमथ्यालोक्याभिभूयेति यावत्
आहूतामिति शेषः उपयेम इत्यन्वयः १६—१७ ॥

तत्र तद्विस्तरबुभुत्सया पृच्छति राजा भगवानिति, रुचिरं सुन्द-
रमाननं यस्यास्ताम् उपवेमे विवाहितवानिति भुतं मयेति शेषः ।
त्वम्बुजादुपुना भुतम् इति भावः । नियुध्यानीताया विवाहो राक्ष-
सविवाहः “राक्षसो युद्धहरणात्” इति स्मृतेः । यद्वा, युद्धे
हरणमेव राक्षसो विवाहः तथापि च राक्षसेन विवाहेन हेतु-
भूतेन पञ्चाद्यथावदुपयेम इत्यर्थः ॥ १८ ॥

भगवानिति यथा येन प्रकारेण मागधादीनेक एव सन्

जित्वा पुनरागमत् वैदर्भीमादायेति शेषः । तममिततेजसः
कृष्णस्य जयागमनादिप्रकारं भोतुम् इच्छामि ॥ १९ ॥

आत्मनः भवणौत्सुक्यम् आविष्करोति—ग्रह्यामिति । हे
ग्रहण ! श्रीकृष्णस्य कथाः पुण्याः शृण्वतां यदनां च
पुण्यावहा माध्वीः श्रुतिसुखावहा न केवलं पुण्या एव अपि
तु शृण्वतो गदतश्च जनस्य मलापहाः पापघ्नीश्चाऽतस्ताः
भुतहः भोत्रेन्द्रियविषयसुखसारासारविवेकी चेत्को वा पुमान् *
शृण्वान् उपधावोधार्थः न सेवेत तत्र हृदये न सर्वोऽपि सेवेतत्यर्थः
सत्यं सेवेतेति सकृच्छ्रुत्वा पुनरनं सेवेतत्यतस्ता विशिनष्टि—नित्य-
नूतना इति ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरत्नावली ।

इत आरभ्य विजयध्वजीयमूलपठितश्लोकाः
अष्टादश तु सङ्ग्रामे जित्वा यादवसत्तमो ॥
हस्तः स्वराष्ट्रं न्यवसज्जितादङ्गमगडलो नृप ! ।
माधवो तु महात्मानो प्रविश्य द्वारकां पुरीम् ॥
स्तूयमानो दिवारात्रं सून मागधवन्दिभिः ।
वृतावानन्धबहुलैर्बन्धुभिः सुखमूपतुः ॥
इति श्रीभागमन्दोपपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

कदाचिद्देवकीपुत्रो रामशैनेयसंयुतः ।
सेव्यमानः सभायां वै नाना देशेश्वरैर्नृपैः ॥ क ॥
पाञ्चाखराजं दुपदं बालैः कुन्तीसुतैर्मृधे ।
बद्धं शुभाय कौरव्य ! ब्राह्मणैः सन्नयाजिभिः ॥ ख ॥
तुच्छुत्वा हृष्टहृदयः कृतवर्माणमच्युतः ।
नगरं हस्तिनपुरं प्रेषयामास वेदितुम् ॥
स गत्वा हस्तिनपुरं दृष्टं कुरुपितामहम् ।
दर्शय श्रेणविदुरधृतराष्ट्रकृपैर्द्वैतम् ॥
युधिष्ठिरं च राजानं चतुर्भिर्भ्रातृभिर्द्वैतम् ।
सभाजयामास भृशं कुन्तीं च हृदिकारमजः ॥
युधिष्ठिरोऽपि पप्रच्छ सानुगं कंसमर्दनम् ।
हते च काश्यपनं जरासन्धं च निर्जितम् ॥
वासुदेवं च निहते करवीरपुरेश्वरम् ॥
द्वारवत्याश्च करणं नगर्यां चरुणालये ॥ छ ॥
हती च हंसाडभकौ ब्रह्मदत्तं च दुर्जयम् ।
भुत्वा हार्दिक्यवचनाद्यथायेन युधिष्ठिरः ॥
मेने त्रैलोक्यसाम्राज्यं स्वहस्तगतमक्षयम् ।
समाजितश्च हार्दिक्यः सुखसम्भाषणादिभिः ॥
पाण्डुपुत्रैस्तथा कुन्त्या सौहार्दस्तुतवाचया ।
हार्दिक्यस्ताननुज्ञाप्य बान्धवान् पृथया सह ॥
मातृष्वसेयान्धर्मज्ञानभिवाद्य यथावयः ।
गाङ्गेयेनाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रेण चानघ ! ॥
विदुरेणाङ्गराजेन द्रोणेन च कृपेण च ।
प्राज्ञेनाचार्यपुत्रेण तथा दुर्योधनेन च ॥
कृतवर्माण्यनुज्ञातो निर्गत्य गजसाह्वयात् ।
द्वारकां दृष्ट्वा निजयामाजगाम दिनात्यये ॥
स प्रविश्य सभां दिव्यामनेकनृपसेविताम् ।

* महाशृणुवान्, इति पाठस्तदा उच्यते दीर्घश्चेति टीका हेया ।

श्रीविजयध्वजीयमूलपठितश्लोकाः ।

इष्टा गोविन्दमासीनं काञ्चने परमासने ॥
बीजजामरसङ्कातसहितं वनमाश्रितम् ।
आचचष्टेःखिलं तस्य यथादृष्टं यथा धृतम् ॥
वृत्तान्तं कौरवेयाणां नगरे गजसाह्वये ।
तदाकर्ण्य हरिः सर्वं वृत्तान्तं जगदीश्वरः ॥ १६ ॥
पौरुषं पाण्डुपुत्राणां बभूवानन्दनिर्भरः ॥
इतिश्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

राजोवाच ॥

रेवतो नाम राजासीं ब्रह्मणा चोदितः कथम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि विस्तरेण महामुने ॥

श्रीशुक उवाच ॥

रेवतो नाम राजासीत्पुरा धर्मार्थतत्त्ववित् ॥
रेवती नाम तस्यैका जज्ञे कन्या यशस्विनी ॥ ख ॥
स ब्रह्मणं ययौ प्रष्टुं कस्मै दास्यामि तामिति ।
अदत्त्वा याच्यमानोऽपि नानाजनपदेष्वरैः ॥ ग ॥
सभायां ब्रह्मणस्तत्र गन्धर्वो द्वौ हाहाहूहू ।
तस्मिन्नगायतां काखे ग्राममूर्च्छाविचक्षणौ ॥ घ ॥
राजाऽतिष्ठद्विष्टः किञ्चित्क्षिरामप्रतीक्षया ।
गीतावसाने पप्रच्छ प्रणिपत्य पितामहम् ॥ ङ ॥
एषा मे भगवन् ! कन्या कस्मै दास्य इमामिति ।
तं प्राह पद्मभूः कस्ते राजपुत्रो विरोचतं ॥ च ॥
तत्रान्यांश्च महीपालानाञ्चस्वेति कुकुरह ! ।
ततस्नान् रेवतः प्राह भूपात्तान्विषयेभ्यश्चरात् ॥
स तानाकर्ण्य नृपतीन्द्रहस्वोवाच रेवतम् ।
युगानि तु बहून् यत्र गतानि तव भूपते ॥ ज ॥
क्षणमात्रमिवाभ्राव्यं शृण्वतो गीतमेतयोः ।
केदानीं तव ते भूपाः सुताया सहशवराः ॥ झ ॥
इदानीं राजशार्ङ्ग ! यदुवंशविवर्द्धनौ ।
वसुदेवगृहे जातो रामकृष्णाद्वयौ प्रभू ॥ ञ ॥
तत्र सङ्कुर्यायेमां कन्या यच्छस्व भूपते ! ।
इत्युक्तस्तेन भूपास्तं प्रणम्य पुरं गतः ॥
रामाय प्रददौ कन्यां कृपिणीं बाहुशाखिने ।
तामादियुगसम्भूतां दीर्घदेहां महाभुजः ॥ ठ ॥
आकृष्य बाहुलेनांसे समां चक्रे हृत्वायुधः ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

“परापूर्वेषां सङ्ख्यां वृणक्ति वितर्तुराणो अपरेभिरेति” इत्यादि-
श्रुत्यर्थं दीपकम्यायेन । दर्शयत्यस्मिन्नध्याये तत्र श्रीकृष्णो युञ्जे
कुन्तीसुतैर्बद्धं पाञ्चालभूपतिं श्रुत्वा इष्टस्तद्वृत्तान्तविधित्सया-
तत्समीपे कृतवर्मणं प्रेषयामासेति कथयति, कदाचित् इति ॥ क ॥

ब्राह्मणैरुक्तम् ॥ ख ॥

वासुदेवं शृगालनामानं वरुणालये समुद्रे ॥ छ ॥

आनन्दनिर्भरः आनन्दपूर्णो बभूवेत्यनेन पूर्णानन्दत्वं सदा-
तनं न कादाचित्कमिति सूचयति “भू सत्तायाम्” इति धातोः

सत्तायाः सदातनत्वादिति ॥ त ॥

इतिश्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे विजयध्वजतीर्थ-
कृतपदरत्नावल्याम् ।

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

अनित्यत्वात्संसारो हेयस्तदर्थं कामक्रोधादिनिलयाद्देहात्सं-
श्लेषदेवाहर्तव्येति दर्शनायोनराध्यायत्रयस्य प्रारम्भः । आनन्द-
विषयाधिपतिः ॥ १५-१८ ॥

धर्मार्थो धर्मविषयो विष्णुस्तस्य तत्त्वं वेत्तीति धर्मस्य अर्थस्य
च तत्त्वं वेत्तीति धर्मस्यार्थस्य तत्त्वं हरिविषयत्वलक्षणे वेत्तीति
वा ॥ ख ॥

येयं मम कन्या तां प्रति याचकत्वसम्भवात् कुतो न दत्ते-
त्यत्राह—अदत्त्वेति । ब्रह्मणः सर्वस्य गुरुत्वात् गुर्वनुष्ठापूर्वकं
क्रियमाणं सर्वं फलवदित्यभिसन्धाय याचकेभ्यो न दत्तेति
भावः ॥ ग ॥

तत्र तस्मिन्नवसरे ग्राममूर्च्छाविचक्षणौ सप्तस्वरगानविशेष-
विदग्धौ स्वराणां मण्डलं ग्रामः आरोहावरोहः मूर्च्छा सप्तस्वरा-
स्त्रयो ग्रामा एकविंशतिमूर्च्छना इति भरतः ॥ घ ॥

अल्पार्थं किञ्चिदित्यव्ययम् अल्पकाखमित्यर्थः ॥ ङ ॥

स्वदमीष्टवरो नास्ति तदानीं तनकाखीयानामतीतत्वादिति
ब्रह्मा वक्ति, तं प्राहेति ॥ च ॥

तत्त्वं ते तुभ्यं मनुष्यस्य सुबहूनि युगानि क्षणमात्रमिव गता-
नीति तत्र निमित्तमाह—आभ्राव्यमिति ॥ ज—झ ॥

तर्हि किं कर्त्तव्यमिति तत्राह—इदानीमिति ॥ ञ ॥

आदियुगं कृतं नाम ॥ ठ ॥

तेषां पारं यथा तस्य हरेर्विवाहलक्षणं चरितं श्रोतु-
मिच्छामि ॥ १९ ॥

माध्वीः मधुराः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ ७-१५ ॥

मात्रामिति माति प्रविशत्यस्यां सर्वमिति भगवद्देवावत-
रीतुमर्हत्वेन परिपूर्णांमूर्त्तिं यद्वा गोविन्दो गोकुलेन्द्रः गोकुल-
वर्तिगोपीविरोधेणान्तःखिन्न इत्यर्थः । तादृशः सन्नुपयेमे कृतः
भियो मात्रामंशं मूर्त्तिभेदमिति यावत् ततश्च “भियः कान्ता-
कान्तः परम पुरुषः” इत्याद्यनुसारेण गोपीनामपि श्रीत्वात्
तदेकतत्त्वादित्यर्थः । तास्वपि मुख्यायाः श्रीराधाया एव मात्रा
मिति वा “ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेप्स्यामो विधाय सुहृदां सुखम्”
इति भगवदुक्तेर्यादवादिनिजगणसुखार्थमपि तादृशीमेव स्वी-
कृतेति भावः । एवमेवोक्तं पादो कान्तिकमाहात्म्ये “कैशोरे गोप-
कन्यास्ता यौवने राजकन्यकाः” इति । स्कान्दादौ च “रुक्मिणी
द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने” इति । यद्वा, यो गोविन्दः
गोकुलेन्द्रत्वेन नित्यविहारी सोऽपि वैदर्भीमुपयेमे तत्कथं
तत्राह ॥ १६-१७ ॥

भगवान् अखिल्यशक्त्या तत्र चात्र च युगपत् प्रकाश-
वान् यथैव साम्प्रतता उद्भवद्वारा प्रजदेव्य इति भावः । स्वयं
द्विजप्रेषणेन वरणं वरः तस्मिन् सदृशीं स्वरूपशक्तित्वात् अत
एव मनो दधे । यद्वा, सदृशीं तादृशपुरुषादिमिलक्षणे राधाद्येका-
त्मकत्वादिति भावः ॥ १८-२४ ॥

श्रीमन्मन्त्रोत्सवामिहृतकुम्भसम्बन्धः ।

वैदर्भी भीष्मकसुतामित्यादि । अथो मात्रां अथो लक्ष्म्याः पूर्वो कृष्णमेत्यादि सदां भार्यामिति यथा भीष्मकः स्वयं भगवान् तथा सा अपि स्वयं भगवतीत्यर्थः ॥ १६-३५ ॥

श्रीमद्भुवभाष्यकृतसुबोधिनो ।

तस्य च दुर्बुद्धिमाह—सोऽपीति । शब्ददोषपरिहाराय दग्धि-शब्दः सप्तम्यन्तो प्राह्यः जरासन्धोऽपि दग्धिमध्ये प्रविष्टः भगवान् द्वारकायां प्रविष्टः । तथा सोऽपि दग्धि प्रविष्टः परम-सन्तापेन 'सन्तप्त इत्यर्थः । एतदपि ज्ञानकृत्तमेव तस्य न क्रियया दाहो जात इति अन्यथा ऽप्रे पाण्डवानां यशो न स्यात् इति मृषा मन्वानः बलकेशवावालस्य बलत्वात् ब्रह्मेशयोरप्याधिप-तित्वाच्च तादृशो न तथाभूताविति मृषा मन्वानो वा अथवा स तु दग्ध एव अतः परं पाण्डवकीर्त्यर्थं मृषा भूतः सकलितः सीतावत् ततो मृषा जरासन्धः बलत्वं केशवत्वं च मन्वानः सर्वाशेनापि नाशो भविष्यतीति विज्ञाय स्वस्य बलं सेनामा-कृष्य मागधानेव ययौ । ननु, स्वयं किल दग्धः किं बलनयने-नेत्यत आह—सुमहदिति सत्त्वेन महत्त्वेन च तद्भगवदधिष्ठान-मिति तत्स्थापनार्थं ततो भगवतः अपगमनार्थं च मागधानेव देशान् ययौ यतः सोऽपि मागधः देशदोषमात्रेणावशिष्टः मत्वा तौ बलकेशवाविति पाठे स एवार्थः ॥ १४ ॥

एवं तामसस्य रुद्रदेः वाक्यपरिपालनं निग्रहं वा विधाय स्त्रीणामुच्चारार्थं कृपया विवाहादिकं कृतवानिति वक्तुं ज्येष्ठस्य बलमद्वयस्य विवाहमाह—आनर्त्ताधिपतिरिति । आनर्त्तदेशः द्वारकानिकटदेशः । तस्याधिपतिः दैवतः श्रीमानिति अत एव रेवती नाम तस्य कन्या स हि पूर्वं ब्रह्माणं प्रपुं गतः ततो ब्रह्मवाक्यात् कनिष्ठयापि रामाय वत्तवान् इति पुरा नवम-स्कन्धे निरूपितम् अस्य विचारः तत्रैव कृतः ॥ १५ ॥

भगवतो विवाहमाह—भगवानपीति । ननु, स्वतः सिद्ध-लक्ष्मीकस्य निरिन्द्रियस्य प्रयोजनाभावात् किम्विवाहेनेत्याशङ्क्य परिहरति—यद्यपि भगवान् तथापि नेतिवन्द इति । इन्द्रादिभिरिन्द्र-त्वेनाभिषिक्त इति तेषां वाक्यसिद्धयर्थम् उपयेम विवाहं कृतवान् न तु गोपिकाधत्परिग्रहमात्रं कुरुद्वहेति सम्बोधनं भगवत्स्वरूप-ज्ञानाय । ननु, तथापि कर्मणोत्पादिता कर्मफलरूपा तादृशकर्मकर्त्तृव-विवाहोति कथं भगवता विवाहः कृत इति चेत् ? तत्राह—वैदर्भी-मिति । विदर्भदेशे सोत्पन्ना अतो न कर्मजनिता किञ्च, भीष्मकस्य सुता भीष्म भवानकं सुखं यस्येति प्रलयकर्त्ता महादेव एवा-वर्त्तीयः तस्य च सुता सीता पूर्वजन्मस्यपि महादेवकन्यैव सैवेदानीं भीष्मकाज्जाता अतो विवाहः कर्त्तव्य एव । किञ्च, अथो मात्रामिति । सा हि लक्ष्म्याः मात्रा भवति अंशः न हि तामन्यो गृहीतुं शकः सा ह्यवतरति यथा भगवानवतरति "राजवत्त्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि" इत्यादि-वाक्यात् तत्रापि स्वयम्भवे यदा सर्व एव राजान् भावताः तदा भगवानप्यावृत्तः यदा तथा भगवान् वृत्तः तद्विच्छया विवाहं कृतवान् ॥ १६ ॥

किञ्च, प्रसन्नतरसा राज इति । सर्वानेव शिशुवाकादीन् नारदिकं जयमाशानिष तां नीतवान् शास्त्रादयोऽतिविरोधिनो

[३४]

बलिष्ठान् तैः सह युद्धे विशेषहेतुमाह—वैद्यपक्षगामिति । स्वय-म्भवेऽपि शिशुपालाय यथा भविष्यति तथा कर्त्तव्यमिति । रुक्मिणीवाक्यात् विवाहकृतवर्त्ते शिशुपालः समागतः अतस्तद्विदाथ-मपि शास्त्रादयः प्रवृत्ताः मुख्यो भगवद्विरोधी शिशुपालः अन्ये ऽपि विरोधिनः यथाकथञ्चित् भगवद्विरोधे सम्पादयितुं तत्पक्षपातिनो जाता इति । किञ्च, प्रयुञ्जादयो ऽप्युत्पन्नाः । अतः कामं सङ्कुटं वर्त्तत इति तदुत्पन्नार्थमप्युपयेम इत्याह—पश्यतां सर्वलोकानामिति । यथा मातुरापञ्चिदुत्पन्नं गृहं अयु-केभ्यो ऽप्यमृतं दातुं प्रवृत्तः तथा भगवानपि कामस्य दुःख-निवारणार्थं वैदर्भीम् अयुकामपि स्वयं गृहीतवान् मारितवर्त्त-आन्यान् यद्ययुक्तमेतद्भवेत् तदा लोकाः साक्षिण इति तान् प्रमाणीकरोति ॥ १७ ॥

एवं सर्वप्रकारेण भगवतो विवाहो निरूपितः, तत्र राजा विवाहे पौरुषं श्रोतुं विशेषं पृच्छति—भगवान् भीष्मकसुता-मिति । भगवतो विवाहः—बहुधा पुराणेषु भुतः । तत्र राजा-स्वयम्बरविवाहात् प्रकारान्तरेण भुतवान् तत्र च पौरुषमधि-कमिति तद्भवति वा न वेति सन्देहनिवृत्त्यर्थं पृच्छति, भग-वत्वाञ्जानं भीष्मकसुतामिति । पितुरपि बलिष्ठता रुक्मिणी-मिति भगवतो मुख्यभार्येति प्रसिद्धत्वात् ततश्च "गान्धर्वो राक्ष-सश्चैव धर्म्यौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ" इति । प्रथमो विवाहो धर्म्यः कर्त्तव्यः अतो धर्मित्वार्थं राक्षस एव विवाहः—भगवता कृत इति स एव त्वया वक्तव्य इत्याह—राक्षसेन विधानेनेति । रुक्मिराननमिति तस्या मुग्धभावो निरूपितः ततश्च राक्षसे-विवाहे सा कथमनुगुणा अभीता गतेत्यपि सन्देहः—"प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो विधिरुच्यते" इति विधिशब्दः परस्वहर-णदोषव्यावृत्त्यर्थः यथा ब्रिह्माह—दाने अनुष्टः एवं हरणेऽपि क्षत्रियस्येति ज्ञापनार्थः ॥ १८ ॥

भुतमिति पुराणमुपन्यस्तम् अतस्तत्र प्रकारं पृच्छति—भग-वन् ! श्रोतुमिच्छामि इति । अनेनाग्रे वक्ष्यमाणकथा अध्यायत्र-यात्मिका न समाधिभाषेति सूचितम् । अन्यत्र भुतमेव कल्पा-न्तरीयमपि योगानुभावेन वक्तव्यमिति प्रश्नान् अन्यथा स्वत-न्त्रवक्तुः किं पूर्वभुतप्रकारकथनेनेति अतः श्रोतुमनुरोधात् कल्पान्तरीयमपि गान्धर्वराक्षसवैधमेवेन त्रिधा त्रिभिरध्यायै-र्वक्ष्यते तेनात्र प्राप्तं वृषणत्रयं परिहृतं भविष्यति, भगवान् कप-टेन गत्वा अदस्तां कृतवानिति तस्याः श्रोतुमुण्डनं कृतवानिति बलमद्वेण बोधित इति रुक्मिण्याश्च लज्जाभावेनापरिचितभगव-त्प्रार्थनेनेति एवं सति रसात्मको विवाहो न भवेत् भक्तिरसो हि शृङ्गारादीनाम् उपमर्दकः अतः समाधिभाषाविवाहः—स्वय-म्बर एव अन्यस्तु मतान्तरीय इति निश्चयः । ननु, अप्रस्तुतं किमिति वक्ष्यतीति चेत् तत्राह—श्रोतुमिच्छामीति । इच्छा पूरणी-येति तदर्थं वक्ष्यति । किञ्च, इयमपि कथा कृष्णस्य अमितं तेजो यस्येति पराक्रमाधिक्याच्च तद्भक्त्यं क्षत्रियाणां हि क्षात्र-प्रकारेण निरूपितं भगवच्चरित्रं मनोहारि भवति तदाह—यथा मागधशास्त्रादीमिति । मागधो ऽपि जवं प्राप्त इति स निरु-प्यते स शास्त्रः सास्त्रिको महाश्व । एवं जवेन जयमाशानिष महान्तो आदौ भूती येनामिति जयशालवीरजयो भगवत्कृतः श्रोतव्य इति निरूपितं तत्राप्येक एव स्वयं तान् जित्वा स्वयं कुशलं पुनं द्वात्कामन्यागादिति तदप्येकस्मिन् कल्पे तत्सर्वथा-

भीमव्रजभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विदुः मन्वानः शुको नोकवान् तदा तु भगवानपि समा-
हृतो गतः वरणात् पूर्वमेव बलात् तां हत्वा सर्वान् विनिर्जित्य
एकाकी स्वयं गृहं गत इति कथा भवति । तत्र यद्यपि पौडवं
महत् तथाप्यत्यन्तं ह्लिष्टकर्मत्वं भवतीति तन्नोकवान् तामस-
कल्पे हि तथा कथा, अत एव शिशुपालो वक्ष्यति समुद्रं दुर्गं
माभित्य बाधन्त इति अह्लिष्टकर्मत्वमेव वक्तव्यम् अतो यावता
तदुपयुज्यते तावद्वक्तव्यमिति राक्षसो विवाह उक्तः नत्वेकाकि-
हरणम् अनेनैव कथापितं पृष्ठमयुक्तञ्च वक्तव्यमिति ॥ १९ ॥

ननु, कथा भगवतो महती वक्तव्या ततश्च अस्यावश्यक-
कथैव भोतव्येति चेत्तत्राह—ब्रह्मन् ! कृष्णकथा इति । ब्रह्मभिति
ज्ञानमुक्तं कृष्णकथात्वात् कीर्त्तने भवणे वैराग्याभाव उक्तः
किञ्च, प्राणिनो हि धर्मार्थकाममोक्षेप्सवः तत्र कृष्णकथाश्च-
तुर्णां प्रतिरूपा इत्याह—पुण्या इति धर्मरूपाः, माध्वीरेति
कामरूपाः, लोकानां मलं दारिद्र्यवत् कष्टमलरूपं हरन्तीति
लोकेमलापहाः—एवं त्रिवर्गरूपा इति तदभीप्सुः कोऽनुत्प्रेत
तु इति वितर्के न कोप्यत्र विरक्त इति भावः । तर्हि कथं सर्वे न प्रवर्त्तन्त
इति चेत्तत्राह—भृश्वान इति । सकृच्छ्रुत्वापि निवर्त्तन्त
इति चेत् ? भुतञ्च इति वर्त्तमानप्रयोगेन निरन्तरभ्रवणे
प्राप्तेऽपि भ्रवणरसिकोऽत्र मुख्य इति भुतं जानाति रसिकत्वेनेति
भुतञ्च उक्तः रस इति पाठे तु स्पष्ट एव । किञ्च, नित्यनूतनाः
अयातयामाः कालप्रासरहिताः तेन मोक्षरूपा अपो-
त्युक्तम् ॥ २० ॥

भीमव्रजभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

श्रीकृष्णस्य विवाहान् वक्तुं प्रथमं बलदेवविवाहं नवमस्क-
न्धोक्तमनुस्मारयति—आनर्त्तति । रैवतः रेवतसुतः ककुषी ॥ १५ ॥

मात्रां मूलभूतं सूक्ष्मस्वरूपं तस्य मात्रा गुणः शब्द इति
वत् कृष्णस्य स्वयं भगवत्त्वे तस्या अपि स्वयं लक्ष्मीत्वौ-
चित्यात् ॥ १६—१७ ॥

राक्षसेन “राक्षसो युद्धहरणात्” इति स्मृतेः ॥ १८—१९ ॥

माध्वीर्मधुराः भृश्वान् भृश्वन्नित्यर्थः ॥ २०—२५ ॥

श्रीशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रथमं ज्येष्ठत्वाद्बलस्य विवाहमाह—आनर्त्ताधिपतिरिति ।
रैवतो रेवतपुत्रः ककुषी ॥ १५ ॥

भियो मात्रामिति

“एते चांशकलाः पुनः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्”

“स वै किलायं पुरुषः पुरातनो य एक आसीत्”

“एव वै भगवान्साक्षादाद्यो नारायणः पुमान्”

इत्याद्युक्तेः श्रीकृष्णः स्वयं भगवान् तस्य “एव प्रपञ्चवद्गो-
रमयात्मशक्त्या” इत्युक्तेः । शक्तिभूता स्वयं लक्ष्मीरेव विभक्ति-
योग्या अतः भियोः रुक्मिण्याः स्वयं लक्ष्म्याः स्वयंवरे “मात्रा
कर्षविभूषायां वित्तमाने परिच्छेदे” इति कोशात्मात्राभिज-
वित्तभूतां भीष्मकपुत्रेऽवतर्जितौ स्वयं लक्ष्मीमित्यर्थः । तथा च

भुतिः “कृष्णात्मिका जगत्कर्त्री मूलप्रकृतिरुक्मिणी”

इति । कृष्णात्मिका शक्तिरुत्तोरभेदात् जगत्कर्त्री जगदेतुभूतभी-
कृष्णान्तर्गतत्वात् मूलप्रकृतिः मूल जगत्कारणे कृष्णे प्रकृतिः
स्वभावो निष्ठा यस्याः सा ऐश्वर्याधिष्ठात्री स्वयं लक्ष्मी रुक्मिणी-
त्यर्थः । रुकारात्पूर्वस्येवर्णस्य इस्वत्वं छान्दसमिति, सुत्यर्थः

“सोपभृत्य मुकुन्दस्य रूपवीर्यगुणध्रियः

गृहागतैर्गीयमानास्तं मेने सदृशं पतिम्

तां बुद्धिबलभौदार्यरूपशीलगुणाभयाम्

कृष्णश्च सदृशीं भार्यां समुद्रोदुं मनो बध्ने”

इति । परस्परसादृश्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् एव भूतां स्वयं
लक्ष्मीं ज्येष्ठप्रातृविवाहानन्तरं भगवानपि स्वयं भगवानप्यु-
पेयम् इति सिद्धान्तः ॥ १६ ॥

तात्पर्यपुत्रो गरुडो यथा देवान् प्रमथ्य सुधामहरणद्वत्
सुधाहरणप्रकारः आदिपर्वणि द्रष्टव्यः ॥ १७ ॥

प्रमथ्य तरसा राक्षः इति त्वदुक्त्या भगवान् राक्षसेन विधा-
नेन क्षत्रियधर्मप्रधानेन रुक्मिणीमुपेयम् परिणीतवान् इति
भुतम् ॥ १८ ॥

माध्वोः भुतिसुखाः ॥ २०—२१—२२—२३ ॥

भाषा टीका ।

वह जरासन्ध भी व्यर्थ ही “वे दोनो राम कृष्ण
जल गये” इस प्रकार मान कर अपनी महती सेना को
लेकर मगधराज जरासन्ध मगध देश को जाता हुआ ॥ १४ ॥

आनर्त्त देशके अधिपति श्रीमान् रैवत महाराज अपनी
रेवती कन्या को श्रीब्रह्माजी की प्रेरणा से श्रीबलदेवजी
को विवाहते हुए, यह चरित्र नवम स्कन्ध में कह आये
हैं ॥ १५ ॥

हे राजन् ! भगवान् गोविन्द श्रीकृष्णचन्द्र भी, विदर्भ
देशाधिपति श्रीभीष्मक महाराज की कन्या साक्षात् श्री-
महालक्ष्मी की अंशरूप श्रीरुक्मिणीजी को स्वयंवर में
से शिशुपाल के पक्ष वाले शास्त्र प्रभृति राजाओं को
जीत कर सब लोगों के देखते-हरण करके विवाहते हुए,
जैसे सब देवताओं के देखते-गरुड जी अवत को
हरण करके ले आये ॥ १६—१७ ॥

राजोवाच ॥

राजा बोले, कि-हे श्रीशुकदेवजी महाराज ! भगवान्
श्रीकृष्णचन्द्र भीष्मक महाराज की पुत्री रुक्मिरानमा
(सुन्दर वदन कमल वाली) श्रीरुक्मिणी को राक्षस
विधान से विवाहते भये ऐसा हमने सुना है ॥ १८ ॥

हे भगवन् ! इसी से अति प्रभावशाली श्रीकृष्णचन्द्र
ने किस प्रकार जरासन्ध शास्त्र प्रभृति राजाओं को जीत
कर कन्या का हरण किया, उस चरित्र को हम भ्रमण
करने की इच्छा करते हैं ॥ १९ ॥

हे ब्रह्मन् ! परम फल के प्राप्त करने वाली, भ्रमण करने
में कर्णों को सुख प्राप्त करने वाली, लोक के पापी को
दूर करने वाली, ऐसी श्रीकृष्ण कथाओं को सुनता हुआ,

श्रीशुक उवाच ।

राजाऽऽसीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ।
तस्य पञ्चाऽभवन्पुत्राः कन्यैका च वरानना ॥ २१ ॥
रुक्म्यग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनन्तरः ।
रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषां स्वसा सती ॥ २२ ॥
सोपश्रुत्य मुकुन्दस्य रूपवीर्यगुणश्रियः ।
गृहागतैर्गीयमानास्तं मेने सदृशं पतिम् ॥ २३ ॥
तां बुद्धिलक्ष्णौदार्यरूपशीलगुणाश्रयाम् ।
कृष्णश्च सदृशीं भार्यां समुद्रोदुं मनो दधे ॥ २४ ॥
बन्धूनामिच्छतां दातुं कृष्णाय भगिनीं नृप ! ।
ततो निर्वाय कृष्णद्विद् रुक्मी चैद्यममन्यत ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

अवण के स्वाद को जानने वाला ऐसा कौन पुरुष होगा कि जो तुम हो जावे, क्यों कि ? वे कृष्णकथा रसिकपुरुषों को मिल्य ही नूतन जान पड़ती है ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

चैद्यममन्यत तस्या वरमित्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गुणैर्महान् कन्यैका रुचिरानना इति कन्यका तु वराननेति पाठे पूर्ववदेव तात्पर्यम् ॥ २१ ॥

अनन्तर इति रुक्मरथादौ सर्वत्रान्वयः । क्रमजातत्वविषयस्य सा च रुक्मिण्याः सर्वकनिष्ठात्वेन पित्रोः प्रेमपात्रत्वविषयस्य च सती रूपगुणैरुत्तमा ॥ २२ ॥

श्रीः संपत् धीर्यस्य गुणान्तर्गतत्वेऽपि पथगुक्तिः क्षत्रियात्वेन तस्य विशेषापेक्षया परमानन्दप्रदत्वे रूपादीनां पूर्वपूर्वाधिक्यमूह्यं ता उपसमीप एव भुत्वा कथं पितुर्गृहमागतैः सर्वैरेव गीयमानाः कश्चिर्भिगीततया निबद्धत्वात् प्रीत्या मधुरस्वरणोच्चैर्बर्ण्यमानत्वाच्च सदृशं योग्यम् आत्मनस्तादृशत्वात् ॥ २३ ॥

लक्षणं स्वीयभगवद्वत्त्वमल्लक्ष्मीलक्ष्म औदार्यं वदान्यत्वं कुलीनत्वादि महत्त्वं वा शीलं सुखभावः गुणाः सौकुमार्यलौक्यादयो लज्जादयश्च तैराश्रीयत इत्याश्रयं स्त्रीत्वमार्थं तेषामाश्रय आश्रयणं यस्यामिति (वा) च अपि कृष्णः सर्वचित्ताकर्षकगुणो भगवानपि बुद्ध्यादेर्गुणान्तर्गतत्वेऽपि पथगुक्तिः पूर्ववत्क्षेत्रशेषाभिप्रायेण अत एव सदृशीम् अत्र चरणचिह्नादिरुक्मजानां सादृश्यं दक्षिणवामविपर्ययेणेति गम्यते स्त्रीपुरुषयोः सामुद्रिकादौ तथा प्रज्ञास्तत्वात् बुद्ध्यादीनां पूर्वोत्तरानुक्रमानां सादृश्यं सर्वेषामेवाऽप्रभाम्बाऽपेक्षया सम्यक् बुद्धहरणादिभिर्बुद्धोदुं मनो दधे निम्निकाय सदः ऽचिन्तयद्वा अथवा

सदृशीं तादृशबुद्ध्यादिभिर्लक्षणेराभायेकात्मकत्वादिति भावः । अत एव मनो दधे । एतावन्तं कालं मनोऽपि न दधे इति भावः ॥ २४ ॥

तथाप्यञ्जसा विवाहे हेतुमाह—बन्धूनामिति । पित्रादीनां सर्वेषाम् अनादरे पट्टी एवं मुनिन्द्रेण भीष्मकस्य साधुत्वमेव दर्शितं तथाप्रे पुत्रस्नेहवशानुग इत्यत्र महामतिरित्यत्र च तैरपि व्याख्यास्यन्तं ततस्तस्मात् कृष्णान् भगिनीदानं तान् बन्धून् वा निवार्य हे नृपेति परमाश्चर्यत्वात् ॥ २५ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यमापृष्टो विस्तरतो वर्णयति—राजाऽऽसीदिति । विदर्भाणां देशानामधिपतिः महान् गुणैरिति शेषः । तस्य भीष्मकस्य सुताः पञ्च कन्यका त्वेकैव सा च वरानना आननग्रहणं सर्वावयवनामुपलक्षणं सर्वावयवसौन्दर्यशालिनीत्यर्थः ॥ २१ ॥

पुत्रान् क्रमेण निर्दिशन्कन्यकाख्यानामाह—रुक्मीति । अग्रजो रुक्मी ततः क्रमेण रुक्मरथादयः प्रेषां रुक्म्यादीनां स्वसा भगिनी रुक्मिणी सा सती सुशीला ॥ २२ ॥

सा रुक्मिणी स्वगृहान्प्रत्यागतैर्जर्जनैर्गीयमानाः श्रीकृष्णस्य रूपसौन्दर्यवीर्यगुणा अभ्ये गाम्भीर्योदार्यादयः श्रीर्भोग्यभोगोपकरणादिसम्पत्तिः एताः पश्यन्ती शृण्वन्ती तं मुकुन्दमेवात्मनः शदशमनुरूपं पतिं मेने ॥ २३ ॥

तथा कृष्णोऽपि गृहागतजनमुखाद् बुद्ध्यादिगुणैकतानां रुक्मिणीं भुत्वा आत्मनोऽनुरूपां भार्यां समुद्रोदुमुपयन्तुं मनश्चक्र ॥ २४ ॥

एवं स्थिते रुक्मी बन्धूनां रुक्मीतरेषाम् इति शेषः । कृष्णायैव भगिनीं दातुमिच्छतां सतां हे नृप ! ततस्तान् निवार्य कृष्णं ब्रूहीति तथाभूतः सन् चैद्यं शिशुपावमेव भगिन्याः पतिममन्यत चेद्यायैव दातुं निम्निकायेत्यर्थः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विजयभञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वरं मनोहरं आननं यस्याः सा तथा ॥ २१—२३ ॥
गृहागतैर्जनैः ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्भूमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं राज्ञः भवणौत्सुक्यं दृष्ट्वा स्वयोगबलेनैव दृष्टमिति
अन्यतः श्रुतत्वमनुकम्पाऽपि कथामेवार्भते-राजाऽऽसीदिति ।
आसीदित्येवा पुरावृत्तकथेति निरूपितं भीष्मक इति नामप्रसि-
द्धेऽथ तस्यान्यत्र स्त्रियभवाय तुल्यधर्माः सर्वेति एवेति निर्दि-
शति-विदर्भाधिपतिरिति । महानिति महत्त्वेन सत्यादयो गुणाः
एकचत्वारिंशदतिदिष्टाः अयमर्थः पूर्वस्माद्विशिष्टः अघातुमती न-
विधाति तदर्थं भगवतः पञ्चपर्वविद्यायाः पञ्चदेवाः माया-
कार्यरूपाः लक्ष्म्या अप्यग्रे उत्पन्ना इति तान् निरूपयति,
तस्य पञ्चाभवं पुत्रा इति । मायया मे विनिर्मिते इति रमा-
रूपं ब्रवे द्वितीयमिव यत्प्रवदन्ति मायामिति लक्ष्म्या मायारू-
पत्वात् मायाकार्यत्वाच्चाविद्यायाः तत्सहिता माया तत्र प्रादु-
र्भूता अत एव सा जीवमेव व्याप्नोतीति मायामपि जीवपरां कर्तुं
रुक्मी विचारितवान् अत एव रुक्मिण्या रुक्मिप्रभृतिषु पक्षपातः
भगवत्कृते अपरितोषश्च स्वरूपाज्ञाने निराकृते पञ्चाविरोधः
फलित्यतीति भगवदीयेषु तस्य प्रतिष्ठाभावाय मुण्डितवान्
तस्य भीष्मकस्य पञ्च पुत्राः अभवन् एका च कन्या वरान-
नेति लोके सौन्दर्यं प्रशस्तमिति सौन्दर्यं मुग्धभावं च निरू-
पयन्नाह—यया च मुग्धभावे निरूपिता ॥ २१ ॥

तान् नामतः निर्दिशति-रुक्मी अग्रज इति । कलेः स्थानं
पञ्चात्मकं सुवर्णमिति तन्नामानः सर्व एव अत एवाग्रे भग-
वान् वक्ष्यति “तस्मात्प्रायेण न ह्याख्या मां भजन्ति” इति अग्रजो
ज्येष्ठः रुक्मी सुवर्णसदृशः वस्तुतो नाम तथा योगं नापेक्षते
रुक्मरथ इति द्वितीयः रुक्मबाहुस्तृतीयः अनन्तर इति त्रया-
णामेकप्रकृतिकत्वम् अन्येषां रुक्मिणीसहितानां भिन्नप्रकृतिक-
त्वमिति त्रयाणां निरूपणानन्तरमुक्तम् अनन्तरमिति सर्वत्र सम्ब-
ध्यते रुक्मकेशश्चतुर्थः रुक्ममाली पञ्चमः एतेषां योगानुसारे-
णाप्यर्थः स्वयम्भूतः एषां स्वसा एकमातृका प्रियभगिनी च
रुक्मिणी यथेने दुष्टाः तस्या सापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह—
सतीति । एवं तस्या उत्पत्तिमुक्त्वा तस्यां भगवतः भगवति
तस्याश्च गान्धर्वावेवाहं वक्तुं श्रेष्ठं निरूपयति-द्राभ्याम्, सोप-
भ्रुत्येति । सा रुक्मिणी मुकुन्दस्य मोक्षदातुः स्वस्यापि पुनर्जन्म-
निवृत्त्यर्थं भगवद्गुणानेव शृणोति कन्याया अपेक्षितं रूपं वीर्यं
क्षत्रियाणां विद्यास्थानीयं यशः कुलस्थानीयं श्रीः रुक्मीः
शोभा च तेन धनसमृद्धिः सर्वसमृद्धिश्च सुखिता एवं वरे
योग्यानि पञ्चरूपाण्यप्युक्तानि अन्तःपुरस्थायाः कुतः ? एतावच्छ्र-
वणमित्याशङ्क्याह—गृहागतैर्गीयमानेति । य एव ब्राह्मणा विद्य-
योपजीविनो वा साधवो ब्रूयाः सर्वत्रप्रसिद्धतगतयः तैर्गीय-
मानाः श्रुत्वा तमेव भगवन्त आत्मनः सदृशं पतिं
मेने ॥ २३ ॥

भगवानपि तां सदृशीं आर्त्ता मेने तद्ध उद्बोद्धमपि मध्ये-
द्वे तस्या अपि पञ्च गुणाः दृक्विकलापि न भाङ्गा भवति ।

भादौ बुद्धिमती अपेक्षते अन्यथा गृहं विनश्येत् स्त्रीलक्षणस-
हिता सामुद्रशास्त्रविरोधिनी भाग्यरहितैव भवति, औदार्या-
भावे लुब्धा सर्वमेव पुत्रार्थं नाशयेत् रूपाभावे व्यर्थो
विवाहः—शीलाभावे अधर्मं जनयेत् अत एते पञ्चापि गुणाः
लोके प्रसिद्धिमापन्नाः यस्यां भवन्ति सा विवाहा अश्वयः
अव्यभिचारिसम्बन्धः कृष्णश्चेति चकारः सादृशार्थं भगवा-
नपि तादृश इत्याह—अत एव सादृश्यात् सम्यगुद्गाहः ॥ २४ ॥

आहूय कन्यादानरूपः स हि शोभाकरो भवति तत्र जात-
मित्याह—बन्धूनामिच्छतां दातुमिति । बान्धवाः पित्रादयः
कुलसम्बन्धिनः दातुमिच्छतां सतां यतः कृष्णः सदानन्दः
अन्ये गुणाः फलसाधकाः अयन्तु साक्षादेव फलरूप इति तत्र
रुक्मी वरत्वेन भगवन्तं निवार्य वैद्यं शिशुपालमेवामन्यत
स्वरूपाज्ञानेन हि स्वकार्यं साधनीयं तत्र पूर्वजन्मनि सीता-
र्थमेव रावणो हतः तस्यामभिमिश्रिद्विषित एव प्राणान् जर्हा
अतो लोकविचारेण तस्मै देयेति भवति । भगिनीत्वादस्य
प्राबल्यं नृपेति सम्बोधनं राज्ञे राजकन्या देयेति तस्याभिप्रा-
यस्त्वनया ज्ञायत एवेत्येतदर्थं ततो हेतोः कृष्णाद्विनिवार्य यतः
कृष्णद्विद न हि तस्य स्वरूपनाशको भगवान् हितो भवति,
अतः शत्रूणां मध्ये मुख्य इति वैद्य एव वरत्वेन स्वीकृतः
अनेन सर्वेषामेव तत्र सम्मतिरपि जातेति सूचितं राजा कुलीनः
सोऽपि महानिति ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

भगिनीं कृष्णाय दातुमिच्छतो बन्धून् पित्रादीन् अनादस्य
स्वबलादेव ततः कृष्णानाभिचार्य रुक्मी तां दातुं वरं वैद्यम्
अमन्यतेत्यन्वयः ॥ २५ ॥

धीशुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

कृष्णः स्वयं भगवान् सदृशीं स्वयं लक्ष्मि ॥ २४ ॥
ततः कृष्णात् बन्धून् निवार्य वैद्यं शिशुपालं वरम-
न्यत ॥ २५ ॥

भाषाटीका

श्रीशुक उवाच

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—विवर्म के अधिपति राजा
भीष्मक गुणों से बड़े महान् होते हुये, उनके पांच पुत्र और वरा-
नना एक कन्या होती हुई ॥ २१ ॥

उन सबों में अग्रज (ज्येष्ठ) रुक्मी रहा, उससे रुक्मि-
रुक्मरथ, तिस से छोटा रुक्मबाहु, रुक्मबाहु से छोटा रुक्म-
केश, तिस से छोटा रुक्ममाली, और इन सबों से छोटी
इनकी बहिन परम सती श्रीरुक्मिणी होती गई ॥ २२ ॥

वह रुक्मिणी गृह में आने जाने वाले नारदादि महत्तमा
जनों से गांवे हुए श्रीकृष्ण के रूप, वीर्य, गुण, और स्वभाव
को सुन कर उन्हीं श्रीकृष्णचन्द्र को अपने लक्ष्य पति
मानती गई ॥ २३ ॥

तद्वेत्यासितापाङ्गी वैदर्भी दुर्मना भृशम् ।
 विचिन्त्यासं द्विजं कञ्चिच्छृणुयात् प्राहिणोद्भुतम् ॥ २६ ॥
 द्वारकां स समभ्येत्य प्रतीहारैः प्रवेशितः ।
 अपश्यदाद्यं पुरुषमासीनं काञ्चनासने ॥ २७ ॥
 दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमवरुह्य निजासनात् ।
 उपवेदयार्हयाञ्चक्रे यथाऽऽत्मानं दिवौकसः ॥ २८ ॥
 तं भुरुवन्तं विश्रान्तमुपगम्य सताकृतिः ।
 पाणिनाऽभिमृशन्पादावव्यग्रस्तमपृच्छत ॥ २९ ॥
 कञ्चिद्विजवरश्रेष्ठ ! धर्मस्ते वृद्धसम्मतः ।
 वर्त्तते नातिकृच्छ्रेण सन्तुष्टमनसः सदा ॥ ३० ॥
 सन्तुष्टो यर्हि वर्त्तते ब्राह्मणो येन केनचिन् ।
 अहीयमानः स्वाद्धर्मात्स ह्यस्याखिलकामधुक् ॥ ३१ ॥
 अमन्तुष्टोऽसकृ(१)ल्लोकानाम्रोत्यपि सुरेश्वरः ।
 अकिञ्चनोऽपसन्तुष्टः शेते सर्वाङ्गविज्वरः ॥ ३२ ॥

भाषाटीका ।

इसी प्रकार श्रीकृष्णचन्द्र भी उन रुक्मिणी जी को ही बुद्धि, लक्षण, औदार्य, रूप, शील, और गुणों की एक आधार समुझ कर, उन श्रीरुक्मिणीजी को ही अपनी सदृश भार्या समुझ कर उनको ही विवाहने को मन करते हुये ॥ २४ ॥

सब बन्धु लोग अपनी (रुक्मीकी) बहिन को श्रीकृष्ण के देने की इच्छा करते रहे, परञ्च उन कृष्ण से निवारण कर कृष्णदेवी रुक्मी ने शिशुपाल से विवाह की पैकी ठहराई ॥ २५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अर्वेत्य ज्ञात्वा असितापाङ्गी सुनीलकटाक्ष कृष्णाय कृष्ण-
 माब्रूतुं प्रेषयामास ॥ २६ ॥

प्रतीहारैर्द्वारपालैः ॥ २७ ॥

आत्मानं श्रीकृष्णम् ॥ २८ ॥

अभिमृशन् शनैः सम्मर्हयन् ॥ २९-३० ॥

स धर्मोऽस्य ब्राह्मणस्याखिलकामदोग्धा भवति । यद्वा, स
 ब्राह्मणोऽस्य विश्वस्याखिलकामधुगिति ॥ ३१ ॥

लोकानाम्रोति लोकाल्लोकान्तरं पर्यटति नैकत्र निर्वृतस्ति-
 त्तीत्यर्थः । नाम्रोतीति पाठे सुरेश्वरोऽपि भूत्वा लोकानाम्रोत्यु-
 त्तमल्लोकान्प्राप्तोऽप्यप्राप्त इव क्लिश्यतीत्यर्थः । शेते सुखमास्ते
 त्यर्थः । तदेवाह, सर्वेष्वङ्गेषु वाक्पाण्यादिषु विज्वरस्ताप-
 दितः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छ्रीवगोस्वामीकृतध्वेणवतोषिणी ।

असितापाङ्गीति कातर्येण तन्मालिन्यातिशयस्मरणात् । यद्वा,
 असिते श्रीकृष्णे तद्वर्त्मनि अपाङ्गं यस्याः सा अत एव विचिन्त्य
 लज्जादिपरित्यागेन स्वयमेव कर्त्तव्यं तत्सहायं च निश्चित्य । यद्वा,
 हन्त इदित्येव भ्रात्रादिभिर्मम दुर्विचाहे निश्चयः कृतः तत्राद्य-
 पर्यन्तं तेन तु योग्येनापि सर्वं ज्ञात्वापि यदनुसन्धानं न
 तत् कुत्रापि अन्यत्र तस्य परमासक्तिर्भवेत् भूयन्ते च
 कुले परमप्रेयस्यः अतो निजजनन्यादिषु तदेकवरणं विना
 निजमरणादिकं भावितमप्यकिञ्चित्करं किन्तु तस्मिन्नेव तत्
 भावितं कथञ्चित्सिद्धिकरं यतस्तेन गुणिशेखरेण प्रपन्न-
 जनमात्रदुःखासहिष्णुतया स्वदुःखमपि संव्रियत इति च
 भूयते यथा सैरिन्ध्रीप्रसङ्गे तस्मान्मया लज्जादिपरित्यागेन
 योग्योऽसौ दूतः सन्देशश्च विधेय एव यदि च तथापि
 तेन नाङ्गीक्रियेय तदा प्रथममेव प्राणान् जह्यामिति
 विचार्य ॥ २६ ॥

सद्विजः अभि अभिमुख्येनैव नतु भ्रान्तिर्वक्रगत्या एव प्राप्येति
 दैवानुकूल्यं दर्शितं प्रतिहारैरिति । बहुत्वमेकैकशः क्रमेण
 प्रवेशनेऽपि द्वाराणां बाहुल्येन तेषामपि बाहुल्यात्
 प्रकर्षेण स्तुत्यादिना मार्गदर्शनेनान्तर्वेशितः सन् आद्यं
 सर्वांशिनं पुरुषं श्रीकृष्णमित्यर्थः । काञ्चनासन इति श्यामसुम्ब-
 रस्याधिकशोभा सूचिता ॥ २७ ॥

दृष्ट्वा दूरादेवालोक्ष्य अर्हणे हेतुः ब्रह्मण्यदेवः सर्वा-
 राध्योऽपि ब्रह्मण्यो ब्राह्मणभक्तः सौशील्यात्तादृश इत्यर्थः । यथिति
 दृष्टान्तेन परमभक्तिं बोधयति ॥ २८ ॥

अव्यग्रः आतिथ्यसिद्ध्याऽन्यपरित्यागेन वा स्वस्थाचितः

(१) लोकानाम्रोतीति शुक्प० वीर० पा० ।

[२५]

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सन् अपृच्छत् यतः सतां सद्धर्माणां गतिः प्रथमाश्रयः ॥ २९ ॥

द्विजवरेषु तच्छ्रेष्ठेष्वपि श्रेष्ठः तादृशत्वे कारणान्येष पादां चतुर्भिर्दर्शयन् तेषां मूलमादौ सद्यप्रश्नपूर्वकं व्यापयति, धर्म इति यद्वादिः बृहन्नानां प्राचीनब्राह्मणवतानामाधुनिकस्वगुरुप्रभृतीनां च सम्मत इति धर्मस्य तावत् शुद्धता वर्तत एव किन्तु कश्चित् नातिकृच्छ्रेण अनतिदुःसम्पादत्वेन वर्तत इत्येव पृच्छयत इत्यर्थः । दुःखं विना धर्मोऽसिद्ध्या सुखेनेत्युक्तिः अतिदुःखस्य चानभीष्टत्वादिशब्दः स च वृत्त्यादेः सन्तताप्राप्यत्वादेकं बोधयति, ननु धर्मे कृते कथं तत्प्राप्तादयः, सदाप्राप्यत्वाभावेऽपि सन्तुष्टमनस इति ॥ ३० ॥

तस्तुत्यर्थं सन्तोषमेव स्तौति-सन्तुष्ट इति । यर्हि तर्ह्येवाहीयमान अन्नदयन् यदीति पाठेऽपि स एवार्थः हि एव स एव न त्वन्यः ॥ ३१ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदेव दर्शयति-असन्तुष्ट इति । अस-
कृदिति पुनः पुनरभीष्टसिद्धावपि सन्तोषानुदयात् ज्वरश्चिन्ता-
सन्तापः ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रतीहारैः द्वाःस्थैः ॥ २७-३० ॥

स हि धर्मलोकाप्नाप्नोति परधर्मात् क्लिश्यतीत्यर्थः ॥ ३१-३३ ॥

श्रीमद्भारताध्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तद्भातुर्निश्चितमालक्ष्यासितावपाङ्गौ यस्याः सा वैदर्भी दुःखितचित्ता ततो विचिन्त्याबोच्याऽऽतं कश्चिद्द्विजश्रेष्ठं द्रुतं स्वरितं यथा तथा श्रीकृष्णाय प्रादिषोत् कृष्णमानेतुं प्रेषयामा-
सेत्यर्थः । क्रियार्थोपपदस्य "(२।३।१४) इति चतुर्थी ॥ २६ ॥

स द्विजः द्वारकां प्रति गत्वा तत्र द्वारपालैरन्तःप्रवेशितः
काञ्चनमये सिंहासने स्थितं जगत्कारणं पुरुषं श्रीकृष्णं
दर्शय ॥ २७ ॥

किञ्च, दृष्टेति । तदष्टवन्तं द्विजमवलोक्य ब्रह्मणि कुले साधवो
ब्रह्मण्यास्तेषां मध्ये देवः दीप्तिमानः श्रेष्ठ इत्यर्थः । स भगवान्
निजासनात्स्वकीयसिंहासनादवकृत्वाऽवतीर्य द्विजमुपवेशयार्हया-
ञ्चक्रे पूजयामास, तत्र दृष्टान्तः यथा दिवौकस इन्द्रादय आत्मानं
श्रीकृष्णरूपिणं पूजयन्ति तद्वदित्यर्थः ॥ २८ ॥

तस्मिन् विभ्रान्ते विगताध्वश्रमे तं द्विजम् उपगम्य स्वयं
सताङ्गतिः श्रेयःप्राप्त्युपायस्त्वात् सद्भिरेवमनुष्ठेयम् इति
प्रदर्शयन् इवेति भावः । अभिमुखान् शनैः सम्मार्हयन्त्यप्रः अव-
हितचित्तः तं द्विजश्रेष्ठमपृच्छत् ॥ २९ ॥

प्रश्नमेव वर्णयति-कश्चिदिति षडङ्गिः । हे द्विजवरश्रेष्ठ !
द्विजश्रेष्ठानामपि श्रेष्ठ ! ते तव धर्म आर्यसम्मतो वर्तते कश्चित्
मदिष्ट इति भावः । कोऽसाधार्यसम्मतः त्वदिष्टोऽस्यतो विशि-
तदिष्ट-नातिकृच्छ्रेणानतिकृच्छ्रेणायज्ञज्ञानेन सदा सन्तुष्टं मनो
यस्य तस्य तव धर्म इति पूषण सस्वन्धः । सन्तोष एव

ब्राह्मणस्य परमो धर्म आर्यसम्मतो मदिष्टोऽस्येति भावः ॥ ३० ॥

एतदेवोपपादयति-सन्तुष्ट इति । यर्हि यदा येन केनचित्पञ्चलभ्येनैव
देहधारणोपयुक्तेन सन्तुष्टः सन् स्वस्माद्धर्माद्वर्ग्योऽभ्योचिताद्धर्मा-
वहीयमानो वर्तते, स हि नित्यसन्तोषरूपो धर्मः अस्य नित्य सन्तुष्टस्य
स्वधर्मादनपेतस्य च पुंसः ब्रह्मिष्ठान्कामानिष्टार्थान् दोग्धीति तथा
स्यादित्यत्र "पूर्वादिभ्यो नवभ्यो वा" (७।१।१६) इति विकल्पस्मा-
देशाभावः । ब्रह्मिष्ठकामभुगित्यनेन वृद्धसम्मतत्वं फलितं शिष्ट-
सम्मतस्यैव धर्मस्य फलसाधनत्वाव्यभिचारात् फलसाधनत्वा-
ध्यवसायिनामेव शिष्टत्वात् ॥ ३१ ॥

एवं सन्तोषस्य पारलौकिकसुखसाधनत्वमुक्तमयेह लोकेऽपि
सुखं हतुत्वं वक्तुमसन्तोषस्याभयत्र दुःखं हतुतामाह-असन्तुष्ट इत्य-
ङ्गेन । सुरेश्वरोऽप्यसन्तुष्टश्चेन्नलोकाननुकूलतया लोक्यत इति लोका
भानन्दाः सुखानीति यावत् तर्हि हकामुष्मिकाश्च न प्राप्नोति
अकिञ्चनोऽपि यदि सन्तुष्टश्चेत्सर्वाङ्गविज्वरः कस्मिंश्चिदङ्गेऽपि
तापरहितः शेते ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

असितापाङ्गी नीलकटाक्षम्बला आसं विश्वस्तम् ॥ २६-२८ ॥

अव्यग्रः असम्प्राप्तः ॥ २९-३० ॥

यः स्वाद्धर्मावहीयमानः स्वधर्मत्यागी न स्यात् ॥ ३१ ॥

सुरेश्वरोऽप्यसन्तुष्टः सुखं नाप्नोति अकिञ्चनो वरिष्ठोऽपि
सन्तुष्टः अलम्बुजिः ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सर्वाङ्गविज्वर इव निर्वृतस्तितृतीत्यर्थः ॥ ३२-४३ ॥

श्रीमद्भारताध्याचार्यकृतसुबोधिनी ।

तद्वक्त्रिण्या अनभिप्रेतमिति स्वात्मानं भगवद्भामिन् कर्तु-
मियेयेत्याह-तद्वत्त्वेति । आदौ तन्निश्चित्य भृशं दुर्मेना जाता
नन्वप्रे भगवत्प्रापकाणि कर्माणि कृत्वा भगवन्तं प्राप्स्यति
किमित्युद्वेग इति चेत्तत्राह-वैदर्भीति । नास्यां कर्माण्युत्पद्यन्ते
इति । किञ्च, असितापाङ्गी परमसुन्दरी परमसुन्दर एव पुष्पा-
भवति, न तु जीवे कुरूपे । अत आदौ दुर्मेना भूत्वा एवावुपा-
यचिन्तायां मित्रेणैवैतत् कार्यं कर्तुमिति विचार्य सर्वस्य मित्रं
देवश्चेति तत्रापि गौरवासाधारणी च नात्यन्तं भगवत्पक्षपा-
तिनी अतो ब्राह्मण एवाप्तोऽस्मिन् कार्ये भवतीति विचिन्त्य कश्चि-
दासं द्विजं गूढार्थसाधकं द्रुतं शीघ्रमेव कृष्णाय प्रादिषोत्
अर्थात्सन्देशानुक्त्वा पत्रिकां वा दत्वा ॥ २६ ॥

तस्य बहिः कार्यमाह-द्वारकां स समभ्येत्येत्यादि दशभिः ।
स हि निर्गुणं सगुणं च कार्यं कृतवानिति शीघ्रमेव द्वारकां
समभ्येत्य पूर्वमेव भगवदुक्तैः प्रतीहारैः अन्तः कृष्णसचिषौ
प्रवेशितः कार्यं साधयितुम् आगतः । मध्ये स्वपुरुषार्थमपि साधि-
तवानित्याह-अपश्यदिति । ननु, दर्शनमवान्तरकार्यमेव कृतो न
भवेत् ? तत्राह-आद्यं पुरुषमिति सर्वस्यापि पतिदर्शनं पुरुषार्थः

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्रापि परमः पतिः भगवान् सर्वे प्रकृतिरूपा इति पूर्वमबोचाम । तादृशो भगवान् कार्यार्थे समागतः व्यग्र एव भविष्यतीति कथं ? कार्यद्वयमपि सिद्धयेदित्याशङ्क्याह—काश्चनासने आसी-
नमिति उपविष्टत्वादव्यग्रतासुवर्णासने खोपविष्ट इति विषय-
परिग्रहः तेन कार्यद्वयसिद्धिरिति भावः ॥ २७ ॥

ततस्तन्मानतामाह—दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेव इति । प्रभानन्तरं
सम्माननार्था स्त्री निमित्तं भवेत् आर्षज्ञानेन पूजायामपि कृत्रि-
मत्वसम्भावना स्यात् ततश्च तद्दोषनिवृत्तिधर्मान्तरमेवाह—
ब्रह्मण्यदेव इति । ब्रह्मण्यश्चासौ देवश्चेति ब्राह्मणानां हितः सम-
र्थश्च अतः ब्राह्मणस्य अवच्छेदः देवस्यैव पूजां कृतवान् तं प्रका-
रमाह—निजासनादवच्छेदः तत्र ब्राह्मणमुपवेक्ष्य अर्हयामास
प्रकारविशेषजिज्ञासायां स्वधर्ममतिविशति, दिवौकसो देवा यथा
भगवन्तमिति । भगवति गृहमागते इन्द्रः स्वासने भगवन्तमुप-
वेक्ष्य यावतीस्वसमृद्धिः तथा सर्वयैव पूजयति एवं भगवानपि
सर्वसमृद्ध्या पूजितवान् ॥ २८ ॥

ततस्तस्य राज्ये प्रायेण धर्मो नास्तीति स्वदर्शनफलं तस्य
ज्ञानमुपदिशतीत्याह—तं भुक्तवन्तमिति । भोजनपर्यन्तं सर्वे उप-
चाराः कृताः ब्राह्मणो हि मुख्यो भोजनप्रियः ततो भोजन-
भ्रमापनोदनानन्तरम् उपसङ्गम्य निकटे गत्वा नन्वेवं ब्राह्मण-
मात्रे किमिति करोति इत्याशङ्क्याह—सतां गतिरिति । लोक-
शिक्षार्थमेव करोतीत्यर्थः । ततः पाणिना पादावचमृजन् रुक्मि-
ण्यामासकिरस्ति ततो व्यग्रः प्रभं करिष्यतीत्याशङ्क्य अव्यग्र-
स्तमपृच्छतेत्याह ॥ २९ ॥

ज्ञानमुपदिशति—कश्चिद्विजवर इति पञ्चभिः । ननुभिस्तस्य
एकेन तत्राहः सत्वारः पुरुषार्थो ब्राह्मणस्य राज्ञः अर्थकामौ
नियतौ मोक्षो नीत्येव धर्मः सन्दिग्धः अतः स एव पृच्छयते
आदौ तस्य धर्मं पृच्छति, कश्चिद्विजवरश्चेष्ट इति । विजवराणां
मध्ये भोजन्याणां मैत्री क्रियत इति श्रेष्ठत्वम् अतः सर्वेषां मित्र-
भूतत्वात् तथा सम्बोधनं यद्यप्ययं धर्मो वर्तत एव तथापि
बृद्धसम्मतोऽपि परम्परया समागतः भूतः स्मरतः वर्तत
कश्चित् किञ्च, स्वपरपीडया क्रियमाणः शुद्धो धर्मो न
भवतीति उत्तरकाण्डानुरोधमप्यङ्गीकृत्याह—नातिकृच्छ्रेणेति । अति-
कृच्छ्रेण धर्मोऽपि धर्मो न भवतीति तत्रापि शुद्धमनस एव
धर्मो भवतीति ब्राह्मणानां मनःशुद्धिः सन्तोष एवेति
तं पृच्छति, सदा सन्तुष्टमनस इति । सदा सन्तुष्टं मनो
यस्य ॥ ३० ॥

अर्थं पृच्छति—सन्तुष्टो यर्हि वर्ततेति । सन्तोष एव ब्राह्म-
णानां, नाधनं कामधेनुः । ननु लोकप्रसिद्धं धनं येन केन-
चिदिति कर्मवशादवश्यं जीवनार्थं प्राप्यत एव । किञ्च,
तावताच्चेत् सन्तुष्टः कर्मफलदाता सन्तुष्टो भवतीति अस-
न्तोषेऽपि क्रियमाणेपि नाधिकं प्रयच्छति असन्तुष्टश्च भव-
तीति तत्सन्तोषार्थं स्वधर्मादहीयमानः सर्वमेव स्वधर्मं कुर्वन्
पश्यन् वर्तत अनेनेयं स्थितिर्दुर्लभेति सूचितं स एव सन्तोषः
तस्य ब्रह्मिष्ठानेव कामान् दोषि ॥ ३१ ॥

कामं पृच्छति—असन्तुष्ट इति । कामो हि ब्राह्मणानां बाधकः
ज्ञातकाम एव पुरुषार्थरूप एव भावे हेतुमाह—असन्तुष्टः

असकृदेव हेतुमाह प्राप्नोति विषयाभावादिति चेत्तत्राह, सुरेश्व-
रोपीति । इन्द्रो हि परमैश्वर्यं प्राप्तवान् कामे परमाकांक्षा तादृशोऽपि
यद्यसन्तुष्टः हेतुमाह प्राप्नोति अत्रानुभवः प्रमाणं भुतिश्च
“प्रजायत आशया वै धाम्यसि” इति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभि-
चारं वदन् व्यतिरेके अनुभवमाह—अकिञ्चनोपीति । किमपि मास्तु
सन्तुष्टश्चेत् अस्यन्तसुखी कथमित्याकाङ्क्षायां हेतुमाह—शेत इति
सुखात्मिका हि निद्रा उभयवाक्सिद्धौ हेतुर्वक्तव्यः तत्र सन्तुष्टः
शेत नासन्तुष्टः । प्राप्यापि राज्यं जागरणेऽपि हेतुमाह—सर्वा-
ङ्गैर्विगतो ज्वरो यस्येति असन्तोषे चिन्ता भवति चिन्तायां
सर्वाङ्गे तापः प्रसिद्धः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्ब्रह्मनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कृष्णाय कृष्णमानेतुम् ॥ २६ ॥

प्रतीहारैर्द्वारपालैः ॥ २७ ॥

आत्मानं स्वं यथा देवा अर्हयन्ति ॥ २८ ॥

अभिमुखान् संवाहयन् अव्यग्रः तद्विवाहार्थमन्तर्वैयग्रे सत्य-
पीति भावः ॥ २९-३० ॥

स्वीयधर्मात् अहीयमानश्चयुतिरहितः स धर्म एव ॥ ३१ ॥

लोकान् आप्नोति लोकाह्लोकान्तरं पर्यटति न तु निर्वृणोत
त्यर्थः । सुरेश्वर इन्द्रोऽपि भूत्वा नाप्नोतीति पाठे तृष्णाज्वरा-
सिंघशात् लोकान् प्राप्नोति न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मात्तुर्मतमवेत्य बात्वा असितापाङ्गी सुनीलकटाक्षी कृष्णाय
कृष्णमानेतुं शिजं प्राहिणोत् प्रेषयामास ॥ २६ ॥

प्रतीहारैः द्वारपालैः आद्यं विश्वहेतुम् ॥ २७ ॥

आत्मानं श्रीकृष्णं यथा देवाः निजासनेभ्यः अवच्छेद-
नदुचित आसने उपवेक्ष्य अर्हयन्ति तद्वत् ॥ २८ ॥

अभिमुखान् संवाहयन् ॥ २९ ॥

नातिकृच्छ्रेण यद्वच्छालाभेन सन्तुष्टमनसः तव बृद्धसम्मनः
वर्णाश्रमोचितः धर्मः वर्तते कश्चित् ॥ ३० ॥

स्वात्स्वकीयात् धर्मात् अहीयमानः स धर्मः अस्य ब्राह्मणस्य स
ब्राह्मणो वा अस्य लोकस्य अखिलकामधुक् ॥ ३१ ॥

सुरेश्वरोऽपि असन्तुष्ट असकृन् लोकान् आप्नोति लोकान्
लोकान्तरमटति, सन्तुष्टस्तु अकिञ्चनो निर्धनेपि सर्वाङ्गवि-
ज्वरः शेते ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

इस बात को सुन कर वह कृष्णकटाक्षवाली
श्रीविदर्भाधिराज की पुत्री श्रीरुक्मिणी अत्यन्त दुर्मेना हुई ।
और बहुत विचार कर किसी एक श्रेष्ठ ब्राह्मण को सत्य
वक्ता और सत्याचरण वाला जानकर अतिशीघ्र श्रीकृष्ण
के समीप पहुँचाती हुई ॥ २६ ॥

वह ब्राह्मण भी द्वारका को प्राप्त होकर द्वारपालों के

विप्रांस्वलाभसन्तुष्टान्साधून्भूतसुहृत्तमान् ।
 निरहङ्कारिणः शान्तात्मस्ये शिरसाऽसकृत् ॥ ३३ ॥
 कश्चिदः कुशलं ब्रह्मन् ! राजतो यस्य हि प्रजाः ।
 सुखं वसन्ति विषये पाल्यमानाः स मे प्रियः ॥ ३४ ॥
 यतस्त्वमागतो दुर्गं निस्तीर्येह यदिच्छया ।
 सर्वं नो ब्रूयगुह्यं चेत्किङ्कार्यं करवाम ते ॥ ३५ ॥
 एवं सम्पृष्टसम्प्रश्नो ब्राह्मणः परमेष्ठिना ।
 लीलायहीतदेहेन तस्मै सर्वमवर्णयत् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

द्वारा २ हलों में पहुँचा, और वहाँ जाकर कंचन के सिंहासन पर विराजमान आदिपुरुष श्रीकृष्णचन्द्र को देखता हुआ, ॥ २७ ॥

ब्रह्मण्यदेव श्रीकृष्णचन्द्र उस ब्राह्मण को देख कर निज सिंहासन से उतर कर, उस ब्राह्मण को उस कंचन के सिंहासन पर बैठार कर, पूजन करते हुए, जैसे कि— देवता लोग अपनी पूजा करते हैं ॥ २८ ॥

जब ब्राह्मण के खान भोजन हो चुके और वह सुन्दर रेशमी पर्यंक पर जब विश्राम करने लगा, तब सज्जनों के गति श्रीकृष्णचन्द्र उसके समीप जाकर बड़े सावधान होकर अपने हस्त कमलों से ब्राह्मण के चरणों की सेवा करते हुए पूछने लगे ॥ २९ ॥

श्रीकृष्णचन्द्र बोले, कि—हे द्विजोत्तमोत्तम ! बृद्ध संमत आप का धर्म बहुत कष्ट से तो नहीं चलता, क्यों कि ? तुमारा मन सदा संतुष्ट रहता है ॥ ३० ॥

जिस किसी से भी संतोष कर के यदि ब्राह्मण अपने धर्म से हीन न होवै, तो वह धर्म ही उस ब्राह्मण की संपूर्ण कामनाओं को पूर्ण करता है ॥ ३१ ॥

साक्षात् इन्द्र भी क्यों न हो परञ्च यदि संतोष नहीं रहे तो एक लोक से दूसरे लोक को उस से और लोकांतर को पर्यटन करता हुआ फिरता २ एकत्र सुखी होकर नहीं ठहर सकता है, और अकिञ्चन भी हो, पर यदि संतोष रहे तो सर्वगो में विज्वर होकर आनन्द से सोता है ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्वलाभः स्वत एव प्राप्तो लाभ आत्मलाभो वा तेन सन्तुष्टान्पूर्णांसाधून्स्वधर्मनिष्ठान् ॥ ३३ ॥

यस्य राज्ञो विषये देशे ॥ ३४ ॥

यतः स्वानात् यदिच्छया यत्कार्येच्छया दुर्गं समुद्रम् ॥ ३५ ॥

सम्पृष्टः सम्प्रश्नः पृष्टव्योऽर्थो ऽयं सः परमेष्ठिना परमेष्ठरेण

बन्धूनामनभिप्रेतं रुक्मिण्येष्टितमित्यादिसर्वम् ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं सन्तुष्टिमात्रेण स्वयं सुखी स्यात् तदनुगतैर्गुणैर्ब्रह्मण्यैः सर्वान् सुखयन् परमपूज्यः स्यादित्याह—विप्रानिति । बहुत्वं प्रत्येकमस्कारविवक्षया शास्तान् रागद्वेषादिरहितान् तत्स्वनिष्ठान् वा एषामुत्तरोत्तरस्मिन् कैमुत्यं श्रेष्ठ्यं बोद्धं शिरसा नतु वाङ्मात्रेण तच्चासकृत् अन्यतैः । यद्वा, स्वस्य मम लाभेन सन्तुष्टान् तथाचैकादशे “मया सन्तुष्टमनसः” इत्यादि यतः साधून् सज्जनान् “साधवो हृदयं मह्यम्” इत्यादि नवमे इत्येवं विशेषणानां व्यतिक्रमेण हेतुत्वादिकं ज्ञेयम् । अयं भाषः भवानीदृश एवेति काव्यपेक्षा नास्त्येव तथाप्यागमनेन यन्मामनुजग्राह तेनाहं वशीकृतस्तवाज्ञां यजतः सम्पादयिष्यामीति ॥ ३३ ॥

एवमतिकृच्छ्रसाध्यत्वेऽपि सन्तोषात्मस्य धर्मसिद्धिमेव मत्वापि तद्विधेष्वतिकृच्छ्रस्य स्वानभीष्टतया तदुपागमहेतुं राजानुग्रहं पृच्छति, कश्चिदिति । कुशलं कश्चिदुपद्रवो न स्यात् साहाय्यं च भवेदित्यर्थः ॥ ३४ ॥

अगुह्यं चेत्सर्वं ब्रूहीति विनयात् किङ्करवाम तदा आपयेति शेषः । यद्वा, करवाम किमिति प्रीतिभरेण मनोरथः ॥ ३५ ॥

परमेष्ठिनेति सर्ववृत्तमुक्तं तथापि प्रश्ने हेतुः लीलेति क्रीडार्थं प्रकटितमनुप्यदेहेन तादृश्या एव मनुष्यक्रीडाया योग्यत्वादित्यर्थः । यद्वा, लीलाभिर्गृहीतः सेवितो देहो यस्य स्वेच्छया लीलावेशादित्यर्थः । अत एव तादृशलीलाया उपादेयत्वात्संशयौ च सर्वे स्वधर्मनिष्पत्त्यादिकमागमनकारणं चावर्णयत् साक्षादेव तत्र श्रीरुक्मिण्युवाचेदमित्यप्याहेत्यर्थः । पत्रिकाद्वारेति तु स्वाम्यभिप्रायः स च तस्य ब्राह्मणस्य “इत्येते गुह्यसन्देशाः” इति वक्ष्यमाणाऽनुसारेण केवलसन्देशहरत्वात् रसशास्त्रोक्तेष्वमितार्थनिसृष्टार्थपत्रहारकाव्येषु स्वेच्छया मिश्रैकतरदत्तभावतया तत्सन्देशमात्रवाहितया लब्धतत्तदाव्याकमेतु वृत्तभेदेऽप्यन्तिमलक्षणमात्रे व्याख्यानुसारेण तस्य पत्रहरणं च मुख्यत्वाच्च ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनचरितकृतशुकपक्षीयम् ।

यस्य राज्ञः ॥ ३४—३६ ॥

श्रीमहीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ सन्तोषस्य स्वाभिमतत्वमाह—विप्रामिति । स्वलाभेन स्वसत्तालाभेन “स्वोच्चावनेच्छा यदि ते स्वसत्तायां स्पृहा यदि । आत्मदास्यं हरेः स्वाम्यं स्वभावं च सदा स्मरे”त्युक्त-
हरिदास्वाद्यनुसन्धानप्रयुक्तात्मलाभेनेत्यर्थः । तेन सन्तुष्टान् साधुपरोपकारिणः देहात्माभिमानरहितान् शान्तान् जितेन्द्रियान् विजानन्ममसकृच्छिरसा नमस्ये नमस्करोमि अतीव मदिष्टं कुर्व-
ज्ज्यस्तेभ्यः प्रत्युपकर्तुमशक्तः केवलं नमस्करोमीत्यभिप्रायः ॥ ३३ ॥

हे ब्रह्मन् ! वो युष्माकं राजतः राज्ञः सकाशात्कुशलं कश्चित् यस्य राज्ञो विषये देशे प्रजाः पाल्यमानाः सुखं यथा तथा वसन्ति स राजा मम प्रियः ॥ ३४ ॥

यतो यस्माद्देशादिह दुर्गे सामुद्रजलात्मकं निस्तीर्य यदि-
च्छया यत्प्रयोजनेच्छया हेतुभूतया आगतः तत्सर्वमगुह्यं
चेन्नोऽस्मभ्यं ब्रूहि वयं किङ्करवामहे किंकरा वयमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवमिति । लीलया हेतुभूतया गृहीतो देहो येन परोऽमा यस्मात् तस्मिन् महिषि तिष्ठतीति तथाभूते “स्वे महिषि प्रतिष्ठित” इति श्रुतेः तेन भगवता इत्थं संपृष्टः संप्रभविषयो यस्य स ब्राह्मणः तस्मै श्रीकृष्णाय सर्वं पृष्टं वर्णयामास ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वतो लाभो यस्य धनस्य तत्तथा तेन ॥ ३३ ॥

तस्य विषये राज्ञे स राजा मे प्रियः ॥ ३४ ॥

भागमनकारणं पृच्छति—यत इति । यतः कारणात्तत्सर्वं कारणम् ॥ ३५ ॥

परमेष्ठिना सर्वोत्तमेन ॥ ३६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतपृहत्कमसम्बर्धः ।

लीलागृहीतदेहेनेति । लीलानाम्भ्या देव्या गृहीत आलि-
ङ्गितो देहो यस्य तस्मै सर्वमवर्णयत् इति कृष्णाक्षया ब्राह्मणः
स्वयमेव पत्रिकां पपाठेत्यर्थः । अथ भावः । श्रीकृष्णोऽपि तां
प्रत्युत्तुकचेताभिरत एव तेन पत्रीवाचने आनन्दाभुणा अक्षरदर्दनं
कस्यादिति तस्मै वाचयेत्युक्तवान् श्रीभगवान् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अनेनैव ब्राह्मणानां सहजमोक्षो भवतीति कैमुत्यन्यायेनाह—
विप्रान् स्वलांभसन्तुष्टानिति । मोक्षे आत्मलाभो ज्ञानात्मको विशेषः
साधु सदाचारान् भूतसुहृत्तमामिति ब्राह्मणानां सहज आन्तरो-
चरैः सर्वसौहार्दे अहंकाराभावआधिकः शान्तिर्बुद्धेः एवं
पञ्चकर्मयुक्तान् भर्तृशिरसा नमस्ये गुरुत्वेन मानयामि इत्य-
हरेः किञ्चित् पठित्वा तथा करोतीति वक्षं वारयति—मसक-

[३६]

दिति । सर्वदेवेत्यर्थः । यत्र मोक्षदाता एव मन्यते तत्र मोक्षे
कः सम्बेद इत्यर्थः । विशेषेण पूरका इति वक्तुणा वा भगवत्कु-
ल्यत्वाय निकृषिताः । ऐश्वर्ये तु नियमेन विशेषपूरकत्वं न सर्वत्र
वीर्येण न स्वलाभः अभिया न सर्वथा भूतसौहार्दं ज्ञाने कश्चिदहं-
कारोऽपि वैराग्ये विशेषोऽपि कश्चित्सम्भवतीति वृष्णामप्युत्त-
मत्वान् स्वतः एव भगवत्त्वं च सिद्धमिति नमस्य इत्यधिक्यम् ॥ ३३ ॥

तद्राज्ञः कुशलं पृच्छति—कश्चिद्वाः कुशलमिति । वो युष्माकं
राजतः कुशलं कश्चित् ब्रह्मभिति अपकारेऽपि स्वतस्तूर्णी भावाय
अतिक्रमे नाशाय वा करोति चेत् राजा सुखं किं तस्य स्यादि-
त्याशङ्क्यं तादृशस्य फलमाह—यस्य हि प्रजाः सुखं वसन्ति
तेन परिपाल्यमानाः स मे प्रियो भवति । अनेन सर्वमेव तस्य हितं
सिद्ध्यतीत्युक्तं भवति ॥ ३४ ॥

एवं कुशलं पृष्ट्वा प्रस्तुते त्वदुक्ते करिष्यामीत्यभिप्रायेण
तत्सान्त्वनमाह—यतस्त्वमागत इति । दुर्गे सर्वमेवातिक्रम्य यस्मा-
ज्जेतोः त्वमागतः तच्चेदगुह्यं तदा सर्वं ब्रूहि किञ्चित्कार्यं साधनी-
यमिति चेत् किं कार्यमिति प्रश्नः । सर्वस्यापि जगतो मोक्षो देय
इति चेत्तत्राह—ते कार्यं करवामहे इति । तव सर्वं करिष्यामः
नान्यस्येति ॥ ३५ ॥

एवं पृष्टः स्वाभिप्रायं निवेदयति—एवं सम्पृष्ट इति । एवं
सम्पृष्टाः सम्प्रभ्राः यस्मै ब्राह्मण इति निष्कपटः परमेष्ठिना
च ब्राह्मणोऽपि तादृशः कथमत्रागत इत्याशङ्क्याह—लीलागु-
हीतदेहेनेति । लीलया गृहीतः प्रदर्शितो देहाकारो येन अतो
ज्ञाततत्त्वायैव तस्मै सर्वमेव वृत्तान्तमवर्णयत् । बन्धूनामिच्छतां
दातुमित्यादि ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

स्वेनैव शिलोच्छनादितो यो लाभस्तेनैव तुष्टान् ननु परतो
लोभार्थिनः ॥ ३३ ॥

विषये देशे ॥ ३४—३५ ॥

संपृष्टः संप्रभो यस्य स मयि कोऽपि प्रश्नश्चेदस्ति पृच्छयतामि-
त्युक्त इत्यर्थः । लीलया देव्या गृहीतः स्वीयत्वेनाङ्गीकृतो देहो
यस्य तेन ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वलाभः स्वजिज्ञास्यलाभः “अत्र ब्रह्म समभुते” इति ध्यानेन
ब्रह्मप्राप्तिलक्षणस्तेन सन्तुष्टान् मन्त्रानानन्दयुक्ततया सर्वत्र
निरपेक्षान् नमस्ये अन्यथा तेभ्यः प्रत्युपकारासम्भवात् केवलं
नमस्करोमि ॥ ३३ ॥

यस्य राज्ञो विषये देशे सुखं यथा तथा वसन्ति स
राजा मे प्रियः ॥ ३४ ॥

यतो विषयात् यदिच्छया यस्य प्रयोजनस्येच्छया दुर्गे
समुद्रं निस्तीर्य इहास्मत्समीपमागतोऽसि तत्सर्वं नोऽस्मभ्यं
ब्रूहि ॥ ३५ ॥

यद्यपि “श्रीभू ते लक्ष्मीभ्यः पत्न्या” इति श्रुतेः, नित्यपत्नी
लक्ष्मीस्तथापि लीलया गृहीतः कश्चिर्गर्भी पत्नीं करिष्यामीति मन-

❀ (रुक्मिण्या प्रेषितस्ते ऽहं सकाशं पुरुषोत्तम ! ।

तस्याः सन्देशमाकर्ण्य क्रियतां तदनन्तरम् ॥

निधाय लिखितं पत्रं पादयोः प्रणनाम तम् ।

विज० पाठः

तदादाय जगन्नाथः स्मितसुन्दरलोचनः ॥

वाचयामास धर्मात्मा सादरं स्पृहयान्वितः ।

रुक्मिण्युवाच ।

श्रुत्वा गुणान् भुवनसुन्दर ! शृण्वतां ते १ निर्विद्रय कर्ण २ विवरैर्हरतोऽङ्ग तापम् ।

रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभं ३ त्वय्यच्युताविशति चित्तमपत्रपं मे ॥ ३७ ॥

का त्वा मुकुन्द ! महती गुणशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् ।

धीरा पतिः ४ कुलवती न वृणीत कन्या काले नृसिंह ! नरलोकमनोभिरामम् ॥ ३८ ॥

४ [स त्वं मयाप्यभिवृत्तः पतिरिन्द्रियाया भक्तप्रियः कृपणलोकशरण्य ईशः ।

मत्त्वैतदङ्ग तव पादसरोजदास्याः कामं कुरु प्रियतम ! प्रणतास्मि तेऽङ्गिम् ॥)

तन्मे भवान् खलु वृतः पतिरङ्गजायामात्मार्षितश्च भवतोऽत्र विभो ! विधेहि ।

मा वीरभागमभिमर्शतु चैव आराद्रोमायुवन्मृगगतेर्बलिमम्बुजाक्ष ! ॥ ३९ ॥

पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्रगुर्वर्चनादिभिरलम्भगवान्पदेशः ।

आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं गृह्णातु मे न दमघोषसुतादयोऽन्ये ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सैव स्वीकृतो देहो निजपत्नीदेहो येन स तथा तेन “स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित” इति श्रुतेः परमे सर्वोत्कृष्टे स्वे महिम्नि यद्वा “योऽस्याध्यक्षः स परमे व्योम्नि” इति श्रुतेः परमपदे निजलोके तिष्ठतीति तथा तेन सम्पृष्टसम्प्रश्नः सम्पृष्टः सम्प्रश्नः प्रष्टव्योऽर्थो यं सः तस्मै श्रीकृष्णाय सर्वे श्रीरुक्मिणीवाक्यमवर्णयन् ॥ ३६ ॥

भाष्या टीका ।

अपने लाभ से सन्तुष्ट ब्राह्मणों को तथा सर्व प्राणियों के अति सुहृद् साधु जनों को निरहङ्कारि शान्त इन दोनों साधु ब्राह्मणों को बारम्बार मस्तरु से नमस्कार करता हूँ ॥ ३३ ॥

हे ब्रह्मन् ! आप लोगों का राज से तो कुशल है क्यों कि ! जिस राजा के राज्य में राज प्रबन्ध से पारित सब प्रजा लोग सुख पूर्वक निवास करते हैं, वही राजा हम को बड़ा प्रिय है ॥ ३४ ॥

हे विप्र ! जहाँ से तुम इस दुर्ग को लौंघ कर जिस इच्छा से यहाँ आये हो वह कार्य यदि गुप्त न हो अर्थात् हमारे कहने के योग्य हो तो समग्र कहिये सो हम आपकी आज्ञा करें ॥ ३५ ॥

इस प्रकार लीला के अर्थ देह धारण करने वाले परमेष्ठी श्रीकृष्णचन्द्र ने भली भाँति पूछा है कुशल प्रश्न

जिससे ऐसा वह ब्राह्मण उन श्रीकृष्णचन्द्र के अर्थ संपूर्ण वृत्तान्त वर्णन करता भया ॥ ३६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

रुक्मिण्या स्वयमेकान्ते लिखित्वा दत्तपत्रिकाम् ।

मुद्रामुन्मुख्य कृष्णाय प्रेमचिह्नमदर्शयत् ॥ १ ॥

ब्राह्मणः श्रीकृष्णानुज्ञया वाचयति—श्रुत्वेति । अयमर्थः हे अच्युत ! हे भुवनसुन्दरैत्यौत्सुक्यं द्योतयति । कतव महिमा कथाहं कृप-कुलशीलादियुक्तापि तथाप्यपगता त्रया यस्मात्तन्मे चित्तं त्वय्याविशत्यासज्जते तत्कुतस्तत्राह—शृण्वतां कर्णविषयैरन्तः प्रविश्याङ्गतापम् । अङ्गेति पृथक् सम्बोधनं वा हरतस्तव गुणान् श्रुत्वा तथा दृशिमतां चक्षुष्मतां दृशामखिलार्थलाभात्मकं रूपं च श्रुत्वेति ॥ ३७ ॥

अहो कुलकन्यानामिदमतिधाष्ट्यमिति माशङ्किष्ठा इत्याहम्को त्वेति । हे मुकुन्द ! हे नृसिंह ! नरश्रेष्ठ का नाम कन्या कुलवती तथा महती पुरुषगुणोदारा तथा धीरा धृतिमती त्वा त्वां पतिं न वृणीत मय्येव केयं दोषशङ्केति भावः । कथम्भूतं कुलशीलादि-भिरात्मनैव तुल्यं निरुपममित्यर्थः । द्रविणं द्रव्यसम्पत् धाम प्रभावः तथा नरलोकस्य मनसामभिरामोऽभिरमणं यस्मात् किञ्च काले विवाहावसरे ॥ ३८ ॥

हे विभो ! तत्तस्मान्मे मया भवान्खलु पतिवृतः आत्मा च भवतोऽर्पितोऽस्तस्वमन्नागत्य मां भवतो जायां विधेहि । विधेहि

* अयं वीर० पाठः । (१) सङ्गमांस्ते । (२) विवरः । (३) रूपं परं भुवनमङ्गलमङ्गलं ते । (४) श्रीदावती ४ इति विज० पाठः ।

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

बाधकं द्योतयन्त्याह—मा धीरभागमिति । धीरस्य तव भागं मामाराच्छन्निमेत्यागत्य चैद्यो माभिमर्शतु मा स्पृशतु मृग-पतेर्बलि गोमायुवत् गोमायुः सुगाल इवेति ॥ ३९ ॥

अर्कजन्मकृतेः सुकृतेरिवमेव भूयादिति प्रार्थयते—पूर्तेति । पूर्तं कृपादि इष्टमभिहोत्रादि वसं हिरण्यादिदानं नियमस्तीर्था-दनादिः व्रतं कृच्छ्रादि ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नोमि श्रीरुक्मिणीवाणो स्ववाणीवृत्तिसिद्धये ।

सर्वाकर्षकनामापि चकृषे सदुतं यया ॥

भुत्वेति । तैर्व्याख्यातम् । तत्राच्युतेत्यस्य भुवनसुन्दरस्य च भावः केल्यादिः एवं तु पदद्वयमिदं यद्यपि दैन्यप्रातपादकं तथापि दैन्यस्याप्योत्सुक्यगर्भत्वादौत्सुक्यमित्युक्तम् अङ्गतापमिति । मनः प्रवेशेऽप्यङ्गोद्भवमपि तापं हरन्ति किमुत मनउद्भवमिति भावः । लाभार्थकमिति । लाभलभ्ययोरभेदाभिप्रायेण सच लाभ-स्यावश्यकताविवक्षयेति । यद्वा । परमकुलोभकन्यावित्वात्प्रथमतः स्वयं तादृशसन्देशे प्राप्तां लज्जां सर्वेषामेव तद्गुणरूपसमाकृष्ट-तासामान्येनावृण्वती दुर्वारं भावं व्यञ्जयति भुत्वेति । हे भुवन-सुन्दर ! भुवनेषु परमवैकुण्ठपर्यन्तेषु प्राकृतलोकेषु प्रकृत्या वाकृत्या च शोभमान सर्वाकर्षकमाधुर्येत्यर्थः । तत्रापि हे अच्युत नित्यमेव तादृश तव प्रकृतिशोभाभूतानां गुणानामाकृ-तिशोभाभूतानां रूपाणां च स्वरूपाभिन्नत्वादिति भावः । एत-द्विबोधयिष्येव भुत्वा गुणानिति रूपमिति च गुणरूपे एवाक्ते ननु स्वरूपमपि तद्वत्प्रथममिति तदेवं भुवनसुन्दरादित्वमुत्प-त्ति एव तस्याः स्फुरतीत्युच्यते लक्ष्मीत्वेन प्राचीनसंस्कारस-म्भवात् भवणादिविशिष्टत्वेनानुक्तत्वात् भुत्वा गुणानित्यादिना भवणविशिष्टत्वेन तूक्तान्तरात् तेन पौनरुक्त्यात् आविशतीत्या-शब्दस्वारस्याच्च ततः प्राचीनसंस्कारतोऽभुतेऽपि त्वयि मम चित्तं विशीत्येव भुते तु विशेषत इत्याह—ते तव गुणान् सर्वसुख-दत्तादीन् तेष्वेकमेकमपीत्यर्थः । रूपं कान्त्यवयवसौष्ठवञ्च भुत्वा भवणपथप्राप्तिमात्रेण विशेषतोऽनुभूय मम चित्तं त्रपाराहितं सत् त्वयि आ सम्यक् अनुसन्धानान्तरराहित्येन विशति ममं भवति कुलीनकन्यायास्तावदसङ्गतं पुरुषं मनसापि प्रवेष्टुं त्रपा जायते तत्र तु सा त्यक्तैव सम्प्रति साक्षादपि प्रार्थनं क्रियते अहो सोऽयं तव सर्वाकर्षणस्वभाव एवेति मम को वा-दोष इति भावः । ननु स्वमनः संयम्यतां तत्राप्याह—अच्युतेति । त्वमपि तस्मात् च्युतो न भवसि कथमपि त्यक्तु-मशक्यत्वादिति भावः । तदेवं त्वय्येव निवेदयितुं युक्तमिति च सर्वाकर्षकताव्यञ्जकसर्वसुखदत्वपुरुस्कृतान् गुणानेव विशि-षती तदेकरतेः स्वस्याकर्षणादौ कैमुत्यमापादयति—भृण्वता-मिति । भवणेन्द्रिययुक्तमात्राणां तत्रापि भोतुं प्रवृत्तमात्राणा-मित्यर्थः—कर्णविषयैर्निर्विद्य तेषां विवरात्मकत्वात् गुणानां च शब्दबाह्यत्वात् पुरुषप्रयत्नाभावेऽपि तद्वारा स्वत एव निःशेषेण ग्रसिष्यु अन्तरमवगाह्य तापमात्रं हरतः तच्छीलानित्यर्थः । तान् भुत्वा वर्तमानाया मम चित्तं त्वय्याविशति अहो योऽसा-

वेक एव तादृशानामनन्तानां गुणानामाधयः स एव साक्षाद्-वाभ्यायितुं योग्य इत्योत्सुक्येन सदा चिन्तयति तथा मादृशे त्वनन्यरतावत्यन्तायुक्तत्वात् कथं चिज्ज्ञानमपि तापं शीघ्रमेव ते हरिष्यन्तीत्याशां च वर्द्धयतीति सविशेषोऽर्थः । एवं गुणा-निति प्रकृत्या शोभमानता व्यञ्जिता आकृत्या रूपमिति पूर्व-वत्तदपि विशिनष्टि—दृशामिति । दृगिन्द्रियमात्रयुक्तानां यादृश-स्तादृशस्तासामखिलार्थस्य लाभः सर्वमाधुर्यस्यानुभवो यस्मिन् यदन्तर्भूत इत्यर्थः । अतस्तद्विनाभूतानामान्धनिर्विशेषतैवेति भावः । तच्च भुत्वा तिष्ठन्त्या मम चित्तं त्वय्याविशति सदैव साक्षात् अनुभवितुं वाञ्छतीति सविशेषोऽर्थः । रूपस्य पश्चादु-क्तिस्तदहो चक्षुर्मात्रगम्यमपि साक्षाद्विधानुभवामीति क्रमेण निजभायोत्कर्षज्ञापनाय तथा रूपस्य चक्षुषाप्यनुभवः स्यादि-त्याधिक्यज्ञापनाय च अत एव गुणानां तापहरणत्वमेवाक्ते रूपस्य तु अखिलार्थलाभत्वमिति भुत्वा गुणानित्येतावदुक्त्या वाक्यमसमाप्येव भुवनसुन्दरेति सम्बोधनमत्यन्तवैवश्येन एवमच्युतेति च अत्र पत्युर्नामग्रहणमेतादृशानामो महिमना-मत्वाच्च दोषायेति ॥ ३७ ॥

नन्वेतच्छ्रवणेनान्या हसिष्यन्तीत्याशङ्क्य ताः प्रतिसंख्यन्तं प्रति सदैवमम—का त्वेति । हे मुकुन्द ! सर्वेषां सर्वदुःखमुक्तिपूर्वक-परमसुखद हे नृसिंह ! सर्वोर्ध्वानन्तगुणरूपत्वात्प्राकृतसर्वपुरुष-श्रेष्ठ हे स्वभावेनैव तत्तद्रूपेत्यर्थः । तादृशत्वं दुर्ज्ञेयमिति चेत् प्रकटलीलाया च कुलादिभिर्गत्तुल्यमसमोर्ध्वं तथा नरलां-कमनोभिरामं सर्वजीवमनःसुखदं च का स्त्री स्त्रीजातिः पुरुषमात्रे तुल्यत्वभावा पतित्वेन न वृणीत तत्र कन्या कुल-वती महतीत्युत्तरोत्तरत्वाभावे सति क्रमाभितरां न वृणीतां नाम सायोग्यत्वमननात् तत्तद्भावेऽपि धीरा का न वृणीत अपि तु दैवदग्धयुतिरेव न वृणीतत्यर्थः । तत्र विवाहावसरेऽपीति धीरात्वाभावस्यातिशायिता लज्जायाश्चात्ययोग्यता व्यञ्जिता सर्वनाशापत्तेः अथवा महती धीरा कुलवती वा का कन्या न वृणीत तत्तदभिमानेन या या न वृणीत सा सा मह-त्यादिरेव न भवतीत्यर्थः । विवाहावसरेऽपीति तादृशगौण-काल्यमालम्ब्यापीत्यर्थः । तत्र कुलं सन्तशावतीर्णत्वं शीलं दया-तुल्यवदान्यत्वादि दयो नित्यनययौघनशोभोद्भेदः कुलस्य सर्वा-धिक्यमत्र सर्वाधिकस्य तव तत्रोदयादवगतमेव “अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलमिति यदिति भावः । सप्तानां कुला-दिमात्राणामुक्तिः प्रेयसीभावयोग्यत्वात् एवमन्येऽप्येवामन्तर्भावेण ज्ञेयाः ॥ ३८ ॥

एवमन्यगतेरपि स्त्रियाश्चेन्मम त्वनन्यगतेर्महानेवोभयलोकनाश आपतितः कदाचिदीश्वरोऽसौ नाप्यवधानं कुर्यादिति किम्वा लज्जयेति व्याकुला सत्युत्तरोत्तरं क्रियात्रयेण स्पष्टमेवाह—तदिनि । अङ्ग हे विभो ! इति मुहुः सम्बोधनं दैत्येन आत्मा देहस्वाम्येव किमुत देह इत्यर्थः । भवन इति सम्प्रदानताप्राप्ता-वपि शेषे पृष्टी नित्यतदीयत्वाभिप्रायेणात्यन्तदानासम्भवात् अत्र सति भवतो जायां मां विधेहि यथेच्छसि तथा कुर्विति नच किञ्चिदशक्यमित्याह—हे विभो ! सर्वसामर्थ्ययुक्तेति धीरेति अन्यथा तव धीर्यहानिप्रसक्तिरिति भावः । टीकायाम् आरादिति यसाभिकटं निकटमागच्छन्नास्ते तस्माच्छीघ्रमागत्येत्यर्थः । इत्याग-मने शैष्याय अन्यथा ते लज्जापि स्यादिति इष्टान्तेनाह—गोमायु-

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वदिति । हे अम्बुजाक्षेति सन्तततत्सौन्दर्यस्फुरणस्वाभावात्
स्वदृश्या मम तापं शमयेति विवक्षातश्च ॥ ३९ ॥

नन्वेतन्महत्पुण्येनैव लभ्यत इत्याशङ्क्यानादिजन्मपरम्परा-
पुण्यानि च तदर्थमेव सङ्कल्पयन्ती सन्देशमध्ये तदपि वैष्णवेण
निक्षिपति । पूर्त्तेति । पूर्तादिभिरर्पितैः आदिशब्दात्साक्षाच्छृणवा-
दिभिश्च पूर्त्तादीनां यथोत्तरमाराधने श्रेष्ठं भगवान् श्रीनारायणः
अलमत्यर्थं यद्याराधितस्तर्हि । ननु परमदुर्घटमिदं कथं
सिद्ध्यतु तत्राह—परेशः कर्तुमकर्तुमशक्यं कर्तुं च समर्थः
त्वत्तोऽन्ये ये केचिन्मनुष्या देवास्त्वदंशा वा ननु दमघोष-
सुतस्यादित्वं तद्विवाहस्य प्रस्तुतत्वात् यदीति निश्चये
एव ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

शृण्वतां कर्णविवरैर्निर्विण्णं तापं हरतस्तत्र रूपमित्यन्धय
॥ ३७—४२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वर्णनमेवाह—रुक्मिण्येति । तत्र सकाशं समीपं प्रतिप्रेषि-
तोऽहं हे कृष्ण ! हे माधव तस्याः संदेशं वाचिकमाकर्ण्य अन-
न्तरं रुक्मिण्युक्तं क्रियतां यद्वा तदनन्तरं श्रवणानन्तरं क्रियतां
यथोचितमिति शेषः ॥ ० ॥

एवमुक्त्वा लिखितं रुक्मिण्येति शेषः । पत्रं पादयोः भग-
वत इति शेषः । निधाय तं श्रीकृष्णं प्रणनाम नमस्कृतवान्
ब्राह्मण इति शेषः । तत्पत्रमादाय सादरं यथा तथा वाच्या-
मास ब्राह्मणमुखेनेति शेषः । कथंभूतो भगवान् स्मिते सुन्दरे
लोचने यस्य स धर्मात्मा याचितार्थप्रदानरूपधर्मप्रवणबुद्धि-
मान् इत्यर्थः । स्पृहयन्निव वाचनेनैव लिङ्गेन तद्विषयकस्पृहां
व्यञ्जयन्निवेत्यर्थः ॥ ० ॥

अथ ब्राह्मणः श्रीकृष्णानुज्ञया वाचिकं वक्ति—भुवेति । हे
भुवनसुन्दर ! अनेनोत्सुक्यं द्योतयति त्वद्गुणानेव शृण्वतां जनानां
कर्णरन्ध्रैरन्तःप्रविश्याद्गतापस्त्राध्यात्मिकं तापं हरतस्ते तव गुणान्
तथा दृशिमतां चक्षुःमतां दृशामखिलार्थानामनुकूलविषयाणां
ब्राम्हो यस्मात्तथाभूतं तव रूपं च भुत्वा हे अच्युत ! मम
क्षिप्तं निर्लेजं यथा तथा चित्तविशेषणं वा त्वय्येवावशिष्टं
आसज्जते क च तत्र महिमा क चाहं रूपशीलादियुक्तापि तथाप्य-
पत्रपं निर्विशति इत्यभिप्रायेणापत्रपमित्युक्तम् ॥ ३७ ॥

अहो कुलकन्यानामिदमनिश्चयमिति मा शङ्किष्या इत्याह—
केति । हे मुकुन्द ! हे नृसिंह ! नरश्रेष्ठ का नाम कन्या कुलवती
तथा महती गुणोदारा तथा धीरा स्थिरचित्ता चेत्वा
त्वां पतिं न वृणीते तेन न मय्येव केवलं दोषशङ्केति भावः ।
कथंभूतं गुणशीलादिभिरात्मनैव तुल्यं निरुपममित्यर्थः । प्रस्यं
संपदाम तेजः प्रभावः इति यावत् तथा नरलोकस्य मनस
अभिराममनीषानुकूलविषयभूतम् किञ्च काष्ठे विवाहावसरे ॥ ३८ ॥

तस्मै इति । हे विभो ! तस्मान्मे मया भवान्बलु पतिः वृत्तः-
आत्मा च भवते तुभ्यमर्पितः अतोऽङ्ग हे कृष्ण जायां भार्यी

विधेहि त्वमागत्य मामिति शेषः विपक्षे वाचकं द्योतयति अभिमर्शानु-
मा स्पृशतु ॥ ३९ ॥

अनेकजन्मार्जितैः सुकृतेरिदमेव मे भूयादिति प्रार्थयन्ति-
पूर्त्तेति । पूर्त्तं स्मार्त्तं कर्म बापीकूपतटाकादिनिर्माणम् इह वैदिकं
यज्ञादिकर्म इहा दयः प्रदर्शनार्थाः तत्र दत्तं दानं सत्यार्थे
द्रव्यत्यागात्मकं नियमस्तीर्थस्नानादिः व्रतं कृष्णादिः देवादीनां
उपह्वः तेषामर्चनम् आविद्याभ्येन भूतहितत्वद्वयादिसंग्रहः एभि-
र्यदि नूनं भगवान् आराधितः स्यात्तर्हि गदाभ्रजः श्रीकृष्ण
एवागत्य मम पाणिं गृह्णातु नत्वन्ये दमघोषसुतादयः गृह्णातु
इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धर्मः आत्मा स्वरूपं यस्य स तथा सुकृतविषयो वा
स्पृहयन्निव कामयमान इव ॥ ० ॥

हे भुवनसुन्दर ! भोक्तृणां कर्णविवरं निर्विश्याद्गतापं क्षी-
रसन्तापं हरतः सम्यग्गमो व्याप्तिर्येषां ते तथा तान् स्वरू-
पाभिधान्वा ते तव गुणान् भुत्वा ते तव भुवनमङ्गलजनकं
परमुत्कृष्टं रूपं च भुत्वा मे चित्तं त्वय्यपत्रपमाविशति ॥ ३७ ॥

महती विशाला मनो गुणेनेति शेषः धाम तेजः कुलवती
शुद्धवंशा नरलोको मुक्तामुक्तप्रपञ्चस्तस्य मनोभिरामं मनां
स्यभिरमयतीति ॥ ३८ ॥

अभिवृत्तः आभिसुर्येन वृत्तः एतन्नृकप्रियत्वादिकं पादस-
रोजदास्या मप यतोऽङ्गि प्रणतास्मि ॥ ० ॥

तत्तस्मान् हे अङ्ग हे अम्बुजाक्ष ! मां जायां विधेहि च
शब्द एवायं अस्याः मे ममात्मा देहः भवतोऽर्पित एव श्रीरस्य
तव भागमात्मानम् आरात् दूरात् स्वातुं योग्यश्चैषो माऽभि-
मर्शतु मा स्पृशतु तत्र दृष्टान्तमाह—गोमायुषदिति । गोमायुषः
शृगालाः मृगपतेः सिंहस्य बलिमुपहारम् ॥ ३९—४० ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

सोऽपि स्वयमेव वाचयामासेत्याह—भुत्वेत्यादि । हे अङ्ग
अङ्गतापमित्येकमेव पदं वा अपत्रपं चेत्तः त्वयि विशति त्वद-
नुमत्यपेक्षया विशतीत्यपत्रपत्वं किं कृत्वा शृण्वतां कर्ण-
विवरैर्निर्विण्णं तापं हरतस्ते तव गुणान् भुत्वा हरत इति गुण-
विशेषणं वा आविद्यातीत्यर्थं भावः ते गुणाः सर्वेषां वापि
हरन्ति ममनु बर्ह्यन्त्येव अतस्तव तत्त्वं वेत्तुं त्वयि विशा-
तीति तेनैवापत्रपं च स्वयं प्रवेशेऽपत्रपत्वं प्रसिद्धमेव । अङ्गा
त्वत्प्रवेशे सति तापो यास्यतीति कृत्वा विशति अतो मां
प्रति स्वयं वृत्तीवद्वतीत्यवज्ञां मा कार्षीः चेत्तस्यैवमेव स्वान्तः-
मिदं ननु ममेत्यर्थः । न केवलं गुणान् भुत्वा रूपं चेत्त्याह—रुक्मि-
त्यादि सुगमम् ॥ ३७ ॥

ननु महाकुलकुमारी भूत्वा कथमिदं स्वयं वृत्तीभावेन
धार्यमाश्रयसीत्याशङ्क्याह—का त्वामित्यादि । हे मुकुन्द ! का वा
कुलवती कन्या त्वां पतिं न वृणीते अपि तु सर्वैव तेन मेऽप्येव
दोषः । ननु क्षुद्रैश्च तथा करोति नैव महती च ननु चक्षुःशक्ति-
सा नाप्येवं धीरा कीदृशं त्वां कुलशीलादिभिः आत्मनुसृ-

‘श्रीमज्जीवनीस्वामिकृतबृहत्कमसम्बन्धः ।

स्वसदृशं स्वोपमम् । अथवा कन्या सम्बन्धिभिरेव कुलार्थिभिः स्वसदृशं कन्यासदृशं काले कालं प्राप्य यथासमयम् अधुना मे तथैव समयो जातः यत्र स्वयं दौत्यमेव शोभते इति भावः हे दुर्लभ ! पुरुषसिंह नरलोकमनोऽभिरामं नरलोकानां मनोऽभिरामं यस्मात् ॥ ३८ ॥

ननु योग्यास्तावत् मां स्वयं दौत्येन वृण्वन्तु नाम कथमयोग्या भवती तथा करोतीत्याशङ्क्याह—तन्मे वृत्त इत्यादि । हे ‘अम्बुजाक्ष ! श्रीकृष्ण मे मया त्वं पतिवृत्त एव अद्य म्रियसे इति न भवतो भवते आत्माचार्यित एव अद्यार्पित इति न । ननु कुत इदं निगद्यते इत्याशङ्क्याह—जाया तव पत्नी मा लक्ष्मीरहमिति भावः । अहमित्याद्याहार्यं हे विभो ! अत्र वचसि तद्विधेहि तदुचितं यज्ञवति तदित्यर्थः । स्वजाया केनोपेक्ष्यते तस्माद्यनुचितं तद्विधेहीत्यर्थः । किं तदुचितमित्यपेक्षायामाह—मा वीर-भागेत्यादि वीरस्य तव भागरूपां मां चैव आराधिकटे मा अभिमर्शतु मा स्पृशतु मृगपतेर्वलि गोमायुवदिति यद्यप्यसं-भ्राव्यामिदं तथापि अतिकटुत्वेनासह्यमिति कृत्वा मम वैयग्यं तेन स्वयमेव वृत्तः प्रेषित इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एवं लक्ष्मीत्वेनात्मानं प्रतिपाद्य पुनर्विचारितम् अहो असौ स्वजनगर्वासहनः तदिदं न समीचीनं लिखितमिति तद्दोषपरिहारार्थं पुनः सविनये यल्लिखितं तद्वाचयति—पूर्वैष्टदत्तेत्यादि पूर्वं ज्ञातादि इष्टं यज्ञः दत्तं दानं तदादिभिर्नृदि अलमत्यर्थं परेशो भगवानाराधितस्तदा गदाग्रजः श्रीकृष्ण एत्य मे मम पाणिं गृह्णातु । यज्ञा । पूर्वैष्टादिभिरलं पर्याप्तम् एतेषां नेदं फलं यदि परेशो भगवान् गदाग्रजः श्रीकृष्ण आराधितः श्रीरूपया मया आराधितः तदा एत्य पाणिं गृह्णातु अन्यथा पूर्वादीनां किमीदृशं सामर्थ्यं यदेवं विधं फलं जनयिष्यति नैवेत्यर्थः । अतो न दमघोषसुतादयोऽन्ये ते तुच्छाः किं मृगपतेर्वलि गोमायुवदहन्तीति पूर्वोक्तस्वरसः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

शिष्टं सर्वमुक्त्वा रुक्मिणीवाक्यानि स्वतः पत्रिकातो वा निरूपयति—भुत्वा गुणानिति सप्तसिः । षड्गुणाः भगवांश्च एते चेत्प्राप्यः तदा निष्पत्त्युहं कार्यं भवतीति सप्तभिर्विज्ञापना आदौ भगवन्तं धर्मिणं विज्ञापयति । भुत्वा गुणानिति । त्वयि चित्तं विशतीति मनोवृत्तिं निरूपयति आत्मा तु त्वदीय एव । इन्द्रियाणि चेदम्बपराणि भवेयुः अन्तःकरणं शरीरं वा तदा सुर्जनाश इति विनिश्चित्य इन्द्रियाणां त्वत्परत्वे मनोऽपि त्वत्परं जातमिति शरीरमपि त्वत्परं कर्तव्यमिति ममोद्योग इति प्रवक्तव्यः । क्रमेण गुणा निरूप्यन्ते भगवद्वैश्वर्यं चैतदिति सूचितं गुणद्वारा स्वतोऽपि चित्तवशीकरणमैश्वर्याद्वैश्वर्यं भगवदीयानां कान्तिगुणस्वरूपाणां माहात्म्यं निरूप्यते । हे भुवनसुन्दर ! भुवने-ष्वेक एव सुन्दर अनेन काम्याधिष्येन स्त्रीणां स्वतस्त्रिचवृत्ति-रुका ते गुणाश्च भृष्टवतां कर्णविषयैरन्तर्निर्विषय अज्ञतापं हरतः स्वतः रूपं च दृशिमतामखिलार्थलाभं यतः अतः त्वयि मे चित्तमाधिशति । बहिरिन्द्रियद्वयमेव नियामकमन्तारिन्द्रियस्य

[३७]

भोत्रं च चक्षुश्च भुतावपि “भक्षिष्यन्तः कर्णवन्तः” इत्यत्र तथैव निरूपितम् । उभयेषामुपकारं त्वद्गुणा त्वद्गुणं च करोति तत्रैक-मान्तरं तापं हरति । एकं च बहिः सर्वपुरुषार्थान् प्रयच्छति अद्यमात्रेऽपि क्रियमाणे प्रयत्ने विना त्वद्गुणाः स्वत एवान्तर्निर्विष्टाः तेषामपि निवेशेन प्रतिबन्धाभावायाह—कर्णविषयै-रिति । अपावृतानि कर्णरन्ध्राण्यपेक्ष्यन्ते अन्यथा न प्रविशन्ती-त्येतावत्पुरुषकर्तव्यमुपदिष्टम् अतः कर्णविषयैः पातालविषयवत् प्रसिद्धैः अन्तर्निर्विषय अज्ञानां तापं हरन्ति गुणाः । अङ्गेति सम्बोधनं वा आत्मत्वेन रूपं च ये दृशिमन्तः दर्शनयुक्ताः येषां चक्षुः कार्यमस्ति रूपमेव विद् इति प्रथमा कक्षा सर्वा-त्मना दृश्यगुणापारिज्ञानमन्तिमा तेषां दृशं चक्षुषां अखिला-र्थानां लाभो यस्मात् चतुर्विधपुरुषार्थाः चक्षुषां सिद्ध्यन्ति चक्षुषः सूर्यभावो मोक्षः रूपपानं कामः रूपग्रहणमर्थः । तत्रा-वगाहनं धर्म इति फलवतामेवां फलान्यप्युह्यानि । तत्रापि पुरु-षार्था न सम्पादनीयाः किन्त्वकस्मादुपलब्धा निधय इव प्राप्यन्ते । यत्रैवमिन्द्रियाणामुपकारं त्वद्गुणैः कुर्वन्ति तत्र चित्त-मपि ममापि तथा भविष्यतीति त्वयि निर्विषयति चित्तस्य हि द्वयं प्रतिबन्धकं लोको वेदश्च तत्र लोकमतिक्रम्य वर्त्तन इत्याह—अपत्रपमिति । अपगता त्रपा यस्मात् लज्जा हि लोके नियामिका ॥ ३७ ॥

वेदिकं दोषं परिहरति—का त्वेति । वेदोऽपि लोकानुसारी भवतीति हि विज्ञायते अतः लोके यद्विरुद्धं सर्वथा व्यव-हारे अविगीतं तद्वेदेऽप्यविरुद्धमिति । एतादृशोऽर्थः मयैव कृत इति चेत् तदा विरुद्धो भवेत् किन्तु सर्वैरेव क्रियत इतीम-मर्थं व्यतिरेकेण साधयते । का वा कन्या त्वां न वृणीते सर्व-स्यापि यद्यपि मोक्षोऽभिप्रेतः तथापि स्त्रीयोनिरतिदुष्टेति तत्परित्यागार्थं स्त्रिया अत्यर्थमपेक्षितः । नन्वस्ति लोके मोक्ष-साधनमिति चेत्तत्राह—महतीति । महत्त्वं प्राप्ता न सर्वं परित्यक्तुं शक्नोति यथातिबद्धा अतस्तस्या गृह एव चेन्मोक्षदाता भवति तदैव मोक्षः सिद्ध्येत् । किञ्च धर्मार्थकामार्थमपि त्वमेव भज-नीय इत्याह—कुलेति । सप्त धर्माः समा ययोः तयोरेव विवाहः विवाद्ध्येति कुलं तुल्यमपेक्ष्यते तत्सोमर्षशित्वादावयोः तुल्यं तथा रूपमपि मर्त्यमेव रूपं गृहीतमिति मद्योग्यमेव भवि-तुमर्हति तव रूपमहमपि त्वदर्थमेव रूपं गृह्णामीति ममा-पीति तथा वयश्च योग्यमेव गृहमत्र पितृगृहं प्रसिद्धस्य कन्येति चतुष्टयं निर्विषयं लोकप्रतीत्या द्रविणमपि तुल्यं विद्या समानेति चिद्वपेति वा विद्यायामपि तुल्यता महती भज्या भग-वति वर्त्तत इति “यो यच्छ्रद्धः स एव स” इति ऐक्यादनुरो-धाद्वा शीलमपि तुल्यं शीलं स्वभावः शान्तोप्रादिः आचारो वा उभयमप्यत्र बाह्याभ्यन्तरं ग्राह्यम् । ननु भगवान् शान्तः विल-म्बेन च कार्यं करोति मायातु सत्त्वरेति वैधर्म्यस्य विद्यमान-त्वात् कथं तुल्यतेति चेत् तत्राह—धीरेति मयापि धैर्यमव-लम्बनीयं भगवत्कार्यानुरोधेनेति । ननु भगवति भजने न तुल्या अपेक्ष्यन्ते किन्तु भगवदुत्कर्षं ज्ञात्वैव प्रवर्त्तत इति किमिति तुल्यत्वं निरूप्यत इति चेत्तत्राह—पतिमिति । पतित्वेन स्त्रीकारे तुल्यता वक्तव्या अन्यथा दासीत्वं भवेत् । नन्वस्तु को दोष इति चेत् तत्राह—कुलवतीति । कुलस्था तथा सति वेदं प्राप्नुयुरपि भावः किञ्च कन्येति अवश्यं कन्यया वरणीयः कश्चित् पतित्वेनाव-

श्रीमद्भक्तभाष्यकृतसुबोधिनो ।

रणे स्वयं न गृहीयात् विनियोगार्थमन्याचीनां वा कुर्यात् किञ्च उपपत्तौ सत्यां तत्पारित्यागे कारणाभाव इत्याह—काले नृसिंहेति अवसरे तत्परित्यज्य अन्योच्छिष्टा भूत्वा पञ्चाङ्गवदर्थं यत्ने क्रियमाणे असमञ्जसं स्यात् अयोग्यत्वात् शक्यत्वे तु नस्त इत्याह—हे नृसिंहेति नरत्वाद्योग्यत्वं सिंहत्वात्समर्थत्वमिति । किञ्च नरलोके मनसोऽयमेवाभिरामः अतो वरणे अभिराम एव वरणीय इति योग्यत्वाद्यविचारेणापि त्वमेव वरणीय इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

एवं योग्यतां निरूप्य विज्ञापनामाह—तस्मै भवान् खलु घृत इति । अत्रापि गृहे सर्वदा मयोच्यते कृष्ण एव पतिर्गमनाम्य इति एतत्सर्वेऽपि जानन्ति तथापि बलात् प्रवर्तन्त इति खलु पदार्थः । किञ्च पूर्वमपि लक्ष्मीस्वयम्बरे अमृतमथने मया भवानेव घृतः सैवाहमिति भावः । उपाध्यन्तरे निवारयम्याह—पतिरिति । एवं स्वकृतमुक्त्वा भगवन्तं प्रार्थयते । जायां विधेहि इति । अङ्गेति स्नेहसम्बोधनमन्यथा धाष्ट्यमनुचितं स्यात् अङ्गस्य वा जायां विधेहि अन्यथा भगवान् सर्वपतिरिति प्रकाशन्तरेण वा जायात्वं स्यात् जायापदेन यावानर्थः स सर्वोऽपि विधेयः । ननु भगवान् भगवच्छास्त्रविरुद्धमर्थं न गृह्णाति इति कथं त्वां प्रहीष्यतीति चेत्तत्राह—आत्मापित्तञ्चेति । आत्मा मदीयसङ्घातः तुभ्यं समर्पितः अतो यथेष्टविनियोगे न कापि चिन्ता चकारात्सर्वमेव अस्मत्सम्बन्धि समर्पितमिति सर्वत्रैव तव कामचारः अतस्तदपेक्षा तेषां प्रतिबन्धो वा न घटत इत्युक्तं भवति भवत एवात्मा अतो भवते समर्पित इति नालौकिकं किञ्चित् अङ्गीकृते शीघ्रमागमनार्थं बाधकमाह—मा वीरभागमिति । वीरस्यैव भागोऽहं शौर्येणैव लक्ष्मीः प्राप्यत इति तेनैव दत्ता अन्यस्य भवति अत एव य एव शूरः स एव राज्यमुपभुङ्क्ते तथा सति वैद्यस्य अश्रुत्वात् भोगाभावेऽपि केवलं काकवत्पक्षी भवेत् तदा महतोऽपि भोगाभावात् जन्मवैयर्थ्यम् अनेन महती आपदा उपस्थितेति न कापि वाक्ये वृषणं मन्तव्यमिति भावः । आरात् दूरादपि अभिमानेनापीत्यर्थः । दानानन्तरं हरणे अभिमानोऽपि भवेत् धान्दानं तु “अनुतं वै वाचा वदती”ति धृतेरप्रमाणमेव अन्यथा पुण्यपापव्यवस्थायां धाङ्गनसस्य अप्रामाण्यं न स्यात् एतदर्थमेव भुतिः प्राह “वाङ्मनसयोरनुतत्वमिति” । ननु स जानाति न मदीया त्वमिति त्वया वा वक्तव्यः ततः कथं स्पष्टयतीत्याशङ्क्याह—गोमायुवदिति । त्वदनागमने मृतप्रायां मृतां वा दैवकल्पितं स्वभागं ज्ञात्वा स्पष्टयतीति भावः । नन्वेवमस्तु को दोष इति चेत्तत्राह—मृगपतेरिति । मरणे यद्यपि नानुपपत्तिः तथापि तदनन्तरं स्पष्टं महदनीचित्यं नहि सिद्धाय तद्वक्तैः निवेदितं शृगालो भक्षयितुमर्हति अम्बुजाञ्चेति दृष्ट्यैव तापनाशकत्वमप्युक्तम् । तेन वरणमप्युक्तमिति भावः ॥ ३९ ॥

एवं दृष्टसामान्या भगवत्प्रार्थनामुक्त्वा स्वस्य सर्वेणापि धर्मेण शपथमपि वदन्ती प्रार्थयते—पूर्तंति । बाल्ये खातादिकं कर्तुं शक्यत इति दृष्टात् पूर्वं निर्वेशः । पूर्तं खातादि दृष्टं यागादि दत्तं तुलादानादि नियमाः परित्यागरूपाः व्रतानि ग्रहणरूपाणि देवानां विप्राणां गुरुणां चार्चनानि । एवमष्टविधान्युद्दिश्य काण्डत्रयमपि सङ्गृह्य स्मार्त्तपौराणिकान् धर्मान् आदिशब्देन

सङ्गृह्णाति । एवं सर्वैरेव धर्मैः भगवानेव वेदादाधितः ननु कामूनार्थं किञ्चिदपि विनियुक्तं तदा भगवान् स्वयमेव पापं गृह्णातु केवल एव आराधित इति न वमघोषमुतादयः अपराधमप्यहन्तीति गदाप्रज इति विषयप्रियत्वमुक्तं तस्मिन् सङ्गागते कंसे हते पञ्चाङ्गवद उत्पन्न इति । भगवदाविर्भावोत्तरमपि तेन पित्रादेर्वेशः कारित इति वंशकरणे तस्येच्छा सुविता अत एव एतस्य स्वयमागत्य पापं गृह्णातु इति । स्वकृतधर्मेण भारारोपः । ननु “मङ्गलपूजाभ्याधिके”ति भगवत्प्रकाशनां वा ग्रहणे को दोष इति चेत्तत्राह—अन्य इति । ते भगवत्प्रतिपक्षाः अन्यथा तु दासीदासभावेनापि भजनं भवतीति नात्यन्तमाग्रहो भवेत् अन्यथा अपघातमरणे यमादयो वा मा गृह्णन्ति इति अन्यनिषेधः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विश्वनाथश्रवणकवचित्तकृतसाराथदर्शिनी ।

रुक्मिण्या स्वयमेकान्ते लिखित्वा दत्तपत्रिकाम् । मुद्रामुमुच्य कृष्णाय प्रेमचिह्नमवर्शयत् । ब्राह्मणः श्रीकृष्णार्त्तवा वाचयतीति श्रीस्वामिचरणाः । नन्वदृष्टाभुतचर्यां नृपकन्यां त्वां मह्यं घराय पत्रिकां स्वविवाहार्थं लिखन्तीं निर्लज्जां कथमङ्गीकरोमीति चेत् सत्यमहमपि स्वदुर्वेशस्य स्वचित्तस्य स्वभावमेवावेदयामि तत् भुत्वा अपेक्षस्व उपेक्षस्व वा अनुगृहाण निगृहाण वा तत्र खलु तुल्यभस्य तव लाभालाभाभ्यां सदा सुखं जीविष्यन्त्या अद्य श्वो वा मरिष्यन्त्या मम न भयलज्जे इत्याह—भुत्वेति सप्तभिः । हे अच्युत ! तव गुणान् रूपं च भुत्वा मम चित्तमपन्नपं विगतलज्जं सत् त्वयि आविशतीति मच्चित्तस्य निरूपीकरणे तव गुणरूपे हेतु मम च कर्णावित्यावयोरुभयोरेव दोष इति न त्वद्याहमुपालम्भनीया नापि मया त्वमुपालम्भनीय इति भावः । हे अच्युतेति मच्चित्तं निरूपी भूयापि त्वय्याविशति तस्मात्त्वं च्युतो न भवसि न जाने किमपरं चिकीर्षतीति भावः । नन्वन्यस्यापि पुरुषस्य गुणरूपे प्रकृष्टे भवत एवेति स किं न वृष्यते तत्र मैव वाच्यमिति वदन्ती प्रथमं गुणान् विशिनष्टि—शृण्वतां श्रवणयतां कन्याजनानां कर्णधियरेर्निर्दिष्टाङ्गतापम् अङ्गयोः स्थूलसूक्ष्मयोरुभयोरेव तापं समस्तमेव हरतो नाशयत इत्येवं भूताः गुणाः कस्यान्यस्य पुंसो वर्तन्ते त्वं वदेति भावः । रूपं विशिनष्टि—इतिमतां चक्षुष्मतां जनानां दृशां दृग्निर्वाणाम् अखिला अन्यूनाः श्रेष्ठा ये अर्थाः विषयाः नीलमणिनीलोत्पलादीनां केनककुङ्कुमादीनां पद्मरागबन्धूकादीनां चन्द्रकास्तचन्द्रादीनां च येषां नीलपीतरक्तशुक्लास्तेभ्यः सकाशादपि महामाधुर्यसम्बन्धी लाभो यत्र तत् रूपं त्वदीयगात्ररसनाभरनखादिसौन्दर्यं तस्मादेवं भूतं रूपं कस्यान्यस्य वर्तते इति भावः । अत एवानुरूपं सम्बोधयति हे भुवनसुन्दर ! भुयनेष्वर्थाभिवर्तिषु प्राकृताप्राकृतेषु लोकेषु सुन्दरं प्रकृत्याचाकृत्या च शोभमानः ॥ ४१ ॥

नन्वस्तु मलक्षणः पुरुष एव भिन्नगत्यास्मिन्निरूपमः किं कन्यापि धात्रेणैव प्रवर्तती जगत्यास्मिन्स्वमेवेका वर्तते यत् प्रहमन्या न निर्लज्जावतीति तत्राह—का त्वेति । हे सुकुण्ड ! त्वं कुन्दवद्भासो यस्येति नामेव हसितुं प्रास्तव्यमस्ति ।

॥ श्रीमद्भिष्मनाथचक्रवर्तिनिरुक्तसारार्थदर्शिनी ॥

महती रूपयुक्तावती धीरा बुद्धिमती कुलवती त्वां पतिं न वृणीते । तेन कुरुपा दुःशीला कुबुद्धिरनभिजातैव अभ्युपवती वा, त्वां न वृणीते इति भावः । कीदृशं कुलादिमिरात्मनेव तुल्यं ० निरुपममित्यर्थः । काले स्वसमये इति अन्या अपि मनुष्याः बह्व्य एव कन्याः स्वसमये एव त्वां वरिष्यन्ति नत्वपुनैव मत्समये इति भावः । हे नृसिंह ! नरभेष्ट हे सिंह-बहुवर्षेति न मे त्वद्वशीकारे कापीच्छास्तीति भावः । तदपि नरलोकमात्रस्यैव त्वं मनोऽभिरमयसीति मन्मनसः कोपराध इति भावः ॥ ३८ ॥

यस्मिन्नेव तत्तस्मात् मया भवान् पतिर्भूतः प्रथममेव नत्व-
धुना म्रियसे आत्मा जीवो देहभारितः । पत्नीप्रवर्णं तु भव-
न्मनो निर्हारहापनार्थमेव भवतोऽङ्गीकारे सतीमं पालयामि
अनङ्गीकारेण ज्वालयामि नतु कस्यैचिदाप ददामि यदि स्वयं
ब्रह्माप्यागत्य स्वयं वदेदिति भावः । किन्त्वात्मनश्चान्तरिमं मे
वधिराजवन्न निर्भावमेव किन्तु समावमेवेत्याह — हे विभो !
भवतो जायां विधेहि । यथा काश्चित् कस्मैचित् किमपि भोज्यं
दत्त्वा इदं स्वया स्वयं भोक्तव्यमेवेति श्रुते इत्यतो निर्भावात्
स्वभावमात्मनिवेदनं प्रेमस्पर्शित्वाच्छ्रेष्ठमिति ज्ञेयम् । किञ्च स्वस्याङ्गी-
कारमनङ्गीकारं वा ब्राह्मणं शीघ्रं प्रेष्याहं ज्ञापयित्वाह-मेति । धीरस्य
तच्च भार्गमिमं वैद्यो माभिमर्शतु । मयि त्वदाशया देहमिममद-
हत्यामकस्मात् वैद्य आगत्य यदि स्पृशेत् तत्त्वण एव त्वदा-
शयां निवृत्तायां त्वद्विरहाग्निरेवाति प्रज्वलित एनं भस्मीभूतं
कुर्यादेव । किन्तु तवाप्रतिष्ठा भाविनीति मे भयमिति भावः ।
अप्रतिष्ठामेवाह — मृगपतेर्वैद्यं गोमायुः शृगाश्च इवेति । अम्बुजा-
क्षेति तदानीं त्वन्नयनकमलं ध्यायन्त्या मम तु देहे दृश्यमाने-
ऽपि न तापो भावीति भावः ॥ ३९ ॥

अये महाबुद्धिपुरुष ! त्वं नैकजन्मसुकृतखड्गयस्तस्मात् सामा-
न्यतस्त्वत्प्रसक्तिकामया निष्कामया वा यदि मया पूर्वपूर्व-
जन्मसु बहूनि सुकृतानि कृतानि तदा तेषामेव एव फलविशेषो
भूयादिति प्रार्थयते । पूर्वेति । पूर्वैरेतैर्भगवत्सम्प्रदानकै-
र्निर्यमैस्तीर्थज्ञानादिभिः प्रतैरेकादश्यादिभिः देवविप्रगुरुर्वैद्यैर्नै-
र्भगवदर्थनाम्नैः यदि मया भगवान् अलमतिशयेनाराधितस्तदा
मानुष्या मे मानुष एव भगवान् गदाप्रजः आगत्य पाणिं
गृह्णातु नत्वस्ये नारायणादयोऽपि देवा मानुषा भवेत्यर्थः । दम-
बोधस्तु तत्रादित्वेनोलेखस्तु तद्विवाहस्य प्रस्तुतत्वादेव ॥ ४० ॥

॥ श्रीकृष्णदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ॥

॥ श्रीकृष्णायुवाचेति । हे भुवनसुन्दर ! निरतिशयसौन्दर्यालय
हे अच्युत ! नित्यैश्वर्य सम्बोधनाभ्यां भगवत्याः अनाकृतज्ञान-
वशा द्योतिता हे अङ्ग भर्तः अनेन सम्बोधनेन भगवत्याः
भगवता भर्ता सह नित्यसम्बन्धो द्योतितः । अपगता त्रपा
यस्मात्तस्मै चित्तं त्यज्याविशति श्रीमत्पुरुषोत्तमस्य स्वभर्तुः
प्रार्थनायां मम का प्रत्यर्थः । एवं स्वभावत एव देव्याः ज्ञाना-
तिशयः तद्विषयेन सूच्यते । अथवाधतारलीकानुरूपेण तद्विषयेन
तस्याः ज्ञानातिशयः सूच्यते गुणानुरूपं च भुवा त्वयि चित्त-

माविशतीति । अनेन अन्तःपुरगताया देव्याः यस्मात्कस्मा-
च्चिदपि जनात् यथा कथञ्चिदपि भवणेन यथावद्भगवद्गुण-
रूपधारणशक्तिर्द्योत्यते कथम्भूतान् गुणान् शृण्वतां ब्रह्मादि-
श्वपक्षपर्यन्तानां कर्णविवरेरन्तः प्रविश्य तापं संसारतापं
हरतः । अनेन श्रीकृष्णगुणभरणं ब्रह्मादिश्वपक्षान्तजीवसंसार-
निवर्तकमिति द्योत्यते । कथम्भूतं रूपम् इतिमतां सर्वेषां ब्रह्मा-
दिश्वपक्षान्तानां इशामखिलानामर्थानां लाभो यस्मात् ॥ ३७ ॥

ननु महाकुलप्रसूतायास्तथैवं लोकविरुद्धमनुचितमत आह-
केति । कुलवती तत्रापि धीरा धैर्यवती किं बहुना कुलं परि-
वारः शीलं सुस्वभावः रूपं सौन्दर्यं धिगा यथार्थज्ञानं वयोऽ-
वस्था द्रविणं विशं धाम पुण्याजितं लोकद्वयं च तैर्महती ।
एवम्भूता का नाम कन्या आत्मनुत्तमनुपमम् अतः लोकमनोऽभि-
रामं सर्वलोकानां मनांसि अभिरमयतीति तथा सर्वबुद्धिरेकं
वेदमात्रार्थभूतं हे मुकुन्द ! मुक्तिप्रदं हे नृसिंह ! भक्तमनोरथपू-
णार्थं नृसिंहादिरूपेण कृतावतार त्वा त्वां पतिं न वृणीतेत्य-
न्ययः ॥ ३८ ॥

हे विभो ! सर्वव्यापक सर्वसाक्षिन् तत्तस्मान्मे मया भवान्
खलु पतिर्भूतः आत्मा च भवतोऽपि तः अतः हे अङ्ग ! त्वम-
त्रागत्य मां भवतो जायां विधेहि हे अम्बुजाक्ष ! मृगपतेः सिंहस्य
वर्लि गोमायुवत् धीरस्य तव भागं माम् आरात् शीघ्रमा-
गत्य मा अभिमर्शतु मा स्पृशतु ॥ ३९ ॥

यदि पूर्तादिभिरलमाराधितः भगवान् परेशो गदाप्रजः
तर्हि मे पाणिं गृह्णातु अन्ये जीवा दमघोषस्तुतादयो न गृह्णन्तु
तत्र कृपादिनिर्माणं स्मर्तुं कर्म पूर्णम् यथादि वैदिकं कर्म इष्टम्
दत्तं विविधं दानम् अन्यत्स्पष्टम् ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

विजयध्वज धीरराघव

ब्राह्मण बोले हे पुरुषोत्तम ! मेरे को रुक्मिणी जी ने आपके
पास भेजा है उनके संदेश को सुनकर फिर जो कुछ करना हो
सो आप कीजिये ॥ ० ॥

इतना कहकर ब्राह्मण ने उस पत्र को रख कर श्रीकृष्णजी
के चरणों में प्रणाम किया जगन्पुत्र श्रीकृष्णजी ने उस पत्र
को लेकर सुन्दर नेत्रों से प्रसन्न होकर हँसकर बड़ी चाहना
से पाठ किया क्योंकि आप बड़े धर्मात्मा हैं ॥ ० ॥

पत्र में लिखत रुक्मिणीजी के वचन ये हैं रुक्मिणीजी कहती हैं
हे अच्युत ! हे सुन्दर ! श्रीकृष्ण जो मनुष्य आपके गुणों को सुनते
हैं तभी गुणों के कर्ण द्वारा हृदय में पैठने से उनके शरीरों
के सब ताप मिटजाते हैं जो आपके रूप का दर्शन करते हैं
तिनके सब मनोरथ पूरे होजाते हैं उन आपके गुणों को
सुनकर मेरा चित्त निर्लज्ज होकर आपके विषय लग्न होगया
है ॥ ३७ ॥

हे मुकुन्द ! नृसिंह ! पुरुषों में श्रेष्ठ ऐसी धीर कुलवती उत्तम
कौनसी कन्या होगी जो कि-कुल शील रूप धिया धन महल
आदि से सब के मन को हरनेवाले अपने सदृश आपको विवाह
के समयपर धरण न करेगी ॥ ३८ ॥

श्रो भाविनि त्वमजितोद्बहने विदभान्गुप्तः समेत्य पृतनान्पातभिः परितः ॥

निर्मथ्य वैद्यमगधेन्द्रबलं प्रसह्य मां राक्षसेन विधिनोद्बह वीर्यशुल्काम् ॥ ४१ ॥

अन्तःपुरान्तरचरीमनिहत्य बन्धुस्वामुद्बहे कथमिति प्रवदाम्युपायम् ।

पूर्वेशुरस्ति महती कुलदेवियात्रा यस्यां बहिर्नवधूर्गिरिजामूषयात् ॥ ४२ ॥

विज० पाठः (तत्रैत्य मां रथपदातिगजाश्वयुक्तः संमथ्य शाल्वमगधान्तहर्चदभूषान् ।

आदाय मां सहचरीभिरथो रमेशो यद्वातु पाणिमुपनीय पुरीं स्वकीयाम् ॥)

यस्यां दुग्धिपङ्कजरजःस्नपनं महान्तो वाञ्छन्त्युमापतिरिवात्मतमोऽपहृत्यै ।

ययर्हम्बुजाक्ष ! न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसून् व्रतकृशान् शतजन्मभिः द्रिष्यात् ॥ ४३ ॥

(श्रीशुक उवाच

विज० पाठः

इति पत्रगतं विश्वं विमृश्य मधुसूदनः ।

संदेशं राजकन्यायास्तं ब्राह्मणमवैक्षत ॥

ब्राह्मण उवाच ।

इत्येते गुह्यसन्देशा यदुदेव ! मया हताः ।

विमृश्य कर्तुं यच्चात्र क्रियतां तदनन्तरम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धे रुक्मिण्युद्वाहे

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

भाषा टीका ।

आप जो लक्ष्मीके पति हो तिनको मैंने वरण किया है आप-
भक्तोंके प्रिय ही ईश्वर ही इस बात को जान कर आप इस
आपकी वरण दासी का मनोरथ पूरा करो हे प्रियतम ! आप
के वरणों में मैं प्रणाम करती हूँ ॥०॥

हे भगवन् ! तिससे मैंने आपको पति करके वरणन किया
है अपने आत्मा को आपके अर्पण किया है इस अवसर पर
आप मेरे को अपनी भार्या बनाओ हे वीर ! हे कमल नेत्र !
जैसे सिंह के भाग को स्यारके लेजाने से परिहास होवै तैसे
आपके भाग में को शीघ्र शिशुपाल मत ले जावै ॥ ३९ ॥

मैंने यदि पूर्व जन्म में कुवा बावड़ी बनाये होवै तथा
यह किये होवै दान व्रत नियम देव गुरु ब्राह्मणों की सेवा
करके परमात्मा नारायण की आराधना कीनी हो तो गदा-
प्रज श्रीकृष्णचन्द्र जी आकर मेरे हस्त को ग्रहण करें और
शिशुपालादिक कोई मत छुवै ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

ननु वैद्याय बन्धुभिरर्पितायां त्वयि किमधुना करणीय-
मित्यपेक्षायामाह—श्रो भाविनीति । हेभजित ! श्रोभाविनि उद्ब-
हने विवाहे प्रथमं गुप्तोऽलक्षित एवागत् पश्चात्पुनःपातभिः
परिवृतः संश्लेषादिबलं निर्मथ्य प्रसह्य बलावीर्यं प्रभाषवर्धन-
मेव शुल्कं वैवाहिकं देयं यस्यास्तां माम् अनेन राक्षसविधि-
नोद्बहेत्युपदेशरहस्यम् ॥ ४१ ॥

ननु भवतु शिशुपालादिवलप्रमथनमन्तःपुरमध्यगतायास्तद्
हरणे त्वद्बन्धुबन्धोऽपि प्रसज्येतेत्यत आह—अन्तःपुरेति । पुरा-
द्बहिर्धर्तमानां गिरिजामम्बिकाम् अम्बिकापुत्रादेव मम हरणं
सुकरमिति भावः ॥ ४२ ॥

ननु किमनेनानर्थकारिणा निर्बन्धेन वैद्योऽपि तावत्प्रवृत्त्या-
तगुणकर्मा योग्य एव वर इति तत्राह—यस्येति । हे भगवन् !
यस्य भवतोऽदुग्धिपङ्कजरजोभिः स्नपनमात्मनस्तमसोऽपहृत्य उमा-
पतिरिव महान्तो बद्धोऽस्ति तस्य भवतः प्रसादं यद्वाहं न कमेय
न प्राप्नुयां तर्हि व्रतकृशानां कृशानाम्प्राणात् ज्ञानां

(१) समेतैः । (२) पुरान्तरचराश्वि । (३) स्तवन । (४) निहत्यै । (५) ययम्बुजाक्ष । (६) स्वाह ।

इति विजयध्वजपाठः ।

ननु भवतु शिशुपादादिबलप्रमथनमन्तःपुरगतायास्तत्र
हरणे त्वद्वन्धुवधोऽपि प्रसज्येत्यत आह—अन्तरिति । अन्तः-
पुरमस्यचर्यां त्वां बन्धून् हत्वा कथमुद्गरे इति चेत्तत्रोपायं वदामि
पूर्वेद्युः शिवाहदिनादितिशेषः । महती कुब्जदेशयात्रास्ति
यस्यां यात्रायां बहिः पुरादिति शेषः नवबधूरहं गिरिजामण्डि-
कामुपेयां गच्छेयं दर्शनार्थमिति शेषः । अम्बिकागृहादेशे मम
हरणं सुकरमिति भावः ॥ ४९ ॥

श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु किमनेनानर्थकारिणा निर्वन्धेन वैद्योऽपि नावत्प्रक्या-
तगुणकर्मा योग्य एव वर इत्यत आह- यस्येति । हे मन्त्रुजाह !
यस्य तव भवतोद्भिदरजोभिः स्नपनमात्मनस्तमसोऽपहृत्यै
उमापतिरिवाम्येऽपि महान्तो वाञ्छन्ति तस्य भगवतः प्रसादं
यद्यहं न लभेय न प्राप्नुयां तर्हि व्रतैरुपवासादिभिः कृशान-
सून् प्राणाञ्ज जह्यां त्यजेयं ततः किमत्यत आह- शतजन्म-
भिरपि स्यां तवाहं भार्या स्यामित्यर्थः ॥ ४३ ॥

इत्थं वाचिकं पठित्वाथ स्ववचनमप्याह- इतीति । हे यदु-
देव ! इत्येवं विधाः गुह्यतमाः संवेद्या मया ब्रह्मताः यदत्र
कर्त्तव्यं तद्विमुच्य क्रियतां तच्च समनन्तरमेव क्रियता-
मिति ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्दीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयभञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उद्ब्रह्मे विवाहे श्वो भाविनि श्वः प्रभाते भविष्यति सति
समेतैः पृतनापतिभिः गुप्तान् विद्भान्समेत्य राक्षसेन विधिना
बलात्कन्याहरणलक्षणेन वीर्यं शुल्कं मौल्यं यस्याः सा तथा
तां माम् ॥ ४१ ॥

नववधूर्दर्शनाय ॥ ४२ ॥

यथोमापतिः श्रीहरिचरणसरसिजस्तुतिं करोति तस्य तव
यदि भवत्प्रसादं पूज्यानुग्रहं न लभेय तर्हि असून्प्राणान्
जह्यां त्यक्ष्यामि किञ्च शतजन्मभिः व्रतकृशा तव भार्यैव
स्यामित्यर्थः ॥ ४३-४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयभञ्जतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

नन्वेवमेवानुग्रहीष्यामि मान्यथा शङ्किष्ठा इति चेत् शीघ्रमे-
वागन्तव्यं नैकाकिना च बलयुकेनैवेति पुनः सोत्कण्ठमाह-
श्वोभाविनीत्यादि । पृतनापतिभिः परीत एव तत्रापि गुप्त एव
भलक्षित एव लक्षिते सति राजानः सावधाना भविष्यन्ति
तत्रापि श्वोभाविनि उद्ब्रह्मे उद्वाहदिनस्य पूर्वोऽहनि अन्यथा
अत्रागत्य बहुकालावस्थानमत्यनुष्ठितम् अकस्मादेवागत्य मां हरे-

त्यर्थः । वीर्यमेव शुल्कं यस्यास्तावद्देवान् कुर्वन्तरमपि नास्ती-
त्याह-राक्षसेन विधिना हठाहरणरूपो हि इत्येवमिति ॥ ४१ ॥

ननु वैद्यमगधेशबलं निर्मयेति यदुक्तं तच्च त्वज्जातासि त्वे-
सपक्षः सोऽप्युत्थास्यते तदा सोऽपि मे वध्याः स्यात् ज्ञातुहने
तथापि दुःखं भविष्यतीत्याशङ्क्याह-अन्तःपुरान्तरचरीमित्यादि ।
बन्धून् त्वज्जात्रादीन् अनिहत्य त्वां कथमुद्ब्रहे इति वीर्यशुल्के तदा-
पायं वदामीत्यर्थः । पूर्वोद्युर्विवाहदिनस्य पूर्वोऽहनि देवयात्रास्तीति
नः कुलाचारः यस्यां नववधूर्नववधूत्वेन भाविनी कन्येत्यर्थः
गिरिजां पुरबहिः स्थितां दुर्गां पूजयितुम् उपैति तेन तं समय-
मासाद्यैव बन्धुहननं विनैव मां हरेत्युपदेशः ॥ ४२ ॥

ननु ज्ञातं तव ज्ञातरं प्रति महती दया स तु मे महान्
विपक्षः कथमेवं स्वजनादिसापेक्षस्य जनस्य मलानो भवेदि-
त्याशङ्क्याह-यस्याङ्ग्रीत्यादि । यस्य तव अङ्गमिपङ्कजः सपक्षः
महान्तो वाञ्छन्ति उमापतिरिव श्रीमद्देश इव देवमन्त्रुजाह !
तस्य भवतः प्रसादं यदि न लभेयं तदा व्रतकृशाञ्च असून्
जह्यां त्यजेयम् अतः प्राणेष्वोऽधिको नहि स्वजनः सपेक्षवि-
पक्षस्तदा सोऽपि हेय एव । ननु प्राणत्यागे किमभविष्यति तत्राह-
शतजन्मभिः जन्मनां शतेनापि स्यां तव परिपूरीता भवि-
ष्यामीत्यर्थः । भुत्वेत्यादिनाभिलाषं का त्वा मुकुन्देत्यादिना
मतिः तन्मे भवानित्यादिना गर्वः पूर्वैत्यादिना वितर्कः श्वोभा-
विनीत्यादिना विवेकः अन्तःपुरान्तरचरीमित्यादिना पुनर्मतिः
यस्याङ्ग्रीत्यादिना औत्सुक्ये विश्रान्तिः ॥ ४३-४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

उद्वाहमात्रं प्रार्थयित्वा प्रकारमपि प्रार्थयते । श्वो भाविनीति ।
स्पष्टतया समागमने कदाचित्से गोपनं कुर्युः तन्नात्पूर्वमेव
वा शिशुपालाय प्रेषयेयुरविधानेन वा द्युरिति । अतो यथा
तेषु परिज्ञानं न भवति तथेवागत्य नेया अन्यथा उपक्रमोपधि-
फलपर्यन्तं मध्ये कालविलम्बे शरीरपातोऽपि भवेदिति तथा
प्रार्थनादेशोऽपि न पूर्वमागन्तव्यमित्याह-श्वो भाविनि उद्वाहे
प्रथमतस्त्वमेकाकी गुप्तः समागत्य पृतनाच्च शिञ्जतया समा-
नीय तत्रापि पृतना यादवरूपैव ननु विजातीयया आनेया अन्यथा
मन्त्रभेदः स्यात् पञ्चात् पुरप्रवेशे तैः परीतः अन्यथा स्वस्य
चिन्ता स्यादिति यद्यपि त्वमजितः । अथवा अजितत्वादेव पञ्चा-
न्तराभावात् वैद्यमगधेशयोर्बलं निर्मयेत्य मध्ये प्रतिबन्ध-
कत्वेन स्थितमपसार्य तदर्थं प्रसह्य बलात्कारमपि कृत्वा मामु-
द्ब्रह्म । नन्वेवं सति कामार्थं मुक्त्यर्थं विवाहो भवेत् न धर्मो-
र्थमित्याशङ्क्याह-राक्षसेन विधिनेति । क्षत्रियस्य स एव वर्णः
गान्धर्वस्तु पूर्वमुक्त एव तन्मे शवान् बलु कृत इत्यनेन अतो
मद्विवाहे उभयं भविष्यतीति भावः । ननु एवं हरणे परस्व-
दानं भवेदित्याशङ्क्याह-वीर्यशुल्कमिति । नहि मृत्युः दत्ते
परस्वादानमास्ति क्षत्रियाणां वीर्यमेव सर्वत्र शुल्कं पराक्रमे
कृत्वा मारयित्वा य एव हरति तस्यैव तदिति क्षत्रियधर्मो-
नुसरणे न परस्वादानमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्भगवत्सुबोधिनी ।

बाधकस्या प्रकारमुपविश्य तत्रापि स्फुरितं बाधकमनूय परिहरति—अन्तःपुरात्तरणीमिति । बन्धुननिहत्य अन्तःपुर-
मध्ये वरणयोग्यां त्वां कथमुद्वहामीति चेत् तत्रापि सन्ति बहव
उपायाः तत्राप्यविद्वद् उच्यते इत्याह—प्रकर्षेण उपायं वदा-
मीति । केनचिधाजिन स्वयं बहिरागच्छेत् भगवान् वा वेशं
कृत्वा गच्छेत् आकर्षणं कुर्यात् वा प्रेरयेत् अन्यथा सर्वेषां
सर्वेष्वपि पक्षेषु हिंसा भवेत् तस्मादभ्यदकृत्वा गौरीपूजनार्थ-
मेव गतायाः हरणं कर्तव्यमिति प्रार्थना तत्र गमनमावश्यक-
मित्याह—पूर्वेषु विवाहात् पूर्वदिवसे महती यात्रा वर्तते सा
अनुष्ठानीया ततः कुलदेवतायाः महतीत्यनेन दूरे गमनमुक्तं
किमतो यथैवमिति चेत् तत्राह—यस्यां बहिर्नवधूरिति । नव-
धूः नूतना धूः सरस्यापि लोकप्रसिद्धार्थं भोगात्पूर्वं भाग-
योग्या नवधूर्भवति सा गिरिशां पार्वतीं द्रुमुपेयादिति विधिः
स्वमपि गिरिनामीशभूतेति अकारान्तात् टाप् नित्यं संज्ञाछ-
न्दसो वा टाप् तनो बहिः स्थिता तत एव नेयेति भावः । अतो
विवाहविवस एव द्वारकायां विवाहो भविष्यतीति न ज्योतिः
शास्त्रस्याप्यप्रमाणम् ॥ ४२ ॥

एवं स्वकपप्रकारप्रार्थनां कृत्वा तदकरणे बाधकमाह—
वस्त्राभिरपि पूजयेत् । यर्हि प्रसादं न लभेय तर्हि जह्यामसून् । ननु
कोऽयं निर्बन्ध इति चेत् उत्तमफलत्वावित्याह—यस्य भगवत
अभिरपि पूजस्य रजसा स्नानं महान्तोऽपि वाञ्छन्ति तत्र निद-
र्शनमुमापतिः सहि केवलं रजसा स्नानमलभमानः रजोयुक्त-
चरणोदकेन स्नानं करोतीति उमापतिपदेन उभयापि वृत्तः
शिवः तस्मापि स एवाभिप्रेत इति तदेवोत्तमं फलम् किञ्च
आत्मतमोऽपहृत्य आत्मनस्तमोगुणी गच्छत्विति अहमपि माया
त्रिगुणात्मिका तत्रापि रुक्मिभूतिभिः सह अवतीर्णैति तमः
प्रधानैव ततश्चैतस्मभ्येन दूरीक्रियते तदा पुनर्निर्गृहजन्म भवि-
ष्यतीति तदर्थं प्रयत्नोऽवश्यं कर्तव्यः । तत्रायमुपायः सुगमः उत्त-
मः एतदजावे तु शरीरं वा त्यज्यामि अयं संसर्गो गच्छ-
तीति । किञ्च प्रतेन कृशा सती उत्तरोत्तरजन्मसु शतजन्मभिः
अयमर्थः कदाचित्स्यात् “सधर्मनिष्ठः शतजन्मभि”रिति वाक्यात्
अनुजायेति सम्बोधनं दृष्ट्यैव तापहारकः कथमेव करिष्यतीति
बोधनार्थम् ॥ ४३ ॥

एवं रुक्मिणीवाक्यानुकृत्वा उपसंहरति ब्राह्मणः—
इति गोप्या एते सन्देशाः यदुदेवेति सम्बोधनात् विवाहः कर्तव्य
इति सूचितं मयैवाहता इति सुतरां गोप्यं कदाचिदेतत्पत्र-
मन्यस्य कापट्यात् भवेदिति शङ्कास्य स्यात् तदर्थमाह—एत-
द्विष्य कर्तुं यन्नात्र सिद्ध्यति तत्क्रियतां चकारात् यद्वक्तव्यं
तदुच्यतामिति विमर्शानन्तरं कर्तव्यम् अथवा तदनन्तरमेव
कर्तव्यं किन्नर्यं करवामेत्येतदेवोत्तरमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणमहात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
तृतीयाध्यायविवरणम् ॥ ३॥ ५२ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिनकृतसारार्थदर्शिनी ।

सखं कृतैः पूर्वमुक्तैस्तममङ्गीकार्यैव मया किन्तु चयाय

वन्धुभिः दास्यमानायां त्वयि किमनुना करणीयमित्यपेक्षायां
स्वयमेवोपायमुपदिशति—अह इति । हे भजित ! त्वं कैरपि जेतुम-
कस्य इत्यर्थः । अतो निर्भयत्वात् श्रोमाविनि उद्भूते विवाहे
प्रथमं स्वसैन्यरहित एव गुप्तोऽलक्षित एवागत्य कुविडनपुरीं
प्रविश्य पश्चादेव स्वशोभाभ्यापनार्थं पृतनापतिभिः परीतो भव ।
अन्यथेतत्पुरप्रवेशो झटिति दुष्करः । अत्रत्यैर्वीरैर्दूरादेव
त्वया सह योऽयं प्रयास्यते ऽवश्यमिति भावः । पुरप्रवेशे तु
सति मया विवाहशोभा प्रेक्षणार्थमेवागतमिति वदता त्वया
सह यदि वीरा योऽयं कारणाभावादेव न प्रकंसन्ते तदा
त्वया सुखेनैवाह हरणीया । यदि चानिष्टाशङ्किनो योऽत्यन्त एव
तदा स्वयोर्यमावेकार्यमेवेत्याह—निर्मयेति । समुद्रं निर्मयेय यथा
लक्ष्मीर्गृहीता तथैवेति भावः । प्रसङ्ग इडादेव वीर्यं प्रभावहरण-
मेव शुल्कं वैवाहिकदेयं यस्यास्तां माम् ॥ ४१ ॥

ननु कैवं भवतु शिशुपाणादिवस्त्रप्रमथनमन्तःपुराया-
त्तव हरणे त्वद्वन्धुवधोऽपि प्रसज्येतेत्यत आह—अन्तःपुरेति ।
कथमितीत्यनन्तरं ब्रूये चेदिति शेषः । पुराद्विर्वर्त्तमानां गिरि-
जामम्बिकामम्बिकागृहादेव मम हरणं सुकरमिति भावः ॥ ४२ ॥

यदि कैवं ब्रूये भो राजपुत्रि ! मत्प्रापकप्राचीनसु-
तानि न ते सन्ति कथं मत्प्रसादं लप्स्यसे इति तर्हि भाविनि
जन्मनि त्वत्प्राप्त्यर्थमेतज्जन्मनि ब्रह्मचारिणी सती तपः
करिष्ये यदि चैकजन्मतपसा न पर्याप्तिर्तीर्ह कोटिजन्म-
पर्यन्तमपि तपः करिष्ये । मम त्वत्प्राप्त्याग्रहस्तु मया दुर्वार
एव यदि च वक्ष्यसे मत्प्राप्तिप्रतिबन्धकानि बहूनि ते दुरि-
तानि सन्तीति तर्हि तपसैव ज्ञानाभिस्त्वचरणधूमिस्तान्यपि
ध्वंसयिष्याम्येवेत्याह—यस्य भवतोऽभिरपि पूजरोभिः स्नपनम्
आत्मनस्तमोऽपहृत्य उमापतिरिव महान्तो वाञ्छन्तीत्यहमपि
तपोलब्धैस्तेरेव स्नात्वा स्वदुष्कृतानि नाशयिष्यामीति भावः ।
भवदिति वक्ष्या लुगार्थः । तस्य भवतो यर्हि यदि प्रसादं न
लभेय तदा त्रैरुपवासादिभिः कृशान् प्राणान् जह्यां त्यजेयं
ततः किमित्यत आह—शतजन्मभिरिति । एवमेव वारं वारं जह्यां
यावच्छतजन्मभिरपि तव प्रसादः स्यादिति हे भग्युजाचेति
तव सुन्दरमयनाचलोल्लिख्यैव ममैतादृशकृच्छ्रकरणे हेतुरिति
भावः ॥ ४३ ॥

गुह्यसन्देशा इति । भगवन्मम शपथो न कान्येते प्रकाश्या-
सर्हि तस्या लज्जा भविष्यतीति भावः । यदुदेव इत्यत्रार्थं यदु-
भिरपि सह मन्त्रगा न कार्यो । यतस्तेषामपि त्वमेव देव
इति स्वयमेव स्वबुद्ध्या विमृश्य यत् कर्तुं कर्तव्यं तत्क्रियताम्
अनन्तरमिति कार्यमिदं विजम्बं न सहत इति भावः ॥ ४४ ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विवाहोऽनेकप्रकारः वराहोमिथुनग्रहणेनार्थः बहुवित्तग्रहणे-
नासुरः कन्यावरयोरन्योन्यसंमत्या गान्धर्वः यथाशक्तिधनाल-
ङ्कारसहितकन्यादानं ब्राह्मः प्रमत्तेषु कन्याबन्धुषु औप्येण
कन्याग्रहणं पैशाचः यज्ञे कन्यादानं दैवः बहुषु घरेषु सत्सु
कन्येच्छयैकस्मै तद्दानं स्वयंवरः प्रबलान्प्रमथ्य कन्याहरणं राक्षसः

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्राग्निमौ विशेषतः क्षत्रियविषयी तत्रापि बलप्रमथ्य कन्या-
हरणकथनः राक्षसी विवाहः क्षत्रियव्यातिधर्म्यः तथाह
भीष्मः ।

स्वयंवरं तु राज्ञ्याः प्रशंसन्त्युपयामि च ।

प्रमथ्य तु इतामाहुर्ज्यासी धर्मवादिनः ॥

इति ॥

तत्र लोकाहिताय क्षत्रियकुलाविर्भूतयोः स्वयं देवीदेवयोर-
मुख्यं चरमं विवाहं प्रार्थयते—ओ भाविनीति । हे भोजित !
ओभाविन्युग्रहवे विवाहे प्रथमं त्वं गुप्तः भक्षितो बिर्भातु
देवान् परस्य पश्चात्पुनरापत्तिमिः परीतः सन् वैद्यमगधेष्टावर्तं
निर्मण्य प्रसङ्गं हठात् वीर्यशुक्लां वीर्यं प्रभावदर्शनमेव शुक्लं
वैवाहिकं देयं यस्यास्तां मामेवं रूपेण राक्षसेन विधिनोदहेति
प्रार्थनाहस्यम् ॥ ४१ ॥

पूर्वपुः विवाहादितिशेषः । यस्यां कुलदेवयात्रायां बहिरन्तः-
पुरादिति शेषः गिरिजागृहान्मम हरणं कुर्विति भावः ॥ ४२ ॥

यस्याग्रिपकुञ्जरजोभिः अपनं ज्ञानमुमापतिरिव उमापति-
र्वाधा करोति तद्वत् महात्मो बाण्ड्यमि किमर्थम् आत्मतत्त्वतः
स्वसंसारस्यापहृत्य तस्य भवतः प्रसादं यदि न लभेत् न
प्राप्नुयात् तर्हि यावच्छतजन्मभिरपि भवत्प्रसादः स्थाप्यतु
प्रतीकपदासादिभिः कृशान् मन्दीभूतान् असून् नित्यविग्रहवत्याः
जन्ममरणासंभवाच्छरीराणि ज्ञामिति नोकं किन्तु बाहुभिः
प्राप्तुमीदृशितोभावैः प्राणान् प्राणायामप्रकारेण गृहीत्वा लज्जे-
वमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

एवं स्वयं भगवत्याः वाक्यं स्वयं भगवति निवेद्य स्वेच्छया
किञ्चित्प्रार्थयते—इतीति । इतिशब्दः हेतुवाचकः एते गुह्यसन्देशाः
अतो हेतोः केवलं मयाहताः न त्वन्यत्र प्रकाशिताः हे यदुदेव !
त्वयापि यादवेवपि न प्रकाशनीया इति सम्बोधनाभिप्रायः । अत्र
वाक्यं शुक्रमिति शेषस्तत्त्वयं विवृण्व्य अन्तरं श्रीभिमैव
दिशताम् ॥ ४४ ॥

इति भीमजागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

भाष्य टीका ।

हे भोजित ! श्रीकृष्णजी कल के दिन विवाह होने वाला है
तिसमें आप पहिले छिप कर भाभी फिर लेना है और
शिष्टपाठ भगवद्देश के राजा की पीठ हूँ जीत कर पराक्रम
कपी मुख्य से राक्षस विवाह की विधी से, मैं भी प्रयत्न
करों ॥ ४१ ॥

यदि आप कहें कि—तुम तो रणबास में रहने वाली हो तब
तुमारे बंधु हूँ मारे बिना तुमका विवाह कैसे करूँगे तब
इसका उपाय मैं बताती हूँ सो सुनिये विवाह के पहिले दिन
बड़ी भारी कुलदेवी की यात्रा होगी, जिसमें बड़े बड़े पारंपरी
के पूजन हूँ बाहर निकलती है वहाँ में जाऊँगी, तब आप मेरे को
हरण करना ॥ ४२ ॥

तहाँ पर कस्मीपती रथ प्यादे हाथी घोड़ों के सहित
आकर शास्त्र भगवत् वेदी राजाओं को जीत कर राक्षसों
के सहित मौकों लेकर अपनी पुरी में लेजाकर मेरे हस्त को
ग्रहण करें ।

हे कमललोचन ! जिन आपके चरण रत्न का स्पर्श
करने से अपने पाप के छुड़ाने के लिये महादेव जी की भाँई
बड़े महात्मा लोग इच्छा करते हैं तिन आपके स्पर्श से
यदि मैं नहीं प्राप्त होगी तो प्रती से छुड़ा कर इस आश्वी की
व्याग करुणी से जन्म तक कभी तो आपके चरणके स्पर्श
जोग होगा ॥ ४३ ॥

शुक्र उवाच ।

इस प्रकार से मधुसूदन भगवान् उस पत्नी की सब बातों
को विचार कर राज कन्या का संदेश हूँ जान कर उस आश्वी
को कृपा से देखते भये ॥ ४४ ॥

प्राज्ञान बोले हे यदुनाथ ! इतने गुप्त संदेश कैसे आपके
का दिये इन को विचार कर तिसके पीछे जो आश्वी का
होय सो कार्य शीघ्र कीजिये ॥ ४४ ॥

इति भीमजागवत दशमस्कन्ध उत्तरार्ध का ५२ अध्याय ५२

इति भीमजागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—१७७:३:१७७—

श्रीशुक उवाच ।

वैदर्भ्याः स तु सन्देशं निशम्य यदुनन्दनः ।

प्रष्टुष्य पाणिना * पाणिं प्रहस (१) स्निदव्रवीत् ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीशुक उवाच—
मधिकं पश्यते,

(यथा सा रुक्मिणी नित्यं मञ्जिताऽऽस्ते सुशोभना) ।

तथाऽहमपि तच्चित्तो निद्रां (२) च न लभे निशि ।

वेदाऽहं रुक्मिणा द्वेषान् ममोद्वाहो निवारितः ॥ २ ॥

तामानयिष्य उन्मथ्य राजन्याऽपसवान् मृधे ।

मत्परागनयाङ्गीमेधसोऽग्निशिखामिव ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

उद्वाहर्त्तं च विज्ञाग रुक्मिण्या मधुसूदनः ।

रथः संयुज्यतामाशु दारुकेत्याह मारथिम् ॥ ४ ॥

श्रीशरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

त्रिपञ्चाशत्तमे गत्वा विदर्भान्द्रुनेहिनः ।

रुक्मिणीमहरत्कुण्डो मियतां द्विपतां बलान् ॥ १ ॥

निद्राया अलम्भे कारणान्तरं वेदेति तथा अकथितमप्यहं जानामीति ॥ २ ॥

अमानयिष्वे भानेप्यामि राजन्याऽपसदाप्राजसुहीनान् उन्मथ्याऽनयने दृष्टान्तः एधस इति ॥ ३ ॥

उद्वाहर्त्तमिति परश्वो रात्रौ विवाहनक्षत्रमिति विज्ञाय तस्यां रात्र्यां प्रस्थाय प्रातर्दिग्दर्भदेशानगमत् " श्वोभाविनि त्वमग्निोद्वाहने विदर्भान् गुप्तः समेध " इति रुक्मिणीसन्देशात् ४

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तुशब्दः क्रमप्राप्तभीकृष्णभाषवर्णनरूपे प्रकरणभेदे तथैवाऽभिव्यज्यति—प्रगृह्येति । प्रकर्षेण पुलकादिप्रेमविकारेण गृहीत्वा पाणिना वेदं पाणिग्रहणं सत्यसम्पादनाय तच्च हार्दमभिव्यक्तवितुम् ईषद्वीडानादिनेन प्रहर्षेण भावविशेषेण च प्रकृष्टं हसनं यदुनन्दन इति रुक्मिणीपरिग्रहात् यदुकुलस्यानन्दनवैशिष्ट्याऽभिप्रायेण ॥ १ ॥

सा यथा मञ्जिता तथा तल्लक्षणमाह— निद्रां च निद्रा-

* पाणि (१) द्विजमव्रवीत् (२) नाप्यनमिति विज्ञ० पा० ।

०. [२९]

मपि कुनोन्यदुपभोगादिसुखमित्यर्थः । अत्र विघटननिदानस्यापि मम ज्ञानत्वात् मया स्वत एव तत्समाधानं कर्त्तव्यमित्याह—वेदे-
ति साङ्केन ॥ २ ॥

तामानयिष्य इति एतावन्तं कालं तस्या एवमिप्रायं प्रतीक्षे इति भावः । तर्हि ममाऽनागमने भवांस्तामुपेक्षेतैव ? न तदीय-
महागुणाकृष्टत्वात्मेत्यभिप्रायेण तां विशिनष्टि—मत्परामिति,
पदग्रयेन । मत्परत्वे सर्वसङ्गुणवत्तासिद्धेयं " यस्यास्ति भक्तिर्भग-
वन्त्यकिञ्चना " इत्यादेः । एवं " भुत्वा गुणान् " इत्यादिना तदुक्तनिज-
गुणरूपवत्तस्या अपि गुणरूपे बोधिते उच्चैर्मथित्वेति निर्मथ्येति
तदुक्तानुसारेण तदुक्तप्रतिपालनपरताबोधिता, राजन्यापसदानिति
मुहुर्निर्जयादिनाऽपमानेनापि लज्जाद्यभावात् दुर्बुद्धितानपगमाच्च
मृधे इति युद्धमध्ये साक्षादेन न तु मायान्तर्धानादिनेत्यर्थ इति
निजपराक्रमः सूचिनः । एधस इति दृष्टान्तेन यज्ञीयान्निशिखा-
वहारुणा छत्रत्वेऽपि परश्वमेणान्वयोऽङ्गार्यवत्त्वनिर्णय एवं तद-
शेषसन्देशप्रत्युत्तरमायूह्य ॥ ३ ॥

यद्यपि पृथनापतिभिः परीत इति तथा ज्ञेहस्वभावेन सन्निष्टं
तथापि प्रतिवीरेण्वक्त्या गुप्तः समेत्येति तस्या युक्तमुक्तं रुक्मि-
तुमिच्छया तस्याः स्वस्य च लोकतो लज्जया स पुनरेकाक्येव
प्रस्थित इति वक्तुमाह— उद्वाहर्त्तमिति । इत्यादित्रयस्यैकत्रैव
वाक्यार्थस्तैर्दर्शितः । किञ्च, विशेषेण ज्ञात्वा बहिस्तत्साक्षिप्राप्त-
ज्योतिःशास्त्राच्च अन्तस्तु सर्वज्ञत्वाभिधित्य मधुसूदनः मूर्ति-

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मेदैरुपलक्षणसर्वदेत्यकुलहर्षेत्युत्साहसाम्राज्यं दर्शितम् भावि-
जयश्च सूचितः । श्रेयेण समरो यथा पश्चिम्याः परिमले लब्धे
धैर्यं न कर्तुमीष्टे तद्वदिति चोतितम् । सम्यक् भक्षादिपूर्णतया
युज्यताम् ॥ ४ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-१७ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

वैदर्भ्या इति ततः सभगवान् यदुनन्वन्स्तु वैदर्भ्याः सन्देश-
माकर्ष्य स्वपाणिना द्विजं पाणी गृहीत्वोवाच ॥ १ ॥

उत्किमेवाह-ययेति मां च तेति निद्राया अलामं हेतुः तथा तच्चित्तम्
इत्यपि हेत्वन्तरं चाह, वेदेति मयि द्वेषादेतोः रुक्मिणा ममोद्वाहो
निवारित इत्यहं वेदि अतश्चाहं निद्रां न लभ इत्यर्थः ॥ २ ॥

अधुना तु राजन्याधमान्युद्ध उन्मथ्यानवधानि निर्दुष्टानि
शोभनान्यङ्गानि यस्याः अहमेव परो यस्यास्तां माञ्छितां वा तां रुक्मि-
णीमानयिष्यामि उन्मथ्यानयने दृष्टान्तः एधसो दारुणोऽग्निशि-
खामिवेति ॥ ३ ॥

इति ब्रह्मणमुक्त्वाथ सूतमाहेत्याह-उद्वाहेति । मधुसूद-
नो रुक्मिण्या उद्वाहर्षं परश्वो रात्रौ विवाहनक्षत्रमिति विज्ञाय
स्मारयिमाह-दारुकेति । हे दारुक ! रथः संयुज्यतामश्वैः संयुक्तः
क्रियताम् इति ॥ ३ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मलाली ।

॥ १ ॥

मम द्वेषादुक्मिणा विवाहो निवारित इतीममर्थम् अहं
वेदं वेदि ॥ २ ॥

एधसः काष्ठादग्नेः शिखां ज्वालाम् ॥ ३ ॥

उद्वाहर्षं विवाहनक्षत्रम् ॥ ४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कालविलम्बासहिष्णुतया न्यमीलयत् निमील्यैव स्थिता १-३०॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तथाहमपीत्यादि । निद्रां च न लभे निशीत्यस्यायं भावः
निशि उपगतां निद्रारूपां नायिकां न लभे न स्वीकरोमि
रुक्मिण्युद्वाहो यावत् भवति तावत्त्वमपि न मे भोग्येति निद्रा-
मपि निरुपयामीति भावः ॥ १-२४ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

शताहं वा चतुर्थे वा भगवान् भार्ययार्थितम् ॥

विप्रार्थितं च कृतवानिति सम्यक्निरूप्यते ॥ १ ॥

प्रसन्न कन्याहरणमुद्योगावधि वर्ण्यते ॥

कायवाक्यनसामत्र हीकमस्यं निरूप्यते ॥ २ ॥

पूर्वाध्यायान्ते यत्कर्तव्यं यद्वा वक्तव्यं तदुच्यतां क्रियता-
मिति ब्राह्मणविज्ञापना निरूपिता, ततो भगवान् सत्सन्तोषार्थं
स्वमानसं वाक्यं च निरूपयितुमारम्भं कृतवानित्याह-वैदर्भ्या
इति । सा ह्यत्यन्तकुलीनां भाक्तिप्रधाना यदुरपि भक्तिप्रधानः
तुच्छः शङ्कानिहस्यर्थः नात्र शङ्का सम्भवति ततोऽहमपि
जात इति वक्ष्यति सन्देशाभावेन भोतव्यः । इदं भवणं विचार-
पूर्वकं साहचर्यं च ततो ब्राह्मणः शुद्धकर्त्तव्यं तेन सह मैत्रीमित्र-
कर्तुं पाणिना पाणिं प्रयुज्य भार्यासम्बन्धयामिति औदासीन्यं
परित्यज्य प्रहसन्निदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् ॥ १ ॥

आदौ स्वमनोवार्तामाह- तथाहमपि तच्चित्त इति । यथा
सा मञ्छिता एवमहमपि तच्चित्तः अनेन सर्वानि तस्या वाक्यानि
मद्वाक्यसदृशानीति निरूपितं विशेषमप्याह-निद्राश्चेति । रात्रौ
वाच्यकी निद्रा सापि चिन्तया न जातेति भार्येच्छया वा
तन्वेवं चिन्तार्था किङ्कारणमित्याकाङ्क्षायामाह, वेदाहमिति ।
नात्र किञ्चित्सन्निधेयं यतोऽहं वेद सर्वगुणसम्पत्तावपि केवलं
द्वेषात् रुक्मिणा एकेन ममोद्वाह आहूय कन्यादानलक्ष्यः प्रबलेन
विचारितः ॥ २ ॥

एवं प्रामाण्यं मानसं चोक्त्वा प्रतिजानीते- तामानयिष्य-
इति । भार्येति निश्चित्य न नाम गृह्णाति प्रतिबन्धकानामल्पत्वावाह
राजन्यापसदान् राजन्येषु अधमान् भगवता सत्सभा येभ्य
इति क्षत्रियगोष्ठ्यां परिगणनारहिताः अधमाः ते ह्यतिधुम्रा इति
न मारणमपेक्ष्यते किन्तु उन्मथनमेव कर्त्तव्यम् । अलौकिकद्वारा
निवारयति-मृध इति । युद्धे एव तात्तुमध्य तामानयिष्यामीति
भावः । एवं करणे हेतुमाह-मत्परामिति । “अहं भक्तपराधीन”
इति भक्तिमार्गानुसारेणापि तामानयिष्ये अनवद्यामीति चे-
निर्दुष्टत्वादपि निर्दुष्टत्वं हि भगवान् गृह्णातीति अङ्गपदेन वाक्येन
दोषो निरूपितः यतः सा दत्ता इयं धर्मोपयोगिनी भविष्यतीति
राक्षसविवाहं करिष्यामीत्याह, एधसोऽग्निशिखामिवेति । दारुणि
ज्वलन्ती अग्निशिखा नात्यन्तं प्रकाशमेति सैव चेत् वसि-
सहिता भवेत् तदा दीपरूपा अतिप्रकाशते तथा तां प्रकाश-
युक्तां करिष्यामीत्यर्थः ॥ ३ ॥

एवं वाचनिकमुक्त्वा कायिकार्थं प्रयत्नमाह- उद्वाहर्षं-
मिति । विवाहे नक्षत्रमेव मुख्यमिति भार्याप्रधानमिति चन्द्र-
ग्रहाभ्यानुगुणान् परित्यज्य नक्षत्राणां मुख्यता निरूपिता विवाह-
नक्षत्रं ब्राह्मणमुखादेव विज्ञाय रथः संयुज्यतामित्याह-
सम्यक्योगो युद्धार्थः तत्र हेतुः रुक्मिण्या इति रुक्मिणो भगिनीति
सेनासङ्ग्रहाभावं स्वत एव सामर्थ्यमाह- मधुसूदन इति । आद्यु
संयुज्यतामनेन समयः सन्निहित इति, ज्ञापितं दारुकेति सन्तो-
धनं वैकुण्ठादागतस्य चानुर्यं भयाभावाच्च प्रदर्शितौ ॥ ४ ॥

स चाहवैः शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः ।
 युक्तं रथमुपानीय तस्थौ प्राञ्जलिरग्रतः ॥
 आरुह्य स्यन्दनं शौरिर्हिजमारोप्य तूर्णगैः ।
 आनन्तदेकरात्रेण विदर्भानगमद्वयैः ॥ ६ ॥
 राजा स कुण्डिनपातिः पुत्रस्नेहवशं गतः ।
 शिशुपालाय स्वां कन्यां दास्यन् कर्माशयकारयत् ॥ ७ ॥
 पुरं सम्मृष्टसंसिक्तमार्गरथ्याचतुष्पथम् ।
 चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैः समलङ्कृतम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारायर्थदर्शिनो ।

त्रिपञ्चाशत्तमे कृष्णो गत्वा कुण्डिनमर्चितः ।
 भोष्मकेणाहरन्नेर्मी देव्यर्चायै विनिर्गताम् ॥
 रुक्मिणीं कृष्णकचित्ता बाहिरन्तर्ग्याकुलवास्ति स्म स कृष्णस्तु
 रुक्मिण्येकाचिन्तात्वादन्तर्ग्याकुलोपि ग्रहसन् ग्रहासेन स्वहर्षमा-
 नित्यकुर्वन् ॥ १ ॥

वेद वेदि ॥ २ ॥

एधसोऽग्निशिखामिवेति एधसि वसैर्मनोऽग्निशिखाप्रकटी-
 भूता यथा एध एव ज्वालयति तथैव रुक्मिणीप्रभृतिपुष्टरा-
 जस्यकुलमावृता सैव तत् सर्वं ज्वालयिष्यति अहं तु निमित्त-
 मात्रं भविष्यामीति भावः ॥ ३ ॥

उक्ताहर्षमिति परम्भो राज्ञा विवाहनक्षत्रमिति विप्रमुखा-
 विज्ञाय ॥ ४ ॥

श्रीकृष्णदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रिपञ्चाशत्तमे श्रीरुक्मिणीहरणार्थिकां श्रीकृष्णलीलां वर्ण-
 यति-तत्र श्रीरुक्मिणीसन्देशभक्षणानन्तरं भगवान् किं कुन-
 यानित्यत्राह-वेदभ्यां इति ॥ १ ॥

वेद वेदि ॥ २ ॥

आनन्तिये आनेष्यामि काष्ठेभ्यो यथाऽग्निशिखास्वरूपादि-
 भिरत्यन्तविलक्षणा तथा प्राकृतशरीरेभ्यो जीवेभ्यः स्वरूपादिग्रह-
 गुणादिभिः भगवती नित्याऽऽकृतविग्रहवती भगवद्वात्मिकाऽत्य-
 न्तविलक्षणेत्याह-एधसोऽग्निशिखामिवेति ॥ ३ ॥

स वाहकः । अश्वानां वर्णाः पादौ उक्ताः-

“शैव्यस्तु युक्पत्राभः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ।

मेघपुष्पस्तु मेघाभः पाण्डुरो हि बलाहकः” ॥

इति ॥ ५-६ ॥

भाषाटीका ।

श्रीरुक्मिणीप्राणनाथाय नमः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि विदर्भराज की पुत्री श्रीरुक्मिणी
 जी के उस सन्देश को यदुनन्दन श्रीकृष्णचन्द्र सुन कर
 अपने ओहस्त कमलसे ब्राह्मण के हाथ को पकड़ कर हैंस-
 ते हुए उस ब्राह्मण से बोले ॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीकृष्णचन्द्र बोले, कि हे विप्र ! जैसे रुक्मिणीजी का
 चित्त सदा हमारे विषय में लगा है, तैसा हमारा भी चित्त
 उनके विषय में संलग्न हो रहा है, और मैं यह भी जानता
 हूँ, कि-रुक्मिणी ने द्वेष से मेरे विवाह का निवारण किया है
 ॥ २ ॥

परञ्च मैं तो संग्राम में उन पुष्ट राजाओं को मथकर
 निर्दोष सुन्दर अङ्गवाली रुक्मिणी को ऐसे ले आऊंगा, कि-जैसे
 काष्ठों में से मथकर अग्निकी शिखा को वर्त्ती में जोड़कर पृथक्
 ग्रहण करलते हैं । और तब ही वह अग्निशिखा प्रकाशित भी
 अधिक होती है ॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, कि-रुक्मिणीजी के विवाह के नक्षत्र
 का जानकर श्रीकृष्णचन्द्र, सारथी से बोले, कि-हे वाहक !
 तुम शीघ्र रथ जोड़दो देर न करी ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शैव्येत्यादीनि चत्वार्यश्वनामानि ॥ ५-६ ॥

पुत्रस्य रुक्मिणः स्नेहेन तद्वशमनुगच्छतीति तथा अनेन
 शिशुपालेऽनभिरुचिं द्योतयति, कर्माणि पुरालङ्कारपितृदेवार्च-
 नादीनि ॥ ७ ॥

तान्येकमह-पुरमित्यादिचतुर्भिः । सम्मृष्टाः संसिकाश्च मार्ग-
 द्यो अस्मिन्स्तत् चित्रा ध्वजेषु पताकास्ताभिः समलङ्कृतमका-
 रयत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवांस्वामिकृतवर्णयतोविणी ।

तन्वेति चशब्देन तात्कालिकत्वं बोध्यते सैव्येयत्र शैव्येति
पाठः सम्ममनः एषां वर्णो यथा पाठे—

“शैव्यस्तु शुक्रपत्राभः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ।

मेघपुष्पस्तु मेघाभः पाण्डुरो हि बलाहकः” इति ॥

युक्तं सन्तं सुग्रीवपुष्पकं नाम रथम् उप समीपे आनीय भक्त्या
शिरसि यत्नत्वात्प्रकृष्टोऽञ्जलिर्यस्य स ॥ ५ ॥

छिजं रुक्मिण्या प्रहितमारोप्येति तस्य सुखगमनाय तस्याः
प्राणरक्षार्थं शीघ्रं तदन्तिके प्रेषणाय च शौरिरिति, साक्षाद्ग-
वत्स्येऽपि मनुष्यलीलत्वात्तथैव यानमुचितमिति भावः ॥ ६ ॥

स परमसाधुत्वेन प्रसिद्धोऽपि स्वां स्वाधीनामपि अकारयत्
स्वभृत्यपुरोहितादिभिः पुत्रेति तैव्याख्यातम् । तत्र “वश इच्छा
वशः काभौ” इत्यमरः । तच्च मूलत एव स्पष्टम् बन्धूनामिच्छतामि-
त्यादेः वेदाहमित्यादेश्च जेहशब्दात् तेन मरणवनवासाद्युद्यमः
कृत इति गम्यते ॥ ७ ॥

पुरमिति शुभमकम् । “मार्गः साधारणं दत्तं रथ्या पण्ययोधिका”
त्रिरजाम्बरेति रजशब्दांस्कारान्तोपीति खोबुर्यः प्राचीनैः विवा-
होत्सवाधमजन्तुकं तथा श्रीमद्भिर्यितानादिशोभावाङ्गिर्गृहेषु
तादृशैर्जुहमकारयति शेषः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो दारुकः शैव्याद्यास्यैश्चतुर्भिः श्रेष्ठैरभ्युक्तं रथम्
उप समीपमानोयाऽप्रतः पुरतः बजाञ्जलिस्तस्यै ॥ ५ ॥

आहोते तावत् छिजमारोप्य ततः स्वयमपि स्यन्दनं रथमा-
रुह्यान्तस्तत्तद्वेशादिभिर्न देशान् हयैस्तुरङ्गैरेकरात्रेणागमत्
तस्यां राट्यां प्रस्थाप्य प्रतापैर्दमेदृशानगमदित्यर्थः । “श्वेभाविनि
त्यमजितेन्द्रहेन” इत्यादेराक्मिणोसन्देशात् ॥ ६ ॥

राज्जनि कुण्डिनपतिर्भीष्मकः पुत्रस्य रुक्मिणः जेहवशं गतः
पुत्रस्तेहेन तत्परतन्त्रीभूत इत्यर्थः । दास्यन् लक्षणहेत्वोरिति शब्दा
देशः दातुमित्यर्थः । कर्माणि पुरालङ्कारपितृदेवाचनादीनि कार-
यामास ॥ ७ ॥

कर्माण्येवाह—पुरमिति चतुर्भिः । संसृष्टाः संसिकाश्च मार्गा
दयो यस्मिंस्तान्नेत्रध्वजेषु पताकाभिस्तोरणैश्च सम्यगलङ्कृत-
कारयत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हयैर्युक्तम् ॥ ५ ॥ ६ ॥

कार्याणि विवाहयोगकार्याणि अकारयत् ॥ ७ ॥

उक्तमेष स्पष्टयति—पुरमिति । प्राक्सम्भृष्टास्त्यक्तावस्कराः
पश्चात्संस्काराः गोमयोदकादिप्रोक्षिता मार्गादयो यस्मिंस्त-
सथा ॥ ८ ॥ १० ॥

श्रीमद्भगवाचार्यकृतसुवोधिनी ।

शीघ्रमेव दारुककृत्यमाह—स चाभैरिति । यद्यपि भगवतः
बहवश्चाभ्याः रथाश्च बहवः तथापि साराथिपदप्रयोगात् गद-
ध्वज एव रथो गृहीतः तादृशोऽपि सैम्यादीनेषु चतुरोऽश्वान्
योजितवान् तेषामन्वर्थानि नामानि तत्राद्यः सैम्यरूप एव भवत्क-
स्यातसैम्येन यावत्कार्यं तावदेवैव भवतीति । द्वितीयः सुग्रीवः
यथा वानराधिपतिः सीतसमानयने रामकार्यसाधकः तादृशो-
ऽयमिति । सुग्रीव इति शोभना ग्रीवा यस्येति नास्य कदाचिदपि
प्रराधुनिः सूचिता । मेघपुष्पस्तुतीयः वृष्टिबत् सर्वानेव इवाप्य-
पततीति । बलाहकश्चतुर्थः स मेघवत् पश्चिमदिशं क्षणमध्ये समा-
प्यपगच्छति च एषं तैर्युक्तं सम्यग्योजितं रथमुपानीय
यावद्विनियोगं कृत्वा स्वकृतं ज्ञापयन्निव अग्रतः प्राञ्जलि-
स्तस्यै ॥ ५ ॥

एवं ब्राह्मणाय स्ववाक्स्वसामर्थ्यं दर्शितं ततः कुण्डिनपुरं
गत इत्याह—आहोतेति स्यन्दनमतिवेगयामि शौरिरिति पिता-
महनाम्ना व्यपदेशः अलौकिकसामर्थ्यप्रकाशनाभावात्तः तमपि
छिजं तत्रैवारोप्य एकरात्रेणैव स्वदेशात् देशं प्रविष्टः यथा
मध्यदेशेषु न परिज्ञानं भवति अन्यथा तत्रत्यैर्ज्ञापने दक्ष्मी
ब्राह्मणाय भगिन्यै वा भयकारं कुर्यात् तथैव च रुक्मिण्या
प्रार्थितः ॥ ६ ॥

भगवतो नगरप्रवेशं वक्तुं नगरवर्धनार्थं भगवाद्वाक् प्रवृत्ति
निमित्तत्वेनाह—राजायकुण्डिनपति रिति । राजत्वाङ्गीभक्तत्वात्
कुण्डिनमिति अलगवत् नमरनाम निरूपितस्तत्पत्नित्वाच्च पुत्रजेह-
वशत्वाच्च शिशुपालाय शिशुं बालबुद्धिमेव पालयतीति बुद्धि-
स्यै कन्यां दातुं कर्माणि पुरसंस्काररूपाणि सेवकैरकारयत्-
अनेन देशे भगवद्व्रमनेऽपि न तेषां विपरीतशङ्का काऽपि जातेति
निरूपितम् ॥ ७ ॥

भगवत्प्रवेशार्थं पुरीं वर्णयति—द्राभ्याम् पुरमिति । प्रथमतः
सम्यक् सृष्टं रजोनिवारणेनोज्वलीकृतं ततः संसिकं चम्पना-
दिभिः मार्गो राजमार्गो रथ्या हङ्गुलिताः चतुष्पथं सर्वतो मार्गाः
तेषु संसिकमित्यर्थः । एवमधः शोभा निरूपिता उपरि शोभा-
माह—चित्रध्वजति । त्रिविधैरपि सम्यगलङ्कृतम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

शैव्यादीनां वर्णो यथा पाठे—

“शैव्यस्तु शुक्रपत्राभः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः ।

मेघपुष्पस्तु मेघाभः पाण्डुरो हि बलाहकः” ॥

इति ॥ ५ ॥

एका चासौ रात्रिस्त्येकरात्रस्तेन सम्भ्याशं रुक्मिणीसं-
न्देशान् श्रुत्वा तदानीमेव रथमारुह्य गच्छन् प्रातः कुण्डिनं
प्रापेत्यर्थः ॥ ६ ॥

पुत्रस्य जेहेन वशः अत एवानुगच्छ कर्माणि पुरालङ्कार-
णादीनि ॥ ७—८ ॥

स्रग्गन्धमाल्याभरणैर्विरजोऽम्बरभूषितैः ।

जुष्टं स्त्रीपुरुषैः श्रीमद्गृहैरगुरुधूपितैः ॥ ६ ॥

पितृन् देवान् समभ्यर्च्य विप्रांश्च विधिवत्तप ! ।

भोजयित्वा यथान्यायं वाचयामास मङ्गलम् ॥ १० ॥

(१) सुस्नातां सुवर्ती कन्यां कृतकौतुकमङ्गलाम् ।

अहतांशुकयुग्मेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ ११ ॥

चक्रुः सामर्ग्यजुर्मन्त्रैर्वध्वा रक्षां द्विजोत्तमाः ।

पुरोहितोऽधर्वविद्वै जुहाव ग्रहशान्तये ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

स भीष्मकः पुत्रस्य रुक्मिणः कोहेन वधः अत एवानुगः
कर्माणि पुरालङ्कारपितृदेवार्चनादीनि अकारयत् कारया
मास ॥ ७ ॥

कर्माभ्येवाह, पुरमिति अनुमितिः ॥ ८-९-१० ॥

भाषा टीका ।

वह दादक भी दौख सुग्रीव मेधपुत्र्य बलाहक इन चारों
घोड़ों को रथ में जोड़कर रथको समीप लाकर भगवान् के
आगे हाथ जोड़कर नमस्कार होता हुआ ॥ ५ ॥

श्रीकृष्णचन्द्र भी आप रथ पर बैठकर हाथ पकड़ कर धीरे
से उस ब्राह्मण को बैठा कर बड़े शीघ्र गामी घोड़ों से
आनन्दवेश (शारकावेश) से एक रात में विदर्भ देशमें पहुँच-
गये ॥ ६ ॥

वहाँ कुंडिन पुरमें कुंडिनपति विदर्भराज भीभीष्मक
महाराज भी पुत्र के कोह के वध होकर, अपनी कन्या रुक्मि-
णीको शिशुपाल के देने के लिये वैवाहिक कर्म कराते
हुए ॥ ७ ॥

उस समय कुंडिन पुर में भी सर्वत्र परिष्कार किया गया
राजमार्ग बीथी और चौकों में जुहावी लगकर छिड़काव किये
गये, तथा विभिन्न ध्वजा पताकाओं से तथा तोरणों से
वह पुर सुन्दर रीति से अलंकृत किया गया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्रग्गन्धमाल्याभरणैरित्यत्र मत्वर्यो दृश्यः । यद्वा, स्रग्गन्धमा-
ल्याऽऽविभ्रतीति तथोक्तिः तथा विरजोऽम्बरैर्भूषितैश्च स्त्रीपुरुषै-
र्जुष्टं तथा श्रीमद्गृहैश्च जुष्टम् ॥ ९ ॥

यथान्यायमन्यांश्च कन्यां प्रतिमङ्गलं वाचयामास ॥ १० ॥

कृतं कौतुकेन विवाहसूत्रेण मङ्गलं यस्यास्ताम् अहंतं नवीनं
भूषणोत्तमैश्च भूषिताम् ॥ ११ ॥

वध्वास्तस्याः कन्यायाः अथर्वविद्वधर्वणमन्त्रवित् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

॥ ९ ॥

पितृदेवानिति युग्मकम् । विप्रांश्च समभ्यर्च्य भोजयित्वा च
विधि वत् विधियुक्तं यथा स्यात् यथान्यायं विवाहे कन्यां प्रतिय-
न्मङ्गलं वाचयितुं युज्यते तदित्यर्थः । कन्यां प्रतीत्युत्तरेणान्वयः-
अत्रान्वयगत्या द्वितीयाबलात् प्रतीत्यध्याह्रियते तृतीयाबलात्
सहस्रध्वजत् सुवर्ती ताम्बूलरागापसारणेन सहजलावण्यप्रका-
शाच्छोभमानरुद्राम् "आहृतं गुणितेऽपि स्यात्ताडिते च नवेऽपि च ।
स्यात्पुरातनवस्त्रे च" इति विष्णोर्कोः । आहृतं सद्यो यन्त्रनिर्मुक्तमंशुकं
हेयम् अहतेत्यपि पाठे स एवार्थः तस्यैव माङ्गलिकत्वात् यथा-
श्लोकम् "अहृतं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वर्ग्य भुवा । शस्तं तन्मा-
ङ्गलिकेषु तावन्मात्रेण सर्वदा" इति । यद्वा, सुस्नातामित्यादि पद्यस्य
चक्रुरित्यनेनोत्तरेणैव ध्वनयः काकाक्षिम्यायेन ॥ १०-११ ॥

वै प्रसिद्धी अथर्ववित्त्वेन प्रसिद्धः आथर्वणमन्त्राणां ग्रहशान्ती-
प्राप्त्युत्थात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्रग्गन्धमाल्याभरणैरित्यत्र मत्वर्यो अर्श आद्यच् प्रष्टव्यः
स्रगादिमाङ्गिः तथा विरजोऽम्बरैश्च भूषितै स्त्रीपुरुषैर्जुष्टं तथा
श्रीमद्गृहैरगुणा धूपितैश्च गृहैर्जुष्टम् ॥ ६ ॥

पितृन् देवान् समभ्यर्च्य हे नृप ! सविसर्गपाठे भीष्मकः
विप्रान्यथाविधि भोजयित्वा विधिवत्समभ्यर्च्येति वा यथान्यायं
भोजयित्वा रुक्मिणीं प्रति मङ्गलं वाचयामास यथान्यायम-
न्यांश्च कन्याः प्रति मङ्गलं वाचयामासेति वा उर्थः ॥ १० ॥

कथम्भूतां सुस्नातामिति कृतं कौतुकेन विवाहसूत्रेण मङ्गलं
यस्यास्ताम् अहंतयोर्नवीनयोर्गुणयोर्गुग्मेन भूषणोत्तमैश्चालङ्कृतां
चक्रुरिति ॥ ११ ॥

वध्वास्तस्याः कन्याया सामादिभिर्मन्त्रैः रक्षाञ्चक्रुः अथर्व-
मन्त्रैः रक्षाञ्चक्रुरथर्ववित्पुरोहितः प्रतिकूलग्रहशान्त्यर्थं जुहाम् ॥ १२ ॥

(१) अथ पद्ये द्वितीयास्तां प्रथमास्तां विज० पाठ्यीत्या शेषः ।

भीमव्रजजयध्वजतीर्थकृतपदरक्षावली ।

सुजाताऽभूदिति शेषः कृतं कौतुकं कुतूहले महोत्सवे मङ्गलं यस्याः सा तथा । यथा, कृतं कौतुकं हस्तमूलक्षणं मङ्गलं यस्याः सा तथा “आवधन्ति करे सूत्रं माङ्गल्यार्थं नवस्त्रियः” इति “कौतुकं विषयाभोगे हस्तसूत्रे कुतूहले । कामे ख्याते मङ्गले च” इति यादवः । अहतांशुकयुग्मेन नूतनवस्त्रयुगलेन “अंशुकं केवले वस्त्रे सूक्ष्मयस्त्रोत्तरीययोः” इति च ॥ ११ ॥

गृहानेतान् रक्षया विवृणोमीत्याद्यथर्ववेदोक्तवित् ॥ १२ ॥

भीमव्रजभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अलङ्करणमाह—स्नग्गन्धेति । स्त्रीपुरुषैः गृहंश्च जुष्टमिति अनेन तस्मिन् नगरे कंचला व्याघर्षिताः ये सुतराममङ्गलरूपाः तेषां भूषिता इत्याह—स्नग्गन्धमालयाभरणैर्युक्ताः स्नग्गन्धे माल्यानामेवामरणानि येष्विति विरजानि अम्बराणि भूषणानि येष्विति भीमव्रजेष्विति गृहे सर्वसम्पत्तिर्निरूपिता अगुरुवृषिर्नैरिति विशेष-सम्पत्तिः विवाहात्सर्वप्रयुक्तिश्च निरूपिता ॥ ६ ॥

एवं लौकिकसमृद्धिमुक्त्वा वेदिकार्थसमृद्धिमाह—पितृन् देवान् समभ्यर्चयेति । पितरो देवाश्च नान्दीमुखदेवताः सम्यक् पूजिताः अन्यथा प्रथमत एव कन्याहरणे विवाहो विगुणः स्यादतः कर्मव्यं कृतमिति वक्तव्यं विप्रांश्च सम्यगभ्यर्च्य पुण्याह-वाचने विधिवदिति तेभ्यो वस्त्रालङ्करणदिवानेन नृप इति सामर्थ्यं तेषां सन्तोषः भोजनप्रधान इति भोजयित्वा यथान्यायमित्युक्तम् । नान्दीमुखे विधानपूर्वकं भोजयित्वा सुमङ्गलं पुण्याहवाचनम् ॥ १० ॥

यदर्थं भगवानागतः तां देयत्वेन भूषितां चक्रुरित्याह—सुस्नातामिति । मङ्गलस्नानं कारितवन्तः ततो दन्तसंस्कारमपि शुभ्र-वन्तान् द्रष्टव्यंति केषाञ्चिदेशाचारः कन्यामित्यदत्तां प्रायेण सूचित एव शिशुपालः चारुनिश्चयोऽप्यत्र एव भविष्यति दाक्षिणात्यास्त इति विवाहपूर्वक्षण एव कन्यावरणं कृतं कौतुकरूपं मङ्गलं यस्यां हरिद्रया कपोलयोः रेखादिनिर्माणं तद्विवाह एव भवति नान्यद्वा वस्त्रमपि तादृशमेव परिधापितवन्त इत्याह—अहतांशुकयुग्मेन भूषितामिति । अहन्तं तन्तुसारितम् अच्छिन्नं नूतनमिति केचित् तेषां मते पापाणे प्रहारः न हतव्यं सम्पाद्यतीति अनुपभुक्तमित्यन्ये अंशुकं पट्टवस्त्रम् एकं परिधापितम् अपरं प्रावृ-नमिति भूषणैरपि भूषितं सकृत्कृतं कन्यां यो ददाति सकृदुद् इति कृत्वावार्थमलङ्करणमुक्तं कुचावापृथिव्यौ कृकु-न्तिते यस्यारोदसीदानापेक्षयापि तादृकन्यादानं विशिष्टमिति द्योतितम् ॥ ११ ॥

तस्यां विवाहदेवतासाभिध्यमाह—चक्रुरिति । वेदत्रयमन्त्रैः रथामूर्त्रं बद्ध्वा द्विजोत्तमा मन्त्रद्रष्टारः ऋषयः भगवदर्थमेव यथा कोऽपि न स्मृशति दृष्टादृष्टप्रकारेण तथा रक्षां चक्रुः, देवा हि द्विविधाः केचन द्रुतादः अन्ये अद्रुतादः तत्र वाचनादिना ये अद्रुतादः ते प्रीणिताः होमेनान्येषां प्रीतिमाह—पुरोहितोऽथर्व

विदिति । होमे पुरोहितो मुख्यः स हि हितमेव विचारयति अथर्वणवेदेनक्षत्रकल्पः शास्त्रिकल्पश्चोक्तः अतोऽथर्ववित् शांतिं जानाति ये कन्यायाः भगवन्तं त्याजयित्वा नीचसम्बन्धं कारयितुमुद्युक्ताः तेषां ग्रहणं शान्त्यर्थं जुहाव अन्यथा ग्रहैर्वा प्रतिबन्धो भवेत् भगवार्थं लौकिकं प्रकटीकरोति ॥ १२ ॥

भीमव्रजभाचार्यकृतसाराथर्वदर्शिनी ।

स्नग्गन्धमाल्यानि आविध्नीतीति तैः ॥ ९ ॥

अहन्तं सद्यो यन्त्रनिर्मुक्तं यदंशुकयुग्मतेन “अहन्तं यन्त्रनिर्मुक्त-मुक्तवासः स्वयम्भुवा । शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावन्मात्रेण सर्वदा इति स्मृतेः । आहतेति पाठे स एवार्थः “आहन्तं गुणितेऽपि स्यात्ता-डितेऽपि नवेऽपि च” इति विश्वप्रकाशात् । भूषितां चक्रुः रक्षां चक्रुरित्यावृत्त्या उभयत्राप्यन्वितम् ॥ १० ॥

अथर्ववित् आथर्वणमन्त्रवित् आथर्वणमन्त्राणां ग्रहशास्त्रादि-प्राप्नुय्यात् ॥ ११—१२ ॥

भीमव्रजकवेयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृतं कौतुकेन विवाहसूत्रेण मङ्गलं यस्यास्तां कन्याम् । अहतांशुकयुग्मेन भूषणोत्तमैश्च भूषितां चक्रुरित्यभिमेणावयः अहतलक्षणं स्मृतौ “अहन्तं यन्त्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयं भुवा । शस्तं तन्माङ्गलिक्येषु तावन्मात्रेण सर्वदा” इति ॥ ११ ॥

वध्वाः कन्यायाः रक्षां चापि चक्रुः अथर्ववित् आथर्वण-मन्त्रवित् ॥ १२—१४ ॥

भाषा टीका ।

पुष्पों की माला बन्धन मुकादिकों की मालायें तथा निर्मल वस्त्रों से विभूषित जो स्त्री और पुरुष, तिनसे वह पुर बड़ी शोभा को प्राप्त होता हुआ, एवं अगर की धूप जिनमें कोई गई है ऐसे शोभा युक्त गृहों से शोभित होता भया ॥ ६ ॥

हे नृप ! पितृयों को देवों को तथा विप्रों को विधिवत् पूज कर और यथा न्याय सबों को भोजन कराकर, राजा भीष्मक स्वस्ति वाचन कराते हुए ॥ १० ॥

सुन्दर दातों वाली कन्या (रुक्मिणीजी) को सुन्दर ज्ञान करा कर, मंगल सूत्रादिकों से मंगल किया है जिसका, ऐसी उसी कन्याको अर्पणित नूतन युगल वस्त्र पहिना कर उत्तम २ भूषणों भूषित करते हुये ॥ ११ ॥

तदनन्तर उस कन्या को उत्तम द्विज लोगों ने साम भोग और यजुः के मंत्रोंसे रक्षा बन्धन किया, फिर अथर्ववेद का वेत्ता पुरोहित, ग्रह शांति के लिये हवन करता हुआ ॥ १२ ॥

हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान् ।
 प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदांवरः ॥ १३ ॥
 एवं चेदिपती राजा दमघोषः सुताय वै ।
 कारयामास मन्त्रज्ञैः सर्वमभ्युदयोचितम् ॥ १४ ॥
 मद्व्युज्जिर्गजानीकैः स्यन्दनैर्हेममालिभिः ।
 पश्यन्सङ्कुलैः सैन्यैः परीतः कुण्डिनं ययौ ॥ १५ ॥
 तं वै विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिपूज्य च ।
 निवेशयामास मुदा कल्पितान्यनिवेशने ॥ १६ ॥

भीमरत्नमिश्रितभाषार्थदीपिका ।

अभ्युदये उचितम् ॥ १४ ॥

ततश्चतुरङ्गसैन्यैः परीतः परितुष्टः कुण्डिनं भीष्मकस्य पुरं
 ययौ मद्रं व्यवन्ते इति मद्व्युत्तस्तैः स्यन्दनै रथैः हेमरचिता
 माला विद्यन्ते येषु तैः ॥ १५ ॥

कल्पितं निर्मितं यदन्यनिवेशनं तस्मिन् ॥ १६-१७ ॥

भीमजीवगोस्वामिश्रितवैष्णवतोषिणी ।

प्रकर्षेणाऽऽश्वरादिना भद्रात् राजव्यवहारतो नात्याहतयोरपि
 तिलगुडयोर्दानं विधिविरचादेव सुवर्णरत्नाद्युपकरणसहिततिल
 वस्त्रादिकं वा ॥ १३ ॥

सोपहासमाह—एवमिति भीष्मकवदेवेत्यर्थः । अस्येदं कर्म
 कुण्डिनं पुरादन्तिदूरे स्थितेति ज्ञेयम् । पूर्वदिनकृत्यत्वात् तथापि
 तस्य स्वतोभगवत्समर्पणोत्सुकत्वात्सार्थकं बभूव अस्य तु तत्प्राप्ति
 कृत्यात् प्रतिकूलमेवेति भावः ॥ १४ ॥

तस्य वरपितृत्वेनान्यतः सत्यप्यारम्भवैशिष्ट्ये तस्यापि
 वैयर्थ्यज्ञापनायाह—मदेति दमघोष इति पूर्वोक्तान्वयः ॥ १५ ॥

विदर्भाधिपतिर्भीष्मकः मुदा सह यथा समुदितो भवति
 तथा तं निवेशयामासेति लौकिकता दर्शिता । यद्वा, रुक्मी तस्यैव
 प्राधान्यात् मुदो विवक्षिताः ॥ १६ ॥

भीमद्वीराघवाघार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हिरण्येति विधिविदां विधिज्ञानां धरो राजा भीष्मकः
 हिरण्याद्रीन् धेनूश्च विप्रेभ्यः प्रादात् ॥ १३ ॥

एवं यथा रुक्मिण्यै तथा दमघोषः सुताय शिशुपालाय सर्व-
 मभ्युदयोचितं कर्म मन्त्रज्ञैः कारयामास ॥ १४ ॥

ततो मद्व्युज्जिर्गजानीकैर्हेममाला एषां
 संतीति तथा तैरथैः पदातिभिरश्वैश्च सङ्कुलैर्व्याप्तिः सैन्यैश्च परि-
 वृतश्चेष्ट इति शेषः । कुण्डिनं पुरं ययौ तं चैवं समभ्येत्याभिपूज्य

च कल्पितं निर्मितं यदन्यनिवेशनं तस्मिन्मुदा निवेशया-
 मास ॥ १५-१६ ॥

भीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावली ।

रूप्यं रजतम् ॥ १३ ॥

सुताय शिशुपालाय ॥ १४ ॥

पूर्वोक्तयात्राशेषं कथयति—मद्व्युज्जिरिति । मद्व्युज्जिः मद्र-
 जलस्राविभिः ॥ १५ ॥

तदर्थं कल्पितेऽन्यस्मिन् निवेशने गृहे ॥ १६ ॥

भीमद्वलभान्धार्यकृतसुबोधिनी ।

दानेन सर्वदोषनिवृत्तेरिति दानाम्यपि कृतवानित्याह—
 हिरण्येति । हिरण्यं सुवर्णं तत्सार्वकामिकमभिदैवत्यं रूप्यं सोम-
 दैवत्यं वासश्च सर्वदैवतमिति गन्धर्वदैवतं वातेन त्रयो भागिनः
 कन्यायाः व्यावर्त्तिताः तिलमोदकदानं तु सर्वदोषहरमिति गुड-
 मिश्रितान् तिलांश्च ददौ चकारात् केवलानपि कन्यायाः
 समुज्ज्यर्थं धेनूश्च प्रादात् विप्रेभ्यश्च त एव हि विशेषेण
 पूरकाः राजा समुज्जः विधानेन दत्तं फलपर्यवसायि भवतीति
 तदर्थमाह—विधिविदां श्रेष्ठ इति ॥ १३ ॥

एवं पुरं कन्यां च निर्दुष्टतया निरूप्य मध्ये निराका-
 र्याणां वृत्तान्तमाह—पद्भिः । भगवद्धर्मैरेव तेषां निराकरणार्थं
 प्रथमं विवाहः संस्कार इति पित्रैव तस्य संस्काराः क्रियन्त
 इति निरूपयति—यथा रुक्मिण्याः तत्पित्रा कृतम् एवं चेदि-
 पतिरपि दमघोषः सुताय शिशुपालाय विवाहो भविष्यतीति
 विनिश्चयेन कारयामास तस्याऽपि सामर्थ्यं राजेति दमघोष
 इति दमस्य शान्तेः घोष एव न तु तस्य दमः नहि भद्रा-
 न्तेन कृतं सफलं भवति, अक्षरव्यत्यासो वा मदघोष इत्यर्थः
 सिंहयत् अत उन्मादात् भगवन्तमविचार्य तथा कृतवान्
 मद्व्युदये उचितमेव नत्वभ्युदयम् ॥ १४ ॥

एतादृशस्य उन्मत्तसेनायुक्तस्य पुरं प्रतिगमनमाह—मद्र-

तत्र शाल्वो जरासन्धो वन्तवक्त्रो विदूरथः ।
 आजग्मुश्चैवपक्षीयाः पौण्ड्रकायाः सहस्रशः ॥ १७ ॥
 कृष्णरामद्विषो यत्ता कन्यां वैद्याय साधितुम् ।
 यद्यागल्य हरेत् कृष्णो रामाद्यैर्यदुभिर्वृतः ॥ १८ ॥
 योत्स्यामः संहतास्तेन इति निश्चितमानसाः ।
 आजग्मुर्भुजः सर्वे समप्रबलवाहनाः ॥ १९ ॥
 श्रुत्वैतद्भगवान्रामो विपक्षीयनृपोद्यमम् ।
 कृष्णं चैकं गतं हर्तुं कन्याङ्गलहशक्तिः ॥ २० ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मद्वयुग्निरिति षाष्ठिहायनेः मन्त्रगजैः सह गजानामनीकरूपत्वार्यं
 तथोक्तं सुवर्णमालायुक्तानि च स्यन्दनानि भटाः मन्वाश्च एवं
 चतुरङ्गसेनायुक्तः बुद्धार्थमेव कुण्डिनपुरं ययौ नतु विवा-
 हार्थम् अन्यथा विवाहसामग्रीमपि नयेत् ॥ १५ ॥

तस्याग्रे निराकरणार्थमादौ सम्माननामाह— तं वै विद-
 भीषिपतिरिति विदभेदेशस्याधिपतिः विशेषानभिज्ञः तं निश्च-
 येन समभ्येत्याग्रे गत्वा अभिपूज्य गृहागताय यथा पूजा वि-
 शेषा अकारात् विशेषाभावं च कृत्वा मुदा हर्षेण कल्पिते
 अभिवेशने न तु सहजे उत्कृष्टे वा हर्षत् कल्पिते वा अक-
 ल्पिते वा षाटिकादौ स्थापितवान् ॥ १६ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शनी ।

सुताय सुतविवाहार्थम् ॥ १४ ॥

मदानां व्युत् क्षरणं येषुतैः ॥ १५—१७ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मदं चयवन्ते इति मयच्युतस्तेः ॥ १५—१७ ॥

भाषा टीका ।

विधि जाननेवालों में श्रेष्ठ राजा भीष्मक महाराज भी
 ब्राह्मणों को सोना चांदी वस्त्र एवं तिल मिश्रित गुड तथा
 धेनुओं का दान करते हुए ॥ १३ ॥

इसी प्रकार चंदेरी का पति राजा दमघोष भी अपने
 पुत्र का अभ्युदयके उचित सर्व कार्य मंत्रब्रह्म ब्राह्मणों से कराता
 हुआ ॥ १४ ॥

और ऐसे सब मांगलिक कार्य करा कर मदसावी गजों की सेना

को और सुवर्ण कीरचित मालाओं से सजे हुए रथों को, एवं पैदल
 और अश्वोंसे व्याप्त इस प्रकार की सेना को, लेकर कुंडिन पुर
 को जाता हुआ ॥ १५ ॥

उस राजा दम घोष को विदभे देश के अधिपति भीष्मक
 महाराज बाहर लिवाने को आये, वडीदूर से उनको मिलकर
 पूजन कर, कल्पन किया गया जो अन्य जनबासा तिसमें ठह-
 राते हुए ॥ १६ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यदि भीकृष्णो हरेदिति शक्तिताः कन्यां साधयितु-
 मित्यर्थः ॥ १८—२१ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

तत्रेत्यादियुग्मकम् । यत्ता उद्युकाः ॥ १७—१८ ॥

योत्स्याम इत्यादि पद्यन्तेषामसम्मतं हरेदिति शक्तिता
 इति पूर्ववाक्येनैव सम्बध्य वाक्यसमापनात् तथापि समस्त-
 पुस्तकेषु दृश्यमानत्वाद्याख्यायते तत्र अदीत्यादिसाधैर्मन्त्रितं
 समग्रं सर्वाङ्गैः पूर्णं बलं सैन्यं वाहनं च येषाम्ते वाहनस्य
 बलान्तर्गतत्वेऽपि पृथगुक्तिः सर्वेषामेव योधानां बाहुल्ये न उवाह-
 न्त्याभिप्रायेण समर्थबलेति कश्चित्पाठः ॥ १९ ॥

भुत्वेति युग्मकम् । जनपरम्परयेतत्पूर्वोक्तं भुत्वा एतत्किन्त-
 त्राह—निपक्षीयेत्यादि तत्र पूर्व तद्देशादागततया जनपरम्परया
 उत्तरं तु तदनुमिम अनया अन्तःपुरगामिन्येति हेतुम् । अतः कलहे
 शक्तिः सन् कर्त्तरि कः तारकावित्पादितया शङ्काया निवृत्त-
 माह—भ्रातृजेहपरिप्लुतः तदीयतादृशसम्बन्धमाधुर्व्यममम-
 सिन्धौ ममोऽन्यानुसन्धानाऽसमर्थ इत्यर्थः । कथम्भूतोऽपि
 भगवान् सर्वज्ञानक्रियाशक्तियुक्तोऽपि अत एव गजाभि-
 श्रुतुर्भिरङ्गैरपञ्चशितं यत् तेन महता बलेन सैन्येन स्वा-
 त्वरितः प्रायः महाराजान्तरं चकितोऽपि भीकृष्णेन हरेत्

बलेन महता सार्द्धं भ्रातृस्नेहपरिप्लुतः ।

त्वरितः कुण्डिनं प्रागाहजश्वरथपत्तिभिः ॥ २१ ॥

• श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विदर्भनगरे ससैन्यप्रवेशादिति शीघ्रः सन् प्रागाह इति तेन
क्षेत्रेनेतरशक्तेरावरणेऽपि स्नानुकूलयुक्तः प्रकाशनवर्धितम्
ऐश्वर्यान्वितो बन्धुभावस्याऽऽधिक्यं च अत एव आह-
शब्दप्रयोगः ॥ २०—२१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

वद्यागस्य हरेत् तदा वैधाय साधितुं यत्ता इत्यन्वयः ॥ १८-२१ ॥

श्रीमञ्जीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रेति कृष्णरामौ द्विषन्तीति तथा ते वैधायकानुवर्तिनः
शास्त्रादयः पौण्ड्रकाद्याश्च सहस्रशः ॥ १७ ॥

वत्ताः सन्तः वैधाय कन्यां साधयितुमाजगुः कथम्भूताः
रामाद्यैर्दुभिः परिवृतः श्रीकृष्ण आगत्य यदि कन्यां हरेत्
तर्हि सर्वे धर्मं सङ्गीभूताः तेन श्रीकृष्णेन सहयोत्स्यामः वैधाय
कन्यां साधयिष्याम इतीत्यं कृतो निश्चयो यैस्तथाभूताः तथा
अन्ये च । भृशजो राजानः समप्राणि बलानि वाहनानि येषां
तथाभूता आजगुरित्यर्थः ॥ १८--१९ ॥

बलवान्प्रशस्तबलसम्पन्नः रामः विपक्षीयाणां शत्रुपक्षीयाणां
राज्ञां समुद्यमं प्रयत्नं भुत्वा कन्यामाहर्तुं गतमेकमसाहायं श्रीकृष्णं
च वात्सा नूनं तत्र कलहो भविष्यतीति शङ्का सञ्जाताऽस्येति
तथाभूतः ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्र कुण्डिनपुरे ॥ १७-२१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्रैव सर्वे दुरात्मान एकीभूता इत्याह—तत्र शाल्व
इति । विदुरथः दन्तवक्रव्राता चत्वारो मुख्याः गणिता अन्ये
वैधायपक्षीयाः आवयुः पौण्ड्रकाद्याश्च मिथ्यावासुदेवादयोऽपि तत्रैव
निविष्टाः ॥ १७ ॥

तेषामेकत्र स्थितौ एकं धर्ममाह—कृष्णरामद्विष इति ।
नहि तेषामागमने किञ्चिद्व्यत्युत्पद्यमानं, एकाकिनो धर्म-
मसम्पर्कः केनचिन्मिथेन भगवान् जेतव्य इति वैधे सोप-
कारं च कथापयितुमरिमित्रव्यायेन समागता इत्याह, यत्ताः
सन्तः कन्यां वैधाय साधितुं समागताः । नन्वाऽऽह्वय कन्या-
दिवर्तकः सम्बेद इति चेन्नब्रूह, यद्यागस्येति । तेषां हृदये भग-
वान् तथैव आपितवान् कृष्णो हि लीणां हितकर्त्तुं रामा-
द्यैर्दुभिः सहागतः यदि हरेत् ॥ १८ ॥

[११]

तदा योत्स्याम एव नत्वन्यत्सामर्थ्यमस्तीति भावः इत्येवं
निश्चितं मानसं येषाम् अत एव सर्वे समर्थबलवाहनाः सन्तः
आजगुः भृशज इति तेषां सा सम्पत्तिः सहजा ॥ १९ ॥

एषा वार्त्ता सर्वजनीना जातेति ज्ञापयितुं बलमद्रादयो
भगवता अनुक्ता अपि समागता इत्याह—भ्रुत्वैतदिति ज्ञाप्याम् ।
भुतस्य सत्यत्वाय भगवानिति राम इति साधनरूपः विपक्षीयाः
विपक्षस्य शिशुपालस्य सम्बन्धिनः तेषां बलस्योद्यमं भुत्वा
एक एव च भगवान् कन्यां हर्तुं गत इति कलहे शङ्का प्रातः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

साधितुं साधयितुम् ॥ १८-१९ ॥

जनपरम्परयेव भुत्वा भगवान् सर्वज्ञत्वसर्वशक्तिवादियुक्तोपि
कलहशक्तः अवश्यभाविनि कलहे प्राप्ताशङ्कः तत्र हेतुः भ्रातृ-
स्नेहादौ सर्वतो भावेन मग्नः “अनिष्टाशङ्कीनि बन्धुजनहृदयानि
मघान्ति” इति न्यायेन प्रबलितस्य स्नेहस्य सर्वज्ञत्वाद्यावरणसाम-
र्थ्यात् ॥ २०-२२ ॥

श्रीचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

साधितुं साधयितुम् ॥ १८-२१ ॥

भाषाटीका ।

उस शिशुपाल की घरात में राजा जरासन्ध दन्तवक्र
विदुरथ एवं शिशुपाल के पक्षीय लोग पौण्ड्रकादिक और
भी हजारहों आते भये ॥ १७ ॥

श्रीकृष्ण और बलदेवजी के द्वेषी लोगोंने विचारा, कि-
यदि बलदेवादि ययुलोगों को साथलेकर कृष्ण कन्या का हरण
करेगा, तो हम लोग शिशुपाल के लिये कन्या को दिवाधेगे
इसीसे सब लोग बड़े सावधान होकर आये ॥ १८ ॥

और हम सब लोग मिलकर उस कृष्णसे युद्ध करेंगे
इस प्रकार मनमें निश्चय कर समग्र सेना और वाहनोंको
लेकर वे सब राजा लोग आये ॥ १९ ॥

भगवान् श्रीबलदेवजीने विपक्षीय राजाओं के इस प्रकार
के उद्यम को सुनकर और कृष्ण को कन्या हरण के लिये
इकले गये हुये सुनकर कलहकी शंका करी ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सर्वोदयात्पूर्वमेवौत्सुक्येन राक्षिमण्यचिन्तयदित्याह—श्रीभ-

भीष्मकन्या वरारोहा काङ्क्षन्त्यागमनं हरेः ।
 प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती द्विजस्याऽचिन्तयत्तदा ॥ २१ ॥
 अहो त्रियामान्तरित उद्वाहो मेऽल्पराधसः ।
 नागच्छत्यरविन्दाक्षो नाहं वेदम्यत्र कारणम् ।
 सोऽपि नावर्त्ततेऽद्यापि मत्सन्देशहरो द्विजः ॥ २३ ॥
 अपि मय्यनवद्यात्मा दृष्ट्वा किञ्चिज्जुगुप्सितम् ।
 मत्पाणिग्रहणे नूनं नायाति हि कृतोद्यमः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्यामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कन्येति । प्रत्यापत्तिं प्रत्यागमनम् ॥ २२ ॥

त्रियामा रात्रिस्तावन्मात्रेणाऽन्तरितः अल्पराधसो मन्दभा-
 ग्यायाः ॥ २३ ॥

जुगुप्सितं धातृर्थादि अपीति शङ्कयां नायाति हि कृतोद्यम इति
 अयमर्थः आदौ कृतोद्यमत्वात् न प्रस्थापितवान् प्रस्थानावसरे च
 किञ्चिन्मयि जुगुप्सितं मत्वा प्रत्याचष्ट अतः सोऽपि द्विजो नूनं
 नाऽऽयातीति ॥ २४ ॥

श्रीमद्भागवतोऽस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नव सङ्गमरसोल्लासमूर्धयितुं पुनः श्रीरक्षिमण्याः पूर्वराग-
 विशेषोदयं वर्णयति—भीष्मेति सार्द्धपञ्चभिः । भीष्मकन्येति
 तस्यापि भाग्यं सूचयित्वा तदुचितान्तःसंस्कारोऽप्यस्तीति
 दर्शयति—वरः श्रेष्ठ आरोहः काङ्क्षन्त्यागमनं यो लोभस्त-
 ल्लक्षणा सर्वोर्द्धभूमिकाप्राप्तिर्यस्याः सेत्येव भीमन्मुनेर्विषक्षि-
 तम् । यद्वा, वरः श्रेष्ठ आरोहः नितम्बो यस्य इति वयःप्रकाश-
 व्यञ्जना भावस्यातिशयैर्योग्यतां व्यञ्जयति—अत एव हरेर्भोज-
 मनो हरतः आत्मानमपि हरिष्यतो भगवत आगमनमाकाङ्क्षन्ती
 नित्यमेव वाङ्मन्ती सम्प्रति च द्विजस्य प्रत्यापत्तिं तद्वृत्तिज्ञापि-
 कामपश्यन्ती अचिन्तयत् चिन्तां प्राप ॥ २२ ॥

अहो ज्ञेदे त्रियामाशब्दमयोगोऽल्पकाङ्क्षविषयया अल्प-
 राधस्त्वे हेतुः नागच्छति अधुनापि न प्राप्त इत्यर्थः । तत्राल्पराधस्त्वे
 विना तु कारणान्तरं न पश्यामि तस्य सर्वशक्तिमत्त्वात् प्रपन्न-
 पात्रकत्वाच्च विप्रस्य च प्रत्यागमनाभावे तदेककारणमित्याह—
 सोऽपीति । मय्यतिकृपालुरपि यदि द्विजस्याऽप्याऽऽगमनमभ-
 विष्यत् तदा प्राण (रक्षण) त्यागाऽत्यागयोरेकतरं निरवबोध्यमिति
 भावः ॥ २३ ॥

महार्तिस्वभावेन श्रीभगवतो द्विजस्य वाऽनागमने कारणा-
 म्तरमुद्गाहयति—अपीति । हि यतः अनवद्यात्मा काठिन्यादिवोष-
 रक्षितचित्तोऽपि नायाति तस्मात्तदनागमनं नूनं वितर्को मम
 किञ्चिज्जुगुप्सितमेव दृष्ट्वेत्यर्थः । (दयालुत्वादापाततः कृतोद्यमो-
 ऽपि नायातीत्यर्थः) । यद्वा, कृतोद्यम इति हरिवंशोक्तं तस्याः
 स्वयंवरोद्यमं श्रुत्वा श्रीकृष्णस्य मथुरातः परावृत्तं कुण्डिन-

पुरागमनं भावयति—यत्रेन्द्रकृते तस्य राजेन्द्राभिषेके जाते जरा-
 सन्धशिथुपालादयः सर्वे पलायिताः अतो विप्रोऽपि तत्कृत्यविरु-
 द्धादेतावत्कालं नायादिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

प्रत्यापत्तिं पुनरागमनम् ॥ २२ ॥

अल्पराधसः मन्दभाग्यायाः ॥ २३ ॥

जुगुप्सितम् अपराधम् ॥ २४—२९ ॥

श्रीमद्भरतवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

आतरि कृष्णे ज्ञेहेन व्यातः महता विपुलेन बलेन सैन्येन सह,
 बलमेव प्रपञ्चयति—गजाश्वरथपत्तिभिरिति । स्वरितः सङ्घातत्वरः
 कुण्डिनं पुरं प्रति प्रागात् ॥ २१ ॥

ततः पूर्वमेव रक्षिमण्यौत्सुक्यादचिन्तयदित्याह—श्रीष्म-
 कन्येति । हरेरामनमाकाङ्क्षाणां द्विजस्य प्रेषितस्य प्रत्यापत्तिं
 प्रत्यागमनमपश्यन्ती चाऽचिन्तयत् ॥ २२ ॥

चिन्तामेवाह—अहो इति चतुर्भिः । त्रियामा रात्रिस्ताव-
 न्मात्रान्तरितो मन्दभाग्याया मम विवाहः अरविन्दाक्षो भगवान-
 धुनापि नागच्छति अत्रानागमने कारणमहं न वेति यश्च
 मत्सन्देशहरो द्विजः सोऽप्यद्यापि नावर्त्तते नागच्छति ॥ २३ ॥

अपि किम्वाऽनवद्यात्मा मुकुन्दः किञ्चिन्मयि जुगुप्सितं धातृर्था-
 दिकमपि दातुं मत्पाणिग्रहणे निमित्ते कृत उद्यमः प्रयत्नो येन तद्या-
 भूतोऽपि नूनं नायाति नाऽऽगच्छत्येव किमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मचाली ।

घरो वरणीय आरोहो जघनप्रवेशो यस्याः सा तथा प्रत्या-
 पत्तिं पुनरागमनम् ॥ २२ ॥

त्रियामान्तरितः रात्रिमात्रव्यवहितः अल्पराधसः मन्दभूत-
 कार्यसिद्धेः ॥ २३—२५ ॥

दुर्भगायां न मे घाता नाऽनुकूलो महेश्वरः ।
 वेदी वा विमुखा गौरी रुद्राणी गिरिजा सती ॥ २५ ॥
 एवं चिन्तयती बाष्पा गोविन्दकृतमानसा ।
 न्यमीलयत कालज्ञा नेत्रे चाश्रुकलाऽऽकुले ॥ २६ ॥

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

* कलहो भविष्यतीति निश्चय्य महता बलेन सार्द्धं त्वरितः कुपिडनं ययौ । ननु, भगवति कः सन्देहो भवेत् किमिति गत इत्याशङ्क्याह—आतृक्षहेन परिप्लुत इति । लौकिकदृष्ट्या खेहेन च गत इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एवं सर्वसम्बन्धानमुक्त्वा अत्यन्ताकाङ्क्षायामेव भगवान् समायातीति रुक्मिण्याः आकाङ्क्षां निरूपयति—भीष्मकन्येति, सप्तभिः सार्द्धैः । भीष्मकन्येति न स्वातन्त्र्येण स्थातुं शक्नोति स हि पिता भयानकः कन्याचाऽस्त्वतश्चा कन्यात्वादेव लोकाविगानं वरारोहेति भोगयोग्यावस्था निरूपिता तेन दान-समनन्तरमेव सर्वनाशः सूचितः अतोतिदुःखिता उपायान्तरमलभमाना हरेरेव दुःखहर्तुः आगमनं काङ्क्षन्ती जाता । ततः स्वस्य प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती तदा द्विजस्य द्विजमचिन्तयत् द्विजस्य वा प्रत्यापत्तिः, प्रत्यापत्तिर्नाम स्थानात् प्रच्युतस्य पुनः स्वस्थानागमनं स्वयमपि भगवतः सकाशात् प्रच्युता पुनर्भगवत्प्राप्तिमलभमाना प्रापकं द्विजमेवाचिन्तयत् ॥ २२ ॥

तस्याचिन्तामाह—अहो इति सार्द्धैः । गुणेभ्योऽप्यधिकेति स्थापयितुं त्रियामा रात्रिः तथैवान्तरित उद्गाहः एकैव रात्रि-मंध्ये वसंत इत्यर्थः । त्रियामात्वेनाल्पकालता सूचिता । अतोत्रिमे दिवसे महाप्रलय एवेति चिन्ता । अल्पराधस इति अल्पसिद्धि-युक्तायाः भाग्यसिद्धिश्चेन्महती भवेत् तदा शीघ्रमेवेष्टसिद्धि-सन्देशादल्पवचनं चिन्तायां द्वितीयां कोटिमाह—मागच्छ-त्यर्थविश्लास इति । दृष्टव्यं तापनाशकः अत्र कारणमहं न वेशि नन्वागमनसमयो न जातः किमिति चिन्तयत इति चेत्तत्राह—सोऽपि नावसंत इति । आगच्छतीति ज्ञाते चिन्ता न भवेत् आग-मनकालश्च सन्निहितः तत एकतरनिश्चये अस्वास्थ्यं वा उत्पाद्यं भवति येन श्रोत्रिवाहो न भवेत् अपि शम्भ्वाद्यो वा प्रेषितः स्यात्तेनपि वा अद्यापीति सन्निहितः समयः । ननु, ब्राह्मणः कश्चित्तपः करिष्यति को नियमः तेषामागमन इति चेत्तत्राह—मत्सन्देशहर इति । सन्देशो यो नयति तत्रापि द्विजः सत्यवादी-द्वितीयं जन्म सत्यार्थमेवेति ॥ २३ ॥

तत्र स्वयमेव हेतुं कल्पयति—अपीति, सम्भावनायां भग-वाननवध्यात्मा किञ्चित् भ्रातृपक्षपातलक्षणं जुगुप्सितं दृष्ट्वा तत्कारणभूतं पूर्वजन्मस्थितं वा मत्पाणिग्रहणे प्रथमत उद्यमं कृत्वापि ब्राह्मणमपि स्थापयित्वा सज्जेन नेष्यामीति पश्चा-न्नागतः ततो ब्राह्मणोऽपि शीघ्रमागन्तुमसमर्थः नागत इति तदाह—मत्पाणिग्रहणे कृतोद्यमोऽपि नूनं नायाति ॥ २४ ॥

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सूर्योदयात् पूर्वमेवौत्सुक्यमयादिति रुक्मिण्याचिन्तयदित्याह—

त्रियामा अद्यतनी रात्रिस्तथैवान्तरितः अस्तम्यां रात्रौ तु विवाह-लग्नमेवेति भावः । अल्पराधसः मन्दभाग्यायाः ॥ २३ ॥

अपीति शङ्कायां नायाति हि कृतोद्यमः इति प्रथममत्रा-गन्तुमुद्यमः कृत एव अत एव विप्रमपि स्वसङ्ग एवाऽऽनेतुं न प्रथमं प्रस्थापितवान् प्रस्थानावसरे तु मयि किञ्चित् जुगुप्सितं शरीरबुद्ध्यादिगतं दृष्ट्वा प्रत्यावृष्टं यतोऽनवध्यात्मा निर्दोष-देहान्तःकरणादिः मम सदोषायास्तद्गार्यात्त्वानर्हत्वमिति भावः । अतः सोऽपि द्विजो नूनमकृतार्थो मत्तनुत्यागभयात्तयातीति ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रत्यापत्तिं प्रत्यागमनम् ॥ २२ ॥

अल्पराधसः अल्पभाग्यायाः ॥ २३—२५ ॥

भाषा टीका ।

घाताके खेह में डूबकर गज रथ तुरग पदातिर्यों वाली चतुरंगिणी बड़ी भारी सेना को लेकर, भीबलदेवजी बड़ी जल्दी कुंडिनपुर को जाते हुए ॥ २१ ॥

भीष्मक महाराजकी पुत्री श्रीरुक्मिणीजी भी श्रीहरि के आगमन की आकांक्षा करती हुई उस समय अपने भेजे हुए ब्राह्मणको लोटके आया हुआ न देख कर बड़ी चिन्ता करने लगी ॥ २२ ॥

रुक्मिणीजी मनमें विचारने लगी, कि—देखो भो मन्द-भागिनी के विवाह को एक रात बीचमें है, और कमलदल-लोचन श्यामसुन्दर अब तक भी नहीं आये, इसमें क्या कारण है? सो मैं नहीं जानती हूँ। और अब तक वह ब्राह्मण भी नहीं लोट कर आया जो मेरे सन्देश को ले गया रहा ॥ २३ ॥

सर्व प्रकार दोष रहित उज्ज्वल स्वरूप वाले श्रीकृष्णचन्द्र ने मेरे विषय में कुछ निम्नित तो नहीं देखा? इसी कारण उद्यम करके मेरे पाणिग्रहण के निमित्त नहीं आये यही मेरे निश्चय होता है ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यद्वा, ततो निर्गतोऽपि श्रीकृष्णो मदेवैमुक्यात्कश्चित्प्रति-बद्धो भवेदित्याह—दुर्भगाया इति ॥ २५ ॥

एवं बध्वाः प्रतीक्षन्त्या गोविन्दागमनं नृप ! ।

वाम ऊरुर्भुजो नेत्रमस्फुरन् प्रियभाषिणः ॥२७॥

अथ कृष्णविनिर्दिष्टः स एव द्विजसत्तमः ।

अन्तःपुरचरिं देविं राजपुत्रीं ददर्श ह ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कालङ्का नाधुनाऽपि गोविन्दाऽऽगमनकाल इति मन्वाना किञ्चिदा-
श्वस्तचित्ता सती चिन्तास्तब्धे लोचने निमीलितवतीत्यर्थः ॥२६॥

प्रियभाषिणः प्रियसूचकाः ॥ २७ ॥

पुरोपवनं प्राप्तेन श्रीकृष्णेन विनिर्दिष्टः प्राप्तं मां कथयेत्या-
दिष्टः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पुनस्तस्याऽनवद्यात्मत्वेन दोषदर्शनमप्यमत्वा निजालपराधस्त्व-
मेव कारणं स्थापयति—दुर्भगाया इत्यर्जेन । अनेन ब्रह्मरुद्रावपि
तदर्थमनयोपास्यमानौ स्त इति गम्यते धातृत्वान्महेश्वरत्वात्
तदुपासनेन सुभगत्वमपि जायेतेत्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह—देवी
वेति । अस्मत्कुलद्वयेऽपि गौरी विमुखा तदुचितमजनाभावेनेति
भावः । अतस्तस्याः परमापेक्षया वैमुख्येनैव तावपि नानुकूलो
जाताविति गमितं तत्र तस्या धात्राप्यपेक्ष्यत्वे कारणमाह—
रुद्राणीति । महेश्वरापेक्ष्यत्वे गिरिजा सतीति सती पूर्वं दक्षजा
भूत्वा पुनर्गिरिजाऽभवत् सेत्यर्थः । पूर्वं तस्मिन्दाश्रयणेन प्राणव्य-
शात् पश्चात्तद्राप्त्या प्राणव्ययव्यवसायात्तदुचितमेवेति भावः
गिरिशेति पाठे गिरौ शयनाच्छादशतप एव लक्ष्यते एवं बहुशो
दरोदेति ज्ञेयम् । अशुकलाकुले इति वक्ष्यमाणात् ॥ २५ ॥

गोविन्दो गवामिन्द्रः श्रीमति गोकुले तादृशमाधुर्यतया
वर्णितो यः तेन हृतं मानसं यस्याः सा अत एव बालापि
एवमीदृशं चिन्तयन्ती एवमिति शोकभरेण तादृशमन्यदप्य-
चिन्तयदिति द्योतयति—अधूना कलाविन्दवः तैराकुले व्याप्ते
विषशे वा जलाकुलेति पाठेऽपि स एवार्थः । अन्यसैः तत्र
नाधुनापीत्यादिकं देवयात्रायामेव कृतावसरत्वात् ॥ २६ ॥

बध्वाः सन्निहितविधाहायाः कन्यायास्तस्याः प्रतीक्षन्त्याः
प्रतीक्षमाणायाः उर्वादीनां यथोत्तरमूर्ध्वतापेक्षया प्रियभाषित्वे
श्रेष्ठतम अस्फुरन्निति बहुत्वेनैकदैव सर्वैरन्वयः । सचैकदैव स्फु-
रणाभिप्रायेण प्रियभाषिण इत्येकशेषत्वेन क्लीबत्वे प्राप्तेऽपि पुंस्त्व
मार्गम् ॥ २७ ॥

स एव योगत्वाभिर्विष्टः श्रीकृष्णेन नत्वन्यः निर्देशस्तु मां
प्राप्तं कथय तामद्यैव नेष्यामीतिप्रकारको ज्ञेयः । प्रथमं स
एव द्विजसत्तमस्तां रुक्मिणीं ददर्श नतु सा तमित्यर्थः । तत्र हेतुः ।
अन्तः पुरचरी । विप्रवर्त्मनिरीक्षणाय तस्मिन्नितस्ततो भ्रमन्तीं
व्यमर्षिंतामित्यर्थः । कीदृशीं ददर्श ? देवीं वैवाहिकालङ्का-
रमङ्गलकर्मादिना द्योतमानां ददर्श ह हर्षे विप्रकर्तृकदर्शनस्य

यत् प्रथमत्वं तदुल्लेखोऽसौ रुक्मिकौटिल्येन स्वस्य तद्दर्शनं
सम्प्रति भवेन्नवेति पथि तान् तान् सूचयति, तदुल्लाससूच-
कत्वात् ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

किंवा धाता तु विश्वकृन्महेश्वरो दुर्भगाया मम नानुकूल एव
किंवा रुद्रस्य स्त्री मम विमुखी प्रतिकूला एव ॥ २५ ॥

एवमित्याद्यं चिन्तयती बाला रुक्मिणी गोविन्देन हृतं
मानसं यस्याः सा कालङ्का नाधुनापि गोविन्दागमनकाल
इति मन्वानाऽभुविन्दुभिराकुले स्तब्धे लोचने म्यमीलयत
निमीलितवती ॥ २६ ॥

हे नृप ! इत्थं गोविन्दागमनं गोविन्दागमनवार्त्ताहरं द्विजं
तदागमनद्वारं च प्रतीक्षन्त्याः रुक्मिण्याः वामा उर्वाद्यः प्रिय-
शसिनः कृष्णागमनरूपप्रियसूचकाः अस्फुरन्सञ्चलितवन्तः ॥२७॥

अथ ततः पूर्वमात्मना प्रेषितः स एव द्विजः श्रीकृष्णेना-
ऽऽदिष्टोऽन्तः पुरचरीं रुक्मिणीं ददर्श ह ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावली ।

“गौरीऽरुणे सिते पीते” इति गौरीशब्दस्याऽदन्तस्यानेका-
र्थवाचित्वेनानिश्चय इत्यनो रुद्राणीति सामान्यविषयायां गङ्गायां
अपि तत्पक्षत्वेन संशयानिस्तार इत्यतो गिरिजेति गिरिजा
मेनकात्मजत्वमिधानं नन्वमिधानस्य योगबलानुसारित्वेन प्रह-
र्त्तेनद्या अपि गिरिजात्वादित्यतः सतीति सती सती योगवि-
सृष्टदेहा “तां जन्मना शैलवधूं प्रपेदे” इति ध्यानकालङ्का ॥ २६ ॥

वाम ऊरुस्फुरत् नेत्रभुजावस्फुरतां प्रियभाषिणः श्रुमीष्ट
कार्यशसिनः ॥ २७—२८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बर्धः ।

॥ २५—३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसम्बर्धः ।

देवी वा विमुखीत्यादि देवी वा विमुखी यतः प्रेषितो
विप्रोऽद्यापि नायात इति काऽसौ देवी ? तत्राह—गौरी तस्याः
कथं वैमुख्यं यतो रुद्रानुतोषत्वात् सापि तथा अस्ति वैमुख्ये

श्रीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बन्धः ।

कारणं गिरिजस्वमित्याह—गिरिजा गिरेः कठिनत्वात् नेत्याह, सतीति । सा प्रसिद्धा कोमलैव पत्यवमानदृष्ट्या सद्यः प्राणत्यागकामित्वात् सा परस्या अपि पतिलाभाय सम्मुखी, निजनाम्ना मावृत्ती समाधानम् ॥ २५ ॥

एवञ्चिन्तयन्तीत्यादि, कालज्ञा त्रिकालज्ञा भूत्वात् श्रीगोविन्द आयास्यति नवति जानामीति नेत्रे निमील्य चेतसि चिन्तयामासेत्यर्थः । अभुकलाकुले इति अद्यापि नायात इति पूर्वदुःखेनैवाभुजातं कालज्ञेति तदागमनं जानन्त्यास्तदेवानन्दजमभूदिति अभुकलाभ्यां दुःखजानन्दजाभ्याम् आकुले नेत्रे न्यमीलयत्यर्थः ॥ २६ ॥

एकमित्यादि एवं गोविन्दागमनं प्रतीक्षन्त्या प्रतीक्षामाणाः वाम ऊर्ध्वामभुजो वामनेत्रम् अस्फुरन् प्रियं श्रीकृष्णं तदागमनं वा भाषितुं शीलं येनाम् ॥ २७ ॥

अथेत्यादि राजपुत्री ददर्शेति ब्राह्मण एवाग्रे तां ददर्श तस्या निमीलितनयनत्वात् कृतकृत्यतया परमानन्देनाविहायैवान्तःपुरप्रवेशेन सर्वैरलक्षित इति ज्ञेयम् । तेन न केनापि विमोऽयामगत इति कथितपूर्वः सः ॥ २८—४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, सदुष्टा अपि केचन परिगृह्यन्ते ननु सर्वथा निर्दुष्टा भवन्ति तथा सति कस्यापि परिग्रहो न स्यादिति चेत्सत्यं तत्र अदृष्टादिकं प्रेरकं सम्पद्यते मम तु तस्याप्यभाव इत्याह, दुर्भगाया इति । पतिस्तु कृष्ण एव अनागमने यथा कथञ्चित् ब्रह्मापि भूत्वा तत्र गमिष्यामि यतो ब्रह्मा पतित्वेन भगवत्तमेव विचारितवान् परं दुर्भगा भविष्यामि अतो दुर्भगा इत्यपि न भवेत् । ननु, सौभाग्यं शिवाधीनं पार्वत्यधीनं वा तत्राह—नानुकूलो महेश्वर इति । देवतारूपा दुर्भगा वा विमुखा अनाराधनात् साहि गौरी गुरोः पत्नी गुरुपदिशति तच्छाक-प्राग्यं सम्पादयतीति तमेव सम्बन्धं प्रकटयति—रुद्राणीति । रुद्रो हि गुरुः स्वयमपि गिरिजा सती पातिव्रत्यबलमपि तस्याः सुचितम् ॥ २५ ॥

एवं चिन्तयः कियति काले अतीते चिन्ताधिक्ये उत्पत्त्यभावे मध्ये तद्विधातकं शकुनं जातमित्याह—एवं चिन्तयतीति । शाला मुग्धा तत्रापि गोविन्देन हतमानसा विह्वला सती रोदने प्रावृत्ते कृतमङ्गलायाः तदनुचितमिति अभुकलाकुले नेत्रे अमीलयत् । नन्वेतादृशे रोदनमुचितं तत्कथं विमिश्रीकृतमिति चेत्तत्राह—कालज्ञेति । सा ह्ययं शुभकाल इति जानाति ब्रह्मानुगुण्यात् अतो भगवानेवाऽऽयास्यति इति निश्चित्य तथा कृतवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

किञ्च, न केवलं कालज्ञानेनैव तूष्णीं स्थिता किन्त्ववयव-स्फुरणेन शकुनमपि प्राप्तवतीत्याह—एवं बभूवा इति । वधूर्विधाहसमयस्था सर्वतो रक्षायुक्ता वा गोविन्दागमनं प्रतीक्षन्त्याः वाम ऊर्ध्वभुजः नेत्रं वा प्रास्फुरन् वामे भङ्गे ऊर्ध्वदित्रयस्फुरणं

[३२]

स्त्रीणां शुभसूचकं प्रियभाषिण इति त्रयाणां विशेषणम् शुभसूचका इत्यर्थः । अन्यतरस्यामिति नपुंसकशेषो न भवति अथवा प्रियभाषिणः सम्बन्धानि एतानीति प्रियं भोष्यामीति भावः ॥ २७ ॥

ततस्तदनन्तरमेव ब्राह्मणः समागत इत्याह—अथेति । तस्य तत्समय एव समागमनं काकतालीयं चेत् तदा भगवदर्थमेव तस्याः आकाङ्क्षा निरूपितेति न स्यादतः तद्व्यावृत्त्यर्थं भगवानेव तस्मिन् समये “ये त्यक्तलोकधर्माश्च मर्त्यं” इति वाक्यात् भगवानेव प्रेषितवानित्याह—कृष्णविनिर्दिष्ट इति । तद्विनिश्चयात् उभयविधादपि विशेषेण समागत इति भिन्नप्रक्रमोप्ययशब्दः भगवतैव तथा कृत इतिज्ञापनार्थः । द्विजसत्तम इति अत्यन्तमन्तरङ्गो भगवद्भक्तः अतः तेन सर्वथापनिवृत्तिर्युक्तैव द्विज एव मित्रं तथापि सन्देशहारी विशिष्टः तथापि तत्र गतो भगवत्सख्यं प्राप्ताः सत्तमो भवति अत एवाऽन्तःपुराचरीमपि राजपुत्रीमपि स्वयमेव ददर्श भगवच्चिन्तनादेवतैव तदावेशनाज्जाता यथा ब्राह्मणे धर्मत्रयं तथा तस्यामपि अध्यात्मिकादिधर्मत्रयं वक्तुं विशेषणत्रयं हेत्याश्चर्यं ॥ २८ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

पुनरपि बहुतरं संशयानेवाह—दुर्भगाया इति । धाता-मे नानुकूल इति मत्प्रतिकूलेन विधात्रैव वा घर्त्मन्येव कश्चित् स प्रतिबन्धितः तत्प्रतिकूल्ये हेतुन दृश्यते इति महेश्वरो वा कदाचिन्मत्पूजामप्राप्य कुपितः महेश्वर्यास्तस्य मयि बालिकायां निरुष्टायामज्ञायां कोपो न युज्यत इत्यहो प्रत्यहमाराध्यमानापि गौरी देवी वा विमुखा हन्त हन्त कमपराधं मे सा प्राप्ता यन्मयि वैमुख्यं गता तस्याः सांसर्गिकोऽयं वा दोष इत्याह—रुद्राणीति । तत्पतिः सर्वजनान् रोदयेत् सा तु मामिति रोदयतु नाम हन्त ममेतावद्वैकृत्यं प्राणजिहासापर्यन्तमपि दृष्ट्वा कथं न द्रवति ? तत्र पञ्चिकं दोषं सम्भावयन्त्याह—गिरिजा पाषाणपुत्री कथं द्रवेत् अतः सा महेश्वर्याजयिष्यत्येवेति निश्चिनोमि यतः सती पूर्वजन्मनि स्वयमेव देहं तया-जति ॥ २५ ॥

कालज्ञेति भोक्त्रञ्चलचित्त । सम्प्रति तनुत्यागोपायं मा कुरु यतो नाऽभुनापि तस्याऽऽगमनकालो व्यतीतस्तस्मात्तनुत्यागात् पूर्वमभुना ध्यानेनैव तन्मुखमेकवारमवलोकयानि नाऽत्र त्वं मे प्रतिवधानेति नेत्रे न्यमीलयत मुद्रितवती ॥ २६ ॥

उर्ध्वदयोऽस्फुरन् प्रियभाषिणः शुभसूचकाः । एकशेषे सति पुंस्त्वमार्थम् ॥ २७ ॥

कृष्णेन विनिर्दिष्टः पुरोपवने प्राप्तं मां शीघ्रं कथयेत्यादिष्टः देवीं ध्यानप्राप्तकृष्णदर्शनानन्देन द्योतमानां ध्यानावेशोद्रेकादेव कृष्णपार्श्वम् गन्तुम् अन्तःपुराचरतीति तथा ताम् ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ननु, “अहो त्रियामान्तरितः” इत्यादिसाईस्त्रिभिः श्लोकैरनु-

सा तं प्रहृष्टवदनमव्यग्रात्मगतिं सती ।

आलक्ष्य लक्षणाभिज्ञा समपृच्छच्छुचिस्मिता ॥ २९ ॥

(१) तस्या आवेदयत्प्राप्तं शशंस यदुनन्दनम् ।

उक्तं च सत्यवचनमात्मोपनयनं प्रति ॥ ३० ॥

तमागतं समाज्ञाय वैदर्भी हृष्टमानसा ।

न पश्यन्ती ब्राह्मणाय प्रियमन्यमनाम सा ॥ ३१ ॥

प्राप्तौ श्रुत्वा स्वर्दाहतुरुदाहप्रेक्षणोत्सुकौ ।

अभ्ययान्तूर्यघोषेण रामकृष्णौ समर्हणैः ॥ ३२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वर्षिता चिन्ता सर्वेश्वरपत्न्यां सर्वज्ञायां सर्वदेवपूज्यायां कथं युज्येत ? इत्यत आह—एवमिति । गोविन्दवदमानसा बाला भगवच्छिष्यैव बालचेष्टां गता एवं चिन्तयती सती नेत्रे न्यमीलयत निमीलितवती ॥ २६ ॥

प्रियभाषिणः मनोरथसिद्धिसूचका ॥ २७ ॥

कृष्णविनिर्दिष्टः मां प्राप्तं कथयेत्येवं तेन विनिर्दिष्टः आदिष्टः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

मेरे मन्दभागिनीके ऊपर विधाता अथवा महेश्वर अनुकूल नहीं है, अथवा सती रुद्राणी गिरिजा देवी मेरे ऊपर विमुख हो रही है ॥ २५ ॥

भीमगोविन्दके विषे हरण हुआ है मम जिसका ऐसी वह रुक्मिणी गोविन्दके आगमन कालको जानकर कि अभी तक भाव नैका समय नहीं होता ऐसा जान कर अभुओं से व्याकुल नेत्रों को बन्द करलेती हुई ॥ २६ ॥

हेनृप ! इस प्रकार गोविन्दके आगमन की प्रतीक्षा करने वाली पुलहन के शुभ सूचन करने वाले घाये उर भुजा और नेत्र फटकने लगे ॥ २७ ॥

तदनन्तर 'आए हुए हमको रुक्मिणी जी से जनादो' इस प्रकार भीकृष्ण की आज्ञा पाकर वहीं द्विज भ्रेष्ट भीतर महलों में जाकर राज पुत्री को देखता हुआ ॥ २८ ॥

भीमरत्नामिकृतभावार्थदीपिका ।

न व्यग्रा आत्मनो देहस्य गतिर्यस्य तं लक्षणाभिज्ञा दूतस्य लक्षणं तत्तत्कार्यसूचकमभिजानातीति तथा ॥ २६ ॥

तस्यै प्राप्तं यदुनन्दनमावेदितवान् तं च शशंस आत्मोपनयनं प्रति आत्मना स्वयं भीकृष्णस्याऽऽनयनं प्रति तेन द्विजेन सत्यवचनं प्रोक्तमिति आत्मनः प्राणेश्वरस्येति वा । यद्वा, आत्म-

नस्तस्या उपनयनं प्रति भीकृष्णेन यदुक्तं सत्यवचनं "तामा-नयिष्ये" इत्यादि तच्च शशंसाऽवर्णयदित्यर्थः ॥ ३० ॥

तं भीकृष्णम् अस्मिन्कार्ये सर्वस्वार्पणमप्यपर्याप्तमिति तदु-चितं प्रियमपश्यन्ती तदा केवलं ननाम पश्चाद्बहु ददावित्यर्थः । यद्वा, मां श्रियं वे नमस्ति ते तावत्सर्वसम्पदामास्पदं भवन्ति किं पुनर्मयि प्रणतायामिति ततोऽधिकमन्यत् प्रियमपश्यन्ती ननामेति ॥ ३१—३३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शुचिस्मिता हर्षोदयात् बतौ लक्षणाभिज्ञा यतः सती सर्वगुणैरुत्तमा सम्यक् सर्वतः क्षेमं किमित्यादरादिना अपृच्छत् अन्यसैः । यद्वा, अव्यग्रा सती आत्मनो गतिं भीकृष्णमपृच्छत् स कुत्रास्ते किं वा ऽवददित्येवं ऽबहुशो ऽपृच्छदित्यर्थः ॥ २६ ॥

यदुनन्दयतीति तथा तमिति अन्यसैः । तत्र तच्च शशंसं तुष्टाव रुक्मिणीति शेषः । ब्राह्मण इति वा अत्र तेनेति स्वयं मित्यर्थः । पक्षान्तरेत्यवर्णयद्वाहण इति शेषः । यद्वा, आवेदयदित्यस्यैव विवरणं प्राप्तमित्यादि उक्तञ्चेत्यादि च ॥ ३० ॥

समाज्ञाय दृढतया ज्ञात्वा सा तथा व्यग्रा न पश्यन्तीति नञो लोपाभावः आर्पः अन्यसैः । तत्र पश्चाद्बहु ददावित्यर्थः । द्वारं कायामनन्तविभववती सत्यनन्तमेव ददत्यासीदित्यर्थः । अत्र पूर्वं यत्र ननाम तद्वानन्देनैव विस्मृतमिति ज्ञेयम् । यद्वा, तद्वि-यतादुपकारस्य प्रत्युपकारहेतुं प्रियं स्वाभिरुचितं वस्तुमा-दपश्यन्ती स्वपराजयं मत्वा ननामैव केवलमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

उद्वाहेति ताभ्यां तथैव व्यापितत्वात् तनु तेनापि तदु-द्वाहप्रेक्षणाय सर्वेषामाकारितत्वात् एवं गुप्तत्वं दूतनापेक्षितं च सिद्ध्येदिति तादृशः भीरुक्मिणीसन्देशश्चातुर्गमिताः । शब्देन तस्य परमहर्षं द्योतयति—अयोग्यस्यापि स्वस्य कर्त्तव्यं विवाहप्रेक्षणे तयोक्तसुकृतयात्मनः परमधन्यत्वमननात् । यत्तं भीकृष्णोऽवश्यं हरिष्यत्येवेति निगूढभाषाद्वा, समर्हणैश्च समपूजा-द्रव्यैः कदाऽभ्ययात् भीष्मक इति शेषः ॥ ३२ ॥

(१) आवेदयामास तस्यै सम्प्राप्तं यदुनन्दनमिति विज० पा० ।

भोस्तुदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षायम् ।

आवेद्यत् वाक्यसम्प्राप्तं कथमित्यपेक्षायां यदुनन्दनं प्राप्ते
शशंसेत्याह ॥ ३० ॥

शुत्वेति भीष्मक इत्यध्याहारः ॥ ३३-५५ ॥

भीमजीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सा कृष्णिणी न व्यग्रा आत्मनो देहस्य गतिर्यस्य प्रहृष्टं
वदनं यस्य तं द्विजमालस्य लक्षणाभिज्ञा दूतलक्षणतत्कायाभि-
ज्ञाऽत एव शुचिस्मिता सती सम्यगपृच्छत् ॥ २९ ॥

तस्यै पृच्छत्यै कृष्णिण्यै रामेण सहितं कृष्णं प्राप्तमागत-
मावेद्यत् शशंस आत्मोपयनं प्रति आत्मनो कृष्णिण्याः
उपनयनं स्वसमीपप्रापणं प्रति भगवता यत्सत्यवचनमुक्तम् ।

“ तामानविष्य उन्मथ्य राजन्यापसदान्मुधे ।

मत्परामनवद्यज्ञीमेधसोऽग्निशिखामिव ” ॥

इत्युक्तं सत्यवचनं शशंसेत्यर्थः ॥ ३० ॥

तत्तस्तं श्रीकृष्णमागतं ज्ञात्वा हृष्टं मानसं यस्याः सा
कृष्णिणी ब्राह्मणाय प्रत्युपकर्तुं प्रियं योग्यं वस्त्वपहवन्ती केवलं
ननाम ॥ ३१ ॥

प्रस्ताविति स्वदुहितुरुद्धाहप्रेक्षणे निमित्ते उत्सुकौ प्राप्तौ
उद्वाहदिदृश्या आगतावित्यर्थः । भुत्वा तूर्यधोषेण समर्हणैः पूजा-
साधनैश्च सह अभ्याजगाम ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अव्यग्रात्मगतिसम्पन्नान्तर्निजगमनम् ॥ २९-३४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नमनावन्यत् प्रियमपश्यन्ती तस्य स्वयं भगवता पूर्ववर्णि-
या खलाभसन्तुष्ट्या नैरपेक्ष्यात् किन्तु स्वसाहाय्यमात्राय भा-
पेक्षत्वात् ननाम तेन तद्वशीभावमेव स्वस्य द्योतयामासे-
त्यर्थः ॥ ३१-५० ॥

भीमद्विजयभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह— सा तमिति । कुत्र मानसचिन्तनं कुत्र
स्वाधीनस्थितरिति तादृशं दुर्लभमिव सा तं दृष्ट्वा समपृच्छत्
नन्विदं ज्ञानेनैव कथं न निश्चयः ? तत्राह— प्रहृष्टवदनमिति,
ब्राह्मणे धर्मद्वयं दृष्ट्वा विवाहस्वीकारः समागमनं च लक्षित-
वती सुखहर्षात् स्वीकारः शनैरागमनात् कर्त्तव्यान्तराभाव-
सूचकं समागमनमिति तस्या अपि लक्षणज्ञाने हेतुद्वयमाह—
सती लक्षणाभिज्ञेति । पातिप्रत्यधर्मे शास्त्रानुसारेणापि ज्ञानं
तर्कितमेतच्च धर्मितमिति प्रमानिरूपणार्थं आलम्बायामि समपृ-
च्छत् शुद्धं स्थितमिति हर्षात् मन्दहासः सच्च ब्राह्मणं प्रति

शुद्ध एव अथवा इष्टपूराणां लौकिकवत् स्मितं भविष्यतीति
तद्यावृत्त्यर्थं शुद्धता निरूपिता ॥ २९ ॥

ततो ब्राह्मणस्य वचनद्वयमाह— तस्या आवेद्यविति । प्राप्तं
भगवन्तं आवेद्यत् अन्यार्थमप्यागमनं सम्भवतीति तन्निवृ-
त्त्यर्थमुक्तं च आवेद्यत् सराममिति कलहेऽपि शङ्काभावात्
तन्मनोरथपूर्त्यैव यदुनन्दनमिति, तथा करणे भक्तकृपालुत्वं
हेतुरुक्तः योहि पितुराज्ञोल्लङ्घनकर्त्तारं भक्तत्वाद्यदुमानन्दयति
तेनैव भावेन त्वामप्यानन्दयति “स्त्रीषु नर्मविवाहे च” इति वाक्यात्
कदाचिदसत्यमपि यदेतद्यावृत्त्यमाह—सत्यवचनमिति । चका-
रात् स्वाभिप्रायनिवेदनमपि यज्ञगवता कृतं तदप्युक्तत्वात्
न केवलमुद्वाहार्थं किन्तु उपनयनं प्रति समीपे नेष्यामीति
यथाभिलषितसिद्धिः उपगमनपदेऽपि एव पदार्थः ॥ ३० ॥

ततः पूर्णमनोरथा तस्मै वरं दत्तवतीत्याह—तमागतमिति,
भगवति समागते स्वयं भगवदीयेवेति सर्वं भगवति सम-
र्पितमिति वैदर्भीत्वादेव न कर्म ब्राह्मणस्य सफलं करिष्यति
इष्टमानसेति स्वार्थं न किञ्चित् प्रार्थितवती येन किञ्चिद-
त्वापि भुष्टो भवेत् मोक्षदातारमपि यो दत्तवान् तस्मै किं
देयमिति वैभवमपि न देयमित्याह— ब्राह्मणावेति । अत एवा-
न्यत्प्रियं नास्तीति सा ननाम नमो नम इत्येतावत् सद्गु-
णशिक्षितमिति यत्र न कोऽपि प्रतीकारः तत्र नमस्कार इति
भगवन्तं ब्रह्मण्यदेव इति ब्राह्मणनमस्कारः भगवद्भार्याया युक्त
एव अनेन देयाभावे सर्वत्रैवमेव कर्त्तव्यमिति साधनं निरु-
पितम् ॥ ३१ ॥

भगवाद् नगरमध्ये समागतः ब्राह्मणोऽन्तःपुरे ततः समा-
गतयोः विवाहात्पूर्वं कर्त्तव्यं वक्तव्यमिति पितुरदाने हरणं चायु-
कमिति प्रसह्य हरणेऽपि मातापित्रोः दानमावश्यकमिति अन्वया
न धर्म्यः स्वादिति पितुर्दानार्थं गोप्यार्थं च तादृशीं कथा-
माह— प्राप्तौ भुत्वेति त्रिभिः । स्वदुहितुरुद्धाहप्रेक्षणे सम्बन्धि-
त्वाद्भुत्सुकौ समागताविति लोके भ्रममुत्पाद्य स्वयं दातुमेवा-
गतः स्वदुहितुः पती प्राप्तौ प्रकर्षेणाप्तौ एकः पतिरपरो भावुक
इति एकस्त्वाद्विभक्त्युक्तः अपरः प्रेक्षणात्सुक इति अत एव अना-
कारितावप्यागतौ लोकेऽप्युत्सुकानां नाकारणं तथाप्यभिप्रकृत्यं
कर्त्तव्यमिति तूर्यधोषेण समर्हणैः सह आभिमुख्येन गतः शिशु-
पाले तु “तं वै विदर्भाधिपतिः” इति अग्रे गमनम् ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयभाचार्यकृतसाराधर्शिनी ।

युनन्दविप्रोऽहं त्वत्प्रियपार्श्वादायातो मां पश्येत्पुनरुक्तवन्तं
प्राप्तप्यानभङ्गा सापि तं ददर्शेत्याह—सेति । न व्यग्रा आत्मनो मनसो
गतिर्यस्यात् विप्रस्य यदनहर्षदर्शनेन तस्या मनसो वैयग्यं
शान्तमभूदित्यर्थः । यतो लक्षणाभिज्ञा लक्षणं कार्यसिद्धिद्वयकं
दूतहर्षस्वयामनेत्रादिरुपन्दनम् अभिजानातीति सा शुचि शुद्धं हर्ष-
द्योतकं स्मितं यस्याः सा पूर्वं तु दुःखेऽपि भावगोपनार्थं कपट-
स्मितेवासीदिति भावः ॥ २९ ॥

प्राप्तं यदुनन्दनं तस्यै आवेद्यत् आत्मनः स्वस्य उपनयनं
समीपप्रापणं प्रति यत् सत्यवचनमुक्तं कृष्णेन “तामानविष्य उन्म-
थ्य” इत्यादि शशंस ॥ ३० ॥

मधुपर्कमुपानीय वासांसि (१)विरजांसि सः ।

उपायनान्यभीष्टानि विधिबत्समपूजयत् ॥ ३३ ॥

तयोर्निवेशनं श्रीमदुपकल्प्य महामतिः ।

वि० पा० (बाह्याद्याने कुण्डिनस्य यथायोगं सुविस्तृतम् ।

आवेद्य पूर्णनगरं जरामन्धादिभिर्नृपैः)

ससैन्ययोः सानुगयोरातिथ्यं विदधे यथा ॥ ३४ ॥

एवं राज्ञां समेतानां यथा वीर्यं यथा वयः ।

यथाबलं यथा वित्तं सर्वैः कामैः समर्हयत् ॥ ३५ ॥

कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्भपुरवासिनः ।

आगत्य नेत्राञ्जलिभिः पपुस्तन्मुखपङ्कजम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनो ।

किमस्मै पारितोषिकं ददामीति विमृशन्ती केवलं ननाम
यतः प्रणामादित्यत् सर्वस्वार्पणमपि प्रियमस्मिन्नर्थे समुचितं न
पश्यन्ती प्रणत्या तु स्वस्य ऋणित्वमेव व्यञ्जयामास ततश्च तदैव-
विप्रस्य गृहं सार्वकालिकसर्वसम्पत्तिपूर्णं बभूव महालक्ष्म्या
अपि ऋणित्वादिति हेयम् ॥ ३१-३३ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

न व्यग्रा आत्मगतिर्यस्य तं लक्षणं साधितार्थस्य दूतस्य
प्रहृष्टत्वादि अभिजानातीति तथा ॥ २६ ॥

तस्यै प्राप्तं यदुनन्दनम् आवेद्यत् आत्मनः श्रीकृष्णस्याः
उपनयनं प्रति समीपानयनं प्रति यदुनन्दनेन यदुक्तं सत्य-
वचनम् "तामानयिष्ये उन्मथ्य" इत्यादि तच्च शशंस ॥ ३० ॥

तं श्रीकृष्णं समाज्ञाय हृष्टं मानसं यस्याः सा अन्यत्
प्रियं न पश्यन्ती केवलं नमाम "यस्याः स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुर-
प्रयासः" सा यदा यं प्रति प्रणता भवेत्तस्य किं वर्ण्यते भृगु-
मिति भावः ॥ ३१ ॥

तूर्यघोषेण समर्हणैः पूजासाधनैश्च सहाऽभ्ययात् ॥ ३२-३३ ॥

भाषा टीका ।

और लक्ष्मी के जानने वाली कृष्मणी सती ने भी अविकल
देहको गति वालेहर्षित मुख उस ब्राह्मणको देखकर, सुन्दर
हँसकर आप उस ब्राह्मणसे पूछती भई ॥ २६ ॥

उस ब्राह्मणने भी कृष्मणीजी के लिये आये हुए श्रीयदु-
नन्दन को कहा, और अपने (कृष्मणीजी के) ले जान के लिये

(१) कृष्मणी इति वि० पा० ।

जो भगवान् ने प्रतिष्ठा करी रही उसको भी कहा ॥ ३० ॥

भगवान् को आये हुए जानकर कृष्मणीजी के मनमें बड़ा
हर्ष हुआ। उस समय कृष्मणीजी ने उस ब्राह्मण के देने के योग्य
संसारमें कुछ न देख कर ब्राह्मण की ऋणी होकर कृष्मणीजी ने
केवल नमस्कार किया, अब जानना चाहिये, कि लक्ष्मीजी
जिस्की ऋणिया भई उसका कितना वैभव भया होगा ॥ ३१ ॥

भीष्मक महाराज भी अपनी पुत्रीके विवाह देखनेके लिये
आये हुये राम कृष्णको सुन कर, बाजे गाजे से लेने को जाते
हुए ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

महामतिरित्यनेन श्रीकृष्णो बाढं कन्यामुद्रोदुमेवाऽगतं
स्यादिति वरोचितेन विधिना समपूजयदिति सूचितम् यथ
यथावत् ॥ ३४ ॥

समेतानां राज्ञां मध्ये वीर्याद्यनतिक्रम्य तं तं समर्हितवा
नित्यर्थः ॥ ३५ ॥

श्रीकृष्णे भाविकर्मसूचकं जनाऽनुरागं दर्शयति—कृष्ण
मागतमिति त्रिभिः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तान्येवामिव्यञ्जयस्तत्प्रयोजनमाह—मध्विति ॥ ३३ ॥

श्रीमद्गृहपरिष्कारणोपभोगसाधनेन च निवेशनं प्राप्तवान्
उपकल्प्य भक्त्या समर्प्य ॥ ३४ ॥

वीर्यं प्रभावः बलं सैन्यं कामैरुपभोगैः ॥ ३५ ॥

तन्मुखपङ्कजं पपुरिति तस्मादुच्छलितं सौन्दर्यमाध्वीकृतं
स्वादितवन्त इत्यर्थः । पेयतवाधारयोरभेदनिर्देशश्च पेयप्राप्त्यर्थं

विषयः । किञ्च, नेत्रस्याऽञ्जलिदारुणं तत्राभ्युदयमविच्छेदं च द्योतयति-सथैव पिबतां सुष्णायाञ्च तस्मादहो किं नाम तद्-पूर्वं पङ्कजमिति भावः ॥ ३६ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः स भीष्मको मधुपर्कदीनि समर्प्य यथाविधि सम्य-मपूजयत्, तत्रोपायनानि श्रेष्ठवस्त्राणि ॥ ३३ ॥

महामतिभीष्मकः तयो रामकृष्णयोः भीमभोग्यभोगोपकर-णादिसमृद्धिमतु निवेशनं गृहमुपकल्प्य सभृत्यबोस्ससैन्ययोश्च तयोर्विधावदातिथ्यं चक्रे ॥ ३४ ॥

इत्यमन्येषामपि सर्वेषां समुदितानां राज्ञां तत्तद्दीर्घवयः-प्रभृत्यनुकपं सर्वैः कामैरपूजयत् ॥ ३५ ॥

कृष्णमिति । विद्वर्मेनुरवासिनः कुण्डिनपुरवासिनो जनाः कृष्ण-मायतं भुत्वा इतस्ततः स्थित्वेति शेषः । तस्य कृष्णस्य मुख-पङ्कजं मुखपङ्कजस्थलावण्यसुधां नेत्ररूपैरञ्जलिभिः पपुः पीत-कस्तः ॥ ३६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

किमिति नगरप्रवेशाप्रदानं कृष्णरामबोरिति तत्राह—आवे-येति । जरासन्धादिराजभिर्नगरं पूर्णं निविडमनवकाशमित्यावेयं विज्ञाप्य ॥ ३५—४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसुबोधिनी ।

ततः आशिमुख्येन सम्मुखमागतस्य यादृशी पूजा यथा कथञ्चित् स्थापनमिति तथा अग्रे सर्वेषामेव वक्ष्यति मध्ये तु भगवतो विशेषाकारेण यथा वराय क्रियते गमन एव वाच-सहितः वरपूजार्थं सम्पादितद्रव्यैः सह ततो मधुपर्कान्वयनं ततो विरजानि वासांसि विरजानीति शोभार्थं दानव्यतिरेक उक्तः अन्येभ्यस्तु स्वस्थापनार्थं राजसगुणादीयते इति वस्त्रा-ण्यविरजान्येव भाव्यन्त नूतनानि तु प्रक्षालितानि सम्येभ्य एव दीयन्त इति विशेषणं व्यर्थं स्यात् । अथवा कन्यां दातुं आदौ अक्षण्डानि शुद्धाम्येव वस्त्राणि दत्तवान् यदप्यग्रे देयं तदपि दत्तवानित्याह—उपायनामीति । अभीष्टानि वरवधोः विधिर्वादिता यथाविवाहविधिः ॥ ३३ ॥

ततो निवेशनमपि यथा जामातुर्दीयते तादृशं भीमदिति उप समीप एव कल्पयित्वा यथा भगवान् निकट एव रुक्मि-णीसहितो भवतीति । ननु, कथमेवं ज्ञातवान् तत्राह—महाम-तिरिति ततो वरयात्रिकाणां भोजनमपि दत्तवानित्याह—ससै-न्ययोरिति । सैन्यमसहभोजि अनुगास्तु सहभोजिन इति भातिथ्यं प्रत्येकं धर्मबुद्ध्या आश्चर्यकबुद्ध्या वा ॥ ३४ ॥

तद्वन्तरं तदर्थमन्येषामपि पूजां कृतवानित्याह— एवं [३३]

राजेति । यादृशे रूपे यादृशानि वस्त्राणि यादृशं वयः तादृशवेश-सम्पादकं यावच्च बलं सेना तावत्सम्भृत्याधिक्यं यावच्च स्वस्य वित्तम् एवं यथायोग्यं चतुर्धा पूजयामास ॥ ३५ ॥

राजपत्न्या अभिरुचिरस्ति नचेति सन्नेहे तन्निराकरणार्थं सामा-न्यतः स्त्राणामभोदता निरूप्यते, कृष्णमागतमिति त्रिभिः । कायिक-वाचिकमानसिकानुवृत्तिभेदात् तत्रकायिकमाह—कृष्णं स्वभा-वत एव स्त्रोम्रियं तद्गृहेऽपि गत्वा द्रष्टव्यं स्वगृहे समागतं कथं न पश्येदिति विद्वर्मेनुरवासिनः सर्व एव समागत्य नेत्राञ्जलि-भिस्तन्मुखपङ्कजं पपुः ॥ ३६ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

महामतिरित्यनेन कृष्णो वाहं कन्यामुद्रोदुमेवागतः स्यादिति स्वचेतःप्राप्ताभ्यासो वरोचितेन विधिनेव समपूजयदिति सूचितम् ॥ ३४—३५ ॥

मुखपङ्कजं पपुलत्रयमपारं प्राप्नुव्यमेव पपुलक्षणया पेय-प्राप्नुव्यं तथा अनेककर्तृकपानादेकस्यैव पङ्कजस्याऽपरिमितमधु-त्वादनुगतत्वं च व्यञ्जितम् ॥ ३६ ॥

भीष्मकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

महामतिरयमेव रुक्मिण्या वर इति ज्ञानवान् अतो यथा यथावदातिथ्यं विदधे ॥ ३४ ॥

वृद्धमन्येषां समेतानां राज्ञां मध्ये वीर्याद्यनतिक्रम्य तं तं समर्हयत् ॥ ३५—४३ ॥

भाषाटीका ।

मधुपर्क और विरज वस्त्रों को तथा नाना प्रकार की भेंटों को धरकर विधि पूर्वक राम कृष्ण की पूजा करते हुए ॥ ३३ ॥

महामतिमान् भीष्मक महाराज ने उन दोनों को उत्तम शोभायुक्त निवास ज्ञान दिया, एवं सेना और अनुचरों सहित उनका यथा योग्य सत्कार किया ॥ ३४ ॥

इसी प्रकार आये हुए अन्य राजाओं का भी वीर्य के अनुरूप वय के अनुरूप बलके अनुरूप और वित्त के अनुरूप सर्व कामों से यथोचित सत्कार किया ॥ ३५ ॥

विद्वर्मे नगर निवासियोंने भीकृष्ण को आप हुए सुनकर निवासस्थान पर आकर अपने नेत्र रूप अञ्जलियों से भीकृष्ण के मुख कमल की शोभा रूप अमृत का भली प्रकार पान किया ॥ ३६ ॥

अस्यैव भार्या भवितुं रुक्मिण्यहंति नापरा ।

अनावप्यनवद्यात्मा भैष्म्याः समुचितः पतिः ॥ ३७ ॥

किञ्चित्सुचरितं यन्नस्तेन तुष्टल्लोककृत् ।

अनुगृह्णातु गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमच्युतः ॥ ३८ ॥

*(श्रीशुक उवाच ।)

एवं प्रेमकलाबद्धा वदन्ति स्म पुरोकसः ।

कन्या चाऽन्तःपुरात् प्रागाद्भट्टेर्गुप्ताम्बिकालयम् ॥ ३९ ॥

पद्मथां विनिर्ययो द्रष्टुं भवान्याः पादपल्लवम् ।

विजयध्वज पाठः (परिवारैः कतिपयैर्युक्ता यादवनन्दनः)

सा चानुध्यायती सम्यङ् मुकुन्दचरणाम्बुजम् ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अस्यैव रुक्मिण्येवार्हत्येव असावेव भैष्म्या एव समुचित एवेति षड्वधधारणानि तत्रैकस्मिन् व्यतिरेकप्रदर्शनमुपलक्षणार्थं नापरेति, नच वाक्यभेददोषः अनूद्य विधेयभेदेन विभिन्नानामेव वाक्यानां सह प्रयोगात् ग्रहं सम्मार्ष्टीत्यादिवदिति ॥ ३७ ॥

अयमेवानुग्रह इति निर्विशान्ति—गृह्णातिविति ॥ ३८ ॥

प्रेम्णः कला लेशस्तेन बद्धा वदन्ति स्म सम्पूर्णं प्रेम तेषां दृष्टेवाऽवर्तत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

गमनं विशिनष्टि—द्वयेन । पद्मथामिति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततश्च तयोः सर्वोत्तमयोः परस्परयोग्यतासौष्टवदर्शनेन सर्वेषामपि चित्तमाक्रान्तम् अत एव वदन्ति स्मेति त्रिकेणाह—अस्यैवेति । तैर्व्याख्यातं तत्र तत्रेत्याद्यनुसारेणैवं योज्यम्, अस्यैव नापरस्य रुक्मिण्येव नापरः अर्हत्येव नतु नार्हति असावेव नापरः भैष्म्या एव नापरस्याः सम्यगेवोचितः नत्वीपदप्यनुचित इति वाक्यभेदः खल्वेकस्यैव वाक्यस्यार्थभेदाय नानात्वकल्पनं तस्य च दोषत्वं कल्पनागौरवात् अर्थमात्रस्यैव भेदेऽप्येकवाक्यस्य नानाप्रतिपाद्यत्वेन तात्पर्यनिर्णयासिद्धेः “शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभावः” इति नयविरोधाच्च । सिद्धान्तमाह—अनूद्येति । अयमर्थः न तावदत्रैकमेव वाक्यं कुत्रापि किमप्यनूद्य विधीयते कुत्रापि किमपीति विभिन्नानामेव वाक्यानां वाग्मितया सह प्रयोगात् । तथा हि अस्यैव भार्या भवितुं रुक्मिण्यहंति नापरस्येति प्रथमं वाक्यं रुक्मिण्येवास्य भार्या भवितुमर्हतीत्यादि द्वितीयमित्यादि, एवकागवृत्तिभेदेन वाक्यभेदे वापि परिहरति—ग्रहमिति । दशापवित्रेण ग्रहं सम्मार्ष्टीति तु पूर्णं

(पूर्व)वाक्यं दशावित्रं वासःकण्डः ग्रहो यक्षीयपात्रविशेषः तेन तं सम्मृज्यादित्यर्थः । तत्र हि ग्रहमिति द्वितीयया ग्रहस्योद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च प्राधान्यं गम्यते ग्रहं प्रति गुणः सम्मार्जनं प्रति प्रधानं च गुण आवश्यकनीय इति न्यायेन तत्रोपयुक्तं सर्वं ग्रहं प्रति मार्जनाक्रियावृत्तिः कर्तव्या, तत्र एकत्वं चाविशक्षितं ग्रहशब्दे ह्यत्र जातिद्वारा प्रत्यक्षलक्षक इति सर्वोऽपि गृह्येत किन्तुपयुक्तादन्यत्र वैयर्थ्यमिति तत्रत्येवैवावस्यते आङ्गुली च वाक्यभेदः स्यादेव किन्तु तत्र दोषस्यानभ्युपगमः वाक्यभेदे वैविध्यस्यैव न्यायसिद्धत्वात् एवमत्रोद्देश्यतया प्रयोजनवत्तया च यद्यत् प्रधानं विवक्ष्यते, तत्तदेव गुणभूतेन तन्निर्धारवाचकेनैवकारेण सम्बन्ध्यते, यथा प्रथमवाक्ये इवमीयत्वमुद्देश्यं प्रयोजनवत् तदेवानूद्य भार्यात्वं विधीयते द्वितीयवाक्ये च रुक्मिणीत्वमुद्देश्यमित्यादि, ततो ग्रहवाक्यवदत्रापि न वाक्यभेददोष इति सर्वत्रैवैवशब्दान्वयेन व्यञ्जितायामन्योन्यमन्ययोग्यतायां हेतुः अनवघातमेति इदं हि द्वयोरेव विशेषणमिति ततश्च रागातिशयोदयवाक्यम् ॥ ३७ ॥

किञ्चिदिति इह पूर्वेषु च जन्मसु यत्किञ्चिदित्यर्थः । त्रिलोककृदिति तस्य परमसामर्थ्यं द्योतितं जीवार्थं तत्सुष्टेर्दयालुत्वं च अच्युत इति समग्ररूपगुणवत्त्वं वैदर्भ्या इति स्वसम्बन्धोद्देशः त्रिलोककृदच्युतयोर्भेदेनोक्तिः नरलीलामाधुर्याक्रान्तचित्तत्वेन ततो वैलक्षण्य(स्म)स्फुरणात् वदन्तिस्म परस्परमविच्छेदेन कथयामासुरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु, रुक्म्याविश्यो भयं कथमत्यजन् ? तत्राह—प्रेम्णः कला कलना “कलनाकालयोः कला” इति नानार्थात् कलना चात्र भावना “कलि(ह)वली कवीनां कामधेनू” इत्यभ्युपगमात् । यद्वा, कलालेशः प्रेमा चायमनुमोदनात्मकः स पुनरिह वरे (रसे) सखीभावयोग्यः परममहानेव च सः तथा बद्धा इति तस्याः भ्रुकुलारवं तेन दारुणं च ध्वनितम् । एवं तल्लेशसामान्यप्राप्त्यापि तेषामेवावस्था

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

किमुत तासामित्यर्थः । कन्या चेति चकारात् समकालता प्रती-
तिस्तादृशप्रेमोत्कण्ठायोग्यमेवेदमिति सूचयति । किञ्च, पुरौकसां
तादृशोक्तिभवणासस्या महाप्रीतिं तदुक्तमेव लोपधुतिस्वादभीष्ट-
सिद्धिं च द्योतयति, अत एव प्रकर्षेण चित्तप्रसादादिना-
मगात् ॥ ३६ ॥

तदेव विस्तरेणामिष्यजयति—पञ्चयामिति, सार्द्धचतुर्भिः ।
तत्रार्थद्वयं युग्मकश्चापि सापि तादृशमाहात्म्यापि पञ्चया-
मेव विनिर्णयो तत्र भवानीभक्तिरेव हेतुरित्याह—द्रष्टुमिति ।
पादपल्लवमित्यपि तद्वक्तव्यनुसारेणोक्तम् । ननु, साक्षात्कलस्या-
स्तस्यां कथमेतादृशी भक्तिरुपपद्यते तत्राह—मुकुन्दचरणमेवाम्बुजं
परमकौमल्यादिशुणतया स्फुरितं सम्यक् तन्माधुर्योपरकत्वे-
नैव अनु निरन्तरं ध्यायती ध्यायन्ती सौत्कण्ठं स्मरन्तीति
नात्मनस्तस्य वा महिमांशो स्फुरदिति भावः ॥ ४० ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्चैवमित्यं प्रेमकलावद्धाः प्रेमाभुगद्वस्वराः सन्तः पुरौकसः
पुरवासिनो जनाः ऊचुः किमिति असी कृष्णः अनवद्यात्मा सुन्दर-
तरतनुः अपिशब्दो भैष्या अप्यनवद्यात्मत्वसमुच्चयार्थः समु-
चितोऽनुकूपः पतिः अत्राऽस्यैव रुक्मिण्येवाभूत्येव असावेव
भैष्या एव समुचित एवेति वडवधारणानि ॥ ३७ ॥

नोऽस्माभिः किञ्चित्सुचरितं स्वनुष्ठितं यद्यस्माकं प्राचीनं
पुण्यमस्तीत्यर्थः । तेन सुचरितेन तुष्टः प्रीतस्त्रिलोककृत प्रज्ञा
वैदर्भ्याः पाणिमच्युतो गृह्णात्थित्यनुगृह्णात्विति ॥ ३८ ॥

एवं स्थिते तदा भैष्मी कन्या भट्टैर्गुप्ता सती अन्तःपुरा-
दम्बिकागृहं प्रति भवान्याः पादपङ्कजं द्रष्टुं पञ्चयामेव
निर्जगाम कथम्भूता सा रुक्मिणी ? मुकुन्दवदनाम्बुजं सम्यग्
ध्यायन्ती ॥ ३९—४० ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तेषां वाक्यमाह—अस्यैवेति । कोऽपि कस्मैचित् प्रयच्छतु
भार्यात्वमस्यैव भवितुमर्हति अनेन स्वरूपयोग्यता निरूपिता,
योग्यं योग्येन सम्बध्यते इति तेषामभिप्रायः । ननु, वत्से
यमन्यस्मै अन्या भगवते तथा सति देयेत्याशङ्क्याह—ना-
परेति । अन्या तु न योग्यैव न हि लक्ष्मीव्यतिरिक्ता भगवद्योग्या
भवति लोकश्च प्रमाणमिति यथा वैवी वाक् तथा वदति
अयमपि रुक्मिण्या एवाहति यतः अनवद्यात्मा पुरुषोत्तमत्वात्
निरवधारणः सा हि निर्दुष्टमेव पतिं मन्यते भगवानीश्वरत्वेन
सर्वेषामेवोचितः पतित्वेन त्वस्या एवोचितः यत इयं भाक्ति-
प्रधाना ॥ ३७ ॥

एवं वाचनिकमुक्त्वा बाधकमत्र प्रवृत्तमित्याशङ्क्यातकि
धारणार्थं भगवन्तं प्रार्थयन्ति—किञ्चिदिति । यद्यस्माकं किञ्चि-
त्सुचरितमस्ति तेनादी भगवान् तुष्टो भवतु ततस्त्रिलोककर्ता
स एवेति अन्येषामपेक्षाभावात् स्वयमेवाऽनुगृह्णात्वस्मान् अनु-
गृह्णन्तरं यत्कर्तव्यं तदाह—गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमिति । अत्र

एवमेवेति निर्बन्धहेतुमाह—अच्युत इति । आदौ भर्ता स्वरूपतो
धर्मतः च्युतिरहितो मृग्यते तथा भोगेऽपि ॥ ३८ ॥

एवं तेषां प्रेमातिशयमुक्त्वा सर्वसम्मती मानुरपि सम्मति-
जातेत्यभिप्रायेणोपसंहरति—एवं प्रेमकलावद्धा नानाविधेहप्रकारै-
र्वशीकृताः वदन्ति स्मेति प्रसिद्धिः प्रमाणत्वेनोक्ता. पुरवासित्वाच्च
मुखमुद्रणं केनापि शक्यम् एवं सर्वमेव हरणे सम्भूतिमुक्त्वा
पूजार्थं तस्या बहिर्निर्गमनमाह—कन्या चेति । यथा पुरवासिभिः
स्वसर्वकर्मसमर्पणेन रुक्मिणीविवाहार्थं भगवान् प्रार्थितः एवं
रुक्मिण्यपि भगवान् गृह्णात्विति महादेवं प्रार्थयितुं निर्गतेति
चकारार्थः अन्तःपुरादिति गुप्तस्थानात् प्रकटस्थाने निर्गता यथा
बन्धुपीडामकृत्वा भगवान् विभ्रामतया गृह्णाति प्रकर्षेणानादिति
मनःसन्तोषः प्रदर्शितः भट्टैर्गुप्तेति यथा तावदन्यो न स्पृशति
अम्बिकालयमिति स्त्रीदेवतागृहे स्त्रिय एवाप्यक्षा इति तत्र
पुरुषसम्बन्धाभावो निरूपितः । अम्बिकापदेन मातृत्वं प्रोक्तम् ॥ ३९ ॥

रथस्थायां ग्रहणं रथान्तरेस्थितस्य दुष्करं भवतीति पञ्चया-
मेव निर्गतेत्याह—पञ्चयामिति । भवान्याः पादपल्लवमिति लोके
तद्वक्तव्यं स्वस्य व्यापयति अभिप्रेतार्थस्त्वस्य एव तमेवान्तर्गत-
माह—सा चानुध्यायतीति । तत्सम्बन्धिन्यः स्त्रियः सा च मुकु-
न्दचरणाम्बुजमेव अनुध्यायन्ती जाता मुकुन्दस्य मोक्षदातुरेव
चरणाम्बुजमनेन विशेषतो भगवदाकाङ्क्षायां हेतुवक्तः पितृगृहे-
ऽपि बन्धनम् अन्यत्राऽपि अवरोध एव स्थितिरिति मुकुन्दावरो-
धस्य मोक्षरूपत्वात् तत्र हेयम् ॥ ४० ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्यैव नापरस्य भार्य्यैव ननु भोग्या दासी रुक्मिण्येव
नापरा भवितुमर्हत्येव ननु नाहति । असावेव नान्यः भैष्या
एव नापरस्याः सम्यगेवोचितः नरवीर्यद्वयनुचित इति सप्ता-
वधारणानि तत्रैकस्मिन् व्यतिरेकप्रदर्शनमुपलक्ष्यार्थं ना-
परेति अत्र वक्तृबाहुल्याद्वाक्यबाहुल्यमतः सप्तानामेव वाक्य-
नामेकत्र योजनमिदं ज्ञेयम् अत्र चास्यैव भार्य्याभिवितुं रुक्मि-
ण्यर्हति नापरस्येत्येके वदन्तिस्म. अस्य भार्य्यैव भवितुं रुक्मिण्य-
र्हतीत्यन्ये. अस्य भार्या भवितुं रुक्मिण्येवाहति नापरस्यपरे.
एवमन्यान्यपि चत्वारि वाक्यान्यत एव वाक्यत्वस्याऽसम्भ-
वाच्च वाक्यभेदोपायो ज्ञेयः । यदुक्तं “सम्भवस्यैकवाक्यत्वे वाक्य-
भेदो हि गौरवम्” इति ॥ ३७ ॥

यत्किञ्चित् सुचरितं सुकृतं चेदस्माकमस्ति तेन तुष्ट इति
तत्तत्स्वस्वसुकृतमस्माभिरस्यै रुक्मिण्यै वृत्तमिति भावः ॥ ३८ ॥

अत एव च एवं प्रेमकलया रुक्मिणीविषयकप्रेमप्रवृत्त्या बद्धा-
वशीभूता इत्यर्थः । “कलामूले प्रवृद्धौ स्याच्छिल्पादावशमात्रके”
इति मेदिनी “कलिषली कामधेनु च” इति कवयः ॥ ३९ ॥

स्वपुराञ्जलान्या आलयपर्यन्तं नरयानेन सुखपालेनागत्य
आलयाभ्यन्तरगतांश्चतुःपञ्चप्रकोष्ठान् पञ्चयामेव ययौ राजभट्टैर्भे-
वान्यालयाद्वहिः सर्वदिक्षु स्थितैः । जग्निरे आहता वध्विता
इत्यर्थः ॥ ४०—४३ ॥

यतवाङ्मातृभिः सार्द्धं सखीभिः परिवारिता ।

गुप्ता राजभटैः शूरैः सन्नद्धैरुद्यतायुधैः ।

वि० पा० (वेत्तभर्तृरहस्तैश्च वृद्धैः कञ्चुकिभिस्तथा)

मृदङ्गशङ्खपणवास्तूर्यभेर्यश्च जग्निरे ॥ ४१ ॥

नानोपहारबलिभिर्वारमुख्याः सहस्रशः ।

स्वगन्धवस्त्राऽऽभरणैर्द्विजपरन्यः स्वलङ्कृताः ॥ ४२ ॥

गायन्तश्च स्तुवन्तश्च गायका वाद्यवादकाः ।

परिवार्य वधूं जग्मुः सूतमागधवन्दिनः ॥ ४३ ॥

आसाद्य देवीसदनं धौतपादकराम्बुजा ।

उपस्पृश्य शुचिः शान्ता(१)प्रविवेशाश्विकान्तिकम् ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

और सब लोग नर नारी क्या बोले, कि-रक्मिणीजी तो इनही (श्रीकृष्ण) की भार्या होने योग्य है, और की नहीं, रक्मिणीजी भार्या होने योग्य हैं दूसरी नहीं, भार्याई होने योग्य है अन्यथा नहीं, निर्वोष विग्रह ये श्रीकृष्ण ही रक्मिणी के पति भले उचित हैं और कोई नहीं, रक्मिणी के ही उचित है दूसरी के नहीं, भली प्रकार ही उचित हैं जैसे तैसे नहीं, उचित ही हैं अनुचित नहीं। अर्थात् विधाता इन दोनों की जोड़ी न जोड़ता, तो इन दोनों के रूप का विधान भी व्यर्थ हो जाता ॥ ३७ ॥

तस्मात् जो कुछ हमारा सुकृत होय/तिससे यदि तीनों लोकों का कर्ता विधाता हमारे ऊपर प्रसन्न हो तो हम यही जर मांगते हैं, कि-रक्मिणी का पाणिग्रहण श्रीकृष्ण ही करें ॥ ३८ ॥

इस प्रकार प्रेम के कन्द में फले हुये सब पुरवासी कहने लगे । इतने ही में भीतर महलों में से योधा लोगों से रक्षित कन्या भी अविकाभवन के जाने को निकलती आई ॥ ३९ ॥

रक्मिणी जी भवानी के पद्ममल के देखने को उभागे पायन से चलती आई, परंच भली भाँति मुकुन्द चरणारविन्द का ध्यान करती हुई चलती आई ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

अपि च मृदङ्गैत्यादि, जग्निरे आहताः वादिता इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

वारमुख्या गणिकोत्तमाः ॥ ४२-४३ ॥

उपस्पृश्याऽऽचम्य ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गीर्णगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मत्तावधुष्याने च वक्षणे यतवागिति, इयमेव च निर्याने विशाखस्याध्वयिकः । तस्यास्तादृशावरणमाहात्म्येन दुर्लभतामुत्कृष्टताञ्च विशेषतो व्यञ्जयन् वर्णयिष्यमाणमाकीर्तिक-श्रीकृष्णलाभं रसयिषु बाजं वपति-मातृभिरित्यादिभिर्मातृभिरिति । मात्रा तुल्याभिः राजभटैः श्रीकृष्णभिया रक्मि-नियुक्तैः अत एव शूरैः किञ्च, सन्नद्धैर्गृहीतकवचादिभिस्तथैव उद्यतायुधैः विशेषणानामेतेषां यथोत्तरं गोपनप्रकारे भेदधम् ॥

मृदङ्गैत्यर्थं मृदङ्गाः मुरजाः पणवा अन्तस्तन्त्रीकाः तूर्या तूर इति प्रसिद्धाः एते आनन्दभेदाः भेर्यश्च सुविरभेदा आनन्द-भेदाश्चेति द्विविधाः ॥ ४१ ॥

नानेति युग्मकम् । नानाविधैरुपहारैरुपहोक्तैः बलिभिश्च नियतपूजाद्रव्यैः सह गायकाः गायन्तः सूतादयश्च स्तुवन्तः इति विवेचनीयं वाद्यानां वादका वाद्यानि वादयन्त इति शेषः ॥ ४२-४३ ॥

पूर्ववज्जवानीभक्तिं विवृणोति-आज्ञाद्येत्यादिष्वभिः । देवसदनं देव्याः प्रासादं कुकुत्थादीनामण्डादिषु पुष्पज्वावात् भवादीना-मपि तत्र स्थितत्वेनैकशेषत्वाद्वा शान्ता समाहितचित्ता ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्रिका ।

उद्यतान्मुद्रतानि आयुधानि यैस्तेः सन्नद्धैरायतैः शूरैः राजभटैर्गुप्ता तदा मृदङ्गादयो जग्निरे ताडिता (वादिता) इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

नानाविधैरुपहारैर्नैवेद्यैर्बलिभिः पूजासाधनैश्च सह सुलङ्क-रुताः द्विजपरन्यः गणिकोत्तमाः ॥ ४२ ॥

तथा गायका गायन्तः स्तुवन्तः सूतादयः वाद्यादीनां तूर्या-दीनां वादका वादयन्तश्चेति शेषः । वधूं कन्यां परिवार्य परिषेव्य जग्मुः ॥ ४३ ॥

तां वै प्रवयसो बालां विधिज्ञा विप्रयोषितः ।
 भवानीं वन्दयाञ्चक्रुर्भवपत्नीं भवान्विताम् ॥ ४५ ॥
 नमस्ये स्वाम्बिकेऽभीक्ष्णं स्वसन्तानयुतां शिवाम् ।
 भूयाःपतिर्मे भगवान् कृष्णस्तदनुमोदताम् ॥ ४६ ॥
 अग्निर्गन्धाक्षतैर्धूपैर्वासःस्नग्माल्यभूषणैः ।
 नानोपहारबालिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् ॥ ४७ ॥
 विप्रस्त्रियः पतिमतीस्तथा तैः समपूजयत् ।
 लवणापूपताम्बूलकण्ठसूत्रफलेक्षुभिः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीरराजवाच्यार्कृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आसायेति देवसदनमम्बिकापतिगृहमुपगम्य तत्र धीते प्रक्षालिते पादाम्बुजे कराम्बुजे च यस्याः सा उपस्पृश्याऽऽ-
 चम्याऽत एव शुचिः शान्ता समाहितचित्ता चाम्बिकागृहं
 प्रविशेत् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बैत्राणि शर्शराश्च राजाशास्त्रकयष्टयश्च हस्तेषु येषां ते
 तथा तैः कम्बुकिभिः दौर्गारिकैः कुन्तलिङ्गैः । धौतपादकरा-
 म्बुजा प्रक्षालितपादहस्तपद्मा ॥ ४२—४४ ॥

श्रीमद्भृगुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं कायमनोव्यापारौ निरूप्य वाचिकव्यापाराभावमाह—
 यतवागिति, मातुभिः सार्द्धमिति । भगवतो मनसि यथा अनौ-
 चित्यं न भवति तदर्थमेव कृतवती सखीभिश्च परिवारिता
 अनुमत्यर्थं हरणे पद्मास्तापाभावार्थं शोभार्थञ्च बहिर्भटैर्गुता-
 शूरैरित्यन्तःसामर्थ्यं सन्नञ्जैरुद्यतायुधैरित्यर्थः । स्वरक्षापरपी-
 डार्थं साधनसम्पत्तिः । एवमावरणचतुष्टयं तस्या निरूपितं सर्व-
 दोषाभावाय ॥ ४१ ॥

ततो मङ्गलवाद्यानामपि वादनं शुभनिमित्तं शकुनमपि
 जातमित्याह—नानोपहारबालिभिः वारमुल्याश्च परिवार्ये धूपं
 जग्मुरिति सम्बन्धः, नानोपहाराः भवान्यर्थे फलादयः बलिः
 पूजा साधनानि एतानि सङ्गे गतानीति पृथक् सहाय्यतृतीयया
 ज्ञातव्यं वारमुल्यास्तु भिक्षाः वराणां समूहो वारं वारं मुख्यं
 यासामिति प्रत्यहं बहवो वराः वेद्यानामेव भवन्तीति सहस्रं
 इति तासामुत्सवो निरूपितः नित्यनूतनो भगवान् प्रष्टव्य इति
 ब्राह्मणस्त्रियो व्याचारादाशीर्दानार्थं भगवद्विच्छया सहैव गताः
 विशेषेण पूजा तासां कर्तव्येति पूर्वमेव तासां पूजां निरूप-
 यति—अग्न्यध्ववत्साभरणैरिति । चतुर्विधैरप्यलङ्कृताः ॥ ४२ ॥

अन्योपि महाउत्सवो जात इत्याह—धूपं परिवार्येति दर्श-
 नार्थं कामार्थं च गमनमुक्तं सूतादयो विद्योपजीविन उक्ताः ॥ ४३ ॥
 ततो भगवान् मर्यादां स्थापयितुं पूजान्तरमेव नेष्यामीति

[३४]

तूर्णीं स्थितः तदा सा देवसदनमासाद्य निकटे गत्वा प्रक्षालितपाणिपादा आचम्य अन्तर्बहिः शुद्धियुक्ता सती उद्देशादीनां सम्भावितत्वात् तन्निवेधार्थमाह—शान्तेति । अन्तःशान्तियुक्ता फलं प्राप्नोतीति अम्बिकान्तिकं प्रविशेत् पूजार्थम् अत एव भगवते लौकिकसौम्यकथनार्थं भाषाभेदा निरूपिताः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विभवायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवसदनं वेद्या मन्दिरं बृहदालयान्तर्गतं मणिमण्डपं कुक्कुट्या-
 दीनामण्डादिषु पुञ्ज्नाव इति पुवस्वम् उपस्पृश्य आचम्य ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उपस्पृश्याऽऽचम्य ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

मौन वृत्त को धारण किये, माताओं से तथा सखियों से, घिरी हुई, और अस्त्र शस्त्र लेने वाले सन्नद्ध बद्ध बड़े शूर वीर राज भटों से रक्षित, होकर चलती भई, उस समय मृदंग शंख पणव तुर्य भेरी इत्यादिक वाजे वाजने लगे ॥ ४१ ॥

उस समय उस भगल कार्य में हजारों वारमुखी अलङ्कार किये हुए नाना प्रकार बलि झेड लेकर, तथा माला चन्दन वस्त्र और आभूषणों को लिये हुए सुन्दर अलङ्कृत ब्राह्मणों की स्त्रियें भी चलती भई ॥ ४२ ॥

इसी प्रकार गाने बजाने वाले भी गाते बजाते हुए, सूत मागध चन्दीजन धूप को बीचमें करके चलते हुए ॥ ४३ ॥

रुक्मिणीजी अम्बिकादेवी के मन्दिर में पहुँचकर हाथ पग धोकर आचमन कर शुद्ध होकर बड़ी शान्ति पूर्वक अम्बिका देवी के समीप प्रवेश करती हुई ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रवयसो ब्रूयाः भवान्वितामिति भवस्योपसर्जनत्वं स्त्रीक-
 मोचितमुक्तम् ॥ ४५ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

नमस्य इति दक्षिणाय तद्देव इदोऽयं मन्त्रः स्वसन्तानयुतां
गणेशादिसहिताम् आत्मारामोऽसौ कथं स्वत्पतिर्भवेदिति चेदतः
आह—तदनुमोदनामिति । भवती श्रीकृष्ण एव वा ॥ ४६ ॥

वासःस्त्रगन्धादिभिरम्बिकां समपूजयन् ॥ ४७ ॥

तथा विप्रस्त्रियोऽपि तैर्द्रव्यैर्लेवणादिभिश्च समपूजय-
दिति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भवानीं भवपत्नीमिति भवस्य कामसहचर्यां धर्मसहचरी-
मपीत्यर्थः । आद्ये पुंयोगमात्रे द्वितीये यज्ञसंयोगे ऊपो विधा-
नात् इति तस्या भवस्य महाभागवतस्य परमान्तरङ्गत्वं दर्शितम्
अत एव भवान्भितामेव सतीं भवान्भितामेव वन्दयाञ्चकुरि-
त्यर्थः । अनेन तु वक्ष्यमाणस्य मन्त्रस्य तामिरुपदेश्यत्वमायातीति
तासांमेव तद्गुणत्वं लभ्यते ॥ ४५ ॥

वन्द्यमन्त्रमाह—नमस्य इति । अम्बिके, हे जगन्मातः ! शिवा-
मिति श्रीशिवेन सह समाननामगुणत्वादिना भेदाभावात्तस्मात्ता
सोऽपि लभ्यत इति व्यक्तं ततस्तेन सहितामित्यर्थः । एवं योग्यतां
निर्दिश्य प्रार्थयते—भूयादिति । भगवान् सर्वोर्द्ध्वपरममाधुर्यैर्ध्व-
यान् अत एव कृष्णः सर्वस्यैव चित्ताकर्षकः किमुत तदेकनि-
ष्टाया ममेत्यर्थः । अन्यतैः तत्र भवतीति भवती तु अनुमोदनमात्रं
कुरुतां सिद्धप्रायत्वान्मनोरथस्येति भावः । कृष्ण एवेति उत्क-
ण्ठया तदङ्गीकारस्यापि नातिप्रतीतेः ॥ ४६ ॥

अङ्गिरिति पुष्पकम् । अबादीनामक्रमेणोक्तिः श्रीकृष्णाविष्टत्वेन
तस्या मुनेर्वा पूजाक्रमविस्मृतेः स्त्रगन्धयोः साधारणासाधार-
णत्वेन भेदो ज्ञेयः । स्रज्यते स्रक् माल्यते धार्यते माला मालैव
माल्यमिति निरुक्तेः पृथगिति रुक्मिणी देव्या विप्रस्त्रीणाञ्च
पूजाद्रव्यादीनां पार्थक्यं बोधयति विप्रस्त्रीणां पृथक्त्वञ्च तद्विष्ट-
सिद्धयर्थं स्वयमपि पृथक् पूजनात् किञ्चित् सुचारितमित्या-
दिष्व् अतः सम्यगपूजयन् । प्रदीपावलिभिरित्यन्ते महानाराज-
नात् पतिमतीरिति लवणेति च तथाविधैः ॥ ४७—४८ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः प्रवयसो वृद्धा विधिज्ञाश्च विप्रयोषितः भवस्य पत्नीं
भवेनान्वितां भवानीं प्रति तां कन्यां वन्दयाञ्चकुः यद्यपि भवा-
नीमिति पुंयोगलक्षणङीपैव भवसम्बन्धलाभः; तथापि साहि-
न्यलाभार्थं तत्रापि भवस्याप्राधान्यसूचनार्थं भवान्वितामित्युक्तं
पुंयोगश्चात्र भर्तृभार्यासम्बन्धविशेषरूप- इति द्योतयितुं भव-
पत्नीमिति ॥ ४५ ॥

तदा रुक्मिणी नमस्य इत्यादिमन्त्रमपूर्वमेव स्वयं पश्यन्ती
तन्मुखेन स्वमनीषितं च प्रार्थयन्ती यथावत्पूजयामासेत्याह—
नमस्य इति त्रिभिः । हे अम्बिके स्वसन्तानयुतां गणेशादि-
सहितां शिवां मङ्गलरूपां त्वाम् अभीक्ष्णं पुनः पुनः नमस्ये

नमस्करोमि भवपत्नीं कृष्णो मम पतिर्भूयादिति यत्तदनुमो-
दताम् अनुगृह्णानु भवतीति कर्तृपराध्याहारः । यद्वा, कृष्णो मम
पतिर्भूयात् कृष्ण एव तदनुमोदतामिति त्वमनुगृह्णीष्वेत्यर्थः
इत्थं प्रार्थयन्ती सा रुक्मिणी द्विजपत्नीभिः पुरस्कृता पुरोऽव-
स्थापिता अबादिभिर्यथाविधि देवीं शिवामुमां देव शिवं च
पूजयामासेति सम्बन्धः ॥ ४६ ॥

अङ्गिः शुद्धोदकैः गन्धैश्चन्दनैरक्षतैश्च वासोभिर्विष्णुवन्द्यैः
अग्निमाल्यैर्भूषणैश्च मानाविधेरुपहारैर्नैवेद्यैर्बलिभिश्च यद्यपि
“वैवर्णी श्रीष्मकस्तुतां श्रियो मात्राम्” इति लक्ष्म्यवतारत्वेन श्लोकाया
भगवन्नित्यानपायिष्वः सर्वोत्तमाया रुक्मिण्याः केवलप्राकृतस्त्रि-
व्याम्बिकावन्दनादिकमनुचितं तथापि भगवत इव तमेनुव्रतय
अस्या मानव्यवतारत्वाद्यद्यक्षरति भेद इति न्यायेन श्लोका-
नुग्रहशीलत्वाच्च तथा कृतमित्यवगन्तव्यम् ॥ ४७ ॥

ततस्तथा लवणापूपादिभिस्तैरबादिभिश्च पतिमतीर्जीव-
ज्कर्तृकः विप्रस्त्रीश्च सम्यगपूजयन् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रवयसो वृद्धाः विधिज्ञाः स्त्रीशास्त्रकुशलाः ॥ ४५—४७ ॥
पतिमतीः भर्तृमस्यः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतपद्मसम्बन्धः ।

भवानीमित्यादि प्रवयसः साधिरा विप्रयोषितः अहम्पूर्वि-
कया कयाचिदुक्तं भवानी वन्द्यतां कयाचिदुक्तं पत्नी वन्द्यतां
कयाचिदुक्तं भवान्वितामिति नामद्वयम् अन्यथा भवान्वितां
भवानीमित्येव सिद्धयति भवपत्नीमिति पुनरुक्तं स्यात् । यद्वा,
भवपत्नीं वन्दयाञ्चकुः कीदृशीं भवान्वितां सभर्तृकां पुनः
कीदृशीं भवानीं भवो वृद्धिः तम् आनयतीति भवानी तथाभूता
सा ईर्लक्ष्मी चेति भवानीं तां “लक्ष्मीवृद्धिप्रदा वृद्धे” इति मार्कण्डे-
योक्तेः ॥ ४५—५० ॥

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो या विधिज्ञा ब्राह्मणस्त्रियो वृद्धा भवानीं वन्दयाञ्चकुः
भवानीशब्दः प्राप्तपुरुषसम्बन्धायाः सम्भ्रामार्थं तेन विशेषेण व्योप-
यितुं भवपत्नीमित्युक्तम् । अथवा इयं न महादेवस्य भोगपत्नी
तथासति धरदात्वं न स्यादिति भवपत्नीत्युक्तं, वक्षसंयोग
एव पत्नी भवतीति तत्रापि भवान्विता उद्भवात्मको हि सः
सम्पूर्णो भवति स्त्रिया सहितस्यैव सम्पूर्णत्वात् ॥ ४५ ॥

तदानीमेव च भवानीनमस्कारे भगवद्विष्टया मङ्गः
स्फुरित इति तन्निरूपयति—नमस्ये त्वेति । स्वसन्तानयुतां गण-
पत्यादियुतां शिवमपि नमस्ये मङ्ग एव प्रार्थनामाह—भूवा-
त्यतिर्मे भगवाद् कृष्ण इति । तदनुमोदतां शिवः भवानी च
अथवा कृष्णो वा अनुमोदतां न तु कोपं करोतु अन्यदेवता-

तस्यै स्त्रियस्ताः (१) प्रवदुः शेषा युयुजुराशिषः ।

ताभ्यो देव्यै नमश्चक्रे शेषा च जगहे बधूः ॥ ४९ ॥

मुनिव्रतमथ त्यक्त्वा निश्चक्रामाऽम्बिकापृहात् ।

• विम० पाठः •

(उपकण्ठे सुरेशस्य पौलोम्याश्च निकेतनम् ।

तौ विदर्भप्रसूतानां नृपाणां कुलदेवते ॥

तदन्तिकमुपागम्य शर्ची सुरपातिपियाम् ।

चिराराधितपादाब्जां सा प्रणम्य विनिर्ययौ ॥) ॥ ० ॥

प्रगृह्य पाणिना भृत्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ॥ ५० ॥

श्रीमद्ब्रह्माभ्यर्चनकृतसुबोधिनी ।

नमस्कारं वा अनौचित्यम् न स्वीकारोऽस्तु लोकप्रतीतिस्तु भूपाम्ने पतिरिति मित्रं तत्कृष्णः अनुमोदयामिति च मित्रम् अन्यथा महत्स्वेन स्वस्वदशमेव कुर्वीत् तच्चान्येषामफलम् अतः कृष्णानुमोदनं सर्वत्र वक्तव्यम् ॥ ४६ ॥

न केवलमर्थं नमस्कार एव मन्त्रः किन्त्वनेन मन्त्रेण सर्वा-मपि पूजां कृतवतीत्याह—कश्चिरिति । पाद्यार्प्याचमनञ्चानैः ततः गन्धाक्षतैः धूपैः ततः पूर्वं वासःसङ्गमाल्यभूषणैः पञ्चाभिरुपण-मार्द्धं देहे परिधापितानां पञ्चास्यागार्थम् अनलकृताक्षसामपि न तिष्ठेदिति अक्षतानामलङ्करणं पञ्चात् पुनः प्रदीपावलिशि-रिति नानाविधारात्रिकाणि निरूपितानि पृथगिति अग्रे पूर्व-त्रापि सम्बध्यते महादेवे भवान्यां च तथा प्रत्येकं ब्राह्मण-स्त्रीषु अन्यथा विष्णवे स्वरूपं दास्यति ॥ ४७ ॥

शिवः पूजितः सुपरिकरः ब्रह्मा स्ववशिष्येतेति अतस्तत्प्रीत्यर्थं विप्रस्त्रियोपि पृथक् पृथक् वस्त्रादिभिः पूजिताः । किञ्च, विवाहे विशेषप्रकारमाह—लवणेति । मङ्गलप्रव्याण्येतानि षट्तरात्मकानि च कण्ठसूत्रं नालसूत्रं फलानि नानाविधानि इक्षवश्च खण्डशः कृताः एकत्रैव घण्णां दानम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्ब्रह्मनाथकवचसिंहकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रवर्यसो बृद्धा विप्रयोषितः पुरोहितस्त्रियः विधिज्ञाः शास्त्र-विधिज्ञाः रुक्मिण्या मनोगतप्रकारज्ञाश्च भवपर्ज्याभवान्वितामिति हे भवानि ! एवं यथा भवपर्ज्या भवान्विता च विराजसे तथैवे-मामपि कृष्णपर्ज्यां कृष्णान्वितां कुर्विति ताभिरपि कृष्णमालोक्य-किञ्चित्सुचरितं यत्न इति प्राक्प्रार्थितत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥

वन्दनमन्त्रमपि ता एव तां वाचयामासुः स यथा नमस्ये इति स्वसन्तानयुतामिति स गणेशो ममात्रविघ्नं खण्डयत्विति भावः वत्सप्रवर्ती अनुमोदतां भवतु ते स एव पतिरिति स्वस-म्पत्तिं वत्सामिच्छर्थः ॥ ४६ ॥

अङ्ग पौष्पी माञ्चा रत्नमयी ॥ ४७ ॥

लवणापूपः कचोरिका इति केचित् ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रवर्यसो बृद्धाः ॥ ४५ ॥

भगवान् मे पतिर्भूयादिति यत्नयतीति अनुमोदतामनु-पृह्णतु ॥ ४६-४७ ॥

तथा विप्रस्त्रियो यामपूजयन् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

विधि के जानने वाली बड़ी बूढ़ी ब्राह्मणों की स्त्रियें उस बालिका को भवयुक्त जो भवपर्ज्या भवानी है तिनका वन्दन कराती हुई ॥ ४५ ॥

वन्दन करते समय रुक्मिणीजी ने मंत्र बोला, कि—हे अंबिके, देवि ! मैं तुम्हारी संतान सहित तुम को बारंबार नमस्कार करती हूँ, कि—श्रीकृष्ण मेरे पति होवें, सो तुम अनुमोदन करौ ॥ ४६ ॥

जल गंध अक्षत धूप वस्त्र माला हार भूषण और नाना-प्रकार की भेट पूजा तथा पृथक् २ दीपावलि जोड़ कर सुवा-सिनी ब्राह्मणों की स्त्रियोंकी इन सबसामिग्रियों से तथा नौनके पुत्रा (कचौरा) ताम्बूल कण्ठसूत्र फल और इक्षु इन सबसे श्रीरुक्मिणीजी पूजा करती हुई ॥ ४७-४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

शेषां निर्माल्यम् ॥ ४६ ॥

मुनिव्रतं मौनं भृत्यां सञ्जीम् ॥ ५० ॥

तां बिलोक्य धीरा मुमुदुरिति तृतीयेनान्वयः । इयामामज्जत-

विज० पाठः (धृतानेकातपत्रायां बीजज्ञामरसङ्कुलाम् ।)

ता देवमायामिव वीरमोहिनीं सुमध्यमां कुण्डलमडिताननाम् ।

इयामां नितम्बार्पितरत्नमेखलां व्यञ्जस्तनीं कुन्तलशङ्कितेक्षणाम् ॥ ५१ ॥

शुचिस्मितां बिम्बफलाधरशुतिशोणायमानद्विजकुन्दकुङ्कुमलाम् ।

पदा चलन्तीं कलहंसगामिनीं सिञ्जत्कलानूपुरधामशोभिना ॥ ५२ ॥

भीमधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

रजस्कां कुन्तलेभ्यः शङ्किते इव चपले ईक्षणे यस्यास्ताम् ॥ ५१ ॥

द्विजा एव कुन्तानां कुङ्कुमलानि मुकुलानि बिम्बफल-
योऽधरस्तस्य शुतिभिः शोणायमानानि तानि यस्यास्तां कला-
शोभा तपुः नूपुरं सिञ्जच्च तत्कला नूपुरं च तस्य धाम-
दीप्तिस्तेन शोभितुं शीलमस्य तेन पदा चलन्तीम् ॥ ५२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

देव्यै च दुर्गायै ॥ ४९ ॥

प्रपद्येति बहुसम्भवेन मूलतस्तु भीकृष्णागमनसमये सम्भ्रम
वैवर्धनेन रत्नमुद्रां रत्नाङ्गुलीयकम् उप अधिकं शोभयितुं शीलं
यस्येति शोभाविशेषवर्णनात्तत्सर्वं “यात्राछलेन हरयेऽर्पयतीं
स्वशोभाम्” इत्यनुसारेण तद्वर्णनपरिकरत्वमेव प्राप्तमिति द्योतितं
टीकायां भृत्यां सखीमिति योग्यत्वाल्लक्षणया ॥ ५० ॥

अथावसरं प्राप्य विरोधिपराभवाय तस्याः प्रभावोऽप्यावि-
र्बभूवेत्याह-तां देवमायामिति, सार्द्धं स्त्रिभिः । तत्र तामिति सार्द्ध-
द्वयकम् “यात्राछलेन हरयेऽर्पयतीं स्वशोभाम्” इति वक्ष्यमाणानु-
सारेणान्येभ्यस्तु स्वशोभामनर्पयन्तीं तां देवमायामिव ‘मल्लाना-
मशानिः’ इत्यादिदिशा देवस्य भक्तेषु स्वरूपवैचित्र्याद्दीव्यतः
‘भीकृष्णस्य मल्लादिषु त्वशनित्वादिप्रत्यायिकां मायामिव वीर-
मोहिनीं वीराणां प्रतिपक्षाणां पाठान्तरे धैर्यभाजामपि तेषां
स्वस्मिन् रूपान्तररूपनया तान् मोहयन्तीम् वीक्ष्य ते वीरा
मुमुहुः वीरमोहनीरूपमेव वर्णयति-सुमध्यमामित्यादिना । मोहनी-
रूपत्वेनैव तेषां मोहो जङ्घियत इति स्पष्टयति यशस्विनो
वीरत्व धीरत्वादिना ख्याता अपि तया कृतेन मोहनीरूपेण
यो हृच्छयस्तेनाहिता इत्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् इत्ययमेवार्थो
विचक्षितः ॥ ५१-५३ ॥

भीमह्रीराघवाघार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्ताः स्त्रियः द्विजपत्न्यः शेषां स्वपूजोपयुक्तावशिष्टां
सामग्रीम् । यद्वा, शेषाशब्दस्त्रिलिङ्गो देवतोपभुक्तसगादिनिर्मा-
न्यवाची तदा शेषां गौर्युपभुक्तनिर्माद्यमित्यर्थः । तस्यै रुक्मिण्यै
प्रदुःखलक्ष्मणायार्थमिति शेषः । तथाऽऽदिषः युयुजुः पेदुः तदा
बधू रुक्मिणी ताभ्यो द्विजपत्नीभ्यो देव्यै च नमश्चक्रे शेषां-
जगृहे च ॥ ४६ ॥

ततो मौनव्रतं विहाय रत्नमुद्रिकाभिरुपशोभितां भृत्यां
सखीं गृहीत्वा रत्नमुद्रोपशोभितं सखीपार्श्वे स्वपाणिना गृहीत्वे-
त्यर्थः । अभिरुद्रिकागृहाभिरुपशोभिता ॥ ५० ॥

तदा तां विलोक्य समागताः सर्वे प्रसिद्धाः वीरास्तद्दर्श-
नोदितकामातुरा मुमुहुरिति गृहीयन्तोकेनान्वयः । कथम्भूताः ?
देवमायामिव सर्वाभ्यर्चयन्तीं भूतिभूतां देवमायामिव स्थिता-
मित्यर्थः । वीरान्मोहयतीति तथा तां शोभनः कृशो मध्यमदेवो-
यस्याः कुण्डलाभ्यां मण्डितमाननं यस्यास्तां इयामामजात-
रजस्कां नितम्बयोः श्रोण्योरर्पिता निबद्धा रत्नमयी मेखला
यस्याः व्यञ्जन्ती यौवनप्रादुर्भावस्वकी स्तनौ यस्याः कुन्त-
लेभ्यः शङ्किते इव चपले ईक्षणे यस्याः ॥ ५१ ॥

शुचिस्मितं यस्याः बिम्बफलमिव योऽधरोष्ठस्तस्य शुभिः
कान्तिभिः शोणायमाणा द्विजा वृन्ता एव कुन्तानां कुङ्कुमलानि
मुकुलानि यस्यास्तां कलहंसवद्रुच्छतिं तच्छीला तथा तां कला
शोभा तद्वती नूपुरः शिञ्जन्ती कुञ्जन्ती च ते कलनूपुरे च तयो-
र्धाम दीप्तिस्तेन शोभत इति तयोर्केन पदा पादेन पद्मधामित्यर्थः
चलन्तीम् ॥ ५२ ॥

भीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावली ।

शेषाः अक्षताः अविशिष्टा राजस्त्रियो वा ॥ ४६ ॥

मुनिव्रत मौनव्रतम् ॥ ५० ॥

उपकण्ठे समीपे पौलोम्बाः शङ्खाः ॥ ० ॥

देवमायां लक्ष्मीं इयामां द्वयद्वयौ कुन्तलैरावरकैः शङ्कित
मिव ईक्षणं यस्याः सा तथा ताम् ॥ ५१-५३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

“देवस्य विष्णोर्मायामिव ननु मायां किन्तु स्वरूपशीलमेवे-
त्यर्थः । तर्हि कथं तस्य सादृश्यमपि ? तत्राह-मोहनीं श्री-
विष्णुमिव “मल्लानामशानिः” इत्यादिबत कश्चित् स्वरूपेण कश्चिद्व्य-
थाभावेन च सर्वमोहनशीलाय अत्र भीकृष्ण एव तु स्वरूपेण
मोहनीति भावः । अथ सामान्यं वर्णयति-सुमध्यमामित्यादिना,
शोभितेत्यन्तेन । कुन्तलेभ्योऽलम्ब्यभीकृष्णदर्शनविच्छेदित्वा-
शङ्किते ईक्षणे यस्यास्ताम् ॥ ५१-५३ ॥

भीमजीवगोस्वामीकृतबृहत्कमसम्बन्धः ।

अथास्याः कृष्णवर्णने वर्णयति—तामित्यादि द्वाभ्याम् । श्यामां पद्मिनीं तथा च “पद्मगन्धिं मुक्तं यस्याः सततं नवयामि नमः । रक्ता-
शाकः पद्माभाकालेऽपि प्रफुल्लितः । मुक्तमाध्वोऽङ्गणं परकाले वकु-
लोऽपि वै । कुङ्कुमानि समाधत्ते सा श्यामा परिकीर्तिता” व्यञ्जस्तनो
नवोद्यत्कुचां कुन्तलेन चूर्णकुन्तलेन शङ्किते ईक्षणे यस्याः ॥ ५१-५२ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ताञ्च स्त्रियः तस्यै वधुः सभर्तृकायै दीयते अत एवैतल्लोके विवाहा-
नन्तरं दानं प्रसिद्धं तद्वन्न न भविष्यतीति मातृकसंस्कृत्या
मन्त्रवदेतदपि स्फुरितमिति प्रथमत एव दत्तवत्यः अथवा गुप्त
एव भगवान् समागतः भवानीशिवाभ्यां भगवते रुक्मिणी
दत्ता प्रार्थनायाः सफलत्वाय तं एतत् अप्रिमदानकथनात् निरु-
ध्यते, तथा ताभ्यो दत्ताः तस्यैव ताः प्रवधुः शेषाः अपि च
वधुः आशिषोऽपि युयुजुः शेषा अपि ये लवणावधो दत्ताः
तेषामंशाः प्रतिदीयन्ते एवं विधानमुक्त्वा कर्मपूर्वार्थं नमस्का-
रमाह—ताभ्यो देव्यै नमस्करे इति । शेषां ताभिः दत्तां जगृहे
च स्वप्रभ्यो स्थापितवती । एवं सर्वोपि विवाहोत्सवो वैधो
निरूपितः अत्र दिनत्रयं व्रतं तदपि जातमिति मन्तव्यम् ॥ ४९ ॥

अथ मौनं त्यक्त्वा सखीभिः सह यद्वक्तव्यं तदुक्त्वा
अम्बिकालयात् मिश्रकाम नितरां गमनं शीघ्रं भगवत्प्राप्त्यर्थं
सख्यः अम्बाश्च स्त्रियः व्यावर्तिताः एका या भृत्या अन्तरङ्गा
तां प्रगृह्य भगवन्नावेन विकला भविष्यामीति बाह्ये तु भूमिं
न पश्यतीत्यवश्यं तदीयाः प्राङ्गाः प्रदर्शकाः रत्नसहितसुद्रोपशो-
भितत्वं भगवता स्मृता इति कथापयितुं पूर्वावतारमुद्रां वा
सूचयति ॥ ५० ॥

यद्यहं न गमिष्यामि पूर्ववदेव गतिर्भविष्यति इति ततोऽग्रे
कस्यापि दर्शने न भविष्यतीति विवाहसमये दर्शनं न दूष-
णमिति सर्वे दृष्टवन्त इत्याह—तामिति । यथा भगवान् रत्न-
प्रवेशे बहुशिर्षद्वया दृष्टः एवमिदमपि देवमायेव वीरैर्दृष्टेत्याह-
देवमायामिवेति । देवस्य भगवतो मायाया व्यामोहिकैषा शक्ति-
रागतेति सर्वैरेव निश्चितेति तत्रापि वीरान् व्यामोहयति अथवा
स्वयं गत्वा न ज्ञियेरन् त्वं वर्णयति षोडशलक्षणां द्वाविंश-
लक्षणां भगवान् षोडशलक्षणां सेति प्रसिद्धिः एकं सम्बन्धा-
दत्ताधारणसामर्थ्यमपरं शौर्यादिनिराकरणं तृतीयं व्यामोहकत्वं
चतुर्थं, सुहृदभ्यं यस्या इति रुक्मिकावत् अमृतसम्बन्धार्थं अल्पम-
ध्यत्वं निरूपणीयम् अत एव न कस्यापि रत्नसम्बन्धः स हि रत्नः
पुङ्खेन भोक्तव्यः जिह्वैव तदभावात् स्वास्त्रितोऽपि मक्षिका-
सम्बन्ध इव रसोऽपगच्छतीति दुःखमेव लोके फलति
कुण्डलाभ्यां मण्डितमाननं यस्या इति उपरितोषभोगस्वापन-
स्य शोभा प्रदर्शिता रत्नप्रदर्शके कुण्डले इति वयोऽप्याह—
श्यामामिति षोडशवाचिकीति नितम्बे अर्पिता रत्नमेखला
यस्या इति रत्नाविर्भावकप्रसावे मुख्यस्थानेऽपि रत्नप्रकाशो निरु-
पितः मध्ये रत्नाभिव्यक्तिमाह—व्यञ्जस्तनीमिति । एवं पञ्चधर्माः
रत्नात्मका निरूपिताः पोषकाश्च सप्त धर्मानाह—कुण्डलेः

[३५]

शङ्किते ईक्षणे यस्या इति । लक्षणद्वयमत्र निरूपितं कुन्तलानि
चपला च दृष्टिरिति मन्त्रहासोऽपि ॥ ५१ ॥

किञ्च, शुचिस्मितामिति सार्द्धेन दोषाभावाय शुचिरूपं
भ्वेतदन्तत्वं न रसाविर्भावकमिति विवहानन्तरं च दन्तसंस्कार
इति कृत्रिमसंस्काराभावेऽपि सहजैरेव धर्मस्तथा जातमित्याह-
विम्बफलवत् यत् लाहितमधरोष्ठं तस्य पुतिभिः कान्तिभिः
शोणायमाना ये द्विजाः त एव कुन्दकुङ्कुमलानि यस्याः रत्नक-
प्रत्यसम्बन्धापेक्षया कान्त्या राग उत्तमः एदा चलन्तीमिति
एकविधं लक्षणं पञ्चयां चलनं पुरुषस्य एकेन पदा चलनं
स्त्रिया इति तत्रापि गतिः फलरूपा अफला चेति, द्विधा अयं
विशेषः स्फुटलक्षणेनैव भवतीति तस्यागमनं निरूपयति कल-
हंसवत् गच्छतीति सिञ्जन्यः कला अन्तः स्थिताः सूक्ष्माः
कणिकाः तपुके नूपरे तयोर्धाम तेजः तेन शोणायमानां शो-
भितां वा ॥ ५२ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शेषां निर्माल्यम् ॥ ४६ ॥

मुनिव्रतं मौनम् ॥ ५० ॥

ततश्च तां चिदानन्दमयीं भगवच्छक्तिं श्रीरुक्मिणीं भगवद्-
विषोऽसुरा मायामेव प्रतियन्ति स्मेत्याह—तामिति सार्द्धेः
पादोनभिभिः । तां श्रीरुक्मिणीं देवमायामिव विलोक्य वीरा
मुमुदुरिति तृतीयैरन्वयः । इवेत्येवार्थं महानामशानिरित्यत्रायम-
शानेरेव ननु सुकुमारो बाल इति महताः कृष्णं यथा अम-
सत अशानित्वञ्च न तस्य स्वरूपमतो मल्लाद्याः स्वस्वदग्निस्तस्य
स्वरूपमेव जगृहुः कृष्णनिष्ठं स्वरूपं स्यादित्यैः सुगमं जमैरित्युक्तेः
तथैव देवानामपि माया परममोहिनी कापि सुन्दरी
नत्वियं मानुषीति तां मत्वेत्यर्थः देवमायामेव विशिनष्टि, वीरे-
त्यादिभिः श्यामाम् ।

“शीतकाले भवेदुष्णा उष्णकाले तु शीतला ।

स्तनौ सुकठिनी यस्याः सा श्यामा परिकीर्तिता” ॥

इत्युक्तलक्षणां व्यञ्जयन्ती व्यक्तीभवन्तावेव स्तनौ यस्यास्तां कुन्त-
लेभ्यः शङ्किते इव चपले इव ईक्षणे यस्यास्ताम् ॥ ५१ ॥

विम्बफलाधरस्य पुतिभिः शोणायमाना द्विजा दन्ता एव-
कुन्दकुङ्कुमलानि यस्यास्तां शिञ्जन् तत्कलानूपुरमतिशिल्पनि-
मित्तनूपुरञ्च तस्य भ्रामिर्दीप्तिभिः शोभिना पदा चलन्तीम् ॥ ५२ ॥

भीच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शेषां निर्माल्यम् ॥ ४६ ॥

मुनिव्रतं मौनम् ॥ ५० ॥

तां विलोक्य वीरा मुमुदुरिति सार्द्धेद्वयोरन्वयः । देवमाया-
मिव देवस्य विष्णोः मायां सर्वाभ्यर्थ्यकरां शक्तिमिव कुन्तलेभ्यः
शङ्किते इव चपले ईक्षणे यस्यास्ताम् ॥ ५१ ॥

विम्बफलतुल्याधरस्य पुतिभिः शोणायमाना द्विजा दन्ता

विलोक्य वीरा मुमुहुः समागता यशस्विनस्तत्कृतहृच्छयार्दिताः ॥ ५३ ॥
 यां वीक्ष्य ते नृपतयस्तदुदारहासप्रीडावन्नोकहृतचेतस उज्जितास्त्राः ।
 पेतुः क्षितौ गजरथाश्वगता विमृढा यात्राच्छलेन हरयेऽर्पयतीं स्वशोभाम् ॥ ५४ ॥
 सैवं शनैश्चलयती चलपद्मकोशौ प्राप्तिं तदा भगवतः प्रसमीक्ष्यमाणा ।
 उत्सार्य वामकरजैरलकानपाङ्गैः प्राप्तान्ह्रियैक्षत नृपान्दृष्टेऽच्युतं सा ॥ ५५ ॥
 तां राजकन्यां रथमारुरुक्षतीं जहार कृष्णो द्विषतां समीक्ष्यताम् ।
 रथं समारोप्य सुपर्णलक्ष्णं राजन्यचक्रं परिभूय माधवः ।
 ततो ययौ रामपुरोगमैः शनैः शृगालमध्यादिव भागहृद्भरिः ५६ ॥
 श्रुतं मानिनः स्वाभिभवं यशःक्षयं परे जरासन्धवशा न सेहिरे ।
 अहो धिगस्मयश आत्तधन्विनां गोपैर्हतं केसरिणां मृगैरिव ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्द्धे श्रीरुक्मिण्युद्धाहे

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

एव कुन्दानां कुङ्कुमलानि मुकुलानि यस्यास्ताम शिञ्जन् तत्क-
 लानुपुरं शोभायुक्तं नूपुरं तस्य धाम दीप्तिस्तेन शोभितुं शीलं
 बभूव तेन पदा ॥ ५२ ॥

भाषाटीका ।

फिर वे स्त्रियें रुक्मिणी जी को देवी का प्रसाद देती हुई
 और आशीर्वाद देती हुई । रुक्मिणीजी ने भी उन ब्राह्मणियों को
 और देवी को नमस्कार कर प्रसाद ग्रहण किया, ॥ ४९ ॥

तदनन्तर रुक्मिणीजी मौन व्रतको त्यागकर रत्नों के जूड़ाज
 अङ्गलीयक से शोभा पाने वाले अपने हाथसे सब्बी के हाथ
 को पकड़ कर अम्बिका देवीके मन्दिरसे बाहर निकसती आई ॥ ५० ॥

देवी के मन्दिर से बाहर निकसते समय श्रीरुक्मिणीजी
 के सौन्दर्य को देखकर वीर लोगमोहित होते हुये, कैसी वे
 रुक्मिणीजी हैं कि, देवमायाकी तरह वीरों को मोह कराने
 वाली, तथा सुन्दर मध्य भाग जिनका, कुण्डलों से मुखकी
 शोभाभी न्यारी हो रही है, नवीन वय वाली, और कटिपद्मा-
 ज्जाग पर रत्नों की मेखला जिनके शोभित हो रही हैं,
 जैसे काव्य व्यञ्जनावृत्ति द्वारा किसी चतुर शिरोमणि को

व्यङ्ग्यार्थ बतलाती है, इसी प्रकार चतुरचक्रचूडामणि श्री-
 कृष्णचन्द्रमात्र को ही रुक्मिणीजी के यौवनारम्भ की व्यञ्जना
 हो सके, इस लिये व्यञ्जस्तनी यह विशेषण कहा है, एवं
 केशों से शंकित सरीके खपल नेत्र हैं जिनके, एसी रुक्मि-
 णीजी को वीर लोग देखते हुये ॥ ५१ ॥

फिर श्रीरुक्मिणी कैसी है ? कि-भोरे पने से शुद्ध अर्थात्
 किसी प्रकार के भावगर्भित नहीं एसी मन्दहसन है जिनकी,
 तथा विम्बफल सदृश अरुण अधर की कामित से 'कुम्ब'
 कली सदृश दन्त पंक्ति पर अरुणाई जिनके आय रही हैं,
 एवं खलते समय में शिञ्जता नहीं करती हैं कि जिसमें श्री-
 कृष्ण को अवसर मिले, इस लिये एक २ पांव उठाव कर
 धीरे-२ खलती हैं, तथा कलहंस सदृश जिनके गमन की
 शोभा होती है, वह खरणारविन्द आपका कैसा है जिस
 एक ही से खलती हैं कि, शोभा युक्त शम्भायमान जो
 नूपुर है तिससे शोभित हो रहा है ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

न केवलं मुमुहुः पेतुश्चेत्याह—यामिति । यात्रामिषेण हरये
 खलावण्यं समर्पयन्ती यां वीक्ष्य क्षितौ पेतुः सा ताम् प्राप्ताम्

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हिया ऐक्षत तदैवाच्युतं च ददर्शोत्पुत्तरेणान्वयः ॥ ५३—५४ ॥

चलत्पक्षकोशतुल्यौ चरणौ चालयन्ती ॥ ५५ ॥

सुपर्णलक्षणं गरुडध्वजं हरिः सिंहः ॥ ५६ ॥

असहमानानां तेषामाक्रोशमाह—अहो धिगस्मान् यतोऽस्माकं
यशो गोपैर्हृतमिति ॥ ५७ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यामिति युग्मकम् । मोहिनीरूपतयाभातां वीक्ष्य नृपतयस्तु
क्षितौ पेतुः स्वरूपतया सर्वतो विलक्षणां स्वीयां शोभां तु
हरयेर्पयन्ती नत्वसुरेभ्य इवान्यतो भातामित्यर्थः ॥ ५४ ॥

एवमनेन स्वशोभार्पणप्रकारेण वामकरजैर्बामकराङ्गलिमिर-
लकानुत्सार्य भगवतस्तस्य प्राप्तिं हियापाङ्गैर्मुहुरपाङ्गविक्षेपैरेव
नतु साक्षात्प्रेम्णाभ्यां प्रसमीक्षमाणा निकटे पतितान् नृपान्
ऐक्षत । तदनन्तरं तु अच्युतं ददर्श किं कुर्वती चरणावेवाप्य-
कोशौ तौ तस्य प्रत्यासत्सिकामनया शनैश्चालयन्ती चलत्पक्षकोशा-
विधिं पाठस्तु भीस्वामिसम्मतः अत्र रूपकबलेनैव रूपं लभ्यत
इति चरणावध्याहृतौ अतिशयोक्तिनाम्नोऽलङ्कारस्य प्रथमस्तु
मेवोऽयं वचोकम् —

“सिद्धित्वे ध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।

मेवेप्यमेदः सम्बन्धेऽसम्बन्धस्तद्विपर्ययौ ।

पौर्वापर्याख्यः कार्यहेत्वोः सा पञ्चधा मता ” ॥

विषयनिगारेणामेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोध्यवसाय इति अच्युतं चेति
प्रायः स्वामिसम्मतोयं पाठः अच्युतं सेति पाठस्तु सर्वत्र इदमेत-
न्न पूर्वत्र सा तादृशी यत्तदोत्पत्त्यबलात् उत्तरत्र सा रुक्मिणी
प्रकरणबलात् अच्युतमिति निजप्रतिज्ञातोच्युतेस्तथा तच्चिता
च्युतिराहित्याभिप्रायेण इत्यनेन तत्परिचायनापेक्षा निरस्ता ॥ ५५ ॥

रथमारुहन्ती कालविलम्बाय तथा तदारोहणार्थमितस्त-
त्प्रेक्षामात्रं कुर्वन्ती नतु सहसाऽऽरोहन्तीमित्यर्थः । पूर्वं तु तदारोहणं
देवयात्रागौरवेणेति ज्ञेयं समीक्षतां सम्यगीक्षमाणानामिति मोहा-
पगमं सूचयति अनावरे षष्ठी । एवं परमं प्रागल्भ्यं विक्रमवस्त्वं
क्षिप्रकारकत्वादिकं च दर्शितं सुपर्णलक्षणमिति तदीयत्व-
प्रसिद्ध्या भवेन सर्वेषामापाततः स्तब्धता दर्शिता रथस्य शोभा-
विशेषश्च शनैरेव ययौ निर्मयत्वात् ॥ ५६ ॥

यशसः क्षयो वशात्तम् अर्थात्स्वस्य । यद्वा, यशसः क्षयं च
वरे शत्रवः तत्रापि मानिनः परैरिति पाठः कश्चित् मुखा इत्यत्र
वशा इति च आद्यं यद्भवस्तत्प्रशस्तात्वेन विद्यते येषां तेषाम् आत्त-
कन्विद्यम् आरोपितधनुष्पाणीनां राक्षसपि गोपैरिति च बहुत्वं

भीकृष्णानुवर्तित्वेन यदूनामपि गोपत्वमननात् भस्मघ्ना इति
पाठान्वित्यः ॥ ५७ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

हरिः सिंहः ॥ ५६—५७ ॥

इति भीमज्ञागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं मुमुक्षुरपि पेतुमेत्याह—यामिति । रथाचारुतांस्तं
नृपतयो यात्रामिषेण हरये खलावण्यमर्पयन्ती यां वीक्ष्य तस्या
उदारहासेन ग्रीडावलोकनेन च हृतानि चेतांसि येषां ते ऽत एव
विमूढाः भवन्त्येव च उज्जितानि त्यक्तान्यस्त्राणि यस्ते भूमौ
पेतुः ॥ ५४ ॥

सैवमिति सा रुक्मिणीरथं पक्षकोशतुल्यौ चरणौ शनैः
शनैश्चालयन्ती तत्र हेतुर्भगवतः भीकृष्णस्य प्राप्तिं प्रसमीक्षमाणा
वामकरनखैरलकानुत्सार्य अपाङ्गत्वं अपाङ्गैस्ताम्प्राप्तान्नुपान् हिया
अवेक्षत तदैवाच्युतं च ददर्श ॥ ५५ ॥

तामिति तदा कृष्णः रथमारोदुमिच्छन्ती तां राजपुत्रीं
द्विषतां चैषानां समीक्षतां सतां जहार ततो माधवः सुपर्ण-
लक्षणं गरुडध्वजं रथमारोप्य रथोपस्थे आरोप्येत्यर्थः राजन्य-
मण्डलं परिभूय तुच्छीकृत्य रामः पुरोगमः अग्रयायी यस्य
तथाभूतः शनैर्ययौ शनैरित्यनेन निर्भयत्वं सूच्यते । हरिः सिंहः
सुगालमध्यायथा स्वभागवत्कथनैर्याति तद्वत् ॥ ५६ ॥

तदिति मानिनः केवलं दुरद्वैतगणिनः शत्रवो जरासन्धा-
दयस्तत्कन्याहरणं स्वाभिभवं यशःक्षयं च न सेहिये असहमा-
नानां तेषामाक्रोशमाह—अहो इति । अस्मत्कीर्तिं धिक् कुतः यतः
आत्तधन्विनां धनुर्धराणाम् अस्माकं स्वमिति शेषः । गोपैरपहृतं
केसरिणां सिंहानां भागो बुकैरिषेति ॥ ५६ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

नागद्वजजहरो हरिः सिंहः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यः अरिभिः कृतः तपः, के के परे ? इति तत्राह, जरासन्ध इति ॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

(विजयध्वजतीर्थतीर्थाऽष्टपञ्चाशत्तमः) ॥ ५८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यां वीक्ष्य इति स्वरूपेण वर्णयति—हरय इति ॥ ५४ ॥

सैवं भगवतः प्राप्तिं प्रसमीक्षमाणा समीक्षितुमारभमाणा तत्स्फूर्तिमयभावेन स्खलितान् सावरणानलकान् धामकरजै-
रुत्साह्यं प्राप्तान् व्ययहितान् नृपानवैक्षन् ततश्च भीता सती
तत्राव्युतञ्च दृशं तच्च दर्शने द्वियायुक्तमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

आरुरुक्षतोमिवेत्यर्थः ॥ ५६-५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

विलोकयेत्यादि जगज्जनन्यां तस्यां कृतदृच्छयत्वेन मोहं
प्राप्ताः तेनैव पापेन नष्टप्राया इत्यर्थः ॥ ५३-५४ ॥

सैवं शनैरित्यादि चरणाजकोशौ अस्फुटकमलाकारौ चरणौ
सुदृश्यत्वात् धामकरजैः अलकानुत्साह्यं द्विया प्राप्तान् नृपान्
अपाङ्गैरुत्साह्यं अवलोकयेति यावत् अच्युतम् ऐक्षत श्रीकृष्णं दृशं
पञ्चात् सा दृशो अर्थात्सेन. क्रिययेव कर्त्ता क्लिप्यते आदौ सा
तं दृशं पञ्चात्स तामित्यन्योन्यमेवं दर्शने जातमिति भावः ५५ ५७

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भे

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

श्रीमद्भट्टभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मन्वेतादृश्या दर्शने यदि वीराणां रस उत्पद्यते तदा दोषः
स्यात् अनुत्पत्तौ विषयस्थोत्तमता न स्यादित्युभयतः पाशा-
रज्जुः तत्परिहारार्थं वीराणां द्वेषो विनियोगमाह—विलोकयेति,
आदौ तां विलोक्य वीरा मुमुक्षुः मोहं प्राप्ताः समागता इति
समागतमनफलमुक्तं मूर्च्छायामपि सुषुप्ताविष किञ्चित्सुखमिति
“मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः” इति न्यायाच्च यथास्त्विन इति तेषां पुण्यमपि
सूचितम् श्रीमलापाम्याह—तत्कृतेन दृच्छयेन अर्दिता इति एवं

अनुभिर्धर्मैः तावत्फलं प्राप्तवन्त इति विषयोत्कर्षो निरूपितः
दोषाभावायाह—यां वीक्ष्येति । यावत्तेषां रसदृष्टिर्भवेत् तन्मध्ये
निपतिता एव ते तत्रापि हेतवः ते हि भगवद्विमुखाः तत्रापि
नृपतयः अभिमानिनः जरासन्धादयः तेषां बलमुत्साहशक्तिश्च
रसानुभावार्थहेतुभूतं तस्या भावैर्हृतमित्याह—तस्या उद्गारो यो
हासः सर्वरसदानसमर्थश्च व्रीडावलोकश्च व्रीडा च अवलोक-
श्चेति वा त्रिविधैरपि भावैः हृतचेतसो जाताः त्रिविधं हि
चित्तमिति तदभावे चिन्ताभावात् उज्जितास्मां जाताः ॥ ५३ ॥

ततः क्षितौ पेतुः पतितानां पुनरुत्थानाभावाद्योचानि स्थाना-
न्याह—गजरथाश्वगता इति । यद्भगवता कर्त्तव्यं तदनयैव कृत-
मिति निरूपणार्थमेतदुक्तं विमूढा इति पातज्ञानाभावोऽपि.
नन्वेवा दुर्गेष प्रचण्डयेति चेत् तत्राह—यात्राछलेनेति । हरये
स्वशोभाभारपयन्तीं प्रसङ्गादेतज्जातं सा तु स्वदुःखहरणार्थं
स्वशोभाभाविर्भाव्य भगवते प्रयच्छति इति चेत्तत्राह—यतः
शोभा स्वकीया स्वयं त्वम्यदीया अतः स्वदाने स्वापेक्षामा-
वेऽपि स्वकीयं देयमेवेति ॥ ५४ ॥

अत एव तस्या भगवद्वेषणमाह—सैवमिति । शीघ्रगमनेन
रथारोहणं भविष्यतीति शनैः पदपञ्चकोशौ चलयतीं जाता
चालयतीति कोशत्वात्मुकुलितत्वमुक्तम् अनेन कियद्दृच्छलेनेन
पादयोर्व्यथा जातेति ज्ञापयन्तीथ मुकुलितपादौ स्थापयतीति गम्य-
ते तथाव्याजकरणे हेतुः तदैव तस्मिन् क्षण एव भगवतः
प्राप्तिं प्रसमीक्षमाणा कन्याया राजदर्शनमपि कर्त्तव्यं वैलक्ष-
ण्यज्ञापनायेति तद्भगवदर्थं जातमित्याह—उत्सार्य धामहस्त-
नक्षैरलकान् अपाङ्गैः प्राप्तान् नृपान् समैक्षत ततः यदर्थं ताव-
दृष्टवती तमच्युतं दृशं नन्वपूर्वदर्शने कथं परिज्ञानमिति चेत्त-
त्राह—अच्युतं सेति । उभयोर्ज्ञापकमेकैको धर्मः सा हि चित्ते भग-
वन्तं दृष्टवती स्वमन्त्रेषु च अतो रूपं दृष्टपूर्वं भगवानप्य-
च्युतः सर्वत्रानुस्यूतो ननु चित्तादिष्वन्यः अत्रान्य इति सर्वत्रैव
भगवतः अच्युतत्वात् ॥ ५५ ॥

अतोऽमे दृष्टिर्न गतेति तमेव विलोकयन्ती यदा स्थिता
तदा सर्वैः रथारोहणार्थं नियुज्यमाना जाता तन्मध्ये भगवान्
जहारेत्याह—तां राजकन्यामिति । तामिति कृत्वात्मनिवेदनां राज-
कन्यायाः हरणं च युक्तमिति रथारोहणे पुनः सारथ्यादेः मार्गं
कर्त्तव्यमिति यदैव रथारोहणेच्छा जाता तदैव जहार तदा हि
सर्वसमूहः अपगतो भवति तत्र प्रतिबन्धकानां साक्षित्वं जात-
मित्याह—द्विवतां समीक्षतामिति । कृष्णस्य हि द्विवोः हरणं
इस्तेन ग्रहणमुत्तोलनमिति यावत् ततो रथं समारोप्य यथावि-
त्यग्रेण सम्बन्धः । उपक्षितरथपरित्यागाय सुपथेलक्षणमिति
तत्र वेष्टका राजन्याः सन्ति परितश्चक्ररूपेण स्थिताः तत्सर्वं
परिभूय परामर्शं प्रापयित्वा दृष्टबलमस्त्येव मदृष्टमपि बद्धं
तस्यैवेति ज्ञापयन्माह—माधव इति । लक्ष्मीपतिर्भगवान् इयं च
लक्ष्मीः अतो भार्येत्यस्याः परिपालने भगवतो ज्ञायो जाताः ते
त्वनधिकारिणस्तद्विलाषिण इति तेषां पापमेव सिद्धम् अतः
परामर्शो युक्त इत्यर्थः । तेषां परामर्शे रक्षकाणामपि युद्धं सम्भ-
वतीति तेषां वधे अमङ्गलं च भवतीति तदर्थं परिहरन् माह-
ततो यथाविति । तत इत्यन्यथनिर्देशः तस्य स्थानस्थाविकृतत्वाच्च
न कोऽपि तत्र हत इत्यर्थः । तर्हि पुरमभ्ये कियद्वद्रे हननं भवि-

भीमशङ्खभावावकृतसुबोधिनी ।

प्वतीशङ्क्याह—यथाविति “या प्रापणे” इति कुशलेनेदृश-
पर्यन्तं गत इत्यर्थः । तदीयानां वा रामादीनामुपपन्नमाशङ्क्य
तन्निवेद्यार्थमाह—रामपुरोगमैरिति । रामो हि साधनशक्तिः पुरो-
गमो येषामिति सर्वेषां साधनवत्त्वं रमणात्मकत्वाद्भारकत्वं
च सूचितं सम्मर्देनापि तथात्वमशङ्क्याह—शनैरिति । लोका
हि नगरस्थाः त्रिचतुराक्ष विहाय समागता अपि लोकवद्व्या-
कुण्ठाया इत्ता रुक्मिणी अतो भगवान् नयतीति साहचरं प्रेक्षका
एव जातीः इति शनैरित्यनेन सूचितम् । ननु, तत्रैव कथं सर्वसन्वेह-
निवृत्त्यर्थं, भगवान् न स्थितः श्वशुरादिभिः पश्चादभ्यनुज्ञातो
गच्छेत् किमिति निर्गत इत्याशङ्क्याह—शृगालमध्याविति ।
भवेदेव यदि तत्र सन्तो भवेयुः ते हि शृगालाः बुद्धिस्ताः तन्मध्ये
च स्वभागो न स्थापनीयः अतिरिक्तभाग एव शृगालानामिति
नत्रापि बद्धकर्मतिरिक्तं तत्साध्यानां यत् कूरं तत् शृगालाना-
मिति यथा मथिताभिः श्वालादूर्ध्वयुथश्च साध्यानां यतयश्च
शृगालानामिति धीतो निर्णयः ननु स्वभागस्व । किञ्च, लोकेऽपि
तत् शृगालमध्ये न रक्षणीयमिति सिंह इष्टान्तीकरोति—हरिरिति,
यथा सिंहः स्वभागं हरति तथा भगवानपि भागं हन्ति जातः
भागभूदिति पाठे भागं विभतीति गृहीतस्य शुद्ध एव स्थाने
स्थापनमिति तत्र न स्थापितवान् अन्यथा असुरगामिः तज्जवे-
दिति ॥ ५६ ॥

ततो यज्जातं तदाह—तं मानिन इति । अभिमानरक्षार्थमेव
समागताः तदुक्तं “यथागत्य हरेत् कुण्ठ” इति तज्जातमिति स्वस्य
अभिभवं तिरस्कारं यशसश्च क्षयं दृष्ट्वा तत्रापि परैः कृतं नहि
शत्रुकृतं सोढुं शक्यमिति ते यदि विवाहेनापि नयेयुः तथापि
सोढुं शक्याः किमुत बलादिति तत्रापि जरासन्धवशाः यैः
पूर्वैः जयोऽनुभूतः अतो न सेहिरे असहमाना जाताः जरासन्ध-
वशात्त्वेन यशः क्षयासहनं मानित्वेन स्वाभिभवासहनं तत्रोभय-
विधं स्वनिम्नाप्रतिपादकं वाक्यमाह—अहो धिगिति । आसन्ध-
न्वनामस्माकं यशो धिगिति यदि यशो भवेत् तदा यशसा भीताः
नेतादौ भवेयुः इति मानिनां ध्वनं जरासन्धप्रमुखानां ध्वन-
माह—गोपैर्हृतमिति । गोपाला हि गा हरन्ति यस्य कस्यचित्
तत्रापि केसरिणां हृतमिति महदाश्चर्यं केसरी हि गा भक्ष-
यति गोपालाः पालयन्ति अतः कृतं युक्तमेव परम् अत्याश्चर्य-
मिति । तेषां प्रशंसा स्वपौरुषव्यापनं च अनेनातः परं प्रयत्नो न
कर्तव्य इत्यपि सूचितं कर्तव्योऽपीति अत्र हेतुमाहुः—केसरिणां
मूर्ध्निरिवेति । शृगा हि साधारणाः केसरी मृगेन्द्रः तत्रापि बहूनां
भागोऽयमिति दृष्टान्तोऽत्र वर्तत इति नात्यन्तमाश्चर्यमिति स्वमनः-
समाधानमाहुः ॥ ५७ ॥

इति भीमशङ्खवतसुबोधिन्यां भीलक्ष्मणमहात्मजभोवत्सुभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
अनुवर्त्यायविषरणम् ॥ ५४ ॥ ५३ ॥

भीमशङ्खभावावकृतसाराधर्षिणी ।

प्रवृत्तो मायाप्रतीतिजनितो बाहुकृत्यः कामस्तेनार्दिताः यथा-
[३६]

गन्धर्वदत्ताग्निस्थालीमुखशीमेव बिलोक्य पुरुरवाः कामार्दिताऽ
भूत् यथैव तस्य काम उर्वशीज्ञानजन्य एव ननु स्थालीप्रतीति-
जन्यस्तथैव वीराणां इच्छयो मायाप्रतीतिजन्य एव ननु रुक्मि-
णीप्रतीतिजन्य एवेत्यतोऽन्यस्त विरुद्धोऽर्थः पराहृतः ॥ ५३ ॥

न केवलं मुमुहुः पेतुमेत्याह—यामिति । अत्रापि श्लोके देव-
मायामिति पदमनुवर्त्तनीयं यां श्रीरुक्मिणीं देवमायामिव वीक्ष्य
ते नृपतयो मूढाः सन्तः पेतुः यां रुक्मिणीं कीदृशीं हरये स्वशो-
भामर्पयन्तीं न त्वन्येभ्यः ॥ ५४ ॥

सा रुक्मिणी श्रीकृष्णं दिदृक्षमाणैश्च प्राप्तान् तत्रागतान् द्विष्य
प्रेक्षत द्वियेत्येतेऽन्ये पुरुषा इति तद्दर्शनेन लज्जाऽजनिष्टेति भावः
तन्मध्ये एवाच्युतं वदशे वदशी यः कलु इदयात् च्युतो न
भवतीति भावः ॥ ५५—५६ ॥

असहमानानां तेषामाक्रोशमाह—अहो इति । यतोऽस्माकं यशो
गोपैर्हृतम् ॥ ५७ ॥

इति साराधर्षिण्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५३ ॥

भीमशङ्खकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यां वीक्ष्य ते क्षितौ पेतुः सा तानैक्षत अच्युतं च वदशेत्यु-
त्तरैरान्वयः यात्राकालेन यात्रामिषेण ॥ ५३—५४ ॥

चलपञ्चकोशतुल्यौ चरणी चलयन्ती चलयन्ती ॥ ५५ ॥

तां सुपर्णलक्षणं गरुडध्वजं रथं समारोप्य माया रमा
तस्या ध्वजः पतिः यथाधित्यन्वयः ॥ ५६—५७ ॥

इति भीमशङ्खवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

भीमशङ्खकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

भाषा टीका ।

वडे २ यशस्वी वीर लोग जो जो उस जगै आये रहे वे पूर्वोक्त
श्रीरुक्मिणी जी को देख कर मूर्च्छित हो गये, क्योंकि ? श्रीरु-
क्मिणीजी के वीरमोहनी रूप को देख कर काम से पीड़ित
हुए । निज रूपको देख कर नहीं ॥ ५३ ॥

रुक्मिणीजी तौ भीहरि को अपनी शोभा समर्पण के
लिये यात्रा के मित्र से धीरे २ चलती रहीं उसी समय उन
रुक्मिणी जी को देख कर उन कुमति नृपति लोगों का रुक्मि-
णीजीके उदार हास और लज्जा पूर्वक अवलोकन से चित्त
हरण हो गया अत एव जो जहां हाथी रथ अथवा घोडारथों
पर बैठे रहे वे वहां ही से मूर्च्छित होकर पृथिवी पर गिरने
हुए ॥ ५४ ॥

इस प्रकार वे रुक्मिणीजी चलायमान चरणकमलों को धीरे २

भाषा टीका ।

चलाती, हुई चलने लगी, उस समय भगवान् की प्राप्तिकी
• प्रतीक्षा करती २ बाँये हाथ के नखनसौ अलकों को समहार
कर, आये हुए राजाओं को लज्जा पूर्वक देखनेलगी कि- इतने ही
में रुक्मिणी जो श्रीकृष्णचन्द्रको देखती भई ॥ ५५ ॥

श्रीकृष्णचन्द्रभी द्वेषियों को देखते २ उस राजकन्याको रथ
पर चढ़ाते समय राजाओं के समूह को तिरस्कार कर गरुड
की ध्वजा जिसमें फहराय रही इस प्रकार के अपने रथ में
बैठाकर हरण करते हुए । तदनन्तर बलदेवजी प्रभृति यादवों
के साथ जैसे शृगालों के मध्यसे सिंह अपने भागको ले
जावै इस प्रकार रुक्मिणीजी को लेकर धीरे २ जाते
हुए ॥ ५६ ॥

जरासंध प्रभृति मानि राजा लोग यश के नाश करने
वाले उस अपने पराभव को नहीं सहन करते हुए बोले,
कि- अहो बड़े आश्चर्य की बात है बड़े २ धनुष धारियों का
हमारा यश गोप लोगों ने छीन लिया जैसे, कि- सिंहके भाग
को शृग ले जावै ॥ ५७ ॥

इति श्रीभागवत दशमस्कन्ध उत्तरार्धे में त्रिपन अध्यायकी

श्रीशृन्दावनस्थ पै० भागवताचार्य हत,

भाषा टीका समाप्ता ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

इति सर्वे सुसंरब्धा वाहानारुह्य दंशिताः ।
 स्रैः स्वैर्बलैः परिक्रान्ता अन्वीयुर्धृतकार्मुकाः ॥ १ ॥
 तानापतत आलोक्य यादवानीकयूथपाः ।
 तस्थुस्तत्संमुखा राजन्विस्फूर्ज्य स्वधनूषि ते ॥ २ ॥
 अश्वपृष्ठे गजस्कन्धे रथोपस्थे च कोविदाः ।
 मुमुक्षुः शरवर्षाणि मेघा अद्रिष्वपो यथा ॥ ३ ॥
 पत्युर्बलं शरासारैश्छन्नं वीक्ष्य सुमध्यमा ।
 सव्रीडमैक्षत्तद्वक्रं भयविह्वललोचना ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

चतुष्पञ्चाशत्तमे तु जित्वा रात्रोऽरिपक्षगात्र ।
 रुक्मिणं च विरुप्याथ मैत्र्याः पादं पुरेऽग्रहीत् ॥
 इतीति । अहो धिगस्मानित्येवं वदन्तः सुसंरब्धाः क्रोधाविष्टाः
 दंशिताः कृतसन्नाहाः परिक्रान्ताः परिवृताः अन्वीयुरन्वधा-
 वन् ॥ १ ॥
 विस्फूर्ज्य दङ्कारयित्वा ॥ २ ॥
 परेषां शराणां बाहुव्ये यादवानामवलम्बे दृष्टान्तः मेघा
 इति ॥ ३ ॥
 प्रेक्षदैक्षत ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वाहान् गजादीनारुह्येति धृतकार्मुका इति च पुरा विमू-
 हत्वेनोज्झितास्तथा गजादिभ्यो भूमौ पतनात् ॥ १ ॥
 त इति । पूर्वमेतदर्थमेव श्रीरामेण सहागताः प्रसिद्धाश्च य
 इत्यर्थः स्वाम्यसाधारणानि धनूषि ॥ २ ॥
 रथोपस्थे तदुपरि स्थितनीडे कोविदा युद्धामिह जरासन्ध-
 मुखाः ॥ ३ ॥
 सुमध्यमेति । लज्जया नम्रत्वेन भङ्गस्मध्यात्वव्यक्तेः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनचरितशुक्लपक्षीयम् ।

॥ १-११ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथासहमानानां यदुभिः सह सङ्ग्रामं पराजयं चातुर्वर्ण-
 यति चतुष्पञ्चाशत्तमेन-इतीति । इत्यहो धिगित्येवं मुखाणां सर्वे
 मुतरां क्रोधाविष्टाः दंशिताः कवचिताश्च वाहान्वादीनारुह्य
 सखयलैः परिक्रान्ताः परिवृताः धृतानि कार्मुकानि धनूषि
 येस्ते अन्वीयुरन्वधावन् ॥ १ ॥

तानापततः शत्रुतल्लोक्य ते यादवसैन्याधिपतयो हे राजन् !
 स्वधनूषि विस्फूर्ज्य दङ्कारयित्वा सम्मुखा उत्तस्थुः ॥ २ ॥
 परेषां शराणां बाहुव्ये यादवानामवलम्बे च दृष्टान्तः-मेघा
 इत्यादि मेघा यथा अद्रिषु अपो जलधारा मुञ्चन्ति तद्वद्वपृष्ठा-
 दिषु कोषिदाश्चात्र चो यादवसैन्ये शरवर्षाणि मुमुक्षुः ॥ ३ ॥

तदा सुमध्यमा रुक्मिणी शरैश्छन्नं भर्तुर्बलमवलोक्य
 भयेन कातरे लोचने यस्याः सा सव्रीड यथा तथा तस्य पत्युर्बलं
 मुक्षमैक्षत ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ १ ॥

यादवानामनीकानां यूथानि समूहास्तान्पान्ति रक्षन्तीति
 यादवानीकयूथपाः ॥ २ ॥

अश्वपृष्ठादिषु स्थित्वा ॥ ३ ॥

आस्तारो वेगवान् वर्षे इति सुमध्यमा रुक्मिणी दैक्षदृष्ट-
 वती ॥ ४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

॥ १-७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसम्बन्धः ।

॥ १-४ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यावद्विचरन्ते चित्तं तदीयानां स्वभावतः ।
तत्रावस्थस्य विषयो भगवांस्तत्र मन्यते ॥
अतो विधिविवाहार्थं तन्निराकरणं पुरा ।
त्रिविधानां निरूप्य हि युद्धबाधनमुण्डनैः ॥
उदासीनाः स्वकीयाश्च स्वयं चेत्यत्र शत्रवः ।
मध्यमे भगवत्कार्यमनुकलयो यतस्तथा ॥
उत्तरार्धे पञ्चमे तु विवाहो वर्ण्यते हरेः ।
रुक्मिण्याः सर्वभावेन तद्दोषान् विनिवर्त्य हि ॥

पूर्वाध्यायान्ते स्वयंशोनिष्ठां कृतवन्त इत्युक्तं यावच्छक्यं स्वयौ-
रुपं सात्त्विकास्ते कृतवन्त इत्याह—इतीति—सर्वे एव मिलिताः
सुसंरब्धाः अरुपीयांसो भगवदीया इति स्वोद्यमः भगवांश्च
स्त्रीरक्षायां व्यापृत इति अन्यथा सात्त्विकानां विचारपूर्वकं प्रवृ-
त्तिर्न स्यात् सुष्ठु संरब्धाः क्रोधेन परस्परवाक्यैर्वा ततो वाहान्
रथादीन् दक्षिताः बद्धकवचाः सम्भूय युद्धे एकस्यापि भङ्गे
सर्वेषां भवेदिति स्वैः स्वैः बलैः पृथगेव परितः आक्रान्ता वृत्त-
देव, मारणार्थं धृतकार्मुका जाताः ॥ १ ॥

एवं शत्रूणामुद्योगमुक्त्वा तत्प्रतीकारार्थं भगवदीयानामप्यु-
द्योगमाह—तानापतत इति—आ सर्वतः पततः अत्र विद्यमानाः
सर्वे यादवानीकानां बृथपा एव नतु कश्चित्सेनारूपः साधारणो
व अतस्तत्सम्मुखा एव तस्थुः आत्मीयाश्चेत् महान्तः अरुपीयां-
सोऽपि भवन्ति तदापि जय इति बहूनामपि सम्मुखा जाताः
तानाकारयन्त इव स्वयन्पि विस्फूर्य ज्यानिनां कृत्वा दिधताः
यतस्ते रामादयः प्रसिद्धाः ॥ २ ॥

ततः प्रथमे प्रथमतः युद्धार्थं प्रवृत्ता इत्याह—अश्वपृष्ठ इति ।
यत्रैव प्रहारे न कस्यापि व्यथा तत्रैव तेषां शरपातो भवतीति
ज्ञापनार्थमश्वपृष्ठ इति चर्मादिभ्यवधायकमस्तीति तथा गजैस्स-
न्धेऽपि तथा रथोपस्थे अनुपविष्टभागे कोविदा अपि अथवा यत्रैव
पीडा सम्भवति तत्रैव शरवृष्टिं कृतवन्तः यतः कोविदाः चका-
रास्सार विस्थानेऽपि प्रतीकाराकरणेऽपि न कश्चिसेवामपकारो जात
इत्यत्र दृष्टान्तमाह—मेघा अद्रिष्विति । नदीर्यत इत्यद्रिः अन्यथा
विदारे तदीयानामपकारान् विशेषणं व्यर्थं स्यात् तत्रापि मेघाः
साधारणाः नतु नीलाः तत्राप्यपः नतु धाराः ॥ ३ ॥

ततो रुक्मिण्या अयं जातं तद्भगवता निवारितमिति निरूप्यते
भगवान् भकार्थमेव सर्वं कुरुति इति ज्ञापनार्थं केवलं तेषां
रुक्मिण्या अप्यसम्मती स्वार्थमेव हतवानिति ह्रिष्टकर्मता स्यात्
नतो युद्धार्थं तदाह—पत्युर्बलमिति ब्राह्म्याम् । शराणामासतैः
धारासम्पातैः सम्यक् छन्नं पत्युर्भगवतो बलं वीक्ष्य तद्वक्

समीडमैक्षत सुमध्यमेति विनियोगोऽन्यथा भविष्यतीति शङ्का
शुद्धान्तःकरणा वा राजसगुणे हि सति शौर्यादिकं भवतीति
एतदर्थमेव भगवदीयानां सहनमपूर्वदर्शनमिति समीडमैक्षत
वस्तुतः समये द्रष्टव्यं तथापि तावदयं पलायनमपि कर्तुं शक्यं
इति लज्जैव परम्भावेदिति उभयथापि समीडमैक्षत ततः
ज्ञानान्तरे भयेन विह्वले लोचने यस्याः तावदपि जाता तस्य
भगवतो वक्रमैक्षत ॥ ४ ॥

भीमद्विधनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदक्षिणी ।

चतुष्पञ्चाशत्तमेऽरिजयो रुक्मिचक्रपता ।
शैभ्याः प्रबोध उद्वाहो द्वारकायामितीयंते
विस्फूर्य टङ्कारयित्वा ॥ १...२ ॥

अद्रिष्विति । ते शरा यदूनामकिञ्चित्करा अभूवन्ति
मावः ॥ ३ ॥

पेक्षत् पेक्षत ॥ ४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चतुष्पञ्चाशत्तमे श्रीरुक्मिणीहरणमसहमानानां राज्ञां परा-
जयं रुक्मिणो वैरूप्यकरणम् श्रीरुक्मिणीसान्त्वनार्थं श्रीबल-
वाक्यं श्रीरुक्मिणीविवाहोत्सवं च वर्णयति । इतीति । अहो
धिगस्मानित्येवं वदन्तः सुसंरब्धाः क्रोधाविष्टाः दक्षिताः
संभ्रमाः स्वैःस्वैर्बलैः सैन्यैः परिक्रान्ताः परिवृताः सम्भीवुः
अनुजग्मुः ॥ १ ॥

विस्फूर्य टङ्कारयित्वा तेषां सम्मुखा उत्तस्थुः ॥ २-३ ॥
तद्वक् पतिमुखम् पेक्षत् पेक्षत ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

भीशुक उवाच ।

पूर्वोक्त प्रकार से सब राजा बड़े क्रोधित होकर कवचों को
पहर कर हाथी घोड़ों पर खटकर धनुषों को चढ़ाकर अपने
अपने सेनाओं से संयुक्त होकर श्रीकृष्णजी के पीछे दौड़ते
भये ॥ १ ॥

हे राजन् ! परीक्षितजी यादवों के सेनापति भी उनको भांते
हुये देखकर अपने धनुषों की टंकार कर के उनके सम्मुख खड़े
हो गये ॥ २ ॥

अलों के चखाने में बड़े चतुर वे जरासन्धादि राजा घोड़ों
पर हाथियों पर रथों पर बैठ कर जैसे पर्वतों पर मेघ वर्षा
होवे तैसे यादवों पर वाणों की वर्षा करने लगे ॥ ३ ॥

श्रीरुक्मिणीजी श्रीकृष्णके सेना को वाण वर्षा से डरती देख
कर भयके मारे नेत्रों को खपल करके लज्जित होकर श्रीकृष्ण के
मुखकी तरफ देखने लगी ॥ ४ ॥

प्रहस्य भगवानाह मास भैर्वामलोचने ! ।
 विनक्ष्यत्यधुनैवैतत्तावकैः शात्रवं बलम् ॥ ५ ॥
 तेषां तद्विक्रमं वीरा गदसङ्कर्षणादयः ।
 अमृष्यमाणा नाराचैर्जघ्नुर्हयगजानूथान् ॥ ६ ॥
 पेतुः शिरांसि रथिनामश्विनां गजिनां भुवि ।
 सकुण्डलकिरीटानि तोष्णीषाणि च कोटिशः ॥ ७ ॥
 हस्ताः सासिगदेष्ववासाः करभा ऊरवो ऽङ्घ्रयः ।
 अश्वाश्चतरनागोष्ठ्रखरमर्त्यशिरांसि च ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

मास भैः मा भयं कुरु हे वामलोचने ! वराहि ! तावकैस्त्व-
 दीयैः कृत्वा ॥ ५ ॥

सत्तासौ विक्रमश्च तम् ॥ ६ ॥

उष्णीषाणि शिरोऽवतंसयन्नाणि तत्सहितानि शिरांसि ७
 करभाः प्रकोष्ठा ऊरुविशेषणं वा ॥ ८-६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रहस्येति । निर्भयेऽपि तस्य अभयदर्शनात् तन्निरसनेच्छातश्च हे
 वामलोचने ! इति सम्बोधनं तदानीमात्मनि प्रथमार्पिततत्साम्ब-
 र्यविशेषानुमतेन सुखाभिव्यक्तैः तावकैर्हेतुभिर्विनश्यति स्वय-
 मेव मरिष्यति तावकत्वनिर्देशस्तस्याः परमप्रणयव्यञ्जकः बहुलं
 स्वसैन्यस्य बाहुल्यव्यञ्जकं शत्रुबलस्यैकत्वं च स्वल्पप्रापत्व-
 व्यञ्जकं तच्च सर्वं तस्या एवाश्वासनार्थम् ॥ ५ ॥

तद्विक्रममिति । समासेन विक्रमस्य तावदशतत्वं स्वाभाविकं
 वर्धयति नीलोत्पलमितिबत् अमृष्यमाणा असहमाना गद-
 स्वादाशुकिर्मकिविशेषेणाग्रे भवनात् । इयानामतिवृत्तलत्वात्
 प्रथमं हननं ततो गजानां स्थूलस्थूलत्वात् सर्वान्ते पराजय-
 पूर्णतेच्छया सर्वतो मुख्यानां रथानामिति निर्देशकमाभि-
 प्रायः ॥ ६ ॥

पेतुरिति युग्मकम् । रथ्यादीनां च यथा पूर्वं युद्धभूषणसत्क-
 मेण शिरः पतनं कुण्डलादीनां यथा सम्भवं समुच्चयः पार्थक्यं
 च इति तेषामाधिक्यसूचनेन वीरेषु महत्त्वं सूचितं कोटिश
 इत्यत्र परत्रापि सर्वैरन्वयः । करभा इति । तैर्व्याख्यातं तत्र "मणि-
 वन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः" इत्यनुसारेण लक्षणमेव
 प्रकोष्ठावचनं प्रकोष्ठस्तुपरिमाणः पक्षे क्रमनिष्ठत्वात् करभा
 इव करभा इति ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

तदा भणुवान् प्रहस्य तामाह उकिमेवाह-मासेति । हे वामलोचने !

[३७]

त्वं मास भैः भवं मा कृपाः अधुनैव त्वदीयैः सैन्यैः शात्रवं बलं
 विनश्यति नाशमेप्यतीति ॥ ५ ॥

इति तेषां केषादीनां तथा विधे विक्रमसहमाना वीरा गदादयो
 यावदाः नाराचैर्हयादीन् जघ्नुः ॥ ६ ॥

तदा अभिनाम् अश्वाः येषां सन्नीति ते तेषामश्वाकृद्धानां
 रथिनां गजानां च कोटिशः शिरांसि कुण्डलकिरीटसहितानि
 उष्णीषसहितानि च भुवि निपेतुः ॥ ७ ॥

तथा कर्णगदाधनुर्भिः सहिता हस्ताश्च करभाश्च
 प्रकोष्ठाश्च ऊरवश्चाङ्घ्रयश्च निपेतुः करभास्तत्सहसा ऊरव इत्यु-
 रविशेषणं वा तथा अश्वादीनां शिरांसि च निपेतुः तत्र नागा
 गजाः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

॥ ५-७ ॥

करभाः कनिष्ठिकाया मूलप्रदेशाः गर्दभावाभ्यां जातोऽश्व-
 तरः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्दर्भः ।

करभाः केषाञ्चित् केवलकरभाः कनिष्ठोपलक्षितकरैक-
 देशाः ॥ ८-१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृत्तक्रमसम्दर्भः ।

प्रहस्येत्यादि । तावकैरिति स्वजमान् प्रति तदीयत्वमुद्गाढ्य
 तस्याः सर्वसमर्पणमिति व्यञ्जयति ॥ ५-३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः साम्बन्धनमाह-प्रहस्येति । एवं हि कामः स्वयं स्वकी-

• यत्र विजयध्वजतीर्थप्रथमश्लोकसिद्धे व्याख्यानं प्रमादात्प्राप्तम् । अः अतिभिः
 कृतः तं के के परे इति तथाह । अत्रासम्भ इति ॥ १ ॥

हन्यमानबलानीका वृष्णिभिर्जयकाक्षिभिः ।

राजानो विमुखा जग्मुर्जरासन्धपुरःसराः ॥ ६ ॥

शिशुपालं समभ्येत्य हृतदारमिवातुरम् ।

नष्टत्विवं गतोत्साहं शुष्यद्वदनमब्रुवन् ॥ १० ॥

श्रीमद्बलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यवधक्कामयत इति हासेनैव मोहनेनैव तस्या भयादिकमपि निवारितं मनो देहं च भगवते सन्देशार्थं प्रेषितवती नतु बाणोर्म्यमप्यथा सैव रमेत भगवानपि तथ त्वाणोर्मिवोक्तवान् यथायोग्यं भगवत्स्वादेव नाविश्वासः तथैव हृदयं वा सम्पादितवान् मास्मभैरित्याह—प्रसिद्धिरेव सर्वत्र वर्तते भगवदीयानां भयं नास्तीति वामलोचन ! इति वक्ता दृष्टिर्न कर्तव्या आहोस्वित् पुरुषमपि या जयति तस्याः किं भयमिति मनोहरदृष्टित्वादेव शुभं भविष्यति त्वदृष्ट्या वा हता भविष्यन्तीति सम्बोधनम् अधुनैवेति निःसन्देहतामात्मत्वेन गृहीत्वाह त्यक्त्वा गमनाभावाय तावकैरिति । सर्वात्मकत्वविचारेऽपि उपपत्तिमाह—शात्रवम्बलमिति । शात्रवो हन्तव्या एवेति एवं भगवद्वाक्येनैव ते आह्वता एव सामर्थ्ययुक्ताः ॥ ५ ॥

एवं शत्रुबलं दूरीकृतवन्त इत्याह—तेषामिति । तादृशं पराक्रमम् असृष्यमाणाः सन्तः जग्मुः तादृशं पराक्रमं को वा शत्रुरपेक्षेत गदः सङ्कर्षणश्च आदिभूतौ येषाम् एतः प्रविश्य मारयति अपरस्त्वाकृष्य इतो हीनः कोऽपि नास्तीति तयोरादित्वं नाराचैर्वाणविशेषैः हयजगान् रथानिति त्रिविधा हता इति गणिताः नहि महद्भिः क्षुद्रा हन्यन्ते अतो न पश्यः परिगणिताः ॥ ६ ॥

हननं फलपर्यवसायीति फलमाह त्रिभिः । पेतुरिति । वधो द्विविधः अवयविनः अवयवानां च ततः पलायनमिति रथिनां शिरांसि निरुक्तानि रथस्थानम् परित्यज्य भुवि पेतुः तथा अश्विनां अश्वसहितानां गजसहितानां वा सङ्गयुद्धे नैतदाभ्यर्थं बाणयुद्धे तु भवतीति निरूपितं तेषामप्रयोजकत्वं निवारयति । सङ्कुण्डलकिरीटानीति । उष्णीयकुण्डलकिरीटानि त्रिविधानि प्रायिकत्वं व्यावर्त्तयितुं कोटिश इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

अवयवानाह । हस्ता इति । असियुक्ता गदायुक्ताः दक्षिणाः इष्वासयुक्ताः वामाः करभा सुण्डादण्डा ऊरवः अङ्गुष्ठयश्च सर्वेषामश्वस्वादीनां शिरांसि च भुवि पेतुरितिसम्बन्धः नागा हस्तिनः शङ्खिधा अपि हता इत्यर्थः । चकारात् ध्वजादीनामपि भूमिपातः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मास्मभैः माशैषीः तावकैरस्माभिः स्वेषां तदीयत्वनिर्देश-
कस्यां परमप्रणयव्यञ्जकः ॥ ५ ॥

तत्तदा सचासौ विक्रमश्च तमिति वा ॥ ६—७ ॥

करभाः “मणिबन्धादिकनिष्ठं करस्य करभो बहि” रित्य-
मरः ॥ ८—१० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे वामलोचने ! सुन्दराक्षि ! मा स्म भैः भयं मा कुद तावकै-
र्गदसङ्कर्षणादिभिः कृत्वा ॥ ५ ॥

सचासौ विक्रमस्तमसृष्यमाणा असहमानाः ॥ ६ ॥

सकुण्डलकिरीटानि कुण्डलकिरीटसहितानि उष्णीयानि
शिरोऽधृतसवस्त्राणि तैः सहितानि च शिरांसि पेतुः ॥ ७ ॥

करभाः मणिबन्धादिकनिष्ठामूलान्ता हस्तावयवाः तदुप-
क्षिता मणिबन्धादुपरि हस्तभागा इत्यर्थः ॥ ८—१० ॥

भाषा टीका ।

श्रीरुक्मिणीजी के अभिप्राय को जानकर श्रीकृष्ण भगवान्
बोले हे रुक्मिणी ! तुम मत डरो तुमारे यह यावत् इसी वक़्त
इन शत्रुओं की सेना को नाश करदेंगे ॥ ५ ॥

इतने ही में गद और संकर्षण आदिक धीरों ने उन शत्रुओं
के उस पराक्रम करनेको नहीं सहन करसके तब बाणों से
उनके हाथी छोड़ा रथों पर प्रहार किया ॥ ६ ॥

उस प्रहार से शत्रुओं के रथवाले छोड़े बाले हाथी बाले इन
सर्वों के कुंडलों के सहित किरीटों के सहित पगडियों के
सहित करोड़ों मस्तक कटकर पृथिवी पर गिरपड़े ॥ ७ ॥

गदा तरवार धनुषों के सहित हाथ गिरे हाथ के पंहुचा गिरे
जांघ गिरी पैर गिरे और छोड़ा लखर हाथी ऊंड गधा मनुष्य
इनों के मस्तक भी कटकर गिरे ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अप्राप्तदारमेव तं हृतदारमिवातुरम् ॥ १० ॥

अथ पाठः राजान ऊचुः ।

भो भोः पुरुषशार्दूल ! दौर्मनस्यमिदं त्यज ।
न प्रियाप्रिययो राजन्निष्ठा देहिषु दृश्यते ॥ ११ ॥
यथा दारुमयी योषिभृत्यते कुहकेच्छया ।
एवमीश्वरतन्त्रोऽयमीहते सुखदुःखयोः ॥ १२ ॥

• भोधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

निष्ठा स्थैर्यम् ॥ ११ ॥

कुहको नर्तायिता तस्येच्छया दुःखेऽपीहमानत्वेन पारवश्यं
व्यक्तं दर्शितम् ॥ १२

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

* जयकाशिभिः जितकाशिभिः जितकाशी जिताह्व इति
क्षीरस्वामिकृतात् जयकाङ्क्षिभिरिति पाठः स्पष्टः ॥ ६ ॥
नष्टत्विवमित्यादिना त्विगुणाद्यादिना कायमनोवाचां क्रमेण
शतपञ्चम उक्तः ॥ १० ॥

भीमोन्मोन्स्तेषां वाक्येनैव तमुपहसति । भोभो इत्यादिना ।
वीप्सा महासह्य तस्य बलादाभिमुख्यार्थं हे पुरुषशार्दूलेति सत्पुंसो
दौर्मनस्यं हि न योग्यमिति भावः । देहिषु नानादेहं प्राप्तवत्सु
जीवेषु तच्च त्वया बुध्यत एवेत्याहुः हे राजन्निष्ठः ॥ ११ ॥

तच्च कुतस्तत्राहुः । वथेति । योषिदिति तत्प्रतिमाया एव कञ्चि-
करत्वेन विषयिप्रवृत्तेस्तथाहि तद्व्यवहारः नृत्यते नृत्यति अयं
सर्वोऽपि जनः ईहते प्रवर्त्तते दुःखस्य पञ्चादुक्तिः सुखे स्वत एव
प्रवर्त्तत इति चेन्न दुःखेऽपि नृशोनादिति बोधयति । ईश्वरः “अपा-
णिपाशो जवनो ग्रहीते”त्याद्युक्तलक्षणः “सहस्रशीर्षो पुरुष” इत्यादि-
लक्षणो वेति राज्ञां भावः । एवमीश्वरमात्रज्ञानेऽपि पूर्णातदाविर्भाव-
नराकृति परब्रह्म श्रीकृष्णवैमुख्यात् सर्वे तद्विधानां भस्मनि हुत-
मिति तु मुनीन्द्रस्य ॥ १२ ॥

भीमुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कुहकेक्षया ॥ १२—१४ ॥

भीमक्षीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं जयकाङ्क्षिभिर्यदुभिर्हृन्ममानानि बलानीकानि सैन्यस-
मुदाया येषां ते जरासन्धादयो राजानो विमुखाः पराङ्मुखाः
सन्तो जग्मुः ॥ ६ ॥

• जयकाङ्क्षिभि रिक्षितन्त्रे पाठः ।

ततस्ते सर्वे शिशुपालमभ्येत्याश्रयन् कथञ्भूतम् अप्राप्तदार-
मेव हतदारमिवातुरं नष्टत्विवं निस्तेजस्कं गत उत्साहो यस्मात्
शुष्यद्वदनं यस्य तम् ॥ १० ॥

उक्तिमेवाह । भो भो इति । हे पुरुषभ्रेष्ठ ! दौर्मनस्यं विषादं त्यज
नहि सुखदुःखयोर्देहिषु स्थैर्यं दृश्यते किन्तु ते क्षणिके भाग-
मापायिनी इति भावः ॥ ११ ॥

नन्वप्रतिहतपौरुषाणामस्माकमयं पराभवोऽविसृज्य इत्यत आहुः ।
यथेति । कुहको नर्तकस्तस्येच्छया इच्छानुसारमित्यर्थः दारुमयी योषि
त्प्रतिमा नृत्यते तथायं देहिषर्गोऽपीश्वरपरतन्त्रः सुखदुःखयोरीहते
सुखदुःखयोर्मिमिक्षभूयोऽप्येहते सुखदुःखार्थकर्माणि करोतीत्यर्थः ।
नहि सुखदुःखप्रापणे स्वात्मनः स्वातन्त्र्यमस्ति अपितु सुखायेवे-
हमानोऽयं जनः स्वस्वकर्मानुगुणेभ्यरेच्छया सुखदुःखे प्राप्नोत्यतः
किं विधेयमित्यर्थः ॥ १२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मनो जयकाङ्क्षिभिः जयप्रकाशकैः जयेच्छुभिर्षा ॥ ९ ॥

हतदारं बलादपहतभार्यं पुरुषम् ॥ १० ॥

प्रियाप्रिययोः सुखदुःखयोर्निष्ठा व्यवस्था नियतत्वं “निष्ठोत्कृष्टे
व्यवस्थाया”मिति ॥ ११ ॥

कुहकेच्छया मायिकेच्छया ॥ १२ ॥

भीमब्रह्मभाषार्थकृतसुबोधिनी ।

ततः पलायनमाह—हृन्ममानेति । सर्वमेव बलमनीकरूपे
हृन्ममानं येषाम् एते तु वृष्टिमेव कृतवन्तः न तु मारयन्ति तत्र
हेतुः जयकाङ्क्षिभिरिति कन्या तु प्राप्तेव केवलं जय एवापे-
क्षित इति तेषामुपयोगः ततो राजानः स्वदेशभागेऽस्यः किं
वृथा मरणेनेति सर्वे एव विमुखाः कुण्डिनपुरं जग्मुः जरा-
सन्धः पुरःसरो येषां स हि पलायने कृताभ्यासः ॥ ६ ॥

भीष्मकोऽत्र न वक्तव्य इति तस्यापकाराभावाच्च शिशुपालं
समभ्येत्य अभिवाहेऽपि जातविवाह इव खिद्यमानो जातः ततो
मर्तुकामं विषादिना आतुरं विचाररहितं हतदारं सम्यगभ्येत्य
निकटे साम्बन्धनार्थं गत्वा शुष्यद्वदनं झियमाणमिव शीघ्रं साम्ब-
नमश्रुत्वा शिशुपालपरिह्वाने मरणसाधनमेव आपकं नत्वन्व-

शौरेः सप्तदशाहं वै संयुगानि पराजितः ।
 त्रयोविंशतिभिः सैन्यैर्जिग्य एकमहं परम् १३ ॥
 तथाप्यहं न शोचामि न प्रहृष्यामि कर्हिचित् ।
 कालेन देवयुक्तेन जानन्विद्रावितं जगत् ॥ १४ ॥
 अधुनापि वयं सर्वे वीरयूथपयूथपाः ।
 पराजिताः फल्गुतन्त्रैर्यदुभिः कृष्णपालितैः ॥ १५ ॥
 रिपवो जिग्युरधुना काल आत्मानुसारिणि ।
 तदा वयं विजेष्यामो यदा कालः प्रदक्षिणः ॥ १६ ॥

भीमज्जगवतम् ।

दित्याह—नष्टत्वमिति । बहिःकाम्यभावाः अन्तरसाहामावाः
 जरासन्धो हि अत्यन्तमभ्यस्तबोधनः ॥ १० ॥

साम्बन्धनवाक्यान्त्याह—भोभो इति बह्विभिः । भगवद्गुणैरेव
 स्नातृत्वं भवतीति अनेन तस्यापि कश्चिन्मन्यमानमिमानो निव-
 र्तिष्यते इति निरूपितम् भावो स्वास्थ्यं सम्पादयन्ति । भो भो
 इति मूर्च्छितप्रबोधनं स्तुत्या माहात्म्यं हृदये समायातीति पुन-
 र्बर्णनं सम्बोधनम् । इमं विवाहाभावलक्षणं न हि त्वदीयं
 किञ्चिद्गतमस्तीति अप्राप्तत्वात् जाते विवाहे प्रियं भवेदिति यदि
 तत्राहुः—न प्रियाप्रिययोरिति । देहिषु सर्वदा प्रियं वा कस्याचि-
 द्प्रियं वेति निष्ठा निर्व्यापि नास्ति तत्र देहित्वमेव हेतुः “देह
 उपचये” इति यदोपचयः तदा प्रियमभ्यर्थाप्रियमिति ॥ ११ ॥

हेत्वन्तराण्याहुः । यथा वारुण्यति । भलीकिको बंधनहेतुरयं
 वारुण्यो योषित् विवृताङ्गयपि सभायां विरुद्धस्यापि कुहकस्य
 वञ्चकस्य कस्याश्चिदेवतायाः रूपं कृत्वा तां नर्त्तयित्वा स्वोद-
 रभरणं करोति एवमीदृशेण सर्वोऽपि नर्त्तते स्वकीयार्थमत
 ईश्वराधीन एवायं लोकः भ्रमात्सुखदुःखयोरीहते सुखं भवतु
 दुःखं मा भवत्विति यथा कथञ्चित् प्रवृत्त्यर्थं भगवति दोषज्ञाना-
 भावात् तथा बुद्धिमुत्पादयन्ति ॥ १२ ॥

भीमज्जगवतम् ।

निष्ठा स्थैर्यम् ॥ ११ ॥

कुहको नर्त्तयिता तन्मयेच्छया एवमयं जीवलोकः कदाचित्
 सुखे कदाचित् दुःखेऽपि ईहते चेष्टने प्रयत्नत इति यावत् ईश्व-
 राधीन इतीश्वरं मानितवतामपि तेषां कृष्णवैमुल्यादेवास्तु-
 रत्वम् ॥ १२ ॥

भीमज्जगवतम् ।

देहिषु प्राकृतदेहयुक्तेषु प्रियाप्रिययोरिष्टानिष्टोर्निष्ठा
 स्थैर्यम् ॥ ११ ॥

कुहको नर्त्तयिता अयं प्रसिद्धो जनः ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

पीछे तो विजयकी इच्छा करनेवाले युधिष्ठिर यादवों के प्रहार के
 मारे अपने बल सेनाको मरते देखकर जरासन्ध आदिक राजा
 लोग संग्राम से विभुक्त होकर इधर उधर भाग गये ॥ ९ ॥

आगे जाकर मिलकं जैसे लीके हरणे से व्याकुल होवे जैसे
 नष्ट होगया तेज जिसका उत्साह रहित मुख जिसका सुख गया
 है ऐसे शिशुपाल से कहने लगे ॥ १० ॥

हे पुरुषों मे श्रेष्ठ ! महाराज ! इस उदासी को छोड़ो किसी
 पुरुष के लिये सुख या दुःख सदा नहीं रहता है ॥ ११ ॥

जैसे लकड़ी की पूतली नटकी इच्छा से नाचती है इसी तरह
 से यह जीव भी ईश्वर की इच्छा से सुख दुःख पाता है ॥ १२ ॥

भीमज्जगवतम् ।

अत्राहमेव दृष्टान्त इत्याह जरासन्धः शौरेरिति । कृष्णात्स-
 काशात् एकं संयुगं परं केवलमन्तिमं वा जिग्ये जितवान-
 हम् ॥ १३ ॥

देवमदृष्टं तद्युक्तेन ॥ १४ ॥

फल्गुतन्त्रैः स्वल्पसैन्यैः ॥ १५ ॥

प्रदक्षिणोऽनुकूलः स्यात् ॥ १६—२१ ॥

भीमज्जगवतम् ।

एवं सर्वैः संहत्योक्तेऽपि तस्य दौर्मनस्यत्यागमदृष्ट्वा स्वयं
 जरासन्ध एव स्नानुभवप्रदर्शनेन साम्बन्धयति । शौरेरिति । त्रयो-
 विंशत्यक्षौहिणीसैन्यैः सैन्यैः सहाहं शौरितः पराजितोऽभव
 प्रसिद्धो यदा सर्वा कर्त्तरि षष्ठी शौरिजेत्यर्थः । शूरमनुत्वेनेव-
 रत्वं निन्दयते प्रौढत्वं च तत्रापि निजमानरक्षाय कथ्यते जिग्ये
 इति ॥ १३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

तथेवाह—तथापीति । पराजयेनापि न शोचामि जयेनापि न प्रहृष्यामीत्यर्थः । कर्हिचिदित्यस्योपपत्त्यन्वयः विद्रावितं सङ्को-
भितम् ननु कालस्य सर्वत्र साम्येन तस्मात् प्रियाप्रियप्राप्तिः
कृतः स्यात् तत्राह—दैवेति । स्वकर्मणां वैचित्र्यादित्यर्थः । पूर्वमी-
श्वरेणैव कारणमुक्तम् अधुना तु दैवसंयुक्तः काल इत्यस्याय-
म्भावः जीवस्य दैवमनाविसिद्धत्वादनन्तमेव वर्तते तत्रेश्वरेणै-
ष्टात्मककालविशेषो दैवविशेषमुपादत्त इति ॥ १४ ॥

प्रकृतलज्जादुःखापलापे तत्सर्वं योजयति—अधुनापीति । सम्प्र-
त्यपि पश्येत्यर्थः । वयमिति । सर्वापेक्षया पुनः सर्वेषामेवैतानि
वचनानीति वा कृष्णेति मूलनामप्रहणमप्यवज्ञासूचनार्थम् ॥ १५ ॥

पुनस्तत्सर्वमाभासने योजयति—रिपव इति । आत्मनः अनु-
सारिणि अनुकूले सति तज्जयादपि विशेषेण जेष्यामः वयं
चेति पाठे वयमपि ॥ १६ ॥

भीमदर्शनवृत्तिकृतशुकपक्षीयम् ।

कस्तुतन्त्रैः । अल्पबलैः ॥ १५ ॥

प्रदक्षिणः अनुकूलः ॥ १६-२२ ॥

भीमद्वीपराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमीश्वरपारतन्त्र्यमुक्तं तत्र चाहमेव दृष्टान्त इत्याह जरा-
सम्भः । शौरेरिति—सप्तदशसंयुगानि युद्धानि कृत्वेति शेषः । त्रयो-
विंशत्यक्षौहिणीकैः सैन्यैः सहितोऽप्यहं शौरेः श्रीकृष्णात्सकाशात्
पराजितः सप्तदशकृत्व इति शेषः । एकं संयुगं त्वहं परं, केवलं
जिग्ये जितवानस्मि ॥ १३ ॥

तथापि सप्तदशकृत्वः पराजयकालेऽपि अहं कर्हिचिन्न शोचामि
नापि जयकाले हृष्यामि च किं कुर्वन् दैवमदृष्टं तद्युक्तेन कालेन
कालशरीरकेणेश्वरेण दैवमीश्वरस्तद्युक्तेन तदारमकेन कालेनेति
वा कृत्स्नं जगद्विद्रावितम् उपद्रुतं जानन् ॥ १४ ॥

अतोऽधुनापि वयं सर्वे वीरयूथपा अपि फल्युतन्त्रैरपि अल्प-
बलैरपि पराजिताः ॥ १५ ॥

रिपवस्तु आत्मानुसारिणि स्नानुकूले काले प्राप्ते सति
जिग्युः यदा च प्रदक्षिणोऽस्मदनुकूलः कालो भावी तदा वय-
मपि जेष्याम एव ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

योऽहं त्रयोविंशतिभिः सैन्यैरक्षौहिणीभिः शौरेः सप्तदश-
संयुगानि सप्तदशसंयुगेषु पराजितः परं पश्चात्सोऽहं ताव-
तीभिः सम्भूयैकं सेनादिविकलं कृष्णं जिग्ये तथाप्युभयथापि
एकमष्टादशमं संग्रामं वा ॥ १३-१४ ॥

फल्युतन्त्रैः अल्पसेनादिविरुद्धैः ॥ १५ ॥

प्रदक्षिणः अनुकूलः ॥ १६-१७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्दर्भः ।

पूर्वमीश्वरेणैव कारणमित्युक्त्वा पश्चात्कालेन दैव-
युक्तेनेति कारणान्तरनिर्देश इदमभिप्रेति जीवस्य दैवमनादित्वात्
अनन्तमेव वर्तते तत्र वेश्वरेणैष्टात्मकः कालविशेषो दैवविशेषमु-
पादत्त इति ॥ १४-२१ ॥

भीमद्विजयभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं शास्त्रीयमुक्त्वा लौकिकं स्वकीयमाह—शौरेः सप्तदशाह-
मिति । सप्तदशविधसेषु वै निश्चयेन शौरेः सम्बन्धिसंयुगानि
पराजितः द्विकर्मकोऽयं जिघातुरत्र संयुगेषु वा त्रयोविंशतिभिः
सैन्यैरक्षौहिणीभिः सहित इति साधनसहितोऽपि सकृज्जयं मन्यते
तेन द्वयमपि मयानुभूतमिति निष्ठाभावः प्रत्यक्षः ॥ १३ ॥

अत एव मम शोको नास्तीत्याह—तथापीति । कर्हिचिन्न
तत्स्मरणेऽपि दुहित्रादिवर्शनेऽपि सर्वदा हर्षविषादाभावे एकमनु-
सन्धेयमिति तच्च निश्चयितं तस्मा उपदिशति । कालेनेति । यदि
स्वसमानैः पराजयो जयो वा भवेत् तदा हर्षो विषादो वा
कर्त्तव्यो भवेत् कालस्तु तत्कर्त्ता स सर्वेषामधिपतिः किञ्च
सोऽपि द्रव्ययुक्त एव शरीरादिसहितः विद्रावणं शरीरद्वारेण
करोति नत्वात्मनां स्वतः तेन जगद्विद्रावितं जानन् न शोचा-
मीति सम्बन्धः दैवयुक्तेनेति पाठे कर्मवशात् सोऽपि तथा करोति
ननु तस्यापि कश्चन दोषोऽस्तीति भावः ॥ १४ ॥

अस्तु कालान्तरवार्त्ता इदानीमेव वयं सर्वे जिताः अतः
पञ्चभिः सह दुःखं न भवतीति न शोकः कर्त्तव्य इत्यभिप्राये-
णाह—अधुनापीति । वयमिति श्लाघायां सर्वेति सम्मत्यर्थं तर्ह्य-
प्रयोजका भविष्यन्तीति न मन्तव्यं वीरयूथपानामपि यूथरक्षका
वयं सर्वदैव वयमेवं भूताः अधुना परं पराजिताः तेषां च न
मददलं किन्तु फल्युतन्त्रैरेव यदुभिः पराजिताः तर्हि तेऽपि हता
भविष्यन्तीत्याशङ्क्य तं मनोरथं दूरीकरोति कृष्णपालितैरिति
कृष्णेन पालिताः न मारयितुं शक्या इत्यर्थः । अनेन कृष्णात्
कन्याहरणसम्भाषनापि निवारिता ॥ १५ ॥

ननु किमेतदाश्चर्यमिति चेत्तत्र हेतुमाह—रिपवो जिग्युरिति ।
अधुना आत्मानुसारिणि काले देवानां हितकर्त्तरि रिपवो धैर्यवा
जिग्युः अस्माकं च हितकारी यदा तामसः कालो भविष्यति
राजसो वा तदा वयं दैत्याः चकारात् राक्षसा अपि विजेष्याम इति
दैत्यानां सिद्धान्ते कालः परमः तदतिरिक्तानङ्गीकारात् तत्र
प्रतिष्ठिताः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्दिशिनी ।

शौरेः सकाशात् संयुगानि व्याप्य संयुगेषु वा पराजितः
पराभूतः त्रयोविंशत्यक्षौहिणीसङ्ख्यैः एकं परं एकस्मिन्नन्तिम
एव संयुगे जिग्ये जितवानस्मि ॥ १३ ॥

दैवमदृष्टं तद्युक्तेन विद्रावितं सङ्कोभितम् ॥ १४ ॥

विज० पाठः (श्रीशुक उवाच ।)

एवं प्रबोधितो मित्रैश्चैवोऽगात्सानुगःपुरम् ।
हतशेषाः पुनस्तेऽपि ययुः स्वं स्वं पुरं नृपाः ॥ १७ ॥
रुक्मी तु राक्षसोद्वाहं कृष्णद्विडसहस्वसुः ।
पृष्ठतोऽन्वगमत्कृष्णमक्षौहिण्यावृतो बली ॥ १८ ॥
रुक्म्यमर्षी सुसंरब्धः शृण्वतां सर्वभूभुजाम् ।
प्रतिजज्ञे महाबाहुर्वशितः सशरासनः ॥ १९ ॥
अहत्वा समरे कृष्णमप्रत्यूह्य च रुक्मिणीम् ।
कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद्रवीमि वः ॥ २० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

फलुतमैः तुच्छपरिच्छदैः ॥ १५ ॥
प्रदक्षिणः अनुकूलः यदा स्यात् ॥ १६—१८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्रयोविंशतिभिः सैन्यैरक्षौहिणीभिः सहितोऽहं शौरेः कृष्णात्
सप्तदशसंयुगानि युद्धानि कृत्वेति शेषः पराजितः पराभूतः एक-
मष्टादशमं संयुगं परं केवलं जिन्ये जितवानस्मि ॥ १३ ॥
देवं प्राकर्म यद्वा दैवमीश्वरस्तद्युक्तेन ॥ १४ ॥
फलगतमैरूपसैन्यैः ॥ १५ ॥
जिग्युर्जितवन्तः प्रदक्षिणोऽनुकूलः ॥ १६—२२ ॥

भाषा टीका ।

कृष्णने सत्तरहस्रत मेरेको संग्राममें जीता तेइस अक्षौ-
हिणी से परंतु एकले पीछे मैने उनको जीत लिया ॥ १३ ॥
तौ भी मै कभी न शोचता हूं न खुसी होता हूं क्यों कि मै
जानता हूं कि प्रारब्धके सहित कालही इस जगत्को अपने वश
धुमा रहा है ॥ १४ ॥
इस वज्रतभी वीरोंके सेना पतियों के सेनापति हम लोगों
को थोड़े बलवाले कृष्णके संगमें रहने वाले यादवोंने जीत
लिया ॥ १५ ॥
इस वज्रत शत्रुओं के अनुकूल काल है तो वे जीतगये जब
हमारे अनुकूल काल होगा तो हम जीतेंगे ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

हतेभ्यः शेषा इति बहवो हता इति द्योत्यते ॥ १७ ॥
पूर्वोक्तयुद्धारम्भे रुक्मिणो वृत्तिमाह—रुक्मी त्विति ।
पृष्ठतः पश्चात् पृष्ठरक्षान् विन्यस्य द्वारकां प्रति श्रीकृष्णस्य

प्रस्थानात् तथाच हरिवंशे । आवाय रुक्मिणीं कृष्णो जगा-
माशु पुरीं प्रति । रामे भारं समासज्य युयुधाने च वीर्यवान्
अकूरे विपृथी चापि गदे च कृतवर्मणि । चक्रदेवे सुदेवे च
सारणे च महाबले । निर्दुस्तद्यत्रो विक्रान्ते भङ्गकारे विदूरथे ।
उग्रसेनात्मजे कङ्गे शतद्युम्ने च केशवः । राजाधिदेवे मृद्वे प्राक्षणे
चित्रके तथा । अरिवान्ते वृहद्भुजं स्वफले सत्यके पृथो । कृष्ण-
व्यकेषु चान्येषु मुख्येषु मधुसूदन इति । स्ववर्त्मनि क्षितां-
स्तान् वञ्चयित्वेति ज्ञेयम् ॥ १८ ॥

अमर्षी असहनः अत एव सुसंरब्धः अतिशयेन क्रुद्धः अत
एव शृण्वतां शृण्वत्सु सर्वभूभुजां सर्वभूभुत्सु तस्य प्रतिष्ठा-
योग्यत्वं बोधयन् महाशूरत्वं लक्षयति—महाबाहुरिति । अनेन
तदानीं बाहूत्थापनमपि ज्ञेयम् अतः पूर्वमेव वंशित इत्यादि ॥ १९ ॥
सङ्गरे नतु मायादिना अप्रत्यूह्य अनिर्गुह्यं कुण्डिनं न अवे-
क्ष्यामीति पौरजनेषु निजमुक्तदर्शनाय अयोग्यत्वाद् इयं च वैषीणीः
भावित्वात् ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं मित्रैर्जरासंधादिभिः बोधितः सांत्वितश्चैवस्वपुरं प्रति
जगाम ततो हतशेषास्ते जरासंधादयोऽपि नृपाः स्वस्वगृहं प्रति
जग्मुः ॥ १७ ॥

ततः कृष्णद्विड रुक्मी तु स्वसुर्मगिन्या राक्षसोद्वाहमख-
हमानः अक्षौहिण्या सैन्येन परिभूतः कृष्णं पृष्ठतोऽन्वधावत् ॥ १८ ॥
अनुधावनात्पूर्वं तस्य संरम्भमाह—रुक्मीति । अमर्षी क्रुद्धः
सुसंरब्धः सज्जः तदेव प्रपञ्चयति—वंशितः कवचितः शरास-
नेन धनुषा सहितः सर्वभूभुजां शृण्वतां सतां प्रतिजज्ञे ॥ १९ ॥
प्रतिज्ञामेवाह—अहत्वेति । अप्रत्यूह्य अनाहृत्य ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

असहस्रसहमानः ॥ १८—१९ ॥
अप्रत्यूह्य अनावृत्य अन्यत्र गच्छेति वा ॥ २०—२३ ॥

इत्युक्त्वा रथमारुह्य सारथिं प्राह सत्वरः ।

चोदयाश्वान् यतः कृष्णस्तस्य मे संयुगं भवेत् ॥ २१ ॥

अथाहं निशितैर्बाणैर्गोपालस्य सुदुर्मतेः ।

नेष्ये वीर्यमदं येन स्वसा मे प्रसभं हृता ॥ २२ ॥

विकथमानः कुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित् ।

रधेनेकेन गोविन्दं तिष्ठ तिष्ठेऽत्यथाह्वयत् ॥ २३ ॥

विज० पाठः (स गत्वा नर्मदां देवीं तरन्तं मधुसूदनम् ।

आसाद्य युद्धसन्नद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति चाब्रवीत् ॥)

श्रीमद्रघुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं स्वसिद्धान्तनिरूपणेन प्रतिबोधितः मित्रैरवशकैः समानव्य-
सनेः सह वैद्यः ससेवकः स्वपुरमगात् । तेषां हतशेषाः तद्गृह-
पर्यन्तं तत्सङ्गे गत्वा पुनः स्वं स्वं पुरं ययुः ॥ १७ ॥

एवं सप्तदशभिः एकमुपाख्याने साधारणानां ममता-
भावाय निरूपितम् । अत्रुना रुक्मिप्रभृतीनां ममताभावाय
रुक्मिण्याश्च तेषु ममताभावाय सार्धैरेव सप्तदशभिर्नि-
रूप्यते । मन्वमं तामसमन्तिमं राजसमिति ततो दोषत्रयापगमे
भगवानष्टैश्वर्यरूपां रुक्मिणीं स्वीकरिष्यत्यष्टभिः तत्र प्रथमं ताम-
सस्योद्योगमाह—रुक्मी त्विति । यद्यपि तत्त्वोपदेशे रुक्मी स्थितः
तत्त्वेन च सर्वे निवृत्तव्यापारा जाताः रुक्मी तु न जात इति
तुहाद्वयार्थः । ननु कोऽपराधः य एव क्षत्रियः बलाभयति तस्यैव भार्या
भवतीति क्षत्रियाणां स्थितिः तत्राह—स्वसुः राक्षसोद्वाहमसह-
ञ्जिति । ये हि कुलीनाः सन्तो दुर्बलाः तत्कन्या राक्षसविधिना नीयते
स्वयन्तु शूरः अतो राक्षसविवाहोऽनुचितः किञ्च कृष्णद्विद्वयं
अन्यत्रेभ्यो न वदेदपि द्विष्टेन नीते न काप्युपकाराय भविष्यति
स्थापनीयं च शत्रुत्वं तत्सम्बन्धे सत्यशक्यमिति सम्बन्धदूरी-
करणार्थं तस्य प्रवृत्तिः कन्याहविषोस्तुल्यत्वात् “द्विषता हि
हविर्भुङ्क्ते नान्यत्र तद्भवे” इति वाक्यात् कन्यापि द्विषा भुक्ता
न लोकाद्वयोपकारिणीति तस्या भोगं वा निवारयितुं तत्प्रवृत्तिः
अत एव पृष्ठतोऽम्बगमत् येनैव मार्गेण स्वयमपि गतः अथवा अयं
भगवान् यदैव निर्गतः तदैव प्रचलितः परमन्ये निवृत्ताः अयं
तु न निवृत्त इति वैलक्षण्यम् एकया अक्षौहिण्या परिवृत्तः सन्
गतः ननु बहव एव गताः इतोद्यमा जाताः कथमयमेकाकी
गच्छतीत्याशङ्क्याह—बलीति । अयमत्यन्तं बलिष्ठः ॥ १८ ॥

अत एव महतीं प्रतिष्ठां चक इत्याह—रुक्मीति । अमर्षी अप्रती-
कारकोधवान् सुष्ठु संरब्धः युद्धार्थं कृतोद्यमः सर्वभूभुजां
भुञ्जतां मध्ये प्रतिज्ज्ञे प्रतिष्ठां कृतवान् क्रोधसंरम्भाज्ज्ञातवान्
क्षामग्री गृहीतेति निर्भयः निवारकाश्च नागताः सर्वे सहाया-
वेशा तु नास्तीत्याह—महाबाहुरिति । महती क्रिया शक्तिर्यस्येत्यर्थः ।
ततो दक्षितः बद्धकवचः सशरासनञ्च ॥ १९ ॥

प्रतिष्ठांमाह—अहत्वेति । अप्रत्युद्योति रुक्मिणीमभितुल्यां मन्यते

यथा आसतनादग्निः बहिर्ध्वेभिर्गच्छति तत्पुनरायतने व्यूह्यते
तथा कुलादपगता पुनः कुले व्यूह्येति भावः । नन्वेतदशक्यमिति
चेत्तत्राह—कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीति । अयमेव नियमः यदुभयम-
कृत्वा कुण्डिनाप्रवेश इति अतः कुण्डिनाप्रवेश एव तस्य फलि-
ष्यति अत एव विगानाभावात् निर्धारितस्यानुकृत्वात् न
पदानामन्यथार्थो वक्तव्यः एतदहं सत्यं ब्रवीमीति शपथः ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीप्तिनी

अमर्षी असहिष्णुः सुसंरब्धः अतिक्रोधी ॥ १९ ॥

अहत्वेति । भारतीपक्षे अहत्वा अप्रत्युद्य अनिवर्य अनिमो-
च्येति वा ॥ २०—२१ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकारसे मित्रोंके समुझानेसे शिशुपाल गामको गया
मारमें से बचे हुये बाकी वे राजा श्री अपने अपने ग्रामों को
गये ॥ १७ ॥

रुक्मी तो श्रीकृष्णका द्वैपी है सो वहनके राक्षस विवाहको
नहीं सह सका तब एक अक्षौहिणी सेनाको लेकर बड़े बलसे
श्रीकृष्णके पीछे दौड़ा ॥ १८ ॥

रुक्मी नहीं सहन करके बड़े क्रोधसे कवच पहन कर
धनुषको हाथमें लेकर दोनों बड़े भुजोंको उठाकर सब राजाओं
को घुना कर प्रतिज्ञा करने लगा ॥ १९ ॥

मैं युद्धमें कृष्णको बिना जीते रुक्मिणी को बिना लौटाये
अपने कुण्डिन नगरमें प्रवेश नहीं करूंगा मैं आप लोगोंके
आगे सत्य कहता हूँ ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

गोपालस्य वेदपालकस्येति वास्तवोऽर्थः तथा सुदुर्मतेरिति
शोभनानुग्रहवती दुष्टेष्वपि मतिर्यस्य तस्येति ॥ २२—२३ ॥

धनुर्विकृष्य सुदृढं जम्भे कृष्णं त्रिभिः शरैः ।
आहङ्गिचात्र क्षणं तिष्ठ यदूनां कुलपांसन ! ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यदूनां कुलपांसन ! कुलदूषणं वस्तुतस्तु यदूनां कुलस्य पते !
हे अंमन स्वयं च रिपुहननचतुर असं समाधात इत्यस्माद्धातोः
कतरि ल्युट् प्रत्ययो नन्धादिविहितः ॥ २४ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

चोदयेति । नोदयेत्यर्थः । कुत्र यतो यत्र तत्रैव परमदुर्गन्धारं
कायामपीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तच्च किमर्थं तदाह—अयेति । नेष्ये गमयिष्यामि हरिष्यामी-
त्यर्थः । ननु श्रीकृष्णनिन्दामयं वाक्यं श्रीमङ्गावतकृष्णवन्द्यश्री-
क्षरणकमलरजःकणेन तत्र भवता वादरायणिना कथमनूदित-
मिति चेत्तत्राहुर्लोककृतो गोपालस्येत्यादि तस्येतीत्यन्तं तत्र
तस्यैकदेशोऽपि यथाकथञ्चिदपि तत्स्तुतिरुपायसत्त्वेऽनुचितोऽप्रा-
नुवाद इत्याशयः तत्त्वार्थश्चायं गोपालस्य तद्रूपलीलत्वेनैव प्रका-
शितापूर्वसर्वैश्वर्यमाधुर्यम्य अनाद्यनन्तकालसिद्धवेदसिद्धसर्व-
मन्त्रधेयोरष्टादशदशाक्षरयोरधिदेवस्य स्वयं भगवत इत्यर्थः ।
तर्हि कथं बहुनामन्यत्र प्रवृत्तिस्तत्राह—सुषुप्तुः अतिकृच्छ्रेण
मतिज्ञानं यस्य तस्य निशितैर्वाणनिजमेव वीर्यमदं नेष्ये गमयि-
ष्यामि क्षणयिष्यामीत्यर्थः तत्र तस्य सामर्थ्यं दर्शयति । येनेति
प्रसभं सर्वानपि राज्ञः पराभूयेत्यर्थः । मे इति वीर्यमदमित्यने-
नाप्यन्वितं वा ॥ २२ ॥

विरूपं कथमानः आत्मानं श्लाघमानः अतः कुमतिः अतोऽ-
प्रमाणवित् माहात्म्यानभिज्ञ इत्यर्थः । अत एव श्रीवलदेवं वर्तमान-
रेण वञ्चयित्वा एकेन रथेन सह वर्तमान एकाकिना श्रीभग-
वता स्वयमप्येकाकितया योर्दु महामदेन दूरतः सर्वसैन्यपरित्या-
गात् तथाच श्रीहरिवंशे

अवस्थाप्य च तत्सैन्यं रुक्मी मदबलान्वितः ।

चिकिषुर्द्वैरथ युद्धमभ्ययान्मधुसूदनमिति ॥

गोविन्दं पृथ्व्यामवतीर्णं साक्षाद्भगवन्तमपीत्यर्थः । एममग्रे कृष्ण-
मित्यादिकमपि ज्ञेयं तथैव मुहुर्कस्मिन्त्यात्यन्ताबुधत्वादिवो-
नार्थम् ॥ २३ ॥

अर्वाक्षया तं भूशमुत्साहयितुमिच्छया च तदाह्वानमनाहत्य प्रया-
न्तमेव शरैः पुष्टतो जम्भे तथापि तथैव प्रयान्तं पुनराह यद्वा
तदाह्वानादभिमुखतया स्थितं जम्भे तथापि क्षणं तिष्ठेति वीर-
दपेक्षभावादेवाह अरे हे शत्रो ! यद्वा अव्ययमिदमनादरसंबोधने
वास्तवोऽर्थः अरे क्षणं शीघ्रदर्शनं यथा स्यात्तथा तिष्ठेति “लघु

क्षिप्रमरं द्रुतमिति पर्यायात् ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

अप्रमाणवित् । अनन्तपरिमाणवत्त्वमजानन् वेदान्तानभिज्ञ
इत्यर्थः ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति । सत्वरः त्वरया सहितः उक्तिमेवाह—चोदयेति
साज्जनं । यतो यत्र कृष्णस्तत्राश्वानाशु चोदय गमयेत्यर्थः । तेन
कृष्णेन सह मम संयुगं संग्रामो भवेत् मथितव्यः ॥ २१ ॥

सुतरां दुर्बुद्धेर्गोपालस्य वीरमदं वीरोऽहमेवेत्येवं विधं मदं
नेष्ये ततो नयामि त्याज्यामीत्यर्थः । तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि ।
येन कृष्णेन मम भगिनी प्रसह्य नीता अपहृता ॥ २२ ॥

विकथ्यमान इति । ईश्वरस्य श्रीकृष्णस्य प्रमाणम् ज्ञानश-
क्तिबलादीनामनन्तपरिमाणत्वमजानन् अत एव कुमतिरत एव
चैवं विकथ्यमानः प्रगल्भं भाषमाणः तिष्ठेति तिष्ठेति वदन्निति शेषः
उपाद्रवत् अन्वधावत् ॥ २३ ॥

धनुरिति । दृढं धनुर्विकृष्य शरान् सम्भायेति शेषः । कृष्ण-
मुरो वक्षस्वत्वं जम्भे आह च उक्तिमेवाह—क्षणमित्यादिना स्मय-
क्षित्यतः प्राक्तनेन । हे यदुकुलदूषक ! क्षणं तिष्ठ ममाग्रत इति
शेषः । ध्वांक्षः काकः यथा हविः हुत्वा याति तथा मम स्वसारं
मुषित्वा क यास्यसि नैत्यमयोग्यत्वं च दृष्टान्ताभिप्रेतम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकृतपदरत्नावली ।

अरे नीचसम्बोधनं तदेव व्यनक्ति । यदूनामिति ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः पित्राद्यभ्यनुज्ञाव्यतिरेकेणैव एवमुक्त्वा रथमारुह्य स्वच्छा-
रथं प्रति ग्राह अन्यथासनं तथा कुर्यात् सहजज्ञेयाभावात् सत्त्वा-
रमित्युभयत्र अश्वान् प्रेरय तस्य मे च संयुगो भवेत् प्रार्थ-
नायां लिङ् यथा मम तस्य संयुगो भवति तथा चोदयेति
मैवेदिति विध्यर्थो वा अपूर्वत्वात् यतोऽयं कृष्णः स्त्रीप्रियः अतः
स्त्रियं हुतवानिति ॥ २१ ॥

गत्वा यत्कर्त्तव्यं तदाह—अद्याहमिति । निशितैरिति सहाय्ये
चुष्टेष्वापि मतिर्यस्येति गोपालत्वं शब्दतो न दोषः
अभिप्रायतस्तथा भवति तत्प्रकृतेनाङ्गीक्रियत इति नान्यथा वक्तव्यं
वीर्यजनितो यो मदः तमहं नेष्ये ग्रहीष्यामि येन भगवता

कुत्र यासि स्वसारं मे मुषित्वा ध्वान्तवद्भविः ।
हरिष्येऽथ मवं मन्द ! मायिनः कूटयोधिनः ॥ २५ ॥

यावन्न मे हतो बाणैः शयोथाभुञ्ज दागिकाम् ।

वि० पाठः

(धनुर्विकृष्य सुदृढं जघ्ने कृष्णं त्रिभिः शरैः)

स्मयन्कृष्णो धनुश्छित्त्वा पद्भिर्विव्याध रुक्मिणम् ॥ २६ ॥

भीमद्वलभाषायांकृतसुबोधिनो ।

कृत्वा मवं प्राप्स्यामीत्यर्थः । पूर्वं नास्माकं गर्वः स्थितः अधुना
मनवत्सम्बन्धात् नास्मत्सदृशा बीरा भविष्यन्तीति गर्वो भवि-
ष्यति क्षत्रियाणां धीर्यमेव महत्स्वसूचकमिति न मद्मात्रं निरूपितं
ननु भगवतो हेतुत्वं कथमित्यत्राह—येन मे स्वसा प्रसन्नं हतेति-
बलात्कारेण हरन् धीर्यं शिखां शोणदिष्टवान् वाणानपि प्राप्स्यामि
धीर्यमपीति स साधनबलप्राप्तिर्भगवदामिमुख्यगमने फल-
मित्यर्थः ॥ २२ ॥

तत्सम्मुखमेव गन्तव्यमिति नियोगः विशेषेण कथमानः
असम्बन्धमिव भाषमाणः भगवान् हि महत्त्वा प्रार्थनया तां
हृतवान् ननु बलादिति असम्बन्धता । नन्वाश्रित्यैश्वर्यं भगवतः
भुत्वा हृष्टा च कथमेवं वदतीत्यासङ्ग्याह—कुमतिरिति—ऊहादौ
न तस्य सामर्थ्यं सहि सर्वमेव यथा कथं विज्ञातमिति
भगवच्चरित्रं मन्यते तत्र प्रमाणमाह—ईश्वरस्याप्रमाणविदिति ।
ईश्वरस्य प्रमाणं सामर्थ्यं न जानाति प्रमाणशब्दः आदरीणय-
परोऽपि कश्चित्परिमाणवाच्यपि प्रमाणं परिमाणमिति यथात्रैव
“विदुः प्रमाणम्बलवीर्ययोर्वा” इत्यत्र च उपसर्गस्य अन्योपसर्गा-
र्थत्वात् न नानार्थत्वं समुदायस्य एव दुर्बुद्धिरेकेनैव रथेन
भगवत्समीपं गत्वा गोविन्दं भक्तकुपालं सम्मात्रस्वेवेन्द्रम् अत
पुनः रुक्मिणीं हृत्वा गच्छन्तं तिष्ठ तिष्ठेत्प्रवीत् द्विक्रिः
आदरे अभिक्षेपे वा चकारात् स्तुतिवाक्यान्वयानि वा २३

अथोक्ते भगवान् स्थितः तदा वक्तव्यं तदाह—धनुर्विकृ-
ष्येति । स्तुतिपक्षे भगवत्सम्बन्धवैव केवलं रुक्मिणीहरणमयुक्त-
मिति वाक्यानामर्थः । नन्वनधिकारी कथं कृतार्थीकृतव्य इत्या-
शङ्क्य स्वाधिकारनिरूपणार्थं युद्धं प्रदर्शयति—धनुर्विकृष्येति ।
सुदृढमिति सुष्ठु प्रतिज्ञायां दृढं भगवन्तमालस्य स्वशौर्यं
प्रदर्शयन् त्रिभिः शरैः अर्थाल्लोकत्रयं जघ्ने शरो ह्यपर्यावरणभूतो
रत्नानां तत्र जलस्य पृथिवी शरो भवति अन्तरिक्षमपि वायोः
स्वैरपि ब्रह्माण्डस्य सर्वं भगवते निवेदितवानिति वा हस्तो हि
हस्ति इति हस्तेन वक्तव्यमित्यर्थः । न केवलं सर्वस्वनिवेदनमेव
कृतवान् किन्तु वाक्यमयुक्तवान् अन्यथा वाचनिकं न वक्तव्य-
मिति स्यात् । आह चारे इति । भगवन्तं प्रति विज्ञापनार्थमाह—चारे
चरणयोऽप्ये इदं सार्विके क्षणं तिष्ठ । ननु किं स्यात् स्थित
इत्याशङ्क्याह—यदूनामिति । यदूनां कुलं पाप्मतीति कुलपाः
कुलपा वा भावा तान् तां वा अंसेन क्रियाशक्त्या नयतीति तथा च
ये केचन यादवानां रक्षकाः तान् सर्वानेव वैकुण्ठं प्रापयति
अत्र एव भक्तवत्सलः असङ्ख्येऽपि क्षणं स्थितः अस्मदीयान्

अस्मदुपकारिणञ्च वैकुण्ठं नेष्यतीति तदर्थं प्रार्थना ॥ २४ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिंकृतसारार्थदर्शिनी ।

नेष्ये । गमयिष्यामि हरिष्यामीत्यर्थः । भारतीपक्षे शोभना कृपा-
वती दुष्टेष्वपि मतिर्यस्य तस्य निशितैर्बाणैर्वीर्यं मद् स्वपराक्रमं
गर्वमद् नेष्ये यापयिष्यामि दूरीकरिष्यामीत्यर्थः २२—२३ ॥
कुलस्य पांसुकरणात् कुलपांसन ! पक्षे हे यदुकुलपालक !
हे अंसन ! रिपुघातिन् अंससमाघाते अरे क्षणं भारतीपक्षे अरं
शीघ्रमीक्षणं यत्र तत् यथा स्यात्तथा तिष्ठ ॥ २४ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भीकृष्णानादरे हेतुमाह—कुमतिरिति । अत एवेश्वरस्य साक्षा-
द्भगवतः भीकृष्णस्य अप्राणवित् ॥ २३ ॥
कुलपांसन ! कुलदूषण ॥ २४—३३ ॥

भाषा टीका ।

इतना कहकर रथ पर चढ़के जल्दी सारथी से बोला कि
जिधर कृष्ण होवें उधर घोड़ों को हाँको उनके साथ मेरा संग्राम
होगा ॥ २१ ॥

उन अबुद्धि गोपाल का जो मद् है तिसको मैं आज तीक्ष्ण
बाणों से दूर करोंगा जिनने कि मेरी घहन को जवरन हर
लिया है ॥ २२ ॥

वह दुर्बुद्धि वाला ऐसे वक्ता हुआ ईश्वर के प्रमाण को
नहीं जानने वाला एकेले रथ से जाकर भीगोविन्द से खड़े रहो
खड़े रहो कहकर बुलाने लगा ॥ २३ ॥

यह दृढ धनुष को खींच कर भीकृष्णजी को तीन बाण मारे
और बोला कि हे यदुकुल के राजतुल्य क्षणमात्र इहाँ खड़े
रहो ॥ २४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ध्वाङ्कः काकः स यथा हविर्मुष्णाति तद्वत् वस्तुतस्तु अभा-

अष्टभिश्चतुरो वाहान् द्वाभ्यां सृतं ध्वजं त्रिभिः ।

स चान्यद्भनुरादाय कृष्णं विठ्याध पञ्चभिः ॥ २७ ॥

तैस्ताडितः शरौघैस्तु चिच्छेद धनुरभ्युतः ।

पुनरन्यदुपादत्त तदप्यच्छिन्नदशयः ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इवदिति च्छेदः सहस्राक्षवादित्यर्थः हे मन्द ! स्थितेत्यर्थः ॥ २५-३३ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

क इव किं मुषित्वा तत्राह-ध्वाङ्क इव हविर्मुषित्वेति । तत्र ध्वाङ्कवदिति तत्त्वार्थस्तेर्याख्यातः तत्र ध्वाङ्कास्तावदेकाक्षः नञ् नद्विपरीतोऽनेकाक्षः अनेकाक्षत्वं पराकाष्ठापन्नं सहस्राक्ष एवेति तत्र पर्यवसायितम् एवममुषित्वा लक्ष्म्यास्त्वद्भागत्वात् न्यायेनैव लब्धा कुत्र यासि न कुत्रापि गन्तुमर्हसि भयाभावादित्यर्थः किञ्च मायिनो महामायाशक्तोः पलायनं चेदस्माभिर्युद्धयोग्यमेवेत्याह-कूटयोधिनः कूटान् खलान् अस्मान् साधु योधयतीति अन्यथा वयमाभिमुख्येन न योत्स्याम इति भावः । तादृशस्य च तव मवं हर्षे हरिष्ये मद्भिषखलनिर्जयलीलया त्वां प्रति प्रापयिष्यामीत्यर्थः । भारं प्राप्तं हरतीति वद्विकर्मकत्वेऽपि तवेति सम्बन्धविवक्षया पृष्ठी यद्वा हविर्यक्षसिद्धं स्वमागमेव मे स्वसारममुषित्वेति ध्वाङ्कयत् क्षुद्रोऽहमिति च योज्यम् ॥ २५ ॥

यावदित्यर्द्धकम् । अत्र च मे मम वाणैर्हतः प्राप्तः सन् यावन्न शयीथाः तेषां तुच्छतां दर्शयित्वा हतायां सान्त्वितयां रुक्मिण्यां स्वस्यो न भवेः तावदारिकां मुञ्च तत्साम्बन्धनां त्यज तत्साम्बन्धनां मुक्त्वा युद्धमेव कुरुष्वेत्यर्थः । सयन् सयमानः पहाद्वयेऽपि तस्य तादृशोत्तरसंगतत्वात् मस्तकहस्तद्वयपादद्वयगन्धभागाव्यमुख्य-पङ्कजवेधनार्थं षड्भिः ॥ २६ ॥

अष्टभिरिति प्रत्येकं द्वाभ्यामभिप्रायद्वयवेधनार्थं तत्साहचर्यात् सृतमपि द्वाभ्यां हस्तद्वयवेधनार्थं त्रिभिरिति लक्षण-दण्डपताकानां पृथक् छेदनार्थम् । एतच्च श्रीरुक्मिण्यपेक्षया तत्तद्वेधनमात्रं हेयम् ॥ २७ ॥

अत एव ताडितोऽपि शराणामोघैः समूहैः तु एव धनुरेव चिच्छेद पुनरित्यर्द्धकम् । अन्यस्ततोऽपि दृढतरम् । अभ्युत इति अभ्यय इति वा पाठः ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

हे मन्द ! कूटयोधिनः कूटः समुद्रितो युध्यते तच्छीलस्तथा तस्य एकाकितया योद्धुमसमर्थस्येत्यर्थः । तव मवं हरिष्ये ॥ २५ ॥

मम वाणैर्यावज्जतो न शयीत भवान् ततः पूर्वमेव दारिकां

कन्यां मुञ्च स्मयन्निति षड्भिर्वाणैरिति शेषः तथोत्तर-त्रापि ॥ २६ ॥

स चेति । स रुक्मी ॥ २७ ॥

तैः रुक्मिणा प्रयुक्तैः शराग्रैस्ताडितः कृष्णः तदपि धनुरच्छेद एवं पुनः पुनर्यद्यञ्चनुरादौ तदप्यप्यवधो मगवान् चिच्छेद ॥ २८ ॥

श्रीमद्भजयज्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततः पूर्वमेव मुञ्च ॥ २६-२८ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

गोपालस्येति । तत्त्वार्थे तद्वरुणं व्यञ्जितमहैश्वर्यमिति तदादरो व्यञ्जितः *—३१

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्च कुत्र यासीति जीवानां स्वसा ब्रह्मानन्दो भवति सम्बन्धमात्रं स्वांशिन आनन्द इति ननु कदाचिदप्यनुभवः अतः स्वसैव भवति तां गृहीत्वा अस्मदुत्तरमकृत्वा उद्धृतामेव वाद-वान् उद्धर्तुं किमर्थं गच्छसि इत्यर्थः । मुषित्वेति परोक्षं हित्वा जीवानां निकटेऽपि ब्रह्मानन्दः स्थितः जीवैर्न दृश्यते अनुभवसि भगवानेव ध्वाङ्कवदिति यथा ध्वाङ्कं विहाय हविर्नीयते ध्वाङ्को हविर्न भवति अन्यत्सर्वं जगद्युत्पन्नं हविर्भवति भगवान् सर्व-यज्ञभोक्ता तत्र सर्वे पशवः काकं विहाय तथा सर्वजगदुत्तरार्थ-मागतः मामेव विहाय कथं गच्छसीत्यात्मनो धिक्कारः हवि-रपि परोक्षमेव गृह्यते परोक्षप्रिया देवाः प्रत्यक्षद्विष इति तर्हि त्वयैव काकदृष्टान्त उक्त इति त्वमप्राह एवेति चेत्तदाह—हनिष्येऽद्य मवं मन्देति मन्दं मन्दं स्वस्मिन् बोधात्मकं यद्वाच्यं त्वया कृपा न विधीयते मन्दमायिनो वा मन्दा माया अस्यास्तीति अनेन मायामन्दैव क्रियते न कार्यक्षमा भवति कूटयोधिनो मायिनो भगवतः सकपटेनैव युद्धं करोति वस्तुतो मुक्तिं प्रयच्छति एतादृशे भगवति स्थिते प्रतिबन्धकत्वेन समागतः स्वधर्मं दूरीक-रिष्यामि इति वचनं युक्तमेव ॥ २५ ॥

तर्हि कथं त्वमुद्धर्तव्य इत्याकाङ्क्षायां ब्रह्मानन्दमस्मभ्यं प्रय-च्छेत्त्याह—यावन्न मे हतो वाणैरिति । मे वाणाः मन्मारकण्डेन समागतानीन्द्रियाणि तैर्यावज्जतो यदीन्द्रियाणि त्वद्रसं प्राप्स्यन्ति तदा ब्रह्मानन्दं नापेक्षिष्यन्ते तदा भक्तिमेव ग्रहीष्यन्ति तावत्पर्यन्तं

* इयं शीका हविर्वाणाकस्य ।

परिधं पट्टिशं शूलं चर्मासी शक्तितोमरौ ।
 यद्यदायुधमादत्त तत्सर्वं सोऽच्छिन्नहरिः ॥ २९ ॥
 ततो रथादवप्लुत्य खड्गपाणिर्जिघांसया ।
 कृष्णमभ्यद्रवत्कुक्षः पतङ्ग इव पावकम् ॥ ३० ॥
 तभ्य चापततः खड्गं तिलशश्चर्म चेषुभिः ।
 छित्त्वाऽसिमाददे तिम्रं रुक्मिणं हन्तुमुद्यतः ॥ ३१ ॥
 दृष्ट्वा भ्रातृवधोद्योगं रुक्मिणी भयविह्वला ।
 पतित्वा पादयोर्भर्तुरुवाच करुणं सती ॥ ३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ब्रह्मानम्बो देय इत्यर्थः । यतः सा दारिका मुक्तिः संसारं विदार-
 यिष्यति अतः भक्तेः पूर्वं मुक्तिप्रार्थना युक्तैव । ननु कोऽयमाग्रहः
 इदानीमेव फलं देयमिति तत्राह—शयीथा इति । यावत्प्रलये
 सर्वं संहृत्य शयनं करिष्यसि ततः पूर्वं मोक्षयेत्यर्थः ।
 एवमुक्तो भगवान् हास्येन तं व्यामोहयन् दुरात्मा यं मर्तु-
 कामः समायातीति स्वयं भगवान् स्त्रीणां हितकर्ता रुक्मिणी
 न त्याज्येति तस्य धनुः छित्त्वा येन शरान् प्रक्षितवान् तत्
 दूरीकृत्य वृद्धिभिः शरैः रुक्मिणं विद्याधरोडा विहितो हि पुरुषः
 ततः सर्वाङ्गेषु ताडितवान् ॥ २६ ॥

ततः अष्टभिः द्वाभ्यां द्वाभ्यामेकैकं चतुरो बाह्वान् अभ्यान्
 विद्याधरो द्वाभ्यां च सूतम् एवं ते त्रिधा छिन्नाः पञ्चापि ध्वजस्तु
 चतुर्धा छिन्नाः एवं साक्षात् परम्पराङ्गानि सर्वाण्येव भिन्नानि
 तच्छेदनायै प्रयुक्तेभ्यः बाणेन धनुः छिन्नमिति ननु धनुषो
 भेदे पृथक् शरा उक्ताः तदा सोऽप्यन्यत्तुरादत्त भगवानपि
 प्राणिनातकं धनुर्विहाय अन्यधनुर्गृहीतवानिति चकारेण
 ज्ञायते ॥ २७ ॥

तदपि आच्छिन्नत्वं प्रहणमात्रेणैव तत्र हेतुः अक्युतः इति
 ज्ञायमक्युतः देववरप्राप्तं च धनुः अतस्तच्छरस्य वैयर्थ्या-
 सम्प्रदानात् पूर्वमेव तच्छिन्नम् ततोऽन्यदपि गृहीतवान् इत्याह—
 पुनरन्यदुपादत्तेति । त्रिसत्या हि देवा इति धनुषः
 त्रिप्रहणम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तितसाराथदर्शिनी ।

पञ्चाङ्गः काकः सं यथा हविर्मुष्णाति तद्वत् पक्षे मे स्वसारं
 महालक्ष्मीत्वात् त्वदीयामपि त्वं मुषित्वा वा कुत्र यासि अहं
 स्वसारं स्वभगिनीं हरिष्ये त्वत्सो मोक्षयित्वा स्वगृहं प्रति
 नेष्यामि काक इव हविर्यद्विषकाष्ठिकां पञ्चाङ्गवत् काक इव “हविर्हो-
 तव्यमात्रे च सर्पिष्यपि नपुंसक”मिति मेदिनी । तस्मात् मन्वञ्चासौ
 माकी चेति तस्य मम कपटयोधिनः मद् नर्वै च जण्डय ॥ २५ ॥
 बाणमे बाणैर्हतः सन् सङ्ग्रामे न शयीथास्तावदारिकां

मुख पक्षे यावदित्येवार्थे मे बाणैस्त्वमहत एव अतो दारिकां
 न मुख “यावत्तावच्च साकल्येऽवधौ मानेऽवधारण” “इत्यमरः यावत्
 कात्स्न्येऽवधारण” इति मेदिनी । ननु दारिकया मम किं प्रयो-
 जनं तत्राह—शयीथाः अनया सह पुष्पशय्यायामिति शेषो
 लज्जया नोक्तः ॥ २६—३१ ॥

भाषा टीका ।

जैसे हवि को काक लेजावे तैसे हमारी बहन को
 हर कर कहाँ जाते हो हे मन्द माया वाले तुम कपट
 युक्त करने वाले हो तुमारे मन्दको मैं आज हरण करूँगा ॥ २५ ॥
 जब तक मेरे बाणों से हत होकर न सो जाओ तब तक ही
 मैं इस लड़की को छोड़ दूँ इतना सुनकर श्रीकृष्णजी ने हसकर
 रुक्मी के धनुष को काट दिया और छै बाण उस पर
 चलाये ॥ २६ ॥

आठ बाण चारों घोड़ों को दो सारथि को मारे तीन से
 रथ की ध्वजा काटी तब रुक्मी दुसरा धनुष लेकर पाँच बाण
 श्रीकृष्णजी पर चलाता हुआ ॥ २७ ॥

उन बाणों के लगने से श्रीकृष्णजी ने फिर उसका धनुष
 काटा फिर उसने दुसरा धनुष लिया उसको भी अवश्य भगवान्
 ने छेदन कर दिया ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

तदनन्तरं परिघादीनि आच्छिन्नत्वं आप्तानीति शेषः तत्र शक्ति-
 तोमरानिति बाहुल्यापेक्षया शक्तितोमराविति पाठः कश्चित्
 पट्टिशस्योः शूलशस्त्रयोश्चैवदाकारादिभेदः तोमरः शल्यभेदः
 अन्यच्च बहुलं यद्यदाद्यात् आदातुं समर्थं अर्सादित्यर्थः ।
 हरिर्दुष्टसंहारी तत्सर्वमाच्छिन्नदित्येव पाठः छन्दोमङ्गोऽत्रार्थः बहु-
 सम्प्रदायसिद्ध्यायं सम्प्रदायान्तरेषु पाठान्तराणि तु मिथो
 विप्रतिषिद्धानि ॥ २९ ॥

अभ्यद्रवत् आभिमुख्येनाधावत् ॥ ३० ॥

तिम्रमसि यद्वा तेजसा तीक्ष्णमपि रुक्मिणम् ॥ ३१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

भ्रातुः केनापि देवेन साक्षात्कृततां प्राप्तस्य वधोद्यमं दृष्ट्वा
• भयं लोकापवादात् कारुण्येन वा तेन विह्वला । ननु तादृ-
शदुष्टकर्मणो वधो युक्त एव तत्राह— । सती पण्डिता सर्व-
ज्ञेत्यर्थः । अयमिति क्षुद्रः श्रीभगवति न किञ्चिद्विनिष्टं विधातुं
शक्नोति केवलमज्ञानेनैव वातकीय दीनोऽयं विचेष्टते ततो
मिमानन्यशरणाया देहसम्बन्धधारिण्यस्मिन्नस्य दयैव युकेति
विचारसमर्थेत्यर्थः । श्रीकृष्णस्य त्वयमभिप्रायः मयि किमपि न
कर्तुं शक्नोत्यस्माविति सत्यमेव किन्त्वस्यां तादृशविपत्सम्पा-
दकेच्छां कथमस्य सोढुं शक्नुयामित्यस्याः प्रार्थनया रक्षितप्रा-
णस्यापि तादृशदुष्टेच्छामर्दनी परमा मन्त्रोक्तानिस्तु सदानुवर्तनी-
येति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्दीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रशङ्क्रिका ।

ततः परिधादिकमपि यद्यदावहे तत्सर्वमप्यच्छिन्नत् ॥ २९ ॥
तत इति । अङ्गः पाणौ यस्य स रुक्मी रथादवप्लुत्य
हन्तुमिच्छया पतङ्गः शलभः पावकमिव कृष्णमभ्यपतत् ॥ ३० ॥

आपततस्तस्य रुक्मिणः अङ्गं चर्म खेटं चेषुभिस्तिलप्र-
माणशस्त्रिभेद एव छिन्वा रुक्मिणं हन्तुं निशितं अङ्ग-
मादत् ॥ ३१ ॥

तदा भ्रातृवधार्थमुद्योगं प्रयत्नं दृष्ट्वा भयकम्पिता सती
रुक्मिणी भर्तुः पादयोः पतित्वा करुणं यथा तथोवाच ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पारिषं परिघातनं पट्टिशं लोहदण्डं शक्तिनोमरैः सह शिच्छेद्
क्षिमुखस्तोमरः ॥ २६—३३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

दृष्टेयादि । एतदनन्तरं द्रष्टव्यम् एव मेव सतीति पण्डिता
सर्वज्ञेत्यर्थः ॥ ३२—४३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः परिधादीन् गृहीतवान् चर्मोसीति दीर्घः छान्दसः
चर्मोविपदमेकं तोमरान्तं किम्बहुना यद्यदायुधमादद्यात् देव-
नादिप्रेरणया स्वतो वा तत्सर्वमेवाच्छिन्नत् एव करुणं सामर्थ्यं
विधुरिति ॥ २९ ॥

ततोऽतियत्नेन सर्वभावेनागत इत्याह—तस्मै रथादवप्लुत्येति ।
केवलं खड्गपाणिः ननु चर्मोपि जिघांसयेति जीवनिरपेक्षः
आत्मानमेव भगवद्द्वारा मारयितुं कृष्णं परमानन्दमभ्यव्रजत्
युक्तेषु हि प्राकृतं परित्यज्य परमानन्दो प्राप्य इति तथापि

शरीरं प्रियं सर्वस्यापीति कथं समागत इति चेन् तत्राह—
पतङ्ग इव पावकमिति । ते हि सूक्ष्माः अज्ञावात्मानं पातयित्वा
परमार्थदृष्ट्या कृतायां भविष्यन्तीति बाह्यदृष्ट्या तु आङ्गं मार-
यिष्याम इति बुद्ध्या प्रवृत्ताः स्वयं जियन्ते तथायमपि प्रवृत्त
इत्यर्थः ॥ ३० ॥

ततो भगवानाङ्गदुष्टकर्मा तस्याभिलषितं कुर्वन् “ये वधा मां
प्रपद्यन्त” इति च वदन् वाक्यं कृत्यं कुर्वन् तन्मारणार्थं प्रवृत्त
इत्याह—तस्य चापतत इति । तादृशस्यापि अङ्गं चर्मं च द्रष्टुमि-
च्छिच्छेद् चर्मापि गृहीतं अङ्गकोशो वा तिलशः छेदः स्वशौच-
क्यापनार्थं तद्रुधिरमेव वा तत्र प्रवहज्जलात्मकं सत्तस्य पर-
लोके उपनिष्ठेतेति तत्सतिलं कृतवान् इत्यर्थः । एवं धनुरधात-
कमिति निर्जीवान् छित्वा तद्वधार्थं अङ्गं गृहीतवानित्याह—
अस्मिमाद इति । अस्मिन् हते जगति स्वकृपाज्ञानं निवर्त्तनेन
यतोऽयं रुक्मी मुख्यो भगवद्द्विद् अतो भगवान् तं हन्तुमुद्यतो
जातः ननु मारितवान् ॥ ३१ ॥

एवं स्वरूपाज्ञाननाशो मायाया हितकारी न प्रवर्त्ततीति रुक्मिणी
तन्निषेधार्थं प्रवृत्तेत्याह—दृष्टुमिति । रुक्मिणी प्राथयितुमुवाच यद्यपि
दुष्टो भवति तथापि स्वार्थं तावत्करोति इति यदर्थं यो यत्नते
तेन प्रतिकर्तव्यमिति तस्या उद्योगः तत्रापि भ्राता तस्यापि
वधोद्योगः तत्रापि वधार्थपूर्वं स्वयं दृष्टः स्वयं च रुक्मिणी तत्स-
म्बन्धिनी पञ्चाङ्गयेन विह्वला जाता कोपे कदाचिदात्मानमपि
मारयेत् लोके चापकीर्तिर्भवेत् बलाङ्गवन्तमाहूय भ्रातरं मारि-
तवतीति बहव एव पक्षाः भयहेतवो वर्तन्ते अतो भयैः कृत्वा
विह्वला स्वयमपि शुष्कानना जाता अत्यन्तं विह्वला उपायान्त-
रमलभमाना मत्पतिरयमिति भर्तुः पादयोः पतित्वा उक्कळती
खरणपातेन देहेन निवारणं विह्वलतया मनसा निवारणं वाच्यं
च निवारयति । नन्वीश्वरो भगवान् कथमेतन्निवारितो निवर्त्ते-
तेति चेत्तत्राह—करुणमिति । करुणं यथा भवति तथोवाच ननु
प्रौढ्या किञ्च पतिव्रताया नष्टाश्च उपायोऽस्ति सर्वत्र भर्तृप्राप्तेः
नाभ्यतिरेकेण तत्राह—सतीति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विभनाथककवर्तिकृतसारार्थदीपिका ।

भगिन्याः पुरत एव भ्रातुर्वधोऽभूदिति भुत्वा लोका मां
किं वदिष्यन्तीति भयविह्वला ननु केहविह्वलेत्यत आसौ पुर-
स्तुमुषां लोकधर्मापेक्षासहित एव समजसः प्रेमा ननु गोष्ठसु-
मुषामिव लोकधर्मापेक्षा रहितः समर्थः प्रेमा अतिप्रबल इति
ज्ञेयं “अनन्यममता विष्णो ममता प्रेमसङ्गते”ति प्रेमसामान्यरु-
णस्याव्याप्तिरप्यास्तु नाशङ्का रुक्मिप्रभृतिष्वसामन्तःकेहाभावा-
दित्युपरिष्ठादपि यथा स्थानं व्याख्येयम् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

परिघ पट्टिश त्रिशूल डाल तरवार शक्ति तोमर जिस
जिस आयुध को रुक्मी लेता गया उस उस को श्रीकृष्ण भगवान्
काटते गये ॥ २९ ॥

विष्णुः पाठः (रुक्मिरायुवाच ।)

योगेश्वराप्रमेयात्मन्देवदेव ! जगत्पते ! ।

हन्तुं नार्हसि कल्याण ! भ्रातरं मे महाभुज ! ॥ ३३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

विष्णुः पाठः (इत्युक्त्वा जगृहे पानौ कृपणा दीनभाषिणी ।

भ्रातरं त्रातुकामा सा कृष्णस्य जगतीपतेः ॥)

तया परित्रासविकम्पिताङ्गया शुचावशुष्यन्मुखरुद्धकण्ठया ।

कातर्याविसंसितहेममालया गृहीतपादः करुणो न्यवर्त्तत ॥ ३४ ॥

चैलेन बद्धा तमसाधुकारिणं सश्मभुकेशं प्रवपन्त्यरूपयत् ।

तावन्ममर्दुः परसैन्यमद्भुतं यदुप्रवीरा नलिनीं यथा गजाः ॥ ३५ ॥

कृष्णान्तिकमुपव्रज्य ददृशुस्तत्र रुक्मिणम् ।

तथाभूतं हतप्रायं दृष्ट्वा सङ्कयणो विभुः ।

विमुच्य बद्धं करुणो भगवान् कृष्णमब्रवीत् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

फिरतो रुक्मी श्रीकृष्ण के मारने की इच्छा से रथसे उतर कर हाथ में तरवार लेकर बड़े क्रोध से जैसे पतंगा आग पर दौड़े तैसे श्रीकृष्ण के तरफ दौड़ा ॥ ३० ॥

दौड़े आते हुये रुक्मी के डाल तरवार दोनों को भगवान् ने बाणों से तिल सरीका काट दिया फिर बड़ी तीक्ष्ण तरवार को लेकर उसको मारने को उद्यत भये ॥ ३१ ॥

भ्राता के बधका उद्योग देखकर रुक्मिणीजी भयसे विह्वल होगई और सती रुक्मिणीजी श्रीकृष्ण के चरणों में गिरकर बड़ी करुणा से बोलने लगी ॥ ३२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

परित्रासेन विकम्पितान्यङ्गानि यस्यास्तया शुचा शोकेनाव-
शुष्यन्मुखं यस्याः रुद्धः कण्ठो यस्याः सा च सा च तथा कातर्येण
चैलेन बद्धा तमसाधुकारिणं सश्मभुकेशमिति हेममयी माला यस्यास्तया गृहीती पादौ
पश्य'सः ॥ ३४ ॥

सश्मभुकेशं स्रुहितानि स्थाने स्थानेऽवशिष्टानि श्मभूणि
केशाश्च यथा अवन्ति तथा तेनैवासिना प्रवपन्मुण्डयन्त्यरूप-
वद्विकर्षमकरोत् ॥ ३५ ॥

तथाभूतं हतप्रायमित्युत्तरवाक्येऽप्यनुषङ्गः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

तथैवाह— । योगेश्वर ! हे अतर्क्यैश्वर्य्य अप्रमेयात्मन् हे
अपरिच्छिन्नमूर्ते ! अत एव हे देवदेव ! ब्रह्मादीनामप्याराध्य किञ्च
जगत्पते सर्वेषामपि पालक अतः सर्वेषामपि त्वत्सत्सुखज्ञान-
बलमाहात्म्यत्वास्त्वया पालनीयत्वाच्च हन्तुं हननमात्राय नार्ह-
स्येव तत्रापि हे कल्याणेति सर्वमङ्गलत्वात्सुतरां नार्हसि
तत्रापि मे मम त्वदन्यनाथाया भ्रातरं सुतरामेवेत्यर्थः । लीला-
व्यवहारतश्च परमवीरस्त्वं नैतद्विधं धुम् हन्तुमर्हसीत्याह—
महाभुजेति ॥ ३३ ॥

करुणस्तस्यां कृपावानित्यर्थः । यद्वा स्वभावतः करुणः विशेष-
पतश्च तथा तथाभूतया गृहीतपादः ॥ ३४ ॥

चैलेन तदीयेनैव शिरोवेष्टनवस्त्रेण प्रवपन् तेनैवासिनेति शेषः
तच्चान्युचितक्षेपलाघवेनैव ज्ञेयम् । सश्मभुकेशमिति । श्मभुकेशाभ्यां
सह वर्त्तमानं यथा स्यादित्येव विग्रहपूर्वकोऽर्थः बहुव्रीहिणैव
क्रियाविशेषणत्वसिद्धेः टीकायां तु निर्गलितार्थ एव दर्शितः अत्र
स इत्यध्याहार्यम् । यद्वा स श्रीकृष्णः श्मभुकेशमिति ब्रह्मैक्यं
व्यरूपयदिति तादृशविकृपतापि सम्भवतीति तथाच व्याख्येयं
तावदिति । रुक्मिपराजयं यावदित्यर्थः । उद्धतं महासाहसादि-
युक्तमपि ॥ ३५ ॥

कृष्णान्तिकमित्यर्द्धकम् । ददृशुर्द्युप्रवीरा इत्येव ज्ञेयम् एवम-
त्रापि तथाभूतं हतप्रायमिति रुक्मिविशेषणत्वेन बोध्यम्
तथाभूतं प्राप्तवैकल्यादिकम् अत एव हतप्रायं ननु तादृ-
शमहापराधिनो विमोको नहि युज्यते तत्राह । भगवान् सर्वद्वः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

रुक्मिणीवन् तत्तज्जानाति तथा रुक्मिण्याः दुःखं श्रीकृष्णस्य भाविलीलां चेत्यर्थः । अत एव करुणः श्रीकृष्णस्य प्रथमवैवाहिकसम्बन्धाच्चेति भावः । कृष्णमित्युपलक्षणं रुक्मिणीं चेति ज्ञेयं लज्जाहेतो रुक्मिणीं च कृष्णमेव दृष्ट्वा प्रवीदिति तस्यैव प्राधान्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

करुणः । कृपावान् व्यरूपयत् वैरूप्यमायादयन् प्रावयत् इमं भुके-
शशून्यमकरोत् वैरूप्यं हि वपतस्तस्मादभूदित्यर्थः ॥ ३५-३७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

उक्तिमेवाह-योगेश्वरेति । हे योगेश्वर ! योगनिर्वाहक योगी-
श्वरेति पाठे योगिहृत्कमलाभिव्यक्त तन्निवन्तश्चेत्यर्थः । योग-
परिशुद्धमनोप्राप्तस्य तव स्वरूपस्वभावादिकं कथमयं देहा-
भिमानी विन्द्यादतोऽयं मूढः केवलमनुप्राप्त एवेति तत्स-
म्बोधनाभिप्रायः न-वसाधुलोकदमनार्थमवतीर्णोऽहमेनं निगृह्णा-
म्येवेत्यतः सम्बोधयति हे जगत्पते ! शरणागतजगत्पालक नाथं
शरणागतोऽपि तु कृतायराध एवेत्यत आह मे शरणाग-
ताया मम भ्रातरं हन्तुं नार्हसीति शरण्यत्वोपयुक्तं परस्व-
वात्सल्यसौशील्यादिकमपि सम्बोधनेनैवाह देवानां ब्रह्मादी-
नामपि देव ! अप्रमेयात्मन् ! अपारवात्सल्यसौशील्यादिस्वभाव-
स्वरूप ! लोकदृष्ट्वाधुना तयैतद्वधो नोचित इति सम्बोध-
यति कल्याणेति । आरब्धे विवाहरूपे कल्याणेऽपरिसमाप्त एवा-
न्तरा मङ्गातृवधोऽनुचित इत्यर्थः । अहो दृष्टं सखद्वयस्य त्वद्व-
जस्य सौन्दर्यमिति साक्षेण सम्बोधयति महाभुजेति ॥ ३३ ॥

तथेति । परित्रासेन परितो भयेन विशेषतः कम्पितान्यङ्गानि
यस्याः शुचा शोकेनावशुष्यन् मुखं यस्याः रुद्रः कण्ठो यस्याः स्र-
ज्च सा कातर्येण वैरूप्येन विस्त्रसिता हेममयी माला यस्याः
तस्या रुक्मिण्या गृहीता पादौ यस्य सः करुणः करुणावान्
न्यवर्त्तत रुक्मिण्यभादिति शेषः ॥ ३४ ॥

चैलेनेति । ततस्तमसाधुकारिणं रुक्मिणं चैलेन तद्वक्ष्येण
वज्रा सदमभुकेन संहतानि स्थाने स्थानेऽवशिष्टानि इमंभूणि
केसाश्च यथा भवन्ति तथा तेनैवासिना प्रवपन् मुष्ण-
यन् विरूपमकरोत् नलिनीं यथा गज्जा इति दृष्टान्तेनाना-
युक्तो खेलनमात्रं चार्त्तमप्रेतम् ॥ ३५ ॥

कृष्णाम्बिकमिति । दृष्टव्यदुप्रवीरा इति कर्तृपदानुषङ्गः
भगवान् सत्कुर्येणस्तथाभूतं विरूपतामापन्नं हतप्रायं हतमुखं
रुक्मिणं दृष्ट्वा स करुणो बन्धं विमुच्य कृष्णमब्रवीत् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मजावली ।

परित्रासेन परितो भयेन कम्पितमङ्गं यस्याः सा तथा

तथा शुष्यन्मुखा च रुद्रकण्ठा च तथा करुणः करु-
णाकरः ॥ ३४ ॥

प्रवपन्प्रपन्नं मुष्णयन् कुर्वन् व्यरूपयत् सौन्दर्यहीनम-
करोत् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

योगेश्वरेत्यादि । हन्तुं नार्हसि मे भ्रातरं मङ्गातृत्वमेवास्या-
वधे कारणं नास्ति किमपीति भावः । रुक्मीभ्रातरं कौस्तुभं वक्ष्य-
सि विमर्षि कथमयं हन्तव्य इति गूढोऽभिप्रायः यतस्त्वं योगे-
श्वरः तेन तवैतत्कृतद्वेषेण किम् द्वेषेण योगेश्वरस्यापि शोभो
मवतीत्याशङ्क्याह—हे अप्रमेयात्मन् ! अप्रमेयविग्रह वादवत्वात्
प्रमेय एवाहमित्याह—देवदेव ! देवानां श्रीनारायणादीनामपि
देव तथाभूतश्चेदहं तत्कर्तुं नरलोकवर्त्तीत्याह—जगत्पते ! जग-
न्नाथ जगत्पतित्वात् जगत एव हितार्थमवतीर्णोऽसीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

श्रीशुकदेवसत्कालीनां तस्याः कातर्यमुद्रां स्मृत्वा सामोद-
माह । तथा परित्रासेत्यादि । भगवानपि तस्याः तथाविधकात-
र्यव्यलोकनकौतुकाय तत्राकृभ्रवणाय च तथाप्यवसितं भ्रातु-
र्विरूपकरणं च तस्याच्चेतः परीक्षणार्थमेव ॥ ३४-३५ ॥

श्रीमद्वज्रभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्या वाक्यमाह—योगेश्वरेति । ननु मारणार्थं समागतः
कथं निवार्यत इति चेत्तत्राह—योगेश्वरेति । भगवान् योगस्य
नियन्ता अनेकानेवोपायान् जानाति किं कथनेति शब्दः । अनेन
वाक्येन भयवता वधानुकल्पो मुष्णयन् कृतं तच्च रुक्मिणी मृदु-
कमेव कृतमिति ज्ञात्वा मुष्णयन्निवार्यं वाचाप्यनुकम्पा अन्तस्त्वे
तापं कृतवती तदर्थं बलभ्रष्टस्य सान्त्वनमित्यनुवचनम् अनेन मार-
यितुं समागतः भ्राता तव मारयेद्येत् तदा तव मुखं भवेदि-
त्युपालम्भोऽपि निवारितः किञ्च अप्रमेयात्मनिति प्रमातुमप्य-
योग्य आत्मा स्वरूपं यस्य किम्पुनः क्रियाविषयो भविष्यतीति
शङ्कापि निवारिता क्रियैवैवानिष्टशङ्केति किञ्च देवानामपि
देवस्त्वं देवा एवामराः तत्र तव समागतस्यापि का विन्ता
भवेत् किञ्च जगत्पत इति तस्यापि त्वं पतिः रक्षकः अतः
शिक्षेव कर्त्तव्या अत एव हन्तुं नार्हसि सुतरामिदानीं कस्यापि !
अथैव कृतविवाहः तत्रापि मे भ्रातरं शालको हि विवाहविषये
मान्य इति पश्चादपकारं करिष्यतीति चेत् तत्राह—महाभुजेति ।
महान् भुजः क्रियाशक्तिर्यस्येति सम्बोधनेन समाधानार्थं सामर्थ्यं
स्मारितम् ॥ ३३ ॥

एवं विज्ञापितः वधानुकूलो वधानुकूलं कृतवानिह—
तथा परित्रासेन विकम्पितमङ्गं यस्याः शोकेन च शुष्यन्मुखं
रुद्रश्च कण्ठो यस्याः कातरतया विस्त्रसिताः केसाः मालाश्च
यस्याः गुणत्रयकार्यं तस्यां पूर्णं जातमित्युक्तं भवति परित्रासः
सत्त्वस्य शोकः तमसः कातरता रजस इति एवं विद्यमानानां
गुणानामपगमात् केवलं सा दीनेति तादृश्या गृहीतवाहः
करुणावानेव न्यवर्त्तत ॥ ३४ ॥

वधानुकूलो हि वपनं मुखं व्रविणादानं च स्थानादि-

विश्वः पातः (बलभद्र उवाच) ।

असाधिवदं स्वया कृष्ण ! कृतमसज्जुगुप्सितम् ।

वपनं इमंशुकेशानां वैरूप्यं सुहृदो वधः ॥ ३७ ॥

मैवास्मान् साध्यसूयेथा भ्रातुर्वैरूप्यचिन्तया ।

सुखदुःखदो न चान्योऽस्ति यतः स्वकृतमुक्पुमान् ॥ ३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

यापणं तु तेनेव प्रतिज्ञातम् अतस्तस्यैव चैलेन चोरवत् तं बद्धा सहि रुक्मिणीं नेतुमागत इति चोरवृण्डः तं प्रसिद्धं प्रसिद्धस्य तावदेव महती पीडा भवतीति ततः असाधुकारिणं घातकं सज्जुगुप्सितम् इमंशुकेशसहितं तं प्रकर्षेण वपनं सवकेन प्रेरणया विकृतकृपं कृतवाद् कश्चित् केशाः इमंशुणि च रक्षिताः कश्चिन्मुपेक्षताः यथैव विकृतो भवति प्रायेणैव रूपं स सर्वदेव स्मितो बावन्मरणम् अन्यथा भगवानेवं न कुर्यात् बावन्मरणम् विकल्पं करोति तत्रात् तस्य परस्व शत्रोरुद्धतं सैन्यं न केवलमेतद्दोषेणैव सैन्यं हतं किन्तु सैन्यमपि दुष्टमिति तथा कृतवन्तः अत्रत्या अपि समर्था इत्याह—यदुप्रवीरा इति । अनायासेन मारणे दृष्टान्तः तल्लिनीं वधेति । बहवो वीराः गदसङ्घर्षादयः एका चाक्षौहिणी मतो नलिनोमित्येकवचनम् ॥ ३५ ॥

एवं भगवत्कृतं रुक्मिणिग्रहणं निरूप्य भगवतः सकाशात् ज्येष्ठस्य बलभद्रस्य कृतं सान्त्वनमाह—साध्वैरेव सप्तदशभिः कृष्णान्तिकमिति—मुख्याश्च रुक्मिणी समाधेया मध्यमो रुक्मी प्राकृताः सहायराजानः अतः सेनया भगवतोऽपि कनिष्ठया ते हताः भगवता च मध्यमः भगवज्ज्येष्ठेन च सान्त्वनमुक्तमिति युक्तमत्र प्रकरणत्रयं सर्व एव तद्वलं हत्वा समागताः कृष्णा-न्तिकमुग्रज्य विकृतं रुक्मिणं दृष्टुः । तथाभूतमिति । विशेषतो न वक्तव्यं सोऽपि मूर्च्छितप्रायस्तिष्ठतीति वधानुक्तं निरूपयितुमाह—हतप्रायमिति—विशेषतो रामस्तं तथाभूतं दृष्ट्वा सम्यक् कर्षणकार्यत्वात् सशिरस्यवपनं च कर्मानधिकारं सम्पादयतीति तत्रापि सङ्घर्षेण एव कर्सेति भगवतः तत्कर्षणं न भवतीति स्वयं सङ्घर्षेणः हन्तुमपि विभुः समर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

योगेति । स्वमतकर्ममहामहेश्वर्यः असावीशितव्येष्वपि मध्ये निकृष्टः स्वमप्रमेयस्वरूपः अयं परिच्छिन्नेष्वपि मध्ये एककीट-तुल्यः त्वं देवानामपि देवः अयं मनुष्येष्वप्यधमस्त्वद्वैमुख्यात् त्वं सर्वजगत्पालकः अयं जगद्वर्तित्वादुद्योऽप्ययं पालनीय एवेति भावः । तस्मात् हे कल्याण ! अकल्याणं हे महाभुज ! भुज-वल्गरहितमिमं न हन्तुमर्हसि ॥ ३३ ॥

कृष्णः स्वप्रतिकूलोऽस्ति दुष्टे सकलदुष्टागविमिचीभूतेऽपि घात-रि दृष्ट्वा अगिमी मूर्तिरिति लोकप्रमोक्तिमयादेव दयावत्यां रुक्मिण्यां सद्यः ॥ ३४ ॥

पुनरपि रुक्मी प्रातिकूल्यं माकार्षीदिति तदुर्मदनिव-रत्केन परामर्शस्मारकेण दुर्लभणेन केनचिदङ्गीयित्वैव तमुपेक्षां चके इत्याह—चैलेन ग्रीवायां बद्धा वामहस्तेन तच्चैलाग्रद्वयं विधृत्य दक्षिणहस्तभूतेनासिना उष्णीषं दूरीकृत्य सज्जुगुप्सितं च यथा स्यात् स्थाने स्थाने केशगुच्छाः इमंशुगुच्छाश्च यथा तिष्ठेयु-स्तथा प्रकर्षेण समूलकर्षणेन रुधिरमुद्रमय्य वपनं मुण्डयन् व्यरूपयत् विक्रमकरोत् ॥ ३५ ॥

विमुच्य स्वयमेव हस्तेन कृष्णवामहस्ताच्चैलजण्डमपसा-यैत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शुभा शोकेन शुष्यन्मुखं यस्याः रुद्रः कण्ठो यस्याः सा च सा च तथा कातर्यं वैरूप्यन्तेन विव्रसिता हेममाला यस्या-स्तया ॥ ३४ ॥

तमसाधुकारिणं रुक्मिणं चैलेन बद्धा सज्जुगुप्सितं सहि-तानि स्थाने स्थानेऽवशिष्टानि इमंशुणि केशाश्च यथा भवेन्ति तथा तेनवासिना प्रषपन् व्यरूपयत् विक्रमकरोत् ॥ ३५—३७ ॥

भाषा टीका ।

हे योगेश्वर ! हे अप्रमेयस्वरूप हे देवदेव हे जगत्पति हे कल्याण हे महाभुजा ! मेरे भाई को आप मत मारो ॥ ३३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

रुक्मिणीजी का शरीर डरके मारे कांपने लगा शोच के मारे मुख सूख गया कण्ठ रुकगय आधीरता से सुवर्ण की माला गिरपड़ी ऐसी दशा से जब रुक्मिणीजी ने कारण पकड़ा तब तो दयालु भगवान् मारनेसे निवृत्त हो गये ॥ ३४ ॥

उस अपराधी को कपड़े से बांध कर डाढ़ी मौल सब मूंड कर उसका कुरूप कर दिया इतने में यादव वीरों ने भी जैसे हाथी कुमोदिनी के घनको टोड़े तैसे शत्रुओं की अक्रुत सेना को मर्दन करदिया ॥ ३५ ॥

फिर सब यादव श्रीकृष्णजी के पास आये उनमें रुक्मी की दशा देखी की मरा सरीका होगया है फिर भगवान् बलदेव जी ने दया से उसके वधन को खोल दिया और श्रीकृष्णचंद्र से यह वचन बोले ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रुक्मिणीं सान्त्वयति । मैवास्मानिति ॥ ३८ ॥

बन्धुर्वधार्हदोषोऽपि न बन्धोर्वधमर्हति ।

स्याज्यः स्वेनेव दोषेण हतः किं हन्यते पुनः ॥ ३९ ॥

क्षत्रियाणामयं धर्मः प्रजापतिर्वनिर्मितः ।

भ्राताऽपि भ्रातरं हन्याद्येन घोरतरस्ततः ॥ ४० ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पुनः कृष्णमाक्षिपति—बन्धुरिति ॥ ३९ ॥

पुनर्दोषी प्रत्याह । क्षत्रियाणामिति । येन धर्मेण भ्रातापि भ्रातरं हन्यात् ततस्तस्माद्वोरतरोऽतिदारुणो धर्मश्च अतः कोऽस्माकमपराध इति भावः ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

कृष्णेति केवलेन मूलनाम्ना सम्बोधनमप्रजोषितशुद्धवात्सल्योदयेन तथैवाह अस्माकं कुलतिलकीभूतभावत्कानां परमप्रतिष्ठावतां वृष्णीन् सम्बन्धे जुगुप्सिते निम्बिते कर्तुमयोग्यमित्यर्थः । किन्तुद्विषयेक्षयां लज्जादिना प्रागप्रकाशितमपि नीचैरिवाह— । वपनमिति । नचैतदल्पं दण्डनमित्याह । वैकल्प्यमिति । विकृतापादनम् एवं तु भीकृष्णोपालम्भेन रुक्मिण्या एव साम्बन्धनमुद्देश्यं मत्सम्बन्धेनैवैव सम्प्रत्युपालम्भविषयो भवतीति तस्या लज्जोत्पत्तेः तथा रुक्मिणं प्रत्यपि भर्त्सनमायाति साक्षात्स्य तिरस्कारानुवादात् तच्च तस्य शिक्षार्थमेव सम्पद्यत इति कादृश्य एव पर्यवस्यति एवमग्रेऽपि ॥ ३७ ॥

एतादृशे तम्प्रत्युक्तेऽपि तस्वाः शोकात्यगात्तामेव साक्षात्सा-
म्बन्धनाह— । मैवेति । अस्मान् भीकृष्णादीन् मासूयथाः दोषा-
दोषेण मापश्य एवेति साक्षात्कारणे सत्यपि असूयां निवा-
रयति चेति पक्षान्तरे नञ् तन्निषेधे अन्यो नास्ति किन्तु स्वय-
मेवेत्यर्थः । पुमान् जीवः ॥ ३८ ॥

तथापि हेम्याः शोकं दृष्ट्वा तन्निरासार्थं भीकृष्णमाक्षिपति ।
बन्धुरिति । बन्धोः सकाशात् किन्तु स त्याज्यः इति तस्यात्यव-
ज्ञेयत्वं दर्शयित्वा किञ्चित्कर्तुमसामर्थ्यमपि दर्शितं नन्ववश्यम्ब-
न्धे यावांस्तावान् वश्यस्य रक्षणे दोषः स्मर्यते तत्राह ।
स्वेनैव दोषेण हतः । सलोकवहिष्कृततासाम्येन एवं यो हतः
स किं पुनर्हन्यते नैवेत्यर्थः । सोऽयमपि रुक्मिण्या अन्यत्र दाम्नेन
लङ्घ्यकृतो जात इति भावः । वैकृत्यकरणं त्वदं हननमेव मर-
णादपि दुःकृत्वादिति भावः ॥ ३८ ॥

तथापि शोकानपगमात् पुनर्दोषी स्वधर्मप्रदर्शनेन प्रबोध-
यति । क्षत्रियाणामिति । अयं क्षत्रियाणां धर्मः सदृष्टजनक-
कर्त्तव्यविशेषः येन धर्मेण न्याययुजलक्षणेन भ्रातापि भ्रातरं हन्यात्
धर्मत्वे हेतुः प्रजापतिना विनिर्मितः वेददृष्ट्या निर्दिष्ट इत्यर्थः ।
ततस्तस्माद्भावहननाद्वेतोर्घोरतरो धर्मश्चेति एवमेवाह—टीकायां
घोरतरो धर्मश्चेति ॥ ४० ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

रुक्मिणीं प्रत्याह— मैवेति ॥ ३८ ॥

बन्धोरिति पञ्चमी ॥ ३८—४० ॥

भीमदीरराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह—असाध्विति । हे कृष्ण ! मसाप्यसमञ्जसं निम्बितं
वेदं कर्म कृतं ननु बन्धुवध एवासाधुर्जुगुप्सितमेत्यतः आह-
वपनमिति । सुदृशो बन्धोः वधो नाम इमधुक्केशवपनं वैकल्प-
करणं चेत्येष एव ॥ ३७ ॥

अथ रुक्मिणीं साम्बन्धयति । मैवास्मानिति । हे साध्वि ! भ्रातृ-
वैकल्प्यप्रयुक्तया चिन्तयाऽस्मात्मासूयथाः ननु दुःकृत्वा दूयन-
सूचितव्या एवेत्यत आह—सुकेति । सुकृत्वाः कृत्वाः अन्यो
नास्ति कुतः यतः पुमान् लङ्कृतमुक् स्वकृतकुशलीकुशलकर्मा-
पावितसुकृत्वाः कृत्वा सुकृत्वा इहान्तायेम् ॥ ३८ ॥

पुनः कृष्णमाक्षिपति । बन्धुरिति । वधार्थाह उचितः
दोषो यस्य सोऽपि बन्धुर्वधे नार्हति किन्तु त्याज्य एव सहि-
तेन वधार्हेण दोषेण हत एव हतप्राय एव हतोऽपि पुनर्ह-
न्यते किमिति ॥ ३८ ॥

भूयो रुक्मिणीं प्रत्याह । क्षत्रियाणामिति । प्रजापतिना
ब्रह्मणा विनिर्मितोऽयं वधो धर्मः कोऽसौ येन धर्मेण भ्रातापि
भ्रातरं हन्यात् यतश्च घोरतरः अतिदारुणः अतः कोऽस्मा-
कमपराध इति भावः ॥ ४० ॥

भीमप्रियवधजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इमभ्यदेशानां वपनलक्षणं वैकल्प्यं सुदृशो बन्धोर्वधकृतवान् ॥ ३७ ॥

इदानीं रुक्मिणीं साम्बन्धयति । मैवेति । हे साध्वि ! रुक्मिणि
अस्मान् प्रति स्वस्मादन्यः अत्र हेतुर्यत इति ॥ ३८ ॥

नन्वस्तु सुखादेः स्वयं हेतुरथापि बन्धोर्द्विषययोगकरण-
लक्षणो वधो लोकाचारो न भवति जुगुप्सितत्वादिति तत्स-
त्यमित्याह । बन्धुरिति । वधार्हो दोषो यस्य स तथा द्वितीयबन्धु-
शब्दो हेत्वर्थः तत्र किङ्कर्तव्यमित्यत्राह । त्याज्य इति । त्यागो वैक-
निर्यातनादिलक्षणः किं त्याज्य इत्यतो मृतमारणदोषाऽचेरिति
भावेनाह । हत इति ॥ ३९ ॥

तर्ह्येतदीदृशं कर्म किमिति कियत इति अतोऽयं न्यायः
क्षत्रियेभ्योऽन्यत्र न क्षत्रियाणामित्याह । क्षत्रियाणामिति । कोऽ-
सौ धर्म इत्यत्राह । भ्रातापीति । ततस्तस्माद्भ्राता येन कर्मणा
घोरतर इत्युच्यते धर्मविषयो वाऽघोरतरो धर्म इति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विष्णुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवता बद्धं विमुच्य कृष्णमब्रवीत् । ननु कथमेवं भगवत्-
कृतमन्यथा कृतवान् तत्राह—कृष्ण इति । कृष्ण हि भगवता
दुःखं प्रापितेष्वेव पुरुषेषु कृपया प्रतीकारार्थं यतन्ते । ननु
तथापि भगवन्तं पृष्ठा तथा विधेयं किमिति स्वयमेव मोक्षितवां-
स्तत्राह—भगवौमिति । बलभाद्रे आविर्भूतो भगवानेवं मोक्षित-
वानिति अर्थः । एतदन्ता मध्ये सङ्कल्पकथा विशिष्टा त्वमे वक्तव्या
अत एव कृष्णमब्रवीत् अत्र कृष्णपदं “कृष्णो द्वितीयः केशध-
“संबभूवे”ति कृष्णपरम अतो ज्येष्ठत्वात् नानाचित्यं भगवन्तम्प्र-
तिरुतस्यानुमोदनमाह—असाध्विदमिति । यत्कृतं तदग्रे यत्कृतं
तदसाध्वेव मरणानन्तरमेव हि सर्वक्षारं विधीयते किञ्च यत्कृतं
तदस्मत्कृतम् अस्मत्तः कृतं स्वयमेव हेतवः सङ्कल्पकथा ननु स्वामिनः
तव कार्यं यतो जुगुप्सितम् एतत् परमार्थतोऽयमर्थः व्यवहारेऽपि
यद्यप्यस्य वपनं कर्तुं युक्तमयमेतदर्थं एव तथाप्यस्मज्जुगुप्सित-
मस्माकं तु नोचितमित्यर्थः । अधमभक्षकायाप्युत्तमैः नाधमं
भक्ष्यं दीयते तदेवाह—वपनं इमं भुक्ते शानामिति । इमं भूषणं केशानां
च सुहृदः सकाशात् वैरूप्यं वध एव अतः सुहृत्वात् वधोऽनुचितः
एतदपि रुक्मिणीसाम्बन्धनार्थमेवेति ज्ञायते ॥ ३७ ॥

उपसंहारबलीयस्त्वात् उभयस्याप्रकरणित्वात् अतस्नामं
साक्षात् सान्त्वयति । मैवास्मानिति । साध्वि ! पतिव्रताया भर्तु-
कृतं मन्तव्यमिति धर्मः अत एवास्मान् सर्वानेव मासूयथाः
दोषारोपणेन माविचारय यद्यपि भावकचित्तमपि समीचीनं
भाष्ये च न दोषः कोऽपि तथापि भ्रातुर्वैरूप्यचिन्तया तद्धर्मो-
पात् कदाचिदसुखमवेत्तां निवारयति । ननु लौकिकदृष्ट्या
कस्मैवास्या कथं जरासन्धो मुक्तः केवलः कथमयं मुण्डित
इति चेत्तत्राह—सुखदुःखद इति । स्वकर्मवशादेव सुखदुःखा-
नुभवः सङ्कर्षणो हि ज्ञानप्रधानः अन्यथा सर्वान् न मारयेत्
“नायं हन्ति न हन्यते” इति तत्र सिद्धान्तः तथात्रापि कर्मणैव सर्व-
मिति तदनुसारेणात्रापि बोधनम् अतोऽयं साधारण इति सोऽपि
शृणोतीति कर्ममार्ग एव बोधितः अत एव स्वयं स्वस्य सुख-
दुःखदः अन्यो न भवति तत्र हेतुमाह—स्वकृतभुगिति । कर्मणि
स्वस्य स्वातन्त्र्यात् तत्फलमपि कर्तृगात्रेव भवति अन्यथा कृत-
हानाकृताभ्यागमप्रसङ्गः ॥ ३८ ॥

एवं प्रतिबोधिते केवलमस्मदपराधमेव स्थापयति बलभाद्रे न
स्वापरधममिति अनुल्लयताप्रतिभाता अतः । पुनस्तां बोधयितुं भग-
वन्तमाह—बन्धुरिति । बन्धुरपि वधमर्हति येन दोषेण तादृशो
दोषो यस्य स वधार्हदोषः पुरुषः तादृशः बन्धोः साक्षात्तदं
नार्हति अन्यथा बन्धुत्वं न स्यात् शत्रुवैरवधकर्ता अयोग्यं कुर्वन्
भूयुक्त एव भवति । ननु यथा स्वधर्मः स न मारणीय इति तथा
सर्वथापि धर्मः अतिक्रमो न वक्तव्यः इति स चेत् स्वधर्मं न
कुर्यात् कथमन्यः कुर्यादिति चेत् तत्राह—त्याज्य इति । वस्तुतस्तु
तेन स्वधर्मस्त्यक्त इति न स्वनापि स्वधर्मः त्यक्तव्यः तथा
सत्युभयोरेव तुल्यता स्यात् अथ तत्कर्म सार्थकं कर्त्तव्यमिति
स्वीयमः तत्राप्युच्यते स्वनेव दोषेण हतः पुनः किमर्थं हन्यत
इति नहि तत्कर्मणा प्रेरितत्वं स्वस्य युक्तं तत्कर्म स्वयमेव अन्यं
प्रेरेयेत् अतः कर्मणैव हतः तद्वक्तव्ये स्वस्य हानिरिति भिन्नतया

स्वयमेव चेन्मारयेत् तदा पिष्टपेषणैव भवेदिति किं हन्यत इति
प्रश्नार्थः आक्षेपाथो वा पिष्टापि वेदे गेय उक्तः “अणूनि कुरुता” इति
तस्य प्रयोजनं मेध्यत्वायेति धृतावेद्योक्तं तथा अयमपि पवित्रो
भवतु मोक्षं वा प्राप्नोत्विति प्रश्नार्थो भवति एवमेवेति चेत्तत्राह—
किं हन्यत इति न हन्यत एव किन्तु त्याज्यः दुष्टं हि न संस्क्रि-
यते अयं तु दुष्ट एवेति न संस्कारमर्हतीति भावः ॥ ३९ ॥

एवं शास्त्रार्थतः स न वध्यो भवतीति निरूप्य लोकन्याये-
नापि न वध्य इति निरूपयति । क्षत्रियाणामयं धर्म इति द्वाभ्याम् ।
ननु यो मारयितुमायाति स मार्यत इति जिघांसन्तं जिघांसी-
यादिति लोकवेदाभ्यां हननं तस्य युक्तं तत्कथं निषिध्यत इति
चेत् तत्रोच्यते किं हन इति हन्यते अयुक्तं करोतीति वा तत्र
नाद्यः अभावात् प्रकृते असम्भवाच्च अयुक्तता तु नास्तीत्याह—
क्षत्रियाणामयं घोरतमको धर्मः प्रजापतिनैव विनिर्मितः त्रिविधो
हि धर्मः शान्तो घोरो विमूढश्चेति तत्र शान्तो ब्राह्मणेषु
स्थापितः घोरः क्षत्रियेषु विमूढो वैश्यशूद्रयोः अतोऽयं परिदृश्य-
मानस्तीक्ष्णशस्त्राणि गृहीत्वा स्वप्रवृत्तिं प्रदर्शयन्निवाह—तत्र न
सम्बन्धापेक्षेत्याह—भ्रातापि भ्रातरं हन्यादिति । नन्वेवं सत्यं
धर्म एवेति चेत्तर्हि कथं घोरः स्यात्तत्राह—येन घोरतरं तम
इति । ततो घोरमेव तमो भवति अज्ञानमत्र तमः तदपि भयानकम्
एवं कर्मणा दैत्यत्वं भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्षिदीपिका

वरं वधोऽप्यस्य साधुरभविष्यदित्दं खड्गेन मुण्डनं त्वतिवीम-
न्सितमभूदिति शाचन्या रुक्मिण्याः सान्त्वनार्थं बहिः कृष्णं
किंचिदुपालभमानः अन्तस्तु भो भ्रातः ! समुचितकृत्यचतुर्गुणं त्वया
साध्वेव कृतमिति प्रर्षादयेवाह । असाध्विति । सुहृदः दयालकस्य
पक्षे दुर्हृदोऽपि तस्य सुहृच्छब्दव्यत्ययेन विपरीतव्यङ्ग्या
लक्षणा ॥ ३७ ॥

तस्याः शाकापनोदार्थं विवेकमुत्पादयति । मैवेति । स्वकृतभु-
गिति अस्मिन्निति दुष्टं स्वस्य भर्तुश्च प्रतिकूले कोऽयं ते वृथा खं
इति तां प्रत्युपालम्भश्च ध्वनितः ॥ ३८ ॥

द्वय्याः प्रीणनार्थं कृष्णं नीतिं शिक्षयन्निवाह । यन्धुः दयालः
बन्धोर्भगिनीपतेः सकाशात् ॥ ३९ ॥

नीतिमिमां त्वदनुज्ञां न चेत्तीति मनसा वदन्तीं देवीं प्रत्याह ।
क्षत्रियाणामिति । भ्रातरमपि हन्यादिति शास्त्रविधिस्तत्र दयालः
खलु को वराक इति भवः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देवीं सान्त्वयति । मैवेति ॥ ३८ ॥

पुनः कृष्णं प्रत्याह—बन्धुरिति ॥ ३९ ॥

पुनर्देवीं प्रत्याह—क्षत्रियाणामिति । येन धर्मेण ततो हेतो-
घोरतरः धर्मः ॥ ४० ॥

राज्यस्य भूमेर्वितस्य स्त्रियो मानस्य तेजसः ।
मानिनोऽन्यस्य वा हेतोः श्रीमदान्धाः क्षिपन्ति हि ॥ ४१ ॥
तवेयं विपमा बुद्धिः सर्वभूतेषु दुर्हदाम् ।
यन्मन्यसे मदाभद्रं सुहृदां भद्रमज्ञवत् ॥ ४२ ॥
आत्ममोहो नृणामेष कल्प्यते देवमायया ।
सुहृदुर्हदुर्दामान इति देहात्ममानिनाम् ॥ ४३ ॥
एक एव परो ह्यात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ।
नानेव गृह्यते मूढैर्यथा ज्योतिर्यथा नभः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

हे कृष्ण ! तुमने यह अच्छा नहीं किया वह कार्य हमको निर्दिष्ट है डाढ़ी भुंछ केशों का काटना यह सुहृद् का वध-ही है ॥ ३७ ॥

रुक्मिणीजी से बोले हे साध्वि ! भ्राता के कुरूप करने की शिता से तुम कुछ बुरा नहीं मानना जिसमें कि अपने किये कर्म का भोग जीव करता है सुखदुःख देने वाला दूसरा कोई नहीं है ॥ ३८ ॥

फिर कृष्णचंद्र से बोले अपना वंधु वध के लायक दोष करे तो भी उसको न मारे उसको छोड़ दिये क्योंकि वह अपने ही दोष से मरा सा होगा तो फिर उसको क्या मारना चाहिये ॥ ३९ ॥

फिर रुक्मिणीजी से बोले विधाता ने यह क्षत्रियों का धर्म महा शेर बताया है जिससे कि भाई भी अपने भाई को मार डाले ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

पुनः श्रीकृष्णं प्रत्याह । राज्यस्येति । तथाप्यस्माकमेतदनुचित-मिति भावः ॥ ४१ ॥

पुनर्देवीं प्रत्याह । तवेयमिति । सर्वभूतेषु दुर्हदामहितामीं भ्रातृ-णामश्वघ्नद्रं मन्यसे इच्छामि इयं तव विपमा असमीचीना बुद्धिः कुतः यतस्तदेव सुहृदामभद्रमिति यद्वा सर्वभूतेषु दुर्ह-दामपि स्वसुहृदां भद्रमेव दण्डरूपं मुण्डनमभद्रं यन्मन्यसे तवेयं विपमा बुद्धिरिति अथवा सर्वभूतेषु मध्ये दुर्हदां शिशुपाला-दीनामभद्रं सुहृदां भद्रं च यन्मन्यसे तवेयं विपमा बुद्धिः समा न भवति अश्वघ्नद्रं ज्ञानामिथ ॥ ४२ ॥

कुत इत्यत आह । आत्ममोह इति ॥ ४३ ॥

परमार्थमाह । एक एवेति । परः शुद्धः ज्योतिश्चन्द्रादियथोदकेषु-नभो यथा घटादिविविचि ॥ ४४ ॥

श्रीमद्जीवगोस्यामिकृतवैष्णवतोषणी ।

देवीसान्त्वनार्थमेव पुनरपि श्रीकृष्णं प्रत्यपि परुषमाह—
राज्यस्येति । मानस्य पूजायाः तेजसः कान्तेर्बलस्य वा अभ्यस्य
अन्नपानादेः मानिनः अभिमानवन्तः तत्रापि श्रीमदेनान्धाः अतः
क्षिपन्ति तत्तद्याघातकानिति शेषः हि यस्माच्छ्रीमदान्धा एव
क्षिपन्ति तस्मादस्मद्विधानां तादृशत्वाभावादेतदयुक्तमि-
त्यर्थः ॥ ४१ ॥

पूर्वं धर्मद्वारा देव्यां बोधितायामपि तथा ईदृशे श्रीकृष्णं
प्रत्यवक्तव्येऽपि देव्याः सान्त्वनार्थमुक्तेः तस्याः शोकात्पागाश-
न्यस्का तामेव विवक्षितरहस्यार्थान्तरगर्भेण ज्ञानोपदेशेन प्रबो-
ध्यन्नादौ सकोधमाह— । तथेति । सर्वभूतेषु मध्ये दुर्हत्वेन
प्रतीतानां केषाञ्चिदभद्रमिच्छसि तथा सुहृत्वेन प्रतीतानां
केषाञ्चिदभद्रमिच्छसि तत्पारिदोष्यादन्येषु तु यदौदासीन्यं
कुरूप इत्यर्थः । सेयं तवाज्ञानामिष विपमा बुद्धिरिति अर्थान्तरे
सुहृदामित्यपि दुर्हदामित्यनेन विशेषयितव्यं सर्वभूतेषु मध्ये
दुर्हदां शत्रुत्वेन सम्मतानां शिशुपालादीनां तत्साहाय्येन तु
तादृशमेव स्वसुहृदां रुक्म्यादीनामिति यदि तेष्वभद्रं मन्तव्यं
तदेतद्विषयमपि तदेव मन्तव्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

कश्चिदुर्हदिव कश्चिदुर्हदिवेत्यादि एक एव वा कदाचित्तु-
हदिवेत्यादि अर्थान्तरे श्रीकृष्णप्रेमास्वात्मज्ञानतामेवाम्बुज सौह-
र्द्यादिस्फूर्तिः स्यादित्याह— । आत्मेति व्याख्या ॥ ४३ ॥

ननु जगतो वैचित्र्यं साक्षादेव दृश्यते तथा च सुहृदादिर्दृष्ट
एव कथमुच्यते आत्ममोह इति उच्यते सिन्धुमात्रत्वेनैकरूपाणां
जीवानां वस्तुतस्तु तद्भेदो न सम्भवतीत्याह—एक इति । एकः
परमात्माशब्देन मिथस्तुल्यस्वरूप इत्यर्थः । भानुस्नानीयस्याग्नि-
न्यशाक्तिमयपरमात्मनस्तदस्मांशत्वेन रश्मिपरमाणुस्नानीयत्वात्सक-
तत्र चानित्यशक्तिमयत्वादेवोभयत्रापि न कस्यापि पूर्वपक्षस्वाच-
काश इति हेयम् हि यतः परो देहाग्निः अतो
देहस्यैव वैचित्र्यं न त्वात्मन इति भावः । तर्हि शान्तरक्षादिना
विविधोऽसौ कुतः प्रतीयते अधिष्ठानस्यैव वैचित्र्यादिति उच्य-
तान्तमाह । नानेति । प्रथमदृष्टान्ते विम्बप्रतिविम्बयोर्भेदप्रतीति-
रुक्तो दृष्टान्तः अर्थान्तरे हि यस्मात् “आततत्वाच्च मातृत्वाद्वात्मा

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

हि परमो हरिः"रित्युक्तैः कलु सर्वेषामपि देहिनां देहाभि-
मानिनामेक आत्मा हरिः स एव वस्तुतस्तेषां परः श्रेष्ठः परम-
प्रेमयोग्य इत्यर्थः । यस्तु नाना पृथक् पृथगात्मा देहाभिमानि-
नस्तन्मयै मूढैरेव पर इव स गृह्यते केवचित् कैश्चिन्मोहवि-
वर्त्त प्रेमाभासमयैरेव यथास्थं तत्तद्योग्यतया प्रतीयते मात्रं
इव दृष्टान्ता यथा रथेरेवालाभे क्षीणो मर्त्यैः परतया गृह्यते
यथा विस्तृतेन भस्म एवालाभे उदुम्बरमशकैस्तदन्तर्गतनभस्तत्तया
गृह्यते इति ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपक्षीयम् ।

क्षिपन्ति निरस्यन्ति ॥ ४१ ॥

सुहृदामाशास्यं भद्रम् असुहृदामपकाणिमपि त्वं
मन्यसे आकाङ्क्षसे अतो भूतेषु बुद्धिर्विषमा नैकरूपा मन्यत
इति पाठे लोके सुहृदां भद्रं च यन्मन्यते अतो विषमा बुद्धि-
रित्यर्थः ॥ ४२-४३ ॥

सुहृच्छत्रुदासीनविभागस्याज्ञानकल्पितत्वमुपपादयति । एक
एवेति । सर्वेषामपि देहिनां जीवात्मनाम् अन्तरात्मा एक एव परः
गूढतयावस्थाने दृष्टान्तमाह—यथा ज्योतिःकाष्ठेष्वग्निरिवेत्यर्थः
तद्गतदोषारूपं दृष्टान्तमाह—यथा नभ इति । एकस्य परमात्मने
जगच्छरीरभूतमिति एकशरीरभूतपाणिपादादिषु शत्रुमित्रादि-
विभागोऽनुपपन्नः तथा विमूढैः परमात्मशरीरत्वानभिज्ञैः नानेव
शत्रुमित्रादिविभागयुक्तमिव जगद्विज्ञायत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्वैराग्यवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पुनः कृष्णं प्रत्याह—राज्यस्येति । श्रीमदेनेश्वर्यमदेनान्धाः
विवेकरहिताः मानिनो दुरहङ्कारिणो जनाः राज्यादेरन्यस्य वा
हेतोः कारणात् राज्याद्यर्थं तेभ्योऽन्यार्थं वेत्यर्थः । क्षिपन्ति हि
क्षिपन्ति निरस्यन्ति बन्धूनि शेषः । अस्माकं त्वेतदनुचित-
मिति भावः । तत्र मानस्य वयमेव धीरा इत्यभिमानस्य तेजसः
पराभिभवनसामर्थ्यस्य ॥ ४१ ॥

सन्निवृत्तामपि विषण्णामेव तामालक्ष्यान्तरेण तत्त्वोपदेश-
मस्या विषादो न शाम्यतीति मत्वा तत्त्वमुपदिदिशुस्तावदे-
हानुबन्धिषु सौहार्दस्य तदभद्रं प्रयुक्तचित्तधिकारस्य चाज्ञान-
प्रयुक्तत्वमाह—तवेति द्वाभ्याम् । अत्रवत् देहात्मस्वतन्त्राभिमानि-
षु सदा सुहृदां भद्रं दुर्देवामहितानामभद्रं च मन्यस इति
वत् तवेयं बुद्धिः सर्वेषु भूतेषु विषयभूतेषु विषमा समा
एकरूपा न भवतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

कृत इत्यत आह—आत्ममोह इति । नृणामेव आत्ममोहो
बुद्धिमोहो भगवन्मायया अनात्मन्यात्मबुद्धिमस्वतन्त्रे स्वातन्त्र्य-
बुद्धि च कल्पयन्त्या कल्पितः कोऽसौ यो देहात्मवादिनां सुहृ-
दित्यादिरूपः ॥ ४३ ॥

सुहृदादिविभागस्याज्ञानकल्पितत्वमवोपपादयति । एक एवेति ।

सर्वेषामपि देहिनां जीवात्मनामात्मान्तरात्मा एक एव परः
गूढतया अवस्थाने दृष्टान्तमाह—यथा ज्योतिरिति । यथा ज्योति-
रग्निः काष्ठे गूढतयावतिष्ठते तथा परमात्मापीत्यर्थः । अवस्थि-
तस्यापि परस्य तत्तद्वस्तुगतदोषां पश्ये दृष्टान्तमाह—यथा नभ
इति । यथा सर्वत्र व्याप्नुवत आकाशस्य न व्याप्यगतदोष-
स्पर्शस्तथेत्यर्थः एवं स्थिते एकस्य परमात्मनः कृत्स्नं जगच्छ-
रीरभूतमित्येकशरीरभूतपाणिपादादिषु शत्रुमित्रादिविभागोऽनु-
पपन्नः मूढैः परमात्मशरीरत्वानभिज्ञैस्तु नानेव शत्रुमित्रादि-
विभागयुक्तमिव जगद्विज्ञायत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु तर्हि सर्वैः सर्वं हन्यादित्यतिप्रसङ्ग इत्यत्राह—राज्य-
स्येति । मानिनः देहाभिमानवन्तः अन्यस्य स्त्रीजनस्य वा क्षिपन्ति
प्रान्ति राज्यादेः सर्वस्य हेतोरिति सम्बन्धः ॥ ४१-४२ ॥

किमत इत्यतः स्वस्य श्रीहर्षधीनत्वकल्पनामन्तरेण स्वक-
पोलकल्पनाबुद्धिर्भ्रम एवेत्याह—आत्ममोह इति । देह एवात्मेति मानं
ज्ञानं वेदां ते तथा तेषां नृणां निरपेक्षत्वेनोपकर्त्ता सुहृत्
स्वसुखनाशकर्त्ता शत्रुस्तदुभयकर्तृत्वशून्य उदासीन इत्येव
आत्ममोहो मनोभ्रमः देवस्य हरिमायया बन्धकशक्त्या कल्प्यते
ततः सुहृच्छत्रुभयोरितर उदासीन इति स्वकपोलकल्पना
इत्याद्येति भावः ॥ ४३ ॥

देवः कीदृश इति तत्स्वरूपमाह—एक एवेति । आत्मा परः
परमात्मा नियामक इति शेषः । नन्वेकत्वे "सच्च त्वन्माभव" इति
नानाभावाः कथमिति तत्राह । नानेति ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

देहिनां जीवानां एकः मिथस्तुल्यस्वरूपः चिद्रूपत्वात् अस-
तामात्मनीत्यर्थात् तत्स्पर्शासमर्थेनेत्यर्थः तत्र हेतुः तस्यान्यस्य
प्रतिद्वेः शक्ते स्तद्भेदतुत्वात् चिद्रूपात्मकहेतुत्वात् ॥ ४४-४५ ॥

श्रीमद्वैराग्यवाचार्थकृतसुबोधिनी ।

ननु सत्यं यदि युद्धमेव कुर्यात् तदा अशक्तं विरथं कृत्वा
तं शत्रुस्त्यजेत् अयं त्वसभ्यः बहुवदतीति मुखरत्वात् मारणीय
एवेति चेत्तत्राह—राज्यस्येति । तेषामसभ्यवचनमपि प्रजापतिवि-
निर्मितमेव तत्र साधारण्येन पट्टं हेतून्निर्दिशति राज्यं चेत्कस्य-
चित्केनचिद्भूतं तदा स क्षत्रियः अन्यथा न मारयिष्यतीति
राज्यं च गते केवलं जीवनमयुक्तमिति मरणार्थं शत्रून् क्षिपन्ति
श्रीमदान्धा अपि क्षिपन्ति पूर्वं श्रिया जाता यो मदः तेन ग्रन्थाः
विवेकरहिताः अतः क्षेपो युक्त एवायं एवं भूमः राज्यकदेशस्य
वा वित्तस्य धनस्य स्त्रियाऽथे मानस्य वार्थे तेजसां वार्थे एवं
पण्णामर्थे क्षिपन्ति तत्रापि ये मानिनः अनुक्तसर्वहेतुसमुच्चयार्थ-
माह—अन्यस्य वा हेतोरिति । युक्तशायमर्थः अतोऽस्य क्षेपोऽपि
युक्त एवेति न हननमुचितमिति भावः ॥ ४१ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ननु न हत एव मयाप्ययं किमित्युपालम्भः क्रियत इति चेत्तत्राह—तवेयं विषमा बुद्धिरिति । अयं न हत इति या बुद्धिः सा तत्र विषमा न समा यदि नापकृतः स्यात् तदा समा स्यात् यदि वा वधं कुर्याः तथापि लोकन्यायेन समा स्यात् यत् सुहृदां भद्रमभद्रं मन्यसे तत्राप्यक्षयं तदभद्रं न दिनमात्रेणापगच्छति किन्तु यावज्जीवं तिष्ठति । नन्वस्येव लोके विषमा बुद्धिः को दोष इति चेत्तत्राह—सर्वभूतेषु दुर्हृदां सर्वं विषमा बुद्धिः भवति ननु तत्र न वा सुहृदां येषां हि चित्ते कापट्यं तेषामेते प्रकाराः ननु शुद्धचित्तानामित्यर्थः । सर्वभूतेषु वा मध्ये सुहृदामभद्रं मन्यस इति असुरद्विडिति वाक्यात् दुर्हृदां वा सर्वभूतेषु लोमादिष्ववयवेषु अभद्रं मन्यस इति भद्रं क्षीरं वा विपरीतलणया अभद्रमेव भूतानां मध्ये दुर्हृदां भद्रं सुहृदामभद्रम् एतादृशमपि मुण्डने तत्राप्यक्षयत्वं मन्यस इति तत्र विषमा बुद्धिः अथवा दुर्हृदामभद्रं सुहृदां भद्रं सदा मन्यस इति एतत्तत्र ब्रह्मणः अयुक्तं विषमा बुद्धिरित्यर्थः ॥ ४२ ॥

एवं चतुर्भिः तत्सन्तोषार्थं भगवदुपालम्भनमुक्त्वा तावत्ताप्यपरितुष्यमाणां ज्ञानेन बोधयति । आत्ममोह इति सप्तभिः । भगवान् सधर्मोऽस्या बोधं कर्तुं शक्त इति ।

स्वरूपाज्ञानानात्वे देहादीनां च शत्रुता ।

दोषत्रयं निरूप्यादौ आत्मधर्मनिरूपणम् ॥

स्वप्रकाशोऽयमात्मा हि असङ्गश्च निरूप्यते ।

जन्मादिदोषान्वयस्य अतस्तेनैव द्रुप्यति ॥

असंसर्गाग्रहो भ्रान्तो दृष्टान्तैर्यिनिरूप्यते ।

तदोपसंहतिर्युक्ता ज्ञानेनाज्ञाननुनयं ॥

“तरति शोकमात्मवि” इति श्रुतेः शोकतरणं ज्ञानेनैव भवति इति ज्ञानमुपदिशति अत्र ज्ञानं देहाद्यतिरिक्तज्ञानं तावदेव देहाद्यध्यासे जातो मोहः अपगच्छति ततस्तन्निराकरणार्थं तत्सामग्रीं प्रतिपादयति । आत्ममोह इति । आत्मनोऽयं मोहः अज्ञानानन्तरं दोषे आविर्भूते या मूर्च्छा स मोह इति व्यवहियते तथात्रापि आत्मनः अज्ञाने शरीराहम्भावे च प्रादुर्भूतं सुहृदुर्हृदित्यादि-बुद्धिर्बोधमपि न विपर्ययकरोतीति मोहो भवति स च पश्चाद्विषु तथा नास्तीति नृणामित्युक्तं देवादीनां तथात्वे व्यवहाराभावात्कौक्य एव इति प्रदर्शनं देवस्य भगवतो माययेति मोहकारणं माया निरूपिता अन्यथा प्रत्यक्षादिषु श्रुत्यादिषु प्रमाणेषु विद्यमानेषु प्रत्यहमेतस्य वृद्धिर्न स्यात् देवानां माया नृणां दुस्तगा भवतीति यथा नृणां माया पशूनाम अतो देवपदं सुतरामेव पुरुषोत्तममाया सर्वेषामेव दुस्तगा मायायास्त्रिगुणन्यान्मोहोऽपि त्रिगुणतामाह—सुहृदुर्हृदुदासीन इति । उदासीनं सात्त्विकः सुहृद्राजसः मायया यदा मोहः तदा सर्वत्र चेष्टासिद्धं व्यर्थमेव ज्ञानं स्यादिति निमित्तमेतैर्नादस्याह—इति देहात्ममानिनामिति । अनुना प्रकरणे देहमेवात्मानं मन्यते यदा मायया अन्येन वा देहात्मबुद्धिर्दृढा भवति तर्हि दोषाः सम्भवन्ति ततस्तेषामुपकारापकाराभ्याम् इदादीमनुभूयमानो मोहः प्रादुर्भवतीति देहात्मभावो मुख्यतया निवार्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ननु देहात्मभावाभावेऽपि कथमेतदुच्यते यावता परिच्छिन्न

आत्मेति करणत्वेनापि स्वीक्रियमाणे देहे उदासीनादिभेदा भवन्त्येव अतो देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं व्यर्थमिति चेत्तत्राह—एक एवेति । सर्वेषु देहेषु आत्मा एक एव यतः परो नियन्ता अन्यथा देहेन परिच्छिन्नः देहाधीनः स्यात् अनुभूयते च देहे स्वातन्त्र्ये देहान्तरे स्वातन्त्र्याभावस्तु तत्रानुसन्धानाभावात् एवमक्षिण्डा-द्वैतज्ञानं सर्वत्रात्मबुद्धिः अथवा आत्मशब्देन जगदानुर्क्यते तदा आत्मा एव जीवा इति पर एक एव एतद्भगवति विद्यमाने निरूपणमसमञ्जसमिति विरम्यते युक्तश्चायमर्थः सर्वदेहेष्वेक एवात्मेति यतोऽयमात्मा अतति व्याप्नोतीति अन्यथा आत्मत्वं भज्यत अणुपरिमाणत्वे देहमपि न व्याप्यते प्रकाशवत् गुणव्या-मावपि चैतन्यलक्षणस्य सङ्कोचविकाशावङ्गीकर्तव्यौ तत्रापि नियामको देह एवेति धर्मिण एव नियामकोऽस्तु किन्धर्मनियाम-कत्वस्वीकारेण यथेदं जगत् ब्रह्माण्डेनैकतामापद्यते अन्यथा तस्यैकत्वनिर्देशो न स्यात् यथात्मनिर्देशोऽपि यथैकमेव सुवर्णं मृत्ना नानाप्रकारेण प्रकृतिसमवेतं सङ्गासते एवमात्मापि देहा-द्विचैलक्षण्यात् देवतिर्यङ्मानुष्यादिभावमापद्यत इति न कोऽपि दोषः सर्वेषामपि देहिनामिति । यतः सर्वेऽपि देहिनः दिह उपचय इति उपचयादिमन्तः अतो वृद्धिहासावात्मनः परिच्छेदोपपद्येते इति व्यापकत्वे अङ्गीक्रियमाणे एकैकैव स्मरितार्थेतेति नानात्वं व्यर्थं “नानात्मानो व्यवस्थात” इति स्मृतिस्तु धर्ममर्यादार्थं नाना-त्मन्यं स्वीकर्तव्यमिति दोषगुणव्यवस्थयेव व्यवस्था निरूपिता यथा पञ्चमहाभूतानि एकश्चात्मा सर्वसङ्घातेषु तुल्यः तथापि कश्चिच्छण्डालः कश्चिद्ब्राह्मण इति धर्मव्यवहारार्थमेव विभागः कल्पितः सामान्या धर्मोऽधर्मोऽवा प्रविष्टस्तथा सम्पाद-यतीत्यपि पक्षे धर्मोऽधर्मयोरेव नियामकत्वं वाक्यादतिरिक्तं विषये नास्तीति व्यवस्थार्थमेव तत्कल्पना वक्तुं युक्ता उक्तमा-द्यस्तु न्यायमतेऽपि न सन्तिः भगवन्मते तु भगवत इव तस्यापि गमनागमने सम्भविष्यतः तत्रापीश्वरप्रयोगात् “शरीरं यद्वाप्नोति यच्चाप्युक्तामतीश्वरः” इति वाक्यात् ब्रह्मवादेऽप्ययमेव सिद्धान्तः तस्मात्सर्वत्रैक एवात्मेति युक्तं तर्हि कथम्भेदप्रतीतिरिति चेत्तत्राह—नानेव गृह्यते मूर्धेरिति । अत्यन्ताकुशलैः नामा गृह्यते तैरपि कश्चिन्नानात्वं नानुभूयते पुत्रादिषु अवयवेषु च धैलक्षणे भासमानेऽपि अन्यथैका देह इति न स्यात् अत उक्तमिदं तत्र स्पष्टप्रतीत्यर्थं साकारनिराकारौ दृष्टान्तयति । यथाज्यैतिरिति साकारे यथा नभ इति निराकारे तार्णः पार्णः घटाकाशो मठाकाश इति ॥ ४४ ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिनकृतसाराधर्षिदीप्तिनी ।

ननु तत्रिगो बन्धुः हन्तुं वरं किन्तु न बोधिसत्तैर्बहुप्यवर्णं कर्तुं नार्हतीति देव्याः स्वगतं किमाक्षयं तां प्रस दयितुं कृष्ण-माह । राज्ययेति । राज्यादेहेनं मर्निनाऽहङ्कारवन्त एवाभ्यानास्त्रिपत्तिं अस्माकं त्वतदुच्चित मिति भावः ॥ ४५ ॥

नीर्नारयं युद्धादन्यत्रय युद्धे तु बैरी पराजित्य तिरस्क्रियत एवेतीयमपि नीतिरिति कृष्णस्य स्वगतोक्तिमाक्षयं देवी प्रत्याह तवेयमिति । सुहृदां स्वबन्धूनां रुक्मिप्रभृतीनां भद्रमेव कृष्णकृतं

देह आद्यन्तवानेष द्रव्यप्राणगुणात्मकः ।

आत्मन्यविद्यया क्लृप्तः संसारयति देहिनम् ॥ ४५ ॥

नात्मनोऽन्येन संयोगो वियोगश्चासनः मति ! ।

तद्धेतुत्वात्तत्प्रसिद्धेर्दृष्टृपाभ्यां यथा रवेः ॥ ४६ ॥

जन्मादयस्तु देहस्य विक्रिया नात्मनः क्वचित् ।

कलानामन नैवेन्दोर्मृतिर्ह्यस्य कुहूरिव ॥ ४७ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सुषुप्तं यत् सद अपद्रं मन्वसे इयं तव विषमा बुद्धिः अज्ञ-
वत् भ्रान्तानामिव तव विज्ञाया अपत्यर्थः । कीदृशानां सर्वभूतेषु
बुद्ध्यां बुद्धमनसाम् ॥ ४२ ॥

ज्ञानाभ्यन्तरे यदयं भ्रान्ता मे दुष्ट एव तदप्यत्र बन्धुभावा-
नापचानि किङ्कराभ्यां केन सत्यमप्राकृत्या भवत्या एवायम-
विशेषोऽनुचित इत्युच्यते सांसारिकलोकानां त्वयं स्वाभाविक
एव धर्म इत्यहम् आत्मेति । देहात्ममानिनां देह एवात्मेति मन्य-
मानानां देहात्ममानिनामेव नृणां नतु ज्ञानिनाम् ॥ ४३ ॥

देहात्ममानिनां मतं द्वाभ्यां लण्डयन् प्रथमं देहः पर-
मात्मा न भवतीत्याह । एक इति । पर आत्मा देहिनां देहवतां
जीवानां हि निश्चितमेक एव प्रेरका भवति एकस्थैवाधिष्ठान-
बाहुल्यं सति नानात्वे दृष्टन्तौ ज्योतिरभिर्दार्ढ्यं नभ आकाशं
घटेषु यदुक्तम् प्रथमे

यथा ह्यवहितो वह्निर्दार्ढ्यैकः स्वयन्निधु ।

नानेव भाति विश्वः स्यात् भूतेषु च तथा पुमान् ॥

इति ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुनः श्रीकृष्णं प्रत्याह । राज्यस्येति । मानिनोऽहङ्कारिणः
श्रीमाद्वान्धाः लुप्तविषेकाः राज्याद्वहेतोः राज्यार्थं तथा भूम्यर्थं
तथा विसृष्टार्थं तथा स्वार्थं मानार्थं तेजः क्रोधस्तच्छान्त्यर्थम् अन्यः
शरणागत्यदिस्तदर्थं च क्षिपन्ति निरस्यन्ति वयन्तु न
मानिनः न श्रीमाद्वान्धाः किन्तु स्वभक्तमनोरथसाधका इति
भावः ॥ ४१ ॥

सर्वभूतेषु चेतनाचेतनेषु एकात्मकेषु मध्ये शिशुपाला-
दयो बुद्धिस्तेषामभद्रं भवतु इत्येवं बुद्धिदामभद्रं रुक्मिप्रभृ-
तयः सुहृदस्तेषां भद्रं भवतु इत्येवं सुहृदां भद्रं च यदज्ञवत्
मन्यसे इच्छसि इतीयं बुद्धिः सुज्ञायाः भगवत्याः तव विषमा
अनुबुद्धिरुपेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

सुहृद्बुद्धासीन इति आत्ममोहा बुद्धिमोहो देह एवात्मा
इत्येवं मानिनाद्भ्रान्तानां देवस्य तव भर्तुर्मायया प्रकृत्या कल्पयते
योग्यो भवति नतु तवेति भावः ॥ ४३ ॥

• [४२]

कीदृशो देवः कीदृशी च तस्य माया कीदृशा देहो यत्र
जीवानामात्मबुद्धिः कीदृशा जीवाः कश्च जीवदेहयोः संयोग
वियोगहेतुरित्याकाङ्क्षायां देवादिकं वर्णयति । एक इत्यादिभिः ।
सर्वेषां देहिनां जीवानामात्मा अन्तर्यामी नियन्ता तत्कर्मादि-
साक्षी कर्मादिफलदः एक एव नानेव गृह्यते जीवानां मध्ये
कश्चिच्छृष्टो जीव एव स किनेत्याह— परः सर्वजीवविलक्षणः
तथा च भुक्तिः “नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां
यो विदधाति कामा” निति तत्तदन्तर्यामित्वेनैकस्यैव नानात्व-
मिव दर्शयन् सर्वप्रकाशकत्वं सर्वदोषास्पृष्टत्वं च दृष्टान्ता-
भ्यामुपपादयति । यथा ज्योतिरग्निः काष्ठादिषु यथा च नभो
घटमठादिषु नानेव गृह्यते तद्वदित्यन्वयः ॥ ४४ ॥

माया टीका ।

राज्य के वास्ते भूमि के वास्ते धनके लिये स्त्री मान तेज
अथवा और किसी हेतु से अभिमानी शत्रिय लोग श्रीमद् से
अन्धे होकर दूसरों का अनादर करते हैं ॥ ४१ ॥

फिर रुक्मिणी से बोले तुमारी यह विषम बुद्धि है जैसी
की दुष्ट अज्ञानियोंकी होती है क्योंकि सब के साथ घेर करने
वाले भी अपने सुहृद होने से रुक्मीका भला चाहती हो और
जो कि अपने सुहृद नहीं है उनका बुरा होना चाहती हो ॥ ४२ ॥

जो कि मनुष्यों की यह बुद्धि है कि यह हमारा मित्र है
यह शत्रु है यह उदात्तोन है यह बुद्धि तो देह को आत्मा मानने
वालों की है यह तो परमेश्वर की मृया से आत्मा में मोहित
हो जाने से है ॥ ४३ ॥

सम्पूर्ण देह धारियों के भीतर जो आत्मा है सो शुद्ध रूप
सब एकही प्रकार के हैं परन्तु उन अनेक नित्य आत्माओं को
ही मूर्ख लोग ब्राह्मण पशु आदि देहों के सम्बन्ध से अनेक
प्रकार के मानते हैं जैसे कि काष्ठों के भेद से अग्नियों का भेद
और घटादिकों के भेद से आकाश का भेद है तैसा
मानते हैं ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कुतस्तर्हि न चन्द्रादिवशात्मानमेकं शुद्धं प्रतीमस्तत्राह । देह
इति । द्रव्यमधिभूतम् प्राणा इन्द्रियाण्यध्यात्मम् गुणशब्देना-

यथा शयान आत्मानं विषयान फलमेव च ।

अनुभुङ्क्तेऽप्यसत्यर्थे तथाऽऽप्नोत्यबुधो भवम् ॥ ४८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

धिद्वेवं तद्विषयारम्भकः देहोपाधिना शुद्धो न प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननु देहसम्बन्धेनाऽपि संसारे सति शुद्धत्वं गतमेव तत्राह । नात्मन इति । हे सत्त्वित्वाभिभूतादिनाऽऽत्मनः संयोगवियोगौ न स्तः कुतः असतः असत्त्वादन्यस्येत्यर्थः । कुतोऽसत्त्वं तत्राह तद्वेतुत्वादिति । तस्यान्यस्य भूतेन्द्रियादेः प्रसिद्धेः प्रकाशस्य तद्वेतुत्वादारमहेतुत्वात् । ननु देवैरधिष्ठितेभ्य इन्द्रियेभ्यो भूतानां प्रतीतिः प्रसिद्धा भूतप्रतीत्या च तत्प्रसिद्धिर्नात्मन इत्यत आह । दृष्ट्वाभ्यां यथा रवेः । यथा प्रकाश्यप्रकाशकत्वेन वर्तमानयोरपि चक्षुरूपयोः रवेः सकाशात्प्रसिद्धिद्वयोरपि तैजसत्वात्तदभेदश्च तथा भूतेन्द्रियादीनां परस्परं सिद्धानामपि चैतन्याधीन एव प्रकाशस्तत्कार्यत्वाच्च तद्व्यतिरेकेणासत्त्वं चेत्यर्थः । तथा च द्वादशे वक्ष्यति " दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथक् भवेत् । एयं धीः क्षान्तिमात्राश्च न स्युरन्यतमाहतादि "ति यत्रा रवेः प्रसिद्धाभ्यामेव दृष्ट्वाभ्यां परस्परं प्रसिद्धयथा भवति तद्वदिति ॥ ४६ ॥

देहसम्बन्धाभावादेव नात्मनो जन्मादयोऽपीति वक्तुं जन्मादीनां देहधर्मत्वमाह । जन्मादयस्त्विति । कथं नहि जातोऽहं वालोऽहं वृद्धोऽहमित्यात्मनि जन्मादिप्रतीतिः देहजन्मादिनैवेति सदृष्टान्तमाह । कलानामेवेति । इन्द्रोः कलानामेव जन्मादयो नैवेन्द्रोऽयं यथा तद्वत् यथा च कलानाशादेव कुहुरमायास्या इन्द्रोऽयं उच्यते तद्वदस्यात्मनो देहनाशादेव मृतिव्यवहार इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नन्वात्मनो देहादिसम्बन्धाभावे कथं भोक्तृभोग्यभोगप्रतीतिरित्याशङ्क्य स्वप्नदृष्टान्तेन समर्थयति । यथा शयान इति । आत्मानं भोक्तारं विषयान् भोग्यान्फलं भोगमसत्यप्यर्थेऽमुमुक्षुके तथा बुधः संसारं प्राप्नोति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

देह इति । तैर्व्याख्यातं यत्रा प्राणेन क्रिया लक्ष्यन्ते गुणा रूपरसादयः अर्थान्तरे चावस्थावशे हेतुमाह । देह इति । एष इति क्विमदेहं दर्शयति एतद्विध इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

संयोगो नास्ति संयोगापेक्षित्वाद्वियोगोऽपि नास्ति संयोगाभावे हेतुः असत इति आत्मनीत्यर्थात् । त्रिकालमप्यात्मनि तस्य रूपशोभावादित्यर्थः । तत्र हेतुः तस्यान्यस्य प्रसिद्धेः शक्तेस्तद्वेतुत्वात् चिद्रूपात्मैकहेतुत्वात् एयं सति तं कथं स्पृशेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः रवेराजानजदेवविशेषस्य सूर्यस्य दिवानक्तमप्यच्यमानस्य दृष्ट्वाभ्यां तल्लुब्धप्रकाशनप्रकाशशक्तिभ्यां यथा स्पृश्यत्वाभावात् संयोगवियोगौ न स्तः तद्वत् हे सति ! विचक्षणे अर्थान्तरे च तदप्यस्तु नाम तव तु श्रीकृष्णनित्यलक्ष्मीरूपाया रुक्म्यादिना सम्बन्ध एव नास्तीत्याह । नेति । आत्मनस्तव नन्वेतद्विधस्तत्सम्माहारम्यप्रसिद्धः कथमसन् स्यात् तत्राह—

सा परमलक्ष्मीरूपा त्वमेव हेतुर्यत्र तद्रूपत्वात्तस्याः प्रसिद्धिरिति अवतरिष्यन्त्यास्तव दृष्टिप्रभावोदयादेव सैवामेषा प्रसिद्धिरित्यर्थः । नहि मम सम्बन्धे सति कथं संयोगवियोगौ न स्तस्तत्राह । दृष्ट्वाभ्यामिति प्राग्वत् ॥ ४६ ॥

एकदेशे कलानां कमवृद्धिहासधर्मकसूर्यच्छाया रूपत्वं इन्द्रेऽस्तु स्वतो जलमण्डलरूपत्वं व्याख्यास्यते अर्थान्तरे । नन्वेतत्कुले जाताया मम कथमेतैस्तौ न स्तः तत्राह । जन्मादय इति । यथात्मनो जीवस्यापि न सन्ति तदा सच्चिदानन्दविग्रहाया भगवत्स्वरूपशक्तेस्तव तु किमुनेति भावः ॥ ४७ ॥

अनु जागरणसादृश्येन भुङ्क्ते अनुभवति तत्रात्मानमनुभुङ्क्ते इति राजादिरूपेण पश्यतीत्यर्थः । अर्थान्तरे न चेत्तत्त्वं तद्वत् कथं भुत्वापि स्वभावाविष्ट एव लक्ष्यते तत्राह । यथेति । अभुङ्क्ते रुक्मी ॥ ४८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

द्रव्यप्राणगुणात्मकः पञ्चभूतज्ञानेन्द्रियगुणत्रयकार्यतत्त्वान्तरसमुदायः अविद्यया प्रकृत्या कृतः देहः संसारयति जन्मज्जरामरणादिदुःखं जयति देहिनां जीवात्ममामिति ॥ ४५ ॥

परमात्मनो देहसम्बन्धाधीनदुःखाद्यन्वयो नास्तीत्याह—नात्मन इति । सतीति संयुद्धिः आत्मनः परमात्मनः असत्ता देहेन जीवस्येव संयोगवियोगौ न भवतः तत्प्रसिद्धेः देहोत्पत्तेस्तद्वेतुत्वात् परमात्मसङ्कल्पहेतुत्वात् परमात्माधारत्वात् देहः परमात्मनो न बन्धक इत्यर्थः । तदधीनेन तस्य बन्धाभावे दृष्टान्तमाह । दृष्ट्वाभ्यां यथा रवेरिति । आदित्येनानुप्राप्ते चक्षुस्तेन प्रकाश्यं रूपम् उभाभ्यामादित्यस्य न संसर्गः दूरस्थत्वात् एव परमात्माधीनेन देहेन अन्तिकस्थितस्यापि दूरस्थत्वेन न तत्कृतदोषान्वय इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

जन्मादय इति । कलानामेव जन्मादयः न चन्द्रस्य एवं पृथिव्यादितस्यानामेव जन्मादयः न जीवस्य मृतिरस्य कुहुरिव अस्य जीवस्य मरणं चन्द्रस्य कुहुरिवेत्यन्वयः । सा नष्टेनुकला पञ्चदशी कुहुरिवेत्यस्य कलानाश इव जीवस्य देहस्य मृतिरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अर्थेऽसत्यपि अस्थिरेऽपि स्थिरत्वबुद्ध्या स्वप्रार्थनानुभवति जाग्रदृशायामपि तद्वत्भुवं विषयभुवबुद्ध्यानुभवतीत्यर्थः ॥ ४८-५२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कोऽसौ देहातिरिक्तो जीवो नाम कीदृशश्च देहश्च कीदृशः कथं च देहातिरिक्तस्यात्मनः सुखदुःखादिभोक्तृत्वमित्यत आह—देह इति । देहस्तावद्रव्यप्राणगुणात्मकः । द्रव्यं पृथिव्यादिभूतपञ्चकं प्राण इन्द्रियाणि गुणाः पृथिव्यादिभूतपञ्चकगुणाः गन्धाः

भीमहीररघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इयं सत्त्वादिप्रकृतिगुणारब्धद्रव्यवितस्वास्तरसमुदायरूपाः आत्मा तु ज्ञानात्मक इति भावः । स च आद्यन्तवानर्थात्यर्थः ॥ ४५ ॥

ननु यदि देहः स्वसम्बन्धमात्रेण जीवात्मानं संसारयेत्तर्हि परमात्मानमपि स्वसम्बन्धादेव संसारयत्वित्यत आह—
नात्मन इति । हे सति ! आत्मनः परमात्मनः असत्ता देहेन जीवपराभ्यामप्येन सह जीवस्येव संयोगवियोगाद्युत्पत्तिमरणात्मको न भवति । अनेन जीवस्योत्पत्तिविनाशौ नाम देह-
संयोगवियोगात्मकावेत्युक्तं कुतस्तत्प्रसिद्धेर्देहात्पक्षेः संयोग-
वियोगात्पक्षेः तदेतत्त्वात्परमात्मसङ्कल्पहेतुकत्वात्परमात्माधी-
नत्वाद्देहः परमात्मनो न बन्धक इत्यर्थः । तदर्थानेन तस्य-
बन्धाभावे दृष्टान्तमाह । दृष्टपाभ्यां यथा रवेरिति । आदित्येनानु-
प्राप्तं चभ्रुस्तेन प्रकाश्यद्वयमादिकपं चेत्युभाभ्यामादित्यस्य न संसर्गः दूरत्वत्वात् एवं परमात्माधीनेन देहेनान्तःस्वित्तत्वापि परमात्मनो दूरत्वस्येव न तत्कृतदोषाभ्यत्वमित्यर्थः ॥ ४६ ॥

आद्यन्तवानित्यनेन सूत्रितमात्मनो जन्माद्यभावमुपपादयति ।
जन्माद्यवस्थितिः । जन्माद्यो विक्रिया विकारा देहस्यैव कश्चि-
दपि शरीरे स्थितत्वात्मात्मनो न सन्ति यथा कलानामेव
जन्माद्यो न चन्द्रस्य तद्वत् द्रव्यादिसङ्घातात्मकदेहानामेव
न जीवस्येत्यर्थः । जन्माद्य इत्यादिशब्देन बाल्यादिविकारसं-
ग्रहः तर्हि “विज्ञानघन एवेनेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाव ताभ्ये-
वानुयिनियति” इति जीवविनाशवादिनी भूतिरिच्छेत्येतत् आह—
मृतिर्ह्यस्य कुहुरिवेति मय जीवस्य मरणं चन्द्रस्य कुहुरिवे-
त्यन्वयः । नष्टेन कुलापराधी कुहः यथा चन्द्रस्य कलानाशादेवा-
मावाभ्या कुहुरिवुक्ष्य इति व्यपदिश्यते तद्वदस्यात्मनो देह-
नाशादेव मृतिरिति व्यवहार इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

देहो देहिने संसारयतीत्युक्तं तत्र यावदयं संसरति किम्वा
तत्र कारणं देहसम्बन्ध एवेति चेन्न परमात्मनोऽपि तद्विशेषा-
त्संसारपत्तेरित्यतः सह दृष्टान्तमाह । यथेति । अर्थे स्वाप्तेऽसत्यपि
अस्थिरेऽपि शयानः पुरुषः स्विस्वदुष्या यावदात्मानं भोक्तारं
विषयान्स्वाप्नात् विषयान् फलं तज्ज्ञेयं चानुमुक्ते ननु जागर्ति
सङ्क्षिप्यधुवदुष्या विषयान् यावदनुभवति तथा तावदयम-
धुवोऽङ्गः सन् भवं संसारं प्राप्नोति ननु ततो मुच्यते प्रबु-
द्धस्तु मुच्यते इति भावः । स्वरूपेणात्मनो नित्यत्वेऽपि स्वप्नाद्य-
व्यावृत्तिप्रसङ्गस्यानित्यत्वात् अतएव बुद्धिस्तदनुभवनिमित्तस्यभिप्रा-
येणात्मानमित्युक्तम् ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मलावली ।

देहात्मत्वं भ्रमनिमित्तमित्यत्र हेतुमाह । देह इति । द्रव्याणि
पञ्चभूतानि पञ्च प्राणात्मनो गुणाः देहे आत्मा न भौतिक-
त्वाददृक्त्वमिति आत्मनि जीने अविद्यया हरीकृत्या अज्ञानेन
वा देहिने देहात्मकदर्शनं संसारयति संसारिणं करोति तत्क-
रोतीत्युपसंख्यानमिति निष्कर्षः ॥ ४९ ॥

देहः स्वस्वरूपवृत्तिनित्यानिष्टाधिकरणं मेयत्वाददृक्त्वमिति
ब्रह्माह । यथेति शयानः स्वप्नं पश्यन्नात्मानं विषयान्फलं दुःखा-

विलक्षणं यथाऽनुमुक्ते वासनानुगुणं भवति अर्थे विषये तदा-
नीमसत्यव्यविद्यमानेऽपि तथात्मा जीवो ध्रुवोऽध्वाननित्यान् देहा-
दीननुमुक्ते इत्यन्वयः देहः स्वस्वेतरवृत्त्यनिमित्तनिष्ठाधिकरणमिति
प्रत्यनुमानपराहृतं तदनुमानमिति सन्तोष्यम् ॥ ४८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं सति कथं स्पृशेदित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः । रवेः
आजानजदेवविशेषस्य विज्ञानकमप्याच्यमानस्य दृष्टपाभ्यां लब्ध-
तत्प्रकाशनप्रकाशशक्तिभ्यां यथा स्पृश्यताभावात् संयोग-
वियोगौ न स्तः तद्वत् हे सति ! विचक्षणं हे सुचिस्मते हे प्रस-
न्नहृदये इत्यर्थः । तव साआल्लस्योत्पन्नवदपि तत्तत् स्पृशः
किन्तु लीलयैव त्वमित्थं व्यवहरसि मयापि तथोपदिश्यसे
इति भावः ॥ ४९—५० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मलावली ।

ननु तर्हि देहात्मबुद्धिः कथं गच्छतीत्याशङ्क्य वैलक्षण्य-
नुसन्धानेनेति आत्मवैलक्षण्यं देहस्य वदन् अपकारित्यमाह ।
देह आद्यन्तवानेव इति । आत्मा नित्यः को हि देशापरिच्छिन्नः
स सुतरां कालापरिच्छिन्नः देशापरिच्छिन्नस्य व्यापकत्वात्
अत आत्मत्वादेव कालापरिच्छिन्नः सिद्धः देहस्तु आद्यन्तवा-
नुभयावधियुक्तः प्रागभाषप्रध्वंसाविव व्यापर्मितो एव इतीति
परिदृश्यमानः मृतानामन्तः मुण्डस्योत्पत्तिरिति प्रदर्शनस्य सार्थ-
कता अथवा विद्यमानस्य देहस्य जन्ममरणयोरदृष्टत्वात् स्वव्य-
तिरिक्तस्यैव प्रत्यक्षसम्वादात् भूतेः प्रामाण्यं मन्यते यस्तं प्रत्याह—
एव इति । एवं सदानन्त्यास्वातन्त्र्याभ्यां वैलक्षण्यमुक्त्वा गुणा-
तीतत्वस्वगुणत्वाभ्यां वैलक्षण्यमाह—द्रव्येति । द्रव्यमधिभूतं प्राणाः
आध्यात्मिकाः गुणा आधिदैविका इति एत एव देहेन्द्रियदेव-
तारूपाः आत्मा स्वरूपं यस्य किञ्च आत्मन्यविद्यया कृत इति
वैलक्षण्यत्रयम् आत्मा आधारः आधेयो देहः सिद्ध आत्मा स्वतः
लक्ष्मो देहो विद्यया अविद्यया चात्मस्थाने कृतः आत्मा तु स्वतः
एव प्रबुद्ध इति अनिष्टदृष्टजनकत्ववैलक्षण्यमप्याह—संसारयति
देहिनेमिति । स्वास्मिन्नभिमानमात्रे आत्मानं देहः संसारे पातयति
आत्मा तु देहस्य हितमेव चाञ्छतीति एवं षोढा वैलक्षण्यं
निरूपितम् ॥ ४९ ॥

किञ्च “असङ्गो ह्ययं पुरुष” इति भूत्या आत्मनः सङ्गाभावो
रूप्य देहस्तु सर्वसङ्गयुक्त इति वैलक्षण्यं निरूपायितुम्
आत्मन एव धर्मानाह—नात्मन इति । अस्यात्मनः अन्येन देहेन
संयोगो वा वियोगो वा नास्ति वियोगो हि संयोगपूर्वक इति
निषिद्धे अवयवभेदेन संयोगाभावः संयोगोऽपि निष्ठन इति
सिद्धसाधनतामाशङ्क्य उभयं निषेधति संयोगोऽपि नास्ति
वियोगोऽपि नास्ति कदाचित् संयोगोऽपि निषिद्धो वियोगेन ।
ननु संयोगवियोगयोः भावाभावरूपत्वे कथमुभयाभावः प्राप्त-
स्यैव निषेध इति न नियमः सम्भावितस्यापि निषेधात्तत्राह—
असनेति । असत्ता देहेन आत्मनो न संयोगवियोगो यथा रज्जु-
सर्पयोः नहि सर्पस्य कोप्यंशो रज्जो भवति । ननु प्रत्यक्षधर्तिभ्यां

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

देहस्य परिहृतत्वात् अनुमानप्रत्यक्षभूतिभिः आत्मनोऽपि प्रतीतेः
वैलक्षण्यस्य चाकृत्यान् वियोग एवास्तु कथमुभयाभाव इति
चेत् ननु उक्तमसत्त्वादिति तद्वत् प्रमाणसिद्धत्वाच्च भविष्य-
तीत्याशङ्क्य तत्र हेतुमाह--तज्जेतुत्वात् तत्प्रसिद्धेति । तस्य
देहस्य प्रसिद्धेः उत्पत्तेर्ज्ञेयत्वात् आत्महेतुत्वादात्मभावेव
देहो भासत इति पृथक्स्थित्यभावात् संयोगवियोगो न भवतः
पृथक् लक्ष्यसत्ताकायस्य संयुक्तो वियुक्तो वा भवत इति लोक-
स्थितिः अत एवाप्येतां यद्यवधानं तत्र न संयोगः सम्बन्धः
यथा द्रव्यगुणयोः यथा वा ज्ञेयो ज्ञानविषययोः तथाप्युभयोः
सत्त्वात्ममवायः स्वरूप वा सम्बन्धोऽस्तीकृतः अत्र देहस्यासत्त्वात्
अन्यतरस्य निःस्वभावत्वात् रज्जुसर्पवत् न स्वरूपसम्बन्धः
समवायोऽपि निराकरित्यतः सर्वथापि संयोगवियोगो न भवतः
प्रकाश्यप्रकाशकयोः सम्बन्धाभावश्च दृष्टान्तमाह--दृष्टपाभ्या-
मिति । नेत्राधिष्ठात्री देवता यः सूर्यः तेन लक्ष्यसत्ताकं चक्षुः
विषयं गृह्णाति नहि तेनापि तयोः संबोधावियोगो भवतः एत-
स्यार्थस्य परिज्ञानमाधिकार्येण एव भवतीति नहि प्रतिविम्बेन
सहदर्पणेन वा मुखस्य कोऽपि लक्षणोऽस्ति सतीति सम्बोधनं
उक्तविश्वासाय देहादिषु अनात्मत्वार्थं वैराग्यमपि सूचितं
स्यामकृत्यैव तत्सिद्धिरप्यथा तत्रभाव इति ॥ ४६ ॥

ननु जननादयो हि प्रत्यक्षानुमानभूतिभिः जीवस्य
प्रतीयन्ते ततश्च सङ्गतस्यैव तथात्वात् देहस्यासत्त्वे
आत्मन एव भविष्यतीति संयोगे निराकृत्यमाणे असत्त्वहेतुना
विपरीतमापत्तिं सर्वे दोषा आत्मन्येव समागता इति चेन्न ब्राह्म-
जन्मादयस्त्विति । तुल्यः पक्षे व्यावर्त्तयति जाननादयः देहस्यैव
चेत् प्रकाशेन देहस्य सिद्धिः तेनैव प्रकारेण जन्मादीनां तेषां
च देहसम्बन्धत्वस्य च तत् एव सिद्धेः अत उभयोरसत्त्वात्
जन्मादयोऽपि देहस्यैव योग्यं योग्येन सम्बध्यत इति सर्प-
कृतीति समायाति भक्षयतीति च एतं यथा सर्पधर्मो एव एव
जन्मादयोऽपि देहधर्मः यतो विक्रियाः नष्टात्मनः सर्वविक्रि-
यारहितस्य विक्रयाः सन्ति कचिदिति ज्ञानानन्तरं न सन्ति
इतीष्टमेवेति । अत्र व्यावर्त्तयति ननु नायं सर्प इति बाधानन्तर-
मेव सर्पाभावः किन्तु प्रतीतवशात्तामपि तत्र ज्ञातिः शास्त्र-
सिद्धं दृष्टान्तमाह--कलानाभिधात । इन्द्रोः कलानां पञ्चदश-
सङ्ख्याकानां एकैकं दिनं एकस्य मासः ननु चन्द्रस्य सप्त
अम्मयः सूर्याकरणाः तत्र प्रतिविम्बिते अपगच्छन्ति चेति काल-
विद्ः ननु सर्वोऽपि चन्द्रः अमायास्यायां भासत इति नवां
नवां जायमान इति च कथं कलानां क्षय इति चेन्न ब्राह्म--अस्य
जीवस्य चन्द्रस्य च कुहुरिष मृतिः ननु कुहां तस्यादर्शनं
कृतमात्रं मरणं तथास्य काल एव मृतिः सख कालः कदाचित्तं
प्रकाशयति देहसम्बन्धेनोच्चावचोनापि कदाचिन्नति तस्योक्ता-
न्यादयो निरूप्यन्ते ननु वस्तुतस्तस्य मरणे मरणे उभयोर्वियो-
गादयोः च पृथक्स्थितत्वात् न पृथक्निराकरणप्रयासः ॥ ४७ ॥

ननु मिथ्याभूतेन सह कदाचित्सम्बन्धो भवति यथा रज्जा-
देहेन तु सम्बन्धः आभूतसंज्ञवमिति दृष्टान्तोपस्थानं देहस्य
सत्यत्वम् आत्मनो वा सम्बन्धित्वं चेन्न ब्राह्म--यथाशयान इति । नहि
वशाच्चदेव भवात् यत् तदेव मिथ्या भवति इति नियमोऽस्ति

किञ्चिदपि तु सर्वदेवं दृश्यमानमप्यसद्भवति यथा यदेव शेते तदेव
असत्यप्यर्थे आत्मानं देहं विषयान् अकन्दनादीन् फलं सुखं
चानुभवति नचैतावता तेषां सत्यता भवति "मायामात्र"मिति
सूत्रं तथा निर्णयात् तथैव अबुधः शयान इव भवं संसारं
प्राप्नोति निद्रावदज्ञानमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिनः कृतसारांशदर्शनी ।

देहो जीवात्मापि न भवतीत्याह । देह इति । यः सुदृष्ट्या पात्यः
दृष्टृदृष्ट्या यथः स एव देह आद्यान्तवान् इत्यमधिभूतं प्राणा
इन्द्रियाण्यध्यत्मं गुणशब्देनाधिदेवं त्रितयात्मकः आत्मानं
जीवं अधिदेवं कलितः रागद्वेषाद्विषयोभूतः स देहेन
संसारवन्तं करोति ॥ ४९ ॥

किन्तु जीवात्मनो देहलिम्बोऽदेव देह एव सात्मेति प्रती-
तिर्भवति वस्तुतस्तु देहेन वेपलस्य जीवात्मनो नैवास्ति पर-
मात्मनस्तु जीवात्मनापि लेपो नास्तीत्याह । नेति । प्रथमं जीवा-
त्मपक्षा व्याख्यायते हे सति ! आत्मनो जीवस्य अन्येन जडेन
देहेन असता आद्यन्तवत्त्वात्सर्वकालत्वात् संयोगो वेपो
नास्ति संयोगाभावादेव वियोगोऽपि नास्ति कुतः तत्प्रसिद्धेः
देहप्रकाशस्य तज्जेतुत्वात् जीवात्महेतुकत्वात् अतः अद्यात्मा-
दिमयदेहस्य जीवात्मप्रकाश्यत्वात्तन सह जीवात्मनो न वेपः
नहि प्रकाशकः प्रकाशेन कापि लिप्यते अथ परमात्माहः
आत्मनः परमात्मनः अन्येन जीवेन असता आन्तरिकाविका
देहेन च न संयोगो न वियोगश्च तत्प्रसिद्धेः तयोर्जीवदेहयोः प्रका-
शस्य तज्जेतुत्वात् परमात्महेतुकत्वात् परमात्मनः स्वप्रका-
शाभ्यां जीवदेहाभ्यां नैव लेपः नहि प्रकाशकः प्रकश्यलितः
कापि भवति उभयपक्ष एव दृष्टान्तः रवेः आकाशस्वसूर्यस्य
स्वेन प्रकाशिताभ्यां दृष्टपाभ्यां दशा चक्षुषा तत्प्रकाशेन
रूपेण च न लेपः अत एव रविस्थानीयः परमात्मा दृक्स्थानीयो
जीव रूपस्थानीयो देहः ॥ ४६ ॥

जन्मादिभिरपि संयोगाभावं वक्तुं तेषां देहधर्मत्वमाह ।
जन्मादय इति । कथं तर्हि जानोऽत्र बालोऽहं बृहोऽहमित्यात्मनि
जन्मादिप्रतीतिः देहजन्मादिर्नवेति सदृष्टान्तमाह--इन्द्रोः कला-
नामधे जन्मादयो तेषां दोषसङ्ख्यकलात्मकस्य यथा तद्वत् यथा
चाभ्येन्द्रोः कुहः कलाभ्य एव मृतिरुच्यते सा नष्टेन्दुकला कुहुरि-
त्यमरः तद्वदस्यात्मनो देहनाशादेव मृतिव्यवहारः ॥ ४७ ॥

एवम"सङ्कोहायं पुरुष" इति अन्तरात्मनो वस्तुनो देहलेपा-
भावेऽप्यनर्क्यशक्त्या अधिद्यैव देहसम्बन्धमनानां संसार इति
सदृष्टान्तमाह । यथेति । असत्यर्थे किञ्चिदपि वस्तुनि वर्त्तमानेऽपि
शयानः आत्मानं चतुरङ्गेनायुक्तं विषयान् जेतव्यदेशान् फलं
तज्जयान् अकन्दनानिनादिभागसुखे कदाचिदजयान् स्वब-
न्धनताडनतिरस्कारादिकंच अनुभुङ्क्त अनुभवति तथैवाबुधोऽपि
येकी भवम् असत्यपि देहसम्बन्धोऽर्थं सुखदुःखात्मकं संसारं
यथाचोकम् अर्थविविधमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते ध्यायतो
विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थानामो यथेति ॥ ४८ ॥

तस्मादज्ञानजं शोकमात्मशोषविमोहनम् ।

तत्त्वज्ञानेन निर्हृत्य स्वस्था भव शुचिस्मिते ! ॥ ४९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं भगवता तन्वी रामेण प्रतिबोधिता ।

वैमनस्यं परित्यज्य मनो बुद्ध्या समादधे ॥ ५० ॥

प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विद्भिर्हतबलप्रभः ।

स्मरन् विरूपकरणं वितथात्ममनोरथः ।

चक्रे भोजकटं नाम निवासाय महत्पुरम् ॥ ५१ ॥

भीमशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माया तु अविद्या अचेतना नित्या तथा आत्मा जीवः चेतनो नित्यः तस्मिन् "अघटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयो"रिति वक्ष्यमाणात् द्रव्यमधिभूतं प्राण इन्द्रियाण्यध्यात्मं गुणशब्देनाधिदैवं तद्व्यात्मकः एष प्रसिद्धो देहः ह्रस्वः आत्मस्थाने आत्मत्वेन प्रवर्तित इत्यर्थः । आद्यन्तवाननित्य इत्यर्थः । स च देहिनात्मत्वेन स्वीकृतः देहिनं संसारयति संसारघनं करोति जातोऽस्मि मरिष्यामीत्येवं विमोहयतीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अविद्यायात्मनि ह्रस्व इत्यनेन मायायाः भगवन्निरपेक्षया जीवदेहसंयोगहेतुतां प्रतीतां निराकुर्वन् सर्वेषां सूर्यादीनामपि स्वस्वप्रकाशेन सह सम्बन्धे भगवानेव मुख्यो हेतुरित्याह—नेति । असत्कारणम् "असदेवाग्र आसीत् ततः सद्जायते"ति ध्रुतेः तस्मात्सतः परमकारणात् अनेन यथा रवेः दृग्रूपाभ्यां सह संयोगो वियोगश्च न भवति तत्प्रसिद्धेः संयोगवियोगयोः प्रसिद्धेः तदेतत्त्वात् कारणहेतुकत्वात् "भीषास्माद्धातः पचते भीषोदेति सूर्य" इत्यादिभ्रुतेः हे सति ! एवमात्मनः जीवस्य संयोगो देहसंयोगस्तथा तद्वियोगस्तस्मादन्येन हेतुना न भवति प्रकृत्यादीनां स्वातन्त्र्येण तदेतत्त्वं नास्ति स्वतन्त्रहेतुः सर्वत्र भगवानेवेति राज्ञान्तः ॥ ४९ ॥

देह आद्यन्तवानित्युक्तं देहस्याद्यन्तवत्त्वं प्रपञ्चयन् नित्यस्वापि जीवस्य देहसंयोगे जातोऽयं देहवियोगं मृतोऽयमिति जन्ममरणव्यवहारं दर्शयति । जन्माद्य इति । यथा कलानामेव जन्मादयो न चेन्मोः तद्वत् जन्मादयो विक्रियाः देहस्यैव नत्यात्मनः देहजन्मादिनैव जीवजन्माद्य उपचर्यन्ते इत्यर्थः । यथा च कलानां मृतिरेव कुडूरभावास्या इन्दुक्षय उच्यते तद्वत् देहस्य मृतिरेवास्यात्मनः मृतिरुच्यते इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

आत्मत्वेन स्वीकृतो देहो देहिनं संसारयतीत्युक्तमेवार्थं स्वप्नदृष्टान्तेनोपपादयति । यथेति । अर्थे "न तत्र रथा न रथयोगा" इत्यादिभ्रुतेर्जाग्रदवस्थायां तत्राविद्यमानेऽपि आत्मानं स्वप्नेऽपि कर्मविशेषफलभोगार्थं भगवता दत्तं देवादिदेहमात्मतया जीवति गृहीतं भोक्तारं विषयान् तेनैव दत्तान् फलं भोगं यथा शयानः मनुष्यस्य अनुभवति तथा अबुधो देहात्ममानी भवं संसार-

*[४३]

मातोतीत्यर्थः । जाग्रत्पदार्थाः स्थूलरूपा बाह्येन्द्रियप्राज्ञाः स्वाप्नाः सूक्ष्मरूपा अन्तरिन्द्रियप्राज्ञाः इति विवेकः स्वप्नपदार्थानामपीश्वरनिर्मितत्वं वेदान्तकौस्तुभे द्रष्टव्यम् ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

अध्यात्म अधि भूत अधि देव रूप जो यह देह है सो तो होकर नाश होने वाला है अज्ञान से उसी देह में आत्माका अभिमान होने से आत्मा को संसार होता है ॥ ४९ ॥

हे पतिव्रते ! कृष्णिणीजी दूसरे सब असत्यपदार्थ के साथ मैं आत्मा का न संयोग है न वियोग है और जो देहादिक हैं तिनके प्रकाश का हेतु आत्मा ही है यह बात प्रसिद्ध है जैसे कि तैसज नेत्र और रूप दोनों के संयोग होने पर भी प्रकाश तो तैसज सूर्य ही से होता है बिना सूर्य के नहीं ॥ ४९ ॥

जन्मादिक जो विकार हैं देह के हैं आत्माके नहीं हैं जैसे कि चंद्रमा की कलाओं के क्षय होने से भी चंद्रमा का क्षय माना जाता है तैसे शरीर के विकार आत्मा में माने जाते हैं वस्तुतः वे आत्मा के नहीं हैं ॥ ४९ ॥

जैसे सोता हुआ मनुष्य सपने के समय नहीं रहे विषयों को देखता है और उनके फल, सुखदुःखों को भोगता है तैसे ही अज्ञानी पुरुष देहाभिमान से जन्ममरणादि भावों को प्राप्त होता है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्यमिकृतभाषार्थदीपिका ।

आत्मानं शोषयति विमोहयति चेति तथा तम् निर्हत्यापाहृत्य ॥ ४९ ॥

समादधे समाहितमकरोत् ॥ ५० ॥

कृष्णिणस्त्वेवं भुतवतो नाज्ञानं निवृत्तमिति दर्शयन्नाह—प्राणावशेष इति ॥ ५१ ॥

अहत्वादुर्मतिं कृष्णमप्रयूह्य यवीयसीम् ।

कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीत्युक्त्वा तत्रावसरुषा ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अहत्वा अहत्वाऽदुर्मतिमिति च सत्यार्थः अप्रयूह्यानावत्यं
अप्रतिबुध्येति तु सत्यम् यवीयसीं स्वसारम् यत्र विरापतस्तत्रै-
वावसत् तत्र च भोजकटे नाम पुरमभवत् ॥ ५२-५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

अर्थद्वयमुपसंहरति । तस्मादात्मनः शोषः नीरसतापादनं हे
शुचिस्मिते ! हे प्रसन्नहृदये इत्यर्थः । तव साक्षाद्दर्शनात्वात्पदव्य-
ज्ञानरूपशः किन्तु लौकिकलीलयैव त्वमित्थं व्यवहरसि मयापि
तथोपदिश्यस इति भावः ॥ ४९ ॥

तथैव साप्यनुकृतवतीत्याह । एवमिति । प्रतिबोधितेत्यत्र सा
तावत्स्वयमेव महाचिच्छक्तिरूपत्वान्नित्यम्बुधैव प्रयुत तदंश-
स्वन्धादेव श्रीसङ्कृषणादीनामपि बोधादिकं ततस्तेन तस्या बोधने
प्रतिदानरूपमेवेति प्रतिशब्दार्थः ॥ ५० ॥

प्राणेति सार्धकम्पूर्वं द्विर्भिर्हन्तवलप्रभः ततो वितथात्ममनोरथः
ततो वैरूप्यपर्यन्तकरणान् प्राणमात्रावशिष्टीकृतः तत उत्सृष्टः
पञ्चाद्विरूपकरणं स्मरन्निति क्रमो शयः व्युत्क्रमोक्तिमिस्तद्वर्ण-
नेऽनादरं सूचयित्वा तस्याप्यनादृतत्वं बोधयति बलं सैन्यं वीर्यं
च एकशेषत्वात् उपभुङ्क्ते इति भोजो युवराजः यद्वा भोजो
विदर्भराजश्च यः “तत्रैश्वरेण कथकैशिकानां भोजेन कृतो रघवे
विसृष्ट” इति रघुवंशकाव्यात् तस्य कटः शपथो यत्र तत् “कटः
कलिङ्गे शपथे गजगण्डे कटाव”पीति नानार्थत्वात् सरस्वतीमते
तु भोजस्य तस्य कटः श्मशानमिव “कटधूमस्य सौरभ्य”मिति
तद्विचित्रत्वात् ॥ ५१ ॥

पुरा कृतं शपथमेव दर्शयति । अहत्वेति । अप्रयूह्येति दीर्घमध्य-
त्वमार्थम् ॥ ५२ ॥

श्रीमुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अप्रयूह्य पुनरानयनमकृत्वा ॥ ५२-५५ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपसंहरति । तस्मादिति । तस्मात्तत्त्वद्वेष्टादृशत्वात् आत्मानं
मानसं शोषयत्यभास्ययति विमोहयति चेति तथा तमज्ञान-
प्रभवं मोहं सुहृदुहृदुदानीन् इत्येवं विधं मोहं तत्त्वज्ञानेन
कृत्स्नस्य जगतः परमात्मशरीरकत्वज्ञानेन निर्हृत्यापाकृत्य हे
शुचिस्मिते ! स्वस्था स्वस्मिन्स्थिता ज्ञानानन्दस्वरूपात्मविमर्शन-
परा भव सुस्थेति पाठे निर्विषादा भवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥

एवमिति । तन्वी रुक्मिण्येवं प्रतिबोधिता धैर्यमस्य दुःखं
त्यक्त्वा बुद्ध्या तत्त्वनिर्णयात्मिकया मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकं
समाहर्तवती ॥ ५० ॥

रुक्मिणस्त्वेवं भ्रतवतोऽपि ज्ञानानं निवृत्तमिति सूचयन्नाह ।
प्राणेति । रुक्मी तु द्विर्भिः शत्रुभिर्हन्त बलं प्रभा तेजश्च यस्य
सः अत एव प्राणमात्रावशिष्टस्य कश्च बितथो व्यर्थः स्वम-
नोरथो यस्य सः आत्मनः स्वस्य विरूपकरणं कृष्णकर्मक-
मिति शेषः । स्मरन् भोजकटाख्यं विपुलं पुरं चक्रे ॥ ५१ ॥

तत्रैतं सङ्कल्पयामसेत्याह । अहत्वेति । दुर्मतिः रुक्मी यवी-
यसीं कनोयसीं कन्यां रुक्मिणीमप्रयूह्यानावत्यं कुण्डिनं
पुरं न प्रवेक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय रुषा क्रोधेन तत्र भोजकटे
न्यवसत् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

उपसंहरति । तस्मादिति ॥ ४९ ॥

बुद्ध्या कदाप्यतिरोहितज्ञानेन ॥ ५० ॥

रुक्मी तत्र किञ्चकारेति तत्राह । प्राणेति ॥ ५१ ॥

अप्रयूह्य अनिवर्तयित्वा यवीयसीमनुजाम् ॥ ५२-५३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

अहत्वादुर्मतिमित्यादि दुर्मतिं दुरवगाह्यमिति मितिवा ॥ ५२ ॥

श्रीमद्बलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतः अज्ञानेनैव देहप्रतीतेः देहस्य मिथ्यात्वात् देहसम्बन्ध
एव आत्मनः परिच्छेदप्रतीतिः परिच्छेदे एव च शत्रुमित्रादि-
प्रतीतिरिति परंपराया अज्ञानमेव मूलमिति तत्त्वज्ञानेन तन्नि-
राकरणं कर्तव्यमित्याह—तस्मादिति । शोकस्तु विषमबुद्धिजन्य
इति अज्ञानकृत एव शोकस्य परित्यागाय दोषद्वयमाह—आत्म-
नोऽन्तःकरणस्य शोषो विमोहो यस्मादिति ततः अत्यपकारित्वात्
तदज्ञानं तत्त्वज्ञानेन निर्हृत्य स्वस्था भवेत्युपदेशः प्रार्थना वा
शुचिस्मित ! इति सहज एव तव प्रसाद इति कृत्रिमविराकरणं
नात्यन्तं क्लेशेन कर्तव्यमिति सूचितम् ॥ ४९ ॥

एवमुपदिष्टं ज्ञानं भगवत्साभिध्यात् फलितमित्याह—
एवं भगवतेति । ननु भगवत्सिद्धान्तं परित्यज्य ज्ञानसिद्धान्तः
किमिति बोधितः तत्राह—तन्वीति । भगवानिति च नहि भग-
वान् विरुद्धे स्वसिद्धान्तं कथयति मुक्तानामेव तत्राधिकारात्
इयं च तन्वी विषयपरा रामश्च साधनपरः अतो हेतुत्रयस्यापि
तथात्वात् ज्ञानेनैव प्रतिबोधिता ज्ञानस्य च प्रयोजनं तस्या-
धैर्यमस्यपरित्यागमात्रं जातं भगवति वा दोषबुद्धिः क्षिता
सा गता ततः विक्षिप्तं मनः बुद्ध्या समहितमपि कृतवती
एको भगवद्विषयको दोषः अपरो विक्षेपेण तस्या एव दुःखः
उभयनिवृत्तिर्ज्ञानफलम् ॥ ५० ॥

भगवान् भीष्मकसुतामेवं निर्जित्य भूमिपान् ।
 पुरमानीय विधिवदुपयमे कुरुद्वह ! ॥ ५३ ॥
 तदा महोत्सवो नृणां यदुपुर्यां गृहे गृहे ।
 अभूदनन्यभावानां कृष्णे यदुपतौ नृप ! ॥ ५४ ॥
 नरा नार्यश्च मुनिताः प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ।
 पारिवर्हमुपाजहुर्वरयोश्चित्रवाससोः ॥ ५५ ॥
 सा वृष्णिपुयुत्तमितेन्द्रकेतुभिर्विचित्रमाल्याम्बररत्नतोरणैः ।
 बभौ प्रतिद्वार्युपकल्मसमङ्गलैरापूर्णकुम्भागुरुधूपदीपकैः ॥ ५६ ॥

भीमद्विभक्तभावायुक्तसुबोधिनी ।

एवं रुक्मिण्याः समाधानमुक्त्वा रुक्मिणः परित्याग एव
 उपायेषां सुखदो भवतीति तत्परित्यागमाह—प्राणावशेष इति ।
 बलभद्रेण मोक्षनेत्रसहायात् अन्धेन मारणे सम्भवतीति
 द्विभिरुत्सृष्टस्यक्तः हतं बलं प्रभा च यस्य द्विभिरिवेति
 तत्स्थान्यद्विस्मृतं विरूपकरणन्तु स्मरति—जाते विरूपे यदि
 स्वाभिलषितः कश्चित् सिद्धेत् तदा न तथा क्षिप्तो भवेत्
 किन्तु वितथः आत्मनो मनोरथो यस्य तथापि स्वप्रतिष्ठां
 नान्यथा कृतवान् भगवता हि तस्य भगिनी परिगृही—
 तेति ॥ ५१ ॥

अत एव कुण्डिनं पुरं परित्यज्य अन्यत्रैव स्थित इत्याह—
 अहत्वेति । यतोऽयं दुर्मतिस्तत्रैवावसत् यत्र मुण्डितः भोजो हि
 मृतकपर्पटप्राहकाः जात्यपकर्षे भोजो यवना इति यवनात्पूर्वं
 निरूपिताः तस्य कट इति मरणपर्यन्तं तत्रैव स्वास्यामीति
 तस्य ग्रामस्य नाम भोजकटमिति कृतवान् यद्यपि न कोऽपि पुरु-
 षार्थः नृपसत्प्रतिशया अपालने कञ्चन दोषोऽस्ति तथापि भ्रातृ-
 त्वाद्वोषेण तत्रैव स्थितः ॥ ५२ ॥

भीमद्विभक्तभावायुक्तसाराधर्शशिनी ।

यस्मादेवं तस्मात् स्वस्या स्वभावस्या भाव हेतुविसिन्धे !
 मुलस्य स्वाभाविकी प्रफुल्लतां प्रकाशय न त्वं प्राकृतो संसारिकी
 वधूरिति भावः ॥ ५३ ॥

लोका मां किं वदिष्यन्तीति वैमनस्यं चिन्तां समावृधे
 समाहितमकरोत् ॥ ५० ॥

द्विभिरित्यनेन कृष्णपार्श्वोत्ततः पदभ्यां चलन् यदुसैन्यै-
 रपि तिरस्कारभर्त्सनताडनादिभिः सविडम्बित इति बुध्यते ॥ ५१ ॥

दुःखं भुङ्क्ते इति भोजो रुक्मी तस्य कटः शपथो यत्र
 तत् “कट कलिङ्गे शपथे गजदण्ड कटावपि” इति नाना-
 र्थात् तत्र स्वविरूपीकरणप्रदेशे ॥ ५२—५३ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे शुचिसिन्धे ! आत्मानं शोषयति विमोहयति चेति तथा
 तम् लीलासौष्टवार्थं विडम्बितं निर्हृत्य अपाकृत्य ॥ ५३—५४ ॥

भाषा टीका ।

हे मन्महासवाली रुक्मिणीजी ! तिससे अज्ञान जनित
 आत्माको सुखाने वाला मोह करने वाला जो शोकहै तिसको
 तत्त्वज्ञानके द्वारा दूर करके प्रसन्न हो जाओ ॥ ५२ ॥

भीशुक उवाच ।

इस प्रकार से भगवान् बलभद्रजी के समक्षाने से रुक्मिणी-
 जीने उवासी को छोड़ दिया उत्तम बुद्धिसे मनका समाधान
 कर लिया ॥ ५० ॥

रुक्मी तो शत्रुओंके मारनेसे प्राण मात्र से बचा रहा और
 बल तेज उसका सब नष्ट होगया अपने कुरूप को स्मरण करके
 दुःखी भया मनोरथ श्री उसका पूरा नहीं भया ॥ ५१ ॥

तवतो कहने लगा कि दुर्बुद्धि कृष्णको मैने नहीं जीता
 रुक्मिणी नहीं लौटाई तो अब कुण्डिन नगर में प्रवेश नहीं
 करूंगा ऐसा कह कर भोजकटनाम ग्राम बनाकर वहीं रह
 गया ॥ ५२ ॥

भीमधरस्वामिकृतभावाधर्शदीपिका ।

वरयोर्वरवध्वोः पारिवर्हं देयमुपस्करम् ॥ ५१ ॥

उत्तमितेरिन्द्रकेतुभिर्ध्वजविशेषैः उपकृतानि मङ्गलानि लाजा-
 कुरपुष्पप्रकरादीनि तैः ॥ ५६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

जयतौ द्विकर्मकत्वात्कर्मद्वयं तान् पराभवन् तामाच्छिष्येत्यर्थः
 तत्रानाथोपप्रेम इत्यनेन भीष्मकसुतामित्यस्य सुखस्यैवा-
 न्वयः ५३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

गृहे गृहे इति अत्र हेतुः न विद्यते श्रीकृष्णादन्यस्मिन् भावः
• प्रेमा येषाम् ॥ ५४ ॥

वरयोर्वरवध्वोरिति स्वप्नोरिति चत् चित्रं नानावर्णं वासो
ययोरिति विवाहे शोभाविशेष उक्तः ॥ ५५ ॥

सेति युग्मकम् मालादीनां तोरणानि तैः उप आधिक्येन
शोभिता ॥ ५६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

उत्तमितैः स्थापितैः उपहृतमङ्गलैः कृतमङ्गलद्रव्यदीपैश्च
॥ ५६—६० ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवानिति । पुरं प्रति प्रापय्य यद्वद्बहो भगवान् यथाविधि
विवाहितवान् ॥ ५३ ॥

तदेति । तदा उद्गाहदिनेष्वित्यर्थः । उत्सवो बभूव कथंभू-
तानां यदुपतौ कृष्णे अनन्यभावानाम् एकान्तकेहानाम् ॥ ५४ ॥

नरा इति । प्रसूयानि निर्मलीकृतानि मणिमयकुण्डलानि
येषां यासां च ते ताश्च वरयोर्वरवध्वोः देयं पारिवर्हमुप-
स्करमानिन्युः ॥ ५५ ॥

तत्कालिकीं पुरीमालक्षयति—सेति । उत्तमितैरुत्सव प्रतिब-
धैरिन्द्रकेतुभिः ध्वजकेतुविशेषैर्विचित्रैर्माल्यादिभिश्च गृहाणां
द्वारे द्वारे उपलभ्यमानि मङ्गलानि लाजाङ्कुरपुष्पकुटकादीनि
तैश्च समन्तात् पूर्णैः कुम्भैरगुरुधूपैर्दीपैश्च वृष्णीनां सा पुरी
द्वारका बभौ ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाथली ।

यदुत कृष्णे अनन्यभावानाम् अन्यः शत्रुरिति भावरहितानां
निरतिशयभक्तियुक्तानामित्यर्थः ॥ ५४—५५ ॥

उत्तमितैरुत्सवैः उत्तिष्ठेन्द्रध्वजैः ॥ ५६—५७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो भगवतः कृत्यमाह—भगवानिति । यद्यपि सर्वथा निर्दुष्टा
सर्वैस्त्वकममत्वात्तथापि भगवान् वीर्यशुलकेन विवाहं कर्तुमेवं
प्रकारेण भूमिपान् निर्जित्य गान्धर्वन्यायेन तामगृहीत्वा उपन-
यनवत् विवाहस्यापि संस्कारत्वात् सर्वसम्मत्येन स्वपुरी-
मानीय उपयेमे विधानपूर्वकं विवाहं कृतवान् क्षत्रियाः प्राये-
णैवं न कुर्वन्तीति भगवानपि न कृतवानेव किन्तु सद्बुद्ध्यर्थं
वदतीति शङ्का स्यात् तत्परिहरति सम्बोधनेन कुकुरद्वेति सर्वेषां
सम्मत्या विवाहः कृत इति ॥ ५३ ॥

निर्दुष्टीनार्थं महोत्सवमाह—तदा महोत्सव इति । नृणामिति
न केवलं बभूवामपि तु सर्वेषामेवेति आह—यदुपतौ द्वारकायां

तत्र न कोऽपि विसम्मत इत्यर्थः । यादवानामपि वैमनस्यं परस्परं
सम्भवतीति तदर्थमाह—अनन्यभावानामिति । ननु यादवाः
उद्धताः स्वभावतः कथमनन्यभावा जाता इत्याशङ्क्याह—
कृष्णे यदुपताविति । यदा यादवानां भगवान् पतिर्जातः तदा
ते तथा जाता इत्यर्थः । नृपेति सम्बोधनं विश्वासार्थं यथा भवान्
जात इति ॥ ५४ ॥

भगवता पारिवर्हमस्मिन् विवाहे न प्राप्तमिति तदभावे
विवाहशोभा च न तथेति तदर्थमाह—नरा नार्यः प्रसूयिता
इति । स्वयमलङ्कृताः पूर्णाः वरयोश्चित्रवाससोः अलङ्कृतयो-
राप पारिवर्हमुपाजहुः । ननु नियमाभावात् किमिति तथा कृत-
यन्त इति चेत् तत्राह—वरयोरिति । वरयोस्तथा कर्त्तव्यमेवेति
यथैव दाक्षिणात्याचारः विवाह एव प्रथममुपस्थित इति
अकस्माच्च भगवानागत इति ॥ ५५ ॥

विशेषतस्तदर्थमलङ्करणभावेऽपि स्वभावत एवालङ्कृतेत्याह—
सा वृष्णिपुरीति । सा द्वारका उत्तमितैः ऊर्ध्वं स्थापितैः इन्द्रा-
व्युधैः स्वर्गपर्यन्तं गतैः केतुभिः ध्वजविहैरन्यैश्च बभौ अथवा
इन्द्रकेतुः पारिजातः सुधर्मादिश्च अन्ये च कल्पवृक्षाः विचि-
त्राणि माल्यानि अम्बराणि रत्नमयानि तोरणानि च स्वभावत
एव विशेषतोऽपि प्रतिद्वारि उपलभ्यमानि मङ्गलानि आच्छा-
दित्वाः अगुरुधूपाः दीपाश्च एवमुपरि मध्ये अधश्च निवास-
स्थानानां शोभा निरूपिता ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनन्यो एकान्तभावस्तद्वताम् ॥ ५४ ॥

वरयोर्वरवध्वोः ॥ ५५ ॥

उत्तमितैरुत्सवैस्तम्भैरिषोभमितैरिन्द्रकेतुभिरिन्द्रपुरस्पर्शि-
पताकायुक्तैः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वरयोर्वरवध्वोर्देयं पारिवर्हमुपस्करम् उपानिन्युः ॥ ५५ ॥

तदा उत्तमितैरिन्द्रकेतुभिः ध्वजविशेषैः विचित्रैर्माल्यादिभिश्च
प्रतिद्वारि उपलभ्यमानि मङ्गलानि लाजाङ्कुरपुष्पकुटकादीनि तैः
आपूर्णकुम्भागुरुधूपदीपकैश्च बभौ ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

हे परीक्षितजी ! श्रीकृष्ण भगवान् इस प्रकार से सब राजाओं
को जीत कर ठाकिमर्णाजीको द्वारका में लाये फिर विधिपूर्वक
विवाह किया ॥ ५३ ॥

उस समय में श्रीकृष्णजी के यदुपति होने से सब मनुष्यों
का घडा प्रेम बढ़ा तब द्वारिका में सब के घर घर में बड़ा
भारी उत्सव भया ॥ ५४ ॥

द्वारका के नरनारी सब आनन्दित भये और अच्छे उज्जले

सिक्तमार्गा मद्युज्जिराहृतप्रेष्ठभुजाम् ।
 गजैर्द्वार्षु परामृष्टरम्भापूगोपशोभिता ॥ ५७ ॥
 कुरुसृज्यकैकेयविदर्भयदुकुन्तयः ।
 मिथो मुमुदिरे तस्मिन् सम्भ्रमात्परिधावताम् ॥ ५८ ॥
 रुक्मिण्या हरणं श्रुत्वा गीयमानं ततस्ततः ।
 राजानो राजकन्याश्च बभूवुर्भृशविस्मिताः ॥ ५९ ॥
 द्वारकायामभूद्राजन् ! महामोदः पुरौकसाम् ।
 रुक्मिण्या रमयोपेतं दृष्ट्वा कृष्णं श्रियःपतिम् ॥ ६० ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्द्धे श्रीरुक्मिण्युदाहे
 चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

भाषा टीका ।

कुण्डल आदि भूषणों को पहन कर गये विचित्र वस्त्रों को पहने हुये जो बरबुलहिन तिनको उनसे बहुतसे भेट दिये ॥ ५५ ॥
 वह यदुपुरी ऊँचे भुजापताकों से चित्र विचित्र फूल माला वस्त्रों से अन्वनवारों से रत्नों के तोरणों से सब द्वारों में रखे हुये जल पूर्ण घटों से मङ्गल चूर्णदि से अगर आदि के धूप और दीपों के लगने से बड़ी शोभा को प्राप्त भई ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

• आहूताः प्रेष्ठा भूजस्तेषां गजैः परामृष्टा उच्छ्रिता रम्भाश्च पूगाश्च तैरुपशोभिता यद्वा तैरेव गजैः परामृष्टाः संस्पृष्टा रम्भाश्च पूगाश्च तैरुपशोभिता ॥ ५७ ॥

सम्भ्रमादौत्सुक्यात्परिधावतां बन्धूनां मध्ये मिथः समेत्य मुग्धं प्रापुः ॥ ५८—६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

सिकेति । तैर्व्याख्यातं तत्र प्रथमपक्षे मद्युज्जि-
 गजैः सिक्तमार्गा स्थाने स्थाने गजानां मद्युज्जिराहृतप्रेष्ठभुजाम् उच्छ्रिता
 कर्तृतया स्थापिता रोपिता लोकैरित्यर्थः । तैरेवेति तैरेव सिक्त-
 मार्गास्तैरेव संस्पृष्टा इत्यनेनानुपघातघातनाश्रजानां मत्तत्वेऽपि
 सुवशत्वं तले विलसद्भिस्तैरम्भादीनामत्युच्छ्रितत्वं शोभमानत्वं
 च व्यञ्जितम् ॥ ५७ ॥

मेष्ठभुज एव प्रायो निर्दिशंस्तेषामन्योऽन्यसङ्गत्वा प्रहर्षो-
 [५४]

दयमाह—कुर्विति । कुरवः श्रीभीष्मधृतराष्ट्रपाण्डवादयः सृज्याः
 दुपदायाः कैकेयाः सन्तर्दनादयः विदर्भो इति कन्यासंहान्
 क्षत्रियेषु तादृशहरणस्य प्रशस्यत्वेन पूर्वमेव च श्रीकृष्णस्य
 स्वाभिरुचितत्वेन योग्यवरलाभात् प्रायः श्रीबलदेवादिभिर्मुनि-
 जनादिद्वारा बोधयित्वा तेषामानीतत्वेनासङ्कोचाच्च श्रीभीष्मका-
 दीनामप्यागमनं बोध्यते ते च भीष्मककथकशिकादयः यद्व
 उपसंनदादयः तदभेदाच्छ्रीनन्दादयोऽपीत्येके तथा पाण्डोस्तर-
 लण्ड ।

नन्दगोपोऽथ गोपालैर्गोपवृद्धैः समागतः ।

स्वल्ङ्कृताभिर्योगिन्द्रियशोदापि समागतेति ॥

अत्राभिप्रायविशेषेण पूर्वमेव श्रीवृजेश्वरस्य सम्मतिप्रार्थना कस-
 वधानन्तरं “ ज्ञातीन् वा द्रष्टुमेष्यात्मो विधाय सुहृदां सुखं ” मि-
 त्यत्रैव सूचिता कुन्तयः कुन्तिभोजाद्याः परितः तद्विवाहयो-
 ग्यस्वस्वप्रयोजनार्थमितस्ततो धावताम् ॥ ५८ ॥

ततस्ततः स्वस्वदेशे भृशमत्यर्थं विस्मिताः तेन प्रकारेण
 हरणान् तत्र सतामाकाङ्क्षाजनिष्ट असतां तु भयमिति विशेषो
 ज्ञेयः ॥ ५९ ॥

विवाहानन्तरं च द्वयोः सुखसङ्कतिदर्शनात् द्वारकावासिनः
 सर्वे परमानन्दतुन्दिला बभूवुरित्याह । द्वारकायामिति । कृष्णं
 स्वयं भगवन्तम् अतः श्रियः सर्वाश्रयभूतायाः परमलक्ष्म्याः
 पतिमिति तस्मै तादृशी श्रीरवद्यमपेक्षत इति भावः । सा चाधुना
 मिलितेवेत्याह । रमयति । तस्यापि रमणहेतुत्वेन तन्नाम्न्या अतो
 महान् मोदः सर्वोत्कृष्टान्दोऽभूत् ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषण्याम्

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५४॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सिकेति । आहूता ये ये प्रेष्ठा भूभुजो नृपास्तेषां तेषां सम्बन्धिभिर्मोदोदकं स्रवन्निः गजैः सिका गजमोदोदकैः सिका इत्यर्थः । ते मार्गा वीथयो यस्यां सा तथा द्वापुं परामृष्टा उच्छ्रिता रम्भाः कदल्यः ताभिः पूगैश्चोपशोभिता अलङ्कृता बभौ ॥ ५७ ॥

कुर्विति । सम्प्रमादोत्सुक्यात् परितो वीथीषु धावतां सञ्चरतां बन्धूनां मध्ये कुर्वाद्यो मिथः समेत्य मुदं प्राप्ताः ॥ ५८ ॥

रुक्मिण्या हरणमिति । ततस्ततस्तत्र तत्र देशेषु गीयमानं रुक्मिण्यानयनात्मकं भगवच्छेष्टितं भुत्वा नितरां विस्मिता बभूवुः ॥ ५९ ॥

द्वारकायामिति । हे राजन् ! रमया लक्ष्मणवताररूपया रुक्मिण्या सहितं श्रियः पतिं श्रीकृष्णं दृष्ट्वा पुरवासिनां महान्मोदो बभूव ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आहूतप्रेष्ठभूभुजाङ्गजैर्जुष्टेति शेषः वास्तुपरामृष्टा गृहवेचता-
संयुक्ता यद्वा वास्तुपरामृष्टा त्यक्तरजोगृहा ॥ ५७ ॥

तस्मिन्नगरे परिधावत इतस्ततो धावन्तः ॥ ५८-६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

(विजयध्वजतीर्थरीत्या एकोनवद्विंशतः) ॥ ५८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

कृष्णमित्यादि । श्रियःपतिमिति श्रीपतित्वं प्रकटयति रुक्मि-
ण्याये तमिति ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मार्गाणामाह--सिकमार्गेति । आहूता ये प्रेष्ठाः प्रियतम-
राजानः तेषां मदच्युद्भिः गजगण्डभिः सुतमदैरेव सिका मार्गा-
जाता अत्र विशेषतः सम्मार्जनादौ नावकाशो जात इत्यर्थः ।
द्वारि तु कृतमित्याह--द्वार्षिति । परा परामृष्टाः परितः स्थापिताः ।
ये रम्भादयः तैरुपशोभिता जाते विवाहे पञ्चादानीयं कृतमिति
परामर्शः ॥ ५७ ॥

पहविधा अपि चित्रिवा अन्योऽन्यं वैरं विहाय स्वभाषतः
द्वेषयुक्ता अपि रुक्मिण्या सहिते भाववति मिथो मुमुक्षिरे
कीरकाः दुर्बोधनादयः सुजयाः पाण्डवाः पाञ्चाला द्वा दृष्टयुक्ता-
दयः ते श्रुभये अन्योऽन्यं वैरिणः कैकेयाः विदर्भीश्च तथा
यादवाः कुन्तयश्च ते त्रिधा अपि परस्परविरोधिनः परस्पर-
मेव मुमुक्षिरे किञ्च सम्प्रमात्परिधावतां सम्बन्धिनोऽपि जाताः
उत्पन्नसम्भूतिकरणार्थं तदीयाः सर्व एव व्यापृता जाता
इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

न केवले यदुपयुक्तमेव सम्प्रमः किन्तु सर्वत्रैव लोके सम्प्रमो
जात इत्याह--रुक्मिण्या हरणं भुत्वेति । आश्चर्यहरणं भगवत्कृतं
भुत्वा इतस्ततो गीयमानं सर्वत्र भुत्वात्वात् असम्भावनारहि-
ता राजानः विस्मिता जाताः कथमेवं हतमिति राजकन्याश्च
विस्मिताः अस्मानपि नेष्यतीति ॥ ५९ ॥

एवं विशिष्टानां परमोत्सवमुक्त्वा साधारणानामपि परमो-
त्सवमाह--द्वारकायामिति । पुरोक्तसः साधारणाः नगरवासिनः
नगरव्यापार एव निमग्नाः तेषामपि महामोदो जातः यद्यपि
तेषां विवेको नास्ति तथापि वस्तुसामर्थ्यादेव ते तथा जाताः
तद्वाह--रुक्मिण्या रमया लक्ष्म्या उपेतं सहितं कृष्णं स्त्रीणा-
मेव हितार्थं अतर्तीर्णं श्रियः पतिं दृष्टेति नित्यं हरिः श्रीस-
हितः आविर्भावः केवलस्यैवेति पुरवासिनां नित्यं स्त्रीप्रसा-
नानां तथा मोदो न भवेत् अधुना तु पूर्णानन्दकिरेकत्रैव जातेति
महानेव मोदः सन्तोषो जातः ॥ ६० ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
पञ्चमाध्यायविचरणम् ॥५॥ ५४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मदच्युद्भिः आहूतप्रेष्ठभूभुजां गजैर्द्वापुं परामृष्टरम्भापूगो-
पशोभिता ॥ ५७ ॥

परिधावतां बन्धूनां मध्ये मिथः समेत्य ॥ ५८-६० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आहूताः प्रेष्ठा ये भूभुजस्तेषां मदच्युद्भिर्गजैः संसिकमार्गा
द्वापुं परामृष्टा उच्छ्रिता रम्भाश्च पूगाश्च तैरुपशोभिता ॥ ५७ ॥
तस्मिन्महोत्सवे सम्प्रमादोत्सुक्यात् परितो धावतां बन्धूनां

भीमशङ्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मयै कुर्यादयो मिथः समेत्य मुमुक्षुरे मुदं प्रापुः ॥ ५८-६० ॥

इति भीमभागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

भीमशङ्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

भाषा टीका ।

विषय में बुलाये हुये प्रेमी राजाओं के जो मद चुवाने वाले हाथी तिनके मद से झारका का रस्ता भीज गयाथा और सब दरवाजों में उत्तम केलाके सुपारी के पेड़ों से झारका शोभित हो गई थी ॥ ५७ ॥

कुटुंबवंशी सृजयवंशी केकयवंशी विदर्भवंशी कुन्तिवंशी सब राजा लोग झारकामें इधर उधर दौडते हुये प्रेममें मगन होगयेथे ॥ ५८ ॥

जहां तहां गाते हुये रुक्मिणीजी के हरणको सुनकर सब देशके राजा तथा राजकन्या सब विस्मित होकर आनन्दित भये ॥ ५९ ॥

हे राजन्! परीक्षितजी झारकामें लक्ष्मी रूप रुक्मिणी के सहित श्रीपति कृष्णचन्द्रके दर्शन करने से सब झारका वासि मनुष्यों को बड़ा आनन्द भया ॥ ६० ॥

इति भीमभागवत दशमस्कन्ध उत्तरार्ध में शौचन अध्यायकी भाषा टीका समाप्त ॥ ५४ ॥

इति भीमभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥

श्रीशुक उवाच ।

कामस्तु वासुदेवांशो दग्धः प्राप्नुद्रमन्युना ।
देहोपपत्तये भूयस्तमेव प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥
स एव जातो वैदर्भ्या कृष्णवीर्यसमुद्भवः
प्रद्युम्न इति विख्यातः सर्वतोऽनवमः पितुः ॥ २ ॥
तं शम्बरः कामरूपी हत्वा लोकमनिर्दशम् ।
स विदित्वाऽत्मनः क्षात्रं प्रास्योदन्वत्यगाद्रुहम् ॥ ३ ॥
तं निर्जगार बलवान् मीनः सोऽप्यपरैः सह ।
वृतो जालेन महता गृहीतो मत्स्यजीविभिः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

पञ्चपञ्चाशत्तमे तु प्रद्युम्नोऽजनि कृष्णतः ।
शम्बरेण हतः सोऽथ हत्वा तं कान्तयागमत् ॥ १ ॥
प्रद्युम्नहानिलाभाद्यैः शम्बराहरणादिना ।
कुटुम्बिनामपत्यादिषु खटुः खमसूचत् ॥ २ ॥
जाम्बवत्यादिविवाहेभ्यः प्रागेव प्रद्युम्नजन्म ततो विवाहा-
स्ततः शम्बरागारात्प्रद्युम्नप्रत्यागमनस्य अतः पुत्रकथनप्रस्तावेऽपि
प्रथमं प्रद्युम्नस्य जातमात्रस्य शम्बरेण हरणं निरूप्यते । प्रत्या-
गमनं तत्तरकालीनमपि कथापर्यवसानायात्रोक्तमिति वासुदेवा-
धिष्ठितचित्तप्रभवत्वाद्वासुदेवांशः सृष्टिहेतुत्वाच्च देहोपपत्तये
देहप्राप्तये ॥ १ ॥
अनवमोऽन्यूनः ॥ २ ॥
स प्रसिद्धः कामशत्रुः शम्बरस्तमात्मनः शत्रुं विदित्वा हत्वा
समुद्रे प्रास्य प्रक्षिप्य गृहमगादिति ॥ ३ ॥
निर्जगार गलितवान् ॥ ४ ॥

श्रीमल्लीषगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

कामस्त्वित्यादावेवं विवेचनीयं भुतिपञ्चरात्रादौ कलु वासु-
देवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाः प्रसिद्धाः ते चेम्बराविर्भावा नित्याः
प्राकृतकामस्त्वित्त्वं नृभृत्यत्वेनैकादशादौ प्रसिद्धः वासुदेवादयस्तु
द्विविधाः देवलीलामनुप्यलीलाश्च तत्र पूर्वं नारायणव्यूहस्तवादौ-
बहुविधाः अपरे च श्रीकृष्णाद्याख्याः तन्त्रपुराणादुपासनायां

तेभ्यो भेदेनोक्ताः ते च नित्याः यथा श्रीगोपालतापम्यां श्री
मथुराप्रसङ्गे ।

यत्रासौ संखितः कृष्णस्त्रिभिः शक्त्या समाहितः ।

रामानिरुद्धप्रद्युम्नैरुक्तिमण्या सहितो विभुरिति ।

तस्मात्प्राकृतकामस्य भगवद्व्यूहवासम्भवादयमर्थः । तुषाण्यो-
भिन्नोपक्रमे वासुदेवस्य श्रीकृष्णादिलक्षणस्यांशः सौक्तिमण्येया-
दिलक्षणः प्रद्युम्नरूपो यत्रेति तस्मिन्नसावशेन कलया विष्ट इत्यर्थः
प्रद्युम्नविभूतिरूपः स कामो रुद्रमन्युना पूर्वदग्धः अतो देहो-
पपत्तये तं श्रीवासुदेवांशं श्रीप्रद्युम्नमेव प्रत्यपद्यत देहस्य उप-
पत्तिर्नाम रुद्रेणानङ्गताविधानेन स्वतः प्राप्त्यसम्भवात् सामीप्ये-
नायप्रसङ्गतोऽपि तत्प्राप्तिः तदर्थं तमुपास्य तस्माद्युज्यं प्राप्त-
वानित्यर्थः । भूयःशब्देन स कामाख्यो जीवस्तस्मादाविर्भूत
इति गमितम् अर्थान्तरं तु न सङ्गच्छते वासुदेवांशो दग्ध इति
श्रीभागवतमतविरोधात् सङ्कल्पविकल्पात्मकान्मनस एव काम-
स्य प्रभवो न तु धारणमात्रात्मकात् चित्तात् तथा च कामो
मनोविकाररूप एव स तु तद्देवतारूप इति विचारणासिद्धौ
कष्टतापत्तेश्च ॥ १ ॥

तदेवं यः कृष्णवीर्यसमुद्भवः प्रतिकल्पं श्रीकृष्णांशाविर्भावी
प्रद्युम्न इति विख्यातश्चतुर्व्यूहे प्रसिद्धः स एव वैदर्भ्या जातः
प्रादुर्भूतः प्राकृतकामस्य तु तत्र सायुज्यमेवेति भावः । तत्र हेतुः ।
सर्वत इति ॥ २ ॥

अत्र श्रीकृष्णलीलाकौतुकं वर्णयति । तमित्यादिना यावत्समाप्तिः ।
कामरूपीति । मायया धात्र्यादिरूपेणेत्यर्थः । अनिर्दशमिति षष्ठेऽ-
हीत्यर्थः । तथा च श्रीविष्णुपुराणे ।

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

षष्ठेऽङ्गे जातमात्रं तु प्रद्युम्नं स्रुतिकापुहात् ।

भवेव हन्तेति मुने ! इतवान् कालशम्बरः ॥

इति

विदित्वेति । पुष्टशम्बरधेच्छोः श्रीनारदात्कस्माच्चिदादेशिनो

वा यत्तु हनिष्यन्तिम् अत्रायमभिसन्धिः श्रीहरिचंशे

विदितं तच्च कृष्णस्य देवमायानुवर्तिनः ।

ततो न निगृहीतः स दानवो युद्धमुर्मदः ॥

इति ॥ ३४

बलवानिति । श्रीभगवद्विच्छेद्यैव तदानीं प्रकाशिताल्पशक्तिं श्रीप्रद्युम्नमतिक्रम्यापि शक्त्यतिशयोक्त्यादित्यर्थः । एवमग्रे महतेति च स मीनः अपिशब्देन तादृशबलवानपि ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीवम् ।

कामस्तु वासुदेवांश इति विशेषणं भाविजन्मप्रभृतिसम्बन्धादिनोकमतः चतुर्व्यूहेषु तृतीयव्यूहत्वमुच्यते कामसाम्यञ्च द्विभूतित्वनिबन्धनम् ॥ १-२ ॥

अनिर्देशम् । दशाहानतीतम् ॥ ३-३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं भगवतो रुक्मिणीविवाहः सविस्तरमनुवर्णितः अथ आम्बवत्यादिविवाहान् विचक्षुस्तेभ्यः प्रागेव प्रद्युम्नजन्मेति तदनुवर्णयति पञ्चपञ्चाशत्तमेन । काम इत्यादिना । यद्यपि शम्बरः तत्प्रागमनादिकन्तु विवाहेभ्यः पाश्चात्त्यं तथापि कथापर्यवसायाभात्रोकमिति द्रष्टव्यम् । कामस्त्विति । कामो मन्मथः तस्य वासुदेवांश इति विशेषणेन भाविजन्मप्रभृतिसम्बन्धः कीर्तितः वासुदेवविभूतित्वाद्वासुदेवांशः अत एव पुनर्वैहोपपत्तये देहसंयोगाय तमेव वासुदेवमेव प्रत्यपद्यतेत्युक्तं प्रत्यपद्यत भगवत्तनुमाभित्यावतस्थे इत्यर्थः । अनेन चतुर्व्यूहेषु तृतीयव्यूहविभूतित्वमुच्यते नामसाम्यं च तद्विभूतित्वनिबन्धनमेव ॥ १ ॥

स एव । काम एव कृष्णस्य भगवतो वीर्यात्सङ्कल्परूपज्ञानात्मकात्समुद्भवो यस्य सः वैदर्भी रुक्मिण्यां जातः प्रद्युम्न इति विख्यातोऽभिहितः सर्वतः सर्वप्रकारेण पितुरनवमोऽन्यूनः तुल्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

तमिति । स प्रसिद्धः कामशत्रुः शम्बरः तं प्रद्युम्नमात्मनः स्वस्य यत्तु विदित्वा नापदमुक्तादिति शेषः । अनिर्देशमनतीतदशाहं लोकं शिशुं कामरूपी सन् इत्या उदन्वति समुद्रे प्रास्य क्षिप्त्वा हृदं प्रत्यगात् ॥ ३ ॥

तं शिशुं कश्चिद्बलवान्मीनो मत्स्यो निर्जगार निर्गर्णवान् ततः कदाचिन्मत्स्यजीविमिदं शीतः सोऽपि मीनोऽप्यपरेर्मानैः सह महता मालेन ब्रूतः आब्रूतो गृहीतश्च ॥ ४ ॥

* श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

* श्रीविजयध्वजतीर्थने कामत्विषाध्यायः सर्वोऽपि नास्त्वैव ।

[४५]

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कामस्त्विति द्वयम् ॥ १-२६ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

कृष्णवीर्यसमुद्भव इत्यादि । कृष्णस्य वीर्यमिव वीर्यं यस्य मध्यमपदलोपी समासः समुद्भवः सम्यक् प्रादुर्भावो यस्य स तथा पुनः कर्मधारयः अत एव पितुरनवमः अन्यथा चिदान्दविग्रहस्य वीर्यमनुचितमिति ॥ २-२६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निरूपितो भगवतो भार्यायास्तु परिग्रहः ।

षष्ठाध्याये तु पुत्रस्य स्वीकारोऽत्र निरूप्यते ॥

लोके हि पुत्रभार्याणां सम्यग्धे स्याद्विस्तृत्युतिः ।

दुष्टभावेषु संसृष्टास्तत्र कृष्णेन मोचिताः ॥

नचापि भगवान् कृष्णः कमप्यत्र निवारयेत् ।

भागिनं यत्र यो भागी वृत्ते हि हरिस्तादृशेत् ॥

अतः शम्बरनिर्मुक्तः पुत्रो जात इतीर्यते ।

पुत्रत्वं तु न कालादेः किन्तु स्वेच्छात एव हि ।

तादृशस्य हि जीवस्य ततः कामकथोच्यते ॥

पूर्वाध्यायैः भार्येच्छया भगवता भार्या कृता अत्रापि पुत्रेच्छया भगवता कामः पुत्रः कृत इत्याह—कामस्त्विति । कामस्योत्पत्तिर्न घटते कामेन हि भार्यायां प्रवृत्तिः अत आत्मानं प्रति स्वस्याकारणत्वात् कामोत्पत्तिरसङ्गतेत्याशङ्क्य तु शब्देन निराकरोति तत्र हेतुमाह—वासुदेवांश इति । स हि न जीवः किन्तु वासुदेवस्य मोक्षदातुः प्रपत्तिघटनाय कामो माया च अंशद्वयं विनिर्गतं पुरुषे स्त्रियां च प्रतिष्ठितं जगन्नामोहयति यथेयं न प्रपन्नो भवति स तु सर्वान् व्यामोहयन् मुख्याधिकारिणं महादेवमपि व्यामोहयितुं प्रवृत्तः ततो रुक्मरोगान् सर्वेषामेव द्रावयतीति सर्वरोगनिवारकः काममपि रोगमत्वा क्रोधेन ददाह ततः प्रभृति नोद्धतः कामो लोकः प्रवृत्तः अधिष्ठाता शक्तिरहितो जात इति नापि मोक्षदाता भगवानवतीर्णः यत्रायं विप्रं वा कुर्यात् यदा पुनः कृष्ण आधिर्भूतः तदा अक्षयदेहं सम्पादयितुं यथा रुद्रो न देहसदर्थं तं भगवन्तमेव वैहोपपत्तये प्रत्यपद्यत सदेह एव ततो निर्गमिष्यामीति पुनस्तत्र प्रविष्टः सह गोपिकाद्वारा कृष्णे समागतः ते हि प्रथमं पुरुषरूपाः स्थिताः पश्चात् स्त्रीत्वे जाते तत्र प्रवेशमलभमानः तद्द्वारा श्रीभगवति प्रावेष्टः तासां स्वभावतः पुरुषत्वात् तत उत्पत्तिमलभमानः ॥ १ ॥

यदेव रुक्मिणी सम्बद्धा तदेव तस्यां जात इत्याह । स एव जात इति । वैदर्भी भक्तिप्रधानेति भगवतो वीर्यमत्र क्रियाशक्तिः न त्वन्नमयं क्रिया हि सतो भवति चिद्रूपः स्वयं सद्देशमेवापेक्षते सद्देशे निर्गलितं रूपं क्रियाशक्तिरिति क्रियाशक्ती आविर्भूतः तदुक्तं कृष्णवीर्यं समुद्भवो यस्येति एव कारो जीवान्तरप्रवेशाभावाय अत एव लोकं प्रद्युम्न इति विख्यातः प्रक-

श्रीमद्भगवान्वाचनसुबोधिनी ।

येन यत्नं यस्मादिति रुक्मिण्यंशमम्बन्धात् आनन्दांशोऽपि तत्र सिद्धः उत्पादकश्च प्रयुज्य इति तस्याभिलषितमेव नाम जातमित्युक्तम् एवमपि भगवदिच्छा चेन्नानुगता स्यात् तदा अक्षयदेहो न भविष्यतीति भगवत्सारूप्यं प्राप्तवानित्याह—पितुः नर्वतोऽनवम इति । अयमः क्षयः केनाप्यंशेन अन्यून इत्यर्थः एतन्मध्ये नारदेन शम्बरः बोधितः यावदयं निर्देशो न भवति तावन्मारणीयः अन्यथा भगवद्भक्तस्पर्शं अवध्यो भविष्यतीति स हि कामस्य शत्रुः यदा सर्वेषामेव भोगां निर्मुक्तो भवति तदैव भगवान् पुत्रत्वेन प्रहीष्यतीति ॥ २ ॥

एवमुक्तस्य शम्बरस्य वृत्तान्तमाह । तमिति । कामरूपी स्वरूपेणात्मः प्रविष्टः कामरूपमस्मिन् यत्तत इति सजातीयेन सजातीयो ह्यत इति न रक्षकैर्देवैः स रक्षितः अत एवानिर्देशं दशाहान् पूर्वमेव तोकं बालकं हत्वा न निर्गतानि दशाहानि यस्येति अहःशब्दस्य लोपः हरणे हेतुमाह । आत्मनः शत्रुं विदित्वेति । वाक्यान्तराप्रारब्धादित्यप्यवसेयम् उद्वहति समुद्रे प्रास्य गृहमायात् गृहं गतः बालो हि न मारणीय इति कालेनानुपभुक्तः सर्वस्याप्यादरणीयो भवतीति प्राकृतं तं मत्वा समुद्रे क्षिप्तः स्वयमेव समुद्रो भक्षयिष्यतीति समुद्रे प्रक्षिप्तवान् ॥ ३ ॥

ततः समुद्रः विपरीतं कर्तुं मत्स्यप्राप्तं कारयित्वा तस्यैव गृहं प्रवेशयामासेति निरूपयति । तं निजगार बलवानिति । सचेतनो बालकः गिलने प्रनिबन्धं करोतीति तदर्थं माह । बलवानिति । सोऽपि मीनेरपरैर्दुर्बलेर्मनैः सह तदीयैः महता जालेन गृहीतः ततोऽपि जालस्य महत्त्वं बलवत्त्वं च मत्स्यजीविभिरिति तेषां तदुद्यमः सहजः अतो नात्र अधिकः प्रयासो निरूपणीयः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भिष्यनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

पञ्चपञ्चाशत्तमे तु प्रयुज्यो रुक्मिणीसुतः ।

शम्बरेण हृतस्तं स हत्वागान् सप्रियः पितृन् ॥

जाम्बवत्यादिविवाहेभ्यः प्रागेव प्रयुज्यजन्म ततो विवाहाः ततः शम्बरागाराः प्रयुज्यप्रत्यागमनमिति क्रमो ज्ञेयः अत्र तु प्रयुज्यस्य जग्गनि कथिते तस्मात्तमपि सर्वे कथनीयमिति कथितम् अत्र स्वयं भगवतो नित्यलीलापरिकराणां प्रपञ्चे प्राकृत्य खलु भगवदिच्छया स्वस्मिन् प्रविष्टानां स्वस्वविभूतीनामेव प्रयामाश्रित्य दृश्यते नतु साक्षात् स्वसप्रथया यद्भिर्मुखानां नानावादानामुत्थानाभावात् भक्तियोगसिद्धान्तस्य रहस्यत्वगणार्थं च “परोक्षवात् क्रयः परोक्षे च मम प्रिय”मिति भगवदुक्तेः यथा द्रोण एव नन्दोऽभूत् धरैव यशोदा वसुदेव उखवः इन्द्र एवार्जुनः यम एव विदुरः गृह एव शम्बर इत्येवं किं बहुना स्वयं भगवतोऽपि स्वप्रविष्टांशप्रथयैव जन्म यथा वैकुण्ठनाथ एवागत्य वसुदेव-गृहे जातः कच्चिद्भामनः एव कच्चिद्विनायक एव क्षीरोदनाथ एवेत्येवं तस्य तृतीयो ध्यूहो यः प्रयुज्यस्तस्यापि स्वप्रविष्ट-प्राकृतकदर्पास्पृश्यविभूतिप्रथयैवाभिर्भावमाह । कामस्त्विति ।

वासुदेवांशः “प्रजनंश्चास्मि कं स्वयं” इति गीतोक्तेर्वासुदेवविभूतिरित्यर्थः । देहस्य उपपत्तिः स्वाभयभीमप्रयुज्यहमाविष्टत्वेनैव या प्राप्तिस्तस्यै तमेव विचित्रलीलानिधेस्तस्यैवेच्छया तं प्रत्यपद्यत नतु स्वशक्त्यैव तं प्रापत्यर्थः ॥ १ ॥

स एव । काम एव प्रयुज्य इति विख्यातः लोके प्रथामेव प्राप्तः वस्तुतस्तु सच्चिदानन्दविग्रहः प्रयुज्य एव तृतीयो ध्यूहः नतु कामो नाम केवलजीवविशेष एव यदुक्तं श्रीगोपालतापनीश्रुतो—

यत्रासौ संखितः कृष्णस्त्रिभिः शक्त्या समाहितः ।

रामानिहृदप्रयुज्य रुक्मिण्या सहितो विभुरिति ।

प्रथमे च नारदोपास्यमन्त्रो यथा

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुण्डमेघसे ।

प्रयुज्यायानिरुद्धाय नमः सकूर्पणाय चेति ॥

अत्रापि श्लोके पितुः कृष्णात् सर्वतः सर्वप्रकारेणैव अन्यमः अन्यूनः नहीन्द्रभृत्यः प्राकृतः काम एव व्याख्यातुमुचित-स्तस्मात्तस्मिन् प्रयुज्ये तद्विच्छया स प्रविश्य स्थितो भगवति जगदिवेत्येवं श्रीनन्दादिष्वपि श्रीद्रोणादीनां स्थितिर्व्याख्या ॥ २ ॥

अनिर्देशमिति । विष्णुपुराणदृष्ट्या षष्ठेऽन्हीत्यर्थः । विदित्वेति । तद्विच्छेदोः श्रीनारदात् ॥ ३ ॥

निर्जगार । गलितवानिति विचित्रलीलाचिकीर्षोर्भगवत एवेच्छया नतु प्रयुज्यादपि मीनो बलवानिति ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रुक्मिण्याः सर्वासु मुख्यत्वात्ताभ्यः तस्याः प्रथमं विवाह उक्तः इदानीं तस्यां पञ्चपञ्चाशत्तमे प्रयुज्यस्य जन्म शम्बरवधा-दिकर्म च निरूप्यते । वासुदेवस्यांशो विभूतिः अत एव भूयो देहोपपत्त्यै तमेव प्रत्यपद्यत तृतीयध्यूहे

नमस्ते वासुदेवाय नमः सकूर्पणाय च ।

प्रयुज्यायानिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ।

इत्याद्युक्तेः सर्वोपास्ये वासुदेवान्तर्गते प्रयुज्ये प्रविष्ट इत्यर्थः ।

स च प्रयुज्याश्रितत्वात्प्रयुज्य इति विख्यातोऽत एव अनवमः अन्यूनः ॥ २ ॥

प्रास्य । प्रक्षिप्य ॥ ३ ॥

निजगार । गलितवान् ॥ ४००५ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

भीवासुदेव भगवान् के अंश जो कामदेवजी जो पहिले रुद्रके कोपसे दग्ध भये थे वेही देहकी प्राप्ति के लिये फिर वासुदेव को प्राप्त भये ॥ १ ॥

श्रीकृष्णजी के वीर्य से वेही कामदेव रुक्मिणीजी के गर्भ में उत्पन्न भये उनका नाम प्रयुज्य करके विख्यात भया वे अपने पिताके सदृश गुण-वाले भये ॥ २ ॥

तं शम्बराय कैवर्त्ता उपाजहुरुपायनम् ।
 सूदा महानसं नीत्वा ऽवद्यन् स्वधितिनाद्भुतम् ॥ ५ ॥
 दृष्ट्वा तदुदरे बालं मायावत्यै न्यवेदयन् ।
 नारदोऽकथयत्सर्वं तस्याः शङ्कितचेतसः ।
 बालस्य तत्त्वमुत्पत्तिं मत्स्योदरनिवेशनम् ॥ ६ ॥
 सा च कामस्य वै पत्नी रतिनाम यशस्विनी ।
 पत्युर्निर्दग्धवेहस्य देहोत्पत्तिं प्रतीक्षती ॥ ७ ॥
 निरूपिता शम्बरेण सा सूपौदनसाधने ।
 कामदेवं शिशुं बुद्ध्वा चक्रे स्नेहं तदारभके ॥ ८ ॥

उनके जन्मसे ही समय में दशादिन से पहिले शंवरसुर
 आकर अपना शत्रु जान कर प्रद्युम्न को लेने के वास्ते कामना
 से स्त्रीका रूप धारण कर के लेगया और समुद्र में डार कर
 अपने घर खला गया ॥ ३ ॥

उनको किसी बड़े मत्स्य ने अपने पेट में रख लिया उस
 बड़े मत्स्य को पकड़ने वालों ने मच्छियों के साथ जालमें पकड़
 लिया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वधितिना शक्तिरूपया अवद्यन्नवाद्यन् खण्डितवन्तः ॥ ५ ॥
 तत्त्वं कामोऽयं तव भर्ता ते उत्पत्तिं श्रीकृष्णाद्भक्तिमण्यामुत्पन्न
 इति ॥ ६ ॥

यशस्विनी पतिव्रता भर्तृदेहप्राप्तिं प्रतीक्षमाणा ॥ ७ ॥

तं शिशुं कामदेवं बुद्ध्वा विज्ञाय ॥ ८ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृततत्त्ववैष्णवतोषणी ।

तमित्यर्जकम् उपाजहुरित्युक्तेऽपि उपायनमिति पौनरुक्त्यं तद्वै-
 शिष्ट्यापेक्षया अद्भुतत्वं बृहत्त्वादिना तस्यैवोपायनत्वे च हेतु-
 रयमेव मायावत्यै तत्र तान्निजविद्याप्रकाशनेन तन्नास्नैव ख्या-
 तायै, रत्यै अर्पयामासुः तस्याः सूदाधिपत्यात् ॥ ५ ॥

शङ्कितचेतसः । बालोऽयमिति सुन्दरः मत्पतितुल्यरूपः कथं
 मत्स्यगर्भं जातः अन्यत्र वोत्पन्नश्चेत् कथमत्र न मृतः अतो देव-
 वरेऽयं कश्चिन्मद्भूतैव वा स्यादित्यप्राज्ञायुक्तं चेतो यस्यास्तस्याः
 सर्वमित्येव विवृणोति । बालस्येति । मत्स्योदरे निवेशनं
 प्रवेशाकारणमन्यत्तैः । अत्र तस्या भर्तुः कामस्य तृतीयव्यूहेनाभे-
 दोक्तिः किरणस्य सूर्येणैव सा च मायावत्याः शोकापनुसृत्ये
 मेळनाय च अतः साऽपि निजपत्यभेदेन श्रीप्रद्युम्नमुपासितवत्य-
 स्ति "गोपीनां तत्पतीनां च"त्यादिरीत्या न च तस्या व्रतशङ्कः
 मयं च स्पर्शमणिन्यायेन तामात्मयोग्यां चकार स्वीचकार
 च श्रीमद्विष्णुमातैव तु तस्य साक्षाच्छक्तिरिति ज्ञेयम् ॥ ६ ॥

सा चेति युग्मकम् । मत्स्यमाख्यायिका मात्स्ये श्रीशिवेन
 भस्मीकृते कामे रतिस्तद्देहोत्पादनाय चिरं तमुपासितवती
 शम्बरश्च वरान्तराय तमुपासीन आसीत् तत्र दृष्ट्वा तस्यां
 तेन श्रीशिवान्मुहुः सैव वद्रे ततश्चोपासनावशेन तेन रतिरूपे
 याहस्य सङ्गे तत्रैव तव सिद्धिर्भविष्यतीति यशस्विनीति पुन-
 स्तथा निजपतिप्राप्तिशम्बरवञ्चनादिना तथा च विष्णुपुराणे
 श्रीरुक्मिणीदेवीं प्रति श्रीनारदोक्तौ

इयं मायावती भार्या तनयस्यास्य ते सति ।।

शम्बरस्य न भार्येयं भूयतामत्र कारणम् ।

मग्मथे तु गते नाशे तदुद्भवपरायणा ।

शम्बरं मोहयामास मायारूपेण मोहिनी ।

व्यवायाद्युपभोगेषु रूपं मायामयं शुभम् ।

दर्शयामास दैत्यस्य तस्येयं मदिरक्षणेति ।

ईदृशं हरिवंशोऽपि ॥ ७ ॥

सूपौदनसाधने तदाधिपत्ये तथाच श्रीविष्णुपुराणे "कारया
 मास सूदानामाधिपत्यमनिन्दिते"ति स्नेहं प्रेमविज्ञासं स्नेहा-
 चरणप्रकारश्चोक्तः श्रीहरिवंशे भाष्यास्तं सा समर्पयदिति
 "रसायनोपयोगैश्च शीघ्रमेव व्यवर्धयति"नि एवं तस्या एव मायया
 शम्बरोऽपि तं बालं न परिचितवानिति ज्ञेयं तदा सदेति वा
 पाठः ॥ ८ ॥

श्रीमञ्जीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

कैवर्त्ताः । दशास्तं महामनीं शम्बरायोपायनमुपाजहुरुः सम-
 र्पयामासुः ततः सूदाः पाचकाः केभारो वा महानसं पाकगृहं
 प्रति तं मीनं प्राप्य स्वधितिना शक्तिविशेषेणावद्यन् खण्डित-
 वन्तः ॥ ५ ॥

तदा तस्य मत्स्यस्योदरेऽद्भुतं बालं दृष्ट्वा तं मायावत्यै
 रत्यै मन्मथपत्न्यै रत्याख्यायै शम्बरेण प्रसन्नाहत्य महानसेस्थापि-
 तायै न्यवेदयन् कोऽसाद्यं बाल इति मम भर्तैव स्थितः किं
 वा स एवायमित्येवं शङ्कितं चेतो यस्यास्तस्या मायावत्याः
 नारदः तत्सर्वं कथयामास किं तत्सर्वं यदकथयन्नाह । बाल-

नातिदीर्घेण कालेन स कार्ष्णीं रुढयौवनः ।

जनयामास नारीणां वीक्षन्तीनां च विभ्रमम् ॥ ६ ॥

सा तं पतिं पद्मदलायतेक्षणं प्रलम्बबाहुं नरलोकसुन्दरम् ।

सर्वाङ्गहासोत्तमभक्तभुवेक्षती प्रीत्योपतस्थे रतिरङ्ग ! सौरतैः ॥ १० ॥ °

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्येति । तस्मै याथात्म्यं काम एवायमित्येवं विधं मत्स्योदर-
निवेशनादिकं चेति सर्वमकथयत् ॥ ६ ॥

सा चेति । सा शम्बरं सूर्यः सहोदनसाधने पाकगृहे निरु-
पिता सूरानां परिचारकतया स्थापिता मायावती पत्युः कामस्य
देहोत्पत्तिं प्रतीक्षमाणा स्मिता सती तं शिशुं नारदमुखात्का-
मदेवं ज्ञात्वा तस्मिन्भक्तं सदाविच्छिन्नं ज्ञेहं चक्रे ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्भुवनाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सोऽप्यविचार्यैव सूर्यः पाचकेभ्यः घातकेभ्यो वा दत्तवान्
व्याः पुनः महानसं स्थानं नीत्वा अवधन् ततः अद्भुतं
बालकं तस्य उदरे दृष्ट्वा मायामयं व्यवदन् सा हि रतिः कामस्य
भार्या आसीत् ततो दग्धे कामे तज्जार्या ददा शम्बरं अनीयत
तदा माया तस्यां प्रविष्टा तदा मायावतीति नाम प्राप्तवती सा
च तेन प्रतिक्षणं मायया मोहितेन पाकाध्यक्षा निरूपिता ततो
बालकः मायावत्या दृष्टः कोऽप्ययं कपटेन मां प्रदीप्यतीति
भवात् शङ्कितचित्ता जाता ॥ ५ ॥

ततो नारदः पुनरागत्य ताम्बोधितवान् इत्याह—नारदोऽ
कथयदिति । बालस्य तस्य कामत्वमुत्पत्तिं कृष्णात् नारदप्रेर-
णया शम्बरद्वारा मत्स्योदरनिवेशने ततोऽप्रागमनं तु स्पष्टमेवेति
अयमुक्तं सात्त्विकं राजसं तामसं च यद्ययं मत्स्योदरं न निविष्टः
स्यात् तदाग्रे भगवतः कामात् स्त्रीविषया अयुक्ताः स्युः ॥ ६ ॥

ततस्तथा ज्ञात्वा स गृहीत इति वक्तुं तस्याः स्वरूपमाह—
सा चेति । तस्याः आकाङ्क्षित एवायं स्मितः चकारस्त्वर्थसमुच्चयार्थः
नारदः अकथयत् साप्ताकाङ्क्षा युक्तेति कामस्यैव पत्नी ननु
यस्य कस्यचित् रतिरिति तस्या नामेति प्रसिद्धिः अनेन
लोकेऽपि तस्या भिन्नाभाव इत्युक्तः यथा कामः पुरुषेषु तथा रतिः
स्त्रीषु प्रतिष्ठितेति प्रसिद्धिः किञ्च यशस्विनां प्राप्तयशाः अतो
यशःसम्बन्धात् नाकीर्तिसम्भावना । नन्वेतादृशी भर्तृमरणे
वैधव्यभ्रमपरिपालनाय योग्या कथं रूपान्तररूपपतिं गृहीतवती
तत्राह—पत्युर्निर्दग्धदेहस्येति । नहिपतिर्मृतोऽस्ति अन्यथा जगदुत्प-
त्तिरेव न स्यात् किन्तु देह एव दग्धः तस्योत्पत्तिमेव प्रतीक्षते ॥ ७ ॥

तस्यास्तप्रागमने हेतुमाह—निरूपितेति । सूपोदनानां पाचने
सा हि मायां जानाति सूपकाराणां तन्माया प्राणहारिणी भव-
तीति तद्रक्षार्थं पाकस्थाने नियुक्ता अनेन भक्ष्यभोज्यादि सम्पत्तिः
तस्याः सिद्धा लोकाः तस्याः पुत्रत्वेन तं जानन्ति सा तु न
पुत्रत्वेन तं प्रतिपालितवती अपितु काममेव बुद्ध्वा तत्रापि देवं
पतिं शिशुत्वेन समागतम् भर्तृके ज्ञेहं चक्रे ॥ ८ ॥

श्रीमद्भुवनाचार्यकृतसाराधर्षिणी ।

अवधन् अवधन् खण्डितघ्नः ॥ ५ ॥

सर्वं कामोऽयं तव भर्तृतेति ॥ ६ ॥

देहोपपत्तिमिति । मात्स्ये कथा भस्मीभूते देहे सति रतिसाहे-
प्राप्त्यर्थं शिवमाराधयामास शम्बरभागतो वरान्तराव शिवस्तुतः
प्रथमं वरं वृण्वति शम्बरं प्रत्याह स्म स च रतिं दृष्ट्वा कामा-
न्तस्तामेव वध्रे ततः शिषो रुदतीं रतिं साभ्यासमाह बाह्यस्व
सङ्गे तत्रैव ते वाञ्छितसिद्धिर्भाविनीति ततो रतिर्मायवैव शम्बरं
मोहयित्वा स्पर्शरहितैव तद्गृहे मायावत्यभिधाना तस्यै ॥ ७...९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अवधन् । अवधन् खण्डितघ्नः स्थापितना शक्तिरूपा ॥ ५-९ ॥

भाषा टीका ।

मच्छी पकडने वाले धीवरों ने शम्बरसुर को उस मच्छि
की भेट करी तब शम्बर के देने से रसोह्यों ने रसोह घर में
ले जाकर उस बालकवाले मत्स्यको हथियार से काटा ॥ ५ ॥

तब तिस के उदर में उस बालक को देख कर उसी माया-
वती को उन्होंने निवेदन कर दिया जोकि रति काम की भार्या
शम्बरसुरके रसोह आदि में रहती थी उसके मनमें शङ्का भइ
तब नारदजी ने प्रद्युम्नजी की सब उत्पत्ति तथा समुद्र में
मत्स्यका लीलना सब सुना दिया ॥ ६ ॥

वह तो कामदेवकी पत्नी ही थी जोकि बड़े बड़ा बाली है
रति जिस का नाम है जले देह वाले अपने पति की देहकी
उत्पत्ति चाहती थी ॥ ७ ॥

उसको शम्बरसुरने बाल भात आदि रसोह के बनाने में
रख दिया था उसने उस बालकको कामदेव है ऐसा जान जाने
से उस बालक पर बड़ा क्रोध किया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विभ्रमं सम्मोहम् ॥ ६ ॥

अङ्ग दे राजन् ! सौरतैर्भावैरुपतस्थेऽभजत् ॥ १०-११ ॥

अधिकृता पत्नीत्यत्र हेतुः रतिरहं भवान्काम इति ॥ १२-१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

नातिदीर्घेणेति । पौगण्ड एवेत्यर्थः । रुढमुज्जिष्ठं यौवनं कस्य
सः यतः कार्णिः श्रीकृष्णस्य पुत्रः तस्यापि तथैव तारुण्यादिति
भावः । च अपि वीक्षमाणा नामपि किं पुनः सम्भावनादिर्बुध-

तामाह भगवान् कार्णिमार्तिस्ते मतिरन्यथा ।

मातृभावमतिक्रम्य वर्त्तसे कामिनी यथा ॥ ११ ॥

रतिरुवाच ।

भवान्नारायणसुतः शम्बरणाहृतो गृहात् ।

अहं तेऽधिकृता पक्षी रतिः कामो भवान् प्रभो ! ॥ १२ ॥

श्रीमच्छ्रीगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

तीनामित्यर्थः । विघ्नं भावविशेषं किं वा विशिष्टमनुमाद-
मित्यर्थः ॥ ६ ॥

पूर्वतो विशिष्टताभिप्रायेण तं वर्णयति पदत्रयेण । तत्र
पक्षेति सर्वसौन्दर्योपलक्षणं प्रलम्बेति महाबलिष्ठत्वसूचक-
मित्युभयथा नरलोके भूलोके जीवलोके वा सुन्दरम् अत एव
प्रीत्योपतप्ते कैः समीडेन हासेन उत्तमिता नर्तिता या भूः
ततोपलक्षितैः सौरतैः अत्र समीडेत्यनेन हासस्य मन्वस्वम-
नुक्तम् ॥ १० ॥

भगवान् । सर्वज्ञानादिसम्पन्नोऽपि तद्विपरीतवदाह ऊचे
इत्यर्थः । यतः कार्णिः कृष्णपुत्रत्वात्तद्वेद्याभिरुचितनरलील
इत्यर्थः । मातरिति मातृवदुद्धेः तथा च हरिदंशे

धात्र्याः सकाशात्स च तां शृण्वन् रुक्मिणिनन्दनः ।

मायावतीमविज्ञानान्मेने स्वामेव मातरमिति ॥

एवं धात्र्या एव तादृशं मतं ननु तस्या इत्येकान्त एव
धात्र्या जातबुद्धये तस्मै तत्कथितं ततो बाह्याभ्यासं विना
पूर्वं तु मातरिति सम्बोधनं तेन नाचरितं ततः सम्प्रति
क्रोधादेवाचरितमिति ज्ञेयम् । अन्यथा अन्यप्रकारेण वर्त्तते लज्ज-
बाहौ तां मतिमनश्चिन्त्य पश्चाद्विबुधोति । मात्रिति । वास्तवार्थस्तु
अतो भावासे तवान्यथा मतिर्मा अवस्थिति शेषः । यतः कामिनी
अत्कान्तैव त्वं मातृभावमतिक्रम्य वर्त्तसे तद्यथायदेवेति ॥ ११ ॥

नारायणेति । तस्य सर्वाभ्यर्थं व्यनक्ति गृहात् सूतिकागा-
रात् । अधिकृता त्वदधिकारतुल्या इत्यात्मनस्तत्त्वित्यपक्षीत्ये
षोतितम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स कार्णिः कृष्णस्यापत्यं प्रयुञ्जः नातिदीर्घेणाल्पेनैव कालेन
रुद्धं प्राप्तं यौवनं यस्य सः विघ्नं सम्मोहं जनयामास ॥ ९ ॥

सेति । अङ्ग हेराजन् ! सा मायावती तं प्रयुञ्जं रुद्धयौवनं प्रीत्या
सौरतैर्भावै रुपतस्थे अभजत्कथंभूता श्रीऽया सहितो यो हास्तेन
उत्तमिमे भूवो वस्यास्तथा इत्येति विशेष्यस्याप्याहारः ईक्षतीक्ष-
माणा ॥ १० ॥

तथा भगवान् कार्णिस्तां मायावतीमाह उक्तिमेवाह हे मात-
रिति तं मतिरन्यथा विपरीता बभूव अन्यथात्वमेव दर्शयति । मातृ-
भावमिति । कामिनी पुंस्त्वक्षी यथा तद्वत् ॥ ११ ॥

पञ्चमुक्ता ग्राह रतिः । भवानिति चतुर्भिः । नारायणस्य श्रीकृ-
॥ ४६ ॥

प्राप्त्य सुतः एवं चेत्तद्वद् एव किं न वसामि इत्यत आह ।
शम्बरणेति । गृहान्नारायणस्य गृहात्तवाहं वसिता प्रियतमा
पक्षी ॥ १२ ॥

श्रीमद्भगवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततोऽप्येनैव कालेन मत्स्वोद्भूतसम्बन्धात् भगवत्सम्बन्धाच्च
सप्तम एव वर्षे यौवनं प्रादुर्भूतमित्याह— नातिदीर्घेण काले-
नेति । षोडशे वर्षे यौवनप्रादुर्भावः कस्यचित् द्वादशे कस्य-
चिदष्टमे एव अयं नातिदीर्घकालः यतः कार्णिः पितुः पुत्रः रुद्धं
यौवनं यस्य तदा वीक्षन्तीनां विघ्नं जनयामास युवतीनां
यदा मनोवृत्तिः तदा सर्वजनीनं यौवनम् अन्यथा अलौकिकमेव
यौवनं स्यात् किम्बहुना वीक्षन्तीनां देवलीणामपि जनया-
मास ॥ ९ ॥

तत्पतितत्वात् चिरमभिलपितत्वात् यौवनचिलम्बाच्च प्राप्ते
यौवने तमुपतप्ते एतद्विप्रकार्यार्थं निरूप्यते । पञ्चदलायतेक्षण-
मिति । कामोद्बोधकत्वात् कामत्वाच्च तस्याः सङ्गाभावेन स्यात्तुमश-
किमाह—प्रलम्बबाहुमिति । उपगृहनसामर्थ्यं सर्वाङ्गसुखदत्वाय
नरलोके सुन्दरमिति तादृशो मोह उचित एवेति हेतुरुक्तः स्वभा-
वोद्भिन्नार्थं प्रथमतो मीडा नवसङ्गमम्भावयति ततो जाते रसे
हास उभाभ्यामुत्तमिताया भुवा सङ्केच्छां पातिव्रत्यं च कटा-
क्षदर्शनेन सूचयन्ती प्रीत्या उपतप्ते इदमुपपन्नं न वेवतारा-
धनमिव किन्तु सौरतैः सुरतभावैः यत इयं रतिः ततः प्रयुञ्जः
क्रियाशक्त्यैवाभिर्भूत इति ज्ञानाभावस्तस्य प्रकाश्यते भगवद्वै-
लक्षण्याय अन्यथा तुन्यतैव स्यात् यदि ज्ञानशक्तिरपि
भवेत् ॥ १० ॥

तामाहेति । भगवान् धर्मपरः यत कार्णिः मर्यादायमवतीर्णः
सदानन्दाङ्कुरोऽपि सदानन्द एवेति अपेक्षाभावाद्वा तथोक्त-
वान् । मातरिति । सम्बोधनादज्ञानं व्यवहारे तथात्यात् अनेन
कामस्य धर्मविरोधित्वं सहजं निरूपितम् अन्यथा मातृपदमु-
च्चार्य पश्चात्तस्यां सङ्गे न कुर्यात् लौकिकी प्रापेयमिति न पार-
मार्थिको विरोधः माता हि मानं पात्रयति स्वस्य च नहि विदु-
नेष्वङ्गेषु मानं तिष्ठति अतः सर्वप्राणिनामेव माता संख्या
अतो मातृभावं परित्यज्य गुप्तं कामं दूरीकृत्य यथा कामिनी
प्रकटकामा तद्वर्त्तसे इति ॥ ११ ॥

तदा तिरोहितज्ञानमेनं मत्वा अज्ञानादुक्तमनुकमिति
बोधयति । भवान्नारायणसुत इति । स हि शम्बरं पितरं तां च
मातरं मन्यते तद्विषेधार्थमाह— नारायणसुत इति । एकानि-
धेनेव इतरस्य सिद्धत्वात् स्वरूपं चापि वक्तव्यमिति निरूप-

एष त्वाऽनिर्वशं सिन्धवक्षिपच्छम्बरोऽसुरः ।
 मत्स्योऽप्रसीत्तदुदरादितः प्राप्तो भवान् प्रभो ! ॥ १३ ॥
 तमिमं जहि दुर्धर्षं दुर्जयं शत्रुमात्मनः ।
 मायाशतविंद त्वं च मायाभिर्मोहनाविभिः ॥ १४ ॥
 परिशोचति ते माता कुररीव गतप्रजा ।
 पुत्रस्नेहाकुला दीर्णा विवत्सा गौरिवानुरा ॥ १५ ॥
 प्रभाष्यैवं ददौ विद्यां प्रद्युम्नाय महात्मने ।
 मायावती महामायां सर्वमायाविनाशिनीम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधिनी ।

यति । नारायणपुत्रः कथमत्रागतः इत्यत्रोपपत्तिमाह—युद्धाच्छम्ब-
 रेण हृत इति । साधारण्यपि धात्री मातृवदेव परिपालयेति
 चेत्तत्राह । अहं ते दयिता पत्नीति । दयितत्वाद्धोक्तस्यांगं
 नार्हति पत्नीत्वाच्च तदेव तथापि लोके प्रसिद्धभावात् कथ-
 मेवमिति चेत् तत्राह । रतिरिति । भवाञ्च काम इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिम्बनाथकवचसिंहकृतसारार्थदर्शिनी ।

उत्तमिता नसिता या भूस्तया, उपलक्षितैः सौरतैर्भावेः
 अत्रैव तत्त्वं अद्य वा भवो वा सर्वं तत्त्वमसौ ज्ञापयित्वैव सौर-
 तान् प्रभावान् प्रकाशयिष्यामीति विचारितवत्या एव तस्या
 वैवाद्रहासि विज्ञापनात् पूर्वमेव कामवैवदयात् ते भावाः
 स्वयमेवोद्भूता इति ॥ १० ॥

भगवानिति । सार्वभ्यादिगुणयुक्तोऽपि लीलानिधेः कृष्णस्यैव-
 च्छया सार्वभ्याद्यापरणास्तथोवाचेत्यर्थः । वास्तवार्थस्तु अतो
 भावासेऽन्यथा मतिर्मा भवत्विति शेषः यतस्त्वं मातृभावमतिक्र-
 म्यैव वर्त्तसे यथा यथायत् कामिनी मत्कान्तेवेति ॥ ११ ॥

अहं पत्नी तं कामदेवमेव मत्त्वोक्तिस्तेन प्रद्युम्नापि
 स्पर्शमणिन्यायेनैव स्वरूपद्वेन सा स्वकांता कृता वस्तुतस्तु
 अनिरुद्धमातेव तस्य स्वशक्तिरिति श्रीवैष्णवतोषणी ॥ १२-१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विभ्रमं संमोहम् ॥ १० ॥

अहं हे राजन् ! उपतप्ते अभजन् ॥ ११-१२-१३ ॥

भाषा टीका ।

वे श्रीकृष्णपुत्र प्रद्युम्नजी तो थोड़ेही काल में युवा भवत्वा
 को प्राप्त होगये जो श्री उनको देखती थीं उनको मोहित
 करने लगे ॥ १० ॥

एक पत्र सरीके नेत्र वाले लम्बे भुजों वाले और मनुष्य

लोकों में सुन्दर उन अपने पतिको देखकर रतिदेवी कक्षा
 सहित हास से बहाये भौंसे प्रीति के साथ सुरत क्रीडा
 की नाई चेष्टा करने लगी ॥ १० ॥

उसको देखकर प्रद्युम्न भगवान् बोले तेरी यह क्या मत
 भई है कि तू माताके भाव को छोड़ कर कामिनी श्री करी
 की चेष्टा करतो है ॥ ११ ॥

रति उवाच

आप तो श्रीकृष्ण के पुत्र कामदेव हैं आपको कृष्ण के घर
 से शम्बरासुर ले आया था मैं भी आपकी अधिकृत पत्नी हूँ
 हे प्रभो ! कुछ अयुक्त नहीं है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दुर्जयत्वे हेतुः मायाशतविदमिति । कथं तर्हि हन्तव्यस्तत्राह—
 मायाभिरिति ॥ १४ ॥

नचात्र विलम्बः कार्य इत्याह— परिशोचति रोदिती-
 त्यर्थः ॥ १५-१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

कथं हृत इत्यपेक्षार्यां तत्प्रकारं कथयन्ती कोपं जनयति ।
 एष इति ॥ १३ ॥

इमं साक्षादत्रैव वर्त्तमानं दुर्धर्षं कृच्छ्रेणैव व्यग्रयितुं शक्यम्
 अतः सुतरां दुर्जयं हननं च योग्यमेवेत्याह । आत्मनः शत्रुमिति ।
 आदिशब्दाच्छोषणादयः आग्नेयादयो वा ॥ १४ ॥

पुत्रस्नेहाख्यो मातुः प्रसिद्धो यस्मिन्पुत्रविशेषस्तेनाकुला त्र-
 कर्त्तव्यमिति सूत्रा तत एवानुरा व्याधितेव तत एव दीर्णा
 अति दुःखिता तत एव परितः सर्वत्रैव शोचति सरोद्वेगं
 विलपतीत्यर्थः । तत्र हताशत्वाच्चोद्घातः गतप्रजा कुररीवेति
 धृताशत्वाच्चो गौरिवेति पूर्वा हि खवालकनाशे पूर्ववत्तदाहारं
 नाहरति किन्तु रोदित्येव उत्तरा तु मृतं गतमपि स्तनं पाव-
 यितुमुद्यच्छतीति ॥ १५ ॥

प्रकर्षेणोत्साहोत्तेजनादिना भावित्वा तस्यास्तद्विज्ञायां हेतुः

स च शम्बरमभ्येत्य संयुगाय समाह्वयत् ।

अविषद्यैस्तमाक्षेपैः क्षिपन् संजनयन् कक्षिम ॥ १७ ॥

श्रीमद्भगवत्सामिदं कृतवैष्णवतोषणी ।

महात्मने अल्पवैयस्वेऽपि प्रकाशितबलबुद्धित्वेन तद्योग्यायेत्यर्थः । यद्वा गम्भीराय अप्रकाशितानिजप्रभावायेत्यर्थः । विनाशिनीमिति निम्नस्तः पाठः कश्चिल्लुप्युक्तोऽपि ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवत्सामिदं कृतवैष्णवतोषणी ।

एषः । शम्बरः सुसुरोऽनतीतदशाहमेव त्वां समुद्रे पातयामास हे प्रभो ! समर्थ ॥ १३ ॥

तमात्मनः शत्रुं शम्बरं जहि दुर्जयत्वे हेतुः मायाशतविद्मिति । कथं तर्हि हस्तव्यस्तत्राह । मायाभिरिति । मोहनमादिव्यासां ताभिर्मायाभिर्मयोपदेक्ष्यमाणाभिरिति शेषः ॥ १४ ॥

नञ्चात्र विद्वत्स्यः कार्ये इत्याह । परितोषतीति । तत्र माता कक्षिमयी हता विनष्टा अहमेति यावत् प्रजा पुत्रो यस्या सा कुरङ्गीव हरिणीव शोचति किञ्च पुत्रक्षेहेनानुरा विवत्सा विनष्टवत्सा अत एवानुरा गौर्यथा तद्वत् ॥ १५ ॥

प्रजाप्येति सर्वाः शत्रोः सम्बन्धिर्मायाः विनाशयतीति तथा तां मायां मोहनादिमायाभिरुक्तां विद्यां वदौ ॥ १६ ॥

श्रीमद्भगवत्सामिदं कृतवैष्णवतोषणी ।

कामस्य कथमत्र शत्रुगृहे स्थितिरिति तत्राह— एष त्वामिति । असुरत्वात्तथा करुणं मत्स्यो हि स्वजातिघातो तदुदरादिह प्राप्त इत्यनेन सोऽपि हतो निरूपितः ॥ १३ ॥

शम्बरः परमवशिष्यते अतस्तं जहीत्याह—तमिममिति । सावधानत्वाय तस्य गुणानाह । दुर्जयं दुर्जयं शत्रुं मायाशतविद्मिति । दुर्धर्षत्वात् न लौकिकोपायेन मारयितुं शक्यः अनेन विषद्वानादिप्रकारा अपि व्यावर्तिताः दुर्जयत्वात् अत्रियधर्मेणापि मारयितुमशक्यः शत्रुत्वाच्चोपेक्षणीयः आत्मन इति घाताद्देव निवर्त्तते नान्यथेति सूचितं तर्हि अलौकिकयुद्धेन मारणीय इति पक्षं निवारयति । मायाशतविद्मिति । तर्ह्यवध्यः कथं मारणीय इति चेत्तत्रोपायमाह—त्वञ्च मायाभिर्मोहनादिभिः सहितमिमे जहि आदौ मोहय ततस्तन्मायाः प्रातिघोषिमायाभिः कुरीकुव असुराणां हि माया भगवानिति तस्मादेव वित्तसंबरोर्ध्वं प्रकरः कृहासीतेति उपासनायास्तुल्यत्वात् अनेकधोपासकस्य विशिष्टत्वाच्च मोहनादिभिर्मायाभिस्तन्मायादुरीकरणं युक्तमेव ॥ १४ ॥

ननु यथा ममाह्वानम् एवं तस्यापीति ज्ञाने सत्येव अपकारित्वात् न मारणीय इति चेत्तत्राह—परितोषतीति । माता हि दवापात्रम् अतस्तदुःखदुरीकरणार्थं मारणीय एवेति भावः । ते मातेति सम्भावनया वदति तस्या कक्षिमणीत्वं वा वैदर्भीत्वं वा शोकनिवारकमिति तत्रोक्तं कुरङ्गीव विवेकरहिता सा रात्रौ शोचति अनेन निद्रामात्रोऽपि सूचितः गतमजेति शोकहेतुः

गता केनचिदपि हता प्रजा यस्याः नष्टायां पुनरावृत्तिशङ्काभावात्तथा न शोकः सार्पि पूजापुत्ररूपेति नान्तःशोकमात्रं जनयति किन्तु सर्वदेहेन्द्रियाणां सर्वाक्रियाराहित्यं करोतीत्याह—पुत्रक्षेहाकुलेति । पुत्रक्षेहोऽत्यन्तं व्याकुलतां सम्पादयतीति लोकप्रसिद्धिः किञ्च विवाहप्रभृति मनःपरितोषाभावात् जाते पुत्रे पित्रादयः मानयेरन् तस्मिन्नपि गते चिन्तया आनुरापि भविष्यतीत्याह—आनुरो ज्वरी विवेकेन सर्वं समाधानं भविष्यतीति चेत्तत्र दृष्टान्तमाह । गौरिवेति । वत्साभावे यथा गौः तस्याः हि न कापि ममता सर्वा ममता वत्स एव भवति अभ्येषां तु विभक्ता ममता भवति अतो गौः दृष्टान्तीक्रियते सर्वत्र इयं च सर्वतो ममतामाकुल्य त्वम्येव स्थापितवतीति गौतुल्या भवति दैव निरूपणमात्रेण कार्यं न सिध्यतीति फलितोऽर्थो ज्ञातव्य एवेति ॥ १५ ॥

एवं प्रभाष्य विद्यामपि इदौ ज्ञादत्ताया विद्याया तदैव सिद्धिः प्रयुक्तो हि विद्याग्रहणयोगः नास्तीति प्रसिद्धत्वात् महात्मन इति विद्याफलित्वमिति सूचितं सा विद्यां स्वस्मिन्नागता मायैवेति ज्ञापयितुं मायावतीत्युक्तं दैत्यादीनामिव मायासाधारणा भविष्यतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं माह । महामाया मिति । इयं हि सर्वानेव भगवदंशान् व्यामोहयितुं प्रवृत्ता महामाया ननु दैत्यानां भगवानेव माया भवतीति कथमस्या महामायात्वं तत्राह । सर्वमायाविनाशिनीमिति । तत्र हि स्वल्पा अभिष्यन्तिः स्वधेत्यादाविष परव्यामोहार्थं तद्रूपो भूत्वा पालयति ननु तेषां मोक्षं प्रयच्छति अतो बाधकेषु जीवचैतन्यमिव तदपि तिरोभूतमिति सर्वमायाविनाशित्वम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

इस शम्बरा सुर ने जब आप दश दिन के नहीं भये थे तबही कक्षिमणी जी के उहां से लाकर समुद्र में फेंक दिया उहां आप को मछली ने लील लिया अब हे प्रभो ! उस के उदर से इहां आये हो ॥ १३ ॥

इस बड़े कठिन दुर्जय अपने शत्रु सैकड़ों माया जानने वाले शंकरा सुर को आप अपनी मोहनादिक मायाओं से मार डालो ॥ १४ ॥

घर में आप की माता कुरङ्गीव चिड़िया की नाई शोच करती है पुत्र के न रहने से पुत्र के स्नेह में व्याकुल हो कर विना बछरी गऊ सरीकी दुःखित होकर बहुत आनुर हो रही है ॥ १५ ॥

ऐसा कहकर माया घती ने महात्मा प्रयुक्त जी के अर्थ सब मायाओं के नाश करने वाली महा माया नाम की विद्या दे दी ॥ १६ ॥

मोऽधिक्षिप्तो दुर्वचोभिः पदाहत इवोरगः ।

निश्चक्राम गदापाणिरमर्षात्ताम्रलोचनः ॥ १८ ॥

गदामाविध्य तरसा प्रद्युम्नाय महारमने ।

प्रक्षिप्य व्यनदन्नादं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरम् ॥ १९ ॥

तामापतन्ती भगवान् प्रद्युम्नो गदया गदाम् ।

अपास्य शत्रवे क्रुद्धः प्राहिणोत्स्वगदां नृप ! ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

वज्रस्य निष्पेषनिर्घाते यथा निष्ठुरस्तीग्रो नादो भवति तथाभूतं नादं व्यनदत् सामान्यविशेषतया व्याप्यव्यापकत्वभावेन पाकं पचतीतिषत् अतिनिष्ठुरं नादमकरोदित्यर्थः ॥ १८-२० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

सम्यगुच्यत्वादिना आह्वयत् आक्षेपेर्निन्दावाक्यैः क्षिपन् तिरस्कृष्वन् सम्यक् तन्मरणपर्यन्ततया जनयन् जनयितुम् ॥ १७ ॥

सोऽधीनिष्पष्टं सोऽभीति पाठः कश्चित् ॥ १८ ॥

आविध्य ग्रामयित्वा महानात्मा धृतिर्यस्य तस्मै विशेषेण नवनमेष व्यज्रयति वज्रेति अन्यतः तत्र वज्रनिष्पेषनिष्ठुरमिति मध्यपदलोपी समासः वज्रनिष्पेषस्य नादमिव निष्ठुरमिति तथा व्यापकत्वं क्रियाया व्याप्यत्वं तु कर्मणः तथा अकरोदिति सर्वेषां धातूनामन्तर्भूतकृत्र्यत्वात् उकार्थानामप्रयोग इति न्यायेन कृत्र्यमात्रपर्यवसानाच्चेति द्वेयं निष्पेषशब्देन कथं चिजिर्घोषो वा वाच्यते ॥ १८ ॥

अपास्य प्रत्यक् क्षिप्त्वा अत्र नदन्नित्यत्र नृपेति कश्चित्पाठः २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः स च प्रद्युम्नः संयुगाय युद्धार्थं समाहृतवान् किं कुर्वन्सोऽदुमशक्यैरधिक्षेपैस्तं शम्बरं क्षिपन् परिभवन् कलिं कलहं जनयन् ॥ १७ ॥

स इति । स शम्बरः पादेन ताडितः सर्प इव दुर्वचोभिरधिक्षेपैरधितप्तः अत एव क्रोधासन्नि लोचने यस्य गदा पाणौ यस्य सः निश्चक्राम ॥ १८ ॥

तरसा बलेन गदामाविध्य ग्रामयित्वा प्रक्षिप्य प्रद्युम्न वज्रस्याशनेर्निष्पेषे निर्घाते यथा निष्ठुरस्तीग्रो नादो भवति तथा भूतं नादं व्यनदन्नाकार पाकं पचतीति षड्यं निर्वेशः ॥ १९ ॥

तामिति । प्रद्युम्नः स्वगदया तां शम्बरप्रयुक्तामाकाशे आपतन्तीं गदामपास्य निरस्य स इव स्वयमपि नदन् शत्रवे शम्बराय स्वगदां प्रायुक्त ॥ २० ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

ततः प्राप्तविद्यः आकुण्ठकर्म आपयित्वैव मारयिष्यामीति

विद्याप्राप्त्यर्थं वक्तुमाह्वानमाह—सच शम्बरमिति । चकारासहतां भगवान् पूर्वक्रियया समुच्चवं आह तथा सति विद्याप्रहरणं तन्मारणार्थमेवेतीति कलिभ्यति अत्रेत्येव निकटे गत्वा शङ्काभाषो निकपितः व्याजेन प्रवर्त्तनं वारवति । संयुगाय समाह्वयदिति । बालवाक्यं मत्वा न प्रवर्त्तेतीति अधिक्षेपमन्वाह—अधिक्षेपेति । तं प्रक्षिप्य प्रक्षिप्तो ह्यल्पमन्वाक्षेपे न सहते तत्रापि नान्यदीयमनुचदति किन्तु स्वयमेव क्षिपति केहात्पुत्रादयोऽपि कदाचिदेवं कुर्वन्तीति तद्यावत्स्वर्थमाह—सज्जनवत् कलिमिति । कलहमुत्पादयन् अहं प्रद्युम्नः कालः त्वं शत्रुः त्वां मारयिष्यामीत्यादिवाक्यान्युक्तवानित्यर्थः ॥ १७ ॥

ततो युद्धार्थं प्रवृत्त इत्याह । सोऽधिक्षिप्त इति । यथा तस्मिन् क्रोधः एवं द्वेषोऽपीति कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य अधिक्षेपस्य दुष्टत्वमाह—दुर्वचोभिरिति । दुर्वचोभिराक्षिप्तः पितापि पुत्रं मारयतीति कृत्रिमत्वं जाते कथं न प्रवर्त्तेत्यर्थः । ननु मृत्युरवमिति विशेषेण स समागतः भयात् कथं न निवृत्तः तत्राह—पादाहत इवोरग इति । वीर्यरोषः सर्पः मरणमन्वाङ्गीकरोति ननु निवर्त्तते इति तस्य हि क्रोध एव परिपाल्यः न त्वम्ये तत एकेन सह एकेनेव युद्धं कर्मव्यमिति गदापाणिरेव निर्गतः नापि वदकवचः नापि ससहायः तथा निर्गमने हेतुरमर्षात्ताम्रलोचन इति क्रोधवशात् न किञ्चित् ज्ञातवान् इदिरपि तास्त्रेति वृथापि न ज्ञातवान् ॥ १८ ॥

ततः प्रथमत एव स्वयं मारणार्थं प्रवृत्त इत्याह—गदामाविध्येति । क्रोधवशात् महतीमपि गदामुक्तस्य ग्रामयित्वा तातरसा यावत्सावधानो भवति अनेन अपराधादपि तस्य पराजय एवेति सूचितं महात्मन इति तस्य पलायनाद्यभावः सूचितः प्रक्षेपमात्रेणैव मारित इति मत्वा व्यनदत् भूर्किङ्कणस्य तेन नादेन सुतराम्मरणं भवतीति ज्ञापयितुं विधिनष्टि । वज्रनिष्पेषनिष्ठुरमिति । वज्रस्य नितरां घोषः पातसमयश्च । ततोऽपि निष्ठुरमिति ॥ १९ ॥

यथाहशोऽप्युद्यमः व्यर्थो जातः प्रद्युम्नस्य पराक्रमेणेत्याह । तामापतन्तीमिति । स्वगदया तां गदामपास्य आगच्छन्तीं दूरादेव मारयित्वा ततः क्रुद्धः सन् तद्वत् स्वयमपि नदन् शत्रुर्मारणीय एवेति अन्यथा मारयिष्यतीति स्वगदां प्राहिणोत् भगवानित्येतत्सामर्थ्यहेतुः भगवत्कार्यत्वादावेतितात्वाद्वा भगवान् ॥ २० ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदीर्घा ।

निष्पेषो निर्घातः । वचनमथोचदिति वचनमनवदिति सिद्धम् १९

स च मायां समाश्रित्य दैतेयीं मयदर्शिताम् ।
 मुमुचेऽस्त्रमयं वर्षं काष्णो वैहायसोऽसुरः ॥ २१ ॥
 बाध्यमानोऽस्त्रवर्षेण रौक्मिणेयो महारथः ।
 सत्त्वात्मिकां महाविद्यां सर्वमायोपमर्दिनीम् ॥ २२ ॥
 ततो गौहकगान्धर्वपैशाचोरगराक्षसीः ।
 प्रायुङ्क्त शतशो दैत्यः कार्णिग्व्यधमयस्त ताः ॥ २३ ॥
 निशातमसिमुद्यम्य सकिरीटं सकुण्डलम् ।
 शम्बरस्य शिरः कायात्ताम्रदम्बवृजताऽहरत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विष्णुवाचकवार्तिकतसारार्थदर्शिनी ।

॥२०॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आश्रित्य भ्रामयित्वा वज्रस्य निष्पेये निर्वाते यथा निष्ठुर-
 स्त्रीमां नादो भवति तथा भूतं नादं व्यनदत् वचनमघो-
 चदितिवद्यं निर्देशः ॥ १६-२० ॥

भाषा टीका ।

इतना धुनकर मो प्रद्युम्नजी झटसे शंकरासुर के पास गये
 और युद्ध के लिये बुलाया वड़े कठिन नहीं सहने योग्य वचन
 कहे जिससे कि लड़ाई होवे ॥ १७ ॥

वह फिर उन कठिन वचनों के मारे जैसे पैर की
 झोकर मारने से सर्प क्रोधित होता है तेसे क्रोध के मारे
 भाकों को लाल करके गदा हाथ में लेकर घर में से
 निकल्य ॥ १८ ॥

वड़े वेग से महाबली प्रद्युम्नजी के ऊपर गदा को चला-
 कर जैसा वज्र का शब्द होवे तेसे कठोर गर्जना करने
 लगा ॥ १९ ॥

हे राजन् ! मगवान् प्रद्युम्नजी भी आती हुई उस गदा
 को देखकर अपनी गदा से उसको दूर हटा कर शत्रु पर क्रोध
 करके अपनी गदा को फिर चलाते भये ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वैहायसः आकाशो स्थितः ॥ २१ ॥

सत्त्वात्मिकां सत्त्वगुणमयीं प्रायुङ्क्तेत्युत्तरस्यानुषङ्गः ॥ २२ ॥

तां मायाः व्यधमययानाशयत् ॥ २३ ॥

साम्राणि इमभूणि यस्मिंस्तत् वृजता बलेन ॥ २४-२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपणी ।

त्वर्थे चशब्दः मयेन दर्शितां प्रवर्तितां सम्यक् परोक्षत्वा-
 दिना आश्रित्य अत एव वैहायसः सन् एव भीमपुङ्गवदाव-
 जने सूचितम् अष्टमयं शिलाप्रचुरं तथा च श्रीहरिवंशे ।

अस्मीभूते वृक्षवर्षे शिलासङ्गानवर्षयदिति ।

अतोऽस्त्रमयमिति पाठोऽस्मत्तः ॥ २१ ॥

बाध्येति युग्मकम् महारथः वीरवर्गभ्रेष्ठः ॥ २२ ॥

गौहकेत्यादौ प्रथमं सामान्यतो निर्दिष्टानां स्त्रीप्रत्ययं विनैव
 द्वन्द्वः पञ्चाभ्यायविशेषणत्वेन स्त्रीत्वे विवक्षिते समस्तास्त्री-
 प्रत्ययो हेतुः “शतशः इति” गौहकादीनामेवावृत्तिर्व्यक्ता यद्वा
 अम्बा अपि मायाः शतश इत्यर्थः । ताभ्योक्ताः श्रीहरिवंशे ।

ततो मायां परां चक्रे देवशत्रुः प्रतापवान् ।

सिंहान् व्याघ्रान् वराहांश्च तरश्शून्मुखान् ।

धारणान् धारिदप्रस्थान् हयानुभ्रान् विशाम्पत इत्यादिना
 गौहकादीनां यथोत्तरं हिसकत्वेन भ्रेष्ठस्य प्रसिद्धौ ताः सर्वाः
 यतः कार्णिः अस्याप्रेऽप्यनुवृत्तिः ॥ २३ ॥

कायादहरत् दूरीचकार ताम्रदम्बमिति घोरत्वादिकं सूचि-
 तम् किरीटादिसहितमिति हरणे लाघवं कौतुकञ्च ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स च शम्बरः मयेन दैत्यदानवाचार्येण दर्शितामुप-
 दिष्टां मायामन्तर्धानाद्यात्मिकामाश्रित्य वैहायसः आकाशो
 स्थितः काष्णो प्रद्युम्ने शिलामये वर्षे मुमुचे ॥ २१ ॥

तदा रौक्मिणेयः प्रद्युम्नः शिलावर्षेण बाध्यमानस्ताड्यमानः
 सत्त्वात्मिकां सत्त्वगुणमयीं मायां महाविद्याख्यां सर्वासुरमा-
 योपघातिनीं प्रायुङ्क्तेत्युत्तरस्यापकर्षः ॥ २२ ॥

ततः पुनर्दैत्यः शुष्ककानां सम्बन्धिनीं तथा गन्धर्वादि-
 सम्बन्धिनीं च मायां प्रायुङ्क्त कार्णिस्तु ताः सर्वा मायाः
 व्यधमयत् व्यनाशयत् ॥ २३ ॥

ततः निशितं जह्नुमुत्सृज्य निर्माय ताम्राणि इमभूणि
 यस्य तस्य शम्बरस्य कायात्सकिरीटं सकुण्डलं च शिरो
 जहार पातयामासेर्थः ॥ २४ ॥

आकीर्यमाणो दिविजैः स्तुवन्निः कुसुमोत्करैः ।

भार्ययाम्बरचारिण्या पुरं नीतो विहायसा ॥ २५ ॥

अन्तः पुरवरं राजन् ! ललनाशतसङ्कुलम् ।

विवेश पत्न्या गगनाद्विद्युतेव बलाहकः ॥ २६ ॥

तं दृष्ट्वा जलदश्यामं पीतकौशेयवाससम् ।

प्रलम्बबाहुं ताम्राक्षं सुस्मितं रुचिराननम् ॥ २७ ॥

खलङ्कृतमुखाम्भोजं नीलवक्रालकादिभिः ।

कृष्णं मत्वा स्त्रियो ह्रीता निलिल्युस्तत्र तत्र ह ॥ २८ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्चनसुबोधिनी ।

ततो लौकिकेन जयाभाषमाशङ्क्य मायया भगवद्रूपया युद्धकुरि-
ष्यामीति प्रवृत्त इत्याह—सच मायामिति । दैनेयीत्यनेन भगवत्स्व-
मुक्तं सम्यगाभरणं मनःपूर्वकं भक्त्या मयदर्शितामिति सिद्धा-
दुपदेशः सफलो भवतीति ज्ञापनार्थः ततः अदृश्यः सन् अलम्बय-
माणेय्याद्यस्तसमूहकृष्णौ प्रयुक्ते स्वयं विहायसि आकाश एव
स्थितः वैहायसः असुराणामन्तरिक्षेऽपि गतिरस्तीति सूचयितुन्त-
श्लोकम् ॥ २१ ॥

ततो मायाया भगवत्त्वात् काचित् पीडा जातेत्याह—वाध्य-
मानोऽस्त्वय्येनेति हीनत्वं सम्पादयितुं रौक्मिणेय इत्युक्तं नहि
कृष्णपुत्रे बाधा सम्भवतीति तथापि महारथः क्षत्रियजातित्वेन
प्राप्तसामर्थ्यः सत्त्वात्मिकां प्रतिस्पर्द्धिर्नो विद्यारूपां तथा
साक्षादुपदिष्टां समाभित्य स्वयमप्यस्त्रमयं वर्षं शुभोचेति
सम्बन्धः ॥ २२ ॥

ततस्तेनापि बह्व्यो मायाः प्रदर्शिता इत्याह—तत इति । पञ्चैता
अङ्गमायाः तेन हि साङ्गो भगवान् सेवित इति ज्ञायते गन्धर्वा
अपि दैत्यपक्षपातिनः तेषामवान्तरभेदाः सन्तीति आह । प्रायुक्त
शतश इति । सर्वसामपि सकृदेव निराकरणं कृतवानित्याह ।
कार्णिः संपूर्वप्राप्तमायः ताम्ब्यधमयत् ॥ २३ ॥

ततः पौरुषदृष्टेऽपि नष्टं तं मरितवानित्याह । निशातमिति । यथा
इयेने दृष्टे पक्षिणो लीयन्ते तथा तस्मिन् दृष्टे शम्बरो लीनो जात
इति निष्प्रभत्वं स्वेच्छया भस्मिभुज्य किरीटकुण्डलसाहितं परि-
त्र उपरि च शोभायुक्तमधोऽपि दुर्धर्पं ताम्रश्मधु ओजसा अहरत्
किस्त्वानीतवानित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिनकृतसारार्थदर्शिनी ।

वैहायसः आकाशचारी ॥ २१ ॥

सत्स्वात्मिकां विद्यां प्रायुक्तेत्युत्तरस्यानुपपन्नः ॥ २२—२७ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वैहायसः कचरः ॥ २१ ॥

महाविद्यां प्रायुक्त इत्युत्तरस्यानुपपन्नः ॥ २२ ॥

व्यधमवद्वयनाशयत् ॥ २३ ॥
ओजसा बलेन ॥ २४—२८ ॥

भाषा टीका ।

फिर उस शंकरासुर ने मयदैत्य की कही हुई माया का
आभय लेकर आकाश में जाकर प्रयुक्तजी के ऊपर अलों की
बड़ी वर्षा करी ॥ २१ ॥

उन अलों से ताड़ित होने से महारथी प्रयुक्तजी ने सब
मायाओं की नाश करने वाली सत्त्वात्मक महाविद्या का बहुत-
सन्धान किया ॥ २२ ॥

फिर दैत्य ने गुरुकों की गन्धर्वों की पिशाचों की सर्पों की
राक्षसों की सैकड़ों मायाओं को चलाया कृष्णपुत्र प्रयुक्तजी ने
उन सर्वों का नाश कर दिया ॥ २३ ॥

फिर तो तीली तरवार को लेकर अपने घलसे किरीट
कुंडल सहित लाल डाढ़ी मूछों वाले शंकरासुर के मस्तक को
काट कर शरीर में से अलग कर दिया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका

विष्णुता सह बलाहको मेघ इव ॥ २६—२७

नीलाश्व वक्राश्व येऽलकास्त पवालयस्तैः शीता लज्जिताः २८

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

“ दिविजैर्देवैः कर्तुभिः पुष्पसमूहैः करणैः आकीर्यमाणः
व्याप्यमानः भार्यया मायायस्या अम्बरचारिण्येति देवसम्भाष
वक्तुः अतो विहायसा आकाशमार्गेण पुरं द्वारकां नीतः ॥ २५ ॥

अन्तःपुरेपु वरं श्रेष्ठं भगवद्गीयत्वात् सर्वमहिषीवरभीषमिणी
म्बन्धात् तत्रापि विशिष्टं पत्न्या रत्या सह ॥ २६ ॥

तं दृष्ट्वा युग्मकम् । श्रीकृष्णमननाय तत्सादृश्यमाह । लङ्घ-
न्यादि सतभिः पदैः ताम्रे रक्तवर्णं अक्षिणी यस्य रामः अङ्गदङ्गवत्
प्रान्तस्कनेत्रमित्यर्थः ॥ २७ ॥

अवधार्य शनैरीषदैलक्षण्येन योषितः ।

उपजग्मुः प्रमुदिताः सखीरत्नं सुविस्मिताः ॥ २६ ॥

• श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

पद्मदीलायतेक्षणमिति प्रागुक्तेः ह विस्मये ॥ २८ ॥

• श्रीमद्दीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आकीर्त्यमाण इति । स्तुवन्निर्विघ्नेर्देवैः कर्तुमिः कुसुमो-
त्करैः कुसुमाञ्जलिभिः कुसुमजालैर्वा आकीर्त्यमाणः प्रणम्यः
अम्बरे स्त्रियं चरति अन्त्याञ्च चारयति तच्छीला तथा तथा
आर्यया कर्ष्या विहायसा आकाशमार्गेण पुरीं द्वारकां प्रति
नीतः ॥ २५ ॥

तत्र हेराजन् । ललनाः स्त्रिय एव रत्नानि तैः सकुलम् अन्तः
पुरमेष्टं पत्न्या सह प्रविशेत् यथा विपुता सह बलाहको
नीलमेघस्तद्वत् ॥ २६ ॥

तमिति । तं प्रविष्टं प्रणम्य दृष्ट्वा स्त्रियः कृष्णमेव मत्वा लज्जि-
तास्तत्र तत्र निलिल्युः कृष्णं मत्वेत्यत्र हेतुः यद्वा कृष्णासा-
धारणैर्धर्मैर्विशिनष्टि । जलदृश्याममित्यादि । प्रलम्बौ दीर्घौ वाहू
वस्य तं नीला वक्राश्च येऽलकास्त एवालयस्तेरलंकृतं मुखा
म्भोजं वस्य तम् ॥ २७-२८ ॥

• श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तामे रक्तवर्णे अक्षिणी यस्य तम् अञ्जवत् प्रान्तरक्तवर्णा-
क्षमित्यर्थः ॥ २७-३९ ॥

• श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

तं दृष्ट्वादि कृष्णाकारत्वात् अतः श्रीकृष्णद्वारकायामन्तः
पुरे द्विभुज एवेति कृष्णभानत्वे हेतुः जलदृश्याममित्यादिविशे-
षणार्थं अतः कृष्ण एव इति मत्वा अन्तःपुरस्थिताः स्त्रियो
दासीप्रभृतयस्तत्र तत्र निलिल्युर्लीना बभूवुः कुतः इत्याह ।
श्रीता लज्जिताः एतेन श्रीकृष्णस्य नित्यकिशोरत्वम् ॥ २७-३९ ॥

• श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतत्कर्म न विगीतमिति ज्ञापयितुं देवानां सन्माननामाह—
अङ्गीकृत्यमाण इति । आकिरणं सर्वत्र वृष्टिः कायिके वाचनिके
चोक्ते अर्थास्मानसिकमिति सर्वथा देवानामादर उक्तः ततो
मायावत्या अम्बरचारिण्या विहायसा आकाशमार्गेण प्रयुज्यो
द्वारकां नीतः ॥ २५ ॥

आसी भगवद्गृहे पुत्रत्वे सिद्धे पद्मादभ्यत्र पुत्रत्वं सिध्य-
त्विति पुरश्चन्द्रेण अन्तःपुरमप्युच्यते कृष्णान्तःपुरं नीतवती
प्रयुज्यसा पादजानाथम् अन्तःपुरेषु वरं ललनाद्यतेः सकलं विषु-

तेषु बलाहक इति शोभा दोषाभावश्चोक्तः आकाशमार्गप्रवेशे
विचारोऽपि न जातः आधिदैविकास्तु जानन्तीति न निरोधं
कुर्वन्ति परम्या सह प्रवेशात् लौकिकाऽपि न दोषः ॥ २६ ॥

ततोऽन्तःपुरं प्रविष्टस्य विचारमाह—तं दृष्ट्वादिभिः । सर्वासां
त्रिभिर्विचारैः कस्मिंण्याः पञ्चभिः साधारणानां विचारे हेतुं यत्कुं
प्रथमतो मोहमाह । अन्तःपुरं यावन्तो जनाः सुतरां स्त्रिय तम्
युग्मं भगवत्सदृशं दृष्ट्वा कृष्णं मत्वा प्रथमतः ह्रीणः लज्जिताः
सत्यः कृष्णस्य स्त्रियो निलिल्युः ता हि स्वच्छन्दं क्रीडमानाः स्थिताः
अतो भगवान् दृष्टवानिति लज्जा भगवत्समानताम्बकुम्भियरोष-
णान्याह । जलदृश्याममित्यादिना । भगवान् यद्गुणसहितः स्वयम-
यमपि सतथा समान इति धीवत्सकौस्तुभौ विना अन्यस्याप-
लक्षणवर्णनं जलदृश्याममिति रूपतुल्यता आकृतिस्तु पुत्रत्वा-
देव समाना भवति पीतपद्माम्बरमिति परिच्छेदतुल्यता । प्रल-
म्बबाहुमिति स्त्रीणां सम्यक् ज्ञातावयवतुल्यता ताम्राक्षमिति
अनौचित्यात् कृष्ण इव स ज्ञातः इव वैलक्षण्यमग्रे वक्ष्यति सुस्मि-
तमिति तासां भाव्यो धर्मः कचिराननमिति सर्वोत्कृष्टशोभा ॥ २७ ॥

अलङ्कृतं मुखाम्भोजं यस्य नीलैर्वक्रैरलकादिभिः आदिशब्देन
कुण्डलकिरीटादिभिः किम्बहुना भगवद्दीया सर्वा सामग्री प्राप्ता
मुखं हि सर्वेषां भेदजनकं तदेव तुल्यं जातमिति भ्रमो युक्तः
यत्र कचिल्लीना इति नीलीय दर्शनं सम्भवतीति निरूपयितुम् ॥ २८ ॥

• श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

हीताः लज्जिताः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

तदनंतर देवतों ने स्तुति करके प्रयुज्यजी के उपर पुष्पों
की वृष्टि करी फिर आकाश मार्ग चलने वाली मायावती
के साथ आकाश ही होकर प्रयुज्यजी द्वारका को चले गये ॥ २५ ॥

हे राजन् ! जैसे विजुला के साथ मेघ होबै तैस शोभित
होकर आकाश से उतरकर श्रीकृष्णचंद्र का जो अनेक स्त्रियों
सहित अन्तःपुर है तिसमे पत्नी के सहित प्रयुज्यजी पैठे ॥ २६ ॥

मेघ से द्याम पीतवस्त्र धारी लंबे भुजा वाले सुन्दर
लाल नेत्र वाले सुन्दर हासयुक्त मुखारविंद वाले सुन्दर
अलंकारों से विभूषित नीलटंटे केशों से सुशोभित मुख
वाले श्रीप्रयुज्यजी को देखते मात्र रनवासकी सबस्त्री श्रीकृष्णचंद्र
हैं ऐसा जानकर लज्जित होकर जहां तहां ओट में छिप-
गई ॥ २७-२८ ॥

• श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

श्रीकृष्णो न भवतीत्यवधार्य स्त्रीषु रत्नं भेष्टा रतिस्तत्स-
हितम् ॥ २६-३० ॥

अथ तत्रासितापाङ्गी वैदर्भी वल्गुभाषिणी ।

अस्मरत्स्वसुतं नष्टं स्नेहस्तुतपयोधरा ॥ ३० ॥

कोऽन्वयं नरवैदूर्यः कस्य वा कमलेक्षणः ।

धृतः कया वा जठरे केयं लब्धा त्वनेन वा ॥ ३१ ॥

मम चाप्यात्मजो नष्टो नीतो यः सूतिकाग्रहात् ।

एतत्तुल्यवयोरूपो यदि जीवति कुत्रचित् ॥ ३२ ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सुतं स्मरन्त्याह । कोन्वयमिति । नरवैदूर्यः पुरुषभेष्टः ॥ ३१ ॥

एतेन तुल्यं वयो रूपं च यस्य स भवेदिति ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवेषणवतोषणी ।

ईषद्वैलक्षण्यं वर्णाविशोभातः किञ्चिन्म्यूनत्वं वयश्च तथा बाह्याभ्यन्तरीक्षणविराहित्यै विनयिदृष्टिवादिकं वतेनाव-
धार्य्य उपसमीपे जग्मुः प्रकर्षेण मुद्रिताः भीरुणसाकृप्यस्वा-
भाव्यात् शुचिस्मिताश्च अन्यत्र तदसम्भवात् स्त्रीति सामान्य-
निर्देशस्तत्पत्नीत्वज्ञानोदयरहितानां तासामभिप्रायेण रत्नत्वनि-
र्देशः तत्स्पर्शेन तादृशीत्वप्राप्तेः ॥ २६ ॥

अथ समागमादभन्तरमेव तत्र तासु पश्यन्तीषु मध्ये अस्मि-
तापाङ्गीति विलोकनसौन्दर्य्यस्य वल्गुभाषिणीति भाषणसौन्द-
र्य्यस्याभिप्रायेण अस्मरत् साकृप्यदर्शनेनानुसन्धे स्त्राग्नेना-
त्यन्तस्नेहविषयतोका अत एव चिरकालेऽतीतेषु स्नेहसुत-
पयोधरा सती ॥ ३० ॥

नरवैदूर्यः नरेषु स इव भेष्टः कस्य पुत्रो वा ॥ ३१ ॥

नष्टः भर्तृशून्यं गतः अपि सम्भावनायां यदि कुत्रापि
जीवेत् तदैतत्तुल्यवयो भवेदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमदीराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततस्ता योषितः शनैरीषद्वैलक्षण्येन भीमस्ताघमावरूपेणेति
भावः अवधार्य्य कृष्णो न भवत्ययमिति निश्चित्य स्त्रीरत्नेन
सहितं प्रयुज्यमुपजग्मुः समीपमाजग्मुः ॥ २९ ॥

अथ तत्रेति वल्गु सुन्दरं यथा तथा भाषते इति तथा सा
वैदर्भी रुक्मिणी नष्टं सुतमस्मरत् स्नेहेन स्नुतो तरलौ पयो-
धरौ यस्याः इत्थं प्राहन्ति शेषः ॥ ३० ॥

अकिमेवाह । कोन्विति पञ्चभिः । अयं नर एव वैदूर्यः पुरुष-
रत्नमित्यर्थः कोनु को वा कस्य वा सम्बन्धी पुत्र इति वाच्यं
कया श्रिया जठरे धृतः कस्याः पुत्र इत्यर्थः । अनेनेयं स्त्री क
लब्धा ॥ ३१ ॥

योऽसौ ममात्मजः सूतिकाग्रहात्तो कृष्टोऽदृष्टश्च स एवायं
किमेत्यर्थः । एतेन तुल्यं वयो रूपं च यस्य सोऽस्मत्पुत्रः कचि-
यदि जीवति ॥ ३२ ॥

भीमद्वैलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो जिज्ञासायां भगवतः किञ्चिदाधिक्यं भीमस्तादिकं
बाह्या ईषद्वैलक्षण्येन साक्षाद्भगवान् न भवतीति निश्चित्य
तत्तुल्यत्वेन तदीयत्वं च निश्चित्य पुत्र एवायं भविष्यतीति
प्रमुद्रिताः सत्यः स्त्रीरत्नसहितं ते द्रष्टुं सर्वो एव योषितः समा-
गताः शुचिस्मितं यासामिति तासां भावान्तरं निवारितम् ॥ २६ ॥

तत्र रुक्मिण्यपि समागता तासां तस्याश्च पूर्वोक्ता धर्मा-
स्तुल्याः विशेषं वक्तुं प्रक्रियान्तरमारभते । अथेति । भगवत्पुत्रो
भवतीति सम्भावनायां सिद्धं तासां त्वस्मत्पुत्रो न भवतीति
निश्चयः अस्यास्तु सन्देह इति भिन्नः प्रक्रमः ननु पुत्रत्वे निर्धारि-
रिते पश्चात् स्वस्याः अन्यस्या वेति विचारो युक्त इत्याशङ्क्य
भगवत्पुत्रत्वं निर्धारयितुम् एकहेलया स्वस्या अपि प्रथमतः
सादृश्यं शातवर्तीत्याह—तत्र स्त्रीसमूहे असितापाङ्गी शोभन-
दर्शना असिते कृष्णे वा अपाङ्गो यस्या इति तेन ज्ञानदृष्टि-
रस्याः अन्यापेक्षया विलक्षणेति इयमेव सादृश्येन पुत्रं स्मृत-
वती यतो वैदर्भी अत्यन्तं भक्ता अन्तःकरणदेहयोः सत्त्व-
मुक्त्वा मध्ये वाचोऽप्युत्तमतामाह—अन्यथा कायबाह्यनसाव
एकमतुल्यं स्यादिति वल्गु भाषत इति वल्गुभाषिणी साद-
ृश्येन संस्कार उद्बुद्ध इति स्वसुतं नष्टमस्मरत् यद्यप्यत्यन्तं
शिशोः स्थूलस्यापि नावयवाविसाधारण्यं तथापि तस्यास्मि-
विधोऽप्युत्कर्ष इति तादृशस्यैव पृष्ठावयं भावो भवतीति
निश्चित्य स्वसुतं नष्टमस्मरत् स्नेहेन स्नुतो पयोधरौ यस्या
इति आधिभौतिकस्य देहस्य आधिदैविकस्यापि तत्सम्पादक-
स्यापि सम्वादो निरूपितः ॥ ३० ॥

एतदीयाश्चत्वारो धर्मा निरूप्यन्ते आन्तर एको बाह्यस्त्वयः
आदौ परिदृश्यमानं सम्भावयति । कोन्वयमिति । नु इति चित्तै
अयं कः देवादिषु मध्ये क इत्यर्थः । वैदूर्यमणिः इयामपीतो
भवति नीलमेघश्यामोऽपि तथा सहितस्तत्कान्त्या वैदूर्यमुल्लस्यो
जातः वैदूर्यमणिश्चेत् नराकारः सहज एवोत्पन्नो भवेत् सोऽपि
चेत् नो भवेत् तदा प्रयुज्यतुल्यः स्यात् इति मत्वाह—नरवै-
दूर्य इति । ननु कस्य चिद्वंशे एतादृशा एव बोधयन्ते यथा
देशविशेषे पाषाणा हीरकरूपा भवन्ति तस्मात्तत्त्वमिति
चेत् तत्राह—कस्य वेति । को वा एतादृशः यस्यायं पुत्रो भवेत्
कमलेक्षणत्वाच्च स्थावरस्य श्रिया अपि भावो ऽस्मिन्
दृश्यत इति न स्थावराज्जातः नापि मनसः नापि कैवल्य-
स्युत्पात्तः अतः का वा तादृशपुरुषयोगेयीत तं भाषयति कया
वा जठरे धृत इति अस्तु वा इयं भार्या एतद्योग्या कथमनेनो-

कथं त्वनेन सम्प्राप्तं सारूप्यं शार्ङ्गधन्वनः ।
 आकृत्याऽवयवैर्गत्या स्वरहासाऽवसोकनैः ॥ ३३ ॥
 स एव वा भवेन्नूनं यो मे गर्भे धृतोऽर्भकः ।
 अमुष्मिन्प्रीतिरधिका वामः स्फुरति मे भुजः ॥ ३४ ॥
 एवं मीमांसमानाया वैदर्भ्या देवकीसुतः ।
 देवक्यानकदुन्दुभ्यामुत्तमश्लोक आगमत् ॥ ३५ ॥
 विज्ञातार्थोऽपि भगवांस्तूष्णीमास जनार्दनः ।
 नारदोऽकथयत्सर्वं शम्बराहरणादिकम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भगवत्पाठ्यकृतसुबोधिनी ।

उपलब्धेत्याह—केयं लब्धेति । अनेनापि इयं का लब्धा वेत्यनादरे रुक्मिणीदृष्टे सा न सम्यग्भातीति पूर्वजन्मसम्बन्धिनीति दत्तदर्शनेन स्वपुत्रस्मरणात् सादृश्यमेव स्मारकमिति ॥ ३१ ॥

सादृश्यमुपपादयति—मम चापीति । यथा कस्याश्चित् अयं पुत्रः एवं ममापि पुत्रः एतादृशो भवतीति आशङ्क्य व्यावर्त्तयति—नष्ट इति । तर्हि मृतस्य कथं तुल्यता इत्याशङ्क्याह—नीत इति । अयं नाशोऽदर्शनार्थः सूतिकागृहादित्यनिर्देश एव केनचिन्नीतः तर्हि कथं रक्षसा घातकेनाम्येन वा नीतः तुल्यो भविष्यतीति चेत्तत्राह—यदि जीवति कुत्रचिदिति । तदा एतत्तुल्यं वयो रूपं च यस्य यादृशो भवेत् एतावता स्वपुत्रस्य सम्भावना जीवितस्य एतत्तुल्यता निरूपिता ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कृष्णो न भवतीत्यवधार्य तमिति पूर्वस्याऽनुवङ्गः ॥ २९—३० ॥
 नरवैदूर्यः पुरुषभेदः कस्य पुत्रः ॥ ३१ ॥
 नीतो बालग्रहेण ॥ ३२—३९ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्त्रीषु रत्नं भेदा रतिस्तत्सहितम् ॥ २९—३० ॥
 हरेषु वैदूर्यः भेदः ॥ ३१ ॥
 एतेन तुल्यं वयोरूपे यस्य सः यदि जीवति तर्हि क्वचि-
 ज्ञयति ॥ ३२—३९ ॥

भाषा टीका ।

जब वहाँ की स्त्रियों ने कुछ विलक्षणतासे उनको कृष्ण नहीं है ऐसा जाना, तब वे सब मिलकर आनन्द से उत्तम स्त्री के अहित जो प्रयुक्तजी हैं तिनके देखने को समीप गई ॥ २९ ॥

फिर उन्हीं में सुन्दर नेत्र वाली श्रीरुक्मिणीजी ने अपने पुत्र का स्मरण किया तब उनके स्तनों से जोह के मारे दूध झरित होने लगा ॥ ३० ॥

[४८] .

फिर वे रुक्मिणीजी बोलने लगीं कि यह कमल से नेत्र वाला मनुष्यों में भेष्ट बालक कौन है, किस युवतीने इसको गर्भ में धारण किया होगा, और जो यह स्त्री इसका साथमें है सो कौन है ? कैसे इसको मिली है ॥ ३१ ॥

मेरा भी पुत्र जोय गया जिसको कि सुतक के घरसे कोई ले गया यदि वह कहीं जीता होगा तो इसी के बराबर रूप अवस्था वाला होगा ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्य स्वपुत्रत्वं सम्भावयन्त्याह—कथं त्विति ॥ ३३ ॥
 तदेवाधिकं सम्भावयति, स एवेति ॥ ३४ ॥
 देवक्यानकदुन्दुभ्यां देवक्यानकदुन्दुभिभ्यामित्यर्थः ॥ ३५—३९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तु विस्मये सम्यक् प्राप्तिमेव दर्शयति—आकृत्येति । प्रांगु-
 तानुरूपपुष्टिशोभिताखिलदेहाकारविशेषेण अवयवैस्तदनुकूपैरेव श्री-
 चरणाद्यङ्गैः गत्येति आकाशादुत्तरि कियत्पदस्यासात् स्वरेति
 समीपगतान् प्रतिमात्रादितस्वप्रभादित्यूह्यम् ॥ ३३ ॥

अधिकेति । स्वस्य जगन्मातृत्वेन सर्वेष्वप्यर्भकेषु सामान्यतः
 प्रीतिं द्यातयति ॥ ३४ ॥

श्रीदेवक्यादिभ्यां सहागमनं प्रायस्तदानीं तद्गृहगमनात्-
 उद्भूतं तमः अज्ञानं यस्मात्तादृशः श्लोको यस्य श्रीरुक्मिण्यादी-
 नामज्ञाननिरासाधमिति भावः ॥ ३५ ॥

विज्ञानार्थत्वेऽपि तूष्णीमासने हेतुः जनानर्हयति याचयतीति
 लीलावैचित्र्येण सर्वेषां सुखप्रद इत्यर्थः । अन्यथा चिरं शोचन्त्याः
 श्रीरुक्मिणीदेव्यास्तस्मिन्स्यापि सम्भवेत् अकस्मात्तदास्यागमनं
 श्रीकृष्णेच्छयैव ज्ञेयम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तस्य स्वपुत्रत्वं सम्भावयन्त्याह—कथमिति ॥ ३३ ॥
 निश्चिनोति—स एवेति । यो भगवान् कृष्णांशभूतो मम

तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं कृष्णान्तःपुरयोषितः ।

अभ्यनन्दन्बहून्ब्रह्मघ्नं मृतभिवागतम् ॥ ३७ ॥

देवकी वसुदेवश्च कृष्णरामौ तथा स्त्रियः ।

दम्पती तौ परिष्वज्य रुक्मिणी च ययुर्मुदम् ॥ ३८ ॥

नष्टं प्रद्युम्नमायातमाकर्ण्य द्वारकौकमः ।

अहो मृत इवाऽऽयातो बालो दिष्टयेति हाऽब्रुवन् ॥ ३९ ॥

श्रीमद्भीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अर्भगतः स एवायं नूनं भुवं स एवायं भवेदिति पाठान्तरं सत्र हेतुः अमुष्मिन्स्निग्धम प्रीतिरधिका भवति मम वामो भुजश्च स्फुरति सञ्चलति अन्यथैतत् न घटेतेति भावः ॥ ३७ ॥

इत्थं वैदर्भ्या मीमांसमानायां तर्कयन्त्यां सत्यामुत्तमश्लोको भगवान् देवकीवसुदेवाभ्यां सह तत्राऽऽजगाम ॥ ३५ ॥

विज्ञातोऽभवत्सितः अर्थः इतरसंशयविपर्ययोभूतोऽर्थो येन तथाभूतोऽपि तूष्णीमास तदा नारदः शम्बरहरणादिकं सर्वं मकथयत् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतः परं भेदं निराकृत्य स एवायं भवितुं युक्त इति विशेषं निरूपयति ताभ्याम्-कथं त्वननेति । अस्तु वा अयमुत्तमः तथापि शार्ङ्गधन्वनः सारूप्यं तदपुत्रत्वं कथमेनेन सम्प्राप्तं शार्ङ्गधन्वन इत्यनेन ज्याघाताः भगवतो निरूपिताः ते अस्मिन्नपि दृश्यन्त इति कायवाङ्मनोभिस्तुल्य इति समानान् पद्धर्मानाह— आकृत्या अवयवैः गत्येति । अवयवाऽवयविकार्याणि तुल्यानि निरूपितानि स्वरो वाचिकः हासावलोकनं मानसं भावसूचकमिति भेदेन घटत इति ॥ ३३ ॥

स एवायं वा भविष्यतीति सम्भावयति नूनं निश्चयेनायं भगवत्पुत्रः तत्रापि यो मया गर्भे धृतः । ननु, भगवाननंरूप-ज्जीक इति क्षीपान्तरे वा भगवतः सकाशात् कस्याञ्चिज्ज्ञातो भवतु ततः सर्वमुपपद्यत इति कथं त्वया जठरे धृत्वा भविष्यतीति आशङ्क्याह—वामःस्फुरति मे भुज इति । वामभुजस्फुर-णमत्यन्तप्रियस्य समालिङ्गनं सूचयति येन परमानन्दो भवति तादृशः पुत्र एव तस्मिन् स्वपुत्रत्वं निश्चित्यापि सम्यक् लोकोक्तोऽपरिज्ञाने तथा व्यवहारः कर्तुं न शक्यत इति सन्दि-हाना इव स्थिता ॥ ३४ ॥

एवं ततो भगवान् निश्चयार्थं सर्वैः सह समागत इति वदति—एवमिति । यतोऽयं देवकीसुतः भक्तहितकारी सुतरां स्त्रीणां रुक्मिणी च भक्ता सा च मीमांसमाना कुशलेनैव स्थिता अतस्तद्बहुःखनिराकरणार्थं पुत्रत्वेन स्वीकारं ऽपित्रा दयः प्रयोजका इति देवक्या आनकदुन्दुभिना च सहितः समागतः यतोऽयमुत्तमश्लोका अन्यथा वाक्यता भवेदिति अत्र

भीतिपतितम् अक्षरव्युत्कालकुनरे बोधयति यथा रक्तो रक्ताह इति अयं च पुत्रः क्युत एव स्थानात् पुनः प्राप्त इति [स्व-यितुम् आसर्वैः सहगमत् ॥ ३५ ॥

आगत्यापि स्वयं कथने बहिर्मुखाः लोभं सम्पादयेयुरिति तूष्णीं स्थित इत्याह— विज्ञातार्थोऽपीति ज्ञाने भगवामिति हेतुः तूष्णींभावे जनार्दन इति । सहि जनानामविद्यामर्दयतीति निन्दायां तु तेषामविद्या न गमिष्यतीति तदा भगवद्विच्छन्ना नारदः समगत्योक्तवानित्याह—नारदो कथयत्सर्वमिति । स्वकृत-मेवेति दोषपरिहारोप्यनेन कृतः शम्बरस्य अहरणमारभ्य समागमनपर्यन्तं सर्वमुक्तवान् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

इसकी आकृति अवयव गति स्वर हास अवलोकन से सब श्रीकृष्ण के तुल्य हैं, यह श्रीकृष्ण की सरूपता इसको कैसे मिली ? ॥ ३३ ॥

अथवा जिसको मैने गर्भ में धारण किया था वही बालक यह होगा, क्योंकि मेरी इस पर बड़ी प्रीति होती है और मेरा वायां भुजा भी फरकता है ॥ ३४ ॥

इस प्रकार से रुक्मिणीजी के विचार करते ही मैं बहुत देव देवकी के सहित श्रीकृष्णचन्द्र भी बाहर से आगये ॥ ३५ ॥

भगवान् सब जानते भी थे तौभी खुप रह गये जब नारदजी ने आकर शम्बर के हरण आदि की, सब कथ कही ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अतिसौन्दर्येण प्रद्युम्नं वर्णयति—यमिति । पिता श्रीकृष्णस्तस्मात् प्रद्युम्ने निज आत्मीय ईशो भवति भावो भावना वासां सास्त्वातः कृष्णपत्न्योऽपि रहसि निरुद्धभावाः सत्यो यमशंजर्कि यत्तत्र खलु खित्रं कथं सति ? स्मरे स्मर्यमाणत्वेनैव शोभां कामेऽपि विषये सति किञ्च स्मर्यमाणं श्रीकृष्णस्तथा वि

यं वै मुहुः पितृसरूपनिजेशभावास्तन्मातरो यदभजन्नहूरुढभावाः ।

चित्रं न तत्खलु रमास्पदविम्बविम्बे कामे स्मरेऽक्षिविषये किमुतान्यनार्यः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्द्धे प्रद्युम्नोत्पत्तिनिरूपणं नाम

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

० श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

श्रीसृष्टिस्तस्य विम्बे प्रतिविम्बे पुनं तदा किमु वक्तव्यमन्य
नार्यो नेच्छुरिति ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

महदाश्चर्यं महाश्चर्यमित्यर्थः । अभ्यनन्दन् वक्ष्यमाणरीत्या
सङ्कटः प्रयुक्तमिति शेषः । तं च मृतमिव नष्टमदर्शनं प्राप्तं सन्तं
पुनरागतं मत्वेत्यर्थः । कृष्णेति तत्सम्बन्धित्वेन तासां महिमानं
दर्शयित्वा तदभिनन्दनं सम्प्रकारितम् ॥ ३७ ॥

देवक्याः प्रागुक्तिः पितामहिन्वेन स्नेहविशेषात् रामस्य पञ्चा-
तुक्तिः पञ्चादेवागमनात् स्त्रियः श्रीमद्विष्णुः श्रीरुक्मिण्याः सर्वान्ते
मिर्देशाद्विरपरिष्वङ्गार्थं पञ्चात्स्वित्वात् किम्वा स्नेहविवशत्पे-
नाशक्त्या किञ्चिद्विलम्बनात्किम्वा तौ प्रति पुरतः सर्वेषां
प्रसादनेच्छयेति ॥ ३८ ॥

द्वारकावासिनश्च सर्वे एव परमहृष्टा बभूवुरित्याह—नष्ट-
मितीति हेत्यव्ययम्पुरातनकथापरामर्शकम् ॥ ३९ ॥

यमिति तैर्ग्याख्यातं तत्र रहो भजनं नाम भ्रान्त्या तज्जि-
कदगमनमात्रं धिक्क्षितं श्रीसङ्कर्षणस्य पुनः श्रीवृन्दावनगतस्य
विहारे गोपीनामन्यासामेव स्वीकरिष्यमाणत्वात् श्रीप्रद्युम्नस्य
ब्रमाद्यभावात्तन्मात्रायावत्या अपि परित्यागाच्च ततश्चाय-
मेवार्थः प्रद्युम्नं विरहेण श्रीकृष्णविरहेण रुढो विद्युजोभावस्तत्प्रेमा
यासां तथाभूताः सत्यस्तन्मातरः तस्य सपत्नीमातरो मुहुरभजन्
द्रुमागच्छन् मातृशब्देन तावन्मात्रपर्यवसानात् तदेवं यदभजन्
तत्र खिन्नं कथं पितुः श्रीकृष्णस्य सारूप्येण निजेशस्य श्रीकृ-
ष्णस्यैव भावः स्फूर्तिर्यासां तास्तथा तत्साक्षात्कारसादृश्यलाल-
स्येत्यर्थः । अत्र कान्तादिशब्दमत्वा ईशशब्दप्रदानं तेन हेतुना
स्फुरत्यपि श्रीकृष्णे ईशभाव एवाऽस्फुरत् नतु कान्तभावः
बहुहीनतायामयोग्यत्वात्पुत्रस्येति द्योतयति तदेवमन्या नाय्यो
यमभजन् तत्किमुत सुष्ठु कान्तभावेनैवेत्यर्थः । “बलवत्सुष्ठुकिमुत”
इत्यमरः । अत्र हेतुवो रामेत्यादीनि पदानीति अथवा कृष्णं मत्वा
स्त्रियो द्वीता निलिल्युस्तत्र तत्र हेत्येव योजयति यमिति नव-
नष्टं चतुर्थं यविष्ठं यमभजन् दायमिति वद्वितीयया प्रतीत्य-

ध्याहार्यं प्राप्तेति वा पितृसरूपनिजेशभावाः सत्यस्तन्मातरो
रहोऽभजन् द्विया निलिल्युस्त्यर्थः । रहेत्यर्थं एवं रह ऊढभावा
इत्यपि कश्चित् ईशशब्दः पूर्ववत् ननु, कथं कान्तभावो न जातः
तत्राह ऊढभावाः अव्यभिचारिभ्रीकृष्णरतयः तदेवं यद्रहोऽभ-
जन् तत्र खिन्नं यद्येवं तदप्येकांशेन सवलितमतयो जाता-
स्तदा रामेत्यादिलक्षणे अक्षविषये सति उत अपि अन्यनार्यः
तद्भावरहितस्त्रियोऽपि किं किंरहोऽभजन् किन्तु तमेवाभजन् भाव-
हावादिभिरस्नेहन्तेति अक्षेति अक्षीति वा पाठः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पितृस्वरूपनिजेशभावाः पितृसाम्यानिजभर्तृबुद्धिसहिताः तन्मा-
तरः कृष्णस्य पत्न्यः मसृणितदृशः कामवशात् स्निग्धदृष्टय
अभवन्नित्यर्थः । रमास्पदविम्बविम्बे भगवद्विग्रहसदृशे ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तन्मातरकथितं महदाश्चर्यं भुत्वा कृष्णान्तःपुरस्त्रियो देव-
क्यादयश्च मृतं प्रेतं पुनरागतमिव बहूनन्वान् बत्सरान् नष्ट-
मदृष्टं सम्प्रति दृष्टं दृष्टेति शेषः अभ्यनन्दन् ॥ ३७ ॥

तौ दम्पती देवकीबभूवुवो रुक्मिणी च परिष्वज्य प्रद्यु-
म्नमिति शेषः । नष्टं प्रद्युम्नमायातामित्यस्यापकर्षो वा मुहं
ययुः ॥ ३८ ॥

नष्टमिति द्वारकौकसो द्वारकावस्थायिनो जना इत्यमबुवनं
किमिति अहो मृतो बालः पुनरिहायातः विष्टया अयमानन्द
इति ॥ ३९ ॥

सौन्दर्यातिशयेन प्रद्युम्नं वर्णयति—यमिति । पिता श्रीकृष्णः
तत्सरूपतया निज आत्मीय ईशः भर्त्सेति भावो भावना
यासां ताः पितृसारूप्यानिजभर्तृबुद्धिसहिता इत्यर्थः । तन्मातरः
कृष्णपत्न्यः रहसि निरुढभावाः सत्यः यमभजति यत्तत्र खलु खिन्नं
‘तन्मातरो मनसिजार्द्रदृशोऽभूदुः इतिपाठे ताः कृष्णपत्न्यः यं प्रद्युम्नं

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इति शेषः । कामवशात् क्षिप्रदृष्टयोऽभवन्मिति यच्चैतद्विषयमिति सम्बन्धः । स्मरे स्मर्यमाणत्वेनैव क्षोभके कामेऽक्षिविषये सति किञ्च रमायाः आस्पदं श्रीकृष्णस्तस्य बिम्बं मूर्तिः तस्य बिम्बे प्रतिबिम्बे भगवद्विग्रहसदृशे पुत्रे सतीत्यर्थः । तत् किमु-
बल्यं यदन्या नाप्यो भजेयुरिति ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

• श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यं वै इत्यादि ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

यं वै इत्यादि यं प्रद्युम्नं वीक्ष्येत्यध्याहार्यं दास्योऽपि यं दृष्ट्वा कृष्णं मत्वा तत्र तत्र निलिल्युस्तं दृष्ट्वा तन्मातरः तद्विभातरः यत् रहः निर्जनस्थलं अभजन् आत्मानं गोपयामासुः ऊढभावाः कृष्णोऽयमागत इति जातव्रीडादिभावाः कुत इत्याह, पितृसकृ-
न्निजेशभावाः पितुः श्रीकृष्णस्य समानं रूपं तेन या निजेश इति आ भानं तामवेन्तीति तथा “अथ रक्षणपालने” कर्मण्यण् कृष्णो-
यमागत इति या यत्र यथा स्थिता आसन् तास्तथा स्थिता एव ततः सकाशात् व्रीडया रहसि लीना इत्यर्थः । तत्र चित्रं कुत इत्याह, रमास्पदबिम्बेत्यादि रमास्पदं रमाचिन्हं बिम्बं यस्य स तथा लक्ष्मीवशा इत्यर्थः । तस्य श्रीकृष्णस्य बिम्बे प्रतिबिम्बे किमु-
ताभ्यनार्यः पूर्वोक्ताः स्त्रियो दासीप्रभृतयः यं दृष्ट्वा तद्विभातरोऽपि कृष्णबुद्ध्या सङ्कोचेनाभ्यन्तरङ्गत्वा लीना अभूवन् तं दृष्ट्वा दास्या-
दयो यत्तत्र तत्र निलिल्युस्तात्किमुतेति पूर्वोक्तकार्यसमावेशः रह इति विसर्गलोपश्छान्दसः । यद्वा, पितृसकृन्निजेशभावाः पितृसकृदशा श्रीकृष्णसदृशा निजा आत्मीया ये ईशभावा देववर्याणि च प्रद्युम्नम् अभजन् तन्मा चित्रं तन्मा तरः तन्मा उल्लङ्घ्य तत्रा-
ग्रतीति मागा इति परीक्षितं प्रति श्रीशुकदेवोक्ति “तृप्पवनतरणयोः” इति सिपि रूपं मायोगेऽङ्गागमाभावः । कीदृशाः रहऊढभावाः रह स्थागः रहत्याग इति पचाद्यच् रहेन अनङ्गत्वत्यागेन ऊढा पुनः प्रऊढा या भा शोभा ताम् अवन्तीति तथा । यद्वा, हेपितृसकृप ! अभिमन्युसदृश, हे परीक्षित ! निजेशभावा उच्चाटनादिपद्मेषु-
त्वादीन्येभ्योर्दीनि तत्र निदर्शनमाह, स्मरे अक्षिविषये अक्षि-

• एतदध्यायपठो विज्ञेयः न सम्यक्त एव टीका अपि नास्ति ।

गोचरे ग्रन्थना अन्यपुरुषः किमुत आर्य आदरणीयः नैवाक-
णीय इत्यर्थः । कामे कमनीये अथवा काम इति विशेष्यं पदं स्मर इति विशेषणं स्मृतिविषये सतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भे
पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नारदवाक्यं हि सर्वेषामेव सम्मतं ततः सर्वैः अङ्गीकर्त-
व्यमिति सापत्न्यात् कृष्णस्त्रियो रुक्मिणीव्यतिरिक्ताः प्रथम-
मङ्गीकृतवत्य इत्याह-तच्छ्रुत्वेति । राजस्य एताः महदाश्चर्यं
भुत्वेति कथं मत्स्यमक्षितस्य जीवनं सम्पूर्णवयस्यत्वं च कथं
वा विशसने अक्षतत्वं समुद्रप्रक्षेपे वा अमरणमिति तासां
अनङ्गीकारे बाधकमाह— कृष्णान्तःपुरयोषित इति । स्वस्वा-
प्येवं पुत्रस्य नयने अन्या अप्यङ्गीकारं न कुर्युरिति भावः ।
अभ्यन्तर्द्वन् अयं पुत्रो भवति अस्माकमिति सापत्न्यभावेन
दोषदर्शिन्यो न जाताः किञ्च, परमस्नेहेन अभितः आनन्दयुक्ता
अपि जाताः तत्र हेतुः बहून् अन्दात् बहुवर्षपर्यन्तं नष्टमह-
मिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया न केवलं चिरकालदर्शनमेव
तत्र हेतुः किन्तु मृतभेदायाति शीघ्रमेव तदापि महानानन्दो
भवतीति मृते पश्चात् स्नानमागतं यथा साहचरं लोका अभि-
नन्दनं कुर्वन्ति देहे विद्यमान एव जीवने अभिनन्दनम् ॥ ३७ ॥

सास्त्रिकानामभिनन्दनमाह—देवकीति । तथा स्त्रियः सास्त्रि-
क्यः तौ दम्पती मायावतीं प्रद्युम्नञ्च परिष्वज्य पुत्रत्वात्
पुत्रवधृत्वाच्च मुनं ययुः रुक्मिणी चेति मिश्रतया निरूपणं
सर्वेषां यावत्सुखं तावदेकस्या एव जातमिति ज्ञाप-
नार्थम् ॥ ३८ ॥

साधारणानां तामसानां सम्मतिमाह—नष्टं प्रद्युम्नमायातमिति ।
तेषां विपरीताभावाय वचनमाह—अहोमृतमिषायात् इति ।
लौकिकभाषायामस्त्रीलवचनं न दोषाय हेत्याक्षर्ये अहो इति च
गमनागमनयोरुभयत्रादर्थ्यमाह ॥ ३९ ॥

कामस्य महता प्रयासेन देहग्रहणे फलं जातं नवेति
सन्वेहं निराकर्तुमाह—यं वै मुहुरिति । पितृसकृपतथा पितुः
समानं यद्रूपं तेन कृत्वा निजेशभावाः कृष्ण एवायमिति बुद्धि-
युक्ताः निजेशः कृष्णः तस्य मातरोऽपि ऊढभावाः सत्यः तद्-
दर्शनेन उन्नतकामाः रहः एकात्ममभजन् निलीना जाताः एत-
च्चित्रं न रमाया आस्पदरूपं यद्विम्बं भगवान् भीनिवासः तस्य
बिम्बं कार्यं प्रतिबिम्बम् इति यावत् बिम्बवदेव प्रतिबिम्बेऽपि
बुद्धिर्भवतीति न कोऽपि दोषः । रमास्पदपदं लक्ष्म्या अपि तत्र
प्रदर्शनार्थं तेन लक्ष्मी चेत् तत्र वयं कथं नेति तासां स्नेहे हेतु-
मुक्त्यो निरूपितः । किञ्च, कामे कामात् सर्वं सम्भवति, किञ्च
स्मरे अक्षिविषये सति स्मृत एवार्थं करोति किमुत प्रत्यक्ष
विषयः यत्र भगवत्स्त्रीणामेवा व्यवस्था तत्रान्यनारीणां ह्यामोहो
किम्बल्यम् इत्यर्थः । एवं कामस्य सर्वलोकेषु प्रतिष्ठितत्वं

श्रीमद्भगवत्सुबोधिनी ।

उक्तं श्रीपु प्रतिष्ठितः सुखे हेतुर्भवति ननु पुरुषेष्विति
तुयोक्तम् ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भगवत्सुबोधिनीयां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
अष्टाध्यायविषयम् ॥ ६ ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भगवत्सुबोधिनी ।

प्रद्युम्नस्य सौदर्यं वर्णयति—यं मुहुर्विलोक्य पितृसकृपात्
पितुः श्रीकृष्णस्य समानसौन्दर्याद्धेतोर्निजेशस्य श्रीकृष्णस्य भावो
भावना “कथं त्वनेन सम्प्राप्तं सारूप्यं शार्ङ्गधन्वनः । आकृत्याव-
यवैः” इत्यादि चिन्तनं यासां ताः तन्मातरः श्रीकृष्णस्यैव
गौरवेण बहुत्वं तदन्तःपुरे कृष्णा पत्नीनामम्बासामागमनः । योगात्
रहो रहसि तत्परिचयात् पूर्वमेव रुढ उद्भूतो भावो वास्त-
व्यमयी प्रीतिर्यासां ताः यदुक्तं “अमुष्मिन् प्रीतिरधिका” इति तदा
च “स एव वा भवेन्नूनं वामः स्फुरति मे भुजः” इति निश्च-
यास्ते सन्नेहे सति यत् अशजन् गात्रावलोकनमस्तकाप्राणपाणि
तलकरणकगात्रमार्जनावित्यनुवृत्तिमकुर्वन् तदा तासां मातृणां
तस्मिन् प्रद्युम्ने न विभ्रं कीदृशे रमास्पदं सर्वशोभानिकेतनं
यद्विम्बे श्रीकृष्णगात्रं तस्य विम्बे प्रतिविम्बरूपे तथाभूतस्या-
न्यस्य त्रिभुवनेऽप्यभावादेव तस्य कृष्णपुत्रत्वनिश्चयात्तथाभूत-
स्त्वानुभवाच्चेति भावः । किञ्च, तन्मातृणामेव तस्मिन्सादृशो
भावो नत्वन्यासामित्याह—कामे स्मरे स्मरत्यादिति स्मरस्त-
स्मिन् कान्तस्मरणहेतोर्यस्य परोक्षत्वेऽपि कामोज्ञावकत्वं तस्मि-
न्निविषये तु सति उतेति तथेत्यर्थे अन्यनार्यः किं तथा
भविष्यति शक्यमिति अपि तु नैव यतः शोभमेव प्राप्नुवन्ती-
त्यर्थः ॥ ४० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाय ।

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽथ दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पितृसकृपे श्रीकृष्णसमसौन्दर्ये प्रद्युम्ने निजेश एव पुत्रा-

त्मना ज्ञात इति भावोभक्तिर्यासां ताः “आत्मा, वै पुत्रनामासी
ति” भूतेः । तन्मातरो रुक्मिण्याया अपि रहसि एकान्ते कठो
निरुद्धो भावो भक्तिर्यासां ता यं मुहुरभजन् दध्युरिति यत्तत्र
विभ्रम्, तदा किन्तु शक्यं रमाया आस्पदं श्रीकृष्णगात्रं तस्य
विम्बे रूपान्तरे स्मरे स्मरणाद्धे कामे काम्यते उपा-
सकैरिति कामः तृतीयव्यूहस्तस्मिन् आक्षिप्यते सति अन्यना-
र्य्ये भेज्जुरिति ॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भगवत्सुबोधिनीयां महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

भाषा टीका ।

इस बातको सुन कर श्रीकृष्णके अंतःपुरकी सब स्त्रियें उस वड़े
आश्चर्य को सुन कर और बहुत वर्षसे मृत सदश कोये हुये पुत्रके
आनेसे बड़ा अभिनन्दन करतीं हैं ॥ ३७ ॥

देवकीजी वसुदेवजी श्रीकृष्णजी बलरामजी और सब स्त्री
तथा रुक्मिणीजी भी ये सब उन दोनों (प्रद्युम्न और उनकी
उलहिन) को आलिंगन करके बहुत आनन्द को प्राप्त भये ॥ ३८ ॥

सब द्वारकावासी गये हुये प्रद्युम्न को फिर आया जान-
कर विस्मित हो कहने लगे अहो मरा हुआ सरीका बालक
फिर आगया तो ये बहुत अच्छा भया ॥ ३९ ॥

जिस प्रद्युम्न को देख कर उनकी सब मातायें अपने पति-
जान कर लज्जासे एकान्तको प्राप्त हुईं और श्रीकृष्णको देख
कर जैसा उनको भावों के उदय होते रहे सो भी भये यह कुछ
आश्चर्य नहीं, क्योंकि एक तो ये श्रीकृष्ण के पुत्र होने से
प्रविम्बरूप, दूसरे स्मरण मात्रसे शोभ करने वाले कामसूक्ति
फिर इनको नेत्रों के आगे आने से कृष्णपत्नियोंको श्रीकृष्णका
अम होकर भावोंका उदय हुआ तब अन्य स्त्रियोंका तो कहना ही
क्या है ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भगवत्सुबोधिनीयां महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः

श्रीकृष्णस्यैव पुत्रोऽयं लक्ष्मणाचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भगवत्सुबोधिनीयां महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षष्ठपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—०००*०००—

श्रीशुक उवाच ।

(१) सत्राजितः स्वतनयां कृष्णाय कृतकिल्बिषः ।

स्यमन्तकेन मणिना स्वयमुद्यम्य दत्तवान् ॥ १ ॥

राजोवाच ।

सत्राजितः किमकरोद्ब्रह्मन् ! कृष्णस्य किल्बिषम् ? ।

स्यमन्तकः कुतस्तस्य कस्मादत्ता सुता हरेः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

आसीत्सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सखा ।

प्रीतिस्तस्मै मणिम्प्रादात्सूर्यस्तुष्टः स्यमन्तकम् ॥ ३ ॥

स तम्बिभ्रन्मणिङ्गण्ठे भ्राजमानो यथा रविः ।

प्रविष्टो द्वारकां राजंस्तेजसा नोपलक्षितः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका

षट्पञ्चाशत्तमे मिथ्याऽभियोगे मणिमाहरत् ।

कन्यां जाम्बवतः प्राप कृष्णः सत्राजितस्ततः ॥ १ ॥

पुत्रादिकामसौख्यस्य निष्ठामुक्त्वाऽतिचञ्चलाम् ।

अर्थस्यानर्थतामाह स्यमन्तहरणादिना ॥ २ ॥

सत्यभामाजाम्बवत्योर्विवाहप्रस्तावाय स्यमन्तकाख्यानमाह-
सत्राजित इति । सत्राजित इत्यकारान्तः किल्बिष तकारान्तोऽप्य-
म्बवानुसारं द्रष्टव्यः कृतापराधस्तच्छान्तये स्वयमेवोद्यमं
कृत्वा मणिना सह प्रादादिति ॥ १-२ ॥

भक्तस्य सत्राजितः सूर्यः स्वाम्यपि सखेवाऽऽसीदित्यर्थः ।
स तुष्टस्तस्मै स्यमन्तकन्नाम मणिम्प्रादात् प्रीतिः स्निग्धः ॥ ३ ॥

नोपलक्षितः सत्राजितो ऽसावित्यविज्ञातः ॥ ४ ॥

श्रीमर्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

टीकायां पुत्रादीति शम्बरविषयकमुज्ज्वलं श्रीप्रद्युम्ने तस्य
पुत्रत्वमननात् वस्तुतस्त्वेवमाभाष्यं तस्मात्तर इत्युक्तम् कथं
नाः परिणीता इत्यपेक्षायामादौ प्रियतमायाः श्रीसत्यभामाया
विवाहमाह-सत्राजित इति । स्वतनयामिति स्वशब्देनान्यापेक्षा
निरस्ता स्वतः स्वयमेव उद्यम्य कृष्णाय सर्वविघ्नार्थकथंकायेति
तस्यास्तु सुतरामाकर्षणमिति पूर्वरागोपि सूचितः श्रीजाम्बवत्या

विवाहः पूर्वोऽप्येतत्प्रसङ्गेनैव जातत्वेन प्रेमगौणत्वेन च पूर्व
प्रस्तुतः ॥ १ ॥

कुतः सकाशाद्ब्रह्मन् ? इत्याह-हरेरिति । चतुर्थीविषये बह्वी-
नातीच्छयादानात् ॥ २ ॥

सखा उपासनासातत्येन सदा हितकारी तत्रापि प्रीतः सन्
उपासनाविशेषेण तदा प्रीतिविशेषज्ञानित्यर्थः । प्रदानप्राकारः
श्रीहरिवंशे-

“तस्योपतिष्ठतः सूर्यं विवस्वानग्रतः स्मितः ।

अस्पृष्टमूर्त्तिभगवान् तेजोमण्डलवान् प्रभुः ॥

अथ राजा विवस्वन्तमुवाच स्थितमग्रतः ॥

यथैव व्येष्मि पश्यामि सदा त्वां ज्योतिषाम्पते ! ॥

तेजोमण्डलिनं देवं तथैव पुरतः स्मितम् ॥

को विशेषोऽस्ति मे त्वत्तः सख्येनोपगतस्य वै ॥

एतच्छ्रुत्वा स भगवान् मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥

स्वकण्ठादवमुच्येनमेकान्ते न्यस्तवान् विभुः

ततो विग्रहवन्तं तं ददर्श नृपतिस्तदा ।

प्रीतिमानथ तं दृष्ट्वा मुहूर्तं कृतवान् कथाम् ॥

तमाह प्रभितो भूयो विवस्वन्तं स सत्रजित् ।

लोकानुज्ञासयस्येतान् येन त्वं सततं प्रभो ! ॥

तदेतन्मणिरत्नं मे भगवन् ! दातुमर्हसि ।

ततः स्यमन्तकमार्णं दत्तवांस्तस्य भास्करः” इति ।

(१) सत्राजितनवान्तर्भावः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

अथ लोकानुज्ञासयस्येतात् येनेति सत्राजितस्याज्ञानमयमेव
वचनमिति च वेद्यम् ॥ ३ ॥

अपरिचितः सन् प्रविष्टः । यद्वा, प्रविष्टोऽपि न परिचितः ॥ ४ ॥

श्रीसुवर्धनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-२५ ॥

श्रीमद्भोरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ सत्यभामाजाम्भवत्योर्विवाहं वर्णयितुकामस्तद्विस्तर-
पिपुच्छिषामुत्पादयितुमाह—सत्राजित इति । सत्राजित इत्यकारा-
न्तः कश्चिदकारान्तोऽपि अन्वयानुसारेण दृष्टव्यः । तत्राकारान्तः
कर्त्तरिकान्तः सत्रेणासम्भूताजितः । जितवान् सर्वोत्कर्षेण
वर्णितवानिति तथा सच तावत्कृतं किल्बिषमपराधो येन तथा-
भूतस्यमन्तकाख्येन मणिना सह स्वतनयां सत्यभामां कृष्णायो-
वम्योद्धृत्य ददौ ॥ १ ॥

तत्र लब्धप्रभाऽवसरः पृच्छति राजा—सत्राजित इति ।
हे ब्रह्मन् ! तावत्सत्राजित्किं किल्बिषमपराधमकरोह तस्य
सत्राजितस्य स्वमन्तकः कुतः कस्माद्ब्रह्मः कस्माद्धेतोः सुता
च हरेर्हरये दत्तेति पृष्टः ॥ २ ॥

सविस्तरमनुवर्णयितुं तावदुपोद्घातमाह—आसीदिति । सत्रा-
जिताख्यः कश्चिद्वाजा सदा परमः सूर्यभक्तः आसीत् सूर्यस्तुष्टः
भक्त्योते शेषः । तस्मै सत्राजिताय स्वमन्तकाख्यं मणिं ददौ ॥ ३ ॥

स सत्राजितस्ते मणिं कण्ठे बिभ्राणः रविरिव भ्राजमानः
हे राजन् ! मणितेजसा अनुपलक्षितशरीरो द्वारकां प्रविष्टः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयचंजताथकृतपद्मनावली ।

त्रिविक्रमावतारस्य निरपेक्षभक्तानुकम्पिनो यदुज्ज्वलस्य
एतज्जन्मानुष्ठितकर्मनिमित्तपुर्यशःशमनहेतुविक्रममनुकामति—
अस्मिन्प्रध्याये तत्र परीक्षितः प्रभवीजमुत्थापयति—सत्राजिति ।
सत्रेण हिण्यादिदानलक्षणतपसा सूर्यस्थितं हरिं जितवान्-
शीकृतवानित्यतः सत्राजिति नाम लब्धवान् “यद्भवे सदा-
दाने सत्रमाकृष्टादने धने” इति कृतकिल्बिषः कृतापराधः मणिना
सह स्वयमुद्धृत्य याचनादिपरप्रेरणामन्तरेण मत्कन्यां तुभ्यं
दास्यामीति वचनादिप्रयत्नं विधाय सत्राजितोऽन्तरात्मा सत्र-
विषये अजित इति वा ॥ १-२ ॥

भक्तस्य सत्राजितः सत्ता ॥ ३ ॥

तेजसाऽर्चिषा नोपलक्षितो न दृष्टः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १-२० ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सप्तमे कामतः प्रोक्तो विवाहस्तामसः परः ।

सात्त्विकश्च प्रसङ्गेण क्लेशोन्ने निवारिते ॥

क्लेशपनोदनार्थाय चार्थमत्र निरूप्यते ।

वाञ्छिकं कायिकं चैव कायेन वचनेन च ॥

सम्बन्धी च तथा भक्तः स्वपराधापनुसये ।

सत्यभामाजाम्भवती ताभ्यां सम्यक्निरूपिते ॥

गुणा एतास्ततोऽग्रे तु विद्यारूपा निरूपिताः ।

एवमष्टौ महिष्यो हि सात्त्विक्यस्तु ततः पराः ॥

विवाहाः सप्त कामेन कृपया तु सहस्रशः ।

विधितस्त्वेक एवोक्तः द्वयोरत्र निरूप्यते ॥

कस्मिण्या विवाहं पुत्रसम्पत्तिं चोक्त्वा निमित्तवशात् सत्य-
भामाया विवाहमाह—सत्राजित इति । सत्राजित्शब्दः तत्राकारान्तः
अकारान्तोऽपि सत्रान् रक्षकसहितानपि जयतीत्यर्थे किं सत्राणां
जितं यस्मात् इति कान्तेन बहुमीदृो अदन्तता भवति एतद्-
धीन एव महतामपि जय इति द्वितीयोऽर्थः । स्वतनयां स्वयमु-
द्धृत्य दत्तवानिति अप्रार्थितः अनभिप्रेतश्च तथा ऽपि दाने
हेतुः कृतकिल्बिष इति, कृतापराधः तदपराधदूरीकरणार्थं स्वम-
न्तकेन मणिना सह यद् कृते अपराधः तदपराधनिमित्त-
दण्डार्थं कन्यां च दत्तवान् सङ्केपकथेयमिति केचित् वस्तुतस्तु
न समाधिभाषा ननुद्वारलीलावतः अपकीर्त्यादिकं समाधि-
कार्यं भवति भक्तिसाधकानामेव चरित्राणां वक्तव्यत्वात् कृत-
किल्बिष इति यथा कथञ्चिदपराधो ऽपि सम्भवति अतो
ऽनभिप्रेतत्वेन कल्पान्तरत्वेन वा अवचनं वस्तुतः सत्यभामा-
सरस्वत्यंशा भूम्यंशा वेति तस्या विवाहार्थं तथोद्योगो भगवतैव
कृतः स्वीकारोऽत्र वक्तव्यो राजसानां तदर्थं स्त्रीप्रकरणे सत्य-
भामादीनां परिग्रहमात्रं वक्तव्यम् ॥ १ ॥

नन्वाकाङ्क्षापूरणाभावात् सङ्केपपरत्वमेव कुतो न भवतीति
चेत् मैवं मित्रविन्दाविवाहवद्यावदुक्तेनैव आकाङ्क्षानिवृत्तिसम्भ-
वात् विशेषं पृच्छति—सत्राजित इति । ब्रह्मभिति ज्ञानार्थं कृष्णस्य
सदानन्दस्य कथं वा को ऽप्यपराधं कुर्यात् तत्रापि पातकस्य
अपराधनिमित्तं स्वमन्तको वा भगवद्भक्तानां कुतः देवतान्तर-
भजनात् तथात्वे कथं वा तस्य निरोधे सम्यग्भ इति प्रश्ना-
भिप्रायः विरुद्धानामपकारकरणं युक्तं तथा सति तेषां सर्व-
स्वेन सह कन्यादानं चायुक्तं तस्मात् कथमयमुभयात्मक
इति कस्माद्धेतोः सुतां दत्तवान् कन्या ऽपि सूर्यादिव प्राप्ता वर-
लब्धा न तु तस्य औरसी भगवान् नन्वपुत्र इव तस्या ऽपि
कन्येति पुराणान्तरव्यवस्था अत एव यादवानां मध्ये विवाहदोषो
न शङ्कनीयः अत्रापि “स्त्रीरत्नं रत्नमेव वा” इति वाक्यात् देवादेव-
प्राप्तमिति लक्ष्यते ॥ २ ॥

भगवानपि अङ्घ्रिष्टकमौ सगोत्रापत्यत्वे विवाहं न कुर्यात्
विस्तरेण वक्तुं कथामारभते—आसीदिति । स्वतन्त्रकथेयमित्यु-

ते विलोक्य जनादुरात्तेजसा मुष्टदृष्टयः ।

दीव्यतेऽक्षैर्भगवते शशंसुः सूर्यशङ्किताः ॥ ५ ॥

नागायण ! नमस्तेऽस्तु शङ्खचक्रगदाधर ! ।

दामोदरारविन्दाक्ष ! गोविन्द ! यदुनन्दन ! ॥ ६ ॥

भीमद्विभवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

व्यासीदित्यनेन सूचितम् । सत्राजित आसीदिति मित्र वाक्यं तस्य
महर्षे व्यापयितुमाह—सूर्योऽपि भक्तस्व परमः सखा आसा-
दिति भक्तस्य सख्ये शीघ्रं प्रयच्छतीति सूर्यस्य स्वभावो
वर्णितः अनेन सूर्यः परमदयालुः अल्पेऽपि भजने बहु प्रयच्छति
इति निरूपितं ततो यज्ज्ञातं तदाह, प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादादिति
मणिः स्यमन्तकः कुत्रत्यो मणिरित्याकाङ्क्षायामाह—सूर्य इति,
स हि मणिं सूने सर्वमेव सूर्यात् प्रसूनमिति तस्य मणिमात्र-
प्रसवे न वृषणं तदर्थमेव मणिरुत्पादित इति लक्ष्यते यतः प्रीत-
स्तस्य भक्त्या सन्तुष्टः स्यमन्तकमुत्पादितवान् उत्पाद्यापि ततो
ऽपि प्रीतः प्रकर्षेणाऽदात् तस्मिन् सामर्थ्यं व्यापयित्वा अदात्
प्रकर्षेणैव दानात् भोगार्थं भोगसाधनसम्पादनार्थं च तज्ज्ञात-
मिति लक्ष्यते ॥ ३ ॥

अतस्तस्य प्रथमतो भोगमाह—स तं विभ्रदिति । स्वतेजस्त-
स्मिन्व्यापितमिति तद्वारणेन सूर्य एव धृतः अत एव
तत्प्रभावाद्यथा राविस्तथा भ्राजमानो जातः स चेदन्यत्र तिष्ठेत्
न का प्यनुपपत्तिर्भवेत् सूर्यश्च रक्षको भवेत् स पुनस्तद्रहीत्वा
द्वारकास्थितान् घञ्चयन्निव समागतः तत सूर्येण उपेक्षित इत्य-
भिप्रायं धनुं तस्य द्वारकाप्रवेशमाह—प्रविष्टो द्वारकामिति,
राजभित्ति सम्बोधनम् अन्यविषये अन्यो रक्षां न करोति इति
व्यापयितुं तस्य मनोरथः सिद्ध इत्याह—तेजसा नोपलक्षित
इति ॥ ४ ॥

भीमद्विभवाचार्यकृतसाराथदर्शिनी ।

षट्पञ्चाशत्तमे लघुकलकुलोऽगाम्मणीहया

लभे जाम्बवतः कन्यां कृष्णः सत्राजितस्ततः ।

सत्राजित इत्यकारान्तः कश्चित्कारान्तश्च द्रष्टव्यः ॥ १ ॥

हरेः हरये ॥ २ ॥

भक्तस्य सत्राजितः सूर्यः स्वाभ्यपि प्रीतः सखा प्रियसख
आसीदित्यर्थः ॥ ३ ॥

नोपलक्षितः सत्राजितोऽसावित्यविज्ञातः ॥ ४—५ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

षट्पञ्चाशत्तमे भीमूदेव्या विवाहमुपक्रम्य स्वमन्तकमणि-
कया जाम्बवत्याः प्रसङ्गात् विवाहमुक्त्वा भीमूदेव्या विवाह-
माह—सत्राजित इति । सङ्गैः आत्ममन्ताजितः लब्धजयः सखा

जितोऽकारान्तः कान्तत्वात् कश्चिदन्वयादुत्सारेण तकारा-
न्तोऽपि ॥ १ ॥

हरेः हरये ॥ २ ॥

भक्तस्य सत्राजितः सूर्यः परमः स्वाभ्यपि प्रीतः प्रसखः
सन्सखा आसीत् स च तुष्टस्तस्मै स्यमन्तकं नाम मणिं प्रादा-
दित्यन्वयः ॥ ३ ॥

नोपलक्षितः सत्राजितत्वेन नैव विज्ञातः ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

ॐ स्यमन्तकमणेरुद्देशं नमः ।

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेवजी बोले, कि सत्राजित् बाह्यसे जब कृष्णका
अपराध बना तब सत्राजित ने स्वयं आपही खलाकर स्वम-
न्तक मणि के सहित अपनी कन्या सत्यभामा को कृष्ण के
साथ विवाह दीनी ॥ १ ॥

राजोवाच ॥

राजा परीक्षित बोले, कि—हे प्रह्लाद ! सत्राजित् ने कृष्ण
का कौन अपराध किया और सत्राजित् को स्यमन्तक मणि
कहां से लब्ध हुआ, और सत्राजित् ने भीकृष्ण के साथ
अपनी पुत्री का विवाह क्यों किया ? ॥ २ ॥

भीशुक उवाच ॥

भीशुकदेवजी बोले, कि सत्राजित् की भक्तिसे सूर्य देव
प्रसन्न होकर सखा सहश हो गये, और उसके ऊपर समुद्र
हो कर सूर्यने उसको स्यमन्तक मणि दिया ॥ ३ ॥

हे राजन् ! वह सत्राजित् उस मणिको कण्ठ में धारक
कर सूर्य के सहश भ्राजमान होता हुआ द्वारका में प्रवेश करता
हुआ, उस समय उस मणिके तेज के मारे कृष्ण के विना किसी
ने भी सत्राजित् को नहीं पहिचाना ॥ ४ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपका ।

दीव्यते कीडते सूर्योऽयमिति शङ्किताः सन्तः कथयामासु
रिति ॥ ५ ॥

सूर्यं नमस्कृत्यार्थमागतं कल्पितत्त्वोद्भूतमकीर्णं सम्बोध-
नानि नारायणेत्यादीनि ॥ ६ ॥

एष आयाति सविता त्वां विदधुर्जगत्पते ! ।

मुष्णन्गभस्तिचक्रेण नृणां चक्षूषि (१)तिग्मगुः ॥ ७ ॥

नन्वन्विच्छन्ति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः ।

ज्ञात्वाऽथ गूढं यदुषु द्रष्टुं त्वां यात्यजः प्रभो ! ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

गभस्तिचक्रेण रश्मिजालेन मुष्णन् प्रतिघ्नन् तिग्मास्तीक्ष्णा
गावो रश्मयो यस्य सः ॥ ७ ॥

न चेदमघटमानमित्याहुः—नन्विति । अन्विच्छन्ति मृगयन्ते
अजः सूर्यः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अक्षैः क्रीडत इति नरलीलाकौतुकित्वमुत्कण्ठया स्मृतं नर-
लीलत्वादेव प्राकृतजानानां तथा चमत्कारोपि युज्यत इति भावः ५

सामान्यतस्त्वावत् स्वरूपैश्चर्यलीलाभिः स्तुवन्ति पद्मयेन
नारायण हे सर्वजीवाभत्वात्सर्वपरमस्वरूपैश्चर्य ! तादृशत्वादेव लील-
यापि दुष्टशिक्षाये शङ्कगविधर ! अथ विशेषतो गोकुलप्रकाशित-
प्रेमवश्यत्वसौन्दर्यलीलाभिः स्तुवन्ति पद्मयेन दामोदर स्थजन-
वश्यतयोदरेऽङ्गीकृतदामबन्धन ! हेअरविन्दाक्ष ! परमसुन्दरत्वार्थः
हेगोविन्द ! गोचारणोपलक्षित ! तत्तन्महालीलाप्रकाशक ! एवं
तत्र तत्र प्रायोनिगूढ एव त्वं सम्प्रति तु कृपाभारस्तवकिम्वर्ण्य
इत्यादीयेनाहुः—हेयदुनन्दनेति । यदुनानन्दयन् सज्जामध्ये साक्षा
ज्ञासीति भावः ॥ ६ ॥

अतो हेजगत्पते ! त्वां विदधुरायाति अन्यदर्शनस्व दूर-
तोपि स्वतः सिद्धत्वेन नातिमुखदत्वेन आस्पृहणीयत्वात् त्वद-
र्शनस्य तु त्वदुपासनयैव साध्यत्वेन सर्वोर्मुखसुखदत्वेन च
परमस्पृहणीयत्वादिति भावः । ननु, नैव सूर्य इत्याशङ्क्य तल्लक्ष-
णमाहुः मुष्णन्निति यतस्तिग्मगुः ॥ ७ ॥

त्रिलोक्यां ये विबुधर्षभा ब्रह्मादयस्ते सर्वे मार्गं प्राप्नु-
याथमेवान्विच्छन्ति प्राप्तिस्तु दूरं । ननु निश्चये एवं गूढमपि त्वां
अद्यापुश्च यदुषु सक्षाद्वर्त्तमानं ज्ञात्वा कुतोऽपि आगत्यान्नि-
श्चित्य । ननु, ब्रह्मादयश्चेदन्विच्छन्ति सूर्यः कस्तत्राहुः अजः द्वाद-
शात्मत्वेन विश्वकात्मा तदधिष्ठानत्वेन तद्भेदेनोपास्यो वायम्
जनप्रदिग्वाज जायत इत्यजो वेदो वा त्रयीमय इत्यर्थः अतोऽसौ
तु विशेषज्ञ इति भावः । प्रभो ! अस्मदीश्वर ! अहो आनन्दं त्वदी-
यानामस्माकमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

ते प्रविष्टमवलोक्य जना दूरादेव तस्य तेजसा मुष्टाः
अपहृता अभिभूताः दृष्टयो येषां ते सूर्योऽयमिति शङ्किताः
सन्तः अक्षैर्दीप्यते कीडां कुर्वाणाय भगवते श्रीकृष्णाय शशसुः
कथयामासुः ॥ ५ ॥

नमस्कर्तुमागतं सूर्यं सम्भाव्य भक्त्युद्वेगेण भगवन्तं
सम्बोधयन्ति, वारायणेति ॥ ६ ॥

एष इति एष इत्यागच्छतो रूपप्रदर्शनपरं सविता सूर्य-
स्त्वां द्रष्टुमिच्छुः हे जगत्पते ! आयाति कथम्भूतः तिग्मास्तीक्ष्णा
गावो रश्मयो यस्य सः गभस्तिचक्रेण रश्मिजालेन नृणां
चक्षूषि मुष्णन् प्रतिघ्नन् न चैतदघटमानमित्याहुः ॥ ७ ॥

अन्विच्छन्ति हीति विबुधर्षभा देवभेष्टास्त्रिलोक्यां तव
मार्गमन्विच्छन्ति अन्वेषयन्ति त्वं यद्रूपगुणकर्मकः तथाभूतं त्वां
द्रष्टुमिच्छन्तीत्यर्थः । अतोऽधुना यदुषु गूढं दृष्टीतयदुषे त्वां
ज्ञात्वा हे प्रभो ! अयं सूर्यः आयाति ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अक्षैर्देवनाक्षैर्दीप्यते घृतकीडां कुर्वते ॥ ५—६ ॥

गभस्तिचक्रेण रश्मिमण्डलेन तिग्मरक्त सूर्यः ॥ ७ ॥

विबुधर्षभाः देवभेष्टाः त्रिलोक्यान्ते मार्गमन्विच्छन्ति मृग-
यन्ते । ननु, तेष्वजः सूर्यः अथ यदुषु गुह्यं ज्ञात्वा इष्टुं यात्या
याति अजाय लोकत्रयभावनायेति वचनात् ॥ ८—९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ॥

त्रयीमयत्वादजः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्य प्रभावः सर्वजनीनो जान इति वक्तुं लोकानां भ्रम-
माह, तं विलोक्येति । निकटे स प्रायेतापि दूरादेव तत्रापि तेजसा
मुष्टदृष्टयः स्वस्वामिनः स्थानं महान्तोऽपि समायन्तीति सन्तो-
षात् भगवत्स्थाने समागताः भगवानपि अन्यासक्तः नास्य
सन्माननं करिष्यतीति ततोऽयं अस्मान् विलम्बितः तेजसा
पीडयिष्यतीति सूर्यात् शङ्किताः लोकव्यसनरूपे घृते अक्षैर्दी-
प्यन्ते भगवते शशसुः शतमक्षान् विज्ञानातीति मध्ये अधिदे-
वन एव सत्यक्षकीडेति विमर्शः अन्यथा धर्मस्थापनार्थमवतीर्णः
कथमक्षकीडां कुर्यात् मुख्यं हि तदधर्मस्थानमिति सूर्यस्य
समागमनं बाधितं मत्वाह, भगवन् इति ॥ ५ ॥

सूर्यागमनेन स्वतोऽपि ज्ञातमहत्त्वाः स्तुत्वा भगवन्तं विज्ञाप-
यन्ति—नारायणेति त्रिभिः । नारायणपदं सूर्यान्तर्यामी नारायण
इति तस्मिन्नागते अन्तर्बामिप्रेरणाव्यतिरेकेण कार्यं न सिद्ध्यतीति

श्रीशुक उवाच ।

निशम्य बालवचनं प्रहस्याम्बुजलोचनः ।

प्राह नासौ रविर्देवः सत्राजिन्मणिना ज्वलन् ॥ ६ ॥

सत्राजित्स्वग्रहं श्रीमत्कृतकौतुकमङ्गलम् ।

प्रविश्य देवसदने मणिं विप्रैर्यवेशयत ॥ १० ॥

दिनेदिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो ! ।

दुर्भिक्षमार्यरिष्टानि (१) सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः ।

न सन्ति मायिनस्तत्र यत्रास्तेऽभ्यर्चितो मणिः ॥ ११ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधनी ।

विद्यापनार्थं सूर्यागमनं सम्भवतीति हेतुरुक्तः अतस्ते नमः नमस्कारमात्रं वा अस्मत्साध्यमिति शङ्खचक्रगदाधरोति शेष-
शायिनं नारायणं व्यावर्त्तयन्ति नारायणत्वं वा स्थापयन्ति
दामोदरेति भक्तकृपालुत्वं तादृशस्याज्ञागमनं हेतुरुक्तः अरवि-
दाक्षेति समागतस्य तापापनोदनं कार्यमुक्तं गोविन्देति तथा
करणे भावश्यकत्वं यतोऽयमिन्द्रो जातः । किञ्च, यदुनन्दनेति
तत्पर्यमेवावतीर्णः ॥ ६ ॥

अत एवाज्ञ बहुकार्यं तयास्तीति स्वतः गमनाभावान्
स्वयमागत इत्याहुः—एष आयातीति । आगतस्य विज्ञाप्यमस्तीति
आहुः—सवितेति । प्रसविता ऽयं साम्प्रतं च भगवान् लीलयाऽ
वतिष्ठतीति तदनुगुणसवार्थं प्रपुमागत इत्यर्थः । प्रभस्तु
कृतद्वारापि भवतीति विशेषमाहुः—त्वां दिदृशुरिति । ज्ञेयाभावे
ऽपि दर्शनमावश्यकमित्यत्र हेतुमाह—जगत्पते इति । स्वस्य निवे-
दने हेतुं वदन्त आहुः—मुष्णन् गभस्तिचक्रेणेति । दूरे स्थितस्य
गभस्तयोर्लघीयांसः समायान्ति निकटे तु गभस्तिचक्रेण पीड-
यति नृणामित्यल्पसत्त्वता तर्ह्ययं द्रोपो निवारणीय इत्याशङ्क्य
तस्य स्वाभाविकोयमित्याहुः—नृणां चक्षूषि तिग्मगुरिति । ज्ञान-
प्रदो भगवान् अत्र समागतः ज्ञानसाधनमेव दुरीकरोतीति
प्रतिविधेयः ॥ ७ ॥

ननु, तथापि भयन्नोन्नतदृष्टाः ताभिधारयतेति चेत्तत्राहुः—नन्व-
स्मिच्छन्तीति । देवाः समागच्छन्तः कथं वारणीयाः तत्रापि स्वप्रभुं
द्रष्टुं तत्रापि विबुधैर्गर्भाः किञ्च अद्य यदुपु गूढं ज्ञात्वा समा-
गताः तत्र यदि कश्चिन्निवारणं कुर्यात् तदा अनेनैव प्रतार्य-
त इति तमेव मारयेयुः । ननु, तथापि सूर्यो नायास्यति स हि
सर्वदा व्यापृतः तत्राहुः—द्रष्टुं त्वायात्यज इति । प्रज्ञा वा द्रष्टुमा-
यति अवतीर्णस्य रूपान्तरस्वीकरणेनान्यथात्वे पूर्वव्यवहारो-
ऽनुचित इत्याशङ्क्याहुः—प्रभो इति । हे सर्वसमर्थ ! ॥ ८ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

धूतक्रीडाधिष्टं भगवन्ते नामकीर्त्तनैरवधारयन्ति नाराय-
णेति ॥ ६ ॥

(१) सर्वेऽपि व्याधय इति विज्ञ० पाठः ।

गभस्तिचक्रेण किरणजालेन ॥ ७ ॥

मनुष्यं मां सूर्यो देवः किं विदसते ? इति मायादीरित्याह—
ननु निश्चितम् अन्वेषयन्ति भजः सूर्यः ॥ ८—१० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सूर्यशक्तिः प्रसिद्धः सूर्य एवायाति स किमपि प्रयोजनं
कृष्णे निवेदयितुमाहोस्वित् श्रीकृष्णचरणस्पर्शमात्रं कर्तुमित्येवं
सूर्य जातशङ्काः शशसुः कथयामासुः ॥ ५—६ ॥

तिग्मगुः तिग्मास्तीक्ष्णाः गावो गभस्तयो यस्य सः ॥ ७ ॥

अन्विच्छन्ति अन्वेषयन्ति भजः सूर्यः ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

द्वारकावासी मनुष्यो को दूर से ही देखकर नेत्रों में
चकचकाधा होने लगा, तब धे लौग जाकर सूर्य के आने की
शङ्का से चौपट खेलते हुए श्रीकृष्णभगवान् से बोले ॥ ५ ॥

द्वारका वासी जन बोले, कि—हे नारायण ! हे शङ्खचक्र
गदा का धारण करने वाले ! हे दामोदर ! हे कमललोचन !
हे गोविन्द ! हे यदुनन्दन ! आपको नमस्कार हो ॥ ६ ॥

हे जगत्पते ! ये प्रचंड किरण वाले सूर्य अपनी किरणों
के चक्र से मनुष्यों के नेत्रों को ताड़ित करते हुए आपके दर्शनो
के लिये आते हैं ॥ ७ ॥

टीक ही तो है, त्रिलोकी में वडे १ भेष्ट देव लोग आपके
मार्ग को दूधते हैं इसी से आज कल यदु लोगों में गुप्त ज्ञान
कर सूर्य आपके देखने को आते हैं ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

बालानामङ्गानां वचनम् ज्वलन् विद्योतमानः ॥ ९ ॥

कृतानि कौतुकेनोत्सवेन मङ्गलानि यस्मिंस्तत् विप्रैः
कृत्वा ॥ १० ॥

स याचितो मणिं कापि यदुराजाय शौरिणा ।

नैवार्थकामुकः प्रादाद्या च्छामङ्गमतर्कयन् ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भारप्रमाणं च—

“चतुर्भिर्ग्रीहिभिर्गुञ्जं गुञ्जान् पञ्च पणान् ।

अष्टौ धरणमष्टौ च कर्षन्तांश्चतुरः पलम् ॥

तुलां पलशतं प्राहुर्भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः” इति ।

मारी नामाकालमृत्युः अरिष्टमभद्रं भृशुभा दुःखहेतवः ॥ ११ ॥

कापि कदाचित् अनेन भगवत्समर्प्य स्वयमभोजिनः
अर्चानिष्ठानिष्ठतर्कमप्यनिष्ठहेतुरेव भवतीति सूचितम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रहस्य स्मिता प्रति प्रारम्भे तत एवेषदृष्टिप्रसारणाभि-
प्रावेणोऽकम् अभ्युज्जलोचन इति अत एव प्रकर्षेण सितावलो-
कनादिनाह— देव इति । देवोऽपि कश्चिन्न भवति किन्तु
मनुष्य एव तत्रापि सत्राजिदित्यर्थः । अथ श्रीमति कौस्तुभे
विद्यमानेऽपि समतकाराय श्रीभगवत्सत्य तद्विज्ञानरूप-
प्रकाशादिति ज्ञेयम्, अभ्यसैः तत्र बालानामज्ञानामिति असूर्ये
सूर्यबुद्धेः श्रीकृष्णे चैतावन्तं कालमीश्वरत्वान्ऽवगमात् सूर्या-
गमनमात्रसम्भावनया कोलाहलाच्च ॥ ६ ॥

श्रीमत्स्वत एव सम्पत्सि युक्तं द्वारकान्तर्वर्त्तित्वात् देव-
सदने निजेष्टदेवसूर्याश्चागृहे विप्रैः प्रयोज्यकर्तुमिः न्यवेशयत्
उत्तमपीडे पूजार्थं स्थापयामास ॥ १० ॥

दिन इत्यर्द्धकं हे प्रभो ! इति भगवद्भक्तिसम्पदां भवादृशां-
तु न तदादिसम्पदादरः यदृच्छया वा तदुपसक्तौ पूर्ववत्
भगवत्स्यैव समर्प्यत इति भावः मारीनाम नगरग्रामादिषु प्रचुर-
लोकानां दिनं दिनमृत्युकरो प्रहविशेषः । मायिनः सर्वे कपटिनः
अभितोर्चितः सन्निति अथवा तु नैव अथवानिष्टकुरोतीत्यर्थः
तच्चाप्येव्यक्तं भाषि ॥ ११ ॥

यदुराजाय उग्रसेनार्थं राजैकयोग्यत्वात् नत्वात्मायं तत्र
मिरपेक्षत्वात् त(कु)त्रापि याचित एव ननु भेदादिना जिघृक्षितः
शौरिणेति शूर्यशोविस्तरकस्य तस्य तद्योग्यमेवेति भावः
अर्थे धनं एव ननु धर्मोदौ कामुकः अत एव श्रीभगवद्या-
च्छामङ्गेन दोषमविचारयन् अयं भावः उत्तमद्रव्यत्वेन प्राक्
स्वयमेवोद्यम्य दातुं योग्यं तत्रापि तेन सद्भावेन याचितमपि-
नादात् अतो महाननर्थः फलिष्यति तं चापद्यन्निति एव-
वाग्नेन वारं वारमपियाचनायामदानं बोध्यते प्रशब्देन यदा
याच्यते तदा तेनाप्युपयुज्यतामिति किञ्चित्स्वीकारमिषेण
वक्ष्यात्वा च ज्ञाप्यते ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

अतर्कयत् अनिरूपयत् ॥ १२—२५ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निशम्येति बालानामागच्छतो याथात्म्याऽनभिज्ञानां वचनमा-
कर्ण्य प्रहस्याह । उक्तिमाह—नासाविति । असावागच्छन्न देवो
रविः सूर्यः किन्तु सत्राजित् कुतस्तस्येदं तेज इत्यतो विधि-
नष्टि—मणिना स्वमन्तकेन ज्वलन् विद्योतमान आयाति ॥ ९ ॥

कीदृशस्तस्य मणेः प्रभाव इति जिज्ञासुं राजानं प्रत्याह
मुनिः—सत्राजिदिति । अस्य “सूर्याल्लुब्धमणिः” इत्यादिः श्रीमान् भाग्य-
वात्सत्राजित्कृतानि कौतुकनोत्सवेन मङ्गलानि यस्मिन् तत्त्व-
गृहं प्रविश्य देवतागृहे विप्रैः प्रयोज्यकर्तुमिर्मणिं न्यवेश-
यत् ॥ १० ॥

सच मणिर्हे प्रभो, राजन् ! प्रतिदिनमष्टौ स्वर्णभाराम्भुजति-
असूत भारः प्रमाणविशेषस्तथाहि—

“चतुर्भिर्ग्रीहिभिर्गुञ्जं गुञ्जान् पञ्च पणान् ।

अष्टौ धरणमष्टौ तान्कर्षं तांश्चतुरः पलम् ।

तुलां पलशतं प्राहुर्भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः” इति ॥

किञ्च, दुर्भिक्षेति । मारीनामालमृत्युः अरिष्टमभद्रं दुःख-
हेतवः आत्मनः पीडा व्याध्यादयो रोगाः मायिनो वञ्चकाश्चोरा
इति यावत् यस्मिन् राज्ये स मणिरर्चितः स्यात्तत्र कदाचिदपि
दुर्भिक्षादयो न सन्ति ॥ ११ ॥

कापि कदाचित् यदुराजायोग्रसेनार्थं शौरिणा मणिं प्रति याचितो
ऽपि स सत्राजित् अर्थकामुकः हेतुगर्भमिदं तत्त्वाद् याच्छामङ्गं
याच्छावैव्यर्थ्यं अविचारयन्नेव नैव ददौ ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गृहे देवसदने देवस्थाने न्यवेशयत् प्रतिष्ठितवान् ॥ १० ॥

पञ्चविंशतितुलात्मको भारः तानष्टौ भाराम्भुजति ददाति
मारी अकालमृत्यु अरिष्टं मृत्युचिह्नम् ॥ ११ ॥

कापि कदाचित् अतर्कयन् अनिरूपयत् ॥ १२ ॥

श्रीज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

प्रहस्य प्रहति प्रारम्भोऽस्मिन्त्वेत्यर्थः ॥ ९ ॥

सत्रमिति कौस्तुभस्य श्रीभगवत्तद्विज्ञानरूपा मर्यादा
प्रकाशादतिशयो योज्यम् ॥ १०—४५ ॥

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा भगवान् कर्म न परित्याज्यमिति स्वयं तथैव स्मितः
प्रजानां मोहं दूरीकृतवानित्याह—निशम्येति । बालानाम् अज्ञानां

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधनी ।

वचनं ते हि स्वोत्कर्षमेव विचारयन्ति नतु निमित्तं तथैतेपि स्वोत्कर्षत्वेन मद्गुत्कर्षमेव भाषयन्ति ततो यं कञ्चन समागच्छन्तं महत्त्वेन मत्तमम्बन्धित्वेन च कल्पयन्ति तस्मात् स्वोत्कर्षपदान् अद्यान् दृष्ट्वा प्रहस्य दृष्ट्यैव तेभ्यः सुखं दत्तवानित्याह—अम्बुजलोचन इति, असौ देवरूपो रविर्न भवति किन्तु रवेस्तैजो रविभक्तध्यायं भवति तेन देवपदं सङ्गच्छते किन्तु सत्राजिदयं कथमेवं जात इति चेत्सत्राह, मणिना ज्वलन्ति ॥ ९ ॥

मणिना तस्य भोगयुक्त्वा अर्थसम्पत्तिमाह सत्राजित्खगृहमिति भगवत्कृपया पूर्वमेव श्रीमत्कृतानि कौतिकानि मङ्गलानि च यत्र अनेन धर्मकामौ निरूपितौ एवं स्वतःसिद्धत्रिवर्गे गृहं प्रविश्य तत्र भक्त्यतिशयात् देवसदने देवपूजागृहे दैत्यानां प्रवेष्टाभावाय विप्रेस्सह मन्त्रपूर्वकं मणिं न्ववेशयत् नितरां स्थापितवान् ॥ १० ॥

स्थापितस्य फलमाह—दिने दिन इति । पञ्चमणमात्रं भारः स्वर्धारिशद्वरणानि मण उच्चते मानविशेषः ते चाष्टौचत्वारिंशन्मणान् सुवर्णस्य प्रत्यहं सृजति सविता हि तस्य मूलमतोऽयमपि प्रसविता प्रभो इति सम्बोधनं तदाकारुभाभावाय न केवलमिष्टसाधकत्वं किन्त्वानिष्टनिवारकत्वमप्यित्याह, दुर्मिद्वेति अनावृष्टिकृतं दुर्मिद्वं मारी शीतलादिदेवाधिष्ठितव्याधिमरणम् अरिष्टान्यन्यानि आधिव्याधिहेतुभूतानि आधिव्याधयश्च अशुभाः स्वप्नादयोऽपि मायिनो राक्षसाः पूतनादयः यत्रायमध्विनिनो मणिस्तिष्ठति तत्र नेन भवन्तीति मणदृष्टादृष्टक्षामर्थं निरूपितम् अयोग्ये महान् धर्मो न युक्त इति विचार्य भगवान् अनेन मणिना सत्राजितो नाशो भवत्यतीति स्वपुरे च नाशो न युक्त इति देवान्तराणामत्र सामर्थ्याभावात् तत्प्रसादोऽपि व्यर्थ इति ॥ ११ ॥

तस्य लोकद्वयेऽसिद्धार्थं यावन् द्रव्यं तत उत्पद्यते तावद्भ्रामादिद्वारा तस्मै दापयित्वा उग्रमेनाय मणिं दापयितुं सत्राजितं प्रति किञ्चिदुक्तवानित्याह—स याचित इति । कापीनि कियत्कालं प्रतीक्ष्य यावता मृत्युरपगच्छति ततः स्वयमेव प्राप्तामिति भगवदभिप्रायो बोधितः । ननु, तस्यैव मृत्युर्न विष्यतीति आशङ्क्याह—यदुगजायेति । शौरिणेति सामर्थ्यं दापने निरूपितं शौकिकपक्षपातश्च तथापि न दक्षानित्याह—नैवार्थकायुक्त इति । स ह्यर्थमेव कामयते सिद्धं न तु मृतिनिराकरणमपि अतो न प्रादान् यथैवायं न याचते तथैवोपायं च विचारितवान् सूर्यो वक्तव्यः तद्वद्वारा उपद्रवश्च कारणीयश्च ततोयं न याचिष्यतीति याच्यमाभङ्गं तर्कितवान् एवं दोषद्वयं तस्य निरूपितम् आशोल्लङ्घनमपकारचिन्तनञ्चेति तत्र स्वभ्येवापकारो जातः आश्वाभङ्गफले मृत्युरपि जात इत्यभ्यायद्वयेन निरूप्यते एतादृशापि मणि भगवद्भावराहितः अनर्थपर्यवगायी जात इति निरूपयन् भगवदाशोल्लङ्घनात् तदीयानां बुद्धिरेव दुष्टा जातेति संपूज्यमपि मणिं सत्राजिन्मात्रपरिभ्रेयं च भक्त्यैव भगवद्धर्मा उपकारिण इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिष्मनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

भारप्रमाणं यथा—

“चतुर्भिर्वीहिभिर्गुञ्जं गुञ्जान् पञ्च पणं पणम् ।

अष्टौ धारणमष्टौ च कर्षं तांश्चतुरः पलम् ।

तुलां पलशतं प्राहुर्भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः” इति ।

मारी अकालमृत्युः ॥ ११ ॥

यदुराज उग्रसेनस्तदर्थं याच्यमाभङ्गम् अतर्कयन् भगवदाभ्याभङ्गेन दोषमाविचारयन् भगवत्समर्प्य स्वयमग्रभोजिनः सर्वानिष्टनिवर्त्तकमपि वस्तु सर्वानिष्टहेतुर्भवति किम्पुनः स्वयं प्रार्थयमानेपि तस्मिन्समर्प्येति सूचितम् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वलन् विद्योतमानः ॥ ९ ॥

विप्रेः कृत्वा ॥ १० ॥

भारप्रमाणम्—

चतुर्भिर्वीहिभिर्गुञ्जं गुञ्जान् पञ्च पणं पणम् ।

अष्टौ धरणमष्टौ तान् कर्षं तांश्चतुरः पलम् ।

तुलां पलशतं प्राहुर्भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः”

इति ॥ ११ ॥

मारी अकालमृत्युः ॥ १२—१३ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेव जी बोले, कि—अम्बुजलोचन श्रीकृष्णचन्द्र उग्र वाखकों के वचन को सुन कर हंस कर बोले, कि—वह सर्व देव नहीं हैं किन्तु सत्राजित मणि से इस प्रकार की दीप्ति को प्राप्त हो रहा है ॥ ९ ॥

इतने में सत्राजित भी मंगलोपचार युक्त शोभा वाले अपने घर में प्रवेश कर ब्राह्मणों के द्वारा मणि को देवस्थान में संस्थापित करता हुआ ॥ १० ॥

श्रीशुकदेव जी कहते हैं कि—हे राजन् ! वह मणि प्रति दिन अष्ट भार स्वर्ण की सृष्टि करती रहा, (एक भार का प्रमाण प्रायः यह जानो, कि आठ मण तेरह सैर दस छटाक और आठ मासे) और जहां वह मणि पूजित होकर रहता वहां दुर्भिक्ष मारी अरिष्ट सर्व आभि व्याधि अशुभ और मायी लोगों का प्रभाव नहीं चलता ॥ ११ ॥

किसी समय श्रीकृष्णचन्द्र ने यदुराज भी उग्रसेन के द्वारे उस मणि की याचना करी कि यह उच्छिष्ट वस्तु राजाको चाहिये—परन्तु द्रव्य के लोभी उस सत्राजित ने श्रीकृष्ण की आज्ञा का भंग न देखकर मणि नहीं दिया ॥ १२ ॥

तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् ।
 प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां व्यचरद्दने ॥ १३ ॥
 प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छिद्य केसरी ।
 (१) गिरिं विशन् जाम्बवता निहतो मणिमिच्छता ॥ १४ ॥
 सोऽपि चक्रे कुमारस्य मणिं क्रीडनकं बिले ।
 अपश्यन्भ्रातरं भ्राता सत्राजित्पर्यतप्यत ॥ १५ ॥
 प्रायः कृष्णेन निहतो मणिप्रीवो वनं गतः ।
 भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णेकर्णेऽजपञ्जनाः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदेव दर्शयितुमाह- तमेकदेति । प्रतिमुच्य बद्धा प्रसेनः
 सत्राजिज्ञाता ॥ १३ ॥
 आच्छिद्य आकृष्य गृहीत्वा ॥ १४-१५ ॥
 अजपञ्जुपांशु अवोचन् ॥ १६-२२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सद्यः श्रीभगवद्भवनार्थमेव प्रसेनाय ददाविति ज्ञेयं तथाच
 श्रीविष्णुपुराणे सत्राजिताऽप्यच्युतो मां याचिष्यतीत्यवगम्य
 राजलोभात् स्वभ्रात्रे प्रसेनाय तद्रत्नमदादिति अत एव प्रसेनः
 सर्वतोऽप्रतीत्या स्वरिरक्षिषवा च तं स्वर्णसम्पुटाद्यच्छन्नं
 कण्ठ एव प्रतिमुच्य एकदा मृगयायां विशेषेण परमाशक्तिं
 एकाकितादिनाऽप्यचरत् ॥ १३ ॥

हृत्वेति हिंस्रस्वभावत्वात् मणिमाच्छिद्येति महाधनस्वभाव-
 त्वात् मूपकादौ हि तथा दृश्यते ॥ १४ ॥

सोऽपीत्यर्थकम् बिले गिरिगुहान्तर्वर्त्तमानस्य कुमारस्य
 स्वपुत्रस्य सुकुमारस्यस्य क्रीडनकं बाल्यक्रीडासाधनम् पश्य-
 न्निति सार्थकम् ॥ १५ ॥

प्रायो वितर्कं तेन प्रभुत्वेऽपि या प्रार्थना कृता तस्या
 भङ्गादिति भावः । जनास्तदनुवर्तिन एव नागरिकाः न तु सर्वे
 प्रथमस्कन्धे तेषां परमभक्तिवर्णनात् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवं स्थिते महती प्रभा दीप्तिर्यस्य तं मणिमेकदा प्रसेनः
 सत्राजिज्ञाता कण्ठे प्रतिमुच्य बद्धा अश्वमारुह्य वने मृगयां
 व्यचरत् ॥ १३ ॥

तदा कश्चित्केसरी सिंहः सादृशं प्रसेनं हत्वा मणिमाच्छि-
 द्याऽऽकृष्य गृहीत्वा गिरिं प्रविशन् आत्मानं दृष्टवता मणिमि-
 च्छता जाम्बवता ऋक्षराजेन हतः ॥ १४ ॥

सोऽपि जाम्बवानपि बिले स्वनिवासभूते गिरिबिले तं मणिं
 स्वकुमारस्य क्रीडनकं क्रीडासाधनं चक्रे । भ्राता सत्राजित्
 भ्रातरं प्रसेनं मणिं चापश्यन् पर्यतप्यत, परितप्याऽऽहे-
 त्यर्थः ॥ १५ ॥

उक्तिमेवाह-प्राय इति । मणिः प्रीवायां यस्य स मम
 भ्राता वनं प्रति गतस्तत्र प्रायो बहुधा भ्रुवमिति यावत् कृष्णे-
 नैव हत इत्येतद्वचो जनः भ्रुवा कर्णे कर्णेऽजपञ्जुपांशव-
 वोचत् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मसाधनी ।

प्रतिमुच्य बद्धा ॥ १३ ॥

आच्छिद्य स्वीकृत्य ॥ १४ ॥

क्रीडनकं लीलासाधनम् ॥ १५ ॥

शौर्योत्साहभङ्गदोषादिदमनार्थजातमभूत् अन्यथा मणिमा-
 हात्म्यं स्तवनं व्यर्थमिति तात्पर्यमवगन्तव्यं मणिः प्रीवायां यस्य
 स तथा मम भ्राता कृष्णेन निहत इति यत्तच्छ्रुत्वा ॥ १६-१७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सामान्यं तं मणिं ज्ञात्वा प्रसेनोऽपि स्वप्रतिष्ठार्थं तज्ज्ञाता
 कण्ठे उन्मुच्य गतवानित्याह-तमेकदेति । कण्ठे मणिं प्रति-
 मुच्य एतत्प्रभया मृगा अन्धा भविष्यति ततो धर्त्तव्या इति
 महाप्रभं सूर्यवत्प्रकाशमानं प्रसेनः प्रकृष्टसेनायुक्तोऽपि एकाकी-
 हयमारुह्यारण्यं मृगयां कर्तुं व्यचरत् मृगा यान्त्यस्यामिति मृग-
 नाशिका राजलीला मृगया तामुद्दिश्य वने व्यचरत् ॥ १३ ॥

महाप्रभत्वात् असहिष्णुः सिंहः तं हत्वा मणिं नीतवा-
 नित्याह-प्रसेनमिति । अलौकिकेनोपायेन न मृगा हन्तव्याः
 भगवांस्तेषु नालौकिकं दत्तवानिति मृगयैव तदर्थं निर्मिता
 तेषां वधं मणिनाऽचिन्तयन् तेनैव स्वयं मृत्युं प्राप्तवान् स-
 मणिर्देवकूप इति क्रुद्धो मणिर्यत्रैव स्थितः तमेव घातयतीति

(१) बिलं विद्यामिति विजयध्वजपाठः ।

• [५१]

भगवांस्तदुपश्रुत्य बुर्यशो लिप्तमात्मनि ।
 माष्टु प्रसेनपदवीमन्वपद्यत नागरैः ॥ १७ ॥
 हतं प्रसेनमद्वय वीक्ष्य केसरिणा वने ।
 तत्राद्रिपृष्ठे निहतमृच्छेण ददृशुर्जनाः ॥ १८ ॥
 ऋक्षराजविलं भीममन्धेन तममावृतम् ।
 एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥ १९ ॥
 तत्र दृष्ट्वा मणिश्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतम् ।
 हर्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकान्तिके ॥ २० ॥

भीमङ्गलभाचार्यकृतसुबोधनी ।

परम्परया बहूनां वध उच्यते इयसहितं केसरिणं हत्वा
 मणिः केसरिणा गृहीतः सोऽपि निकृष्टस्थाने मणिं नयन् गिरिं
 विविक्तं कन्दरां प्रविशन् जाम्बवता निहतः । ननु, महान्
 सः किमिति सिंहं हतवान् ? तत्राह—मणिमिच्छतेति । अहतः
 सिंहो मणिं न मुञ्चतीति ॥ १४ ॥

तस्य मणेः प्रयोजनमाह—सोऽपि चक्र इति । बिले स्वस्थान-
 विचारे कुमारस्यातिबालकस्य स्थाने क्रीडनकं क्रीडासा-
 धनं चक्रे एतावदेकेनैव दिनेन निर्वृतं ततो भ्रातुरन्वेषणार्थं
 सत्राजिता मनुष्याः प्रस्थापिताः ततो न काप्युपलब्धः ततो
 भ्रातृजेहात् भ्रातरमपश्यन् सत्राजित्पर्यतप्यत मणिरपि गतो
 भ्रातापि गत इति ॥ १५ ॥

ततः किं जातम् इति विचारे भ्रातुरिवास्यापि दुर्बुद्धिरुप-
 शेत्याह—प्रायः कृष्णेनेति । अयमपि गतः भगवान् स्वतां ऽप्येन
 वा स्वयमपि मृगयां गतो मारितवानिति प्राय इत्युक्तदा कोटिः
 कृष्ण एव समर्थो मणिगुणान् दूरीकर्तुं हेतुभाष्यास्ते मणिः
 पूर्वं याचित इति, वने च मारणे न कोऽपि शास्यतीति एवं
 निश्चित्य भगवति क्लिष्टमारोपितवान् । ननु, केनापि नोच्यते
 कथं त्वं कल्पयसीत्याशङ्क्याह—भ्राता ममेति । मम तु प्रिय
 इत्यहं ब्रवीमि अन्यः किमर्थं वक्ष्यतीति भावः । एतद्गृहे उक्तं
 कार्यदिष्टाने पश्चात्कर्णे वर्णे सभागतमजपन् मन्त्रवत् शनैः
 भगवदकीर्तिमुक्तवान् यतो जनः न ह्यल्पेन दोषेण जन्म-
 मरणदिकं प्राप्नोति पूर्वं भगवान् विदितवृत्तान्तोऽपि लोक-
 न्यायेनैव व्यवहरन् स्वयमपि श्रुत्वा आत्ममुखात् ॥ १६ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रतिमुख्य बद्धा ॥ १३ ॥

आच्छिद्य आकृष्य ॥ १४—१५ ॥

जनास्तत्संवासानुष्टा एव अजपन् उपांश्वोचन् ॥ १६—१९ ॥

भीमच्युतदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रसेनः सत्राजिभ्राता प्रतिमुख्य बद्धा ॥ १३ ॥

आच्छिद्य आकृष्य ॥ १४—१५ ॥

जनाः दुष्टाः अजपन् उपांश्वोचन् ॥ १६—१९ ॥

भाषा टीका ।

एक समय उस बड़े प्रभावले मणि को कण्ठ में पहिन कर
 सत्राजित् का भ्राता प्रसेन घोड़े पर बैठ कर वनमें शिकार
 खेलने के लिये विचरने लगा ॥ १३ ॥

घोड़ा सहित प्रसेन को मार कर उसके मणि को छीन कर
 केसरी गिरि में प्रवेश करता रहा, इतने में जांबवान् ने मणि को
 इच्छा से उस सिंह को मार कर मणि छेलिया ॥ १४ ॥

जांबवान् ने भी अपने बिलमें उस मणि को अपने कुमार
 का खिलौना बना दिया, झारका में सत्राजित् ने अपने भ्राता
 प्रसेन को न देख कर बड़ा अनुताप किया ॥ १५ ॥

और जहां तहां कहने भी लगा, कि—मणि पहिन कर
 हमारा भ्राता वनमें गया रहा, सो प्रायः कृष्ण ने मार डाला
 इस बात को सुन कर लोग कानर में कहने लगे ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भगवान् सकलसद्यशोयुक्तः उपश्रुत्य लोकपरम्परया
 भीमदुर्जवादिमुखेन श्रुत्वा नागरैस्तैरेवाऽन्वयजत ॥ १७ ॥

विशेषण साक्षात्कृष्णनिर्धारणेनेक्षित्वा तं केसरिणं अद्रे-
 ऋक्षयतः पृष्ठे उपरि जनास्त एव ददृशुरित्यपवादतो विशुद्धि-
 स्ततोऽभूदिति भावः ॥ १८ ॥

तथा ऽपि विशेषतः सत्राजित्प्रेषणाद्यर्थं रक्षमावातुमुक्षपदा-
 न्यनुगच्छन्तं बिलं प्राप्त इत्याह—ऋक्षेति । अन्धेन अन्धीकारकेण
 तत ऋक्षसम्बन्धित्वाच्च भयानकम् अत एव बहिर्विलम्बारे प्रजाः

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नागरजनानावस्थाप्य यतो भगवान् परमदयादिगुणसागर इत्यर्थः ॥ १९ ॥

तत्र बिले तं मणिभेष्टं बालक्रीडनकं यथा स्यात्तथा कृतं दृष्ट्वा हर्षं छिन्नेन गृहीतुं तस्मिन्नेवार्भकान्तिके स्थानविशेषे ऽवतस्थे अन्वेषणाद्विरम्याऽवसरप्रतीक्षां चक इत्यर्थः ॥ २० ॥

भीमह्रीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

क्रमेण भगवानपि तद्वच्च आकर्ष्य आत्मनि स्वस्मिन् दुर्यशो लितं भावे कः दुर्यशोलेपं प्रमादुर्मु अपोहितुं नागरैर्जनैः सह प्रसेनपदवीम् अन्वपद्यत अन्वगच्छत् ॥ १७ ॥

इतमिति केसरिणं चाद्रिपृष्ठे ऋक्षेण जाम्बवता निहतं दृश्युः ॥ १८ ॥

ऋक्षराजबिलमिति, ततस्तत्र बिलद्वारे प्रजाः नागरान् जनानवस्थाप्य भगवानेकोऽसहाय एव तद्विलम्प्रति विवेश ॥ १९ ॥

तत्रेति, तत्र बिले क्रीडनकं क्रीडासाधनं यथा तथा कृतं मणिभेष्टं दृष्ट्वा हर्षं कृता निश्चिता मतिर्येन स तस्मिन् अर्भकसमीपे उपतस्थे ॥ २० ॥

भीमद्विजयपञ्चजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ऋक्षेण जाम्बवता ॥ १८—२३ ॥

भीमहर्षभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्प्रतीकारार्थं यत्नं कृतवानित्याह—भगवानिति । तद्वृत्तान्तं श्रुत्वा आसमुखादकस्माद्वा उपभृत्य उपभृतिः सर्वानेव ज्ञापयति ततस्तत्प्रतीकारार्थं प्रवृत्त इति वक्तुं निराकरणीयत्वे हेतुमाह—दुर्यशोलिममिति । दुर्यशासा आलितमालेपनं लेपवदुपर्यपि प्रतिभासनम् आत्मन इति यदि भगवान् दूरीकुर्यात् सर्वेषामात्मा स्वयमिति तदोषे कस्यापि मुक्तिर्न भवेत् अतो युक्तमेव तस्मिन् करणम् पतल्लोकन्यायेनैव कर्त्तव्यमिति प्रसेनपदवीं नागरैः पद्मार्गभिर्भैः तद्वतमार्गमन्वपद्यत तेनैव मार्गेण स्वयं नागरैः सह गतः अन्यथा लोकः कुत्रिमं जानीयात् ॥ १७ ॥

ततस्तं दृष्ट्वानित्याह—हतं प्रसेनमिति । केसरिनखानां चिह्नदर्शनात् केसरिणैव हतं ज्ञातवन्तः ततो मणिरप्यस्मे देय इति यादवः स्वगोत्रजो मारित इति पद्माभिर्भैरेव केसरिमार्गमन्वगमत् तं चापि अद्रिपृष्ठे पर्वतोपरि निहतं दृश्युः सर्व एव जनाः तत्रापि ऋक्षेण ऋक्षपदविह्वेस्तज्ज्ञानम् ॥ १८ ॥

ऋक्षान्वेषणार्थं भगवान् प्रवृत्त इत्याह—ऋक्षराजबिलमिति यद्यपि भगवान् भक्तार्थमेव तत्र प्रविष्टः तथापि लोके मण्यर्थं कष्टमपि कृतवानिति ज्ञापयितुं तस्मिन् बिले प्रविष्टः ननु, ऋक्षः प्राकृतः यद्युः भगवांस्तत्र किमर्थं गत इत्याशङ्क्याह,

राजेति । ऋक्षराजा राजा महानेव भवति तत्रान्यस्य प्रवेशाभावाय विशिनष्टि—भीममन्धेन तमसा आवृतमिति । अन्तःकरणस्य इन्द्रियाणां च प्रवृत्त्यभावाय विशेषणद्वयम् अन्धन्तमः कदापि सूर्यनेजोरहितम् अनेन मणिनाऽपि तत्र प्रकाशो न कृत इति सूचितम् अतो भगवान् अन्यान् स्थापयित्वा दयावन्तमिवात्मानं ज्ञापयित्वा विवेश, साधारणत्वादसमर्थत्वादनियामकत्वाच्च प्रजाभिर्भगवद्विचारणं कृतं इति ज्ञापयितुं प्रजापदं साधारणास्तु ततो निवृत्ता इति ज्ञापयितुं प्रजानामेवावस्थापनमाह—प्रायश्चित्तमेकेनैव कर्त्तव्यमिति मर्यादां पालयन्निव भगवानेक एव प्रविष्टः यादवा अपि भगवद्विच्छया अकीर्त्या ऽपि शङ्किताः न सङ्गताः ॥ १९ ॥

तत्र प्रविष्टस्य मणिदर्शनमाह—तत्र दृष्टेति । यद्यपि तत्र नागलोकमणयः अन्ये ऽपि दिव्याः सन्ति ततः स्यमन्तकपरिज्ञानं कठिनं तथा ऽपि स्वत एवोत्तममिति लौकिकेनापि प्रकारेण ज्ञातुं शक्यमिति ज्ञापयितुं मणिभेष्टमित्युक्तं तथा ऽपि मणिः गुप्त एव स्थाने स्थाप्यत इति भगवान् लौकिकप्रकारेण कथं दृष्टवान् ? तत्राह—बालक्रीडनकमिति । बालस्य क्रीडार्थमुपरिनिबद्धमित्यर्थः पुराणान्तरे तु स्यमन्तमणिज्ञापकं वाक्यमपि भुतवानित्युक्तम् तत्र धात्री बालं लालयन्ती आह “सिंहः प्रसेनमवधीर्त्सिहो जाम्बवता हतः । सुकुमारक ! मारोर्दीस्तव ह्येव स्यमन्तकः” इति अतो लौकिकेनापि प्रकारेण ज्ञात्वा अपकीर्त्तिनिराकरणार्थम् इदं हर्षव्यमिति स्वाभाविकं चैतस्य न भवतीति उपयोगश्च तथा नास्तीति बालप्रबोधो वर्णमात्रेणापि भवतीति पूजाभावात् धनप्रसवो नास्तीति सुवर्णेनाप्युपयोगाभाव इति अङ्गिष्टकर्मापि पामरा न प्रष्टव्या इति स्वयमेव हर्षं कृतमतिर्जातः ततो मयैव सर्वा सामग्री अङ्गिष्टवार्थं सम्पादितेत्याह—आदौ भगवान् अर्भकान्तिके तृष्णीं कियत्कालमवतस्थे न तु गृहीत्वा ततो निर्गतः औयादिना जीवन् अपथे प्रवृत्तः महानपि भक्तो ऽपि विषयासङ्गात् प्राकृतो जातः अतस्तत्सम्बन्धात् तदीया अपि प्राकृता एव जाताः ॥ २० ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बालस्य क्रीडनः यतः तथाभूतं ज्ञात्वा ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्ण भी इस बात के दुर्यश को अपने ऊपर सुन कर नगरवासियोंको साथले प्रसेन का खाज लगाने का जाते हुए ॥ १७ ॥

वनमें जाकर मनुष्यों ने अश्व और प्रसेन को सिंह से मारा हुआ देखा, और उस सिंह को भी गिरि पृष्ठ पर ऋक्ष के हाथ से मारा हुआ देखा ॥ १८ ॥

उसके आगे बड़े अन्धकार से व्याप्त बड़ा भयानक एक ऋक्षराज का बिल देखा तब श्रीकृष्ण भगवान् साथी प्रजा के लोगों को बाहर रख कर इकले उस बिल में घुसे ॥ १९ ॥

तमपूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भीतवन्त ।
 तच्छ्रुत्वाऽभ्यद्रवत्क्रुद्धो जाम्बवान्बलिनाम्बरः ॥ २१ ॥
 स वै भगवता तेन युयुधे स्वामिनात्मनः ।
 पुरुषं प्राकृतं मत्वा कुपितो नानुभाववित् ॥ २२ ॥
 द्वन्द्वयुद्धं सुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतोः ।
 आयुधाश्मद्रुमैर्दोर्भिः क्रव्यार्थे श्येनयोरिव ॥ २३ ॥
 आसीत्तदष्टाविंशहमितरेतरमुष्टिभिः ।
 वज्रनिष्पेपपरुषैरविश्रममहर्निशम् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

वहाँ क्या देखते हैं, कि—उस भेष्ट मणि को बालक का खिलोना बना दिया है ऐसा देख कर लेने की बुद्धिसे उस बालक के समीप जाकर भगवान् खड़े हुए ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

क्रव्यार्थे आमिषार्थे ॥ २३ ॥

अष्टाविंशहम् अष्ट च विंशतिश्चाहानि दिनानि यस्मिन्स्त-
 दष्टाविंशहं विंशति शब्दे तिष्ठोप आर्थः यज्ञस्य निष्पेपो-
 निर्वीतस्तद्वत्परुषैर्निष्ठुरैः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नरं तत्राप्यपूर्वं वीर्यसौन्दर्या(शोभा)दिभिरद्भुतं रतिप्रयोग-
 आगन्तुकतया शङ्कास्पत्वेऽपि सौम्यदर्शनत्वे ज्ञातिभयानुत्थानात्
 आभिमुख्येनाप्रवृत्तं वेगेनागतः ॥ २१ ॥

तेनांशतः श्रीगामाधिकरणं पुरुषं नराकारप्रत्यक्षरूपं तं प्राकृतं
 मायिकं मत्वा यतो नानुभाववित् तत्प्रभावानुसन्धानरहितः
 कुतः कुपितः क्रोधेन विचारलोपात् ॥ २२ ॥

द्वन्द्वेति युग्मकम् तद्वन्द्वयुद्धमष्टाविंशहमासीदित्यन्वयः सुतु-
 मुलं मत्स्यन्तस्तुलं हननायगरहितमित्यर्थः । यतो विशपेण जिगी-
 षतोऽत्र श्रीभगवतः लीलाकौतुकाजिगीषा जाम्बवतश्च महाबलि-
 ष्टताभिमानादिति श्रेयं दोर्गिगिति प्रत्येकभुजद्वयान् इतरेतरमुष्टि-
 भिक्षेति च शब्द आहार्यः बहुदिनयुद्धेनायुधादीनां क्षयात्
 जयाऽसिद्ध्या तेष्वनादराद्वा अहर्निशं तथाप्याविश्रममवि-
 रतम् २३—२४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमिति तमुपस्थितमदृष्टपूर्वं नरं दृष्ट्वा भीतवद्धात्री उपमाता
 चुक्रोश तच्छ्रुत्वेति तदाक्रोशनम् अभ्यद्रवत् अभ्यधावत् ॥ २१ ॥

स वै जाम्बवान् नानुभाववित् भगवत्प्रभावमज्ञानद् अतः

एव तं केवलं प्राकृतं लौकिकं पुरुषमेव मत्वा आत्मनः स्व-
 स्वामिनापि तेन भगवता सह युयुधे अयुध्यत ॥ २२ ॥

द्वन्द्वयुद्धमिति । विजिगीषतोर्जैतुमिच्छतोर्दोर्भिर्भुजैर्यथाक-
 र्व्यार्थे आमिषार्थे श्येनयोर्युद्धं भवति तद्वत् ॥ २३ ॥

आसीदिति इतरेतरयोरन्योन्यायार्मुष्टिभिर्वज्रनिष्पेपो वज्रनिर्घात-
 तद्वत्निष्ठुरैस्तद्वन्द्वयुद्धम्, न विद्यते विश्रमो यस्मिन् तथा
 तथा अहर्निशमष्टाविंशतिदिनान्यासीत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अविश्रमं निरन्तरम् ॥ २४—२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

तमपूर्वं नरं दृष्ट्वादि अपूर्वनरं नराकारत्वेऽपि अनरमि-
 त्यर्थः ॥ २१—३५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अतो भगवन्तं दृष्ट्वा सदृष्टव्यभावात् विषयामिनिर्देशात्
 विचारभ्रमत्वाऽपि आक्रोशं कृतवतीत्याह—तमपूर्वमिति । देवा-
 दीनामन्यतरश्चेति वाक्स्तम्भनादिकमपि कुर्यादिति तदभावात्
 भगवतोऽल्लिप्तकर्मत्वं ज्ञात्वा नरोऽयमिति ज्ञातवती प्राकृति-
 यच्चनो वा नरशब्दः स्वस्थस्याप्याक्रोशो भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं
 मारयिष्यतीति बुद्ध्या जाम्बवानपि महानिति तथा भया-
 भावात् भीतवत् चुक्रोश यतो धात्री बालकरक्षापरा ततोऽ-
 न्तःकार्यान्तरव्यापृतोऽपि तद्व्याप्यं भुत्वा समागत इत्याह—
 तच्छ्रुत्वेति । मदायतनेऽपि मण्यर्थः कः समागतः ? इति क्रोधः
 जाम्बवानिति नाम्ना प्रसिद्धो रामायणे बुद्धिविशेषेण तादृशोऽप्य-
 विचार्य समागतः तत्र हेतुर्बलाभिमान इत्यभिप्रायेणाह—बलिनां
 वर इति । बलिभिरपि वरणीय इत्यर्थः ॥ २१ ॥

एतादृशोऽपि कालाविषशाङ्को भूत्वा भगवता सह युद्धं
 कृतवानित्याह—स वा इति । स्वयमपि प्रसिद्धः तथा कुर्वन्
 लोके अपकर्षितमपि प्राप्स्यतीति सूचितम्, तत्रापि वै निश्चयेन

भीमव्रजमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

शरीरेण जीवस्याराध्यो भगवान् तत्राप्यात्मनः स्वामिना स्वस्यै-
वोपास्यरूपेण तत्कथमित्याकाङ्क्षाय माह—तेनेति । रघुनाथेन
कृष्णं एव रघुनाथः तामेव सर्वां सामग्रीं गृहीत्वा समागत
इति स एव लक्ष्मणो बलः सैव सीता रुक्मिणी ते वानरा
यादवाः सैवायोध्या द्वारका सैव सरयुर्गोमतीति तर्हि कथं
युयुधे ! तत्राह—पुरुषमिति । प्राकृतं पुरुषं मत्वा प्रकृत्यधिष्ठातारं
न तु पुरुषोत्तममनु, महतः कथमेतादृशमज्ञानमिति चेत् तत्राह,
कुपितो ननु भार्वाविति । इष्टा क्रोधवशात् अलौकिकत्वं न
ज्ञातवान् पूर्वं तु कृतो गोवर्धनादेरनुभावो न भूतः तत्स-
ङ्गाभावात् बिलेशयत्वाच्च अतो ऽनुभावानभिज्ञत्वात् कोपावे-
शाच्च स्वामित्वेनाऽज्ञात्वा युयुधे ऽक्लिष्टकर्मा च भगवान् अनु-
क्लेशं युद्धं कृतवान् भगवत उद्धारार्थं लालायां प्रकृतिः काला-
दयश्चाऽसहमाना जाताः तेषां पीडार्थं पुरुषं परित्यज्य सप्त-
विंशतितन्त्रानि यथा काठिन्यं जहति तथा मुष्टिप्रहारैः सेवके-
कृतैः चलने पादाविव कोमलानि कृतानीत्येके, चिरकाष्ठं मल्ल-
शुद्धाकाङ्क्षया तथा कृतमित्यन्ये, रामावतारे हि तस्मै
वरो वक्तो रामेण त्वद्वाराधनां गृहीष्यामीति पुनस्तेन विज्ञा-
पनायां कृतार्था बलं मदीयं व्यर्थं जायत इति ततो भगवान्
कुक्षिमिदानीं प्रकटी कुरु बलं पश्चात्प्रकटी करिष्यसीत्याह—न
हि कश्चिज्जीवस्त्वपराक्रमं सोढुं शक्नोति अतस्तत्र ज्ञापितां
ज्ञानशक्तिं पूर्वावतारे गृहीत्वा इदानीं बलशक्तिमपि गृह्णन्
पूर्वां गृहीत्वा तं मुक्त करिष्यतीति तथा भगवदुद्योगः प्रहा-
दिष्यत् जघो न जायत इति ॥ २२ ॥

कदाचिदस्य शङ्कास्यादतस्तभिराकरणार्थं सर्वेष्वेव न
वज्रेषु युद्धं कृतवानित्याह—ब्रह्मयुद्धमिति । उभयोरेव युद्धं ब्रह्म-
युद्धं सम्यक्प्रकारेण न तु नटयद्भिनयमात्रेण तुमुलमधिकं
प्रहारे सर्ववज्रविनियोगस्तुमुलता उभयोर्धिजिगीषन्तोरिति तथा
करणे हेतुः शीघ्रमेव प्रहारेण व्यथितः युद्धं त्यजत्विति जेतु-
मिच्छा मज्जानाज्जाम्बवतः जित एव जानातीति ज्ञापनार्थं भग-
वतस्तत्र युद्धसाधनान्येनेकाभ्याह—आयुधेति । आदौ नानाविधा-
न्यायुधानि महाशूरत्वात् स श्रीभगवतर्षाप दत्त्वा युद्धं करोतीत्येके
यदेवायुधं जाम्बवान् गृह्णाति तज्जातीयमेव भगवानाविर्भावयती-
त्यपरे यदेव प्रक्षिपति तदेव भगवान् गृहीत्वा तेन प्रहरतीति
वस्तुस्थितिः । अद्यमानस्तु सुखभाः दुःखमात्रं सर्वेष्वेव भक्षेण पश्चा-
दोर्मिः । नन्वस्य युद्धस्य को विधिरित चेत्तत्र दृष्टान्तमाह, क्रव्यार्थं
इत्येनयोरिवेति । क्रव्यादानार्थं क्रव्यस्थानीयः स्यमन्तको मागाः “इयेनो
वै वयसां बलिष्ठः” इतिभुतेर्बलिष्ठो भवति यावत्स्यमन्तकप्राप्तिस्ता-
वयुद्धमित्यर्थः । अस्यावश्यकमाग्रहं च जनयतीति क्रव्यतुल्यतात् ।
क्रव्यमुत्कृष्टमन्तकमांसं सर्वथा जीवनार्थमपेक्षितं तथा लाका
पवादनिराकरणार्थं भगवतो ऽपेक्षितं तस्यापि भास्वरं जयेन
प्राप्तमिति मेहादपेक्षितं क्षुत्पीडा च इत्येनजातयस्य गोमायोश्च
नास्तीति बहूनां तुल्यान् इष्टा इयेनो दृष्टान्तीकृता ॥ २३ ॥

एवं युद्धस्य कालमाह—आसीत्तदष्टाविंशतिदिनाम् । अष्टाविंश-
तिदिने न जातमिति तदपि दिने फलरूपं युद्धमध्ये गृह्णान्
तरेतरमुष्टिभिः वज्रनिष्पेषादपि परस्परं युद्धं मध्ये विभ्राम-
रहितमहर्निशमिति पेदिषावश्यककालकृतो ऽपि विभ्रामो नास्तीति

सुखयति भगवांस्तावत्प्रहारं करोति यावत्स करोति सो ऽपि
बलरूपं भवतीति वज्रनिष्पेषादपि तत्प्रहारः परुषः कठिनः
अतस्तुल्यत्वात् न विरमणं नापेक्षस्य पराजयः भक्त-
त्वात् भगवतो न मारणीयः भगवांस्त्वशक्य एव अत्र काचि-
द्विरुद्धा कथा महामायापत्नानस्याऽप्रे निरूपितत्वात् तेन विरो-
धादुपेक्षणीया कल्पान्तरीयेत्यन्ये समादधुः । ततः कालकृतं तस्य
वज्रमिति सप्तविंशत्येक काले अतीति प्राकृतवज्रपक्षं ऽपि अष्टा-
विंशतिप्रकारं तद्वलमिति ॥ २४ ॥

भीमव्रजमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भीतवज्रकुक्षोति हरेर्जिहीषांमेवालस्येत्यर्थः । वस्तुस्तु न
भीता तद्दर्शनस्वभावेनैवानन्दोदयात् ॥ २१ ॥

प्राकृतं मत्वा कुपित इति । कैशिवाशूरकंसजरासन्धा-
दिभिरल्पबलैर्भगवतो युद्धसुखं कापि नाभूदतः समबलेन स्व-
भृत्येन तेन सह युयुत्सोभगवतो युद्धसुखसिद्ध्यर्थमेव तद्भक्त्या
जाम्बवन्तं ऽपि पूर्वं रावणसेनाभिरपि सम्यग्वीररससुखमप्रा-
प्तवते तत्सुखपूर्तिदानार्थं वीलाशकत्या योगमायाद्वारा, भक्त-
मपि जाम्बवन्तं प्रति तन्माधुर्यावरणं हेयम् ॥ २२ ॥

क्रव्यार्थं आभिवार्ये ॥ २३ ॥

अष्टविंशाहमित्यर्थम् अष्टविंशतिदिनानि व्याप्य रात्रिष्वपि
युद्धप्राप्त्यर्थमाह—अहर्निशमिति । तत्रापि क्षणमात्रस्यापि विभ्राम
स्याभावार्थमाह—अविभ्राममिति । निष्पेषो निर्घातः ॥ २४ ॥

भीमव्रजमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

क्रव्यार्थं आभिवार्ये इत्येनयोर्यथा भवति तथा तयोः ॥ २३ ॥

अष्टविंशाहं अष्ट च विंशतिश्च अहानि दिनानि यस्मिन्
सत् विंशतिशब्दे तिलोप आर्षः न विद्यते विभ्रमो यस्मिन् तत्
वज्रस्य निष्पेषो निर्घातस्तद्वत् परस्परं निष्ठुरैः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

उन अपूर्व पुरुष को देखकर उस बालक की धात्री (धाय)
भयभीत सरीकी चिल्लाने लगी, उसके शब्द को सुनकर बल-
वानों में भ्रष्ट जाम्बवान् बड़े कोधित होकर दौड़े ॥ २१ ॥

जाम्बवान् ने श्रीकृष्ण को प्राकृत पुरुष मानकर अपने
स्वामी साक्षात् भगवान् के साथ युद्ध किया, क्योंकि ?
कुपित होने से आप का प्रभाव नहीं जाना ॥ २२ ॥

जैसे कि, मांस के लिये दो इयेन (वाज) पक्षियों का युद्ध
होता है इसी प्रकार आयुध पत्थर वृक्ष और बाहु तथा
वज्र की टक्कर के सहश कठिन परस्पर की मुष्टियों से जीतने
की इच्छा वाले जाम्बवान् और श्रीकृष्ण इन दोनों का निरंतर
दिन रात विभ्राम न लेकर अट्टाईस दिवस पर्यंत बड़ा तुमुल
वृद्ध युद्ध हाता भया ॥ २३—२४ ॥

(१) कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिष्पिष्टाङ्गोरुबन्धनः ।

क्षीणसत्त्वः खिन्नगात्रस्तमाहातीव विस्मितः ॥ २५ ॥

जाने त्वां सर्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलम् ।

विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधीश्वरम् ॥ २६ ॥

त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा (२) सृज्यानामपि यच्च सत् ।

कालः कलयतामीशः पर आत्मा तथात्मनाम् ॥ २७ ॥

यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैर्वर्त्माविशम्भुभितनकतिमिङ्गिलोऽब्धिः ।

सेतुः कृतः स्वयश उज्ज्वलिता च लङ्का रक्षःशिरांसि भुवि पेतुर्गिषुक्षतानि ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

श्रीकृष्णस्य मुष्टीनां विनिष्पातैराघातैर्निष्पिष्टानि मृथान्यङ्गानामुक्ताणि बन्धनानि सन्धिस्थानानि यस्य सः ॥ २५ ॥

लोके को वाऽयं मत्तो बलीयानिति विस्मितः सन्विमु-
खाह—जाने इति । सर्वभूतानां यः प्राणस्तत्र यदोजः सहो बलं
च इन्द्रियद्वयदेहबलानि तत्सर्वं त्वमित्यहं जाने कथं तथा
त्वमत आह, विष्णुमित्यादि ॥ २६ ॥

पुराणत्वे हेतुः त्वं हीति स्रष्टा निमित्तम् यच्च सद्गुपादा-
नम् अतः पुराणम् प्रभविष्णुत्वे हेतुः काल इति अधीश्वरस्त्व-
मप्यत एवेत्याह—ईशः पर इति । न च तदस्य इत्याह आत्म-
नामात्मेति ॥ २७ ॥

यत् एवम्भूतोऽतो ममेष्टवैवत् रघुनाथ एव त्वमित्याह,
यस्येति । ईषदुत्कलित उद्दीपितो यो रोषस्तेन ये कटाक्षमो-
क्षास्तैः क्षुभिता नका प्राहास्तिमिङ्गिला महामत्स्याश्च यस्मिन्
सोऽब्धिर्वर्त्मे मार्गमादिशद्दत्तवांस्तथाऽपि तस्मिन् येन त्वया
स्वयश एव सेतुः कृतः उज्ज्वलिता च लङ्का यस्येभुभिः
क्षतानि छिन्नानि रक्षसो दशग्रीवस्य शिरांसि भुवि पेतुः
स एव त्वमिति जाने ॥ २८ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विशब्देन निःशब्दाभ्यामुक्तशब्देन च मर्मप्रहारो योतितः
अतीवेति श्रीरघुनाथे ऽपि प्रकटतादृशशक्त्याद्यद्येः ॥ २५ ॥

प्रभविष्णुमचिन्त्यशक्तिम् अधीश्वरं सर्वनिधन्तारम् अन्यत्ते ।
यद्वा, महाबलिष्ठतामनुभूयादौ परमशक्तित्वेनैव स्तौति, जान
इति । ज्ञानगोचरीकुर्वन्नस्मि कथं तदाह—सर्वेति । प्राणादीनां
तच्छक्त्येकविभावत्वाद्भेदोपचारः इति व्यष्ट्यन्तर्यामिपुरुषत्वं
दर्शितं विष्णुं तत्तत्सर्वं (शक्ति) व्यापकमिति समष्टौ पुराणपुरुष-
मिति प्रकृतौ च प्रभविष्णुं ततो ऽपि महाप्रभावमिति परमव्यो-
माधिपतित्वम् अधीश्वरं सर्वोपरीशनशीलमिति स्वयं भगव-
त्त्वमिति ॥ २६ ॥

त्वं हीति तैर्व्याख्यातम् । यद्वा, सर्वेभ्यश्च हेतुः सृष्टानामिति
विष्णुमित्यत्र तच्च आत्मेति च पुराणेत्यत्र सर्वमेव प्रभवि-
ष्णुमित्यत्र च अधीश्वरमित्यत्र काल इत्यादि पर आत्मा
मूलस्वरूपः अथ वा पूर्वपद्यस्य द्वितीयपक्षे तत्पञ्चविधत्वं
क्रमेणोपपादयति, हि यस्मात् त्वं विश्वसृजां सृजादीनां जड-
त्वेन मृतप्रायाणां स्रष्टा उद्बोधक इत्यर्थः । तथा सृष्टानां ब्रह्मा-
दीनां यच्चोपादानं समष्ट्यन्तर्यामी पद्मनाभ, स त्वं तथा
कलयताम् एकैकप्रह्लाण्डप्रवर्त्तकानां सर्वेषामपि तेषां यः काल-
प्रवर्त्तकः स त्वं तथा तादृशप्रभविष्णुत्वात्पर ईशः तथा
आत्मनां जीवेश्वररूपाणाम् आत्मा परमांशी स्वयं भगवान् ॥ २७ ॥

उज्ज्वलिता दग्धा इति श्रीहनुमत्कृतत्वे ऽपि तस्यैव
प्रभावात् । यद्वा, दाहिता अन्यत्तेः । यद्वा, अतो मद्भिधनुर्विध-
व्यालुः श्रीरघुनाथो ऽपि त्वमेवेत्याह—यस्येति । रक्षस-
रावणादीनां शिरांसि ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं सहो वेगः बलधारणसामर्थ्यम् प्राणा-
दीनां निर्वाहकमित्यर्थः ॥ २६ ॥

*[अवधिः अन्तः आशिषाम् आकाशसिद्धीनाम्] फलभागीनः
दुर्मिक्षादिशक्तिफलभागीनः ॥ २७—४५ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचाम्प्रिका ।

श्रीकृष्णेति श्रीकृष्णस्य मुष्टीनां निर्घातैर्निष्पातैर्निष्पिष्टानि विच्छेदा-
न्यङ्गान्युक्ताणि बन्धनानि सन्धिस्थानानि यस्य सः अत एव क्षीणबलः
अत एव खिन्नं प्रखेद्युक्तं गात्रं यस्य सः कदापि मङ्गलविनाशो
न दृष्टः अहो ऽधुना मृतप्रायोऽभवमित्येवमतीव विस्मितः ॥ २५ ॥
ततो विमृशंस्तकृष्णमाह—उक्तिमेवाह—जाने इतिभिभिः । त्वां
जाने कथम्भूतम् ओजः प्रवृत्तिसामर्थ्यं सहो वेगः बलं धारण-

• इयान् पाठो यथा पुस्तकेनोपपन्नः कुतस्योऽयमिति न ज्ञायते ॥

(१) श्रीकृष्णमुष्टिनिर्घातैर्यादि वी० पा० ।

(२) सृष्टानामिति पाठान्तरम् ।

भीमद्वीपराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सामर्थ्यं प्राणादीनाभिर्बाहकमित्यर्थः । पुराणपुरुषं जगत्कारण-
पुरुषं प्रमविष्णुं जगद्रूपेण प्रमवनशीलं समर्थमवनशीलं वा
कारणत्वापयुक्तसार्वभौमसर्वशक्त्यादियुक्तमित्यर्थः । अधीश्वरं सर्वा-
न्तरात्मानं तत्र देवताविशेषनिर्धारणाय विष्णुमिति ॥ २६ ॥

पुराणपुरुषत्वे हेतुं वदन् विशिनाष्टि—त्वं हीति । विश्वसृजं
महदादिपृथिव्यन्तानां तत्त्वानां स्रष्टा अनेन निमित्तकारण-
त्वमुक्तम् उपादानत्वमाह—सृज्यानां महदादीनां यत्समुपादान-
कारणं तदपि त्वमेव उपादानत्वप्रयुक्तं सार्धात्म्यमाह—काल
इति । कालयत्तां परिच्छिन्दतां सर्वं स्ववशीकुर्वतामिति यावत्
तेषां य इति शः प्रभुः कालः सोऽपि त्वमेव तच्छरीरक इत्यर्थः । तथा
आत्मनां जीवानां परमात्मा भन्तः प्रविश्य प्रशासनेन धर्ता
व्याप्यगतदोषैरस्पृष्टश्च जीवशरीरकश्चेत्यर्थः ॥ २७ ॥

यत एवमभूतस्ततो ममेष्टदेवतं श्रौतुनाथ एव त्वमित्याह—
वस्येति । यस्य रघुपतेरीषदुत्कलित उद्दीपितः यो रोषस्तेन
ये कटाक्षमोक्षसौः क्षुभिताः नक्रा प्रहाः तिमिज्जिला महामत्स्याश्च
यस्मिन्सोऽग्निः वर्त्म मार्गमदिशत् दत्तवान् येन स्वयशसा
अप्ययनेन वसतीति च त्वमेव तृतीया स्वकीयार्थं सेतुः कृतो
निर्मितः येन च लङ्गोज्ज्वलिता दग्धा यस्य चेष्टुभिः क्षतानि
छिन्नानि रक्षसो दशकण्ठस्य शिरांसि भुवि पेतुः स त्वमिति
ज्ञान इत्यन्वयः ॥ २८ ॥

भीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सर्वभूतानां प्राणादिप्रदं प्राणः प्राणनं चेष्टाशक्तिः ओजः
प्रवहन्महाशक्तिः सहः शरीरसामर्थ्यं बलं स्थौल्यम् ॥ २६ ॥

सृष्टानामधिपः सृष्टेः वसन्कालः संहर्ता आत्मनां चेतनानां
परः आत्मा परमचेतनः “नित्यो नित्यानाम्” इति भुक्तिः ॥ २७ ॥

उत्कलितेन उल्लतेन रोपेण जातैः कटाक्षमोक्षैर्नैत्रान्तपतैः
क्षुभिता नक्रास्तिमिज्जिलाश्च यस्मिन्स तथा स्वयशोरूपः उज्ज्व-
लिता दग्धा इष्टुक्षतानि शरच्छिन्नानि ॥ २८—२९ ॥

भीमद्विजयभाचार्यकृतसुबोधनी ।

यदैव पुरुषप्रकारः समागतः तदैव तस्य विवेक उत्पन्नः
इत्याह—कृष्णमुद्गीति । तस्य क्षीणेऽपि बन्धे भगवतो बन्धं न क्षीण-
मिति पञ्चादवपग्रहारेरपि निष्पिष्टाङ्गः प्रज्ञानां चोदबन्धनानि-
यस्य विशीर्णसर्वावयवो जात इत्यर्थः । हस्तपादादयो भग्नाः
ततः अशकः जिज्ञासायां प्रवृत्त इति वक्तुं बाह्याभ्यन्तरा-
शक्तिमाह, क्षीणसत्त्वः स्त्रिजगात्र इति । भन्तःकरणे विवेकधैर्यं
क्षीणे गात्रेषु प्रवेदेन शरीरमपि क्षीणं निष्पादितमिवाभूत्
ततो विस्मितो जातः विचारे क्रियमाणे समागमनादिभिः प्राकृत
भूमैः जीवत्वे ज्ञाते स्वसमानवयवतैव कस्यापि नास्ति ततोऽ
विकचलः कथं जातः ? इत्याश्चर्यं भगवत्त्वे वा कथमेव रूपे-
णागत इति उभयत्र विरोधादतीव विस्मितो जातः ॥ २९ ॥

ततो विरोधपरिहारे विचार्यमाणे क्षीययाऽपि प्राकृत-

वच्छेदा भवतीति निश्चित्य बलस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् भगवाने-
वायमिति ज्ञात्वा स्वस्य पराजयः नाताव मनःपीडां करोतीति
ज्ञापयन् भगवन्तं स्तौति—ज्ञान इति त्रिभिः । “राजसैः सात्त्वि-
कैश्चैव तामसैश्च त्रिभिर्गुणैः । सम्पूर्णैः सहितो विष्णुः भगवा-
नेव नाम्यथा” कथं निवृत्त इत्याकाङ्क्षायां ज्ञात्वा निवृत्त इत्याह—
ज्ञान इति । ज्ञानमार्गानुसारेणापि ज्ञानं सम्भवतीत्यत आह—
त्वामिति । त्वामहज्जाने तत्र प्रकारानाह—सर्वभूतानां प्राण ओजः
सहो बलमिति । प्राण आसन्नः तस्य कार्यमाजः इन्द्रियशक्तिः
सहोऽन्तःकरणस्य बलं शरीरस्य एव सर्वप्राणिषु गङ्गात्मा
कार्यकारणभेदेन विभक्तवीर्यं आसन्नस्त्वमेव एव नरोत्तमत्व-
मुक्त्वा पुरुषोत्तमत्वमाह—विष्णुमिति विष्णुराधकार्यपि भवतीति
तावन्मात्रतां निराकर्तुं विशेषमाह—पुराणपुरुषमिति पुरुषोत्तमं किञ्च
तादृशोऽपि प्रमविष्णुः काकमुद्रावयति प्रकर्षेण भावयति वा
किञ्च अधीश्वरं सर्वानियन्तारं कालरूपं पूर्वं क्रियाशक्तिर्निरु-
पिता चतुर्धरूपभेदेन इदानीं ज्ञानशक्तिर्निरूप्यते चतुर्धा ज्ञानं
च चतुर्विधं नियामकमेकमिष्टसाधनतां ज्ञापयित्वा प्रवर्तकं
द्वितीयं ततः फलदातृत्वेन स्थितं तृतीयं ततो निर्वाहकसर्व-
रूपं चतुर्थं तद्विष्णुपदेन प्रत्यवरोहक्रमेण अन्यैः पदैश्च
निरूपितम् ॥ २६ ॥

एवं पूर्णं क्रियाज्ञानशक्तिमत्त्वेन भगवन्तं निरूप्य तस्य जग-
ज्जन्मादिमोक्षान्तकार्याणि चत्वारि निरूपयति—त्वं हीति । भुतयः
सम्मत्यर्थं गृहीत्वा विश्वसृजं तत्त्वानामपि त्वं स्रष्टा सृज्या-
नामपि घटादीनां सत्स्वरूपं भवानेव अनेन स्थितिरुक्ता कल-
यतां कालमहादेवयमादीनामपि त्वं काल उपसंहारकर्ता
एवं सृष्टिस्थितिप्रलयानुक्त्वा मोक्षदातृत्वमाह—परमात्मेति । आ-
त्मनां सर्वेषामेव जीवानां परमात्मा फलरूपः सायुज्यस्थान-
मिति यावत्तथाऽऽत्मनां वा परमात्मत्वेन सेवमानानां परमात्मा
मोक्षदाता अथवा भगवतः सर्वत्वं वक्तुं सद्देशस्योत्पत्त्यादि-
जनकत्वेन सत्स्वरूपं भगवानित्युक्त्वा चिदंशमपि भगवानेवात्मेति
वदन् आत्मत्वेनैव स्वरूपता सिद्धेति तन्नियामकान्तर्यामिरूपत्वेन
भगवन्तं निरूपयति—पर इति ॥ २७ ॥

एवं मूलकार्यरूपे निरूप्य स एव रामो मम स्वामी स
एव भवानिति वक्तुं रामावतारपौरुषमाह—यस्येष्टदिति । ईष-
दुत्कलिकः पुष्पप्रायः क्रोधस्तत्रापि ऊर्ध्वं कलिकामात्रं जातः
सापि मनस्येवेत्याह—कटाक्षमोक्षैरिति । अल्पीयसि क्रोधे मनसि
जाते दृष्टिस्तादृशी जाता सापि न सम्पूर्णा किन्तु कटाक्ष-
रूपा ते च पुनः दृष्टव्यवयाः मोक्षरूपा इति ज्ञापयितुं कटा-
क्षानां मोक्षा निरूपिताः अल्पजीवाश्चेतनाः तैर्भीता भविष्य-
न्तीति किं वक्तव्यम् ततः अग्धिरपि वर्त्म आदिशत् मनुपरि
मार्गं कृत्वा गच्छत्वय्युक्तवान् । ननु, देय एव मार्गः कथमुपा-
यमुपदिष्टवानित्याह—क्षुभितनकतिमिज्जिल इति । नक्राणां तिमि-
ज्जिलानां च क्षोभं दृष्ट्वा तथोक्तवान् इत्यर्थः । अग्धिरपि आपोधी-
यन्ते अस्मिन्निति तासां निरन्तरमुत्पत्तिर्बाधिता स्यात् अतो
मर्यादारक्षार्थमपि तथोक्तवान् अप्स्रभावः भगवत्कृतः तेना-
न्यथाकर्तुं न शक्यत इति मार्ग एव कर्तव्य इति भगवा-
नेव प्रार्थितः अन्तरिक्षेणापि मगनेन गत्वा मारयितुं शक्यं
तथासति राजसैस्तुल्यता भविष्यतीति अशौकिके कर्तव्ये

भीमल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

प्रस्तराणामेव समुद्रं प्लवगत्व निरूपितं न वानराणामिति भग-
वता सेतुः कृतः इत्याह क्रमेण चरित्रत्रयं निरूप्यते सेतुबन्धो
राजसः दाहः सार्विकः रक्षसां वधश्च शिष्ट इति जलाग्न्या-
सन्धानां निमित्तत्वात् सस्थादिक्रमो वा स्वयशसा लङ्का
उज्ज्वलितेति ऊर्ध्वं ज्वलिता ज्वालिता उज्ज्वली कृता वा अने-
नैतत् ज्ञापितं रघुनाथेनैव लङ्का प्रकाशितेति अन्यथा लङ्का
को जानीयात् न हान्यानि राक्षसस्थानानि लोके प्रसिद्धानि
इषुभिः क्षतानि स्वयमेव भूमौ पेतुः क्षतमात्रेणैव भगवत्सा-
मर्थ्यादेव पतितानि ॥ २८ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

निष्पिष्टानि अङ्गानां उरुणि बन्धनानि सन्धिस्थानानि
यस्य सः मत्तोऽधिकबलो मत्प्रभुं श्रीरामं विना नाम्य इति
प्राचीननिर्दारादयं किं स एवेत्यतिविस्मितः सन् विमृश्य
निश्चिन्त्याऽऽह ॥ २५ ॥

सर्वभूतानामनन्तकोटिब्रह्माण्डवासिनां यः प्राण एकत्रैव पुञ्जी-
भूतो यदि स्यात् तद्विशेषद्वयं भोजः सहो बलं पृथक् पृथि-
गिन्द्रियमनेदेहसामर्थ्यञ्च यद्येकीकृतं भवेत् तदपि तद्वि-
भूतित्वात्सामेवाहं जान इत्यत एकस्य भूतस्य मम बलेन तद्व-
लम् पतङ्गेन गरुड इव कथं चार्यतामिति भावः । विष्णुं सर्व-
व्यापकम् अहन्तु व्याप्यः एकः पुराणपुरुषम् अहमर्वाची-
नपुरुषः प्रभविष्णुमहं प्रभावहीनः अधीश्वरम् अहमी
शितव्यः ॥ २६ ॥

विश्वसृजां ब्रह्मादीनामपि स्रष्टा अहन्तु ब्रह्मसृष्टः तैः सृष्टा-
नामपि विश्वेषां यत् सत् कारणं तत् त्वमेव ननु ते विद्व-
स्रष्टारोऽपि ब्रह्मादयोपि विद्वस्य कारणमतः पिष्टपेपन्यायेनैव
ते विद्वस्रष्टार इति भावः । कलयतां संहर्षणामन्तकादीनामपि
कालः संहर्ता ईशस्तत्र समर्थः अहं त्वन्तकसंहार्यः तथा
आत्मनां जीवानां पर आत्मा अहन्त्येको जिव
एव ॥ २७ ॥

ईषदुत्कलितेन उर्ध्वपितेन ये कटाक्षमोक्षस्तैः
क्षुभिता मक्रास्तिमिङ्गिलाश्च यस्मिन् सोऽधिः वर्यः अदि-
शत् ददौ तथापि तस्मिन् येन स्वयश एव सेतुः कृतः उत्क-
र्षेण ज्वलिता दग्धा येन इषुभिः क्षतानि स एव मत्प्रभुस्त्व-
मिति जाने ॥ २८ ॥

भीमचक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदा श्रीकृष्णमुष्टीनां निर्घातेर्निष्पिष्टानि अङ्गानामुरुणि
बन्धनानि यस्य सः क्षीणं सर्वं बलं यस्य सः अहो तद्वक्तव्यं
साक्षाद्भगवन्तमागतं ज्ञातवान् किन्तु अज्ञानात्स्वामिने हन्तुं
प्रवृत्तोऽस्मि अतो मुष्ट्याघातैः शनैः प्रबाधितोऽस्मि इति विस्मितः
तम्भगवन्तमाह ॥ २५ ॥

“सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो दद्याम्येतद्धृतं मम” ॥

इत्येवं प्रकर्षेण अणिति शब्दं करोतीति प्राणः तस्य सम्बो-
धने हेभक्तवत्सल ! अविषक्षितत्वात्सन्ध्यभावः त्वामहं मिष्णुं
निजस्वामिने जाने कथम्भूतं पुराणपुरुषं विश्वहेतुम् ज्ञात एव
सर्वभूतानाम् भोजः सहो बलम् इन्द्रियद्वयदेहसामर्थ्यम् सर्वकार्य-
कारण ! त्वया सह योऽमुमहं कियान् यथा महोदधिना तद्विमुक्ति-
ति भावः ॥ २६ ॥

विश्वहेतुत्वमुपपादयति—त्वहीति । विश्वसृजां विश्वकारणा-
नामपि महदादीनां स्रष्टा निर्माता त्वमसि अनेन निमित्तकारणत्व-
मुक्तम् । उपादानकारणत्वमाह—सृज्यानां महदादीनां यत्सत्
उपादानकारणं तत्त्वमवसासीति कलयत कालानां कालस्त्वमसि
बहुवचनं परमाण्वादिकृपाणां कालभेदानामभिप्रायण “बः काल-
कालः” इति भुतेः ॥ २७ ॥

यस्य ईषदुत्कलितेन किञ्चिदुर्ध्वपितेन रोषेण ये कटाक्ष-
मोक्षस्तैः क्षुभिता मक्रा प्रहास्तिमिङ्गिलाः महामत्स्याश्च यस्मि-
न्सोऽधिधर्मोदशत् दत्तवान् तथापि येन तस्मिन् सेतुः कृतः
स्वयशश्च कृतमिति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः लङ्का चोज्ज्वलिता
दग्धा यस्येषुभिः क्षतानि किञ्चानि रक्षसो रावणस्य शिरांसि
निपेतुः तं त्वां जाने इत्यन्वयः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

उस युद्धमें श्रीकृष्णकी मुष्टियों की चोटसे जाम्बवान् के
अङ्गके बंध २ ढीले होगये और बलक्षीण होगया, गात्र में
प्रसवेद आगया तब जाम्बवान् बड़े विस्मयको प्राप्त होकर
श्रीकृष्ण से बोले ॥ २५ ॥

ऋक्षराज बोले, कि मैंने अब आपको जाना, कि—सर्व
प्राणियों के इन्द्रिय हृदय और देहके बल आपही हैं । क्यों कि !
प्रभवन्शील अधीश्वर पुराण पुरुष विष्णु आपही हैं ॥ २६ ॥

विश्वकी सृष्टि करने वालों के भी रचने वाले आपही हैं
और स्रज्य पदार्थों के उपादान कारणभी आपही हैं, परिच्छे-
दक पदार्थों में काल आपही हैं, तथा जीवात्माओं के आत्मा
(अन्तर्यामी) होने से ईश्वरभी आपही हैं ॥ २७ ॥

ऐसे मेरे इष्ट देव श्रीरघुनाथ आपही हैं, जिन आत्मके
किञ्चित् उर्ध्वपित रोष पूर्वक कटाक्षों के छूटने मात्र से
समुद्र अखल वखल होगया । भीतर रहने वाले ग्राह तिभि-
गिल आदि बड़े २ जलजंतु क्षोभको प्राप्त हुए जिसके, ऐसे
समुद्र ने लङ्का जाने का मार्ग दिया, तौ भी जिन आपने
अपने यशरूप सेतु बनाया तथा लङ्का जलाई और जिनके
घाणों से कट कर रावण के मस्तक पृथिवी पर गिरे आप
वेही मेरे स्वामी हैं अन्यथा दूसरे में इतने बल का संभव
कहाँ ? ॥ २८ ॥

इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमभ्युतः ।
 व्याजहार महाराज ! भगवान्देवकीसुतः ॥ २९ ॥
 अभिमृशयारविन्दाक्षः पाणिना शङ्करेण तम् ।
 कृपया परया भक्तं प्रेमगम्भीरया गिरा ॥ ३० ॥
 मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमृक्षपते ! बिलम् ।
 मिथ्याऽभिशापं प्रमृजन्नात्मनो मणिनाऽमुना ॥ ३१ ॥
 इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जाम्बवतीं मुदा ।
 अर्हणार्थं ॥ समणिना कृष्णायोपजहारहं ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

इति विज्ञातं विज्ञानं येन तं विज्ञानशब्दः करणसाधनः कर्म साधनो वा ऋक्षराजं प्रत्युक्तवान् ॥ २९—३० ॥

वयं बहवो बिलद्वारं प्राप्तास्तत्र मिथ्याभिशापममुना मणिना प्रमृजन् प्रमार्ष्टुमहमन्तर्बिलमिह प्राप्त इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

सह मणिना समर्पयामास ॥ ३२—३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इतीति युग्मकम् ऋक्षराजानमित्यर्थम् अभ्युत इति तादृश-
 युद्धादौ जाते ऽपि तस्मिन् वात्सल्याव्यभिचाराभिप्रायेण
 यतो देवकीसुतो भगवान् हे महाराजेति शवाहशान्तदनु-
 भूतमेवेति भावः अतः कृपया परया ऽभिमृश्य सर्वाङ्गेषु स्पृष्ट्वा
 यतो भक्तं शङ्करेणैति सद्य एव युद्धभ्रमादिदुःखहरणपूर्वकं
 सुखं कृतमित्यर्थः अरविन्दाक्ष इति प्रसन्नस्निग्धदृष्ट्या ऽवलोक-
 यन्निति भावः । मेघेति श्रीमुनिन्द्रस्य तद्वचनस्वरमाधुर्यस्वर-
 णोत्कण्ठा अन्यतैः तत्र विज्ञानमित्यस्य करणपक्षे पूर्वपूर्वतद्-
 नुगतिरुच्यते कर्मपक्षे विज्ञातं विशेषादनुभूतं विज्ञानं स्व-
 वैमवं येन । यद्वा, (स्वेन) विज्ञातं स्वविषयविधिज्ञानं यस्य
 तमिति ॥ २९—३० ॥

इह बिलद्वारदेशे प्रमृजन् सिंहहतप्रसेनादिदर्शनेन मृष्ट-
 मर्षिं प्रकर्षेण मार्ष्टुमित्यर्थः । इदं च वाक्यं श्रीभगवता
 किञ्चिद्विचारितमपि पौनरुक्त्यभिया सङ्क्षेपेण प्रथितमत्रेति
 ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

स्वामिति नरकन्यारूपत्वे ऽपि तदीयत्वबोधनार्थम् ऋक्षत्वे
 ऽपि देवपुत्रतया नानारूपधृत्या तत्सम्भवात् कन्यामपरिणा-
 यितां जाम्बवतीमिति तस्य स्नेहभरविषयतया तन्नास्नेह
 क्क्यातं माथुरहरिवंशे चेदमाक्यानमस्तीति भ्रूयते पूर्वं श्रीराम-
 चन्द्रावतार एव कन्येयं जाता ऽऽसीत् तस्मा एव जाम्बवान्
 दातुमैच्छत् स श्रोतवान् एकपत्नीं व्रतधरे ममैतद्वतारे न-

घटत इति श्रीकृष्णावतारे घटेत किन्तु बहुदिने तपस्यां
 कुरु ततश्च तत्स्मृत्वा कालान्तरे चिरं श्रीगोवर्द्धने तपस्तपसा
 तममीदं प्रापेति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति इत्थं विज्ञातं विज्ञानं विज्ञेयं येन तन्मृक्षराजानं अनि-
 त्यत्वादार्थत्वाद्वा “राजाह” इति समासान्ताभावाः । व्यजहारो-
 वाच ॥ २९ ॥

कथमित्यत आह—अभिमृश्येति । शङ्करेण सुखकरेण पाणिना
 भक्तं तन्मृक्षराजमभितः संस्पृश्य परया निरतिशयया कृपयो-
 पलक्षितः मेघध्वनिवद्गम्भीरया गिरा प्राह ॥ ३० ॥

उक्तिमेवाह—मणिहेतोरिति । हे ऋक्षपते ! मण्यर्थमिह बिलं प्रति
 वयमागताः अवाप्तसमस्तकामस्य तव किं मणिनेत्यत आह मिथ्ये-
 ति अमुना मणिना हेतुना आत्मनो मम यो मिथ्याभिशापः
 मिथ्यापवाहः प्रसक्तस्तममुना मणिनैव विमृजन् लक्षणहेत्वो-
 रिति शत्रादेशः विमार्ष्टुमपनेतुमिति यावत् विमृजन्नहमागत इति
 शाब्दयोजना ॥ ३१ ॥

इतीति इत्थमुक्तः स जाम्बवान् समणिना मणिना सह
 स प्रसिद्धः जाम्बवान् मणिना सहेति वा जाम्बवतमुपाय-
 नार्थं कृष्णाय समर्पयामास ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मराघली ।

शङ्करेण सुखकरेण ॥ २९—३४ ॥

श्रीमद्बल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं कृते स्तोत्रे भग्नसर्वाङ्गं यथापूर्वं कृत्वा भगवानुवाचेत्वाह—
 इतीति । विशेषेण ज्ञातं विशिष्टज्ञानं यस्य येन वा स्वभावतोपि

श्री० पाठः (ततोऽन्यैश्च मणिश्रेष्ठैः पूजितो भक्तवत्सलः ।
तस्मै ददौ परां मुक्तिं पुनरावृत्तिवर्जिताम् ॥०॥)

श्रीमद्भक्तवत्सलकृतसुबोधिनी ।

महान्तमुक्षराजानम् अक्युतः सर्वतोऽधर्मा अपि तस्य तथेति
एतत्प्रयोजनमुत्तरश्लोके वक्तव्यम् तत्कृतपञ्चाभावाय (वा) व्याज-
हार रूपमुक्तवान् निन्दितत्वात् कदाचिद्व्याजेनापि वदेत्
अत एतदुक्तम् महाराजेति सम्बोधनं सेवकापराधापरिगणनार्थं
(वापनार्थं च) ननु, कथं स्पष्टं वचनं कथं वा न वापितवानि-
त्याह-भगवानिति । सर्वसमर्थः तादृशोऽपि देवकीसुतो भक्त-
कपालुः अतो युक्तमेवास्य रूपवचनमिति भावः ॥ २९ ॥

वचनात् पूर्वमेव तस्य हितं च कृतवानित्याह-अभिमु-
ह्येति । तस्याभिर्मर्शोऽपि सकृत्कृतो नित्यं तिष्ठति सामान्य-
स्यैव वाभिर्मर्शः सुखकरो भवति तत्क्षणं किं वक्तव्यम् भान-
न्वमयस्य तत्रापि यस्मिन् क्षणे स निष्पादितः ततः प्रभृति-
तथैवानुवर्तित इति पूर्वावस्थां ततोऽप्यधिकं वा प्राप्तवान् मानसीं
व्यथा दूरीकर्तुमाह-अरविन्दाक्ष इति । इदमेव सर्वसुखदायी
शङ्करेण पाणिनेति तस्मिन्नातिशयाधानमप्युक्तं येनाग्रे सद्वृद्धि-
रप्युत्पद्यत इति एवं कायेन मनसा च साम्त्वन् कृत्वा वचसा-
अपि साम्त्वन्माह, मेघगम्भीरयेति । मेघा हि शम्भु एव भाविबुद्धिं
सूचयन्तः क्षिप्तादिसर्वतापहारका भवन्ति तथाप्यनुचितं कथ-
मुक्तवानित्याह—कृपया परयेति । अनेन वा मानसं सा-
म्त्वन् तमिति तथा स्तोत्रकर्त्तारं साम्त्वन्मोचितं त्रिविधसाम्त्व-
नेऽपि हेतुर्भक्तमिति ॥ ३० ॥

वाक्यमाह-मणिहेतोरिति । अत्रागमने मणिरेव हेतुः मणि
हेतुमागताः बहुवचनं पूर्वदृष्टसर्वसाहित्यं सूचयति हेतुशब्दो
निमित्तवाची मणिनिमित्तं वयं समागता इत्यर्थः श्रुक्षपते इति
ह्यात्वेवागमनं निरूपितम् अन्यथा बिले समागमनं नस्यात् मणे-
रपि प्रयोजनमाह—(स्वस्यैकस्य) मिथ्याभिशापं प्रमृजयति ।
एतद्विस्तरेणोक्तमिति लक्ष्यते मिथ्याभिशापो ऽकृताऽपकीर्ति-
कीर्तनं लोकाः अतस्त्वद्विद् इति दृष्टमेव मन्यन्त इति अमुना
मणिना अभिशापं प्रमृजयित्वागत इति सम्बन्धः । यद्यपि
अग्रे मिथ्याभिशापापगमः तथाऽपि क्रियाप्रारम्भेति वक्त-
मानप्रयोग एव युक्तः एकवचनं तु मिथ्याभिशापं एकस्यै-
वेति आत्मन इत्यावश्यकता अन्यथा भक्तोद्धारो न सम्भवतीति
भावः ॥ ३१ ॥

एवं स्वाभिप्राये निरुक्ते कथं देयमिति विचार्य तावन्मात्रे
दत्ते स्वस्य सेवकत्वं न सिद्ध्यति याचितं सर्व एव
प्रयच्छतीति स्वकन्याश्च दत्तवानित्याह—इत्युक्त इति । जाम्बवतः
अपत्यं जाम्बवती अनेन पालिका कन्या न भवतीति सूचितम्
श्रुक्षाणां विधानान्तराभावात् दानमेव कृतवान् साऽपि ततः
पूर्वं कन्या अक्षैश्च स्थिता मुदेति भाग्यं जातमिति भगवा-
नार्थं पूजितः कन्यायाः वरऽपि प्राप्त इति ततस्तस्या एव कन्यायाः
दानसमये अर्हणार्थं मणिमपि दत्तवान् एतत् इयमपि

न कुशोदकपूर्वकं प्रादात् किन्तु उपजहार समीपे भानीयं स्नापि-
तवानित्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भक्तवत्सलकृतसाराथदर्शिनी

विज्ञातं स्वयमेवाऽनुभूतं विशिष्टज्ञानं भगवत्सत्त्वं येन तम्
श्रुक्षराजं शङ्करेण पाणिना स्पृष्टेति । भक्तस्य तस्य अङ्गव्या-
उपशमिता ॥ २६ ॥

वयं बहुव एव बिलं प्राप्तास्तत्राऽहमिह प्रविष्ट इति शेषः
प्रमृजन् प्रमार्दुम् ॥ ३० ॥

मणिना सह ॥ ३१—३५ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विज्ञातं विज्ञानं विशिष्टं ज्ञानं भगवत्सत्त्वं येन तम् श्रुक्षराजानम्
“राजाहः सखीभ्यश्च” इति टजभावः समासान्तविधेरनित्यत्वात्
व्याजहारोक्तवान् ॥ २९ ॥

हे श्रुक्षपते ! वयं बहुवो मणिहेतोर्विलं प्राप्तास्तत्र मिथ्या-
भिशापममुना मणिना प्रमृजन् प्रमार्दुमिह बिलमध्ये प्राप्तोऽहमिति
शेषः ॥ ३० ॥

स जाम्बवान् मणिना सह जाम्बवतीम् उपजहार समर्पका-
मास ॥ ३१—३५ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार श्रुक्षराज ने जब आपको जान लिया तब अपने
भक्त के कार्यसे न चूकने वाले भगवान् देवकीनन्दन, जांबवान्
से बोले ॥ २९ ॥

प्रथम तो कमल दल लोचन श्रीकृष्णचन्द्र ने परम कृपा
करके अपने सुखकारी निज अभय हस्त को अपने निज भक्त
जांबवान् के सकल शरीर पर फेरा जिससे सब व्यथा दूर
भई ॥ ३० ॥

• फिर भगवान् बोले, कि—हे श्रुक्षराज ! हम सब लोग मणि
के कारण तुमारे बिल के द्वार पर आये, तहाँ भी इस
मणि से अपने मिथ्या कलङ्क के छुड़ाने के लिये हम इस
बिलके भीतर आये हैं ॥ ३१ ॥

श्रीकृष्ण की इस प्रकार की बातें सुनकर जाम्बवान्
आवम्से मणि सहित अपनी जाम्बवती कन्या को श्री-
कृष्ण की भेट देते हुए ॥ ३२ ॥

अदृष्ट्वा निर्गमं शीरेः प्रविष्टस्य विलं जनाः ।
 प्रतीक्ष्य द्वादशाहानि ^(१) दुःखिताः स्वपुरं ययुः ॥ ३३ ॥
 निशम्य देवकी देवी रुक्मिण्यानकदुन्दुभिः ।
 सुहृदो ज्ञातयोऽशोचन्बिलात्कृष्णमनिर्गतम् ॥ ३४ ॥
 सन्नाजितं शपन्तस्ते दुःखिता द्वारकौकसः ।
 उपतस्थुर्महामायां दुर्गां कृष्णोपलब्धये ॥ ३५ ॥
 तेषां तु देव्युपस्थानात् ^(२) प्रत्यादिष्टाऽऽशिषा स च ।
 प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः सदारो हर्षयन्हरिः ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

श्रीकृष्णप्राप्तये चन्द्रभागां नाम दुर्गाममजम् ॥ ३५ ॥

सच्च कृष्णस्तेषां प्रादुर्बभूव आसव इति पाठे असव इन्द्रियाणि तेषां प्रेष्ट इत्यर्थः । कदा देव्या उपस्थानात् तया ताम्प्रति आदिष्टा दत्ता या आशीः कृष्णं प्रसूयेति तया सहैव ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शीरेरिति श्रीवसुदेवाद्यपेक्षया तत्र विलम्बो न सम्भवेत् इत्यभिप्रायेणेति भावः । जनास्ते सन्नाजिन्नागराः अतो द्वारका-बासिस्वामाव्येन दुःखिता अपि सन्तो नात्यन्तरङ्गत्वात् स्वीय-मेव पुरं ययुः न तु तद्विलम्बित्यर्थः ॥ ३३ ॥

देवीत्युभयत्र सम्बन्धः परमपूज्येत्यर्थः । तच्च परमप्रेमाधि-क्यात् परमशक्तिरूपत्वाच्च आनकेत्यादौ प्रेम्ण ऊनोनतया ऽनुक्रमः सुहृदः सम्बन्धिनः सखायो वा ॥ ३४ ॥

उपतस्थुरिति च भगवद्ब्रह्मलौकिकलीलावेशादेव उपलब्धये अखिरादेव प्राप्तये ॥ ३५ ॥

तुशम्भो विशेषे देव्युपस्थानादन्येषां न प्रादुर्भवति “देवान् देवयज्ञो यान्ति” इत्यादेः तेषां पुनः देव्युपस्थानात् हरिः प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । तेषु तद्वाचाराधनस्य लौकिकलीलामयश्रीकृष्णप्रेम-रसैकविलासत्वात् देव्या अपि तत्सम्बन्धेन योग्यतालब्धे-रिति भावः । सहेति कदाशीर्दत्ता तद्देवेत्यर्थः सिद्धोऽर्थः मण्या-नयनजाम्बवदनुग्रहश्रीजाम्बवतीपरिग्रहसन्नाजितहेपणादिरूपं ता-दृशलीलाप्रयोजनं यस्य सः अत एव सदारः प्रादुर्बभूवेति आशिर्भाषवच्छात्रागमनात् तच्च गरुडारोहणेनेति सम्भाव्यम् अन्यतः तत्र हरिरित्यस्यैव व्याख्या स च श्रीकृष्ण इति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

ततो ऽन्यैश्च मणिभ्रेष्टैः पूजितो भक्तवत्सलो भगवान् तस्मै

जाम्बवते परामुत्कृष्टां पुनरावृत्तिरहितां मुक्तिं ददौ दास्या-मीति सङ्कल्पितवानित्यर्थः । तदैव कदाचित् वा ॥ ० ॥

अदृष्टेति विलं प्रविष्टस्य शीरेः पुनर्निर्गमनमदृष्ट्वा द्वादशा-जना द्वादश दिनानि प्रतीक्ष्य दुःखिताः पुरं द्वारकां जग्मुः ॥ ३३ ॥

निशम्येति देवक्यादयो विलासनिर्गतं कृष्णं भुत्वा अशोचन् ते दुःखिताः सन्तः सन्नाजितं शपन्तः कृष्णप्राप्तये महामायां दुर्गाम उपतस्थुः अभजन् ॥ ३४—३५ ॥

तेषामिति स च कृष्णस्तेषां प्रादुर्बभूव कदा तस्या देव्या उपस्थानात् तया ताम्प्रति आदिष्टा आशिषः श्रीकृष्णं प्रसूये-त्येवंविधाः येषां तेषां सतां कथम्भूतः सिद्धः साधितोर्थः मण्यानय-नरूपं प्रयोजनं यस्य सः सदारः जाम्बवतीसहितः अत एव हर्षयन् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपतस्थुः अभजन् ॥ ३५ ॥

ततः किमभूद्वाह-तेषामिति । हरिस्तेषां प्रादुर्बभूवेत्यन्वयः देव्या उपस्थानात्निवेष्टेणात्प्रत्यादिष्टाशिषाम् अभ्यागताभ्युदयानां भवन्पूज्यः सिद्धार्थः नित्यलब्धप्रयोजनः प्रत्यादिष्टाशिषः इति पाठे ये प्रथमं नष्टकृष्णाख्याशिषो ऽभवन् तेषां तुशम्भो हेत्वर्थः देव्युपस्थानाद्धेतोरित्यर्थः अनेनापदि प्राप्तायां देवता-शरणं कर्तव्यमित्युक्तं भवति ॥ ३६—३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

तेषामित्यादि, प्रत्यादिष्टाशिषा सह प्रादुर्बभूव यदैवाशीर-भूत् तदैव प्रादुर्बभूवेत्यर्थः अतस्तदार्शीरपेक्षानासीदित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्बल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवमन्तः स्मितिमुक्त्वा बहिःस्मितिमाह—अदृष्ट्वा निर्गममिति

उपलभ्य हृषीकेशं मृतं पुनरिवागतम् ।

सह परया मणिप्रीवं सर्वे जातमहोत्सवाः ॥ ३७ ॥

सत्राजितं समाहूय सभायां राजसन्निधौ ।

प्राप्तिश्चाख्याय भगवान् मणिं तस्मै न्यवेदयत् ॥ ३८ ॥

स चातिव्रीडितो रत्नं पृहीत्वा ऽवाङ्मुखस्ततः ।

(१) अनुतप्यमानो भवनमगमस्त्वेन पाप्मना ॥ ३९ ॥

भीमबलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

त्रिभिः । प्रविष्टो हि तस्मिन्नेव दिवसे समायास्यतीति तत्रत्याः बहिःस्थिताः निरन्तराकाङ्क्षया भोजनादिरहिताः द्वादशादिवस-पर्यन्तं स्थित्वा द्वादशाङ्गेष्वपि क्षीणेषु जना विवेकरहिताः भगवानपि शौरिरिति विशेषतस्तत्प्रभावानभिज्ञाः दुःखिताः सन्तः द्वादशाहानि प्रतीक्ष्य स्वपुरं ययुः "सम्बत्सरप्रतिमा वै द्वादशा राजयः इति भूतेः ॥ ३३ ॥

ततो ये ऽपि नागताः ते ऽपि द्वारकायां स्थिताः भगव-भिर्गमामावं भुत्वा दुःखिता जाताः इत्याह—निशम्येति क्षीणामविवेको भूयानिति तत्रापि पुत्रक्षेहो महानिति देवक्यादिक्रम उक्तः त्रयो मुख्याः अन्येऽपि सुहृदः सम्बन्धिनः ज्ञातयो गोत्रिणश्च बिलादनिर्गते कृष्णं भुत्वा अशाचन् वन्तु-तत्त्वानभिज्ञाः कृष्णो हि भक्तहितार्थमेवावतीर्णः कथं बिलम्बं कृतवानिति ॥ ३४ ॥

एवं सर्वेषां शोकं राजसं दुःखमुक्त्वा तामसं सात्त्विकं चाह—सत्राजितं शपन्तस्त इति । दुरात्मा ऽयं सत्राजित् प्रसेन-वन्धियतामिति एवं शापे हेतुः दुःखिता इति दुःखे ऽपि विशिष्टो हेतुर्द्वारकौकस इति मधुरां परित्यज्य देशप्रान्ते द्वारकायां स्थिताः कृष्णकशरणाः भगवत्सनागते दुःखिता अवन्तीति युक्तमित्यर्थः । द्वारकावासित्वेन तेषां शापो ऽपि सत्राजिति फलिभ्यतीति सूचितं सात्त्विकं दुःखमाह—उपत-स्थुर्महामायामिति । माया हि भगवदुद्गमे प्रतिबन्धिका भवति भगवांश्च तस्यै वरं दत्तवान् अर्चिभ्यन्तीति अतो भगवता दत्तो वरः अवश्यं तेनैव सत्यः कस्यचिद् इति देवतान्तरभजना-पेक्षया भगवदाविर्भावार्थं दुर्गैवानुसन्धेया ॥ ३५ ॥

एवं भक्तानां त्रिविधदुःखं दृष्ट्वा स्वयमाविर्भावं कुर्व-ज्जेवं कृतकार्यैः अर्द्धमासव्रते कृत एव स्वयमाविर्भूतः स्वधा-क्यमपि सत्यं कृतवानित्याह—तेषां तु देव्युपस्थानादिति, प्रत्यादिष्टाः आशिषा सह असवो येन तादृशो भगवान् स्वय-मेव समागतः असुशब्दात् समासान्तः अन्वयप्रत्ययः आशिषेस्त्व-लुक्पूर्वायायाः प्रत्यादिष्टमुपदिष्टं प्रीतेरानुगुण्ये देव्युपस्थानात् या आशीः तथा सह भगवान् प्राणानपि दत्तवानिति अथवा देव्युपस्थानात् प्रत्यादिष्टाशिषा कृत्वा दुर्गाया आशीर्वादेन सवो यन्नरूपः प्रादुर्भूतः प्रत्यादिष्टाशिषां सवेति पाठः चिन्त्यः राजानं प्रति वा वो युष्माकं भक्तानां स कार्यकर्ता सिद्ध्यर्थः

(१) अनुतप्यन्स्वभवनमिति विज्ञः पाठः ।

सन् प्रादुर्भूत इति दुर्गाया वा आशीर्निराकृत्य प्रत्यादिष्टा शिषा कृत्वा स्वयमेव सर्वकामपूरको यन्नः प्रादुर्भूतः सिद्ध्यर्थः स्यमन्तकसहितः सदारः स्त्रीसहितो ऽपि हर्षयन् हरिरिति दृष्टः सर्वाभरणभूषितः भोजनादिना च पुष्टो न तु ग्लानियुक्तः यतो हरिः सर्वदुःखहर्त्ता ॥ ३६ ॥

भीमद्विधनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देव्या प्रत्यादिष्टा प्रत्यक्षीभूय दत्ता या आशीः कृष्ण आया-तप्राय इति तथा सहैव आशिषासव इति पाठे असव इति हरेर्विशेषणम् प्राणतुल्य इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तेषां द्वारकौकसां देव्याः उपस्थानात् अर्चनस्थानात् प्रति आदिष्टा दत्ता या आशीः श्रीकृष्णं प्रक्षेप्येति तथैव सह तत्-क्षणमेव हरिः भक्तार्तिहरः तान् हर्षयन् प्रादुर्बभूव ॥ ३६-३८ ॥

भाषा टीका ।

यह तौ बिलके भीतर का समाचार हुआ बाहरमें द्वारका-वासी जन बिलके भीतर घुसे हुए श्रीकृष्ण का निर्गम (निकास) न देखकर धारह दिवस पर्यंत गोविन्दकी प्रतीक्षा कर दुःखित होकर अपने पुरको जाते हुए ॥ ३३ ॥

श्रीदेवकीजी रक्मिणीजी वसुदेवजी तथा सुहृद् और ज्ञातिके लोग श्रीकृष्णको बिलसे नहीं निकसे देखकर बड़ा शोक करते हुए ॥ ३४ ॥

वे दुःखिया विचारे द्वारका वासी सत्राजित को गाड़ी देने हुये श्रीकृष्णकी प्राप्तिके लिये चन्द्रभागा देवीका भजन करते भये ॥ ३५ ॥

तब उन द्वारका वासियों के देवीके भजन से देवी ने दिया जो आशीर्वाद तिसके साथ ही सबों को हर्षित करने हुए अपने अर्थ की सिद्धी को प्राप्त होकर पत्नी (जाम्बवती) सहित श्रीकृष्णचन्द्र उपस्थित हो गये ॥ ३६ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

लोके जनाः कथञ्चिन्मृतं बन्धं पुनरागतमपलभन्ते न तद्वत्प-

सोऽनुध्यावंस्तदेवाधं बलवद्विग्रहाकुलः ।

कथं मृजान्यात्मरजः प्रसीवेद्वाऽच्युतः कथम् ॥ ४० ॥

• श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

लभ्य सर्वे जातमहोत्सवा आसन्नात ॥ ३७—३८ ॥

• पाप्मना अपराधेनाऽनुतप्यमानः ॥ ३९ ॥

अधं दोषम् आत्मनो रजोमलमपराधमिति ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हृषीकाणामीशमिति तन्मन्तरेणाश्वेतनत्वप्रायतामिप्रायेण मणि-
ग्रीवमित्यस्यान्ते निर्देशस्तद्ग्रीवत्वस्य सुदुर्हर्षविषादादिकारित्वेन
सर्वपर्यायकत्वात् ॥ ३७ ॥

सम्यक् यत्नत आहूय समामभ्ये तत्र च राज उग्रसेनस्य
राज्ञां वा सन्निधौ मिथ्यापवादमार्जनार्थं सर्वलोकप्रहर्षणार्थं
च सर्वप्रजासु तदुत्तप्रख्यापनाय तथा स्वयं प्रागुग्रसेनार्थं
प्रार्थितेऽपि तस्मिन्स्त्व लिप्साराहित्यबोधनाय न्यवेदयत्
अर्पयामास यतो भगवान् सर्वैर्भार्य्यपूर्णतया तदादिषु नैरपे-
क्ष्यादिति भावः ॥ ३८ ॥

तथैव चकारः सर्वेष्वभ्ये प्रकृष्टेष्वपि तस्याऽनुतापेन
मेवात् ततस्तस्याः सभातः स्वेन स्वीयेनैवेति श्रीभगवतस्त्वेहस्त-
स्त्रिजवमानादिकम् निरस्तम् ॥ ३९ ॥

स इत्यर्द्धकम् । अनु निरन्तरं ध्यायन् एवशब्देन महार्ध-
तया नितरां तदन्यचिन्ताराहित्यं बोध्यते बलवता श्रीभग-
वता किं वा बलवन्निस्तदीयैर्विग्रहः मिथ्यापवादोत्थापनेन
विरोधस्तेनाकुलक्षिन्ताव्याकुलोऽभूदिति ॥ ४० ॥

• श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उपलभ्येति यथा लोके जना मृतं बन्धुं पुनरागतमुपल-
भ्यते तद्वद्वृत्तिकेयं तत्रापि पत्न्या सहितं मणिग्रीवायां यस्य
तमुपलभ्य सर्वे जातमहोत्सवा आसन् ॥ ३७ ॥

सुत्राजितमिति राज उग्रसेनस्य सन्निधौ प्राप्तिं मणिलाभ-
प्रकारमाख्याय तस्मै सुत्राजिते मणिं न्यवेदयदर्पयामास ॥ ३८ ॥
सचेति स्वेन पाप्मना याज्ञावैफल्यकरणमिथ्यापवादापादना-
दिरूपेणानुतप्यमानः स्वगृहं जगाम ॥ ३९ ॥

स सुत्राजितमेवार्थमपराधकपमनुचिन्तयन् अघमिति च
पाठः बलवता भगवता सह यो विग्रहो विरोधस्तेनाकुलश्च
चिन्तयामासेति शेषः । चिन्ताप्रकारमेवाह—कथमिति साद्वेन,
आत्मरजः स्वापराधं मृजान्यात्मरजमिति कथं वा अच्युतः
प्रसन्नो भवेत् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आख्यायोक्त्या ॥ ३८ ॥

स्वेन पाप्मनानुतप्यन्पश्चात्तापं कुर्वन् ॥ ३९—४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्धर्भः ।

उपलभ्येत्यादि हृषीके इन्द्रिये जातित्वादेकवचनं हृषीके
मृते नष्टं शङ्कल्याणं पुनरागतमिव तं पत्न्या सह जाम्ब-
वत्या सह ॥ ३७—४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः परमानन्दो जात इत्याह—उपलभ्येति । असंभ्यो
दृष्टान्तो लौकिकभाषायां न दोषाय भवदुरेणैव समणिः कण्ठे
निबद्धः अतस्तदनुरोधेन मणिः स्वकीय एवेति ज्ञापयन् श्री-
सहितो मणिग्रीवः स्वयमागतः न केवलं समागमने अपकी-
र्यभावाः । किं तु निरोधोऽप्यनेन जात इत्याह—सर्वे जातमहो-
त्सवा इति । हृषीकेशत्वात् तथैव तेषु प्रेरितवान् ॥ ३७ ॥

एवमपि प्राप्य उपक्रमबलीयस्त्वार्थं समानयनार्थं प्रकाम्त
इति सुत्राजितायैव दत्तवानित्याह—सुत्राजितमिति । यदाही भग-
वान् विचारयति तदेव करोति आदौ च तस्य स्यमन्तक
इति प्रवृत्तः न केनाप्युपायेन स्वकीयं मन्यते अत एवाग्रेऽपि
न प्रहीष्यति निबन्ध त्वन्योऽपि हेतुरुक्तः सर्वात्मनाऽन्यद-
दयं न गृह्णाति हरिः स्वयं सर्वात्मना प्रपन्नं च नाशयेव
सुयोधनमिति सभायामाह्वानं पश्चादुरात्मा अन्यथा वक्ष्यतीति
लज्जां च अनयितुं तत्रापि राजसन्निधौ निर्भयं यथा राजा
पि न गृहीष्यतीति ज्ञापयितुं वा प्राप्युपायं प्रकारं च सम्य-
गुक्त्वा तत्सत्तां दूरीकृत्य मणिं तस्मै न्यवेदयत् यतो भगवान्
स्वच्छो मारयितुं वा न चेत् अपि ज्ञातवान् ॥ ३८ ॥

किमर्थं दत्तवानिति निवेदनं तर्कदमानीतं गृहाणेति तत-
स्तस्य कृत्यमाह—स चातिग्रीडित इति पञ्चभिः । लोभाहण्ड-
भयाच्च गृहीत्वा लज्जितो जातः लोके अपकीर्तिमुत्पादितवा-
निति अवाक्मुखो जातः ततः पूर्वोक्तादेव हेतोः अपकीर्ति-
जननादनुतापोऽपि तत एव अतोऽस्य प्रायश्चित्ते परलोक-
गुद्धिर्भविष्यतीति ज्ञापितं न कोपि तस्य यन्धुरिति कमप्य-
पृष्ट्वा स्वभवनमेवागमत् । ननु, रत्नं प्राप्य सन्तोषं कर्त्तव्ये कथ-
मनुताप इति चेत्तत्राह—स्वेन पाप्मनेति । देवान्तरप्रसादापेक्षया
भगवदपराधो महानिति ॥ ३९ ॥

बलवता विग्रहेण आकुलः सन् तमेवार्थमनुध्यायन् जात
इत्याह—सोऽनुध्यायन्निति । अयमेनापि स एवार्थः ध्यातो
भवति यद्यपि विग्रहः स्वयं न कृतः नापि करिष्यति भग-

किं कृत्वा साधु ममं स्यान्न शपेद्वा जनो यथा ।

अदीर्घदर्शनं ^(१) क्षुद्रं मूढं द्राविणलोलुपम् ॥ ४१ ॥

वास्ये दुहितरं तस्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च ।

उपायोऽयं समीचीनस्तस्य शान्तिर्न चान्यथा ॥ ४२ ॥

एवं व्यवासितो बुद्ध्या सत्राजित्सुतां शुभाम् ।

मणिं च स्वयमुद्यम्य कृष्णायोपजहार ^(२) ह ॥ ४३ ॥

तां सत्यभामां भगवानुपयेमे यथाविधि ।

बहुभिर्याचितां शीलरूपौदार्यगुणान्विताम् ॥ ४४ ॥

भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो वयं नृप ! ।

(३) तवास्तां देवभक्तस्य वयं च फल भागिनः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्द्धे स्यमन्तको पाख्याने

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्बल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यानपि न करोति तथा ऽपि भगवद्दीयैः बलवान्निः सह विग्रहः सम्भविष्यतीति व्याकुलता अयं दोषस्तथा ऽपगच्छेद्यदि भगवान् प्रसन्नो भवेत् तदेव विचारयति-कथं मृजामीति । स हि देवोपासक इति तस्य प्रायश्चित्ते मतिः रजः पापम् अकृत्य तस्य सर्वथा नित्यधर्मस्य अवश्यं भावि नरकहेतुभूतापराधस्य कृतत्वात् तत्प्रसाद् एव तदपगम इति प्रसीदेद्वाच्युतः कथमिति विचारयति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मणिप्रीतिमिति स्यभक्तेन जाम्बवता स्वकन्यासम्प्रदानसमये प्रीत्याय मणिधारणात् ॥ ३७-३८ ॥

अनुत्पन्नमानोऽनुतपन् ॥ ३९ ॥

बलवान्निर्भगवद्दीयैः सह विग्रहः विरोधस्तेनाकुलोऽभूत् । अनुत्पन्नमाह-कथमिति सार्धद्वयेन ॥ ४०-४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पाप्मना अपराधेन अनुत्पन्नमानः अनुतपन् ॥ ३९ ॥

आत्मनो रजो मलमपराधम् ॥ ४०-४१ ॥

भाषा टीका ।

जैसे कोई मरे हुएको फिर प्राप्तहोजावे इसी प्रकार आगे हुए श्रीकृष्ण को प्राप्त होकर तत्रापि मणि पहिने हुए और पत्नी सहित श्रीकृष्णको मिलकर द्वारका वासियों को बड़ा महोत्सव हुआ ॥ ३७ ॥

तदनन्तर श्रीकृष्णने राजा महाराज भीमसेनजी के आगे सभा में सत्राजितको बुलाकर मणि की प्राप्ति के इतिहास को कह कर मणि सत्राजितको निवेदन किया ॥ ३८ ॥

सत्राजित भी अति लज्जित होकर मणि को लेकर नीचे को मुख कर अपने पाप से अनुताप को प्राप्त होकर सभीसे अपने भवन को गया ॥ ३९ ॥

पर वृह अपने उसी अपराध को विचारता हुआ बलवान् के साथ विग्रह होने से बड़ा व्याकुल रहता, और सदा यही शोचता कि-मैं अपने इस अपराध को कैसे शुद्ध करूँ और श्रीकृष्ण मेरे ऊपर किस प्रकार प्रसन्न होंगे ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किं कृत्वा कस्मिन्कृते इत्यर्थः । साधु भद्रम् अदीर्घदर्शनं

भीमजीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मविचारकं माम् क्षुद्रं कृपणं मूढं मन्दमतिम् ॥ ४१ ॥

एव ध्यायन्नुपायं निश्चिनोति—दास्य इति । स्त्रीरत्नं बुद्धि-
तरं तावद्दास्यामि तदनन्तरं पारिवर्तत्वेन रत्नमपीति ॥ ४२-४३ ॥
बहुभिः कृतवर्मादिभिः ॥ ४४ ॥

मणिं न प्रतीच्छामो न स्वीकुर्मः देवः सूर्यस्तद्भक्तस्येति
कटाक्षः फलभागिन इति तवापुत्रत्वात्स्वदीयं धनमस्माकमेवेति
मूढोऽभिप्रायः ॥ ४५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अनुष्ठानमेवाह— कथमित्यादिसार्धद्वयेन । तत्र प्रथमं
सार्धकम् अच्युतः स्वभावाच्च्युतत्वेन तत्संबन्धः जनः सर्व-
लोकः शापयोग्यतामनुष्ठायति—अदीर्घेति । मामिति शेषः । तत्र
प्राप्तदेतादृशं रत्नं मर्त्यैरस्माभिर्प्राप्तमेव नेत्याह—अदीर्घेति,
लक्ष्मणे च भीमगवत्येव समर्पयितुं योग्यमित्याह—क्षुद्रमिति । हन्त
तेन स्वयं प्रार्थितेऽपि तस्मिन् विमुक्तोऽभवं आपतिते
ज्ञानार्थं तमेवावश्यमित्याह—मूढमिति । सर्वत्र हेतुः द्रविण-
कोलुपमिति ॥ ४१ ॥

ननु, त्वद्बुद्धिना कथं तस्य प्रसादः स्याद्येन शान्तिर्भवे-
दित्यत आह—स्त्रीरत्नमिति । रत्नं च स्यमन्तकं तस्याच्युतस्य
शान्तिश्च दुःखोपशमः किं वा तस्य मन्त्रपराधस्य शान्तिरुप-
शमः अन्यथाऽन्येन मरणादिनाऽपि प्रकारेण नैव
शान्तिः ॥ ४२ ॥

एतावल्लीलापरिपाटीफलम् मुख्यमेतदेवेत्याह— एवमिति
एवं कथमित्यादिप्रकारेण व्यवसितः कृतनिश्चयः शुभां सर्व-
थोत्तमां भीमसुदेवादिषु प्रार्थनयोद्यमं कृत्वा उपजहार स
इत्यत्रोपजहार इति पाठः कश्चित् ॥ ४३ ॥

सत्यभामाख्यां यथा विध्युपयेम इति जाम्बवतीमपि
गृह्णानीयोपयेमे किं तु तद्वत् पितृकुलाभावाच्च तदीयोचित-
क्रियेति भावः । तस्य वैशिष्ट्यमप्याह—बहुभिरिति । तत्र हेतुः शाखं
सुस्वभावं शीलरूपयोरीदार्यं महत्त्वं तेन तदनुगतैर्गुणैश्चान्यै-
रन्वितां बहुभिर्योचितामिति वक्ष्यमाणस्य कृतवर्मादिभिः सह
वैरस्य कारणमपि ध्येयम् ॥ ४४ ॥

यमिति बलदेवाद्यपेक्षया अस्माकं कोऽपि न गृहीया-
दित्यर्थः । हे नृपेति एतेनैव निजजनान् पालयेति कटाक्षः
फलभागिन इति भवतो मणिना यत्फलं दृष्टमदृष्टं वा
भेदो भवेत् । तत्परमान्तरङ्गत्वात् अस्मास्वपि पर्यवस्ये-
दिति वाच्योऽर्थः व्यङ्ग्यस्तु तैरुद्दिष्ट एव ॥ ४५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति भीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

उत्तरार्धे भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किं कृत्वा कस्मिन्कर्मणि कृत इत्यर्थः । साधु भद्रं स्यात्
कथं च मां जनो न शप्तेत् मां धिक् अहं निन्द्य इत्यर्थः ।
तत्र हेतुं सदात्मानं विशिनष्टि, अदीर्घदर्शनं दुराविचारान-
भिष्टं मूढं मन्दमतिं वित्तैकात्मकम् ॥ ४१ ॥

इत्थं विचार्य निश्चिनोति—दास्य इति । स्त्रीरत्नं बुद्धितरं
रत्नं स्यमन्तकं च कृष्णाय दास्ये दास्यामि अन्यथा यदि
न दास्ये इत्यर्थः तस्य कृष्णस्य शान्तिश्चिन्तनमाधिर्न भवेत् ॥ ४२ ॥
एवमिति बुद्ध्या व्यवसितः निश्चिन्वन् शुभां शुभल-
क्षणां स्वसुतां सत्यभामां मणिं स्यमन्तकं च उद्यम्योद्धृत्या-
दाया वा कृष्णाव समर्पयामास ॥ ४३ ॥

तामिति उपयेमे विवाहितवान् कथम्भूतां बहुभिः कृत-
वर्मशतधन्वादिभिर्याचितां रूपादिभिरन्वितां च तत्र रूपं सौष्ठवं
शीलं सुस्वभावः गुणा अदिमकठणादयः ॥ ४४ ॥

भगवानिति—उक्तिमेवाह नमिणिमिति । हे नृप ! सत्राजित !
मणिं न प्रतीच्छामः न प्रतिगृहीमः किं तु स्त्रीरत्नमेव प्रती-
च्छामः देवभक्तस्य सवितृभक्तस्य तथैव मणिरास्तां तिष्ठ-
तु वयं तु केवलं फलभागिनः बुद्धिभिर्योचितैरुपकृतफलभागिनः
यद्वा, तवापुत्रत्वात्स्वदीयधनमस्माकमेवेत्यन्ततः फलभागिन-
इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

महो मम अदीर्घदर्शनं भविष्यज्ञानहीनम् ॥ ४१ ॥

तस्य पापस्य ॥ ४२-४४ ॥

फलभागिनः प्रयोजनांशमेव स्वीकुर्मः ॥ ४५ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

(विजयध्वजतीर्थरीत्या वाङ्मितः ॥ ६० ॥)

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भागवतगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बन्धः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमद्भागवतगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बन्धे

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी।

यथा वाक्येन अपकीर्तिर्जाता अधुना क्रियया कथं कीर्ति-
र्भविष्यतीति तदाह—किं कृतेति । मा स्तु वा कीर्तिः जनो लोकः
यथा न शपेत् शापं हेतुर्वाक्षेण एव मननं त्वन्यदिति स्वदोषान-
नुवदति—अदीर्घदर्शनमिति । स्वमन्तकेन वचनेन वा इष्टमनिष्टं
वा भविष्यतीति दीर्घदर्शनं कस्यैव तत्र कृतमिति सात्त्विको दोषः
तत्रापि हेतुः क्षुद्रमित्युक्तोऽहं राजसः महान्तो हि गम्भीरा
भवन्ति किं च प्रथमवाक्योल्लङ्घनमेव मम दोषः पतितः तत्र हेतुः
द्रविणलोलुपम् इति ॥ ४१ ॥

एवं दोषत्रये कः प्रतीकार इति चिन्तायां क्रियमाणायां
निमित्तभूतो मणिरिव देव इतिलस्य स्फुरितं तदा सूर्यः न मणि-
र्देवः अपि तु देयत्वात् कस्यैव देयेति तर्ह्यभयं देयं तथा सति
भगवानपि सन्तुष्टो लोका अपि न वाक्यं भविष्यन्तीति निश्चित्य
स्वाभ्युपसायमाह—दास्ये दुहितरमिति । तस्मै प्रसिद्धाय सर्वथा
प्रदीप्यतीति अत्र हेतुः स्त्रीरत्नमिति यथा जाम्बवान् कायिक-
मपराधं कृत्वा ऽपि मणिं दुहितरं च दत्त्वा कृतार्थो जातः एव-
महमपि भविष्यामीत्यभिप्रायेणाह—रत्नमेव चेति । नन्वन्यः
भक्तिमार्गानुसारी उपायः कथं न क्रियते ? तत्राह—उपायो ऽयं
समीचीन इति । व्यवहारे अस्मिन्नर्थे अयमेवोपायः समीचीनः
अन्यथा तस्य शान्तिर्न भविष्यतीति स्वस्वार्थदुर्बुद्धिर्भवेदेव
यदि भगवान् मणिं गृहीयात् सर्वथा प्रपन्नता च न
कृतेति ॥ ४२ ॥

न केवलं विचारितवान् किं तु कृतवानित्याह—एवं व्यव-
सित इति । बुद्धय न तु कश्चित्पृष्ठः शुभां शोभनरूपां विवाहे
समलङ्कृतां स्वयं गृहे नीत्वा दोषणरिहाराय सदानन्दरूपाय
उपजहार हेत्याश्चर्यं कथमेवं कृतवानिति ॥ ४३ ॥

ततो भगवानेकं गृहीतवान् एकं नेत्याह—द्राभ्यां तां सत्य-
मामामिति । सत्येनेव भासत इति सत्यरूपा कान्तिरूपा च
यद्यपि तेन निवेदनमेव कृतं तथा ऽपि स्वयं यथाविधि उपयेमे
अन्यथा अन्यस्मै देया पतिष्यतीति तत्र हेतुः बहुभिर्याचिता-
मिति सा हि पूर्वमन्यस्मै सन्निग्धा प्रतिभृता अतो विवादास्प-
देति यथा विष्येव विवाहः कर्तुमुचितः किं च गुणा अपि तस्यां
सन्तीत्याह—शीलेति शीलमन्तःकरणधर्मः इन्द्रियाणां वा
क्रियारूपं रूपं शरीरस्योदार्यमन्तःकरणस्य एवमुत्कृष्टे गुणैरन्वि-
ताम् ॥ ४४ ॥

एकं गृहीत्वा द्वितीयं प्रत्याचष्टे—भगवानाहेति । ईश्वरत्वात्
नात्र सन्नियोगशिष्टन्यायो वक्तुं शक्यः न मणिं प्रतीच्छाम
इति विवाहे तु अहमेव प्रयोजकः मणौ तु सर्वसम्प्रतिरपेक्ष्यत

इति अत्र एव वयमिति बहुवचनम्, दूषेति पक्षेक्षितसम्बोधनं-
भगवानाहेति वाक्ये सम्बध्यते न तु भगवदुक्ते राजानो हि
तथा वदन्तीति ज्ञापनाय किं च द्वयं समर्पितं तत्रैकं ममास्तु
एकं च तवास्त्वित्याह—तवास्तामिति । तत्र हेतुर्वैयर्थ्यमस्येति
अन्यथा सूर्यः क्रोधं करिष्यतीति भावः । तथापि निवेदितं कथं
स्यज्यत इत्याशङ्क्याह—वयं च फलभागिन इति । मणिफलमस्माक-
मपि भविष्यति श्वशुरस्य धनसम्पत्तौ जामातेव भोक्ता भव-
तीति चकारात् कश्चित्समुचितः सत्राजितं स्तुत्वाऽऽत्मानं सन्तु-
ष्टिनोतीति प्रत्ययः, भगवदभिप्रायस्त्वहरे तस्मै पूर्वं तेन कन्या
प्रतिभृता उभयत्रहणे तस्य दुःखं भविष्यतीति भक्तहितं भक्त-
मार्गं च सत्यं कर्तुं तथोक्तवानित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
सप्तमाध्यायविवरणम् ॥ ७ ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवः सूर्यः स्तनकस्य । फलभागिन इति तवापुत्रत्वा-
त्त्वदीयं धनमस्माकमेवेति न्यायो ध्वनितः ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां दृष्टिण्यां भक्तचेतसाम् ।

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्याऽपराधस्य ॥ ४२ ॥

उपजहार समर्पयामास ॥ ४३ ॥

बहुभिः कृतवर्मादिभिः ॥ ४४ ॥

न प्रतीच्छामः न स्वीकुर्मः देवभक्तस्य सूर्यभक्तस्य
तवास्ताम् फलभागिनश्च वयमेव त्वदीयत्वादेवेति
भावः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

षट्पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

अव क्या करनेने मेरे लिये भला होगा अथवा अदीर्घदर्शी
क्षुद्र मूढ प्रव्य का लोभी ऐसे मेरेको मनुष्य किस प्रकार
न बुरा कहेंगे ॥ ४१ ॥

मैं श्रीकृष्णको अपनी कन्यारूप स्त्रीरत्न और मणिरत्न
दोनो ही देई यही एक अच्छा उपाय मालुम पड़ताहै अन्य
प्रकार से उस अपराधकी शान्ति किसी रीति से नहीं देस
पड़तीहै ॥ ४२ ॥

अपनी बुद्धि से इस प्रकार का व्यवसाय कर सत्राजित अपनी शुभ कन्या सत्यभामा को तथा मणि को भी आपही उद्योग करके श्रीकृष्णचन्द्र को उपहार देता गया ॥ ४३ ॥

भगवान् श्रीकृष्ण चन्द्र सत्राजित की उस पुत्री को विधि पूर्वक विवाहते हुए वह कन्या कैसी रही ? कि-बहुत लोगों से याचित और रूप और दाय्य शुभ युक्त रही ॥ ४४ ॥

भगवान् सत्राजित से बोले, कि-हे नृप ! हम मणि की

इच्छा नहीं करते हैं, आप सूर्यके भक्त हो मणि आप ही के यहां रहने दीजिये हम सब लोगही तो शान्त्यादि फल के भागी हैं ॥ ४५ ॥

इति भीमार्जुनसंवादे दशमस्कन्धोत्तरार्धे कृष्ण अध्यायकी
श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ ५६ ॥

इति भीमार्जुनसंवादे महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे षडपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—०००*०००—

श्रीशुक उवाच ।

विज्ञातार्थोऽपि गोविन्दो दग्धानाकर्ण्य पाण्डवान् ।
कुन्तीं च कुल्यकरणे सह रामो ययौ कुरुन् ॥ १ ॥
भीष्मं (१)कृपं सविदुरं गान्धारीं द्रोणमेव च ।
तुल्यदुःखौ च सङ्गम्य हा कष्टमिति होचतुः ॥ २ ॥
सञ्जैतदन्तरं राजन् ! शतधन्वानमूचतुः ।
अक्रूरकृतवर्माणौ मणिः कस्मान्न गृह्यते ॥ ३ ॥
योऽस्मभ्यं सम्प्रतिश्रुत्य कन्यारत्नं विगर्ह्य नः ।
(२)कृष्णायाऽवाप्त सत्राजित्कस्मान्नातरमन्विधात् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सप्तपञ्चाशत्तमे तु पुनः शतधनोर्वधे ।
प्राप्तं सः दुर्यशो मार्षिं कृष्णोऽक्रूरऽऽहृतान्मणेः ॥ १ ॥
अक्रूरमुररीकृत्य मणेः पात्रमथाऽकृत्युतः ।
उपामन्य तमेकान्ते सरामोऽगाद्रजाह्वयम् ॥ २ ॥
सत्राजितः श्रीकृष्णाद्याभङ्गफलं व्यकीर्तुमाह— विज्ञातार्थोऽपीति । पाण्डवा बिलद्वारेण जतुगृहाभिर्गता इत्येवं विज्ञातोऽर्थो येन सः कुन्तीं च दग्धानाकर्ण्य कुल्यकरणे कुलोचितसम्पन्नवहारार्थम् ॥ १ ॥
अन्येषां तद्वाहदुःखाभावाद्भीष्मादीन्सङ्गम्येत्युक्तम् ॥ २-३ ॥
ननु, जीवन्सत्राजित्कथं मणिं दास्यति तत्रोचतुः योऽस्मभ्यमिति । भ्रातरं प्रसेनं मृतं कस्मान्नान्विधात्तानुगच्छेत् क्रियतामित्यर्थः ॥ ४-५ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अध्यायार्थस्तैरेव व्याख्यातः तत्राक्रूरमुररीकृत्येत्यव्यायमेवार्थः तमक्रूरमुररीकृत्य मनस्यङ्गीकृत्य अधानन्तरं स राम-एकान्ते उपमन्य हस्तिनापुरवृत्तं मन्त्रेण निश्चित्येति अन्य-थार्थत्वे तद्दुर्यशोमार्जनतात्पर्यस्याऽस्य प्रकरणस्य प्रत्युत तदा-धिक्यप्रतिपादनप्रतिपत्तेः सा इन्द्रियाणि ईशत्वेन विन्दतीति गोविन्दशब्दो विज्ञाने हेतुः कुल्यकरण इति तादृशकीदृशार्थमिति सिद्धान्तः एवं स्वजनरमणाभिप्रायेणैवोक्तं राम इति ॥ १ ॥

सविदुरं भीष्मं सवासनत्वादेकत्र स्थितेः कृपमेव वा तद्दिने देवात्सङ्गतेः भीष्मादिकमोऽयं श्रीभीष्मस्य सर्वावरणीय-त्वेन प्रथमं मिलितत्वात् अन्येषां तद्वर्त्मकमप्राप्तत्वात्तुल्यः भीष्मादिभिः सह तुल्यं दुःखं तदनुकरणं ययोस्तौ यथा विदुरश्च अतस्तान् समागम्य हृस्पष्टम् उच्चैरित्यर्थः ॥ २ ॥

अन्तरमवकाशं शतधन्वानमिति तस्याऽतिदुःशीलत्वात् न गृह्यते त्वया ॥ ३ ॥

बहुभिर्याचितामिति पूर्वमुक्तमधुना तु योऽस्मभ्यं सम्प्रति-भुत्येत्युच्यते तस्मात्पूर्वमेभिर्याचिताऽपि नादायि सम्प्रति तु शरणागतेनादीयमानाऽपि सानामीभिर्यद्यपि स्वीकृता तथाऽपीर्ष्याप्राहतुर्योऽस्मभ्यमिति । अस्मभ्यमिति १. तदध्वापेक्षया बहुत्वं सम्यक् वारं वारं प्रतिभुस्य दातुमङ्गीकृत्य यतः कन्यारत्नं कन्याभेष्टत्वेनास्माद्भीलापास्पदत्वादिति भावः । तथापि नोऽस्मान् विशेषेण गर्हयित्वा दोषारोपेण तिरस्कृत्य कृष्णा-येति मूलनामग्रहणमवश्यं बहुत्वेन प्रत्येकं सम्प्रतिभवेण शान्तं सूचितम् । तथा कन्यारत्नमिति नवप्राप्त्या महाधिष्ठेत् सूच्यते कस्मान्नातरं नान्विधादिति शापव्याजवचनस्यायं भावः अपुत्र-स्यास्य भ्राता मृतोऽस्त्येव अतोऽसहायस्यास्य हनने हते चाऽस्मिन् कस्मादपि दायादाभावेन च मणिस्त्वदीय एव भवेत् तस्माद्व्य-तामिति श्रीभगवद्भक्तवरस्यास्याक्रूरस्येदृशयुक्तिर्नूनं श्रीगोकुल-जनकोपात् कृतवर्मणश्च भोजत्वेन तत्सङ्गादिदोषात् अन्ये तु मन्यन्ते श्रीभगवन्मिथ्यापवादोत्थापके सत्राजिति महाकोपे-नैव भागवतवराभ्यामप्यक्रूरकृतवर्मभ्यां शतधन्वप्रवर्तनार्थं तादृशमुक्तमित्यर्थः ॥ ४ ॥

(१) नृपमिति ।

(२) कृष्णायास्तां सत्राजित् तस्मान्नातरमन्विधात्, इति च विज्ञः पाठः ।

भीमद्विजयस्वरितकृतपञ्चमीयम् ।

॥ १-३ ॥

कस्मात् ज्ञातरं नाग्निष्यात् कस्मात् त्रियेत ॥ ४-११ ॥

भीमद्विजयस्वरितकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

फलभागिन इत्युक्तं तदेव दर्शयितुं मणिकथाशेषमाह—
सप्तपञ्चासत्तमेन, विज्ञातार्थे इत्यादिना । विज्ञानः विधि-
तोऽर्थः पाण्डवा बिलहारेण जनुगृहनिर्गता इत्येवंविधोऽर्थो
येन तथाभूतोऽपि केवलं प्राकृतलोक इव पाण्डवान् कुन्ती
च दग्धान् जनुगृहेष्विति शेषः । आकर्ष्य कुल्यकरणे कुलो-
चितसम्पत्तिवहारार्थं रामेण सहितः कुकुर देशान् ययौ ॥ १ ॥

भीष्मं कृपमिति पाण्डवेतरेषां जनुगृहदुःखाभावात् भीष्मा-
दीन् समागम्येत्युक्तं तुल्यकष्टानात्मना तुल्यदुःखान् हा कष्टं
दुःखं प्राप्तमित्येवं तान्प्रत्युच्यतुः साम्बयामासतुः ॥ २ ॥

ज्ञात्वेति तदा ऽकूरकृतवर्माणौ भगवानधुनाऽत्र नास्ति भय-
मेवावसर इत्येवमन्तरं समयं ज्ञात्वा हे राजन् ! शतधन्वान-
सूचतुः उक्तिमेवाह—मणिरित्यादिना सपादेन । न गृह्यते त्वयेति
शेषः ॥ ३ ॥

प्राज्ञत्वे हेतुः य इति यः सत्राजित्कन्यारत्नं सत्यमामा-
स्यम् प्रतिभुस्यदास्यामीति प्रतिज्ञाय नोऽस्मात् विगच्छानि-
हत्स्व-कुम्भापादात् ददौ अन्ते मणिप्राज्ञ इति भावः । ननु,
जीवन्सत्राजित्कथं मणिं दास्यतीत्यत्रोच्यतुः नेत्यादि सत्राजित्क-
स्मादेतोर्भ्रातरं प्रसेनं नाग्निष्यात् मायुगच्छेत् इत्येत्य एव स
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भीमद्विजयस्वरितकृतपदरत्नावली ।

अज्ञानिनां सत्राः प्राप्तिस्तत्प्राप्तं ज्ञानिनां भगवत्कृत्युदेकका-
रणं लोकविदम्बनार्थं भगवच्चरितविशेषं पूर्वाध्यायार्थबीजं
निरूपयत्यस्मिन्नध्याये अपिना सन्देहं निवारयति—कुल्यं शवद-
हनाम्बरं तद्वदुःखजिहासया तद्वदुद्वहगमनं तस्य करखे तन्निमिच्छी-
कृत्येत्यर्थः ॥ १-२ ॥

अन्तरमवकाशम् ॥ ३ ॥

ज्ञातरं प्रसेनमाग्निष्यात् अनुगतः स्यात् मृतोऽस्तु तं हन्मी-
त्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-३ ॥

नोऽस्मभ्यमिति परमभागवतस्याप्यङ्कुरस्येदमित्युक्तिर्नूनं गो-
कुलजनकोपात् कृतवर्मणश्च भोजत्वेन कंससङ्गदोषात् ॥ ४-६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १-२६ ॥

भीमद्विजयस्वरितकृतसुबोधिनी ।

निरोधो मानरूपो ऽत्र सप्तभिर्विनिरूपितः ।

मेयरूपश्च तावन्निः प्रमेयबलमुच्यते ॥

अपकारिषु भक्तेषु तथा साधारणेषु च ।

फलप्रकरणं ह्येतत् न तादृगभिर्निरूप्यते ॥

कामः फलं यथा पूर्वं क्रोधस्त्वन्नतथा फलम् ।

राजसानां विशेषेण जयस्त्वन्न फलिष्यति ॥

हरिर्धर्मश्च हरिणा बलभद्रेण यादवैः ।

ज्यो निरूप्यते लोके निरोधात्मा हि राजसः ॥

तत्राष्टमे तथा ऽध्याये कृष्णच्छाया जयस्त्रिधा ।

सत्राजिच्छतधन्वा च अक्रूरश्च जितास्तथा ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवता मणिर्न गृहीत इत्युक्तं तस्य फलमत्र निरूप्यते
देवतान्तरे कृता बुद्धिः जीवन्तं निरोधयितुं न प्रयच्छति निरोधाका-
र्येपि सत्राजित् स्वदेहं परित्यज्य मणिद्वारा भक्ते स्तितः संसारे
भगवत्पादरूपेषु चाराणस्यादिषु निरुद्ध इत्युच्यते तत्र प्रथमं
तस्य पूर्वदेहत्यागार्थं प्रस्तावनामाह—विज्ञातार्थोऽपीति ज्ञात्यां
विद्यमाने भगवति भगवद्वर्माणं प्रयोजकता न स्यात् इति
लोकाश्च बुद्धाः अन्यथा कल्ययिष्यन्तीति भगवान् द्वारकां
परित्यज्य हस्तिनापुरं गतो बलभद्रश्चेतीर्यते न हि पाण्डववैरिषु
भगवान् भक्तानां विधिमुक्तेन हितं कुर्वाणः किं गच्छति न हि
मुख्येषु गतेषु तत्सम्बन्धिष्वदुःखिनेषु गमनं कुल्यचारो भवति
सर्वमज्ञात्वा गत इत्याशङ्क्याह—विज्ञातार्थोऽपीति । विशेषेण ज्ञातः
लाक्षागृहात् यथा पाण्डवा निर्गता यथा वा एकवक्त्रे गता तत्र
च ब्राह्मणवेचेन मित्रादृश्या च यथा तिष्ठन्ति यथा वा पञ्च-
पुत्रा काचिच्छबरी लाक्षागृहे दग्धा तत्रमात् लोकाः पाण्डवाः
कुन्ती च दग्धेति वदन्ति इदं प्रमेयमर्थः विज्ञातः अर्थो येनेति
अन्यथा कौरवेषु सन्देहः स्याद्यदि भगवान् । गच्छेत् भगवते-
वान्यत्र स्थापिता इति अतो ऽज्ञाननाट्यं कर्तव्यम् अन्यथा पाण्डव-
नाशार्थं पुनर्यत्नं कुर्युः यतो भगवान् गोविन्दः सतामिन्द्रो-
रक्षकः अतः पाण्डवरक्षार्थं दग्धानाकर्ष्य अदग्धानिति मुख्योऽर्थः
यतः पाण्डवाः पितुः पुत्राः मातृपुत्रा एव दग्धा भवन्ति कुन्ती
च दग्धा भूत्वा कुल्यकरणे कुलधर्मसंरक्षार्थं बन्धुमृतेषु अवि-
शिष्टानां तत्सम्बाधिनां दर्शनार्थं दूरस्था गच्छन्तीति अनेन
तेषामपि निरोधार्थं भगवान् गत इति सूच्यते कुकुर हस्तिना-
पुरं केवले भगवति कस्यचित् सन्देहोऽपि भवेत् बलभद्रसहिते न
भवतीति सहस्रम् इत्युक्तम् ॥ १ ॥

गतयोः सम्प्रसमाह—भीष्ममिति नृपो भूतराष्ट्रः जयः
सात्त्विकराजसतामसाः स्त्री ब्राह्मणश्च जन्मोत्कर्षापकर्षौ प्रत्येक-
मुपागम्य हाकडमित्युच्यतुः एतादृशं वचनमात्रार्थमिति—
इत्युक्तम् ॥ २ ॥

यदर्थमेतदुक्तं तदाह—कश्चेतदन्तरमिति चतुर्भिः । अक्रूरः
द्वारकायाः भवेत्तुल्यः दिवसे न्यायकर्ता धर्मोधिकारी कृत-

भीमशङ्खभाचार्यकृतसुबोधिनो ।

वर्मा तु रात्राववेक्षकः कोटिवारक इति प्रसिद्धशतधन्वा साहसी असाध्यसाध्यसाधकः तयोराज्ञाकर्ता स कौर्येण सर्वं कर्तुं समर्थः त्रयोऽपि यादवाः भगवति विद्यमान बलमद्रे वा अन्यायं कर्तुमसमर्थाः भगवति प्रामाण्यं गते एतदन्तरे छिद्रं लप्त्वा राज्ञिति तथापरिज्ञानात् सम्बोधनं शतधन्वानं वक्ष्यमाणमूचतुः तयोर्वाक्यमाह—मणिः कस्माच्च गृह्यत इति सर्पाद्वशोकेन ॥ ३ ॥

न केवलं मणिमात्रं ग्राह्यं मारणीयोऽपि याह—योऽस्मभ्य-मिति । भगवद्वपराधकरणात् मणिग्रहणे भगवतश्च मणिरिति न हेतुर्वक्तव्यः भगवच्छूरोऽयमिति मारणे हेतुर्वक्तव्य एव अवश्यं तेन कन्यारक्तं देयत्वेन प्रतिज्ञातं तदभावे रक्तं वा तस्मात् ग्राह्यम् अस्मान् निन्दित्वा एतेन वराः समीचीनाः इति भगवते वक्ष्यान् तत्र निन्दायाम् अवश्यं मारणीयः क्षत्रियधर्मपरैः भगवते वक्ष्यामिति गुप्ततया मारणीयः यथा भगवता याचितं मणिं भगवते अदत्त्वा भ्रात्रे वक्ष्यान् ततः स मणिः भ्राता हिनस्तीति सिद्धेन विपादितः एवं कन्यादानप्रसङ्गेन स्वकीयोऽपि मणिः भगवता तस्मै दत्त इति समणिः सत्राजित् कृष्णाश्वतोः भ्रातरं नाग्वियात् अपि त्वनुगमनमेवोचितं सत्यमामा मणिश्च तुल्यौ याचने अस्माभिः सत्यमामा याचिता भगवता मणिर्योचितः उभयोरपि याचितं न दत्तवान् निन्दां चोभयोः कृतवान् ततो निन्दानन्तरं मणिर्यत्रैव निष्ठति स एव प्रसेनपद्वीं गच्छतीति सत्यं भ्रातृसहगमनं युक्तमित्यर्थः ताभ्यां लौकिकभाषया निरूपितो व्यर्थः सरस्वत्या परमार्थत एव निरुक्तः येन प्रसेनो हतः सोऽप्यन्येन हतः इति जानन्तावपि मूर्खे शतधन्वानं स्वस्या-प्यसम्मतमूचतुः अन्यथा स्वयमेव तथा कुर्वताम् ॥ ४ ॥

भीमशङ्खनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सप्तपञ्चाशत्तमे तु वधः शत्राजितो हतः ।

शतधन्वा तु कृष्णाश्वतोऽपि ग्रातो मणिस्ततः ॥

स्वाधारकं पालकोऽपि हन्यात् कृष्णावमाननात् ।

इति विज्ञापयामास मणिः सत्राजितो वधात् ॥

पाण्डवा बिलद्वारेण जतुगृहाभिर्गता इति विज्ञातोऽर्थो येन स कुन्ती च दग्धामाकर्ण्य कुल्यकरणे कुलोचितव्यवहारार्थम् ॥ १—२ ॥

एतदन्तरमिति सम्प्रति रामकृष्णौ द्वारकायां नस्त इत्य-धुनैव सत्राजितं हत्वा मणिग्रहीतुं शक्यः तत्रावाभ्यां सका-शात् त्वमेव शूर इति त्वयैवायं हन्यताम् ॥ ३ ॥

तत्र सत्राजितोऽपराधमाहतुः—योऽस्मभ्यमिति । बहुभिर्यो-चितमिति पूर्वोक्तेरभिः पूर्वं सा प्रत्येकं प्रार्थिता तेनाऽपि दातुं प्रतिभुता मासीदिति गम्यते भ्रातरं प्रसेनं मृतं कस्मात्ता-म्वियात् अपि त्वनुगच्छेदेव क्षियतामित्यर्थः । अत्र भगवन्निन्द्या-एवाशोषापके सत्राजिति महाक्रोधेनैव भक्त प्रवराभ्यामक्र-

कृतवर्मभ्यां तद्वधे शतधन्वप्रवर्त्तनार्थमेव तादृशमुक्तमिति-प्राज्ञः ॥ ४ ॥

भीमशङ्खकवेकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं लोकैरारोपितं दुर्यशो भगवता सुनयनं निराकृतमि-त्युक्तमथ सप्तपञ्चाशत्तमे मणिकथाऽशेषं दर्शयन् भगवता पुनः प्राप्ते दुर्यशो निराकृतमित्याह—विज्ञाताथोऽपीति । ग्रातृसहिताः पाण्डवाः बिलद्वारेण जतुगृहाभिर्गताः इत्येवं विज्ञातोऽर्थो येन सः कुन्ती च दग्धामाकर्ण्य कुल्य करणे कुलोचितव्यवहारस्य करणे ॥ १ ॥

भूतराष्ट्रादीनां तद्वाहयुःकाभावाग्नीष्मादीन् सङ्गम्य इत्युक्तम् ॥ २ ॥

दुष्टसङ्गः साधुमपि विमोहयतीति सूचयितुमाह—अक्रूरकृत-वर्माणाविति । अकार्ये शतधनोः प्रयोजको मुख्यः कृतवर्मा इति भावः ॥ ३ ॥

भ्रातरं प्रसेनं नाग्वियात् नाजुगच्छेत् ॥ ४—५ ॥

भाषा टीका ।

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेव जी बोले, कि—पाण्डव लोग बिलद्वार से नि-कल गये इस बात को जानते रहे तो भी गोविन्द पाण्डवों को तथा कुन्ती को लाक्षा भवन में जले हुए सुन के कुलो-चित व्यवहार करने के लिये बलदेव जी सहित कुबेरस्य को जाते हुए ॥ १ ॥

हस्तिनापुर में जाकर भीष्माचार्य कृपाचार्य विदुरजी गांधारी द्रोणाचार्य इन सबों से मिलकर उनके तुल्य दुःख वाले होकर दोनों भाई “हा वडा कष्ट है” इस प्रकार पञ्चा-त्ताप करते हुए ॥ २ ॥

हे राजन् ! इतना बीख पाकर अक्रूर और कृतवर्मा दोनों शतधन्वा से बोलते हुए, कि—अब मणि क्यों नहीं ले-लेते हो ॥ ३ ॥

क्योंकि—जिसने हम लोगों को कन्या रत्न देने को कह-कर फिर हमारे लोगों का तिरस्कार करके उस कन्या को भीष्मज्जी को दे दी वह सत्राजित् अपने मरे हुए भ्रा-ता के पीछे क्यों न जाय अर्थात् वह अब क्यों मारा-जाय ॥ ४ ॥

एवं भिन्नमतिस्ताभ्यां सप्राजितममत्तमः ।
 शयानमवधीहोभात्सपापः क्षीणजीवितः ॥ ५ ॥
 स्त्रीणां विक्रोशमानानां क्रन्दन्तीनामनाथवत् ।
 हत्वा पशून्सैनिकवन्मणिमादाय जग्मिवान् ॥ ६ ॥
 सत्यभामा च पितरं हतं वीक्ष्य शुचाऽर्पिता ।
 व्यलपत्तात तातेति हा हतास्मीति मुह्यती ॥ ७ ॥
 तैलद्रोण्याम् मृतं प्रास्य जगाम गजनाह्वयम् ।
 कृष्णाय विवितार्थाय तप्ताऽऽचख्यौ पितुर्वधम् ॥ ८ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

जग्मिवान् जगाम ॥ ६-११ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भिन्ना सन्मार्गतः पृथक् कृता मतिर्यस्य स यतोऽसत्तमः यदुवंशजो ऽपि कंसादिवदसुरस्वभावः तत्र च पापः तत्सङ्गाभिजस्रभावावरणे ऽपि प्रबलपापवासनावशीभूतः अतः क्षीणजीवितो ऽपि जातः अतः शयानमपि मणिलोभादवधीत् ॥ ५ ॥

तदेव दर्शयति स्त्रीणामिति अनादरे षष्ठी ॥ ६ ॥

वीक्ष्येति तच्छ्रुत्वा तत्र गमनात् शुचा शोकेन अर्पिता व्याप्ता दिशाशब्दश्चक्षुःशब्दो वा तस्यामर्पिता केनचिदिव दैवेन वा क्षितेत्यर्थः मुह्यन्ती कोहेन पितृदोषादिकमविचारयन्तीत्यर्थः बद्धा अन्तरान्तरमूर्च्छा भजन्ती हेतुस्त्वत्र तच्छीलारसवैचित्र्य-रचयित्री लीलाशक्तिरेव गम्या ॥ ७ ॥

तैलद्रोण्यां प्रास्येति दाहानन्तरमवश्यकृत्यस्य तच्छूनादिक-मणस्तदानीमवश्यत्वात् किं वा श्रीभगवता तस्य जिजीविषया किं वा श्रीभगवतः शोकक्रोधजननाय तत्प्रदर्शनार्थं विदितोर्थः प्रसेनाद्यस्थानविनियुक्तमणित्वेनावश्यं भाविकलं येन तस्मै ॥ ८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रबन्धिका ।

एवमिति इत्थं ताभ्यामक्रूरकृतवर्माभ्यां भिन्ना भेदिता मतिर्यस्य सो ऽसत्तमः पापात्मा शतधन्वा क्षीणजीवितः हेतुगर्भमिदन्तस्त्रात् लोभान्मणिलोभाच्छयानं सप्राजितं हत-वान् ॥ ५ ॥

स्त्रीणामिति यथा सौनिकः पशुर्हिसकः पशुं हन्ति तद्व-द्वत्वा अनाथवत् स्त्रीणां सप्राजित्तारीणां विक्रोशन्तीनामाक्रो-शन्तीनां क्रन्दन्तीनां च सतीनामेव मणिमादाय जगाम ॥ ६ ॥

सत्यभामेति शुचा शोकेनार्पिता व्याप्ता मुह्यती मध्ये मध्ये

[५६]

मूर्च्छां प्राप्नुवन्ती व्यलपत् विलापनप्रकारमेवाह—तात तातेति । हा हतास्मीति ॥ ७ ॥

ततो मृतं पितरं तैलद्रोण्यां तैलकटाहे प्रास्य निधाय हास्तिनापुरं जगाम तत्रागत्य विज्ञातपितृमरणरूपार्थाया-प्यजानत इव स्थिताय कृष्णाय पितुर्वधं शतधन्वकृतमा-चख्यौ ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

क्रन्दन्तीनां वैक्लव्यस्वरं कुर्वतीनां सौनिकवन्मारकवत् राक्ष-सवदित्यर्थः ॥ ६-७ ॥

प्रास्य निक्षिप्य ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वीक्ष्येति श्रीसत्यभामायाः शोको ऽयं लीलाशक्त्यैव स्वर-सम्पादनोत्थापित इति ज्ञेयम् । एवमग्रे भीरामादीनां कांपादिकमपि ॥ ७-४२ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु शतधन्वापि विचक्षणः कथमेवं कृतवानित्याशङ्क्याह एवं भिन्नमतिरिति । ताभ्यां भिन्ना नाशिता मतिर्यस्य मणिरेव प्राह्य इति तत्प्ररोचनया बुद्धिरुत्पन्ना ततोप्रे भाव्यर्थे बुद्धि-स्तावता नष्टेति विचारसमर्था न जाता उभौ तौ बहुधा च भ्रामयतः भ्रामणमभिमतार्थमेव तौ हि जानातः मणिसम्बन्धेन मरणं भविष्यतीति अतो न मण्यर्थिनौ अयं तु मण्यर्थो ऽतः असत्तमः तादृग्भावसत्तरौ अयमसत्तम इति अन्यथा युञ्जं कृत्वापि मारयेत् किन्तु शयानमेवावधीत् तत्रापि लोभात् ननु तेन सह वैरं ननु कथमेवं बुद्धिरुत्पन्ना द्वारकावासिनो भगवद्दीयविषये स्थितस्य तत्राह—स पाप इति । स शतधन्वा पापः देवानां मध्ये अधमोऽप्येकः यथा कलिः ततश्चायमधर्मरूप इति तथा कृतवान् किञ्च क्षीणजीवितइति तस्य जीवितमल्प-

तदाकर्णेश्वरौ राजन्ननुसृत्य नृलोकताम् ।

अहो नः परमं कष्टमित्यस्त्राक्षौ विलेपतुः ॥ ९ ॥

(१) आगत्य भगवांस्तस्मात्सभार्यः साम्रजः पुरम् ।

शतधन्वानमारेभे हन्तुं (२) हर्तुं मणिं ततः ॥ १० ॥

विज्ञापारः (ततः पाञ्चालनगराद्याज्ञसेन्याः स्वयम्बरम् ।

घुष्यता यज्ञसेनेन प्रेषितो दूत आगतः ॥ (क)

आहूतस्तेन गोविन्दो गत्वा पाञ्चालके पुरे ।

वदशं साम्रजस्तत्र किशोरान्पाण्डुनन्दनान् ॥ (ख)

अदृष्टपूर्वान्सुव्यक्तं ब्रह्मरूपधरान्नृपान् ।

तैर्विद्वलक्ष्यैः पौरुष्यप्रतिलब्धमनोरथैः ॥ (ग)

कुम्भकारस्य शालायां समागम्याऽभिवन्द्य च ।

पितृष्वसामनुज्ञाप्य राजानं च युधिष्ठिरम् ॥ (घ)

निहन्तुं शतधन्वानं तूर्णं दारावतीमियात् ।)

सोऽपि कृष्णोद्यमं ज्ञात्वा भीतः प्राणपरीप्सया ।

सहाय्ये कृतवर्माणमयाचत स चाब्रवीत् ॥ ११ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुयोधिनी ।

मेव एतदर्थमेव तस्यावतार इति यदि हननमात्रमेव कुर्यात् तथा-
प्यन्यप्रेरितः तथा कृतवानिति ॥ ५ ॥

तथा नाऽप्य द्रोणो भवेत् किन्त्वधिकमपि कृतवानित्याह—
स्त्रीणामिति । विशेषणं क्रोशमानानां सतीनां ता अपि नाधरहिता
एव हत्वा ताडयित्वा ऽसौमणिमादाय जग्मिवान् पलायितः
व्याघ्राक्षिण्याद्यभावात् दृष्टान्तः सौनिकवदिति निरन्तरं
सूनाकर्त्ता सौनिकः पशुं हत्वा तन्मांसविक्रेता यथा काष्ठ-
छेदकस्य न वृक्षेषु दया तथा तस्यापि अर्चितस्यापि मणेः अनिष्ट-
हेतुत्वं प्रतिपादितम् अत्र प्रकरणे प्रमेयबलमिति न पूर्वाध्याय-
वाक्यैर्विरोधः ॥ ६ ॥

तस्मिन् गते भगवद्गृहेऽपि स्थिता सत्यभामा उपभृतिमिह
भ्रुत्वापि गृहे समागता पितरं हतं वीक्ष्य शोकेन पीडिता तात-
तातेति व्यलपत् यथा स्त्रीभिराक्रोशः कृतः एवं सत्यभामया-
ऽपि कृत इति समुच्चयार्थश्चकारः भर्तृवधे तासां यावद्दुःखं
पितृवधेऽपि तावत् कृतमित्यर्थः । तासामुभयं स्त्रनाशो भर्तृ-
नाशश्चेति तुल्यताभावात् कथं समुच्चयः इत्याशङ्क्य अत्रा-
पि द्वयमाह—तात तातेति हा हतास्मीति च । ननु, कथमेवं
स्वयमदता तथोक्तवती तत्राह—मुह्यतीति मोहं प्राप्ता मृतकल्पा-
सत्यमेव तथाक्तवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

भगवद्गिरोऽप्यात् तस्य शीघ्रमेव पारलौकिकी क्रिया ऽपि न जा-

तेति वक्तुं सत्यभामाया उद्योगमाह—तैलद्रोण्यामिति । इयं देव-
दत्तपुत्रिकाप्रायेति पुरुषप्रकृतिर्भवति यतोऽन्नाद्युत्पत्तिः अतो धर्मतः
अविवाहाऽऽपि स्त्रीरक्षत्वाद्वृहीता अतः पुरुषवदेव तस्याश्चरित्रं
द्रोणी कुसुलवत् कटाहवत् वाऽऽयसी तान्निर्मिता वा मरणपर्यन्तं
विलापः ततो मृतस्य तैलद्रोण्यां प्रक्षेपः स्वयमपि गजसाङ्ख्यं
जगाम तत्र गतो भगवान् मृतानामनुसन्धानं करोतीति गज-
साङ्ख्यमिति प्रसिद्धस्यानत्वात् तत्र गमनं न सन्नेहमावहति तत्र
भगवद्विज्ञापनार्थमेव गतेति तदाह—कृष्णायैति । भ्रान्तेयमिति
ज्ञापनार्थं विदितार्थयेति तं तादृशप्रकारापन्नं पितुर्वधमिति
आवश्यकत्वात् न दोषायेत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

भिन्नमतिः प्रतारितबुद्धिः असत्तम इति शतधन्वा मूलतः
एव बुबुद्धिः सत्राजिति बद्धवैरश्च ॥ ५-७ ॥

तैलद्रोण्यां प्रास्येति यस्या भर्ता परमेश्वरः सा तद्वारा
स्वतातं कथं नाजीवयिष्यदिति लोकोक्त्यैव जगाम न तु कृष्ण-
प्रातिकूल्ये सत्राजिति तस्या वस्तुतः क्रोधः कृष्णाय कृष्ण-
मपि तापयुक्तीकर्तुं तप्तेति यथा ऽहं तप्ता तथा त्वमपि ताप-
मेवाभिनयेति ज्ञापयन्तीति भावः ॥ ८ ॥

(१) आगम्य भगवांस्तस्माद्धार्यया साम्रजः पुरमिति ।

(२) हर्तुं तं मणिमिति विज्ञापारः ।

नाहमीश्वरयोः कुर्यां हेलनं रामकृष्णयोः ।

को नु क्षेमाय कल्पेत तयोर्वृजिनमाचरन् ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकनसिद्धान्तप्रदीपः ।

अग्निवान् अगाम ॥ ६-१२ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार जब दोनों में शतधन्वा की मति में भेद किया तब बड़ा ही दुष्ट मरण' हार वह पापी सत्राजित का सोते में घब करता हुआ ॥ ५ ॥

क्षिप्रं विचारी अनाथ सरीकीं खिल्लाती रहीं परं च जैसे पशुओं को कसाई मार डाले इसी तरह सत्राजित को मारके मणि को लेकर चला गया ॥ ६ ॥

सत्याभामाजी भी अपने पिता को मरा भया देख बड़े शोक में पड़ गई और "हा तात ! हा मैं मर गई" इस प्रकार बिलाप करतीं भई मूर्छा को प्राप्त होती भई ॥ ७ ॥

मरे भये पिताकूँ तैल की घ्रोणी (नौका) में रख कर सत्याभामाजी हस्तिनापुर को गयीं और सम्पूर्ण वृत्तान्त क जाता देखे श्रीकृष्णभगवान् को संतप्त होकर पिता का वध कह सुनाया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हेलनं प्रतिकूलं वृजिनमपराधम् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ईश्वरौ लोकातीतावपि नृलोकतां बन्धुवियोगे रोदनादि-
मनुष्यधर्ममनुसृत्य तल्लीलत्वात् अन्यथा त्वनौचित्यमतीवेति
बिलापमाह—अहो खेदे न इति वसुदेवाद्यपेक्षया परममिति
बन्धुवरस्य शयानस्य धनार्थं चौर्येण वधात् तेन लोके लज्जा-
पुद्गलाच्च इत्येतत्प्रकारेण हे राजसिति तस्येदृशी नरलीला-
माधुरी त्वया बुध्यत एवेति भावः ॥ ९ ॥

औरमे शतधन्वनः कृतवर्मादिसाहाय्यं वाससोर्व्यचिनो-
न्मणिमिति वक्ष्यमाणाद्भगवानपि प्रियजनप्रेमवशनरलीलावेशेन
बृहदपुरुषादिद्वारा ज्ञात्वा स्वसाहाय्यार्थं सबन्धुवर्गसमाहरणादि-
नोद्यमं कृतवान् तच्च शतधन्वानं विद्राव्य तमेकाकिनं हन्तु-
मित्यूह्यं अग्रेऽपि व्यक्तीभावि ॥ १० ॥

प्राणस्य जीवनस्यैव न तु यशोधर्मादेः परितः अक्षतत्वा-
दिना सर्वतोभावेनेप्सया गतप्रायस्य प्राप्तुमिच्छया प्राक्कृत-
वर्मणो याचनं सेनाध्यक्षत्वात् अक्रूरस्य परमभक्तत्वेन साहाय्यं
संशयाच्च ॥ ११ ॥

अहमिति अन्यः करोतु नाम अहं तु न कुर्यामिति भावः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितशुकपक्षीयम् ।

हेलनमपराधम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तद्यथाऽऽख्यानं भुत्वा हे राजन् ! ईश्वरौ रामकृष्णौ नृलोक-
तामनुसृत्य नरखेष्टामभिनयन्तावित्यर्थः । अस्माभौ अभुपूर्णनेत्रौ
अहो नोऽस्माकं परममनवधिकं कष्टं दुःखं प्राप्तमित्येवं विलेपतुः
बिलपितवन्तौ ॥ ९ ॥

ततः ससत्यभामः साम्रज्यं भगवान् पुरं द्वारकामागत्य
शतधन्वानं हन्तुं ततःशतधन्वनो मणिं हर्षं चारंभे उद्युक्त-
वान् ॥ १० ॥

सोपि शतधन्वापि कृष्णस्योद्यममुद्योगमाकर्ण्य प्राणपरीप्सया
प्राणरिरक्षिषया कृतवर्माणं साहाय्यं सहायार्थमयाचत स च
कृतवर्मोऽप्रवीत् ॥ ११ ॥

उक्तिमेवाह—नाहमिति द्वाभ्याम् । हेलनं प्रातिकूल्यं न कुर्यां
तत्र हेतुमाह कोन्विति तयोरामकृष्णयोरवृजिनमपराधं कुर्वन्
को नु पुमान् क्षेमाय कल्पेत क्षेमं प्राप्नुयादित्यर्थः । न कोपीति
भावः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अस्माभौ अभुजलकलिलेक्षणौ ॥ ६-११ ॥

यावत्सैन्याः द्रौपद्याः (क-ख)

ब्रह्मरूपधरान्म्राह्मणवेपं विभ्राणान् पौरुषेण पराक्रमेण प्रति-
लब्धो मनोरथो येषां ते तथा तैः (ग)

पितृध्वसां पितृध्वसारं कुन्तीम् (घ)

वृजिनमपराधम् ॥ १२ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यथा ज्ञात्वा न किञ्चित्कृतवान् एवं भुत्वाऽपि न करिष्य-
तीत्याशङ्क्य लौकिकं प्रतीकारं च कृतवानित्याह—तदाकर्ण्येति
द्वाभ्याम् । ईश्वरावपि लीलार्थं नृलोकतमनुसृत्य भृशुरमारणात्
दुहितेव स्वयमपि बिलापं कृतवन्तौ यथा तस्याः तथा
कष्टमूचतुः ॥ ९ ॥

केवलयाचनिकत्वव्युदासाय अस्माभौ पूर्णा शक्तिः तथा
करोतीति ज्ञापयितुं द्विवचनं उद्योगमाह—आगत्येति । अन्य—
द्वारा कार्यकरणमोदासीन्यद्योतकमिति स्वयमेवागत्य कृतवान्
भगवानिति सामर्थ्यमुपायज्ञानं च तातेति राशः सम्बोधनं
विश्वासाय गुप्ततया समागतौ भविष्यतीति आशङ्क्याह—
समर्थः साम्रज्य इति । पुरं द्वारकामेव न तु मध्ये स्थित्वा उपायं न
बन्धनं विचारितवान् ततः शतधन्वानं हन्तुं हननस्य प्रयोजनं

कंसः^(१) सहानुगोऽपीतो यद्वेषात्प्राजितः श्रिया ।

जरासन्धः सप्तदश संयुगान्विरथो गतः ॥ १३ ॥

प्रत्याख्यातः सचाक्रूरं पार्णिप्राहमयाचत ।

सोऽप्याह को विरुध्येत विद्वानीश्वरयोर्बलम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मणिं हर्षुमिति स हि जीवन् ददाति अतो हन्वैव प्राणः अत्र
इयं न प्रयोजनं हननं ग्रहणं च किं तु ग्रहणार्थमेव हननम् अन्य-
प्रेरितो हतयानिति भगवद्विष्ठापीनि न वधमर्हति नापि तद्विषयो
भगवान् येन हन्तारं हन्यात् उभौ च तुल्यौ कृतस्य करणं
नास्तीति शतधनोर्हननेपि न सत्राजिजीवनम् अतएवात्र भगव-
द्वाक्यं घटते वृथा हतः शतधनुरिति शतधनुः शब्दः सकारान्तः
उकारान्तोपि सत्राजिद्विस्वभावेनैव द्विःस्वभावो मारित इति
ज्ञापयितुं द्विविधः प्रयोगः सत्राजिनो द्विस्वभावत्वं निराकर-
णात् पञ्चाक्षरपङ्क्तिना निरूपितम् अस्याऽपि हनने निर्भयत्व-
मग्रे पलायनेन सभयत्वं च निरूपयिष्यति ततः शतधनुषः अय-
मारम्भः श्रिया तां वध्यतामिति स्पष्टमाहापनरूपः ततो राज-
कीयाः तन्निग्रहार्थं प्रवृत्ताः ॥ १० ॥

एवं सति शतधनुषः कृत्यमाह—सोऽपीति । यो
ऽयं राजद्वारा निग्रहः भूयते स भगवत्कृत एवेति ।
निश्चितवान् अतः कृष्णाद्यमं हात्वा पूर्वं साधारण-
त्वेन प्रसूत्वेन वा संस्वन्धेन वा हात्वा निर्भयः इदानीं
पक्षपातिनं हात्वा भीतो जातः चोरस्य चौर्यादेव
स्वत्वमुत्पद्यते तस्मिन् हते शत्रुजयन्यायेन यो हन्यात् तस्य-
भवति अन्यथा तस्मिन् विद्यमाने परस्वापहार एव भवति
अतो भगवान् हन्वैव ग्रहीष्यतीति निश्चित्य प्राणपरीप्सया-
सर्वतः प्राणा रक्षणीया इति अहन्वा दुष्टान् न ग्रहीष्यतीति चोर-
वधमरणं न प्रशस्तमिति स्वयमसहायः कृतवर्माणं यादवं सहा-
यत्वेन प्रार्थितवानित्याह—साहाय्ये कृतवर्माणमयाचतेति । अस्य
वाचनवाक्यानि स्पष्टानीति नोदाहृतानि स चाश्रयीदिति
चकारेण सूचितानि स कृतवर्मा महान् यादवः भारते यूजे कौरव-
पक्षापातो बहुकार्यं नम्यास्तीति स्वाभिलषितं सिद्धमेवेति मणिं
वायं न प्रयच्छतीति ॥ ११ ॥

उदासीनः सन् भगवत्पक्षापनेन वाक्यान्त्याह—नाहमीश्वर-
योरिति । फलं तु न तव नापि मम किं तु हेलनं कर्तुं शक्यं तथा
त्वं करोषि तदपि न कर्त्तव्यं यतः कृष्णरामौ न लौकिकौ
तत्रापीश्वरौ दृष्टादृष्टलौकिकफलदानसमर्थौ अहं चैकः स्वानुभावेन
तुच्छश्च रामकृष्णयोरिति नास्ति प्रसिद्धिरुक्ता । ननु, भवानपि
यादवः शूरो महारथश्च तत्कथं विभेपीत्याशङ्क्याह—कोनुक्षे-
मायेति । नु इति वितर्कं यावन्तो भगवद्वपराधकर्तारः ते सर्वे एव
क्षमात् प्रच्युता दृष्टाः भविष्योऽतः परं को वा कल्पेत भूतवदेव
भविष्यस्यापि निर्णयात् नु इति निश्चये तत्रापि तयोः पूर्णशक्ति-

मति भगवति आचरन्नेव भगवता अहतोऽपि चिन्तयैव म्लानो
भवतीति साधनफलयोः समानकालत्वं निरूपयन् 'वर्त्तमान-
प्रयोगं कृतवान् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्तस्या वचनं श्रुत्वा अश्रुपातं विना विलापं चाभि-
नित्यतुलोकसमाधानार्थमित्यर्थः ॥ ९ ॥

ततश्च सा आगत्य जीवयितुमशक्तावेव सास्रं विलेपतुरिति
स्वबन्धनवदिति ज्ञेयम् ॥ १०—११ ॥

नाहमित्ययं भावः मया सत्राजिद्वध एव भवान् प्रव-
र्त्तितो न तु भगवत्प्रातिकूल्ये त्वं तु त्वं यदि शरणं न विद्या-
ससि तर्हि त्वमिव किमहमपि तत्प्रतिकूलो बुभूषामीति ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! श्रीराम कृष्ण दोनों ईश्वर होकर भी अपने शत्रु
के वध के समाचार सुनकर मनुष्य लोक के अनुसार बोले, कि-
“अहो हम लोगों को बड़ा कष्ट उपस्थित हुआ” और इस प्रकार
कहकर नेत्रों में जल भर लाये और बड़ा विलाप करते
भये ॥ ९ ॥

श्रीकृष्णचन्द्र भी श्रीबलदेव जी और सत्यभामा के सहित
हस्तिनापुर से द्वारका में आये और आकर शतधन्वा को मार
ने का और उससे मणि लेने का प्रारंभ करते हुये ॥ १० ॥

वह शतधन्वा भी श्रीकृष्ण के उद्योग को जानकर बड़ा डरा
और प्राणों की रक्षा के लिये कृतवर्मा की सहाय लेने की याचना
करी तब कृतवर्मा बोला भी ॥ ११ ॥

कृतवर्मा कहने लगा, कि—मैं रामकृष्ण का अपराध नहीं
करूंगा, क्यों कि—वे ईश्वर हैं । भला उनके साथ बुराई करने से
किसका फायदा होगा ? ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अपीतो मृतः सप्तदशसङ्ख्याकान् संयुगान् ॥ १३—१४ ॥

विज० पाठः (यं कैलासाश्रयः शम्भुर्ननाम शिरसा हरिम् ।

यो सं डिम्भकौ युद्धे जितवान् वरदुर्मदौ ।

आशीविषो महानागो येन निर्वासितो हृदात् ।

य इदं लीलया विश्वं सृजत्यवति हन्ति च ।

चेष्टां विश्वसृजो यस्य न विदुर्मोहिनाऽजया ।

यः सप्तहायनः शैलमुत्पाट्यैकन पाणिना ।

दधार लीलया बाल उच्छिलिन्ध्रमिवार्भकः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपका ।

तौ रामकृष्णावेकमेव तत्त्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह—य इदमिति अजया मायया मोहिताजयेति सन्धिपदार्थः ॥ १५—१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तद्वेषाद्धेतोः भिया सम्पत्त्याहेतुकस्याऽऽह—य इदमिति स्वयमेव स इत्यर्थः तस्यास्तत्र तथैव स्थितस्यैव त्वपगतिरिति ॥ १३ ॥

पार्ष्णिग्राहं साहाय्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥

तत्रेश्वरो नामैक एव स्यादिति रामस्यापि श्रीकृष्णान्तर्भाव-विषयैकत्वेनाह । य इति त्रिभिः । इदं विचित्रानन्ताश्चर्यमयं लीलया अनायासेनेत्यर्थः । तच्च किमर्थमिति केऽपि ज्ञातुं नेशाङ्गकिरे इत्याह । चेष्टामिति । तत्र चेष्टामीहामिच्छां तत्तदभि-प्रायमिति यावत् यस्येत्यस्याजयेत्यनेनाप्यन्वयः अत एतामपि चेष्टां को जानीयादिति भावः ॥ १५ ॥

इहापि तादृशः प्रभावो दृश्यतामित्याह—य इति । जन्मादि-लीलया सप्तहायनत्वादेव बालः आचिह्नतवाल्यानुरूपाकारादिः तथापि दधार तत्रापि शैलं शिलामयं इति मृदाद्यभावेन महागुरुत्वं शिलानां कण्डशः पृथक्कृत्वा धरणाशक्यत्वाविकं चाभिप्रेतं तथाऽप्युत्पाट्य मूलतो भूतलादुद्धृत्य तत्राप्येकेन वामेनैव पाणिना तत्रापि लीलया अत्रानुरूपो दृष्टान्तः उच्छि-लीन्ध्रमिवार्भक इति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

शिलीन्ध्रं कोटरोत्थच्छत्राकम् ॥ १६—२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किन्त्वयेत्थं दृष्टमित्यत्रोदाहरणमात्रमाह—कंस इति । यत्र श्रीकृष्णे द्वेषाद्धेतोः भिया राज्यश्रिया प्राणेश्चेति शेषः त्याजितः तथा जरासन्धोऽपि सप्तदशसङ्ख्याकात्सङ्ग्रामात् विरथः शरीरमात्रावशिष्टो गतः ॥ १३ ॥

इत्थं तेन प्रत्याख्यातस्ततोऽक्रूरसाहाय्यमयाच्चत सोऽपीति । सोऽप्यक्रूरोऽपि उक्तिमेवाह—क इत्यादिना आत्मने नम इत्यन्तेन ईश्वरयोरामकृष्णयोर्बलं जानन्को वा पुमान् विरुध्येत ईश्वराभ्या-मिति शेषः ॥ १४ ॥

[५७]

भगवतो बलं वक्तुं तावत्तस्य कृत्स्नजगदुदयविभवलयली-लत्वमाह—य इति । अवति रक्षति अजः सृज्यगतजन्मादिस्पर्शरहितः एवं विधेन को वा विरुध्यतेति भावः सर्वेऽप्येवं किं न विदुरित्यत आह—चेष्टामिति । यस्य भगवतोऽजया मायया मोहितास्तस्य चेष्टां विश्वसृष्ट्यादिरूपां न विदुः मोहिता जयेन्नत्य सन्धिपदार्थः ॥ १५ ॥

बलं प्रपञ्चयति—य इति । यो भगवान् बालस्तत्रापि सप्तवर्ष-वयाः सन्नेव शैलं गोवर्द्धनमेकेन पाणिनात्पाट्य लीलया दधार यथार्भकः शिलीन्ध्रमुत्पाट्य धरति तद्वत् शिलीन्ध्रं भूतालकुसुमम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाथली ।

अपराधकार्यत्वे निमित्तानि कथयति । कंस इति ॥ १३ ॥ प्रत्याख्यातो निराकृतः कृतवर्मणेति शेषः पार्ष्णिग्राहं पृष्ठ-बलम् ॥ १४—१५ ॥

उच्छिलिन्ध्रं छत्राकम् ॥ १६—१७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र निदर्शनमाह—कंस इति । महान् स राजा तादृशोऽपि तयोर्द्विजिनमाचरन् सहानुगो भ्रातृसहितोऽपि अपीतः अप्ययं प्राप्त अपीति प्रलयायै अप्युपसर्गपूर्वकं इत्याधातुः कर्त्तरिक्तः अपिरप्ययः तमित इति धिया वा अपीतः अपगतः अपसा-रितः भगवन्नेव च द्वेषाद्वा एकमुदाहरणं नार्थं निश्चाययतीति व्याजरहितां क्रियाशक्तिम् भगवतो निरूपयति—जरासन्ध इति । सप्तदशयुद्धानि कृत्वा आलस्य यद्वेषात्त्याजित इति वा अनु-वर्त्तते संयुगान् त्याजितः विरथो भूत्वा गतः स्वगृहं रासभ्यर्थं वा द्वितीया कृतवर्मा भगवत्प्रतिकूलस्वभाव इति स याचितः ॥ १३ ॥

स चेदुत्तरं दत्तवान् तदा तमुदासीनं मत्वा सत्राजि-द्वधः अक्रूरस्यैव सर्वथाऽभीष्ट इति उपकारकर्त्तारमात्मानं मत्वा भगवन्नृकमपि अक्रूरं युद्धे क्रियमाणं भङ्गे पश्चात्पृष्ठ-पूरकत्वेन याचनं कृतवान् इत्याह—प्रत्याख्यात इति । चकारात् तत्पक्षपातितोऽप्येऽपि तेन प्रत्याख्याताः स पूर्वोक्तः कृतोपकारः अक्रूरं भक्तं नाम्ना हितकारित्वमपि बोधितं पार्ष्णिग्राहः

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाद्रुतकर्मणे ।

अनन्तायादिभूताय कूटस्थायाऽऽत्मने नमः ॥ १७ ॥

प्रत्याख्यातः स तेनापि शतधन्वा महामणिम् ।

तस्मिन्न्यस्याश्चमारुह्य शतयोजनगं ययौ ॥ १८ ॥

गरुडध्वजमारुह्य रथं रामजनार्दनौ ।

अन्वयातां महावेगैरश्वैराजन् ! गुरुद्रुहम् ॥ १९ ॥

मिथिलायामुपवने विसृज्य पतितं हयम् ।

पद्मयामधावत्सं त्रस्तः कृष्णोऽप्यन्वद्रवद्रुषा ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

पृष्ठपूरकः पूर्ववदेव याचनवचनानि चोक्तानि सोऽपि स्वकार्यस्य सिद्धत्वात् भगवदसम्मतिं ज्ञात्वा प्रत्याचष्ट इति आह । सोऽप्यहमेति सार्द्धः । अपिशब्दात् पूर्वः कृतवर्मा गृहीतः तेन प्रत्याख्यातं सिद्धं तद्वदेवाहेति अग्रे त्वयाऽपि विरोधो न कर्तव्य इति युद्धाभिवर्त्तयितुं भगवन्माहात्म्यमाह—को विरुज्येतेति को वा विरोधमाचरेत् अहः करोतु नाम ईश्वर-बोर्बलं विदित्वा प्रत्यक्षशब्दाभ्याम् अवगम्य पूर्णशक्तेर्भगवतः विरोधं कोऽपि न करोतीत्युपदेशः ॥ १४ ॥

आदौ भूतं माहात्म्यमाह—य इमिति । भगवतः सामर्थ्यं तस्यानन्यत्वं च प्रतिपाद्यते माया सर्वभवनसामर्थ्यं शक्तिर्वा काचित् अप्रयोजिका तामपि करणत्वेन स्वीकृत्य इदं सर्वमेव जगत् उत्पादयति पालयति नाशयति च एवमन्योऽपि करिष्यतीत्याशङ्क्याह कैमुतिकन्यायेन परिहरति । चेष्टामिति भगवांस्त्वेतल्लीलयं करोति अन्यैः कर्त्तव्यमिति दूरापास्तं भगवत्क्रियामात्रमपि न जानन्ति किं करोति कथं करोतीति । क्रियाशक्तिर्या निष्पन्नापि सर्वं निष्पादयति अपि किमात्मिकेति न विदुः तत्र हेतुः अजया प्रकृत्या मोहिता इति यदि ते जानीयुः कथमात्मवञ्जनार्थमङ्गीकुर्युः ये अजयाऽपि मोहिता भवन्ति ते अजा एव सर्वैरवहन्यमानाः स्वरक्षाया-मेयाऽऽशक्ताः कथं सृष्टिं करिष्यन्तीति भावः ॥ १५ ॥

एवं भुनिसिद्धमुभया प्रत्यक्षसिद्धमाह—यः सप्तहायन इति । जरासन्धादिजयस्त्वनिवेशेनैव प्राप्तः अलौकिकस्तु वक्तव्यः तत्र पर्यतोद्धरणम् लोके अत्याश्चर्यमिति घयः प्रकाराद्दीनां सुतरामत्याश्चर्यहेतुत्वमुच्यते सप्तहायनः सप्तवार्षिकः तत्रापि शैलं गोवर्द्धनमेकेन पाणिना उत्पाट्य दधारेति मन्दरधरणा-दप्यधिकः प्रयत्न उक्तः एकेनैव पाणिना दधार तत्र तु पृष्ठे-नेति विशेषान्तरमङ्गुल्यादिषु घेणुनादानुगुणतया ख्यापयन् दधारेति तृतीयो विशेषः एतदपि धारणं न गोकुलसंरक्षार्थम् अन्यथा साधनपरतन्त्रः स्यात् इन्द्रभयाद्वा तथा कृतवा-नित्यपि शङ्क्येत किन्तु लीलयैव कृत्वा निति वक्तुं इष्टान्त-माह—उच्छिःल्लीन्धमिवेति छत्राकमिव बालकोऽर्भकः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अपीतो मृतः अपवयशब्दस्यामरणार्थकत्वात् श्रिया त्याजितः त्यक्तः यद्वा हत इह यत् द्वेषात् स्वविषयकाद्येतोः कंसः श्रिया त्याजितः सप्तदशानां संयुगानां समाहारस्तस्मात् ॥ १३ ॥

एवं कृतवर्मणा प्रत्याख्यातः ॥ १४ ॥

रामकृष्णावेकमेव तत्त्वमिदमभिप्रेत्याह—य इति मोहिता ! अजया इति सन्धिरार्षः ॥ १५—१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अपीतो मृतः ॥ १३—१४ ॥

मोहिताजयेति सन्धिरार्षः ॥ १५—१८ ॥

भाषा टीका ।

जिनके द्वेष करने से अनुचरों सहित कंस मारा गया और संपत्ति से भ्रष्ट हुआ तथा जरासन्ध सत्रह वर संग्राम में हारके विरथ होकर चला गया ॥ १३ ॥

इस प्रकार कृतवर्मा ने जब शतधन्वा से नहीं करी, तब शतधन्वा ने अक्रूरजी से अपनी सहायता की याचना करी अक्रूरजी भी बोले कि—रामकृष्ण तो दोनों ईश्वर हैं उनके बल को जानने वाला उनसे कौन विरुद्ध करेगा ॥ १४ ॥

क्योंकि—जो इस विश्व को अपनी लीलाही से अजिता है पालन करता है तथा संहार करता है । और जिस विश्वोत्पादक की चेष्टा को माया से मोहित लोग नहीं जान सकते हैं ॥ १५ ॥

जो सात वर्ष की अवस्था में एक हाथ से श्रीगोवर्द्धन गिरि को उखाड़ कर बालक जैसे छत्राक को धारण करता है तैसे प्रकार से धारण करते हुए ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अन्तर्यामिकृष्णनियुक्तस्तसिद्धाकूरे मणिं न्यस्य यथावप-
लायत ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

गुरुः श्वशुरस्तदन्तारम् ॥१६॥
शतयोजनमात्रगामित्वास्ततः परं गन्तुमशक्तस्तत्र पतितः तं
हयं विसृज्य ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अत एवाद्भुतकर्मणे तस्मै नमः अद्भुतकर्मत्वे हेतुः कृष्णाय
नराकृतिपरं ब्रह्मणे अनो भगवते सर्वैश्वर्यपूर्णाय अत एवान-
न्ताय अन्तरहिताय किं च सर्वेषामादौ भूताय सदा वर्त्तमा-
नाय अनाद्य इत्यर्थः । किं च कूटस्थाय मध्ये सुष्ठ्यादावपि
विकाररहिताय यत आत्मने सर्वान्तर्यामिणे एवम्भक्त्युद्रेकेण
साक्षात् प्रणमन् पुनरप्याह-नम इति ॥ १७ ॥

महामणिमिति तेनाधार्यत्वं सत्तमेनैव धार्यत्वं सूचयति
अतोऽकूरं सत्तमं मत्वा तस्मिन्नेव न्यस्य न्यासरूपेण धृत्वा
श्रीविष्णुपुराणे षडधामारुह्येयुक्तत्वाद्वात्राश्रममिति सामान्यनिर्देशो
क्षेयः ॥ १८ ॥

गरुडध्वजमिति साक्षाद्गरुड एवायमुड्डीन इति लोकोत्प्रेक्षित-
मित्यर्थः ॥ १६ ॥

अम्बद्रवत् रथमुत्सृज्य पश्चादधावत् बीराणां तथैव
न्यायात् ननु पलायमानानुद्रवणमप्यन्याय्यं तत्राह-रुषा गुरुदुहि-
ताहशरोपस्य न्याय्यत्वादित्यर्थः ॥ २० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अतः स केवलं नमस्कार्य एवेत्यभिप्रयञ्जमस्कारोति-
नम इति । भगवते षाड्गुण्यपूर्णाय अतएवाद्भुतममानुषमदैवं च
कर्म यस्य तस्मै अनन्तायापरिच्छेद्यस्वरूपस्वभावायादिभूताय जग-
त्कारणभूताय कूटस्थाय स्वरूपतः स्वभावतश्च निर्विकाराय आत्मने
सर्वान्तरात्मने कृष्णाय तस्मै नमो नमः ॥ १७ ॥

प्रत्याख्यात इति । तेनाकूरेणाप्येवं प्रत्याख्यातः स शतधन्वा
महामणिं तस्मिन्कूरे न्यस्य निधायकूराधीनं कृत्वेत्यर्थः शत-
योजनगं शतयोजनगन्तव्यदेशं ययौ ॥ १८ ॥

तदा गरुडो ध्वजे यस्मिन् तं रथमारुह्य हे राजन्महाधैर्यैरश्वै-
र्गमनसाधनैः गुरुदुहं श्वशुरहन्तारं शतधन्वानमन्वयाताम-
न्वगच्छताम् ॥ १६ ॥

मिथिलायामिति शतयोजनमात्रगामित्वास्ततः परं गन्तुमशक्तं
पतिनं हयमश्वं विसृज्य सम्प्रस्तः पद्मधामधावदेवं धावन्तं शत-
धन्वानं रुषा भगवानप्यन्वधावत् ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मसावली ।

शतयोजनगं शतयोजनगमनसमर्थम् ॥ १८ ॥

गरुडो ध्वजे यस्य स तथा तं रथम् ॥ १६ ॥

मिथिलानगर्णाः ॥ २० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं माहात्म्यमुक्त्वा कृतं स्वापराधं दूरकर्तुं भगवन्तं
नमस्यति-नमस्तस्मै भगवते इति । अचिन्त्यैश्वर्यान् अन्यथा
ज्ञात्वा कृतोऽपराधः अतः क्षन्तव्यमिति कृष्णायति भक्तहि-
नार्थमेवावतिर्णत्वमुक्तं किञ्च भगवदिच्छेतादशीति हतः सत्रा-
जित् तद्वधुना विपरीतमापतितम् अनुग्रहं कुर्वन् निग्रहं करोति
एतद्वा विपरीतं तदाह-अद्भुतकर्मण इति । अश्वप्रतीकार इति
वक्तुमाह-आदिभूतायेति न कस्यापराधोऽपीति सूचितं
कूटस्थायेति दोषाभावः न केनाप्यपराधः कर्तुं शक्य इत्य-
पि सूचितं परमामुपपत्तिमाह-सर्वदोषपरिहाराय आत्मने नम
इति ॥ १७ ॥

एवं तेनापि सर्वथा युद्धं निवारयितुं प्रत्याख्यातः पला-
यनप्रेप्सुः स मणिर्यत्र कापि वधं प्राप्स्यतीति मणिं तस्मिन्
स्थापयित्वा शतयोजनगं संभवमश्वमारुह्य ययौ प्रामाद्वान्ना-
वेव निर्गतः न्यासो न देय इति ज्ञापितं तस्मिन् मृते तद्गीयाः
प्राप्स्यन्तीति नान्यो भगवते मणिं प्रयच्छति महामणित्वात्
दातुमपि न शक्यः अद्भुतकर्मत्वाच्च ग्रहीष्यतीत्यपि सूचितं
यतः स्थापयित्वैव पलायनमेवोचितं ततो लोके पलायितः
शतधन्वा एकेन दिनेन शतयोजनानि गत इति द्वितीयदिवसे
लोकवासी निर्गता ॥ १८ ॥

तदा भगवान् यत्कृतवांस्तदाह-गरुडध्वजमारुह्येति । तस्मि-
न्नेव दिवसे षेड्गुण्येन तदा निकट एव उपलभ्यः स्यात्
द्वितीये दिवसे मध्याह्ने निर्गतः तावता स योजनानां शतद्वय-
मतिक्रम्य गतः भगवान् पुनः रथान्तरं शीघ्रगामि न भवतीति
अलौकिकं च न कर्त्तव्यमिति गरुडध्वजमेवारुह्य एक-
स्मिन्नेव सर्वसामग्रीं गृहीत्वा प्रमाणाद्यपेक्षां परित्यज्य राम-
जनार्दनौ ससाधनपूर्णप्रयत्नो महावेगैः अश्वैः सैन्यादिभिः कृत्वा
अन्वयातां पृष्ठतो मारणार्थमनुगतौ अवश्यं तथा गमने हेतुः
गुरुदुहमिति गुरुः श्वशुरः पञ्चानां मध्ये गणितः तस्मै द्रोहं
कृतवानिति राज्ञित्यालस्याभावाय शौर्यं कथयन् सम्बोधयति
गुरुद्रोहकथनेनान्यदापि सूचितं प्रपन्नं विरथ्यभीतं न रिपुं
हन्ति धर्मविदिति पक्षः परिहृतः ॥ १६ ॥

तावता स मिथिलानगरपर्यन्तं गत इति तत्र मारित
इति वक्तुं तस्योपलभ्यमाह-मिथिलीया इति । अतिदूरगमनात्
हयस्य श्रमात् पातः ततः पद्मधामधावत् ततो भगवानपि
रथेनानुगमनं निषिद्धमिति स्वयमपि पदातिरेव भूत्वाऽनुगत
इत्याह-कृष्णोऽपीति । स्वयमपि पदातिः ॥ २० ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

न्यस्य न्यासरूपेण स्थापयित्वेति स्वात्मनोऽपि स्वधने
ममत्वाधिक्यं दर्शितं शतयोजनगामित्वं तस्य स्वभाव एव
विपत्प्रसङ्गे तु बहुशतयोजनगमनसामर्थ्यमपि क्षेयम् अतो
द्वारकातो मिथिलोपवनपर्यन्तमतिक्रमेण गत्वा तत्रैवाश्वो
मृत इति वक्ष्यते ॥ १८ ॥

पदातिर्भगवांस्तस्य पदातिस्तगमनेमिना ।
 चक्रेण शिर उरुकृत्य वाससोर्व्यचिनोन्मणिम् ॥ २१॥
 अलब्धमणिरागत्य कृष्ण आहाम्रजान्तिकम् ।
 वृथा हतः शतधनुर्माणस्तत्र न विद्यते ॥ २२ ॥
 तत आह बलो नूनं स मणिः शतधन्वना ।
 कश्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तस्तमन्वेष पुरं ब्रज ॥ २३ ॥
 अहं विदेहमिच्छामि द्रष्टुं प्रियतमं मम ।
 इत्युक्त्वा मिथिलां राजन्विवेश यदुनन्दनः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गुरुद्वहं भवसुरहन्तारम् ॥ १९-२० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुरुद्वहं भवसुरहन्तारम् ॥ १९ ॥

पतितमिति स्वभावतः शतयोजनगोऽपि आपदि ततोऽप्यधिक-
 बलात्सम्बाहितोऽतो मिथिलाया उपवने पतितस्तं विस्तृज्य
 बहुभ्यामधावत् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

उन अद्भुत कर्मा श्रीकृष्ण को नमस्कार हो । तथा अ-
 नन्त आवि भूत कूटस्थ आत्म स्वरूप ऐसे श्रीकृष्ण को
 नमः ॥ १७ ॥

इस प्रकार अक्रूरजी ने भी जब सहाय न करी तब शतधन्वा
 उस स्यमन्तक नामक महामणि को अक्रूर के समीप रख
 कर ली योजन जाने वाले घोड़े पर खड्ग कर
 मागा ॥ १८ ॥

हे राजन् ! गण्ड की ध्वजा वाले रथ पर श्रीराम कृष्ण
 दोनों बैठ कर घड़े धंग वाले घोड़ों से गुरुद्वोही (भवसुरमारक)
 के पीछे दौड़ते हुए ॥ १९ ॥

मिथिला नगरी के बगीचा में मरे हुए घोड़े को छोड़
 कर बड़ी प्राप्त से पगों से दौड़ता हुआ । तब श्रीकृष्ण भी
 रोषसे उस के पीछे पैरों से दौड़ते हुए ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

व्यञ्चिनोन्मृगयामास अक्रूरं मणिरस्तीति सर्वज्ञतया विदित्वा
 ऽपि रामवञ्चनाय तथा कृतवानिति भावः ॥ २१-२२ ॥

अन्वेषयान्विच्छ ॥ २३ ॥

सर्वज्ञस्यैव विचेष्टितं मद्रज्ज्ञानायति मत्वा गूढमन्युराह—अह-
 मिति ॥ २४-२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अतो धावतो ऽपि भगवानिति पाठे सर्वज्ञो ऽपि व्यञ्चि-
 नोत् कूरतः पश्यतः श्रीरामस्य वञ्चनाय इति भावः । प्रियजन-
 प्रेममयनरलीलाकौतुकेष्वावेशमयवृथा श्रीरामाप्रतो नानीय मणि-
 वृत्तान्तमपृष्टुव चोत्कर्षनं हेयं शतधन्वनि स्वरोचाति-
 शयव्यञ्जनार्थम् अत्रायमभिसन्धिः अक्रूरे स्वभक्ते ऽपि
 दुःसङ्गदुरनुसन्धानदर्शनात् किञ्चित्कालपरित्यागात्तद्विना-
 विलक्षणशासनेच्छा भगवत आसीत् सङ्कोचतः सा च न
 साक्षादात्मकर्तृका अत एवाऽऽत्मनो भक्तमनोरथपरिपूर्णस्वभा-
 यत्वाच्च तस्यैव च मणियोग्यत्वात्तस्मै मणिवित्ताऽप्यवर्षत
 अत एव चेममभिप्रायम् रहसि मणिं लब्ध्वा स्वयमेवासी पला-
 यतां पश्चाद्विचारयितव्यम् आपाततः भूत तद्वृत्तान्ते मद्रज-
 नान्येन च तस्मिन् दुःखं प्राप्स्यते ततः सर्वे बिभृक्षुर्लं भवि-
 ष्यतीति ॥ २१ ॥

अप्रज्ञस्यान्तिकमागत्य वृथा हत इति गूढरुपा दीनमन्यथात्वं
 व्यञ्जितम् ॥ २२ ॥

नूनमित्यादिकं प्रणयकोपचाक्यं कस्मिंश्चित्ति योग्यत्वा-
 दक्रूर एव तर्कितः अन्वेषयान्विच्छ ॥ २३ ॥

यस्य मणेः सम्बन्धेन तादृशं कलङ्कं लब्ध्वा विलम्बवेशाच्च-
 नेन कृतं तस्मै मणये तादृशमपि व्यवहरन्तमक्रूरं मद्रज्ज्ञात्वा
 ऽपि नूनं तत्पक्षपातं न त्यज्यति तत्सम्बन्धेन पुनर्लोकापवादं च
 प्राप्स्यत्यसाविति मया दुःखदग्धेन सन्निधातुञ्च शक्यत इत्य-
 भिप्रेत्य प्रणयकोपं व्यनक्ति । अहमिति । यदुनन्दन इति याद-
 वानन्दनार्थं द्वारकायाङ्गन्तु महोऽपत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतशागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

पदातिरिति तिग्मनेमिना तीक्ष्णधारेण चक्रधारेण तस्य शिर
 उरुकृत्य छित्त्वा तस्य वाससोरन्तरीयोत्तरीययोर्मणिं व्यञ्चिनोत् कृष्ण-
 यामास अक्रूरं मणिरस्तीति सर्वज्ञतया विदित्वापि रामवञ्चनाय
 तथा कृतवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदाह-अलम्भमणिरिति न लब्धो मणिर्येन तथाभूत अग्र-
जान्तिकमागत्योवाच उक्तिमेवाह-बुधेति । तत्र शतधन्वनि ॥२२॥

एवं वञ्चितोऽपि स बलो बलभद्रः सर्वज्ञत्वात् तं कृष्ण-
माह-नूनमिति । नूनं कस्मिंश्चित्पुरुषे स मणिर्न्यस्तः अतस्तमन्वेष्टुं
स्वपुरं द्वारकां गच्छेति ॥ २३ ॥

ततः पुनः सर्वज्ञैव चेष्टितं मद्रज्जनायेति गूढमन्युराह-अह-
मिति विदेहजनकम् इतीति । हे राजन् ! यदुनन्दनो बलभद्रः ॥२४॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पद्मधामातिः सततं गमनं यस्य स तथा तस्य तिग्मनेमिना
चण्डधाराप्रेण व्यचिनोत् अन्वेषणं कृतवान् ॥ २१-२२ ॥

अन्वेषन् मार्गणं कुर्वन् ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्वलुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्य पदातेः तिग्मनेमिना अप्रतिहतेन सुदर्शनेन शिरस्त-
स्योक्तस्य धावनसमय एव शरीरे धावनमेव स्थितं शिरस्तु
छिन्नमिति भगवानिति मोक्षदानार्थं तथा कृतवानिति निरु-
पितम् अत एव भगवान्कृतकर्मा बलभद्रः पश्यतीति तत्र मण्य-
मावं ज्ञात्वाऽपि वाससोः व्यचिनोत् विवेचनेन अन्वेषणं
कृतवान् बलभद्रविचारेण स मारित इति ज्ञात्वाऽपि भगवांस्तथा
कृतवान् मण्यर्थमेव मारणमिति बलभद्रविचारः सर्वथा मार-
णीय इति भगवतः लोकवद्वलभद्रः बहुविधानि वाक्यानि
श्रुत्वा मणिसद्भाव एव तस्यापराधं जानीयात् ॥ २१ ॥

अन्यथा लोकोऽन्यथाऽपि वदतीति विश्वासं न कुर्यादत
आह-भगवान् अलम्भमणिरग्रजान्तिकमागत्य वृथा हतः शत-
धनुरिति सर्वज्ञत्वे भगवतोऽपराधः स्यात् ज्ञात्वैवान्यत्र गत
इति सर्वकर्तृत्वमपि सर्वज्ञत्वे भविष्यतीति सुतरामेवापराधः
स्यात्ततोऽज्ञाननाट्यं कर्त्तव्यम् अपहतो बुधेत्यपि वाक्यं भवति
गुरुद्रोहात् हत एव सार्थको भवतीति अन्यथा अकृतनिर्वेशो
भवेत् मणिस्तु न विद्यत इत्युभयत्र समानम् ॥ २२ ॥

ततो बलभद्र एव युक्त्यभिन्नः भगवन्तमाहेत्याह-तत
आह-बल इति । नूनमिति तस्य वाक्यम् अवश्यं मणिरन्वेष्टव्यः
यदि तत्स्थाने नास्ति नदा नूनं समणिः शतधन्वना शत-
धन्वच्छब्दः । कस्मिंश्चित्पुरुषे न तु खाते भार्यादौ वा
पुरुषपदेन महानेव कश्चित् सूचितः न्यस्तः न्यासप्रकारेण
स्थापितः ततः किं विधेयमित्याकाङ्क्षायामाह-तमन्वेष्टुं पुरं
गजेति । न. तु स्वगृहे गन्तव्यं कार्यं ना जातमिति ॥ २३ ॥

स्वस्यान्यथा विनियोगमाह-अहं विदेहमिच्छामि इति ।
भूमारहरणार्थमुभौ समागतौ लोकाश्च द्विस्वभावाः यद्युभाप्ये-
कासकौ स्यातां तदा पक्षान्तरे बलातिशयं दृष्ट्वा अपरो
निवर्त्तते तदनुगुणो वा भवेत् ततो भूमिभारस्तदवस्थ
इति फले उभौ विरुद्धस्वभावौ जातौ अतो दुर्योधन-
मिश्रार्थं बलो विदेहनगरे गच्छन् भगवन्तं द्वारकां प्रेषित-

[५८]

वान् इतः प्रभृत्येवोभयोः शक्तिर्विभक्ता असम्मतिर्लीलाप्य-
न्योन्यं प्रवर्त्यते अत एवाग्रे भगवद्वाक्यं किं तु मामग्रजः
सम्यक् न प्रत्येति मणिं प्रतीति ईश्वरशक्त्याविभक्तत्वात्
तद्भक्तानामपीति बुद्धिर्विभक्तेति अक्रूरभीष्मादीनां भगवद्वि-
रुद्धशीलत्वं वर्णिनम् अन्यथाभयविधाः न विरुद्धा भवन्तीति
अतो बलभद्रप्रकारेण ये निरुद्धा ते भगवतो नानुगुणाः
भगवता निरुद्धाश्च न बलभद्रानुगुणा इति अनयोर्विभागे
शास्त्रमपि विभक्तम् इति ज्ञापयितुं विदेहपदं ज्ञाननिष्ठाः
प्रियाः बलपक्षे भक्तिनिष्ठाश्चापरपक्षे क्रियाज्ञानशक्ती एकत्र
भक्तिपरमानन्दावपरत्र अत एव विदेहः प्रियतमः ततस्तन्नि-
कटे गत्वा तद्दर्शनार्थं समुत्सुको जातः ज्ञानपक्षे वेदमार्गो
नात्यन्तमादरणीय इति गरुडध्वजो रथः भगवतैव गृहीतः
बलस्तु रथान्तरं समारुह्य पद्भ्यां वा गत इति निश्चीयते
बलभद्रो नियोगकर्त्तेति तस्यैव चरित्रं प्रथममाह-इत्युक्त्वेति
त्रिभिः । मिथिलानाममथनाज्ञातेन निर्मितेति कर्मज्ञानोद्भव-
स्तस्यां सूचितः यदुनन्दन इति तदर्थमेव भगवद्वतार इति
तथाकरणमुचितमिति ज्ञापितम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी

अक्रूरे मणिरस्तीति सर्वज्ञतया ज्ञात्वाऽपि कूरात्
पश्यतो रामस्यैव मोहनार्थं व्यचिनोत् तन्मोहनं च स्वस्मा-
द्वियुक्तस्य तस्य स्वप्रिये वहुलाश्वे नृपे कृपाभरप्रापणार्थ-
मिति ज्ञेयम् ॥ २१-२२ ॥

अन्वेष अन्वेषय ॥ २३ ॥

सर्वज्ञस्यैव चेष्टितं मद्रज्जनायैवेति मत्वा तन्मोहितत्वा-
देव तं प्रति गूढमन्युराह-अहमिति । त्वदीयद्वारकामप्यहं न
यास्यामि त्वं स्वप्रियायै मणिं स्वच्छन्दैर्नैव देहीति
भावः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्य गुरुद्रुहः शिरः उक्तस्य च्छित्त्वा व्यचिनोत् मृगया-
मास सर्वज्ञस्यापि लीलावशात्तथैवोचितत्वात् ॥ २१-२२ ॥

मणिस्तत्र विद्यते इति भगवतोक्तम् अक्रूर अस्तीति
वक्तुं तु लीलायामनौचित्यत्वात् अथ बलोऽपि भगवदनुकूप-
माह-कस्मिंश्चित्पुरुषे न्यस्तमन्वेष्टुं अन्विच्छेति ॥ २३-२५ ॥

भाषा टीका ।

पैदल पेसे उस शतधन्वा का तीक्ष्णधार बाजे चक्रसे भग-
वान् ने पैदल होकर शिरका छेदन किया और उसके वस्त्रों
में मणि को देखा ॥ २१ ॥

जब मणि नहीं मिला तब श्रीकृष्णचन्द्र आकर बलदे-
वजी के समीप बोले, कि शतधन्वा तो वृथा ही मारा गया
क्योंकि मणि उसके समीप नहीं है ॥ २२ ॥

तं दृष्ट्वा सहसोत्थाय मैथिलः प्रीतमानसः ।

अर्हयामास (१) विधिवदर्हणीयं समर्हणैः ॥ २५ ॥

उवाच तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समा विभुः ।

(२) मानितः प्रीतियुक्तेन जनकेन महात्मना ॥

ततोऽशिक्षद्वा काले धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ॥ २६ ॥

केशवो द्वारकामेस्य निधनं शतधन्वनः ।

अप्रार्तिं च मणेः प्राह प्रियायाः प्रियकृद्भिः ॥ २७ ॥

ततः स कारयामास क्रिया बन्धोर्हतस्य वै ।

साकं सुहृद्भिर्भगवान्यायाः स्युः साम्परायिकाः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तर श्रीबलदेवजी बोले, कि शतधन्या ने उस माणि को किसी पुरुष के समीप धर दिया होगा इस लिये तुम द्वार का जाओ और उस मणिका भन्वेषण करो ॥ २३ ॥

हम तो हमारे बड़े प्रिय राजा विदेह को देखने की इच्छा करते हैं । हे राजन् ! इतना कहकर श्रीबलदेवजी मिथिलामें प्रवेश करने भये ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

कतिचित्समाः सम्प्रसरान् प्रासादमाह — तत इति ॥ २६ ॥

सत्यभामामप्यवश्यं विनि सूचयन्माह—केशव इति ॥ २७ ॥

बन्धोः सत्राजितः साम्परायिकाः पारलौकिक्यः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपिणी ।

सहस्रेत्यकस्मान् एकाकितयेवाऽऽगमनात् अर्हण्यम् अर्हण-
योग्यं वै प्रसिद्धौ अर्हणीयमिति पाठे स एवार्थः समर्हणैः
उत्तमपूजाप्रदयैः ॥ २५ ॥

उवासेति सार्द्धकम् । तस्यां स्वभक्तपालितायां विभुरीश्वरः
सन् काले तस्य भीकृष्णतो रुष्टकान्तागतत्वाजिजाघसरे
धातुगच्छ इति दुर्भन्वदक्षस्य पितुः प्रेरणादित्यर्थः । मानित
इत्यस्य विभुरित्यनेनैवान्वयः । योग्यत्वान् तदेवाह—महात्मना
महान् भीकृष्णे तत्प्रियगण एव च गतत्वात्सर्वोत्कृष्ट आत्मा
यस्य तेनेति ॥ २६ ॥

केशव इति तथा शीघ्रगतौ वीर्यसूचनं प्रहोशवशीका-
गित्वात् हेलया हततादृशकेशिन्याद्वा प्रकर्षेण दूरधावनाय
शिव्यज्जनेनाह—यतो विभुरपि प्रेमवशत्वात् प्रियायाः
प्रियकृन् ॥ २७ ॥

ततस्तदनन्तरमेव कारयामास श्रीसत्यभामयेति वै प्रसिद्धौ

(१) विधिवदर्हण्यं वै समर्हणैरिति विज. पाठः । (२) एतत्तद्वत्सत्तत्त्वेन पार्ति श्रीवीरराघव विजयपञ्चाभाषा ।

यायास्ताः सर्वा एव तत्र च हतस्येति चोरेण शतहतेरनुकृपा
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

मैथिलो जनकस्तं रामं दृष्ट्वा प्रीतमानसस्सहसा उत्थाय
पूजार्हं राममर्हणैः पूजासधनैः यथाविधि पूजयामास ॥ २५ ॥

उवासेति विभू रामः कतिचित्समाः वत्सरानुषितवान्
प्रासङ्गिकमाह—तत इति । धृतराष्ट्रस्यापत्वं सुयोधनस्तदा
काले लब्धावसरे ततो रामाद्व्यामशिक्षत् गवाधारणविषां
गृहीतवानित्यर्थः । सुयोधनं विशिनष्टि—मानित इति ॥ २६ ॥

सत्यभामामप्यवश्यं यदित्याह—केशव इति । एत्यागत्य शत-
धन्वनो निधनं यधं मणेरलाभं च प्रियायाः सत्यभामायाः प्राह—
प्रियकृत्प्रियकृत्तुर्वक्त्रिव ॥ २७ ॥

तत इति सुहृद्भिः सहितो भगवान् हतस्य बन्धोः श्वशुर-
स्य सत्राजितस्य क्रिया उत्तरक्रियाः कारयामास कास्ताः वाः
कारयामासेत्यत्राह—या याः क्रियाः साम्परायिकाः परलोकहेतवः
ता इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अर्हण्यं पूज्यम् ॥ २५ ॥

काले कृष्णवियोगसमये ॥ २६—२७ ॥

बन्धोः सत्राजितः साम्परायिकाः प्रेतविषयाः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो राजकर्तृकमभिनन्दनमाह—तं दृष्ट्वा । अतिप्रियत्वात्
न ज्ञापयित्वा गतः अतोऽन्तःप्रवेशानन्तरमेव दर्शनानन्तरमेव
राजा ज्ञातवानिति दृष्ट्वा सहसोत्थायेत्युक्तम् यतो मैथिलः
दर्शनैव प्रीतं मानसं यस्य एवं वेदेन्द्रियान्तःकरणव्यतिरिक्ता

(१) अक्रूरः कृतवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वधम् ।

व्यूषतुर्भयविप्रस्तौ द्वारकायाः प्रयोजकौ ॥ २६ ॥

अक्रूरः प्रोषतेऽरिष्टान्यासन्वै द्वारकौकसाम् ।

शारीरा मानसास्तापा मुहुर्देविकभौतिकाः ॥ ३० ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधनी ।

ततस्तत्कार्यमाह—अर्हयामासन्ति । विधिप्रधान इति विधिवत् पूजां
कृत्वा कङ्कणभूषणं पुष्टिर्नास्तीति ज्ञापयितुं अर्हणीयमित्युक्तं
रामः सर्वैरेवार्हणीयः साधनपुरःसरं प्रद्वारकपत्न्यात् समर्हणैः
रुसः गर्हणयोग्यैः शुद्धैः द्रव्यादिभिः ॥ २५ ॥

एवं पूजानन्तरं तस्य प्रत्यागमनं सम्भाव्य तन्निषेधार्थ-
माह—उवासेति । राजगृहे स्थितिर्याहस्यर्थं तस्यामिति कति-
चित्समा इति वर्षत्रयं किञ्चिदधिकं वा मर्यादानगरी सेति
स्थितौ न काप्युद्वेगः तत्र तावत्कालं स्थितौ परदेशवासादि-
क्लेशो भवेदित्याशङ्क्याह—विभुरिति । स्थितेः प्रयोजनमाह—ततो
ऽशास्त्राद्वा । धार्तराष्ट्रः पित्रः पुत्रः समर्थः दुर्योधनोऽपि भग-
वद्विच्छया सुबोधनः सुदुः बोधने यस्येति दुर्योधनपदं यौ-
गिकं मन्यमानः तन्निषेधार्थं विपरीतं प्रयुक्ते कर्तुं पदमिति
श्लोके बोधयन् अतो ज्ञानक्रियाशक्ती तस्य न पुत्रे इति बल-
मद्रात् गदामशिक्षत् काले गदाशिक्षणयोग्ये समये अत्यन्तं
गुह्यः तद्व्याः गदायां योग्यः यस्मिन् काले प्रहारः शुष्को
भवति न पूयादिकं सम्पादयति नाख्यञ्च विशकलिता न भवन्ति
च शरवादिः पण्मासः तस्मिन् काले गदामशिक्षत्
तस्यापि विदेशासे उद्वेगाभावाद्वाह—मानितः प्रीतियुक्ते-
नेति । यतो जनको जननात् अत उत्कृष्टजन्मा तं कुलीनं
मर्यादावन्तमङ्गीकृतवान् बलभद्रसम्बन्धादपि प्रीतिः आभासतो
ऽपि महात्मायमेव गृहमागतः तमाराधयतीति अत प्रकार-
जयेण मानितः कायिकादिक्लेशाभावात् अशिक्षत् शिक्षया गदां
ज्ञातवानित्यर्थः ॥ २६ ॥

मर्यादारूपं भगवच्चरित्रमुक्त्वा पुष्टिरूपमाह—केशव इति ।
उत्पादनाशकयोः तुल्य प्रकारेण फलं प्रयच्छतीति पुष्टिस्थो
भवति द्वारकां रणेनागत्य सत्यभामादीनां सुखार्थं शतधनवधो
निधनं तदीयानां सुखार्थं च मणेरप्राप्तिमाह—ननु, सर्वेश्वरः
विधिकर इव किमिति श्रुते निरूपितवानित्याशङ्क्याह—
प्रियायाः प्रियकृदिनि । एतदप्ययुक्तमिति चेत्तत्राह—विभुरिति,
सर्वं कर्तुं समर्थः नैतावता काचित् क्षतिरिति भावः । उभयमपि
प्रियायाः प्रियार्थमुक्तवान् कथं मय्यप्राप्तिः प्रियमि-
त्याशङ्क्य सामर्थ्यं वा उक्तं वैरानुबन्धः आभृत्योरिति शत
धनवधोऽनन्तरं प्रीतायां सत्यभामायां पश्चात् कारयामास ॥ २७ ॥

यत्कर्त्तव्यमित्याह—तत इति । श्वशुरस्य विप्रद्वारा कारणं
साकं सुहृद्भिरित्यादि लौकिककथनं परलोकैऽपि तस्य
नालौकिकं किञ्चित् करोतीति ज्ञापयितुं भगवानिति तत्र
महती सम्भृतिः सूचिता सुहृद्भिरिति तत्करणे सर्वेषामाव-

श्यकता वा या याः स्युरिति विधौ आवश्यकता अना-
वश्यकताः फलार्थाः सर्वे एव सङ्गृह्यताः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिलभाचार्यकृतसिद्धान्तसारार्थदर्शिनी ।

मानित इत्यस्य विभूरित्यनेनैवाम्बयः ॥ २६ ॥

प्रियायाः प्रियकृदिनि आयुर्भावादेव त्वत्पिता जीवयि-
तुमशक्यः किं तु त्वत्पितृहन्ता मया स्वहस्तेन हत इति
प्रियां प्रत्युक्तेः ॥ २७ ॥

बन्धोः सन्नाजितः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समाः सम्बत्सरान् ॥ २६-२७ ॥

बन्धोः श्वशुरस्य साम्परायिकाः पारलौकिकाः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

श्रीबलदेवजी को देखकर एका एकी प्रसन्न मनवाले मैथि-
लराज उठकर परमपूज्यतम श्रीबलदेवजी को विविध उप-
चारों से पूजा करते भये ॥ २५ ॥

बलदेवजी उस मिथिलापुरी में कितने एक वर्षों तक
निवास करते रहे । प्रीतियुक्त जनक महाराज श्रीबलदेवजी
का मान बढ़ा करते रहे उसी समय धृतराष्ट्र का पुत्र दुर्यो-
धन भी दारुजीसे गदायुद्ध सीखता रहा ॥ २६ ॥

अपनी प्रिया के प्रिय करने वाले श्रीकृष्णभी द्वारका में
आकर शतधनवा का मरण और उसके समीप मणिका न
मिलना इस समाचार को सत्यभामाजी से कहते भये ॥ २७ ॥

तत्पश्चात् श्रीभगवान् ने जो २ पारलौकिक क्रिया रही
मरणे श्वशुर सन्नाजित की बेसब सुहृद जनों के साथ मिल
कर करवाई ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

व्यूषतुर्द्वारकायाः सकाशात्कापि पलायिनौ प्रयोजकौ
मणिहरणं शतधनवधः प्रवर्तकौ तत्राक्रूरः कृष्णानुमतेनैव गतः
कृतवर्मा तु भक्तपक्षपातप्राकट्यभयादिघोषेक्षित इति गम्यते
कथमन्यथा सर्वेश्वरचञ्चलं तयोः सम्भवतीति ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तदेवं वाराणस्यां दानपतिसमाख्यया मणिहस्तेऽक्रूरे
रुक्मवेदिकर्महाध्वर्यजमाने निवसति पुनः श्रीकृष्णेनैव
प्रस्थापितोऽक्रूर इति कर्णे कर्णे जपति जने सत्यभामारामा-
दीनामप्यविश्वासे जनसङ्ग्रहायाक्रूरं समाहूय साक्षेपं
श्रीकृष्णः प्राह—इदं च भगवन्मतं सङ्क्षोप्य केचन ऋषयो-
ऽन्यत्कारणमक्रूरानयनं वर्णयन्ति तद्यथाश्रुतं दूषयितुमनुवदति
अक्रूरे प्रोषित इति ॥ ३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूर्वं यावत्त्वेन होय न हन्यादिति किञ्चिद्विश्वासयुक्तौ
इदानीं तद्वधध्वनेनाधिकभीताविति विशद्धार्यः ॥ २९ ॥

अक्रूर इति युग्मकम् । अरिष्टा भूकरादयः पुंस्यमापम् अरि-
ष्टानीति पाठः सिद्ध एव तापाश्चासन् तत्र शरीरा मानसा
इति द्विभेदा आध्यात्मिकाः दैविका भौतिकाश्चेति त्रिविधाः ॥ ३० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

व्यूषतुः प्रोषितौ प्रयोजकौ वधकर्तुः प्रेरको ॥ २९ ॥
प्रागुदाहृतं स्वमन्तकमाहात्म्यम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अक्रूर इति प्रयोजकौ मणिहरणार्थं शतधन्वनः प्रवर्त्तकौ
हेतुगर्भेभिर्दं तस्यात् भयेन विप्रस्तौ कृतवेपथु द्वारकायाः
सकाशात् व्यूषतुः प्रोषितवन्तौ तत्राक्रूरः कृष्णानुमत एव
गतः कृतवमा तु भक्तवत्सलस्य भगवद्वेषादेवोपदिन इति
गम्यते कथमन्यथा सर्वज्ञेश्वर्यधने तयोः सम्भवति ॥ २९ ॥

तदेवं वाराणस्यां दानपतिसमाख्यया मणिहस्ते क्रूर रुक्मवेदि-
कर्महाध्वर्यजमाने निवसति सति कृष्णेनैव प्रस्थापितोऽक्रूर
इति कर्णे कर्णे जपति सति जने सत्यभामादीनामप्यविश्वासे
जनसङ्ग्रहायाक्रूरमाहूय साक्षेपं कृष्णः प्रार्थितवानिति
इदञ्च भगवन्मतं सङ्क्षोप्य केचन ऋषयोऽक्रूरानयनं कारणा-
न्तरमनुवर्णयन्ति तदुपयितुमनुवदति मुनिः अक्रूरे प्रोषित इति
प्रोषिते देशान्तरं गते सति द्वारकास्थानां जनानां शरीरा
मानसा इत्याध्यात्मिकताण्कीर्त्तनम् । तत्र शरीरा व्याधयः
मानसा आधयः दैविका इत्याधिदैविकतापत्तिः भौतिका
इति त्वाधिभौतिकस्य ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

व्यूषतुः प्रयोजकौ शतधन्वनः प्रेरको ॥ २९—३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कर्मसन्दर्भः ।

अक्रूरे प्रोषित इत्यादि, अक्रूरे प्रोषिते यच्छारीरादयस्तापा

भासन्निति कोचित् अनभियुक्ता उपविशन्ति तत्प्रागुदाहृतं
पूर्वोक्तं श्रीकृष्णमहिमानं विस्मृत्य अत एव तेऽनभियुक्ता
तत्रोपपत्तिमाह—मुनिवासनिवास इत्यादि । मुनीनां वास आभयो
यः श्रीकृष्णस्य वासे किम् अरिष्टदशनं घटेत नैवेत्यर्थः । मुनयः
परमभागवता यत्र तिष्ठन्ति तत्रैतन्न घटते तेषां निवासस्य
निवासे पुनः कथमिति भावः ॥ ३०—३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो बलभद्रवाक्यात् मण्यन्वेषणार्थं प्रवृत्तः लोकतोऽपि
अक्रूरकृतवर्मणोः कृतमेतदिति शात्वा यदैव लौकानुरोधेन
तयोर्निग्रहः प्राप्तः तदैव भगवदिच्छया तयोर्बुद्धिः पलायनपरा
जातेत्याह—अक्रूर इति । शतधनोर्वधं श्रुत्वा स्वस्याऽपि
तदन्तःपातित्वात् मणिमारणावेव प्रयोजकाविति भगवत्प्रय-
त्नात् पूर्वमेव भगवच्छक्तेर्विमत्त्वात् भयविप्रस्तौ व्यूषतुः
मिषेण परदेशे निर्गतौ तयोर्निर्गमनमात्रेणैव पलायनं सर्वजनीनं
जातमिति तौ विशिनष्टि—द्वारकायाः प्रयोजिकाविति । एको
लोकतः अपरो वेदतश्चावेक्षकौ कोटिवारकधर्माध्यक्षौ भगवा-
नेवात्रार्थं निमित्तमित्यर्थः फलित इति ॥ २९ ॥

साधनशक्तिः भगवतान्यत्र स्थापितेति प्रयोजकमणिवल-
भद्राणां दुष्टनिवारणसत्साधनसम्पादनकानामाधिभौतिकादीना-
मन्यत्र गमने फलरूपस्यैव भगवतो विद्यमानत्वेऽपि सर्वेषां
द्वारकावासिनां पीडा उत्पन्नेत्याह—अक्रूरे प्रोषित इति । अक्रूर-
मात्रस्य प्रयोजकत्वं लोकसिद्धे सर्वो हि लोकः आधिभौतिक-
एव व्यवस्थितः तत्रापि विद्यमानेषु साधनेषु तापदर्शनात्
लौकिकं कृतवर्माणं परित्यज्य धर्माध्यक्षमक्रूरमेव सर्वोऽपि
मन्यते द्वारकौकसां निश्चये सर्वेषां तापाः पीडाः शरीरा
मानसाः व्याधिरूपाः मुहुरासन् आध्यात्मिका एते गणिताः
आधिभौतिका आधिदैविकाश्च पुनस्तापा अभवन् इयं लौकिकी
भावेति नात्र कोऽपि विरोधः शङ्कनीयः सर्वमेवोत्तरार्द्धे न समा-
धिभावेति एके मुहुरिति वारम्बारं ज्ञानादिना प्रतीकारे कृतेऽपि
पुनःपुनर्जायन्त इति तेऽपि पुनः शरीरे मनस्येव च दुःखं जन-
यन्तीति तद्विशेषणत्वेनोक्ताः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

व्यूषतुः द्वारकायाः सकाशात् काऽपि पलायितौ यतः
प्रयोजकौ सत्राजिद्वधे शतधन्वनः प्रवर्त्तकौ ॥ २९ ॥

तदेवं व्रजदेव्यपराधफलमिदमक्रूरस्य यद्वधवर्षपर्यन्तं
कृष्णविच्छेददुःखानुभवः तद्विपक्षजनसङ्घे काशीपुरे वासञ्च
“उद्यास तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समाविभुः” इत्युक्त्यावन्त्येव
वर्षाणि मिथिलायां बलदेवो षष्ठसत्तावन्त्येवाक्रूरो ऽपि
वाराणस्यां तस्यां च तस्य रुक्मवेदिकनायशास्त्रं ब्राह्मणेभ्यो
बहुदानक्यार्तिं च श्रुत्वा कृष्णेनैव प्रस्थापितोऽक्रूर इति
कर्णे कर्णे जपति जने सत्यभामारामादीनामप्यविश्वासे सति
पुनरप्युद्धृतं स्वस्मिन् कलङ्कं माधुं द्वारकाद्वधकोकद्वारेवाक्रूरा-

वि० पाठः (ततो पृच्छाद्धरिवृद्धानुग्रसेनपुरोगमान् ।

कस्मादिहारिष्टान्यासन् महता सुचिरेण नः) ॥०॥

इत्यङ्गोपदिशन्त्येके^(१) विस्मृत्य प्रागुदाहृतम् ।

(२) मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनम् ॥ ३१ ॥

देवेऽवर्षति काशीशः श्वफल्कायाऽऽगताय^(३) वै ।

स्वसुतां गान्दिनीं प्रादात्ततोऽवर्षस्म काशिषु ॥ ३२ ॥

तत्सुतस्तत्प्रभावो ऽसावकूरो यत्र^(४) यत्र ह ।

देवोऽभिवर्षते तत्र नोपतापा न मारिकाः ॥ ३३ ॥

इति वृद्धवचः श्रुत्वा नैतावाद्दह कारणम् ।

इति^(५) मत्वा समानाय्य प्राहाकूरं जनार्दनः ॥ ३४ ॥

(६) पूजयित्वाऽभिभाष्यैनं कथयित्वा प्रियाः कथाः ।

विज्ञाताखिलाचित्तज्ञः स्मयमान उवाच ह ॥ ३५ ॥

ननु दानपते !^(७) न्यस्तस्त्वय्यास्ते शतधन्वना ।

स्यमन्तको मणिः श्रीमान् विदितः पूर्वमेव नः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

नवनकारणानि भगवतैव सृष्टानि नानाऽरिष्टानीति तत्स्वम् तद्बुद्ध्वा द्वारकायामरिष्टदर्शनं कालवशादेवोद्भूतमिति वदतां मुनीनां मतमनूय वृषयति—अकूरे इति द्वाभ्याम् । एके वैशम्पा- बनावधः प्राक् स्वयमुक्तमपि विस्मृत्याऽननुसन्धायेत्यर्थः । मुनेर- कस्यापि निवासे 'सति तत्प्रभावात् प्राप्ते ऽरिष्टदर्शनं न भवेत् मुनीनां सर्वेषामपि वासो यत्र तस्य श्रीकृष्णस्य निवासे सति किमरिष्टदर्शनमेकमपि घटेत ? नैव घटेतेत्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रयोजकौ प्रवर्त्तकौ शतधन्वन इति शेषः । द्वारकायाः सकाशात् व्यूषतुः ॥ २९ ॥

एवं मणिहरणशत्राजितवधरूपदोषयोगाच्छुद्धनुर्हतः बला- व्यलावतारद्वारा भूभारहरणे निमित्तभूतो दुर्योधनश्च प्रबली- कृतः तत्साहाय्यार्थं कृतवर्मा च प्रेषितः अकूरश्च परमभागवतो ऽपि साम्या मित्रतां नीतः उक्तप्रकारेण मणिं प्राप्य कृतापरा- धमात्मानं 'मत्वा भगवन्तं प्रष्टुमक्षमो भयात्काश्यां गत्वा कृष्णप्रतिवर्त्य यज्ञादिपरो जातस्तदा कृष्णप्रेषितः समणिरकूरो ऽन्धश्च वर्तते इति यत्र तत्र लोके प्रजल्पमाने भक्तवत्सलतया लोकापवादनिराकरणेच्छया वा ऽकूरमाहूय मणिप्राकट्यं कृत्वा

तस्यै वत्तवानिति मतमज्ञात्वा केचिद्वचः कारणान्तरमकूरान- यने वर्णयन्ति बालभाषितवदुपहासास्पदं तद्वाक्यमनुवदति, अकूरे इति । प्रागुदाहृतं भगवन्माहात्म्यम् विस्मृत्य केचित् अकूरे प्रेषिते सति अरिष्टान्यासन्नित्युपदिशन्ति तन्मतं वृषय- यति, अहो मुनीनां वासो यस्मिन् तस्य श्रीकृष्णस्य निवासे सति अकूरापगममात्रेण अरिष्टदर्शनं किं घटेत ? नैव घटेते- त्यर्थः ॥ ३०—३१ ॥

भाषा टीका ।

जिन दोनोंने शतधन्वाको मणिहरण के लिये प्रेरणा करी रही थे दोनों अकूर और कृतवर्मा शतधन्वा के वध को सुनकर भयसे त्रास को प्राप्त होकर द्वारकासे विदेश- को चले गये ॥ २९ ॥

अकूरजी जब विदेश चले गये तब द्वारकावासियों को अनेक अरिष्टोंने घेर लिया, चारोंवार शारीरिक मानसिक ताप तथा दैविक और भौतिक ताप होने लगे ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वृषयति—इतीति । अङ्ग हे राजन् ! श्रीकृष्णमाहात्म्यं विस्मृत्येति तदेवाऽऽह—मुनिवासनिवास इति । मुनीनां वासो

(१) विस्मृता ये नरादयः । (२) निवासनिकटे किं वा । (३) गच्छ । (४) तत्र सः । (५) इतिः समासीव समाहूयौ । (६) अकूरं मानवम् कृष्णः । (७) न्यस्तस्त्वय्यतो इतीति विज्ञाप्यजीवपाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यस्मिन् श्रीकृष्णस्तस्य निवासे सत्यकृपापगममात्रेणारिष्ट-
दर्शनं किं घटेत ? तद्विच्छां विना न घटेतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

पुनस्तन्मतमेवानुवर्णयति—देव इति । काशिषु देशेषु देवे-
मघबल्यवर्षति सति ॥ ३२-३३ ॥

इत्येवंभूतमकूरमहिमप्रतिपादनपरं वृद्धानां वाक्यं भुत्वा
सत्यमेवं तथा ऽप्येतावदेव कारणं न भवति किं तु मणेरप्यपगम
इति मत्वेत्येतद्वन्ते परमतम् ॥ ३४ ॥

विज्ञातमकिलं येन स चासाधत एव चित्तबल अयं भावः
महाभागवतस्याऽस्य मया कृते ऽपि मणावपेक्षानास्त्येव यस्मा
दाहृतो मणिना सहैवा ऽऽगत इति ज्ञात्वेति ॥ ३५-३६ ॥

श्रीमच्छीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एके वैशम्पायनादयः प्राक् स्वयमुक्तमपि विस्मृत्य पश्चादनु-
सन्धाय मुनीति मुनेः कस्यचिदेकस्यापि वासे न घटेत
तत्रापि मुनीनां सर्वेषां वासस्याभ्यस्य भगवतो नितरां
नित्यतया वासे इत्यर्थः । अरिष्टस्यैकस्य दर्शनमपि किं पुनर्ब-
हूनां विविधानां प्राप्तिरित्यर्थः । अन्यत्तैः तत्र तद्विच्छामित्यनेन
किन्त्वकूरानयनव्याजाय स्वयमेवोत्थापिताभ्यरिष्टानीति ज्ञापि-
तम् ॥ ३१ ॥

देव इत्यादिभिरिति । तृतीयश्लोकादिस्थेनेति शब्देनान्वयात्
तत्कर्म्यार्थमेव काश्यामागताय तां नित्यगोदानेन शिरकाल-
जम्भना प्रसिद्धा अत एव स्वसुतां स्वीयाम् असाधारणीं सुतां
प्रकर्षेण बहुलोपस्करदानादिना श्वात् अतो मातामहसम्बन्धा-
देवाकूरस्तत्र गत इति ज्ञेयम् । इति मत्वा तैः समं विशेषतो
विचार्येत्यर्थः । यद्वा, व्याजाय स्वयमुत्थापितारिष्टत्वाद्बुद्धोपदेश-
ग्रहणमिदं न परमतम् इत्यङ्गोपदिशन्त्येक इत्यत्रैव तत्समाप्तिः
स्पष्टा ततश्च नैतावदिति किं तु तद्व्याजाय ममेच्छेव कार-
णमिति स्वमनसि विभाव्येत्यर्थः । सम्यक् परमादरेण आनाय्य
स्वयमुदासीनां भवन् सर्वयादवसमाह्वानद्वारैवागमयेति गिन्-
प्रत्ययार्थः ॥ ३२-३४ ॥

पूर्वोक्तमेव विशिनष्टि—पूजयित्वेति । अग्निभाष्य कुशल-
प्रश्नादिना सम्भाष्य प्रिया भक्तिभक्तादिमाहात्म्यपरा पत्न्यस्य
श्रीवसुदेवाद्यानुकूल्यार्थकंसनिकटे सशङ्कस्थितितद्वार्थान्तःप्रयत्न-
तदाह्वयजगज्जगमनस्वर्शानानन्दतद्वार्थस्वाऽऽनयनादिरूपा—
स्तथा ऽपि साम्प्रतं देवविघटनानुशोचनरूपाश्च ह हर्षे स्वयमान
इति स्वस्य मणिशानबोधनार्थनिगूढभावात् ॥ ३५ ॥

श्रीमान् सर्वसम्पत्तियुक्तः तत्प्रदत्वात् । यद्वा, महावीरि-
मान् अतस्त्वया यत्नतश्चिरं निहोतुं न शक्यत इति भावः
न चापुनैव सम्भाष्यत एव प्रागेव शातत्वादित्याह—विदित
इति । शातधन्ववधा (नन्तरं) त्प्रागापि त्वय्यस्तीति नो ऽस्माकं
सर्वेषामेव शातः ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुक्लपञ्चीयम् ।

इतिशब्दो वक्ष्यमाणप्रकानिवाचः निकटे अकूरनिवाससमीपे
ऽपि ॥ ३१-३४ ॥

अखिलखितशा सर्वाभिप्रायशाः पुरुषा येन विशाता, स
विशाता ऽखिलखितशाः बुद्धिमतां पुरुषाणां मार्गं ज्ञानाति
इत्यर्थः ॥ ३५-३६ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति अस्यातो ऽकूरमानयामासेत्यादिः एवमन्ये कथय
ऽपदिशन्तीत्यनुवादः अथ तद्वक्ष्यति—अङ्गेति । अङ्गं हे राजन् !
प्रागुदाहृतं श्रीकृष्णमाहात्म्यं यत्र यत्र भगवानवसन्न तत्र ताप-
त्रयसम्भावनेत्येवमिदं विस्मृत्येत्यमुपदिशन्तीत्यर्थः । तदेवाह,
मुनिवासनिवास इति । मुनीनां स्वनिवासदेशेषु तापत्रय-
निवर्त्तकानां वासस्याभ्यभूतस्य श्रीकृष्णस्य निवासे सत्यनिष्ठ-
दर्शनं बुद्धोपदेशं पुःखसम्भावना ऽपीति यावत् किं घटेत ? न
घटत एवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अथान्यदपि कथितं, दूषयितुमशुचदिति—देव इत्यादिना
भुत्वेत्यन्तेन । भुत्वेत्यन्तरमतो ऽकूरमानयामासेति शेषः । बुद्धवचः-
प्रदर्शनमेव देव इत्यादिना इतीत्यन्तेन, पुरा किल काशिषु
काशीदेशेषु देवे पर्जन्ये ऽवर्षति सति तद्देशाधिपतिस्तत्रा-
ऽऽगताय भवत्कालाय स्वसुतां गान्धिनीं वदो ततः स पर्जन्यः
तद्देशेष्ववर्षत् ॥ ३२ ॥

तत्सुतः भवत्कालस्य सुतः तत्प्रभावः पितृतुल्यप्रज्ञावो-
ऽकूरो यत्र यत्र वसति तत्र तत्र देवो ऽभिवर्षते न तत्रोपताप-
मारिका अपमृत्युहेतवश्च सन्ति ॥ ३३ ॥

इत्येवंविधं वृद्धानां वचः आकर्ण्यकूरमानयामासेति तद्वक्ष्यति-
नैतावदिति । सत्यमेवं तथाऽपि एतावदेवाकूरत्वज्ञानमात्रमेव तत्र
बुद्धानुपतापाद्यभावे च न कारणं किं तु मण्यवज्ञानं चेति इति दूतैरिति
इत्येवं सति अकूरे देशान्तरस्थे सतीत्यर्थः । दूतैरकूरं सम्यगानीय
प्राह स्वाभिमतमानयनकारणं तु वक्ष्यमाणेन “किं तु मामग्रजः
सम्यक् न प्रत्येति मार्गं प्रति” इति भगवद्वचनेनैव स्फुटीभवि-
ष्यतीति अत्र नोक्तम् । यद्वा ऽहृतचेष्टितो भगवान् अकूरानय-
नार्थं व्याजेन स्वनिवासभूतायामपि द्वारकायां तापत्रयमु-
त्पाद्य अङ्गं हे आर्य्य ! हे सत्यभामे ! अहो ऽकूरे प्रोषिते
सति अत्र तापा उपश्रिताः तथैव हान्ये जनाः प्राक्प्रायोदाहृतं
मणिप्रभावमविस्मृत्यैवमुपदिशन्ति मुनिर्मनशीलो अकूरस्तैस्त्व
मणियुक्तस्य निवासस्तन्निवासे तत्समीपनिवासदेशे ऽपि मणि-
युक्ताकूरनिवाससमीपदेशे ऽप्यारिष्टदर्शनं न घटत एवेत्युक्त्वा
तथैव देव इत्यादिरूपं बुद्धवचनं भुत्वा अकूराऽवस्थानमेव
न कारणं किं तु मणेरपीत्येवं रामादिविश्वासार्यं बुद्धवचनं
विस्मृत्य दूतैरकूरमानयामासेत्याह—अकूर इत्यादिभिः पञ्चभिः ।
अस्मिन् पक्षे अविस्मृत्येति छेदः । अरिष्टदर्शनमित्यस्यानन्तर-
मित्युक्तत्वेति शेषः । देवो ऽभिवर्षते तत्रेत्यस्य काशीदेशे-
ष्वित्यर्थः ॥ ३४ ॥

कथमित्यत आह—पूजयित्वेति । एनमकूरमभिभाष्य सम्बोध्य

भीमद्वितीयवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

विज्ञाताखिलचित्तः सर्वाभिप्रायज्ञा ये पुरुषाः ते येन विज्ञाताः स तथा बुद्धिमतपुरुषास्तर्गतवेदी महाभागवतस्यास्य मया हस्तेऽपि मणायपेक्षानास्त्येव तस्मादाहृतो मणिना सहैवागत इति जान-
त्रित्यर्थः ॥ ३५ ॥

उक्तिमेवाह—अन्विति अतुर्भिः । हे शानपते ! अक्रूरस्यैवेदं नामान्तरं स्वयमन्तकमणिः शतधन्वना त्वयि निहितः अधुना आस्ते च नो ऽस्माकं पूर्वमेव शतधन्वनो वधात्प्रागेव विदितः ॥ ३६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इतिशब्दः प्रकारवचनः अङ्ग्रेति सम्बोधनम् एके केचित् पूर्वपुरुषैरुक्तं पुराणवचनमुपदिशन्ति प्रवदन्ति कथमिति तत्राह, गदा भूत इति । श्रीकृष्णस्य निवासनिकटे अरिष्टदर्शनमशुभदर्शनं घटेत ? किञ्च न घटेत ॥ ३१ ॥

अराष्ट्रे देवे पञ्चान्येऽवर्षति काशीशः काशिराजः स्वराष्ट्रं प्रत्यागताय श्वफल्काय अक्रूरपित्रे ॥ गां स्वविषयभूमिं नाञ्जा गान्धिनीं ससुतां च प्रादात् ॥ ३२ ॥

किमनेनेति तत्राह—तत्सुत इति । तत्प्रभावः, श्वफल्कप्रभावः अतो अक्रूरो यत्र देशे तत्र देवोऽभिवर्षति तस्मिन्देशे उपतापाद्यो न भवन्ति ॥ ३३ ॥

अवर्षणादिसम्भवेऽप्यत्र निमित्तमस्तीति भावेनोच्यते नैता-
वदिति इह अवर्षणादावेतावदक्रूरप्रवासनमेव कारणं न भवति किन्तु स्वयमन्तकमनश्च कारणमिति च वृद्धवचः भुत्वाऽक्रूरं च र/भं च समानीयाऽऽनयित्वा ॥ ३४—३६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

स्वयमन्तक इत्यादि विदितः पूर्वमेव इति नो ऽस्माभिः सर्वज्ञशिरोमणिभिरेव न तु केनापि कथित इति भावः ॥ ३१—३७ ॥

भीमद्विजयभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पूर्ववत्पुनर्लोकं विपरीततयाऽकीर्त्तिर्जातेत्याह—इत्यङ्ग्रेति । यो हि मर्गं गृहीत्वा पालयते तं स्तौति लोकः यो न गृह्णाति निर्लेपः तं निन्दतीति लोकतो निन्दां पूर्वाध्याये निरूप्य स्तुति-
मत्र निरूपयतीति इत्येवं जाते अङ्ग हे राजन् ! एके अभिज्ञा-
भिमानिनः परमार्थदर्शिनोऽपि प्रागुदाहृतं भगवतो वीर्यविभागं मणिसामर्थ्यं वा विस्मृत्य स्वयं भ्रान्ताः सन्तः एकदेशे पर्यव-
सितमतेयः अन्यानुपदिशन्ति उभयत्रापि भगवद्विज्ञा प्रयो-
जिका विस्मरणे उपदेशोऽपि तेषामुपदेशमाह—मुनिवासेति सार्द्धा-
श्वाम् । मुनिरयमक्रूरः तस्य वासकूपे निवासे स्थितो गृहं कृत्वा कश्चिदभिमानेन मुनिसिद्धीत्यर्थः । तत्र अरिष्टदर्शनं न घटेत ॥ ३१

तस्य मुनिवत्पुनर्पादयन्ति—देवे ऽवर्षतीति । पूर्वं काशिराजः अवर्षति देवे अनादृष्ट्या पीडितः श्वफल्काय प्रसङ्गादेव भाग-

ताय ससुतां महादेवादिवाक्यात् गान्धिनीं प्रादात् ततः काशीप्रदेशेषु देवो वर्षतिस्म स्मेति प्रसिद्धौ अवर्षविति ॥ ३२ ॥

किमतो यथेवं तत्राह—तत्सुत इति । वर्षपर्यन्तं प्रत्यहं गोदाने क्रियमाणे अपुत्रस्य काशिराजस्य कन्या सञ्जातेति ततो ब्राह्मणवर्षपर्यन्तं पुनरेकैकां गां तस्य हस्तेन दापितवान् तादृशी गान्धिनी तस्याः सुतः स्वफल्कसुतो वा तयोर्गो-
वान् प्रभावः तावत्प्रभावयुक्तो भवितुमर्हति असाविति त-
थैव दृश्यते आविर्भूतो वा तत्राप्यधिकमकौ भगवांस्तद्रू-
पेण भासत इति न काप्यनुपपत्तिः यत्र यत्राक्रूरः अर्धो-
त्तिष्ठतीति पूर्वोक्तन्यायेन देवोऽभिवर्षत इति पितृसामर्थ्य-
सम्बन्धः । नोपपाता इति मातृसामर्थ्यं भस्मोपलब्धत्वात् तस्या-
साधारणोऽपि प्रभावः अतिरिक्तः तमाह—न मारिका इति,
तामस्यः पूतनादिशक्तयो मारिकाः सात्त्विके भगवद्भक्ते न
सञ्जिहिता भवन्तीति युक्तमेव उपपाताः पातकान्युत्पाताः वा
गोदानस्य तथा प्रभावो निरूपित इति हेत्याश्रये प्रभावोऽपि
कथं कार्यं सञ्जात इति तत्राप्युभययोः ततोऽपि विशि-
ष्टश्चेति ॥ ३३ ॥

ननु, विद्यमाने भगवति अन्योत्कर्षवचनानि भ्रान्तानीति
चेत्तत्राह—इति वृद्धवचः भुत्वेति । वृद्धा आदरणीयाः यथोप-
भुतिः पूर्वं पञ्चाङ्गवृत्ता भुता तथेदमपि भुत्वा तद्दोषनिरा-
करणार्थं प्रयत्नः कर्त्तव्यः तत्र लोका अर्थे भ्रान्ताः बलमद्रं
मणिं च कारणत्वेन न जानन्तीति भगवान् पुनः विमृश्य-
कारी तथैव कृतवानित्यङ्गीकारे दोषः स्यादिति पूर्वमेव
कारणं मत्वा समाधानं कृतवानिति वक्तुमाह—नैतावदिह
कारणमिति । इह आध्यात्मिकादितापेषु पतावदेव न कारणं
किन्तु अन्यदप्यस्तीति तदनुक्ता इति निश्चित्य सम्यक् चिन्त-
यित्वा दूतैः अक्रूरं समानीय अमारणार्थमभयं दत्त्वा जना-
ईनो लोकानामविद्यादिसर्वदुःखनाशकः मणिं प्रकटयितुं तमा-
हेति सम्बन्धः स ह्यक्रूरः काशिषु प्रयागे च मरणं निश्चित्य
तीर्थमाश्रित्य स्थितः यदि भगवान् शतधन्वानमिष मारयि-
ष्यतीति तदा अत्रैव प्रयागादौ मारयत्विति परलोकप्रेप्सुः
भगवांश्च क्लिष्टं न करोति इति मणिमन्यथापि दास्यतीति
तथापि सत्यभामाप्रतिनिधित्वेन अक्रूरायैव मणिर्देय इति
भगवाभिश्चित्य मौशलेनैव तं मारयितुं तथा कृतवान् न ह्यस्-
त्स्वामी जीवैर्निश्चिते ज्ञाते वा प्राकृता इव तन्मन्युं गृह्णाति
सात्यकिरिव प्रायोपविष्टं मारयति तक्षक इव वा भक्षयति
मृत्युरिव वा हन्ति तस्मादक्लिष्टकर्मा भगवान् समाह्वयेव
प्राह ॥ ३४ ॥

किञ्च पूजयित्वा पितृव्यत्वेन अभिभाष्य साधु समागतो-
ऽस्तीति कुशलप्रश्नं कृत्वा ततो यथा मनःपरितुष्टं भवति तथा
प्रियाः कथाश्चोक्त्वा शरीरेन्द्रियान्तःकरणानां त्रिविधस्तरकारेण
सुखं दत्त्वा याचिते प्रदर्शयिष्यतीति निश्चित्य तत्र हेतु-
माह—विज्ञाताखिलचित्तश्च इति । एतज्ज्ञानमेवाक्रूरस्य प्रदर्श-
नाद्यङ्गीकारे हेतुरिति तन्निरूपितं भक्तो भूत्वा पूर्वं मार्गपां
सुध्वपि अलुठत् इदानीं सङ्गवशादेवं जात इति स्वयमानः
हेत्याश्रये ॥ ३५ ॥

यस्माद्यो विभेति योवा द्यव्यः सः प्रसादपात्रमिष परि-

सन्नाजितोऽनपत्यश्चाद्भुतयुर्दुहितुः सुतः ।

दायं निनीयाऽपः पिण्डान् (१) विमुच्यर्णञ्च शेषितम् ॥ ३७ ॥

तथाऽपि दुर्धरस्वन्यैस्त्वय्यास्तां (२) सुव्रते मणिः ।

किन्तु मामग्रजः सम्यङ्न प्रत्येति मणिं प्राति ॥ ३८ ॥

दर्शयस्व महाभाग ! बन्धूनां शान्तिमावह ।

अव्युच्छिन्ना मखास्तेऽद्य वर्तन्ते रुक्मवेदयः ॥ ३९ ॥

एवं सामभिरालब्धः श्वफल्कतनयो मणिम् ।

आदाय वाससा छन्नं ददौ सूर्यसमप्रभम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्भल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भाष्यत इति भगवद्वाक्यमाह—ननु दानपत इति चतुर्भिः । दान-
पतिर्दानाध्यक्षः सर्वधर्मसुम्नहः अनेन गोपनमनस्काकारोऽन्यथा
वदनञ्च व्यावर्तितं न्यस्तः त्वयि स्थापितः आस्तेऽद्यापि
तच्च स्थाने शतधन्वनेव ननु तद्वीर्यैः स्यमन्तको मणिः प्रसिद्धः
तस्य नाशादिकं न भवतीति आह—श्रीमानिति । सर्वदा श्रीम-
त्वात् नापद्रूपं नाशादिकं प्राप्नोति पूर्वोक्तायेषु प्रमाणमाह—
चिदित इति । इदानीं वेदकं भ्रान्तं भविष्यतीति तन्निवारणार्थ-
माह—पूर्वमेव नोऽस्माभिः चिदित इति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचिकृतसाराधर्षिणी ।

देवे इन्द्रे अर्पयति सति काशीषु तत्सुतो अक्रूर इत्यतो
मातामहसम्बन्धादेवाक्रूरः काशीं जगामेति शेषम् । इति अक्रूरा-
गमने बुद्धानां वचनं भुत्वा इह एतावदेव न कारणम्
किं तु ममेच्छेत्स्वन्तर्मत्वा काशीतः अक्रूरं समानाय ॥ ३२-३४

विशाता विशः विशत्वादेवाऽखिलचित्तः नतु केवल मन्तर्यामि
त्वादेवेति भावः । अन्तर्यामी हि अखिलचिन्तानां शाता कृष्णस्व-
खिलान्तर्यामिणामपि शाता भवति तस्याक्रूरचित्तशान्तिं किं चित्र
मिति भावः । अतः स्वयमान इति न त्वं सन्नाजित इति त्वैवः नापि
अनेनैवैतः नापि धनलुब्धस्य तु मत्परमभक्त एवेति त्वन्मनः किमहं
न जानामि त्वदन्तर्यामिणमप्यहं जानामि कथं मत्तत्त्वं विभे-
षीति भावः ॥ ३५ ॥

अत्रार्थे त्वां किं पृच्छामि जानाम्येवेत्याह—नन्विति ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अक्रूरस्य तादृशप्रभावे हेतुं दर्शयितुं तन्मतमेवानुवदति,
देवं इति द्वाभ्याम् ॥ ३२-३३

इतीति जनादेनः यथा एके उपदिशन्ति इतीत्यं तदानीन्तनानां
केषाञ्चिद्बुद्धानामपि वचो वाक्यं भुत्वा इह अरिष्टागमे
एतावत् अक्रूरापगममात्रं कारणं न भवति किं तु ममेच्छेति

(१) विमुच्यर्णमशेषतः ।

(२) प्रापितः । इति विज्ञ० पाठः ।

मत्वा काशीतः समानीय अक्रूरं प्राह ॥ ३४ ॥

प्राहाऽक्रूरमित्येतत्प्रपञ्चयति, पूजयित्वेति ॥ ३५-३६ ॥

भाषा टीका ।

हेराजन् ! पूर्वोक्त श्रीकृष्णचन्द्र के माहात्म्य को विस्म-
रण करके कोई लोग ऐसा कहते हैं परन्तु मुनिजनों के
निवास भूत ऐसे श्रीकृष्णके वास होने परभी क्या अरि-
ष्टका दर्शन घट सका है ? न कभी ॥ ३१ ॥

एक समय काशी प्रदेश में जब मेघ नहीं वर्षा तब
काशीराजने आये हुए श्वफल्कको गाँदिनी नाम की अपनी
पुत्री विवाह दी तब काशी प्रदेश में मेघ वर्षता भया ॥ ३२ ॥

इसीसे श्वफल्क का पुत्र यह अक्रूर भी अपने पिता के
सदृश प्रभाव वाला है, यह जिस प्रदेश में रहता है वहाँ
पर मेघ वर्षा करते हैं, और किसी प्रकार का ताप मारी
इत्यादि आधिव्याधि उपद्रव नहीं होते हैं ॥ ३३ ॥

इस प्रकार कुछ जनों के वाक्य सुनकर कोई २ लोग
बोले इतनाही मात्र कारण नहीं है, किन्तु प्रभावशाली
मणिका चला जाना भी कारण है, श्रीकृष्णचन्द्र ऐसा मान
कर काशी देश से अक्रूरजी को बुलाकर उनसे
बोलते हुए ॥ ३४ ॥

प्रथम तो उन की पूजा करी फिर स्वागत पूँछ कर
प्रिय मीठी २ बातें कहीं तदनन्तर सर्वश ! सब के चित्त के
जानने वाले श्रीकृष्णचन्द्र किञ्चित् हँस कर अक्रूरजी से
कहने लगे ॥ ३५ ॥

श्रीकृष्ण बोले, कि—हे दानपते ! यह बात तो हम पहिले
ही जानते हैं कि—शतधन्वाने श्रीमान् वह स्यमन्तक मणि
आपके समीप धर दिया है ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ततः किमत आह—सन्नाजित इति । अपः पिण्डाञ्च निनीय दत्त्वा

भीमरस्वामिकृतवाचस्पदीविक्र।

अथ च विमुच्योपाकृत्य शेषितमवशिष्टं दायं दुहितुः सत्यमा-
मायाः सुता गृहीयुरिति शास्त्रम् । तथा च स्मरन्ति -

“पत्नी दुहितरश्चैव पितरो भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा बन्धुविश्वसन्नश्चचारिणः” इति ॥ ३७ ॥

अग्रजोऽपि न प्रवेति न विश्वसितीति ॥ ३८ ॥

नास्तीति न वक्तव्यम् यतो ऽन्युच्छिन्नाः सन्तता मन्वा
वर्त्तन्ते इति ॥ ३९ ॥

आलङ्घ्य उक्तो हवि स्पृष्ट इति वा ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अग्रस्य सर्वेषामन्वेषां च सम्प्रति विप्रतिपत्तिनिरस-
नार्थमाह—सन्नेति । अनपत्यत्वादिति कन्यान्तरमपि निरस्ते
* (यद्यपि स्मृतिवाक्येषु पुत्रपत्यभावे तन्नागिन्यो दुहितर एव
न तु तत्पुत्रास्तथाऽपि तत्र भीसत्यभामाया निरपेक्षतया पुत्रा-
णामेव तथा नियोजनं सम्भाव्य तत्सुता गृहीयुरित्युक्तम्)
सन्नाजितः पत्नीनां तु सह मरणं शेषम् ॥ ३७ ॥

तथापीत्यर्थं हि एव सुमते ब्रह्मचर्यादिनिष्ठत्वादधिकारि-
ण्यपि त्वय्यास्ताम्ना तेन सर्वेषामस्माकमरिष्टनाशादिना
हिताय भविष्यतीति मनो सर्वसाधारणत्वं विज्ञाप्य भीसङ्कर्ष-
णादितकिता स्वेन तस्मै दानेच्छाप्याच्छादिता । किन्त्विति
कारिकम्, किं तु दर्शयस्वमात्रं यतो मामिति तदेवं सहसा
मणिप्रकाशनाथमेव तमुद्योजितवान् न तु सङ्कर्षणस्यापि तथा
भावः इति मनसि वितर्कितवान् “तत आह बलो नूनं स मणिः
शतधन्वना, कस्मिंश्चित् पुरुषे न्यस्तः” इत्युक्त्वात् कस्मिंश्चि-
त्यग्र एव गूढोऽभिप्रायः तन्नामाग्रहणं तु यथा शतधन्व-
कर्तृकः सन्नाजिद्वयोऽवगतस्तथा तत्कर्तृकं शतधन्वनि पुमन्त्र-
दानमर्थं “यो ऽस्मभ्यं सम्प्रतिभृत्य कन्यारत्नम्” इति वचनं चाव-
गतमिति तस्मै रोषात् तथापि तत्पक्षपातमुज्ज्वलं स्वानुजं
प्रति प्रणयरोषाच्च तत्र मणिं प्रति मणिर्मयि नास्तीति न
प्रत्येति, सम्यगिति । यद्यपि दानयज्ञादिना त्वय्याशङ्कते तथाऽपि
स्वदूरे शतधन्वनो मारणाद्विचयनाच्च मय्यपीत्यर्थो वक्षसि
ज्ञेयः । सम्यक् न प्रत्येतीति मद्विच्छां ह्यत्येव त्वं (१) मणिमादाया-
पगतधानिति मन्यत इत्यर्थस्तु मनसि ज्ञेयः । तत्र पूर्वार्थस्तु
परार्थस्य नातिदुष्टता व्यञ्जनाय च निर्दिष्टः महाभागेति महा-
भागो मङ्गलभाग्यं प्राप्यांशो वा यस्य तत्सम्बोधनम् इति
तत्र मणावपेक्षानास्तीति भावः । अतो (२) बन्धूनां बलदेवादीना-
मस्माकं शान्तिं मण्यर्थमन्योन्यकलहोपरतिम् आवह सम्यक् प्रापय
अथ मधुनापि भीबलदेवश्च मिथिलातः पूर्वं समानीतः तथा
च भीहरिवशे—

“प्रत्याप्य तु ततो रामो वृष्ण्यन्धकमहारथे ।

आनीतो द्वारकामेव कृष्णेन च महात्मना”

इति ॥ ३८—३९ ॥

* इतः परमाहृतः पादो बन्धीबाहरे पुस्तके नास्ति ।

(१) मणिमादाय पलायितवामिति बन्धीबाहरेपुस्तकपाठः ।

(२) मङ्गलमिति ब्रह्मचर्यपुस्तकपाठः ।

[६०]

अपलकतनय इति महानुभावमुनिपुत्रत्वेन सलज्जत्वं
तस्य सूचितम् सूर्यसमप्रभम् अत एव वाससा छन्नमेव
ददौ ॥ ४० ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

दायमित्यादि—अपो निनीयेति उदकक्रियादिशास्त्रार्थोप-
लक्षणम् अर्थानामृणापाकरणस्य यावदपेक्षितं रिक्तं सर्वं दायं
गृहीयु रित्यर्थः ॥ ३७—३८ ॥

आलङ्घ्य उपालम्भः ॥ ४० ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

ततः किमत आह—सन्नाजित इति । अनपत्यत्वादपुत्रकत्वात्
तस्य दुहितुः सुता दौहित्रास्तस्य अपस्तिलोदकानि पिण्डांश्च
निनीय दत्त्वा ऋणं विमुच्योऽपाकृत्यावशेषितं सर्वं दायं
रिक्तं गृहीयुः ऋणापाकरणे यावदपेक्षितं तत्कारिकं सर्व-
मपुत्रस्य धनं दौहित्रा गृहीयुरित्यर्थं शास्त्रार्थ इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तथापीति तथाऽपि एवं शास्त्रार्थेऽपि मणिस्त्वय्ये-
वास्तां तवैव तिष्ठतु न तु तदौहित्रैर्गृह्यते इत्यर्थः । तत्र हेतुं
वदन् मणिमग्रहं विशिनष्टि—अन्यैर्धर्तुमशक्यः सुमते शोभनं
प्रतमाचारो यस्मिन्स्तस्मिन् त्वयि किन्त्वग्रजो रामः मणिं प्रति-
सम्यक् न प्रत्येति न विश्वसिति मणिमहं तिरोधापितवानित्या-
शङ्कते इति भावः ॥ ३८ ॥

अतो हे महाभाग्यवन् ! दर्शयस्व मणिमिति शेषः शान्तिं
चित्तसमाधिमावह सम्पादय नास्तीति मा वोच इत्याह—
अविच्छिन्ना इति । यतस्ते स्वर्णवेदयः सन्तता मन्वा यज्ञाश्च
वर्त्तन्ते प्रवर्त्तन्ते ऽतो ऽस्त्येवेत्यनुमिनोमीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

एवमिति इत्थं सामोक्तिभिरालम्भः हवि स्पृष्टः ददौ
कृष्णायेति शेषः ॥ ४० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरक्षावली ।

किं कृत्वा स्वीकुर्युरिति तत्राह—निनीयेति । अपः पिण्डांश्च
निनीय दत्त्वा अशेषतः पित्रादिविषयं ऋणं च विमुच्य गृहीयु-
रिति पूर्वोक्तान्वयः ॥ ३७ ॥

तर्हि तथास्त्विति नेत्याह—किन्त्विति । प्रत्येति विश्वासं
करोति “प्रत्ययस्तु क्वातिरन्ध्रविश्वासाधीनहेतुषु” इति ॥ ३८ ॥

शान्तिं “मङ्गलं शान्तिः प्रशममङ्गले” इति वर्तन्ते तथेति
शेषः । दकमवेदयः सुवर्णमेकलाः ॥ ३९ ॥

आरब्धः उक्तः ॥ ४० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

किन्तु मामग्रज इति । सङ्कर्षणः स्वयमीदृशोऽपि न प्रत्येती-
ति भगवत एव सर्वज्ञशिरोमणित्वं द्योत्यम् ॥ ३८—४२ ॥

भूमिज्ञानवतम् ।

तर्हि तदेव कथं न याचित इति चेत्तत्राह—सत्रा-
जितो ऽनपत्यत्वादिति । याचनमाधिकारिणो भवति यः
पिण्डः स रिक्तहारीति तत्रैतावत्कालं सत्यभामाया
नापत्यान्युत्पन्नाति सत्यनपत्यः अन्नात्वा च मणिस्तु तस्य
तं पुनः दुहितुः सुताः गृहीयुः तत्रासाधारणं न्यायमाह—दायं
निनीयति । अन्यथैतदपि स्वेच्छेति स्यात् दायं धनं गृहीयु-
रिति पूर्वणैव सम्बन्धः । आमरणं तस्यैव धनं मरणानन्तर-
मपि पुत्राद्यभावे अपः पिण्डान् निनीय ऋणं च विमुच्य
शेषितमवशिष्टं शेषभागिति पाठे योनिनीय भवति स शेष-
भागभवतीति निःस्वामिकं तु द्रव्यं राजगामि भवति चोरम्
हत्वाऽपि यो वस्तुतो न भागी स न द्रव्यं प्राप्नोति परि-
क्षात उत्पन्न एव दायभागभवतीति न व्यवहितज्ञातेः दाय-
भाक्त्वमिति केचित् दायं वा साक्षान् स्वामिनि गते
तत्स्वामिनमन्वेयमाणम् परम्परया शास्त्रामूलपर्यन्तं गत्वा
तुर्यतया तच्छाखास्तु निर्विशति यम् कश्चिद्वा सर्वाऽनुमत्या
पिण्डदाता सः ॥ ३७ ॥

एवं श्लोकद्वयेन भेदो वण्डभोक्तः भेदावेव वा
सामदाने आह—तथापीति द्वाभ्याम् । अन्यैर्दुर्धरोय-
मिति त्वय्येवास्तां स हि लौकिके अलौकिको न
तिष्ठति य एव कर्माविमर्शः अपवृत्तैः लौकिकत्वं न सम्पद्यते
अपवृत्तकर्मा लौकिको भवतीति कादाचित्कव्रतोऽपि स त्रय-
भेदेन लौकिक एव तर्हि मयि कथं तिष्ठेदित्याशङ्क्याह—
सुव्रत इति । सुष्ठु व्रतं यस्य त्वं हि सर्वदा नियतव्रतः एवं
दानमुक्त्वा सामाऽऽह—किम्विति । परमेकदा दशयस्त्र साम हि
समता उभयोरैक्यं तथा सति यथा स्वकार्ये मणेरिनि-
योगः एवमस्मत्कार्येऽपि विनियोगो युक्त इति अप्रदर्शनपक्षे
अग्रजो बलभद्रः मणिं प्रति मणिविषये मां न सम्यक् प्रत्येति
किन्तु स कपटं मन्यते ॥ ३८ ॥

अतो यथा जाम्बवता अपकीर्तिनिराकरणार्थम्
मणिरक्षः एवं त्वया ऽपि प्रदर्शनीय इत्याह—दर्शयस्वेति
महाभागेति भाग्यं विद्यमाने मणिर्न गच्छतीति अस्-
त्विभ्वासाभावेऽपि भाग्यविश्वासो वा कर्त्तव्य इति भावः
अनेनान्योऽप्युपकारो भविष्यतीत्याह—बन्धूनां शान्तिमावहेति,
बन्धुषु मध्ये कलह उत्पन्नं केचिन्मत्सङ्ग्रहिणो परे रामस्येति
प्रदर्शने तु सन्नेहाभावात् न कलहः अव्युच्छिन्नत्यर्थम् विगीतमह-
मणिरस्तीति । अत्र लौकिकम् प्रमाणं काश्यादिषु रुक्मवेदयः
सुवर्णेषु निर्मिताऽग्निसहिताः मन्त्रा द्वादशाहादय अव्युच्छिन्ना
निरन्तरं प्रवृत्ताः यन्स्ते वर्त्तन्त इति एकैनाप्युपायेन स इष्टं
कुर्यात् किमुत चतुर्भिरिति ॥ ३९ ॥

स भगवदुक्तं कृतवानित्याह—एवं सामभिरिति । सामशब्देन
भेदवण्डदानान्यपि सङ्गृह्यन्ते पर्यवासिनं सामैवेति तदेवोक्तम्
आलम्ब्यः स्पृष्टः मारित इव लज्जितः वर्शकृतश्च श्वफल्क-
नयो महतः पुत्रः भगवते वाससा छत्रं सूर्यसमप्रभं ददौ
आदायेत्यनेन अन्यतो ग्रहणं लक्ष्यते अर्थात् कृतवर्णः स्थाने
तस्मिन्मिति लक्ष्यते प्रत्यक्षदाने लज्जाभवतीति वाससा छत्रं
ददौ तथैव स्थापितमिति स्थापयितुम् अन्यथा तज्जनितं सुवर्ण-

मपि निवेदनीयं स्यात् तेन प्रदर्शनार्थं न दत्तं किन्तु सर्व-
थैव दत्तमिति दानप्रकारादवसीयते सूर्यसमप्रभमिति दाने
धातुर्गृहीतुश्च प्रत्यक्षतो दर्शनमपि न भवेदिति सूचितम् अनु-
पहतशक्तिम्वा ॥ ४० ॥

भूमिज्ञानवतम् ।

सत्राजितो ऽनपत्यत्वात् अपुत्रत्वात् स्त्रीणां च सह-
मरणात् दुहितुः सत्यभामाया मणिरिरेक्षत्वात् तत्सुता
एव दायं दायरूपं मणिं गृहीयुः अपः पिण्डांश्च निनीय
मातामहाय दत्त्वा शेषितमवशिष्टं ऋणं च विमुच्य (विमोच्य)
संशोध्य तथा च स्मरन्ति—

“पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सुता गोत्रजा बन्धुः शिष्याः स ब्रह्मचारिणः” ॥
इति ॥ ३८ ॥

त्वयि मणिरस्तीत्यत्रत्याः सर्वे एव जानन्ति तत्र लिङ्गम्
अव्युच्छिन्नाः सन्तता मन्त्रा वर्त्तन्त इति ॥ ३९ ॥

आलम्ब्य उपालम्ब्यः स्वपाणिना स्पृष्टः ॥ ४०—४१ ॥

भूमिज्ञानवतम् ।

मृतस्य सत्राजितो ऽनपत्यत्वात्तत्कलत्राणां सह मर-
णाच्च अपः पिण्डांश्च निनीय दत्त्वा ऋणं च विमुच्यपाकृष्ट
शेषितमवशिष्टं दायं दुहितुः सत्यभामायाः सुता गृहीयुः—

“पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ।

तत्सु गोत्रजा बन्धुः शिष्याः स ब्रह्मचारिणः” ॥
इति स्मृतेः ॥ ३९ ॥

परमसुव्रतो बलो मणिं गृहीतुं अत्राह—अग्रजोऽपि मणिं
न प्रत्येति प्रत्यादातुं नेच्छति अतस्त्वय्येवास्तामिति भावः
किं तु केवलं मां प्रति सम्यक् दर्शयस्व बन्धुमध्ये मणिं
दृष्ट्वा पुनर्दास्यमि तदा क गतो मणिरित्येवं शोचतां बन्धूनां
शान्तिर्भविष्यतीत्याद्यर्थेनाह—बन्धूनां शान्तिमावहेति । त्वय्येव
मणिरस्तीति हेतुरस्तीति हेतुना आधयति, अव्युच्छिन्ना
इति ॥ ३८—३९ ॥

आलम्ब्य उक्तः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

सत्राजित् के तो कोई पुत्र है नहीं इसी से उनकी-
पुत्री के लडके पिण्डोदक देकर ऋण को चुकाकर शेष
भाग वचेगा तिसको अर्थात् मणि को ग्रहण करेंगे ॥ ३७ ॥

तथापि यह मणि और लोगों से दुर्धर है आप व्रता-
चार सम्पन्न है यह मणि आपही के निकट रहने दो ।
किन्तु हमारे बड़े भ्राता हमारा ठीक विश्वास नहीं करते
हैं कि—मणि तुमारे समीप होगा ॥ ३८ ॥

इसलिये हे महाभाग ! आप एक बार उस मणि को दिखा

स्थमन्तकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः ।

विज० पाठः (माञ्ज्यामास लोकेश अभिभाष्य हत्तायुधम् ।

दृष्ट्वा मणिं हलधरस्तदर्थं प्रोष्य आगतः ॥ क ॥

योग्योऽहमिति मन्वानश्चकमे कुरुपुत्रम् ।

सत्यभामा पितृधनं मन्वाना स्वात्मनोचितम् ॥ ख ॥

ग्रहीतुमैच्छद्विस्त्रब्धं हरेश्चित्तमजानती ।

जाम्बवत्यापि शुल्कार्थं पित्रा दत्तम्ममेति ह ॥ ग ॥

स्पृहाञ्चक्रे मणौ तस्मिन्सर्वं विजाय माधवः ।

अक्रूरस्य करे भूयो मणिं प्रत्यर्पयद्विभुः ॥ घ ॥)

विमृज्य मणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्पयत्प्रभुः ॥ ४१ ॥

यस्त्वेतन्नगवत ईश्वरस्य (१) विष्णोर्वीर्याढ्यं वृजिनहरं सुमङ्गलं च ।

आख्यानं पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वा दुष्कीर्तिं दुरितमपोह्य याति शान्तिम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवत महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्द्धे स्थमन्तकोपाख्याने

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

भाषा टीका ।

दो और दिखाकर ये बन्धू लोगों की शांति करौ । और आप ये तो कह नहीं सके हैं कि—मणि हमारे समीप नहीं है, क्योंकि ? आपके निरन्तर सुवर्ण की घेदी वाले बन्धू यागादिक हो रहे हैं सो कहाँ से होते ॥ ३९ ॥

इस प्रकार साम से जब श्रीकृष्णचन्द्रने अक्रूरजी से कहा तब अक्रूरजी भी खूब सदृश प्रभा वाले मणिको बस्त्र से ढाँककर ले आये और श्रीकृष्णको देते हुए ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

रजो मिथ्याभिशापं सम्मृज्य अन्यैर्दुर्धर इत्यादिमिथेन प्रीत्या भूयस्तस्मै प्रत्यर्पितवानिति ॥ ४१ ॥

दुष्कीर्तिं तन्मूलं दुरितं चेति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम्

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ज्ञातिभ्यो यादवान् प्रति मणिना हेतुना यद्रजः रजो

विमार्जनं चात्र सोऽयमक्रूरः स्वेच्छयैव मणिमपह्नुतवाञ्छतु ममेच्छया तथाऽप्यधुना यदस्मै तत्समर्पणं तत् सत्त्वस्यैव योग्यत्वादिति व्यञ्जनया ज्ञेयम् । यतो विभुर्भक्तगणपरिपालनसमर्थः यदुकुलहितार्थं तथा ऋरोदिति भावः । यद्वा, साक्षादीश्वरोऽपि इत्येतत्साधुभिः कार्यमिति लोकशिक्षार्थमिति भावः । ततः प्रभृति तन्मणिमक्रूरो व्यक्तं कण्ठं निधाय बद्धामेति श्रीहरिवंश—

“स कृष्णहस्तात् सम्प्राप्तं मणिरत्नं स्थमन्तकम् ।

आवध्य गान्दिनीपुत्रो विचचारांशुमानिव” इति ॥ ४१ ॥

तदेवं श्रीभगवतः सर्वमिदं लीलाकौतुकमेव न तु पारवश्यमयं यतः यस्त्वेतदिति भगवतः पूर्णैश्वर्यप्राकट्यस्य श्रीकृष्णस्य अत एवेश्वरस्य सर्वै कर्तुं समर्थस्य अत एव विष्णोर्निजशक्त्या सर्वव्यापकस्य अत एव वीर्येणाद्भुतस्वरितेनाख्यानं कथां वृजिनहरं संसारदुःखनाशकं सुमङ्गलं श्रीभगवत्प्रतिवर्द्धनादिना महामङ्गलकरं च अनुभवणानन्तरं तद्व्याभावे स्मरेद्वा अपोह्य हित्वा शान्तिं चित्तप्रसादं सुखं वा * श्रीकृष्णनिष्ठशुद्धिं वा प्राप्नोति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

* श्रीकृष्णनिष्ठशुद्धिमेति ब्रह्मसूत्रपुस्तके नास्ति ।

(१) विष्णोर्वीर्याढ्यं इति श्रीविजयव्रजतीर्थपाठः ।

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

रजः दोषम् ॥ ४१—४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्यमन्तकमिति विभुः श्रीकृष्णो ज्ञातिभ्यो रामादिभ्यः आत्मनः
स्वस्य रजः मिथ्याभिशापं प्रमृज्य अपास्य पाणिना स्वहस्ते-
नैव पुनस्तस्मै अकूराय मणिं प्रत्यर्पयत् वदौ ॥ ४१ ॥

उक्ताख्यामकथनभ्रमणस्मरणदिफलं वदभिगमयति—
यस्त्विति । विष्णोर्वीर्येण प्रभावप्रकाशनेनाद्यं युक्तं वदताम्
भृण्वतां स्मरतां च पापहरम् अनेनानिष्टनिवर्तकत्वमुक्तम् सुमङ्गलं
मङ्गलाबहं चेत्यनेनेष्टप्रापकत्वं यः पुमानेवमिधमाख्यामद्य
वदेत् भृणुयादनुस्मरेद्वा स दुष्कीर्तिं तुरितं च निरस्य
मनः शान्तिं मुक्तसाधनभूताम् याति प्राप्नोति ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम् ।
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मल्लवली ।

रजो मिथ्यावादलक्षणां धूलिम् ॥ ४१ ॥
तदर्थं मणिनिमित्तम् (क)
आत्मना इति तृतीया षष्ठ्यर्थे (ख)
लोहाद्विस्त्रम् विश्वस्तम् (ग-घ)
लफमाह—य इति । शान्तिं मुक्तिम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मल्लवल्याम्
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥
(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या एकपद्यितम् ॥ ६१ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवांस्तु प्रतिदानार्थमेव पृथीतवानिति कार्यं कृत्वा
तस्मै दत्तवानित्याह—स्यमन्तकमिति ज्ञातिभ्यो गोत्रजैभ्यो
विषदमानेभ्यः आत्मनो रजोऽपकीर्तिम् विमृज्य मार्ज-
यित्वा अनेनाग्रिमकार्ये लेपदानाविष पूर्ववत् कृत इति
लक्ष्यते भगवति दोषारोपाभावे हि सर्वे उद्धर्तुं शक्या
इति अतः स्वकार्यं कृत्वा तस्मै प्रत्यर्पयत् भूय इत्य-
नेन पूर्वमपि सत्यमामाख्यानियम् मार्गे दत्तवानिति संलक्ष्येत
विभुः समर्थः तस्मै दत्त्वाऽपि तं वण्डयितुमिति अपेक्षाभा-
वाद्वा ॥ ४१ ॥

एवमध्यायद्वये लौकिकी भाषा निकृपितेति साक्षादुपयोगा-
भावात् भवणे फलमाह—यस्त्वेतदिति । एतद्व्याख्यानम् अत्राख्याने
त्रिविधा लीला वर्तत इति ज्ञापयितुम् भगवतो नामत्रयम् भग-
वत्स्वाच्छास्त्रार्थत्वमीश्वरत्वादावश्यकत्वं विष्णुत्वात्पापनाशकत्वम्
इति चरित्रेपि गुणत्रयमाह—वीर्याख्यं वृजिनहरं सुमङ्गलञ्चेति
भक्तिजनकं पापनाशकम् पुण्यसम्पादकं च चकारात् ज्ञानप्रदम्
तत्र क्रियामपि त्रिविधमाह—पठति भृणोत्यनुस्मरेद्वेति । भ्र-
णकीर्तनस्मरणानि विकल्पेन विधीयन्ते समुच्चयेन च चकाराद्-
न्येषु फलेषु विकल्पः भक्तौ समुच्चय इति पूर्वमुक्तम्
फलमपि त्रिविधमाह—दुःकीर्तिं तुरितमपेक्ष्य याति शान्ति-
मिति । दुःकीर्तिः बाह्या तुरितमाप्तं दोषद्वयं परिहृत्य
लवविशेषजनकाऽभावात् शान्तिं मनसः समवस्थानम्
ज्ञानं वा यातीति भक्त्यङ्गत्वेन एतच्छ्रोतव्यमिति निकृपि-
तम् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवृद्धम-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
अष्टमाध्यायविवरणम् ॥ ८ ॥ ५७ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दुष्कीर्तिं तन्मूलं तुरितं च ॥ ४२ ॥
इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
सप्तपञ्चाशत्तमोऽयं दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णानुमत्यैव मणिहरणादिकं जातमिति लोकारोपितं
दुर्यशोरूपं रजः प्रमृज्य ॥ ४१—४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

भाषा टीका ।

भीष्मचन्द्रमी उस मणिको अपने हाति के छोगों को दिखाकर उस मणि से फिरभी अपने कलंकको दूर कर फिर-अकूरजै को हते भये ॥ ४१ ॥

बहुगुणसम्पन्न ईश्वर श्रीविष्णु के सुन्दर भगलरूप पापनाशक और पराक्रम युक्त इस आख्यानको जो पुरुष पढ़ता है सुनता है भयबा स्मरण करता है, वह दुष्कीर्ति और कलंक को त्याग कर शान्तिको प्राप्त होता है ॥ लोक में आज कल भी श्रीगणेश जयन्ती अर्थात् भाद्रपद शुक्लपक्षकी चतुर्थी को लोग चन्द्र दर्शन नहीं करते हैं । और कहते हैं, कि—इसी दिन के चन्द्रमाको देखकर भीष्म चन्द्र

को कलङ्क लगा था ऐसी जनश्रुति खली आती है, कहीं इसके दर्शन का निषेध भी होगा । परञ्च आजकल यदि अकस्मात् चन्द्रमाको देख लेवे तो इस स्वयम्भक्त मणि के आख्यान को पढ़े सुने या स्मरण करे तो कलंक के भय से मुक्त रहेगा ॥ ४२ ॥

इति भीमद्भागवतदशमस्कन्धोत्तरार्धे सप्तमोऽध्यायः

; श्रीवृन्दावनस्थ पं० भागवताचार्य कृत

भाषा टीका समाप्त ॥ ५७ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे सप्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ।

—०००*०००—

श्रीशुक उवाच ।

एकदा पाण्डवान्द्रष्टुं प्रतीतान्पुरुषोत्तमः ।
इन्द्रप्रस्थं गतः श्रीमान् युयुधानादिभिर्वृतः ॥ १ ॥
दृष्ट्वा तमागतं पार्था मुकुन्दमखिलेश्वरम् ।
उत्तस्थुर्युगपदीराः प्राणा मुख्यभिवागतम् ॥ २ ॥
परिष्वज्याऽच्युतं वीरा अङ्गसङ्गहतैः न सः
सानुरागस्मितं वक्त्रं वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः ॥ ३ ॥
युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाऽभिवन्दनम् ।
फाल्गुनं परिरभ्याथ यमाभ्यां चाभिवन्दितः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

अष्टपञ्चाशत्तमे तु कृष्णः पञ्चकरेऽप्रदीत् ।
कालिन्दी मित्रविन्दां च सत्यां भद्रां च लक्ष्मणाम् ॥ १ ॥
कालिन्दीं निजलाभाय तपः परमुपेयुषीम् ।
परिष्वज्याऽच्युतं वीरा अङ्गसङ्गमथाऽऽगमत् ॥ २ ॥
प्रतीताञ्चानपि हृपदगृहे पुनः सर्वैर्दृष्टान् युयुधानः
सात्यकिः ॥ १ ॥
प्राणा इन्द्रियाणि मुख्यं पञ्चवृत्तिं प्राणमिव ॥ २—३ ॥
ज्येष्ठयोः प्रणामं कृत्वा समेनालङ्कितः कनिष्ठाभ्यामभिव-
न्दितो बभूव ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं प्रासङ्गिकं समाप्य प्राक्कृतमारब्धाद् भीमगवतो
विवाहानेव पुनर्वक्ष्यन्नाहौ श्रीकालिन्दीविवाहं वक्तुमारभते-
पकदेति । प्रतीतान् सर्वत्र पुनरागतत्वेन विख्यातान् सतः
श्रीमान् महासमुद्राया शोभमानः यतो युयुधानादिभिर्महासैम्यैः
वृतः सन् पुरुषोत्तम इति तदुचितभक्तवार्त्तासल्यादिकं सूचितम् ।
सात्यकेर्मुख्यत्वं पाण्डवप्रियत्वात् ॥ १ ॥

अखिलेश्वरमपि स्वगृहे आगतं शीघ्रमागमनाच्च तु पूर्वं
भुत्वा गमनं मुकुन्दमिति दर्शनमात्रेणैव सर्वदुःकमोचन-
पूर्वकपरमानन्दप्रदानात् अतो दृष्ट्वैव युगपदासनादुत्तस्थुः
यतः पार्थाः पितृस्वसृष्वपि परमस्निग्धायाः पृथायाः पुत्राः
वीरा इति धीमोक्षयाने वीक्ष्य दक्षितम् प्राणा इन्द्रियाणि

तद्रोचकानीत्यर्थः । प्राणम् महौषध्यादिप्रभावेणागतम् पुनर्वैदे
सञ्चरितम् ॥ २ ॥

वीरा इति पूर्ववत् अच्युतमिति चिरपरिष्वङ्गे परमा-
नन्दप्रदाने च अच्युतिराहित्याभिप्रायेण एनस्तदप्राप्तिजं दुःखं
वक्त्रमेव वीक्ष्य मुदं प्राप्ताः तत्रापि साऽनुरागस्मित-
मित्यर्थः ॥ ३ ॥

तदेवमुभयेऽप्यानन्दात् स्वस्वव्यवहारं विस्मृत्य पुनः
सावधानतया तमकुर्वित्याह—युधीति । फाल्गुनं परिरभ्य स्थितः
सन् यमाभ्यामभिवन्दितो बभूवेत्यर्थः । अभिवादित इति पाठे
स एवार्थः पादयोरभिवन्दनं शिरसा पादस्पर्शनपूर्वकं
प्रणाममित्यर्थः । श्रीकृष्णाऽर्जुनयोरोत्तिणीफाल्गुनी—अप्यत्वेन
ज्येष्ठकनिष्ठयोरपि, सख्यमेव समत्वव्यवहारे हेतुरिति
ज्ञेयम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १ ॥

प्राणा इन्द्रियाणि मुख्यम् पञ्चवृत्तिप्राणम् ॥ २...१२ ॥

श्रीमदीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवतः कालिन्दीमित्रविन्दानाञ्जलिभद्राकृष्णानां
विवाहं वर्णयत्यष्टपञ्चाशत्तमेन । तावत्कालिन्दीविवाहोपोक्षात्-
माह—पकदेत्यादिना । अथोपयेम इत्यतः प्राकनेन प्रतीताञ्चदः-

भीमह्रीरराधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मिति भुतानपि पुनर्दुपदपदे सर्वैर्देवान् पाण्डवान् प्रपुं-
युयधानः सात्यकिः नादिवैर्वा तैर्विदुभिः परितुतः इन्द्रप्रस्थे
ववी ॥ १ ॥

इति पृथायाः कृत्वा भगवानि वीरा युधिष्ठिरादयस्त-
मागतं कृष्णं दृष्ट्वा युगपदुत्सृष्टुः यथा प्राणा इन्द्रियाणि भागतं
मुक्त्वा पञ्चदशिमामनूतिसृजन्ति तद्वत् ॥ २ ॥

परिच्छेदेति—प्रीतास्तमच्युतमालिङ्ग्य भच्युतस्याङ्गसङ्गेन
हताम्बेनास्ति पापानि येनान्ते पार्थाः तस्यानुरागेण सहितं
स्मितं वार्त्तिस्तमुज्जमवलोक्य मुदं हर्षं प्रापुः ॥ ३ ॥

युधिष्ठिरस्येति—पादाभिवन्दनं कृत्वा तबोरधिकवचस्कृत्वा-
दिति भावः । फाल्गुनमर्जुनं परिष्वज्याऽऽलिङ्ग्य तस्य तुल्यवच-
स्कृत्वात् वमाभ्यां वमलाभ्यां नकुलसहदेवाभ्यामभिवादितः
नमस्कृतः तबोर्न्यूनवचस्कृत्वादिति भावः ॥ ४ ॥

भीमह्रीरराधवाचार्थकृतपदरत्नावली ।

तत्तदधिकारिणां तत्तद्योग्यगुणोपसंहारार्थं भगवात्सत्त्वा-
दिविशेषं कथयति कतिपयेष्वम्बानेषु तत्रादौ हरेर्भक्त्यात्सत्त्वं
दर्शयितुमाह—एकदेति । एकदा कस्मिंश्चिद्वसरे प्रतीतान्तर्भाव-
गुणेन प्रख्यातान् कोविदान्वा भगवद्भक्त्याभरणेन भूयितान्वा
“प्रतीतोभूयिते क्वाते ज्ञाने प्रत्यर्थिते बुधे” इति यादवः “प्रतीताः
प्रसिद्धाः प्रतीतवत्त्वोक्तकोविदाः” इत्यमरः ॥ १ ॥

मुकुन्दं मुक्तिप्रदं शरीरं प्रत्यागतं प्रविष्टं मुख्यप्राणं दृष्ट्वा
चक्षुरादीन्द्रियाणि ययौसिष्ठन्ति ॥ २ ॥

भच्युतस्याङ्गसङ्गेन ॥ ३ — ४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

॥ १—२ ॥

एवमुक्तदप्राप्तजं दुःखम् ॥ ३—४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

॥ १—४४ ॥

भीमह्रीरराधवाचार्थकृतसुषोभिनी ।

नवमे पञ्चकन्यानां विद्यापर्वस्वरूपतः ।

विद्याहः प्रोच्यते सम्यक् कृष्णेनशेषमुक्तये ॥

मायासम्बन्धदोषेण क्रोधः कामस्तथा परः ।

निराकृतः सर्वमुक्तये विद्याफलमतः परम् ॥

बैलोक्यसुखदानञ्च मायादोषनिवारणम् ।

‘ब्रह्मा’ तथैव सर्वेषां राज्ञो पूर्णता ततः ॥

विद्यायाः सूर्यमुक्त्याप्रथमा दुदिता रवेः ।

विपक्षनिग्रहात्मत्वाद्द्वितीया सोमवंशजा ॥

मार्गद्वयहितायां द्वयं स्वीकृतवान् हरिः ।

भक्तानभक्तानालक्ष्य तृतीया सूर्यवंशजा ॥

भक्तिरूपा प्रयत्नेन याचयित्वा स्वयङ्कृतः ।

व्यसनानि निराकृत्य तदुद्वाहं चकार ह ॥

अग्रे बाधास्तु भक्तेन ह्यर्जुनेन निराकृताः ।

ज्ञानमत्सरोरतो भूवान् पर्वणोरुद्यमः कृतः ॥

धर्मज्ञेहं तबोरङ्गं भवमो लौकिकः स्मृतः ।

द्वयोः स्वतन्त्रतासिद्धौ जीवानां तु ततो द्विधा ॥

भक्तिज्ञानकले कृष्णः पुंसां स्त्रीणां चकार ह ।

अतोऽहंतां स्वयं इत्तमहेशङ्कशभावनात् ॥

उपवेमे स्वयं कृष्णः तासु सर्वे प्रतिष्ठितम् ।

अतः सर्वकलाभिस्तु हरिः पूर्णो निरूप्यते ॥

स षष्ठो भगवानेवं निःसन्दिग्धो निरूपितः ।

तत्र प्रथमविवाहे तत्त्वानि भगवांश्च व्यापृत इति नवविंशति-
श्लोकेः विवाहो निरूप्यते, तत्र भक्तिकर्मणी ज्ञाने भङ्गभूते
इति निरूपयितुं द्वादशभिः भक्ति पञ्चभिः कर्म च निरूपयति
ततो भक्तद्वारा दशभिस्तद्गुणं प्रसङ्गाद्भक्तोपकारश्च भक्तो-
द्धारार्थं यतमान एव ज्ञानशक्तिं पृच्छातीति वक्तुं पाण्डवानां
स्थाने भगवान् गत इत्याह—

एकदेति । प्रतीतान् निमित्तान् राधावेधे वा दृष्टान् तथापि तत्र
तदा न प्रकटीभूता इति पञ्चाद्वतः प्रतीतिस्तु सन्देहाभावायैवं
लोके प्रज्ञातान् पुरुषोत्तम इति तान् सर्वान् पुत्रत्वेन निरूप-
यति, तेनावेक्षार्थं गमनं युक्तमेव इन्द्रप्रस्थे तावता तैः स्थानं
बन्धं नारदोपदेशतः भीष्मादिभिर्वा दत्तं ननु तदानीमेव तत्र
गताः पाण्डवाः असाधनाश्च स्वार्थमेव सामग्रीरहिताः किं
भगवदर्थं सम्पादयिष्यन्तीत्याशङ्क्याह—भीमानिति । स्वयमेव
सर्वसाधनलक्ष्मीयुक्तः तेषां साधनसम्पादनार्थमेव गतः अत
एव महाशूरेः सुबुद्धिभिः युयुधानादिभिर्बुधैः युयुधानः
सात्यकिः स तत्रार्जुनशिष्यो भविष्यति भगवांश्च विश्वकर्मा-
दिभिर्गृहादिकं सम्पादयिष्यतीति एतदर्थं भगवद्भजनं बहुपुरुषैः
सम्पादितगृहतुल्यम् अन्यथा तद्गृहं न भवेत् उत्कर्षश्च सम्पा-
दनीयः ॥ १ ॥

एवं भक्तार्थं भगवद्भजनं भक्तानां कृत्यमाह—दृष्ट्वा तमा-
गतमिति द्वाभ्याम् । आगमनसम्भावनायि न स्थिता भक्त्यादा-
गतम् एव पार्थाः स्वयं राजानः पृथायाः पुत्राः भक्तायाः
अत एवाग्रे तस्या भक्तिं वक्ष्यति त्रिभिः भगवांश्च मुकुन्दः
अनेनेष्टवो निरूपितः अखिलेश्वरत्वादावश्यकः अतो युगपदेव
सर्वे उत्सृष्टुः वीरा इति तेषां स्वधर्मो निरूपितः अन्यस्तु भग-
वत्परो न भवतीति स्वतः परम्परातश्च उत्तमाः भगवति
परं ज्ञेहं प्राप्तवन्त इति दृष्टान्तेनाह—प्राणा मुख्यमिवाऽऽगत-
मिति । इन्द्रियाण्यासन्न्यमागतामिव तेषां तन्मूलकमेव सर्व-
मिति ॥ २ ॥

एवं सर्वात्मना तदीयस्वमुपपाद्य तादृशानां कर्तव्यमाह—
परिष्वज्येति । भगवदालिङ्गनं निरन्तरमेव स्यात्स्यतीति भच्यु-
तमिति भगवतस्तथास्वज्ञानं स्वधर्मोदधेति वक्तुं पुनर्वीरा

परमासन आसीनं कृष्णा कृष्णमनिन्दिता ।

नवोढा व्रीडता किञ्चिच्छनैरेत्याभ्यवन्दत ॥ ५ ॥

तथैव सात्यकिः पार्थैः पूजितश्चाभिवन्दितः ।

निषसादाऽऽसनेऽन्ये च पूजिताः पर्युपासत ॥ ६ ॥

पृथां समागत्य कृताभिवादनस्तयातिहार्दार्द्रदृशाऽभिरम्भितः ।

(१) आपृष्टवांस्तां कुशलं सहस्नुषां पितृष्वसारं परिपृष्टवान्धवः ॥ ७ ॥

तमाह प्रेमवैकुण्ठ्यरुद्धकण्ठाश्रुलोचना ।

स्मरन्ती तान्वहून् केशान् क्लेशापायात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥

भीमङ्गलभाष्यकृतसुबोधिनी ।

इति अङ्गसङ्गनेव हतमेनो येषाम् उत्तरार्थं पापक्षयः आनुषङ्गिको जात इति निरूपितम् अत एव भगवतः सानुरागस्मितं वक्त्रं दृष्ट्वा तदेव पुरुषार्थत्वेन मन्यमानाः मुदं ययुः एतावदेव भक्तकार्यम् ॥ ३ ॥

ततो लौकिकं भगवान् कृतवानित्याह—युधिष्ठिरस्येति । अन्यथा द्युमारणादिकं न कुर्युः तत उत्कर्षश्च न स्यात् अतो ध्यामो-
हार्थं स्वयमात्मानं लौकिकं प्रदर्शितवान् युधिष्ठिरभीमौ ज्येष्ठौ अर्जुनः सप्तः अन्यौ कनिष्ठौ ज्येष्ठयोर्नमस्काराः समस्यालिङ्गनं सम्भाषणं च अन्ययोः नमस्कारानन्तरमाशिषः तदुक्तं क्रमेणैव पादाभिवन्दनात् आचारो निरूपितसम्बन्धकृतः अथ यमाभ्या-
मिति वा समानकालेऽपि सम्भवतीति धर्मव्यवस्थां निरूपयितु-
आनन्तर्यमुक्तम् आन्तरोऽयं सुहृदिति ज्ञापयितुम् ॥ ४ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अष्टपञ्चाशत्तमे तु पाण्डून्प्रेक्ष्याप पञ्चसः ।

कालिन्दीमित्रविन्दाभीसत्यामद्राः सलक्ष्मणाः ॥

प्रतीतान्नष्टान पि दुपदुपदगेहे पुनः सर्वैर्दृष्टान् युयुधानः
सात्यकिः ॥ १ ॥

प्राणा इन्द्रियाणि मुख्यं पञ्चवृत्तिं प्राणमिव ॥ २—३ ॥

अभिधादितः कृष्णस्तस्यौ ॥ ४ ॥

भीमरुद्धकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अष्टपञ्चाशत्तमे कालिन्दीमित्रविन्दासत्यामद्रालक्ष्मणानां
भगवानुद्गाहं कृतवानित्याह—एकदेति । प्रतीतान् जतुवेभ्यमनि-
नष्टाः इत्येवं भुतान्ऽपि द्रौपदीस्वयम्बरे पुनः सर्वैः दृष्टान्
इन्द्रप्रस्थे लङ्घराज्यान् युयुधानः सात्यकिः ॥ १ ॥

प्राणा इन्द्रियाणि मुख्यं पञ्चवृत्तिम् ॥ २—४ ॥

भाषा टीका ।

भीमकालिन्दीप्राणनाथाय नमः ।

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोले, कि—जिन पाण्डवों को नष्ट होगये देखे
सुनेरहे उनहीं को दुपदराज के गृह में सब लोगों ने देखे एसा
सुनकर एक समय भीकृष्णचन्द्र सात्यकि प्रभृति पादवों को
साथ लेकर उनहीं पाण्डवों को देखने के निमित्त इन्द्रप्रस्थको
जाते हुए ॥ १ ॥

पाण्डव लोग सर्वेश्वर भीमकुन्दको आये हुए देखकर
एकवार सब उठ खड़े हुए । जैसे इन्द्रिये मुख्यप्राण के आने
पर उठ खड़ी होती है ॥ २ ॥

वे पाँचों वीर लोग भीकृष्णका आलिङ्गन कर भीकृष्णके
भीमङ्ग सङ्ग से दूर हुए पाप जिनके ऐसे पाण्डव लोग अजु-
राग और मन्दहास युक्त भीकृष्ण के मुबारकबिन्द को, देखकर
परमानन्दको प्राप्त होते भये ॥ ३ ॥

तहां युधिष्ठिर और भीमसेन के चरणों को भीकृष्णचन्द्र
ने प्रणाम किया और अर्जुन से आलिङ्गन किया तथा नकुल
सहदेवने भीकृष्णके चरणोंको प्रणाम किया ॥ ४ ॥

भीमरुद्धकदेवकृतभाष्यार्थदीपिका ।

कृष्णा द्रौपदी बहुभार्या सत्यपि निन्दारहिता पार्थ-
नैषमचिरमूढा परिणीता ॥ ५—६ ॥

अतिहार्देन जेहेनाऽर्द्रं सजले दृष्टौ यस्यास्तया परिष्वक्तः
तया परिपृष्टा बान्धवा यद्य सः ॥ ७ ॥

प्रेम्णा वैकुण्ठं तेन रुद्धः कण्ठो यस्याः क्लेशापाये आत्मनि
दर्शनं यस्य तम् भजतां क्लेशापायाय आत्मानं दृश्यं
तीति वा ॥ ८ ॥

(१) आपृष्टवांस्तत्कुशकमिति विज्ञः पाठः ।

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

'परमे राजासनतो ऽपि भेदे *' श्रीकृष्णस्यैवोपवेशाय निर्माप्य स्थापिते) आसीनं सन्तम् एवं ते ऽपि श्रीभगवद्वा-
ङ्मया, स्वस्वभूतने उपविशिशुरिति ज्ञेयम् कृष्णा कृष्णमिति
सनामतयाऽपि भेदो दर्शितः किञ्चिदभिमुखमागत्य तत्रापि शनैः॥

यथा श्रीकृष्णः पूजितस्तथैव पूजित आतिथ्यविधिना
अभिनन्दितः अनुमोदितागमनादिकः अभिनन्दितः इति
कञ्चित्पाठः परितश्चतुर्दिक्षु उप समीपे आसतोपविष्टाः ॥ ६ ॥

पतीनाम्नेकस्मिन्नप्यन्तःपुरे लब्धाऽवान्तरविभागे श्रीद्रौ-
पदी निवसतीति तस्मिन्नेवाकस्माद्भक्त्य श्रीभगवत्स्तेषां
मिलनानन्तरमेव तया मिलनं वर्णितम् । अथ तत्सल्लभान्तः-
पुरान्तरे गमनपूर्वकं तत्र स्थितया श्रीकृष्णस्य मिलनमाह—
पृथां समागत्येति । कृतम् अभिवादनं अनुको ऽहं नमस्करोमी-
त्येवं विधिना प्रणामो येन सः आ सम्यक् पृष्ठवान् यतः
पितृस्वसारम् अत एव परिपृष्टा निजवान्धवा भ्रात्रादयो (१) यं
सः सहस्नुषां द्रौपद्या सहितामिति नवोढात्वेन तामपृष्ट्वा
तस्या एव प्रष्टुं योग्यत्वात् ॥ ७ ॥

(२) प्रेमवैकल्यं हेतुः स्मरन्तीति तान् प्रसिद्धान् वृत्त्योर्धन
कृतविषयानादीन् बहून् क्लेशान् स्मरन्ती तमाहेत्यन्वयः । क्लेशेति
तैव्याख्यातम् तत्र प्रथमपक्षे आत्मनि चित्सेऽपीत्यर्थः । उभयत्रापि
पक्षे मुनेस्तेषां तत्तद्दुःखजातं स्मृत्वा श्रीभगवन्तं प्रति प्रण-
योपालम्भ इव वस्तुतस्तु यत्तेषां दुःखं जातम्
उद्देह्य हर्षादि व्यभिचारिभावेः स्थायिभावं वर्धयितुं विचित्र
गत्या लीलाशक्त्यैवः कृतमिति भावः ॥ ८ ॥

(३) क्लेशवृत्त्योर्धनकृतविषयानादीन् बहून् क्लेशान् स्मरन्ती
तत्र तत्र च क्लेशानामपायो यस्मात्तद्रूपमात्मनि मनसि
दर्शनं यस्य तादृशं तं स्मरन्ती प्रेमवैकल्येत्यादिरूपा सती
तमाहेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

परमासनमिति कृष्णा द्रौपदी नवोढा नवमचिरमूढा
विषाहिता अत एव किञ्चिद्ग्रीडिता सती शनैरागत्य-
कृष्णमभ्यवन्दत ननाम ॥ ५ ॥

तथैवेति यथा कृष्णस्तथा सात्यकिश्च यथायोग्यं
पूजितो बहुमतो ऽभिवन्दितश्च निषसादोपविष्टवान् तथा ऽन्ये
च यादवः पार्थः पूजिताः कृष्णं परित उपासत ॥ ६ ॥

इतश्च 'भगवान् पृथां कुर्त्ता समभ्येत्य कृतमभिवन्दनम्
येन सः अतिक्लेशनाशं सजले दृशौ यस्यास्तया पृथया
ऽभिरम्भितः परिष्वक्तः पितृभगिन्या पृथया परिपृष्टाः कुशलप्रश्न-
विषया बान्धवा वसुदेवादयो यस्य सः सहस्नुषां पुत्र-
भार्यासहितां तां पृथामापृष्ठवान् कुशलं प्रपञ्च ॥ ७ ॥

तमिति 'प्रेम्णा वैकल्यमधाष्ट्यं तेन दृष्टः कण्ठो यस्याः
सा अभूणि लोचनयोर्यस्याः साः पृथा तान् भूतापूर्वाद्

* आसतोपाठोऽप्युक्तपुस्तके नास्ति ।

(१) येन स इति वङ्गाक्षरपुस्तकेऽस्ति तत्र सम्बन्धाति ।

(२) एवं पाठो 'वङ्गाक्षरपुस्तके' ।

(३) अथवा नागराक्षरपुस्तके वर्तते ।

[६९]

क्लेशान् स्मरन्ती क्लेशापायायाऽऽमानन्दं दर्शयतीति तथा तं
कृष्णमाह ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्णा द्रौपदी ॥ ५-६ ॥

तस्यै कृताभिवन्दनः अभिरम्भितः आलिङ्गितः परिपृष्टवान्ध-
वस्त्येति शेषः ॥ ७ ॥

क्लेशापायात्मदर्शनं क्लेशनाशकरस्वरूपदर्शनं अनुगृहादाव-
नुभूतांस्तांश्च बहून् क्लेशान् स्मरन्ती तं कृष्णमाहेत्यन्वयः ॥ ८ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकृतसन्धिः ।

सहस्नुषामित्यतो मिलनमपि तयोरेकैव ज्ञेयम् विस्तरा-
पेक्षया तु श्रीकृष्णस्य मिलनं पञ्चावर्णितमिति ॥ ७-२२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदानीमर्जुनेनोढाया नमस्कारमाह—परमासन आसीन-
मिति । अनेन सर्वपूजानन्तरम् पश्चात् दास्येनात्मनिवेदनं
कुर्वाणेषु समागतेति सूचितम् आसीनमव्यग्रं तस्यां कृपादृष्ट्य-
र्थमुक्तम् एतदर्थं तस्याः समानत्वेन योग्यतामाह—कृष्णेति । "यो
यच्छृणुः स एव सः" इति भगवान् कृष्णः पञ्चात्मकः शब्दा-
र्थशक्तिभक्तक्रीडाधारभूतः अतो व्यासो भगवान् कालिन्दी
अर्जुनो द्रौपदी चेति नन्वेव परिग्रहाऽधिक्यात् दुष्टा कथ-
मेवं प्रपन्ना तत्राह—अनिन्दितेति । दोषो नास्त्येवं निन्दापि
नास्तीति सम्बन्धाभावाच्च तथेत्याह—नवोढेति । विधिसम्ब-
न्धाद्वा अत एव किञ्चित् ग्रीडिता स्त्रीस्वभावे ऽपि शनैरागमनं
धाष्ट्याभावं सूचयति ॥ ५ ॥

सह गतानां पुरस्कारं वक्तुं सात्यकेराह—तथैवेति । यथा
भगवान् पूजितः एवं भगवद्भक्ता अपि पूजिताः यतस्ते पार्थाः
सम्बन्धश्च तुल्य इति साधुसमागतमित्याभिनन्दनं ज्ञान-
शक्तिरत्र प्रकटीकर्त्तव्येति सो ऽप्यासन एवोपविष्टः अन्ये
च पूजिताः आसनेषूपविष्टाः परं भगवन्तं परित उपासत ॥ ६ ॥

पृथायाः स्तोत्रं वक्तुं प्रथममन्योऽन्यमनुवृत्तिमाह—पृथा-
मिति । भगवान् पृथां समागत्य पृथानिकटे गत्वा कृताभिवादनो
जातः तया च अतिहादेन आर्द्रा दृष्टिर्यस्याः करुणया भक्त्या
च आर्द्रा भवति दृष्टिः ततोऽपि अतिहार्दा लौकिकसम्बन्धेन
क्लेशयुक्ता आर्द्रा भवति ततस्तथा परिरम्भितः कुशलमापृष्ट-
वान् स्वयं च पृष्ट इति लौकिकी भाषा भगवत्कृता स्मिता
जातेति निरूपितम् ॥ ७ ॥

तस्यास्तोत्रार्थं प्रवृत्तिमाह—तमाहेति । प्रेम्णा वैकल्यमन्त-
करणस्य तादृशं प्रेम तेन दृष्टकण्ठता शरीरवैकल्यम् अभूणि
लोचने यस्येतिन्द्रियवैकल्यं किं च स्वस्नानामपि भक्त्यैव
भवति इयं तु बहुक्लेशापन्ना तांस्तांश्च स्मरन्तीत्याह—स्मरन्ती
तानिति । बहूनेव क्लेशान् स्मरन्ती क्लेशनिवृत्त्यर्थं प्रार्थयिष्य-
तीति आशङ्क्याह—क्लेशापायात्मदर्शनमिति । क्लेशानामपायो
नाशो यस्मात्तादृशं स्वरूपस्य दर्शनमेव यस्येति दर्शनेनैव
क्लेशनिवृत्तौ तदर्थं न प्रार्थना भगवता वयं कृतार्था इति ॥ ८ ॥

तदैव कुशलं नोऽभ्युत्सनाथास्ते कृता वयम् ।

(^१) ज्ञातृभिः स्मरता कृष्ण ! भ्राता मे प्रेषितस्त्वया ॥ ६ ॥

विज० पाठः (पाञ्चालेषु स्थितानस्मान्स्वयम्बरकृते यदा ॥

अनुस्मृत्या ऽऽगतो यस्त्वं तेन स्मासं सुखोपिता ॥ क ॥

इत्युक्तायां तदा कुन्त्यां प्राह योगेश्वरः स्वयम् ॥

पाञ्चालेषु स्थितानेत्य सुतांस्ते छद्मरूपिणः ॥ ख ॥

कुम्भकारस्य शालायामुषितान्सह भार्यया ॥

दृष्ट्वा गतोऽहं दिवसे तस्मिन्नेवाविलम्बितः ॥ ग ॥

निहन्तुं शतधन्वानं सत्यभामापतुर्बुधम् ॥

शतधन्वनि दुर्बुद्धौ हते सीरधरोऽग्रजः ॥ घ ॥

कुपितो मामनादृत्य विदेहान्वमना ययौ ॥

एतावन्तं महाकालं तदा ऽऽगमनकाङ्क्षया ॥ ङ ॥

पुर एवावसं कापि नागच्छं कार्ययन्त्रितः ॥

इत्येवं वादिनं कुन्ती प्राह स्नेहपरिप्लुता ॥ च ॥

न तेऽस्ति (^२) स्वपरभ्रान्तिर्विश्वस्य सुहृदात्मनः ।

तथापि स्मरतां (^३) शश्वत्क्लेशान्हंसि हृदि स्थितः ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कृष्णा द्रौपदी ॥ ५ ॥

पूजितैर्ममस्कृतेः अन्ये च कृष्णसङ्गिनो निषेदुः ॥ ६ ॥

तत्रैवात्यौत्सुक्येन द्रष्टुमायान्तीमालस्य स्वासनादुत्थाय
ब्रुतं तस्याः समीपमागत्य अभिवादनं चकार अति हार्दैन
अतिप्रेम्णा आर्द्रं दृशौ यस्यास्तया “प्रेमा ना प्रियता हार्दम” इत्य-
मरः । अभिरम्भिनः कोटिप्राणैस्त्वन्मुखच्छर्धि निर्मच्छयामीत्युक्त्वा
समस्तकाष्ठाणमालिङ्गनः परिपृष्ट्वा बान्धवा यस्य सः ॥ ७ ॥

क्लेशानाम अपायो नाश आत्मदर्शनेनाङ्गदर्शनेनैव यस्य
तम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कृष्णा द्रौपदी नवोढा नवमचिरमूढा परिणीता ॥ ५ ॥

अन्ये च यादवाः पार्थैः पूजिताः पर्युपासत कृष्णं परित
उपासत ॥ ६ ॥

अतिहार्देन स्नेहोप्रेमेन आर्द्रं सज्जे दृशौ यस्यास्तया ॥ ७ ॥

क्लेशानामपायो यस्मात् तदात्मदर्शनमात्मनि ध्यानम् यस्य
तं यद्भयानमात्रेण क्लेशनाशस्तं साक्षात्संस्थितमाह ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

तदनन्तर जब पाण्डवों ने आपको ऊँचे आसन पर बैठाते
तब परमसुन्दरी नव विवाहिता द्रौपदी किञ्चित् लज्जापूर्वक
धीरेसे आकर श्रीकृष्ण की वन्दना करती भई ॥ ५ ॥

इसी प्रकार पाण्डवों ने सात्यकिका अभिवादन कर
पूजन किया तब दूसरे एक आसन पर सात्यकि बैठे, इसी
प्रकार और सबों की पूजा कर पाण्डव लोग श्रीकृष्ण के
समीप बैठते गये ॥ ६ ॥

तत्पश्चात् श्रीकृष्णचन्द्र अपनी फूफी श्रीकुन्ती जीके
समीप जाकर वन्दन करते हुये । कुन्तीजी ने भी अति
हार्द और वात्सल्य रस से भीगी हुई दृष्टि से श्रीकृष्ण-
चन्द्र का आलिङ्गन किया तथा सब बन्धु जनों की कुशल
पूछी । भगवान् श्री द्रौपदी सहित अपनी फूफी कीकुशल
पूछते-भये ॥ ७ ॥

तिस पीछे प्रेम की विकलता से रुकमया कण्ठ जिसका
नेत्रों में अश्रु भरे हैं जिसके ऐसी कुन्ती बहुत से भीते
हुये क्लेशों का स्मरण कर, क्लेशों के नाश करने वाले दर्शन
जिनके ऐसे श्रीकृष्ण से कहने लगी ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ज्ञातीन्बन्धून् नो ऽस्मान् यदा भ्राता ऽकूरः प्रेषितः ॥ ९ ॥

(१) हातुमः । (२) स्वपर इति विश्वस्य । (३) सर्वात्मकेषाञ्च इतीति विज० पाठः ।

युधिष्ठिर उवाच ।

(१) किं न आचरितं श्रेयो न वेदाऽहमधीश्वर ! ।

योगेश्वराणां दुर्दर्शो यन्नो दृष्टः कुमेधसाम् ॥ ११ ॥

इति वै वार्षिकान्मासात्राज्ञा (२) सोऽभ्यर्चितः सुखम् ।

जनयन्नयनाऽऽनन्दमिन्द्रप्रस्थौकसां विभुः ॥ १२ ॥

* श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ज्ञातीमिति वचनात् प्राप्तं मोहं धारयन्ती स्तौति—न ते ऽस्तीति । तत्र हेतुः विश्वस्येति सुहृन् आत्मा च तस्य हंसि नाशयसि ॥ १० ॥

कुमेधसां विषयासक्तचित्तानां दृष्टोऽसि ॥ ११ ॥

सुखमवसदिति शेषः । सुखमभ्यर्चित इति वा क्रिया-समाप्तिः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयभक्तितोषणी ।

त्वयैवास्माकं कुशलमिति पूर्वमेव ज्ञातमित्याह—तदैवेति हे त्वया नः अस्मान् ज्ञातीन् स्मरता पाल्यत्वेन लब्धान् वादवानिव भावयता मे मम भ्राता भ्रातृत्वेन परमस्निग्धः प्रेषितः तच्च तव युक्तमेवेत्याह—हे कृष्णेति । भक्तवार्त्तसत्या-द्यशेषगुणप्रकटनपरत्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥ ९ ॥

तदेवमभ्यर्चयन्तीश्वरत्वेन सर्वत्र समस्यापि तच्च भक्त्ये-वानुग्रहविशेषं दर्शयति—नेति । विश्वस्य यः सुहृत् स्वभावत एव ज्ञानक्रियाशक्तिदानेन हितकारी यत आत्मा परमात्मा तस्य यद्यपि स्वपरभक्तिर्न सम्भवति तथापि स्मरतां कारुण्यादिगुणगणमयत्वेन भावयतां हृदिस्थितः प्रकटिततत्तत्गुणत्वात्तेषामेव प्रकटतया हृदि स्थितत्वेन मतः सन् शश्वन्मुहुः क्लेशान् हंसि अन्धेष्वपि तत्तद्दृष्टत्वादिप्रवर्त्तनया सूर्यस्य स्वभावत उपकारकत्वे ऽपि चक्षु-ष्मस्तु । तमःखड्गवत् ॥ १० ॥

एवंमात्रोक्तं भक्तवार्त्तसत्यं श्रुत्वा विनयादिना निजम्भक्तत्व-ममन्यमानो दैन्यमवलम्ब्य दीनवार्त्तसत्यं वर्णयन्नाह—किमिति । कतरत् नो भ्रमाभिः पूर्वजन्मस्वाचरितं श्रेयस्तत् यद्यस्माभ्यो ऽस्माकमपि दृष्टस्त्वं दृष्टोऽस्यार्थत्वाद्दर्शमाने कः अस्माभिर्दृश्य स इत्यर्थः । कीदृशानां कुमेधसां भक्तिमात्रहीनानामित्यर्थः । कीदृशो ऽपि दृष्टः भक्तियोगेश्वराणामपि चिरेणैव दृष्टो ऽपि अतः केवलं त्वहीनवार्त्तसत्येनैव दृष्ट इति भावः । तदेवाह—हे अधीश्वर ! परमसत्तन्त्र ! यद्वा, अधियां दीनानामप्यस्माकं परिपा-लक ! ॥ ११ ॥

विभुरपि प्रभुरिति कश्चित्पाठः । टीकायां द्वितीयपक्षे सुख-मभ्यर्चित इति याव्यार्थत्वादर्थेर्द्धिकर्मकत्वं राजा धनं याचित इति वत् ततश्च वार्षिकान् मासान् व्याप्य तद्वासेन सुखप्रा-प्तये निवेदित इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उक्तिमेवाह—तदैवेति । नो ऽस्माकं कुशलमभूत्तथा ते त्वया वयं सनाथाश्च कृताः कदा यदा ज्ञातीन् बन्धुजोऽस्मान् स्मरता त्वया मम भ्राता ऽकूरः प्रेषितः ॥ ९ ॥

ज्ञातीत्यनेन प्राप्तार्तां ममतां धारयितुमाह—नेति । ते तव स्वः पर इति च भ्रान्तिर्नास्ति तत्र हेतुर्विश्वस्येति, जगतः सुहृन् आत्मान्तरात्मा च तस्य कथं तर्हि युष्मान्स्म-रामीत्यत आह—तथा ऽपीति । स्वपरभ्रान्त्यभावे अपि स्मरतां भक्तानां हृदि स्थितस्त्वं शश्वत्सदा क्लेशान् हंसि नाश-यति ॥ १० ॥

अथ युधिष्ठिरः ब्राह्—किमिति । हे अधीश्वर ! नो भ्रमाभिः किं पुण्यमाचरितं कृतम् इति न वेधि कृतं पुण्यमीदृशम् इति न वेधि किं तु सामान्यतो महत्पुण्यं कृतमेवेति तु वेधीति भावः । कुतः यद्यस्माद्योगीश्वराणामपि द्रष्टुमशक्यो भवान् कुमे-धसां विषयासक्तचित्तानामस्माकं दृष्टः ॥ ११ ॥

इतीति, इतीत्यं राजा युधिष्ठिरेणाभ्यर्चितो बहुमतः स भगवान् वार्षिकान्मासान् सुखं यथा तथा न्यवसदिति शेषः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयभक्तितोषणीकृतपदरत्नावली ।

किमन्नाह—तदैवेति । हे कृष्ण ! यद्यदा स्मरतां नो दृष्टं ज्ञातुं त्वया यदा मे भ्राताऽकूरः प्रेषितः तदैवास्माकं कुशलमभूदित्यन्वयः । कथमेतद्ब्राह्—यदिति । यदित्युत्तरत्रापि सम्बध्यते हेतुत्वेन अस्मत्कुशलं स्मरता त्वया सनाथाः स्वाभिषन्तः कृता इति यत्पाण्डवानामुपद्रवो न कर्तव्यः यतस्ते कृष्णनाथा अस्मान् प्रन्तीति ॥ ९ ॥

किञ्च यदा जयम्बरकृते पाञ्चालेषु स्थितानस्माननुस्मृत्य यस्त्वमागतः तदा तेन त्वया त्वद्गुणानुसंस्मृत्याहं सुखापिता आसम् इत्यन्वयः (क)

इदानीमागमनविलम्बः किमिति कृत इति कुन्त्या हार्दशङ्कां परिहरन्नाह—इतीति (ख-ग)

सीरधरो हलधरः बलभद्र इत्यर्थः (घ-ङ)

कार्ययन्त्रितः कार्यवशः ईश्वरस्य तव इदं वचनं लोकचेष्टा-ऽनुसारि न तु तथ्यमिति भावेन प्रतिवक्ति इतीति (च)

स्वः स्वकीयः परः परकीयः शत्रुपक्षभवः शत्रुमित्रविभागा-भावे जनावदो मुरारिर्मधुसूदनः पार्थसारथिरित्यादीनि नामानि विक्रमनिमित्तानि कथमन्नाह—तथापीति ॥ १० ॥

एकदा रथामारुह्य विजयो वानरध्वजम् ।

गाण्डीवं धनुरादाय तूणो चाक्षयको ॥ १३ ॥

साकं कृष्णेन सन्नद्धो विहन्तुं (१) गहनं वनम् ।

बहुव्यालमृगाकीर्णं प्राविशत्परवीरहा ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति संलापे वार्षिकाम्बर्षाकालसम्बन्धिनः राज्ञाऽभ्यर्चितः
उवासेति शेषः ॥ ११—१३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इदमेव भगवत्स्तोत्रं कृतकरिष्यमाणभेदेन द्विविधं निरूपयति—
तदेवेति ब्रह्मणाम् । यदेवास्मान् स्मृतवान् तदेव नः कुशलमभूत्
खिन्ताभावायाह—सनाथा अपि त्वया वयं कृताः नाथ एव
काले स्मरतीति धयमिति स्नाधायां एतस्याभिज्ञापकमङ्गरप्रेष-
णमित्याह—ज्ञातो नः स्मरतेति । येनोपशान्तिर्भूतानामित्यत्र
निरूपितं कृष्णेति तदर्थमेवावतार उक्तः सर्वसंरक्षार्थं भ्राता
प्रेषितः अनेन भ्रात्रपक्षया ऽपि तदेव ज्ञेयाधिक्यात् नन्दं वैहि-
कन्यायेन कृतार्थकरणं सन्निहितो बन्धुरेव प्रेषणीय इति लौकिक
करक्षा अपि सूचिता ॥ ९ ॥

एवं स्वरक्षकत्वेन प्राप्तं वैषम्यं परिहरति—न ते ऽस्तीति । स्वः
स्वकीयः परः शत्रुः एतद्भावे हेतुमाह—भ्रान्तिरिति । इयं बुद्धि-
भ्रान्तेति नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुत्रयमाह—विश्वस्य सुहृदात्मन
इति । वैहिके विचार्यमाणे स्वमेव विश्वम् अन्तःकरणे तु
सुहृत् सर्वस्यापि सुहृत् भगवान् वस्तुविचारे स्वात्मैव अतो भाव-
जये ऽपि भगवतो वैषम्यबुद्धिर्न सम्भवतीत्यर्थः । तर्हि कथं
विषमकार्यमित्यत आह—तथा ऽपीति । ये केचित्संरन्ति तेषां हृदये
स्थितः क्लेशसमानाधिकरणो न भवसीति अतः तृणमिव
क्लेशात् हंसि अतो भावनाकार्यमेव क्लेशहननं न तदपि स्वाभा-
विकमेव ॥ १० ॥

ततो राजापि स्तोत्रं कृतवानित्याह—किं न इति । तस्यापि
स्थानिन्दमानेनैव स्तुतिः स हि सर्वं कर्मफलमेव जानाति
अतो भगवद्दर्शनमपि महाफलमिति साधनं कल्पयति नोऽ
स्माभिः अस्माकं वा श्रेयः आचरितमस्ति एतत्परिज्ञाने निर-
न्तरदर्शनार्थं निरन्तरतत्कसंन्यमिति पृच्छन्निर स्वाज्ञानमाह—न
वेदाहमिति । अधीश्वरत्वात् अन्तःकरणस्वामित्वात् भगवानेष
जानाति तद्दर्शनस्य महाफलत्वमाह—योगेश्वराणामपि दुर्दर्शं
इति । स्वस्या ऽतथात्वमाह—कुमेधसेति । एवं सर्वैः स्तुतः ॥ ११ ॥

तेषां हितार्थं कियत्कालं तत्रैव स्थित इत्याह—इतीति,
सर्वत्र विद्यमानो ऽपि निश्चयेन तत्र स्थितः सर्वजनीनः वार्षि-
का मासाश्चत्वारः अनेन निद्रायामागतायां भक्तहृदये शयानः
स्थित इति सूचितम् लोके ऽपि वर्षायां गमनागमनो न सुकरो
तत्रापि युधिष्ठिरेणाभ्यर्थितः तदर्थम् इन्द्रप्रस्थौकसां च नयना-
नन्दं जनयन् एकया क्रियया फलद्वयं साधयतीति विभुत्वं
हेतुत्वेन प्रदर्शितं यतोऽयं लोको भ्रान्तः ॥ १२ ॥

(१) गहनं वनमिति विज्ञ० पाठः ।

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

भ्राता अक्रूरः ॥ ९ ॥

परमेश्वरस्य का वाऽहं वराकीत्यैश्वर्यमनुसंधायाह—
नेति, विश्वस्य सुहृच्च आत्मा तस्य तव अयं बन्धु-
रयं शत्रुरिति स्वपरमेवो नास्ति यद्यपि तथापि स्मरतां स्व-
भक्तानाम् ॥ १०—११ ॥

सुखमवसदिति शेषः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भ्राता अक्रूरः ॥ ९ ॥

परमेश्वरस्यास्य का वाऽहं वराकीत्यैश्वर्यमनुसंधायाह—नेति ।
विश्वस्य सुहृच्च आत्मा उपादानहेतुश्च तस्य तव अयं बन्धुरिति-
अयं शत्रुरिति स्वपरमेवो नास्ति यद्यपि तथापि स्मरतां स्वभ-
क्तानाम् ॥ १०—११ ॥

सुखम् अवसदिति शेषः ॥ १२—१४ ॥

भाषा टीका ।

कुन्तीजी बोली, कि—हे भीकृष्ण ! जिस समय हमारे भ्राता-
लोगों का स्मरण कर भ्राता अक्रूर को हमारी कुशल जानने
के लिये भेजा उसी समय हमारे कुशल मङ्गल होगये,
और हमको उसी समय आपने सनाथ करदिये जगद्
आपका स्मरण कर दुःखोंसे छूटजाता है, फिर आप
स्वयं जिनका स्मरण करौ उनकी कुशल क्या पूछना
है ॥ ९ ॥

आपको “यह अपना यह पराया” इसप्रकार की भ्रान्ति
नहीं है । क्योंकि ? आप विश्वके आत्माहोने से विश्वके सुहृद्
हैं, तथापि जो जन आपका स्मरण करते हैं, उनके हृदयमें
स्थित होकर आप उनके क्लेशों को दूर करते हैं ॥ १० ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

युधिष्ठिरजी बोले, कि—हे अधीश्वर ! हम लोगोंने क्या
सुकृत किया है सो हम नहीं जानते हैं । क्योंकि—योगेश्वरों
को भी आपका दर्शन दुर्लभ है तब आपका दर्शन विषया-
सक क्षिप्त वाले हम लोगोंको प्राप्त है ॥ ११ ॥

इस प्रकार राजा युधिष्ठिरकी प्रार्थना से वर्षाके चार मास
तक सुख पूर्वक इन्द्रप्रस्थ के निवासी लोगों के नेत्रों को भीकृ-
ष्णचन्द्र आनन्ददेते हुए निवास करते भये ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभारवर्धदीपिका ।

कालिन्दीदर्शनप्रसङ्गमाह—एकदेति । अक्षयाः सायका ययो-

तत्राविध्यच्छरेड्यान्सुकरान्महिषान्कुरुन् ।

शरभान् गवयान् खड्गान्हरिणान् शशशल्लकान् ॥ १५ ॥

तामिन्युः किङ्करा राज्ञे मेध्यान्पर्वण्युपागते ।

तदपरीतः परिभ्रान्तो बीभत्सुर्यमुनामगात् ॥ १६ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्तौ तूष्णीं हनुधी ॥ १३-१५ ॥

राज्ञे युधिष्ठिराय मेध्यान्कर्माहान् बीभत्सुरर्जुनः ॥ १६-१७ ॥

भीमस्त्रीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एकदेति युग्मकम् एकदा खण्डवदाहादनन्तरं तदानीमेवार्जुनस्य गाण्डीवादिलाभात् तथाप्यत्रोक्तिः सुखाविहारप्रसङ्गात् ॥ १३-१४ ॥

रथः मृगविशेषः शरभाः अष्टापदाः गवयः गोसदृशाः खड्गा गण्डकाः ॥ १५ ॥

मेध्यानिमिति तेषु ये मेध्यास्ताम् राज्ञे राजानं याजयितुं निन्युः राज्ञे इति राज्ञि तस्य धर्मत्वादिति भावः । ये त्वमेध्या स्वालास्तेषां बुद्धेष्टानां मारणेनाम्येषां दुर्मरणातिक्रमः स्वकृतेन तु तेन तेषामपि कृतार्थता स्यादित्यभिप्रायेण ॥ १६ ॥

भीमद्वयदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

गाण्डीवं धनुरादायेतीदं वक्ष्यमाणकथायाः पाश्चात्यं वृत्तं खण्डवदाहात्पूर्वं गाण्डीवप्राप्त्यनुपपत्तेः ॥ १३-१८ ॥

भीमस्त्रीवराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कालिन्दीदर्शनप्रसङ्गमाह—एकदा तदैकदा विजयोऽर्जुनः वानरो हनुमत्प्रतिकृतिर्ध्वजे यस्मिंस्तं रथमाकृष्टाक्षया अक्षीणास्सायका योस्तौ तूणाविषुधी चादाय ॥ १३ ॥

सख्यः कवचितः कृष्णेन सहितो विहर्तुं निर्जनं वनं प्राविशत् । व्यालाः सर्पा गजा वा इदं वक्ष्यमाणकथायाः “यदा ख कृष्णः सखिद्वयः” इत्यादिकायाः पाश्चात्यवृत्तान्तः खण्डवदहनान् पूर्वगाण्डीवप्राप्त्यनुपपत्तेः ॥ १४ ॥

तत्रेति तत्र वने शरैर्व्याघ्रादीनविष्यज्जवान् ॥ १५ ॥

तामिति तत्र मेध्यान्कर्माहान्मृगान् राज्ञे युधिष्ठिराय किङ्करा निन्युः प्रापयामासुः भक्षणार्थं शङ्कां व्युदस्यति—पर्वण्युपागत इति । पर्वण्युक्तकर्मण्युपस्थिते सतीत्यर्थः । ततः भुञ्जुः भ्यामशानापिपासाभ्याम् परिभ्रान्तो बीभत्सुरर्जुनः यमुनां जगाम ॥ १६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावकी ।

विपिनं गम्भीरम् ॥ १४ ॥

[१३]

महिषान्वनमहिषान् कुरुकृष्णमृगान् शरभानष्टपदान् खड्गं गान्मृगविशेषान् हरिणान्सामान्यमृगान् शल्यकान् शल्लकान् ॥ १५ ॥

राज्ञे युधिष्ठिराय पर्वणि भाद्रोक्षिते यजनकाले वा ॥ १६ ॥

भीमद्वयभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भक्तिमुक्त्वा कर्माह—एकदेति । मासचतुष्टयमध्य एव मष्टकाद्यर्थम् आश्वेढकार्थं गमनं वानरध्वजो रथो ऽर्जुनस्येतत्प्राप्तिमप्यग्रे वक्ष्यति इदानीमसाधन इति शक्या सहितस्तथा भवतीति विवाहानन्तरं च तद्वक्ष्यति वानरो हनुमान् ध्वजे यस्येति तेषु भगवत्कृपा महती निरूपिता गाण्डीवमप्यग्रेः सकाशादेव प्राप्तं तूष्णीं चाक्षयसायकौ ॥ १३ ॥

तत एव प्राप्तं त्रिविधमेतत् कृष्णेन सह भावः । सर्वेषामयातयामत्वाय फलसाधनयुक्तता वा सख्यो बन्धकवचः पुनरपि युद्धं सम्मविष्यतीति पूर्वं युद्धं जातमप्यग्रे निरूप्यते अन्यथा विवाहस्य प्राधान्यं न स्यात् भगवदैच्छिको ऽयं पदार्थक्रम इति न वैपरीत्यं प्रथमं खण्डवदाहः पश्चात् स्त्रीप्राप्तिरिति विचारितं तु तथा कृतं त्वत्रोच्यते विहर्तुमिति कर्मबन्धो निवारितः । महद्विपिनमिति मृगयारूपा क्रीडा तत्रानन्ता भवतीति तदेवाह—बहुव्यालमृगाकीर्णमिति । व्याला दुष्टाः मृगा अबुष्टाः सावरणा निरावरणाश्चेति वा उभयाभिहन्तीत्युत्कर्षः । तेषां मारणे सामर्थ्यमाह—परवीरहेति शत्रूणां विवेकपूर्वं युद्धं कुर्वतामपि यो वीरहा अतस्तत्र गतः ॥ १४ ॥

पञ्चविधान् द्विविधानपि मारितवानित्याह—तत्राविध्यदिति । शरैर्न तु कपटैः व्याघ्रा महिषा रुक्मश्च त्रयो दुष्टत्वेन मारणीयाः तेषां धर्मनसाधुपयोगः शल्लका अपि कठिना इति तैः सहोक्ताः परं भक्ष्याः शरभादयश्च षट् तत्र शरभगवयावभक्ष्यौ शकरश्चेत्पूर्वमुक्तः तदापि भक्ष्यः पञ्चभक्ष्याः पञ्चाभक्ष्याश्चेति दश निरूपिताः ॥ १५ ॥

तत्रोत्तमानां कर्मोपयोगमाह—तामिन्युरिति । किङ्करा इति महिषगर्दभादिभिस्तन्मयनप्रतिषेधः यतो मेध्याः तत्रापि पर्वण्यष्टकादाधुपस्थिते ॥ १६ ॥

भीमद्विभनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एकदेति खण्डवदाहादनन्तरम् तदानीमेवार्जुनस्य गाण्डीवदिलाभात् ॥ १३-१५ ॥

तत्रोपस्पृश्य विशदं पीत्वा (१) वारिं महारथो ।
 कृष्णो ददृशतुः कन्यां चरन्तीं चारुदर्शनाम् ॥ १७ ॥
 तामासाद्य वरारोहां सुद्विजां रुचिराननाम् ।
 पप्रच्छ प्रेषितः सख्या फाल्गुनः प्रमदोत्तमाम् ॥ १८ ॥
 का खं कस्यासि सुभ्रोणि ! (२) कुतोऽसि किं चिकीर्षसि ।
 मन्ये त्वां पतिमिच्छन्तीं (३) सर्वं कथय शोभने ! ॥ १९ ॥

कालिन्द्युवाच ।

अहं देवस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छती ।
 विष्णुं वरेण्यं वरदं तपः परममास्थिता ॥ २० ॥

भीमद्विभवायवक्रवर्तितकृतसारार्थदर्शिनी ।

मेध्यांस्तेषु कर्माहान् राहो राजनं याजयितुं निभ्युः भीम-
 त्सुरर्जुनः ॥ १६-१७ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मेध्यान् कर्माहान् ॥ १५ ॥

भीमत्सुरर्जुनः ॥ १६-२१ ॥

भाषा टीका ।

एक दिन अर्जुन कपि जिसकी ध्वजा में ऐसे रथपर बैठ कर, अपने गाण्डीव नामक धनुष को लेकर एवं अक्षय धाणों वाले तरकसों को लगाकर ॥ १३ ॥

कषचादिकाँ को पहिन कर त्यार होकर वीर शत्रुओं को मारने वाला वही अर्जुन, बहुतसे व्याल और मृगों से व्याप्त ऐसे गहन वन में श्रीकृष्ण के सहित विहार करने को प्रवेश करता हुआ ॥ १४ ॥

उसवन में बहुत से व्याघ्र सूकर महिष रुद्र (मृगविशेष) ररभ गवय खड्ग हरिण शश और शलुक इन सब जन्तुओं को धाणों मारता हुआ ॥ १५ ॥

पर्वके आनेपर उन पवित्र यज्ञार्ह मृगोंको भृत्यलोग राजा युधिष्ठिर के समीप लेजाते हुए । उस समय तृपासे व्याप्त और थका हुआ अर्जुन यमुनाजी केतट पर जाता हुआ ॥ १६ ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

सख्या श्रीकृष्णेन ॥ १८-२० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

महान् रथो ययोस्तौ उच्चरथारोहणेन दूराद्दृशतुरिति भावः चरन्तीमिति रथादिशब्दं भुत्वा स्वगोपनाय तत इतो भ्रमन्तीं यद्वा चरतीं तप इति शेषः । तच्च श्रीकृष्णे मनःप्रणिधानरूपं हेयम् उभयथाऽपि कन्याकर्तृकं दर्शनं तद्वयेन जातमिति परस्परवन्द-
 शने नोक्तं कृष्णाविति सनामत्वेनाप्यभ्योन्यसख्येन चित्ताकर्ष-
 णात् दृश्यते इति दर्शनं रूपं चाद तद्यस्यास्तां परमसुन्दरी-
 मिदमर्थः ॥ १७ ॥

तदेवाभिव्यज्यन् विशिनष्टि वरेणादिना । प्रयुक्तमर्थेऽपि सौम्यैर्यमुद्दिशति प्रमदासूतमामिति सख्या प्रेषितः सखेय न तु स्ववं तत्कामेनेत्यर्थः । तत्र सखिशब्दप्रयोगेण श्रीकृष्णस्याप्यस-
 झोचो दर्शितः एवं रथादिवरुद्ध गत इति तस्य प्रेषणं च स्वपत्नीत्वकामनया अन्यथा स्वयमेवागमिष्यदिति भावः ॥ १८ ॥

का देवी मानुष्यादीनां मध्ये कतमा किं नाम्नी चेत्यर्थः कस्य वा पुत्र्यासि कुतः कस्मात्स्थानात् अत्रागताऽसीति कुत्र तिष्ठसीतित्यर्थः । यद्वा, कस्माद्धेतोः किं कर्तुमिच्छसीत्यर्थः कन्या मपरिणीताम् अत एव पतिमिच्छन्तीं मध्ये सुभ्रोणीत्यत्र परमसु-
 न्दरीत्येव विवक्षितं भगिनी शब्दे स्वसूत्रमात्रस्येव रूप्या तत्र तावन्मात्रस्य प्रतीतेः वरारोहाशब्दस्याप्येवैव गतिः कर्त्तव्या शोभने, हेपरमगुणवतीत्यतः स्नानुरूपपरमसौन्दर्यादियुक्तं पति-
 मिच्छतीति भावः । कथय तत्सर्वं मया पृष्टं प्रत्युत्तरय कन्यामि-
 त्यत्र सर्वमिति पाठः कश्चित् । यद्वा, हे शोभने ! इति शोभनप्र-
 कारेण कथयितुमर्हसीति भावः ॥ १९ ॥

तत्र मद्भीष्टादभ्योऽयं पुरुष इत्याह्वय सहसैव कामिच्छति वयनाकि—अहमिति । देवस्येत्यादरे तथाऽपि देव्यस्मीति भावः । विष्णुं निजैश्वर्येण सर्वव्यापकमभतो वरेण्यं सर्वभेष्टम् अतो वरदं सर्वाभीष्टदम् अतस्तमेव पतिमिच्छती ॥ २० ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

स क्या कृष्णेन ॥ १६—५८ ॥

भीमहोरायवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

उपस्पृश्य स्नात्वा महारथौ कृष्णार्जुनौ विशदं निर्मलं जलं
पीत्वा चाथ सुन्दरं दृश्यत इति तथा तां चरन्तीं काञ्चित्कन्यां
ब्रूयन्तुः ॥ १७ ॥

तामिति सख्या कृष्णेन प्रेषितः फाल्गुनोऽर्जुनः शोभना द्विजा
दन्ता यस्या वरिदमानं यस्यास्तां वरमाकाङ्क्षमाणांमिव स्थितां
पप्रच्छ ॥ १८ ॥

प्रश्नमेवाह-कात्वमिति । त्वं कस्या ऽसि कस्य सम्बन्धिन्यसि
किं कर्तुमिच्छसि अहं तु पतिमिच्छन्तीं कन्यां त्वां मन्वे हे
शोभने ! कथय ॥ १६ ॥

उत्तरमाह—अहमिति त्रिभिः सवितुरादित्यस्य दुहितेति कस्या-
सीत्यस्योत्तरं किं चिकीर्षसीत्यस्योत्तरमाह—घरेण्यं विष्णुं पतिं
कामयमाना परमं तप आस्थिता ॥ २० ॥

भीमविजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृष्णौ वादवेन्द्रार्जुनौ ॥ १७ ॥

सद्यथा कृष्णेन ॥ १८ ॥

कन्यां दीप्तामुत्पन्नरजसम् अत एव पतिं कामयमानां “कन-
दीप्तौ” इति धातुः “अनवाप्तपतिःकन्याजातवीर्यावराधिनी” इत्यु-
त्पलमाला ॥ १९ ॥

वरेण्यं प्रार्थनीयम् ॥ २० ॥

भीमदत्तभाष्यार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र प्रसङ्गे भृगा इव कन्याप्युपलब्धेत्याह—तत्रोपेक्षपृथयेति । उपलब्धेर्ज्ञानं ततः पानं विशदस्याह न जलानयनसङ्ग्रहः महारथाविति स्त्रीदर्शनेन शङ्का उभावपि कृष्णाविति भगवत्सेज एव विभक्तमिति न दर्शने दूषणं कन्यात्वाच्च तत्रापि चरन्ती यमुनातीरे परिभ्रमन्ती भगवन्तं द्रष्टुमागता आह दर्शनं यस्या इति सा ऽपि पश्यतीति निरूपितं तेन प्रसङ्गादिकं न विरुद्धमिति भावः ॥ १७ ॥

भोग्यरूपा सेति लौकिकम्यायेनैव प्राप्नोति स्वयं गते अर्जु-
नस्य वैमनस्यं स्यादिति शक्तिः समास्थापितेति भगवते
अर्जुनः प्रेषितः पप्रच्छ वरारोहात्पाद कालविलम्बं न सहते
सुखिज्जामिति लक्षणाणि निरूपितानि कश्चिरानामिति रस-
वत्त्वं सख्यां प्रेषणात् कपटकरणं फाल्गुनो जितेन्द्रियश्च
पञ्चाप्सरोद्गारे फाल्गुने अनन्तशयने पञ्चाप्सरसां तत्स्पर्शेन
मुक्तिप्रतिपादनात् । तथा अपि तत्सम्भाषणात् सा भगवन्तं
प्राप्स्यतीति तद्वचनं न कृष्णं न वदिष्यतीत्याद्यवस्थाह —
प्रमदोत्तमामिति । प्रकृतेन भद्रे यासां ता एव वदन्ति तासाम-
पीममुत्तमा ॥ १८ ॥

कात्वमिति प्रश्नचतुष्टयं स्वरूपतः का देवनारी अन्या वा
काचिविति कस्यासीति सम्बन्धी पित्रादिः पृष्टः सुभोणीति
सम्बोधनम् अत्र क्षितिरपुकेति सूचितं कुतो वा ५३ समागतेति
दैवगत्यासमागमने दोषाभावार्थे किं चिकीर्षसीति स्थिरतया
पृच्छते यतो नेयमुद्दिष्टा नाप्यन्यत्र गन्तुमिच्छन्ती अतस्तपस्यादिकं
चिकीर्षितं पृष्टं तत्स्वल्प हितकारि न भवतीति स्वहितं सम्भा-
वनया पृच्छति, मन्य इति । पञ्चापि प्रश्ना वक्तव्याः अन्यथा
परिग्रहो न युक्त इति सर्वे कथय शोभने इति तस्या भयाभावः
स्वस्य प्रीतिरपि सूचिता ॥ १९ ॥

अतः कालिन्दी तन्निपेक्षार्थं भगवन्तमेव धरिष्यामीति
पृष्ठानर्थानाह—अहं देवस्येति । देवतात्वात् जातिरुक्ता सखि
तृत्वात् तत्र नासम्भावना दुहितृत्वात् देयैव अतो न कस्या-
प्यपराधः सम्भाषणे त्वया कल्पितमपि सत्यमेवेत्याह—
पतिमिच्छतीति । तद्धारणार्थमाह—विष्णुमिति । तत्र हेतुः वरेण्य-
मिति सर्वैरेव धरणीयो भगवान् तत्रापि हेतुः वरदमिति
वरं ददातीति धरणीयो वरः तेन आत्मप्रदस्त्वर्थीदुक्तः किमर्थ-
मागतेत्यस्य किं चिकीर्षसीत्यस्य च उत्तरमाह—तपः परममा-
स्थितेति । परमं शीघ्रफलपर्येसायि आस्थितेति फलप्राप्तेः पूर्व-
मनिवृत्तिः सुचिता ॥ २० ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिहृतसारार्थदर्शिनी ।

सस्या कृष्णेन प्रेषित इति कालिन्ध्या स्वस्मिन्नेव निष्ठा-
मर्जुनमाधेयवितम् ॥ १८-१९ ॥

धरेण्यमिति यो ह्यतिमुन्दरो विष्णुस्तमेव पतिं धरदं मह
भीष्टसम्पादकम् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

वहां जाकर दोनों कृष्ण (अर्जुन का भी नाम कृष्ण है)
 ज्ञान आचमन कर निर्मल जल पानकर दोनों महारथी,
 सुन्दर रूपवाली विश्वरती हुई एक कन्या को देखते
 हुए ॥ १७ ॥

श्रीकृष्ण का भेजा हुआ अर्जुन इस सुन्दर जङ्घन सुन्दर-
दन्तकली सुचिर मुखवाली उत्तम मनोहर स्त्रीके समीप
आकर उसको पँखता हुआ ॥ १८ ॥

अर्जुन बोला, कि—हे सुभ्रोणि ! (हे सुन्दर नितम्ब वाली)
आपकीन हैं और कौनकी हैं और इहां कहां से विचरती हो
और क्या करने की तुमारी इच्छा है हमतौ ऐसे मानते हैं
कि—तुम पति की इच्छा करती हो, हे शोभने ! तुम अपना
सर्व वृत्तान्त कहौ ॥ १६ ॥

कालिन्दी उवाच ।

श्रीयक्ष्माजी बोली, कि—मैं सूर्यदेवकी पुत्री हूँ, और परम तप में क्षित होकर वरदाता और वरने योग्य श्रीविष्णुको मैं अपने पति होनेकी इच्छा करती हूँ ॥ २० ॥

नान्यं पतिं वृणे वीर ! तमृते श्रीनिकेतनम् ।
 तुष्यतां मे स भगवान्मुकुन्दोऽनाथ संश्रयः ॥ २१ ॥
 कालिन्दीति समाख्याता वसामि यमुनाजले ।
 निर्मिते भवने पित्रा यावदच्युतदर्शनम् ॥ २२ ॥
 तथावदद्गुडाकेशो वासुदेवाय सोऽपि ताम् ।
 रथमारोप्य तद्विद्वान्धर्मराजमुपागमत् ॥ २३ ॥

पञ्च० पाठः (वसंस्तत्र हृषीकेशः शक्रप्रस्थे यथासुखम् ।
 विश्वकर्माणमाहूय शिल्पविद्याविशारदम् ॥ क ॥
 अद्भुतं कारयामास नगरं धर्मसूनुवे ।
 सप्रसादपुरद्वारगोपुराट्टालतोणम् ॥ ख ॥
 पुरन्दरपुरप्रख्यं स्वानां प्रियचिकीर्षया ।
 अथपार्थेनुज्ञातः सुहृद्भिः स्वजनान्वितः ॥ ग ॥)
 यदैव कृष्णः सन्दिष्टः पार्थानां परमाद्भुतम् ।
 कारयामास नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अथ मां कामयेदित्याशङ्कयामाह—नाम्यमिति ॥ २१-२२ ॥
 आदायेव तद्विद्वान् ॥ २३ ॥

प्रसङ्गात्तत्कालीनं चरित्रान्तरमाह—यदैवेति । पार्थैवैव
 सन्दिष्टो विशापितः श्रीकृष्णस्तदैव तेषां विश्वकर्मणा देवशिष्यिणा
 नगरं कारयामास ॥ २४ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीनिकेतनं प्रेमभरेण सदा वक्षसि लक्ष्मीं विभ्रतमपीत्यर्थः
 यद्वा श्रिय आश्रयं साऽपि यूमाश्रितवती तं वा का न वृणीतेति
 यद्वा, श्रियःसर्वस्याः सम्पदो निकेतनम् इति ब्रह्मरुद्रादौ
 व्यवसिताः वीर ! हेधर्मशूरेति अन्यकामा त्वं नैवेच्छसीति
 भावः नन्वसौ दुर्लभः सत्यं दीनवात्सल्यात् स्वीकरोत्वित्याह
 तुष्यतामिति । स विष्णुर्यतो भगवान् कारुण्याद्यशेषगुणयुक्तः
 अत एव मुकुन्दः सर्वदुःखविमोचकः किं च अनाथजनस्य
 नाथान्तरशून्यस्य जनस्य संश्रयः शरणं यद्वा, भगवान् परमे-
 श्वरोऽपि तुष्यतु यतोऽनाथसंश्रयः । ननु, तस्मिन्नेव कुत
 ईदृशाप्रहस्तब्राह्—मुकुन्दः अनन्यकामत्वात्तस्मादेव ममाधि-
 मोचनं भविष्यतीति ज्ञातः । यद्वा, भगवान् अशेषैश्वर्यप्रकटन-
 परः श्रीकृष्ण इत्यर्थः । य एवानाथसंश्रयो मुकुन्दः असुराणामपि
 गतिप्रदत्तात् इति श्रीवैकुण्ठनाथादयोऽपि व्यावर्तिताः अनेन

कश्चित्तद्विद्वदो यमयमीसम्बादश्च परिहृतः एवं वदन्ति
 राजर्षे इत्यादिषु किं च श्रीयमुनेयं ननु द्विविधया मृत्यां
 वर्तते भगवत्प्रेमसौत्वेन साक्षाद्रूपतया सागरपक्षीत्वेनामाल-
 कपतया च यथैव श्रीद्वारकायां वर्तमानापि श्रीबलदेवेनाकृष्ण-
 माणा तं तुष्टावेति वक्ष्यते तत आभासांशेनापि यदिस्यात्तदा
 धर्मरक्षार्थमवतर्णतया लोकान्तरविशीषिकार्थमेव तत्प्रपञ्चित-
 मितिहेयम् ॥ २१ ॥

एवं जाल्यादिकं तत् पृष्टं कथयित्वा नामाह—कालिन्दी-
 ति । यमुनाहं सममेकपर्यायं यथास्यात्तथा क्याता सती जले
 निजप्रभावमये वसामि । ननु, जले वासस्तत्र मत्स्या इव सर्वत्र
 सञ्चरन्त्याः स्यात्तत्राह—निर्मित इति । जल एव कयापि विद्यया
 पित्रा श्रीरविदेवेन निर्मिते भवने इति तस्य केनाप्यतर्क्यत्वं
 स्वेच्छया सर्वत्र सञ्चारित्वं च व्यञ्जितं स्नेहेन भगवन्स्योक्त-
 मत्वं च सूचितं तथापि तस्मिन्मम मोहो नास्तीत्याह—याव-
 दिति । अच्युतस्य न मे भक्तः प्रणस्यतीति स्वप्रतिज्ञातदच्युति-
 रहितस्य भगवतो दर्शनं तत्कर्तृकाङ्गीकारं यावत्सावसमेव
 कालं व्याप्य इत्यर्थः । अत एव दर्शने सति तपःफलसिद्ध्या-
 नामेन मे प्रयोजनमिति भावः ॥ २२ ॥

तद्विद्वानिति पूर्वमेव तदर्थं गत इति भावः । धर्मराजमिति
 धर्मव्रतया तेनापि सर्वमबुध्यतैवेति भावः ॥ २३ ॥

धर्मराजादीनां च तेषां सर्वेषां प्रकारान्तरेण हितमाचरदिति
 पूर्वकथामाह—यदैति चतुर्भिः । अत्रायं क्रमः पूर्वं नगररचनं ततः
 काण्डवदाहः ततः समाहरणं ततः कालिन्दीलाप इति, एव-

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इहमेव पार्थवाग्व्यस्य तस्य बोधयति परमाद्भुतत्वे हेतुः विचित्रं चतुर्दशभुवनवर्तिविधिषोभात्मकमित्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बहुषु सत्सु किं विशेषेण विष्णुमेव कामयस इत्यत आह-
नान्यमिति । हे घोर ! तं विष्णुमुने विनाऽन्यं न वृणे तत्र हेतुं वदन्ती तं
विशिनष्टु, भ्रियो निकेतनमाभयं श्रीहिं सर्वोत्तमं तमेवाभितवत्यतो-
ऽहमपि तमेव वृण इति भावः । बुद्धेः स कथं त्वदिच्छा-
मात्रेण लभ्यत इत्यत आह-तुष्यतामिति । तत्र हेतुरनाद्युनामन्य-
नाथानां संभयः ॥ २१ ॥

अथ का त्वम् इत्यस्योत्तरमाह-कालिन्दीति । पित्रा सवित्रा
यावदच्युतस्य श्रीकृष्णस्य दर्शनं तावच्चिवसामि ॥ २२ ॥

तथेति । गुडाकेशोऽञ्जुनः वासुदेवार्थं तां कन्यां रथमारोप्य
तद्गवदभिप्रेतं जानद् ॥ २३ ॥

अथाञ्जुनाय गाण्डीवादिप्रदानात्मकं भगवच्छेष्टितमाह-यदेति ।
सन्दिह्य आदिष्टः पार्थैरिति विभाक्तिविपरिणामः कृष्णः प्रयोजक-
कर्ता विश्वकर्मणा प्रयोज्य कर्ता विचित्रं नानाविधशिल्पोपेतमत्या-
श्चर्यं नगरं पार्थानामावासार्थं कारयामास ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अनाथवत्सलः ॥ २१-२२ ॥

गुडाकेशः घनकेशः जितनिद्रो वा यथा कालिन्दी ऊचे
मया सोऽपि-वासुदेवाय ॥ २३-३० ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यावदच्युतदर्शनमिति तत्कर्तृकाङ्गीकारपर्यन्तमित्यर्थः ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्भुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पूर्वस्यापि विष्णुत्वात् तादृशसुखदानसमर्थः लोकन्यायेन
तस्मिन्मृतिः वरणीयोऽपि भवतीति अन्येषां ततो हीनानां वर-
दानसमर्थोपि कश्चिद्भवति कश्चिदात्मानं वा तथा
मन्यत इत्याशङ्क्य निषेधति-नान्यं पतिं वृण इति । भक्ति-
दातारं भगवदातारं वा तत्त्वेन वृणे न तु पतित्वेन वीरेति धर्म-
सम्बोधनात् बलात्पक्षो निवारितः अवीरेति वा स निराकृतः
स चेत्ससायुज्यं प्रापयित्वा तथाभूतां प्रयच्छति तदा परं न
जान इत्यभिप्रायेणाह-तमृत इति । तस्य परिज्ञाने नियमे च
हेतुमाह, श्रीनिकेतनमिति । लक्ष्म्या स एव वृत इति लक्ष्मी-
सहितो वा श्रीवत्साङ्गो भगवानिति तस्य परिज्ञानं ननु भग-
वान् "नहं वेदैः" इति वाक्यात् तपसा न सिद्धो भविष्यतीति
चेत् तत्राह-तुष्यतामिति । स हि वरदो भवति तत्रेदमेव
प्रथमं, वाच्यं तुष्यतामिति ततस्तुष्टे अन्यथा च इति अभि-
प्रायः मे मयि मां प्रति यतः स लक्ष्म्या अपि प्रसन्नः ननु तद्वाक्यं
वाच्यमिति चेन्नमाह- भगवानिति । ईश्वरत्वाच्च नियम्यः कस्य
चित् नान्दीश्वरस्यैव तद्वाक्यमिति चेन्नमाह-मुकुन्द इति । यदि
[६४]

निषिद्धानां साधनानां प्रयोजकता न स्यात् भगवत्प्रसादे तदा
कस्यापि मोक्षो न सिध्येत् अतः स्वतन्त्रभक्तिविषयं तादृशं रूपदर्शन-
विषयं वा तद्वाक्यमिति मन्तव्यं किञ्च माऽस्वस्मत्साधने स
स्वधर्मविचारेणापि सन्तुष्टो भवत्वित्याह-अनाथसंभय इति । येषां
न कोपि नाथः तेषां सम्यगाश्रयो भवति दीनदयालुत्वात्
अन्ये मा तुष्यन्तामिति निषेधार्थं वा नात्र संशयः इति वा
भवति ॥ २१ ॥

नामस्थानादीन्याह-कालिन्दीति । कलिन्दपर्वते तद्रूपेण
समागतात् जातेति पार्थव्या इव ममापि नियम इति सूचितं
वसामि यमुनाजले इति दुर्गस्त्वितिरुक्ता अनेन यमुनायास्तस्याश्च
भेदः प्रदर्शितः पर्वतभावापन्नादियमाधिदैविकी कालिन्दीत्येव
नाम्ना विभुता उत्पन्ना स तु यममुत्पाद्य पश्चात्तदोषपरिहा-
राय यमुनामुत्पादितवान् उभयोः ऐक्यात् आधिदैविकाधि-
मौक्तिकत्वं स्थितत्वात् लौकिके अभेदेन प्रयोगः नापि तपती-
वत् शापाज्जदीत्येव पूर्वमेव नदीरूपस्य विद्यमानत्वात् नाप्या-
ध्यात्मिकं देवतारूपं तथा सति यमुनापरित्यागासम्भवात्
अनुग्रहनिग्रहयोरेव (देवता) तदभिषेकस्य सर्वथा च भेदकस्य त-
नयात्वात् लोके प्रसिद्धभावाच्च नास्तीत्याधिदैविकत्वं कल्प्यते
अत्रैव स्थितौ नियामकमाह-निर्मिते भवने पित्रेति । सूर्येण
यमुनाजले भवनं निर्माय भगवदर्थं रविः स्थापितवान् अतो
यावदच्युतदर्शनं तत्र स्थास्यामि ततो भगवद्गृहं गमिष्यामि
न तु भगवानत्र स्थाप्यः अत्रैव स्थितायाः परिग्रहो वा न
नियम्यते ॥ २२ ॥

एवं तस्याः सम्वादेन रूपमवगत्य यावदर्थमेवावददित्याह
तथावदिति । तत्र हेतुः गुडाकेश इति गुडाकाया निद्रायाः
व्यामोहिकायाः ईश इति सोऽपि मोक्षदाता वासुदेवः तस्यास्तं
निर्बन्धं दूरीकुर्वन् तां रथमारोप्य तमर्थं यथार्थं विद्वान्निर्दर्शनरूपं
धर्मनिर्णायकं वा धर्मराजमुपागमत् ॥ २३ ॥

एवं साधनशक्तिसिद्ध्यर्थं तां गृहीत्वा पश्चात्कार्यं विश्व-
कर्मादीनाम्नापयदित्याह-यदैवकृष्ण इति । नार्यं तस्य कृतिनिर्बन्धः
यदैव पार्थः वाचा मनसा वा तत् कृत्वा समानीत्य वा क्षितः
सन् पाण्डवैः सन्दिष्टः भगवत्कर्तव्यमेव सन्देशनिषेधेन क्षापितः
तदैवाद्भुतं तं नगरं विश्वकर्मणा कारयामास यदि भगवानपि
मनसा सुजेत् ततश्च तत्र दोषा न प्रभविष्यन्तीति गर्वाद्यभावेन
दुर्योधनादीनां निराकरणं न भवतीति विश्वकर्मणैव कार-
यामास ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्माच्छङ्कमाना स्त्रनिष्ठां व्यतिरेकेणापि ज्ञापयन्त्याह-नान्य-
मिति । अनाथसंभय इति स एव नाथः स्वभक्तजनरक्षक इति विश्वा-
सादेवाहमबलापि निर्जने वसन्त्यपि पुरुषान्तराच्च बिभेमीति
भावः ॥ २१ ॥

समाख्यातेति सूर्यस्य कन्यां मां को न जानातीति स्वप्रभावं
च ज्ञापयति-पित्रा निर्मिते भवने इति । पितुः सूर्यस्याप्यह-
मतिवात्सल्यपात्रीति मत्प्रातिकूल्ये को नाम प्रभवेदिति
भावः ॥ २२ ॥

भगवांस्तत्र निवसन् स्वानां प्रियचिकीर्षया ।
 अग्रे स्नाण्डवं दातुमर्जुनस्यास सारथिः ॥ २५ ॥
 सोऽग्नस्तुष्टो धनुरदाहयान् श्वेतानूथं नृप ! ।
 अर्जुनायाक्षयौ तृणौ वर्म चाभेयमस्त्रिभिः ॥ २६ ॥
 मयश्च मोचितो बह्वेः सभां सख्य उपाहरत् ।
 यस्मिन् दुर्योधनस्यासीजलस्थलदृशिभ्रमः ॥ २७ ॥
 स तेन समनुज्ञातः सुहृद्भिश्चानुमोदितः ।
 आययौ द्वारकां भूयः सात्यकिप्रमुखैर्वृतः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भिष्वनायचक्रवर्तिकृतसारथ्यदर्शिनी ।

रथमारोप्येति । अथ सुन्दरि ! वरेण्यो विष्णुरहमेवेत्यतः स्व-
 पित्रुपदिष्टमदीयध्यानस्य स्वीयशुद्धदयोऽथभावस्य च प्रमाण्या-
 देव त्वं मां परिचिन्वित्युक्त्वा तस्या रथारुरुक्षामुत्पाद्ये-
 वेति भावः । तां गृहीत्वा रथमारुह्येत्यनुक्तेः तद्विद्वानित्या-
 दावेव तदर्थं गत इति भावः ॥ २३ ॥

यदैवेत्यत्रायं क्रमः पूर्व नगररचनाः ततः स्नाण्डवदाहः ततः
 सभाहरणं ततः कालिन्दीलाभ इति सन्दिष्टः पार्ययैव विज्ञा-
 पितस्तदैवेत्यर्थः ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यमुनेष कालिन्दीति समाख्याता जले स्वाधिष्ठिते ॥ २२ ॥

तद्विद्वान् स्वप्राप्तवर्धमादावेव तत्प्रवृत्तिः ॥ २३ ॥

सन्दिष्ट इति अनुवेष्टमतो विनिर्मुक्तैः द्रौपदीस्वयम्बरे
 प्रतीतैः पाण्डवधार्तराष्ट्रविरोधनिवृत्तये धृतराष्ट्रेण राज्यभागं
 दत्त्वा इन्द्रप्रस्थे प्रेषितैः पाण्डवैः अस्त्रद्वाराय नगररचनां कुरु
 इत्येवं विज्ञापित इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भषाटीका

हे वीर अर्जुनजी उर्नं श्रीनिवास भगवान् बिना और
 किसी पतिको मैं नहीं चरूंगी वह अनाथों के रक्षक मुकुन्द
 भगवान् मेरे पर प्रसन्न होजायें ॥ २१ ॥

कालिन्दी मेरा नामहै मैं यमुना जलमें रहती हमारे
 पिताने घर बनाया है तिसमें रहती हूँ जब तक श्रीकृष्ण
 जीका दर्शन होगा तब तक रहूंगी ॥ २२ ॥

इसी बातको सुन कर आकर अर्जुनजीने बासुदेव भग-
 वान् से कहा तब भगवान् भी उस बातके जानने वाले थे
 तो उस कन्याको रथ पर चढ़ा कर ले आये और युधि-
 श्ठिरजीके पास गये ॥ २३ ॥

जब युधिष्ठिरजीके कहनेसे पाण्डवोंके लिये भगवान्ने
 विश्वाकर्माके द्वारा विचित्र नगर बन वाया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किञ्च भगवाञ्जितिशयैश्चार्थगुणवानप्यर्जुनस्य धनुरादि-
 लाभाय सारथिरास स्नाण्डवं नामेन्द्रस्य वनम् ॥ २५ ॥

अक्षयवक्ष्यसायकौ ॥ २६ ॥

स्नाण्डवदाहकाद्वहेः सख्ये अर्जुनाय वसिष्ठिनिष्ठामाभ्युक्तो
 निर्देशः ब्रह्मामित्यर्थः । जलस्थलयोर्दशैर्दृष्टैर्ममः । यद्वा, जले
 स्थलवत् इव दृष्टिर्यस्मिन्जलस्थलवत् तस्मिन् भ्रम मासी-
 दिति ॥ २७—२८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नितरां शिरं सुखं वसन् टीकायामर्जुनस्येत्यादिकमत्रये
 स्नाण्डवं दातुमित्यस्वोपलक्षणत्वगमकम् ॥ २५ ॥

सोऽग्निरित्यनेन श्रीकृष्णाय चक्रमहादित्यन्वयः च प्रसिद्ध-
 मप्यत्र नोक्तं स उपभुक्तस्नाण्डवः । नृपेति पितामहस्य तत्त-
 द्भावेन तस्य प्रहर्षात् ॥ २६ ॥

मोचितो भगवता ॥ २७ ॥

एवं पूर्ववत्प्रवृत्त्या पुनरावृत्त्य श्रीकालिन्दीविवाहनामन्तरं वृत्त-
 माह—स इति । तेन धर्मराजेन सम्यगनुज्ञातः वारम्बारं किञ्चि-
 मिष्यन्नपि महास्निग्धस्य तस्यानुग्रामनयत्वां बुद्ध्या पूर्वं न
 चञ्चल अधुना श्रीकालिन्दीविवाहापेक्षया तां प्राप्तः कश्चित्
 संशयार्थः सुहृद्भिर्जुनादिभिः ॥ २८ ॥

श्रीमद्भीमराजभाष्यार्थकृतभागवतचम्पूभाषिका ।

तदा स्वानां प्रियं कर्तुम् इच्छया तत्र नगरे निवसन्सख्यै
 स्नाण्डवं नाम वनं दातुमर्जुनस्य सारथिर्बभूव ॥ २५ ॥

स इति । स दग्धस्नाण्डवोऽग्निरत एव तुष्टः हे नृप ! अर्जुनाय
 धनुरादीन् वदौ अस्त्रभिरक्षधारिभिरभेद्यं वर्म कथयम् ॥ २६ ॥

मयश्चेति । मयः स्नाण्डववनवासी बह्वेः सकाशाम्मोक्षितः सख्ये
 अर्जुनाय सभामुपाहरद्वौ तां विशिनष्टि-वस्यामिति । यस्यां सभायां
 जलस्थलदृशि(मति)भ्रमः जले जलबुद्धिः, स्थले जलबुद्धिरित्येवं-
 विधौ यो भ्रमः स वयूचेति ॥ २७ ॥

अथोपयेमे कालिन्दी सुपुण्यस्यैव उर्जिते ।

पञ्च० पाठः (रूपयौवनसम्पन्नां मनोनयननन्दिनीम् ।)

वितन्वन्परमानन्दं स्वानां परममङ्गलम् ॥ २९ ॥

श्रीमद्गीरोधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स इति । स कृष्णस्तेनार्जुनेन समनुवातः सुहाजिर्युधिष्ठिरा-
दिभिरनुमोदितश्च भूयः पुनः ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीरोधवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवानिति । अत्र तु क्रमोऽयं पूर्वं आण्डवदाहस्ततः
कालिन्दीलाभः ततो नगरनिर्माणं ततः समोपहार इति
आण्डवदाहानन्तरमेवाग्नेः सकाशात्तद्व्यादिप्राप्तेः ॥ २५—३२ ॥

श्रीमद्गीरोधवाचार्थकृतसुबोधिनी ।

विश्वकर्मापि भगवदुपयोगमात्रे वाते न सम्यक् करोतीति
भगवांस्तत्र निवसन्नेव कारयामासेति पूर्वार्थमुभयत्र सम्बन्धयते
तर्हि कितिः स्वार्थाऽपि भविष्यतीत्याशङ्क्याह—स्वानां प्रियचिकी-
र्षेवेति । स्वात्मानेव प्रियचिकीर्षवद् न केवलं स्वानमुत्कृष्टं दापितवान्
किन्तु आण्डवान्पीत्याह—अग्नये आण्डवं दातुमिति भगवां-
स्तत्र निवसन्नित्यनुवर्त्तते अन्यथा अग्निरपि सन्तुष्टो न भवेत्
भगवान् भक्तानां हितार्थं गुणभावमपि प्राप्तवानिति वक्तु-
मर्जुनस्य सारथिरासेत्युक्तम् ॥ २५ ॥

गुप्ततवाऽपि स्थित्वा अर्जुननाम्नेव इन्द्रादिजयं
करिष्यामीति भगवद्वचसायं ज्ञात्वा अग्निरप्यर्जुने सन्तुष्टो
जात इत्याह—सोऽग्निस्तुष्ट इति । अग्नेः पञ्चाङ्गानि पञ्चापि
वक्ष्यान् “धनुर्वेद्यानुत्पन्नमिषवञ्च वज्रजन्मा हि” इति भुतेः ।
श्रैताः हवाः सप्तत्विकाः मथनादुद्भूताः आग्नेवाय एव
अक्षयत्पूर्णावपि साहचर्यादाग्नेयौ सर्वैरेवाग्निभिरमेघं वर्म
अन्वदैवत्यमपि “अग्निः सर्वा देवताः” इत्याग्नेयमेव ॥ २६ ॥

अन्यदपि दापितवानित्याह—अयञ्च मोक्षित इति । अत्राशेष-
विशेषकथा भारतादनुसन्धेया वहेमोक्षितो मयः सक्ये
जामातुपाहरत् भगवता मोक्षितः भगवते स्वं कार्यं दातुमयुक्तं
भगवति न प्रमथतीति च उपकारञ्च कर्त्तव्यः अतः साक्षा-
दानुमशङ्कः सक्ये अर्जुनायोपाहरत् सक्ये दत्तं च भगवान्
अम्बते वप्यर्जुनः सखा तथा ऽपि तत्सम्बन्धात् राक्षे दत्त-
मिति तस्या उपयोगमाह—यस्यामिति । जले स्थलजमः
स्थले च जलजम इति वस्तुनि न भ्रमः किन्तु
इत्येव सः ॥ २७ ॥

एवं मुख्यशक्त्या ऐश्वर्यरूपया स्वरूपज्ञानरूपया वा
अथवाकर्त्तव्यं तत्कृत्वा तावत्तामात्मसात्कृत्वा अन्वया सर्वा-
त्मना अन्योपकारो न भवतीति तस्या विवाहं कर्त्तुं भग-
वाद् द्वारकां गत इत्याह—स तेनेति । सो ऽर्जुनः सखा राजा
वा तेन मयेनार्जुनेन वा सम्यगनुवातः स्वस्य कृतकार्यत्वं
ज्ञात्वा सर्वैरेव बन्धुभिर्गमनं कृतं चानुमोदितः अकारात्
देवैरपि स्वकृतं सर्वजनीनं जातमितिवापायितुमेतदुक्तं यैः सह
गतः सैः सहपुनरागत इति कस्यैवतेकतार्थाः कृता इति न सहायार्थं

तेषामुपयोगः कर्त्तव्य इति सूचितः अतः सात्यकिप्रभृतयः तत्र
न विनियुक्ताः तेषां नयनानयने तु विवाहस्य प्रामाणिकत्व-
ज्ञापके ॥ २८ ॥

श्रीमद्गीरोधवाचार्थकृतसाराथदीपिका ।

अर्जुनस्य धनुरादिलाभाय सारथिरास अभूत् आण्डवं
नामेन्द्रस्य वनम् ॥ २५—२६ ॥
सक्ये आण्डवदाहकवहेर्मित्रायार्जुनाय यस्मिन् यस्याम् ॥ २७—२८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आण्डवमिन्द्रवनम् ॥ २५ ॥

धनुरादिति प्रथमं पाण्डवान् द्रुपुमिन्द्रप्रस्थं भगवान् प्राप्त-
स्ततो नगरं कारयामास ततो ऽर्जुनस्य धनुरादिवाभाय अग्नये
आण्डवं दातुं सारथिरभूत् तदाग्निर्धनुर्गाण्डीवं रथं वानर-
ध्वजम् अक्षयौ अक्षयसावकौ द्यूयो खादात् तदनन्तरं कालिन्दी-
लाभः इति क्रमो ज्ञेयः अन्यथा “एकदा रथमाकाशाय विजयो
वानरध्वजम् । गाण्डीवं धनुरादाव” इत्याद्युक्तिरनुपपन्ना स्यात् ॥ २६ ॥

मयः आण्डवदाहकादग्नेः अर्जुनेन मोक्षितः सक्ये अर्जुनाय
यस्मिन् सभाकूपे स्थाने कथम्भूते जले ललवद्भृक् दृष्टिर्यस्मिन्
दुर्योधनस्य राजसूये आगतस्य भ्रमो ऽभूत् ॥ २७—२८ ॥

भाषा टीका ।

भगवान् इस्तिनापुरमे वास करते समय पाण्डवोंकी प्रीति
के वास्ते स्वर्गमे अग्निको आण्डववनकी औषधि खवाने को
अर्जुनके सारथी भये ॥ २५ ॥

उस अग्निने सन्तुष्ट होकर अर्जुनको सफेद घोडा दिव्य-
रथ धनुष अक्षयतरकस शस्त्रधारियोंसे नहीं भेदने लायके
कवच ये सब दिये ॥ २६ ॥

अर्जुन ने अग्नि में से मय वानव को छुटाया तब उस
ने सखा अर्जुन को मायाका सभा दिया जिस सभामें दुर्यो-
धनको जलमें ललका भ्रम हुआ था ॥ २७ ॥

वे भगवान् श्रीकृष्ण उन अर्जुन के कहने से और
बन्धुओं के भी अनुमोदन से सात्यकि आदिकों को साथमें
लेकर फिर द्वारकापुरी को पधारे ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सुपुण्य क्रतुः ऋक्षं च यस्मिन् ॥ २९ ॥

पञ्चमं मित्रविन्दाविवाहमाह—विन्दाविति द्राम्याम् । भावन्त्या-
वन्त्या राजानौ ॥ ३०—३१ ॥

वष्टमाह—नग्नजिविति । कौशन्त्यो ऽयोध्यापतिसस्य सत्या

विन्दानुविन्दावावन्सौ दुर्योधनवशानुगौ ।

स्वयम्बरे स्वभगिनीं कृष्णे सक्तां न्यषेधताम् ॥ ३० ॥

राजाधिदेव्यास्तनयां मित्रविन्दां पितृष्वसुः ।

प्रसह्य हतवान् कृष्णो राजब्राह्मां प्रपश्यताम् ॥ ३१ ॥

नम्रजिह्वाय कौ(स)शल्य आसीद्राजाऽतिधार्मिकः ।

तस्य सत्याऽभवत्कन्या^(१) देवी नामजिती नृप ! ॥ ३२ ॥

भीमधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

नाम कन्याऽभवदासीत् देवी कान्तिमती नामजितीति पितृ-
नाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भगवत्सामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सुपुण्ये विवाहायातिप्रशस्ते ऋतौ ऋक्षे च द्वन्द्वकथं तत्रापि
ऊर्जिते ऋतौ रविशुक्लादियुक्ते ऋक्षे तु सम्पदायेकतरे शुभ-
चक्ष्मे शुभप्रहयुक्तदृष्टे च विहित इत्यर्थः । स्वत एव परममङ्गलोपि
इति लोकशिक्षार्थमेव तत्तदपेक्षेति भावः । यद्वा, परममङ्गलः
तत्प्रभावेन स्वयमेव सर्वमङ्गलोपसत्तेत्यर्थः ॥ २६ ॥

स्वयम्बरेऽपि कृष्णे सक्ताम् आसक्तां न्यषेधताम् ॥ ३० ॥

पितृष्वसुरिति यदुच्यते स्वसम्बन्धिविवाहस्याचारप्राप्त-
त्वात् न दोष इति भावः । किञ्च कृष्णः, “ये यथा मां प्रपद्यन्ते”
इति रीत्या कृष्णमाणाचित्वावपि तन्नामेत्यर्थः । शिविदेशोक्त-
त्वात्स्या एव शैव्येति नाम अत एवाग्रे कुरुक्षेत्रयात्रायां
भीमोपवीप्रभे शैव्येति सम्बोधनं व्याख्यातं च तैः शैव्ये मित्रविन्दे
इति ॥ ३१ ॥

अतिधार्मिकः श्रीभगवद्धर्मपर इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

अथेति । ऊर्जिते प्रहबलवति सुपुण्यमनुकूलमृक्षं नक्षत्रं
यस्मिंस्तस्मिन् सुमुहूर्ते स्वानां द्वारकौकसां परममानन्दं विस्ता-
रयन् परमं मङ्गलं यस्य सः विवाहितवान् ॥ २६ ॥

अथ पञ्चमं मित्रविन्दाविवाहं प्रस्तौति—विन्दानुविन्दा-
विति । भावन्त्याववन्तिराजौ दुर्योधनवशं दुर्योधनार्थीनता-
मनुगच्छत इति तथा तौ न्यषेधताम् न्यवारयताम् ॥ ३० ॥

राजाधिदेव्या इति । तथा भगवान् पितृष्वसुः स्वपितृभगिन्याः
राजाधिदेव्यास्तनयां राक्षां पश्यतां सतामेव हे राजन् ! प्रसह्य
हतवान् ॥ ३१ ॥

अथ षष्ठं नामजितीविवाहमनुवर्णयति—नम्रजिह्वाय इति । कौ(स)
शल्यः कौसलदेशाधिपतिरयोध्याधिपतिरिति यावत् तस्य देवी
कान्तिमती च सत्या नामकन्या अभूत् अन्वयकनामान्तरमप्याह—
नामजितीति । नम्रजिहोऽप्यस्य स्त्रीति तथा हे नृप ! ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भगवत्सामिकृतपदरत्नावली ।

राजाधिदेव्याः राजाधिदेवीतिनामधेयायाः ॥ ३१ ॥

नीलेत्याह्वयो नाम यस्याः सा नीलेत्याह्वया “मा प्रसह्यः
स्मृतौ वाक्येऽप्यास्तु सन्तापकोपयोः” इत्यादिबः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भगवत्सामिकृतसुबोधिनी ।

अतः सर्वसम्भूतां पञ्चात्तामुपयेम इत्याह—अथेति । सुपुण्ये
नक्षत्रे ऊर्जिते सर्वप्रदानुगुणे पुण्यनक्षत्रं वैदिकम् ऊर्जि-
तत्वं ज्योतिःशास्त्रप्रशस्तत्वं वितन्वन् परमानन्दमिति सर्वेषां
सम्मतिरुक्ता दक्षिण्यीप्रभृतीनामपि किञ्च विवाहमात्रेण न
सुखं वृत्तवान् किन्तु स्वकृतोऽपि परममङ्गलकृतः अतो
विशिष्टफलदायी जात इत्यर्थः ॥ २६ ॥

विवाहान्तरमाह—द्वान्याम् विन्दानुविन्दाविति । द्वितीयवत्सर्वेषु
तानप्युद्धर्तुं भगवान् शृङ्गाति मित्रविन्दायाः अवस्थिते
स्थितिः तत्रैव स्वयम्बरः दुर्योधनादयोपि गताः भगवांश्च
ततः स्वयम्बरप्रस्तावे वृत्राङ्गवन्त इत्यादि निकटे स्थितौ ब्रालेरा-
वाह—मया कृष्णो वरणीय इति । ततस्तौ तस्या
आसक्तिञ्च ज्ञातवन्तौ तयोर्विचारेण दुर्योधनो वरणीय इति
यतस्तस्यैव वशो अनुगौ च यथा वक्सीः स्वभगिनी स्वोदरेति
न तत्रान्यः प्रतिबन्धं कर्तुं शक्तः तथा न्यषेधतां भगवत्साम्युक्ते
विलम्बमानां यतः अपसार्य दुर्योधनसमीपे नेतुं प्रवृत्ता-
वित्यर्थः ॥ ३० ॥

ततो भगवानेतत् ज्ञात्वा तौ वृत्तव्यं रयवेगेन श्रीम-
भागवत् तां जहारेत्याह—राजाधिदेव्या इति । राजाधिदेवी
वसुदेवभगिनी नवमे निकृष्टता सा तु लोकन्यायेन प्रातुक्त-
कन्यावत् भाग एव भवति अतो न दानापेक्षा कन्यायां
परमन्यासकायां प्राह्या न वेति विचारः साऽपि राजक-
धिकं दीव्यतीति भगवन्तमेव मन्यते कन्या अपि मित्राण्येव
विन्दतीति मानभिप्रेतं प्राप्नोति पितृष्वसुरिति कुलद्वयेऽपि
तस्या विवाहः सम्मत इति बोधितम् प्रसह्येति ब्रातृभ्या-
माच्छिद्य यतः कृष्णः स्त्रीणां हितकर्ता अन्ये च राजानः साक्षिणो
जाताः तेनायं विवाहः सर्वसम्मतः सर्वसाक्षिकश्च । सम्बोधनं
च तादृशं सम्मतमिति सम्मत्यर्थम् ॥ ३१ ॥

तृतीयं विवाहमाह—भक्तिरूपं नम्रजिह्वेति अमुर्विजिह्वेति
ज्ञाने सर्वे विरोधिनः भक्तौ तु प्रकृतिरेवेति आसन्नान्येकान् आश-
कानीति ताग्येकेन रूपेण वृत्तिकर्तुं शक्यमिति आसक्तिरिति

(१) राजन् नीलति आह्वया ॥ इति विज्ञ० पाठः ।

न तां शेकुर्नृपा वोढुमजित्वा सप्त गोवृषान् ।
 तीक्ष्णभृङ्गान् सुदुर्धर्षान् वीरगन्धासहान् खलान् ॥ ३३ ॥
 तां श्रुत्वा वृषजिह्वभ्यां भगवान् सात्वतां पतिः ।
 जगाम कौशल्यपुरं सैन्येन महता वृतः ॥ ३४ ॥
 स कौशल्यपतिः प्रीतः प्रयुधानासनाविभिः ।
 अर्हणेनापि गुरुणा पूजयन् प्रतिनन्दितः ॥ ३५ ॥
 वरं विलोक्याभिमतं समागतं नरेन्द्रकन्या चकमे रमापतिम् ।
 भूयादयं मे पतिराशिषो ऽमलाः करोतु सत्या यदि मे धृतो व्रतैः ॥ ३६ ॥

भीमङ्गुलभाषार्थकृतसुबोधिनी ।

साधनशक्तिरुक्ता अन्वया भिभिरेव प्रेमभक्तिसम्पत्तौ पादसेवना-
 दीनां वैषम्यमेव स्यात् सत्कारमभिषेदने च भगवता स्वधर्म-
 स्थापनार्थं क्रियेते तत्कृत्वा भगवत्सुखः पञ्चास्यसनादि
 सङ्कलं दूरीकरोतीति ज्ञापयितुं स्वयं भगवानत्र सत्कृपाणि
 करिष्यति इति च भक्तिः पाषण्डे न भवतीति ज्ञाप-
 यितुं नम्रजिह्वाः कन्यात्वेन सा निरूप्यते नम्रान्
 वेदरहितान् जयतीति अत एव प्रसिद्धः त्वमपि
 कौरव्यः कौरववंशे उत्पन्नः विश्वासं करिष्यसीति न केवलं
 विपक्षानेव दूरीकरोति किन्तु भौतस्मार्त्तादिसर्वधर्मपरः
 अतिधार्मिकः स्वरूपतोऽपि महान् राजा तस्य गुणत्रयमपि
 सन्धीचीनमिति तत् उत्पन्ना नाम्रजित्वाह—सत्येति । कौश-
 ल्येति पाठे कौशल्यदेशाधिपतिरयोभ्याराजा सत्येति नाम
 स्वरूपतः फलतः साधनतत्त्वयं भक्तिः सत्येति अत एव वेद-
 विद्वज्जमतेषु अधर्मेषु • कर्मविहीनेषु भक्तिः सत्या न भवतीति
 द्योतितम् उत्कर्षवादा एवातो ऽन्यथा अन्यथा भक्तिशालं
 व्यर्थमेव स्यात् सहस्रशो भगवद्देशः दृष्टप्रत्ययान्यपि
 सम्पादयन्तीति शास्त्रे अनुका भक्तिः न भक्तिरिति भगवत्-
 साक्षात्कारात् पूर्वमेवैषा व्यवस्था सा च देवतारूपा अलौ-
 किकी कन्या न कमपि भगवद्देशं गृहीत्वा खिता ऽसाधा-
 रणी सूक्ष्मभूतेनैव प्राप्ता न केवलं यतो भक्तिः प्राप्यते स
 एव वेदानुसारी किन्तु यत्रापि तिष्ठति तेनापि तथा
 भाव्यमिति , नाम्रजित्वायुक्तं पितुरनुसारिणी न मातुरिति
 ज्ञापयितुञ्च “धन्या पितृनुकी कन्या” इति वाक्यात् नृपेति
 खेदार्थं सम्बोधनमनासक्त्यर्थं च ॥ ३२ ॥

भीमङ्गुलभाषार्थकृतसारांशदर्शिनी ।

पञ्चमं मित्रविन्दाविवाहमाह—विन्देति द्वाभ्याम् । आवात्यौ
 अवन्तीभूषाढौ ॥ ३०—३१ ॥

षष्ठमाह—नम्रजित्वा इति । कौशल्यः अयोध्याधिपतिः सत्येति
 संज्ञा ॥ ३२ ॥

[३५]

भीमङ्गुलभाषार्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सुपुण्यः ऋतु ऋक्षं च यस्मिन् तस्मिन् ऊर्जिते बलवति
 मुहूर्ते ॥ २८ ॥

आवात्यौ अवन्तीराजानौ ॥ ३०—३२ ॥

भाषा टीका ।

इस के अनन्तर सुन्दर वड़े शुभ मुहूर्ते में अपने भक्तों
 को परम आनन्द देते हुए श्रीकृष्णभगवान् ने परम मंगल रूप-
 कालिन्दी का विवाह किया ॥ २९ ॥

विन्द प्रनुविन्द अवन्ती के राजा हैं दुर्योधन के वशमें हैं
 उनमें अपनी बहिन को श्रीकृष्ण में आसक्त जानकर निषेध
 किया ॥ ३० ॥

पिता की बहन जो राजाधिदेवी उसकी पुत्री मित्र-
 विन्दा को श्रीकृष्णने सब राजाओं के देवते ही हरण कर
 लिया ॥ ३१ ॥

कौशल्यदेश का अति धार्मिक नम्रजित् नाम का राजा
 था हे नृप परीक्षित जी ! उस के सत्या एक देवी नाम्रजित्
 नाम की कन्या होती गई ॥ ३२ ॥

भीमङ्गुलभाषार्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वीरस्य गन्धमपि न सहन्त इति तथा तान् खलान्
 दुर्वृत्तान् ॥ ३३ ॥

वृषान् जयति यस्तेन लभ्याम् ॥ ३४ ॥

प्रतिनन्दितस्तं प्रतिनन्दितवान् श्रीकृष्णेन वा स प्रति-
 नन्दितः ॥ ३५—३६ ॥

भीमङ्गुलभाषार्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स च तां भीमगवते दातुमिच्छन्नपि आतुव्यवृद्धलाजरास-
 न्धादिभ्यश्च विन्यनुपायमकरोदित्यभिप्रेत्याह—नेति । गोवृषामिति
 गोबलीवर्द्धवदनधिकार्यं, यद्वा; वृषभेष्टान् यद्वा गोषु धेनुषु स्थितान्
 मदान्तान् वृषान् मजित्वा बन्धनादिना वशान् कृत्वा खलान्
 द्विजान् अमुरसमवत्वात् तच्च द्वितीयस्कन्धे वे च प्रलम्बेत्यादौ

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सप्तोक्षस्यापि गणनात् मुक्तिकथनाच्च मुक्तिश्च भगवत्स्पर्श-
प्रभावेण देहान्ते ज्ञेया ॥ ३३ ॥

भगवान् सर्वशक्तियुक्तः किञ्च सात्वतां भक्तानां वृत्तिः
पालनशीलः (सर्वराजकुलागमनविचारेण) अतस्तत्रैव महता
सैन्येनावृतः सन् जगाम ॥ ३४ ॥

स तस्मा एव कन्यां दातुं कृततादृशव्याजः अत एव
प्रीतः प्रथमतस्तत्सालौकिकरीत्या आसनादिभिः पूजयन् पुनरर्चन-
शास्त्ररीत्या तु अर्हणेन तत्तत्पूजाद्रव्येणापि पूजयन्निति योज्यम्
आदिप्रहणात् पादप्रक्षालनव्यजनादिकं गृह्यते ॥ ३५ ॥

एवं सदसि वृत्तमुक्तं ततश्चात्मायैः सहस्रान्तरकक्षामानीते
भगवति वृत्तमाह—वरमिति । विलोक्य चन्द्रशाखागवाक्षत इति
ज्ञेयम् । अभिमतम् आत्मनश्चिरादभीष्टं सर्वेषां च सम्मतमित्यर्थः ।
अतः रमायाः पूर्णवल्लीरूपाया रुक्मिण्या अपि पतिं तया
पतित्वेन नित्यमाभितमिति सर्वोत्तमगुणमित्यर्थः । अतः सापत्न्य-
दुःखमपि न वितर्कितमिति भावः । सम्यक् वरौचित्येनान्तः-
पुरपर्यन्तमागतं विद्योक्त्य साक्षाद्ब्रह्मा चकमे भावविशेषेण
क्षुभ्यन्ती सङ्कल्पयामासेत्यर्थः । नरेन्द्रस्य कन्येति कौमल्येन शोभा-
सहस्रं दर्शितम् । सङ्कल्पमेवाह—भूयादिति । अनलः शिरमिष्टदेवता-
त्वेनार्चितोऽग्निः मे आशिषः सत्याः सफलाः करोतु तत्रोक्तयथा-
ज्ञाभाष्येन तदर्थेनसम्यक्त्वेपि समिद्धानेव साक्षाद्ब्रह्माह
वक्षीति यदि तत्पूजादिनियमो यत्नेन रक्षित इति
आशिषोऽमला इति पाठे अयं पतिरेव सत्याः करोत्वित्य-
न्वयः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नेति । अलान् दुर्बुतान् वीराणां गन्धमपि न सहन्त इति तथा
तान् सोढुमयक्यान् गोवृषान् वृषभान् यो जयति तेन लभ्यां
तां नामजित्नीं तान् गोवृषानजित्वा गा अनुधावमानानिति गो-
शब्दाभिप्रायः सोढुमुद्रोढुं न शक्नुः न प्रबभूवुः ॥ ३३ ॥

तामिति । एवं स्थिते भगवान् तां वृषजितैव लभ्यां भुत्वा
कौसल्यपुरमयोध्यां जगाम ॥ ३४ ॥

स इति । स नमजित् प्रत्युत्थायासनादिभिर्महता अर्हणेन
पूजासाधनेन पूजयन्ननुमोदितश्च भगवन्तमाह ॥ ३५ ॥

उक्तिं विवक्षुस्तावत् नामजित्युत्साहमनुवर्णयति—वरजिति ।
नरेन्द्रकन्या चकमे अकामयत किमित्ययमेव मे मम पति-
भूयात्, कथम् ? मर्विच्छामात्रेण भूयादिति स्वयमेवाशङ्क्य काम-
यते मे ममाशिषः कामाः अमला निर्विघ्नाः सत्याः सतीश्च
यथार्थाश्च करोतु भगवानिति शेषः । तत्र हेतुमुज्जावयति, यद्यहं
धृतं व्रतं यय। सा कृतपुण्या भवेयम् इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयचक्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वीरान् शूरान् गन्धयन्ति हिंसयन्तीति वीरगन्धाः तान्
“गन्धो लेणे च हिंसायै प्राणप्रादे प्रकीर्तितः” इति । वीरस्य
राहोर्गन्ध इव गन्धो जेषां तथा तान् “वीरो राहो हरी

शक्ने” इति वा महान्तो जना मेधा यथा नीचास्ते तथा तान्
यथा महाकठिनान् महामुद्गरानिव स्विताम्बा “जनाः कलिन-
सम्पातमेघकाठिन्यमुद्गराः” इति ॥ ३३ ॥

वृषजिह्वयां वृष्युं योग्यां सैन्येन सेनासमूहेन ॥ ३४ ॥

गुरुणा बहुमानेन महिम्नेन ॥ ३५ ॥

अभिमनममीष्टं वरं वरणयोग्यरूपं “वरो ना कर्पजामात्रो-
र्देवादेरीप्सितवृत्तौ” इति आशिषां भार्याशिलाषाणां पतिः
साधकः “आशीररगदंष्ट्राणां शुभवाक्याभिवाचयोः” यदि मे
मया व्रतः व्रतसमूहो धृतः अनुपयुक्तत्वेन निधिवत् भवत्कृत-
स्तर्हि स सत्यः सच्चिदानन्दात्मा भीकृष्याः करोतु भिम पाणि-
प्रहयं करोत्विति शेषः । व्रतानां समूह इत्यस्मिन्नर्थे अच्-
प्रत्ययः यदि सत्यो धृतो व्रतोऽस्ति तर्हि स व्रतः सफलत्वेन
कृष्णं नः पतिं करोत्विति वा ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अलान् हिंसान् असुरसभावात् तच्च द्वितीयस्कन्धे जे-
च प्रलम्बकरदुन्दरेत्यादि सप्तोक्षाया गावो गणनात् मुक्तिकथ-
नाच्च । मुक्तिश्च श्रीभगवत्स्पर्शस्वभावेन देहान्ते ज्ञेया ॥ ३३—४३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुतोषिणी ।

सा भगवन्निमित्तमेव कथं स्थितेति शङ्कां परिहर्तुं तत्रातो
व्यसनानीव प्रतिबन्धकाः वृषाः स्विता इत्याह—न तां शो-
रिति । अतो नृपा राजसाः अत एव तां शोदु सप्त गो-
वृषान् अवध्यान् दधिरसम्बन्धमपि कारयितुमयुक्तान् स्वतः
अजित्वा तां शोदु न शक्ताः सप्तभिर्मिलितैः जये सप्तानां सा-
भवतीति वैदिके पक्षे । स निषिद्ध इति नमजिता न क्रियते
“तस्माज्ज्ञेयां प्रती विन्दत” इति श्रुतेः । वाष्णीप्रीपदीप्रभृ-
तिषु ते दश प्राणाः एते चेन्द्राः पञ्चमुक्ता वा महादेव इति
कालवशात् पुष्टिवशाद्वा प्रलयात्पूर्वमेवं भवतीति न मर्यादाया-
मेवं कर्तुं युक्तम् तस्मान्नक्तिः भगवतैव प्राप्तव्या शानेन च
भगवत्स्वमिति पूर्णबोधा एव भगवन्नका भवन्ति तान् वृषान्
अजितत्वर्यं वर्णयति—तीक्ष्णशृङ्गानिति । शरीरेण दुष्टता
निरूपिताः अजेयता च दुर्मर्षानेति दुष्टो मर्षः क्रोधो येषां
इति स्वभावदोषो निरूपितः अन्तःकरणदोषो वा, इन्द्रियदोषा-
नाह—वीरस्य गन्धमपि न सहन्त इति अलामिति सहजो ज्ञीव-
दोषः आसुरास्ते जीवा इति अतो दोषवत्तुष्टयावजेयाः ॥ ३३ ॥

अतः सर्वेषु निवृत्तेषु भगवान् प्रवृत्त इत्याह—तां
भुत्वेति । यो हि व्यसनापनुत् स एव विषय इति लोके
फलप्यति—

“धृत्पिपासे तथा रोगाः कर्माणि त्रिविधाणि च ।

लोकोपद्रवरूपाणि चत्वार्यविश्वकानि हि ॥

धृतं पात्रं क्षियन्तीति त्रीण्यनावयवकानि हि ।

मृगयादिर्न सर्वेषां तस्माच्च व्यसनानि हि ॥

विशेषेणासनं यत्र व्यसनं तत्र प्रकीर्तितम् ।

दातेऽपि दोषे यस्यास्ति न निवृत्तिस्तद्वै तच्च ॥”

यत्पादपङ्कजः शिरसा विभर्षि श्रीरञ्जः स गिरिशः सह लोकपालैः ।
लीलातनूः स्वकृतसेतुपरीप्सयेष्टः काले दधत्स भगवान् मम केन तुष्येत् ॥ ३७ ॥
अर्चितं पुनरित्याह नारायण ! जगत्पते ! ।
आत्मानन्देन पूर्णस्य करवाणि किमल्पकः ॥ ३८ ॥
श्रीशुक उवाच ॥
तमाह भगवान् हृष्टः कृतासनपरिमहः ।
मेघगम्भीरया वाचा सस्मितं कुरुनन्दन ! ॥ ३९ ॥

श्रीमद्भक्तभार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवानेव तानि दूरीकर्तुं शक इति वृषजिन्मात्रलभ्यां तां
भुत्वा समर्थो भगवान् सात्वतां भक्तानां पतिः अन्यथा भक्तो-
द्धारो न भवतीति स्वयं जगाम कौशल्यः कौशलदेशराजानः
तेषां पुरमयोध्यां महता सैन्येन ब्रुत इति महत्स्वाकाङ्क्षिणो
राज्ञः सन्तोषार्थं 'देवानां पुरयोध्या' इत्यादिभृतौ नगर्या अपि
देवनिवारकत्वमुक्तम् ॥ ३४ ॥

ततस्तस्याभिन्नमन्माह—स कौशलपतिरिति । महामेव नानु-
मन्येत तदा बलादनभिप्रेतानां सम्बन्धिनी समीचीना न भव-
तीति तस्य पुरस्कार उच्यते लौकिकन्यायेन स करिष्यतीति
शङ्कां वारयितुमाह—प्रीत इति । प्रत्युत्थानमासनं च आदिभृतो
येषां स्वयन्तुपविष्टः शुरुणा भर्त्सनेनेति अमूल्यद्रव्यैः पूजयामास
एवं कर्तुं कन्यादानम् अभिप्रेतं भवतीति ततः प्रत्यनन्दत साधु-
र्त्तमानतमिति प्रतिनन्दनं च कृतवान् कदाचिद्भगवान् कृपां कुर्यात्
तदा कन्या कृतार्था भविष्यतीति अनेन राजा सन्दिग्ध
इत्युक्तं वृषजयामावे पि ॥ ३५ ॥

अन्ये तु निस्सन्दिग्धा एव प्रतिष्ठापूरणमावेपि
तस्मान्नादयः कन्या चेत्याह—वरं विलोक्येति । कन्याया यो वर-
णीयः सर्वैरपि सो यं स्वयमागतो वरयितुं तत्रापि स्वस्या-
भिमतं नरेन्द्रकन्या स्वयमपि विचक्षणः प्रहृतश्च भगवद्वरण-
मार्ग इति निरूपयितुं विशेषणमाह—रमापतिमिति । दृष्ट्वा
दृष्टेनफलं प्रार्थयति, भूयादयं मे पतिरिति । ननु, धर्मादीनां भग-
वति सामर्थ्याभावात् कथं भगवान् पतिर्भविष्यतीति आशं-
क्याह—आशिषोऽमलाः सत्याः करोतिवति । अयं भगवानेव
एतत्सर्वं सम्पादयितुं स्वस्मिन् स्वयमेव शकः नन्वयं फलरूपः
कथं स्वकृते साधनतामापद्यत इति चेत् तत्राह—यदि मे भृतो
व्रतैरिति । व्रतैर्भगवत्प्रियमैः यैर्भगवान् वश्ये भवति तादृशैश्च भृतः
तदा असदधीन इति मे निर्दुष्टा आशिषः सत्याः करोतु अनेन
लोकप्रसूतीत्याह—क्षेत्रिकास्तु अन्यादृशोप्याशिषः सत्याः करो-
तीति सूचितं अतो मम नास्त्येव सन्देह इति भावः । अनेन
सर्वासां भगवान् अभिप्रेत इति निरूपितम् अन्यथा व्रतकरण
एव विरोधं कुर्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विभवायचकवर्षिकृतसार्यदर्शिनी ।

बोदुं विव्योदुम् ॥ ३३—३४ ॥
कृष्णं पूजयन् प्रतिनन्दितः कृष्णेनाहतोऽभूत् ॥ ३५ ॥
विलोक्य चन्द्रशालागवाक्षतः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वीरस्य गन्धमपि न सहन्ते इति तथा ताव ॥ ३३ ॥
वृषान् जयतीति वृषजिनेन लभ्याम् ॥ ३४ ॥
श्रीकृष्णेन प्रतिनन्दितः सः नम्रजित् श्रीकृष्णं पूजयन् प्रीतो
ऽभूत् ॥ ३५ ॥
नरेन्द्रकन्या सत्या रमापतिमभिमतं वरं विलोक्य अयं
मे पतिर्भूयादिति चकमे कामयत मे आशिषः कामान् सत्याः
सतीः अयं करोतु स्वप्राप्तौ स्वयं प्रापाको भवत्विति भावः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

उस राजा का प्रणथा कि जो सात बैलोंसे लड़ बौ जीते
गा तिसको मे कन्या दौंगा वे सात बैल बड़े सींगों वाले
बड़े कठोर वीरकी गंधको भी नहीं सहनेवाले बड़े पुष्टये
उनके जीतने बिना कोई राजा उसका विवाह नहीं कर-
सकाथा ॥ ३३ ॥

कृष्ण भगवान् उस कन्या को बैलोंके जीतनेसे मिलने
वाली सुन कर बड़ी सेना को साथमें लेकर कौशलपुर को
आप बले गये ॥ ३४ ॥

उस कौशलपति राजाने भगवान्के आनेसे बड़े प्रसन्न
होकर भगवान् प्रत्युत्थान आदिक सत्कारों से औभेद आदि
से आनन्दित होकर पूजन किया ॥ ३५ ॥

उन श्रीकृष्णरूप वरको आय देखकर अपने बड़े अभि-
मत समझ कर राजपुत्री नामजितीने लक्ष्मीपति की इच्छाकी
मन में कहा कि यदि मेरे पति होवे यदि मैंने व्रत
से परमेश्वर को धारण कियाहै इसके यही निमल फल
मेरेको मिले ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हे नरेन्द्र ! राजन्यबन्धोः क्षत्रियस्य शुल्कदा द्रव्यादि-
प्रदाः ॥ ४० ॥

श्रीभगवानुवाच ।

विष्णोः (अन्यत्र काले विदुषः स्वयम्बरादयाचितारं वरमाहुरुत्तमम् ।

न हि प्रभूणां पुरुषार्थभागिनां वेलां विनाहाययति द्वितीश्वर ! ॥७॥

नरेन्द्रयाज्ञा कविर्भविगार्हिता राजन्यबन्धोर्निजधर्मवर्तिनः ।

तथाऽपि याचेतव सौहृदेच्छया कन्यां त्वदीयां न हि शुल्कदा वयम् ॥८॥

श्रीमद्विष्णोस्त्वामिच्छतवैष्णवतोषणी ।

अर्चितं पुनरिति अर्चितं तु सन्तमित्यर्थः । नम्रजिदिति शेषः । नारायण हे सर्वजीवाभय ! अतो जगत्पते सर्वद्वन्द्वस्यामिन् ! विशेषतः ज्ञानपूर्वस्य तवेत्याद्यप्रयोगस्तथापि प्रत्यक्षत्वेपि परोक्षत्वाद् परमगौरवात् अतो ऽहं किं तव करवाणि तत्राप्यल्पकः अल्पतोऽवश्यः ॥ ३७ ॥

पुनस्तस्य माहात्म्यविशेषेण तदेवोपपादयति-वदिति-इत्यादीनां यथा पूर्वं भैक्ष्यं तथा निर्देशश्च कनिष्ठकनिष्ठक्रमेण निजाति-तुच्छतां बोधयितुं तत्राज्जाह्निरिदं कनिष्ठत्वं पुनस्त्वेन शिष्याव-व्यवहारात् अजस्रस्य साक्षादेव श्रीकृष्णाष्टादशशतरोपास-कत्वाच्च योऽहं यत् अहं इति सर्वावतारित्वं सूचितं परीप्स-वेद्यं इति कश्चित्पाठः परीप्सया परिपाद्यनेच्छेत्यर्थः । स कृष्ण-स्तु भगवान् स्वयमित्यादौ प्रसिद्धो भगवान् केन हेतुना साध-नेन वा ममाधमस्य तुभ्येत् तन्न सम्भावयामी-त्यर्थः ॥ ३८ ॥

तमाहेत्यर्जेन तदीयस्य महाभाग्यस्य सूचनं तत्रापि मेवेत्यर्जेन तन्माधुर्यरूपाभ्यां हृतमनस्त्वस्व कृत आसनस्य चिरमर्पित-स्यापि परिग्रहः स्वीकारो येन स इति निजाभिलषितस्य परममत्तया स्वीकारदर्शनेन मुक्ता सम्यगुपवेशात् सस्मितमिति स्वभावादेव तत्रापि विशेषतः स्वामिषयितव्यभावात् किञ्चलज्जात-श्च अत एव कौतुकात् सम्बोधयति कुरुनन्द-नोति ॥ ३९ ॥

तादृशोऽहं स्वजनप्रेमानन्दमयनरलीलाभेवानुसरजस्मि तत्रापि त्वद्विधप्रेम्णा क्वचित्तुच्छतमय्यादिमप्युल्लङ्घयन्मस्मीति स्निग्धान्त-व्यञ्जिकायाः क्षत्रियोचितप्रार्थनाचातुर्व्याह—नरेन्द्रेति । एतच्च अशुचोचितसम्बोधनं सम्बन्धस्य हृदीभावाच्च कविभिः श्रीव्यासा-दिभिः राजन्यबन्धोः क्षत्रियाधमस्यापि विशेषेण गर्हिता तत्र च निजधर्मोत्कर्षित इत्यर्थः । वक्ष्येन हरयास्यैव तन्न नृशब्दत्वात् तव सौहृदेच्छया त्वया सह सु(ख)सम्बन्धार्थं यद्वा तव वत्सोहृद् मयि प्रेम तेन या मद्विच्छा तया क्षत्रिक-धर्ममेव कथयन् वक्षीवर्धवन्धनरूपं तच्छुल्लं विचार्य नित्य-नर्मेमाह न इति वचं क्षत्रिणाः ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीररायणार्च्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

अथोक्तिमाह—अर्चितमिति । यद्यपि सः कोसलपतिः प्राहेत्यने-नैवास्य राजोक्तिरल्लामस्त्वयापि वरमित्यादिना न्यवहितत्वा-

द्वार्चितमाहेत्युक्तं पुनःपुनो वाक्यालङ्कारे हे नारायण ! हे जग-त्पते ! स्वानन्देनैव पूर्णस्य तवाल्पकः भूयो ऽहं किं करवाणि न किमपि प्रियं कर्तुं शक्नो इत्यर्थः । वद्वा, किङ्करवाणि किङ्करोह-मत आहापयेत्यर्थः । आत्मनः क्षामाविककिङ्करतां द्योतयितुं नारायणेत्यदिसम्बोधनम् आत्मानन्देन पूर्णस्येति विशेषणं चेन्न-व्यस्तव्यम् ॥ ३७ ॥

अथ परतः व्यनक्ति-वत्पादेति । अजस्रस्यो ब्रह्मा सः कद्रः लोक-पालैश्च सहितः श्रीवैष्णवीश्च शिरसा यस्य तव पादपङ्कजराजो-विभर्षि एकवचनं प्रत्येकाभिप्रायकं नाहं नारायणः किन्तु यदुपपन्नं तस्य तव आह—लीलातनूरिति । स्वेन त्वया कृताः ये धर्मसेतवो धर्ममार्गदास्येषां परिचायेच्छया कावे धर्मशान्तिनिर्वाहो लीलातनूः लीलाविग्रहाद् अनेनाकर्मवश्यत्वमुक्तं इधद्विज्ञानः अनेन नारायण एव सन् धर्मपरित्राणाय यदुप-पन्नं त्वमवतीर्ण इति वक्ष्यम् एव-म्विधो भगवान् मम केन कैकुत्थेन तुष्टो भवेत् ॥ ३८ ॥

तमिति । कृत आसनपरिग्रहो येन स कृष्णस्तं कौसल्यं हे कुरुनन्दन ! सस्मितेन सहितं यथा तथा प्राह ॥ ३९ ॥

उक्तिमेवाह—नरेन्द्रेति । हे नरेन्द्र ! यद्यपि स्वधर्मनिरतस्य राजन्यबन्धोः क्षत्रियस्य वाच्या विगर्हिता निन्दिता प्रतिविद्येति वाच्यं तथापि सौहृदेच्छया त्वदङ्गुलवेच्छया त्वदीयां कन्यां वाचे-यं शुल्कदा द्रव्यादिप्रदाः न भवामः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयभञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मना खलामेन ॥ ३७ ॥

अकृतसेतुपरिप्सया अकल्पितवर्णाभमवस्यसेतुपाद्यनेच्छया मयि स्थितः स्वेनैव कृतेन कर्मणा ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

विदुषो ऽविद्वांसः स्वयम्बरादन्यत्र काले अवाचितारं वर-मुत्तममाहुः पुरुषार्थभागिनां प्रयोजनांशभाजां प्रभूणां मध्ये स प्रयोषीं तां वेलां कावे विनाहाययत्यात्मानमिति शेषः । आह्वान-मिति पाठे सो याचिता स्वयम्बरकालं विनापि स्वहर्नि प्रभूणा-माह्वानमर्हतीति शेषः । वेलेति पाठे प्रभूयामाह्वानं विनापि स एव वेलाकावः स्वयम्बराय इत्याहुरित्यर्थः ॥ ४० ॥

सामान्यमुक्त्वा विशिष्टाह—नरेन्द्रेति । राजन्यबन्धोः राजां वेले-जातस्य निजधर्मवर्तिनः क्षात्रधर्ममनुवर्तमानस्य शुल्कदा वेतन-प्रदाः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनः ।

अत्र यत्पादपुञ्जोक्तिः श्लोकः कन्याया एव प्राधान्यरूपेण इति केचित् केचित्तु राक्षस इत्यत्रे पठन्ति तत्र प्रसादः कन्याया एव युक्तः अतो भगवत्प्राधान्येन पूर्व स्वतन्त्रविश्वत्वेन भगवान् करिष्यतीत्युक्तत्वं ईश्वरस्य को वा नियामक इति तस्य तोषार्थ-माकाङ्क्षा प्रकटोक्तवती प्रसादमेव प्रार्थयति—यत्प्राप्तेति । भगवत्प्रसादे हि भगवानेव प्राप्स्यते तथैव च काम्यते तद्वि-तुल्यं यत्तस्य रज एव सर्वैः कामितमित्याह—यस्य पादपुञ्जश्च शिरसा विभक्तिः श्रीः भगवतो ब्रह्मा गिरिशो महादेवस्तत्सहितः लोकपालश्च सहितः रजसा हि भगवदीयं शरीरं भवतीति पूर्वमुक्तं तदा भगवान् निस्सम्बन्धं प्राप्स्यते स्वतन्त्रा भक्तिर्वा भवति तत्रापि शिरसि विभक्ति एतच्छरीर-विभक्तौ प्रधानं तत एव देहात्मिकाः परिष्कृतं कुर्वन्तीति । लक्ष्म्या अपि भगवत्सम्बन्धो भवति तदर्थं मृग्यमेव ब्रह्मादीना-मपि स्वाधिकारसमाप्तिनन्तरं यथा तथा भवति तदर्थं धारणं पुनरधिकारनिवृत्त्यर्थं नन्वितः पूर्वास्ते कथं विभ्रतीत्याशङ्क्याह-लीलातनूरिति । यो भगवान् स्वकृतानां धर्ममर्यादानां परि-ष्कृत्या रक्षितुमिच्छया लीलातनूर्ध्वं भवति तेन चरणरज-स्सम्बन्धमार्थना युक्तेति भावः । एवं सर्वप्राप्त्योऽयमेवेत्याह—नष्टाविति । स पुरः स्फुरतीति साधनविलम्बः सोढुमशक्य इति प्रसाद एवैतत्कार्यं सिध्यतीति केन वा उपायेन तुष्ये-दिति जिज्ञासा गत्वा चरणयोः पतित्वा प्रार्थनीयः आहो-स्मिन्मोहात् वा कञ्चिदुपाय इति भगवत्पादेव दानादिपक्षो विराकृतः ॥ ३७ ॥

अविभक्तमपि कल्पयिष्यतीति सम्भावनया मेनारथः अत एव भगवान् तमुपायं कल्पितवानित्याह—अर्चितमिति । पुनः पूजयित्वा भगवत्प्रेरणया स्वयमेव राजा किञ्चित् प्रार्थितवान् इति वक्ष्यमाणप्रकारं यथा कन्यामनोरथः सिध्यति अन्तर्बहिः पूर्णस्य नियामकस्य किं वक्तव्यं किं कर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह-नारायण प्रेरक ! जगत्पते बहिर्नियामक ! अतो यथेच्छसि तथैव कारयसि तस्माच्च किञ्चित् वक्तव्यं किञ्च अपूर्णं हि केन चित् क्रियया पूर्वेते अयं तु पूर्णानन्देनैव पूर्णः आत्मैव आनन्दः व्यापकत्वे विरलता स्यादिति दृष्टव्यलक्षणं पूर्णत्वमाह पूर्णस्येति । तत्राप्यहमव्ययः अत्यल्पः कुत्सितोऽप्यो वा अना-नन्दत्वात् ॥ ३८ ॥

प्रसादनार्थमेव भगवांस्तं प्रेरितवान् यथा याचितोऽपि न प्रसादयति अतोऽवसरं प्राप्य भगवान् भक्तितार्थी तं याचितवानित्याह—तमाहेति । भगवानिति सम्प्रथः पूर्णः पूर्ण-याचनं न विगीतं प्रत्युपकारसम्भवात्कृष्ण इति स्त्रीणां हितं कृतार्थेनैपरिग्रह इत्यव्ययः तस्यासन् चेत्परिग्रहीतमस्य-इति परिग्राह्यमिति न हि भोजनार्थमुपबिष्टस्तुतेः पूर्व-मुचिष्ठति न वा तदा याचनं बोधाय तस्य याचनं सर्वमेव दुःखं नाकांक्षतीति भेषगम्भीरयेति सस्मितमिति किञ्चिन्मोहयन् याचता प्रयच्छति कन्यामेव न त्यागमानं तथा सति कन्या भगवांस्तस्यात् सम्बोधने विश्वासाय ॥ ३९ ॥

[३९]

भगवान् याचनदोषं परिहरन् याचते—नरेन्द्रेति । स्त्रीणां हितार्थमुच्यतीत्यस्य येन केनाप्युपायेन तद्वितं साधनीयमिति मम न दोषः तथाऽपि राजन्यनाथं कुर्वतस्तद्विषयं न कर्तव्य-मिति तदर्थं सामान्यम्यायमाह—राजन्यबन्धोर्वाक्या कविभि-र्विगर्हिता ब्रह्मवृत्तिरेव सा नरेन्द्रेति सम्बोधनेन सम्मतिः प्रदर्शिता यागविचारे यागादाविन्द्रः प्रार्थयत इति नरनाथे प्रार्थना न विगीतेति सूचितं स्तुतिरप्यनेन कृता कविभि-रिति विचक्षणैः तैर्होषं मन्यते भगवता वीर्यं क्षत्रियेभ्यो दत्तं यत्किञ्चिदक्षितं तद्वीर्येणैव साधनीयमिति अनेना-दाने बलादपि नेष्यामीति सूचितम् आपत्सु याचनं न दुष्यतीत्यत आह—निजधर्मवर्तिन इति । निजधर्मो वीर्यं रागे उत्पद्ये राग एव निवारणीयः अनिवृत्तौ वा स्वधर्मः कर्तव्यः ततो मरणं प्राप्तिं वा मरणेपि परतः प्राप्नोति तस्माद्वीर्यमेव कर्तव्यं तथाऽपि याच इत्याह—तथा-पीति । एवं करणे हेतुः सौहृदेच्छया यथा त्वदीया कन्या अभिलाषता एवं सौहार्दमपि ततो वीर्यं ह्यं न सिध्यति ईश्वरत्वात् कापट्येन जयो जयो न भवतीति कदाचिद्विषयेऽपि न मन्येतेति याचनं धर्मपरीक्षार्थं वचनं च कन्या देयेवेति नातीध भारः । ननु पूर्णं याचन् प्रतिवाक्यतीति शङ्काया-माह—न हि शुल्कदा इति । मूल्ये दत्ते दासी भवतीति तत्रापि वयं वीर्यमेव परं शुल्कं प्रयच्छामः भोजनियमत्या कदाचिच्छुल्कं याचेरन् भवन्तः कन्यायाः कुशिकावयमिति नयमे तथा निरूपणान् राजा तु याचनापूर्वं देयत्वेन विचार्य प्रतिज्ञाञ्च पूरयिष्यामीति कष्टे भगवांश्च न विनियोक्य इति तूष्णीं स्थितः रागे सति कष्टमपि करोति नाभ्य-यति ॥ ४० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनः ।

परीप्सया परिपालनेच्छया तत्तत्काले दधत् प्रपञ्चे प्राक-ट्यात् पुण्यन् यः स्वयमभुना वसते सः ॥ ३७—३९ ॥

राजन्यबन्धोरतिनिरुद्धक्षत्रियस्यापि अहं राज्यजन्मेष्टोऽपि याचे किन्तु वयं न शुल्कदा न द्रव्यादिदायिनः ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वकृतसेतुनां परीप्सया पालनेच्छया लीलातनूः काले तत्पालने दधत् अस्ति स भगवानयं मम केन सुकृतेन तुष्येत् ॥ ३७—३९ ॥

स्वानम्यभक्तायां सत्यायां प्रीत्यतिशयं द्योतयितुमाह—नरेन्द्रेति । राजन्यबन्धोर्निरुद्धक्षत्रियस्यापि किं पुनरुक्तस्य ममेति भावः । तर्हि उत्कृष्टो धनं दत्वा कन्यां गृह्णातु तत्राह—न हीति ॥ ४० ॥

राजोवाच ।

को ऽन्यस्ते ऽन्यधिको नाथ ! कन्यावर इहेप्सितः ।
 गुणैकधाम्नो यस्याङ्गे श्रीर्वसत्यनपायिनी ॥ ४१ ॥
 किन्त्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सात्वतर्षभ !
 पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीप्सया ॥ ४२ ॥
 ससेते गोवृषा वीर ! दुर्दान्ता दुरवग्रहाः ।
 एतैर्भग्नाः सुबहवो भिन्नगात्रा नृपात्मजाः ॥ ४३ ॥
 यदिमे निगृहीताः स्फुस्त्वयैव यदुनन्दन !
 वरो भवानभिमतो दुहितुर्मे श्रियः पते ! ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

जिस भगवान् के चरणरजको भीमहादेवजी तथा लक्ष्मीजी और ब्रह्माजी और सब लोकपालभी मस्तकसे धारण करते हैं जो भगवान् अपने धर्ममर्यादाके पालनेके लिये समय पर लीलाशरीर को धारण करते हैं वे भगवान् मेरी किस सेवासे सन्तुष्ट होंगे ॥ ३७ ॥

राजाने भगवान् का पूजन किया फिर कहा—कि हे नारायण ! हे जगत्पते ! आपतो अपने स्वरूपानन्द से परिपूर्ण हो आपकी सेवा में क्षुद्र क्या कर सकता हूँ ॥ ३८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

हे कुरुनन्दन ! भीमभगवान् प्रसन्न होकर आसन पर विराजकर मन्वहास पूर्वक मेघमयी गंभीरवाणी से बोले ॥ ३९ ॥

हे राजन् ! क्षत्रियके मांगना बड़ा निन्दित कथियाँ कहे है जो कि अपने धर्ममें वर्तमान है तिसको तौभी तुमारी सुदृढतासे तुमारी कन्याको मैं मागता हूँ हम लोग इसका बल नहीं दे सकते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

गुणानामेकमेव धाम स्थानं तथाभूतस्य यस्य तवाङ्गे ॥ ४१-४२ ॥

दुर्दान्ता अशिक्षिताः दुरवग्रहा अपरायणाः कुतस्तदाह-
 एतेरिति—भग्ना भङ्ग प्रापिताः ॥ ४३ ॥

यद्यदीमे गोवृषा निगृहीता दमिता नाथिता इति यावत् ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीः सर्वगुणाभयकपापि गुणैकधा इति यदुणमकीकृत-
 त्वादेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अस्माभिरिति बहुत्वेन निजज्ञातिबाण्धवादिसङ्ग्रहात् तथा पूर्वमेवेति च समयं दृढयति कन्याया वरस्य धव (वर)तायोग्यस्य तव पराप्सया पुंसां वीर्यस्य बलस्य च परीक्षा तदर्थं

पाठान्तरे कन्याया यो वरस्तस्य या परीक्षा तथा हेतुना पुंसां या वीर्यपरीक्षा तदर्थमित्यर्थः । स चास्माकं समयो भवता पालयितव्य एवेति सम्बोधयति सात्वता भक्तानाम् ऋषभ ! परिपालकेति ॥ ४२ ॥

इत्थं स्वदोषं स्ववर्गदोषं च परिजहार, अथ समयमेक सूचयति—ससेति । एत इति तदङ्गीकारमुपपन्नं तेन सह वृषणां गत्वाङ्गुल्या निर्विशति एतैर्भिन्नगात्राः अतो भग्नाः एतस्याङ्गेन मन्त्र-
 क्षिरोधिनां तेषां क्षान्तिरेव चास्माभिर्घटितेति भावः । हे वीरेति तव वीर्येण तु निग्राह्या भविष्यन्तीति भावः । अन्यथैः । तत्र एका-
 नित्यादिकमभ्याहृत्य श्लोकद्वयं योजितम् ॥ ४३ ॥

यद्यदीति निश्चये “धत्से पदं त्वमघिता यदि विप्रयुर्वी” इति वत् यद्वा यद्यस्मात् त्वयैव निगृहीता एव स्युः बलवत्त्वेनाप्ये-
 रदाक्यत्वात् वृषत्वेनातिपीडयितुमयुक्तत्वात् तस्मादनेन प्रबन्धेन भवानेव वरो ऽभिमतः पूर्वमेवावधारितः तस्मा-
 दस्माकं प्रतिज्ञाया मनोरथस्य च पूरणार्थं भवतैतत्कार्यमेवेति भावः । हे यदुनन्दनेति यदुकुलद्वयार्थमपि त्वयैतत्कार्यं—
 मिति च ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवार्त्तिकः ।

इत्थमुक्तः प्राह भगवत्क इति । हे नाथ ! ते त्वत्तः अन्यधिकः कन्यायाः इप्सितो वरः को वा ऽस्ति ? सन्ति बहव इत्यतो भगवन्तं विशिनष्टि—गुणैक इति । गुणानां कस्याणगुणानामेकमेव धाम स्थानं तथाभूतात् यस्यैवेषस्य बलवन्तं वा यस्य तवाङ्गे बलसि भीरुस्मीरनपायिनी निवसति ॥ ४१ ॥

किन्त्विति । हे सात्वतर्षभ ! समयः मार्गक्षिणम् । केमर्थं पुंसां वरत्वेनागतानां (परीक्षाये) सा पि किमर्थेयमाह—कन्याया वरो ऽनुकपः तत्परीप्सया हेतुभूतया ॥ ४२ ॥

को सौ समय इत्यत्र तं वक्तुं तावत्तन्मन्त्रेणामसमर्थता-
 माह—ससेति । हे वीर ! दुर्दान्ता अशिक्षिताः दुरवग्रहाः भग्ना-
 यत्ता, तत्र निदर्शनमाह एतेर्भग्ना भङ्गप्रापिताः भक्तानाम् सेवां

भीमद्वीरावधार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बभूवुः पतान् यो वृद्धाति तस्येयं कथ्येति भावः ॥ ४३ ॥
वदीति । अतो यदि इमे वृषास्त्वया निगृहीताः स्युस्तर्हि भवानेक मम बुद्धितुरभिमतो वरः ॥ ४४ ॥

भीमद्विजयव्रजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कन्यायाः वरपरोपसया वरेच्छया ॥ ४२ ॥
दुर्दान्तः अशक्यशिक्षाः दुरवग्रहा गृहीतुमशक्याः ॥ ४३-४४ ॥

भोमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

कलितमाह-यदिम इति । यत् यस्मात् कृत्वा प्रकाशयित्वा ॥ ४४-४६ ॥

भीमद्वलभाष्यकृतसुबोधिनी ।

अधुना रागे ज्ञात्वा वृषदमनार्थं प्रार्थयते-को ऽयं इति । त्वत्तोऽन्वष्टिकः वाने को ऽपि नास्ति पात्रं कन्यायाश्चेत्सितो वरो नाम्यो ऽस्ति अतो वृद्धसम्पत्तिः सर्वा ऽपि सिद्धा किञ्च सर्वाः क्षिप्रस्त्वदीया एव यतो गुणानाम् एकं धाम भवानेव भवन्ता गुणा निस्वास्त्वय्येव प्रतिष्ठिताः अत एव भीरनपाविषी त्वयि यत्र भीस्तु सर्वमिति वसतीत्यन्वयं परिभ्रमणमात्रम् ॥ ४१ ॥

वरसम्पदीयो ऽपि धर्मः पालनीय इत्याह-किन्त्वस्माभिरिति । अधुना ऽकरणे अपराधो भवेत् किन्तु पूर्वमेव कृतः समयो नियमः तुष्ठाभ्यो निर्भेदज्ञानं व्यावर्त्तयति सात्वत-र्षमेति प्रतिज्ञा पालनीयेत्यत्र सम्मतिरुक्ता यादवभेदास्तज्ज्ञान-मतीति भक्तस्वामी भक्तप्रतिज्ञां पालयिष्यतीति प्रतिज्ञाकरणे निमित्तमाह-पुंसामिति । क्षत्रियेषु धीर्यवान् महान् सत्ताङ्गानि क्षत्रियस्य सर्वत्र तत्सामर्थ्यं महान् भवति अतः सप्त वृषा दम्यत्वेन स्थापिताः महत एव कन्या देया जामातरं प्रति नञ्ज्ञता वा बोधनीया अभये च सा निषिद्धा अपरीक्षायां धीर्यं न ज्ञायते इति एतदपि कन्यावरपरीक्षार्थमेव न त्वस्यान्य उपयोगो ऽस्ति ॥ ४२ ॥

अतः कन्यादाने तदवश्यं कर्त्तव्यं तं समयमाह-यथा परीक्षा सम्पद्यते सतैत इति एकत्र गृहे सप्त वृषा निरुद्धाः न कश्चि-
कुत्र परिपालकः नापि तत्र गौः काचित् भक्ष्यं च यथेष्टं मोक्षं ततो ऽन्योन्यं युज्यमाना अतिमत्ताः नित्यं क्रुद्धाः विद्वन्ति दृष्ट्वा-
भूत विषमसङ्ख्यापक्षाः अन्यथा द्वन्द्व-
बोधिनो भवेयुः गोबुधा इति न मारणीयाः गोजातीयाः वृषाः समस्थाः वीरेति सम्बोधनमितरस्तुतिः भोतुर्निन्दार्थेति शत्रु-
न्युदात्ताः वीरस्याग्रे कथनं वीर्योद्बोधनार्थं बहुनेव वृषानेक-
आवर्त्तयतीति आर्षद्वयं वैलक्षण्यमाह-दुर्दान्त इति अदान्ता-
वेक्षया ऽपि कठिना दुष्पसर्गा दमनविरोधिर्न वदन्ति (ति)

तत्र दमनसम्भावनाऽपि नास्तीति ज्ञापयितुं वीरैरपि दुर्दान्ता इति च (वा) किञ्च दुष्टः भवग्रहो येषां तेः सह कलहो मरणपर्यवसायी आप्रहो वा दुष्टः ते मारयितुम् अशक्याः इष्टा इष्टोपायैः अन्यांश्च मारयन्तीति द्वयमुक्तं नापि तेषां वीर्यं सम्भावनामात्रेण सिद्धं किन्तु बहुधा कृतकार्य-
मित्याह-एतैर्मेघा इति । काकतालीयव्युदासाय सुबहवः भङ्गो न पराजयमात्रं तथा सति दृष्ट्वाऽपि भीताः पलायिता भवन्ति किन्तु भग्नगात्रा गात्राणां करचरणादीनां भङ्गपर्यन्तं यतमानाः ननु, शिक्षावीजयोरप्रयोजकत्वं तेषु भविष्यतीति चेत् तत्राह- नृपात्मजा इति । शिक्षाविजयिजः न तु क्षत्रिय-
मात्रम् ॥ ४३ ॥

वृषाणां दोषाः उक्ता इति तेषु चेत्तत्र कृपा एता-
दृशानप्युद्धरिष्यामीति तदा भवानेव कन्याया वरः तदा तां दुष्टामप्युद्धरिष्यति तदीयांश्च ते हि कन्यानिमित्त-
मेव निरुद्धा इति तदुद्धारव्यतिरेकेण कन्योद्धारो नोपपद्यते । अतस्त्वं चेत्तानुद्धरिष्यसि तदा वर इत्याह-यदिमे निगृ-
हीताः स्युरिति । निग्रहे कृते उद्धारो ऽवश्यं भाव्यति तदेवोक्तं यदुन्मन्वेति लीलार्थमागतः कदाचिन्न कुर्यात् इति सूचितम् यादवास्तथा कुर्वन्तीति न सम्बेदहृन् गोवर्द्धनादिना तदा अभि-
मतो वरो भवात् मे बुद्धितुरिति स्वस्व हीनतां बोधयति योग्यता तु सर्वोत्तमेवेत्याह-भिवःपत इति । प्रतैव कन्या समयः परं पूरणीय इति ॥ ४४ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वयमपि न शुल्कप्राहिण इत्याह-किन्त्विती । समयो नियमः कन्याया वरप्राप्तीच्छया वा पुंसां धीर्यपरीक्षा तदर्थम् अन्यथा मत्कन्यायां सर्व एव नृपाः प्रार्थकास्तेमया कथं प्रस्थाप्येया इति भावः । कन्याया वरः भुतकृपगुणस्त्वमेव वरणीयस्तस्य तव प्राप्त्यर्थमित्यर्थस्तु वास्तवः ॥ ४२-४३ ॥

यत् वदीति प्रकटो ऽर्थः यत् यस्मादिति वास्तवः भियः पते इति सम्बोधनेन वृषानिग्रहो न त्वदशक्य इति त्वमेव वरो निर्णीतः वृषास्त्वमे त्वद्विद्वेषिवधार्थमेव स्थापिता इति भावः ॥ ४४ ॥

भीमच्युतदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुणानां स्वाभाविकानां सत्यत्वानन्दत्वसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्व-
सर्वकर्तृत्वादीनामेकमेव धाम स्थानं तस्य अङ्गे देहे वक्षसि ॥ ४१ ॥

समयो नियमः ॥ ४२ ॥

दुर्दान्ताः अशिक्षिताः दुरवग्रहाः अपराधताः भिन्नानि गात्राणि येषां ते तथा भङ्गाः भङ्गं प्राप्ताः पतान् यो निगृह्णाति स अस्याः वर इति भावः ॥ ४३ ॥

यत् यदि ॥ ४४ ॥

राजोवाच ।

को ऽन्यस्ते ऽभ्यधिको नाथ ! कन्यावर इहेप्सितः ।
 गुणैकधाम्नो यस्याङ्गे श्रीर्वसत्यनपायिनी ॥ ४१ ॥
 किन्त्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सात्वतर्षभ ! ।
 पुंसां वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीप्सया ॥ ४२ ॥
 ससेते गोवृषा वीर ! दुर्दान्ता दुरवग्रहाः ।
 एतैर्भग्नाः सुबहवो भिन्नगात्रा नृपात्मजाः ॥ ४३ ॥
 यदिमे निगृहीताः स्युस्त्वयैव यदुनन्दन ! ।
 वरो भवानभिमतो दुहितुर्मे श्रियः पते ! ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

जिस भगवान् के चरणरजको श्रीमहादेवजी तथा कृष्णजी और ब्रह्माजी और सब लोकपालभी मस्तकसे धारण करते हैं जो भगवान् अपने धर्ममर्यादाके पालनेके लिये समय पर लीलाशरीर को धारण करते हैं वे भगवान् मेरी किस सेवासे सन्तुष्ट होंगे ॥ ३७ ॥

राजाने भगवान् का पूजन किया फिर कहा—कि हे नारायण ! हे जगत्पते ! आपतो अपने स्वरूपानन्द से परिपूर्ण हो आपकी सेवा में क्षुद्र क्या कर सकता हूँ ॥ ३८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

हे कुरुनन्दन ! श्रीभगवान् प्रसन्न होकर आसन पर विराजकर मन्दहास पूर्वक मेघमयी गंभीरवाणी से बोले ॥ ३९ ॥

हे राजन् ! क्षत्रियके प्रांगना बड़ा निन्दित कवियोंने कहा है जो कि अपने धर्ममे वर्तमान है तिसको तौभी तुमारी सुहृदतासे तुमारी कन्याको मैं मागता हूँ हम लोग इसका बदला नहीं दे सकने हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

गुणानामेकमेव धाम स्थानं तथाभूतस्य यस्य तवाङ्गे ॥ ४१-४२ ॥

दुर्दान्ता अशिषिताः दुरवग्रहा अपरायणाः कुतस्तदाह-
 एतेरिति—भग्ना भङ्ग प्रापिताः ॥ ४३ ॥

यद्यदीमे गोवृषा निगृहीता वमिता नाथिता इति यावत् ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीः सर्वगुणाभयरूपापि गुणैकधा इति यदुणवक्षीकृत-
 त्वादेवेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अस्माभिरिति बहुत्वेन निजज्ञातिबान्धवादिसङ्ग्रहात् तथा पूर्वमेवेति च समयं दृढयति कन्याया वरस्य धव (वर)तायोग्यस्य तव पराप्सया पुंसां वीर्यस्य बलस्य च परीक्षा तदर्थं

पाठान्तरे कन्याया यो वरस्तस्य या परीक्षा तथा हेतुना पुंसां या वीर्यपरीक्षा तदर्थमित्यर्थः । स चास्माकं समयो भवता पालयितव्य एवेति सम्बोधयति सात्वतां भक्तानाम् श्रवणम् । परिपालकेति ॥ ४२ ॥

इत्थं सर्वार्थं स्ववर्गदोषं च परिजहार, अथ समकमेव सूचयति—ससेति । एत इति तदङ्गीकारमुपलभ्य तेन सह वृषवासं-
 गत्वाकुल्या निर्दिशति एतैर्भिन्नगात्राः अतो भग्नाः एतस्याङ्गेन भङ्ग-
 द्विरोधिनां तेषां शान्तिरेव चास्माभिर्भेदितेति भावः । हे वीरेति तव वीर्येण तु निग्राह्य भविष्यतीति भावः । अन्यस्यैः । तत्र एता-
 नित्यादिकमभ्याहृत्य श्लोकद्वयं योजितम् ॥ ४३ ॥

यद्यपीति निश्चये “यत्से पदं त्वमविता यदि विप्रसूयि” इति वत् यद्वा यद्यस्मात् त्वयैव निगृहीता एव स्युः बलवत्त्वेनाभ्य-
 रक्षयित्वान्न वृषत्वेनातिपीडयितुमयुक्तत्वात् तस्मादनेन प्रबन्धेन भवानेव वरो ऽभिमतः पूर्वमेवावधारितः तस्मा-
 दस्माकं प्रतिज्ञाया मनोरथस्य च पूरणार्थं भवतैस्तत्कार्यमेवेति भावः । हे यदुनन्दनेति यदुत्तुल्लहार्थमपि त्वयैतत्कार्यं—
 मिति च ॥ ४४ ॥

श्रीमद्गीतराजवाचार्थकृतभाषवतचन्द्रिका ।

इत्थमुक्तः प्राह नम्रजित्क इति । हे नाथ ! ते त्वत्तः अभ्यधिकः कन्यायाः ईप्सितो वरः को वा ऽस्ति ? सन्ति बहव इत्यस्यो भगवन्तं विशिष्यति—गुणैक इति । गुणानां कल्याणगुणानामेकमेव धाम स्थानं तथाभूतात् यस्यैव्यपेक्षया पृष्ठयन्तं वा यस्य तदङ्गे वक्षसि श्रीकृष्णोऽनपायिनी निवसति ॥ ४१ ॥

किमिति । हे सात्वतर्षभ ! समयः आर्षादिभक्तानां ईर्ष्यायां पुंसां वरत्वेनागतानां (परीक्षार्थं) सा पि किमर्थेऽप्राह—कन्याया वरो ऽनुरूपः तत्परीप्सया हेतुभूतया ॥ ४२ ॥

को सौ समय इत्यत्र स वक्तुं तावत्समान्येषामसमर्थात्—माह—ससेति । हे वीर ! दुर्दान्ता अशिषिताः दुरवग्रहाः अपराय-
 नाः यथा तत्र भिदार्थमाह एतैर्गोवृषैर्भिन्नानि गात्राणि, तेषां वरः

श्रीमद्गीतराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रकम्पिका ।

बभूवुः पतान् यो दृष्ट्वाति तस्येयं कन्येति भावः ॥ ४३ ॥

यदीति । अतो यदि इमे वृषास्त्वया निगृहीताः स्युस्तर्हि भवा-
नेव मम दुहितुरभिमतो वरः ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कन्यायाः वरपरोक्षया वरेच्छया ॥ ४२ ॥

दुर्दान्तः अशक्यशिक्षाः दुरवग्रहाः गृहीतुमशक्याः ॥ ४३-४४ ॥

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

फलितमाह-यदिम इति । यत् यस्मात् कृत्वा प्रका-
शयित्वा ॥ ४४-४६ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अधुना रागे ज्ञात्वा वृषदमनार्थं प्रार्थयते-को ऽन्व इति ।
त्वत्तो ऽन्वयिकः दाने को ऽपि नास्ति पार्श्व कन्यावाञ्छेप्सितो
वरो नान्यो ऽस्ति अतो दृष्टसम्पत्तिः सर्वा ऽपि सिद्धा किञ्च
सर्वाः क्षिप्रस्त्वदीया एव यतो गुणानाम् एकं धाम भवानेव
अमृता गुणा विस्वास्त्वय्येव प्रतिष्ठिताः अत एव श्रीरज-
पाणिनी त्वयि यत्र श्रीस्तत्र सर्वमिति वसतीत्यन्वयः परि-
श्रुतमत्रात्रम् ॥ ४१ ॥

वरसम्पदीको ऽपि धर्मः पालनीय इत्याह-किम्बन्धमाभि-
रिचि । अधुना शक्ये अपराधो भवेत् किन्तु पूर्वमेव कृतः
समयो नियमः तुङ्गादो निर्भरदानं व्यावर्त्तयति सात्वत-
वर्मेति प्रतिज्ञा पालनीयेत्यत्र सम्मतिरुक्ता यादवभेष्टास्तज्ज्ञान-
न्वीति भक्तस्वामी भक्तप्रतिष्ठां पालयिष्यतीति प्रतिज्ञाकरणे
निमित्तमाह-पुस्तमिति । क्षत्रियेषु वीर्यवान् महान् सप्ताङ्गानि
क्षत्रियस्य सर्वत्र तत्सामर्थ्यं महान् भवति अतः सप्त वृषा
वन्त्यत्वेन स्थापिताः महत् एव कन्या देया जामातरं प्रति
मङ्गता वा बोधनीया अधमे च सा निषिद्धा अपरीक्षायां वीर्यं
न ज्ञायते इति एतदपि कन्यावरपरीक्षार्थमेव न त्वस्यान्य
उपयोगो ऽस्ति ॥ ४२ ॥

अतः कन्यादाने तद्वश्यं कर्त्तव्यं तं समयमाह-यथा परीक्षा
सम्पद्यते सतत इति एकत्र गृहे सप्त वृषा निरुद्धाः न कश्चि-
दुत्र परिपालकः नापि तत्र गौः काचित् भक्ष्यं च यथेष्टं
मादकं ततो ऽन्योन्यं युध्यमाना अतिमत्ताः नित्यं क्रुद्धाः
तिष्ठन्ति वृत्रमुचि-अतः विषमसङ्ख्यापन्नाः अन्यथा दृग्-
बोधिना भवेयुः गोवृषा इति न मारणीयाः गोजातीयाः वृषाः
समस्याः वीरेति सम्बोधनमितरस्तुतिः भोतुर्निन्दार्थेति शत्रु-
व्युदासार्थं वीरस्याग्रे कथनं वीर्योद्बोधनार्थं बहूनेव वृषानेक-
आरयतीति आर्षेणैव वैलक्षण्यमाह-दुर्दान्ता इति अदान्ता-
वेकस्या ऽपि कठिना दुरूपसर्गो दमनविरोधिर्न वदन्ति (ति)

तत्र दमनसम्भावना ऽपि नास्तीति ज्ञापयितुं वीरैरपि
दुर्दान्ता इति च (वा) किञ्च दुष्टः अवग्रहो येषां तैः सह
कलहो मरणपर्यवसायी आग्रहो वा दुष्टः ते मारयितुम्
अशक्याः दृष्ट्वा दृष्टोपायैः अन्यान् मारयन्तीति द्वयमुक्तं नापि
तेषां वीर्यं सम्भावनामात्रेण सिद्धं किन्तु बहुधा कृतकार्य-
मित्याह-एतैर्भग्ना इति । काकतालीयव्युदासाय सुबहवः भङ्गो
न पराजयमात्रं तथा सति दृष्ट्वा ऽपि भीताः पलायिता
भवन्ति किन्तु भग्नगात्रा गात्राणां करचरणादीनां भङ्गपर्यन्तं
यतमानाः ननु, शिक्षावीजयोरप्रयोजकत्वं तेषु भविष्यतीति
चेत् तत्राह- नृपात्मजा इति । शिक्षाविजयिजः न तु क्षत्रिय-
मात्रम् ॥ ४३ ॥

वृषाणां दोषाः उक्ता इति तेषु केसव कृपा एता-
दृशानप्युद्धरिष्यामीति तदा भवानेव कन्याया वरः तदा
तां दुष्टामप्युद्धरिष्यति तदीयांश्च ते हि कन्यानिमित्त-
मेव निरुद्धा इति तदुद्धारयतिरेकेण कन्योद्धारो नोपपद्यते ।
अतस्त्वं केसानुद्धरिष्यसि तदा वर इत्याह-यदिमे निगृ-
हीताः स्युरिति । निग्रहे कृते उद्धारो ऽवश्यं भाव्यति तदेवोक्तं
यदुनन्दनेति लीलार्थमागतः कदाचित् कुर्यात् इति सूचितम्
यादवास्तथा कुर्वन्तीति न सन्देहश्च गोवर्जनादिना तदा अभि-
मतो वरो भवान् मे दुहितुरिति स्वस्व हीनतां बोधयति
योग्यता तु सर्वोत्तमेवेत्याह-भिवःपत इति । प्राप्तैव कन्या समयः
परं पूरणीय इति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकृतवर्त्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

वयमपि न शुल्कप्राहिण इत्याह-किन्तिवीति । समयो नियमः
कन्याया वरप्राप्तीच्छया वा पुंसां वीर्यपरीक्षा तदर्थम् अन्यथा
मत्कन्यायां सर्व एव वृषाः प्रार्थकास्तेभ्यः कथं प्रत्याख्येया
इति भावः । कन्याया वरः भुतरूपगुणस्त्वमेव वरणीयस्तस्य
तव प्राप्त्यर्थमित्यर्थस्तु वास्तवः ॥ ४२-४३ ॥

यत् यदीति प्रकटो ऽर्थः यत् यस्मादिति वास्तवः भियः
पते इति सम्बोधनेन वृषनिग्रहो न त्वदशक्य इति त्वमेव
वरो निर्णीतः वृषास्त्वमे त्वद्विद्वेषिवधार्थमेव स्थापिता इति
भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गुणानां स्वाभाविकानां सत्यत्वानन्दत्वसर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्व-
सर्वकर्तृत्वादीनामेकमेव धाम स्थानं तस्य भङ्गे देहे वक्षसि ॥ ४१ ॥

समयो नियमः ॥ ४२ ॥

दुर्दान्ताः अधिक्षिताः दुरवग्रहाः अपराधताः भिन्नभि-
न्नाणि येषां ते तथा भग्नाः भङ्गं प्राप्ताः पतान् यो निगृह्णाति
स अस्याः वर इति भावः ॥ ४३ ॥

यत् यदि ॥ ४४ ॥

एवं समयमाकर्ण्य बद्धा परिकरं प्रभुः ।
 आत्मानं सप्तधा कृत्वा न्यगृह्णाल्लीलयैव तान् ॥ ४५ ॥
 बद्धा तान् दामभिः शौरि (१) हतदर्पान् हतौजसः ।
 व्यकर्षल्लीलया बद्धान् बालो वारुमयान यथा ॥ ४६ ॥
 ततः प्रीतः सुतां राजा ददौ कृष्णाय विस्मितः ।
 तां प्रत्यगृह्णाद्भगवान् विधिवत् सदृशीं प्रभुः ॥ ४७ ॥
 राजपत्न्यश्च दुहितुः कृष्णं लब्ध्वा प्रियं पतिम् ।
 स्नेहिरे परमानन्दं जातश्च परमोत्सवः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

भीकृष्णके वचनको भवणकर, राजा बोले—कि हेनाथ, आप से भेद कन्याका वाञ्छित वर ब्रह्माकीमें दूसरा कौन है ? क्योंकि अनेक कन्यागुण के अतिरिक्त स्थान आपके अङ्ग में लक्ष्मीजी निरन्तरवास करती है ॥ ४५ ॥

हे सात्वतभेष्ट, परन्तु कन्याको योग्य वर प्राप्तिको वाञ्छा से, पुरुषोंके बल परीक्षा के वास्ते पहले हमने एक प्रतीक्षा कीरही ॥ ४६ ॥

क्योंकि हेवीर ! शिखा रहित स्वतन्त्र यह सात वृषभ (बैल) हैं इनसे अनेक राजकुमार अङ्ग भाङ्ग होकर पराजय को प्राप्त होगये हैं, जो कोई पुरुष इनको वश करेगा उसको कन्या दीजावेगी यह प्रतिज्ञा है ॥ ४७ ॥

हे यदुनन्दन ! हे लक्ष्मीपते ! यदि आप इनको वशमें करोगे तो मेरी पुत्रीके वाञ्छित वर आपहि होउगे ॥ ४८ ॥

भीमदीरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

एतान् यो भिशृङ्गाति तस्य कन्येति समयः कृतस्ते सप्तधा कृत्वेति बद्धानां यावतां सम्पूर्ण एवाहं सम्भोगयोग्यः स्यामिति सत्यां प्रत्यसापत्न्यप्रदर्शनार्थमात्मनः सप्तधा करणम् ॥ ४५-४६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आकर्ण्य आकर्णनानन्तरमेवेत्यर्थः । स्मित्वेति स्नेहं परिकरं बद्धादिपरिच्छदं ददौ बद्ध्वा यतः प्रभुः सर्वत्र समर्थः यद्वा गोपलीलाभ्यासादिव तत्र समर्थ इत्यर्थः । आत्मानं भीविग्रहं कृत्वा प्रकाशयित्वा अन्यस्यैः यद्वा एवमशब्द इत्यर्थे सप्तधा कृत्वेव क्षिप्रकारित्वादिति भावः ॥ ४५ ॥

वारुमयान् तत्रापि दामभिर्वद्धान् ॥ ४६ ॥

विस्मितः अकस्मात्सादृशस्वभाग्यफलोदयात् प्रत्यगृह्णात् उद्ध-
 हति स्म. उद्धाहसरूपदं दर्शयति, प्रभुः सर्वसामर्थ्ययुक्तः ॥ ४७ ॥

दुहितुः प्रियमभीष्टं पतिं लब्ध्वा परमानन्दं प्राप्ताः अत एव उत्सवश्च परमो जातः ॥ ४८ ॥

भीमदीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्प्रिका ।

एवमिति । परिकरमुत्तरीयादिकं लीलैवेत्यनेन, अमाभाष उक्तः तान् बृषान् न्यगृह्णात् ॥ ४५ ॥

बद्ध्वेति । दामभिः रज्जुभिर्भग्नैः दन्ता येषामत एव हतौजसो बलं येषां तान् बृषान् बद्ध्वा व्यचर्कवाऽऽकृष्टवान् यथा बालो बद्धान् दाद (काष्ठ)मयान् बृषानः विकर्षति तद्वत् ॥ ४६ ॥

तत इति । ततो वृषग्रहणात् प्रीतः पूर्वमेव प्रीतः ततः सुतप्यं प्रीत इत्यर्थः । विस्मितश्च राजा नम्रजित् प्रभुः भीकृष्णः सदृशी-
 मनुकृपां तां कन्यां यथाविधि प्रत्यगृह्णादुपयेम इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

राजपत्न्य इति । दुहितुः प्रियं पतिं लब्ध्वा राजपत्न्यः परमानन्दं प्रापुः तदा महानुत्सवश्चासीत् ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परिकरं चैलोष्णीषादिलक्षणम् ॥ ४५-४६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्दर्भः ।

विस्मितः अकस्मात्सादृशस्वभाग्यफलोदयात् ॥ ४७-४८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसम्दर्भः ।

आत्मानं सप्तधाकृत्वेति सप्तधा अकृत्वेति भावः एक-
 भेत्सस बृषान् बध्नाति तदतिथिर्न सप्तधा कृत्वेति
 ऐश्वर्यप्रकटनमेव तच्च नाग्नजित्वा बहुसपत्नीकत्वे भगवतो
 बहुतनुत्वमाहवासजनकमिति न रसजनकः ॥ ४५-४८ ॥

शङ्खभेदीभक्त नेतुर्गीतवाद्यद्विजातिभिः ।

मरा नार्यः प्रमुदिताः सुवासः सगन्धकृताः ॥ ४६ ॥

दशधेनुसहस्राणि पारिवर्द्धमदादिभुः ।

युवतीनां त्रिसहस्रं निष्कम्रीवसुवाससाम् ॥ ५० ॥

भीमहस्तभाषार्थकृतसुबोधिनी ।

राज्ञो विश्वासार्थमलौकिकप्रकारं निराकुर्वन् कटिबन्धना-
दिकं कृत्वा तथा कृतवानित्याह— एवमिति । विभुः सर्वप्रका-
रेण कर्तुं समर्थः अन्तःप्रविष्टः आत्मानं सप्तधा कृतवान्
सप्तपि भगवानेव भवति अलौकिककन्तु न कर्तव्यं रूपाणि
त्वकस्य बहुन्यपि भवन्ति पुत्राश्च मित्राणि कालभेदेन च तानि
न तिष्ठन्तीत्येतावन्मात्रमुत्कर्षहेतुरेव न त्वलौकिकं किञ्चित् ततो
लीलयेव न्यगृह्याद् लीलेयान्कर्षहेतुः बन्धनम्तु सुगममेव ॥ ४५ ॥

निपुण बद्धा समानीतवानित्याह— बध्वेति । दामभिः पृथक्
पूर्वं शृङ्खलाभिरपि न बद्धास्तिष्ठन्तीति शौरिरिति लौकिकोत्कर्षः
नवौ बद्धं च हतं ततो लीलया स्वकर्षवत् बद्धा मृतमाया
बलीकरो भक्तभ्यन्ते आरणीडिताः बलीवर्द्धत्वमपि तेषां निवृत्तमिति
इत्याशयेनाह— बालो दारुमवतिनिति । तै हि विपरीता अपि पतिताः
बाह्येनाकुप्यन्ते तथा विशीर्णत्वयथा भक्तुहा इति तेषां गर्वोपि
निप्राकृतः तथा राज्ञश्च ॥ ४६ ॥

ततो राजा कन्यां दत्तवान् इत्याह— विस्मित इति । आदौ
विस्मितः पश्चान्मुदितः बन्धनवशीकरणनिस्सत्त्वकरणान्यत्या-
ज्यमाणीति विस्मयः एतत्पर्यमेव प्रतिवेति कार्ये सम्पन्ने मुदितः
कथ्येति महता सम्पन्नेन तस्मै दुहितरं ददौ याचनदान-
प्रतिग्रहाः तस्या जाता इति वक्तुं भगवानपि तां प्रतिगृहीत-
वानित्याह— तां प्रत्यगृह्णादिति । भक्तानेव भगवानेव करोतीति
सुप्रबानित्युक्तं धर्मपरो ऽयं भगवच्छब्दः । तदेव ज्ञापयति— विधिव-
दिति । वैदिकधर्मोत्तर योजितवान् तदा लौकिका आसुरा वा
कीर्त्या तां न स्पृशन्तीति सर्वथा स्वाभिप्रेतं सम्पादयति तस्यां
तथा करणे हेतुमाह— सदशीमिति । स्वभावतः सदशीम् आग-
न्तुकदोषाभावाय तथाकरणं तस्यां दोषदूरीकरणार्थं तथा
करणे लौकिकत्वं भगवति स्यादत आह— प्रभुरिति । स्वयं कृत
प्रव समर्थः ॥ ४७ ॥

निरुद्धा सर्वास्त्रामेव स्त्रीणां हितं कृतवानित्याह— राज-
पत्न्य इति । आदौ राज्ञोपि ता धर्मैकहेतवो जाताः ततो दुहि-
तरि सापत्न्याभावः तद्वद्वारा स्वस्य सम्बन्धः भगवत्युत्कर्ष-
दुष्टिः ज्ञेयश्चेति कृष्णमुद्धारकं प्रियतमान्तरमाप्सितं पते बाह्यम्
येहि के सन्तानान्तरमुद्धारता पश्चादपि सायुज्यदः अतः
अस्यापि तद्वद्वारा तथा भविष्यतीति परमानन्दं लेभिरे
सन्तोष एव तासां निस्तारे नियामकः आन्तरमुक्त्वा तासां
बाह्यमाह— जातश्च परमोत्सव इति । महानेव सम्पन्नः तामि-
कृत इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भीमद्विभवाथक्वर्तितसाराथदर्शिनी ।

सप्तधाकृत्येति । सप्तधा कृत्येत्येवमेव बह्वारपि विलासिनीरहं
सम्भुजे इति मम बहुवचनभवेति न ते कापि क्षतिरिति सत्यां
ज्ञापयामासेति भीस्वामिचरणाः ॥ ४५—५० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकेनैव रूपेण गोवृषनिग्रहो युक्तः तथापि सत्यायाः
सापत्न्यमयनिवृत्तये आत्मानं सप्तधा कृत्वा न्यगृह्यात्
॥ ४५—४६ ॥

सदशीं कुलकपतः ॥ ४७—४८ ॥

भाषा टीका ।

उक्त राजा की इस प्रकार प्रतिष्ठा, भवण करके वीरों के
योग्य कछनी प्रभृति धारण कर प्रभुने अपने सात रूप धारण
कर, उन बैलों की नासिका में नाथ डालके परिभ्रम के विना
ही उनको वशमें कर लिया ॥ ४५ ॥

इस प्रकार जब उनका बल और गर्व नष्ट होगया
भीकृष्णजी ने रस्सीन से बांधकर उनको परिभ्रम के विना
ही इस प्रकार खींचे कि जैसे बालक काष्ठ के बैलों को
बांधकर लीला के वास्ते खींचता है ॥ ४६ ॥

भीकृष्ण के उस चरित्र से नम्रजित् महाराज को
विस्मय हुआ अत एव प्रसन्न होकर उसने निज कन्या को
भीकृष्ण के अर्थ समर्पण कर दई निरवधिक निर्दोष
ज्ञानदि गुणयुत प्रभुने विवाह विधिसे उस योग्य कन्या
का स्वीकार किया ॥ ४७ ॥

नम्रजित् राजाकी स्त्रियां भी पुत्रीके योग्य भीकृष्ण
रूप प्रिय पति को प्राप्त होकर परम आनन्दको प्राप्त हुई
और महान् उत्सव हुआ ॥ ४८ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

निष्कम्रीवाश्च ताः सुवाससश्च तासां युवतीनाम्ब दासी-
नाम् ॥ ५० ॥

नवनागसहस्राणि नागाच्छतगुणान्नयान् ।

रथाच्छतगुणानश्वानश्वाच्छतगुणान्नयान् ॥ ५१ ॥

दम्पती रथमारोप्य महत्या सेनया वृतौ ।

स्नहप्रक्षिप्तहृदयो यापयामास कोशलः ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपका ।

नागाजानेभ्यः शतगुणान्नवलक्ष्णाणि रथाद्रथेभ्यः शतगुणान्न-
कोटीः अश्वान्भ्यः शतगुणान्नवपद्यानि ॥ ५१-५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

तमेवाह—शङ्केति । शङ्कादीनां यथापूर्वं महोत्सवापेक्षया
मङ्गलत्वे श्रेष्ठं वाद्यं गीतानुसारि तालादिप्रमुदिता इति
बुद्ध्यामपि हेयं सुशोभनानि वासांसि सज्जन्ते येषां ते च
कुण्डलाद्यलङ्कृताश्च वभूवुः ॥ ४६ ॥

इति युग्मकम् । धेनवः नवप्रसूता गावः अतः सवत्सा
हेयाः विभुस्तत्तद्वाने समर्थः धेनुदानस्याद्वयुक्तिः सर्वदान-
श्रेष्ठ्यात् श्रीकृष्णस्याधिकतोषहेतुत्वाद्वा नागादिभ्यो युवतीनां
प्रागुक्तिर्दास्यादिना तासां तेभ्यः श्रेष्ठ्यात् ॥ ५० ॥

तथा नागादिभ्यो यथोत्तरमधिकेभ्यस्तासां नागतृतीयांशेना-
रुपत्वात् निष्काणामेवोक्तिः प्राधान्यात् नागादित्यादेर्जातावेकत्वं
नरान् दासपदात्यादीन् ॥ ५१ ॥

आवृतौ कृत्वेल्यर्थः । यतः ज्ञेहेन प्रकर्षेण बाहिरप्यभुधारा-
पातनादिना क्लृप्तमात्रं हृदयं यस्व सः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

उत्सवमेव प्रपञ्चयति—शङ्केति । नेदुर्ध्वनुः तथा गीतयुक्तानि
वाद्यानि द्विजानामाशिषश्चाशीर्वादाः नेदुः शोभनेर्वासोभिः
सम्भिन्नालङ्कृता आसन्निति शेषः ॥ ४९ ॥

विभुर्नमजित् दशभूतानां सहस्राणि पारिवर्द्धमुपायनमदात्
निष्कप्रीवाः सुवाससश्च तासां युवतीनां दासीनां त्रिसाहस्र-
मदादित्यनुषङ्गः ॥ ५० ॥

नागानां गजानां नवसहस्राणि नागात् नागेभ्यः शतगुणं
शतगुणान्नवलक्ष्णाणि रथान् रथाद् रथेभ्यः शतगुणान्नकोटिपरि-
मितानश्वान्भ्यः शतगुणान्नवपद्यासंख्याकान् नरान् भृत्याश्च
प्रादादित्यनुषङ्गः ॥ ५१ ॥

दम्पतीति । दम्पती नम्रजिह्वार्ये तदा रथमारोप्य समार्यं
कृष्णमिति शेषः । ज्ञेहेन प्रक्षिप्तमात्रं हृदयं ययौ यापया-
मासतुः गमयामासतुः पुरं द्वारकां “यापयामास कोशलः” इति
पाठे अहप्रक्षिप्तहृदय इति पाठ्यं दम्पती नामजितीश्रीकृष्णौ
इति योज्यम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गीतवाद्यानि द्विजाशिषश्च तथा प्रमुदिता व्यभूवन्निति
शेषः ॥ ४६ ॥

पारिवर्द्धं स्त्रीधननिकायम् ॥ ५०-५१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अन्येषामपि सर्वेषां तत्प्रसङ्गात् कृतार्थतामाह—शङ्केति ।
शङ्कादयो वाद्यानि त्रिविधानि गीतादीनि शब्दात्मकाणि
त्रिविधानि षडेते सत्त्वादिसत्त्वान्ताः गीतानकयो राजसत्त्वं नरा-
नार्येति चकारादनुक्तसङ्ग्रहः मुदिता इत्यान्तरं वल्गादयो
वाङ्मात्रयः अलङ्कृताः सङ्गजा इति चकारात् हेयाः ॥ ४६ ॥

राजः सन्तोषेण प्रायेण सर्वस्वदानमाह—दशधेनविति
ब्राह्मणम् । धर्मकामसाधका एकेन अर्थसाधकास्तुरङ्गसेना-
रूपा अपरेण अनभिप्रेतत्वाच्च गृहीष्यतीत्याद्यङ्गुत्याह—पारि-
वर्द्धमिति । कन्याप्रहणे तद्गृहणमावश्यकं विधुरिति प्रतिष्ठाप्य
यथाकथञ्चिद्दानं वारितं धर्मो हि सहस्रदक्षिणः प्राकृत-
वेकतमेदेन दशविधो भवति कामस्त्रिविध इति सहस्रयो-
युवत्यो दत्ताः नायिकाभेदेन च त्रैविध्यं नियतालङ्कृत-
रसालम्बना इति ॥ ५० ॥

सहस्रशो गजाः सर्वावान्तरजातियुक्ता दत्ताः नवैव
नागभेदा भद्रादयः अन्ये त्रय उत्तरोत्तरं शतगुणाः पूर्ववृत्ते-
स्तस्योत्तरा बुद्धिः शतगुणं गृह्णाति ॥ ५१ ॥

ततः ज्ञेहात् तत्र स्थापनं वारयितुं प्रस्थापनमाह—दम्पती
इति । स्थापने दम्पती कुण्डितौ भवतः रथं स्वकीयं गमने-
ऽपि राजप्रयत्न एव सर्वो ऽपि सुखितः महत्या सेनया च
तेनैव कृतौ स्वयं गमनमनुचितमिति ज्ञेहेन हृदयज्ञेहो ऽपि
गमने प्रतिबन्धकः अनेन भक्तकर्तव्यं सर्वं कृतवानित्युक्तं
कोशलदेशाधिपतिरिति स्वयं तत्र भक्तिकरणार्थं स्वयं दिष्ट-
इत्यप्युक्तम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थवृत्तिः ।

नागात् नागेभ्यः शतगुणान् नववलक्ष्णाणि, रथात् रथेभ्यः
शतगुणान् नवकोटीः अश्वान् अश्वेभ्यः शतगुणान् नव-
पद्यानि ॥ ५१-५२ ॥

श्रुत्वैतद्वृक्षधुर्भूपा नयन्तं पथि कन्यकाम् ।
 भगवतीर्याः सुदुर्मर्षा यदुभिर्गोवृषैः पुरा ॥ ५३ ॥
 तानस्यतः शरमातान् बन्धुप्रियकवर्जुनः ॥
 गाण्डीवी कालयामास सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५४ ॥
 पारिवर्हमुपायह्य द्वारकामेत्य सत्यया ।
 रेमे यदूनामृषभो भगवान् देवकीसुतः ॥ ५५ ॥
 श्रुतकीर्तेः सुतां भद्रामुपयेमे पितृष्वसुः ॥
 कैकेयीं भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः सन्तर्दनादिभिः ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रवीणः ।

विभुरसङ्कुचितज्ञानः निष्कप्रीवाश्च ताः सुवाससश्च तासां
 त्रिसाहस्रं नागात् नागेभ्यः शतगुणान् नखलक्षणि रथात्
 रथेभ्यः शतगुणान् नवकोटीः अश्वात् अश्वेभ्यः शतगुणान्
 कृष्णपद्मानि ॥ ५०-५३ ॥

भाषा टीका ।

उस में शङ्ख-मेरी-तथा मोहवर्ते वजने खर्ची और गान
 सहित बाजे बजने लगे बाणियों के आशीर्वाद हुये ॥ आनन्द में
 गन हुये की पुरुष सुन्दर वस्त्र भूषणों से अलंकृत
 हुए ॥ ५२ ॥

गन्धजित् महाराज ने दायजे में दशहजार गौ दीया तथा कण्ठ
 आभूषण धारण किये और सुन्दर वस्त्र धारण किये तान
 हजार दासी ॥ ५० ॥

नव हजार हस्ती, नखलक्ष रथ नौकोटि अश्व, नौपन्न नर,
 हस्तौ दासजो दीयो ॥ ५१ ॥

वर कन्या को रथमें बैठाकर बहुतसी सेना के साथ
 विजयनगराज ने विदा किये उस समय में राजा का
 हृदय प्रेम से भरि आयो ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीका ।

यदुभिर्गोवृषैश्च भगवतीर्या अपि सुदुर्मर्षा असहनशीला
 वृक्षधुः ॥ ५३ ॥

अस्यतः क्षिपतः प्रयुज्जानामिति यावत् ॥ ५४-५५ ॥

सप्तमं विवाहमाह—श्रुतकीर्तेरिति । श्रुतकीर्तिर्नाम या पितृ-
 ष्वसुः तस्याः सुतां भद्रां नाम कैकेयीं तद्देशजाम् ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छ्रीभगोक्षामिकृतवैष्णवतोषणी ।

श्रुत्वां स्वस्वदेशात् इति विधिबद्धिवादे युक्तनक्षत्राद्यपेक्षया
 श्रीभगवतस्तन्नेषद्विलम्बो ऽभूदित्युक्तं पथि वृक्षधुः यतः सुदुर्मर्षाः
 अस्वगतास्त्रिभ्यः, धीर्यै वृषैः तदापि यदुभिर्भगवतीर्यां

वृक्षधुः । ते के ? तत्राह— ये पुरा गोवृषैर्भगवतीर्याः वृक्षधु-
 रिति ॥ ५३ ॥

तथापि तानस्यत इत्यादि कालयामास कीदृशैव व्यद्राव-
 यत् तत्राहुर्नस्य वरवात्रागमनं विवाहदर्शनार्थं निगूढसमा-
 ह्वानेन स्वयमेव स्नेहेन वा मध्ये मध्ये द्वारकागम-
 नात् ॥ ५४ ॥

उप सामीप्येन वा सम्यक् गृहीत्वा तेषां विद्रावणे तु स्वयं न
 प्रवृत्त इति ॥ ५५ ॥

श्रुत्वैति स्पष्टम् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

श्रुत्वैति । एतद्भगवतो यानं श्रुत्वा यदुभिर्गोवृषैश्च सप्तमि-
 भग्नं वीर्यं तेषां तथाभूता अपि दुर्मर्षाः कन्यकां नामजित्तीं
 नयन्तं श्रीकृष्णं पथि वृक्षधुः ॥ ५३ ॥

तानिति । शरसमूहानस्यतः क्षिपतः प्रयुज्जानामिति यावत्
 तान् भूपान् बन्धूनां कृष्णादीनां प्रीतिकवर्जुनः गाण्डीवी धृत-
 गाण्डीवधनुष्कः कालयामास पलाययाञ्चक्रे यथा क्षुद्रमृगान्
 सिंहः कालयति तद्वत् ॥ ५४ ॥

पारिवर्हमिति । पारिवर्हं अशुरवृत्तमिति शेषः । पलायय
 सत्यया नामजित्या सह ॥ ५५ ॥

अथ सप्तमं विवाहमाह—श्रुतकीर्तेरिति । सन्तर्दन आदिष्वेषां
 तैर्भ्रातृभिर्दत्तां कैकेयस्यापत्यभूतां स्वपितृष्वसुः श्रुतकीर्तेः सुतां
 भद्रां नाम कन्याम् उपयेमे ॥ ५६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवतः सामर्थ्यं प्रतिपादयितुं वृषभजये लोकप्रसिद्धिर्न
 जातेति तैः भगवायवाः सम्भूय तं गृहीतुं यत्नं कृतवन्त
 इत्याह—श्रुत्वैतदिति । एतद्भगवच्चरित्रं भूपा इति तेषां स्वदेश
 उक्तः भगवतस्तु नापि स्वदेशो नापि अशुरदेशः सर्वतो
 रोधे वैद्यग्न्यं भवतीति कन्यकामेव नयतीत्यन्यथा श्रुत्वा
 किञ्चिन्नमनसोऽपि समागताः अतो राजबाहुस्यं भवति

सुतां च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां वधार्थं युताम् ॥
 स्वयंस्वरे जहारैकः स सुपर्णः सुधामिव ॥ ५७ ॥
 अन्याश्चैवम्विधा भार्याः कृष्णस्यासन् सहस्रशः ॥
 भौमं हत्वा तन्निरोधादाहताश्चास्वर्शनाः ॥ ५८ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
 उत्तरार्द्धे अष्टमहिष्युदाहो नाम
 अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

श्रीमद्भगवत्पादोक्तसुबोधिनी ।

पथीति विशकलिततासेनायाः तेषामायमने हेतुं वेरमाह—
 यदुभिर्मन्त्रवीर्या इति । कन्यार्थे क्लृप्ता अपीत्याह— गोहृषैः
 पुरा भगवतीर्या इति । तथाप्यागमने हेतुः सुदुर्मर्षा इति ।
 सुदु दुष्टाऽमर्षो येषामिति दुरुपसर्गेण दुष्टः क्रोधो भवति ॥ ५३ ॥
 न केवलं रोधनमात्रं किन्तु मारणार्थमपि प्रवृत्ता
 इत्याह—तानस्य इति । भक्तौ भगवद्गुणेषु ऽपि भक्ता-
 नुगुण्यमप्यपेक्ष्यत इति वक्तुं भगवत्सेवकेनैव ते सर्वे हता
 इत्याह—अलौकिकं भगवता न कर्तव्यं येभ्यश्च भक्ति-
 मार्गे स्थापनीयम् अर्जुनोपि भगवत्प्रेरणया युद्धं न कृतवान्
 किन्तु बन्धूनां भगवद्भक्तानां वसुदेवादीनां प्रियकृत् यथा
 भक्तौ भक्तापेक्षा भवति बान्धवाश्च स्वोपकारं मन्येरन् गाण्डी-
 वदीनामुदासीनोपकारापकारी निरूपितौ बन्धूनामपेक्षारो
 निरूप्यते एतत्सूचयति—गाण्डीवीति । कालयामासेति कालवत्
 जप्तासेति सूचितं नात्यन्तं क्रोधो ऽपि तस्य जात इति
 ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—मिहः भुद्रस्मृगानिवेति ॥ ५४ ॥
 उपसंहरति—पारिवर्हमिति । सोपस्करां तां गृहीत्वा
 विधितो ऽपि समानीय परमां रतिं तस्यामुत्पादितवान् भग-
 वान् नान्यत्र रमते यथा भक्तौ रमत इति सर्वाभ्यो विशेष
 उक्तः द्वारकागमनमर्थादुक्तं यदूनामृषभ इति तथा गार्हस्थ्यं
 सम्यक् सम्पादितमिति लक्ष्यते तत्र सर्वोपपत्तिनिष्ठार्थं
 भगवानिति एवं रमणे भक्त्युपेव हेतुरित्याह—देवकीसुत
 इति ॥ ५५ ॥

कीर्तिं पञ्चविधितो गृहीत्वा अष्टैश्वर्यं उक्तः सर्वा एव
 गृहीतयामित्याह त्रिभिः—भुतकीर्तिरित्यादिभिः । भुतकीर्ति-
 रपि पितृभगिनी कैकयवेशाधिपतेः पुत्री ज्ञानानन्तराक्षि-
 भ्रातृनिषिद्धेति भक्त्यनन्तरापि कीर्तिस्तथा भविष्यतीति
 तन्निषेधार्थमाह—भ्रातृभिर्दत्तामिति । कृष्ण इत्यसामग्रीमप्येनां
 गृहीतवान् सन्तर्दनोतिप्रसिद्ध इति भुतेन कीर्तिः भुता
 वा कीर्तिर्यस्या इति कीर्तिकारणता युक्ता तर्दनं शब्द इति
 भवत्येव प्रसिद्धिः कैकयदेशः पाञ्चात्यः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचसिंहकृतसाराथदर्शनी ।

नदा यदुभिर्मन्त्रवीर्याः बभूवुः पुरा तु गोहृषेरपि ॥ ५३ ॥

कालयामास व्यद्रावयत् ॥ ५४-५५ ॥

सप्तमं विवाहमाह—भुतकीर्तिरिति ॥ ५६-५७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्वतः क्षिपतः ॥ ५४-५५ ॥

भुतकीर्तिः पितृवसुः सुतां मद्रां नामतः कैकेयीं तदेक-
 जाम् ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीकृष्णके प्रबाणको, भवणकर, राजालोर्गौने, सत्याको लेजा-
 नेवाले श्रीकृष्णको, मार्गमेरोका यद्यपि पहले बादव और बूब-
 भौसे, उनको वीर्यका भङ्गभी होगयारहा, तथापि अपना पर-
 जय, और सत्याको लेजानेको उनोसे सहन न हुआ ॥ ५३ ॥

श्रीकृष्णके ऊपर, बाणोंकी वर्षा करने लगे, उनको गाण्डी-
 धनुषधारी अर्जुनने इस प्रकार भगाय दिये कि, जैसे सिंह,
 अनेक, धानोंको भगाय देवे, क्योंकि अर्जुन, श्रीकृष्णके प्रियकरने
 रहे ॥ ५४ ॥

बादवशिरोमणि देवकीनन्दन श्रीकृष्णभगवान् भुद्र-
 के दीये हुये दायजे को लेकर, द्वारकामें आवकर, सत्याके
 साथ, मनुष्य लीलासे रमण करते भये ॥ ५५ ॥

भुतकीर्ति भूषा की पुत्री कश्मीर देश में सन्तर्दन आदि
 ज्ञाताओं की ही हुई मद्रा को श्रीकृष्ण विवाहते भये ॥ ५६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मह्यं विवाहमाह—सुताञ्जलि । एक एव स श्रीकृष्णो लक्ष्मणां
 जहार ॥ ५७ ॥

तस्य निराधोऽतःपुरं तस्मात् ॥ ५८ ॥

भैष्मी जाम्बवती भामा सत्या मद्रा च लक्ष्मणा ।

कालिन्दी मित्रविन्दा चेत्यष्टौ पट्टमहाविजयः ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकाभाषं

अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषणी ।

मद्राधिपनेर्हृत्तेनाक्यस्य लक्षणैः शुभोदयविष्टैः स्वयम्बर इति मद्राधिपतिना कञ्जुताया मतवनेन भीकृष्णस्य प्राप्त्यर्थं दुर्मेयतममस्त्ययुग्मरचनादिकं कृतं पश्चात्तस्मिन् भीकृष्णेनैव विद्या-
विते दुर्वा राजानस्तद्विदुः राजन् भवत एव मतमिदं न
तु कन्याया इति तत्राद्या कन्याया दार्ढ्यं जानता स्वयम्बरोपि
कारित इति कुरुक्षेत्रयात्राकथानुसारेण ज्ञेयम् ॥ ५७ ॥

मौमं भीमराहतो भूय्यां जातं तथा च भीविष्णुपुराणे
भीमगवन्तं प्रति तस्या एव कथा—

यत्राहमुज्जता नाथ त्वया सूक्तमूर्तिना ।
त्वत्स्पर्शसम्भवः पुनस्तदायं मय्यजायत ॥

इति महाप्रभावः सूचितः ॥ ५८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषण्यम्
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति भीमज्जागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
उत्तरार्द्धे भीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अष्टमं विवाहमाह—सुतामिति । मद्रदेशाधिपतेः सुतां लक्षणैः
बुद्ध्या लक्ष्मणां नाम कन्यां स्वयम्बरे असहाय एव सन् जहार
यथा सुपर्णो गरुत्मान् सुधां तद्वत् ॥ ५७ ॥

इत्थं प्रधानपक्षीकृत्वा अपान्या अप्याह—अन्याश्चेति ।
कास्ता इत्यत आह—मौमं नरकासुरं हत्वा तन्निरोधादन्तःपुरा-
दासीताः ॥ ५८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मवल्ली ।

मौमं हत्वा तस्य मौमस्य निरोधात् तत्काराणुहादाहता
आसीताः ॥ ५८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मवल्लीयाम्
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

(भीमज्जागवततीर्थलीला विवर्तितः ॥ ६२ ॥)

[५८]

भीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्धर्भः ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
भीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्धर्भे
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्धर्भः ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
भीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्धर्भे
अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भीरुपाया लक्ष्मणाया विवाहमाह—सुतामिति । मद्रदेशोपि
कैकयनिकटे भीवत्सरूपेति लक्ष्मणा भव्या विवाहे लक्षणवत्वं
प्रयोजकमिति लक्षणैर्युतामित्युक्तं राधावेधसन्निमित्तस्वयम्बरे
जहार वरणान्तरम् अग्निमवाकयानुरोधेनावगम्यते एक इति
भगवत्प्रतापः यतः स भगवान् कृष्णः अग्रतिघातनयने दृष्टान्तः
सुपर्णः सुधामिवेति इन्द्रादिजये च एतामग्रे विस्तरेण वक्ष्यति
सर्वा एकतो विस्तरोपाख्याना इयमेकतः इति ज्ञापयितुं वाच-
निके विवाहे विस्तरेणोक्तम् ॥ ५७ ॥

साधनरूपा उक्ता साधनाधीनत्वात् साध्यस्य ताः सङ्क्षेपे-
णाह—अन्या इति । अकारादेताभ्य उत्कृष्टापकृष्टाश्च सङ्गृहीताः
नरकासुरं हत्वा तदन्तःपुरात् सङ्गृहीताः तेनैवैकत्र मेलिते भगवता
आहृता इति निदर्शनमात्रं तासामानयने आहृद्दर्शनं
ज्ञानं सौन्दर्यञ्च यासामिति हंतुं कः विजातीया गोपिका-
व्यः असमाना उत्कृष्टा अपकृष्टास्त्वप्सरसः स्वयमागताः सर्वा
एव भार्या आसन् स्पष्टमेव सर्वासां मुक्तिर्दत्तेति निरूपितम्
एवं भगवतो निरोधः ॥ ५८ ॥

इति भीमज्जागवतसुबोधिन्यां भीमलक्ष्मणभट्टात्मजभीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
नवमाध्यायविवरणम् ॥ ६ ॥ ५८ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सहस्रशः सहस्राणि षोडशसहस्राणित्यर्थः ॥ ५८ ॥
इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अष्टपञ्चाशत्तमोऽयं दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ५८ ॥

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सः भीकृष्णः ॥ ५७ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
 तस्य भीमस्य निरोधात् पुरातनं ॥ ५८ ॥
 इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये
 भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
 अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

भाषा टीका ।

मद्र देश के राजा की पुत्री शुभ लक्षण संपन्न लक्ष्मणा
 को स्वयम्बर में श्रीकृष्ण भगवान् अकेलेहि हरते भये जैसे
 गरुडजी ने भद्रतको हरण किया रहा ॥ ५७ ॥

मनोहर जिनका रूप इसी प्रकार की और भी श्रीकृष्ण
 की सोरह हजार भाष्यो रही, सोमासुर का बधकर के श्रीकृष्ण
 जी ने उसके रणमास से उनका हरण किया रहा ॥ ५८ ॥

इति भीमद्भागवतदशमस्कन्धोत्तरार्धमें महामन्त्रके मध्याह्नकी
 श्रीवृन्दावनस्थ ५० भागवताचार्य कृत
 भाषाटीका समाप्ता ॥ ५८ ॥

इति भीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे अष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनविंशतमोऽध्यायः ॥

—०००:०:००—

राजे वाच ।

यथा हतो भगवता भौमो येन च ताः स्त्रियः ।
निरुद्धा एतवाचक्ष्व विक्रमं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इन्द्रेण हतच्छत्रेण हतकुण्डलबन्धुना ।
हतामराद्रिस्थानेन ज्ञापितो भौमचेष्टितम् ॥
समर्थो गरुडारूढः प्राग्ज्योतिषपुरं ययौ ॥ २ ॥
गिरिदुर्गः शस्त्रदुर्गेर्जलम्यनिलदुर्गमम् ॥
मुरपाशायुतैर्घोरैर्दृढैः सर्वत आवृतम् ॥ ३ ॥
गदया निर्बिभेदाद्रीन् शस्त्रदुर्गाणि सायकैः ॥
चक्रेणार्द्धिं जलं वायुं मुरपाशांस्तथाग्निना ॥ ४ ॥

भीमरत्नामिकृतभावाद्यर्धपिका ।

ऊरुचेष्टितमे भौमं हत्वा तेनाहता हरिः ।
कन्याः सहस्रशः प्राप पारिजातं दिवो हरदू ॥
परिणीय ततस्तत्राग्निस्तन्मनोरथपुरणैः ॥
कारमारामोऽसौ रेमे तद्गृहेषु गृहस्रवत् ॥
वेगु ताः स्त्रियो निरुद्धाः स भौमः चकाराद्येन कारणेन हत-
साक्षाच्छवेति ॥ १ ॥

इन्द्रेण भौमविचेष्टितं ज्ञापितस्सन् प्राग्ज्योतिषपुरं भौमनकरं
व्यावित्यन्वयः । किम्भूतेन ? इतं छत्रं यस्य तेन लोकपाल-
प्रधानत्वादिन्द्रस्य । वरुणच्छत्रहरणेऽपि तस्यैव मानभङ्ग इति
व्येकमेव इति कुण्डले यस्याः सा अदितिर्बन्धुमाता यस्य तेन
हतममराद्रीं ज्ञानं मणिपर्वतलक्षणं यस्य तेन सत्यभामाया
गृहे भगवन्तामिन्द्र आगत्य विद्यापितवांस्तदा तस्याः कौतुकाय
तथा भार्यया सह ययाविति यद्वा त्वदनुग्रहेण त्वत्पुत्रं हनि-
ष्यामीति अतिहासिकं भूम्यै वरं दत्तं सत्यं कर्तुं सत्य-
भामायाः भूम्यंशत्वात्तेया सह ययौ यद्वा नारदानीतपरिज्जलेक-
कुसुमे वसिष्ठस्य दत्ते सति कुपितां सत्यभामां सान्त्वयता
तुभ्यं पारिज्जलेकमेव दास्यामीति श्रीकृष्णेन प्रतिश्रुतमिति
हरिवंशे प्रसिद्धं तदर्थं तां नीतवानिति ॥ २ ॥

गरुडेन याने कारणम्, गिरिदुर्गेरित्यादि । तैवपलक्षितम्
जलाग्नयनिर्द्धेयं सर्वतो वर्तमानैर्दुर्गमम् ॥ ३-४-५ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोपिणी ।

येन भौमेन कर्त्रा चकाराद्येन कारणेन ताः षोडशसहस्र-
सख्याः स्त्रियो निरुद्धाः स च भौमो यथा येन प्रकारेण हतः
एतत्सर्वं शार्ङ्गधन्वनो विशेषेण कार्यकारणरूपत्वाद्भिक्रमरूप-
माचक्ष्व शार्ङ्गधन्वन इति तत्र शार्ङ्गसम्बन्धिभ्रवणे सम्प्रति
मम स्पृहेत्यर्थः ॥ १ ॥

इन्द्रेणेति सार्द्धद्वयकम् । इन्द्रेण स्वयं द्वारकामागतेनेति द्वेयं तथा
च श्रीविष्णुपराणे—

“द्वारवत्यां ततः सौरि शक्रस्त्रिभुवनेश्वरः ।

आजगामाथ मैत्रेय ! मक्षेरावतपृष्ठगः” इति ॥

इतमममराद्रेर्वैकाकीडस्य मन्दरस्य स्थानं शृङ्गलक्षणं
मणिपर्वताख्यं येन तेन भौमचेष्टितं वरुणच्छत्रहरणादि तथा च
तत्रैव—

“भौमोऽयं नरको नाम प्राग्ज्योतिषपुरेश्वरः ।

करोति सर्वभूतानामुपघातमरिन्दम ॥

देवसिद्धासुरादीनां नृपाणाञ्च जनार्दन ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हत्वा हि सोऽसुरः कन्या करोष निजमन्दिरे ॥
छत्रं यत् सलिलस्त्रावि उज्जहार प्रचेतसः ।
मन्दरस्य तथा शृङ्गं हतवान् मणिपर्वतम् ।
भूमनस्त्राविणीं दिव्ये मन्मानुः कृष्ण ! कुण्डले ।
जहार सोऽसुरोऽद्वित्या वाङ्मयैरावतकृजम् ॥ इति

आपितो भक्त्याऽष्टाङ्गप्रणामपूर्वकमिति शेषं “ यथाच मानस्य
किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन् ” इत्यग्रे वक्ष्यमाणान् तत्रैव
समाख्ये इति सार्धकम् गण्डं स्मृतिमात्रेणागतं सन्तं किञ्चा
प्रायस्तत्रैव वर्तमानमाकटः समाख्यंगमनं साक्षात्तरणकौतुक-
दर्शनपूर्वकं तस्या एव पारिजातदानार्थम् अवहेलामुचनार्थञ्च
तत्र पूर्वं मया सार्धमिदं युद्धसङ्कुटे गता पारिजातं स्व-
मुखस्य मद्द्वारा नीतवतीति श्रीरक्षिमणयादिषु व्यजनात् उत्तरं
मम विनोद एवायं न तु युद्धोद्यम इति नरकादिषु व्यज-
नात् अयेन्द्रोपि स्वपुरं यथाविति श्रेयं तथा च तत्रैव—

“मातुलैरावतं नागं शक्रोपि त्रिदशालयम् ।

ततो जगाम मैत्रेय ! पश्यतां द्वारकौकसाम् ॥ इति ॥२॥

अनिलदुर्गः कुञ्जालचक्रवर्जम् महाबलिष्ठदुष्टवायुः
गिरिदुर्गादीनां गणनमात्रमिदं क्रमस्तु भेदक्रमादग्रे शेषः
शक्रदुर्गाणि स्पर्शमात्रेण गात्रा[शस्त्रा]दिच्छेदकानामाशङ्क्यदित-
दुर्गाणि घोरेः क्षुरान्तत्वात् । तथाच तत्रैव—

“प्राग्योतिषपुरस्यासीत् समन्ताम्भृतयोजनम् ।

आविता मौरवैः पाशैः क्षुरान्तैर्द्विजसत्तम ॥ इति ॥

वर्षं तस्य मते मुखशब्द उकारान्तः “ तीर्थे सौकरवे मम ”
इत्यादिगाराहवचनात् दृढैरच्छेदैः ॥ ३ ॥

गद्या भित्तया एवं चक्रेणेत्यादिकमपि शेषम् प्रतो दूरत
व्येति च निदर्शनेन विभेद सज्जहार ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपत्नीयम्

॥ १—११ ॥

श्रीमद्गीतराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

“भौमं हत्वा तन्निरोधादाहताः” इत्युक्तं तद्विस्तरबुभुस्तया
पृच्छति राजा—यथेति । येन भौमेन ताः स्त्रियो निरुद्धाः स
भौमः यथा येन प्रकारेण हतः चकाराधेन कारणेनेत्यपि
बोद्धव्यं तदाचक्षवाव्याहि ॥ १ ॥

आचष्टे । इन्द्रेणेति । इन्द्रेण भौमचेदितं प्रति आपितस्सन् प्राग्यो-
तिषपुरं ययौ इति सम्बन्धः कथम्भूतेन ? इतं भौमेन इतं छत्रं यस्य
तेन लोकपालप्रधानत्वादिन्द्रस्य धरुणच्छत्रहरणेपि तस्यैव
मानमङ्ग इति तथोक्तं इते कुण्डले यस्याः सा वन्दुर्माता
अद्विनयस्य तेन हतममराद्रिस्थानं मणिपर्वतात्मकं यस्य तेन
सत्यभामागृहे भगवन्तम् इन्द्र आगत्य विशापितवांस्तदा
तस्याः कौतुकाय तथा सह ययौ इति । यद्वा त्वद्वज्रावैव

त्वत्सुतं इनिष्यामीति इतिहासेनोक्तं भूम्यै वरं दृष्टं
सत्यापयितुं सत्यभामाया भूम्यंवात्सायया सह ययौ इति
यद्वा नारदानीतपारिजातकुसुमे रुक्मिण्यै दत्ते सति कुपितां
सत्यभामां साम्बायितुं तुभ्यं पारिजाततकमेव दास्यामीति
प्रतिभुतम् इति हरिवंशे प्रसिद्धं तदर्थं तं नीलवानिति
गण्डाकट इत्यत्र हेतुं वदन् पुरं विशिनष्टि—गिरिति । गिरि-
दुर्गेशस्त्रदुर्गैश्चोपलक्षितं जलाग्न्यनिलैश्च परितो वर्तमानैश्च
दुर्गं घोरदृष्टैश्च मुरस्य पाशैः परितः आवृतम् ॥ २-३ ॥

गद्येति चक्रेण सुदर्शनेनाभिजडवायून् निर्विभक्तं भक्षिना
चङ्गेन ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मजावली ।

यथाकथं पृष्टं तत्सर्वम् ॥ १ ॥

द्वारवत्यां महाभागे निवसत्यच्युते नृप ।

दीनेनोद्दिग्धचित्तेन समागम्य निविष्टपात् ॥

इतच्छत्रेण शक्रेण इतकुण्डलं बन्धुना ।

इतामराद्रिस्थानेन आपितोभौमचेदितम् ।

इन्द्रमाश्राप्य गोविन्दः सुसम्पूज्य विसृज्य च ॥

हिमाद्रौ तुङ्गशिखरे जलाग्न्यनिलदुर्गमम् ।

स सम्प्राप्य भदैर्गुप्तं दानवेन्द्रपुरं महत् ॥

चकर्त मौरवं पाशं चक्रेणामन्दमच्छिन्तत् ॥

क्षुरमालां तथा घोरां निचकर्तां सिना हरिः ॥

वायव्याक्षेण सलिलं वाठनाक्षेण पावकम् ।

हरिर्निमिषमात्रेण नाशयामास भारत ।

शङ्खनादेनतीव्रेणमनांसिचमनसिनां ॥

इते कुण्डले यस्य स इतकुण्डलः इतकुण्डलो बन्धुर्माता
यस्य स तथा तेन नरकेण इतम्भमराद्रौ मेरौ स्थाने यस्य
तथा प्राग्योतिषपुरं नरकस्य नगरम् ॥ २ ॥

कुत्र तत्तगरमब्राह्म—हिमाद्राविति । जलेनानिधेन वायुना
दुर्गं गन्तुमशक्यं मुरपाशानामयुते; अनेकैः पद्महक्षैरित्यर्थः
यद्वा मुरपाशैरयुतेरसम्बन्धः पृथक्कृतैः शक्रदुर्गैः दुर्गेभ्यो
गिर्यादिक्रमेण ॥ ३-७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १—१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १—२४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सर्वांसामुद्युतिः पूर्वं सङ्क्षेपेण निरूपिता ।

दशमे विस्तरेणाह तामेवान्यविभाषणां ॥

यदर्थमवतीर्णोऽसौ नात्यन्तं तत्रं मृग्यते,
हेतुरित्यत्र निर्णीतः अतस्ता अगृहे हरिः ॥

भीमप्रलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्त्रीणां सामान्यतो विवाहे निरूपिते तत्र पराक्रमो न भूत इति तदर्थं पूरयति, सर्वाणि कर्माणि वीर्यवन्ति चेन्नकिञ्चनकानि भवन्तीति यथा हत इति भगवतेति न हनने सन्देहः किन्तु प्रकार एव भीम इति भगवत एव पुत्रः ननु सर्व एव यथा हतास्तथा सोऽपि हत इति को विशेषः इति चेत्तत्राह— येन चेति । राक्षां हिताः कन्याः षोडशसहस्रसङ्ख्याताः यदि स्थानतः स्वरूपतो वा सुगमः स्यात् तदा सर्वे राजानः सम्भूय तं मारयेयुः कञ्जास्पर्द्धायां दुहित्वहरणस्य अतो ज्ञायते सर्वप्राणिनामवध्यः स इति दुर्गममेति तादृशस्य वधो लौकिकन्यायेन कथमिति भगवति तत्र विचारणा ताः प्रसिद्धाः किञ्च निरुद्धा एव कुतः कथं नोपभुक्ताः ता वा भगवता कथमाहता इति यथा विक्रमो भवति तथा आचक्ष्व अनेन तासां विवाहे लोके क्लिष्टता प्रति-भातीति ज्ञापितं युक्त्या चैव ज्ञायते ऽक्लिष्टं भवतीति यतो ऽयं शार्ङ्गधन्वा न हि समर्थः क्लिष्टं करोति ॥ १ ॥

तत्र प्रसङ्गात्तासां विवाहो जात इति वक्तुं देवकार्यार्थं भगवान् प्रवृत्त इत्याह—इन्द्रेणेति । पूर्वं नरकासुरो दिग्विजये इन्द्रं पराजित्य जयस्यापनार्थं त्रयं गृहीतवान् राजत्व-स्यापकं छत्रं तेनेन्द्रत्वं गृहीतवान् अदितिकश्यपपुत्रत्वमपरिहार्य-महत्वं मत्वा कश्यपात् भगवान् महामिति पितृकृतोत्कर्षे सिद्धे इयं वा अदितिरिति भूमिपुत्रत्वेनाविद्यत्वे च रूप-विशेषस्यापके कुण्डले तस्या गृहीत्वा स्वमात्रे भूमौ वस-वान् तथा त्रैलोक्याधिपतित्वं दूरीकर्त्तव्यं च तत्र यथा यस्ति-ष्ठति तदधिपतित्वं न दूरीकर्त्तव्यं साधुश्रण्या दशो भूम्याधि-पत्यं दूरीकर्त्तुममराद्रिस्थाने मेरौ यद्विन्द्रस्य स्थानं तदपि हतवान् अनेन स्वस्थानाधिपत्यं दूरापास्तमिति न पातालाधि-पत्यं युवासाय किञ्चित् चकार स्वर्गस्थानमपि प्राह्वमित्यध्य-वसाद्योति अग्न्येव तारेण तारप्रयोजनमात्रं करोति नाधिकं नापि वामनः पुत्रं मारयितुम् इच्छति भ्रात्रेणैव तु पुत्रः मित्रा अदितेर्भूमिभ्य भक्तेति स्वापेक्षयापि पुत्रः प्रिय इति पुत्रेण स्वमात्रे कुण्डले दीयमाने च निवारयति विशेषावतारे सर्वगततेजस्तत्रैव गच्छति अतो वामन उदासीन इति इन्द्रः कृष्णमेव विहाययामास हते कुण्डले बन्धोर्मातुर्यस्य हत-ममराद्रेः स्थानं यस्य चेष्टितमधिकप्रहणरूपं ज्ञापितो भग-वान् न हि तत्पुत्रोऽप्येन हन्तुं शक्यः पूर्वं हि चतुर्भूति-भगवानास तत्रैका तपः करोति अपरा परिपालनम् अपरा भोगं चतुर्थी तु निद्राति तासां चरहदघटिकान्यायेन कर्मणां परावृत्तिर्या तपस्यति सावेक्षाकुरोति यावेक्षिष्ट सा भुङ्क्ते यां बुभुक्षे सा शेते या शयिष्ट सा तपस्यतीति क्रियायाः कालञ्च स्वर्ग-वृत्तराणि तत्रैवा व्यवसाया तपस्यति सोऽपिष्ठन्ती ये केचन स्वार्थं तपः कुर्वन्ति तेभ्यः प्रसङ्गा भवति तत्रैकदा भूमिः तपस्यन्ती खिता सन्ध्यायां च भग-वानुत्थितो वरार्थं प्रेरयामास ततः सन्ध्यायां भूमिः पुत्रं ब्रूते ततोऽयं नरको जातः कालवशादसुरः ततो भग-वाद् भूम्या पुनः प्रार्थितः नायं हन्तव्य इति ततो भगवा-नाह—स्वस्मृतिव्यतिरेकेण न हनिष्यामीति स्वस्याखं नारा-

[६९]

यणाख्यं वसवान् यावदस्मिन्नखं तावत् नृत्पुत्रिति स चा-सुरत्वात् भीमहादेवभक्तो बभूव त्रिशूलं च प्राप्तवान् नारा-यणास्त्रसमानं ततः स्वयं शिवभक्त इति त्रिशूलं स्वार्थे स्थापितवान् पुत्राय भगदत्ताय नारायणास्त्रं ददौ अतो हनने भूमिसम्मतिरेव प्राप्ता भूमिश्च सत्यभामा अतो नरक-वधार्थः भगवान् सत्यभामया सह गरुडाधिकृतो गत इत्याह—सभार्यो गरुडाकृत इति । प्राग्योतिषपुरमिति तत्र-गरनाम यदा तेजोवज्रात्मिका सृष्टिस्ततः पूर्वमिदं स्थानमुत्पादित-मिति ज्ञापनार्थं तथा नाम ॥ २ ॥

ततस्तस्य वडावरणाणि निरूपयति—गिरिदुर्गा इति । सर्वतः गिरयः पर्वताः अश्वचरस्य दुर्गमाः साम्प्रतं कामरूपदेश इति ततःप्रसिद्धिः शस्त्रदुर्गाणि द्वितीयानि दुर्गत्वं परितः स्थित्या गमनप्रतिबन्धकत्वं शस्त्राणि अङ्गुलीनि यथा असिपत्रवनं ततो मध्ये जलं परितः ततोन्तरग्निः ततो वायुरिति मुरो नाम पञ्चपर्वो विद्याधिष्ठात्री देवता तस्य पाशाः सर्वापेक्षयान्तरावरण-भूताः ते च दडाः पूर्वापेक्षयापि अनेन क्रमत उत्तरोत्तर-बलिष्ठत्वं सूचितं सर्वत आकृतमिति सर्वैर्मार्गोपि न संरक्षितः स्वयन्तु खेचरः तेजः प्रभृत्यावरणत्रयम् उपर्यपीति सम्प्रदायः तेन सर्वागम्यम् ॥ ३ ॥

तादृशस्यापि लौकिकप्रकारेण वधं वक्तुं क्रमेण दुर्गाणां नाशनमाह—गद्येति । गदाप्रहारेणाद्रीभिर्विभेदं तेन प्रथमाव-रणे नराणामपि गमनं सुगममभूत् स एव चेदानीं मार्गः सायकैः शस्त्रदुर्गाणि चिच्छेत् सुदर्शनेन जलाम्बुनिलदुर्गाण्य-न्तर्भाषितवानित्याह—चक्रेणेति । आदावग्निप्रवेशेन सजातीय-निराकरणार्थं तदुभयोपप्लम्भकं भवति तस्य च कार्यं जलं ततः कारणं वायुमिति प्राप्तस्थितयोरनुप्रवेशः मुरपाशास्तु असिना च नन्दकेन चिच्छेत् ॥ ४ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी

शक्रप्रोक्तो हरिर्भीममहत् प्राप्त तदाहताः

स्त्रीः सहस्रायूनवष्टमे घृतमुमाहत् ॥

येन नाः स्त्रियां निरुद्धाः स भीमो यथा भगवता हतः एतदा-चक्ष्वेत्यनयः एतदिति विशिनष्टि विक्रममिति ॥ १ ॥

इतच्छूत्रेणेति । वरुणस्य छत्रहरणेपि देवेन्द्रत्वात्तस्यैव छत्रं हत-मभूदिति तथोक्तं हते कुण्डले यस्य स बन्धुर्माता यस्य तेन हतम् अमराद्रिस्थानं मन्दरशृङ्गं मणिपर्वताख्यं यस्य तेन इन्द्रेण भीमस्य चेष्टितं छत्रहरणादिकं ज्ञापितः सन् ययौ भार्यया सत्यभामया सहित इति त्वदनुज्ञयेव त्वत्पुत्रं हनिष्यामीति भूम्यै यदुक्तं तत् सत्यं कर्तुं स्वविभूत्या भूम्या सह सत्य-भामया देव्यादेवान् सत्यभामेव भूमिः सा च महायुद्धसङ्कुटे तदेव जहीममित्यनुज्ञास्यते नान्यदेति । नारदानीतपारिजात-पुष्पस्य रुक्मिण्यै प्रदानात् कुपिनां सत्यभामां सान्त्वयन् नृप्यं तद्वृत्तमेव दास्यामीति प्रतिभूत्य शक्रात् तदाहरण-

शङ्खनादेन यन्त्राणि हृदयानि मनस्विनाम् ॥
 प्राकारं गदया गुर्व्या निर्विभेद गदाधरः ॥ ५ ॥
 पाञ्चजन्यध्वनिं श्रुत्वा युगान्ताशनभीषणम् ।
 मुरः शयान उत्तम्यौ दैत्यः पञ्चाशरा जलात् ॥ ६ ॥
 त्रिशूलमुद्यम्य सुदुर्निर्गक्ष्णो युगान्तसूर्यानलरोचिरुत्खणः ॥
 प्रमंखिलोकीमिव पञ्चनिर्मुखरभ्यद्रवत्ताक्ष्यसुतं यथोरगः ॥ ७ ॥
 आविध्य शूलं तस्मा गरुत्मते निरम्य वक्त्रैर्व्यनदत्स पञ्चभिः ॥
 (खं) स रोदसी सर्वादशोऽम्बरं महानापूरयन्नण्डकटाहमावृणोत् ॥ ८ ॥

भीमद्विभवायव्यकथितकृतसारार्थदर्शिनी ।

सामर्प्यतां दर्शयितुं तां सङ्गे नीतवानिति वा ॥ २ ॥
 अलाम्यनिलैश्च सर्वतो वर्तमानैर्दुर्गमम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

“अन्याश्च विविधा भार्या कृष्णस्यासन् महत्प्रशः ।
 भीमं हत्वा तन्निरोधादाहनाभ्यामदर्शनाः” ॥
 इति यदुक्तं तदेकानवष्टितमे प्रपञ्च्यते—यथेति । येन ताः
 स्त्रियो निरुद्धाः स भीमः यथा हतः अकारात् येन कारणेन
 हतस्तदाचक्ष्व तदाक्याहि ॥ १ ॥
 भीमेन वरुणस्य छत्रे हतेऽपि देवेन्द्रत्वादिन्द्रस्यापि तच्छत्रमतो
 हतच्छत्रेण हते कुण्डले यस्य स हतवम्भुर्मातृरूपो यस्य तेन हत-
 ममरादौ स्थानं मणिपर्वतलक्षणं यस्य तन्मन्त्रेण भीमचेष्टितं
 ज्ञापितः भार्यया सत्यभामया सहितः गरुडाकूटः प्राग्ज्योतिषपुरं
 भीमनगरं ययौ सभार्यः इत्यस्वायमभिप्रायः सत्यभामा
 भीकृष्णस्य नित्या भार्या—

भूदेवीति समाख्याता प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ।
 अभिमानवतीं देवीं प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ।
 जानन् साम्राजितीं विष्णुर्विवेक शनकैरिव ॥

इत्युपक्रम्य-

“मनसा कर्मणा वाचा न त्वामतिचराम्यहम् ।
 गुणा गन्धादयो भूमेः शब्दाद्याश्चखरे गुणाः ॥
 ध्रुवं पङ्कजगर्भाभे ! त्वयि स्नेहस्तथा मम ।
 रुक्मिणी यथा दिव्या प्रभा खैव दिवाकरे ।
 काङ्क्षितश्च शाश्वतीश्चन्द्रः स्नेहस्त्वयि तथा मम” ॥

इति हरिवंशोक्तः भूदेव्याः सत्यभामायाः विभूतिभूमिस्तस्यै
 वरं दत्ते त्वदनुज्ञयैव त्वत्पुत्रं हनिष्यामीति प्रसिद्धां प्रतिहासे
 सत्यभामानुज्ञाद्वारा तत्सत्यं कर्तुं हरिवंशप्रसिद्धं भीमारदामीतं
 पारिजातपुष्पं भगवता रुक्मिण्यै दत्ते तच्छ्रुत्वा कुपितां सत्य-
 भामां तुभ्यं पारिजातमेव दास्यामीत्यनुनीयं तत्समक्षं पारि-
 जातमानेतुं च तथा सहैव जयाविति ॥ २-५ ॥

भाषा टीका ।

परित्यक्त राजाने वह प्रश्न किया-कि, जिसने मे छोरेह
 हजार स्त्री, रोक राखी थी, वह भीमसुर, भीकृष्णजी ने,
 जिस कारण से जिस प्रकार मेरा शार्ङ्ग धनुष धारी भगवान्के
 इस चरित्र को विस्तार से कहिये ॥ १ ॥

राज के प्रश्न को सुनकर, भीशुकदेवजी बोले-कि, भीम-
 सुरने वरुण का छत्र, तथा देवमाता अद्विती के कुण्डल,
 और देवतानका स्थान मन्दाचल पर्वत, छीन लिये थे, भीम-
 सुर के इस कर्म को इन्द्र ने भगवान कहा, ॥ २ ॥

तवतो सत्यभामा के सहित भीकृष्णजी गरुडपर विराज
 मान होकर, भीमसुर के प्रज्योतिष नामापुर को आते भये
 वह पुर इस प्रकार का रहा--कि, चारो तरफ से, पर्वतन क
 काट और शस्त्रनके कोटन से घिरा और मुरनामा दैत्य के
 भगदुर, हठ, अनेक पासों से घिरा रहा, तथा अगाधजल,
 तथा प्रचण्ड अग्नि पवन से भगम रहा ॥ ३ ॥

वहां जाय कर गदाधारी भीकृष्ण महाराज ने प्रतिभा
 युत (कौमोदकी) गदा से पर्वत के पर कोटान का भेदन
 किया, और बाणों से शस्त्र के पर कोटान का भेदन किया
 तथा (सुदर्शन) चक्र से अग्नि जल पवन को शान्त कर दिया
 और मुरक पाश जाळों को (नन्दक) सङ्ग से भेदन
 किया ॥ ४ ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

युगान्ताशनेर्ध्वनिवज्रीपणम् परिखाया जलात् ॥ ६-७ ॥
 आविध्य आतोदय स महाबाह इत्यन्वयः ॥ ८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यन्त्राणि प्राकारन्यस्तानि येषामग्रे परसेन्याममेवै
 पादघातमात्रेण चलन्तः प्राकारान्तानां शस्त्रक्षेपकसंयोगविशेषा
 स्युः तन्निर्भेदनम् उपरि अस्ति तादृशसंयोगान्वयाकर्तव्यं मया

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शब्दस्य कम्पनादित्यभावत्वात् मनस्विनां वीरानां तदीयानामेव हृदयानामपि शुष्येति प्राकारस्यापि शुक्लत्वं तथापि तन्निर्भेदभावासम्बन्धं सूचयति यतो गदाधरः तद्विद्याभावीययेन तन्नामतामेव प्राप्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥

दीक्षायां परिचाया जलादिति जलवर्गनाशात् यद्वा जलवर्गविमोदनस्य पूर्वकथामाह—पाञ्चनि । एवं पूर्वपूर्वमेव पाञ्चजन्यध्वनिः शिशोवतस्तु यन्त्रनिर्भेदन इति ज्ञेयं युगान्ताशानिभीषणमित्यसुरेष्वेव ज्ञेयं ननु भक्तेषु “मल्लानामशानिः” इत्यादिष्वुक्तं शयानः सदा मदाविहृतवाग्विभ्रितस्त्वाच्च तगास्त्रभाषः ॥ ६ ॥

युद्धादिकौतुकेन गायत्रिषु दीर्घच्छन्दसाह—त्रिशूलेत्यादि । दुर्निरीक्षणत्वे हेतुः युगान्तेति स्वयच्छन्दस्वर्णो भीषणः उल्लवणत्वमेवाह—प्रसजितः । मुखेर्ध्यासैः अभ्यद्रव्यधरि तच्च ध्वजधायैवेति दृष्टान्तेन द्योतयति—तास्येति । यद्वा स्थूलदर्शनत्वात्तास्येच्छुतमेवाभ्यद्रवत् ॥ ७ ॥

निरस्य निद्राशेषेण क्षिप्त्वा रोदसी रोदस्वौ दिवं भुवं च अन्तरं च क्षिप्रं पातालमित्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमद्वीरराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

मनस्विनां स्वैरिणां मुरादीनां हृदयानि यन्त्राणि च शङ्खनादेन ॥ ५ ॥

पाञ्चजन्येति युगान्ताशनेर्ध्वनिवद्भीषणं पाञ्चजन्यध्वनिमाकर्ष्य ॥ ६ ॥

त्रिशूलमिति युगान्ते सूर्याभ्योरिव रोचिर्दीप्तिर्यस्य स मुरासुरः अत एवोल्बणः दुरुसहो दुर्निरीक्षस्सन् त्रिशूलमुखस्य पञ्चभिर्भुजैः त्रिलोकीं प्रसङ्गिवाभ्यधावत् यथोरगः सर्पः तास्येच्छुतं गरुडं तद्वत् ॥ ७ ॥

आविष्येति । स मुरः शूलमाविष्यालोल्य तरसा बलेन गरुडाय प्रयुज्य पञ्चभिर्धैर्ध्वनननाद् किं कुर्वन् रोदसी घावापृथिव्यौ जगन्धरिणं लोकोपरितनमाकाशं सर्वेषां भोजयितुं । स्थानं) वा दिगन्तरात्पूर्यभादेनेति शेषः । स नादः कृत्स्नमप्यण्डकटाहमावृणोत् ॥ ८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अमन्दमनलम् ॥ * ॥

निरस्य मुक्त्वा आपूर्यभादेनेति शेषः ॥ ८—१२ ॥

भीमप्रलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवंमावरणानि दूरीकृत्य दूरान्मारणासाधनानि पाषाणक्षेपणरूपाणि यन्त्राणि चिच्छेदेत्याह—शङ्खनादेनेति । मनस्विनां हृदयानि उत्साहशक्तीन् ततो दुर्गप्राकारमपि विभेदेत्याह—प्राकारमिति । शुष्येति तत्र स्थितानां देवानां नाशनसामर्थ्यं द्योतितं तेषामपि प्रतिबन्धकत्वाभावाच्च निद्रपक्ष्मः गदाधर इति अग्रे युद्धार्थं सावधान इत्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं सर्वावरणानि भित्त्वा सावधानो जातः शङ्खनादस्य माहात्म्यं “विष्णोर्मुक्तोत्थानिलपूरितस्य यस्य ध्वनिर्दीनवद्वर्षहन्ता” इति ततो व्याख्यायानः परिचाजले तन्नादेन दर्पनाद्यं मत्वा कथं जातमिति हेत्वन्वेषणार्थम् उत्थितः न केवलं माहात्म्येन दर्पनाशकत्वं किन्तु स्वरूपतोऽपि नादस्तादृश इत्याह—युगान्ताशानिभीषणमिति । युगान्ते प्रलये तत्रापि मारकत्वेनैव प्रसिद्धः अशनिस्ततोऽपि भीषणः दर्पहन्त्येव प्रलये दैत्यानां दर्पस्तिष्ठतीति प्रसिद्धिः अतो दर्पेण निक्षिप्तः शयानोऽप्युत्थितः स च दैत्यस्तेन मारणीय एवेति भगवत्सम्मुखोऽपि विरुद्ध एव जानः अविद्यासम्बन्धीति ज्ञापयितुं पञ्चाशिराः पञ्च शिरांसि यस्येति योगः मुर इत्येव नाम जलादिति परिचासम्बन्धिनः ॥ ६ ॥

उत्थित एव युद्धार्थं प्रवृत्त इत्याह—त्रिशूलमिति । अनेनासहायवीरत्वमुक्तं सुदुर्निरीक्षण इति युक्तमेव तस्य तथात्वं या हि द्रष्टुमेवाशक्यः तेन सह कोवा युष्येत् किञ्च युगान्तसूर्यानलरात्रिरुल्बणः पाञ्चजन्यध्वनिस्तु प्रलयाशानितुल्य एव अस्य तु देहकान्तिरपि प्रलयसूर्यानलसदृशी ततोऽप्युल्बणश्च अत एव युद्धे निद्राशङ्कः महाभूतामपि यो भक्षयितुं शक्तः स कथं जेबो भवेदित्याह—प्रसस्त्रिलोकीमिति । पञ्चभिर्भुजैः चतुर्षु दिक्षु उपरि च सर्वांश्च एव लोकान् भक्षयति न समयेति दर्शनमात्रमेव तस्य भयानकं न तु युद्धं कर्तुं शक्त इति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—तास्येच्छुतं यथोरग इति । गरुडं सर्पो यथाऽभिधावति भक्ष्यः ॥ ७ ॥

गतस्य पराक्रममाह—आविष्येति । उत्तोल्य आमयित्वा वा तरसा यावत् द्वितीयो न सावधानः स हि भगवन्तं द्रष्टुमशक्तो गरुडमताडयत् आविद्या भगवन्तं न विषयीकरोति कालानन्तरमेव भगवत्प्राप्तिरिति कालरूपं गरुडं द्योभयति निरस्य प्रक्षिप्य निरसनेन अवहेला सूचिता न हि अस्मद्वलं शूलेन समर्थितं भवतीति तृणमिव दूरीकृतवान् ततो विधया तं मोहयितुं पञ्चभिर्धैर्ध्वनदत् विशेषेण ध्वनिं कृतवान् अन्यस्त्येकधा गर्जति अहं पञ्चधेति ज्ञापयितुं तस्य नादस्य महत्त्वमाह—खरोदसीति । सर्वमेव विधरस्थानं पूर्यन् अण्डकटाहमावृणोत् उपर्यपि ब्रह्माण्डं भित्त्वा गत इत्यर्थः । तत्त्वानामप्यविद्यामोहो वसते इति अलौकिकत्वाच्छब्दस्य बहिर्गमनं ब्रह्माण्डस्यापि अण्डत्वाद्रोमकूपवाच्छब्दत्वं मध्ये सर्वत्र पूरणं न भविष्यतीति विशेषतो गणयति जगमाकाशं मध्यास्थितं सर्वेषां हृदयाकाशो वा रोदसी घावापृथिव्यौ सर्वा अष्टदिशः अन्तरम्मध्ये शब्दाघातादुत्पन्नस्य शब्दान्तरस्य तथात्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—महानिति । आसमन्तात् पूरणं बृंहणन्यायेन ॥ ८ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

मनस्विनां शूराणां यन्त्रतुल्यानि हृदयानि निर्बिम्ब ॥ ५-६ ॥ युगान्ताशनेर्ध्वनिवद्भीषणमिति शङ्खणामेव “मल्लानामशानिः” इति वत् परिचाया जलात् ॥ ७ ॥

तदापतद्वै त्रिशिखं गरुत्मते हरिः शराभ्यामभिनम्रिधौजसा ॥
 मुखेषु तं चापि शरैस्ताडयन्तस्मै गदो साऽपि रुषा व्यमुञ्चत ॥ ९ ॥
 तामापतन्तीं गदया गदां मृधे गदामजां निर्विभिदे सहस्रधा ।
 उद्यम्य बाहून्निधावतोऽजितः शिरांसि चक्रेण जहार लीलया ॥ १० ॥
 व्यसुः पपाताम्भसि कुत्तशीर्षो निकृत्तशृङ्गोऽद्विरिवेन्द्रतेजसा ।
 तस्यात्मजाः सप्त पितुर्वधातुराः प्रातक्रियामर्षजुषः समुद्यताः ॥ ११ ॥
 ताम्नोऽन्तरिक्षः श्रवणो विभावसुर्वसुर्नभस्वानरुणश्च सप्तमः ।
 पीठं पुरस्कृत्य चमूपतिं मृधे भौमप्रयुक्ता निरगन् धृतायुधाः ॥ १२ ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

आविध्य भ्रामयित्वा स महाभ्रातृ इत्यर्थः ॥ ८ ॥

भीमचलुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

युगान्ताशनिध्वनिवज्रीवणम् पाञ्चजन्यध्वनिं मुरः भुत्वा
 उत्तस्थौ मुर इत्यग्रेपि सम्बन्ध्यते ॥ ८-७ ॥

स नादः अण्डकटाहमावृणोदित्यन्वयः । सोपि तस्मै
 कृष्णाय ॥ ८-१० ॥

भाषा टीका ।

और पाञ्चजन्य शङ्ख की ध्वनि से प्राकार के जन्त्रों के
 छेदन किया, उसीसे शूर वीरों को हृदय को कम्पायमान
 कर दिये, तथा गदा से किले को तोड़ दिया ॥ ५ ॥

प्रलय के वज्र पात समान भयङ्कर पाञ्चजन्य की ध्वनि
 को अवगणकर, पांच मस्तक वाला मुर नामा दैत्य, जल में सोता
 रहा, वह जल से उठ खड़ा भया ॥ ६ ॥

जैसे कि गरुडजी के मारने के वास्ते सर्प, भावा करे
 तैसेहि मुरनामादैत्य, त्रिशूल उठा कर श्रीकृष्णको मारने के
 वास्ते घड़े वेग से दौड़ता भया, और वह, माने पाँचों
 मुखों से त्रिलोकी को प्रसि लेवगा इस प्रकार से मुख फाड़ने
 कर दौड़ा, और प्रलय के प्रचण्डसूर्य तथा अग्नि के तुल्य
 तेजवाला होने से वह प्रति भयंकर था इसा लिये, अग्नि
 कष्ट सेभी देखने के योग्य नहि रहा ॥ ७ ॥

वह मुरदैत्य त्रिशूल का घुमाकर गरुडजी के मारने
 के वास्ते वेग से त्रिशूल खला कर पाँचों मुखन से गर्जना
 करता भया वह बड़ा भारी गर्जना, भूलोक स्वर्गलोक
 अन्तरिक्ष सब दिशान को फरका करत प्रह्लाद में जा
 गया ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तस्मै श्रीकृष्णाय गदां व्यमुञ्चत व्यक्षिपत् ॥ ८-१० ॥
 इन्द्रतेजसा वज्रेण प्रतिक्रियया हेतुभूतया अमर्षजुषा ॥ ११ ॥
 पीठं पीठनामानम् निरगन्निरगमन् ॥ १२-१३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वै एव गरुत्मते गरुत्मति आपतदेव नत्वापतितमित्यर्थः ।
 भोजसा वेगेन अपीति सामर्घ्यद्योतकं मुखेष्विति तस्मादा-
 नेन क्रोधात् इति सर्वेष्वपि तेषु युगपदेव ताडनं
 सूचितम् ॥ ९ ॥

मृधे युद्धमध्ये साक्षादेव ननु मायादिना परोक्षमित्यर्थः ।
 गदया गदामज इत्यनुप्रासादङ्गुरः उल्लासेन गदामज इति
 तदुपलक्षितम्रातृकुलशशादातृतास्मरणसौकर्येन च पञ्चापीति
 पाठं गदयैवेति ज्ञेयं किन्तु अग्रे दृष्टान्ते इन्द्रतेजसेत्युक्त्वा
 तेजःसाम्याच्चकेनेति पाठो युक्तः ॥ १० ॥

वधेनातुराः शोकविह्वलाः अतः प्रतिक्रियार्थममर्षजुषाः ॥ ११ ॥
 तमेवोक्तपोषण्यायेनाह—ताम्र इति । सप्तम इति आन्तरं
 निरस्तं तेषां नामग्रहणं नाज्ञैव गुणज्ञापनार्थं कृत एव प्रति-
 क्रियामर्षजुषः पुनश्च भौमेन प्रयुक्ताः एवं तदैव भौमेन तत्रो-
 घतमिति तत्तत्क्रियायां श्रीभागवतोऽन्वयमपि दर्शितम् ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

निरगमन् निर्गताः ॥ १२-१४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेति । तिस्रः शिक्षा यस्य तत् गरुडायागच्छत् विशुद्धम्
 भोजसा बलेन शराभ्यां त्रिधा चिक्षेत् तं मुरं च मुखेषु शरी-
 रस्ताडयामास सोपि मुरोपि बभूव तस्मै कृष्णाय गदां व्यमुञ्चत्
 प्रायुक्त ॥ ८ ॥

भीमद्वीरादाववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तामिति । गदाप्रजो भगवान् स्वगदया तां मुरप्रयुक्तामाप-
तन्तीं गदां मृधे युद्धे सहस्रधा निर्विभेद । ततो बाहु
उद्धृत्याभिधावतो मुरस्य पञ्च शिरांसि चक्रेणाजितो भगवां-
श्चिच्छेद ॥ १० ॥

व्यसुरिति । निकृष्टानि शीर्षाणि शिरांसि यस्य स अत एव
व्यसुर्गतप्राणो ऽम्भसि जले पपात यथा इन्द्रतेजसोपलक्षितेन वज्रेण
निकृष्टशृङ्गे गिरिरुद्रात् तस्य मुरस्यात्मजाः सप्त पितुर्वधात्
दुःखिताः प्रतिक्रियायै अमर्षजुषः क्रोधाविष्टाः भौमेव प्रेषिताः
धृतान्यायुधानि यैस्ते च मृधे युद्धे निमित्ते पीठनामान् चमूपतिं
पुरस्कृत्य समुद्यताः आयत्ताः निरगमजिगीता बभूवुरिति सम्बन्धः
तानेव सप्त निर्विच्यति ताम्र इति ॥ ११—१२ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तस्य पराक्रममुक्त्वा तत्प्रतीकारार्थं भगवच्चरित्रमाह-
तत्वापतदिति । त्रिशूलमापतत् गरुडोपरि पतदेव स्थितं त्रिशूल-
मित्यनेन भेदत्रयं करोतीति त्रिसत्यानां देवानामपि मारकं
तदिति सूचितं गरुडमत इति पक्षवानतिकोमल इति स्वतो
निवारणसत्तत्त्वञ्चाह, भगवांश्च हरिः ततः प्रतीकारो ऽवश्यं
कर्त्तव्य इति शराभ्यामच्छिन्नत् त्रिधाच्छेदे न पुनः प्ररोहतीति
तच्छूलं दैत्यमित्यनेन ज्ञापितम् ओजसेति तदधिष्ठिता देवतापि
वथा छिन्ना भवति तस्य तेजसा सह वा तेजोपि त्रिधा छिन्न-
मित्यर्थः । न केवलं त्रिशूलच्छेद एव किन्तु सोपि ताडित
इत्याह-मुकोष्विति । यथा न रुपात् तस्य रवेण लोकानां भयं जायत
इति मुक्त्वाभ्यपि ताडितानि । अर्थात् पञ्चभिः आपूरितानि वा तदा
यावन्निः पूर्णं भवति इवत एव च निवारणीय इति तज्ज्ञापयति भिन्न-
तया सोपि हृदये लब्धते वा हतः तदा पक्षपातं ज्ञात्वा
मम गम्यो भविष्यतीति तस्मै भगवते सोपि ताडितोपि
रुषा अपकृतो ऽतिक्रुद्धो भवतीति दूरादेव गदां प्रक्षि-
प्तवान् ॥ ६ ॥

सोपि गदादेवताधिष्ठितेति भगवान् स्वगदयैव तज्जिरा-
करणं कृतवानित्याह- तामापतन्तीमिति । कौमोदक्या नितरां
विभिन्ने सङ्कुञ्चेति योजनायामशक्या कृता सजातीयेन सजा-
तीयवद्वनमययुक्तमित्याशङ्क्याह-मृध इति । सक्रामे न दोषः गदाप्रज
इत्यनुप्रासः स्त्रीणां हितकारी वा बाहुनुद्यम्येति प्रहणार्थं समा-
गमनमुक्तं सख्यं भगवता न स्पृष्टव्य इति कालेनैव तमच्छि-
नदित्याह- शिरांसि चक्रेण जहारेति । पञ्चापि पर्वाणि छिन्नानि
वथा प्रतीत्यापि न संसारः लीलयेति सुदर्शनसामर्थ्यं व्यावर्त्त-
यति पौरुषं स्वर्कायमेव व्यापृतं परं निरायासेन प्राप्त एवायासो
व्यावर्त्तयते अथवा लीलयैव तत्स्थाने व्यापृतो भविष्यतीति तव निरोध-
रूप एव संसारः साम्प्रतं प्रवर्त्ततां नत्वन्य इति लीलये-
त्युक्तम् ॥ १० ॥

छिन्नेष्वपि शिरस्सु दैत्यत्वात् कदाचित् प्राणाः इत्या-
दिषु तिष्ठेयुरिति तस्य छिन्नशिरसोऽग्निमाधत्तामाह-व्यसुः पपा-
तेति । विगता अस्यो यस्येति भूमौ पतितस्य दैत्यत्वात्

[७०]

पुनरुद्गमो भविष्यतीति अम्भसि पात उच्यते “आपो हि रक्षो-
घ्नीः” इति अविद्यायामपि भगवत्सामर्थ्यायम् अग्नेयुत्पादनार्थं
च अजित इत्युक्तं न केनापि मायादिभिरपि पराजितः निकृष्ट-
शीर्ष इति निकृष्टं शिरो यस्येति नितरां छेदः पुनर्योजना-
भावार्थं आधिदैविकच्छेदाद्यो वा युगान्तरेपि प्रादुर्भावाभावाय
दृष्टान्तमाह-निकृष्टशृङ्गो ऽद्विरिवेति । इन्द्रतेजसा वज्रेण तथा पदं
पुनरुत्थाने इन्द्राङ्ग्यं सूचयति तथात्रापि मयादनुत्थानं तस्य
सप्त व्यसनानि पुत्रास्माधिकरणा मारिता इति वक्तुं
तेषामागमनमाह-तस्यात्मजा इति । मूखच्छेदे शास्त्रा इव ते न
प्रयोजका इति पितुर्वधेनातुराः प्रतिक्रियार्थम् अमर्षजुषः सेवित-
रोषाः मारकस्य मारणं प्रतिक्रिया स्वतः असामर्थ्यात्
क्रोधसेवां कृतवन्तः क्रोधेनापि कदाचिन्नवेदिति इति समुद्यता
इति बहिः सामग्री निकृष्टता अन्तः क्रोधः ॥ ११ ॥

तेषां प्रसिद्ध्यर्थं नामानं गणयन्-ताम्रोऽन्तरिक्ष इति । ताम्र
इति वर्णतः क्रोधात्मकः अन्तरिक्ष इति सर्वक्रियया व्यापार-
यितुमशक्यः भवण इत्याकाशरूपः विभावसुः सूर्याभितुल्यः वसुः
भीष्मादेरप्यधिकः नमस्वान् वायुः तनुल्यः अरुणः सद्योद्बोधकः
वर्णतो वा भयानकः सङ्ग्राम इति क्रमात्त्र विवक्षित इति ज्ञाप-
यति पीठस्तेषामाधारभूतः नरकासुरस्य सेनापतिर्बुधे युद्धार्थं
भीमप्रयुक्तः स्वस्थाने नरकासुरस्तान् प्रेषितवान् तेहि स्वापेक्ष-
यापि पितृवधात् युद्धं करिष्यन्तीति युद्धार्थं प्रथमतो निर-
गन् धृत्यायुधाश्च पश्चात् जाताः अनेन युद्धे निध्नयो निक-
पितः ॥ १२ ॥

भीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गरुडमते गरुडमति आपतदेव नत्वापतितं तस्मै श्रीकृष्णाय
सो ऽपि मुरो ऽपि ॥ ६ ॥

उद्यम्य उच्छीकृत्य अभिधावतो मुरस्य ॥ १० ॥

इन्द्रतेजसा वज्रेण प्रतिक्रियायै अमर्षजुषः क्रोधयुक्ताः ॥ ११ ॥

निरगन् निरगमन् ॥ १२—१३ ॥

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इन्द्रतेजसा वज्रेण प्रतिक्रियायै अमर्षजुषः क्रोधयुक्ताः ॥ ११ ॥

निरगन् निरगमन् ॥ १२—१३—१४ ॥

भाषा टीका ।

गरुडजी के ऊपर आते मये तिधारा त्रिशूल को उसी
वखत श्रीकृष्णमहाराज दो वाणों से तीन जगह काटिते मये, और
मुर देख्य ने भी क्रोध कर के कृष्ण के वध करने को गदा
चलाई ॥ ९ ॥

सप्राम मे मुर की चलाई हुई आवती गई महा के श्रीकृ-
ष्णमहाराज ने निज गदा से हजार टुकड़े करादिये तब तो

प्रायुज्यतामाद्य शरानसीन् गदाः शक्त्याष्टिशूलान्याजिते रुषोल्बणाः ।
 तच्छस्त्रकूटं भगवान् स्वमार्गणैरमोघवार्यस्तिलशश्चकर्त्त ह ॥ १३ ॥
 तान् पीठमुख्याननययमालयं निकृत्तशीर्षोरुभुजाद्धि(१)वर्मणः ।
 स्वानीकपानच्युतचक्रसायकैस्तथा निरस्ताभ्रका धरासुतः ॥ १४ ॥
 निरीक्ष्य दुर्मर्षेण आस्त्रवन्मदैर्गजैः पयोधिप्रभवैर्निराक्रमत् ।
 दृष्ट्वा सभार्यं गरुडोपरि स्थितं सूर्योपरिष्ठात् सतडिद्धनं यथा ।
 कृष्णं स तस्मै व्यसृजच्छतर्षी योधाश्च सर्वे युगपत्स्म विव्यधुः ॥ १५ ॥
 तन्मौमसैन्यं भगवान् गदाम्रजो विचित्रवाजैर्निशितैः शिलीमुखैः ।
 निकृत्तबाहूरुशिरोध्रविग्रहं चकार तद्यं व हताश्वकुञ्जरम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

भुजानको ऊर्ध्व करके हथ्याके ऊपर दोउते भये मुरद्वैत्य के पाँचो मस्तकन को आकृष्णजी ने सुदर्शन चक्र से लीला के साथ छेदन कर दिये ॥ १० ॥

जैसे इन्द्र के वज्रसे शिखर टूट कर पर्वत गिरपड़े तैसेहि मस्तक छेदन होनेसे निष्प्राण होकर मुरद्वैत्य जख में गिरपड़ा पश्चात् उसके सात पुत्र, युद्ध के वास्ते तैयार होत भये, क्यों कि पिताके कथस वे दुर्भी भये इसी लिये बेर देनेके वास्ते क्रोध में भर गये ॥ ११ ॥

ताम्र अन्तरिक्ष भ्रवण विभावसु वसु नभस्वान् अरुण यह सात मुरके पुत्र भीमासुरके भेजे हुये आयुधधारन किये पीठनामा सेनापति को आगे कर युद्धके निमित्त पुरसे निकलते भये ॥ १२ ॥

भीमधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कृतानि शीर्षादीनि येषां तान् ॥ १४ ॥

शतर्षी शक्तिविशेषम् ॥ १५ ॥

विचित्रा वाजाः पत्राणि येषां तैर्बाणैर्निकृत्ता बाहवः ऊरवः शिरोध्राः कन्धरा विग्रहा देहाश्च यस्मिंस्तत् तद्यं व तं यदा विव्यधुस्तस्मिन्नेव क्षणे ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रायुज्यतेत्यर्थकम् । आसाद्याजितं शरादीनां यथोत्तरं गुरुत्वे घातकत्वे च श्रेष्ठ्यं तत्र श्रुतिः सङ्गभेदः शस्त्राणां कूटं समूहम् स्वरसाधारणैः ॥ १३ ॥

यमक्षयं मृत्युमित्यर्थः यमयुद्धमनोत्तरं मोक्षस्तु हेतुः अच्युतेति चक्राद्यैव्ययार्थाभिप्रायेण तथा तेन शीर्षादिकर्त्तृकप्रकारेण

निरस्तान् लीलया दूरत एव हतान् वास्य उत्तुङ्गदुर्गाधारो-
 हणेन नरक इति जातमात्रेण मनुष्यमस्तकस्य मुखे ग्रह-
 णात् तत्सञ्ज्ञाप्राप्त्या जन्मत एव दुष्टभावः सूचितः तदाख्यायिका-
 च कालिकापुराणे हेया धरायाः सुतः इति महाशक्तित्वं
 दर्शितम् ॥ १४ ॥

पयोधिप्रभवैर्गजैः सह तत्प्रभवैरावतकुलजत्वात् तथावाप्रे-
 पेरावतकुलमांशेति । निरक्रमत् निरक्रामत् पुराभिष्क्रान्तः समार्यं
 दृष्ट्वेति तेन महाकुलस्सकृति भावः । च अपि युगपदपि
 विव्यधुः ॥ १५ ॥

विचित्रवाजैरिति । वेगवत्त्वादिकमभिप्रेतं न च केवलमम्भा-
 याकटा हताः (तेषां) वाहनानि चेत्याह—इतेति ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तितुल्यकपक्षीयम् ।

निराक्रमत् निर्गतवान् ॥ १५ ॥

विचित्रवाजैः विचित्रपक्षैः ॥ १६—२४ ॥

भीमहीरराजवाच्यार्थकृतश्लागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

प्रायुज्यतेति । उल्बणास्ते ताम्रादयः आसाद्य अभ्येक्ष्य क्वा-
 क्रोधेन अजिते भीकृष्णे शरादीन् प्रायुज्यत प्रयुक्तकन्तः तदा
 भगवान् स्वमार्गणैः स्वशरैस्तच्छस्त्रजालं तिलप्रमाणशक्तिच्छेद-
 हेति विस्मये ॥ १३ ॥

तानिति । निकृत्तानि छिन्नानि शीर्षादीनि येषां तान्स्ताम्ना-
 दीन् यमसदनमनयत् वर्ष्म शरीरं तच्छोपात्तातिरिक्तप्रदेष्ट-
 परम् इदमर्थं पृथग्वेत्यर्थम् ॥ स्वानीकपानिति । का-
 कांक्षिदनीकपान् सेनापतीन् अच्युतस्य सायकैर्हतामिति
 शेषः । तथा कांक्षिभिरस्तान् दूरतः पतितान् दृष्ट्वा
 धरासुतो नरकः दुस्तहः अवगम्यो येषां तैः पयोधि-

(१) वर्णयः इति वीर० पाठः ।

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

प्रमथैः पयोध्वन्तर्ग्रीपजैर्गजैः सह निराक्रमभिर्गतवान् दृष्टेति यद्वा सूर्यस्योपरिष्ठात् तडिता सहितं घनं नीलमेघं तद्वत् सभाप्यं गरुडोपरि स्थितं कृष्णं तत्र सूर्यस्थानीयो गरुडः तडितस्थानीया भार्या घनस्थानीयस्तु कृष्ण इति विवेकः स भौमस्तस्मै भूकृष्णाय शतग्रीं गच्छविशेषं व्यसृजत् प्रायुक्त तथा योधाश्च भौमसम्बन्धिनः युगपत्प्रविश्यधुः ताडयामासुः स्वस्वायुषैरिति शेषः ॥ १४-१५ ॥

तदिति । विचित्रा वाजाः पत्राणि येषां तौर्निशितैर्बाणैर्निकृत्वा बाहवः ऊरवः शिरोधरा विग्रहा देहाश्च यस्य हताः अश्वाः कुजराश्च यस्मिन् तथाभूतं तद्धौव यदा विव्यधुस्तस्मिन्नेव क्षणे चकार ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(मूलम्) पपात विष्णोः शिरसि प्रमोदनी प्रसूनवृष्टिर्निहते मुरेऽसुरे का॥ रथान्समारुह्य वृषप्रयुक्तान् भौमप्रयुक्ता भवनाग्निराक्रमन् । अयुजतासज्यशरासनान् भटाः शस्त्रार्थिशूलानजिते कषोल्बणान् । स तच्छत्रुकूटं भगवान्स मार्गणैर्मोघवीर्यैस्तिवशश्चक्रेत् ह । ताम्योऽमुमिच्छन्ननयधमशयं निकृत्तशीर्षोरभुजाभिकामुकान् । ततो हृततरं गत्वा भटा राजपुरं महत् ।

हताम्बुरसुतास्तर्वाभरकाय म्यवेदयन् ।

स्वानीकपानच्युतचक्रसायकैर्हताग्निशम्याशुचुकोपभूमिजः ।

जिरीस्यदुर्मर्षणमास्त्रवन्मदैर्गजैः पयोधिप्रभवैर्निराक्रमत् ।

रथैरनैकसाहसैर्गजैश्च बहुभिर्वृतः ।

महत्या सेनया युक्तभ्यादायोधनं बली ॥ ग ॥

दृष्ट्वा समार्यगरुडोपरिस्थितं सूर्योपरिष्ठत्सताडितं यथा ।

युहीतकोदण्डमुदारशङ्खकौमोदकीचक्रधरं चतुर्भुजं ।

नीलजीमूतसङ्काशं दृष्ट्वा तं गजवाहिनम् ।

शङ्खभाभ्यां गोविन्दः सिंहनादं व्यनीनदत् ।

वक्रयिनीं दैत्यपतेः सुघोरान् शरान्ववर्षाच्युतमूर्ध्नि दुर्जया ।

कृष्णे सभौमो व्यसृजच्छतग्रीं लोहायसीन्तेनभृशं सविन्यये ॥ ० ॥

अनेकबाणाभिर्मुकाक्षरकेण स्मयञ्चिब ।

चक्रेतर्वाणैर्युगपत्तद्वृत्तमिवाभवत् ।

ततोऽनुसैन्यम्भागवान्गदाप्रजोविचित्रपत्रैर्निशितैः शरोधैः ।)

प्रमोदिनी सन्तोषजननी ॥ क ॥

भौमेन प्रयुक्ताः प्रेरिताः निराक्रमभिर्गताः आसज्य न्यामाराप्य ॥ ख ॥

कूटं ससूहम् ॥ १३-१४ ॥

आयोधनं युद्धस्थानम् ॥ ग ॥

सूर्योपरिष्ठारिस्थितं तडिता सहितं घनं मेघम् ॥ १५ ॥

लोहेनायसा निर्मितां तेन शतग्रीप्रयोगेण विव्यधे “व्यध वाक्ये” इति धातोः ताडिताभूत् ततोऽनु तदनन्तरम् ॥ ० ॥

गरुडस्य पश्याभ्यां निम्नताभिर्हतान् गजानचिच्छिन्त् ॥ १६-१७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यमशयं मृत्युमित्यर्थः । मोक्षस्तु ज्ञेयः ॥ १४ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः शस्त्राणि प्रायुजतेत्याह—प्रायुजतेति । आसाद्य निकटे गत्वा षड्विधान्यस्त्राणि निरूपयति शरानित्यादिभिः अष्टिरायुधविशेषः सन्तभिरपि प्रत्येकं षड्विधानि प्रयुक्तानि यद्यप्यजितो भगवानिति जानन्ति तथापि रुषा क्रोधेन उल्बणाः सन्तः तत्रा कृतवन्तः भगवता कृतं प्रतीकारमाह—तच्छस्त्रकूटमिति । स्वभागैरेरिति असाधारणैर्बाणैः अन्यथा अग्नेर्बाणाः दुर्गाया असिः गदा धार्योः अष्टिरपि वरुणादेः शक्तिर्मायायाः शूलं शिवस्येति एतावन्तः तत्तद्व्यताधिष्ठिता न हता भवेयुः ननु भगवानेव तेष्वपि सामर्थ्यं दत्तवानिति कथं भगवांश्चक्रेत्याशङ्क्याह—अमोघवीर्य इति । तेषु दत्तं परगामि मोघं जातं तदेव स्वस्थाने अमोघम् अतः अमोघेन मोघानि वीर्याणि प्रतिहतानीत्यर्थः । तिलशः कर्त्तनं पुनर्नत्वा लोहच्छण्डाम्यपि सज्जीकर्तुं शक्नोतीति ज्ञापयति हेत्याश्चर्यं तावन्न कर्त्तव्यं प्रयोजनाभावात् तथापि स्वस्य क्लिष्टकर्मत्वं ज्ञापयितुं तावत्पराक्रमं प्रदर्शितवान् ॥ १३ ॥

शस्त्राणां विनियोगमुक्त्वा प्रयोक्त्वणामाह—तान् पीठमुक्त्वा-निति । यमक्षयमिति तावद्वृण्डार्थं मुरवत् पुनरावृत्त्यभावाय वा ते हि पीठं पुरस्कृत्य समागता इति उपजीव्यत्वात् उत्साहनिवृत्त्यर्थं प्रथमतः स एव इतः मूर्च्छादिना अलौकिकप्रकारेण हननं व्यावर्त्तयितुमाह—निकृत्तेति । चत्वार्यङ्गानि कथंचन निकृत्तानि येषां पितुः पञ्चाशाः तेषु प्रतिष्ठिता इति कार्यं तदंशव्यावृत्त्यर्थं शिरःप्रभृतीनां हननं शीर्षाणि ऊरवः भुजा अक्षयश्च ज्ञानं गतिश्चाद्यन्तयोक्तपक्षिकर्माणि च मध्ये तत एव क्रमः तत उभयेषां मुरस्य तत्पुत्राणां च फलरूपस्य नरकस्य निराकरणार्थं प्रवृत्तिमाह—स्वानीकपानिति । तस्य जयहेतवः सेनाः तासामनीकानां रक्षकाः अज्ञानेन व्यसनैश्च नरकः सिद्धो भवतीति तेषां निराकरणे स्वयं निराकृतोपि लौकिकैः साधनैः सज्जयो भविष्यतीति आस्त्रवन्मदैर्गजैः सहितः युद्धार्थं निरगमत् अच्युतत्वात् न तस्य केनाप्यंशेन क्षतिः मुरः चक्रेण हतः अन्ये सायकैरिति ससाधनसाध्यस्यानुवादः तथेति प्रकारस्यापि ततस्तदपेक्षया समर्था गजा इति सूचयितुं पूर्वानुवादः ॥ १४ ॥

ननु अग्निवत् भगवान् स्थूलान् सूक्ष्मानपि दहतीति ततो बलिष्ठानपि गजान् मारयिष्यतीति कथं तत्प्रवृत्तिरिति चेत्तत्राह—दुर्मर्षेण इति । दुष्टकोपयुक्तः ज्ञानाच्छादको वर्त्तत इति तथा प्रवृत्तिः गजानामुत्कर्षमाह आस्त्रवन्मदैः पयोधिप्रभवैरिति कार्यकारणोत्कर्षो निरूपितौ स्वभावतो गजा जीवेषूक्त्याः सम्प्रचाराः अतस्त्रिविधोऽप्युत्कर्षो निरूपितः गजानां मदस्त्रव एव बलोत्कर्षहेतुः पेटावतः पयोधिप्रभव इति समानजनकत्वेन तत्सामर्थ्यं सर्वेषां निरूपितं मातरं पितरं कालञ्च दृष्टवानिति निकृत्तयितुं तस्य भगवद्दर्शनं वर्णयति—दृष्ट्वा समार्यमिति । युद्धार्थमागमनशङ्क्य निवारिता तत्रानुरक्तश्चेत् कृतार्थ एव भवेदिति भगवान् लौकिकसाधनैर्लौकिको जेतुं शक्य इति अभूतोपमायाह सूर्यो-

यानि योधैः प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरुद्वह ! ।

हरिस्तान्गच्छिनतीक्ष्णैः शरैरेकैकशस्त्रिभिः ॥ १७ ॥

उद्धमानः सुपर्णेन पक्षाभ्यां निघ्नता गजान् ।

गरुत्मता हन्यमानान्तुगडपक्षनखैर्गजाः ॥ १८ ॥

(१) पुरमेवाविशन्नार्ता नरकां युध्ययुध्यत ।

दृष्ट्वा विद्रावितं सैन्यं गरुडनार्दितं स्वकम् ॥ १९ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुवाधिनी ।

परिहासितः । अद्भुतत्वाद्वागद्वेषाभ्यामिष्टानिष्टसूचकं भवति यदि सूर्योपरि आधिदैविकः मेघः आधिदैविकविद्युत्तया सह तिष्ठति आदित्य एव पर्जन्य इति भवति तस्याधिदैविकं रूपं तादृशमिति वचनोपपत्तिः तथापि कृष्णः कालात्मा स्त्रीणां हितकारीति तस्य न सदुत्तररूपम् किन्तु विरुद्धैवेति तत्कार्यमाह-तस्मै व्यसृजच्छतघ्नीमिति । शतं हन्तीति योगोपि तस्य विवक्षितः तादृशी विशेषेणासृजत् योधाश्च शतघ्नीभिर्बाणैर्वा युगपदेव स्मेति प्रसिद्धे विव्यधुः ॥ १५ ॥

आदौ तेषामपराधो निरूप्यते भगवतोक्लिष्टत्वाय यावत्ते युद्धार्थं प्रवृत्तः ततः पूर्वं तस्मिन् वा समये भगवान् स्वभार्गवैः प्रथमतो योधांश्चिच्छेद ततस्तत्प्रयुक्तान्यस्त्राणि पूर्वमस्त्राणामुपस्थित्यभावात् नात्र क्रमो दोषाय तत्प्रसिद्धं भीमस्य सैन्यं भगवत्स्वात् न पुत्रादिभावस्तस्व बाधक इति भगवत्प्रवृत्तिः सोऽपि मातुः पुत्र इति पित्रापि सह युद्धकरणं नायुक्तं गदाप्रज इति भक्त्युत्पादनार्थं भगवत्स्तथा करणं युक्तमेव लौकिकेनैव प्रकारेण तान् हतवानिति ज्ञापयितुं भगवच्छरान् विशिष्टविचित्रवाजैरिति । दूरगमनलक्ष्यैकगमनप्रयोजकाः पक्षाः विचित्रा वाजा येषामिति वायुर्जायते गतिर्वा येभ्य इति निशितानि कार्यसाधकानि निरुक्तानि बाह्यादीनि यस्येति प्रक्षेपकौ बाहू आगमने जङ्घालताप्रयोजकाकर्मजन्मनर्वा पूर्ववत् ततोऽज्ञानगता बाहू शिराङ्गुयः विग्रहे यस्येति तादृशञ्चकार तथैव यस्मिन् क्षणे युद्धार्थं तत्सैन्यं प्रवृत्तं तस्मिन् एव क्षणे प्रथमशस्त्रविमोक्तानन्तरं यथा नापरं विमुञ्चति तदर्थं पार्श्वभागान् सर्वानेव निराकृतवान् वाहनानां निराकरणमाह हताः अश्वाः कुञ्जराश्चेति चतुरङ्गे रथा अच्यतनाः नराणां स्वरूपमुक्तमेव अवाशिष्यन्ते वाजिनः करिणश्चेति ॥ १६ ॥

भीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

यमस्य यमनियमाद्यष्टाङ्गयोगस्यानं मोक्षमिति वास्तवोऽर्थः ॥ १४ ॥

आश्ववन्तो मदा येषां तैर्गजैः सह निरकामत् शतघ्नीं शक्तिविशेषम् ॥ १५ ॥

विचित्राः वाजाः पत्राणि येषां तैः ॥ १६ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शतघ्नीं शक्तिविशेषम् ॥ १५ ॥

विचित्राः वाजाः पत्राणि येषां तैः ॥ १६-१९ ॥

भाषा टीका ।

अति भयङ्कर वे मुर के पुत्र भीकृष्ण को प्राप्त होकर क्रोध से भीकृष्ण के ऊपर बाण, तरवारि, गदा, शक्ति, पोलादी, त्रिशूलन की वर्षा करते भये । अमोघ पराक्रमी आश्चर्य्य शक्तियुत भीकृष्ण महाराज ने निज बाणों से उन के शस्त्र समूह को तिल के समान टुकड़ा २ काट दिया ॥ १३ ॥ पश्चात् भीकृष्ण के बाणों से उनके शीर्ष जांघ भुजा पांश कवच कट गये इस प्रकार पीठ आदि सातों को मार कर भीकृष्ण महाराज ने उन को यमराज के लोक में पठा दिये ॥ १४ ॥

निज सेनापतीन को भीकृष्ण के चक्र बाणों से उस प्रकार मरे हुए देखकर भूमिपुत्र नरकासुर असन शील होकर जिन में मद खुचारहा हैं और पेरावतकुल में उत्पन्न भये हैं । ऐसे अनेक हस्तिन के साथ युद्ध करने को निकलता भया ॥ १५ ॥

सूर्य के ऊपर विजयी सहित मानो मेघ वैठा है इसी प्रकार गरुड के ऊपर सत्यभामा सहित विराजमान इषाम-सुन्दर भीकृष्ण को देखकर भीमासुर भीकृष्ण पर शतघ्नी आयुध चलाता भया और उस के साथ के सब शूरवीरो ने एक ही समय में प्रहार किया ॥ १६ ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अत्याश्चर्य्यं कुरुद्वहेतिसम्बोधनम् तथाहि तैर्बाणि प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि तत्प्राप्तेः पूर्वमेव तत्सर्वं सैन्यं हत्वा पश्चात्तानि शस्त्राण्यस्त्राणि च विच्छेद तत्राव्येकैकं शस्त्रमस्त्रं त्रिभिः शरैरित्याश्चर्य्यम् ॥ १७ ॥

(१) तुष्टमाश्वं दुर्जयः पेतुर्गर्वा गतासवः ॥ इति विज० पाठः ।

तं भौमः प्राहरच्छक्त्या (१) वज्रः प्रतिहतो यतः ।

नाकम्पत तथा विद्धो मालाहत इव द्विपः ॥ २० ॥

० श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

किञ्च गदम्पतेति ॥ १८—१९ ॥

• यतो यथा शक्त्या वज्रः प्रतिहत आस गदङ्गस्तु नाकम्पत ॥ २० ॥

• श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यानीति सार्धकम् । शस्त्राणि खड्गादीनि अस्त्राणि शरादीनि सुपर्णेनोद्गमान् इति तत्रैवेतस्ततो लीलयाऽतिशीघ्रगत्या महा-
शोभा सूचिता श्रीगदङ्गस्यापि प्रभाव उक्तः श्रीभगवन्तं वह-
तोपि पक्षाभ्यां गजानां हननात् एतेष्व योधैरनधिकृता राज-
वाहकाः पृथक्स्थिता ज्ञेया ॥ १७ ॥

तत्र केचिन्निहता एव केचिन्म भग्ना इत्याह—गदम्प-
तेति ॥ १८ ॥

युधीति । युधि स्थितस्सन्निवर्त्यः । इति तस्मात्तिनिर्भयत्वा-
दिकं सूचितं विद्रावितं भङ्गं प्रापितं यतोऽर्दितं यद्वा किञ्चि-
द्विद्रावितं किञ्चिद्वर्दितञ्च हतं दृष्ट्वा सैन्यमिति सैन्यस्य गजप्राया-
भ्यां किञ्चा गजरक्षिणाम् अश्ववारादीनां सङ्ग्रहात् ॥ १९ ॥

विद्धोऽपि नाकम्पत नाक्यधत अनुभावेन भावो व्यज्यते
किञ्चा स्वस्नानाद्वैर्योक्तं नाकलदित्यर्थः ॥ २० ॥

• श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

यानीति । हे कुकटहेत्याश्चर्य्यसम्बोधनं तथाहि तैर्योधैः
स्त्राणि शस्त्राणि प्रयुक्तानि बभूवुः तत्प्राप्तेः पूर्वमेव तस्सैन्यं
स्वर्षं दृष्ट्वा पश्चात्तानि शस्त्राणि चिच्छेद तत्राप्येकैकं शस्त्रं
विभिः शरैरिति ॥ १७ ॥

कथम्भूतः पक्षाभ्यां गजानिघ्नतो गदम्पतोद्गमानः किञ्च
गदम्पतेति, गदम्पता कर्मा तुण्डादिभिः साधनेर्हतास्ताडिता
अत एवासीत् गजाः ॥ १८ ॥

पुरं प्राज्योतिषपुरमेव विविशुः नरकस्तु युद्धेऽयुद्धयत ॥ इत्येति ॥
विद्रावितं गलायितं गदङ्गेन पीडितं स्वकीयं बलमवलोक्य भौमस्तं
गदङ्गं शक्त्या प्राहरत् तां विशिनष्टि, यतः यथा शक्त्या वज्रः
प्रतिहतः आस ॥ नेति । तथा शक्त्या ताडितोऽपि गदङ्गो नाकम्पत
यथा मालया हतो गजस्तद्वत् ॥ १९—२० ॥

• श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

॥ १८—१९ ॥

हरिर्निम्नः ॥ २० ॥

(१) वज्रोव हरिर्निम्न इति च विज्ञातः ।

॥ ७१ ॥

• श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १५—२९ ॥

• श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः शस्त्राणां छेदनमाह—यानि तैरेव योधैः प्रयुक्तानि
शस्त्राणि गृहीत्वा प्रहरणसाधनानि अस्त्राणि तु प्रक्षेप्यानि
ग्रहास्त्रादिकृपाणि वा कुकटहेति विपरीतत्वाद्दिवासाय तानि
स्थितान्यग्रेपि साधनत्वात्कोपद्रवकारीणि भविष्यन्तीति तान्य-
च्छिन्नदित्यभिप्रायेण आह—हरिरिति । तीक्ष्णैः शरैरिति नाळोकि-
कत्वम् एकैकशस्त्रिभिरिति च ॥ १७ ॥

ये पुनर्गजाः स्वार्थं शोभाकारा भवन्ति तां न हतवानिति
वक्तुं तादृशेन गदङ्गेनोद्गमानो भगवान् निरूप्यते (सेनारूपाः)
येन गजाः अन्तः प्रवेशनार्थं पक्षाभ्यामेव हताः हस्ताभ्यां
अन्तः प्रवेशिता इव निरूपिताः सेनारूपाः दैत्यानां गजा
मारिताः साधारणा देवाश्च रक्षिता इति विभागः ततो गदङ्गहतानां
पुरप्रवेशमाह—गदम्पतेति । तुण्डपक्ष्मखाः तामससारिवक-
राजसाः ॥ १८ ॥

आर्तास्सन्तः पुरमेवाविशन् न तु तेषु युद्धार्थं बुद्धिरुत्पन्ने-
त्यर्थः । ततस्तेषु निवृत्तेषु नरकः स्वयमयुज्यत युधीत्यावश्यकता
इवं युद्धं केवलमेवाह योस्यामीत्युत्साहनिष्ठयात्मकं शस्त्रप्रह-
रणात्मकत्वाह—इत्येति । गदङ्गेन विद्रावितं स्वसैन्यं दृष्ट्वा
अर्दितं च न केवलं भयमात्रेण पलायितं यद्यपि स्वयं भगवता
सह युद्धार्थमागतः अन्यच्च न गणयति तथापि तादृशोपि
स्वयमेव ॥ १९ ॥

• तं गदङ्गं शक्त्या प्राहरत् । ननु, तथाप्यल्पे कथं स्वधिक्रमं योजि-
तवानित्याशङ्क्याह—वज्रः प्रतिहतो यत इति । गदङ्गात् वज्रापि
प्रतिहतः तदमृतहरणे गदङ्गस्य प्रसिद्धम् अतो महति पौरुषं
कर्तव्यमिति न काप्यनुपपत्तिः इवं माहात्म्यमग्रेऽप्युपयुज्यते । एक-
मेव वाहनं भगवत इति तदुपद्रवे भगवति काचिच्छङ्का स्यात्
अतस्तन्निवारणं वक्तव्यम् अत एव न किञ्चिज्जातमित्याह—नाक-
म्पतेति । तथा शक्त्या विद्धः तेनाल्पमपि शरीरभेदमाशङ्क्य
दृष्टान्तमाह—मालाहत इवेति । मालया हतः भेदेऽपि व्यथाभावाय
आह—द्विप इवेति । यथा अकुशेन विद्धः द्विपो जागर्ति कार्यक्षमश्च
भवति तथा गदङ्गः अतिपराक्रमयुक्तो जात इत्यर्थः ॥ २० ॥

• श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सैन्यस्य बाह्यादिच्छेदमुक्त्वा तत्प्रयुक्तास्त्राणां छेद-
माह—यानीति । शस्त्राणि खड्गादीनि अस्त्राणि शरादीनि

शूलं भीमोऽच्युतं हन्तुमाददे वितथोद्यमः ।
 तद्विसर्गात्पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः ।
 अपाहरद्वजस्थस्य चक्रेण धुरनेमिना ॥ २१ ॥
 सकुण्डलं चारुकिरीटभूषणं बभौ पृथिव्यां पतितः समुज्ज्वलत् ।
 हाहेति साध्वितृषयः सुरेश्वरा माल्यैर्मुकुन्दं विकिरन्त ईडिरे ॥ २२ ॥
 ततश्च भूः कृष्णमुपेत्य कुण्डले प्रतप्तजाम्बूनदरत्नभास्वरे ।
 सवैजयन्त्या वनमालयाऽर्पयत् प्राचेतसं ह्यत्रमथो महामणिम् ॥ २३ ॥
 अस्तौषीदथ विश्वेशं देवी देववरार्चितम् ।
 प्राञ्जलिः प्रणता राजन् ! भक्तिप्रवणया धिया ॥ २४ ॥

भीमद्विधनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

एकैकश इति कर्मणः करणस्य च विशेषणं योधैर्यानि प्रयुक्तानि
 तेषां लक्ष्यप्राप्तेः पूर्वमेव तत्तत्प्रयोक्तृन् प्रथमं छित्वा ततस्तत्प्रयु-
 कानि तानि चिच्छेत् तत्राप्येकैकं शस्त्रमस्त्रं च त्रिभिस्त्रिभिः
 शरैश्चिच्छेत् तैरपि त्रिभिः प्रत्येकमेव प्रयुक्तेन तु युगपत् तत्-
 प्रयुक्तेरित्याश्रयेण सम्बोधनं कुरुद्वहेति कुरुषु मध्ये भीष्मा-
 ङ्गनादिभिरपि नैतत्प्रयोगलाघवं कृष्णेन ज्ञापितैरपि ज्ञातुं
 शक्यत इति भावः ॥ १७-१९ ॥

यया शक्त्या वज्रः प्रतिहत आसीत् ॥ २० ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यतः यया ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

जिस समय, उनने प्रहार किया उसी समय, गदाध्वज
 भगवान् भीकृष्ण महाराज ने खिन्न विचित्र पक्ष वाले येनै २
 बाणों से भीमासुर की सेना को ऐसा कर दिया कि उस
 में शूर वीरों के भुजा जांघ शीश पैर शरीर काट गये
 और उसमें घोडा हाथी मारे गये ॥ १७ ॥

हे राजन् ! इस के पहले योधा लोगों ने जो शस्त्र अस्त्र
 खलाए रहे उन एक २ को भीहरि येनै २ तीन २ बाणों से
 काट देते भये और पांखन से गजन को मारने वाले गरुड-
 जी से उस समय जहां चाहते हैं तहां ही भगवान् पहोच
 जाते हैं ॥ १८ ॥

गरुडजी से बाँव पंख नखन करके ताड़ित होने से आते
 होकर गज भी पुरमेहि घुस गये तब तो नरकासुर संभ्राम
 में युद्ध करने लगा ॥ १९ ॥

गरुडजी से पीड़ित और भगाई गई अपनी सेना को
 देखकर भीमासुर गरुड के ऊपर शक्ति का प्रहार करता

भया जिस शक्ति से इन्द्र का वज्र भी निष्फल होगया
 रहा ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

गरुडे वितथोद्यमस्तद् शूलं त्रिशूलमाददे धृतवान् ॥ २१-२२ ॥
 प्रतप्ते जाम्बूनदे यानि रत्नानि तैर्भास्वरे मेर्वैशभूतं मन्वरं
 महामणिञ्चार्पयदिति ॥ २३-२४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तस्य शूलस्य विसर्गात्प्रागेव अपाहरत् तस्वाजानत इवा-
 हरत् यतः धुरवत्सीक्ष्णभारा नेमयो यस्य तेन ॥ २१ ॥
 शिरो बभौ लोकदृष्टी रज्यामास यतः पतितं बुधसम्ब-
 न्धित्वादिति भावः । अतस्तदीयशोभारचनमपि तदानीमेव तदु-
 पोद्बलकं जातमिति सखिनोदमाह—समुज्ज्वलमिति । समुज्ज्व-
 लमिति कश्चित् तत्र हेतुः सकुण्डलमित्यादि हाहेति निम्नार्था
 महापापिष्ठोऽयमासीदित्यर्थः । हाविषादशुगार्तिष्वित्यत्र निम्नार्था
 चेति हि क्षीरस्वामी । साध्विति हर्षात् भद्रं जातमित्यर्थः ।
 ऊचुरिति शेषः । सुरेश्वरा इन्द्रादयस्तं मान्दवैर्विकिरन्त
 आच्छादयन्तः ॥ २२ ॥

वैजयन्ती पञ्चवर्णा वनमाला चरणलम्बिनी पत्रपुष्पमयीति-
 भेदः । वैजयन्तीसहितया वनमालया सह ॥ २३ ॥

अथ तत्तद्वर्णानन्तरं भक्त्या प्रवणा आयत्ता वशीकृता वा
 तथा बुद्ध्या प्रणता स्तुत्यर्थं प्राक् कृतप्रणामा पश्चात् प्राञ्जलिः
 सती यद्वा प्रणता च अवनतमस्तका सती तुष्टाव यतः विश्वेशम्
 अतो देववरैर्ब्रह्मादिभिरर्चितं तत्तत्प्रकारेणैवार्पयतीति भावः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

प्राचेतसं वारुणम् ॥ २३-२८ ॥ (१४)

श्रीमद्गीराध्यायार्थकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

शूलमिति । गण्डे व्यर्थोद्यमस्सन् शूलमाहवे स्वीकृतवान् तद्विसर्गाच्छूलप्रयोगात् पूर्वमेव हरिर्नरकस्य शिरश्चक्रेण चिच्छेद कथंभूतेन भूरस्येव नेमिः धारा यस्य तेन ॥ २१ ॥

सकुण्डलमिति । कुण्डलाभ्यां सहितं सुन्दरेण किरीटेन भूषितं शिरः पृथिव्यां पतितं सत् सम्यगुज्ज्वलत् नरकसम्बन्धिनो हाहेति ऋषयस्तु साधु साध्वित्यूचुः सुरेश्वरास्तु कुसुमैर्विकिरन्तो मुकुन्दं तुष्टुः ॥ २२ ॥

ततश्चेति । (सा) भूः भूमिर्नरकस्य माता प्रतप्ते जाम्बूनदं यानि रत्नानि तैर्भास्वरे कुण्डले तथा वैजयन्त्या वनमालया सह प्राचेतसं वारुणं छत्रं मेर्वेशभूतं मन्दरशिखरं महामणिञ्च कृष्णायार्पयामास ॥ २३ ॥

अस्तौषीदिति । हे राजन् ! देवो देववरैरर्चितश्च तं कृष्णं भक्त्या प्रवणया या धीस्तयोपलक्षिता तुष्टाव ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(मूलम्) तयातिविद्धो गरुडो मालाधिर इव द्विपः ।

न किञ्चिदपि राजेन्द्र च्चाल नरकाहावे ॥

ततः कार्मुकमादाय नरकः शरसञ्चयान् ।

मुमोक्ष कृष्णे तान् सर्वानच्छिन्नकेशवः शरैः ॥

ततोऽर्धचन्द्रं नरकं सुसन्धाय शरासने ।

आकटुकामं विहाय तच्चापं केशवोच्छिनत् ॥ क ॥

ततः कालायसमर्थी गदां गुर्वी धरास्तुतः ।

आहवे तां धुरप्रेण चकर्त मधुसूदनः ॥ ख ॥

ततो निशातं परशुं भौमः परबर्जार्दनः ।

प्राहिणोद्विष्णवे तं च चिच्छेद भीमरोऽसिना ।

ततः कृष्णाय चिक्षेप तोमरापञ्चसततिम् ।

अकार सिंहनादञ्च नरकः परवीरहा ।

तांस्तोमरान् कुबभेष्ट ! शरैर्नैकेन केशवः ।

चिच्छेद योगपथेन तदद्भुतमिवाभक्षम् ।

आकटुकामम् आकर्णपूर्णमाकर्षणेच्छुम् ॥ क ॥

मास्त्रा धुरप्रेण शरेण ॥ ख ॥

धुरनेमिना मिशितनेमिना ॥ २१—२३ ॥

भक्त्या प्रवणया सततया धिया तुष्टा ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो लज्जितो नरकासुरः महादेवात् प्राप्तं शूलं तस्मिन् जीवति भ्रमोद्यम् अच्युते योजयितुं विचारितवानित्याह-शूलमिति । यतो भौमो मातुः पुत्रः तथाकरणे हेतुमाह-वितथोद्यम इति । वितथः गरुडे पराक्रमोऽव्यर्थो (यस्य) जात इति भगवान् पुनः शूलस्यापि माहारम्यं स्थापनीयमिति यास्मिन् क्षणे शूलं त्यक्ष्यति तत्पूर्वक्षण एव सुदर्शनेन तस्य शिरोच्छिन्नदित्याह-तद्विसर्गादिति । पूर्वमेवोत्पन्नपुत्रेण जेदनसमकालमेव विसर्गोऽपि जातः अन्यथा स्थिते शूले सोऽप्येव इति केचित्तेवं महादेवदत्तं शूलमित्यन्ये किञ्च स गजस्थः आचमनाद्यभावात् तस्मिन् शूले महादेवः

सन्निहित इत्याह-गजस्थस्येति । चक्रस्य सामर्थ्यं व्यावर्तयितुमाह-धुरनेमिनेति ॥ २१ ॥

ततस्तस्य शिरसः पुनर्योजनाभावात् विनियोगान्तरं वदन् वर्णयति-सकुण्डलमिति । यथा भूमेः सकाशात् शिर एव प्रादुर्भूतमधिकृतं तथा भातीति ज्ञापयितुं कुण्डलकिरीटयोर्वर्णनं सम्यगुज्ज्वलत् शिरः पतितं जातमित्यर्थः । ततो बभौ भूमिरवहेलनं न करोतीति सम्यक् स्थापनात् शोभा यथा तदीयः पुत्रः तस्यैव समर्प्यते इयं भूमिरपि मानिनी देवता नत्विहा भगवच्छक्तिः सा आधिदैविकी सत्यभामा तु आधिदैविकी तस्या आनयने पञ्च प्रयोजनानि पूर्णो भवति शक्त्या सहिता बलभद्रे शक्तिविभागे योन्थंशः पृथक्कृत इति माहात्म्यञ्च प्रदर्शनाय तद्वाक्येन नरकासुरोऽपि हन्तव्यः सापत्न्यसहनार्थम् अन्यथा सास्त्रान्तरसंज्ञावनसहेतुबलाद्वरणेन तु दृष्टत्वात् मस्यत इति पारिजातहरणार्थञ्च ततो लोकाः हाहेत्यनुबन्धं ऋषयश्च सपुत्र इति स्वयमेव छिन्न इति अन्ये च पुनः ऋषयः साध्विति सुराश्च साध्वेव कृतमिति अनुमोदनमेव कुर्वाणाः माल्यैः विकिरन्तः नरकस्यापि मोक्षो दत्त इति मुकुन्दमीडिरे हाहेति ईडिरे साध्विति च किमित्ययं पुत्रो मरित इति भगवतः पराक्रममुक्त्वा ईडिरे अन्ये तु साध्वेव कृतमिति वदन्तः ईडिर इति पुष्पधृष्टिः देवार्थं तद्वध इति सूचयति ॥ २२ ॥

यदर्थमयं वतः तस्मिन् हते तज्जातमित्याह-ततश्चेति । उपेत्य निकटे समागत्य कृष्णत्वात् तस्या भयम् अदित्याः कुण्डले सर्वदेव प्रकर्षेण तप्तजाम्बूनदवत् रत्नवत् भास्वरे उभयमपि तत्र प्रकृतिभूतमिति द्वयमुक्तं वैजयन्ती वनमालाश्च भगवद्भक्तां समर्पितवती भगवत्पूजार्थं वा वैजयन्ती, वरुणेन निर्मिते समुद्रोज्ज्वलमिन्द्रस्यैव छत्रं इदमन्यथा भगवदर्थं दत्तम् अथो महामणिः कौस्तुभसदृशः अथो इत्यनेन पूर्वं भगवदीयमेव भगवते दत्तमिदमवतिरिक्तमिति पुत्रोपाजितं दत्तवती अथवा वैजयन्त्या सह कुण्डले भूमिष्ठे छत्रं स्वर्गस्य मणिः पातालस्य इति उपलक्षणत्वेन त्रिलोक्यां यत्किञ्चिदुत्कृष्टं तत्सर्वं निवेदितवती एतदतिरिक्तहस्तत्वात्तमेव वस्तुतस्तु सर्वं भगवत एव सा भार्या स पुत्र इति अत एव पुत्रेण सह न भेद इति भगवदर्थमेव सङ्गृहीताः स्त्रिय इति अस्यावरोधस्त्वस्त्रीविवाहो न दुष्यति ॥ २३ ॥

अथापराधशान्त्यर्थं भिन्नप्रक्रमेण स्तोत्रं करोतीत्याह-अस्तौषीदिति । ननु, घातकः कथं स्तूयत इत्याह-कुप्याह-विश्वेशमिति । पुत्रत्वादिसम्बन्धस्य प्रघोजकत्वाभावात् विश्वपदं स्तोत्रपरिधानाय देवीति ननु, साम्प्रतमर्लाकिकं न कृतमिति कथं स्तुतिरित्याह-कुप्याह-देववरैः साम्प्रतमेवार्चितमिति प्राञ्जलिरिति नम्रता दीनता चेति सूचिता प्रणतेति शरीरेण नम्रा स्त्रीस्वभावात् दुःखभयव्यावृत्त्यर्थमाह-भक्तिप्रवणया धियेति भक्तिप्रवणा प्रतिबन्धकमप्यनादृत्य शक्तिगामिनी यथा जलं निम्नगामि बुद्धिभेदज्ञता सा मनसोऽपि नियामिका इति सर्वमेव भक्तिप्रवणं पद्मिः स्तुत्वा । प्रार्थयते शीघ्रजीवितमुत्तमम्-

भूमिरुवाच ॥

नमस्ते देवदेवेश ! शङ्खचक्रगदाधर ! ।

भक्तेच्छोपात्तरूपाय परमात्मनमोऽस्तु ते ॥ १५ ॥

नमः पङ्कजनाभाय नमः पङ्कजमालिने ।

नमः पङ्कजनेत्राय नमस्ते पङ्कजाङ्घ्रये ॥ १६ ॥

नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय विष्णवे ।

पुरुषायादिवीजाय पूर्णबोधाय ते नमः ॥ १७ ॥

अजाय जनयित्रेऽस्य ब्रह्मणे ऽनन्तशक्तये ।

(१) परावरात्मन् ! भूतात्मन् ! परमात्मन् ! नमोऽस्तु ते ॥ १८ ॥

श्रीमद्भक्तिसुधाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चतुर्भिर्भक्तं प्रोक्तं सर्वभाषप्रसिद्धये ।

माहात्म्यं च स्वरूपं च ततो ब्राह्म्यानुवीरितम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्भक्तिसुधाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सततभक्तमोघशूलहस्तं श्रीमदालम्ब्य धीमहिमं जहीति सख-
आमिबोक्तः कृष्णस्तं जघानेत्याह-तदिति ॥ २१ ॥

हा हेति । "हाविषादशुर्गांसिषु" इत्यत्र निन्दायाच्चेति श्रीर-
क्षामी हा पापिष्ठ ! नरक हा विध्वोद्वेजक ! त्वं यन्मृतस्तत्साधु
क्षान्धित्युषुः विकिरन्त आच्छादयन्तः ॥ २२ ॥

महामणिं मणिपर्वतम् ॥ २३-२४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शिरोऽपाहरत् सत्यभामानुषयेति ज्ञेयम् ॥ २१-२२ ॥

महान्तो मणयो यस्मिन् तं मणिपर्वतम् ॥ २३-२४ ॥

भाषा टीका ।

परंतु जैसे मालाके प्रहारसे गज चलायमान नहीं होता
तैसे ही उस शक्ति से विद्ध होने परभी गरुडजी कम्पाय-
मान न भये, इस प्रकार जब उसका प्रयत्न निष्फल होमया
तब भीमासुर, कृष्णको मारने के वास्ते त्रिशूल लेता
मया ॥ २१ ॥

त्रिशूल चलानेके पहिले हि भीहरि, छुराके समान
तीक्ष्ण धार वाले सुदर्शन चक्रसे, गज पर बैठे हुए भीमा-
सुरके पीशको छेदन कर देते भये ॥ २२ ॥

कृष्णल सहित सुन्दर किरीट भूषण युत प्रकाशमान वह
मस्तक जब पृथिवी में गिर पड़ा तब नरकासुरके सर्प-
लके हाहाकार करते भये और ऋषि लोग उसके मरने के
श्रीकृष्णको धन्यवाद देते भये तथा इन्द्रादि देवता श्री-
कृष्णको ऊपर पुष्पन की वर्षा करत स्तुति करते भये ॥ २३ ॥

उसके अनन्तर नरकासुरकी माता भूमी श्रीकृष्णके पास
आय कर अति उज्ज्वल जाम्बूनद सुवर्णमे अक्षित रत्न
करके प्रकाशमान कृष्णलको समर्पण करती भई और
वैजयन्ती वनमाला सहित वरुणके छत्रको अर्पण करती
भई तथा मन्दराचलपर्वतकी मणिमय शिखर को समर्पण
करती भई ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ऐश्वर्य्यं हात्वा भूमिः स्तौति-नमस्त इति । परमात्मन् देवा-
द्यन्तर्यामिन् ॥ २५ ॥

येन मन्त्रेण कुन्त्याः प्रसन्नः पूर्वमासीसेत मन्त्रेण तम-
स्यति-नम इति । पङ्कजं नाभौ यस्य तस्मै जगत्कारणावेत्यर्थः ।
अत एव सत्कीर्तिमयी पङ्कजमाला विद्यते यस्य तस्मै एवम्भूत
ध्यायतां पङ्कजवत्सुप्रसन्ने तापोपशमने नेत्रे यस्य तस्य पङ्कज-
वत् सुसेव्यो पङ्कजाङ्घ्रितौ वाङ्मयी यस्य तस्मै नम इति ॥ २६ ॥

किञ्च भगवते निरतिशयैश्वर्याय वासुदेवाय सर्वभूता-
भयायार्त एव विष्णवे व्यापिने न हि सर्वभूताभयत्वं परि-
च्छिन्नस्य सम्भवतीति कुतः सर्वाभयत्वं तत्राऽऽह, पुरुषा-
सर्वस्वात्कार्यात्पूर्वमेव सते "पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य
पुरुषत्वम्" इति श्रुतेः । एतदपि कुतः आदिवीजाय आदेशेनैवकार-
णस्यापि कारणाय एवमपि न मृदादिवजाङ्गमित्याह-पूर्व-
बोधायेति ॥ २७ ॥

भीमज्जीवामिकृतमाचार्यदीपिका ।

नन्वेवमपि स्वस्वै कारणान्पूर्वं सत्त्वं न स्यादत आह—
अजायेति । स्वयमजाय अस्व च जगतो जनयित्रे उभयत्रापि
क्रमेण हेतुद्वयम् ब्रह्मणे बृहते अनन्तशक्तय इति च बृहत्स्वा-
दजत्वमनन्तशक्तिस्त्वाप्तजनयितृत्वमित्यर्थः । ननु, पित्राद्यः पुत्रा-
दीनां जनकास्तेषाञ्च तत्पूर्वं तेषाञ्च भूतानि तेषाञ्च स्वकर्म-
द्वारेण जीवाः किमत्राहं तत्राऽऽह—परावरात्मन्यस्यादि । पित्रा-
द्यात्मकत्वात्स्वमेव जनक इत्यर्थः ॥ २८ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

देवानां देवा ब्रह्मादयस्तेषामीश परिपालक ! अत एव
पुष्टयर्थं शङ्खादिधर ! किञ्च भक्तानां तेषामेवेच्छया उपा-
सानि प्रकटीकृतानि भीमस्त्वादिरूपाणि येन तस्मै किञ्च
तेषां सद्बुद्ध्यादिप्रवर्त्तकञ्च त्वमेवेत्याशयेनाह—परमात्म-
मिति ॥ २५ ॥

देवदेवेशात्मसुपपादयन्ती स्तौति—नम इति । एतदादिपद्य-
द्वयं तैर्गोस्वामिनां तत्र पङ्कजाङ्गितावस्त्रा इत्येकस्यैव तदङ्कि-
तत्वेपि सजातीयत्वेऽपि नैक्यविषयस्येति मन्तव्यं यद्वा अथ
सौम्यार्थं वर्णयति—पङ्कजेति । पङ्कजयोनितया नामेः सरोवर-
साम्येन न (भी) स्मीरतामिप्रेता यद्वा पङ्कजवस्त्राभिर्यस्य श्रीकृष्ण-
नामेः पद्माकारत्वात् पङ्कजनामत्वादीनां त्रयाणां यथोत्तरं
सौम्यार्थहेतुत्वे भैष्ठयम् अन्तेतु भक्तशुद्धेकेन श्रीचरणयोः
सौम्यार्थनिर्देशः ॥ २६ ॥

इदंशान्तु सौम्यार्थादिकं युक्तमेवेत्याह—नम इति । भगवते
निजाशेषगुणप्रकटनवराय यतः वसुदेवनन्दनाय अत एव
विष्णवे स्वमहिम्ना च जगद्व्यापकाय किञ्च पुरुषाणां निज-
जनानाम् आयः प्रेमादिलाभस्तस्यादिबीजाय न च तदर्थं तेषां
विज्ञापनापेक्षास्तीत्याह—पूर्णेति ॥ २७ ॥

भीमसुदेवसुतस्य तवैवैतदेभ्यर्च्यमित्याह—अजाये-
त्यादि ॥ २८ ॥

भीमद्वीराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।

स्तुतिमेवाह—नमस्त इति । तावत्परत्वभक्तानुग्रहशीलत्व-
सर्वान्तरात्मत्वादिविशिष्टं स्तुवन्ती नमस्करोति । देवानामिन्द्रा-
दीनां देवो ब्रह्मा तस्येश भक्तानुग्रहेच्छया उपात्तरूपाय गृहीतविप्र-
श्वास शुभं हे परमात्मन् ! नमः ॥ २५ ॥

पङ्कजनामायेति मन्त्रेण विशेषेण नमस्करोति—नम इति । पङ्कजं
चतुर्भुजोत्पत्तिस्थानभूतं नामिः यस्य तस्मै जगत्कारणभूताय
इतिमाहः । अतएव सत्कीर्त्तयि पङ्कजमाला यस्य तस्मै पङ्कज-
मेवाय पङ्कजवत्प्रपञ्चजनतापत्रयोपशमननेत्राय पङ्कजवत्सौगन्ध-
सौकुमार्यमिदमुक्ताङ्गणे अनेन भक्तैर्घ्येयत्वमुक्तम् ॥ २६ ॥

[७२]

अथ ध्येयत्वसमनियतकारणत्वविशिष्टं नमस्करोति—नमो
भगवते इति । भगवत इति कारणत्वोपयुक्तगुणपूर्तिरुच्यते आदि-
बीजाय कारणकारणाय अनेन सृष्टिकारणत्वमुक्तम् अथ स्थिति-
कारणत्वमाह—वासुदेवाय विष्णवे पुरुषायेति—स्थितिर्हि मन्वा-
द्यन्तःप्रवेशस्वावतारार्थाभिः तत्र वासुदेवायेत्यनेन वसुदेवपुत्र-
त्वादिरूपस्वावतारेण स्थितिरभिप्रेता पुरुषायेत्यनेन मन्वादि-
पुरुषशरीरान्तःप्रवेशेन विष्णवे इत्यनेन कृत्स्नजगदन्तरात्म-
तया चाभिप्रेता पूर्णबोधायेत्यनेन लयकारणत्वं सूचितं प्रलय-
दशार्थां स्वानन्दानुभवपूर्णां असहायत्वेनावस्थिताये-
त्यर्थः ॥ २७ ॥

अथ कारणत्वप्रयुक्तविकारादिदोषप्रसङ्गं धारयन्ती नम-
स्करोति । अजायेति । अस्य जगतो जनयित्रे अनेन निमित्तकारणत्व-
मुक्तम् उपादानकारणत्वन्त्वादिविज्ञायेति पुरस्तादेषोक्तं तथा-
प्यजाय कार्यगतोत्पत्त्यादिविकाररहिताय विकाराणां स्वशरीर-
भूतप्रकृतिपुरुषगतत्वादिति भावः । न हि लोके किञ्चिदेवं
दृष्टमित्येवस्मिन्नुपपत्तेश्चकां व्यावर्त्तयति—अनन्तशक्तय इति ।
अनन्ताः अपरिमिताः शक्तयः स्वासाधारणाः अग्न्यादेर्दाहकत्वा-
द्य इव यस्य तस्मै ब्रह्मणे इति दृष्टान्तार्थं यथा स्वरूपेण
गुणैश्च निरतिशयबृहत्स्वन्वदसाधारणं तथा कारणत्वमजत्व-
ञ्चेति तर्हि जगदुपादानत्वं केनाकारणेत्यक्षपेक्षायां “नामरूपयो-
र्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म” इतिभृत्युक्तविधया विद्विष्यतनाम-
रूपनिर्वाहकत्वोपयुक्तान्तरात्मत्वेनेत्यभिप्रेत्य सम्बोधयति—परा-
वरात्मन् उच्चावचजीवान्तरात्मन् ! भूतात्मन् अचिदन्त-
रात्मन् अचिदन्तरात्मत्वं जीवसाधारणमिति तद्विशेषे
पर्यवसाययति—परमात्ममिति । परमात्मशब्दश्च गीताचार्येण
निरुक्तः “यो लोकत्रयमाविश्य विमर्श्यव्यय ईश्वरः”
इति जीव आत्मापि स्वभावेन व्ययः त्वन्तु स्वरूपतः स्व-
भावतश्चाव्ययः इत्यभिप्रेतम् ॥ २८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भक्तेच्छया उपासं स्वीकृतं रूपम् ॥ २५—२६ ॥
वासुदेवाय सर्वत्र स्थित्वा द्योतमानाय विष्णवे सच्चिदा-
नन्दरूपाय पुष्टयाय पूर्णचङ्गुणाय आर्द्रब्रह्मणो बीजाय व्यञ्ज-
काय ॥ २७ ॥

अस्य प्रपञ्चस्य जनयित्रे उत्पादकाय ब्रह्मणे वेदादिशब्द-
राशिवेधाय सर्वशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह—अनन्तेति । “अनन्ता वै
वेदाः” इति भूते । चराचरात्मन् चराचरमात्मा देहः प्रतिमा-
स्थानीयो यस्य स तथा परमात्मन् प्रत्यक्षरूप ॥ २८ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बर्धः ।

भक्तेच्छोपात्तरूपायेत्यादि । भक्तैः स्तेच्छया उपासं मनसि
गृहीतं रूपं यस्य ॥ २५—४५ ॥

भीमवर्द्धभावायकृतसुबोधिनी ।

आदावाविभूतः कश्चिदन्यो भविष्यति कथमन्यथा पुत्रं मार-
येदित्याशङ्कं परिहरन्तो वक्ष्यमाणमाह—नमस्तु इति । ते तुभ्यं नमः
देवतायाः कथम् अन्यनमस्कार इत्याशङ्क्याह—देवदेवेति । ईश्वरा-
च्छिन्नैव न मारणमिति पुत्रमारणेऽपि नान्यथात्वं देवदेवानामपि
ब्रह्मादीनामीश इति नान्योऽत्र कश्चिद्वक्तव्यः तथात्वे हेतुमाह—
शङ्कुचक्रगदाः धारयतीति अर्थान् यत्र त्रयाणां कार्यमुक्तमेव गद्या
निर्विभेदाद्रीनित्यादिना, अद्यापि भगवान् न पुरं प्रविष्टः गरुड
एव स्थितः चतुर्भुजः प्रकट इति नथोच्यते तादृशस्य कथं
मराकृतित्वमित्यत आह—भक्तेच्छांपातकपायेति । भक्तानां यादृशी
इच्छा तादृशमुपासं रूपं येन ननु रूपग्रहण एव अन्यथा-
भावो भवतीति तत्राप्यन्यादृशं रूपं गृहीतमिति जीवतुल्य-
त्वात् कथं नमस्करणाय इत्याशङ्क्याह—परमात्मनम इति । जीवा-
त्मन एव रूपान्तरस्वीकारे तथात्वं ननु परमात्मन इति अत
एव भक्ताधीनत्वात् पुनर्नमस्यति नमोस्तु त इति ॥ २५ ॥

कुत्सा चतुर्धा स्तुतो भगवान् प्रसन्न इति स्वयमपि
नमस्यति—नमः पङ्कजनाभायेति । तथा हि ब्रह्माण्डे सर्वत्वं सर्वो-
त्तमत्वञ्चोक्तं पङ्कजं नामौ यस्येति नारायणत्वेन पुरुषत्वं
निरूपितं तेन ब्रह्माण्डरूपत्वं सिध्यति तत्रोत्कर्षाद्व्या-
लक्ष्मीपतित्वेन सर्वोत्तमत्वेन सर्वसुखेयत्वेन च सुसंख्येत्
महान् भवति स सर्वपुरुषार्थान् सुखेन प्रयच्छतीति पङ्कजानां
माला वर्धते अथेति पङ्कजमालया लक्ष्म्या कृतः “तथा विना क
हेवत्वम्” इत्यादिवाक्यैः तस्याः सर्वपुरुषार्थरूपत्वं पङ्कजनेत्रायेति
दृष्टेयं सर्वतापहारकत्वं वशीकर्तृत्वञ्च पङ्कजाङ्घ्रित्वेन
सुखेयत्वम् ॥ २६ ॥

एवं ब्रह्माण्डे स्वरूपोत्कर्षो निरूप्य तत्त्वेषु तथात्वमाह—नमो
भगवते तुभ्यमिति । सर्वतत्त्वानां मूलभूतो भगवान् भगरूपाणि
च तत्त्वानीति शास्त्रार्थदृष्ट्या स्तुतिं व्यावर्त्तयति—तुभ्यमिति ।
वासुदेवायेति तत्त्वानां करणप्रयोजनरूपाय मोक्षदात्रे अनेनो-
पासनमार्गेण सेव्यत्वादुत्कर्ष उक्तः विष्णवे इति कर्ममार्गेण
सेव्याय विष्णुर्यज्ञः स्वतन्त्र इति ज्ञापयितुं यज्ञे विष्णुपद-
प्रयोगः तत्त्वेषु पुरुषो महानिति तद्रूपत्वमाह—पुरुषायेति । तत्र
क्रियाज्ञानशक्त्युत्कर्षमाह—आदिबीजाय पूर्णबाधायति बीजानां
कार्योत्पादनसमर्थानामपि उत्पादकाय पूर्णं क्रियाशक्तिरुक्ता
पूर्णो बोधो यस्येति स्पष्टा ज्ञानशक्तीः ॥ २७ ॥

एवं तत्त्वोत्कर्षमुक्त्वा पुरुषोत्तमत्वमाह—अजायेति । सर्व-
विकाररहितं परमतत्त्वमिति सिद्धान्तेनाह—अजायेति । जनना-
भावेन तदनन्तराभावाः तत एव निराकृताः जगत्कर्तृत्वेन
तथात्वमिति एतन्मतेनाह—अस्य जनयित्र इति । स्वयमजोऽयेषां
जनकं करोतीति सर्वोत्तमत्वमपि सिध्यति आर्षज्ञानेन तथात्व-
मुच्यत इति नात्र प्रमाणं वक्तव्यं ब्रह्मैव वस्त्विति ब्रह्म-
वादे तत्राप्याह—ब्रह्मण इति । बृहत्त्वात् बृहणत्वाच्च ब्रह्म सर्व-
भवनसमर्थं वस्त्वित्यपि पक्षेणाह—अनन्तशक्तय इति । आत्म-
वादेनाह, परे ब्रह्मादयः अवरे असदादयः तेषामात्मा भग-
वान् भूतानि जडानि तेषामप्यात्मा जीवजडयोरात्मत्वमुप-
पाद्य अन्तर्यामित्वमाह, परमात्ममिति ॥ २८ ॥

भीमवर्द्धभावायकृतसारायदर्शिनी ।

परमात्ममिति । त्वद्विद्विषो जनन्या भवि ममान्तःकरणं त्वं
जानास्येवेति भावः ॥ २५ ॥

मन्त्रयनादिसर्वेन्द्रियकृतार्थीकरणायागतो ऽस्तीति मां पुंर्ये
वर्णयति—नम इति ॥ २६ ॥

तत्रैश्वर्यामृताभिन्धावप्यहं ज्वेलयन्त्येषास्तीत्याह—नम इति ॥
भगवते निरतिशयैश्वर्याय भगवत्त्वे ऽपि वासुदेवाय “वासुदेवो
भगवताम्” इत्युक्तेर्वसुदेवनन्दनाय स्वयं भगवन्ते इत्यर्थः
वसुदेवपुत्रत्वेऽपि विष्णवे सर्वव्यापकाय सर्वव्यापकत्वेपि
पुरुषाय पुरुषवत् परिच्छिन्नायेत्यर्थः । पुरुषवत् परिच्छिन्नत्वेपि
आदिबीजाय सर्वादेः भीनारायणस्याप्याविर्भावप्रयोजकाय
ब्रह्ममोहनलीलायां तथा दर्शनात् तादृशादिबीजत्वे ऽपि पूर्ण-
धाम्ना बोधश्चेति पूर्णं ज्ञानस्वरूपं यद्ब्रह्म तस्मै अप्राकृतानन्त-
विशेषवत्त्वे ऽपि त्वमेव निर्विशेषं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २७ ॥

अजायेति त्वमजो ऽप्यथ चास्य विश्वस्य जनयिता जनविता
ऽपित्वमेव ब्रह्म निर्विशेषं स्वरूपं निर्विशेषरूपमपि त्वमेवानन्तशक्तिः
सविशेषस्वरूपञ्च अनन्तशक्तित्वे ऽपि तव तत्त्व एव शक्तयस्त-
दस्वबहिरङ्गान्तरङ्गलक्षणास्ताश्च त्वमेव इत्याह—परावरेषामुत्कृष्ट-
निरुद्धानामात्मा जीवस्त्वमेव त्वमेव भूतात्मा पञ्चभूतात्मको देहः
त्वमेव परमात्मा अन्तर्यामी ॥ २८ ॥

भीमचक्रुदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भक्तेच्छाविष्कृतनिरतिशयमङ्गलमूर्तिं भगवन्तं स्तौति—नम
इति ब्राह्म्याम् ॥ २५—२६ ॥

जगद्धेतुतया स्तौति—नम इति । आदिबीजाय नमः प्रधाणे
अतिव्याप्तिं धारयति पुरुषायेति जीवे ऽतिव्याप्तिं धारयति
पूर्णबाधाय न तु आदिबीजस्येह कृतः सम्भव इत्यत आह—
वासुदेवाय वसुदेवापत्याय वसुदेवापत्यत्वे परिच्छिन्नत्वात्
स्यादत आह विष्णवे व्यापिने नेनु व्यापिनः कथं कमना-
गमनादिकं घटेत इत्यत आह भगवते अविनश्यैश्वर्याय ॥ २७ ॥

आदिबीजायेत्यनेन भगवतो विश्वोत्पादकस्योत्पादकं नास्तीति
सुचितं तस्फुटतया दर्शयति अथ विश्वस्य जनयित्रे विश्व-
जनयितृत्वयोग्यतां दर्शयति—ब्रह्मणे इत्यादिना । ब्रह्मणे निरति-
शयबृहत्स्वरूपगुणाय अनन्ताः अपरिमिताः चेतनाचेतनरूपाः
शक्तयो यस्य तस्मै बहुव्रीहिना शक्तित्वतोऽत्यन्तभेदप्रतीति-
रजस्तमोद्वैताद्वैतलक्षणं तादृशस्य सम्बन्धं दर्शयितुं सम्बोधयति
परावरेषाम् ब्रह्मादिवरकपर्यन्तचेतनानामात्मन् ! भूतात्मन्
भूताद्यन्वेतनात्मन् ते नमो ऽस्तु ननु चेतनानामचेतनाना-
म् आहमेवात्मा चेत्तर्हि सर्वे दोषाः कुरुत्वजडत्ववैद्ये ऽपि
भवेयुरित्यत आह—परमात्ममिति ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! इस के अनन्तर भीम की माता मूदेवी द्वारा
जीवकार, ब्रह्मादि देवता से पूजित तथा विश्वके शिवता भी

त्वं वै तिसृक्षूरजउत्कटं प्रभो तमोनिरोधाय विभर्ष्यमम्बृतः ।
 स्थानाय सत्त्वं जगतो जगत्पते कालः प्रधानं पुरुषो भवान् परः ॥ २१ ॥
 अहं पयो ज्योतिरथानिलो नभो मात्राणि देवा मन इन्द्रियाणि ।
 कर्त्ता महानित्यखिलं चराचरं त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रमः ॥ ३० ॥
 तस्यात्मजोऽयं तव पादपङ्कजं भीतः (१) प्रपन्नार्तिहरोपसादितः ।
 तत्पालयैनं कुरु हस्तपङ्कजं शिरस्यमुष्याऽखिलकल्मषापहम् ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच ॥

इति भूम्याऽर्थितो वाग्भिर्भगवान् भक्तिनम्रया ।

(२) दत्त्वाऽभयं भौमगृहं प्राविशत् सकलर्द्धिमत् ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

कृष्णकी स्तुति करती भई, और प्रेम परवश बुझियुत होकर वह अति नम्र होगई ॥ २५ ॥

भूमी बोली कि हे ब्रह्मादि देवन के ईश्वर ! शङ्ख चक्र गदाधारी हे परमात्मा आप के अर्थ मेरी नमस्कार हैं भक्त की इच्छासे आपने श्रीकृष्ण रूपका अंगीकार किया है ॥ २६ ॥

कमल नाम के अर्थ नमस्कार, कमलन की माळा धारण के करण वारे के अर्थ नमस्कार, कमल सहस्र नेत्र वारे के अर्थ नमस्कार है, कमल सहस्र चरण वारे के अर्थ नमस्कार है ॥ २७ ॥

निरवधि निर्वोष ज्ञानशक्ति आदि षड् गुणयुक्त सर्व व्यापक बाह्यदेव आप के अर्थ नमस्कार है भक्तन के अनेक वाञ्छित फल को देनेवारे और जगत्के मूल कारण तथा परिपूर्ण ज्ञानरूप आप के अर्थ नमस्कार है ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, गुणा विश्वोत्पत्त्यादिहेतवस्ते च प्रधानस्यैव तस्य च पुरुषः क्षोभकस्तत्र च कालो मिमित्तमिति प्रसिद्धं किम-
 ब्राह्मं तत्राऽऽह— त्वं वा इति । तमसो धारणेऽप्यसंबृत एव ज्ञानाय पालनाय जगतः सृष्ट्याद्यर्थमुत्कटं रज आदि त्वमेव विभर्षि सृजसीत्यर्थः । कालप्रधानपुरुषाश्च त्वय्यतिरिक्ता न सन्ति, त्वन्तु परः, सर्वव्यतिरिक्तः अतस्त्वमेव जनयिते-
 त्यर्थः ॥ २९ ॥

कार्यकारणप्रपञ्चस्य तदव्यतिरेकं तस्य च सर्वव्यतिरेक-
 मुपपादयति— अहमिति । अहं भूमिः मात्राणीति देवा मन इन्द्रि-
 याणीति च विविधाहङ्कारकर्त्ताणि कर्त्ताऽहङ्कारः ॥ ३० ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयते— तस्येति । हे प्रपन्नार्तिहर ! तस्य नरकस्य अयं भगवन्तो नाम भीतोऽत एव मया तव पाद-
 पङ्कजमुपसादितः ॥ ३१ ॥

अभयं दत्त्वा ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वै एव त्वमेव उत्कटमिति साम्येन सृष्ट्याद्यसिद्धेः प्रभो इति विचित्रजगत्सृष्टिसामर्थ्यात् जगत्पते इति स्वभावत एव पालकत्वात् अन्यतैः यद्वा असम्भृतः सृष्ट्यादिकर्मभि-
 रव्यातः ॥ २६ ॥

ननु, तत्तद्रूपभेदकथं परत्वम् तत्राह—अहमिति । तत्त्वानन्तर्य-
 क्रमेणोक्तत्वादयशब्दः चकारादबुद्धिचित्ते तेषां त्वच्छक्तित्वात् कार्यरूपमात्रत्वेन त्वदनन्यत्वान्न विद्यते द्वितीयं यस्य तथाभूतेऽपि त्वयि इति पूर्वोक्तं कार्यं चराचरं भ्रमो भ्रमेणैव प्रतीत-
 मित्यर्थः । अन्तरङ्गशक्त्यालङ्कितस्य ते बहिरङ्गशक्तिकार्यैर्न स्पृशः आकाशादीनां वाय्वादिभिः तद्भूमैरिवचेति भावः । यथातं प्रथमे श्रीमदूर्जनेन “मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्मनि” इति तस्मात्सर्वमेव तुच्छं तव कोऽविषयो न भवति किन्तु कृपाविषय एवेति भावः ॥ ३० ॥

ननु, प्रस्तुतं किं तदेवोच्यतां तत्राह— तस्येति । महाबुद्ध-
 त्वेन नामाग्रहणं ननु बुद्ध्यात्मजत्वादयमपि वध्य एव, तत्राह उपसादित इति । शरणं प्रापितः किञ्चास्य पितृकत्वादिदुःखं हरणीयमित्याह— प्रपद्येति । तस्मादकुतश्चिद्भयमप्येनं विषेहीत्या-
 शयेनाह, कुर्विति । ननु, तथासति पितृवद्बुद्धतां करिष्यति तत्राह अखिलेति । त्वच्छ्रीहस्तस्पर्शप्रभावेनायमपराधं न कर्त्तेति भावः पङ्कजरूपकेण स्वयमेव तापापगमादिकं ध्वनितम् ॥ ३१ ॥

वाग्भिरेवार्चितः प्रसादित इति “किञ्चित्करोत्यन्वपियस्त्व-
 दसत्” इत्युक्तस्वभावत्वेन ताभिरेव नानापचारमननाद्वाधितः श्लाघिश्च वर्णिता श्रीहरिर्धरो—

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

“न वै राजा कुबेरेण न शक्रेण यमेन च ।
रत्नसन्निभयस्तादृग्दृष्टपूर्वो न च भूतः” ॥ इति
किञ्च तत्रैव धनरक्षिणां दैत्यानामुक्तो—
“देवगन्धर्वरत्नानि पक्षगानाञ्च यदसु ।
तानि सर्वाणि सन्तीह नरकस्य निवेशने” इति ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम् ।

निरोधाय संहाराय तमो विमर्षि स्थानाय स्थितये
सर्वम् ॥ २९ ॥

अहं पृथिवी देवाः ज्ञानेन्द्रियाणि इन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि
यद्वा, देवाः इन्द्रियाभिमानिदेवाः कर्ता देहे अहम्भुक्तिकरणहेतु-
त्वात् कर्त्तृत्वहकारो विवक्षितः । भ्रमः देवादीनां जीवाद्यभिमान-
भ्रमहेतुत्वात् पृथिव्यादितत्त्वजातं भ्रम इत्युच्यते अद्वितीये
समाभ्यधिकरहिते भ्रमति आविस्तिरोभावादिभिरिति भ्रमः
॥ ३०—३२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

उक्तनामभिरभिप्रेतमेष कारणत्वं सुव्यक्तमाह— त्वं वा
इति । हे विमो ! तावत्त्वं अष्टमिच्छुः उक्तं रजो विमर्षि
रजोगुणप्रधानचतुर्मुखाख्यदेहासुप्रवेशेन सृजसीत्यर्थः । जगतां
विनाशाय संहाराय तमःप्रधानकालाग्निरुद्रादीननुप्रविशसि
तथात्वेन विनाशयसीत्यर्थः । स्थानाय स्थितये तु हे जगत्पते !
उक्तं सत्त्वं विमर्षि सत्त्वप्रधानमन्वादिशरीरकोभूत्वा
पाण्डयसीत्यर्थः । न केवलं सृष्ट्यादिवत् पालनमपि संहारक-
मेषापि त्वद्वारकमपीत्यभिप्रायेण विशिनष्टि । असम्बुतः अस-
म्भुतोपि जीवादिस्वधरणरहितोपि केवलस्त्रावनारूपेणापि
पाण्डयसीत्यर्थः । उपादानकारणत्वप्रयुक्तं कार्यान्वयत्वं धत्तुं
कारणत्वं न स्वरूपेणापितु प्रकृतिपुरुषकालवैशिष्ट्यरूपेणेत्यभि-
प्रेत्य कारणत्वावस्थायां प्रकृत्यादिशरीरकत्वमाह—काल इत्यादि ।
इहं सामानाधिकरण्यं शरीरात्मभावनिबन्धनम् अत एव स्वरूप-
तादात्म्यनिबन्धनत्वाशङ्कानिरासाय विशिनष्टि— पर इति ।
परोऽन्धः सञ्जिह्वितत्वात्कालादेरन्य इत्यर्थः । “पेतदात्म्यामिदं
सर्वम्, तत्सत्यम्, स आत्मा” इतिवद्व्यं निर्देशः ॥ २६ ॥

अथ कार्यान्वयत्वमाह—अहमिति । अहं पृथिवी पयो
जलं ज्योतिष एव प्रदर्शनार्थमनल इत्युक्तम् अनिल इति
वत्कारणस्याकाशस्याप्युपलक्षणं मात्राणि गन्धादिनन्मात्राणि
देवा इन्द्रियाभिष्टिनाः दिग्गतादयः इन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि
कर्मेन्द्रियाणि च दश कर्ता देहेऽहम्भुक्तिहेतुत्वात् कर्त्तृत्वह-
कारो विवक्षितः । यद्वा महानिति तत्कार्यस्याहङ्कारस्याप्युप-
लक्षणं कर्त्ता जीवः “कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” (२—३—३३)
इति सूत्रात् इत्येवम्विधमखिलं चराचरात्मकं जगद्वि-
तीये स्तुत्यवस्त्वन्तरहिते त्वय्येव प्रकृतिपुरुषकालशरीरके
त्वय्येव मृदि घट इव वर्त्तते इति शेषः । अतो सूक्ष्मं घटः

इतिवत्स्वदभिन्नमेवेत्यर्थः । यद्वा उपादानत्वं कालादिवैशिष्ट्य-
रूपेणेत्यभिप्रायेण कालादितादात्म्यमाह—काल इत्यादि । तच्च
तादात्म्यं न स्वरूपमिदं निबन्धनमित्यभिप्रायेण तेभ्योऽप्यत्वमाह
पर इति । तर्हि किं निबन्धनमिति जिज्ञासायां शरीरात्मभाव-
निबन्धनमित्युपपादयति—अहमिति ॥ त्वय्येवान्तःप्रविश्य भारके
आत्मन्यवतिष्ठत इत्यर्थः । पृथिव्यादिषु स्वतन्त्रबुद्धिस्तु भ्रमा-
त्मिकेत्याह—अयं भ्रम इति । अयं पृथिव्यादिषु स्वतन्त्रवस्तुत्व-
प्रत्ययो भ्रमः भ्रमात्मक इत्यर्थः । व्यासाचार्यैस्तु “देहानां
जीवाभिमानहेतुत्वात्पृथिव्यादितत्त्वजातं भ्रम इत्युच्यते” इति
व्याख्यातम् ॥ ३० ॥

एवं स्तुत्वा किञ्चित्प्रार्थयते—तस्येति । अयं भगवत्सनामा
तस्य श्रीमत्स्यात्मजः भीतस्सन् हे प्रपन्नार्तिहर ! तव पाद-
पङ्कजमुपसादितः मया प्रापितः तं प्रपन्नमेनं पालय अमुष्य
भगवत्स्य शिरसि अखिलाशुभमन्तु त्वत्करपङ्कजं कुर्व
निधेहि ॥ ३१ ॥

इतीति । भक्त्या नम्रा प्रणता तया भूम्या कर्त्या वाग्भिः
साधनभूताभिरर्चितः सकला ऋण्यः भोग्यभोगोपकरणादि-
समृद्धयो यस्मिन् सन्तीति तद्भौमस्य गृहं प्राविशत् ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सिद्ध्युः अष्टकामः उक्तदृष्टं रजोगुणं विमर्षि उपावत्से
निरोधाय संहाराय सम्भूतं ज्ञानसम्भरणकारणं तमोगुणं
स्थानाय जगत्स्थितये सत्त्वगुणं कालः प्राणिनामदृष्टपाक्षकः एव-
म्विधः क इति तत्राह—प्रधान इति । प्रधानः पुरुषोऽसि पुरुषोऽसमो-
सीत्यर्थः । “उत्तमः पुरुषस्त्वयः” इति स्मृतेः । पुरुषत्वेपि परि-
च्छिन्नत्वं नास्तीत्याह—अपार इति । यद्वा जगत्कारणं प्रधान-
पुरुष इति केचित्सङ्किरन्ते तद्वाशङ्कं निवरयति—प्रधान इति ।
प्रधानशब्दादयः पुरुषशब्दादयश्च त्वमेव तर्हि परिशिष्य-
माणः क इत्यत्राह—अस्वेति । अस्य प्रपञ्चस्य पारः परिशिष्य-
माणः संसारनदीपारः तीरान्तरशब्दादयस्त्वमित्यर्थः ॥ २९ ॥

सृष्ट्यादिकर्ता त्वमित्युक्तैवाखण्डकर्तृत्वप्रतीतावपि भ्रात्रादि-
शब्दाभ्यां विरिञ्चादेरपि कर्तृत्वशङ्कामिदानीं निवारयति,
अहमिति । अहं नाम्ना पृथिवी मीयन्त इति मात्राणि शब्दादि-
विषयाः मानं स्वविषयज्ञानं स्वसत्त्वेन त्रायन्त इति वा देवा
इन्द्रियाभिमानिनः कर्ता अहङ्काराभिमानो महामहत्तत्त्वाभि-
मानी विरिञ्चः तुशब्द एवार्थ इतिशब्दः समासिवचनः मह-
दाद्यभिमान्यन्तमखिलकारणम् अद्वितीये च त्वय्येव त्वमेव भार-
यसीत्यर्थः । आतिथ्यवत्कदाचिन्नेत्याह—मगवन्निति । हे ऐश्वर्यकि-
गुणार्णव ! अयं जगद्भ्रमः अकर्ममणवद्विषयस्य परिवर्तनं त्वभि-
यन्तमित्यर्थः । भ्रमशब्दस्यारोपार्थत्वाङ्गीकारे अर्थकिञ्चिदुपपन्न-
रिति ॥ ३० ॥

साम्प्रतं तव किं विधेयमित्यत्राह—तस्येति । अयं पुरो-
वर्ती तस्य नरकस्यात्मजः औरसः पुत्र इति ज्ञानीतीति
शेषः । तर्हि किमिति मत्प्रणामं न करोतीत्यत्राह—तवेति । कदा
प्रपन्नार्तिहरं पादपङ्कजं प्राप्य त्वां प्रपन्नचित्तं भीतकृस्तः

भीमद्विजयपञ्चतीर्थकृतप्रदरक्षाचञ्ची ।

इत्यन्वयः । ततः किमुत्राह— तदिति । यतो भीतस्तत्तस्मात्तत्-
पालनं चैतदेवेत्याह— कुर्विति । अनेन किं कलं स्यादित्याशङ्क्य
पापनिमित्तं सर्वमनर्थजातं तन्नाशे सर्वसुखं स्यादिति भावे-
नाह— भीजिलेति । यद्वा, प्रपन्नार्तिहरं भगवन्तं प्रसादयितुं तव
पादपङ्कजं भीतः सुखलितः प्राप्त इत्यर्थः । “भीतिभयसञ्ज-
लनयोः” इति धातुः । अतो रक्षेत्याह तदिति ॥ ३१—३६ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

मनु, तत्तद्रूपमेव कथं परत्वम् ? तत्राह । अहमिति । तेषां
तच्छक्तिकार्यरूपमात्रत्वेन तदन्यत्वाच्च विद्यते द्वितीयं यस्य
तथाभूतेऽपि स्वयि इति पूर्वोक्तकार्ये चराचरं भ्रमो भ्रमे-
त्येव प्रतीतमित्यर्थः । अन्तरङ्गशक्त्याङ्गिणस्य ते बहिरङ्गशक्ति-
कार्यैः न स्पर्शः । आकाशादीनां वाय्वादिभिस्तत्त्वैरेव चेति
भावः । तथोक्तम् “मायां व्युदस्य चिच्छक्त्या कैवल्ये स्थित आत्म-
नि” इति रूपमत्र प्रकाशः ॥ ३०—४२ ॥

भीमद्विजयपञ्चतीर्थकृतसुबोधिनी ।

अस्ते नमनं सर्वत्रानुपञ्जनार्थं माहात्म्यमाह— त्वं वै सिद्ध-
रिति । सिद्धः उत्कटं कार्योन्मुखं रजो विमर्षं निरोधाय
तमः तथा सति तेनाहृतः स्यादिति अत आह, अपावृत इति.
आवरणरहितः स्वानाय सर्वं विमर्षं सर्वत्रोत्कटं विशेषणम्
अन्यो न तत्र प्रतिबन्धक इति यक्तुमाह— जगत्पत इति ।
गुणानां नियामकाख्यः क्षोभकः कालः स्वरूपभूता प्रकृतिः
पुरुष अभिष्टाता एतन्नयमपि भगवानेव नापि तावन्मात्रं किन्तु
तेषामपि परः ॥ २९ ॥

एवं सर्वोत्तमत्वमुक्त्वा सर्वत्वमाह— अहमिति । तत्त्वानि
कार्यरूपा भवानेवेत्यर्थः । अहं पृथिवी अथेति त्रिवृतकरण-
पञ्चाम्युत्वं बोधयति मात्राणि रूपतन्मात्रादीनि देवाः विष्वाता-
दवः दश इन्द्रियाणि तथा चकारात् बुद्धिप्राणाः कर्त्ता अह-
ङ्कारः महान् महत्तत्त्वम् इतीति प्रकारवाची समाप्तिवाची वा
अखिलमित्यस्यानुवादः चराचरमिति भिन्नतया प्रतीतिरेव
श्रान्तेति भेदोऽवश्यमुक्त्यो यक्तव्य इति अखिलमित्युभयत्र
सम्बन्धते न्यूनाधिकदोषपरिहाराय अद्वितीये स्वयि “एकस्सन्
बहुधा विचारः” इत्यादिभ्युत्वा भगवानेव सर्वरूपेण विचरती-
त्युक्तत्वात् भेदो भिन्नो नाम्नः सम्भवति तत्त्वादिनिरूपकाणां
स्मार्त्तानां विचारकानामपि भेदो हृदये भासत इति अयं
सर्वोक्ति भ्रमः एवं परिगणनात्मकः स्वामेव यतो बहुधा गण-
यन्तः गणितानां परस्परं भेदं मन्यन्त इति वस्तुन्तरत्वमेव
भेदः ॥ ३० ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयते— तस्यात्मजोऽयमिति । स्तोत्रेण सर्वेषा-
मपराधाः परिहृताः श्रान्ता इति सर्वो भवानेवेति च आत्मज
इति राख्यदानार्थं तत्पुत्रत्वं निरूपयते— तव पादपङ्कजं प्रपन्न
इति शक्तिं खेदकरणाद्यं भीत इति दयार्थं तथापि शत्रुः
[७३]

मारणीय इत्याशङ्क्याह— प्रपन्नार्तिहरेति । उपसादितः पादयोरागत्य
पतितोस्ति न तु त्वां विरुद्धं मन्येत अनेन “ये यथा मां
प्रपद्यन्ते” इति विचारेणापि तस्मिन् कृपा विधेयेति निरूपितं
तस्मात्पादयेति प्रार्थना एवमिति प्रदर्श्याह भायांत्वात् सोपि
पौत्र इति धार्योत्पुनः विज्ञापनान्तरमाह— कुरु हस्तपङ्कजं
शिरस्यमुप्येति । यथा स्वस्य रक्षित इति प्रीतिर्भवति । मनु,
वाक्येनापि भवति को विशोयो हस्तस्पर्श इत्याशङ्क्याह— अखिल-
कल्मषापहमिति । कालत्रये त्रिविधान्यपि पापानि तस्मिन् न
तिष्ठन्तीति हस्तपङ्कजमखिलकल्मषापहं भवति स्वाधिकरणमेव
तथा सम्पादयतीति यद्यपि तत्पुत्रोऽपि तुष्टो भारणीय एव
तथापि भूमिप्रार्थनया तदा न मारितः ॥ ३१ ॥

सर्वैः सर्वमेव प्रार्थयते तथापि यद्यत्र उचितं तदेव करोति
नान्यथा अणुमात्रमपीत्याह— इति भूम्येति । वाग्मिः सह अर्चितः
अर्चनद्रव्यैर्वाग्मिरेव वा शिष्टं तस्यैवेति बुद्धिं तु भगवान्
स्त्रियमिव सर्वेभ्यो दत्तवान् पुरज्जनोपाख्याने तदुपपादितं
तत्सर्वजीवेषु भिन्नम् अन्यथा प्रमाणानां वैयर्थ्यं स्यात् अतो
बुद्धिदोषगुणान् पुरस्कृत्य यथोचितं करोतीति सर्वमविरुद्धं
समयविशेषे लीलार्थं तथा बुद्धीनां निर्माणं तदाह— भगवानिति
तथापि भक्तिमन्त्रया स्तुत इति अभयमेव दत्त्वा स्वगृहमेवेति
भौमगृहं प्राविशत् तत्र हेतुः सकलार्द्धिमत् इति तत्पुत्रस्य
प्राणा एव तस्मिन् समये रक्षणीया इति तथाकरणमन्यथा
तावतीनां कन्यानां वैयर्थ्यं स्यात् ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयपञ्चतीर्थकृतसारायर्थदर्शिनी ।

समयभेदेनास्य विश्वस्य मायाशक्त्या सृष्ट्यादिकं करोषी-
त्याह— त्वमिति । उत्कटम् उद्विक्तं रजस्तमःसत्त्वं च विमर्षं
असम्भृतः न तु जीववत्तैः सम्भृतः अतस्त्वच्छक्तिकार्यत्वादित्
जगत् त्वदात्मकं ये च नित्याः कालमात्राजीवास्ते अपि
त्वच्छक्तित्वात्स्वदात्मका एवेत्याह— काल इत्यादि । किन्तु त्वं स्वरूप-
शक्त्या उक्तेभ्यः एतेभ्यः परोऽन्यः ॥ २६ ॥

ननु, ममाप्ययं देहो भूतात्मक एव चक्षुरादीन्द्रियाण्यपि
वैकारिकाण्येवेत्यतो मां मायाशक्त्या ब्रह्मेत्याचक्षते कथमह-
मेतेभ्यः पर इत्यत्र आह— अहं भूमिः मात्राणि विषयाः कर्त्ता
अहङ्कारः महोभित्तमित्येतत् सर्वं चरं मनश्चक्षुरादि अचरं
भूमिप्राणादि त्वयि भ्रमः ये त्वय्यपि भूतेन्द्रियादिकं भुषते
ते श्रान्ता एवेत्यर्थः । यतोऽद्वितीये न विद्यते द्वितीयं यस्मिन्
त्वयीदं देहेन्द्रियादिकं सर्वं त्वदात्मकं चिदेव न तु त्वत्तां
ऽद्वितीयं मायादिकमित्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं स्तुत्वा प्रार्थयते— तस्येति । अयं भगवत्तो नाम भीतः
अत एव मया तव पादपङ्कजमुपसादित इति ॥ ३१—३२ ॥

भीमद्विजयपञ्चतीर्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वाधत्तारैः स्वांशाभ्याञ्च विश्वस्य पालनादि करोषीति
स्तुतुं प्रकृत्यादीनां भगवति स्वादात्मामाह— त्वमिति । प्रधानं
प्रकृतिः पुरुषो जीवः भवानेव ॥ २६ ॥

विज० पाठः

(गज्ये नियोज्य तं वंश्ये तदमात्म्यांश्च तत्पदे ।

भौमावरोधकान्तानां श्रेणीं सम्प्राविशश्चरिः ॥)

तत्र राजन्यकन्यानां षट्सहस्राधिकायुतम् ।

भौमाहृतानां विक्रम्य राजभ्यो ददृशे हरिः ॥ ३३ ॥

(१) तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्य नरवीरं विमोहिताः ।

मनसा वव्रिरेऽभीष्टं पतिं देवोपसादितम् ॥ ३४ ॥

भूयात्पतिरयं मद्यं धाता तदनुमोदताम् ।

इति सर्वाः पृथक्कृष्णे भावेन हृदयं दधुः ॥ ३५ ॥

ताः प्राहिणोद्धारवतीं सुमृष्टविरजोऽम्बराः ।

नरयानैर्महाकोशाश्रयाश्चान् व्रविणं महत् ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अयं सर्वकारणत्वं सर्वात्मकत्वमेकस्यैवान्तःशक्तेर्मंगवतः उक्तमथ तदनुदायपूर्वकं नानाकारणवादबैरोविकादिपक्षं भुति-
विरुद्धं निराकरोति-अहमिति । अहं भूमिः पयःप्रभृतीनि सत्त्वानि
महाभूतानि मात्राणि सूक्ष्मरूपाणि भूतानि देवाः मनः इन्द्रि-
याणि अकाराक्षेपं कारणमहकारः तत्कारणं महान् कर्ता
जीवः “विज्ञानं यच्च तनुते कर्माणि तनुतेपि च” “कर्ता शास्त्रार्थ-
वरवात्” (२।३।३३) इति भुतिसूत्रप्रसिद्धः जातावेकवचनम् इति
चराचरं चेतनाचेतनात्मकमखिलं कार्यजातम् अद्वितीये एव त्वयि
तादात्म्यसम्बन्धेनास्ति “सदेव सौम्येदमम आसीत्” एक एव
नारायण आसीत्” —

“अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।

मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव” ॥

इत्यादिभुतिस्मृतिभ्यः हे भगवन् ! अयं प्रसिद्धः नानाकारवादस्तु
भ्रमः तत्र समवायिकारणं नानापरमाण्वो निमित्तकारणमीश्वरः
सोपि शिवादिभेदेनानेकविधस्तार्किकादिभिः स्वीकृतः अत एव
तर्कविमोहितो भौमस्त्रिमुखस्त्वया हत इति भावः ॥ ३० ॥

इत्थं स्तुत्वा प्रार्थयते-तस्येति । अयं भगवन्नामिधः भीतः
अत एव हे प्रपन्नार्तिहर ! मया तव पादपङ्कजमुपसादितः तत्-
तस्मात् एनं पालय ॥ ३१ ॥

अभयं कृत्वा ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

हे ऊँ चेतन के अन्तर्यामी ! हे पृथिवी आदि पञ्चतत्त्व रूप !
हे परमात्मा ! आप के अर्थ नमस्कार हे कर्माधीन जन्य रहित
और इस जगत्के उत्पत्ति करने वाले, स्वरूप तथा गुणकर
के सधसे अधिक असङ्ख्यात शक्ति युक्त, आप के नम-
स्कार हो ॥ २९ ॥

हे जगत्पते ! आपहि सृष्टि की इच्छाकर रजोगुण प्रचुर

(१) तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्य तात्सत्यनिवर्तयः । स्वसङ्गताविचित्राङ्गो नरवर्चविमोहिताः ॥ इति विज० पाठः ॥

अथा अन्तर्यामी होतो हो और हे प्रभो ! प्रलय के
वास्ते तमो गुण प्रचुर रज के अन्तर्यामी होते हो तथा जगत्के
पालन करने के लिये गुण सत्त्वगुण को लेकर साक्षात्
विष्णु अवतार धारण करते हो तथापि आप माया के गुण
से अच्छादिन नहि होते काल और माया तथा जीव वह
आप के शरीर हैं इस लिये आप इन से परे हो ॥ ३० ॥

हे भगवन् ! पृथिवी-जल-तेज-वायु आकाश तथा इन के
सूक्ष्मरूप और चतुरादि इन्द्रियन के सूर्य आदि देवता तथा
इन्द्रिय और महकार तथा महत्त्व तथा जीव इस प्रकार
सब चराचर वस्तु एक आपहि के आधीन है परन्तु क्या
को यह भ्रम है कि परमात्मा के आधीन कुछभी नहि है
सब स्वतन्त्र है ॥ ३१ ॥

हे प्रपन्नजन आर्तिहर ! भौमासुर को यह भयवत् नाम
पुत्र, मैंने आप के चरणारविन्द के समीप में प्राप्त किया है
यह भय भीत हो रहा है इस लिये इस का पावन कीजिये
और इस के शोषण, निखिल पाप को नाश करने वाले
हस्त कमल को रक्षिये ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपका ।

शताधिकमित्यपि ज्ञातव्यम् यथाह भीमराजः—

“कन्यापुत्रे स कन्यानां षाडेशातुलविक्रमः ।

शताधिकानि दृष्टे सहस्राणि महामते ! ॥ इति
राजभ्य इत्युपलक्षणं सिद्धादिभ्यश्चेति तथैव तैने-
वोक्तम्—

“देवसिद्धासुरादीनां नृपाणाञ्च जनार्दन ! ।

इत्वा हि सोऽसुरः कन्या वरोध निजमादिरे” ॥

इति ॥ ३३-३५ ॥

प्राहिणोद्धारवतीं प्रकाशयामास सुमृष्टाः कमनीयान् ताः विरजो-

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ऽम्बराक्ष ताः नरयज्ञैः शिविकाभिः अपि च महाकोशमिति ॥ ३६-३७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विक्रम्य पराक्रम्य राजभ्यो भौमेनाहूतान् ॥ ३३ ॥

वीक्ष्य भ्रातृभ्यां विमोहिताः हरिणा अभितः सर्वतो भावेनेष्टं चिराद्वाञ्छितं तच्च सुदुर्लभमपि दैवेन प्राचीन-
तत्त्वकिरूपेण उपसादितं प्रापितं पतिं पतित्वेनैव वमिरे तथा च तत्रैव—

“निवसन्त्यो यथा देव्यः सुखिन्यः कामवर्जिताः ।

परिवर्जुर्महाबाहुमेकवेणीधराः स्त्रियः ॥

सर्वाः काषायवासिन्यः सर्वाश्च नियतेन्द्रियाः ।

प्रतोपवासतत्त्वज्ञाः काङ्क्षन्त्यः कृष्णदर्शनम् ॥”

इति ॥ ३४ ॥

कथं परिवमिरे ? तदाह—भूयादिति । मया मम पतिः
पृथक् पृथक् निगूढसहस्रपादेकवचनम् ॥ ३५ ॥

नरयज्ञैः प्राहिणोत्, कथम्भूताः सतीः ? सुष्ठु मृदाः जप-
नाविना निर्मलीकृताश्च ताः विरजोऽम्बराक्ष तथाभूताः कृते-
त्यर्थः । त्रिविणं रक्षादिकं गवादिकं मदनशारिकादिकञ्च महत्त्वं
बाहुद्वयेन बहुमूल्यत्वादिना च भैष्ट्यं तथाच तत्रैव धन-
रक्षिणामुक्तौ—

“इमानि मणिरत्नानि विविधानि बहुनि च ।

गोषु चापि भवेद्यावत्कामस्तावज्जनादेन ॥

तावतीः प्रापयिष्यामो हृष्यन्धकनिवेशनम् ।

कामव्याहारिणश्चैव पक्षिणः प्रियदर्शनाः ।

चन्द्रनागरकाष्ठानि तथा कालीयकान्यपि ॥

वस्तु यन्निषु लोकेषु धर्मेणाधिगतं तव ॥”

इति ॥ ३६ ॥

भासुर्दर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

राजभ्यां भौमेन आहूतानामित्यन्वयः ॥ ३३ ॥

दैर्घ्योपसादितं भाग्यलब्धम् ॥ ३४-४० ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचम्प्रचन्द्रिका ।

तत्रेति । पराक्रम्य राजभ्यो भौमेनाहूतानां राजकन्यानां वद-
सहस्राण्यधिकानि यस्मिन् तदयुतं वदसहस्राणि षोडशसहस्रा-
णित्यर्थः । इदं ॥ ३३ ॥

तमिति । वरवर्यं वरभेष्टं तं कृष्णं दैवेन प्रापितं भाग्य-
लक्षणमभीष्टं पतिं मेनिरे ॥ ३४ ॥

मननप्रकारमेव दर्शयति—भूयादिति । मया मम तदस्मदभि-

मते धाता ब्रह्मा अनुमोदताम् अनुगृह्णातु सत्यापयस्वित्यर्थः ।
इतीति । पृथक् प्रत्येकं भावेनोकाभिसम्भिना कृष्णे इदं चिन्तं
वस्तुः निवस्तुः ॥ ३५ ॥

ता इति । विगतमालिन्याम्यम्बराणि यासां ताः सुष्ठु मृदाश्च आपिताः,
धौतवस्त्राद्यलङ्कारिताश्चेत्यर्थः । नरयज्ञैरान्दोलिकाभिर्द्वारकां प्रति
प्रेषयामास तथा महान् कोशो मूल्यं येषां ताननर्घान् रक्षा-
दीन् विपुलं धनं च प्राहिणोत् प्रेषयामास ॥ ३६ ॥

भीमब्रह्मभाषार्थकृतसुबोधिनी ।

तनुपार्जितसर्वग्रहण एव तस्यापहारदोषपरिहारो भवतीति
तथापि कन्यानां स्वत एव वरणमाह—तत्रेति । यतो राजकन्याः
सजातीयं रूपं वीर्यञ्चापेक्षन्ते अयुतं वदसहस्राणि च षोडश-
कलानां सहस्रभा भिन्नानां तत्तदधिष्ठाभ्यो देवता भूमौ प्रति-
ष्ठिता इति भूमिजेनाहूताः भगवत्प्रेरणया ज्ञमवान् तदैव च
तावत्यः सम्पन्नाः एता द्विःस्वभावाः इति ज्ञापयितुं सङ्ख्याद्वयेन
निर्दिष्टाः वदसहस्राण्ययुतञ्चेति तत्राधिकपदं वदसहस्राणाम्
उत्तमत्वाय तादृशस्तरसः देवतात्वात् तद्रूपेण क्रीडार्थं जाताः
ताः आदावष्टावकं स्तुत्वा पञ्चादुपहसितवत्य इति ज्ञापयितुं
द्विस्त्रिंशदष्टावकं निकषितम् अत एव आदावन्ते च ऋषिकोपात्
दुःखप्राप्तिः प्रसादाद्वरणे बुद्धिः राजभ्यो विक्रम्य समाहूताना-
मिति बलादानयनमुक्तं “सर्वांश्च बलकृतानर्थानकृताम् अनु-
रमवीत्” इति ज्ञापयितुं हरिस्तासां दुःखहर्ता तथात्वाय
वदशे ॥ ३३ ॥

वरयमाह—तं प्रविष्टमिति । प्रकर्षेण स्त्रिकटे समागच्छन्तं
यतः स्त्रियः स्त्रीभिरवश्यं पतिर्वरणीय इति तथाहि भगवान्
पुरुषोत्तमः कथं वृत्त इत्याशङ्क्याह—नरवर्यमिति । नराकृतित्वं
स्त्रीणां प्रियाकृतिं च गृहीतवानिति यतो विमोहिताः
विनिरुद्धत्वाङ्गद्वयेन न कायेन वरणम्, अभीष्टमिति पूर्वमपि “यैव
भावनया स्थिताः पतित्वेनैव वरणं दैवापसादितमिति समये
प्राप्ते एतादृशे वरयमावश्यकमिति ज्ञापयति तेन युक्तमेव
यथा पितृनिकटे वरणार्थं वर आनीयते एवं दैवेना-
नीतः ॥ ३४ ॥

तासां मनोरथवाक्यमाह—भूयात्पत्तिरिति । मया मिति प्रत्येकं
ब्रह्माण्डे सम्बत्सरात्मकस्य प्रजापतेरधिकारो दत्त इति तदन-
ङ्गीकारे पितुराज्ञाभाव इव वरणं न सम्भवतीति तदनुज्ञां
प्रार्थयन्ति—धाता तदनुमोदतामिति । सर्वासामेक एव भावः
सतु पथक् प्रत्येकपर्यवसायी कृष्ण इति तासां प्रियो भावेना-
काङ्क्षया पतिरयं भवत्विति शङ्कया वा रसाधारभूतभावेन वा
इदं दधुरिति तत्रैव स्मिरीकृतवत्यः शरीरमतः परं भावाधिष्ठानं
भगवदीयं कर्तुं तासामशक्तिरिति ॥ ३५ ॥

भगवांस्तत्सम्पादितवानित्याह—ताः प्राहिणोदिति । द्वारव-
तीमिति तासामभिलषितार्थस्यानं न द्वारं हि तद्भगवत्त्वानगमने
सुष्ठु विरजोऽम्बरैः कृत्वा नरयज्ञैर्दोलिकाभिः न केवलं स्त्रीरक्षा-
न्येव प्रेषितवान् किन्त्वन्यापि रक्षानीति वक्तुमाह—महा-
कोशमिति । महान्तं रक्षादिकोशं रथाश्चद्रविणमिति त्रिविध-

ऐरावतकुलेभांश्च चतुर्वन्तांस्तरस्विनः ।

विश्वं पातः (भगवताय दत्तैकं सुप्रतर्कितं ततोऽपरान्) ।

पाण्डुगंश्च चतुष्पष्टिं प्रेषयामास केशवः ॥ ३७ ॥ ॐ

गत्वा सुरेन्द्रभवनं दत्त्वाऽदित्ये च कुण्डले ।

पूजितस्त्रिदशेन्द्रेण सहेन्द्राण्या च संप्रियः ॥ ३८ ॥

चोदतो भार्ययोत्पाद्य पागिजातं गरुत्मति ।

आरोप्य सेन्द्रान् विबुधान्निर्जित्योपानयत्पुरम् ॥ ३९ ॥

स्थापितः सत्यभामाया गृहोद्यानोपशोभनः ।

अन्वगुर्ध्रमराः स्वर्गासद्गन्धासनलम्पटाः ॥ ४० ॥

श्रीमद्भगवत्पदार्थकृतसुबोधिनी ।

सुप्रतर्कितं प्रेषयामासेति सम्बन्धः । तेषामपि प्रेषणे हेतुः मह-
दिति । महदन्यत्र स्थापितम् अल्पस्यानिष्टं करोतीति ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भगवत्पदार्थकृतसाराध्यादर्शिनी ।

षट्सहस्रेणाधिकमयुतं शताधिकमपि विष्णुपुराणदृष्ट्या
केयं राज्ञ्य इत्युपलक्षणं सिद्धादिव्यञ्ज्य सकाशाद्वाह-
तानाम् ॥ ३३-३५ ॥

नरयानैः शिविकाभिर्महाकोशादीनि ॥ ३६-३८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

षट्सहस्राणि येषु यतोत्तरषट्सहस्रेषु तानि षट्सहस्राणि
अधिकानि यास्यन् तत् षट्सहस्राधिकं तच्चायुतं च तथा
शताधिकषोडशसहस्राणीत्यर्थः ।—

“कन्यापुरे स कन्यानां षोडशातुल्यविक्रमः ।

शताधिकानि दृष्टे सहस्राणि महामते ॥ इति

विष्णुपुराणे च राजन्यकन्यानाम् देवसिद्धासुरनृमुख्यकन्या-
नाम्—

“देवसिद्धासुरादीनां नृपाणां च जनार्दन ! ।

इत्वा हि सोऽसुरः कन्या करोध निजमन्दिरे ॥ इति
विष्णुपुराणे च ॥ ३३-३७ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक्लदेवजी बोले, कि- भक्तिमग्न भूमि से उपरोक्त,
स्नोत्रकृष अनेक धामी करके प्रार्थित हुए श्रीकृष्ण भगवान्
भगवत्सर्वो भगवत् देकर, सकल समृद्धि युक्त भौमासुर के
महल में पधारने भये ॥ ३३ ॥

उस गृहमें पराक्रम करके राजान से भौमासुर की
हरी हुई मोरह हजार कन्याओं को श्रीकृष्णजी देखने भये ॥ ३४ ॥

देव ने समीप में प्राप्त किये भगवन् में प्रविष्ट हुए, नरन
में भेष्ट श्रीकृष्ण का दर्शन करके भावेली, मोहित होकर
मनसे अपने मसीह पनि ओ भरती गई ॥ ३५ ॥

यह श्रीकृष्ण, हमारे पति होइ ॥ हमारे इस मनोरथ
को परमात्मा सफल करो ॥ इस प्रकार सब हि कन्या, जूरे
अभिप्राय से श्रीकृष्ण के विषय में मन लगाती गई ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

संप्रियः सत्यभामासहितः ॥ ३८-३९ ॥

गृहोद्यानं निष्कुटं तदुपशोभयति यः ॥ ४० ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

चतुष्पष्टिमेति चकारात् तरस्विन्योन्यान् तावदुनषट्सह-
स्राणि चेति ज्ञेयम् तथा च श्रीविष्णुपुराणे—

“चतुर्दशान् गजांश्चोष्टान् षट्सहस्रान् स दृष्टवान् ।

काम्बोजानां तथाऽश्वानां नियुताभ्येकविंशतिम् ॥

कन्यास्ताश्च तथा नार्णास्तान्भान् द्वारकापुरीम् ।

प्रापयामास गोविन्दः साधो नरककिङ्करे” ॥ इति ।

यच्च हरिवंशे रक्षिणामुक्ती ।—

“श्रीमकृपाश्च मातङ्गाः प्रबलाविकृताकुशाः ।

हेमसूत्रमहाकसाश्चापलोचनशालिनः ॥

रुधिराग्निः पताकाभिः शबका रुधिराकुशाः ।

तेषु विंशतिसाहस्रा द्विस्तावत्पुः करेणवः ॥ इति ।

तच्च चतुर्दशैतरेषां ह्युक्तं आधिक्यं केयं द्वितीयकौ-
शात्तानपि प्रेषयामासेति ज्ञेयम् एवं वाचनं कर्त्तुं भविष्यत्तं च
तत्र न प्रेषयामास किन्तु गदकोपरि निष्ठाप दिवं गत इति
ज्ञेयं तथाच तत्रैव ।

“तादृशं वाचनं कर्त्तुं तथैव भविष्यत्तम् ।

आरोपयामास हरिर्नन्दे पतनोभरे” ॥ इति

श्रीहरिवंशे च

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।
ततस्तद्वाक्यं छत्रं स्वयमुत्सृज्य माधवः ।
हिरण्यवर्षं कुर्वन्तमादरोह बिहङ्गमम् ॥

किञ्चाग्रे—

तस्य पर्वतराजस्य शृङ्गं यत्परमार्चितम् ।
बिमलार्कैर्गुल्लुगशं मणिकारञ्चनतोरणम् ॥
सपक्षिगणमातङ्गं समृगव्यालपादपम् ।
शाकामृगगणार्कोणं सुप्रस्तराशिलातलम् ॥
मृदुभिश्च वराहैश्च रुद्रभिश्च निषेवितम् ॥
सप्रपातमहासानुं विचित्राशीखरद्रुमम् ॥
अत्यद्भुतमचिन्त्यञ्च मृगवृन्दविलोडितम् ।
जीवजीवकसङ्घैश्च बर्हिभिश्च निषेवितम् ॥
तदप्यतिबलो विष्णुर्दोभ्यामुत्पाट्यमास्वरम् ।
आरोपयामास बली गरुडे पक्षिणां वरे ॥
मणिपर्वतशृङ्गञ्च सभार्यञ्च जनार्दनम् ।
उवाह लीलया पक्षी गरुडः पततां वरः ॥

इति ॥ ३७ ॥

सुरेन्द्रभवनगमनादिप्रकारविशेषश्च श्रीविष्णुपुराणे—
गरुडो वारुणं छत्रं तथैव मणिपर्वतम् ।
सभार्यञ्च हवीकेशं लीलयेव वहन् ययौ ॥
ततः शङ्खमुपाध्मासीत् स्वर्गद्वारगतो हरिः ।
उपतस्तुस्ततो देवाः सार्यपात्रा जनार्दनम् ॥
स देवैरर्चितः कृष्णो देवमातुर्निवेशनम् ।
सिताभ्रशिखराकारं प्रविश्य दृढशोभितम् ॥
स तां प्रणम्य शक्रेण सह ते कुण्डलोत्तमे ।
वृद्धौ नरकानशङ्क्य शशंसास्यै जनार्दनः ॥ इति

किञ्च—

अदित्या तु कृतानुष्ठो देवराजो जनार्दनम् ।
यथावत् पूजयामास बहुमानपुरस्सरम् ॥ इति ।

श्रीहरिवंशे च—

अर्चितो देवराजेन रत्नैश्च प्रतिपूजितः ।
सत्यभामाच पौलम्या यथावदभिवन्दित ॥ इत्यादि ॥ ३८ ॥
भार्यया चोचित इत्यत्र विशेषः श्रीविष्णुपुराणे—
दृष्टं च सुगन्धाढ्यं मञ्जीरीपुष्पधारिणम् ।
शैत्याद्वादकरं ताम्रबालपल्लवशोभितम् ॥
भ्रम्यमानेऽमृते जातं जातरूपमयत्त्वचम् ।
पारिजातं जगन्नाथः केशवः केशिसूदनः ॥
तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्यभामा द्विजोत्तम ।
कस्माच्च द्वारकामेष नीयते कृष्ण पादपः ।
यदि ते तद्वचः सत्यं सत्यात्यर्थं प्रियेति मे ॥
मद्देहनिष्कुटार्थाय तदयं नीयतां तवः ।
न मे जाम्बवती तादृगभीष्टा न च रुक्मिणी ॥
सत्ये यथा त्वमित्युक्तं त्वया कृष्णासकृत्प्रियम् ।
सत्यं तद्यदि गोविन्दं मोपचारकृतं वचः ॥
ततस्तु पारिजातोऽयं मम निष्कुटभूषणम् ।
बिभ्रती पारिजातस्य केशपक्षेण मञ्जीरीम् ॥
सपत्नीनामहं मध्ये शोभेममिति कामये ॥ इति

[३४]

निर्देशेण जिह्वा पुरं द्वारकामुपदाक्षिण्यमानयत् ॥ ३६ ॥

पारिजातस्य माहात्म्यमाह—यद्वन्धेति । तन्माहात्म्यमन्यच्च
विस्तार्योक्तं तेनैव—

यमङ्गेष्वेव जनः सर्वो जातिं स्मरति पौर्विकीम् ।
वास्यते यस्य पुष्पाणां गन्धेनोर्वी त्रियोजनम् ॥
ततस्ते यादवाः सर्वे देहबन्धानमानुषान् ।
दृष्टुः पादपे तस्मिन् कुर्वन्तो मुक्तदर्शनम् ॥ इति ।

श्रीहरिवंशे च—

नानाविधानि तूर्याणि गेयानि मधुराणि च ।
शुभ्रवृत्तस्य वृक्षस्य नातिदूरगता नराः ॥
योऽयं सङ्कल्पयामास गन्धं द्रव्यं नरसथा ।
स तदेव समाजघ्नौ पारिजातसमुद्भवम् ॥ इति ।

किञ्चाग्रे—

मनीषितेन स तरुत्प्लवो भवति भारत ।
सुमहान् वासुदेवस्य तदद्भुतमभूम्भहम् ॥
कदाचिद्द्वारकां सर्वो प्रच्छादयति भारत ।
कदाचिद्वत्सलधार्म्यं भवत्यङ्गुष्ठसन्निभः ॥ इति ।

अत्र वारुणं छत्रमिन्द्राय दत्तं मणिपर्वतस्तु द्वारकामानीत इति
च वेयं तथाच श्रीहरिवंशे—

प्रविवेशेष्टं शौरिरादाय मणिपर्वतम् ।
तं शक्रस्य दयितं पारिजातं महान्भुतम् ॥

इति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पेरावतेति । चत्वारो इन्ता येषां तान् तरस्विनः बली-
यसः पेरावतकुलोद्भवान् अत एव पाण्डुरांश्चतुष्पष्टिसङ्ख्याकान्
प्रेषयामास ॥ ३७ ॥

गत्वेति । सप्रियः ससत्यभामः इन्द्राण्या शच्या पूजितः
भार्यया सत्यभामया चोदितः प्रेरितः पारिजातं तदमुत्पाट्य
गरुटमिति आरोप्य सेन्द्रान् देवान् युद्धे निजित्य पुरं द्वारकां
प्रति प्रापयामास ॥ ३८—३९ ॥

स च तदः स्थापितः आलवाल इति शेषः । सत्य-
भामाया गृहारामे शोभावहो बभूव तस्य सौरभमकरन्दयो-
लोलुपाः भ्रमराः स्वर्गादम्बगच्छन् सेन्द्रान् विबुधाभिर्जित्येतीन्द्र-
कृष्णयोः पारिजातार्थः सक्राम उक्तः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वन्द्ये वंशप्राप्ते तत्पदे अमात्यपदे भेरीं पक्किं शालां वा ॥ ० ॥
पेरावतकुले जातानिभान् पाण्डुरान् भवतदेवान् ॥ ३७—४५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विशेषतः स्वार्थमेव गजान् प्रेषितवानित्याह—पेरावतकुलेभां
अति । यस्मिन् कुले पेरावत उत्पन्नः तत्कुलोत्पन्नाः तेषा-
मितरवैलक्षण्यमाह—चतुर्दन्तानिति स्वरूपवैलक्षण्यं तरस्विन इति
स्वभाववैलक्षण्यञ्च चकारावुच्चैःभवसः कुलप्रसूताश्च अश्वानपि
प्रेषयामासेति पाण्डुरानन्यांश्च चतुर्दन्तत्वं वेगवत्त्वं च भृगादि-
जातिष्वपि वर्धत इति तद्व्यावृत्त्यर्थं पाण्डुरत्वम् अन्येष्वेता-

यथाच आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्नच्युतमर्थसाधनम् ।

सिद्धार्थ एतन् विगृह्यते महानहो सुराणां च तमो धिगाव्यताम् ॥ ४१ ॥

अथा मुहुर्न एकास्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः ।

यथापयेमे भगवांस्तावद्रूपधरोऽव्ययः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्भगवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इशा एव तैः सह निर्दिष्टत्वात् परमं वैजात्यं भेदकं तत्र दम्तादिषु वैलक्षण्यं कल्प्यं चतुष्पष्टिमिति कलारूपत्वं तेषां बोधितं केशव इति महादेवभक्तत्वात्तत्तद्वरणैतावन्व तस्य जातमिति कदाचिन्महादेवो तुष्टो भवेदित्याशङ्क्याह-केशव इति । केशवयोरपि सत्यः ॥ ३७ ॥

ततस्तत्रत्यं कार्यं कृत्वा यदर्थमागतः इन्द्रप्रेरणया तत्कृतवानित्याह-गत्वेति । सुरेन्द्रभवनं स्वर्गे स्थानं तत्रैव स्थितायै अदित्यै कुण्डले दत्त्वा अदित्या भोगरूपं तत्रास्ते क्रिया रूपात्वंशेन देवकी जाता चकारादिन्द्रायापि कृत्वादिकं दत्तवान् तन्निदेशेन पूजितः त्रिदशपदं तेषां जरासुरहृदितानामिन्द्रेण तेभ्योपि परमैश्वर्यदानं समर्थेन स्वामित्वेन पूजित इति भगवदुत्कर्षः सत्यभामायै प्रदर्शितः सभायां भगवान् गत इति सभायैषैव पूजितः अन्यथा लोके विरुद्धमिव भवेत् पूजायां सत्यभामाया वा न प्रवेशः स्यात् चकारादेवैः देवपत्नीभिश्च ननु, भगवान् सर्वेश्वरः इतीन्द्रादिभिः पूज्यते सत्यभामा कथं पूजितेत्याशङ्क्याह-सप्रिय इति । प्रियासहितः भगवत्प्रियत्वात् सापि पूजिता अन्यथा भगवान् प्रीतो न भवतीति ॥ ३८ ॥

ततः स्त्रीगोष्ठ्यां शच्या सह चार्त्तायां पारिजातपुष्पाकाङ्क्षायां मनुष्यत्वेन शच्या अपकर्षे निरूपिते बहिर्मुखाया वचनमसहमानया प्रार्थितो भगवान् पारिजातमानीतवानित्याह-नोदित इति । ततो भगवान् पारिजातसमीपे गत्वा सभायां गण्डारुढः तं पारिजातमुत्पाठ्य नरकवत्त्रापि भगवति विश्रमाने सर्वोत्कृष्टं स्थातुमयुक्तमिति तत्पुनर्गण्डे समारोप्य सोम इव भूमावानीतवान् तदिन्द्रादीनां अनभिप्रेतमिति सेवका लीलानुसारणैव स्वामिनः स्वकार्यं कर्त्तुं युक्ता इति सिद्धास्तमज्ञात्वा अस्मभ्यं दत्तं कथं हरतीति समागताः युद्धं कर्त्तुं तदा सेन्द्रान् विबुधान् जित्वा तेषां प्रतिबन्धं निराकृत्य पुरं द्वारकामुपगमयत् ननु मध्ये त्यक्त्वा समागतो दत्त्वा वा प्रार्थनायां कदाचिज्ज्ञानयेत् मतान्तरभाषेयमिति पूर्वमेवावोचामेति ॥ ३९ ॥

ततः स्त्रीवाक्यात् स्वार्थमेव तत्समानीतमिति ज्ञापयितुं सत्यभामाया गृहे स्थापितवानित्याह-स्थापित इति । गृहमुद्यानं च उप समीपे शोभयतीति उभयोः शोभनं वा वक्ष्यादिति गृहोद्यानां पशोभनः गृहोद्यानयोः मध्ये स्थापितः तस्य पारिजातस्य सर्वोत्कर्षमाह-अन्वगमन् भ्रमराः स्वर्गादिति स्वर्गमपि परित्यज्य तस्य यो गन्धः आसवो रसश्च गन्ध एव वा आसवो मादकः तस्मिन् लम्पटाः विषेकेनापि तस्यागास-

मथाः किञ्च नास्ति ते भ्रममरणयुक्ताः स्वर्गे तदुभयाभावः तथापि समागता इति विषयोत्कर्ष उक्तः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

भायया सत्यभामया प्रेरितस्सन् ॥ ३९ ॥

स्थापितः पारिजातवृक्षः गृहान्तस्स्थितमुद्यानमुपशोभयतीति सः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रियया सहितः सप्रियः ॥ ३८-३९ ॥

गृहोद्यानमुपशोभयतीति सः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

सुन्दर स्नान किये और निर्मल वस्त्र धारन किये उन कम्बान का पालकीयों में बैठा कर श्रीकृष्णमहाराज द्वारका में पठाते भये ॥ और भंडे अजाने तथा अनेक रथ घोड़े और बहुत गोधन को भी पठाने भये ॥ ३७ ॥

चार चार दन्त चारे शीघ्र खड्गे चारे स्वेत रूपयुत घेरा वत कुल्लके ऐसे झोसठ हाथीन को भी श्रीकृष्ण महाराज द्वारका में पौखात भये ॥ ३८ ॥

तत्पश्चात् श्रीकृष्ण महाराज इन्द्रके भवन में जाकर अदिति को कुण्डल देकर इन्द्राणि सहित इन्द्रसे पूजित हुये ॥ ३९ ॥

सत्यभामा से प्रेरित होकर पारिजात वृक्ष को उखाड़ कर उसको गण्डजी के ऊपर धरकर उसके निमित्त युद्धके वास्ते आये हुये इन्द्र सहित देवतानको जीतकर द्वारकापुरी में ले आते भये ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सेन्द्रान् । विबुधाभिर्जित्येतीन्द्रकृष्णयौः सङ्ग्राम उक्तस्तत्र ननु कथं प्रसाधितस्वमनोरथेन श्रीकृष्णेन महेन्द्रस्य सङ्ग्राम इत्याह यथाच इति । अच्युतमर्थसाधनमिति च कर्मद्वयं याचति धातोः विगृह्यते विग्रहं करोति महानपि तमः क्रोधः आख्यतां धनिकतां धिगिति ॥ ४१ ॥

यथा यथावत् अनेन देवक्यादिवन्पुञ्जसमागमोभयं प्रति-

वीरः पाठः

(स्वदारेषु पृथग्भावो भक्तचित्तानुवर्तिनः ।

अनन्तस्याप्रमेयस्य किन्तु चित्रं मुराद्विषः ॥ क ॥

योगेश्वरेश्वरः कृष्णो भक्तैरद्यापि लक्ष्यते

अन्तर्बाहिस्तमन्ताच्च शतधा च सहस्रधा ॥ ख ॥)

गृहेषु तासामनपाय्यतर्क्यकृन्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः ।

रेमे रमाभिर्निजकामसंलुतो यथेतरो गार्हकमेधिकांश्चरन् ॥ ४३ ॥

इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदायाम् ।

भेजुर्मुद्राऽविरतमेधितयाऽनुरागहासावलोकनवसङ्गमजल्पलज्जाः ॥ ४४ ॥

प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचताम्बुलविभ्रमणवीजनगन्धमाल्यैः ।

केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्वासीशता अपि विनोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धे पारिजातहरणनरकवधौ नाम

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

गृहं वीगपद्येन सूचितः भव्ययः सर्वत्रापि सम्पूर्ण एव ॥ ४२ ॥

अहो भाग्यं नारीणामित्याह त्रिभिः—गृहेष्विति । अतर्क्याणि कर्माणि करोति तथा सः निरस्तं साम्यमतिशयश्च यैरभ्येषां तेषु गृहेष्वनपाय्यवस्थितः रमाभिलेख्या अंशभूताभिः निज-कामसंलुतः स्नानोपरिपूर्णः गार्हकमेधिकान् गृहस्थधर्मात् ॥ ४३ ॥

अनुरागहाससहितमवलोकञ्च तत्पूर्वकं नवसङ्गमञ्च तद्रतं जल्पञ्च तस्मिन् लज्जाञ्च भेजुः ॥ ४४ ॥

विभ्रमणं पादसम्बाहनं केशप्रसारः केशप्रसाधनं दासीनां हात्मनि विद्यन्ते यस्यां तथाभूता अपि स्वयं विभादीत्यं विदधुः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम् ।

एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

यथाचे पूर्वभिन्नुः महानपि सुराणां सात्त्विकाना-मपि ॥ ४१ ॥

एकस्मिन्नेव मुहूर्ते इति युगपदित्यर्थः । तस्यैव मुहूर्तस्य गोपूल्यादिरूपत्वेन सर्वतो अद्रस्तात् यावत्पुः स्त्रियः तावद्रूपधरः रूपमत्र एकस्यैव विग्रहस्य प्रकाशमेव एव न तु विग्रह-मेव—

“विग्रहं बतैतदेकेन वपुषा युगपत् प्रथक् ।

गृहेषु व्रणवसाहस्रं स्त्रिय एक उदावहत् ॥

इति वक्ष्यमाणात् अखिल्यशक्तित्वात् अत एवाव्ययः ॥ ४२ ॥

तदेव दर्शयन्नाह—गृहेष्विति । तासां गृहेष्वनपायी सन् भव-सम्पन्नात् कायमनोवचोभिः स्त्रियश्च सन् रमाभिः रमायाः स्वरूप-शक्तेरेव नानावृत्तिरूपाभीरेमे भगवानिति पूर्वोक्तान्वयः अतो नात्मारामतापूर्णकामतयोर्हानिरिति भावः । ननु तास्वप्यात्मभावः एव चेत् कस्तर्हि रसविशेषः ? तत्राह, निजो ननु प्राकृतो यः कामः स्वजनविशेषेषु प्रेमविशेषः तेन सम्प्लुत इति शक्तित्वेन भेदाभेदवृत्तिमतीष्वपि तासु लीलार्थं पृथगाधिर्भावात् भेद-वृत्तिप्रधानासु स्वरूपशक्तिभेदवृत्तिनीवृत्तिविशेषप्रेममयीषु तादृशप्रेमसम्पत्कारवैशिष्ट्यं तस्यापि जायत इति भावः ननु, भवत्वेवं प्रपञ्चावतीर्णत्वात् गृहादिसामग्री ननु तदनुकूपा तत्राह—अतुल्येति । परमवैकुण्ठतोऽपि भेदेष्वित्यर्थः । अत एव तत्र रमयैक्यैव अत्रनु रमाभिर्बद्धीभिरित्युक्तम् । ननु, कथं युगपत्सर्वत्रा-नपायित्वादिकम् ? तत्राह—अतर्क्यकृत् अखिल्यशक्तिमय इत्यर्थः अनपायित्वञ्चात्र योग्यावसरं व्याप्येति ज्ञेयं गार्हमेधिकांश्चरन्त्यु-क्तत्वात् प्रथमस्कन्धे चात्र च विप्रलम्भभवणात् निजकामसम्प्लु-तत्वमेव दृष्टान्तेन दृढीकरोति—यथेति । तासां स्वरूपशक्तिवृत्ति-रूपत्वञ्च दर्शितम् यथा स्कान्दे प्रभासखण्डे—

“पुरा कृष्णो महातेजा यदा प्रभासमागतः ।

सहितो यादवैः सर्वैः षट्पञ्चाशत् प्रकोटिभिः ॥

षोडशैव सहस्राणि गोप्यस्तत्र समागताः ।

लक्ष्ममेकं तथा षष्टिरेते कृष्णसुताः प्रिये ॥

इत्युपक्रम्य—

ततो गोप्यो महादेवि विद्यायाः षोडश स्मृताः ।

तासां नामानि ते वक्ष्ये तानि लोकमना शृणु ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

लम्बिनी चन्द्रिका कान्ता कूरा शान्ता महोदया ।
भीषणी नन्दिनी शोका सुपूर्वविमलाक्षया ॥
शुभदा शोभना पुण्या हंससीताकलाः क्रमात् ।
हंस एवमतः कृष्णः परमात्मा जनाङ्गनः ॥
तस्यैताः शक्तयो देवी षोडशैव प्रकीर्तिताः ।
चन्द्ररूपीमतः कृष्णः कलारूपास्तु ताः स्मृताः ॥
सम्पूर्णमण्डला तासां मालिनी षोडशी कला ।
प्रतिपत्तिधामारभ्य सञ्चरत्यासु चन्द्रमाः ॥
षोडशैव कलायास्तु गोपीरूपा वरानने ।
एकैकशक्ताः सम्मिष्टाः सहस्रेण पृथक् पृथक् ॥
एवं ते कथितं देवि रहस्यं ज्ञानसम्भवम् ।
य एवं वेद पुरुषः स ज्ञेयो वैष्णवो बुधैः ॥ इति ।

अत्र गोप्यो राह्य इत्यर्थः । गोपो भूपे ऽपीति नानायांत्
सर्वं गोपयन्तीति शक्तयो वा । भीमशक्षरव्याख्याविशेषवत्
लम्बिनी भवतारशक्तिः सुपूर्वविमला सुविमला हंससीतेश्च
प्राप्तस्य हंसशब्दस्य वाच्यमाह—हंस एवेति । सच चन्द्ररूपी चन्द्र-
वृष्टान्तेनोद्देश्य इत्यर्थः । कलारूपा इति ताश्च शक्त्यश्चन्द्रस्यामृता-
दिकलारवृष्टान्तेनोद्देश्या इत्यर्थः । अनुकामन्तिमां महाशक्ति-
माह—सम्पूर्णैति । वृष्टान्तोपपादनाय चन्द्रस्य तादृशत्वमाह—प्रति-
पत्ति । तस्वेतनुल्यासु कलासु यथा चन्द्रमाः प्रतिपत्तिधि-
मारभ्य सञ्चरति तथा सोऽपि लीलावसरविशेषं प्राप्य तत्त-
त्कालं प्रकाशयतीत्यर्थः । विवक्षितमाह—षोडशैरिति ।
षोडशानामेव विद्यारूपत्वादेतदुपदेशस्य ज्ञानसम्भवसहस्य-
त्वात् तज्ज्ञानस्य वैष्णवतानुभाषकलिङ्गत्वाच्च कूरा
भीषणीशोकानामाप भगवत्स्वरूपभूतानामेव सतीनां “मुल्लाना-
मयनिः” इतिवत् श्रीकृष्णस्य कठिनत्वप्रत्यायकत्वान्मृत्यु-
भोजपतेरिति वत् दुर्जनविनाशकत्वात् असतां शास्नेतिवत्
तदीयशोकहेतुत्वादेव च तत्तत्प्रकृतिरूपपद्यते यथा प्रकाशै-
ककृपाया एव सूर्यकान्तेरुल्लेखे तम आदिव्यञ्जकतेति
अतश्चन्द्ररूपीमतः कृष्णः कलारूपास्तु ताः स्मृता इति
स्फुटमेव स्वरूपभूतत्वं दर्शितम् अतोऽन्यथाख्यानं किञ्चि-
न्मायिकमिति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

रमायाः पूर्णलक्ष्मीरूपायाः श्रीरुक्मिण्याः पतिमिति परमं
दीर्घं वैदग्ध्यविकञ्च सूचितं ता रमांशभूताः पतिमवाप्य
स्वातन्त्र्येण लब्ध्वा ब्रह्मादयोऽपि किम्पुनरभ्ये पदवीमपि किम्पुनस्ते
न विदुरपि किम्पुनर्लभेरभित्यर्थः । अतस्तस्य तथा लाभो
रमास्वेनेव सम्भवतीति साध्वैवाकं रमामिरिति भावः
चिरमनवरतरतावपि भवसङ्गमेत्युक्तिरित्यास्तुक्त्वेन तासांस्त्रि-
नूतनवत्प्रतीतेः अत एवानवरतमधितया मुदेति हासादीनां
तत्तत्कर्मणैवाद्यानधैवाकिः अन्यसैः । यद्वा मुदा तमेव भेजुः
कथम् अनुरागेण हासादयो यासां तास्तत्प्रकारेणेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अत एव प्रत्युज्जमेति प्रत्युज्जमः भुवैवात्थायाशिशुव्येना-
गमनम् आदरस्तदन्तरमन्या च सम्माननक्रिया तत्रापि भयं
कदाचिदस्याभीष्टभङ्गः स्यान्नजिधाष्ट्यादिकञ्चेति शक्त्यं
पाठोऽयं चित्सुखसम्मतः पाठान्तरान्तु प्रायिकम् आसनादीना-
मपि तत्तत्सङ्ख्यापनक्रियासु तात्पर्यम् ॥ ४५ ॥

भीमोपीसदृशोत्कण्ठिबादरायणये नमः ।
तादृग्याख्याकृतेऽप्यस्तु भीमरस्वामिने नमः ॥
इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

यथाचे इन्द्र इत्यध्याहारः सिद्धार्थ इति सप्तमी अथो
प्रयोजने सिद्धेसतीत्यर्थः । इन्द्रः सिद्धार्थश्चाभूदिति वाक्यान्तरम्
एतेन इन्द्रो महान् महापुरुषेण कृष्णेन महानपि युजेन प्रत्यर्थी
क्रियते अहो सुरणामपि तमः मोहः आकृत्यां धिगित्यर्थः ॥ ४१-४२ ॥
अतर्क्यकृत आचिन्त्यचेष्टितकारी ॥ ४३-४४ ॥

रमाभिः दासांशता अपि दासीशतयुक्ता अपि ॥ ४५ ॥

इति भीमज्जागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नन्विन्द्रः पराजितः किमकरोदिति आह—यथाच इति । आनन्ध
इन्द्रो मूर्खानमिति कर्तृकर्मपदाध्याहारः किरीटाग्रेः पादौ स्पृशन्
अर्थसाधनमाभितजनाभिमतप्रयोजननिष्पादकं कल्पततं यथाचे
तमेवकृततन्तमिन्द्रं निन्दति—सिद्धार्थ इति । तावन्निष्पन्नप्रयो-
जनः समनन्तरमेवेतेन स्वप्रयोजनसाधकेन भगवता विदुष्यते
विरुध्यते तत्समनन्तरमेव महान् याच्यया प्राप्तकल्पतरुत्वेन
आढयो बभूव तस्मादहो सुराणां तमः अहङ्कारमाढयताञ्च धिक्
तदुभयं निन्दमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

अत इति । अतस्ततः एकास्मिन्नेव मुहूर्ते नानावपुष्पगारेषु
यावत्यः स्त्रियस्तावत्सु गृहेषु इत्यर्थः । तथा तावन्तिः कृपाणि
शरीराणि धरतीति तथाभूतस्ताः षोडशसहस्रसङ्ख्याकाः स्त्रियः
लीरुपयेम उदवादेति भगवन्महिमातिशयोक्तिः ॥ ४२ ॥

अहो तासां भाग्यमित्याह—गृहेष्विति । अतर्क्याप्यचिन्त्यानि
चेष्टितानि करोतीति तथा स भगवान्नजिधाष्ट्याः स्वतन्त्रा
उपासमानुज्जकपत्वेऽपि अपरित्यक्तस्वासाधारणप्रभावेनेत्यर्थः ।
सम्प्लुतो व्याप्तोऽपि स्वानन्दानुभवपूर्णोऽपि वा निरस्तसाम्यातिशयेषु
भोग्यादिसमृद्ध्या समाभ्यधिकरहितेषु तासां गृहेषु अन्धपुष्पी
विच्छेदरहितोऽवस्थितः प्राकृतजनवत् गार्हमेधिकान् (गार्हमेधवान्
गृहस्वधर्मवान्) गृहस्वधर्माभ्यर्चन् अनुतिष्ठन् रमाभीरमणीयाभिः
स्त्रीभिः सह रेमे ॥ ४३ ॥

अतिचित्रमेतदेकस्यानेकधा भवनमिति । विस्मयमानं
प्रत्याह—स्वदारेष्विति । अपरिच्छिन्नस्य समाभ्यधिकरहितस्य स्व-
भक्तचिन्तानुवर्तिनो मुरारेः पृथक्भावः स्वदारेषु एकैव
तत्तद्द्वाराभिमतरूपधारणं किं किञ्च तदनुवर्तयेदित्येव नैव चित्र-
मित्यर्थः ॥ ४४ ॥

भीमजीरराधवाच्यैकतभागवतचन्द्रबन्धिका ।

‘भक्तचित्तानुबर्तिन इति विशेषणामिमेतं व्यनक्ति—अद्यापि न केवलं तदेव भक्तिवस्तुनापि योगीश्वरेभ्यः योगनिर्वाहकः कृष्णोऽहंदिवादिस्तत्रापि समन्तात् भक्तैः परिपूर्णमक्तियोगैः शतधा सुहृत्तया च लस्यते ॥ ४४ ॥

अथाहरहस्तासां वृत्तिक्रममाह—इत्यमिति श्राम्याम् । रमापातिं श्रीकृष्णं तं विशिष्टं यस्य श्रीकृष्णस्य सम्बन्धिनीं पदवीं महिमानं ब्रह्मादयोपि न विदुः तं पतिमवाप्य अविरहमविच्छिन्नं सम्बन्धमिति यावत् तथा तथा वर्जितया मुवा अनुराग-सहितो हासस्तत्पूर्वकावलोक्य तत्पूर्वकां नवसङ्क्रम्य तत्र जल्पाः नर्मवचनानि तेषु लज्जां भेज्जुः प्रापुः ॥ ४४ ॥

किञ्च प्रत्युद्गमेति दासीनां (दास्यः) शतानि यासां तथाभूता अपि स्वयमेव विभोर्भर्तुः प्रत्युद्गमाविमर्शक्यं विदुषुश्चतुः तत्र प्रत्युद्गमः प्रत्युत्थानम् आसनवराहणम् आसनभेदसमर्पणं पादशौचं पादप्रक्षालनं विभ्रमणं पादसम्वाहनादिना भगवत्पदपूजाम् ॥ ४५ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीरराधवाच्यैकतभागवतचन्द्रबन्धिकायाम्
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

भीमज्ञागवतजतीर्यकृतपदरक्षावली ।

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमज्ञागवतजतीर्यकृतपदरक्षावल्याम्
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थीत्या चतुष्पदितमः ॥ ६४ ॥)

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

गृहेष्विति । अनपायित्वमत्र योग्ययोग्या वत्सरे व्याप्येति ज्ञेयम् गार्हमेधिकांश्चरन्ति युक्तत्वात् निजाः स्वप्रियविशेषाः तेषां कामेन प्रेममयाजिलाषसम्प्लुतो व्याप्तो वशीकृत-इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

ब्रह्मादयोऽपीत्युक्त्वा तथा लोभो रमात्वेनैव साध्वेवोक्तं रमाभिरिति भावः ॥ ४४—४५ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

भीमज्ञागवतजतीर्यकृतसुबोधिनी ।

अस्मिन्नपि मते भगवत्कृतमेव युक्तं न त्विन्द्रकृतमिति
[७५]

तत्कृते निम्निति—अथाह इति । य इन्द्रः अच्युतमर्थसाधनं यथाचे पश्चात् सिद्धार्थस्सन् अर्थसाधनेनैव विगृह्यते प्रसङ्गाद्याचनं वारयति, आनयेति । प्रार्थनारूपे ननु मान्यः नमस्कृत्य याच्यते प्रसङ्गेनेति तत्राह किरीटकोदिभिः पादौ स्पृशन्निति स्वापकर्षं भावयन्नपि यथाचे किञ्च स्वयमसमर्थः स भगवान् समर्थः नरकं हन्तुमिति जानन् तथा प्रार्थितवान् इति अभिप्रायं द्योतयति अच्युत इति अर्थस्य साधनं यस्मादिति तस्मादेव कार्यसिद्धिः समर्थोऽपि मान्यः कार्यं करोति एवं महत्त्वेन भगवन्तं ज्ञात्वापि पराक्रमं दृष्ट्वा स्वयं महानपि विगृह्यते, ननु कथं कारणविदुः कार्यं तत्राह अहो इति तथाप्युपपत्तिः वक्तव्येति चेत्तत्राह सुराणां च तम इति सात्त्विकान् ज्ञान-प्रधानानां केवलं तमोरूपमज्ञानमिति विदुःमनूय अर्थादाख्यता हेतुत्वेन निरूप्यते अत एव तां निम्निति धिगाख्यतामिति श्रीः सम्पत्तिरेवाज्ञानमूलमप्रतिहतं नत्वन्वत्तत्र सुरत्वादिकं बाधक-मित्यर्थः ॥ ४१ ॥

शौर्यावेशं परित्यज्य कामावेशेन अनन्तरूपत्वात् कामस्य तत्तत्पूरकत्वेन तासु विवाहरतिमानानि सम्पादितवानित्याह त्रिभिः—अथो इति । एकस्मिन्नेव मुहूर्ते सर्वतः समानफलत्वाय कामनायास्तथात्वात् नानागारेषु ताः स्थापयित्वा यथावदुप-येनै इष्टिभ्रमादिपक्षान् वारयितुमाह तावद्रूपधर इति तत्र सामर्थ्यं भगवानिति रूपाणामप्यधिकृतत्वाद्याव्यय इति ॥ ४२ ॥

यथा गृहोक्तप्रकारेण विवाहमुक्त्वा रमणमाह—गृहेष्विति । तासां गृहेषु अनपायी नित्यं तिष्ठति ता हि प्रमाणस्य कामा-नुसारेण न विवाहिताः किन्तु प्रमेयस्यानुसारेण सहि पुष्टः निरन्तरश्च नित्यरमणात्मकः अतो विवाहक्षणमारभ्य यावत् स्थिति नित्यरमणमेव तासु कृतवान् विधिपरिपालनार्थमेव दशपुत्रोत्पादनार्थं तदत्र न वक्तव्यं कामप्राधान्यात् उत्पादने हि कामः क्षीयत इति, ननु, निरन्तररमणे बहुनि कृषणानि कार्यान्तरव्याधातः लोकानां सन्देहोत्पत्तिः परस्परं तासा-मन्योन्यगोष्ठ्यां सन्देहः तत्राह अतर्क्यकृदिति यथा न कोपि तर्क उत्पद्यते कस्यापि तथा करोति लोकप्रतीतिमेव विरोधे अन्यथा जनयति बहून्येव रूपाणीति केनचिद्रूपेणान्यत्रापि गच्छति परमत्र विशेषकार्यं न करोति अतः शब्दादिषु विद्य-मानोपि न युज्यकृतवान् कामार्थमेव स्थित इति कामसम्प-त्यर्थं गृहान् वर्णयति निरस्तसाम्याप्तिशयेष्विति जगर्गादिष्वपि महिषीगृहानां साम्यमतिशयो वा न कच्चिदप्यस्ति स्वयञ्चा-व्यवस्थितः स्थिरः वैयग्ये अस्थैर्ये च सन्ततः कामः बाधितः स्यात् एवं सर्वोपपत्तौ ताभिः सह रेमे, ननु भगवान् निरि-न्द्रियः ब्रह्मानन्दरूपायां लक्ष्म्यामेव रमते नत्वन्यत्रेति कथं रमणमित्याशङ्क्याह—रमाभिरिति । यावन्ति भगवद्रूपाणि ताव-न्त्येव लक्ष्मीः करोति इति तासु लक्ष्म्यास्तावतां रूपाणाम् आवेशः एवं करणे हेतुः निजकामेन सम्प्लुत इति सेनाया-मागतायां कामोप्याधिर्भूतः जीवकामयुदासार्थं निजपदम् एवं सति तासां सङ्कल्पो न सिद्ध्यदित्याशङ्क्याह—यथेतर इति । केवलप्राकृतत्वं वारयति गार्हमेधिकांश्चरन्ति गृहमेधिमर्मा-नावरत् भीताम् स्मार्त्ताम् ॥ ४३ ॥

तासां मानसम्पत्तिं कृतवानित्याह—इत्यमिति । अथवा

श्रीमद्भगवत्पुत्रमुक्तं तथा करणानन्तरं तामिरप्येकं

कामरसेन कृतमेकन्तु भक्त्येवम् । इत्यमिति रमाया एव भगवान् पतिः न त्वन्यासां तदासाः जीवा एवाभ्यासां तं पतिं स्वयमवाप्य पूर्वं बन्धा गृहीतास्ताः बन्धिग्रहणं तासां उपकारायैव जातमिति अविरतमेधितया मुदा भगवन्तं भेजुरिति सम्बन्धः निरन्तरं सेधितवत्यः । ननु किमाभ्यर्थं स्त्रियो हि भर्तृसेवां कुर्वन्त्येवेति चेत्तत्राह—प्रह्लादयोपि न विदुः पदवीं यदीयामिति । मार्गमेव भगवतो न जानन्ति कुतः सेवां करिष्यन्ति अभिप्रेता हि सेवा कर्त्तव्या अभिप्रायस्तु दुर्गमः तत्रापि ज्ञात्वा सेवां कृतवत्य इत्यलौकिकं बोध्यते तत्रापि न विधिकिङ्कृतया किन्तु मुदा भोक्तु-कृत्वात् मुदः प्रह्लादि वारयति—अविरतमेधितयेति । भगवति तासां वदभाषाणाह—अनुरागेति । अन्वया अकिरस एव स्यात् कामरसः प्रथमतोऽनुरागः चित्ते ततो हासः भावप्राकट्यं ततो श्लोकनदृष्ट्या सङ्गः ततो नवसङ्गमो मित्यं मित्यं नूतनरसाग्रगतः ततो जल्पः नानाविधाः कथाः तत उत्थितायां लज्जा कुलधूभावाप्राकट्यम् अन्यथा गुप्तो रसः रसाभासः स्यात् जातलज्जा इति पाठः सुगममिदं ॥ ४४ ॥

कामकृतमुक्त्वा भक्तिरुतमाह—प्रत्युद्गमेति । दूरादागच्छन्तं दृष्ट्वा यथा कथञ्चिदिति स्मिताः प्रत्युद्गता भवन्ति अग्रे गच्छन्ति तत आसन्नं भगवते प्रयच्छन्ति ततो वरार्हणमपीदं कुर्वन्ति यदावापयति वरस्य वा विवाहसमये समागतस्य यथोप-चाराः क्रियन्ते मधुपर्कादिः पाणिग्रहणादिवो ततः पादप्रक्षालनं ततस्ताम्बूलदानं ततो विश्रवणं पादसम्बाहनं ततो बीजनं व्यजनादिभिः ततो गन्धमाल्यादिदानं ततः स्नेहयोग-विहृत्य माल्यादिप्रथमार्थं केशप्रसारः ततः शयनं ततः कामे वृत्ते लपनं ततः उपहाराः भक्ष्यभोज्यादिदानं कामार्थमेव हि स्त्रीगृहे गमनं न तु भोजनार्थम् अतः कामानन्तरमेव भोजनं युक्तम् अथपोभयमपि विरसं स्यात् एवं द्वादशधोपचाराः प्रत्यहं कर्त्तव्याः द्वादशधा मनसो वृत्तिपूर्णार्थम् एवद्वारेण तासां क्लेशात् सोत्पादकता न स्यादित्याशङ्क्याह—दासीशता अपि इति । अतस्ताभिः सुसंस्कृताः भगवतो दास्यं विदधुः क्लिष्टो भगवान्नेताभिरेवं सेवित इति सापेक्षसेवां कश्चिद्वश्यात् तद्व्यावृ-त्यर्थमाह—विमोरिति । सर्वतः समर्थस्य एवं सर्वासां विवाहा-वधिसेवान्ताः क्रिया निरूपिताः मानापनोदनादिकन्तु वक्तव्यं तत्सूत्राध्याये रुक्मिण्यामुक्त्वा सर्वत्रातिदेशं वक्ष्यति यदैव भगवान् यास्मिन्नेति तिरोहित इव भवति तत्रैव भगवत्कृता सम्माननात् मानमुत्पद्यत इति स्थितिः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतपुत्रोधिण्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
दशमाध्यायविवरणम् ॥ १० ॥ ५६ ॥

श्रीमद्भगवत्पुत्रमुक्तं तथा करणानन्तरं तामिरप्येकं

सेन्द्रान् विदुषाभिर्जित्येत्युक्तं तत्र सार्धसाधकेनापि
स्नेहदेवेनापि कृष्णेन सहोद्गस्थं युक्तं भुत्वाऽतिविश्रितं राजानं

प्रतीन्द्रदौरात्म्यमाह—यथावे इति । अर्थसाधनं स्वार्थसाधना-
कृष्णं यथावे नरकं हत्वा कुण्डलादीन्प्राणीन् वेदति प्राय-
यतेस्म सित्प्रायः प्राप्तकुण्डलादिकस्तत्र एतेन कृष्णेन सह
विगृह्यते इत्यर्थं विगृह्यति विग्रहं करोति तत्रापि ब्रह्मा
सुरेशस्त्वपि महो आश्चर्य्यं सुराणामपि तमः क्रोधः
सात्त्विकानां तेषामिदमत्यसम्भवमिति भावः । तत्रापि सुरे-
शस्य तस्य तमः तस्मादाक्यतां धनिकत्वं चिह्नं आक्यताहि क
कमसम्भवमप्यनर्थं नोत्पादयतीति भावः ॥ ४१ ॥

अथो द्वारकामागत्य एकस्मिन् मुहूर्ते इति तस्यैव वैवा-
हिकलग्नस्य तदानीं सर्वतो भद्रत्वेन मौहूर्तिकलीकृतकथात्
यावत्तः स्त्रियस्तावद्रूपधरः कृपाप्यत्र एकस्यैव वपुषः प्रकाश-
भेदा एव तानि भरतीति सः ननु तावद्रूपधर इति कार्य-
प्यूहो व्याख्येयः—

चित्रं बतैतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् ।

गृहेषु द्वयद्वयाहस्य स्त्रिय एक उदावहत् ॥

इत्यभिप्रेतेः । यथा यथावदित्यनेन देवक्याविष्णुभुवनसमा-
गमोपि प्रतिगृहं योगपथेन सूचित इति श्रीस्वामिचरणाः
तेषामपि प्रकाशभेदोऽचिन्त्यशक्त्यैव कारितो ज्ञेयः । अन्वय
सर्वत्रापि पूर्ण एव नत्वशेन वर्तमानः प्रकाशस्तु भेदेषु
गम्यते सह नो पृथगिति भागवतामृतोक्तेः ॥ ४२ ॥

तासां गृहेष्वनपायी प्रकाशभेदः सर्वेष्वेव स्थित इत्यर्थः । अतर्क-
कृदिति तथा अतर्क्यं कर्म करोति यथा सर्वत्रापि सम्भारितदासी-
सखीका अपि ताः प्रत्येकमहमेव ; संयोगिनी अस्यास्तु
विरहिण्य एवेति जानन्तीति भावः । निरसं साम्यमतिशय-
येभ्य इति तादृशा गृहा अपि वेकुण्डेपि न सन्ति किन्तु
तादृशरमणादिसुखानीत्यर्थः । निजेन स्वरूपभूतेनैव कल्पयेनैव
सम्प्लुतो निमग्नः रमामी रेमे इति, वेकुण्डे कल्पेकयैव रमया
स्वांशो नारायण एव रमते इति वेकुण्डादपि द्वारकाया ऐश्वर्य-
णाधिक्यं गार्हमेधिकान् धर्माभ्यस्तिति आधुन्येणाप्याधिक्यं
क्षपितं तासां रमात्वेन स्वरूपशक्तिरं स्कादे प्रभासकण्डेपि
यथा—

बोडशैव सहस्राणि गोप्यस्तत्र समागताः ।

हंस एवमतः कृष्णः परमात्मा जनार्दनः ॥

तस्यैताः शकयो देवि बोडशैव प्रकीर्तिताः ।

चन्द्ररूपीमतः कृष्णः कलाकृपास्तु ताः स्मृताः ॥

सम्पूर्णमण्डला तासां माक्षिनी बोडशीकला ॥

बोडशैव कलायास्तु गोपीरूपा वराङ्गने ।

एकैकशस्ताः सम्मिताः सहस्रेण पृथक् पृथक् ॥ इति ॥

पाशे कार्तिकमाहात्म्ये च “केशोरे गोपकन्यास्ता यौवने राज-
कन्यका” इति अतः पूर्णतमस्य श्रीबुन्दावननाथस्य यथा द्वारिका-
नाथः पूर्णः प्रकाशस्तथैव पूर्णतमानां तदीयदादिनीशक्तीनां
गोपीनां पूर्णप्रकाशरूपा पटु महिष्य इति ॥ ४३ ॥

रमायाः पूर्णलक्ष्मीरूपायाः पतिं श्रीकृष्णमवाप्य ब्रह्मादयोपि
किं पुनरभ्ये पदवीमपि किं पुनस्तं न विदुरपि किं
पुनर्लभेरित्यर्थः । अविरतमेव एधितया प्रवृत्त्या मुदा भद्र-
रागसहितं हासावलोकं तत्पूर्वकं नवसङ्गमञ्चं तत्र तदुचित-
जल्पञ्च तत्प्रतिजल्पे प्राप्तं ज्ञाति कक्षाञ्च भद्रः प्रापुः ॥ ४४ ॥

भीमङ्गुलदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विभ्रमणं सम्बाहनं केशानां प्रसारः प्रसाधनं दासीनां शतानि विचिन्ते यासां तद्यभूता अपि स्वयं विभोर्दास्यं विदधु-
रिति ॥ ४५ ॥

इति सारार्थदृशिण्यां हविष्यां भक्तचेतसाम् ।

एकोनषष्ठितमोऽध्यायो दशमोऽङ्गि सङ्गतः ॥ ५९ ॥

भीमङ्गुलदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सेन्द्रादौ विदुषाभिजित्येतीन्द्रस्य स्वेष्टदेवेन सर्वदोषकार-
कृतां भीकृष्णेन सह सहग्राम उक्तस्तत्र धनिकतां क्रोधश्च
हेतुमाह—यथाचेति । तत्तद्वस्तरे शत्रुनाशार्थं तदानीमेव
कुण्डलाद्यर्थश्च अर्थसाधनं मनोरथसाधकम् अत्युतं परमेश्वरं
वयाच्च प्रार्थयते स्म सिद्धार्थः प्राप्तमनोरथश्च सुराणां
मध्ये महानपि तथापि अहो आश्चर्य्यम् एतेन भीकृष्णेन
विपुलते विभ्रमं करोति इन्द्र इति शेषः । अतस्तमः क्रोध-
लक्षणं आकृष्यतां धनिकताश्च विष् ॥ ४१ ॥

वाक्यः शिवसाधनपथः नानागारेषु पृथक् पृथक् गृहेषु
अथावधायुष्येने अनेन देवक्यादिबन्धुजनसमागमोपि प्रति-
गृहं वीनपद्येनेति गम्यते अव्ययः सर्वत्रापि सम्पूर्ण एव
यतो भगवानभिस्त्यैश्वर्यः ॥ ४२ ॥

तासामहो भाग्यमित्याह—गृहेष्विति त्रिभिः । निरस्तमति-
शयश्च येभ्यः तेषु गृहेषु अनपायी विन्नेष्वरहितोऽवस्थितः
अतर्क्याणि तत्पूर्वगोचराणि चेष्टितानि करोतीति तथा निज-
कामसंयुतः स्वाम्भुसोपि यथेतरः इतरवत् अतृप्तवत्
रमाजिः कृमिणो यान्तीतिवत् रुक्मिणीमुक्याजिः रेमे ॥ ४३ ॥

अविरतमेधितया प्रवृत्त्या मुदा अनुरागसहितमवलोकञ्च
तत्पूर्वकं नवसङ्गमञ्च तद्वतश्चल्पञ्च तस्मिन् कञ्चाञ्च जेजुः
प्रापुः ॥ ४४ ॥

दासीनां शतानि विचिन्ते यासां तथाभूताः अपि स्वयं
विभोः प्रत्युद्गमादिभिर्दास्यं विदधुश्चक्रुः तत्र प्रत्युद्गमः
प्रत्युत्थानम् विभ्रमणं सम्बाहनम् केशानां प्रसारः प्रसा-
धनम् ॥ ४५ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे दशमस्कन्धीये

भीमङ्गुलदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

भाषा टीका ।

सत्यानामाके महल के समीप नजरबागमें उस पारिजातको
लगवा दिया वह उस बागका भलदुगर रूप होगया उसके
सुगन्धमें लोभाय मान होकर स्वर्ग के भौरा, स्वर्गको छोड़
कर उसके पीछे २ चले आते भये ॥ ४१ ॥

भीशुकदेवजी आश्चर्य करत हैं कि पहले इन्द्रने मस्तक नवा
कर किरीटके आगेकी किनोरनसे भीकृष्णके चरणारविन्द
को स्पर्श करत भीमवध आदि प्रयोजनके साधने घारे आहु-
ष्णसे प्रार्थना कर प्रयोजन के सिद्ध होयने पर एक वृक्ष-
के निमित्त भीकृष्णके साथ युद्ध किया इसलिये देवतानके
अहान और ऐश्वर्य्यको धिक्कार है ॥ ४२ ॥

द्वारका में प्राप्त होनेके अनन्तर जुदे २ अनेक मकानमें उन
एकसे सौरह हजार कम्यानके साथ निर्विकार भीकृष्ण
भगवान् उतनेहि रूपधारन कर एक हि मुहूर्तमें यथाविधि
विवाह करत भये ॥ ४३ ॥

उन स्त्रीके सबोंसम महलनमें निरन्तर बिराजमान
होकर संसारीमनुष्य की नार्दे गृहस्थाश्रमके धर्मनका आचा-
रण करत, अखिन्त्य जगतके कर्त्ता निज आनन्दादि गुण परि-
पूर्ण भीकृष्ण भगवान् स्त्रीन के साथ रमण करत भये ॥ ४४ ॥

ब्रह्मादिक भी जिसकी प्राप्तिके उपायको नहीं जानते वह
रमाकान्त कृष्णपतिको, इस प्रकार प्राप्त होकर, प्रेमसहित
हास दर्शन, नूतनसमागम के वीष में प्रेम वचन, लज्जा करने
वारी वे स्त्री, निरन्तर बैठे हुए मोद के साथ, स्वामी की
सेवा, करती भई यद्यपि एक २ के लो २ दासी रहीं, तथापि
पति को आति देखकर आगे से आगे उठकर लेना, आसन
तथा अर्घ देना, चरण प्रक्षालन करना, ताम्बूल देना चरण
सेवा से परिभ्रम दूर करना, बीजना से पवन कराना चंदन
लगाना पुष्प देना केश सुधारना सेज विछाना आन कराना
भोजन कराना इत्यादि अनेक प्रकार से भीकृष्ण की परि-
चर्या को वे स्त्री, साक्षात् आपहि करती भई ॥ ४५ ॥

इति भीमङ्गावतदशमस्कन्धउत्तरार्धमें उनसठाके अध्यायकी

भीमङ्गावतस्य पं० दामोदराचार्य कृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ५९ ॥

भीमङ्गावत महापुराणे दशमस्कन्धे एकोनषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

श्रीशुक उवाच ।

हत्वा नरकमत्युग्रं दानवं दानवान्तकः ।
 आरुह्य गरुडं प्रायात्प्राग्योतिषपुरान्नुप ॥ १ ॥
 स गच्छन् गगने विष्णुः बन्धितुं देवमातरम् ।
 जगाम त्रिदशावासं सहितः सत्यभामया ॥ २ ॥
 स्वर्गद्वारं गतो विष्णुर्धूमो शङ्खः महास्वनम् ।
 उपाजग्मुस्तदाकर्ण्य सार्वपाद्या दिवौकसः ॥ ३ ॥
 पूजितस्तैः सुरैः कृष्णः भक्तिनम्रैर्गतज्वरैः ।
 सुरेन्द्रभवनं दिव्यं प्रविवेश मनोरमम् ॥ ४ ॥
 तत्र शक्रः समं शक्या पूजयामास केशवम् ।
 रत्नैराभरणैर्विड्यैर्गन्धमाल्यैश्च शोभनैः ॥ ५ ॥
 ततः प्रायात्पुरीं मातुरदित्याः सह भार्यया ।
 दृष्ट्वापतस्थे तं देवीं पुत्रमायास्तमक्युतम् ॥ ६ ॥
 वचन् देवां हरिस्तं सा पूजयामास भामिनी ।
 आशीर्भिः परमप्रीता खिरं ददं यदूतमम् ॥ ७ ॥
 सत्यभामापि कौरव्य भ्रात्राः कृष्णेन बोदिता ।
 पादयोः कुण्डले तस्या निधाय प्रणमाम वै ॥ ८ ॥
 स्नुषामाश्रित्य सन्तुष्टा सा पुनर्लब्धकुण्डला ।
 आनन्दवाष्पप्रसूरा प्रादेहं कश्यपप्रिया ॥ ९ ॥
 न ते जरा न वैकृत्यं कान्तेन सह विप्रियम् ।
 भूयात्कल्याणि सुख्यकं मत्प्रसादात्कदाचन ॥ १० ॥
 ततोऽनुज्ञाञ्च तां देवीं त्रिदशानपि केशवः ।
 आरुह्य प्रययौ तार्क्ष्यं सहितः सत्यभामया ॥ ११ ॥
 महात्मना गगने देव देव्यो गरुडमता नीयमानौ विचित्रम् ।
 अपश्यतां नन्दनं चारुगुप्तं शचीमर्तुर्दयितं हृद्यगन्धम् ॥ १२ ॥
 वनं दृष्ट्वा दिव्यगन्धं सुपुष्पं कृष्णं सत्या प्राह पाणौ गृहीत्वा ।
 प्रविष्ट्यास्मिन् साधु चित्रं विहर्तुं मुहूर्तं मे काम्यते केशवेति ॥ १३ ॥
 अथावकश्च गरुडासस्या वचनगौरवान् ।
 प्रविवेश वनं कृष्णः पालितं शक्रकिङ्करी ॥ १४ ॥
 तत्रापश्यत्तत्तं दिव्यान् मत्तसारङ्गनादितान् ।
 फलभारनतान् भूरि प्रसूनरजसावृणान् ॥ १५ ॥
 खलत्किसलयोपेतान् विहङ्गध्वनिशोभितान् ।
 विचरन्ती तथा तत्र परिजाते महादुमम् ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा प्रपच्छ गोविन्दं विस्मयाकुललोचना ।
 को नामायं तदर्थं विचित्रो भुवनत्रये ॥ १७ ॥
 सत्यमेतस्य वृक्षस्य कृतार्थाः फलभागिनः ।
 प्रबालमूलो विपुलो जातरूपमहातनुः ॥ १८ ॥
 इन्द्रानीलच्छदच्छदो लसद्देव्यवेदिकः ।
 माणिक्यपुष्पोविधिवमुकाफलफलान्वितः ॥ १९ ॥
 गोमेदपकप्रकरो वज्रकिञ्चलकरजितः ।
 स्फुरन्मरकतस्थूलशालाशतविराजितः ॥ २० ॥

पदरत्नावली ।

॥ १-३ ॥

गतज्वरैः नष्टस्तपः ॥ ४-५ ॥

उपतस्थे समीपे तस्थौ ॥ ६ ॥

भाम तजः अस्याः अस्तीति भामिनी खिरकालदृष्टम् ॥ ७ ॥

भ्रात्राः भर्तुर्मातुः ॥ ८-९ ॥

सत्यभामामाशिषा योजयति-न ते जरेति । वैकृत्यं मौन्यं-
 भावः विप्रियं कलहः ॥ १०-११ ॥

हृद्यगन्धं हृद्यप्रियगन्धम् ॥ १२-१३ ॥

काम्यते वनसम्पदिति शेषः । काम इति वा ॥ १४-१५ ॥

सारङ्गनादितान् भृङ्गनादितान् ॥ १५-१६ ॥

विविधं चित्रं मुख्यं मिश्रफलं यास्मिन् स विचित्रः "चित्र-
 मालेख्यमिभयोः" इति "मिश्रमाविलमुख्ययोः" इति च ॥ १७ ॥एतस्य वृक्षस्य फलभागिनः कृतार्थाः इति सत्यमित्यन्वयः ।
 वैशिष्ट्यं कथयति-प्रवालेति । प्रबालो रजविशेष एव सूक्ष्मं
 शिफा यस्य स तथा विपुलो विस्तृतः जातरूपं सुप्रसन्नमेव
 महातनुस्य स तथा ॥ १८ ॥इन्द्रनीलमेव छदः पद्मं इन्द्रनीलच्छदः तेन छदः सम्भूतः
 लसद्देव्यरत्नमेव वेदिः परिष्कृता भूमिर्यस्य स लसद्देव्यवेदिकः
 माणिक्यरत्नान्येव पुष्पाणि यस्य स माणिक्यपुष्पः विविधानि
 तारतम्योपेतानि मुकाफलान्येव फलानि विविधमुकाफलानि
 तैरन्वितः ॥ १९ ॥गोमेदरत्नान्येव पकानि गोमेदपकानि तेषां प्रकारा वस्य
 स तथा वज्ररत्नान्येव किञ्चलकानि तै रजितोऽरुणीकृतः स्थूलाः
 शालाः स्फुरन्ति मरकतरत्नान्येव स्थूलशालाः स्फुरन्मरकतस्थूल-
 शालाः तासां शतेन विराजितः ॥ २० ॥ २१ ॥

तद्वेषजगन्नाथ मनो मे हरते भृशम् ।

नेतव्योयं पुरीं वृक्षो यद्यहं ते प्रिया प्रभो ॥ २१ ॥

ज्ञायायामुपविष्टां मामन्यपत्न्यस्तवानघ ।

दृष्ट्वा मंस्यन्ति दयितां सर्वाभ्यो मां तवाद्युत ॥ २२ ॥

इत्युक्तो देवकीपुत्रः सत्यया प्रियकान्तया ।

प्राह नायं तनुर्भद्रे नेतव्यो नन्दनाह्वनात् ॥ २३ ॥

पुरा क्षीराम्बुधेर्जातो मध्यमानात्सुरासुरैः ।

शकाय दत्तः सकलैः सदा तत्फलशोक्नुमि ॥ २४ ॥

तन्नाहार्यमनाहत्य मया मित्रं शतक्रतुम् ।

तद्वत्त्वं सरोजमिधममेवानुतिष्ठता ॥ २५ ॥

नीयमाने च वृक्षेऽस्मिन् पारिजाते शुचिस्मिते ।

सहस्रप्रभो जायते घोरस्त्रिदशैर्जयकाङ्क्षिभिः ॥ २६ ॥

इत्युक्ता देवदेवेन सत्यभामा पुनर्हरिम् ।

प्राह भीषयसे किं मां व्यलीकैः कंसमर्दन ॥ २७ ॥

नाभ्यनन्दद्वुराचारा शची मां गृहमागताम् ।

हेतुर्हि वृक्षस्तस्यायं भर्तृपौरुषगर्विता ॥ २८ ॥

नेतव्यः सर्वथा वृक्षः पारिजातोयमक्युत ।

प्रियाहं तव चेन्नाथ नोचेद्विरम साम्प्रतम् ॥ २९ ॥

इत्युक्तः सत्यया कृष्णस्ताननाहत्य रक्षकान् ।

उत्पाठ्यारोपयामास परिजातं गरुडमति ॥ ३० ॥

ततो निवारयामासुर्गोविन्दं वनपालकाः ।

केचिद्भुततरं जग्मुर्देवेन्द्राय निवेदितुम् ॥ ३१ ॥

विजयध्वजतीर्थयि पाठः ।

कृष्ण कृष्ण न हर्तव्यस्तदरेषोऽमराचितः ।
हरते यदि तस्त्वं त्वं फलं सद्योऽनुभोक्ष्यसि ॥ ३२ ॥
प्राप्नोषि न पुरीं कृष्ण सहानेन महीरहा ।
सद्यः पश्यसि देवेन्द्रं पृष्ठतोऽभ्युपुतायुधम् ॥ ३३ ॥
सुरेन्द्रान्तिकमासाद्य द्रुतं ते वनरक्षकाः ।
उपविष्टं समं शक्या शकं दृष्ट्वाऽब्रुवन्नप ॥ ३४ ॥
वनरक्षका ऊचुः ।
अवज्ञाज्जाहिलान् देवानिन्द्राणीं च त्वया सह ।
जहार कृष्णव्यिता पारिजातं महाद्रुमम् ॥ ३५ ॥
उकाऽस्माभिर्भृशं देव वारयन्निर्हरिमिया ।
उपालभ्याहरदुष्कं भर्तृपौरुषगर्विता ॥ ३६ ॥
श्रीशुक उवाच ।
इत्याकर्ण्यप्रियं शको दण्डाहत इवोरगः ।
शचीं विलोक्य पाश्वर्यां नामुष्यत्तपराभवम् ॥ ३७ ॥
सन्नाहोद्योगमाधोप्य सन्निपात्य च सैनिकान् ।
लोकपालान् समाहूय निश्चकाम सुरेश्वरः ॥ ३८ ॥
देरावतं चतुर्वन्तमारुह्य वरवारणम् ।
शुद्धीतवज्रं गच्छन्तमनुजगमुर्विवौकसः ॥ ३९ ॥
वैभानरस्तु तुरगमारुह्य दृढदंशितः ।
घोरां शतग्रीमादाय क्षुब्धपुच्छां ययौ रणम् ॥ ४० ॥
यमस्त्वारुह्य महिषं दण्डमादाय वीर्यवान् ।
मृत्युकालादिभिर्भुक्तो युद्धार्थी शक्रमन्वगात् ॥ ४१ ॥
निर्धुतिश्च महातेजा घोरमारुह्य पौरुषम् ।
असिहस्तो महाबाहुर्दुःखाय प्रययौ नृप ॥ ४२ ॥
मकरं भीषणाकारमारुह्य वरुणस्त्वरन् ।
पाशोद्यतकरः प्रायापुञ्जायानुशचीपतिम् ॥ ४३ ॥
वायुः कृष्णभृगाह्वो दंशितस्तोमरायुधः ।
सुरेश्वरमनुप्रायाद्योऽयं चक्रभृता सह ॥ ४४ ॥
ऊर्ध्वं चतुर्भिः पुरुषैः शिविकां नरवाहनः ।
योद्धुकामस्त्वरन् प्रायाऽग्निपुना मुद्रायुधः ॥ ४५ ॥
हयानो वृषभं तुङ्गमारुह्य शितशूलभृत् ।
वासवेन समं प्रावाङ्मृतकोटिसमन्वितः ॥ ४६ ॥
भेरीशङ्खमृदङ्गैश्च पणवानकगोमुखैः ।
सुवर्णसुषिरैर्दिव्यैः कांस्यतालैश्च भूरिभिः ॥ ४७ ॥
रथनंभिनिनादैश्च हयानां करनिःस्वनैः ।
श्वेक्षितास्फोटितैर्घोरैः सङ्क्रामाङ्गानगजैः ॥ ४८ ॥
तिष्ठ तिष्ठति मा याहि क यासीति पुनःपुनः ।
प्रवदन्निः सुरगणैः शतशोथ सहस्रशः ॥ ४९ ॥
कम्पयन्निश्च शस्त्राघैः प्रेषयन्निश्च वाहनम् ।
पुरोहमितिगच्छन्निः शतशोथ सहस्रशः ॥ ५० ॥
घोरैर्ज्याघातनिघोरैः सिंहनादैश्च भूरिभिः ।
अभिदुद्रुवदृष्ट्वा सिंहं गोमायको यथा ॥ ५१ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
विजयध्वजतीर्थपादे पञ्च वक्षितमोऽध्यायः ॥
अधिकपाठे प्रथमः ॥ १ ॥

पदरत्नावली ।

मंस्यन्ति निरूपयन्ति ॥ २२ ॥ २३ ॥
तस्मात्समुद्राज्जातानां फलानां भोक्तृभिः ॥ २४ ॥ २५ ॥
जयकाङ्क्षिभिः जयेच्छुभिः जितयुद्धैर्वा ॥ २६ ॥
व्यलीकैः कपटवचनैः ॥ २७ ॥
तरुण्यने निमित्तमाह-नेति ॥ २८ ॥
त्रिरम प्रियभाषणमिति शेषः ॥ २९-३५ ॥
उपालभ्य भर्त्सयित्वा ॥ ३६-३७ ॥
सन्नाहो युद्धोद्योगार्थं विद्यमानं गोमुखं सन्निपात्य सम्मे-
लयित्वा सैनिकान् सेनामायकान् ॥ ३८-३९ ॥
क्षुब्धं पुच्छे यस्याः सा ताम् ॥ ४० ॥
मृत्युकालादिभिः प्रभृतिभिः ॥ ४१-४३ ॥
चक्रभृता कृष्णेन ॥ ४४ ॥
नरवाहनो वैभवणः ॥ ४५-४६ ॥
सुवर्णसुषिरैः काहलैः ॥ ४७ ॥
श्वेलितैः सिंहनादैः आस्फोटितैः भुजास्फालैः ॥ ४८-५१ ॥
इति श्रीविजयध्वजतीर्थपाठपदरत्नावल्यां पञ्चवक्षि-
तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

सुरानभिद्रुष्टान् दृष्ट्वा सख्यमाह जगत्पतिः ।
इमे प्राहुणिकाः प्राप्तास्तत्र हृन्दारका इति ॥ १ ॥
तथा नृपाणे देवेशे प्रेषिता देवसैनिकाः ।
नदन्तो मुमुक्षुः कृष्णे शरदृष्टिं कुरुद्वह ॥ २ ॥
ततः शाङ्गे समादाय सत्या व्यसनविक्रुवा ।
मुकांश्चिच्छेद बाणौघैस्ताच्छरान्देवसैनिकैः ॥ ३ ॥
ततो वैभवणः श्रीमान् बहुभिर्गुणैर्वृतः ।
विस्फारयन्तालमात्रं कार्मुकं कनकादवि ॥ ४ ॥
स्वर्णपुङ्गवान् शरान्मुञ्चन् सिंहवद्वनदन्मुहुः ।
अभितुद्राव समरे तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ ५ ॥
तैः पञ्चभिः शरैः सत्या निशितैर्मर्मभेदभिः ।
अर्पयामास वेगेन विशाखे जठरे नृप ॥ ६ ॥
सोतिषिद्धो रणे बाणैश्चिभिर्भेदहरिमियाम् ।
अयोधयङ्गनपतिः सिंहनादं व्यनीनदत् ॥ ७ ॥
तानप्राप्तानर्धचन्दैश्चिभिश्चिच्छेद सा शरैः ।
भूयोऽभिः शरैर्देवी वत्सदन्तैर्देवनोजवैः ॥ ८ ॥
विज्याध गुहाकपतेर्ललाटे कुरुपुङ्गव ।
पीडितस्तैर्भृशं बाणैः पौलस्त्यः क्रोधविह्वलः ॥ ९ ॥
सन्दधे निशितान् बाणानेकविंशति संयुगे ।
तानन्तरे सत्यमामा सायकैः सप्तभिर्नृप ॥ १० ॥
चिच्छेद निमिषार्धेन चिधैकैकं हरितिया ।
सत्यमामा ततः क्रुद्धा पौलस्त्यस्य महद्भुजः ॥ ११ ॥
मर्धवन्द्रेण चिच्छेद मुष्टिदेशे द्विधा नृप ।
ततोन्मत्तापमादाय सज्यं कृत्वा धनेश्वरः ॥ १२ ॥
वचरे शरजालानि क्रोधात्सर्प इव भवन् ।
सर्वास्तां सायकान् सङ्गृहे शरैः सप्ततपध्वभिः ॥ १३ ॥

विजयध्वजतीर्थयिपाठः ।

चिच्छेद लीलया देवी तदनुतमिवाभवत् ।
 ततः क्रुद्धो वैभ्रमणः सत्यभामां विलोक्य च ॥ १४ ॥
 प्राह पश्य हनिष्यामि त्वामद्य मम पौरुषम् ।
 इत्युक्त्वा तालमात्रे तु चापे गुह्यकसत्तमः ॥ १५ ॥
 पश्यतां सर्वदेवानां मार्दुकामः पराभवम् ।
 सन्दधे सुदितुं देवीमर्धचन्द्रं शरोत्तमम् ॥ १६ ॥
 तद्वेल्य मनस्तस्य क्षुरप्रेण हरिप्रिया ।
 चिच्छेद कार्मुकं तस्य मुष्टिदेशे कुरुद्वह ॥ १७ ॥
 ततो मुद्गरमादाय घोरं दानवभीषणम् ।
 भ्रामयित्वा शतगुणं देव्यै चिक्षेप विस्रपः ॥ १८ ॥
 तं मुद्गरं महाघोरमायान्तं कुरुपुङ्गव ।
 धामेन पाणिना कृष्णो जग्राहोर्जहास च ॥ १९ ॥
 ततो निवृत्तसङ्ग्रामो विबुद्राव धनेश्वरः ।
 शशंस देवीं कृष्णाम् समान्निभ्यामिजम् ॥ २० ॥
 पलायिते धनपतौ सङ्ग्रामे कंसचरिते ।
 वरुणोऽभ्यद्रवत्कृष्णं पाशमुद्यम्य सङ्ग्रामे ॥ २१ ॥
 तमायान्तमभिप्रेक्ष्य तार्क्ष्यो मकरंवाहकम् ।
 अभ्यद्रवन्महासत्त्वः शार्ङ्गल इव ॥ २२ ॥
 तयोः सङ्गमवयुजं घोरं तार्क्ष्यजलशयो ।
 यथादेवसुरे युजे बलिवासवयोर्विवर्धत ॥ २३ ॥
 तत्र काश्यपपुत्रस्य कण्ठे पद्माक्षोऽवतत ।
 मुष्टिभक्त्यै विन्यस्य सिंहः सिंहमिव ॥ २४ ॥
 तं पक्षकोट्या गरुडः संमुञ्च्य तं पद्मपुङ्गव ।
 पद्मं गृहीत्वा मकरं विन्यस्य ॥ २५ ॥
 कुरुद्वह गृहीतपाशस्तु वरुणोऽवतत ।
 पदातिरस्य सङ्ग्रामाद्विबुद्राव ॥ २६ ॥
 तथा गते वार्धिपतौ सङ्ग्रामे जगन्नाथ ।
 सममेवाभ्यवर्ततां गोविन्दं कुरुसत्तमम् ॥ २७ ॥
 पावकः पञ्चाक्षरिणीमोक्तश्च तथैव ।
 आयोधयवृषीकेशं तदनुतमिवाभवत् ॥ २८ ॥
 ततः प्रहस्य गोविन्दो बाणैरेकैः ।
 विव्याध सप्तमिषैव प्रमीरुत ॥ २९ ॥
 एकैनाग्निः क्षुरप्रेण गजं विन्यस्य ।
 तमसा धारणं मत्तं ॥ ३० ॥
 दृष्ट्वा समीरणोऽसौ ॥ ३१ ॥
 सायकाचितसर्वशरीरं ॥ ३२ ॥
 विदित्वा पुण्ड्रं ॥ ३३ ॥
 न्यवर्तत कुरुद्वहं प्राणत्राणपरायणः ॥ ३४ ॥
 ततो महिषमारुह्य दण्डमुद्यम्य भास्वरम् ।
 कृष्णमभ्यद्रवद्युजं यमः क्रोधारुणेक्षणः ॥ ३५ ॥
 तमुद्यतमहादण्डं दृष्ट्वा कमललोचनः ।
 गदां विसृज्य तद्वस्तात्पातयामास भूतले ॥ ३६ ॥
 गदया ताडितो दण्डे त्रस्तहस्तः परेतराद् ।
 विबुद्राव परावृत्त महिषेण कुरुद्वह ॥ ३७ ॥
 वैषस्वत गतं दृष्ट्वा निष्क्रुतिशंमविहलः ।

नाभ्यवर्तत गोविन्दं योऽङ्गु विदिततद्वहः ॥ ३८ ॥
 शङ्कुरस्तु महातेजास्त्रिशूली वृषवाहनः ।
 अनेकभूतसङ्घातैः कृष्णमभ्यद्रवद्युजे ॥ ३९ ॥
 तावुभौ लोकविख्यातो बलिनौ वीर्यशालिनौ ।
 चक्राते कदम्बं घोरं परस्परजयैषिणौ ॥ ४० ॥
 ईशानो दशभिर्बाणैः कृष्णं तार्क्ष्यं च पञ्चाक्षिः ।
 विव्याध समरे राजन् तिष्ठतिष्ठेति चाज्जवत् ॥ ४१ ॥
 ततः शार्ङ्गं समादाय कृष्णः परपुरजयः ।
 त्रिशङ्गिर्गुणपद्मानैर्विव्याध वृषवाहनम् ॥ ४२ ॥
 गरुडः पद्मगरिपुः पद्म्यां द्वाभ्यां च संयुगे ।
 पक्षाभ्यां चञ्चुकोट्या च मर्दयामास तं वृषम् ॥ ४३ ॥
 भूयोपि कृष्णो नाराचैः पञ्चाशत्प्रमितैर्नृप ।
 योधयामास समरे शङ्करं लोकशङ्करम् ॥ ४४ ॥
 ततस्त्रिशूलमाविध्य निशितं घोरदशनम् ।
 प्राहिणोद्वासुदेवाय कुपितो धूर्जटिनृप ॥ ४५ ॥
 दृष्ट्वा त्रिशूलमायातं केशवस्तं निवारितुम् ।
 गदां कौमोदकीं गुर्वी प्राहिणोऽहैत्यमर्दनीम् ॥ ४६ ॥
 ते वै कौमोदकीं शूले कृत्वा नभसि सङ्गरम् ।
 ज्वलमाने महाघोरे पेततुः सममम्बुधौ ॥ ४७ ॥
 निपात्यतश्चौ त्रिशूलं तद्वद्वा कौमोकी पुनः ।
 आससाद् करं विष्णोस्त्रिशूलमपि शूलिनः ॥ ४८ ॥
 तत उच्चम्य निशितं कङ्कं पद्मगभूषणः ।
 कृष्णमभ्यद्रवत्सङ्घे पार्णिभ्यां बोधवत् वृषम् ॥ ४९ ॥
 तूर्णं गृहीत्वा बाहुभ्यां त्रिषाणे तस्य नन्दिनः ।
 स शूलपाणिं चिक्षेप वेनतेयो धनुः शतम् ॥ ५० ॥
 ततो विसृज्य सङ्ग्रामं त्रिशूली वृषवाहनः ।
 प्रमथैः सहितः प्रायात्कुरुक्षेत्रं यथागतम् ॥ ५१ ॥
 इति श्रीभागवतेमहपुराणेदशमस्कन्धेपद्विंशतमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

पदरत्नावली ।

प्राहुणिकाः सम्भाषनया भोजयितव्याः शुम्भारका देवाः ॥ १-३ ॥
 कनकाविज्जादधीः कोटिर्यस्य तत्तथा ॥ ४-५ ॥
 विशाले जठरे विस्तृतोऽतोदरे ओदनमिवेति शेषः ॥ ६-७ ॥
 वत्सदन्तैः शरविशेषैः ॥ ८-९ ॥
 आन्तरे मध्ये ॥ १०-१९ ॥
 निवृत्तसंग्रामः निवृत्तयुद्धः ॥ २०-२३ ॥
 काश्यपपुत्रस्य गरुडस्य ॥ २४-२६ ॥
 वार्धिपतौ वरुणे ॥ २७-२९ ॥
 असाधारणं लोकोत्तरम् ॥ ३० ॥
 सायकाचितसर्वशरीरं शरसञ्चितसर्वीर्ययुग्मम् ॥ ३१-३४ ॥
 परेतराद् यमः ॥ ३५-३७ ॥
 कुरुद्वहं युद्धम् ॥ ३८-४० ॥
 पद्मकोट्या पुण्ड्रकोट्या वृषं नन्दिकेश्वरम् ॥ ४१-४२ ॥
 शङ्करः ॥ ४३-४६ ॥

वदन्तावली ।

पद्मगभूषणः सर्पाङ्गुलारः शिवः पार्ष्णिण्यामास्फालनेन-
चोदयन् प्रेरयन् ॥ ५७ ॥

शूलपाणिना सहितं नन्दिनम् ॥ ५८ ॥

त्रिशूलित्वं गणस्थापि सम्भवतीति वृषबाहन इति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावल्या

षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

अधिकपाठ द्वितीयः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

ततः स्वयं देवपतिस्तुङ्गमारुह्य वारणम् ।

किरीटी बद्धतूणीरः प्रगृहीतशरासनः ॥ १ ॥

अभ्यद्रवद्रवणे कृष्णं गजः केसरिणं यथा ।

पारिजातकृते राजन् पौलोम्या वचनं स्वरन् ॥ २ ॥

तमायान्तमभिप्रेक्ष्य हरिः परपुरञ्जयः ।

शङ्खं दध्मौ महानादं दिशः समभिपूरयन् ॥ ३ ॥

तमभिद्रुत्य देवेन्द्रो महद्विस्फारयन् धनुः ।

क्षुरप्रेण सुतीक्ष्णेन कृष्णं विव्याध सङ्गरे ॥ ४ ॥

हरिर्विजः क्षुरप्रेण देवराजेन वक्षसि ।

प्रहस्य साधु शकोसि युक्तं त इति चाब्रवीत् ॥ ५ ॥

भूयोपि बाणान् दश देवराजः सन्धाय चापे भुजगेन्द्रकल्पे ।

आकर्णपूर्णं विनिकृष्य कृष्णे मुमोच चक्रे सह सिंहनादम् ॥ ६ ॥

तानन्तरे कंसरिपुर्महात्मा छित्वा त्रिधैकेन हारेण बाणान् ।

विव्याध बाणैर्दशभिः सुधीतैः पुरन्धरं भारत लीलयेव ॥ ७ ॥

ते शरा देवराजस्य गात्रं निर्भिद्य सावृति ।

शोणिताकाः प्रहस्यन्ते भूयो वेगेन निर्गताः ॥ ८ ॥

पुनश्च शक्रः कोदण्डे शरान् सन्धाय षोडश ।

मुमोचाकृष्य गोविन्दस्तांश्चक्रे शरैस्त्रिभिः ॥ ९ ॥

भूयोपि बाणैस्त्रिशङ्खैः सुरराजानमाहवे ।

आयोधयद्धरित्ते च ममञ्जुः शक्रवक्षसि ॥ १० ॥

ततश्चुकोप देवेन्द्रो दण्डाहत इवोरगः ।

प्रेषयामास तोत्रेण तर्क्ष्यं प्रति महागजम् ॥ ११ ॥

स गजः प्राप्य गरुडं पाकशासनचोदितः ।

चतुर्भिर्घट्टयामास दन्तैर्बाहुयुगान्तरे ॥ १२ ॥

ततस्तुण्डेन गरुडः पक्षाभ्यां च तथा नखैः ।

अर्द्धयामास कौरव्य गजमेरावताडयम् ॥ १३ ॥

शक्रस्तु वज्रमुद्यम्य घोरं दानवभीषणम् ।

पश्यतां सर्वभूतानां प्रजहार वृषाकपिम् ॥ १४ ॥

तमागतं मधुरिपुर्वज्रं दुदृश्यवनायुधम् ।

बामेन पाणिना विष्णुर्जग्राह प्रजहास च ॥ १५ ॥

निरायुधः सुरप्रतिर्गवडादितवाहनः ।

व्यावर्तत रणाद्राजन् म्रीडावनतकण्ठरः ॥ १६ ॥

तं दृष्ट्वा अष्टसङ्कुलं पलायनपरायणम् ।

सत्यभामा सुरपतिं प्रहसन्तींश्चब्रवीत् ॥ १७ ॥

सत्यभामोवाच ।

यदि शक्रः निर्वातु मा मा हि कुलिशायुधः ।

पलायनमयुक्तं हि पौलोम्या बल्लभस्य ते ॥ १८ ॥

ऐश्वर्यमत्ता पौलोमी भर्तृपौरुषगर्विता ।

अवमंस्यति सद्यस्त्वां भार्या रणपराजितम् ॥ १९ ॥

इत्थं देव्या गिरं शक्रः सोपालम्ममुदीरिताम् ।

निशम्याभिमुखोभूत्वा प्राह देवीं शुचिस्मिता ॥ २० ॥

इन्द्र उवाच ।

येनामरासुरमहोरगयक्षसिञ्चा-

गन्धर्वकिञ्चरविशाचानिशाराद्याः ।

सृष्टास्त्रिलोकगुरुणा रणमूर्ध्नि तेन-

को वा न याति परिभूतिमलं विरुध्य ॥ २१ ॥

वत्सो यथा तनुषलः सकृदेत्य मात-

र्युधस्य पानसमये कुरुते विरोधम् ।

तद्वद्वयं च निजशैशवमप्रमेये-

नाथे विरुध्य पिशिताशनि दृश्याम ॥ २२ ॥

इति सत्राजितः पुत्रीमुक्त्वा भारतसत्तम ।

कृताञ्जलिः प्रणम्याह वासुदेवं पुरन्धरः ॥ २३ ॥

इन्द्र उवाच ।

नमस्ते देवदेवेश पुण्डरीकाक्ष माधव

क्षमस्व मत्कृतं विश्वमपराधं जगात्पते ॥ २४ ॥

न मां त्वदेकशरणं शरणागतवत्सल ।

भूरिबालिशमभ्रान्तं परित्यक्तुं त्वमर्हसि ॥ २५ ॥

पेरावतश्च कुलिशं पारिजातश्च पादपः ।

देवराज्यञ्च भगवन्निष्काप्यमरावती ॥ २६ ॥

त्वदधीनमिदं विश्वमहमाज्ञाकरस्तव ।

अत्र यद्रोषते नेतुं नीयतां तद्यथेच्छया ॥ २७ ॥

किन्तु वक्ष्यामि गोविन्द मूढं त्वयि विरुध्यतः ।

रमसे मानुषे लोके भगवंस्त्वमनन्यधीः ॥ २८ ॥

तत्र नीते पारिजाते भवता कल्पपादपे ।

तेन सा ज्ञायते स्वर्गाभिर्विशेषा वसुन्धरा ॥ २९ ॥

तेनाहं यदुशाईल विरोधं कृतवांस्त्वयि ।

तत्क्षन्तव्यं त्वया देव कार्याकार्यं विजानता ॥ ३० ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्युक्तो देवराजेन देवदेवो जनार्दनः ।

पुरन्धरं कुरुधेष्ठ प्राह प्रहसिताननः ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अपराधस्त्वया शक्र न कश्चिदपि चेद्विदितः ।

यत्कृतं तन्मयैवागस्त्वभेदादावयोः परम् ॥ ३२ ॥

यत्त्वयाद्य सहस्राक्षं चेद्विदितं साध्वसाधुषा ।

मयैव यत्कृतं सर्वं नात्र कार्या विचारणा ॥ ३३ ॥

पारिजातस्तरुश्रेष्ठो मध्यारूढे तरुर्दिवम् ।

मभिर्देशात्सहस्राक्षं स्वयमेप्स्यति नन्दनम् ॥ ३४ ॥

इत्युक्तो वासुदेवेन देवराजः कुरुङ्गह ।

गोविन्दं सत्यभामाञ्च प्रसाद्य गरुडं तथा ॥ ३५ ॥

पुत्रो मे रक्षितस्तस्ते इषाको भीमस्तुत्स्यपि ।

विजयध्वजतीर्थपाठः ।

भूयोभूयः प्रार्थयित्वा कृतानुष्ठः पुरन्दरः ॥ ३६ ॥
 स्वार्धे सकलदिकपालैर्ध्वजः पुरं ययौ ।
 पुरन्दरं सर्वदिकपालं विसृज्य यदुनन्दनः ॥ ३७ ॥
 गरुडं ग्राह्यं कारिष्य यास्यामो द्वारकामिति ।
 गोविन्दं सत्यभाञ्च पारिजातञ्च पादपम् ॥ ३८ ॥
 गरुडः पञ्चगरिपुलीलयैव बहम् ययौ ।
 सम्प्रविश्य पुरीं रङ्गां द्वारतोरणभूषिताम् ॥ ३९ ॥
 पताकमालिनीं दिव्यां सिकलाम्बुदभूतलाम् ।
 ऊर्ध्वपायनताम्रमङ्गलमङ्गलयाङ्गनेः ॥ ४० ॥
 उपस्थितैर्यदुभेष्टैः पूजितश्चाभिवन्दितः ।
 तूर्यमङ्गलनिर्घोषैर्दस्त्राध्यायनि स्तवनेः ॥ ४१ ॥
 प्रविशेश सभां दिव्यां सुधर्मा बृहत्सेविताम् ।
 आहुकं वसुदेवञ्च बलमद्रं तथाप्रजम् ॥ ४२ ॥
 आभवाद्य यथान्यायं पूजितस्तेर्यथोचितम् ।
 कृपाविद् सभामध्यं काञ्चने परमासने ॥ ४३ ॥
 रराज राजशार्दूल बृहस्पतिपुरोगमे ।
 लोकपालैरुपासीनैर्दिशि बज्रधरो यथा ॥ ४४ ॥
 प्राङ्गणे सत्यभामायाः पारिजातं महाद्रुमम् ।
 स्थापयामास गांविन्दः सर्वतो मणिकुण्डिमे ॥ ४५ ॥
 आयातं देवकीपुत्रं योविस्सार्धेन भूरिणा ।
 भुत्वा द्रष्टुमुपाजग्मुः सकला यादवस्त्रियः ॥ ४६ ॥
 वसुदेवस्तु कोरव्य रोहिण्यायाः स्त्रियंजिलाः ।
 आजग्मुः केशवं द्रुतं जितशत्रुमनामयम् ॥ ४७ ॥
 स दृष्ट्वा मातरो विष्णुर्वैवस्व्या सह सङ्गताः ।
 चक्रे प्रणाममाशीर्भिस्ताश्च तं प्रत्यपूजयन् ॥ ४८ ॥
 रुक्मिण्यायास्तथा सप्त महिष्ठः कृष्णवल्लभाः ।
 प्रणेमुर्वैवमभ्येत्य दिव्यरूपाः स्वलङ्कृताः ॥ ४९ ॥
 देवती रामदयिता त्रिवक्त्रा च यशस्विनी ।
 एकानङ्गा च तन्वङ्गी चित्रा च धरवर्णिनी ॥ ५० ॥
 अम्याश्च कुरुशार्दूल भोजवृष्णवन्धकस्त्रियः ।
 आनीतप्रमदासार्थं जितशत्रुमनामयम् ॥ ५१ ॥
 गोविन्दं सत्यभामां चाप्यानीतममरद्रुमम् ।
 प्रीत्युत्फुल्लमुखाः सर्वे कौतुकाद्भ्रुवुमीययुः ॥ ५२ ॥
 तं स्तमेता यथाजोषं लीजप्रसवतण्डुलैः ।
 स्पृष्ट्वा मूर्ध्नि मुकुन्दस्य जग्मुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ ५३ ॥
 इति भीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
 सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

पदरतनावली ।

॥१-२-३-४॥

ते तव युक्तं म्याद्यं स्वीजितस्येति शेषः । म्याद्ये सप्तु-
कामिति यादवः ॥ ५ ॥

सः इ इति ऋद्धः स शकः युद्धप्रारम्भे ॥ ६-७ ॥

गात्रं गात्रायययवाद् सावृतीतिक्रियाविशेषणं सकयच-
निर्मिद्य ॥ ८-९ ॥

आहवे युद्धे ॥ १० ॥

तोत्रेण गजताडनचर्मणा ॥ ११ ॥

बाहुयुगान्तरे वक्षसि ॥ १२-१३-१४ ॥

बुधच्यवनायुधम् इन्द्रायुधम् अजेयप्रहारार्थमप्युधं समीक्षमिति
दर्शयितुं पूर्ववचनमिति ज्ञातव्यम् ॥ १५-१६-१७ ॥निवर्तस्व पुनरागच्छ मा याहि मा गच्छ प्रहसन्तीत्यस्य
तात्पर्यं दर्शयति—पौलोम्येति ॥ १८ ॥

अवमंस्याति अवज्ञास्यति १९ ॥-२० ॥

गतासुरावेश इन्द्रः प्रतिवक्ति—येनेति ॥ २१ ॥

तनुवज्रः अल्पबलः मातर्युधस्येतिपाठः ऊधस्यमुधसि जाते
क्षीरं मातरि विरोधं हे पिशिताशनि “याद्वियाक्षै च
मांसे च पिशितं देवभोजनम् इति ॥ २२-२३-२४ ॥

भूरिबालिशम् अधिकमूर्खम् ॥ २५-२७ ॥

मूलं निमित्तम् अगम्यधीः तत्रैव निरतबुद्धिः ॥ २८-३१ ॥

त्वया यत्कृतं तदागः मयैव कृतं विद्धि भावयोः परम
स्यभेदात् त्वयि स्थित्वा त्वयैव अपराधं कारयित्वा परिहरामी-
त्यर्थः ॥ ३२ ॥

एतदेव विदुषोति—यस्त्वयेति ॥ ३३-४४ ॥

मणिकुण्डिमे मणिबद्धस्थाने ॥ ४५ ॥

योविस्सार्धेन निरन्तरपत्न्या सहेतिशेषः ॥ ४६-४८ ॥

एकानङ्गा दुर्गा सुभद्रा चित्रा तारेति च “अनुत्पन्नरजाः
इयमा तद्वद्वा वरवर्णिनी । अप्रसूताभवेद्गौरी ” इति च ॥ ५० ॥

आनतिः प्रमदानां साधो येन स तथा तम् ॥ ५१-५३ ॥

इति भीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे विजयध्वजतीर्थकृतपद-
रत्नावल्यां सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अधिकपाठे ॥ ३ ॥

भीशुक उवाच ।

आराध्य देवदेवेशं शङ्करं लोकशङ्करम् ।

तपसा तोषयित्वा तं कैलासगिरिवासिनम् ॥ १ ॥

रुक्मिण्यां तनयं लेप्ते दग्धकामं पुनर्हरिः ।

वीरं प्रद्युम्ननामानं रूपौदार्यगुणान्वितम् ॥ २ ॥

राजोवाच ।

पुत्रार्थमीश्वरं दृष्ट्वा स्वयं लब्धवरो हरिः ।

अवाप कीदृशी पुत्रं किं नामानं वदस्व मे ॥ ३ ॥

भीशुक उवाच ।

कामस्तु वासुदेवांशो दग्धः प्राप्नुमस्युना ।

देहोपपत्तये भूयस्तमेव प्रत्यपद्यत ॥ ४ ॥

स एव जातो वैदव्यां कृष्णवीर्यसमुद्भवः ।

प्रद्युम्न इति विख्यातः सर्वतोऽनघः प्रियुः ॥ ५ ॥

विजयध्वजतीर्थयात्राः ।

तं शम्बरः कामरूपी हृत्वा लोकमनिदर्शम् ।
 स विदित्वात्मना शत्रुं प्रास्थोदम्बस्यगाद्ब्रह्म ॥ ६ ॥
 तं निर्जगौर बलवान् मीनः सोऽप्यपरैः सह ।
 ब्रूतो जावेन ब्रह्मा गृहीतो मत्स्यजीविभिः ॥ ७ ॥
 तं शम्बराय कैवर्ता उपाजङ्गुपायनम् ।
 सूत्रा महानसं नीत्वाऽवधन् स्वधित्तिनाऽद्भुतम् ॥ ८ ॥
 ब्रह्मा तदुदरे बालं मायावत्यै म्यवेदयन् ।
 नारदोऽकथयत्सर्वं तस्यां शक्तिनचैनसः ॥ ९ ॥
 बालस्य तद्भूमूर्त्तिं मत्स्योदरनिवेशनम् ।
 सा च कामरूपी पत्नी रतिनाम यशस्विनी ॥ १० ॥
 पत्युर्निर्दग्धदेहस्य देहोत्पत्तिं प्रतीक्षती ॥ ११ ॥
 निरूपिता शम्बरेण साक्षादुदरसाधने ।
 कामदेवं पिशुं बुद्ध्वा चक्रे स्नेहं सवार्जके ॥ १२ ॥
 नातिदीर्घेण कालेन स कार्ष्णीं कटयोवनः ।
 जनयामास नारीणां वीक्षन्तीनाञ्च विभ्रमम् ॥ १३ ॥
 सा तं पतिं पद्मद्वयायतेक्षणं प्रलम्बबाहुं नरलोकसुन्दरम् ।
 समीढहासोत्तमविभ्रमेशितैः प्रीत्योपतस्थे रतिरात्मजां धनं ॥ १४ ॥
 तामाह भगवान् कार्ष्णीमोतस्ते मतिरन्यथा ।
 मातृभावमतिक्रम्य वर्तसे कामिनीषु मे ॥ १५ ॥

रतिरुमाञ्च ।

भवाच्चारायणसुतः शम्बरेण हृतो गृहात् ।
 ब्रह्म तेऽधिकृता पत्नी रतिः कामो भवान् प्रभो ॥ १६ ॥
 एष त्वा निर्देशं सिन्धवाक्षिपच्छम्बरः सुतः ।
 मत्स्योदसीत्तदुदरादिह प्राप्ता भवान् प्रभो ॥ १७ ॥
 तमिमं जहि दुर्धर्षं दुर्नयं शत्रुमात्मनः ।
 मायाशतविधं त्वं च मायाभिर्मोहनादिभिः ॥ १८ ॥
 परिशोचति ते माता कुररीव मृतप्रजा ।
 पुत्रलोहाकुला वीना विव्रता गौरिवानुरा ॥ १९ ॥
 प्रभाप्यैवं ददौ विद्यां प्रद्युम्नाय महात्मने ।
 भावावती महामाया सर्वमायाविनाशिनीम् ॥ २० ॥
 स च शम्बरमभ्येत्य संयुगाय समाह्वयत् ।
 अवष्टभ्यौष्ठमाक्षेपैः क्षिपन् सञ्जनयन् कलिम् ॥ २१ ॥
 सोऽध्वक्षितो दुर्बलोभिः पदाहत इषोरगः ।
 निश्चक्राम गदापाणिमर्षात्ताम्रलोचनः ॥ २२ ॥
 गदामाविध्य तरसा प्रद्युम्नाय महात्मने ।
 प्रक्षिप्य व्यनदन्नाहं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरम् ॥ २३ ॥
 तामापतन्तीं भगवान् प्रद्युम्नो गदया गदाम् ।
 अपास्य शत्रवे क्रुद्धः प्राहिणोत्स गदां नदन् ॥ २४ ॥
 स च मायां समाभित्य दैतेयीं मयदर्शिताम् ।
 निर्मेमेऽहममयं वर्षे कार्ष्णीं वैहायसोऽसुरः ॥ २५ ॥
 बाध्यमानोऽहमवर्षेण रौक्मिणेयो महारथः ।
 संस्थात्मिकां महाविद्यां सर्वमाधोपमर्दिनीम् ॥ २६ ॥
 ततो गौहृत्कगान्धर्वपेशाचोरगराक्षसीः ।
 मायुकं द्यतयो दैत्यः कार्णिगन्धमयस्तथा ॥ २७ ॥

:[७७]

निशतमासिमुद्यम्य संकिण्ठं सकुण्डलम् ।
 शम्बरस्य शिरः कायात्ताम्रहंभु जहार तद् ॥ २८ ॥
 आकीर्णमायो रिविजैः स्तुभजैः कुसुमोत्करैः ।
 भार्ययाऽम्बराचरिण्या पुनं नीतो विहायसा ॥ २९ ॥
 अन्तःपुरद्वरं राजन् लज्जनाशतसङ्कुलम् ।
 विवेश पत्न्या गगनाद्विद्युतेव बवाहकः ॥ ३० ॥
 तं ब्रह्मा जलदह्यामं पीतकौशेयभाससम् ।
 प्रलम्बबाहुं ताम्राक्षं सुस्मितं उचिराननम् ॥ ३१ ॥
 अलङ्कृतमुक्तामोजं नीलवक्राक्षकालिभिः ।
 कृष्णं मत्वा स्त्रियो भीता निलिल्युस्तत्र तत्र ह ॥ ३२ ॥
 उपस्थार्थं दानेरीषवैलक्ष्येन योषितः ।
 उपजग्मुः प्रमुदिताः सस्त्रीरत्नं शुचिस्मिताः ॥ ३३ ॥
 अथ तत्रासितापाङ्गी वैदर्भी वल्गुभाषिणी ।
 अस्मरन्कसुतं नष्टं स्नेहस्तुतपयोधरा ॥ ३४ ॥
 कोऽम्बयं नरवैदूर्यं कस्य वा कमलेश्वरः ।
 धृतः कया वा जठरे केयं लब्धाय केन वा ॥ ३५ ॥
 ममत्वाप्यात्मजो नष्टो नीतो वा सुतिकागृहात् ।
 एतत्समवयोरूपो यदि जीवति कुत्रचित् ॥ ३६ ॥
 कथं त्वनेन सम्प्राप्तं साक्ष्यं शार्ङ्गधन्वनः ।
 आकृत्यावयवैर्यस्या करहासावबोकनैः ॥ ३७ ॥
 स एव वा भवेन्नूनं यो मे गर्भे धृतोऽर्भकः ।
 अमुष्मिन् प्रीतिरधिकं धामः स्फुरति मे भुजः ॥ ३८ ॥
 एवं मीमांसमानायां वैदर्भ्यां देवकीसुतः ।
 देवकीवसुदेवाभ्यां नारदेन महात्मना ॥ ३९ ॥
 अन्येऽथ यावदभेष्टैरुत्तमश्लोक आविष्टाः ।
 विदितार्थोऽपि भगवांस्तूष्णीमास जनार्दनः ॥ ४० ॥
 नारदोऽकथयत्सर्वं शम्बराहरणादिकम् ।
 तच्छ्रुत्वा महाशब्दं कृष्णान्तःपुरयोषितः ॥ ४१ ॥
 देवकीवसुदेवश्च कृष्णारामौ तथा स्त्रियः ।
 दम्पती तौ परिष्वज्य रुक्मिणीं च ययुर्मुदम् ॥ ४२ ॥
 नष्टं प्रद्युम्नायान्ममाकर्षं द्वारकैकसः ।
 ब्रह्मो मृत इवायातो बालो दिष्टयेति चाबुधन् ॥ ४३ ॥
 यं वै मुहुः पितृसकृपनिजेशभावा—
 तन्मातरो मनसिजार्द्रहृदोऽवभावाः ।
 चित्रं नतस्त्रिभु रमास्पदविभूते—
 कामे स्मरेऽक्षविषये किमुनाम्यनार्यः ॥ ४४ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
 शम्बरदैत्यवधोनामाष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

अधिकपाठे ॥ ४ ॥

पदरत्नावली ।

“सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रेण जय्यः” इति धृतिविहितसदाचारो
 भुज्यवर्तीर्णैर्देवादिभिरनुष्ठेय इति दर्शयितुं श्रीकृष्णस्य तदनुष्ठान-
 प्रकारं शम्बरासुरवधलक्षणं विक्रमं च कथयत्यस्मिन् अध्याये
 लोकस्य जनस्य शं भुजं करोतीति लोककङ्कुरः तं देवदेवो

विजयवज्रतीर्थपाठः ।

नारायणः ईशः स्वामी यस्य स तथा तम् आराध्य लोकद्वया
इति शेषः ॥ १-३ ॥

प्राप्नुमन्पुना दग्धो यः कामः भूयस्तमेव वदमेव देहो-
त्पत्तये प्रत्युपगतः ॥ ४ ॥

स एव कामः कृष्णवीर्यसमुद्भवो वैदग्ध्यं जातः उपात्तदेहः
कीदृशः वस्तुदेवस्यायः प्रपुङ्गो बलिभाविष्टः स तथा अत एव
तदभिधानमेवास्याभिधानमित्याह—प्रपुङ्ग इति । सर्वतो वीर्या-
दिभिः पितुरनन्तः कृष्णस्य पुत्रत्वे योग्यः ॥ ५ ॥

तोकं सद्यो जातं शिशुं निर्गतो दशमो दिवसो यस्मात्स
निर्दशः तम् उदन्वति समुद्रे ॥ ६ ॥

अपरैर्मत्स्यैर्जालेन लिखा वृतः संस्यूतः मत्स्यजीविभि-
र्दाशैः ॥ ७ ॥

कैवर्तीः मत्स्यमारकाः “कैवर्ती दाशधीवरौ” इति च महा-
नसं पाकस्थानं स्वधितिना परशुना “परम्बधः कुठारः स्यात्
परशुः स्वधितिस्तथा” भवाद्यन् अक्षण्डयन् “दो अक्षण्डने”
इति धातुः ॥ ८ ॥

मायावती शम्बरस्य महानसाध्यक्ष्णी ॥ ९ ॥

किमकथयद्वाह—बालस्येति । मत्स्योदरनिवेशनं मत्स्योदर-
प्रवेशम् ॥ १०-११ ॥

पकानां सूपानां मुत्रानां बाष्पपदंशानामोदनस्य च साधने
संस्कारे यद्वा सूपविसाधने अभ्यक्षतया साधने सेकसाधने
विध्युपायनिवृत्तिषु —

“प्ररणे मृतसंस्कारे वाक्त्रे नूनमेव च ।

सेनाग्रे यातनायाञ्च सेचने स्फूर्तिसिक्चयोः” ॥

इति ॥ १२ ॥

कृष्णस्यापत्यं कार्णिः विघ्नं विकारं बद्धा देवाद्यन्यतम
इति विशिष्टममम् ॥ १३ ॥

रतिरात्मनो धनैस्तं पतिमुपतप्ते अभिमुखेन तस्यै, किमात्म-
धनानि सुवर्णादीनि ? नेत्याह—सत्रीडेति । ग्रीडया सहितो हासः
सत्रीडहासः उत्तमो विघ्नमः उत्कृष्टा शृङ्गारचेष्टा ईक्षणं कटाक्ष-
निरीक्षणं तैः ॥ १४ ॥

मातृभावं मातुः स्तनावं सुरतकामिनी ॥ १५ ॥

अधिकृता पत्नी वधूत्तमा ॥ १६ ॥

स्थां निर्दशम् इति पाठः ॥ १७ ॥

मोहनशोषणद्रावणभिर्मायाभिः ॥ १८ ॥

कुररस्य स्त्री कुररी “उत्क्रोशः कुररो मतः” इति मृतप्रजा
नष्टापत्या ॥ १९ ॥

महामाया महासामर्थ्या ॥ २० ॥

ओष्ठमवष्टभ्य बंधू दन्तैरिति शेषः ॥ २१-२२ ॥

नादमिति क्रियाविशेषणं वज्रनिष्पेयः स्फूर्जथुस्तद्विभुदुरो
नादो यथा भवति तथा व्यनदत् “स्फूर्जथुर्ध्वनिष्पेयः” इति हला-
युधः ॥ २३-२४ ॥

इतेर्यां देवानां कुले देवतामिव विद्यमानां वैहावसः
विहावसि गगने स्थितः ॥ २५ ॥

सर्ववर्तिनां बलवन्निभिभिर्गुणैर्वसां ग्रहविघ्नं विहा-

नाखसंज्ञाम् ॥ २६ ॥

गौडकादीन्यस्याधि प्रायुक्तं शुद्धकार्त्तं गौडकं व्यधमप-
दनाद्यवत् ॥ २७ ॥

ताम्रहमधु कपिलवधिरहमधु । २८ २९ ॥

बलाहको मेघः ॥ ३० ३१ ॥

निलिल्युः निखिनाः ॥ ३२ ॥

बैलक्ष्येन कृष्णवर्णविपरीतवर्णवर्णनिकरेण ॥ ३३ ॥

असितापङ्गी नीलवर्णिकास्तनेत्रान्ता ॥ ३४ ॥

नरवैदुषः नरभेष्टः नराकारं वैदुष्यरत्नमिव शोभमान इति
वा कस्य पुत्रः कया स्त्रिया धृतो गर्भे इति शेषः इयं का
कने वा कथा ॥ ३५ ॥

प्रकारान्तरेण शङ्कते—अमेति ॥ ३६ ॥

सारूप्यं सादृश्यं, सारूप्यं केनेति ? तत्राह—आक-
स्येति ॥ ३७ ॥

नूनं निश्चयः ॥ ३८ ॥

मीमांसमानार्थां विचारयन्त्याम् ॥ ३९-४३ ॥

नारीणां विघ्नं जनयामासेति यदुक्तं न तच्चिन्नं मत्स्य-
मित्याह—यं वा इति । यं दृष्ट्वा नस्य प्रपुम्नस्य मातरः इरे, पत्न्यः
मनसिजार्द्रहृदा कामरसक्लिमनस्कत्वेनोदभावाः बहुविध-
शृङ्गारचेष्टायुक्ताः अङ्गुष्ठनखमुक्तमूत्रेण करयुगपीडनादिविकार-
लक्षणाक्षिता अभूवन्नित्यन्वयः । किं विशिष्टाः पितृसकृपतया
पितृसारूप्येण निजेशोऽस्मत्पतिरयमिति भावोभिप्रायो आस्तां
तास्तथा ताः तस्मिन् कामे मदने तच्चिन्नं न बलु कामवत् इति
कामस्तस्मिन् कामे अक्षविषये चक्षुर्गोचरे किमु इतोपि चिन्नं
नेत्याह रमेति रमास्पदस्य लक्ष्मीमूर्तेः श्रीकृष्णस्य विम्बा-
दलक्षणादुपेताद्देहादुद्भूते जाते “आत्मा वै पुत्रनामासि” इति
भुते । श्रीकृष्णस्य विषयस्य यलक्षणं तत्सर्वमस्य विम्बस्य निधी-
यत इति श्रीकृष्णदेहप्रतिबिम्बभूत इत्यर्थः ।-

“विम्बोऽस्मी मण्डलसमप्रतिमा मुखलक्ष्मसु ।

प्रतिरूपे प्रतिकृतौ स्याद्विम्बकापाल” ॥

इति अन्यनार्यः तस्मादुच्यतिरिकाः स्त्रियाः स्मृतेषु विमुक्तं
दृष्ट्वा किमु तदिदं सर्वं कृष्णमाहारम्यविवास इति समर्थ-
विशेषं वा इत्यनेन दर्शयति ॥ ४४ ॥

१० मा० म० ६० उ० वि० अष्टवधितमोऽध्यायः ६६

अधिकपाठे ॥ ४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

पौण्ड्रको नामराजा वै तस्मिन् काले कुक्कुटः ।
द्वारकां वृष्णिनिलयां निरुध्य बहुसैनिकः ॥ १ ॥
अर्दयामास कृष्णेन विदित्वा रक्षितां निशि ।
तं कामपालः शैन्यो बहुदेवोद्यवाद्यः ॥ २ ॥
उग्रसेनश्च कौरव्य ये चाप्ये यदुपुङ्गवाः ।
अर्पयामासुरायान्तं कालयोग्यमिवातिथिषु ॥ ३ ॥

विजयध्वजतीर्थपाठः ।

राजोवाच ।

कुमारो, पौण्ड्रको नाम कस्मिन् देशे महीपतिः ।
कस्य वा तनयो ब्रह्मन् सर्वमेतद्वक्ष मे ॥ ४ ॥

भीशुक उवाच ।

अपुत्रः काशिराजो वै कन्यां सुतनुसंज्ञिताम् ।
प्रायच्छद्बसुदेवाय राज्यशुल्कां कुरुद्वह ॥ ५ ॥
तत्र जैमि महाबाहुर्विवाकरसमद्युतिः ।
कुमारः पौण्ड्रको नाम बलवीर्यमदान्वितः ॥ ६ ॥
बसुदेवसुतत्वाच्च बसुदेवेतिशब्धितः ।
जाते तस्मिन् महाराजो बसुदेवो महाद्युतिः ॥ ७ ॥
राज्यं तस्मिन् समारोप्य सकोशबलबाह्वनः ।
अबाह कंसावरजां देवकीं देवतोपमाम् ॥ ८ ॥
निरुद्धो भोजराजेन कंसेनामकुम्बुभिः ।
कदाचिदपि न प्रायात्करवीरपुरीमपि ॥ ९ ॥
मसृज्जं मनुसापत्न्यमन्नातृत्वं तथात्मनः ।
स्मरमाणः स काशीशो यदुद्विजतेऽनिशम् ॥ १० ॥
स कृष्णरहितां भुत्वा समेत्य द्वारकां निशि ।
विमृष्ट बलभद्रेण गैनेयेनापि निर्जितः ॥ ११ ॥
निहतानेकसाहस्रहयकुञ्जरसैनिकः ।
जंगम परशर्व्यां पुरीं वाराणसीं नृप ॥ १२ ॥
प्रभितायां तु शर्व्यां हरिर्वदिरकाभ्रमात् ।
आययौ तार्क्ष्यमारुह्य द्वारकां रामपालिताम् ॥ १३ ॥
संपताकैः सार्वर्षपाद्यैर्वदुष्पण्यन्धकादिभिः ।
अभिषर्णितवृसान्तः प्राविशत्केशवः सभाय् ॥ १४ ॥
कदाचित्पौण्ड्रकोनाम काशिराजः प्रतापवान् ।
बासुदेवोहमित्यङ्को द्रुतं कृष्णाय प्राहिणोत् ॥ १५ ॥
त्वं बासुदेवो भगवानवतीर्णो जगत्पतिः ।
इति प्रस्तोमितो बालैर्मने स्वात्मानमच्युतम् ॥ १६ ॥
द्रुतस्तुद्वारकामेत्य सभायामासितं हरिम् ।
कृष्णकमलपत्राक्षराजसन्देशमब्रवीत् ॥ १७ ॥
बासुदेवोवतीर्णोहमेकएव नचापरः ।
भूतानामनुकम्पार्थत्वंतुमिथ्याभिधात्यज ॥ १८ ॥
यानित्वमस्मद्विह्वानि मौल्याद्विभर्ष्यभीतवत् ।
त्यक्वैहिमात्वंशरणञ्चोद्देहिममाहवम् ॥ १९ ॥
कथमेतदुपाकर्ष्यपौण्ड्रकस्याल्पमेधसः ।
उत्तकैरप्रसेनाद्याः सभ्याः जहसतुस्तदा ॥ २० ॥
उवाचद्वृत्तमगवांपरिहासकथामनु ।
उत्तकस्यैवमुदाविह्वानियैस्त्वमेवंविकथयसे ॥ २१ ॥
मुक्तस्तवविधायाङ्गकङ्कुगृध्रवकैर्द्वृतम् ।
शयिष्यसेहतस्तत्रमविताशरणंशुनाम् ॥ २२ ॥
इतिद्रुतस्तदाक्षेपेष्वाभिनेसर्वमाम्हरत् ।
कृष्णेपिरयमारुह्यप्रायात्काशीं ससैनिकः ॥ २३ ॥
पौण्ड्रकोपितदुयोगमुपलभ्यमहारथः ।
महीहिणीभिः साहितोनिष्क्रामपुरावद्रुतम् ॥ २४ ॥

तमायात्तरथोपसेसुवर्णगददेक्षितम् ।

सुवर्णबाहुयुगलमपश्यत्पौण्ड्रकहरिः ॥ २५ ॥

शङ्कर्यसिगदाशार्ङ्गध्वजोवत्सलक्षितम् ।

विभ्राज्यकौस्तुभमणिवनमालाविभूषितम् ॥ २६ ॥

कौशेयवाससीपीतेवसानङ्गदध्वजम् ।

आमुक्तमाख्यामरणंस्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ २७ ॥

दृष्टातमात्मनासाम्बं कृत्रिमंवेष्टमाक्षितम् ।

यथानटंरङ्गगताम्बिजहासभृशंहरिः ॥ २८ ॥

क्षणेनतकाशिपतेः सैनिकादृढधन्विनः ।

शरैराच्छादयामासुर्मैघाः शैलमिवाम्भसा ॥ २९ ॥

केचिद्रजान् रथानभ्रानाखाय रणमूर्धनि ।

शलैर्गदाभिः परिधेः शक्यदृष्टिमासतोमरेः ।

असिभिः पद्भिर्बाणैः प्रहरन्नरयो हरिम् ॥ ३० ॥

तस्य काशिपतेर्मित्रं पार्ष्णिप्राहो परो नृपः ।

अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरुपायान्नुपसङ्गरम् ॥ ३१ ॥

कृष्णस्तु तत्पौण्ड्रककाशिराजयोर्बलं गजस्यम्वनवाजिपसिमत् ।

गदासिन्धकेषुभिराद्वयदृष्टं यथा युगान्ते द्रुतमुक्प्रभाज्वलनम् ॥ ३२ ॥

आयोधने तद्रथवाजिकुञ्जरद्विपत्तसरोद्गैरिपुणावखण्डितैः ।

बभौ च तन्मानवहं मनसिनामाकीडनं भूतपतेरिबोदवणम् ॥ ३३ ॥

अथाह पौण्ड्रकं शौरिर्भोभो पौण्ड्रक यज्ञवान् ।

द्रुतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राण्युत्सृजामि ते ॥ ३४ ॥

स्याजयिष्येऽभिधानं मे यत्स्वयाद्य मृषा कृतम् ।

मजामि शरणं तेद्य यदिनेच्छामि संयुगम् ॥ ३५ ॥

इति क्षिप्वा शितैर्बाणैर्विरधीकृत्य पौण्ड्रकम् ।

शिरोऽहरद्रथाङ्गेन बज्रेणेन्द्रो यथा गिरेः ॥ ३६ ॥

तथा काशिपतेः कायाच्छिर उत्कृत्य पत्रिभिः ।

न्यपातयत्काशिपुर्गो पद्मकोशमिवानिलः ॥ ३७ ॥

एवं मत्सरिणे हत्वा पौण्ड्रकं ससक्तं हरिः ।

द्वारकामाविशत्सिद्धैर्गायमानकथामृतः ॥ ३८ ॥

भीशुक उवाच ।

शिरः पतितमाञ्जोक्य राजद्वारि सकुण्डलम् ।

किमिदं कस्य वा वक्रमिति संशयिरे जनाः ॥ ३९ ॥

राजः काशिपतेर्हत्वा महिष्यः पुत्रबान्धवाः ।

पौराः शोकहता राजन्नाथनाथेत्युपाद्रवन् ॥ ४० ॥

सुदक्षिणस्तस्य सुतः कृत्वा संस्थाविधिं पितुः ।

निहत्य पितृहन्तारं यास्याम्यपचितिं पितुः ॥ ४१ ॥

इत्यात्मनाभिसन्धाय सोपाध्यायो महेश्वरम् ।

सुदक्षिणोऽर्चयामास परमेण समाधिना ॥ ४२ ॥

प्रीतोऽविमुक्ते भगवांस्तस्मै वरमदाञ्जव ।

पितृहन्तुर्वधोपायं स वधे वरमीदिततम् ॥ ४३ ॥

इक्षिणाग्निं परिचर ब्राह्मणैः सह ऋत्विजः ।

आमिन्धारविधानेन स चाग्निः प्रमथैर्वृतः ॥ ४४ ॥

साधयिष्यति सङ्कटमग्रहण्ये प्रयोजितः ।

इत्यादिद्रुतथा चक्रे कृष्णायामिन्नरन्नुप ॥ ४५ ॥

ततोन्निराधितःकृष्णामूर्तिमानतिमीचणः ।

तत्तदाग्निकाशमभुरक्षारोद्रालोचनः ॥ ४६ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

द्वेष्टोप्रभुकुटीदन्तकठोरास्वः स्वविह्वला ।
आलिहन् सृकिणी रक्ते विधुन्वन्त्र त्रिशिखं ज्वलत् ॥ ४७ ॥
पङ्कपां तालप्रमाणाभ्यां कण्ठपथम् धरणीतलम् ।
सोभ्यथाववृष्टो भूतेर्हाराकां प्रदहन्दिशः ॥ ४८ ॥
तमाभिचारवहनमाचान्तं ह्यारकाकसः ।
विलोक्य तत्रसुः सर्वे वनदाहे वथा मृगाः ॥ ४९ ॥
अक्षैः सभायां क्रीडन्तं भगवन्तं भयानुराः ।
ब्राहि ब्राहीति लोकेशं वहेः प्रदहतः पुरम् ॥ ५० ॥
भुत्वा तज्जनवैह्वयं दृष्ट्वा स्वानाञ्च साध्वसम् ।
धरणीशः प्रहस्याह माभेदेत्यवितास्म्यहम् ॥ ५१ ॥
सर्वस्यान्तर्बहिः सोऽथ कृत्यां माहेऽध्वरीं विभुः ।
विहाय तद्विघातार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत् ॥ ५२ ॥
तत्सूर्यकोटिप्रतिमे सुदर्शनं—

आज्ज्वलमानं प्रलयानलप्रभम् ।
स्वतेजसा च ककुभोऽप रोदसी—
चक्रं मुकुन्दस्य झटित्पूरयत् ॥ ५३ ॥
कृत्यामलः प्रतिहतः स रथाङ्गपाणे
रत्नोजसा वृष विभग्नमुखो निवृत्तः ।
वाराणसीं प्रति समेत्य सुदर्शिनं तं
सन्निहितं समदहन्कृतोभिचारः ॥ ५४ ॥

चक्रं च विष्णोस्तदनुप्रविष्टं वाराणसीं सादृष्टसमालयावणाम् ।
सगोपुराङ्गलककोष्ठतोरणां सकोशहस्त्यम्भवकथमन्दिशम् ॥ ५५ ॥
दृग्ध्वा वाराणसीं सर्वा विष्णुचक्रं सुदर्शनम् ।
भूयः पार्श्वमुपातिष्ठत्कृष्णस्याङ्घ्रिचक्रमणः ॥ ५६ ॥
य एतच्छ्रावणेर्मर्त्य उत्तममशोकविक्रमम् ।
समाहितो वा शृणुयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५७ ॥
तावुभौ सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्नृप ।
विमुक्त्य देहावसाने विष्णुलोकं प्रयास्यतः ॥ ५८ ॥
इति भीमागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकोनसप्ततिः
तमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

पदरत्नावली

न यस्य साः पर इतीममर्थं सत्यं कर्तुं पौण्ड्रकचक्षलक्षणं
विक्रमं कथयितुमुच्यतेऽध्यायप्रारम्भः ॥ १ ॥
तासिन्काले कृष्णरहितां विदित्वा कामपालो बलभद्रः ॥ २ ॥
अप्ययमासुः शरानितिशेषः ॥ ३—४ ॥
राज्यमेव शुद्धं यस्यां सा तथा ताम् ॥ ५—६ ॥
नामान्तरमाह—वसुदेवेति ॥ ७—८—९ ॥
उद्विजते भीतिं करोति भयकरणमात्मन एव फलतीति
प्रीतमाय स्मरमाण इति ॥ १० ॥
हाराकां समेत्य पश्य ॥ ११ ॥
परपर्वणीमपररात्रे उषः काले ॥ १२—१३—१४ ॥
कालैरेवैः प्रस्तोमितोऽविद्यमानगुणेन प्रस्तुतो मुदाधेय-

मुक्तो वा ॥ १६—१७—१८ ॥

अस्मद्विह्वानि चक्रादीनि मां शरणमेहि ॥ १९ ॥
कथनं व्यर्थभाषणम् ॥ २० ॥
अनु अनन्तरम् उत्सङ्ग्ये त्याजयिष्ये त्वदीयानि विह्वानि ॥ २१ ॥
स्वामिने पौण्ड्रकाय २३—२४—२५—२६ ॥
आमुक्तमाल्याभरणं ब्रह्ममालालङ्कारम् ॥ २७—२८—२९ ॥
ज्जटिः जङ्गविशेषः प्रहरन् प्राहरन् ॥ ३० ॥
पार्णिप्राहं पृष्ठतो गोप्ताम् ॥ ३१ ॥
प्रभया ज्वलन् ॥ ३२ ॥

यदायोधनं युद्धस्थानं तद्भाविष्यन्वयः । अवलम्बितैर-
च्छिन्नैः । “खण्डि खण्डने” विपदः पदातयः प्रजसिनां शूरानां
मानवर्धनं भूतपतेराकीडनं दमशानम् ॥ ३३ ॥

किमाह शौरिति तत्राह—यदिति । भवान् वृत्तवाक्येन वासु-
देवोवतीर्णोहमित्यादिलक्षणेन यन्मामाह तत्पश्येति शेषः । किन्त-
यिति तत्राह तानीति यान्युत्सृजेति शब्दानाह रणे तान्यस्त्राण्यु-
त्सृजामि मुञ्चामि ॥ ३४ ॥

अद्य त्वया इह यदेव वासुदेवेत्यभिधानं सूच्य कृतं तत्त्वां त्याज-
यिष्ये प्रहापयिष्यामि यदि संयुगं नेच्छामि तर्हि त्वां शरणं प्रजा-
मीति ॥ ३५—३८ ॥

संशयिरे संशयं चक्रिरे । ३९—४० ॥

संस्थाविधिं प्रेतक्रियाम् अपवृत्तिम् अनुगतं प्रतिक्रियां वा
अर्चनायामपवृत्तिः प्रेतक्षये निष्कृतौ व्यय इति ॥ ४१ ॥

आत्मना मनसा इत्यभिसन्धाय सकृद्व्ययम् ॥ ४२ ॥

अविमुक्ते कात्यायम् अविमुक्तेभ्यः शरणागच्छेद्विधेयं वा प्रीताः ॥ ४३ ॥

दक्षिणाग्निमन्वाहार्यनामनं परिचर पूजय आभिचारविधानेन
क्षुद्रप्रयोगप्रकारेण ॥ ४४ ॥

अब्रह्मण्ये ब्राह्मणाचारविरुद्धाचारे प्रयोजितः आदिष्टः ईश्वरेणेति-
शेषः । आभिचारम् कृत्यप्रयोगं कुर्वन् ॥ ४५—४६ ॥

त्रिशिखं शूलमितिशेषः ॥ ४७—४८ ॥

आभिचारवहनं कृत्यालक्षणाग्निम् ॥ ४९ ॥

अक्षैर्दुरादरैः ॥ ५० ॥

धरणीशः भूमीशः धरणं यस्य तद्वरणितस्य त्रैलोक्यस्य वा
अवितासि रक्षितासि । ५१—५२ ॥

सुदर्शनं नाम चक्रम् अस्त्रं कं विलं व्योम वा “कमिन्द्रिये
विधिं व्योसि ताञ्छे द्वाराभ्युपाययोः” इतिपादवः ॥ ५३ ॥

अभिचारः कृत्याग्निः ॥ ५४ ॥

तदनु सुदर्शिनवहनानन्तरम् अन्तःप्रतिष्ठन्नेष्टमस्तर्पणं चक्रं
इत्यग्निसालाम् ॥ ५५—५६ ॥

एतच्चरित्रभ्रवणादिकलमाह—य इति ॥ ५७ ॥

तावुभौ भोता भावयिता च ब्रह्महत्यादिभिरुपलक्षितेभ्योः
क्षुभेभ्यः ॥ ५८ ॥

इति भीमागवते महापुराणे दशमस्कन्धे विजयध्वज-
तीर्थकृत पदरत्नावल्याम् एकोनसप्ततिः तमः ॥ ६९ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

भीशुक उवाच ।

अथैकदा दारवत्या वसतो रामकृष्णयोः ।
सूर्योदयः सुमहानासीत्कल्पक्षये यथा ॥ १ ॥
ते ज्ञात्वा मनुजा राजन् पुरस्तादेव सर्वशः ।
स्यमन्तपञ्चकं क्षेत्रं जग्मुः श्रेयोविधित्तया ॥ २ ॥
निःशत्रियां महीं कुर्वन् रामः शस्त्रभृतां वरः ।
नृपाणामधिरीषेण यत्र चक्रे महाह्वान् ॥ ३ ॥
ईजे च भगवान् रामो यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणा ।
लोकस्यं सङ्ग्रहायैषो यथान्योघापनुत्तये ॥ ४ ॥
महत्यां तीर्थयात्रायां तत्रागुर्भरतीः प्रजाः ।
कृष्णः षोडशसाहस्रमहिषीशिविकान्वितः ॥ ५ ॥
पुत्रपौत्रजनानीकैर्वोरकान्ताकरेणुभिः ।
नगरस्त्रीकदम्बैश्च प्रियासार्यैश्च संयुतः ॥ ६ ॥
वृष्णयश्च तथाकूरवसुदेवगदादयः ।
ययुर्भारत तत्क्षेत्रं स्वमघं क्षपयिष्णवः ॥ ७ ॥
शठप्रयुक्तसाभ्याश्च सुवज्रोच्चवसारणाः ।
आहुकं कृतवर्माणं संस्थाप्य पुररक्षणे ॥ ८ ॥
ते रथैर्देवविख्यातैर्हयैश्च तरलप्रभैः ।
गजेर्बृहन्निरन्मामैर्नृभिर्विद्याधरद्युभिः ॥ ९ ॥
इयरोचन्त महाभागाः पथि काञ्चनमालिनः ।
वेदवादित्रनिर्घोषैः शङ्खदुन्दुभिनिस्स्रवैः ॥ १० ॥
गायन्तः कृष्णकृष्णेति गोविन्देति च सन्ततम् ।
ककुभः पूर्यन्नादेर्जग्मुः सर्वे कुरुद्वह ॥ ११ ॥
स्यमन्तपञ्चकं प्राप्य क्षेत्रं त्रैलोक्यविभुतम् ।
तृणैः पूर्णैस्तथा काष्ठैश्चकिरे शवनानि च ॥ १२ ॥
कम्बलाजिनवस्त्राणां शिविराणि महीभृताम् ।
आसन्निविचित्ररूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३ ॥
तत्राजग्मुर्नृपाञ्जेके ब्राह्मणाश्च सहस्रशः ।
वैद्याः शूद्राश्च निस्सङ्ख्या ये चान्ये वर्णनिन्दिताः ॥ १४ ॥
श्रुण्वयश्च महात्मानो विख्याताः शंसितप्रताः ।
सोपाध्यायाः साग्निहोत्राः ज्ञातका गृहमेधिनः ॥ १५ ॥
अन्धाश्च बधिराश्चैव कुञ्जा वामनपण्डकाः ।
व्यङ्गा जङ्गाश्च मुकाश्च कर्मक्षयपरीप्लवः ॥ १६ ॥
नोद्विम्बचरणाभोजरेणुरजितमस्तकाः ।
कदम्बाङ्गदकेयूरहारकुण्डलभूषणाः ॥ १७ ॥
अगन्धदिव्यवसनाः कलत्रैः खञ्जरा इव ।
तत्र ज्ञात्वा महाभागा उपोष्य सुसमाहिताः ॥ १८ ॥
ब्राह्मणेभ्यो षड्द्वेजेनूर्वासः स्रग्भुक्ममालिनीः ।
रामकृष्णौ विधिवत्पुनराप्सुश्च वृष्णयः ॥ १९ ॥
ददुः खर्णं त्रिजामेभ्यः कृष्णे नो भक्तिरस्तिवति ।
अयश्च तदनुज्ञाता वृष्णवः कृष्णदेवताः ॥ २० ॥
भुक्त्वोपविशुः कामं स्निग्धच्छायाङ्गिपाङ्क्तिपु ।
तत्रागतास्ते दृढशुः सुहृत्सम्बन्धिनो नृपान् ॥ २१ ॥
मत्स्योशीनरकौशल्यविदर्भकुक्षुजयान् ।
काश्चोऽजैकवामद्वान् कुन्तिगान्धारकरञ्जान् ॥ २२ ॥

[७८]

अन्याश्चैवात्मपक्षीषान्परांश्च शतशो नृपान् ।

नन्दादीन्सुहृदो गोपान्गोपीश्वोत्कण्ठिताभिरम् ॥ २३ ॥

अन्योन्यसन्दर्शनहर्षरंहसा प्रोत्कुलहृदयकसरोरुहभिर्यः ।

आश्लिष्य गाढं नयनैः स्रवज्जला-

हृष्यस्वचोदयगिरो ययुर्मुदम् ॥ २४ ॥

स्त्रियश्च सम्वीक्ष्य मिथोतिसिंहदाः-

सचापलापाङ्गदशोऽमिरेभिरे ।

स्तनैःस्तनान्कुङ्कुमपङ्कुरपिनाग्रित्य दोष्यां प्रणयाभुलोचनाः ॥ २५ ॥

ततोभिवाद्य ते वृक्षान्यवीर्यरभिवादिताः ।

स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथामिमथः ॥ २६ ॥

पृथा भ्रातृन्स्वसुर्वीक्ष्य तत्पुत्रान्पितरावपि ।

भातृपत्नीमुकुन्दश्च जहौ सङ्कथयाशुचः ॥ २७ ॥

कुन्त्युवाच ॥

आर्षभ्रातरहृम्मन्ये आत्मानमकृताशेषम् ॥

यद्वा आपत्सु महार्तो नानुस्मरथ सप्तमाः ॥ २८ ॥

सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः पितरावपि ।

नानुस्मरन्ति अजनं यस्य देवमदक्षिणम् ॥ २९ ॥

वासुदेव उवाच ॥

अस्व ! माम्मानसूयेथा देवकीडनकाञ्जरान् ।

ईशस्य हि वशे लोकः कुरुते कार्यतेथवा ॥ ३० ॥

कंसप्रतापिताः सर्वे ध्वं यता दिशो दृष्टा ।

एतर्ह्येव पुनः स्नानं देवेनासादिताः स्वसः ॥ ३१ ॥

भीशुक उवाच ।

वसुदेवोऽप्रसेनाद्यैर्यदुभिः सेविता नृपाः ।

आसन्नच्युतसन्दर्शपरमानन्दनिर्भराः ॥ ३२ ॥

भीष्मो द्राणोऽम्बिकापुत्रो गान्धारी ससुता तथा ।

सदाराः पाण्डवाः कुन्ती सञ्जयो विदुरः कृपः ॥ ३३ ॥

कुन्तिभोजो विराटश्च भीष्मको नम्रजिन्महान् ।

पुलजिद्वृद्धपदः शैब्यो धृष्टकेतुश्च काशिराट् ॥ ३४ ॥

दमघोषो विशालाजो मैथिलो मद्रकैकवाः ।

युधामन्युः सुशर्माश्च ससुता बाह्लिकादयः ॥ ३५ ॥

राजानोन्ये च राजेन्द्र युधिष्ठिरपुरोगमाः ।

श्रीनिकेतं वपुः शौरेः सखीका वीक्ष्य विस्मिताः ॥ ३६ ॥

अथ ते कृष्णरामाभ्यां सम्यक्प्राप्तसुमहणाः ।

प्रशशंसुर्मुदा युक्तास्तुष्टाः कृष्णपरिग्रहान् ॥ ३७ ॥

अहो भोजपते यूयं जन्मभोजो नृणामिह ।

यत्पश्यथासक्तकृष्णं दुर्दर्शमपि योगिनाम् ॥ ३८ ॥

यन्निस्सृते वेदमयं पुनाति-

पादावनेजनपयस्तु वचश्च शास्त्रम् ।

भूः कालभञ्जितभगापि यदक्षिपन्न-

स्पर्शोऽक्षकिरभिवर्धति नोऽखिलार्थान् ॥ ३९ ॥

तद्दर्शनस्पर्शनानुपपन्नजल्प-

शय्यासनाशनसौचनविण्डवन्धाः ।

येषां गृहे निरयवर्त्मनिवर्तताञ्च-

स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास बिष्णुः ॥ ४० ॥

नन्दस्तत्र यदुन्मत्तान् भुत्वा कृष्णपुरोगमान् ।

तत्रागमद्वतो गोपैस्तरसा तद्विदक्षया ॥ ४१ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

ते दृष्ट्वा वृष्णयो दृष्टास्तन्वः प्राणमिवास्थिताः ।
 परिपञ्चजिरे गाढं चिरदर्शनकातराः ॥ ४२ ॥
 वसुदेवः परिष्वज्य सम्प्रीतः प्रेमविह्वलः ।
 स्मरन् कंसकृतान् क्रेशान् पुत्रन्यासश्च गोकुले ॥ ४३ ॥
 कृष्णरामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च ।
 नकिञ्च नोचतुः प्रेम्णा साधुकयटो कुरुद्वह ॥ ४४ ॥
 तावत्सङ्गं समारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ।
 यशोवाच महाभागा सुनौ विजहतुः शुचः ॥ ४५ ॥
 रोहिणी देवकी चैव परिष्वज्य व्रजेश्वरीम् ।
 स्मरन्त्यौ तत्कृतां मैत्रीं वाष्पकण्ठ्यौ समूचतुः ॥ ४६ ॥
 को विस्मरेत यां मैत्रीमनुवृत्तां व्रजेश्वरि ।
 अधवाप्येन्द्रमैश्वर्यं यस्या नेह प्रतिक्रिया ॥ ४७ ॥
 एतावदष्टपितरौ युवयोः स्म पित्राः—
 सम्प्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानि ।
 प्राप्योपतुर्भवति पक्ष्महयद्वक्ष्णो-
 र्यस्तावकुत्रच भयौ न सतां परस्तात् ॥ ४८ ॥
 गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं-
 यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्मकृतं शपन्ति ।
 दृग्भिर्दृष्टकृतमलं परिरभ्यमद्य-
 स्तज्जावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम् ॥ ४९ ॥
 भगवांस्तास्तथाभूता विविक्त उपसङ्गताः ।
 आश्रित्यानामप्ये पृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५० ॥
 अपिस्मरथ नः सख्यः स्वानामर्थचिकीर्षवः ।
 गतांश्चिरायितानन्यासङ्गात्कृपणचेतसः ॥ ५१ ॥
 अवबुद्ध्या यथास्मासु इदमेव विशङ्कये ।
 नूनं भूतानि भगवान्युनक्ति धियुनक्ति च ॥ ५२ ॥
 वायुर्यथा घनार्नाकं तृणतूलज्जांसि च
 संयोज्य क्षिपते भूयास्तथा भूतानि भूतकृत् ॥ ५३ ॥
 मयि भर्त्ता हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते ।
 दिष्टयासीन्मयि सुस्नेहो भवतीनां मुदावहः ॥ ५४ ॥
 अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तोन्तरं बहिः ।
 भौतिकानां यथा खंवाभूर्गोयुज्योतिरङ्गनाः ॥ ५५ ॥
 एवमेतानि भूतानि भूतेष्वमात्मना ततः ।
 उभयं मय्यथ परं पश्यथान्तमक्षरे ॥ ५६ ॥
 श्रीशुक उवाच ।
 अभ्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णं शिक्षिताः ।
 तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगुः ॥ ५७ ॥
 नताः स्म ते नाथ पदारविन्द-
 योगेश्वरैर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः ।
 संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बं
 गेहज्जुषामपि मनस्सुद्वियात्सदा नः ॥ ५८ ॥
 इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे सप्तति—
 तमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

पदरत्नावली ।

तीर्थयात्रायां बहुविधं पुण्यं निमित्तं कालं ततोऽपि
 विशिष्टं तत्र ज्ञानात्सत्पात्रत्यागात्सम्पदशानात्पुण्यवतां
 पुण्यराशेरितरेषामप्यधिकायाच्छुद्धान्तःकरणत्वेन निर्मला कृष्ण-
 विषया भक्तिः मुक्तावानन्दविशेषं मुक्तिश्च ददातीति कृत्वा
 लौकिकाचारं विडम्बयतः कृष्णस्य तीर्थयात्राविलक्षणं चरितं
 कथयत्यस्मिन्नध्याये तत्रादौ तीर्थयात्रायां निर्मितमाह—अथेति,
 कल्पहाय इत्यनेन सर्वप्राप्तं लक्षयति ॥१॥

पुरस्तादुपरागादिति शेषः । स्यमन्तपञ्चकं कुरुक्षेत्रं स्यम-
 न्तानां हृदनां पञ्चकं यस्मिन्स्तत्तथा ॥२॥

एतदेव स्पष्टयति—निःक्षत्रियामिति । नषिञ्जाः क्षत्रिया यस्यां
 सा तथा तां यत्र देशे यत्पञ्चमहाहृदांश्चक्रे तस्यमन्त-
 पञ्चकम् ॥ ३ ॥

कर्मणा हत्यानिमित्तपापोत्पन्नेन अस्पृष्टोपि लोकसंग्रहायेति
 विकर्मणेति केचिपठन्ति ॥ ४ ॥

भारतीः भारतखण्डले धियमानाः ॥ ५ ॥

धारकान्ताः गाणिकास्तदारूढकरेणुभिः ॥ ६-८ ॥

तरलानां तरङ्गाणां प्रभावप्रभा येषां ते तथा अतिधवल-
 प्रभा इत्यर्थः । तैर्विद्याधरश्रुतिभिः ॥९—१२॥

कम्बलाजिनवस्त्राणां चितानैरितिशेषः ॥१३॥

अनेक इति पदच्छेदः बहव इत्यर्थः । निन्दिताश्चतुर्वर्ण्यः
 पुथक् कृताः ॥१४॥

शंसितव्रताः निर्मलव्रताः स्नातकाः दण्डसोदककमण्डलु-
 धराः गृहमेधिनः पञ्चयज्ञाधिकारिणः ॥ १५ ॥

कुम्भाः यकाङ्गाः वामना हस्तावयवाः पण्डकाः क्लीबाः
 व्यङ्गाः हस्ताद्ययवहीनाः किं साध्यमिति तत्राह कमेति ॥ १६ ॥
 कटकं वलयः ॥ १७—१८ ॥

वासंस्त्रि स्रजश्च रुक्ममालाः स्वर्णमालाः आसां सन्तीति
 वासंस्त्र्युक्कममालिन्यः ताः ॥ १९—२०—२१—२२—२३—२४ ॥

सत्पापलाभ्याश्चल्येन सहिताः अपाङ्कदशः कटाक्षवीक्षणानि-
 यासां तास्तथा अभिरेभिरे आलिङ्गनं स्रक्तुः ॥२५—२७॥

केयं कथेति तत्राह—आयेति । आर्यभ्रातृज्यैः पुत्रातः वसुदेवः
 अकृताशयम् अचीर्णपुण्यम् असदापत्सु महातीं नानुसर-
 थेति यत्तस्मादिति शेषः ॥२८॥

तत्र किङ्कारणमिति तत्राह—यस्येति अर्वाक्षिणं विपरीतवृत्ति २॥
 देयक्रीडनकान् देवस्येश्वरस्य क्रीडापकरणभूतान् ईशस्य
 वशे स्थितो लोकः कर्माणि कुरुते सङ्गेन कार्यते वा “ कार्यते
 ह्यवशाः ” इति स्मृतं ॥३०॥

कंसं प्रतापिताः सन्तापं प्रापिताः एतर्हि इदानीं कंसः हे
 भर्गिनि ॥३१—३६॥

कृष्णपरिग्रहान् कृष्णाशयान् ॥३७—३८॥

तुशब्दोऽवधारणार्थः चशब्दः समाहारार्थः यस्य कृष्णस्य वदना-
 क्षिस्त्वन् वचः वागात्मकं शास्त्रं वृत्तसूत्राविलक्षणम् इदं जगत्-
 पुनात्येव यस्य पादावनेजनपयश्च पुनाति कालाग्निना भर्जित-

विजयध्वजतीर्थीपाठः ।

भगा निर्दग्धवीर्या भूः यस्याः स्निग्धपद्मस्पर्शेन इडा समृद्धा शक्तिर्यस्याः सा तथा साऽस्मदर्थे ऽखिलार्थानभिर्वर्षति तं कृष्ण-मसकृत्पश्यति यस्मात्तस्माज्जन्मभाज इति गतेनान्वयः ॥ ३९ ॥

इतोऽपि यूयज्जन्मभाज इत्याशयोनाह—तद्दर्शनेति । निरय-धर्मेति इष्टप्रददेवविर्गहनगार्गे अत एव दुःखविषये गृहे वर्ततां वर्तमानानां स्वर्गापवर्गविरमः दुःखासम्भिन्नप्रदेशः स्वर्गः कर्मसाध्यप्रदेशः अपवर्गो मोक्षः तयोर्विरामो यस्मात्स तथा मुक्तेरेव द्वाित्यर्थः । “अपवर्गः क्रियासाध्ये फलसौ त्यागमोक्षयोः” इति यद्वा विशेषेण रमणं यस्मात्स तथा “ज्ञानादेव स्वर्गो ज्ञानादेवापवर्गः” इति ध्युतेः । किमुत सन्न्यासिनामिति चशब्दः एवम्विधो विष्णुः स्वयमंशावेशमन्तरेण येषां युष्माकं गृहे आसते यूयं तस्य हरेर्दर्शनं च स्पर्शनञ्च अनुपपन्नानुगमन-ञ्च प्रजलपञ्च शय्याञ्च आसनञ्च अशनञ्च तानि इमानि यस्य स यौवनस्य पिण्डस्य देहस्य सन्ति स तथा तस्य पिण्डस्य बन्धः इदालिङ्गनं येषां ते तथा तस्माज्जन्मसाफल्यं युष्माकमिति शेषः ॥ ४०—४३ ॥

कृष्णरामयोजनमोहनीविडम्बं कथयति-कृष्णरामाविति ॥ ४४-४५ ॥

मजेभ्वरी यशोदां समूचतुः सम्भाषणं चकतुः ॥ ४६ ॥

यस्याः मैत्र्याः वा युवयोः ॥ ४७ ॥

एतौ कृष्णरामौ युवयोः पित्रोः समीपे स्थितौ युवयोः सम्प्रीणनादीनि प्राप्य ऊपतुः सम्प्रीणनं सम्प्रीतिः अश्रुयुयो जातकाद्यभिषुद्धिकर्म रसायनादिपुष्टिकरणं पोषणं कीदृशौ अदृष्टपितरौ पितृगन्दास्पदास्सद्दर्शनमप्राप्तौ सतां परस्तात्सज्ज-मेभ्योन्यत्राकुतश्चन भयौ कुत्रचित् भययुक्तौ न भवतः कुत्र-चेत्युक्तं सङ्क्षिपति नकारेण सत्सु भययुक्तावित्यर्थः । ब्राह्म-णादिसज्जनवधाद्विभ्यतौ यद्वा बाल्ये विडम्बनार्थं सज्जनमन्त-रेण दृष्टेभ्यो नाकुत्रच भयौ न विभ्यतावित्यर्थः । तत्र दृष्टान्त-माह—पक्ष्मेति । यद्वद्यथा समीपस्थस्तत्त्वात्पक्ष्मेत्येकवचनं द्विवचनार्थं पक्ष्मणी अक्ष्णोः नेत्रयोः कुतश्चिद्व्यतिनिवारके तथा युष्माकमिति शेषः ॥ ४८ ॥

गोप्यश्चिरकालादष्टं कृष्णमुपलभ्य इष्टा सद्यः दृग्भिः इद्वि-कृतम् अलं परिरभ्य तद्भावं तस्मिन्योग्यां भक्तिमापुरित्यन्वयः कीदृशं नित्ययुजां नित्यमनोयोगिनामपि दुरापं दुरापमित्यनेन भर्त्सनेन प्राधान्यं सूचयति या गोप्यः यत्प्रेक्षणे तादर्थ्यं सप्तमी प्रेक्षणार्थं दृष्टिषु नेत्रेषु पक्ष्मणां कृतं निमेषलक्षणं कर्म शपन्ति पक्ष्मकर्तारं विधिं चेत्यनेन भक्त्यतिशयो दर्शितः ४९—५०

स्वानां यदूनमर्थचिकीर्षवः अमीष्टं कर्तुकामाः अन्यासङ्गा-दन्यकार्योसक्तोच्चरन्ति यान् चिरादनागतान् कृपणेषु चेतो-यासां तास्तथा ॥ ५१ ॥

यथा यथावद्वबुध्यास्मास्थिदमेव विशङ्क्य किन्तदिति तन्नाह-नूनमिति ॥ ५३ ॥

यतदेव विवृणोति-वायुरिति ॥ ५३ ॥

प्रेष्टवियोगादस्माकम् अनुताप इति तन्नाह—मयीति ॥ ५४ ॥

मम परिच्छिन्नत्वे मयियोगशङ्का तदेव नास्ति सर्वगत-त्वादिति हिशब्दसूचितं हेतुं व्यनक्ति—अहं हीति । आदिः कारणम् अन्तः संहर्ता आद्यन्तकालं वर्तमानो वा ननूक्तशङ्कायाः कः परिहार इति तन्नाह—अन्तर्गमिति । हे अङ्गनाः ! यथा खादि-भूतानि भौतिकानां घटकविवर्धनकवचनम् ॥ ५५ ॥

आत्मना परमात्मना तत इति आदीनि ततानि जीवस्तत इति योज्यं विध्यविध्यभावादीपचारिको व्यपदेश इति तन्नाह—उभयमिति । यत् यदुक्तं शास्त्रीयमथ तस्मादुभयं जीवभूत-शब्दवाच्यं तस्य परे सर्वोत्तमे अक्षरे ब्रह्मणि मय्यातनमिति पश्यथेत्यन्वयः । अनेनेदं श्रुत्यमिति आयातमिति ज्ञायते ॥ ५६ ॥

स्त्रीणामयम् उपदेशो घटपृष्ठमलिलस्त्रिकषयर्थ इति तन्नाह—अध्यात्मेति । देहमधिकृत्य वर्तमानानां परमात्मादितत्त्वानां शिक्ष-योपदेशलणया शिक्षिताः विद्यापादानं कारिताः तदनुसरणेन तस्य कृष्णस्य निरन्तरगोपासनया जातज्ञानाग्निना ध्वस्तो दग्धः जीवकोशः लिङ्गशरीराभिमानो यासां तास्तथा तं कृष्णमध्यगुः तं ज्ञातव्यः ॥ ५७ ॥

ज्ञानकृष्णतत्त्वा इत्थं जगुरित्याह—नताः स्मेति । “अस्म भुवि” इत्यस्याशिषि प्रयोगः नताः नतामवामेति प्रार्थयामहे जन्मा-न्तरेपि त्वत्पादाज्जनमनमाशास्मह इत्यर्थः । ननु किमस्य माहात्म्यं येन तन्मनमर्थनीयमिति तन्नाह—योगेश्वरैरिति यस्या-श्रमिवत् ज्ञानदुर्बला नेत्याह—अगाधेति । किमर्थं विचिन्त्यमिति हेतुगर्भविशेषणमाह—संसारेति-संसारकूपपतितानाम् अस्मादुत्तरणा-वलम्बम् ऊर्ध्वगमनलक्षणाधिभ्रेणिहस्ताधारं किञ्च गेहञ्जुषां गेहाख्यदेहपोषणनिरतानामपि नो मनसि सदोदियाभिरन्तरमुदंतु त्वत्स्वरूपमिति शेषः ॥ ५८ ॥

इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे पदरत्नावल्यां टीकायां सप्तति—
तमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

अधिकपाठे ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तथानुशूय भगवान् गोपीनां स गुरुमतिः ।

युधिष्ठिरमथापृच्छत्सर्वाश्च सुहृदोव्ययम् ॥ १ ॥

त एवं लोकनाथेन परिपृच्छथ सुसंस्कृताः ।

प्रत्यूचुर्दृष्टमनसस्तत्पादेशादनां हम्भः ॥ २ ॥

कुतोऽशिवस्त्वद्यजाम्बुजाम्बुध—

महम्मनस्तां मुखनिस्तुतं क्वचित् ।

पिबन्ति ये कर्णपट्टेऽलं प्रभो—

देहम्भूतस्तनूतमुच्छ्रमन्ति हि ॥ ३ ॥

तं त्वान्मध्यामविवृतात्मगतिं ज्यवन्ध—

मानन्दसम्प्लवमश्रुण्डाविकुण्ठबोधम् ।

कालोपसृष्टनिगमावपनासयोग—

मायाकृतिं परमहंसगतिं नताः स्मः ॥ ४ ॥

इत्युत्तमश्लोकाशिसमर्पि जने—

स्वभिपुत्रस्वकृतकार्यस्त्रियः ।

समेत्य गोविन्दकथां मिथोऽग्रणन्—

चुल्लोकगीतां शृणु घर्णयामि ते ॥ ५ ॥

विजयध्वजतीथीपाठः ।

श्रीपद्युवाच ।

हे वैदभ्य्युतो भद्रे हे जाम्बवति कौशले ।
हे सत्यभामे कालिन्दि शैब्ये रोहिणि लक्ष्मणे ॥ ६ ॥
हे कृष्णपत्न्य एतन्नो भूत वो भगवाम्स्वयम् ।
उपयेमे यथालोकमनुकुर्वन् स्वमायया ॥ ७ ॥

शक्तिमद्युवाच ॥

वैद्याय माऽप्येतिमुद्यतकामुंकेषु-
राजस्वशेषभटशेकरिताक्षरेणुः ।
निन्ये मृगेन्द्र इव भागमजाविद्युथा-
चक्षुर्लीनिकेतवरणाञ्जसमर्चनाय ॥ ८ ॥

सत्यभामोच ।

यो मे सनाभिधततद्ददा ततेन-
वितामिशापमपमार्ष्टुमुपाजहार ।
जित्वर्क्षराजमथ रत्नमदात्स तेन-
नीतिच्छिदादिशत मां प्रभवेपि दत्ताम् ॥ ९ ॥

जाम्बवत्युवाच ।

आज्ञाय देहविकृतिभिजनायदैवं-
सीतापतिं त्रिनवहान्यमुनाभिपुण्य ।
आत्मावधीरणमुपाहरदर्हणम्मां
वादी प्रगृह्य मणिनाहममुष्य दासी ॥ १० ॥

कालिभ्युवाच ।

तपश्चरन्तीमाज्ञाय स्वपादस्पर्शकाम्यया ।
सख्योपेत्याग्रहीत्पाणिं याहं तद्गृहमाज्जनी ॥ ११ ॥

मित्रविन्दोवाच ॥

यो मां स्वयम्बरमुपेत्य विजित्य भूपान्-
निन्येभ्ययूथमिषचात्मवर्लि द्विपारिः ।
छान्दमेऽपकुलतः स्वपुरंभ्रियोगात्-
तस्यास्तु मेनुभवमङ्गप्रयवनेजनाम्भः ॥ १२ ॥

नीलोवाच ॥

सप्तोक्षणोऽतिवलवीर्यसुनीक्षणशृङ्गा-
पित्रा कृतान् क्षितिपवीर्यपरीक्षणाय ।
ताम्बीरवुर्मदहनस्तरसा निगृह्य-
कीडन्वबन्ध ह यथा शिशवोऽजतोक्तान् ॥ १३ ॥
य इत्थं वीर्यशुक्लां मां दासीभिश्चतुराङ्गिणीम् ।
पथि निर्जित्य राजन्याभिन्त्ये तदास्यमस्तु मे ॥ १४ ॥

भद्रोवाच ॥

पिता मे मातुलेयाय स्वयमाह्वय दत्तवार्त्त ।
कृष्णे कृष्णाय तच्चित्तमक्षोहिण्या सखीजनैः ॥ १५ ॥
तस्य मे पादसंस्पर्शो भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
कर्मभिर्भ्राभ्यमाणाया येन तच्छ्रेय आत्मनः ॥ १६ ॥

लक्ष्मणोवाच ।

ममापि राज्यच्युतजन्मकर्म च
भुत्वा मुहुनोरदगीतमास ह ।
चित्तं मुकुन्दे किल पद्महस्तया ।
युतः स्वयं यस्तु विहाय लोकपान् ॥ १७ ॥

पदरत्नावली ।

श्रोत्रादीनां भक्त्यतिशयजननायाधिसरणायातीताध्यायेषु
उक्तं कृष्णविक्रमं सङ्केपतोनुकामस्यस्मिन्नध्याये, तथावाहुपो-
क्षातं रचयति-तथेति । यथोपदिष्टं ज्ञानं सुदृढं स्वात्तथा ज्ञानोप-
देशेनानुगृह्य गतिः मुकिलक्षणानन्दत्वेनेत्याशयः । अव्ययमना-
मयं कुशलमित्यर्थः ॥ १ ॥

तस्य हरेः पादेभ्यो चरणनिरीक्षणेन हर्ताहसः निर्मूलपापाः ॥ ३ ॥
किम्विधां कथामुचुरिति; तत्राह—कुतइति । ये जनाः कर्ण-
पुटैः महन्मनस्तोमुखनिस्सृतं महता व्यासादीनां मनस्तः
मनःपूर्वकं मुक्ककमलाभिस्सृतं गलितं त्वचरणाम्बुजासवं तव पाद-
कमलकथामृतं क्वचित्कस्मिन्चित्प्रसङ्गेपि अलम्पिबन्ति अलम्बुद्धि-
राहित्येन सेवन्ते तेषामशिवः अशुभः पन्थाः कुतः स्यादित्य-
न्वयः । कीदृशोऽशिवमार्ग इति तत्राह—देहभृत इति । देहभृतः
उदरभराः तत्कृतमशिवमार्गप्राप्तं व्यसनं प्रेक्ष्य उच्छ्वसन्ति
दीर्घं भ्रसन्ति ज्ञाये देहभृतः शरीरिणः कर्णपुटैः त्वचरणा-
म्बुजासवं पिबन्ति तत्तस्य तव कृतं चरितमुच्छ्वसन्ति लोके
उपविश्य विकासयन्ति विस्तारयन्ति तेषामशिवः कुत
इति ॥ ३ ॥

ननु, नारायणचरणकमलाभृतपायिनाममङ्गलं नास्तीत्यनेन
अन्येषामस्तीत्यायातं, तत्र भवन्तः के ? इति तत्राह—तन्वेति ।
तन्वानताः स्म इत्यन्वयः । यस्य पादाब्जसुधापायिनाममङ्गलं नास्ति
तम् अस्य देवदत्तयदन्याधीनत्वे किमेतन्नमनफलमित्यत्राहुः आत्म-
धाम आत्मैव धाम गृहलक्षणम् आश्रयो यस्य स तथा तं
स्वाश्रयमित्यर्थः । स्वाश्रयत्वं चेतोपि महता देवाद्यन्यतमेन निव-
तेन किञ्च स्यादित्यत्राहुः—विबुधेतिविबुधानामात्मा गतिः स्वभाव-
गमकं स्वामिनमाश्रयं वा स्वभावगमकत्वं कथमत्राहुः इत्यन्वय-
मिति । तिस्रोऽवस्थाः जाग्रदाद्या यस्मात्स तथा तम् अनेन देवानां
जाग्रदवस्थानिमिषस्वभावं वैद्यानां सुप्तिलक्षणाज्ञानस्वभावं मनु-
ष्याणां स्वप्नलक्षणमिभ्रान्स्वभावं गमयतीति ज्ञातव्यं नन्वेवस्था-
त्रयनियन्तृत्वे तत्कृतं भ्रमलक्षणं दुःखमनिवारितमापतेदेवदत्त-
वदत्राहुः—आनन्देति । आनन्दानां सम्प्रसो महोषो यस्मिन् स
तथा तं पूर्णानन्दमित्यर्थः । नन्वेवभवलक्षणसाधनाभावात्पाषा-
णानामपि पूर्णानन्दः किं न स्यादत्राहुः, अखण्डेति । अखण्डः
निरन्तरः अविकुण्ठः विमिश्रः बोधो यस्य स तथा तं स्वामिज-
निष्कलमवज्ञानमित्यर्थः । नन्वेवम्बिधस्य जननं किमर्थमत्राहुः
कालेति । कालेन गुणेनोपसृष्ट उत्सृष्टा निगमो वेदादिशास्त्र-
निश्चयस्तत्सावपनाय पुनरभिव्यक्तिलक्षणाङ्कुरीकरणायासाऽङ्गीकृता
योगमायाकृतिः स्वरूपभूतेच्छाया देहो येन स तथा तं
“आकाशे देह आकृतिः” इति यादवः । उक्तार्थसर्वज्ञे किं प्रमाणं
मत्राहुः—परमेति । परमज्ञानां वेदाभूतैकानिष्ठानां सम्प्रतिष्ठा

विजयध्वजतीर्थीपाठः ।

गतिर्हानं यस्मिन् स तथा तं भगवत्स्वरूपविषयं परमहंसज्ञानं प्रमाणमितरेषामित्यर्थः ॥ ४ ॥

अच्युतस्य कौरवाणां च स्त्रियः समेत्य एकत्र मिलित्वा यां कथामगृणन् तां वर्णयामि त्वं शृणु ॥ ५ ॥

प्रभप्रतिवचनपूर्वकां शृण्विति न गानवदन्नेति विवेकायाह द्रौपदीति । हे षोडशसहस्रकृष्णपत्न्यः ! पृथक्नामग्रहणं बाहुल्यात् कृतं स्वेच्छया लोकमहजनमनुकुर्वन् अच्युतो भगवान् स्वयं वो युष्मान् यथा येन विधिना उपयेमे तं विधिमस्माकं ब्रूतेत्यन्वयः ॥ ६-७ ॥

राजसु जरासन्धाविषु मा माम् अशेषभटनानामित्युपलक्षणं राज्ञां शेषरितः मूर्खसु शेषर इव अहमिरेणुयें स तथा भागं तदर्थत्वेन हस्तांशं न प्राप्यभोगेच्छयेत्यत्राह-भ्रान्तिकेतेति । भीत्यनेन तद्भागं सूचयति अजानामवीनां यथा ॥ ८ ॥

सकामैः सहोदरस्य प्रसेननाम्नो वधेन ततश्च सन्तप्त इदमेव ततेन तातेन पित्रा लिप्ताभिशापं कथितमिध्यादोषम् अपमार्ष्टुम् परितर्तुम् क्रक्षराजानं जाम्बवन्तं जित्वा रत्नमुपाजहार अथ तेन कृष्णेन भगवतानीतच्छिष्टप्राप्तभेदलणापराधः स मे पिता मां प्रभवे कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं समर्थाय आदिशत दत्तवान् रत्नञ्चादात् कीदृशीं मामभ्यस्मै वाचा दत्तामपि यद्वा क्रक्षराजं जित्वा रत्नमाहरत् आहत्य च तद्रत्नं मत्पित्रे अवासेन रत्नेन सह भगवतानीतच्छिष्टस पिता तस्मै प्रभवे आदिशतेत्यन्यत् समम् ॥ ९ ॥

देवविकृतिं परिमाणतो वर्णतश्च विलक्षणदेहं कृष्णं प्रत्यक्ष-दृष्ट्या आशाय सम्यक् शात्वा अनेन श्रीकृष्णेन त्रिनवाहानि क्षतविंशतिदिनान्याभियुध्य एनं कृष्णं निजनायदेवं स्वकुक्ष-स्वामिदेवताभूतं . सीतापतिं पुनर्शात्वा मे पिता जाम्बवान् अवधीरणम् अवज्ञानमर्हणम् अपराधपरिहारयोग्यं पूजासाधनं मां मणिना सह पादौ प्रगृह्णापाहरत् कृष्णयेति शेषः यद्वा अवधिरवधानं निश्चयज्ञानं यस्यस्येरेण येन सोवधीरणः दशरथपुत्रोवतीर्णोयमिति विशिष्टज्ञानजनक इत्यर्थः । तं पराजित इति वा पाठः अज्ञायेति च त्वममुष्याधुना कीदृशीत्यत्राह-अहमिति “अपि मावं मवं कुर्याच्छब्दोभङ्गं न कारयेत्” इति वचनात् त्रिनवाहानीति यद्वा-सराकारगुणस्तेषांस्वरूपतो गुण इत्यनेन पूर्वपरस्थानयोः गुणवैशेष्ये रूपे सिद्धं भवति ॥ १० ॥

याहमिदानीं तद्गृहमार्जनी तां मां स्वपादस्पर्शकाम्यया तप-श्चरन्ती विज्ञाय सक्याहुनेन सहोपेत्य मम पाणिमग्रहीत् या कृष्णदेवता मम पाणिमग्रहीत् अहं तद्गृहमार्जनीति वा यायइति व्यस्येनाम्बयो वा ॥ ११ ॥

यः कृष्णः द्विपारिः सिंहः श्वयूथं विजित्यात्मने कृतं बलि-मुपहारमिव स्वयम्बरं भूपानुपेत्य विजित्य भ्रान्तं अपकुर्वतो-ऽपकुर्वतः सतः मां निग्ये स्वपुरञ्जागात् अनुभवं जन्मनि जन्मनि मम तस्य हरेरुपग्रयवनेजनाम्नोस्त्वित्यन्वयः । अप-कृष्णे हेतुः भिय इति संप्रदो हेतोः “भीः पद्मायां कागितसम्प-दोः” इति तस्या अंशं मामिति वा ॥ १२ ॥

• [७६]

अत्यधिके बलवीर्ये सुनीक्षणानि शृङ्गाणि च वेषां ते तथा तान् बलशक्तिवीर्यविक्रमदुर्मदान् भ्रन्तीति दुर्मदहनः अज-तोकात् छागशिखर ॥ १३ ॥

ततः किमकारोति तत्राह-यइति ॥ दासीभिः सह मां निन्येति ॥ १४ ॥

हे कृष्णे द्रौपदि ॥ १५ ॥

येन पादस्पर्शनात्मनो मे तच्छ्रेयः स्यात् सपादस्पर्शो भवेत् ॥ १६ ॥

हे राक्षि द्रौपदि ! यस्तु लोकपानिन्द्रादीन्विहाय पद्महस्तया स्वयम्भुतः तस्मिन्मुकुन्दे मम चित्तमासेत्यन्वयः ॥ १७ ॥

(मू) ज्ञात्वा मम मतं साध्वि पिना दुहितृवत्सलः ।

दृष्टसेन इति क्यातस्तत्रोपायमचीकरत् ॥ १८ ॥

यथा स्वयम्बरे राक्षि मत्स्यः पार्थेच्छया कृतः ।

अथ तु बहिराच्छन्नो इदमेव स जले परम् ॥ १९ ॥

भुवैतत्सर्वतो भूपा आययुर्मत्पितुः पुरम् ।

सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञाः सोपाध्यायाः सहस्रयः ॥ २० ॥

पित्रा सम्पूजिताः सर्वे यथावीर्यं यथावयः ।

आदुः सशरं चापं वेजं पार्थति मखियः ॥ २१ ॥

आदाय त्यस्यजन् केचित्सज्जीकर्तुमनीश्वराः ।

आकोट्यां उपां समाकृष्य पेतुरेके ऽमुना हताः ॥ २२ ॥

सज्जं कृत्वा ऽपरे वीराः प्राग्योतिमगधेश्वरौ ।

भीमो दुर्योधनः कर्णो नाविन्वस्तदवस्थितिम् ॥ २३ ॥

मत्स्याभासं जले दृष्ट्वा ज्ञात्वा च तदवस्थितिम् ।

पार्थो यत्सीसुजद्वाणास्त्राच्छिनत्पस्पृशे परम् ॥ २४ ॥

राजम्बेषु निवृत्तेषु मग्नमानेषु मानिषु ।

भगवान् धनुरादाय सज्जं कृत्वाऽथ क्षीलया ॥ २५ ॥

तस्मिन् सन्धाय विशिखं मत्स्यं वीक्ष्य सकृज्जले ।

छिन्नेष्याऽपातयसं सूर्यं चाभिजिति स्थिते ॥ २६ ॥

दिवि दुन्दुभयो नन्दुर्जबशब्दोऽपतद्भुवि ।

देवाश्च कुसुमासारान् मुमुक्षुर्हर्षविह्वलाः ॥ २७ ॥

तद्रङ्गमाविशमहं कलनूपुराभ्यां—

पद्मयां दिशो भ्रमयती चक्षपेशकाभ्याम् ।

वृत्ते पिधाय परिधाय च कौशिकान्ये

सञ्जीवहासवदना कबरीधृतकू ॥ २८ ॥

उन्नीय धक्कमुकुण्डलकुन्तलतिवद्-

गण्डस्थं चिगिरहासकटाक्षमोक्षम् ।

राक्षो निरीक्ष्य पारतः शनकैर्मुरारे-

रंसेऽनुरक्तहृदया विदधे स्वमाक्षाम् ॥ २९ ॥

ततो मृदङ्गपटहा शङ्खभेर्यान्कादयः ।

निनेदुर्नटनतक्यो नन्दुर्गायका जगुः ॥ ३० ॥

एवं ब्रूते भगवति मायेसे नृपयूथपाः

न सेहिरे यावत्सेनि ! स्पर्धिनो हृच्छयातुराः ॥ ३१ ॥

मां रथं स समारोप्य लसज्जयच्चतुष्टयम् ।

शाङ्गमुर्धन्य सज्जस्तस्यावीशश्चतुर्भुजः ॥ ३२ ॥

बारुकभ्योदयामास काञ्चनोपस्करो रथम् ।

मिवतां द्विषतां राक्षि दृकाणां मृगराक्षि ॥ ३३ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

ते त्वसज्जन्त राजन्या निवेष्टुं पवि केचन ।
 स्यन्ता उज्जतेष्वासाः प्रामसिंहा यथा हरिम् ॥ ३४ ॥
 ते शार्ङ्गच्युतबाणैर्घनैर्नुशबाह्वृष्टिकम्भराः ।
 निपेतुः प्रधने केचिदेक सन्त्यज्य द्रुमुवुः ॥ ३५ ॥
 ततः पुरीं पतिजयभूत्यलङ्कृतां-
 रविच्छदध्वजपटविभ्रनोरणाम् ।
 कुशस्थलीं दिवि भुवि चाभिसंस्तुतां तदा-
 समाविशत्तरणिरिव स्वकेतनम् ॥ ३६ ॥
 पिता मे पूजयामास सुहृत्सम्बन्धिबाधवान् ।
 महार्हवासांलङ्कारैः शय्यासनपरिच्छदैः ॥ ३७ ॥
 दासीभिः सर्वसम्पद्भिर्मंडेमरथवाजिभिः ।
 आयुधानि महार्हाणि ददौ पूर्णस्य भक्तितः ॥ ३८ ॥
 आत्मारामस्य तस्येमा वयं वै गृह्णासिकाः ।
 सर्वसङ्गनिवृत्त्याह्वा तपसा च बभूविम ॥ ३९ ॥

महिष्य ऊचुः ।

भौमं निहत्य सगणं युधि तेन रुद्धा-
 ज्ञात्वा स्थ नः क्षितिजये हृतराजकन्याः ।
 निर्मध्य संस्तुतिविमोक्षमपि स्मरन्ती—
 पादाम्बुजं परिनिनाय य आप्तकामः ॥ ४० ॥
 न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भौज्यमप्युत ।
 वैराज्यं पारमेष्ठ्यं वा आनन्त्यं वा हरेः पदम् ॥ ४१ ॥
 कामयामहे एतस्य भीमपादरजः भियः ।
 कुचकुङ्कुमगन्धाढ्यं मूर्ध्नि वोढुं गदाभूतः ॥ ४२ ॥
 ब्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति पुलिन्धास्तुण्वीरुधः ।
 गावध्वायतो गोपैः पादस्पर्शं महात्मनः ॥ ४३ ॥
 इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
 एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

पदरत्नावली ।

द्रौपदीस्वयम्भरे द्रौपद्याः पार्थिवरेच्छया मत्स्यः कृतो यथा तथा
 मे पिता तत्रोपायमचीकरत् इदमुपायमतो विशिनष्टि अयन्त्विति
 तुशब्देनाप्याशङ्क्यं दर्शयति अयं मत्स्यः दीर्घस्तृणशिखरे ऽवल-
 बितो बहिराच्छन्नः व्यवहितसर्वाङ्गः अदर्शनाद्वेधोऽमुकर इति तत्राह
 इदयत इति स मत्स्यः परं केवलं जले दृश्यते वेणुनाले निर्गत-
 छायाया जले प्रतिबिम्बितत्वेन चक्षुर्विषय इत्यर्थः । तदनेनाधोमुखेन
 जले छायायामवलोक्य वेक्ष्य इति पार्थकृतलक्षवधादाधिकास्तु-
 करमिति ज्ञायते ॥ १८-१९ ॥

उपाध्याया आचार्याः पुरोहिता वा ॥ २० ॥

हे पार्षति ! सिद्धे कार्ये भोगार्थं मयि धियो येषां ते
 मस्त्रियः ॥ २१ ॥

व्यसृजन् मुक्तवन्तः आकोट्यां धनुरप्रपर्यन्तम् ॥ २२ ॥

तस्य मत्स्यस्य स्वरूपावस्थितिं नाधिगच्छन् ज्ञातवन्तः ॥ २३ ॥

मत्स्याभासं मत्स्याकरं यत्तोऽभयेन बाणानसृजत् नाच्छि-
 नन् तर्हि किं कृतमत्राह पस्पृश इति ॥ २४-२५ ॥

अभिजिति दिनमध्यमुद्धर्ते सति ॥ २६ ॥

भुवि जयशब्दाऽपतत् व्याप्तोऽभूत् ॥ २७ ॥

विश इति छद्मण्या विष्णु स्थितान् नृपान् भ्रमयती काम-
 विकारसूचकनानाच्छेष्टाकुलान् कारयन्ती तत्रैवं तत्त्वयम्भरस्यलं
 चलेन पादविक्षेपेण पेशलाभ्यं सुन्दराभ्यां वृत्ते स्वरूपे स्वेतर-
 वस्तुभ्यो व्यावृत्तरूपे कौशिकाग्ये कृमिकोशोत्थतस्तुकुत-
 वक्षधेष्टे यद्वा वृत्ते जघने परिधाय वृत्ते पीने स्तनद्वये विधाय
 वा कबय्या धृता कक् माला यस्याः सा तथा ॥ २८ ॥

शिशिरवत् तुषारवद्भ्रवलो हासः स्निग्धो वा ॥ २९-३० ॥

हे याज्ञसेन द्रौपदि ! ॥ ३१ ॥

ईशः शिवो नेत्याह चतुर्भुज इति ॥ ३२-३३ ॥

प्रामसिंहाः सारमेयाः हरिं सिंहम् ॥ ३४ ॥

नुन्नाः छिन्नाः बाहवश्चाक्रमयश्च कम्भराश्च येषां ते तथा
 प्रधने युद्धे ॥ ३५ ॥

पत्युः स्वामिनः कृष्णस्य जयभूत्या जयभिया अलङ्कृतां यथा
 जयलक्ष्मीरुक्मिणी तथाऽलङ्कृतां वा रविच्छदध्वजपटविभ्र-
 तोरणाश्च यस्यां सा तथा तां रविं ज्ञादयन्तीति रविच्छदा-
 आतपप्रतिष्ठम्भकाः चित्रा नानावर्णास्तोरणाः स्वकेतनम् आत्मी-
 योदयशिखरिशिखरम् ॥ ३६-३७ ॥

पूर्णस्य अन्यपालकरहितस्य ॥ ३८ ॥

दासीत्वञ्च तप आदिपुण्यनिचयेन प्राप्तमिति ज्ञाप-
 नायोक्तं सर्वेति अज्ञा यथार्थभूतया “अज्ञा प्रत्यक्षसत्यवाः”
 इति ॥ ३९ ॥

षोडशसहस्रास्त्रियः स्वविवाहप्रकारं कथयन्ति—भौममिति ।
 यः कृष्णः क्षितिजये भूमण्डलविजये राक्षो निर्मध्य हृतराज-
 कन्याः ज्ञात्वा सगणं भौमनिहत्य तेन नरकेण रुद्धाः निरोध-
 क्षणसंस्तुनेर्मोक्षं स्मरन्तीर्नोऽस्माद् पादाम्बुजं परिनिनाय
 समीपं प्रापयामास पादाम्बुजं सेवयितुमुद्वान्वा न कामुक-
 बुद्ध्या कुतः ? आप्तकामः ॥ ४० ॥

वयमपि भगवत्पादरजस्सेवामन्तरेण नान्यैर्ध्वजपदमाशा-
 स्महे इत्याहुः—न वयमिति । साम्राज्यमुत्तरदेशराज्यं स्वाराज्यं
 पूर्वदेशराज्यं भौज्यं दक्षिणदेशराज्यं वैराज्यं पश्चिमदेशराज्यं
 पारमेष्ठ्यं अक्रवर्तिपदम् आनन्त्यं सर्वदेशाधिपत्यं वा हरेः पदम्
 इन्द्रपदं वा साम्राज्यं अक्रवर्तिपदं स्वाराज्यं स्वर्गराज्यं भौज्य-
 मन्तरिक्षराज्यं वैराज्यं पातालराज्यम् अणिमादिराज्यं वा पार-
 मेष्ठ्यं ब्रह्मपदम् आनन्त्यं मोक्षं वा न कामयामहे किन्तु गदा-
 भूतो हरेः पदं कामयामहे ॥ ४१ ॥

किमर्थमत्राह—एतस्येति । एतस्य गदाभूतः भीमपादरजः
 मूर्ध्नि वोढुं कीदृशं भियो लक्ष्म्याः कुचलिप्तकुङ्कुमरजो-
 गन्धाढ्यम् ॥ ४२ ॥

ब्रजस्त्रियः यत्पादरजो वाञ्छन्ति न केवलं ब्रजस्त्रिय
 एव वाञ्छन्ति पुलिन्धादयोपीत्याहुः—पुलिन्ध इति । गावः
 गाः ॥ ४३ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

विजयध्वजतीर्थीयपाठः पदरत्नावल्याम् एकसप्तति-

तमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

अधिकपाठे सप्तमः ॥ ७ ॥

विजयध्वजतीर्थपाठः ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रुत्वा पूज्या सुबलपुत्र्यथ याज्ञसेनी-
 आधव्य इत्यमनुयाः परमप्रतीताः ।
 कृष्णेऽखिलाम्नि हरौ प्रणयानुबन्धं
 सर्वा विसिद्ध्युरलमभुक्कलाकुलाक्ष्यः ॥ १ ॥
 इति सम्भाष्यमाणानु स्त्रोभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु ।
 आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरामद्विदक्षया ॥ २ ॥
 द्वैपायनो नारदश्च व्यवनो देवलोऽसितः ।
 विश्वामित्रः शतानन्दो नारदराजोऽथ गौतमः ॥ ३ ॥
 रामः सशिष्यो भगवान् वसिष्ठो गालवो भृगुः ।
 पुलस्त्यः कश्यपोऽग्निश्च मार्कण्डेयो बृहस्पतिः ॥ ४ ॥
 द्वितस्त्रितश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रस्तथाङ्गिराः ।
 भगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवाद्योऽपरे ॥ ५ ॥
 तान् ब्रह्मा सहस्रोत्थाय प्रागासीना नृपादयः ।
 पाण्डवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुलोकवन्दितान् ॥ ६ ॥
 तानानर्च्यथा सर्वे सहस्रामोऽच्युतोर्चयत् ।
 स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाह्वयधूपानुलेपनैः ॥ ७ ॥
 उवाच सुखमासीनान् भगवान् धर्मगुप्तनुः ।
 सदस्तस्य महतो यतघाचोऽनुशृण्वतः ॥ ८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अहो धर्मं जन्मभूतो लब्धं कात्स्न्येन तत्फलम् ।
 देवानामपि दुष्प्रापं यद्योगेश्वरदर्शनम् ॥ ९ ॥
 किं स्वल्पतपसां नृणामर्चायां देवचक्षुषाम् ।
 दर्शनस्पर्शनप्रस्नप्रह्वपादार्चनादिकम् ॥ १० ॥
 न ह्यस्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ।
 ते पुनस्त्युरकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ११ ॥
 नाग्निर्न सूर्यो न च चन्द्रतारकं न भूर्जलं खं भस्वनोऽथ वाक्मनः ।
 उपासिता भेदकृतो हरस्त्यर्घं त्रिपश्चितो भ्रान्ति मुहूर्तसेवया ॥ १२ ॥
 यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके—
 स्वर्धाः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः
 यत्तोर्यबुद्धिश्च जलेन कर्हिचि-
 जनेष्वभिषेधु स एव गोखरः ॥ १३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

निशम्येत्ये भगवतः कृष्णस्याकुण्ठमेधसः ।
 बन्धो दुरन्धरं विप्रास्तूष्णीमासन् प्रमथियः ॥ १४ ॥
 चिरं विमृश्य मुनय ईश्वरस्येशितव्यताम् ।
 जनसङ्ग्रह इत्युचुः स्मयन्तस्तं जगद्गुरुम् ॥ १५ ॥

ऋषय ऊचुः ।

यन्मायया तत्त्वविदुस्तमा धर्मं विमोहिता विश्वसृजामधीश्वरम् ।
 यदीशितव्यायति गूढ ईदृया अहो विचित्रं भगवद्विचिन्तितम् ॥ १६ ॥
 अनीह एतद्बुद्धेक आत्मना-
 सृजत्यवत्यसि न बध्यते यथा ।

भौमैर्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी-

अहो विभूतधरितं विदुस्त्वनम् ॥ १७ ॥

अथापि काले स्वजनाभिगुप्त्यै-

विमर्षि सर्वं खलनिप्रहाय ।

स्वलीलया वेदपथं सनातनं-

धर्माभमात्मा पुरुषः परो भवान् ॥ १८ ॥

ब्रह्म ते हृदये शुक्लं तपःस्वाध्यायसंयमैः ।

यत्रोपलब्धं सुव्यक्तमव्यक्तं च ततः परम् ॥ १९ ॥

तस्माद्ब्रह्मकुलं ब्रह्मन् ! शास्त्रयोनेस्तवात्मनः ।

समाजयसि सद्गाम तद्ब्रह्मण्यगुणो भवान् ॥ २० ॥

अद्य नो जन्मसाफस्यं विद्यायास्तपसो दशः ।

त्वया सङ्गम्य सङ्गत्या यस्त्वं नः श्रेयसां परः ॥ २१ ॥

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायकुण्ठमेधसे ।

स्वयोगमाययाच्छन्नमहिम्नं परमात्मने ॥ २२ ॥

न धं विन्दन्त्यमी भूपा एकारामाश्च वृष्णयः ।

मायाजवनिकाच्छन्नमात्मानं कालमीश्वरम् ॥ २३ ॥

तस्माद्य ते ददृशिमहामिमांघ्रमघमर्ष-

तीर्थारूपदं हृदि धृतं सुविपकयोगैः ।

उत्सिक्तमक्तयुपहृताशयजीवकोशा-

भापुर्भेदव्रतिमयानुगृहाण भक्तान् ॥ २४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्यनुशास्य दशार्हं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरम् ।

राजर्षिर्वर्यास्तान् गन्तुं मुनयो दधिरे मनः ॥ २५ ॥

तद्वीक्ष्य ताननुब्रज्य वसुदेवो महायशाः ।

प्रणम्य चोपसङ्गुह्य बभाषेदं सुयन्त्रितः ॥ २६ ॥

वसुदेव उवाच ।

नमो वः सर्वदेवेभ्यो ऋषयः श्रोतुमर्हय ।

कर्मणा कर्मनिर्हारी यथा स्यान्नस्तदुच्यताम् ॥ २७ ॥

नारद उवाच ।

नातिचित्रमिदं विप्रा वसुदेवो बुभुत्सया ।

कृष्णं मत्वाऽर्भकं यक्षः पृच्छति श्रेय आत्मनः ॥ २८ ॥

सन्निकर्षो हि मर्त्यानांमनादरणकारणम् ।

गाङ्गं हित्वा यथान्योऽस्मस्तत्रत्योऽन्याति शुद्धये ॥ २९ ॥

यस्यानुभूतिः कालेन लयोत्पत्त्यादिनास्य वै ।

स्वतोऽन्यस्माच्च गुणतो न कुतश्चन रिप्यति ॥ ३० ॥

ते क्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहै-

रव्याहतानुभवमीश्वरमहितीयम् ।

प्राणादिभिः स्वधिषयैरुपगूढमहो-

मेने ससूर्यमिव मेघहिमोपरागैः ॥ ३१ ॥

अथोचुर्मुनयो राजन्नामाभ्याऽनकदुन्दुभिम् ।

सर्वेषां शृण्वतां राज्ञां तथैवाच्युतरामयोः ॥ ३२ ॥

कर्मणा कर्मनिर्हार एव साधुनिरूपितः ।

यच्छ्रद्धया यजेद्विष्णुं सर्वयज्ञेश्वरं मखैः ॥ ३३ ॥

वित्तस्योपशमो यो वै कविभिः शास्त्रचक्षुषा ।

दर्शितः सुगमो योगो धर्मश्चात्तमुदावहः ॥ ३४ ॥

विजयध्वजीयतीर्थविपाठः ।

अयं स्वस्त्ययनः पन्था द्विजातेर्गृहमेधिनः ।
यच्छुद्धयामधितेन शुक्लेनेज्येत पूरुषम् ।
विसृष्ट्या यज्ञानैर्गृहेदोरसुतेपणाम् ॥ ३५ ॥
आत्मलोकैषणोभवं काष्ठेन विसृजेद्बुधः ।
ग्रामे त्यक्तैषणाः सर्वे ययुर्धीरास्तपोवनम् ॥ ३६ ॥
ऋणेस्त्रिभिर्द्विजो जातो देवर्षिपितृणां प्रभो ।
यज्ञाध्ययनपुत्रैस्ताननिस्तीर्य त्यजन् पतेत् ॥ ३७ ॥
ब्रह्मचर्यसुताभ्यां वै ऋषिपित्रोर्महामते ! ।
यज्ञैर्देवर्षमुन्मुख्य निष्कृणोऽशरणो भवेत् ॥ ३८ ॥
वसुदेव भवान् नूनं भक्त्या परमया हरिम् ।
जगतामीश्वरं भजे स यज्ञां पुत्रतां गतः ॥ ३९ ॥

१० मा० म० ६० उ० वि० द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

पदरत्नावली ।

हरेर्ज्ञानिप्रियत्वं यज्ञस्य तदेकविषयत्वं तत्प्रीतेर्मुक्तिसाधनत्वं
पुत्रमित्रादिबेहस्य संसारमूलत्वमित्यादिकमध्यायद्वये कथयति;
तत्र व्यासादिमुनीनाम् आगमनं वक्तुं पृथादिल्लीणां सन्तोषो-
द्भेकम् कथयति—पृथत्यादिना । या माधव्यः माधवपत्न्यः तासां
कृष्णे प्रणयानुबन्धं दृष्टेतिशेषः । विसिस्म्युः विसिस्ताः अभव-
न्मित्यन्वयः । सत्यादीनां भक्तिप्रवाहं दृष्ट्वा वा ॥ १ ॥

इदानींमृषाणांमागमनप्रकारं वक्ति—इतीति ॥ २-४ ॥

द्वितमिदं तैकताः सहोदराः “त्रितः कूपेऽवहितो देवान् हवत
ऊतये” इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

प्रागुत्थापयानुबन्धः नमनादिनेतिशेषः ॥ ६-७ ॥

धर्मगुण धर्मगोप्त्री तनुर्यस्य स तथा ॥ ८ ॥

तत्फलं जन्मफलम् ॥ ९ ॥

नृणां युष्मद्दर्शनादिकं दुष्प्रापमिति किं वक्तव्यमित्याह
वक्ष्येति । अर्चायामिति सप्तमी प्रथमार्थे प्रतिमैव देव इति
चक्षुर्वर्शने येषां ते तथा “अर्चा पूजाप्रतिष्ठयोः” इति ॥ १० ॥

ननु, बहिर्मुखानां नृणां तीर्थादिदर्शनादेर्जन्मनः साफल्यं
स्यात्किं साधुदर्शनादिनिति तत्राह—त इति । तत्र सन्निहितास्ते
देवा अप्युरुकालेन कालचेषं कृत्वैव पुनान्ति ननु तदानीमेव
तत्र किङ्कारणमित्यस्येदमंवात्तरं कलनमेव कालः ज्ञानं तावद्-
दन्तः “कञ्च ज्ञाने” इति धातुः । उरुणा गुरुणोपदिष्टज्ञानेन तत्स्व-
रूपं तन्मन्त्रतद्वाच्यरणादिकं ज्ञात्वा समुपास्य तद्दर्शनप्राप्य
तत्प्रसादेनाद्यक्षय इत्यतो गुरुपदेशः कारणमित्यर्थः । प्रकृते कि-
मनेनेत्यत्राह—दर्शनादिति । साधवः स्वदर्शनादन्यथाज्ञानमपगम-
यन्ति एवमशब्दः गुरुपदेशं व्यवच्छिन्नान्ति ॥ ११ ॥

नन्ववधानिमित्तमन्यथाज्ञानं जायते तत्राज्यादयः स्वदर्शना-
दयं चपयित्वा अन्यथाज्ञानं नाशयन्ति तत्तत् जन्म साकृद्य
मिति तत्राह—नेति । कस्याच्च न हरन्तीत्यत उक्तं भेदकृतः अन्यथा-
ज्ञानिनः पुनः दाहकत्वादिकादिदर्शनादयमेवामिश्रशब्दप्रवृत्ति-

हेतुरित्यन्यथाज्ञानं बहिर्मुखानां जायते मनः मनोभिमानीदेवः
“मनोब्रह्मेत्युपासन्” इति श्रुतिः । एवकारेण कियत्कालोव्यवच्छिन्न
इति तत्राह—मुहूर्तेति । अत्र प्रतीतार्थमपहाय तत्र सन्निहितदेवती-
कल्पनं निष्प्रमाणकमित्यादिशङ्का “प्राकृतेर्देह्यमानन्तु न प्रचं
तीर्थमुच्यते” इत्यादिना परिहर्तव्या भेदस्यान्यथाज्ञानत्वञ्च निष्प्र-
स्याभेदतो दृष्टिरिति प्रमाणसिद्धं नन्वियं व्यवस्था कुतः श्रुत्या-
दिभ्यो देवानाम् उत्तमत्वादित्यतः—

“उत्तमा अपि देवेशा अवराण्विदुषी नृणाम् ।

पूजायै सम्प्रयच्छन्ति परोक्षात्प्रिया यतः ॥

इत्यादेः ॥ १२ ॥

इतोपि विद्वज्जनपूजा नृभिः कार्येत्याशयेनाह—यस्येति । यस्य
पुरुषस्य त्रिधातुके प्राधान्यात्पृथिव्यतेजःकृते वातपित्तकेष्मा-
कुले वा कुणपे शववदचेतनबेहे आत्मबुद्धिः अहमिति ज्ञानं
देहोऽहमित्यन्यथाज्ञानमित्यर्थः । यस्य च कलत्रादिषु असंज्ञार्या-
दिषु स्वधीः मदीया एते अहमेषां भर्ता नाभ्य इति स्वकी-
यत्वबुद्धिः विषयभोगलौल्यं तत्र निमित्तं यस्य मौमे भू-
विकारे शिलादौ इज्यधीः पूज्यबुद्धिः यद्यस्य जले प्रवरूपे
तीर्थबुद्धिः अधशायबुद्धिः यस्याभिज्ञेषु शास्त्रतत्त्वज्ञेषु कर्हिचि-
दपि न पूज्यत्वबुद्धिः स गोखरः गवि पृथिव्यां गर्दभः नापरः
गोस्पशनादिना शुद्धिः स्यादिति गौध्यासौ खरश्चेति विप्रहो
न सङ्गच्छत इत्युक्तं पदार्थः ॥ १३ ॥

अकुण्ठमेधसः अमतिहतज्ञानस्य दुरन्धर्यम् अन्वेतुमशक्यं
दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । भ्रमन्ती अनवस्था धीर्येषां ते तथा ॥ १४ ॥

मुनयः किमकुर्वन् पुनरिति तत्राह—चिरमिति । ईश्वरस्य
जगन्नियन्तुरीशितव्यतां विद्वज्जनान् प्रति दास्यभावं चिरं
विमृश्य अयं जनसङ्ग्रहः उन्मार्गप्रवृत्तिरिवाचारलक्षण इति मत्वा
तं जगद्गुरुमुच्युरित्यन्वयः ॥ १५ ॥

अहो हरेर्विडम्बनमिति कुतूहलापुनपक्षमन्वस्मिन्तं कुर्वन्तः
किं स्वाधमगमनमुत बालकथामाहोस्वित्त्वविषयं किञ्चिदृष्टु-
रित्याशङ्क्य तत्त्वविषयमेवेत्याह—यन्माययेति । तत्त्वविदुस्तमाः
वयं यस्य मायया विमोहिताः स भवानीहया लोकचेष्टया
गूढः ईशितव्यायति अनीशवदाचरतीति यस्माद्गो भगवतो
विचेष्टितं विचित्रम् “लोहितादिडाह्यः क्यप्” (३।१।३) इति
क्यप् प्रत्ययः ॥ १६ ॥

चेष्टायामतर्क्यत्वमुपपादयति—अनीह इति । आत्मना परंप्रेरणा-
मन्तरेण यथा भूमिः मौमेः स्वविकृतैः पदार्थैर्बहुनामरूपिणी
कार्यरूपेण वध्यते यथा तथा भवान् बध्यत इत्यन्वयः यो भवाननीहः
कूटस्थ एतज्जगद्बहुधा सृजत्यवत्यत्तीति तस्माद्गो विभूज्ज्वरितं
कीदृशं विडम्बयतीति विडम्बनम् ॥ १७ ॥

यद्यपि लोकविडम्बनशक्त्या मोहयसि तथापि काले सज्जनोप-
प्लवसमये वेदपथञ्च विभर्षि वर्णाभमात्मा वर्णाभमस्वापना—
चार्यः ॥ १८ ॥

यतो वेदमार्गप्रणेता ततस्ते तव ब्राह्मणकुले शुक्लत्वञ्च कसादित्य-
त्राह—यत्रेति । यत्र ब्राह्मणकुले अव्यक्तं परं ब्रह्म सुदयत्वं व्यव-
धानमन्तरेण उपलब्धं दृष्टं यत्तस्मात् शास्त्रयोनेः वेदप्रतिपाद्य-
स्यात्मनस्तव सद्धाम प्रशस्तं स्थानं यतः सम्भावयति
यत्तस्माद्भवान् ब्रह्मण्यगुणः ब्राह्मणप्रियत्वगुणलक्षणशिक्षासपिः ॥ १९ ॥

विजयध्वजीयतीर्थपाठः ।

॥ २० ॥

न केवलं जन्मन एव साफल्यमासीत् किन्तु विद्यावेरपीति तत्र निमित्तं त्वया सङ्गम्येति त्वं नः त्वत्सङ्गत्या भेयसां सकाशात्परः पुरुषार्थ इति यत् ॥ २१—२२ ॥

एकस्त्वमेवाराधय, कीडावनं येषां ते तथा ॥ २३ ॥

अधौघं मर्षयति नाशयतीत्यधौघमर्षं तादृशस्य तीर्थस्य गङ्गाशब्दबहुवचनस्यास्पदं खिराभयं सुष्ठु विपकाः परिपाकं प्राप्ताः योगाभ्यामलक्षणाः तैः उत्सुक्या उद्विक्त्या भक्त्या उप-
हृतः सम्यग्गुण्युद्धित आशयः स्थानं यस्य स तथा स जीव-
कोशः जीवाख्यसन्निधानस्थानीयं लिङ्गशरीरं येषां ते तदुत्सुक-
भक्त्युन्मूलितस्थानलिङ्गशरीराः भवतो गतिं स्थानं वैकुण्ठ-
लक्षणम् ॥ २४—२५ ॥

उपसङ्गुह्य अनुकामिति शेषः । बभाष इदं “व्यत्ययो बहुलम्,,
इति सूत्रात् बभाषे इवमिति छान्दसः ॥ २६ ॥

सर्वे देवा येषु सन्निहितास्ते सर्वे देवास्तेभ्यः सर्वत्र देवो
देवनं प्रकाशनं येषां ते तथा तेभ्य इति वा निर्हारो मूल-
च्छेदः ॥ २७ ॥

आत्मनः स्वस्य भेयः शिवं न पृच्छतीति यत्तद्विदं नाति-
विश्रं मर्त्यस्वभावादितिशेषः ॥ २८ ॥

कोयं मर्त्यस्वभाव इति तत्राह-सन्निकर्ष इति । तत्र गङ्गा-
तीरे स्थितोभ्यः पृथक्जनः बालिशः शुद्धं यद्वाङ्गं गङ्गासम्बन्धि-
जलं हिंसाऽन्याम्भः तटाकादित्यं जलं यथा याति तथायं
विचार इत्यर्थः ॥ २९ ॥

यस्यानुभूतिः स्वरूपचैतन्यं कावेनास्य अगतो लयोत्पत्त्या-
दिना तदन्तःपातित्वेन स्वता स्वनिमित्तेनाभ्यस्तस्वत्वादि-
गुणाच्च कुतश्चनान्यतोऽधर्मतो न रिप्यति न हिंसितं न नष्टं स्यात्
“रिष हिंसायाम्,, इति धातुः ॥ ३० ॥

अशः अशानिवद्धसुदेवः स्वविषयैः स्वेन गृह्यमाणैः प्राणादिभि-
रिन्द्रियादिभिः प्राकृतैर्गूढं मेन इत्यन्वयः । क्लेशैरविद्यासित-
रागद्वेषाभिनिवेशैः कर्मपरिपाकैः पुण्यापुण्यफलैस्त्याज्यानुभोगैः
परितापेतिपाठे अध्यात्मिकाभिधेयैर्विकारैः भौतिकैर्गुणप्रवाहैः
सुहृदादिमिरव्याहतोऽनभिभूतोनुभवः अनुभावो माहात्म्यं यस्य
स तथा तम् अत्र हेतुगर्भविशेषणद्वयमाह—ईश्वरमात्रितीयमिति
उपरागो “राहुणा मेघादिभिराच्छन्नप्रकाशरूपं सूर्यमप्रकाशं
मन्यते यथा तथेति ॥ ३१ ॥

प्रश्नप्रतिषेधनमकृत्वा यत् किञ्चित्कथनं किं केन सङ्गतमिति
मन्दाशङ्कां परिहर्तुमाह-अथेति ॥ ३२ ॥

साधुभिः विद्वद्भिर्निरूपितः ॥ ३३ ॥

कर्मणा कर्मनिर्वाण्यं पङ्कजमसा पङ्कजप्रक्षालनमिवानुपपन्न-
मित्याद्यङ्गुलं ब्रह्मार्पणबुद्धयानुष्ठितं सत्समर्थं भवति चिकि-
त्सितद्रव्यमिवेत्याशयेनाह-चित्तस्येति । “कविभिः शमोपनिष्ठता
बुद्धेः” इति शास्त्रबहुधा यन्निष्ठस्योपशमो भगवदेकनिष्ठाक्षणो
वर्धितः सुगमो योग उपायश्चिकित्साक्षणः आत्मनः परमात्मनो
[८०]

मुदाग्रहः सन्तोषजनको धर्मव्याहिसालक्षणः कर्मनिर्वाण-
साधनम् ॥ ३४ ॥

उक्तं निगमयति-अयमिति । अयं ब्रह्मार्पणबुद्धयानुष्ठितः स्मृति-
मङ्गलस्य निष्पापस्य मोक्षस्य वा अयनमाध्वजः द्विजाते-
स्त्रैर्वर्णिकस्य गृहमेधिनः गृहस्थस्य भातविषेन न्यायार्जित-
धनेन शुक्लं निर्मलेन ॥ ३५ ॥

इदानीं शुद्धान्तःकरणस्य सन्यासप्रकारं निरूपयति-विसृष्टि-
मिति । बुद्धः संसारस्यासारतां विद्वाद् यद्वागैरनुष्ठितैर्विसृष्ट्यां
विसृष्ट्यां विसृजेदितिसर्वत्र योज्यं गृहैर्गृहस्थाध्वजैः सहदार-
सुतेपण्याम् अतमन इहामुत्र लोके धीरास्यागशक्तिमन्तः प्राप्ति-
प्राप्त्यावश्ये त्यक्तैषणा इत्यनेन ब्रह्मचारिणामपि सन्यासम्
सूचयति “यद्गृहेषु विरजेत्तद्गृहेषु प्रयजेत्” इति ॥ ३६ ॥

तत्रातिशयितवेराभ्याभावे एवमिष्यस्य सन्यासानधिकार
इति स्मार्तपञ्चमाहुः—ऋणैरिति । त्रिभिर्ऋणैर्युक्तो जातः तानृण-
विशेषाननस्तीर्य गृहादित्यजधः पतेत् ऋणवीजभर्जनवैराग्याभ्या-
भावात् इति शेषः ॥ ३७ ॥

तत्र ऋणनिवारणप्रकारमाह—ब्रह्मचर्येति । अनेन वेदाध्ययनं
सूचयति अशरण्यः गृहरहितः ॥ ३८ ॥

कर्मनिर्हारणप्रश्नस्य प्रतिवचनमुक्त्वा जनसङ्ग्रहणायैवं त्वया
पृष्टमस्माभिरिति तदनुस्मृत्य प्रोक्तं भवतस्तज्जन्मान्तरानुष्ठान-
शुद्ध्यस्य नेदानीं कर्तव्यमस्तीति ममत्वं ध्वनयन्तः सम्बोध-
यन्ति—वसुदेवेति । नूनं निश्चयः यद्यस्मात् भेज इत्यनेन छिटा
अनद्यतनेन परोक्षवाचिना बहूनि पुरातनानि हरिमकिमिमित्तानि
जन्मानि सूचितानि “बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते”
इतिस्वोक्तेः ॥ ३९ ॥

इति भा० म० द० वि० टी० द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

अधिकपाठे ॥ ८ ॥

भीशुक उवाच ।

इति भद्रचनं भुत्वा वसुदेवो महामनाः ।

तानृषीनृत्विजो धमे मूर्ध्नामन्योपसृत्य च ॥ १ ॥

त एवमुषयो राजन् वृता धर्मेण धार्मिकम् ।

तस्मिन्मयाजयन् क्षेत्रे मखेरुत्तमकल्पकैः ॥ २ ॥

तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्णयः पुष्करजः । ।

जाताः सुवासतो राजन् राजानः सुष्ठुलङ्घिताः ॥ ३ ॥

तन्महिष्यश्च मुविता निष्ककण्ठः सुवाससः ।

वीक्षाशाखामुपाजग्मुरालिसा वस्तुपाणयः ॥ ४ ॥

नेदुर्मूर्ध्नापट्टदशङ्कभेर्यान्कावयः ।

ननृतुर्नटनर्तक्यस्तुष्टुवुस्तत्र मागधाः ॥ ५ ॥

जगुः सुकण्ठ्यो गन्धर्वाः सुगीतं सह भर्तृकाः ।

तमभ्यषिञ्चन्विधिबद्धकमव्यग्रमृत्विजः ॥ ६ ॥

पत्नीभिरष्टादशभिः सोमराजमिवोदुभिः ।

तामिदुक्कूलबलयहारनूपुरकुण्डलैः ।

खलकृताभिर्विभवैर्दीक्षितो जनसम्भृतः ॥ ७ ॥

तस्यत्विजो महाराज नृक्षकौशेयवाससः ।

सप्तदशविरेकुस्ते यथा वृत्रहणोऽध्वरे ॥ ८ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

तदा रामश्च कृष्णश्च स्वैस्वैर्बन्धुभिरान्वितौ ।
 रेजतुः स्वसुतैर्दोर्जीविशौ स्वभिभूतिभिः ॥ ९ ॥
 ईजेऽनुयशं विधिना भग्निहोत्रादिलक्षणेः ।
 प्राकृतैर्वैकुण्ठैर्ब्रह्मद्रव्यशानक्रियेभ्यश्च ॥ १० ॥
 अथर्विगन्धोऽद्वातकाले यथाज्ञानं सुदाक्षिणाः ।
 स्वलङ्कृतेभ्योलङ्कृत्य गोभूकन्यामहाधनाः ॥ ११ ॥
 पत्नीसंयाजावभृथैश्चरित्वाथ महर्षयः ।
 सस्नूरामहदे विप्रा यजमानपुरस्सराः ॥ १२ ॥
 ज्ञातोऽलङ्कारवासंसि बन्दिभ्योऽदास्तथा स्त्रियः ।
 ततः स्वलङ्कृतान् वर्णाश्राभ्योऽन्नं पूजयन् ॥ १३ ॥
 बन्धून् सदारान् ससुतान् पारिवर्हेण भूयसा ।
 विदभकोशलकुरुन् काशिकंकयस्त्रयान् ॥ १४ ॥
 सदस्यैर्विष्णुसुरगणानुभूतसूतचारणाः ।
 श्रीनिकेतमनुप्राप्य शंसन्तः प्रययुः क्रतुम् ॥ १५ ॥
 धृतराष्ट्रानुजां द्रोणा भीष्मो द्रोणिः कृपस्तथा ।
 नारदो भगवान् व्यासः सुहृत्सम्बन्धिवान्धवाः ॥ १६ ॥
 बन्धून् परिष्वज्य यदून् सौहृदक्लिन्नचेतसः ।
 ययुर्विरहकृच्छ्रेण स्वदेशाश्चापरे जनाः ॥ १७ ॥
 नन्दस्तु सहगोपालैर्महत्या पूजयाऽर्चितः ।
 कृष्णराभोमंसेनाद्यैर्व्यवसद्वन्धुवत्सलः ॥ १८ ॥
 वसुदेवोऽसोत्तीर्य मनोरथमहाणवम् ।
 सुहृदुतः प्रीतमना इदमाह करे स्पृशन् ॥ १९ ॥
 वसुदेव उवाच ।
 भ्रातरीशकृतः पशो नृणां यः कोहसंज्ञितः ।
 तं वुस्त्यजमहं मन्ये सुराणामपि योगिनाम् ॥ २० ॥
 अस्मास्वप्रतिकल्पोयं यत्कृतं ज्ञानसत्तमैः ।
 मैत्र्यपिता फलावापि न निवर्तेत कर्हिचित् ॥ २१ ॥
 प्रागकल्पास्तु कुशलं भ्रातर्वो नाचरेमहि ।
 अधुना श्रीमद्वान्धाक्षानपश्याम पुरातनः ॥ २२ ॥
 भाराज्यभीरभूयुसः श्रेयस्कामस्य मानद ।
 स्वजनान् भृत्यबन्धून् वा न पश्यति ययान्धहक् ॥ २३ ॥
 एवं सौहृदशौधिल्यजित आनकनुन्दुभिः ।
 रुराद् तत्कृतां मैत्रीं स्मरन्नुविलोचनः ॥ २४ ॥
 नन्दस्तु सख्युः प्रियकृत्प्रमणा गोविन्दरामयोः ।
 अद्यश्च इति मासांस्त्रीन्यदुभिर्मोहितोऽवसत् ॥ २५ ॥
 ततः कामैः पूर्यमाणः सम्राजः सहबान्धवः ।
 पराध्याभरणक्षोभनानान्ध्र्यपरिच्छदैः ॥ २६ ॥
 वसुदेवोऽग्रलेनाभ्यां कृष्णानुनयलाक्षिभिः ।
 आदाय पारिवर्हन्तं यापितो यदुभिर्ययौ ॥ २७ ॥
 तत्रा गोप्यह्व गोवाश्च गोविन्दचरणाम्बुजे ।
 मनः क्षिप्तं पुनर्हर्तुमनीशा गधुरां ययुः ॥ २८ ॥
 द्रोणो भीष्मोऽङ्गराजश्च बाह्लीकविदुरादयः ।
 सपुत्रो धृतराष्ट्रश्च जग्मुः स्वरवं निकेतनम् ॥ २९ ॥
 अन्ये च सर्वराजानो देवयार्थमागताः ।
 सोऽप्यनन्तं ह्यहं रदामेन दिनान्तरं गता ॥ ३० ॥

पाण्डवाश्च महात्मानः पुथा च नृपसत्तमः ।

अनुज्ञाताः केशलेन बाष्पगद्गदभाषिणः ॥ ३१ ॥

शक्रप्रस्थं ययुः सर्वे स्वजनैः परिवारिताः ।

बन्धुषु प्रतियातेषु वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ ३२ ॥

परिवार्य हृषीकेशं ययुर्गार्वतीं पुरीम् ॥ ३३ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

पदरत्नावली ।

॥ १ ॥

धर्मेण कालपोकेन विधिना उत्तमकल्पकैः राजस्यसमैः
 ईषदसमाप्तौ कलशवेद्यदेशीय इति सूत्रात् ॥ २ ॥

दीक्षास्याद्गतसङ्ग्रह इति पुष्करस्रजः कमलबीजमालाऽवलम्बि-
 कण्ठाः ॥ ३ ॥

मालिनाश्चन्दनेनेतिशेषः । हिरण्यविद्यस्तुपाणयः—

“हिरण्यं रजतं वापि गृहीत्वा क्रमुकफलम् ।

शालां विशेषकपत्नी शपेयुस्त्वन्मथा सुराः” ॥

इति घचनात् ॥ ४-५ ॥

मध्यप्रमथ्याकुलम् ॥ ६-७ ॥

हंता पोता नेष्टा प्रशास्ता भव्यधुराग्रीभो मैत्रावदण इत्येव-
 मादयो ऋत्विजः षोडश दीक्षितस्त्वेक इति सप्तदश सदस्येन
 वा सह वृत्रहणः इन्द्रस्य यज्ञे ॥ ८ ॥

जीवानामीशो स्वरूपभूताभिर्विभूतिभिः मूर्तिमतीभिः—

“अणिमा महिमा गरिमा लघिमा प्राप्तिरेव च ।

ईशित्वं च वशित्वञ्च तथा प्राकाम्यमेव च” ॥

इति समाख्याताभिः नानाविधचेतनराशिस्मृदायेन तत्तद्योग्य-
 तानुसारेण सभाजनसमयेऽपेक्षिताभिः ॥ ९ ॥

द्रव्यज्ञानोपपदयोः क्रियोर्येकलक्षणयोः ईश्वरं द्रव्ययज्ञदान-
 यज्ञयोः स्मामिनमित्यर्थः । कथमीज इति तत्राह—अनुयज्ञेति ॥
 अनुशब्दो धीप्तावचनः तन्तं यज्ञं प्रति विधिना कल्पोकप्रकारेण
 अग्निहोत्रादिलक्षणैः भग्निहोत्रेष्टयादिचिह्नैः प्राकृतैर्यज्ञैः सप्तकृतुभिः
 वैकृतैर्यज्ञैः सौत्रामण्यादिभिरुत्तरकृतुभिः ॥ १० ॥

यथास्नातं यथाकथितं महार्तिं धनानि यासां
 तास्तथा ॥ ११ ॥

पत्नीसंयाजः पत्नीभिः क्रियमाणः काश्चन देवता उद्दिश्य
 यजनम् अवभृथः समाप्तिः कर्मस्थानम् उभयत्रेष्टिबिषोषाश्च भवन्ति
 तैश्चरित्वा तांश्च कृत्वंत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूजयद्पूजयत् स्त्रियः स्त्रीभ्यः ॥ १३ ॥

पारिवर्हेण पूजाद्रव्येण विदभोर्वाभ्यापूजयदिति शेषः ॥ १४ ॥

सदस्यैर्विगादयः प्रययुरित्यन्वयः ॥ १५ ॥

अनुजो विदुरः ॥ १६-२० ॥

युष्माभिर्ज्ञानेन सत्तमैरस्मासु यत्कृतं सोयं कोहपायोऽप्रति-
 कलः अमदशः बाष्पात्मगिर्मुखास्वर्णिना मैत्री अकला वापि

विजयध्वजतीर्थविपाठः ।

निष्कलावापि कर्हिषिदपि न निवर्तेत निवृत्त्यास्मत्त इति शेषः ॥ २१ ॥
एतदेव विष्णोर्गति-प्राप्तिरिति । हे भ्रातः । प्राग्वः कुशलं नाच-
रेमहि, कुतः । अकल्पा अस्मदर्थीः कसेनोपद्रुतत्वात् अथुना भीमदा-
न्धाक्षाः धैर्यं पुरस्कृतः परः स्वितानपदयाम इति यदत इति
शेषः ॥ २२ ॥

यया राजधिया ॥ २३ ॥
सौहृदेन केहेन शैथिल्यं शिथिलस्वभावं प्राप्तं खिलं यस्य
स तथा ॥ २४-३३ ॥

इतिभीमा० म ०६ ० त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

अधिकपाठे ॥ ९ ॥

श्रीशुक उवाच ।

अथैकदात्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिषेदनौ ।
वसुदेवोभिनन्द्याह प्रीत्या सङ्कर्षणाच्युतौ ॥ १ ॥
मुनीनां वदतां श्रुत्वा पुत्रयोधोमसुखकम् ।
तद्वीर्यजातविभ्रम्भः परिस्वज्याभ्यभाषत ॥ २ ॥
कृष्णकृष्ण महायोगिन् सङ्कर्षण सनातन ।
जाने वामस्य यत्साक्षात्प्रधानपुरुषो परी ॥ ३ ॥
यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यदा ।
स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४ ॥
एतन्नानाविधं विश्वमात्मसृष्टमाधोक्षज ।
आत्मनानुप्रविश्यात्मन् प्राणान् जीवो विभर्ष्यजः ॥ ५ ॥
प्राणादीनां विश्वसृजां शक्यो याः परस्य ताः ।
पारतन्त्र्याद्वैसाहस्याद्वयोः श्रेष्ठे च केष्टितम् ॥ ६ ॥
कान्तिस्तेजः प्रभा सत्ता चन्द्रान्यर्कसविद्युताम् ।
यत्स्थैर्यं भूभृतां भूमेर्वृत्तिर्गन्धोऽर्थतो भवान् ॥ ७ ॥
तर्पणं प्राणनं चापां प्रवृत्तं ताश्च तद्रसः ।
ओजःसहोबलश्रेष्ठा गतिर्वायोस्तवेश्वरः ॥ ८ ॥
विशां त्वमवकाशोसि शब्दस्त्वं स्फोट आश्रयः ।
नादोर्बर्णस्त्वमोङ्कार आकृतीनां पृथक्कृतीः ॥ ९ ॥
इन्द्रियन्तिवन्द्रियाणान्तं देवाश्च तदनुग्रहाः ।
अवबोधो भवान् बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिः सती ॥ १० ॥
भूतान्मसि भूतादिरिन्द्रियाणाञ्च तैजसः ।
वैकारिकं विकल्पानां प्रधानमनुशायिनाम् ॥ ११ ॥
नश्वरोऽपि भावेषु तदसित्वमनश्चरः ।
यथा द्रव्यविकारेषु द्रव्यमात्रं निरूपितम् ॥ १२ ॥
सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः ।
त्वय्यज्ञा प्रह्लाणि परे कल्पिता योगमायया ॥ १३ ॥
तस्माज्ज सन्त्यमी भावा यर्हि त्वय्यविकल्पिताः ।
त्वज्जामीषु विकारेषु सन् सदा व्यावहारिकः ॥ १४ ॥
गुणप्रवाह एतस्मिन्नबुद्ध्या त्वखिलात्मनः ।
गतिं सुखमामबोधेन संसरन्तीह कर्मभिः ॥ १५ ॥
यत्तद्वृत्ता नृतां प्राप्य लुक्तरागिह दुर्लभम् ।

स्वार्थे प्रमत्तस्य वयो गते त्वन्मायवेश्वर ॥ १६ ॥
असावहं ममैवेते देहे वा स्यान्वयादिषु ।
केहपाशैर्निबध्नाति भवान् सर्वमिदं जगत् ॥ १७ ॥
युवां न नः सुतौ साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ ।
भूभारदेत्यक्षपणे अवतीर्णौ तथात्विह ॥ १८ ॥
तसे गतोऽस्यरणमद्य पदारविन्द—
मापन्नसंस्तुतिभयापहमार्तबन्धो ।
एतावतालमखमिन्द्रियलालसेन—
मर्त्यात्महृत्त्वयि परे यदपत्यबुद्धिः ॥ १९ ॥
सूतीगृहे ननु जगाद् भवानजो नो—
यद्यहं इत्यनुयुगं निजधर्मगुण्यै ।
नानातनूर्गगनवद्विधध्वजहासि—
को वेद भूज उदगाय विभूतिमायाम् ॥ २० ॥

श्रीशुक उवाच ।

आकर्ष्येत्थं पितुर्वाक्यं भगवान् सात्वतर्षभः ।
प्रत्याह प्रभया नम्रः प्रहसन् ऋक्षण्या गिरा ॥ २१ ॥
वचो वः समवेतार्थं तातैतदुपमन्महे ।
यज्ञः पुत्रान् समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः ॥ २२ ॥
अहं यूयमसावार्थ इमे च द्वारकौकसः ।
सर्वेऽप्येव यदुभेष्ट विभ्वं च सच्चराचरम् ॥ २३ ॥
आत्मा ह्येकः स्वयम्भ्योतिर्नित्योऽन्या निर्गुणो गुणैः ।
आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधेयते ॥ २४ ॥
खं वायुज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् ।
आविस्तारोऽल्पभूयैकनानात्वं यात्यसावपि ॥ २५ ॥
एवं भगवता राजन् वसुदेव उदाहृतम् ।
श्रुत्वा विनष्टनामाधिस्तूर्णौ प्रीतमना अभूत् ॥ २६ ॥
अथ तत्र कुरुभ्रेष्ट देवकी सर्वदेवता ।
श्रुत्वाऽऽनीतं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां शुचिस्मिता ॥ २७ ॥
कृष्णरामौ समाश्राप्य पुत्रान्कंसविहसितान् ।
स्मरन्ती कृपणा प्राह वङ्कव्यादभुलोचना ॥ २८ ॥

देवक्युवाच ।

राम रामाप्रमेयात्मन् कृष्ण योगेश्वरेश्वर ।
वेदाहं वां विश्वसृजामीश्वरावादिपुरुषौ ॥ २९ ॥
कालविध्वस्तसेतूनां राशामुच्छास्त्रवर्तिनाम् ।
भूमेर्भारायमाणानामवतीर्णौ क्षयाय मे ॥ ३० ॥
यस्यांशांशांशभागेन विश्वस्त्रियुदयो लयः ।
भवन्ति किल विश्वात्मस्तं त्वाद्याहं गतिं गता ॥ ३१ ॥
चिरान्मृतसुतादाने गुरुणा किल चोदितौ ।
आनित्यधुः पितृत्थानाद्गुरवे गुरुक्षिणाम् ॥ ३२ ॥
तथा मे कुरुतां कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ ।
भोजराजहतान् पुत्रान् कामये द्रष्टुमाह्वान् ॥ ३३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं सञ्चोदितौ मात्रा रामकृष्णौ कुरुवह ।
तुललं सन्निविशानुगोपयन्तुपात्रिणौ ॥ ३४ ॥

विजयध्वजतीर्थपाठः ।

तस्मिन् प्रविष्टाबुलभ्य वैखराङ्-
विश्वामदेवं सुतरां तथात्मनः ।
तद्दर्शनाद्वापरिप्लुताशयः-
सद्यः समुत्थाय ननाम सान्धयः ॥ ३५ ॥
तयोः समानीय वरासर्गं मुदा-
निविष्टयोस्तत्र महामनोस्तयोः ।
वधार पादावबनिज्य तज्जलं-
सकृन्द् आब्रह्मपुनर्वाङ्मुनिः ॥ ३६ ॥
समर्हयामास महाविभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः ।
कृष्णधूपदीपानमृतभक्षणादिभिः स्वगोत्रविस्तारसमर्पणेन च ॥ ३७ ॥
स इन्द्रसेनो भगवत्पद्माम्बुजं
क्षमन्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया ।
वभाष हान्द्वजलाकुलेक्षणः
प्रहृष्टरोमा नृप गङ्गादाक्षरम् ॥ ३८ ॥

बलिरुवाच ।

नमोऽस्त्यय महते नमः कृष्णाय वेधसे ।
साङ्ख्ययोगवितानाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ ३९ ॥
दर्शनं वा हि भूतानां दुष्प्रापमतिदुर्लभम् ।
रजस्तमःस्वभावानां यक्षः प्राप्तं यदृच्छया ॥ ४० ॥
दैत्यदानवगन्धर्वसिद्धविद्याधरादयः ।
यक्षरक्षःपिशाचाश्च भूतप्रमथनायकाः ॥ ४१ ॥
विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्वा त्वयि शास्त्रशरीरिणि ।
नित्यं निबद्धवैरास्ते वयं चान्ये च तादृशाः ॥ ४२ ॥
केचनोद्भूतवैरेण भक्ताः केचन कामतः ।
न तथा सत्त्वसंरम्भाः सन्निकृष्टाः सुरादयः ॥ ४३ ॥
इदमित्थमिति प्रायस्तव योगेश्वरेश्वर ।
नविदन्त्यपि योगेशा योगमायां कुतो वयम् ॥ ४४ ॥
तन्नः प्रसीद निरपेक्षविमृग्ययुष्मत्-
पादारविन्दधिषणः स्वगृहान्भूपात् ।
निष्कम्य विश्वशरणाङ्गुपुलकधृतिः-
शास्त्रो यथैक उत सत्त्वसंस्तरामि ॥ ४५ ॥
शास्त्रस्मानीशितव्यशे निष्कामान् कुरु नः प्रभो ।
पुमान्यकृद्भया तिष्ठन्मोहनायाधिमुच्यते ॥ ४६ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

आसन् मरान्तेः षट् पुत्रा ऊर्णायां प्रथमेन्तरे ।
देवस्य जहसुर्वीक्ष्य सुताङ्कपितुमुद्यतम् ॥ ४७ ॥
तेनासुरीमगुर्योनिममुनात्रयकर्मणा ।
हिरण्यकशिपोः शापात्पुत्रास्ते योगमायया ॥ ४८ ॥
देवक्या जठरे जाता राजन् कंसविहिंसिताः ।
सा ताम् शोचत्यात्मजान् स्वांस्त इमे ध्यासतेस्तिके ॥ ४९ ॥
इत एताम् प्रणेभ्यामो मातृशोकापनुसये ।
ततः शापविनिर्मुक्ता लोकं यास्यन्ति बिम्बराः ॥ ५० ॥
स्मरोद्गीतः परिष्वङ्गः पतङ्गः क्षुद्रमृत् घृणी ।
वडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यन्ति मङ्गतिम् ॥ ५१ ॥

इत्युक्त्वा तान्समाहाय इन्द्रसेनेन पूजितौ ।
पुनर्द्वारवतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छताम् ॥ ५२ ॥
तान् दृष्ट्वा बालकान् देवी पुनर्द्वारवतीस्तमी ।
परिष्वज्याङ्गमारोप्य मूर्धन्यजिह्वद्विभङ्गः ॥ ५३ ॥
अपाययस्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिप्लुतम् ।
मोहिता मायया विष्णोर्यथासृष्टिः प्रवर्त्तते ॥ ५४ ॥
पीत्वाऽमृतं पयस्तस्याः पीतशेषं गदाभृतः ।
नारायणाङ्गसंस्पर्शप्रतिलब्धोऽत्मदर्शनाः ॥ ५५ ॥
ते नमस्कृत्य गोविन्दं देवकीं पितरं बलम् ।
मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम विहायसा ॥ ५६ ॥
तान् दृष्ट्वा देवकीदेवी मृतागमननिर्गमम् ।
मेने सुविस्मिता मायां कृष्णसंसृष्टितां नृप ॥ ५७ ॥
एवम्विधान्यङ्गुतानि कृष्णस्य परमात्मनः ।
वीर्याण्वनन्तवीर्यस्य सन्त्यनन्तानि भारत ॥ ५८ ॥

सुत उवाच ।

य इदमनुशृणोति भावयेद्वा मुरारे-
इक्षरितममृतकीर्तनं विनित्यं व्यासपुत्रैः ।
जगद्ब्रह्मिदलन्तङ्गकसत्कर्णपूर्-
भगवति कृतचित्तो याति तत्त्वमधाम ॥ ५९ ॥
इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे चतुस्तसति-
तमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पदरत्नावली ।

सुखं गुणोपसंहारार्थं सम्यक्स्वविधाने हरो भक्तिविधानं
सुशकमिति पुनरपि हरेर्माहात्म्यं निगद्यतेऽस्मिन्नध्याये तदर्थं
वसुदेवः कृष्णरामौ सम्बोध्य वक्ति भवेति ॥ १ ॥
पुत्रयोः कृष्णरामयोः भास्वस्तेजसः माहात्म्यलक्षणस्य सूचकं
वदतां मुनीनां वचः श्रुत्वा तयोर्वीर्यं माहात्म्यं जातविश्रम्भः
पुनरङ्कुरितविश्वासः ॥ २ ॥
अहं वा प्रधानपुरुषौ जाने वां यथाऽस्य विश्वस्य सका-
शात् परौ विलक्षणत्वेनोत्तमौ भवतस्तथेति यद्वाऽस्य जगतस्तत्त्वं
जाने ॥ ३ ॥
तत्कथमिति तत्राह-यत्रेति । यत्र यस्मिंस्तिष्ठति "यस्मिन्निदम्"
इतिभुतिः "यतो वा इमानि भूतानि" इति "यस्य ब्रह्म ख
क्षत्रज्ञोमे भवत ओदनः मृत्युर्यस्योपलक्षणम्, इति काठकाः । यस्मा
इदं क्रियत इति "सच्च त्वन्नाभवत्" इति यथास्थितं यदा काले
इदं स्यात् तथा तदाऽस्मात् "ब्रह्मवेदं विश्वम्" इतिभुतिः ।
इदं जगत्साक्षात् रूपं निर्विचारं प्रधानपुरुषेश्वरशब्दाच्चो
भगवानेव स्यात्तस्मात्सत्ताया अपि तदधीनत्वात् यद्वा यत्र
यस्मिन्नधिष्ठाने येन साधनेन यतो मूढः यस्य सम्बन्धेन
यस्मै देवदत्ताय यद्वस्तु यथाप्रकारेण यदा यस्मिन् काले ॥ ४ ॥
तद्विदं कथितमेव स्पष्टत्वाय कथयन्ति-एतदिति । आत्मना
त्वया सृष्टम् आत्मना अनुपहतस्वरूपेण आत्मजात्मनि प्राणा-
निन्द्रियाणि जीवो जीवनप्रदः ॥ ५ ॥
प्राणादीनां मुखप्राणादीनां याः शक्यस्ताः परस्य हरेर्विद्यमानाः
तत्र हेतुः पारतन्त्र्येति । वेसाहस्याल्लक्षण्यत्वात् तदुपपादयति इत्ये-
वेति इवोर्जाविशयोः भेदे अतिशयेनोत्तमे हरो वेष्टितं यस्मात्तस्मात्

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

स्वयः। यथा वायोः शक्त्या सृजणार्थीनां बालनं यथावा पुरुषस्य शक्त्या स्त्रियादीनां वेगवती गतिस्तथा प्रकृते इति भावः ॥ ६ ॥

पदार्थगुणानां तदधीनत्वमाह—कान्तिरित्यादिना । अग्राग्य-
कीणां सविद्युतां जघोतादीनां मध्ये अग्नस्य या कान्तिः अग्ने-
र्यज्ञेजः सूर्यस्य या प्रभा विद्युदादीनां या सत्ता भूभृतां यत्स्थैर्यं
भूमेर्या इति सस्यादीनां जीवनत्वं यो गन्धो गुणस्तत्सर्व-
मर्थतोऽभिधैत्यर्थं यज्ञवाचान्यः ॥ ७ ॥

किञ्च अपां वत्सर्पणं तृप्तिः प्राणनं चेष्टा प्रवत्वं स्पन्दनं ता
आपञ्च तासां रसो गुणश्च वायोः ये भोजआदयः ते सर्वे
तवाधीनप्रवृत्तिमिति भावः भोजोवृद्धिः सहोमर्षणं बलं शक्तिः
चेष्टा स्पन्दनं गतिः सर्पणम् ॥ ८ ॥

यो विशामवकाशः “सर्वं वक्ष्ये स्फोटोऽद्योमनि आश्रयः
सर्वं निर्दोषः शब्द आगमः” इति वचनात् वर्णकमलक्षणो
र्थव्यञ्जकशब्दस्त्वं किञ्च स्फोटो वेणुदारणादौ जन्मो ध्वनि-
राशयः शब्दादिजन्यस्त्वमित्यर्थः “अवरस्तरातिगर्गरः” इति श्रुतेः
आकृतीनां ब्रह्मादिप्राणिनां देवानां याः पृथक्कृतीः पृथक्क्रियाः
अभिधेयविलक्षणतास्तान् तदधीनाः ॥ ९ ॥

इन्द्रियाणामिन्द्रियमिदं द्रवणं तदनुग्राहका देवाः सूर्या-
दयश्च त्वं बुद्धेरवबोधो ज्ञानजननशक्तिः जीवस्य सत्यनु-
स्मृतिः स्मरणशक्तिश्च भवान् ॥ १० ॥

पञ्चभूतानां कारणं भूतादिस्तामसाहङ्कारः चक्षुरादीन्द्रि-
याणां कारणं तैजसाहङ्कारः विकल्पानां जरादिशून्यत्वेन
परमात्मव्यपदेशानां विविधाः कल्पाः न्यायाः येषां तेषां वा
देवानां कारणं वैकारिकाहङ्कारः सङ्कल्पविकल्पानां मनो-
वृत्तीनां वा अनुशायिनां जीवानां कारणं प्रधानं प्रकृतिस्त्वं
महदादीनां वा ॥ ११ ॥

सर्वभावानामादिस्त्वमिति निरूप्याधुनान्तकालावस्थायित्वं
च तवेति समर्थयते-नञ्चरेष्विति । इह नञ्चरेषु नाशशैलेषु
माघेषु पदार्थेषु योऽनञ्चरः अविनाशीमाघस्तद्रव्यं त्वमसि
सूक्ष्मार्थत्वादिदर्शनेनावगमयति—तथाहि, द्रव्यं प्रधानं तद्वि-
कारेषु पृथिव्यादिषु पदार्थेषु प्रलये नञ्चरेषु द्रव्यमात्रं केवलं
स्वरूपभूतं प्रधानमेव निरूपितं तत्त्वैरिति शेषः यद्वा द्रव्यं
परमाणु तत्संयुक्तेषु घटादिपदार्थेषु नञ्चरं द्रव्यमात्रं परमाणु-
मात्रं निरूपितं परमाणुत्ववेदिभिरिति शेषः ॥ १२ ॥

नन्वेवं तर्हि प्रधानादेर्नित्यत्वेन परमात्मनियतत्वमायात-
मिति तत्राह—सत्त्वमिति । इतिशब्दो हेत्वर्थः । जगदुत्पत्त्यादि-
हेतवः सत्त्वादयो गुणा ये याश्च तेषां गुणानां वृत्तयो
व्यापाराः ते ताश्च परे ब्रह्मणि तद्रूपास्ते तदव्याप्ते च देशे
व्यप्ते—त्वयि अद्याः अनिर्वचनीयत्वेन कल्पिताः समर्थिताः ।
“एतस्मिन् अववसरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च” इत्यादि-
वेदमन्त्रवाक्यैः सत्त्वादिगुणानां प्रधानस्वरूपत्वेन तेषां तदा-
धारत्वकथने प्रधानस्य तदाभ्यस्तं किमु वक्तव्यमिति । परमाणु-
पक्षे शुक्लवर्णं स्वप्नेनाप्याः रजसा पार्थिवाः सतमसा भाव-
रकैश्च वायुवीयाः परमाणवो वक्ष्यन्ते इतिशब्देनादित्ववाचिना

[८१]

तैजसा लक्षिता इति चतुर्विधा गुणास्तनुस्थानायाः पर-
माणवो यास्तद्वृत्तयः संयोगलक्षणास्त्वयि कल्पिताः त्वत्प्रे-
रितत्वेन कार्यकरणक्षमत्वेन समर्थिता इत्यर्थः । किमनेन निय-
मेनेत्यत उक्तं योगमाययेति योगमायया स्वसमवेतेच्छया ॥ १३ ॥

इयतिरेकं दर्शयति—तस्मादिति । यर्हि यदाऽमी भावास्त्व-
य्यविकल्पिताः त्वदाधारत्वेन निरूपिताः तदा तस्मादनाधार-
तया न सन्ति स्वरूपत एव नश्यन्ति तस्मात्तस्मापि त्वद-
धीनेत्यर्थः । एतदेव विशदयति—त्वञ्चेति । अमीषु विकारेषु
विविधप्रकारेषु पदार्थेषु त्वञ्च त्वमेव सन् सद्भावं कुर्वन् सदा
व्यावहारिकः दानादिव्यवहारनिर्वाहकः नान्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

नन्वेवं तर्हि कस्मादेतस्य संसार इति, तत्राह—गुणति ।
एतस्मिन् गुणप्रवाहे संसारे अखिलात्मनः अक्षण्डस्वामिनः तव
सूक्ष्मात्मतीन्द्रियां गतिं स्थितिं सर्वव्यापी सर्वनियामक इत्यादि
लक्षणामनुसृत्याऽज्ञात्वा तेनाबोधेनाज्ञानेन इह कर्मभिः संसरन्ती
त्यन्वयः । तस्माज्ज्ञानात्संसार इति भावः ॥ १५ ॥

ननु, भवतु मनुष्यत्वलाभात् ज्ञानं सुलभं तस्मान्मोक्षोपि
स्यादित्याशङ्क्य सर्वं च त्वत्प्रसादमन्तरेण तुल्यममित्याह—
यदृच्छयेति । यदृच्छया भगवद्विच्छया तत्रोद्बुद्धपारम्पर्य-
कर्मणा भूतां मनुष्यत्वं प्राप्य इह मनुष्यशरीरे त्वन्मायया स्थाप्ये
प्रमत्तस्य मम वयो गतं पृथेति शेषः । अतः सुकल्पं कृतं फल-
प्रदं ज्ञानं तुल्यमभूदिति शेषः नितरां ममत्वं त्वन्मायया ॥ १६ ॥

स्वार्थे प्रमादः कीदृश इति तत्राह—असाविति । असौ
देहोहमस्य देहस्यान्वयादिषु इन्द्रियकलादिषु ममेवैते सन्त
इति सुहृदर्ममत्वेन वध्नाति न केवलं मामेव किन्तु सर्वमिति
भावेनोक्तं सर्वमिति ॥ १७ ॥

त्वदनुग्रहोऽयमम किञ्चित् ज्ञानमुत्पन्नमिति भावेनाह—युवा-
मिति । प्रधानपुरुषेश्वरौ प्रकृतिजीवेश्वरौ ॥ १८ ॥

अतः किं तत्राह—तत्त इति । इन्द्रियलालसेन इन्द्रियाणां
शब्दविषयभोगेच्छया मत्वे मृत्युशिरस्के देहे आत्मदृक् अह-
मिति दर्शनं यत्परे परमात्मनि त्वयि अपत्यबुद्धिः पुत्रत्व-
ज्ञानम् ॥ १९ ॥

सूतीगृह इति । अजः शुक्रशोणितसम्पर्कजन्यशरीररहितः
भवान् सूतीगृहे अरिष्टे अहं यद्वाविष्णुरिति नौ जगाद नमिति
यत्तस्मादनुयुगं निजकृतधर्मरक्षायै नानातनूः सुरनरादिना-
विधशरीराणि विदधत् कुर्वन् त्वं पुनः रक्षावसाने तान्ननूः
जहासि तिरोदधासि कथं दधातीत्यत उक्तं गगनवदिति, यथा
युगं युगं कार्यकारणद्वयात्मकपदार्थजातमनु प्रणुद्भवदुकूल-
त्वेन नानाभवति पुनस्तद्भग्नं तत्पदार्थजातस्य कारणावशेषे
स्वयमेवैकमेव भवति तथेत्यर्थः । हे उरुगाय ! भूतः पूर्णानन्दस्य
तव विभूतीनां मायां माहात्म्यं को धेद ? वेद चेत् ब्रह्मैव वेति
वायुर्वा नान्यः अनेन गगनादस्य विशेषो दर्शितः ॥ २० ॥

ब्रह्माद्यन्यतममन्तरेण प्रत्यक्षं भगवता सहापः कस्य सुलभो-
ऽतो वसुदेवस्य भाग्यमतिविचित्रमिति भावेन कृष्णस्य
प्रतिवचनप्रकारं कथयति—आकर्ण्येत्यादिना ॥ २१ ॥

समवेतार्थं श्रुतिस्मृत्युपपन्नार्थं प्रसिद्धार्थं वा ॥ २२ ॥

युष्मदादिविभ्रममहमेव मद्धीनमेव नाम्याधीनं “सर्वं
एतद्वद् ब्रह्म” इति श्रुतिसिद्धम् ॥ २३ ॥

विजयध्वजतीर्थीयपाठः ।

मत्समो नास्तीत्याह—एक इति । केवलः द्वितीयवर्जितः त्वं वा क इत्यत उक्तम् आत्मेति आत्मशब्देन किं देह उच्यते इत्यतः स्वयञ्ज्योतिर्नित्य इति अनेन विशेषणद्वयेन जीवोपि व्यावृत्तः तस्य नित्यानभिभूतस्वयञ्ज्योतिर्गुणाभावाद्देहस्तद्भावात् । “ब्रह्मवदाहं ब्रह्मास्मि” इति भूतेः । चलमानन्द आज्ञेति वा अहंमेवेत्युत्पादभेदः किं नस्वादित्यत उक्तम् अन्यइति अहमस्मादन्योन्यविलक्षणः कुतः निर्गुणः सत्त्वादिगुणनिमित्तवैपरीत्याभावात् अन्यस्य तद्भावात् “कार्यतेह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः” इत्यादेः । ननु तर्ह्यप्राप्तनिषेधः कस्मादिनि तत्राह—इन्द्रियपूर्णेभ्यु भूतेषु प्राणिदेहेषु बहुभेद्यते यथावच्छिन्नायते जनेनेतिशेषः । यथात्मनिमित्तैर्गुणैः पञ्चभूतैः तैर्विरचितेषु शेषं समम् ॥ २४ ॥

एतदेव दृश्यति—अवायुरिति । स्नादीनि तत्कृतेषु वस्तुषु यथाशयं यथास्थानं स्थितानि भवन्ति तथा अस्मै हरिरपि अल्पेष्वल्पत्वेन भूरिषु महत्त्वेनाविस्तारः प्रकाशिताविस्तारः एकानानात्वम् एकस्यानेकसङ्ख्याविषयत्वं यातीत्यन्वयः । अत्रार्थभावः । स्वसृष्टतत्त्वस्तुनियमार्थं तत्त्वस्तुपरिमाणभूतं गृह्णातीति तादृशिकाः ॥ २५ ॥

विनष्टं नाम कुत्सितमाधिर्यस्य स विनष्टनामाधिः “नाम कुत्सनसम्भाव्य प्रकाशेषु निगद्यते” इति ॥ २६ ॥

अथ मङ्गलाचरितमारभ्यते सर्वा देवता यस्यां सन्निहिताः स तथा ॥ २७ ॥

समाभ्रातृ सम्बोधय ॥ २८—२९ ॥

मे मशः सकाशात् कालेन विष्वस्तधर्मसेतूनाम् ॥ ३० ॥

भागो भजनं स्वीकारस्तेन गतिं शरणं गतास्मि ॥ ३१ ॥

पितृस्नानाद्यमलोकात् ॥ ३२—३४ ॥

तथात्मनः स्वस्य सुतरामिष्टदेवम् ॥ ३५ ॥

तत्त्वज्ञं पादाधनिर्णिकजलं यस्य पादजलेराग्र्यं चतुर्मुखपर्यन्तं जगत्पुनरुपमाति शुध्यति छान्दसोर्यं प्रयोगः आदित्यः सुपथा-
स्करदित्यादिष्विव ॥ ३६ ॥

अमृतभक्षणं रसायनमोजनम् ।—

“अमृतं व्योम्नि देवास्ते यशशेषे रसायने ।

अयजिते जले जग्धौ मोक्षणे होन्ति गोरसे ।

कलीबे नात्वमरे स्त्रीतु गुह्यं मधमिश्रयोः ॥”

इतिपादवप्रकाशः इन्द्रसेनो बलिः “गोत्रं नास्ति कुलेऽचले” इति “आत्मा देहे भूतो जीवं धैर्ये,” इति वा प्रेमविभिन्नया केहप्रवृत्त्या धिया भगवत्पदाम्बुजं भ्रमत् शरणं गच्छन् प्रदक्षिणं कुर्वन् वा हाशुभमितिस्रन ” हाविषादशुभार्तिषु, इति वभापेति सम्प्रमाद्व्यत्ययः वभापेति पाठे पादाम्बुजं भवार गद्गदाक्षरं वचो जगादेतियोज्यम् ॥ ३७—३८ ॥

वेपसे अभ्रमेण कर्त्रे साङ्ख्ययोगनोर्ज्ञानकर्मणोर्वितानो विस्तारः येन स तथा तस्मै साङ्ख्ययोगशास्त्रकाराय वा दृष्टकपिलादिभ्यो व्याघर्तनायाह—ब्रह्मण इति । नन्वमुना व्यावृत्तिः कथमत्राह परमात्मन इति ॥ ३९ ॥

अव्यक्तस्वभावयोर्युवयोर्देशनमनुग्रहसाध्यं, ननु प्रयत्नसाध्यमिति भावेनाह—दर्शनमिति । वां दर्शनं भूतानां दुष्प्रापं हि यस्मात्तस्माद्रजस्तमस्वभावानां नोतिदुर्लभं यद्युग्रदर्शनं प्राप्तिं तद्यदृच्छया देवयोर्युवयोरनुग्रहोऽमुकीभूतबेच्छयेति मन्यु इति शेषः ॥ ४० ॥

रजस्तमः स्वभावफलं प्रकटयन् तामसत्वं नाम चूडारत्नं निर्मलीकर्तुं दर्शनं कृतमित्याशयेनाह—दैत्येति । ये दैत्यवानवास्ते वयञ्च शास्त्रं वेदादिग्रन्थ एव शरीरं प्रतिमालक्षणमस्वास्तीति शास्त्रशरीरी तस्मिन् “शास्त्रं ग्रन्थनिदेशयोः” इति विशुद्धसत्त्वध्यासि केवलज्ञाननिधाने त्वयि नित्यं निबद्धवैरा मय्ये राक्षसाश्च तादृशा निबद्धवैरा इत्यतो न कोप्यस्मद्गुणो युष्मद्दर्शन इति शेषः ॥ ४२ ॥

ननु, नित्यानुसन्धानलक्षणान्तःकरणगुणेनाविर्भूतज्ञानगुणो-
स्तीति माशङ्क्यतः सुरादीनामपि नास्ति कुतोऽस्माकमिति भावेनाह—केचनेति । केचन वैद्यादयः उद्वज्वरेण कश्चिदुत्तवैरेण भक्ताः केचन गोपीजनाः कामतो भक्ताः सन्निकृष्टाः सहवर्तमानाः सत्त्वसंरब्धा उद्रिकसत्त्वगुणाः प्राणात्ययेप्यनुद्विष्टतयुष्मद्भक्ति-
निश्चयाः सुरगन्धर्वाद्यस्तथाऽनादिद्वेषसरम्भादिना भक्ता न भवन्ति किन्तु निश्चलभक्तिसिन्धवः ॥ ४३ ॥

अपि तथापि ते योगेशाः क्षानोपायभेदाः प्रायो बहून् त्वं योगमायां जगत्सृष्ट्याद्यनुसंहितस्वरूपमाहात्म्यं न विदामि कथं इवामित्यमेवम्भूतमिति न जानामि वयं कुतो हेतोर्बुद्ध्यमह इति ॥ ४४ ॥

अधुना स्वाशयम्विहापयति—तत्राहति । कस्योयुष्मद्भक्तिकाना-
भ्यामनुग्रह एवं प्रार्थनीयस्तत्तस्मात्तस्या प्रसीद कथं वयम् एक उत्तमपुत्रादिस्नेहलक्षणसङ्गरहित एव सत्त्वं श्रीनारायण एव सत्त्वा येषां ते तथा तैर्युष्मद्भक्तैः सह वराभि वर्तमानो भवामि किङ्कर्त्त्वा गृहान्धकृपाक्षिप्तस्य निर्गतो भूत्वा कीदृशोऽहं शांतः युष्मद्भिष्टायुक्तः कथमत्राह निरपेक्षैः सम्यासिभिः विदु-
म्ययो रन्वेषणीययोर्युष्मत्पदारविन्दयोः धिषणा धीर्यस्य स धिषणा धिष्यं गृहं वा अस्तु निवासस्थानं किञ्चीवमत्राह-
विश्वेति विश्वस्य पक्षपातित्वेन शरणयोरक्षिजोरक्ष्योः सेवकोप-
लब्धा प्राप्ता वृत्तिर्जीविका यस्य स तथा ॥ ४५ ॥

सत्सेवनमपि युष्मच्छिष्यैव भाव्यमिति भावेनाह—शाभीति । यस्मिंश्छासने भद्रया तिष्ठन् स्थिरः सन् कोदनाया विधि-
निषेधलक्षणायाः संसृतेर्षिमुच्यते ॥ ४६ ॥

शार्धातिवाक्यं भुतवान्, कृष्णत्वयापुनेदं कर्तव्यमिति वक्तु-
मुपक्रमते—आसन्नित्यादिना । प्रथमे मनोरन्तरे ये पुत्रास्ते कस्मि-
न्चित्काले सुतान् प्रापितुं शिक्षयितुम् उद्यतं देवकं वीर्यं जहसुः ॥ ४७ ॥

अमुना अवहासलक्षणपापकर्मणा निमित्तेन तेन देवकेना-
सुरी योनिमग्नः आपुः कालनेमेः पुत्रत्वेन इतिशेषः ते कालनेमे-
जाताः पुत्रा हिरण्यकशिपोः शापेन योगमायया देवक्या उदरे
नीताः ततो जाताः कंसेन विहिंसिता इत्यन्वयः ॥ ४८ ॥

सा देवकी अधुना कुत्र आसत इत्यत आह त इमहति ॥ ४९ ॥

ततः किमत्राह इतइति ॥ ५० ॥

अभिक्षानार्थं तज्जामानि निर्दिशति—स्मरं इत्यादिना । मद्रति
मत्स्थानम् ॥ ५१ ॥

षष्ठितमोऽध्यायः ।

—१०७—*—१०८—

श्रीशुक उवाच ।

कार्हीचित्सुखमासीनं स्वतल्पस्थं जरुदुरुम् ।
पतिं पर्यचरद्भैरवी व्यजनेन सखीजनैः ॥ १ ॥
यस्वेतल्लीलया विश्वं सृजत्यत्यवतीश्वरः ।
स हि जातः स्वसेतूनां गोपीधाय यदुष्वजः ॥ २ ॥
तस्मिन्नन्तर्येहे भ्राजन्मुक्तादामविलम्बिना ।
विराजिते वितानेन दीपैर्मणिमयैरपि ॥ ३ ॥
मल्लिकादामभिः पुष्पैर्द्विरेफकुलनादितैः ।
जालरन्ध्रप्रविष्टैश्च गोभिः (१) श्वन्द्रमसोऽमलैः ॥ ४ ॥

विजयध्वजतीर्थपाठः ।

अवच्छतां दृष्टवन्ती ॥ ५२ ॥
अजिह्वाभार्य कृतवती ॥ ५३ ॥
सुतानां स्पर्शेन परिच्युतं क्षरितं सुतमित्यर्थः । मायया
महिम्ना ॥ ५४ ॥
अमृतमिव स्वादु सुतोपमं तस्याः देवक्यास्तनयस्य गदा-
भृतः कृष्णस्य कृद्योगेवष्टी नारायणस्याङ्गस्पर्शेन प्रतिलब्धम्
आत्मदर्शनम् आत्मज्ञानं येषां ते तथा ॥ ५५—५६ ॥
कृष्णस्य सं समीचीनाय अबाधितां सुदृष्टितां नाम्यस्येति
कृष्णसंसृष्टितां मायां महिमानम् ॥ ५७ ॥
अनेनेन्द्रजालम् अतिदेशेनोपसंहरति—एवमिति । कृष्णेन
संसृष्टितेयं माया अथापि बह्वयः सन्तीत्यतो बोधसंहरति
एवमिति ॥ ५८ ॥
फलमाह—यदिति । अमृतवन्निर्मलकर्तैः जगतोऽयं पापं दुःखं
वा भिनशीति जगद्वधमित् भक्तानां सत्प्रशस्तं कर्णपूरं कर्णा-
भरणं तस्य हरेः क्षेमधाम मोक्षलक्षणं स्नानं याति ॥ ५९ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे चतुस्सप्तति-
तमोऽध्यायः ॥ ७० ॥
अधिकपाठे ॥ १० ॥

राजोवाच ।

सर्वासां महिषीणान्तु गोविन्दासक्तचेतसाम् ।
मध्येव प्रेमवाग्निष्णुरिति निमित्तचेतसाम् ॥ १ ॥

समः सर्वासु वा कृष्ण एकस्यां प्रेमवानुत ।
तन्मे त्वं शंस तच्छ्रोतुं रतिरस्ति मम प्रभो ॥ २ ॥
श्रीशुक उवाच ।
महिषीणान्तु सर्वासां प्रथमा मीष्मनन्दना ।
प्रेमवानधिकं तस्यामिति प्रख्यातिरुज्जिता ॥ ३ ॥
कदाचित्प्रेमकलहः केशवेन तया समम् ।
कृतस्तच्छृणु कौरव्य कात्स्न्येन कथयामि ते ॥ ४ ॥

पदरत्नावली ।

प्रेमावतां भगवत्स्वधिविज्ञानेऽधिकार इति लक्षणवृत्त्यः
तन्माहात्म्यं कथयत्युक्तध्यायेति तत्र भुतभगवन्माहात्म्यो राजा
विशेषविधित्तया शुकं पृच्छति सर्वासामिति किमत्र संशय
बीजमित्यत उक्तं गोविन्देत्यनेन ॥ १ ॥
सर्वासु प्रेमवान् मध्येव प्रेमवान् इत्युक्तममुना ॥ २ ॥
एकस्यां किमिति प्रतीयत इति प्रभावकाशो नास्तीति भावेन
परिहरति महिषीणामिति ॥ ३ ॥
कथं प्रख्यातिरिति तां वक्तुमुपक्रमते कदाचित् तच्च-
रितम् ॥ ४ ॥

इति विज० अधिकपाठः ।

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अथ षष्ठितमे कृष्णः परिहासेन रुक्मिणीम् ।
कोपयित्वा ततः प्रेमकलहे तामस्त्राभ्यवत् ॥ १ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

रामारामजनानन्दमहोदयविदम्बनैः ।

रुक्मिण्याः प्रेमकलहच्छब्दानैर्भर्यमीर्यते ॥ २ ॥

स्वतत्पक्षं स्वपर्यङ्कस्थम् ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणं रुक्मिण्याः श्रीकृष्णे परमं प्रेम सम्भावयितुं तस्योक्त-
मेव तत्त्वमनुस्मारयति—यस्त्विति ॥ २ ॥

आदौ तावन्निभिः श्लोकैर्मन्दिरमनुवर्णयति—तस्मिन्निति ।
तच्छब्देनातिप्रसिद्धमाह, भ्राजन्ति मुक्तादामानि तेषां विलम्बाः
सन्ति यस्मिन्नेतेन वितानेन विराजिते तृतीयान्तानां, विराजित-
पदेनान्वयः ॥ ३ ॥

सुगन्धितया द्विरेफकुलेर्नादिते प्रविशन्निभ्रमरश्मिभिः ॥ ४ ॥

भीमङ्गावगोस्वामिकृतवैष्णवतोपिणी ।

भीमद्विनिवृत्तिविवाहानन्तरमेव वक्तुं योग्यामप्येतां भीमगव-
रुक्मिणीदेव्योः प्रेमकलहक्रीडां महिषीविलासप्रसङ्गाद्रसविशेषो-
दयेन वक्तुमारभ्यते—कहिंचिदित्यादिना यावदन्तम् । कस्मिंश्चिद्गृह-
शुक्लक्रीडाकाले स्वतत्पक्षं तस्या गृहे तस्या एव पर्यङ्के वसमानं
तादृशपरिचरणे हेतुः जगतः सर्वस्मात् सकाशात् गुरुं मह-
त्तमं विशेषतश्च स्वपतित्वात् परमप्रेमास्पदञ्चैत्यर्थः । सखी-
जनैः सह भैष्मी पर्यचरत् नानापरिचर्यामकरोत् पश्चात्
व्यजनेन स्वयं पर्यचरदित्यर्थः । सखीजनानां बहुत्वस्य निह-
शात् व्यजनस्यैवैकस्य तथा बह्वीनामेकसेवानर्हत्वात् । बाल-
व्यजनमादायेत्यनुवक्ष्यमाणा ॥ १ ॥

जगद्गुरुत्वमेव दर्शयति—यस्त्विति । तु प्रसिद्धौ एतद्वि-
विधाश्चर्यमयम् ईश्वरः प्रकृत्यादिनियन्ता पुरुषावतारस्सन्
हि एव स स्वयं भगवानेव स्वनेश्वररूपेण कृतानां सेतूनां
तत्त्वमर्थादानां गोपीधाय रक्षणाय अजोपि जातः जन्मलीलया
प्रादुर्भूतः ॥ २ ॥

तत्र प्रेमकलहक्रीडा च जानेति वर्णयितुं सप्तभिः पदैः प्रेम
वर्णयन्नादावुभयोस्तदुद्दीपनमामर्षी वर्णयति—साख्यैस्त्रिभिः । तत्र
गृहस्य वर्णनं त्रिभिः शय्याया अर्जुनं अथ रुक्मिण्याः प्रेम-
वर्णनम् उपेति साख्यैर्भीमगवतस्तत्त्ववर्णनं सोपेतिद्वयेनेति सप्त
तत्र तस्मिन्निति चतुष्कम् अन्तर्गृहे चन्द्रशालादियुक्तनानागृह-
शालिस्वाङ्गान्तःपुरमध्ये विराजित इति स्वतएव रत्नमित्या-
दिना राजमाने वितानादिभिश्च विशेषेण राजित इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मल्लिकानां हामभिर्द्वारादिषुः पुष्पैरन्यैश्च स्थानेस्थाने
विकीर्णैर्धूपैरिति कवित्पाठे साधारणो धूप आगुरवस्त्वप्रे अरुणै-
रिति प्राशस्त्यमात्रता सूचिता एवमियं क्रीडा प्रदोषान्ते ज्ञेया
जालरम्भप्रविष्टे गोभिरिति धूपैरागुरवैरिति च तत्रत्यगृह-
शोभा दर्शिता किन्तु चन्द्रांशुप्रवेशः पूर्वतः धूपनिर्गमस्तु मारु-
तानुकूल्येन ज्ञेयः वनशब्दः सर्वासां पट्टमहिषाणां गृहेष्विद्रेण
पूर्वं प्रस्थापितस्यैकैकस्य पारिजातस्य वृत्तेः यस्तु मुख्यमूल-
चन्दनवृक्षवन्मुख्यमूलपारिजातवृक्षपवनसम्बन्धात् अन्ये वृक्षा-
स्ते भवन्ति स तु न प्रेषितः भीमगवतैव परमाच्छिद्यानीत-
इति ज्ञेयम् न च केवलं तदामोद एव विचित्रान्धपुष्पादीनामपि

सौरभ्यमस्तित्याह—उद्यानेति । जालरम्भेभ्यो विशेषेण सर्व-
विगूढ्यापक्त्वादिना निर्गतेः तादृशो अन्तर्गृहे यद्वान्द्राक्षा-
ङ्गणगतः पर्यङ्कः तस्मिन् यत्कशिपूत्तमं तस्मिन् ॥ ४-५ ॥

भीमसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-२ ॥

भ्राजन्मुक्तादामविलम्बिता भ्राजत् विलम्बमानमुक्तादाम-
वता ॥ ३-१२ ॥

भीमङ्गीरराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

अथ भगवतो रुक्मिण्या सह प्रेमकलहं वर्णयति वदितमेन-
कहिंचिदिति । भैष्मी रुक्मिणी जगद्गुरुं स्वपर्यङ्कस्थं तत्रापि
सुखं यथातथा भासीनं सखीजनैः सहिता व्यजनेन चामरेण
पर्यचरत् उपचचार ॥ १ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—यस्त्वित्यादिनोपासाञ्चक ईश्वरमित्य-
न्तेन । तावज्जगद्गुरुत्वं प्रपञ्चयति—यस्त्विति । सृजति स्वाराध-
नोपयुक्तकरणकलेवरादिप्रदानेन हितं करोति आसि संहरति संस-
रतां जीवानां प्रलयमुखेन विभाषितरूपहितं करोति अवति
पालयति अनिष्टनिरसनेष्टप्रापणरूपहितं करोतीति भावः ।
किञ्च स्वसेतूनां स्वकृतधर्ममर्थ्यादानां गोपीधाय रक्षणाय
यदुपि जातः कथम्भूतोप्यजोपि कर्मायत्तोत्पत्तिरहितोपि
स्वेच्छया यदुपवर्तीर्ण इत्यर्थः । गुरुत्वं हितैककारित्वम् एवं
जगद्गुरोरिति भावः य एवम्भिन्नस्तमीश्वरमुपतस्थे इति यच्छब्दस्य
सम्बन्धः ॥ २ ॥

अथ स्वतत्पक्षमित्युक्तत्वं वर्णयितुं तावत्तत्पक्षप्रथमम्-
गृहं वर्णयति—तस्मिन्निति त्रिभिः । तच्छब्दः प्रसिद्धिपरः तृती-
यान्तानां विराजित इत्यनेनान्वयः भ्राजन्ति, मुक्तादामानि तेषां
विलम्बा यस्मिन् तेन वितानेन उल्लोचनेन मणिमयैरपि दीपै-
रित्यर्थः ॥ ३ ॥

द्विरेफानां भ्रमराणां कुलेन समूहेन नादितैर्मल्लिकादामभि-
श्च विराजित इत्यन्वयः नादित इति पाठान्तरं तदा सौरभ-
लोभभ्रमरकुलेर्नादिते तत्र हेतुर्मल्लिकादामभिर्धूपैश्च विराजितः
इति (चन्द्रमसोरुणैरित्यत्र सन्धिरार्थः) अरुणैरौदयकालिक-
त्वादिति भावः । जालरम्भद्वारा अन्तःप्रविष्टेभ्यश्चन्द्रमसो गोभिः
किरणैश्च ॥ ४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

स्वस्या रुक्मिण्यास्तल्पे तलिमे स्थितम् ॥ १ ॥

राजन् हरिचरितमतिविभ्रमिति भावेन तत्स्वरूपलक्षण-
माह—यइति ॥ २ ॥

यद्गृहं रुक्मिण्यै कृतं तस्मिन्नन्तर्गृहे, पर्यङ्के इन्तविहित-
मञ्चे कशिपूत्तमे तलिमे मृदुवल्गुप्रवाहरणास्तरणे सुखासीनं
पतिमुपतस्थ इत्यन्वयः । मुक्तादामां विलम्बोत्थास्तीति मुक्ता-
दामविलम्बि तेन उपरि वद्विचित्रपटेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥

अरुणैरित्यनेन चन्द्रोदयकालमवा गावो कस्यन्ते ॥ ४ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

जगद्गुरुत्वमेव दर्शयति ॥ १ ॥

यस्मिन्नास्ति राजपुत्रीत्यादि ॥ २ ॥

स्वमस्यावतारिका प्रघटके ॥ ३—१२ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १—६ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

वाचिकस्तु तिरोभावो रुक्मिण्यामुच्यते स्फुटः ।

एकादशे निरोधार्थमन्यथा लौकिकं भवेत् ॥

सर्वथा कृतसेवायाः परीक्षापि निरूप्यते ।

यथा प्राणे शरीरस्य स्थितिस्तद्वद्वया भवेत् ।

साम्बन्धं कायिकं तत्र निस्सम्बन्धाद्यतोभयम् ।

दोषाभावाय वाक्यन्तु ईर्ष्यामात्सर्यदोषानुत् ।

निर्वृत्त्यायाः परिज्ञानमविरोधस्य वर्णनात् ।

निरूप्यते यतः सा हि न कुतश्चिद्वृत्तं भजेत् ॥

शब्दार्थयोर्विरोधः स्यात्प्रामाण्ये सर्वथैव हि ।

लक्षणायामपि तथा मुख्यार्थो बाधितो यतः ॥

अतो हि भगवद्वाक्यं दुर्बलं सर्वथा मतम् ।

यत्स्वेतस्य परिज्ञाता स न मुह्यति कर्हिचित् ॥

पूर्वाध्यायान्ते सर्वभावेन स्त्रीणां सेवा निरूपिता तस्याः परीक्षार्थमिदमारभ्यते, तत्र प्रथमं पूर्वघटके निष्पन्ने उत्तरादिकल्पे बीजनमाह—कर्हिचिदिति । सुखमासीनमिति विश्रमान्ता सेवा निरूपिता स्वतल्पस्थमिति अग्निमावश्यकत्वं निरूपितं कदाचिद्भगवान् रुक्मिण्या गृहे सभात उत्थाय रात्रौ समागतः ततः प्रत्युद्गमनादिना स्वशय्यायामेवोपवेशितः कामकलापूर्णं च तद्गृहं तत्पित्रादिभिः प्रायेण तत्सुखार्थं सामग्रीं प्रेषितेति लक्ष्यते अन्यथा भगवान् स्वदत्तायां सामग्यां नैवं वदेत् सपि भावना नैवमभिमानेन सेवां कर्तुं प्रवर्त्तते अतो ऽनभिप्रेतमेव लक्ष्ययायां दीनभावमकृत्वा उपवेशितवती भगवांश्च कथं तथा वदतीत्याशङ्क्यामाह—जगद्गुरुमिति । स हि सर्वोपदेष्टा भ्रमादन्यथा बुद्धौ जातायां तन्निवारणीयमिति जगद्गुरोः कार्यमेव तत्पतित्वात् निःशङ्कं पर्यचरत् भैष्मीत्वात् सामिमाना व्यजनेनेति स्वयं व्यजने गृहीत्वा सखीजनैः सहिता स्त्रोत्कर्षबुद्ध्या ता अपि स्थापितवती ॥ १ ॥

ननु, तथापि सन्तोषे दुःखजननमयुकमिति चेत्तत्राह—यत्स्वेतदिति । उभयथापि भगवतो नैवं करणे दोषः आदा-भुत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्त्ता ययोत्पत्तिं हर्षादेः करोति स्थितिं वा तथा प्रलयमपि करोतीति हर्षादेर्नाशनं भगवत्कार्यमेव किञ्च भगवान् क्लेशानां लक्षितमर्षादानां धर्मादीनां गोपीयाय रक्षणार्थमेवावतीर्णः अन्यथा भजस्य वादबेधवतारो नोपपद्येत । ननु, प्रलये कश्चन भगवत् उद्योगो दृश्यते समयश्च तादृशा नत्वर्थं समवसादयति इति चेत्तत्राह—लीलयेति । न तत्सोत्पत्त्यादि-

[८२]

करणे किञ्चित्साधनं मृग्यते किन्तु लीलैव करोति नापि यदोः पुष्टिस्थस्य विहितकालाद्यपेक्षा नापि स्वभावमन्यथा कृत्वा समागतस्य यदर्थमागतस्तत्करणमयुक्तं भवति ॥ २ ॥

तर्हि देशवशात् कालवशाद्वा भगवांस्तथोक्तवानित्याशङ्क्य गृहं वर्णयति—तस्मिन्नन्तर्गृह इति । तां च रसाधिकरणभूतां षडभिः चतुर्भिः द्वाभ्यां च गृहमध्य इत्येकान्तता तत्रापि तस्मिन्निति प्रसिद्धिः तेन च तत्कामस्थानमेव ननु क्रोधादिस्थानम् आदौ तस्यापरिशोभां वर्णयति—भ्राजन्मुक्तादाह्नां विलम्बनयुक्तेन वितानेन चन्द्रातपेन विराजिते परितो विलम्बीनि मुक्तादामानि यस्मिन् चन्द्रातपे तेन विराजितं कामस्थानमेव भवति मणिमयैरपि दीपैः परितो विराजिते ॥ ३ ॥

मल्लिकावामभिः केवलपुष्पैश्च सर्वतः शृङ्गाररसानुभावकमाह—द्विरेफकुलानां नादितं यत्रेति द्विरेफानां कलं नादितं चन्द्रोत्पन्तमुद्गोधक इति तत्किरणानाम् अन्तःप्रवेशमाह—जाल-रन्ध्रप्रविष्टैश्चेति । चन्द्रमस अरुणैरुदयकालीनैः किरणैः रागयुक्तैः गवाक्षमार्गेणान्तःप्रविष्टैः विराजिते ॥ ४ ॥

भीमद्विभ्रनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कृष्णवाक्पेवणीपिष्टहृत्कर्पूरात्र रुक्मिणी ।

सम्मोह्याभ्यासिता तं प्रत्यूचे षष्ठितमे स्फुटम् ॥

जगद्गुरुं पतिमिति च परिचरणे हेतुः ॥ १ ॥

वक्ष्यमाणे रुक्मिण्याः प्रेमसेवारसभञ्जने तस्य केवलं विनोद एव हेतुर्वस्तुतस्तु नान्य इति निदर्शनार्थं विश्वसृष्ट्यादेरपि विनोदहेतुकत्वमभिव्यज्यति—यत्स्वेतदिति । स्वसेतूनां भर्मादिमर्यादानां गोपीधाय पालनायेति स्वप्रियजनप्रेममर्यादायास्त्रोटनं न तस्याभीप्सितं किन्तु तेन तद्दृढीकरणमेवेति भावः ॥ २ ॥

तस्याः प्रेमसेवासुखस्य सर्वाण्येवोपकरणानि पूर्णानीति दर्शयितुं मन्दिरं वर्णयति—तस्मिन्निति त्रिभिः । भ्राजन्मुक्तादाह्नां विलम्बाः लम्बमाना गुच्छाः सन्ति यस्मिन्नेन वितानेन चन्द्रातपेन विराजिते तृतीयान्तानां विराजते इत्यनेनान्वयः । अरुणैर्गोभिरिति चन्द्रमस उदयरामयैः किरणैः प्रविशद्भिः आगुरवैर्धूपैश्च निर्गच्छद्भिः कशिपूत्तमे शयनीयेषु भेष्टे ॥ ३—७ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पूर्वाध्याये रमाश्रीरेमेइत्यनेन “इत्थं रमापतिमावाप्यपतिं स्त्रियस्ताः” इत्यनेन च रमायाः प्राधान्यं सूचितं तदेव हास्यलीलाद्वारा षष्ठितमे वर्णयति—कर्हिचिदिति ॥ १ ॥

जगद्गुरुमित्यनेन, सर्वपूज्यत्वं भगवतो दर्शितं तदेव प्रपन्नयति—यो विश्वं सृजत्यवतीति अयं भावः विश्वकारणमेव जिज्ञास्यमित्युक्तं भगवता सूत्रकारेण “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” “जगमाद्यस्य यतः” इति “तदेव ध्येयम्” इत्याह भगवती भुक्तिः “कारणन्तु ध्येयम्” इति तच्च विश्वकारणं बहुषु आधिभूतं तस्य सभार्यस्य स्वरूपगुणभक्षणमननध्यानादिकं अर्थोपनिर्भेदतादरेण कर्तव्यमिति ॥ २ ॥

पारिजातवनामोदवायुनोद्यानशालिना ।

धूपैर्गुरुजै राजन् जालरन्ध्रविनिर्गतैः ॥ ५ ॥

पयःफेननिभे शुभ्रे पर्यङ्के कशिपूत्तमे ।

उपतस्थे सुखासीनं जगतामीश्वरं पतिम् ॥ ६ ॥

बालव्यजनमादाय रत्नदण्डं सखीकरात् ।

तेन वीजयती देवी उपासाञ्चक्र ईश्वरम् ॥ ७ ॥

सोपाच्युतं कणयती मणिनूपुराभ्यां रेजेऽङ्गुलीयवलयव्यजनाग्रहस्ता ।

वस्त्रान्तगूढकुचकुङ्कुमशोणहारभासा नितम्बधृतया च परार्ध्यकाञ्च्या ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

स्वतल्पस्थं पतिं पर्यञ्चरदित्येतत्प्रपञ्चयति—तस्मिन्निति चतुर्भिः ।
वितानादिभिर्भ्राजिते सुगन्धाकृष्टैः द्विरेफकुलैर्नादिते तस्मिन्निति-
प्रसिद्धे पर्यङ्कगते कशिपूत्तमे शयनीयश्रेष्ठे हंसतुलिकायां सुखा-
सीनं पतिमुपतस्थे असेवतेति चतुर्णामन्वयः कथम्भूतेन वितानेन
भ्राजता मुक्तादासां विलम्बाः लम्बमानाः गुच्छाः सन्ति
यस्मिन् तेन आगुरवैः अगुरुसम्भवैः कथम्भूते कशिपूत्तमे पयः-
फेननिभे पयसः क्षीरस्य फेन इव मृदुनि कथम्भूते पतिं
जगतामनन्तकोटिब्रह्माण्डानामीश्वरम् ॥ ३-६ ॥

भाषा टीका ।

परिचय प्रति श्रीशुकदेवजी बोले कि एक समय कश्मिणी
जी के भवन में निज सेजपर सुख से, त्रिलोकी नाथ
विराज मान हे उस बखत कश्मिणीजी दासीन के साथ
बीजना से पतिकी परिचर्या करती रहीं ॥ १ ॥

जो परमेश्वर अपनी लीला के वास्ते दशार्ध्व की उत्-
पत्ति पालन संहार करता है उसीने निजधर्म मर्यादाकी
रक्षान के लिये यादवन मे अवतार लिया है ॥ २ ॥

जिस में प्रकाशमान मोनीन की माला के गुच्छा लटकने
बारी चांदनी लगी हुई है जहां मणिजटित दीपक धरे
हुए हैं ॥ ३ ॥

और मल्लिका की माला तथा पुष्पन से शोभायमान
हो रहा है । जिस मे भोरान की गुजार हो रही है भस्मे-
खान मे प्रविष्ट हुई चन्द्रमाकी निर्मल किरणों से विराजमान
हो रहा है ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निर्गच्छद्विरेफकुलैर्नादित्वेन दार्शित्यम् ॥ ५ ॥

पयसः क्षीरस्य फेन इव मृदुनि पर्यङ्कस्थे कशिपूत्तमे हंस-
तुलिकायाम् उपतस्थे असेवत ॥ ६ ॥

तदेवाभिनयति—बालव्यजनमिति ॥ ७ ॥

उपाच्युतमच्युतस्य समीपे सा मणिनूपुराभ्यां रेजे कणयती
मणिमयौ नूपुरौ कुञ्जयन्ती तथा अङ्गुलीयवलयव्यजनाग्रह-
हस्ते हस्ताग्रे यस्याः सा वस्त्रान्तेन गूढौ स्पर्शितौ कुचौ तयोः
कुङ्कुमं तेन शोणो हारस्तस्य भासा नितम्बे धृता वा वराभ्यां
अमूल्या काञ्ची तथा च रेजे ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेव विशिनष्टि—पय इति । पदाभ्याम् उपतस्थ इत्यादेः पुनः
पुनरुक्तिर्भाषविशेषेण तादृक्सेवाभिकामात् ॥ ६ ॥

व्यजनेन पर्यञ्चरदित्युक्तं तत्प्रकारमेव विशिष्याह—बाल-
व्यजनमिति । बालव्यजनं चामरं देवी (महा) पद्मादिषी, अत्र
टीकायाम् अभिनयतीत्यभिनयपूर्वकं वदतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

सेति । सा कणयती शब्दायमाना रेजे राजने हेतुः मणि-
नूपुराभ्यामुपलक्षिता अङ्गुलीयेत्यादिलक्षणा तत्र तस्मात्-
गितानन्तहृताखिलेन्द्रिय इति “वासुदेवं भगवति निमग्न-
हृदयोऽग्रवीत” इति रीत्या प्रस्तूयमानतदेकस्फूर्त्या तां सभाभष्यन्
यथाय बाहुप्रसारपरिरम्भकरालकोर्वित्यादिकं यथावर्णयत्
तथैव तत्सखीजनस्फुरणपरात्तद्भावभावितस्सन् तस्या रहस्या-
मपि शोभां वर्णयति—वस्त्रेति । तत्र वस्त्रान्तेत्यादिष्वेनोप-
लक्षितान्तेत्यर्थः । अत्र शाटीरूपवस्त्रान्तस्य दीर्घत्वात्सभ्यगेव
गूढत्वं ज्ञेयम् अन्तशब्दस्य स्वरूपार्थकत्वात् कणने हेतुः मणीति
वलपेति पराङ्ग्येति च बीजनेन भावेन च चलनादिति-
ज्ञेयम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतसम्प्रचन्द्रिका ।

उद्यानवने शोभते रोचते इति तथा तेन पारिजातवना-
मोदयुक्तेन वायुना अगुरुजैरगुरुकाष्ठजैर्गवाक्षरन्ध्रविनिर्गतैर्धूपैश्च
हे राजन् ॥ ५ ॥

अथ तल्पं वर्णयति—पयःफेनेति । दुग्धफेनवन्मृदुले धवले च

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पण्डिते यत्कशिपूत्तममास्तरणभेदं तस्मिन् सुखं यथा तथा आसीनं पतिमुपतस्थे सखिधिमवापत्यर्थः ॥ ६ ॥

अन्तमेव कण्डस्थानीयं तदाकारं च यस्य तद्बालव्यजनं चामरं सख्याः करारस्तादादाय तेन बालव्यजनेन वीजयती देवी रुक्मिणी उपासाञ्चक्रे तमेव पश्यन्त्यवतस्थ इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तादात्म्यं ताभ्यनुवर्णयति-सेति । सा रुक्मिणी उपाच्युतम् अच्युतसमीपे मणिमयनूपुराभ्यां कणयती ध्वनिमुत्पादयन्ती अङ्गुलीयावन्मोऽग्रहस्ते हस्ताग्रे यस्याः सा वस्त्रान्तेन गूढयोः स्थगितयोः कुचयोः कुङ्कुमेन शोणो यो हारः मुक्ताहारस्तस्य भासा दीप्त्या नितम्बयोर्धृतया परार्ध्यया काञ्चया च रेजे ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पारिजातानां मन्दाराणां वनस्य काननस्यामोदेन युक्तेन वायुना शोभिते कीदृशेन उद्यान इव शालिना मनोहरेण पारिजातवनस्य सम्भजनीयस्य सेव्यस्यामोदस्य सम्बन्धिना वायुना वा आगरवैरगरुसम्पृक्तेः ॥ ५ ॥

पयःकेननिभे जलबुद्बुदवन्मसृणे ॥ ६ ॥

किं कर्मेति तत्राह-बालव्यजनमिति ॥ ७ ॥

उपाच्युतम् अच्युतस्य समीपे उन्नमदवनमतोः पादयोर्मणि-नूपुराभ्यां कणयति अङ्गुलीयावन्मोऽग्रहस्ते व्यजनेन च युक्तं हस्ताग्रं यस्याः सा तथा पृथक्कृते वलवे हस्तमूलेति वक्तव्यं न तु हस्ताग्रेति वस्त्रान्तेन वस्त्राञ्चलेन गूढयोः कुचयोः लिप्त-कुङ्कुमपूर्णसम्बन्धेन शोणस्य रक्तस्य हारस्य मुक्तावन्नो भासा युक्तापलक्षणे तृतीया नितम्बधृतया कटिप्रदेशवेष्टितया परार्ध्य-काञ्चया अनर्घरशनया च युक्ता ॥ ८ ॥

श्रीमज्जगद्गोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

बालव्यजनेत्यादि बालव्यजनं चामरं स्वल्पव्यजनं खण्डं वा ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अलौकिकोद्बोधकमाह-पारिजातवृक्षाणां पूर्वप्रेषितपारि-जातकल्पवृक्षस्य पोताः सर्वत्र स्थापिताः वनप्राया जाताः ते तस्य गृहस्य परितो वर्तन्ते इति गवाक्षादिमार्गेण तदामोद-युक्तो वायुरपि तत्र प्रविष्टः तेनापि विराजिते तस्य शैत्यं मान्यञ्च वर्णयितुमाह-उद्यानशालिनेति । उद्याने वाप्यः निर्भ-राश्च सन्ति तत्रापि उद्यान शाला यस्य तेन मन्दतापि समा-याति सहजाम्युद्बोधिकाभ्युक्त्वा कृत्रिमाम्याह-धूपैरिति । अग-रुजैः अगदयुक्तनानाविधद्रव्योज्ज्वैः राजभित्ति विश्वसाधै

अन्नः स्थापितः सधूमः ननु बहिष्ठोन्तःप्रविष्टः इति आपयितुं विशेषणमाह-जालरन्ध्रविनिर्गतैरिति ॥ ५ ॥

अधश्शोभामाह-कयःकेननिभ इति । कयःकेनस्य निरन्तर-मुच्छ्वनता विचित्रता शुभ्रता च सूत्रोपनिषद्मध्ये परितो दन्तैः हीरकैश्च निर्मितं तेन शुभ्रं कशिपुना सुतरामुत्तमम् एवं सामग्रीं वर्णयित्वा रसदातारं भगवन्तं तत्र स्थितं वर्णयति-तत्र सुखं यथाभवति तथा आसीनं लोकवेदशङ्काभावार्थं विशेषणद्वयं जगतामीश्वरं पश्चिमिति ॥ ६ ॥

कुलवधूत्वादीश्वरत्वाच्च स्वतःप्रवृत्तिरयुक्तेति निकटे स्थिते-त्याह-बालव्यजनमादायति । चमरीबालस्य व्यजने रत्नानि दण्डे यस्य अनेन दासीत्वं स्वस्मिन् प्रकाशितं ननु नायिकात्वं तथा-सति धार्ष्ट्यं भविष्यतीति पूर्वं सख्या हस्ते तत्स्थितं तदपि नापकर्षजनकमिति तद्वर्णनं भगवति विलम्बमाने सखीहस्तात् स्वयं गृहीतवती तेन वीजयती जाता तदप्युद्बोधकं सेवया ईश्वरः परितुष्यतीति तदपि कृतवतीत्याह-उपासाञ्चक इति । सेवनरूपं निकटेवस्थानमुपासनम् ॥ ७ ॥

मुख्य आलम्बनविभाव इति तां वर्णयति-सोपाच्युत-मिति । अल्पचलनेन कलनूपुराभ्यां कणयन्ती भवति जघनादि-भारात् स्थिरतया स्थातुमशक्ता किञ्चिच्चलनान्नूपुरशब्दं करोति पतादशी निर्बन्धेन सेवाङ्गुर्वाणाऽपि रेजे, भगव-न्निकटे समागच्छन्तं हस्तं वर्णयति-अङ्गुलीयेति । अङ्गुलीयानि घलयानि व्यजनाग्न्यञ्च हस्ते यस्याः वस्त्रान्तेन गूढयोः कुचयोः कुङ्कुमेन शोणो यो हारः तस्य भासा रेजे नितम्ब-धृतया बहुमूल्यकाञ्चया च रसोत्पादकस्नाननिरूपणार्थं स्नान-द्वयवर्णनं हस्तपादौतु वर्णितौ पूर्वार्द्धेन ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उपाच्युतम् अच्युतस्य समीपे सा मणिनूपुराभ्यां रेजे कण-यन्ती अर्थान्मणिनूपुरौ काञ्ची च अस्यायतव्यजनस्त्रालनेन सर्वाङ्गस्पन्दनात् स्वनयन्तीत्यर्थः । अङ्गुलीयवलयव्यजनानि अग्र-हस्ते यस्याः सा वस्त्रान्तेन शाटिकाञ्चलेन गूढौ गुप्तीकृतौ सकञ्चुकां यौ तयोः कुचौ कुङ्कुमेन शोणस्य हारस्य भासा परा-र्द्धया परार्द्धमूल्यया काञ्चया च रेजे ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

व्यजनेनेति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति-बालव्यजनमिति ॥ ७ ॥

सा देवी कणयती नूपुरकाञ्चयाद्याभरणानि व्यजनचालन-वशात् कूजयन्ति अङ्गुलीयवलयव्यजनानि अग्रहस्ते हस्ताग्रे यस्याः सा मणिनूपुराभ्यां वस्त्रान्तेन गूढयोः कुचयोः कुङ्कुमेन शोणस्य हारस्य भासा दीप्त्या परार्ध्यया काञ्चया च उपाच्युतमच्यु-तस्य समीपे रेजे ॥ ८ ॥

तां रूपिणीं श्रियमनन्यगतिं निरीक्ष्य या लीलया धृतनोरनुरूपरूपा ।
प्रीतः स्मयन्नलककुण्डलनिष्ककण्ठवक्रोल्लसस्मितसुधां हरिरावभाषे ॥ ९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

राजपुत्रीप्सिता भूपैलोकपालविभूतिभिः ।
महानुभावैः श्रीमद्भीरूपौदार्यबलोज्जितैः ॥ १० ॥
तान् प्राप्तानर्थिनो हित्वा चैद्यादीन् स्मरदुर्मदान् ।
वत्ता भ्रत्रा स्वपित्रा च कस्मान्नो ववृषेऽसमान् ॥ ११ ॥
राजभ्यो बिभ्यतः सुभ्रूः समुद्रं शरणं गतान् ।
बलवन्निः कृतद्वेषान् प्रायस्त्यक्तनृपासनान् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

पुष्प वाटिका को सुशोभित करने वारे और पारिजात-
वन की सुगन्धियुत पवन के जिसमे चली जाती है हे
राजन् करोखान से निकसी हुई 'भ्रत्रा' की भूप से शोभा-
यमान ॥ ५ ॥

ऐसे भवन के भीतर जिसपर दूध के फेन सहस्रश्वेत
विछोना विछा हुआ है ऐसे पर्यङ्क के ऊपर सुखसे विराजे
हुये जगदीश्वर श्रीकृष्ण के समीप में रुक्मिणीजी स्थित
होती भई ॥ ६ ॥

तत्पश्चात् रुक्मिणी देवी सखी के हस्त से रत्न जडित
नवीन वीजनाको लेकर उस करके श्रीकृष्ण की पवन करत
सेवा करती रही ॥ ७ ॥

अङ्गुलीन में अङ्गुठी पौहचैन में कडा और हस्त के अग्र-
भाग में वीजना धारण किये तथा मणि जडित नूपुरन से
क्रम २ शब्दकरनी हुई श्रीकृष्ण के समीप में स्थित रुक्मिणीजी
झाड़ी के अञ्चल से अञ्चलादित कुचन के कुमकुम की झलक
से रक्त रूपयुत मुक्ताहार कान्ती से और कटि पर धारण
की हुई अमोल कटि किङ्किणी से शोभाय मान भई होती
भई ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तां निरीक्ष्य 'प्रीतस्सन् स्मयमानो हरिरावभाषे, कथ-
म्भूताम् ? या लीलया धृतनरतनोस्तस्यानुरूपरूपा अनुरूपं रूपं
यस्यास्तां वथोक्तं भीपराशरेण—

“देवत्ये देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी ।

विष्णोर्देवानुरूपा वै करोत्येषात्मनस्तनुम्” इति ॥

किञ्चालकैः कुण्डलाभ्यां निष्केण पदकेनालङ्कृतकण्ठेन च
चतुर्दिक्षु शोभिते वक्त्रे उल्लसन्ती स्मितसुधा यस्यास्ताम् ॥ ९ ॥

सर्वगुणयुक्तापि तव बुद्धिर्मन्देत्याशयेनाह—राजपुत्रीत्ये-

कादशभिः । हे राजपुत्री ! लोकपालानामिव विभूतिरैश्वर्यं येषां
तैस्तथा महाप्रभावैराख्यैः रूपादिभिर्कृतिरैश्वर्यं पूर्वभीप्सि-
तासि ॥ १० ॥

तान् हित्वा नोऽस्मान्समानान् कस्मान्नवृषे वृत्तवती
त्वम् ॥ ११ ॥

किञ्च प्रायशो राजभ्यो जरासन्धादिभ्यो बिभ्यतो भवं
प्राप्नुवतः ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवर्णोऽस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तामिति । रूपिणीं वैकुण्ठलोकादौ लक्ष्मीरूपादेरप्यधिकरूप-
शालिनीमित्यर्थः । प्रशंसायां मत्वर्थीयः तत्र हेतुः येति विस्मापनं
स्वस्यचेत्याविष्यन्नप्रामाण्येन तेनाप्यधिकज्ञौन्दर्यप्रकटनादिति
भावः । अत्र । (लीलयेति कर्तुं तृतीयास्तं) प्रीत इति भाषविशेषं
घोटयति अत एव नर्मविशेषस्य वक्तव्यत्वात् स्मयन् स्मय-
मानः अनन्यगतिमपि ताम् आसम्यक् बाग्भङ्गादिना वभाषे यतो
हरिः नर्मादिना प्रियजनानाम्भैर्योविहर इति भावः । “यद्वा
आ इति प्रथक् पदं खेदे तां प्रति तादृगुक्तेरयोग्यत्वान्न वक्ष्य-
त्येव अतदर्हामिति ॥ ९ ॥

तत्र स्ववरणे कारणमज्ञातमिव पृच्छन्नाह—राजेति निष्केण ।
हे राजपुत्रीति सर्वगुणरूपादिसम्पत्तिः सूचिता अत एव श्रीहरि-
वंशप्रोक्ते प्राचीने स्वयम्बरोद्यमे भूपैरीप्सितासि महाप्रभावै-
र्महाप्रभावैः श्रीमद्भिराख्यैः यद्वा भीः सम्पदं शोभा च
तद्वन्निः ॥ १० ॥

प्राप्तान् स्वयमेव गृहागतान् तत्र चार्थिनः त्वां वाचमानान्
तत्रापि स्मरेण दुर्मदान् अतिमत्तान् अतिपरिहासोऽयं च
अपि तत्रापि भ्रात्रा स्वपित्रा च वत्ता चैद्यायेति शेषः ।
स्वशब्देन कन्यायाः पित्रधीनतोका एवं यथोक्तं भूषणं
त्यागायोग्यता च असमान् आत्मनस्तेषां वासदत्तान् न इति
बहुत्वम् “अस्मद्वोद्वेयाश्चे” (१-२-५१) इति वचनानां यद्वा नः मदीयान्
यादवान् ववृषे पत्यादिकपेक्षाङ्गीकार्यं परोक्षनिर्देशस्तथैव
वृत्तत्वात् अन्यथा ऽहमपि न्यावारयिष्यमिति भावः ॥ ११ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

असमत्वे हेतुः, राजभ्य इति । तथाप्यसमर्थस्वदुरन्त-
कारितेति न्यायेन बलवन्नित्यैः सह तव हरणादिना
कृतोऽनुवर्तितो द्वेषो यैस्तान् किञ्च ते भूपाः, वयं तु
नेत्याह-इत्येति । प्राय इति (हरिवंशप्रोक्तस्य) स्वस्य राजेन्द्राभि-
वेकस्य क्षेममात्राधिकाराभिप्रायेण उग्रसेनादीनाञ्च तदङ्गीकारो
बलादिवेति च हे ससुः इति तच्छ्रवणात्तस्या मूकौटिल्यदर्श-
नेन तादृशस्फूर्तेः स्तुतिपूर्वकमेवोपालम्भस्य प्रारब्धत्वाच्च एव-
मुच्यते । १२ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तामिति । तां रुक्मिणीं निरीक्ष्य प्रीतो हरिः स्मयन् ईष-
जसन् आश्रमावे उवाचेति सम्बन्धः । कथम्भूताम् ? रुक्मिणीं
मनुष्यरूपधारिणीं श्रियं महालक्ष्मीं न विद्यतेऽम्बः पतिः प्रत्य-
क्षतारं यस्यास्ताम् अनन्यगतिमिति पाठान्तरं तदा न विद्यते-
ऽस्या गतिः प्राप्तिर्यस्यास्ताम् अनन्यप्राप्त्यामित्यर्थः । धृततनोः
उपात्तमनुष्यरूपस्य हरेर्यो अनुकूपा ताम् अलकैः कुण्डलाभ्यां
निष्केण पद्मकाव्यभूषणेनालङ्कृतम् कण्ठेन चतुर्विधं शोभिते
वक्त्रे उल्लसन्ती स्मितमेव सुधा यस्यास्तां यदा अलककुण्डल-
निष्काणि यथास्मान् कण्ठवक्रयोर्यस्यास्ताम् अनेनानपायिनोः
भीमियःपत्योर्वैष्णवाणी विवादः केवलं नृलोकविदम्बनायेति
सूच्यते ॥ ९ ॥

भाषणमेवाह—राजपुत्रीत्यादिभिरेकादशभिः । तात्पर्यत-
स्तामुपचरन्तीमभिनन्दयन्नेव, शास्त्रवृत्त्या कोपयन्निव कूट-
वर्णांसि प्रयुक्ते हे राजपुत्रि ! लोकपाषाणामिव विभूति-
रैश्वर्यं येषां महान् प्रभावो येषां भोग्यादिसमृद्धि-
मञ्जिष्ठोऽकपालविभूतिभिरित्यस्यैव प्रपञ्चः । भीमद्वीरपि
रूपादिभिर्दृष्टितैरुक्तैर्भूषैस्त्वमीप्सिता रूपं सौन्दर्यमोदार्यं
ब्रह्मन्त्यत्वं बलं शत्रुपरिभवसामर्थ्यम् इत्थं सर्वं वस्तुगत्या
आत्मनिष्ठमित्यभिप्रेतं शब्दतत्त्वपरित्याज्यत्वे तात्पर्यम् ॥ १० ॥

तामिति । तानेष्वभिधानार्थिनो याचमानान् प्राप्तानागतान्
स्मरेण कामेन बुद्धो मदो येषां तान् चैद्यादीन् त्वं पित्रा
ज्जात्रा च दत्ता सती समानानुरूपान् कस्मादेतान् ववृषे न
वृषत्वसि नो ववृषे इति पाठे अर्थिनो हित्वेति पाठ्यं
ताव हिंसा नोऽस्मान् कस्मादेतोरुतवत्यसीत्यर्थः । अतस्त्वं
मन्देति भवः । तत्र हेतुं वदन्नात्मानं विशिनष्टि असमानिति ।
अनुरूपानित्यर्थः । ववृषन् कोपापादनार्थं अस्मासु त्वदनु-
रूपः कोऽप्युना वा वरणीयोस्तीति “ न तत्समभाष्यधिकञ्च
दृश्यते ” इति भृत्यकविधया सर्वोत्तमं मां कस्मादेतोरुतवत्यसि
तं हेतुम् आवयोः लक्ष्मीनारायणयोरनपायित्वरूपं त्वं जानास्येवेति
हार्द्रो भावः ॥ ११ ॥

असमत्वेमेव प्रपञ्चायितुं विशिनष्टि-राजभ्य इति । हे ससु !
राजभ्यो अराजभ्यादिभ्यो विभ्यतः भीतानत एव समुद्रं
छारणं युद्धं प्राप्तान् समुद्रान्तर्धीपमानसत्त्वानत्वेनाभिता-
मित्यर्थः । हार्द्रभाषणे तु अविभ्यत इति छेदः ममाभीतत्वं
त्वदामनकाके किं त्वया न दृढमिति भावः । समुद्रं छारणं

[८५]

गतानित्यस्यायं भावः त्वत्पितृन्दीरसागरगतसमुद्रत्वधर्मयोगित्व-
मात्रप्रयुक्ते प्रेमातिशयेन लघुणार्णवास्तर्हीपमाभितानां किं पुनः
साक्षात्त्वत्पितरि दुग्धार्णवे साक्षाच्छत्रुऽस्माकं प्रीतिः किन्तराम
साक्षात्स्वीति । बलवन्निरिति बलशालिभिर्जरासन्धादिभिः सह
कृत उत्पादितो द्वेषो यैस्तानिति शाब्दार्थः । पश्चान्तरे तु
बलवन्निरिति निन्दायां मनुष्यं “ भूगनिन्दाप्रशंसासु ” इत्यनुशा-
सनात् बलं धारणसामर्थ्यं तथा च बलवन्निः निन्दितबलैः
इन्द्रियाण्यात्मवश्यतया धर्तुमसमर्थैरजितेन्द्रियैरिति यावत् कृतः
द्वेषो येषु तान् अजितेन्द्रियाणामेकमातृप्रसूतानामपि त्वङ्गा-
नृणां मयि द्वेषस्तव तु जितेन्द्रियाया अत एव मद्याथा-
त्म्याभिज्ञायास्त्वयि ममेव मयि प्रीतिरभ्यधिकैवेति प्रकृतो-
पचारप्रशंसायां तात्पर्यं प्रायः प्रायशः त्यक्तं नृपासनं
यैस्तान् शापवशात् सिंहासनानर्हवशात्प्रभवत्वादिति भावः ।
पश्चान्तरे तुभ्यविभूतिनायकस्य परमेष्ठिनो मम केवलप्राकृत-
जनाधिष्ठेयनृपासनस्यायोग्यत्वादिति भावः । मम भर्ता नारा-
यणश्चेदयमस्त्वृषापक्षो नृपासनमधितिष्ठेदेवेत्यनारायणत्व-
सम्भावनानिरासायेदमुक्तं नृपासनपरित्यागस्याभिनयमात्रत्वाच्चे-
त्यपि तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

भीमद्विजयचञ्जतीर्थकृतपद्मज्ञावली ।

हरिः नीलनीरदकान्तिः श्रीकृष्णः या लीलया धृततनोर्भगवतः
अनुरूपरूपा अनुकूलसौन्दर्या अनुगुणवृत्ता वा तां रुक्मिणीं आश-
माश्रित्यन्वयः निष्कङ्गवेयकं अलककुण्डलाभ्यां निष्कालङ्कृत-
कण्ठेन च युक्तवक्त्रे उल्लसत् स्मितमेव सुधा यस्याः सा तथा
ताम् ॥ ६ ॥

इप्सिता प्रार्थिता भीमद्विः श्रीकृष्णविषयैर्हेराज-
पुत्रि ॥ १० ॥

वरणे गुणानाह—प्राप्तानिति । वाचा दत्ता देववृषोपमान् देव
भेषसमानान् ॥ ११ ॥

स्वरणाङ्गीकारे दोषानाह—राजभ्यइति । अर्थीत्यादिगुणोपे-
तान् नृपान्निहत्वा राजभ्य इत्यादिदोषयुक्तानस्मात् कस्मात्प्राप्ते-
त्यन्वयः ॥ १२ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्भर्ता ।

तां रुक्मिणीमित्यादि । रुक्मिणीं रूपवतीं श्रियम् अस्मिन्नेव
शरीरे श्रीरूपवती बभूवेत्यर्थः । एवम्भूनां तां निरीक्ष्य हरिराश-
माश्रित्यन्वयः । तां कामित्याह—या लीलया लीलादेव्या धृता
आलिङ्गिता तनुर्यदनुकूपरूपाऽस्य तथाभूतस्य हरेरनुकूपं रूपं
यस्याः अथवा या अनुरूपरूपा अर्थात् हरेरेव तनोः श्रियं
कान्तिं लीलया सह रुक्मिणी अमृततनुकान्तिः तनुलीला रूप-
वती यस्या इत्यर्थः । तां हरिराशमाश्रित्यन्वयः । श्रियं कीदृशीम्
अनन्यगतिं न विद्यते अन्यत्र गतिर्यस्याः तत्रैव सर्वतो भावेन
वर्त्तमानामित्यर्थः । स्मयमिति सोपहासं प्रीति इति सौन्दर्य-
दर्शनेन ॥ ६ ॥

भीमज्जागवतोस्वामिकृतपृष्ठकमसन्दर्भः ।

राजपुत्राद्यादि राजपुत्रीति संज्ञासपरम् ॥ १०—१६ ॥

भीमज्जलभाचार्यकृतसुधाधिना ।

एवं रसस्थानमादिमध्यावसानेषु वर्णितं भगवतः सुमुखत्वाभावात् न सापि सुमुखीति सुखमान्तरो भावश्च न वर्णितः ॥ एवं रसार्थं देशकालादीनाम् आनुगुण्येपि भगवति सगमो नोत्पन्नः नहि भगवान् रसानुभवार्थं समागतः किन्तु धर्मरक्षार्थं निरोधार्थश्च तदत्र रसानुभवे क्रियमाणे बाधितं भविष्यतीति तद्वाप-
निराकरणार्थं किञ्चिदुक्तवानित्याह तां रक्षिणीमिति । भगवतो लक्ष्मीनियता अपरिहाराच्च तादृशीमपि न मन्यत इति वक्तुं तां वर्णयति—तां गुणतः प्रसिद्धां रूपिणीं श्रियमिति स्वरूपतः उत्कृष्टाम् अनन्यगतिमिति भक्तामनेन भगवद्योग्यता निरूपिता तस्याः गुणत्रयमपि ज्ञात्वा तथाकृतवानिति वक्तुमाह—दृष्टेति । आकृति-
रसमाना भविष्यतीति तन्निराकरणेति या लीलया धृततनो-
रनुरूपं रूपं यस्याः सा तस्याः गुणादिभिः प्रीतिः अन्यथा गुणानां कार्यासाधकत्वेन अगुणत्वमव स्यात् अतस्ते गुणैः प्रीतोपि भग-
वान् स्मयन् जातः न ह्येतादृशगुणवत्त्वं गर्वं उचित इति गर्वं एवोपक्षीणा गुणा इति वा अत एव स्मयन् जातः यदा भगवान् सम्मुखः हास्यवदनोपि जातः तदा रक्षिणी सम्मुखं ज्ञात्वा स्त्रयमपि तथा जातेत्याह अलककुण्डलनिष्ककण्ठवक्रोलुसत् स्मितसुधामिति । शरीरमिव मुखं सर्वतो वर्णयति उपर्यलका उभयतः कुण्डले अधः पदकयुक्तकण्ठः त्रिवल्यात्मकः स्वरूपतोपि सुन्दरः अन्यथा कण्ठपदं व्यर्थं स्यात् एवं त्रिभिः कृत्वा सुन्दरं मङ्गलं तत्र उल्लसत् स्मितमत्यन्तप्रफुल्लरसमिव स्मितमेव सुधा महादेवेन दग्धमपि कामं जीवयतीति तादृशीभावभाषे तत्र हेतुः हरिरिति स हि तस्या अपि दाप्यं दूरीकर्तुं यतते ॥ ९ ॥

भगवद्भक्त्यान्याह—राजपुत्रीत्येकादशभिः । सप्तभिः स्वोत्कर्षो विपरीततया स्वस्य धर्माणाञ्च निरूपितः येन भगवान् सिध्यति तन्निराकृत्य चतुर्विधपुरुषार्थं विपरीततया श्लोकचतुष्टयमाह तत्र प्रथमं तस्याः कृतमनाभिनन्दन् श्रियं कीर्तिं च विपरीततया निरूपयति तत्रापि प्रथमं श्रियं राजपुत्रीति सम्बोधनं जाति-
कुलोत्कर्षसूचकं भूषणैर्गौरुतेति सौन्दर्यं लोकपालविभूतिभि-
रिति माहात्म्यं गुणाश्च नैषामुत्कर्षं तदपेक्षयाप्यस्या उत्कर्षं वक्तुमाह—महानुभावैरित्यादिपदत्रयेण । उत्कर्षो द्विविधो—बाह्य आभ्यन्तरश्च बाह्यो द्विविधः अलौकिको लौकिकश्च तत् द्वय-
माह महाननुभावो येषां श्रियुक्ताश्चेति आन्तरमाह रूपेति रूपं शरीरसौन्दर्यम् औदार्यमपेक्षितो गुणः सर्वदोषनिवारकश्च बलं क्षत्रियाणाम् अपेक्षितं तेरुजिताः अतिपुष्टाः ॥ १० ॥

एवमेकेन सा स्तुता अगत्या तथाकृतमिति पक्षं वाचयति तान् प्राप्तानिति यद्गतां निर्देशो विचार्यग्रहणाय सर्वेषामर्थित्वात् त्वदर्थित्वमेवापेक्षितमिति भावः । प्राप्तानिति शरीरेण सम्बद्धा एव बहिरन्तः सम्बद्धान् परित्यज्य तत्रापि तच्च समानत्व-
मप्यन्तर्बहिश्च कामादिना शरीरेण च सम्बद्धा विशाहश्च समयो-
रेवेत्यग्रे वक्ष्यते नञ् तेषामप्राप्तिरित्याह—चैद्यादीनिति ।

अनपदशब्दत्वादिति प्रसिद्धिः स्मरदुर्मदानिति , देशकालाद्यपेक्षा-
र्मपि परित्यज्य स्त्रीहितं कुर्वन्तीत्यर्थः । तद्विवाहे लोकशास्त्र-
विरोधाभावमाह—दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रेति । वाग्दत्ता मुख्यतो
भ्रात्रैव दत्तेति प्रथमं तन्निर्देशः स्वपित्रेति तस्यैव स्वकुलयेति
न स्वातन्त्र्यं स्वतो दानं पेहिकार्थन्तु विवाहः तदौर्ध्वं
तेष्वेव युक्त्या शास्त्रेण लोकेन च सिद्धमिति तत्परित्यज्य
कम्मादेव हेतोः नोऽस्यान् ववृषे वृत्तवती, अविशेषादिति चेत्
तत्राह—समानिति बहुवचनं सम्बन्धिकुलाभिप्रायं यथा राजानः
त्वत्समाः तथा नाहं नाप्यहं राजसमः नाप्यसूदीयाः तेन
लौकिकार्थं वरणपक्षे लौकिकोत्कर्षाभावात् आसत्त्वभावे न
सुखाभावाच्च अलौकिकस्य प्रकृते सम्भवात्तस्माद्ववृषे हेतुभेदसि
वक्तव्य इति भावः नन्विच्छेव हेतुः सर्वोपि स्वेष्टमेव वृणुते ॥ ११ ॥

अतो वस्तुविचारो व्यर्थ इत्याशङ्क्य वस्तुनिर्दोषानाह—
राजस्य इति ।—

रूपतः कुलतश्चैव सम्मत्या युक्तिभिस्तथा ।

चतुर्विधपुणं प्राह चतुर्विधमिहाच्युतः ॥

तत्र प्रथमं स्वरूपदोषमाह—राजानो जरासन्धादयः तेभ्यो
विभ्यत इति न हि भयानकरसेनाविष्टानां सुखजनकत्वमस्ति
किञ्च समुद्रं शरणं गतानिति नह्यन्यं शरणं गतस्य स्वातन्त्र्य-
मपि नह्यस्वतन्त्रस्य सुखसाधकत्वं सर्वान् यादवानालक्ष्य
बहुवचनं कपटमानुपलीलव यादवलीलाप्याभितेति तैः समान-
धर्मवचनं लीलायां युक्तमेव लौकिकदृष्ट्यैव स्वीकृत इति तदुप-
योगिप्रकारेण पदार्थनिरूपणेनापि शास्त्रीयो दोषः तृतीयं दूषणं
बलवद्भिः कृतद्वेषानिति । द्वेषमात्रस्य करणमयुक्तं फलपर्यवसाने
तु न दूषणं बलवत्पदात् फलपर्यवसानाभावापि सूच्यते बहुभि-
श्च सह कलहः न युक्तः सर्वतः शाङ्काया विद्यमानत्वात् न
स्वास्थ्यं लोकप्रतीत्या निरूपयति सचेबलवद्विरोधे फलमपि
जानं सूचयति, प्रायस्त्यक्तनुपासनानिति ययातिशापात्यक्तं नृपा-
सनं यैः यादवैः अर्जुनादिव्युदासार्थं प्राय इति अतो राज-
कन्याया राजैव विवाहो मुख्यः अथवा राजमित्रं राजतुल्यो
भवतीति अथवा स्वदेशस्थितः खण्डमण्डलाधिपतिर्वा अथवा
निष्पद्ये निर्भवः ॥ १२ ॥

भीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तां निरीक्ष्य हरिरावभाषे इत्यन्वयः रूपिणी श्रियं वैकुण्ठ-
स्थायाः श्रियः सकाशादपि बहुसौन्दर्यवती भूम्नि भव्यार्थः
तत्र हेतुः यति—

“देवत्वं देवरूपा सा मानुषत्वे च मानुषी ।

विष्णोर्देवानुरूपा वै कारात्येपात्मनस्तनुम्” ॥

इतिपराशरोक्तः वैकुण्ठनाथादप्यधिकसौन्दर्यवतः कृष्णस्य
कान्ता सापि तत्रत्याश्रयाप्यधिकसौन्दर्यवतीत्यर्थः स्मयन् स्मय-
मान इति सर्वप्रकारेण मदनुरूपाया अप्यस्याः स्वस्या अमनु-
रूपत्वं युक्त्या प्रदर्श्य परिहृतामि तत इयं किं वदेत्तद्वहमद्य
शृण्वानीति भावः । अलकैः कुण्डलाभ्यां निष्कालककण्ठेन च
चतुर्विधं शोभिते वक्त्रे उल्लसन्ती स्मितसुधा यस्यास्ताम् ॥ ६ ॥

अत्रायं भगवतोमिमवाक्यदृष्ट्या भावोऽधिगम्यते, एकैवैव

अस्पृष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषाम् ।

आस्थिताः पदवीं सुभ्रूः प्रायः सीदन्ति योषितः ॥ १३ ॥

निष्किञ्चना वयं शश्वन्निष्किञ्चनजनप्रियाः ।

तस्मात् प्रायेण नह्याढ्या मां भजन्ति सुमध्यमे ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

द्युभक्तसुमेधैस्यै दत्तेन सत्यभामा तः दशमानकोपोक्तिरसवर्धि-
ष्यभूत् यथा मया पादपतनादिभिरप्युपशमयितुमशक्या दत्तेन
तद्दृष्टेणैव प्रसादिता इयं रुक्मिणी तु तद्दृष्टदानदर्शननापि न
कोपं व्यञ्जयामास तदस्या असम्भावितमानायाः परमगम्भी-
रायाः प्रियम्बदायाः रोषोक्तिमाध्वीकं कथमहं लभेयेति विमृश्य
कल्लवेव मुक्तिरेवास्याः कोपमुत्पादयिष्यतीति निरञ्चरीत भग-
वानिति केचिदाहुरन्ये तु नायकेन प्रेमवृक्षस्योन्मूलने कृते सति
प्रेमवती नायिका कीदृशी भवेदिति दिदृक्षैव भगवत आसी-
दिति तत्त्वमित्याहुः ततश्च प्रिये त्वमात्मनः परमबुद्धिमत्त्वं
मन्यसे वस्तुतस्तु सम्पूर्णसर्वसागुण्यवत्या अपि स्वार्थानभिज्ञाया-
स्तव बुद्धिरेवैकात्म्यलपीयसी भवति कथमिति चेत् भूयता-
मित्याहैकादशभिः । हे राजपुत्रि ! त्वं राक्षः पुत्री महन्तु वसु-
देवस्याकिञ्चनस्य पुत्रोऽतः कस्मादसमाप्नोषवृषे वृतवत्यासि सवि-
शेषणस्य बहुत्वमार्षे न च गत्यन्तरताभावात्सामहं वृतवत्यस्मीति
वाच्यं भूपैरीप्सितापि न च ते भूपा मत्तो विभूतिरूपगुणादिभि-
न्यूना इत्याह- लोकपालेत्यादि । श्रीमन्निरिति नतु रन्तिदेवाद्यै-
रिष धनसमृद्धिभोगसमृद्धिरहितैरित्यर्थः । न च ते तदानीं
दूरे स्थिता इत्याह, प्राप्तानिति । न च बन्धूनां तत्रासम्भति-
रित्याह भ्रात्रा पित्रापि दत्ता वाग्दत्तैवेत्यर्थः । किञ्च क्षत्रिय-
जातेर्मम भीरुत्वलक्षणम् महादोषमपि त्वं नाद्राक्षारित्याह राजभ्य
इति न च भीतत्वेपि मम शिष्टत्वमस्तीत्याह वलवन्निरिति प्राय
ग्रहणात् द्वित्रैरेवार्जुनादिभिर्मर्त्यै नतु बहुभिः किञ्च यावद्वत्वात्
न्वायतो राजत्वाभावेपि कंसवधात् यत् प्राप्तं राजत्वं तदपि-
उपसेनाय दत्त्वा त्यक्तमित्याह त्यक्तेति ॥ १०-१२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रुक्मिणी अप्राकृतरूपवती आसाधारणविग्रहयुक्तं श्रियं महा-
लक्ष्मीम् अनन्यगतिं नास्ति कृष्णादन्या गतिर्गन्तव्यादेवता
यस्याः सा ताम् लीलया आविष्कृताप्राकृतमूर्त्तैर्भगवतः अनु-
रूपं रूपं यस्यास्ताम् अयमर्थः यदा लीलार्थं भगवान् अप्रा-
कृतं नित्यं स्थां तनूं देवमनुष्याद्याकारेणाविष्करोति तदा
भगवत्पि नित्यामप्राकृतां स्थां तनूं भगवदनुकृपाभिः करोतीति
तथोक्तं वैष्णवे -

देवत्वे देवदेहेयं मानुषत्वे च मानुषी ।

विष्णोर्वैहानुकरा वै करोत्येषात्मनस्तनूम् ॥

राघवत्वे भवेत्सीता रुक्मिणी कृष्णजन्मनि ।

अप्येष्वप्यवतारेषु विष्णोरेषामपायनी ॥ इति

अलकैः कुण्डलाभ्यां निष्कयुक्तकण्ठेन च चतुर्दिक्षु शोभिते
चक्रे उल्लसन्ती स्मितरूपा सुधा यस्यास्तां निरीक्ष्य स्मयन्
इपदसन् हरिरावभाषे इत्यन्वयः ॥ ६ ॥

हे राजपुत्र ! लोकपालानामिव विभूतिरैश्वर्यं येषां तेस्तथा
महानुभावधादिगुणयुक्तः ईक्षिता भ्रात्रा पित्रा च दत्ता दातुं
प्रवर्तिततांश्च अर्थिनः प्राप्तानपि हित्वा नः अस्मान् कस्मात्
मां वृतवती त्वमिति त्रयाणामन्वयः ॥ १०-१२ ॥

भाषा टीका ।

जोकि लीला निमित्त मनुष्य शरीर धारनकिये भगवान् के
अनुरूप बेहवारी तथा मलकावली कुण्डल और पदक से
अलंकृत कण्ठ कर के सुशोभित मुख मे प्रकाश मान मन्द
हास रूप अमृत संयुक्त और भगवान् के सिवाय जिसका कोई
अन्य आश्रय नहि । तादृशरुक्मिणी रूप लक्ष्मी को देख कर
प्रसन्न होकर मन्दहास करत श्रीहरि रुक्मिणीजी के प्रति
बोलते भये ॥ ६ ॥

भगवान् बोले कि हे राजपुत्रि ! इन्द्रादि लोकपालन के
सामान ऐश्वर्य वारे बड़े प्रभाव वारे तथा सम्पत्ति वारे
और सुन्दर रूप तथा उदारता और लल करके उत्कृष्ट ऐसे
राजा लोगों ने पहले आपकी चाहना की है ॥ १० ॥

आप के पिता और भ्राता ने निमित्त आपका वाग्दान-
करा दिया रहा इसीलिये चाहना कर विवाह के वास्ते प्राप्त
हुए और कामदेव से मदभक्त उन शिशुपाल आदि का परि-
त्याग कर के आपने किसकारण से हमको बरा ॥ ११ ॥

हे सुभ्रु आप राजकुमारी और हम वसुदेवकि पुत्र इसि-
लिये, हम आप के अनुरूपनही और अजरासन्ध आदि राजान
से भयभातहोकर समुद्र के शरणागत प्राप्त हुए हैं तथा
बड़े बलवान राजान के साथ हम घेर करने वारे और
युद्ध के शाप से अयोग्य होनके कारण हमने राज सिंहा-
सन का परित्याग किया है ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अस्पृष्टवर्त्मनामविज्ञातान्तराणाम् अलोकपथमर्त्त्यपारतन्व्यम्
पदवीं मार्गम् आस्थिता अनुसृताः ॥ १३ ॥

किञ्च निष्किञ्चना इति ॥ १४ ॥

ययोरात्मसमं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः ।

तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥ १५ ॥

वैदर्भ्येतद्विज्ञाय त्वयाऽदीर्घसमीक्षया ।

वृता वयं गुणैर्हीना भिक्षुभिः श्लाघिता मुधा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

आत्मसमं परस्परमनुरूपम् जन्मैश्वर्याभ्यां सहिता आकृतिः
रूपं जातिर्वा समा भव आयतिः ॥ १५ ॥

नदीर्घा समीक्षाविचारो यस्यास्तथा ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्रोत्तरमलभमानः साक्षादेव तदाक्षिपन्निव स्त्रीमात्रस्यापि
मादशभजनमयुक्तमित्याह— अस्पष्टेति । क्वचित्परदारसेवादिदर्श-
नेन क्वचिन्नु वैदिकास्त्रादर्शनेनायं किं वास्तिकः आस्तिको
वा ? आस्तिकत्वेपि क्वचिद्व्याघार्यमृगयादिदर्शनेन क्वचित् मुकु-
न्दादी तस्मिन्मादर्शनेन च किम्प्रवृत्तो निवृत्तो वेत्यादि न
स्पष्टम् न सुबोधं वर्त्म अदृष्टिताचरणं येषां तथा लोकपथः
श्रीपुत्राद्यपेक्षादिलक्षणं दृष्टिताचरणं न तं प्राप्तवतां स्त्रियाः पुरत-
स्तज्जात्रायपमानात् जातमात्रपुत्राद्यरक्षणाच्च प्रायो वितर्कं बाहुल्ये
वा यच्च काश्चिज्ज सीदन्ति तत्तात्सामेव गुण इत्यपि तादृशीभि-
र्वयमभजनीया एवेति भावः ॥ १३ ॥

किञ्चाख्यमात्रस्यापि मज्जनं नाचारप्राप्तमित्याह—उदा—
सीना वयं नूनमिति । वक्ष्यमाणानुसारेण न विद्यते किञ्चन
येषां ते वयं मत्प्रधाना इत्यर्थः । किञ्च निष्किञ्चनजनानां
प्रियाः यद्वा निष्किञ्चनजना एव प्रिया येषां ते शम्भुमित्यम्
अस्योभयतोऽप्यन्वयः । अतो मां तेषु प्रधानं सुतरां न भजन्ती-
त्यर्थः । प्रायेणेति आख्यत्वेऽप्यन्तर्विरक्तान् वर्जयित्वेति भावः अतो
महाराजपुत्र्यास्तवाख्यत्वेनान्तर्विराग्यासम्भवेन च मज्जनमयुक्त-
मिति भावः ॥ १४ ॥

किन्तु सर्वेषामप्येवमेव युक्तमित्याह—ययोरिति । ययोरेव युज्यत
इति शेषः । अन्यतः । तत्रायनिरुत्तरकालो भवितव्येत्यर्थः
तज्ज्ञानं च ज्योतिश्शास्त्रादिना यद्वा जन्म जातिः आकृतिः
रूपं भवभ्रान्त्यतिरिति समकालजन्मना वयोऽभिप्रेतं मैत्रीचेति
दृष्टान्तत्वेन यद्वा न केवलं विवाहः मिथः सौहार्दमपि तयोरेव
स्यादित्याह मैत्रीति च अपि मैत्र्यपि व्यतिरेकेण तेद्वं द्रष्ट-
यति नेति क्वचित्कार्स्मिन्निर्देशे काले वा ॥ १५ ॥

उपसंहरति—वैदर्भीति । एतत्पूर्वोक्तं सर्वमविज्ञाय अविचार्य
ननु वैः सर्वसद्गुणैर्युक्ता एव यूयं तच्च धृत्वा गुणानित्यादिना
मया विज्ञापितमेव तत्राह—भिक्षुमिति । याचकैर्धनादिभोमेनैव-
तस्ततः श्लाघिताः इत्यर्थः श्लाघ्यामाह वैदर्भीति दूरदेशोज्ज्व-
त्वात् तद्वारकमात्रभक्षणमभिप्रेतं न च वक्तव्यं तेभ्यो धनादि-
दाने नापि वक्ष्याम्यस्वं महागुणः स्वादिति यतो मुधा धनाद्य-
ज्ज्ञातोपि त्वादृशीषु तद्धोमेनैव श्लाघिता इत्यर्थः ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तशुक्लपक्षीयम् ।

अलोकपथमीयुषां पुंसां पदवीमित्यन्वयः ॥ १३--१० ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च सत्कुलप्रसूतानां त्वादृशीनामनिर्धारितकुलोत्प-
न्नकमादशानुवर्त्तनं दुःखहेतुरित्याह—अस्पष्टेति । वर्त्म गतिः
प्रकारः जातिरिति यावत् किमयं वस्तुवेद्युतः क्वचिः उत
नन्वात्मजस्तृतीयवर्णप्रसूतइत्येवमस्पष्टं संशयविषयं वर्त्म येषां
तेषाम् आलोकपथं लोकविरुद्धपथम् उत्पथमित्यर्थः । ईयुषा-
मुन्मत्तबोधानामित्यर्थः । एवम्विधानां मादशां पुंसां पदवी-
मास्थिता अनुवृत्ताः स्त्रियस्तद्विधाः हे सुषु ! प्रायशः सीदन्ति
क्लिश्यन्ति । पक्षान्तरे तु अस्पष्टवर्त्मनां दुर्बलरूपसमाधाना-
मपि अलौकिकपथमकर्मवश्यानामाचारं वेदितमिति यावत्
प्राप्तानां कुर्वतामपीत्यर्थः । पुंसामस्माकं पदवीं बाधात्मवत्
आस्थिताः मामनुवर्त्तमाना एव स्त्रियः प्रायशः सीदन्ति बहू-
गतौ, गत्यर्थानुवर्त्तयः विद्वन्त्येतेत्यर्थः । मामनुवर्त्तमानास्तु वयं
विधानामप्यस्माकं पदवीं न विदुरेव अतो मामनुवर्त्तमानायाः
मद्याथात्म्याभिज्ञायास्तव मनुपचरणं युक्तमेवेति ॥ १३ ॥

किञ्च लोके कुरुपोऽप्याख्य एव स्त्रीणामभिमतः अहं
त्वनाख्यः न त्वादृश्या वरणीय इत्याह—निष्किञ्चना इति । वास्ति
किञ्चन स्वं येषां ते निष्किञ्चना निर्जना इति यावत् पुषोदरादि-
त्वात् साधुः तर्हि यूयं केषां प्रियाः केच युष्माकं प्रिया इत्याह—
निष्किञ्चनेति । मादशानामेव जनानां वयं प्रियास्ते च प्रिया येषां
तथाभूतादन्त्यर्थः । तथाहि तस्मादेव हेतोः हे सुमध्यमे नोऽस्माकं
प्रायशो आख्यास्सम्पन्नाः न भजन्ति नानुवर्त्तन्ते अनन्याह-
रोषत्वानन्यशरण्यत्वानन्यश्रोत्र्यत्वरूपाकारत्रयशालिनी त्वं मा
मेव भजस इत्युचितमेवेत्यभिप्रेतम् ॥ १४ ॥

किञ्च “विवाहश्च तथा मैत्री समयोरेव शोभते” इति न्यायेन
असमयोरावयोः सम्बन्धो न शोभत एवेत्याभिप्रायेणाह—
ययोरिति । ऐश्वर्येण सहिता आकृतिरैश्वर्याकृतिरैश्वर्यमाकृति-
श्चेत्यर्थः । तत्र जन्म कुलञ्च आकृतिः सौन्दर्यं ययोरात्मसमं
परस्परानुरूपं वित्तादिकं भवेदस्ति तयोरेव विवाहो मैत्री
च उत्तमाधमयोरसादृशयोस्तु क्वचित्कदाचिदपि स भोक्षित
इत्यर्थः । पक्षान्तरे तु वित्तादिभिरलक्षमयोरपि सम्भाव्यः शेष-
शेषिणोरावयोः सम्बन्धोऽनुकुर्यः ननु मित्रमयोऽवयवयो-
रिति ॥ १५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

‘सर्वमेतद्वैचर्ममविचार्यैव त्वया कृता वैद्यमित्याह—वैद-
र्भीति । हे वैदर्भि ! अदीर्घा भवतु समीक्षा विचारो यस्याः
तथा० त्वया० एतस्मैपुण्यस्तमननुकूप्यमविदिष्टा त्वया वयं
कृताः कथम्भूताः गुणैर्वरणीयताहेतुभूतैः श्लाघ्यैर्गुणैः रहिताः
अत एव भिक्षुभिर्मुधा मिथ्या असङ्गुणारोपणेति भावः
श्लाघिताः नत्वाछेयः । पश्चात्तरेतु दीर्घसमीक्षयेतिच्छेदः । अवि-
ज्ञायाविचार्य जगन्मातुर्मम वैद्यादयः पुत्रस्वानीया इति
तद्वत् विज्ञानमाविसाम्यमविचार्यैवेति यावत् दीर्घा भगव-
दसाधारणगुणान्वेषणपरा समीक्षाविचारो यस्यास्तथा त्वया
गुणैः परमात्मासाधारणैः कल्याणगुणैर्हीनाः “ओहाङ् गतो”
सङ्गता इत्यर्थः । अत एव भिक्षुभिर्नारदादिभिर्मुधा व्यर्थं प्रयो-
जान्तरनिरपेक्षं श्लाघिता वयं कृताः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली

एवम्विषयपुरुषप्राप्ती योषितां भयं भवतीत्याह—पुंसामिति ।
अलोकपथमीयुषां लोकविलक्षणमार्गवर्तिनां पुंसां पदवीमाभिताः
योषितः प्रायः सीदन्तीत्यन्वयः ॥ १३ ॥

अस्मादोषाच्च वयं न वरणीया इत्याह—निष्किञ्चना इति ।
आत्मा राजकुमार्यः ॥ १४ ॥

अयम्वैको हेतुर्लोकं विवाहेत्याह—ययोरिति । ऐश्वर्याकृति-
रश्वर्ययुक्ताकारः भवः सौन्दर्यम् ॥ १५ ॥

एतद्गुणागुणसर्वस्वम् अदीर्घसमीक्षया अल्पबुद्ध्या मुधा-
बुद्ध्या ॥ १६—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वर्त्म अदृष्टहिताचरणम् । लोकपथो दृष्टहिताचरणम् भव
आयतिदसरकालो भवितव्यतैत्यर्थः ॥ १३-२० ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ननु कतुर्विधदोषयुक्तः कश्चिदपि विवाहो भवति अवि-
चार्यं मोहात् नीति परित्यज्य विवाहे बाधकमाह—अस्पष्ट-
वर्त्मनामिति । अथ यद्यलौकिकदृष्ट्या दूषणानि परिहृत्य विवाहं
कुर्यात् तदा अलौकिकव्यवहारस्तथा ज्ञातुमशक्य इति लौकिक-
पक्षाभयणे उभयग्रहाः स्त्रियः सीदन्ति अलौकिकानां लक्षण-
माह—न स्पष्टं वर्त्म येषां यस्य हि रीतिर्ज्ञायते तदनुसारेण
व्यवहर्तुं शक्यते कदाचित्ते लोकानुसारेणापि व्यवहरन्तीति
तेषां नियतमार्गज्ञानाभावेपि तदाभितो लौकिकमार्गो ज्ञायत
इति कथमवसाद इति चेन्नब्राह्म अलोकपथमीयुषामिति अलोकाः
लोकविरिक्ताः लोकस्थिरावापि अलौकिकानामेव मार्गमाश्रयन्ति
तेषां लोकव्यवहारोप्यलौकिक इत्यर्थः । अत एव क्षणिकानाम्
अव्यवस्थितगतीनां पदवीमाभिताः सीदन्ति प्राय इति ता अपि

चेत्तत्प्रवृत्तास्तादृश्य एव भवेयुः तद्व्यावृत्त्यर्थं प्रायग्रहणम् ॥ १३ ॥

किञ्च यं न कोपि भजते स सीदतीति वक्तुं मां
न कोपि भजत इत्याह भगवान्—निष्किञ्चना इति । धनिन
एव स्त्रीणां प्रियाः वयन्तु निष्किञ्चनाः नाप्यस्मदीयाः सकिञ्चना
इत्याह निष्किञ्चनजनप्रिया इति निष्किञ्चना जना एव प्रिया
येषां निष्किञ्चनजनानाञ्च स्वयं प्रियः अतस्साक्षात्परम्परयापि
धनाभाव उक्तः एतत्प्रायिकं भविष्यतीत्याशङ्क्य सर्वजनीनं नियत-
मेतदित्याह—तस्मादिति । आत्मा धनेन सम्पन्नाः प्रायेण न मां
भजन्ति धननाशस्योभयथापि सम्भवात् यद्यस्मात्तु क्लेशं कुर्यात्
तदा सर्वस्वमस्मदर्थं विनियुज्यात् तदापि निर्द्वेनो भवेत्
यदिवा अस्मन्माहात्म्यं बुध्वा आन्तरमेव भजन् कुर्यात् तदापि
अस्माकं प्रियः स इति अस्माभिरेव स्वप्रियत्वसिद्ध्यर्थं स निर्धनः
क्रियते अत उभयथापि लोके प्रतिष्ठाकरमाधवं नश्यतीति न
भजन्ति तव तु आद्यत्वमेव रूपमिति स्वरूपनाश एव सम्भा-
वित इति भावः । प्रायइत्यम्बरीपादिद्व्युदासार्थम् ॥ १४ ॥

नीतिविरोधमाह—ययोरतमसममिति । सुमध्यम इति सम्बो-
धनं निर्देनगृहे स्थातुमशक्तिं बोधयति कार्यकरणासामर्थ्यात्
भोगाभावाच्च अत एव समान एव विवाहः नासमान इति लौकिकं
समान इति लौकिकं समानत्वं येः सिद्ध्यति तान् धर्मानाह ययोः
स्त्रीपुरुषयोर्मित्रयोर्वा समानं वित्तं भवति समाने च कुले जन्म
वयो वा ऐश्वर्यं च समानं आकृतिश्च वयस्तादृश्यश्च भव उत्पत्ति-
र्वा जन्मभवयोः कालदेशकृतयोः भेदोऽनुसन्धेयः सर्वेषां साम्य-
मयुक्तमनुपपन्नञ्चेति आत्मपदं स्वयोग्यानुसारिसाम्यमित्यर्थः
यथा चतुर्विंशतिवार्षिकः पतिः षोडशवार्षिकी कन्येति पञ्च
धर्माः समाः ऐश्वर्येण सहिता आकृतिः “कन्या वरयते रूपम्”
इतिश्लोकेपि पञ्चापेक्षिता धर्माः उक्ताः रूपमत्राकृतिः वित्तं स्पष्टं
भुतमैश्वर्यस्थानीयं कुलं जन्म भवः समृद्धिः पक्षाश्रयानीया
तदेवात्रापि ग्राह्यं तत्र लौकिकदृष्ट्या राजसमानं धनं नान्यस्य
भवतीति साम्याभावः सिद्धः जन्म यादवानां तथा न कुली-
नत्वमितिलोकप्रासिद्धिः आकृतिरपि न गौरिति राज्याभावादेव
नैश्वर्यम् उद्भूतोपि तत एव निवर्त्तते दैवाज्जातेपि विवाहे मैत्री न
तिष्ठतीति प्रकृते मैत्र्या अप्युपयोगात् ग्रहणमुक्तमाधमयोस्तु
न कचिदिति कचिदपि नेत्यर्थः ॥ १५ ॥

कचिज्जातं वा न सुखकरं भवतीति वैलक्षण्यं तर्हि किमतः
परं कर्त्तव्यमिति चेत्तत्राह—वैदर्भीति ब्राह्म्याम् । एकेनाज्ञानं सम-
र्थ्यते अज्ञानात् कृतमकृतमेवेति हविर्विपर्यास इव पुनर्यथा-
करणमित्युपाय इति प्रथमज्ञानमाह—वैदर्भि विदर्भराजदुहितः
अनेन सत्कुलप्रसूतत्वमुक्तम् अविज्ञाय वयं कृता इति एतत्तस्या
अज्ञानसमर्थनं कार्यान्तरविधानार्थं ननु दोषारोपार्थं ननु
स्तोत्रद्वारा विशापनया च तया पादार्था शायन्त एव तत्कथ-
मज्ञानमित्याशङ्क्याह—अदीर्घसमीक्षयेति । न दीर्घा सम्यगीक्षा
यस्याः आपाततः उत्कर्षे दृष्ट्वा अलौकिकमहात्वा लौकिकं सुखं
भविष्यतीति वरणाददीर्घदर्शित्वं वस्तुतस्तु भगवान् सर्वसंसार-
निवारकः ननु संसारप्रद इति वस्तुतोप्यदीर्घदर्शित्वं तत्र
हेतुमाह गुणैर्हीनाः इति सगुणादेव संसारो भवति ननु पूर्वं
नारदादिभिः त्वदीयैः अनन्तगुणपूर्णत्वेन भगवान् स्तुतः तत्कथं
गुणैर्हीना इति चेन्नब्राह्म—भिक्षुभिः श्लाघिता इति । भिक्षुवो हि

अथात्मनोऽनुरूपं वै भजस्व क्षत्रियर्षभम् ।
 येन त्वमाशिवः सत्या इहामुत्र च लप्स्यसे ॥ १७ ॥
 चैद्यशाल्वजरासन्धदन्तवक्रादयो नृपाः ।
 मम द्विषन्ति वामोरु रुक्मी चापि तवाग्रजः ॥ १८ ॥
 तेषां वीर्यमदान्धानां दृप्तानां स्मयनुत्तये ।
 आनीताऽसि मया भद्रं तेजोपहरताऽसताम् ॥ १९ ॥
 उदासीना वयं नूनं न स्युपत्यार्थकामुकाः ।
 आत्मलब्ध्याऽऽस्महे पूर्णा गेहयोज्योतिरक्रियाः ॥ २० ॥

भीमबल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

न वस्तुस्वरूपं जानन्ति परस्य कथमिष्टमनिष्टं वा भवतीति स्वकार्यमात्रं पश्यन्ति अन्यथा न याचेरन् तदुक्तं पूर्वं ननु स्वार्थं परो लोको न वेद परसङ्कुटं यदि वेद न याचेतेति सामास्यतो याचकवृषणम् अतः स्वयं गुणातीत इति केवलं मोक्षार्थिनः संसारापेक्षिणापि स्थाने स्तुवन्तीति मिश्रुमिः स्थायिता इति वृषणं तत्रापि मुधा तेषां स्वाचरणादेव पुरुषार्थोपि सिद्ध्यतीति मोक्षोपि न महानापेक्षा परमभक्तानाम् सुतरामेव न मदपेक्षा अतो मुधैव स्वरसान्ने स्तुवन्ति ये पुनः संसारापेक्षिनः तेन तद्वाह्यम् अतः स्वतः परतश्च अभिप्रायापरिज्ञानात् क्षमस्तवोत्पन्न इति आशानादेव धरणमित्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अस्पष्टवर्त्मनां कदाचित्परदारप्रहयोः कदाचिद्वैदिकाचार-
 वस्थेन च वयमधार्मिका धार्मिका वेत्यस्पष्टवर्त्मनां भार्यया अपि
 अग्रतस्तस्मात्तुरवमानत्वाच्च लोकपथमपि ईयुषामस्मद्विधजनानां
 पदवीम् आस्थिता धार्मिका अनुसृताः सीदन्ति प्रायप्रहणात्
 काश्चित् यत्र सीदन्ति तत्तासामेव गुण इति भावः ॥ १३ ॥

निष्किञ्चना इति वस्तुमात्रेव्यासक्त्यभावादिति भावः ॥ १४ ॥

किञ्च तत्र मञ्जुव्याख्यं नोपपद्यत इत्यत्र नीतिशास्त्र-
 चाक्यं शृण्वित्याह—ययोरिति । तव पितृपैतामहबुध्नवद्वात्
 बहूनि विसृजानि मम तु पितुर्वसुदेवस्य विसृजामावाग्मदुर्पार्जित-
 मेवेवं यत्किञ्चिद्विप्तं जन्मेति त्वं महाकुलप्रसूता अहं यादव-
 श्वावकुलीनः ऐश्वर्यमिति तव विद्मद्देशस्वकुपिडनाविषडु-
 नगरेष्वधिकारः ममत्यानसंदेशस्यायामेकस्यां द्वारकानगरी-
 मेव आकृतिरिति त्वं गौरी अहन्तु काल ऐश्वर्येण सहा-
 कृतिरैश्वर्यकृतिः भव इति “भवः क्षेमेश संसारे” इत्यभिधा-
 नात् त्वं सदाकल्याणमेव मम तु कल्याणवत्त्वं यदुशुभकृत्वात्
 सन्दिग्धमेवेति ॥ १५ ॥

न दीर्घा समीक्षा विचारो यस्यास्तथा ॥ १६ ॥

भीमबल्लभाचार्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अस्पष्टवर्त्मनामविज्ञातमार्गाण्याच्च अलोकपथमीयुषाम्
 लोकानीतं मार्गं प्राप्तानामस्मद्विधानां पदवीं मार्गं स्थितः
 त्वद्विधाः आस्थिताः अनुसृताः सीदन्ति ह्रियमिति ॥ १३—१४ ॥
 आत्मसमम् अन्योन्यसहस्य ऐश्वर्येण सहिता आकृतिः
 रूपं भवः क्षेमः “भवः क्षेमेषु संसारे” इत्यभिधानात् ॥ १५ ॥
 नदीर्घा मध्यसङ्कुचिता समीक्षा यस्यास्तथा ॥ १६—१७ ॥

भाषा टीका ।

हे सुमु जिन का आचरण ज्ञातनाहि और लोक विद्वद्
 मार्ग मे चखने वारे हमारे सरस्य पुरुषों का आभयण करने
 वाली स्त्री प्राय करके हेश दि पावती हैं ॥ १३ ॥

हे सुमध्यमे हम सर्वदा निर्द्वैत जनहि हमारे प्यारे हैं
 इसी कारण प्राय करके धनी लोग 'मेरा भजन' नाहि
 करते ॥ १४ ॥

जिनका परस्पर मे समान धन और समान कुल तथा
 सामान ऐश्वर्य एवं समान रूप होता है उनहि का विद्वाह
 तथा मित्रता योग्यहोता है और धन प्रादि से जो समान
 नाहि हैं उनका विवाह तथा मित्रता होनी कदापि योग्य
 नाहि है ॥ १५ ॥

हे विद्मद् राज कुमारी उपयोक्त प्रकार कोनहि, जानकर
 परिणामको नाहि विचारने वाली आपने हम को बरा है हम
 तो सब गुणसे हीन हैं भिखारीयों ने तथाहि हमारी बडाई
 करी है ॥ १६ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अथ इदानीमपि ॥ १७ ॥

तर्हि किमित्यानीताऽहमिति चेत्तत्राह—चैद्यशाल्वजरासन्धेति ।
 मम मां द्विषन्ति ॥ १८ ॥

स्मयनुत्तये गर्वापनयनाय ॥ १९ ॥

भीमस्वामिकृतमाध्यायदीपिका ।

स्त्रीणामतिदुस्सहमौदासीन्यमकामत्वञ्चाह—उदासीना इति ।
गेहयोः देहगेहयोः उदासीना अत एव ज्योतिरक्रियाः ज्योतिः प्रदी-
पाकि० तद्वत्त्वाक्षिमाप्रतया क्रियारहिता आस्महे वर्तामाह
इति ॥ २० ॥

भीमस्त्रीषगोस्वामिकृतवैष्णवतोपिणी ।

एवमयुक्मिष यदुक्तं यच्च वक्ष्यते तत्रात्यन्तासम्भ्रमोक्त्या
तस्यां परमकोमलचित्तायां परिहासत्वञ्चातिस्फुटीकरोति
अथेति वै एव अनुरूपं सहशमेव आशिषः कामान् सत्याः
स्थिरा उत्तमा वा ॥ १७ ॥

चैथेति तैरवतारितं तत्रेति चेदित्यधिकमिव भाति किञ्च
आहेत्यस्यानन्तरं चैथेत्याविद्याप्रामिति शेषः विशेषतस्तु तव
मङ्गलाया अभजोपीति अत्र वर्तमानसामीप्य एव वर्तमान-
वस्त्वम् अस्य मारितत्वेन वक्ष्यमाणत्वात् ॥ १८ ॥

न च तत्र मम कोपि दोषः किन्तु दुष्टस्वभावेनैव ते द्विष-
न्तीत्याह वीर्येण प्रभावेण बलेन वा यो महो मत्तता तेन-
अन्धानां हतविषेकानामतो दसानां गर्वितानामिति अतस्तेषां
अयनुत्तये एवामीतासि तत्र हेतुविशेषः असतां तेजोपहर-
तेति त्वदानयने तदेव प्रयोजनं न तु त्वद्विवाहादिकमिति
भावः ॥ १९ ॥

ननु, नानावैभवयुक्तस्य नानास्त्रीसङ्ग्रहवतः कुतो निष्कञ्चन-
त्वादिकं किञ्चास्पृष्टवर्त्मत्वादिनात्मनि वा कुतो दाक्षिण्यकत्व-
मिवास्त्रीक्रियत इत्याद्यङ्गस्य सर्वं समाधत्तदेव तद्विधानामति-
दुःसहमाह—उदेति । नूनं निञ्जये उदासीनाः न तु कुत्राप्या-
सकाः न आत्मीयेष्वपि इत्याह—नेति । कुत आत्मेति आत्मा-
सुखेनैव सुखिन इत्यर्थः । गेहयोरित्येकशेषात् न च देहस्य गेह-
सामान्येन तच्छब्दप्रयोगात् ज्योतिरक्रिया इति परमात्मैकभावेनेति
भावः । तद्विदं परमार्थतः स्वस्य जीवान्तर्यामिन्त्वापेक्षायोक्तम् अतोः
देहगेहौ चात्र जीवसम्बन्धिनावेषाभिप्रेतो न तु स्वसम्बन्धिनौ
लीलाविनोदस्तुं स्वदेहगेहेषु लौकिकज्ञानित्वाद्यारोपणायोक्तमिति
वेद्यम् ॥ २० ॥

भीमस्त्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किमत इत्यत आह—अथेति । अथ अधुनेत्यर्थः । क्षत्रियर्षभं
चैद्याद्यन्यतमं भजस्व, तं विशिनष्टि—येन सेव्यमानेन क्षत्रियर्ष-
भेण हेतुना इहामुत्र च लोके सत्याः सतीराशिषः कामान्
लप्स्यसे प्राप्स्यसे पश्चान्तरे तु क्षत्रियर्षभं क्षत्रियभेष्टत्वेन-
अवतीर्णं मामित्यर्थं भजस्व इह लीलाविभूतौ अमुत्र नित्य-
विभूतौ च येन मया सेव्यमानेन सह सत्याः आशिषः कामान्
मदनुभवार्थमाकां लप्स्यसे इत्यर्थः ॥ १७ ॥

तर्हि मां किमर्थमानीतवानसीत्यत आह—चैथेति । हे वामोद !
शोभनोद मम द्विप्रगति मां द्विप्रगतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

ततः किमत आह—तेषामिति । वीर्यमदेनान्धानां विवेक-

शून्यानां गर्वितानां च तेषां चैद्यादीनां च अयनुत्तये गर्वा-
पाकरणाय मया त्वमानीता कथम्भूतेन असतां खलानां
तेजसामिति कर्मणिषष्टी तेजांसि हरता पश्चान्तरे तु यद्यपि
मदनपायिनी त्वं केनाप्युपायेन मामेव प्राप्तवत्यसि यथापि
तेषां समयनुत्तये मया नीतासीति प्राप्तिकोक्तिः युक्तश्चै-
तदित्यभिप्रायेणाऽऽत्मानं विशिनष्टि—असतां तेजांसीति पूर्ववत्
हरता “लक्षणहेत्वोः क्रियायाः (३-२-१२-६) इति शत्रादेशः हर्तु-
मवतीर्णनेतिशेषः ॥ १९ ॥

स्त्रीणामतिदुस्सहमौदासीन्यमकामत्वञ्चाह—उद-
सीना इति । गेहयोः उदासीनाः गृहशब्दपर्यायो गेहण्योप्यत्र
कलत्रवेष्टमोभयपरः अत एव द्विवचनान्तरादेशः अत एव
न स्यपत्यार्थकामुकाः दारेषणापुत्रेषणाधनेषणारहिताः तत्र
हेतुरात्मलब्ध्या स्वात्मानुभवलाभेनैव पूर्णाः अलम्पटाः ज्योतिषा
स्वयम्प्रकाशस्वात्मस्वरूपस्फुरणेन हेतुना अक्रियाः निष्क्रियाः
प्राकृतचेष्टारहिताः आस्महे वर्तामहे इत्यर्थः । पश्चान्तरेत्वर्थस्तु
यथोक्त एव तात्पर्यन्तु असतां समयनुत्तयेऽवतीर्णस्य मम
गृहमेधिधर्मानुवर्त्तनं विदम्बनमात्रमन्यथैवम्बिधस्यैतन्न घटत
इति ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

समयनुत्तये अहङ्कारनिरासाय असतां दुरात्मनां तेजो-
पहरता अभिमानलक्षणप्रभावप्रणाशकृत्वा मया नीतासी-
त्स्वन्वयः ॥ १९ ॥

स्वभावं सूचयति—उदासीना इति । उदासीना विषय-
व्यापारशून्याः अपुष्पादिवदप्रसिद्धा वा न स्यपत्यार्थकामुकाः
कलत्रपुत्रधनलोलुपा न आत्मलब्ध्या स्वरूपलाभेन पूर्णाः अल-
म्बुजयः आस्महे इह क्रियाश्च आत्मसदृशाः कर्माणि जीवकर्म-
तुल्यानि न भवन्ति अतिमानुषाणीत्यर्थः ॥ २० ॥

भीमस्त्रीषगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

अथात्मन इत्यादि । अथशब्दो वाक्यान्तरद्योतकः तद्वाक्यं
तु देव्या पूर्वमेव प्रतिहतज्ञानया न भूतम् अस्य प्रत्युत्तरा-
भावात् अत्यन्तासङ्गमप्येतत्तदववर्णनेव देहसङ्गावे हेतुः ॥ १७-२० ॥

भीमद्विजयभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तर्हातः परं किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह—अथेति । भिन्न-
प्रक्रमेण पितृगृहे गत्वा पूर्ववत् कृत्वा आत्मनोऽनुरूपं संसारैक-
प्रवर्णं श्रियः संसारैकस्वभावा इति स्त्रीणां न मुक्तिरिति
मर्यादा स्त्रीष्व भर्तृसायुज्यं प्राप्नोति अतः समाने भर्त्तरि सर्व-
मेतदुपपद्यते न विषम इति अन्यथा स्त्रीनाशो भर्तृनाशो वा
स्यात् स्व कोषा वरणीय इति आकाङ्क्षायां बहिर्मुखं निर्दि-
शति—क्षत्रियर्षभमिति । ते हि बहिर्मुखा एव अन्यथा निर्दयाः

श्रीमद्ब्रह्मभाष्यार्कतल्लुबोधिनी ।

परघातनं कुर्युः क्षत्रियभेदत्वात् न कोपि वाच्यतां मन्यते
तेषां जये अन्यसम्बन्धिन्योप्याह्वयन्त इति न दूषणमपि आकाङ्क्षा
तु तेषां वर्तत इत्युक्तमेव ततः किं स्यादेत्याशङ्क्याह—
येनेति । सत्या आशिषः प्रवाहनित्याः विषयाः तैरेव सिध्यन्ति
नत्वन्त्येः ऐहिकामुष्मिकफलरागरहितस्तु मत्परायण इति न
मत्सेवायां सर्वजन्मऐहिकामुष्मिकफलसिद्धिः अनः संसार्यैक-
स्वभावक्षत्रियवर्षभरणेनैव फलप्राप्तिरिति युक्तं त्वमिति माया-
रूपत्वमुक्तं कापट्यं तत्रैवसफलं भवति ननु ब्रह्मणीत्यर्थः ॥ १७ ॥

नन्वेवदुर्लभं सर्वज्ञेन त्वया किमित्याह—माहूतेति चेत्तत्राह—
चैवेति ब्रह्मण्यम् । तान् तेषां दोषं च निरूपयति आद्यन्तौ
शापवशात् द्वेषिणौ मध्यमौ देवतान्तरोपासकौ बहिर्मुखा-
विति चत्वार उक्ताः तेन शापाद्वा स्वभावाद्वा ये अन्यपराः ते
द्विषन्तीति येप्यन्ये तानप्येतादृशधर्मवतः आदिशब्देन परि-
गृह्णाति नृपा इति तेषां सर्वथा अमारणे हेतुः मम सम्ब-
न्धिनोपि मां द्विषन्ति किञ्च त्वत्सम्बन्धिनोपीत्याह—रुक्मी
चापि इति । तच्च मुख्यः सम्बन्धी ज्येष्ठप्राता अकारात्तत्-
सम्बन्धिनः सम्बन्धविशेषस्योक्तत्वात् ते तवापरिहार्या इत्यपि
सुचितम् अतस्ते अस्मदीयास्त्वदीयाभ्येति तेषां गर्बलक्षणसन्निपात-
निवृत्त्यर्थं त्वमानीतेत्याह—वामोर्वितिसम्बोधनात् अदुष्टत्वं च
द्योतितम् ॥ १८ ॥

निवार्यं दोषमनुवदति—तेषां वीर्यमदान्धानामिति । वीर्य-
महेन अधानां यथान्धः निकटे स्थितमपि गर्त्तं न जानाति
अपितु पतत्येव तथा ते वैष्णवानलेषु पतन्तः मया निवा-
रिता इति भावः । किञ्च इमाः हृदयशून्या अपि नवा प्रमाणं
न वा विचारः तेषामित्यर्थः । ताभ्यां जाते यः स्मयस्तस्य
नुत्तये आनीतेति समानयनं हेतुवन्तरमिति दोषाभावश्च पूर्व
प्रतिपादित इति इतरभजनं समर्थितं भवति । ननु, तेषां गर्वस्तत्प-
राजयेनैव निजो भवतीति किं मदाहरणेनेत्याह—तेजोपहतय इति ।
तेषां तेजोपहर्तव्यम् उपहतये नाशाय वा जयपराजयावध्यवस्थिता-
विति शास्त्रेण कदाचिज्जातेपि पराजयेन यावज्जीवं ग्लानिं मन्यन्ते
सत्प्रतिभाः सन्तः पुनरायान्ति च एवं कृते तु गततेजसो
भवन्तीति न तेषां पुनरुद्गमः तेजोहरणं दोषाय भविष्यतीत्या-
शङ्क्याह—अमतां तेजोनाशः युक्त एव ॥ १९ ॥

एवं रुक्मिण्यामुपयोगमुक्ता स्वार्थं मा स्थापनायति पञ्च
वारयति—उदासीना इति । नूनमिति नात्र सन्देहः युत्ता कर्तव्यम्
ईषणाश्रयं पर्यवसितं स्त्रीपुत्रधनरूपं तदपेक्षायामन्ततस्तन्निवार्यं
रागे तदपेक्षा भवति पूर्णानन्दस्य स्वस्मिन् दोषाभावात् औदा-
सीन्यमेव द्वेषाभावात् नापि त्याज्यम् अतः स्वस्योपचयापचया-
भावात् न स्वयपत्त्यर्थकामुक्ताः अत्र भगवत्सम्बन्धः नोभयेच्छा-
कृतः किन्त्वन्त्यतरेच्छाकृत एव कार्यमुभयेच्छार्धानमिति तदुद्गरोधे
भगवतः सकाशात्तत्कार्यमुत्पद्यते अनुरोधेन नति नावश्यकत्वं
कार्यस्य अनुरोधस्तु न नित्यः मिथुकेष्विव अतोऽन्यत्र नित्या-
पेक्षिणो गमनमुचितं “धर्मार्थकाममोक्षावचं य इच्छेत्” इत्यादि-
वाक्यमपि पृथगेव दानं बोधयति ननु क्रियायां भग-
वत्सम्बन्धम् अन्यथा भगवांस्तद्वाता न भवेदेव स्वस्य निर्बन्ध-
सम्बन्धात् अकामुकत्वं हेतुमाह— आत्मवक्ष्येति । यद्यपि

भगवति नायं हेतुः आत्मत्वात् अज्ञानादिव्यवधानाभावात्
“आत्मव्याभान् परं विद्यते” इत्यादिभूतिरपि न फलस्य
फलसम्बन्धं बोधयति—तथापि लौकिकोक्ता सम्मतिप्रदर्श-
नार्थं तथोच्यते यथा स्वध्वामनः । न इत्यादिकमुक्ता
एवं व्यंमिति वाच्यत्वेतावत्पूर्णा आत्मह इति । सर्व
देव वयं पूर्णांतिष्ठाम इत्यर्थः । नित्यप्राप्तः एवात्माहेतुत्वेना-
नूयत इति ननु, तथापि क्रीडार्थं समागतस्य क्रीडानिर्वाहकं
कामनाभवत्येवेति चेत्तत्राह—गेहयोर्ज्योतिरक्रिया इति आदि-
भूतमनाविर्भूतं वा तेजः स्वयंकार्येन व्यापृतं भवति किन्त्वा
विर्भूतं केनचिन्निमित्तेन स्वसम्बन्धेन प्रकाशयति सम्बन्धिन-
एव च दोषं नाशयति ननु स्वस्य काचिदपेक्षा आविर्भूता-
आविर्भूतमिति गेहयोर्द्वेगेहयोर्द्वयमपि तुल्यमिति व्यापयितुं
समानशब्देन निर्देशः ज्योतिरिव क्रिया रहिता ज्योतिरक्रिया
अनेन तेजोवद्भगवदाविर्भाव इत्युक्तम् अतः क्रियाविकारात्मकं
नास्तीति नास्माकं काप्यपेक्षया फलं च न नयनामात फला-
पेक्षायामन्यानुसारिणं कर्तव्यमिति सिद्धम् ॥ २० ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारापर्वदीप्तिनी ।

किञ्च यदभूत्तदभूदेव तव स्थिरयौवनत्वाद्भुनापि काचिद्
क्षतिर्नोभूदतो विवेकं कुर्वित्याह—अथ इदानीमपि ॥ १७ ॥

तर्हि किमित्यानीताऽहमित्वाशङ्क्याह—चैवेति । मम
माम् ॥ १८ ॥

स्मयनुत्तये गर्वापनोदय ॥ १९ ॥

न चान्यभजने ममदुःखमाशङ्कित्वा इत्याह—उदासीना इति ।
गेहयोर्द्वेगेहयोर्द्वयमपि तुल्यमिति व्यापयितुं
सामान्यतया क्रियारहिता आत्महे ॥ २० ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मम माम् ॥ १८ ॥

स्मयनुत्तये गर्वापनयनाय ॥ १९ ॥

गेहयोः एकः गेहशब्दो गृहवाचकः द्वितीयः गृहिणीवाचकः
“न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते” इति वचनात् तत्रैकशेषे
गेहयोः लौकिकगृहकलत्रयोर्द्वयमपि तुल्यमिति व्यापयितुं
सामान्यतया क्रियारहिता आत्महे ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

अवभी अपने अनुरूप किसी भेद राजाका घर जकर
माप आभयण कर बिजिये जिससे अपको इस लोक और
परलोक मे मनो वांछित सत्य विषयन की जकर प्राप्ति
होवेगी ॥ १७ ॥

हे रुक्मिणीजी शिशुपाव शास्त्र जरासन्ध इस्तवक आदि
राजा लोग मेरोविषय मे द्वेष करत हैं और आपका जेष्ठ
प्राता रुक्मि से औरकर है ॥ १८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एतावदुक्त्वा भगवानात्मानं बल्लभामिव ।

मन्यमानामविश्लेषात्तर्पण उपारमत् ॥ २१ ॥

इति त्रिलोकेशपतेस्तदात्मनः प्रियस्य देव्यश्रुतपूर्वमप्रियम् ।

आश्रुत्य भीता हृदि जातवेपथुश्चिन्तां दुरन्तां रुवती जगाम ह ॥ २२ ॥

पदा सुजातेन नखारुणश्रिया भुवं लिखन्त्यश्रुभिरञ्जनासितैः ।

असिञ्चती कुङ्कुमरूपितौ स्तनौ तस्थावधोमुख्यातदुःखरुद्धवाक् ॥ २३ ॥

तस्याः सुदुःखभयशोकविनष्टबुद्धेर्हस्ताच्छूथहलयतो व्यजनं पपात ।

देहश्च विकृवांधयः सहसैव मुह्यन्नम्भेव वायुविहतं प्रविकीर्य केशान् ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे भग्रे श्रीवन्द्यं सर्वं भग्वे और गर्वी शिशुपाव आदि राजानके गर्वदूर करने के वास्ते मैं आपको लावा हूँ क्योंकि बुद्धन के अभावका नाश करने वाले मैं हूँ ॥ २१ ॥

देह दृष्ट आदि किसी पदार्थ में हमारी आशक्ति नहीं है और हम सर्व साक्षी तथा निर्विकार हैं इसी लिये आनन्द-स्वरूपआत्मा के अनुभव करके परि पूर्ण होकर रहते हैं हम एव ही सन्तान धन की कामना भी हमको है हि नहीं ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अविश्लेषाच्चेतोः आत्मानमेव बल्लभामित्येवार्थे इवशब्दः ॥ २१-२२ ॥

चिन्तालक्षणमह—पदेति । नखैररुणा भीः कान्तिर्यस्य तेन सुजातेन सुकोमलेन पदा ॥ २३ ॥

सुदुःखमप्रियभ्रवणात् भयं त्यागशङ्कया शोकोऽनुतापः तैर्विनष्टा बुद्धिर्यस्यास्तस्याः श्रुयन्ति पतन्ति बलयानि यस्मा-
ज्जस्तावद्देहश्च पपात विकृवा भवशा धीर्यस्यास्तस्याः ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

बल्लभाशब्दस्य परमप्रियभाष्यार्थां रुद्धत्वस्त्रीकारेणाजह-
ल्लिङ्गत्वादात्मतुल्याधिकरणत्वेपि स्त्रीत्वं तामिव मन्यमाना-
मिति केवलमुत्प्रेक्षते वस्तुतस्तु उपतस्थे सुखासीनमित्याद्युक्त-
रीत्या दासीतुल्यत्वमेव स्थाप्यते ततश्च तस्या दर्पं सत्य-
भामादिष्वहं प्रणयं प्रणयकोपं न व्यञ्जयामीत्ययमपि कदा-
चिज्जोदासिष्यत इत्येतमभिमानं सकौतुकं हन्तीति तद्वर्णनं ।
अहं उपारमत् प्रणयस्य प्रणयकोपस्य च दर्शनप्रतीक्षया
मूर्च्छाभावेत्यर्थः । तथा च वक्ष्यति भीमान् मुनीन्द्रः “हास्यप्रौढि-
मज्जानन्याः” इत्यादि, तथा च अयमेव वक्ष्यति—

[८५]

“त्वद्वचः श्रोतुकामेन स्वेत्याचरितमङ्गने ।

मुखं च प्रेममंरम्भस्फुरिताधरमीक्षितुम्” ॥ इति

तविदन्तु पुरस्ताद्विस्तारयिष्यते ॥ २१ ॥

ततश्चास्या रासव्याख्यातः प्रेमजातिद्वये दाक्षिण्यमयप्रेमत्वात्
मानस्य मोदयः किन्तु परिहासतायाः स्फुटत्वेपि चिन्ताया
एवोदयः इत्याह—इतीति । इत्येतद्वचनं तदा तादृशसुखकेलि-
समये त्रिलोकेशानां श्रीगङ्गादीनामपि पालकस्येति तत्त्वं सर्व-
परिपालकतया पदवोक्तयोग्यताविशेषतश्चात्मनः स्वस्य प्रियस्य
स्वयं देवी सर्वासु प्रेयसीषु मुख्यतया तथाप्यप्रियं किञ्चाश्रुतपूर्व-
मिति तथा दुस्तर्क्याभिप्रायत्वं परमासह्यत्वम्भामिप्रेतम् आ अति-
नैकव्यादिना सम्यक् श्रुत्वा त्यागशङ्कया भीता इतीति कम्पस्या-
न्तरतया भयस्य गौरवं सूचितं चिन्ताम् अनिष्टावाप्तिजन्यध्यान-
लक्षणां दुरन्तां दीर्घां दारुणां वा हेत्वव्ययमाचाराति
क्रमे ॥ २२ ॥

सुजातेनेति । भूमिलिङ्गनायोग्यतोका तथापि तेन लिखन्तीति
दुरन्तचिन्ता दर्शिता एवमञ्जनासितैरिति कुङ्कुमरूपिताविति
च हेयम् आ सम्यक् सिञ्चन्तीत्यभूणां धारा सूचिता नखा-
रुणभियेत्युपरिभागेपि तच्छब्दविभिररुणायितत्वात् ॥ २३ ॥

ननु स्वभावतो महाकौतुकपर एव सः किञ्च पुत्रपौत्रा-
द्युत्पत्त्यादिना कथमपि त्यागो न सम्भवेदिति कथं तथा न-
विचारितं तत्राह तस्याः परमदाक्षिण्यमयप्रेमविख्यातायाः विनष्ट-
बुद्धित्वाद्विचाराभावः श्रुतद्वयत इत्यनेन बलयान्यपि
पतितानीति हेयं न च केवलं विचारो नष्टः चेतनापीत्याह—
विकृवाधिय इति । अत एव मुह्यन् प्रकर्षेण विकीर्य केशानित्य-
नेन मोहस्य रम्भेति इहान्तेन च पातस्यातिशयः सूचितः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

बल्लभां मन्यमानाम् अहं बल्लभीकृत्याभिमानवतीम्
॥ २१-२३ ॥

श्रीमद्गीतरात्रवाचार्यकृतभागवतचम्पूचम्पिका ।

एतावदिति अविशेषाद्विशेषाभावादेतौरात्मानमेव बल्लभा-
मितरपत्तयेभ्यां भगवतो निरतिशयप्रीतिविषयां मन्य-
मानां रुक्मिणीं तद्वर्पण इव तस्या वर्पणपनेतुकाम इवेत्यर्थः ।
एतावदुक्त्वा उपारमन्मणीमास इवशब्दस्य व्यवहितेनापि
वर्पण इत्यनेन सम्बन्धः स्वारस्यात् वर्पण इवेत्यनेन वस्तुतः
सामुपचरन्तीमभिनवितुमुक्त्वेति सूच्यते ॥ २१ ॥

ततः किमासीदित्यत्राह—इतीति । देवी रुक्मिणी आत्मनः
स्वस्याः प्रियस्य त्रिलोकेशाधिपतेः तदभ्युत्पन्नं कदाप्यभ्युत्-
मित्येवमिदमप्रियं वच आकर्ष्य गीता त्यागसम्भावनाभीता
अन एव इति जातवेपथुः सज्जनकम्पा रुदती चापारां
चिन्तामवाप यद्यप्यभिप्रायान्तरेणैव प्रयुक्तानि वचांसि यद्यपि
च साक्षात्स्वयंवतारभूता सापि तदभिप्रायं जानात्वेव
तथापि किमयं रामावतार इवात्रापि केनापि व्याजेन मां
जिह्वासति किम्वाभिनन्दतीत्येवं पूर्वकोटिसम्भावनामात्रेणैव
जातवेपथुः रुदती च चिन्तामवापेतितात्पर्यम् ॥ २२ ॥

चिन्तालक्षणमाह—पदेति । नखैररुणा श्रीः कान्तिर्यस्य तेन
सुकामलेन पादेन घामपादाङ्गुष्ठेन भुवं लिखन्ती अञ्जनेना-
विलेख्यासैरभुभिश्चन्दनचर्चितौ स्तनौ सिञ्चन्ती बुद्धेन रुचा
वाग्यस्याः सा अधोमुखी चावतले ॥ २३ ॥

तत्त्वा इति । सुदुःखमप्रियभक्षणजन्यं भयं त्यागसम्भावना-
जन्यं शोकश्च तैर्विनष्टा स्फुरणरहिता बुद्धिर्यस्यास्तस्याः
रुक्मिण्याः श्रुयन्ति तात्कालिकदुःखप्रभवकार्श्येन भ्रष्टयन्ति
बल्लयानि यस्मात् तस्माच्चस्ताद्यजनं पपात भूमवितिशेषः ।
तथा विकृषा अधृष्टा धीर्यस्यास्तस्या हेतुगर्भमिदं तस्मात्
तस्या देहः मुह्यन् मोहं प्राप्नुवन् केशान् विकीर्य पपात
केशपात्राविश्रुयपूर्वकं पपातेत्यर्थः । यथा वातेन वण्डमाकृतेन
विहता रक्षा कदली पतति तद्वत् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अविशेषाभिरन्तरसाहित्येन स्थितेरात्मनं बल्लभामिदं
मन्वानाम्प्रियतमाम् ॥ २१ ॥

यदा हरिणैतादृशं दुःखकरं घञ्चनमुक्त्वोपरतं तदा देवी
आत्मनः प्रियस्य त्रिलोकेशपतेरभ्युत्पन्नमप्रियं वचनमाभ्युत्-
पुरस्ताच्चिन्ताजगाम प्रत्ययारम्भं प्रतिवचनोपक्रमेद्वौ इति
वचनात् इति वचनोपक्रमभीता अन एव इति जातवेपथुः
उत्पन्नकम्पा तल्लक्षणमाह—रुदतीति ॥ २२ ॥

एतदेव विधुणाति—पदेति । रक्तनखप्रभया अरुणा श्री-
र्यस्य स तथा तेन कामलेन पदा भुवं लिखन्ती अञ्जनासितैः
कृष्णैः अभुभिः कुङ्कुमरुषितौ स्तनौ आसिञ्चन्ती अधोमुखी
भूत्वा तस्यावित्यन्वयः ॥ २३ ॥

सुखदुःखादिभिर्धिनष्टा इदं दुर्नेव्यमित्यपश्यन्ती बुद्धि-
र्यस्याः सा तथा श्रुयद्विगलबलया यस्य स तथा तस्मात्
केशान् प्रविकीर्य देहश्च पपात कीदृशः विभ्रतसञ्चलन् कम्प-
मान इत्यर्थः । रक्षा कदली ॥ २४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

बल्लभाशब्दस्य परमप्रियभार्यायां रुढत्वस्वीकारेण जहृल्लि-
ङ्गत्वादात्मतुल्याभिकरणत्वेऽपि स्त्रीत्वं तदानीमपि क्रोधाशान-

भिव्यक्तौ सकौतुकतदुद्गावनाय तमारोपयति ॥ २१—३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

एतावदित्यादि आत्मानं बल्लभां मन्यमानां तद्वर्पण इव
एतावदुक्त्वा विरराम अयं भावनैषा सर्वासां मधुमेऽहमेव
बल्लभेतिगर्ववती नाप्ययं तद्वर्पणः अपितु, अविशेषादेतोः
तथा सह तस्य विश्लेषाभावात् विप्रलम्भात्प्रखानुभावो नास्ति
विप्रलम्भो रसनीयो न भवतीत्यस्य खानेकविधत्वे साक्षाद्वि-
प्रलम्भरूपं प्रणयकोपमुद्गावयितुं सपरिहासमेवाह—ननु वास्तव-
तेन आत्मानं बल्लभां मन्यमानां स्त्रियं यथा तद्वर्पणः पुरुषो-
ऽतिपुरुषं वदति तथाऽयमपि परिहासेनोक्तवान् इवशब्द उभ-
यत्र सम्बन्धते “न विनाविप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते” इति
न्यायात् विप्रलम्भार्थमयमुद्यमः वक्ष्यति च “त्वद्वचः श्रोतु-
कामेन” इत्यादि ॥ २१ ॥

इतीत्यादि त्रिलोकेशपतेरपि सैवात्मा यस्य स तथा तस्य
तदात्मनः प्रियस्य प्रेयसः ननु भर्तुरेव भूतपूर्वं तस्मिन्नेव
दिने तच्छ्रुतमित्यर्थः ॥ २२-२३ ॥

तस्या इत्यादि । श्रुयद्विगलयत इति तत्कालकार्श्यं ध्वनितं न
केवलं व्यजनं पपात अपितु देहश्च निपपात नितरां पपातेत्यर्थः
व्यजनं पपात देहो निपपातेत्युपसर्गकृतो विशेषः केव वात-
विहता रम्भेव सा यथा स्वयं नो तिष्ठति तथा प्रविकीर्य
केशानिति पतनात् पूर्वमेव केशास्त्वस्ता इत्यर्थः ॥ २४-२५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निःसम्बन्धं निरूप्य भगवान् निवृत्त इत्याह—एतावदुक्तेति ।
इवमेव वाचा तिरोधानं तिरोधाने निमित्तमाह—आत्मानं
बल्लभामिवेति । तत्रापि हेतुः अविशेषात् यथा चैषादीनां
वर्पणनार्थम् एषा समानीता एवमेतस्या अपि वर्पणनिराकर-
णार्थं सम्बन्धनिराकरणार्थं वर्पणहेतुना सह सम्बन्धं विद्य-
माने स्याभावात् न भवतीति अनेनैव भविष्यतीति ज्ञात्वा
कृतवानिति ज्ञापयति बल्लभा भगवतोत्यन्तं प्रिया प्रीति-
विषयत्वावपेक्षिता इवेति बहुस्वीकृतात् कार्यस्यान्यथापि सिद्धेः
एकभार्यस्य यथा सा बल्लभा भवति तथा सा मन्यते
अन्यथा अविशेषो हेतुर्न स्यात् अथवा अज्ञानेन भगवन्तं
भजतीति प्रबोधार्थं भगवानेवं वदतीति ज्ञापयितुं हेतुन्तमाह—
आत्मानं बल्लभामिवेति । भगवन्तं स्त्रियमिव मन्यते यथा स्त्रिया
सम्परिष्वक्तो न बाह्यं कञ्चन वेदेति सुषुप्त्यापाने शरीर
आत्मा प्राज्ञनाम्ननासंपरिष्वक्त इति निरूपितं सुषुप्त्युत्क्रा-
न्त्योभेदेनेत्यत्र विकृतं तस्य यथा प्रबोधः कार्य एवमस्त्वा-
अपीति अर्द्धबल्लभां वा आत्मानं मन्यत इतीति चेति उपारमन्
वाक्यात् कायिकमानसव्यापाराच्च ॥ २१ ॥

ततो यज्जातं तदाह—इतीति त्रिभिः । सम्यक् ज्ञानवत्याः
किञ्चित् ज्ञानवत्या मूर्च्छितायाश्च अवस्थाः क्रमेणोच्यन्ते अतः
त्रिगुणा हि सा अतः सत्त्वावितमोन्ताः अवस्था वर्णिताः
प्रत्येकं गुणानां त्रैविध्यमिति त्रितयं निरूप्यते तत्र प्रथमं
सत्त्वं कार्यत्रयमाह—इति पूर्वोक्तप्रकारेण त्रिस्तम्ब-

श्रीमद्विष्णुभाष्यकृतसुबोधिनी ।

प्रतिपादकं वाक्यमाभूत् प्रथमं भीता त्यज्यतीति ततो हृदये
वेपथुः कम्पोपि जातः दुरन्ता चिन्तापि चिन्ता सात्त्विकी
भयं तामसं त्रिलोक्याः ईशः पतिश्च स्वस्यापि लौकिकबन्ध-
कात्कुलम्बन्धः निरूपितो तदांत तस्यामवस्थायां तदिति वा
प्राप्तये सर्वजनानेमतः सत्यमपि कुर्यात् केवलं लोकतां वेद-
तश्च सम्बन्ध इति न किन्तु स्वस्यापि रोचत इत्याह—प्रिय-
येति । ननु पारहासवचनमेतद्विषयतीति कथं भयमानं
चेत्तत्राह—देवतां । देवतारूपा सा सत्यमेव भगवान् वदतीति
ज्ञातवती तर्ह्यभिप्रायं ज्ञात्वा दर्पं परित्यज्य कथं न प्रपञ्चेत्या-
शङ्क्याह—अभुनपूर्वमिति । दर्पः सर्वत्रैव जायते वाक्यन्तु न
कदाचिदप्येवं भूत तदप्यासमन्तात् भुत्वा अभिप्रायताऽर्थतश्च
अतः प्रथमतो भयं मनांसं जातं हृदयस्थाने कम्पोपि जातः
इदं कायिकामव बुद्धिः अहङ्कारस्तु निवर्तनोव एव चिन्ता
चेतसः रुदतीति रोदनमिन्द्रियाणाम् अहङ्कारः तद्रूपेण निर्गत
हानि ज्ञापनार्थः हेत्वाभयं कथं वाक्यमात्रेणेतानामवस्थां प्राप्त-
वतीति आन्तरमेतन्निरूपितम् ॥ २२ ॥

बाह्यं निरूपयति—पदा सुजातेनेति । सुजातेनातिकोमलेन
लक्षणयुक्तेन वा तेन लक्षणानामुत्पादकस्य वा दोषमापादयन्तो
तथा कृतवती अथवा उत्कृष्टत्वाच्चरणस्य नैवमानष्टं भावि-
ष्यतीति ज्ञापनार्थं तर्गोच्यते नञ्कारणभियेति नञेषु नञः
कृत्वा वा अरुणा भयं स्येति अनेन नञानां मणिरूपत्वमुक्तम्
अथ सात्त्विक उत्कर्षः सहजागन्तुकात्कर्षयुक्तेन पदा भुवं
लिखन्ती चिन्ताकुलितावास्तथैव व्यापार इति भूमिं लिख-
न्तीति भूम्यां किञ्चिद्वृत्तं निषिद्धं भूमिं भित्त्वान्तः प्रवेक्ष्यामि
इति भावेन तथा लेखनम् इयं हि लौकिकी भाषानिराकर-
णार्थमेव भगवता तथोक्तमिति यः कञ्चन भावः परमोत्कर्षं प्राप्तः
फलपर्यवसायी भावनीति ज्ञापनार्थं तथोच्यते अतस्तस्याः
कायिकव्यापारो निरूपितः मानसमाह—अभुभिः कुङ्कुमरुषित-
स्त्रमावासिञ्चती मनस्यतिशोकाच्चिरन्तरोत्पन्नान्वभूणि अञ्जन-
मपि भित्त्वा निर्गच्छन्तीति तस्या अतिरिक्तः सर्वोपि वर्ण-
सौरपनीत इति सूच्यते कुङ्कुमं कज्जलं च उभयमपहनमिति
अधोमुखी च मानसमेव अनिदुखेन रुद्धा वागिति वाचो
निवृत्तः उरुयोरलो व्यापारः वक्तुनिवृत्तैवेति ॥ २३ ॥

बाह्याभ्यन्तरामवस्थामुक्त्वा देहस्य पातमाह तस्या इति ।
आद्येन भानसपातश्च तस्या देहं पपात देहधारिका बुद्धिः
प्रयत्नद्वारा सातु अभिर्नष्टेति सुदुःखमयशोकाः निरूपिताः
सुदुःखं पुरुषोत्तमलक्षणविषयाभावात् भानन्दरूपस्य भग-
वतस्तिरोभावाद्वा भयं भगवानन्येभ्यो दास्यतीति शोकः
स्वस्य सर्वनाशात् त्रिदोषेण बुद्धिनाशः स स्वकीयं प्रयत्ना-
भावमपि करोतीत्याह—हस्तात् श्रुथद्वलयतो व्यजनं पपातेति
कृशत्वात् श्रुथद्वलयत्वम् आदौ धर्मनाशः पञ्चाङ्गमिण इति क्रमेण
ह्रासः इति नालौकिकप्रकारेण तस्याः पातः व्यजनं वाज्य-
मानं धारकप्रयत्ननाशात् पपात अनेन स्थूलः प्रयत्नो नष्ट
इत्युक्तं सूक्ष्मीऽपि नष्टः येन प्राणो धार्यत इत्याह—देहश्चेनि
देहश्च पपात चकारात्सम्बन्धीन्याभरणान्यपि इतोपि सूक्ष्मः

कारणप्राणधारकोवशिष्यते तस्मिन् निवृत्ते सर्वनाशो भविष्य-
तीति भगवत एतावन्तदूरं परीक्षा लौकिक्याः पुनर्जीवन-
मलौकिकं न युक्तमिति ततः पूर्वमेव प्रतीकारं करिष्यति
सूक्ष्माधारिका बुद्धिः स्वमेव तिष्ठतीति कथं देहपात इति
चेत्तत्राह—विह्वलवधिय इति । सूक्ष्मापि बुद्धिः वैह्वल्यं प्राप्तवती
विचारेण तदपनोदाभावमाह—सहसैवामुद्यदिति मुग्धेर्द्धं
सम्पत्तिरिति म्यायेन अर्द्धं मृता केवलमासन्त्यस्तिष्ठति अत
एव पनिता न मृता पतनादपि भयं भवतीति भयेन
प्रयत्नाभिव्यक्तिमाशङ्क्य तन्निवेधार्थमाह—रभेव घातविहतेति
वाय्वावोतनं यथा कदलीभ्रान्ता पतन्ति सर्वथा प्रयत्नरहिता
स्वतोऽपि कोमला प्रविकीर्य केशानिति रभ्यातुल्यत्वं निरू-
पितम् अथवा सूक्ष्मासमये शिरोभ्रमणे जातमिति केशप्रान्थ-
विह्वलसमात् केशविकीर्णता जाता केशवेण्याकारणवान-
वाद्याः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विष्णुभाष्यकृतसुबोधिनी ।

बल्लभाभिषेति सर्वबल्लभास्तु श्रेष्ठामपि तां परमातुरागोत्थ
स्वयोग्यत्वमननेनैव आत्मानं बल्लभाभिष मन्थमानासेता-
वदुक्त्वा अविच्छेदाद्वेतिरिति भार्यात्वायोग्यामपि मामर्थं
स्वगुणेनैव सुभगा भार्याकुरीति तद्वद्वेनावदुक्तगुणार्णव
भर्तृकैवास्मीति यो वर्यस्तं हन्मीति सः बल्लभाशब्दस्य परम-
प्रियभाष्यार्थावाचित्वेनोद्देश्यविधेयभावेनाम्बयात् न पुंस्त्वं
बल्लभाशब्दस्य परमप्रियभाष्यार्थां रुढ्यस्वीकारेणाजहल्लुक्त्वा-
दात्मतुल्याधिकरणत्वेपि स्त्रीत्वं तस्या दर्पो बल्लभात्वाभिमानः
तद्वद्भूति नर्ममयत्वात् तथाच वक्ष्यति “हास्यमार्द्धिमजागम्याः”
इत्यादि तथाच स्वयमेव वक्ष्यति त्वद्वचः भोतुकामेन ह्वेत्वा
चरितमिति इति वैष्णवतोषणी ॥ २१-२२ ॥

चिन्तालक्षणमेवाह—पदेति । नञ्कारणा भीः काम्तिर्यस्य तेन
सुजातेन सुकोमलेन ॥ २३ ॥

सुदुःखमाप्रयश्रवणात् भय त्यागशङ्कया शोकसाध्या-
मनुतापः तैर्विनष्टा बुद्धिर्यस्याः अतः पारहासोऽयमिति विचारो
नोदभूतिभावाः । श्रुथन्ति वलयानि यस्यास्तदिति सह-
सैव विरहपीडात्थादितिकाश्याल्लयान्वपि पतुरिति गम्यते तदन-
न्तरं देहश्च पपात तत्र हेतुः विह्वलवधियः इति बुद्धेर्नाश-
स्यापि प्रागुक्तेर्विन्दचेतनाया इत्यर्थः । नतश्च मुह्यन्निति सह-
सैव नवम्याप दशा अतः पपातेति स्तम्भायन्तिमः प्रल-
यश्चसारिषकोऽभूदिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विष्णुभाष्यकृतसुबोधिनी ।

बल्लभाभिषेति श्रीमद्विष्णुभाष्यकृतसुबोधिनी । सर्वाः बल्लभा एव सत्य-
भामाद्याः बल्लभास्तु श्रेष्ठाः इयं तु न बल्लभा नाऽपि बल्लभास्तु
श्रेष्ठाः अपि तु “कृष्णात्मका जगत्कर्त्री मूलप्रकृतिकात्मजा”
इत्यादिभूतेः साक्षात्तमहात्मनीः बल्लभास्तु श्रेष्ठास्तावदपि
श्रेष्ठा एवम्भूतामपि तां अविच्छेदात् हेतोः बल्लभाभिष सर्वास्तु
निरुद्धाभिष मन्थमाना एतावदुक्त्वा तद्वर्पणः तत्प्रसिद्धं प्रेष्टं

तद्वृष्टा भगवान् कृष्णः प्रियायाः प्रेमबन्धनम् ।
 हास्यप्रौढिमजानन्त्याः करुणः सोन्वकम्पत ॥ २५ ॥
 पर्यङ्कादवरुद्धाशु तामुत्थाप्य चतुर्भुजः ।
 केशान् समुह्य तद्वक्त्रं प्रामृजत्पद्मपाणिना ॥ २६ ॥
 प्रमृज्याश्रुकले नेत्रे स्तनौ चोपहतौ शुचा ।
 आश्रित्य बाहुना राजन्ननन्यविषयां सतीम् ॥ २७ ॥
 सान्त्वयामास सान्त्वज्ञः कृपया कृपणां प्रभुः ।
 हास्यप्रौढिभ्रमश्चिन्तामतदर्हां सताङ्गतिः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

न्यमंसन स्त्रस्वमिति वक्ष्यमाणं तासां दर्पं हन्ति सः उपार-
 मत् तदर्पनाशार्थं स्वमुखेनैव रुक्मिण्याः सर्वभ्रेष्टां वक्तुस्तन्मुख-
 वचनध्वनार्थं च हास्यवाक्यमुदाहृत्य तूष्णीं बभूवेत्यर्थः । न
 स्वादृशीं प्रणयनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामीति वक्ष्यति च
 तच्छब्देन रुक्मिणीपरामर्शस्तु नैव साधुः अस्मिन् ग्रन्थे
 ग्रन्थान्तरे च तस्याः दर्पगन्धर्वशस्याप्यदर्शनात् अन्यथा-
 मपि भगवत्प्रियाणां दर्शनासः भगवद्भोक्ता सौन्दर्यार्थः ॥ २१ ॥

भीता त्यागशङ्कया ॥ २२ ॥

चिन्तायुक्ताया दशमाह—वदेति । नखैररुणा श्रीः कान्तिर्यस्य
 तेन कोमलेन ॥ २३ ॥

सदुःखेनाप्रियध्वजनेन भयेन त्यागशङ्कोद्भवेन शोकेन किं
 प्राविष्यतीत्यनुतापेन च विनष्टा विमोहिता बुद्धिर्यस्यास्तस्याः
 म्रियन्ति अतिदुःखभयशोककातर्येण पतन्ति बलयानि यस्मात्
 तस्मात् व्यजनं पपात तथा विह्वला अवशा धीर्यस्यास्तस्याः
 देहः मुह्यन् मोहमुद्वहन् पपात ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

भृशुको वाच

भगवान् के साथ सर्वदा अवियोग होने से अपने को हि प्रिय
 मान ने वारी रुक्मिणीजी के प्रति दर्पहारो भीकृष्णमहाराजों पता
 बन्मात्र कहकर चुप होजाते भये ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिकन के स्वामी अपने परमपीतम का पहले कभी
 भव्य करके उस समय भयभीत होकर हृदय में कम्पाय
 मान होकर रुदन करती २ रुक्मिणीजी दुरन्त चिन्ता को
 प्राप्तहोजानी भई ॥ २२ ॥

नखन की झलक से अरुण कान्ति युत प्रति कोमल वामचरण
 के अगूठा से भूमको कूरेदती और अञ्जन के मिखने से काले २
 मांशुन से कुङ्कुमचर्चित दोनों स्तन को भिजोनी तथा अनि
 दुखसे धारणा बन्द होकर रुक्मिणीजी नीचे को मुख डाल
 कर जड़ीकी जड़ी ही रह गई ॥ २३ ॥

अत्यन्त दुःख और भय तथा शोक होने के कारण
 रुक्मिणीजी वेहोस होगई उनको इसी लिये उनके कृष्ण
 रूप हस्त से बीजना गिर पड़ा और धिक्कल बुद्धि होने
 से देह भी उसी वखत मूर्च्छित होकर और केश बिखेर
 कर इस प्रकार से गिर पड़ा कि जैसे प्रचण्ड पवन से
 उखर कइली गिर पड़े ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हास्यस्य प्रौढिं गाम्भीर्यम् ॥ २५ ॥

चतुर्भुज इति उत्थापनाद्विषयवक्त्रपरिभारजनाद्यर्थमावि-
 ष्कृतचतुर्भुज इत्यर्थः । समुह्य निषेध ॥ २६ ॥

अश्रुकले अश्रुभिः शोभिते शुचा शोकाश्रुभिः ॥ २७ ॥

सान्त्वयामासानुनीतवान् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदनिर्वचनीयं प्रेमैव बन्धनं शृङ्खला तदिति तस्य महा-
 दार्ढ्यं ध्वनितं किन्तु हास्यप्रौढिमजानन्त्या आजनत्या विचार-
 यितुमशक्नुवत्याः वाम्यमयाद्वितीयप्रेमभेदाभवात् स महाकौतुक-
 परोप्यन्वकम्पत यतः करुणः सर्वप्राणिषु दयालुः किमुत
 तस्यामिति भावः यतो भगवाद् कृष्णः तत्सम्पद्गुणत्वेनाति-
 प्रसिद्धः इत्यर्थः ॥ २५ ॥

अनुकम्पामेवाह—पर्यङ्कादिति त्रिभिः । उत्थाप्य भूमितः स्वाङ्गे
 निवेश्येत्यर्थः । प्रकर्षेण आयुत्यादिनाऽमृजत् ॥ २६ ॥

• प्रमृजेति युग्मकम् । प्रभुः सतीं पातिव्रत्यादिसद्गुणवतीं तां
 सान्त्वयामास सान्त्वने हेतुः सतां गतिः सम्मात्राणां स्वयमेव
 शरणं किमुत तस्या इत्याह अनन्यविषयाम् आत्मैकाभयां तादृश-
 सान्त्वने हेतुः कृपया तत्र हेतुः कृपणां श्रोपेक्षामननेन
 दुःखदीनचित्ताम् अत्र हेतुर्हास्येति तत्र हेतुः अतदर्हां परमसरल
 स्वभावत्वात् ननु, तादृशत्वेने भटिति कथं सान्त्वने
 स्यात् तत्राह—सान्त्वज्ञः सान्त्वनायातुर्ये पण्डितः
 तज्ज्ञत्वमेव विद्वजोतिः— प्रमृज्येति । प्रभुभिः—

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कलयतः क्षरत इति अभुक्ते एवं तस्य खेदने सान्त्वने च चातुरीमनुस्मृत्य सादृश्यमिवाह—प्रभुः यदा यत् करोति तदा तत्रैव समर्थ इत्यर्थः ॥ २७-२८ ॥

भीमद्वीपराजवाचार्थकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

तदिति । स भगवान् कृष्णः हास्यप्रौढि चातुर्यमजानत्या इह लक्षितायाः प्रियायास्तत्प्रेमबन्धनं प्रेमपाशमवलोक्य कृष्णान्धकम्पत अनुपदमेव भीत इव भूक्तपतेत्यर्थः ॥ २५ ॥

ततः किमकरोदित्यत्राह—पर्यङ्कादिति । चतुर्भुजः उत्थापनाश्लेषणवक्रपरिमार्जनार्थमाविष्कृतचतुर्भुज इत्यर्थः । केशान् समुह्य निबद्ध्य पद्मतुल्येन पाणिना वक्रं प्रामृजत् ॥ २६ ॥

किञ्च, प्रमृज्येति । अभूणां काला बिन्दवो ययोस्ते नेत्रे तथा शुभा शोकाभुजा उपहतौ स्तनौ च प्रमृज्य परिमृज्य हे राजन् ! बाहुना आलिङ्ग्य सान्त्वयः सताकृतिः प्राप्यः भयः प्राप्युपायभूतो वा विभुर्भगवान् हास्यप्रौढ्या भ्रमच्चित्तं यस्यास्ताम् अतद्वर्हाम् इत्यमवहसितुमनर्हो तत्र हेतुरनन्यविषयां न विद्यते अन्यः पुरुषान्तरं विषयः ज्ञानविषयो यस्यास्तां दीनां सतीं कश्मिणीं सान्त्वयामास ॥ २७-२८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हास्यं नाम शृङ्गारादिष्वेको रसः तस्य प्रौढि समुप्रेकं कृष्णः कृष्णारसं प्राप्तः अस्य विवरणमन्वकम्पतेति ॥ २५ ॥

चतुर्भुजः कृष्णः द्वाभ्यां भुजाभ्याम् उत्थाप्य द्वाभ्यां केशान् समुह्य एकीकृत्य बद्ध्वा वक्रं प्रामृजत् इति द्योतनाय चतुर्भुज इति प्रत्युक्तम् ॥ २६ ॥

अभूणां कृष्णा ययोस्ते तथा शुचोपहतौ कृशौ स्तनौ च अनन्यविषयाम् अन्यस्पर्शनायोग्याम् ॥ २७ ॥

अतद्वर्हो प्रेमगर्भविषादवचनायोग्याम् ॥ २८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्दर्भः ।

तामुत्थाप्य चतुर्भुज इत्यादि । चतुर्भुज इति द्वाभ्यां परिरेमे इति द्वाभ्यां केशान् बन्धेत्यर्थः । चतुर्भुजस्तदैवाभवदिति मन्तव्यम् अन्तःपुरे सन्ततं द्विभुजत्वेनैव स्तितत्वात् चतुर्भुजत्वमत्रैव शोभते ॥ २६-२८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतसुबोधिनी ।

तदा भगवान् क्षणविलम्बे समाधानमशक्यमिति उपेक्षाभावं परित्यज्य तस्यामपेक्षाभावं कृत्वा शीघ्रं प्रतिक्रियार्थं [८६]

प्रवृत्त इत्याह—तद्वद्वृत्ति । तस्याः पतनं दृष्ट्वा करुणायुक्तो भूत्वा अन्वकम्पत तस्या दुःखनिवृत्तिमियेष अभिप्रायानुसारेण यत्तयाग्रं निरूपितं तावद्वक्तव्यं ततश्च अभिमानाभावे ज्ञाते भगवान् कृपां कुर्यात् यत् न मध्ये मूर्च्छया पतनं तदभिप्रायाज्ञानात् ईश्वरवाक्ये च यावत्स एव स्वाभिप्रायं न प्रकाशयति तावदर्थान्तरं न वर्णनीयम् अतो लौकिकत्वात् तस्या अभिप्रायापरिज्ञानात् त्यागभयेन तथावस्थोचितैश्च तदा भगवानुत्तरे अदत्ते अभिमानाभावे वा ज्ञातेऽपि कृपामेव कृतवान् तत्र हेतुः करुण इति दयायामपि हेतुः, तत् दृष्ट्वेति । भगवानिति सर्वोर्षाभिज्ञाता कृष्ण इति स्त्रीणां प्रियः तासामुच्चारार्थं आगतः कथं ता मारयेत् ननु बहव एव मूर्च्छिता भवन्ति वचसा प्रासिताः किमत्राश्चर्यमिति चेत्तत्राह—प्रियायाः प्रेमबन्धनमिति । साऽपि भगवतः प्रिया भक्तत्वात् तस्याश्च प्रेमातिशयसम्बन्धाभावे ज्ञात एव प्राणपरित्यागः प्रेमेव बन्धनमिति भगवत्प्रेम्णैव सा बद्धा तिष्ठति तदभावे ज्ञाते एव पतितेति ननु युक्तमेव तस्यास्तथात्वं केनांशेन तुष्टः सन्तोषहेतोराश्चर्यस्याभावादित्याशङ्क्याह—हास्यप्रौढिमजानत्या इति । हास्यरसे पूर्वपक्षसिद्धान्तन्यायेन पदार्थनिरूपणं प्रौढिः तत्र भगवता पूर्वपक्षः कृतः यतो कश्मिणी न लौकिकी नाऽपि लौकिकविषयमपेक्षते अतोऽवश्यं सिद्धान्तो वक्तव्यः तद्वक्तुं न जानातीति मुग्धभावात् बालानामिवाभिमानो न दोषायेति मूर्च्छां दृष्ट्वा स्वभावतोऽपि परमकादणिकः अनुकम्पां कृतवान् ॥ २५ ॥

ततो यत्कृतवांस्तदाह—पर्यङ्कादिति । स्वयं शीघ्रमवरुह्य पर्यङ्कात् हस्तद्वयेन तामुत्थाप्य हस्तद्वयेन च केशान् समुह्य एकेन केशबन्धेन कृत्वा दक्षिणेन तद्वक्रं प्रामृजत् पद्मपाणिनेति शीतलेनामृतस्त्राविणा तेन तापापनादः जीवनञ्च जातं स्पर्शेनैव प्राणाः समागताः ॥ २६ ॥

ततः स्वस्थां सान्त्वयामासेति आह—प्रमृज्येति । तेनैव पाणिना अभूणि प्रमृज्य अभूणां कक्षा यत्र तत् उत्थायैव धृत्यैव हस्तद्वयेन मध्ये एकेन केशबन्धः उक्तां क्रियां कृतवान् अतः सान्त्वनपर्यन्तं चतुर्भुज एव स्थितः प्रकर्षेण मार्जनम् अभूणि दूरीकृत्य परितः स्थितकञ्जस्य सर्वत्र स्थापनं तथैवान्वत्रापि श्लेष्टप्रकाशार्थं त्यागाभावविश्वासार्थञ्च बाहुना आश्लिष्य, ननु, स्वयमेव न स्यपत्यार्थकामुका इत्युक्त्वा पुनः किमर्थं तथाकृतवान् तत्राह— अनन्यविषयामिति । न विद्यते अन्या विषयो यस्याः यद्यप्यपि विषयो न भवेत् तदा शरीरनाशः स्यादिति “ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थं तान् विश्रम्यहम्” इति तस्यास्तथात्वं ज्ञात्वा स्वप्रतिज्ञास्थापनार्थमेव तथा कृतवानित्यर्थः । ततश्च स्त्रीत्वेन न कामिता किन्त्वनन्यविषयत्वेन किञ्च सती पतिव्रता तदुपेक्षायां मर्यादाविरोधोऽपि स्यात् राज्ञिति सम्बोधनं भ्रमाभावाय राजा हि पूर्णविषयो भवतीति ॥ २७ ॥

किञ्च सान्त्वयामासेति ततो वाक्यैः सान्त्वयामास ननु, स्वयमेव निस्सम्बन्धं प्रतिपाद्य कथं सान्त्वनं कुर्यादित्याशङ्क्याह—सान्त्वय इति । सान्त्वने हेतुः कृपयेति । ननु भयेन कथञ्चिदपि कृपणामिति दयायां हेतुः ननु भार्या ननु धर्मद्वयस्य विद्यमानत्वात् कथं कार्पण्यमेव हेतुरित्यत आह—

श्रीभगवानुवाच ।

मा मा वैदर्भ्यसुयेथा जाने त्वां मत्परायणाम् ।
त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्याऽऽचरितमङ्गने ॥ २९ ॥
मुखञ्च प्रेममङ्गम्भस्फुरिताधरमीक्षतुम् ।
कटाक्षेणारुणापाङ्गं सुन्दरभ्रुकुटीतटम् ॥ ३० ॥
अयं हि परमो लाभो गृहेषु गृहमेधिनाम् ।
यन्नर्भेर्नीयते यामः प्रियया भीरु भामिनि ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

सैवं भगवता राजन् वैदर्भी परिसान्त्विता ।
ज्ञात्वा तत्परिहासोक्तिं प्रियत्यागभयं जहौ ॥ ३२ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रभुरिति । सहि स्वतः समर्थो न भार्यादिकमपेक्षने हास्यप्रौढि-
वाक्यैः भ्रमाभिसामिति वाक्यं सान्त्वने हेतुः अन्यथा काय-
साम्बन्धनेनैव चरितार्थता स्यात् अतश्चित्तभ्रमोपि निवार-
णीयः ननु तिष्ठतु चित्ते भ्रमः किं स्यादत आह--अतदर्हा-
मिति । ताद्विरूपतयावस्थानं नार्हति शरीरेण कृपां वाचा च अकृपाञ्च
शरीरेस्वास्थ्यं चित्तेऽभ्यास्थ्यं वा यतो भगवान् सतां
गतिः सन्तो हि निस्सन्दिग्धा भवन्ति भगवद्वाक्यविश्वासेन
प्रवर्तन्ते--

“द्विःशराभिसन्धत्ते द्विःस्थापयति नाशितान् ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति” ॥

इति अतश्चित्तभ्रमापनोदनार्थं वाचा सान्त्वनं कर्त्तव्यम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विध्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

यथा सांसारिकजीवानाम् अविद्यया बन्धनं तथा तस्याः
प्रेम्णा बन्धनं यतो हास्यस्य प्रौढि प्रौढत्वम् अजानन्त्या इति
प्रेमपरिणामः अनुरागो हि स्वाश्रयस्य प्रतिक्षणं दैन्यमेवोत्पाद-
यति ततश्च नाहमेतद्योग्येत्यतोऽनेन त्यक्तैवाहमिति भ्रान्त-
चित्ताया इत्यर्थः ॥ २९ ॥

चतुर्भुज इति उत्थापनाश्लेषणवक्रपरिमार्जनार्थमाविष्कृत-
भुजचतुष्टय इत्यर्थः । समुह्य निबध्य ॥ २६ ॥

अधुकले अधुधरे शुचा शोकाभुणा ॥ २७-२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हास्यप्रौढि गार्भ्यमजानन्त्याः प्रेमरूपं बन्धनं पाशम्
॥ २४-२५ ॥

अभूपां कलाः बिन्दवो ययोस्ते शुचा इत्येकवचनं जाता

शोकाभुभिः ॥ २७-२८ ॥

भाषा टीका ।

हास्य के गम्भीर अभिप्राय को नहि जानने वाली
प्रिया रुक्मिणीजी के बेहपात और खेहपाश को देखकर
कृपालु श्रीकृष्ण भगवान् रुक्मिणीजी के ऊपर कृपा
करते भये ॥ २५ ॥

मुखपरिमार्जन आदि के वास्ते श्रीकृष्णभगवान् चतुर्भुज
रूप से प्रघट होकर शीघ्र ही पर्यङ्क से उठिकर रुक्मिणी
को उठाकर उनके केशन को समार कर कमल सदृश हस्त
से रुक्मिणीजी के मुखकों पोंछते भये ॥ २६ ॥

हे राजन् श्रीकृष्ण भगवान् रुक्मिणीजी के अधुपात विन्दु
युग दोनो नेत्र और शोकके अभुपात से भीजे हुए दोनो स्तन
को निज हस्त से पोंछकर श्रीकृष्णके व्यतिरिक्त आश्रय
रहित पतिव्रता रुक्मिणीजी से संश्लेष करते भये ॥ २७ ॥

आश्रितन के गति और स्वामी तथा प्रिय वचन बोख-
कर समुझाने में अति चतुर श्रीकृष्णभगवान् ब्रह्मास्य से
चित्त भ्रमयुत और उस के योग्य नहि तथा दीक पताइश
रुक्मिणीजी को प्रियवचन से सावधान करते भये ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मा माम् त्वद्वचः किन्तु यदिष्यसीति श्रोतुकामेन श्रोतु-
मिच्छता क्ष्वेल्या नर्मणा एवमाचरितमुक्तं न तत्त्वतः हे
अङ्गने सुन्दरि ॥ २९ ॥

प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन स्फुरितः कम्पितोऽधरो यास्मिन् तत्र
कटाक्षान्देन कटाक्षास्तैराक्षेपैररुणावपाङ्गौ यस्मिंस्तत्र अत एव
सुन्दरं कुटिलं भ्रुकुटीतटं वर्त्तमस्तत् ॥ ३० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, कलहे किं कौतुकं सुखं वाऽत आह-अयं हीति । नमैः नर्मभिः यामः कालः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मामेत्यपि युग्मकम् । मा मां मासूयेथाः मयि दोषदृष्टिं मा कुरु ननु नैन्यगतिमपि मां त्यक्तुमिच्छसि कुतोऽसूया न कार्या तत्राह-जान् इति । अतः कदाचित्कथाञ्चिदपि न त्याज्येति भावः । ननु, तत्कुतस्तादृशकं, तत्राह-त्वद्वच इति । ननु तथापि सत्य-वचनेन त्वया मिथ्या वक्तुं न युज्यते तत्राह, स्वल्पेति । नर्मसु तद्योग्यमित्यर्थः । हे अङ्गने परमसुन्दराङ्गीति स्तुतिः ॥ २९ ॥

प्रेमसंरम्भेति तृतीयालुक्छान्दसः अतः कटेत्यादिकयोरप्य-न्वयः सर्वेषामेव विशेषणानां वचसि मुक्तेचान्वयः ॥ ३० ॥

हि यस्मादयं गृहेषु वर्त्तमानानां गृहमेधिनां गृहिणां लाभः फलं सुखमित्यर्थः । गृहेष्विति प्रोषितादीनां तु तथा सुखं निषेधयति यामः एकप्रहरोपि प्रिययेति सर्वाभ्योपि मे स्वमतिलभ्यमा भवत्स्वयैव सहैतत् युज्यते इति हे भीर्विति भयमयदक्षिण-प्रेमस्वभावादेव शङ्कां वहसि ननु विचारेणेति भावः । अतः सद्दानीमपि क्रोधांशानाभिव्यक्तौ सकौतुकं तदुद्भावनाय त-मारोपयति-हे मामिनीति । एवं मा मा वैदर्भ्यसूयेथा इत्यपि अत्र श्रीभगवतः सकौतुकोयमभिप्रायः इयं बलु सरलप्रेमवती परम-गाम्भीर्यवती च ततो ममामीष्टः प्रियाकोपविलासः प्रेमनिर्बन्ध-प्रकाशकसाविकारकण्डोक्तिविशेषो वा नास्यां स्फुटमुपलभ्यते तस्मात्कोपविलासो वा तज्जननाभावे तु द्वितीयस्तादृशोक्ति-विशेषो वा यथा स्यात् प्रकाशेन तथा बाहं परिहासेन प्रयतिष्ये तत्र यस्यां कोपजनने भातुवैदव्यादिकमपि कारणञ्चास्तीत् तस्यां तत्रान्यत्परमायोग्यमेव किन्त्वहमेव भवविशेषसुखमेव चास्याः स्वैवमिति तद्वर्णनकारेणैव कोपः सम्भवेत् यदि ततोपि कोपो नाभिर्जवेत् तथापि मद्विशेषभयेन पूर्वानुरागवद्भुनापि विकारविशेषसहितो निगदेनैव प्रेमनिर्बन्धः प्रकाश्येतेति तत्र राजपुत्रीप्लिताभूपैरित्यादिकस्य तस्य भीरुण्यवचनस्य स-प्रणयत्वं सपरिहासमयत्वं च तां रूपिणीमित्यादौ प्रीतः स्मय-क्षित्युमेन हेयकं परिहासमयत्वं तु विशेषतोऽप्युक्तं प्रसङ्गेन तद्विधाः प्रेमसारल्यादिद्वयमपि तद्वद्भूता भगवानित्यादिना हास्यं परिहासः तत्र प्रीतिः अवश्यमेव सरलप्रेमाणमपि गम्भीरामपि क्षोभयिष्यामीति गर्वः तां प्रणयरसकौटल्याभावेनाजानत्या इत्यर्थः । एवमप्रेपि हास्यप्रीतिर्भ्रमश्चित्तामिति तत्र तेन परिहासेन कोप-विलासादिदर्शनेवाभीष्टमिति स्वयमेवोक्तं मामावैदर्भीत्यादि त्रिभिः अथ तस्य तत्प्रेमनिर्बन्धप्रकाशकविकारदर्शनेच्छापि प्राक्कनेनैव वाक्येन व्यक्ता तद्वद्भूता भगवानित्यादिना तथा निग-दनेनैव तद्व्यक्तिदर्शनेच्छापि स्वयमेव व्यजयिष्यते साध्येतच्छ्रोतु-कामैरिति तथैव च तस्या वाक्यं 'जाड्यं वचस्तवगदाप्रज' इत्यादि एवं स्वर्णन्यकारेण तत्त्वोभो दर्शितः अथ तद्विशेषवर्णन्यकारे श्रीशुकवाक्यम् एतावदुक्तेत्यादि अन्यस्य तु हेतुत्वं श्रीभगवतैव

निराकरिष्यते भ्रातुर्विरूपकरणमित्यादिनेति ॥ ३१ ॥

वैदर्भी तादृशानुरागेण विदमोदागता या प्रियेण तेन यस्यागः स्वस्य त्यजनं तस्माज्जयम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सान्त्वनप्रकारमेवाह-मामेति । हे वैदर्भी ! मां मासूयेथाः मह्यमसूयां माकृथा इत्यर्थः । त्वामहमेव परायणं परमप्राप्यं यस्यास्तथाभूतां जाने तर्हि किमर्थमित्यमुकमित्यत आह-त्वद्वच इति । तव वचः श्रोतुमिच्छता किन्तु वदिष्यति तत् शृणोमीत्येवं कामयमानेन मया हे अङ्गने ! स्वल्पेन नर्मणा एव-माचरितं कृतमुकमिति यावत् ॥ २९ ॥

किञ्च, मुखञ्चेति । प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन स्फुरितः कम्पितः अधरो यस्मिन् कटशब्दोत्रापाङ्गसामीप्याद्गण्डस्थलपरः कटयोर्गण्डस्थलयोरधिकरणयोराक्षेपाः कोपावेशेन चञ्चल-नेत्राघातास्तैररुणावषाङ्गौ नेत्रान्तौ यस्मिन् तत्सुन्दरं कुटिलं मुकुटीतटं यस्मिन् तत्तव मुखञ्चेक्षितुं प्रद्युमाचरितमिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ ३० ॥

ननु, कलहे किं कौतुकं ? सुखं वा ? अत आह-अयं हीति । कोसौ ? हे भीरु ! हे मामिन कोपिनि ! प्रियया सह नमैः प्रणयकलहैर्यामो नीयत इति यदेष परमो लाभ इत्यर्थः । सुखमेवेति भावः । यामग्रहणं घटिकाक्षणाद्युपलक्षणम् ॥ ३१ ॥

सैवमिति । तज्जगदुक्तं परिहासार्थोक्तिरुपमेव ज्ञात्वा प्रियकर्तृकत्यागसम्भावनाप्रयुक्तं भयं तस्याज ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

मा मां प्रति माऽसूयेथाः गुणे दोषदर्शनं न कुरु तस्याः तव वचः श्रोतुकामेन मया स्वल्पेन नर्मलक्षणलीलया ऽऽचरितं कृतम् ॥ २९ ॥

प्रेमसहितसंरम्भेण स्फुरिताधरं कम्पमानाधरोष्ठं कटा-क्षेण तिर्यक्दर्शनेनारुणापाङ्गेन रक्तेनप्रान्तेन सुन्दरमुकुटी-तटम् ॥ ३० ॥

कामिवज्जनविडम्बनं मयाऽकारित्याज्ञयेनाह-अयमिति । प्रियया सह नमैः स्नेहगर्भपरिहासवचनैर्यामः काञ्चावयवो नीयत इति यद्यमेव गृहस्थानां गृहेषु परमो लाभो हीत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

द्विविधं वाक्यम् इष्टसाधनावबोधकमेकमेकं दुःखपरिहा-रात्मकं तत्र पश्चादुक्तं दुःखविनाशकमिति भावेनाह-सैवमिति ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

हे भाविनीति एवं मा मां मासूयेथा इत्यपि नत्वेवम् ॥ ३१-३४ ॥

भीमर्ज्जिवगोस्वामिकृतवृहत्कमसम्दर्भः ।

मामेत्यादि । हे वैदर्भि ! मा मां मासूयेथाः मयि असूयां मा कथाः यद्वा मामा अभ्यसूयेथा इति सम्प्रमाद्रीप्ता नन्वेवं पदं वक्षस्त्वयाऽभिहितदुःखमसूयात्र न कार्येत्याह—त्वद्वचः श्रोतुकामेन श्वेल्या परिहासेन एतदाचरितं ननु हृत्कपायेण ॥ २६ ॥

नन्वेवं परिहासः किं बुद्धिमता क्रियत इत्याह—मुखं च प्रेमसरम्भस्फुरिताधरमीक्षितुं न च कोपां न मया दृष्टः कदापि तदा बल्युवचो न भुतमिति तथा विहितमित्यर्थः । कटाक्ष अपाठः अपाङ्गो यत्र अपशब्दोऽत्राधिक्यार्थः अव्ययानामनेकार्थत्वात् हे भीरु भीते ॥ ३०—३२ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तामेवाह— त्रिभिः । मामेति । कायवाङ्मनसां पूर्वम्पूर्वं बलिष्ठमिति कायेन सान्त्वने कृते फलरूपत्वात् तस्य वाचिकस्य दुर्बलत्वाच्च जातमेव सान्त्वनं परं कायवाचोः परस्परविरोधात् भगवाच्च विश्वसनीय इति स्यात् तन्निषेधति हे वैदर्भि ! मां मासूयेथा इति दोषारोपेण मा पश्य अथवा निष्कारणमेतावत् दुःखं दत्तमिति कदाचिदसूयां कुर्यादसूयां सहजमेव न तेन कश्चिदुपकारं मन्यते तद्वैवचनस्य प्रवृत्तिविरुद्धस्य कोऽभिप्राय इति चेत्तत्राह—जाने त्वामिति । अन्यथा ज्ञात्वा अन्यथा वचनमभिप्रायं सूचयति ननु निर्दुष्टा सर्वथा चेत् तदैव मयि दोषं न मंस्यत इति किं दोषनिराकरणेन इत्यत आह—वैदर्भीति । जन्मभूमिसम्बन्धात् कदाचिदेव मयि भावयेदिति अन्यथा चित्तवृत्तिर्भगवता कृतेति तदपह्ननं श्वेल्यर्थं च न परस्परं विरुध्यते शब्दस्य त्रेधा वृत्तिः मुख्या गौणी तात्पर्यवृत्तिश्चेति लक्षणागौण्योत्त्वभेदः तात्पर्यं वा अन्तर्भावः तत्र मुख्यार्थबाधः दर्पहननश्वेलिपक्षेच तुल्यः ततः प्रासङ्गिको गौणः श्वेल्यां पर्यवस्यति तात्पर्यन्तु दर्पहनन इति उभयमविरुद्धं “स्त्रीषु नर्म विवाहे” इति वाक्यात् मुख्यार्थरहितशब्दप्रयोगो न दोषाय अन्यथा तात्पर्यादीनां वैयर्थ्यं स्यात् “परोक्षवादा ऋषयः परोक्षञ्च मम प्रियम्” इति भगवद्वाक्याच्च पूर्वपक्षन्यायेन बहिर्मुखत्वं लौकिकत्वञ्च तस्यामारोप्य वाक्यानि प्रयुक्तानीत्यवोचाम प्रासङ्गिकानि फलानि भगवान् निर्दिशति सान्त्वनार्थं मुख्यार्थो न विवक्षित इत्यत्र हेतुः जाने त्वां मत्परायणाम इति अहमेव परमयनं यस्याः तर्हि कथने कोऽभिप्राय इति चेत्तत्राह—श्वेल्याचरितमिति । श्वेली परिहासः परिहासार्थमेव हि गाढीरुपमाः अतः श्वेल्यैवाचरितं तादृशवचनभाषणं कृतमित्यर्थः । तथाकरणं दोषाभावमाह— अङ्गनेति । अङ्गं नयति प्रापयतीति तादृश्या सह रसात्पत्त्यर्थं वक्तव्यमेव ॥ २९ ॥

प्रयोजनान्तरमाह— मुखश्चेति । गाढीदाने हि लोकाः कुप्यन्ति तथा त्वमपि कोपं करिष्यसीति कोपोत्पादनार्थं तथोक्तं प्रासङ्गिकत्वात् तदानीमेवैतद्भावेपि न दोषः अग्रेतु भविष्यति दर्पस्तु भगवदीयतया स्वल्पो मृग्य एव अन्यथा ज्ञानमार्गात् को विशेषः स्यात् परमुद्रतो नापेक्ष्यते तस्मिन्निराकार्ये वक्ता ईश्वर इति सर्वोपि निवृत्तः तदाधाराः प्राणा अपि तद्वन्नि-

प्रेतमिति पुनः प्रतिप्रसवमाह—जाने त्वामिति । परस्त्वहमेव बल्युमेति न मन्तव्यमिति भावः । श्वेल्याः प्रयोजनमाह—त्वद्वचः श्रोतुकामेनेति । गूढं वाक्यमपि श्रोतव्यमिति भावः प्रयोजनान्तरमाह—मुखश्चेति । मुखं च ईक्षितुं तथोक्तं प्रेमसरसुखि विधो भवति सात्त्विको राजसस्तामसश्च सात्त्विकस्तत्र पुत्रादि-साधारणाः राजसः स्त्रियामेव धर्मसहितः तामसस्तु जार एव भवति सहजः स्वभावः कदाचिदत्र द्रष्टव्य इति तदुत्पादनार्थं वचनं प्रेम्णा यः क्रोधसरम्भः स्फुरितमधरं यत्र कटाक्षे या वक्रदृष्टयः तत्सहितमरणमपाङ्गं नेत्रान्तं यस्य सुन्दरञ्च मुकुट्याः तटः सुखं रसालं तामसन्तदैव भवति दृष्टिश्चासात्त्विकी तदैव रसालातदत्र भूभङ्गश्च रसालः ॥ ३० ॥

ननु, किमेवं वाक्काययोः श्रवणादिनेति चेत्तत्राह—अयं हीति । गृहमेधिनां गृहेषु कामैकप्रधानेषु अयमेव परमो लाभः अनिषिद्धः सन् पूर्णः कामरसः प्राप्यत इति अतो यत्र रसाभास एव तत्र चेद्रसः प्राप्यते स कथं न परमो लाभो भवेत् गृहमेधिनामिति स्वभावतो रसाभाव उक्तः नर्मः परिहासवचनैः यामः कालः याममात्रं वा त्रियमा रात्रिः तत्र निर्द्वार्थं यामद्वयं ततो याममात्रमेवावशिष्यते प्रियया सहेति प्रीतिस्त्वन्तरा कायिकः साधारणः वाचनिकं चेन्न स्यात् तदैकाङ्गविकलमिति सर्वथा परिहासो वक्तव्यः नन्वेवं सति विरहाता चेत् स्यात् तदाधिकं नश्येदित्याशङ्क्याह—वैदर्भीति सम्बो-धनविशेषास्त्वङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना इति स्त्रीविशेषवाचित्वाच्चैवं विरसं करोति भामिनीति लौकिकं चातुर्यमुच्यते तेन स्वभावतः गुणतश्चोत्तमेति नान्यथा करिष्यतीति भावः ॥ ३१ ॥

ततः स्वस्थाभूत्वा भगवदभिप्रेतं कृतवतीत्याह—सैवमिति द्वाभ्याम् । आदौ स्वास्थ्यमुच्यते सा पूर्वं तथोक्ता तथाभूता च ननु उभयमपि भगवद्वाक्यमेवेति कथमस्मिन् वाक्ये विश्वासः पूर्वोत्तरभावस्त्वप्रयोजकः यथापूर्वत्र हेतुरुक्तः तथात्रापि मरणमभिप्रेतं भविष्यतीति हेतुः कुतो न भवेत् ततो निर्विधि-कित्सं कथं प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह—भगवतेति । सहि सर्वसमर्थो यथेच्छं करोतीति राजभिति पूर्ववत् वैदर्भी स्वभावतो भक्तिप्रधानाः राजसीति परितः सान्त्वनं कायवाङ्मनोभिः बाधकश्च विरुद्धं वाक्यं परिहासोक्तिं ज्ञात्वा उदासीनत्वे चिन्ता-रहिता अलौकिकीत्यक्षयतीत्येव स्फुरिताबाधा अभिप्राये ज्ञाते प्रियत्यागभायं जहौ अन्यथा सशेषोभिमानो न शर्षक इति तथा श्वेल्यर्थैव ज्ञाता ननु स्वयाभावावर्था अत एव यथार्थत्वे प्रियत्यागेन यद्गम्य तत् त्यक्तवती ॥ ३२ ॥

भीमाद्वभनाथचक्रवात्कृतसाराथदर्शिनी ।

ननु, त्वया चेदिदं शरीरं त्यक्तं तर्हि कथमेव महाभारो मया बोद्धव्य इत्यतो मयाप्येतत् त्यज्यते तत्राक्षेपाभ्युपार्जनादिना कपटप्रेमाणं प्रकुटीकृत्य यत्प्रत्युहं विधत्से तत् किं मतोऽप्यतिदुःखदिरसा पुनरपि ते वर्त्तत इति स्वास्मिन् दोषारोपणमाशङ्क्याह—मेति । हे वैदर्भि मा मां मां मासूयेथाः

वभाष ऋषभं पुंसां वीक्षन्तीभगवन्मुखम् ।

सत्रीडहासरुचिरस्निग्धापाङ्गन भारत ॥ ३३ ॥

रुक्मिण्युवाच ।

नन्वेवमेतदरविन्दविलोचनाऽऽह यद्वै भवान् भगवतोऽसदृशीविभूषः ।

क स्वे महिम्न्यभिरतो भगवांस्त्यधीशः काहं गुणप्रकृतिगङ्गागृहीतपादा ॥ ३४ ॥

सत्यं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमान्तदशेते समुद्र उपलम्भनमात्र आत्मा ।

नित्यं कदिन्द्रियगणैः कृतविग्रहस्त्वं त्वस्तेवकैर्नृपपदे विधुतं तमोऽन्धम् ॥ ३५ ॥

त्वत्पादपद्ममकरन्दजुषाम्मुनीनां वर्त्मा स्फुटं नृपशुभिर्ननु दुर्विभाव्यम् ।

यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्य भूमंस्तवेहितमथो अनु ये भवन्तम् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचिह्नतसारार्थदर्शिनी ।

ननु च हस्त हस्त परमकारुणिक त्वयि मम नेयमसूया किन्तु त्वत्पादौ स्थित्वा दुःखमेव प्राप्नुवत्याः मम हितार्थमेव सुखमयी - मस्यां गतिं यदुपदिष्टवानसि तदाकर्णितवत्याः ममेवमानन्द- मूर्च्छावाभूत् तद्वत्तु त्वं किमकार्षीः सा यदि क्षणमपरमप्य- स्वास्थसदा मम तव च परमेव निर्वृत्तिरभविष्यदिति तस्याः सप्रेमवक्रोकिमाशङ्क्याह- त्वां मत्परायणां मदनन्यगतिमहं जाने तर्हि कथमेवं दुर्वाक्यमवाचस्तत्राह-त्वद्वचः कां कां वक्रोकिं वदेष्वतीति श्रोतुकामेन मया श्वेल्या नर्मणैव आच- रितम् एवमुक्तं ननु तत्त्वतः हे अङ्गने सुन्दरि ॥ २६ ॥

नर्मोक्तौ प्रयोजनान्तरञ्चाह- प्रेमसंरम्भेण प्रणयकोपेन स्फुरितः कम्पितोऽधरो यत्र तत् कटाशब्देन कटाक्षास्तै- राक्षेपे अरुणावपाङ्गौ यस्मिन् अत एव सुन्दरं कुटिलं भुकुटि तटं यस्मिन् तच्च तत् मुखम् ईक्षितुञ्च ननु यदि सत्यकामस्य भगवतस्तथाभूतैवेच्छा आसीत्तदा तदानीमेव रुक्मिणी सकोप- कुटिलकटाक्षा कथं नाभूदिति चेत् उच्यते इच्छाशक्तिर्हि भगवत एवाधीना प्रेमा तु तं भगवन्तमप्यधीनीकरोतीति प्रेम्णामेव तस्यः कापि प्रभविष्णुता प्रेमा हि आनन्दरूपमपि भगवन्तमतिशयेनानन्दयितुं तद्विच्छामपि कदाचिदन्यथा करोति इदमत्र तत्त्वम् आसां रुक्मिण्यादीनां मधुरप्रेमरसवतीनां रतिप्रेमल्लेहप्रणयमानरागानुरागेषु सप्तसु स्थायिभावेषु मध्ये कदा- चित्-कश्चित् स्वावसरं प्राप्नोद्यते इत्यतस्तदानीं व्यजन- सेवासमये अनुरागस्थाविभाव एवोदगात् तस्य च दैन्यसञ्चारि- प्राबल्यात् तस्याः खेदचिन्ता मोह एवाभून्ननु तस्मिन् प्रणय- कोपकटाक्षादयः तेषोपरिष्ठात्मानस्थाविभावोदयक्षणेषु भवि- ष्यन्त्येव किञ्च घृतल्लेहवत्या रुक्मिण्याः मानकौटिल्यातिशयः प्राबो न उदयते मधुल्लेहवत्याः सत्यभामायास्तु अनुरागोपि मान- गर्भ एवेति स्वरम्भरुक्पादरकुटिलकटाक्षादिसुखं कृष्णस्य तत्रै- वाभिसम्पद्यत इति ॥ ३० ॥

ननु, मरुतवा व्यजनादिपरिचर्यया दुःखं लभसे किन्तु तां परित्यक्तवत्याः मम कठोरकोपोत्पत्तौ च सुखं लभसे अपरञ्च प्रियाया मम हर्षलोत्फुल्लं मुखं त्वन्नयनाभ्यां न रोचते किन्त्वति-

दुःखरुद्धं कोपविघर्णीकृतं रसप्रतिकूलं भुकुटिभीषणं मुख- मेव रोचत इति कोयं ते स्त्रभावस्तत्राह-अवमिति ॥ ३१-३३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मा माम् स्नेहा नर्मणा आचरितमुक्तम् कटैः कटाक्षैराक्षे- पेण अरुणावपाङ्गौ यस्मिन् तत् ॥ २९-३० ॥

नर्मैर्नर्मभिः यामः कालः ॥ ३१-३२ ॥

भाषा टीका ।

भगवान् बोले-कि, हे विदर्भराज पुत्री रुक्मिणीजी आप हमे असूया न हीं करिये कि निर्निमित्त हम को खेदित कराया मे जानताहुं कि आप मेरेहि विषय मे परायणहो आप के वचन भवण करने की कामना करके मैंने परिहास के वास्ते पूर्वोक्त वचन कहा है कुछ यथार्थ नहि कहा ॥ २६ ॥

और प्रणय कोप से जिसमें स्फुरायमान ओष्ठ तथा कटाक्ष करने से जिस मे नेत्र समीपभाग अरुण और सुन्दर भुकुटीतट युक्त एतादृश आप के मुख देखने के वास्ते उपरोक्त आचरण किया है ॥ ३० ॥

हे भीरु हे भामिनी गृहस्थाधर्मियों को गृह मे यद्विपरम- लाभ है कि जो प्रिया के साथ परिहास वचनोंसे काल व्यतीत होना ॥ ३१ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले-कि, हे राजन् ! भगवान् से इस प्रकार समुझाई विदर्भराज कुमारी श्रीरुक्मिणीजी, भगवान् के परिहास वचन जान कर प्रियतम के परिस्वाग भयको छोड़ देती गई ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भगवतस्तस्य ऐश्वर्ययुक्तं मुखं सत्रीडेन हासेन रुचिरेण स्निग्धेनापाङ्गेन वीक्षमाणा ॥ ३३ ॥

श्रीधरस्यामिकृतभावार्थदीपिका ।
 असमत्वं भयं दुर्गाभयणं प्रबलैः कलिः ।
 अराजत्वमविज्ञाता लौकिकेहावसादनम् ॥
 निष्कञ्चनत्वं तत्प्रीतिराढयानादरणीयता ।
 अनैचित्यं निर्गुणत्वं वृथाऋषा च भिक्षुभिः ॥
 औदासीन्यमकामत्वं स्वदोषान् शोडशाऽसतः ।
 अकृतादीर्घदर्शित्वे शैभ्याराणां बहून् गुणान् ।
 कृष्णमर्षोदितान् शैभ्यी न्यवधत्तुणस्तवैः ॥

भगवता स्वनिन्दापराणीव यानि वचनान्युक्तानि तानि सर्वोत्कर्षपरतया व्याख्याणा प्रतिभाषते स्म तत्र यदुक्तं कस्माच्चो ववृषेऽसमामिति तत्रासाध्यं सत्यमेवेत्याह- नन्वेवमिति । हे अरविन्दविद्योवन ! इयधीशस्वयाणां ब्रह्मादीनामप्यधीशो नियन्ता त्वं क, कच्चाहङ्गुणप्रकृतिस्त्रिगुणस्वभावा प्राकृता गुणमयी प्रकृति- र्वा, ननु, त्वमेवाधीश्वरी श्रीः सर्वरूपास्तत्वादिति चेदत आह- अहैः सकामैर्गृहीतो पादौ यस्याः सा ॥ ३४ ॥

यदुक्तं राजभ्यो विभ्यतः सुभूः समुद्रं शरणं गतमिति तत्राऽह- सत्यमिति । हे उरुक्रमेति भयाभावं दर्शयति गुणाः शब्दादय एव राजन्त इति राजानस्तेभ्यो भयादिवेति अन्त- र्द्वये समुद्रे तद्वद्गाधे विषयाकारैरपरिच्छिन्न इत्यर्थः । शेते निश्चलतया प्रकाशते उपलम्भनमात्रञ्चैतन्यघन आत्मा भवा- निति । बलवद्भिः कृतद्वेषानिति यदुक्तं तदपि सत्यमित्याह- नित्यमिति । कदिन्द्रियगणैः कुत्सितैर्बहिर्मुखैरिन्द्रियगणैः इत्य- भिप्रायेण बहुवचनम् कुत्सित इन्द्रियगणो येषामिति वा तैस्त्वं नित्यं कृतविग्रहः तेषु तवाप्रतीतेः यदुक्तं त्यक्तनृपासनानिति तदपि युक्तमेवेत्याह- त्वत्सेवकैरिति । नृपाणां पदमासनमन्धं गाढं तम एव तत् अविवेकबहुलत्वात् त्वत्सेवकैरेव तस्यक्तं किं पुनर्वक्तव्यं त्वया त्यक्तमिति ॥ ३५ ॥

अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषामिति यदुक्तं तदपि तथैवेत्याह- त्वत्पावेति । नृपशुभिर्नराकारैः पशुभिः किं पुन- र्वक्तव्यं तव वर्त्मास्फुटमिति किञ्च यस्माद्ये भवन्तमनुवर्तन्ते तेषामर्पीहितमलौकिकमिव अथो अतः किमु वक्तव्यं तवेभ्य- स्वेहितमलौकिकमित्यर्थः । आस्थिताः पदवीं सुभूः प्रायः सीदन्ति योषित इत्यस्य परिहारं वक्ष्यति यद्वाञ्छयेति पञ्चम- श्लोके ॥ ३६ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतेपिणी ।

पुंसामृषभमिति सर्वसौन्दर्यवैदग्धादिकमुक्तम् अतो भग- वदिति स्वेनैव सुस्निग्धस्मितभ्रमजलादिना च श्रीमत् अत एव विशेषेणैभमाणा केन समीडहासरुचिरस्निग्धापाङ्गेन तत्र व्रीडा- पूर्वं हास्यप्रौढिहानाशक्तेः हासः सम्प्रति हास्यप्रौढ्यनुसन्धा- नात् व्रीडासहितेन हासेन रुचिरश्च स्निग्धश्च प्रेमरसाद्रौ योपाङ्ग- स्तेनेतीक्ष्णविशेषोपि दर्शितः एव च परमोत्तमयोः तयोः प्रेमसम्बाधो महावंशयशस्करगुणात्वात्स्वमेव बोधुमर्हसीत्यतस्तत्र मनोनिधे- र्हीत्याह- भारतेति ॥ ३३ ॥

तत्र टीकापद्येषु अविज्ञातेत्यादिना दोषत्रयं अविज्ञातेहाच अलौकिकेहाच अवसादनञ्चेति भवतः सदृशी नाहमिति यज्ञ- बानाह एतदेवं सत्यमेवेत्यर्थः । किन्तु भवत इति वक्तव्ये भग-

इति गौरवभरात् वै व्यक्तं ननु निश्चितं कुतः विभूजः अनन्ता- द्रुतमाहात्म्यगुणसौन्दर्योद्विपरिपूर्णस्य अरिबिन्दावपि विशिष्ट- लोचनेति भवदेकाङ्गसौन्दर्येणापि न सदृशी किमुत सर्वाङ्ग- सौन्दर्येणेति भावः । असदृशीत्वमेव व्यञ्जयति केति स्वे महि- ञ्जीति स्वरूपमेव महिमा परमप्रशंसाहेतुः परमदनन्दरूपत्वात् तस्मिन्नित्यर्थः । तादृशे तत्र अभिसर्षतो भावेन यतो भगवान् भवान् क सर्वोत्कृष्टपदे वर्त्तते अहन्तु गुणा आख्यादिवोषयुक्ता- स्तमः पर्यन्तास्तथा प्रकृतिः स्वरूपं यस्याः सा क सर्वनिकृष्टपदे वर्त्तते अतो महदेवान्तरमिति भावः । एवं स्वरूपगते गौरव- लाघवे दर्शिते ऐश्वर्यगते अप्याह-त्रयाणां गुणानां ब्रह्महीनां वा ईशः आराध्यः पुरुषस्तस्याप्युपरीशो भगवानधीशः अहन्त्वैस्त्वद्बहि- र्मुखैरेव गृहीताः आभिताः पादा अंशाः सत्त्वादिवैभवरूपा यस्याः सा तत्सारांशजगत्लक्ष्मीत्वेपि अहैरिन्द्रादिभिरेवाभितौ पादौ चरणौ यस्याः सत्यर्थान्तरव्यक्तिः इतिस्त्वस्य स्वरूपशक्तित्वेपि निजांशाभास- मावाशक्तित्वेनोपन्यासोद्वेग्येनैव टीकायाः प्रथमार्थवत् स्वधीश इत्यस्य टीकायां श्रीशिवश्रीब्रह्मणोरिव भगवतः श्रीविष्णोरपि श्रीकृष्णनियाम्यत्वं स्फुटमेवाङ्गीकृतम् अतो वास्तवार्थे दैन्यं यथा स्वे स्त्रीये महिञ्जि काकस्य सर्वेवाविरूपसौन्दर्यसामर्थ्यादि- रूपे च वैभवेभिरतो भगवान् क, कच्चाहं स्वरूपभूतत्वेपि शक्तित्वेन शक्तिमत्त्वात्पेक्षया गौणी प्रकृतिर्वस्याः सा तथा त्रयाणां त्रिपा- द्यातिः परे धाञ्जि अनित्यं पादमैश्वरमिति पाद्योत्तरवपडातु- सारेण वैकुण्ठगतत्रिपाद्विभूतिरूपाणां सर्वोपरीश्वरो भगवान् क ? क वाऽहम् अस्य विष्णोस्तवहैर्वात्तुभिरेव गृहीतो पादौ यस्याः सा त्वन्माहिमानुगातिमात्रसिद्धतत्तदैश्वर्य्येत्थर्थः । अथ दैन्यं विनापि वास्तवार्थे तदुत्तरं यथा एवमेवभूतो भगवान् क कुत्रान्यत्र वर्त्तते किन्तु सर्वदा भमाभयत्वेनैव वर्त्तते अहञ्च कुत्रान्यत्र किन्तु सर्वदा तदाभितत्वेनैव वर्त्तते तथा गुणा भवत ऐश्वर्यादय एव प्रकृतिः स्वरूपं यस्यास्सा अत एव न विद्यते हः पण्डितो येभ्यस्तैर्गृहीतपादेति एवं कथमसमत्वं घटत इति भावः ॥ ३४ ॥

भगवद्विवक्षितस्योत्तरानुपपत्तेः सत्यामित्यस्य टीकायाः तात्पर्य- मिदं राजभ्य इत्यादि यदुक्तं तच्च गौण्येव इत्या सम्भवति ननु मुख्ययेत्याह-सत्यमिति । यज्ञवानन्तस्समुद्रे समुद्रमध्ये द्वारकास्थे दुर्गे शेते लीनतया प्रकाशते तज्जयादिवेत्येव ननु भवा- देवेत्यर्थः । यतो गुणाख्यराजभ्यद्विज्ज्ञानाख्यानतः करणरूपसमुद्रे तस्मादिवान्तर्यामिरूपेणापि शेते ननु तस्मादेवेत्यर्थः । उभयत्र हेतुः उपलम्भनेति यच्च बलवद्भिरित्यादिक- मुक्तं तच्च मुख्ययैव सत्यमित्याह-कदिन्द्रियगणयुक्तैर्जीवैः कर्तुभिः नित्यमेव कृतो विग्रहो विरोधो यत्र तथाभूतस्त्वम् अतः सम्प्रत्यपि तादृशेराजभिः स एव कर्तुं योग्य इत्यर्थः । श्रेष्ठेण यतोन्तर्द्वार्यामिरूपत्वेपि कुत्सितैरिन्द्रियगणैः कृतविग्रह- स्त्वमित्यर्थः । यतस्तादृशेषु जीवैर्विग्रहेषु च त्वदीयस्वरूपा- दीनां यथावत् स्फूर्तिर्नास्ति ततस्तेषां त्वयि विरोधादख्यादि- मयद्वेषो युक्त एवेति भावः । अन्यत्तैः । अथवा आत्मा त्वं शेते इत्यन्वयानुपपत्तेरात्मा त्वमित्येतयोः पदयोर्न विशेषणविशेष- भावः अत उपमानोपमेयभाव एव योग्यः इवाद्यभावः ननु सुभो- पमेयम् अयमर्थः हे उरुक्रम ! आत्मा शुद्धजीवो यथा गुणेभ्यः तन्मयेभ्यः कदिन्द्रियेभ्यो भयादिव अन्तर्द्वयाकाधे समुद्रमध-

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नवमाद्ये शेने लीनतया वसन्ति तथा त्वं गुणेभ्यः सदा तेभ्यो-
ऽधुना तु तत्प्रधानेभ्यो राजभ्यश्च भयादिव अन्तस्समुद्रे समु-
द्रस्य मध्ये श्वेतद्वीपावधिव द्वारकास्थे भास्वि शेने नित्यं तथा
वससि तथाच भुतयः “अन्तस्समुद्रे कथयो वयन्ति” तदक्षरे
परमे प्रजाः यतः प्रसृता जगतः प्रसृतीतो येन जीवान् व्यससज-
भूम्याम् ” इत्यारभ्य “तदेव ब्रह्म परमं कवीनाम् ” इत्याद्याः “यं
कामये तमुग्रं कृणोमि तं ब्रह्माणं तमृषिं तं सुमेधां, समयो नि-
रप्सन्तरिति महालक्ष्मीवचनाद्याश्च “नित्यं सन्निहितस्तत्र भग-
वान् मधुसूदनः” इत्येकादशवचनञ्च तत्रोभयत्र साम्यम् उपेति
भगवत्यपि तन्मात्रत्वं सन्निधानन्दविग्रहत्वादिति ॥ ३५ ॥

ननु, प्रेमसम्बोधने निश्चये वा मुनयो ज्ञानिनः तेषामपि
त्वङ्मकसङ्गादिप्रभावेन त्वत्पादयोमकरन्दो यत्किञ्चिन्मधुर्यं
तद्वज्रुषां वर्त्म निजाभिधित्तोष्टितम् अस्फुटं स्नाच्छादनलोक-
सङ्गहाद्यर्थेष्टितान्तरेणावृतम् अतो पुर्विभाव्यं बोधुमशक्यमिति
भावः । नृपशुभिरिति सङ्गुष्टिभिरुक्तं बोधुं शक्यमिति भावः इत्यपष्ट-
वर्त्मनामिति स्वमते बोधितम् । अलोकेति योजयति—यस्यादिति
अलौकिकं लोकातीतम् इवेति लौकिकत्वेप्यलौकिकत्वदर्शनात्
तत्र हेतुः । भूमन् हे अपरिच्छिन्नमाहात्म्येति ॥ ३६ ॥

भीमवर्धनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ज्यधीशः ब्रह्मेन्द्राणामधीशः गुणानां सत्त्वादीनां लोकानां
वा अङ्गुहीतपादा किरणः प्रभावः अज्ञानप्रतिबद्धशानेत्यर्थः । गुण-
प्रकृतिः गुणवश्यास्वभावा एव भगवतो रुचियण्याश्च एवम्विधा
वाक्वाः मनुष्यसाजास्यानुगुणाः इतरेषाम् अज्ञानतमानुगुणः इत-
रेषाम् अज्ञाना मित्र लीलया ज्ञानानामिव न स्वाभाविकसर्वशक्ति-
विरोधः ॥ ३४ ॥

उपलम्भनमात्रः ज्ञानस्वरूपः न कापि जडः ॥ ३५—३६ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सैवमिति । तद्भगवदुक्तं परिहासार्थोक्तिरूपमेव ज्ञात्वा
प्रियकर्तृकत्वागसम्भावनाप्रयुक्तं मयं तस्याज ॥ ३२ ॥

किञ्च बभाष इति । हे भारत ! समीकृतास्तेन रुचिरेण
स्निग्धेनापाङ्गेन भगवतो मुखं वीक्षमाणा तं पुंसामृषं पुरुषो-
त्तममावभाषे उवाच ॥ ३३ ॥

भाषणमेवाह— नम्विति पञ्चदशभिः । तत्र तावद्युक्तं
कस्मात्तो बहुषेऽसमानि तदनुभाष्य प्रतिभाषते—नम्विति । ननु,
हे अरविन्दबिलोचन ! तिष्ठन्तु तावदसाम्यं गुणान्तरेः लोचन-
लौक्यत्वेनैव त्वं स्वतुल्यरहित इति तत्सम्बोधनाभिप्रायः अहं
नवतो असदृसी असमानेति यद्भवानुवाचेत्यनुवादः यद्यप्य-
क्षमानिति भगवदुक्ता भवत्या अहमसम इति प्रतीयते एवं
च भगवन्मया अहम इति यदित्येवमेवानुवदितव्यं तथापि भग-
वदभिप्रायकोटीकारेणानुदितम् अनुवादमुक्तेनापि मया सह

भवान् असम इति वक्तुम् अनुचितमित्यभिप्रायेण च यद्भवान्
उवाच तत्तात्त्विकमेवेति वाक्यशेषः । तदेवोपपादयति—भूमन्ः
स्वरूपस्वभावाभ्यामपरिच्छिन्नस्य हेतुगर्भमिदं कस्यादिः भग-
वान् पादगुण्यपूर्णः ज्यधीशस्त्रिलोकीनायकः स्त्रे महिम्नि स्नासाधा-
रणायां नित्यविभूतावभिरतस्त्वं क ? गुणप्रकृतिः त्वद्गुणानु-
वर्तिस्वभावा त्वच्छन्दानुवर्तिनी त्वत्परमन्त्रेति यावत् ननु,
त्वमपि स्वतन्त्रा ब्रह्मादिभिरुपास्वमाना तदभिमतफलप्रदा
चेत्यत आत्मानं विशिनष्टि—अङ्गुहीतपादेति । अङ्गैर्मम त्वत्पा-
रतन्त्र्यमजानङ्गिः गृहीताधुपासितौ पादौ यस्याः साऽहं क ?
अभिज्ञास्तु नमो स्वतन्त्रामुपासते किन्तु मां त्वत्परतन्त्राः पुरुष-
कारमात्रङ्गत्वा मद्विशिष्टे त्वामधोपासते इति भावः ॥ ३४ ॥

यदुक्तं राजभ्यो विभ्यतस्सुबु समुद्रं शरणं गतानिति
तत्र प्रतिभाषते—सत्यमिति । हे उरुकम ! उरवः विपुलास्त्रि-
लोकीसङ्गाहकाः क्रमाः पादविन्यासाः यस्य तथाभूत ! पादक्रमै-
रेव त्रिलोकीं सङ्गृह्यतस्तव कथं राजभ्यो भयमितितदभिप्रायः
भयादिवति भगवदुक्तानुवादः राजभ्यो भयात्समुद्रं शरणं
गत इत्येतत्सत्यमेवेत्यर्थः । वस्तुतो भयाभावसूचकेनेवशब्देन
राजभ्यो विभ्यत इति त्वदुक्तौ अविभ्यत इतिच्छेदो भवद्-
भिमत इति सूच्यते तर्हि कुतः शरणं गत इत्यत्र । आह—गुणेभ्य
इति । मत्पितृदुर्गाधिगनसमुद्रत्वागाधत्वादिधर्मैः स्मुद्र-
त्वादिधर्मयोगात् सङ्गणार्णवं शरणङ्गत इत्यर्थः । तदपि किमर्थ-
मित्यत आह—उपलम्भनमात्र इति । सत्तन्त्र्यन्तमिदम् उपलम्भनमात्रे
प्रदर्शनमात्रे निमित्तं मयि प्रीत्यतिशयप्रदर्शनार्थं शरणं गत
इत्यर्थः । मात्रशब्देन न तु स्वपरित्राणाद्यर्थमिति सूच्यते अन्तः-
शेते समुद्र इति दृष्टान्तार्थम् अन्तरित्यव्ययं मध्ये वर्तते यथो-
पलम्भनमात्रे निमित्ते भवानन्तस्समुद्रे क्षीराधिमध्ये शेते
तद्वल्लवणार्णवं शरणङ्गत इत्यर्थः । युक्तञ्चेतदित्यभिप्रायेण
विशिनष्टि—आत्मेति । ममेति शेषः । आत्मा निरतिशयप्रीति-
विषयः यो यस्य प्रियतमः स तस्यापि तथा तथाचोक्तं
भगवता “ प्रियो हि ज्ञानिनोऽयमर्थमहं स च मम
प्रियः ” ज्ञानीत्वारमेव मे मतम् ” इति च. एवञ्च. त्वत्प्रिय-
तमायाः मम प्रियतमत्वान्मत्सम्बन्धिगुणाभ्ये तव प्रीतिरुचि
तैवेति भावः । बलवान्निःकृतद्वेषानित्यत्र प्रतिभाषते, नित्यं
कश्चिन्मिदगुणैः कृतविग्रहस्त्वमिति । कच्छब्देन बलवन्निरित्यत्र
मनुष्यनिन्दार्थकत्वेन व्याख्यातः कश्चिन्मिदगुणां गुणा विषयाः
शब्दादयो येषां तैः कुत्सितानीन्द्रियाणि गुणास्तद्विषयाश्शब्दादय-
श्च येषां तैरिति वा त्वं नित्यं कृतो विग्रहः यस्य सः कृत-
द्वेषः कृताप्रीतिरिति यावत् । प्रायस्त्यक्तनृपासन्नित्यत्र प्रति-
भाषते, त्वत्सेवकैरिति । नृपाणां परमासनमन्धं गाढं तम एव
तमदृशब्दोऽत्र नरकपर्यायस्तत्तत्तुपरः नरकावहमित्यर्थः । हेतुगर्भ-
मिदं तत्त्वात्तन्नुपपदं त्वत्सेवकैरेव विधुतं तुच्छीकृत्य त्यक्तं
किम्पुनस्त्वयोभयविभूतिनायकेन त्यक्तमिति ॥ ३५ ॥

अस्पष्टवर्त्मनामित्यत्र प्रतिभाषते—त्वत्पादेति । तव पाद-
पद्मयोर्यो मकरन्दः अनुभवरसात्मकस्तं सेवमानानां मुनीना-
मेव तव वर्त्म याथात्म्यम् अस्फुटं किम्पुनरितरेषामिति भावः ।
तदेवाह—नृपशुभिरिति । ननु, हे भगवन् ! नृपशुभिः नर एव
पशवस्तेः पशुतुल्यैर्नृभिः पशुवज्रिहोपसुखमात्राभिर्नृभिः

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्यर्थः । दुर्विभाव्यं दुःखेनापि भावयितुं चिन्तितुमशक्यं वर्तते । अलोकपथमीयुषामित्यत्र प्रतिभापने- यस्मादिति । यस्मात् ये त्वामनुवर्त्तन्ते तेषामपीहितं चेष्टितम् अलौकिकोवाचो अतः किमु वक्तव्यं भूयस्त्वेष्वरस्योऽहतमलौकिककामित्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजार्थकृतपदरत्नावली ।

पूर्वोक्तमभीष्टसाधनावबोधकत्वेनोपादेयमिति सूचयितुमाह-
वभाष इति ॥ ३३ ॥

देववृषोपमानं नृपाम्निहत्याऽस्मान्कस्माद्भूतवर्गीत्यत्राह-नन्विति । यद्वा इह जीवराशौ आत्ममहता न सान्तं अस्माकं क्रियाश्च नेत्यस्योत्तरमाह-नन्विति । वा इत्ययं कृष्णोक्तवाक्यार्थरश्मे वर्तते नन्वित्यनुमतार्थे भवान् यदाह स्वमो नास्तीति एतदेवं ननु अनुमते कथं तत्राह नेति विभूयः देशतः कालतो गुणत आपरिच्छिन्नस्य स्वात्मस्य भवतः सदृशोऽन्यो नास्ति किन्तु भवानेव रामराघवाद्योर्युद्धमिति तत्त्वमसौ त्वमसीति, नेत्याह केति । भगवानेवैवमिदं गुणसामग्रीसमुद्रो भवान् क ? राजादिवद-
न्याधीनत्वं किं न स्वादिति तत्राह स्व इति अनेन स्वार्थं किंवा नास्तीत्युक्तं भवति सत्त्वादिगुणप्रवर्तकत्वेन प्रकृतिशब्दवाच्याऽहं क ? तर्हि त्रिषोक्त्या कश्चिन्नत्समः स्वादित्यतो नेति भावेनाह त्र्यधीश इति । त्रयाणां लोकानां त्रयाणां वेदानां त्रयाणां गुणानां वा ईश इत्यनेन इन्द्रादिविरासाऽभूदित्येतल्लोकपालविभूतिभिरित्यस्योत्तरं ब्रह्माद्यन्यतमोपि नेति भावेनाह-अन्येति । अन्यैर्ब्रह्मादिभिः अनेन महानुभावैरित्यस्योत्तरं काहमित्यमुना श्रीमद्वि-
रित्यादेः ॥ ३४ ॥

राजभ्यो विभ्यतः सुमुद्रं शेत यदुक्तं तदर्थाङ्गीकारेण परिहरति-सत्यमिति । हे उरुक्रम ! वात्यादेर्भिममनिजन-
शिरोरत्नराजराजितमहापादन्यास ! समुद्रेऽन्तः शेत इति सत्यं किन्तु राजभ्यो विभ्यत इत्यसत्यं नः । तद्व्यर्थमुक्तं नेत्याह भवा-
दिति "राजु दीप्तौ" इति धातोः कार्यं प्रकाशमानेभ्यः स्वशक्ति-
द्योतकेभ्यः सत्त्वादिगुणभ्यो भवति सत्त्वसिद्धिर्मात्र इत्यशब्दः संसाराद्विमुक्त्यर्थे गुणभ्यो विभ्यज्जनः समुद्रकृतसुखार्थी समुद्रा-
द्विजलबासेन यथा तपस्यति तथाऽहमिति यद्वा पञ्चभूतमुद्रा-
सहितत्वात्समुद्रे शरीरेऽन्तर्हति शेत यत्सत्यं तत् बीज्यत् शब्दादि-
गुणभ्यो भवादिवारुमुद्रमात्रः "असमुद्रमात्रः पुरुषः" इति-
भुतेः शरीरान्तस्थस्य जीवादिशेषाज्जननार्थकमपि स्वादिति तत्राह- उपलम्भनमात्र इति । केवलचिन्मयः अतो न देहधर्मा-
ग्रस्य स्युरिति भावः । एकत्र स्थितयोर्जीवेशयोर्विशेषः कथमत्राह आत्मोति । आत्मा तथाविधः स्वभावः किञ्चामधेया भवानित्यतो वाह, आत्मोति । आत्मा सुखमेवाददाति नायवपि दुःखमित्यात्मा जायस्तु शरीरमादाय शरीरान्तराणि निर्मिमीत इति तच्छब्दवाच्यः बलवत्तः कृतज्ञेयानि तस्य तात्पर्यं वक्ति- य इति । यः अनित्ये केन्द्रियगुणैः कृतविग्रहः स त्वं तादृक्माहान्धः "बलवानिन्द्रिय-
प्राप्तः" इति स्मृतेः । बलवन्नि परिवर्तनवन्ति नानाबोनिष्ठित्यतो नित्यत्वं निद्रियाणीत्युच्यन्ते नियन्तुमशक्यत्वाद्बलवन्तीति । भवत्-

प्रसादादितरेषाम् इन्द्रियजयो भवतस्तु स्वत इति "पराञ्च जानि-
वतृणास्त्रयम्भूः" इति भूतेः । प्रायस्सकनृपासनानित्यत्राह-स्व-
सेवयेति । तव सेवा यस्याः साऽहं त्वत्सेवा तथा त्वत्सेवया मया नृपासनं नृपपदं नृपशब्दवाच्यमात्रं ननु नृप पान्तीति नृपपद-
रक्षणार्थोपेतम् अन्धन्तमः प्रति विधुतं तत्त्वज्ञं कृतमित्यर्थः । तस्माद्भवानेव नृपशब्दमुक्त्यर्थत्वात् त्वत्सेवैस्त्वत्सेवैस्त्वत्सेवै नृपा-
सनं यस्मै स त्यक्तनृपासनः शिशुपाणादय एव त्यक्तमुद्रितं नृपासनं यस्ते तथा त्वत्सेवया हेतुना वा ते त्यक्ताः ॥ ३५ ॥

अस्पष्टवर्तमानम् इत्यस्यार्थमाह-स्वत्पादेति । तच्च पादपञ्च-
मकरन्दसेविनां मुनीनां वर्त्म स्वरूपं स्फुटं स्पष्टं तथापि त्वदुक्तं सत्यं नृपशुभिरङ्गानिभिर्दुर्विभाव्यं दुर्ज्ञेयं तस्मादस्पष्टमित्युच्यते यद्वा मुनीनां वर्त्म नृपशुभिः स्फुटं दुर्विभाव्यं किमु तव वर्त्तेति अङ्गाकपथमीयुषामित्यस्याप्ययमर्थ इत्याह-यस्मादिति । हे भूय ! ईश्वरस्य तवेहितमलौकिकमिव वस्मादयो तस्मात्तवेहितमनु अनु कूलानि मम ईहितानि भवन्ति अलौकिकानि तेषः । तवेहित-
मनुक्रियमाणाणि ममेहितान्बलौकिकानि वस्मात्तस्मात्किमु तवे-
हितमलौकिकमिव वा ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवमोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

सत्यम् ॥ ३३-३६ ॥

श्रीमज्जीवमोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

वभाष इत्यादि । पुंसामृषभे श्रीकृष्णं वभाषे पुरुषोत्तममित्यर्थः । किङ्कर्तुं मुखं वीक्षन्ती अर्थाङ्गीकृणुष्य कीदृशं भगवत् श्री-
मत् "भगं श्रीकाममाहात्म्यं" इत्याद्यमरः । अन्यथा भगवन्मुखं वीक्षन्ती पुंसामृषभं वभाष इति पुरुषान्तरप्रतीतिदोषः स्यात् ॥ ३३ ॥ किं वभाष इत्याह-नन्वित्यादि । ननु, भो ! अरविन्द-
विलोचनं वद्ववानाह तदेवमेतत् कथं नोवचुषेऽसमामिति यदुक्तं तत्सत्यमेव भवतः, सदृशी न भवान्येव, यतस्त्वं त्र्यधीशः त्रयाणां गुणानां नियन्ता गुणातीत इति यावत् अहं गुण-
प्रकृतिः गुणाः प्रकृतयो यस्याः गुणस्त्वभावेत्यर्थः । त्वं स्वे महिक्लि स्वानन्दे नित्यपरिपूर्णभावे अभिरतः अहम् अङ्गुहीतपादा अतोऽहमसादृश्येव अत्यन्तासम्भावनायां क इयम अतस्त्वं सत्य-
वागेव इति लक्ष्मीवत्स्फूर्त्तावपि दैन्यमेषास्याः इति गर्वगर्भं दैन्यं किञ्च तवैतदुक्तमनुचितं नष्टुत्तमः स्वं महिमानं प्रकट-
यतीति सोऽप्रासप्रत्युत्तरञ्च ॥ ३४ ॥

राजभ्यो विभ्यतः सुमुद्रं शरणं गतानिति यदुक्तं तदपि सत्यमेवेत्याह-सत्यमित्यादि । हे उरुक्रम आत्मा भावद्विग्रहरूपी त्वं गुणभ्यो गुणकार्येभ्यो राजभ्यो भवादिव समुद्रेऽन्तः अन्तस्समुद्रं शेत इति यत्तदपि सत्यं कीदृश आत्म उपलम्भनमात्र उपलम्भनमुपलब्धिर्ज्ञानं भूयो बल्य ज्ञानमिति यद्वस्तु तदपि तवैव मात्रेत्यर्थः । वस्तुतस्तु असमुद्रो मुद्रा-
सङ्कोचः तथा सह वर्तत इति तथा न समुद्रम असमुद्रम असमुद्रमिति यावत् एवंविधे अन्तः स्फूर्त्ता अन्तःकरके शेत इव कीदृशः भयात् भयमपीति भवान् यद्विज्ञेति स्वं-

भीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बर्धः ।

अयं “भीरपि यद्विभेति” इत्याद्युक्तेः पुनः कीदृशः गुणेश्वरः गुण्याल्लः इत्य आल्लो धनीत्याद्यमरः गुणातीतोपि भक्तवात्सल्यादिमङ्गल-
गुणभूयिष्ठः अतस्तत् कुतो भीः अतः राजभ्यो विभ्यत इति
यदुक्तं तत् विभ्यत इति मन्तव्यं समुद्रं मुद आनन्दस्य
रादानं तथा सह^१ धर्ममानं शरणं गृहं धाम गता इति भग-
वद्वचनमन्यथा व्याख्याति किन्तु अशक्तास्तु त्वामेवमजानन्तो
श्रुत्वा सह विग्रहं कुर्वन्तीत्याह नित्यमित्यादि कदिन्द्रियगणा-
स्त्वद्विमुखेन्द्रियाः अत एव ते अबला एव ज्ञानरहितत्वात्
तैः कृतविग्रहः कृतदेह एव त्वं न तु तैर्गीयसे कदि-
न्द्रियगणत्वेनाधमत्वादुर्बला एव ते यतः बलवान्नः कृतद्वेषानिति
यदुक्तं तदपि विरोधिलक्षणयैवेति सत्यं त्यक्तनृपासनानिति
यदुक्तं तदपि सत्यमेव कृत इत्याह—त्वत्सेवकैरित्यादि । त्वत्-
सेवका अपि नृपपदं त्यजन्ति किं पुनस्त्वमिति सर्वथा सत्य-
वागेव भवानिति वक्तव्यः ॥ ३५ ॥

ननु अस्पष्टवर्त्मनामिति यदुक्तं तदपि सत्यमेव तव वर्त्मनो-
ऽस्पष्टत्वं प्रसिद्धमिति किं चित्रं त्वदनुसृतानामपि यत्तथैव-
त्याह—त्वत्पादपद्मेत्यादि । त्वत्पादपद्मे यो मकरन्दश्चिद्रसस्तज्जुषां
मुनीनां वर्त्म अस्फुटं तत् नृपशुभिनिराकारैः पशुभिर्दुर्विभाव्यम्
ननु भोः कुत इत्याह—यस्मादश्वरस्य तत्र ईहितम् अलौकिक-
मेव इव एवार्थं हे भूमन् ! भवन्तम् अनुगता ये एकान्तभक्तास्तेषां
च ईहितम् अलौकिकमेव तस्माद्वर्त्मस्फुटमेवेति सत्यवागेवोसीति
वाक्यार्थः ॥ ३६ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः स्वस्या भगवदभिलषितं किञ्चिदुक्तवतीत्याह—वभाष इति ।
पुंलामृषमं पुरुषोत्तमम् अनेन भगवान् न स्त्रीपतिरित्युक्तं ततश्च
स्त्रीबुद्धिः कापट्यं स्त्रीवश्यता च भगवतो निवारिता एवं
ज्ञात्वैव सा पदार्थं वदति न तु साप्यन्यथा ज्ञात्वा
अन्यथा वदति तथा सत्यभिप्रायान्तरकल्पनायामनवस्था स्यात्
वीक्षन्ती भगवन्मुखमिति दृष्ट्वोपरमः सन्तोषः वाच्यार्थस्फूर्ति-
रपि निरूपिता अन्तर्गतं भावत्रयमाविष्कुर्वती तथोक्तवती-
त्याह—समीडेति । लज्जा स्वाभाविकी सार्विकी हासो राजसः
शृङ्गारमहान् रुचिरं क्षिप्रं यद्वाङ्गं तदपि गुणत्रययुक्तं तेन
वीक्षन्तीति स्वान्तस्त्वभावोद्गारेण निरूपितम् अतश्चित्तमनेनैवा-
कृत्यत इति वचनानि पोषकान्येव भवन्ति न त्वन्यार्थकल्प-
नया कदाचिदपि विरुद्धानि भवन्तीति भावः ॥ ३३ ॥

वचनान्याह पञ्चदशभिः—नन्वेवमिति । कला एवेताः त्रि-
विधमपि पञ्चविधं कामरसं बोधयतीव कथं भगवता तद्वाक्य-
अवगर्थं सूत्ररूपाणि वाक्यानि निरूपितानीत्याकाङ्क्षायां बहि-
रङ्गप्रकारं परित्यज्य अन्तरङ्गप्रकारेणैव तद्वाक्यव्याख्यापन-
रूपाणि वाक्यानि ओष्यतीत्यवगत्य तद्वाक्यव्याख्यापनमेवाह
अन्यथा अप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति विरोधोक्तीकृतम् । स्यात्
ईश्वरवाक्यं वा बुधितार्थमिति अतो दोषनिराकरणार्थं प्रयुक्तो
भगवान् तस्यां नैवं दोषं सत्पादयेत् अतः स्ववाक्यान्त्येव इयं
[३८]

व्याख्यामिति भगवदभिप्रायः तत्र भगवता यदुक्तं कस्मान्नो वदुषे
समानिति तत्रार्थद्वयं सम्भवति हीनत्वेनोत्तमत्वेन वा तत्रोत्तमत्वे-
नैव तत्पदं सार्थकमित्याह—नन्वेवमेतदिति । असमानिति पदं परि-
त्यज्य प्रथमं श्लोकद्वयमर्थतोक्तीकृतमिति न तद्वाधनार्थं किञ्चि-
दुच्यते प्रयोजनं त्वमे वक्तव्यं दोषस्त्वादौ पारहित्ये तमपि
शब्दं स्वरूपतोक्तीकरोति हे अराधिन्द्विलोचन यद्वै निश्चयेन भाषा-
नाह नन्विति कोमलसम्बोधनेन अर्थतो विचार्यमाणे प्रती-
तिके स पूर्वपक्ष एवेति शापयति आदावेव नन्वित्युक्तत्वात्
सर्वाण्येव वाक्यानि यथाश्रुतानि पूर्वपक्ष एवेत्युक्तं भवति एव-
मेतत् नथैव स्वार्थपरमित्यर्थः । सम्बोधनेन दृष्ट्यैव तापहारः
कथं वाक्यैस्तापञ्जनयिष्यतीति विरुद्धार्थपरित्यागो युक्त इति
सूचितं वै निश्चयेन त्वेकदेशेनापि बाध्यते असमानित्यस्य
व्याख्यानं न भवतः सदृशीति न विद्यन्ते समा येषां न समा इति
वा एवमर्थद्वये प्रथमार्थ एव प्राह्यः भगवान्निरूपितं साम्य-
मन्यत्र नास्तीति भगवांस्तु सर्वसमः समः प्लुषिणेत्यादि श्रुतेः
यथाऽऽकाशः सर्वसमो भवति न त्वाकाशसमः कश्चिदतः अहं
भवतः समानीभवामीति तत्र हेतुः विभूज इति विशिष्टा भूमा
यस्येति विगता भूमा यस्मादिति वा वैशब्दं सर्वत अन्यत्र
भूमाभावे च असमानत्वं सिद्धमेव भगवतो व्यापकत्वं सर्व-
श्रुतिसिद्धं गुणानां माया यावानतथेति सर्वजनोत्पादनेतुरयं
युक्तः ननु तथापि त्वय्येव रमत इति तस्यापि रत्युत्पादकत्व-
मेव महती समावेत्याह—कस्वेमहिम्नीति । भगवान् सर्वदा
स्वस्मिन्नेव रमते अगतिता रमणं तत्रैव केनचिदंशेन कदाचि-
देवकार्यं रमणं अत एव तत्कार्याप्यपि घटादीनि कदा-
चिदेव व्यापृतानि भवन्ति ननु सर्वदा स्वे महिम्नि
पूर्णानन्दे इत्यञ्च सृष्टिरूपा माया न तु मुख्या लक्ष्मीर्ब्रह्मा-
नन्दरूपापि तस्या एवांशो मायेति न कश्चिद्विरोधः यतो
भगवान् ननु समशो भवतु तत्रापि को विशेष इति चेत्-
प्राह—अधीश इति । त्रयाणां गुणानां तत्कार्याणां याऽधीशः
नहीशितवैरीश्वरो रमते तर्हि त्वमपि भगवति वा स्वस्मिन्
वा रमसे अतः साम्यमेवोचितमिति चेत्प्राह—काहं गुण-
प्रकृतिरिति । ममत्वं प्रकृतिगुणाः भगवतस्तु परमानन्दः यथैको
मृगमयेन बबहुरत्परः सौवर्णेनेति अतः स्वरूपरमणमपि
ममाप्रयोजकं भगवत्यपि रमणं कश्चिदपि परिच्छिन्नत्वात्
ममैकदेशेनैव न हि परिच्छिन्नः सर्वथा व्याप्तुमर्हति किञ्च कार्य-
द्वारापि ममापकर्ष एवेत्याह—अहं गृहीतपादेति । यद्यपि
मत्सेवका बहवः मां या काङ्क्षन्ते संसाररूपां तथाऽपि ते
अज्ञाः भ्रष्टाभ्रयणमेव महत्त्वसूचकं नत्वभ्रष्टानां बहूनामपि न
हि बहूयो मक्षिकाः यदुज्ज्वलपद्ममाभ्रयन्त इति गरुडा-
भितभगवत्पुण्यो भवति गृहीतपादपदेन दोषाभावोप्युक्तः
अनेनान्ये मत्सेवका एवेति न ते मत्समाः तेनान्यान् सम-
त्वेनाभिप्रेत्य यद्भगवतोक्तं तदपि निवारितं ज्ञातव्यम् ॥ ३४ ॥

एवमसमपदं व्याख्याय राजभ्यो विभ्यत इत्यर्जेन यद्भयं
निरूपितं तदपि तथैवेति व्याचष्टे—सत्यमिति । रजसो धर्माः
राजसा राजानः ते हि निरन्तरं प्रकृत्येकस्वभावाः तेषु विद्य-
मानेषु न कदाचिद्व्यात्मसुखस्फूर्तिः “सुखमस्यात्मनो रूपं सर्वहो-
परतिस्तनु” इत्येव विवृतम् अतस्तयानन्दानुभावे रजस्तमः प्रधा-

श्रीमद्भगवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नाम् गुणान् परित्यज्य समुद्रे मुद्रामहिने यत्र गुणानां प्रवेशो न भवति तादृशे उपलक्षणमात्रे केवलं चित्रं ज्ञानं हि मायानिवर्तकं भवतीति तत्राप्यन्तः यथा दूरादपि न कोपि पश्यति तथा लोभस्सन् आत्मा सूक्ष्मो व्यापको भूत्वा तदात्मकं स न व्याप्नोतीति च शापयितुं अप्यात्मपदं तत्त्वकिञ्चित्करा इति भवादिवैयर्थ्यं तत्र हेतुरुक्तमेति यथाधुनमग्रे निराकरिष्यते अनेनात्रापि द्वारकायाम् आत्मरमणार्थमेव स्थायत इति गुणरूपेभ्यस्तेभ्यः पलाय्य समागमनं युक्तमेवेति समर्थितम् । यदप्युक्तं बलवद्भिः कृतद्वेषानिति तदपि सत्यमेव व्याचष्टे नित्यमिति । कदिन्द्रियाणां कुत्सितेन्द्रियाणां गणो येषु सर्वाण्येवेन्द्रियाणि बहिर्मुखानि ते हि बलवन्तो भवन्ति अदानैरिन्द्रियैः वस्तुनस्तु दुर्यला एव इन्द्रियपरवशत्वात् ते हि दुष्टाः काका इव स्पृश्यन्तीति तदसं न प्राह्यमिति वैदिकप्रकारेण कदाचित् यज्ञं कुर्युरिति “न द्विषतोऽन्नमश्नीयात्” इति तद्वत्तमागमजनेऽपि न दोष इति तदर्थं तैस्नह सर्वथैव भवान् कलहं करोति एतदेव दैत्यैः सह नित्यविरोधे निमित्तं प्रायस्यक्तनृपासनानिति व्याचष्टे— त्वत्मेवकैर्नृपपदं विधुतन्तमोन्धमिति । त्वत्सेवकैरपि तत्पदं त्यज्यते ततो ज्ञायते नृपसिंहासनमधममिति : तस्मिन् उत्कृष्टे तत्प्राप्य पश्चात्त्वत्सेवारसमनुभूय तत्परित्यागो नोपपद्येत ततो भगवत्सेवातो राज्यमप्रकृष्टमिति सिद्धं ततश्चापकृष्टे भगवान् न तिष्ठतीति युक्तमेव यत्र भगवद्धर्माः अपि न तिष्ठन्ति तत्र कथं भगवांस्तिष्ठेत् यत्र कमलादेर्गन्धोऽपि न सम्भाव्यते तत्र कमलस्थितिरेव स्फुटं तद्वत्तं दोषमाह—तमोन्धमिति । तत्रोपविष्टोन्धो भवतीति तम इव सद्बिरोधीव भवतीति प्रायः पदं लौकिकदृष्ट्या अपेक्षितमिति न निराकृतम् ॥ ३५ ॥

यत्कार्यं कारणदोषमङ्गीकृत्य प्रवृत्तौ दूषणद्वयं हेतुत्वेनोक्तम् अस्पष्टवर्मनां पुंसामलोकपथमीयुषामिति तदपि सत्यमिति व्याचष्टे— त्वत्पादपक्षेति । सीदन्तीति तुल्यफलमग्रे विवेचनीयं तत्र मार्गो न स्पष्टदर्शितो ये त्वच्छरणरजसा जातदेहाः त्वच्छरणरजोभिलाषिणो वा त्वामुपासते तेषामपि वर्त्मा स्फुटं स्फुटत्वे तु तैः प्रतिबन्धान् नमनं सिध्यति यथाकालं वञ्चयित्वा जगवान् भक्तान् निष्पत्यभिप्रेतानवे तथा तेषां गुमाश्चरन्तीति त्वदुपासकाः कर्मिणोऽपि गुता भवन्ति सुतरां चरणोपासकाः ज्ञानिनः सुतरामपि पादपद्मोपासकाः भक्ताः तत्रापि भक्तिरसाभिज्ञाः मकरन्दनिपेयकाः ते रसमन्या प्रहीण्यन्तीति अतो बहिर्विसदृशाचरणात् तेषामपि मार्गो न स्फुटः अयं मार्ग एव तादृश इति अस्पष्टवर्मत्वं न दोषाय अपि तु गुणायैव—

“स्वे स्वेऽधिकारे वा निष्ठा स गुणः परिकीर्तितः ।

विपर्ययस्तु दोषः स्यादुभयोरपि निश्चयः” ॥

इति वाक्यम् ननु तथापि लोके प्रसिद्धमेव तद्वृणमिति चेत्तत्राह—नृपशुभिर्ननुदुर्विभाव्यामिति । युक्तमेवेतत् न हि सर्व उत्कृष्टा मार्गः ज्ञेयो भवति तथा सति साधारणः स्यात् विषादस्तत्रापि जानन्त्येव अन्यथा कथं तत्सेवका भवेयुः कथं तथा कुर्युः अतो ये नराकाराः पशवः अपुङ्गवद्व्याः

अन्यः सर्वोपि व्यग्रहारः पशुतुल्य एवेति दुर्विभाव्यमेव नम्विति युक्तमित्यर्थे सम्बोधनं तेषां विवेकिनः चेत् अग्रे ज्ञास्यन्ति । इति प्रथमं दुर्विभाव्यत्वं पूर्वपक्षोपि अलोकपथमीयुषामिति लोकावैलक्षण्यमपि दूषणं लोके प्रसिद्धं तत्परिहरति यस्मादलौकिकमिवेति भगवानलौकिकः भगवद्धर्माश्च अन्यथा भवेयतो न किञ्चित्कार्यं स्यात् भगवन्मार्गस्य वा, संसारस्यान्यथैव सिद्धत्वात् तद्विवारकत्वन्वलौकिकमेव किञ्च लोकेपि साधारणस्येश्वरस्य कृतौ वैलक्षण्यं न च तदोपाय भवति तथा भगवतोपि अलौकिकमिवेक्षितं ननु तथा सति कार्येषु लोकासहायाः न भविष्यन्तीति चेत्तत्राह— भूमभिति । धिमेव महान् किं तुच्छैरित्यर्थः । किञ्च न सर्वथा अलौकिकं किन्वतिमूढानामेव तदगम्यम् अन्यथा भगवतः सेवकाः मार्गपारम्पर्ये च न स्यादित्याशयेनाह—अथो अनु ये भवन्तमिति । भगवतस्त्वहितं शास्त्रेषु भाववर्णनात् ज्ञानमपि शक्यं तदीयानान्तु सुतरामेवाभिप्रायो न बुध्यत इति शिञ्जप्रक्रमः तस्यालौकिकेपि बहवः प्रकाराः सन्तीति लोकावत्तदपि प्रसिद्धं तस्माद्यान्तो गुणा लौकिके ततोप्यधिका अलौकिका इति नैतद्वृणं किन्तु गुण एवेत्यर्थः । साधनस्यादोषत्वं कार्यस्यान्यथात्वं परिहृतमेव तथाप्यग्रे परिहरिष्यते ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भगवाच्यचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भगवता येन येन वाक्येन स्वस्यापकर्षः रुक्मिण्या उक्तं श्लोक्तस्तदेव वाक्यमनुवदन्ती रुक्मिणी तद्विपर्ययं व्याचष्टे तत्र यदुक्तं कस्मात्तां वयुषे ऽसमानिति तत्रास्माभ्यं सत्यमेवेत्याह— हे भरविन्दबिलोचन यज्ञवानाह कस्मात्तां वयुषेसमानिति तत् ननु निश्चितमेव मे तत् सत्यमेवेत्यर्थः स्वे स्वीये मद्भिन्नि पदेभ्यर्लक्षणे अभिरतो भगवान् इयधीशः त्रिगुणनियन्ता भगवान् क, अहं गुणप्रकृतिजडा नियम्या वा केति त्वत्तोऽतिनिकृष्टायां मम कुतस्त्वत्साम्यसम्भावनापीति भावः । गुणप्रकृतिर्बहिरङ्गा शक्तिस्तस्या स्थांशत्वात् स्वस्य तत्स्वरूपत्वमवनमतिर्देव्यादेव ॥ ३४ ॥

यदुक्तं राजभ्यो विभ्यतः सुभु समुद्रं शरणङ्गतानिति तत्राह सत्यमिति । हे उरुक्रम महाशक्ते इति भयाभावं दर्शयति “कमः शक्तौ परापाठ्याम्” इति विश्वः । गुणायध्यावयस्तेभ्यो राजन्व इति राजानस्तेभ्यो भक्तानां यज्ञ्यं तदेव भक्ताधीनस्य तत्रापि भयमिवत्यतस्तज्ज्ञयादिव अन्तस्समुद्रे समुद्रवद्गाधे स्वभक्तद्वय एव शे । अत्र शरणं गजानति शरणशब्दस्य गृहमिष्यर्थः कृतः तत्र ममास्तत्वे किं प्रमाणमिति चेत्तत्राह “नापि नाथ इदयाम्बुरुहात् स्वपुंसाम्” इति प्रणयरशनया धृताङ्गिपञ्च इति ब्रह्मादिवाक्यादुपलम्भनं मात्राणां रूपरसगन्धादानां यस्य सः भक्तैर्ध्यानोपलभ्यमानसौन्दर्यादिरित्यर्थः । आत्मा परमात्मा भवानेवेत्यर्थः यदुक्तं बलवद्भिः कृतद्वेषानिति तत्राह— नित्यमिति । कदिन्द्रियगणैः स्वभक्तस्य विषयग्राहिभिरिन्द्रियैः सह कृतयुक्तः गयोरिति वृत्त्यभिप्रायेण बहुत्वं भक्तस्य संसारदुःखत्राणार्थमिति भावः । अयमर्थः साधकभक्तानां प्रथमतो ज्ञानगम्यं यत् किञ्चित् माधुर्यं पश्य त्वं भवसि ननु प्रत्यक्षाभवसि यत् तन्मन्ये

श्रीमद्विष्णुनाथकवार्तिकतसारार्थदर्शिनी ।

विषयेभ्यो भयादिषु तदन्तःकरणे प्रविश्य स्वपिण्डेव यतो शक्ति
बुद्ध्या कश्चिन्निद्रियेषु विवर्तेषु सत्तु विषयानिहता सत्यां
स्वापानुत्थित इव साक्षादेव प्रत्यक्षीभूय स्वीयानेकमाधुर्याण
स्वभक्तान् प्राहयसीति यदुक्तं त्यक्तनृपासनानिति तदपि युक्तं
मेवेत्याह-त्वत्सेवकैरपि नृपपदं नृपासनम् अविवेकबहुलत्वादन्य
तमिह विधुतं त्यक्तं किम्पुनर्वक्तव्यं त्वया त्यक्तमिति अत्र
सेवकैरिति पददृष्ट्या पूर्वप्रोक्तभयत्रापि भक्तसम्बन्धो
व्याख्यातः ॥ ३५ ॥

अस्पष्टवर्त्मनामिति यदुक्तं तदपि तथेत्याह-त्वदिति । नन्विदं
निश्चये अलोकपथमीयुषामिति यदुक्तं तदपि सत्यमेवेत्याह
यस्मादलौकिकं लोकातीतमेव तवेहितम् अथो अत एव भग-
वन्तमनुवर्त्तन्ते ये तेषामपीहितमलौकिकमेव ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समीडहासेन रुचिरेण खिग्धेन अपाङ्गेन भगवन्मुखं वीक्षन्ति
वीक्षमाणा ॥ ३३ ॥

यद्यत् हास्यार्थमुपपन्नं तत्तद्वैपरीत्या व्याचक्षाणा प्रतिभाषते स्म
नन्वित्यादिना । हे अरविन्दधिलोचन कस्मान्नोत्रवृत्तेऽसमानिति
भावान् यदाह एतत् ननु निश्चितम् एवम् असाम्यं सत्यमेवेत्यर्थः । यतो
भगवतः विभूतः असदृशी अहमस्मि तदेवाह व्यधीशः त्रयाणां
लोकानामधीशः सर्वेश्वर इत्यर्थः । स्वे महिम्न्यभिरतः स्वानन्देन
स्वे महिम्न्यभिरतः स्वानन्दपूर्णस्त्वं क ? क चाहं गुणप्रकृतिः
भगवतः गुणलुब्धः शक्तिः शक्तिपार्ष्वित्वान्मध्यमपदलोपः
त्वद्गुणगणवित्तदस्वाभावा इत्यर्थः । अनेन चेतनविलक्षणज्ञानानन्द-
स्वरूपेति द्योतितम् । जीववैलक्षण्यमाह-अज्ञगृहीतपादेति । अज्ञै-
र्वाञ्छुदेवतस्वज्ञैः स्वाभिप्रेक्षित्वेन गृहीतौ पादौ यस्याः सा चेतना-
चेतनविलक्षणा भगवद्गुणगणध्यानैकधना भवच्छक्तिविशेषरूपा
भवदीयपत्नी तयैव भगवतैः पूज्यासर्वथात्वत्तोऽपकृष्टेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यदुक्तं "राजभ्यो विभूतः सुभूतसमुद्रं शरणं गतानि"ति तत्राह
सत्यमिति । हे उरुक्रम उरवः अतिविपुलाः क्रमाः पादाविन्यासाः
भक्तभयनाशनाः दुष्टभयवर्जनाः यस्य तथाभूत यद्वा हे उरुक्रम
"क्रमः शक्तौ परीपाठ्यम्" इति विश्वः सर्वथा शरणागत-
जनभयनाशनः स्वयमभयेत्यर्थः । उपलम्भनं परमात्मतत्त्वग्राहकं
तन्मात्रे शुद्धे अन्तर्हृत्पत्रे समुद्रे समुद्रवद्गाधे गुणाः शब्दा-
दयः रज आदयो रागद्वेषादिस्वकार्यसहिता वा राजन्त इति
राजानस्तेभ्यः मज्जकानि ते बाधयेयुरिति भयात् भक्तानामप्य-
हर्षिशं भक्तिरसमत्तानां प्रायोगुणभ्यो भयाभावादिवेत्युक्तम्
आत्मा "एष ते आत्मान्तर्यामी"ति श्रुतेः । अन्तरात्मा भवान् शेते
इत्यर्थः बलवज्जिः कृतद्वेषानिति यदुक्तं तदपि सत्यमेवेत्याह-
कुरित्त इन्द्रियगणो येषां तैः बलाभित्यं संसारे एव यस्मिन्ति
न तु त्वदुपदेशं श्रुतिस्मृतिरूपं स्वीकुर्वन्ति तैर्बलवज्जनित्य-
वैरसुरस्वभावैर्नित्यं त्वं कृतविषहोसि-

"मामप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधर्मा गतिम् ।

क्षिपाम्यजसमशुभानासुरीश्वरं योनिषु ॥

इति श्रीमुखोक्तेः यदुक्तं त्यक्तनृपासनानिति तदपि युक्त-
मेवेत्याह-त्वत्सेवकैरिति । नृपाणां पदमासनम् उग्रसेनयुधिष्ठिरादि-
नृपासनव्यावृत्त्यर्थमाह-तपोन्धमिति । अन्धं गाढं तम एव
तत् संसारहेतुत्वात् त्वत्सेवकैरेव विधुतं त्यक्तं किम्पुन-
र्वक्तव्यं त्वया त्यक्तमिति ॥ ३५ ॥

अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामित्यनेन स्वस्यास्पष्टवर्त्मत्वं द्योतितं
तदपि तथैवेत्याह-त्वदिति । ननु निश्चितं त्वत्पादपद्मकरन्द-
संविनां मुनीनामन्तर्गृहीतानां वर्त्मास्फुटं दुर्ज्ञेयं भवति किं
पुनर्वक्तव्यं तव वर्त्मास्फुटमिति यदपि सूचितमलोकपथमीयुषा-
मित्यनेन स्वस्य लोकानीतपथगत्वं तदपि तथैवेत्याह-
यस्मात् भवन्तं ये अजुगताः मुनयः तेषामपीहितमलौकिकं
लौकातीतमिव अथो अतः ईश्वरस्य तवेहितमलौकिकमिति
किमु वक्तव्यम् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

हे भारत ! लज्जा सहित हास से रुचिर ओह युक्त कटाक्ष-
करके भगवानके मुखारविन्द का दर्शन करत श्रीमहाराणीजी
श्रीपुरुषोत्तमके प्रति बोलती भई ॥ ३३ ॥

श्रीरुक्मिणीजी बोली- कि । हे कमलनेत्र ! आपने यह जो
कहा कि तुम हमारे समान नहीं हो सो निश्चय कर यथार्थ
ही है क्योंकि स्वरूप तथा स्वभाव करके अनन्त और निर्वाण
ज्ञानादि कल्याण गुणों से परिपूर्ण हो इसीलिये भिन्न महि-
मामें स्मरण करने वाले तथा त्रिलोकी के नियंता कल्याणगुण
युत आप कहां और आपके सद्गुण के आधीन स्वभाव वाली
और इस बातको नहीं जानने वाले सकाभीयों ने जिस के
चरण का आश्रयण किया है ऐसी, मैं, कहाँ ॥ ३४ ॥

हे उरुक्रम मानो राजान के भय से आपने लवण समुद्र
की शरण लई सो एक प्रकार से सत्यही है सर्वथा नहीं
विचार किया जावे तो आप मेरे परम प्रिय और मैं आप
की परम प्रिया इस लिये मेरे विषय में प्रीति दर्शाने के
निमित्त जैसे मेरे पिता और समुद्र के मध्य में आप गहन
करते हो तैसेही इन अवतार में भी और समुद्र के समान
गुण होनेसे लवण समुद्र में आपने घास किया है और
आपने यह कहा कि बलवान् राजाओं के साथ आप हमारा
घर है सोभी सत्य है क्योंकि जिनकी इन्द्रिय खम्पट हैं
उन के साथ आपका सदा विरोध है और आपने यह कहा
कि अयोग्य होने से हमने राज-सिंहासन का त्याग किया
है सोभी सत्य है क्योंकि राजान का पद अति अज्ञान का
हेतु है इस लिये उसका परित्याग तो आप के दास लोगों
नहीं करदिया है आप को कहना ॥ ३५ ॥

और आपने यह कहा कि हमारामार्ग ही प्रष्ट नहीं है
सो युक्तही है क्योंकि आप के शरणारविन्द के मकरन्द
को सेवन करने वाले मुनिजनों को ही आप का मार्गस्फुट-
नहि है फिर ज्ञानहीन मनुष्यरूप पशुओं को आपका मार्ग-

निष्किञ्चनो ननु भवान् यतोऽस्ति किञ्चिद्यस्मै बलिं बलिभुजोऽपि हरन्त्यजायाः ।
 न त्वां विदन्त्यसुतृपोऽन्तकमाढयतान्धाः प्रेष्ठो भवान् बलिभुजामपि तेऽपि तुभ्यम् ॥ ३७ ॥
 त्वं वै समस्तपुरुषार्थमयः फलात्मा यद्वाञ्छया सुमतयो विसृजन्ति कृत्स्नम् ।
 तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ॥ ३८ ॥
 त्वं न्यस्तदण्डमुनिभिर्गदितानुभाव आत्मात्मदश्च जगतामिति मे वृतोऽसि ।
 हित्वा भवद्भ्रुव उदीरितकालवेगध्वस्ताशिषोऽब्जभवनाकपतीन् कुतोऽन्ये ॥ ३९ ॥
 जाड्यं वचस्तव गदाग्रज यस्तु भूपान् विद्राव्य शार्ङ्गनिबदेन जहृथ मां त्वम् ।
 सिंहो यथा स्वबालिमीश पशून् स्वभागं तेभ्यो भयाद्यदुदधिं शरणं प्रपन्नः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

अतर्कणीय है इस में क्या कहना है भगवन् आप ने यह कहा कि लोकविषय्य मार्ग में चलने वाले हम हैं सो युक्ति है क्योंकि जिस कारण आप के अनुवर्त्तन करने वाले महात्माओं का चेष्टादि अलौकिक है फिर अपरिच्छिन्न और सर्व निवन्ता आपका चेष्टित अलौकिक है इस में क्या कहना ॥ ३६ ॥

श्रीपरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

“निष्किञ्चना वयं शम्भुनिष्किञ्चनजनप्रियाः । तस्मात्प्रायेण नद्याख्या मां भजन्ति सुमध्यमे” इत्येतच्छ्लोकोक्तं दोषत्रयं परिहरति—निष्किञ्चन इति । वरिद्रतालक्षणे निष्किञ्चनत्वम् एतन्नु तव न घटत इत्याह—यस्मा इति । अन्यतो बलिभुजः पूज्या अपि ब्रह्मादयो यस्मै भवते बलिं हरन्ति तस्य सर्वेश्वरस्य भवतो वरिद्रता न घटत इत्यर्थः । निष्किञ्चनजनप्रिया इत्यत्र तत्पुरुषेण बहुमीहिणा वा निष्ठा स्यादिति स्वयमप्युभयथा । सौति—प्रेष्ठो भवानिति । बलिभुजां ब्रह्मादीनां लोकेश्वराणां त्वं प्रेष्ठस्तेऽपि तुभ्यं तवेति तस्मात्प्रायेण नद्याख्या मां भजन्तीति तस्योचरे न त्वां विदन्तीति आद्यतयाऽन्धास्त्वात्वामन्तकं न विदन्ति अतस्ते असु-
 तृपः असुनेव तर्पयन्ति न त्वां भजन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

बलिभुजामपि भवान् प्रेष्ठ इत्यत्र हेतुं वदन्ती ययोरेव समं विद्यमिष्यनेनोक्तमनोचितं परिहरति—त्वं वा इति । फलात्मा परमानन्दरूपः “एतस्त्वैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्राहुपजीवन्ति” इतिभूतेः । समाजः सेव्यसेवकलक्षणसम्बन्धो ननु पुंसः स्त्रियाश्च मिथो रतयोः अतएव तत्कृतसुखदुःखिनोः तदा-
 कुलबोरित्यर्थः ॥ ३८ ॥

मिश्रुभिः स्थापिता मुधेत्यस्य परिहारः, त्वमिति । मिश्रु-
 पदव्याख्यां न्यस्तदण्डेर्मुनिमिरिति । मुधेत्यस्य परिहारः
 आत्मेति । यदर्थं सर्वं प्रियं भवति तस्य जगतामात्मनस्तव वरणं
 न वृधेत्यर्थः । किञ्च आत्मद इति धैर्यैतदविज्ञाय त्वयाऽदीर्घ-
 स्वर्माक्षयति स्वस्मिन्नुक्तं दोषद्वयं परिहरति इतीति । इति-
 ज्ञात्यैव मे मया वृतोऽसीत्यज्ञानपरिहारः । हित्वेत्यदीर्घसमीचा-

परिहारः भवतो भुवः सकाशादुदीरितो यः कालस्तस्य
 वेगस्तेन ध्वस्ता आशिषो येषां तान् ब्रह्मादीनपि बिहाय
 कुतोऽन्ये वराका इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

स्वाशानं परिहृत्य पुरुषान्तरगुणवर्णनप्रदीप्तकोपसंरम्भेण
 तस्मिन्नेवाज्ञानमापादयति—जाड्यमिति । सिंहो यथा पशून्
 विद्राव्य स्वबालं हरति तथा शार्ङ्गधनुर्निनादेनैव जरासन्धा-
 दीन्विद्राव्य मां स्वभागं ध्रियं यस्त्वं हृतवानसि तस्य तव
 राज्ञ्यो भयाद्यदुदधिं प्रपन्न इति यद्वचो भाषणं तज्ज्ञाप्यं मात्मानम्
 न घटत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निष्किञ्चना इत्यस्य योग्यमर्थं योजयति । निरिति निषेधे ननु विज्ञाये
 यतो यद्वातिरिक्तमन्यत्किञ्चिन्नास्ति तत एव निष्किञ्चनः नाप्यत
 इत्यर्थः । ननु वरिद्र एव निष्किञ्चनः प्रसिद्धः सत्यं तादृशात्त्वन्तु तव
 न घटत इत्याह—यस्मा इति । तस्मात्प्रायेणेत्युक्तं सत्यमेवस्याह—न
 न त्वामिति । अन्तकमिति “धीर्वाणि तस्याखिलदेहभाजाम्” इति
 प्रमत्तमुच्चैरिति कृत्यचिन्तयेत्यादि प्रामाण्येन न यतोऽस्ति किञ्चि-
 दिति न्यायेन च तेषाम् अन्तरूपं त्वां तद्वरुपतयापि न
 विदन्ति स्वशासनकर्तृत्वेनापि नानुसन्दधते यद्वा अन्तेपि
 मरणेपि कं स्मरणादिना सुखं यस्मात्तमपि न विदन्ति ते के
 ये अत्र्यतमान्धाः ज्ञानहीना ननु बहिराज्ञमात्राश्च अत एव भव-
 तापि प्रायेणेत्युक्तं यतो यत्र वा सुतृपः निजेन्द्रिमात्रमरणत-
 त्परो नत्वन्यः इति निष्किञ्चनजनेत्यस्य योग्यमर्थं योजयति
 प्रेष्ठ इति । बलिभुजामपि तेषां भवानेष प्रेष्ठः ननु बलवो बलि-
 दातारो वा तदस्तु मे नाथ स भूरिभाग इत्यादिभ्यः अत
 एव आख्या अपि तेनैवान्धाः प्रत्युत निष्किञ्चना एव विषय-
 भोगेपि तत्र रागाभावात् ननु सम्पद्भावमात्रेणान्ये तुरङ्ग-
 ब्रह्मचर्यताया अपि सम्भवात् अत एव त्वां त एव भजन्ति
 नान्ये एवं तथापि त एव प्रेष्ठा इति तन्निष्किञ्चनत्वं
 परमविशिष्टमेवेति अत्र समासभेदकस्य स्वरविशेष-
 स्थानानुसन्धानं वैकल्यादेव शेषम् एकवाक्यतावैधं निमित्तं
 भवान् निष्किञ्चना तर्हि कथं मनुकमङ्गीचकथं सत्यं तत्र

श्रीमद्गीतगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

न हरिद्वललक्षणेनार्थेन किञ्चनेनैवेत्याह—नेति । अत एव यस्या इत्यादि ये तु त्वां न विदन्ति ते कदाचित्प्रेष्टा इत्याह प्रेष्ठ इति अतद्योजनापेक्षयैव तदुत्पातिकमेणोत्तरमाश्रिता इत्या हेतुत्तरं संरम्भयोग्यत्वात् तत्प्रसङ्गे देयम् ॥ ३७ ॥

ये प्रसिद्धौ ज्ञानसाक्षात् पुरुषार्थो धर्मादयश्चत्वारस्त्वङ्गकि-
मेवाह तन्मयः तत्प्राप्त्युक्त्याह “सर्वगन्धः सर्वरसः” इत्यादि “एतं
सम्पादयान्” इत्यादिभ्यः । अत एव सर्वाणि रामाणि अभिसंयन्ति एव
उ एव भामनीः स एव हि सर्वाणि रामाणि नयताम् एव
उ एव भामनीः एव सर्वेषु वदेतु भाति” इत्यादि. “अयमात्मा
अवहतपाप्मा” इत्यादिभ्यः । अत एव “बृहत्साक्षिबृहत्पार्थिवं बृह-
दन्तरिक्षं बृहद्विषं बृहद्वायं बृहद्भूतयोवामं वामेभ्यो वामम्” इति
ब्रह्मणः सर्वात्मत्वं सर्वभ्योऽपि मनोरमत्वमुपदिश्यते यतः
फलत्वात् “को ह्येवान्यात्कः प्राण्यद्यदेव आकाश आनन्दो
न स्यात्” इति “रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति”
इति “एतस्मैवा” इत्यादिभ्यः । अतो यदित्यादि कृत्स्नं दैहिकं
देहं विद्याद्यभिमार्गं लोकप्रयापेक्षा मोक्षादिकमपि सर्वं विस्तु-
जन्ति अतस्त एवाकिञ्चनाः भवानेव तत्प्रेष्ठ इति युक्तमेवेति
भावः । एवं पूर्वोक्तप्रतिपादनपूर्वकं ययोरेवेत्युदात्तसमाह—
तेषामिति । विभो हे सर्वेश्वर ! एवमपि तैः सहैव सम्य-
गुचितः भवतो विद्याद्यपेक्षाराहित्येन तैरेव साम्यात् सं-
शब्देनाभ्यैर्मैकैरप्यौचित्याभासः सूचितः । रतयोरिति त्यागा-
भाव उक्तः अत एव सुखदुःखिनोरिति दुःखप्रतीकारमात्र-
रूपं सुखं दुःखञ्च तयोरुचितमितिभावः ॥ ३८ ॥

तत्रैव समुद्रमथनवृत्तं स्मरन्त्याह—त्वमिति । न्यस्तदण्डेति
गर्वादिराहित्यं सूच्यते तेन मिथुतावैशिष्ट्यं मुनिभिरित्या-
त्मारामत्वं तेन तत्रापि वैशिष्ट्यं तैर्गदितः अनुभावो
माहात्म्यं यस्य सः इति यथार्थगुणत्वं दर्शितम् । आत्मा
सर्वभूतस्वरूपं भवद्भुव इति कालस्याऽपि प्रवर्तकत्वेन
कालापरिच्छिन्नत्वं तथा तदीयनिजलोकादेरपि नित्यत्वा-
दिकं तथा ब्रह्माद्यादिषां तद्भूतैककालमात्रआयित्वादिकञ्चोक्तं
नाकपतयाः इन्द्रयाः अज्जभवमपि हित्वा किमुनर्नोकपती-
नित्येवं व्याख्येयम् इति ब्रह्मादीनामवशास्पदत्वं दर्शितवती
अत्र शिवस्यानुकिन्तु तत्रावधानाविषयत्वं दर्शयित्वा
तादृशत्वज्ञानं तदकरणे हेतुं ग्यनकिं यद्यपि स्वाभाविक
एव तस्यास्तस्मिन्नुरागः नतु विचारोपेक्षाः तथापि स्वाभा-
विकत्वे सति विचारोप्यनुपपद्यतीति तद्वशालम्ब्य सिद्धा-
न्तितं तस्यैव सिद्धान्ते योग्यत्वात् ॥ ३९ ॥

जाड्यं वक्ष इति भावकर्मणोऽप्यञ्च विधानात् भावपक्षे
यजतः सामानाधिकरण्यनिर्देशो वक्षसो जाड्यप्राप्त्युत्पत्त्यपेक्षया
कर्मपक्षेण स्पष्टमेव तु शब्दो विरोधे हरणे हेतुः स्वभाग-
मिति हे गदाशयेति स्वस्वनिष्ठेन गदेनैकेनापि विद्याव्याप्ते
सूचकः । किमुत त्वयेति भावः यत ईश हे अशेषशक्ति-
युक्तः ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

बलिभुजः इविभौकारः अजाद्याः ब्रह्माद्याः बलिभुजां ब्रह्मादीनां
प्रेष्ठं प्रियतमं त्वाम् असुतुपः प्राणतर्पकाः न विदुस्तपि ब्रह्माद-
योपि तुभ्यं तव शेषभूता इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तेषां मुनीनां समाजः तदोचितः स्त्रीपुंसोरतयोः न समुचितः
अजितेन्द्रियाणां जन्तूनां न सुखायेत्यर्थः ॥ ३८—४० ॥

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

आस्थिताः पदवीमित्यादौ प्रतिभाषिष्यते यद्वाच्छयेत्यष्ट-
मेन, तावन्निष्कञ्चना इत्यत्र प्रतिभाष्यते—निष्कञ्चन इति । ननु,
हे विभो ! त्वं निष्कञ्चन इति सत्यमेव कुतः यतः किञ्चि-
दप्यनवाप्य नास्ति यस्य तथाभूतत्वं निष्कञ्चन इत्यर्थः ।
हरिद्रतालक्षणनिष्कञ्चनत्वन्तु तव न घटत इत्याह— यस्मा
इति । बलिभुजः बलिं पूजां भुङ्गते इति तथा अन्येभ्यः
पूजार्हा अपि ब्रह्मादयो यस्मै तुभ्यं बलिं पूजां हरस्यर्पयन्ति कुर्व-
न्तीत्यर्थः । तस्य सर्वेश्वरस्य भवतो हरिद्रता न घटत इत्यर्थः ।
निष्कञ्चनजनप्रिया इत्यस्योत्तरं प्रेष्ठो भवानित्यादि । निष्क-
ञ्चनजनप्रिया, इत्यत्र बहुव्रीहितपुरुषाम्यतरत् उभावपि वा सर्वथा
वेदश एव भवानित्याह—प्रेष्ठ इति । बलिभुजां पूजार्हाणां नार-
दादीनामकिञ्चनानामनन्यप्रयोजनानां प्रेष्ठो भवात् तथा तेषां
बलिभुजोपि तुभ्यं तव प्रेष्ठः तस्मात् प्रायेणेत्यस्योत्तरमाह—न
त्वामिति । आकृतया अभिज्ञनादिभिराकृतत्वाभिमानेनाम्हाः
विवेकहत्याः अन्तकम् अन्तं करोतीति अन्तकस्तथाविधं त्वा
त्वां न विदन्ति न भजन्ते असुतुपः असूनिन्द्रियाण्येव
तर्पयन्तीति अन्तकमित्यस्य कालरूपेणायुर्हरन्तामित्याशयः ॥ ३७ ॥

प्रेष्ठ इत्यत्र हेतुं वदन्ती ययोरारमसमं वित्तमित्यादि-
नोक्तम् अनौचित्यं परिहरति—त्वं वा इति । समस्तपुकार्यस्वरूपः
फलत्वात् अशेषितफलरूपः आत्मा च यद्वा अभिहितपःफलरूपः
सर्वेषामिष्टतमं हि फलं सुखं त्वन्तु निरवधिकामन्दरूपः चतु-
र्विधपुरुषार्थनिर्वाहकत्वस्वरूपस्य निरतिशयानन्दरूपस्य च तव
सुखलेशसाधनभूतविच्छादिमज्जिस्साम्यं दूरापास्तमेवेति भावः ।
तर्हि निस्समत्वादेव मम त्वया ऽसमया सह विबाहोऽनुचित एव
जात इत्यत आह—यद्वाच्छयेति । यस्मिन् त्वदास्ये बाष्पया कृत्स्नं
त्वदास्य व्यतिरिक्तं सर्वस्मिञ्जान्ति स्वंजन्ति नेच्छन्तीति यावत्
अतएव ते जनाः सुमतयस्तेषां तव च समाजः सङ्गतिरुचित एव
न हि तारतम्येति स्वभावतः शेषशेषिणोः सम्बन्धो नोचितः
अतस्त्वदास्यमात्राकाङ्क्षयाः मम तव च सम्बन्धः सूचित एवेति
भावः । सामान्येन तु सम्बन्धोऽनुचित इत्यभिप्रेत्याह—पुंसः
इति । रतयोर्मिथोरतयोरत एव तत्कृतसुखदुःखिनोः पुंसः
स्त्रियाश्च न समाजो नोचित इत्यर्थः । यः केवलमैथुन्यतत्प्र-
युक्तसुखदुःखानुभावार्थः समाजः सतु नोचितः यस्त्वावयोः
शेषशेषिण्यस्य समाजः स उचित एवेति भावः ॥ ३८ ॥

मिथुभिः स्थापिता मुषेत्यस्योत्तरमाह—त्वमिति । मिथु-
पदव्याख्यानं न्यस्तदण्डेरिति मिथुभिः सर्वभूतसुहृत्वं प्रार्थ-
यमानैर्न्यस्तदण्डैरित्यस्याप्ययमेवार्थः गदितः स्थापितः प्रभावो

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यस्य तथाभूतः तत्र हेतुं वदन्ती मुखेत्यस्योत्तरमाह—आत्मेति । त्रिजगतामात्मा आत्मदः आत्मपर्यन्तप्रदः “यथात्मदा बलदा” इति श्रुतेः । आत्मत्वादात्मपर्यन्तवदान्यत्वाच्च गदित इत्यर्थः । आत्मद इत्यनेन मुक्तप्राप्यत्वं विवक्षितं नञ्आत्मनः प्राप्यस्य च श्लाघा प्रयोजनान्तरापेक्षा किन्तु स्वसत्तालाभार्थाप्राप्य-प्राप्यार्थाचेति मुख्येति सत्यमुक्तमित्यर्थः । आत्मनः शरीरादि-विलक्षणतया स्तुतो हि शरीरसत्तासिद्धिः अथ वेदभ्येतदवि-शाय त्वयादीर्घसमीक्ष्येत्यस्योत्तरमाह—इतीति । इतीत्यभूतं भवन्तं ज्ञावेति शेषः । अज्जभवनाकपतीन् ब्रह्मन्दादीन् भवतो भुवः सकाशादुदीरितो यः कालस्तस्य वेगेन ध्वस्ताः आशिषो येषां तथाभूतान् हित्वा विहाय एवम्विधत्वाभ्यम तेषां पुत्रस्थानीयत्वाच्च तद्वन्वितादिप्रयुक्तसाम्यमविचार्यैवति भावः । एवं हित्वेत्यनेनाविहायति व्याख्यातं मे मया त्वं वृत्तोसि अज्जयोऽन्याद्य एवाविचार्याः कुनोन्वे चैद्याद्यां विचार्याः स्युरित्यर्थः ॥ ३९ ॥

पुनः सिंहावलोकितन्यायेन राजभ्यो विभ्यत इत्यस्योत्तरं वक्तुमात्रमानयनदृष्टान्तेन निर्भयत्वं स्थापयन्ती स्पष्टमविभ्यत इत्येव प्रवक्तव्ये संशयापादकेन राजभ्योविभ्यत इति पूर्वरूपा-त्मकसान्निध्या प्रयुक्तं वचः शृण्वतां आख्यावहमित्याह— आख्यामिति । हे गदाप्रज यस्त्वं शाङ्गनिनर्देन शत्रून् भूपान् विद्राव्य पलाययित्वा मां जहर्ष इतवानसि तस्येदं वचो-आख्यं शृण्वतां सन्धिविशेषमजानतां त्वयि भयसम्भावनात्मके ज्ञानरूपआख्यावहमित्यर्थः । हरणे दृष्टान्तः यथा सिंहः पशून् ग्रहिणादीन् विद्राव्य स्वभागं हरति तद्वदिति किं तद्वचो यज्जाख्यं तदाह—तेभ्य इत्यादि । तेभ्यः शत्रुभूतेभ्यो भयादुदधि समुद्रं शरणं प्रपन्न इति यत्तत् ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

निष्किञ्चना वयमितिदं निबोधयतः किञ्चित्किञ्चिन्मात्रं नास्ति किन्तु सर्वमेवास्त्यतो भवाभिष्किञ्चन इत्युच्यते नत्वनान्यत्वं निष्किञ्चनत्वमित्याह—यस्मा इति । सर्वप्राणिदत्तबलिभुजोप्यजाद्या यस्मै बलिं हरन्ति स भवाभिष्किञ्चन इति विदुषां परिषदि न शोभत इति शेषः । तस्मात्प्रायेण नोह्याख्या न भजन्तीत्य-आवधारयामहे नत्वेति आख्यातान्धाः ऐश्वर्यमदान्धाः त्वा त्वां न विदन्ति न जानन्ति न लभन्ते चेत्यन्वयः । दूरस्थत्वाच्च विद-न्तीति, नेत्याह—अन्तिकमिति “नदिष्टमन्तिकतम्” इत्यमरः । अत्र हेतुरसुत्प इति स्वेन्द्रियपोषणपरत्वात् अन्तिकस्थत्वं स्पष्टयति बलिभुजामिति यत्त्वं बलिभुजां ब्रह्मादीनामप्यन्तरास्ते तिष्ठसि किमुनतरेषां नियन्तृत्वेनेति शेषः । अत्र प्रमाणमाह—प्रेष्ठइति । सतां प्रियतमः “प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः” इत्यतो आनिर्दिशिनं प्रमाणम् “कस्मै देवाय हविषा विधेम इमा रुद्राव-स्थिरधन्वने गिरः” इत्यादिश्रुतिः ॥ ३७ ॥

ययोरेव समं विस्रम इत्याद्युक्तमनुवदति—त्वं वा इति । वे-शाब्देऽहत्वर्थः त्वं फलात्मासुखत्मा परमानन्दस्वरूपो वै यस्मात्तस्मात् समस्तपुरुषार्थमयोऽर्थ्यत इत्यर्थः । मयद् प्रत्ययः प्रधानार्थः सर्वस्मात्

प्राधान्यस्वरूपः समस्तपुरुषैरर्थ्यमानस्वरूप इत्यर्थः । ये सुमतयः सम्यग्ज्ञानिनो यस्य तव वाञ्छया अनुग्रहेच्छया कृत्स्नं मुक्त-मित्रवितादिसर्वं विसृजन्ति मुञ्चन्ति त्यक्तसर्वेषणा इत्यर्थः । अनेन प्रकृते किमागतमत्राह—तेषामिति । हे किमो तेषां सुमतीनां भवत-श्च प्रसादः पूर्णसुखलक्षणो गुणः समुदितिः सम्यगुक्तः, समानो वा नास्तीत्यस्य कोभिप्राय इत्यत उक्तं यथेति चाऽऽप्यर्थं यश्च कोपि नास्तीत्यर्थः ननु युवयोः कोपि गुणः समो नास्ति कि-मत्राह—त्रय्याञ्चेति । त्रय्यां वशशब्दात् स्मृतिव्यपिच तयोर्युवयो-यश्च कोपि गुणो ऽस्ति स क इत्यतो रतयोरित्यनेन सूचितः “अग्निष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत” इति वेदोक्तकर्मकर्तृत्वेन सुमतीनां त्रयीरतत्वं भवतो वेदप्रतिपाद्यत्वेन चेत्येवमाकारेण समत्वम् ननु जीवस्य चेतनत्वेन ज्ञानानन्दादिगुणोऽस्त्येवातः कथं समो गुणो नास्तीत्यत्राह—सुखदुःखिनोरिति । सुखदुःखिनोर्युवयोर्मध्ये कवलपरिपूर्णसुखो भवति स्ते सुमतयो भवज्ज्ञानपर्यन्तं दुःखिन इति ननु पञ्चात्मसमगुणत्वमापन्नं योवःऽऽनन्दादिमुक्तः ज्ञानानन्दी भवतीति श्रुतेरितीयमाशङ्का “अपसम्पूर्णशक्तित्वादल्प पूर्णसुखत्वतः” इति स्मृतिवचनेन परिहरणीया यद्वा ये सुमतयः कृत्स्नं विसृजन्ति तेषां भवतः पुंसां भवदीयपुरुषाणां यत्त्वं फलात्मा परमानन्दमोक्षरूपः समुदितिः सम्यगुक्तः त्रय्यां त्रिवेदविहितमार्गे वर्तमानयोः सुख-दुःखिनोः धर्माधर्मोनुष्ठानेन तत्तत्फलभुजोर्विहितप्रतिष्ठाकर्त-र्यत्त्वं फलात्मा न समुदितः स त्वं मे वृत्तोसीत्यन्वयः ॥ ३८ ॥

भिभुभिः श्लाघिता मुखेत्यस्योत्तरं शृणु—त्वमिति । भवतो वाक्कमनःकायलक्षणो दण्डो येरते न्यस्तदण्डाः तैर्मुनिभिः वाञ्छयैः निर्जितेन्द्रियप्रामैः यतिभिरित्यर्थः । गदितानुमाद्य स्पष्टीकृतप्रभावस्त्वम् अदीर्घसमीक्षयेति यदुक्तं तत्राह—आत्मेति । जगतामात्मा स्वामी भजतामात्मदः सायुज्यमुक्तिप्रदश्चेति । दीर्घसमीक्षया निश्चित्य मे मया त्वमभिहितः वृत्तोसि “हिह-तावधारणे” इतियादवः । भवतः भवज्ज्ञायमानमुदीरितमुदी-रणं प्रेरणं यस्य स भवद्भवदुदीरितः स चासौ कालः भव-द्भवदुदीरितकालः तस्य गन्धेन ध्वस्ताशिषः निरस्तसम्पदः अज्ञयो जाताऽञ्जः ब्रह्मा “सोऽज्ञ एव पुरुषं समुदृत्यामु-च्छेयत्”, इति श्रुतेः । भवो रुद्रः नाकपतिरिन्द्रः पतान् मुक्त्वा अन्याश्चेद्यादीन् मुक्त्वेति कुतः ? किमु वक्तव्यमित्यर्थः । एवमादीर्घसमीक्षया वृत्तोसीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

राजभ्यो विभ्यत इत्येतत्प्रकारान्तरेणाक्षिपति—सत्यमिति । हे गदाप्रज ! चशब्द एवार्थः यस्त्वमेव शाङ्गनिनर्देन भूपान् विद्राव्य मां जहर्ष इतवानसि कथमिव यथा सिंहः स्वभागं पशुलक्षणं स्वबलिं स्वस्य भरणे योग्यं हरति तथा तेषो राजभ्यो भयाद्यदुदधि शरणं प्रपन्न इति यत्तत् तव वचः सत्यं साधुभावं त्यजतीति अस्मद्वयामोहनार्थमुक्तमिति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्धः ।

निष्किञ्चन इति निरिति निषेधे नु निश्चितं भवात् निष्किञ्चनः तर्हि कथं मदुक्तमङ्गीचक्यैव - सत्यं तत् न ददित्वलक्षणेनायेन । किन्त्वनेनैवेत्याह—नेति । अतएव यस्मा

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इत्यादि येतु त्वां न विदन्ति ते जलवन्निताम्नाः असुतृपश्च
येतु त्वां विदन्ति ते जलवतिभेष्टा इत्याह—प्रेष्ट इति । एत-
द्योजनापेक्षयैव तदुक्तातिक्रमेणोत्तरं । आस्थिता इत्यादेस्तुत्तरं
संरम्भयोग्यत्वात् तत्प्रसङ्गे देयम् ॥ ३७-४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

ननु, निष्किञ्चना वयं शश्वन्निष्किञ्चनजनप्रियाः इति
यदुक्तं तदपि सत्यमेवेत्याह—निष्किञ्चन इत्यादि । ननु भो भग-
वन् भवान् निष्किञ्चन एव कुत इत्याह न यतोऽस्ति किञ्चित्
न विद्यते किञ्चन यस्मादिति पञ्चम्यन्यपदार्थेन सत्यमेव
तदित्यर्थः । ननु ब्रह्मादयो मद्भिन्नाः पृथगीशा वर्त्तन्ते तत्कथ-
मयमर्थः समर्थ्यतामित्याशङ्क्याह—यस्मै बलिमित्यादि । बलि-
भुजो ब्रह्मादयो यस्मै तुभ्यं बलिं हरन्ति अत असुतृपो विष-
यिणस्त्वां न विदन्ति, कीदृशं त्वाम् ? अन्तर्कं कालमव्ययशक्त्या
सर्वसंहारकश्च ते कीदृशाः ? आत्मतत्त्वं ऐश्वर्येणान्धः न केवलं
तेषामेवास्तक्य अपितु बलिभुजां ब्रह्मादीनामपि न केवलमसु-
तृप एवाक्याताम्नास्तेपि बलिभुजोपीत्यर्थः । अतस्त्वं प्रेष्टः प्रिय-
तमः सर्वेषां प्रेष्टः अत एव निष्किञ्चनोऽसीति यत् तत्सत्य-
मेवेति वाक्यार्थः ॥ ३७ ॥

यद्येरेव समं विपुलं यद्येरेव समं बलमित्यादि यदुक्तं
तदपि सत्यमेवेत्याह—त्वं वै समस्तत्वादि । त्वं समस्तपुरुषार्थ-
मयः कलात्मा फलस्वरूपः सर्वपुरुषार्थं सर्वलोकार्थं सर्वलोक-
मिमिश्रमित्यर्थः । "अयः शुभाशुभो विधिः" सर्वलोकशुभाहं
यस्त्वां भजते स एव तव योग्य इत्यर्थः । तेनाहं त्वत्काम-
त्वेन त्वद्योग्यैव अतो मम त्वया सह समत्वमस्यैवेति फला-
भ्यन्तां दर्शयति—यद्वाञ्छया सुमतयो विस्तृजन्ति कृत्स्नं फलार्थं
हि सर्व एव यतन्ते हे विभो ! तेषां समाजो गोष्ठी भवतः
समुच्चिता एव तेनाहमपि भवदर्थं सर्वमसृजं मया सह गोष्ठी
तव समुचितैवेति पुंसः स्त्रियाश्च अन्योन्यं रतयोगोष्ठी न
समुच्चिता त्वया सह यदि पुंसो वा स्त्रियो वा गोष्ठी भवति
तदा समुचितैव सान्द्रानन्दस्वरूपेण भवता सह सङ्गतः पुरुषः
स्त्रीषा त्वत्समत्वमेव लभते न त्वन्योन्यं तयोः कुत इत्याह
सुखदुःखिनोः कदाचित् सुखिनोः कदाचिदुःखिनोः नित्यसुखे
त्वयि सङ्गतस्तु पुरुषः स्त्री वा नित्यसुखित्वमेव लभते अथवा
सुखेपि कामसुखेपि दुःखिनोः "दुःखं कामसुखापेक्षा" इत्युक्ते ॥ ३८ ॥

वेदधर्मतद्विज्ञायेति यदुक्तं तदपि सत्यमेव एतद्वदुक्तं विप-
रीते राजभ्यो विभ्यत इत्यादिकम् अधिहाय वस्तुत्वाभावात्
सर्वमिदमधिहायैवेत्याह—त्वं न्यस्तवण्डमुनिभिष्टित्यादि । न्यस्त-
वण्डैरात्मारामैर्मुनिभिर्गोदितानुभावः आत्मा श्रीविग्रहः आत्मदः
सर्वेषां प्राणदः आत्मशोधको वा "दैर् शोधने" इति कृत्वा मे मया
वृत्तोऽस्ति अत एतद्विहायैवेति तद्योगिः सत्या किञ्चत्वा वृत्तोऽस्ति-
त्याह—हित्वेत्यादि । भवनाकपतयोपि भवद्भूमङ्गकालध्वस्ताधि-
काराः किमुतान्ये नाकपतिशब्दो ब्रह्मादिपरः ॥ ३९ ॥

राजभ्यो विभ्यतस्तुभु समुद्रं शरणकृतानिति भगवदुक्तं
पुनः स्मृत्वा सत्यत्वेन स्वैदग्ध्या प्रथमं प्रतिपादितमपि पुन-
रत्यन्तासम्भाव्यत्वेन प्रत्यक्षबाधितं मत्वा सक्रोधोपहासमाह—
जाड्यं वच इत्यादि । हे गदामज ! तव वचो जाड्यं वचसो
जाड्यमित्यर्थः । अथवा हे गदामज ! तव जाड्यमिदं किं तत्
तेभ्यो भयादुदधि शरणं प्रपन्न इति वचः कुज्रोक्तौ न्यून-
पदत्वं गुणः कुतो जाड्यम् इदं वचो न सत्यं नैवेत्याह—यस्त्वि-
त्यादि । यस्त्वं भूपान् विद्राव्य शार्ङ्गनिनदेनैव नतु युद्धकौश-
लेन मां जहर्ष, क इवेत्याह—सिंहो यथेत्यादि । तस्मात्सर्वैत-
ज्जाड्यामेव पूर्वपूर्वं धैर्यभावेनैव सर्वं भगवद्वचनमभ्यध-
यित्वा सत्यत्वेन प्रतिपाद्य सम्प्रत्यमर्षभावेन तदेवान्यथ-
यतीति ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

बद्धप्यमजनसम्मत्यर्थः स्वतः परतश्च धनाभावलक्षणं दूष-
मुक्तं तस्याप्यन्यथार्थं व्याचष्टे—निष्किञ्चन इति । निष्किञ्चन-
पदं यौगिकमत्र न तु रूढं निर्जनार्थं योगमाह—न यतोऽस्ति
किञ्चिदिति । नन्विति निश्चये नैव भवाभिष्किञ्चनः यस्य किञ्चन
नास्ति किन्तु सर्वमेव यतो हेतोर्वा किञ्चिन्नास्ति किन्तु
सर्वमेवास्ति यतो भिन्नं वा अत्रापि ज्ञानेदये सर्वं भगवतः
सकाशादल्पमेव भविष्यतीति यतः सर्वं किञ्चिदेवेति नन्वर्थः
अथवा निरूप्यसर्गो निर्गतार्थं यतो भगवतः सकाशात् सर्व-
मेव निर्गतमिति न यत्नं सर्वं प्रपयतो भगवतः सकाशात्
किञ्चिदस्तीत्यर्थः । ननु, रुढिं परित्यज्य किमिति योगः प्राप्ति-
यते इति चेत्तत्राह—यस्मै बलिं बलिभुजोपि हरन्तीति । न हि
बाधितोर्थः स्वीकर्तुं शक्यते यथा प्रकरणवशात् सैन्धवादि-
पदेषु युद्धार्थं प्रवृत्तौ सिन्धुजत्वमेव पुरस्कृत्य अथ एव प्रती-
यते न तु लवणं तथैवपि बलिभुज इन्द्रादयोपि सर्वोपास्याः
यस्मै बलिं हरन्ति चरणक्षालने भजः प्रसिद्ध इति तेनापि
बलिर्दत्तो भविष्यति चरणसेवका इति ज्ञापयितुं वा तदा-
दित्वमनेन स्वतो धनाभावपक्षः परिहृतः परतो धनाभाव-
पक्षे सिद्धान्तमाह—न त्वां विदन्तीति । ज्ञात्वा हि भजनं
नन्वज्ञानमपि दोषप्रतिपादकमिति चेत् सत्यं यदिप्रतिबन्धा-
भावेनान्नान्न भवेत् अत्र तु त्वदज्ञाने हेतुरस्तीत्याह—असुतृप
इति । प्राणतर्पण एव व्यापृता न जानन्ति ज्ञापनार्थं प्रयत्ने
अवकाशाभावात् नन्वनावश्यकत्वं तथा सन्निजतमिति प्राणा-
पेक्षया अपकर्षात् अज्ञानं दोषायैवेति चेत् तत्राह—अन्तर्क-
मिति । स हि मारकः सर्वसंहर्ता अतः सर्वैरेव ज्ञातव्यः तथा-
प्यज्ञानं बहिर्मुखत्वादेव हेत्वन्तरमप्याह—आकृतान्धा इति ।
आकृततया अन्धाः न हि चक्षुषि द्रव्यादिना पिहिते कश्चित्
पश्यति तथाऽऽकृतता सर्वत्र व्यापृता निरन्तरा अन्धत्वमेव
सम्पादयति—परिमितमेव गुणो न त्वपरिमितं धनम् अजीर्णा-
वत् अतो ज्ञानाभावात् परतो धनाभावो युक्तः न ह्यन्धत्वापा-
दकं धनं भवति यदप्युक्तं निष्किञ्चनजना एवास्माकं प्रियः
नत्वाक्या इति स्वरुचिनिरूपणं तदपि युक्तमेवेत्याह—प्रेष्टो भवान्

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

इति । बलिभुजां देवानां विरक्तानां वा भवान् प्रियः पुरुषार्थ-
साधकत्वात् अपिशब्देनोभये सङ्गृहीताः तदनुगामिनश्च तेपि
तुभ्यं त्वदर्थमेव जातास्तव प्रियाः यो हि यदर्थमेवोत्पद्यते स
तु तस्व प्रियः नात्रार्थशब्दो निवृत्तिवाच्यो अतोऽन्योन्याप्रिय-
त्वात् निष्किञ्चना एव जनाः प्रियाः न तु धनवन्तः पुरुषा-
र्थोपेक्षाभावात् अतदर्थत्वाच्च अनेन तस्मात्प्रायेण न ह्याख्या इति
अभजनं समर्थितम् ॥ ३७ ॥

यदुक्तं भगवता " यथोदात्तसमं विस्"मिति विवाह-
योग्यत्वाय तत्र निर्णयमाह—त्वं वै समस्तपुरुषार्थमय इति ।
पुरुषार्थश्चेत् धर्मादिर्भवेत् उभयातिरिक्तः तत्र जनादयः
पञ्च विचारणीयाः क्षेत्रवीजयोर्वैजात्ये फलानुत्पत्तेः न तु
फलसाधनयोः जन्मादिकं तुल्यमपेक्ष्यते अतो लौकिक-
दृष्ट्यैव यो भगवन्तं साधनत्वेन मन्यते तं प्रत्येवैषां वाच्यो-
युक्तिः नत्वस्मान् प्रतीति असमतया अविवाहकथनं न मां
न त्वां प्रतीति प्रकरणादिदं वाक्यमुत्कर्षमेवार्हति न तु
प्रकरणे केनाप्यंशेन सम्बन्धत इति अभिप्रायेणाह—त्वं
सर्वपुरुषार्थमयः धर्मादयः पुरुषार्थाः त्वदवयवेषु वर्तन्ते
यथै गङ्गायां जलं ततोऽपि गङ्गा महती तथा भवानिति
मङ्गलार्थः साधितास्तत्र भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह—फलमेति ।
पुरुषार्थाः साधनरूपा अपि भवन्तीति साधनफलरूपत्वं वा
प्रतिपाद्यते सर्वेषामेव वा फलानां त्वमात्मा न हि पर-
मानन्दके कश्चित्साधिकारो नास्तीति विद्वन्भवे भगवतः
फलत्वं च साधनत्वं चार्थवानेनोक्त्वा लौकिकबुद्ध्या तद-
नङ्गीकारं मत्वा तेषामप्यनुग्रहाय युक्तिमाह—यद्वाञ्छयेति ।
फलाकाङ्क्षायामेव विरुद्धानां च परित्यागः साधनानां च
ग्रहणं न तु फलयोः अन्यफलाकाङ्क्षया नश्यत्युक्तं त्यज्यते
वैषम्यादेकस्य सिद्धत्वात्परस्यासिद्धत्वादतो राज्यं न फलं
नापि फलसाधनं तदुच्यते यद्वाञ्छयापि त्याज्यत इति न
तु तथापि राज्यमैहिकं फलं भवतीति तत्परित्यागे भ्रान्तत्वं
स्यादित्याशङ्क्याह—सुमतय इति । कृत्यं कर्तव्यं साधनसाध्य-
रूपत्वाद्भगवतः स एव प्राज्ञो न त्वन्य इति कृत्यं छेदनमर्ह-
तीति सुमतिर्ये हेतुरप्युक्तः अनस्त्वर्थमेव ये सिद्धाः तेषां
तव च समाजो युक्त इत्युह-तेषामिति । यद्यपि मैत्री विवाहा-
श्च तेष्वपि न सम्भवति तथाप्येकगोष्ठ्यां सम्बन्धमात्रमपि
युज्यत इति भक्तिरूप्यते विमो इति सामर्थ्यं राज्यविपरि-
त्यागिनां परमसुकुमाराणां सन्तोषजनने सम्यगुचितः समाजः
राजमन्त्रिणामिव सर्वथा आनुगुण्यं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तमाह-
पुंसः स्त्रियाश्चेति । यथा पुंसः स्त्रियाः समाजः चकारामित्रयोः
समानशीलव्यसनयोः अश्वं नत्वा वारवन्त इतिवत् उपमार्थ-
वाचकाभावेपि निरुक्तादिवोपमार्थत्वमुच्यते, तत्रापि प्रसङ्गं
वारयति—रतयोरिति । सर्वज्ञेशरहितत्वे सत्यग्योष्यं प्रीतयोः
मीत्यादिसद्भावेपि बाधकं चेत्तदा न भवतीति सुखदुःखिनो-
नेति एकः सुखी अपरो दुःखी रोगादिना तयोः कथमपि न
समाजः अनेन दुःखिनोः सुखिनोर्वा समाज उक्तः ॥ ३८ ॥

यदप्युक्तं भिक्षुभिः श्लाघिता मुषेति भगवानसमर्थनार्थं तत्रापि

निर्णयमाह— त्वं न्यस्तदण्डमुनिमिरिति । भिक्षुभिः परमहंसैरिति
व्याख्येयं मुषेति फलाकाङ्क्षारहितैश्च अन्यथा नारदादिषु
लौकिकभिक्षुकत्वाभावात् बाधितार्थता स्यात् अन्ये च भिक्षवः
न श्लाघां कुर्वन्ति तदाह न्यस्तो दण्डो भूतेषु भूः भूनेन
दोषाभाव उक्तः ते च ते मुनयः चेति गुणाः व्यक्तवाण्या
अपरोक्षवचनेः अनुभावो यस्य श्लाघामात्रं न किन्तु यथा
कृतं तथेत्यनुभावपदेनोच्यते तत्त्वानुभवसिद्धं तेषामन्यथा
कथं तादृशा जाताः अतस्तेषां वचनं सार्थकमिति तद्वाक्ये-
र्ज्ञात्वा भवान् सम एव बृहः । समत्वे च हेतुरास्मेति । यथा
बहिर्दृष्टौ समत्वापादका जन्मादयः तथास्तर्ह्येष्टावाभित्वमेव न
हि कस्यचिदपि स्वात्मा न समः तर्हि वरणेन किमित्यत
आह—आत्मदक्षेति । जीवाः क्षण्डितात्मान एव क्षिताः तेषा-
मात्मानं स्वात्मानं वा प्रयच्छतीति अनेन त्वं स्वात्मानं दास्य-
सीति ज्ञात्वैव मया वृत्त इत्युक्तं चकाराज्जर्मादीनपि न त्वहं
कथं तवामेत्याशङ्क्य साधारणेनाह—अगतमिति । बुद्ध्यैव वृत्तः
अत एव ते परित्यक्ता इत्याह—हित्वा भवद्भूषण उदीरितकाल-
वेगध्वस्ताशिष इति । न केवलं मयेदानीमेव भवान् वृत्तो-
न्यपरित्यागेन किन्तु पूर्वमेव लक्ष्मीस्त्वयश्चरे अज्जभवनाकपति-
प्रभृतीन् परित्यज्य जन्मैश्वर्योत्कर्षयुक्तो भवानेव वृत्त इति सम्बन्धः
तेषां परित्योग हेतुमाह—अवतो भूः कालजनिका तस्याः सम्बन्धी
तेनैवोदीरितो यः कालः तस्य वेगेन ध्वस्ता आशिषो येषां क्षण-
मपि विसम्मतो भूवक्रतायां सर्वनाश एव तेषां भवतीति
किं तेषां वरणेन न हि मुमुक्षुः कयाचिद्विप्रेत ब्रह्मादीनामेव
चेदियमवस्था कुतोऽप्ये वरणयोग्या भवन्तीत्याह—कुतोऽप्य-
इति अतो ज्ञात्वैव भवान् वृत्तः नाप्यन्ये वरणीयाः अन्यत्
भगवदुक्तं नास्माकं बाधकम् उदासीनत्वञ्च आत्मात्मदत्त्वेना-
स्मदिष्टमेव अहमपि तथाभविष्यामीति ॥ ३९ ॥

एवं बधकानि पदानि साधकत्वेन व्याख्याय वाक्यार्थश्चोक्ता
यथाभूतं भगवद्वाक्यं लोकोदृष्टिपरत्वेऽपि विरुद्ध्यते तस्मात्
वाक्यानि विपरीततया स्वोत्कर्षमेव प्रतिपादयन्तीति वक्तव्य-
मित्यभिप्रायेणाह—जाड्यं वक्ष इति । अतः परं पुनः सर्वे श्लोकाः
लोकोदृष्ट्यापि विरुद्ध्यन्त इति व्याख्यास्यन्ते यतो विपरीत-
तया स्वोत्कर्षमेव प्रतिपादयेयुः तदाध्वनि परत्वेन तान्येव
वाक्यानि योजितानि भवन्ति यदुक्तं प्रथमत एव राजभ्यो-
विज्ञयत इति तत्रोत्तरमुच्यते—मुखञ्च प्रेमसंरम्भस्फुरिताधरमी-
क्षितुमिति भगवतोक्तत्वात् तामसप्रकरेणापि कोधाविष्टा
वाक्यानि क्षण्डयतीति पूर्वस्माद्विशेषः भवं हि जडस्य
भवति जाड्यादेव कम्पो दृश्यते अत्र भगवति भयहेतोरभावात्
वक्तुर्भयवाचकः शब्दः भयानामिव शब्दस्यैव शक्तिद्वयं कैरि-
कृत्य वक्तृत्वं वाक्यत्वं च सार्थकता सम्पादनीयेत्याह—
जाड्यश्च इति । वक्ष एव जाड्यं जडता भीरुत्वमिति यावत्
तवेति भेदार्थमसमासः ननु, विद्यमाने वक्तुरि मुखार्थं परि-
त्यज्य वक्षोजडता कथं सम्पाद्यत इत्यत आह—गदाभ्रजेति ।
यथा गदोत्पत्तिपर्यन्तं स्वयमभीतोपि क्रियाजडां सम्पादित-
वान् एवं वाचमप्यत्र तथा सम्पादयति तेव भगव-
दिच्छैव तथा कायिकवाचिकयोर्जातत्वात् किञ्चित् दृष्टं
वक्ष इति वाच इति वक्षस इति वा ज्ञानसंभयवा कोशविद्य

श्रीमद्ब्रह्मार्थसूत्रोपनिषद् ।

धर्मेण ज्ञानाभावेन लोके जडो भवति प्रकृते तु जडत्व-
सम्पादकं च एव केवलं वाक्यादेव प्रतीयते जाड्यं न त्वर्थत
इत्यर्थः । अकारपूर्वं बहुधा भगवज्ज्ञं च समुच्चिनोति यत्त्वं
भूपाद् शाङ्गनिन्देनैव विद्राव्य पशुतुल्यान् कृत्वा मां जहर्था
पशव एव हि शाङ्गमात्रेण पलायन्ते पूर्वं निन्देनैवाभिभूय
समाहृता पञ्चाशुद्धयर्थं प्रवृत्तौ बलेन सर्वे हताः इत्यविरोधः
वे हि शाङ्गमात्रेण पलायन्ते न तेभ्यो भयं सम्भाव्यते शाङ्ग-
निन्देनेति हेतुरत्रोक्त इति पूर्वं धनुष्टुकारं कृतवानिति लक्ष्यते
राजम्यच्चकं परिभूयेत्यत्र शाङ्गनिन्देनेति योजनीयं वैवात्
गृहीत्वा अनवहितेषु तेषु समागत इति पक्षं व्यावर्त्तयति
सिंहो यथेति । बलाद्ब्रह्मणोऽपि व्यावर्त्तयति स्वभागमिति
अदत्तस्यापि प्रहणे दोषाभावं सामर्थ्येणाह—इति । यथा
हूतोपि भागो देवेन गृह्यते महत्तमेतत्तेश्वरो न भवतीत्यर्थः ।
लोके स्वभागस्य बलादपि प्रहणं दृष्टमिति मां त्वमिति प्रत्यक्षं
प्रमाणमुक्तं पशुनिः सिंहं व्यावृत्तिः न हि सिंहस्य कन्या सिंह
बलाद्गृहीतुं शक्या यद्यपि स्वभागरूपादेवादीनां रक्षा-
भावाय स्वकालमिति स्वार्थमेव देवैः हूतमिति यथा सिंहः पशून्
विद्राव्य स्वभागमक्षकान् व्याप्रादीन् नादेनैव निवार्य स्वभागं
कुम्भखलमांसं हरति एवं निद्राशक्तं हनवतः ते कथं भयमिति
भववाक्यमनुवदति, विरुद्धार्थमिति वक्तुं तेभ्यो भयाद्यनुवधि
शरणं प्रपन्न इति यस्मात्तेभ्यो भयास्वम् उवधि शरणं प्रपन्नः
अस्माद्वचो जाड्यमित्यर्थः । उत्तरवाक्यगतो यच्छब्दः तच्छब्दं
नापेक्षत इति न तच्छब्दाध्याहारः पशुतुल्येभ्यो विद्रावितेभ्यो
भववचनं बाधितार्थं भवत्येवेति विपरीततयैवार्थो वक्तव्य इति
भावः । अनेनैव बलवद्भिः कृतद्वेषमिति व्याख्यातं न हि पशवः
पलायनपरा बलवन्तो भवन्ति स्वयमेव त्यक्तनृपासनत्वमुत्कर्ष
एव ॥ ४० ॥

श्रीमद्ब्रह्मार्थसूत्रोपनिषद् ।

निष्किञ्चन्य वयं शब्धादिति यदुक्तं तत्राह—निष्किञ्चन इति ।
निरिति निवेद्ये नास्त्यधिकं किमपि वस्तु यस्मात् स निष्किञ्चन-
स्त्वं यद्वा सर्वविभक्तिकस्तासिः न विद्यते किञ्चन देश्वर्य-
माधुर्ययशोबलज्ञानवैराग्यादिकं किन्तु सर्वाशित्वात् सम्पूर्णमेव
वस्य ज्ञः द्रिष्टत्वाच्च विद्यते किञ्चनपि यस्य स इत्यर्थस्तु त्वयि
न घटत इत्याह—यस्मा इति । तस्मात् प्रायेण न ह्याख्या मां
भजन्तीति यदुक्तं तत्राह—नेति । आख्यतया अन्धाः अत एवासु-
तुपः स्वप्राणतर्पका बहिर्मुखास्त्वामन्तर्कं दण्डकर्तारं नैव विदन्ति
कुतो भजिष्यन्तीत्यर्थः । निष्किञ्चनजनप्रिया इति यदुक्तं तत्र
तत्पुरुषसमासमाभित्य कैमुत्येनाह—प्रेष्ठ इति । भवान् बलि-
भुजामपि सकामानामपि ब्रह्मादीनां प्रेष्ठः किमुत निष्किञ्च-
नानां निष्कामभक्तानां प्रेष्ठ इति । बहुमीहिमाभित्याह, तेषु सकाम-
भक्ता अपि तुभ्यं तव प्रियाः किमुत निष्कामभक्ताः निष्कि-
ञ्चनजनाः न येषां भजनादन्यच्छिक्तीर्षितमभीप्सितं जिज्ञासितञ्च
किञ्चिदेषां । निष्किञ्चना बुधैरिति पौराणिकोक्तैर्भक्तवाचित्वे
निष्किञ्चनशब्दो व्याख्यातः ॥ ३७ ॥

[९०]

ययोरैव समं वित्तमित्यादि यदुक्तं ननु त्वत्तोऽन्यत्रैव
ननु त्वयि सम्भवेदित्याह—त्वमिति । फलात्मा फलरूपः समाजः
सेव्यसेवकलक्षणसम्बन्धः सनु नारायणलक्ष्योरपि त्वत्सम-
दायोरपि प्राकृतस्य पुंसः ननु श्रियाश्च मिथो रतयोः ॥ ३८ ॥

मिथुभिः श्लाघिता मुधेति यदुक्तं तत्र मिथुशब्दार्थं व्याच-
क्षाणा मिथुश्लाघैव सर्वोत्कर्ष इत्याह—त्वमिति । न्यस्तदण्डेति
त एव मिथुश्च उच्यन्ते इति भावः । गदितानुभावः श्लाघित-
प्रभावः आत्मा परमात्मेति यदर्थं सर्वं प्रियं जातं तेषामात्मना-
मप्यात्मनस्तव श्लाघा न मुधेत्यतो मुधेति त्वदुक्तिरेव मुधेति-
भावः । जगतामात्मन् इति जगद्वृत्तिजनेभ्योऽपि भजन्त्यस्त्व-
मात्मानमपि ददासीति ज्ञात्वैव मे मया त्वं हृतोसि तदपि यदुक्तं
त्वया वैदभ्येतद्विशयायेति तन्ममेदं विच्छक्षणं ज्ञानमज्ञात्वैवेति
भावः । भवतो भुवः सकाशादुदीरितो यः कालस्तस्य वेगेन
ध्वस्ता आशिषो येषां तावद् ब्रह्मादीनपि विहाय त्वं हृतोसि
कुतोऽन्ये घराकास्तदपि यदुक्तं त्वया अदीर्घसमीक्षयेति तन्मम
दीर्घसमीक्षामप्यविशायैवोक्तमिति भावः ॥ ३९ ॥

तदेवमकस्मान्मानास्यस्याधिभावोदयवती स्वज्ञानसमी-
क्षयोरज्ञानं तस्मिन्नेव व्यञ्जनया वृत्त्या उत्कापि पुनः पुरुषान्तर-
गुणवर्णनप्रदीप्तकोपेनाभिधायपि तस्मिन्ज्ञानं सत्संरम्भकुटि-
कुटिलकटाक्षं स्पष्टयन्त्येवाह—जाड्यमिति । जाड्यमयमित्यर्थः ।
यस्तु त्वं भूपाद् विद्राव्य स्वभागं मां धियं जहर्था तेभ्यो श्रिया-
नुवधि शरणं प्रपन्नस्त्वमिति यत्तव वचोभाषणं तत्तव जाड्यम्
अज्ञानशापकमित्यर्थः । ननु च पूर्वमकोपनया त्वया “सत्यम्भया-
दिव गुणेभ्य उरुक्रमान्तः शेते समुद्र” इत्येनन तद्वचः सम्य-
गेव समाहितमिति चेत्तस्य तन्ममापि जाड्यमिति
शेयम् ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

निष्किञ्चना वयमिति यदुक्तं तदपि सत्यमेवेत्याह—निष्कि-
ञ्चन इति । ननु, निश्चितं यतः यस्य किञ्चित् अल्पं जीव-
विषयं कर्मजभ्यं प्राकृतं देहादिकं नास्ति स भवान् निष्कि-
ञ्चन एव द्रिष्टतालक्षणं निष्किञ्चनत्वन्तु तव नोपपद्यते
इत्याह यस्मादिति । अजाद्याः ब्रह्मादयः अन्यतो बलिभुजापि
यस्मै बलिं हरन्ति स भवान् इति योज्यम् निष्किञ्चनजन-
प्रिया इति यदुक्तं तदपि युक्तमेवेत्याह—प्रेष्ठोभवानिति । बलिभुजां
परदत्ताभुजामगृह्णानां मुनीनां भवान् प्रेष्ठः ते तुभ्यं प्रेष्ठाः
अतः निष्किञ्चनजनानां प्रियास्तेवा प्रिया येवामिति निष्किञ्चन-
जनप्रिया वयमिति त्वदुक्तिः उपपन्नस्यर्थः ॥ ३७ ॥

ययोरैव समं वित्तं जन्मैश्चर्वाकृतिर्भवः । तयोर्विवाहो
मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥ इति यदुक्तं तत् अन्यस्मी-
पुरुषविषयं त्वयि तु निरतिशयोत्कृष्टे निरुद्धा एव शिष्टा
दास्यं कुर्वन्ति तद्वद्दमपि मीर्याभावेन त्वामेव भजामीत्या-
शयेनाह—त्वमिति । हे विभो ! व्यापक ! त्वद्वैभवापेक्षया सर्वं
पदार्थोः परिछिन्ना इति सम्बोधनाभिप्रायः वे निश्चितं समस्ताः
सम्पूर्णाः पुरुषार्थो येष्यस्ते तथा सर्वपुरुषार्थोपायास्तन्मयः

यद्वाञ्छया नृपशिखामणयोऽङ्गवैन्यजायन्तनाहुषगयादय ऐकपस्यम् ।

राज्यं विसृज्य विविशुर्वनमम्बुजाक्ष सीदन्ति तेऽनु पदवीं त इहास्थिताः किम् ॥ ४१ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः

समस्तपुरुषार्थोपायरूपः फलात्मा फलरूपः पुरुषार्थः रूपः उपेय इत्यर्थः । यद्वाञ्छया यद्वास्येच्छया शोभना त्वन्निरतिशयो-त्कर्षधारणवाती मतिर्येषां ते कृत्स्नं त्वत्तां निरुष्टं विसृजन्ति “भूमात्वेव विजिज्ञासितभ्यः” इत्यादि श्रुतेः । तेषामेव निरु-ष्टानां भवतो निरतिशयोत्कृष्टस्य समाजः सेव्यसेवकलक्षण-सम्बन्धः सम्यगुचितः अन्येषान्तु वित्तादिसमत्वेन परस्परं समाजो युक्तः न भवतः समाज इत्याह-पुंसःस्त्रियाश्च मिथो वित्तादिसमत्वेन रनयोर्न भवतः समाजः समुचितः अत एव दुःखितयोरित्युक्तम् ॥ ३८ ॥

भिभुभिःश्लाघिता मुधेति यदुक्तं तत्रोत्तरमाह-त्वमिति । भिक्षवो मुनयः “श्रुतिर्यनिर्मुनिर्भिभुस्तापसः संयतो यमी” इति कोशात् न्यस्तदण्डाः अभयदाः प्रजापीडावारणार्थं भिक्षवेव कालक्षेपं कुर्वन्ति अतस्ते भिक्षव इत्यर्थः । तेच मुनयः न्यस्तदण्डमुनयः तैर्गवितानुभावः श्लाघितप्रभावः । मुधेत्यस्योत्तरमाह-आत्मेति । जङ्गलां सर्वेषामात्मनामात्मा नहि आत्मनामप्यात्मनः श्लाघा मुधा भवतीति भावः । प्रयोजनमाह-आत्मदः श्लाघाकर्तृणा-मात्मपर्यन्तफलद इत्यर्थः “य आत्मदा बलदा” इति श्रुतेः । वेदभ्येतद्विज्ञाय त्वयाऽग्नीधेसमीक्ष्येति यदुक्तं तदुत्तरमाह-इतीति । इतीति ब्राह्मैव मे मया इतोसीत्येतद्विज्ञायेत्यस्योत्तरम् अग्नीधेसमीक्ष्येत्यस्योत्तरमाह-हित्वेति । भवतो भुवः लकाशाख उदीरितो यः कालस्तद्वेगेन ध्वस्ता आशिषो येषां ताम् ब्रह्मा-दीनापि हित्वा कुतोऽन्ये केऽन्ये इत्यर्थः । सर्वपरित्यागपूर्वक-त्वदभिनिवेपेण मत्समीक्षाया अदीर्घत्वमिति भावः ॥ ३९ ॥

राजभ्यो बिभ्यतः इत्यत्र सिंहावलोकनन्यायेन पुनः किञ्चि-दुत्तरमाह-जाड्यमिति । हे गदाग्रज ! सिंहो यथा पशून् विद्राव्य स्वभागं हरति तद्वच्छार्ङ्गनिनादेनैव भूपान् जरा-सन्धादीन् विद्राव्य स्वभागं मां यस्त्वं जहर्थ इतवानसि तस्य तव राजभ्यो बिभ्यत इति वचोभाषणं जाड्यं भवति भोतृणां जाड्यापादकं जिवति अबिभ्यत इति स्पष्टप्रयोगा-दर्शनात् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे विभो ! आप निष्किञ्चन हो सोभी यथार्थहि है क्योंकि परिपूर्ण काम होने से आप को संसार में प्राप्त होने योग्य कुछभी नहीं है इसी लिये दरिद्रता रूप निष्किञ्चनता आप में नहीं घटि सकती है क्योंकि अन्य की भेट पूजा के भाग ने वारे ब्रह्मादिक भी आपके अर्थ पूजा भेट समर्पण करने हैं फिर आप दरिद्री कैसे हो कतते और आपने यह कहा कि प्राय करके धनी लोग मेरा भजन नहीं करते हैं सो युक्तहि है क्योंकि भनादि सम्पत् से अन्ये और

संसार के विषयभोग से दरिद्रपन को तृप्त करने वारे ब्रह्मानी लोग आप को नहीं जानते हैं इसी कारण से आप का भजन नहीं करते और आपने यह कहा—कि, निष्किञ्चन जन हमारे प्यारे हैं और हम उन के प्यारे हैं सोभी युक्तहि है क्योंकि देवादिकन की समर्पण की हुई भेट पूजा के भोगने वारे नारादादि अकिञ्चन पुरुषों को आप अत्यन्तप्रिय है और वेभी आप के अति प्रिय हैं ॥ ३७ ॥

और आपने यह कहा कि जिनकी धन सम्पत्ति कुल अवस्था में करके समता हो उनहि परस्पर में विवाह आदि युक्त होता है क्योंकि आप सर्व फल के देने वारे और परमानन्द स्वरूप होने से स्वयं फल रूप हो इसीलिये विवेकी जन आप को प्रसिद्धी इच्छा करके ब्रह्मलोक पर्यन्त सब का परित्याग कर देते हैं, इसी लिये हे विभो ! उनका और आपका समाज सर्व प्रकार योग्य है और परस्पर प्रीति युक्त तथा संसार के सुख दुःखभागी ऐसे ली पुरुष का समाज आप के योग्य नहीं है ॥ ३८ ॥

अपरञ्च यह जो कहा कि भिक्षारियों ने तथा हमारी बड़ाई करी है सोभी यथार्थ है क्योंकि आप सब के परम प्रिय आत्मा और निज भक्तन को अपने आत्म पर्यन्त देने वारे परम उदार हो, इसी लिये जिनो ने प्राणियों की पीडा का परित्याग किया है ऐसे सब के सुहृदय मुनि जनो ने आप के माहात्म्य का प्रतिपादन किया है और आपने कहा कि हे राजपुत्रि तुमने आगे पीछे का विचार नहीं करके हमको घरा है सो यह कहनाभी नहीं घटित सकता क्योंकि उपरोक्त आपको अपार महिमा जान कर आपके भुकुटी विलास से प्रेरित काख के वेगसे जिनके काम नाश होगया है ऐसे ब्रह्मा और इन्द्रादि देवतान को तुच्छ समझकर उनका परित्याग करके मैंने आपको घरा है फिर कीटसदृश शिशुपाखादिकन की तो गिनतीहि क्या है ॥ ३९ ॥

हे परमेश्वर ! हे गदाग्रज ! जैसे कि सिंह, अन्य पशुन को भगा कर अपनी बलि अपने भाग को ले लेता है तैसे ही आप, शार्ङ्ग धनुष को टंकार मात्र सेहि शिशुपाल जरासंध आदि भूपन को भगाय कर मोको हरते भये फिर आपका यह जो कथन है कि उन राजान की भय से हम ने समुद्र की शरणा गति ली है सो यह युक्त तो नहीं है ॥ ४० ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

यच्चान्यदस्पृष्टवर्त्मनामित्यादिना अर्थात्वां भजन्तः सीदन्ति इत्यवसादनं भभावहत्वमुक्तं, तदपि मग्दमेवेत्याह—यद्वाञ्छ-येति । यद्य तव भजनवाञ्छया नृपोसमाः अङ्को येनस्य पिता

काऽन्यं श्रयेत तव पादसरोजगन्धमाघ्राय सन्मुखरितं जनताऽपवर्गम् ।

लक्ष्म्यालयं त्वविगणय्य गुणालयस्य मर्त्या सदोरुभयमर्थविविक्तदृष्टिः ॥ ४२ ॥

तं त्वाऽनुरूपमभजं जगतामधीशमात्मानमत्र च परत्र च कामपूरम् ।

स्यान्मे तवाङ्घ्रिररणं सृतिभिर्भ्रमन्त्या यो वै भजन्तमुपयात्यनृतापवर्गः ॥ ४३ ॥

तस्याः स्युरच्युत नृपा भवतोपदिष्टाः स्त्रीणां गृहेषु खरगोश्वबिडालभृत्याः ।

यत्कर्णमूलमरिर्कषण नोपयायाद्युष्मत्कथा मृडविरिञ्चिसभासु गीता ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

देव्यः पृथुः ज्ञायन्तो भरतः नाहुषो ययातिः गयश्चादिर्येषां ते य एते तव पदवीं मार्गमाश्रितास्ते किं सीदन्ति न सीदन्त्येव अपितु त्वत्पदं प्राप्ता इत्यर्थः । एवं कोपावेशेनावसादनस्य परिहारादस्पृष्टवर्त्मनामित्येतद्वानन्तर्यं विहायात्रोत्कर्षः ॥ ४१ ॥

यद्योक्तमथात्मनोऽनुरूपमिति तत्राह—काऽन्यमिति श्लोकद्वयेन । गुणानामालयस्य तव पादसरोजगन्धं जनताया अपवर्गं मोक्षरूपं लक्ष्म्या आलयं तत्सेव्यं सन्निर्मुखरितं वर्णितमाघ्राय तमविगणय्य मर्त्या मरणधर्मिका सदा उरु भयं यस्य तमन्यं का स्त्री श्रयेत सेवेत अर्थं विविक्ता दृष्टिर्यस्याः सा गुणालयस्येत्यनेन गुणैर्हीना इति यदुक्तं तदपास्तम् ॥ ४२ ॥

अतस्त्वामेवाहमभजमित्याह—तन्वेति । किञ्च प्रार्थयते, स्यादिति, अरणं शरणं सृतिभिर्भवतिर्यगादिभिर्जन्मभिः बाढान्तं स्वयंवाद्बहुलकर्मभ्रवणैरित्यर्थः । कथंभूतस्य तव ? यस्त्वमनृतस्य संसारस्यापवर्गो नाशो यस्मात्स भजन्तमुपयाति आत्मसात्करोति तस्य तवाङ्घ्रिरिति भीतस्य हि शरणमेवानुरूपं भजनयोग्यमतस्त्वामहमभजमित्यर्थः ॥ ४३ ॥

ये श्लोका राज्ञां बहवो गुणाः राजपुत्रीप्सिता श्रूपैर्लोकपालविभूतिभिरित्यादिना तत्र सेव्यं सहायं साङ्गुलिभङ्गञ्चाह—द्राभ्याम् । तस्याः स्युरिति खरा इव केवलं भारवाहा गावो बलीवर्दा इव नित्यं व्यापारिहृष्टाः भवान् इवावमता बिडाला इव कृपणा हिंसाश्च भृत्याः इव किङ्करा नृपास्तस्या दुर्भगायः पतयः स्युः यस्याः कर्णपथं तत्कथा न प्राप्नुयादिति ॥ ४४ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कोपावेशेनैवेतत्परिहर्तुं योग्यमिति सम्प्रत्येवावसादनं परिहरति—यद्वाङ्मयेति । तस्य वाङ्मया राज्यं देवेन्द्रादीनामपि स्मृद्गुणीयं विस्त्रज्य नृपशिकामणयस्ते वनं विविधैः तस्मात्तन्मन्दनरूपत्वेन तेर्निश्चितस्य ते तवेत्यन्वयः । नु प्रश्ने इह जगति यत्रकुत्रास्तीत्यर्थः । प्रायः सीदन्तीत्यत्रापि योचितामुपलक्षणत्वाद् नृपा अपि सकृद्गृहीताः ॥ ४१ ॥

अन्या पुनरन्यं श्रयेत नाम तत्र पादसरोजगन्धन्वाघ्रायाप्यविगणय्य कान्यं श्रयेत् तदघ्राणेऽन्याश्रयणमेवाविगणनीमिति भावः । पादेत्यादिका भक्त्युक्तिः गुणप्राप्तं भुत्वेत्यर्थः । कीदृशं सङ्गिरात्मारामैरपि मुखरितं सशब्दीकृतं शब्देन संयोजितं पूर्वसव्याख्या वर्णितमित्यर्थः । जनानां तापस्यवर्गो वर्जनं यस्मात् सर्वसम्पत्तेराभयं च इति मुक्तमुमुक्षुविषयिसेव्यत्वमुक्तम् अत एव गुणालयस्य सर्वगुणनिधेः अन्यस्य दोषमाह—मर्त्यश्च सः आ समन्ताद् सदा सर्वदा च उरुभयं यस्य स च सः तम् उपलक्षणं चेत्तत् सन्मुखरितविपरीतत्वादिकस्य नन्वन्यमाश्रयमाणा बहवो दृश्यन्ते, तत्राह—अर्थेति । ता मूर्खा एवेति भावः ॥ ४२ ॥

तमुक्तमाहात्म्यम् अत एवानुरूपं भजनस्य योग्यमभजं जन्मान्तरेष्वपि तवैव भजनं करिष्यामीति वदन्ती प्रेमभरदैव्येनात्मनो लीलामानुषीत्वमेव कर्ममानुषीत्वं मत्वा तद्भजनं च दुर्लभं मन्यमाना प्रार्थयते—स्यादिति । विविधजन्मभिरितस्ततो जन्मन्या अपि भूतिभिरिति पाठे काश्चित् भुतयस्त्वां सर्वज्ञानासक्तं वदन्ति काश्चित् भक्तासक्तं काश्चित्कदाचित्पु दुःखेषुदासीनप्रयमित्येवम्विधाः ताभिः शङ्कां प्राप्नुवत्याः योऽङ्घ्रिः यस्त्वमिति टीका विचाट्या उपयातीति प्रथमपुरुषेणान्वयाय त्वत्पदस्य विशेषणत्वं य इत्यस्य विशेष्यत्वमङ्गीकृत्य समाधेया वा अन्यत्तैः तत्र च इति भीतस्येत्यादिवाक्यार्थयोजना इति अनेन प्रकारेणेत्यर्थः । अत्रानुरूपपदव्याख्या पूर्वसव्याख्यानादेवेति यद्वा सृतिभिरितिभिः तव तादृशानानाच्छेष्टाभिः पाठान्तरे भूतिभिः लक्ष्मीप्रियत्वादिकथनपराभिः तत्राप्यनासक्त्याविविख्यापिकाभिश्च यद्वा तवान्यावतारे सीतादीनां परित्यागादिभ्रवणैः अत्रच श्रीगोपीनां तथाद्यैवेदशयचर्चभ्रवणैश्च अनृतं तादृशविशिष्टभ्रमः तस्यापवर्गो यस्मात् गीर्देवी व्यञ्जितार्थश्चायं तव सृतिभिर्नानावताररीतिभिर्भ्रमन्त्याः “देवत्वे देवहन्द्वा सा मानुषत्वेच मानुषी” इत्यादिविष्णुपुराणोक्तेः भवद्बलीलाकारप्रकटनेन त्वया सह विहरन्त्याः पाठान्तरे यथायथा तत्तदवतारे मत्प्रतिपादिकाः भुतयस्तथा विहरन्त्या इत्यर्थः । कीदृशोऽङ्घ्रिः अनृतस्यापवर्गो यत्र सः सच्चिदानन्दरूप इत्यर्थः । अन्यत् समानम् ॥ ४३ ॥

हे अच्युतेति कालदेशाद्यभिन्नरिगुणो भवानेव अन्यत्र गुणाभासमात्रेविपि व्यभिचाराश्रान्य इति भावः । महादोषमप्याह—स्त्रीणामिति । अन्यत्तैः । तत्र किङ्करा इति किङ्करोमीत्याहप्रतीक्षका इत्यर्थः । क्षीरस्वामिना तथा तच्चिरुक्तेः । यद्वा

भूमिजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

खरः पदेन ताड्यमानोपि तामनुगन्तुत्वात् गौर्भारवाहकत्वात्
अश्वः कदाचिन्नद्धोदुत्वात् श्वावा पिण्डीवाच्छातस्तदाकाकारि-
त्वात् विडालः तदुच्छिष्टभोक्तृत्वात् भृत्यः पूर्ववदिति यस्याः
कर्णस्य मूलमवधानविषयम् उप समीपं न यायात् ईषदपि
न गच्छेदित्यर्थः । युष्मदिति गौरवेण बहुत्वात् न च स्त्रीणा-
मल्पबुद्धित्वात्तासामेव मनोहरा अपि तु परमविदुषामपी-
त्याह—मृडेति । अरिर्कर्षणं हे शत्रुसूदनंति भवद्वेषेण ते मृत
प्राया इति भावः ॥ ४४ ॥

भूमिदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

जायन्तः जयन्तीपुत्रः ऐकपत्यं पत्यन्तरक्ष्म्यम् ॥ ४१ ॥

सम्मुखरितं सज्जिः स्तुत जनानामपवर्गहेतुं तव पादसरोज-
मात्राय का स्त्री तदनाहत्य अर्थविविक्तदृष्टिः पुरुषार्थविषय-
विविक्तज्ञानवती स्यात् त्वत्पादपद्मोपेक्षिणी चेत् न पुरुषार्था-
भिज्ञेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

या अपवर्गहेतुभूतं भगवन्तं वारयति जहाति सा नृता-
क्षेत्रेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

खरगोश्वेति खरादितुल्याः ॥ ४४ ॥

भूमिद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आश्विताः पदवीं सुभु प्रायः सीदन्ति योषित इत्यस्यो-
त्तरमाह—यद्वाञ्छयेति । यस्मिन् त्वद्वास्थे वाञ्छया ये भङ्गा-
दयो नृपोत्तमाः ऐकपत्यं ततो मत्वर्थोच्यं तद्राज्यं
त्यक्त्वा वनं विविशुः तत्राङ्गो वनस्य पिता वैश्यः पृथुः
जायन्तो भरतः नाहुपो ययातिः ते नृपशिखामणयो हे
अम्बुजाक्ष तव पदवीमाश्विताः इह सीदन्ति किं ह्रियन्ति
किम् ? अपित्विह पदवीं याथात्म्यं सीदन्ति उपासिपत उपा-
सिधुः उपासनादशायामपि त्वदनुभवात्मकं सुखम् अनु-
बभूवुः इह लोके आश्विता अवस्थिताः किम् ? किन्तु त्वत्सा-
ध्यमेवमापुरित्वावृत्त्यान्वयः ॥ ४१ ॥

अथात्मनोऽनुरूपमित्युत्तरमाह—कान्यमिति श्लोकद्वयेन ।
गुणानां कल्याणानामाश्रयस्य तव पादसरोजयोगेन कथम्भूतं
जनतायाः जनसमूहस्यापवर्गं निरतिशयफलरूपं लक्ष्म्याः ममालम्ब्य
आश्रयं सेव्यमिति यावत् । सज्जिर्मुखरितमात्रातम अधिवर्णय्य
अनाहत्य मर्त्यं मरणशीलं सदा उरुभयं यस्य स तमन्यं पुरुषं
का वा स्त्री अर्थविवेकदृष्टिः स्पष्टिताहितविभागपरिशीलनपरा
चेदाश्रयेत गुणाश्रयस्येत्यनेन गुणैर्हीना इत्येतत्पूर्वोक्तविधया
व्याख्येयमित्यभिप्रेतम् ॥ ४२ ॥

अतस्त्वामेवाहमभजामित्याह—तमिति । तमुक्तविधं किञ्च अनु-
रूपं शेषित्वादिति भावः । एवम्विधत्वात् त्वामेवामभजम् किञ्चित्
प्रार्थयते स्यादिति । स्मृतिभिर्गतिभिर्जन्मभिरिति यावत्—
“राघवत्वे भवत्सीता कश्चिन्मणी कृष्णजन्मनि ।

देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी” ॥

इत्युक्तावतारविशेषैरित्यर्थः । भ्रमस्याभ्रमस्यास्वत्सहचारिण्या
मम तवाङ्घ्रिरेव अरणं शरणं गृहमाश्रय इति यावत् स्यात् कथ-
म्भूतस्य योऽनुतस्य पापस्य तन्मूलसंसारस्य वा अपवर्गो
ऽवसानं यस्मात् तथाभूतः भजन्तमुपयाति अनुभजते तस्य
तथेति सम्बन्धः ॥ ४३ ॥

ये राज्ञां गुणाः राजपुत्रीप्सिताभूपैरित्यादिनोक्तास्तत्र सेष्यं सञ्चापे
साङ्गुलिभङ्गञ्चाह द्वाभ्याम् । तस्यास्स्युरिति । हे अच्युत ये नृपाः
स्त्रीणाङ्गुलिषु स्त्रीप्रधानकेषु गृहेषु खरा इव केवलं भारवाहाः
गोबलीवर्दा इव नित्यं व्यापारकृष्टाः श्वान इवावमताः
गृहपालनाद्यर्थं द्वारस्थाश्च विडाला इव कृपणाः पदा ताड्य-
माना अपि पुनः पुनरनुवर्त्तमानाश्च भृत्या भाक्ताधारकाश्च
ते तस्या दुर्भगायाः पतयः स्युः तामेव विशिनष्टि-यदीत्यादिना । हे
अरिर्दर्शनं शत्रुहन् ! त्वं यस्याः कर्णमूलं कर्णपथं नोपयायाः
नोपगतवान् तथा मृडविरिञ्चयादिभिस्सञ्जायां तेषां
सञ्जायां वा गीतास्तव कथाश्च नोपायवुः या त्वां त्वत्कथाश्च
कदापि न भुतवती तस्याः पतयः स्युरिति सम्बन्धः ॥ ४४ ॥

भूमिद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रायः सीदन्ति योषित इत्यत्र वक्ति-यद्वाञ्छयेति । नृप-
शिखामणयोऽङ्गादयो यस्य नव भूपाः निषेवणवाञ्छया ऐकाधि-
पत्यं राज्यं साम्राज्यं विसृज्य वनं विविशुः ते राजानः सीदन्ति
किम् ? तवानुपदवीं नाश्विताः किम् ? आस्थाय न सीदन्तीत्यर्थः
अम्बुजाक्षेत्यनेन नयनयोः स्निग्धं गुणं सूचयति ॥ ४१—४२ ॥

स्थिरबुद्धित्वेन पुरुषाणां विषादाभावेपि भीरूणां स्त्रीणां
स स्यादिति मन्दाशङ्कं श्लोकद्वयेन परिहरति—केति । का
स्त्री सततरमणकाङ्क्षिणी जनतायाः जनसमूहस्यापवर्गो मोक्षो
यस्मात्स तथा तं सज्जिः मुखरितं मुख्यत्वेरेति दृष्टमुपदिष्टं
प्रधानीकृतमित्यर्थः । एवावधं तव पादसरोजगन्धमात्राय
निषेव्य पुनरत्र परत्र च कामरूपं त्वामविगणय्य मर्त्याशिवा-
नाशशिरस्कसम्पदा कारणेन उरुभयं गुरुतरभीतिमन्तं जनं
वृणीतेत्यन्वयः । कीदृशं त्वां लक्ष्म्याः सकलसम्पदं आलम्ब्य
शौर्यादिगुणानामालम्ब्य अत एवाक्यं च यस्त्वमावशेरेष्य स्त्री-
पुरुषाणामर्थनीयगुणारत्नाकरस्तं त्वामहमभजं चेद्यादौ न हित्वेति
शेषः । कथम्वधं त्वामनुरूपमनुकूलसौन्दर्यं जगतामर्थाथं
जगतामिष्वराणां ब्रह्मादीनामपि सम्पत्प्रदम् अत एव भक्त्या
तेषां स्वामिनं कीदृश्यहञ्च अर्थविविक्तदृष्टिः अर्थोऽयमिति
विवेकी कृतदृष्टिः अव्यक्तज्ञानेत्यर्थः । किम्बहुनेत्याशयेनाह—स्यादिति
कीदृश्याः भ्रमत्याः भ्रमः ति अक्षं यस्याः सा भ्रमतिः तस्याः
विपरीतज्ञानिनामश्रिया इत्यर्थः । केनेयमवगम्यत इत्यत उक्तं
भुतिरिति । भुतिप्रमायेव सिद्धाया इति शेषः “अज्ञमाभ्रमता-
मैत्री या, वेदैरधिगम्यते” इत्यादिस्त्वस्याश्च भुजन्तु वदने मुख्य इति
यादवः “तीत्यजम्” इति भ्रतिः । पारत्रिककामरूपत्वं वर्णयति
य इति । ये त्वां भजन्ति त उत एवानुतापवर्गं संसारार्म्माक्षं
यान्तीत्यन्वयः “तमेवं विद्वानमृत इह भवति” इतिभुतिवैद्यादेन
गृहीता ॥ ४३ ॥

श्रीमद्भुजयन्त्रतीर्थकृतपदरत्नावली ।

• नृपाणां हेतवे दोषान्तरमाह—कस्या इति । हे अच्युत ! स्वतः परतोऽपि व्युत्तिरहित भवतोपदिष्टा नृपाश्चैषां कस्याः स्त्रियं न कस्या अपि भवन्तीत्यर्थः । सर्वदोषेष्वधिको दोषोऽयमिति भावेदान्—वत्कण्ठमूर्धमिति । हे भारिकर्शन मृदो रघुः रघुविरञ्जसभासु, गीता युष्मत्कथा येषां नृपाणां कर्णमूलं मोपयायाकोपगच्छति त इति शेषः । तासां व्युत्तिरिति पाठे यासां कर्णमूलं तासां स्त्रीणां ते नृपाः व्युत्तिरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

•

• श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमलसम्बर्जः ।

मर्त्यश्च स आ समन्तात् सदा सर्वदा च उरु भवं यस्य स च सः ॥ ४२ ॥

सुतिभिः गतिभिस्तत्र तादृशानामावेष्टाभिः पाठान्तरे तवाभ्यासतरे सीतादीनां परित्यागादिभ्रमणैः अनृत तादृशविधिभिः भ्रमः तत्पापवर्गो यस्मात् ॥ ४३—४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमलसम्बर्जः ।

अस्पृष्टवर्त्मनाऽमित्यादिनाथतः प्राप्तमज्जकाः सीदन्तीति वज्रगवद्वाक्यतात्पर्यं तदभ्यधाकारेण सत्यत्वेन स्थापयन्त्याह—यद्वाञ्छयेत्यादि । एकपक्षं राज्यं विस्तृत्य वनं विविशुः अतस्त्वज्जकाः सीदन्त्येव विरोधिलक्षणया तदेव सत्यत्वेन अलिपादितं वस्तुतस्तत्तेषां परमानन्दलाभ एव तत् कर्त्तव्यं विस्तृत्य तस्थुषां त्वज्जनमेव परमानन्द इत्याह—ते तव पदवीं वत्सर्गं आस्थिताः तथाकृत्वा तत्पदवीं त्वत्प्रेमानन्दलाभाय प्राप्ता इह किञ्चिन्नमित्तिवाक्यशेषः ॥ ४१ ॥

ननु भो भगवन् मम तु कथा कुरादास्तां का मर्त्याः कस्या त्वां विनाऽन्यं पतित्वेन भव्यतेत्याह—कान्यमित्यादि । का मर्त्येत्यनुवक्तुः तव पादसरोजगन्धं कीदृशं लक्ष्म्यालयं लक्ष्म्याः मा. सम्यक लयो आभयो वा यत्र ॥ ४२ ॥

अमर्त्याया मम त्वमेवानुरूप इत्याह—तं त्वानुरूपमभजमित्यादि । यो भवान् भजन्तमुपयाति भजति अनुतो मिथ्याकृतोऽपवर्गो मोक्षोऽपि यस्मात् अर्थाङ्गकैः भजतो जनस्य अपवर्गोऽपि मिथ्यात्वेन हापयित्वा स्वपरिजनत्वं सम्पाद्य भजतो जनानुपभजसि “अज्ञानसंज्ञो भवबन्धमोक्षौ” इति मोक्षस्य मिथ्यात्वेन यद्वा अनुतात् त्वदितरात् अपवर्जयसि त्याजयसीति अनुतात् अपवर्गो यस्मात् इति विमहः अतो मम त्वमेवानुरूपोऽसि तवाप्यहं नृसुतिभिरवतारैस्त्वया सह भ्रमन्त्याः ॥ ४३ ॥

नत्वेवमसौ प्राक्सिद्धा मिलप्रेयसी तेन त्वामभजं किन्तु स्त्रीमात्रस्याऽपि मध्ये या त्वत्कथा न भुतवती तस्या एव भवतोपदिष्टाः पतयः व्युत्तिरित्यव्यतिरेकाभ्यां श्लोकद्वयेनाह—तस्याः व्युत्तिरिति ये स्त्रीणां गृहेषु जरादिवदधीना भवन्ति ॥ ४४—४५ ॥

श्रीमद्भुजयन्त्रतीर्थकृतसुबोधिनी ।

यदुक्तं भगवता अस्पृष्टवर्त्मनामिति तन्माणां नृवर्तिनः सीदन्तीति तन्मात्रमर्थप्रतीतेः वाक्यार्थधीजनकत्वात् ध्वनिप्रकारेणैव निर्णय इत्याह—यद्वाञ्छयेतां । बोधित इति पदमुपलक्षणं तेन पुरुषा अपि सादन्तीति वक्तव्यं स्त्रीपदमत्र प्रोक्तान्मयवृत्तीति अवसादस्तत्रैव लयः भगवानग्रे गत इति तेन मार्गेण जिगमिषया राज्यादिकं विस्तृत्य राज्यादिभ्यो भगवद्दर्शनं महदिति तद्वाञ्छया नृपशिक्षामणयः अम्बरीषप्रभृतयः वनं विविशुः भगवति समागतेऽपि ते न समागता इति पूर्वमपि नव्यायुधागता इति पदवीमन्वेष्टव्यं अवसन्नाः भगवान्मागं एव मार्गप्रदर्शना इव धिताः अन्यथा भगवन्मागो न प्रवर्त्तत अतः अवसादवाक्यं यथार्थं तथापि बहव एव प्रवर्त्तन्त इति न दूषणं नन्वेकत्र निरूपणे कृते कथं सर्वत्र युज्यते ? तत्राह—त इहास्थिताः किमिति । ते अङ्गादयः अङ्गः पृथोः पितामहः वैश्वः पृथुः जायन्तो भरतः जयन्त्याः पुत्रः नाहुषो ययातिः गयः प्रियव्रतवर्षाजः एते इह आस्थिताः किम् ? आभरणान्तं किं गृह एव स्थिताः अपि तु वने प्रविष्टाः तत्रैवावसन्नाः तेन विपरीतार्थे ये गृहे स्थिताः त एवावसन्नाः न तु तदिति वाञ्छामात्रेण स्वकीयं सिद्धमपि राज्यं परित्यजन्ति वने आवसादमपि सहन्ते तत्र भगवन्तं प्राप्य अधमराज्यपरित्यागः किमाश्चर्यमिति भावः ॥ ४१ ॥

निष्किञ्चना तयं शश्वदिति भयन्यायेनैव निवारितमपि लक्ष्याभयत्वे तन्निवारयन्नाह—भजनमपि विपरीततया व्यावर्त्तयति—कान्यं भयेतेति । का वा स्त्री तव पादसरोजगन्धमात्राय अन्यं लघुनामैभ्यरूपम् आश्रयेत अनेनोत्कर्षविषयः तत्र स्वरुचिरेति निरूपितं कचिन्निन्दितमप्येतादृशं भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थमाह—सन्मुखरितमिति । सान्निर्मुखरवत् भगवच्चरणारविन्दो वर्णित इति फलसाधकत्वमाह—जनतापवर्गमिति । जनतायाः प्राणिमात्रस्य आपवर्ग्यमपवर्गमभिव्याप्य यावन्मुखं तत्सर्वं यस्मादिति प्रमाणं फलञ्चोक्तं किञ्च स्त्रीणां मुख्या लक्ष्मीः सम्पत्तिरूपा च तस्यास्तदेव गृहमिति स्त्रीभिः सर्वाभिः तत्रैव स्थातव्यं नन्वेवं सति कथं सर्वासामन्य एव भर्त्ता तत्र तु शब्देन पूर्वपक्षं निराकरोति अविगणयेति समागतमुपस्थितं भगवन्तमविगण्यैव कापि नान्यं भयते किञ्च मर्त्य एव यं मरणधर्मा मरणनिवर्त्तकमात्मदं भगवन्तमेव सेवितुमर्हति न तु सर्वोदमं सर्वदैव कालादेः सकाशात् अधिकं भयं यस्येति महद्भयं मरणात्मकं स्वस्य कदाचिद्वा तद्भवेत् सेव्यस्तु सर्वदैव तादृशभयवानिति अभजने हेतुः उक्तः किञ्च गुणालयस्व तव अनन्तगुणानामालयरूपो भवानेव ततो या गुणरूपा भविष्यति सा त्वामेवाभयते दोषरूपात्वमयमिति स्थितिः ननु बहव एव गुणरूपाः अन्यमपि भजन्ति अन्यथा भगवत्समानकाले अन्येषां विषादो न स्यात् तत्राह—अर्थे विक्रान्ता इष्टिर्यस्येति अविचारेण अर्थविवचनासामर्थ्येन वा अन्यमजने प्रयोजनतारतम्यदृष्टौ तु मर्त्यायाः गुणरूपायाः लक्ष्म्यशयाः पूर्वोक्तन्यायेन भगवदाभयनमेव युक्तमित्यर्थः । अनेन समता विवाहः साधारणः उत्कृष्ट-

भीमङ्गुमाचार्यकृतसुषोभिनी ।

विवाह एव कर्तव्य इति तयोर्विवाहो मैत्री इति पक्षः परि-
हृतः अन्यथा लक्ष्म्यादीनां विवाहो नोपपद्येत ॥ ४२ ॥

वैद्व्येतद्विज्ञायेत्यस्योत्तरमाह—तं त्वानुरूपमिति । अज्ञा-
नेन विवाहे हि अन्यवरणं कर्तव्यं भवेत् त्वात्वेन वृत्त इति
स्वाज्ञातमयमनुववति तं पूर्वोक्तं लाक्ष्मीपतित्वादिधर्मयुक्तं त्व-
मिति तादृश एवावसारेण न प्रच्युतस्वरूपस्त्वं, ननु, तथापि
समविवाह एवोचित इति चेत्तत्राह—अनुरूपमिति । मम तु
त्वमनुरूप एवोक्तत्वात् तव परमहं नानुरूपा तस्मादयमुपा-
लम्भः न मां प्रतिबन्धयः, किञ्च अनिनिकृष्टरूपि इम्भरः सेव्य
एव स्वशक्त्यनुसारेण तदाह—जगतामधीशमिति । किञ्च सर्वेषाम्
आत्मा सेव्यः सर्वे स्वार्थमिति भवांस्त्वात्मा किञ्च पुरुषार्थ-
प्रदः सेव्यः स भवानित्याह—अत्र च परत्र च कामपूरमिति ।
चकारादिह लोके परलोकसुखानि प्रयच्छति स्वर्गादिसुखानि
परलोके च जातिस्मरणादिना ऐहिकं फलं प्रयच्छतीति च-
कारौ काममभिधीयते तस्य पूरकं पूरयति प्रवाहरूपं वा
ननुक्तं वयमुदासीना इति अतः कामाभावात् कथं त्वत्काम-
पूरणमिति चेत् तत्राह—स्याम्मे तवाङ्घ्रिररणमिति । संसारे
निर्लोभ्ये परिभ्रमन्त्याः मम तव चरणः आश्रयोस्तु कामना-
पूरणाद्यभावेऽपि चरणे आश्रयत्वं न विहन्यते नचाश्रय-
भावेण भगवांश्चेत् किञ्चित् कुर्यात् तदा किं भवेदित्याशङ्क्याह
यो वै भजन्तमुपयात्यनुतापवर्ग इति । अनुतापवर्गो मोक्षः
विशेषेण अप्राथितोपि भगवता अक्षोपि भगवत्कृतमुपयाति
भगवच्चरणामोद इव अनुतस्य भगवत्पवर्ग एव तत्र गतः
सीमान्ते गत इव तदभावमवश्यं प्राप्नोति अतो विशेष-
कत्वभावेऽपि मोक्षस्तु सिद्ध एव ॥ ४३ ॥

नन्वेतावदेव चेत्प्रार्थ्यं तदा विषयभोगानन्तरमप्यभजनेऽपि
शास्त्रानुसारेणापि भजने मोक्षो भवेत् अत उभयं परित्यज्य
विषयाधिकारिणः कथं मङ्गजनमिति चेत्तत्राह—तस्याः
स्युरिति । सत्यं या तादृशी प्राकृती तस्याः पतयः त्वया गणिताः
वैद्यादयो भवन्तु सर्वथा विषयपूरकाः या केवलं विषया-
नपेक्षते सर्वो एवापेक्षन्त इति चेत्तत्राह—यत्कर्णमूलं नोप-
याता युष्मत्कथा इति । कथानां कर्णप्रवेशे यथा विलापा
गच्छति तद्वन्ति कथं राज्ञां सर्वथा विषयपोषकत्वं न भग-
वत इति यैलक्ष्यं निरूपयति—स्त्रीणां गृहेष्विति ।
स्त्रीणां शयनभोजनविहारमलत्यागादिगृहेषु ये स्वोत्कर्षं
परित्यज्य तस्सेवापरा भृत्या भवन्ति यथा गृहदासाः दास्येऽपि
चतुर्धा । विशेषमाह—स्त्रादिपदैः । गर्वभो हि तदेतितं जवा-
दिकं तत्कर्तव्यं स्वयङ्करोति तथा ये भार्याकर्तव्यं स्वयं कुर्वन्ति
निरालस्याः यथा वा गावो वृषभाः शकटैस्ता वहन्ति दुहन्ति
वाल्सर्वेषां प्रयच्छन्ति इष्टदेशेषु स्वयं भारमूढा तथा ताः प्राप-
यन्ति यथावा भवानः रात्रौ गृहस्वामिनि शयाने स्वयमनिद्रः
तत्पादनं करोति तथा नीचाभूत्या शरीरे पालयन्ति एवं
स्थितिगतिशयनेषु सेवकत्वमुक्तं एवमपि सति यदि भोगस्तुल्यो
भवेत् तदा न काचिच्छिन्ता किन्तु तच्छेषस्य निकृष्टस्यैव
तदुच्छिष्टस्य तदनुपयुक्तस्य वा भोग इति विडालहृद्गन्त-
माह—सहि स्त्रीणां पादयोः भक्षणयाचनार्थम् अनेकां चेटां

करोति ततस्तां दुग्धं पीत्वा भाण्डमिर्वासयति प्रयच्छति
कदाचित्तथा वे निकृष्टा नियतभोगाः तादृशैरेव स्त्रीणां भोगः
सम्पादयितुं शक्यते विषयामिलाषिणः तादृशमेवापेक्षन्ते
कथाः कर्णे साधारण्येन प्रविशन्ति सर्वेषामेवेति यादृशप्रवे-
शेन कार्यं कुर्वन्ति तद्वक्तुमाह—कर्णमूलमिति । अतः सर्वेषां
मूलसम्बन्धः कथानां विषयामिलाषनाशकत्वे हेतुमाह—
अरिक्वण्णेति । विषं याप्तीति विषयाः अरयः ताव कर्षत
इति शत्रुनाशको विषयनाशको भवति तत्कथास्तद्व्याः ता
अप्यच्युताः स्वनाशशङ्कारहिताः विषयैस्तन्नाशः कर्तुं न शक्यत
इति तत्रापि बहुरूपाः एकरूपाङ्गवतापि बलिष्ठाः तत्रान्युप
समीपे स्वयमेव समागता बह्व्यः युष्मत्कथा इति समासेन
तासां नित्यं भगवत्सहभाष उक्तः । तासां विषयनिवर्तकत्वे
युक्तिमुक्त्वा प्रमाणमाह—मृडविरिञ्चसभासु गीता इति । प्रल-
योत्पत्तिकर्तारौ तौ तदुभयं तदधीनमवति तेषामपेक्षितं तव
सभासु गीयते यत्तयोर्दुर्लभमभिहितं प्रत्यहं कियमाणासु
सर्वास्वेव सभासु भगवत्कथा एव गीयन्ते अनेन तयोरपि
उत्कृष्टो भगवानिति निरूपितं ताभ्यां कथानां फलं निर्णीत-
मिति प्रमाणनिरूपणे तथोक्तं तावेव हि मुक्याविति अनेन
स्त्रीणां शपो निरूपितः या भगवत्कथा न शृणोति सा तादृशं
पतिं प्राप्नोतीति ॥ ४४ ॥

भीमङ्गिभनाथचक्रवर्तिकृतसारायर्दशिनी ।

यस्त्वयोकम् अस्मत्पदवीमाश्रिताः प्रायः सीदन्ति कोचित
इति तदपि जाड्यमित्याह—यद्वाञ्छयेति । जायन्तो अरक्षन्ते
तव पदवीम् आश्रितास्ते राजनः किं सीदन्ति किं ते निर्बुद्धयः
यतो वयं राजकन्याः निर्बुद्धयः सीदाम इति त्वयो-
च्यते ॥ ४१ ॥

यच्चोक्तम् अथारमनोऽनुरूपं वै भजसेति, तत्राह—कान्धमिति
द्वाभ्याम् । आश्रयेति या त्वदीयं यशो न भुतवती साऽभ्यं भवतु
नामेति भावः । सङ्ग्रहमरैरेव मुखरितं स्तुतं जनताया जन-
मात्रस्यापि भवणादिभिरपवर्गसाधकम् अविगणय्य अविज्ञाय
मर्त्या मानुषीति राक्षसप्रेतादिकन्यात्वमप्यभाषयतामिति
भावः । अभ्यं कीदृशम् सद्गुरुभयं अर्थविधिकद्विस्वविचारान्धा
तु भयस्त्विति भावः । गुणालयस्येत्यनेन गुणैर्हीना इति यदुक्तं
तदपि पराहतम् ॥ ४२ ॥

अहं तु धृतचरत्वनुणा मानुष्यकन्या विचारवतीत्यतस्त्वामेवा-
भजमित्याह—तमिति । अनुरूपं यत आत्मानं परमात्मनस्तव
भजनमुचितमेवेत्यर्थः । स्वस्य लीलामानुषीत्वमेवाकस्माद्वृत्ति-
देन्योदये कर्ममानुषीत्वं मत्वा तन्मजनं प्रार्थयते—इत्यादिति ।
सृतिभिर्निधधजन्मभिर्भ्रमन्त्या अपि मे, भुतिमिरिति पाठे
तवाभ्यप्रायतारं सीतादीनां त्यागस्य भवणैरत्र च गोपीनां
तथाप्यैवातदशयचनभवेण भ्रमन्त्याः विविधशङ्कामयं भ्रमं
प्राप्नुवत्या अपि यस्तवाङ्घ्रिः भजन्तमुपयाति कृपया तत्-
समीपं स्वयमेवायाति अनृतस्य विविधभ्रमस्तथापवर्गो नाशो
यस्यात् सः तेन तवाङ्घ्रिपद्ममेवास्मदादीनां सुखं समरसञ्च

भीमश्चिन्वनाथकवर्तिततत्पार्यद्वेष्टनी ।

शरत् भूषाकनु मुखपद्मं चेतकलु विचयरसमेव कदाचित्
मरुतं विचमप्युद्गरति कदाचित् सजावकममृतमपाति—
प्रतिगतम् ॥ ४३ ॥

ये चोका राजां महतो गुणाः राजपुत्राप्सिता भूपे-
लोकपालविभूताभिरत्यादिना तत्र सैष्यं सशापं साकुलि-
स्फोटजाह—नस्यो इति ब्रह्माम् । करगर्दभा इव तत्पाद-
ताडिताः गावो बलीवर्दा इव भारवहमादिभ्यापारलिष्टाः
भ्रान इव तद्गुहालनार्थं तदन्त्येषु घोरकारणः बिडाला इव
तदुच्छिष्टभाजिनः भूत्या इव तदास्यकारिणो नृपालस्या
अधमायाः पतयः स्युः यस्याः कर्णपथं स्वतकषा न प्राप्नुयात्
हे अरिर्कषण ममारोन् शिशुपालादीन् अन्तकनगरौ प्रति
कर्षति स्वमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

भीमश्चक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बहुकमाश्रिताः पदवीं सुभु प्रायः सीदन्ति योषित इति
तस्य सिद्धाचलोकनन्यायेनोत्तरमाह—यद्वाच्येति । यद्यस्य तव
वाच्यया अङ्गपृथुभरतययातिगयाद्यः ऐक्यस्य एकाधिपत्यं
कृत्यं त्यक्त्वा वनं विविशुः ऐते तव पदवीं मार्गमाश्रितास्ते किं
सीदन्ति नैव सीदन्ति अपि तु त्वां प्राप्नुवन्ति “मङ्गला यान्ति
सामपि” इति स्मृतेः ॥ ४१ ॥

यदुक्तमध्यात्मनोऽनुरूपं वै भजस्वेति तस्योत्तरमाह—केति ।
इत्येव । गुणाद्यवस्य स्वाभाविकगुणमन्दिरस्य गुणैर्हीना इति भी-
मुखचक्रान्तु प्राकृतगुणामिमापमिति भावः । प्राकृतगुणं वर्जि-
तस्य कल्याणगुणाभ्यस्य तव सम्मुक्तं सन्निर्घर्णितम् ।
जनतायाः जनसमूहस्य अवर्गम् अवर्गद्वयं दृष्ट्या आलय-
माभ्यं सेव्यम् पादसरोजयोः गन्धं गन्धवन्मनोहरं यशः आघ्राय
आपि नृपदः अर्पयः । अविगणय्य अवज्ञाय मर्त्या मनुष्यजातीया
उपलक्षणैश्चेत् यस्मात्सोरागादिस्त्रिणाम् अर्थे विविका
दृष्टिर्यस्याः सा चेत्सी का सदावभयं यस्य तमयं भवेत्
आभयेतेत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अहन्तु त्वदनुकरुपा त्वज्जार्या त्वां सर्वेश्वरं सर्वात्मानं
सर्वपुरुषार्थप्रदं ज्ञात्वेवाभजमित्याह—त त्वा त्वाम् अनुकरुपमभ-
जम् यतो भजनीयस्त्वमेवेत्याशयं भगवन्तं विशिनष्टि—जगता-
मधीशमात्मानम् इहामुत्र च कामपूरमिति । सर्वेश्वरं सर्वात्मानं
सर्वपुरुषार्थप्रदञ्च “देवत्वे देवदेहेयं मानुषत्वे च मानुषी” इति
विष्णुपुराणाप्रसिद्धेः पुनः पुनर्लीलावशाद्वियोगेभीता सती नैर-
स्तर्प्येण भजनं प्रार्थयते—स्मृतिभिर्गतिभिः प्रादुर्भावरित्यर्थः ।
स्मृतिभिरिति पाठे, भजसुन्दरीपरित्यागभ्रमणैः अयात्मनोऽनुरूपं
वै भजस्वेति त्वद्वचनभ्रमणेन च भ्रमन्त्याः दोलायमानायाः
अनुरूपैक्यज्ञमः सेव्ये देवतास्तरतुल्यताज्ञम इत्यादिरूपस्या-
वृत्तस्य भ्रमस्यापवर्गो नाशो यस्मात्स तथा भजन्तमुपयाति
आत्मसात्करोति एवम्भूतो यो भवान् तस्य तथाज्ञिः भरणं
भरणं मे स्यात् ॥ ४३ ॥

ये चोकाः—

राजपुत्रीप्सिता भूपेलोकपालविभूतिभिः ।

महानुभावैः भीमश्रीरूपोदायबलोर्जितैः ॥

इति राजगुणास्तत्रोत्तरमाह—तस्या इति ब्रह्माम् । हे अक्युत !
नित्यमूर्तं अरिर्कषण भजनविरोधिह्यहानादिनाशन ! यस्याः कर्ण-
मुखं युष्मत्कथा नोपयायात् न प्राप्नुयात् तस्याः भाग्य-
वर्जितायाः स्युः पतय इति शेषः । तत्र हेतुं दर्शयितुं ताम् विशि-
नष्टि—स्त्रीणां गृहेषु औपस्थ्यसुखप्रधानेषु करा इव केवलं
भारवहताः गावो बलीवर्दा इव नित्यं व्यापारलिष्टा भ्रान इव
तमोवहुताः बिडाला इव हिंसा भूत्या इव व्याप्रिय-
माणाः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

हे कमल नेत्र आपने यह कहा कि हमारे सहस्र पुरुषों
का आभयण करने वाली स्त्री प्रायः कर ज्ञेयको प्राप्त होती
है सो यह कथन भी नहीं बनसकता, क्योंकि मङ्ग पृथु
भरत गयाति गय, प्रभूत बड़े भेष्ट राजालोग, आपके दास
भाव की वांछा से अपने चक्र वर्ती राज को छोड़ कर
वनमें चलागये और शरीर के अन्त में वे राजा लोग आप
की सायुज्य मुक्ति को प्राप्त हांगये, फिर वे लोग क्या संसार
में ज्ञेय भोगते हैं कदापि नहीं ॥ ४१ ॥

हे भगवन् ! आपने यह कह कि अपने अनुरूप किसी अन्य
राजाको चर लीजिये सो इसका भी उत्तर सुनिये, क्योंकि
वरुण धर्म चारी और अपने प्रयोजन के विवेक में जिस-
की दृष्टि है ऐसा कौनसी स्त्री होगी कि जो अन्त कल्याण
गुण युत आप के चरधारविन्द के प्रभाव को भव्य कर
के फिर उसका अनादर कर सदा अनेक भय संपन्न किसी
अन्य पुरुष का आभयण करेगी वह आप का चरधारविन्द
केसा है कि सत्पुरुषों ने जिसका अनुभव किया है और
आश्रित जन समूह का अर्थ कवरूप है तथा श्रीकोभी आभय-
णीय है ॥ ४२ ॥

हे भगवन् ! उपरोक्त अनुपम प्रभाव युत आपहि का
मेने आभयण किया है क्योंकि आप निरुपाधिक स्वामी होने
से अनुरूपही और सब जगत के निधना तथा आत्मा और
या लोक परलोक में आश्रित तन के सकल मनोरथ की पूर्ण
करने वाले हो और हे स्वामिन् मेरा यह प्रार्थनीय
है कि अनेक भयार ले के आप के साथ संचार
करने वाली मे को आप का चरधारविन्द हि आभयण
है आप कैसे हो कि निज भजन करने वाले पुरुष के
आश्रित होजाते हो और निज भक्त को संसार से मुक्त
करने वाले हो ॥ ४३ ॥

हे अक्युत ! हे वैरिनके नाश करने वाले ! आपने जिनका
इन्द्रादिकन के समान भेभव कहा है और जहां स्त्रीन को
प्रधानता है उन गृहन में वे खर बैल विलास किक्करोति
के समान रहने वाले ऐसे राजालोग उस स्त्री के प्रति हांइ

त्वद्विश्वभूरोमनस्त्वकेशपिनद्धमन्तर्मात्तास्थिरक्तकृमिविदूकफपित्तवातम् ।
जीवच्छवं भजति कान्तमतिर्विमूढा या ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रसी स्त्री ॥ ४५ ॥
अस्त्वम्बुजाक्ष ! मम ते चरणानुराग आम्ब्रतस्य मयि चानतिरिक्तदृष्टेः ॥
यद्यस्य वृद्धय उपात्तरजोऽतिमात्रो मामीक्षते तदुह नः परमाऽनुकम्पा ॥ ४६ ॥
नैवालीकमहं मन्ये वचस्ते मधुसूदन ! ।
अम्बाया इव हि प्रायः कन्यायाः स्याद्व्रतिः कश्चित् ॥ ४७ ॥
व्यूढायाश्चापि पुंश्चल्या मनोऽभ्येति नवन्नवम् ।
बुधोऽसतीं न बिभृयात्तां बिभ्रदुभयच्युतः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

कर शिवविरञ्जको जिस का गान किया गया है वह क्या
जिस के भवण में नहि प्राप्त होई ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तथाहि ते पदाब्जमकरन्दमजिघ्रसी स्त्री या स्त्री विमूढा
या कान्तोऽयमिति मतिर्यस्याः सा कान्तमतिर्विमूढा भजति
स्वभावविभिर्बहिः पिनद्धं छत्रमन्तर्मात्तादिमयमिति ॥ ४५ ॥

बहुकमुदासीना वयमित्यादिना तत्राह—अस्त्विति ।
अथच त्वं निरपेक्षस्तथाऽपि मम ते चरणानुरागोऽस्तु मयि
च मय्यपि नातिरिक्ता अतिशयवती दृष्टिर्यस्य तस्य ते आत्मन्
आत्मन्येव रतस्य तर्हि तव तेन को लाभः स्वचरणानुराग
एव महालाभः किञ्च यद्यस्य विश्वस्य वृद्धये उपात्ता रज-
सोऽतिमात्रा औत्कट्यं येन स तथाभूतस्सन् मामीक्षते उ-
द्यम्ये ह हयं तदेव नः परमानुकम्पा अत्यनुग्रह इति ॥ ४६ ॥

तदेवं सर्वं तदुक्तं प्रतिव्याख्याय प्रसन्नचित्ता मन्त्रमुपदिश-
न्त्याह ब्राह्म्यान्-नैवेति । अथात्मनोऽनुरूपमित्यादि ते वचोऽलीकं
मिथ्येति नैव मन्ये यतो लोके कन्याया एव कश्चित्प्रतिर्भवति
यथा काशिराजकन्यानामम्बाऽम्बालिकाम्बिकानां तिसृणां मध्ये
अम्बायाः कन्याया एव शालवे रतिर्जाता तद्वत् ॥ ४७ ॥

व्यूढायाः परिणीताया अपीति उभयस्मादिह परलोकद्वयात्
च्युतो ग्रह इति ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छ्रीवर्णोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अहो अत्यन्तमुणारूपद्वयेन च ते कथञ्चिदपि त्वदीयानां
भनसोपि सम्बन्धयोग्या न स्युरित्याह—त्वमिति । जीवच्छवत्-
मेव दर्शयति—त्वमित्यादिना । विशेषणद्वयेन यस्य शरीर-
मात्रस्य रक्षया कान्तमतिः श्रीप्रवर्तते तस्य शब्देन को भेद इति
भावः । त्वगादिभिः पिनद्धम् अन्यथा दीर्घग्याद्याङ्गमक्षिकादि-

कीटकीटमिध्न व्याप्तं स्यात्, यथाहुः—

“यदिनामास्य कायस्य यद्वस्तस्तद्विर्भवेत् ।

दण्डमुद्यम्य लोकोयं शुनः काकाश्च वारयन्” इति

भावः । ते सच्चिदानन्दविग्रहत्वेन प्रसिद्धस्य तव भग्न त्वगा-
दिषु केषाञ्चित्तरसंक्षिमात्राणां निषेधः वेदादावप्रसिद्धत्वात्
स्वयमनुभवाच्च केषाञ्चिन्नु लोकप्रसिद्धजडमलिनादिव्यकृपाणा-
मेव ननु तत्र वेदप्रसिद्धानां सच्चिदानन्दकृपाणामपि वेद-
प्रसिद्धत्वादेव तथा स्वयमनुभवात् श्रीभक्तपरित्यागमात्रस्त्वैव विश-
क्तित्वाच्चेति ज्ञापितम् । अत्र “या लीलया धृततनोरनुकम्पा” इत्यु-
क्त्वादस्यास्त्वयमभिप्रायः भवत्सदृशदेहा मादृशी तावत् स्वत-
एव तादृशे जुगुप्सिते यातु स्वयमपि त्वमित्याद्युक्तलक्षणदेहा
सापि कथञ्चित्सादृशत्वंदनुभवं धिनैव नत्र रमते त्वदनुभवे
सति ननु स्वदेहेपि किञ्च त्वन्नजनयोग्यत्वाय भक्तिमत्त्वादि-
वत्तस्यागमपि वाञ्छति योग्यत्वस्य तु क्रमतारतम्यं ज्ञेयं त्रिष-
काया इव पूर्वदेह एव सद्यस्त्वयोग्यत्वाविमौक्ता अन्तर्गृह्यताः
काश्चिदित्याद्युक्तानामिव पूर्वदेहत्यागपूर्वकत्वयोग्यदेहाविर्मा-
धात् पिङ्गलाया इव स्वदेहे जुगुप्साया उदयात् किम्बहुना
कान्यं ध्येतेति मन्नुमवोक्त्या तथा “वधति सङ्गमनस्त्वयि
य आत्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान्” इति
श्रुत्युक्त्या च वयं सर्वा अपि त्वन्निष्ठा एव प्राकृते त्वत्सा-
क्यं प्राप्ते च नासञ्जामः किमुत त्वद्विरोधिषु चेद्यादि-
भ्यति ॥ ४५ ॥

हे अम्बुजाक्षेति सौख्योद्देशस्तत्रातिशयोक्तेः हेतुः मां
प्रकृतिरूपमिति । दैन्येनाभेदोक्तिः प्रकृतेस्तच्छायाकपत्वेन
तन्निष्ठान्शत्वात् नन्वात्मरस्या तदपि न घटत इत्यऽऽ-
शङ्क्याह—उपासेति । उपादानमत्र सतिभ्यमात्रेणोपकरणस्य
ईक्षणं च स्वैरित्येवेति ज्ञेयं यद्वा मत्स्वम्बन्धामाक्षेन तत्रापि
मग्नपतामारोग्य तव दृष्टिरिति खिते मयि तु परमेवानुकम्पेति
मद्विधत्वंदेकशरणजनसम्बन्धादभ्यन्त्रैव तवोदासीन्यमिति भावः ।
तदेवमेव टीकाप्रतिपातं च बोद्धव्यानामपि दोषाणामन्तरं
किन्तु प्रथमं प्रकृतिर्वाच्यं ततस्तस्याः क्षोभः ततो मुणानां
पार्यक्ये सति क्षुब्धार्थं रजसः पृथग्वाच्यमिति क्रमो लक्ष्यदे-
यद्वा मयिच रतस्य वत अनतिरिक्तदृष्टेः स्वकपयश्चित्वाच्च

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मध्यमिषद्वेः रजो रागः तत्राप्यस्यानुरागस्य विदुष्ये स्वय-
मुपासराणातिमात्रं सद् वन्मामीक्षसे कदाचिदाशोकयासि तत्
परमदुःकस्या तद्वृत्तमेव अन्यत्समानम् अतस्तव देहस्यात्मैककप-
त्वात्मन च तदभिज्ञत्वात्सम्पत्सम्बन्धादप्यत्रैवोदासीना इत्या-
दिवाक्यप्रवृत्तिरिति भावः ॥ ४६ ॥

अथवा यदेतत्सर्वमुक्तं भगवता तन्नु स्त्रीसाधारणत्वमेवा-
भिप्रेत्य न तु तद्विशेषत्वं तच्च युक्तमित्युपसंहरति—नैवेति
युग्यमेव । अथः स्त्रीजातित्वभावसूचकमीदृशं वचनम् अलीक-
मविषयं नैव मन्ये हि यस्मात् कन्याया अपि कश्चिदेकत्रैव
पुरुषे रतिः स्यात् प्रायो बाहुल्येनेति तासु साध्वीजाते-
रित्यर्थः । टीकापाञ्च कन्याया एवेति कस्याश्चिदेव कन्याया
इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तः, अम्बाया इवेति. अतः पुंश्चल्यास्तु भूदाया
अपीत्यादि मादृशी तु सर्वोत्तमैव सर्वत्रैव भवता स्वीकारादि-
त्याह—बुध इति । न विभूयात् विभर्त्सति न सम्भाव्यत इत्यर्थः ।
अत उभयच्युत एव तां विभ्रज्जवतीत्यर्थः । एतेन अयात्मनोनुक-
मित्यप्युत्तरितम् ॥ ४७—४८ ॥

भीमदुर्गनस्रिक्तशुकपक्षीयम् ।

विदुषा जहा वा स्त्री का त्वत्पादपद्मजिह्वती भवती स
जीवच्छवं भजति ॥ ४५—४६ ॥

भीमद्वीपराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

तथाहीत्याह—त्वमिति । या स्त्री तव पदाब्जमकरन्दम् भजि-
त्यती नाम्रातवती कदाप्यभुतत्वात्कथा अत एव विमूढा अतः
एव कान्तः श्रित्तमोऽयं भवेति मतिर्यस्याः सा बहिस्त्वगादिभिः
पिनङ्गं छत्रमन्तर्मासादयो यस्मिन् तज्जीवादिषु शब्दतुल्यं
कलेवर यस्य स पुरुषाधर्मं भजते विष्णुमलं त्वगादयः
प्रसिद्धाः ॥ ४५ ॥

शुकमुदासीना वयमित्यादि तत्राह—अस्त्विति । हे अम्बु-
जाह ! आत्मन् आत्मनि इतस्व आत्मारामस्येत्यर्थः । अनेन
निरपेक्षाकपमुदासीनत्वमनुदितं मय्यनतिरिक्ता अनतिशयिता
दृष्टिर्वैयर्थ्येनेनाकामुकत्वं तव च तव चरणयोरनुरागः
प्रेमा अस्तु, मेलिष्येव । यद्यप्युदासीनोऽकामुकश्च सद् गृहमेधि-
धर्माद् अभिनयसि तथापि मयाऽपि त्वच्चरणानुरागमात्रमेव
प्रायेणीयं ननु ततोधिकमिति भावः । सन्तु तव वचांसि
भाषातमतीतनिष्ठुरार्थपराणि, तथापि कदाचित्समयविशेषे तव
मध्यमुक्त्या दुर्निवार्यैवेत्यभिप्रेत्याह—यहीत्यर्थेन यदि यदा
नक्त विभ्रज्ज विदुष्ये सङ्कल्पे उपासा रजसस्त्वद्वपुष्युक्त-
रजोगुणस्वातिमात्रा औत्कण्ठ्यं येन तथाभूतः सङ्ग- मामीक्षसे
इति यत् तदुह तदेव परमा निरतिशया अनुकम्पा कृपा
विभिन्नं जगत्पद्म तव महनुमोदनार्थं मामीक्षसे इत्येवैव मह-
तीकृत्येत्यर्थः ॥ ४६ ॥

[१२]

तदेव सर्वं तदुक्तं प्रतिभाष्य प्रसन्नचित्ता मन्मनुपदिशन्ती
माह—नैवेति आम्बाम् । हे मधुसूदन ! तव यद्वचः अयात्मनो-
क्तं वा इत्यादि तदलीकमनृतमिति न मन्ये नास्त्यमित्यर्थः ।
कुतः ? यतो लोके कन्याया एव कश्चित्पुरुषविशेषे रतिर्भवति
यथा अम्बायाः काशिराजपुत्रिकायाः अम्बाक्यायास्तद्वत् अम्बायाः
कन्याया एव साक्ये रतिर्भवतीतिहासोत्र विवक्षितः ॥ ४७ ॥

तथा ऊहायाः परिणीताया अपि पुंश्चल्याः मनो नवन्मन्त्रं
पुरुषमभ्येति ततः किमत आह—बुध इति । बुधो बुद्धिमान्
भसतीमुक्तविधां क्षियं न विभूयात् विपर्ययेऽनर्थमाह—विभ्रज्ज
पुष्पन् उभयच्युतः उभयसादेतल्लोकात्परलोकाच्च प्रच्युतो
भवति इहामुत्र च न सुखी किन्तु दुःखेव भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतदेव स्पष्टयति—त्वक्छमभुरोमेति । या स्त्री तव पदाब्ज-
मकरन्दमजिह्वती भसेवमाना सा जीवच्छवं जीवन्मृतं पुरुषं
भजति तत्र निमित्तं, काममतिरिति. अस्य सम्पदमाह—बहि-
स्त्वगादिभिः पिनङ्गं बद्धम् अन्तर्मासादिभिः सम्भृतं ननु विप्रहो-
प्येतादृशः कृष्णस्य किं न स्वाद्विशेषादिति चेन्न “आनन्दश्चमभु-
रानन्दकेशः” इत्यादिभुतेर्हेतोः कालात्ययानदिष्टत्वात् ॥ ४५ ॥

अहमप्येतादृशी नेत्याह—अस्तीति । चरणयोरनुरागः परा
भक्तिरस्तीति भक्तेः सर्वदैकप्रकारत्वं कथयति मया तव न
कोप्यर्थे इति भावेनाह—आत्मचित्ति । आत्मचारमणि ममनु त्वचो
महानर्थोऽस्तीति भावेनाह, मयिचेति. मयि महाधिकारिण्यां
भक्तेर्न अतिरिक्ता दृष्टिरनुग्रहलक्षणा यस्य स तथा भक्त्यनु-
कूलानुग्रह इत्यर्थस्तस्य चक्षुष्यो भक्तेरन्वयव्यतिरेकसूचकः
तत्कृत इति चेन्न “य एव देवः परोक्षरोमरस्तं वा एवमाहुः
भक्ताः” इत्यादिभुतिसिद्धत्वात् अनेनैव तारतम्यं सूचयति
“अथातो भक्तिमीमांसा” इति भुतिविहितत्वात् अन्योन्यं हेतुहेतु-
मज्जावज्ज “मिलितौ वाच एतौ एतौ भवतो यदनुग्रहश्च भक्तिश्च”
इतिभुतिसिद्धमनुवदति मिलितावन्वोन्यं हेतुहेतुमज्जावोपेतौ
भक्त्यनुकूलानुग्रहविशेषं कथयति—यहीति । यदि यदास्य जगतो
ऽभिदुष्ये सृष्टिलक्षणाये उपासं स्वीकृतं रजोऽतिमात्रं केवलं रजो
येन स तथा यद्वा उपासा. प्रलये मूलरजसि अतीताः सङ्गताः
मात्रा अंशाः येन स तथा मूलरजोगुणोपदानवानित्यर्थः । तदु
तदेव मामीक्षसे ह विशेषत इत्यर्थः । यदा चितिलणायै उपासा
रजसोतिरिक्ता मात्रा सत्त्वलक्षणा येन स तथा तदा मामीक्षसे
यदातिबुद्धिरहितो बर्धनं छेदनं संहारस्तस्मै उपासा रजोति-
क्रान्ता मात्रा तमोलक्षणा येन स तथा अनेक्षणं नाम तत्तत्कार्य-
मनुस्मृत्य रज आदिमदधीनतत्तद्गुणाभिवर्धनमभिप्रेतं तदुक्तं
“अथ त्रिगुणाद्येव प्रकृतिरगुणो वा विष्णुः स यदात्मरजा
रजोस्या उद्बर्धयति” इत्यादिभुतौ नैतत्प्रयोजनमुद्दिश्येति नः
अस्मानुद्दिश्य कृता परमरूपेति भावः ॥ ४६ ॥

भगवती भगवदुक्तेर्यं तात्पर्यं प्रकाश्य निगमयति—नैवेति ।
हे मधुसूदन ! ते तव वचः अलीकं अस्त्यलक्षणं भारं न
भरति ननु विमलैव “भूम् अस्ते” इति धातुः । कथमिव

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अम्बायाः कन्यावात्तरतिरिव यथा मातुः कन्याप्रदान-
कथायां रतिस्तात्पर्याभिनिवेशलक्षणा नालीकं भवति प्रायः
एवायमर्थोऽनुमतो हि "समुच्चयेऽनुमत्यां चाप्येव साम्येवधारणे
इति वादः । कापि मातृरतिरलीकं भरति तव वचः काव्य-
लीकं न भवत्येवैतदुक्तं कच्चिदिति कच्चित्कापि ॥ ४७ ॥

इदानीं कृष्णस्य नियतदारत्वमात्मनो नियतपातिव्रत्यञ्च
ध्वनयन्ती देवी पुंश्चलीममर्थं वादयति—मुग्धाया इति । अस्यार्थः
आचार्योकोऽत्र लिख्यते यामसतीं बुधो न विभृयात् याञ्च
ताम्बिभ्रष्टादृष्टयुनो भवति तस्याः अपि पुंश्चल्यास्त्वयि
मनो नयञ्चयमभ्येतीति मूढ्या मोहिन्या मूढत्वं युवयोरपि
तत्र तत्र सुलभमुपलभ्यमिति मन्दाशङ्का "अनुग्धैवतु मुग्धैव-
स्वदुःखदुःखिता" इति च "श्रीदर्शयेस्वरिश्चैव नैवैतौ मोहदुःखिनौ
इत्यादिस्मृत्या परिहर्तव्या ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्दर्भः ।

त्वक् इमं ॥ ४५ ॥

अस्तु ॥ ४४-४६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्दर्भः ।

व्यतिरेकमाह— त्वक् इमं भुरोमेत्यादि—त्वद्विग्रहस्य सान्द्रा-
ब्धमयत्वात् अतस्त्वत्पदाब्जम् अजिघ्रती जीवच्छवं जीवन्मृतं
भजति यातु जिघ्रती जीवच्छवान् त्वदितरान् पतीन् न काम-
यते यदेतदुक्तं भवता तत्सर्वमनान्वितमेव मम पुनरेतदेवास्ति—
त्याह—अस्वेवमित्यादि । हे अम्बुजाक्ष ! ते तव चरणाम्बुजानु-
रागो मे अस्तु कीदृशस्य तव आत्मन् रतस्य आत्मनि भक्तौ
रतस्य मयि विरतस्येत्यन्वयः । कुतः ? अनतिरिक्तदृष्टेः तुल्यदृष्टेः
अहं भाव्येति मय्यधिका दृष्टिर्मास्तु तुल्या तज्जघितुमर्हतीति-
भाषः । बहिं यदा अस्य चरणानुरागस्य वृद्धय उपात्तरजोति
मात्रो गृहीतरागातिशयः सन् मामीक्षसे तदेव नो अस्मान्
प्रति परमाऽनुकम्पेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

उपसंहरति—नैवेत्यादि० किं बहुनास्वा लौकिकप्रकटनेन त्वया
यदुक्तं तदेव सत्यं नैवालीकमहं मन्ये अन्ये मन्यन्ते चेत्
मन्यन्तां नाम लौकिकेपि दृश्यते कन्यायाः कच्चिदेव रतिः तत्रा-
स्यैव प्रमाणं इदमपि त्वया न ज्ञात इत्याक्षेपः ॥ ४७ ॥

पुंश्चल्यास्तु व्यूढाया अपि मनो व्यभिचरति इति दर्शयन्त्याह—
व्यूढाया इत्यादि । तां विभ्रद्वधापि उभययुतो भवति त्वां
धिना पुरुषान्तरं भजन्ति यास्ता एवं पुंश्चल्य इत्याक्षेपः ॥ ४८-४९ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सामान्यतः स्त्रियो दुष्टा इति हि योनिदोषं मत्वा भगवा-
नेवं निराकरोतीति सामान्यतो भगवता पुरुषानसमानपि
भजने अनिविध्य मामेव कथं निवेधतीति । तर्हि तालम्

पेहिकं सुखं तैर्भविष्यति पेहिकामुष्मिकबोस्तुल्यत्वादभयो-
जकः शाप इत्याशङ्क्याह—त्वमिति । न हि शवालिक्रमे
कञ्चन भोगोऽस्ति स्वप्नि तथा दर्शने मृत्युर्भवति अग्नि-
प्रवेशे तु शवालिक्रमे स्पष्ट एव मृत्युः यदि तस्मिन् देहे कुतः
कश्चिदिन्द्रियवान् भवेत् तदा स न गदेभादिभारं प्राप्नुयादितः
केवलं शव एव परं जीवच्छवः प्रसिद्धात् प्राणाश्वाच्च
विशिष्टाः न केवलं शवत्वमात्रमेव दूषणं किन्तु अवयवशोपि
विचारे तदुष्टमित्याह—वाह्याभ्यन्तरभेदतः । तस्य शवस्य
परितस्त्वक् ऊर्ध्वं लम्बितभागे इमंभूणि यथा कदेः पूर्वभागः
सर्वत्र लोमानि यथा तृणानि अन्तेषु नखाः रथ्या प्राका-
रेण शृङ्गाणि शूलानि वा पश्चात् केशाः एवं सर्वतो
बहिः पिनद्धम् अन्तस्तु मांसाऽऽन्त्राः तस्याप्याधारभूतमस्थि
च तत्रापि मध्ये नाडीषु लोहितनाड्यो बहिरप्यायान्तीति ।
रुधिरं मांसाद्वहिरप्युपलभ्यते वस्तुतस्तन्तः तत्र च कृमयः
क्षुद्रा जीवाः ततोपि मध्ये पुरीकं कफपित्तवातः श्लेष्मसिद्धाः
रोगादिसूचकाः एवं दृष्टादृष्टदोषा निरूपिताः । नन्वेतादृक्
चेत्कुत्सितं तदा कथं भजेतेत्याशङ्क्याह—कान्तमतिरिति ।
अयं कान्तः परमसुन्दर इति तस्मिन्नुत्कृष्टबुद्धिः, ननु प्रत्यहं
मलादिरूपत्वं दृश्यत इति कथं तस्मिन् कान्तबुद्धिः स्यात् ?
तत्राह—विमूढेति । ननु सर्वोसामेव स्त्रीणामियमेव व्यवस्येति
साधारण्यादस्यैव भोगशब्दाच्चत्वात् सुखजनकत्वस्य दृष्ट-
त्वात् तादृशेनैव सुखं भविष्यतीति व्यर्थं तद्बोधिनिरूपणमिति
चेत्तत्राह—या ते पदाब्जमकरन्दमिति । यथा धोत्रं कथा गृह्णाति
तथा प्राणमपि भगवन्तमासेव्य भगवच्छरणारविन्दरक्तो गृह्णाति
चेत्तदा सर्वं न गृह्णाति यो हि कमलगन्धमाग्राति स
शवगन्धात् विचिकित्सिते विशेषानभिज्ञस्तु काकादिः न विचि-
कित्सित इति नार्यं सर्वोत्तमा भोगरूपः स्त्रीपदं पतिव्रता-
व्युदासार्थं साहि धर्मार्थमेव भगवद्बुद्ध्या तं भजत इति नापि
तस्या विषयापेक्षा ॥ ४५ ॥

एवमितरभजने स्त्रियं पुरुषं च निन्दित्वा स्वस्य विष-
याधिकार एवेति सर्वथा विषयाभावे केवलमोक्षाधिकाराभा-
वात् स्वस्यापि प्रवृत्तिर्व्यर्थेति आशङ्क्याह—अस्त्वम्बुजाक्ष मम ते
चरणानुराग इति । अम्बुजाक्षेति दृष्ट्यैव परमसुखदातृत्वं निरु-
पितं ते चरणानुरागो ममास्तु उभयोरनुरागे उभयोः सुखं
भवति स्पर्शादिना नत्वननुरागे तत्र भगवत्तन्मयि नानुरागः
तदा पूर्णानन्दत्वात् मत्स्पर्शादिकृतसुखाभावेपि न कश्चित् क्षतिः
मम तु पूर्णानन्दत्वाभावात् अन्यत्र स्पर्शो धाष्टर्यं भवतीति ।
चरणस्पर्शो विरोधाभावात् तत्रानुरागोऽस्तु प्रार्थनायां लोद् मम
त इति अवयवहितसम्बन्धः प्रार्थनाधिकारहेतुः भगवतो नापे-
क्षत इति द्वितीयस्य स्नेहः कदाचित्प्रतिबन्धकत्वेन अनपेक्षितं
स्यात् ततो भगवद्विच्छाभावे रागो न भवेदिति प्रार्थना भग-
वतोऽनपेक्षत्वं हेतुः आत्मन् रतस्येति, तद्वर्त्तमानाभाविषये-
ष्विव त्वय्यपि भगवान् सम्बन्धेन करिष्यतीति आशङ्क्याह—
मयि चेति । यथा भगवानात्मनि रमते एवं प्रपञ्चेपि रमते
तत्र प्रपञ्चस्य मूलस्वरूपमहमिति सृष्टिप्रलययोः निश्चत्वात्
तत्सम्बन्धं न बाधिष्यत इत्यर्थः । नन्वेवं सति संसारिणा-
मात्मारामाणाञ्च को विशेष इति चेत्तत्राह—अनतिरिक्तदृष्टे-

‘भीमद्विधनाधार्यकृतसुबोधिनी ।

रिति । सर्वोत्तमो भगवतः आत्मनि वा मयि वा न अतिरिक्ता इष्टिर्यस्य सर्वस्यैवात्मत्वात् एकैव दृष्टिः सर्वत्र तर्हि तव कथं स्त्रीकृतः पुरुषार्थः स्त्रियेत अन्यथा स्त्रीत्वं व्यर्थं स्यादिति चेत्तत्राह—यस्यैव वृद्धये इति । यर्हि भगवान् अस्य जगतो वृद्धये उपात्ता रजसः अतिमात्रा अधिकमात्रारूपः कामः येन यर्हि मामीक्षिष्यते “वृत्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा” (३-३-१३१) इति तर्हि तदेव नोऽस्मभ्यं सर्वशक्तिभ्यः परमा अनुकम्पा अस्मास्तु मङ्गुती कृपेत्यर्थः—

“मम योनिर्महद्गुण तस्मिन् गर्भे दधत्यहम् ।

सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत” ॥

इति वाक्यात् ईक्षणेनैव चिच्छक्त्याधानमुक्तं सम्बन्धस्तु भगवता सह नित्य इति ईक्षणेनैव विशेषः ॥ ४६ ॥

एवमुदासीनत्वेऽपि स्वस्य सर्वपुरुषार्थसिद्धिमुक्त्वा सुख-प्रस्तावनायां भगवानकस्मादेवं यदुक्तवान् तत्र को हेतुरित्या-द्युक्तं परीक्षार्थं तेषामुपयोग इति भावं वर्णयति द्वाभ्याम्—नैवालीकमहं मन्य इति । यथाभुतार्थत्वेऽपि ते वक्षः अहमलीकं न मन्ये असम्भावितवचनमलीकं मधुसूदनत्वात् परमसमर्थस्य सर्वापेक्षारहितस्य क्लिष्टकरणे प्रयोजनाभावात् परीक्ष्यैव सम्बन्धः कर्त्तव्यः इति सूचितम् सम्भावनायां स्त्रीत्वमेव हेतुः यतः महति कुले जातायाः काशिराजसुतायाः अम्बायाः कन्याया इव कञ्चित् शाल्वे रतिर्दृश्यते अम्बाऽम्बिकाऽम्बालिकेति तिस्रः काशिराजकन्याः भीष्मेण विचित्रवीर्यायै स्वयम्बरार्थिन्य आनीताः ततो ज्येष्ठा भीष्मं प्रति स्वाभिप्रायमुक्तवती शाल्वे मममन इति ततो भीष्मेण प्रेषिता शाल्वेनान्याहतेत्यगृहीता पुनर्भीष्मं प्राप्ता परशुरामवाक्यादपि भीष्मेणासङ्गृहीता तपसा देहं त्यक्त्वा शिक्षण्डीभूत्वा भीष्मवधार्थम् उत्पन्नेति भारत-कथा ॥ ४७ ॥

व्यूढाया अपि पुंश्चल्याः जन्मसंस्कारात् गृहैर्वा बहुपुरुष-सम्बन्धिनी भवति ततस्तस्या मनः नवज्जवं पुरुषमभ्येति तद्वश्यं परीक्षणेन ज्ञातव्यं तत्र प्रयोजनमाह—बुधः असतीं न विभूयादिति तां विभ्रदुभयच्युत इति बाधकम् ॥ ४८ ॥

भीमद्विधनाधचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

“स वै पतिः स्यादकुतोभयः स्वयम्” इत्यादिप्रमाणतो वस्तुस्तु स्त्रीणां सार्वकाङ्क्षिकीनामपि त्वमेव पतिस्तदपि या त्वदभ्यं पतिं भजति सा प्रेतमेव रमयन्ती भजन्तीत्याह—त्वगित । त्वगादिभिर्बहिः पिनङ्गमन्यथा दैर्गम्याद्याकुष्टमक्षिकादिकीटकोटिभिर्व्याप्तः स्यादिति भावः । अन्तर्मासादिमयं जीवं तमेव शवं कान्तोय-मिति मतिर्यस्याः सुवे मूढा भजति, मौढ्यमेवाह—ते सांख्यदा-नन्दविग्रहत्वेन प्रसिद्धस्य तव पदाब्जस्य मकरन्दं माधुर्यं पौराणिकजनप्रमज्जनैः सर्वत्रैव प्रसारितमप्यजिघ्रसी ॥ ४९ ॥

यदुक्तमुदासीना वयमिति तत्र तदुदासीनतानुसन्धानमात्रे-नैव मानस्यापिभावोपशान्तौ सत्यामतिवैयसमुप्रे निमज्जन्त्ये-वाह—अस्तिवाति । यद्यपि त्वं निरपेक्षस्तदपि मम ते चरणा-

नुरागोऽस्तु मयि तवोदासीन्यमुचितमिदमेत्याह—आत्मप्रतप्य-आत्मारामस्य अत एव यथा ते जगत्स्मिन्नुदासीना इष्टिस्तथैव मयि च अनतिरिक्ता ततोऽनधिका इष्टिर्यस्य तस्य किञ्च यर्हि अस्य विश्वस्य वृद्धये उपात्ता रजसोतिमात्रा भौतिकण्ड्यं येन सः तथाभूतः मम्माम् ईक्षसे उ एवार्थे ह हर्षे तदेव नः परमानुकम्पा तदेवाहं परमे स्वसौभाग्यमभिमन्ये इति भीष्मः । अयमर्थः “तथाहमपि त्वच्चित्तोनिद्राञ्च न लभे निशि” इति त्वद्व-चनान्मयि तवासक्तिः उदासीना वयमिति वचनादोदासीन्यं च दृश्यते तस्मान्मयि भवानासज्जते चेद्दृश्यते परमान्तरङ्गा स्वरूपशक्तिरेवात एवाभारामोपि मय्यात्मभूतायां रमत एव मय्युदास्ते चेद्दृश्यते बहिरङ्गा शक्तिर्गुणप्रकृतिरेवेत्यतो मयि तवोभयत्वमिष त्वय्यपि ममोभयत्वमिति ॥ ४६ ॥

अथवा मम स्त्रीजातित्वान्मात्रेण वक्षीकृत्यान्यासां स्त्रीणां स्वभावं व्याख्याय पुरुषान् परान् भवानशिष्यदित्याह—नैवेति । यथात्मनोऽनुरूपमित्यादि ते वक्षः अलीकं न मन्ये यतो लोके कन्याया अपि कञ्चिद्वृत्तिर्भवति यथा काशिराजकन्यानाम् अम्बाम्बालिकाभ्यिकानान्तिसृणां मध्ये अम्बायाः कन्याया अपि साल्वे रतिर्जाता ॥ ४७ ॥

तद्वदेव व्यूढाया अपि उभयस्मात् लोकद्वयात् बुधो विव्र एव त्वन्तु सर्वत्र एव मां पूर्वमेवात्यक्ष एव यदि मां तादृशी-महास्य इति भावः ॥ ४८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

त्वगादिभिर्बहिः पिनङ्गं छन्नम् अन्तर्मासादिमयं जीवच्छ-वं जीवन्मृतं नृपादिरूपं भौतिकदेहं ते पदाब्जमकरन्दं मध्वदीय-कीर्त्तिम् अजिघ्रसी अशृण्वन्ती अत एव विमूढा कान्तोभ्यमिति मतिर्यस्याः सा एवंभूता या स्त्री सा भजति ॥ ४९ ॥

उदासीना वयमिति यदुक्तं तत्राह—अस्तिवति । आत्मन् आत्मनि रतस्य निरपेक्षस्योदासीनस्येत्यर्थः । मयिच नातिरिक्ता अतिशयवती इष्टिर्यस्य तस्य मय्यकामुकस्येत्यर्थः । एवम्भू-तस्यापि ते चरणयोर्ममानुरागोऽस्तु एतावतैव लब्धार्थो-स्मीति भावः । अस्य विश्वस्य वृद्धये उपात्ता रजसोऽतिमात्रा भौतिकण्ड्यं येन सः मा चेतना परमा शक्तिरहं तद्विवक्षणा अमा अचेतना प्रकृत्याख्या तामीक्षसे उ एवार्थे ह हर्षे तत्त-देव नोऽस्मान्प्रति परमानुकम्पा अत्यनुग्रहः अयमर्थः सृष्टिं कृत्वा तत्र प्रविश्य अस्माभिः सह अत्यद्भुतां लीलां करि-ष्यतीत्येवं सृष्टिप्रारम्भकाले एवास्माकं विनोदो जातः अधुना लीलामृतसेवनसमय एवेति ॥ ४६ ॥

तदेवं सर्वं भगवदुक्तं प्रति व्याख्यायाथ मामुद्दिश्य स्त्री-मात्रस्वभावाभिप्रायेण यदि त्वया तथोक्तं तदापि सत्यमेवोक्त-मित्याह—नैवालीकमिति द्वयेन । अथात्मनोरूपं वै भजस्वत्यादि-वचनं अम्बाया इव कन्याया एव कञ्चित्स्मिन्निष्ठपुरुषे रतिः स्यात् अम्बाभ्यिकाऽम्बालिकानां काशिराजकन्यानां मध्ये अम्बायाः कन्याया एव साल्वे रतिर्जाता पश्चात् भीष्मेण विचित्रवीर्यविषयाहार्थं ताः स्वयम्बरं राजचक्रं परिभूष स्वपुरे

श्रीभगवानुवाच ।

साध्येतच्छ्रोतुकमैस्त्वं राजपुत्रि ! प्रलम्बिता ।
 मयोदितं यदन्वाथ सर्वं तत्सत्यमेव हि ॥ ४९ ॥
 यान् यान् कामयसे कामान् मय्यकामाय भामिनि ।
 सन्ति ह्येकान्तभक्तायास्तव कल्याणि नित्यदा ॥ ५० ॥
 उपलब्धं पतिप्रेम पातिव्रत्यं च तेऽनघे ।
 यद्वाक्यैश्चाल्यमानाया न धीर्मध्यपकर्षिता ॥ ५१ ॥
 ये मां भजन्ति दाम्पत्ये तपसा व्रतचर्यया ।
 कामात्मानोऽपवर्गेशं मोहिता मम मायया ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आनीताः तत्राऽभ्युक्तं मया सात्वः पतिवृत इति तदन्तरं
 भीष्मेण सा निवृत्ता गच्छ सात्वः प्रतीतिं भारते विस्तरो
 द्रष्टव्यः ॥ ४७ ॥

भ्यूढायः परिणीतायाः ॥ ४८ ॥

भाषा टीका ।

जिसने आप से चरखारविन्द के माहात्म्यको कथा में
 नहि भवन किया और आप से जिस पुरुष में जिस की
 ऐसी बुद्धि है कि यह पुरुष बड़ा मनोहर है वह स्त्री भीते
 हुए मुररे के समान पुरुष को मजती है, वह पुरुष कैसा
 है कि ऊपरसे चमड़ा डाढ़ी मुँह रोम नक शिरके चारों से
 मढा है और जिस के भीतर मांस में हाड रक्त कीड़ा
 बिछा कफ पित्त वात भरे हुए हैं ॥ ४५ ॥

हे कमलनेत्र ! आपने यह कहा कि हम गृहादिकों में
 उदासी हैं इस में मेरा यह प्रार्थनीय है कि यद्यपि कृष्ण-
 पानन्द में रत होने से आप को मेरा अनुराग बना रहे और
 जिस काष्ठ में इस जगत्की उत्पत्ति के वास्ते ब्रह्मा के द्वारा
 उत्कटरजो गुण को लेकर विश्वकी उत्पत्ति करके मेरी
 प्रसन्नता के लिये आपने मेरी तर्फ देखा वह, आपका कटाक्ष
 हि हमारा अत्यन्त अनुग्रह है ॥ ४६ ॥

हे मधुसूदन ! मेरे प्रति आप का कहाजो वचन है कि
 आपने अनुकूल किसी अन्य राजा का आश्रयण करलो सो
 इस को मैं मिथ्या नहीं मानती क्योंकि काशी राजा की अम्ब
 नाम कन्या का जैसे शास्त्र राजा में मन रहा तैसे ही कन्या
 पन में हि स्त्रीकी किसी अन्य पुरुष में प्रीति होजाती
 है परन्तु मेरी प्रकृति को तो आप जानते हैं कि मैं आप
 की अनन्य हूँ ॥ ४७ ॥

और लोक में वह भी दीक्षता है कि विवाह किये परमी

अभिचारही स्त्रीका नवीनर पुरुषों में मन जाता है परन्तु
 विवेक पुरुष उस कुछ स्त्री को अङ्गीकार न करे यदि
 उस का भरण पोषण करे तो वह यह लोक और घरलोक
 से भय भूत हो जाता है ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रलम्बिता उपहसिता अन्वायाऽऽक्यातवती ॥ ४६ ॥

मयि एकान्तभक्तायास्ते कामाः सम्प्लेव भक्तमाय काम-
 निवृत्तये मोक्षपर्यवसायि इत्यर्थः ॥ ५० ॥

अनुवाहेन वरान् दत्त्वा तामभिनन्दति—उपलब्धमिति । यद्य-
 स्मान् मयि वर्तमाना धीर्मापकर्षिता नान्यविषया जाता ॥ ५१ ॥

एकान्तभक्तमभिनन्द्य तामेव दृढीकर्तुं सकामान् भक्तान् ।
 निन्दति—ये मामिति । दाम्पत्ये दम्पत्युपभोग्यसुखार्थम् ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी-

यद्यपि हे साध्वीति गुणेन हे राजपुत्रीत्येभ्यश्चातिभ्यां
 स्तूयते तथापि साध्वीति साध्वेवोत्तरं दातव्यं त्वयेति
 विचार्य मया तथोक्तमिति भावः । तच्च युक्तमेवेत्याह—राज-
 पुत्रीति । अत एव ओतुकामैरस्माभिः प्रलम्बिता परिहसिता
 बहुलं तत्र क्षिताः सखीरप्यात्मना सम्प्लेव सहाधीकरोति
 तां प्रत्यापयति च अन्वाथ मनुक्तिमेवाङ्कुलमकारविद्योषेण
 व्याक्यातवतीत्यर्थः । हि निश्चये अत्र संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ ४९ ॥

अत्र परमसन्तुष्टेनापि मया कस्तुभ्यं वरो देय इत्याह—
 यामिति । काम्बन्त इति कामाः गुणाः सम्प्लेव भक्तमाय
 कामादभ्यक्षे प्रेक्षमात्रविलासाय भक्तान् सर्वकामोपेत्यादौ
 तथार्थप्रतीतेः हे कामिनीति कामावसम्बोधनेन मक्षिष्यककाम-
 वत्यास्तव ते मदीयसेवायोग्याः कामाः कन्याश्च सर्वो-
 त्कृष्टा एवेति भावः । यद्वा कामिनि—स्वहितमककाम-
 युक्ते मयि एवमन्वोन्मत्तत्वरत्नेन परमप्रियतोका भाविनीति

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पाठास्तरे क्रोधक्षमापणार्थं तदनुवादः हि एव सत्येव स्वभावतो वर्तन्ते एव तत्रापि नित्यमेव अकामयेत्यादौ हेतुः एकान्तभक्तायाः निष्कामभक्तियुक्तायाः अतो हे कल्याण नित्यं मङ्गलं ॥ ५० ॥

उपलब्धमिति । यद्यस्मात् वाक्यैर्नर्मलक्षणेभ्यस्त्याज्यमानायाः क्षोभ्यमानाया अपि धीः प्रेमलक्षणा स्नेहभङ्गज्ञानहेतुभिरपि तेनापकर्षिता अपकर्षं न्यूनतां न प्रापिता किन्तु बद्धमूलतयैव स्थितेत्यर्थः । इदं हि प्रेमाख्यभावपरिणामविशेषलक्षणं सर्वथा ध्वंसरहितं सत्यपि ध्वंसकारणे “यद्भाष्यध्वनं यूनाः स प्रेमा परिकीर्तितः” इति न तिष्ठति अयं भक्तानामप्यपराधो यस्यां तथा तत्सम्बोधनम् अतो मदपराधः सुतरामेव क्षन्तव्य इति भावः ॥ ५१ ॥

एवं तस्याः स्वस्मिन् पतिभाष्यमयीमेकान्तभक्तिं स्तुत्वा तत्प्राप्तये प्राकृतेषु प्रकृतीनां पतिभाष्यं स्वभजनमपि निन्दन् उभवेष्वां दाम्पत्यार्थमपि निन्दति—येमामिति । तपसा स्वर्गमेव व्रतानां कृच्छ्रादीनाञ्च चर्यया पुनः पुनराचरणासक्त्या भजने हेतुः कामेषु विषयमोगेषु आत्मा चित्तं येषां ते अपकर्षाः पञ्चमस्कन्धानुसारेण प्रेमभक्तिलक्षणः तस्य ईशं दातारमपि हि एव मोहिता एव एवमेवोक्तं केतुमालवर्षे भगवत्प्रादुर्भाषविशेषेणेवेति भावः । यथा पञ्चमे—

“स्त्रियो व्रतैस्त्वां हृषीकेश्वर स्वतो-
हाराभ्य लोकेपतिमाशासते श्रमम् ।
तासां न ते वै परिपास्वपत्यं-
प्रियं क्ष्मायुषि यतो स्वतन्त्राः ॥
सर्वे पतिः स्यादकुतोभयः स्वयं-
समस्ततः पाति भयानुरजनम् ॥
स एक एवेतरधामिधो भयं-
नैवात्मलाभादधिमन्यते परम् ।
या तस्य ते पादसरोरुहार्हणं-
निकामयेत्साप्रलिलकामलम्पटा ॥
तदेव रासीप्सितमीप्सितोर्चितो-
यद्भग्नयाञ्जना भववन् प्रतप्यते ॥

इति ॥ ५२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

अथैवं क्रोडीकृतस्वामिप्रायो भगवानिदमेव मदभिप्रेतं कूटवर्णांसि तु त्वद्वचःशुभ्रयया प्रयुक्तानीत्याह—साध्वीति । हे साध्वि ! हे राजपुत्रि ! भोतुकामेन मया एतद्वच इतिशेषः । प्रकम्पिता इत्यनुपहसितेत्यर्थः । यन्मयोदितं सर्वमन्वात्थ तात्पर्यक्रोडीकारेण प्रतिभाषितवत्यसि तत्सर्वं सत्यमेव मदभिप्रेतमेव ॥ ५१ ॥

अतीव तुष्टोऽनुब्रूयति—यान् यामिति । हे मानिनि । यान् यान् कामान् “स्यान्मे तवाहमिदंरणम्” अत्यम्बुजाक्ष मम ते चरबातुराणः, इत्येवं काम्यमानान् अकामाय कामानिर्गुणये महानुपायित्वव्यतिक्रमनिवृत्तये कामयसे ते कामाः नान्येकान्तभक्ताया भगवन्प्रयोजनभक्तियुक्तायास्तव हे कल्याणि ।

[५३]

नित्यदा सत्येव न त्वया प्रार्थ्या मया देवास्तेत्यर्थः ॥ ५० ॥

अभिनन्दति—उपलब्धमिति । हे जनके पत्यौ कृष्णे प्रेम्णा यत्पाति-
व्रत्यं पतिपारार्थ्यं तदुपलब्धं दृष्टं मयेति शेषः । कुतः ? यद्यतो वाक्यैरुक्तविधैर्महाक्यैश्चात्यमानाया अपि तव धीर्बुद्धि-
मयि नापकर्षिता नापनीता नान्यविषया जाता ॥ ५१ ॥

एकान्तभक्तिमभिनन्द्य तामेव इदीकर्तुं सकामान् भक्ता-
भिनन्दति—ये मामिति । ये जनाः कामात्मानः क्षुद्रमनोरथाविल-
चिताः मोक्षाधिपतिमपि मां दाम्पत्ये दम्पत्योः कर्मणि क्षुद्र-
त्युपभोगसुखार्थमित्यर्थः । तपसा मनः प्रणिधानात्मकेन व्रत-
चर्यया अनशनादिब्रतानुष्ठानेन च भजन्ति ते मम मायया मोहिताः ॥ ५२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरावली ।

भगवत्योक्तं भगवता किमनुमतं विमतमिति विकल्पं परिहरति—साध्वीति । एतद्वचः प्रकम्पिता प्रस्तोभिता मन्वर्ध-
मनुकूलार्थम् ॥ ५१ ॥

हे ईश्वरि ! यं यं कामं कामयसे सर्वं त्वयि नित्यदा सन्ति हि यस्मात्तस्मात्कां विभूर्ति कामयसे न कामपीत्यर्थः । यद्वा यं यं कामं कामयसे तान् मयि कामयस्व तेषामभावा-
द्वृत्तीत्याह—सन्तीति । तस्मात्प्रियवचनमुक्तं कामयति ॥ ५० ॥

भर्तुः स्नेहः पातिव्रत्यञ्चाभीष्टसम्पत्प्राप्ती निमित्तं तत्तवा-
स्तीत्याह—उपलब्धं दृष्टं तत्र हेतुर्यद्वाक्यैरिति मयि सल्लग्ना
धीर्नापकर्षिता अन्यत्र न नीता यद्यस्मात्प्रित्यमुक्तत्वादावयोः
दाम्पत्यं नित्यम् ॥ ५१ ॥

तत्र मुक्तिमन्तरेण दाम्पत्यापेक्षयाऽस्मद्भजनमयुक्तमित्याश-
येनाह—य इति ॥ ५२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नैव अकामाय कामादम्यस्यै प्रेमपात्रविलासाय ॥ ५० ॥

उपलब्धम् ॥ ५१ ॥

ये माम् ॥ ५२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

यान् यामित्यादि । अयकामिनि “अयः शुभावहो विधिः”
तं कामयितुं शीलं यस्याः सम्बोधने अकामा त्वं मयि मङ्गि-
वये यान् कामान् कामयसे इच्छसि ते ते कामास्ते सन्ति
प्रार्थनीयं तव नास्तीत्यभिप्रायः । यत एकान्तभक्ताया एकान्त-
भक्तत्वेऽहं तव वश एवमपि प्रार्थनान्तरं केति तात्पर्यम् ॥ ५० ॥

तर्हि कथमेवं कक्षमवादीरित्याशङ्क्याह—उपलब्धमित्यादि ।
मया परमभ्रामकेनापि तव धीर्भ्रामयितुं न पारिता अतो मामजैवी-
रिति अतस्ते पतिप्रेम उपलब्धम् ॥ ५१ ॥

प्रेमदाम्पत्य एव भवति तत्र भवत्येव प्रमाणम् अतः प्रेमा-
काङ्क्षितो दाम्पत्येनैव मां सेवितुमर्हन्तीति स्वतिरेकेण तदेव

भूमिज्ञानवतम् ।

स्तुवन्नाह—येमामित्यादि । दाम्पत्ये सति ये मां तपसा व्रत-
चर्यया भजन्ति ते मम मायया मोहिताः कीदृशं माम् ? अप-
वर्गेशम् अपगतो वर्गो वर्जनं वस्मात् तथाभूतम् ईशं ये मां भजन्ति
तान् कदापि नाहं त्यजामीत्यर्थः । यद्वा दाम्पत्ये सति
तप आदिना ये अपवर्गे अपवर्गनिमित्तं मां भजन्तीत्यर्थः ।
कीदृशं माम् ? शंखशब्दरूपं, ते कीदृशः ? कामात्मानः ममेवं भूया-
दिति यः कामः सङ्कल्पस्तत्रात्मा यज्ञो यासां त्वन्तु अकामा
पूर्वोक्तेः ॥ ५२ ॥

भूमिज्ञानवतम् ।

एवं साभिप्रायं प्रकारद्वयेन भगवद्वाक्यानि व्याख्यातानि
सर्व व्याख्याने सात्वतार्थं प्रकाशितं स्वाभिप्रायं तथा वर्णितं
सुखा अनन्यत्वं परिहाय दीनत्वस्य हीनभावत्वस्य च प्रका-
शित्वात् गर्वाभावमपि ज्ञात्वा सन्तुष्टो भगवान् तस्या वाक्य-
मभिनन्दति साध्येतदिति पतञ्जलमुक्तं साध्येव हे साधि
इति वा पूर्वमेव स्वमेवं वक्ष्यसीत्यभिप्रायं प्रलम्बिता
वक्तव्यता वञ्चिता एवं वचने सामर्थ्यं राजपुत्रीति
साध्वीत्येतद्वन्मिति ज्ञापितं व्याख्यानं यथा व्याख्यातमेवेत्याह-
मकोदिते यद्वन्वात्येति उदितस्यानुवचनम् व्याख्यानम् अतः मयो-
दितं यद्वन्वात्य व्याख्यातवती तत्सर्वं सर्वमेव हि युक्तञ्चाय-
मर्थः अन्यथा वाक्यानामसम्बन्धार्थता स्यात् ॥ ४९ ॥

प्रसन्नस्सन् प्रार्थितचरणारविन्दरतिदानप्रस्तावे बह्वेव प्रय-
च्छति—यान् यान् कामयसे कामानिति । मत्सम्बन्धिनः सर्वे एव
सकामा निष्कामाश्च व्यवहाराः निष्कामा एव सिद्धवदनुवादे-
नायं वरो दत्तः यान् कामान् कामयसे इति यतो मयीत्या-
हृत्या योजनावीप्सा नानाविधत्वाय तस्मात्तच्च कामा निष्कामा
भवन्ति इत्युक्तं भवति मानिनीति सम्बोधनं मानापनोदनार्थ-
मेवमुच्यते इति सूचयति निष्कामा मानवती न भवतीति
एवं कामानां निष्कामत्वमुक्त्वा सर्वानेव कामान् प्रयच्छति
सन्तिहीति । अर्थात् कामाः तत्रादानव्यतिरेकेणैव विद्यमानत्वे
हेतुः एकान्तभक्ताया इति युक्तञ्चायमर्थः या हि अनन्यभक्ता
सा सर्वे प्राप्नोतीति एकान्ते वा भजते साप्यपेक्षितं काम-
सुखं प्राप्नोतीति तवेति तत्रानुभावो निरूपितः कल्याणीति
स्वरूपयोग्यता विवाहितत्वात् भाग्यञ्चोक्तं नित्यदेति सर्वदा
छान्दसः ॥ ५० ॥

तदा पतनक्रियया यत् जातं तदप्याह—उपलब्धं पति-
प्रेमेति । परित्यागसम्भावनायामेव शरीरत्यागस्य कृतत्वात् पति-
प्रेम उपलब्धं पातिप्रत्यक्षोपलब्धं प्रतभङ्गे मरणमेवाङ्गीकृत-
मिति चकारात्मयि चिरापि बुद्धिः मत्स्पर्शेणैव जीवनस्य प्राप्त-
त्वात् चकारात् हेत्वन्तरमप्याह—यद्वाक्यैरिति । यस्मात् कारणात्
वाक्यैश्चाल्यमानाया अपि तव धीः मयि नापकर्षिता अपकर्षे न
प्राप्तवती सर्वथाऽभावस्तु दूरापास्तः ॥ ५१ ॥

तदा यद्विरक्ततया भक्तिमार्गानुसारेण भक्तिमेवोदरीकृत्य

कदाचित्कामः समर्थितः तदेव युक्तं ननु लोकीकृतम् भजन-
मिति स्वयं सम्मतिं वक्तुं विपरीते बाधकमाह—ये मां भजन्तीति ।
दाम्पत्ये दाम्पत्योरिव भावार्थे भक्तिमार्गे एव नास्तीति व्य-
भगवद्भजनं न लोकसिद्धमिति स्वयं कर्ममार्गे तद्वक्तुं साधन-
माह—तपसा व्रतचर्ययेति । तपः पुरुषस्य व्रतचर्या स्त्रियः
कथं भगवन्तमपि तथा भजन्ति नहि शैत्यार्थं कश्चिद्बहि-
सेवत इति तत्राह—कामात्मान इति । कामात्मानः काममेव
पुरुषार्थं मन्यन्ते भगवानपवर्गेशः मोक्षदाता एवं विरुद्धयोः
संव्यसेचकयोरपि सतोः यद्भजनं सिद्ध्यति तन्मायामोहनैव-
स्याह—मोहिता मम माययेति ॥ ५२ ॥

भूमिज्ञानवतम् ।

भोतुकामैरस्माभिरिति बहुवचनेन परिहसितुं तत्सम्बन्धि-
काश्चित् क्रोडीकृताः अत्र नत्वस्मदोद्भयोभेति बहुवचनं प्राप्नोति
सविशेषणानां प्रतिषेध इति तन्निषेधात् तत्राप्यस्मच्छब्दोद्भावा-
दित एव यद्वा भोतुकामैर्मत्कर्णेभ्यश्चिद्वृत्तिसमूहेरेव महारा प्रबो-
धिता उपहसिता अनु अनन्तरम् आत्थ मनुकिमेव प्रकाशन्तरेण
व्याख्यासि व्याख्यातवतीत्यर्थः ॥ ४६ ॥

परमसन्तुष्टेनापि मया तुभ्यं को वरो देय इत्याह—वाह
वान् कामान् मत्परिचर्यालक्षणान् कामयसे किमर्थं मयि अका-
माय काममिच्छाव प्रेम्णे प्रेमार्थमित्यर्थः । मयि कीदृशे कामिनि
कामयमाने भामिनीति पाठे हे कोपवति यतः कुत्रिमवाक्येन
मत्परिचर्याप्राप्तिकृत्ये सति महाकोपमकार्षीरिति भावः । अत्र
एकान्तभक्ताया इत्यनेन कामानित्यस्य कामयेत्यस्य च अन्या-
र्थकता पराहता ॥ ५० ॥

यत् यस्मात् वाक्यैः प्रेमभङ्गप्रतिपादकवचनैर्मया चाल्य-
मानाया अपि तव धीमयि प्रकृष्टप्रेममयी बुद्धिर्न अपकर्षिता
यत् किञ्चिदपकर्षमपि न प्राप्ता किमुत भङ्ग यतः प्रेम्णो लक्षणं
साक्षादनुभूतमिति भावः । तदुक्तं “सर्वथा ध्वंसराहितं सत्यपि
ध्वंसकारणे । यद्वाचबन्धनं यूयोः सप्रेमा परिकीर्तितः” इति हे अनघे
न तिष्ठत्यघमपराधो दासीनामपि वक्ष्यमित्यतः प्रेयसो ममाय-
मपराधः क्षन्तव्य इति भावः ॥ ५१ ॥

सकामभक्तान् निन्दति—ये इति । दाम्पत्ये दाम्पत्याय मत्पतिः
मत्सुखदो भवतु मद्भार्या वा मत्सुखदा भवतिविनि प्राकृत-
दाम्पत्युपपन्नोऽसुखार्थमित्यर्थः । अपवर्गेशं पञ्चमस्कन्धगद्यानुसृत्य
प्रेमदातारं यद्वा अपकृष्टं भवन्ति वर्गाश्चत्वारोपि यतस्तथाभूतम्
ईशं माम् ॥ ५२ ॥

भूमिज्ञानवतम् ।

हे साधि ! उपलम्बिता उपहसिताप्रसि यद्वन्वात्य अन्धा-
व्यातवती तत्सर्वं सत्यमेव ॥ ४६ ॥

हे भामिनि ! “स्याम्ने तवाङ्गविररणम्” अस्त्वन्मुखात् मम

मां प्राप्य मानिन्यपवर्गसम्पदं वाञ्छन्ति ये सम्पद एव तत्पतिम् ।

ते मन्दभाग्या निरयेऽपि ये नृणां मात्रात्मकत्वाच्चिरयः सुसङ्गमः ॥ ५३ ॥

विष्टया गृहेश्वर्यसकृन्मयि त्वया कृताऽनुवृत्तिर्भवमोचनी खलैः ।

सुदुष्कराऽसौ सुतरां दुराशिषो ह्यसुम्भराया निकृतिञ्जुषः स्त्रियाः ॥ ५४ ॥

न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामि मानिनि यया स्वविवाहकाले ।

प्राप्तामृपानवगणय्य रहोहरो मे प्रस्थापितो द्विज उपश्रुतसत्कथस्य ॥ ५५ ॥

भ्रातुर्विरूपकरणं युधि निर्जितस्य प्रोद्धाहर्षवणि च तद्वधमक्षगोष्ठयाम् ।

दुःखं समुत्थमसहोऽस्मदयोगभीत्या नैवाब्रवीः किमपि तेन वयं जितास्ते ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीप ।

ते प्रणयानुराग इत्येवम्विधानं कामान् यान् यान् अकामः
अन्यनिरपेक्षः स्वतः पूर्णकामोऽहं तदर्थं मत्प्रियार्थं कामयसे
हे कल्याणि ते सर्वे कामाः मयि एकान्तभक्तायाः नित्यदा
सन्ति ॥ ५० ॥

तामभिमन्यति—उपलब्धमिति । मयि या धीः सा नाप-
कर्हिता ॥ ५१ ॥

एकान्तभक्तिमभिमन्य तदार्थार्थं सकामान् भक्तान् निन्दति
येति दाम्पत्ये स्त्रीपुरुषसंयोगसुकार्थम् ॥ ५२ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार श्रीलक्ष्मणीजी के कथनको भवगण कर श्रीकृष्ण-
चन्द्र बोले कि हे धर्मशील हे राजपुत्रि, आपके इस वचन
समुदायके भवगण करनेकी काफ़ीसे मेने आपनेसे हंसीकी है
और मेरे कहेका अनुवाद करके जो आपने व्याख्यान किया
है वह सब हि सत्य है ॥ ४८ ॥

हे कल्याणि ! हे भामिनि ! लोकविलक्षण अप्राकृत भोग
आदिके वास्ते जिसर वाञ्छित वस्तुमें आपका मनोरथ है
वह सब आपको सर्वदा विद्यमान हि है क्योंकि मेरे विषय
में आपको एकान्त भक्ति होनेसे कुछभी तुल्य नहीं है ॥ ५० ॥

हे-अनर्घ ! मेरे विषयमें आपका प्रेम तथा पातिव्रत्य को
मेने देखाहि है क्योंकि मेने अनेक वाक्योंसे आपको चलाय-
मानभी किया परंतु मेरे विषयमें आपको बुद्धि है वह अन्य
पुरुष की तरफ नहि गई ॥ ५१ ॥

मोक्ष के दाता मोको जो स्त्री पुरुषके सुख भोग विलास
के वास्ते भजते हैं वे मेरी माया से मोहित हो रहे हैं ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

मायाभोहितत्वमेवोपपादयति—मां प्राप्येति । अपवर्गेण सह
सम्पदो यस्मिन् मां प्राप्य प्रसाद्य ये केवलं सम्पद एव

विषयान् वाञ्छन्ति ननु मां तत्पतिं तासां सम्पदामपि योऽह-
मेव पतिस्त्वं तथा ये विषया निरयेऽप्यतिनिरुपयोगावपि
स्युस्तान् किञ्च तेषां पुंसां मात्रात्मकत्वाच्चिरयात्मकत्वात्
निरयः सुसङ्गमः शोभनसङ्गम एव स्यादतो मन्दभाग्या एव ते
इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

तस्मात् हे गृहेश्वरि ! त्वया मयि भवमोचनी निष्कामानु-
वृत्तिः कृता एतद्विष्टया भद्रं कथम्भूता ? खलैः सुदुष्कराः
दुराशिषो दुरभिप्रायाया अतः एव असुम्भरायाः प्राणतर्पण-
पराया निकृतिञ्जुषो वञ्चनपरायाः स्त्रियाः सुतरामसा-
वनुवृत्तिर्दुष्करेति ॥ ५४ ॥

किञ्च सन्ति निष्कामाः प्रेम्णैव मय्यनुवर्त्तमाना बह्वयः
किन्तु त्वया सदृशीं कापि न पश्यामीति तस्या भक्ति बहु-
मानेनाभिमन्यति—न त्वादृशमिति त्रिभिः । उपश्रुताः सत्यः
कथा यस्य मे ॥ ५५ ॥

प्रोद्धाहर्षव्यनिरुद्धविषाहं अक्षगोष्ठ्यां सूतसभायां तस्य
भ्रातुर्वधम् तस्मिन् काले कालान्तरे वा तदनुस्मरणतः पुनः
पुनः समुत्थं दुःखमस्माभिरयोगो वियोगस्तद्भीत्या असहः
सोढव्यसि अनेनैवानिरुद्धविषाहानन्तर्यमस्य ज्ञातव्यम् ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छ्रीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

टीकायामपवर्गेण सह सम्पदो यस्मिन्नित्यर्थकथनमेव ननु
विग्रहः उपपदविभक्त्या समासाभावात् अपवर्गयुक्ताः सम्पदो
यस्मिन्निति विग्रहः समासश्च मध्यपदलोपी अपवर्गोत्र मोक्षो
भक्तियोगश्च सम्पद्यन्त इति सम्पदो विषयाः अतः सम्पद
एव विषयानिति काकाचिन्यायेन सम्पद एव विषयानेवेति
याज्यम् अन्यथा न तु मामिति न सङ्गच्छते समानविभक्त्यन्त-
रव्यावर्त्तकत्वादेवकारस्य तेषां विषयवाञ्छकानां नृणां निरयो
निरुपयोगोऽपि सुशोभनो प्रभिरुचितश्चासौ सङ्गमनीयश्चेत्यर्थः
तत्र हेतुः निरयस्यापि विषयात्मकत्वादिति यद्वा हे मानिनि
परिहासपि मद्भिच्छेदशङ्कयाऽऽत्मकोटितोऽपि परमप्रेमास्पदे मय्य
प्राप्यावृत्ति अपवर्गरूपा प्रेमभक्तिलक्षणा सम्पद्यस्मात्तमपि तथा
तत्पतिं पूर्वोक्तदाम्पत्यादिसम्पदः पतिमपि मां प्राप्य वशी-
कृत्य सम्पदो दाम्पत्यादिसम्पदर्थमेव वाञ्छन्ति पुनः पुनः सेवितुम्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इहमेते ननु मर्त्यं ते मन्वभाग्या अप्रशस्तभक्तिसंस्कारवन्तः यतो ये तत्सम्पद्वाञ्छकास्ते निरयेऽपि सन्ति तत्साहचर्यं कथं मन्त्रक्तियोंगनां युज्यन् इति भावः । ननु सम्पद्विच्छाका महा-विषादरूपं निरयं कथं गच्छन्ति तत्राह—नृणां मात्रात्मक-त्वात् पापेनापि तदुपार्जकत्वात् निरयः सुसङ्गमः प्रयत्न-विनापि लभ्य इत्यर्थः । अन्यत्समानम् ॥ ५३ ॥

असकृत् सदेत्यर्थः । सेयञ्च त्वत्कृतमदनुवृत्तिर्भवस्य प्रप-ञ्चस्यापि सर्वस्य मोक्षनी भवणादिना सर्वेषामपि सर्वदुःखतो मोक्षकरी तद्यत्तदुक्तं प्रपञ्चं न स्थास्यत्येव किं तत्राह—खलैः श्रीगुर्वादिष्वक्षैः सुदुष्करा करोत्यर्थस्य सर्वधात्वर्थव्यापकत्वा-दुर्बाधाविरूपाञ्च दुराशिषः मन्त्रिष्ठत्वाभावाद्दुष्टा आशीः कामो यस्याः तत्र हेतुः यतः कुतश्चिद्विन्द्रियतर्पणमात्रपरायाः यतो निकृतिः पुनः पूर्ववत् खलाया इत्यर्थः । गृहेश्वरीति त्वयैव दृष्टान्तरूपया मम सर्वेष्वपि गृहेषु अनुवृत्तिः प्रवर्तितेति त्वमेव सर्वगृहस्वामिनोति यद्वा गृहस्थेश्वरी त्वमेव अहम्तु त्वन्धीन एवेति भावः ॥ ५४ ॥

गृहेषु सार्वत्रिकेषु स्वीयेष्वपि वा स्वविवाहस्य काले अत्यासन्नसमये रहः रहस्यं वहति प्रापयतीति तथा स' रहो-रह इति पाठेऽपि स एवार्थः । पितृभ्रात्रादिसर्वजनेष्वनादरः सूचितः उपश्रुतसत्कथस्येति स्वगृहान्तर्मन्त्रात्तर्पणमात्रेणैव ननु मन्माहात्म्यानुभवेनेत्यर्थः । किमुताऽधुना जातपरमासक्तिव्ये सतीति भावः । मानिनीति मानः पूजा चित्तसमुन्नतिर्वा हे तद्वति तद्योग्या त्वमेव नत्वेत्येति भावः ॥ ५५ ॥

किञ्च भ्रातुरिति बन्धुवात्सल्येन तत्तदसह्यता युधि निर्जि-तस्येति त्वज्जातृत्वाद्युद्धेऽपि तस्य निर्जयायोग्यता तथा प्रोद्वाह-पर्वणादिवदिना तदानीं तद्वधायोग्यता सूचिता यतोऽसहो-ऽसहिष्ठा अतो नाब्रवीच्च भीतिः शङ्का ईश्वरोयं कदाचित् मय्यनवधानं कुर्यादित्याशङ्कयेत्यर्थः । अस्मदिति बहुत्वं निज-बन्धुजनापेक्षया आत्मना सह धियोगेन तैरपि तत्सिद्धेः ते त्वया जिताः वशीकृताः किं वा पराजिता अस्माकं तादृश-शक्त्यभावात् ययमिति न केवलमहं मदीयाश्च ॥ ५६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवोपपादयति—मामिति । अपवर्गः मोक्षस्स एकं सम्पत् लक्ष्मीर्यस्मात् तासामपवर्गेतरसम्पदामपि पतिं मां प्राप्य प्रसाद्य तप आदिभिरिति शेषः । सम्पदः अपवर्गेतरकामानेव वाञ्छन्ति ते जना मन्वभाग्याः, कुतः ? यद्यस्माच्च नृणां विषया-स्ते निरये नरकेऽपि स्युः कुतः शब्दादिविषयसुखानां केवलदुःखात्मकनरके सम्भवस्तत्राह—मात्रात्मकत्वात्तेषां सुख-लेशात्मकत्वाच्चरकेऽपि सम्भव इति भावः । अतो निरयः सु सङ्गमः शोभनरूपतया प्रतीयमानो दम्पत्योः सङ्गमः निरयो नरकप्राय एव अतस्ते मन्वभाग्या इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

पुनरप्यभिनन्दति—विष्टेति । हे गृहेश्वरि ! त्वया मयि भव-मोक्षनी निष्कामा अनुवृत्तिः कृता एतद्विष्टया आनन्दः

द्विंशं विशिनष्टि—असावनुवृत्तिः जलैर्दुर्जनैः दुःखेनापि कर्तु-मशक्या दुराशिषो दुरभिप्रायाः अत एवाहम्भरायाः इन्द्रियतर्पणपरायाः निकृतिः पुनः वञ्चनपरायाः क्षियास्तु सुतरां दुष्करा ॥ ५४ ॥

न त्वामिति । हे मानिनि ! प्रणयिनी प्रेमवती न पश्यामि तत्र निदर्शनं वदन् तां विशिनष्टि—यथेति । यथा त्वया अविगणय्यानादस्य भुताः सत्कथास्त्वदीया यैन तस्य मे मङ्गं रहस्करः रहस्यवात्साहर्ता द्विजः प्रेषितः अतस्त्वाहर्षी भार्या न पश्यामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

किञ्च त्वद्गुणैरेवाहं वशीकृत इत्याह—भ्रातुरिति । युद्धे मया निर्जितस्य भ्रातुः रुक्मिणो विरूपकरणे तथा प्रोद्वाहपर्वण्य-निरुद्धविवाहोत्सवे तत्राप्यक्षगोष्ठ्यां गृते तस्य रुक्मिणो वधम् इदं समनन्तराध्याये स्फुटीभव्यति समुत्थं तद्वधभवनजं दुःखञ्च अस्मद्वययोगभीत्या अस्मद्विस्तेष्वभीत्या हेतुभूतया असहः सोढव्यसि किमपि नाब्रवीः नोक्तव्यसि तेनैवम्बधगुण-जातेन वयं जितास्म वशीकृतावभूविम यद्यप्यस्य प्रणय-कलहस्यानिरुद्धविवाहानन्तर्यमतो ज्ञायते तथापि अत्र द्युत्क-मेणोक्तिः प्रभानुगुण्येनेत्यवगन्तव्यम् ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ननु, तर्हि सम्पदर्थे भगवद्भजनं युक्तं हीति तत्राह—मामिति । सतः सत्यस्य मोक्षस्य पतिं ये सम्पलक्षणभोगाः कथं तेषां भोगानां निरये सत्त्वमिति तत्राह—मात्रात्मकत्वादिति । मात्रा-त्मत्वात्तेषां भोगानां शब्दादिविषयविनाभूतत्वाच्चिरये सुसङ्गमः सुखमः सङ्गम इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

सर्वभक्तेषु त्वमेव मुख्यभक्तेत्वाशयेनाह—दिष्टेति । हे गृह-ेश्वर्ययुते देवि त्वया मय्यनुवृत्तिः भक्तिः कृतेति यत्तद्विष्टया त्वदन्येषां भवमोक्षनी वा असावनुवृत्तिः खलैः सुदुष्करा दुराशिषः दुष्टेच्छायाः पत्या सह दुर्वाक्यायाः वा असुम्भ-रायाः स्वप्राणपोषणपरायाः विकृतिः पुनः जारलक्षणव्याजसेव-मानायाः स्त्रियः सुतरां सुदुष्करा दिष्टया गृहं मङ्गलमन्दिरेष्व-पेभ्यर्ययुतश्च दिष्टया गृहेश्वर्ययुतः तस्मिन्निति वा ॥ ५४ ॥

श्लोकत्रयेण देव्याः पूर्वोक्तां शक्तिं लाबयति—न त्वाहर्षी-मित्यादिना । उपस्थिता समीपं प्रापिता त्वत्सत्कथं यस्य स तथा तस्य रहोरहः अतिरहसि ॥ ५५ ॥

विरूपकरणं केशवपनं प्रोद्वाहपर्वणि विवाहलक्षणोत्सव-दिवसे अक्षगोष्ठ्यां दूतविशेषक्रीडायां तस्य भ्रातुर्वधम् अहम्-द्वययोगजीत्या अस्मद्विरहभावेन ॥ ५६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्धः ।

मन्वभाग्यत्वमेव दर्शयति—येऽन्ये सम्पद्वाञ्छका निरयेऽपि वर्तन्ते । येऽन्यत्र वर्तन्ते तेषां नृणां मात्रात्मकत्वात्स्वतन्त्र-विषयावेशात्प्रागेन विषयार्जनाच्चिरयोऽपि सुसङ्गमः अनिच्छत्वापि प्राप्य इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

तस्मादेतत् समानवासनत्वात्तेऽपि मन्द्भाग्या इत्याह—
असकृत् सदेत्यर्थः । कृता प्रचारिता श्रवस्य सर्वस्यैव प्रपञ्चस्य
श्रवणादिना सर्व्वदुष्कृतो मोक्षकरी तर्हि ऊर्म्म प्रपञ्चो न स्वाभ्य-
त्येव तद्वाह कलैर्गर्वादिभिर्मुक्तैः दुष्करैः करोत्यर्थस्य सर्व्व-
धात्वर्थव्यापकत्वाद्बोधोपादिकृपा च ॥ ५४—५९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इममेवार्थं स्पष्टयति—मां प्राप्येत्यादि । तत् तस्मात् मां
पतिं प्राप्य पतिस्त्वेव लब्ध्वा अपवर्गसम्पदं ये वाञ्छन्ति ते अस-
म्बदः इति । एव इति वाञ्छन्तु चद्रमेव प्रार्थयन्ति तेऽत्यन्त-
मन्द्भाग्या एव वाञ्छन्तीति पूर्व्वशेषानुपपन्नः यच्छब्देन
तच्छब्द आक्षिप्यते एवं तच्छब्देनापि यच्छब्दः “यत्तदो-
र्नित्यसम्बन्धात्” तेषां मन्द्भाग्यत्वेन कः परिणाम
इत्याह—निरय इत्यादि । तेषां निरयः सुसङ्गमः तत्र हेतुः मात्रा-
त्मकत्वात् मात्रा विषयाः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

इत्यप्यं प्रष्टव्यं तदेव दृश्यति—न त्वादशीमित्यादिबहुभिः ।
उक्तवाक्यान् विभेद तेषां वाक्यानामसङ्गतेर्भगवतो वचना-
सौष्ठवदोषप्रसङ्गस्यात् ॥ ५५—५७ ॥

भीमज्जुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

साधारणसेवकानां स्थितिमुक्त्वा ये पुनर्विशेषेण भगवन्तं
प्राप्ताः तेपि चेत्सकामा भवेयुः तदा कालेन तेषां बुद्धिर्नाश्यति
इति निन्दति—मां प्राप्य मानिनीति । अपवर्गस्य सम्पद्यस्मात्
मानवतीति सम्बोधनं मानस्य विद्यमानत्वाच्च त्वं प्रार्थय-
सीति सूचितं ये केवलमौदिकसम्पद एव प्रार्थयन्ति ते मन्द्-
भाग्याः यथा मन्द्भाग्यो निधिमपि प्राप्य पाषाण इति पद्मा
प्रक्षिपति एतन्मन्द्भाग्यस्य लक्षणं, ननु, विषया अपि दुर्लभाः
स्त्रीपुत्रादयः तत्कथं मन्द्भाग्यत्वमिति चेत्तत्राह—ये विषयाः
निरयेपि नृणां भवन्ति तत्र हेतुः, मात्रात्मकत्वादिति । नहि
कस्मिंश्चिद्विषयाभावोऽस्ति श्वादियोनावपि विषयोपभोगस्य दृष्ट-
त्वात् दुःखन्तु विषयसम्बन्धे नियतं तारतम्यत्वप्रयोजकं तर्हि
तादृशो निरयोपि सम्पत्तियुक्तः समीचीन इति चेत्तत्राह—
निरयः सुसङ्गमः इति । सुसु सङ्गमो यस्येति न तदर्थं तपः
कर्त्तव्यं मङ्गजनं वा अतो क्लेशसिद्धे क्लेशकरणात् दुर्भाग्यत्वं
पूर्णवैद्यप्रार्थनायां मन्द्भाग्यत्वं वा स्यादिति तथा न भाव-
नीयमित्युपदेशः तथा यदुक्तं मामीक्षसे तर्हि नः परमानु-
म्येति ॥ ५३ ॥

तदभिनन्वाते—विद्येतेति । असकृन्मयि त्वया या अनुवृत्तिः कृता
यतः सा भवमोक्षनी गृहेऽभरीति सम्बोधनं लोकप्रसिद्ध-
संसारसुखं तव सिद्धमेवेति सूचयति—अनिवृत्तिनामोदासीनेपि
भवति तदनुसरणं तत्प्रथमं यत्र प्रेषणेनात्मसमर्पणरूपा ततो
कस्मिन्वधे प्रार्थनया वाक्समर्पणरूपा तत इदानीं मूर्च्छया
[१४]

मनःसमर्पणरूपा आभिप्रायप्रतिपादकैर्वाक्यैश्च सर्वसमर्पण-
रूपा ईश्वराङ्गितया स्थिता संसारः ईशादपेतस्येत्युक्तत्वात्
उत्तरत्र वक्ष्यते अत इयं भवमोक्षनी भवति । ननु, किमाश्चर्यं
भार्या करोत्येवेति चेत्तत्राह—खले, सुदुष्करेति । दुष्टैः कस्मिन्प्रभृ-
तिभिः कृत्वा सुतरां दुष्करा खला दुष्टस्वभावाः मात्सर्येण पर-
कार्यनाशकाः किञ्च अन्तरपि तव बाधकं न जातमित्याह—
दुराशिष इति । दुष्टा प्राकृती आशीर्यस्याः तस्याः मदनुवृत्तिः
सुतरामेव दुर्लभा तत्राप्यसावेतादृशी तत्रापि असुम्भरायाः
प्राणपोषिकायाः तत्रापि निकृतिञ्जुषः नरकमेविकायाः स्त्रियश्च
अन्तःकरणप्राणेन्द्रियशरीरदोषाणां प्रत्येकसद्भावेपि दुर्लभा
समुदाये किं वक्तव्यमित्यर्थः । इमामेवोपपासं हि शब्द आह—एता-
दृशोऽस्या अपि बहुषः सतीति ॥ ५४ ॥

स्त्रीणामपि मध्ये तामुत्कृष्टत्वेन स्तौति—न त्वादशीमिति ।
प्रणयिनी गृहिणी दुर्लभा लौकिकधर्माभिनिविष्टा गृहिणी तथा-
भूतापि परमप्रेमयुक्ता आत्मनोप्यधिकेहवती दुर्लभा भवति
गृहेषु गृहस्थाभ्युपगम्य मम बहुरूपेषु न पश्यामीति तादृश्या
अभावे प्रमाणं मानिनीति मानसद्भावेन अन्यासक्तिनिवृत्तिः अप-
कीर्तिलेशस्वाप्त्यासहनञ्च सूच्यते कथमित्याकाङ्क्षायामुपपाद-
यति—यथा स्वविवाहकाले प्राप्तान् सर्वप्रकारेण शिशुपालादी-
नवगणय्य रह एकान्त द्विजः प्रस्थापितः नापि मया
सह परिचयः किन्तु उपभुता सङ्गिः, कृता कथा यस्य
सत्कथा वा अहो आश्चर्येण न ह्येतादृशं कचिदपि लोके जात-
मिति स्वयम्भवे तु धरणं युक्तं न त्वेतादृशम् अन्याः सर्वा एव
लौकिकप्रकारेण नीताः अनेन सम्बन्धप्रकारः त्वत्सदृशो नान्यासा-
मिति निरूपितम् ॥ ५५ ॥

अपराधसहनञ्च त्वत्सदृशं नान्यासामित्याह—भ्रातृविरूप-
कर्णमिति । विवाहसमये कस्मिन्प्रोद्युक्ताविरूपकरणं मुण्डनं
तत्रापि युधि निर्जितस्य प्रोद्गाहपर्वणीत्युभयत्र सम्बध्यते यद्य-
पि कथा प्रद्युम्नोत्पत्तेः पूर्वमेव अन्यथा भगवान् अन्य-
भजनं न वदेत् नहि पुत्रपौत्रादियुक्ता कचिदेवमुच्यते प्रथम-
सङ्ग एवैव भवति सर्वथा हृदयानभिहृदशायान्तस्या अपि पत-
नादिसम्भवः ननु निरन्तरप्रवृत्तौ अनिरुद्धविवाहेतु अक्षगोष्ठ्यां
तदर्थः तदुत्तराध्याये वक्ष्यते तथापि यथा तथा आर्षज्ञानेन
सर्वं निरूपितं तथा भगवानपि तां तादृशीं मत्वा भाव्यर्थ-
मपि सिद्धवत्कारेण निरूपयति—भूतप्रत्ययस्तु लङप्रयोगः
“छन्दसि लुङ्लङ्लिटः (३—४—६) इति दशलका-
रार्थेषु भवतीति आहृत्या योजनायां चितीयवाक्ये
भविष्यदर्थे ज्ञातव्यः ताभ्यां समुत्थं दुःखमसह
इत्यपि तथा अस्मदप्रयोगः अस्मत्सम्बन्धो निवर्त्तयित
इति भयेनोत्पत्तिबलिष्ठभ्रातृसम्बन्धापेक्षयापि अस्मत्सम्बन्धा-
भावशङ्कापि महतीति सर्वोत्तमत्वमेव चकारात् मध्ये प्रद्यु-
विवाहादौ तद्विगणनादि सङ्गृह्यते समुत्थं दुःखं सोदु-
मशक्यं बलभद्रोपदेशात् समुत्थमिति ज्ञायते एकक्रियोपात्त-
त्वात् द्वितीयमपि तादृशमेव तेन दुःखसहनेन ते त्वया
वयं जिताः ॥ ५६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिनः कृतसाराधर्षणी ।

उक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—मामिति । अपकृष्टा वर्गमप्यन्मोक्षान-
न्दोपि यतस्ते मां प्राप्य सम्पदं प्राकृतीरेव वाञ्छन्ति यत-
स्तासामपि पतिं दातारं ते सम्पदाञ्छकाः मन्दभाग्याः यतो
नारकीष्वपि योनिषु स्त्रीसङ्गादिविषयसुखान्यनावासनेनैव लभ्यत
इत्याह—ये जीवा निरयेपि सुकरादिजातवपि वर्तन्ते तेषां
नृणां जीवानां मात्रात्मकत्वात् विषयात्मकत्वात् स स निरय
एव सुसङ्गमः स्त्रीसङ्गादिसुखसाधकत्वात् शोभनसङ्गमहेतु-
रित्यर्थः ॥ ५३ ॥

या भवमोचनी संसारबन्धमोचनी सा त्वया कृतेति तव
भयाभावात्स्वयि सा ऋणवत्येवाभूदस्यैरेव कृता भवमोचनी
भवेदिति भावः । ननु तर्हि खला अपि मुक्ताः स्युस्तत्राह—खले-
रिति । दुराशिषः दुरभिप्रायाया असुम्भरायाः स्वप्राणत-
र्पिण्याः निकृतिञ्जुपः वञ्चनपरायाः अतिखलायाः स्त्रियास्तु
सुतरामेव बुष्करा ॥ ५४ ॥

परन्तु प्रेमवतीनां मञ्जारीणामपि मध्ये गृहिणो मम त्वमेव
गृहिणीभेदेत्याह—नेति । मानिनीति मान आदरः हे तद्वति रहोवह
रहस्यवस्तुप्रापकः “रहोतिगुह्ये सुरते” इतिविश्वः । उपभुताः सत्यः
कथा यस्य तस्य मम स्थाने ॥ ५५ ॥

प्रोद्धाहपर्वणि अनिरुद्धविवाहे भक्षगोष्ठ्यां घृतसभायां तस्य
भ्रातुर्वधं समुत्थं तत्र तत्र अस्मद्योगभीत्या अस्मासु न
युज्यते नोचिता भवतीत्यस्मद्योगस्तज्जीत्या किमपि दुःख
नैवाब्रवीः । कीदृशम् ? असहो दुर्बलं केवलं लोकापेक्षकहेतुत्वादिति
भावः । पुनः कीदृशम् ? समुत्थं समुद्यथा स्यात्तथा तिष्ठतीति
तद्दुःखं मत्प्रतिकूलरुक्मिर्माहिसनादतः सुखसहितमेवेत्यर्थः ।
अनेनैवानिरुद्धविवाहानन्तर्यमस्य ज्ञातव्यम् ॥ ५६ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तदेवोपपादयति—मामिति । अपवर्गेण सह सम्पदो यस्मात्
तम् मां प्राप्य आराध्य केवलं सम्पद एव वाञ्छन्ति तासां
सम्पदां पतिं मां न वाञ्छन्ति ये ते मन्दभाग्याः कुतः मात्रा-
त्मकत्वात् मात्राः सम्पद एव न त्वहम् आत्मा आश्रयो येषां
मात्रासु वा आत्मा मनो येषां ते मात्रात्मानः स्वार्थं कृः तेषां
भावस्तत्त्वं तस्मात् ननु तथापि ते धन्याः देवमनुष्यादि-
रूपेण वास्पत्यं प्राप्य विहरन्तीत्यत आह—ये वास्पत्याभिरतास्ते
निरयेपि सन्ति ननु निरयतो देवमनुष्यादिलोकस्य महद्वै-
खण्डयमत आह—नृणां सुसङ्गमः शोभनतयाऽभिमतः स्या-
दिभिः सङ्गमः निरय एवेत्यन्वयः ॥ ५३ ॥

भवमोचनी निष्कामा असौ अनुवृत्तिः खलैः सुदुष्करा
दुराशिषो दुरभिप्रायायाः असुम्भरायाः प्राणतर्पणपरायाः
निकृतिञ्जुपः प्रत्युपकाङ्क्षावत्या सुतरां सुदुष्करा ॥ ५४ ॥

रुक्मिण्याः सर्वाभ्यः श्रेष्ठ्यं दर्शयति—न त्वाहशीमित्यादि
त्रिभिः । मानः आदरः तद्वती मानिनी तस्याः सम्बोधने हे
मानिनि ! रहोहरः अतिगुह्यसन्देशहरः “रहोतिगुह्ये सुरते”

इति विश्वः । उपभुता सत्या कथा यस्य मे समीपे ॥ ५५ ॥

प्रोद्धाहपर्वणि अनिरुद्धविवाहे तत्र न भक्षगोष्ठ्यां घृत-
सभायां तस्य भ्रातुर्वधं समुत्थं तद्वधभक्षणं दुःखं
अस्माभिरयोगो वियोगस्तज्जीत्या असहः झोडवत्यासि कृतेन
हास्यलीला अनिरुद्धविवाहानन्तरं कृता इति ज्ञायते । तथापि
किमपि नाब्रवीः नोक्तवत्यासि तेन गुणगणेन वयं ते त्वया
जिताः वशीकृताः ॥ ५६ ॥

भाषा टीका ।

हे मानिनि ! मोक्षरूप सम्पत्ति को देनेवाले और उस
का पालन करने वाले मोको तप आदि से प्रसन्न करके
जो कोई केवल या लोक पर लोक के विषय न तप मत
करके विषयनकी हि वाञ्छा करते हैं वे पुरुष मन्द मान हि हैं
और वे संसार के विषय तो नरक तुल्य भ्रान्त सुखरूपि
योनियों में भय भीत होते हैं और मनुष्यों का विषयन में मन
होने से उन को नरक भी सम्यक् प्रकार बर्नीहि
होगा ॥ ५३ ॥

हे गृहेश्वर ! आपने मेरे विषय, निरन्तर लक्षणाङ्कक
परिचर्या की है यह बड़ा मङ्गल भया और यह परिचर्या
संसार में मोक्ष, करने वाली है और तुर्जन पुरुषों को तो
यह अति दुष्कर है कपट के सेवन करने वाली और
केवल अपने इन्द्रियन को विषयन से तृप्त करने वाली तथा
दुष्ट अभिप्राय वाली स्त्री को तो यह परचर्या अत्यन्तहि
दुष्कर है ॥ ५४ ॥

हे माननि ! गृहन में आप के सहश प्रेम वाली भाव्यों
को मैं नहि देखता क्योंकि आप के विवाह काळ में आप
के विवाह के वास्ते आप हुये राजनका अनादर करके गुप्त
संदेश के पहुँचाने वाले ब्राह्मण को आपने मेरे पास भेजा
इस के पहले मेरी केवल समीचीन कथा हि सुनी गई
रही ॥ ५५ ॥

गुह्य में पराजित हुए भ्राता रुक्मिणीका डाही मूढ
मूड कर बिरुप करनको और अनिरुद्ध के विवाह काळ में
घृतसभा में उसको बधको और इस के स्मरण करने से
उत्पन्न हुए दुःखको आपने सहन कर खिन्ना तपस्युद्धार
वियोग के भयसे आप ने कुछभी कटु वचन नहि कह
पताइस खभाव करके आपने हम को अति कष्ट कर
लिये ॥ ५६ ॥

दूतस्त्वयाऽऽमलभने सुविचिन्तितमन्त्रः प्रस्थापितो मयि चिरायति शून्यमेतत् ।

मत्वा जिहास इवमङ्गमनन्ययोग्यं तिष्ठेत् तत्त्वयि वयं प्रतिनन्दयामः ॥ ५७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं सौरतल्लापैर्भगवाज्जगदीश्वरः ।

स्वरतो रमया रेमे नरलोकं विडम्बयन् ॥ ५८ ॥

तथाऽन्यासामपि विभुर्यहेषु गृहवानिव ।

आस्थितो गृहमेधीयान् धर्माल्लोकगुरुहरिः ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्द्धे कृष्णरुक्मिणीसंवादो नाम

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अपि दूत इति आत्मलभने मत्प्राप्त्यर्थम् मयि चिरा-
यति भवो भाविनि विवाहे आगन्तव्यमिति कृते स्वये कथ-
ञ्चिदप्राप्तवति स्वयेतद्विषये शून्यं मत्वेदमनन्ययोग्यमङ्गं जिहासे
त्यक्तुमिच्छामि स्वस्यामीत्येवं दूतः प्रस्थापितः तथा दूतं
त्वया "यद्यम्बुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्याम्यसूत्रं व्रत-
कृत्यान् शतजन्मभिः स्याम्" इति यद्वा अजिहास इतिच्छेदः त्यक्तु-
मैच्छ इत्यर्थः । तत्तव कर्म स्वयमेव तिष्ठेत् न तत्प्रतिकर्तुं शक्य-
मित्यर्थः । किन्तु केवलं त्वां प्रतिनन्दयामो हर्षयाम इति ॥ ५७ ॥

सौरतल्लापैः सुरतनर्मगोष्ठीभिः ॥ ५८—५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिकायाम् ।

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पुनः पूर्वानुरागवैशिष्ट्यं स्मृत्वाऽऽह-दूत इति । अस्यायमेवार्थः
आत्मलभने मत्प्राप्त्यर्थं त्वया दूतः प्रस्थापितः स च सुवि-
चिन्तितमन्त्रः सुष्ठु विनिर्दिष्टा गुप्तयुक्तिर्यत्र सः तत्तत्त्व मयि
चिरायति तदास्तिष्ठत्स्वत्सन्देशभक्त्यावेदशक्तमन्त्रैर्व्यादिभिः किञ्चि-
द्विलम्बमाने सति पतत् पितृमात्रादिबन्धुयुक्तमपि विदधं
शून्यं मत्वा कुत्राप्यवलम्बनं न लब्ध्वेवं सर्वोत्कृष्टमप्यङ्गम् अजि-
हासः त्यक्तुमैच्छः । "तुर्भगाया न मे भ्राता" इत्यादि चिन्तया
भवत्या आशाबन्धच्छेदावगमात् "यद्यम्बुजाक्ष न लभेय भव-
त्प्रसादम्" इत्यादि पूर्वोक्तस्वारस्याच्च अजिहास इत्यत्र हेतुरन-
न्ययोग्यम् । अन्यस्मै समर्पणायोग्यमित्यर्थः । प्रतिनन्दयामः केवलं
मनुमोदामहे ॥ ५७ ॥

रुक्मिणीमाधवौ वन्दे ययोः कलहसन्निभा ।

कावेद्वन्धी मिथस्तोत्रतात्पर्याश्चर्यता मता ॥

एवमित्यन्येऽपि तादृशा बहवो विलासाः सूचिताः स्वरतो रमया
स्वरूपशक्तित्वेन स्वरमणयोग्यया रुक्मिण्या सह रेमे तस्मिन्
रमणेऽपि विशेषः न वेति क्रीडालोभेनैवभ्यर्प्योऽं गुणीकृत्य
तादृशलीलया नरलोकमनुकुर्वन्नापि परममाधुर्येण तमपि
हीनोपमानं कुर्वन्नित्यर्थः । यतो भगवानपि देवकीसुतस्तथाविर्भा-
वेनैव प्रारब्धलील इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अथ अतो हेतोर्विभुरपि स्वयमेवैकः सत्त्वाणि गृहाणि
व्याप्तुमशक्यमित्यर्थः एतच्चाग्रे व्यक्तं भावि गृहवानिवेति यथाऽन्यो
गृही तथैवेत्यर्थः । गृहमेधीयान् गृहसम्बन्धिनस्तादृशप्रियाग्नेम-
मयान् वैदिकांश्च धर्मानास्थितः आचरन्नित्यर्थः । यतो लोक-
गुरुस्तस्मादेव ते धर्माः प्रवर्तन्त इत्यर्थः । यतो हरिस्तेन
शीलेन सर्वेषां मनोहर इत्यर्थः । यद्वा आश्रितस्सन् रेमे इति
पूर्ववर्तित्वेनैव इति पूर्वधर्मानुष्ठानमपि क्रीडार्थमेवेति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च, दूत इति । आत्मलभने मत्प्राप्त्यर्थं सुविचिन्तितः यद्यम्बुजाक्ष
न लभेय तव प्रसादं जह्याम्यसूत्रं व्रतकृत्यान् शतजन्मभिः स्याम्"
इत्येवं विविच्य द्वापितः मन्त्रो यस्य सः दूतः प्रेषितः तदा
अपि चिरायति इवद्विलम्बं कुर्वति सति पतद्विषये शून्यं मत्वा

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इदमनन्याहमङ्गं शरीरं जिहासे हातुमिच्छामात्येवं भवतो तिष्ठेत
स्थितवन्तोऽनयस्वया केवलं प्रतिनन्दयामः प्रातःकलुषमशक्नुवन्तः
केवलं हर्षयाम इत्यर्थः । यद्वा जिहासे इत्येवं विभक्तमन्त्रो दूतः
प्रस्थापित इति सम्बन्धः ॥ ५७ ॥

एवमिति । नरलोकं विडम्बयन्ननुकुर्वन् हेतुगर्भमिदं नस्वा-
दित्यं सौरतसल्लापैः सुरतनन्दमगोष्ठोभिः स्वरतः आत्मारामोपि
रमया लक्ष्म्यवतारभूतया कश्चिदपि सह रेमे ॥ ५८ ॥

तथेति । अन्यासामपि पत्नीनां गृहेषु गृहधर्माव गृहस्था-
भ्ययुक्तान् धर्मानाश्चितः सन्नेव रेमे ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आत्मलभने स्वलभार्थं सुष्ठु विविक्तमन्त्रः स्पष्टीकृतस्त्वहो-
ष्वन्नः चिरायति विलम्बनं कुर्वति सति एतज्जगच्छून्यम्
असहमङ्गलमस्वाऽनन्ययोग्यम् अन्यपुरुषसंयोगायोग्यमिदम् अङ्गं
जिहासुस्तिष्ठेरिति यावत् ॥ ५७ ॥

देव्या गुणा ब्रह्मायुषापि वक्तुं न शक्या इति सहास-
पतीत्याह—श्रीशुक इति । सौरतसल्लापैः सुरतसम्बन्धि-
मिथोभाषणैः नरलोकं मनुष्यजनं विडम्बयन् अनुकुर्वन् ॥ ५८ ॥

इदमन्यत्रातिदिशति—तथेति । गृहवान् गृहस्थ इव आस्थितः
दङ्गतश्च प्रकाशितः “आहु उग्रमने ॥ १-३-४० ॥ इति सूत्रम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृत पदरत्नावल्यां
षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

(श्रीपञ्चवधजतीर्थरीत्या पञ्चसप्ततितमः ॥ ७५ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धे
षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बन्धः ।

एवमित्यादि । सुरतं प्रेम तदर्थः सल्लापस्तेन नरलोकमनु-
कुर्वन् रमया कश्चिदपि रूपया लक्ष्म्या रेमे कीदृशः स्वरतः स्वे-
निजैश्चर्यै रतः ॥ ५८—५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बन्धे
षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिन्याः ।

तव वयमित्यपि जयोप्यङ्गीकृतः स्वदीयत्वञ्च अन्वयेकं तव
चरित्रं अनन्यदपि अनुपमेयमपि जयाद्यङ्गीकारेऽप्यप्रतीकार्य-
मपीत्याह—दूत इति । आत्मलभने कृष्णप्राप्त्यर्थं सुष्ठु विविक्तो
मन्त्रो यस्य तादृशो द्विजः प्रस्थापितः अनेन मयि लैख्यचि-
न्मासः प्रथमत एव कृत इति निरूपितं ततो मयि चिरायति विलम्ब-
माने एतज्जगच्छून्यमेव मत्वा इदमङ्गं शरीरमनन्ययोग्यं केवलं
भगवदेकमङ्गं जिहास इति मत्वा द्विजः प्रस्थापितः इति पूर्वैषैव
सम्बन्धः प्रस्थापनमय एवमेतं पक्षा विचारिता इति एतत्स्वयमेव
तिष्ठेत विध्यर्थं नास्य प्रतीकारः सम्भवतीति अप्रयोजकत्वेन
तथात्वमाशङ्क्य निराकरोति तत्स्वयमेव तिष्ठेत वयन्तुं प्रतिनन्द-
याम इति आसिद्धये वयम् आग्निं इति भावः ॥ ५७ ॥

एवं सान्त्वनं कृतमुपसंहरन् अन्यास्त्वयैवं भावमतिदि-
शति—एवमिति ब्रह्मण्यम् । सौरताः सुरतयोग्याः संलापाः येन
सुरतं वर्द्धते मगवानिति लीलायां योग्यता देवकीसुत इति
स्त्रीणां प्रियायै भक्तहितैकसाधकत्वात् तथाः करोतीति सूचितं
स्वरतोपि रमया लक्ष्म्या कश्चिदपि सह रेमे ननु वाक्यै-
रेव निवृत्तव्यापारः परब्रह्मणस्तदयुक्तमाशङ्क्य लीलायुक्तरण-
माह—नरलोके विडम्बयन्मिति । अन्यथा नरोयमिति लोकानां
प्रतीतिर्न स्यात् अतिदिशति तथान्यासामपीति ॥ ५८ ॥

अयमेव न तास्वपि प्रकारः किन्त्वतिरिक्तस्त्वयोरिक्तस्त-
त्तद्योग्यः तदाह—अथशब्दः अन्यासामपि कश्चिन्नीत्यतिरि-
क्तानां गृहेषु गृहधर्माव पाकृत इव तदनुकरणं कुर्वन् गृह-
मेधीयान् धर्मानाश्चितः लौकिकान् वैदिकांश्च विडम्बयन्
लौकिकाभयणं तत्पूर्वमुक्ते वैदिकाभयणे विशेषमाह—लोकगुरु-
रिति । तथागत्य सर्वकरणे बहुकालास्तितौ च हेतुः हरि-
रिति ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
एकादशाध्यायविवरणम् ॥ ११ ॥ ६० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

आत्मनो मम लभने लभनाय प्रापणार्थं ततश्च मयि
चिरायति विलम्बमाने सति एतद्विषयं शून्यं मत्वा इदमङ्गम्
अनन्ययोग्यम् अजिहासः त्वं त्यक्तुमैच्छः तत्तव कर्म त्वय्येव
तिष्ठेत न तत्प्रतिकर्तुं शक्यमित्यर्थः । किन्तु वयं प्रतिनन्दयामः
हर्षयन्ती त्वां प्रति हर्षयामः ॥ ५७ ॥

सौरतसल्लापैः सुरतसल्लापैः सुरतसम्बन्धिनर्मसम्बादैः
स्वरत आत्मारामः अत एव रमया आत्मभूतया रेमे विड-
म्बयन् स्वयं नरलीलोपि स्वसुखदर्शनयातिस्कुर्वन् तं हीनोपमानं
कुर्वन्मिथ्यार्थः ॥ ५८—५९ ॥

इति साराधर्शनीयां हर्षिण्यां भक्तवत्सलाम् ।
दशमोऽस्मिन् षष्ठितमः सङ्गतस्सङ्गतस्सताम् ॥ ६० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मलभने मत्प्राप्त्यर्थं ततश्च भविष्यति विवक्ष्य-
माने इदं विश्वं शून्यं मत्वा इदमङ्गमन्ययोग्यं स्वासाधार-
जम् अजिहासे त्यक्तुमैच्छ इत्यर्थः । तत् तव चेष्टितं त्वय्येव तिष्ठेत्
न तत्प्रतिकर्तुं शक्यमित्यर्थः । किन्तु केवलं त्वां प्रतिनन्दयामः
इत्ययमः ॥ ५७ ॥

जगदीश्वर, जगदाश्रयनिर्वाहकः नरलोकं विवक्ष्यन् अनु-
कुर्वन् एवम्भूतैः सौरतसंलापैः सुरतकर्मगोष्ठीभिः स्वरतः स्व-
स्वप्नोपि मया स्वयं लक्ष्म्या सह रेमे ॥ ५८ ॥

अन्यासामपि सत्यभामादीनां गृहेषु तथा रेमे ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
षष्ठितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६० ॥

भाषा टीका ।

हमारी प्राप्ति के वास्ते सम्यक् प्रकार विवेक कर
संदेश जिसको उपदेश किया ऐसे को आपने भेजा और
उस काज में मेरे किञ्चित् विवक्ष्य करने पर इस विश्व
शून्य मान कर श्रीकृष्णबन्धु के सिवाय अन्य पुरुष के

योग्य मेरा शरीर नहि है इस लिये इस का परित्याग कर
दूगी इस प्रकार का निश्चय आप करती भई यह आप
का कर्म आपहि में रह सकना है हम इसका प्रत्युपकार
नहि कर सकते हैं केवल धन्य ऐसी स्तुति करके आप के
आनन्द युक्तहि कर सकते हैं ॥ ५७ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले कि आत्माराम और जगतके निवृत्ता
श्रीकृष्ण भगवान् मनुष्यवत् चेष्टा करत इस प्रकार एकान्त
के हास्य सल्लापन करके श्रीकृष्णजी के साथ रमण
करते भये ॥ ५८ ॥

मनुष्यों के अज्ञानान्धकार के निवृत्ति करने वारे तथा
पापन के हरण करने वारे श्रीकृष्ण भगवान् इसी प्रकार
अन्य भार्याओं के गृह में भी उतने ही रूप धारणकर
सामान्य गृहस्थवत् गृहस्थाश्रम के धर्म न अनुष्ठानकरत
उन भार्याओं के साथ रमण करते भये ॥ ५९ ॥

इति श्रीमद्भागवत दशमस्कन्ध उत्तरार्धमें साठके अध्यायकी

श्रीवृन्दावनस्थ पं० दामोदराचार्य कृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ६० ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे षष्ठितमाध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्टितमोऽध्यायः ।

—३३३*३३३—

श्रीशुक उवाच ।

एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान् दशदशावलाः ।

अजीजनन्ननवमान् पितुः सर्वात्मसम्पदा ॥ १ ॥

गृहादनपगं वीक्ष्य राजपुत्रयोऽच्युतं स्थितम् ।

प्रेष्ठं न्यमंसत स्वं स्वं न तत्तत्त्वाविदः स्त्रियः ॥ २ ॥

चार्वञ्जकोशवदनायतबाहुनेत्रसप्रेमहासरसर्वाक्षितवल्गुजल्पैः ।

सम्मोहिता भगवतो न मनो विजेतुं स्वैर्विभ्रमैः समशकन् वनिता विभूषः ॥ ३ ॥

स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रमण्डलप्रहितसौरतमन्त्रशौण्डैः ।

पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनङ्गबाणैर्यस्येन्द्रियं विमथितुं करणैर्न शेकुः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

एकषष्टितमे शौरेः पुत्रपौत्रादिसन्ततिः ।

अनिरुद्धाविवाहे च रुक्मिणो रामतो वधः ॥

अष्टाधिकशतद्वयसहस्रस्त्रीसमुद्भवान् ।

कोटिशः पुत्रपौत्रादीन् हरिर्दारैरयोजयत् ॥

तदेतद्वक्तुमाह—एकैकश इति । कृष्णस्यावला भार्याः सर्वा या आत्मनि सम्पत्तया पितुः सकाशादनवमानन्यूनान् ॥ १ ॥

प्रेष्ठं न्यमंसत अच्युतस्य प्रियतमं प्रत्येकं स्वं स्वं मेनिरे न तस्य तत्त्वमात्मारामत्वं विदन्ति ताः ॥ २ ॥

आत्मारामत्वं व्यनक्ति द्वयेन—चार्विंति । चार्वञ्जकोशवत् वदनम् आयतानि बाहुनेत्राणि च सप्रेम्णा हासरसेन वीक्षितानि च वल्गुजल्पाश्च भगवतः पतैः सम्मोहिता वनिताः स्वैः स्वैरनेकैर्विभ्रमैस्तस्य श्रीकृष्णस्य मनो विजेतुं हर्तुं न समशक्यं शक्यं बभूवः विभूषः परिपूर्णस्य ॥ ३ ॥

तासां विभ्रमान् वर्णयन्नेतद्विवृणोति—स्मायेति । स्मायो गृहहसितं तद्युक्तो ऽवलोकलवः कटाक्षस्तेन दर्शितः सूचितो भावोऽभिप्रायस्तेन हारि मनोहरणशीलं भ्रमण्डलं तेन प्रहिताः प्रस्थापिता ये सौरता मन्त्रास्तेषु शौण्डैः प्रगल्भैरनङ्गस्य बाणैः शरैरन्यैश्च करणैः कामशास्त्रप्रसिद्धैर्यस्येन्द्रियं मनो विमथितुं चाभियंतुं षोडशसहस्रमपि पत्न्यो न शेकुरिति ॥ ४ ॥

श्रीमल्लीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मनवानन्यूनान् कृष्णस्यावलाः न विद्यते तं विना बलं

गतिर्यासां तादृशभार्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

एकस्य तावतीषु तावत्पुत्रजननासम्भावनां केमुत्प्रेन परिहरति तत्प्रसङ्गे ताभिः सममत्यासक्तिश्च दर्शयति—गृहादिति । स्थितमिति प्रतिवारमेव यथासमयमेव बहिः प्रदेशान्तःपुरमगच्छन्निव निज-गृह एवागत्य वर्त्तमानमित्यर्थः । तथापि तस्मादनपगं नायि-कान्तरगृहगमनरहितं वीक्ष्य विशेषेण दृष्ट्वा राजपुत्र्य इत्युप-लक्ष्य देवादिपुत्र्योपि आत्मानं प्रेष्टममंसत प्रत्येकमिति शेषः टीकायां स्वंस्त्रमिति पुनरुक्तिस्तु प्रत्येकमात्मानमित्यस्यैव निर्गञ्जि-तार्थक्यनाथ स्वमितिपाठेन प्रत्येकमित्यस्य वैयर्थ्यं स्यात् अन्यत्तैः । यद्वा, न तस्य तत्त्वं सर्वगृहावस्थानरूपं विदन्तीति ताः तद्विलासभरमोहेनान्यानुसन्धानासक्तेरिति भावः ॥ २ ॥

नन्वेवं तस्यातिकामुकत्वमिव प्रतीयते न किन्तु प्रेमैकवशत्त्व-मेवेत्युदाहरंतासां मोहश्च दर्शयति—चार्विंति द्वाभ्याम् । वनिताः जनितात्यर्थानुरागास्ताः स्त्रियः स्वैः स्त्रीजातीयेर्विभ्रमैर्विलासै-र्भगवतो मनो विजेतुं विशेषेण स्वस्वतत्त्वमाधिकस्य पत्नी-तुल्यत्वेन जेतुं वशीकर्तुं न सम्यगशकन् किन्तु यार्थास्तत्प्रेमास-स्तावदेवेत्यर्थः । अत एव सप्रेमेति तस्यापि प्रेमनिगदेनैवोक्तम् वनिताशब्देन गृहानपगामित्वं खचितं वशत्वञ्च यद्यपि विलं-शदयोरेकतरेणाप्यमीदृशार्थलाभः स्यात्तथापि विशब्देन श्रीभगवति वशीभावविह्वलं संशब्देन तास्वपि तत्कृतियोग्यत्वविह्वलं तादृशं दृष्टमिति पृथग्वगमितं तथा तादृशविभ्रमव्यञ्जने हेतुः, चार्विंति-चार्वञ्जकोशवदनादिभिः सम्मोहिताः सम्यक् प्रेम्णा कामेन च क्षोभिता इति अत्र पूर्वं वदनं पश्यन्ति पश्चाद्विज्ञानन्नदृष्ट्वा बाहुः ततस्तद्दर्शनेन गाढालिङ्गनस्पृहाजातधाष्ट्येन पुनर्मुखे दृश्यमाने मिथो नेत्रामलनं ततः सप्रेमहासादीति पाठक्रमेण व्यक्तम्

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एतदुक्तं भवति परस्परं तस्य तामिः सह प्रेमवशात्ताऽस्त्येव किन्तु यदि कदाचित्प्रेमाधिकसपत्नीवत्तन्मनो नशीकर्तुमनङ्गबाधैरिति वक्ष्यमाणात् काममेवान् विलासविशेषान् दर्शयति तदा तस्य तद्वैराग्यस्यादित्यतो न कामुकत्वं किन्तु प्रेमाविशेषवत्त्वमेवेति, तच्च युक्तमित्याह- विभूतः स्वतः सर्वापेक्षणीयपरिपूर्णस्य ततः कामुकत्वं न सम्भवति महागुणस्यभक्तवशत्वं तु तत्र सङ्गाव एवेति भावः । तदुक्तम् "महं भक्तपराधीनो ह्यस्य-तन्त्र इव क्षिति" इति भक्तस्तमुद्दिश्य श्रीगोपालतापन्यासः युक्तं "विद्यामयो हि बः स कथं विषयी भवति" इति योहि कामेन कामाद् कामयते स कामी भवति योहि वै त्वकामेन कामान् कामयते सोऽयकामी भवतीति ॥ ३ ॥

स्माद्येत्यादिकं विभ्रमाणां विशेषणं प्रहितत्वं व्यञ्जितत्वं सौरभमन्त्रत्वं सुरतसम्बन्धिरहस्ययुक्तिवत् अङ्गबाधैस्तद्रूपैरित्यर्थः । यद्वा, तदेव विवृणोति-करणैः कामशास्त्रप्रसिद्धैरुपायैर्विशेषेण मयितुं न शक्नुतेति पूर्ववत् तेषां रूपकम् अङ्गबाधैरित्येषां विशेषणं भूमण्डलेति बाणशब्देन च भूमण्डलस्य भूभुङ्क्ते भवितुं मण्डलशब्देन तस्याकृष्टत्वं ततश्च तादृश-भूमण्डलेन प्रहिता मुक्ताश्च ते सौरभमन्त्रशौण्डाभ्येति विभ्रहः अभ्येति बाणा मन्त्रेण शौण्डा भवन्तीति यस्येति यच्छब्दस्यान्तिमनिर्देशात्तच्छब्दानपेक्षयैवाश्रयः । तथाचालङ्कारिकाः यच्छब्देऽप्युत्तरबाधार्थगतत्वेनोपपत्तेः पूर्ववाक्यगतस्य तच्छब्दस्थोपादानं नापेक्षत इति तथा-

"साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यद्भिरामताधिके ।
उद्यता जयिनिराधिकामुर्के तेन साहसमनुष्ठितं पुनः" ॥ इति एवं श्रीवृजदेवीनां तत्रतत्र परमशुद्धोत्कृष्टं प्रेमप्रशंसनादाभ्यः सर्वाभ्योप्याधिक्यं सूचितम् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-३ ॥

स्मायावलोकः स्मयकार्यवलोकजम् ॥ ४-३१ ॥

—श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवत्तासु पक्षीषु पुत्रपौत्रादिपरम्परा अनुवर्णयत्येकवृत्तमेव-एकैकश इति । ताः कृष्णस्वावलाः स्त्रियः सर्वाः या आत्मसम्पत्तया पितुः सकाशादनवमानन्यूनान् तुल्यान् एकैकशो दशदश पुत्रान् जनयामासुः ॥ १ ॥

तदेव विलारेण वक्तुं तावत्तासां भगवन्मायामोहितत्वं भगवत्सहस्रशब्दज्ञाह- गृहादिति ज्ञाप्याम् । गृहादनपगं नपगच्छति न निष्कामतीति तथा तं स्थितं गृहेष्वेव स्थितमभ्युत्तमवलोक्य सर्वास्ता राजपुत्र्यः अतस्तत्त्वविदः भगवन्मायात्माभिज्ञाः हेतुर्ममिदं तत्त्वात् प्रत्येकं सर्व-मात्मानं विवर्तयन् भगवत् इति शेषः । न्यमंस्ततः अभ्यन्त्य ॥ २ ॥

चार्धिति । चार्धज्जकोशवद्वनम आयतानि बाहुनेत्राणि च सप्रेम्णा हास्यरसेन वीक्षतानि च बल्युजलपाशैः साधनै-भगवता कर्त्रा सम्मोहिताः वनिताः स्वेरनेकैर्विभ्रमैर्विभूतः परिपूर्णस्य भगवतः मनो मानसं जेतुं वशीकर्तुं न समश-कन् न समर्था बभूवुः तस्यात्मारामत्वादिति भावः ॥ ३ ॥

तासां विभ्रमान् वर्णयन्नेव तद्विवृणोति-स्मेरेति । स्मेरो गूढहसितं तदुक्तो ऽवलोकः कटाक्षस्तेन रचितस्सूचितो भावाऽभिप्रायस्तेन हारि मनोहरणशीलं यद्भूमण्डलं तेन प्रहिताः प्रस्थापिताः ये सौरभमन्त्राः तेषु प्रगल्भैरङ्गस्य बाणै-रन्यैश्च करणैः कामशास्त्रप्रसिद्धैर्यस्य भगवत् इन्द्रियं मनः मयितुं शोभयितुं षोडशसहस्रमपि पत्न्यः न शक्नुनांशक्नुवन् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अध्यायद्वयेन लोकविडम्बनानुचरितं कथयति-तेन सतां ज्ञानाभिधुदिरसतामन्यथेति तत्रादावेकैकस्यां दशदश पुत्रा आसन्नित्यादि कथयति-एकैकश इति । सर्वात्मसम्पदा अभ्यून-वेहादिस्वभावसमृद्ध्या ॥ १ ॥

अनपगं अपगमरहितम् ॥ २ ॥

एवमपि पराजयः स्त्रीणामेवेत्याह-चार्धिति ॥ ३ ॥

स्मायः मन्दस्मितं तेन युक्तो ऽवलोकः-स्मायावलोकः तस्य लवेनाल्पेन दर्शितेन भावेन स्पन्दनलक्षणक्रियया हारिणा मनो-हरेण भ्रमोर्मण्डलवलयेन प्रहिताः सौरभमन्त्राः सुरनवर्धन-मन्त्राः एतैः शौण्डैः पटुत्वमातैः कामबाणैः करणैः सम्भोग-साधनैः यस्य हरिन्द्रियं रेतोलाक्षणं विमयितुम् आलोडयितुं स्त्रावयितुं वा वशीकृतकामत्वेन दृढवीर्यत्वान् ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

तत्त्वं सर्वगृहस्थितत्त्वम् ॥ २ ॥

चार्धिति तत्त्वम् ॥ ३-१० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

गृहादित्यादि । स्त्रियः सत्यभामाद्याः राजपुत्र्यः यथाभवति सामान्यस्त्रीभाववत् यथा न भवति तथा स्वं स्वम् आत्मानं प्रेष्टुं सर्वत्र प्रियतमं न्यमंसत नितराम् अभ्यन्त्य कीदृशः तत्त्वविदः आत्मतत्त्वज्ञाः यद्वा न विद्यते तस्य श्रीकृष्णस्य तत्त्वविदो याभ्यः ताः ता यथा कृष्णतत्त्वं जानन्ति न तथान्ये कपीति भावः किं कृत्वा गृहात् अगृहात् अनपगं युगपदेव सर्वेषु गृहेषु सदा सन्तम् अच्युतं वीक्ष्य आत्मनेमेव प्रेष्टुं अभ्यन्त्य ॥ २ ॥

ननु तं वशीकर्तुं शक्नुतेत्याह-चार्धित्यादि ज्ञाप्याम् । अनङ्ग-बाणैर्मयितुं न शक्नुः प्रेम्णा तु शक्नुते ॥ ३-५ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभावायैतत्सुबोधनी ।

ब्राह्मे मरणं प्राह पुत्रपौत्रयुतस्य हि ।
प्रसङ्गान्मरणं चोक्तं रुक्मिणः प्रतिबन्धनुत् ॥
भगवान् केवलं लोके क्रीडार्थं न समागतः ।
किन्तु सर्वोद्धारणाय तद्ब्रह्मेऽपि मारणम् ॥
कलौ शुद्धः क्षत्रियो हि न स्वाप्य इति निश्चयात् ।
पापं विवाहमकरोत्फलं तस्याप्यसूचयत् ॥
देवकीप्रीतये वंशः स्वाप्य एवेति नक्तथा ।
तदानीं सर्वधर्माणां सम्यक् स्थितिरूपणे ॥
दशास्यामिति वाक्येन दशपुत्रनिरूपणम् ।
यथोक्तं भृतिसिद्धं हि कर्तुं नान्यः क्षमो भवेत् ।
लोकवेदौ पुरस्कृत्य रमणं तत्तथोच्यते ॥

पूर्वं लौकिकं रमणमुक्तमिदानीं वैदिकं रमणमाह—एकैकश इति । कथं रुक्म्यरिपुत्रायत्यन्तम् । धर्मो हि द्विविधः विहितकरणं निषेधपरिपालनञ्च त्रयोविधो हन्तव्य इति नोपेक्षितव्या इति वैद्यानां रुक्मिप्रभृतीनां वधोपेतोमे निरूप्यते तत्र प्रथमं “दशास्यां पुत्रानाभेहि” इति वेदवाक्यात् सर्वास्त्रेव दशदश पुत्रान् नाधिकान् न न्यूनांश्चोत्पादितवानिति निरूप्यते, भगवतः एकैकशः स्त्रियः ताः सर्वा एव कृष्णस्य स्वप्रियस्य अबलाः स्त्रियः दशदश पुत्रान् अजीजनन् सुपुत्रजनने भगवतः सर्वोपि भावोऽस्तीति ज्ञापयति पितुः अनवमानं अन्यान् केनचित् अंशेन तथात्वं वारयति, सर्वात्मसम्पदेति, सर्वाः याः आत्मसम्पदः शरीरेन्द्रियादिसम्पत्तयः ताः समुदिताः प्रत्येकं भवन्तीति ज्ञापयितुमेकवचनम् ॥ १ ॥

तासामेवोत्कर्ष इति कदाचित् स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं प्राकृतस्वमाह पञ्चभिः—गृहाइनपगमिति । आदौ साभिमानाव्रतः तत्र हेतुः गृहाइनपगं भगवन्तं वीक्ष्येति सर्वदा गृह एव भगवान् तिष्ठति भगवत्सम्बन्धेपि तथा दोषोत्पत्तौ औत्पत्तिकराजकन्यात्वं हेतुः अच्युतत्वात् न स्वतः सुरतविच्छेदः प्रतः स्वेच्छा-पूरकत्वञ्च ताभिर्ज्ञाते व्यापकत्वेनानपगमनमाशङ्क्य लौकिकस्यायेन तथात्वमित्याह—स्थितमिति । गृहेष्वेव लौकिकवत् स्थितम् एवं भगवतो गुणत्रयेण कृष्णा आत्मानं प्रेष्टुं भगवतः प्रियममंसत नतु सत्यमेव आत्मा प्रेष्टुः भगवतोप्यारम्भेवेति तत्राह—अतस्तत्त्वविद् इति । तस्य तत्त्वं तत्त्वं च न जानन्ति भगवदभिप्रायं वस्तुतत्त्वं न जानन्तीत्यर्थः ॥ २ ॥

यतः स्त्रियः तत्सम्बन्धाद्भगवतोपि कदाचित् तद्धर्म-सम्बन्धः स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—चार्वञ्जकोशेति । भगवद्धर्मैः सम्मोहिताः भगवन्तं व्यामोहयितुं न समशक्नु स्वयं वनिता वनं प्राप्ताः यत्र संसाराटवी सम्पद्यत इति स तु विभूमा विगता भूमा यस्मादिति स्वयमुज्जटप्रायाः सतु सर्वाधिवास इति यावत् तत्सु भगवतः षड्धर्मान् मोहकानाह—चार्वञ्जकोशावत् वदनम् आयता बाहवः नेत्रे च सप्रेमहासः रसपूर्वकवीक्षितं बल्युज्ज्वलाः मनोहरकथाः पूर्णरसाख्यापनार्थं चार्वञ्जकोशात् परिष्वङ्गक्रियापूर्णेति व्यापयितुम् आयतपदं न सौन्दर्यार्थं भिक्षं तद्धि स्वरूपतोपि रसोद्भाषकत्वम् एतत् त्रयङ्गायिकं रसार्थं मानसिकमाह—सप्रेमहासरसवीक्षितमिति । न प्रेमहास्यं रसवीक्षितानीति त्रयं खेहाभावे तत्र रसालं भव-

तीति सहभाषो निरूपितः हासो रसोद्भाषकः रसवीक्षितानि प्रलोभकानि कायिकान्याह—बल्युज्ज्वलैरिति । मनोहरार्थानि वाक्यानि स्वपक्षस्थापकानि परपक्षवृत्तकाणीति तान्यपि त्रिविधानि एवं कायवाक्यनोभिः सम्मोहिताः अत एव पुत्रलाः भगवतो मनो विजेतुं वशीकर्तुं नाशकर्तुं अनेन भगवद्विष्यं तासु नासकमित्युक्तम् ॥ ३ ॥

नापि क्षोभं जनयितुं शक्ता इत्याह—स्मायावलोक्येति । आसक्तिरन्या मनः क्षोभोऽन्यः कदाचिद्वशीकरणार्थं भावानुत्पाद्य कथञ्चित् स्वमोहमपि प्रतिषध्य विलम्बमाना भवेयुः तथाकरणेऽपि न क्षोभका जाता इति सम्बन्धाभ्यां भगवति दोषमुत्पादयितुं न शक्ता इति निरूप्यते स्मायावलोक्येति गर्वपूर्वकं दर्शने तेन सम्बन्धे विलम्बं सूचयन्ति मानापनोदनार्थम् उपेक्षां बाधितुं लवदर्शनानि च कुर्वन्ति कटाक्षैरलसवलितानिभिः स्वासक्तिं कुर्वन्ति ततो भावहारिभूमण्डलं कुर्वन्ति तेन यथैव भगवतो भावः मनोधर्मः स्वस्मिन् आसक्तो भवति तादृश-कामशास्त्रसिद्धं भूमण्डलं कुर्वन्ति ततो भावैस्त्रिभिः प्रदिताः याः चेष्टाः सौरतमन्त्रैश्च शीघ्रदाः बलिष्ठाः सुरतोद्भाषकानि यानि गुह्यभाषणानि अनेन दृष्टादृष्टसाधनानि निरूपितानि सर्वाश्च पत्न्यः यथासुखं प्रवृत्तौ सङ्कोचरहिताः प्रतिबन्ध-रहिताश्च तत्रापि षोडशसहस्रं षोडशकलस्य मनसः सहस्र-प्रकारेण व्यामोहनसमर्थाः अनङ्गबाणाः चेष्टासहिताश्च यव-विशेषाः यैर्जयो भवत्येव मन्त्रसहिता बाणाः कार्यसाधका इति ब्रह्मास्त्रादिषु प्रसिद्धिः मयङ्गीकृतकार्मुकादृष्टद्वारा तथा दृष्टिमुत्थोरेकत्वायलवदर्शितानि धीररसाविष्काराय स्माया-वलोक्येति । एवं सर्वसाधनसम्पत्तिर्युक्तैरपि बाणैः यस्येन्द्रियं मनश्च विमथितुं शानियुक्तम् अस्तम्भयुक्तं वा कर्तुं न शक्नुः सह-जानामेतादृशेयं जयो न भवतीति कठिनदुर्गस्थेषु राजधर्मेषु कापट्यं निरूपितमिति कुहकैः कपटधर्मैरपि न शक्ताः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्त्तिनः कृतसाराधर्षदर्शिनी ।

एकचरितमे कृष्णपुत्रपौत्राभिधोच्यते ।

यूनेऽहन् रुक्मिणं रामोऽनिरुद्धोद्वाहपर्वणि ॥

ताः कृष्णस्य अबला भार्याः पितुः श्रीकृष्णस्य सर्वाः आत्मभूता स्वरूपभूता या सम्पत्तयः अनवमान् अन्य-नान् ॥ १ ॥

गृहात् स्वस्वपुरात् अनपगं प्रीतिपूर्वकमन्यभार्यापुराणि न अपगच्छन्तं किन्त्वनुरोधवशादेव कदाचिदेवेति वीक्ष्य आत्मानं स्वमेव प्रेष्टुं परमसुभगे न्यमंसत नत्वन्यजनं किन्तु अतर्क्ययोगमायया सर्वप्रियाजनसुभगतासम्पादकं तस्य तत्त्वं विदन्तीति ताः ॥ २ ॥

भगवद्विज्ञासमाप्तेणापि वशीभूतानां तासां समक्षसरति-मत्वात् प्रेममयाः काममयाश्च विलासाः सम्भवन्ति तत्र कात्र-मयैर्विलासैस्तस्या वशीभावमाह—चार्विति ब्राह्म्याम् । चार्वञ्जकोश-वदनञ्च आयतौ बाहू आयते नेत्रे च सप्रेमहासरसेन वीक्षितानि च बल्युज्ज्वलाश्च तेः सम्मोहिताः सैः स्त्रीयविभ्रमैर्विलासैः

विजयः पाठः । (याः स्वीप्सितं स्वभवनेष्वधिकृतमुच्चैर्लक्ष्म्येकधामसरसप्लुतवीक्षणेन ।
 पेक्षन् स तामपि पतिं च ततीः कटाक्षेः स्थूणान्तरेण नवसङ्गमलजयैव ॥ क ॥
 रामायहे विहरतः पुरतः कराभ्यां बद्धेक्षणाः स्वदयितस्य मुदा हसन्त्यः ।
 गात्रान्तराण्यपि दधुर्निजपूरुषस्य क्लेशावहान्यपि तदङ्गजभङ्गभीताः ॥ ख ॥)
 इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ।
 भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयाऽनुरागहासावलोकनवसङ्गमलालसायम् ॥ ५ ॥
 प्रत्युद्गमासनवराहणपादशौचताम्बूलविभ्रमणवीजनगन्धमाल्यैः ।
 केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशिता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥ ६ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्य मनो विजेतुं न समशक्नु तत्र हेतुः विभूजः स्वत एव
 सर्वावेक्षणायपदार्थपरिपूर्णस्य ॥ ३ ॥

तस्मात् कामप्रयान् विभ्रमाद् विवृणोति-स्मायेति । करणशब्दस्य
 इन्द्रियवाचकत्वात् करणैर्नैरनङ्गबाणैर्यस्य कृष्णस्येन्द्रियं मयितुं न
 शक्नुः कीदृशः सायः स्मितं तत्सहितोऽवलोकलवः कटाक्ष-
 सेन दर्शितः सुखितोऽभिप्रायस्तेन हारि मनोहरणशीलं यदङ्ग-
 मण्डलं तेन प्रहिताः प्रजापिता ये सौरतमन्त्रास्तेषु शौण्डेः
 प्रगल्भैः ॥ ४ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकपक्षितमे भगवतः पुत्रपौत्रादिसन्ततिः अनिरुद्धविवाहे
 रुक्मिण्यश्च निरूप्यते-एकैकश इति । कृष्णस्य अवस्थाः भार्याः
 सर्वा आत्मनि यां सम्पत् तया पितुः सकाशादनवमान्
 अन्यूनान् ॥ १ ॥

स्वं स्वमात्मानं प्रेष्ठ प्रियतमम् न्यमंसत अच्युतस्याह-
 मेवास्तिप्रेष्ठा नम्या इति प्रत्येकं मेनिरे भक्तप्रियस्यास्य सर्वा
 एव प्रिया इति तस्य तत्त्वं स्वभार्यं न विदन्ति ताः ॥ २ ॥

किञ्च चार्धजकोशवद्वन्द्व आयताभि बाहुनेत्राणि च
 सप्रेम्णां हासरसेन वीक्षितानि च वल्लुजलपाञ्च भगवतः पतैः
 सम्मोहिताः स्वैर्विलासैर्विभूजः परिपूर्णस्य मनो विजेतुं न
 समशक्नु अशका बभूवुः ॥ ३ ॥

तस्मात् विभ्रमाद् दर्शयति-स्मायेति । स्मायेन गूढहसितेन
 शुक्लोऽवलोकलवो निरीक्षणलेयः तेन दर्शितो निवेदितो भावो-
 ऽभिप्रायः सम्मोगमिलायः तेन हारि चित्ताकर्षणशीलं यत्
 अमण्डलं तेन प्रहितेषु प्रेषितेषु सौरतमन्त्रेषु शौण्डेः प्रगल्भैः
 मङ्गलबाणैः अन्यैश्च करणैर्वीर्यादिप्रोक्तैः सम्मोगसाधनैः
 वल्लुजस्य मनो विमयितुं शोभयितुं बोद्धव्यमस्मिन् पत्न्यो
 न शक्नुः नैवाशक्नुवन् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

भीशुकदेवजी बोले—कि, भीकृष्ण को वे भार्या एक २
 दश २ पुत्रों को जनती आई और वे पुत्र भीकृष्ण की सौंदर्य
 प्रादि सर्व सम्पत्ति से पिता के समान हुए ॥ १ ॥

अनेक रूप धारण कर निज २ गृहमे सर्वदा स्थित, और
 निज २ गृह से कभी दूर नहि होने वाले भीकृष्ण को देख
 कर वे राजाओं की पुत्री अपने मन में यह मानती आई
 कि हमहि भीकृष्णकी प्रिया है अन्य भार्या प्रिया नहि है
 परन्तु वे स्त्री, भीकृष्ण के तत्त्व को प्रत्यक्ष नहि जानती
 रहीं ॥ २ ॥

भगवान् का प्रति सुन्दर कमल सदृश मुख और विशाल
 भुजा तथा नेत्र और प्रेम तथा हासरस युक्त कटाक्ष
 और मनोहर वचन, इन से प्रत्यन्त मोहित होकर वे स्त्री
 अपने अनेक हाव भाव कटाक्ष करके, निरवधिक आनन्द
 परिपूर्ण भीकृष्ण के मनको, धृष्ट करने में समर्थ नहि होती
 आई ॥ ३ ॥

गूढ हास से संयुक्त अल्प कटाक्ष करके सुचन
 किये अभिप्राय करके मनोहर मुकुटी मण्डल के प्रेरित
 एकांत के प्रेरित प्रिय वचन में समर्थ एतादृश कामदेव के
 बाणों से तथा काम शास्त्र में प्रसिद्ध अन्य उपायों से सोरह
 हजार स्त्रिये, जिस भीकृष्ण के मनको क्षोभ करने में समर्थ
 नहि होती आई ॥ ४ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अनुरागेण हासोऽवलोकञ्च नवसङ्गमे लालसमौत्सुक्यञ्च
 ते आद्या यस्य विभ्रमकदम्बस्य तं भेजुः अनुरागहासाव-
 लोकनवसङ्गमलालसायं भेजुस्तस्य मनो विजेतुं न शक्नु-
 रिति वा ॥ ५ ॥

किन्तु प्रत्युद्गमादिभिर्विभ्रमस्तस्य दास्यं नित्यं विदधुरिति
 प्रौढभावेऽपि नवसङ्गमाद्यभिधानमगतसारत्वेनौत्सुक्येन च तथा
 प्रतीतेः तेषामेव श्लोकानां प्रस्तावान्तरे पुनः पुनरावृत्तिरिति-
 सौन्दर्यात् ॥ ६ ॥

तासां या दश पुत्राणां कृष्णस्त्रीणां पुरोदिताः ।

अष्टौ महिष्यस्तपुत्रान् प्रद्युम्नादीन् गृणामि ते ॥ ७ ॥

चारुदेष्णः सुदेष्णश्च चारुदेहश्च वीर्यवान् ।

सुचारुश्चारुगुप्तश्च भद्रचारुस्तथाऽपरः ॥ ८ ॥

भीमरश्मामीकृतभावायंदीपिका ।

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह—तासामिति । दशवश पुत्राः
यासां तासां मध्येऽष्टौ महिष्यो याः प्रागुक्तास्तपुत्रानिति ॥ ७-१२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततश्च तासां ब्रह्मादिभिरपि दुर्गप्रभजनं दर्शयति—इत्य-
मिति । रमापति भीरुकिमणीकान्तं भीगोपीरूपायां परमरमाणां
वा रमयां निरन्तरं वर्द्धमानया मुदा तादृशावच्छेदनयुक्तनव-
सङ्गमलाक्षसा भावा यत्र तद्यथा स्वास्तथा भेजुः ॥ ५ ॥

किञ्च प्रत्युद्गमेति प्रसारेति प्रसाधेति वा पाठः एषां प्रायो-
नुक्रमोक्त्वा रतं गम्यं वराहं पुष्पवाजरत्नाञ्जलिनिक्षेपादि भद्र
टीकायां प्रौढभावेपीत्यादिकं प्रकरणसङ्गमनं तथा तेषामेवेति
प्रथमसङ्गधातुकानामित्यर्थः ॥ ६ ॥

तपुत्रान् तासामेव पुत्रानित्यर्थः । बाहुल्याभिधेति आद्यः
॥ ७ ॥ ८ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभ्रामवतसम्प्रदानिका ।

इत्यमिति । किन्तु तदीयां पदवीं याथात्म्यं ब्रह्मादयोपि न
विदुः तमित्यभूतं भियःपति पतिमवाप्य ताः स्त्रियः अवि-
रतं सन्ततं यथा तथा ऋधितया वर्द्धितया मुदा नवसङ्गमे
बालसौत्सुक्यमाधो यस्य विभ्रमकदम्बस्य तं भेजुः नव-
सङ्गमलालसाधं भेजुस्तस्य मनो विजेतुं न शक्नुवति
वा ॥ ५ ॥

किन्तु प्रत्युद्गमादिभिः विभोस्तस्य हास्यं विदधुरिति
प्रौढभावेपि नवसङ्गमाद्यभिधानमगतसारत्वेनौत्सुक्येनच तथा
प्रतीतिः एतेषामेव श्लोकानां प्रस्तावान्तरे पुनःपुनरावृत्तिरपि
सौन्दर्यात् ॥ ६ ॥

प्रासङ्गिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह—तासामिति । दशवश पुत्राः
यासां तासां कृष्णस्य स्त्रीणां मध्ये या अष्टौ रुक्मिण्यादयः
पूर्वं कथितास्तासां पुत्रान् प्रद्युम्नादीन् तुभ्यं कथयामि ॥ ७ ॥

चारुदेष्ण इति । प्रद्युम्नः प्रमुख आदिर्येवमिति तदुप-
सम्बन्धानो बहुव्रीहिः ते दश पितृहरेस्तनवमास्तुत्या रुक्मिण्याः
पुत्रा इति शेषः । प्रद्युम्नव्यतिरिक्ताश्च पुत्रास्त्रिंशतिः । चारु-
देष्ण इति । वीर्यवानिति चारुदेहविशेषणम् ॥ ८-६ ॥

भीमद्विजयचञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

याः पत्न्यः पद्मकटाक्षैः स्थूणान्तरेण स्तकव्यवधानेन
स्त्रीप्सितं सुतरामभीष्टं कृष्णमैश्वर्यं मपश्यन् ता इति शेषः
केन उच्यते लक्ष्म्याः काम्या एकधामप्रधानवृद्धश्च सरसं
सखेहं प्लुतं वीर्यकृतं सुतं वा वीक्षणं दर्शनं लक्ष्म्येकधाम-
सरसप्लुतवीक्षणं तेन लभयन्नेवधिकृतम् उगुम्नमश्नान्कृतम् अपि
सम्भावनार्थं सतीः सत्यः स्थूणान्तरे किमर्थं वीक्षणमित्यत
उक्तं नवसङ्गमेति (क)

सुरतादभ्यत्र काले तासां कीलाविशेषमाह—तासा इति ।
रामाः स्त्रियः गृहे विहरतः स्वदयितस्य कथाभ्यां पुरतो
व्येक्षणाः मुदा रोमाञ्चहेतुहर्षेण हसन्त्यः साक्षपाथं कुर्वन्त्यः
निजपूरुषस्य निजभर्तुः क्लेशावहन्ति क्लेशाकराण्यपि यन्त्रा-
न्तराणि विषयेभ्यः स्पर्शयोगेभ्यो गान्धेभ्योऽप्यत्र गान्धेभ्यो
अपि दधुः वस्त्रादिना पिहितानि चक्षुरित्यन्वयः । कीदृशः
तस्याङ्गजस्यास्तेष्वलक्षणाकामस्य मङ्गे भीता भवति (ख)
॥ ९-६ ॥

इदानीं तासां पृथक् पृथक् पुत्रान् वक्तुमुपक्रमते—तासा-
मिति । दशवश पुत्रा यासां ताः दशपुत्राः तासां तासां
कृष्णस्त्रीणां मध्ये याः पुरोदिताः पूर्वोक्ताः अष्टौ महिष्य-
स्तासां ताः पुत्रान् प्रद्युम्नादीन् गृणामि तत्रत्या इति
शेषः ॥ ७ ॥

अद्यस्मादभ्ये किं नामान् इति तत्राह—चारुदेष्ण इत्या-
दिना ॥ ८-९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसम्बर्धनः ।

तदेवाह—प्रत्युद्गमेत्यादि । दास्यं प्रेमलक्ष्यं साध्यं पाद-
सेवाख्यभक्तिम् ॥ ६-४० ॥

भीमद्विजयचञ्जतीर्थकृतसुबोधिनः ।

एवं तासां शेषः तत्सम्बन्धेन भगवति शोभाभावे च
प्रतिपद्य भगवत्सामर्थ्येनैव तासु धर्मः स्थापित इति पुनो-
त्पदनमुक्त्वा “पतिमेकादशं कृधि” इति वेदवाक्यानुसारेण भग-
वत्सेवां कृतवत्य इत्याह द्वाभ्याम्—इत्यमिति । पूर्वमेतच्छ्लोकद्वय-
व्याख्यातं विवाहप्रसङ्गे उक्तमपि पुनः खल्लाने तदेवोक्तं वा
तत्सारसर्वोपार्थः स एव भ्रमण्यावृत्त्यर्थं पाठविशेषमाह—सां-
साध्यमिति । पूर्वमनुरागादयः स्त्रीनिष्ठाः इदानीं भगवत्पिन्दाः
अनुरागपूर्वको हासः मानसः अवलोक पेक्षितः नवसङ्गमः
कायिकः त्रिभिरपि या लालसा तद्विच्छाविशेषः तम् आकांक्षे

चारुचन्द्रो विचारुश्च चारुश्च दशमो हरेः ।

प्रद्युम्नप्रमुखा जाता रुक्मिण्यां नावमाः पितुः ॥ ९ ॥

भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमास्तथा ।

चन्द्रभानुर्बृहन्भानुरतिभानुस्तथाऽष्टमः ॥ १० ॥

श्रीमद्भक्तशास्त्रार्थकृतसुबोधिनी।

भगवान् लीनिष्ठानेतान् भर्मांश्च कश्चिद् भावयतीति भग-
वन्निष्ठाः भर्माः ॥ ५ ॥

प्रत्युद्गमादिभिः दास्यश्च विदुषुः सेवा तदपेक्षिता काम-
कृता दास्यं स्नाधारणमिति विशेषः लीत्ये भक्तत्वे वा देहमन्तः-
करणञ्च कृतार्थीकृतकस्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विधिमाध्याम्यात् विधिसिद्धानामष्टमहिर्वाणां पुत्रान् गण-
यितुमारभते, येन भगवान् धर्मरक्षार्थमेतावद्गुणो जात इति
तन्नामप्रद्वये राक्षः पापक्षयो भवतीति तदर्थं प्रसिद्धान्यपि
नामानि निरूपयति—तासां कृष्णक्षीणां दशपुत्राणां सर्वे एव
दशपुत्रयुक्ताः तासां मध्ये याः पूर्वमुक्ताः अष्टौ महिष्यः
रुक्मिणीप्रभृतयः तत्पुत्रान् प्रमुखादीन् ते त्वद्वितार्थं गुणानि
अन्याः कामकृता इति न तेषां नामप्रद्वयम् ॥ ७ ॥

चारुदेष्णादयो नव प्रद्युम्नान्तरभाविनः यथातामावयवा-
स्तद्वृणाः वीर्यवानिति विशेषणं सुन्दरदेहस्य शौर्यशक्त्या-
भावेनांकम् अकाराः सर्वत्र पूर्वधर्मसमुच्चयार्थाः अन्तिमः
कन्यासमुच्चयार्थः अन्येषु कन्यासमुच्चयार्थाः इति केचित्
यदन्तरं कन्या तत्र अकार इति तथेति वीर्यवान् तेन सह
वीर्यवरवमाशङ्क्य पृथगुपदिशति—अपर इति । परः सर्वेभ्यः
भेदो वा दशम इति क्रमोत्र विवक्षित इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिषनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षणी ।

तासां प्रेममयैर्विभ्रमेस्तदिन्द्रियमथनकारणकमङ्गसङ्ग-
इत्यमिति । अनुरागः प्रेमविलासविशेषस्तन्मयो यो हासाव-
लोकस्तेन नवः नित्यनूतनः सङ्गमो भङ्गसङ्गश्च लालसा तृप्य-
भावश्च तदाद्यं तदाधिकमनेकविलासं स्वकर्तृकं कृष्णकर्तृकं
वा भेजुः “तथाहमपि तच्चित्तो निद्राञ्च न लभे निशि” इतिभग-
वदुक्तिश्चाप्य—

“इक्षितोऽन्तर्पुरस्त्रीणां सर्वैर्दस्मितवीक्षितैः ।

कृष्णद्विषुषो निरगाज्जातहासो हरम्भनः” ॥ इति
“रेमे लीरल्लदृश्यो भगवान् प्राकृतो यथा” इत्यादिशुकोक्ति-
श्चाप्यप्यपि परिजाताद्याहरणश्चाप्यप्यप्यपि प्रेममयैर्विभ्रमै-
स्तद्विधाभावस्त्वस्यैवेति ज्ञेयम् ॥ ५ ॥

तासां तद्विषयकंप्रेमः परिचर्यात्मकानुभावानाह—
प्रद्युम्नमेति । चरार्हणं पुष्पाञ्जलिरत्नाञ्जलिनिकेपादि ॥ ६ ॥

प्राक्प्रतिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह—तासामिति । दशदश पुत्राः
तासां तासां मध्ये वा अष्टौ महिष्यः प्रागुक्ताः ॥ ७-१३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यदीयां पदवीं ब्रह्मादयोपि न विवृणुस्तं रमापतिमित्यन्ताः
पूर्वोक्ताः स्त्रियोपि पतिमवाप्य अविरतं सन्ततं यथा तथा
पथितया वक्षितया मुदा अनुरागेणातिप्रेम्णा हासोऽवलोकश्च
नवो नित्यनूतनः सङ्गमोऽसङ्गसङ्गश्च लालसाः औत्सुक्यं
च ते आद्या यस्य विभ्रमकदम्बस्य तं भेजुः ॥ ५ ॥

किञ्च प्रत्युद्गमादिभिर्विभ्रमैः व्यापकस्य श्रीकृष्णस्य दास्यं
नित्यं विदुषुः तत्र वरैः भेष्टैः पुण्यादिभिरर्हणं पूजनम्
उपहार्याणि तत्तत्काले जातानि वस्तुनि ॥ ६ ॥

दशदश पुत्राः तासां तास्तथा तासां मध्ये अष्टौ महिष्यो
याः रुक्मिण्याद्याः पुरोदिताः तत्पुत्रान् ते तुभ्यं गुणानि
कथयामि ॥ ७-१२ ॥

भाषा टीका ।

ब्रह्मादिक भी जिसकी तात्ति के मार्ग को नहीं जानते
एतादृश रमाकान्त श्रीकृष्ण पति को प्राप्त होकर वे सोरह
हजार स्त्री खोग निरन्तर बड़े हुए मोद के साथ, प्रेम
सहित हासयुक्त कटाक्ष और नूतन समागम के विषय में
उत्कण्ठा से श्रीकृष्ण को सेवा करती भी भई परन्तु उन
के मन को शोभ करने से में अति मिषुण नहीं भई
रही ॥ ५ ॥

यद्यपि श्रीकृष्ण भार्याओं में एक २ भार्या की लौ २
दासी रहा तथापि भगवान् की परिचर्या को वे स्वयं
आपदि करतीं रहीं जैसे कि आचरे भवे पति को देख कर
आगे से आगे लेने को चखना आसन देना अर्घ्य आदि
देना पादप्रक्षालन करना ताम्बूल देना चरण सेवा करके
परिश्रम दूर करना पङ्कज से पवन करना चन्दन आदि सुगन्ध
समर्पण करना पुष्प समर्पण करना पङ्कज विछाना जान
कराना भोजनादि योग्य वस्तु समर्पण करना इत्यादि अनेक
प्रकार से परिचर्या स्वयं ही करती भई ॥ ६ ॥

इस २ पुत्र धारी जो श्रीकृष्ण की भार्या पहिले कह गई हैं
उन के मध्य में श्रीरुक्मिणी आदि जो (८) अष्ट पटरानी रहीं
उन के प्रद्युम्न आदि पुत्रों को आप से हम यह कह-
तेहैं ॥ ७ ॥

चारुदेष्ण १ सुदेष्ण २ और बलवान् चरुवेद सुचरु
चारुगुप्त ५ तथा एकभई चारु ६ ॥ ८ ॥

श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश ।

साम्बः सुमित्रः पुरुजिच्छताजश्च सहस्रजित् ॥ ११ ॥

विजयश्चित्रकेतुश्च वसुमान् द्रविडः क्रतुः ।

जाम्बवत्याः सुताद्येते साम्बाद्याः पितृसम्मताः ॥ १२ ॥

(१) वीरश्चन्द्रोश्चसेनश्च चित्रगुर्वेगवान् वृषः ।

आमः शङ्कुर्वसुः श्रीमान् कुन्तिर्नामजितः सुताः ॥ १३ ॥

श्रुतः कविर्बृषो वीरः सुबाहुर्भद्र एकलः ।

शान्तिर्वर्शः पूर्णमासः कालिन्याः सोमकोऽवरः ॥ १४ ॥

(२) प्रघोषो गात्रवान् सिंहो बलः प्रबल ऊर्ध्वगः ।

माद्रथाः पुत्रा महाशक्तिः सह ओजोऽपराजितः ॥ १५ ॥

वृको हर्षोऽनिलो यथो वर्द्धनोऽज्ञाद-एव च ।

महांशः पवनो वह्निर्मित्रविन्दात्मजाः क्षुधिः ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

श्रीमानिति वसोः कुन्तेर्वा विशेषणम् ॥ १३ ॥

अग्रे नाम एकलः एकः सोमकोऽवरः कनीचान् एते कालिन्याः सुता इति ॥ १४ ॥

माद्रथाः लक्ष्मणाद्याः ॥ १५ ॥

क्षुधिश्च दशमः एते मित्रविन्दात्मजाः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वार्धिति युष्मकम् । वीर्यवानिति सर्वेषां विशेषणम् अतस्तत्समुच्चयार्थं प्रायः सर्वत्रैव चशब्दः तथेति च परस्मादगुप्तस्यानुज इत्यर्थः । एवमप्रजानुजक्रमेण सर्वे ज्ञातव्या इति भावः । दशम इत्येकादशाभावं दृढयति एवं सर्वमग्रेपि ज्ञेयं हरेरिति सर्वमनोहरस्य तस्य पुत्रा अपि तादृशाः “यथाबीजं तथाकरम्” इति न्यायेनेति भावः । अनेनैवाभिप्रायेण सर्वत्र चारुकाण्डः अत एव पितुर्नाम्ना न्यूना न भवन्ति पूर्वोक्तस्याप्यस्य पुनरुक्तिस्तद्वाक्यायम् अतोऽग्रेपि सर्वत्रैवमनुवर्त्यम् ॥ ९ ॥

भानुरिति सार्धकम् । अष्टम इति पर इतिवत् भानुशब्दश्चाकशब्दवत् ज्येष्ठाया जाम्बवत्याः प्राक् सत्यभामायाः पुत्राणां मुक्तिः प्रेमाधिक्येन तस्याः श्रेष्ठत्वात् एवमग्रेपि ज्ञेयम् ॥ १० ॥

साम्ब इतिच सार्धकम् । द्रविणो द्रविडश्चेति पाठद्वयं हि एव पित्रा सम्मताः न्यायादनुपेतत्वेन निश्चिताः एवं साम्ब-पुराणादी साम्बवृजिनस्य नारदकल्पितत्वेनैव प्रसिद्धत्वात् तत्र श्रीभगवतोपि लोकशिक्षाभिप्रायेणैव तदिच्छत्वात् यथा मुसलशापादावपीति भावः ॥ ११-१२ ॥

श्रीमानिति सर्वेषामेव वा विशेषणम् ॥ १३ ॥

भानुनाममि मध्ये द्रयोर्वृष इत्येकनामत्वं केनचित्परि-

हाच्येण कारणेन भवेत् व्यवहारस्तु मात्रादिनामविशेषणेत सिद्ध्यतीति ज्ञेयम् एवमग्रे वीरोपि तद्वत्प्रकारेणावपि ॥ १४ ॥

सह ओजसी सकारान्ते मूर्ते सह एवायमित्याद्यभिप्रायेण पुत्राः सुताः इति पाठद्वयम् ॥ १५ ॥

महांश इत्यत्र महासिः कश्चित् बहुल इत्यत्र वर्द्धनः कश्चित् ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

अथ सत्यभामासुतानाह—भानुरिति । भान्वादयो दश सत्यभामायाः सुता इत्यन्वयः । जाम्बवतीसुतानाह—साम्ब इति । एते साम्बादयः पितृनुत्याः जाम्बवत्याः सुताः ॥ १०-१२ ॥

नामजितीसुतानाह—भानुरिति । श्रीमानिति वसोर्भूतेर्वा विशेषणम् ॥ १३ ॥

कालिन्याः सुतानाह—भुतिरिति । अग्रस्यैकल इति नामान्तरं सोमकोऽवरस्तेषां सर्वेषां कनीचान् एते दश कालिन्याः सुता इति शेषः ॥ १४ ॥

अथ लक्ष्मणायाः सुतानाह—प्रजह इति । माद्रथाः लक्ष्मणायाः सुताः प्रजङ्गादय इत्यन्वयः ॥ १५ ॥

मित्रविन्दायास्तुतानाह—वृक इति । क्षुधिर्विशमः एते मित्रविन्दात्मजाः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

चन्द्रस्य स्वर्मान् राहुरिव अपरः लोकस्य भाहुः स्वर्ग इव सः स्वर्गपुरे स्थितः ॥ १०-१२ ॥

नामजितेः नामजितुः नामाः ॥ १३ ॥

सङ्गमजिह्वहृत्सनः शूः प्रहरणोऽजित ।

जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥ १७ ॥

दीप्तिमांस्तान्नमाया रोहिण्यास्तनया हरेः ।

प्रद्युम्नश्चानरुद्धाभूद्रुकमवत्यां महाबलः ॥ १८ ॥

पुत्र्यान्तु रुक्मिणो गजन्नाम्ना भोजकटे पुः ।

एतेषां पुत्रपौत्राश्च बभूवुः कांतिशो नृप ।

मातरः कृष्णजातानां सहस्राण च षोडश ॥ १९ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

वृषविशेषणे वीर इति अपरः सोमतोपि कालिन्ध्याः
सुतः ॥ १४ ॥

माद्रथा लक्ष्मणायाः ॥ १५—१७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकर्मसन्दर्भः ।

साम्बाद्याः पितृसम्प्रताः ॥ ११—४० ॥

भीमद्विजयभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

हरेः सकाशात् प्रद्युम्न एव प्रमुक्तो येषां रुक्मिण्या जाताः
करणमात्रं रुक्मिणी नत्वते मातृपुत्रा इति तत्र हेतुः यतः
पितुरनवमाः अवमो न्यूनभावः ॥ ९ ॥

भानुपभृतयो दश सत्यभामायाः तथेति यस्व कर्माणि न
प्रसिद्धाणि सोपि प्रसिद्धवदेव ज्ञातव्य इति तथेत्युच्यते कश्चित्
अहम इति तस्य स्मृतन्त्रता महस्वञ्च सङ्ख्यायां पृथगुपदे—
शाब्दः ॥ १० ॥

सत्यभामात्मजा इति परिज्ञानार्थमेव मातृनिरूपणं सर्वेषां
पुत्राणां सर्वं मातृव्यवहारस्तुल्य इति साम्बादयो दश
जाम्बवत्याः सुताः एते इति तेषां देवतात्वात् निरूपणसमये
उपस्थितिमाह—पुनः साम्बाद्या इति ध्वनं दशानां द्विस्वभा-
वत्वं द्योतयति नतो भगवताऽसम्प्रतिमाशङ्क्य पितृसम्प्रति-
माह—पितृसम्प्रता इति ॥ ११—१२ ॥

भीमानिति विशेषणं नामाजतेः ॥ १३ ॥

सत्यावाम पुत्राः भुतादयो दश कालिन्ध्याः एकल इति
विशेषणम् एक एव सन् सर्वान् शत्रून् लार्ताति सोमकस्त्ववरो
दशमः सङ्ख्यापूरणार्थं पञ्चादुत्पन्नः ॥ १४—१५ ॥

सुबोधादयः माद्रथाः लक्ष्मणायाः पुत्राः ऊर्ध्वग इति नाम
महाशाक्रेकः सहाभिज अजश्च अपराजित इतिनाम वृका-
दयो दश मित्रविन्दायाः महांश इति नाम क्षुभिर्दशमः सङ्ख्या-
पूरकः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भद्रोनाम एकलः एकः सोमकोऽधरः कनिष्ठः ॥ १४ ॥

माद्रथाः लक्ष्मणायाः ॥ १५—१७ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भीमानिति कुन्तेर्विशेषणम् ॥ १३ ॥

एकलः एकः शान्तिशुणयुक्तत्वाम्बुष्यः इति शान्तेर्विशे-
षणम् ॥ १४ ॥

माद्रथाः लक्ष्मणायाः ॥ १५—१६ ॥

भाषा टीका ।

चारुचन्द्र, और विचार ८ तथा चार ९ और दशमा
प्रद्युम्न १० इस प्रकार प्रद्युम्न आदि दशपुत्र, भीरि से रुक्मि-
णीजी में उत्पन्न भये और येदशपुत्र, भीरुण के समान
रहें ॥ १॥

भानु १ सुमान २ स्वर्मानु ३ प्रभानु ४ तथा भानुमान् ५ चन्द्र
भानु ६ वृहद्भानु ७ तथा भठ्ठा भति भानु ॥ १० ॥

भीमा ६ और पतिभानु १० इस दश पुत्र सत्यभामा
में भये साम्बा १ सुमित्र २ पुरुजित् ३ शतजित् ४ और सहस्र
जित् ५ ॥ ११ ॥

विजय ६ और चित्रकेतु, वसुमान् ८ द्रविड ९ कतु १०
इस प्रकार साम्बा से आदि दश पुत्र जन्मवर्ती के रहे
और ये सब पिता भीरुण के प्रिय रहे ॥ १२ ॥

वीर १ चन्द्र २ अश्वसेन ३ चित्रगु ४ वेगवान् ५ वृष ६ ग्राम ७
शत्रु ८ वसु ९ और भीमान् कुन्ति १० ये दश, नागनाजिती के
पुत्र रहे ॥ १३ ॥

भुत १ कव २ भय ३ वीर ४ सुबाहु ५ भद्र ६ शान्ति, दर्श ८
पूर्वमास ९ तथा सब से छोटा सोमक १० ये दश पुत्र काबन्धी
के रहे ॥ १४ ॥

प्रद्योत १ गात्रवान् २ सिंह ३ बल ४ प्रबल ५ ऊर्ध्वग ६ महा-
शक्ति ७ सह ८ भोज ९ अपराजित १० ये दस पुत्र लक्ष्मणा के
हुये ॥ १५ ॥

वृक १ उदक २ अनिल ३ शुभ्र ४ वर्धन ५ अन्नाद् ६ महांश ७
पवन ८ वाम्हि ९ क्षुधि १० ये दश पुत्र मित्र विन्दा का रहे हैं ॥ १६ ॥

अधिरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

सङ्गमजिह्वमुखाः सत्यकान्ता भद्रायाः सुताः सैन्या-
नामापि सैव ॥ १७ ॥

राजोवाच ।

कथं रुक्म्यरिपुत्राय प्रादादुहितरं युधि ।

कृष्णेन परिभूतस्तं हन्तुं रन्ध्रं प्रतीक्षते ।

एतदाख्याहि मे विद्वन् द्विषोर्वैवाहिकं मिथः ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

रोहिण्याः सुतानामुक्तिरन्यासामुपलक्षणार्थम् ॥ १८ ॥

एतेषामिति अन्येषामपि श्रीकृष्णपुत्राणां शतसङ्ख्यस्त्रीषु पुत्राः, पौत्राश्च कोटिशो बभूवुः, तत्र हेतुत्वेन श्रीकृष्णपत्नीनां बाहुल्यमनुस्मारयति—मातरः कृष्णजातानामिति । चशब्देनाधिका-
भ्येयुक्तम् ॥ १८ ॥

यः कृष्णं हन्तुं रन्ध्रं प्रतीक्षते स कथं प्रादादिति वैवा-
हिकं विवाहनिमित्तम् ॥ २० ॥

श्रीमद्भगवत्स्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सङ्ग्रामेति शैव्यानामपि सैवेति टीका व्याख्यायास्तु मित्र-
विन्दात्मजा इत्यस्यानन्तरं योग्यायाः अपि लेखकभ्रमेणैव
भद्रायाः सुता इत्यस्यानन्तरं लेखः श्रीविष्णुपुराणे ह्येतत्प्र-
सङ्गे “शैव्यायां मित्रविन्दायाम्” इति तथात्रैवाग्रे कुरुक्षेत्रयात्रायां
श्रीद्रौपदीप्रश्ने शैव्येति मित्रविन्दे इति च टीकेषु ॥ १७ ॥

दीप्तीत्यर्थकम् । रोहिणी शताधिकषोडशसहस्रमहिषाणां मुख्या
तस्याः ॥ १८ ॥

आश्चर्यादाह—हे राज्ञिति ! एतेषां श्रीप्रद्युम्नादानाम् ॥ १९ ॥
कथमिति सार्धकम् ॥ २० ॥

श्रीमद्भरतारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भद्रायास्तुतानाह—सङ्ग्रामजिदिति । भद्राया इत्यस्य
सुता इति शेषः । एवमन्यासामपि षोडशसहस्रपत्नीनां दशदश
पुत्राः तेषु रोहिण्याः सुतानामुक्तिरन्यासामपि सुतप्रदर्शनार्थं
दीप्तिमानिति । हरेराश्रितासिंहरस्य बलभद्रस्य रोहिण्याश्च
जाताः इत्यर्थः । अथ विवक्षित्यमाणकथाविषयकपिष्टिच्छिवा-
मुत्पादयन् भगवतः पौत्रादीनाह—प्रद्युम्नादिति द्वाभ्याम् । हे राजन्
नाम्ना भोजकटमिति प्रसिद्धे पुरे वसत इति शेषः । तस्य
रुक्मिणः पुत्र्या रुक्मवत्याख्यायां मार्यायां प्रद्युम्नादिद्वयो
बभूवुः, तेषाञ्चेति । तेषां प्रद्युम्नवतिरित्कानां कृष्णपुत्राणामपि
पुत्राः पौत्राश्च कोटिशो बभूवुः तत्र हेतुत्वेन श्रीकृष्णपत्नीनां
बाहुल्यमनुस्मारयति—मातर इति । कृष्णजातानां मातरः षोडश-
सहस्राणि चशब्दास्तोष्याधिक्यं सूच्यते ॥ १७—१९ ॥

रुक्मिण पुत्र्यामित्युक्तं तत्र पृच्छति राजा—कथमिति । अरेः
कृष्णस्य पुत्राय प्रद्युम्नाय कथं दुहितरं ददौ किञ्च स हि रुक्मी
युधे कृष्णेन परिभूतोऽवमानितस्तं कृष्णं हन्तुं रन्ध्रमन्तरं प्रती-

क्षते स कथं प्रादादिति भावः । एवमिति । हे विद्वन् द्विषोः कृष्ण-
रुक्मिणोर्मिथो यद्वैवाहिकं विवाहनिमित्तमेतन्महामाख्याहि ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रोहिण्याः भद्रायाः ॥ १८ ॥

भोजकट पुरे स्थितस्य रुक्मिणः पुत्र्याम् एतेषां मातरः कृष्ण-
भार्याणां षोडशसहस्राणि ॥ १८ ॥

अरेः कृष्णस्य पुत्राय प्रद्युम्नाय तं कृष्णं रन्ध्रमवसरं द्विषोः
शत्रुभूतयोः वैवाहिकीं विवाहसम्बन्धिनीम् ॥ २० ॥

श्रीमद्भगवत्स्वामिकृतसुबोधिनी ।

सङ्ग्रामजिदादयो दश भद्रायाः सत्यको दशमः रोहिणी
षोडशसहस्राणां शताधिकानां मुख्या कश्चिदेवैषाऽष्टमहिषोमध्य
इति भद्रायाः स्थानं मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धा तस्या दीप्तिमान् पुत्रः
अष्टमहिषीपुत्रतुल्यः, तेनैकाशीतिपुत्राः एकाशीतिभक्तिप्रकारा
इव भगवता प्रकटीकृता इति द्योतिता तान्नपत्राया रोहिण्या-
स्तनयाः साधारणाः, अस्या दशपुत्रागणानमन्यासां दश-
पुत्रत्वख्यापकं पौत्रान् निरूपयन् ॥ एवं निरूप्य
तत्सदृशा अन्या इति अतिदिशति—प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोभूदिति
रुक्मवती रुक्मिणः पुत्री मातुलकन्या प्रद्युम्नस्तत्रैव कियत्
कालं स्थितः तत्रैव विवाहं कृत्वा पुत्रमुत्पादितवान् शत्रु-
गृहे कथमेकाकी स्थित इति शङ्कां धारयति—महाबल इति ।
चस्त्वर्थे भगवदाविष्टात् प्रद्युम्नादिनिरुद्धो जात इति आपयितुं
चकारः अन्यथा कामाज्जातोऽप्रयोजकः स्यात् मायावत्यामुत्पा-
दनं धारयति पुत्र्यान्तु रुक्मिण इति मायावत्याः नामान्तर-
माधेशो वा स्यादिति तुशब्दः असम्भावनायां व्याचर्ययति—राज-
ज्ञिति सम्बोधनं प्रद्युम्नस्य द्वारकाप्रेषणाभावं द्योतयति सेपि
राजा जामातरं दुहितरं च स्थापितवानिति पुरे स्वनगरे नाम्ना
भोजकटे एकं पौत्रमुक्त्वा अन्यानतिदिशति एतेषां पुत्र-
पौत्राश्च पुत्राः पौत्राश्च कोटिशो जाताः न तेषु दशसङ्ख्यानियमः
सर्वेषाम् एकमन्यार्थमाह—मातरः कृष्णजातानामिति । सर्वेषामेव
भगवत्पुत्राणां सर्वा एव भगवत्स्त्रियो मातरः यथा जननी
तथैव सर्वा इति साधन्याभावे निरूपितः अकाराद्व्योसर-
शतम् ॥ १७—१९ ॥

रुक्मिकन्याविवाहः असम्बद्ध इति तत्र हेतुं पृच्छति,
कथमिति—विवाहः कोदकृतः पुत्रः पितुरिति अर्थपेक्षया भरि-
पुत्रो द्वेष्यो भवति दुहितावात्यन्तं प्रिया द्वेषकारणमाह—युधि
कृष्णेन परिभूत इति विस्मृतो द्वेष इति वेत्तव्यमाह—हन्तुं

अनागतमतीतञ्च वर्तमानमतीन्द्रियम् ।

विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक्पश्यन्ति योगिनः ॥ २१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

वृतः स्वयम्बरे साक्षादनङ्गोऽङ्गयुतस्तथा ।

राज्ञः समेतान्निर्जित्य जहारैकस्थो युधि ॥ २२ ॥

यद्यप्यनुस्मरन् वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।

व्यतरन्नाग्निनेयाय सुतां कुर्वन् स्वसुः प्रियम् ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुभाचार्यकृतसुबोधनी ।

रन्ध्रं प्रतीक्षत इति अद्यापि द्वेषव्यापारात् निवृत्तः रन्ध्रमिति साक्षाद्विरोधे असामर्थ्यं सूचितं प्रसिद्धसम्बन्धहेतोरभावात् हेत्वन्तरं पृच्छति—एतद्व्याख्याहीति । विद्वज्जिते कथने ज्ञानं हेतुभूतं निर्दिशति द्विषोः परस्परं द्वेषविषययोः मिथो वैवाहिकं विवाहसम्बन्धव्यवहारं कारणं वा नन्वेतत्पूर्वं न भूतं समा-ध्यभावाद्बुधना न विन्वत इति तज्ज्ञानं कथमिति चेत्तत्राह—अनागतमतीतञ्चेति । योगिनां देशकालव्यवधायकानि ज्ञानेन प्रतिबन्धकानि यथा चक्षुः सन्निकर्षप्रत्यासत्तिः प्रत्यक्षे तथा सर्वत्र योगिनां योगजधर्मप्रत्यासत्तिः । कालो हि वस्तुनि नयति यथा नदीजलं यद्यपि जलमभिज्ञानद्रव्यसहितं कचि (दं) देशे स्थितं तस्मिन् समये तद्देशस्थितः पश्यति तथापि प्रदेशान्तरगतं न पश्यति तद्देशस्थितः सहगतो वा तदपि पश्यति यथा वा मनुष्यैः द्रष्टुमयोग्यमपि देवाः पश्यन्ति यथा सर्वैराच्छन्नं कालशाः पश्यन्ति एवं सर्वसामर्थ्ययुक्तो योग एव सर्वसमर्थः वर्तमानस्य विशेषणमतीन्द्रियमिति अतीतं यन्नानुभूतम् अनागतं यत् शापकरहितं चकारात् धर्मो-न्तरमापन्नं विप्रकृष्टं देशव्यवहितं निकटस्थमपि व्यवहितं भित्त्यादिना सर्वमेव योगिनः सम्यक् पश्यन्ति ध्यानेन ज्ञानं ज्ञानितां योगिनां भगवत इव योगजधर्मे प्रकटे सर्वशक्त-मिति ॥ २०—२१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अष्टानां सर्वमुख्यानां पुत्रानुक्त्वा षोडशसहस्रमुखाया रोहिण्या आह—दीप्तिमानिति ॥ १८ ॥

मातर इति कृष्णजातानां मातर एव सङ्ख्यातुं शक्यते ननु पुत्रपौत्रादयः ताभ्य षोडशसहस्राणि अष्टोत्तरशतानि च ॥ १८ ॥

वैवाहिकं विवाहस्य कारणम् ॥ २० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सत्यकामाः मद्रायाः सुताः शैव्यानामापि सैव ॥ १७ ॥

एवं दशदशपुत्राः अन्यासामपि ज्ञेया इति सूचयितुमाह—दीप्तिमानिति ॥ १८ ॥

एतेषां प्रद्युम्नादीनां यतः कृष्णजातानां तेषां मातरोपि षोडशसहस्राणि चकारादष्टोत्तरशताधिकानीति बोध्यम् ॥ १९ ॥ वैवाहिकं विवाहनिमित्तम् ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

संप्रामजित् १ बृहत्सेन २ शर ३ प्रहरण ४ अरिजित् ५ जय ६ सुभद्र ७ वाम ८ आयु ९ सत्यक १० ये दशपुत्र भद्रा के रहे ॥ १७ ॥

दीप्तिमान् १ ताम्र २ तप्त ३ सेमादि लोके श्रीकृष्णसे दशपुत्र रोहिणीभैरव यह रोहिणी सोलह हजार भावर्षाओंक मध्यमें प्रथम है हेराजन् भोजकटनामा पुर में रुक्मणी जी की पुत्री रुक्म-वती मे प्रद्युम्न महा बलवान् अनिरुद्ध मया ॥ १८ ॥

हे राजन् प्रद्युम्न को छोड़ कर भीकृष्ण के इन पुत्रों के काँटन पुत्र भये रहे और सोरह हजार एक से कोठि, इन की माता रहीं ॥ १८ ॥

राजा परितुष्ट बोले, कि—श्रीकृष्ण के साथ तो रुक्मी का वैर रहा फिर रुक्मिणी ने उन के पुत्र प्रद्युम्न के अर्थ अपनी पुत्री, क्यों दई क्यों कि रुक्मिणी के विवाह मे भीकृष्णजी ने युद्ध मे रुक्मिणी का बड़ा तिरस्कार किया रहा इसी विये भीकृष्ण के मारने के वास्ते द्विज को दुष्ट देखता रहा ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषादीपिका ।

रुक्मिणोऽभिप्रायं कथं जानीम इति चेदत आह—अनागत-मिति । अतीन्द्रियमस्मादादीन्द्रियागोचरं विप्रकृष्टं दूरस्थं व्यव-हितं कुड्याद्यन्तरितम् ॥ २१ ॥

तन्मोत्तरम् स्वयम्बरे रुक्मवत्या वृतस्सन् राजो निर्जित्य जहारेति ॥ २२ ॥

विजय० पाठः । (तदेवानुस्मरन् वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ।
 तोषयामास तपसा श्रीशैलानिलयं हरम् ॥ क ॥
 तपसाऽऽराधितो रुद्रो रुक्मिणा नरदर्शनः ।
 वगेण छन्दयामास स च वगे दृढं धनुः ॥ ख ॥
 अजयं शत्रुमङ्गानामच्छेद्यं त्रिविशैरपि ।
 तथेति कार्मुकं दत्त्वा वाक्यं चोवाच शङ्करः ॥ ग ॥
 यदा विरुध्यसे विष्णौ तदेतत्कार्मुकं नृप ! ।
 हित्वा तदा त्वा मामेव प्रतिपत्स्यति नान्यथा ॥ घ ॥
 द्रुपुक्त्वा कार्मुकं दत्त्वा शङ्करो न व्यदृश्यत ।
 सोऽपि लब्धवरो राजा प्राप्य भोजकटं पुग्म् ॥ ङ ॥
 तेन चापेन सकलान्नृपान् प्रख्यातगौरवान् ।
 वशे चक र सङ्ग्रामे रुक्मी कृष्णमृते नृप ! ॥ च ॥
 विरोद्धुं वासुदेनेन रुक्मी नैवाकरान्मनः ।
 धनुर्लोभान्महाराज ! न मैत्रीमप्यकलषाम् ॥ छ ॥
 यद्यप्यनुस्मरन् वैरं गिंशस्य स्मरन् वचः ।
 वृतः स्वयंवरे माक्षादनङ्गोऽन्युतस्तथा ॥ ज ॥

भीमस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

यद्यपि श्रीकृष्णावमानितस्तथापि वैरमनुस्मरन् अपि व्यतरत्
 प्रादात् अन्वमोदतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, दुर्घटघटनाकारिण्यं भगवद्विरुद्धा भगवल्लीलाशक्तिरेव
 वा सामान्यतो ज्ञायतां तद्विशेषपर्यालोचनस्त्वशक्यत्वात्
 कुतः ह-अनागतमिति । योगिनस्तावद्व्ययनागादिकं जानन्ति
 भगवद्भक्तिविशेषध्वने परमतैश्चिदेषाः भवन्तस्तु भगवत्सम्बन्धपि
 तत्तद्विशेषं जानन्तीति भावः ॥ २१ ॥

तत्र तमेवेयं वरीतेति निश्चित्य तदसहिष्णुनिजवर्गवञ्चनार्थं
 स्वयम्बरश्च कृत इत्याह-वृत इति । वरणं हेतुः, अन्यत्र य
 आवेशभावेनानङ्गः स पुनरत्र साक्षात्पूणेनैव अङ्गयुतश्चेत्यर्थः
 समेतात् स्वयम्बरे तथा वृतेनापि तेन सह मत्सरेण योद्धुं
 मिलितान् युधि निर्जित्येत्यादिना महापराक्रमः उक्तः एवं
 विवादानन्तरं मातुलस्य प्रीत्या तस्य पुरे धिरनिवासेन
 किम्वा द्वारकां गतस्य तस्य पुनः प्रत्यानयनात् तन्नामिदञ्च
 जग्मेत्युक्तम् ॥ २१ ॥

यद्यपीति द्वयं तैर्व्याख्यातं तत्र व्यतिक्रमेण व्याख्यातं सिद्धांते
 स्वयम्बरणस्य मुख्यता स्वयम्बरिणीर्वायास्तु तदनुमोदनमात्र-

त्वेन गौणतेति ज्ञापनार्थं यथा वैरमनुस्मरन् सदा चिन्तय-
 अपि स्वसुः श्रीरुक्मिणीनाम्न्याः श्रीभगवन्महाशशकेस्तत्स्वसु-
 भूतायाः स्नेहप्राबल्येनैव ददावित्यर्थः । अप्रेपि स्वसुः प्रिय-
 चिकीर्षयेत्येव वक्ष्यते ॥ २३ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

न जानामीति माघोच इत्याह- अनागतमिति ।
 अतीन्द्रियमस्मदिन्द्रियागोचरं विप्रकटं दृग्स्थं व्यवहित-
 मीषदन्तरितं चेत्येतत्सर्वं योगिनो भवन्तं सम्भवयावद
 पश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति अतो जानास्येवेति भावः ॥ २१ ॥

एतदेव स्पष्टायितुं तावत्स्वयम्बरे तदुहिता प्रयुज्जेन हते-
 त्याह- वृत इति । एक एव रथो यस्य सः असहायः प्रयुज्ज-
 स्वयम्बरे तथा रुक्मवत्या वृतः स्वयञ्च तन्म्यामनुरागयुक्तः समे-
 तात् युयुत्सया प्राप्तात् रात्रौ नृपान् युद्धे निर्जित्य तां
 जहार ॥ २२ ॥

इत्यमापृष्टः प्राह मुनिः- यद्यपीति । यद्यपि रुक्मी कृष्णेका-
 वमानितस्तथापि वैरमनुस्मरन् अपि स्वसुः रुक्मिण्याः प्रियं कुर्वन्
 “लक्षणहेत्वोः इति शब्दादेशः कर्तुमिच्छत्यर्थः । व्यतरद्द्वौ अङ्ग-
 मोदतेति भावः । न त्वाङ्गव कम्पां ददौ अपि तु स्वयम्बरे
 प्रयुज्जेन हतामम्बमोदतेत्युत्तरमभिप्रेत्य ॥ २३ ॥

राज्ञः समेताग्निर्जित्य जहारैकरथो युधि ।
 अनिरुद्धो रुक्मवत्यां तस्यां जज्ञे महारथः ॥ झ ॥
 जहार यं चित्रलेखा बाणपुत्र्या प्रचोदिता ।
 सहस्रबाहुर्बाणश्च यत्कृते द्विभुजो ऽभवत् ॥ अ ॥)

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अतीतकृष्ण नेदानीं वक्तुं शक्येति नेत्याह—अनागतमिति । विप्र-
 कृष्टं दूरस्थं व्यवहितम्पूर्वप्रव्यान्तरितम् ॥ २१—२२ ॥

अर्धाङ्गीकारेण परिहरति—यद्यपीति । व्यतरद्दत्तवान् भागि-
 नेयाय सहोदर्याः पुत्रयेति सूचितं प्रियम् इष्टं स्पष्टं तदेव
 आच्छेद—कुर्वन्मिति । इष्टं दाने कारणम् ॥ २३ ॥

ननु, ततः परं वैरं मुक्तवान् किम् ? न ततोधिकमभूत् कथ-
 मत्राह—तदेवेति । श्रीशैलनिलयं श्रीपर्वतवासिनिं मल्लिका-
 ज्ञेननामानमित्यर्थः ॥ क ॥

छन्दयामास अभीष्टं दत्तवान् “ वशाभिप्राययोश्चन्दः ”
 इति ॥ ख ॥

शत्रुसङ्क्रान्तं मनसेतिशेषः । अजेयाच्छेद्यत्वे तथास्ता-
 मित्युक्त्वा तस्य कृष्णमर्कं दर्शयितुं वकि-वाक्यञ्चेति ॥ ग—घ ॥

तर्हि बन्धुमैत्रीं निर्वृष्टात्माऽकार्षीत् किम् ? नेत्याह—मैत्री-
 मिति । अपितु बन्धुकृत्याकरणेन कल्मषमकरोत् ॥ छ ॥

मैत्र्यकरणे विरोधाकारणे च निमित्तमाह—यदीति । मनङ्ग-
 श्वेत् किमवलोक्य हत इत्यत उक्तमङ्गयुत इति ॥ ज—झ ॥
 यम् अनिरुद्धम् ॥ अ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

द्वितीयमाह वृत्तः स्वयम्बरे साक्षादिति । यद्वशादन्येपि
 विन्यन्ते सः एवं साक्षात् पूर्वमनङ्गः अतः कथाप्यवृत्तः इदानी-
 मङ्गयुतो जातः इति तथाऽभिप्रायः वृत्तः स्वयम्बरे वृत्तो न
 प्रत्याक्यायते इति सहाभिमानी कन्यायाः स्वयम्बरं कृतवान्
 पश्चाद्विधानपूर्वकमपि सन्तोषेण दत्तवानिति व्यतरद्विर्युक्तं
 तस्य रूपमेव महत् न पौरुषं भविष्यत्याशङ्क्याह—राज्ञः
 समेताग्निर्जित्य जहारेति युधि सावधानान् तत्रापि मिलि-
 तान् सर्वांश्च नितरां जित्वा एकरथ इत्यसहायः इत्या मातुल-
 गृहमेव गत इति पूर्वश्लोकानुरोधादवसीयते एकरथत्वादि-
 धर्मैः प्रतीत्या पितुरधिकत्वमुक्तम् ॥ २२ ॥

तत्र प्रद्युम्नविवाहे हेतुद्वयमाह—यद्यप्यनुस्मरमितिद्वाभ्याम् ।
 ससुः प्रियं कुर्वन्मित्येकं स्वयम्बरे कन्ययैव वृत्त इत्यपरं तत्र
 प्रथममुपपादयति कृष्णावमानितः वैरमनुस्मरन् यद्यपि वर्त्तते
 तथापि ससुः प्रियं कुर्वन् भागिनेयाय भगिनीपुत्राय मातृ-
 पक्षपातिनि स्तुतामदात् अनुरोप्या सता सा पूर्वमपकृता तद-
 मिप्रायमज्ञात्वा पश्चात् ज्ञात्वा कथं प्रसज्या भवतीति
 विचार्य प्राणाश्च तथा रक्षिता इति स्वकन्यां तत्पुत्राय प्राय-

[३८]

च्छत् प्रियं प्रियाय चेहीयते तदा प्रसज्याः सर्वोपि । भव-
 तीति ॥ २३ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनागतमिति । तेनाहमप्येतेन जानामीति न वक्तव्यमिति-
 भावः ॥ २१ ॥

किन्तु वैरिपुत्राय कन्यां दिव्यतीत्यप्रतिष्ठाभयादुक्तिमणा
 स्वपुत्र्या स्वयम्बरणसभा कारितेत्याह वृत्त—इति ॥ २२ ॥

तत्रोत्तरं स्वप्राणरक्षिकायाः स्वसुः प्रियं कुर्वन् कर्तुम् ॥ २३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनागतं भविष्यम् अतीतं भूतम् वर्तमानं विप्रकृष्टं दूरस्थं
 प्रव्यान्तर्निर्व्यवहितं मुष्टयान्तरितबीजस्थं पत्रपलाशादि-
 कम् ॥ २१ ॥

विद्विषोरपि कृष्णरुक्मिणोः अपत्यविवाहे निमित्तं रुक्मिणः
 जेह इत्युत्तरमाह—वृत्त इति द्वाभ्याम् ॥ २२—२३ ॥

भाषा टीका ।

हे सर्वज्ञ ! द्वेष युक्त भीकृष्ण और रुक्मी के पुत्र पुत्री
 का परस्पर में जो विवाह का निमित्त है उस को आप
 कहिये क्यों ? कि आप के सहस्र सर्वज्ञ योगी जन, भूत
 भविष्य वर्त्तमान और हमारे इन्द्रियों के गोचर नहीं,
 तथा दूर रहने वाले और जिस के मध्य में कुछ व्यवधान
 हुआ हो ऐसे सब वस्तुओं को बहुत कुछ साक्षात् देख-
 लेते हैं ॥ २१ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले—कि, रुक्मवती में अपने स्वयम्बर में मूर्ति-
 मान् साक्षात्कामदेव के अवतार प्रद्युम्न को बरा क्योंकि
 वह प्रद्युम्न, एक रथ मात्र की सहायता बारा होकर, उस
 स्वयं वर में आये हुए राजनको जीत के रुक्मवती कन्या
 को हरता भया ॥ २२ ॥

यद्यपि भीकृष्ण से तिरस्कृत हुआ रुक्मी वैर का स्मरण
 भी करता रहा, तथापि रुक्मिणी की प्रसजता के वास्ते
 अपने भागजे प्रद्युम्न के अर्थ अपनी पुत्री को देवेता
 भया ॥ २३ ॥

रुक्मिण्यास्तनयां राजन् ! कृतवर्मसुतो बली ।
 उपयेमे विशालार्त्तां कन्यां चारुमतीं किल ॥ २४ ॥
 दौहित्रायानिरुद्धाय पौत्रीं रुक्म्यवदाहरेः ।
 रोचनां वद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥
 जानन्नधर्मं तथौनं स्नेहपाशानुबन्धनः ॥ २५ ॥
 तस्मिन्नभ्युदये राजन् ! रुक्मिणीं रामकेशवौ ।
 पुरं भोजकटं जग्मुः साम्बप्रद्युम्नकादयः ॥ २६ ॥
 तस्मिन् निवृत्त उदाहे कालिङ्गप्रमुखा नृपाः ।
 दृष्टास्ते रुक्मिणं प्रोचुर्बलमक्षौर्विनिर्जय ॥ २७ ॥
 अनक्षज्ञो ह्ययं राजन्नपि तद्वयसनं महत् ।
 इत्युक्तो बलमाहूय तेनाक्षैरुक्म्यदीव्यत ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सर्वासामपि एकैका कन्या तत्सर्वविवाहोपलक्षणार्थं ज्येष्ठ-
 कन्याविवाहमाह—रुक्मिण्या इति ॥ २४ ॥

यौनं विवाहः तद्यौनमधर्मं जानन्नपि “द्विषदन्नं न भोक्तव्यं
 द्विषन्तं नैव भोजयेत्” इति लोकविरोधात् “अन्नमर्गं लोकविद्विष्टं
 धर्ममप्याचरेन्नतु” इति निषेधाच्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

लोकविरुद्धाचरणफलं वक्तुमाह—तस्मिन्निति ॥ २७ ॥
 अदीव्यत् क्रीडितवान् ॥ २८ २९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नूनं बलीतिसंज्ञा सा च सर्वेषां गुणानामुपलक्षणम् अत
 एव तस्मै सा दत्तेति भावः । विशालार्त्तामिति “धन्या पितृमुक्ती
 कन्या” इति न्यायात् ॥ २४ ॥

दौहित्रायेति सार्द्धकम् । हरेः हरो वद्धवैरोपि अधर्मं
 क्वचित् मातुलकन्यापरिणयशास्त्रे आचारे सत्यपि शत्रुसम्ब-
 न्धस्य तत्रत्यलोकानामपि व्यवहारविरुद्धत्वेनान्याय्यत्वं जान-
 नप्यद्वात् यतः स्नेहपाशेनानु निरन्तरं बध्यत इति तथा सः २५ ॥

एवमपि श्रीभगवति कौटिल्यस्य फलमाह—तस्मिन्निति ।
 अभ्युदये महोत्सवे रुक्मिण्या आदाबुक्तेः भ्रातृगृहाय तस्या
 एव प्रयोजकत्वात् श्रीरामस्य साम्बस्य चादाबुक्तिः स्वसम्बन्धि-
 गृहे श्रीकृष्णेन श्रीप्रद्युम्नेन च स्वस्मादपि यथा स्वं तत्त्वं
 पुरस्कारात् ॥ २६ ॥

तस्मिन्नित्युक्त इति सार्द्धकम् । नृपा यथा हरिवंशे—

“संयुक्तं वातयश्चैव रुक्मिणं सुहृदश्च ये ।

आहूता रुक्मिणा तेषां तत्राजमुर्नराधिपाः” ॥

इति ॥ २७ ॥

हि यतः प्रोत्साहयन्ति हे राजभित्ति राजत्वेनं तव
 सम्यगक्षज्ञानं भवतीति भावः । इतीत्यर्थकम् अदीव्यत, सामामध्ये
 तथा च तत्रैव—

“ते शुभां काञ्चनस्तम्भां कुसुमैर्भूषिताञ्जिराम् ।
 सभामाधिविशुद्धाः सिक्तां चन्दनधारिणा ॥

किञ्च—

निकृत्य तं जिगीषन्तो दाक्षिणात्या नराधिपाः ।
 मणिमुक्ताः सुवर्णश्च तत्रानिन्युः सहस्रशः ॥
 ततः प्रावर्त्तत धृतं तेषां रतिविनाशनम् ।
 कलहस्यास्पृष्टं घोरं दुर्मतीनां क्षयावहम् ॥

इति ॥ २८ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रिका ।

रुक्मिणतनयाप्रसङ्गात् किं भगवतोपि दुहितरः सन्ति यदि सन्ति
 तर्हि कस्यां कस्यां भार्यायां कतिकति कन्या भजीजनत् इति राज्ञो
 बुभुक्षां शम्यन्माह—रुक्मिण्या इति । तनयामित्येकवचनेना-
 प्यन्यासामेकैकैव कन्येति दर्शितं चारुमतीं नाम कन्यां कृतवर्मसुतो-
 सुतः उपयेमे ॥ २४ ॥

न केवलं रुक्मिणीं प्रद्युम्नगृहीतां स्वसुतामेवाम्बुमोदत अपि
 तु प्रद्युम्नसुतायानिरुद्धाय स्वदौहित्राय स्वपौत्रीमपि । भगिनीप्रिय-
 चिकीर्षया ददावेत्याह—दौहित्रायेति । हरेरित्यस्य पौत्रायेति
 शेषः । रोचनां नाम पौत्रीं ददावेत्यर्थः । न केवलं वद्धवैरोप्येव
 अपितु तद्यौनमधर्मं जानन्नपि “यु मिश्रणे” योमिमिश्रणं
 वैवाहिकसम्बन्धः तत्प्रयुक्तं भोजनप्रतिभोजनादिकं यौनं तद्-
 धर्ममस्वर्ग्यं लोकविरुद्धं च जानन्नपीत्यर्थः । “द्विषदन्नं न
 भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत्” इति शास्त्रादिति भावः । एवम्भूतोप्य-
 द्वात् तत्र हेतुं वदन् विशिनष्टि स्नेहपाशेनं कस्यचि यः स्नेह-

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

एव पाशः तेनानुबध्यत इति तथा अत एव तस्याः प्रियं कर्तुमिच्छया ददावित्यर्थः ॥ २५ ॥

लोकविद्वद्वाचरपुफलं वक्तुमाह—तस्मिन्नित्यादिना । तस्मिन् अभ्युदये अनिरुद्धविवाहकपोत्सवे निमित्ते ॥ २६ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन्नुद्वाहे निवृत्ते जाते सति ये कश्चिद्-प्रमुखास्ते रुक्मिणं प्रोचुः 'किमिति ? बलं बलमद्रम अक्षैर्देवनाक्षै-स्तद्यापारिर्धुतेरितियावत् हे राजन् ! रुक्मिण् अयं बलरामः अननुक्तः कृतानभिः अपि तथापि तद्वसनं धृतव्यसनं मह-दस्य वर्त्तते इति ॥ २७ ॥

इत्युक्तो रुक्मी बलमद्रमाहूय तेन सहाक्षैरदीव्यत क्रीडितवान् ॥ शतमिति निष्काणामित्यादि । तत्र धृते राम-स्तावन्निष्काणां शतं ततः सहस्रं ततोऽयुतं च पणं जित्वा स्वीकृत-वान् पुनस्तं राममपि रुक्मी जितवान् तदा बलं रामं कलिङ्गः प्राहसत् अपहसितवान् । तद्वदसमं नामृष्यत् न सेहे ॥ २८-२९ ॥

श्रीमद्विजयचञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कृतवर्मणः सुतः पुत्रः ॥ २४ ॥

रुक्मी खदौहित्राय हरेः पौत्रायानिरुद्धायेति शेषः । स्वपौत्र मदात् ॥ २५ ॥

तस्मिन्नभ्युदये अनिरुद्धविषये विवाहे प्रवृत्ते सति ॥ २६ ॥

बलं बलमद्रम ॥ २७ ॥

तद्व्यसनी धृतक्रियापरः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं धर्मप्रस्तावे पुत्रस्योत्पत्तिं विवाहञ्चोक्त्वा कन्यादान-मपि भगवत्कृत्वाह—रुक्मिण्यास्तनयामिति । कृतवर्मो यादवः बलीति नाम विशालाक्षीमिति सौन्दर्यं चारुमतीमिति नाम कन्यामाहूयदत्ता रुक्मिण्यास्तनयामित्यनेन अन्यासामपि कन्या उक्ताः सम्मतिस्तथा तासां विवाहोपि ज्ञातव्यः विशालाक्षीमिति सौन्दर्यं तस्या विवाहे प्रयोजकमुक्तं नतु महतः कन्यात्वं चारुमतीमिति श्राम्ना कन्या अपि कन्याः सन्तीति सूचितं तेन रुक्मिण्यां पञ्चकन्याः पञ्चचकारुकाः अध्यवसेयाः अन्यासामपि यथाचकारं कन्यका ज्ञेयाः किलेति प्रसिद्धेनतु व्यासादिभिरेतदुपदिष्टमिति महत्वाक्यापकत्वात् केवललौकिक-त्वात् ॥ २४ ॥

ततोऽनिरुद्धस्तत्रैव भोजकटे जातः तस्यापि विवाहं तत्रै-वाह—दौहित्रायानिरुद्धायेति । स्वकुलस्थां कन्यामन्यो विवाहं श्री करेतिविति तस्या नाम रोक्तेनेति साप्यनिरुद्धस्य मातुलकन्या वाचता ज्ञेयः शान्तो भविष्यतीति आशङ्क्याह—बद्धैरोपीति कसुः प्रियचिकीर्षयेति पूर्ववदेतुः यावज्जीवं यदेव किञ्चि-

पुस्तकं तदेव भगिनीप्रीत्यर्थं दत्तवानित्यभ्यवसीयते अन्यथा पुनः तदेतुत्वेन नोच्येत ननु कस्मै देयं दत्तवान् कथमेता-वता स्वसा प्रीता भवतीति चेत्तत्राह—स्वसुः प्रियचिकीर्षया जानन्नपि अधर्मे तद्योनमिति स्त्रीसम्बन्धः अधर्मो भवति—

“माता पितामही यस्य तथैव प्रपितामही ।

तिष्ठ एककुले जाताः सोऽभिशस्तो निगद्यते” ॥

इति तस्यामुत्पन्नस्याभिज्ञानास्तितोपात् तद्योनम् अधर्मरूपं भवति अधर्ममप्यङ्गीकृत्य स्वसुः प्रियार्थं दत्तवान् । ननु निवि-दाचरणे कथं प्रियं नद्या तत्प्रियं प्रियं भवतीत्याशङ्क्याह—ऋहपाशवशकृत इति ऋहे सर्वमेव समीचीनं भासते उभयोः परमं जेहात् तद्वतदोषो न भासते अतो जानन्नपि एव कृते प्रियं भवतीत्युभयोः लौकिकबुद्ध्या तथा कृतवानि—त्यर्थः ॥ २५ ॥

अयं विवाहः लौकिकवदिति दत्तायां कन्यायां वरयात्रिकाः भगवदादयः सर्व एव समागता इत्याह—तस्मिन्नभ्युदये इति । विवाहोत्सवे रुक्मिणी मुख्या निमित्तत्वात् ततो लौकिकमिति ज्येष्ठानुक्रमेण रामकृष्णो पुरत्नमापन्न भोजकटस्थानं प्रतिज्ञा-स्थानं जम्बुः रामकेशवाधिति ययोरगमनमसम्भावितं तौ निरूप्य साम्प्रप्रद्युम्नादयः वरयात्रिका निरूप्यन्ते सुन्दरः साम्बः इति प्रद्युम्नादपि प्रथमं निर्विष्टः कप्रत्ययोऽनादरे ॥ २६ ॥

निविद्धत्वात् निविद्धाचरणस्य फलमाह—तस्मिन्निरुद्ध उद्वाह इति । कन्यादानानन्तरं वरयात्रायामपि सिद्धायाकुलिङ्ग-वेशाधिपतिः देशनाम्नैव प्रसिद्धः स्वतः ऋहेन तूष्णीभूत-मपि रुक्मिणं प्रोचुर्यतो हस्तः नापि तस्य तथाकरणे किञ्चित् प्रयोजनमस्ति ॥ २७ ॥

नवचञ्जयः कथमेकान्ततो ममैव भविष्यतीति आश-ङ्क्यामाह—अननुक्त इति । येहि वैदिककर्मपरा धर्मपरा वा तेह्यहा भवन्ति बलस्यतुभयरूपत्वात् युक्तमेवाक्षाक्षानमिति हिशब्दः राज्ञिति सम्बोधनास्वमक्ष इति अपि तद्वसनम् महदिति अहो न क्रीडिष्यतीति शङ्कां नारयति अत आदौ प्रवृत्तः पञ्चाक्ष निवर्त्तिष्यत इति पराजितो भविष्यति एवं उपपत्त्या प्रबोधितः तथा कृतवानित्याह—इत्युक्त इति । बलः पूर्वं शानोपदेशात् सान्त्वनात् हित इति कलमेवाहूय भगवतः सकाशात् पृथक्कृत्य रुक्मी तुर्वेक्षिरदीव्यत तत्राक्षान् गृहीत्वा रुक्मी प्राह पणः क्रियतामिति भिक्षा सङ्ख्या चतुर्विधवक्षेण लिख्यते तत्र कस्यचित् समसङ्ख्या कस्यचिद्विषमसङ्ख्येति पूर्वमेव प्रतिज्ञाय क्रीडार्थं प्रवृत्तौ ततोऽनिरुद्धेन रुक्मिणा आहतः शतं सहस्रमयुतम् उत्तरोत्तरं दशगुणं रामस्तत्र पण-मादधे तन्तु पणं स्वानुकूलतया अक्षान् पातयित्वा रुक्मी अजयत् तत्रानक्षतता कालिङ्गेन प्रथमतो निरूपितेति बलं प्राहसत् तदपि हसन् प्रकटमित्याह—दन्तान् सन्दर्शयन्नुच्चैरेति । तन्मनसि कापल्येन हसतीति हलायुधो नामृष्यत् ननु नीति-केनावश्यं हास्यं सोढव्यं, तत्राह—हलायुध इति ॥ २८-२९ ॥

श्रीमद्विद्वनाच्चक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दौनं विवाहं अधर्मम् अधर्महेतुं जानन्नपीति “प्रियदुष्टं न

शतं सहस्रमयुतं रामस्तत्रावदे पणम् ।
 तन्तु रुक्म्यजयत्तत्र कालिङ्गः प्राहसद्वलम् ।
 दन्तान् सन्दर्शयन्नुच्चैर्नामृष्यत्तद्वलायुधः ॥ २९ ॥
 ततो लक्षं रुक्म्यगृह्णाद्गृहं तत्राजयद्वलः ।
 जितवानहमित्याह रुक्मी कैतवमाश्रितः ॥ ३० ॥
 मन्युना क्षुभितः श्रीमान् समुद्र इव पर्वणि ।
 जात्यारुणाक्षोऽतिरुषा न्यर्बुदं ग्लहमाददे ॥ ३१ ॥
 तत्रापि जितवान्नामो धर्मेण च्छलमाश्रितः ।
 रुक्मी जितं मयात्रेमे वदन्तु प्राश्रिका इति ॥ ३२ ॥
 विज्ञापारः (तथेत्याह कालिङ्गोपि दन्तान् सन्दर्श्य सीरिणः ।
 ततः कोपपरीतात्मा तूष्णीमासीद्वलायुधः ॥ ० ॥)

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत् "इत्यादि लोकविरोधात् " अस्वर्ग्यं
 लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु " इति निषेधाच्चेत्यर्थः ॥ २५-२६ ॥

बलं राममिति कृष्णस्य श्रुतेऽपि दुर्जयत्वनिश्चयादिति
 भावः ॥ २७ ॥

प्रथमं सुवर्णमुद्राणां शतं ततः सहस्रं ततोऽयुतं तं पणं
 नामृष्यत् अन्तश्चुकोपेत्यर्थः ॥ २८-२९ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वासामेकैका कन्या कुलपुत्राय तदनुरूपाय च दत्तेति
 सूचयति—रुक्मिण्या इति ॥ २४ ॥

एवं पुत्राणां कन्यानां च विवाहानेकदेशकथनद्वारा दर्श-
 यित्वा महद्विरोधोऽनर्थहेतुरिति सूचयितुं रुक्मिणो वधं
 पौत्राणां विवाहोपलक्षणार्थमनिरुद्धविवाहञ्चाह—दौहित्रायेति ।
 यो द्विषोः पौत्रीपौत्रौ तयोः यौनं विवाहमधर्मः अधर्महेतुं जानन्नपि
 "द्विषद्वन् न भोक्तव्यं द्विषन्तं नैव भोजयेत्" इत्यादिलोक-
 विरोधात् "अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्नतु" इति निषे-
 धात् तथापि अद्यात् ॥ २५-२६ ॥

श्रीकृष्णमजयं मत्वा बलमित्युक्तम् ॥ २७ ॥

अदीव्यत क्रीडितवान् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! रुक्मिणी की पुत्री विशाख नेत्र वारीचामती
 कन्या को कृतवर्मा का पुत्र बड़ा बली, विवाहता
 भया ॥ २४ ॥

हे राजन् ! उस विवाह सम्बन्ध को अधर्म, जानता भी
 रहा और श्रीकृष्ण के साथ वैरबांध कर भी रहा परन्तु

कोई रूप फन्दा में बंध कर, रुक्मिणी के प्रिय करने की
 इच्छा से रुक्मी श्रीकृष्ण के नाती और अपने खेबते
 अग्निरुद्ध के अर्थ, अपनी नाति निरोचना को देता
 भया ॥ २५ ॥

हे राजन् ! उस अनिरुद्ध के विवाह में, श्रीरुक्मिणी और
 श्रीकृष्ण बलदेवजी, तथा साम्ब प्रद्युम्न आदि, भोजकटपुर
 को गये रहे ॥ २६ ॥

उस विवाह के समाप्ति होने पर कलिङ्ग देश के राजा,
 से आदि खेके वे महंकारी राजा लोग, रुक्मी के प्रति
 बोले कि शार पासेन करके तुम बल देवजी को तुरन्त
 जीतलो ॥ २७ ॥

हे राजन् ! यद्यपि यह बलदेव, जूवा खेलना नहि जानता
 तथापि उस जूवा का सौख बड़ा है, इस प्रकार राजाओं
 ने उस का तब तो रुक्मी बल देवजी को बुलाकर, उन
 के साथ, पासेन से खेलता भया ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

निष्कायां खड्गं ग्लहं पणं कृतवान् कैतवं कपटम् ॥ ३० ॥

न्यर्बुदं वशकोटीर्गृहं क्षुभितो राम आददे ॥ ३१ ॥

छलमाश्रितो रुक्मी मया जितमित्याह ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शतमिति सार्धकम् । शतं निष्कायां प्राह ततः सहस्रं ततो
 अयुतं दशसहस्राणि तत्र श्रुते प्रहसनमेवाह—दन्तानिति । उच्चै-
 रतिशयेन सम्यगदर्शयन् हलायुधः प्रसिद्धमिजालक्षणाकम्
 इत्यर्थः । अतो नामृष्यत् अन्तश्चुकोपेत्यर्थः ॥ २९ ॥

ग्लहय अगृह्णात् पराजितेन देयमिति स्थापितवान् ॥ ३० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भीमाग्रामः तच्छब्देनोक्तिश्च तादृशबुद्धवधोद्यतं स्मृत्वा सन्तोषेण तदानीं तेजोविशेषाविर्भावस्मरणेन च अक्षांभि-
नोपि कदाचित् क्षोभे दुर्लभत्वेपि च दृष्टान्तः समुद्रः इति ।
जात्यां प्रकृत्यैवारुणाक्षः अतिरुषा त्वतिशब्देनारुणाक्षः सन्नि-
त्यर्थः ॥ ३१ ॥

धर्मेण न्यायेन जितवान् जितमित्यादौ आहृति शेषः ॥ ३२ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

धर्मेण रामः जितवानित्यन्वयः छलमाभित्य रुक्मी मया
जितमित्याहेत्यन्वयः ॥ ३२-४० ॥

भीमह्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततो रुक्मी लक्षं गल्हं पणमाददे बलञ्चाजयत् किञ्च
कालेन मृत्युना चोदितः अतएव परिहसन् सङ्कर्षणमुवाच
किमित्युवाचेत्यत आह—जितवानिति । केतवं वञ्चनमाभितो
रुक्मी अहं जितवानित्याहेत्यर्थः ॥ ३० ॥

मन्युनेति । यथा पर्वणि समुद्रस्तद्वन्मन्युना क्षुभितोऽत एव
जातेऽरुणेऽक्षिणी यस्य तथाभूतो रामः रुषा पूर्ववत्क्षेत्रं गल्ह-
माददे ॥ ३१ ॥

तं रुक्मिणश्च धर्मेणैवाजयच्च रुक्मीतु छलमाभितः मया
जितम् अवास्मिन् विषये प्राशिकाः पृष्टव्याः कलिङ्गादयो
वदन्ति मया जितमित्येव वदन्ति अतस्ते पृष्टव्या इत्या-
हेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजतार्थिकृतपदरत्नावली ।

पराजये पणं गल्हं कलिङ्गः दन्तवक्रः त्वां जितवान् तान-
सिद्धिं अग्रे इति भावः ॥ २६-३० ॥

अर्जुनं दशकोटिधनम् ॥ ३१-३२ ॥

भीमबलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो वारत्रयानन्तरञ्च वा पराजये वा विपर्ययस्यान्यः
पातयेदित्युक्त्यात्मा कपटादिशङ्कानिवृत्त्यर्थं बलः स्त्रय-
मक्षान् गृहीत्वा अपातयत् ततः अयुताहशगुणं रुक्मीं लक्ष-
गल्हं पणात्मकं द्रव्यं प्रतिज्ञातवान् तत्र तस्यां क्रीडायां बल-
मजयत् एकाम्ने क्रीडतीति न स्वकीयाः साम्बादयः साक्षिणः
परं तदीया एव सर्वे अत एकवारमेव भूयान् पराजयो
जात इति दृष्टेः श्रुताभाषणं न विनीतमिति जितवान् अह-
मित्याह—रुक्मी तान् मक्षान् विपरीततया धृत्वा प्रदर्श्य

[५९]

केतवमाभितः कपटेनैव जेष्यामीति निश्चित्य मृषोक-
वान् ॥ ३० ॥

तदा मन्युना क्षुभितः तदसहमानः दोषाभावादसहनं
भविष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति—भीमानिति । पूर्णधनः निवा-
र्यमाणोपि सहज एव तादृश इति तस्मिन् काले तथैव
युक्तमिति दृष्टान्तमाह—समुद्रः पौर्णमास्यामिवेति । स हि पूर्ण-
चन्द्रमभिमुखोऽनुरुद्धति तथा इयमपि मच्छिष्य एव मत्तोऽप्यु-
त्कर्षं वाञ्छत्यनुतं च वदतीति चन्द्रमिव जिघृक्षुः जातः जात्या
स्वभावेन च अरुणाक्षः अरुणापि क्रुद्ध इव प्रतीयते क्रोधे
तु का वासंत्यर्थः । अतिरुषा सुतरामरुणाक्षो जातः अतो
मनासि मारणीयायमिति भावो निरूपितः ततो वारत्रयं क्रीडि-
तव्यमिति पुनरक्षान् बलो गृह्णातवान् तदा रुक्मी न्यर्जुदग्ल-
हमादधे प्रतिज्ञातवान् दशकोटिमितं वारत्रयेण यावद्दश-
गुणं तावत्सङ्कदेवादधे यथैकानृतनैव सर्वमनृतं भवति
पूर्ववत् ॥ ३१ ॥

तच्चापि रामो जितवान् अभिज्ञतया न किन्तु दैवगत्ये-
त्याह—धर्मेणेति । तदा महतीं विनष्टिं दृष्ट्वा छलमाभितः कापट्य-
मेव कर्तव्यमिति निश्चित्य रुक्मी आह चकारेण आहृति
पूर्वक्रिया आहृता मया जितमात्रे मे प्राशिकानां समासदां येषा-
मग्रे प्रश्नः सम्भवति सन्निधौ ते प्राशिकाः ॥ ३२ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

केतवं कपटम् ॥ ३० ॥

न्यर्जुनं दशकोटीः ॥ ३१ ॥

छलमाभितोऽतो रुक्मी मया जितमित्याह— प्राशिकाः
साक्षिणः ॥ ३२ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रथमं रामः निष्काणां शतं तदनन्तरं सहस्रं पुनः अयुतं
पणं जित्वा आददे स्वीकृतवान् एकवारं तं रामं रुक्मी
अजयत् तत्र बलं कलिङ्गः प्राहसत् तदुपहास्यं नामृष्यत न
सेहे ॥ २९ ॥

निष्काणां लक्षं गल्हं पणं रुक्मी अगृह्णात् कृतवान् तत्र
बलः अजयत् जितवान् केतवं कपटम् ॥ ३० ॥

न्यर्जुनं दशकोटीर्गल्हम् आददे जित्वा स्वीकृतवान् ॥ ३१ ॥

तं गल्हम् अपि निश्चितं धर्मेण राम एव जितवान् तथापि
छलमाभितः रुक्मी मया जितमित्याह ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

उस जूवा मे बलदेव ने दाव के ऊपर प्रथम १०० सौ
मोहर धरी दूसरी बार १००० हजार मोहर धरी, तीसरी
बार १०००० दस हजार मोहर धरी, उसदावको रुक्मी ने
जीत लिया, उसपर कलिङ्ग देशका राजा दन्तवक्र दातन

तदाऽब्रवीन्नभोवाणी बलेनैव जितो ग्लहः ।

धर्मतो वचनेनैव रुक्मी वदति वै मृषा ॥ ३३ ॥

तामनाहत्य नैवर्भो दुष्टराजन्यचोदितः ।

सङ्कर्षणं परिहसन् वभाषे कालचोदितः ॥ ३४ ॥

नैवाक्षकोविदा यूयं गोपाला वनगोचराः ।

अक्षैर्वीव्यन्ति राजानो वाणेश्च न भवादृशाः ॥ ३५ ॥

रुक्मिणैवमधिक्षितो राजभिश्चोपहासितः ।

क्रुद्धः परिघमुद्यम्य जघ्ने तं नृम्णसंसदि ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

को दिखाकर बलदेवजी के प्रति घटा हंसा इस के अनंतर बलदेवजी उस के हसने को नहि सहते भये ॥ ३६ ॥

उसके पश्चात् रुक्मी ने एक छत्र मोहर दाव पर घरी तहां बलदेवजीने उस दाव को जीत लिया उसपर रुक्मी कपट को लेकर बोली कि मैने जीता है ऐसा कहकर उस दाव को लेलिया ॥ ३७ ॥

जैसे पूर्वकालमें समुद्र उमड़ता है तैसेहि रुक्मी के मिथ्यावचनसे क्रोधते क्षोभको प्राप्त हुये और स्वभावसे हि रक्तनेत्रवाले श्रीमान् बलदेवजी । मतिक्रोधसे दशकोटिमोहर ७ दावपर चरते भया ॥ ३१ ॥

उसको बलदेवजीने धर्मसे जीत लिया इसपर कपटका आभय लेकर बोला कि मैने जीता है इस विषयमें दन्तवक्रमादिये साक्षात् गहोगये ॥ ३२ ॥

अधिरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

॥ ३३-३५ ॥

नृम्णसंसदि मङ्गलसमायाम् ॥ ३६-३९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रादिकानां नृपाणां दुर्जनत्वेन मिथ्यासाक्षित्वं सम्भाव्य पापरुक्मिण्यर्थं श्रीबलदेवस्य कोपं वर्जयितुमाकाशवाण्यभू-
दित्याह-नदेति । धर्मतो मध्यादाबन्धतो यद्वसथनं ग्लहस्वीकार-
वाक्यं तेनैव जितः रुक्मीतु मृषैव वदति तच्च यथा श्री-
विष्णुपुराणे...

“त्वयोक्तोऽयं ग्लहः सत्यं न मयैषोनुमोदितः ।

एवं त्वया चेद्विजितः न मया विजितः कथम् ॥

तत्रैवाकाशवाक्यञ्च...

“विजितं बलदेवेन रुक्मिणा भाषितं मृषा ।

अनुक्त्वापि वचः किञ्चित्कृतं भवति कर्मणः ॥

इति ॥ ३३ ॥

सङ्कर्षणं सद्यः सर्वं सहर्षं समर्थमीत भावः । यदा स्वयं भगवतो द्वितीयव्यूहमिति परिहसन् उपहसन् ॥ ३४ ॥

यूयमिति । श्रीकृष्णापेक्षया तत्सङ्गिनोपि गृह्णाति अकोवि-
दत्वे हेतुः गोपालाः क्षुद्रजातयः वनमेव गोचरो ज्ञानविषयो
येषां तादृशाश्च गीर्दवीतु तं स्तावयति गवां धेनुपृथ्वीवेदा-
दीनां पालका यूयं वने निर्जनदेश एव गोचरा ज्ञानविषया
भवथ नैव ननु अक्षेषु घृतसभासु कोविदा येषां तादृशा
भवथ यतः अक्षैर्वाणेश्च राजानः भियोन्मता एव वीव्यन्ति
परहितया रमन्ते ननु भवन्त इव इदमन्ते ये भवन्तकास्तेषा-
त्यर्थः । ततो वयं न जानीमः किन्तु भवन्तका एव जानन्ति
स्वतन्त्रालीखानिवन्धनमेवेदं भवतां चरितमिति भावः ॥ ३५ ॥

एवमनेन श्रीकृष्णस्यापि व्यापकेन प्रकारेण रुक्मिणैव हेतुकर्त्रा तैराजभिः कर्तृभिरुपहासितः अतो नृम्णसंसदि जघनं नृपूर्वः पद्मर्गद्वर्गपञ्चमसंयोगमध्यमध्यायमकारान्तो नृम्णशब्दो वैदिको मङ्गलवाचकः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथेति । धर्मतो बलेन रामेणैव ग्लहो जितः रुक्मीतु वचनेनैव वदति अतस्तदुक्तिर्मृपेत्यशरीरवाणी प्राहेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तां नभोवाणीमनाहत्य दुष्टराजन्यैः कलिङ्गादिभिर्मोदितो वैदर्भो रुक्मी कालचोदितोऽत एव परिहसन् वभाषे ॥ ३४ ॥

भाषणमवाह-नैवेति । नाक्षकोविदाः न घृतकुशलाः तत्र हेतुं वदन् विशिर्नाष्ट-गोपाला वनगोचराश्चेति राजान इवाक्षैः वाणेश्च दीव्यन्ति ननु भवादृशाः पशुपालकाः ॥ ३५ ॥

रुक्मिणेति रुक्मिणैवम अधिक्षितो रामः हे नृप ! सभायां संसदि नृपाणां संसदि वा तं जघ्ने ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आकाशसरस्वती किमाहेति तत्राह-बलेनेति ॥ ३३ ॥

तामाकाशवाणिम् ॥ ३४-३५ ॥

कलिन्नराजं तरसा गृहीत्वा दशमे पदे ।
 दन्तानपातयत् क्रुद्धो योऽहसद्विबृतेर्विजैः ॥ ३७ ॥
 अन्ये निर्भिन्नबाहूरुशिरसो रुधिरोन्मिताः ।
 राजानो दुद्रुवुर्भीता बलेन परिघार्दिताः ॥ ३८ ॥
 निहते रुक्मिणि श्याले नाब्रवीत्साध्वसाधु वा ।
 रुक्मिणीबलयो राजन् स्नेहभङ्गभयाद्धरिः ॥ ३९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अष्टपदेन अक्षफलकेन ॥ ३६—३८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्र देशाधिदेवाः साक्षिण इति कालिकादिषु तेऽभिनिविष्टाः
 दुष्टत्वासेषां तत्रत्यानां वचनात् पूर्वमेव आकाशवाणी सर्व-
 देवतामयी सन्देहनिवृत्त्यर्थमाह—बलेनैव जितो गृह इति ।
 यद्यप्यक्षक्रीडा न जानाति तथापि धर्मतः जितवान् वचने-
 नैव केवलेन धर्मरहितेन रुक्मी वदति वै निश्चयेन नात्र
 सन्देहः कर्त्तव्य लौकिकत्वमपि तत्राक्षयस्य निवारयति—मृषेति
 लौकिका अप्येतादृशेन मृषा वदन्ति ॥ ३३ ॥

ततः कोवायं कृत्रिमः शब्दः प्रमाणं साक्षात् प्राक्षिकेषु
 विद्यमानेष्विति तामनादृत्य दुष्टराजन्यैः तथैव वक्तव्यमिदं
 'नाक्षीकर्त्तव्यमिति प्रेरितः सङ्कूर्पणं परिहसन् बभावे यतो वैदर्भः
 न धर्मप्रधानदेशस्य दुःसङ्गश्च सहि जगदेवाकर्षति लयार्थं
 तादृशतामर्थ्यवन्तं परिहसन् कटाक्षहास्यादिभिः अयुक्तमुक्त-
 वान् ननु वचनस्थ किं प्रयोजनं तूष्णीं प्राक्षिका भुवन्निव-
 ह्याह—प्राक्षिकानामपि स्वानुगुण्यवचने बलस्य स्वज्ञानमेव भ्रान्त-
 मिति प्रतीतिः स्यात्तदर्थं स्थातव्यमुत्थाय वा गन्तव्यमिति ।
 तत्राह—कालञ्चोदित इति ॥ ३४ ॥

भगवता गोपालत्वं समर्थितमिति तदन्तर्याम्यपि तथैव
 प्रेरितवान् बाल्ये हि विद्याभ्यासः क्षत्रियाणाञ्च शास्त्राभ्यासः
 तस्मिन् समये वने गोचारणमेव कृतमिति लोकाधिश्वासार्थं
 मर्ममेवमाह—यूयं नाक्षविदः यतो गोपालाः नहि सर्वविद्यासु
 सर्वे अभिज्ञाः तस्माद्धने गोचरा एव उभयमपि ज्ञायत इति
 चेत्तत्राह—अक्षेर्दीप्यन्ति राजान इति । अभ्यासव्यतिरेकेण न
 विद्या समायातीति अक्षाणाम् अप्रयोजकत्वमाशङ्क्य घृतक्रीडा-
 परा अक्षमा इति शङ्कगव्युदासार्थं जयसाधकत्वात् बाण-
 तुल्यतां वक्तुमाह—बाणैश्चेति । ननु, क्षत्रिया वयमित्युभयं
 जनीम इति चेत्तत्राह—न भवादृशा इति । परगृहे पुष्टाः आवा-
 ह्यन नीचकर्मणि नियुक्ताः नाक्षबाणकोविदा भवन्तीति निषे-
 धेति न भवादृशा इति ॥ ३५ ॥

ततः सर्वैरेव सत्यं वदसीत्युक्ते उपहासे च कृते काल-
 प्रेरितो बलः तत्रैव गत्वा कालमुत्तरकृपं परिघमुद्यम्य संसदि

सभायाम् उपविष्टमेव तं जघ्ने पक्षपानिभिः तस्य पक्षः पोष-
 णीय इति ज्ञापयन्निव सभायामेव जघ्ने नृपेति राज्ञां तथा करणं
 युक्तमिति ज्ञापयति—क्रुद्ध इत्यविचारः परिघमुद्यम्येत्यन्या क्रिया
 निवर्त्तिता चकारात् तदीयैः सेवकैरभ्युपहसितः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तदा तेषां साक्षिणामधर्मिष्ठनृपाणां मिथ्योक्तिसमये धर्मतो
 वचनं यस्य तेन बलेनैव जितः रुक्मीतु मृषा वदति ॥ ३३-३५ ॥
 नृम्णसंसदि मङ्गलसभायाम् ॥ ३६—३८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नृम्णसंसदि मङ्गलसभायाम् ॥ ३६—४० ॥

भाषाटीका ।

जब साक्षी लोगोंने रुक्मीके पक्षपातसे क्रुद्ध नाहिकहानथ
 आकाशवाणीमई कि-धर्मसेबलदेवजी ने दावजीस्यो है और
 रुक्मी तो केवल मिथ्या वचन मात्रसे कहता है किमेंने
 जीत्याहै ॥ ३३ ॥

दन्तवक्र आदि दुष्ट राजाओं से प्रेरित और मरण समय
 के काल से प्रेरित हुआ रुक्मी उस आकाश वाणी का
 अनादर करके बलदेवजी का परिहास करत, और बोखता
 भया ॥ ३४ ॥

क्यों कि आप लोग जुवा में चतुर नहीं हो क्यों कि
 आपतो गौनन के पाल करने वारे वन में वन
 में विचरने वारे हों, और पाशन करके तथा वाणन
 करके हमारे सहश राजा लोगहि क्रीडा करने हैं आप के
 सहश, नहि ॥ ३५ ॥

इस प्रकार रुक्मी ने बलदेवका निरसकार किया और दन्त
 वक्र आदि राजाओं ने उपहास किया, इस पर बलदेवजी
 क्रोधित होकर लोहे के बेंडा को लेकर उसी से रुक्मी को
 विवाह मण्डप में मारते भये ॥ ३६ ॥

ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं रथं समारोप्य ययुः कुशस्थलीम् ।

रामादयो भोजकटाहशार्हाः सिद्धास्त्रिजार्था मधुसूदनाभयाः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्द्धे अनिरुद्धविवाहे रुक्मिवधो नाम

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

सूर्यया नवोदयाः सिद्धाः अस्त्रिजार्थाः अमृदुयशश्चुवधादयो
येषां ते ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम् ।

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

दशमे पदे पादविन्यास इति भीत्या पलायनात् तथाप्य-
पातयत् यतः क्रुद्धः तत्र हेतुर्य इति विवृतेः प्रकटितैः वद-
असौ मग्मदुःखमिच्छति दुरात्मा अतोऽस्वेममभिलाषं कुतो न
पूरयेयमिति विभाव्य तथा कुर्वन् तस्य तमपूपुरदिति च
ज्ञातव्यम् ॥ ३७ ॥

अन्ये च राजानः परिवर्द्धिताः अतो निःशेषेण भिन्नानि
बाह्यादीनि येषां ते बाह्यादीनां यथोत्तरं मर्मस्थानत्वे भ्रष्टयम्
अतो रुधिरणोक्षिताः सिकाः अत एव भीताः सन्तो दुद्रुधुः
वेगेनापसृताः ॥ ३८ ॥

रुक्मिणि स्वनाम्नैव तादृशदुष्टतया विख्याते इति
साधिवति वक्तुमुचितं इत्याले तादृशनिजनिःकटसम्बन्धिनीत्यसा-
धिवति । तथापि तत्तन्नामनीयं यतः साधिवत्युक्तं रुक्मिण्याः
असाधिवत्युक्ते च बलदेवस्य स्वविषयकोपः स्नेहस्तस्य भङ्गः
पलायनं निलीनत्वं तस्माद्यज्ञं तस्मात् यद्यप्येतन्न सम्भवति
तथापि स्नेह एव तत्सम्भावयति इति ज्ञेयं यद्वा भङ्गः
कौटिल्यं प्रणयकोप इत्यर्थः । यद्वा भङ्गस्तरङ्गः ततश्चानयो-
र्मन्येतादृशः स्नेहतरङ्गः अहन्तु तद्विपरितं कथं वदामीति
तस्मान्प्रयमिष भयं लज्जेति ज्ञेयं यद्वा तयोर्न्योन्यं स्नेह-
स्तस्य भङ्गभयात् मनागपि तत्र तस्य सम्मत्यनुमानेन रुक्मिण्या
बलदेवेऽप्युत्पत्तिः स्यादिति तूष्णीं स्थितिः साधिवत्यनुक्तिस्तु
रुक्मिणीप्रकटपरिभवस्य तत्कुटुम्बलोकविगानस्य च शङ्क्येति
भावः । अत एव इत्याल इति विशेषितम् एवं स्नेहभङ्गहरणम्
हरिरिति तादृशमगवन्नातुर्येण प्रहर्षात्तथा पूर्वं विरूपतामात्र-
करणेपि श्रीकृष्णं प्रति किञ्चित्पुरुषमुक्तवता तेनैवाधुना तद्वद
इति कौतुकाच्च सम्बोधयति--राजज्ञिति ॥ ३९ ॥

वरं भेष्टं रथं सम्यक् गीतवाद्यादिसाधुप्रकारेणारोप्य रामस्या-
दित्वं पुर्जनवैरिवधेन सर्वैः सम्मानितत्वात् तथा कृष्णस्य मौना-
बलम्बनाच्च सिद्धास्त्रिजार्थत्वे हेतुः मधुसूदनाभया इति एवं राम-

स्यादित्वेपि तदधीनत्वं तथा रामस्य रुक्मिवधे तत्सम्मानं च
द्योतयत्येव तत्र मधुसूदनेति यथा पुरादिवैद्यं मधुं वरदानादि-
न्नातुर्येणाहन् तथा द्यूतकीडोदासीन्यमप्यनुज्ञया रुक्मिणश्चेति
भावः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्गीर्वाणोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कलिङ्गराजन्तु तरसा प्रसङ्ग इयमे पदे पादविन्यासे
गृहीत्वा क्रुद्धस्त्वन् दन्तानपातयत् भग्नानकरोदित्यर्थः । तत्र
हेतुं वदन्विशिनष्टि--यः कलिङ्गः विवृतेः प्रकाशितैर्हिजैः दन्ते-
रहस्तत् अतो दन्तानेवापातयदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अन्ये तु राजानः बलेन कर्त्ता परिचेण साधनेनार्द्धिता-
स्ताडिता अत एव निर्भिन्नानि बाह्यादीनि येषां ते अत एव रुधि-
रेणोक्षिताः सिकाः भीताश्च दुद्रुधुः पलायितवन्तः ॥ ३८ ॥

निहत इति । हरेः कृष्णस्य स्याले रुक्मिणि निहते सति
रुक्मिणी साध्वसाधिवति वा नागवीत् कुतः बलयोः राम-
कृष्णयोर्विषये यः स्नेहस्तस्य भङ्गभयात् बलयोरित्यत्र द्विवचन-
बलेन कृष्णपरिग्रहः हरिरिति प्रथमान्तपाठे स्याले रुक्मिणि
निहते सति हरिर्भगवान् रुक्मिणीबलयो रुक्मिणीबल-
रामयोः स्नेहभङ्गभयात् साध्वसाधु वा नागवीदित्यर्थः ॥ ३९ ॥

तत इति । ततो रामादयो दाशार्हकाः सूर्यया नवोदयाः
सहानिरुद्धं भेष्टं रथमारोप्य आरोहयित्वेत्यर्थः मधुसूदने आभयो-
येषां ते अत एव सिद्धाः सकला भर्थाः प्रयोजकानि येषां ते
कुशस्थलीं द्वारकां प्रति ययुर्गन्तुः ॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्गीर्वाणोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

भीमस्त्रिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हरेः श्याले रुक्मिणि निहते सति ॥ ३९ ॥

भार्यया सहानिकर्षं वरं रथम् आरोप्य रामादयो दशार्हकाः
सिद्धलिलार्थाः सृम्पन्नसमस्ताभीष्टाः तत्र हेतुः मधुसूद-
नेति ॥ ४० ॥

इति भीमद्वागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमस्त्रिजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

६ श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या पदसप्ततितमः ॥ ७६ ॥)

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति भीमद्वागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतपृष्ठक्रमसन्दर्भः ।

इति भीमद्वागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

भीमजीवगोस्वामिकृतपृष्ठक्रमसन्दर्भे

एकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

भीमबल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

वाक्यापराधे ध्वं कृत्वा मानसिकापराधे ताडनमाह—कलिङ्ग-
राजमिति—येनोपहसितः पलायमानं तं दशमे पदे धृत्वा क्रिया-
शक्तिः प्राणस्येति “नव वै पुरुषे प्राणाः” इति श्रुतेः प्राणा-
जुरोधेन नवप्रयत्नानुपेक्ष्य दशमे पदे तं गृहीतवान् ततो लोकेभ्यः
दन्ताः प्रदर्शिता इति पुनःप्रदर्शननिवृत्तये दन्तानपातयत्
अत्रापि क्रुद्ध इत्यविचारः तस्य दोषमाह—योऽहसदिति विवृ-
तेर्द्विजैरिति दन्तानामेव पातने हेतुः ॥ ३७ ॥

अन्येभ्यनुमोदनकर्तारः निर्भिन्नाः बाहवः ऊरवः शिरांसि
च केषां ताडशा जाताः तत्राभिज्ञानं रुधिरश्लेष्मिताः रुधिराः
क्षिता इति ततो भीताः सन्तः दुदुबुः स्वतोपि भयेन पला-
यने बलोरुषो न भवतीति पलायने तत्क्रियासाधनमाह परि-
चादिता इति ॥ ३८ ॥

नन्वेवमनर्थे पौत्रविवाहे जाते भगवता किं कृतमित्यत
आह—निहत इति । एक एव श्यालो हतः विवाहे श्यालः
शशिः स्यादिति अतः किञ्चिद्वक्तव्यं धर्मस्थापनायां दुष्टो
मरणीय एव अतो न वक्तव्यमेव तदुभयं निषेधति श्यालं
विहते साधु भलाधुः वा न ब्रवीदिति नन्वप्रतिषिद्धमनुतं
मङ्गवीति तूर्णीभावेपि बलभद्रपक्षः स्यात्तर्हि साध्ववचनेति
चेत् तत्राह निहत इति कृते कार्ये वचनं व्यर्थमेव स्यात्
अनेन वक्तव्यो भवत्यसाधुकृतमिति तथापि नोक्तमिति ।
सूच्यते तत्र हेतुः रुक्मिण्याः स्नेहभङ्गभयाविति भक्तत्वेपि

[१००]

भार्यायाः कार्यरूपा अविद्येति उत्पत्तिविचारेण स्नेहभङ्गः सम्भा-
व्यते ततः प्रपन्नायाः तथात्वे ममापि तथात्वमुचितमिति सर्वथा
स्नेहे भङ्गे भक्तिमार्गो नश्यतीति भयं नन्वाश्वरस्य नष्टेपि
मार्गे किं भयमिति चैतन्नह हरिरिति सहि सर्वदुःखहर्ता
अन्यथा सर्वेषां दुःखं न गच्छेदिति तथैवासाध्ववचने बलस्य
स्नेहभङ्गभयं हेतुः तस्य स्नेहभङ्गे अवतारप्रयोजनं न भवेदिति
भगवद्यतिरिक्तानामन्यधर्मः प्रवर्त्तत इति स्नेहभङ्गसम्भवः शक्ति-
विभक्तेति ॥ ३९ ॥

उभयोर्विनियोगमुक्त्वा त्रिवृत्साहरहितेषु सत्सु शिष्टानां
कृत्यमाह—ततोऽनिरुद्धमिति । तदीयानां प्रतिबन्धनिवृत्तये रामः
पुनरादित्वेन गृहीतो वरयान्निकाणां सूर्यया नवोदया सह
रथं समारोपयति दुःखितत्वात् बलात् समारोपणमुक्तं माता-
महः पितामहो मारित इति कुशस्थलीमिति प्रदेशस्य विप-
मत्वं सूचितं दशार्हा यादवविशेषाः तां दशमर्हन्तीति शिष्टानां
मुभयमपीष्टमित्याह—सिद्धलिलार्था इति । शत्रुमारणमिष्ट-
प्राप्तिश्च अलिलार्थाः तथात्वे हेतुः मधुसूदनाश्रया इति एवं धर्म-
प्रस्तावे अनिरुद्धो धर्मरक्षक इति तत्कथायां दुष्टनिवारक-
मुक्तम् ॥ ४० ॥

इति भीमद्वागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितधिरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
द्वादशाध्यायविवरणम् ॥ १२ ॥ ६१ ॥

भीमस्त्रिजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

सूर्यया नवोदया सिद्धलिलार्थाः सिद्धसमस्तवाञ्छिता
इति विशेषणेन रुक्मिण्या अपि क्रोडीकृतत्वात्तस्या रुक्मिणि
इते सत्यन्तः सुखमेवाभूदिति गम्यते तेन स्नेहभङ्गभयादित्यत्र
रुक्मिण्या रुक्मिणि बहिः स्नेह एव व्याख्येयः ॥ ४० ॥

इति सारार्थदर्शिन्यां हर्षिणं भक्तचेतसाम् ।
एकषष्टितमोऽध्यायो दशमेऽजनिसङ्गतः ॥ ६१ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति भीमद्वागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकषष्टितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६१ ॥

भाषा टीका ।

प्रकाश मान दातों से युक्त जो हंसा रहा वह दन्त-
वक्र शीघ्रही भगने लगा बलदेवजी ने दश मे पैड पर उस
को पकड कर उसी बैडा से उस के दांतों को तोड कर
उस को मार कर पृथिवी मे गिरा दिया ॥ ३७ ॥

रुक्मी के पक्ष के राजा खोगो का बलदेवजी ने बैडा की
मार खगाई उनके भुजा जङ्गा गिर दूटगये और वे

भाषा टीका ।

कधिर से मीज गये अत एव भयभीत होकर भग-
गए ॥ ३८ ॥

अपने शाले रुक्मी के मरने पर हे राजन् भीरुष्मजी मे
रुक्मिणी और बलदेवजी के खेह भङ्ग होने के भय से
अच्छा अथवा बुरा कुछ नहीं कहा ॥ ३८ ॥

पश्चात् व्यह्वली सहित अनिरुद्ध को सुन्दर रथ में बैठा
कर बलदेवजी आदि यादव, भोजकट से भीद्वारका को

जाते भये, वे युवंधी कैसे रहे कि भीरुष्म के आश्रय
होने से उन के सकल मनोरथ सफल रहे ॥ ३९ ॥

इति भीमङ्गावत दशमस्कन्ध उत्तरार्धे एकसठके अध्यायकी

श्रीकृष्णार्चनस्थ पं० दामोदराचार्य कृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ६१ ॥

भीमङ्गावते महापुराणे दशमस्कन्धे एकवह्नितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

—०००*०००—

राजोवाच ।

● बाणस्य तनयामूषामुपयेमे यदूत्तमः ।
तत्र युद्धमभूद्घोरं हरिशङ्करयोर्महतम् ।
एतत्सर्वं महायोगिन् ! समाख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीत्महात्मनः ।
येन वामनरूपाय हरयेऽदायि मेदिनी ॥ २ ॥
तस्यौरसः सुतो बाणः शिवभक्तिरतः सदा ।
मान्यो वदान्यो धीमांश्च सत्यसन्धो दृढव्रतः ॥ ३ ॥
शोणिताख्ये पुरे रम्ये स राज्यमकरोत्पुरा ।
तस्य शम्भोः प्रसादेन किङ्करा इव तेऽमराः ॥
सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवेऽतोषयन्मृडम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

त्रियुक् षष्ठितमे प्रोक्तमनिरुद्धस्य रोधनम् ।
कन्याया रममाणस्य बाणेन बहुबाहुना ॥
अनिरुद्धोद्धृष्टस्मिन् बाणयादवसंयुगे ।
श्रीकृष्णः श्रीहरं जित्वा बाणबाहुनयाच्छिनत् ॥
॥ १-४ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

॥ १-३ ॥

महात्मनः श्रीमगवद्भक्तस्यापि इति बाणस्याभक्तत्वं व्यज्य
भगवद्विज्ञेयप्रापकापराधविशेषस्य तादृशसत्सङ्केनापि दुर्निवारत्वं
दर्शितं तच्चापराधं महाभागवतसार्वभौमश्रीमुडाराधनेपि
दुर्नाशं दर्शयन् प्रत्युत तत्सम्बन्धेन तस्यापि श्रीमगवता सह
स्पर्द्धाभासो दृष्ट इति दर्शयितुमाह-सहस्रेत्यादि । सहस्र-
बाहुरिति वाद्ये कौशलादिकं व्यञ्जितं मृडमिति ताण्डवे हेतु-
गर्भे नाम मृडयति भगवद्भक्तिमयताण्डवादिना सुख-
यति ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

द्विषष्टितमः स्फुटार्थः ॥
॥ १-३६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवम्शिका ।

अथ अनिरुद्धविवाहप्रसङ्गात्तदीयमेव विवाहान्तरं समासतः
श्रुतपूर्वं विस्तरबुभुत्सया पृच्छति-राजा-बाणस्येति । उषामुषां
नाम तनयां यदूत्तमो अनिरुद्धः तत्र निमित्ते हरिशङ्करयोः
कृष्णशिवयोः महद्घोरञ्च युद्धमभूदित्येतत्सर्वं महामाख्यातु-
मर्हसि ॥ १ ॥

आचष्टे-बाण इत्यादिना । बलेः पुत्राणां शतस्य ज्येष्ठः बाणो
नामासीत् कांस्यो बलिरित्यत आह-येन बलिना मेदिनी
भूमिरदायि वृत्ता ॥ २ ॥

बाणं विशिनष्टि-तस्येति । तस्य बलेरौरसः उरसा निर्मितः
सुतः सत्ये सन्ध्या अभिसन्धिर्यस्य श्रुतं सद्रोपासनात्मकं व्रतं
येन सः ॥ ३ ॥

शोणिताख्य इति । स बाणः तस्य बाणस्य शम्भोः
प्रसादेन वरेण हेतुना अमरा देवाः किङ्करा इव ॥ ४ ॥

● बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः । सहस्रबाहुर्वाद्येन ताण्डवेऽतोषयन्मृडम् ।
इत्येवपाठो दृश्यते वैष्णवतोषिणी-भगवत्सर्व-सिद्धान्तमरीच-सापर्यवर्तिन्यारिषु ॥

भगवान् सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः ।
वरेणच्छन्दयामास स तं वन्द्रे पुराधिपम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

श्रीशुक उवाच ।

तथा तामिदं रक्षामीरममाणो जनार्दनः ।
दिनानि हतसापत्न्यः सुबहुन्यत्यवासयत् ॥ १ ॥

राजोवाच ।

तासां षोडशसाहस्रमहिषीणां जनार्दनः ।
तृप्तिं कथं अकारेको मानुषं देहमाश्रितः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि भोतृणां विस्मयावहम् ।
यथा अकार बह्वीनामेकस्तृप्तिं जनार्दनः ॥ ३ ॥

अये एकानसप्ततितमाध्यायावधौ पाठसाध्यं वर्तते
नास्त्येवतरपाठसमाप्तम् ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-२५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

॥ १-९ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निगोधे राजसफले देवानां विजयः स्फुटः ।
निरूप्यते यतो रुद्धा नान्यं सम्भावयन्ति हि ॥
त्रयोदशे ततोऽध्याये हेतुस्तस्य निरूप्यते ।
अनिरुद्धप्रसङ्गेन धर्मः सिद्धयति तेन हि ॥
सर्वथाप्युपकारित्वात्सर्वतो भयशङ्कया ।
परमानन्दरूपात्सफलो राजसः स्मृतः ॥
अनिरुद्धोऽनिरुद्धव्यो निरुद्धो येन केनचित् ।
तन्मूलाः सर्वे एवेति विनिरुद्धा भवन्ति हि ॥

सर्वदेव जयार्थं प्रथमनिरुद्धस्य बन्धननिरूप्यते निरुद्धं मनः
सर्वहेतुभवतीति तत्रानिरुद्धबन्धनं कालेनैवेति उपोपाख्यान
मुख्यते कालोप विषयवैचित्र्यी हेतुरिति चित्रलेखा नेत्री ।

स्वप्नेपि चैतन्मनः स्याद्वद्धो भवति मानवः ॥

अन्येन वा तथा ज्ञातः किमु साक्षत्तथाविधः ।

प्रथममनिरुद्धबन्धनहेतुसम्बन्ध निरूपक निरूपार्थं प्रस्तावना-
माह— बाणः पुत्रशतज्येष्ठ इति सप्तदशभिः । पुत्राणां शतमध्ये
ज्येष्ठ आसीत् भगवता स बद्ध इति तत्रिंशत्तिसूचनार्थं भगवदंशो
ऽनिरुद्धः ॥ १ ॥

तत्पुत्रेण बद्ध इति सूचयितुं बल्लेः पुत्रत्वं निरूप्यते, ननु
तेनैव कथं न बध्यते? तत्राह—महात्मान इति । स हि महात्मा

नापकरोति पुत्रशतज्येष्ठ इति तत्कृतं 'पितृकृतमेवेति' आप-
यति ॥ २ ॥

बल्लेरिवास्यापि बन्धशङ्कापि व्यावर्त्यते पार्ष्णिप्रहाः बहवः
सन्तीति तथापि भगवता सह विरोधेन सामर्थ्यं भवतीति तस्य
महादेवोपासनामाह—सहस्रबाहुत्वञ्च तत्तत्कृपयैवेति तेन बहुधा
लब्धप्रसादः महादेवात् स इति सूचितं ताण्डव उत्साह
वृद्ध्यर्थं बाधभूयस्त्वमपेक्ष्यते ॥ ३ ॥

तत्र बहुभिर्वाग्ने व्यधिकरणा प्रयत्नानां समता न भवतीति
एकेन बहुवाचकण्यां तोषहेतुर्भवतीति सहस्रबाहुभिर्वाग्नेः
ताण्डवे मृडमतोषयत् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्विषष्टितम ऊवाचा अनिरुद्धेन सङ्गमः ।

चित्रलेखाद्वैतेनैतं बाणोवध्नाद्वितीयते ॥

॥ १-४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ १ ॥

अनिरुद्धस्य विवाहाङ्गतरं वक्तुं तावत् द्विषष्टितमे तस्य बाण-
कन्यान्तःपुरे प्रवेशमाह—बाण इति ॥ २-४ ॥

भाषा टीका

राजा परिक्षत् बोले कि बाणासुर की ऊचा नाम कन्या
को अनिरुद्ध, विवाह ते भये, उस समय में श्रीकृष्ण और
महादेव का महान् घोर युद्ध भया रहा, हे महायोगिन्
इस सबका व्याख्यान करने को आप हि योग्य हो ॥ १ ॥

श्रीशुकदेवजी बोले, कि—जिसने वामनावतार हरि के अर्थ
पृथिवी का दान कर दिया रहा उस महान् उदारबलि
के सौ पुत्रों के मध्य में ज्येष्ठ पुत्र, बाणासुर बड़ा बीर
रहा ॥ २ ॥

उस बलिका साक्षात् पुत्र बाणासुर, लोक में मामनीय
तथा उदार और बुद्धिमान् सत्य प्रतिज्ञा धारा तथा इत-
नत धारा और सदा महादेव की भक्तिमें परायण होता
भया ॥ ३ ॥

वह बाणासुर शोणित नाम रघुनीक पुर में प्रथम राज्य
करता भया इन्द्रादिकदेवता, महादेव की कृपा से बल्लार
के किङ्करवत् आका कारी रहे ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

पुराधिपं पुरपालकम् ॥ ५-६ ॥

स एकदा ऽऽह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्मदः ।
किरीटेनार्कवर्णेन संस्पृशंस्तत्पद्माम्बुजम् ॥ ६ ॥
नमस्ये त्वां महादेव ! लोकानां गुरुमीश्वरम् ।
पुंसामपूर्णकामानां कामपूरामराक्षप्रपम् ॥ ७ ॥
दोस्सहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् ।
त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्वदृते समम् ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

कामान् पूरयतीति कामपूरः स चासावमराक्षप्रपः कल्प-
तरुस्तं त्वाम् ॥ ७-८ ॥

श्रीमत्पद्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, कथमसौ तादृशं दुर्जनं स्वीकरोति उच्यते सम्प-
देभ्यस्तत्सम्बन्धितकारुण्यगुणस्वाभावेनैवेति तच्च कदाचिदस्य
दुर्जीवस्य मत्सम्बन्धेन तादृशदोषोऽप्यादित्यभिप्रेत्येति हेयं
भगवद्वाक्यशमयस्तत्तादृशे वाद्यसाहाय्येन कारुण्योदयादिति
तदेतदभिप्रेत्याह—भगवानित्युक्तेन । अत एव वरेण निमित्तेन हृन्-
यमास स्वाभिप्रायमाचष्ट बाणं प्रति वरं वृणुष्वेति प्रावाचेत्यर्थः ।
सा च बाणस्तं पुराधिपतया वद्रे त्वं मम पुराधिपः स्या
इति ॥ ५ ॥

तत्र प्रस्तावविशेषमाह—स इत्यादिना । पार्श्वस्थमिति पुरा-
धिपत्वेन सदा तत्पुरे सपरिवारस्य तस्य निवासात् तथा च
हरिदंशो कुम्भाण्डचिन्तायां—

“देवदानवसङ्क्रान्ता यः कर्त्ता भुवने प्रभुः ।

स भवः कार्तिकेयश्च कृतवासो हि नः पुरे ॥” इति

पार्श्वत इति वा पाठः वीर्यदुर्मद इति तदपि वरो-
म्बुजं प्राप्य स्वदौर्जन्यानुकरणमेव वरयिष्यतीति भावः । अर्कवर्णे-
नेति । शिवप्रसादान्महाधनसम्पत्तिस्तया च तस्य दुर्मदता
सूचिता ततश्च सम्यक् स्पृशन्निति भक्तिश्च रजस्तमोमये-
वेति सूचितम् ॥ ६ ॥

नमने हेतुः, हे महादेवेति । सर्वदेवभ्रेष्ठत्वादित्यर्थः । किञ्च
लोकानां सर्वजीवानां गुरुं सर्वहितोपदेष्टारम् ईश्वरं च प्रभुं
नमस्कारं प्रयोजनं सूचयति—पुंसामिति । अतो ममापि कामः
पूरयितव्य इति भावः ॥ ७ ॥

वरमपि सगर्भयैव भङ्ग्या व्यवजयति । दोरिति द्वाभ्याम् । परं
केवलं, झारत्वे हेतुमाह—त्रिलोक्यामिति । त्वदृते त्वां विना
इति त्वमेव मम समस्तव्याप्तुं युक्तं न घटेतैवेति प्रयोजनाभावात्
भारायैव भूदित्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किम्बहुनेत्याह—सहस्रबाहु इति । सहस्रं बाहवो यस्य

[१०१]

स बाणः सहस्रबाहुवायेनेति समस्तपाठे तु सहस्रबाहुभिर्यद्वाद्यं
वाद्यवादनं तेन मृदं रुद्रं ताण्डवे नृत्ये अतोषयत् मृदे ताण्डवं
कुर्वति सति सहस्रबाहुभिः पञ्चशतवाद्यानि वादयन् त-
मतोषयदित्यर्थः । इत्थं तोषितः स भगवान् रुद्रस्तं बाणं वरेण
‘अध्ययनेन वसतीतिवचुतीया’ वरार्थं छन्द्यामास स बाणस्तं
रुद्रं पुराधिपं पुरपालकं वद्रे त्वं मत्पुरीं पालयन्नासेति वद्रे
इत्यर्थः ॥ ५ ॥

स इति । स बाणः वीर्येण दुष्टो मदो यस्य सः अर्कं
इव वर्णः यस्य तेन किरीटेन तस्य रुद्रस्य पद्माम्बुजं स्पृशन्
गिरिशमुवाच ॥ ६ ॥

उक्तिमेवाह—नमस्य इति । हे महादेव ! त्वां नमस्करोमि
कथम्भूतं न पूर्णः कामो येषां तेषां पुंसां कामान् पूरयतीति तथा
स चासौ भमराक्षप्रपः कल्पतरुस्तम् ॥ ७ ॥

त्वया दत्तं भुजसहस्रं केवलं मम भाराय भारार्थमेवामवत्
त्वदृते त्वां विना मया सह प्रतियोद्धारं तुल्यं पुरुषं न पश्यामि
मदिष्टदेवेन त्वया तु समेनापि न योत्स्यामीति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तुष्टस्य कृत्यमाह—भगवानिति । वरदानसामर्थ्यं भगवच्छब्दे-
नोक्तं तद्वत् क्रोप्यन्यथा न करिष्यतीति सूचयितुमाह—सर्व-
भूतेश इति । सर्वनियामकः स एव भूतश्चेत् शरीरसम्बन्धेन
जातः साहङ्गारः तदावश्यमहङ्गारनियामकवद्भयो भवति अह-
ङ्गारे सारिवकादिव्युदासं मत्वाऽऽह—सर्वेति । सामर्थ्याप्रति-
घातो निरूप्य दातृत्वभावं निरूपयन्ति—शरण्य इति । शरणार्हः
स एव भवति यः प्रपन्नदुःखनिवारकः तथाप्युचितदाता चेत्
परिमितमेव यच्छेदिति विशेषणार्थमाह—भक्तवत्सल इति ।
यथा वत्सला गौरन्तस्त्वित (इह)मपि दुग्धं तल्लोभेनान्येभ्योपि
गच्छति तथा भगवान् भक्तेभ्यः अदेयमपि यच्छतीति वरं ब्रूहीति
छन्द्यामास छन्दने कामचारनियोगः ततः स गुह्यं चिकीर्षुर्बाणः
सर्वत्र स्वयं गच्छन् शत्रुबाहुल्यात् गृहरक्षार्थं चिन्ताकुलितः
तं महादेवं पुराधिपं पुररक्षकं वद्रे अनेन तस्य पुरस्य सर्वो-
भेद्यता निरूपिता तेन देवादीनामपि तत्र प्रतीकारो निव-
र्तितः ॥ ५ ॥

तर्हि तादृशस्य कथं नाश इत्याशङ्क्य तस्यैव क्रोधेनेति
वक्तुं प्रसङ्गान्तरमाह—स एकदेति पद्मभिः । गिरिशो महादेवः

कण्डूत्या निभृतैर्दोर्भिर्युत्सुर्विगजानहम् ।

आद्यायां चूर्णयन्नद्रीन भीतास्ते विप्रदुर्बुधुः ॥ ९ ॥

तच्छ्रुत्वा भगवान् क्रुद्धः केतुस्त भण्यते यदा ।

त्वद्वपुर्भवेन्मूढ ! संयुगं मत्समेन ते ॥ १० ॥

इत्युक्तः कुर्मनिर्हृष्टः स्वग्रहं प्राविशन्नृप ॥

प्रतीक्षन् गिरिशादेशं स्वनीर्यनशनं कुधीः ॥ ११ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

तत्रैव गिरौ शेत इति निरन्तरस्थित्या धाष्ट्यं सूचितं पार्श्वस्थ-
मिति तत्रापि भक्तकृपया तत्रैव पार्श्वे वर्तमानं तेन सुतरा-
मेव तस्य सयः वीर्यस्य बुद्धो मदी यस्य उपजीव्याति-
कर्मकर्त्ता वीर्यस्येन विवेकरहितस्य कृत्यमाह—किरीटेनाकं-
वर्णनेति । विनीतो हि मुकुटोष्णीषादिकं स्थापयित्वा साष्टाङ्गं
प्रणतः विज्ञापयेत् अयन्तु किरीटमेव परिधाय तत्राप्यकं-
वर्णस्पर्शौत्यन्तपरुषं तेन चरणाभ्युज्जमतिकोमलं स्पृशन् आह—
नमस्य इति । स्तौति वाचा नमस्कारो वा महादेवेति न त्वत्-
सदृशोऽन्योऽस्ति य उपास्यः स्यादिति लोकानां गुरुमिति उप-
देष्टा फलदाता च भगवानेवेति साधनफलरूपत्वं निरूपितं
तेन त्वमेव प्रार्थनीयः न त्वन्व्य इति प्रार्थनायां हेतुः । किञ्च
प्रार्थितं सर्वम् अयुक्तमपि प्रयच्छति नापि यत्किञ्चित्प्रार्थनाया-
मपि क्रोधं मन्यत इति दृष्टान्तमिवाह—पुंसामपूर्णकामाना-
मिति । देवतान्तरतपःप्रभृतिसाधनैः येषां कामनाः न सिद्धा
भवन्ति सर्वोपायपरिभ्रष्टानाम् आश्रयमात्रेण सर्वपूरकममराकृष्टि-
षवत् कल्पवृक्षवत् कामपूरकः अमराकृष्टिषः यः ॥ ६—७ ॥

एवं प्रार्थितार्थसिद्ध्यर्थं व्याजेन युद्धं याचते—दोस्तद्वत्
त्वया दत्तमिति । क्रियाशक्तिकाहुल्यार्थं सहस्रं बाहवो दत्ताः तेन
निर्विषयाः सार्थका न भवन्ति विषयस्तु समानेनाधिकेन
वा सङ्ग्रामः तदभावात् भाराय परमभवत् यथा शीताभावे
वस्त्राणि भारायन्ते युद्धाभावे वा शस्त्राणि, वैयर्थ्यं प्रकटयति
त्रिलोक्यां प्रतियोज्यारमिति । तर्हि शशशृङ्गाभावे किं चक्षुः
निष्फलम् ? तद्वद्विद्यमानैरेव यथायोग्यं क्रियतामित्याशङ्क्य समे-
नैव युद्धं कर्त्तव्यमिति समस्य तव विद्यमानत्वात् त्वद्वत्ते अन्यं
समं न लभे अनेन भगवान् अस्ति एवं स न इन्द्रियविषय
इति न लभे इत्युक्तम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथद्विदिनी ।

छन्दयामास वशयामास विस्तिरेक रणेन वरेण तं वक्ष्यन्तिका-
रेत्ययः । “अभिप्रायवशो छन्दो” इत्यमरः । स बाणः तं पुरमधिपं
सपुरपालकं वधे ॥ ५—६ ॥

कामपूरको योऽमराकृष्टिषः कल्पतरुस्तत्तुल्यम् ॥ ७ ॥

तस्मान्ममेवं दुःखमुपशमयितव्यमित्याह—दोरिति । त्वद्वत्ते त्वां

विनेति यदि कृपया स्वयं त्वमेव मे प्रतियोद्धा भवेस्तदैव मे
रणकण्डूया दुःखाभिस्तार इति ध्वनिः । ततश्च त्वां विजि-
त्यैव सर्वदिविजयेन सम्पूर्णेन सम्पूर्णयशा अहं ज्ञेयमित्यु-
न्मुध्यतिः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुरस्य अधिपं रक्षकम् ॥ ५—६ ॥

कामपूरश्चासाधमराकृष्टिषो देवद्रुमश्च स तथा ॥ ७—८ ॥

भाषा टीका ।

हजार भुजा वारे बाणासुर ने हजार भुजानों से मानों
प्रकार के बाजे बजाकर ताण्डव नृत्य में महारवजी को
प्रसन्न कर लिया, सब भूतन के ईश्वर आश्रयण के बोध
भक्तन में प्रेमवारे महादेव भगवान् प्रसन्न होकर बाणासुर
से बोले, कि—तुम घर मागो, उस बाणासुर ने कहा महा-
देवजी से यह मागा कि आप हमारे पुरका पालन करने
वारे होकर विराज मान रहो ॥ ५ ॥

बल करके कुछ मद्वारा बाणासुर सूर्य के समान प्रकाश
मान किरीट से महादेवजी के चरणारविन्द का स्पर्श कर
पास में विराजमान महादेवजी के वो कुछ प्राति यह बोलत
भया ॥ ६ ॥

हे महादेव ! लोकन के गुरु ! तथा ईश्वर और जिन के
मनोरथ पूर्ण नहि भये उन पुरुषों के मनोरथ पूर्ण करने वारे
कल्प वृक्ष रूप को मैं नमस्कार करता हूँ ॥ ७ ॥

आपने मोको हजार भुजा दिये परन्तु वह भुजा के बल
मेरे बौकाहि का हेतु भया आपके सिवाय मेरे
साथ युद्ध करने वारे का प्रवृत्ति की मैं वह प्राप्त नहि
होता ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हे आद्य ! निभृतैर्मरितैर्दोर्भिरर्द्राहर्षयन् अयामग-
च्छम् ॥ ९—१० ॥

तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्रायुष्मिना रतिम् ।
कन्याऽलभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन सा ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स्ववीर्यस्य नशानं नाशनं केतुभङ्गं प्रतीक्षमाणः ॥ ११ ॥

श्रीमद्देशादिष्टसङ्ग्रामस्य प्रसङ्गमाह-तस्योषेति प्रायुष्मिना-
ऽनिरुद्धेन तत्रापि स्वप्ने ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

न च वैफलेयैव दुःखमित्याह-कण्डूत्येति । कण्डूतिवत् दुस्सहा
युद्धस्पृहा तथा ते दिग्गजा अपि आद्य सर्वभेदेति त्वमेव
मम युद्धयोग्यो न त्वन्य इति त्वमेव मया युद्धस्वेतिभावः ।
एवं श्रीमद्देशादिष्टसङ्ग्रामस्य स्वसेव्यतया गृहीते देवतान्तरेण्यप-
राध एव फलितः स्यादिति दर्शितम् ॥ ६ ॥

रुद्रोपि भगवान् भूतभयभक्तस्तत्र ईश्वर आहृति शेषः ।
तदनुकूपमेवोक्तवानित्यर्थः । केतुर्मायूरध्वजः भज्यते स्वयमेव हे
मूढेति स्वाभीष्टसिद्धिश्च न जानासि त्वहर्पणैव च वृणोषीति
भावः । मत्समेनेति एतावतैवास्य चमत्कारो भविष्यति कि-
मधिकनिर्देशनेति भावः । वस्तुतस्तु मया लक्ष्म्या सह
वर्त्तत इति समः श्रीकृष्णः मदीयो मत्सेव्यो यः मत्समस्तेन
सहृदयः ॥ १० ॥

इत्युक्तो दृष्टः यतः कुमतिः कुत्सितो विचारो यस्य सः
‘ततश्च स्ववीर्यस्य नशनं यस्मात्तादृशं गिरिशालेशं तदादिष्ट-
मर्थं प्रतीक्षमाणः स्वगृहं प्राविशत् यतः कुधीः कुर्व्यवसाय
इति टीकायां नशनं नाशमिति नाशरूपमित्यर्थः । नशनं नाशन-
मिति कश्चित्पाठः ‘तदेव ध्वजध्वजौ भग्न इति ज्ञेयं तथा
च श्रीविष्णुपुराणे—

“ततः प्रणम्य मुदितः शम्भुमभ्यागतो गृहम् ।

भग्नं ते ध्वजमालोक्य दुष्टो हर्षान्तरं ययौ ॥” इति
ईदृशं हरिवंशेऽपि किन्तु बाणकुम्भाण्डयोः सम्बादस्तत्र विशेषः ॥ ११ ॥

कन्याकुमारी कान्तेन श्रीपार्वत्याः पतिस्त्वेनादिष्टेनेत्यर्थः ।

तथा च श्रीविष्णुपुराणे—

उवा बाणसुता विप्र पार्वतीं शम्भुना सह ।

क्रीडन्तीमुपलक्ष्योषैः स्पृहाञ्चके तदाभयम् ॥

ततः सकलचित्तज्ञा गौरी तामाह भाविनीम् ।

अलमत्यर्थपापेन भर्ता त्वमपि रंस्यसे ॥

इत्युक्ता सा तदा चक्रे कदेति मतिमात्मनः ।

को वा भर्ता ममेत्येनां पुनरप्याह पार्वती ॥

वैशाखशुक्लद्वादश्यां स्वप्ने योऽभिभव तव ।

करिष्यति स ते भर्ता राजपुत्रि भविष्यति ॥

इति ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

कण्डूत्येति । निभूते भवितुं भुजैर्गोक्षुमिच्छुः अर्द्रान् चूर्णयन् दिग्-
गजानभ्ययाम् अभिद्रुतवानस्मि तेपि दिग्गजा अपि दुद्रुषुः ॥ ६ ॥

तदिति । तद्बाणवचः श्रुत्वा भगवान् रुद्रः प्राहेति शेषः
उक्तिमवाह-केतुरिति । तव केतुर्ध्वजो यदा भज्यते स्वयमेव
भग्नः पतेनित्यर्थः । तदा हे मूढ ! तव वर्षं हन्तीति तथाभूतः
भवेत् सम्भवेत् तेन अमत्समेनेति छेदः नाहं समो यस्य स
तेन मत्तोप्यधिकेन त्वहर्पणं संयुगद्वयं भवेत् ॥ १० ॥

इतीति । हे नृप ! कुबुद्धिर्बाणः स्ववीर्यं श्रंशयतीति तथा
ते गिरिशस्यादेशं केतुभङ्गात्मकं प्रतीक्षमाणो गृहान् प्रावि-
शत् ॥ ११ ॥

एवं स्थिते रुद्रादिष्टसङ्ग्रामप्रसङ्गमाह-तस्येत्यादिना । तस्य
बाणस्य दुहिता उषा नाम कन्या प्रागदृष्टः श्रुतश्च तेन
प्रायुष्मिना अनिरुद्धेन सह रतिं लेभे ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

तच्छ्रुत्वेत्यदि । मत्समेन अहं समः स श्रीको यस्मात् स तथा
यस्य प्रसादादहमीश्वर इत्यर्थः । तेन मद्धिकेनेत्यर्थः । यद्वा समेन
सश्रीकेन श्रीलक्ष्मणेन श्रीकृष्णेन समं संयुगं भवेत् कीदृशं
मत्सम्यनातीति मत् किंपि रूपम् अतस्त्वहर्पणः ॥ १०—१६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तर्हि मास्तु सुप्यतामित्याशङ्क्याह- कण्डूत्येति । निभूताः
पूर्णाः अन्तस्स्थातुमशक्ताः तर्हि युद्धाभावे अन्य एव कश्चित्
कण्डूतिनिवृत्त्यर्थम् उपायः क्रियतामिति आशङ्क्य दिग्गजानहं
युयुत्सुः चूर्णयन्नर्द्रान् अन्वयां पर्वता अपि चूर्णीकृताः दिग्गजा
अपि युद्धार्थमन्विष्टाः बलमुभयथा क्षीणं भवति शौर्यरूपं
युद्धेन बलरूपं पराक्रमेण तत्राचेतनाः चूर्णीभूताश्चेतनास्तु
पलायिता इति वैयर्थ्यमेव जातमित्यर्थः ॥ ९ ॥

एवं गर्व्यं श्रुत्वा क्रुद्धो भगवानित्याह-तच्छ्रुत्वेति । भगवान्
सर्वज्ञः महादेवः क्रुद्धः आहृति पूर्वोक्तैव क्रिया अनुवर्त्तनीया
यदा ते केतुः भज्यते तदेव तस्माभिज्ञापकं युद्धप्राप्तौ केतुर्ध्वजः
वंशस्य कन्या जारोपमुक्ता भग्नकेतुर्भज्यते अकस्मात्
रथस्थे तस्मिन् केतुभङ्गश्च तदा त्वहर्पणं त्वहर्पणनार्थमेव
संयुगं मत्समेन भगवता भविष्यति मया समः भगवान् सर्व-
सम इति महादेवेनापि समः ॥ १० ॥

एवं युद्धसम्भवाकार्यं प्रीतो जात इत्याह- इत्युक्त इति ।
महादेवेनैवमुक्तः दृष्टो जातः कुमतिः तस्य महादेववाक्ये
विश्वासमाह- स्वगृहं प्राविशदिति । स्वयमुद्यममकृत्वा स्वगृहं

सा तत्र समपश्यन्ती कासि कान्तेति वादिनी ।

सखीनां मध्य उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता भृशम् ॥ १३ ॥

बाणस्य मन्त्री कुम्भाण्डश्चिप्रलेखा च तत्सुता ।

सख्यपृच्छत्सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥ १४ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनी ।

प्रविष्टः गिरिशादेशं प्रतीक्षन् आस्ते यद्यपि स आदेशः स्वधीर्य-
नाशकः तथापि कुधीः ॥ ११ ॥

तस्य केतुभङ्गप्रकारमाह-तस्योषा नाम दुहितेति । अत्र पुरा-
णान्तरे उवा पत्यर्थे पार्वतीं प्रार्थितवती ततः सा तुष्टा अद्य
यः स्वप्ने त्वां भजिष्यति स तव पनिरिति पार्वत्याका आधि-
दैविकः प्रयुक्तरूपः भगवान् स्वप्नसुष्टौ मायिकया तामालिङ्ग्य
स्वभावं तत्र स्थापितवान् ततः सा वस्तुत आधिदैविकेन
प्रायुञ्जिता रतिमलमत कन्यायाः रतिव्रतभङ्गेतुर्भवति मनो-
रथमात्रत्वं निवारयति-कान्तेनेति । तर्हि माधनयैव मनोरथतुल्या
स्वप्नः तथा जात इत्याशङ्क्याह-प्रागदृष्टभुतेनेति । प्राक् ततः
स्वप्नात्पूर्वं न दृष्टः भुतो वा कदाचिदपि तदा वै निश्चये-
नेति द्वेषोपपत्तिरुक्ता ॥ १२ ॥

श्रीमद्भगवद्गीतासुबोधिनी ।

कण्डूत्या रणकण्डूयया नितरां भृतैः परिपूर्णैर्दोर्भिर्गुण्युत्सुरहं
दिग्गजान् प्रति हे आद्य भयाम अगच्छम् पेशानीं दिशं विना सर्वं
एवान्या दिशो मया जिता एव परन्तु अष्टौ दिग्गजान् जित्वा
ममाष्टदिग्गजयोः स्विस्त्वभिप्रायेणाहं गतवानिति भावः । किं
कुर्वन् भुजबलकण्डूयनिवर्त्तनार्थमर्द्राश्चूर्णयन् ते दिग्गजा
अपि भीताः अतः कथय त्वया सह युद्धं विना मम रण-
कण्डूया कथमुपशम्यतु तस्या उपशमं विना मम कथं धैर्यं
भवेदिति मयि दोषो न देय इति भावः ॥ ९ ॥

कुञ्ज इति प्रथमं तज्जिघांसा शिवमनस्युद्भूतिरिति भावः
ततश्च स्वहस्तेनैव स्वसेवकवधोऽनुचितः परन्तु मत्प्रसादलब्ध
महाबलवज्जसहस्रं यथैवं दुर्मदो भारं मन्यते तर्हि भारा-
वतारणकर्त्ता मत्प्रभुरेव खल्विममपि भारमणनेष्यतीति शरामुद्रयाह
केतुर्मायूरध्वजः भज्यते स्वयमेव यद्वा वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्त-
मानत्वं मत्समेनेति तं प्रीणयितुमुक्तं वस्तुतस्तु मा शोभा
तया सह वर्त्तमानः समः अहं समः सशोभा यतस्तेन अत्र
कुञ्ज इत्यनन्तरमुवाचेति शेषः ॥ १० ॥

कुमतिरिति यद्यं मूढेति मां सम्बोध्य त्वद्वर्पणं संयुगे
भवेदिति कृते तदयमेव मूढः महर्षिप्रस्य संयुगस्यासम्भवादे-
वेति कुत्सितं मननं विचारो यस्य सः परन्वेतादृशवाक्येनानु-
मीयते मदीयरणकण्डूयोपशमकः कश्चिद्वलिष्ठो योऽनुमेयतीति
मत्वा दृष्टः स्वधीर्यस्य नशने नाशो यस्मात् तं गिरिशादेशं तदा-
दिष्टं केतुभङ्गं प्रतीक्षन् प्रतीक्षमाणः कदा मे केतुभङ्गो

भविष्यतीत्यलक्षणसोऽकण्ठत्वात् कुधीः ॥ ११-१२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे आद्य मरीच्यादिभ्यः पूर्वज ! कण्डूत्या मिथुनैर्मरितैर्दोर्भिः ।
कुण्डूतिशान्त्यर्थं मर्द्रां चूर्णयन् दिग्गजान् प्रति भयामः अग-
च्छम् ते दिग्गजा अपि भीताः प्रबुद्धाः ॥ ९ ॥

भगवान् शिवः मत्समेन ते संयुगमवेष्ट इत्याह कदैत्या-
काङ्क्षायामाह यदा ते केतुर्भज्यते ॥ १० ॥

स्वधीर्यस्य नशने नाशो यस्मात् गिरिशादेशं केतुभङ्गात्म-
कम् प्रतिव्यमाणः ॥ ११ ॥

शिवादिष्टसंयुगप्रसङ्गमाह-तस्येति ॥ १२-१४ ॥

भाषा टीका ।

हे आद्य ! युद्धकी इच्छा जनित लुञ्जार से परिपूर्ण भुजा
करके युद्ध करने की काँक्षा से पवैतन को चूर्ण करतू मे
दिग्गजन के प्रति गया तबतौ वेभी भयभीत होकर भग-
गये ॥ ९ ॥

बाणासुरके बस वचन को भवण करके महादेवजी क्रोध
होकर बोले कि हे मूढ ! जब तेरे रथकी ध्वजाका भङ्ग होगा
तब मेरे सहश के साथ तेरे अहङ्कारकारका नाश बारा-
युद्ध होगा ॥ १० ॥

हे राजन् ! महादेवजीने उसको इस प्रकार कहा तब-तो
कुबुधि प्रसन्न होकर मिजगृह में चला गया महादेवजी के
कहे हुए निजधीर्यके नाश सूचक वचन की प्रतीक्षा करतू
दुष्ट बुद्धि बाणासुर बहा रहा ॥ ११ ॥

बाणासुर की ऊँखा नाम करके पुत्री गई वह कन्या
प्रथम न देखे न सुने और प्रति मनोहर प्रयुक्त के साथ
स्वप्नमें रमण को प्राप्त होती गई ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

तं कान्तमपश्यन्ती सा उत्तस्थौ ॥ १३ ॥

ततः किं दृष्टं तत्राह-बाणस्येति ॥ १४ ॥

कं त्वं मृगयसे सुभ्रुः कीदृशस्ते मनोरथः ।

हस्तप्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्ष्ये ॥ १५ ॥

उषोवाच ।

दृष्टः कश्चिन्नरः स्वप्ने इयामः कमललोचनः ।

पीतवासा बृहद्वाहुर्योषितां हृदयङ्गमः ॥ १६ ॥

• श्रीधरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

हस्तप्राहं भर्तारम् ॥ १५—१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विह्वला भव्यार्त्ता विरहात् यद्वा रतिपरिभ्रमाद्याकुला अतो
व्रीडिता तथा च हरिवंशे—

“सा स्वप्ने रमिता तेन स्त्रीभावश्चापि लम्बिता ।

शोणिताका प्रवदती सहसैवोरथिता निशि” ॥ इति

तदेवं श्रीमदभिरुद्धस्य साक्षाद्भागमनमेवं गम्यते तच्च
वक्ष्यमाणया चित्रलेखयेव देव्या कृतमेव वेद्यं तद्विदुस्त्वरश्च
तस्य वृत्तं नरलीलाव्यञ्जनादुच्यते ॥ १३ ॥

सखी सखीमिति विश्वास उक्तः अतोऽपृच्छत् अतोऽनेन
कुम्भाण्ड इत्यस्य नाम्बन्धः किन्तु तत्सुतात्वनिर्युक्तानुवादमात्रत्वम्
अतश्चशब्दोपि तुशब्दार्थ एव कौतूहलेति तस्यास्तादृशत्वादिना
॥ १४ ॥

मृगयसे कासीत्युक्तेः तत्र च कान्तेति यदुक्तं तत्राह—
हृस्तेति ॥ १५ ॥

हृदयङ्गम इत्युक्तं यौवनोद्गेषादिकमपि सङ्गृह्णाति ॥ १६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

‘सेति । सां स्वप्नात्थिता उषा तं कान्तमपश्यन्ती कासि
कासि कास्से कास्स इत्येवं वदन्ती तत्तदा नितरां व्रीडिता
लज्जिता च ॥ १३ ॥

ततः किमासीत्तत्राह—बाणस्येति । तस्य कुम्भाण्डस्य सुता
चित्रलेखा इदमन्वर्थं नाम सा कौतूहलेन युक्ता सखीमुषा-
मपृच्छत् ॥ १४ ॥

प्रश्नमेवाह—तमिति । हे सुभ्रु ! मनोरथविषयः कीदृशः हे
राजपुत्रि ! ते तव हस्तप्राहं हस्तं गृह्णातीति तथा तं भर्तारम्
अद्यापि भोपलक्ष्ये इत्यन्वयेन न निश्चिनोमीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवमुक्ता प्राहोषां—दृष्ट इति । हृदयङ्गमः मनोहरः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भुवनाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्तस्या व्रतसमाप्तिं कृत्वा गते स्वप्नान्ते उत्थिता तत्र

[१०२]

शय्यायां स्वप्नस्य समाने देशे तमनिरुद्धमपश्यन्ती कासि
कान्तेति भाषन्ती सखीनां मध्ये उत्तस्थो सा हि परितः
सख्यो मध्ये शेते गुप्तं सखीषु अन्वेयतीव सा उत्थिता
उत्थितायाः अप्युपभोगलक्षणमाह—विह्वलेति । अन्तर्व्रीडिता भृश-
मत्यर्थं स्वावस्थां स्मृत्वा पूर्वमेव ॥ १३ ॥

पार्श्वस्था चित्रलेखानामयोगिनी तस्याः सखी निष्पादिता
यया तस्या मनोरथः सर्वोपि सिद्धो भवति यद्यप्यन्या अपि
जिह्वासां कृतवत्यः तथापि सा प्रयोजिकेति चित्रलेखाया
उपाख्यानमुच्यते—बाणस्य मन्त्रीति । मन्त्र्यधीनं राज्यमिति ।
स महादेवेनेति दत्त इति ज्ञापितं कुम्भाण्ड इति नाम ननु
कुम्भाकारावण्डाविति तस्य दुहिता चित्रलेखा चकारादस्या
अपि तस्य कन्या उवासक्यः सखी उषाया उभयोरन्योन्य-
सखित्वेन गोप्यं किञ्चिद्वशिष्यते वक्तव्ये इति सखी-
मुषामित्युक्तम् । अथैव पार्श्वत्युक्तमथैवेयं विह्वलेति कौतुकसम-
न्विता ॥ १४ ॥

तस्या वाक्यमाह—कान्तं मृगयसे इति । भ्रूमङ्गादिभावो
हृदयत इति अकन्यात्वं तस्या आह—ननु कान्तान्वेषणं युक्त-
मेवेति चेत् तत्राह—कीदृशस्ते मनोरथ इति । मनोरथे कृते
स्वप्ने तथा दृश्य इति दृष्ट एवोपाय इति तं मनोरथमेव
पृच्छति कश्चिन्मनोरथो भविष्यतीति चेत् तत्राह—हस्तप्राह-
मिति हस्तो गृह्यते अनेनेति हस्तप्राहः पतिः अस्मिन्निति
विवाहो वा अद्यापि ते विवाहं न लक्ष्ये कस्याश्चिद्वात्य
एव विवाहो भवति पश्चात्सखीभिः सम्बन्धः तत्रापि विवाहो जात
इति लक्ष्यते विवाहे तु कुलकन्यायाः तत्र मनोरथो युक्तो
भवति राजपुत्रीति पदात् निरोधेन यथेच्छया सम्बन्धो निवा-
रितः ॥ १५ ॥

उत्तरमाह—दृष्ट इति । लक्ष्मिद्विशेषतो निर्धक्नुमशक्यः नरवरः
मनुष्यश्रेष्ठः सर्वेषामाकृतिभिर्भेति स न देवः नापि दैत्यः अन्यो
वा किन्तु नरश्रेष्ठ एव स्वप्ने कात्स्न्यान्निमित्तकित्ति केवलं
भ्रमः स्यात् तत् प्रकृते नास्तीति आकृतिरूपगुणादीन् वर्ण-
यति सर्वलक्षणसम्पन्नं नरत्वं आकृतिः इयाम इति रूपं कम-
ललोचन इति सौन्दर्यं पीतवासा इति भूषितत्वं बृहद्वाहुरिति
भोगयोग्यता योषितां हृदयङ्गम इति सम्भोगसामर्थ्यम् ॥ १६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

महेशादिहंसयुगप्रसङ्गमाह—तस्येति । प्राद्युग्मिना अनिरु-
द्धेन स्वप्न इति तत्कारणं श्रीविष्णुपुराणे यथा—

तमहं मृगये कान्तं पाययित्वाऽऽधरं मधु ।

क्वापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे ॥ १७ ॥

चित्रलेखोवाच ।

व्यसनं तेऽपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते ।

तमानेष्ये नरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥ १८ ॥

इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारणपन्नगान् ।

वैत्यविद्याधरान् यक्षान् मनुजांश्च यथाऽलिखत् ॥ १९ ॥

मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूरमानकदुन्दुभिम् ।

व्यलिखद्रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता ॥ २० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

उषा बाणसुता विप्र पार्वतीं शम्भुना सह ।

कीडन्तीमुपलस्योच्चैः स्पृहाञ्चके तदाश्रयाम् ॥

ततः सकलचित्तज्ञा गौरी तामाह भाविनीम् ।

अलमत्यर्थतापेन भर्ता त्वमपि रंस्यसे ॥

इत्युक्ता सा तदा चके कदेति मतिमात्मनः ।

कोवा भर्ता ममेत्येनां पुनरप्याह पार्वती ॥

वैशाखशुक्लद्वादश्यां स्वप्नं योऽभिभवं तव ।

करिष्यति स ते भर्ता राजपुत्रि भविष्यति ॥

इति ॥ १३-१४ ॥

हस्तग्राहं भर्तारं विवाहाभावात् लक्षये ॥ १५-१७ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हस्तं गृह्णातीति तथा तं पतिम् ॥ १५-१७ ॥

भाषा टीका ।

वह ऊषा स्वप्नमें अनिरुद्ध को नहि देखत विह्वल होकर हे कान्त ! आप कहां चलेगये इस प्रकार विलाप करती २ सखीन के मध्य में उठवैठी और अत्यन्त लज्जित होगई ॥ १३ ॥

कुम्भाण्डनाम करके बाणासुर का मन्त्री रहा उस को चित्रलेखा पुत्री ऊषा की सखी रही यह आश्चर्ययुक्त होकर अपनी सखी ऊषा के प्रति पूछती भई ॥ १४ ॥

हे सुभू हे राजपुत्रि ! आप के हस्तग्रहण करने वारे पति को अयतक भी मैं नहि देखी फिर हे कान्त कहां चलेगये इस वचन से तुम किस का खोज करती हो तुम्हारा का मनोरथ है सो कहो ॥ १५ ॥

चित्रलेखा के इस वचन को सुनकर ऊषा बोली कि श्यामसुन्दर कमल के समान नेत्रवाला पीताम्बर धारण

किये लम्बी भुजा वाला स्त्रियों के मन का हरन करने वाला एतादृश एक पुरुष मैंने स्वप्न में देखा ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

स्वप्ने त्वया दृष्ट एषां मध्ये को वा भवेदिति चेदादीन् यथावत् पठेऽलिखत् ॥ १९ ॥

प्रद्युम्नं लिखितं वीक्ष्य श्वशुरोऽयमिति लज्जिता ॥ २०-२२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आधरं अधरसम्बन्धि मधु स्पृहयन्तीम् अपूर्णकामा-
मित्यर्थः ॥ १७ ॥

अपकर्षामीति वर्तमाननिर्देशः शैष्यबोधनार्थः यतो यदि त्रिलोकीमध्ये भाव्यते मया लिखितस्तदाकारो भवत्यानुसन्धी-
येत तदा तज्जानेभ्य इत्यर्थः । तस्माद्य इति आदिश चित्राणि दृष्ट्वा कथयेत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्यामत्वादिलक्षणे गदितेऽप्यन्यानल्लिखदिति खसर्ववृत्ता ज्ञाप-
नेन तस्याः विश्वासोत्पादनार्थमिति ज्ञेयं नामा तादृशानां सह योगिन एव ते ज्ञेयाः विश्वेषां लिखनस्यानन्त्यप्राप्तेः ॥ १९ ॥

मनुजेष्विति युग्मकम् । विशेषेणालिखदिति नर इत्युक्त्या
तत्रापि श्यामलादिलक्षणोक्त्या तेष्वेव सम्भावनात् प्रद्युम्नं
विलिखितं वीक्ष्य लज्जिता स्वाभाविकभावात् अनिरुद्धन्तु वीक्ष्य
विलिखितं श्याम भावविशेषजनितयाऽवाङ्मुखी सती एवमुक्त्यादि-
भेदेन लज्जाया अपि भेदश्चेतसो नेत्रादेरपि सङ्कोचविकासो-
दितो ज्ञेयः प्रकर्षेण सगद्गदत्वादिनाह हे भभीपते इति चित्र-
लेखायास्तादृशं लिखनसौष्ठवम् ऊषायाश्च प्रत्यभिज्ञानादिकं पृथग्यं
कुत्रापि न सम्भवेदिति त्वया पृथ्वीशत्वाद्विज्ञायत एवेति
भावः ॥ २०-२१ ॥

अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषाऽवाङ्मुखी हिया ।

सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीपते ! ॥ २१ ॥

चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ।

ययौ बिहायसा राजन् ! द्वारकां कृष्णपालिताम् ॥ २२ ॥

श्रीमद्भीमरायणविरचितभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तमिति । मृगये विचिनोमि स्पृहयतीं काङ्क्षन्तीं मां
दुःखार्णवे सिप्त्वा कापि नूनं यातः ॥ १७ ॥

इत्येवमुक्ता प्राह चित्रलेखा—व्यसनमिति । तव व्यसनं
दुःखमपनयामि कथं त्वया यदि त्रिलोक्यां कश्चिद्भाष्यते
अयमेवेति निश्चीयते तर्हि तं नरं पुरुषमनेष्ये अतो यस्ते
मनोहर्त्ता तं प्रति मामादिश आज्ञापय ॥ १८ ॥

इतीति । इत्युक्त्वा देवादीन् पटे यथावदलिखत् ॥ १९ ॥

यदाच मनुष्येष्वपि वृष्णीन् तत्रापि शूरादीनलिखत् तदा
प्रयुजं वीक्ष्य लज्जिता पुत्रतुल्यरूपत्वादिति भावः ॥ २० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

तमहमित्यादि । आधरम् अधरसम्बाधि मधु ॥ १७—१५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, दर्शनमात्रेण कथं कान्तत्वं तत्राह—तमहं मृगये
कान्तमिति । स मम कान्तो जातः अतो मृगये कथं जात
इत्याकाङ्क्षायामाह—पाययित्वाधरं मधु इति । अनेन सर्वेपि
सम्बन्धा निरूपिताः बहुधा सम्बन्धे हि सामर्थ्यक्षये क्रियाः
पुरुषाधरपानम् अनेन बहुकालवस्थानं सूचितं ततः कापि यातः
ननु विलीनः भोगलक्षणां विद्यमानत्वात् विशेषसुखमदत्त्वा गत
इति युक्तमन्वेषणमिति बहुमाह—स्पृहयन्तीं मां वृजिनार्णवे
सिप्त्वेति रसेङ्गामुत्पाद्य तदपूरणाय दुःखम् ॥ १७ ॥

ततः सख्या प्रतिज्ञामाह—व्यसनं तेऽपकर्षामीति । यदि
त्रिलोक्यां स तदा ते व्यसनमपकर्षामि कथमित्याकाङ्क्षायामाह—
भाष्यत इति । चित्रे मया लिख्यते तत्र यस्ते मनो हर्त्ता
तमादिश तमेहमानयिष्यामीति व्यसनापकर्षणप्रकारः यद्यपि
नरवर इति विशेषकथनात् देवादीनां लेखनमसङ्गतं तथापि
देवादयो रूपान्तरेणोपभोगार्थमायान्तीति देवा नररूपा एवात्र
लिख्यन्ते उर्द्धोऽधःपर्यन्तं स्त्रीणां दृष्टिः अतः आदौ देवलेखनं
पठे त्रिगुणाख्यो गुणा देवादयो नव सामान्यतो लिखिताः
चकारात् मनुष्येषु सर्वप्रकाराः देवादिष्वपि वा मनुष्येषु
इयामत्वादिभर्माः उक्ताः इति तत्साम्यं यादवेष्वेव वर्त्तत
इति ॥ १८—१९ ॥

मनुजेषु सा वृष्णीनलिखत् ततोपि हृदयकमादिधर्मैः उत्त-
रोत्तरवैशिष्ट्यरूपत्वात् वृष्णिषु शूरमलिखत् तस्य च पुत्र-
मानकपुत्रुभिं बहुदेवं तत्र यद्यपि रामो न इयामः तथापि
रूपोत्तरेण तथा कुर्यादिति रामोऽपि लिखितः राम-

कृष्णोच्चेति चकाराद्देवादयोपि लिखिताः प्रयुजं लिखितं वीक्ष्य
इष्येच्छन्त्यात् तत्पुत्रो भवितुमर्हतीति निश्चित्य विलज्जिता ।
यद्यपि भगवान् तादृशमकृत्रिमरूपं कर्तुं शक्तः तथापि मर्या-
दायामकैकस्य गुणस्याभिव्यक्त्यर्थम् एक एव पदार्थो निर्णयिते
ततो यादृशो गुणोऽनिरुद्धनिदानभूतः तेनानिरुद्धो निष्पादित
एव अन्यः क्रियमाणः कृत्रिम एव भवतीति वैलक्षण्यं भव-
त्येव आधिदैविको दृष्टानि अनिरुद्धो वा स्वयं मायया तथा
आगत इति न वैलक्षण्यं लज्जया ज्ञातवती एतत्पुत्रो भवि-
ष्यतीति भर्तृपितामहादिभ्यो न लज्जेति लौकिकाः ॥ २० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भाव्यते प्राप्यते ॥ १८—१९ ॥

एतेषां पुरुषाणां मध्ये तव पुरुषः क इति पृष्टा उवा प्रयुजं
वीक्ष्य भ्रूशूरोयमिति बुद्ध्या लज्जिता तत्पुत्रमनिरुद्धं वीक्ष्य
सोसावसाविति द्विरुक्तिरतिविषयहर्षोदयात् अतस्तत्र चित्र-
पटे अयमस्य पुत्रोऽयमस्य नामिति प्रतिलेख्य प्रतिमोपरि तया
अक्षराण्यपि लिखितानीति बुध्यते ॥ २०—२२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राप्तं व्यसनं वियोगजं दुःखमपकर्षाम्यपनयामि यदि भाष्यते
अयमेवेति निश्चीयते ॥ १८ ॥

यथा यथावत् ॥ १९—२४ ॥

भाषाटीका ।

वह पुरुष अपने अधरामुन को पिवाय कर और उसकी
वाञ्छा करने वाली मोको विरहरूप समुद्र में गेरकर कड़ु
चला गया उस कान्त को मैं खोजती हूँ ॥ १७ ॥

ऊषा का वचन सुनकर चित्रलेखा बोली कि—तेरे कष्ट
को मैं निवृत्त करूँगी जो तुम्हारे मनका हरन करने वारा
पुरुष यदि वह मेरे लिखेभये त्रिलोकी के चित्राय मैं जान्यो
जायगो तो उस को मैं तेरे पास लेआऊँगी तू चित्राय मैं
देखकर उस को बता ॥ १८ ॥

चित्रलेखा ऐसा कहकर देव, गन्धर्व, भिन्न चारण नाग
दैत्य विद्याधर यक्ष राक्षस और मनुष्यों को यथावत् लिख-
ती गई ॥ १९ ॥

मनुष्यन में भी यदुवंशीन को उन में भी शर तथा वसु-
देवजी और राम कृष्ण को वह लिखती गई । जब प्रयुज
को लिखा तब उस को देखकर अपना शूरा जान कर
ऊषा लज्जित होगई ॥ २० ॥

तत्र सुप्तं सुपर्यङ्के प्राद्युक्तिं योगमास्थिता ।

गृहीत्वा शोणितपुरं सख्यै प्रियमदर्शयत् ॥ २३ ॥

सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य मुदितानना ।

दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंभीरेमे प्राद्युक्तिना समम् ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभाष्यटीपिका ।

शोणितपुरं नीत्वा ॥ २३ ॥

पुंभीरुप्रेक्ष्ये प्रेक्षितुमशक्ये ॥ २४ ॥

भीमजीयगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

योगिनीति । स्वत एव तस्या विद्याविशेषवत्त्वात् किम्वा श्रीहरिर्विशोक्तनुसारेण श्रीनारदतो विद्याप्राप्तेः तथाच तव श्रीभगवतो विभ्यती चित्रलेखा समाभ्यास्य तेनोक्ता—

“गृह्यतां तामसी विद्या सर्वलोकप्रमोहिनी ।

कृतकृत्यास्तु दैतेयी एतां विद्यां ब्रह्ममहम्” ॥ इति

कृष्णेन स्वयं भगवता पालितामपि अतस्तद्विच्छयेव नस्तत्सर्वमिति भावः । तत्र बुद्ध्या प्रकाशमानस्त्वमवकलयस्ये-
वेति सम्बोधयति राज्ञिति ॥ २२ ॥

प्रियं बहुभम् ॥ २३ ॥

मुदितं हर्षेण चिकासितमाननमपि यस्याः सा हर्षोद्रेकेण प्रवर्तितयामप्यशक्तेः ॥ २४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

ततोऽनिरुद्धमवलोक्य हिया लज्जया अवाङ्मुखी बभूव स स्वप्नदृष्टः असावेवासावेवेति प्राह—हे महीपते ! ॥ २१ ॥

तमुषया निश्चितं कृष्णस्य पौत्रमनिरुद्धं विज्ञाय योगिनी वैहायसगमनाऽन्तर्धानतूर्णगमनाद्यावद्व्ययोगशालिनी आकाश-
मार्गेण द्वारकां ययौ ॥ २२ ॥

तत्र द्वारकायां शोभनं पर्यङ्के सुप्तं प्राद्युक्तिमनिरुद्धं गृहीत्वा शोणितपुरमागत्यैति शेषः सख्यै उपायै ॥ २३ ॥

साचेति । सा उवा पुंभीरितरैः प्रेक्षितुमप्यशक्यं स्वगृहे प्राद्युक्तिना अनिरुद्धेन सह रेमे ॥ २४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततोऽनिरुद्धः अकृत्रिमो लिखित इत्याह—अनिरुद्धमिति विशेषेण लिखितं सहजरूपं स्वप्नदृष्टमानं दृष्ट्वा उवा तं साक्षादेव मत्वा पूर्वसम्बन्धं स्मृत्वा अधोमुखी जाता तत आदरेण अन्य मा लिखास्थिति स एवसावसाविति द्वि-
रुक्तवती स्मयमानेति तस्याः प्राप्स्यामीति हर्षः सूचितः मही-
पते इति सम्बोधनं भ्रमाभावाय ॥ २२ ॥

ततो वरं निश्चित्य तमानेतुं गतेत्याह—चित्रलेखेति । कृष्णस्य पौत्रमिति स्त्रीणां हितकारी भविष्यतीति स्वयञ्च योगिनीं तस्याग्रे रमणं योगाभ्यासेन ज्ञातवती अत एव विहायसा ययौ अन्यथा गमनागमनाशक्तेः राज्ञिति सावधानार्थं कृष्ण-
पालितामिति तदानीं कृष्ण एव पालकः पुराध्यक्षः स्वयं जातः इवमेव कार्यमुद्दिश्य अन्यथा देवैः सानुमावेक्ष्य रक्षितौ पुरीं नान्यः प्रवेष्टुमर्हति ॥ २२ ॥

तत्रापि भगवद्विच्छया अनिरुद्धोपि न जागर्ति अन्यथा स एव न गच्छेत् सुपर्यङ्क इति निर्भरनिद्रात्वाय ननु, राज्ञ्याः सावधाना भवन्ति कथमेवं निर्भरनिद्रात्वं तत्राह—प्राद्युक्तिमिति सदि प्रद्युम्नापि हतः सोपि हतोपि भगवद्विच्छयेति वा परा भवः स्त्रीप्राप्तिदृष्टोभयत्र तुल्या शक्तिहासस्तु नैमित्तिक इति बोध्यते सापि तं नेतुं लौकिकमुपायं परित्यज्य बोधमास्थिता अलौकिक उपायो योगः आस्थितिः सर्वभावेन तत्रापि भवति दत्त्वा गृहीत्वा पर्यङ्कात्तमेव बालकमिव अप्रबोधो योगानुभावः शोणितपुरे नाम्नैव भयानकत्वमुक्तं सख्यै उपायै तस्याः प्रिय मनिरुद्धम अयं तव प्रिय इति प्रदर्शितवती ॥ २३ ॥

तत्र गतः प्रबुद्धः स्त्रीमण्डले गतः सा मुदितानना तेन सह रेमे चकारात्सोपि तथा सह मुदिताननेति तस्या भया-
द्यभाव उक्तः विषयसौन्दर्यात् लौकिकोपि हेतुरस्तीत्याह—
दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे इति स्त्रियः सर्वाः कन्यायां तस्मिन्मानुरक्ता एकमत्यं प्राप्ताः मात्राद्योपि प्राद्युक्तिनेति सर्वथा काम-
पूरकत्वम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शोणितपुरमित्यनन्तरं गतेति शेषः । योगमास्थितेति द्वारकायां प्रवेष्टुमशक्यतयस्यै तस्यै श्रीनारदेन योगविद्योपदेशो हरि-
श्चादौ दृष्टः चित्रलेखापि योगमायांशभूतेति केचिदाहुः ॥ २३ ॥

पुंभीरुप्रेक्ष्ये पुरुषान्तरप्रवेशाशक्य इत्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! अनिरुद्ध को लिखा देखकर लज्जा करके ऊपा नीचे को मुख होकर मन्दहास करती २ बोली कि वह पुरुषः यह है ॥ २१ ॥

हे राजन् ! योग विद्या जानने वाली चित्रलेखा अनिरुद्ध के लानेके लिये श्रीकृष्ण पण्डित द्वारकाको जाती आई ॥ २२ ॥

पराध्यवासःस्नग्गन्धधूपदीपासनाविभिः ।
 पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयाऽर्चितः ॥ २५ ॥
 गूढः कन्यापुरे शश्वत्पवृद्धन्नहया तथा ।
 नाहर्गणान् स बुबुधे उपयाऽपहृतेन्द्रियः ॥ २६ ॥
 तां तथा यदुवीरेण भुज्यमानां हतव्रताम् ।
 हेतुभिलक्षयाश्चक्रुराप्रीतां दुरवच्छदैः ॥ २७ ॥
 भटा आवेदयाश्चक्रुराजंस्ते दुहितुर्वयम् ।
 विचेष्टितं लक्षयामः कन्यायाः कुलदूषणम् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

योग विद्या जानने वाली चित्र लेखा, झारका में सुन्दर पलिका पर सूते हुए अनिरुद्ध को लेकर शोणितपुर में पहुंचा कर ऊषा के प्रिय अनिरुद्ध को निज सखी ऊषा के लिये दिखा देती गई ॥ २३ ॥

तत्पश्चात् अनिरुद्ध का दर्शन करके वह ऊषा प्रसन्न हुई होकर अन्य पुरुषों से देखने को भी अशक्य निज गृह में अनिरुद्ध के साथ रमण करती गई ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

स च परार्थैरमूलवैर्वासस्सगादिभिः शुश्रूषणपूर्वकमर्चितः स ॥ २५ ॥
 तथा ऊषयाऽपहृतेन्द्रियोऽहर्गणान् दिनसमूहान् बुबुधे ॥ २६ ॥
 आप्रीतामतिहृष्टाम् दुरवच्छदैश्छादयितुमशक्यैः ॥ २७ ॥
 विचेष्टितं विदुश्चावरणम् ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

परार्थेति युग्मकम् । पानभोजने पेयभोज्ये “कृत्यव्युदो बहुलम् [३-३-११३] भोज्यभक्ष्ययोश्चर्यत्वादिना भेदः परार्थेच्छुश्रूषणं तेनार्चितः शश्वत् पुनः पुनः प्रकर्षेण नित्यनूतनादिना वृद्धः स्नेहोऽनुरागो वस्याः यस्यां वा तथा नाहर्गणानिति श्रीकृष्णपरित्यागेन तत्र चिरस्थितौ सिद्धान्तः तच्च लीलाविशेषाय श्रीकृष्णेच्छयैव ज्ञेयम् तत एव उपया अपहृतम् इन्द्रियं मनो यस्य सः प्रेममोहित इत्यर्थः ॥ २५-२६ ॥

यदुवीरेणेति । परमविदग्धेन निर्मयेन च तेन भुज्यमानां हतव्रतां स्खलितकन्यानियमां लक्षयाश्चक्रुः भटा इत्युत्तरस्थेनैवान्वयः । कैहेतुभिः दुरवच्छदैः हेतुभिः परम्परावगतैः रतिविह्वलैः तत्र मुख्यं चिह्नम् आप्रीतामिति ॥ २७ ॥

भटा भन्तः पुरश्चराः षण्ढादयो रक्षिणो बाण-भूत्याः ॥ २८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

परार्थेति । परार्थैः वासः प्रसूतिभिः शुश्रूषया चार्चितो बहुमतः सोऽनिरुद्धः ऊषाया गृहे गूढः दम्भचित्तं प्रवृद्धः छेदो [१०३]

यस्यास्तयाऽपहृतमिन्द्रियं मनो यस्य सः अहर्गणान् बुबुधेन हस्त-वान् ॥ २५-२६ ॥

तामिति । यदुवीरेण अनिरुद्धेन भुज्यमानामत एव हतं विहृतं व्रतं कन्याया विहृतं यस्यास्तथाभूतां भीक्ष्य दुरव-च्छदैश्छादयितुमशक्यैहेतुभिश्चिह्नैर्दूषितां लक्षयाश्चक्रुः ॥ २७ ॥

भटाः ततस्ते राक्षे बाणायावेदयाश्चक्रुः आवेदनप्रकारमेवाह-राजसित्यादिना न विदुह इत्यन्तेन । हे राजन् ! कुलं दूषयतीति तथा तच्चेष्टितं लक्षयामः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

अपहृतेन्द्रियः प्रेममोहित इत्यर्थः ॥ २६-२७ ॥
 भटाः षण्ढादयः ॥ २८-३१ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

निलीय क्लेशरमणं व्यावर्तयति—परार्थेति । परार्थान्य-मूल्यानि सर्वाणि एवं धूपदीपासनादिभिरिति देववत्पूजन-मुक्तं स्नातस्य प्रथमं वस्त्रं ततः स्नानं ततो गन्ध इति केशेषु संस्कारार्थं धूपः ततो गृहे प्रविष्टस्य आरात्रिकं तत उपव-शनार्थमासनं ततः पानभोजनभक्ष्याणि पानं मादकं रुच्यु-त्पादकद्रव्यकृतं भोजनं प्राकृतं भक्ष्यं ज्ञान्मूलादि अथवा कदा-चित्पानं कदाचिद्भक्ष्याणि चकारात्तत्सम्बन्धीनि मानसस्तु सिद्धपथेति बाह्या पते निरूपिताः वाक्यैरिति वाचनिकी शुश्रूषा कायिकी सर्वभावेनार्चितः ॥ २५ ॥

सोपि तासां इच्छानुरोधी जात इत्याह—गूढः कन्यापुरे इति । शश्वत्पवृद्धमुपचाराणां प्रतीयमानत्वादनुरोधः प्रवृद्ध-स्नेहयेति निरन्तरं साधनेषु हेतुः तस्य क्रियान्तरस्मरणा-भाषायाह—नाहर्गणान् स बुबुध इति । उपयेति पूर्वस्त्रीणा-मप्यस्मरणं सर्वोत्तमेति च द्योतितम् अपहृतं वशीकृतं तदधीनं जातमिन्द्रियं यस्य ॥ २६ ॥

ततः पुरुषोपभुक्तां गर्भकृतैर्लक्ष्यैः भोगकृतैरेव वा हतं व्रतं यस्याः कन्यायाः ब्रह्मचर्यं व्रतं तदाहव्रतां तां लक्षयाश्चक्रुः यदुवीरेणेति निर्मरो भोग उक्तः तेन स्पष्टानि चिह्नानि सम-

अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्च गृहे प्रभो ! ।

कन्याया दूषणं पुंभिर्दुष्प्रेक्षाया न विद्महे ॥ २९ ॥

ततः प्रव्यथितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ।

त्वारितः कन्यकाऽगारं प्राप्तोऽद्राक्षीद्यदूद्रहम् ॥ ३० ॥

कामात्मजं तं भुवनैकसुन्दरं इयामं पिशङ्गाम्बरमम्बुजेक्षणम् ।

बृहन्नुजं कुण्डलकुन्तलात्विषा स्मितावल्लोकेन च मण्डिताननम् ॥ ३१ ॥

दीर्घगन्तमक्षैः प्रिययाऽभिनृम्णया तदङ्गसङ्गस्तनकुङ्कुमस्त्रजम् ।

बाहोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां तस्याग्र आसीनमवेक्ष्य विस्मितः ॥ ३२ ॥

भीमहल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

स्ताव पीता पीतवर्णा भ्रमाद्भ्रमेण वा स्त्रीणां तथात्वं भवति
दुरवच्छदैरिति आच्छादयितुमशक्येर्धर्मैः ॥ २७ ॥

रूपेण च ज्ञात्वा स्वापराधशङ्का भटा आवेदयाञ्चकुः
तेषां रक्षकाणां कन्यान्तःपुराधिकारिणां वाक्यमाह—राज-
श्रुति । अयुक्तं कथं आव्यत इत्याशङ्क्य सम्बोधनेन पश्चात्
महद्विष्टे सूचयन्ति विवेष्टिते व्यभिचारं लक्षयाम इति प्रमाणं
तर्कितमात्रं, नन्वस्तु को दोष इति चेत्तत्राह—कुलदूषणमिति ।
यद्यपि पापादिना न तेषां भयं तथापि दैत्याः न व्यभिचा-
रिणो भवन्ति इति तेषां कुले व्यभिचारो दूषणं यथा
देवानाम् अनुवृत्तम् ॥ २८ ॥

भीमविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

एतैर्यत् शुभूषणं तेनार्चितः सम्मानितः ॥ २५--२६ ॥

हेतुभिः रतिचिह्नैः दुरवच्छदैः छादयितुमशक्यैः अप्रीता-
मत्यानन्दवतीमिति मुख्यं रतिचिह्नं पुरपालकभटस्य इति
शेषः ॥ २७ ॥

भटाः प्रकारान्तरेण जानन् बाणो नः शास्त्रि करिष्य-
तीति प्राप्ताशङ्काः बापयामासुः कन्याया अपरिणीतायाः
अपि ॥ २८ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पराज्यैरमृत्यैर्वासः प्रभृतिभिः वाक्यैरनुकूलैः शुभूषणपूर्वक-
मर्चितः ॥ २५ ॥

अप्रीतामतिदृष्टाम् हतं विहतं व्रतं कन्याकृत्यं यस्याः तां
हेतुभिः रतिचिह्नैः दुरवच्छदैश्छादयितुमशक्यैः लक्षयाञ्चकुः भटा
एव स्वस्त्रीद्वारेति बोध्यम् दुष्प्रेक्षे स्पष्टे पुमिभिरित्युक्त-
वान् ॥ २६--२७ ॥

विवेष्टितं विपरीतं कर्म लक्षयामः केवलमिदमिदमिति कु न
जानीम इत्याहुः ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

अमोल वस्त्र. माला. गन्ध. धूप. दीप. आसन आदि से
और पान. भोजन. भक्ष्य. तथा प्रिय वचनों से और अनेक
प्रकार की परिचर्या से बहुमान को प्राप्त होकर ॥ २५ ॥

वह अनिरुद्ध कन्या के महल में छिपे हुए, तथा निर-
न्तर बड़े स्नेह वाली ऊषा ने जिस का मन हरने किया
है इसी लिये अनेक दिन व्यतीति हो गये उनको छल न
नहि जाने ॥ २६ ॥

इस प्रकार अनिरुद्ध जिसका नित्य प्रति भोग करता
है इसी से उसका कन्या व्रत का मङ्ग हो गया और दुःख
से भी नहि छिपाये जावें ऐसे भोग के चिन्हों से. अति
प्रसन्न ऊषा की, महलों में रहने वाले राजा के पुरुषों के
लम्बाई कर लई ॥ २७ ॥

उन पुरुषों ने बाणासुर को खबर करे कि हे राजा !
आप की पुत्री कन्या का दुष्ट कर्म, हम लम्बाई में आता है
कि जिससे कुल में कलंक लगे ॥ २८ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अनपायिभिः अपायोऽपसरणं प्रमादो वा तद्रहितैः पाठा-
न्तरे दुष्टा प्रेम्णा सखी यस्यास्तस्याः पुंभिर्दूषणं कुतो वेति न
जानीम इत्यर्थः ॥ २६--३० ॥

कामस्याऽऽमनो देहाज्जातम् ॥ ३१ ॥

अभिनृम्णया सर्वमङ्गलया तस्या अङ्गसङ्गेन स्तनकुङ्कुम-
यस्यां स्रजि तां बाहोर्मध्ये बभसि दधानं मधुमल्लिका वसन्त-
भव्यमल्लिकास्तदाश्रितां तस्याग्र इत्यर्थः सन्धिः तस्या अङ्ग-
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्वेषामपराधं परिहरन्त आहुः—अनपायिमिरिति । तुशब्दः
आशङ्कानिरासार्थः पुमिर्दुष्प्रेक्षाया अपि पाठान्तरे पुमिर्दूषण-
मिति पुंभ्यस्तु दूषणं न विद्मः अनुनीयमावमपि प्रत्यक्षी-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवर्णनकृतोपनिषी ।

कर्तुं न शक्नुम इत्यर्थः । “जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचनमन्यतरस्याम्” (१-२-५८) इति स्मरणाद्बहुवचनम् ॥ २९ ॥

प्रकर्षेण शनैर्निगूढतया आस आगतः सन् यद्वदहं यदु-
भेष्टम् ॥ ३० ॥

यद्वद्वहत्वं दर्शयति- कामेति युग्मकेन । सौन्दर्यमेवाह-
इयाममित्यादिना । निर्भयत्वं दीव्यन्तमित्यनेन वैदग्ध्यविक्रितं तद-
ङ्गत्यादिना तस्या अपि व्यूढोचितमङ्गलवेषाविक्रमम् ॥ ३१ ॥

अभिनृम्णयत्यनेन मधुमल्लिका मधुसूतायि तदुत्तमजातिविशेषः
वत्वारो वार्षिका मासा इति वक्ष्यमाणात् प्रावृद्धकाजप्राप्तेः ।
तस्य बाणस्याग्रेपि आसीनमेव नतु भयादिनोत्थितमित्यर्थः ।
विस्मितोऽभूत् सौन्दर्यादिना तस्य तत्र गमनादिना निर्भय-
त्वादिना च ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचटिका ।

अनपायिभिः अनुसरन्निरप्रमादेरसाभिः खण्डे गुप्ताया
अपि वृषणं न विग्रहे ॥ २९ ॥

तत इति । बुद्धितुर्यवृषणं तच्छ्रुतं येन स बाणः अत एव
प्रव्यथितः त्वरायुक्तः कन्यकागृहं प्राप्य यद्वद्वहमनिरुद्धं
वदर्थम् ॥ ३० ॥

कथम्भूतम् ? कामस्य प्रयुक्तस्यात्मनो देहाज्जातमत एव भुव-
नैकसुन्दरं कुण्डलयोः कुन्तलानाम् त्विषा स्मितयुक्तेनावलो-
केन च मण्डितम् आननं यस्य तम् ॥ ३१ ॥

अभिनृम्णया सर्वमङ्गलया प्रियया सह अक्षैर्दीव्यन्तं
क्रीडन्तं तस्याः अङ्गसङ्गेन स्तनकुङ्कुमं यस्यां मधुमल्लिका वसन्त-
भवा मल्लिकास्ताभिराभितां स्रजं बाह्वोर्मध्ये वक्षसि दधानं तस्या
अग्रे पुरतः अत्र सन्धिरार्षः आलक्ष्यावलोक्य विस्मितो बभूव ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मधुमल्लिका शतदलमल्लिकाजातिविशेषः ॥ ३२-३४ ॥

श्रीमद्भरराघवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तर्हि कः समायातीति शङ्कायामाहुः-अनपायिभिरिति । स्वतो
विवाहं ज्ञावत्सयन्ति-कन्याया इति । अनेन तर्कितस्वार्थस्य
युक्त्या वाचोप्युक्तः अत एव वृषणं लक्ष्ययामः न विग्रहे च
अन्वया निर्वहरेपि ते हन्तव्याः स्युः ॥ २९ ॥

ततो निर्द्वारार्थं स्वयं प्रवृत्त इत्याह- तत इति । प्रकर्षेण
व्यथितः शास्त्रादिभ्योपि ततस्त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तः प्रथमं
यद्वद्वहमेव दृष्टवान् सर्वानेव यद्वत् उद्वहतीति महाशूरत्वं यदु-
कुलोपभूतवच्च ज्ञातवान् ॥ ३० ॥

तद्वद्वहमनिरुद्धं वर्णयति- निर्भयत्वाय कामात्मजमिति ।
जीणामत्यन्तहितार्थाय कामात्मजत्वमुक्तं भुवनैकसुन्दरमिति
सर्वेषामेव मोहकं इयमं पिशङ्गाभरमिति भगवत्साकल्येण
भगवद्गीतत्वं ज्ञापितम् अभ्युज्ज्वलनमिति दृष्ट्यैव सर्वाङ्गादकत्वं
वृद्धजमिति भोगयोग्यता वीरत्वञ्च स्वभावतोप्ययं महा-
निति कुण्डलकुन्तलैर्मण्डितमाननं यस्येत्युक्तं स्मितावलोकनेति
मनोहररत्नभाव उक्तः अनेन सर्वलक्षणसम्पूर्णोऽयं वर इत्युक्तम् ॥ ३१ ॥

तस्य कौशेयं व्यभिचारसम्बन्धं निवारयति-वयाकृत-
विवाहौ स्त्रीपुरुषावभेः क्रीडतः एवं प्रियया सह तदेकनिष्ठया
अक्षैर्दीव्यन्तं सा च क्रीडा न क्रीडार्था किन्तु रसपोषिकेत्याह-
अभिनृम्णयानि अभितः तृष्णा यस्याः सर्वतः सम्बन्धं वाञ्छ-
तांति अभिनृम्णया वा सम्भोगनितान्ततृप्तया अभिनृम्णया वा
नृम्णाभिर्मात प्रकाशनामवैदिकशब्दो नृम्णाय नृम्णमित्यत्र
प्राप्तञ्च प्रकाशमानमित्यर्थः । अभितः प्रकाशमानया नतु सङ्गो-
चेन केनचिदप्यंशेन स्थितया तत्सम्बन्ध एव क्रीडतीति
सर्वसन्वेहनिवृत्त्यर्थमाह-तदङ्गसङ्गेन स्तनकुङ्कुमस्रजमिति । तस्य अङ्ग-
सङ्गेन यत् कुङ्कुमं स्रजि सम्बद्धं तादृशीं स्रजं बाह्वो-
र्मध्ये दधानम् अत्यन्तरमालममये दृष्टवानिति मधुयुक्ता या
मल्लिका तथा भितां स्रजमिति तत्र भ्रमरादिसम्बन्धो निरु-
पितः गन्धेन रूपेण च मल्लिका रसपोषिका तस्यैवाग्रेप्या-
सीनं बाणेप्यागते तथैवासीनमित्यर्थः । स्वस्याग्र आसीनमिति
वक्तव्ये तस्य तथा विचारो न जात इति शुक एवाह तस्या-
ग्रेप्यासीनमिति अत एव विस्मितः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भरराघवाचार्यकृतसाराधर्षदर्शिनी ।

अनपायिभिः अपायः अपसरणं प्रमादो वा तद्वहितैः
दुष्प्रेक्षाया इति पाठे बुद्ध्या या योगिनी प्रेष्या सखी यस्यास्तस्याः
पुष्पिर्दूषणं पुष्पात्यावृषणं न विग्रहः अनुमीयमानमपि प्रत्य-
क्षीकर्तुं न शक्नुम इत्यर्थः “जात्याख्यायामेकस्मिन् बहुवचन-
मन्यतरस्याम्” इति बहुवचनम् ॥ २९-३१ ॥

अभिनृम्णया परममङ्गलया तस्या अङ्गसङ्गेन स्तनकुङ्कुमं
यस्यां तां स्रजम् अंसाभ्यां सकाशात् स्थलितां बाह्वोर्दधानं
यद्वा बाह्वोर्बाहुशिरसोः स्कन्धयोरित्यर्थः । मधुमल्लिका वसन्त-
भवा मल्लिका तदाभितां तस्या उषाया अग्रे सन्धिरार्षः अहो
महासाहासिनोऽस्ये तावदपि धाष्टर्यमिति विस्मितः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धाः-तत्प्रदीपः ।

अनपायिभिरिति । पुष्पराजपुरुषैः अनपायिभिरनपमर्पद्भि-
रस्माभिः द्वारपालैः गुप्तायाः सामीप्येन प्रेक्षितुमशक्यायाः न
जानीमः ॥ २६-३१ ॥

अभिनृम्णया सर्वमङ्गलया सह अक्षैर्दीव्यन्तम् तस्याः
अङ्गसङ्गेन स्तनकुङ्कुमं यस्यां तां मधुमल्लिका वसन्तभवा मल्लिका
तदाभितां बाह्वोर्मध्ये दधानं तस्याग्रे इत्यत्र सन्धिरार्षः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

महलमे निरन्तर हमसे गुप्त रहतीहै इमी लिये अन्य
पुरुषतो दुःख सेभी उसको नहीं देख सकते परन्तु इस पर
मी हे प्रभो कन्याके वृषणको हम नहीं जानते कि यह वृषण
किस पुरुषसे भया ॥ २६ ॥

इस प्रकार कन्याके वृषणको बाणासुरने अवलक्ष किया

त. तं प्रविष्टं वृन्माततायिभिर्भटैरनीकैरवलोक्य माधवः ।
 उद्यम्य मौर्वं पङ्घं व्यवस्थितो यथान्तको दण्डधरो जिघांसया ॥ ३३ ॥
 जिघृक्षया तान् परितः प्रमर्पतः शुनो यथा सूकरयूथगोऽहनत् ॥
 ते हन्यमाना भवनाद्विनिर्गता निर्भिन्नमूर्द्धोरुभुजाः प्रदुद्रुवुः ॥ ३४ ॥
 तं नागपाशैर्बलिनन्दनो बली घ्नन्तं स्वसैन्यं क्रुपितो बबन्ध ह ।
 उषा भृशं शोकविषादविह्वला बद्धं निशम्याभ्रुकलाक्षयरौद्विषीत् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्द्धे अनिरुद्धबन्धोनाम्

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

भाषा टीका ।

इसके पश्चात् व्यापको प्राप्त होकर यीश्वहि कन्याके मण्डप में प्राप्त होकर अनिरुद्धको देखा ॥ ३० ॥

कामदेवके अवतार प्रद्युम्नके पुत्र, भुवनोमें एक आपहि सुन्दर श्यामरूप पीताम्बर धारण किये कमलके समान नेत्र वारे विशाख भुजा वारे कुण्डल और कुन्तलोंकी काम्तिसे और मुस्कान सहित अवलोकन से शोभायमान मुख वारे ॥ ३१ ॥

और सर्व प्रकार जिसने मङ्गल किया है ऐसी व्याप्री ऊषा के साथ पायेन से खेलने वारे बसन्तऋतु की फूलीभई महिमा की गुंथी तथा ऊषा के मङ्गल सङ्ग करनेसे उसके स्तनका कुङ्कुमा जिस में खगरहा है ऐसी माखा को दोनों भुजाओं के मध्य में धारण किये उषा के आगे बैठे हुए अनिरुद्ध को देखके बाणासुर चकित होगया ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

आततायिभिरुद्यतशस्त्रैः माधवोऽनिरुद्धः मौर्वं मुखल्लोह-
 विशेषस्तन्निर्मितम् ॥ ३३-३४ ॥

शोकविषादाभ्यां विह्वला अवशा अभ्रूणां कला बिन्दवो
 ययोस्ते अक्षिणी यस्याः सा ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम् ।

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

श्रीमच्छ्रीवगोस्वामिकृतवैष्णवतापिणी ।

अष्टैस्तत्रिकटवर्तिचरैः स्त्रियमवज्ञया लज्जया च तद्दुरैव
 प्रहणार्थं पश्चाद्गृह्यतेः मौरवमिति वक्तव्ये मौर्व्यमित्यर्थे विशेषेण

महायोरत्वेन परमोत्साहादिना चावस्थितोऽवज्ञापूर्वमतिद्वय तत्रा-
 नुरूपो दृष्टान्तः यथेति ॥ ३३ ॥

जिघृक्षा प्रहीतुमिच्छैव या जाता ननु जिघांसा तथा मह-
 नत् परिधेन प्रहृतवान् उषाया भवनात् ॥ ३४ ॥

बलिनन्दन इति यौगिकार्थो विरोधिलक्षणया मङ्गलशब्द-
 वत् तस्य दुःखपुत्र इत्यर्थः । बलीति श्रीकृष्णस्य लीलाविशे-
 षेऽप्युच्यते तदानीं विपर्ययादिति हेयम्—

“अपिस्त्रिदास्ते भगवान् सुखं बोधः सात्वतां कामदुष्टोऽनिरुद्धः ।

वमामनन्ति स्म हि शब्दयोनिं मनोमयं सत्त्वतुरीयतत्त्वम् ॥

इति तृतीये श्रीविदुरप्रश्ने तस्य तादृशमाहात्म्यात् तत्र शब्द-
 योनिं निश्वासव्यञ्जितवेदवृन्दं मनोमयं त्रिषे श्रीवासुदेवचम्पन-
 स्युपास्यं सत्त्वं शुद्धसत्त्वात्मकं भगवत्तत्त्वं तस्य चतुर्व्यूहत्वे
 चतुर्थं तत्त्वमित्यर्थः । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे श्रीवज्रेण पृष्टं ।

“कस्त्वसौ बाहुरूपेण कल्पान्तेषु पुनः पुनः ।

दृष्टो यो न त्वया ज्ञातस्तत्र कौतूहलं मम ॥” इति

अत्र श्रीमार्कण्डेयेनोत्तरितं—

“भूयोभूयस्त्वसौ दृष्टो मया देवो जगत्पतिः ।

कल्पक्षये न विज्ञातः स मायामोहितेन वै ॥

कल्पक्षये व्यतीते तु तं देवं प्रपितामहात् ।

अनिरुद्धं विजानामि पितरं ते जगत्पतिम् ॥” इति

अस्य पाद्मसंहसहस्रनाम्नि माहात्म्यनामानि चैतानि—

“अनिरुद्धोद्बुद्धप्रज्ञ प्रद्युम्निर्विश्वमोहनः ।

चतुरारम्भा चतुर्वर्णश्चतुर्युगविधायकः ॥

चतुर्भेदैकाविश्वात्मा सर्वोत्कृष्टांशकोटिः ।

श्रीगोपालोत्तरतापिन्यां आभयार्थमेति तु “असौप्रणवार्थत्वेनापि
 दर्शितः “रोहिणीतनयो राम भकाराक्षरसम्भवः ।

तैजसात्मकः प्रद्युम्न उकाराक्षरसम्भवः ॥

प्रह्लादकोऽनिरुद्धो धो भकाराक्षरसम्भवः ।

अर्द्धमात्रात्मकः कृष्णो यक्षिन् विश्वं प्रतिष्ठितम् ॥ इति

अतः श्रीकृष्णव्यूहत्वेनाभ्यानिरुद्धत्वात्परमत्वमपीति । बलिनं

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततो बलीति पाठस्तु श्रीहरिवंशोक्तशक्तिप्रहारादिना बाण-
निर्जयात् नागपाशैरिति साक्षाद्युद्धाशक्त्या कुम्भाण्डध्वजेन
मायया सर्पाक्षैर्वन्धेति ज्ञेयम् तथाच श्रीविष्णुपुराणे--

“युद्धमानो यथाशक्ति यदा धीरेण निर्जितः ।

मायया युयुधे तेन स तदा मन्त्रिचोदितः ॥ इति

निशम्य भुत्वेति कन्यागारादहिर्युद्धात् किम्वा निशाम्येति
पाठः । तथा च श्रीहरिवंशे “नागैर्विवर्धितं दृष्ट्वा उवा प्राद्युज्जि-
मांतुरा” इत्यादि तत्तद्विस्तारश्च तत एव ज्ञेयः अधूणा कला धारा
रूपा विमानौ ययोस्ते अक्षिणी यस्याः सा अरोदीति वक्तव्ये
अतौदिस्यार्थे पदम् अरोदीति पाठेतिहभावः अर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

स इत्यादिसार्द्धमेकान्वयि स माधवो मधुवंशप्रभवो ऽनिरुद्धः
अत एव आततायिभिरुद्यतायुधैर्भटैः परितृतं त बाणमवलोक्य
यथा दण्डधरोऽन्तकस्तद्वत् जिघांसया तत्र व्यवस्थितं लोहमयं परिघ-
मुद्यम्य गृहीतुमिच्छया परितः प्रसर्पतस्तानानायायिनः अह-
नत् जघान यथा सूकराणां यूथं पातीति तथा सूकरभेष्टः
शुनो हन्ति तद्वत् । त इति । ते आततायिनः निर्भिन्नाः मूर्ख-
दयो येषां तेऽत एव गृहाद्विनिर्गता दुष्टबुधः ॥ ३३—३४ ॥

तमिति । बली बलवान् बलिनन्दनो बाणः स्वसैन्यं धनन्तं
तमनिरुद्धं कुचितं नागपाशैर्वन्धनं शोकविषादाभ्यां बाह्याभ्य-
न्तरदुःखाभ्यां विह्वला अवशा अधूणा कला बिन्दवो ययोस्ते
अक्षिणी यस्याः सा अरोद ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिकायाम्

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अनिरुद्धस्य बन्धः श्रीकृष्णसन्दर्भे वाक्यातः बलिनन्दनः
विरोधलक्षणायाः तस्य बुद्धिः पुत्रइत्यर्थः । बलीति श्रीकृष्णेच्छये-
दानीं विपर्ययादिति ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

[१०४]

श्रीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे

द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

श्रीमद्बलभाचार्यकृतसुबोधनी ।

ततो युद्धार्थे तदीया असहमानाः प्रवृत्ता इत्याह--स तं
प्रविप्रमिति । अन्तःप्रविष्टं तं श्वशुरम् आततायिभिर्वृतमिति शस्त्र-
पाणिभिः सह समागच्छन्तं मारयिष्यतीति निश्चित्य मधु-
वंशात्पक्षः अन्यस्यापि स्वमन्त्रेण मद् तनयति किम्पुनः
स्वस्य साक्षात्तो युद्धार्थे एकाकी प्रवृत्त इत्याह उद्यम्य
मौर्वे परिघमिति । लोहबद्धं तृणविशेषबद्धं वा मौर्वी काचित्
तृणजालिलोहजालिर्वा विशेषेण अवस्थितः सर्वथा निकटगमने
प्राणान् ग्रहीष्यतीति ज्ञापनार्थमाह-यथान्तको दण्डधर इति ।
जिघांसया व्यवस्थित इति स्वरूपेण भयानकत्वं निवा-
रितम् ॥ ३३ ॥

ततो यज्जातं तदाह--जिघृक्षयेति । धर्षय्य एवायं ननु
हन्तव्य इति परितः समागताः ततः स्वयमपि तान्
परितः प्रसर्पतः अहरत् इतथान् दूरे नीतवान् अहनद्वा
यथा दन्तैर्निकटे गत्वा शुनो हन्ति ननु केनचित्पराभूतः दूरा-
देव तेषां शब्दाः ननु निकटे समागन्तुं शक्ताः । ततो
यज्जातं तदाह--निहन्यमाना इति । नितरां भिन्ना मूर्खानः ऊरवो
बाहवश्च येषामिति हननासहने हेतुः अतः प्रथमं सङ्कीर्ण-
त्वात् भयनाद्विनिर्गताः पुनस्तत्रापि निर्भिन्नावयवाः प्रवृ-
द्बुधः ॥ ३४ ॥

तेषु निवृत्तेषु अलौकिकप्रकारेण तं निगृहीतवान् इत्याह--
तं नागपाशैरिति । बलिनन्दन इति पितुर्वैरात् बन्धनं
कृतवान् नागपाशाः अवतारविशेषे भगवतोपि तथात्वं
सम्पादयन्ति किमुत तदंशानां ततो ऽनिरुद्धाद्वली देवेन बलेन
बन्धने हेत्यन्तरमप्याह--धनन्तं स्वसैन्यमिति । यदि न मारयेत्
तदा जिघांसां कृत्वा पश्चात्तथा अयुक्तत्वं नास्तीति स्वतो
महादेवं वा पृष्ट्वा विवाहवदनुमोदनं कुर्यात् अतः स्वसैन्यं
प्राप्स्यतीति जामाता भवतीति विनिश्चित्य बन्धनमेव कृतवान्
तच्च बन्धनं दूरे गतस्य तस्य तदाह उवा भुशमिति आश्चर्यं
तस्य बन्धनं निशम्य भर्तृत्वं सन्देहाभावादभुकलाक्षी सती
स्वामिप्राथं ज्ञापयन्ती अरोदीत् अनेन तस्य जारत्वमपहतम् ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-

दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे

त्रयोदशाध्यायविवरणम् ॥ १३ ॥ ६२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

माधवोऽनिरुद्धः मूर्खा लोहविशेषस्तन्निर्मितम् ॥ ३३—३४ ॥

अधुधरे अक्षिणी यस्याः सा कलिवली कामधेनू अरो-
त्सीदित्यर्थम् अरोदीदित्यर्थः—

भीमद्विभर्नाथवक्रवर्तितसाराथदर्शनी ।

व्यष्टीनामन्तरात्मानं श्वेतद्वीपेशमंशानः ।

बाणोऽबध्नात् प्रभोलोलाशक्तिरेषात्र कारणम् ॥ ३५ ॥

इति साराथदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

द्विषष्टितमपतस्मिन् दशमेऽजनिस्तद्गतः ॥ ३६ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

माधवः मधुवंशप्रभवः मौर्वी लोहविशेषनिर्मितम् ॥ ३३ ॥

जिघृक्षया गृहीतुमिच्छया ॥ ३४ ॥

अभूणां कक्षाः बिम्बो ययोस्ते अक्षिणो यस्याः सा ॥ ३५ ॥

इति भीमङ्गावते महापुराणे दशमस्कन्धीये

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

द्विषष्टितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका

शस्त्र धारी वीर लोग जिसके चारों तरफ ऐसा बाणा-
सुर को मकान में मारे हुए देख के, अनिरुद्ध, लोह के बेंडा

को हस्त में लेकर मारने की इच्छा करके बाणासुर के माने
इस तरह बड़ा हो गया । कि-जैसे काल 'दण्ड' को लेकर
मृत्यु बड़ा हो जावे ॥ ३३ ॥

अनिरुद्ध के पकड़ने की इच्छा करके चारों तरफ से घेर
ने वाले वीरों को अनिरुद्ध ने ऐसी मार लगाई कि, जैसे
वनका भेड़ सूकर अनेक श्वानों को मारे अनिरुद्ध ने बैड़ा
की मार लगाई इस लिये उनके मस्तक ऊरु भुजा फूट
गये अत एव वे वीर लोग ऊषा के भवन से निकल कर
भाग दिये ॥ ३४ ॥

अपनी सेना को मारने वाले अनिरुद्ध की, बाणासुर
कुपित होकर नाग के सदृश फन्वान से बांध लेता भया
जिस के नेत्रों में अभ्रपात घड़ते हैं और शोक तथा विषाद
से अति विह्वल हुई ऊषा अनिरुद्ध को बंधा देख कर दहन
करती गई ॥ ३५ ॥

इति भीमङ्गावते दशमस्कन्ध उत्तरार्धे बासठके अध्यायकी

श्रीवृन्दावनस्थ पै० दामोदराचार्य कृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ३६ ॥

भीमङ्गावते महापुराणे दशमस्कन्धे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

—१०३*१०४—

श्रीशुक उवाच ।

अपश्यताञ्चानिरुद्धं तद्वन्धूनाञ्च भारत ! ।
 चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरनुशोचताम् ॥ १ ॥
 नारदात्तदुपाकर्ण्य वार्तां बद्धस्य कर्म च ।
 प्रययुः शोणितपुरं वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ २ ॥
 प्रद्युम्नो युयुधानश्च गवः साम्बोऽथ सारणः ।
 नन्दोपनन्दभद्राद्या रामकृष्णानुवर्तिनः ॥ ३ ॥
 अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिः समेतास्सर्वतोविशम् ।
 रुधुर्बाणनगरं समन्तात्सात्वतर्षभाः ॥ ४ ॥

श्रीभरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

त्रियुषष्टितमे षाड् बाणयादवसङ्गरे ।
 स्तुतिर्ज्वरेण क्रेण बाणबाहुभिदो हरेः ॥

॥ १ ॥

कर्म च युद्धादिकम् ॥ २ ॥
 रामकृष्णानुवर्तिन इति तौ पुरतो निर्गताधित्यः ॥ ३ ॥
 सर्वतो विशमित्यस्योत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

• त्वयै षड्वाद्ः भिन्नोपक्रमात् तस्य बन्धूनां सर्वथाद्वानां
 चकारहासदास्यादीनाञ्च अनु निरन्तरं शोचतां सनां विशेषे-
 णातीयुः मार्गमासारम्भोऽभूदित्यर्थः । वैशाखशुक्लद्वादशीरात्रौ
 उषायाः स्वप्नानन्तरं “सप्तरात्रेण ते भीरु दर्शयिष्याम्यहं प्रियम्”
 इति श्रीहरिवंशोक्तचित्रलेखावाक्यानुसारेण ज्येष्ठप्रथमे श्रीअनि-
 रुद्धहरणात् परमासेष्वतीतेष्वपि वार्षिकाश्चत्वारोमासा इति तेऽ-
 पीत्यर्थः । अतोऽत्रैव वा पूर्वचकारान्वयः तेषु त्वधिका चिन्ता
 आतेत्यभिप्रायात् हे भारत भरतकुलभेष्ट ! पाण्डवकुलोद्भव इति
 त्वं पुनरेतच्छ्रीभगवतो लीलामौग्यं जानास्वेवेति भावः ॥ १ ॥

तत्तत्स्थानिरुद्धस्य षष्ठीलुक्छान्दसः उप समीपे आकर्ण्य
 शुद्धत्वेन कर्णे कथनात् प्रकर्षेण महोद्यमेन ययुः यतः कृष्ण-
 स्तपितामहकपः स्वयं भगवानेष देवता परमाराध्यो येषां ते
 इति भयाभावः सूचितः तच्छब्देन तस्य गमनं सूचितं तेषां
 तदनुगामित्वात् ॥ २ ॥

प्रद्युम्न इति युष्मकम् । अथ साम्बस्यानन्तरम् इति रामकृष्णा-

नुयाने तेषां क्रम उक्तः नन्दाद्योत्र पार्षदप्रवरा यादवविशेषाः
 समेताः स्नेहेन मिश्रिताः समन्तात् नैरन्तर्येणेत्यर्थः ॥ ३-४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

॥ १-२४ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभगवतचन्द्रवन्दिका ।

अथानिरुद्धादर्शनजव्यथानां क्रमेण नारदाच्छ्रुततद्वात्सानां
 प्राप्तशोणितपुराणां यदूनां बाणेन सह सङ्ग्रामं वर्णयति
 त्रिषष्टितमेन—अपश्यतामिति । अनिरुद्धमपश्यतां तस्यानिरुद्धस्य
 बन्धूनाम् अनुशोचतां सतां वार्षिकाः आषाढाद्याभिनान्ता-
 श्चत्वारो मासा व्यतीयुरतिक्रान्ताः ॥ १ ॥

नारदादिति । बद्धस्यानिरुद्धस्य वार्तां बन्धनात् पूर्वं
 तस्य कर्म च भुत्वा कृष्णेन पालिताः कृष्णसहिता इत्यर्थः
 वृष्णयो यादवाः ॥ २ ॥

वृष्णीनेव प्रधानानाह—प्रद्युम्न इति । एते सर्वे रामकृष्णानु-
 वर्तन्त इति तथाभूता ययुः ॥ ३ ॥

अक्षौहिणीभिरिति समेताः सहिताः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसूचकः ।

वार्षिकाश्चत्वारो मासा अपीत्यर्थः । वैशाखशुक्लद्वादश्यां
 तस्याः स्वप्नदर्शनमिति श्रीहरिवंशे ॥ १ ॥

भज्यमानपुरोधानप्राकाराद्वाङ्मनोपुरम् ।

प्रेक्षमाणो रूपाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्ययौ ॥ ५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

तत् तस्य भगवानिति स्वयं सर्वज्ञत्वात्तन्महिम्न एव
बाणमन्याश्च प्रति स्वरभावेन तन्महिमानं दर्शयितुमिति
भावः ॥ २-२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृद्धक्रमसन्दर्भः ।

॥१-२४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

चतुर्दशे तु विजयः शिवादीनां निरूप्यते ।
निरोधो राजसः पूर्णः भविष्यति यतः फले ॥
भक्तवत्सलता दृष्टा न निरोधः क्वचित्था ।
मतोन्यनाशशङ्कापि भजनान्तरबाधिका ॥
न बाधते हरिः कापि विरुद्धोपि कथञ्चन ।
अह्निष्टत्वाय तु हरेरुपेक्षात्र निरूप्यते ॥
प्रद्युम्नवत् तस्यापि नयनेऽन्वेषणं नहि ।
अत्रापि नारदः प्रोक्तः प्रमाणं चिन्तभाधिके ॥
सर्वभावेन युद्धाय ज्वरोपाख्यानमुच्यते ।
नामस्तु ज्वरोत्रैव समुत्पन्नस्तथोत्तमः ।
शीतरांगौ पृथक्पूर्वमुत्पन्नौ मिलितौ न हि ।
अतो हि भगवानत्र मेलयामास सर्वथा ॥

पूर्वाध्यायान्ते बन्धनमुक्तम् एवं शोणितपुरकथायां जातायां द्वारका-
कथा यत्कथ्येति हेतुत्वेन पूर्वोक्तां कथामाह—अपश्यतां चानि-
रुद्धमिति । चकारेण गमनप्रकारज्ञानादयः सङ्गृहीताः अनि-
रुद्धोपि चेन्निरुद्धः तदा सर्वमन्यथा भविष्यतीति शोकः तत्-
बन्धूनाञ्चकारादन्येषां भारतेति विश्वासार्थं तूष्णीं भावे हेतुः
चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरिति वर्षायां युद्धादिगमनं
बाधितमिति अनुशोचनमित्यन्तः तदेकपरत्वम् अप्रसिद्धत्वाद्धौ-
किकप्रकारेण न प्रमाणं सिद्धमित्यन्वेषणेपि नोपलब्धिः ॥ १ ॥

अतो नारदवाक्यात् वैष्णवप्रीत्यर्थं कलहार्थमुद्यता इत्याह-
नारदादिनि । तद्वृत्तान्तं फलितं बन्धनं वा वार्त्ताम् आदितः
कथां बद्धस्य वार्त्ता कर्म च तत्कन्यया सह रमणञ्चकाराद्यु-
द्धञ्च ततः शोणितपुरं प्रययुः युद्धार्थं ननु महादेवाधिष्ठितं
तत् अतस्तद्विरोधसम्भवात् कथं गता यादवा इत्याशङ्क्याह—
कृष्णदेवता इति । कृष्ण एव देवता येषामनेन सामर्थ्यमपि
द्योतितम् ॥ २ ॥

लौकिकं सामर्थ्यं वक्तुं महतां नामानि शृङ्गाति-प्रद्युम्न
इति । युधुधानः सात्यकिः गङ्गो बलज्जाता साम्बः भगवत्पुत्रः
एते महारथाश्चत्वारः मुख्या गणिताः अथ भिन्नप्रक्रमेण

प्रकीर्णकान् गणयति—अथेति । चकारात् तदीयाः सारुणादयो
भगवद्भ्रातरः तेषां चत्वारो गणिताः एवमष्टविधा आधिभूता
येषां मुख्यानां गौणानाञ्च सर्व एव रामकृष्णानुवर्तिनः ननु-
द्धताः स्वतन्त्रा वा उभयोर्ग्रहणं सम्पूर्णशक्त्यर्थं तेषां स्वाभा-
विकं बलं द्वादशाक्षौहिणीयुतं समेता मिलिताः अन्योन्यवै-
मनस्यं परित्यज्य सर्वतो दिशं कुरुषुः बाणनगरमिति प्रसिद्धं
समन्तादिति न क्वचित्सेवनायाः विच्छेदः सात्वतवर्षमा इति न
तेषां क्वचिद्भयमिति सूचितम् ॥ ३-४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीर्घिनी ।

जिताश्यां ज्वरुद्राश्यां संस्तुतो बाणबाहुमित्र ।
सनन्तुकः पुरीं प्रागात् त्रियुक्षष्टितमे हरिः ॥
ज्येष्ठादिष्वयमासेष्वपि व्यतीतेषु चत्वारो वार्षिका इति
वार्षिका अपीत्यर्थः ॥ १ ॥
तत्तस्यानिरुद्धस्य कर्म युद्धादिकम् ॥ २-५ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनिरुद्धनिरोधानन्तरं बाणयावद्युद्धज्वरकृतभगवत्स्तुति
बाणबाहुच्छेदनादिकं यद्वृत्तान्तवर्णयति—अपश्यतामिति त्रिष-
ष्टितमेन ॥ १ ॥
तत्तस्यानिरुद्धस्य कर्म युद्धादिकं बद्धस्य वार्त्ता कथ्यान्तः
पुरे वासादिकथाम् ॥ २-५ ॥

भाषा टीका ।

भीशुकदेवजी बोले कि हे राजन् द्वारका में अनिरुद्ध
को उसके बन्धुओं ने न देखा और उसके गमन के प्रकार
को जाना तब तो उनके शोक करते २ वर्षों के चार मास
व्यतीत होगये ॥ १ ॥

बंधे भए अनिरुद्ध के वृत्तान्त को और उसके युद्ध आदि
कर्म को नारद जी से सुन कर श्रीकृष्णहि हैं १४ देव जिन
के ऐसे यदुवंशी शोणितपुर को जाते भए ॥ २ ॥

प्रद्युम्न, युधुधान, और गद, तथा साम्ब, सारण, मन्व,
उपमन्द, से आदि लेकर श्री राम कृष्ण के अनुवर्त्तन
करने वारे ॥ ३ ॥

यादव भेष्ट चारह अक्षौहिणी, सेना के समेत बाहिर की
तरफ से सब दिशान में तथा भीतर की तरफ से सर्वत्र
बाणायुर के नगर को घेरते भए ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

अन्वमानानि पुरोधामादीनि द्वन्द्वैकवज्रावः अष्टाल, प्राकाराः

बाणार्थे भगवान् रुद्रः समुत्तेः प्रमथैर्वृतः ।
 आरुह्य नन्दिवृषभं युयुधे रामकृष्णयोः ॥ ६ ॥
 आसीत्सुतमुलं युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् ।
 कृष्णशङ्करयो राजन् ! प्रद्युम्नगुहयोरपि ॥ ७ ॥
 कुम्भाण्डकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगः ।
 साम्बस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्यकेः ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

उपरितनाभ्युक्षतस्थानानि अभिनिर्ययो बाणः ॥ ५ ॥

सुतः स्कन्दस्तत्सहितैः प्रमथैर्गणैः रामकृष्णाभ्यां युयुधे ॥ ६-१२ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भज्यमानेति समाहारद्वन्द्वगर्भः कर्मधारयः प्रकर्षेण सैन्य-
 गणनादिना ईक्षमाणः तुल्यसैन्य इति सैन्याधिक्येऽपि दुर्मह-
 नात्मनः सन्वाययुद्धत्वं दर्शयितुम् अन्यस्यागो बोध्यते अतोभि-
 मुक्ते निर्ययो पुरात् ॥ ५ ॥

बाणार्थमिति तद्वदुक्तदोषव्यञ्जनार्थमित्यर्थः । बाणार्थ इति
 सप्तम्यन्तं कश्चित् किञ्च भगवानिति स्वयं सर्वज्ञत्वात्तन्महिम-
 न् एव किन्तु बाणमन्यांश्च प्रति स्वपरामर्शेन तन्महिमानं
 दर्शयितुमिति भावः ॥ ६ ॥

सुतमुलमत्यन्तसकुलम् अतोऽद्भुतम् अत एव लोमहर्षणं भव-
 नादपि पुलकोद्गमकरम् एवमादौ सामान्येनोक्त्वा पञ्चाद्विशेषेण
 द्वन्द्वयुद्धमाह—कृष्णिति सायने ॥ ७ ॥

कुम्भाण्डकूपकर्णाभ्यां सह बलेन बलस्य संयुगमासीत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भज्यमानेति । भज्यमानानां पुरादीनां द्वन्द्वैकवज्रावौ यद्वा
 बहुमीहिरेव पुरमिति विशेष्याभ्याहारः रुषा आविष्टो व्याप्तो
 बाणस्तुल्यसैन्यः द्वादशाक्षौहिणीसैन्ययुक्तः विनिर्गतः पुरादितिशेषः
 अट्टालाः प्राकारावुपरितनान्युन्नतस्थानानि ॥ ५ ॥

बाणार्थमिति बाणस्य सहायार्थं समुत्तः स्कन्देन सहितः नन्दि-
 नाम वृषभमारुह्य रामकृष्णाभ्यां युयुधेऽयुध्यत ॥ ६ ॥

आसीदिति । सुतमुलं सकुलं रोमहर्षणं भृशवतां पश्यताञ्च
 रोमोद्गमावहं कस्य केन सहेत्यत आह—कृष्णशङ्करयोरिति
 सायने । हे राजन् ! बलेन बलमद्रेण सह ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्भुत्तभाषार्थकृतसुबोधिनी ।

नतमात्राः पूर्वमेव तदपराधस्य सिद्धत्वात् परितो नाश-
 [१०५]

याञ्चकुरित्याह—भज्यमानेति । पुराणि मध्यखण्डाः यथा महा-
 नगरेष्वन्तरपुराणि भवन्ति उद्यानमुपवनं प्राकारः आवरणम्
 अट्टालाः सौधगृहोपरिभागाः गोपुरं पुरद्वारम् एतानि भज्य-
 मानानि यस्य नगरस्य भगवद्दीयेः कृतं स्नानगरं तथाविधं
 दृष्ट्वा प्रौढिक्यापनार्थं तुल्यमेव बलं गृहीत्वा अभिनिर्ययो
 नगरात् हीनबलत्वे अप्रतिष्ठा स्यात् अधिकबलत्वे पलायनं
 सम्भाव्येत तन्निषेधार्थं तुल्यबल एव निर्गतः ततो भ्रान्तः
 स इति मत्वा कृष्णस्तत्र रक्षकः ततः कोपि न हतो भवि-
 ष्यतीति क्षयमप्यत्र पार्ष्णिप्राहो जातः शिव इत्याह—
 बाणार्थमिति । मिथ्यात्वाभावाय भगवत्त्वं रुद्र इति रुद्र-
 रोगान् द्रावयतीति समुत्तः कार्तिकेयसहितः तेन सर्वेऽपि देवाः
 अत्र समागता इति बोद्धव्यं स हि चमूपतिः प्रमथैर्वृत इति
 स्मृतगणानुवृत्तत्वमुक्तं दैत्यत्वाद्वाणस्य दैत्याः सहजाः अनेनै-
 कत्र भगवान् सम्बत्सरात्मककालसहितः अन्यत्र सर्व एवेति
 बहुत्वमप्रयोजकत्वञ्चोक्तम् आरुह्य नन्दिवृषभमिति स्वस्य वृ-
 ष्णवर्धमारुह्य नाट्यमिव कुर्वन् रामकृष्णयोर्युयुधे ताभ्यां सह
 वस्तुतस्तु तयोरेवायम् ॥ ५-६ ॥

ततो युद्धं वर्णयति द्वाभ्याम्—आसीदिति । सुतमुलमिति
 अधिकं निरन्तरशस्त्रपातसहितं रोमहर्षणं भृते रोमाञ्चो
 भवतीति विशेषतोऽप्याह—कृष्णशङ्करयोरिति । राज्ञिति
 कदाचिन्महान्तोपि युद्धं कुर्वन्तीति प्रद्युम्नगुहयोरुभयोः
 पुत्रयोः ॥ ७ ॥

कुम्भाण्डकूपकर्णौ दैत्यसिद्धौ उभाभ्यां बलेन सह संयुतः
 साम्बस्य बाणपुत्रेणेति बाणपुत्र इत्येव प्रसिद्धे नतु नास्ति बाणन
 सह सात्यकिमहारथः ॥ ८ ॥

श्रीविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थवार्तिनी ।

बाणार्थमिति । तद्वदुक्तदोषव्यञ्जनार्थमिति भावः । भगवा-
 निति सर्वज्ञोऽपि स्वपरामर्शेन बाणमन्यांश्च तन्महिमानं दर्श-
 यितुमिति भावः इति प्राञ्जः । भगवतो युद्धेत्साहस्रसम्पाद-
 नार्थं नरलीलत्वेऽपि रामाद्यवतारतो वैलक्षण्येन सर्वोत्कर्ष-
 व्यापनार्थञ्च लीलाशक्तिप्रेरिता योगमायैव ब्रह्माणमिव तमपि
 तदीयानपि विशेषतो मोहयामासैव अत एवोक्तं भक्तिरसा-
 मृतसिद्धौ “ब्रह्मद्वैतादिमोहनम्” इति नवीनाम्नाहः ॥ ६-१२ ॥

ब्रह्मादयः सुराधीशा मुनयः सिद्धचारणाः ।
 गन्धर्वाप्सरसोयक्षा विमानैर्द्रष्टुमागमन् ॥ ९ ॥
 शङ्करानुचरान् शौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान् ।
 डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान् सविनायकान् ॥ १० ॥
 प्रेतमार्तापशाचांश्च कूडमाण्डान् ब्रह्मराक्षसान् ।
 द्रावयामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गधनुश्च्युतैः ॥ ११ ॥
 पृथग्विधानि प्रायुक्तं पिनाक्यस्त्राणि शार्ङ्गिणैः ।
 प्रत्यस्त्रैः शमयामास शार्ङ्गपाणिरविस्मितः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

समुत्तः स्कन्दसहितः ॥ १-१२ ॥

भाषा टीका ।

वादवन की सेना से पुरके बाग किला अटाली गोपुर न को दूटने हुये देखकर क्रोधसे व्याप्त होकर बाणासुर भी उतर्गही सेना को लेकर युद्ध करनेके वास्ते अपने पुरसे निकलता भया ॥ ५ ॥

बाणासुर की सहायता के वास्ते महादेव भगवान् मन्दीवर नादिया घैलपर बैठकर स्कन्द आदि पुत्रों सहित तथा भूत प्रेत आदि प्रथम गणों से युक्त होकर राम कृष्ण के साथ युद्धकरते भये ॥ ६ ॥

अति संकुल अद्भुत और जिसके देखने सुनने घारेन के रोम खड़े हो जायें ऐसा घोरयुद्ध होता भया ॥ ७ ॥

हे राजन् ! श्रीकृष्ण और शंकर का तथा प्रद्युम्न और स्कन्द का परस्परमें युद्धभया कुम्भायड और कूपकर्ण के साथ बलदेवजी का साम्यका बाणके पुत्रके साथ और बाण के साथ सात्यकी का संग्राम भया ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ब्रह्मा आदिर्येषां ते सुराधीशाः एतदादीनां यथोत्तरं न्यूनत्वम् ॥ ९ ॥

शङ्करेति शुम्भकम् । प्रेतमार्तापिशाचांश्चेति पाठः काह्यादी । भूतमात्रेति पाठे तु पौनरुक्त्यं समाधेयं देवमार्तृभ्यो गौर्यादिभ्यो-
 ऽभ्या एता भूतमातरः द्रावयामासेव नत्त्ववधीत् यतः स्वभक्तस्य शङ्करस्यानुचरान् शार्ङ्गधनुश्च्युतैः निस्सूतेरिति कवणमाहा-
 त्म्यञ्च दर्शितम् ॥ १०-११ ॥

दिव्यानि ब्रह्मास्मादीनि पृथक् असङ्कीर्णतया प्रायुक्तं पृथ-
 ग्विधानीतिपाठे स एवार्थः शार्ङ्गिणे पिनाकीति नामधेयोरपि

धनुरादानमुक्तं तच्च परमन्याययुद्धाङ्गीकारव्यञ्जकम् अविस्मितः
 सावहेलः ॥ १२ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्दिका ।

ब्रह्मादय इति । सिद्धचारणादीनामितरंतरयोगद्वन्द्वः तदा गन्धर्वाद्योपि (तथा गन्धर्वादीनामपि) भागमवाप्नुः ॥ ९ ॥

शङ्करानुचरानिति । शौरिः कृष्णः शार्ङ्गाध्यायानुचरच्युतै-
 स्तीक्ष्णमग्नं येषां तैः शरैर्भूतादीन् शङ्करस्यानुचरान् द्रावयामा-
 सेति सम्बन्धः ॥ १०-११ ॥

पृथग्विधानीति । पिनाकी रजः शार्ङ्गिणि कृष्णे पृथग्विधानि
 नानाविधान्यस्त्राणि प्रयुक्तवान् शार्ङ्गपाणिः कृष्णः अविस्मित-
 एव तानि प्रत्यस्त्रैः शमयामास ॥ १२ ॥

श्रीमद्बल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

पञ्च द्वन्द्वान्युक्त्वा तस्य युद्धस्य सर्वोत्कर्षं वक्तुं ब्रह्मा-
 दीनामप्याभ्यासां दर्शनमित्याह—ब्रह्मादय इति । देवानामीशा इन्द्रा-
 दयः मुनयः सनकादयः सिद्धाः कपिलादयः एतेष्वेव विधाः
 उत्तमाः सिद्धचारणा गन्धर्वाप्सरसोयक्षाश्चेति विविधा
 निकृष्टाः एवं षड्विधेषु निकृष्टेषु सर्वे एव निकृष्टाः
 भवन्ति विमानैरागमनं युद्धाभिनिवेशेन देहविस्मरणेऽपि अपा-
 तार्थम् ॥ ८ ॥

ततः प्रतिपक्षाणां कण्ठनमाह—शङ्करानुचरानिति ।
 देवास्तु तदीया एवेति शङ्करानुचरा एव ताडिताः यैः पूर्वं
 प्रतिष्ठा कृता शौरिरिति पितृनाम्ना निर्देशः भूताः प्रमथा
 गुह्यका इति त्रयः डाकिनीरित्यादि त्रयः ॥ १० ॥

भूतमार्तापिशाचांश्च कूष्माण्डा ब्रह्मराक्षसाः विनायकाश्चेति
 द्वादशधा भवन्ति तान् सर्वानेव कालप्रस्थान् तीक्ष्णाग्रैः
 शरैः शार्ङ्गच्युतेरिति समर्थः हेतुभिः कृत्वा भूयं द्रावयामा-
 स तत्प्रहारेर्व्यथिताः पलायनपरा जाताः ततो भूत्वेऽपि
 निवृत्तेषु पिनाकी पिनाकेन पृथग्विधान्यस्त्राणि शार्ङ्गिणैः भग-
 वते प्रायुक्तं आदौ तुल्यानि तानि निकृष्टार्थं अनुवर्त्यमानं

ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वाग्व्यस्य च पार्वतम् ।
 आश्रयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशुपतस्य च ॥ १३ ॥
 मोहयित्वा तु गिरिशं जृम्भणास्त्रेण जृम्भितम् ।
 बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासगदेषुभिः ॥ १४ ॥
 स्कन्दः प्रद्युम्नबाणौघैरर्यमानः समन्ततः ।
 अमृग्विमुञ्चन् गात्रेभ्यः शिखिनाऽपाक्रमद्रणात् ॥ १५ ॥
 कुम्भाण्डः कूपकर्णश्च पततुमुसलार्दितौ ।
 दुद्रुवस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वतः ॥ १६ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवान् पुनस्तस्य निराकरणमेव कृतवान् नतु तं दूरीकृत-
 वन्नित्याह—प्रत्यक्षैरिति । लौकिकार्थं शार्ङ्गपणिपरिति अवि-
 स्मित इति अयेपि गर्वाभास उक्तः लौकिकामिनिवेश-
 योक्तकः ॥ ११—१२ ॥

भाषाटीका ।

देवताय मि श्रेष्ठ ब्रह्मादिक और मुनिजन तथा सिद्ध
 बारण गन्धर्व मत्सरा यक्ष लोग युद्ध देखने के लीये विमानन
 में बैठकर आते भये ॥ ६ ॥

भूत प्रमथ गुह्यक डाकिनी यातुघान वेताल विनायक ॥ १० ॥
 प्रेत मातृगण पिशाच कुम्भाण्ड ब्रह्मराक्षस आदि महादेव
 के किङ्कुरन को भीकृष्ण भगवान् शार्ङ्गधनुषते निकसे और
 भीष्म अनी घारे बाणों से भगाते भये ॥ ११ ॥

महादेव ने भीकृष्ण के ऊपर नानाप्रकार के भस्त्र छोड़े
 परन्तु शार्ङ्ग धनुषधारी भीकृष्ण भगवान् अविस्मित होकर
 प्रतिकूल भस्त्रों से उन को शमन करते भये ॥ १२ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रत्यक्षाण्येवाह—ब्रह्मास्त्रस्येति । नैजं नारायणास्त्रम् ॥ १३—१४ ॥
 शिखिना मयूरेण बाहनेन ॥ १५ ॥

तथोरनीकानि हतौ नाथौ येषां तानि ॥ १६—२० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ब्रह्मास्त्रस्य कृते ब्रह्मास्त्रं प्रायुक्तेति पूर्वैर्गोस्वामयः नैजं
 निजं स्वार्थेभ्यः ॥ १३ ॥

जृम्भितं जृम्भायुक्तं सन्तं मोहयित्वा तथा च हरिवंशे—
 "सशरः सधनुश्चैव हरस्तेनाशु जृम्भितः ।

संघां नृलेभे भगवान् विजेतासुररक्षसाः ॥ इति
 भस्त्रादीनां यथोक्तं दूरव्याघातेन श्रेष्ठतमम् ॥ १४ ॥

एवं भीकृष्णस्य जयमुक्त्वा तदीयानामाह—स्कन्द इति
 ब्राह्म्याम् ॥ १५ ॥

कुम्भाण्ड इति । एवं साम्बेनापि बाणपुत्रो निर्जित इति
 ज्ञेयम् ॥ १६ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभामवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह—ब्रह्मास्त्रस्येति । नैजं नारायणास्त्रं शामकं प्रायु-
 क्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥

मोहयित्वेति । जृम्भणास्त्रेणास्त्रेण गिरिशं जृम्भितं जृम्भ-
 युक्तं यथा तथा मोहयित्वा ॥ १४ ॥

स्कन्द इति । स्कन्दः पशुमुक्तः असुप्रधिरं विमुञ्चन् शिखिना
 मयूरबाहनेन सह रणस्त्रानात्प्राद्रवत् ॥ १५ ॥

कुम्भाण्ड इति । मुसलेन बलभद्रप्रयुक्तेनार्दितौ पीडितौ पेततुः
 हतौ नाथौ येषां तानि तथोरनीकानि सर्वतो विधुः दुद्रुवः ॥ १६ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विशेषत आह—ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रमिति । चकारात्सर्व-
 एव ब्रह्मास्त्रमेवा गृहीताः नात्र पूर्वात्परबलीयस्त्वं किन्त्व-
 स्त्राभिधानं बलं च प्रयोजकमिति लौकिकेपि भगवदुत्कर्ष एव
 वायवस्य चेत्यत्रापि तथा पर्वतास्त्रमेव तस्य निवारकं वायो-
 र्वायवन्तरस्य निवारकत्वाभावादाग्नेयस्य च पार्जन्यं जलेनै-
 वाग्निः शाम्यतीति षष्ठ्यन्तस्य शान्तार्थं प्रथमान्तं प्रायु-
 क्तेति योजना पृथग्विधानि प्रायुक्तेत्यत एवानुवृत्तिः नैजं नारा-
 यणास्त्रं पाशुपतस्य निराकरणार्थं प्रायुक्तेति दृष्ट एवान्ध-
 कारस्य निवारकः सूर्यः तथैव सत्त्वं तमसः चकारेणाघान्त-
 रास्त्राण्यपि परिगृहीतानि ॥ १३ ॥

ततः क्षीणास्त्रं जृम्भणास्त्रेण मोहयामास जृम्भणास्त्रो
 गणः पृथगे निरूपितः तद्वत् तद्वत्त्वं तु शब्दस्तु मोहाभा-
 वं व्यावर्तयति तत्र हेतुर्गिरिशमिति । महामोहः पर्वतेष्वेव
 प्रतिष्ठितः जृम्भितमिति देवताया अनुभावो दर्शितः अथवा
 भौतिकप्रकारेण मोहसम्भावना स्यात् ततो महादेवे मोहात्

विशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षणः ।
 कृष्णमभ्यद्रवत्सङ्ख्ये रथी हित्वैव सात्यकिम् ॥ १७ ॥
 धनूंष्याकृष्य युगपद्बाणः पञ्चशतानि वै ।
 एकैकस्मिञ्छरौ द्वौ द्वौ सन्दधे रणदुर्मदः ॥ १८ ॥
 तानि चिच्छेद् भगवान् धनूंषि युगपद्भरिः ।
 सारथिं रथमश्वांश्च हत्वा शङ्खमपूरयत् ॥ १९ ॥
 तन्माता कोटरा नाम नम्रा मुक्तशिरोरुहा ।
 पुरोऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥ २० ॥

भीमद्रुमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

परावृत्ते तु पूर्णभूते शयाने प्रतिकूले वा ततो बाणस्य पृतनां
 शौरिर्जघान लौकिकप्रकारेण असिगदेषुभिः सर्वथा छेदकमार-
 कात्पच्छेदकैः ॥ १४ ॥

तत एवं भगवत्पुत्रमुक्त्वा तथान्वेषामाह—स्कन्द इति ।
 बाणसमूहेरर्धमानः असृक् व्यमुञ्चन् मूर्च्छित इव शिखिना
 हेतुना कृत्वा रणादपाकामत् मयूरस्तं गृहीत्वा पलायित
 इत्यर्थः ॥ १५ ॥

बाणमद्रस्तु विचाराभावात् मारितवानेवेत्याह—कुम्भाग्रह
 इति । मुसलेन पीडितौ द्विधा विदीर्णौ सकृत्प्रहारेणैव अग्र-
 मज्जभागमेवेन पेततुः भूमौ मृतावेव तत्स्पष्टं ज्ञापयति दुद्रु-
 स्तदनीकानीति तयोरनीकानि तौ हि सेनापती इतौ नाथौ
 येषां सर्वत इति केचित् भ्रमात् भगवत्कटकपि गतौ इति
 वैकल्यं प्रदर्शितम् ॥ १६ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रत्यस्त्राण्येवाह—ब्रह्मास्त्रस्य शमनार्थं ब्रह्मास्त्रं प्रायुञ्कतेति
 पूर्वैषेवावश्यः नैजं नारायणास्त्रम् ॥ १३—१४ ॥

स्कन्दः कार्तिकेयः शिखिना मयूरेण सह ॥ १५—१९ ॥

भीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रत्यस्त्राण्येव दर्शयति—ब्रह्मास्त्रस्येति । नैजं वैष्ण-
 वम् ॥ १३—१४ ॥

शिखिना मयूरेण ॥ १५ ॥

तत्तयोः ॥ १६—२१ ॥

भाषा टीका ।

महादेव के ब्रह्मास्त्र के शमन करने के वास्ते भीकृष्ण
 ने भी ब्रह्मास्त्र छोड़ा पवनके अस्त्र शमन करने को पर्वत
 का अस्त्र अग्नि के अस्त्र शमन करने को मेघ का अस्त्र,

पाशुपतके अस्त्र शमन करने को जैन अस्त्र को छोड़ा ॥ १३ ॥
 अम्हाई जैसे लेने लगे इस प्रकार जम्भनास से महा
 देव को मूर्च्छित करके भीकृष्ण भगवान्, कङ्क, महा,
 बाणन करके बाणासुरकी सेना को मारते मए ॥ १४ ॥

प्रद्युम्न के बाण समुदाय करके चारों तर्फ से पीडित
 होकर और अज्ञों से कथिर बहावत स्कन्द, मयूर बाहन
 करके रणभूमीसे भगदिया ॥ १५ ॥

कुम्भाग्रह और कूपकर्ण बलदेवजी के मुसल से पीडित
 होकर गिरपड़े। तब तो सेनापतियों के मरने पर बाणासुर
 की सेना चारों तर्फ भग गई ॥ १६ ॥

भीमजीबगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्वयं बलं सैन्यं सङ्ख्ये द्रुमयुजे ॥ १७ ॥

रणदुर्मदो रणे दुरभिमानः ॥ १८ ॥

युगपच्चिच्छेद् तच्च शरसम्भानकाल एवेति हेयम् एतच्च
 लीलाभाषमित्याह—भगवान् सर्वैश्वर्ययुक्तः सारथ्यादीनां यथा-
 क्रममुपरि खितानां हननं तत्तत्संहारादिति ॥ १३ ॥

तस्य बाणस्य मातेति भीहरिचञ्चानुसारेण महातपसा भी
 शिवपुत्रतां प्राप्तस्य तस्य पार्वतीमातृकत्वात् कोटराख्या
 पार्वत्याः काचिन्मूर्तिः भीहरिचञ्चदौ कोटरीति प्रसिद्धा
 तथाच भीहरिचञ्चो “बाणं प्रायस्त्र देवि त्वम्” इति शिवादिहया
 पार्वत्या “गच्छेदितिलम्बे शीघ्रं त्वं बाणसंरक्षणं प्रति” इत्युक्तां कम्बा-
 मधिकृत्य वाक्यम्—

“कृष्णस्यैकस्य तद्रूपं दर्शयत् पार्वतीमागता ।

अन्तर्धानमुपागम्य त्यक्त्वा सा वाससी पुनः ॥

परित्राणाय बाणस्य विजयाधिष्ठिता पुनः ।

प्रमुखे वासुदेवस्य दिग्वासाः कोटरी खिता” ॥

अस्यार्थः दर्शयत् अदर्शयत् विजयया विजयानाम्भ्या पार्वतीसख्या
 अधिष्ठिता कृतसाहाय्या यद्वा पार्वत्यैवाधिष्ठिता तन्मूर्तिविशेष
 इत्यर्थः । लम्बैव कोटरीति तद्विशेषश्च ततो हेयः भीविष्णुपुराणेतु
 कोटरी नाम मन्त्रमयी दैत्यकुलदेवता । तथाच तत्र “वाक्सा दैतेव-
 विद्याभूत्कोटरी पुरतो हरः” इति इत्यतोत्रापि कोटरीति पादः
 कश्चित् विरहया, विरक्षिषया ॥ २० ॥

ततस्तिर्यङ्मुखो नभामानरीक्षन् गद्राग्रजः ।

बाणश्च तावद्विग्रथदिष्ठन्नधन्वाऽविज्ञात्पुरम् ॥ २१ ॥

विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ।

अभ्यधावत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ॥ २२ ॥

गी० पाठः (आविर्बभूव पुरतः समरे शार्ङ्गधन्वनः) ।

अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृजज्ज्वरम् ।

माहेश्वरो वेष्णवश्च युयुधाते ज्वरावुभौ ॥ २३ ॥

श्रीमद्भीमराजवाच्यकृतभागवतचन्द्रचामिका

विशीर्यमाणमिति । विशीर्यमाणं हन्यमानं दृष्ट्वा अतीव न मृप्य-
तीति तथा स बाणः सात्यकिं प्रतियोद्धारं हित्वा अनादृत्य
सङ्घे युद्धे रथी सन् कृष्णमभ्यद्रवत् ॥ १७ ॥

धनूंषीति । रणे युद्धे मयो यस्य स बाणः एकैकस्मिन्
धनुषि द्वौ द्वौ शरी सन्धधे ॥ १८ ॥

तानीति । तानि संहितमात्रशराण्येव ननु प्रयुक्तबाणानि धनूंषि
चिच्छेद सायकैरिति शेषः । ततः सारथिः पथाभ्यान् हत्वा नाशयित्वा
शङ्खं पाञ्चजन्यमपूरयत् ॥ १९ ॥

तस्मातेति । तस्य बाणस्य माता कोटरा नाम नग्रा मुकाः
विक्रान्ताः केलाः वस्यास्तथाभूता च पुत्रस्य प्राणान् रक्षितु-
मिच्छन्त्या कृष्णस्य पुरतः उपतस्थे अवस्थितवती ॥ २० ॥

श्रीमद्भृगुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं तयोर्वधे बाणः स्वयमागत इत्याह—विशीर्यमाण-
मिति । सामान्ययुद्धं परित्यज्य विशेषतः कथं युद्धं करो-
मीति क्रोधः ततः सात्यकिं हित्वैव कृष्णमभ्यद्रवत् अत्र-
त्यगोऽहं त्वया सह युद्धं न करिष्यामीति अन्यथा तेन
प्रतिवृद्धः स्यात् अलौकिकं प्रकारं प्रदर्शयिष्यामीति सात्यकि-
परित्यागः ॥ १७ ॥

तस्य तं प्रकारमाह—धनूंष्याकृष्येति । साधनानां बहुत्वेपि
प्रयत्न एक एवेति तस्य शीघ्रता स्थाप्यते युगपद्धनूंष्या-
कृष्य बाणासुरः पञ्चशतानि योजयित्वा आकृष्य धनुःपरीक्षां
कृत्वा एकैकस्मिन् धनुषि एकेन हस्तेन द्वौ द्वौ शरी सन्धधे
तदैकदा सहस्रं बाणा भवन्ति । ननु किमित्येवमेकदैव बहु-
साधनप्रक्षेपं करोतीत्याशङ्क्याह—रणदुर्मद इति । रणे युद्धो
मदो यस्येति न हि मत्तः सम्बन्धं करोति सुतरां युद्धो
मत्तः ॥ १८ ॥

अल्पेनैव निराकरणमाह—तानि चिच्छेदेति । युगपदेक-
बाणेन कमलिनी शतपत्रवेधवत् सर्वाण्येव धनूंषि क्षिप्तानि
ततः सारथि रथमभ्यास्य तेनैव न क्षतमात्रं बाणकार्यं किन्तु
हत्वा ततोपि युद्धादनिवृत्तं वीक्ष्य तदन्तःकरणे मयजन-
नार्थं शङ्खमपूरयत् “यस्य ध्वनिर्दानवद्वर्षहन्ता” इति ततो भीतः
[१०६]

पलायनेप्यशक्तः खञ्जया रिपोः खपञ्चाङ्गागमदर्शयन् तथैव
स्थितः ॥ १९ ॥

ततस्तस्य महादेवगणध्वे पार्वत्या अंशरूपा तस्य
धर्मतो माता अभूत् गणमातृसमा वा धात्री । मातुतः धर्म-
तश्च विशिष्टा सा क्वचित्पार्वतीत्युक्ता पर्वतोद्भवा तद्दश-
भूता वा नाम्ना कोटरा मातृगणपठिता “कोटरा रेवती
ज्येष्ठा” इति अत्रापि प्रसिद्धानाम्नाभूत्वा मुक्तशिरोरुहा पुत्रप्राण-
रिरक्षया कृष्णस्य पुरोऽवतस्थे अनेन तस्य देवसाहाय्यं द्योतितं
धर्मनिष्ठा खोका अनेन गणमातेयमिति निरूपणात् साक्षा-
ज्जननी या माशनाया वा तत्पत्नी विन्ध्यावली ते उभे निरस्ते ॥ २० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीपिनी ।

कोटरा पार्वत्या एव मूर्तिर्देव्योपास्या कोटरीति चान्य-
त्रास्याः संज्ञा रिरक्षया रिरक्षिषया ॥ २० ॥

माया टीका ।

अपनी सेनाको भगती भई देखकर रथमें बैठा हुआ बाणा-
सुर अति क्रोध होकर सात्यकीको छोड़कर सम्ग्राममें कृष्ण
के ऊपर दौड़ता भया ॥ १७ ॥

रणमें अत्यन्त गर्वित बाणासुर पांचसौ भुजानसे पांचसौ
धनुषोंको एक कालमें चढायके एकर धनुषको द्वांर बाणका
सन्धान करता भया ॥ १८ ॥

बाण छोड़नेके पहलेहि श्रीकृष्ण भगवान् उसके धनुषों
को एकहि समयमें काट देते भये पश्चात् बाणके सारथी
रथ और घोड़ानको मारकर शङ्ख खजाते भए ॥ १९ ॥

बाणासुरकी कोटरा नाममाता, पुत्रके प्राण रक्षाकी इच्छा
करके नङ्गी होकर तथा सिरके बाल खोलकर श्रीकृष्णके
सामने खड़ी हो गई ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अनिरीक्षमाणतिर्यङ्मुखो बभूवेति ॥ २१ ॥

माहेश्वरः समाक्रन्दन् वैष्णवेन बलार्दितः ।

अलक्ष्म्याऽभयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः ।

शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रयताञ्जलिः ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

ज्वरस्तु योऽनुभूयधावदिति ॥ २२ ॥

श्रीनारायणः शीतज्वरमसृजत् ॥ २३ ॥

माहेश्वरः समाक्रन्दन् युयुधे ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोऽस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत इत्यर्जकम् । गदाग्रज इति गदस्यापि तादृशशक्तिपर-
ज्वरा विराजते तत्र तु किमाश्चर्यमिति भावः । तत्र टीकायां
योऽनुभूयधावदिति येष इत्यर्थः । ज्वरोऽयुज्यतेति शेष इति
विस्तृतम् ॥ २१ ॥

विद्राविते भूतगण इति श्रीशिशुयुक्तादस्य प्राक्तनत्वं द्योत-
यति यद्वा ज्वरागमनहेतुतया अनुवादमात्रं ज्वरस्तु वर्णितः
श्रीहरिवंशे-

"ज्वरस्त्रिधा त्रिधा शिराः पद्भुजो नव लोचनः ।

मस्मिन्महर्षो रौद्रः कालान्तक्यमोपमः ॥

नदन्मेषसहस्रस्य तुल्यनिर्घातनिम्बनः ।

निःश्वसन् जृम्भमाणश्च निद्रान्विततनुर्दृशम् ॥

इति ॥ २२ ॥

अथ सद्यः पवत्यर्थः । इति कश्चित्कमन्वया व्याख्यानं प्रत्याख्यानं
कृत विशेषेण माहेश्वरज्वरादप्याधिक्येनासृजत् तच्च क्रीडयेत्यभिप्रा-
येणाह- दिव्यति क्रीडतीति देव इति यतो नारायणः तद्र-
वेणांशेन तत्रापीच्छमात्रेणैव जगत्सृष्टेयर्थः ॥ २३ ॥

माहेश्वर इत्यर्जकम् । समाक्रन्दन् अत्युच्चरत् कुर्वन् युयुध
इति कथं ततश्च वैष्णवेण ज्वरेण कर्त्ता बलेन करणेनार्दितः
कन्यत्राभयमलक्ष्येति भीत्या यत्र यत्रापयाति तत्र तत्र चैतं
वैष्णवो ज्वरोऽनुयाति दुर्वाससं सुदर्शनमिव यं वा रक्षरचेति
महास्यो शरणं याति सोऽपि तमिव भयात् रक्षतीत्यर्थः । अतो
भीतः अत एव शरणं रक्षिता आश्रयो वा तदर्थी सन् प्रणतो
नम्रो भक्त्या भूमिष्ठोऽञ्जलिर्यस्य सः पाठान्तरे प्रयतः भक्त्या
विशुद्धः उद्यतो षाण्डालिर्येन सः हृषीकेशमिति माहेश्वरोऽयं
मयोद्भूजितः सन् मामेव शरणमागत इति कृपया तेनैवासौ
तत्र प्रवर्तितः स्फूर्तिं प्रापितश्चेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोऽस्वामिकृतभाष्यतत्त्वचन्द्रिका ।

तत इति । नम्रामनिरीक्षमाणस्तिर्यङ्मुखो बभूव तावच्छ-
न्तरं लक्ष्येत्यर्थः ॥ २१ ॥

विद्रावित इति । भूतगणे विद्राविते पलायिते सति अङ्क-
रेण प्रयुक्तः घोरं रूपं यच्च सः विशेषेण भीषयतीति तथा
श्रीशिशु शिरसि यच्च त्रयः पादा यस्य स तापज्वरः दृष्ट-
विशो दहन्निव दाशार्हं कृष्णमभ्यपद्यत अभ्याज्जाम् ॥ २२ ॥

समरे शार्ङ्गधन्वनः कृष्णस्याग्रे आविर्बभूव । अथेति । देवः
कृष्णस्तं ज्वरं दृष्ट्वा ज्वरं वैष्णवं शीतज्वरं व्यसृजत् प्रायुक्त माह-
ेश्वरो वैष्णवश्चेत्युभौ ज्वरौ युयुधात युद्धकृतवन्तौ तत्र
वैष्णवेन ज्वरेण कर्त्ता बलेन साधनेनार्दितः विद्रावितः माहेश्वरो ज्वरः
समाक्रन्दन् करोत् । अलक्ष्येति । अन्यत्र अन्यतः अभयमलक्ष्म्या
अत एव नितरां भीतः शरणं रक्षितारं तदुपायं वा अर्पयते
इति यदाञ्जलिः कृष्णं तुष्टाव ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्गीर्वाणोऽस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

हृषीकेशमिति महेश्वरत्वेन कृपया तेनैवासौ तत्र प्रवर्तितः
स्फूर्तिं प्रापितश्चेति भावः ॥ २४ ॥

श्रीमद्बलभावाचकृतसुबोधनी ।

तस्यास्तथाकरणेन यज्जातिं तदाह-ततस्तिर्यङ्मुख इति ।
"नम्रस्त्री प्रकटस्तनीम्" इति निर्वेधात् अनिरीक्षन् तिर्यङ्मुखो
जतः किञ्च गदाग्रजः ततो भगवति वराहसे बाणश्च पराह-
मुखोभूत्वा पुरमविशत् पदभिः विरयः किञ्च धन्वेति चकारात्
तदीयाः सर्वे एव गताः ॥ २१ ॥

एवं प्रथमयुद्धमुक्त्वा द्वितीयराजसयुद्धार्थं भगवच्छु-
रयोः प्रस्तावनामाह-विद्राविते भूतगण इति । यदैव भगवाद्
तिर्यङ्मुखः तदैव सभावस्यक्त इति महादेवोऽपि मोहावुन्नतः
तत आत्मविस्मरणात् साधनसेवकभूतानां भूतानां पलायनं
दृष्ट्वा स्वस्य वैदिकभावेन आप्यात्मिकरूपं रुद्रं ज्वरमुत्पादयामा-
सत्याह-रुद्रः पशूञ्छ मायेतेत्यत्र रुद्रो ज्वर उक्तः "न तस्य
रुद्रः पशून्भिमन्यते" इत्यत्रापि वैदिकमार्गेणापि भगवता सह
युद्धं कर्त्तव्यमिति प्रवृत्त्यर्थं विद्राविते भूतगण इति अत एव
ज्वरोत्पात्तरत्र नाका रूपान्तरेण रुद्र एव ज्वर इति तु-
शब्दोऽन्यज्वरं व्यावर्त्तयति स त्रिशिराः त्रिपाण दशार्ध शर-
णागतरक्षामार्गं काटरा इतिार्थे पराहसमभ्यपद्यत, स्वसामर्थ्यं
प्रकटयन्नैव गत इत्याह-दहन्निव दिशोऽशेति ॥ २२ ॥

तदा भगवान् सर्वरूपोऽपि तन्निवारककर्मरूपं परित्यज्य
प्रकारान्तरेण पृथोऽपञ्च शीतं ज्वरं योजयित्वा व्यसृजदिति
आह-अथ नारायणो देव इति । तं ज्वररूपं महादेवं दृष्ट्वा
सं ज्वरो रुद्रोऽष्टमूर्त्तः शिवस्य कलारूपः यास्ते अग्नेर्ष्वोरास्त-
नुवः शुष्मवृष्णाच अस्तु कामाहुतिश्च अशानयाचपिपसाश्च
सदिध्यामतिश्च एतास्ते अग्नयो रास्तनुवः" इति श्रुतेः । तानि-
रमुं गच्छ "योस्मान् द्रेष्टुं यच्च वयं द्विभ्यः" इति भुत्वर्यवशाद्
रुद्रेण प्रेरितास्तनुव एकैर्भूताः ज्वररूपमाप्न्वा भगवत्समीपं
गताः ततो नारायणो देवः पुरुषो यच्चरूपः "पुरुषो ह वै नारा-
यणः" इति तस्मादेवतारूपमग्निं निःसारयितुं दृष्ट्वा विष्णोर्भीषोमौ
ज्वरं व्यसृजत् भूतावपि "इन्द्र आत्मनः शीतरोणावज्जनयत्"

ज्वर उवाच ।

नमामि त्वाऽनन्तशक्तिं परेशं सर्वात्मानं केवलं क्षमिमात्रम् ।
विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं यत्तद्ब्रह्म ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥ २५ ॥
कालो दैवः कर्म जीवः स्वभावो द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।
तत्सङ्घातो बीजरोहप्रवाहस्त्वन्मायैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥ २६ ॥
नानाभावैर्लीलयैवोपपन्नैर्देवान् साधूँल्लोकसेतुन् विभर्षि ।
हंस्युन्मार्गान् हिंसया वर्त्तमानान् जन्मैतत्ते भारहाराय भूमेः ॥ २७ ॥
ततोऽहं ते तेजसा दुस्सहेन शान्तोऽप्रेणात्युत्त्वणेन उवरेण ।
तावत्तापो देहिनां तेऽङ्घ्रिभूलं नो सेवेरन् यावदाशानुबद्धाः ॥ २८ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाष्यकृतसुबोधिनी ।

इत्यत्र आत्मा भगवानेव यः । तत्प्रार्थनयैवास्तुजदिति ततो
ज्वरयोः परस्परं युद्धमालीदित्याह—माहेश्वरो वैष्णवश्चेति ।
उभौ प्रसिद्धौ यथा विष्णुशिवौ पूर्वं युयुधाते तथा तदीया-
वपि इति । उभयोर्बोद्धव्यात् युद्धं समानं तथापि देवताया
एव प्राबल्यात् माहेश्वरः वैष्णवेन बलवन्निर्दिष्टः । स्वयं गक-
न्वत् रोद्धुं कृतवान् रुद्रप्रकृतित्वात् ताम्रस एव पीडितो
रोदिति नेतरे कृतेपि रोद्धुं तत्पीडायामनिवृत्तायां वैष्णवाङ्गीतः
स्वभूतभूतं पूर्वमेव पराजितं मत्वा शरणार्थी सन् हृषीकेश-
मेव शरणं गतः अङ्गीकृतार्थं तुष्टाव हृषीकेशमिति भगवता
तत्रैव प्रेरितः किञ्च अन्यत्राभयमलब्ध्वा पूर्ववाधां स्मृत्वा
भीतश्च अङ्गीकारार्थं शरणार्थित्वम् अन्तःकरणस्थं तत्परव-
शमेन निरूपितं प्रयत्नाञ्जलिरिति कायिको व्यापारो नञ्त्व-
रूपः ॥ २३-२४ ॥

श्रीमद्ब्रह्मनाथकृतवर्त्तिकृतसारायर्द्धशिनी

अनिरीक्षमाणस्तिर्यग्भुजो बभूव ॥ २१ ॥
ज्वरस्तु योद्धुमवधारदिति शेषः ।
“ उवरक्षिपादलिशिरोः षड्भुजो न बलोचनः ।
भस्मग्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमः ” ॥ इति ॥ २२ ॥
शीतज्वरं मसृजत् ॥ २३ ॥
समाकम्बन् रुद्धभूतं अन्यत्राभयमलब्ध्वेति स्वस्वामिनः
शान्तोरपि पार्श्वे गत्वा तस्य च स्वरक्षणासामर्थ्यं ज्ञात्वा
भीतः प्रणतो भस्मा भूमिष्ठोऽञ्जलिर्यस्य सः ॥ २४ ॥

श्रीमद्भुक्तदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

श्रीणि शिरांसि वस्व स तथा त्रयः पादा यस्य स तथा ॥ २२ ॥
तं माहेश्वरं तप्तज्वरं दृष्ट्वा शीतं वैष्णवं ज्वरं व्यसृजत्
प्रायुक्त ॥ २३ ॥
बलवर्द्धितः बलाद्धितः समाकम्बन् सभ्यञ्जकवद् अभूत् ॥ २४ ॥

भाषा टीका

तव तो श्रीकृष्ण भगवान् उस नङ्गी लीको नहि देखत
तिरछा मुक्त होकर इतनेहि में रथ रहित और धनुष जिस
का टूट गया ऐसा वाणासुर अपने पुरमें घुस गया ॥ २१ ॥

जब श्रीकृष्ण भगवान्ने रुद्रके भूत गणको भगा दिय
तबतो महादेवने सचेत होकर अपना ज्वर छोडा तीन
मस्तकवारा और तीन पादवारा यह माहेश्वर ज्वर माना
दशों दिशानको जलावत श्रीकृष्णके ऊपर दौडा ॥ २२ ॥

इसके पश्चात् साक्षात्पारायणदेव श्रीकृष्ण भगवान् माहे
श्वरज्वरको देखकर अपने शीतज्वरको छोडते अये, तबतो
माहेश्वरज्वर और वैष्णवज्वर ये दोनों परस्परमे युद्ध करने
लगे ॥ २३ ॥

वैष्णवज्वरने निज घयसे पीडिता किया माहेश्वरज्वर
पुकारता भया भगवानसे अन्यत्र अभयको नहि प्राप्त होकर
अभयार्थी भया माहेश्वरज्वर, रक्षाकरने वारेकीप्रार्थना करत
औरआञ्जल जोडकर श्रीकृष्णकी स्तुति करता भया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभावार्थदीपिका ।

आत्मानं परमशक्तिमत्तं मन्यमानः श्रीकृष्णं तापयितुं प्रवृत्तः
स्वयमेव तप्तः संस्तं परमेश्वरं ज्ञात्वा स्तुवन्नमस्करोति-नमामीति ।
त्वा त्वामनन्तशक्तिं नमामि, कुतः ? परेषां ब्रह्मादीनामीशम् तत्र
हेतुः सर्वात्मानं सर्वस्यात्मानं चेतयितारम् तत्कुतः केवलं शुद्धं
क्षमिमात्रं चेतन्यघनं तद्देवं सर्वचेतयितृत्वेन परमेश्वरत्वमुक्तं किञ्च
विश्वसृष्ट्यादिहेतुत्वादपीत्याह—विश्वोत्पत्तिरिति । नन्वेवम्भूतं ब्रह्म
प्रसिद्धं नाहमिति तत्राह—यत्तद्ब्रह्मेति । यद्ब्रह्म तदेव त्वमित्यर्थः ।
किं तद्ब्रह्मेत्यत आह—ब्रह्मलिङ्गं ब्रह्मणा वेदेन लिङ्गयते
द्योत्यत इति तत्कुतः प्रशान्तं सर्वविक्रियारहितत्वाच्च साक्षात्
वाच्यमिति भावः ॥ २५ ॥

किञ्च यत्साविशेषं वस्तु तत्र वयं प्रभवामस्त्वयि तु सर्व-
विशेषास्तीति न कस्यापि प्रभुत्वं किन्तु त्वमेव सर्वप्रभुरिति वृत्तिः

भीमस्वामीकृतभाषादीपिका ।

मात्रत्वं विवृण्वन् स्तौति—काल इति । काष्ठाः क्षोभकः कर्म-
निमित्तम् तदेव कलाभिमुखमभिष्यक्तं देवं स्वभावस्तत्संस्कारः
जीवस्तद्वान् द्रव्यं भूतसूक्ष्माणि क्षेत्रं शरीरं प्राणः सूत्रम् आत्मा
अहङ्कारः विकारः एकादशेन्द्रियाणि महाभूतानि चेति षोड-
शकः तत्सङ्घातो लिङ्गदेहः एतस्य च बीजरोहणप्रवाहः
रोहोऽङ्कुरो देहाद्बीजरूपं कर्म ततोऽङ्कुररूपो देहस्ततः पुनरेव-
मिति प्रवाहः एषा त्वन्माया तस्या निषेधः अपाहो यस्यैस्ते
त्वां निषेधावधिभूतं प्रपद्ये भज इति ॥ २६ ॥

ननु, देवकीतनयस्य मे कथमेवभूतत्वं तत्राह—नानाभावे-
रिति । सर्वोपाधिनिर्मुक्त एव त्वं यथा लीलया स्वीकृतैः
मत्स्याद्यवतारैर्देवान् विभर्षि पालयसि तदर्थं लोकसेतून् वर्णा-
भ्रमधर्मान् तदर्थं तदनुष्ठानं साधून् तदङ्गत्वेनोन्मार्गान्
दैत्यादीन् हंसि संहरसि एवमेतदपि तव जन्म भूमेर्भारहणाय
लीलावतारोऽयं न कस्यापि त्वं तनय इत्यर्थः ॥ २७ ॥

अतोऽज्ञानतत्त्वद्विभवे प्रवृत्तं मां तप्तं रक्षेत्वाशयेनाह-
तप्तोऽहमिति । ते तेजसा त्वत्सृष्टेन ज्वरेण शान्तोऽग्रं शोत-
ज्वरेण परसन्तापकस्य युक्त एव ताप इति चेदत आह—ताव-
दिति । खेद्यां प्रवृत्तानामनुचित इति भावः ॥ २८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भीमान् महेश्वरोप्यनेन जृम्भित इति पूर्णमगवदुज्ज्वा परि-
वृत्तामत्य शरणयोग्यत्वं स्तुतियोग्यत्वं च व्यञ्जयन् नमस्करोति
नमामीति—तैर्बोधयानं तत्र केवलमित्यादावयं भावः शुद्धचित्तम्य-
मेव कल्वात्मा भवति चेतयिताश्च चैतम्यादेव हि जडप्रवृत्ति-
र्हर्षते तनस्तस्यैव तच्छक्तित्वं तत्तद्बीजावृत्तञ्च एवं
सांसारिकजीवचित्तस्य स्वस्वाधिष्ठानगतमेव तत्तत्परमात्म-
चित्तस्य तु सर्वगतम् अतो वाग्यादि महाभूतप्रवृत्तिरपि तस्मा-
देव न विना त्वत्क्रियते किञ्च नारं “भीमास्माद्धातः पवते”
“एको देवः सर्वभूतेषु गूढः” इत्यादिभूतेः । अतोऽनन्तशक्तित्वं
ब्रह्मादीशिवृत्तञ्च तस्यैव घटत इति एवं व्यष्टिद्वारा तस्य
तत्तत्तत्क्रिय समष्टिद्वारापि निरूपयतीत्याह—किञ्चेति प्रशान्त-
मित्यादावर्थ भावः विकारजातमेव हि सर्वेषां प्रतीतिविषयः
स्यात् अनुभूतजातीयत्वात् ततः शब्दोपि तदेव साक्षाद्बोध-
यितुं शक्नोति नत्वाविकृतं तद्रूपमनुभूतजातीयतो विवक्ष्य-
त्वात् अतः कथञ्चित् घोनयत्येव तदिति अथवा ननु ब्रह्म
निर्विशेषम् अहन्तु भीमद्विप्रहृत्पत्वात्सविशेषं तत्राह ब्रह्मैव
लिङ्गं भीविप्रहो यस्य तं तत्स्वरूपशक्तिवृत्तिवैचित्र्याविष्का-
रेण शुद्धं ब्रह्मैवैतद्रूपेण प्रकाशित इति भावः । यद्वा ब्रह्मणां
वेदेन लिङ्गयसे तथा व्यज्यसे यस्तं यद्वा ब्रह्मणो लिङ्गं लक्षणं
यत्र तं विद्वदनुभूततादृशत्वमित्यर्थः । यतः प्रशान्तम् अविकृतं
प्रकृतं शान्तं शास्त्रिसुखरूपमिति यावद्वा ॥ २५ ॥

एवं नमस्कृत्तुं शरणत्वसम्पादनाय सर्वाभ्यर्थं न्य-
पयत् सर्वाभ्यर्थेपि केवलत्वादिना तत्तद्दोषालिप्तत्वात् तदेवा-
धुना विवृण्वन् शरणं याति—काल इति । क्षेत्रं प्रकृतिरिति

टीकायाः पाठो युक्तः क्षेत्रं शरीरमिति पाठेपि तच्छब्देन कथ-
ञ्चित्प्रकृतिरेव व्याख्येया पौनरुक्त्यात् जीवः सोपाध्यवस्था-
एषा त्वन्माया एते तव बहिरङ्गशक्तेरेव विलासा इत्यर्थः
प्रपद्ये शरणतयाभ्ये मायावृत्तत्वाद्स्माकमिति भावः ॥ २६ ॥

नन्वेवं निर्दोषश्चैवं तर्हि कथं काञ्चिदस्मि—तत्राह—जानेति ।
लीलानिजपरिकररूपैर्भक्तैः सह क्रीडा तयैव हेतुना उपपत्ते-
र्योग्यतां लब्धेर्नानाभावेः एतान् मङ्गलानुगतान् विभरापि
तत्प्रतिकूलान्संवेतान् हन्मीत्येवं ये नानाभावा विविचामिप्रायाः
तैर्देवान्मन्त्रादीन् साधून् मुन्यादीन् विभर्षि उभयेषामपि विरो-
धेण लोकसेतून् लोकाभ्यरूपानीति तथा उन्मार्गान् हंसि
यतोऽयमवतार एतदर्थमित्याह—जन्मेति । भूमेः परमभक्तायाः
पृथिव्याः अतस्तादृशसाधुशिरोमणिभक्तवृन्दानुग्रहमयत्वाद्बु-
द्धिसादिकोपि तव मायातीतो महागुण एवेति भावः ॥ २७ ॥

एवं शरणमागम्य तस्मिन्निषेधयति—तप्त इति । ज्वररूपेण
ते तव तेजसा शान्तमपि “मह्यनामशानिः” इत्यादिष्वत् माह-
दुर्जनं प्रत्युप्रायमाणं यत्तेन तत्राप्युत्पन्नेन महोज्ज्वलेन तापः
सर्वोपि किम्पुनर्ज्वरमात्रकृत इत्यर्थः । नोसेवेरन् नाभयेरन् असे-
वने हेतुः आशाभिः पुत्रचित्तलोकैषणाभिरनु निरन्तरं बद्धा
इत्यर्थः । यद्वा सेवाधिकारिण आह आशया त्वदेककृपापुष्पया
अनुबद्धा इति ॥ २८ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इतिमात्रं कापि जात्यरहितं ब्रह्मलिङ्गं वेदप्रमाणकम् ॥ २५ ॥

देवं कालधर्माभिनिवेष्टताः स्वभावः जडत्वाजडत्वपरिणा-
मित्वाहितस्तद्वस्तुस्वभावः द्रव्यं पृथिव्यादि क्षेत्रं पृथिव्या-
द्युत्पत्तिभूमिः प्रकृतिः प्राणः पञ्चवृत्तिः आत्मा मतिः विकारः
अवस्थाभेदः सङ्घातः शरीरं बीजरोहणप्रवाहकार्यकारणप्रवाहः
त्वन्माया एषा त्वत्सङ्कल्परूपज्ञानाधीनं सर्वमित्यर्थः अधिकरणेष्व-
त्त्वत्त्वत्तः कृतं भयं न भवेत् ॥ -२६ ॥

भीमजीवराधाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्तुतिमेवाह—नमामीति चतुर्भिः । तावत्स्वरक्षणोपयुक्तपरत्व-
विशिष्टं स्तौति द्वाभ्याम् परेशं त्वां नमामि परेशं ब्रह्मा-
दीनामपीशं नियन्तारं किं प्राकृतराजादिवत् नेत्याह—सर्वा-
त्मानमिति । सर्वेषां ब्रह्मादीनामात्मानम् अन्तःप्रविश्य धार-
कत्वेन नियन्तारमित्यर्थः । कथमणुस्वरूपब्रह्मादिजीववर्गान्तः-
प्रवेश इत्यतो विशिनष्टि—केवलं निरवयवं ज्ञानमात्रस्वरूपं
सजात्यादन्तःप्रवेशोपपत्तिरिति भावः । मात्रशब्देन कथि-
दपि जात्याराहित्यं विवक्षितं ननु परेशस्तर्हि कोसौ
अगतकर्त्तव्यत्र त्वमेवेति वक्तुं कारणत्वोपयुक्तसर्वशक्तिस्वादि-
गुणयोगमाह—अनन्तशक्तिमिति । कारणत्वमाह—विम्बोत्पत्तीति ।
इयानं स्थितिः विष्वक्स्थोत्पत्त्यादि हेतुमित्यर्थः । मन्त्रैर्विवक्ष्य
किं प्रमाणमत आह—ब्रह्मलिङ्गं वेदप्रमाणकं ननु कविषं ब्रह्म
नत्वं तत्राह यत्तद्वृत्तेति यदेवान्तमस्मिन् ब्रह्म तदभिधं त्वां
नत्वंहमपि कदाचिच्छोचामि नेत्याह—प्रशान्तम् अज्ञानाया पिपासा-

भीमजीराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

शोकमोहजरामृत्युकपोर्मिषदूरहितम् ॥ २५ ॥

ननु, कालकर्मस्वभावादीनामेव जगदेतत्त्वं न ममेत्यत आह—
काल इति । त्वं कालाद्यभिमानिदेवता कर्म जीवाद्यं स्वभावः
जडत्वाजडत्वपरिणामित्वादितत्त्वस्तु स्वभावः द्रव्यं पृथिव्यादि-
भूतपञ्चकं क्षेत्रं पृथिव्याद्युत्पत्तिभूमिः प्रकृतिः प्राणः पञ्च-
भूतिः प्राणः आत्मा मतिः विकारः अवस्थाभेदः तत्सङ्गतः शरीरं
बीजरोहप्रवाहः कार्यकारणप्रवाह एवा एतत्सर्वं त्वन्माया त्वत्सङ्कल्प
रूपज्ञानाधीनमित्यर्थः । एषेति सर्वनामत्वात् पर्यायेणोद्देश्य-
विशेषालिङ्गभाक्त्वात्प्रतिनिर्दिश्यमानमायापेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देश-
तं त्वां निषेधे “नेतिनेति” इति प्रकृतिप्राकृतसमस्तवस्तु
गतप्रकारो यस्मिन्निषिध्यते तं त्वां प्रपद्य इत्यर्थः । निषेध-
मित्यत्राधिकरणे घञ् ॥ २६ ॥

ननूकविधः परेशोऽन्य एवाहन्तु यदुपपन्नतम इत्यत
आह—नानाभावेरिति । लीलैव हेतुभूतया उपपन्नैरन्यथा
त्वय्यकर्मवद्भवे तेषामनुपपन्नत्वादिति भावः । तैर्भावैः प्रकार-
भूतैः मत्स्याद्यवतारैरिति यावत् धर्मसत्तुं धर्ममर्यादाश्च
विभिर्धि पुष्पासि उन्मार्गानुत्पद्यन् हंसि नाशयसि उन्मार्गो-
नित्यस्यैव विवरणं स्वेच्छया वर्त्तमानानिति यथा मत्स्य-
कूर्मादिजन्म तद्वदेतदपि तव जन्मावतारं भूमेर्भारहाराय
भारापनयनार्थम् अनेन वात्सल्यसौशील्यसौलभ्यादीनि सूचि-
तानि ॥ २७ ॥

इत्थं तस्य शरण्यत्वमाविष्कृत्य स्वकीयामार्त्तिमावेदयति
तत्त इति । तावच्छान्तेनाप्यन्त उन्नेणोत्बणेन दारुणेनान एव
सोढुमशक्येन स्वसेजोपवृंहितेन ज्वरेणाहं तप्तस्ततो मां प्रपन्नं
पाहीति भावः । परसन्तापकस्य युक्त एव ताप इत्यत आह—
तावदिति । यावदाशया रक्षकान्तरसम्भावनाशया तवाङ्घ्रिमूलं
न सेवेरन् तावदेव देहिनां तापः सेवायां प्रवृत्तानां त्वनु-
क्षितमिति भावः ॥ २८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

नमामीत्यत्र टीकायां केवलमित्यादावर्थं भावः शुद्धचैतन्य-
मेव कलवात्मा चेतयिताश्च । चैतन्यादेव हि जडप्रवृत्तिर्देह्यते
तत्तत्तस्यैव तत्तच्छक्तित्वं तत्तद्दीशित्वञ्च । एवं सति जीव-
चैतन्यस्य स्वस्वाधिष्ठानगतमेव तत्तत्परमात्मचैतन्यस्य तु सर्व-
गतम् अतो बाष्पादिमहाभूतप्रवृत्तिरपि तस्मादेव “भीवा-
स्माद्वातः पवते” इत्यादेः अनोऽनन्तशक्तित्वं ब्रह्मादि ईशित्वञ्च
तस्यैव घटत इति एवं व्यष्टिद्वारा तस्य तत्तद्भिरूप्य समष्टि-
द्वारापि निरूपयतीत्याह—किञ्चेति । प्रशान्तमित्यादावयम्भावः ।
विकारजातिमेव हि सर्वेषां प्रतीतिविषयः स्यात् अनुभूत-
जातीयत्वात् ततः शब्दोऽपि तद्वै साक्षाद्बोधयितुं शक्नोति
नन्वविकृतं तद्वै अनुभूतजातीयतो विलक्षणत्वात् अतः कथ-
ञ्चित् क्षोतवत्येव तदिति अथवा ब्रह्मनिर्विशेषम् अहन्तु भीमद्वि-
प्रहत्वात् सविशेषः तत्राह ब्रह्मैव लिङ्गं भीमिप्रहो यस्य
तम् ॥ २५ ॥

[१०७]

पूर्वं सर्वाभयत्वं नहोपाजितम् यन्निरूपितं तदेव विवृण्वन्
शरणं याति—कालो देवम् अत्र क्षेत्रं प्रकृतिरिति टीकायाः पाठा
युक्तः क्षेत्रशरीरमिति पाठोऽपि तच्छब्देनाकथञ्चित् प्रकृतिरेव
व्याख्येया पौनरुक्त्यात् ॥ २६ ॥

नन्वेवं निर्दोषश्च तर्हि कथं काञ्चिद्विद्वन्मि तत्राह—नानेति ।
लीला निजपरिकररूपैः भक्तैः सह क्रीडा तयैव हेतुना । उप-
पन्नैर्योग्यतां लब्धैर्नानाभावेरभिप्रायैर्देवानिन्द्रादीन् साधून्
मुन्यादीन् विभिर्धि उभयेषामपि विरोधेन लोकेसेतुं तथा
उन्मार्गं हंसि यतोऽयमवतार एव तदर्थं इत्याह—भूमेः परम-
भक्तायाः पृथिव्याः ॥ २७—३३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

नमामि त्वामित्यादि । कृतिमात्रं कृतिर्ज्ञानं मात्रा भंशो यस्य
ब्रह्मलिङ्गं ब्रह्म वेदः तदेव लिङ्गं गमकं यस्य ब्रह्म बृहत् परि-
पूर्णं यद्वा यत् यतो ब्रह्म वेदः अत एव ब्रह्मलिङ्गं ब्रह्मणः
त्वद्गमकत्वं त्वज्जन्यत्वेनैव अत एव अनन्तशक्तिं यतः परेशं
परेषाम् ईशम् ॥ २५—३३ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्य स्तोत्रमन्वाह चतुर्भिः—

स्वरूपबलकार्याणि जानतो मम सर्वथा ।

रक्षा त्वयैव कर्त्तव्येत्येवं रूपा स्तुतिः कृता ॥

तत्र प्रथमं स्वरूपमुक्त्वा नमस्यति, शाल्वसिद्धं स्वरूपं परि-
दृश्यमानादन्यदिति शङ्कां व्यावर्त्तयितुं त्वामित्याह इद-
मेव तदिति वक्तुं नन्वष्टमूर्त्तिज्वरोऽयं सर्वसंहारशक्तिरूपः
कथमन्यं स्तौति इत्याशङ्क्य तस्य माहात्म्यमाह—अनन्त-
शक्तिमिति । अनन्ताः शक्तयो यस्येति, ननु कालादेर्ब्रह्मादेर्वा
साहाय्ये रक्षा भविष्यतीति किं शत्रोर्महतः शरणगमनेनेत्या-
शङ्क्याह—परेशमिति । ब्रह्मादीनामपि नियन्तारं, ननु तथापि
मरणं वरं ननु शत्रोः शरणगमनमित्याशङ्क्याह—सर्वात्मान-
मिति । स हि सर्वेषाम् आत्मा ननु शत्रुः अनेन वैषम्य-
नैर्घृण्ययोः परिहृतयोरपि प्रकृतिसम्बन्धात् सर्वात्मनोऽप्यन्यथा-
भावमाशङ्क्य तन्निराकरोति—केवलमिति । न प्रकृत्यादिभिः
सम्बन्धं जीवघत् ननु प्राबुधूतस्य काममयत्वात् कथं केव-
लत्वं तत्राह—कृतिमात्रमिति । चिद्रूप एषां प्रकट इति स
मन्यते औकुलोमिवदात्मानं चैतन्यमात्रं मन्यते साङ्गधवला
उभयोर्वैषम्यं जीयत्वब्रह्मत्वकृतं सर्वेषामेव दैत्यांशानां तत्पक्ष-
पानिनाञ्च चिन्मात्रपक्ष एव सम्मतः तत्र केपाञ्चिज्जगत्-
कर्तृत्वं न भगवतः किन्तु प्रकृत्यादेरिति तत्पक्षपातो भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्य निराकरोति—विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुमिति ।
विश्वस्य सृष्टिसिद्धिप्रलयहेतुस्त्वमेव केवलादेवाविकृतात् सर्वं
जायत इति चिन्तामण्यादौ दृष्टमिति चिन्मात्रस्यापि हेतुत्वं
मन्यन्ते भुतिसिद्धत्वात् अत एवासिन्नर्थं अलौकिककर्तृत्वे
प्रमाणमाह—यच्चदिति । लोकवेदप्राप्तिं यलोके प्राप्तिं तदेव
वेदप्राप्तिमिति, ननु, कृष्णं पुरस्कृत्य न लोकवेदयोः प्राप्तिः

श्रीमद्भूलभाचार्यकृतसुबोधिनी।

कथितं दृष्टा तथाभूतशब्दस्याभूतत्वात् तत्राह ब्रह्मेति ब्रह्मत्व-
मेव व्यवहार्यत्वाच्च कथमित्याशङ्क्याह—ब्रह्मलिङ्गमिति । जगत्-
कर्तृत्वतन्निर्वाहकत्वसेतुत्वविधरणत्वादीनि ताल्लङ्घानि ताप्ये-
वात्र सन्तीत्यत्रापि प्रमाणमाह—प्रशान्तमिति । प्रकर्षेण शान्तिः
प्रत्यक्षसिद्धा अन्यथा स्वतन्त्रः समर्थः किमस्मादेव अपेक्षां
कुर्यात् प्रशान्तत्वेन च ब्रह्मधर्मोपेक्ष्यन्ते धर्मैश्च ब्रह्मत्वं ततो
लोकवेदसमन्वयः तेन जगत्कर्तृत्वमिति गुणा उत्तरार्द्धे निरु-
पिताः दोषाभावाच्च पूर्वार्द्धे एवं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहत्वं निरु-
पितम् अनेन सर्वसामर्थ्यं भगवत एव सर्वत्र नान्यस्येति
सिद्धमपि ॥ २५ ॥

प्रतीत्या कालादीनां बलं भिन्नमनूय तन्निराकरणेनैव
निराकरोति—कालो दैवमिति । कार्यकारणरूपाणि वस्तुनस्त्व-
मेव तेषु भिन्नतया प्रतीत्या यत्सामर्थ्यपरिकल्पनं तदपि त्वन्मा-
यैषा अन्यथा सर्वप्रमाणसिद्धे कथमन्यथाकल्पनं सम्भवति
तत्र कालः सर्वकारणमिति उच्यतेः शास्त्रादन्वयव्यतिरेकाभ्याञ्च
निश्चीयते तद्वान्तरभेदा प्रहाः कालावयवास्तदिन्द्रियरूपाः
दैवमित्युच्यन्ते ततो धर्मशास्त्रे तत्सर्वं कर्मवशात् इति सामान्य-
विशेषकर्मभ्यां सर्वकार्योत्पत्तिमाहुः साङ्ख्याः सर्वत्र बीज-
स्वभावमेव कारणमाहुः अन्येपि स्वभाववादान् जडकार्यकारण-
वादिनामेवं सिद्धान्तः जीवकार्यवादिनां मते जीवस्वभाव इति
पाठः सर्वमेव जीवात्मकमिति यद्यप्ययं ब्रह्मवादे निराकृतः
तथापि पूर्वपक्ष एव निराकृत इति सर्वजीवपक्षेपि युक्त एव
कालादयः पञ्च वा सामान्यकारणभूताः कालो गुणक्षोभकः
दैवं प्राण्यदृष्टं कर्म जन्मनिमित्तं भगवद्रूपं सामान्यं जीवा
भोक्ता स्वभावपरिणामहेतुरिति जीवः स्वभाव इति पाठे कार्य-
माह—द्रव्यमिति । द्रव्यं तत्त्वानि तेषां कार्यं देहः क्षेत्रं तत्र
प्राणाः सर्वहेतुः तस्यापि प्रभुरात्मा अहङ्कारः पुराप्यक्षो
विकारः तत्सङ्घातश्च देवतिर्यङ्मनुष्यादिरूपः आद्यः ततो बीज-
रोहप्रवाहः बीजभाषापञ्चानां तेषामेव रोहः अङ्कुरोत्पत्तिः
कार्यमिति यावत् तस्य प्रवाहोऽनावृत्तिः बीजाङ्कुरन्यायः एतत्
सर्वं भिन्नतया अखण्डात्त्वत्तः परिज्ञानं त्वन्मायैव एवं बुद्धि-
रूपा भवति तस्या व्याप्तिः कामवज्जीवेष्वेव अतो माया-
वशात् त्वमेव तथा भवसीति निराकरणार्थमाह—तन्निषेधमिति ।
तस्यानिषेधो यत्रेति अतः सर्वसमर्थं त्वामेव प्रपद्ये ॥ २६ ॥

एवं स्वरूपसामर्थ्यं निरूप्य विशिष्टं कार्यमवतारकृतं निरु-
पयति—नानाभावैरिति । नटवत् मत्स्यादिभावान् बिभर्षि आनन्द-
रूपः भावमात्रेण तथा जायत इति भावपदं तत्रापि न
नटवत् क्लेशेन पदार्थसम्पादनं किन्त्वच्छयैव तथात्वमित्यर्थः ।
तेषां प्रयोजनमाह—देवान् साधून् लोकसेतून् बिभर्षीति । त्रि-
विधा एते साधवो भूमिष्ठाः धर्ममर्यादासतवः ते भूमेरव
एव निरूपिताः स्यातां हि वेदिरिति अनेन त्रिलोककथितभक्-
तरक्षार्थं अवतारा इत्युक्तं भवति एवं गुणार्थतामुक्त्वा दोषा-
भावाधत्तामाह—हंस्युन्मार्गानिनि । उन्मार्गाः धर्ममार्गाविरोधिनः
किञ्च हिंसया वर्त्तमानान् मारणैकस्वभावान् अत एतत्ते जन्म
तादृशमुभयं कुर्वन्पि विशेषकार्यमपि करोतीत्याह—मारहाराय
भूमेरिति । मारहारो मारहरणम् अवतारान्तराणि भूम्युपजीवकाना-

मेव दोषाभावं गुणञ्च सम्पादयन्ति अयन्त्ववतारः भूमेरेव
भारं दूरीकरोति उपलक्षणमेतत् परमानन्दञ्च सम्पादयति ॥ २७ ॥
एवं स्तुत्या प्रार्थयितुं स्वदुःखं ज्ञापयति—ततोऽहमिति । दुस्स-
हेन भेजसा क्रूरेण ज्वररूपेण नाग्नेर्हिताप इति न्यायमपि
बाधित्वा सन्ततोहं नहि दृष्टे अनुपपन्नं नाम ननु वैष्णवं
तेजः न तापं जनयति तत्राह—शान्तोऽप्रणेति । बहिः शीतोऽन्त-
रुष्णः अन्यथा वैष्णवतेजसो न दैत्यनिराकरणत्वं स्यात् यथा
भगवान् चक्षुषः चक्षुःभोगस्य भोगं तथाऽयं धर्मो ज्वर-
स्यापि ज्वरः निवर्त्तकश्चेति आनुगुण्यसिद्ध्यर्थं तापमेव
निवारयितुं तथा निरूपणम् अत्युत्पन्नमसङ्गम् क्रूरा-
दपि क्रूरत्वात् ननु निवृत्ते तापो निवर्त्तय्यते अतो ज्वर
एव प्रार्थनीयः नहि शस्त्रे प्रयुक्ते शस्त्रपीडितः शत्रुं प्रार्थयते
इत्याशङ्क्य निराकरोति—तावत्ताप इति । देहभित्तानिर्नां ताप-
देव तापः यावन्नेऽङ्गिभूलं नो सेवेरन् अनेनान्यथा ताप-
निवृत्तिर्न भवतीत्यप्युक्तं ज्ञानेपि तापनिवृत्तौ अङ्गिभूलाभय-
मेव हेतुरिति किमस्तर्गणना ज्ञानेनेति भवेदुत्कर्षोप्युक्तः तर्ह्य-
सेवने को हेतुस्तत्राह—आशानुबन्धा इति । भगवद्वरणारविन्द-
सेवायां न कामुकः प्रतिबन्धकः किन्तु तच्छक्तिराशा अतो
नैराह्याभावात् सर्वत्र तत्र दशापि न पूर्वन इति तथाऽनुबन्धाः
यावदित्ययमनुबन्धः शान्त इति निरूपितम् आद्यावोनेनाद्या
सत्या भवति तदा पूर्णा सती निवर्त्तते कामनिवृत्तौ तु
निवर्त्तत एव विषयदोषदर्शनादपि निवर्त्तते तन्निवृत्तौ बहवः
प्रकारा इति सम्भावनाया विद्यमानत्वात् यावदित्यवधिर्निरु-
पन्नरूपः काम इति तेन तापस्तावदेवेत्यपि युक्तम् ॥ २८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

अनन्तशक्तिमिति । मत्स्वामिनः शम्भोः सकाशादपि तव
शक्तिरधिकाऽनुभूतेति भावः । तत्र हेतुः परेश स ईशस्त्वन्तु
परमेश इत्यर्थः । सर्वोत्तमानमिति त्वं सर्वेषां परमात्मा भवक्षेत्र
सर्वस्य शम्भोरप्यात्मा भवसीत्यर्थः । दम्ब्यादिसर्वशब्दोऽपि
शम्भुवाची दृष्टः । ज्ञतिमात्रमिति शुद्धचित्तमयस्त्वं केवलमिति
मायाशाब्दस्य निरस्तं मत्स्वामी शम्भुस्तु मायाशाब्द एवेति
भावः । विश्वोत्पत्तीति त्वं सृष्टिस्थितिसंहारकर्त्ता स तु केवलं
संहारकर्त्तैवेति भावः । ब्रह्मणा वेदेन लिङ्गयते द्योत्यते इति
ब्रह्मलिङ्गं यद्ब्रह्म प्रशान्तं तदेव त्वं सतु उग्रं ब्रह्मेति भावः ॥ २५ ॥

केवलं ज्ञतिमात्रत्वं विदुष्वन् प्रथमं केवलपदेन व्यावृ-
त्तानि वस्तुति गणयति—काल इति । कालः क्षोभकः कर्म निमित्तं
तदेव फलाभिमुखमभिव्यक्तं दैवं स्वभावस्तत्स्कारः जीवः
तैवान् द्रव्यं भूतसूक्ष्माणि क्षेत्रं प्रकृतिः प्राणः सूत्रम् आत्मा अह-
ङ्कारः विकार एकादशेन्द्रियाणि महाभूतानि चेति षोडशकः
तत्सङ्घातो देहः बीजं देहाज्जायमानं कर्म रोहस्तस्माज्जनिष्य-
माणोऽन्यो देहस्तयोः प्रवाहः पौनः पुन्यं परम्परा एषा त्वन्माया
तत्र जीवस्य मायाभिन्नत्वेपि मायाप्रस्तत्त्वान्मायात्वं तन्निषेधं तस्यां
मायायाः निषेधो यत्र तं त्वद्देहेन्द्रियादीनि त्वन्मयायेव न
माया इत्यर्थः ॥ २६ ॥

नन्वेवभूतत्वेदं तर्ह्यनुग्रहानिग्रहापितौ रागद्वेषौ मायिकधर्मौ

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽस्मि व्येतु ते मण्डवराज्यम् ।

यो नो स्मरति संवादं तस्य त्वन्न भवेन्नयम् ॥ २९ ॥

इत्युक्तो ऽच्युतमानस्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ।

बाणस्तु रथमारूढः प्रागाद्योत्स्यन् जनार्दनम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किं मयि दृश्यते ? तत्राह—नानेति । एतान् मन्त्रकानुकूलान् विम-
राणि एतास्तत्प्रतिकूलान् हतानीत्येवं भक्तवत्सलस्य तब ये नामा
भावा अभिप्रायास्तैर्लीलया अनया बाणयुद्धादिकथैव उपपन्नै-
र्देवानिन्द्रादीन् साधून् मुन्यादीन् विमर्षि उभयेषामपि विशेष-
णं कोकसेतून् लोकाभयभूतानिति तथा उन्मार्गान् हंसि तेन
भक्तवत्सल्यगुणाङ्गभूतौ रागद्वेषौ तेन न मायिकाविति भावः
अतो मयेदमवगतमित्याह—एतत्ते जन्म भूमेः स्वभक्त्यायाः भार-
हाराय ॥ २७ ॥

अतःपरं त्वां स्तोतुमप्यहं न शक्नोमीत्याह—ततोऽहमिति ।
ते तेजसा त्वत्सुष्टुज्वरेण शान्तः शीतश्चासाधुप्रो दाहकश्च
तेन परस्वप्तापकस्य ते सन्तापो युक्तः एवेति चेदत आह
तावदिति । अयुना त्वहं ते भक्त एवाभूवमिति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनन्तशक्ते, शक्तिद्वारा परिणामित्वं इतिमात्रस्वरूपस्य
स्वरूपतो निर्धिकारित्वञ्चोक्तं ताः शक्तीः स्वरूपञ्च विभज्य
दृश्यन् सर्वाधारत्वं दृश्यन्ति—एषा कार्याकारेण संस्थित्वा
त्वन्माया प्रकृतिः कालः क्षोभकः देव दिग्वाताकादिदेवतागणः
कर्म जन्म निमित्तं जीवः क्षेत्रज्ञः स्वभावः परिणामित्वापरिणामि-
त्वादिरूपरूपतत्त्वार्थधर्मः द्रव्यं भूतसूक्ष्माणि क्षेत्रं व्यष्टिशरी-
राणि प्राणः पञ्चवृत्तिः आत्माऽहङ्कारः विकारः एकादशेन्द्रि-
याणि पञ्च महाभूतानि चेति षोडशसङ्ख्यातः समष्टिशरीरं
ब्रह्माण्डम् किम्बहुना बीजं प्रधानं तस्माद्रोहप्रवाहः कार्यप्रवाहः
संसारप्रवाहश्च यस्मिन् परमकारणे तद्ब्रह्म त्वां प्रपद्ये प्रपत्तेः
फलं द्योतयितुं तत्पदवाच्यं ब्रह्म विशिनष्टि तन्निषेधमिति
तस्य संसारस्य निषेधो निवृत्तिर्यस्मात्प्रपतव्यात् तत् जीव-
कालप्रकृतितत्कार्यनिर्देशः अनुक्तानां ब्रह्मशक्तीनामुपलक्षणार्थः
इति सङ्क्षेपार्थः ॥ २५—२६ ॥

एवं विभज्यन्माविहेतुत्वसर्वशक्तित्वसर्वात्मत्वनिर्धिकारस्व-
रूपत्वसर्वाधारकत्वसंसारनिवर्तकत्वाद्यां भगवन्गुणा उक्ताः अथ
नानावतारेर्देवादीन् पस्त्वं पालयन्ति उत्पत्त्यां हंसि स एव
त्वं बह्वदेवगृहे अवतीर्णोसीति स्वयं भगवत्स्वपरमकारुणिकत्वा-
दीन् दर्शयितुं स्तौति—नानेति ॥ २७ ॥

त्वत्पराङ्मुखत्वात्त्वां पातायितुं प्रवृत्तः त्वदीयेन ज्वरेण
प्रत्युतोपपत्तिस्तत्सन्निकर्षादयुना त्वन्नको ऽस्म्यतो नायुना

तापार्ह इत्यभिप्रायेण प्रार्थयते—ततोऽहमिति । शान्तोऽप्रेण शीतो-
प्रेण अत एव दुःसहेन ते तब तेजसा ज्वरेण ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

ज्वरः स्तुति करता भया कि अनन्त शक्तियुत और
ब्रह्मादिकन के ईश्वर सब के अन्तर्गामी केवल ज्ञान मात्र
स्वरूप तथा विश्वको उत्पत्ति पालन संहार का हेतु अति
शान्त स्वरूप और वेद करके जान्यो जाय ऐसे साक्षा-
त्परब्रह्म स्वरूप आपको मैं नमस्कार करता हूँ ॥ २५ ॥

माया के गुणों को क्षोभ करने द्वारा काल और जीव
के कर्मन का निमित्त, देव तथा कर्म और जीवका संस्कार
तथा जीव, और, आकाश आदि पञ्च भूतों के सूक्ष्मरूप,
तथा स्थूलशरीर, पञ्चप्राण, अहङ्कार आकाश आदि पञ्च
भूत, ग्यारह इन्द्रिय बीज के अङ्कुर प्रवाह सदृश, उपरोक्त
सब तरफ का समुदाय रूप लिङ्ग देह, यह सब आपकी
माया है आप उस माया से भिन्न हो एतादृश आपके मैं
शरण हूँ ॥ २६ ॥

अपनी लीलादि के निमित्त अङ्गीकार किये मत्स्य कर्म
वराह नृसिंह वामन आदि अवतारन करके जैसे देवता
और धर्मशील तथा वर्णाश्रम धर्मकी मर्यादाओंका पालन
करते हो, और परार्ह हिंसाके वास्ते वर्त्तमान कुमार्गी
असुर राक्षसन का जैसे वध करते हो, तैसे ही आप का
यह कृष्णावतार भी भूमिके भार उतारने के लियेहि है ॥ २७ ॥

प्रथम शान्त पश्चात् उग्र अति भयङ्कर और दुस्सह
आपके एतादृश ज्वर रूप तेज से मैं तपायमान होगया हूँ
इसी लिये मैं आपके शरण हूँ । विषयन की आशासे बन्ध
हुए जीव जहाँ पर्यन्त आपके चरणारविन्द की सेवा नहि
करते तहाँ पर्यन्त हि उनको ताप होता है ॥ २८ ॥

श्रीधरस्थामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हे त्रिशिरः ! व्येतु अपयानु महात्मापालकस्सन् सुखं विचर
काऽस्तावाहा ? तामाह—य इति । नो आच्योरिमं सम्वादं यः
स्मरेत्तस्य त्वत् त्वत्तो न भयं भवेत् त्वया भयं नोत्पादनीय—
मित्यर्थः ॥ २९—३३ ॥

ततो बाहुसहस्रेण नानायुधधरोऽसुरः ।

मुमोच परमक्रुद्धो बाणांश्चक्रायुधे नृप ॥ ३१ ॥

तस्यास्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण धुरनेमिना ।

चिच्छेद भगवान् बाहून् शाखा इव वनस्पतेः ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवभोषिणी ।

एवमस्य सकामत्वादापाततस्तत्ताप एव शान्तो जातो नतु
सर्वोपाति श्रीभगवद्वाक्येनैव दर्शयति—त्रिशिर इति । सम्बाद्-
मपि किम्पुनर्युद्धादिकं स्मरत्यपि किम्पुनः शृणुयात् कांस्तये-
द्वा अन्यतः तत्र मदाकृत्यस्यादौ त्वमपीत्यधिकं वाक्यं यो ना-
विति करुणया तादृशलोकतापकं मुञ्चतापि लोककरुणयोक्तं
यद्वा तस्यापि न भवेत् किम्पुनर्मत्प्रपन्नस्य तव मञ्जराङ्गय-
मित्यर्थः । इति च तथैव ॥ २८ ॥

अच्युतमिति । सर्वदोषक्षमादिनिजमहात्म्यतद्भुतिराहित्या-
भिप्रायेण तुशब्दस्तादृक्महापराक्रमस्य ज्वरस्यापगमेपि बाणस्या-
गमनानिर्बुद्धित्वं बोधयति रथं नन्दीश्वरसारथिकं माहेश्वर-
मेव यथोक्तं श्रीवैष्णवपुराणे—

“नन्दीशसङ्गृहीताश्वमधिकुडो महारथम् ।

बाणस्तत्रागमद्योऽङ्गं कृष्णकार्ष्णिबलैः सह ॥” इति
योत्स्यन् योत्स्यमानः जनान् दुर्जनान् अर्हयतीति तथा तमिति
कर्पाडनार्थमेवागम इति भावः ॥ ३० ॥

नानायुधधरोऽपि नृपः असुरसैन्यराजोऽपि परमक्रुद्धः सन्
स्वयमेव दूरादादौ बाणान् मुमोच चक्रायुध इति तस्मिन्स्तेषां
सफलं सूचयति यद्वा चक्रायुधेपि बाणान्मुमोच कुतः परम-
क्रुद्धः महाक्रोधेन विचारलोपादित्यर्थः । एवं तस्यातिनिर्बुद्धि-
त्वेन हसन् सम्बोधयति नृपेति ॥ ३१ ॥

पश्चादस्त्राणि विविधान्यस्यतः सत इत्यस्त्रमात्रेणारम्भ
एव बाहुन् चिच्छेदिति ज्ञेयं यतो भगवान् सर्वशक्तियुक्तः धुर-
वत्सीक्ष्णतरा नेमयः प्रान्ता यस्य तेनेति छेदने शैष्यमनायासा-
दिकञ्च द्योतयति तथाच हरिवंशे—

“अलानचक्रवत्सर्पं भ्राज्यच्चक्रं सदाभवत् ।

क्षितस्तु वासुदेवेन बाणस्य रणमूर्धनि ॥

विष्णुचक्रं भ्रमत्वाशु शैष्य्याद्रूपं न दृश्यते ।

तस्य बाहुसहस्रस्य पर्यायेण पुनःपुनः ।

बाणस्य छेदनं चक्रे तच्चक्रं रणमूर्धनि ॥

इति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भीमजीवगोस्वामिकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्थं संस्तुतः शरण्यो भगवान् तमनुगृह्णाह—त्रिशिर
इति । हे त्रिशिरः ! ते तुभ्यम् अहं प्रसन्नः तव मञ्जराङ्गयं
व्येतु व्यपेतु यः पुमानावयोरिमं सम्बादं स्मरति तस्य त्वत्
त्वत्तः भयं न भवेत् तं त्वं मा भीषयत्यर्थः ॥ २९ ॥

इतीति । आनम्य प्रणम्य योत्स्यन् योऽङ्गं जनार्दनं कृष्णं
प्रागादभ्यापतत् ॥ ३० ॥

तत इति । नानाविधान्यायुधानि धरतीति तथा सोऽसुरो
बाणः क्रुद्धो हे नृप ! चक्रायुधे कृष्णे परिधे मुमोच
प्रायुक्त ॥ ३१ ॥

तस्येति । अस्यतः क्षिपतः प्रयुज्जानस्येति यावत् तस्य
बाणस्यास्त्राणि बाहुंश्च सकृद्युगपत् धुरस्येव नेमिर्यस्य
चक्रेण सुदर्शनेन चिच्छेद वनस्पतेर्वृक्षस्य शाखा इव ॥ ३२ ॥

श्रीमद्भल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं विज्ञापितो भगवान् गुह्यकर्ता मृत्योरयं ज्येष्ठः भ्रातेति
तं स्थापयितुं नियमबन्धेन निरूपयति—त्रिशिरस्ते प्रसन्नोहमिति ।
श्रीणि शिरांसि यस्येति वातपित्तश्लेष्माणः धातुवैषम्याच्च
कर्माणि कालकर्मस्वभावा वा शिरांसि भवन्ति अतः सम्बोधनेन
तस्याक्षयत्वं निरूपितम् अहं प्रसन्न इति तव सर्वमेव
कार्यं सेत्स्यतीत्युक्तं यदर्थं प्रार्थितः तदाह—व्येतु ते मे
ज्वराङ्गयमिति । परं यथा मदीयास्तव न भयं तथा त्वत्तोपि
न मदीयानां भयमित्याशयेनाह—यो नौ स्मरेत् सम्बादमिति । नौ
आवयोः स्तोत्रप्रसादरूपः सम्बादः तस्य त्वत्तः भयं न भवेदिति
भगवदाज्ञा एवं कृतार्थस्सन् भगवदाज्ञां प्राप्य व्याजेनात्र
कस्यापि भयं न कर्षयमिति ज्ञापितः स्वस्त्वानमेव जगाम
मृत्योः समीपम् ॥ २९ ॥

इत्युक्त इति । अच्युतत्वाद्वाक्यमपि तथा ततो माहेश्वरो
ज्वरो गतः तस्मिन् गते महादेवाल्लभ्यधरः दैवं ब्रह्माभित्य युद्धार्थ-
मागत इत्याह—बाणस्तिष्ठति । तुशब्दः पूर्वागमनाद्विशेषमाह
बाणोपि बाणवज्जनार्दन इति जनार्दनं योऽङ्गं बोधयितुम् ॥ ३० ॥

ततः प्रत्येकं बाहुषु नानाशस्त्रास्त्राणि स्थापयित्वा युयुध
इत्याह—ततो बाहुसहस्रेणेति । नानायुधानि विभर्तीति ततः
चक्रायुधं प्रति नानायुधानि मुमुचे ननु भगवता पूर्वमस्य प्राण-
रक्षा कृतेति कथं शस्त्राणि मुमोच परमक्रुद्ध इति मुमोच
परं वस्तुतस्तच्चक्रुद्धः अन्यथा परमत्वं क्रोधविशेषणं न सम्भ-
वति समासे वा अस्माप्रर्थे स्यात् चक्रायुधमित्यनेन चक्रेण
सर्वनिराकरणं द्योतितम् एकतः सहस्रमायुधानि एकतः सुवर्धन-
मिति समतां प्राप्तां परिहरति ॥ ३१ ॥

तस्यास्यत इति अस्त्राण्यस्यतः क्षिपतः लौकिकप्रकारार्थं
धुरनेमिना चक्रेण चिच्छेद दशशतानि बाहुंन् मध्ये शिरश्छेदनं
प्राप्तं निराकरोति—शाखा इविति । वनस्पतेः तेन महामिति न
शिरसद्विच्छेदं किन्तु तस्य प्रसरणनिराकरणार्थं शाखा इव बाहुं-
नेव चिच्छेद बाहुव एव वरप्राप्ता इति ॥ ३२ ॥

बाहुषु च्छिद्यमानेषु बाणस्य भगवान् भवः ।

भक्तानुकम्प्युपपन्नस्य चक्रायुधमभापत ॥ ३३ ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्मणि बाहुमये ।

यं प्रश्यन्त्यमलात्मान आकाशमिव केवलम् ॥ ३४ ॥

नाभिर्नभोऽग्नर्मुखमम्बु रेतो यौःशर्षिमाशाः श्रुतिरङ्घ्रिरुर्वी ।

चन्द्रो मनो यस्य हृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेन्द्रः ॥ ३५ ॥

रोमाणि यस्यौषधयोऽम्बुवाहाः केशा विरिञ्चो धिषणा विसर्गः ।

प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः स वै भवान् पुरुषो लोककल्पः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

नौ तव मम च त्वत्तः सकाशात्तस्य मयं न भवेदित्येव
भगवतोर्कं न तु तं त्वं मास्वशोत्युक्तमत एतत् सम्वादभोतुरपि
कथितं ज्वरो वसिष्ठति तद्गयानुत्पादक एवाकिञ्चित्कर एवेति
हेयम् ॥ २९ ॥

योत्स्यन् योत्स्यमानः ॥ ३०—३१ ॥

तस्य बाणस्य अस्यतः क्षिपतः ॥ ३२ ॥

श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अबेनु अपयातु नौ पावयोः सम्वादं यः स्मरति स्मरेत्
तस्य त्वत् त्वसो मयं नौ भवेत् त्वया मयं मदाद्या नोत्पा-
दनीयमित्यर्थः ॥ २९-३३ ॥

भाषा टीका ।

माहेश्वर ज्वरकी स्तुति करके श्रीकृष्ण बोले कि हे
मिशिर ! तुम्हारे ऊपर मैं प्रसन्न हूँ मेरे ज्वर से तुम्हारा को
मय निवृत्ति जो पुरुष तुम्हारे हमारे सम्वादको स्मरण करे
उसको तुमसे मय न होगा ॥ २९ ॥

इस प्रकार श्रीकृष्ण ने कहा तबतो माहेश्वर श्रीकृष्ण
को प्रणाम कर खड़ा गया उसके पश्चात् बाणासुर रथमें
बैठकर युद्ध करने के वास्ते श्रीकृष्ण के सम्मुख आता
गया ॥ ३० ॥

हे नृप ! तत्पश्चात् अनेक प्रकार के आयुधधारण किये
बाणासुर अत्यन्त क्रोधित होकर हजार भुजान से श्रीकृष्ण
के ऊपर बाण छोड़ता गया ॥ ३१ ॥

बारम्बार अस्त्रों को खलाने वारे बाणासुर के भुजानके
तीक्ष्ण धार युत सुवर्णन चक्र से श्रीकृष्ण इस प्रकार काट
देते भये कि जैसे वृक्षकीं डाँडीन को काट दें ॥ ३२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भकरक्षणार्थे श्रीरुद्रो भगवन्तं स्तौति --स्वं हीति । अयमर्थः
त्वामङ्गावाप्यं युध्यत इति न चित्रं यतस्त्वं बाणायै ब्रह्मण्यपि
गूढं ब्रह्म अभिधाया अविषयत्वात्कुतः । परं ज्योतिः ज्योतिषामपि
प्रकाशकत्वाद्विषय इत्यर्थः । कथं तर्हि प्रतीतिरत आह, यमिति ।
अमलात्मनां ज्ञतः प्रकाशात् इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

आस्तां तावन्निर्गुणस्य तव ज्ञानं लीकयाऽधिष्ठितस्त्वया
यो विराड्निग्रहः सोऽपि न ज्ञायते उदुम्बरफलान्तर्वर्तिमशके-
रिबोदुम्बरफलमित्यादिशब्देन विराड्भूतत्वेन स्तौति ब्राह्म्याम्—नाभि-
रिति । यस्य नम आद्यो नाभ्याद्यवयवाः स भवान् लोककल्पः
पुरुष इत्युत्तरेणान्वयः नमो यस्य नाभिः अग्नर्मुखम् अम्बुरेतः यौः
शीर्षम् आशा विशाः भुतिः अघोनिद्रियम् उर्वी अङ्घ्रिः चन्द्रो मनः
अर्को हृक् अहं शिव आत्मा अहङ्कारः समुद्रो जठरम् इन्द्रो भुजाः
बाहुः इन्द्रादयो लोकपाला बाहव इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ओषधयो रोमाणि यच्छब्दाद्वृत्ति स्पष्टार्था अम्बुवाहाः केशाः
विरिञ्चो धिषणा बुद्धिः प्रजापतिर्विसर्गो मेद् धर्मो हृदयं लोकैः
कल्प्यतेऽवकल्प्यत इति लोककल्पः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भगवान् महाप्रभावोऽपीति सर्वज्ञ इति वा अक्रायुधमुप-
पन्नस्य शरणागतत्वेनाभिस्य ननु तथापि महापराधिनं तमुपे-
क्षितुमेवासावर्हति तत्राह भक्तमनुकम्पितुं शीलमस्येति तथा
सः अयं भावः स्वयं भगवन्महिमव्यक्तार्थमेव युद्धादिकं कृत-
वानिति सर्वज्ञे तास्मिन् स्वापराधभञ्जनार्थं यत्नमकरोत् किन्तु
निजभक्तस्य तादृशत्वदूरीकरणार्थमेव पूर्वं प्रवृत्तत्वात्तदर्थमेवा-
धुनाप्युद्यम उचित इति अक्रायुधमिति बाहुवर्गच्छेदनानन्तरं
अक्रेणाव्यर्थेन बाणस्य वधशङ्कयेति भावः । अस्तौदिति वक्तव्ये
अभाषतेति स्वरूपमात्रवर्जनस्याप्यशक्यत्वेन स्तुतावप्यशकैः अत-
स्तस्य कुरुषापि प्रागेव गतेत्यागतम् ॥ ३३ ॥

त्वं हि त्वमेव परं परमतस्त्वं ननु परमतस्त्वं नाम कथं परिच्छिन्नं
दृश्यमानं च यतत् स्यात्तत्राह—ब्रह्म यतोऽग्यद्ब्रह्मास्ति तद्रूपं तथा

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ज्योतिः सर्वप्रकाशकं स्वप्रकाशञ्च नन्वत्र किम्प्रमाणं तत्राह वेदे गूढं रहस्यत्वेन कञ्चिदेव तथैव दर्शितं तथाच गोपालतापन्यां ।
“ तेहोचुरेतस्य गोविन्दस्याखिलाधारिणो ब्रह्मानिचेतन—
अेतनानामिति तं ह देवमात्मवृत्तिप्रकाशम् ” इति च अत एवोक्तं
“ गूढं परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ” इति ननु कथं तर्हि कश्चिद-
शुद्ध इव प्रतीयते तत्राह यमिति यं त्वां शुद्धात्मानं
केवलं शुद्धं स्वरूपशक्त्यैकविलासिनं पश्यन्ति यथावदनुभवन्ति
किमिव आकाशमिव यथान्यधर्मैराकाशं न लिप्यते तथात्व-
मित्येतदंशे तत्तुल्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥

नाभिरिति युग्मकम् । लोकैश्चतुर्दशभिर्भुवनैः कल्पेन कल्प-
नया उपास्यत्वेन सम्पाद्यते यः स लोककल्पः यद्वा तत्तया
सम्पाद्यते यः पुरुषो विराड्रूपः स भवान् भवदधिष्ठान-
मित्यर्थः ॥ ३५-३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ २७-३३ ॥

वाङ्मये ब्रह्मणि उपनिषदि आकाशमिव केवलं निर्दोषम् ॥ ३४ ॥

अहमात्मा अन्तःकरणम् अहङ्काररूपम् “अहङ्कारो ऽच्चात्मरुद्र
स्तन्नाभिदैवतम्” इति श्रुतेः । चन्द्रो मन इतिवत् कार्यकारणभावेन
सामानाधिकरण्यं “ चन्द्रमा मनसो जातः ” इति श्रुतेः एवं भग-
वत्पुत्रः प्रसूतश्चन्द्रो देहिनां मनसोभिमानी ॥ एवं भगवदीयाह-
ङ्कारप्रसूतो रुद्रो भवत्यहङ्काराभिमानीदेवता ॥ ३५-३७ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्चकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

बाहुष्विति । छिद्यमानेषु सत्सु भगवान् भवो रुद्रः भक्ता-
नुकम्पी हेतुर्गर्भमिदं तत्त्वाद्भाषत ॥ ३३ ॥

भाषणमेवाह—त्वं हीत्यादिभिर्द्वांशमिः । केवलं वेदान्तैक-
वेद्यं योगपरिशुद्धमनोप्राप्तं त्वत्स्वरूपस्वभावादिकं कथमयं
मूर्खो जानीयादित्यभिप्रयन् स्तौति—त्वं हीति । वाङ्मये
ब्रह्मणि वेदे उपनिषदीति यावत् गूढं यत्परं ब्रह्म तत्त्वं किं
तद्ब्रह्मस्वरूपमत आह—ज्योतिरिति । स्वप्रकाशं ज्ञानस्वरूप-
मित्यर्थः । अमलात्मानः योगपरिशुद्धान्तःकरणाः यं पश्यन्ति
स त्वीमिति सम्बन्धः अथ शरण्यत्वापयुक्तकल्याणगुणान्
विषभुस्तावद्दृष्टान्तमुखेन निर्दोषत्वमाह—आकाशमिव केवलं
निरस्तनिखिलदोषम् ॥ ३४ ॥

न हि शरीरमात्मनोऽपि प्रियमतस्त्वच्छरीरभूतकृत्स्नजगदन्तर्गतः
अयं मूर्खोपि तवानुकम्प्य एवेत्यभिप्रयन् विराड्रूपत्वेन
स्तौति—नाभिरिति द्वाभ्याम् । नभोऽग्न्यम्बुद्युदिकपृथिव्यां यथा-
क्रमं तव नाभिमुखरेतःशिरःश्रोत्रपादाः चन्द्रो मन इति
कार्यकारणभावेन सामानाधिकरण्यं “ चन्द्रमा मनसो जातः ” इति
श्रुतेः । भगवन्मावसात्प्रसूतस्य चन्द्रस्य सर्वदेहिमनोभिमानी-
देवतात्वाच्च एवं इगर्क इत्यपि “ चक्षोः सूर्यो ऽजायत ” इति
श्रुतेः इगभिमानिदेवतात्वाच्च यस्य तवेति सर्वत्र योज्यम् अहं रुद्रः

आत्मा अन्तःकरणमेवोऽहङ्कारः अत्रापि पूर्ववदेव सामा-
नाधिकरण्यं द्रष्टव्यं जठरं कुक्षिः भुजात्मक इन्द्रः इन्द्राद्य-
स्तथा भुजा इत्यर्थः । यच्छब्दानां स वै भवानित्यनेन
सम्बन्धः ॥ ३५ ॥

रोमानीति । आषभयो यस्य रोमणि अम्बुवाह्य मेघाः
केशाः विरिञ्चाधिपणा बुद्धिः प्रजापतिर्विसर्गो मेदु धर्मो
इदं स वै भवान् इत्यं लोकेः कल्प्यते अवयवाद्येनेति
लोककल्पः ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

त्वं हि त्वमेव परं परमतत्त्वं ननु परमतत्त्वं नाम कथं
परिच्छिन्नं दृश्यमानं च स्यात् तत्राह ब्रह्म सर्वतो बृहत् तथा
ज्यातः स्वप्रकाशमन्यप्रकाशकञ्च नन्वत्र किं प्रमाणं तत्राह वेदे
गूढं रहस्यत्वात् कञ्चिदेव तथैव दर्शितं यथा तापन्यां “ ते
होचुरेतस्य गोविन्दस्याखिलाधारिणो ब्रह्मैति चेतनश्चेतना-
नामिति तं ह देवमात्मवृत्तिप्रकाशम् ” इति च अत एवोक्तं “ गूढं
परं ब्रह्म मनुष्यलिङ्गम् ” इति कथं तार्किकैश्चिदशुद्ध इव प्रती-
यते तत्राह यमिति केवलं शुद्धं शुद्धत्वे दृष्टान्तः आकाश-
मिवेति ॥ ३४-३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

त्वं हीत्यादि । त्वं हि परं ब्रह्म मूर्तिमद्ब्रह्मेत्यर्थः । ज्योतिः
प्रकाशस्वरूपं ननु वेदो मां मूर्त्तं ब्रह्मेति न वदति इत्या-
शङ्क्याह—वाङ्मये ब्रह्मणि वेदे गूढं प्रचरद्रूपवैदग्ध्यो न भवसि
किन्तु आनुमानिकवेदबोधितं त्वा त्वाम् अमलात्मानः पश्यन्ति
जानन्ति किमिव केवलम् आकाशमिव आकाशो यथा अलिप्त-
स्तथा तेन युद्धादि केवलं ते लीलेव अत्र यः क्रोधादिस्तेन
त्वं लिप्तो न भवतीति भावः ॥ ३४ ॥

विराड्रूपस्तु तव विभूतिमात्रं न तु तद्वास्तवं तत्कीदृश-
मित्याह—नाभिर्नभ इत्यादि द्वाभ्याम् ॥ ३५-३६ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः स्वयंरदत्तबाहुच्छेदने महादेवः सर्वोपायपरिहृष्टः
भगवन्तं स्तोतुं प्रवृत्त इत्याह—बाहुष्विति । केवलं जये
रुद्रादीनामभिज्ञानं ज्ञायति जयस्यानियतत्वात् तद्वत्स्वरच्छेदे-
ऽपि तथा चेत् स्वस्य सामर्थ्याभावं निश्चित्य भगवन्तमेव
प्रार्थयेत् तथा सर्वथा अन्ये संशकाः भगवानेव स्तौतीति
निरोधः फलति नान्यथेति ज्ञापयितुं रुद्रस्तुतिः भगवानित्यु-
पायपरिहानार्थमुक्तम् अन्यार्थं स्वस्य लब्धप्रतिष्ठस्य हीनत्वाच्च-
स्येन हेतुमाह—भक्तानुकम्पीति । उपब्रज्य निकटे समागत्य
असम्मतिश्चेत् अन्ततो मां मारयतु न भक्तमिति ज्ञापयितुम्
अनेन भक्तहितार्थमेव पूर्वं लौकिकवैदिकप्रकारेण साहाय्यं
कृतमिति ज्ञापितं तदभावे स्तोत्रेणापि तथा करोतीति ज्ञा-
ना

भीमद्विधनायचक्रवर्तिनकृतसाराधर्शनी ।

युधमिति विज्ञेयपि बाहुष चक्रं गृहीत्वैव तिष्ठतीति शिरः
उद्यमपि कुर्यात् ॥ ३३ ॥

अनः भगवत तस्य स्तोत्रमाह द्वादशभिः-सम्बत्सरात्मक-
काक्षातिक्रमार्थं त्वं हि ब्रह्मेति—

“यादृशो भगवान् कृष्णः स योगेनैव गम्यते ।
इदयमानस्तु शास्त्रेण विसम्वादी हि दृश्यते ॥
इति ज्ञापयितुं प्रोक्ता भूम्यादीनां तथाऽङ्गता ।
अङ्गान्यपि हरेर्लोकं भिन्नानीति विदुर्यतः ॥
अस्त्वर्थश्च भगवान् समागत इति स्तुतिः ।
निर्दोषपूर्णगुणकोप्यस्मदादिभिरीर्यते ॥
यथाधिकारं तत्रापि हेतुर्हि भगवान् परः ।
अन्तरायस्त्वदङ्गाने यदासीत्स च स्वयम् ॥
प्रकाशको महान् साक्षादतोऽस्माकं हितो भवेत् ।
कृष्णेच्छयैव सर्वेषामेष बुद्धिबिपर्यः ॥
अन्यथा घनपुत्रादौ कथमुग्धा विवेकिनः ।
तस्मात्पूर्वापराधानां क्षमानित्वाहरीपरे ॥
तथापि चेन्न सेवन्ते व्यर्थजीवास्तु ते मताः ।
अनेन भजने प्रोक्तं बाणोपि भजते यतः ॥
प्राकृताभजने हेतुर्दुर्दृष्टं निरूप्यते ।
वयन्तु लोकीस्त्वैव भवदुत्कर्षहेतवे ॥
युद्धार्थमागताः किन्तु भक्त एव न संशयः ।
प्रकटेन प्रकारेण शरणागतिरुच्यते ॥
तादृशस्य हि तं यस्मात्कर्तव्यमिति सार्थता ।

आदौ लोकादप्या दृष्टो भगवान् ज्ञातो भवतीति भगवत्स्वरूप-
मुक्त्वा स योगेनैव ज्ञातव्य इत्याह—त्वं निश्चयेन ब्रह्मयुक्त-
ज्ञायमर्थः अन्यथा लौकिकवैदिकप्रकाराः व्यर्था न भवेयुः
प्रमेयमेव हि प्रमाणादलिप्तम् एतदाह—हिशब्दः ननु तथापि
प्रमाणात्कथं बलिष्ठमिति चेत्तत्राह—परं ज्योतिरिति । किं ज्योति-
रयं पुरुष इति ब्रह्मणे सूर्यनिराकरणप्रस्तावे वागपि निरा-
कृता सुतायां वाचि किं ज्योतिरयं पुरुष इति वाक्यादतः
परं ज्योतिः भगवानेव तर्ह्येवं सति साक्षात् पुराणपुरुषः
परमात्मा वैश्वक्यामवतरिष्यति स एव वेदार्थ इति कथं
वेदेन भूयते तत्राह—गूढं ब्रह्मणि वाङ्मय इति । वेदैस्तथैव
प्रतिपाद्यते परं गुप्तप्रकारेण अत एव गुप्तत्वात् भग-
वानाह—“वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः” इति तर्हि कथं निश्चयेन
प्रवृत्तिरित्यत आह—यं पश्यन्तीति । तेहि प्रथमतो हि गूढं ज्ञात्वा
सूक्ष्मदर्शनार्थम् अमलात्मानो भवन्ति ततः पाञ्चभौतिकेषु घट-
पटादिषु आकाशमिषु अप्रकटमेवमपि भूयते अन्यत्रप्रतिभास-
मानं सर्वत्र पश्यन्ति तर्हि सङ्गातप्रतिष्ठितं जीवरूपं जानीयु
स्तत्राह—केवलं ननु सङ्गाताविष्टम् ॥ ३४ ॥

एवं भगवत्स्वरूपमुक्त्वा विश्वरूपं वदन् प्रमाणप्रतिपादित-
प्रकारात् अन्यथाज्ञानं प्रत्यक्षतः न प्रमाणविरोधीति ज्ञाप-
यति—नाभिर्नमोभिरिति द्वाभ्याम् । आदौ मध्ये दृष्टिर्भवतीति तत्रभः
भगवतो नाभिस्तन्ममित्याह—ततो रूपवति दृष्टिर्भवतीति रूप-
मग्नौ प्रतिष्ठितमिति अग्निमुक्तमित्युक्तं ततो रूपप्रसङ्गे स्त्रियो

मुच्यतेति विषये निरूपयितुम् अम्बुनिरूपणम् एकाग्र्यं वा वाचो-
रसनमिति तदाधारत्वेन जलनिरूपणं स्पष्टिक्रमेण वा त्रिभु-
करणे धर्म्यनन्तरं जलमिति रेतो भगवतः विश्वस्य भगवान्
पिनेति जलमेव बीजमिति तथोच्यते नत उपरि सर्वतोभवेति
भूमिं त्रिधा निरूपयति द्यौः शीर्षम् आशाः परितः ताः भुतिः
श्रवणोन्मिष्यम् उर्वी पृथ्वी अरुघ्निः सर्वत्र जात्यपेक्षायामेकवचनं
माहात्म्यज्ञापनार्थं वा इन्द्रियप्रकरणत्वात् चन्द्रादीनां निरूपणम्
अयं चन्द्रो यस्य मनः अर्को हृक् अहङ्कारः आत्मा इदं
समुद्रो जठरम् इन्द्रो भुजाः ॥ ३५ ॥

इक्षोषधयो रोमाणि रोमसु सूक्ष्मस्त्वभेदोऽस्तीति द्यौ-
निरूपणम् अम्बुवाहाः मेघाः भगवतः केशाः य एव कश्चित्सर्वो-
त्मकत्वेन वक्तव्यः स एव निरूप्यते तद्धर्मो वेदमूलको धर्मः
इति वेदात्मके शिवे निरूपिते ततः सन्वेदे प्रमेये भगवतश्च
प्रदर्शिते सर्वात्मकत्वमकूराय ततोऽत्र प्रमाणेन वेदेनाप्यथा-
बुद्धिनिराकरणार्थं निरूप्यते इति वक्तव्यप्रयोजनयोर्भेदान् न
पांनरुक्त्यं विरिक्त्यो ब्रह्मा भगवतो धियणा बुद्धिः विशोषेण सर्गो
यस्मादिति गुह्येन्द्रियं चतुर्मुखः प्रजापतिः धर्मो यस्य इदं
एवं सर्वोत्कर्षमुक्त्वा अन्तः सम्बन्धिनं निरूपयति सर्वत्रा-
नुपकारार्थं तथादिमध्ययोः उपासनाव्यावृत्त्यर्थम् आभिदैविकत्वादि-
भेदाभावाच्च एतादृशः पुरुषो यः नारायणः स एव भग-
वान् ॥ ३६ ॥

भीमद्विधनायचक्रवर्तिनकृतसाराधर्शनी ।

ननु, यदैव येन सहायुध्यत तदैव तमुपब्रज्य तुष्टावेति
भवस्य लज्जापि नाभूत्तत्राह—भगवान् सर्वत्र स्वस्थ परस्य
ब्रह्मादेरपि तन्मायामोहितत्वं न चित्रमिति जानात्येवातस्तस्मिन्
स्वप्रभौ स्वयं भगवति का लज्जेति भावः ॥ ३३ ॥

त्वं परं ब्रह्मैव ज्योतिरप्राकृतज्योतिःस्वरूपं—

“तत्परं परमं ब्रह्म सर्वं विभजते जगत् ।

ममैव तद्धनं तेजो ज्ञातुमर्हसि भारत” ॥ इति

अर्जुनप्रति हरिवंशे भगवदुक्तः नन्वेवञ्जानासि तदा मया सह
विग्रहं कथमकरोस्तत्राह—वाङ्मये ब्रह्मणि वेदैपि गूढं ब्रह्म
साक्षादेव त्वं कथं ज्ञेयः स्या इति भावः तर्हि किमहमज्ञेय
एव तत्राह—यमिति । अमलात्मानो मायामालिन्यरहितः एव
अहन्तु तमोमयः कथं पश्येयमिति भावः । आकाशागवेति माया-
भयत्वेपि तव न तत्प्रेषः ॥ ३४ ॥

त्वं साक्षाद्ब्रह्मैव जगदिदमस्मदाद्यात्मकन्तु तव विभूति-
रेवेत्याह—नभो यस्य तव नाभिः उर्वी तव अरुघ्निः अर्को हृक्
अहं शिवः आत्मा अहङ्कारः इन्द्रो भुजाः ओषधयो रोमाणि
धियणा बुद्धिः विसर्गः उपस्थः धर्मो इदं यच्छब्दावृत्तिः स्पष्टनार्थी
नभ आदयो येऽग्नी इहवन्ते ते सर्वे सच्चिदानन्दशरीरस्य तव
नाभ्यादीनि इति विभूतय इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

लोकान् कल्पयसि स्वनाभिमुखादिभिश्चिन्मयैर्नभोऽन्या-
दीन् प्राकृतान् सृजसीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

तवावतारोऽयमकुण्ठधामन् धर्मस्य गुह्यै जगतो भवाय ।
 वयञ्च सर्वे भवतानुभाविता विभावयामो भुवनानि सप्त ॥ ३७ ॥
 त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीयस्तुर्यः स्वहृद्घेतुरहेतुरीशः ।
 प्रतीयसेऽथापि यथा विकारं स्वमायया सर्वगुणप्रसिद्धये ॥ ३८ ॥
 यथैव सूर्यः पिहितश्छायया स्वया छायां च रूपाणि च सञ्चकास्ति ।
 एवं गुणेनापिहितो गुणांस्त्वमात्मप्रदीपो गुणिनश्च भूमन् ॥ ३९ ॥
 यन्मायामोहितधियः पुत्रदारपुत्रहादिषु ।
 उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वामिनि त्वयि प्रातिकूल्ये मया स्वभक्ताभयदानप्रतिष्ठा-
 पालननिर्बन्धतः कृतमतोऽस्मै बाणायाभयं दत्त्वा मां सत्य-
 प्रतिष्ठां कुर्वत्याशयेन भगवन्तं स्तौति-स्वमित्यादिना । बाणाय
 ब्रह्मणि वेदे प्रविपादके गूढं विविधैरतिदुर्बोधैः शब्दैर्वर्णितं ब्रह्म-
 हृदस्वरूपगुणशक्तिजिज्ञास्यं तत्त्वं परं चेतनाचेतनविलक्षणं
 ज्योतिः सर्वप्रकाशम् आकाशमिव सर्वगतं सर्वदोषा-
 रूपाय केवलं स्वाभयम् त्वमेवासि कथं तर्हि सपरिकरो
 युद्धकृन्वानत आह—यमिति । अमलात्मानः सात्त्विकाः यं त्वां
 पश्यन्ति त्वग्मायागुणेन तमसा मोहितत्वादकार्यं कृतवानिति
 भावः ॥ ३४ ॥

किञ्च विभूतिभूतेन मया विभूतिमति त्वयि प्रातिकूल्यं
 सर्वथा मोहादेव कृतमित्याशयेन भगवन्तं विराड्कृपिणं स्तौति-
 नाभिरिति बाणाय । भुक्तिः भोगम् आत्मा अहङ्कारः भुजाः
 इन्द्रः विसर्गो मेदम् किम्बहुना लोकान् सर्वान् विभूति-
 भूतान् यः कल्पयति सृजति स भवान् ॥ ३५-३६ ॥

भाषा टीका ।

जब बाणके भुजा कटने लगे तब मकन के ऊपर कृपा
 करने वारे महादेव भगवान् के पास में आय कर श्रीकृष्ण
 की स्तुति करते मय ॥ ३३ ॥

श्रीमहादेवजी बोले कि परब्रह्म ज्योति स्वरूप आप हो
 बाणी मनके गोचर न होकर आप वेद में छिप रहे हो,
 निर्मल बुद्धि वारे ज्ञानीजन जिस आपको आकाश के समान
 निर्लेप देखते हैं ॥ ३४ ॥

जिस विराट् रूप आपका अन्तरिक्ष नामि है और अग्नि
 मुख है, जल वीर्य्य है, तथा सत्य लोक अस्तक है दिशा
 भोग इन्द्रिय है पृथिवी चरण है, चन्द्रमा मन है, सूर्य
 नेत्र है मे वद अहङ्कार है, समुद्र उदर है, इन्द्र भादि
 लोकपाल भुजा हैं ॥ ३५ ॥

और ओषधि जिसके रोम है मेघ केश है, ब्रह्मा बुद्धि
 है और वह ब्रह्मादि मेद इन्द्रिय है तथा धर्म जिस का

हृदय है, इस प्रकार लोकन की कल्पना जिस में हो रही
 है, ऐसा विराट् रूप आपहि हो ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ननु, तत्त्वतः प्रादेशिकशरीरस्य कथं नमो नामित्वादीत्यत
 आह—तवेति । हे अकुण्ठधामन् अमरच्युतस्वरूप ! मयायाम्युद्धाव न
 केवलमेतावत्किन्त्वस्मदनुग्रहार्थमपीत्याह—वयञ्चेति । सर्वे लोक-
 पालास्त्वया पालिताः सत्तापि भुवनानि पालयाम इति ॥ ३७ ॥

ननु, यदि विभावयितारो स्युः विभावयानि च भुवनानि
 सन्ति तर्हि कथमुक्तं त्वं हि ब्रह्मेति नहि ब्रह्मत्वे मम सञ्जा-
 तीयविजातीयभेदः सम्भवतीत्यत आह—त्वमिति । एकः सञ्जा-
 तीयभेदरहितः कुतः आद्यः पुरुषः पुरुषाणामवस्थाप्रयवतामाश्रयः
 प्रकृतिभूतः पुरुषः कुतः ततीयः शुद्ध इत्यर्थः । तदपि कुतः
 स्वहृद् स्वप्रकाशदानरूपः शुद्धादेव रूपाधियोगाजीवा जायन्ते
 “यथाग्नेः भुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युत्थन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे
 एव आत्मानो व्युत्थन्ति” इति भूतेः । अतः सञ्जातीयरहितः
 किञ्च अद्वितीयो विजातीयरहितोऽपि कुतः हेतुः सर्वस्य तथा
 स्वयं हेतुरहितश्चेति कथं तर्हि प्रतिशरीरं जीवभेदः प्रतीयते
 अत आह—प्रतीयस इति । सर्वगुणप्रसिद्धये सर्वविषयप्रकाश-
 नाय ॥ ३८ ॥

तर्हि किमहमेव संसारीत्युच्यते नहि नहीति सद्विद्वान्त-
 माह—यथैवेति । हे भूमन् ! स्वयां छायायां मेघलक्षणया पर-
 दृष्ट्या पिहितश्छादितोऽपि सूर्यश्छायां मेघं च रूपाणि च
 मेघान्तरितान् घटादीनपि सञ्चकास्ति प्रकाशयति एवं गुणेन
 अहङ्कारेण स्वकार्येण जीवावरकेण तद्गुण्यापिहितोऽपि गुणात्
 सर्ववादीनुपाधीन् गुणिनश्चोपहितान् जीवानपि सञ्चकास्ति
 आत्मप्रदीपः स्वप्रकाशः अतः सर्वसाक्षिणस्तव भ संसारं
 इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

किञ्च मायाभयस्याभ्याम्भोदयतस्तव कुतः संसृतिरित्याश-
 येनाऽऽह—यन्मावेति । पुत्रादिषु प्रसक्ताः वृजिनार्णवे दुःखसायने
 उन्मज्जन्ति देवादियोगिषु निमज्जन्ति स्थावरादिषु तनुर्कं कथं
 वीथे “विपर्ययस्य मयति ब्रह्मत्वस्यावराधयोः” इति ॥ ४० ॥

भीमजीवयोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तवेति तैर्वाक्यात् तत्र प्रादेशिकत्वमेकदेशत्वत्वं नभो नाभिस्तादित्वं तत्तद्व्याधिष्ठिततत्तद्वस्तुत्वं तत्र सिद्धान्तः सर्वदेशकालाप्रच्युतकीयविग्रह एव स्वमन्त्रित्वस्यैव प्रादेशिकतत्वं भासीति अग्रच्युतस्वरूप इत्यस्य तात्पर्यार्थः यद्वा नन्वेवम्भूतत्वं मम कथं प्रपञ्चे स्वस्वरूपेण प्राकट्यं तत्राह—तवेति । हे अकुण्डधामन् भीगोलोकादित्यस्यान ! तत्र भवतारः अपूर्ववत् प्रपञ्चे प्राकट्यं धर्मस्य प्राधान्यतत्त्वज्ञानां त्वत्कलक्षणस्य (अतो) जगतः सर्वजीवानामेव भवाय लोकद्वयभेदसे अतो वयमेति विशेषेण त्वत्कलिविस्तारणादिना पूर्वत आधिक्येन भावयामः ॥ ३७ ॥

त्वमेक इति तैर्वाक्यात् तत्र सम्भवतीत्यस्वान्ते येन भेदेन भवन्तो भावयितार इति शेषः । पुरुषाणामित्यादी विश्वेनैकापेक्षया जीवेश्वरस्वरूपमेव विश्वस्या प्रकाशनाये-
कत्वात्ते अतो वयमपि तद्विभूतिकृपा एवेति सजातीयविभेदाभावात् त्वमेव प्रवेति पर्यवसितमिति शेषः । किञ्च यथाविकारं स्वस्व देशानुरूपवैतन्म्यप्रकाशतारतम्येन नानाविधः प्रतीयस इत्यर्थः । तत्र स्वभावाया प्रविश्यतायेति तत्स्वरूपे तद्वर्मास्पर्शान् निक-
पितः अन्वयैः । यद्वा त्वमेकः सजातीयमेव रहितः अद्वितीयो विजातीयमेव रहितश्च यतः आद्यः “विष्णोस्तु बीणि कृपाणि” इत्युक्तानां पुरुषाणां सूचकः अतस्त्वमेव पुरुषः “पूर्वमेवाह-
मिदं भूमिं तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्” इति श्रुतेः । कुतस्तुरीयः विराट् हिरण्यनर्भक्ष कारणं चेत्पुपाधयः “इहैव यन्निर्मिहं तुरीयं तद्विदुर्मुखाः” इत्युक्तकथनः तदपि कुतः स्वहृत् स्वयं प्रकाशः अतो हेतुरहेतुरपि यद्यप्येवमकण्डस्थं तथापि यथाविकारं तत्-
क्षिकारानुसारेण सर्वेषां तेषां सत्त्वादिगुणप्रकाशनाय महत्स्वहृदि-
कवस्थानं गुणवत्प्रतीयसे तत्र मायया स्वपूर्णतावरणशकि-
तारतम्येनेत्यर्थः । अतस्त्वमेव शेषः यद्वा ननु केचिन्मम गुणावताराः केचिन् विभूतय इति मनो यूयमभिजा-
एवेति चेत्तत्राह—त्वमेवैक ईशः वयन्तु सेवका एवेत्यर्थः । कुतः आद्यः पुरुषः यतस्तुर्प्यः नारायणवासुदेवयोरपि त्वदन्तः-
पाशात् अद्वितीयश्च अतोऽप्येषां हेतुः स्वयन्तु हेतुरहितः यतः स्वहृत् तथापि स्वभक्तानां नित्यसत्यविचित्रबहुलरूपेण प्रका-
शले इत्याह प्रतीति स्वेष्टु भक्तेषु मायया कृपया तेषामेकान्ति-
त्वादिसर्वगुणस्य प्रसिद्धौ लोकेषु विख्यातये प्रकर्षेण सिद्धौ वा यथाविकारं भावानुसारेण प्रतीतो भवसीति ॥ ३८ ॥

वयेवेति तैर्वाक्यात् तत्र सर्वत्र हेतुः हे भूमन् ! सर्वात्म-
त्वादपरिच्छिन्नेति यद्वा ननु ममेव चेन्महत्काद्यादिकपत्वं तर्हि तत्तद्रूपेण मायादिप्रवर्तयितुमैव तत्तद्दोषलेपः स्यादित्याह-
इहान्तेन परिहरति—यथेवेति । यद्वा एवं महाकृपां तन्वन्नापि साधुवर्गशिरोमणिसत्त्वं स्वामाधिकलज्जाविनयादिना साक्षात्-
तनोपि किन्तु गुर्वादिद्वारा पारोक्ष्येणेवेति परमसद्गुणगण-
निधिस्त्वमाह—यथेति । (अपिहित) पिहित एव सन्सम्यक् प्रका-
शयसि गुणेन तद्व्यंशेन रहिमन्मानीयेन जीवेन पूर्वगुर्वादि-
रूपेणाकण्डः सन्निति तद्गारैवेत्यर्थः । गुणान् कारुण्यादीन्-
तत्प्रकाशनाय गुणिनश्च कारुण्यादिकर्तुं परस्परगुर्वादीन्-
सम्यक् प्रकाशयसि नच तत्तत्प्रकाशने नाम्यो हेतुरस्तीत्याह—

[१०९]

आत्मना स्वयमेव प्रदीपयति कृपया प्रकाशयतीति तथा सः-
तत्र हेतुः, भूमन् हे अपरिच्छिन्नमाह—इत्येति ॥ ३९ ॥

तदेवं निगूढं तन्महिमानं व्यज्य प्रस्तुतं बाणार्थप्रसादनं-
योजयितुं परमावत्प्राप्त्या मद्रहितं बाणमपि शिक्षयितुं निवे-
दयति पञ्चभिः—तत्र तादृशत्वमहिमावानमस्य नाश्वर्यं प्रायशः-
सर्वस्यैव मोहितत्वादित्यभिप्रेत्याह—यदिति । यस्य तत्र माय-
येति (पूर्ववत्तच्छब्दानपेक्षा) वदतात्र तस्य प्रेरकत्वं नाभिमतं-
किन्तु तत्सम्बन्धाभासवल्लेन तस्या एव स्वतः कर्तृत्वं तच्च-
युक्तं तस्मिन्मैर्गुणपातात् वक्ष्यते आत्मानं प्रियमीश्वर-
मिति ॥ ४० ॥

भीसुदर्शनसूरिकृतशुकवक्षीयम् ।

अद्वितीयः समाम्यधिकरहितः ॥ ३८ ॥

सूर्यः स्वच्छायाया सकीवरश्मिनिवारणप्रभावजातया विहितो-
न भवतीत्यपिहितः अनाच्छादितः सः क्षायां सञ्ज्वालि प्रका-
शयति नैष्ठे तमसि शाखादिच्छायाया अरुणान्ता-
च्छायाया आदित्यप्रकाशयत्स्वमित्यभिप्रायः गुणेन सत्त्वादि-
गुणेन गुणाद् बुधिर्यज्जिन् आत्मप्रदीपः स्वप्रकाशः-
॥ ३८-४० ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचम्पूचट्टिका ।

नन्वेवमप्ययं दुरात्मा निग्राह्य एवेति चेत् यद्यप्येवं-
तथाप्यधुना शरणगतोऽनुप्राह्य एव युक्तं चैतत्तत्तावतारस्य-
प्रपञ्चकाकाम्युद्यार्थत्वादित्यभिप्रेत्याह—तवेति । हे अकुण्ड-
धामन् ! धाम तेजः स्वभाव इति यावत् भवतारदशावा-
मप्यग्रच्युतसर्वेश्वरसर्वकृत्पादिस्वभावेत्यर्थः । जगतः प्रपञ्च-
लोकस्य भवायाभ्युदयाय च भववायेति वा छेदः भववाय-
भवप्रयुक्ततापत्रयनिवृत्तये इत्यर्थः । अनुप्राह्यच्छेदार्हि त्वमेवैन-
मनुगुह्येत्यत आह—वयमिति । सर्वे वयं लोकपाला-
स्तावस्यया सृष्टाः अनु ततो भाविताः पालिताः सप्त भुवनानि-
विभावयामः पालयामः वयं (त) स्वत्परतन्मा इतिभावः ॥ ३७ ॥

आकाशमिध केवलमिति निरस्तमिहिलदोषत्वमुक्तं विराट्-
शरीरदोषत्वा सर्वान्तरात्मत्वं फलितं तत्तावतारोपमित्य-
नेन निरुपाधिकरक्षकत्ववार्तसत्यसौशील्यादिकमाविष्कृतम् । अथ-
परत्थोपयुक्तं कारणत्वादिकमाह—त्वमेक इति । त्वमस्य जगतः-
हेतुः कारणं किं चतुर्मुखादिव ? नेत्याह—अहेतुरिति । स्वयं कारण-
न्तररहितः, किं निमित्तकारणं ? नेत्याह—एक इति । अभिमननाम-
रूपसूक्ष्मचिद्विशिष्टाद्वैतैकत्वव्यपदेशार्हः आद्यः पुरुषः-
जगदुपादानकारणभूतपुरुषश्चेत्यर्थः । किमुपादानकारणमेव ?-
नेत्याह—अद्वितीय इति । अधिष्ठानन्तररहितः निमित्तकारण-
श्चेत्यर्थः । अत एव प्रकृतिपुरुषविलक्षण इत्याह—स्वहृत्-
तुर्प्येवेति । स्वहृत् स्वयम्प्रकाशज्ञानस्वरूपः अनेन प्रकृति-
विलक्षणमुक्तं जडत्वात्तस्याः तुर्प्यः जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिकृपावस्थात्रय-
मन्वन्धरहितः अनेन जीववैलक्षण्यमुक्तम् आकाशमिध केवल-
मित्यनेन तुर्प्ये इत्यनेन च निर्विकारत्वमुक्तम् एक आद्यः

धीमजीवराधाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

पुरुष इत्यनेन विकारभयत्वरूपोपादानत्वं कथमेतदुभयं मिथो विरुद्धमेकस्मिन्नुपपद्यते ? इत्याशङ्क्य परिहरति—प्रतीयसे इति । यद्यपीदं परस्परविरुद्धमथाऽपि सर्वगुणाप्रसिद्धौ सर्वेषां गुणानां स्वापृथक्सिद्धविशेषणानां प्रकृतिपुरुषादीनां प्रसिद्धौ देवमनुष्यत्वाद्याकारसिद्धये स्वमायया आत्मीयसङ्कल्पेन यथाविकारं प्रकृतिपुरुषगणस्वरूपान्यथाभावस्वभावान्यथाभावरूप-विकारानुगुणं प्रतीयसे तत्तदन्तरात्मनया तत्तन्नामरूपनिर्वाह-कत्वेन प्रतीयसे प्रतीयसे वेदान्तजन्यप्रमाविषयो भवत्सी-त्यर्थः । अस्मिन् विषये वेदान्तानामेव प्रामाण्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

सर्वगुणेत्यनेन प्रकृतिसम्बन्धः सूचितस्तर्हि जीवस्येव प्रकृत्या निरोहितस्य यथाविकारमन्तरात्मनया प्रकाशानं स्यादित्याशङ्कं दृष्टान्तेन निराकरोति-यथैवेति । अपिहित इति च्छेदः दार्ष्टान्तिके गुणेनापि इति दर्शनान् अन्यथोपपत्तानीयप्रसङ्गाच्च अपिहित इति नञ्प्रसङ्गः ननु “वष्टिभागुरिः” इति वचनविहिताकारलोपाभाव-पक्षं रूपं स्वया स्वरूपाद्यया ज्ञायया मेधादिरूपया अपि-हितोऽतिरोहितस्वरूपस्वभाव एव सन् नहि मेधादिना सूर्यैतत्प्रभयोत्तिरोधिः मेधादीन् मित्रा तद्वर्तर्बहिश्च प्रसर-णात् अन्यथा तद्व्यवहितरूपाग्रहणाप्रसङ्गात् यथैवम्भूतः सूर्यः छायां मेधादीन् रूपाणि तद्व्यवहितरूपाणि च सञ्चकास्ते सम्यक् प्रकाशयति एवं हे भूमन् ! गुणेन सत्त्वादिगुणेन गुण-मयप्रकृत्येति यावन् अपिहितः अतिरोहितस्वरूपस्वभाव एव त्वं गुणान् प्रकृतितत्कार्यगतधर्मान् गुणिनः प्रकृत्यादींश्च प्रका-शयसि आत्मप्रदीपः स्वरूपकाशश्च यद्यपि दृष्टान्ते छायासूर्ययोः न सम्बन्धः मिथस्तयोर्विप्रकृष्टत्वात् दार्ष्टान्तिकेत्वापृथक्सिद्ध-विशेषणविशेष्यभावः सम्बन्ध इति दृष्टान्तो विषमस्तथापि विप्र-कृष्टस्येवापृथक्सिद्धाया अपि प्रकृतेरतिरोधायकत्वमन्यप्रकाश्यत्वं तिरोधानप्रतीतेर्नैव रूपत्वञ्चैत्येतदेव दृष्टान्ताभिप्रेतम् ॥ ३९ ॥

न केवलमयमेवाहः किन्तु सर्वेपि त्वन्मायामोहितत्वादित्य-भिप्रयन्नाह—यन्मायेति । यस्य तव मायया मोहिता धीर्येषां ते पुत्रादिप्यासकाः वृजिनार्णवे दुःखार्णवे उन्मज्जन्ति उत्प्ल-वन्ते पुनर्निमज्जन्ति च ॥ ४० ॥

धीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मन्वेवम्भूतस्य मम कथं प्रपञ्चे स्वस्वरूपेण प्राकट्यम् ? तत्राह-तवेति । धर्मस्य प्राधान्यतस्त्वङ्गकिलक्षणस्य ॥ ३७ ॥

त्वमेकः सज्जातीयभेदरहितः अद्वितीयो विजातीयभेदरहितश्च यत आद्यः “विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि” इत्युक्तानां पुरुषाणां मूलरूपः अतस्त्वमेव पुरुषः । “पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्” इति ध्रुतेः । कुतस्तुरीयः विराट् हिरण्यगर्भश्च कारणं चतुर्थायः “इदं यत् त्रिभिर्हीनं तुरीयं तद्विदुर्बुधाः” इत्युक्त-लक्षणः तदपि कुतः स्वहृत् स्वरूपाशः अतो हेतुरहेतुरपि यद्यप्येवम् अखण्डस्त्वं तथापि यथाविकारं तत्तद्विकारानुसारेण सर्वेषां सत्त्वादिगुणप्रकाशनाय महत्त्वव्यादिरूपस्त्वं खण्ड-

वत् प्रतीयसे तव मायया स्वपूर्णत्वावर्णनात्मकत्वेनेत्यर्थः । अतस्त्वमेव च्छेद इति ननु ममेव त्वन्मायया स्वपूर्णत्वावर्णनात्मकत्वेनेत्यर्थः । तर्हि तत्तद्रूपेण मायाप्रवर्णयितुर्ममेव तत्तद्रूपेण त्वन्मायया स्वपूर्णत्वावर्णनात्मकत्वेनेत्यर्थः । तद्वत् त्वन्मायया स्वपूर्णत्वावर्णनात्मकत्वेनेत्यर्थः ॥ ३८—३९ ॥

तदेवं निगूढं तन्माहमानं व्यज्य प्रस्तुतं बाणार्थं अस्मिन् योजायितुं परमापत्प्राप्त्या मदराहतं बाणमपि शिक्षयितुं निवेदयति पञ्चभिः । तत्र तादृशत्वमहिमाज्ञानमस्त्वं नास्त्वस्य प्रायः सर्वस्यैव मोहितत्वात् त्वन्मायया प्रेत्याह—यदिति ॥ ४०—४१ ॥

धीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

स्वन्तु सर्वकारणकारणं मूर्तानन्दः मन्वेवञ्चैदं तत्रा-कथमवगमो भविष्यामीत्याह । तवावतारोयमित्यादि । हे अकुण्ठ-धामन् ! अयं तवावतारः किल धर्मस्य गुप्त्यै जगती भवाय क्षमाय ननु भवन्त एव लोकपालकाः, नेत्याह-वयञ्चैत्सीति । वयञ्च सर्वे ब्रह्मादयस्त्वयाऽनुभाविता अनुभावितां प्रापिताः नत्वस्माकं स्वतोनुभावः त्वदनुभावेनैव सप्त भुवनानि विभा-वयामः ॥ ३७—४० ॥

धीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

एवं विश्वरूपत्वमुक्त्वा तादृशस्यावतारे प्रयोजनमाह-तवा-वतारोयमिति । अकुण्ठो वैकुण्ठः स्वरूपप्रकृतस्य समानात्म-निवारयति सम्बोधनेन अयं तवावतारः धर्मस्य गुप्त्यै जग-निप्रहाय च उभयार्थमवतारः यत्र विरोधः तत्रोभयसमर्थनं विचारणीयमिति निरूप्यते-मनुका भुजा धर्मः स च खलः उभयमत्र समाधेयं ननु, प्रमाणभूतापि भवान् पक्षपातेन करणा-दप्रमाणं जात इति शङ्कां वारयति-वयञ्चेति । जगती भवा-येति पाठेपि उल्लेखार्थमयं मारणीय इति सिद्धयति येन वा धर्मेणोद्भूतो भवति दैत्याशनिराकरणपूर्वकेन हि तथा वयञ्च भवतेव सर्वार्थे अनुभाविता तथा भवेत्तया प्रेरिताः संस्कृता वा सप्तभुवनानि विभावयामः वयं तत्त्वाधिष्ठातृदेवाः ब्रह्मा-यदेदेवा वा सर्वेवैव यदि वयं त्वन्मायया भाविताः तदा अस्मि-न्नेव कः सन्देहो भवेत् अनेन केवलतामसभावकत्वमिति पक्षा निवारितः अधस्तात् सप्तभुवनेषु तदनुभावः सिद्ध इति उपरितनान्येष सप्तभुवनानि गृहीतानि ॥ ३७ ॥

ननु, तथापि ममाग्रे अयमपकारं करिष्यति ततो मया मारणीय इति अस्मिन्नुभावां न युक्त इति चेत्तत्राह-त्वमेक आद्य इति । यद्यपि भवान् सर्वत्र एक एव पूर्णगुणश्च तथापि यावन्ति रूपाणि जगति प्रसिद्धानि दृष्टव्यादीन्यपि तत्र कारणे विचार्यमाणे भगवानेव खलौकिकं धर्मं मुख्यतया परिगृह्य तथाविधो जात इति मन्तव्यं तथा सति सहस्र-भुजकूपो बाणो येन गुणेन भवति स एव गुणः कारणभूतोऽङ्गीकर्तव्य इति तथैव कारणमुचितमस्माकं सर्वत्र भेदप्रतीता-वपि त्वमेक एव न हि निम्बपुष्पा भक्षिता शर्करा तिका

भीमश्चिन्तयन्त्यर्थकतुल्यबोधिनी ।

भवति तैस्त्वैकत्वे साधयति, आद्य इति. यथैक एव बोधिः अङ्कुरादिभावेन सहस्रं बोहयो भवन्ति तथैक एव भगवानाद्यः कारणभूतः सङ्गातोत्पत्त्यर्थं बोहवभिराकरतामाशङ्क्य कारणस्य बोजात्मकस्य स्वरूपमाह—पुरुष इति । तस्य कारणतायां स्वयंप्रसादाशङ्क्याह—अद्वितीय इति । कार्यकारणवैलक्षण्यं कार्ये वैशिष्ट्यं च चिन्तानुवाचिवात्राप्यध्यवसेवं तस्योपादानस्त्वमवि-
कृतात्वं निमित्तस्वरूपं पूर्वमेव साधितम् अत एव जगतः अनु-
पास्थतापि सिद्धा ब्रह्मत्वे च जगतः “तज्जलान्” त्वमेकं दृष्टं न
स्थितिप्रलयाद्यभ्यन्तरे निदर्शनमात्रत्वं बहवो दृष्टान्ता एकीभूता
भवन्ति सर्वविलक्षणं बुद्धिः सम्पाद्यन्तीति तर्कमात्रमूलत्वे
अप्रामाण्यं स्थापयति दृष्टान्ताभावाच्च भुल्लेखसमधिगम्यमेव
ब्रह्मेति स्थापितं कादाचित्कत्वेपि भगवानेव हेतुः अन्यस्मिन्
कारणत्वेन परिकल्पमाने वा उपपत्तिः सा भगवत्येव सम्पा-
दनीया सर्वसमर्थत्वात् ब्रह्मणः भिन्नभिन्नाधिकरणत्वे यथा
विरोधपरिहारः तथैकाधिकरणत्वेपि युक्तपेक्षायामपि यत्र दारु-
निर्यासपुष्पफलेषु बीजमेकमेव कारणं सर्वविलक्षणं दृष्टमिति
तथैव परम्परया साक्षाद्वा कारणत्वमध्यवसीयते तथाभूत-
त्वाद्ब्रह्मणोप्यध्यवसेयम् अवधूतप्रामाण्यवेदात् तथा सति भुति-
र्यथार्था समर्थिता भवति वैयर्थ्यं च स्यात् प्रत्यक्षानुमाना-
दिभिरेव वैदिकार्यस्यापि सिद्धेः सङ्केतस्तु निरूपकप्रहणादेव
अन्यथा तत्तन्मते आत्मादिपदानां सङ्केतः अलौकिकार्थानाम्
असङ्गतः स्यात् अतोऽद्वितीयपुरुष एव आद्यो जगत्कारणम्
एवं भगवतो जगत्कारणत्वमुपपाद्य तत्रोत्पत्तिस्थितिप्रलया एव
कार्यत्वेन सिद्धा इति मोक्षसाधकत्वं भगवतो वदन् पुन-
र्विशेषणान्तरमाह—तुर्य इति । समाधिगम्यः यथा जाग्रत्स्वप्न-
सुषुप्तयः स्थित्युत्पत्तिप्रवृत्त्याभिज्ञापिकाः एवं तुर्यावस्थापि मोक्षा-
भिज्ञापिका तस्यां प्रादुर्भूतो भगवान् मोक्षन् इति तस्य मोक्ष-
दाने प्रकारमाह—स्वदृगिति । यथाऽद्वितीयः पुरुषो जगत्कारणं
तथा स्वदृक् स्वस्मिन्नेव दृष्टियुक्तः आत्मानुभवतुष्टः मोक्षहेतु-
रिति ननु स्वमोक्षमेव साधयेन्नृपासकानामन्वेषां तत्राह—हेतु-
रिति । अन्येषामपि मोक्षो स्वदृक्त्वे तुर्यत्वे च स एव हेतुः तर्ह्यन्यस्या-
स्मादेः स्वयं स्वस्य ततोपि मूलभूतः कश्चिद्विष्यतीत्याश-
ङ्क्याह—अहेतुरिति । न तस्य कश्चिदेतुस्ति ननु यथा भग-
वाक् स्वैकद्वया सर्वा भवतीत्युच्यते एवं सर्वोपि सर्वं भवतु
अभेदश्च भुत्वा प्रतिपद्यत इति तत्राह—ईश्वर इति । स हि
सर्वसमर्थोपि स्वयं तथैव मूलभूतः कार्यरूपश्च स्वस्मादेव
जायते सर्वसामर्थ्यस्य विद्यमानत्वात् ईश्वररक्षाया नियन्तु-
मशक्यत्वाच्च एवं सर्वसामर्थ्यम् अलौकिकत्वं निर्दोषपूर्णगुण-
विग्रहकत्वमुपपाद्य सर्वत्र पूर्णगुणकोपि यथाविकारम् इष्टुर्क्षीरास्ल-
लवणादिविकारमनतिक्रम्य प्रतीयसे सर्वात्मना अप्रतीतो भग-
वन्मायैव नियामिका ननु तस्याः स्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्याभ्यां पुनः
सदोषस्तदवस्थ इति चेन्नत्राह—सर्वगुणप्रसिद्धा इति । अन्यथा
भगवदीया सर्वे गुणाः प्रत्येकञ्च प्रसिद्धाः भवेयुः यथा बह-
रसोपि इरीतकीनेरिसैव निसर्गतः कोपि रसः सर्वविलक्षणो
न प्रतीयत इति तथैव भगवान् सर्वत्र सर्वगुणप्रकट्य कृ-
त्स्वत् प्रतीयते अतो भगवदिच्छाकूपया मायया सर्वत्र पूर्ण-

गुणकोपि यथाविकारं प्रतीयते तथैव लोकायां यादवत्वमात्रं
प्रकटयितुमाविर्भूतः नान्यान् धर्मान् प्रकटितवानित्यस्मादीना-
मप्यज्ञानमिति भावः ॥ ३८ ॥

ननु, सर्वत्र कारणेषु कार्यात्पत्ता कारणप्रत्यक्षता दृश्यते
न त्वप्रत्यक्षतामूदादेः घटादिकमुपपद्यते तथा पदार्थोत्पत्तौ
कारणत्वेन ब्रह्मप्रतीतिः स्यात् न तदभावात् प्रत्यक्षविरोधात् कथं
कारणत्वेत्याशङ्क्याह—यथैव सूर्य इति “मेघाः सूर्योद्भूताः” इति
भुतेः । यावदादित्यस्तपनि गर्हमभिः तग्भिः पर्जन्यो वर्षन्ति” इति
भुतेः । सूर्य एव पर्जन्यो अन्यथा सवितृत्वं न स्यात् ततः सूर्यो-
त्पत्तौ अपि मेघाः यथा सूर्योच्छादकाः एवं जगदपि भगव-
दुत्पत्तमपि भगवदाच्छादकं यथा तान् मेघान् मेघान्तर्जाय-
मानानां वृष्टिं तस्याप्यथोभूमिं भूमिष्ठांश्च पदार्थान् स्वय-
मदृष्टोपि प्रकाशयति एवं सर्वकारणभूतः भगवानेव सर्वत्र सर्व-
प्रकाशक इति न काप्यनुपपत्तिः ज्ञायया मेघैः चकारात्
तत्कार्यो वृष्टिं मेघानां पृथक्त्वं निवारयति—स्वयेति । रूपाणि घटा-
दीनि चकारादौर्जायमानां क्रियामपि लौकिकी वैदिकीञ्च प्रका-
शयति एवं गुणेन स्वयमेव तथाभूतेनापिहितोपि सर्वथा
गुणोपि गुणान् कारणभूतान् गुणिनः कार्याणि च प्रकाशयति
आत्मप्रदीपश्च भवति सर्वथा सामर्थ्यायै सम्बोधनं भूम-
निति ॥ ३९ ॥

भगवत्कारणतायां हेत्वन्तरमप्युपपादयति—यन्मायामोहित-
धिय इति । विवेकिनोपि विषयान् दृष्ट्वापि दुःखदान् तत्रैवा-
सक्ता भवन्ति तत्रेष्टसाधनतायाः लौकिककारणत्वात् तद-
भावेऽपि प्रवृत्तेः अवश्यं कारणात्तरमाक्षिपति प्रत्यक्षमस्य
प्रत्यक्षमेव विशेषज्ञानं बाधकमिति दिङ्मोहादौ दृष्टमिति
चेत्तत्राह—प्रसक्ता बुद्धिर्नार्णव इति । दृष्ट्वापि तद्वत्तदोषान्
अनुभूयापि दुःखं पुत्रदारगृहादिषु उन्मज्जन्त्युत्पद्यन्ते अन्ते
या मतिः सा गतिरिति तत्रैवासक्ताः निमज्जन्ति आस-
त्तेव तत्र स्थिता यावज्जीवं तत्रैव क्षियन्ते प्रजापानु प्रजा
यन्त इति पुत्रादुत्पद्यन्ते पुत्रार्थमेव च कश्चिन्क्षियन्ते च
तथैव भार्यायां पुत्ररूपेणोत्पद्यन्ते भार्यार्थं क्षियन्ते चेत्युत्पत्ति-
मरणे प्रसिद्धेः आदिशब्देन भगवद्भाविष्वपि अन्ते या मतिः
सा गतिरिति न भवत्तत्राद्युत्पद्यन्ते क्षियन्ते च तस्मादेव
महामोहे हेतुः भगवच्छक्तिरेव का ॥ ४० ॥

भीमश्चिन्तयन्त्यर्थकतुल्यसाराधर्शनी

साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपत्वाददृश्यस्यापि तव यत् प्रापञ्चिकलोकै-
र्दृश्यत्वं तदतर्क्यशक्तं तव परमरूपानिबन्धनमित्याह ।
तथेति । हे अकुण्ठधामन् ! परब्रह्मणोपि तव यद्दृश्यत्वं तस्मात्तर्क-
स्तव प्रभावः कुण्ठीकर्तुमशक्य इत्यर्थः । धर्मस्य स्वभक्ति-
लक्षस्य गुणस्यै तत्प्रतिपक्षमतनिरसनपूर्वकरक्षणात् जगतः कर्म
ज्ञानमूढदुराचारबहिर्मुखपर्यन्तस्यापि अभवाय मोक्षाय न च
सामान्यजगत्पालनायेत्याह—वयमिति । सर्वे दश दिक्पालाः
भवता अनुभाविताः पालिताः सन्तः पालयाम एव तस्मा-
त्त्रार्थं तवाभिर्भावे किं प्रयोजनमिति भावः ॥ ४१ ॥

महिभूतयो यूयमपि मदीभिन्ना एवेति तत्र नहि नदी-

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

त्याह । त्वमेकः सजातीयभेदरहितः ईश्वरान्तराभावात् त्वत् स्वरूपभूतानां मत्स्याद्यवताराणामपि मध्ये त्वमाद्यः स च त्वं मनुष्याकृतिरेवेत्याह, पुरुषः त्वत्स्वरूपान्निभा जीवशक्तिः मायाशक्तिरपोत्याह । अद्वितीयः विजातीयभेदरहितः किञ्च पुरुषाकाराणां मुख्यानां स्वरूपभूतानां अतुर्णां व्यूहानाम् अपि मध्ये त्वं तुल्यः बासुदेवस्वरूप इत्यर्थः । ननु त्वामग्न्यः कोपि दर्शयितुं शक्नोतीत्याह । खड्गं खनेन दृक् दर्शनं यस्य स भूतः सर्वभेदत्वात्तमेव हेतुः सर्वकारणम् महेतुस्तत्र तु कारणं नास्त्येत्यर्थः । अत एव ईशः मुख्यमेव तदेवेति भावः एतादृशैर्भवेद्यवानपि त्वमतिरुक्तानां मायिकगुणानामव्युप-कारं करोतीत्याह—प्रतीयस इति । तथापि तदपि यथा-विकारं प्रतिशरीरं समायया कृत्वा ये सर्वे गुणा बुद्धीन्प्रियादय-स्तेषां प्रकृष्टसिद्धयर्थं प्रतीयसे अन्तर्बोमिरूपेणानुभूयसे तत्र तन्मात्रबोमित्वं यदि त्वं न लीकुरुषे तदा मायागुणानां प्रका-शनाभावात्ते व्यर्था एव भवेयुरिति भावः ॥ ३८ ॥

अदृष्टस्याप्यन्तर्यामिणो मायागुणप्रकाशने दृष्टान्तमाह— यथैव सूर्यः स्वया छायाया मेघलक्षणया पिहितः लोक-दृष्ट्या भास्त्रादितोपि छायां मेघं कृपाणि मेघान्तरिताम् लोकान्त्र-वदादीनपि सञ्जकास्ति प्रकाशयति एवं गुणेनऽहङ्कारेण स-काश्व्येण जीवावरणेन तद्दृष्ट्यापिहितोपि गुणान् बुद्धीन्प्रियादिष-वादीन् गुणिनो जीवानपि सञ्जकास्ति प्रकाशयति आत्मा परमात्मा चासी प्रदीपः प्रकाशकश्चेति ॥ ३९ ॥

स त्वमेव कृपयाऽवतीर्य जीवानुद्धरसि आवास्तु संसार-सिन्धौ पतिता एवेत्याह—यन्मायेति ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

किञ्च सर्वपोषके स्वामिनि पोष्येण मया व्यतिक्रमः कृत इति सूचयति—तवेति । हे भकुण्डधामन् निरावरण ! भवाय अभ्युदयाय भाषिताः पाषिताः ॥ ३७ ॥

ननु, चक्षुरादिवृत्तिपरिच्छिन्ने पित्रादी अयमनेन पाळितः इति पाळकपाळितयोः सम्बन्धो दृष्टः कथमकुण्डस्वरूपे सर्व-करणवृत्तिभिरपरिच्छिन्ने पाळकोऽयमिति प्रतीतिरिति शङ्कान् निरा-करोति—त्वमेक इति । एकः केवलः सजातीयभेदशून्यः अद्वितीयः विजातीयभेदशून्यः सजातीयस्य विजातीयस्य च पदार्थान्तरस्य आवरकस्याभावात् यद्यपि निरावरणस्त्वमसि तथापि गुणप्रसिद्धौ कृपालुत्वस्वभक्तकृतसर्वार्थप्रदत्वादिगुणविशेषापनाय यथा-विकारं विकारो मायाकारो तत्तदनुसारेण मायया कृपया प्रतीयसे करणवृत्त्यनाकृतोपि इति ध्यातुमिदमुभयसे इत्यर्थः । नन्वेवम्भूतभेदद्वयशून्ये मयि सति कुतो ध्यातुमिदमिति चेद-सिद्धिरित्यत्र स्वगतभेदात्सर्वं सञ्जच्छते इत्याह—आद्य इति । विश्वस्याऽनभिन्नकृपाकृतस्य बीजमित्यर्थः । तर्हि किं प्रधानं नेत्याह—स्वदृक् स्वयम्प्रकाशः अत एव हेतुः स्वगतस्य चेतना-चेतनात्मकस्य विश्वस्योत्पादकः स्वयमहेतुरनन्यासिद्धः किञ्च स्वरूपतोऽप्यनेकधा कृपया प्रतीयसे इत्याद्यर्थेनाह—पुरुष इति । अनेकपुरुषरूप इत्यर्थः—

“आद्यस्तु महतः संपृक्षितार्थं त्वत्सम्भवम् ।

सृतीयं सर्वभूतस्य तानि ज्ञात्वा विमुच्यते ॥

इति सात्वततन्त्रोक्तेः सूर्यः बासुदेवः बासुदेवादिचतुर्गुणस्वरूप इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

गुणप्रसिद्धिमायित्वमेव निर्दिष्टान् गुणान् एकदेशकथनेन सूचयन् तत्तद्वृत्तिं प्रविष्टस्याप्यनाकृतत्वं प्रपञ्चयति—यथैवेति । यथा सूर्यः स्वच्छायाया मेघलक्षणया पिहितः प्रभवा छायां मेघञ्च कृपाणि मेघान्तरिताम् वदादीन् अपि सञ्जकास्ति प्रका-शयति एवं गुणेन दृष्टा पिहितः “अन्तः प्रविष्टः शास्ता जनानाम्” इति भूतेरन्तःप्रविष्टोपि हे भूमन् हे सर्वगत ! सर्व-व्यापकत्वाद्वाहृतः गुणान् अन्तःकरणशेषान् गुणिनम् अन्तः-करणवतो जीवान् आत्मा परमात्मा चासी प्रदीपः सर्वप्रका-शकः प्रकाशयतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथोपि जनस्त्वमायामोहितः न केवलमहमेवेत्याह—यन्मा-येति । बुद्धिमार्थेन दुःकार्येण उन्मज्जन्ति देवादिबोनिषु निव-ज्जन्ति स्थावरारिषु ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

हे भकुण्डधामन् ! आपका यह अवतार धर्म की रक्षा के निमित्त और जगत् के कल्याण के अर्थ है और हम सब लोक तो आपके किये हुए प्रभाव भक्त होकर सातों लो-कन का पावन करते हैं ॥ ३७ ॥

और प्रलयकाल में देव मनुष्य आदि मैंमें रूप रहित सूक्ष्म जीव माया युक्त होकर जगत् की उपादान कारण और निमित्त कारण आपही हो तथा सब के अन्तर्बोमी और आपत् लग्न सृष्टि से अतीत स्वयं प्रकाशमान तथा सबके कारण अपना कारण रहित सबके नियन्ता आप हो तथापि अपने ऐश्वर्य आदि गुणन की कृपाति के निमित्त अपनी इच्छा से मत्स्य कूर्म उल्हे राम कृष्ण आदि रूप से अथवा देव मनुष्यादिकों के अन्तर्बोमी रूप से प्रणीत होते हो ॥ ३८ ॥

जैसे कि सूर्य दूसरे के देखने में ऐसा प्रतीत होता है कि—मानो मेघसे ढक रहा है परन्तु वह सूर्य उससे नहि ढककर मेघ और सब वस्तु का प्रकाश करता है हे भूमन् ! तैसे ही जीवके देखने में आप ऐसा प्रतीत होते हो कि मानों गुण मयी माया से ढक रहे हो परन्तु उससे नहि भास्त्रादित होकर माया के कार्य देहादिक और देहधारी जीवन को प्रकाश करने वारे अतःपि आप प्रकाश मान हो रहे हो ॥ ३९ ॥

जिस आपकी माया से मोहित बुद्धि वारे पुरुष की पुत्र गृह आदि में आसक्त होकर दुःख रूप समुद्र में कभी डूबजाते हैं कभी उछल जाते हैं ॥ ४० ॥

देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृलोकमजितेन्द्रियः ।

यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्मवञ्चकः ॥ ४१ ॥

यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरम् ।

विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमस्यमृतं त्यजन् ॥ ४२ ॥

अहं ब्रह्माऽथ विबुधा मुनयश्चामलाशयाः ।

सर्वात्मना प्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्टमीश्वरम् ॥ ४३ ॥

तं त्वा जगत्स्थित्युदयान्तहेतुं समं प्रशान्तं सुहृदात्मदैवम् ।

अनन्यमेकं जगदात्मकेतं भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥ ४४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एवं जीवेश्वरव्यवस्थां निरूप्येदानीमभजन्तं निन्दति
ब्राह्म्याम्—देवेति । देवेन त्वया कर्मोपयोगेण इत्थं नृदेहमिमं
लब्ध्वापीति ॥ ४१ ॥

शीघ्रतये हेतुः, यस्त्वामिति । विपर्यया विपरीता अनात्मा-
मिवाऽमीश्वरा ये इन्द्रियार्थाः पुत्रादयस्तदर्थम् ॥ ४२ ॥

अहमस्येव नृदमनसस्त्वामेव प्राप्ता इत्याह—महमिति ॥ ४३ ॥
अभवतो भजनीयत्वे हेतुत्वस्तद्भक्तिं प्रार्थयते—तन्वेति ।
समं त्वे हेतुः, प्रशान्तमिति । सुखेभ्यस्त्वमाह—सुहृदात्मदैवं सुहृ-
दुक्तिप्रवर्तकत्वात् आत्मा च सर्वोत्तमकत्वात् एवममृतं देव-
मीश्वरं त्वाम न चान्यो भजनीयोऽस्मीत्याह—अनन्यमेकं समाना-
समानजातीयरहितम् तत्कुतः जगतामात्मनाऽहं केतम् अवि-
ज्ञानम् ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्र त्वया त्वज्जकियोग्यतां प्रापितोपि मयैव इव केन-
चित्कारणिकेन कृतोपदेशोपि त्वद्विमुखस्वस्मद्विधानां शोच्य
एवंत्याह—देवेति । इमं त्वज्जनयोग्यं देवेन त्वयैव दत्तं यद्वा
कैषाञ्चिज्जिमहामकानां सम्बन्धेन सर्वत्र प्रसारिण्या कृपया
प्रापितमिमं सम्प्रति त्वदाविर्भाववन्तं नृलोकं मनुष्यभुवनं
लब्ध्वेति परमोपकारित्वेनात्यन्तादरयोग्यतामिमेता तथाप्य-
क्षितेन्द्रियस्सन् न बहुमन्येत हि यस्मादात्मवञ्चक इति ॥ ४१ ॥

तत्र चाधुना मयैव श्रीगुरुणा प्रकाशितमपि यस्त्वां त्यजेत्
सन्तु परमशोच्य इत्याह—य इति । मर्त्यो मरणशील इत्यमृत-
स्यागायोग्यतोका अभजने दण्डयति चेत्याह—ईश्वरमिति ।
एवमेव । विशेषणानां यथोत्तरं भजनहेतुत्वे श्रेष्ठं तथापि
विसृजेत् न भजेत् विषमस्यमृतं त्यजेदिति परमाविषेकित्व-
मुक्तं त्यजति पाठः कश्चित् ॥ ४२ ॥

अहो परमनुच्छोपीदृशस्त्वां न भजति यं परमपूर्णं अपि
यं भजामः अतस्त्वदभजने ईदृशस्यैव हानिरित्याह—महमिति ।
अहं ब्रह्मा च ज्ञया गुणावतास्त्वया लीकारेण सर्वोक्तुक्तानां
प्रापितः तथा विबुधा देवर्षयः मुनयो ब्रह्मर्षयश्च अमले

[११०]

ब्रह्मण्ये वाऽऽशयो येषां ते आत्मारामाश्चेत्यर्थः । तत्रापि सर्वा-
त्मना सर्वभावेन प्रपन्ना आभिताः स्वेषां (प्रपन्ने) प्रपत्नौ हेतुः
आत्मानं सर्वमूलस्वरूपम् अत एव प्रेष्टम् अत एवेश्वरमपीति ॥ ४३ ॥

अत एवेदमेव प्रार्थयामह इति वदन् बाणानुग्रहेपि
कारणतया विशेषणानि विन्यस्यति—तमिति । ते भजनयोग्यं त्वा
त्वां भजामः किमन्यार्थं भजन्वे ? नेत्याह—भवेति । पञ्चम-
स्कन्धोत्पत्तिसारेण भवेषु जन्मजन्मसु अपवर्गाय भक्तियोगायेत्यर्थः
तत्र हेतुत्वेन स्वेवामाकर्षणं तदीयपरमकाव्यगुणं सूचयति
देवेति । शीघ्रमिति अलेषु प्रकाशते क्रीडति वा यः सः ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

नृलोकं नरशरीरं देवदत्तं भाग्यलब्धं विसृजते इन्द्रियार्थार्थं
शब्दादिविषयकप्रयोजनार्थम् ॥ ४१—५३ ॥

श्रीमद्भारविद्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ननु, मोहयन् वृजिगार्णवे पातयन्त्याह किं निर्धृणः ? नेत्याह—
देवदत्तमिति । देवेन निरवधिककृपावता त्वया दत्तं त्वदाराध-
नोपयुक्तं त्वन्मायातरणसाधनञ्चमं मनुष्यदेहं लब्ध्वाप्यजिते-
न्द्रियः इन्द्रियपरवशस्सन् यः पुमान् त्वत्वरणौ नाद्रियेत
न सेवेत स शोच्यः अहो किमस्य द्वीर्भोग्यमित्येवं शोचनीयः
कुतः ? हि यस्माद्यमात्मवञ्चकः आत्मापहारी—

“योन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।

किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा” ॥

इति वचनार्थोन्नासन्धेयः स्वदोषेणैव स्वयं दुःख्यतीति न तव
दोषप्रसङ्ग इति भावः ॥ ४१ ॥

इतोपि शोच्य इत्याह—यस्त्वामिति । स्वयं मरणशीलस्सन्
आत्मानं प्रियमीश्वरञ्च त्वां विसृजते त्यजति न सेवेत
किन्तु विपर्ययेषु अनात्मस्वप्रियेष्वनीश्वरेषु इन्द्रियाण्येषु
शब्दादिष्वार्थः दीनः अमृतमपि त्वाम अमृततुल्यां त्वत्सेवां
विषयुक्त्या त्यजन् आस्ते स शोच्य इति सम्बन्धः ॥ ४२ ॥

यतस्त्वत्सेवाभ्युत्तुल्याऽत एव यं त्वामेव प्रपन्ना इत्याह—

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

अहमिति । अहं कद्रः त्वामेवोक्तविधं सर्वभावेन उपायोपेय-
भावेन शरणं गता ॥ ४३ ॥

न केवलमात्मत्वानुगुणगुणमात्रप्रयुक्तमेव त्वां प्रपन्नाः किन्तु
शरण्यत्वोपयुक्तसङ्ख्येयगुणान्तरयुक्तश्रेत्याभिप्रेयन्नाह—तमिति ।
हे देव ! तमुक्तविधं किञ्च जगदुत्पत्तिस्थितिकारणं समं वैषम्य-
रहितं प्रशान्तमूर्तिषट्करहितं भजतामपि शास्त्रावहञ्च सुह-
ञ्चासावात्मनायकञ्च तम् अनन्यं स्तुत्यसेव्यान्तररहितम् एकं
स्वाभिकप्रपदनीयान्तररहितम् आत्मकेतम् आत्मनामस्माकं केत-
माभ्यमाधारमिति यावत् आत्मैव केतं यस्य तमिति वा "स्व
महिम्नि प्रतिष्ठितः" इति श्रुतेः । भवाभ्युदयायैहिकसुखाय अपव-
र्गाय मोक्षाय च भजामः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

भवेत् जन्मजन्मसु अपवर्गाय प्रेमलक्षणभक्तियोगाय ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसम्बन्धः ।

अतस्त्वां येन भजन्ति ते मूढा इत्याह—देवदत्तमित्यादि ।
त्वत्पादौ यो नान्द्रियेत न भजेत स शोच्यः हि निश्चितम् अतः
आत्मवञ्चकः त्वदिति इदमन्तर्धीविग्रहपरं हेवेन भवतैव
इत्तं नूलोकं नृदेहं लब्ध्वा पादाविति पादसेवां हित्वा शोऽप
वर्गमपि प्रार्थयते सोऽपि शोच्य इत्यर्थः ॥ ४१—४३ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

काचिदङ्गीकर्तव्या या प्रत्यक्षशस्त्रैरप्यनुल्लङ्घ्या ॥ इदानीं अर्द्ध-
भगवत्कृपायुक्तान् शोचन्नाह—देवदत्तमिति । भगवता विवेके-
न्द्रिययुक्तं शरीरं दत्तं यस्मै सोऽपि चेत् अर्द्धकृपायुक्तः
पूर्णार्थं न यतेत स मोहितैरपि शोच्यो भवति देवेन भगवता
दत्तं भगवदिच्छयैव नूलोके मनुष्यदेहे समागत इति तर्ह्य-
नादरे को हेतुस्तत्राह—अजितेन्द्रिय इति । इन्द्रियजयाभावा-
दिन्द्रियैरपकृष्टोऽन्यत्र गच्छति अतो न सेवते ननु तर्हि तस्य
को दोष इति चेत्तत्राह—नाद्रियेतेति । आदरमपि न करोति तत्रा-
सक्तिर्नियामिकेति अतो विद्यमानमपि साधनम् अन्यथा नाश-
यतीति स शोच्यो भवति आत्मवञ्चकञ्च हिशब्दसूचिता
युक्तिरुक्ता परार्थं तथा करोति इति आशङ्क्याह—नवभावार्थं
तथा करोतीत्याशङ्क्य निराकरोति आत्मानमेव वञ्चयतीति
उपकारस्तु पर्यवसानइत्या आत्मगाम्येव भविष्यतीति यत्रात्म-
वञ्चनं न भवति ॥ ४१ ॥

तत्रैव परार्थकरणं युक्तमन्यथा स्वयमेवात्मघाती स्यात्
किं तस्योपकारेण अप्राप्तभगवन्तं निन्दित्वा प्राप्यापि यस्यत्यजति
तं निन्दति भगवदिच्छां मायां स्तोतुमन्यथा वाक्यमेव प्रसङ्गः
यस्त्वां विसृजत इति प्रयोजनाभावमाशङ्क्याह—मर्थ इति
मरणधर्मा आनन्दकत्वायात्मेति प्रियं प्रीतिविषयम् अनादय

केवि प्रीतिवशादादरः कियते तत्रापिभ्वरमन्यथा मारकं एवं
प्रकारत्रयेण वस्तुतो बाह्याभ्यन्तरव्यवहारेण च आनन्दकं
विसृजते त्यजति तत्रापि विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विपर्यया अना-
त्माप्रियाणीश्वराः तेषां ते इन्द्रियार्थाश्च कृपादयो न हि कश्चि-
ज्जदी तितीर्षुः नौकां दत्त्वा शिलां गृह्णाति नौकां त्यक्त्वा वा
शिलार्थमेव वा नौकां त्यजति तस्य गतिमाह—विषमत्ययुते
त्यजति । श्रियमाणोऽमृतं प्राप्य तद्वत्त्वा यथा विषं गृहीत्वा
मक्षयति तस्य अवस्था सा एतस्यापीति भाषः ॥ ४२ ॥

तथा भवदादीनामपीत्याशङ्क्याह—अहं ब्रह्मेति । यथार्थ-
कृपायुक्ताः अन्ये भ्रान्ताः यथा वा प्राप्यापि विषयप्रवणाः
तथा न वयं किन्तु भिन्नप्रकारमाभिधाः भगवतः सार्विकत्वा-
दितरो समानौ प्रथमं गणयति—अहं कद्रो ब्रह्मावेति । ततो
हीनास्तन्मियम्या विबुधाः अधिकारिणो निरूप्य ज्ञानपराक्
निरूपयति, मुनयश्चेति । तेषां पृथक्निरूपणे हेतुः, अमलाशया
इति साधनपराः सिद्धाश्चेति वा अमलाशयाः मनुष्याः मुनयः
सनकादयोपि तथा एते त्रिविधाः अपि चकारादेतदनुसा-
रिणः सर्वे परिगृहीताः ते वयं सर्वात्मना त्वां प्रपन्नाः स्वस्य
प्रवृत्तौ हेतुभूतं ज्ञानं निर्दिशति—आत्मानं प्रियमीश्वरमिति । पूर्व-
स्मात् प्रेमातिशयो विशेषः तेनैव साधनानि अन्यानि संश-
यानि ॥ ४३ ॥

साम्प्रतं विरोधमाशङ्क्य तत्परिहारायै शरणं प्रजामीत्यत
आह—तं त्वामिति । एवं सर्वोपास्यं निर्दोषपूर्णगुणविग्रहं त्वां
भजाम तमिति श्लोकद्वयार्थः परिगृहीतः । लोकेवदप्रसिद्धं त्वां
परिदृश्यमानं जगत् स्तित्युदयान्तहेतुमिति प्रकृतत्वात् जगद-
कारणत्वमुक्तं बहिर्दोषाभावात् समं प्रशान्तमित्यन्तर्दोषाभा-
वात् सुहृदिति विश्वासार्यम् आत्मेति भयाभावात् दैवमितीह-
सिद्धये वैलक्षण्यभावायाह—अनन्यमिति । न विद्यते अन्यो
यस्मादिति यस्य वा अन्यबुद्धिर्भगवतो न कस्मिंश्चित् यत एक
एव कार्यमपि न ततः पृथक् यतोऽयं जगत् आत्मा केतव्य
विशेषतो भजनस्यापराधनिवर्तकत्वे प्रार्थिते इहममे प्रार्थयितु-
मशक्यमिति सर्वस्यापि दोषस्यानिवृत्तिरूपं मोक्षमेव प्रार्थ-
यति भवापवर्गावेति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थवर्षिणी ।

अभजन्तं निन्दति—देवेन स्वयैव दत्तं नृदेहम् ॥ ४१ ॥

विसृजते त्यजति किमर्थं विपर्ययाः त्वद्विपरीता अनात्मानो-
ऽप्रियाः अनीश्वराश्च ये इन्द्रियार्थाः पुत्रादयस्तदर्थम् ॥ ४२ ॥

यस्यया कृतं तन्मया भ्रान्तं सम्प्रति त्वया त्वत्सङ्गिभि-
रन्येभ्य देवैः किं व्यवसितमिति चेत्तत्राह—अहमिति । आत्मानं
प्रेष्टमीश्वरमिति विशेषणत्रयेण अनात्मनः अप्रियस्य अनी-
श्वरस्य बाणस्य कृते यस्यया सह विग्रहमकरं तद्वहमेव
अमृतं त्यक्त्वा विषभुक्तवानस्मीति पूर्वश्लोकेन मामेवाहमनिन्द-
मिति भगवन्तं ज्ञापयामास ॥ ४३ ॥

तस्मात् स्वभक्तिं स्वयमेव देहीति प्रार्थयते—तमिति । हे
देव ! भवापवर्गाय भवेमवे जन्मनि जन्मनि अपवर्गाय पञ्चम-
स्कन्धोक्तलक्षणभक्तियोगाय त्वामेव भजाम प्रार्थनायां कोट्
त्वदन्यो भजनीयो न भवतीत्यभिप्रायेण विशिनष्टि—ईश्वर-

अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्ती मयाऽभयं दत्तमुप्य देव ! ।

सम्पाद्यतां तद्भवतः प्रसादो यथा हि ते दैत्यपतौ प्रसादः ॥ ४५ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदास्थ भगवंस्त्वन्नः करवाम प्रियं तव ।

भवतो यद्व्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥ ४६ ॥

अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनिसुतोऽसुरः ।

प्रह्लादाय वरो दत्तो न वध्यो मे तवान्वयः ॥ ४७ ॥

दर्पोपशमनायास्य प्रवृक्णा बाहवो मया ।

सूदितञ्च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

त्वात् जगत्स्थित्युदयान्तहेतुमित्यन्यस्त्वनीश्वरः सममित्यन्यो विषमः प्रशान्तमित्यन्यः प्रकर्षेण शान्तो न भवति सुहृदित्यन्यो हितकृत् भवति आत्मदैवमिति अन्यः परमात्मा न भवत्यतो द्योतमानश्च न भवतीत्यर्थः । अनन्यमित्यन्योऽन्यो न भवति किन्त्वन्य एव त्वन्तु स्वभक्तस्यानन्य एव "साधवो हृदयं मया साधूनां हृदयं त्वहम्" इति त्वनुके, एक-मित्यन्योऽनेकः जगतामात्मनश्च केतमाभयमित्यन्यस्त्वनाभयः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं भगवन्मायामोहितानां सामान्यतः संसारित्वमुक्त्वा तत्र त्वत्पराङ्मुखाः नित्यसंसारिणः अस्मदाद्यस्तु त्वन्नका मुक्तिभागिन इत्याह-दैवदत्तमिति ॥ ४१ ॥

विपर्ययाः विपरीताः अनात्मानः अप्रियाः अनीश्वरा ये इन्द्रियार्थाः गृहकलत्रादयस्तदर्थम् अमृतं मोक्षम् विषं संसारम् ॥ ४२-४३ ॥

सुहृत् हितकृत् च आत्मा आभयश्च तम् अनन्यमेकम् समानातिशयशून्यम् जगतामात्मनश्च केतं वासस्थानम् भवा-पवर्गाय संसारिनिवृत्तये ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

संसार सागर से पार होने के वास्ते आप के दीये भए इस मनुष्य शरीरको प्राप्त होकर जो अजितेन्द्रिय जीव आप के चरणारविन्द में भक्ति नहीं करता वह अपने आत्माकी खोजना करने वारा अज्ञानी विवेकियोंको शोचनेहि के योग्य है ॥ ४१ ॥

जो मरणधर्म कारा पुरुष विपरीत शब्दादिक विषयन के लिये अपने आत्मा प्यारे ईश्वर आपका त्यागता है वह मानो अमृतको छोड़ कर विषका भक्षण करता ॥ ४२ ॥

मैं और प्रह्ला और इन्द्र आदि देवता तथा अमल हृदय वारे मुनिजन, ये सब परमप्रिय ईश्वर, आत्मा आप

के सर्वप्रकार से शरण हैं ॥ ४३ ॥

जगतकी उत्पत्ति पालन संहारके कारण, आभय करने में मान क्षुधा पिपासादि रहित, सब के सुहृद, जीवात्माओं के इष्टदेव समान अधिक रहित, और जगत तथा आत्माओं के आधार स्वयं प्रकाश एतादृश परम पुरुष आपको संसार के छूटने के वास्ते हम सब भजन करें यह हमारी प्रार्थना है ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

स्वयं भक्तिमाश्रास्य ज्ञानकस्याभीष्टमाश्रास्ते-अयमिति । दैत्य पतौ प्रह्लादे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

वैरोचनिर्बलिर्मन्त्रकस्तस्सुतत्वादवध्यस्तावत् किञ्च प्रह्लादा-येति अन्ययो वंशः ॥ ४७ ॥

तर्हि किमित्येवं कृतं तत्राऽऽह-दर्पोपशमनायेति ॥ ४८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवमात्मनस्तदनुपेक्ष्यत्वं प्रतिपाद्य चिरमभीष्ट बाणस्यापि तादृशत्वं युक्तमिति प्रार्थयते-अयमिति । इष्टः त्वन्नक्तिविशेषा-त्मकताण्डवे वाद्यसाच्चिद्व्येन प्रीतिविषयतां यात तथा दयितः प्रह्लादबालिसम्बन्धेन स्वभावत एव दयाविषयभायम् अत एव मदनुवसितामपि प्राप्तः अत एव भया त्वदनुग्रहाभिमानेन अमुष्य अस्मै अभयं दत्तं भवतो भवता स्वस्य युद्धाद्यपराधे मत्वा लज्जमान आह-यथेति । दैत्यपतौ प्रह्लादे यथा तदनु-सारेणापीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

भगवन् हे सर्वदेवि श्रीप्रह्लादसम्बन्धेनास्मिन् मयाप्यपेक्ष-णीयत्वं स्वस्मिन् मदनुग्रहं मन्महिमानं स्वेन सह मम युद्धादि-कोतुकं बाहुच्छेदनादिनास्य मदशमनादिमदभिप्रायश्च ज्ञात्वैव त्वया सर्वं व्यवसितमिति भावः । नः अस्मान् प्रति यदास्थ तत्करवामैव यतस्तव प्रियं प्रीतिकरम् अहो तवोक्त्यपेक्षामपि न सह यतस्तवस्त्वमतमेव मया सम्पादनीयमित्याह-भवत इति । व्यवसितं बुद्ध्या निश्चितं साधु यथा स्यात्तथातुष्टोदित स्वीकृतं तद्वार्क्यविषययाऽतीतनिर्देशः साध्विति व्यवसितादप्या-धिक्यार्थं न इति बहुत्वं श्रीवलदेवादि स्वतन्त्रापेक्षया अस्मकं

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवप्रबोधिनी ।

अभ्ये यं प्रति यदार्थं तत्तु न कर्तव्यमित्यर्थः । यद्वाग्मयेत्येकत्वं स्वज्ञातिविशेषणं मया यदनुमोदितं तत्सर्वैरपि मदीयेष्व स्वत एव स्वीकर्तव्यमित्यभिप्रायेण ॥ ४६ ॥

मया वक्ष्यस्तु सर्वथा नेत्याह-अवध्य इति । असुरोप्यवध्योऽयं यत एव वैरोचनसुतः वैरोचनीति क्वचित् अव्ययशब्दोऽत्र सजातीय एवाभिमतः तत्रैव तदभिमानसम्पत्तेः नहि देहाभिहिते कीटादौ पुत्रवत्प्रसूते सर्वमण्डकादौ वा परकोकस्य सोऽप्यसम्पद्यते कटितित्त्यागदर्शनात् तदेवं वकीवकावानां वधो न युक्तः लोकेऽप्यमङ्गलशङ्कया तत्सुहृद्भिस्ते सर्पादयो हन्यन्ते सजानीयास्तु कुमलयोपि ताडनादिना शिख्यन्ते एवेति ॥ ४७ ॥

किन्तु दर्पः दोःसहजं त्वया दत्तमित्याहुर्किहेतुः तस्योपशमनाय शीघ्रहरणाय प्रहृष्टाः शिखाः बद्धं सैन्यम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचाम्प्रिका ।

प्रकृतं विज्ञापयति-अयमिति । अयं बाणः मे त्वां प्रपन्नस्य मम इहो भक्तः अनेन "मम मङ्गलमकेषु प्रीतिरभ्यधिका भवेत्" इति भगवद्वचनं स्मरितम् अत एव दयितः प्रियः अनुवर्तते इति तथा च हे देव ! अनुप्य बाणस्य मया अभयं दत्तं किमत इत्यत आह-तन्मया दत्तमभयं सम्पाद्यतां सफलीकृतताम् अयमेव भवतोऽनुग्रहः तथाहि ते त्वया दैत्यपत्नौ प्रह्लादे प्रसादः कृत इति शेषः । त्वद्वंशजं न हनिष्यामीति प्रह्लादमनुगृहीतवानित्यर्थः ॥ ४५ ॥

इत्थं संस्तुतः प्रसन्नः प्राह भगवान्-यदाथेति । हे भगवान् कद्र ! नोऽस्मात्प्रति यदाथ अवाचः यच्च तव प्रियं तत् करवाम यद्वा यत्तव प्रियं तन्नोऽस्माकमप्यतस्तत्करवाम भवता यच्चिन्नमेतन्प्राणसंरक्षणं तन्मयाऽनुमोदितम् ॥ ४६ ॥

विरोचनसुत इति हेतुगर्भं तत्त्वावधयः तत्रापि हेत्वन्तरमाह-प्रह्लादायति । अव्ययः वंशजः ॥ ४७ ॥

तर्हि किमर्थं बाहुनच्छिनस्नत्राह-दर्प इति । प्रवृत्तता मित्राः तर्हि किमर्थं बहुसैन्यं हतवानसीत्यत आह-नाशितमिति । भूभारापनयनार्थमिति भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतकमन्दर्पः ।

इहः त्वज्ञातिविशेषात्मकताण्डवे वाद्यसाधिव्येन प्रीतिविषयतो याताः तथा दयितः प्रह्लादबलिसम्बन्धेन स्वभावत एव दवाविषयद्वयम् अत एव मदनुवर्तितामपि प्राप्तः अतएव मया त्वदनुग्रहंभिमानेन अनुप्य अस्मै अभयं दत्तं दैत्यपत्नौ प्रह्लादे यथा तदनुसारेणापीत्यर्थः ॥ ४५-४३ ॥

श्रीमद्भृगुवाच्यार्थकृतसुबोधिनी ।

एवं शरणगमनसङ्गर्षं भङ्गनं निरूपितम्, विज्ञापनामाह-अयं ममेव इति । इहानुवृत्तिर्लोकसिद्धा दयित इति प्रीति-

विषयः इच्छाद्विषयं निरूपितं अनुवर्त्तति सर्वहेतुः सर्वदा मा-मनुवर्त्तत इति तेन मयाऽनुवृत्तिः कर्तव्येति अनुप्यामयं मया दत्तामिति वाचनिकम् एवं कायवाङ्मनोभिरयमनुरोध्य इति सर्वथा त्वया कृपा कर्तव्येत्याह-सम्पाद्यतामिति । तत्तस्मात् कारणात् भवतः प्रसादः सम्पाद्यताम् अथवा मनुक्तं त्वदुक्तमेव अतः स पूर्वोक्तः प्रसादः सम्पाद्यताम् आवयोर्भिन्नभावाभावात् प्रसादं विशिनष्टि-यथा हि तं दैत्यपत्नी प्रह्लादे प्रसाद इति ॥ ४५ ॥

ततो भगवान् प्रीतः कृतं कृतमेवेति वाचा शिवसाम्बन्धं कृतवानित्याह-यदाथेति । भगवन्निति सम्बोधनम् । अत्रेवाभिप्रायेण सहि भगवन्तमपृथक्त्वेन भजते त्वं यदाथ तन्नोऽस्मात् प्रति युक्तमेवेति नोऽस्माकं वा त्वम् अतः प्रियद्वारवाम स्वकीयाणां प्रियं कर्तव्यमेवेति तवेति वस्तुतस्तव वाक्यञ्च समर्थनीयं तदिदानीं बाहुच्छेदनाभावमाशङ्क्य पूर्वोक्तं स्मारयति भवता यद्वावसितमिति "त्वदर्पं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते" इति तत्साधेवानुमोदितं कृतं तु त्वयैव तच्छास्त्रद्वारा अनुमोदनमात्रं कृतमिति ॥ ४६ ॥

अभयं यत्प्रार्थ्यते तत्राह-अवध्योऽयं ममाप्येष इति । प्रह्लादाम्बयत्वज्ञापनाय पुरुषत्रयमाह-वैरोचनसुत इति । विरोचनात्मजस्य बलेः सुतोऽयं बाणः किमतो यथेवं तत्राह-प्रह्लादाय वरो दत्त इति । ते अव्ययो मया न वक्ष्य इति ननु भक्ते कथमेवं वचनं तत्राह-असुर इति । असुरा हन्तव्या एवेति अनेन भक्तकृपालुत्वं भक्तापेक्षया आधिक्येन सूचितं स त्वेकस्यैव प्राङ्-रक्षामाह-अहन्तु वंशस्येव च कथयामीति च ॥ ४७ ॥

तर्हि कथं छेदनमिति चेत्तत्राह-दर्पोपशमनायेति । प्रकर्षेण छेदनं बाहुमूलतः ते हृक्णा एवेति न तस्य प्रतीकारः सेना-वभङ्गिहकर्मत्वमाहुष्य निमित्तान्तरमाह-यच्च भुवोभारावितं चकारात् भक्तानां बुद्धिनाशकं तत्सर्वमेव बद्धं सुदितं मरितम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भृगुवाच्यार्थकृतसाराधर्षिणी ।

भोः शम्भो ! प्रसन्नोऽस्मि वरं वृणु इत्युक्ते सति हे प्रभो ! बुधेऽनुवर्त्तिनि बाणासुरे ममतां त्यक्तुं न शक्नोमि किङ्करोमि तस्मादस्मिन्नपि त्वत्प्रसादोत्पत्त्येव एव मे वर इत्याह-अयमिति । तत् अभयं सम्पाद्यतां नन्वत्र को हेतुस्तत्राह-भवतः प्रसाद एव न त्वेतन्निष्ठं किमपि सुलक्षणमस्तीति भावः । ननु कीदृशः प्रसादः कर्तव्यस्तत्राह-वथेति दैत्यपत्नी प्रह्लादे ॥ ४५-४६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तन्मया दत्तमभयं सम्पाद्यतां सफलीकृतताम् अयमेव भवतः प्रसादः अनुग्रहो भवतु बाणे इति शेषः । तत्र निमित्ताकांक्षायां हिशब्दः अनिबद्धशब्दश्चादिति हिशब्दार्थः निमित्तान्तरं स्मारयति यथा दैत्यपत्नी प्रह्लादे ते त्वया प्रसादः कृतः न वक्ष्यो तव वंशजः इति ॥ ४५-४६ ॥

चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्त्यजरामराः ।
 पार्षदमुख्यो भवतो न कुतश्चिद्भयः ॥ ४९ ॥
 इति लब्ध्वाऽभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसाऽसुरः ।
 प्राद्युम्नि रथमारोप्य सवध्वा समुपानयत् ॥ ५० ॥
 अक्षौहिण्या पारवृतं सुवासस्समलङ्कृतम् ।
 सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रानुमोदितः ॥ ५१ ॥

भाषा टीका ।

यह बाणासुर मेरा इष्ट परम प्यारा किङ्कुर है हे देव !
 मैंने इसको अमय दान दिया है इस लिये जैसे आपने
 पहले प्रह्लाद के विषय में अनुग्रह किया है तैसे ही इसके
 ऊपर भी कृपा कीजिये ॥ ४९ ॥

इस प्रकार महादेव की प्रार्थना श्रवण करके श्रीकृष्ण-
 चन्द्र बोले कि हे भगवन् ! आप जो हमारे प्रति कहते हो
 सो उसी प्रकार आपके मनोरथ को हम करते हैं
 इस के गर्व निवृत्ति के वास्ते आपने जो निश्चय किया
 रहा उसी का सम्यक् प्रकार मैंने अनुमोदन किया है ॥ ४९ ॥

यद्यपि यह बाण असुर है तथापि मेरे भक्त बलिका
 पुत्र है इस लिये मो को भी बध करने के योग्य नहीं
 है दूसरे प्रह्लाद को मैं बर दे चुका हूँ कि तुम्हारे वंश का
 मो को बध के योग्य नहीं है ॥ ४९ ॥

गर्भ शमन के वास्ते इसके और बहुत सी भुजा मैं
 ने काटवाई हैं तथा भूमी का भार रूप बहुत सी सेना
 का मैंने नाश किया है ॥ ४९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अनुगृह्णाति—चत्वार इति ॥ ४९ ॥

सह वध्वा ऊषया ॥ ५० ॥

रुद्रानुमोदित इति तदभिप्रेतस्यैव बाणभुजभङ्गस्य कृत-
 त्वात् ॥ ५१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रसादं सम्पादयति—चत्वार इति । असुरोपि पार्षदमुख्यः
 त्वत्प्रार्थनानुसारेण जातमङ्गकित्वादिनि भावः । अजरामरत्व-
 वरप्रदानेन भुजकर्षणव्यथापि सद्यः शान्तेति ज्ञेयं न कुत-
 श्चिदपि भयं यस्येति संसारभयस्यापि निवृत्त्या जीवन्मुक्तो
 भावीत्यर्थः । वृषपर्वा बलिर्बाण इत्येकादशे सत्सङ्कल्लक्ष्मिसिद्धि-
 त्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् मञ्जो लोपाभाव आर्षः ॥ ४९ ॥

कृष्णं सर्वत्रिंसां कर्ममाह्वारभ्यं भगवन्तं दृष्टोपि तादृश-
 प्रसादात् सम्यक् बहुलोपस्कटयुक्तत्वादिना उप श्रीकृष्णोक्ति-
 के अजयत् ॥ ५० ॥

[१११]

संशब्दार्थमेव विवृणोति—अक्षौहिणीत्यर्जेन । सपत्नीकम् उपा-
 संहितं प्राद्युम्नि रुद्रेति तैर्याख्यातम् यद्वा रुद्रेण बाणादिसर्व-
 दुःखद्रावकेण भगवता अनुमोदितः अनुमज्जनादिना हर्षितः
 सन् ययौ प्रतस्थे श्रीकृष्णः ॥ ५१ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका

रुद्रमुखेन बाणमनुगृह्णाति—चत्वार इति । अस्य बाणस्य
 चत्वारः भुजाः शिष्टाः आकृता अनुगृह्णावशेषिताः इत्यर्थः । अयं
 जरामरणरहिणो भविष्यति न कुतश्चिद्भयं यस्य तथाभूतश्च
 भविष्यतीति सम्बन्धः ॥ ४९ ॥

इतीति । अभयमिति च्छेदः वध्वा उषया सह प्राद्युम्नि-
 मनिरुद्धं समानयद्द्वारकां प्रापयामासेत्यर्थः ॥ ५० ॥

तदेवाह—अक्षौहिण्येति । शोभने वर्जिणी, यस्य तं पत्न्या
 सहितमनिरुद्धं पुरस्कृत्य पुरतो गमयन् रुद्रानुमोदितः स्वयमप्य-
 नुययौ ॥ ५१ ॥

श्रीमद्बलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तर्हि मत्प्रार्थनायां को विशेष इत्याशङ्क्याह—चत्वारोऽस्य
 भुजाः शिष्टा भविष्यन्तीति महत्तं सहजं भुजद्वयं त्वदत्त-
 मागन्तुकं भुजद्वयमिति चत्वारोऽस्य भुजाः किंचिदनेषु भुजेषु
 अवशिष्टा भविष्यन्ति अनेन सुदर्शनं प्रक्षिप्तं साम्प्रतं क्षि-
 त्तीति सूचितम् अधिकभुजद्वयदाने हेतुः, पार्षदमुख्यइति । तयोः
 कालान्तरपि नाशाभावायाह—अजरामरण इति । देवत्वं निरु-
 पितं युक्तमेव पार्षदमुख्यो भवति इति न कुतश्चिद्भयमिति असु-
 रत्वेपि मत्तो न मदीयात् न गुणेभ्यो भयमित्यर्थः ॥ ४९ ॥

एवमभये दत्ते भगवत्कृपावलोकितः स्वेच्छितं कृतवा-
 नित्याह—इति लब्ध्वेति । अभयं लब्ध्वा कृष्णं प्रणम्य कन्यादानं
 सन्तुष्टो भविष्यतीति शिरसेति तस्यैव देवमहरत् यतोयमसुरः
 प्राद्युम्नि भगवत्पौत्रम् अर्थाह्वयनादिकं त्याज्यित्वा वरमिवा-
 लङ्कृत्य वध्वा उषया सह समुपानयत् सम्यक् भगवत्समीपम्
 उपानयत् एतदर्थमेव समागत इति तावता सन्तुष्टः ॥ ५० ॥

अक्षौहिण्या परिवृतमिति । पारिवर्हमक्षौहिण्या सेनया सुवास-
 स्समलङ्कृतमिति वस्त्राभरणानि ततो भगवत्कृत्यमाह—
 सपत्नीकं तं पौत्रं पुरस्कृत्य रुद्रेणानुमोदितः अन्यथा दण्डामव
 तङ्गद्वयं रुद्रो मयेत कृष्णोऽनुमोदित इति पाठे अर्थादुद्वेग

स्वराजधानीं समलङ्कृतां ध्वजेः सतारणैरुक्षितमार्गचस्वगमः ।

विवेश शङ्खानकदुन्दुभिस्त्रिनैर्भ्युद्यतः पौरसुरोदजातिभिः ॥ ५२ ॥

य एवं कृष्णविजयं शङ्करेण च संयुगम् ।

संस्मेरत प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात्पराजयः ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्द्धे अनिरुद्धानयनं नाम

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अनेन तस्मिन् भगवत्प्रसादो निरूपितः जाम्बवत इव शिक्षार्थं
निग्रह इत्यपि सूचितम् ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

स बाणासुरः वध्वा उक्त्वा सह ॥ ५०-५१ ॥

भाषा टीका

इस की अवशिष्ट चार भुजा मज्जर अमर बनी रहेंगी
और यह आपका मुख्य पार्श्व है इस लिये सबसे निर्भीय
होके रहेगा ॥ ४६ ॥

इस प्रकार श्रीकृष्ण के वचन से अभय प्राप्त होकर
बाणासुर मस्तक से श्रीकृष्ण को प्रणाम करके ऊँचा
सहित अनिरुद्ध को रथ में बैठा कर आदर के साथ श्री
कृष्ण के पास लाता भया ॥ ५० ॥

सुन्दर वस्त्र सुन्दर आभूषणों से अलङ्कार किये और
भार्या सहित तथा अश्वहिणी सेनायुत अनिरुद्ध को
आगे करके महादेव से अनुमोद को प्राप्त होकर श्रीकृष्ण
भगवान् द्वारका को पधारते भय ॥ ५१ ॥

श्रीधरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

पौरादिभिरभ्युद्यतोऽभिमुखमामत्य सत्कृतः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामीकृतभाषार्थदीपिकायाम्

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

श्रीमद्वीरानन्दस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

स श्रीकृष्णः राजधानीं श्रीद्वारकां सम्यक् तदानीं विधे-

पतोऽलङ्कृतां भूषितमार्गेत्यत्र उक्षितमार्गेत्येकम् ॥ ५२ ॥

श्रीकृष्णेन बाणो निर्जितः श्रीरुद्रश्च कुम्भितः इत्यङ्कृतं न
स्यात् यतस्तस्मरणेनापि न कस्यचित् कश्चित्पापजयो भवती
त्याह-य इति । कृष्णस्य विजयमेतं शङ्करेणेति बाणस्य मङ्ग-
लार्थमेव युद्धप्रवर्त्तनाभिप्रायेण सम्यक् भद्रापूर्वकं स्मेरेदपि
किमुत शृणुयात् कीर्त्तयेद्ब्रह्मार्थः । प्रातरुत्थायेति स्नानापेक्षा न
निरस्तापराजयः बाह्याभ्यन्तरादिभ्यो भक्तिविश्लेषश्च पराभावात्
न भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्वीरानन्दस्वामीकृतवैष्णवतोषिण्याम्

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

स इति । स बाणः कृष्णो वा अन्यतरसहितोऽन्यतरो वा
पौरादिभिरभ्युद्यतः अभिमुखमामत्य सत्कृतः शङ्खनि-
ध्वनिभिः राजधानीं द्वारकां विवेश कथंभूतामुक्षितां
सिक्ताः मार्गां वीथयः चत्वारयङ्गणानि यस्यां ताम् ॥ ५२ ॥
उक्तकथासंस्मरणफलमाह-य इति । यः पुमान् संस्मेरेत्
इति भवणाख्यानादीनामप्युपलक्षणं तस्य स्मेरतः पराजयो
न स्यात् ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिकायाम्

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

श्रीमजीवगोक्षामिकृतकमसम्बन्धः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोऽध्याये
श्रीमजीवगोक्षामिकृतकमसम्बन्धे
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

श्रीमजीवगोक्षामिकृतबृहत्कमसम्बन्धः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोऽध्याये
श्रीमजीवगोक्षामिकृतबृहत्कमसम्बन्धे
त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

श्रीमद्बलभाचार्यकृतसुबोधिनो ।

सिद्धार्यस्य भगवतः पुनरागमने पुरीं वर्णयति-विवाहो
तस्य पुरीं न वर्णयति स्वराजधानीमिति । अनेन विधि
विविधाहः तेन द्वारकायामेव कृत इति सूचितम् स्वस्य
राजधानीमिति समागमने विवाहा उक्ताः ध्वजैः सत्तोरणै-
रलङ्कितमित्युपर्यलङ्कारः उक्तितमार्गवत्स्वराजधानीस्यः गन्धोद-
रक्षिताः सिकाः मार्गाः चत्वारण्यङ्गणानि च यस्याः मध्ये शोभा-
माह पौरसुहृद्भिजातिभिः शङ्खगनकदुन्दुभिसन्तैः सहितैरभ्यु-
द्यतः पौरास्तामसाः सुहृदो राजसाः सर्वैरभ्युपगमनम् अयं
विवाहः सर्वसम्मत् इति ज्ञापयितुम् ॥ ५२ ॥

प्रकरणं सममिति ज्ञापयितुमेतदुपाख्यानभवनफलमाह—
य एतत् कृष्णविजयमिति । प्रत्यहम् य एतत्सरेत् तस्य पराजयो
नेन्द्रियान्तःकरणैर्भवति भगवता निरुद्धानां विस्मृतप्रपञ्चानां
भगवदासक्तियुक्तानां काबाहिमिरुषधैराजसानामुद्देशो भव-
तीति फलनिरूपणे तदवश्यं वक्तव्यम् उपायज्ञानेन निरूपितः
पराजयसम्भावनायाम् एतत्सर्वस्यमिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
चतुर्दशाध्यायविवरणम् ॥ १४ ॥ ६३ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शनी ।

स कृष्णः ॥ ५२—५३ ॥

इति सारांशदर्शिन्यां इतिष्ययां भक्तचेतसाम् ।
त्रिषष्टितम एतस्मिन् दशमोऽजमिसङ्गतः ॥ ६३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अभ्युद्यतः अभिसुखमुपगम्य पूजितः ॥ ५२—५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोऽध्याये
श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
त्रिषष्टितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६३ ॥

भाषा टीका ।

राजमार्गं और चत्वरन को जहाँ छिटकाव होरहा है तथा
तोरण सहित ध्वजान से जिसकी सजा बट करी गई है एता-
दवा अपनी द्वारकापुरी में श्रीकृष्ण भगवान् प्रवेश करते भए
और उस समय में पुरवासी सुहृद और ब्राह्मणों ने शङ्खदुन्दुभि
आदि गाजे बाजे के साथ आगे आकर श्रीकृष्ण का सत्कार
किया ॥ ५२ ॥

जो पुरुष प्रातः काल उठकर इस प्रकार शंकर के साथ
श्रीकृष्ण के संग्राम का तथा श्रीकृष्ण के विजय का स्मरण
करेगा उसका किसी से भी पराभव नहि होगा ॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे उत्तरार्धे त्रैलोक्ये अध्यायकी

श्रीकृष्णवन्दनस्य पं० दामोदराचार्य कृत

भाषाटीका समाप्ता ॥ ६३ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुष्पष्टितमोऽध्यायः ।

—०००*०००—

श्रीशुक उवाच ।

एकदोपवनं राजन् जग्मुर्यदुकुमारकाः ।
विहर्तुं साम्बप्रद्युम्नचारुभानुगदादयः ॥ १ ॥
क्रीडित्वा सुचिरं तत्र विचिन्वन्तः पिपासिताः ।
जलं निरुदके कूपे ददृशुः सत्त्वमद्भुतम् ॥ २ ॥
कुकलासङ्गिरिनिभं वीक्ष्य विस्मितमानसाः ।
तस्य चोद्धरणे यत्नं चक्रुस्ते कृपयाऽन्विताः ॥ ३ ॥
चर्मजैस्तान्तवैः पाशैर्बद्धा पतितमर्भकाः ।
नाशकुवन् समुद्धर्तुं कृष्णायाचर्युर्लसुकाः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

चतुष्पष्टितमे कृष्णो नृगं पापादमोचयत् ।
ब्रह्मखहारिदोषोक्त्या राज्ञो हस्तानशिक्षयत् ॥
विभूतिमाय्यभोगादिमदोन्नतमनोरथान् ।
अन्वशासद्यदृक् कृष्णो नृगोद्धारप्रसङ्गतः ॥
॥ १ ॥
पिपासितास्तृषिताः जलं विचिन्वन्तः सत्त्वं जीवम् ॥ २ ॥
तत्र कुकलासं वीक्ष्य ॥ ३ ॥
चर्मजैश्चर्ममयैः पाशैस्तान्तवैस्तन्तुमयैश्च ॥ ४-५ ॥

श्रीमज्जीयगोम्बपुमकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं श्रीकृष्णनिर्जयादिना प्रकटतरमैश्वर्यमुक्त्वा प्रसङ्गप्रतिकाञ्चि-
दन्यव्याह—एकदेत्यादिना । एकदा कदाचिदिति क्रीडाकर्मो
निरस्तः इतीयं लीला ऽनिरुद्धजन्मतः प्रागूष्णा श्रीप्रद्युम्नादीनां
यौवनोद्भेद एवास्यालीलाया औचित्यात् क्रीडासक्तत्वात् कुमार-
शब्दप्रयोगः कुमारप्राचुर्याच्च साम्बस्यादावुद्देशः प्रद्युम्नस्य
शम्बरपुरात्तत्कालागमननाप्रगामित्वाभावात् सत्त्वपापेनापि
तादृशजन्मस्य तादृशी गतिः स्यादित्याश्चर्येण पूर्वोक्तलीला-
वंशपरिहारेच्छया वा सम्बोधयति राज्ञिति ॥ १ ॥

तत्रोपवनेऽद्भुतं महाकायत्वेन कूपान्तरपि जीवनादिना च
लोकान्तत्वात् महाकायस्य तस्य चिरमुपवनकूपान्तवर्त्तमानस्य
प्रसिद्धिसम्भवेपि तदानीमेव दर्शनं वस्तुतो भगवत एव
तादृशलीलेच्छातः व्यवहारतस्तु तस्यातिपुरातनकूपस्यातिगभीर-

त्वेन चिरासंस्कृततया लताद्यादृतत्वेन च जलान्वेषणेनैव दृ-
त्वात् ॥ २ ॥

अनिप्राक्कालीनत्वेन तादृशतत्तज्जीवत्वात् गिरिनिभमिति
महागौरवं तथा तत्कूपस्याप्यतिबृहत्त्वं सूचितं वीक्ष्य साक्षात्
दृष्ट्वा विस्मितचेतसः कृपयान्विताश्च सन्तः विस्मितमानसा
इति कश्चित्पाठः ॥ ३ ॥

कथं चक्रुस्तदाह—चर्मभिरित्यर्द्धेन । पतितमिति कुकलासरूपं
प्राप्य भ्रंशात् नाशकुवन् यतोऽर्भकाः बाह्यलीलापेक्षयानाधि-
कृतप्रौढभावाः तमुद्धर्तुमिति वा पाठः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

अथ दत्तापहारप्रयुक्तदुरितनिमित्तकुकलासजन्मनो नृगस्य
तज्जन्मविमोचनात्मकं भगवच्छेष्टितमनुवर्णयति चतुष्पष्टितमेन,
एकदेत्यादिना तावदुपांशतमाह—एकदेति । हे राजन् ॥ साम्बा-
दयो यदुकुमारकाः ॥ १ ॥

क्रीडित्वेति । तत्रोपवने पिपासितास्तृषिताः जलमन्वेषयन्तः
कश्चिन्निरुदके निर्जले कूपे महदुन्नतमद्भुतं च सत्त्वं जन्तुं
ददृशुः ॥ २ ॥

कुकलासं नाम गिरितुल्यं जन्तुं विस्मितं यतो येषां ते तस्य
कुकलासस्योद्धरणे निमित्ते यत्नं च चक्रुः ॥ ३ ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

चार्मभिरिति । चर्ममयैस्तनुमयैश्च पाशैरज्जुभिर्बद्धा पतितं तमुद्धर्तुं न प्रबभूवुः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

(विजयध्वजतीर्थविपाकिनुसारेण समासीतितमाध्यावस्य बभौवश्चोक्तोकासाराभ्येवं कथा पठ्यते तथापि श्रीपरीवारिण्याब्जानुसारिणावसम्प्रदायते ।)

॥ १ ॥

विचिन्वन्तः अन्वेषणे कुर्वन्तः सत्त्वं प्राणिनम् ॥ २ ॥

कुकं क्लृप्तयति मर्त्ययतीति कृकलासः “ शिरःप्राग्रं कृकं विदुः ” इति च ॥ ३-७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

॥ १-३ ॥

अर्मेका इति । श्रीप्रद्युम्नस्याप्यर्भकत्वादि पूर्वलीलेयमिति ज्ञेयम् ॥ ४-२४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसम्बन्धः ।

॥ १-४४ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

राजसप्रक्रियापूर्णा तत्त्वैरिन्द्रियशोधिका ।
निरूपितानातिशया सारस्वकी त्वधुनोच्यते ॥
अभ्यासैरेकविंशत्या वसुदेवमन्त्रावधि ।
अनुज्ञां कुर्यते षड्भिः षड्भिरन्ते त्रिभिस्तथा ॥
अर्थो धर्मस्तथा कामः मोक्षश्च त्रिभिर्धोऽन्ततः ।
प्रकीर्णकाख्यानवती प्रक्रियेयमिहोच्यते ॥
नात्र क्रमविषया हि नृगः पूर्वं निरूप्यते ।
गोप्यः पञ्चास्ततो मध्या धातुदेवः प्रकीर्तितः ॥
धर्मकामार्थयुक्ता हि प्रमाणेनैव बोधितः ।
द्विविदो लक्ष्मणश्चैव नारदश्च त्रयः स्मृताः ॥
एतेषामर्थसिद्धिर्हि षड्विधा प्रोच्यते स्फुटैः ।
ततः साधारणो धर्मः विशिष्टः पञ्चभिस्ततः ॥
यथा कामकथा षड्भिस्त्रिभिर्मोक्षस्तथाच्यते ।
अर्थो जनार्थः सर्वथैव धर्मार्थमपि योजितः ॥
तथापि भगवानर्थः स निरुद्धः फले परम् ।
अर्थो ब्राह्मणसम्बन्धरहितश्चेत्परः स्मृतः ॥
दृष्टान्ततो निरूप्यादौ भगवानहरत्स्फुटम् ।
उत्तरार्द्धे पञ्चदशे नृगमोक्षो निरूप्यते ॥

शिक्षा च सात्त्विके भावे राजसा यादवा यतः ।

अतः परं स्कन्धसमाप्तिपर्यन्तं प्रकीर्णकाः कथाः निरोधोप-
योगाच्च निरूप्यन्ते; तत्र प्रथमं नृगमोक्षो निरूप्यते, नृगो नाम
कश्चित् राजा अर्थवान् दानधर्मपरः ब्राह्मणार्थसंसर्गोदनर्थं
प्राप्तः तस्यापि भगवाद् उद्धारकः अन्नममावातुद्धृत्य, सर्वं

[११२]

प्रापयिष्यति ततः सर्वतो निरुद्धः भगवन्माहात्म्यं दृष्ट्वा विस्मृतः
प्रपञ्चः भगवदेकपरो भविष्यति तत्र भगवाननिरुद्धरूपः
तमुद्धृत्य धर्मे प्राहयामास कथाक्रमे तु देवान्तरभक्तः यथार्थं
प्राप्तवान् एवं धर्मपरोपि नृग इति वदन् अर्थविषये धर्म-
तत्त्वमुच्यते तत्र प्रथमं नृगस्य कृकलासशरीरादपगमो निरु-
प्यते—एकशेषवनमिति षड्भिः । स्त्रियो हि भगवन्माहात्म्यं दृष्ट-
वत्यः बालकारुतु न जानन्तीति तेभ्य एवानर्थं उत्पत्स्यत इति
ब्राह्मणातिक्रमो न कर्त्तव्य इति तान् बोधयितुं तत्प्राप्तैश्च
नृगमोक्षो निरूप्यते एकदा सर्व एव बालकाः क्रीडार्थं द्वार-
काया उपवनं जग्मुः दुर्गादुत्तीर्य पुराणद्वारका उपवनत्वे-
नास्ति तां क्रीडायां गुप्तस्थानमिति रक्षकैर्निरुद्धम् अप्युपवनं
न यदुकुमारकाः रक्षकैरनिरोध्याः जग्मुः तत्र भगवत्पुत्राणां
विशेषतो नामान्याह—साम्बप्रद्युम्नेति । विहर्षमेव गताः शाम्बोऽग्रे
जन्यहेतुरिति स एव मुख्य उपदेष्टव्य इति प्रथमं निदेशः
प्रद्युम्नः सर्वमान्यो महासमर्थः तथापि नृगोद्धारं न समर्थः
इति वक्तुं निरूपितः । चारुस्तेषामेव दशमः भानुर्नामजित्याः
प्रथमः गदाद्वयो घ्रातरः ॥ १ ॥

क्रीडाप्रस्तावनार्थमुक्त्वा प्रासङ्गिकमाह—क्रीडित्वेति । समुद्र-
तीरस्थाने मिष्टं जलं दुर्लभमिति जलाश्वेषणार्थं प्रवृत्ताः कृपा-
स्तत्र सम्भवतीति ते हि बालकाः अनभिज्ञाः अभिज्ञाश्च प्रवेशं
न लभन्त इति ‘जलं विचिन्वन्तः कूपे अद्भुतं विचित्रं सत्त्वं
दृश्युः सर्वलोकविलक्षणत्वादद्भुतं तं वर्णयन्त—अनेन भगवदी-
यानां क्रीडास्थाने पूर्वकृतो धर्मः साधनतामापन्न इति निरु-
पितं सर्वस्यापि धर्मस्यैतावन्मात्रे उपक्षयात् ॥ २ ॥

कृकलासमिति जातिविशेषः स भवति प्रायेण सूक्ष्मः
गिरिनिभत्वं तस्याभ्यर्कं ततस्तान् दृष्ट्वा समारोहमियेष ननु
शकः अर्द्धस्थाने समागत्य पुनः पुनः पतति ततस्तददृष्टं
वशात् हन्तव्येति शरीरे द्योत्पलेति तेषामुद्धारार्थं प्रयत्नमाह
तस्य चोद्धारणे यत्नं चक्रुरिति । चाप्राप्त्यर्थं वस्तुतस्तु हन्तव्य
एव अपि कृकलासमित्यत्र भूतो तथा निरूपणात् ततो
हस्तान् पतितं बहव एवाधस्तादुत्तीर्य कृपया पीडिताः ॥ ३ ॥

चार्मभिः चर्मोपरि तं पातयित्वा परितस्तान्नवपाशान्
बध्वा सर्वतः स्थिताः तदुद्धारं यत्नं कृतवन्तः तथापि समु-
द्धर्तुं नाशक्नुवन् अलौकिकत्वात् अलौकिके भगवानेव साधन-
मिति मत्वा कृष्णायान्वयुः यद्यपि विशेषसाधनैरुद्धर्त्तव्यो
भवति तथापि तत्सुकाः सन्तः कृष्णायैव आनयुः औत्सुक्यं
चित्तोल्लासो विवेकासहिष्णुः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

अनुषष्टितमे कूपोद्धृतात् धुन्वा नृगादरिः ।

दानं स्नानं शिक्षयामास विप्रभक्तिं सुशङ्किताम् ॥

॥ १-२ ॥

तं सत्त्वं कृकलासं बीक्ष्य ॥ ३ ॥

चर्मभिश्चर्ममये पाशैः तान्तवैः सूत्रमयैश्च ॥ ४ ॥ ५ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अनुषष्टितमे भगवान् ब्रह्मसापहारदोषेण कूपे पतितं

तत्राऽऽगत्यारविन्दाक्षो भगवान् विश्वभावनः ।

वीक्ष्योज्जहार वामेन तं करेण सलीलया ॥ ५ ॥

स उत्तमश्लोककराभिमृष्टो विहाय सद्यः कृकलासरूपम् ।

सन्तप्तचामीकरचारुवर्णः स्वर्ग्यद्रुतालङ्करणाम्बरस्रक् ॥ ६ ॥

विज्ञ पाठः (भूत्वा मुकुन्दस्य पदारविन्दं ननाम मूर्ध्ना पतितो धरण्याम् ।)

पप्रच्छ विद्वानपि तन्निदानं जनेषु विख्यापयितुं मुकुन्दः ।

कस्त्वं महाभाग ! वरेण्यरूपो देवोत्तमं त्वां गणयामि नूनम् ॥ ७ ॥

दशामिमां वा कतमेन कर्मणा सम्प्रापितोऽस्यतदर्हः सुभद्र ।

आत्मानमाख्याहि विविस्ततां नो यन्मन्यसे नः क्षममत्र वक्तुम् ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नृगमुद्धृत्य तन्मुखाद्गुह्यस्वापहारदोषं धृत्वा स्वकीयान् शिक्षाया-
मासेति वर्णयति, दक्षिणेण्यादिविवाहतस्तपुत्रोत्पादनादिकं भगव-
च्छेष्टितं वर्णयित्वाऽथ पुत्रविहारप्रसङ्गे भगवच्छेष्टितं वर्णयितुं
सङ्क्षेपतस्तपुत्रविहारं तावद्वर्णयति-एकवेति ॥ १ ॥

सत्यं जीवम् ॥ २ ॥

तं च कृकलासं वीक्ष्य रूपययाऽग्निताः तस्य कृकलासो-
द्वरणे यत्नं चक्रुः ॥ ३ ॥

अर्मभिश्चर्ममयैः ॥ ४-५ ॥

भाषा टीका ।

श्री शुकदेव जी बोले, कि-हे राजन् ! साम्ब प्रद्युम्न चारु
भानु गद् से आदि लेके यदुवंशीन के कुमार बिहार करने
के वास्ते एक समय समीप वन में जाते भए ॥ १ ॥

उस वन में बहुत काल पर्यन्त क्रीडा करने के अनन्तर
जल की तृषा युक्त होकर जल का खोज करते, जल
रहित रूप में एक अद्भुत करकंटा रूप प्राणीको वे यदु-
वंशी कुमार देखते भए ॥ २ ॥

पर्वत के समान कृकलास के देखने के पश्चात्, विस्मित
पन चारे कृपा युक्त होकर वे सब उसके निकासने के लिये
यत्न करते भए ॥ ३ ॥

बाजकों ने कृप में पड़े हुए कृकलास को चर्म और सूत
के रस्सानसे बांध कर निकासने का यत्न भी किया परन्तु
नहि निकास सके तब तो उसके निकासने में उत्साह चारे
होकर आय के भीक्षण से कहा ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सन्तप्त चामीकरं सुवर्णं तद्वर्णं यस्य सः स्वर्गो देवो
बभूवेति ॥ ६-७ ॥

यद्यदि क्षमं योग्यम् ॥ ८-९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स कृष्णः अरविन्दाक्षः तच्छ्रुत्वा विस्मयलीलयाऽरविन्दवत्
प्रफुल्लितस्सन् तत्रागत्य वीक्ष्य च तं वामकरेण तत्रापि
लीलया सहैलया समाकर्षणरूपयोज्जहार तत्र हेतुः विश्व-
भावनः सर्वपालनशीलः तत्र योग्यता भगवानिति ॥ ५ ॥

ततश्च सद्यः सर्वपापाम्मुक्तः सद्गतिं प्रापेत्त्याह-स इति ।
उद्धृतं तमो यस्मात्तादृशः श्लोकोपि यस्य यद्यः भवनेनापि
संसारनिवृत्तेः यद्वा नामाभासादिनापि जगदुद्धारादुत्तमः
उत्कृष्टः श्लोको यस्य तस्य भगवतः करेणाभिमृष्टः स्पृष्टः
सन्निति हेत्वन्तरनिरसनेन प्रारब्धभोगापेक्षा निरस्ता स्वर्ग-
लक्षणमाह-सन्तप्त इति अद्भुतेति च । यद्वा स्वर्गविशेषविव-
क्षया विशिनष्टि, तत्पदद्वयेन अत एव संशयद्वाराऽप्युद्धृत-
शब्दश्च अन्यत्तैः तत्र तद्व्याख्यार्थ इति, लेख्ये व्याख्यार्था-
भावो लेखकभ्रमादिति ॥ ६ ॥

पप्रच्छेत्यर्जकम् । मुकुन्द इति तन्मोक्षनाभिप्रायेण महान्
भागो भाग्य यस्य तत्सम्बोधनं महामाग्यलक्षणमाह वरेण्यं
सर्वश्रेष्ठतमं रूपं सौन्दर्यं यस्य सः अतो देवेषुत्तमं गण-
यामि अवकलयामि नूनं वितर्के ॥ ७ ॥

वा शोके हि निश्चये अतदर्हः ईदृग्दृशाया अयोग्योपि असीति पाठः
स्पष्टः तत्र हेतुः सुभद्र हे परममङ्गलेति कतमेनेति पाठः समञ्जसः
आत्मानमित्यर्जकम् विविस्ततां स्वत्तत्वं विविदिषतां नोऽस्माकं
कर्मणिपट्टी बहुत्वं परमाश्चर्य्येण सद्यस्तत्रागतानां यादवाना-
मपेक्षया तत्र स्थाने नोऽस्मान् प्रति यदि क्षममिति वाक्-
चातुर्या गुह्यस्यापि प्रकाशनेच्छातः किं वा सर्वसङ्गुणनिषेद्धिनय-
स्वभावादेव अत एव न इति पुनर्वदुस्त्वम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्भारविवाचार्यकृतभागवतसम्प्रदायिका ।

तत्रेति । विश्वं भाषयति अभ्यधिकं करोतीति तथा वामेन
करेण लीलया च तन्मुखाद्गुह्यं तद्विनिष्कासितवाम् ॥ ५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

स इति । स उद्धृतः उत्तमश्लोकस्य करेणभिमिश्र इति हेतुगर्भ-
मिदं सन्ततं चामीकरं सुवर्णं तद्वर्णं यस्य सः अद्भुताः
अलङ्कुरणादयो यस्य सः स्वर्णी देवो बभूव ॥ ६ ॥

पप्रच्छति । तस्य कृकलासजन्मनो निदानं कारणं जानन्नपि
मुकुन्दः तज्जनेषु कथापयितुं प्रसिद्धीकर्तुं पप्रच्छ, प्रश्नमेवाह-
कस्त्वमिनि । हे महाभाग ! वयं तु त्वां भुवं देवभ्रेष्ठं गण-
याम ॥ ७ ॥

कतमेन केन वा कर्मणा इमां कृकलासस्वरूपां दया-
मवस्थां प्रापितोऽसि तत्र हेतुः, अतर्ह्ये एतद्व्यख्यानर्हा शोभना
दीर्घस्य सः । आत्मानमिति । विविक्ततां 'वेचुमिच्छतां'
नोऽस्मभ्यमात्मानमाख्याहि यद्यदि तद्वक्तुं क्षमं योग्यं तद्व्याख्या-
हीति सम्बन्धः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयभञ्जतीर्थकृतपद्मसावली ।

विविक्ततां ज्ञातुकामानां यद्यदि ॥ ८-६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदा भगवान् योमित एव तदुद्धारं कृतवानित्याह—तत्र
गत्वेति । इष्टयैव सर्वतापहारकः भगवान् सर्वसमर्थः विश्व-
मेवानुभावयतीति उद्धारकरूपमवलम्ब्यागत इति तदुद्धारोपि
तस्य युक्त एव उद्धारमाह—वीक्ष्योज्ज्वलरेति । ज्ञात्वाऽस्य कर्म-
भागक्षयो जात इति वामेन करेणेति लीलया सामर्थ्यातिशयं
च ज्ञापितं वामो हस्तः दैत्यहितकारी दक्षिणो देवानामिति
देवपक्षपातिना तदुद्धारमात्रः सूचितः लीलयेति स्वस्य कार-
णमात्रादपि यथा अन्या लीला कदाचिद्धर्ममपि बाधते ॥ ५ ॥

ततो यज्जातं तदाह—स उत्तमश्लोकेति । करेणाभिमिश्रः भग-
वत्स्पर्शेन कारणदीप्ते निवृत्ते उपरम्भकाभावात् तच्छरीरे
पक्षिते स्वर्गोपभोगयोग्यं शरीरं प्राप्तवानिति तद्वर्णयति—सन्ततः
आकर्ष्यमानसुवर्णवर्णः स्वर्गि स्वर्गसम्बन्धि स्वर्गोऽस्यास्तीति
स्वर्गिणामपि वा अद्भुतानि अलङ्कुरणान्यम्बराणि स्रजश्च यस्मिन्
तादृशो जात इत्यर्थात् बभूवेति अस्ति भवत्योः सर्वत्र प्रयो-
गात् ततो निश्चर्य स्वरूपं ज्ञापयित्वा प्रेषणीय इति स्वतः
कथने विश्वासो न जायेतेति तद्द्वारेव वक्तुं तद्वृत्तान्तं
पप्रच्छ ॥ ६ ॥

* ज्ञात्वा प्रश्नो न कर्तव्य इति सर्वेषां सामान्यनिरोधं कर्तुं
अयुक्तमपि करोतीति विद्वानपीत्युक्तवान् विधिस्तु प्रमेयेन
नियामक इति न भगवतो विहितं निषिद्धं वा किञ्चिदस्ति
वचनस्यापि प्रयोजनमाह—अनेषु विख्यापयितुमिति । तस्य दानं
लोके विख्यापनीयम् अन्यथा "धर्मः क्षरति कीर्तनात्" इति तस्य
धर्मस्यो भवेत् भगवता पृष्ठेन तु वक्तव्यमेव नन्वेतदपि किमर्थ-
मिति चेत्तथाह—मुकुन्द इति । अग्रे मोक्षो देयः स च कीर्ति-
मत एव भवतीति कीर्तिव्यापनार्थं निरोधार्थं वा अतिकीर्ति-
मानस्य न प्रवर्त्तत इति निरोधान्तरमेव मुक्तिर्लोकिते

प्रश्नमाह—कस्त्वं महाभागेति । भाग्यं धर्मस्योत्तमं तेजः तदुप-
करोति सर्वत्र महाभाग्यं यस्येति महाभागेति सम्बोधनं
अकस्मादेवं भावे तत्र सुकृतमस्तीति ज्ञापितं वरेण्यरूप इति
सहजमेतन्न केपय अतएवं ज्ञायते किञ्चिदुत्कृष्टं कर्मास्तीति अन्यथा
प्रपृष्टं स्वधर्मं कथं वदेत् कथिते स्वर्गो न भविष्यतीति तच्छङ्कनं
निवारयितुमाह—देवोत्तमं त्वां गणयामि नूनमिति । देवेषु स्वर्गः
प्रतिष्ठितः तत्राप्युत्तमेषु तत्राप्यहं गणयामि ॥ ७ ॥

नहि मद्रणितं काश्चिदप्यथा कुर्यात् दोषोपि वक्तव्य
इत्याह—दशमिमां वेति । उत्तमस्य अपकृष्टं कर्म न सम्भवति
येन कृकलासरूपं भवेत् अत उत्कृष्टमेव कर्म प्रकारविशेषा-
पक्षं सत्कर्मैव किञ्चिद्विष्यतीति प्रकारं भोतुं प्रश्नः कतमे-
नेति सम्यक् प्रापणं बहुकालस्यानं तत्र सूचयति ननु जायन्ते
निकृष्टेभ्योत्कृष्टसुखजनकानि कर्माणि उत्कृष्टेष्वपि निकृष्टमाध-
जनकानि कर्माणि तस्मात्प्रश्नो व्यर्थ इत्याशङ्क्याह—अतर्ह्ये
इति । देवगत्यात्कृष्टत्वसिति चेत् तत्राह—सुमद्रति । सुमद्रस्य
भद्रं स्वाभाविकम् अभद्रमेव वैशेषिकमिति किञ्च आत्मानं पूर्व-
सिद्धमाख्याहि विविक्ततामिति त्वमुक्तो वेदितुमिच्छाऽस्माकं
न तु स्वतः लौकिकन्यायेन माहात्म्यज्ञानाभावे सङ्कोचाच्च
वदिष्यतीत्याह—यन्मन्यसे नः क्षममत्र वक्तुमिति नोऽस्माकं भोतुं
क्षमं मन्यसे क्षमत्वेपि अत्र वक्तुं नोऽस्मभ्यसे पञ्चानामग्रे तदा
वक्तव्यमिति भावः ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीर्घा ।

सर्गा देवो बभूव ॥ ६ ॥ ७ ॥

विविक्ततां विविदिषतां कर्मणिबद्धी आर्षी यदि क्षमं
योग्यम् ॥ ८-९ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सन्ततसुवर्णवर्णं यस्य सः अद्भुता अलङ्कुरणा वररञ्जो
यस्य सः स्वर्गी देवो बभूव ॥ ६-७ ॥

यत् यदि क्षममाख्यातुं योग्यं मन्यसे तर्हि आख्याहि ॥ ८-१० ॥

भाषा टीका ।

विश्वके पालन करने धारे कमल नेत्र श्रीकृष्ण भगवान्
कूप के पास आय कर उस कृकलास को देख कर लीला
करके हि वाम हस्त से उस का निकास लेते मण ॥ ५ ॥

वह कूप से निकला भवा प्राणि श्रीकृष्ण के हस्त का
स्पर्श होने से उसी पर्वत कृकलास शरीर का परित्याग करके
तपायमान सुवर्ण सदृश रूप धारा तथा दिव्य भूषण वस्त्र
माला धारण किये स्वर्ग वासी देवता होगया ॥ ६ ॥

यद्यपि उसके कृकलास योनि के कारण को जानते भी
रहे तथापि मनुष्यों में उस की प्रसिद्ध करने के लिये श्री-
कृष्ण जी ने उस को पूछा कि हे महाभाग हे भ्रेष्ठ रूप !
आप कौन हो ? और मैं तो निश्चय करके आप को देखने
में उत्तम मानता हूँ ॥ ७ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इति स्म राजा संपृष्टः कृष्णेना (१) नन्तमूर्तिना ।

(२) माधवं प्रणिपत्याह किरीटेनार्कवर्चसा ॥ ९ ॥

नृग उवाच ।

नृगो नाम नरेन्द्रोऽहमिक्ष्वाकुतनयः प्रभो ! ।

दानिष्वलयायमानेषु यदि ते कर्णमस्पृशाम् ॥ १० ॥

किं नु तेऽर्पितं नाथ ! सर्वभूतात्मसाक्षिणः ।

कालेनाव्याहतदृशो वक्ष्येऽथापि तवाऽऽज्ञया ॥ ११ ॥

यावन्त्यः सिकता भुमेर्यावन्त्यो विवि तारकाः ।

यावन्त्यो वर्षधाराश्च तावतीरददं स्म गाः ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

हे मङ्गल मूर्ते ! इस दुर्दशा की प्राप्ति के योग्य आप
अहि भी हो तथापि कोन से कर्मने आप को इस कृकडास-
कोमि को प्राप्त किया आप के पहले जन्म को जानने की
इच्छा करने वारे हमारे आगे कहने के योग्य यदि समझो
तो आप अपने पहले जन्म को हमसे कहिये ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

यदि ते कर्णमस्पृशामित्यसन्देहं सन्देहघचनं यदि वेदाः
प्रमाणं द्युतिवत् कर्णपथं नूनं प्राप्तः स्वामित्यर्थः ॥ १० ॥

किञ्च, किम्विति । सर्वेषां भूतानामात्मनो बुद्धेः साक्षिणस्ते
आविर्भूतं किन्तु न किञ्चित् ॥ ११-१३ ॥

श्रीमज्जायगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स्म प्रसिद्धौ राजेति प्रागवस्थामारोप्योक्तम् । आधु-
निकावस्थाया विशेषाव्यक्तं आनन्दमूर्तिना सुखघनविग्रहेणति
दर्शनमात्रेण तत्रापि प्रश्नेन तस्याप्यानन्दाविर्भावः सूचितः अनन्त-
मूर्तिनेति पाठे नित्यविभुविग्रहेणेत्यर्थः । ततश्च तस्य तादृशत्व-
स्फुर्यो अमरकारविशेषो जात इति भावः । एवं प्रथमं तावत्
स्वर्गित्वं प्राप्य स्तब्ध एव जातः नतु भीमगवन्तं ज्ञातवान्
पञ्चात्कृपया तेन सम्भावितस्तु तास्वरूपानन्दमनुभूतवान्
पञ्चाद्वैश्वर्यामन्देप्यनुभूते नमस्कारमकरोत् तदाज्ञानरूपमाह
चेत्याह—माधवं लक्ष्मीकान्तं तद्रूपत्वेन विज्ञातमित्यर्थः ।
प्रणिपत्य दण्डवत् प्रणम्य अर्कवर्चसा किरीटेनोपलक्षित इति
नत्र शोभाविशेषो वर्णितः ॥ ९ ॥

यद्यपि नवमस्कन्धरीत्या आह देवस्य पुत्र इत्याकोर्भातेति
नृगः प्रसिद्धस्तथाप्यनेक्ष्वाकुतनय इत्युक्तयोऽसौ नृग इति

ग[ण्य]म्येतनरेन्द्रः सम्राडिति देवोत्तमत्वपरिहारः कस्त्वमित्यन्ता
नरं नृगो नामेत्यादि प्रभो हे राजराजेश्वर ! लीलेति विविध-
वन्दिहृन्वसङ्ग्रहेण कर्णस्पर्शयोग्यताऽभिप्रेता यदिति तैर्वाक्यान्तं
यथा संशय एव विनयमरेणात्यन्तदैव्येन चात्मनस्तच्छब्दा-
योग्यत्वमनमात् अत एवोक्तं कर्णमस्पृशामिति कथाश्चिदीषकुतः
स्यामित्यर्थः । तत्र हेतुः प्रभो इतिसर्वेश्वरेश्वरस्याप्यपकृष्ट-
भ्रवणासम्भवादित्यर्थः । दानिष्वित्यादिना निजदातृत्वस्य गोप्य-
स्यापि सूचनम् ईदृशस्यापि स्वरूपपापेनदृशो गतिः स्यादिति
श्रीभगवद्दीप्तिप्रायानुसारेण लोकेषु विज्ञापनार्थम् एव-
मप्रेषि ॥ १० ॥

ननु, भुतोऽस्येव किन्वेतत्त्वदृशानिदानं न वेत्तीति चेत्तत्राह,
किम्विति । नाथ हे परमेश्वर ! अत एव सर्वेति अत एवात्मन-
मपि सर्वं वेत्ति किमुनर्वाह्यमित्यर्थः । नच वक्तव्यं विरकालेन
विस्मृतमित्याह—कालेनति ॥ ११ ॥

यावत् इत्यादेस्तस्य गणत्रयस्य मिलित्वा यावत्स्वमित्यर्थः । अत
एव अशब्दः अगण्यतामात्रतात्पर्यकमिदं कोति प्रसिद्धमेवैत-
दित्यत्र सम्भावना न कार्येत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आनन्दमूर्तिना इष्टमूर्तिना मानवः मनोः वंशप्रभवः ॥ ९ ॥
दानिषु दानशीलेषु ॥ १०-१३ ॥

श्रीमदीरराधवाचार्यकृतभागवतकन्दूखण्डिका ।

इतीति । आनन्दमूर्तिना इष्टमूर्तिना । सम्बुद्धो राजा मातुष-
इति च पूर्वजन्माभिप्रायेणोक्तम् अर्कस्येव वर्णो वक्ष्य क्षेत्र
किरीटेन नमस्कृत्याह ॥ ९ ॥

उक्तिमेवाह—नृग इत्यादिना, इत्युक्त्वा कमित्यतः प्राकमेव । अह

श्रीमद्गीतासुप्रसङ्गतभाष्यसुप्रसङ्गान्तिका ।

नृगो नाम नरेन्द्रः राजा येन हे प्रभो ! दानिष्वाक्यायमानेषु दानप्रशं-
सासु वक्तव्यास्तु इत्यर्थः । दानिषु दानशालेषु वा यदि तव
कर्णमस्पृशम् इत्यसन्देहं वचनं 'यदि वेदाः प्रमाणं स्युरिति वत्
कर्णपथं नूनं प्राप्तः स्वामित्यर्थः ॥ १० ॥

किञ्च, किञ्चित् । ते स्वया न विदितं किन्तु विदितमेवेत्यर्थः ।
तत्र हेतुत्वेन विशिर्षि-सर्वभूतानामात्मनो बुद्धेः साक्षिणः साक्षात्-
द्रष्टुः कालेनैवावर्तमानमप्युक्तं इह ज्ञानं यस्य तस्मात्तापि यद्य-
प्येवं तथापि वक्ष्ये ॥ ११ ॥

यावत् इति । सिकताद्यो यावत् : तावतीर्गोः धेनूददां दत्त-
वानस्मि मया दत्तानां गवां सङ्ख्या न विद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिक्षुध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तव कर्णमस्पृशं तर्हि ज्ञातुं योग्य इत्यर्थः ॥ १० ॥

अन्यथापि ज्ञातुं शक्य इत्याह—किञ्चित् ॥ ११ ॥

सिकता रक्षांसि अस्माकम् अददाह "दा दाने" इति धातुः
सुप्रसङ्गमन्वितः ॥ १२—१५ ॥

श्रीमद्भिक्षुध्वजतीर्थकृतसुबोधिनी ।

ज्ञातव्यः भगवत्कृते पुण्यवशेन लोकभाषापि बुध्यत
इति भगवद्वाचां कर्तुं संवृत्तान्तमुक्तवानित्याह—इतीति ।
केसि प्रसिद्धे प्रभः किञ्चित् कर्म भवतीति खदोषनिवृत्त्यर्थं
प्रसिद्धिः प्रमाणत्वेनोक्ता परीक्षितोपि शङ्कान् व्यावर्त्तयितुं
राजैति कृष्णेन सहानन्देन सम्भाषणेनापि सुखं भवतीति
भक्तहितेन वा अनन्तमूर्तिर्निति अनन्ता मूर्तयो यस्येति तस्य
तत् सर्वात्मना स्वरूपं प्रकाशितं तस्य तत्त्वमात्रेणैवाभिव्यक्तः
अथवा पूर्वप्रकरणबोरेत्या मूर्तिरस्मिन् प्रकरणे चान्यामूर्तिरिति
ज्ञापयितुम् अन्तमूर्तिर्त्वं ततो भगवन्तं दृष्ट्वा श्रीनिकेतत्वात्
भगवन्नामेवेति विज्ञाय माधवं प्रणिपत्य अर्कवर्षसा किरीटेन
उपलक्षितः भगवतोभि चरणारविन्दं प्रबोधयन् भक्त्याञ्जो-
पयन् महानप्येवं ज्ञायत इति ॥ ६ ॥

प्राज्ञातिकात्मभाषाय स्ववृत्तान्तमाह—नृगो नामेति षोड-
शभिः । नृगः पूर्वमपि प्रसिद्धः इक्ष्वाकुस्तनयः शतमध्ये विकुक्षि
निमिद्वदकानन्तरमयमेव प्रसिद्धः प्रभो इति सम्बोधनं
प्रभुत्वादिभिर्भ्यामावणाभावं ज्ञापयति—ननु का प्रसिद्धिः
येन त्वं ज्ञायस इत्याद्युच्यते—दानिष्वाक्यायमानेष्विति ।
दानिनो दानकर्तारः ननु दातारः ददाराः दानी विध्यपेक्षः
दाता इति निरपेक्ष इति यदिति ते कर्णमस्पृशं तदाहं
प्रसिद्धः ॥ १० ॥

राजैति नृग इति दानीति (चमूक) कृषिद्वारा गच्छ-
तीति भगवत्कृतं प्रसिद्धिहेतुत्वेन समाधारणं निकृष्ट असा-
धारणप्रकारेण ज्ञानमाह—किन्तु ते विविधं ज्ञायते । हे नाथ !
अनेनोद्धारः तथावश्यक एवेत्युक्तं तु इति वितर्कं किं वा

[११३]

ते अविदितं किन्तु सर्वमेव विदितमिति तत्र हेतुः सर्वं
भूतानामन्तःकरणसाक्षिणः ननु काव्यवधाने जीवोपि ज्ञान-
भूतं विस्तरति तथा भगवतोपीति कथं तज्ज्ञानमिति चेत्
तत्राह—कालेनैवावर्तमान इति । तस्मान् ज्ञानार्थं ज्ञापनप्रयो-
जनाभावात् न वक्तव्यं तथापि तवाज्ञया वक्ष्ये अन्यथा भाक्तो-
लङ्घनं स्यादिति ॥ ११ ॥

भादौ स्वयं दानित्वमाह—यावत् : सिकता भूमेरिति । रेणव-
स्तामसाः तारकाः सांख्यिक्यः वर्षाणां राज्ञाः दृष्टान्ती-
कृताः असङ्ख्यानास्त्रिधापि विविधा अपि गावः अस-
ङ्ख्याता दत्ता इति अहमदं स्मेति प्रमाणं तुल्यसङ्ख्यायामे-
विवक्षितं तामेव सङ्ख्यां वदेत् पराङ्मनिरिका सङ्ख्यापि
नास्ति तस्मादसङ्ख्यातदाने त्रिविधदाने च दृष्टान्ताः विविध-
दाने प्रयोजनञ्चोक्तं भूमिसिकता उपादानभूताः तारकाः प्रका-
शकाः वर्षधाराः पौषिका इति असङ्ख्यानपदे प्रयुज्यमाने
अल्पप्रतीतिः स्वात् तत एवमुक्तं गवां गुणानाह—पयस्विनी-
रिति । दुग्धाधिक्ययुक्ताः तरुण्यः प्रथमप्रसूताः शीलमाभरणं
शान्तस्वभावः रूपं सौन्दर्यम् एतेर्गुणैरुपपन्नाः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिक्षुध्वजतीर्थकृतसाराधर्शनी ।

यदीत्यसन्देहेपि यदि वेदाः प्रमाणमिति वत् दानिष्वा-
क्यायमानेषु दातृजनानां गणनप्रसङ्गे सति अहं तव कर्ण-
मस्पृशं कर्णपथमगममेवेत्यर्थः ॥ १० ॥

किन्तु तत्र अविदितम् अपि तु सर्वमेव विदितमित्यर्थः ॥ ११ ॥
सिकता इत्यादिकमगण्यतामात्रताप्यर्थकमिति प्राञ्चः कुम्भ-
क्षेत्रादिवेशेषु सूर्यग्रहणादिकालेष्वेकस्या अपि गोः कोट्यर्बुद-
गुणाभूतत्वात् तत्र तत्र देशकालेषु प्रतिदिनं च कोट्यर्बुद-
सङ्ख्यानां गवां दातृस्तस्य तावत् सङ्ख्याकथमपि नानुपपन्न-
मित्यन्ये ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सर्वभूतानामात्मनो बुद्धेः साक्षिणः किन्तु अविदितं सर्वं
विदितमेवेत्यर्थः ॥ ११—१३ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक्रदेव जी बोले कि अनन्त मूर्ति श्रीकृष्ण महाराज
ने राजा नृग को पूछा तब तो सूर्य के समान प्रकाश
मान किरीट युत मस्तक से श्रीकृष्ण के दणवन् करके
उत्तर देताभया ॥ ९ ॥

राजा नृग बोला कि हे प्रभू मैं इक्ष्वाकु को पुत्र नृग
नाम करके राजा हूँ ॥ दानकरने चारों की प्रशंसा करने
समय में यदि आपने मेरा नाम भयण किया होना
॥ १० ॥

हे नाथ काल करके जिस के ज्ञान का लोप नहिहो
और सब प्राणियों बुद्धि के साक्षी एता दश खतः सर्वज्ञ

पयस्विनीस्तरुणीः शीलरूपगुणांपपन्नाः कपिला हेमशृङ्गीः ।

न्यायार्जिता रूप्यखुराः सवत्सा दुकूलमासाभरणा ववावहम् ॥ १३ ॥

स्वलङ्कृतेभ्यो गुणशीलवद्भ्यः सीवत्कुटुम्बेभ्य ऋतव्रतेभ्यः ।

तपःश्रुतब्रह्मवदान्यसद्भ्यः प्रादां युवभ्यो द्विजपुङ्गवेभ्यः ॥ १४ ॥

गोभूहिगण्यायतनाश्वहस्तिनः कन्याः सदासीस्तिन्नरूप्यशय्याः ।

वासांसि रत्नानि परिच्छदाव्रथानिष्टं च यज्ञैश्चरितश्च पुनर्म ॥ १५ ॥

कस्यचिद्विजमुख्यस्य भ्रष्टा गौर्मम गोधने ।

सम्पृक्ताऽविदुषा सा च मया दत्ता द्विजातय ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

आप को कुछ अज्ञात है क्या ? नहि २ किन्तु आप को सब विदित है ७ तथापि आप की आज्ञा से आप के पुत्र भयं कोमे कहता है ॥ ११ ॥

पृथिवीकी जितनी रज आकाश में जितने तारा गण और तथा जितना धारा उतनी सौंन का मैं ने दात किया रहता ॥ १२ ॥

अधिरस्वामिकृतभाषावर्षापिका ।

ऋतव्रतेभ्योऽदम्भाचारेभ्यः तपसा युताः प्रख्याताश्च ते ब्रह्मणि वदान्या अयुदाया अश्वपुनर्दालाश्च ते सन्तश्च तेऽयुः ॥ १४ ॥

पूर्तं धारीकृपादिचरितं कृतम् ॥ १५ ॥

एवं वर्तमानस्य मम सङ्कटं, किञ्चिदापन्नं शृण्वत्याह—
कस्यचिदिति । विजमुख्यस्य प्रतिब्रह्मनिवृत्तस्य सम्पृक्ता मिलिता
अविदुषा ब्राह्मणस्येयमित्यजानता ॥ १६—१७ ॥

भीमजीवगोस्यामिकृतवैष्णवतंत्रयिणी ।

एवं द्रव्यस्यानन्त्यमुक्ता सादृगुण्यमाह—पयस्विनीरिति ।
इमिलं सुखभाषः स्वमिवदयतादि रूपं पुष्ट्यादिसौन्दर्यं गुणः
सर्वदेव बहुलोत्कृष्टशीलरत्नादिः तैरुपपन्नाः युक्ताः कपिलाश्च
दशविधाः, तन्मोक्षाः वाराहे—

“सुवर्णकपिला पूर्वा द्वितीया गौरपिङ्गला ।

तृतीया कैव रक्ताक्षी चतुर्थी गुडपिङ्गला ॥

पञ्चमी बहुवर्णा स्यात् षष्ठी स्यात् श्वेतपिङ्गला ।

सप्तमी श्वेतपिङ्गलाक्षी अष्टमी कृष्णपिङ्गला ।

नवमी पटला ज्ञेया दशमी पुच्छपिङ्गला ।

एतां दश सप्तम्याः कपिलास्ते वरानने ॥

सर्वाश्चेता महाभागस्तारयन्ति न संशयः ” ॥ इति

विशेषणानामर्थं यथोक्तं सादृगुण्ये भेदयम एवममेव्युक्तं
नच केवलाः किन्तु सादृगुण्य इत्याह—इमेति कथ्येति च ।

किञ्च दुकूलाया आभरणानि यासां ता इति तत्र दुकूलं
पृष्ठोपरिपट्टवत् मासाश्च रत्नादिनिर्मिता गणं किञ्च सवत्सा
इति प्राप्ते चेन्मयो ज्ञेयाः नच नरेन्द्रत्वेन कथञ्चिदभ्यासेन
सञ्जिना इत्याह—न्यायेति । अहं ददाचिति पुनरुक्त्वा ताभि-
श्च संशययति ॥ १३ ॥

अनुम पानसादृगुण्यमाह—स्वलङ्कृतेभ्य इति । मयैव कनक-
कुण्डलादिनादी सुवृत्तङ्कृतेभ्य इत्यर्थः । गुणा वैदिकाः सङ्ग-
क्षणादयः क्षीणानि आन्तराणि सारस्वयिन्पाविसुक्तमाणाः
व्रतानि स्वैरुक्तान्य कर्मसम्पादितानि उद्यमकर्मोक्तानि—

“कर्मश्च सत्यं च दमस्तपश्च भमात्सर्व्यं ह्यस्ति तिसृणां अनुवृत्ता
रूपश्च दानश्च धृतिः शुलश्च व्रतानि के द्वाभ्यां ब्राह्मणस्य ॥ इति
व्रतानि अकापट्यान् प्रकटितानि व्रतानि वैस्तेभ्यः तपः
क्षधर्मो नित्यं सन्ध्यावन्दनादिः सत्यं सदाचारपरत्वं शुचश्च
इति तेषामेव धर्माचरणसामर्थ्येन प्राधान्यात् अत एव
द्विजेषु भेदभ्यः प्रकर्षेण भक्त्या पादप्रक्षालनादिपूर्वकं
मदाम ॥ १४ ॥

न केवलं ता एव अन्यैश्च बहुन् पदार्थानामित्याह—
गो इति । गावो वृषाः आयतनानि गृहादीनि परिच्छदाः
उन्नचामरादयः गवादीन् रथास्तान् प्रादशमिनि पुनै
गैवान्वयः । यज्ञैः सर्वैरेव अकाराभ्यां यज्ञानां पूर्वस्य प्राधान्यं
बोधयन् तद्विधाने सम्बलं बोधयति ॥ १५ ॥

अष्टा विद्ययुता गोधने, नोकुले ॥ १६ ॥

भीमसुदर्शकचरितशुक्लपक्षीयम् ।

तपःश्रुतब्रह्मवदान्याः वदान्याः सन्तः तेऽयुः ॥ १४—१५ ॥

भीमहीरराधवाचार्यकृतमहावतचन्द्रचन्द्रिका ।

ता एव विशिनष्टि—पयस्विनीरिति । नच शृङ्गि मत्स्यकीक
शीलादिभिर्मुक्ताः कपिकुण्डलाः हेमसर्पकङ्कुरः शृङ्गकोर्वाका
ताः न्यायतः सम्पादिताः रौप्यं रजतालङ्कारः सुरेभु वासां
ताः वस्त्रैः सहिताः दुकूलादीनां वृद्धः एतां मत्स्यकीयो द्वाभ्यां
मदां इत्यर्थः ॥ १३ ॥

श्रीमद्गीरायवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ सत्पात्राणि विधिनहि—स्वकृतेभ्य इति । श्रीरक्ष
हिंस्यमानं कुटुम्बं येषां तेभ्यः श्रुतव्रतेभ्यः भक्षमाचार्येभ्यः
तपस्य भुताः प्रक्यातास्ते ब्रह्मणि वदाम्या ब्रह्मवादिनः ते
च ते सम्भूतः तेभ्यो वदाम्यवक्ष्ये इति पाठे तप आदिविशिष्टेभ्यः
एवमिदमेभ्यो ब्राह्मणोत्तमेभ्योऽवमित्यर्थः ॥ १४ ॥

न केवलं ना दद्यादाभ्यक्ष्यपोत्याह—गोभितेति । पुनर्गोप्रहणम्
इतरापेक्षया तज्ज्यक्षेयमिप्रायकं गवादीनाम् इतरैतरयोगादभ्यः
तत्रायतनानि गृहाः दासीभिः सहिताः कन्याः तिलादीनां
द्रव्यः तत्र कन्ये रजते परिच्छिन्नाद् गृहोपकरणानि न केवलं
प्रादामेव किन्तु यदैरिष्टं च पूर्वं स्मार्त्तं कर्म चरितं कृतम् ॥ १५ ॥

एवं वर्त्तमानस्य मम किञ्चित्सकुटुम्भापन्नं शृणु इत्याह—
कस्यचिदिति । द्विजमुच्यते नै प्रतिगृहीतवतो गौर्ब्रह्मा वलात्तद-
स्ताद्विमोक्षिता सती मम गोधने सम्पृक्ता मिलिता सा च
अविदुषा पूर्वमेव कस्मैचिदस्त्ववमजानता मया द्विजातयेऽभ्यक्ष्य
ब्राह्मणाय दत्ता ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ब्रह्मा भक्ष्यस्तदेवं निहायाम्यदेशं गता संसृष्टा सकुलिता
अविदुषा अजानता ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अथवा गुणाः सत्पुत्राः दुग्धे कृताधिक्यमारोग्यजनकत्वं
च गुणाः प्रायेण बहुषः कपिलाः दाने कपिला विशेष्टेति
हेममृत्नीः सुवर्णमृत्पुत्राः भ्यायार्जिताः नन्वतिक्रमेण प्राप्ताः
कन्यद्वाराः सवत्सा इति विधिप्राशस्त्ययमुक्तं तेन विहिता एव
दत्ता नन्वविहिता भाष्यविहिता प्रकारेण दुकूलानां माला यासु
दुकूलतो माला आभरणानि च वा एवं त्रयोदशगुणाः कथिताः ॥ १३ ॥

पात्राभावे सर्वे इयमिति पात्रधर्मानाह—स्वकृतेभ्य इति ।
विधिप्रकारोऽलङ्घनकादिगुणाः विद्याः शीलमाचारः सुखभावश्च
सीदन्कुटुम्बेभ्य इति गृहीतस्य सीमं सङ्गिमियोमः श्रुतं व्रतं
येषामिति ब्राह्मणस्य सहजो धर्मो निरूपितः तप इन्द्रिय-
निग्रहः श्रुतं यथाविधि ब्रह्म वेदो वेदार्थश्च वदान्यत्वमलुप्यता
सर्वं परोपकारत्वं च तपः श्रुतं ब्रह्म च येषां ते तपःश्रुत-
ब्राह्मणः तेन ते वदान्याश्च सन्तश्च युवभ्यो द्विजपुत्रेभ्य
इति ब्राह्मणगुणा ब्राह्मणानामुक्ताः ॥ १४ ॥

दाम्बन्तराण्याह—गोभृहिरभ्येति । एकदा असङ्ख्यातगोदानं
बहुभ्यः ततः दूधगपि गावो दत्ताः भूमिर्भूतिकरी हिरण्य-
दानं स्वतन्त्रम् आयतनदानं गृहदानम् अश्वदानं हस्तिदानम्
कन्यादानं ब्राह्मणाय पोषितानां कन्यानामौरसाः
कुत्रियाणीं विवाहितायां जातायाः राजकन्यायाः स्वयं-
कन्य एव दासीरिति परिबर्हसहिताः दासीदानं वा कन्या-
दानेन स्वीक्यते तिलाः तिक्कपर्वताः कन्ये कन्यपर्वताः शक्याः
कुक्कुटपर्वतान् दासीसि जनाविधानि तथैव नन्दरत्नाणि परि-
च्छिन्नाद् कम्पुक्षितमादीन् रक्षाभगजरादिभेदाः एवं चञ्च-

दद्या दानानि सर्वदा क्रियन्ते ततः यदैरिष्टम् अग्निहोमादयश्च
कृताः पूर्वैश्चरितं कृपा रामादयश्च धर्माय कृताः ॥ १५ ॥

एवं धर्मपरायणे मये कर्मवशाद्धर्मः कञ्चनोत्पन्न इत्याह-
कस्यचिद्विजमुच्यते इति । अये राजा दानाभिमिषिद्विषितः
सेवकेभ्यः यथाकथञ्चित् देयान् गृह्णाति ननु जिज्ञासते एवं
बहुधा प्रमादे कदाचिन्नगवान् तत्पापं प्रकटितवान् कश्चिद्-
ब्राह्मणः राजप्रतिग्रहद्विहितः स्वधर्मेनिष्ठ आसीत् तस्य गौः
स्वत्मानादपगता राजगोषु प्रविष्टा तनस्तामनवयलक्षणां तद-
धिकारिणो ज्ञात्वा दानार्थं नीतवन्तः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीप्तिनी ।

देववैशिष्ट्यमाह—पयस्विनीरिति ॥ १३ ॥

सम्प्रदानवैशिष्ट्यमाह—स्वकृतेभ्यः इति । तपसा भुताः
क्याताश्च ब्रह्मणि वेदशास्त्रे अभ्यापनपरत्वात्पुदाराश्च ते सन्तश्च
तेभ्यः ॥ १४ ॥

देवान्तराण्यप्याह—गोभू इति । प्रादामिति पूर्वैषैवान्वयः चरितं
कृतम् ॥ १५ ॥

ननु, कृकवाससत्त्वप्रापकं किं पापम् ! तद्गृहीतवत आह—कस्य-
चिदिति । ब्रह्मा विच्युता गौरेकैव मम गोकुले सम्पृक्ता मिलिता
अविदुषा ब्राह्मणस्येवमित्यजानता ॥ १६—१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तपसा भुताश्च ते ब्रह्मणि वदाम्या उदारा अभ्यापन-
शीलाश्च ते सन्तश्च तेभ्यः ॥ १४ ॥

गवादीन् प्रादामिति पूर्वैषैवान्वयः पूर्वं वारीकृपादि चरितं
कृतम् ॥ १५ ॥

द्विजमुच्यस्य प्रतिग्रहमिदृतस्य नाहं प्रतीच्छे इति वक्ष्यमा-
णात् ब्रह्मा विच्युता सती मम गोधने सम्पृक्ता मिलिता अविदुषा
मदीया मेयमित्यजानता ॥ १६ ॥

भाषा टीका

अच्छे अधिक दूध वारी प्रथम ध्याई ज्ञात स्वभाव
वारी सुन्दर रूपवारी अच्छे वछरा वारी जिनके दूध में
अधिक घृत और जिनके दूध बही घृत में रोग नहि कपिला
रूप वारी जिनके सींग सोने मड़े हुए धर्म से सम्पा-
दन करी हुई जिनकी खुरी चांदी से मड़ी हुई वछरा
सहित रेसमी वस्त्र मोतीन की माला अनेक आभूषण धारण
किये वताछरा गौनका दान मैने किये रहा ॥ १३ ॥

मैंने दिये आभूषण धारण किये सम्मोष आदि गुण
और शील स्वभाव वारे अन्न आदि के बिना जिनका
कुटुम्ब क्षेपित और सत्यव्रत वारं तप करने से क्याही
वारे वेदके अभ्यापन कराने में शील स्वभाव वारे शत्रु
मित्र में जिनका समान चित्त युवा अवस्था वारे ऐसे २
उत्तम ब्राह्मणों के अर्थ मैने गौन का दान किया रहा ॥ १४ ॥
बैल भट्टी, सुवर्ण नकान मोटा हाथी कन्या दासी शिख

तां नीयमानां तस्वामी दृष्ट्वा वाच ममेति तम् ।
 ममेति प्रतिग्राह्याह नृगो मे दत्तवानिति ॥ १७ ॥
 विप्रौ विवदमानौ मामूचतुः स्वार्थसाधकौ ।
 भवान् दाताऽपहर्तेति तच्छ्रुत्वा मेऽभवद्वृद्धमः ॥ १८ ॥
 अनुनीताबुधौ विप्रौ धर्मकृच्छ्रगतेन वै ।
 मयां लक्षं प्रकृष्टानां दास्याम्येषां प्रदीयताम् ॥ १९ ॥
 भवन्तावनुगृहीतां किङ्करस्याविजानतः ।
 समुद्धरतं मां कृच्छ्रात्पतन्तं निरयेऽभुवौ ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

बांधी होज बख रत्न गृह की सामग्री रथ आदि का भी हान किया और पञ्च महायज्ञ तथा अग्निहोम आदि यज्ञ भी किये और बावड़ी कूप तलाव खुदवाये बाग बनवाये ॥ १५ ॥

किसी ब्राह्मण की गौ अपने बांधने के रस्ता से छूट कर मेरी गौन में आय मिली बिना जाने मैंने वह गौ किसी दूसरे ब्राह्मण को देदर् ॥ १६ ॥

भीमधरस्वामिकृतभावार्थटीका ।

प्रतिग्राहिणोक्तं दातेति स्वामिनोक्तमपहर्तेति अभवद्वृद्धमः स्वर्गलोऽभवमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तदोभयपि प्रत्येकमनुनीतौ प्रार्थितौ कथम् ? तदाह-गवामिति साधेन ॥ १९-२० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवनामिणी ।

इत्यस्मादेतोः ॥ १७ ॥

कार्येण स्त्रीयामिमानमात्रस्य साधकौ ॥ १८ ॥

धर्मस्य कृच्छ्रं सङ्कटे गते न मयेति शेषः । धर्मकृच्छ्र उपायत इति कश्चित् प्रकृष्टानाम् अस्या अङ्गुष्ठकृष्टान्तं प्रकथेन निजाग्रहत्यागपूर्वकान्तःशुद्ध्यादिना दीयताम् ॥ १९ ॥

कृच्छ्रान् कदात् समुद्धरतं कृच्छ्रमेवाह पतन्तमिति । बद्धा कृच्छ्रात्पापादेतोः पतन्तम् ॥ २० ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

तामिति । तामूचस्मै दत्तां मां दृष्ट्वा तस्याः गोः स्वामी मूर्खे प्रतिगृहीता तां मां मदीयेत्याह-प्रतिग्राही पञ्चाप्रतिगृहीताऽपि मदीयेदाबुधेन मया नृगो दत्तवानित्याह ॥ १७ ॥

विप्रमिति । भवान् दाता । ततोऽपहर्तेत्येकमुच्यते । ततस्ती स्वार्थ साधकौ स्वार्थपरावत एवमुच्यतुरित्यर्थः ॥ १८ ॥

तद्विप्रयोर्वचः श्रुत्वा ममापि भ्रमो जातः । तदा धर्मकृच्छ्रं धर्मसङ्कटं प्राप्तेन मया अनुनीताबुधपृच्छादितौ, भद्रवचनमकारमाह-गवामिति साधेन । प्रकृष्टानां भेष्टानां गवां लक्षमन्यतरस्मै प्रदीयतां युवयोरन्यतरेणेत्यर्थः ॥ १८ ॥

किञ्च, भवन्ताविति । किङ्करस्य मम कर्मणः शेषत्वविवक्षयेन बद्धौ किङ्करं मामनुगृहीतामित्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन विशिष्ट-अविजानत इति । कृच्छ्रात्पतन्तं श्रुत्वा निरयेतित्यर्थः । मां समुद्धरतेति पूजार्थं बहुवचनम् ॥ २० ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतपदवर्त्तिका ।

तस्या गोस्वामी पूर्वतनो नाथः अन्यः प्रतिगृहीता ममेति प्रतिगृह्यामवीत् ॥ १७ ॥

विवदमानौ विप्रतिपक्षमानौ "भासनीयसम्भवात्तत्त्वविमर्त्युपमन्त्रणेषु बद्धः" (१-३-७३). इत्यत आत्मनेपदे भ्रमः सम्भ्रमः ॥ १८-२० ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततः प्रतिगृहीतरि तं प्रतिगृह्य पृच्छति सति तस्वामी मिलितो मध्ये ममेयं वीर्यं कथं नीयते इति आह तत् । प्रतिग्राही प्रतिग्रहकर्ता प्रतिग्रहकथामप्युक्त्वा नृगो दत्तवानिति ममेत्याह-एवमुच्यते विप्रौ विवदमानौ स्वार्थसाधकौ प्रतिग्रहं सिद्धे ब्राह्मणस्य गोर्भवति राक्षस्य ब्राह्मणगवोपहारदोषो भवति । इह प्रतिग्रहयोरभावे ब्राह्मणस्यैव गोः नापहारदोषः लोकादङ्गो सिद्धे प्रतिग्रहस्य सिद्धत्वादानस्य च प्रतिगृहीतुरेव गोः अपहारदोषमायच्छिप्तं परं कर्त्तव्यम् अलौकिकभेदः । हेवाप-धिष्ठितः तदा अधर्मसिद्धे द्रव्यं धर्मविषयो न भवतीति न दानं सिध्यति सुतरां प्रतिग्रहः अतो विवादः राजा । दानमङ्गीकरिष्यति तदा प्रतिग्रहः लोकापति अपहारदोषमङ्गीकरोति । दानस्याधिक्यात् नाङ्गीकरोति । तदा स्वामी मां मेभवेतीति स्वार्थसाधकौ विप्रौ अन्येभ्यः प्रतिग्रहमानौ मां राजानमुच्यते एकस्य वचनं भवति । कथं तत् । तस्मिन्निष्ठोक्तं शिरीषं कदा अपहर्तेति । हेतुपूर्वकं दानात्प्रमत्तकं भवति । दानदोषपहार-वचनं श्रुत्वा मे भ्रमोऽभवत् ॥ १७ ॥ १८ ॥

नाहं प्रतीच्छे वै राजन्नित्युक्त्वा स्वाम्यपाक्रमत् ।

नान्यद्भवामप्ययुतमिच्छामीत्यपरो ययौ ॥ २१ ॥

वीर०पाठः (ततश्च कालयोगेन मृतः परममायया ।

देव देववशान्नीतस्तद्वदामि तवाग्रतः ॥०॥)

एतस्मिन्नन्तरे याम्येदृतैर्नीतो यमक्षयम् ।

यमेन पृष्टस्तत्राहं देवदेव जगत्पते ॥ २२ ॥

पूर्वं त्वमगुभं भुङ्क्षे उताहो नृपते शुभम् ।

नान्तं दानस्य धर्मस्य पश्ये लोकस्य भास्वतः ॥ २३ ॥

पूर्वं देवागुभं भुञ्ज इति प्राह पतेति सः ।

तावदद्राक्षमात्मानं कृकलासं पतन् प्रभो ॥ २४ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

यदेको न प्रार्थितः एकस्मिन् द्वेषे अङ्गीकृतं तत्प्रायश्चित्तं
स्नेह्यया कृतं स्यात् अमादेकमकृत्वा स्वतस्तत्प्रायश्चित्तानात्
अन्यस्यापृष्टत्वात् द्वयमपि सन्नेहे स्थापयित्वा उभावनुनीनौ
गौः त्यक्तव्येत्यास्मिन्नर्थे यथा द्वितीयोप्यपहारः सिध्यति ननु
उभयोरनुनये को हेतुः तत्राह—धर्मकृच्छ्रं गतेन मे इति । तस्य
इदं धर्मनिश्चयाभावात् कृच्छ्रं सङ्कटमेव प्राप्तवान् अनुनय-
माह—गवां लक्षम् एतस्मिन्निष्कृतिवत्वेन दस्यामि एषा प्रदीयता-
मिति ॥ १६ ॥

ननु, निष्कृतिग्रहणे दोषः स्यात् कथं प्राप्ता इति चेत्तत्राह—
भवन्तावनुगृहीतामिति । मनुपर्यनुग्रहेण निषिद्धमपि कर्त्तव्य-
मिति भावः । अनुग्रहहेतुमाह—किङ्करस्वेति । तथापि साप-
राधो दण्ड्य एवेति चेत्तत्राह—अविजानत इति । विशेषणाय,
मर्थो न ज्ञात इति अज्ञातेत्वरूपमेव प्रायश्चित्तमित्यनुग्रहेणापि
सिध्यति तस्य भाष्यार्थः स्वत एव स्फुरितः तन्निराकरणार्थं
प्रार्थयति—समुद्धरतेति । कृच्छ्रात् सङ्कटात् निर्णयज्ञानाभावात्
अशुचौ निरये पतन्तमिति हीनभावः निरयो भवति तनश्च
गोत्वमश्वत्थं वा चेद्भवेत् तदा निरयत्वेपि नाशुचित्वं श्वयोनौ
सुकरयोनौ वा पाते तथात्वमिति ताभिन्नाश्च तु न पानः
नरकभोग एव परं योनिसम्बन्धे तु अभिमान उत्पद्यते इति
पातः अशुचाविति लोकप्रसिद्धमज्ञादिप्रदर्शनेन दया वा उत्पा-
द्यते ॥ २० ॥

श्रीमद्भिष्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शनी ।

प्रतिप्राही विप्र उवाच भवान् दादेति गोस्वामी उवाच
नवानग्रहसंति भ्रमः अतिवैयग्र्यमित्यर्थः ॥ १८—२० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

प्रतिप्राहो वाचं दादेति आमुवाचापहसंति ॥ १७ ॥ १८ ॥
तदा धर्मकृच्छ्रगतेन धर्मकृष्टप्राप्तेन उभावपि प्रत्येकमनु-

[१२४]

नीतौ उपच्छन्दितौ, तदेवाह—गवामिति साद्रेण । दास्यामि धन्य-
तरस्मै एषा प्रदीयतः मन्यतरेणाऽन्यतरस्मै ॥ १६ ॥

किङ्करस्य किङ्करमनुगृहीताम् कर्मणः शेषत्वाविषयया
पृष्टी समुद्धरतेति बहुवचनं पूजार्थम् ॥ २०—२२ ॥

भाषाटीका ।

मेरी दई भई गौ को ब्राह्मण लेजाना रहा उस गौ को
देखकर उसका धनी उस ब्राह्मण से बोला कि यह गौ
तो मेरी है गोदान लेने वारा ब्राह्मण बोला कि यह गौ,
मेरी है क्योंकि राजा नृग ने मो को दी है ॥ १७ ॥

अपने स्वार्थ को सिद्ध करने वारे दोनों ब्राह्मण इस
प्रकार विवाद करते २ मोसे बोले उनमें पीछे गोदान लेने
वारा बोला कि आपने अवहि मोको इस गो का दान किया
है और पहले जिसका गोदान दिया रहा वह बोला कि
यह गौ मेरी है यदि आपने इस गो का इस ब्राह्मण को
दान किया तो आप ही दत्तापहारी हुए इस प्रकार दोनों
ब्राह्मणों के वचन को श्रवण कर मोको व्याकुलता
होगई ॥ १८ ॥

इस प्रकार धर्म संकट को प्राप्त होकर मैने दोनों
ब्राह्मणों की प्रार्थना करी कि इस गौ के बदले में अच्छी
ध्रु एक लक्ष गौ एक के वास्ते मैं देऊंगा इस लिये एक
लक्ष गौ लेने वारा इस गौ को दूसरे ब्राह्मण को दे
देवे ॥ १९ ॥

आप दोनों मेरे ऊपर अनुग्रह करो मैं आपको दास
हूँ और मैं यह नहि जानता कि यह गौ दूसरे की है इस
शेष करके अपवित्र नरक में मेरा पतन होना है इस संकट
से मेरा उद्धार करो ॥ २० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अपरः प्रतिप्राही दुराग्रहो यल्लक्षं त्वयोक्तमन्यदपि गवा-

श्रीधरस्वामीकृतभाष्यटीपिका ।

मयुतं यदि तदपीमां विहाय नेच्छामि इत्युक्त्वा गां त्यक्त्वा ययावित्यर्थः ॥ २१ ॥

एतस्मिन्नन्तर इति । इतः पूर्वं पापाभावात्नेतुमसमर्था इति भावः ॥ २२ ॥

उताहो इत्येकं पदम् अथवा पूर्वं शुभमिति नान्तमिति यमस्य स्वस्य वा वाक्यम् पश्ये पश्यामि ॥ २३ ॥

हे देव यम ! पूर्वमशुभं भुञ्ज इति मयांके स यमः पतेति प्राह ॥ २४—२५ ॥

श्रीमद्भगीश्वरस्वामिकृतवैष्णवटीपिका ।

ये एव न प्रतीच्छे नैव प्रतिगृह्णामीत्यर्थः । अपाक्रमत् गां त्यक्त्वा प्रतिग्रहभयेनापस्तुनः ॥ २१ ॥

अन्तरे छिद्रे परिमितायुषः समाप्तेर्मरणावकाशे सति यमस्य श्रयं पतेत्यग्रे वक्ष्यमाणात्पुण्यात्मानस्तस्य गम्यं दक्षिणस्यां मानस्योपरिस्थं निवासमेव ननु भूमिष्ठं तत्र यमक्षय एव नत्वन्त्यत्रेति आदरेण साक्षात्प्रश्नः सूचितः हे देवानां त्रयादीनामपि देव पूज्य यतो हे जगत्पते जगत्पालनार्थं त्वयैव धर्मोधिकारे नियुक्तस्य तस्य तदुचितमेवेति किम्वा स्वकृतनिबन्धस्तोयमप्यलक्ष्य इति भावः । अयं प्रश्ने हेतुः ॥ २२ ॥

अशुभं पापं तद्विप्रगोहरणजं भुङ्क्व भोक्ष्यसे धर्मस्य यज्ञादेः साधनान्मत्यात् साध्यस्य लोकस्य स्वर्गादेरपि भास्यतः भङ्गुतस्तुल्यवैभवादिना राजमानस्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

पूर्वमिति अशुभोदकतायाः परमाशोभनत्वात् प्रकर्षेण अभिनवादिनाह तावत्तत्क्षणएव पतन् सद् प्रभो हे सर्वकर्मेश्वरेति त्वया दीयमानं कर्म फलमवश्यमेव भोग्यमिति किं वा तच्च त्वदिच्छयैवेति भावः । कृकलासमिति तादृशपापस्य तादृशफलत्वात् भीरामायणादौ च ताभ्यां विप्राभ्यां तथैव शपनात् तत्रोक्तञ्चैतद्विरुद्धं कल्पभेदव्यवस्थया परिहास्यम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

एवमुक्तयोस्तयोरन्यतरः गोस्वामी हे राजन् ! अहं गवां लक्ष्ममपि न प्रतीच्छे न प्रतिगृह्णामि किन्तु दत्तामेनामेव नयामीत्युक्त्वाऽपाक्रमद्यथै तथाऽपरापि प्रतिग्राही तुराग्रहः यल्लक्षं त्वया प्रतिभूतमन्यदपि गवामयुनं दत्तं यदि तृथाप्येनां विहाय नेच्छामीत्युक्त्वा गां त्यक्त्वा ययौ इत्यर्थः ॥ २१ ॥

तत इति । हे परम ! तव मायया परमस्य तव माययेति वा हेतुभूतेन सङ्कल्पेन कालयोगेन निमित्तेन मृतः हे देव ! देववशाददृष्टानुसारात् यत्र नीतस्तत्तत्तदाप्रतो वदामि ॥ ० ॥

एतस्मिन्निति । हे देवदेव ! जगत्पते ! एतस्मिन्नन्तरे इतः पूर्वं पापाभावात् नेतुमक्षमैरिति भावः । यमसम्बन्धिभिर्यमसदनं प्रापितः तत्र यमसदने यमेनाहं पृष्टम् ॥ २२ ॥

प्रश्नमेवाह—पूर्वमिति । किं पूर्वमशुभं पापफलं भुङ्क्ते उताहो किम्वा शुभं पुण्यफलं भोक्ष्यसे भवतो दानस्य यो लोकः लोक्यत इति लोकः फलं तस्य भास्यतः प्रकाशमानस्य उपस्थितस्येति यावत् अस्मिन्नन्तरे न पश्यामि ॥ २३ ॥

पूर्वमेवाशुभं पापफलं भुञ्जे तस्याल्पीयस्त्विति भावः इतिमयोके पत निरये इति शेषः । इति इत्थं स यमः मां प्राह तावदिति । तावत्तदेव हे प्रभो ! पतन्नहमात्मानं कृकलासिमप्राक्षे दृष्टवानस्मि ॥ २४ ॥

श्रीमद्भगीश्वरस्वामीकृतवैष्णवटीपिका ।

अपाक्रमत् अपगतवान् ॥ २१ ॥

याम्ययंमस्य विद्यमानः ॥ २२ ॥

भुङ्क्व भोक्ष्यसे तत्र दानस्य धर्मस्य अन्तं नास्ति तन्न्यलोकान् पश्य इत्युक्तोऽहं प्राक् अशुभं भुञ्जे इत्यवदं इत्युक्ते स यमः तर्हि पतेति मां प्राह ॥ २३—२४ ॥

श्रीमद्भगीश्वरस्वामीकृतवैष्णवटीपिका ।

तत्र मुख्यः स्वामी गोविक्रयस्य निषिद्धत्वात् अम्यल्लक्ष्णाऽयुतादिसङ्ख्यापरिमितं गोसमूहस्य अहं न प्रतीच्छे इत्युक्त्वा राजप्रायेणां त्यागांशे अङ्गीकृत्य स्वाम्यपाक्रमत् प्रतिग्रहस्य राज्ञा स्थापितत्वात् पूर्वप्रतिग्रहस्यैव सिद्धत्वात् विक्रयपक्षे प्रतिग्रहपक्षे वा दोषभवत्वात्—

“एका गौः ना प्रतिग्राह्या द्वितीया न कदाचन ।

सा चेद्विक्रयमापन्ना रौरवं नरकं प्रजेत् ॥”

इति वाक्याद्वचामयुतमपि एतन्निष्कृतिरित्येन नाहं प्रतीच्छे इति द्वितीयोऽपि ययौ राजमिति सम्बोधनात् अनिष्कृतिरित्येति प्रतिग्रहोपि निषिद्ध इति सूचितं राजा सर्वेषामनुरोध्यः अतिक्रमेपि सोढव्य इति सूचितं लक्षं गावः राजा दातुं शक्याः ननु ब्राह्मणेन अयुतमेव परमा काष्ठा ब्राह्मणस्य कोहिति सहस्रं पशून् प्राप्तुमिति सहस्रस्यैव महत्त्वात् दशपुत्रविभागे सहस्रशो दानेपि अयुतस्यैव पर्याप्तत्वात् प्राप्तमयुतं निवेद्यपि गवामप्ययुतमिति यद्यपि तावता पूर्णकामो भवेत् तथाप्यव्यवस्थितत्वात् एकस्यामपि गवि यत्रार्थ्य सन्देहः तत्र किमन्यद्विक्रयमिति भावः ॥ २१ ॥

एवं ब्राह्मणद्वयक्षोभे दण्डार्थं यमः प्रवृत्तः गोभ्यापहारे आयुः क्षीणमिति तत्रैव यमद्वतौ समागतावित्याह—एतस्मिन्नन्तर इति । यावद्यं प्रतिविधानं कुर्यात् तन्मध्य एव याम्येः यमक्षयं नीतः अनेन बलात् नयनं निरूपितं बलाद्गोहृतोत्तेनापि ब्राह्मणाः सम्बोधिता इति स्नेहयैव तैस्त्यक्त इति । अस्यापि स्नेहयैव नरकभोगो निरूप्यते अत एव इच्छार्थं यमेन पृष्टः अस्मिन्नर्थे संख्यतां निरूपयितुं देवदेवेति सम्बोधनं जगत्पते इति च धर्मकर्तुः कथं यमदण्ड इति शङ्कां वा दूराकर्तुं प्रमेयबले वेदापेक्षया भगवद्वक्ता कर्तव्येति निरूपयन् देवस्यापि त्वं देव इति त्वदाज्ञा अनेन कर्तव्या जगत्पतित्वात् मयापि अतस्तद्विच्छयैव जातमिति नात्र किञ्चित् प्रतिकर्तव्यमस्तीति सूचितं हे वृषते ! पूर्वं त्वमशुभं भुङ्क्ते लक्ष्मभ्यमपुर्वैकवचने प्रश्नार्थे लब्धं अशुभस्याप्यपत्वात् नान्तरीयकमिवाशुभं नमिष्यतीति प्रथममशुभभोगप्रश्नः अथवा दुःकान्तता निषिद्धेति अथवा कोवा दुःकानुभवं मन्थेन अतः

ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य तत्र दासस्य केशव ।

स्मृतिनार्थापि विध्वस्ता भवत्सन्दर्शनार्थिनः ॥२५॥

स त्वं कथं मम विभोऽक्षिपथः पगारमा योगेश्वरैः श्रुतिदृशाऽमलहृदिभाठयः ।

साक्षादधोक्षज उरुयसनान्धबुद्धेस्स्यान्मेऽमुदइय इह यस्य भवापवर्गः ॥ २६ ॥

श्रीमद्ब्रह्मण्यकृतसुबोधिनी ।

प्रथममेव हे नृपते शुभं भुङ्क्ष्वे तदा स्वस्यालोकनामाह—नान्तं दानस्य धर्मस्येति । दानस्याप्यस्यापि धर्मस्य अन्तो न विद्यते गोदानप्रस्ताये कश्चिद्व्यक्तो भूत्वा आसन्नमरणां गां वञ्चयित्वा ब्राह्मणाय दत्त्वा मुक्तिगत इति श्रूयते स हि नगरमध्यवासे मृताया गोमर्हिरेणासमर्थः व्याजेन कश्चित् ब्राह्मणमाकायं तस्मै दानं दत्तवान् ततो मुहूर्तत्रयानन्तरं गोमृता तां ब्राह्मणः प्रतिप्रहीता खड्गं चण्डालेभ्यो दत्त्वा तां गां बहिः निस्सारितवान् एवं ब्राह्मणं वञ्चयित्वा पञ्चामृतः यमेन पृष्टः खिन्न-
गुणेन तस्य वृत्तास्ते कथिने पूर्वं शुभफलभोगं करिष्यामीति उक्त्वा तथापि कौटिल्यं कृतवान् तादृशगोदानस्य हि फलं यावद्गीर्जयति तावत्परलोके कामधेनुस्तद्वत् तिष्ठतीति तथा यमेनोक्तः मुहूर्तत्रयं कामधेनुस्त्वधीना स्यात्स्यतीति कामधेनुं प्रत्याह—व्याजो भूत्वा यमं भक्षयेति ततो व्याजोपसृतः यमः भोतो विष्णुं शरणं ययौ यत्रास्ते भगवान् ब्रह्मादिभिर्भुतः तत्र पञ्चमव्ययमपि गतः कामधेन्या नीतो विष्णुसाक्षात्कारे मुक्त इति ॥ २२ ॥

यत्र तादृशगोदानस्याप्यनन्तफलत्वं तदाविधानपूर्वकं दत्तायुः किं वक्ष्यमिति अन्यथाप्येवं धर्मस्यानन्तफलत्वं फलं हि द्विविधम् इह लोके यशः परलोके स्वर्ग इति तदुभयमाह यशो लोकश्च भास्वर इति, अनन्तं यशः अनन्तो लोक इति तामसधर्मेति तथेति तत्पाताललोपभोग्यमिति तद्व्यावृत्त्यर्थं भास्वर इति दानस्य फलरूपं यश अनन्तं लोकश्चानन्त इति लोकस्य भास्वत इति पाठे अनन्तं यशः शुभं चेति ॥ २३ ॥

पूर्वोक्तं सङ्गमाद्यं भुङ्क्ष्वेति भुञ्ज इति वा क्रिया भास्वतो लोकस्योत्तमदेहस्य वा पूर्वं सम्बन्धि अशुभं भुञ्ज इति देवेति सम्बो धनं परिज्ञानार्थम् उक्तवानित्यर्थात् इति एवं सति पतति सयमः प्राह यतः सः ब्राह्मणेऽतिक्रमं दृष्ट्वा क्रोधवान् पतेति तस्मात् लोकात् भूलोके नीचयोनिभूतो नरकः भूमावेव नाम्यत्रेति ततो यज्ज्ञातं तदाह—तावद्द्राक्षमिति । पतन्नात्मानं कृकलासमद्राक्षं कर्मणा देहसम्बन्धेन ग्रहणपरित्यागयोः परिज्ञानं योगज्ञान-
भक्तिष्वेव तद्देहादौ तादात्म्यपदं बहिर्मुखत्वाद्दस्य कर्मदोषो जात एव प्रभो इति त्वमेव समर्थः तादृशकर्मभ्यो मोक्षयितुमिति सूचितं अर्चिस्य ग्रहणपरित्यागज्ञानमेव नास्ति कुतो मोक्षनपरि-
ज्ञानम् एतादृशार्थे भगवानेव शरणमिति ॥ २४ ॥

श्रीमद्ब्रह्मण्यकृतसुबोधिनी ।

राज्ञां न प्रतीच्छे राजप्रतिग्रहं न करोमीत्युक्ता अपा-
क्रमत् सीमां गां दिहायेव ययौ अपरः प्रतिमाही उरामहः

यल्लक्षं त्वयोकम् अन्यदप्ययुतमपि यदि ददासि तदपीमां विहाय नेच्छामीत्युक्ता ययौ ॥ २१ ॥

मरणानन्तरमिति शेषः यमस्य संयमनोम् ॥ २२ ॥

अशुभम् भजानता यद्विप्रस्य गौरपट्टता तज्जग्यपापफलम् उताहो किं वा शुभं पुण्यफलं तव दानस्य अन्तं न पश्यामि तत्फलस्य भास्वतो लोकस्य स्वर्गस्यापि अन्तं न पश्यामि ॥ २३ ॥

हे देव यम ! पूर्वमहमशुभं भुञ्जे इति मयोक्ते स यमः पतेति प्राह ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पश्ये पश्यामि ॥ २३ ॥

हे देव ॥ २४ ॥ २५ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार उन दोनो ब्राह्मणों को राजाने जब कहा तब उन में जो गौ का पहला धनी रहा सो हे राजन् आप की दूर दूर लक्ष गौन को मैं नहीं लेता, ऐसा कह कर चला गया, और जिस को पञ्चात् गो दान किया रहा सो भी, लक्ष गौन के उपर दश हजार गौ दीये तो भी मैं नहीं लेता ऐसा कहकर चला गया ॥ २१ ॥

हे देवदेव हे जगत्पते इसी अन्तराष्ट्र में इस पाप करके यम के दूत, मो को यम लोक में ले गए वहां यम राजने मो से पूछा ॥ २२ ॥

कि हे नृपते ! आप पहले बिना जाने किए हुए गौ के अपहार रूप पाप के फल को भोगोगे अर्थात् पुण्य कर्म के फल को फलको भोगोगे आप दान और धर्म तथा पुण्यका फल स्वर्गादि लोक के अन्त को नहीं देखता आपका यह सब अनन्त है ॥ २३ ॥

इस प्रकार यम राज के वचन श्रवण करके मैं उनके प्रति बोला कि हे देव ! मैं पहिले पापके फल को भोगूंगा तबतो यमराज बोले कि आप निहीन योनि को जाओ हे प्रभो ! उसी समय पतन होता हुआ मैं अपने को कृकलास रूप देखता भया ॥ २४ ॥

श्रीचरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दुर्घटेन श्रीकृष्णदर्शनेन विक्षितः सत्तारामनो माग्यमभि-

देवदेव जगन्नाथ गोविन्द पुरुषोत्तम ।

नारायण हृषीकेश पुण्यश्लोकाच्युताढ्यय ॥ २७ ॥

अनुजानीहि मां कृष्ण यान्तं देवगतिं प्रभो ।

यत्र कापि सतश्चेतो भूयान्मे त्वत्पदास्पदम् ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

नन्दति-स त्वमिति । हे विभो ! स त्वं ममाक्षिपयो लोचनगोचरः सन् कथं साक्षात्प्रत्यक्षोऽसौत्यर्थः । किमत्रार्थं तदाह पर आत्मा अत एव योगेश्वरैरपि भुतिदशा उपनिषद्ब्रह्मणा ऽमले इति विभाष्यक्षिप्तः यतोऽधोक्षजः भक्षजमैन्द्रियकज्ञानं तदधो अर्वांगेव यस्मिन्सः यस्येह भवापवर्गो भवस्य भवाननुद्दयः स्यात् उद्व्यसनेन कृकलासमधुःखेनान्धबुद्धेस्तु ममेतच्छिन्नमित्यर्थः ॥ २६ ॥

उत्क्रिक्तमकिर्बुद्धा सम्बोधयन्नाह-देवदेवति ॥ २७ ॥

अनुज्ञापयति-अजानीहीति । देवलोकेऽपि सतो वर्तमानस्य आत्मनो मनसः स्मिद्धिं प्रार्थयते-यत्र कापीति । त्वत्पदमास्पदं विषयो यस्य तथाभूतं भूयादिति ॥ २८ ॥

श्रीमच्छ्रीगोस्वामिकृतवैष्णवतांषिणी ।

स्मृतिर्ममतिशयः । साक्षात्तथानुक्तिर्विनयादिना अथ कृकलासदेहे तथा ममाभिमानिदेवदेहेपि तद्विरोधिनि न च्छस्ता न भ्रष्टा तत्र हेतवो ब्रह्मण्यस्येत्यादयः प्रथमतो ब्रह्मण्यस्य ब्राह्मणभक्तस्य तत्रापिचदान्यस्य यथेष्टदानेन तान् परितोषयतः तत्रापि तव दास्य कर्मसाधुकार्यं तत्तत्कर्मसमर्पणेन त्वदीयदास्यभक्तिं प्राप्तस्य ततो भवन्महिमज्ञानेन भवतः सम्दर्शनं तदर्थिनः दास्ये हेतुः केशव —

"को ब्रह्मेति समख्यात इशोहं सर्वदेहिनाम् ।

आवाप्तवाङ्मसम्भूतो तस्मात्केशवनामवान् ॥

इति तन्नाम्ना श्रीहरिविशोकवैभव एवम्भूतं त्यक्त्वा कस्मै वा अन्यस्मै सत्कर्मनमर्पय इति भावः । यद्वा, भृगुसाक्षितया ब्रह्मण्यः श्री-बह्विषाक्षितवात्मपर्यन्तस्व वदान्यइव यस्त्वं तस्य तव योहं दास स्तत्तत्कर्मसमर्पयतस्तस्य मम शेषं समानम् एवमप्यस्य कृकला-सत्त्वं सुसाध्यायामपि श्रयणादिलक्षणसाक्षात्कावप्रवृत्तैस्तत्र अधिश्वासदोषेण दानादिकर्मण्यपि वैफल्यापातात् सङ्कल्पमाहा-त्म्येन तु पद्व्याप्तदर्शनादिकं किन्तु तं दास्यदिदक्षे अपि फल-विशेषप्राप्त्यर्थे एव ननु निष्कामं देवगतिकलबाधेन कारणा-नुमानात् अत एव वदान्यस्येति भगवन्तं विशेष्य पद-वसाने तु परमगतिर्भविष्यति सत्यं विशत्यर्थितमर्थिनो नृणा मित्यादौ तथा त्वप्राप्तेः दर्शनादेवनम्बरं तद्वीजकृत्वाकंति केयं पूर्णयोर्ब्रह्मण्यवदान्यत्वयोरेकानुवर्तित्वाद्योहं दास इव दासस्तथा तत्तद्गुणमात्रेण ननु त्वज्जिज्ञासवप्रिचित्रेण गुणवृन्देन कमल-काराङ्गवद्दर्शनकाङ्क्षी च योहं तस्य मम तत्तत्सर्वज्ञांशानुभव-प्रभावाभावापि तत्तत्स्मृतिर्विषयस्माभूव प्रत्युत तादृशत्वदर्शन-

मपि जातमित्यर्थः । अथ तदिदमनुमिमे त्वदीयब्रह्मण्यत्ववदा-न्यत्वयोरेकानुकरणमप्यभिमानमयमेव ममासीत् येनाद्यापि त्वदग्रेपि तत्प्रकटनधाष्ट्यमेव जातं पूर्वमपि नत्वम्बरीवादि-विधिशास्त्रेभ्योऽपि जातः तत एव तादृशदानकर्मण्यपि विशो बभूव तथापि त्वत्कारण्यप्रभावादीदृशत्वदर्शनमभूत् तादृगभि-मानाधिकक्षेदादेव स्वर्गित्वं भजन्नपि त्वत्कारण्यत्वात् सत्यं विशत्यर्थितमर्थितो नृणामिति न्यायेन त्वदनुवर्तित्वमपि भविष्य-तीति भावः ॥ २९ ॥

स परमदुर्लभः किं वा अनिर्वचनीयमाहात्म्यसत्त्वं विभो हे सर्वव्यापकेति चाक्षपथयोग्यत्वं तथा परमात्मा परमात्मेत्याम-नाक्षात्कारादपि तत्साक्षात्कारस्य दुर्घटत्वं सूचितं योगो भक्तियोगः तस्मिन्नीश्वरः समर्थः परमभक्तैरित्यर्थः । योजना तु सैः कृता यद्वा कथं केन प्रकारेणाक्षपथं प्रयातोसि तन्तु विचारेणापि न लभे इत्यर्थः । एतः पूर्वोक्तप्रकारेणाधोक्षजो ज्ञानाविषयो यः स साक्षात् स्यात् काका नैवेत्यर्थः । तत्रापि मे मम उद्व्यस-नान्धबुद्धेः साक्षात्स्यात् काका नतरामित्यर्थः । यतो बन्धभावा-पवर्ग उपस्थितास्ति तेनैवानुद्दयः दृष्टमदृशो भवसि सर्वा-तृप्तत्वादान्त्याह तस्मान्मम स्वर्गितां प्राप्तस्य त्विदं दर्शनमतीव चित्रमिति भावः कथं जातमिति तं कारण्यप्रकारं स्वशक्तिप्रकारं च स्वयमेव धेत्सीति भावः ॥ २६ ॥

तद्दर्शनप्रभावेन जानशुद्धभक्तिभञ्जः सस्य प्रार्थनभवनकीर्त-नादिशुद्धभक्त्यभावेपि तद्दर्शनं जातमिति तस्य कारण्यं प्रश-स्यानुज्ञां प्रहीष्यन् नामकीर्तनप्रियतमत्वेनादौ तैरेव स्तुत्या तं सम्बोधयन् प्रार्थयते-देवदेवेति युगमेकम् । तत्र प्रथमं देवगति-गमनानुज्ञायां तथा तद्वर्ति गतस्यापि परमाभयत्वे च तत्रैव योग्यतां दर्शयति-देवदेवेति । नन्वहं देवानां ब्रह्मादीनामपि देव इत्यतिशुद्धस्वमीदृशप्रार्थनधाष्ट्येन कथं न सङ्कुचसीत्या-शङ्क्याह-हे जगन्नाथेति । एवं जगन्मध्यवातित्वेपि प्रार्थनाहोऽस्मीति भावः । नन्वासतान्तावद्ब्रह्मादयः जगति सत्यलोकादि-गता एव महान्तः त्वं मर्त्यलोकगतः किथानित्याशङ्क्याह-हे गोविन्द ! कृपया गां पृथिवीं बिन्दतीति तथाभूत तनः सम्प्रति तेभ्योपि वयं त्वत्कृपाभाजनीति भावः । नन्वत्रापि महान्तः सन्ति तन्नाह-हे पुरुषोत्तम इति । भव-दुचितां दीनव्यालुतामिवालम्ब्येदं प्रार्थय ननु स्वगुणमिति भावः । किञ्च हे नारायण स्वभावत एव सर्वजीवाभय हे हृषीकेश एतादृशप्रार्थनादीनामपि प्रयत्नकः हे पुण्यश्लोक एता-दृशकृपाकीर्तिसुधाकर ! हे अच्युत एतादृशशरणायतनीनजन-पालनकृते च्युतिरहित ! हे अमय्य अनन्तभक्ताभीष्टदाननैरन्तर्ग्येऽपि सर्वदा परिपूर्ण इतियुक्तमिदं प्रार्थनमिति भावः । ननु वाहव विशेषोहं नाहं भवंदेभिमेतो भगवानित्याक्षेपान्तरमाशङ्क्याह-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हे कृष्ण ! स्वयं भगवान् कृष्णस्तु भगवान् स्वयमिति प्रसिद्धेः
अत एव हे विभो सर्वतः परिपूर्णति ॥ २७ ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अक्षिपथः उरुव्यसनाध्वबुद्धेः मम त्वं चक्षुर्विषयः भुविदृशा
वेदबभूवा अमलहृदि विभाष्यः चिन्त्यः यस्य भवापवर्गः । संसार-
नाशः तस्य त्वं शान्तहृदि हृदयो भवसीत्यर्थः ॥ २६—२८ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ब्रह्मण्यस्येति । हे केशव ! ब्रह्मण्यस्येत्यादिविशेषणचतुष्टयं पूर्व-
जन्मस्मृत्यनुपाये हेतुतयोपासं ब्रह्मणि ब्राह्मणकुले साधु-
ब्रह्मण्यः ॥ २५ ॥

अवश्यमाभेनाधुना कृतार्थोऽभवमित्याह-स त्वमिति । हे विभो !
सः यस्याहं सम्दर्शनार्थी स त्वं कथं ममाक्षिपथं गतः लोचन-
गोचरः कथमित्यनेन बोलैस्त्वं सूचितं तत्र हेतुत्वेन विशि-
नहि, परमात्मा न हि परमात्मा केवलं मांसचक्षुषा
वीक्ष्य इति भावः । किञ्च योगेश्वरैः भुविदृशा उपनिषद्भुवोरं
निर्मले हृदये विभाष्यः केवलं चिन्त्यः यद्यप्येवमथापि हे अधो-
भज अभक्तेन्द्रियजन्मज्ञानविषयः यस्य भवापवर्गः संसारनाश-
स्तस्योक्त्या व्यसनेनान्धा बुद्धिर्यस्य तथाभूतस्यापि शान्ते सति
इदं त्वं हृदय एवेत्यर्थः ॥ २६ ॥

हर्षातिशयेन बहुधा सम्बोधयन् किञ्चित्पार्थयमानश्चानुज्ञां
नृच्छति-देवदेवेति । आभ्यासं देवगतिं स्वर्गलोकं प्रति यातुं गन्तुम्
उद्यते मानुजानीहि आज्ञापय यत्र कापि सतो वर्तमानस्य मम
चेतः त्वत्पदास्पदं त्वत्पादारविन्दसंभवं भूयास्तथानुगृहीष्वेत्यर्थः
॥ २७—२८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

देवगतिं स्वर्गं यत्र कापि योनिविशेषे सतः सम्भवतः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

ब्रह्मण्यस्य वदाम्यस्य च तव यो ऽहं दासः तस्येति ब्रह्म-
ण्यत्ववदाम्यत्वांशेन अवदन्तुगतस्येत्यर्थः । नतु भवतः सेवक-
पुरुषार्थिन इति तथा अवत्सन्दर्शनार्थिन इति भवतः परम-
ब्रह्मण्यत्वं वदाम्यत्वं भुत्वा दर्शनकौतुकिन इत्येत्यर्थः । नतु
तदर्थानुरागिण इति त्वस्मिन्नपि तद्गुणद्वयव्यापनेन तदंशमात्र
व्यक्तेः गत्यन्तरप्राप्तेश्च अतएव साधकदशायामपि श्रीमदम्ब-
रीषादिबहून् सेवादिलक्षण साक्षात्किर्नोदते ऽतिविप्रो जातः
नतु तद्दर्शनासक्तः क्रोधेऽप्यविप्र इति गम्यते तथापि भगवद्दर्श-
नादिकं यथाकथञ्चिदभिलाषगुणारिति हेयम् ॥ २५—४४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नन्वेतादृशस्य तव कथं पूर्ववृत्तान्तपङ्क्तिज्ञानमिति चेत्
तत्राह-ब्रह्मण्यस्येति । अज्ञानं हि स्मृतिनाशकं तच्च ज्ञानसमाना-
धिकरणं ब्राह्मणाः स्वभावतो ज्ञाननिष्ठाः “ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यम्”
इति वाक्यात् अतो ब्रह्मण्यस्य ब्राह्मणभक्तस्य ब्रह्मधर्मा-
हितं कुर्वतीति न स्मृतिभ्रंशः राजन्योपि सर्वदेवमय इति
ब्रह्मक्षत्रयोस्तुल्यत्वात् क्षत्राज्जायत इति धर्माच्च तत्र “दान-
मीश्वरभावश्च” इति वाक्याद्वदान्ये क्षत्रं प्रतिष्ठितमिति अग्न्योऽग्न्य-
मात्मानं ब्रह्मक्षत्रं च रक्षत इति वाक्यात् ज्ञानं क्षत्रियमपि
पालयति भगवान् सर्वेश्वर इति ज्ञानाद्यस्तदधीनां भगवद्भक्ते
स्वोपकारं कुर्वन्तीति प्रकारत्रयेणापि स्मृतिर्न विध्वस्ता
अस्त्येका ज्ञाननाशप्रकारः चतुर्थे निरूपितः “ऽन्ध्रियैर्विषयाकृष्टैः
राक्षसं ध्यायतां मनः” इत्यादिना स इतः पूर्वं न जात इत्याह
अद्यापि न विध्वस्तेति । केशवेति पदम् उत्पत्तिप्रलयकर्त्रोरपि
मोक्षं प्रयच्छतीति भक्तज्ञानदाने कः प्रयासः स्यादिति सूचितं
किञ्च स्मृतिनाशका यावन्तो मायादयः न सर्वे मतो विध्य-
तीत्याह-भवत्सन्दर्शनार्थिन इति । यो भगवद्दर्शनात् प्रतीक्षते
तस्य नाम्ने धर्माः बाधकाः भवन्ति ॥ २५ ॥

एवं स्ववृत्तान्तमुक्त्वा भगवद्दर्शनं दुर्लभं सर्वप्राणिनां कथं
ममाकस्माज्जातमिति स्वभाष्यमभिमन्यन्त्याह-स त्वं कथमिति ।
तादृशस्त्वं ममाक्षपथः कथं वा जात इत्याश्चर्यं परमात्मेति
आत्मनोऽपि परो आत्मान्तरः कथं देहादपि बहिर्दृश्येत्येका-
ऽनुपपत्तिः किञ्च योगेश्वरैरपि योगानुसारेण तत्रापि भुवि-
दृशा वेदबोधितज्ञानेनैव न तु वैदिकप्रकारेण तत्रापि अमखा
दृष्टिर्यस्य तादृशेन विभाष्यः साधनप्रमाणाधिकाराः उत्तमा
निरूपिताः तैरप्येवं प्रत्यक्षो न भवति किन्तु विशेषेण भाष्यः
तर्क्य एव स मम साक्षात्कथं जात इत्याश्चर्यं अनेन प्रमाणविश्वा-
रणे दर्शनायोग्यता निरूपिता प्रमेयविचारेणापि दर्शनायोग्यता-
माह-अधोक्षजति । अधः अक्षजं ज्ञानं युस्मादिति किञ्च स्वस्थान-
धिकारोपि उरुव्यसनाध्वबुद्धेः अनेकव्यसनैरन्धा बुद्धिर्यस्येति
नन्वकारणकार्योत्पत्तिर्न सम्भवतीति अवश्यं भगवद्दर्शनं
वक्तव्यमिति चेत्तत्राह-स्याम्हेऽनुदृश्य इति । मे अनुदृश्यः स्यात्
यस्य मे भवापवर्गः प्रायेण मम मोक्षः सम्भाव्यते केनचित्
कारणेन तद्भगवद्दर्शनव्यतिरेकेण मोक्षो न भवतीति मोक्ष-
साधनानि फलोन्मुखानि सन्ति भगवद्दर्शनं कारयामासुः तत्रापि
मोक्ष इदं अस्मिन्नेव जन्मनि अन्तिमजन्मस्यैव भगवत्-
साक्षात्कारात् ॥ २६ ॥

एवं दुर्लभदर्शनमुपपाद्य स्वर्गगमनार्थं भगवन्तं प्रार्थयितुं
नवधा भगवन्तं सम्बोधयति-देवदेवेति । लोकं गमने देवाना-
मपि यो देवः तदाज्ञयैव गमनं भवति स चेत्स्वस्मिन्
क्रीडति तदा देवत्वं भवतीति जगन्नाथत्वादवश्यमाज्ञा प्रार्थ-
नीया गोविन्देति सतामिन्द्रः एवं राजसनामससारिविक्रभाबेन
प्रभुत्वेन सम्बोधितो भगवानाज्ञां प्रार्थयितुं प्रेरकत्वेन त्रिविधं
पुरुषमाह-पुरुषोत्तमः पूर्णः पुरुषः नारायणः पुरुषोऽद्वितीयः
हृषीकेशस्तर्थात्मी तृतीयः पुरुषः “विष्णोस्तु त्रीणि रूपाणि
पुरुषाश्चान्यथो विदुः” इति वाक्यात् अनेन भगवत्प्रेरणया
भोगार्थं गच्छामीति स्वापराधाभावो निरूपितः तत्र गतस्य

श्रीमद्भक्त्याचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवत्स्मरणाभावात् निरस्ता इत्याशङ्क्य भगवद्गुणाः सर्वत्र सन्तीति निरूपयन् विशेषणत्रयमाह—पुण्यश्लोकाद्युताव्ययेति । पुण्यश्लोकाः कीर्त्तयिष्येति विषयसम्बन्धकृतदोषपरिहारः कीर्त्तिस्वभाव्यादेव भवतीति सूचितं श्लोकः विषयं च भवतीति न विषयैर्विरुद्धते तेन सेवनसम्भवः भगवतः सर्वत्राच्युतत्वात् नित्या कीर्त्तिर्भवति पूर्णा च ततः सम्पादनमाधनं नापद्यते न विद्यते व्ययं यस्मादिति तेनान्यस्यापि नाशभाव उक्तः भानुरप्यच्युतत्वं सम्पादयतीति षष्ठीबहुव्रीहिपक्षेति न दोषः ॥ २७ ॥

एवं स्वर्गगमनं सर्वानुपपत्तिमुक्त्या प्रार्थयति—अनुजानीहि मामिति । आवश्यकं पुण्यफलमुक्तं कृण्वेति सर्वथा सर्वप्रकारेण मोक्षनसमर्थः न हि तस्य विषयसम्बन्धे मोक्षनसामर्थ्याभावः । अन्यथा विशेषावतरणं न कुर्यात् यान्तं देवगतिमिति । गमनमावश्यकमुक्तम् अनभिप्रेतत्वाद्भ्यनुज्ञाभावमाशङ्क्याह—विभो इति । तथापि विषयसम्बन्धे नाशमावश्यकमाशङ्क्य प्रार्थयति—यत्र कापि सन्तश्चेत इति । त्रिभिधानि स्थानानि सुखदुःखोभयरहितानि दुःखे अस्मादर्थ्ये सुखे अन्यासक्तिः उभयाभावे मोहादिरिति सर्वत्रैव स्मरणाभावस्तुल्यः तथापि कृपयैव स्मरणमिति स्थानविशेषस्याप्रयोजकत्वात् यत्र कापि सन्तः मे चेत् त्वत्पदं एव आस्पदं स्थानं यस्य तथा सति सर्वत्र गच्छदपि चेत् त्वत्पदयोरेव स्थिरीभविष्यतीति न कापि चिन्ता ॥ २८ ॥

श्रीमद्देवनाथकवचिकृतसार'र्षदार्शनी ।

नृगस्य भक्तिमिभक्तमिवाङ्गुणभूतेव या भक्तिरासीत्तामाभित्यैव भगवदग्रे दासस्येति विनयव्यञ्जकोक्तिरियं केषा भवत्सन्दर्शनार्थिन इति कदाचित् कदाचिः तिसुन्दरश्रीभगवद्विग्रहः नमस्मिन्नादिभीगीतश्रीभागवतादिशास्त्रप्राप्त्युत्कृष्टस्य महाभागवतस्यापेक्षणीयं नृगेण महादातृत्वात् सम्यक् सम्पादितं तद्वत् तेन सन्तुष्यता भो राजंस्त्व भगवद्दर्शनं भूयदिति यदेवादर्शिता तदारभ्यैव नृगस्य भगवद्दिदृक्षाऽभूदिति गम्यते ॥ २५ ॥

स्मृतिर्ममेति शेषः साक्षात्तथानुक्तिर्विनयादिना अथ कृकलास-देहं तथा महाभिमानी देवदेहेपि तद्विरोधिनि न ध्वस्ता न नष्टा बुध्देन श्रीकृष्णदर्शनेन विस्मिनः सत्तात्मनो आनन्दमभिनन्दति स एव त्वं मम शक्यमहापथोऽभूयः खलु योगेश्वरैः सनकाद्यैरपि भुतिदृष्ट्या निर्मलं हृदि विभाव्यो ध्येय एव तत्रापि त्वं साक्षाद्भोजजः शकटासुरभञ्जनः स्वयं भगवानेव तत्रापि उरुवसनान्धबुद्धेर्मद्विधस्याजमस्यापि किञ्च यस्य जनस्य भवापवर्गः संसारनाशो भवेत्तस्यापि मे मम किं भवान् इत्यः स्यात् अपि तु न स्यादेव किन्तु महाभागवतस्य कस्यचिदाशीर्वाद-द्वय स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

सहस्रोत्पन्नया भक्त्या भगवत्कृपया लब्धदास्यो नामान्वे-वानुकीर्त्तयन्ननुज्ञां प्रार्थयते—देवदेवेति । देवानां देवोपि त्वं जगतामपि नाथत्वान्मन्त्राथो भव गोविन्द गवां कृपादृष्ट्या मां विन्दस्व अत्र हेतुः पुरुषेषु विष्णवादिष्वप्युत्तमः नारायण नारा

जीवा अयनमधिष्ठानां यस्येति मां दुर्जीवमप्यधितिष्ठ हृषीकेश मद्विन्ध्याप्यात्मसात्कृत पुण्यश्लोक तवेवा नृगंमोक्षनी, कीर्त्ति-रभूदेव अच्युत मन्तःकरणाद्विच्युतो मा भव अव्यय अत्र न ते कोऽप्यपचय इति ध्वनयः त्वत्पदमेव आस्पदं विषयो यस्य तथाभूतं मन्वेतो भूयात् ॥ २७-२८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

हे विभो ! यस्य भवापवर्गो भवेत् मुक्तिर्भवेत्तस्य यो हृदयः स्यात् यश्च भुतिदृष्ट्या वेदान्तभवनजन्मेन ज्ञानेन अमले हृदि विभाव्यः ध्येयः स त्वं साक्षात्परात्मा भोजजः अधः अर्वांगेव अगृहीत्वा निकृत्तमेव अक्षजमिन्द्रियजम् ज्ञानं यस्मात् “नानुमानं नेन्द्रियाणि”ति धृतेः । उरुवसनेन पुनःपुनर्जन्ममरणदुःखेनान्ध-बुद्धेर्मम इह कथं अक्षपथः चक्षुर्ग्राह्योऽसि नु अहो मे भाग्य-मिति शेषः ॥ २६-२७ ॥

प्रेमातिशयेन बहुधा सम्बोध्य अनुज्ञां प्रार्थयते—अनुजानी-हीति । देवगतिं प्रति यान्तं गन्तुमुद्यन्तं मामनुजानीहि अज्ञा-पय यत्र कापि सन्तो वर्तमानस्व मे चेत् त्वत्पदमास्पदं विषयो यस्य तथाभूतं भूयात् ॥ २८ ॥

भाषा टीका ।

हे केशव ! मैं ब्रह्मणों का भक्त और दास शील तथा आपका दास आपको दर्शनार्थी रहा इसी से अब पर्यन्तभी मेरी स्मृति नष्ट नहीं भई ॥ २५ ॥

हे विभो ! बड़े योगीश्वरनको उपनिषद् भुति जनित तत्त्व ज्ञानरूप दृष्टि करके निर्मल हृदय में केवल आपका चिन्तन होता है कुछ साक्षात्कार न हि होता है क्योंकि खभु आदि इन्द्रियों से उत्पन्न हुआ अज्ञान आपको विषय नहीं करता इसी से आपका नाम भोजज है बताइए जो आप हों सो कृकलास योनि जनित अत्यन्त दुःख करके जि मेरी बुद्धि अन्धी हो रही है उस मेरे नेत्र गोचर आप क्यों कर भये इस संसार में जिस पुरुष संसार का नाश होनहार है उसी को आपका साक्षात्कार होता है ॥ २६ ॥

हे देवदेव ! हे जगन्नाथ ! हे गोविन्द ! हे पुरषोत्तम ! हे नारायण ! हे हृषीकेश ! हे पुण्यश्लोक ! हे अच्युत हे अव्यय ॥ २७ ॥

हे प्रभो ! हे श्रीकृष्ण मैं स्वर्ग लोक को जाता हूँ आपको आप आका दीजिये कर्मके आधीन जिस किसी योनिमें भी मैं रहूँ तथापि मेरे चित्तका आश्रय आपका स्मरणारविन्द हि रहे ॥ २८ ॥

नमस्ते सर्वभावाय ब्रह्मणेऽनन्तशक्तये ।
 कृष्णाय वासुदेवाय योगानां पतये नमः ॥ २९ ॥
 इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य पादौ स्पृष्ट्वा स्वमौलिना ।
 अनुज्ञातो विमानाम्बूमारुह्यत्युत्तमां नृणाम् ॥ ३० ॥
 कृष्णः परिजनं प्राह भगवान् देवकीसुतः ।
 ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्याननुशिक्षयन् ॥ ३१ ॥
 दुर्जरं वत ब्रह्मस्त्वं भुक्तमभ्रेर्मनागपि ।
 तेजयिसोऽपि किमुत राज्ञामीश्वरमानिनाम् ॥ ३२ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यात्यजमस्यति—नम इति । सर्वभावाय सर्वस्य भावो जन्म-
 येन तस्मै ब्रह्मणे कर्तृत्वेऽप्यधिकाराय कुतः अनन्तशक्तये
 अनन्ता भावाक्या शक्तिर्यस्य तस्मै वासुदेवाय सर्वमूलाभ्याय
 इत्युपादानत्वमुक्तम् भीकृष्णाय सदानन्दरूपायेति पुरुषार्थत्व-
 मुक्तम्—

“ कृषिर्भूवाचकः शम्भो णञ्च निर्वृतिवाचकः ।

तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते ” ॥

इतिस्मृतेः । किञ्च योगानामिष्टापूर्तादिकर्मणां पतये फलदात्रे
 भयं भावः एवम्भूतं त्वां विहाय मन्तुमनिच्छुरपि गमि-
 ष्यामि त्वद्वत्तकर्मफलमोगायेति ॥ २९—३१ ॥

मनागीषदपि भुक्तं सद्भ्रेरग्निसदृशस्य तेजयिसोऽतितेज-
 स्विनोऽपि दुर्जरम् ॥ ३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, तर्ह्यत्रैव तिष्ठेति चेत्तत्राह—नम इति । तैर्व्याख्यातं
 यद्वा अतस्त्वत्प्रेरणया यामि तत्र मच्छक्त्वा किं स्याद्विद्याश-
 येन तस्य सर्वप्रेरकतां प्रदर्शयन्नेश्वर्यं वर्णयति—सर्वेषां भाव-
 श्रेष्ठं यस्मात् तस्मै कुतः ब्रह्मणे बहिरन्तश्च सर्वव्यापकाय ननु,
 जीवाः प्रत्यक्षं स्वयमेव बहुधा चेष्टन्ते नेत्याह—अनन्तेति । तव शक्त्यैव
 तेषां तत्तच्छक्तिर्नस्त्वत् इत्यर्थः कुतः वासुदेवाय सर्वव्यापकाधिष्ठात्रे
 अत एव योगानां कर्मज्ञानादिलक्षणां पतये प्रवक्तृकाय एवमेव-
 भूताय कृष्णाय तुभ्यं नमो नमः भक्त्युपेक्षेण द्विरुक्तिः सत्वा
 नम इत्यर्थः । अथवा सर्वेषां ब्रह्मादिस्वावरागतानां भवाय उत्पा-
 दकाय स्वरूपतः सर्ववृहत्तमाय शक्तितश्च स्वरूपशक्तिमाया-
 शक्तिवृत्तिभेदेनानन्तशक्तये एवमपि कृष्णाय नराकृत्यैव पर-
 ब्रह्मणे तत्रापि वासुदेवाज्जन्मलीलयैव प्रकटीभूनाय यतो योगानां
 दुर्घटघटनाशक्तीनां पतये नमो नमः पुनः पुनर्नमस्कारमात्रं
 त्वन्निकटे स्थातुमयोग्यत्वाद्दलं सेवाद्यभिलाषेर्णेति भावः ॥ २९ ॥

पश्यतां नृणाम् आश्चर्य्येण सर्वेषु लोकेषु पश्यत्सु ॥ ३० ॥

स्वयं भगवानपि निजान्तरङ्गवर्गमपि प्रकर्षेण ब्राह्मणापराध-
 दुष्फलदर्शनेनाधोचक्षुः यतो देवकीसुतः तेर्निजपरिकरैः सहा-
 क्रीकृततज्जन्मादिमनुष्यलीलः तत्रापि ब्रह्मण्यो ब्राह्मणहिताव-
 तारश्चासौ देवः सर्वभ्रेष्ठश्च न केवलं तावन्मात्रो धर्मप्रवर्तकः

किन्तु धर्मात्मा सर्वधर्मप्रवर्तकश्च ननु ते तत्परिजनाभ्येतर्हि
 तेषु किं शिक्षा पिष्टपेषणेन तत्राह राजन्यान् तत्रस्नान् क्षत्रि-
 यान् तनोम्यामपि तद्व्याजेन शिक्षयितुमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

दुर्जरं दुष्टाजीर्णवग्महादुःखमित्यर्थः । वत विस्मये भुक्तं
 चौर्ध्वदिना तेजीयसः इत्यर्थं तपोयोगादिवलेन पापाद्यपरि-
 भाग्यस्यापीत्यर्थः । ईश्वरमानिना तदभिमानेन तपोयोगादि-
 सम्भावनादुपानां तु राज्ञां किमुत सुतरामेव दुर्जरमित्यर्थः ।
 अभ्यस्यैः यद्वा मनाक् स्वल्पमपि ब्रह्मस्त्वं अभिमतिरस्यापि
 यस्तेजीयान् तेजस्वितमः तस्यापि ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनचरितकृतशुकवक्षीयम् ।

सर्वभावाय सर्वपदार्थशरीराय ॥ २९—३४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यात्यजमस्करोति—नमस्त इति । तुभ्यं सर्वभावय सर्वः भावः
 पदार्थो यस्य शरीरत्वेनेति स तथा तस्मै तत्र हेतुः ब्रह्मणे स्वरूपेण
 गुणैश्च निरतिशयबृहत्स्वायानन्ताः शक्तयः कार्योपयुक्तापृथक्
 सिद्धप्रकृतिपुरुषकालसावर्ण्यसर्वशक्तित्वाद्यो यस्य तस्मै योगानां
 पतये निर्वाहकाय ॥ २९ ॥

इतीति । स्वमौलिना स्वकिरीटेन विमानान्ग्यं विमानभ्रेष्ठम्
 आरुह्य नृणां पश्यतां सताम् ॥ ३० ॥

कृष्णइति । ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मेति च हेतुवर्मे तस्मात् राज-
 न्याननुशिक्षयन्नित्यत्र “लक्ष्मणेस्त्वोः” इति यत्रादेशः अनुशिक्ष-
 यितुमित्यर्थः । परिजनं परितोविद्यमानजनम्प्रति प्राह ॥ ३१ ॥

उक्तिमेवाह—दुर्जरमित्यादिनैतद्विधाभ्येत्यतः प्राकनेन ।
 वनेत्याभ्यर्थे ब्रह्मस्त्वं मनागीषदपि भुक्तं सद्भ्रेरग्निसदृशस्या-
 तितेजस्विनोपि दुर्जरं दुःखेनापि न जीयतीति तथा किं वक्तव्यम्
 ईश्वरं मन्यमानानां राज्ञां दुर्जरमिति ॥ ३२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदवर्तनावली ।

सर्वभावाय सम्पूर्णेश्वर्याय सर्वोत्पादनकर्त्रे वा अकण्डलीका-
 येति वा ॥ २९—३० ॥

भीमद्विजयैव्यजतीर्षकृतपदरत्नावली ।

परिजनं परित उपासमानं जनम् ॥ ३१ ॥

अग्रेरपि दुर्जरं जीर्णोक्तुमशक्यं मनागदपमपि किम्पुरन्यस्ये-
त्यर्थः ॥ ३२ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनो ।

ततो मरुद्वन् नमस्यति-नमस्ते सर्वभावायेति । भगवान्
पद्मगुणयुक्त इति धर्मिणां निर्दिष्ट्य पद्मविशेषणान्याह-भक्तस्य
गमनमनुचितमाशङ्क्य सर्वभावस्त्वमेवेति न त्वम्पारित्यागः
अनेन कार्यरूपता निरूपिता कारणरूपतामाह-ब्रह्मण इति ।
अमन्तशक्तय इति कारणत्वोपपादकं प्रकारमुक्तवान् एवं
साधनत्वेन त्रिरूपत्वमुक्त्वा फलेपि त्रिरूपतामाह-कृष्णाय
सदान्दायेति शुद्धफलरूपत्वं वासुदेवाय मोक्षफलदात्र
योगानां पतय इति तस्य मोक्षफलदाने साधनत्वम् आद्यन्तयो-
र्नमस्कारः सर्वत्रानुषङ्गः ॥ २६ ॥

अङ्गीकारेणैवाभ्यनुवातः स्वर्गं गत इत्याह-इत्युक्त्वेति ।
प्रवक्षिणमनमस्कारो सर्वकार्यसाधकौ स्वमौलिना पादस्पर्शः
भगवद्दर्माणां नित्यत्वात्तत्परणकृष्णायामेव सर्वभोगसूचकः
तदैव देवसमानीतं विमानमारुह्य भगवन्माहात्म्यं लोकं प्रक्या-
पयन् नृणां पश्यतामेव सतां यथावित्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं नृगस्य ब्राह्मणातिक्रमेण दुर्गतिं भगवदीयत्वेन सुगतिं-
श्च प्रदर्श्य निरोधनिरूपणार्थं ब्रह्मस्वसम्बन्धाभासमुपदि-
शति-कृष्णः परिजनं प्राहेति यावदुपपादयपरिसमाप्ति । सात्त्विकाः
ब्रह्मं धर्मं उपदेष्टव्या इति परिजनाः पुत्रपौत्रादयः भगवा-
निति भाव्यार्थोभिन्नः ब्राह्मणातिक्रमादेव तेषामनिष्टं भविष्य-
तीति देवकीसुत इति भक्तकृपालुत्वात्तथाभावो न सम्भनः
किञ्च ब्राह्मणानामपि हितं प्रेम्तुः एवमुपदेशं ब्राह्मणातिक्रमं
न कुर्युरिति किञ्च धर्मात्मा धर्मः स्थापनीय इति एकेनापि
ब्रह्मत्वेन मिलितेन सर्व एव कृतो धर्मो नष्टो भवति इति
किञ्च राजवंशे स्वयमपि प्रादुर्भावलीलां कृतवान् अतो राज-
न्यान् अनुशिक्षयन् धर्मां धर्मः कर्तव्यः कारणीय-
मेति ॥ ३१ ॥

उपदेशमाह द्वादशभि-दुर्जरं वन ब्रह्मस्वमिति । आर्द्रो
सात्त्विकानुपदिशन् धर्मान्तरेण ब्रह्मस्वं गृहीतं परिहर्तव्य-
मिति पक्षं निराकरोति-वन इति खेदे यथा बालकाः सर्प-
समीपं चेद्वच्छेयुः तदा तथा पित्रादयः खेदमाधिकुर्वन्ति
तथा भगवानाहेति लक्ष्यते स्वतः उपायान्तरेण वा न जीर्णं
भवतीति दुर्जरं यतो ब्रह्मैवाद्यं तस्यापि स्वमिति अत्यन्तरङ्गं
उपमुक्तं चेत् दुर्जरमिति अजीर्णद्रव्यमिव मृत्युसाधकमुक्तं यत्र
ब्रह्मण्यस्य ब्रह्मभूतस्य स्वमित्यभिमानः तत्र दृष्टप्रकारेणैव दुर्जरं
भवति नृग इव अन्यथात्वे शास्त्रद्वारेति दृष्टादृष्टाभ्यां दुर्जरं
यत्सर्वमवोपमुक्तं भस्मसात्करोति तेनाप्याग्निना उपमुक्तं दुर्जरं
मेव भवति ननु भस्मसात्भवतीति पेहिकदुर्जरत्वमेव निरूपितं
ननु ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते यथेति वाक्यात्
ज्ञानेन ब्रह्मस्वजरणमिति चेद्वद्वाह-तेजीयसोपीति ज्ञानं फलो

मुक्तं तेजः करोति तद्वान् तेजस्वी तस्यापि दुर्जरमुपजीव्य-
मपि खण्डयति यच्च ब्राह्मणस्यापि ब्रह्मस्वं दुर्जरं तत्र वारां
ह्रस्वं कथं न दुर्जरं स्यत् स्वतो ब्रह्मत्वाभावात् ब्राह्मणोप-
जीवकत्वाच्च किञ्च तत्रापि ये ईश्वरमानिनः स्वस्य क्षात्र-
धर्मे परित्यज्य भगवद्दर्मेभ्यर्ममभिमान्यन्ते तेन परधर्मनिष्ठ-
त्वात् सुतरामेव ब्रह्मस्वं दुर्जरं भवति ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयैव्यजतीर्षकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

मम स्वयि दास्यभावं एवास्तु त्वन्तु सर्वमधिषिष्यीभूत
एवासीत्याह-नम इति । सर्वेपि भावा यस्मिन्सत्स्ये तत्र शान्त-
भावस्य विषयालम्बनमाह ब्रह्मणे मूर्तब्रह्मस्वरूपाय दास्य-
भावस्याह अनन्तशक्तये महामहेश्वर्याय सत्यंभावस्याह-
कृष्णाय कृष्णस्यार्जुनस्य नामरूपगुणादिभिः साम्यादेव सदा-
नन्ददात्रे “कृषिर्भूवाचकः शब्दोणश्च निर्घृतिवाचकः” इति
स्मृतेः । वात्सल्यभावस्याह-वासुदेवाय वसुदेवपुत्राय उज्ज्वल-
भावस्याह योगानां भक्तियोगमयीनां श्रीकृष्णपदादीनां पतये
मन्त्रे ॥ २६ ॥

अनुवातः भोगान्ते मां प्राप्स्यसीत्यादिष्टः ॥ ३०-३१ ॥

ब्रह्मस्वं मनाक् ईपदपि खौर्यादिना भुक्तं सत् अग्रेः सकाशा-
दपि यतो जीयान् तपोयोगादियुक्तस्तस्यापि दुर्जरम् ॥ ३२ ॥

भीमकृष्णदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यास्यन् नमस्करोति सर्वे भावा यस्मात् तस्मै विश्व-
हेतवे ब्रह्मणे वृहते अनन्ताः असङ्ख्येयाः शक्तयो यस्य तस्मै
॥ २९-३० ॥

परिजनं परितो वर्त्तमानं जनम् ॥ ३१ ॥

वर्त्तत्याभ्यर्थे ब्रह्मस्वं मनागीपदपि भुक्तंस्त्व अग्रेः अग्नि-
समस्यापि तेजीयसः अतिनेजस्विनोऽपि दुर्जरम् ईश्वरमानिना-
महानादनीश्वरमात्मानमीश्वरमन्यमानानां राक्षां दुर्जरमिति
किमु वक्तव्यम् ॥ ३२-३३ ॥

भाषाटीका ।

सब जगत की उत्पत्ति करने वाले अनन्त शक्ति सम्पन्न
स्वरूप रूप गुण विभूति करके अपरिच्छिन्न परमानन्द स्वरूप,
सर्वव्यापक निज प्राप्तिके साधन कम ज्ञान भक्तिके निर्वाह
करने वाले आपके अर्थ धारम्भार नमस्कार हे ॥ २९ ॥

वह नृगराजा भीकृष्ण के प्रति ऐसा कह कर तथा भी
कृष्ण की प्रवक्षिणा करके भक्त से भीकृष्ण के शरीरविह
में दण्डवत् प्रणाम करके पश्चात् भीकृष्ण से आका को प्राप्त
होकर मनुष्यों को देखतेर स्वर्ग से आप भय विमान मे बह
जाता भवा ॥ ३० ॥

ब्रह्मण्यदेव धर्मात्मा देवकी नन्दन भीकृष्ण भगवान् क्षत्रि-
यन को धर्मकी शिक्षा करनेके वास्ते निज पासवर्त्ती जन
के प्रति बोलते भव ॥ ३१ ॥

नाहं हालाहलं मन्ये विषं यस्य प्रतिक्रिया ।
 ब्रह्मस्वं हि विषं प्रोक्तं नास्य प्रतिविधिर्भुवि ॥ ३३ ॥
 हिनस्ति विषमत्तारं वाहिरग्निः प्रशाम्यति ।
 कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपावकः ॥ ३४ ॥
 ब्रह्मस्वदुरनुज्ञातं भुक्तं हन्ति त्रिपूरुषम् ।
 प्रसह्य तु बलाद्भुक्तं दश पूर्वान् दशापरान् ॥ ३५ ॥
 राजानो (१) राजलक्ष्म्यान्वा नात्मपातं विचक्षते ।
 निरयं येऽभिमन्यन्ते ब्रह्मस्वं साधु बालिशाः ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

विना जाने किञ्चित् मात्र भी भोग हुआ ब्राह्मण का घर
 अग्नि के शहर से अति तेजस्वी पुरुष को भी दुःख से भी नहि
 पच सका है फिर कृथाहि अपने ये ईश्वराभिमान करने वाले
 राजा न को न पचना इस में क्या कहना ॥ ३२ ॥

भीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

किञ्च विषादपि घोरमित्याह—हिनस्तीति । संसर्गिसंसर्गेण
 मारकत्वादग्नितुल्यता स्यात्तदपि नेत्याह—वाहिरिति । अपिच
 समूलमिति घन्निर्मूलान्यवशेषयति ब्रह्मस्वलक्षणारणिजः पाप-
 पावकस्तु कुलं तदपि समूलमिति ॥ ३४ ॥

दुरनुज्ञातं यथावदननुज्ञातं त्रिपूरुषं कुलं स्वयं पुत्रं पौत्रञ्च
 प्रसह्य दृढात् बलाद्वाजाद्याभ्यवतः ॥ ३५ ॥

ये ब्रह्मस्वमभिमन्यन्ते इच्छन्ति ते निरयमेवाभिमन्यन्ते अतो
 अज्ञा आत्मपातं न विचक्षते इति ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतापिणी ।

ब्रह्मस्वं विषतोपि विषममित्युत्तरोत्तरवाक्याधिक्येनाह—नेति
 द्वाभ्याम् । विषं हि सालक्षणस्वभावविचारीत्यर्थः । प्रतिक्रिया
 मणिमन्त्रादिभिः प्रतीकारोऽस्ति हि एष ब्रह्मस्वमेव प्रकर्षेण न्याय-
 प्रदर्शनाद्विनोक्तं बुद्धेः भुवि सर्वत्रापीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अस्मिन् तद्भक्षकमेव न सङ्ख्यादिकं प्रकर्षेण शाम्य-
 नीति ब्रह्मस्वारण्यग्नितुल्यता प्रतीकाररूपीषदपि न शाम्यतीति
 प्रशङ्क्यनिः कुलं पुत्रपौत्रादिकं समूलं पितृपितामहादि-
 सहितम् ॥ ३४ ॥

कथं कियदहति तद्वाह-स्वमिति ॥ ३५ ॥

तस्मात् राजान इति । राजकुल्याः राज्ञां पुत्रादयो
 भृत्यादयश्च तदुपलक्षणत्वादन्येपीत्यर्थः । राजलक्ष्म्येति पाठे
 राजभिः तन्मदेनेत्यर्थः । साधु सम्यक् यथा स्यात्तथा यद्वा
 साधु बालिशा अविशयेन मूर्खाः ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनचरितकृतशुक्लपक्षीयम् ।

दुरनुज्ञातं सम्यगनुज्ञातम् ॥ ३५ — ३४ ॥

श्रीमद्भारवाच्यार्थकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

किञ्च, नाहमिति । हालाहलं न विषं मन्ये, कुनः ? यस्य हाला-
 हलस्य प्रतिक्रिया प्रतीकारः वर्तते इति शेषः । किन्तु ब्रह्मस्व-
 मेव विषं प्रोक्तं हि यस्मादस्य ब्रह्मस्वस्य भूमौ प्रतिक्रिया
 नास्ति ॥ ३३ ॥

किञ्च, हिनस्तीति । विषं त्वत्तारं भक्षयितारमेव हन्ति अग्नि-
 स्त्वद्भिर्जलेः प्रशाम्यति अनेन संसर्गिसंसर्गेण मारकत्वादि-
 तुल्यता स्यादित्येतदपि नास्तीत्युक्तम् । अपिच समूलमिति
 घन्निर्हि मूलान्यविशेषयति ब्रह्मस्वलक्षणारणिजः पावकस्तु कुलं
 तदपि समूलं दहति ॥ ३४ ॥

किञ्च, ब्रह्मस्वमिति । दुरनुज्ञातं सम्यगनुज्ञातं सन् भुक्तं च
 पुत्रं पौत्रञ्चेति त्रीन् पुरुषान् दहति बलाद्वाजाद्याभ्यवत्प्रसह्य
 बलात्कृत्वा भुक्तं तु दशपूर्वान् पितृपितामहादीन् हन्ति नरकं
 पातयति अपरान् पुत्रपौत्रादीन् दश नाशयति ॥ ३५ ॥

तर्हि राजानः किमिति भुञ्जते इत्यत्र आह—राजान इति । यं
 राजानः साधु यथा तथा ब्रह्मस्वमभिमन्यन्ते आकाङ्क्षन्ति ते राज्य-
 लक्ष्म्या अन्धा इति शेषः । आत्मा एतस्य हिमिति तथा न
 निरयं न प्रतीक्षन्ते न विचारयन्त्यतस्ते केवलं बालिशाः मूढाः
 इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मजावली ।

प्रतिनिधिः प्रतिक्रिया नास्ति ॥ ३३ ॥

ब्रह्मस्वारण्यारणिजन्यपावकः ॥ ३४ ॥

दुरनुज्ञातम् अनुज्ञां विना भुक्तम् अननुज्ञातं वा प्रसह्य अवि-
 चार्य ॥ ३५ ॥

राजलक्ष्म्याः राजभिः पातं निरये आत्मपातं च न प्रच-
 क्षते न पश्यन्ति ये ब्रह्मस्वं साधु मन्यन्ते ते बालिशाः ॥ ३६-३९ ॥

श्रीमद्भैरवाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं मरणपूर्यवसायिन्वमुक्त्वा तादृशाभ्यन्यान्पि सन्तीति अनुपमार्थमितरे निवेधति—नाहं हालाहलं मन्य इति । समुद्रोद्भूतं महादेवेन पीतं विषं हालाहलं न विषमात्रं तस्यापि महादेवभक्षितस्य प्रतीकारो दृष्ट इति तस्य विषन्वमेव नास्ति यद्यपि वाक्यान्तरे—

“ न विषं विषमित्याहुर्ब्रह्मस्य विषमुच्यते ।

विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मस्य पुत्रपौत्रकम् ” ॥

इति प्रकारान्तरेण कृता निरूपिता तथापि तस्याप्यनङ्गीकारार्थं प्रतिक्रियामेवाह—यतो ब्रह्मस्वप्रतिक्रियाभावः अन्यथा नृगप्रार्थनया सर्वमित्रयोर्ब्राह्मणयोर्दया स्यात् तदा प्रतिक्रियां कुर्वीतां ननु तस्यापि प्रतीकारो दृष्टः कलामशरीरं प्राप्य मुक्त इति तत्राह—भुवीति । यथा स्थितस्य न प्रतीकार इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

तमपि विशेषमाह—हिनस्ति त्रियमक्षारमिति । अत्र प्रतीकारेपि त्रियमक्षारमेव हिनस्ति विषादग्निः क्रूर इति तत्सुल्यो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—अग्निः अग्निः प्रशाम्यतीति दृष्टत्वात् न लौकिके हेतुर्वक्तव्यः अलौकिकेपि “आपोमेध्रातृव्यः” इति श्रुतेः । अग्निः प्रशाम्यत्येव ब्रह्मस्य अशान्तौ हेतुमाह—कुलं समूलं दहतीति ब्रह्मस्येव अरण्याभ्यां मथने अग्निर्भवति स हि यजमानं यदर्थे आधीयते तमपि दग्ध्वा शास्यति यावज्जीवाधिकारादग्निहोत्रस्य ब्रह्मस्यलक्षणत्वारणिः कुलार्थमेव भविष्येति कुलमेव दग्ध्वा शास्यति न हि कश्चित् धर्मार्थं परलोकार्थं वा ब्रह्मस्य गृह्णाति शरीरमपि कुलोद्भवमिति वशजनकमिति च कुलमेव पोषयति निषिद्धार्थं ब्रह्मस्यग्रहणे उभाभ्यां सर्वनाशः कुलमित्युपलक्षणं वा यत्रैव कश्चिद्ब्रह्मस्य सम्बन्ध्यते तमेव दहतीति सर्वमविषादं समूलमिति कुलरक्षकधर्ममपि उपजीवकत्वात् दहति ॥ ३४ ॥

सामान्यतः कुलनाशकत्वं ब्रह्मस्योपपद्यते विशेषतो व्यवस्थामाह—ब्रह्मस्य दुरनुज्ञातमिति । दुरनुज्ञातं मनसि अदत्तैव वाङ्मात्रेणानुज्ञातं यथा बलात् गृहीत्वा अनुज्ञां प्रार्थयति ततो बलिष्ठे ज्ञात्वा मारणादिशङ्कया अनुज्ञाति तदु-रनुज्ञातं तच्चेद्भक्षितं तदा त्रिपुरुषं हन्ति भोक्ता तत्पुत्रः पौत्रश्चेति त्रयः पुरुषाः स्मर्यभुक्तं तु निषिद्धत्वात् महापातके पर्यवस्यति प्रसह्य धृत्वा अतिक्रमं कृत्वा शास्यतः बलात् लोकतश्च भुक्तमेकविंशतिपुरुषान् दहति तत्र दशपूर्वाः पितृ-पितामहादयः परं पुत्रपौत्रादयः स्वयमेकविंशः प्रसहनबलयोगान्तरयाहमेदेन व्यवस्था वैदिकलौकिकभेदेन वा कश्चित् बलात् गृह्यमाणं प्रवच्छति स्वयं बलमकृत्वा कश्चित् स्वयमपि बलं करोतीति न पौनरुक्त्यम् ॥ ३५ ॥

नन्वेवं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धे कर्म ब्रह्मस्वापहारो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—राजान इति । प्रथमतो राजत्वादेव तत्रापि राज-नस्या चकारादभिजनादिमदैवात्मनः पातं न विदन्ति यनन्ते शास्त्रोक्ता राजानः अन्यथा राज्यान्ते नरकं भुवमिति न स्यात् अथवा भविष्यस्य व्याप्यमेव ब्राह्मण एव परं व्यापकः तेचेद्ब्रह्मस्य जायसीशुः नरकसाधकत्वेन तदा न गृहीयुः

न हि कश्चित् नरके पतति अत एव निरयकूपं ब्रह्मस्य साधु मन्यन्ते यतो बालिशः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किं दुर्जरमक्षमिष न विषादप्यनिर्तीक्ष्मिमित्याह—नेति । हालाहलं हि शम्भुर्जयामासैव अस्य प्रतिविधिः ‘प्रतिक्रिया’ ॥ ३३ ॥ तादृशं विषमपि वरं भोक्तव्यं ननु ब्रह्मस्यमित्याह—बहिर्हि मूलान्यवशेषयति ब्रह्मस्वारणिपावको हि तुरूपशमत्वाद्बहि-विशेषः पुरातनतरुकोटरमध्यस्थस्तवहिर्यथा कालेनान्तः प्रवृद्धो बहुवार्पिकजलैरपि न निर्वाति किन्तु मृत्तिकान्तगतमूल-पर्यन्तमपि तं दहति तथा कुलं तदपि समूलम् ॥ ३४ ॥

दुरनुज्ञातमिति दुःशब्देन यथावदननुज्ञातमित्यर्थः । अयं मे बन्धुरूपकारी मज्जनं मयास्त्वदक्षमपि भुक्ते चेद्भुक्ता-मित्येवमनुज्ञातमित्यर्थः । त्रिपुरुषं स्वं पुत्रं पौत्रं च प्रसह्य हठात् बलात् राजाद्याभयतश्च ॥ ३५ ॥

राजकुल्याः राजकुलप्रसूताः ये ब्रह्मस्वमभिमन्यन्ते ते निरयं नरकमेवाभिमन्यन्ते अतो बालिशः अज्ञाः आत्मपातं न चक्षते ॥ ३६—३९ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

ब्रह्मस्यलक्षणारणिजः पावकस्तु कुलं तदपि समूलं दहति ॥ ३४ ॥

दुरनुज्ञातं यथावदननुज्ञातं प्रसह्य हठात् बलात् राजा-द्याभयतः पूर्वान् पितृपितामहादीन् अपरान् पुत्रपौत्रा-दीन् ॥ ३५ ॥

निरयमन्यायतो गृहीतत्वात् निरयप्रदं ब्रह्मस्य ये साधु मन्यन्ते ते बालिशः आत्मपातं न विचक्षते ॥ ३६—३९ ॥

भाषा टीका ।

जिस विष निवृत्ति का उपाय है उस हालाहल विषका में विष नहि मानता ब्राह्मणका धन हि विष कहा है क्यों कि इस विष के दूर करने का उपाय पृथिवी में है ही नहीं ॥ ३३ ॥

विषनो खाने घारेहि को मारता है और अग्नि जलसे जलान्त होता है परन्तु ब्राह्मण के धन रूप काष्ठसे उत्पन्न हुआ अग्निको कुल को मूल सहित भस्म करदेता है ॥ ३४ ॥

किसी प्रकार के प्रमाद से नहि जान कर भोग्यो गयो ब्राह्मण क्रोध भोगने वारो उसका पुत्र और पौत्र इस प्रकार तीन पुरुष को नाश करता है यदि हठसे अथवा किसी प्रकार के बलमे भोग्यो गयो तो पिता पितामाह आदि दश पुरुष पहले और पुत्र पौत्र आदि दश पुरुष पिछले

गृह्णन्ति यावतः पांसून् क्रन्दतामश्रुबिन्दवः ।
 विप्राणां हतवृत्तीनां वदान्यानां कुटुम्बिनाम् ॥ ३७ ॥
 राजानो राजकुल्याश्च तावतोऽब्धान्निर्कुशाः ।
 कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते ब्रह्मदायापहारिणः ॥ ३८ ॥
 स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेच्च यः ।
 षष्टिर्वर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः ॥ ३९ ॥
 न मे ब्रह्मधनं भूयाद्यद्वृद्धाऽल्पायुषा नराः ।
 पराजिताश्च्युता राज्याद्भवन्त्युद्देजिनोऽहयः ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

तथा स्वयं भोग करने वारा दस प्रकार एक ईश पुरुष को नाश करती है ॥ ३५ ॥

जो राज लक्ष्मी से अन्धे हुये अति मूर्ख राजा लोग ब्राह्मण के धनकी काट्टा करते हैं तथा भोगते हैं वेयह नहि जानते हैं कि हमारा नरक में पतन होगा ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

गृद्धा अभिकाङ्क्ष्य ॥ ४०—४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निरयमेव दर्शयति—गृह्णन्तीति युग्मकेन । वदान्यानाम् आति-
 ध्यादिपराणाम् अती ह्यचिन्तयेन तदसिद्ध्या कुटुम्बभरणा-
 शक्त्या च दुःखेन रुदतां सतां गृह्णन्तीत्यादिकं नरककायसङ्ख्या-
 दर्शनार्थं काचित्कमेवोक्तं रोदनाभावेपि नरकप्राप्तेः निर-
 कुशाः कृतान्धाः मत एव ब्रह्मस्वापहारवन्तश्च भवन्ति तदा
 कुम्भीपाकेषु तद्देहेषु प्रत्येकं तावदब्दान् व्याप्य पच्यन्ते यम-
 दूतैः ॥ ३७—३८ ॥

अहो कुम्भीपाकान्नरश्च महती दुर्गतिरित्याह—तत्रैव वृत्ति-
 हरणमपि विशेष्याह—स्वेति । जायते तत्रैव तावत्कालं पुनः
 पुनर्मृत्वा जायत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

किं वक्तव्यं ब्रह्मस्वहरणात् दुर्गतिरिति बलच्छलादिना तज्जि-
 हर्षयापि जन्मद्वये दुःखं स्यादित्यन्येषामभयदर्शनार्थं स्वय-
 मप्यवश्यंतिशयेन भीत इवाह—नेति । मे मर्त्यं मत्सम्बन्धिना न
 भूयात् न भवतु न मयि पर्यवस्यतु तत्र हेतुः यदिति गृध्वा
 बलेन छेदनेन याच्याया वा इदं गृह्णामीत्यभिकाङ्क्षयापि इह
 जन्मनि अल्पायुषः जीवनपि शत्रुभिः पराजिताः सन्तो राज्यात्
 च्युता ब्रह्मा अन्यस्मिन् सपां भवन्ति येन लोकेषूरेण ददति
 स्वयञ्च लभते इत्यादि महादुःखमाज एव चिरं भवन्तीति
 भावः नृपा इत्यत्र नरा इति पाठः ॥ ४० ॥

श्रीमद्बीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

गृह्णन्तीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं हतं विसं येषां तेषा-
 मत एव रुदतां विप्राणाम् अश्रुबिन्दवः यावतः पांसून् गृह्णन्ति
 आर्द्रान् कुर्वन्ति तावतोऽब्धान्बत्सरान् कुम्भीपाकेन निरयेण
 पच्यन्ते ब्रह्मदायापहारिणः ब्रह्मस्वापहारिणः निरकुशाः दुर्नि-
 वाराः राजादिविशेषणमिदं द्वयम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

स्वदत्तामिति । ब्रह्मवृत्तिं ब्राह्मणस्य जीविकाम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मस्य न मांस्पृशेदित्याशास्ते-नम इति । विपर्ययेऽनर्थमाह—
 यदिति । यद्ब्रह्मधनं गृद्धा अभिकाङ्क्ष्य अल्पायुषः पराजिताश्च
 राज्यात् अभ्रष्टाश्च भवन्त्यतो वयमुद्देजिनः भीतिमन्तो भवेम ॥ ४० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यद्ब्रह्मस्वं जग्ध्वाऽल्पायुषो भवन्ति ॥ ४० ॥

श्रीमद्बलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सामान्यतो नरकमुक्त्वा विशेषत आह—गृह्णन्तीति आश्याम् ।
 हतवृत्तीनां रुदताम् अश्रुबिन्दवो यावतः पांसून् गृह्णन्ति अतः
 श्लोके हि रोदनं तस्य च परिमितिः । अश्रुभिर्भवति अधृणाश्च
 परिमाणं कार्ययशादतो रेणूनां सङ्ख्येयैव शोकसङ्ख्यानिमि-
 त्तान्तरं निराकर्तुं हतवृत्तीनामिति वदान्यानामिति लोभादि-
 दोषनिषेधः कुटुम्बिनामिति द्वियमाणपदार्थावश्यकत्वं तदा
 ब्रह्मस्वता सम्पद्यते अत्यावश्यकत्वाच्च निषिद्धायाः क्रियायाः
 ब्राह्मणविषयायाः पांसुद्धारैवानिर्घातार्थं वेदे निरूपितः “यावतः
 प्रस्कन्द्य पांसून् सङ्गृह्णात् ततः सम्बत्सरान् पितृलोकं न
 प्रजानात्” इति श्रुतेः ॥ ३७ ॥

एकेन निमित्तमुक्त्वा अपरेण फलमाह—राजानो राज-
 कुल्याश्चेति । राजकुल्याः राजकुलोत्पन्नाः चकारात्सम्बन्धिना-
 ऽन्ये च य एवं हरणे समर्थाः तावतः अब्दान् वर्षान् अभि-
 व्याप्य कुम्भीपाकेषु पच्यन्ते प्रासङ्गिकदोषपरिहारार्थमाह—
 ब्रह्मदायापहारिण इति निरकुशा इति तेषां नियामकश्च
 स्यात् अन्यथा तस्यैव दोषो भवेत् ॥ ३८ ॥

विप्रं कृतागसमपि नैव द्रुह्यत मामकाः ।
 घ्नन्तं बहुशपन्तं वा नमस्कुरुत नित्यशः ॥ ४१ ॥
 यथाऽहं प्रणमे विप्राननुकालं समाहितः ।
 तथा नमत यूयं च योऽन्यथा मे स दण्डभाक् ॥ ४२ ॥
 ब्राह्मणार्थो ह्यपहृतो हर्तारं पातयत्यधः ।
 अजानन्तमपि ह्येनं नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥ ४३ ॥
 एवं विश्राढ्य भगवान् मुकुन्दो द्वारकौकसः ।
 पावनः सर्वलोकानां विवेश निजमन्दिरम् ॥ ४४ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
 उत्तरार्द्धे नृगोपाख्यानं नाम
 चतुष्पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी।

ब्रह्मस्वविशेषस्य अपहारे दोषविशेषमाह—स्वदत्तामिति ।
 पूर्वं स्वैर्नैव दत्तां पश्चात् ब्राह्मणास्वारस्ये हुतापरेण राज्ञा
 दत्तापरराज्यहरणेन हुता पित्रादिवत्तां स्वदत्तामेवाह—स्वय-
 मिव पिनेति नात्र धनं विषयः किन्तु वृत्तिभूत्यादिः यत्र
 निरन्तरं जीवनसाधनमुत्पद्यते ब्रह्मवृत्तिर्ब्राह्मणानामेव जीवन-
 साधनोत्पासिस्थानं तादृशः पृथिव्यसहस्राणि नरकरूपायां
 विष्टायां कुम्भित्वा निष्ठति पृथिसंज्ञकः सम्यक्सरः प्रभवाद्यः
 तस्य संज्ञाः ते सहस्रधा आहूता इति तावद्वर्षाणि सर्वतां
 बीभर्तितासेति उत्पत्तिरेव तत्रेति न कचिदपि तस्मिन् शरीरे
 सुखसम्बन्ध इत्युक्तम् ॥ ३९ ॥

एवं ब्रह्मस्वदोषानुक्त्वा स्वकीयेषु तदभावं प्रतिजानीते
 न मे ब्रह्मधनं भूयादिति । स्वतां दैववशाद्वा ब्रह्मस्वं सत्त्वान्नं
 न भवतीति मे न भूयादिति देवप्रार्थने वचनं प्रमादादागते
 को दोष इति चेत्तत्राह—यद्गृह्णात्पायुष इति । यद्गृह्णाः यद्-
 भिकाक्षिणश्च ते अल्पायुषश्च ग्रहणमात्र एवायुःक्षयो भवती-
 त्युक्तम् आपन्नानां तथा दोषो न भवतीति नृपा इत्युक्तं दैव-
 गत्या मरणाभावेऽपि शत्रुभिः पराजिता भवन्ति राज्यच्छ्रुताः
 ततो मृताः स्थानभ्रष्टाः जनोद्वेजनकर्तारः सर्पा भवन्ति अत
 ऐहिकामुष्मिकदोषस्य विद्यमानत्वात् तत्सङ्क्रमो मा भव-
 त्विति ॥ ४० ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शनी ।

यद्गृह्णा अभिकाक्ष्यापि किमुत इत्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धांतप्रदीपः ।

गृह्णा अभिकाक्ष्यापि किमुत वक्तव्यं इति ॥ ४०—४४ ॥

भाषाटीका ।

जिनकी जीविका राजा लोगों ने हरली है और उदार
 चित्त धारे तथा कुटुम्बी और जीविका हरण होने से
 रुदन करते हैं उन ब्राह्मणों के आश्रुन की बुन्द से जितनी
 भूमिकी रज भीजती हैं ॥ ३७ ॥

उतने हि वर्ष पर्यन्त शास्त्र की आज्ञा के उल्लंघन
 करने धारे और ब्राह्मण के धन की अपहार करने धारे
 राजा लोग तथा उनके कुल के और मन्त्री आदि नौकर
 चाकर ये सब कुम्भी पाकआदि अनेक नरकन में अग्नि-
 से उलाए जाते हैं ॥ ३८ ॥

जो पुरुष अपनी दई भई अथवा दूसरे की दई भई
 ब्राह्मण की जीविका को हरता है वह साठि हजार वर्ष
 पर्यन्त विष्टा का कीड़ा होता है ॥ ३९ ॥

हमको ब्राह्मण का धन कभी न होना जिसकी अति
 वाञ्छा हि करने मात्र से राजा लोग अल्प आयु धार
 होजाते हैं और शत्रुन से पराजित होजाते हैं तथा राज्य
 ऐश्वर्य से भ्रष्ट होजाते हैं और मरण के अनन्तर नरक
 में पडते हैं पश्चात् अब शेष पापमें पराये को उद्वेग करने
 सर्प होते हैं ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

न केवलमर्थवादविभीषिकेय किन्तु प्रत्यक्षमित्याह—ब्राह्मणार्थ
 इति ॥ ४३—४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

चतुष्पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, यदि विप्र एवास्माकं धनं हरेत् कथञ्चित् द्विष्याद्वा तदा किं कार्यमित्यपेक्षायामाह—विप्रमिति । मा दुष्टत इन्तु-
मिच्छामपि न कुत एवशब्देन सदा सर्वथा च सा निरस्ता
हे भामक इति ये मदीयास्ते न दुष्टान्तु अन्यथा तु मदीया न
स्युर्मयापि न रक्ष्या इति भावः । घ्नन्तं ताडयन्तमपि ॥ ४१ ॥

नचापराधादिर्मन्यनादरेण नमस्कारः कार्यः किन्तु भक्त्यै-
वेत्याह—यथेति । अनुकाशं सदा समाहितः सावधानः सन्
विप्रमिति बहुधनं तज्जातीन् सर्वानेव सङ्गृह्णाति च अपि
युयमपि यो जनोऽन्यथा करोति स मे दण्डभाग्यवति यमादि-
द्वाराऽमुत्र साक्षात्स्वयं दण्डयिष्यामीति भावः ॥ ४२ ॥

एवमिति युष्माभिः साक्षादनुभूतम् ॥ ४३ ॥

विशेषेण प्रत्यक्षदर्शनेन भावयित्वा तेषां शिक्षाव्याजेन
सर्वेषां लोकानां पावनः तान् पावयितुमित्यर्थः । यथा लोक-
हितार्थमेव नरावतारं स्वमियसखं श्रीमद्वर्जुनं प्रति गीतोपदेश
इति भावः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
चतुष्पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
चतुष्पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

श्रीमद्भरतमुनिर्वाक्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विप्रमिति । मामका यदि युयं मदीयास्तर्हि कृतापराध-
मपि विप्रं नैव दुष्टत आर्षत्वात् “कुत्र दुहे” इति चतुर्थ्यभावः । किन्तु
बहु यथा तथा शपन्तमपि नित्यं नमस्कुरुत ॥ ४१ ॥

• इदमेव स्वेदष्टान्तेन दृढयति—यथेति । अनुकालं त्रिसन्ध्यं
प्रणमे नमस्करोमि योन्यथा न तमेत्स दण्डभाक् मे मत्त इति
शेषः ॥ ४२ ॥

न केवलमर्थवाद इति विभीषिकेयं किन्तु प्रत्यक्षमित्याह—
ब्राह्मणार्थे इति । ब्राह्मणार्थो विप्रधनं हर्त्तारमधो नरके पातयति
यथाऽजानन्तमप्येनं नृगं ब्राह्मणस्य गौरपातयन्तद्वत्
अजानन्तमपीत्यनेन किमु वक्तव्यं जानन्नं पातयतीति
कौमुत्यन्यायोभिप्रेतः ॥ ४३ ॥

एतद्विर्ति । द्वारकौकसः प्रत्येतदुक्तम् भावयित्वा तत्र हेतुः
सर्वलोकानां पावनः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्भरतमुनिर्वाक्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
चतुष्पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

[११७]

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभली ।

दुष्टत द्रोहं न कुरुत ॥ ४१-४३ ॥

सर्वलोकानां पावनः शुद्धिकर्ता ॥ ४४ ॥

श्रीशुक उवाच ।

(मूषम्) सन्निः समागमो राजन् कदाचिन्नाफलोभवेत् ।

विमुक्तो नरकाप्राजा वृगः साधु समागमात् ॥

साधूनां दर्शनं स्पर्शं कीर्तनं स्मरणं तथा ।

नीर्थानामिष पुण्यानां सर्वमेष हि पावनम् ॥

एतच्छ्रुत्वा त्वया सन्तः सद्योपास्याः परन्तप ।

ब्रह्मस्वं नैव हर्तव्यं यदीच्छसि पराङ्मतिम् ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाभल्याम्

चतुष्पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या समाधीति तमोऽध्यायः ॥ ८० ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे

चतुष्पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे

चतुष्पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधनी ।

ननु, ब्राह्मणः स्वयं चेदपराधं कुर्यात् असंशयं तदा कस्य
कर्तव्यमिति चेत्तत्राह—विप्रं कृतागसमपीति । मामका इत्यनेन
ब्राह्मण्यदेवत्वात् स्वस्य देवता सुतरां मान्या भवतीति
अद्रोहे हेतुकः नियमेन द्रोहं मा कुरुत प्रमादापराधोऽप्य-
मेतदित्याशङ्क्याह—घ्नन्तं बहु शपन्तं वेति । मानसापराधे
वक्तव्यं कायिकवाचिकापराधेपि द्रोहं मा कुरुत बहिर्युज्यते
सम्बध्यते हननमत्र ताडनं न तु शिरश्छेदः “जिघांसयन्त
जिघांसीयात्” इति वाक्यात् [शापेवगूरणे] मदीयनाशो यो न
भवतीति भयभावात् केवलं तूर्णं स्थातव्यं तथा मान-
सापराधस्य भयोत्पत्तिसम्भवात् पुनरपकारः स्यात् किन्तु न
नमस्कुरुत शङ्काभावाद्यम् ॥ ४१ ॥

ननु, सर्वात्मकत्वान्नगवतः व्यवहारस्यापि न तथा भावः
वेद्वोकोविद्वजं कथं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह—यथाहमिति । मदी-
यानां हि मत्कृतं कर्तव्यं किं लोकेन वेदेन वा अहन्तु त्रिकालं
सावधानो भूत्वा भृगुमिष विप्रं नैव विप्रमात्रं प्रणमे यथा
युयमपि नमत न हि मत्तो युयमाधिकाः चकारान् भयदीयाश्च
अनङ्गीकारं वाचकमाह— योन्यथा सावधानतया ब्राह्मणे न नम-
स्करोति स मे दण्डभाक् मम दण्डयुक्तो भविष्यति ॥ ४२ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाष्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, किमेवं निबन्ध इति चेत्तत्राह—ब्राह्मणार्थ इति । मदीयाः ऊर्ध्वगतिमेव यास्यन्ति ब्राह्मणार्थस्तु अपहृतः स हर्त्तारं पातयति अपहारे कृते ऽथः पातयत्येवं अज्ञानन्मपि भजाने कवे न किञ्चिद्विगुण्यम् एनं नृगं ब्राह्मणगौरिवेति स्पष्टो दृष्टान्तः ॥४३॥

एवमुपदेशं कृत्वा प्रसङ्गान् पूर्वद्वारकायामागतः तत्रैव तिष्ठेदित्याशङ्क्य ततो गतस्य मुख्यद्वारकास्थगृह एव स्थितिमाह— एवं विधाव्येति । सर्वान् विशेषेण आवृथित्वा भगवांस्तावन्तव कार्यं मत्वा सर्वेषां मोक्षदाता ब्राह्मणातिक्रमामावे मोक्षां भविष्यतीति द्वारकौकस इति निरुद्धा एवेति मोक्षदात्रा संरक्षिताः भगवत्स्थान एव स्थिताः भगवतैव पूताः तानुद्धृत्य संमारा-भिजमन्दिरे स्वगृहं विवेश अनेन सामान्यतः सात्विकानां निरोध उक्तः ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
शोभितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
पञ्चदशाध्यायविवरणम् ॥ १५ ॥ ६४ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथकवचित्तकृतसारार्थदर्शिणी ।

ननु, विप्र एवास्माकं यदि धनं हरेत् विनैवापराधं विध्याद्वा किङ्कार्यमित्यपेक्षायामाह—विप्रमिति ज्ञाप्याम् । हे मामकाः ! इति ये केचन मदीया भवन्ति तानपि प्रत्यादिशामि न केवलं युष्मानेवेति अन्यथा तु तेषु मया मामकत्वाभिमानस्त्यक्त इति भावः ॥ ४१ ॥

प्रणमे प्रणमामि ॥ ४२ ॥

न केवलमर्थवादविभीषकेयं किन्त्वयमर्थः प्रत्यक्ष एवेत्याह—
प्रमणार्थ इति ॥ ४३—४४ ॥

इति सारार्थं दर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।

चतुष्पष्टितमोऽध्यायः दशमो ऽजनि सङ्गतः ॥६४॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
चतुष्पष्टितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६५ ॥

भाषाटीका ।

ह मेरे सम्बन्धीऔ ! अपराध करने वारे ताड़ना करने वारे बहुत लो गाली देने वारे अथवा शाप देने वारे भी ब्राह्मण का आप लोग प्रोह न करो और आप लोग उस ब्राह्मण को नित्य प्रति नमस्कार करो ॥ ४१ ॥

प्रातःकाल, मध्याह्न सायंकाल में मैं जै से सावधान होके ब्रह्मणो को नमस्कार करता हुं, तेसे हि आप सब भी प्रणाम करो और जो प्रणाम नहि करेगा सो मेरे दण्ड का भागी होगा ॥ ४२ ॥

यह निश्चय है कि अपहार किया मया ब्राह्मण का धन अपहार करने वारे को नरक में गिराय देता है जैसे बिना जानै इस नृग राजा को ब्राह्मण की मौ ने मोक्ष योनि में गेर दिया ॥ ४३ ॥

सब लोकन को पवित्र करने वारे श्रीकृष्ण भगवान् इस प्रकार द्वारका वासियों के प्रति उपदेश करके निज मन्दिर में पधारते भए ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्ध उत्तरार्धमें चौसठके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ६३ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे चतुष्पष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ।

—०००००००—

श्रीशुक उवाच ।

बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ भगवान्प्रथमास्थितः ।
सुहृद्दृष्टुं कण्ठः प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ १ ॥
परिष्वक्ताश्चिरोत्कण्ठैर्गोपैर्गोपीभिरेव च ।
रामोविभाय पितरावाशीर्भिरभिनन्दितः ॥ २ ॥
चिरं नः पाहि दाशार्हं सानुजो जगदीश्वरः ।
इत्यारोप्याङ्गमालिङ्ग्य नेत्रैः सिषिचतुर्जलैः ॥ ३ ॥
गोपवृद्धांश्च विधिवद्यावष्टैरभिवन्दितः ।
यथावयो यथामरुयं यथासम्बन्धमात्मनः ॥ ४ ॥
समुपेत्याथ गोपालान् हास्यहस्तग्रहादिभिः ।
विभ्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः ॥ ५ ॥
पृष्ठाश्चानामयं स्वेषु प्रेमगद्गदया गिरा ।
कृष्णे कमलपद्माक्षे सन्त्यस्ताखिलराधसः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

पञ्चषष्टितमे रामश्चक्रे गोकुलमागतः ।
रममाणस्तु गोपीभिः कालिन्ध्याः कर्षणं मदात् ।
रामस्य चरितं चित्रं कालिन्ध्याकर्षणादि यत् ।
पौण्ड्रकान्तादि कृष्णस्य पृथगुक्तमतः परम् ॥

॥ १ ॥

भाशीर्भिरभिनन्दितो बभूव ॥ २ ॥

तदाह—चिरमिति ॥ ३ ॥

गोपवृद्धांश्च विधिवदभिवन्द्य यविष्टैरभिवन्दितो बभूवेत्यर्थः ।

अपिच यथावय इति ॥ ४ ॥

ते सर्वे स्वेषु यथावेषु तं राममनामयमारोम्य पप्रच्छुः

ते च ज्ञेन पृष्ठा इति ॥ ५ ॥

कृष्णे कृष्णप्राप्त्यर्थं सन्त्यस्ताखिलराधसस्त्यक्तसर्व-
विषयाः ॥ ६-८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अथ श्रीपरीक्षितस्तत्तर्हीलानन्दमनुभवतोपि बलादनुगच्छता
श्रीगोकुलव्याकुलतास्मरणेन द्रव्यमानं मनो विहाय श्रीमन्मुनि-
राजः पुनस्तदाश्वासनकथां कथान्तरावेशेन ह्युक्तामपि पातयति

बलभद्र इत्यादिना । सम्बोधनेन तं स्मृयते च हे कुरुभ्रष्टेनि!
बलभद्रो भगवानिति ; च तं प्रति स्मृयमाणं सुहृदः श्रीवसु-
देवादिनोपि पितृत्वादिमयशुद्धकण्ठांशेन शोभनं दृष्टेयं तान्
श्रीनन्दादीन् दिदृक्षुः सन् प्रययौ यः पूर्वत एवोत्कण्ठः चिर-
विरहेण नित्यतद्दर्शनोत्सुकः तद्वानु लब्धभीकृष्णानुब्रू इति ज्ञेयं
तथाच हरिवंशे “जगामको ब्रजं रामः कृष्णस्यानुमते स्थितः”
इति अत एवात्रापि वक्ष्यति कृष्णस्तु सन्देशैः सान्त्वयामा-
सेति एतावदाहं तदनुवाच सहैव स्नानेच्छयेति लक्ष्यते तच्च श्री-
वसुदेवादीनां श्रीनन्दादिप्रेमबद्धोत्सौ तत्रैव तिष्ठेदित्यननुकथे-
येति पूर्ववज्जयम् अत एव श्रीनन्दादिषु निजागमनसन्देशादि-
गोपनार्थमेकाकिंत्वेनैव तत्प्रस्थापनमपि एवमन्तस्तद्भावभावि-
तत्वेन प्रययाविति गोपवेषधारणादिप्रकर्षेण यथावित्यर्थः ।
तथा च तत्रैव—

“स प्रविष्टस्तु वेगेन तं ब्रजं कृष्णपूर्यजः ।

अन्येन रमणीयेन वेवेणालङ्कृतः प्रभुः ॥”

इति रथस्थितत्वं तु परमोत्कण्ठितत्वाच्छ्रीप्रगमनार्थमेव ॥ १ ॥

तद्भावभाषितमेव दर्शयति—परीत्यादिभिः । परिष्वक्तः परीति
सर्वाङ्गसङ्गतज्ञातं बहुविधमभ्युपलक्षादिवलितं चाक्षिप्तः यत्-
श्चिरोत्कण्ठः पितराविति तस्य तयोश्च भायानुसारेणोक्तं तत्र

भीमज्ञानगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रथममितस्ततो वक्ष्येगांपैर्मिलनं प्रजाभ्यन्तरे तु गोपीभिर्मातृवय-
स्याभिर्बुद्धाभिरपि एवञ्चेत्यनुक्तस्यापि समुच्चायात्पुरोहितादिभ-
ञ्चेति ज्ञेयं तत उद्दिश्य प्रथममिदमनौ पितरौ भीमशोदा-
नन्दावभिवाद्य स्थितौ रामस्ताभ्यामपि परिष्वक्तः सन्नाशाभि-
रप्यभिनन्दित इत्यर्थः ॥ २ ॥

चिरं पाहीति वाग्भङ्ग्या वार्ध्यायुष्माप्रतिहतबलवीर्याद्या-
शिषः सुविनाः जगदीश्वरः सन्नित्याशारिन्तरं यद्यपि स्वेषामपि
दाशार्हत्वं वर्त्तते तथापि पाण्डवकौरववत्प्राचुर्यप्रयोगाविषय्या
यादवेष्वेव मुख्यत्वात्तच्छब्दप्रवृत्तिरिति भीमसुदेवपुत्रत्वेन
तथा सम्बोधितं यद्यपि चोक्तरीत्या स्वीयोपि पुत्रभावस्तास्मिन्
अधिकस्तथापि स्वप्रियभ्रातृभ्रातृवत्पुत्रतामवलम्ब्यैव स्वयं
पुत्रत्वेनासौ पालित इति सौजन्यात्तत्सम्बन्धमेव बहुतरं मत्वा
नेनात्मनश्चेक्यं व्यञ्जयित्वा स्वपुत्रभाव एव विशिष्यदर्शितः अत
एव सानुज इत्यनेन साक्षात्स्वपुत्रेपि तदनुजत्वमुक्तं तस्यैव
प्राधान्यविषय्या गौणत्वञ्च अत एव न इत्यविशेषेण यादवानस्माञ्छे-
त्यर्थः । अथोक्तकण्ठ्या श्लेयेण सम्प्रति तयोः स्वेष्टीदासीन्यं
व्यञ्जितं तत्त्वनुचितमित्याह-न इति । यथा यादवान् पासि तद्व-
दप्यस्मान् पाहीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ततश्च तत्सङ्गतेर्मिलनमाह-गोपेत्यर्द्धेन, यथेति सार्ध-
द्वयकम् । अथ तद्दिनान्तरदिनइत्यर्थः । गोपालान् वयस्यादीन्
सम्यक् स्नेहाद्वारादिपूर्वकम् उपेत्य उप समीपे तत्तद्गुहादौ
एव स्वयमागत्य तत्रापि आत्मनो वय आद्यनुकम् हास्यहस-
प्रहणादिभिः समुपेत्य विभ्रान्तं तत्तत्कृतोपचारैर्लब्धविभ्रामं
सम्तं तत्रैव भोजनाद्यनन्तरं सुखमासीनश्च परि सर्वत उपा-
गताः समीपोपविष्टाः सन्तस्ते स्वेष्टु सम्बन्धिषु यादवेषु
धिष्येषु अनामयं पप्रच्छुः तत्र वयस्या यथा सख्यं तत्तार-
तम्येनेत्यर्थः । अन्ये तु यथासम्बन्धं पितृभ्रातृपुत्रवर्गवानुक्तं
तत्रापि यथावयः वयस्तारतम्येनेत्यर्थः । एवं हास्यहस्तप्रहो
वयस्यानाम् उदनागमनोक्तयुकिरीत्या रहसि तेषां मुहुस्तदा-
गमनस्फूर्तिर्मिथो हर्षोदयात् आदिप्रहणापितृवर्गादीनां वन्दना-
द्यो ज्ञेयाः तथाच तत्रैव-

“स तानभाषत प्रीत्या यथापूर्वमरिन्दम ।

गोपीस्त्वेनैव विधिना यथाम्यायं यथावयः ॥

तथैव प्राह तान् सर्वांन् तथैव परिहर्षयन् ।

तथैव सह गोपीभिर्योजयन् मधुराः कथाः ॥” इति

पृष्टाञ्चेति नदनन्तरं तेच तेन पृष्टा इत्यर्थः । तथा पप्रच्छुरित्यत्र
पृष्टाञ्चेत्यत्र च विशेषणं प्रेमेत्यादि उभयत्रापि हेतुत्वेन तेषां
विशेषणं, कृष्ण इत्यादि, कृष्णे स्त्रमावत एव सर्वाकर्षके कमल-
पत्राक्षे सौन्दर्यतोषि तादृश इत्यर्थः । तथा प्रथमेन सर्वेषा-
मानन्दरूपत्वं द्वितीयेन सर्वतापहरत्वं च व्यञ्जितं तस्मि-
न्निमित्ते संन्यस्ताखिलराधस इति “यद्वामार्थेऽनुहत्प्रियात्मतनय-
प्रीणाशयास्त्वस्फुटे” इत्युक्तरीत्या पूर्वं नदर्श्या एव सर्वे
विषया अतस्तद्विरहिणां अतस्तदनभिचरेपि तदागमनाश-
यैव तद्विरिष इत्यर्थः । तस्य दैव्यादिभिः संस्तरं श्रुयवताञ्च
तत्तद्विप्रनिरसनाय संन्यस्तानि देवप्राप्त्यन्वर्पितानि राधांसि
गुहान्तगन्तव्यानि द्रव्याणि यैस्ते ते भीकृष्णार्थमेव सम्प्रति

तत्सहायेषु तेष्वनामयं पप्रच्छुः भीकृष्णार्थसंन्यस्तसर्वार्थत्वेन
पुरमातृकम्पाविभक्तयोर्विषयत्वात् पृष्टाञ्चेत्यर्थः । अत्र प्रकरणे
कदाचनयतया भीममुनीन्द्रस्य तस्मरणवैवध्यं व्यज्यते ॥ ४-६ ॥

भीमसुदशनसूरिकृतशुकपक्षीधम ।

॥ १ ॥

पितरौ यशोदानन्दगोपौ ॥ २-१० ॥

भीमद्वारिण्यवाच्यैकतभागवतचम्प्रचम्प्रिका ।

अथ प्रत्येकं रामकृष्णयोश्चाष्टितानि वर्णयति-बलभद्र इति ।
हे कुरुभेष्ट सुहृदिदधुमिति समस्तपदं सुहृदो, बन्धून् द्रष्टु-
मिच्छुः तत्र हेतुस्तकण्ठः प्रेमयुतः तद्विषयाभिलाषयुतो
वा ॥ १ ॥

परिष्वक्त इति । आलङ्कितः पितरौ यशोदानन्दगोपौ
अभिवाद्य प्रणम्य ताम्यामाशीर्भिरभिनन्दितश्च ॥ २ ॥

तदेवाह-चिरमिति । हे दाशार्ह ! हे जगदीश्वर ! इदं सम्बो-
धनद्वयं हेतुगर्भं जगदीश्वरत्वात् स्वाभितसंरक्षणार्थं दाशार्ह-
स्वर्णीणत्वाच्च सानुजस्त्वं नोऽस्मान् चिरं पाहि चिरमात्मारक्षा-
प्रार्थनयैव नयोर्वीर्यायुष्मादिकं सर्वं प्रार्थितप्रायमेव तेन
विना तदनुपपत्तेरित्याशयेन चिरं पाहीत्युक्तम् । इतीति । आदि-
इत्यास्य नेत्रेर्नेत्रजैर्जलैः हर्षजलैरित्येव चित्तुः अपयामासतुः ॥ ३ ॥

गोपहृष्टामिति । ततो गोपहृष्टांश्चाभिवन्द्येति शेषः । यविष्टैः
मृगवयस्कैरभिषिङ्गितः किञ्च यथावय इति अथ ततो हास्या-
दिभिः आदिशब्देनालिङ्गनादिसङ्गः आत्मनः स्वस्य वयः सख्यः
सम्बन्धानुरूपं गोपान् समुपेत्य उपाविशेति शेषः । विभ्रान्त-
मिति सार्द्धमेकावयम अनामयमारोग्यं पृष्टा कमलपत्राक्षे
कृष्णे संन्यस्ताः सम्यक् निहिता राधसः बुद्धयो यैस्ते कृष्णैक-
प्रवणचित्ता इत्यर्थः । प्रेम्णा गद्वद्या गिरा परिपप्रच्छुः ॥ ४-६ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भगवच्छिन्नितकेशाविष्टस्य शेषावतारस्य बलभद्रस्य हरि-
माहात्म्याविनाभूतं माहात्म्यं वर्णयत्यनेन प्रारीप्सितेनाध्याय-
त्रयेण, तत्र प्रथमे यमुनामदहरणलक्षणं विक्रमं वक्तुं बलस्य
गोकुलगमनं वक्ति, द्वितीये द्विविधधलक्षणं तृतीये कौरव-
गर्धनवीपणार्थं तत्पुराकर्षलक्षणे वक्तुं दुर्योधनसुताहरणं
वक्ति ॥ १ ॥

पितरौ यशोदानन्दगोपौ ॥ २ ॥

इति समाप्ताभिवाचनादिकर्माणं तं राममङ्गमापोष्य नेत्रे-
भ्यश्चुर्नाडीनिर्गतैः “नेत्रं नाख्यान्तरोर्मूले” इति वादवः ॥ ३ ॥

यविष्टैः कनिष्ठैः ॥ ४ ॥

हास्येन मन्दस्मितेन हस्तग्रहेण आदिशब्देन परिदम्भणा
दिकं गृह्यते ॥ ५ ॥

संन्यस्ताखिलराधसः समर्पितसमस्तसम्पदः ॥ ६-८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

बलभद्र इत्यत्र कृष्णस्यानुमते स्थित इत्यपि भीहरिवंशा-
ल्लभ्यते । तथैहि—

“कदाचित्स्थित कालस्य स्मृत्वा गोपेषु सौहृदम् ।

जगमिको जगं रामः कृष्णस्यानुमते स्थितः” ॥

इति । तेन सह खागमनस्य सम्प्रत्ययोग्यतायां । तत्तज्जस्थ-
सात्त्विकार्थं तमेकमेव श्रीकृष्णः स्वयमनुगतवानिति भावः ॥ १-२ ॥

सानुजस्य जगदीश्वरस्सन् चिरं सर्वदेवास्मान् पाही-
त्याशिवं ददे । तत्र सानुज इति ज्येष्ठत्वमानेन । तथा स्वस्य
तस्मिन् पुत्रभावाधिक्येऽपि दाशार्हेति भीषसुदेवेन सह खा-
भेदविषयस्य सा चातिस्नेहेन अथ तद्दिनान्तरे दिने इत्यर्थः
॥ ३-४ ॥

हास्यहस्तप्रहो वयस्यानाम् उद्धवागमनोक्तयुक्तिरीत्या
रहसि तेषां मुहुः तदागमनस्फूर्तः मिथो हर्षोदयात् आदि-
ग्रहणात् पितृवर्गादीनां वन्दनादयो ज्ञेयाः ॥ ५-८ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

॥ १-८ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

विशेषे सात्त्विके रोधे तामसादिविभागशः ।

पूर्वं राजसमापन्नः सत्त्वभावं तथानयत् ॥

तेषां सात्त्विकरूपाणां सकामत्वादलेन हि ।

निरोधं कारयामास षोडशे तन्निरूप्यते ॥

ततः स्वरूपभावानां दुष्टानां दोषनुद्धरिः ।

प्रसङ्गादिदमत्रोक्तं चाराणस्यास्तु दाहनम् ॥

बलात्तामसभावानां राजसानां तथैव च ।

सात्त्विकानां तथा मानखण्डकस्तु निरूप्यते ॥

ततस्स्त्रीणान्तु भगवान् एको नैव करिष्यति ।

सप्तमाख्य एकत्र धर्मिणः पृथगीरिताः ॥

एवं प्रमेयबलतो निरोधः पञ्चधा भवेत् ।

पूर्वाध्याये सात्त्विकाभिषिद्धाद्यावर्तिताः षोडशेऽध्याये लौकि-
कात् सात्त्विकभावमापादिता गोपिका निरूप्यन्ते ततो वैदि-
कादपि काशीवाहे निरोधं वक्ष्यति ततः अशास्त्रभक्तैः द्विवि-
दादीनां ततो भीष्मादीनां शास्त्रभक्तैश्च ततः शास्त्रप्रवर्त्तकस्य
नारदस्यापि मुख्यभावात् स्वशक्तिर्निष्ठा स्थापितेति साधन-
शक्तिरूपो बलभद्रः गोपिकानां निरोधं कृतवानिति निरूप-
णार्थं गोर्कुले बलभद्रगमनादिकमुच्यते—बलभद्रः कुठभेष्टेति
विश्वासार्थं सम्बोधनं भगवानिति निरोधोपपत्त्यर्थो न भव-
तीति साधनरूपो भगवांस्तत्राविष्ट इति भगवान् रथमास्थितः
ननु पूर्ववत् गुप्तः सुहृदिदृष्टः नन्वादिदर्शनेच्छया पूर्वभावमाप-
न्नात् तदर्थं परमोत्कण्ठायुक्तः नन्दगोर्कुलं प्रययौ तेषां निरोध-
स्तत्र कर्तुं शक्य इति ॥ १ ॥

[११८] .

तत्र गतस्य पूर्वं तदासक्तिद्वारा पञ्चज्जगदसांसाकिः सुल-
भेति प्रथमं लौकिकप्रकारेणैव तदासक्तिमाह—परिष्वक-
श्चिरोत्कण्ठेरिति । गोपानां गोपीनाञ्च एक एव परिष्वयलक्षणो
भाव इति सह निरूपणं गोपीभिरेवेति चेति द्वयोरपि गोपै-
रालिङ्गितः परं वस्तुतो गोपीभिरेवाल्लिङ्गितः चकारात् नन्द-
यशोदाभ्यां तत्कृत्यमुक्त्वा बलभद्रकृत्यमाह—रामोभिवाद्य पितरा-
विति । विसृष्टमेव स्थापितमिति नाम्नः शब्दो निरूपितः
तौ वैद्यावपि आशीभिरेवाभिनन्दितः ताभ्यां पूर्वनिरोधस्य
गमने उत्तरोत्तरं क्रियमाणो व्यर्थः स्यादिति पूर्वसम्बन्धः
तथैव स्थितः इति निरूप्यते चिरं नः पाहि दाशार्हेति
अस्मान् चिरं परिपालय यतस्त्वं दाशार्हः उभयोरेव पुत्रभावः
इति सानुज इत्युक्तं कृष्णसहितः जगदीश्वर इति पूर्वं माहात्म्य-
ज्ञानं वृत्तमनूयते लौकिकोपि स्नेहः पूर्वमिदं एव प्रक-
टीकृत इत्याह—इत्यारोप्येति । अङ्गमारोप्य प्रौढमपि बालक-
मेव मत्वा आलिङ्ग्य नेत्रजैः सिषिषुः बलमिति सर्वाङ्गम्
अन्यथाशिक्षा अनुक्ता एव समागमेयुः ॥ २ ॥ ३ ॥

आवश्यकानां प्रणिधानमुक्त्वा अनावश्यकानामाह—गोप-
वृद्धाञ्च विधिषदिति । विधिपूर्वकमभिवादनं रामापेक्षया यविष्टे-
श्चाभिवादितः जातेपि माहात्म्ये लौकिकभावस्थापनं निरोधा-
न्तरङ्गं यथावयो यथासत्यं यथासम्बन्धमिति कालतः करणदेह-
धर्माणामनतिक्रम उक्तः आत्मन इति यद्यपि ते सर्वे एव
माहात्म्यज्ञानात् भगवद्भावमेव मन्यन्ते तथापि स्वयं यथा
तान् मन्यन्ते तथा कृतवानित्यर्थः ॥ ४ ॥

समुपेत्य सम्यक् मिलित्वा अभिवादित इति पूर्वैर्न सम्बन्धः
अथ गोपालान् हास्यहस्तप्रहादिभिः यथायोगमभिवादितवानिति
अर्थवशाद्विपर्ययेण योजनीयं हीनेषु हस्तप्रहः समेषु हास्यं
उत्तमेष्वभिवादनमिति एवं कायिकमुपसंहरन् वाचनिकमाह—
विभ्रान्तं सुखमासीनं पप्रच्छुरिति । ज्येष्ठा अपि सन्तीति
आसीनमित्युक्तं परितः उपागताः ननु कश्चिदपि तत्रापेक्षां
कृतवानित्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रथमं लौकिकमाह—पृष्ठाधानामयं तेभ्य इति । पर्युपागताः
प्रथमतः अनामयं पृष्ठा मय भिन्नप्रक्रमेण प्रेमगद्गदया गिरा
पप्रच्छुरिति सम्बन्धः अयं विशेषो यद्यपि सर्वेषां तथापि
विशेषमाह—तेषु ये कृष्णे कमलपत्राक्षे सन्त्यस्ताखिलराधसः
सर्वा एव सिद्धयो लौकिकेभ्यो वैदिक्येभ्यश्च भगवत्येव स्थापिताः
तत्र हेतुः कमलपत्राक्ष इति इष्ट्येव सर्वतापनाशं मोहञ्च
सम्पादयतीति ॥ ६ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

पञ्चपष्ठितमे रामो गोष्ठं गत्वा स्वबन्धुभिः ।

मिलितः स्त्रीयगोपीमी रेमे कृष्णां चकष्य च ॥

बलभद्र इति । ननु प्रेममहोदधिः कृष्णः कथं प्रजं न ययाविनि
चेदुच्यते “प्रेमसीः प्रेमविख्याताः पितरावतिष्ठन्तसी । प्रेमवश्यञ्च
कृष्णस्तांस्यक्त्वा नः कथमेभ्यति ॥ इति मत्तैव यद्वः प्रत्यव-
ज्जन् हरेर्गता । अजप्रेमप्रवर्द्धस्वलीलाधीनत्वमीयुषः” ॥ ननु तर्हि

कश्चिन्नो बान्धवा गम सर्वं कुशलमासते ।
 कश्चित् स्मरथ नो राम यूयं दारसुतान्विताः ॥ ७ ॥
 दिष्टया कंसो हनः पापो दिष्टया मुक्ताः सुहजनाः ।
 निहत्य निर्जित्य रिपून् दिष्टया दुर्गे समाश्रिताः ॥ ८ ॥
 गोप्यो हसन्त्यः पप्रच्छुरामसन्दर्शनादृताः ।
 कश्चिदास्ते सुखं कृष्णः पुरस्त्रीजनवल्लभः ॥ ९ ॥
 कश्चित् स्मरति वा बन्धून् पितरं मातरश्च सः ।
 अप्यसौ मातरं द्रष्टुं सकृदप्यागमिष्यति ।
 अपि वा स्मरते स्माकमनुसेवां महाभुजः ॥ १० ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

बलदेवोपि स्वप्नाप्रेषुघ्नातरं कृष्णं त्यक्त्वा एकाक्येव गन्तुं
 नाहति तत्राह—उत्कण्ठः अत्युत्कण्ठबुलुकितधैर्यविवेकादि-
 रित्यर्थः ॥ १ ॥

नित्यानन्दस्वरूपोपि प्रेमतप्तो ब्रजौकसाम् ।

ययौ कृष्णमपि त्यक्त्वा यस्ते रामं मुहुः स्तुमः ॥

भोपीभिमौतुवयस्याभिः पितराविति तस्य तयोश्च भावानु-
 सारेणोक्तम् अभिनन्दितो बभूव ॥ २ ॥

सानुजोपि त्वं जगदीश्वर इति सर्वत्र भूयसे तदपि वृद्धौ
 नृमातापितरावाचो न पालयसि कथमित्युक्त्वा प्रथमं नन्दस्ततो
 यशोदा च बलादकुमारोप्य सचुम्बनमालिङ्ग्य नेत्रैः नेत्रजैः ॥ ३ ॥

मोपकुम्बानमिवाद्य यविष्टैरभिवन्दितो बभूवेत्यन्वयः यथा-
 वय इति वय आद्यनुरूपं गोपालाद् हास्यहस्तग्रहा-
 लिङ्गनादिभिः समुपेत्य तत्समीपगमनादिना मिलित्वा विश्रान्तं
 भोजनानन्तरं कृतशयनं पुनश्च सुखमासीनं तम् अनामयं कुशलं
 पप्रच्छुः तेन रामेणापि स्वेष्टे गोपेषु या प्रेम्णा गद्वदा नीः
 तथा ते गोपाः कुशलं पृष्ट्वा ते गोपाश्च कृष्णे सम्यक्प्रका-
 रेण न्यस्तान्यर्पितान्यखिलस्य देहादिव्यवहारस्य रथाभिः सिद्धयो
 यैस्ते कृष्णगमनदिनमारभ्य तेषां स्थाभाधिक्योपि शयनभोजनादि-
 क्रियाः नैव सिद्ध्यन्तीत्यर्थः ॥ ४-६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथ कालिन्दाकर्षणादिकं बलचरितं पौण्ड्रकवधादिकं
 श्रीकृष्णचरितञ्च पृथगाह—तत्र पञ्चकथितमे कालिन्दाकर्षणं
 बलचरितमाह—बलमद्र इति ॥ १-३ ॥

गोपकुर्वाध्यामिवाद्येति शेषः । यविष्टैरभिवन्दितो बभूवेत्यर्थः ।
 किञ्च आत्मनो यथावयः यथासक्यं यथासम्बन्धं हास्यादिभि-
 र्गोपान् समुपेत्य आसीनो बभूवेति शेषः ॥ ४ ॥

तेन रामेण पृष्ट्वा कृष्णसन्त्यस्ताः निहिताः अखिलराक्षसः
 सर्वेन्द्रियवृत्तयो यैस्ते कृष्णैकप्रवणेन्द्रियवृत्तयः सुखासीनं रामं
 गोपं यादवेषु अनामयं पप्रच्छुरित्यन्वयः ॥ ४-६ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि हे कुरु भ्रष्ट ! नन्द आदिक
 सुहृदों को देखने की इच्छा कर उत्साह धारे भगवान् बलदेव
 जी रथ पर विराजमान होकर नन्दजी के गोकुलको आते
 भये ॥ १ ॥

बहुत काख से दर्शन को उत्कण्ठा धारे गोप और गोपी-
 योंने बलदेवजी का आलिङ्गन किया तथा नन्द यशोदा
 माता पिता का आपने प्रणाम किया पश्चात् उनोंने बल-
 देवजी को आशीर्वाद दिया ॥ २ ॥

हे जगदीश्वर ! हेदाशर्ह ! श्रीकृष्ण सहित आप बहुत
 पर्यन्त हमारा पालन करिये, इस प्रकार कहकर नन्द
 और यशोदा दोनों बलदेवजी का आलिङ्गन कर, तथा
 गोपी में बैठकर नेत्रों के जलसे बलदेवजी को भिजे देते
 भए ॥ ३ ॥

और बलदेवजी ने वृद्ध गोपों को विधिपूर्वक प्रणाम
 किया, पश्चात् अपने से अवस्था में छोटे गोप लोगोंने
 बलदेवजी को प्रणाम किया, द्वितीय दिन में अपूर्वा अवस्था के
 अनुगुण मित्रता के अनुगुण सम्बन्ध के अनुगुण ॥ ४ ॥

किसी के साथ हाँसी किसी का हस्त ग्रहण करना
 इत्यादि प्रकार से गोप लोगों को मिलकर श्रीबलदेवजी
 विराजमान होने भए, इस प्रकार सुखपूर्वक विराजमान
 और निवृत्त परिश्रम धारे बलदेवजी के प्रति चारोंतर्फ
 से पास में आये हुए गोप लोग पूछते भये ॥ ५ ॥

प्रथम बलदेवजी ने अपने गोप लोगों के विषय में उन
 से कुशल प्रश्न किया, पश्चात् कमलदलखोजन श्रीकृष्ण की
 प्राप्ति के वास्ते जिन्होंने सर्व विषयों का परित्याग किया
 है एतादृश आपलोक प्रेमसे गद्वद वाणी करके बलदेवजी
 से कुशल प्रश्न करते भए ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाथ्यदीपिका ।

रामस्य सन्दर्शनेनाऽऽहताः सादराः ॥ ६-११ ॥

भीमजीवोऽस्माकमिदमेवैष्यतेति श्रुत्वा ।

तत्र गोपकर्मकर्ममेव स्पष्टयन्तेष्वतिशयानां प्रथमाह—
कश्चिदिति । नोऽस्माकं बान्धवा यादवाः वयस्यानां प्रथमः
कश्चित्स्वरूपेति वारसुनैः सह मिलित्वेत्यर्थः । यूयमिति श्रीकृष्ण-
प्रेक्षया एवं । द्वयोर्भ्रात्राः पुत्रोपपत्तेरनन्तरमेवास्व तत्रागमनं
गम्यते किन्तु दिष्ट्या कर्मो हत इत्यादि बन्धमाणात् सञ्चि-
हित्वागमनेन ज्येष्ठपुत्रोत्पत्तेरिति ज्ञेयं यद्योक्तं श्रीवष्णुपुराणे
“विवाहात्प्रागेव कालयनमवधार्य मथुरामागनयोगेन द्वेषं वृत्ते
ततः श्रीकृष्णस्य द्वारकायां गमनमस्य च गोकुले” इति तथा
हरिवंशेऽपि श्लोमन्थयुजे प्रवृत्ते करवीरपुरे भृगाकवधमन्तरं तयोः
भीमधुरायामागमनं सति चास्य गोकुलागमनम्” इति तत्तु कल्प-
भङ्गवस्थया स्यादप्यमानमपि तदागते नातिविलम्बराधने तु
समवेतः स्यात् ॥ ७ ॥

पितृसन्धयसां प्रथमः, दिष्ट्येति । तेच श्वदुःखमप्यनाहत्य
तन्मङ्गलमेव बहु मन्यन्ते स्म तत्रापि सम्प्रति तत्सहायानां
यादवमात्राणां मङ्गलं बहुमन्यमानाः भीरामकृष्णयोः कैमुत्य-
मानवन्ति स्म । कसो हत इत्यादिका लीलाः क्रमश एवाकाः
क्रमेण स्वसुखातिशयव्यञ्जनाय सुहृज्जना इति भवतां साहाय्य-
करणात् सम्प्रत्यस्माभिस्तुल्यत्वेनैव शसनीया इत्यर्थः ।
काञ्चिद्विहृत्य काञ्चिज्जित्य दुर्गे समभिताः यत्तदपि दिष्ट्या
भद्रम् अस्माकं भाग्येनैवेत्यर्थः । अवशिष्टागमनशङ्कानिवृत्ते, अतो-
ऽस्माकं भवतां दूरगमनमपि शङ्कानिवृत्ते । अतोऽस्माकं
भवतां दूरगमनमपि सुखायैव जातमिति द्योतितम् अन्योऽपि
प्रेषस्तत्रैव—

“तमुचुः स्वविरा गोपाः प्रियं मधुरभाषिणः ।
रामं रमयतां श्रेष्ठं प्रथमात् पुनरागतम् ॥
स्वागतं वा महाबाहो यदूनां कुलनन्दन ।
अद्यास्मि निर्बुतास्तात यस्मां पश्यामहे वयम् ॥
प्रीताश्चैव वयं धीर यस्मै पुनरिहागतः ।
त्रिवशानां वयं मान्या भुवमयामलानन ।
ये स्म दृष्टास्वया तात काङ्क्षमाणास्तवागतम् ।
तव चागमने दृष्ट्वा समागताः स्म यथा पुरा” ॥

इत्यादि किञ्च—

“प्रत्युवाच ततो रामः सर्व्वास्तानभितः स्थितान् ।
यादवेष्वपि सर्वेषु भवन्तो मम बान्धवाः ॥
इत्थावयं गतं बाल्यमिहावेवावयोरतम् ।
भवन्निर्बुताश्चैव यास्यामो विक्रियां कथम् ।
गृहेषु भवतां भुक्तं गावश्च परिरक्षिताः ॥
अस्माकं बान्धवाः सर्वे भवन्तो बहसौहृदाः ।

इत्यादि अत्र प्रथासात् पुनरागतमिति तदापि तस्मिन्
स्वहृदसङ्कुञ्चित्वाभिमानमेव बोधयति तत्र यदूनां कुलनन्दनेति
नथाप्यस्माकमेवेति । निजप्रणयव्यञ्जना त्वामित्यादौ तव
केत्युत्तरतश्चकारान्वयात् त्वामपीत्यादित्यर्थः । श्रीकृष्णं प्रत्यु-
क्ताव्यञ्जना तवागमनमिति तत्रैवास्मासु दयालुत्वमनु-
भूयते त्वदनुजस्य स्वादासीन्यमेवेति दर्शितम् अथ भीरामवाक्यं
यादवेष्वेति तेषामपि यादवत्वाभिधारणे सप्तमी शुद्धपितृ-
भावादेः तस्यैव निश्चयाय श्रीकृष्णसम्बन्धमप्यनन्तरं निर्दिशति

इत्यावयोरिति बाह्यं जन्मादि तस्य कथानन्तरं तथा ममापि
गतमित्यर्थः । रनं बाल्यक्रीडा वर्जिता इत्यादावेकत्वं एव बहुत्व-
निर्देशास्तेनारमैस्सम्भावना ननु द्वित्वे श्रीकृष्णस्यापि तावदाव-
मुद्देशेऽप्युक्तत्वात् अन्यथा द्विवचनप्रकरणाद्विज्ञातवितो-
क्येन यादवेष्वप्याधिक्ये हेतुर्वैजनाहृदाः स्वाभाविकत्वात् ।
परित्यागमनेऽपि स्थिरपितृभावादय इति तेषामनु तथा न
तिष्ठेदिति भावः ॥ ८ ॥

गोप्यस्तद्विशेषाः श्रीकृष्णप्रेयस्यः तास्य तद्वत्तत्त्वप्रणयार्थं
नित्यं रहसि मिथो मिलन्त्य भीमदुःखवदन्विष्य तेनाप्येकत्र
प्राप्ता इति ज्ञेयं तादृशदुःखेऽप्यनुवर्त्तमाने हसन्त्य इत्युन्माद-
बोधकं श्रीकृष्णोपहासगर्भं हास्यं कुर्वत्य इत्यर्थः । तस्य कोन्माद-
मयस्योत्कण्ठामपत्वात् स्वकामज्येष्ठमपि पप्रच्छुः टीकायां
सावरा इति कृतमस्कारदिका इत्यर्थः । यद्वा रामस्य उज्ज्वा-
परमान्तरङ्गस्य यत्सम्यक् पूर्वपूर्वस्फूर्तिमयदर्शनविलक्षण-
त्वात् पूर्णं दर्शनं तेनाहताः श्रीकृष्णागमनादौ विश्रब्धाः तत्र
सत्यागजातेर्षयोपहसन्त्योपि शुद्धप्रेमविशेषज्ञाभावेन तत्सुल्लेख-
पुरुषार्थत्वात् नन्मात्रं पृच्छन्ति कश्चिदिति ननु युष्माभि-
र्विना कथं कस्य सुखं तत्राहः पुरति नागरलीगणप्राप्त्या
प्राप्त्याविशोगे तस्य सुखं घटतेति भावः ॥ ९ ॥

यद्यपि तस्य सुखेनैव किलास्माकं सुखं तथापि स्वे-
तत्कर्तृकतत्स्वरूपमवश्यमपेक्ष्यमित्याशयेन तं पृच्छन्ति—कश्चिदिति
बन्धून् सबन्धून् भीष्मादिगोपाद् वा संशये स च शोक-
व्यञ्जकः अपि किम् अनुसेवां निरन्तरमजनं यद्वा अनुसरते पुर-
लीभिः सह गोष्ठ्यनन्तरं प्रसङ्गाद्गौणतयापि स्मरति स्मरते
इति पुनरुक्तिरास्यां वाचाहः कदाहं महाभुज इति महापुरुष-
स्यैतदुचितमिति व्यज्यते वस्तुतस्तु भावविशेषोत्कण्ठया
बन्धादीनां वयाणां यद्योत्तरं श्रेष्ठं तद्वत् बन्धून् न स्मरन्तु
नाम पितरं तु किमहो स्मरतीत्येवं व्याख्येयं स्वेषां तु वृथक्-
कृत्य पञ्चादुक्तिर्वैजने ॥ १० ॥

भीमजीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

प्रेममेवाह—कश्चिदिति श्राम्याम् । हे राम ! नोऽस्माकं सर्वे
बान्धवाः कुशलमासते कश्चित् द्वारः सुतैरभिताः इदं विस्मृत्य-
भावसूचकं विशेषणं यूयं नोऽस्मान् स्मरथ कश्चित् ॥ ७ ॥

दिष्ट्येत्यानन्दे अस्माकमयमानन्द इत्यर्थः । सुहृज्जनाः वसु-
देवदेवक्यादयः मुक्ताः कंसनिर्बन्धाभ्योक्षिताः काञ्चिद्विपु-
नित्यं काञ्चित् निर्जित्य जलदुर्गे च दुर्गे द्वारकामित्यर्थः ॥ ८ ॥

गोप्य इति । रामस्य सन्देशेन पुनः पुनरीक्षणे आहताः
पप्रच्छुः, प्रथमेवाह—कश्चिदास्त इति । पुरलीजनवल्लभ इत्यनेन
प्राप्त्यस्तीष्वात्मसुतस्य प्रीत्यभावो हेतुर्गमितः ॥ ९ ॥

स कृष्णः पितरं नन्दं मातरं यशोदाञ्च स्मरति कश्चित्
अपि वेति । अस्माकमनुसेवामनुवर्त्तनं स्मरते किं वा न स्मर-
त्येवेति भावः ॥ १० ॥

श्रीमद्विजयवज्जीर्यकृतपदरत्नावली ।
 रामसम्दर्शनेनाहताः जातबहुमानाः ॥ ९ ॥
 अस्माकमनुलेवां स्मरते नवा ॥ १० ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्दर्भः ।

हसन्त्य इत्युन्मादबोधकं श्रीकृष्णोपहासगर्भं हासं कुर्वन्त्य
 इत्यर्थः ॥ ९-१० ॥

श्रीमउजीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसम्दर्भः ।

गोप्यो हसन्त्यः पप्रक्षुरित्यादि । गोप्योऽत्र नित्यसिद्धेतरामुनि-
 रूपेति बोद्धव्यं हसन्त्य इत्यस्यार्थं भावः प्राक् यदुत्तमोयमायाति
 इति कृष्णागमनमाशङ्क्य त्वरयागताः पश्चाद्दलदेवमालोक्य
 स्वाभाव्यं प्रति सासृग् हसनं चक्षुः ॥ ९ ॥

यथागतं तथा निवर्त्तितुमयुक्तमिति समयोचितमेव पृच्छन्ति
 कश्चिदित्यादि । कश्चित् बन्धून् स्मरति बन्धुस्मरणस्तु युक्तमेव
 यद्यवा पुरस्त्रीजनवल्लभश्चेदतो बन्धुस्मरणमपि तस्यासम्भाव्यं
 किं स्मरतीति साध्यसूचिकः अपि प्रश्ने वा कटाक्षे प्रस्माक-
 मनुलेवां स्मरते महाभुज इति गाढालिङ्गनपरम् ॥ १०-१३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नन्दादीनां वाक्याभ्याह—कश्चिज्जो बाग्धवा रामेति । सर्वे
 वसुदेवाद्यः कुशलमासत इति प्रसङ्गात् लौकिकमेतदुक्तम्
 स्नेहश्च पृच्छन्ति कश्चित्स्मरत्येति नोऽस्मान् रामेति स्नेहेन
 सम्बोधनं युज्यं सर्वं एव दारसुतान्विता इति विश्रम-
 रणे हेतुः अतः प्रश्नः सोपालम्भ इव तेषां जातमभ्युदयादिकं
 स्वस्यात्यन्तमिष्टमिति ज्ञापयन्तोनुवदन्ति, दिष्ट्या कंसो
 हतः पाप इति भाग्येनैव सुहृज्जनाः कंसामुक्ताः स्वरूपगुणयोः
 स्वस्यासामाचीन्यं प्रतिपादयन्तः तस्य वचो न दोषावेत्य-
 सूचयन् जरासन्धकृतापद्रवनिवृत्तिमाहुः—निहत्य निर्जित्य रिपू-
 निति । निहत्य कालयवनं बलं च निर्जित्य बहुधा जरासन्धा-
 दीन् दुर्गाधये जयस्थाहेतुत्वात् जयसन्देह एव दुर्गाधय
 इति कथाप्रत्ययेन पूर्वकात् एवोक्त्यते एतत्सूचयति विष्ट्येति
 द्वारकासम्बन्धाभरणं सम्बन्धिभिः सह स्थितिः ॥ ७-८ ॥

एवं सर्वेषां प्रश्नमुक्त्वा गोपीनां विशेषमाह—गोप्यो हसन्त्य
 इति । राजसप्रकरणे ताः शोकरहिनाः कृता इति भग-
 वत्स्मरणेपि तासां हर्ष एव जात इति हासयुकाः ननु
 पूर्णानां पुनः किं प्रश्नेनेलाशङ्क्याह—रामसम्दर्शनाहता इति ।
 रामस्य सम्यक् दर्शनेन जेहकृपापूर्वकेण आहताः आहयुकाः
 तास्ताः यथाभूताः तथानुवृत्तिः कर्तव्येति अप्रश्ने औदा-
 सीन्यं च भवतीति पप्रक्षुः प्रश्नमाह—कश्चिवास्त इति
 सार्द्धः पञ्चभिः । अर्द्धे भावो न्यून इति पूर्वे बहुविधा निरु-
 पिता अपि प्रकृते तस्याः कथायाः अनुपश्रोगात् पुराणान्तर-
 र्थां तामाश्रित्य तन्मगोपकुमारिकाः भगवता द्वारकायां
 नीता एव याः पुनरन्यपूर्वाः ता अपि विमर्शं कियमाणे

तासामेव वाक्यानुसारेण उपालम्भवाक्यैः अत्र च भगवद्वाक्यैः
 भिक्षा एवेति प्रतिभाति साधारण्य एव वा अत्र निरु-
 प्यन्ते सन्ति च ताः शङ्कन्मुडबधे निरूपिताः अत एव
 साम्बन्धनमासां पृथक् क्रियते शब्दबलविवेकेत्वाधीयमाने अन्य-
 पूर्वाः सर्वा एकरूपा एवेति प्रतिभाति बलभङ्गेपि भगवन्नि-
 वेति साम्प्रतं भगवच्छक्तिरत्र प्रविष्टेति अतः पूर्वभावेन
 साम्बन्धनं भगवद्भावेन रमणमित्युभयं न विरुद्धमेत एव साम्ब-
 न्धनात् विशेष उक्तः सहि स्थात्मानं भगवद्गुणं प्रदर्श्य तासां
 लौकिकभावेपि पश्चात्कामनां पूरितवान् उक्ततया अहमेकः
 रूपेण समागतः अत एव आयास्य इति त्वयि वचनं यथाभूतं
 कृष्णः साक्षाद्विष्टकमेति आत्मानमेव रमयतीति यथाकथञ्चि-
 त्परतमेव सम्पादयतीति न बहिर्द्विर्मान् कामश्च गणयति
 भक्तिमार्गविरोधस्तु निरोधे नाशङ्कनीयः लौकिकसहितभक्ति-
 मार्ग एव विरोधश्च अतोपि गोपिकानां भेदे अभेदे वा
 विशेषो नास्तीति न पृथक् निरूपणं तथापि भेदेनैव व्याख्येयम्
 इति सम्प्रदायः लौकिकदृष्ट्या पृच्छन्ति रामेण लौकिक-
 न्यायेन आहता इति कृष्णः स्त्रीणां हितकारी तासां सुखदुःखैः
 तथा भवतीति वयं ह्रिष्टा इति अन्याश्च सुखिता इति समानदेश-
 स्थानमेव आनन्ददातृत्वे सुखित्वं साधारणे त्वसुखित्वमिति
 प्रायेणानुकेप्यङ्गीकृते ता माहुः सत्यं सुखी यतः पुरस्त्रीजन-
 बल्लभ इति अस्मद्वल्लभत्वे कदाचिदन्यथापि स्यादिति
 भावः ॥ ९ ॥

कदाचिदस्मत्स्मरणेनाप्यन्यथा भवतीति सम्भावनया आहुः
 कश्चित्स्मरति वा बन्धूनिनि । बन्धून् गोपाय गोपीश्च आवश्यक-
 स्मरणं पृच्छन्ति पितरं मातरञ्चेति यद्यपि त्वं स्मरसि
 तथापि स कृष्णः स्मरति नवेति सन्देहः एवं प्रसङ्गमुक्त्वा
 स्वस्मरणं सम्भावयन्ति अपिवा स्मरतेऽस्माकमनुलेवामिति ।
 अपेक्षिता सेवा इच्छानुसारिणी अनुसेवा भवति महाभुज
 इति क्रियाशक्तिः महती निरूपिता अनेन नयने आगमनेन
 वा न तस्य काञ्चिच्छङ्का ॥ १० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथेर्दर्शिनी ।

तत्र वृद्धाः पृच्छन्ति—कश्चिज्जोऽस्माकमिति । समानवयसाः
 पृच्छन्ति कश्चित् स्मरथ नोऽस्मानिति ॥ ७-८ ॥

गोप्यः श्रीकृष्णप्रेयस्यः हसन्त्य इत्युन्मादबोधकं तादृश-
 महाविरहदुःखे श्रीबलदेवस्याग्रे तादृशपरमलज्जावतीनां कथमन्यथा
 हासः सम्भवेदिति रामेपि तन्महाभावलक्षणमभिगम्येव ताः
 सम्मानयामासेव नत्वबहेलयामासेत्याह—रामेण कर्त्ता सन्-
 द्भवेन स्वानुजप्रेमवत् प्रेयसीबुद्ध्या स्वकर्तृकेण सवात्सल्य-
 दर्शनेन कारणेन आहताः कश्चित् कृष्णस्तत्र सुखमार्त्ते ननु
 युष्मद्विरहे तत्र तस्य कुतः सुखं तत्राहुः, पुरेति, नागरीः
 सुन्दरीः स्त्रोः प्राप्तस्य तस्य कुतोऽस्माकं आम्त्याणां विरहदुःखं
 सम्भवेत् अतः सुखं घटेतैवेति भावः ॥ ९ ॥

अस्मान् मास्मरतु नाम बन्धून् पितृव्यमानुलादीन् पितरं
 नपुं मातरं यशोदां च किं स्मरति नवा शृङ्गाररसविलासेना-
 हमतस्ताः पुरस्त्रिणोऽधिकस्तमधिकं सुखयन्तीति जानामि

मातरं पितरं भ्रातृन् पत्नीन् पुत्रान् स्वसुरपि ।
 यदर्थे^(१) जहिम दाशार्हं दुस्त्यजान् स्वजनान् प्रभो ॥ ११ ॥
 ता नः सद्यः परित्यज्य गतः सञ्छिन्नसौहृदः ।
 कथं नु तादृशं स्त्रीभिर्न श्रद्धीयेत भाषितम् ॥ १२ ॥
 कथन्नु गृह्णन्त्यनवास्थितात्मनो वधः कृतघ्नस्य^(२) बुधाः पुरस्त्रियः ।
 गृह्णन्ति वै चित्रकथस्य सुन्दरस्मितावलोकोच्छसितस्मरातुराः ॥ १३ ॥
 किं नस्तत्कथया गोप्यः कथाः कथयतापराः ।
 यात्यस्माभिर्विना कालो यदि तस्य तथैव नः ॥ १४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एष किन्तु वनमालाविरचनस्वाप्तकसम्पादनकुसुमपल्लवमय-
 म्बजनशष्पील्लोबादिनिर्माणादिषु वयं तस्य स्मृतिपथमवश्यं याम
 एवेत्यभिप्रायेण पृच्छन्ति, अपिचेति. स्मरते स्मरति महाभुज
 इति तस्य पीनभुजयोर्भेदकिञ्छेदरीत्या कुङ्कुमरसवर्णा न जाने
 साम्प्रतं कीदृशी भवतीति भावः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रश्नमेवाह—कथिदिति ज्ञेयम् ॥ ७—८ ॥

रामसन्दर्शने आहताः सादराः ॥ ६—११ ॥

भाषा टीका ।

हे राम ! वसुदेव आदि हमारे बंधु जन सब कुशल
 पूर्वक तो विद्या मान हे और हे राम ! स्त्री पुत्र समेत
 आप सब कमी हमारा भी स्मरण करतेहो ॥ ७ ॥

पापी कंस मारो गयो यह बड़ा मङ्गल भया वसु-
 देव आदि 'सुहृद जन- कंसके उपद्रव से छूटगया
 यह भी बड़ा मङ्गल भया जरासन्ध को जीत कर
 तथा कालयवध आदि बैरीन को मार कर आप
 लोगो ने द्वारकाकप दुर्गा का आश्रयण किया यह भी
 मङ्गल भया ॥ ८ ॥

बलदेव जी ने सम्बद्ध प्रकार प्रेमसे गोपीन
 को देखा इससे आनन्द को प्राप्त हो कर हे सनीहुरे
 गोपी लोग कुशल प्रभु पृच्छती भई द्वारकापुरी की स्त्री जनो
 के मित्र होकर श्रीकृष्ण तो सुख पूर्वक विद्यमान है, और नन्द
 यशोदा माता पिता अथवा बन्धु जनो का वह स्मरण
 करता है ॥ ९ ॥

• वह महाभुज श्रीकृष्ण एक बार भी अपनी माता यशोदा
 के दर्शन करने को भी आवेगा क्या ? अथवा हमारी सेवा
 का स्मरण करता है क्या ? ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तर्हि तद्गमने युष्माभिः प्रतिबन्धः किं न कृतः तद्वाक्य-
 विश्वासादिति चेत् ननु विश्वासः किमिति कृतस्तत्राऽऽहुः
 कथन्निवति । वस्तुबहुत्वाभावाविधानि वाक्यानि ॥ १२ ॥

तत्रान्या ऊचुः—कथं नु गृह्णन्तीति. अन्या ऊचुः, गृह्णन्ति वा इति.
 चित्रकथस्य चित्रकथाकथनकोविदस्य किञ्च सुन्दरं स्मिते
 यस्मिंस्तेनावलोकनेनोच्छसितः क्षुभितो यः स्मरस्तेनातुराः ॥ १३ ॥

तत्र अन्या ऊचुः—किं न इति । कालसावस्य चास्माकञ्च
 यात्येव किन्तु तस्य क्षुभेनास्माकन्तु दुःखेनेत्येतावानेव विशेष इति
 स्वमितम् ॥ १४—१५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, वधः सदा स्मरत्येवेति चेन्न अनन्यगतीनामस्माकं
 परित्यागेन सौहृदरक्षणपगमादित्याहुः—मातरमिति साज्जन ।
 दुस्त्यजानपि मात्रादीन् स्वजनांश्च सख्यादीन् मात्रादीनां यथो-
 त्तरं क्षिप्रत्वे न्यूनत्वं तत्र भ्रातृभ्योपि पत्नीनां न्यूनत्वनिर्देश-
 सेषु तासामादराभावात् एवमन्यवप्युह्यं तत्र "पतिसुतान्ध-
 भ्रातृबान्धवानतिविलम्ब्य तेत्युच्युतागताः" इति प्राक्तनेन तासां
 वचनेन तेषामतिक्रम एव पूर्वं लक्ष्यते सम्प्रति तु सर्वथा
 तत्परित्यागपूर्वकतया संहत्य सर्वासां वनवास एव जहिमेत्य-
 नेन गम्यते तदुक्तं भ्रमरं प्रति अगुहाणां न इति ततश्च पति-
 पुत्रशब्दप्रयोगश्च लोकप्रसिद्धिमनुसृत्य* गौण्यैव वृत्त्येति बोधिनं
 प्रभो इति तदप्रजत्वाङ्गवानेष सर्वेषां प्रभुः ततोऽन्यस्मै वा
 कस्मा इमे तस्य दुर्नयं निवेदयामेति अज्ज्ञामपि परित्यज्य भवत्-
 पार्श्वमागताः स्म इति भावः । हे दाशार्हेति यदुक्लोज्ज्वलोपि
 त्वं सौहृदादागतः स तु श्रीगोपेन्द्रनन्दनोपि नागत इति
 भावः । ताः त्यकाशेषस्वजनाः अनन्यगतीर्वा परितः सर्वतो-
 भावेन त्यक्त्वा स गतः ननु वत्साः दुष्टकंसवधार्थं गतो-
 ऽधुनाऽवश्यकृत्यं समाधायाच्चिरादागतेति चेन्न सम्भाष्यत
 इत्याहुः, सम्बद्धं वृण्वच्छिन्नं सौहृदम् अस्मासु प्रेमभृङ्गला येन
 सः अन्यथा परित्यागासम्भवात् । कथं नु तादृशमित्यर्थकम् ।
 तादृशं मधुरस्वरविनयव्याप्यादिसम्बाधितं न पारयेहमित्यादि लक्षणं
 स्त्रीभिः कोमलवर्जुजभावाभिरित्यर्थः । अन्यसैः । यद्वाननु कस्याप्यं

(१) विन्न इति । (२) बुधा परस्त्रियः इति च विज्ञा गतः ।

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवताविणी ।

युष्माभिर्वैतादृशाभिर्प्रदं तस्मिन् सौहार्दं किमिति कृतं तत्र नादृशोक्तिप्रतिहतत्वादित्याह-कथन्विति ॥ ११-१२ ॥

अहो वन्या वयं निवृत्तिर्वेन तदुक्तौ विश्वासिभ्यः स्मः पुरस्त्रिभस्त्वभिज्ञाः कथं विश्वसन्तीत्यन्तप्रमोदार्थवर्तिता आहुः कथमिति । नु विस्मये कुनो गृह्णन्ति स्त्रीकुर्वन्ति भ्रष्टे वा अपितु प्रहीतुं नार्हन्त्येवेत्यर्थः । कुतः ? अनवस्थितारमनः अस्थिरचित्तस्य अत एव कृतमभ्यस्यात्मनश्च सर्वं सौहार्दं हन्तीति तथा तस्य पुरस्त्रीत्वाद्वा अपि वै स्मरणे आह्वयमित्यर्थः । वाचा प्रहणं विना आत्मनासक्त्या अस्माकं स्मरणं सम्भवेदित्यभिप्रायेणेति भावः । यद्वा विवित्रवार्त्ता कथयतः सतो यः सुन्दरस्मिताबलोकस्तेनोत्कृष्टितस्मरातुराः चित्रकथादिना कामोद्रेकविवशतया हतविचारत्वादित्यर्थः ॥ १३ ॥

अथोद्विक्तशोकसन्तप्ताः परस्परमाहुः-किमिति । तस्य कथया वार्त्ताया किं न किञ्चित्प्रयोजनम् अपि च कुःशमेव स्यादित्यर्थः । गोप्यः हे कोमलजुंस्वभावा इत्यर्थः । ननु सत्यं तथापि न्युक्तं न शक्नुमो हन्त शोकार्त्ताः किं करवामेति चेत्तत्राहुः कथा इति । अपरा अन्यदीयाः “गाढशोकप्रहाराणामखिन्त्यैव महौषधिः” इति न्यायेनान्यकथाभिस्तत्कथाच्छादनस्य तेन तच्छोकनरणस्यापि सम्भवादिति भावः । नच मन्तव्यं तं विनाऽस्माकं कालो न यास्यतीत्याहुः, यातीति । तथैवेति तर्ह्यस्माकमपि तेन विना कालो यास्यत्येवेत्यर्थः । तद्विरहेण चाद्यावध्यस्माकं हि मध्ये काचिदपि दृश्यामी दृश्या न प्राप्तेतिभावः । यद्वा तथैव तेन विनाऽस्माकमपि सुखेनैवेत्यर्थः । परमदुःखेप्यदुःखतानिर्देशाय तज्जन्मदुःखेनैव तत्सहजमङ्गीकारादत्यन्तदुःखमेव ध्वनितम् ॥ १४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अहिम त्यक्तवत्यः ॥ ११-३० ॥

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतदेव स्पष्टयितुं तस्य सौहार्दाभावाद्वाहुः-मानरमिति साखेन । हे दाशाह ! हे प्रमो ! मात्त्रादीन्यांश्च कज्जानां यदर्थं यन्नमित्तमस्याहम त्यक्तवत्यः ताः नोऽस्मान् सद्य एव पारस्वज्यगनः अत एव सञ्छिन्नं सौहार्दं येन तथाभूतः तर्हि तद्वमने युष्माभिः प्रतिबन्धः किं न कृतः तद्वाक्यविश्वासादिति चत् विश्वासः किमिति कृतस्तत्राहुः-कथं न्वित्यर्थः । तादृशमित्यनेन वञ्जनशीलत्वं विवक्षितं स्त्रीभिरित्यनेन मौल्यमभिप्रेतं कथं न भ्रष्टीयेत विश्वस्येत अहत्वादिभ्यस्तितवत्यस्मेति भावः ॥ ११-१२ ॥

वक्तृबहुत्वाज्जानाविधानि वाक्यानि तत्रान्या ऊचुः कथमिति अनवस्थितः चञ्चलः आत्मा मनो यस्य तस्य कृतमनस्य च कथन्तु बुधाः कुशलाः पुरस्त्रियः गृह्णन्ति विश्वसन्ति-अन्या ऊचुः गृह्णन्ति वा इति । विवित्राः कथाः भाषणानि यस्य तस्य हेतुगर्भमिदं भाषणेनैव व्यामोहयितुमित्यर्थः । सुन्दरं स्मितं यस्मिन् तेनाबलोकेन

उत्कृष्टितः उद्दीपितो यः स्मरः कामः तेनातुराः आकुलाः इ-मपि हेतुगर्भं तस्वात्ताः गृह्णन्ति वै इति निश्चये ॥ १३ ॥

अपरा ऊचुः, किञ्च इति । हे गोप्यस्तस्य कथया वार्त्ताया नोऽस्माकं किं कोवा पुरुषार्थः अतोऽन्याः कथाः कथयतु तस्य श्रीकृष्णस्यास्माभिर्विना यदि कालो याति तर्हि तथैव नोऽस्माकमपि यात्येव किन्तु तस्य सुखेनास्माकन्तु दुःखेनेत्येतावानेव विशेष इत्यनेन ध्वनितम् ॥ १४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यस्य कृष्णस्यार्थे दृढस्नेहनिमित्तं मात्रादीन् कज्जानां हिम अत्याहम आह्वयप्रयोगः ॥ ११ ॥

स्त्रीभिस्तादृशं गुडजिह्वाकालक्षणं नास्ति कथं नु न भ्रष्टीयेत भ्रष्टेयमेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

अस्मद्वन्या नैव भ्रष्टत इत्याहुः-कथमिति । वरस्त्रियः अस्मद्वन्यस्त्रियः अन्यत्र उत्तमस्त्रियः अनवस्थितारमनः चञ्चलमनसः अन्यत्र सङ्गरहितस्य कृतमनस्य अनुपकारिणः अन्यत्रकारिणः विनाशिनः कृष्णस्य पुमधीवस्यान्यत्र पूर्णानन्दस्य मुधा कथं कथं न गृह्णन्ति अन्यत्र वचः मुधा कथं न गृह्णन्ति सार्थमेव गृह्णन्तीत्यर्थः । वैवित्राः नानाविधाः कथाः वाक्यप्रबन्धाः यस्य स तथा तस्य उभयत्र समं कीदृश्यः सुन्दरस्मिताबलोकेन उत्कृष्टितेनोद्वेगेन स्मरेण आतुराः अन्यत्र निरन्तरस्मरणपरकस्यः ॥ १३ ॥

हरये प्रेम्णाः कम्पन्यो मिथो जल्पन्ति-किं न इति । हे गोप्यः ! अपराः कथाः कथयतस्तस्य कृष्णस्य कथया नः किं प्रयोजनं तस्य कृष्णस्य यद्यस्माभिर्विना कालो याति तर्हि तन्न विना नः कालोपि यातीत्यन्वयः ॥ १४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

अन्या ऊचुः किं न इत्यादि । य एतं निष्करणः तस्य कथया किम् अपराः कथाः कथय जीधनत्यागाद्युक्तः क्रियतामित्यर्थः । तत्कथां विना कालो न यातीति चेत् तदपि नैत्यपरा आहुः-यातीत्यादि । अस्माभिर्विना यदि तस्य कालो यथा यास्यति तथैव नः यास्यति इति सामर्थोक्तिः ॥ १४ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यद्यपि भगवत्सखा त्यक्ता तथापि कालविलम्बात् भवत्येव बुद्धिरन्वयेति पुनस्तासां दोषनिराकरणार्थं निरूपयति-मातरं पितरमिति । पञ्चावश्यकाः स्त्रीणां मुख्याः माता भर्ता परित्यजेति वक्तव्ये स्त्रीतीमिति साधाय्येनैव तन्निराकरणमपि कृतं भर्तृत्वस्य भगवत्स्येव आपितत्वात् पत्नीं पुत्रमिति पाठे न कोपि सम्यहः आद्यन्तयोः स्त्रीप्रहर्णं तासां तदनुरोधो महानिति सर्वैः निराक्रियमाणाः तदनुरोधं परित्यज्य भगवानेव गृहीत इति यदर्थं अहिमेत्युक्तं दाशाहंति-सम्बोधनात् पञ्चापापेन कथनं कारयति त्यागो महानिति वक्तुं तां विशेष-

श्रीमद्विष्णुभाष्यकृतसुबोधिनी ।

शक्तिः बुद्ध्यान् स्वजनानिति अन्तःकरणदेहसम्बन्धौ इदौ निरूपितौ प्रभो इति सम्बोधने सामान्यस्य विद्यमानत्वात् शक्त्यागे उपालम्भो युक्त इति बोधितम् ॥ ११ ॥

यद्व्यंशमेतद्विरूपणं तमुपालम्भमाहुः—ता नः स्वयः परित्यज्येति । अन्तःकरणेपि परित्यागार्थमाहुः—सञ्चित्तसौहृद् इति । सम्यक् कृते मरणसमानाधानामप्युपेक्षणात् ननु बाधत एव बसु-
हवपुत्रो यथाकथञ्चिद्भागस्य स्थितः तत्किमिति सर्वपरि-
त्यागं सेवित इति चेत्तत्राह—कथं नु तादृशं स्त्रीभिरिति । युक्त्या यद्यपि त्यज्यतीति निश्चितं तथापि हृदयाद्यालम्भनं यथाविश्वास उत्पद्यते तथा माषितं कथं न भङ्गीयेत स्त्रियो हि शुद्धभावा न कपाट्यं जानन्तीति स्मरसा अतो बाधये-
विश्वासादेकं कृतमिति नास्माकं दोषः “सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ‘कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रप-
स्यति’ इत्यादिवाक्यानि च शास्त्रदृष्ट्या नु इति वितर्कं हृदिदेवमप्यस्ति यो विश्वासं न कुर्यादित्यसम्भावनापि वृत्तिता ॥ १२ ॥

प्रथं मास्त्वय्येण भगवति दोषं सम्भाव्य साम्प्रतं पुर-
ष्णीणां सम्बन्धं करोतीति स्मृत्वा सुतरामीष्यां जाता ततस्तस्य तद्वैयर्थिकमुक्तं मा भवदिति विचारयन्त्यः पुरस्त्रियोपि चेत् निवृत्ता भवेयुः तदा भवेदिति ता निवर्त्तयितुम् उपालम्भते—कथं नु गृह्णति इति । ननु, सुखकराणि वाक्यानि सुखञ्च प्रयच्छति तत्कथं न विश्वसनीय इति चेत्तत्राह—अनवस्थितात्मन इति । न अवस्थिताः एकत्र प्रतिष्ठिताः वेदे लोके वा आत्मानो जीवाः यस्य नहि भगवत्सेवकाः कचित्प्रतिष्ठिता, भवन्ति तस्य हि इत्यनेन तत्सेवकत्वे स्वस्यापि भविष्यतीति अतो भगवदी-
यानां भगवद्व्यतिरिक्ते प्रतिष्ठितत्वाभावात् ऐहिकामिलाविष्यः नु निश्चयेन कथं गृह्णति ननु प्रतिष्ठिते साधने कृते कथं प्रतिष्ठां न लभन्ते “अस्मिन्नेव लोके प्रतिष्ठितान्ति, वा एना रात्रीरूपयन्ति” इत्यादिवाक्यैः कृते कर्मणि कथं प्रतिष्ठां न लभन्ति इति चेत्तत्राह—कृतप्रत्येति । सहि कृतमपि इति मत एवोक्तम् ।—

“लौके स्वास्थ्यं तथा वेदे हरिस्तु न करिष्यति ।

पुष्टिमार्गे स्थितिर्यस्मात्साक्षिणो भवताखिलाः ” ॥ इति श्रुत्वा जानन्तीति चेत्तत्राह—बुधा इति । बुधत्वे हेतुः, पुरस्त्रिय इति, पुरवासिनो विश्ववृणा भवन्तीति तत्र स्वय-
मेव च न प्रहणाप्रहणयोर्दुःखतारतम्यं विचार्य भगवत्से-
वदेव दुःखमिति प्रहणोपपत्तिमाहुः—गृह्णन्तीति । वै निश्चयेन तत्र पूर्वपक्षोपि तत्र हेतुत्रयमाह—चित्रकथस्य कथावैविज्यात् तादा वशीकृता गृह्णन्ति सुन्दरस्मितावलोकार्थ्यां च मनः तार्यन्त्यां च व्यामोहिताः गृह्णन्ति त्रयाणां कार्यमातमित्याहुः स्मितावलोकार्थ्याम् उच्छ्वसितो यः स्मरः मर्यादामुत्सृज्य उद्धृतो गतः तेन आतुराः यथा उवरातुरो वैद्यवाक्यं शृणोति इति वाक्यात् हृदितकविक्रमपि भङ्गयति तद्विदित्यर्थः ॥ १३ ॥

एवं काश्चित् कथं दुःखमनुभूय अज्ञातवशात् दोषनिव-
र्त्तके दोषं सम्भावयन्ति तासां निषेधार्थमग्या आहुः—किं नः तत्कथया गोप्यं इति । हे गोपस्य स्त्रियः पामर्यः तत्कथया नः

किं भक्तिनिरोधमुक्तीनां दोषोत्पत्तौ प्रयोजकत्वाभावात् सुतरां दोषजनकत्वाच्च तत्कथया नः कोपि नोपकारः भक्तिमार्गे प्रतिबन्धान् दूरीकृत्य केहे भगवद्भजनं कृतं स्यात् निरोधे तु क्षणमात्रमपि भगवद्दर्शने देहेन्द्रियादिकमपि त्यक्तं स्यात् युक्तौ चेत्तन्मग्नणं न स्यात् अतो दोषानामनिवृत्तत्वाङ्गुणानां चाभावात् तत्कथया नः किं, ननु कथापि भोतव्या वक्तव्या वा कथारसावेष्टादिति चेत्तत्राह—कथाः कथायतापराः इति । यास्तु न दोषोत्पत्तिः ननु कथमेवमौदासीन्यं कर्तुं शक्यं तत्राह—यावत्स्माभिर्विना काल इति । पारमार्थिकप्रयो-
जनाभावात् लौकिकप्रयोजनार्थं भगवानपेक्ष्यः तत्रोभयोः विषयता भोक्तृत्वञ्च एवं सति अस्माभिर्विना यदि तस्य कालो गच्छति तदा अस्माकमपि तं विना गच्छत्येव नहि वयं मृता येन विना यस्य न निर्वाहः सः उपालम्भ्यो भवति तदा न दोषः शास्त्रे लोकेपि न विना न यथा प्राणात्यये सर्व-
विषयपरिग्रहस्य नहि स्त्रियमाणः निषिद्धादपि जलमग्नं वा गृह्णाति प्रत्यवेति तथा भगवता विना चेदस्मात्प्राणा गच्छेयुः तदोपालम्भो निर्बुद्धः अन्यथा दोष एव स्यात् उदासीनो-
पालम्भवत् अथ भजनानुरूपेण भजनं तद्भगवति नास्त्येव अस्माभिर्विनिवृत्तं तस्य कालो गच्छतीति अतः स्वस्य तथा-
धिकारे भगवच्छास्त्रप्रामाण्ये भगवानेव समागच्छेत् अत्राभा-
वयेतु मरणमेव स्यात् उभयमपि नास्तीति हृयोपालम्भो न कर्तव्य इत्यर्थः । उभयविधा मन्येताः मूर्च्छापर्यन्तव्यापारयुक्ताः अतो दुःखात् प्रथमा वदन्ति मरणाभावाच्च परा निषे-
धन्ति ॥ १४ ॥

श्रीमद्विष्णुभाष्यकृतसुबोधिनी ।

ननु, भोः कृष्णप्रियाः स प्रेमवान् कृष्णः सदा च स्मर-
त्येवेति चेन्न अनन्यगतीनामस्माकं परित्यागेन तत्प्रेमपि न विश्वासिम इत्याहुः—मातरमिति साज्जं न । तास्तथाभूता अपि अस्मात् स्वयः परित्यज्य गतः ननु तर्हि तद्भजने युष्माभिः प्रतिबन्धः किं न कृतः तेन साज्जमेव वा कथं न गतं तत्राहुः—तृणपत्रवत् सञ्चित्तं सौहृद् प्रेमशृङ्खला येन सः अतः कथय किं वयं कुर्म इति भावः । ननु तर्हि तेन विना प्राणधारणात् युष्माभिरपि, तस्मिन् प्रेमच्छिन्नमेवेति चेन्मैवम् आयास्ये इति दूतद्वारा मुहुर्मुहोच्छ्वादिप्रिया अपि प्रेम-
शृङ्खलायाः पुनर्ग्रन्थनात् निर्गच्छन्तोऽप्यस्माकं प्राणाः पुनर्बद्धा तेनैव स्थापिता इति ननु तर्हि स आयास्यत्वेव कथमधीराः सन्ति चेन्मैवम् अद्याप्यनागमनासेन तदा तन्मृषेव भाषितमित्य-
पुना विमृशामः कथं तर्हि तद्भाषिते तदा विश्वस्तं तत्राहुः कथं न्विति स्त्रीभिरवक्रबुद्धिभिरबुधाभिरस्माभिस्तादृशं माषितं कथं न भङ्गीयेत ॥ ११—१२ ॥

किञ्च वय्याः स्त्रियो वयं निर्बुद्धय एव स्म नागर्ह्यताः अतिसुधियः स्त्रियस्तद्भाषिते कथं विश्वसन्तीत्याहुः—कथं न्विति । ताः प्रत्यन्याः समाद्वन्धः आहुः—चित्रकथस्य मिथ्या कथापि तन्मुक्ते विस्मयरसमयी परमस्वाप्तीभवतीति कथारसात्वाद-
त्यागासाध्यादेव शृङ्खलन्तीत्यर्थः । हेत्वन्तरमप्यस्तात्याहुः—सुन्दर-

इति प्रहसितं शौरेर्जल्पितं चारुवीक्षितम् ।
 गतिं प्रेमपरिष्वङ्गं स्मरन्त्यो रुरुदुः स्त्रियः ॥ १५ ॥
 सङ्कर्षणस्ताः कृष्णस्य सन्देशैर्हृदयङ्गमैः ।
 सान्त्वयामास भगवान्ज्ञानानुनयकोविदः ॥ १६ ॥
 द्वौ मासौ तत्र चावात्सीन्मधुं माधवमेव च ।
 रामः क्षपासु भगवान् गोपीनां रतिमावहन् ॥ १७ ॥
 पूर्णचन्द्रकलामृष्टे कौमुदीगन्धवायुना ।
 यमुनोपवने रेमे सेविते श्रीगणैर्वृतः ॥ १८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तितकृतसाराथदर्शिनी ।

स्मितपूर्वावलोकनेन उच्छ्वसितः उन्नय प्रहृष्टो यः स्मरस्तेन
 आतुराः ॥ १३ ॥

ताः सर्वाः प्रत्यग्या मत्यसुयाप्रेमसंस्मरन्मवत्य आहुः-किञ्च इति ।
 काकत्तावत्तया चास्माकं च यात्येव किन्तु तस्य सुक्तेन अस्माकं
 दुःखेनेत्येतावान् तस्माद्विशेषः । संयुक्ता जीवन्ति वियुक्ता म्रियन्ते
 वयन्तु न जीवामो नापि म्रियामहे इत्यस्यस्त्रीभ्यश्च
 विशेषो विधात्रैवास्माकं जलादे लिखितस्तत्र कः प्रतीकार इति
 भावः ॥ १४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

लज्जितं सौहृदं येन सः ॥ १२ ॥

मनु, तादृशे भवतीनां सौहृदं 'कुतः प्रवृत्तमित्यत्र मौख्यादि-
 त्याहुः-कथमिति । स्त्रीभिरनुधाभिरस्माभिस्तादृशं मनोहारि भाषितं
 कथं तु न भङ्गीयेत विश्वसेत काश्चित् आस्तामनुधता
 अस्माकं कथा, पुरस्त्रियो बुधास्तद्वचः कथं गृह्णन्तीत्याहुः-अन्या
 आहुः-गृह्णन्तीति । सुन्दरं यस्मिन् तेनावलोकनेन उच्छ्वसितो
 यः स्मरस्तेनातुराः चित्रकथस्य चित्रकथाकथनकोविदस्य वचो
 गृह्णन्त्येव ॥ १३ ॥

अन्या आहुः किं न इति ॥ १४-१६ ॥

भाषाटीका ।

हे दाशार्ह ! हे प्रभो ! जिस कृष्ण की प्राप्तिके आर्थ हम गोपी
 लोग जिनको दुःख से भी त्याग नहि किया जावे ऐसे माता पिता
 भ्राता पति पुत्र बहन आदि स्वजनों का परित्याग कर देती-
 भई उन्हीं हमारा शीघ्र हि परित्याग करके सुहृद् भाव का
 सम्यक् प्रकार खेदन कर वह जलागया ॥ ११ ॥

उसने यह जो कहा रहा कि हे गोपियो आप के
 किये हुये उपकार का हमें प्रत्युपकार नहि कर सकते
 इस प्रकार के उसके भाषण में सरलः जमाव बारी हम
 स्त्री लोग क्यों नहि विश्वास करसकती हैं इस लिये उस
 के वचन में विश्वास करके हम सब वचन में आपनई ॥ १२ ॥

पुरमें रहनेबारी चतुर स्त्री लोग जलायमान मनवावे
 कृतज्ञी कृष्ण के वचन में क्यों कर विश्वास करेंगी उन
 गोपीन में से अन्यगोपी बोलों कि चित्रविचित्र नानाप्रकार
 की कथा कहने में कृष्ण बड़ा निपुण है इस लिये उस की
 कथा श्रवण करके उस के वचन में अवश्य हि भ्रमाकर
 लेती होंगी तथा उस कृष्ण का सुन्दर मन्द हास सहित
 कदाह से प्रकाशित हुए कामदेव से आतुर होकर वे पुर
 की स्त्री लोग अवश्य हि उसके वचन में विश्वास करती
 होंगी ॥ १३ ॥

उन गोपियों में से अन्य गोपी बोली, कि भरी हे गोपियों !
 उस कृष्ण की कथा से हम को क्या फल होगा कुछ भी
 नहीं होगा किन्तु उसके स्मरण से दुःख हि बढेगा यदि
 आप को कथा हि कहनी हैं तो अन्य की कथा सहो और
 हमारे बिना भी जैसे उस का काख व्यतीत होता है तो
 उसी प्रकारसे उसके बिना हमारा भी काल व्यतीति होता
 ही है परन्तु उस का सुख से व्यतीत होता है और हमारा
 दुःखसे व्यतीत होता है इतनाहि भेद है ॥ १४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाथद्गोपका ।

नानाविधेष्वनुनयेषु कोविदः ॥ १६ ॥

मधुं चैत्रम् माधवं वैशाखम् गोपानां रतिमिति श्रीकृष्ण-
 क्रीडासमये अनुत्पन्नानामतिबालानामन्यासामित्यभियुक्त-
 प्रसिद्धिः ॥ १७ ॥

पूर्णचन्द्रस्य कलामिर्मराचमिरामृष्टं उज्ज्वले कौमुदीगन्ध-
 वायुना कुमुदतीनां गन्धवातेन सेविते यद्वा कौमुदीशब्देन
 तद्विकासितानि कुमुदानि जल्पन्ते कुमुदगन्धवातेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इति एवं प्रहसितादिकं स्मरन्त्यः प्रहसितं स्मितं प्रशब्दक
 आरम्भे प्रयोगात् चार्थिति लिङ्गविपरिणामेनापि सर्वैर्वीज्यं
 प्रेम्णा परिष्वङ्गः सर्वाङ्गगाढाङ्गित्वं यद्वा प्रेमस्नेहार्द्रजमावः
 पर्णं यद्योत्तरं स्मरणेन रोदकत्वे भैरवं शौरिरिति सम्प्रति

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवज्ञोविणी ।

शरत्वंशस्तया प्रकटितात्मन इति गोपिकापक्षपातेन सप्रणयेर्ष्यं वचने स्थित इति तासां तत्र विवेकराहित्यं व्यञ्जितम् ॥१५॥

सङ्कल्पेण इति । अत्र कृष्णस्य सन्देशेरिति तृतीयानिर्देशेन साधकत्वप्रतीतिरिति गम्यते यद्यप्यसौ भगवान् सर्वथा समर्थः तथा सङ्कल्पेण, श्रीकृष्णज्येष्ठभ्रातृत्वेन गौरवविषयः तथा नानानुनयकोविदः नानाविधेषु सान्त्वनोपायेषु पण्डितैः तेनानुनयेनारब्धसान्त्वन इत्यर्थः । तथापि कृष्णस्य स्वभावत एव सर्वेषामपि चित्ताकर्षकस्य किमुत तासामित्येवं रूपस्य सन्देशेरेव ताः सान्त्वयामास यतो हृदयङ्गमैः तैरेव तासां हृदयाभ्यन्तरं प्रविश्य द्रावकेः तत्र हेतुस्ता इत्येव याः खलु तादृग्नुमादवद्या अपि कश्चिदास्त इत्यनेन पद्येन तत्सुखादेव तर्क्यहितवर्गसुखादेव च सुखं मन्यमानाः याश्च अपि वेत्यङ्गेन स्वकर्तृकप्राक्तनतत्सेवायास्तत्कर्तृकस्मरणमात्रेण कृतार्थं मन्यमानाः याश्च मातरमित्यनेन सम्प्रति तदर्थं साक्षादेव मात्रादिकं सर्वमपि त्यक्तवत्यः तच्च स्वयं तस्मै तज्ज्यायसे निवेद्य स्वेषां तदेकनिष्ठत्वं दर्शितवत्यः याश्च तान् इत्यङ्गेन स्वेषां तु तस्मिन्निष्ठत्वं लौह्यं विज्ञापितवत्यः याश्च कथं भित्त्यङ्गेन स्वीयभावस्य तदेकनिष्ठत्वकैमुल्याय स्यन्तरभावमपि प्रमाणीकृतवत्यः याश्च कथं नु गृह्णन्तीत्यङ्गान्तरेण तस्यानवस्थितात्मत्वं कृतप्रवञ्चं दर्शयित्वा स्वेषां तदव्यभिचारित्वं निश्चितवत्यः याश्च गृह्णन्तीत्यङ्गान्तरेण स्वेषां तदेकहृताचित्तत्वं सूचितवत्यः । याश्च किं नस्तत्कथयेत्युक्त्वा महातद्विरहदुःखासहिष्णुनया स्वमनःकठिनीभावाय निवृत्तप्राया अपि इति प्रहसितमिति मुनीन्द्रवचनेन प्रत्युत तदीयज्ञेहवारिधिमग्न-तया लब्धद्रव्या इत्यवगतास्तादृश्यस्ताः आस्तान्तावज्जुक्तवधान्तसंस्थामारभ्य कुरुक्षेत्रगमनावधि तासां तदेकजीवनत्ववर्णनेत्यर्थः । एकादशेन रामेण सार्द्धमित्यादिभिः भीमगवता स्वयं तत्तदनुरागविस्तारणया स्वैकप्राप्तिकथनयेत्यर्थः । अत एवोत्तरत्र गोपीनामित्यत्रामियुक्तानामन्या एव मता इति तैर्वाक्यास्यते तत्र भीमसङ्कल्पेणस्यानुनयाः प्रथमतः शास्त्रावलोकनकला ततः सन्नाघातानिवेदनाकर्णना ततः सम्प्रतद्विषयकनिजानुक्रमपावर्णना ततः सानुतापतदागमनविलम्बकारणनानोपद्रवसूचना ततः सशुक्तकशपथतद्गानयनप्रतिज्ञा ततो युष्माकमीदृशान्तिरोदनं भुत्वा सन्तु प्राणकांतिप्रियतमो बहुतरं दुःखं प्राप्स्यतीति विभीषिकेत्येवं रूपा श्रीकृष्णसन्देशानां हृदयङ्गमत्वञ्च भीमपराशरेण विशिष्य दर्शितम्—

“सन्देशः साममधुरैः प्रेमगमैरगर्वितैः ।

रामेणाश्वसिता गोप्यः कृष्णस्यातिमनोहरैः ॥ इति अत्र साक्षा स्तुतिपूर्वाकाश्वासनेन मधुरैरभिरुचितैः स्तुतिभ्याम् “न पारयेहं निरवद्यसंयुजाम्” इत्यादिरीतिका आश्वासनम् “अचिरान्मामुपैष्यथ” इत्येकं विधम् प्रेमगमैर्त्वं “यस्वहं भवतीनां वै” इत्यादिलक्षणम् अगर्वितत्वं तद्व्यतिरिक्तं साधुना इत्यादि प्रकारम् अन्ते च पूर्ववद्विषयश्रीकृष्णसंयोगमयप्रकाशविशेषव्यञ्जनयातिमनोहरैरित्यर्थः । किञ्च यस्ताः स्वयं जाम्ना सङ्कल्पेणः सान्त्वयामास स मध्ये मध्ये श्रीकृष्णमपि मनसैव समाकृष्य रहसि काञ्चित् प्रति कदाचिदनुमाद्यतीति तथा स इत्यर्थः । अत एव

[१२०]

सान्त्वयामाभेति सुष्ठु घटते एवमेवास्य, वक्ष्यमाणस्वप्रियाभिः क्रीडापि युक्ता स्यात् तत्र तत्र हेतुः भगवान् सर्वज्ञत्वात् । तासु तन्नित्यप्रेयसीत्यस्य तत्त्वसुखसर्वशक्तियुक्त इत्यर्थः । अन्यथा व्याख्याने तु द्वारकायामपि मर्यादालोपः प्रसज्येन इत्यत्रमतिविस्तरेण एवं सन्देशप्रस्थापनेन तस्मिन् तस्य श्रीकृष्णस्य सख्यांशोपि दर्शितः सच युक्तः अतिसमानवयस्त्वा-दाल्यमारभ्य सहविहाराच्च “गोप्यन्तरेण भुजयोरपि यत्स्पर्शाः श्रीः” इति विनयोक्तिदर्शनात् शङ्खचूडावधादौ तथा दृष्ट्वाच्च भगवत्पराशस्तु दशमीभिर्व दशां गतानां तासां रक्षणाथमस्फुरन्नेवासीत् ॥ १६ ॥

तदेव ता इत्यस्य व्याख्या प्रघट्टकानुसारेण तमेवालम्बमानानामभियुक्तानां मतप्रामाण्येन च द्वापित्यत्र गोपीनामिति तदेकमतिगतिभ्यस्त्वपरासां गोप्यन्तराणामित्येवार्थः । सामान्यविशेषवाचकाः शब्दाः प्रसङ्गवशादेव तत्तत्प्रतिपादयन्ति यथा ब्राह्मणा नावमन्त्रव्या इत्युक्तं सर्वं ते गृह्यन्ते ब्राह्मणावरणाया इत्युक्ते तत्तत्कर्मणि योग्या एव ते प्रियन्ते ननु सर्वे नचान्ये तद्वत् नानावाचकशब्दानामर्थः खलु युक्त एव गृह्यते सैम्भवमानयेतिवत् नहि सर्वत्र गोपीशब्देन श्रीकृष्णप्रेयस्य एव ना गृहीता इति नियमः “गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिता यशोदायाः सुतोद्भवम्” इत्यत्र “गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्य” इत्यस्य “रुदितमनुनिशम्य तत्र गोप्यः” इत्यत्र “कृष्णस्य गोप्यो रुचिरं वीह्य कौमारचापलम्” इत्यत्र “गोप्याददे त्वयि कृतागसि दाम” इत्यत्र “प्रसारं लेभिरे गोप्य” इत्यत्र च तथात्रैव “परिष्वक्तश्चिरोत्कण्ठेर्गोपीभिरेव च” इत्यत्र व्यभिचारात् नच प्रसङ्गप्रामत्वेनात्र पूर्वोक्तराणामेकत्वमाशङ्क्यं किन्तु यथा पञ्चमस्कन्धे “क्षेत्रज्ञ एता मनसो विभूतीः” इति “क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः पुराणः” इत्यव्यवहितेपि पद्यद्वये क्षेत्रज्ञशब्दौ जीवान्मपरमात्मकत्वेन पृथगेव व्याख्यातौ यथा च स्थायम्भुवारभगगतपृथिवीमज्जननेव स्वतान्तर्जातहिरण्याक्षवधानुपपत्त्या तन्मज्जनमन्यदेव समर्थनीयं तथा ता इत्यत्रोक्ताः प्रागुक्तान्यथानुपपत्त्या पूर्वाभ्यस्ता एता अन्या एव व्याख्यान्तरे तु द्वारकायामपि मर्यादालोपः प्रसज्येत्यलमतिविस्तरेण तस्मात् प्रकरणमिदमेवमवधार्यम् एवं श्रीकृष्णप्रियाः सुष्ठु सान्त्वयित्वा याः खलु कौमारगतेन गोप्यन्तरेण भुजयोरित्यनेन श्रीकृष्णपरिहासेन भाधितदङ्गसङ्गत्वेपि सिद्धतया सूचिताः याश्च शङ्खचूडावधसमयहोमिकाक्रीडायां श्रीकृष्णप्रेयसीसम्बलिततया वर्णितास्ताश्च प्रागभुनतदङ्गसङ्गास्तदर्थरक्षितकौमाराः कृष्णस्यानुमते स्थित इत्यनुसारेण तत्प्रार्थनया सान्त्वयामासेत्याह-द्वावित्यादिना । चकारावाग्वान्वयं सुहृदिदृष्टुं कण्ठ इत्युक्तत्वान्मुन्यतया सुहृदां दर्शनमेव वाञ्छितमासीत् आनुशङ्किततया गोपीविशेषाणां रतिं चावहजित्यर्थः । अपात्स्विति परमगुह्यत्वं व्यञ्जितम् अत एव यमुनोपवन इति दूरनयनं च राम इति रमणयोग्यता व्यञ्जकं, तत्रापि भगवानिति तत्राप्यनेका—

साम् ॥ १७ ॥

तदेव विशिष्य वर्णयति-पूर्णेति । श्रीरामस्येच्छया तत्रा सहारहसि पूर्णचन्द्रविशेषोदयात् ॥ १८ ॥

—

श्रीमद्भिराध्वीनाय कृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति । प्रेम्णा परिष्वङ्गमालिङ्गनं च स्मरन्त्यः ॥ १५ ॥

सङ्कर्षण इति । नानाविधेष्वनुनयेषु सात्वतनेषु कोविदो निपुणः ताः गोपीः साम्प्रयामास ॥ १६ ॥

ह्री इति । मधु चन्द्रं माधवं वैशाखं चेत्यनौ ह्रीं मासौ तत्रावासीदुचितवान् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया कथम्भूतः सन् नासु मधुमाधवयोः सम्बन्धिनीषु भूपासु रात्रिषु गोपीनां पूर्वं स्वपरिगृहीतानां प्रजाश्लिष्टक्रमणानन्तरम् उत्पन्नानां वा रति-मनुरागमावहमुद्वेगयत् ॥ १७ ॥

किञ्च, पूर्णेति । पूर्णचन्द्रस्य कलाभिः मरीचिमिरामृष्टे उज्ज्वले कौमुदीगन्धवायुना कुमुदतीगन्धवातेन वासिते यद्वा कौमुदीगन्धेन नक्षिकामितानि कुमुदानि लक्ष्यन्ते कुमुदगन्धवायुनेत्यर्थः । यमुनाया उपवने स्त्रीसमूहः परिगृहीता रेमे कोडितवान् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतार्थकृतपदरत्नावली ।

शुकः स्त्राणां धैर्यशिथिलं वचनं वज्रधारोपममिति लोक-सिद्धमित्याशयेनाह- इतीति । इत्थमुक्त्वा शौरः कृष्णस्य प्रह-सितदि च स्मरन्त्यां कुरुदुरित्यन्वयः ॥ १५-१६ ॥

मधुमाधवं वसन्तर्तुम् ॥ १७ ॥

कौमुदी कुमुदती तस्याः गन्धेन संपृक्तेन वायुना सेविते ॥ १८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इदं यज्जमेरिति प्रकटलीलोपदेशपर्यन्तत्वात् सन्देशविशेषणानि चैतानि धीविष्णुपुराणे—

“सन्देशः साममधुरैः प्रेमगमैरगर्वितैः ।

रामेणाहवासिता गोप्यः कृष्णस्यातिमनोहरैः” ॥ इति सङ्कर्षणः मध्ये मध्ये श्रीकृष्णमपि मनसि समाकृष्य दर्शयति त्वि च तथैवार्थः । ताः श्रीकृष्णप्रेयसीः गोपीनां गोप्यन्तरेण भुज्या-रित्यनुसारं शङ्खचूडवादिमहोरिकाविहारं श्रीकृष्णप्रेयसीभिः सम्बलितानां तत्प्रेयसीचूरीणां गोपीविशेषणमित्यर्थः । अत्र च श्रीकृष्णस्यानुमते स्थित इति कारणं योज्यं पूर्वं ह्यनेन तासा-मङ्गसङ्को न वर्णितः किम्बनुरागमात्रं ततश्च तदर्थं रक्षित-कौमारासु तासु च रूपयासौ तथा प्रार्थितवानिति भूपा-स्त्विति परमगुप्तत्वं व्यञ्जितम् ॥ १६-१८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इतीत्यादि । अमर्षादिभावशान्ता स्मृतिभावाद्ये कुरुदुरि-त्यर्थः ॥ १५ ॥

सङ्कर्षणस्ता इत्यादि । ताः कृष्णपरिगृहीताः कृष्णस्य सन्देशैः साम्प्रयामास ननु कथं सन्देशेनैव साम्प्रयामित्याह—इदं यज्जमे-अचिरादेव मे दर्शनं भविष्यतीत्यादिको य आश्वासस्तेन इद-मेतः नानानुनयाः कृष्णस्य ये ये नानानुनयास्तेषु कोविदः पण्डितः तेषु येषां रतिरिति जातेत्यर्थः ॥ १६ ॥

गोपीनां रतिमावहन् इत्यादिषु गोपीनां स्वपरिगृहीतानाम् एवं स्त्रीगणैरित्यत्रापि तथा ॥ १७-१८ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो मरणपर्यन्तं पीडिताः भगवदिच्छया अन्तस्तापे बहिः कृतवत्य इत्याह—इति प्रहसितमिति । प्रहसितमान्तरं बहि-र्धामोहकं शौरैरिति सामर्थ्यमुक्तं जल्पितं वाचनिकं चारु वीक्षितमैन्द्रियिकं कायिकं त्रिविधमप्याह गतिं प्रेमपारिष्वङ्ग-मिति एवं पञ्चाङ्गं भगवन्तं स्मरन्त्यः मोहं मूढतां प्राप्ताः ॥ १५ ॥

मरणे तु सम्भाषिते भगवानेवागच्छेत् सायुज्यं वा दद्यात् तद्भावाद्बलभद्रेण सान्त्वनं कृतमित्याह—सङ्कर्षण इति । ताः पूर्वं निरुद्धाः अपहतशोकाश्च पुनरुत्पन्ने दीर्घे उज्ज्ववत् ततोपि विशेषप्रकारेण साम्प्रयामास यतो भगवान् नाना-प्रकारानुनये कोविदश्च यथैव ताः साम्प्रयता भवन्ति तथैव कृताः ॥ १६ ॥

सान्त्वनार्थमेव ह्ययं गतः वाक्यमात्रेण साम्प्रयनं न भव-तीति वसन्तसमये तत्रैव स्थितेत्याह—ह्री मासौ तत्र वावा-त्सीदिति । सहि बहुकालं यत्र कश्चित्सिद्धति तत्रापि स्थितः मधुं माधवमेव चेति वसन्त एव कामकृता पीडा महतीति तस्मिन् विद्यमाने कामो न पीडयतीति भगवान् उज्ज्वद्वारा भौतिकसमाधानं कृत्वा लौकिकन्यायेन बलभद्रेण कृत-वानिति रामो रतिवर्धनः भूपासु भगवद्रूपोभूत्वा गोपीनां रति-मावहन् स्वयमपि रेमे इत्यग्रेण सम्बन्धः । अवासीदिति पूर्वेषु वा चकारात् स वसन्तो मासत्रयारमकः इति ज्ञातव्यम् अन्याथैव चेद्वच्छेत् तदा लोके अनौचित्यं भव-तीति भगवदिच्छया स्वयमपि रतिं कृतवानित्याह—पूर्णचन्द्र-कलामृष्ट इति । तत्पतिसम्बन्धे या न विरुध्यन्ते ता बलभद्रेणापि न विरुध्यन्त एव अनेन सर्वत्र भगवज्जम्बु भगवत्सिध्वर्थे साक्षात्तिलेपे सम्बन्धाभावात् अनुकल्पाः कृता इति सूचितम् अनुकल्पाऽपि सानुभाव एव भवति ननु निरनुभाव इति यमुनाकर्षणं वरुणादिसम्माननञ्च निरूपयिष्यतीति स्वाज्य एव देहादिरिति यथा वस्त्रपावनार्थं जले वस्त्रं प्रक्षिप्यते तथा एता भगवज्जमे प्रक्षिताः ॥ १७ ॥

रमणे साधनान्याह—पूर्णचन्द्रकलाभिः मृष्टे उज्ज्वले यमुनो-पवन इति वनं नदी च रसपोवके अपेक्षितौ वायुरिति देशं निरूप्य निरूपयति—कौमुदीगन्धवायुनेति । कुमुदसम्बन्धिनी कौमुदीनदी तत्सम्बन्धिगन्धवायुनेन वायुना सेवितत्वादेव मगद्वत् इदं रमणे पुष्पादिचयादिरूपं बहिरिति ज्ञापयितुं स्त्रीगणे-वृत्त इत्युक्तं गणशः सर्वविधा एव स्त्रियस्तत्र सतीति ज्ञापि-तम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

इतीति । स्त्रीसुधारसमयप्रहसितादिशब्दपञ्चकेन तासां इदं विज्ञं कृष्णचन्द्रेण गतमतस्ताः कथं जीवन्तु कथं त्रियन्तामिति श्रीबलदेवामेपि विद्वकीभूय कुरुदुरेव ॥ १५ ॥

वरुणप्रेषिता देवी वारुणी वृक्षकोटरात् ।

पतन्ती तद्वनं सर्वं स्वगन्धेनाध्यवासयत् ॥ १९ ॥

तं गन्धं मधुधाराया वायुनापहृतं बलः ।

आघ्रायोपागतस्तत्र ललनाभिः समं पपौ ॥ २० ॥

वीर०पाठः (उपगीयमान उद्गायन् वनीताशोभिमण्डले ।

रेमे करेणुयूथेषु माहेन्द्रो वारणो यथा ॥ क ॥

नेदुर्दुन्दुभयो व्योम्नि वृषुः कुसुमैर्मुदा ।

गन्धर्वा मुनयो रामं तदीर्यैरीडिरे मुदा ॥ ख ॥

उपगीयमानचरितो वनिताभिर्हलायुधः ।

वनेषु व्यचरत् क्षीबो मदविह्वललोचनः ॥ २१ ॥

स्नग्धेककुण्डलो मत्तो वैजयन्त्या च मालया ।

विभ्रस्मितमुखाम्भोजं खेदप्राप्तेयभूषितम् ॥ २२ ॥

। श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

कृष्णस्य सन्देशैरिति उद्भवस्य दास्यभावः सकूर्णस्य वासस्यभावश्च कृष्णेन न गणितः किन्तु भयोरनयोः सख्यभाव एव सन्देशप्रेषणहेतुरभूदिति हेतुं बहुवचनेन कश्चित् सन्देशो ज्ञानगर्भः कश्चिदनुनयगर्भः कश्चित् प्रभावगर्भ इत्येवं बहव एव सन्देशाः हृदयङ्गमैरिति रहस्यत्वात् सर्वत्र प्रकाशयितुमर्हतिरिति भावः । नानानुनयकोविद इति भो वत्साः समाश्रितसाम्प्रतमहमेव द्वारवर्ती गत्वा बलादेव तमिह आनेष्यामि नाहमुद्धव इव तदधीन एव केवलमिति स्वप्रौढिमहापक इत्यर्थः ॥ १६ ॥

मधु चैत्रं माधवं वैशाखं गोपीनां रतिमिति श्रीकृष्ण-क्रीडासमयेऽनुरण्णानामतिबालानाञ्चान्यासामित्यभियुक्तप्रसिद्धि-रिति श्रीस्वामिचरणाः शङ्खचूडवधसमयहोरिकाक्रीडायां याः कृष्णप्रेयसीसम्बलिततया रामप्रेयस्योपि निर्दिष्टास्तासामेवेत्यस्तप्रभुचरणाः ॥ १७ ॥

पूर्णचन्द्रस्य कलाभिः कौमुदीभिरामृष्टे उज्ज्वले कौमुदीनिकसितत्वात् कुमुदतीनां गन्धवत् वायुना सेविते यमुनोपवने श्रीरामघटतया प्रसिद्धे स्थले किन्तु यत्र श्रीकृष्णेन रासक्रीडा कृता तत् स्थलमपि रामेण दूरतः परि-इतम् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विष्णुकवेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

रतिमनुराममुद्भवम् श्रीकृष्णे प्रापयत् ॥ १७ ॥

पूर्णचन्द्रस्य कलाभिर्मरीचिमिराकृष्टे उज्ज्वले कौमुदीशब्देन तीक्ष्णकसितानि कुमुदानि लक्ष्यन्ते तद्वन्धवता वायुना सेविते

यमुनोपवने श्रीकृष्णलीलास्मरणकथनादिभिः रेमे ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकार कथन करते २ श्रीकृष्ण का हास्य और प्रिय वचन तथा मनोहर देखना यह गमन और प्रेमसे अलङ्कन को स्मरण करके वे गोपी लोग रुदन करतीं भई ॥ १५ ॥

समुझाने में नाना प्रकार के प्रियवचन बोलने में निपुण भगवान् बलदेव जी श्रीकृष्ण की तर्फ के अति मनाहर सन्देश से उन गोपियों को समुक्ता ते भए ॥ १६ ॥

भगवान् बलरामजी रात्रीन में गोपीन की प्रसन्नता करने के लिये चैत्र और वैशाख दो मास पर्यन्त व्रजमें वास करते भए ॥ १७ ॥

पूर्णमासी के चन्द्रमा की कलासे प्रकाशमान और दिनी की सुगन्धयुत पवन जहां चल रहा है एता-कमो जीके समीप बन में गोपियों के अनेक कुण्डले तथा यमुना की धारासे भी विलादेव जी रमण करते भये ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृत भाषाधर्षिणी ।

वारुणी सुधया स्नग्धेन मन्दिरा ॥ १९-२० ॥

क्षीबो मत्तः ॥ २१ ॥

खेद एव प्राप्तेयं हिमं तेन भूषितम् ॥ २२ ॥

भीमङ्गावतस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

देवी तन्मदिराधिष्ठात्री वारुणी वरुणकन्या सैव वृक्ष-
कोटरात् श्रीवृन्दावनकदम्बकुहराक्षारारूपेण पतन्तीत्यधिष्ठा-
नाधिष्ठायास्तेन निर्देशो नद्यादिवत् सच द्वयोरपि लाभ-
विवक्षया अस्या वारुण्या निबिडवारुणीभिन्नवस्त्रनाय च तथा
हरिवंशे तं प्रति तस्या एव वाक्यं "समीपं प्रेषिता पित्रा वरु-
णेन तवानघ" इति अध्यवासयत् स्वसौरभ्येन पूर्वतोप्यधिकं वास-
यामास ॥ १९ ॥

तत्रेत्यतितृष्णया तत्र स्थान एव तन्मधु पपौ बल इति
बलाधिर्भावविशेषं बलात् स्त्रीणां तत्पायनञ्च सूचयति ॥ २० ॥

हलायुध इति स्कन्धस्थलाङ्गलत्वाभिप्रायेण तत्प्रयो-
जने चात्र व्यक्तं भावि मदेन विह्वले घूर्णिते लोचने यस्य
सः ॥ २१ ॥

स्मर्यतीति सार्द्धकम् आपीडाविरूपेणानेकमालायुक्तः वैजयन्त्या
च पञ्चवर्णया लक्षितः स्मितयुक्तं मुखाम्भोजं विभ्रत् भार-
णस्य विशेषेण तात्पर्यं सच विशेषतो वर्णितः श्रीहरिवंशे—

"शिरसा चारुकेशेन किञ्चिदावृत्तमौलिना ।

भ्रवणैकावलम्बेन कुण्डलेन विराजिता ॥

स्वन्दनार्द्रेण पीतेन वनमालावलम्बिना ।

विबभावुरसा रामः कैलासेनैव मन्दरः ॥

नीले वसानो वसने प्रत्यग्रजलदम्भे ।

रराज वपुषा शुभ्रस्तिमिरांघ्र्यथा शशी ॥

लाङ्गलेनावसक्तेन भुजगाभोगवर्तिना ।

तथा भुजाग्रनिष्ठेन मुसलेन च भास्वता ॥

स मत्तो बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः ।

शशिरूपे त्रियामासु यथा खेदालसः शशी ॥

इति ॥ २२ ॥

भीमङ्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

वरुणेति । वारुणी सुधया सहोत्पन्ना मदिरा साच वरुणेन प्रेरिता
सती इदमेव तस्यां वारुणीशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं वृक्षकोटरा-
दापतन्ती अधस्त्रवन्ती स्वगन्धेन तद्गन्धमध्यवासयत्परिमलयाञ्च-
कारेत्यर्थः ॥ १९ ॥

नमिति तं वायुनोपहतं घ्राणं प्रत्यानीनं मधुधाद्याः गन्ध-
माश्राय तत्रागतो बबो रामः स्त्रीभिः सह पपौ पीतवान् ॥ २० ॥

वनिनानां शोभिनि मण्डले उपनीयमानः स्वयञ्जोद्गायन
रेमे यथा करेणूनां इमीनाम् यूथेषु माहेन्द्रो वारुणा गजः पेर-
वतस्तद्वत् ॥ क ॥

नेतुरिति । वज्रपुः देवा इत्यध्याहारः मुदा हर्षेण तस्य
रामस्य वीर्यं वीर्यप्रकाशकैर्वचोभिर्नीडिरे तुष्टुबुः ॥ ख ॥

इत्थमुपनीयमानानि चरितानि यस्य सः क्षीबो मत्तः
मदेन विह्वले चञ्चले लोचने यस्य सः वनिताभिः सह वनेषु
चकार ॥ २१ ॥

तमेव विशिनष्टि—स्मर्यतीति । स्मर्यास्तीति तथा एकं

कुण्डलं यस्य सः वनमालया ऽलङ्कृत इति शेषः । स्वेद एव
प्रालेयं हिमं तेन भूषितं स्मितयुक्तं मुखाम्भोजं विभ्राणः ॥ २२ ॥

भीमद्विजयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अध्यवासयत्स्कारोपेतमकरोत् ॥ १९-२० ॥

इडिरे तुष्टुबुः ॥ ख ॥

क्षीबः मद्यपानमत्तः ॥ २१ ॥

स्वेदप्रालेयेन धर्महिमजलेन भूषितम् ॥ २२ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्यानुभावमाह—वरुणप्रेषितेति । वारुणी काचिल्लभ्या
सह अमृतमधने उत्पन्ना सा अधिष्ठात्री देवता सर्ववृक्षेषु
तिष्ठति सा दैत्येभ्यो दधेति दैत्यराजाधीना सा यस्मिन्नेव
वृक्षे ऽधितिष्ठति तत एव मधुधारा उत्पद्यते सङ्कुर्वणञ्च
तामसी भगवन्मूर्तिः स मधुना सम्प्रीतो भवतीति दैत्यराजेन
वरुणेनाहता देवतात्वात् यथासुखं यथाऽभिलषितगन्धरसरूपा
पतति अनो वृक्षकोटरात् पतन्ती सर्वमेव तद्गन्धं स्वगन्धेन
अध्यवासयत् यथा स गन्धः सर्वव्यामोहको भवति ॥ १९ ॥

अत एव गन्धेनैव वशीकृतो बलभद्रः पपावित्याह—
तं गन्धं मधुधाराया इति । तत्सर्वधनव्याप्तं वायुनोपहतमिति
दूरेपि कीडम् आन्नायोपगतः उभयेषां पूर्णरमणे भगवत्
स्मरणेन कदाचित्सङ्कोचः स्यात् रसो वा नात्पद्येत अत एव
दर्थं ललनाभिः समं पपौ ॥ २० ॥

ततो गतक्लेशस्ताः रतिपोषिका जाता इति वक्तुं तासां
गानमाह—उपनीयमानचरित इति । उपनीयमानं चरितं यस्येति
तस्मिन् रुचिरकृता यतो वनिताः वनमिता इति हलायुध
इति तस्यापि विचाराभाव उक्तः किञ्च क्षीबो मत्तः अनेन
विचाराभावः सम्यक् निरूपिता मदेन विह्वले लोचने यस्येति
लोकात् पश्यन्नपि न पश्यतीत्युक्तम् ॥ २१ ॥

एवमवस्थापन्नस्य आधिदैविकं रूपं प्रकटीभूतमिति ज्ञाप-
यितुं वर्णयति—स्मर्येककुण्डलो मत्त इति । चत्वारि विशेष-
णानि चतुर्मुर्तिवत्सम्पत्तयं निरूपितानि स्मर्यी पुष्पमालापरि-
वीताङ्गः एकमेव कुण्डलं यस्य सङ्कुर्वणस्य तदसाधारणं
चिह्नं योग एव न साङ्ग्यमिति मत्तः स्वभावतो वैज-
यन्त्या नवरत्नसंयुतया आपादलम्बिन्या मालया सह स्मित-
मुखाम्भोजं श्वेतमुखकमलं विभ्रत् श्वेतरूपाः प्रालेयाः हिमकणाः
तेन रुषितमिति अनेन ध्रुमः सहजं शोभाकरः ननु
क्लेशजनितः इति सूचितं ते प्रस्वेदकणाः न शीतला भव-
न्तीति ॥ २२ ॥

भीमद्विषयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

देवी तन्मदिराधिष्ठात्री वारुणी वरुणकन्या सैव वृक्षकोट-
रात् कदम्बकुहराक्षारारूपेण पतन्ती तथा च हरिवंशे तं प्रति

स आजुहाव यमुनां जलक्रीडार्थमश्वरः ।
 निजं वाक्यमनादृत्य मत्त इत्यापगां बलः ।
 अनागतां हलाग्रेण कुपितो विचर्कष ह ॥ २३ ॥
 पापे त्वं मामवज्ञाय यज्ञायासि मयाऽऽहुता ।
 नेष्ये त्वां लाङ्गलाग्रेण शतधा कामचारिणीम् ॥ २४ ॥
 एवं निर्भर्त्सिता भीता यमुना यदुनन्दनम् ।
 उवाच चकिता वाचं पतिता पादयोर्नृप ॥ २५ ॥
 रामराम महाबाहो न जाने तव विक्रमम् ।
 यस्यैकांशेन विधृता जगती जगतः पते ॥ २६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थटीका ।

तस्या वाक्यं "समीपं प्रेषिता पित्रा वरुणेन तवानघ" इति वाक्य-
 नीयं सुधया सहोत्पन्ना मदिरा इति श्रीवामिचरणाः अभ्यवासा-
 यत् पूर्वतोऽप्यधिकं सुगन्धीचकार ॥ १९-२१ ॥

स्वेद एव प्रालेयं हिमस्तेन भूषितम् ॥ २२ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

देवी मदिराधिष्ठात्री वारुणी "समीपं प्रेषिता पित्रा वरुणेन
 तवानघ" इति हरिवंशात् वरुणकन्या ॥ १९-२० ॥

स्त्रीबोधमत्तः ॥ २१ ॥

स्वेद एव प्रालेयं हिमस्तेन भूषितं स्मितयुक्तं मुखाम्बुजं
 विभ्रत विभ्राणः ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

श्रीबलदेव जी की सवा के अर्थ वरुण की भेजी हुई
 अमृत के साथ उत्पन्न हुई मदिरा की अधिष्ठाता देवता
 वृक्ष के खोटर से धारारूप करके गिरती हुई अपने
 सुगन्ध से उस सब वन को सुगन्धित कर देती
 है ॥ १९ ॥

एवमने बलदेव जी के समीप प्राप्त किये उस मधु की
 धारा के सुगन्ध की लेकर उस के समीप में जाकर
 बलदेवजी गोपियों के साथ उस वारुणी मधुका पान करत
 मए ॥ २० ॥

वारुणी के पान से मत्त वारे और उसके मदसे विह्वल
 भ्रं वारे और समीप ये गोपी जनों से जिन के चरित
 का गान हो रहा है तथा हलको धारण किये ॥ २१ ॥

पुष्पन की माला धारण किये एक कुण्डल धारण किये
 तमाव से भी मत्त वारे के सधान अनेक रत्न राखित

[१२१]

वेजयन्ती माला से अलंकृत वर्क के सदृश द्वैत पसीना
 से विभूषित मन्द हास सहित मुखारविन्द को धारण किये
 श्रीबलदेव जी गोपियों के साथ अनेक वनमें विचरने
 मये ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

मत्तोऽयमित्यनादृत्यानागतामापगां नदीम् ॥ २३ ॥

आहुता आहुता यद्यस्माज्जागच्छसि तस्मात् नेष्ये गमयि-
 ष्यामि ॥ २४ ॥

चकिता कम्पिता ॥ २५ ॥

एकांशेन शेषाख्येन ॥ २६-२७ ॥

श्रीमच्छ्रीवगास्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निजमित्यत्र नैतीति पाठः कश्चित् । स तु दुरन्ध्रयः स्वाम्य-
 सम्मतश्च ॥ २३ ॥

पापे इति युग्मकम् । कामचारिणीं स्वैरिणीं वस्तुतस्तु पापे
 निमित्ते लोकानां पापनिवर्त्तनार्थं स्वेच्छयेत्तस्ततो यदुवागाभिनी-
 मित्यर्थः । उवाचेत्युक्त्वाऽपि वाचमिति पौनरुक्त्यं जलमय-
 रूपेणैव तद्वचनात्तत्पादपतनाच्च विसर्ग्येन वंशीरूपा तु सम्प्रति
 श्रीभगवन्महिषीरूपेति अथवा वाचमिति वाग्वैशिष्ट्यव्यञ्जनाय
 देवी ज्येष्ठा श्रीभगवद्रूपानुसारेण लक्ष्म्याः विविधमूर्त्तिवद्भगव-
 न्महिषीवरायाः श्रीकालिन्ध्या एव संज्ञा लयाभ्यायेन तच्छाया-
 विभूतिरूपा भगवत एव महाविभूतेः समुद्रस्य भार्यास्वरूपा
 मूर्त्तिरेका ज्ञेया तथाच तत्रैव प्रत्युवाचाणवधधूमिति तां प्रति
 सम्बोधनं च सागराङ्गने इति ॥ २४-२५ ॥

राम हे जगद्रमण ! अतो मां पीडयितुं नार्हसीति भावः ।
 वीप्सा भीतत्वात् किम्वा कुडस्य तस्याभिमुखीकरणमयदैव्यात् ।
 हे महाबाहो परमबलिष्ठ ! विक्रमं प्रभावं न जाने न हातुं
 शक्तासीत्यर्थः । तत्र हेतुः, यस्येति अत्र षष्ठीनिर्देशादेकांशस्यैव
 कर्तृत्वं लक्ष्यते अत एकांशत्वमयतारविद्योपत्वमेव न त्वङ्ग-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विशेषत्वं तथाच सति यच्छब्दस्य कर्तृत्वे प्राप्ते तृतीयानिर्देश एव स्यादिति विचार्य तैरपि व्याख्यातं शेषाख्येनेति जगती पृथ्वी विशेषेणानायासेन धृतास्तीति शेषः । किमर्थं हे जगतः पते जगद्रक्षार्थमित्यर्थः । माहशानदीसमुद्रादिधारिणी धरणी यस्यकांशेन विष्टेते तद्विक्रमज्ञानं माहशामशक्यमेव स्यादिति भावः ॥ २६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवदिका ।

नस्यैवं चरित्रान्तरमाह— स इत्यादिना । एवं सर्वानिशा इत्यतः प्राक्नेन ग्रन्थेन । ईश्वरः प्रभुः स रामः यमुनावाजुहाव आहुतवान् ततो मत्तोयमित्यात्मवाक्यमनाहस्यानागतामापगां यमुनां कुपितो बलरामः हलाग्रेण विचकर्षाकृष्टवान् इति विस्मये ॥ २३ ॥

पापे इति । आहुतेति हेतुः । हे पापे यद्यतो मया त्वमाहुता मामवहायावहेत्य नागतास्यतत्त्वां खैरचारिणीं शतधा नेभ्यामि शतकुट्यावर्ती करिष्ये ॥ २४ ॥

इत्येवं निर्भर्त्सिताऽत एव भीता यमुना तथैव कर्तुमयं प्रभुरिति शङ्किता हे नृप ! पादयोः पतित्वा यदुनन्दनं रामं प्रति उवाच ॥ २५ ॥

वाचमेवाह—रामेति ज्ञाभ्याम् । तव विक्रमं महिमानं न जाने अपारत्वादिति भावः । तदेव स्पृष्टयितुमाह—यस्येति । हे जगताम्यते पश्यस्तपाठे तस्य यत्र एकांशेन सहस्रतममूर्खैकदेशेन जगती पृथ्वी विधृता विशेषेण धृता तस्य तवेति सम्बन्धः ॥ २६ ॥

श्रीमद्भजयज्यजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हे पापे ! आहुता आहुता ॥ २३—२६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

एवमिति यमुनेयं द्वारकास्थायाः श्रीकृष्णपद्महिष्याच्छाया-रूपम् । एतैव च समुद्रगङ्गीति तत्र तत्र प्रासिद्धिः । तथाच हरि-वंशे प्रत्युवाचार्णवधूमिति । तां प्रति सम्बोधनञ्च साग-राङ्गने ॥ २५ ॥

राम राम इति ॥ २६—२८ ॥

श्रीमद्भुवभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तर्हि स्वरूप एव वारुण्या जात इत्याद्युक्तं तथा प्रतीति-वन्तं देवमपि प्राशयतीति ज्ञापयितुं यमुनां तथा मन्यमानां निग्रहं चिकीर्षुराकारितवानित्याह—स आजुहावेति । केवलं निग्र-हाधमाकारणे सुतरां मत्तता भवतीति यत्रैव पीत्वा तिष्ठति तत्रैव जलकीडा कर्त्तव्येति जलकीडामित्युक्तं तत्रैव कृतेपि मत्तता भवत्येव नदीश्वरमर्यादा स्थापिता न यः कञ्चिदायाम्ति आगता वा कथं न

मर्यादामङ्गं कुर्युः तत्राह—ईश्वर इति । नहि स्वार्थमेव मर्यादा भवति अन्यथा क्रीडार्थं जगन्निर्माणमिति पक्षो न स्यात् नहीश्वरः ईशितव्यमुपसर्पति ततो यमुनया विचारितं मत्तोयं मत्त एव अविचार्यैव आकारयतीति बलवाक्यमनाहस्य आपगां नन्दीम् अनागतां हलाग्रेण विचकर्ष हलस्याधिदैविकत्वात् देवतासहितां नदीं कूलोपि निम्नभावं सम्पाद्य कुल्यामार्गेण नीतवान् तदा देवतासहितं जलं स्वभावाभातोणागच्छत् तेनैव मार्गेण गन्तुं प्रवृत्तम् ॥ २३ ॥

एतदपि मत्तकार्यमेवेत्याशङ्क्य ज्ञानपूर्वकं तथा करणं-मित्याह—पापे त्वं मामविज्ञायेति । मया ऽऽहुता आहुता अथवा यस्मात् त्वं मामवहाय नागता अतो मया हुता यथा हुता वग्धा भवति एवं शुष्केत्यर्थः । न केवलं शुष्कत्वमात्रं निग्रहः किन्तु अगृहामपि करिष्यामीति यतो वृष्टिजलिनापि लोका नदीत्वं न मस्यन्त इति तदाह—नेष्ये त्वां लाङ्गुलाग्रेणेति । यथा केदारेण सिकं जलं गच्छति ईश्वरवचनोल्लङ्घने महत्यापं पापं च दण्डादिकं न दोषायेति पापेति सम्बोधनं तस्या अप-राधमाह—कामचारिणीमिति ॥ २४ ॥

इयं न तस्य प्रतिज्ञा किन्तु निर्भर्त्सनमात्रमित्याह—एवं निर्भर्त्सितेति । आकर्षणसामर्थ्यदर्शनादेव ज्ञातवती सत्यमेव करिष्यतीति ततो भीता यदुनन्दनं अकृष्टपातुं चकिन्ता आकर्ष-युक्ता सती प्रवाहस्थानात् दूरे गीता उवाच पादयोः पति तेति अपराधसमापनार्थं नृपेति सम्बोधनं परिहानार्थम् मन्त्रो न विश्वसतीति ॥ २५ ॥

तस्याः प्रार्थनामाह—रामरामेति । आदरे वीप्सा तेनप्रवृत्ता परि-हुता महाबाहो इति सङ्गाते भगवत्सामर्थ्यमाह—तत् ज्ञानं सामान्यत एव विशेषतो न जानामीत्याह—न जानं तुव पीरुषं मिति । वस्तुतत्त्वं महाबाहुः अहं परं न जान इति वा ज्ञात्वे-वापराधशान्त्यर्थं तथा वदतीत्याशङ्क्यामाह—यस्यैकांशेनेति । माहात्म्यं हि दृष्टं जानाति नदी पुनः भूम्या एकदेशे भवति भूमिरेवेयं पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा तस्य एकदेशेन विधृता भवति “भूमण्डलं सर्वपायति यस्य मूर्द्धि” इति वाक्यात् तस्मा-दज्ञात्वा कृतापराधा इति क्षमा कर्त्तव्येति भावः । न-त्वज्ञात्वा कृतेऽप्यपराधं दण्डो लोके दष्ट इति, चेत् तत्राह—जगतःपत इति उदासीनव्यवस्थेयं पतित्वज्ञानकृते न दण्डं करोति ॥ २६ ॥

श्रीमद्भिन्ननाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मत्त इति । मत्तस्य बचनं न प्रमाणं यतो नदीमपि माम् आह्वयते मदीयजले विजिहीर्षा चेत् स्वयमायातु इत्यानाहस्य नागताम् ॥ २३ ॥

आहुता आहुता यमुना वाचमुवाचेति यमुनेयं नदीरूपा समुद्रभाङ्गी कालिन्ध्याविभूतिर्देया ननु सा तथा च हरिवंशे “प्रत्युवाचार्णवधूम” इति ॥ २४—२५ ॥

एकांशेन शेषाख्येन ॥ २६ ॥

परं भावं भगवतो भगवन् मामजानतम् ।
 मोक्तुमर्हति विश्वात्मन् प्रपन्नां भक्तवत्सल ॥ २७ ॥
 ततो व्यमुञ्चयमुनां याचितो भगवान् बलः ।
 विजगाह जलं स्त्रीभिः करेणुभिरिवभराट् ॥ २८ ॥
 कामं विहृत्य सलिलादुत्तीर्णयासिताम्बरे ।
 भूषणानि महार्हाणि ददौ कान्तिः शुभां स्वजम् ॥ २९ ॥
 वसित्वा वातसी नीले मालामामुच्य काञ्चनीम् ।
 रेजे खलङ्कृतो लिप्तो महेंद्र इव वारणः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यमुनां कालिन्दीं भगवद्बलारम्भे भगवत्प्रियाधर्षणलीला
 न विरुद्धा ॥ २३ ॥

आहूता आहूता ॥ २४ ॥

चकिता शङ्किता ॥ २५ ॥

एकांशेन शेषाख्येन ॥ २६—२७ ॥

भाषा टीका ।

जलक्रीडा के वास्ते सर्वे नियन्ता बलदेव जी ने यमुना
 को बुलाया बलदेव जी को मद् मत्त समुद्राय कर उनके
 वचन का अनादर कर यमुना जी नहि आई तबतो बल
 देव जी क्रोध में भर कर हथ के अग्रभाग से यमुना को
 कीचने लगे ॥ २३ ॥

पश्चात् बलदेवजी बोले कि हे पापे ! जिस कारण से
 मेरी बुलाई भई तू मेरा अनादर करके नहि आई इसी
 लिये हलके अग्रभाग से तेरे सौ डूकड़ा कर दूंगा तू स्वत-
 न्त्रता से विचरने वाली है इस प्रकार बलदेव जी ने यमुना
 को धमकाया ॥ २४ ॥

हे नृप ! इस प्रकार की जब धमकी दी तब यमुना जी
 भयभीत और कम्पायमान होकर बलदेवजी के चरणों में
 गिरकर बलदेवजी के प्रति बोलती भई ॥ २५ ॥

हे राम ! हे राम ! हे जगत्पते ! जिस आप के एक
 अंश करके इस पृथिवी का धारण होरहा है उस शेष
 रूप आपके प्रभाव को भूल गई ॥ २६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

विजगाहवगाहनं कृतवान् ॥ २८ ॥

उत्तीर्णय निर्गतायासिताम्बरादीनि कान्तिर्ददौ कान्तिर्लक्ष्मीः
 यथोक्तं वेष्मणे —

“वस्त्रप्रदिता काञ्चनी मालामालानपकुञ्जाम् ।

समुद्राग्रे तथा बल्ले नीले लक्ष्मीरयच्छत” ॥ इति
 हरिवंशे च बल्ले प्रति लक्ष्मीवाक्यम् —

“जातरूपमयं चैकं कुण्डलं वज्रभूषणम् ।

आदिपद्मं च पद्माख्यं दिव्यं भूषणभूषणम् ॥

देवेमां प्रतिगृह्णीष्व पौराणीं भूषणक्रियाम् ॥

इत्यादि ॥ २९ ॥

वसित्वा परिधाय आमुच्य कण्ठे निधाय खन्धनादिभि-
 रालिप्तः ॥ ३०—३१ ॥

श्रीमद्गीर्वाणस्वामिकृतवैष्णवश्रीविणी ।

अत एव परं भावं महासङ्कल्पजलक्षणं स्वभावं तच्च
 त्वया ज्ञायत एवेत्याह, भगवन् हे सर्वज्ञेति तत्र हेतुः विश्वस्य
 आत्मन् परमात्मकिति अतो विकर्षणात्मोक्तुमर्हसि ननु महाका-
 लङ्किनीं त्वां कुतो मुञ्चेऽहं तत्राह—प्रपन्नां शरणागतान्
 प्रपन्नजनं च तव कृपेयोचितेत्याह—हे भक्तवत्सलेति ॥ २७ ॥

विशेषेण समाश्वासनपूर्वकममुञ्चत् तथा तत्रैव “शान्तिं प्रज
 महाभागे गम्यताञ्च यथासुखम्” इत्यादि विमोक्षणेन दूराकृष्टिरपि
 ध्वनिता तथाच तत्रैव “कुन्दावनस्य मध्ये तु सा नीता यमुना
 नदी” इति, श्रीविष्णुपुराणे च—

“सा कृष्टा तेन सहसा मार्गे सम्पश्यन्निजगा ।

यत्रास्ते बलदेवोऽसौ ग्रावयामास तद्वनम्” ॥ इति

जले तत्रागतं नदीभागम् ॥ २८ ॥

कान्तिर्लक्ष्म्याः मूर्तिविशेषः श्रीविष्णुपुराणादौ तु लक्ष्मी-
 रित्यंशेनामेवाभिप्रायात् इयमेव द्वितीयक्यूहस्य सङ्कल्पणस्य
 पक्षी ॥ २९ ॥

वसित्वेति स्पष्टम् ॥ ३० ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

भगवत्स्तव परं निरवधिकं भावं प्रभावं हे भगवन्जानसी-
 यमुना प्रपन्नाञ्च मां मोक्तुमर्हसि तदुपयुक्तं सम्बोधयति
 भक्तवत्सलेति मुञ्चेत्यस्य यथापूर्वं गमयेत्यर्थः ॥ २७ ॥

तत इति । बल्लो राम इत्थं याचितो यमुनां व्यमुञ्चत् ततः
 स्त्रीभिः सह जलं विजगाहे च तथा करेणुभिः सहभराटैरावतः
 तद्वत् ॥ २८ ॥

श्रीमद्द्वाराध्याचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

काममिति । कामं यथेच्छं विद्वत्सोत्तीर्णाय निर्गताय रामायसि-
नाम्बरे नीलाम्बरे महार्हाण्यमूल्यानि भूषणानि कान्तिमतीमल्लान्

अथिं स्रजं मालाञ्च ददौ यमुनेति कर्तृपदाध्याहारः यथाकं —

“वरुणप्रहितां चास्मै मालामल्लानपङ्कजाम् ।

समुद्राभे तथा वस्त्रे नीले लक्ष्मीरयच्छत” ॥

इति वैष्णवं चयनं तत्रापि लक्ष्मीर्दर्शनीयरूपा मूर्तिधरा यमुनेति

व्याख्येयम् ॥ २९ ॥

वसित्वेति । वसित्वा परिधाय काञ्चनीं स्वर्णमयीं मालामाबद्ध्य
कण्ठे निधाय काञ्चनीं मालामित्यनुक्तभूषणोपलक्षणम् इत्थं सुन्दरं
अलङ्कृतः स्त्रीभिः सह रेजे यथा माहेन्द्रो वारणः तद्वत् ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मरत्नावली ।

भावमभिप्रायं माहात्म्यं वा ॥ २७—२८ ॥

असिताम्बरे नीलवस्त्रे ददौ यमुनेतिशेषः ॥ २९—३० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

कान्तिर्लक्ष्म्यंशा ॥ २९—३२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

ननु, ज्ञायत एव सङ्कर्षणो महानिति सर्वशास्त्रसिद्धं
तत्कथमज्ञानमिति चेत्तत्राह—परम्भावं भगवन् इति । त्वयि
मनुष्यभाव एव आधिभौतिकभावो वा लोकसिद्धः ननु परो
भावः यथा भगवति कृष्णे स एवात्रविष्ट इति न कोपि जानाति
अतः परम्भावं साक्षाद्भगवतः ते अजानन्ती मां मोक्तुमर्हसि
भगवद्वक्तिसम्बोधनात् इदानीं ज्ञातमिति नाग्रे अपराधः
सम्भवविध्यतीति सूचितं जातेत्यपराधे क्षमा कर्तव्येति सम्बोध-
नान्तरमाह—विश्रुतमस्मिति । आत्मापराधः कस्यपि न दोष-
कर इति तथाप्यधिकारावेशेन भेददर्शनात् अक्षमेतिचेत्तत्राह—
भक्तवत्सलेति, आत्मनो भक्तत्वमाह—प्रपञ्चामिति ॥ २७ ॥

एवं कर्मज्ञानभक्तिप्रकारैः प्रार्थनायां कृतायां त्यक्तवा-
नित्याह—ततो व्यमुञ्चदिति । तथैव मोचनार्थं याचितः यतो भग-
वान् महत इयमेव व्यवस्था पुनरपकारं न करिष्यतीति बुद्ध्वा
तथा कृतवान् इति पक्षं व्यावर्त्तयति—यत्न इति । स्ववत्ताभि-
निवेशादेव तथा कृतवान् ननु ज्ञात्वैत्यर्थः । तस्यां प्रसन्न इति ज्ञाप-
यितुं क्रीडामाह—विजगाह जलं स्त्रीभिरिति । पूर्ववन्मर्यादां त्यक्तवा-
निति ज्ञापयितुं इष्टान्तमाह—कण्ठुभिरिवभराडिति ॥ २८ ॥

एतावत्पर्यन्तं भगवत्स्वमुक्ता तिरोहितो भगवानिति ज्ञाप-
यितुं तस्य वस्त्राणां क्लृप्तत्वात् वस्त्रान्तरपरिधानमाह—कामं
विद्वत् सलिलादुत्तीर्णयेति । कान्तिर्भगवतः चतुर्थी शक्तिः अत
एव तामसी मूर्त्तिश्चतुर्थी तद्वितार्थं तस्य प्रिये नीले अम्बरे
भूषणानि च तदीयानि शुभ्रां स्रजं कल्याणसुखिकां मालां
ददौ अन्यथा अपराधस्मरणात् जीवितमेव न भवेत् भगवद्दी-
यया सङ्कृत इति तस्यान्तस्तापो निवृत्तः ॥ २९ ॥

ततस्तत्परिधानात् बहिर्मालिन्यमपि निवृत्तमिच्छाह—वसित्वा
वाससी नीले इति । सजातीयैर्नैव सज्जतीयं व्यावर्त्यम्
इति नीले वाससी वसित्वा मालां च कीर्तिमयीमुत्पुच्य
काञ्चनीं अरूपतोऽप्यमृतमयो नित्यसद्गुणरूपां निर्दोषगुणवान्
भूत्वा रेजे एवं स्वाभाविकोमवस्थामापन्नः पश्चात् अलङ्कृतो
जातः लिप्तश्चाङ्गरागैः सर्वेषां दर्शनीय एव जातो न तु गुप्त
इति इष्टान्तमाह—माहेन्द्र इव वारण इति ऐरावत इव ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

परं माधं महासङ्कर्षणत्वरूपं त्वत्स्वरूपम् ॥ २७—२८ ॥

कान्तिर्लक्ष्म्याः मूर्त्तिविशेषः यदुक्तं वैष्णवे—

“वरुणप्रेषितां चास्मै मालामल्लानपङ्कजाम् ।

समुद्राभे तथा वस्त्रे नीले लक्ष्मीरयच्छत” ॥ इति

इयमेव द्वितीयव्यूहस्य सङ्कर्षणस्य स्त्रीति प्राञ्चः ॥ २९ ॥

वसित्वा परिधाय आमुच्य कण्ठे निधाय लिप्तश्चन्द्रेण वारणः
ऐरावतः ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विजगाह अवगाहनं कृतवान् ॥ २८ ॥

कामं यथेच्छं विद्वत् उत्तीर्णाय निर्गताय वसिते नीले
अम्बरे महार्हाणि अमूल्यानि भूषणानि कान्तिः लक्ष्मीभिभूति-
भूता ददौ अत एव वैष्णवे लक्ष्मीशब्दप्रयोगः—

“वरुणप्रहिताञ्चास्मै मालामल्लानपङ्कजाम् ।

समुद्राभे तथा वस्त्रे नीले लक्ष्मीरयच्छत” ॥

इति ॥ २९ ॥

लिप्तश्चन्दनादिभिः ॥ ३०—३१ ॥

भाषाटीका ।

हे विश्वात्मन् ! हे भक्तवत्सल ! ज्ञानशक्ति आदि षड्गुण-
सम्पन्न आपके सङ्कर्षणरूप परं भाव को नहीं जानने वाली
और आपके शरण में आई मो को आप छोड़ने के योग्य
हैं ॥ २७ ॥

इस प्रकार यमुना से प्रार्थित हुए बलदेव भयवान् यमुना
जी को छोड़ देते भये पश्चात् हस्तिनीयाँ के साथ जैसे हस्ती
क्रीडा करता है तैसे ही स्त्रियों के साथ यमुना जल में प्रवेश
कर जलक्रीडा करते भए ॥ २८ ॥

इच्छा के अनुसार विहार करके जलसे बाहिर निकसे
बलदेवजी के अर्थ नीलाम्बर और अमोल भूषण तथा सुन्दर
माला को भीकान्ती देवी देती भई ॥ २९ ॥

नीलाम्बर धारण करके तथा स्वर्णजडित माला को कण्ठ
में धारण कर सुन्दर अलङ्कृत धारण किये चन्दन लगाये
बलदेव जी इस प्रकार शोभाय मान होते भए कि मानो
इन्द्र को ऐरावत हस्ती शोभायमान होवे ॥ ३० ॥

अद्यापि दृश्यते राजन् यमुनाकृष्टवर्त्मना ।
 बलस्यानन्तवीर्यस्य वीर्यं सूचयतीव हि ॥ ३१ ॥
 एवं सर्वा निशा याता एकेव रमतो ब्रजे ।
 रामस्याक्षिप्तचित्तस्य माधुर्यैर्ब्रजयोषिताम् ॥ ३२ ॥
 इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
 उत्तरार्द्धे बलदेवविजये यमुनाकर्षणं नाम
 पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

१. भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

एकेव एकेव निशा यथा तथा माधुर्यैर्विलासैः ॥ ३२ ॥
 इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
 भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्
 पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भीमलदेवप्रीत्या तथैवाद्यापि ब्रह्मतीत्याह— अथेति । कृष्टेन
 हलकातेन वर्त्मना लक्षिता किम्वा तेन वीर्यं सूचयन्ती
 स्वावस्थाविशेषेण किञ्चिज्ज्ञापयन्ती इवेत्यबुद्धिपूर्वकत्वात्
 किञ्चिद्वे हेतुः अनन्तेति हि प्रसिद्धौ तथाच तां प्रति तस्याङ्गा
 भीमरिचो—

“लाङ्गलाविष्ट मार्गात्त्वमिमं मे प्रियदर्शने ।

देशमनुप्रदानेन प्रावयन्नाखिलं शुभम् ।

यावत्स्यास्यति लोकोऽयं तावत्स्यास्यति मे यशः ॥

इति ॥ ३१ ॥

एकेवेति । प्रतिरजनि नवनवायमानानुभवात् इति देवी-
 वर्गतोपि तासां माधुर्यविशेषो दर्शितः तदेवमपूर्वं भोगवृन्दं
 भीमरजसाम्बुनसन्तुष्टदृष्टेन भीकृष्णेनैव तस्मै दूरतोपि दापित-
 मिति गम्यते अत्र यद्यपि भीरामोऽसौ भीकृष्णबन्धूनां सर्वेषां
 स्वस्य प्रेयसीनाञ्च स्वगमनसमये पूर्वतोऽप्यधिकं नित्यलीला-
 भावनादिना नूनं सान्त्वनं कृतवानेवास्ति एतदर्थमेवागतत्वात्
 तथैव हि तेन भीकृष्णोपि साम्बयिष्यते हरिवंशे “सर्वेषां कुशलं
 कृष्ण येषां कुशलमिच्छसि” इति तथाप्यापाततः प्रकटलीला-
 दर्शनेन दुःखांशसद्भाषमयत्वात्तद्गमनं न वर्णिनमिति ज्ञेयं किञ्चित्
 तूद्दिष्टं विष्णुपुराणे “मासद्वयेन यातश्च पुनः स द्वारकां पुरीम्”
 इति ततः भीकृष्णमिलनम् हरिवंशे—

“तथैवाध्वगवेवेण सोपस्पृष्टो जनार्दनम् ।

प्रत्यप्रवनमालेन यक्षसातिविराजता ॥

स दृष्ट्वा तूर्णमात्मानं रामं लाङ्गलधारिणम् ।

सहस्रोत्थाय गोविन्दः प्रदक्षवसनोत्तमम् ॥

उपविष्टं ततो रामं पप्रच्छ कुशलं ब्रजे ।

बान्धवेषु च सर्वेषु गोषु चैव जनार्दनः ॥

प्रत्युवाच ततो रामो भ्रातरं साधु भाषिणम् ।

[१२२]

सर्वेषां कुशलं कृष्ण येषां कुशलमिच्छसि ॥

ततस्तयोर्विचित्रार्थाः पौराण्यभाभवन् कथाः ।

यसुदेवाग्रतः पुण्या रामकेशवयोस्तदा ॥” इति

तत्र समोपविष्टत्वादापाततः सामान्यत एव प्रश्नोत्तरे इमे
 भीकृष्णगोकुलप्रेयसीपर्यन्तविषये ज्ञेये विशेषस्त्वेकाग्रत एवाभव-
 दिति गम्यते ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

आकृष्टवर्त्मना सूचयतीत्यन्वयः ॥ ३१—३२ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हलेनाकृष्टा यमुनेत्येवमस्माचितं मन्वानस्य राज्ञः संशय-
 निराधिकीर्ययाह— अद्यापीति । हे राजन् ! अनन्तं वीर्यं यस्य
 तस्य बलस्य रामस्य वीर्यं सूचयतीव “लक्षणहेत्वोः” इति शङ्क-
 न्तात् ऊप् सूचयितुमित्यर्थः । आकृष्टवर्त्मना हलाकृष्टमार्गेण
 यमुना स्यन्दमानेति शङ्कः ॥ ३१ ॥

एवमिति । आक्षिप्तं रिरंसाग्रवणं चित्तं यस्य तस्य ब्रजे
 रमतो रामस्य माधुर्यैर्विलासैः सर्वा निशाः रात्रयः योयिता-
 मेकेव यता गता एकनिशाप्राया बभूवुरित्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

आकृष्टेन वर्त्मना मार्गेण दृश्यते ॥ ३१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एका निशेव ब्रजस्त्रीणां माधुर्यैः सौन्दर्यैः कर्णरज्यवचनैः
आक्षिप्तमाकुष्टं चित्तं यस्य स तथा तस्य ॥ ३२ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

(भीमद्विजयध्वजतीर्थीत्या अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥)

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति भीमङ्गावत महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इति भीमङ्गावत महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्य माहात्म्यमप्रेषि दृश्यत इत्याह—अद्यापि दृश्यत इति ।
अन्यथा अग्रे अपकीर्तिः स्यादिति आकुष्टवर्त्मना हलाकर्षण-
मार्गेण महत एव वीर्यस्य वीर्यं सूचयन्तीष सा जातान्तु
तावदेव बलमिति वस्तुतस्तु तदप्रयोजकं न पूर्णमाहात्म्य-
सूचकं भवितुमर्हति इतीवशब्दः ॥ ३१ ॥

एवं एकदिनकृत्यमुक्त्वा यावत्कालं स्थितः सर्वेष्वेव
दिवसेषु तद्विदिशानि—एवं सर्वा निशा याता इति । एकेवेति
प्रकारे विंशत्याभायः ब्रजं चरत इति स्थानस्य समानत्वा-
द्ब्रजभण्यं न प्रकाशितवान् न त्वसामर्थ्यादिति सूचितं अपौरुष-
ख्यापनमपि न कृतवानित्यत्र हेतुमाह—ब्रजयोषितां माधुर्यै-
राक्षितचित्तस्येति । रामो हि साधनप्रधानः भगवद्गुणाः तत्र
प्रकाशन्त इति तत्साधनार्थं इतरापेक्षया तत्समीचीनमिति

तावन्मात्रेण पर्यवसितमिति माधुर्यैर्भगवद्भैः वशीकृतचित्तस्य
एकेव निशा यातेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

इति भीमङ्गावतसुबोधिनीं भीमभरणभट्टात्मजभोवलुभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
षोडशाध्यायविवरणम् ॥ १६ ॥ ६५ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

आकुष्टवर्त्मना उपलक्षिता ॥ ३१ ॥

एकेवेति प्रतिरजनि नवनवायमानानुभावान् ॥ ३२ ॥

इति सारार्थदर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ६५ ॥

भीमब्रह्मदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति भीमङ्गावत महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमब्रह्मदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे
पञ्चषष्ठितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६५ ॥

भाषाटीका ।

हे राजन् ! जिस स्थान में बलदेवजी ने यमुना को
खींची है उसी हलके खींचे हुए मार्ग से बहती हुई अनन्त
बलवारे बलदेवजीको पराक्रम को मानौ सूचन करती गई
अब पर्यन्त यमुना वैसे ही क्षीयती है ॥ ३१ ॥

उस प्रकार घनमें रमण करने वारे और ब्रज की
गोपियों के अनेक प्रकार के मधुर विलास करके
जिनका चित्तहरागया एतादृश बलदेवजी को ब्रज में दो मास
पर्यन्त रमण करने २ दो मास की सब रात्री एक रात्रि के
समान व्यतीत होती गई ॥ ३२ ॥

इति भीमङ्गावत दशमस्कन्ध उत्तरार्धमें पैसठके अध्यायकी,
भाषाटीका समाप्ता ॥ ६५ ॥

भीमङ्गावत महापुराणे दशमस्कन्धे पञ्चषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षट्षष्टितमोऽध्यायः ।

—०००*०००—

श्रीशुक उवाच ।

नन्वब्रजं गते रामे करुषाधिपतिर्नृप ।
वासुदेवोऽहमित्यङ्गो दूतं कृष्णाय प्राहिणोत् ॥ १ ॥
त्वं वासुदेवो भगवानवतीर्णो जगत्पतिः ।
इति प्रस्तोभितो बालैर्मन आत्मानमच्युतम् ॥ २ ॥
दूतश्च प्राहिणोन्मन्दः कृष्णायव्यक्तवर्त्मने ।
द्वारकायां यथा बालो नृपो बालकृतोऽबुधः ॥ ३ ॥
दूतस्तु द्वारकामेत्य सभायामास्थितं प्रभुम् ।
कृष्णं कमलपत्राक्षं राजसन्देशमब्रवीत् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यदीपिका ।

षड्युक्षष्टितमे कार्शां गत्वा ऽहम् पौण्ड्रकं हरिः ।
तन्मित्रञ्च ततो दूतं सुवक्षिणवधारिकम् ॥

॥ १ ॥

प्रस्तोभितः प्रोत्साहितः स्तुत्या बालैरङ्गैः ॥ २ ॥

बालकृतो नृपो बालैर्नृपत्वेन क्रीडायां परिकल्पितः ॥ ३—७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं श्रीरामकृतगोकुलसान्त्वनस्वरूपेण स्वस्वचित्तसत्यं ब्रज-
गमनानन्तरं द्वारकायां कौतुकविशेषं स्मृत्वाऽऽह- नन्देति ।
रामे नन्वब्रजं गते इति श्रीकृष्णमेकाकिनं मत्वेति भावः ।
अन्यथा तत्र श्रीरामे स्थिते दुर्निवारतत्क्रोधजन्मतो वक्ष्य-
माणकौतुकं न स्यादिति च वासुदेवः परमेश्वरो ऽहमिति
सन्दिह्येत्यर्थः । यतोऽङ्गो निर्बुद्धिः अहम्भावेन स्ववत्
श्रीकृष्णेऽपि भगवत्स्मारोपितं मन्यमान इत्यर्थः । नृपेति सकौ-
तुकं सम्बोधनम् ॥ १ ॥

अहम्भावेन विवृण्वन् दूतप्रस्तापनं विवृणोति-त्वमिति ज्ञाप्याम् ।
सर्वान्तर्यामित्वेन वासुदेवायुषो भगवान् सर्वैश्वर्ययुक्तः अतो
जगत्पतिर्यः स एव स्वमतीर्णोऽसीति अच्युतं सर्वैश्वर्यपूर्णं
भगवन्तम् ॥ २ ॥

न केवलं मेने द्वारकायां तादृशदेवमुनिराजादिसम्बलितायां
दूतञ्च प्राहिणोदिति तस्यात्यन्तबुद्धित्वेन कौतुकात् पुनर्यक्तिः
अतो मन्दोऽप्यधमः निर्बुद्धिः यतो यथा बालैरन्यैर्नृपत्वेन कल्पितः
कश्चिदबुधो बालस्तादृश इत्यर्थः । किञ्च न व्यक्तं वर्तमानं
यस्य तस्मै इति तस्य तु सुतरां तत्त्वज्ञानाशक्त्या तद्युक्तमेवेति
भावः । यथा स बालः तद्वदबुधः ॥ ३ ॥

तुशब्देन दूतस्य ततोऽपि निर्बुद्धित्वं बोधयति, तदंवाह-
द्वारकामेत्येत्यादिना । तत्र द्वारकां तादृशलौकिकसम्पत्तिमतीं
सभायां तत्तन्महानुभावपालितायां प्रभुं सर्वशक्तियुक्तं कृष्णं स्वयं
भगवन्तं कमलपत्राक्षं माधुर्य्येण च सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । एषु
क्रमाधिक्यमपिशब्दश्च सर्वत्र गम्यं तेन तेन च तस्मैव भग-
वत्स्वयोग्यतोक्ता कमलपत्राक्षमित्यनेन दूतं प्रति सकौतुकनिरीक्ष-
णात् श्रीनेत्रयोः प्रसन्नविशेषश्चाभिप्रेतः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १—२ ॥

यथा बाला अहतुल्यः बालकृतोऽबुधः बालैरङ्गैरबुधः कृतः
॥ ३—७ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ श्रीकृष्णस्य चरितं पौण्ड्रकवधकाशीपुरदहनात्मकमनुवर्ण-
यति-नन्वब्रजमित्यादिना । हे नृप ! करुषाणां देशानामधिपति-
रहमेव वासुदेव इत्यभिमुखमागतो एवाङ्गः कृष्णाय दूतं प्राहि-
णोत् प्रेषयामास दूतमुक्तेन वक्ष्यमाणं वचः प्राहिणोदित्यर्थः ॥ १ ॥
तदेवाह-त्वमिति । इतिरथ बालैरङ्गैस्त्वं प्रस्तोभितः स्तुत्या मुधा
प्रोत्साहितः अहम्भावात्मानमेवाच्युतं वासुदेवं मेने मनवे ॥ २ ॥
दूतमिति । अहम् तद्वक्तमित्यादि न व्यक्तं वर्तमानात्मन्यं
यस्य तस्मै किं वक्तुमित्यत आह-द्वारकायामिति । बालैरङ्गै-
र्यथा बालः क्रीडायां नृपः कृतः नृपत्वेन कल्पयते तथा त्वमपि

श्रीमद्भारवाच्यकृतभागवतचन्द्रचम्पिका ।
अबुधोऽहो द्वारकायां नृपत्वेन कल्पित इत्यतस्त्वं वासुदेव इति
पूर्वोक्तञ्च वक्तुमित्यर्थः ॥ ३ ॥
दून इति । तत् ततः राजसन्देशं राक्षः पौण्ड्रकस्य सन्देशम् ॥४॥

श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपद्मलाली ।

॥ १-४३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बर्धः ।

॥ १-७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बर्धः ।

॥१-४३॥

श्रीमद्भुवामाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कामस्य पूर्वमुक्त्वाऽत्र कोपस्वापि निरूप्यते ।
कंसादेरिव दुष्टानां मोक्षोऽत्र विनिरूप्यते ॥
सत्त्वानस्य सदेवस्य पोषकैः सहितस्य च ।
विपक्षिणो नाशकः पूर्वकाद्रूपसा पृथक् ॥
लौकिकैरपि वाक्यैर्यः कामादौ प्रविशेत्पुमान् ।
तं कृष्णो मोक्षयेत्तस्य सर्वमेति निरूप्यते ॥
पौण्ड्रकस्य समिन्त्रस्य कर्मोपासनसंयुतौ ।
साधारणशमात्रस्य नाशः सप्तदशेऽभवत् ॥

पूर्वाभागे पूर्वोक्तानां, तामसप्रभृतीनां सात्त्विकरूपाणां गोपिकानां सकामसात्त्विकप्रकरणे कामः पूरितः अधुना
कंसवत् प्राकृतेरपि वाक्येयं भावं कृतवन्तः तेषां मोक्षरूपो
निरोधो निरूप्यते, दैत्यांशानां द्विष्टानां साक्षान्मोक्षो नास्तीति
निरोधरूप एव मोक्षो निरूप्यते तत्रापि कामक्रोधयोः समानकाले
प्राबुभावं इति शक्तिरपि विभक्तेति यदैव गोपिकानिरोधार्थं भग-
वान् रामो गतः तदैव साक्षाद्भगवतोऽपि नियोगं वक्तुं काशी-
दाहकथा आरभ्यते, तस्याः प्रस्तावनामाह—कुरुष्वान्ममवा-
दासमिति कारुणा एव कुरुष्वः क्षत्रियाः ने वस्तुतः उत्तरापथ-
राजानः ब्राह्मणभक्ता धर्मपराश्च तेषामधिपतिः कश्चित् कस्य-
चित् वसुदेवनाम्नः पुत्रः पुराणेषु वासुदेवोद्भूतरिप्यतेति
भुत्वा वसुदेवपुत्रत्वादहमेव वासुदेव इति भगवद्विच्छया तस्य
वासुदेवोद्भवेति निरन्तरं भावमोत्पन्ना तद्देहात्मवादिन एवेति
बहिर्मुखस्यैव वासुदेवभावनाया स्वदेशं परित्यज्य काश्यां
वासे बुद्धिरुत्पन्ना ततः काशिगजेन सह मैत्रीं विधाप्य
काश्यामेव स्थिता एवं स्थितौ वासुदेवद्वैविध्यं शास्त्रसिद्धं
न भवतीति स्वस्मिन् वासुदेवभावना दृढेति अन्तर्बहिरेकरूपा
पुकेति बहिरपि भगवच्छिद्धानि धृत्वा स्थानवशात् महादेवकृपयाच
मातुभाषोपि सन् भगवतो दुर्गाभयणादिभ्यामोहकलीलां
सञ्चिन्त्य वासुदेवे तदनुपपन्नमिति स्वयमेव वासुदेवो नाम्ब
इति निश्चित्य मुख्यनिषेधार्थं कृष्णाय भगवते दूनं प्राहिणोत्

ननु स्वयं वासुदेवो भवत्येव नापि द्वैधमस्ति भवतीरबाहु-
ल्येपि समानकालीनेन विरोध इति किमिति प्राहिणो-
दिति चेत्तत्राह—अह इति । नायं किञ्चिच्छास्त्रतोनुभवतो, वा
ज्ञानांति ॥ १ ॥

तर्हि कथमेवं कृतवान् इत्याशङ्क्याह—त्वं वासुदेवो भगवामिति ।
बाला अनभिज्ञाः दुर्बलबालकाः ते वासुदेवो लोके भवतीर्ण
इति भुत्वा सञ्चिहितपरित्यागे कारणाभावात् निकटस्थमेव
तं वासुदेवं वासुदेवनामानं पौण्ड्रक इत्यपराभिधेयं त्वं
वासुदेव इत्याहुः बालकवाक्यात् तैः प्रस्तोभितः आत्मान-
मच्युतं मेने वासुदेव इति योगव्यावृत्त्यर्थं भगवानपि ताद-
शस्य कथं जग्मेत्याशङ्क्याह—भवतीर्ण इति । किमर्थमवतीर्ण
इत्याशङ्क्याह—अगत्पतिरिति । जगदुद्धाराय भवतीर्ण इत्युक्तं
भवति ॥ २ ॥

एवं प्रस्तोभितः प्रोत्साहितो बालकवत् आत्मानमच्युतमेव
मेने तदा द्वैतबुद्धिर्बाधिकेन अहत्वात् बहिर्मुखत्वात् मुक्या-
द्वैतमहात्मा बाह्यद्वैतं निराकर्तुं दूनं च प्राहिणोत् बहिर्मुखस्य
तथा भावनमेवैकोऽपराधः सुतरां भगवते दूतप्रेषणमिति अप-
राधसमुच्चयार्थश्चकारः । ननु कथं सङ्गिर्न निवारितः इति चेत्त-
त्राह—मन्द इति । मन्दस्तुच्छः हीनबुद्धिरिति वाच्यं तेन सङ्गि-
रुपेक्षित इत्यर्थः । तर्हि स्वापेक्षयापि भगवत्पुत्रत्वं पश्यन् गोव-
र्द्धनोद्धरणदिकमपि शृण्वन् कथं प्रतिस्पर्द्धां कृतवानित्या-
शङ्क्याह—अव्यक्तवर्त्तमे कृष्णयेति । भगवन्मार्गः कुत्रापि नाभि-
व्यक्तः अतो माहृत्यस्य अस्पष्टत्वात् तदाकरणमुचितमेवेत्यर्थः
तथापि द्वारकायां “काश्येव द्वारका प्रोक्ता कलौ नाम्या-
कथञ्चन” इति वाक्यात् भ्रान्तपरिकल्पितादभ्या द्वारकापि न
भवतीति निश्चित्य द्वारकायामेव स्थिताय भगवते
नाट्यक्रीडायामिव उन्मत्तवाक्यमिव प्रेषितवान् । सर्वथा
अप्रसिद्धार्थः पुरः स्फूर्तिकवाधे सर्वसम्मतो न भव-
तीति एतादृशोपि लोके व्यवहारोऽस्तीति । आपयितुं दृष्टान्त-
माह—यथा बाहो नृपो बालकृत इति । सोपि क्रीडायामेव
स्वकीयेषु बहतीति ननु मुख्ये समागम्येति चेत्तत्राह—अबुध इति
एतदपि न जानातीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दूतोपि स इव भ्रान्त इति तस्य कथं गमनमिति आशङ्कं
निवारयन् कृत्यमाह—दूतस्त्विति । द्वारकां समागत्य तत्रापि
सभायां स्थितं प्रभुं तत्र सभायां स एव प्रभुरिति सर्वैरङ्गी-
क्रियमाणं वस्तुतोपि कृष्णं सदानन्दं दृष्ट्यैव सर्वतापनाशकं
सानुभावं कमलपत्राक्षं राक्षः पौण्ड्रकस्य सन्देशमब्रवीत् अने-
नाबशाद्यवक्तव्यत्वे दोषाभावश्च सूचितः ॥ ४ ॥

श्रीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

बद्धहितम् देवदत्तं पौण्ड्रकस्यांघवीभरः ।
तत्तन्मित्रञ्च तत्पुत्रः काश्यवद्वत् चारिणः ॥
मन्दब्रजं गते सति राम इति कृष्णमेकाकिनं मत्वेति साधः ।
वासुदेवोऽहमिति मत्वेति शेषः ॥ १ ॥
प्रस्तोभितः इत्या प्रोत्साहितः ॥ २ ॥

वासुदेवोऽवतीर्णोऽहमेक एव न चापरः ।
भूतानामनुकम्पार्थं त्वन्तु मिथ्याऽभिधां त्यज ॥ ५ ॥
यानि त्वमस्मच्छिद्धानि मौढ्याद्भिर्भिर् सात्वत ।
त्यक्त्वैहि मां त्वं शरणं नोचेद्वाह ममाहवम् ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

कथनं तदुपाकरणं पौण्ड्रकस्याल्पमेधसः ।
उग्रसेनादयः सभ्या उच्चकैर्जहसुस्तदा ॥ ७ ॥
उवाच दुतं भगवान् परिहामकथामनु ।
उत्सृज्ये मूढ चिद्धानि येस्त्वमेवं विकथसे ॥ ८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवार्तिकतसारार्थदर्शिनी ।

दुतश्च प्राक्षिणोदिति तस्यातिनिर्बुद्धित्वेन विस्मयात् पुन-
रुक्तिः । बालकतः क्रीडायां बालैर्नृपत्वेन कल्पितः कश्चिद्बालो
यथा ॥ ३-४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पौण्ड्रकवधादिकं हरिचेष्टितं वर्णयति-नन्दब्रजकृते इति षट्
वक्षितमे ॥ १ ॥

प्रसोमितः प्रोत्साहितः ॥ २ ॥

यः क्रीडायां बालैर्बालो नृपः कृतस्तद्वत् ॥ ३-७ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

* श्रीशुकदेवजी बोले कि-हे नृप ! बलदेवजी को नन्दजी
के ब्रज में जाने पर कुरुष देश का पौण्ड्रक नाम अशानी
राजा मैही वासुदेव हैं ऐसा मानकर श्रीकृष्ण के प्रति दूत
को भेजता भया ॥ १ ॥

मूर्ख लोगों ने स्तुति करके उसको इस प्रकार का उत्साह
बढ़ाय दिया कि जगत्के पावन करने वाले वासुदेव भगवान्
आप ही हो आपने ही विश्व की रक्षा के वास्ते अवतार लिया
है इस प्रकार की बड़ाई करने से उस ने अपने को भगवान्
मान लिया ॥ २ ॥

जैसे बाल क्रीडा में किसी बालक का बाबक लोग
में राजा बना देते हैं, ती वह बालक अपने को राजा मान
लेता है तैसे ही मन्द बुद्धि पौण्ड्रक राजा भी अपने को
वासुदेव मान कर श्रीद्वारका में विराजमान जीर अग्रकद
माहात्म्य वाले श्रीकृष्ण के प्रति दूत भेजता भया ॥ ३ ॥

यथावत् वह दूत द्वारका में आय कर सुधर्मा सभा में विराज

। [१२३]

मान कमलललोचन प्रभु श्रीकृष्ण के प्रति पौण्ड्रक राजा
सन्देश को कहता भया ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हे मूढ ! उत्सृज्ये त्वयि प्रोत्सेष्यामि यैः सह त्वमेवं विक-
थसे तेष्वपीत्यर्थः । यद्वा, यैः कुत्रिमैः सुदर्शनादिभिस्त्वमेवं
रुधावसे तान्युत्सृज्ये त्याज्यविषयानीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतत्रोविणी ।

भूतानामनुकम्पार्थमेक एव वासुदेवो यः सोहमेवावतीर्णः
न चापरः कश्चिद्वासुदेवः ईश्वरस्यैकत्वात् अतो मिथ्याभिधां
वासुदेव इति मिथ्याभिधां (संज्ञां) त्यज सर्वभूतावासत्वादि-
निरुक्त्याविषयत्वात् वसुदेवपुत्रत्वेऽपि कठिबुस्यभाषादिति भावः ।
भूतानामिति कृतेन ससैन्यराजादिवधेन मत्प्रातिकूल्यं तव
नोचितमिति भावः । किं वा भूतानामनुकम्पार्थं त्यज अन्यथा
आवयोर्युद्धे सर्वप्राणिनां किं वा द्वारकावासिनां पीडा स्यादिति
भावः ॥ ५ ॥

किञ्च, बानीति । अस्मादीयान्येष्टे चिद्धानि चक्रादीनि
सात्वत हे यादवविशेष ! इत्यनादरात् वस्तुतस्तु न चाहं भूताना-
मनुकम्पार्थं वासुदेवोऽवतीर्णः यतोऽपरः अभ्येष्टस्तुच्छ इत्यर्थः । किन्तु
एकस्त्वमेवावतीर्णः अतः शुकै रजतत्वेन मयि तव या
मिथ्याऽभिधा तां त्यज त्याज्य इत्यर्थः । तथा च प्रनिवस्यते साक्षात्
प्रति भगवानेव "त्याज्यिष्येऽभिधानं मे यस्वयाऽहं मृषा धृतम्" इति
तथा मौढ्यादन्तोर्याम्यस्मच्छिद्धानि कल्पितानि चक्रादीनि तद्ग-
पाणि त्वं बिभर्षि नित्यमेव धरसि अतस्तानि त्यक्त्वा प्रक्षिप्य
शरणं मुक्तिवत्वादाभयस्सन् मामेहि स्वीकुरु इत्यर्थः । नोचेद्यदि
सहस्राक्षविमोक्षं न करोषि तदा मम मह्यम् आहवम् युद्धं
देहीति अत्राक्रमोक्षणं यथावदेव प्रतिवक्ष्यते दूतम्प्रति तत्प्रति
च "उत्सृज्ये मूढ चिद्धानि" इति तान्युत्सृज्ये उत्सृज्यामि त इति
च शरणापविस्तु "महानामशनिः" इत्यादिबचस्मिन् समत्सरे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सोपहासोक्तेरेव युक्तत्वादप्यथाभ्यर्थेव प्रतिवक्ष्यते “भविता शरणं शुनाम्” इति “व्रजामि शरणं तेऽद्य यदि नेच्छामि संयुगम्” इति च ॥ ६ ॥

कथनमात्मश्लाघनम् अल्पमेव सस्तु कष्टबुद्धेः उप श्रीमगवत्-समीप एवाकर्ण्य ॥ ७ ॥

परिहासकथामन्विति सभ्यानामुच्छेहोत्थानन्तरं या मिथो वृत्तं प्रति च तत्कथा तदन्तरमित्यर्थः । तत्रास्यागो य आविष्टः तं करिष्याम्येवेत्याह—उत्क्रक्ष्य इति । तैर्द्याख्यातं यद्वा यै-र्मदीयैः चिह्नैरात्मीयत्वेन विकृत्यसे संश्लेषसे तान्युत्क्रक्ष्ये त्वयि विक्षेपस्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

यैर्विकृत्यसे मभिमितं विकृत्यसे ॥ ८—१२ ॥

श्रीमद्भरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

तदेवाह—वासुदेव इति । न चापरः न त्वं वासुदेव इति भावः । किन्तु त्वं भूतानां स्वसम्बन्धविषयभूतानामनुकम्पार्थं मिथ्या वासुदेवोऽस्तस्मादभिधामाकर्ण्य त्यज ॥ ५ ॥

यानीति । हे सात्वत ! अस्मदसाधारणानि यानि चिह्नानि शङ्खचक्रादीनि त्वं मौढ्याद्विभर्षि तानि त्यक्त्वा मां शरणमेहि आगच्छ नोच्छेच्छरणं नाभ्येति तर्ह्यहं युक्तं देहि युध्यस्व इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विकृत्यनमिति । तद्वनोक्तम् अल्पबुद्धेः पौण्ड्रकस्य विकृत्यन-माकर्ण्य सभ्याः सभायां श्विताः जहसुर्हसितवन्तः ॥ ७ ॥

उवाचेति । परिहासकथामनु उग्रसेनादीनां परिहासकथ-नानन्तरं प्राह, तदेवाह—उत्क्रक्ष्य इति । हे मूढ ! चिह्नानि त्वया भूतानि उत्क्रक्ष्य त्याज्याभ्यामि तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि—यैः चिह्नैः त्वमेव विकृत्यसे ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

यैः काशीराजादिभिः ॥ ८—१४ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधनी ।

राजवाक्यमाह इत्येव—वासुदेवोऽवतीर्णोऽहमिति । स एक एव भवितुमर्हति उभयोः प्रयोजनाभावात् तर्हीदं वाक्यं विपर्ययितुं कुतो न भवतीत्याशङ्क्याह—न चापर इति । अपरः यो न राजा सामान्यभावश्च प्राप्तः स न भवतीत्याशयः किञ्च कार्यमपि त्वयि विरुध्यते न मर्यादाशयनाह—भूतानामनुकम्पार्थमिति त्वया अक्षौहिणीवधेन भूतानुकम्पा न क्रियत इति अभिप्रायः नन्वेवमस्तु वृत्तः किमिति प्रेषित इति चेत्तत्राह—त्वन्विति । मिथ्याभिधाञ्च वासुदेवपुत्रत्वेन वासुदेव इति संज्ञां सरस्वती

तु “सत्त्वं विद्युत्वं वसुदेवशब्दितम्” इति वाक्येन शुद्धसत्त्वं आविर्भूतत्वमेव अतो मिथ्याभिधात्वमिति ॥ ५ ॥

ननु, योगस्य विद्यमानत्वात् कथं मिथ्यात्वं कथं वा त्यागः कर्तुं शक्य इति चेत्तत्राह—सत्त्वं न हि लोके पितृपुत्रत्वेन नाम भवति अन्यथा नामकरणं व्यर्थं स्यात् अतो योगो विद्य-मानोपि व्यवहारे न वक्तव्यः अयमेव च त्यागः वैलौकिक-वैदिकव्यवहारेषु तन्नामाकर्ण्यपनं भ्रमजनकत्वात् मिथ्यात्वमिति मन्यते वासुदेवः परब्रह्मणोपि नामेति अन्याम्यपि चिह्नानि त्यक्तव्यानीत्याह—यानि त्वमस्मच्चिह्नानि इति । पूर्वं स्वस्मिन् वासुदेवत्वं सिद्धमिति अस्मच्चिह्नत्वं चक्रादीनां भ्रमस्मात्स्व-चिह्नानि कथं भवेयुः अतोऽस्मच्चिह्नान्येवेतानीत्याशङ्क्यामाह—मौढ्याद्विभर्षीति अस्मन्मौढ्याद्विचिह्नानि विभर्षीति वास्तवोऽर्थः जीवा भगवदाविर्भावेपि भगवन्तं न जानन्तीति भगवान् चिह्नानि विभर्षति अस्मदिति पञ्चमीबहुवचनम् अस्मदेतोस्तत्रापि प्रयोजकधर्मात् मौढ्यादेतत्त्वमुद्गारार्थमेव नाशस्य पूर्व-मेव सिद्धत्वात् सात्वतेति वशनाम्ना वैष्णवनाम्ना वा सम्बो-धनं तेन वैष्णवम्यायेन शङ्खचक्रादिधारणं न निषिध्यत इति सूचितं भवति सत्त्वप्रधानाः सात्त्वाः सात्वत इति तसि च विसर्गपाठो वा लोपो वा द्रष्टव्यः भक्तजनानुरोधात् विभर्षीति एवं विरुद्धनिराकरणं क्लृप्त्योक्त्वा स्वस्य कृपासुतामाविष्कुर्व-न्नाह—एहि मां त्वं शरणमिति । लौकिकदृष्ट्या सामर्थ्यं न दृष्ट-मिति यदि नागमनं तदा मम आहं देहि आ समन्तात् त्वं मामेहि प्राप्नुहि यथा निकटे गते मम सायुज्यसिद्धि-र्भवति अहमितः स्वत्स्थाने गन्तुमशकः इति इदमपि कृपा-कार्यं स्वयमागत्योद्धारणं नोच्यत् मम त्वम् आह मममेतावत्-सुखं दास्यामीति वद् तदा निश्चिन्ततया सन्देहाभावात् त्वत्समीपागमने यत्नं करिष्यामीति ॥ ६ ॥

एतद्वाक्यात् भगवत्कृतानां क्रोधे उत्पन्ने तस्य परलोक-सिद्धिरपि न भवतीति तेषां तच्छ्रवणेन कौतुकस एव जात इत्याह—कथनं तदुपाकर्ण्येति । कथनं स्वश्लाघां पौण्ड्र-केति नाम्ना तस्य हीनत्वमुक्तमेव पुण्ड्राः हीनाः चण्डाल-विशेषाः तद्वाचानुत्पन्नः पौण्ड्रः कुत्सितार्थे कप्रत्ययः अधम-स्वभावोत्पन्नेष्वधम इति तत्रापि न देह एव तस्य दुष्टः किन्त्वन्तःकरणमपीति ज्ञापयितुमाह—अल्पमेव स इति । सभ्याः सभार्हाः उग्रसेनो राजा येषामिति धर्मविचारो निरु-पितः सर्व एव विचारकाः प्रमेयमत्यन्तं बाधितमिति उच्यते-जहसुस्तदेति विचारपूर्वमेव नतः परिहासकथां कृतवन्तः अन्ना इव भूत्वा कीदृशो वासुदेवः कथं भक्तपरायण इत्यादि-प्रस्तावनावाक्यैः ॥ ७ ॥

परिहासकथामुक्त्वा स्थितेषु तेषु भगवान् वृत्तमुवाच भग-वद्भावं प्राप्तो वदतीति तस्य वाक्याकरणे तस्याग्रे भगवत्स्व-मपि न सेत्स्यंतीति तद्वाक्यं यथा कथञ्चिद् सत्त्वं करोति उत्क्रक्ष्ये मूढ चिह्नानीति वैर्कर्ममौल्यं प्रतीते भाति जीवत्वं वा प्राकृतत्वं वा मूढेति सम्बोधनं लोकप्रतीत्या यैः कृत्वा त्वमेव विकृत्यसे आत्मानमेव बहुमन्यसे यद्यहमवत्त्वादिधर्ममाकर्ण्यं न कुर्यां तदा तवैव विकृत्यनं न भवतीति, अत एवास्म-च्चिह्नानीति जीवधर्माणां ग्रहणं निरूपितं मन्त्रमपरित्यागद्वारा

मुखं तदपिधायाज्ञ कङ्कणध्वजैर्वृतः ।
 शयिष्यसे हतस्तत्र भविता शरणं शुनाम् ॥ ९ ॥
 इति दूतस्तदाक्षेपं स्वामिने सर्वमाहरत् ।
 कृष्णोऽपि रथमास्थाय काशीमुपजगाम ह ॥ १० ॥
 पौण्ड्रकोऽपि तदुद्योगमुपलभ्य महारथः ।
 अक्षौहिणीभ्यां संयुक्तो निश्चक्राम पुरादूतम् ॥ ११ ॥
 तस्य काशीपतिर्मित्रं पार्ष्णिग्राहोऽन्वयान्नुपः ।
 अक्षौहिणीभिस्तिष्ठभिरपश्यत्पौण्ड्रकं हरिः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

मामेव परित्यज्य मां शरणमेहि शरणरूपं मां प्राप्नुहि जीवा-
 भयो भवान् भवतीति जीवाभितक्ष्य निष्ठनीति शिष्टमङ्गीकृतं
 न विवक्षामिति यदुक्तमहं शरणार्हं इति तज्जीवानां नाभयत्वं
 किन्तु ब्रह्मण एवेति प्रार्थितञ्च देयमिति ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसारांशदीक्षणी ।

श्लोकद्वयस्य सरस्वत्या अभिमतो वास्तवार्थो यथा भवतीर्न
 इति भागुरितमतेऽकारलोपे सति पुनर्नोऽकारः वासुदेवोऽहं
 न भवतीर्नः किन्तु भूतानामनुकम्पार्थं त्वमेक एव वासुदेवो
 नाम्न्यः अतः शुक्रो रजतस्येव मयि या मिथ्याभिधा तां त्यज
 त्याजयेत्यर्थः । अत एव भगवता प्रतिवक्ष्यते 'त्याजयिष्ये ऽभि-
 धानम्' इति ॥ ५ ॥

मौल्यादेव हेतोरस्मिन्निहानि कृत्रिमशङ्खचक्रादीनि यानि
 वर्तन्ते तानि विभिर्भिः अस्त्रभिर्ग्राहकरणात् त्वमेव पालयसि
 नतु वृत्तिकरोषि एतद्व्याप्यमिति भावः । तस्मान्मां त्यक्त्वा
 तानि चिह्नानि त्याजयित्वा एहि मोक्षदानार्थं कृपया आगच्छ
 नोऽस्माकमसुराणां मोक्षदातृत्वात्त्वमेव शरणं संसारात् रक्षिता
 चेन्नवसि तदा मम मह्यम् आह्वं युद्धं देहि युद्धे मां हत्वा
 मोक्षं प्रापयेति भावः ॥ ६-७ ॥

हे मूढ ! चिह्नानि उत्स्रक्ष्ये त्याजयिष्यामीत्यर्थः । यद्वा चिह्नानि
 स्वीयसुदर्शनादीनि उत्स्रक्ष्ये त्वयि प्रक्षेप्यामि येस्तद् त्वमेव
 वित्तवसे तेष्वपीत्यर्थः ॥ ८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धास्तप्रदीपः ।

वेः कृत्रिमैश्चिह्नैश्च त्वमेव वित्तवसे त्वया तानुत्स्रक्ष्ये
 त्याजयिष्यामि ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

दूत बोला कि पौण्ड्रक महाराज ने यह कहा है क्योंकि

प्राणियों के विषय में कृपा करने के अर्थ मैं एक वासुदेव
 जन्मों में दूसरा नहीं और तुम तो मिथ्याहि वासुदेव
 नाम को धारण करते हो इस लिये इस नाम को छोड़
 देओ ॥ ५ ॥

फिर भी दूत बोला कि पौण्ड्रक महाराज ने कहा यह
 है कि हे कृष्ण ! जिन हमारे शङ्खचक्रादि चिह्नों को तुम
 मूर्खता से धारण करते हो उनको छोड़कर हमारे शरण में
 आओ नहीं तो हम को युद्धदेओ ॥ ६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले—कि अल्पबुद्धि पौण्ड्रक के दूत मुझसे
 दुर्वचनको ध्वज कर सभा में बैठे हुए उग्रसेन आदिक
 वडे हँसने लगे ॥ ७ ॥

पश्चात् श्रीकृष्ण भगवान् भी दूत के प्रति परिहास वचन
 को बोले कि हे मूढ ! पौण्ड्रक नकली बनाय के धारण
 किये जिन शङ्खचक्रादि चिह्नों से तू इस प्रकार वक्तता है
 उन चिह्नोंका मैं त्याग करा दूंगा ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

मां शरणमेहीत्यस्योत्तरम्—मुखमिति । वटाः कङ्कादिवत्पक्षि-
 विशेषाः तत्र तदा शुनां शरणमाभयो भूवितासि ॥ ९ ॥

काशीमिति । पौण्ड्रकस्यापि तदा मित्रपुरे ऽवस्थानात् ॥ १०-११ ॥
 पार्ष्णिग्राहः पृष्ठतो रक्षकः ॥ १२-१३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

किन्तु मां शरणमेहीति यदादिष्टं तज्ज्ञागधेयं शुनामेव
 सम्पत्स्यते नाम्येषामित्याह—मुखमिति । तत्कथनपरं मुख-
 मपिधाय अधोमुखतया निपातेन बालुकादिभिराच्छाद्य अन्योपि
 शयानो मुखं वस्त्रेणाच्छाद्य शेते कङ्कादिभिर्हृत इति तदाप्याधु-
 निकवत्सहायास्तस्य भविष्यन्तीति भावः । वटा मांसाहारि-
 तीक्ष्णपुण्ड्राः भवितेति तृष्णप्रत्ययान्तः शयिष्यस इति मध्यम-
 पुरुषेण त्वम्पदलोभात् भवितासीत्यर्थः । अन्यस्यैः यद्वा

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

उत्सृज्ये त्वयि मोक्ष्यामि येनत्सृष्टैस्त्वं शयिष्यसे येनैव विकल्पसे तन्मुखमपि धारयेत्यन्वयः ॥ ९ ॥

तं पूर्वोक्तमाक्षेपं पाठान्तरे तदाक्षेपं तत्कृतमाक्षेपम् उप काशीसमीपे जगाम ह हर्षे अन्यसैर्भ्याख्यातं । यद्वा काशीतिकाशी करुणदेशाचोर्नैकत्वात् ॥ १० ॥

महारथः महायोद्धा यद्वा गरुडध्वजरथारोहणात् ॥ ११ ॥

तस्यैत्यर्थकम् । नृप इति समृद्धिं सूचयति नृपेति कश्चित्पाठः । अक्षौहिणीभिरिति सार्धद्वयकम् । भीवत्सोपि पररोमरोपण्या कृत्रिम एव वेपं कृत्रिममिति वक्ष्यमाणात् भीविष्णुपुराणेपि “वक्षस्यलङ्घकतञ्जास्य भीवत्सं वृद्धो हरिः” इति आदिशब्दात् पद्मादि इति चतुर्भुजत्वं महादेववरेणेति पाञ्चोत्तरखण्डे असेः कक्षाधःप्रतिमुक्तत्वात् एतदपि रचितं हेयम् ॥ १२—१३ ॥

श्रीमद्गीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

मां शरणमेहीत्यस्योत्तरमाह—मुखमिति । हे अहम् । तत् येन इत्थं विकल्पितं तन्मुखमपि धारयाच्छाद्य कङ्कगदिभिर्वृतः शयिष्यसे वृद्धाः कङ्कगदिवत्पक्षिविशेषाः ततः तत्र शयनस्थले भवाद् शुनां शरणं भविता भविष्यति मया इत्थं शयितं च त्वा आभृगाला- दयः आदिष्यन्तीति भावः ॥ ६ ॥

इतीति । आक्षेपमभिधेयं स्वामिने पौण्ड्रकाय समाहरत्—आगत्य न्यवेदयदित्यर्थः । कृष्णोपीति । रथमास्थायाधिष्ठाय काशीमुप- जगाम तत्समीपमुपजगामेत्यर्थः ॥ १० ॥

पौण्ड्रकोपीति । तस्य कृष्णस्योद्योगमुपगम्य उपलभ्य ज्ञात्वा हुतं शीघ्रं पुरात्कारुणपुराभिश्चक्राम यद्वा पौण्ड्रकस्य तदा मित्रपुरं भवत्मानात्काशीपुरादिति वार्थः ॥ ११ ॥

तस्येति । तस्य पौण्ड्रकस्य मित्रं सखा काशिपतिः काशीराजः पार्ष्णिग्राहः पृष्ठतो रक्षकः सहायभूतस्सन् तिसृभिरक्षौहिणीभिः सहाय्ययादनुजगाम तदा हरिः कृष्णः पौण्ड्रकं ददर्श ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

शरणे निर्णयमाह—मुखं तदपि धारयति । तत्रैव काशी- निकटे त्वं शुनां शरणं भविता अहोरात्रसमसङ्गताः तद्दे- वताः यमालये श्रान्तिं गच्छन्तीति प्रसिद्धिः जीवाश्च श्रान्ति- इत्यपरे गतिसामान्यात् क्षुत्परीतो यथा दीन इति वाक्या- दिभिर्न्यायि वा कृत्स्नतरतानि त एव हि तावत् शरीर- माश्रयन्ति कालावयन्ता जीवा इन्द्रियाणि वा मुखमपि धानकर्तुं भवति सर्व एव मारणीया इति मुखस्यापि धानमेव अक्षेति ज्ञानिनोद्धानेन देहो दग्धो भवति इति शेषप्रतिपत्तिः यथा कथञ्चिदपि भवतीति अपि धानं न दूषणं भवेत् अतस्त- द्वावृत्त्यर्थं सम्बोधनं कङ्कगस्तामसाः शृङ्गा राजसाः वक्त्राः सत्त्विका इति त्रिविधैरपि मयूकैर्वैदितः आधिमौक्तिकाद्यभिमा- निन्यो देवताः सर्वाश्चानुपदं क. परिपालयिष्यतीति शरणं

हि तेषामनुदेजकं भवति तज्जीवते । भवतीति इतस्सैव यदा शयिष्यसे तदा शुनां शरणं भवितेति संस्काराभावाप्युक्तः देहस्य येन प्रतिपत्तिरुक्ता सा स्मृता अन्ते युद्धसमये तत्रा- सक्तो न भविष्यतीति बोधनार्थं तदेव तस्य मोक्षो भवेदिति । मोक्षदात्रा तथैव वक्तव्यम् ॥ ९ ॥

स द्रुतस्तथैवोक्तवानिति द्रुतो गुरुस्वाभे जात इत्याह—इति द्रुत इति । भगवतोक्तमाक्षेपं स्वामिने स पोषक इति तद्वितार्थं नर्वमेवाहरत् नत्वन्यथाभावं न्यूनं वा कृतवानित्यर्थः । वाक्यं प्रेषयित्वा स्वयमपि प्रस्थित इत्याह—कृष्णोपि रथमास्थायेति । यथापि भगवान् तत्रैव प्रादुर्भूतः तस्य मुक्तिं दातुं शक्तः तत्रापि कृष्णः फलरूपः भक्तकृपालुर्वा सोपि अभेदमार्गेण भक्तो भव- तीति तत्स्वीर्णां दुःखं भवतीति यद्यपि भगवता न गन्तव्यं तथापि रथस्थितः सुस्थो भक्तकार्यं करोतीति कङ्कगीमुपजगाम तामसस्थाने भगवदाभिर्भाषः सहसा न भवतीति स्वमपि काश्यां न प्रविष्टः अन्यथा काशीत्वमेव न स्यादत एव उप समीपं समीप एव जगाम ॥ १० ॥

सोपि प्रामाद्विर्भगवन्तं द्रुतमागत इत्याह—पौण्ड्रकोपीति । अन्यथा तस्य काश्यां किम्वा भवेदिति तस्य भगवत् उद्योग- मेतावत् द्रुतं समागमनं महारथ इति युद्धाभिनिवेशात् शौर्य- लक्षणः आधर्म उक्तः अक्षौहिणीभ्यां सहितः तस्य तावत् बलं सहजं सर्वसामान्या सहितो भगवत्समीपं गच्छेदिति हुतं पुराभिश्चक्रामेति भगवद्विच्छया समागतः काशः तत्रैव शरीरं शुद्धीयादिति भिया द्रुतमेव पुरात् निर्गमनं काशिराजोपि तस्मिन्- मिति ॥ ११ ॥

नस्याप्यर्जुनगतिर्भविष्यतीति तस्याप्यागमनमाह—तस्य काशि- पतिरिति । मित्रत्वात्पार्ष्णिग्राहो भूत्वा अन्वयात् नृपेति- बोधनं राजधर्मस्तथाविध इति ज्ञापयितुं तिसृभिरक्षौहि- णीभिः सहित इति तस्य तावदेव बलं तत्र भगवान् प्रथमं कृपया पौण्ड्रकं दृष्टवानित्याह—अपश्यत्पौण्ड्रकमिति । भगवज्ज्ञानेन दृष्टः स्वाभाविकं दोषं त्यजतीति यतो हरिः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

येन मुखेन सम्प्रत्येवं ब्रूये तन्मुखम् अपि धारय आच्छाद्य वृद्धाः कङ्कगदिवत् पक्षिविशेषाः शुनां शरणं भवितासीति श्रान्तस्थां सुखेन मोक्षयन्ते इति भावः ॥ ६-१३ ॥

श्रीधरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

त्यत्कथेहि मां त्वं शरणमित्यस्योत्तरमाह—मुखमिति ॥ ९ ॥ तदानीं पौण्ड्रकस्य मित्रपुरेऽवस्थानात् काशीमुपजगाम हेत्युक्तम् ॥ १०—११ ॥

पार्ष्णिग्राहः पृष्ठतो रक्षकः ॥ १२—१६ ॥

शङ्कार्यसिगदाशार्ङ्गं श्रीवत्साद्युपलक्षितम् ।
 विभ्राणं कौस्तुभमणिं वनमालाविभूषितम् ॥ १३ ॥
 कौशेयवाससी पीते वसानं गरुडध्वजम् ।
 अमूल्यमौल्याभरणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ १४ ॥
 दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यवेषं कृत्रिममास्थितम् ।
 यथा नटं रङ्गगतं विजहास मृशं हरिः ॥ १५ ॥
 शूलैर्गदाभिः परिधैः शक्यृष्टप्राप्ततोमरैः ।
 असिभिः पद्मिशैर्बाणैः प्राहरन्नरयो हरिम् ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

और हे अह ! जिस मुक्तसे तू इस प्रकार की वक्तव्य करता है रणभूमि में भरकर उसी मुक्तको फाड़कर और कङ्क गीध चीन्हा आदि पक्षियों से युक्त होकर तू सोवेगा और तोकों कुत्ता भक्षण करेगा ॥ ८ ॥

इस प्रकार श्रीकृष्ण के तर्क बचन को दृष्टान्त जाय कर पौण्ड्रक से निवेदन किया । श्रीकृष्णभगवान् भी रथ पर विराजमान होकर काशी को जाते भए ॥ १० ॥

महाराथ पौण्ड्रक भी श्रीकृष्ण के संग्राम के उद्योग को जानकर दो अक्षौहिणी सेना से संयुक्त होकर युद्ध के बाले शीघ्रहि पुर से निकसता भया ॥ ११ ॥

हे नृप ! पौण्ड्रक का मित्र काशी का राजा उसका सहाय होकर तीन अक्षौहिणी सेना के साथ आता भया । तब तब श्रीकृष्णने पौण्ड्रक को देखा ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

गरुडः कृत्रिमो ध्वजे यस्य तम् अमूल्यो ऽनघ्यो मौलि-
 राभरणं यस्य तम् ॥ १४—१६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अमूल्येति । यज्ञतो दिव्यभगवन्मुकुटानुकरणार्थं ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

आत्मनस्तुल्यम् आत्मना तुल्यमिति वा पाठः कृत्रिममिति
 श्रीभगवच्छङ्खादीनां तु स्वाभाविकत्वं सूचयति ॥ १५ ॥

अरय इति । प्रहरि नैतुर्त्यं सूचितम् ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनचरितकृतशुकपक्षीयम् ।

अरि अरयुक्तं चर्कम् ॥ १३—१६ ॥

श्रीमद्भरद्वाजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

कथम्भूतं शङ्कादिभिरुपलक्षितं तत्र अरि अरयुक्तं चर्कं

• [१२४]

कौस्तुभमणिं विभ्राणं वनमालया विराजितम् ॥ १३ ॥

पीते पिण्डके कौशेयवस्त्रे वसानं परिधानं गरुडः कृत्रिमो
 ध्वजे यस्य तममूल्यमनघं मौल्याभरणं यस्य स्फुरन्तो
 मकरे कुण्डले यस्य तम् ॥ १४ ॥

आत्मना कृष्णेन तुल्यो वेषो यस्य तम् अथापि कृत्रिमं
 वेषमास्थितं तत्र दृष्टान्तः, यथा नटं रङ्गगतमिति. रङ्गे नृत्यस्थले
 नटमिव गतं स्थितमित्यर्थः । तमेवम्विधम् दृष्ट्वा हरिर्भृशं प्रह-
 सितवान् ॥ १५ ॥

शूलैरिति । तदा अरयः शत्रवः कृष्णं शूलादिभिः प्राहरन्
 प्रत्याहतवन्तः ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

वेषं कृत्रिममास्थितमित्यत्र महादेववरप्राप्तिस्वादिति पाशो-
 सरत्नण्डालुभ्यते ॥ १५—२८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तथा कृपायां तस्य जीवत एव सारूप्यं हेतुत्वेन वर्ण-
 यति- शङ्केति । कृत्रिमसहजभुजेषु शङ्खम् अरिश्चक्रं च सहजयाः
 धृतवान् गदाशार्ङ्गं कृत्रिमयोः श्रीवत्सादिचिह्नान्यपि कृत-
 वान् कौस्तुभसमानाकृतिं मणिं कृत्वा कण्ठे स्थापितवान्
 अन्येतु श्रीवत्सकौस्तुभौ चर्म छित्वा तत्र स्थापितवानित्याहुः
 तथासत्यकृत्रिमता स्यादिति वनमालाविभूषितमिति यथैव
 नित्यनूतना भवति तथा वनमालां सम्पादयतीति ॥ १३ ॥

कौशेयवाससी पीते भगवानिव वसानः समागतः नतु
 कञ्चुकादिकं परिधाय अन्यथा वेषवशात् अन्यथागतिः
 स्यात् गरुडध्वजमिति चित्रमयीं दानमयीं वा गरुडमूर्तिं
 ध्वजे स्थापितवान् इति भजनीयोऽन्यो नास्तीति धर्मश्च अन्यो
 न कर्तव्य इति भक्तैः सह स्वयमात्मानमेव पूजयतीति अमूल्य-
 मेव मौलिमाभरणानि च सम्पादितवान् तथैव मकराकृति-
 कुण्डले ध्यानेन भगवद्वाक्येशाच्च सर्व एव भगवद्दर्मास्तत्राविष्टा
 इति स्फुरत्पदेन सूचितम् ॥ १४ ॥

तस्य कर्पं दृष्ट्वा भगवान् समुद्रः अभिनन्दनं कृतवान्

कृष्णस्तु तत्पौण्ड्रककाशिराजयोर्बलं गजस्यन्दनवाजिपत्तिमतम् ।
 गदासिचक्रेषुभिरार्दयद्भृशं यथा युगान्ते हुतभुक्पृथक्प्रजाः ॥ १७ ॥
 आयोधनं तद्रथवाजिकुञ्जरद्विपत्स्वरोद्भूतरिणाऽवखण्डितैः ।
 बभौ चितं मोदवहं मनस्विनामाक्रीडनं भूतपतेरिवोल्बणम् ॥ १८ ॥
 अथाह पौण्ड्रकं शौरिर्भो भो पौण्ड्रक यज्ञवान् ।
 दूतवाक्येन मामाह तान्यञ्जाण्युत्सृजामि ते ॥ १९ ॥
 त्याजयिष्येऽभिधानं मे यस्वयाऽहं मृषा धृतम् ।
 व्रजामि शरणं तेऽद्य यदि नेच्छामि संयुगम् ॥ २० ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

इत्याह—इष्टा तमात्मनस्तुल्यं वेषं कृत्रिममास्थितमिति । परं कृत्रिममास्थितमिति तत्रामक्तिर्महतीति वेषस्य न केनाप्यं-
 शान भङ्गः सूचितः कृत्रिमत्वे गतिर्न भविष्यतीत्याशङ्क्य
 रसोत्पादकत्वात् स्थाप्येव भावो रस इति अधिकं तत्रानुप-
 विष्टमिति निरूपयितुमाह—यथानटं रङ्गगतमिति । अतिहर्षात्
 भृशं विजहास तस्य सर्वं भावं स्मृत्वा सर्वस्यैवाभिनन्दनं
 कृतवानित्यर्थः । यतो हरिः ॥ १५ ॥

ततः सेनायाः प्रथमं भगवत्प्रतिक्रममाह—शूलैरिति । शिव-
 प्राधान्यात् प्रथमं शूलग्रहणं दशमिरायुधैः सर्वप्रकारेण हरि-
 तूष्णीं स्थितं तामगणयन्तः प्राहरन् ॥ १६ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

गरुडः कृत्रिममूर्तिर्ध्वजे यस्य तम् अमूल्यः कृत्रिमत्वादल्प-
 मूल्यः मौलिराभरणं यस्य तम् ॥ १४—१६ ॥

भाषाटीका ।

धना रूप नकली शङ्ख चक्र वज्र गदा शङ्ख भीमरस
 आदि धारण किये कौतुभमणि धारण किये धनमाला से
 अलङ्कृत ॥ १३ ॥

दो पीताम्बर धारण किये रथ पर गरुड की ध्वजा लगावे
 वडे २ अमोल आभूषण धारण किये स्फुरायमान मकराकृति
 कुण्डल धारण किये ॥ १४ ॥

इस प्रकार अपने समान नकली वेष को धारण किये
 जैसे नृत्य भूमि पे राजा के वेष को धारण करने वारे नट
 को देख कर हँसते हैं तैसे हि उस पौण्ड्रक को देख कर
 भीकृष्ण भगवान् अव्यक्त हँसते भए ॥ १५ ॥

इस के अनन्तर शत्रुबोग त्रिशूल गदा बँडा शक्ति पोकादी
 प्राप्त भावे तरवार द्विधारा काँडे बाणन से भीकृष्ण के
 ऊपर प्रहार करते भए ॥ १६ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

गजस्यन्दनविचित्ररङ्गबलमर्दिताम् पृथक् प्रजाधनुर्विधं
 भूतप्राप्तं यथा युगान्ताग्निरिति ॥ १७ ॥

आबोधनं रणस्नानम् मरिणा चक्रेण चितमप्यर्णम् आक्री-
 डनमिव कल्पान्तररुद्रस्य क्रीडाकानमिव ॥ १८—२० ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तुशब्दो वैशिष्ट्ये भरयः प्राहरणेव ननु किञ्चित्कर्तुं
 शक्यन्तः भीकृष्णस्तु भृशमत्यर्थमार्दयत् सङ्ग्रहारेत्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्र विशेषतोऽशेषायुधभेद्यचक्रकृतमाह—आयोधनमिति ।
 रथादीनां यथापूर्वं युद्धार्थमग्रेऽभिगमने भेद्यथास्तत्कमेणाव-
 लम्बनम् उल्बणम् अन्येषां भयङ्करमित्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ अहंनानन्तरं सम्यग्व्यवधानं गते शौरिः शूरवंशे
 ऽवतीर्णः स्वयं भगवाद् भोभो इत्युपहासात् अत एव मवा-
 निति च यदाह तेन तानि त्वदुकानि तुभ्यमुत्सृजामि ॥ १९ ॥

त्वन्तु मिथ्याभिधानस्यजेति यत्तु तत्राह—त्याजयिष्य इति ।
 धातूनामन्तभूतययर्थतयापि प्रयोगदर्शनादनन्वयार्थमेव करिष्या-
 मीतिभावः । ननु दूतवाक्यानुसारेण व्यवहरसि चेत्तर्हि मां
 शरणमेहि तत्राह, व्रजामीति । स्वप्नैहि मां त्वं शरणमित्यादौ
 तत्राऽऽहवस्यैव प्रथमविहितत्वादिति भावः । अथ त्वदर्शना-
 वसरे अहेति पाठेऽपि न विद्यते हो बलादित्युपहासव्यञ्जना ॥ २० ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीवम् ।

व्रजामि संयुगं नेच्छामि चेत् संयुगमितीतोऽस्मि चेत् त्वां
 शरणं व्रजामि माहं भीत इत्यर्थः ॥ २०—२३ ॥

भीमदीरराववाचार्यकृतभागवतकण्ठकण्ठिका ।

कृष्णस्त्विति । गजादयोऽस्य सन्तीति तथा चतुरङ्गमित्यर्थः ।
 तत्पौण्ड्रककाशीराजयोर्बलं गदादिभिर्भृशमर्दयत्पीडयामास
 आजमे इति यावत् यथा युगान्ताग्निः पृथक् प्रजाः चतुर्विध-
 भूतप्रामाण्यवैधियति तद्वत् ॥ १७ ॥

इति क्षिप्त्वा शितैर्बाणैर्विरथीकृत्य पौण्ड्रकम् ।

शिरोऽश्वद्रथाङ्गेन वज्रेणेन्द्रो यथा गिरेः ॥ २१ ॥

तथा काशिपतेः कायाच्छिर उत्कृत्य पद्भिः ।

न्यपातयत्काशिपुर्षा पद्मकोशमिवानिलः ॥ २२ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

आयोधनमिति । भरिणा चक्रेण चकारादृदादिभिश्च अण्डितैः रथादिभिस्तथायोधनं युद्धस्थलं मनस्विनां शूराणां चिरं सन्तोषावहं सङ्ग्रेजे भागीजनमिव कल्पान्ते वज्रस्य क्रीडास्थानमिव उल्लङ्घनं दारुणं सहजौ इति सम्बन्धः ॥ १८ ॥

अथेति । उक्तिमेवाह—मो मो इत्यादिना संयुगमित्यन्तेन । मो मो पौण्ड्रक ! दूतवाक्यमुखेन भवान् मां प्रति यदाह “यानि त्वमस्मिच्छिह्नामि” इत्यादि तान्येवास्त्राण्युत्सृजामि प्रयो—इयामि ॥ १६ ॥

हे भद्र ! मेऽस्तस्मिन्निव मदसाधारणमभिधानं नाम ते त्वया मृषा धृतं तत्साजयिष्ये यदि संयुगं नेच्छामि संयुगान्हीतोस्मि चेत्सां शरणं प्रजामि नाहं भीत इत्यर्थः ॥ २० ॥

भीमद्रुहभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततोऽङ्घ्रिकर्मा भगवान् तां सेनां दूरीकृतवानित्याह—कृष्ण-त्सिति । तुशब्दो भगवतो जयमाह तद्वलं प्रहरणकर्तृपौण्ड्रक-काशिराजयोरिति सात्त्विकतामसभावापन्नयोरपि राजसा एव इत्यस्या नृति तयोरमारणमाशङ्क्य नामग्रहणम् अङ्गानि गणयति, गजंति । तयोरराजसत्वात् सेनाव्यवस्था कदाचिन्न भवे-दिति तदर्थं गणना गदादिभिः चतुर्मिरेव आ समन्तात् आर्षयत् पीडितवान् अस्त्रादिसहितैर्बाणैः कृत्वा दाहपर्यन्तं कृतवानिति वक्तुं दृष्टान्तमाह—यथा युगान्त इति । प्रजानां चयो यस्मात् तादृशो दूतमुक्त्वा प्रलयाग्निः ॥ १७ ॥

ननु, महादेवः कथं न तत्साहाय्यं कृतवानित्याशङ्क्याह—आयोधनमिति । चक्रेण अण्डितैः रथादिभिः कृत्वा आयो-धनं रणभूमिर्बभौ तैश्चितं व्यासं प्रसारितं तर्हि तत् दृष्ट्वा मूलभूतौ पलायितौ भविष्यत इत्याशङ्क्याह—मोदवहं मनस्विना-मिति । मोदं वहन्तीति भूतपतेर्मेहादेवस्याक्रीडनं क्रीडास्थानं कृतवान् तत्राप्युल्लङ्घनम् अत्युत्कटं यत्नं भकोपि न स्मृतः ॥ १८ ॥

अथ पौण्ड्रकवधार्थमुद्यतः श्लोपदिशोर्यत्नेन विस्मृतो मा भवत्विति पुनः स्मारयति—अथाहेति द्वाभ्याम् । शौरिरिति पितृ-पितामहमस्मा भगवत उत्कर्षः पौण्ड्रकेति तस्यापकर्षाह—मो मो पौण्ड्रकेति । तस्य सहजो दोषः भगवता कीर्तित इति तन्नाशो निरूपितः अङ्गवान् दूतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राणि उत्सृजामि ते इति तुभ्यं त्वदर्थम् उत्सृजामि येस्त्वं सहज-त्तादृशो भविष्यसि ॥ १६ ॥

मे अभिधानं वासुदेवेति यत् त्वया मृषा धृतं भगव-ज्जावात् पूर्वमेव बालकवाक्येन रथापितं तत् साजयिष्ये सहजं

तु दास्यामि इति यदि संयुगे न हनिष्यामि तदा निष्कटे समागत्य सायुज्यं दास्यामि इदानीं युद्धार्थमेवागत इति सायुज्यमेव प्रयच्छामि अयं दोषः दूतप्रेषणाज्जातः अन्यथा सायुज्यमेव भवेत् यदि तूष्णीं तिष्ठेतेत्यर्थः । अनेनैवमपि सूचितम् इदानीमपि शरणे वेत्पतति सायुज्यमेव दास्यामिति ॥ २० ॥

भीमद्रुहभाचार्यकृतसिद्धन्तसारार्थदर्शिनी ।

दूतमुक्त्वा प्रलयाग्निः पृथक् प्रजाः जरायुजादिपृथग्भेद—प्रजाः ॥ १७ ॥

आयोधनं युद्धस्थानं रथादिभिश्चितं स्वाप्तम् भरिणा चक्रेण ॥ १८-२१ ॥

भीमच्युतदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पृथक् प्रजाः जरायुजादिचतुर्विधाः प्रजाः ॥ १७ ॥
भरिणा चक्रेण ॥ १८-२० ॥

भाषा टीका ।

भीकृष्णभगवान् भी गदा अङ्ग चक्र वाजन करके गज रथ अश्व पर्यादे चारी पौण्ड्रक और काशीराज की उस सेना को इस प्रकार से अत्यन्त पीडित करते भए कि जैसे प्रलय-काल में भिन्न २ प्रजा कां अग्नि नाश करता है ॥ १७ ॥

चक्र करके अण्डित भए रथ अश्व कुंजर पर्यादे सर ऊंटन से व्याप्त भया वह युद्धस्थान मानो प्रलयकाल में रह अति भयङ्कर क्रीडा के स्थान के समान शूरवीरों को हर्ष-दायक होकर शोभा को प्राप्त होत भया ॥ १८ ॥

इस के अनन्तर भीकृष्णभगवान् पौण्ड्रक से बोले कि हे पौण्ड्रक ! दूतके वाक्य से तैने जो मेरे प्रति यह कहा कि—हमारे बिन्दों को तू छोड़दे सो उनहि अस्त्रादि अस्त्रों को तेरे बधके वास्ते तेरे ऊपर छोड़ता हूँ ॥ २१ ॥

हे भद्र ! जो वासुदेव ऐसा मेरा नाम अपना मिथ्या भर लिया है मैं उस को तेरेसे परित्यागकरावुं या मार जाँ मैं यदि तेरे साथ संग्राम करना नहि चाहूंगा तो अब हि तेरे शरण में आवता हूँ ॥ २० ॥

भीधरस्वामिकृतभाषाप्रदीपिका ।

गिरेः शृङ्गं यथेति ॥ २१-२४ ॥

एवं मत्सरिणं हत्वा पौण्ड्रकं ससखं हरिः ।

द्वारकामाविशसिद्धैर्गीयमानकथामृतः ॥ २३ ॥

स नित्यं भगवद्व्यानप्रवृत्ताखिलबन्धनः ।

बिभ्राणश्च हरेराजन् स्वरूपं तन्मयोऽभवत् ॥ २४ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवभोषिणी ।

क्षिप्त्वा आक्षिप्य ॥ २१ ॥

अनिल इत्यदृश्यकर्तृत्वेनोपमानोक्तं तथा पत्रिणामपि तत्प्रक्षिप्यैव निवृत्तेरदृश्यकरणत्वेन च ॥ २२ ॥

मत्सरिणं भगवदुत्कर्षासहनं सिद्धैर्जीवमुक्तैर्विमानगामिभिश्च सर्वैस्तन्महाकौतुकदर्शनार्थमागतेर्गीयमानं कथामृतं पौण्ड्रक-वधादिलक्षणं वक्ष्ये तथाभूतस्त्वम् ॥ २३ ॥

मत्सरावेद्यमपि दर्शयद् द्वेष्यादिवन्मुक्तिमाह—स पौण्ड्रकः हरेः स्वरूपं खीयं रूपं चतुर्भुजत्वादि तद्विभ्राणः अनुकुर्वाणः तन्मयः प्राचुर्येण तद्रूपोऽभवत् सारूप्यं प्रापेत्तर्थाः । यतो नित्य-मित्यादि तादृशभावनया पेशस्कारिहृतकीटवदिति भावः ॥ २४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

स्वरूपं वेषं विभ्राणस्तन्मयोऽभवत् तदीयवेषप्रचुरोऽभवत् शिरश्छेदेन दोषस्य प्रायश्चित्तं कृतम् अतो भगवद्व्यानस्य फल-मनन्तरिमित्यभिप्रायः ॥ २४ ॥

भीमद्वारकाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीति । उक्तवैतिशेषः । रथाङ्गेन चक्रेण शिरोऽवृण्वत् चिच्छेद यथेन्द्रो वज्रेण गिरेः शृङ्गं तद्वदित्यर्थः ॥ २१ ॥

तथेति । पत्रिभिर्बाणैः काशिपतेः कायाच्छिर उत्कृत्य उत्प्लुतं यथा तथा छित्वा काशीपुर्यां न्यपातयदनिलो वायुः पद्मकोश-मिव ॥ २२ ॥

एवमिति । ससखं सकाशिराजं मत्सरिणं शत्रुं पौण्ड्रकं हत्वा सिद्धैः गीयमाना कथैवामृतं यस्य स हरिर्द्वारकां विवेश ॥ २३ ॥

स इति । स पौण्ड्रकः भगवतः श्रीकृष्णस्य ध्यानेन ध्यस्तां-न्यखिलानि बन्धनानि कर्मबन्धनानि यस्य सः हेतुगर्भमिदं तथा हरेः कृष्णस्य रूपं रूपतुल्यं स्वरूपं स्ववेषं विभ्राणम् इत्यपि तत्स्वास्तन्मयस्तदीयवेषप्रचुरो बभूव साधर्म्यं गत इत्यर्थः शिरश्छेदेन दोषस्य प्रायश्चित्तं कृतमतो भगवद्व्यानस्य फलं तत्साधर्म्यं लभ्यमिति भावः ॥ २४ ॥

भीमद्विभ्रभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

नथाप्यनिवृत्तं भगवान् मारितवानित्याह—इति क्षिप्त्वेति । द्वेषो दोषस्मारणं शितैस्तीक्ष्णैर्बाणैः भगवान् हत्वा विरथी-

कृत्य चक्रेण शिरश्छेदं भक्तवधोनुचितं तस्याशङ्क्यं परोपद्रव-कारितत्वात् मारितवानिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—वज्रे-णेन्द्रेति । यद्यपि “विष्णुः पर्वतानामधिपतिः” इति तेषामप्य-च्छेदोनुचितः तथापि लोकोपद्रवकर्तृत्वात् हननमिन्द्रद्वारा पक्षावेव शिरःस्थानीयो ॥ २१ ॥

सात्त्विकवधमुक्त्वा तामसवधमप्याह—तथा काशिपते-रिति । विरथीकृत्य तमप्याक्षिप्य चक्रेण हतो मुक्तो भविष्य-तीति विभ्रमपि शिरश्छेदगवान् पश्येत्तथापि मुक्तो भवे-दिति कालावयवभूतैः पत्रिभिर्बाणैः शिर उत्कृत्य काशि-पुर्यां न्यपातयत् साहाय्यं शरीरेण कृतमिति शरीरांशः तस्य मुक्तः कृतः तस्य मध्ये पतनादिकमाशङ्क्य दृष्टान्त-माह—पद्मकोशमिवानिल इति । अनेन व्याजेन भगवान् महा-देवे तच्छिरःकमलपूजां कृतवानिति द्योतितम् ॥ २२ ॥

युद्धमुपसंहरन् भगवतो द्वारकागमनमाह—एवं मत्सरिणं हत्वेति । भक्तस्यापि हनने मात्सर्यमेव हेतुः काशिराजवधे तत्सन्नि-धे हेतुरिति ततो भगवत्कृतं लोकशास्त्राविरुद्धमिति ज्ञापयितुं सिद्धैर्गीयमानकथामृतं इत्युक्तम् एवं सर्वदुःखहर्ता तेषां दुःखं दुरीकृत्य द्वारकामावसत् ॥ २३ ॥

पौण्ड्रकस्य हननानन्तरं या गतिर्जाता तामाह—स नित्य-मिति । स तन्मयोऽभवत् तेन व्याप्तोभवत् आत्मनि परमात्मा आविष्टः तेनावशी जातः शरीरेन्द्रियप्राणान्तःकरणसंज्ञावै भाधि-दैविकानि शरीरादीनि तत्राविष्टानि स्वतन्त्रावेषीव भगव-द्रूपो जातः तत्र च भगवत इव तस्यापि लीला भविष्यतीति मुख्यः पक्षः विष्णुदेवतानुरूपपक्षत्वे तु वैष्णवल्लोके तथात्वमपि शङ्खचक्रादिभावणैव प्राधान्यादिति केचित् तस्य तथात्वे हेतुमाह-नित्यं भगवतो ध्यानेन प्रवृत्तानि अविद्याकामकर्मादीनि मात्सर्यी-दीनि च पञ्चादुत्पन्नानि उभयविधान्यपि बन्धनानि यस्य अनेन देहा-न्तरोत्पादकं कर्मनिवर्त्तितं भगवदावेशे हेतुमाह—बिभ्राणश्च हरे-रूपमिति । हरिः रूप्यते अनेनेति शङ्खचक्रादिभावसमुदायाः तं बहिर्विभ्रत् स्वरूपं तु मनसा बिभ्रत् स्वकारात् तत्क्रियादीनां सर्वेषामाध्यानमुक्तम् एवं सर्वसामग्र्यां तन्मयत्वं युक्तमेव पौण्ड्र-कस्य गतिमुक्त्वा तेन सहागतस्य काशिराजस्यापि कथं सा न गतिरिति शङ्कां वारयितुं तदुत्पन्नानां तदीयानां सर्वेषामेव परमं दोष माह—यावदध्यायपरिसमाप्ति । अर्थात्तेपि निरुद्धाः तीर्थमपि निरुद्धं भवतीति निरूपितम् ॥ २४ ॥

भीमद्विभ्रभाचार्यकृतवर्तिकृतसार्थदर्शिनी ।

काशिराजस्य शिरसः काशीमध्ये निक्षेपे इदं कारण-मुच्ये भोभो काशीस्थाः ! अथ शत्रोः शिरः देवः काशीमध्य-मानेभ्यामि मात्रं शोध्यमिति प्रतिज्ञावैव युक्ताय काशि-

शिरः पतितमालोक्य राजद्वारे सकुण्डलम् ।
किमिदं कस्य वा वक्रमिति संशयिरे जनाः ॥ २५ ॥
राज्ञः काशियतेर्ज्ञात्वा महिष्यः पुत्रवान्धवाः ।
पौराश्च हा हता राजप्राथ नाथेति प्रारुवन् ॥ २६ ॥
सुवक्षिणस्तस्य तुतः कृत्वा संस्थाविधिं पितुः ।
निहत्य पितृहन्तारं यास्याम्यपचितिं पितुः ॥ २७ ॥
इत्यात्मनाऽभिसन्धाय सोपाध्यायो महेश्वरम् ।
सुवक्षिणोऽर्चयामास परमेण तमाधिना ॥ २८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीपिका ।

राजो वदन्पुत्रं मस्मद्गतां द्वारकापतिः शिरोऽस्यावश्य-
मेवावेक्ष्यतीति तत्पत्न्योपि पापिष्यः सप्रौढस्वयस्याः प्रति
वर्षिष्यस्ततः यथा हेतोस्तस्यैव शिरः काशीमध्ये तत्रत्य-
जनैः विस्मापयितुं प्रवेक्षयामास कौतुकी भगवानिति
॥ २२-२३ ॥

हरेः स्वरूपं चतुर्भुजवत् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यथा गिरेः शृङ्गमित्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ २१-२३ ॥
तन्मयोमवत् भगवत्साधर्म्यलक्षणं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

इस प्रकारके वचनों से, पौण्ड्रकका तिरस्कार कर, और
तीक्ष्ण बाणोंसे उसको विरथ करके जैसे इन्द्रने वज्रसे
पर्वतको शिखरको काटाहै तैसेहि श्रीकृष्णजीने सुदर्शनचक्र
से उसके मस्तकको काट दिया ॥ २१ ॥

इसी प्रकार उसके मित्र काशिराजके शिरको भी बाणोंसे
कायाते छेदन करके जैसे पवन कमलकी डोडीको गिरा
देताहै, तैसेहि उसके शिरको श्रीकृष्णजी काशीपुरीमें गिरा
देंते भये ॥ २२ ॥

इस प्रकार जिनके कथारूप अमृतकी सिद्धलोग गानते
ऐसे श्रीकृष्णभगवान् मत्सरतावारे पौण्ड्रकको उसके मित्र
सहित मातृकर भीद्वारकापुरीमें, आप जाते भये ॥ २३ ॥

हे राजन् नित्यप्रति वैर भावसे भगवान्के ध्यान करके
सब कर्म बन्धन जिसके नष्ट होगये इसीधिये पौण्ड्रक भग-
वान्के चतुर्भुज रूपको धारण कर भगवान्के सापुण्य भाव
को प्राप्ति होगया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

प्रथमं किमिदमिति पश्चाद्वक्रमिति विभाव्य कस्य चेति
संशयिरे संशयं कृतवन्त इति ॥ २५-२६ ॥

संस्थाविधिसुस्तरक्रियाम् अपचितिं निष्कृतिम् ॥ २७ ॥

आत्मनाऽभिसन्धाय बुद्ध्या व्यवस्य सुवक्षिणोऽस्त्युदारः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

संशयिरे तस्य वाऽन्यस्य वेदमिति नानाप्रकारं तर्कयामासुः
जनाः साधारणाः ॥ २५ ॥

हा हताः स इति शेषः ॥ २६ ॥

तत्सुतस्तु ततोपि बुर्बुद्धिरित्याह—सुवक्षिण इत्यादिना ।
तत्रादी द्वयं शुभ्रमकं सुवक्षिणस्तत्सङ्गः सोपाध्यायः पुरोहितसहितः
समाधिना एकाम्रचित्ततया ॥ २७-२८ ॥

श्रीसुदर्शनचक्रकृतशुकपक्षीयम् ।

संशयिरे संशयञ्चक्रुः ॥ २५-४० ॥

श्रीमद्दीरराघदाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

शिर इति । प्रथमं किमिदमिति पश्चात् सकुण्डलत्वादिभिर
इति ततः कस्येदं मुकमिति संशयिरे संशयञ्चक्रुः ॥ २५ ॥

राज्ञ इति । ततः क्रमेण काशीपतेः राज एवेदं शिर
इति वात्सा निश्चित्य महिष्यस्तस्य भार्याः पुत्रावयञ्चेत्यं
वक्तुः ॥ २६ ॥

पुत्र इति । तस्य काशीराजस्य सुवक्षिणो नाम पुत्रः
आसीदिति वाक्यान्तरं स च सुवक्षिणः पितुः संस्थाविधिम्
उत्तरक्रियां कृत्वा मत्पितृहन्तारं इत्यादिपितुरपचितिम् ऋणा-
पनयान्नात्मिकां निष्कृतिं यास्यामि ॥ २७ ॥

प्रीतोऽविमुक्ते भगवांस्तस्मै वरमवाप्नुवः ।
 पितृहन्तृवधोपायं स वने वरमीप्सितम् ॥ २९ ॥
 दक्षिणाम्निं परिचर ब्राह्मणैः सममृत्विजम् ।
 अभिचारविधानेन स चाग्निः प्रमथैर्वृतः ॥ ३० ॥
 साधयिष्यति सङ्कल्पमब्रह्मण्ये प्रयोजितः ।
 इत्यादिष्टस्तथा चक्रे कृष्णायाभिचरन् व्रती ॥ ३१ ॥
 ततोऽग्निरुत्थितः कुण्डान्मूर्तिमानतिभीषणः ।
 तप्तताम्रशिखाश्मश्रुरङ्गारोद्गारिलोचनः ॥ ३२ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीत्यमभिसन्धाय उपाध्यायेन सहितः परमेण समा-
 धिना ध्यानयोगेन महेश्वरं रुद्रमाराधयामासेति सम्बन्धः ॥ २८ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यद्भगवता पत्रिभिः शिरः छिन्नं तद्राजद्वारे पतितं तदा-
 लोक्य राजत्वहापनाय सकुण्डलमिति मुक्तं रुधिराविलमिति
 कुण्डले अभिज्ञापके निरूपिते आदौ पतनसमये किमिदं पतित-
 मिति बुद्धिरुत्पन्ना ततः शिर इति ज्ञात्वा कस्येति ततो
 राज्ञो भविष्यतीति ज्ञातेपि वक्तुमशक्तत्वात् संश्लिष्यरे संशयं
 प्राप्ताः ॥ २५ ॥

ततोन्तरङ्गाः समागत्य निश्चयं चकुरित्याह—राज्ञः काशि-
 पुरीनि । महिष्यः स्त्रियः बान्धवाः गोत्रिणः पौराः सेवकाः
 चकारादन्येपि साधारणाः तथा वक्तुमनुचितमित्याशङ्क्य तेषां
 तुल्यव्यसनत्वं निरूपयितुमाह—हा इहा राजजिति । माहात्म्ये
 राजजितिं ज्ञेये नाथेति यथा स्वधे राजा बोध्यते तद्वोध-
 याञ्चकुरित्यर्थः । चकारात्पितः स्वामिन्नित्याद्यपि स्वधे यथा
 क्लेशेन रोदनं तथा मुखतो घटन्त एव रोदनं कृतवन्तः ॥ २६ ॥

ततः क्षत्रिया इति मानभङ्गार्थं भगवत्तैव प्रदर्शितमिति
 वैरं सिसाधयिषुः विष्णोः समानौ ब्रह्मविद्यौ ज्ञात्वा तयोः
 आराधनार्थं प्रवृत्त इत्याह—सुदक्षिणस्तस्य सुत इति । ब्राह्मणमहा-
 देवो पितृहन्ता तस्य सप्तजो देवादिदोष इति तद्वार्थं
 प्रयत्नं करोति इति तूष्णीं स्थितौ ज्ञानभार्यः तथैव बहु-
 दक्षिणयज्ञावुत्पन्नः सुदक्षिण इति वैदिकप्रकारे तस्य भक्षा अन्यथा
 राज्ञामनुवृत्तिमेव लौकिकीं कुर्यात् संस्थाविधिः पारलौकिकी-
 क्रिया पितृत्वात्तदावश्यकत्वम् ॥ २७ ॥

ततोपि क्षत्रियो न निष्कृतो भवतीति पितृहन्तारं स्वाहृष्ट-
 शरीरादिकं हत्वैव अपचितिं यास्यामीति स्वबुद्ध्यैव विचारि-
 तवानित्याह—इत्यात्मनाभिसन्धयेति । सोपाध्यायो ब्राह्मणसहितः
 महेश्वरमिति ब्राह्मणादपि महादेवं महान्तं मन्यते कदाचित्
 ब्राह्मणाः ब्रह्मण्यो भगवानिति पक्षपातं कुर्युरिति परमेण
 समीधेनेति योगेन महादेवस्तुष्यतीति परमः साक्षात्महादेव-

प्रीतिजनकः समाधिः विसैकान्यं तेन तुष्यतीति शेषतस्त-
 सिद्धत्वात् तथा कृतवान् ॥ २८ ॥

भीमद्विभवाथक्वार्त्तिकतसारार्थदर्शिनी ।

प्रथमं किमिदमिति पश्चाद्वक्तुमिति संश्लिष्यरे सन्देहं
 प्रापुः ॥ २५—२८ ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

संश्लिष्यरे संशयं चकुरः ॥ २५—२८ ॥

भाषाटीका ।

काशीपुरीमें राजाके दरवाजे के पास कुण्डल सहित पड़े हुए मस्तकको देखकर वहाँके लोगोंने प्रथमतः यह तर्कना करी कि यह क्या वस्तु है पश्चात् कुण्डल सहित देखनेसे यह कहा कि यह मस्तक है पश्चात् यह सन्देह किया कि कि यह मस्तक किसका है ॥ २५ ॥

पश्चात् काशि राजका हि यह मस्तक है ऐसा निश्चय कर उसकी राणी तथा पुत्र और बान्धव तथा पुरवारी हे राजन् हेनाथ आपके मरण पर हम सबहि मरेहि सहस है इस प्रकार से विलाप करते भये ॥ २६ ॥

काशिराजाका पुत्र सुदक्षिण, अपने पिताकी दाह किया करके यह संकल्प करता भया कि पिताके मारने वारे कृष्णका, बध करके अपने ऊपरसे मैं पिताके अणको दूर करूंगा ॥ २७ ॥

इस प्रकार बुद्धिसे निश्चय करके उपाध्याय सहित सुदक्षिण, अत्यन्त एकाग्र चित्तसे महादेवकी भजना करता भया ॥ २८ ॥

भीमद्विभवाथक्वार्त्तिकतसारार्थदर्शिनी ।

वरमवाप्नुवः बुद्धीप्सेत्युक्तवानित्यर्थः ॥ २६ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

ऋत्विजमृत्विजमिव स्वनियोगकारिणम् 'यज्ञस्य देवमृत्विजम्' इति श्रुतेः ॥ ३० ॥

अब्रह्मण्ये प्रयोजित इति कृष्णे प्रयोजितो विपरीतो भविष्यतीति । सूचितम्, अभिचरन्मिच्छां कुर्वन् प्रती गृहीतनियमः ॥ ३१ ॥

तत् तान्नामिषं शिक्षाः इमभूणि च यस्य सः अङ्गारोद्गारीणि लोचनानि यस्य सः ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रीत इति तत्प्रीत्यपेक्षया अधिमुक्तः तत्रत्याविमुक्तकथ्यतीर्थाधिष्ठातृत्वेन तत्संबन्धः तथा च भीविष्णुपुराणे "अधिमुक्तं महाक्षेत्रे तोषितस्तेन शङ्करः" इति भगवानिति सर्वज्ञत्वादेव सभ्याजं वरं ददाविति भावः । वक्षस्य उपायमेव ननु वक्ष इति तदानीमपि बुद्धिविभ्रंशं तस्य चकारेति लक्ष्यते ॥ २९ ॥

इक्षिणेति युग्मकम् । ब्राह्मणैस्सममिति तस्यापि यज्ञस्य तन्मूलत्वात् तदुक्ते तु स न द्विष्यात् एते च ब्राह्मणा न भवन्तीति भावः । तथैवाह-अब्रह्मण्य इति । अब्रह्मण्येतु न किञ्चित् करिष्यति अब्रह्मण्यदेवे तु तस्मिन् प्रयोजितः सन् प्रयोजयितृणां हलान्तं ब्रह्मवर्चसमिति वदन् ब्रह्मण्यादिकं नाशयन् देहनाशं करिष्यतीति श्रीरुद्राभिप्रायः कश्चिद्ब्रह्मण्यानामपि तस्मिन्मस्कारादि-भक्षणञ्च तस्य ब्रह्मण्यत्वमिति सुदक्षिणादीनामभिप्रायः । वस्तुतस्तत्त्वं ज्ञेयं सर्वोपाप्योपि भगवान् कश्चिदाराधकत्वेन च यल्लीलायते तुत्रोभयत्र च स्वस्मिन् प्रेमदानमेव मुख्यं प्रयोजनं "भक्तियोगविधानार्थं कथं पश्येमहि स्त्रियः" इति श्रीकुन्तीवाक्यात् भक्तियोगविधानार्थमवतीर्णं त्वामिति टीकाश्च मुख्यत्वञ्च तस्य सालोक्येत्यादिवाक्यशतात् तत्प्रेम च तत्कर्तृकाराधनेन विप्रादीनां तद्गौरवातिक्रमरूपं दोषमपि निरस्य हिताय प्रवर्तते भीनारदादीनां परमतङ्गकत्वाव्यभिचरभ्रवणात् श्रीभगवत्स्फुरणमूत्रस्यापि तथा स्वभावः भूयते किमुत तत्प्रेमः तत्र तत्कर्मकाराधनं तन्महिम्नानपूर्वमिति भक्त्यात्मकं प्रेम जनयति तत्कर्तृकाराधनन्तु तादृशमहिम्नाऽपि तस्य विनयादिसाद्रूप्यदर्शनार्थेनापि तेन शुद्धं प्रेम निवृत्तिरिति यत्कलुषं कश्चित्तन्महिम्नस्फूर्तिमत्याच्छादयति तद्विदं शुद्धप्रेम च परमत्वेन स्तूयते नेमं विरिञ्च इत्यादौ इत्थं सतामित्यादौ नायं धियोक्तेत्यादौ च तस्मादाराधकतयाराध्यतया च ब्राह्मणादीनामेतादृशप्रेमदानाद्ब्राह्मणानां सर्वेषामपि हितमेवाचरतीति न ब्रह्मण्यताव्यभिचारः प्रत्युतान्येषां तथा हितचरणाशक्तेर्ब्रह्मण्यदेवत्वमेव तस्य सिद्धयतीति (नितरामाराधयिष्यतीति भावः ।) सम्यगिति पाठे क्रियाविशेषणं, अर्थः स एव सङ्कल्पं त्वद्भीष्टं कृष्णाय साक्षाद्भगवद्दर्शनमप्यभिचरन् हिंसात्मकक्रियां कुर्वन् ॥ ३०—३१ ॥

तत् इति युग्मकम् । तत्तद्विरकालात्तत्कर्मसमाप्त्यनन्तरम् ॥ ३२ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतज्ञानचिन्त्रिका ।

पितृहन्तुरिति । स सुदक्षिणः प्रसन्नं परमेश्वरं रुद्रं प्रति वधोपायमेव वरं वधे "शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्" (१-१-३१) इति न्यायेन महेश्वरं परमेश्वरमिति च मुनिप्रयोगः । प्रीत इति । विविके एकान्ते प्रीतः प्रसन्नो भवो रुद्रस्तस्मै वरम् ददौ ॥ २९ ॥

वरमेवाह—त्वमिति । सम्यक् ऋत्विजो यस्य तं दक्षिणाग्निमभिचारहोमेन परिचर आराधय सञ्च परिचरितोऽग्निः प्रमथैः परिकृतः ॥ ३० ॥

अब्रह्मण्ये प्रयुक्तः (प्रयोजितः) सङ्कल्पं त्वदभिसन्धिं साधयिष्यति अब्रह्मण्ये प्रयोजितस्तु स्वयमेव हन्यत इति भावः । इतीति । इतीत्य-मादिष्टः कुबुद्धिः सुदक्षिणः तथा यथोक्तं कृष्णायामिचरन् दुष्टान् चक्रे ॥ ३१ ॥

तत् इति । कथम्भूतोऽग्निमृत्तिमान् विप्रहधारी अतिदारुणः तमं यत्तान्नं तद्विच्छिन्नाः इमभूणि च यस्य अङ्गारोद्गारीणि लोचने यस्य ॥ ३२ ॥

भीमबलभाचार्यकृतसुबोधनी ।

ततः प्रीतो महादेवः ॥ ननु भगवत्साक्षिण्य एव समाधिः फलसाधक इत्याशङ्क्याह—अधिमुक्त इति । तत्र हि पूर्वं महादेवः पञ्चमशिरो ब्राह्मणः छित्त्वा ब्रह्महत्यायां व्याप्तः नारायणाभ्रमं गत्वा पृष्ठवान् वदरीनाथं कथं ब्रह्मवधादिमोक्ष इति तदाह भगवान् स्वस्थानं गच्छ यत्र चास्य कपालस्य पतनं ततश्चाव्यावृत्तिः कर्त्तव्येति ततः काश्यामागतस्य तथाजातमिति ततः प्रभृति महादेवेन तद्विमुक्तम् अतो नित्यसाक्षिण्यात् महादेवस्तत्र प्रसन्नः स च भगवान् भवति नामसकल्पेषु तद्रूप एव भगवानिति यत् उद्भवरूपः अतस्तस्मै वरं दत्तवान् वरं ब्रूहि दास्यामीत्युक्तवानित्यर्थः । ततः स्वाभिधायितमाह—पितृहन्तुरिति । ननु, कथमस्य वरत्वं दुःखाभावसुखरूपत्वाभावात्तत्राह—इप्सितमिति । नहि वरो नाम कश्चिन्नियतोऽस्ति य एव कश्चन मनस्यभिलषितो भवति स एव वर इति ॥ २९ ॥

तदा महादेवः उभयथाप्यनिष्टमिति ज्ञात्वा अरुहिनार्थं व्याजेन साधनमुपादिशति अन्यथा न निवृत्तो भवतीति शिष्यवाक्यमाह—त्वं दक्षिणाग्निं परिचरेति "अग्नये रुद्रवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेदभिचरन् एषा वास्य घोरान्तनूर्यदुद्रः तस्मै एवैनमावृध्यति ता जगार्त्तिं माच्छति" इति श्रुतेः । दक्षिणाग्नादेवामिचारहोमः अतः आह त्वं दक्षिणाग्निं परिचरेति तत्राप्येकाकिना न कर्त्तव्यमिति ब्राह्मणः सममित्युक्तम् ऋत्विजां मध्ये ऋत्विजां सम्बन्धी वा तेन चातुर्होत्रविधानेन कर्त्तव्यमिति तत्राप्याभिचारविधानेन इष्टिप्रकृतिकश्चेत् न शरमयादिपशुप्रकृतिकत्वे तु तूपरः पशुः स्यो यूपः शरमयं बर्हिः वैभीतिकः इध्मः अत्र तु पुरोडाश एव यतोऽग्निरेव देवः सञ्च प्रमथेर्धृतः अतो रुद्रवानेवाग्निः अभिचारसामान्यात् शरमयादिर्वा ततो यज्ञविष्यति तदाह—सच्चाग्निरिति । तव कः प्रसाद इति चेत् अग्निरपि प्रसन्नो मत्कृपया अग्न्योपि प्रसाद इति वक्तुं प्रमथैर्भूतगणैर्धृत इत्युक्तं भवति ततस्ते सङ्कल्प

वंष्ट्रोमभ्रुकुटीवण्डकठोरास्यः स्वजिह्वा ।
 आलिहन् सृक्किणी नमो विधुन्वंस्त्रिशिखं ज्वलत् ॥ ३३ ॥
 पञ्चां तालप्रमाणाभ्यां कम्पयन्नवनतिलम् ।
 सोऽभ्यधावदृतो भूतैर्द्वारकां प्रदहन् विशः ॥ ३४ ॥
 तमाभिचारवहनमायान्तं द्वारकौकसः ।
 विलोक्य तत्रसुः सर्वे वनदाहे मृगा यथा ॥ ३५ ॥
 अक्षैः सभायां क्रीडन्तं भगवन्तं भयातुराः ।
 त्राहि त्राहि त्रिषोकेश वहेः प्रदहतः पुरम् ॥ ३६ ॥

भीमवृद्धभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

साधयिष्यति यदि अग्रहण्ये प्रयोजितो भविष्यतीति अन्यथा विपरीतो भूत्वा त्वामेव भक्षयिष्यतीति भावः “तस्मादग्निविज्ञा-
 चरित वै प्रत्यगेनमभिचारस्तृणुत” इति श्रुतेः । सुदक्षिणस्तु भग-
 वन्तं ब्रह्मण्यं न जानाति चकारात्तद्वदेवता अपि कार्यं करिष्य-
 न्तीति सूचितम् ॥ ३० ॥

एवं महादेवेनाहस्तस्तथैव चके परमुद्देशः न तदुक्त इति
 ज्ञापयितुमाह—कृष्णायाभिचरन्ति । कृष्णो ब्राह्मणानां फलरूपः
 ब्राह्मणहितश्च अतः कुधीः उत्पादने वैगुण्यभावात् अग्निरुत्थित
 इत्याह—अग्निरुत्थितः कुण्डादिति दक्षिणाग्निकुण्डात् ज्वालारूपतां
 वारयति मूर्त्तिमानिति प्रसन्नदेवतारूपतां वारयति अतिभीषण
 इति मृत्युरूपतां वर्णयितुं तं वर्णयति तप्तताम्रमिति द्वयेन तप्त-
 ताम्रसदृशानि इमभूणि यस्य अङ्गारानेवोद्गिरन्ति लोचनानि
 यस्य यथा कालीयादेः अङ्गारोद्गारिलोचनः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

भीमद्विधनाथचक्रवर्तिकृतसाराथदर्शिनी ।

अविमुक्तो महादेवः वरमदात् वृणुष्वेत्यवदत् ॥ २९ ॥

ऋत्विजम् ऋत्विजमिव स्वनियोगकरिणं “यज्ञस्य देवमृत्विजम्”
 इति श्रुतिः । अग्रहण्ये प्रयोजित इति श्रीकृष्णे तु प्रयोजितो विप-
 रीतो भविष्यतीति श्रीरुद्राभिप्रायः । कचिद्ब्राह्मणानामीप कृष्णे
 नमस्कारभ्रवणात् कृष्णस्य विप्रनमस्काराजिघृक्षोर्ब्राह्मण्यता
 नैवास्तीति सुदक्षिणादेरभिप्रायः ॥ ३०—३३ ॥

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अविमुक्तसंज्ञो भयो महादेवः ॥ २९ ॥

ऋत्विजम् ऋत्विजमिव स्वनियोगकरिणम् “यज्ञस्य देवमृत्विजम्”
 इति श्रुतेः । सङ्कल्पं त्वदभिसन्धिम् अग्रहण्ये प्रयोजितः साध-
 यिष्यति ब्रह्मण्ये प्रयोजितस्तु विपरीतो भविष्यतीति भावः
 ॥ ३०—३१ ॥

अङ्गारोद्गारीणि लोचनानि यस्य सः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

काशीपुरी के अभीश भगवान् महादेवजी प्रसन्न होकर
 उस को वरदान देते भए वह सुदक्षिण भी पिता के मारने
 वारे कृष्ण के बंधके उपाय रूप अपने अभीष्टवर् को मांगता
 भया ॥ २९ ॥

पश्चात् महादेवजी बोले कि ब्राह्मणों के साथ शत्रु मारण
 कर्म विधान से ऋत्विज के समान दक्षिणाग्नि की परिचर्या
 तू कर उस अग्नि का यदि तू अग्रहण्य के ऊपर प्रयोग करेगा
 तो वह मेरे प्रमथणों से युक्त होकर तेरे सङ्कल्प को सिद्ध
 कर देवेगा ॥ ३० ॥

इस प्रकार जब उसको कहा तब तो सुदक्षिण प्रतंधारी
 होकर कृष्ण के मारने के वास्ते द्रोह करके उस कर्म को
 करता भया ॥ ३१ ॥

उस के पश्चात् तपायमान ताम्र के समान शिखा डाढ़ी
 मूकवारा अँगारेन को उगलने वारे नेत्र वारा अति भयङ्कर
 साक्षात् मूर्त्तिमान अग्नि कुण्ड से निकसा ॥ ३२ ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

वंष्ट्रोमिहचोमैर्मुकुटीवण्डैश्च कठोरं क्रूरमास्थं यस्य सः
 त्रिशिखं त्रिशूलम् ॥ ३३ ॥

विशः प्रदहन् ॥ ३४—३५ ॥

त्राहि त्राहीत्यादुरिति शेषः ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अतिभीषणत्वमेव दर्शयति—विश इत्यन्तेन । स्वयां विस्तीर्ण-
 त्वादितोऽसाधारणया जिह्वा सृक्किणी सृक्किण्यौ आ-सर्वतो
 लिहन् ॥ ३३ ॥

ततश्च पञ्चपात्रमिति । भूतैः प्रमथैः ॥ ३४ ॥

श्रुत्वा तज्जनवेक्यं दृष्ट्वा स्नानाच्च साध्वसम् ।

शरत्तयः सम्प्रहस्याह मामेष्टेत्यवितास्म्यहम् ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवोपनिषी ।

वनेति दृष्टान्तेन गम्यस्थानान्तराभावादिना त्रासाधिक्यं सूचितम् ॥ ३५ ॥

अक्षेरिति । प्राशुक्षार्थमेव पुरं प्रकर्षेण दहतः दग्धुं समीप-
मीगतस्य वहेः सकाशात् त्राहि त्रायस्व पुरं धीप्सातिभयात्
त्रिलोकेशेति लोकत्रयरक्षकेण त्वयैतत् सुकरमेवेति भावः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दग्धामिदमैव मुकुटं दग्धैः कठोरं क्रूरमास्थं यस्य सः
स्त्रिजिह्वा सुकिणीम् उत्तरोष्ठोर्द्वैदेशमालिहन्नास्त्राद्यमानः तिस्रः
शिखाः यस्य तं शूलं धुन्वन् कम्पयन् ॥ ३३ ॥

स इति । स्तोत्रिभूतैः प्रमथैर्बुधैः ॥ ३४ ॥

तमिति । आयाप्तमागच्छन्तं विलोक्य तत्रसुः वनदाहे सति
यथा मृगाः त्रस्यन्ति तद्वत् ॥ ३५ ॥

अक्षेरिति । पुरं द्वारकां प्रदहतो वहेः सकाशाद्स्मान् त्राही-
त्याहुरिति शेषः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भद्रभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

• दृष्ट्वा उग्रः मुकुटी च दण्डरूपाः एताभ्यां स्वरूपतोपि
कठोरमास्थं यस्याः स्त्रिजिह्वा सुकिणी आलिहन्ति कार्या-
मिनिवेशो निरूपितः नम्र इति स्वदेहमपि न जानातीत्युक्तम्
तेनाधिचार्यैश्च क्रूरं करिष्यतीति साधनमपि तथाविधमाह—
विधुन्वन् त्रिशिखमिति । ज्वलन्ति क्रोधादिना अग्नित्वात्
स्त्रिभाषतोपि ॥ ३३ ॥

गतिसामर्थ्याद्यमाह—पद्भ्यां तालप्रमाणाभ्यामिति । अग्रे
कार्यं भविष्यतीति ज्ञापयितुम् इदानीं तस्य महत्सामर्थ्यमाह—
कम्पयन्नवनीतलमिति । तस्योद्योगमाह—सोऽप्यधादिति । भूतैः
प्रमथगणैर्बुधैः ॥ ३४ ॥

ततो द्वारकायामपि तद्दर्शनेन भयं जातमित्याह—तमा-
भिचारदहनमिति । यतो दिशः प्रदहन् समागतः अतस्तं
दृष्ट्वा उत्पत्तिविचारेणापि अभिचारदहन इति तत्राप्यायान्तं
द्वारकौकस इति पूर्वमेव स्थानं त्यक्त्वा यथा कथाञ्चिदन्तः
स्थितम् अत्रापि भये किङ्कर्तव्यमिति विलोक्यैव तत्रसुः
अहन्यमाना अपि तत्र बलिष्ठाः शूरा न तथा भविष्य-
न्तीत्याशङ्क्याह—सर्वे इति । उपजीव्यनाशात् प्रतिक्रियाया-
मस्त्राभ्याम् महतोपि भयमिति ज्ञापयितुं दृष्टान्तमाह—वनदाहे
यथा मृगा इति ॥ ३५ ॥

अन्यत्रादिव्यवहाराः निश्चितं भगवन्तं विज्ञापयामासुरित्याह—अक्षैः
सभायां क्रीडन्तमिति । अनेनान्तर्बहिः चिन्ताभावो निरूपितः सभ्या-
ज्ञानार्थं क्रीडयतीति ज्ञापयितुं सभायामित्युक्तं इत उत्थानं न

[१२६]

सम्भवति भगवन्तामिति सर्वथा समर्थं भयानुरा इति न
नेषामवसरानवसरपरिज्ञानमिति सूचितम् भीतानां वार्क्यमाह—
पाहपाहीति । त्राहि त्राहीति कचित्पाठः तत्रापि परस्मैपदं छान्दस-
मिति कोचत् उभयपदीधानुरिति अपरे त्रिलोकेशेति महा-
देवादिनिराकरणेऽपि सामर्थ्यं सूचितं पुरं प्रदहतो वहेः सकाशात्
पालयेति यथा पुरदाहो न भवति तथा यत्नं कुर्विति क्षणं चेत्ते न
वदयुः तदा भगवान् तूष्णीं स्थितः दाहप्रारम्भपर्यन्तं पश्चाद-
तिक्राधे पश्चान्तराणां मूलच्छेदमेव कुर्यात् यथा न कदापि
भगवद्विपक्षानाम् उद्गमः स्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भिराधवाचार्यकृतसाराधर्षिणी ।

द्वारकामभिमुखीकृत्य अश्वधावत् दिशः प्रदहन् ॥ ३४ ॥

आयान्तं दृग्देव विलोक्य वनदाहे भविष्यति सति यथा
मृगाः त्रस्यन्ति ॥ ३५ ॥

त्राहि त्राहि त्रायस्व त्रायस्वेत्याहुरिति शेषः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दग्धामिदमैव मुकुटीदण्डैश्च कठोरं क्रूरमास्थं यस्य सः ज्वलन्
त्रिशिखं त्रिशूलम् ॥ ३३ ॥

दिशः प्रदहन् ॥ ३४—३५ ॥

त्राहि त्राहि त्रायस्व त्रायस्वेति प्राहुरिति शेषः ॥ ३६—३८ ॥

भाषाटीका ।

डाठों करके भयंकर मुकुटी दग्धों करके क्रूर मुखवाले
अपनी जिह्वा से नीचे ऊपर दोनों गलफुटेन को खाटने
वारा नंगा तिधारा त्रिशूल को घुमाने वारा प्रकाश-
मान है ॥ ३३ ॥

ताल के प्रमाण दोनों पांव से पृथिवी तलको कम्पा-
यमान करनेवारा सब दिशान को भस्म करने वारे
भूत पिशाचों से युक्त होकर वह अग्नि द्वारकापुरी के
संमुख धावता भया ॥ ३४ ॥

संमुख आने वारे उस मारक अग्नि को देखकर सबहि
द्वारकावासी, श्रावानल के होने पर जैसे मृग आदिक भय
भीत होते हैं तैसेहि भयभीत हो गए ॥ ३५ ॥

पाशेन से सभा में क्रीडा करने वारे श्रीकृष्ण के प्रति
हे त्रिलोकेश ! पुरी को दाह करने वारे अग्नि से रक्षा करिइये
इस प्रकार भय से आतुर होकर द्वारका वासी विज्ञापन
करते भय ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अहमविताऽस्मि रक्षिष्यामीति ॥ ३७—३८ ॥

सर्वस्यान्तर्बाहिः साक्षी कृत्या माहेश्वरी विभुः ।

विज्ञाय तद्विघातार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत् ॥ ३८ ॥

तत्सूर्यकोटिप्रतिमं सुदर्शनं जाज्वल्यमानं प्रलयानलप्रभम् ।

खतेजसा खं ककुभोऽथ रोदसी चक्रं मुकुन्दास्त्रमथाग्निमार्दयत् ॥ ३९ ॥

कृत्यानलः प्रतिहतः स रथाङ्गपाणेरस्त्रौजसा स नृप भग्नमुखो निवृत्तः ।

वाराणसीं परिसमेत्य सुवक्षिणं तं सविग्जनं समदहत खकृतोऽभिचारः ॥ ४० ॥

भीमजीगणपतयः ।

रोदसी च प्रकाशयदिति शेषः । यद्वा खेतजसा खादीन्प्रति जाज्वल्यमानमस्यर्थं प्रकाशमानमित्यर्थः । आर्दयदपीडयत् ॥ ३८ ॥

अर्दितोऽभिर्यक्त्यास्तदाह— कृत्याऽनल इति । सहस्रिभिर्भजैर्नष्टं वर्त्तमानम् अभिचर्यते मर्यतेऽनेनेत्यभिचारः कृत्यानलः ॥ ४० ॥

भीमजीगणपतयः ।

जनानां पौराणां वैकुण्ठं मयार्तिवाक्यं स्वार्ना यादवानां साध्वसमापातशङ्कां सम्यगुच्येः प्रकषेण अवहेलया मङ्गीविशेषेण हस्तिवेति तदतिलाघवादिशोधनाय तत्र तेषां मयमिच्छयर्थं यतः शरण्यः निजजनरक्षापरः अहमित्याश्वासनार्थं स्वप्रभावं व्योचयति ॥ ३७ ॥

विशेषतः स्वभक्तमहेश्वरस्य तादृशमिष्टायसमेतं कृत्वा पार्श्वस्थमिति सदा श्रीभगवदाज्ञापेक्षया मूर्तिमत्त्वेन समीपेऽतिष्ठमानमित्यर्थः ॥ ३८ ॥

अथ आदेशानन्तरमेव कात्स्न्येनार्दयत् सुदर्शनमिति । तादृशतिमतेऽत्रोभयत्वेपि मत्तैः सुदृश्यत्वं बोधयति मुकुन्देति तद्विधानां मुक्तिप्रतिष्ठ ॥ ३९ ॥

कृत्येति शुभकम् । रथाङ्गपाणेरिति तस्य सदा चक्रहस्तत्वेन चक्रस्य माहात्म्यं सूचितं विभक्तमुखः पराङ्मुखः सन् वाराणसीं प्रति समेत्य प्रतिकूलतया सम्यग्भूतगणसाहित्येनैव सम्यक् भस्मावशेषतयाऽदहतं खकृत इत्याभ्यर्थेण आनन्देन च प्रयोगः ॥ ४० ॥

भीमजीगणपतयः ।

भुत्वेति । तज्जनानां वैकुण्ठं मयैर्ये (देव्यं) भुत्वा स्वार्ना साक्षुर्से भयं च दृष्ट्वा प्रहस्योवाच, तदेवाह— शरण्योहमविति । साक्षि भयं माकुलत दुष्टजनात्संसारक सम्भवज्जयं को न विद्यते इति ॥ ३७ ॥

सर्वस्येति । सर्वस्य लोकस्यान्तर्बाहिः साक्षाद्वा हेतुगर्मनिवृत्तं अतो माहेश्वरीं कृत्यां विज्ञाय तद्विघातार्थं कृत्यानाशार्थं पार्श्वस्थं चक्रं सुदर्शनमाज्ञापयामास ॥ ३८ ॥

तज्जगवताऽऽदिष्टं चक्रं कर्तुं अभिमार्दयत् कथं भूतं चक्रम् सूर्याणां कोटिः क्षितिमा तुला यस्य तत् सुदर्शनाक्यमतिशयेन ज्वलत् प्रलयाग्नेरिव प्रभा- यस्य तत् स तेजसा स्वप्रकारिणं रोदसी घावापुथिव्यौ ककुभो दिशश्च प्रकाशयदिति शेषः । मुकुन्दस्वैवासाधारणमस्त्रम् ॥ ३९ ॥

अर्दितस्सन् किमकरोदित्यत आह— कृत्यानल इति । रथाङ्गपाणेस्तेन प्रसिद्धेन तेजसा तेजःप्रचुरेण सुदर्शनेन भग्नं मुखं यस्य सः प्रतिहतश्चात एव निवृत्तः सः प्रसिद्धः कृत्यानलो हे नृप ! वाराणसीं प्रत्यागत्य स्नेन कृतः अभिचारो वेन तत्सुखिज्जनेः सहितं प्रथमान्तपाठे आत्विग्मिर्भजैर्नष्टं वर्त्तमानमभिचरति मारयतीति तथा स कृत्यान्लः तं सुवक्षिणमदहत ॥ ४० ॥

भीमजीगणपतयः ।

तावद्विलंबं क्लेशं च सहन्त इति भगवान् भक्तकृपालुः तद्वैकुण्ठ्यात् स्वामिकार्यमेव कृतशानित्याह— भुत्वा तज्जनानां वैकुण्ठमिति । तत् प्रसिद्धं जनानां वैकुण्ठं दृष्ट्वा च निमित्तं तेषां साध्वसं भयं च दृष्ट्वा स्वयं शरणार्थः प्रहस्याह— स्वनाशार्थं कृतवानिति । मा भेद्यत्याह— हेतुवाक्यव्यतिरेकेण भयस्यानिवृत्तत्वाह— अवितास्त्रमिति ॥ ३७ ॥

निदानपरिधानेपि सुदर्शनं सर्वार्थमिति । सुदर्शनावकंशेनैव कदाचि त्रपतीकारं कुर्यादित्याशङ्क्याह— सर्वस्यान्तर्बाहिः साक्षीति माहेश्वरीं कृत्यां च विभुत्वाविज्ञाय तद्विघातार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत् चक्रं हि सचेतनं चक्ररूपेणैव विभुत्वाच्च चक्रसामर्थ्येन किञ्चित् किन्तु स्वसामर्थ्येनैवेत्युक्तं तस्य विघातः भग्नं कार्यप्रतिघातः नतु स्वरूपनाशः पार्श्वस्थ इति स सर्वथा दृढ्याभिष्टः ॥ ३८ ॥

ततः भगवद्विष्णुसारेण चक्रकृत्यमाह— तत्सूर्यकोटिप्रतिममिति । सूर्यकोटिसमानतेजस्वं खाभाविही शक्तिः जाज्वल्यमानमिति तस्योत्साहो निरूपितः प्रलयानलप्रभमिति तस्य क्रोधावेशः तत्र क्रोधवशात् उक्तदृष्टान्तसमो जात इत्याह— खतेजसा कं ककुभः रोदसी च अर्दयदिति । अन्तरिक्षं दश दिशः घावापुथिव्यौ च ज्वालवतीष प्रतप्तमर्थ्यं न, सर्वं किन्तु भगवत इति वक्तुं मुकुन्दास्त्रमित्युक्तम् यत् सर्वं दुग्धैव पञ्चाङ्गिभक्तमेव अभिमर्दयत् मा सर्वतः सर्वथैव भग्नं संकल्पं कृतवान् ॥ ३९ ॥

चक्रं च विष्णोस्तदनुप्रविष्टं वाराणसीं साहसभालयापणाम् ।
संगोपुराहालककाष्ठसङ्कलां सकोशहस्त्यश्वरथान्नशालाम् ॥ ४१ ॥

दग्ध्वा वाराणसीं सर्वां विष्णांश्चक्रं सुदर्शनम् ।

भूयः पार्श्वमुपातिष्ठत्कृष्णस्याङ्गुष्ठकर्मणः ॥ ४२ ॥

य एनं श्रावयेन्मर्त्य उत्तमश्लोकविक्रमम् ।

समाहितो वा शृणुयात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्द्धे पौण्ड्रकादिवधो नाम

षट्षाष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीमद्विष्णुभाष्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह—कृत्यान्तः प्रतिहत इति । स स्व-
तन्त्रोपि कृत्यान्तः भुत्वा साधितोपि रथाङ्गपाणेति तस्य
लौकिकवैदिकसामर्थ्यनाशकत्वमुक्तं तत्रापि भस्मत्वात् अप्रति-
हतकपमेव तत्रापि तस्य भोजः तेन हतः सद्यः भस्ममुखो
भूत्वा निवृत्तो जातः ततो वायव्यस्यामपि महानिति प्रति-
समेत्य व्यापुष्य समागत्य सुदर्शिनं ते श्रोत्रपादकं सर्तिवज्रजम्
ऋषिगजसहितं सम्यग्दहत् अनेन प्राद्वष्टा हता इति न
भगवद्दोषः कोपि-यतः स्वकृत एवामिचारः आत्मीयश्चेत्
बाणः आत्मानं विध्यति तदा नास्यापि दोष इति ते सर्वे
कृत्यान्तलेन भस्मसाकृता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीमद्विष्णुभाष्यकृतसाराधर्षिणी ।

जनानां पौराणां वैकुण्ठं ज्ञानां तत्पालकानां यादवानाञ्च
साध्वसं कारणाज्ञानाज्जयम् ॥ ३७ ॥

चक्रमादिशुद्धित्वस्य कार्यस्य हेतोर्मे घृतक्रीडासुखभङ्गो मा
भवेत्स्वित्प्रमाणेन ॥ ३८ ॥

रोदसी च व्याप्येति शेषः चक्रं कर्तुं अग्निं कृत्यान्तलम् आर्द-
यत् ॥ ३९—४३ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कादीन् व्याप्येति शेषः अग्निं कृत्यान्तलमार्दयत् ॥ ३९ ॥

चक्रं च वाराणसीं प्रति समदहत् इति पूर्वोक्तान्वयः
शालिनीमिति शालामिति वा पाठः ॥ ४१ ॥

भाषा टीका ।

सर्वे रक्षक श्रीकृष्णभगवान् द्वारकावासियों के उस विक-
रता के बचन को भ्रमणकर और निज भक्तजनों के भय

को देखकर और पश्चात् हँसकर बोले कि आप भय मठ
करो मैं आप को रक्षा करूँगा ॥ ३७ ॥

सर्वत्र व्यापक और सर्व के बाहिर भीतर के साक्षात्
देखने वाले श्रीकृष्णभगवान् महादेव की करतूत को जान
कर उसके नाश करने के वास्ते निज पास में स्थित सुदर्शन
चक्र को आह्वा देते भय ॥ ३८ ॥

कोटि सूर्य के समान और प्रलयकाल के अग्नि के तुल्य
प्रभायुत तथा निज तेजसे अन्तरिक्ष और सब दिशा तथा
खग्न और पृथिवी के प्रति अत्यन्त जाज्वल्यमान वह श्रीकृष्ण
का भस्म सुदर्शनचक्र पश्चात् उस अग्नि को पीड़ित करता
मया ॥ ३९ ॥

हे नृप ! चक्रधारि श्रीकृष्ण के सुदर्शन तेज से वह
कृत्याग्नि रुक गया पश्चात् मुख भंग होकर वहाँ से लौटा
फिर काशी में आय कर ऋत्विज तथा अम्यजनों के साथ
उस सुदर्शनको सम्यक् प्रकार भस्म कर देता मया
क्योंकि वह कृत्याग्नि सुदर्शनेने किबा रहा इस लिये
व्याप्य होने से उसी के नाश का हेतु होगया ॥ ४० ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अष्टादिसहिताम् अष्टा मञ्जाः ॥ ४१—४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम् ,

षट्षाष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीमज्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषणी ।

चक्रं च वाराणसीं प्रति समदहत् इति पूर्वोक्तान्वयः
शालिनीमिति शालामिति वा पाठः ॥ ४१ ॥

सुदर्शनमिति सुदृश्यकं सवितिभावः । न चेदमाश्चर्यमिति
तस्य समावमनुवदति अङ्गितेति ॥ ४२ ॥

श्रीमद्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी

एतद्भगवद्भिर्मुखाणां काशीवासिनां दमनरूपमाख्यानम्
उत्तमश्लोकस्य विक्रमा यस्मिन् तत् एतमिति पाठः स्पष्टः
समाहितः सावधानः स भज इत्यर्थः । किं वक्तव्यं स्वपरहितकारी
भावयित्वा प्रमुच्यत इति केवलमात्महितकर्तृवत् भोतापि
प्रमुच्यत इति वाशब्दार्थः ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
पदवृत्तिसूत्रमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

चक्रं च विष्णोरिति समद्वदित्यनुषङ्गः ॥ ४१—४३ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे
श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये
पदवृत्तिसूत्रमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किञ्च, चक्रमिति । तद्विष्णोश्चक्रं वाराणसीमनुकृत्यानलमनु-
सृत्य प्रविष्टं सद्द्वदिति पूर्वेण सम्बन्धः कथम्भूताम्? अद्वादिभिः
सहितां तत्र सभालया सभागृहाणि सभा आलया-
इवेति वा अद्वालकाः उपरीतनप्रदेशाः गोपुरादिसहितैर्गोकुलैर्व्यातां
सङ्कुलां कोशादीनां शालादिभिस्सहितां तत्र कोशो धनम् ॥ ४१ ॥

दग्धेति । भूयः पुनरुल्लिख्यमाणः उदारचेष्टितस्य कृष्णस्य
पार्श्वमुपतिष्ठत् पार्श्वसमीपे तस्यो इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

उक्तकथाश्रवणादिफलमाह-यइति । यः पुमानेतदुत्तमश्लोकस्य
चेष्टितं मत्स्यान्प्रति श्रावयेत् यद्वा समाहितः शृणुयात् स सर्वैः
पापैर्मुक्तो भवेत् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
पदवृत्तिसूत्रमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीर्यकृतपदरत्नावली ।

(एतदध्यायव्याख्यानं तु अष्टोत्तरत्रिंशत्तमम्
पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।)

(श्रीविजयध्वजनीर्यकृत एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥)

श्रीमद्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्जीवगोखामिकृतक्रमसन्दर्भे
पदवृत्तिसूत्रमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीमद्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्जीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्
पदवृत्तिसूत्रमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीमद्भल्लभाचार्यकृतसुबोधिणी ।

ततः सुदर्शनं भगवद्भूयः जानातीति काशीमपि पीडित-
वदित्याह—चक्रञ्च विष्णोरिति । तदनु—कृत्यानलमनुसृत्य
सत् वाराणसीं समद्वदिति सम्बन्धः । विष्णोश्चक्रत्वात् तस्य
भयं वदित्येष दग्धानीति शङ्कां वारयितुं सदृशनालयापण-
मित्युक्तम् अद्वाद्यः सौधगृहाः समास्थानान्यपि तथा अपिणाः
पण्यवीथयः ते अद्यापि लोके सुभा भवलिताः भवन्ति साधा-
रणा एते इति विशिष्टानामपि दाहं निरूपयति—सगोपुरेति ।
पुरद्वारसहिता अद्वालकाः हर्म्याः धनिनां गृहाः कोष्ठाजगुर्गादा-
वन्नसंप्रदृश्यानि सगोकुलाद्वालकगोष्ठसङ्कुलामिति पाठे
गोष्ठादीनां गोकुलस्य तत्रापि प्रसिद्धगोपानाम् अद्वालकसहि-
तस्य कदाचिद्दाहं न कुर्यादिति शङ्का स्यात् तन्निवृत्त्यर्थमेव-
मुक्तं लक्ष्म्या आयतनं न पीडयिष्यतीति आशङ्क्याह—स-
कोशाहस्यभ्रथाशालामिति । कोशा भण्डारगृहाः हस्त्या-
यन्मान्ताश्च शालाः रथनिर्माणं यत्र क्रियते सा रथशाला
स्थापिता अपि रथा गृहेष्वेव तिष्ठन्ति अन्यथा वमोऽपुपद्मो
भवतीति ॥ ४१ ॥

एवं सामान्यविशेषप्रकारेण दाहमुक्त्वा सर्वदाहो न भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्य विशेषं वदन्नुपसंहरति—दग्ध्वा वाराणसीं
सर्वामिति । विष्णुचक्रत्वात् कार्यसिद्धिः सुदर्शनमिति एवं
कर्तुरपि दोषाभावः पुनरपि कार्यम् एतादृशं भविष्यतीति
आशङ्क्या कृष्णस्यैव पार्श्वमुपतिष्ठत् ननु भगवान् स्वयमेव
करिष्यतीति किं सुदर्शनेनेति आशङ्क्याह—अल्लिख्यमाणे इति ।
नहि भगवान् लिखं करोति कदाचिच्च तथा 'कर्त्तव्यं भवति
तदागतः अनेन सुदर्शनं व्यापि निरोधो निरूपितः ॥ ४२ ॥

कदाचिदियं तथा काशीदाहं प्रतिपादयतीति धर्महेतुभिः
न भोतव्या भवेत् तदर्थमाह—य एतच्छ्रावयेन्मर्त्यं इति । हेत्व-
पेक्षायामाह—उत्तमश्लोकस्य विक्रममिति । उत्तमैः श्लोक्यत
इति स्वभावत एव भगवच्चरित्रं भोतव्यं तत्रापि विक्रमः
पराक्रमो यः भावयेत् यो वा समाहितः शृणुयात् अवहेलां
न कुर्यात् स सर्वथा पापैः प्रमुच्यत इति भक्तैरिव धर्म-
परैरपि श्रोतव्यमिति निरूपितम् ॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
सप्तदशाध्यायविवरणम् ॥ १७ ॥ ६६ ॥

श्रीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

इति साराधर्शिनीयाम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।
पदवृत्तिसूत्रमोऽध्यायो द्वादशेऽजनि सङ्गतः ॥ ६६ ॥

भीमशङ्खकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

चक्रं च वाराणसीं समद्वहदित्यनुचक्रः ॥ ४१-४३ ॥

इति भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

भीमशङ्खकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

वद्वहदितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६६ ॥

भाषा टीका ।

उस कृत्याग्नि के पाछे अनुसरण करके प्रविष्ट भया
श्रीविष्णुका चक्र, मञ्च सभा गृह बजार सहित गोपुर अट्टा

कोठेनसे आस तथा कोश हस्ति मञ्च दृश्य मञ्चाला सहित
काशीपुरीका दहन करवेता भया ॥ ४१ ॥

श्रीविष्णुका सुदर्शनचक्र, सब काशीको दग्ध करके,
पुनरपि उदार चेष्टावारे श्रीकृष्णके समीपमें स्थित होगये ॥ ४२ ॥

जो पुरुष सावधान विस्त होकर उत्तम यशयुक्त श्रीकृष्ण-
के इस चरित्रको भवण करावेगा अथवा जो कोई मनुष्य
भवण करेगा वह सब पापनते छूट जावेगा ॥ ४३ ॥

इति भीमज्ञागवते दशमस्कन्ध उत्तरार्धमें छेयासठके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ६६ ॥

भीमज्ञागवते महापुराणे दशमस्कन्धे वद्वहदितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ।

—५५५:५:५५५—

राजोवाच ।

भूयोऽहं श्रोतुमिच्छामि रामस्याद्भुतकर्मणः ।

अनन्तस्याप्रमेयस्य यदन्यत्कृतवान् प्रभुः ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

नरकस्य सखा कश्चिद्विविदो नाम वानरः ।

सुग्रीवसचिवः सोऽथ भ्राता मेन्दस्य वीर्यवान् ॥ २ ॥

सख्युः सोऽपचिन्ति कुर्वन् वानरो राष्ट्रविप्लवम् ।

पुग्ग्रामाकरान् घोषानवहद्विमुत्सृजन् ॥ ३ ॥

कचित्स शैलानुत्पात्य तैर्देशान् समचूर्णयत् ।

आनर्तान् सुतरामेव यत्रास्ते मित्रहा हरिः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सप्तषष्ठितमे रामो गिरौ रैवतके मदात् ।

स्त्रैरं युवतिभिः क्रीडन्नखीद्विविदं बलम् ॥

कालिन्दीविहारानन्तरं रामचरितं द्विविधधादिसङ्गत-
मप्यनुप्त्वा तत्पूर्वभावित्वेन पौण्ड्रकवधादि निरूप्येदानीं तदेव
प्रस्तौति—भूयोहमित्यादिना । रामचरितभ्रवणेच्छायामद्भुत-
कर्मत्वं हेतुस्तत्र चानन्तत्वं तत्राप्यप्रमेयत्वमिति ॥ १ ॥

नरकस्य सखेति हरिणा वैरे कारणं सुग्रीवसचिव
इति तस्य मन्त्रवचनं मेन्दस्य भ्रातेति रामायणेऽतिप्रसिद्ध-
त्वेन वीर्याधिक्यमुक्तमिति ॥ २ ॥

सख्युर्नरकस्थापचितिर्नानृप्यं राष्ट्रस्य विप्लवो नाशो यथा
भवति तथा पुरादीनदहदिति ॥ ३ ॥

किञ्च कश्चिदिति कदाचित्स द्विविदः मित्रहा सखि-
हन्ता ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कालिन्दीत्यादिटीकायामेवमेव ज्ञेयं प्रस्तुतश्रीरामलीलामध्ये
यत् पौण्ड्रकवधादि निरूपितं तस्य तत्रैव जातत्वाद्युक्तमेव
अतस्तद्विच्छेदयद्वा राजा प्रस्तौति पृच्छतीति निरूप्य स्थितं
श्रीशुकमिति वाक्यशेषात् भूय इत्यादौ कर्मेति शेषः । तदेवाह
यदन्यदिति विभुः सर्वशक्तिपूर्ण इति सर्वत्र हेतुः ॥ १ ॥

यद्यपि श्रीसुग्रीवसङ्गी तथापि यस्यमाणदुर्बुद्धित्वे हेतुरय-

मित्याह—नरकस्येति । एवं दुस्सङ्गस्य दौरात्म्यातिशयो दर्शितः
तस्य कारणञ्च बलगर्हितत्वात् श्रीलक्ष्मणादिष्वनादर एवेति ।
ज्ञेयं यौतु मेन्दद्विविदो श्रीरामपूजायामावरणदेवौ तौ तदीय-
वैकुण्ठस्वाध्यायेव एतौ पुनस्तच्छतषावोशिनाविवेति च ज्ञेयं
तयोस्तत्सम्भवात् अयविजयवत् सत्पराधफलदर्शनार्थं तादृश-
बुद्धित्वादेर्वहिरेव व्यञ्जनमिति वा अथेत्यानन्तर्यं मेन्दस्यानन्तर
एवायं भ्रातेति तेनातिसादृश्यबोधनाय ॥ २ ॥

अपचितिरानृप्यलक्षणः सम्मानः वानर इति पुनरुक्ति-
र्जात्येव तावच्चञ्चलदुष्टप्रकृतिरिति व्यञ्जनाय राष्ट्रं श्रीभारकानिकट-
वर्त्तिसौराष्ट्रादि तस्य विप्लवो यत्र तादृशं यथा स्यात् यद्वा
राष्ट्रविप्लवरूपामपचितिं पुरादीनां यथोत्तरं न्यूनत्वं कैमुतिक-
न्यायेन व्याख्येयम् ॥ ३ ॥

तैः प्राक्षिप्तैः ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

॥ १-५ ॥

श्रीमद्भारवाचवाच्यकृतभागवतचम्पूकान्तिकम् ।

एवमन्तरागर्भिणीतिन्यायेन भूतश्रीकृष्णचरित्रः पुनः बलमद्र-
चरित्रबुभुत्सया पृच्छति राजा—भूय इति । अद्भुतं कर्म चेद्वि-
यस्य तस्य अनन्तस्य अनन्तावताररूपस्य अप्रमेयस्य अपार-
महिम्नो रामस्य चेद्विदं श्रोतुमिच्छामि किं पूर्वोक्तं तेषां—
यदन्यदिति । विभू रामः यदन्यत्कृतवस्तुचेद्विदम् ॥ १ ॥

भीमर्षीराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

द्विविधवधार्थकं कर्माभ्यां तु तत्त्वद्विविधस्य दुःखेष्टित-
मावृष्टि—नरकस्थेत्यादिना । द्विविदो नाम कश्चिन्नरः स च नर-
कस्थः सखा सुग्रीवस्य सखिवो मन्त्री मेन्दस्य भ्राता च
वीर्यवान्मेति रामायणादौ प्रसिद्ध इति तात्पर्यम् ॥ २ ॥

सव्युरिति स द्विविदः सव्युर्नरकस्य अपचितिमान्नुप-
कुर्वन् "लक्षणहेत्वोः" इति शता कर्तुं राष्ट्रस्य विप्लवो नाशो
यथा तथा पुरावीर्यवह्निमुत्पन्नं ददाह ॥ ३ ॥

कश्चिदिति । स द्विविदः तैत्तिरीयः शैलेयं शांस्तत्राप्त्वा-
नर्कान्मुत्तरामभूण्यन् तत्र हेतुत्वेन तान् विशिनष्टि यत्र येऽनानर्केषु
मित्रहा नरकज्ञो हरिरास्ते ॥ ४ ॥

भीमर्षीराववाचार्यकृतपञ्चरावली ।

अनन्तस्य शेषस्य एन विष्णुना प्रमेयस्य ज्ञेयस्य ॥ १-२ ॥
सव्युर्नरकस्य अपचितिभिर्कृतम् ॥ ३-४ ॥

भीमर्षीराववाचार्यकृतपञ्चरावली ।

रासस्येति चरितमिति शेषः । तदेवाह—यद्वन्वदिति ॥ १ ॥

यद्यपि भीरामचन्द्रसङ्गी तथापि वक्ष्यमाणदुर्बुद्धित्वे हेतु-
र्यधित्वाह—नरकस्थेति । दुःसङ्गरोषादिति भावः । तत्कारणञ्च
भीलक्ष्मणादौ बह्वर्गितत्वेनामाह एवेति ज्ञेयम् । यो तु मेन्द-
द्विविदो भीरामपूजायामावरणदेवो तौ तु तदीयवैकुण्ठस्वावन्वा-
व एतौ पुनस्तच्छब्दावशिनाविति ॥ २-१८ ॥

भीमर्षीराववाचार्यकृतपञ्चरावली ।

॥ १-२८ ॥

भीमर्षीराववाचार्यकृतसुबोधिनी ।

कलकश्च चरितं वक्ष्यन् तदभाषां पौण्ड्रकः ।
तथोक्तवानिति श्रुतं अर्थादेतद्वचस्य हि ॥
बलरूपहरेः कार्यं न समाप्तमिति स्थितिः ।
अतो विशेषतो वक्तुं प्रश्नो रात्रौ निरूप्यते ॥
अष्टादशे तु द्विविदवधः सम्यक् निरूप्यते ।
गोपिकानामिवात्रापि स्त्रीणां माहात्म्यवाञ्छने ॥
बलश्रियाभ्यां धातुत्र निरुद्धा न भवन्ति हि ।
तथा विभागो ब्रह्मः स्यात् निरोधानुपयोगतः ॥
ततः सर्वज्ञमीनकश्चरिणं हि करिष्यति ।
यस्यावैशस्य चरितमेव तस्य किमदुतम् ॥

पूर्वाध्याये नन्दव्रजं गते राम इति रामे विद्यमाने नैव
पौण्ड्रको वक्तुं शक्य इति प्रतिभाते अतो बलस्य विशेषं
पृच्छति—भूयोदमिति । यमुनाकर्षणादिमाहात्म्यं श्रुतम् अन्यदपि
भोगुमिच्छति नन्दपुत्रकर्मण इति भौतिकचरितं तस्य वर्णयति

एव तद्वक्तव्यमिति प्रश्नः यथा भगवतः कार्यकरणार्थं गते
तस्मिन् बह्वेव कार्ये भगवत आपतितं तथान्यदपि भविष्यती-
त्याशयेन अद्भुतकर्मत्वमुक्तम् अनन्तस्येति चरित्राणामप्यनन्तता
तेन तादृशचरित्रबाहुल्यम् अप्रमेयस्येति स्वतः कल्पयितुमशक्यम्
अत एव तादृशस्य अन्यदपि चरित्रं श्रोतुमिच्छामि तच्चरित्रं
देवाज्जातं न वक्तव्यं किन्तु समर्थो भूत्वा यत् कृतवान् तदेव
वक्तव्यमिति ॥ १ ॥

निरोधे श्रिय एव मुख्या इति तदर्थमेव अन्यदिति
निरूपयन् द्विविदवधमाह—नरकस्य सखा कश्चिदिति । नरका-
सुरो भगवता हत इति स्त्रीणामेवार्थ इति च तत्सखाप्येवमेव
मारणीय इति बध्योपि स एतावत्कावमुपेक्षित इत्युक्तं कश्चिदिति
विशेषतः दैत्यत्वेन वा देवत्वेन वा न निवसन्त्यः द्विविद इति
द्विधा चिन्तयन् ज्ञानं यस्येति द्विःस्वभावोयं तेन रामावतारे
भक्तोप्ययं साम्प्रतमन्यथा जात इति ज्ञानेन द्विःस्वभावा अपि
बध्या एवेति निरूपितं वानर इति उपेक्षायां हेतुः भगवतेवार्त्त-
नराः कृताः पुनः किमर्थं बध्या इति तर्हि तद्वधे रामस्य
किं माहात्म्यमित्याशङ्क्य माहात्म्यमाह—अथ भिन्नप्रक्रमेण
सुग्रीवसखिवः चत्वारो मन्त्रिणः तस्य हनुमदादयः तन्मध्ये
परिगणनात् तत्सुख्यतापि निरूपिता स इति स्वभावतोपि रामायणे
प्रसिद्धः मेन्दस्य भ्रातेति रामायणे मेन्दशौर्ये निरूपितं
तद्व्रतात्पि तत्सुख्य इति ततोपि विशेषमाह—वीर्यवानिति ॥ २ ॥

तर्ह्येतादृशो महान् प्रसिद्धश्च कथं विरुद्धो जातः इति चेत्
तत्राह—सव्युः सोपचितिमिति । नरको भगवता मारित इति अप-
चितिं कुर्वन् धुम्नः केनापि न प्रतिपक्षतया विचार्यत इति
राष्ट्रविलम्बं कृतवान् यथा सर्वमेव राष्ट्रं नष्टं भवति नाश-
मेवाह—पुरप्रामेति । राष्ट्रविप्लवो यथा भवति तथेति सर्व-
क्रियासु सम्बध्यते पुराणि नगराणि ग्रामा अल्पाः आकराः रक्षादि-
स्थानानि घोषाः आभीरग्रामाः लौकिकास्त्रिविधा निरुद्धाः
वैदिकादिदोषसिद्ध्यर्थं दोषा उक्ताः बहिना बहिदाहेन अनेन
चौर्येण दाहो निरूपितः अन्यथा बहिपदं व्यर्थं स्यात् अग्निना
उपद्रवमुक्त्वा पर्वतेराह—कश्चित् शैलानुत्पाद्येति स्थानादुत्पाद्य
देशोपरि पातयित्वा देशस्थानं भूण्यदिति सुतरामेव भग-
वदीयमित्याह—आनर्कान् सुतरामेवेति । तत्र हेतुः, यत्रास्ते नरक-
घाती गोविन्दः ॥ ३-४ ॥

भीमर्षीराववाचार्यकृतपञ्चरावली ।

गिरौ देवतके क्रीडन् प्रेयसीभिरहन् कपिम् ।

कथं यन्तं द्विविदं सप्तवहितमे बलः ॥

कृष्णलीलायामत्यावेशाद्रामस्त्रीणां कीर्तिदुल्लङ्घ्य महामुनि-
र्यं माधावतिवति पृच्छति—भूय इति । अद्भुतकर्मण इति स्त्र-
मञ्जनार्थं नदी कोपि स्वान्तिकं नानीतवानिति भावः । नचैताव-
देव तत्कर्मणि वाक्यं यतोऽनन्तस्य न च तत्कर्मणि त्वं
जानास्येवेति वाक्यं यतोऽप्रमेयस्य मादृशबुद्ध्या प्रमातुमश-
क्यत्वाद् ॥ १ ॥

नरकस्य सखेति महामकराजसुग्रीवसखिवत्त्वेपि दुस्सङ्ग-
बोधस्यातर्थाकारित्वापत्तार्थमुक्तं दुस्सङ्गस्यापि कारणं भीमल-

कचित्समुद्रमध्यस्थो दोर्भ्यामुत्क्षिप्य तज्जलम् ।

देशाज्ञागायुतप्राणो वेलाकूलानमज्जयत् ॥ ५ ॥

आश्रमानृषिमुख्यानां कृत्वा भगवन्स्पतीन् ।

अदूषयच्छकृन्मूत्रैरग्नीन् वैतानिकान् खलः ॥ ६ ॥

पुरुषान् योषितो दत्तः क्षमाभृङ्गोर्णागुहासु तः ।

निक्षिप्य चाप्यधाच्छैलैः पेशस्कारीव कीटकम् ॥ ७ ॥

एवं देशान् विप्रकुर्वन् दूषयंश्च कुलस्त्रियः ।

श्रुत्वा सुललितं गीतं गिरिं रैवतकं ययौ ॥ ८ ॥

भीमद्विधनायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

क्षमणे तस्य पूर्वमनादर आसीदिति ज्ञेयं यद्यपि मैन्दद्विविदा-
दीनां श्रीरामपूजायामावरणदेवत्वान्नित्यसिद्धत्वमेव तदपि
महदपराधदुस्सङ्गादिदोषज्ञापनार्थं जयविजयवदेकेन प्रकाशेनैव
द्विविदस्य श्लेशोऽयं दर्शितः ॥ २ ॥

सक्युर्नरकस्य अपचितिरानृण्यं राष्ट्रस्य विप्लवो नाशो येन
तद्यथा स्यात्तथाऽदृष्ट ॥ ३-४ ॥

भीमरुक्कदेवकतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुनर्बलभद्रचरितबुभुक्षुं राजानं प्रति द्विविदवधकथं तत्परितं
सप्तपट्टितमे वर्णयति ॥ १-२ ॥

अपचितिमानृण्यं राष्ट्रस्य विप्लवो नाशो यथा स्यात्तथा
पुरादीनदृष्ट ॥ ३-४ ॥

भाषा टीका ।

राजोवाच ।

राजा परिक्षतजी श्रीशुकदेवजी के प्रति बोले कि आश्चर्य
कर्म करने वाले और परिपूर्ण तथा जिनके स्वरूप रूप गुण
विभूति का अन्त नहि ऐसे श्रीबलदेवजी के चरित्र को फिर
भी भवण करने की मैं इच्छा करता हूँ। इस लिये सर्व
व्यापक श्रीबलदेवजीने जो कुछ अन्य कर्म किया है उस को
आप कहियेगा ॥ १ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले, किन्नरकासुर का सखा और सुग्रीव
का मन्त्री और वह मैन्द का भ्राता तथा स्वयं पराक्रमी कोई
एक द्विविदनामा वानर रहा ॥ २ ॥

वह द्विविद निज सखा नरकासुर के ऋण को पूर करने
के वास्ते द्वारका के समीप देश का नाश जैसे होवे तैसेहि
अग्नि लगाकर शहर ग्राम जानि खाला लोगों के नगरान को
भस्म करने लगा ॥ ३ ॥

और वह किसी काल में पर्वतन को उखाड़कर उनसे

देशन का खून करने लगा और द्वारका के समीप मानतं
देशन को तो अत्यन्त ही खून करने लगा क्योंकि वहाँ मित्र
नरकासुर के मारने वाले भीष्म विराजमान रहे ॥ ४ ॥

भीमरुक्कदेवकतसिद्धान्तप्रदीपिका ।

तस्य समुद्रस्य जलं बाहुभ्यामुत्क्षिप्य वेलायाः कूले
वर्तमानान् देशान् ग्रावयामासेति ॥ ५ ॥

आश्रमस्थान् वनस्पतीन् भक्षत्वा आहवनीबाधप्रि-
मुत्रादि कृतवान् ॥ ६ ॥

अप्यधात् पिदधे पेशस्कारी भ्रमरः ॥ ७-९ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वेलाकूले वर्तमानानिति शेषः । कूलानिति पाठेऽपि स एवार्थः
अर्श आद्यच् प्राणो बलम् ॥ ५ ॥

ऋषिमुख्यानां भगवद्भक्त्यर्पणम् ॥ ६ ॥

योषितश्चेत्यन्वयः दत्तः बलेन गर्भितः कीटकमिति जात्ये-
कत्वम् ॥ ७ ॥

विप्रकुर्वन् पीडयन् एवमुत्तरेऽत्तरं तस्य दुष्टत्वाधिक्यं ज्ञेयम्
अन्यत्रोक्तं श्रीविष्णुपुराणे ।

“कामरूपी महाकृपं कृत्वा स्वस्वाम्यशेषतः ।

लुठन् भ्रमणसम्मर्दः सम्पूर्णयति वानरः” ॥

इति ॥ ८ ॥

भीमवर्धनसुरिकृतशुकपरीषद् ।

अप्यधात् पिहितवान् क्लादितवान् पेशस्कारित्वमपि प्रकु-
र्वन् अपीडयत् ॥ ७-९ ॥

भीमहीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कचिदिति । दोर्भ्यां बाहुभ्यां तत्सामुद्रं जलम् उद्धृत्य कसितान्य

श्रीमद्भोत्तराधवाचार्यकृतभागवतचम्पूचन्द्रिका ।

बलायां कूले वर्तमानान् देशानमज्जयत् तत्र हेतुत्वेन न विद्विषति-नागायुतप्राणः नागानां गजानामयुतस्य दशसहस्रस्य प्राणेषु बलं यस्य सः ॥ ५ ॥

आश्चर्यानि । आश्विमुख्यानामाभयभूतान् वनस्पतीन् भस्मसात्कृत्वा दग्धवत्यर्थः । भगवन्स्पतीनिति पाठे भग्ना वनस्पतयो येषु तथाभूतान् कृत्वा शङ्खमूत्रैः मलमूत्रैर्वैतानिकान् यक्षाद्यानाश्चनोयादीन्भीनदूषयत् यतः स खलः दुरात्मा ॥ ६ ॥

पुरुषानिति । द्रष्टो द्विविदो गिरेः कन्दरेषु गुहासु च निक्षिप्य शृङ्गैः गिरिण्यङ्गैरप्यधात्पिहितवान् पेशस्कारी भ्रमरः कीटकमिव ॥ ७ ॥

एवमिति । विप्रकुर्वन् पीडयन् तत्रतत्र कुलस्त्रीदूषयन् सललितं मधुरं गीतं श्रुत्वा रैवतकं पर्वतं ययौ ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बेलायां समुद्रजलमिच्छया कृत्वा श्रीभूमीः समुद्रतीरानिकट-वर्तिदेशान् अनाशयदित्यर्थः ॥ ५ ॥

वैतानिकान् यक्षसम्बन्धिनः ॥ ६ ॥

श्माभृद्रोणीगुहासु पर्वतनितम्बगुहासु ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

जलकृतोपद्रवमाह-कचित्समुद्रमध्यस्थ इति । शोभ्यामुद्धत्येति बाह्याः स्थूलता निरूपिता देशान् समुद्रतीरस्थान् आपाततः केनापि मादयितुं न शक्यत इति वक्तुं नागायुतप्राण इत्युक्तं दशसहस्रहस्तिबलः बेलाकूले यत्नेति मज्जने सौकर्यमुपपत्ति-श्लोका ॥ ५ ॥

साधारणानाम-उपद्रवमुक्त्वा वैदिकानामप्युपद्रवमाह-आश्व-मानुषिमुख्यान्मिति । तेषां पूर्वस्वेष्य च नाशं करोतीति वक्तुं भगवन्स्पतीन् कृत्वा वैतानिकान् वैदिकान् अग्नीन् गार्हपत्यादीन् अवूषयत् नन्वेवं कृते स्वस्य कः पुरुषार्थः न हि ब्राह्मणाः नरक-स्यान्यस्य वा द्विष्टा भवन्ति तत्राह-खल इति । दुरात्मायम अतो निष्प्रयोजनमपि परोपतापार्थं करोतीति ॥ ६ ॥

देशोपद्रवं पृथिव्यतेजोभिरुक्त्वा वैदिकान् देशस्थानपि निरूप्य अन्यान् स्त्रीपुरुषसाधारण्येन तदुपद्रुतान् निरूपयति-पुरुषान् योषितो हत इति । सह स्थितान् तत्सङ्गभङ्गार्थं रसञ्जयीभत्स-यितुं-हत, उच्छृङ्खलः श्माभृतः पर्वतस्य द्रोणीगुहासु द्रोण्याम् उभयपर्वतमग्रे गुहासु च अत्र रमध्वमिति । उपहसन्निक्षिप्य अप्यधात् शैलेष्वस्तुपरि पर्वतान् आरोपयति तथा करणे हेतुमाह-पेशस्कारी च कीटकमिति । सह स्वस्मरणेन ख-तुल्यः कीटो भवत्विति तथाकरोति तथायमपि विश्व-स्यैव महात्मकता भवतु न भगवद्वात्मात्मकतेति तथा कृत-वान् ॥ ७ ॥

[१२८]

एवं सङ्गमुपद्रवं निरूप्य तदुपसंहरन् असह्यं निरूपयति एवं देशान् विप्रकुर्वन्मिति । असह्यमेतत् दूषयन्मिति इतरदूषणं न दाषायेति कुलपदम् अनेन नरकगृहान् भगवता समानीता-स्ता इति तथाकरांतांति सुनितम् एवमुत्कृष्ट पापे तेनैव मर-णार्थं स्वयमेव समुद्यत इत्याह-अन्वा सुललितं गीतमिति । यथा सर्वे विषयास्तेन नाराकृताः सर्वेषां तथा सुललितमपि मयि स्थिते कोया गायतीति तन्निराकरणार्थं रैवतकं ययो तेनैव गीतानुमानात् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

बेला समुद्रजलं तत्कुलभवान् देशान् पुंस्त्वमार्थम् ॥ ५-६ ॥

अप्यधात् आच्छादयामास ॥ ७-८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बेलायाः कूले वर्तमानान् ॥ ५ ॥

भग्ना वनस्पतयो येषु तथाभूतान् कृत्वा शङ्खमूत्रैर्मलमूत्रैः वैतानिकान् यक्षीयान् ॥ ६ ॥

अप्यधात् छादयामास पेशस्कारी भ्रमरः ॥ ७ ॥

विप्रकुर्वन् पीडयन् ॥ ८ ॥

भाषा टीका ।

दशहजार हस्तीन के समान बलवान् वह द्विविद् कहूँ समुद्र के मध्य में खड़ा होकर दोनों भुजान की मञ्जरी न से जल को उठा कर समुद्र के तीर के देशान का डुवाने लगा ॥ ५ ॥

वह द्विविद् वानर श्रेष्ठ ऋषीन के आश्रमन के वृक्षन का भङ्ग करके उन ऋषीन के यज्ञशाला के अग्नीन का विष्टा और मूत्र से दूषित करता भया ॥ ६ ॥

वह गर्ववारो द्विविद् पर्वतन की सन्धि और गुहान में स्त्री पुरुषन को गेर कर पर्वतन के शिखरों से इस प्रकार करने लगा कि जैसे भौंरा कीड़ा को बिलयें मुद् देता है ॥ ७ ॥

इस प्रकार देशान को पीडित और जहां तहां अच्छे कुल की स्त्रीन को दूषित करत् श्रीवलदेवजी के कराये हुए मधुर गान को श्रवण कर वह द्विविद् गिरिनारपर्वत पर चलागया ॥ ८ ॥

तत्रापश्यद्यदुपतिं रामं पुष्करमालिनम् ।
 सुदर्शनीयसर्वाङ्गं ललनायुधमध्यगम् ॥ ९ ॥
 गायन्तं वारुणीं पीत्वा मदविह्वललाचनम् ।
 विभ्राजमानं वपुषा प्रभिर्ज्ञामिव वारणम् ॥ १० ॥
 दुष्टः शाखामृगः शाखामारूढः कम्पयन् दुमान् ।
 चक्रे किलकिलाशब्दमात्मानं सम्प्रदर्शयन् ॥ ११ ॥
 तस्य धाष्ट्र्यं कपेर्वीक्ष्य तरुण्यो जातिचापलाः ।
 हास्यप्रिया विजहसुर्बलदेवपरिग्रहाः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

प्रभिर्ज्ञम् मत्तम् ॥ १०-११ ॥

जात्या स्वभावेनैव चापलं यासां ताः ॥ १२ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तत्रेति युग्मकम् । यदुनां पतिमिति सर्ववैभवपूर्णत्वं परम-
 सुखित्वादिकञ्चाह राममिति स्वभावत एव रमणसत्त्वत्वं
 पुष्करेति तदुपलक्षितविदग्धव्यवेषत्वं सुदर्शनीयेति स्वतन्त्रेण
 सौन्दर्यं ललनेति तदुचितपरिकरशोभमानत्वम् ॥ ९ ॥

गायन्तमिति । वैदर्भी विलासञ्च मदेति तच्च स्वामाधिकं
 विज्ञासं वारुणीमिति तच्च तत्रातिशयं विभ्राजमानमिति तेज-
 स्विह्वलं दृष्टान्तस्तु प्राकृतभूतचित्ते तत्तद्विशेषमाधुरीरूपसू-
 सापानत्वाय ॥ १० ॥

एकशाखारूढत्वेऽपि बहुद्रुमकम्पनमतिघनीभूतत्वाच्च किल-
 किलाशब्दमव्यकरायामित्यर्थः । प्रकर्षेण बृहत्त्वप्रकटनेन तत्रापि
 मध्यमस्वेन पराक्रमप्रकटनेन च दर्शयन् ॥ ११ ॥

विशेषेण उचैर्जहसुः यतो हास्यमेव प्रियं यासां ताः तच्च
 हेतुः, जातीति । तत्रापि तरुण्य इति तच्च महादुष्टादपि तत्त्व-
 द्रव्यविकर्मित्याह- बलेति ॥ १२ ॥

श्रीमद्दीरायवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचट्टिका ।

तत्रेति । तत्र रैवतकोपवने पुष्करमाला पद्ममालाऽस्यास्तीति
 तथा तं प्रीत्यादित्वात्मत्वार्थीय इतिः सुष्ठु दर्शनीयानि सर्वा-
 ण्यङ्गानि यस्य तं येषित्समूहमध्यगतम् ॥ ९ ॥

गायन्तमिति । वारुणीं मदिरां पीत्वा मदेन विह्वले चूर्णिते
 लाचने यस्य तं प्रभिर्ज्ञं मत्तं वारणमैरावतमिव कितं
 राममपश्यदितिसम्बन्धः ॥ १० ॥

दुष्ट इति । कुहून्मालौ शाखामृगश्च शाखामृग इत्यनेन स्वभावत
 एव दोष्ट्यं व्यज्यते । कुहू इत्यनेन तत्रापि किलकिलेत्यनुकरणम्
 आत्मानं च शरीरं दर्शयामास ॥ ११ ॥

तस्येति । तस्य द्विविदस्य धाष्ट्र्यं दोष्ट्यं प्रागल्भ्यं दृष्ट्वा
 आत्मा स्वभावेनैव चापलं यासां हास्यं प्रियं यासां ताः
 परिगृह्यन् इति परिग्रहाः बलदेवस्य परिग्रहाः तत्प्रतिगृहीता
 इत्यर्थः । हेतुगर्भाण्येतानि यतो विजहसुः प्रहसितवत्यः ॥ १२ ॥

श्रीमद्भिरज्यध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रभिर्ज्ञं मदजललाविणम् ॥ १०-११ ॥

कपिजातिचापलं दृष्ट्वा ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो गीतकर्तारं दृष्टवानित्याह-तत्रापश्यदिति । तत्सर्वं
 मात्सर्योत्पत्त्यर्थं रामस्य दशगुणान् वर्णयति यदाश्रित एव
 गुणा इति तत्राद्यैर्भवेत् दृष्टवानित्याह-यदुपतिमिति । वाद-
 वानां स्वामी स्वामिचिह्नानि विभर्त्सति तथा ज्ञानं परित्यज्य-
 व्यस्तीति वा अनेन कर्तुमकर्तुं सामर्थ्यमुक्तम् इदं लौकिकम
 अलौकिकमाह-राममिति । विभक्तवीर्यत्वात् । सर्वलोकाधुरज-
 मपि तस्यासाधारणो गुणः स्वरूपतः कार्यतत्त्वोक्तः उक्तः पुष्कर-
 मालिनमिति कमलमालया लक्ष्म्या इत इति आपयद् भूषितत्व-
 माह-इत्येभ्योऽवयवस्य उक्ताः सुष्ठु दर्शनीयानि सर्वाङ्ग-
 ङ्गानि यस्येति सौन्दर्येण शरीरकीर्तिरुक्ता ललनायुधमध्यग-
 मिति बहिः कीर्तिरुक्ता शोभाजनितये कीर्तिरिति ॥ ९ ॥

गायन्तमिति । स्वामन्दपूर्णता ज्ञानफलरूपः विकृतिता
 वारुणी पीत्वेति देहविसरणं ज्ञानफलं द्विविधमप्युक्तं मदेन
 विह्वले लोचने यस्येति बहिर्ज्ञानदृष्टिः विह्वला वैराग्यफलरूपा
 निरुपिता विभ्राजमानं वपुषेति विगतत्राजनं वा विशिष्ट-
 ब्राजनं वा विकलतया उभयमपि वैराग्यं कार्यं भवति शरीरेण
 विराजमानं ततो वैराग्यस्वरूपमाह-प्रभिर्ज्ञमिव कारकमिति ।
 सहामर्यादो भवति यः प्रकर्षेण भिन्नः लक्ष्यमदः एवं कारक-
 कल सहिताः षट् गुणा भगवति निरुपिताः ॥ १० ॥

यदादृशमपि दृष्ट्वा स्वदोष्ट्यं प्रकटितवानित्याह-दुष्टः
 शाखामृग इति भगवन्तं दृष्ट्वा किलकिलाशब्दं चक्रे तज्जातीयः

ता हेलयामास कपिशूक्षेपैः मम्मुखादिभिः ।
 दर्शयन् स्वगुदं तामां रामस्य च निरीक्षतः ॥ १३ ॥
 तं प्रावणा प्राहरत्कुक्षो बलः प्रहरतां वरः ।
 स वञ्चयित्वा प्रावाणं मदिराकलशं कपिः ॥ १४ ॥
 गृहीत्वा हेलयामास धूर्तस्तं कोपयन् हसन् ।
 निर्भय कलशं दुष्टो वासांस्यास्फालयद्बलम् ॥ १५ ॥
 कदर्थीकृत्य बलवान् विप्रचक्रे मवोद्धतः ।
 तं तस्याविनयं दृष्ट्वा देशांश्च तदुपश्रुतान् ॥ १६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

शब्दः तादृशः यदा स्वस्मिन् महस्वदुर्निर्भवति तदा स्वजातिशब्दं कुर्वन्ति प्रकृते तु भगवन्तमपि दृष्ट्वा तथा करने हेतुर्दुष्ट इति क्यापयितुं शास्त्रासृग इति भूमिं मूढं वा नाभयति किन्तु शास्त्रा एव शास्त्राः चाकड इति स्वल्पः स्वस्थाने स्थितो मत्तो भवतीति सूचितं द्रुमान् कम्पयन्निति स्वाध्यायभयनमप्यवगणना निरूपिता तादृशस्येश्वरावर्णना-युक्तेति मिलीय रसजननार्थमपि तथा कुर्यादिति पञ्च ग्यावर्त्तयितुमाह—आत्मानं सम्प्रदर्शयन्निति । स्वस्वरूपं गुह्यदेश वा ॥ ११ ॥

अल्पस्यैव कुरणमयुक्तमिति मङ्गमिष तं दृष्ट्वा केवलेन तेन भोभो न भवेदपीति स्त्रीणां हास्यमाह—तस्य धार्ष्ट्यं कपेर्वीक्ष्येति तस्यापराधकरणात् वध्यस्य कपेस्तुच्छजीवस्य धार्ष्ट्यं तथा करणं बीक्ष्य तरुण्यो जात्येव चपलाः स्वययोपि स्वभावोपि तासामखिरतां सम्पादयतीति हास्यमेव प्रियं यासामिति इन्द्रियान्तःकरणधर्मोपि तादृश इति बलदेवस्य निर्भयस्य पूर्वोक्तस्य वा परिग्रहाः विवाहिताः स्त्रियः सर्वथा निर्भयाः भवियामकानां कतुर्भिधगुणानां विद्यमानत्वात् विजहसुः रामस्तु न किञ्चिदुक्तवान् गणनाया एवभावात् ॥ १२ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रभिक्षं प्रसम् ॥ ९-११ ॥

जात्या स्वभावेन चापलमगाम्भीर्यं यासां ताः ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रभिक्षं प्रसम् ॥ ९-१० ॥

जात्या स्वभावेन चापलं यासां ताः तत्रापि तरुण्यः विज-हसुः हास्यं बलः ॥ ११ ॥

हेलयामास शूक्षेपैः सम्मुखागमनादिभिः आदिना इन्त-प्रदर्शनादिसकृदहः रामस्य पश्यत इत्यनावरेषु राममना-दय तासां स्वगुदं दर्शयन् ताः हेलयामास भवज्ञात वा ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

उस पर्वत के उपवन में द्विविधने श्रीबलदेवजीको देखा वह बलदेवजी कैसे हैं कि यादवन के पालन करने वाले और कमल के पुष्पनकी माला धारण किये सुन्दर दर्शन के योग्य सर्व मङ्ग वाले तथा स्त्रियों के कुण्ड के बीच में विराजमान ॥ ६ ॥

और बावणी मदिराका पान करके गाय रहे हैं मद्-से जिन के नेत्र घूम रहे हैं मद् मत्त हस्ति के समान और वर्ण शरीर करके प्रकाशमान ॥ १० ॥

इस प्रकार श्रीबलदेवजीको देखकर वह कुछ द्विवि-धानर कुक्षकी शास्त्रा पर बैठ कर बलदेवको कम्पायमान करत और उस कम्पन से अपने शरीरको दर्शावत किल-किल इस प्रकार के शब्दको करता भया ॥ ११ ॥

तब उन अवस्थावारी स्वभाव से हि चपल और हास्य में प्रीतिवारी वे श्रीबलदेवजीकी स्त्रीजन उस वानरकी ठिठार को देखकर हास्य करने लगीं ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

हेलयामासावज्ज्ञे निरीक्षतो निरीक्षमाणस्य तमनादत्येत्यर्थः ॥ १३-१४ ॥

आस्फालयद्योषितां वासांस्याकृष्य पाटितवान् ॥ १५ ॥

विप्रचक्रे एवमपकृतवान् ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सम्यक् नानागतिसुखं यत्र तदादिभिः तासां ताः प्रति ॥ १३ ॥ तमित्यर्थकम् ॥ १४ ॥

कोपयन् कोपयितुं हसन् यद्वा पूर्व कोपयन् पश्चात्तदृश-नेन हसन् बलं सर्वतोधिकबलमपि कदर्थीकृत्य मुहुः केद-रित्वा यतो मदेन गर्वणोद्धतः अविनीतः उच्चैर्हत इति तु शेषः हेतुः बलवानिति ॥ १५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।
देशांश्चेतदुपप्लवेनैव भगवान् दृष्ट्वा अनुसन्धाय ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।
हेलयामास अपराधेन कलुषीचकार ॥ १५ ॥
विप्रचक्रे विकारः अनिष्टाञ्चरणम् ॥ १६-१८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।
ता इति । कपिर्द्विविधः भूविक्षेपैः सम्मुखागमनादिभिः आदि-
ब्देन दन्तप्रदर्शनादिसङ्ग्रहः स्वगुदं तासां दर्शयन् रामस्य
इयतस्सत एव ताः हेलयामास अवजङ्गे ॥ १३ ॥
तमिति । प्राण्णा पाषाणेन तं कपिं प्राहरत् स कपिः तं रामं
कोपयन् हंसञ्च हेलयामास अवमतवान् ॥ १४ ॥
किञ्च, निर्मियेति । दमो गर्वितः कलशं मदिरापात्रं निर्मिष
पेषितां वासांसि आकृष्य आत्मानं प्रापितवान् मदनोद्धतो
लवाञ्च कपिरेव बलं रामं कर्षीकृत्य तुच्छीकृत्य विप्र-
चक्रे उपचकार तं कपिं तस्याविनयं धाप्य (दौष्ट्यं) तेनापद्रुतान्
कलुषं विलोक्य ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
हेलयामास अवज्ञातादचक्रे सम्मुखादिभिः पुरः खित्वा-
दिभिः ॥ १३-१८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।
उभयमपि स्वस्य हीनत्वापादकमिति तासामवगमनां
कृतवानित्याह—ता हेलयामासेति । अवहेत्वा सुखतः जाति-
वेष्टाभिरपीत्याह—भूक्षेपैः तिर्यक् निरीक्षणयुक्तैः सम्यक्
मुखं यत्रेति सम्मुखादिभिर्विकारैः परितोऽग्रतश्च हेलनमुक्त्वा
पृष्ठतोऽप्याह—दर्शयन् स्वगुदं तासामिति तूष्णीं भावेनाव-
गणित इति रामस्याप्यवहेलनं कृतवानित्याह—रामस्य च
निरीक्षत इति । निरीक्षतः सतस्तासामपि निरीक्षतीनां
सतीनां दर्शने सर्वेषां साधारण्यस्यापि सङ्कोचो भवति
अस्य तु तथात्वे न जानमिति दोषं वक्तुं वर्णितम् ॥ १३ ॥

ततो विचारमकृत्वैव अल्पदोषे अल्पैव शिञ्चेति वाह्याप-
यितुं पाषाणप्रक्षेपमात्रं कृतवानित्याह—तं प्राण्णेति । वानराः
कृतोपकारादयो विषयाः चेति उपेक्षां परित्यज्य किमिति
प्राण्णा प्राहरत् तत्राह—क्रुद्ध इति । क्रोधे तस्याल्पस्य मह-
दतिक्रमो हेतुः अनावेशात् हलमुशलस्मरणात् पूर्वं सर्वं
कृतवान् तेन न विचारकृतो दोषः बल इति तस्य माहात्म्यं
ज्ञात्वापि स्वस्य कलुषत्वादेव तथा कृतवान् काकादिष्विव
कलुषं निवारणार्थतां प्रहरणस्य निवारयति प्रहरतां वर
इति । ततस्तेनैव व्यथितो भवेदिति । तत्रा प्रहारं कृतवान्

स तु पूर्वं परमेश्वरस्य भक्त आसीदिति भगवत्कृपयैव तस्य
जातं सामर्थ्यमनुभवति—स वञ्चयित्वेति तस्योद्धतस्य स्वतः
एव मरणार्थं प्रवृत्तस्य अपराधे असह्ये क्रोधाग्निरिणक्ति
वक्तुं तादृशमतिक्रममाह—प्राणाणं वञ्चयित्वा मदिराकल-
शम् ॥ १४ ॥

गृहीत्वा हेलयामासेति यतो धूर्तः पञ्चव्यसानिना तदप-
हारे महान् क्रोधो भवतीति जानाति अपकारार्थं नैव कारणं किन्तु
कोपयन् केवलं कोपार्थताप्रदर्शनार्थं हसन् तां हीं पापार्थं नयनं
भविष्यतीत्याशङ्क्य तत्कृतं चरित्रमाह—निर्मियेति । कलशं
निर्मिष तथा कृते जीवनमपि गमिष्यतीति द्वाङ्गुलभावाय
आह—ततः स्थापितानि जलक्रीडोत्तरं परिधेयानि स्त्रीणां
बलस्य च वासांसि च निर्मिष बहुधा खित्वा ततो बल-
मास्फोटयत् मल्ल इव युद्धाकारणार्थं बाहुस्फोटं कृतवान्
नन्वल्पः कथमेवं करोतीत्याशङ्क्याह—वञ्चयामिति । ननु बलोपि
बलवान् नहि तुल्येभ्यः क्रियते तत्राह—कर्षीकृत्येति । तुच्छी-
कृत्य तदपि मनस्येवेति वक्तुमाह—मदोद्धत इति । विप्रचक्रे
अपकारं कृतवान् ततो बलः विचारपूर्वकं भगवदाविष्टः तद-
धार्थं यत्नं कृतवानित्याह—तं तस्याविनयमिति । वस्तुतस्त्रिवि-
द्भारमात्रं मुख्यस्तु अपराधः तदुपद्रुतान् देशान् विञ्चोक्येति
यद्यपि पूर्वं दृष्टं तथापीदानीं स्मृतमित्येके इदानीमेव भगवदा-
वेश इति तस्य चापरोक्षज्ञानमेव सर्वत्रेति इदानीमेव दृष्टं
युक्तम् ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्विद्वनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।
हेलयामास अवज्ञातवान् सम्मुखादिभिः सम्मुखास्थिति-
गतिमूत्रणादिभिः तासां ताः रामस्य निरीक्षमाणस्येत्यनादरे
बध्नी ॥ १३-१४ ॥

वासांसि शय्योपरिस्थितानि आस्फलयत् आकृष्य
पाटितवान् ॥ १५ ॥

विप्रचक्रे एवमपकृतवान् ॥ १६-१८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।
प्राण्णा पाषाणेन ॥ १३ ॥
तं रामं कोपयन् हेलयामास अवज्ञातवान् ॥ १४ ॥
आस्फलयत् पाटितवान् इत्थं विप्रचक्रे अपकृत-
वान् ॥ १५-१७ ॥

माषा टीका ।

वह द्विविध श्रीवलदेवजीके देखते उनका अनादर करके
स्त्रीनको अपनी गुदा दिखावत् झुंडीके चालने करके तथा
सन्मुख आना और दाँतोका दिखाना इत्यादि वानर चेष्टा
करके उन स्त्रीकी भज्जा करता भया ॥ १३ ॥

प्रहार करनेवालोंके मध्यमें छेड़ श्रीवलकरामजी कोथित
होकर द्विविधके प्रति पाषाणसे प्रहार करते भय, पक्षात् वह
धूर्त द्विविध हंस कर बलरामजीको कोपि करावत् प्राणाण

कुङ्क्षो मुसलमादत्त हलञ्जारिजिघांसया ।
 द्विविदोऽपि महावीर्यः शालमुद्यम्य पाणिना ॥ १७
 अभ्येत्य तरसा तेन बलं मूढन्यताडयत् ।
 तन्तु सङ्कर्षणो मूर्ध्नि पतन्तमचलो यथा ॥ १८ ॥
 प्रतिजग्राह बलवान् सुनन्देनाहनञ्च तम् ।
 मुसलाहतमस्तिष्को विरेज रक्तधारया ॥ १९ ॥
 गिरिर्यथा गैरिकया प्रहारं नानुचिन्तयन् ।
 पुनरन्यं-समुत्क्षिप्य कृत्वा निष्पन्नमोजसा ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

को उड़-उड़ कर महिराके कलशको लेकर बलदेवजीकी अवका
 करता भया ॥ १४ ॥

मदसे उभय डीठ और बलवान् वह द्विविद, बलदेव-
 जी तथा श्रीयों के धरे हुए बलोंको फाड़कर इस प्रकार
 बलदेवजीको कुँड नहि समुह कर उनका अपराध करता
 भया ॥ १५ ॥

उस धानरकी उस दुष्टताको देखकर और उस कर के
 उपद्रवको प्राप्त हुए देशनको सुनकर भीबलदेवजी क्रोधित
 होकर उसके बध करनेकी इच्छा कर के हल और मुगड़
 को धरे भय ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

शालं वृक्षम् ॥ १७—२८ ॥

सुनन्देन मुसलेनाहनत् अहधित्यर्थः । मस्तिष्कं मस्तकाव-
 यविशेषः ॥ १९ ॥

गैरिकया लोहितधातुना नानुचिन्तयन्नगणयन् ॥ २०—२३ ॥

श्रीमज्जीवगोष्वाधिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कुङ्क्षः पुनरतिकुङ्क्षः सन् [पादेनैकेन] पाणिनैकेनोत्पाद्य
 अभ्येत्य अभिमुखमेत्य ॥ १७—१८ ॥

प्रतिजग्राह स्वीकृतवान् अचलो यथेति तस्य तेनाकिञ्चित्
 करत्वं सूचितं तदिदं च क्षमा पौनःपुन्यं तस्य श्रीराघवेन्द्र-
 सेवामागभावमनुसन्धीय कृतमिति गम्यते । मुसलेति युग्मकं ।
 नानुचिन्तयन्नित्यस्य परेणान्वयः ॥ १८—२० ॥

श्रीसुवर्धनसुरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

सुनन्देनाहनत् मुसलेनाहनत् ॥ १९—२३ ॥

अकलजत् अयोधयत् ॥ २४—२८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

कुङ्क्षो रामः हलं मुसलमादत्ते ॥ द्विविदोपीति । महावीर्य
 यस्य सः द्विविदोपि शालवृक्षमुत्पाद्य ॥ १७ ॥

बलमूर्ध्नि राममूर्ध्नि तेन सालेनासाहयत् । तमिति । पतन्तं न
 सालं प्रतिजग्राह युहीतवान् तत्प्रहारमङ्गीकृतवानित्यर्थः । यथा
 पर्वतः तद्वत् ॥ १८ ॥

ततः सुनन्देन मुसलेन हरिं कपिमहनसाडयामास । मुस-
 लेनाहतो मस्तिष्कः मस्तकावयवविशेषो यस्य सः अत एव
 रक्तधारया रेजे ॥ १९ ॥

यथा गिरिरैरिकधारया राजते तद्वत् ततस्तं प्रहारमनु-
 चिन्तयन् पुनरन्यं रसालमोजसा बलेनोत्पाद्य पर्णरहितं
 कृत्वा ॥ २० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

गैरिकया गिरिधामुररुधारया ॥ १९—२० ॥

श्रीमज्जीवगोष्वाधिकृतक्रमसम्बन्धः ।

मस्तिष्कं मस्तकमज्जा ॥ १९—२८ ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधनी ।

भगवता सहैव मुसलावीनामप्यागमनात् मुसलं हलञ्ज
 तजिघांसया आदत्त आयुधवत् चिह्नार्थमग्रहणमाह—कुङ्क्ष
 इति । अकलजशङ्काद्यावृत्त्यर्थमरीति चकारात् अन्येपि धर्मा
 भगवता आविष्कृता इति अलौकिकं बलमपि ज्ञातव्यं नाव-
 तापि न निवृत्त इति अङ्गिष्ठकर्मत्वं भगवतो वदन्नाह—द्विवि-
 दोपि इति । युद्धं वक्तुं तस्य प्रसिद्धनामग्रहणं महावीर्यं इति
 रामायणादौ तत्पराक्रमो निरूपितः स्मर्यते युद्धस्मरणाभि-
 निवेशाय एकेन पाणिना सालवृक्षमुत्पाद्येति बलस्य कार्यं न
 तु केवलं प्रशंसापरमिति ज्ञापयितुम् अभ्येत्य निकटे समागत्य
 तरसा रामोद्यमात् पूर्वमेव तेन शास्त्रेण मूर्ध्निप्रदेशे अताडयत्

तेनाहनसुसंकुञ्चस्तं वचः शतधाऽच्छिनत् ।
 ततोऽन्येन रुषा जघ्ने तत्रापि शतधाऽच्छिनत् ॥ २१ ॥
 एवं युञ्जयन् भगवता भग्नेभग्ने पुनःपुनः ।
 आकृष्य सर्वतो वृक्षान्निर्वृक्षमकरोद्धनम् ॥ २२ ॥
 ततोऽमुञ्चच्छिलावर्षं बलस्योपर्यमर्षितः ।
 तत्सर्वं चूर्णयामास लीलया मुसलायुधः ॥ २३ ॥
 स बाहू तातसक्काशौ मुष्टीकृत्य कषीश्वरः ।
 आसाद्य रोहिणीपुत्रं ताभ्यां वक्षस्यकरुजत् ॥ २४ ॥

भीमज्जलमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

गृहीत्वैव लकुटेनेव ताडितवान् वचपदान्छ्रोतुर्भवाभावात्
 सूचितः । ततस्तत्रिराकरणमाह—तन्तु सङ्कुर्षण इति । पर्वते
 वृक्षप्रक्षेपः न पर्वतस्य भवजनक इति शूर्पे पक्ष्ममपि वृक्षं
 वधा अचलः पर्वतो गृह्णाति ॥ १७—१८ ॥

तस्य हि वृक्षा लोमप्रायास्तं हस्तेन गृहीतवान् वज्रनेपि
 भूमिस्ताडिता भवतीति ततः सुनन्देन मुसलेन तमहनत्
 इतवान् चकारात् वृक्षमपि तेनैव हत्वा तदुपरि प्रक्षिप्तवान्
 तस्य वृक्ष इव मुसलमपि कार्यव्यभिचरि भविष्यतीत्याहुः
 आह—मुसलाहतमस्तिष्क इति । मस्तिष्कं मस्तकादि ततो वधिर-
 प्रवाहोपि जातः तेनापि विरेजे ननु वृद्धितो हतो वा ननु
 प्रहारेण सकार्षेण कथं शोभेत्वाशङ्क्य दृष्टान्तमाह—गिरि-
 र्यथा वैरिकयेति । नन्वाहुनिसाम्येपि अन्तर्तुः कानुभावात् म्लान-
 तैव युका ननु शोभेति चेत्तत्राह—प्रहारं नानुचिन्तयत् रेज
 इति पूर्वैण सम्बन्धः उत्तरत्र वा पुनरन्यं सङ्कुत्क्षिप्येति
 त्रिसत्या देवा इति समानमपि युद्धं कारत्रयमुच्यते त्रियजु-
 पोतिवत् अन्यं मूलात्समुत्क्षिप्य निष्पन्नञ्च कृत्वा अन्यथा
 सद्यः शम्भो अग्रभागे हस्ते भर्तुं न योग्यं अकतीनि मूलभागेन
 च ताडयितुं निष्पन्नकरणम् भोजसेति ॥ १९—२० ॥

भीमज्जलमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सुनन्देन मुसलेन मस्तिष्कं मस्तकावयवविशेषः ॥ १९—२३ ॥

भीमज्जलमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तं सालं जघ्नाह तं वानरं सुनन्देन मुसलेन बहनत् ताड-
 यामास ॥ १८ ॥

मुसलेन आहतं मस्तिष्कं मस्तकावयवविशेषः वक्ष्य-
 सः ॥ १९—२२ ॥

मावाटीकम् ।

महा वराकभी द्विविधमी हस्त से शालवृक्षको उखाड
 कर और वेगसे मार कर उस वृक्ष से वन्देवजीको मस्तक
 में प्रहार करता भया ॥ १७ ॥

भीमलदेव मगवाह किज मस्तक पर गिरते हुए वृक्ष
 को हस्त से वकड लेते भय और उस के प्रहार से पर्वत
 के समान अचल बने रहे फिर सुनन्दनामा मूशाल से
 द्विविध के प्रति प्रहार करते भय ॥ १८ ॥

मूशाल से उसके कपाल में धाक होमया उससे हलकी
 धारा निकली उस धारा करके द्विविध इस प्रकार शोभाय
 मान भया कि मानो मेरे की धारा से पर्वत शोभायमान
 होवे और मूशाल के प्रहार को उसने कुछ नहि
 गिना ॥ १९ ॥

पश्चात् अत्यन्त क्रोध कर दूसरे शालवृक्ष को उखाडकर
 उसके पत्तान को छाड कर उस वृक्ष को भीमलदेवजी के ऊपर
 चलाया भीमलदेवजी ने उस वृक्ष को छेदन करके टुकडे
 कर दिया ॥ २० ॥

भीमज्जलमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अकृष्यसाडयामास ॥ २४ ॥

भीमज्जलमाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत् इत्यर्जकम् । जघ्ने द्विविधः अभिनन्दनः ॥ २१ ॥

भगवतेति प्रायस्तत्कृतप्रहारप्रतीकारमेवाकरोत् ननु तं तत्रापि
 प्राणतो मारयत् लीलामात्रम्योजनत्वादिति भावः ॥ २२ ॥

ततो वृक्षाभावे सतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

शिलानामप्यभावे सति बाहू मुष्टीकृत्य दृढवद्वक्त्राप्रौ कृत्वा
 रोहिणीपुत्रमिति भीमोरोहिणीमेमकारणेन तत्र मुनेर्दुःखोक्तिः ॥ २४ ॥

यादवेन्द्रोऽपि तं दोर्भ्यां त्यक्त्वा मुसललाङ्गले ।
जत्रावभ्यर्दयत्क्रुद्धः सोऽपतदुधिरं वमन् ॥ २५ ॥
चकम्पे तेन पतता सटक्कः सवनस्पतिः ।
पर्वतः कुरुशार्दूल वायुना नौरिवाम्भाति ॥ २६ ॥
जयशब्दो नमःशब्दः साधुसाधिवति चाम्बरे ।
सुरसिद्धमुनीन्द्राणामासीत्कुसुमवर्षिणाम् ॥ २७ ॥

श्रीमद्भिरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तेन साधेनाहन्त् तं साले बलो रामः अतथा विच्छेद
ततोऽन्यमुत्पाट्य प्रयुक्तं तथा विच्छेद ॥ २१ ॥

एवमिति । प्रयुक्ते साले भग्ने सति सर्वतां वृक्षानाकृष्य
तद्धनं वृक्षरहितं चकार ॥ २२ ॥

तत इति । बलस्य रामस्योपरि तच्छिष्टलाजालं सर्वम् ॥ २३ ॥
स बाहू इति । ताभ्यां मुष्टीकृतान्भ्याम् बाहुभ्याम् अकुरुजदता
शब्दः ॥ २४ ॥

श्रीमद्विजयचञ्चलीर्यकृतपदरत्नावली ।

* अकुरुजत् चूर्णयामास ॥ २१-२५ ॥

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

शीघ्रं सुतरां सम्यक् क्रुद्धः प्रहारावीर्ययोरविभूतत्वात्
तत्र प्रतिग्रहो न पौरुषायेति कथ्यते अतथाच्छिन्नत्वं विदीर्णं
कृतत्वाद् वृत्तीष्ययोः पुनराह-- ततोऽनन्तरयुद्धमतिविशति
ततोऽप्येति । एवं युध्यन्ति । भगवता सह युध्यन् भगवतैव
वृक्षभग्ने क्रमेण सर्वेष्वेव वृक्षेषु पुनः पुनः आकृष्य इधु-
दण्डमिव मूलादुत्पाट्य सर्वत एव करणेन वनभूमिं निर्वृक्ष-
मकरोत् लताशुल्मादीनां विद्यमानत्वात् वृक्षमात्रमेव गतं नतु
वनमेव ॥ २१-२२ ॥

ततः पाषाणवृष्टिं भग्नेयमं कृतवानित्याह--ततो मुञ्चच्छिला-
वर्षमिति । तत्प्रक्षिप्तं सर्वमेव चूर्णयामासेति तस्य साध-
नस्य भगवत्प्रतिकूलस्य पुनः साधनतां निवारयति तत्र क्लेश-
माशङ्क्याह--लीलयेति । भौतिकप्रकारं वारयितुमाह--मुसला-
युध इति ॥ २३ ॥

ततो भक्तसाधनो बाहुयुद्धार्थमागत इत्याह--स बाहू इति ।
तालसङ्काशाविति दीर्घस्त्रीत्यपदवत्त्वान्युक्तानि मुद्गरवन्मुष्टी-
करणं तथोच्यते मोहितत्वं शङ्कितं व्याकर्षयितुमाह--कपीभर
[नि] । मारणपर्यन्तं पूर्णां क्षिति इति रोहिणीपुत्रमित्युक्तं
ताभ्याम् इत्याभ्यां मिलितान्भ्याम् वक्षसि अकुरुजत् पीडां
प्रदितवाम् ॥ २४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थवर्धिनी ।

मुष्टीकृत्य मुष्टिमन्तो कुरुतेत्यर्थः । अकुरुजत् ताडया-
मास ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अकुरुजत् ताडयत् ॥ २३ ॥

अत्रो कण्ठबाहुयुधे ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

फिर भी क्रोध करके द्विविधने तीसरे झालवृक्ष करके
भीबलदेवजी के ऊपर प्रहार कि उसके भी बलदेवजीने शौ
टुकड़े कर दिये ॥ २१ ॥

इस प्रकार भीबलदेवजी के साथ युद्ध करते २ भीबल-
देवजीसे बारम्बार वृक्षन का मङ्ग होता गया और वह द्विविद्
बारम्बार आरोतर्क से वृक्षन को उकाड़कर बलदेवजी के
ऊपर फैकता गया इस प्रकार करने से उस वनको वृक्ष शून्य कर
देता गया ॥ २२ ॥

इसके अनन्तर द्विविद् क्रोधित होकर बलदेवजी के ऊपर
शिलान की वर्षा करने लगा मुसलायुध धारी भीबलदेव
जीने लीला हि करके उस सब शिला वर्षा का चूर्ण कर
दिया ॥ २३ ॥

तब तो वह वानर झाल के समान दोनों हाथोंका मुका
बांधकर बलदेवजी के पास भाग कर मुका बंधे हुए
दोनों हाथों से बलदेवजी के वक्षसल में प्रहार करता
गया ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषावर्दीपिका ।

यादवेन्द्रः सकुर्वणः क्रुद्धस्तत्र अत्रो कण्ठबाहु-
युधे ॥ २५ ॥

दङ्गाः सतोयविवराणि तत्सहितः ॥ २६-२७ ॥

एवं निहत्स्व द्विविदं जगद्व्यतिकरावहम् ।

संस्तुयमानो भगवाञ्जनैः स्वपुरमाविशत् ॥ २८ ॥

इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्द्धे द्विविदवधो नाम

सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाधेदीपिका ।

जगतो व्यतिकरं नाशमावहतीति तथा तम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभावाधेदीपिकायाम्

सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मुसललाङ्गलौ त्यक्त्वेति । तस्य निरायुधत्वेन तन्मयादवस्थात्
दोष्यो तद्वत् समुष्टिभ्यामेव अभित आह्वयत् भावमाव भावः
स द्विविदः ॥ २५ ॥

सदङ्कु इति । तेन जलप्लावनं व्यञ्जितं "जङ्गायामद्विमितौ च
सन्निभे प्रावदारणे । कपित्थे आस्त्रिभ्यं टङ्कुः" इति तु त्रिकाण्ड-
शेषः ततश्च सावरण इत्यर्थः ॥ २६ ॥

साधु साध्विति शब्दभ्यासीत् सुरादिषु इन्द्राणां भेदाभावात्
यत्तु च शब्दाः सर्वेषां प्रत्येकमेवानन्दमक्तिवित्तयैर्जाताः भावभेदेन
सुरेन्द्रादीनां यथासङ्गमेव वा ॥ २७ ॥

जनैः स्वर्गस्वर्गमिष्टं भगवानिति सार्वभ्यकारुण्यादिव्यञ्ज-
नात् एवं द्रोण्यादिषु द्विविदल्लोकमोचनादिकञ्च हेयम् स्वशब्देन
स्वजनसमागममहोत्सवश्च सूचितः ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्भरतवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

यादवेन्द्रो रामोपि मुसललाङ्गलौ त्यक्त्वा दोष्यमेव
न कपि जगौ कण्ठबाहुमूलेऽभ्यर्हयताडयत् स कपिः रुधिरं
वमन्नुद्गिरन् पपात च ॥ २५ ॥

चक्रम्प इति । पतता तेन द्विविदेन कण्ठादिसहितो गिरि-
भ्रमणे च चाल हे कुरुक्षार्ह ! यथा वायुना गौरमसि क्रूरपते
तद्वत् ॥ २६ ॥

जयशब्द इति । कुसुमानि वर्षन्ते इति तथा तेषां
सुरादीनां यथायोग्यं जयशब्दादिरासीत् ॥ २७ ॥

एवमिति । जगतो व्यतिकरं नाशमावहत्यापादयतीति
तथाभूतं द्विविदेवं निहत्स्व जनैः संस्तुयमानो भगवान् रामः
स्वपुरं द्वारकां प्रविवेश ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्भरतवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सकण्टकाः वनस्पतयो यस्मिन् स तथा ॥ २६ ॥

जगतो व्यतिकरं नाशमावहति करोतीति जगद्व्यतिकरा-
वहस्तम् ॥ २७—२८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्यां

सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धे

सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बन्धः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बन्धे

सप्तपष्ठितमोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

श्रीमद्भरतवाच्यकृतसुबाधिनी ।

ततः स्वयमपि अशस्त्रेण सशस्त्रो न युज्येदिति । स्वयमपि
त्यक्त्वा मुसललाङ्गले दोष्यो जग्राधभ्यर्हयत् तथा सामर्थ्ये
धर्मे हाने च लौकिकमेव साधनमित्याह—यादवेन्द्र इति । वतः
पूर्वमपि स रामभक्त इति तथाकरणं जगुः कण्ठाधस्तिष्ठतमसि
तस्मिन् भग्नो मृत एवेति अतो रुधिरं वमन् पतितः ॥ २५ ॥
तस्य पराक्रममुक्त्वा देहस्यापि महत्त्वमाह—चक्रम्प इति ।

श्रीमद्भक्तमार्गचक्रतुषोधिनी ।

सदृश इति प्रसिद्धः पर्वतः स वनस्पतिसहितः सम्बद्धः पञ्चानां च एतत्तुल्यं सर्वतश्चक्रेण दृग्गोचरेण उपरितनः प्रागः बलमीलनः वप्रापरपर्यायः तत्सहितः पर्वत एव भवति सपर्वतपाठस्तु सुगमः विश्वासार्थं सम्बोधनम् अधिकांशं हि दृष्टान्तः तत्रत्यानां भयोत्पादनार्थं वातेन तस्मिन् पतितं सर्वाः स्त्रियो राममालिङ्गितवत्यः इति कामरसेन मध्ये न मिश्रः किन्तु तत्पौषक एव जात इति फलति ॥२६॥

भक्तवत्सल्यत्वाच्च कदाचिदयुक्तो भवेदिति देवानां सम्मतिमाह— जयशब्द इति । उत्कृष्टानां जयशब्दः मध्यमानां नमःशब्दः शिष्टः साधुशब्द इति त्रिविधावामपि सम्मतिरुक्ता पूर्वं जयशब्दः आशीर्कपः पञ्चाग्न्याग्न्याय प्रार्थनारूपो नमःशब्दः साधुसाधिविति मारणानन्तरं द्वितीयव्यथावचने ततः पात एव भवेदिति सूचितं सुरसिद्धमुनीन्द्राणामिति त्रिविधावामपि तथात्वं कुसुमवर्षिणामिति कायिको व्यापारः ॥२७॥

एवं सर्वोत्तमं देवानामनुमोदनमुक्तं भूमिष्ठानामप्याह— एवं निहत्य द्विविदमिति । हनने हेतुर्जगतो ध्यतिकरं नाशमावहतीति मत एव अनेः संस्तुयमानः एतावत्सोपपत्तिर्मेगवानिति पूर्वं तस्य प्रत्यापत्तिरनुकेति मध्ये भगवतः कार्यं पतितम् अग्रेपि तथा पतिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य द्वारकाप्रवेश उच्यते कपुर्माविस्तृत इति ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुषोधिनां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
अष्टादशाध्यायविवरणम् ॥ १८ ॥ ६७ ॥

श्रीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

त्यक्त्वा मुसललाङ्गलमिति तस्य निरायुधत्वे सति स्त्रियापि निरायुधत्वोचित्यात् जग्री कण्ठबाहुमूले ॥ २५ ॥

सदृशः भित्तिसहितः पर्वतः रैवतकः “जङ्गलामग्निभित्तौ च जनित्रे प्रावदारणे । कपित्थे चास्त्रियां दृक्” इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ २६—२८ ॥

इति सारार्थदर्शिन्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।

सप्तचष्टितमोऽध्यायो दशमे ऽजनि सङ्गतः ॥६७॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

॥ २५ ॥

सदृशः सजलविवरसहितः ॥ २६—२७ ॥

जगतो ध्यतिकरं नाशमावहतीति तम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्तचष्टितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥६७॥

भाषा टीका ।

श्रीवल्लभदेवजीमी क्रोधित होकर ल मूशलको छोड़कर दोनों हाथन से उस के आँखों में प्रहार करते भए बलदेवजी के मारने से वह विविद मुक्त से दधिरकी वमन करत भूमि पर गिर पडा ॥ २५ ॥

हे कुशार्दूल ! मिरते हुए विविद करके जल के टीकेने सहित और वनस्पति सहित वह पर्वत इस प्रकार कम्पाय मान होगया कि जैसे जल में पवन करके मौका कम्पायमान हाव ॥ २६ ॥

पञ्चाव देवता और सिद्धजन तथा मुनीश्वरोंने बलदेवजी के ऊपर पुष्पनकी वर्षा करी और हे श्रीवल्लभदेवजी ! आपकी जय होइ और आपके अर्थ हमारी नमस्कार है । और आपने इस द्विविदका बध किया इसलिये लोक में मङ्गल भया इस प्रकारका शब्द आकाश में देवादिजनका होता ॥ २७ ॥

जगत्के नाश करने वारे द्विविदको इस प्रकार मारि कर देवता आदि जनों से जिनकी स्तुति होरही है ऐसे बलदेव भगवान् द्वारका पुरी आई गया ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धे सरसठके अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ६७ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे सप्तचष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टाष्टितमोऽध्यायः ।

—००३:००००—

श्रीशुक उवाच ।

दूर्योधनसुतां राजहृक्ष्मणां समितिञ्जयः ।

स्वपम्बरस्थामहरत्साम्बो जाम्बवतीसुतः ॥ १ ॥

कौरवाः कुपिता ऊचुर्दुर्विनीतोऽयमर्भकः ।

कदर्पीकृत्य नः कन्यामकामामहरद्दलात् ॥ २ ॥

बध्नीतेमं दुर्विनीतं किं करिष्यन्ति वृष्णयः ।

येऽस्मत्प्रसादोपचितां वृत्तां नो भुञ्जते महीम् ॥ ३ ॥

निरुहीतं सुतं भुक्त्वा यद्येष्यन्तीह वृष्णयः ।

भगवर्षाः शमं यान्ति (१) प्राणा इव सुसंयताः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाद्येदीपिका ।

अष्टाष्टितमे साम्बे विक्रमे कौरवैर्बुधि ।

तद्विमोक्षाय रामेण गजाङ्गवदिकर्षणम् ॥

रामचरित्रान्तरं निरूपयितुमाह-दुर्बोधवसुतामिति । समिति-
ञ्जयः सद्यप्रामाजित् ॥ १-२ ॥

नोऽस्माकं महीमस्माभिर्दक्षाम् न ते भूषतश्च इति
भावः ॥ ३ ॥

यान्ति यास्यन्ति प्राणा इन्द्रियाणीक सुसंयताः प्राणा-
कामादिभिर्दमितः ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

“हृतो यदेव प्रयुज्यः शम्बरेणात्मघातिना ।

मासेऽस्मिन्नेव साम्बस्तु जाम्बवत्यामजायतु” ॥

इति श्रीहरिकेशोक्ता प्रायः प्रयुज्यसमवधेस्कृताच्छ्री-
साम्बस्य पूर्ववृत्तमपि विवाहं श्रीबलदेवविक्रमप्रसङ्गादत्राह-दुर्बो-
धवेत्यादिना । पूर्वं टीकायां प्रयुज्यजन्मजाम्बवत्यादिविवाहयो-
र्व्यतिक्रमेण स्वीकारस्त्वत्रयथाक्रमश्रवणापेक्षयेति ज्ञेयम् । जाम्ब-
वत्याः सुत इति तस्याः सौभाग्याधिक्यसूचनेन तस्मिन्
पितृजोहाधिक्यं दर्शितम् अत एव तस्यास्तत्समसुन्दरपुत्र-
प्रार्थनया श्रीभगवता स्वयम्बरशिवस्य माहात्म्यं तन्वता
तन्माहात्म्यं स प्राप्त इति दानधर्मे अत एव ज्ञेयमस्या सह

सदा वर्तत इति साम्बो अत एव अत्र तत्र तद्विशेषणं
तस्य भूयते एवं सति जाम्बवतीसुतस्यास्य नास्ति इत्य-
ष्टवोष्मा नतु तालव्य इत्यावातम् ॥ १ ॥

कौरवाः दुर्बोधमादयः अर्भकोपि विनयरहितः सगर्व-
इत्यर्थः । यद्वा अर्भकोऽयं विनादिभिराशिक्षित इति तानन्व-
यिष्यन्ति यतः कदर्पीकृत्य जेद्वित्वा तत्रापि अकामां
तद्वरणेच्छारहिताम् ॥ २ ॥

बध्नीतेति इममनिवेधो धोत्यते स चाधुना तत्स्पृष्टायाः
कन्यायाः वरान्तरायोप्यत्वेन जामातृत्वावयवकृत्वा श्रीभीष्म-
विदुरादीनां तथा सम्मतेष्व अत एवाग्रे जिघृक्षक इति
बन्धने हेतुः दुर्विनीतमिति अन्यथाऽस्माकं वराभव एवं
जनैर्हृदयत इति भावः ॥ ३ ॥

शमं यान्ति अस्माकं वक्ष्या मविष्यन्तीत्यर्थः । दुर्बोधीना-
मपि वक्ष्यत्वे दृष्टान्तः प्राणा इति ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चायम् ॥

॥ १-४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभगवत्कण्ठचन्द्रिका ।

रामस्यैव चेष्टितान्तरमनुवर्णयितुमुपोद्भातमाहाष्टाष्टितमेन

भीमजीराचवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दुर्योधनसुतामित्यादिना । समितौ सङ्ग्रामे जयतीति
तथा समितिश्चायुस्तं जयतीति वा स आम्बद्वयाः सुतः साम्बो
लक्ष्मणां नाम दुर्योधनस्य सुतौ स्वयम्बरस्था इतवान् ॥ १ ॥

कौरवा इति । उक्तिमेवाह—दुर्विनीत इत्यादिना सुसंयता
इत्यन्तेन । नोऽस्मान् कर्षणीकृत्य तुच्छीकृत्य बचावकामप्रमाना-
मपि कन्यामहरत् ॥ २ ॥

अत एव दुर्विनीतं मूर्खं ब्रूयति बन्धयत वृष्णयः किं
करिष्यन्ति न किमपीत्यर्थः । तत्र हेतुः, य इति, ये वृष्णयः अस्माकं
प्रतापेन पराक्रमेण उपचितामेधितां समुद्रामिति यावत्
नाम्नाभिर्दत्ताः महीं भुञ्जते अनुभवन्ति ते न भूमिपतयो बभूवु-
रिति भावः ॥ ३ ॥

निगृहीतमिति । निगृहीतं बद्धं सुतं भुत्वा यदि वृष्णयः
भागमिष्यान्ति तर्हि भग्नो द्रव्यो येषां ते तथाभूताः शमं शान्तिं
यास्यन्ति सुसंयताः प्राणायामादिभिः दमिताः प्राणा इन्द्रि-
याणां च ॥ ४ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतपदरत्नावली ।

समितिशब्देन सङ्ग्रामे गृह्यते उभे अपि शस्त्रेण वाचा
जयतीति समितिश्चः अहमर्थो मुमागमोऽनुस्वारः समितिः
सङ्ग्रामेयोरित्यभिधानम् ॥ १ ॥

अस्मां कुमारकामविधुराम् ॥ २ ॥

अस्मत्प्रसादेनोपचिताः सम्बर्धिताः अत एव नो महीं
भुञ्जते दत्तामस्माभिरिति शेषः ॥ ३ ॥

निगृहीतं बद्धं शीर्षदन्ताः भग्नदन्ताः ॥ ४ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

॥ १—१६ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

॥ १—५४ ॥

भामहल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

अत्यलौकिकमाश्चर्यचरित्रमधुनोच्यते ।

एकानविंशे रामस्य सर्वलोकातिशायिनः ॥

देवं रामस्य कृष्णस्य त्रितयं त्रितयं द्वयोः ।

चरित्रमीरितं स्यात् षड्गुणानां विभागकृत् ॥

धर्मः सिद्धां भगवति कर्मसिद्धः तथापरे ।

अद्वितीयहरिस्त्वन्तु कृष्णे सिद्धं फलम्वतः ॥

अगदोषनिवृत्तिस्तु रामे सिद्धा हि साधने ।

अलौकिकं साधनस्य रामे कृष्णे फलं तथा ॥

अत्राद्यान्तरमेवानां धर्मिणः पृथगीरिताः ।

विभागस्थापनार्थाय वयैवं विनिरूप्यते ॥

यमुनायां पर्वते च कृतं पूर्वं निरूपितम् ।

गङ्गायामपि यकार्यं तत्र स्फुटमुच्यते ॥

लक्ष्मणोद्गहने बद्धः साम्बो रामेण मोक्षितः ।

निगृहीता विपक्षाश्च तत्र विनिरूप्यते ॥

पूर्वाध्याये दुष्टनिवारणलक्षणं चरितमुक्त्वाशिष्टाशिक्षणरूपं चरित्र-
माह—नञ् साम्बद्वयलक्ष्मणा प्रसङ्गभूता निरूप्यते, दुर्योधन-
सुतामिति । राजभक्तिं राजकन्यायाः स्वयम्बर एव धर्म इति
ज्ञापयति लक्षणेर्विशिष्टेति लक्ष्मणा सर्वत्र भगवद्गीताः स्वय-
म्बरे गच्छन्ति तत्र सकामाजकामां वा बद्धं विचार्योविचार्य वा
हरन्ति तथा ऽयमपि अविचार्यैव स्वयम्बरस्थाने तूष्णीं स्थितामहरत्
समितिजय इति तस्य धाष्टव्यं हेतुः आम्बद्वयसुत इति अविचारे ॥ १ ॥

एवं हरणे निमित्ते जाते कौरवाणां भगवन्मार्गोद्गहने
जातम् अपराधं निरूपयति—कौरवाः कुपिता ऊचुरिति शिभिः ।
पण्डवा अपि कौरवाः तथापि ते न तत्र तिष्ठन्ति यद्यपि भीष्मा-
द्यः भगवद्भक्ताः तथापि मर्यादां स्थिता इति शास्त्रव्यति-
रेकेण भगवद्गीतानपि न मन्थ्यन्ते वरजानन्तरमेव कन्या तदीया
भवतीति बलादुद्धरणे सम्भाव्य कुपिता जाताः कौरवाः
महान्तः कुलकर्मभ्यां भ्रष्टा ऊचुः स्वगोष्ठ्यामेव दुर्विनीतो-
ऽयम् अर्भक इति महतो बालकस्य विनयोऽपेक्ष्यते तत्र नास्तीति
बन्धनेपि न दोष इति अथवा कैश्चिदुक्तं दुर्विनीतोयमिति
कैश्चिद्वर्मक इति दोषाभावाद्यनेन इतःपि दुष्यतीत्यपि
सूचितं नहि बालकस्पृष्टा दुष्यति ननु को दोषः कुतो
निवार्यत इति चेत् तत्र दोषमाह—कर्षणीकृत्येति । अस्मान्
तिरस्कृत्य क्षत्रियाणां मानं हत्वा नोऽस्माकं कन्या कुलीनानाम्
अनेन श्रक्षन्ता न कुलीन इति सूचितं किञ्च कन्याप्यकामा-
वरणं दूरे दृष्ट्वापि तस्या नास्ति नन्ववश्यं केनचित् नेया
देयैव च कन्या, तत्राह—बलादिति । क्षत्रियाभासेभ्य एव बलिष्ठै-
र्नीयते बलात् ॥ २ ॥

तद्यैवं सति किं कर्तव्यं तत्राहुः, ब्रूयतेम दुर्विनीतमिति ।
दुर्विनय एवं बन्धने हेतुः नन्वेवं कृते यादवाः क्रोधं करि-
ष्यन्तीति चेत्तत्राहुः—किं करिष्यन्ति वृष्णय इति । कथं न
करिष्यन्तीति भाशङ्क्यामाहुः—येऽस्मत्प्रसादोपचितामिति । उप-
जीव्यत्वात् अस्मासु क्रोधं न करिष्यन्ति स्वयमागत्य युद्धादि-
करणसम्भावनेष नास्तीत्याहुः, येऽस्मत्प्रसादोपचितां जीवन्-
पर्याप्ता तु सेवायामपि प्राप्यते कृप्यादिना च अतः पुष्टा
प्रासव्यासा यादवानां स्त्राभाधिकी न भवतीति परकीया
प्राप्ता तस्य परस्परदुर्बलत्वेपि न्यायसिद्धत्वात् बलिष्ठैः
सेवया रक्ष्यते तत्र पक्षपाते भूमिस्तस्य गच्छति तथा याद-
वानाम् अस्मत्प्रसादोपचिता भूमिर्भवति किञ्च मण्डलेभ्य-
राज्ञा तत्तद्भूमिस्तेभ्यस्तेभ्यो दीयते यदामिषिको भवति अतो वयं
पूर्वशान्त्वत्वात् राजानः अतः सामान्यविशेषप्रकारेण अस्म-
दसामेव भूमिं भुञ्जते ॥ ३ ॥

ननु, पुत्रे धृते भूम्यपेक्षामपि त्यक्ष्यन्तीति चेत्तत्राहुः
निगृहीतं सुतं भुत्वेति । भग्नो द्रव्यो येरिति स्तुतिः येषामिति
निन्द्य वदीति भुत्वा नायास्यन्त्येव यथा कृपया ऽस्माभिर्भूमि-
दीयते तथा पुत्रमपि प्रेषयिष्यन्तीति विश्वासात् तदा प्रेषयिष्याम

इति कर्णः शलो भूरिपङ्ककेतुः सुबोधनः ।

(सदुःशासनगान्धारी दुर्मन्त्रैकान्तहीलिनो ।

एतेऽतिक्रम्य विदुरं गान्धारीश्च यथास्विनीम् ।)

साम्बमारोभिरे बभुं कुरुवृद्धानुमोदिताः ॥ ५ ॥

दृष्ट्वाऽनुधावतः साम्बो धातराष्ट्रान् महारथः ।

प्रगृह्य रुचिरं चापं तस्थौ सिंह इवैकलः ॥ ६ ॥

तं ते जिघृक्षवः क्रुद्धास्तिष्ठ तिष्ठेति भाषिणः ।

आसाद्य धम्बिनो बाणैः कर्णाग्रण्यः समाकिरन् ॥ ७ ॥

सोपविष्टः कुरुश्रेष्ठ कुरुभिर्यदुनन्दनः ।

(१) नामृष्यत्तदचिन्त्यार्भः सिंहः क्षुद्रमृगैरिव ॥ ८ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

इति इष्टम् अथ यदि अस्मात्सविभ्रासं कृत्वा कस्य
वा बलौत्कर्षं मत्वा आवास्वन्तीति तत्रापीह विषमदुर्गं तदा
पूर्वसिद्धोपि र्षेः अत्रापक्षीणो भविष्यतीति वमं शान्तिमेव
याम्ति ते नूनमुपजीवका इति न मिराकार्वाः किन्तु बहुकालं
निरुद्धाः सन्तः गतर्षाः प्रार्थयन्वा गृहं गमिष्यन्तीति भावः ।
यस्य वा इवाम्यग्निं तत्र दहान्तमाह—प्राणा इवेति । यद्यपि
अग्नेर्वा प्राणाः स्वतन्त्रा भवन्ति तथापि योगिनः संयता दधेति
आत्मानं योगिस्थानीयं मन्यन्ते ॥ ४ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

अष्टपष्टितमे साम्बे निरुद्धे कुरुमिहंली ।

कुरुत्वा कोपितश्चके गजाद्वयविकर्षणम् ॥

समितिजयः सङ्ग्रामजित् ॥ १-२ ॥

नोऽस्माकं महीमस्माभिर्दक्षां न ते भूपतयः इति भावः ॥ ३ ॥

यान्ति यास्यन्ति प्राणा इन्द्रियाणीव ॥ ४ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अथाष्टपष्टितमे रामचरितान्तरे वर्णयितुं प्रथममुपेक्षातमाह—
दुर्बोधनसुतामित्यादिवा । समितौ सङ्ग्रामे जयन्तीति तथा
॥ १-२ ॥

ये अस्माकं प्रसादेन पराक्रमेणोपचितां समृद्धां नोऽस्माभि-
र्दक्षां महीं भुञ्जते न ज्ञातो महीपतय इति भावः ॥ ३ ॥

यान्ति यास्यन्ति प्राणा इन्द्रियाणीव ॥ ४ ॥

भाव टीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकनेचकी बोले कि हे राजन् ! दुर्बोधन की पुत्री सङ्ग्राम

का स्वयम्बर रहा वहाँ से संग्राम को जीतने वाले आम्बवती
का पुत्र साम्ब उस को हरता गया ॥ १ ॥

तब तो कौरव परस्पर में बोले कि हम को कुछ संग्राम
कर इस साम्ब की कामना नहि करने वाली हमारी कन्या
का इसने जबरदस्ती से हरण किया है इस लिये यह साम्ब
बालक दुःख से भी मग्न होने का योग्य नहि है ॥ २ ॥

इस वास्ते इस कुछ स्वभाव वाले साम्ब को बाँधकर
और जो हमारी प्रसन्नता से वह भई पृथिवी को भोगने है
वे यदुवंशी क्या करेंगे ॥ ३ ॥

जो कदाचित् साम्ब को बंधा छुन कर युद्ध के वास्ते
यादव इहाँ आवेंगे तो प्राणायाम से दमन किये, इन्द्रिय
जैसे शान्ति को प्राप्त हो जाते हैं तैसे ही अहङ्कार भग्न हो
कर शान्ति को प्राप्त हो आवेंगे ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कुरुवृद्धो भीष्मस्तेनानुमोदितास्तत्सहिताः बभूवुः इत्यर्थः ॥ ५, ६
कर्मोऽग्रणीयेषां ते ॥ ७ ॥

नामृष्यत्तदचिन्त्यस्य भगवतोऽर्भोऽर्भकः अचिन्त्यत्वा-
साधमेवेति वा ॥ ८-९ ॥

श्रीमत्पञ्चगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

शलादयश्चयः । साम्बसपुत्राः तत्र युद्धकेतुर्भूरिपङ्कः ।
कुरुवृद्धेति तेषामुत्साहकारणं तेन तु तेषामभिमानवृद्धिना-
मेवानुमोदनमिति । इयम् ॥ ५ ॥

प्रकर्षेण सञ्जीकरणादिना दृढीकृता ॥ ६ ॥

सम्यगाक्रियं व्याप्नुवन् ॥ ७ ॥

अतिशयेन विद्वः पाठान्तरे अपकर्षणात् विद्वः हे कुरु-
भेदेति पूर्वेषां पूर्वनिर्णयेन लज्जमानं राजानं साम्बवति
यदुनन्दन इति—

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

• "बाल्यात्प्रभृति रामेण सोऽस्त्रेषु विनियोजितः ।

रामादनन्तरञ्च मानितः सर्ववृष्णिभिः ॥"

इति ० श्रीहरेर्वंशोकं माहात्म्यं सूचयति स्वरूपतद्वा-
चिन्त्याम् ॥ ८ ॥

• भीमजीवराधाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इतीत्यं निमित्त्य कर्णादयः कुरुवृद्धैः धृतराष्ट्रादिभिरनुमोदिताः
साम्बं बहुमुखेभिरे आरब्धवन्तः ॥ ५ ॥

इति । अनुधावतः पृष्ठतः आगन्तुं दृष्ट्वा एकजोऽसहायः
सिंह इव तस्यो ॥ ६ ॥

तत इति । तेषां राराष्ट्राः तं साम्बं जिघृक्षवः गृहीतुमिच्छवः कर्णः
अग्रणीः पुरतो नायको येषां तथाभूताः आसाद्य समीपमेव
बाणैः समाकिरन् पिबन्तुः ॥ ७ ॥

स इति । हे कुरुभेष्ट ! कुबिरभितो विद्वस्ताडितः स यदुनन्दनः
साम्बः अचिन्त्यस्य भगवतोऽर्भः अर्भकः हेतुगर्भमिदमतस्तद्वेधनं
नामृष्यत् न सहे तत्र दहान्तः क्षुद्रमृगैर्विद्वः सिंह इव ॥ ८ ॥

• भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एते इत्यवलोक्य साम्बं बहुमुखेभिरे असङ्गताः विना-
भूताः ॥ ५ ॥

एकलः अपुरुषद्वितीयः ॥ ६ ॥

जिघृक्षवः प्रहीतुकामाः ॥ ७-८ ॥

• भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एतादृशं वाक्यं भीष्मादीनामपि चेत्तदा सम्बद्धार्थमपि
भवेदिति वक्तुं गणयन्तीति इतिशब्दः प्रकारवाची एवं
विधान्यन्यामपि वाक्यानि दुष्टाश्चत्वारो वक्तारः ये भारते कर्णः
जलः भूरिभवेसो भ्राता भूरिः यज्ञकेतुश्च तेषामेव प्रधानभूताः
त्रय एते मध्ये दोषरूपा गणिताः चतुर्थो प्रधानभूतावाद्यन्तयो-
ग्येति तौ दुःशासनोऽप्यत्रानुसन्धेयः अग्रे वदन्त्येति वच-
नानि साम्बं बहुमुखेभिरे परितः समागत्य धृत्वा बन्धनीय
इति ननु जामाताऽयं जात एव तथा सति बन्धने कुले
दूषणं भवेदित्याशङ्क्याह—कुरुवृद्धानुमोदिता इति । अनेनैतत्-
कथानिरूपणस्य दशमे प्रयोजनमुक्तं यतो भक्ता अप्येते बहि-
र्मुखा जाताः अतः सात्त्विका अपि निरोधयोग्या इति
अन्यथा निरोधो न युक्तः स्यात् ॥ ५ ॥

ततोऽस्य साम्बस्य त्रिधा गतिः सम्भवति कन्यया सह
पलायनं तां त्यक्त्वा वासं सुखतया युद्धं दैन्यं चेति तत्र
पलायनवैभवे अकृत्वा युद्धार्थमुच्यते इत्याह—दृष्ट्वाऽनुधावत इति ।
अपहृष्टमात्रे आत्मानं धर्तुमर्हतावतः वदन्तु दृष्ट्वा साम्बः
तेपि पुनः पितुरेव पुत्रा धार्ष्ट्याः कथन्तु महारथो न
पितुर्न मातुरग्रे वज्र इति इदानीं युध्यतीति वचिरं स्वाभि-

[१११]

लक्षितं वापं परिगृह्य स्वान्तरङ्गसेवकेष्वपि पलायितेषु एकलः
एक एव तस्यो शङ्काभावाय सिंह इवेति न हि सिंहः सहाय-
मपेक्षते ॥ ६ ॥

ततस्ते स्थितमपि स्वप्रौढिवापनार्थं ग्रहणेच्छया न मार-
णीय इति दूरात् बाणप्रयोगमकृत्वा आसाद्य निकटके समा-
गत्य धम्बिनो भूत्वा कर्ण एवाग्रणीर्येषां ते धनुर्विद्यायामति-
निपुणाः वदन्त बाणैः समाकिरन् ॥ ७ ॥

ततो भीमस्य दैन्यमाशङ्क्य निराकरोति—सोपि विद्वः
इति । न केवलं परितो बाणप्रक्षेपः किन्तु सोपि विद्वः
अपिशास्त्राद्विद्याः सारविद्वन् निपुणास्त इति न कन्या विद्वः
स्वयंशस्य हीनतां भुत्वा भवणे विरक्तो भविष्यतीति तस्मि-
राकरणार्थं सम्बोधनं कुरुभेष्टेति । ते तु कौरवमात्रमत एव
कुरुभिरिति अग्रे पौरुषं करिष्यतीति यदुनन्दनः तत्तेषां वेधनं
नामृष्यत् यतः अचिन्त्यस्य भगवतः अर्भो बालकः
यस्य पिता अन्यैरपि न चिन्त्यः स कथं स्वयं चिन्तां
कुर्यात् मौढ्यादप्येवं भवति ज्ञानादपीति तत्पक्षद्वयं निरा-
कर्तुं दृष्टान्तमाह—सिंहः क्षुद्रमृगैरिवेति । न हि शृगालादि-
पीडां सिंहो मन्यते ॥ ८ ॥

• भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदीप्तिनी ।

शलादयस्त्रयः साम्बसपुत्राः यज्ञकेतुर्भूरिभवाः कुरुवृद्धो
भीष्मस्तेनानुमोदिता इत्येतत् स्पृष्ट्वायाः कन्यायाः वरान्तरा-
योग्यादयमेव वरो भवेत् किन्वेतद्व्यायस्वशौर्ययोर्द्यौतनाथ-
मयं बन्धनीय एव नतु वध्य इति कृतानुमोदनाः ततश्च
तेनापि सहिताः कर्णादयः वडित्यर्थः ॥ ५-६ ॥

समाकिरन् सम्यगाकीर्णं चक्रुः ॥ ७ ॥

अपविद्वः अपकर्मणा अन्यायेन विद्वः नामृष्यत् नसहन्
अचिन्त्यस्य भगवतोऽर्भः ॥ ८-९ ॥

• भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

कुरुवृद्धेन भीष्मेणानुमोदिताः तत्समाहिताः ॥ ५-७ ॥

अचिन्त्यस्य भीष्मण्यार्भः नामृष्यत् नासहत् ॥ ८-११ ॥

भाषाटीका ।

इस प्रकार कौरवन में वृद्ध भीष्म से अनुमति को प्राप्त हो
कर कर्ण शल भूरिभवा यज्ञकेतु दुर्योधन भीष्म ये (६) महा-
रथी साम्ब को बांधने के वास्ते प्रारम्भ करते भए ॥ ५ ॥

अपने पाछे धाय कर आने वाले धृतराष्ट्र के पुत्रों को
देख कर महारथी साम्ब सुन्दर धनुष को लेकर सिंह के
समान अकेला हि जडा हो गया ॥ ६ ॥

कर्ण जिन में अग्रगामी ऐसे कौरव साम्ब को पकड़ने
की इच्छा कर तू जडा रह २ इस प्रकार संभाषण करते साम्ब

विस्फूर्ज्य रुधिरं चापं सर्वान् विठ्याव सायकैः ।
 कर्णादीन् (१)पट्टधान् वीरस्तावन्निर्युगपत्पृथक् ॥ ९ ॥
 चतुर्भिश्चतुरो वाहानेकैकेन च सारथीन् ।
 रथिनश्च महेष्वातांस्तस्य तत्तेऽभ्यपूजयन् ॥ १० ॥
 तं तु ते विरथं चक्रुश्चत्वारश्चतुरो हयान् ।
 एकस्तु सारथिं जग्ने विच्छेद्वान्यः शरासनम् ॥ ११ ॥
 तं बद्धा विरथीकृत्य कच्छ्रेण कुरवो युधि ।
 कुमारं स्वस्य कन्याश्च स्वपुरं जयिनोऽविशन् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

के प्रति आयकर बाणों से उस को ढकदेते भए ॥ ७ ॥
 हे कुदभेष्ट ! वह अतर्कणीय साम्ब बालक यदुनन्दन इस प्रकार अन्याय से बाणों कर सिद्धहुआ उस वेषन को सहन नहि करता भया जैसे छोटे २ मुर्गों से ताड़ित सिंह नहि सहन करता ॥ ८ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

तत्प्रपञ्चयति—चतुर्भिरिति । चतुर्भिश्चतुर इत्यत्र वीप्सानु-
 सन्धेया तत्कर्म ते सम्मानितवन्तः ॥ १०—११ ॥
 स्वस्य दुर्योधनस्य कन्याश्च नीत्वेतिशेषः ॥ १२—१३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विस्फूर्ज्येति युग्मकम् । गाढमाकृत्य रुधिरं यथा स्यात्
 तावन्निः पङ्क्तिः पृथक् प्रत्येकं तत्रापि युगपत् अभितः
 अपूजयन् शम्भुधरे ॥ ९—१० ॥

कथं चक्रुस्तदाह—चत्वार इति पदाश्रयाम् एकः कर्णः
 अन्यो भीष्मः ॥ ११ ॥

विरथीकृत्य पट्टाद्वद्धा अन्यथा तत्राशक्तेः कन्याश्चादा-
 येतिशेषः । कुमारमिति । प्रौढैर्द्वैर्बहुभिश्च बालकस्यैकस्य
 बन्धनादिकमन्यायमिति भावः । जयिनः सन्तः अभिन्यासं
 इत्युक्तत्वादेतदपि भीमदनिदृष्टवच्छ्रीभगवल्लीलाविशेषेच्छेयं
 ज्ञातमिति भावः ॥ १२ ॥

भीमदर्शनस्वरिकृतशुकपक्षीयम् ।

चतुर्भिरिति विष्वाध इत्यन्वयः ॥ १०—१५ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभाषवतव द्रवन्टिका ।

विस्फूर्ज्येति । आरोपितं चापं विस्फूर्ज्य वज्रनिर्घोषवत्
 ध्वनयित्वा वीरस्ताम्बः कर्णादीन् पूर्वोक्तान् चट्टसङ्घातान्
 तावतो रथाश्च तावन्निः सायकैः बाणैः युगपत्पृथक् प्रत्येकं
 विष्वाध ॥ ९ ॥

तथा चतुर्भिश्चतुर्भिः सायकैश्चतुरो वाहान्भगवैकैकेन बाणेन
 सारथीश्च विष्वाध रथिनश्चेति ते रथिनः कर्णादयः तस्य साम्बस्य
 तत्कर्म अपूजयन्त्यनन्दन् ॥ १० ॥

तमिति । ते कर्णादयस्तं साम्बं विरथं चक्रुः तदेवाह
 चत्वार इति । आजन्तुरिति वचनपरिणामेन चत्वार इत्यस्य
 सम्बन्धः । तमिति । एवं युद्धे तं साम्बं कच्छ्रेण प्रयासेन विर-
 थीकृत्य जयिनः प्राप्तजयाः कुमारं साम्बं स्वकन्यां स्वस्य दुर्योधनस्य
 कन्याश्चादायेति शेषः । पुरं हास्तिनपुरमाविशन् ॥ ११—१२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

हयानामग्रण्यम् अग्रणीभवं कर्म तेन सह वर्तन्त इति
 सहयाप्रययास्तान् यावन्तः तावन्निः शरैः ॥ ९ ॥

एतदेव विवृणोति—चतुर्भिरिति । साम्बस्य तत्कर्म सन्दृश्यं
 कुरवः, किमकुर्वन्नत्राह—महेष्वासा इति ॥ १० ॥

अत्र साम्बस्य पराजयो नास्तीति भावेनाह—चत्वार
 इति ॥ ११ ॥

गृह्य गृहीत्या जयिनो जेतुकामा एव नतु लब्धजया
 इति तात्पर्यार्थः ॥ १२ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्तस्य पौढवमाह—विस्फूर्ज्येति । करो हि सञ्चिबाणां शौर्येण
 उत्कृष्टो भवति अतः क्षपरीणां प्रयच्छन्निव लघुहस्तां दर्शयति-
 सर्वान् कर्णादीन् पङ्क्तिः पङ्क्तिः बाणैरेकैकं युगपदविष्वाध ॥ ९ ॥

तच्छ्रुत्वा नारदोक्तेन राजन् सजातमन्यवः ।
 कुरुन् प्रयुद्यमं चक्रुरुग्रसेनप्रचोदिताः ॥ १३ ॥
 सान्त्वयित्वा तु तान्नामः सन्नद्धान् वृष्णिपुङ्गवान् ।
 नैरुच्छक्रुणां वृष्णीनां कलिं कलिमत्तापहः ॥ १४ ॥
 जगाम हास्तिनपुरं रथेनावित्यवर्चसा ।
 ब्राह्मणेः कुलवृद्धैश्च वृतभन्त्र इव ग्रहैः ॥ १५ ॥
 गत्वा गजाङ्घ्र्यं रामो बाह्योपवनमास्थितः ।
 उद्धवं प्रेषयामास(१) धृतराष्ट्रं बुभुत्सया ॥ १६ ॥

भीमद्वलभाषार्थकृतसुबोधिनी ।

वृद्धगुणानां विनियोगमाह—चतुर्भिश्चतुरो बाहानिति ।
 एतदपि कौशलं यथा सर्व एव विद्या भवन्ति समागताः
 अन्यथा तं तथा न स्मरेयुः एकैकेन सर्वानेव सारथीन्
 एकैकेनैव रथिनः कर्णादीन् तर्हि अग्रयोजकास्ते भवि-
 ष्यन्तीति आशङ्क्याह—महेश्वासा इति । अनवस्थिता भवि-
 ष्यन्तीत्याशङ्क्य आह—तस्य तसेभ्यपूजयन् इति । साम्बस्य
 तत्कर्म महारथिनोपि कर्णादयः अभ्यपूजयन् साधु-
 सुभित्तिं प्रशंसां कृतवन्तः एतदेव साम्बस्य बन्धने निमित्तं
 जातं तैस्तुतः प्रतीकारं न कृतवान् अन्यथा ब्रह्मास्त्रादिभिः युद्धं
 कुर्यात् ॥ १० ॥

एवं ते कपटं कृत्वा स्तोत्रेण मोहयित्वा युद्धं कृतवन्त
 इत्याह—तन्तु ते इति । तुशब्दः धर्मयुद्धं व्यावर्तयति एकैकाश्व-
 वधेन बहुभिरेव बाणादिभिः चत्वारो महारथाः तं विरथं
 अकुः एकैस्तु प्रथमः सारथि जग्मे अन्यः वृष्टः शरासनं धनु-
 श्चिच्छेद एकैकस्य आयुधानां प्रयोगानां वा न संस्था ॥ ११ ॥

ततो यज्जातं तदाह—तं बध्वेति । कृच्छ्रेण आदौ तं विरथी-
 कृत्य पश्चात् लौकिकन्यायेन बध्वा यतः कुरवः कुरुणा हि भूयान्
 धर्मः कृत इति तद्वद्व्यानामपि मनोरथसिद्धिः युधीति बन्धनेपि
 लज्जामात्र उक्तः युद्धं हि जयपराजययोरनियतत्वात् किञ्च
 स्वकुमारं स्वकन्याञ्चेति सुतरामेव बन्धनेन विगानं दुर्योधनो
 हि बलस्व जामाता तस्यैवैषा कन्या अतः उभयोरपि स्वकीयत्व-
 मेव कुमारं सस्वस्य कन्यामिति पाठे स्वकन्यासहितं
 कुमारमद्यापि विवाहरहितमिति बन्धने हेतुरुक्तः मध्ये स्थापिते
 कश्चिन्नेष्यति पलाय्य वा गमिष्यतीति स्वपुरं प्राविशन् जयिन
 इति प्रवेशे सन्तोषो निरूपितः ॥ १२ ॥

भीमद्विद्वन्नायकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

चतुर्भिश्चतुर इत्यत्र वीप्साऽसुसन्धेया तत्कर्म ते सम्मा-
 नितवन्तः ॥ १०—११ ॥

कुमारं कन्याञ्च गृहीत्वेतिशेषः ॥ १२—१३ ॥

भीमचक्रुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

स्वस्य दुर्योधनस्य कन्यां च ग्रीत्वेति शेषः ॥ १२—१५ ॥

भाषा टीका ।

वह साम्ब सुन्दर धनुष को टङ्कुर करके कर्ण से आदि
 लेके लहौं महारथीन को और उनके रथन को उतनेही
 बाणों से सब को जुदा २ वेधन करता भया ॥ ९ ॥

चार २ बाणोंसे तो एक २ रथी के चार २ घोड़न को बांधा
 और एक २ बाण से एक २ रथी को और एक २ बाण से
 एक २ सारथी को बांधा तब तो महाधनुषधारी कर्ण आदि
 वीर साम्ब के उस कर्म की म्हाघा करते भय ॥ १० ॥

तबतो कर्ण आदिक सब मिलकर साम्ब को विरथ कर देने
 भय और उनमें से चार वीरोंने साम्ब के चारों घोड़ों को
 मार दिया और एक ने उसके सारथी को मारदिया और
 छठवें ने साम्ब के धनुष काट दिया ॥ ११ ॥

इस प्रकार युद्धमें साम्ब को बड़े कष्ट से विरथ कर
 और उस को बांध कर कौरव लोग साम्ब और कन्या को
 लेकर तथा विजय प्राप्त हो कर हस्तिनापुर में चले गये ॥ १२ ॥

भीमधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यतः कलिं नैरुद्धतः साम्बयित्वा जगाभेति ॥ १४—१५ ॥

धृतराष्ट्रमिति बुभुत्सयेति अभिप्रायजिज्ञासयेत्यर्थः ॥ १६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नारदेनोक्तमुक्तिस्तेन तद्वारेण उग्रसेनेनैव चोदिता यावद्वाः
 नतु भीकृष्णेन परमात्मीये ज्येष्ठे च भवद्गुणवृद्धे सति स्वयं
 स्वपुत्राद्यर्थमुद्यमस्यानर्हत्वात् अग्रजाभिप्रायज्ञानात् उग्रसेने
 दत्तराज्यसम्माननत्वात् ॥ १३ ॥

सान्त्वयित्वेति युष्मकम् । कुरुणां वृष्णीनामिति श्रीरोहिणी-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कुन्त्यादिसम्बन्धनेकतां प्राप्तत्वादिति भावः । कलिं कलहं नैच्छत् यतः सामान्यतोपि कलहादिकलिकालदोषापहः यद्वा कलेर्दुर्योधनस्य मलमभिमानादिकमपहन्ति तस्मात् दूरीकरोति, ननु तमपि हन्तुमिच्छतीति तथा कल-स्वभावत्वादिति भावः । एवं भगवद्भागवतद्वेदोपस्य सेनापि उरुमूलत्वं दर्शितमिति च ॥ १४-१५ ॥

धृतराष्ट्रमिति । राजत्वात् दुर्योधनादीनां दुर्बुद्धेस्त-मूल-कत्वाच्च ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

समीपसया सुखेऽसया ॥ १६-१९ ॥

श्रीमद्गीतराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदिति । हे राजन् ! नारदोक्त्या तदृष्टान्तं भुत्वा सज्जातो मन्थुर्येषां ते उग्रसेनप्रचोदिताश्च यादवः कुरुप्रस्युधमं प्रति-ष्ठीक्रीषी चक्रुः ॥ १३ ॥

साम्बन्धित्वेति । सज्जन्तं गन्तुमायत्तानां साम्बन्धित्वा रामः कुरुणां वृष्णीनाञ्च मिथः कलिं कलहं नैच्छत् यतः स कश्चिमल-कलहात्मकं मलमपहन्तीति तथा ॥ १४ ॥

किन्तु आदित्यस्येव वर्चो यस्य तेन रणेन गमनमाधनेन ग्रहेर्गुरुशुक्रादिभिः चन्द्र इव ब्राह्मणादिभिः परिवृतो हास्तिन-पुरं जगाम ॥ १५ ॥

गत्वेति । गजाद्वयं हास्तिनपुरं हे राजन् ! तेषां कुरुणां बुभुक्षयाऽभिप्रायजिज्ञासया उग्रवं प्रेषयामास ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम् ।

नारदोऽकेन नारदवचनेन ॥ १३ ॥

कलिं विरोधम् ॥ १४-१६ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

नारदो हि निरोधनिदानमिति सात्त्विकानां स्वासक्तिसिद्ध्यर्थं नारदः समागत्य वृत्तमित्याह—तच्छ्रुत्वेति । भगवानङ्गिष्ठ-कमा पुत्रसाहाय्यं न करिष्यतीति उग्रसेनेनैव प्रचोदिताः यादवाः कुरुन् प्रस्युधमं चक्रुः सज्जातमन्युत्वं युक्तमिति राज्ञ-सम्बोधनम् उपाहरणेऽपि विपक्षस्यैव दोषः अत्र तु न तथेति तूष्णीं भावो भगवतः एव तदा साधनशक्तिर्मुक्त्या बल इति अत्रत्यं कार्यं भगवत एवेति कुरुर्मूलभूता भगवत इति यदु-च्यते इव कुरुर्वशेऽपि देवा अत्रतीर्णा इति देवानामन्योन्यविरोधो धर्मनाशकः पापपोषक इति तान् नष्टोपाख्याने शपथकरणाच्च एव प्रथमं दृष्टति स नष्टो भवतीति बहुदोषदुष्टत्वाच्च ॥ १३ ॥

कलहस्य तन्निवारणार्थं रामः प्रवृत्त इत्याह—साम्बन्धित्वेति । वृष्णिपुङ्गवा इति महर्षेः साम्बन्धने हेतुः सज्जन्ता इति तत्कार्यं स्वयं चेत् कुर्यात् तदेवं साम्बन्धिता भवन्ति इति वापितं कार्यं साम्बन्धस्य सम्बन्धस्यानयनं तत्प्रीत्येव चेत् भवति नृवा कलहो व्यर्थ इति कुरुणां वृष्णीनां नैच्छत् उग्रयेषां इव-मवात् रामश्च कलिर्मेलोपहः देवविरोधे सस्यस्य संवेधा तिरोभावात् तमः केन हन्येत कारणसन्धेन सद् विरोधाभावात् अन्यथा तमसस्तत्कार्याणाञ्च स्थितिर्न स्यात् अन्यथा कला-वृत्तस्यमानानाम् उच्चारो न भवतीति जन्मकारणनिर्द्धारो व्यर्थः स्यात् तु शब्दः कुरुपक्षपातं व्यावर्त्तयति तान् प्रसिद्धमिति हीन-भावोपि नाभ्यणीय इति सूचितं तेन क्रज्जुमार्गेण सिद्धी ब्रह्मणापि तव करिष्यतीति सिद्धं ज्ञानशक्तिरत्र न पूर्णेति कंचित् लोकाजुरोधी भगवानित्यपरे नीतिमार्गानुसारिणी, साधनशक्तिः पुष्टिमार्गानुसारिणी फलशक्तिरिति सिद्धास्तः ॥ १४ ॥

साम्बन्धनसिद्ध्यर्थं रामस्य गमनमाह—जगामेति । इस्तिमोनात्र सहमाव इति क्रज्जुभावेन गमनम् आदित्यवर्चसेति तेषां प्रति बोधने नीतिमार्गोपयोगिन आह—ब्राह्मणैः कुरुवृक्षैश्चकारा-दन्वैरपि शस्त्रिभिः कुरुणामनभिमेतं साम्बन्धिमोचनं भवतीति तत्तापार्थं गच्छतीत्याशङ्क्य तेषां तापापनोदार्थं गच्छतीति वक्तुं इष्टान्तमाह—चन्द्र इव ग्रहेरिति । गुरुपतिप्रभृतिभिः नीनिपरिवेयं शक्तिरिति आपयितुं लोकदृष्ट्यापि द्विषतां पुरं न प्रविशेदिति बहिःस्थित एव स्वागमनं आपितवानित्याह-गत्वेति । अत एव रामः बाह्योपवनमिति नगरसीमाप्रवेश उक्तः आस्थितिस्तत्र विमोचनं नीतिः उग्रवः धृतराष्ट्रो गन्धर्वे देत्यावेशसाहितो देवांशः स बुभुक्षतामिति बुभुक्षया धृतराष्ट्रं प्रति बोधयितुम् इच्छया वा ॥ १५-१६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवचसिद्धतसारार्थदर्शिनी ।

साम्बन्धित्वा जगामेत्यन्वयः यतो नैच्छदित्यादि ॥ १४-१५ ॥
बुभुक्षया तदभिप्रायजिज्ञासया ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धृतराष्ट्रं प्रति उग्रवं प्रेषयामास बुभुक्षया तदभिप्राय-जिज्ञासया ॥ १६-१९ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! इस दृष्टान्त को नारद जी ने द्वारका में आय कर कहा तब तो नारद जी कहे हुये दृष्टान्त को सुनकर यादवन को बड़ा क्रोध भया इस पर उग्रसेन महाराज ने उनको आह्वा कि कौरवन से युद्ध करो तब तो यादव लोगोंने कौरवन के साथ युद्ध करने की तैयारी करी ॥ १३ ॥

कलिकाल के मलको नाश करने वारे, श्रीबलदेव जी युद्ध के वाले तयार हुये भेष्ट यादवन को समुक्ताय कर

सोऽभिवन्द्याम्बिकापुत्रं भीष्मं द्रोणञ्च बाहकम् ।
 दुर्योधनञ्च विधिवद्राममागतमब्रवीत् ॥ १७ ॥
 तेऽतिप्रीतास्तमाकर्ण्य प्राप्तं रामं सुहृत्तमम् ।
 तमर्चयित्वाऽभिययुः सर्वे मङ्गलपाणयः ॥ १८ ॥
 तं सङ्गम्य यथान्यायं गामर्घ्यञ्च न्यवेदयन् ।
 तेषां ये तत्प्रभावज्ञाः प्रणेमुः शिरसा वलम् ॥ १९ ॥
 बन्धून् कुशलिनः श्रुत्वा पृष्ट्वा शिवमनामयम् ।
 परस्परमथो रामो बभाषेऽविक्रवं वचः ॥ २० ॥

भाषा टीका ।

कौरव और यादवन के परस्पर कलह की इच्छा नहि करते भए ॥ १७ ॥

प्रभात शुक्रादि ग्रहन से युक्त जैसे चन्द्रमा होइ तैसे हि ब्राह्मण और कुलवृद्धों से युक्त होकर और सूर्य के समान तेजवारे रथ पर बैठ कर भीमलदेवजी हस्तिनापुर को जाते भए ॥ १८ ॥

भीमलदेवजी हस्तिनापुर जायकर उस के बाहिर समीप वार्ग में ठहर गए तत्पश्चात् कौरवन के अभिप्राय जानने की इच्छा करके धृतराष्ट्र के पास उखवजी को भेजते भए ॥ १९ ॥

• भीमलदेवजी हस्तिनापुर जायकर उस के बाहिर समीप वार्ग में ठहर गए तत्पश्चात् कौरवन के अभिप्राय जानने की इच्छा करके धृतराष्ट्र के पास उखवजी को भेजते भए ॥ १९ ॥

विधिवद्राममिवन्द्य ॥ १७ ॥

तमुखवमर्चयित्वा सत्कृत्य मङ्गलपाणयः उपायनहस्ताः ॥ १८ ॥
 वृद्धा अपि प्रणेमुः ॥ १९—२१ ॥

भीमजीवगोखामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अभिवादे भीयुधिष्ठिरादीनामनुकिस्तदानीमिन्द्रप्रसवासात् दुर्योधनश्चेति चकारो निष्कर्षे स च तस्यानर्हत्वेऽपि लोकरीत्यै-वेदं बहिरभिवादनमिति बोधयति अन्तस्तु तद्विधिशस्तुसर्वा-न्तर्यामित्वाद्यैवेति ॥ १७ ॥

सुहृदो यावदाः सुहृत्तराः भीमसुदेवादयः तेष्वपि पौरव्याः भीरोहिण्याः पुत्रत्वेन सुहृत्तमं यद्वा परमोपकारिणं दुर्योधनं प्रति गदाविशिष्टाणात् अतोऽतिप्रीताः यद्वा साम्बमोचनार्थमस्मानुनेतुं प्रीतिमित्यभिप्रेत्यातिप्रीताः ॥ १८ ॥

ये भीभीष्मादयः ॥ १९ ॥

• भुत्वेत्यत्र हेतुः, शिवं क्षेमम् अनामयमारोग्यं परस्परञ्च पृष्टेति तदेवं (६) पृष्ट्वा श्रुत्वा शिवमिविति शेषः । अथो तत्प्रभानन्तर-मेव अविक्रवं निर्भवम् ॥ २० ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अविक्रवमिति पदम् ॥ २०—२१ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स इति । उखवः अम्बिकायाः पुत्रं भीष्मं बाह्यकेन सहितं दुर्योधनञ्च विधिवदभिवन्द्य ॥ १७ ॥

तेपीति । तेषां भीष्मादयोऽपि राममागतं श्रुत्वा प्रीताः तमुखवं सुहृन्निर्भृतमर्चयित्वा सर्वे मङ्गलद्रव्याणि पाणिषु येषां तथाभूताः राममभिजग्मुः ॥ १८ ॥

तमिति । तं रामं यथान्यायं स्वस्वयस्वानाद्यनुकूपमालिङ्गना-दिभिः आलिङ्ग्य सम्यक् गां धेनुमर्च्यञ्च तस्मै न्यवेदयन् तेषां मध्ये ये तत्प्रभावज्ञाः रामप्रभावविदस्ते बलं रामं शिरसा प्रणेमुः ॥ १९ ॥

बन्धूनि । रामः परस्परं बन्धून् कुशलिनः श्रुत्वा अनामय-मारोग्यं शिवं शुभं च पृष्ट्वा च अविक्रवमिति छेदः । अदीनं वचो बभाषे ॥ २० ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

परस्परं शिवं सुखमनामयम् आरोग्यमविक्रवं धातुयुक्तम् ॥ २०—२१ ॥

भीमजीवगोखामिकृतक्रमसन्वर्धः ।

सोऽभिवन्द्य ॥ १७—१९ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तस्य यथोचितं कारणमाह—सोऽभिवन्द्येति । अम्बिकापुत्रो धृतराष्ट्रः बाह्यकः शान्तमोर्झता चकारात् कृपादिब्राह्मणान् दुर्योधनो परम्भशूर इति चकारात् तत्पक्षपातिनः एवमुभय-विधा नमस्कृता बोधिताश्च विधिवदित्यन्ते तुल्यत्वात् कथ-मागतमिति प्रसक्तमये राममागतमब्रवीत् ॥ १७ ॥

उग्रसेनः क्षितीशेशो यद्वा आज्ञापयन्प्रभुः ।
 तदव्यग्रप्रधियः श्रुत्वा कुरुध्वं माविलम्बितम् ॥ २१ ॥
 यद्यूयं बहवस्त्वेकं जित्वाऽधर्मेण धार्मिकम् ।
 अवधनीताथ तन्मृष्ये बन्धूनामैक्यकाम्यया ॥ २२ ॥
 वीर्यशौर्यबलोल्लङ्घमात्मशक्तिसमं वचः ।
 कुरवो बलदेवस्य निशम्योचुः प्रकोपिताः ॥ २३ ॥
 अहो महच्चित्रमिदं काव्यगत्या दुरत्यया ।
 आरुरुक्षत्युपानहै शिरो मुकुटसेवितम् ॥ २४ ॥

भीमव्रतभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ते तां वासी भुत्वेव प्रीताः स हि सुहृत्तमः दुर्योधन-
 भक्षुरः गुरुश्च यादवपक्षपाते परमन्यथा भविष्यति तमुद्धव-
 मर्धयित्वा आभिमुख्येन ययुः वयाशास्त्रं मङ्गलपाणयः ॥ १८ ॥

सङ्गतावपि सौहार्दवार्त्तमाह—तं सङ्गम्येति । प्रह्लादिप्रकार-
 मेदैर्यथाभ्यायम् अतिथिवन्मधुपर्कादिना पूजितवन्त इति ज्ञाप-
 धितुमाह—गामर्ष्यञ्चेति । तेषां पूजकानां मध्ये ये तत्प्रभावा-
 भिन्नाः माहात्म्यविद्ः ते ज्येष्ठा अपि लौकिकी दृष्टिं दूरीकृत्य
 प्रणेमुः अनेन सर्वे लौकिकाः केचनैव तत्प्रभावाभिन्ना इति
 भिरुपितम् अभिन्ना अपि बलं बलाधिक्येनैव न त्वलौकिकानु-
 भावेन अन्यथा ते विषमान् बोधयेयुः ॥ १९ ॥

एवं काव्यिकव्यवहारमुक्त्वा वाचनिकमाह—बन्धून् कुश-
 लिन इति । शिवं कल्याणं सुखरूपम् अनामयं दुःखाभावकं
 बन्धून् धर्मिणः परस्परं कुशलिनः भुत्वा एतदपि परस्परं
 पृष्ठं अथो भिन्नप्रक्रमेण रामः अविह्वल्य अदीनम् अन्यथा
 यादवानां दीनता स्यात् भक्ताश्च ते सर्वदेवाधिपस्य अगवतो-
 ग्रसेनाय दत्तमिति तदाह । सर्वैरेव देवैः कर्तव्यः ॥ २० ॥

भीमव्रतभाचार्यकृतसाराधर्मिणी ।

युधिष्ठिरादीनामभिवादनऽनुलेखस्तदानीं तेषामिन्द्रप्रस्थेऽव-
 स्थानात् ॥ १७ ॥

तमुद्धवं सङ्कृत्य ॥ १८ ॥

तेषां मध्ये ये भीष्माद्यस्ते प्रणेमुः ॥ १९ ॥

परस्परं भुत्वा पृष्ट्वा स्थितेषु तत्प्वतिशेषः ॥ २० ॥

आवाटीका ।

उद्धवजी भीमव्रतपुर में जायकर धृतराष्ट्र भीष्म द्रोणा-
 चार्य बालीक दुर्योधन इन सब को विधिवत् अभिवादन
 करके आए हुए भीष्मदेवजी को कहते भए ॥ १७ ॥

वे भीष्म आदि सब अतिसुहृद् भीष्मदेवजी को आए

सुनकर अति प्रसन्न होकर प्रथम उद्धवजी का सत्कार कर
 के पश्चात् अपने २ हस्तमें भेट लेकर भीष्मदेवजी के प्रति
 जाते भए ॥ १८ ॥

न्यायके अनुसार भीष्मदेवजी का समागम करके उनके
 अर्थ गौ और अर्घ्य का निवेदन करते भए और उनके मध्य
 में जो भीष्म आदि भीष्मदेवजी के प्रभाव को जानते रहे
 वे मत्तकसे भीष्मदेवजी को प्रणाम करते भए ॥ १९ ॥

भीष्मदेवजी निज बन्धुजन कौरवों को परस्पर में कुशल
 युक्त सुनकर और उनके मङ्गल तथा आरोग्य को पूछकर
 पश्चात् अदीनता का वचन बोलेते भए ॥ २० ॥

भीष्मदेवस्वामिकृतभाचार्यदीपिका ।

यद्ययमित्युग्रसेनवाक्यं मध्ये सहे अथाशु तमान्यैव सम-
 प्यतेतिशेषः ॥ २२ ॥

वीर्य प्रभावः शौर्यमुत्साहो बलं सत्त्वं तैरुद्धवं मुकुटं कथम्
 आत्मनः शक्तेः सममनुकरणम् ॥ २३ ॥

उपानःपादरक्षा शिर आरोधुमिच्छतीति शीमा अस्मान्
 आज्ञापयन्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवबोधिनी ।

आज्ञापनयोग्यत्वमाह—क्षितीशेशः तत्र हेतुः प्रभुः महेंद्रादीना-
 मप्याज्ञापकः इति राजत्वमात्रं ययातिना निषिद्धं नतु राजे-
 शत्वमिति न्यायश्च दर्शितः प्रव्यग्रप्रधियः सावधानास्तन्तः
 यद्वा तेन साक्षेवादिष्टमिति तत्रान्यथा शङ्क्यन् भयमकुर्वाणा
 इत्यर्थः ॥ २१ ॥

अधर्मेणेति छेदः । अथ कात्स्न्यं ऐक्यप्रभेदः ॥ २२ ॥

अस्य वाक्यविशेषाकथनं च तेषां तावन्मात्रमवश्येनैव दुर्बलने
 प्रवृत्तत्वात् प्रकर्षेण कोपितास्तद्वचसेव ॥ २३ ॥

अहो विस्मये न च विचित्रमित्याहुः—कालस्य गत्या गतिः सोः
 स्थानेऽन्तर्देशः छान्दसः दुरत्यया दुर्लङ्घ्या कदाचिदसम्भवो-
 दयात् तदेव दर्शयति—आवक्यतीति ॥ २४ ॥

भीष्मदर्शनमूरिकृतशुक्लपक्षीयम् ।

अधर्मेणेति पदम् ॥ २२ ॥

वीर्यम् अधिकृतिः बलं धारणसामर्थ्यम् ॥ २३-२४ ॥

भीमजीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदेवाह-उग्रसेन इति द्वाभ्याम् । तदाज्ञापितमव्यग्रप्रियः
भवदित्तित्वास्तस्यः भुत्वा कुरुध्वं तन्माविलम्बितम् इणन्त-
मिदं माविलम्बितम्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

किञ्च यदीति । एकमसहायं धार्मिकञ्च बालं बहवां
युयमधर्मेण जिह्वा अवधीत बद्धवन्त इति यत्तदहं मृष्ये सोढ-
वानसि कुंत्त बन्धुनामैक्यकाभ्यया मियः सौहार्दकामनया
मयाशु तमान्नीय समर्पयेति शेषः ॥ २२ ॥

वीर्यमिति । वीर्यं युद्धे ग्लान्यभावः शौर्यं तत्र स्वगृह इव प्रवेश-
सामर्थ्यं बलं धारणसामर्थ्यम् एभिर्गुणैरमुच्छ्रितं बलदेवस्य
वचो निघ्नस्याकर्ण्य कुरवः प्रकोपिताः प्रोचुः ॥ २३ ॥

उक्तिमेवाह-अहो इति पदभिः । दुरत्यया दुरतिक्रमणीयया
कालगत्या अहो महदिदं चित्रं जातं किन्तदित्यत आह-आरु-
रुहतीति । उपानत् पादरक्षा मुकुटेन भूषितं शिरो मूर्ध्नि-
सारोदुमिच्छति उपानत्स्थानीया यद्वः किरीटालङ्कृतशिरः-
स्थानीया अस्मान्नापयन्तीत्येतदिति चित्रम् इति भावः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयभञ्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अधर्मेण अवधीत बन्धनमकारं मृष्ये सहैयम् ॥ २२-२३ ॥
आरुहतीति आरोदुमिच्छति ॥ २४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

मत्या गतिः । सौटादेशश्चान्दसः ॥ २४-२५ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधनी ।

अतो यद्वाचा परित्यज्य उग्रसेनाज्ञापनमाह-उग्रसेन इति ।
तस्याहो भिक्षुः राजभिः कथं कर्त्तव्यत्वाशङ्कयाह-द्विती-
शानां सर्वेषामेव राजाभीश इति । यद्वा युष्मान प्रति आज्ञा-
पयत् आह्वयनावाक्यमग्रे यत्तत्वं साम्भः सभार्यः प्रस्थापनीय
इति तज्ज्ञापनात् पूर्वमेवापराज्ञमावाक्यं एव कुद्धाः परुष-
भाषिणो जाता इति नदकथने तदग्रे विवक्षितं कर्त्तव्यमिति
हितोपदेशो रामस्य, मां विलम्बितमिति द्वितीयमन्यधश्चरः
राज्ञां विलम्बं न सहत इति पश्चात् कृतमपि व्यर्थं स्यादिति
अश्वरथनोल्लङ्घने अनिष्टं शीघ्रमिति ज्ञापितम् ईश्वरत्वमाह-
प्रभुरिति ॥ २१ ॥

कदाचित्कृतपराधस्य इण्डं करिष्यतीत्याशङ्कयामाह-यद्यु-
मिति । यद्यपि भवन्तो इण्डाह्वः तथापि बान्धवाना-
मयोऽयं कलहो भविष्यतीति तदपराधं मृष्ये ईश्वरेणापि

क्रियमाणे इण्डे बन्धुमित्रेव कारितमिति कदाचित् वैमनस्यं
स्यात्तस्माभिप्रेतं किन्तु ऐक्यमेवाभिप्रेतं शास्त्रनिषिद्धं होकेन
सह बहूनां युद्धं तथाकरणे च इण्डो राजाऽयद्यं कर्त्तव्यः
ततस्तत्रपराधमनुब्रूयति-युयं बहवः तुदादेनान्यथाकरणं
निवार्यते महात्माप्रयोगः पलायनं वा धर्म इति अधर्मेण
एककाले बहवो युद्धाभिज्ञाः बालकं स्त्रीरक्षायां व्यग्रं लण्डशः
साधननाशनं जितवन्त इति बन्धनञ्चापरो दोषः ॥ २२ ॥

एतावच्छ्रुत्वा कृष्टा जाता इत्याह-वीर्येति । वीर्यं क्रिया-
शक्तिः शौर्यं स्वभावः बलं देहस्य त्रिभिरुन्नद्धं यच्चः पल-
पर्यवसायीति उग्रसेनो युष्मानाज्ञापयदिति वीर्येणोन्नद्धं क्षिती-
शेश इति शौर्येण माविलम्बितमिति बलेन यद्युयमिति
आत्मशक्तिसमं कुरव इति अभिमानार्थं तदग्रे एव युक्ताः
ननु तदीयाः राजानमप्रयोजकं जानन्त्येव बलस्य परं तादृशं
वचनं यदि स्वयं वदेत् ब्रह्माह्वयेव तत्कर्त्तव्यमिति तदा
क्रोधा न भवेत् वस्तुन ईश्वरत्वात् अस्माकं तेषामपि
भक्त्याविशेषेपि यथादेवध्वेयैश्चर्यं स्थापयित्वा अस्मास्तीक्ष्ण-
व्यत्वं स्थापयति तत्र हेतुः न कुलीनत्वादिः तथा सत्यस्मा-
त्सेवोचितं स्यात् साधारणलीलेयं न भवतीति न स्वेच्छया
यथा सुलकरणं भक्तार्थं हि भगवानवलीर्णः सा च भक्तिः
कारणानुरोधात् उग्रता कौरवेभ्यश्च पुष्टा भवितुमर्हति न
कौरवेषु ईश्वरत्वाद्भक्तिमपि तेभ्य एव प्रयच्छतीति चेत्
तत्तथा सति वैषम्यं स्यात् अतः सिद्धामेव भक्तिमाश्रित्य
भगवाद् वदतीति कारणाधीनत्वं च भक्तेर्भावात् स्वीकर्त्तव्यं
स्थापयितुं किञ्चिदुक्तवन्त इत्यर्थः । यतस्तैरेव वाक्यैः अन्त-
र्यामितया वा प्रकर्षे कोपिताः ॥ २३ ॥

स्वोत्कर्षस्यापेक्षानि पञ्चवाक्यान्त्याहुः-अहो महद्भिन्नमिति ।
देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणसमर्पकैः उत्कर्षाः क्रमात् निरूप्यन्ते तत्र
देहोत्कर्षे वस्तुतो विचार्यमाणे यादवाः धर्मरहिताः स्वेच्छा-
चाराः धर्मपुटप्राणाः कौरवास्तु देवाधिष्ठिताः मुकुटाभय-
शिरःस्थानीयाः अयमर्थः पारमार्थिकः एवं सति कौरवेभ्योपि
यादवोत्कर्षे वस्तुसामाख्याभावात् कालवशादेव तथा भवतीति
कालश्चेभ्यो नियन्तुमशक्य इति पूर्वं कदाप्येवं न जात इति
महद्भिन्नं भवति तत्र हेतुः दुरत्यया कालगत्येति ईश्वर-
वाक्यात् दुरत्ययत्वम् अन्यथा असम्बद्धवाक्यतायां न किञ्चित्
दूषणं स्यात् वै निश्चयेन उपानक्षिप्तः आरुहतीति मुकुटे-
यत्नादिभिर्गोसादिभिर्वा सेवितम् ॥ २४ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसामर्थदर्शिनी ।

द्वितीया युयं युष्माकमपीशो राजा तत्र हेतुः प्रभुः सुधर्मा-
चारिजाताद्युपायनसमर्पका महेश्वाद्योपि यस्याज्ञाकारिणस्तत्र
के युयं वराका इति ययातिना यदूनां राजत्वमात्रं निषिद्धं
ननु राजेशत्वमिति भावः । अव्यग्रप्रियः सन्त इत्यन्यथा स
युष्मान् वयदयिष्यतीति भावः ॥ २१ ॥

यद्युयमित्युग्रसेनस्य वाक्यम् अधर्मेण जित्वेति तन्मृष्ये
सह तस्मादाशु तमान्नीय समर्पयेति वाक्यशेषस्याप्रयोगसंक्षेपं
तावन्मात्रप्रकरणेनापि दुर्वचने प्रवृत्तत्वात् ॥ २२ ॥

एते यौनेन सम्बद्धाः सह शय्यासनाशनाः ।

वृष्णयस्तुल्यतां नीता अस्मदत्तनृपासनाः ॥ २५ ॥

चामरव्यजने शङ्खमातपत्रञ्च पाण्डुरम् ।

किरीटमासनं शय्यां भुजन्त्यस्मदुपेक्षया ॥ २६ ॥

अलं यदूनां नरदेवलाञ्छनैर्दातुः प्रतीपैः फणिनामिवामृतम् ।

ये ऽस्मत्प्रसादोपचिता हि यादवा आज्ञापयन्त्यथ गतत्रपां वत ॥ २७ ॥

कथमिन्द्रोऽपि कुरुभिर्भीष्मद्रोणार्जुनादिभिः ।

अदत्तमवरुन्धीत सिंहप्रस्तमिवोरणः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहः वचः तैरुत्तममुच्छ्रितम्
आत्मनः शक्तेरनुरूपं समं प्रकोपिताः अर्थाश्चसैव ॥ २३ ॥

कालगत्या कालगतिः उपानतं चर्मपादुकापि शिरस्तथापि
मुकुटयुक्तम् ॥ २४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वभूयमित्युग्रसेनाज्ञा मध्ये सहे अथ शत्रुं तमानीय सम-
र्थायतेति भावः ॥ २२ ॥

वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहः वचः सत्त्वं तैरुत्तममुच्छ्रितम्
बलदेवस्य वचः निशम्य आत्मनः शक्तेः समं यथा भवति
तथा प्रोक्षुः कथम्भूताः प्रकोपिताः वचसेति शेषः ॥ २३ ॥

आरुक्षति आरादुमिच्छति उपानत्त्वानीयाः निकृष्टाः
यावदाः शिरस्स्थानीयानुत्कृष्टान् अस्मान् आज्ञापयन्तीति महद्दे-
वरीत्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥

भाषा टीका ।

राजाधिराज प्रभु उग्रसेन महाराज ने आप को जो आज्ञा
करी है उसको मोसे सावधान धिस्त होकर सुनके शीघ्र हि
करो ॥ २१ ॥

उग्रसेन महाराज का यह कहना है कि धर्मयुद्ध करने
वारे एक साम्य को आप अनेक मिलकर अधर्म से जीत
कर जो उस को बांधलिया सो बंधन का परस्पर में सुहृद-
पना बनारहे इस कामना से उम अवराध को मैंने सहलिया
अब आप शीघ्र हि साम्य को लायकर समर्पण करो ॥ २२ ॥

वीर्य शूर वीरता बल इन सब से निरकुश और निज
शक्तिके अनुरूप इस प्रकार के बलदेवजी के वचन को सुन
कर और उस वचन से कोप को प्राप्त होकर कोरव बोलते
अप ॥ २३ ॥

अहो कालकी दुस्तर गति करके यह बड़ा ही भावार्थ भया

क्योंकि जिस कावकी गति करके पगन में पहरने की जोड़ी
मुकुटयुक्त मस्तक पर चढ़ने की इच्छा करती है। अतः
के समान अतिनीच यादवल्लो ग मस्तक के समान अति
उत्तम हम को आज्ञा करने लगे ॥ २४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

अस्यैव प्रपञ्चः, एत इति चतुर्भिः। यौनेन पृथावा विवाहेन ॥ २५ ॥
किञ्च, चामरव्यजने इति। भुजत्युपभुजत इत्यर्थः। अस्मदुपेक्षया
अस्माकमनाग्रहेण ॥ २६ ॥

अलमिति। अतः परं तान्यपहरिष्याम इत्यर्थः ॥ २७ ॥
अवरुन्धीत स्वीकुर्यात् उरणो मेवः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एत इति। साक्षाद्बलदेवोद्देशेन सम्बद्धाः सम्बन्धं प्रापिताः
अतः सह एकत्र शय्यादयो येषां ते ॥ २५ ॥

चामरे एव व्यजने ॥ २६ ॥

दातृणामस्माकं प्रतीपैः प्रतिकूलैः अमृतं क्षीरं तैरित्यर्थः
भिसः सुभावेऽपि छान्दसः नोऽस्माकं प्रसादेनानुग्रहेणैवोपचितां
वृद्धिं प्राप्ताः हि प्रसिद्धौ ॥ २७ ॥

कथमपि तैरर्जुनस्य साहित्याभावेऽपि ग्रहणमात्मनो गौर-
वार्थम् ॥ २८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीया

यौनेन विवाहेन ॥ २५—३० ॥

श्रीमद्गीतराजवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एतदेव प्रपञ्चयति—चतुर्भिः। एते वृष्णचः यौनेन पृथाविक-
हेन सम्बद्धाः सम्बन्धिनः सम्बन्धशब्दोच्चारं भाष्यजस्तः अतः
सहास्माभिः सह शय्यासनभोजनानि येषां तेऽस्माभिर्देवं नृपास-

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

येषां ते भक्त एव तुल्यतामस्माभिः साम्यं प्रापिताः वस्तुतो न समा इति भावः ॥ २५ ॥

किञ्च, चामरेति । अस्मदुपेक्षया हेतुभूतया चामरादीन् भुञ्जते उष्णभुञ्जते इत्यर्थः । तत्रासनं नृपासनम् ॥ २६ ॥

अलमिति । यद्वानां नरदेवलाङ्घनैः चामरादिभिरलमतः परं तान्य-
परिप्याम् इति भावः । तत्र हेतुत्वेन तानि विशिष्यन्ति दातुः प्रतीपै-
रिति दातृणामस्माकमेव प्रतीपैः प्रतिकूलैः तत्र दृष्टान्तः कृष्णिनामिवा-
मृतमिति । सर्पाणां पोषणाय यद्वत्तममृतं क्षीरं दातुरेव प्रतीपं तद्वत्
एतदेव दाष्टास्तिकेऽनुगमयति-य इति । ये यादवा अस्मदनुग्रहेणोप-
चिता एषिता नोऽस्मान्नेवाधुना आह्वापयन्ति अहो बतेति निर्लज्जाः
बहु यद्वा गतत्रपाः सन्त आह्वापयन्ति बतेत्याश्रये ॥ २७ ॥

कथमिति । इन्द्रोऽपि भीष्मादिभिः कुरुभिरदत्तं कथम् उप-
युजति सिंहप्रस्तम् उरणो मेघ इव ॥ २८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

यौनेयेन यौनिनिमित्तेन सम्बन्धो येषां ते तथा ततः किम-
ब्राह्म—सह इति ॥ २५ ॥

असहस्येत्युक्तं विवृणोति-चामरेति । मह्यं महनीयम् आसनं भुञ्जति
भुञ्जति अन्योपद्रवमन्तरेण रक्षन्ति “ भुञ्जानवने ” इति
वाणिनिः ॥ २६ ॥

दातृणामस्माकं प्रतीपैः विरोधिभिः दत्तैरमृतैः क्षीरादिरसः
विषात्मना परिणतैः दातृणां मरणप्रदत्वेन प्रतीपैः ॥ २७ ॥

अवरुन्धीत प्राप्नोति सिंहप्रस्त उरणः अविर्यथा केवलं न
गृह्णाति सिंहप्रस्तमिति पाठे कवलमादातुं न शक्तः ॥ २८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

अमृतं क्षीरं तैरित्यर्थः ॥ २७-५४ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुशोधिनी ।

ऐन्द्रियकम्पवहारे विवाहयनादौ हीनत्वमाह—एते
यौनेन सम्बन्धा इति । यौनो भवः विवाहो यौने तेन सम्बन्धः पूर्वमेको-
त्पन्ना अपि व्यवहारे हीना इति त्यक्ता अपि पुनः यौनेन
सम्बन्धा इत्यर्थः । पृथादयः स्त्रियः तेभ्यः समानीता इति ननु
तथापि “ स्त्रीरत्नं तुष्कुलादपि ” इति न्यायेन समानयनमात्रेण
तुल्यता भवन्तीति चेत्तत्राह—सहशय्यासनायना इति । शयनमासनं
भोजनं चेत् सह येन स तत्तुल्य एव भवतीति स्थितिः अत
एव वृष्णयस्तुल्यतां नीताः अनेन अज्ञानाभिषिद्धाचरणे प्राय-
श्चित्तं कर्तव्यमिति पक्षो विचारितः एवं कुलधर्मविचारेण
स्वस्योत्कर्षमुक्त्वा ऐश्वर्यविचारेणाप्युत्कर्षमाहुः—अस्मद्वत्तनृपा-
सना इति । पूर्वं हि यथातिना पुरं एव राज्यं दत्तम् अन्ये
ज्येष्ठा अपि तदधीनाः ॥ २५ ॥

एवं साधनानि स्थाधीनान्युक्त्वा तेषां भोगोप्यस्मदधीन
एव, चामरव्यजनेति । चामरव्यजने परितः शङ्कोरे आतपत्रं
पश्चात् तत्रापि प्राङ्मुखं भूतं किरीटमुपरि आसनमधः शय्या
निद्रावस्थायाम् एतानि सप्त महाराजविह्वानि अन्येषामयुक्तानि

[१३३]

राजभिरवश्यम् अन्यत्र दृष्टानि निषेधक्यानि तथापि तुल्यतां,
नीता इति राजभिरस्माभिरुपेक्षिता भुञ्जते भोगः प्राणधर्म
इति तदुत्कर्षो निरूपितः ॥ २६ ॥

आह्वापनाविरन्तःकरणधर्म इति तदसहमानैः तन्निषेध-
पूर्वकं तदपकर्षमाहुः—अलं यद्वनामिति । नरदेवलाङ्घनानि
पूर्वोक्तानि उपेक्षाविषयाणि अलमिति निषेधार्थं नरदेवलाङ्घनै-
रलम् अतः परं पूर्वतामग्रे न स्थापनीयमित्यर्थः । दत्तापहारे
हेतुः, प्रतीपैरिति । अज्ञानात् दत्तं स्वानिष्टसम्पादकत्वे निवार-
णीयमित्यत्र दृष्टान्तमाह—कृष्णिनामिवामृतमिति । सर्वस्य हि
पयःपोषः पोषकस्यापि अनर्थकर इति स हि मत्ततां
सम्पादयतीति पश्चादन्धस्सन् पोषकमपि भक्षयति तदस्मात्
जातमित्याह—ये यादवाः नः प्रसादोपचिताः अपगतत्रपाः
सन्तः अस्मान्नेवाह्वापयन्तीति बतेति खेदः ॥ २७ ॥

वस्तुविचारेणात्मधर्मेमाभित्याहुः—कथमिन्द्रोपीति । श्रीष्मो हि
कालकामपरशुरामादीनां जेता ततोप्यधिकं द्रोणः विद्यया
तुल्योपि ब्राह्मण्यादधिकः ततोप्यर्जुनः तच्छिष्योपि महादेवादि-
प्रसादैरुपचितः एते त्रय आधिभौतिकाविरूपाः आदिभूताः
येषां तैरदत्तम् इन्द्रोपि कथमवरुन्धीत इन्द्रो वस्तुतः सर्वाधि-
पतिः तथाप्येते अधिकृताः नहि देहादिषु प्रतिकूलेषु ईश्वरो-
ऽपि भोगं प्राप्नुमर्हति ननु स्वभागस्तेषां का दानापेक्षेत्या-
शङ्क्य दृष्टान्तमाह—सिंहप्रस्तमिवोरण इति । यद्यप्युरणस्य
अल्पमेवस्य पुत्रो भार्या वा भागो भवति तथापि प्रस्तः
तत्कृपयैव प्राप्यते तथैव साश्वः सभार्योऽस्मद्वद्वद्व
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

एते यौनेन पृथाविवाहेनेति इयालकभावो व्यञ्जितः ॥ २५ ॥

भुञ्जति अस्माकमुपेक्षयेति अपेक्षालक्षण आदरोऽस्माकमेव
न सम्भवत्येव किन्तूपेक्षालक्षण अनावर एवास्ति हीनकुलत्वेना-
दत्तत्वादेतदौचित्यं वयमुपेक्षामहे इति भावः ॥ २६ ॥

अतः परमेष्ठामपराधोपेक्षाऽनुचितैवेत्याह—अलमिति । तेन
एतेभ्यो नृपलाङ्घनान्युत्तारयिष्याम इति भावः ॥ २७ ॥

अस्माकमिन्द्रः अल्पनुकूलोस्तीति यद्वद्वद्वद्वे तत्रापि
रे यद्वद्वः शृणुष्वमित्याह—कथमिति । अवरुन्धीत गृहीतुं शक्नु-
यात् उरणो मेघ इति यत्रेन्द्रमपि मेघमिव पश्यामस्तत्र यूयं के
इति भावः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यादवानां निकृष्टत्वं कौरवाणामुत्कृष्टत्वमाहुः—एते इति
चतुर्भिः । यौनेन कुन्त्यादिबिवाहेन ॥ २५ ॥

भुञ्जति उपयुजत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

अलमिति अधुना नृपलाङ्घनान्यपहर्तव्यानीति भावः ॥ २७ ॥

अवरुन्धीत उपयुजति ॥ २८ ॥

श्रीशुक उवाच ।

जन्मबन्धुश्रियोन्नद्धमदास्ते भरतर्षभ ।

आश्राव्य रामं दुर्वाच्यं (१) मसभ्याः पुरमाविशन् ॥ २९ ॥

दृष्ट्वा कुरूणां दौर्दशील्यं श्रुत्वा (२) उवाच्यानि चाच्युतः ।

अवोचत्कोपसंरब्धो दुष्प्रेक्ष्यः प्रहसन् मुहुः ॥ ३० ॥

नूनं नानामवोन्नद्धाः शान्तिं नेच्छन्त्यसाधवः ।

तेषां हि प्रशमो दण्डः पशूनां जगुडो यथा ॥ ३१ ॥

अहो यदूनं सुसंरब्धान् कृष्णं च कृषितं शनैः ।

सान्त्वयित्वाऽहमेतेषां शममिच्छन्निहागतः ॥ ३२ ॥

भाषा टीका ।

कुन्ती के विवाह सम्बन्ध से इन यादवन को हमने अपने सम्बन्धी बना लिए और हमारे साथ में इन की एक शय्या, एक स्थान ये बैठना, एक पक्षि में भोजन करना और महाराजहि दिया इन को राजसिंहासन है ॥ २५ ॥

और हमने चामरादिकन की छीनके की इच्छा नहि करी इसीलिये, चामर, बीजना, इवेतछत्र, और किरौट, सिंहासन, शय्या इन को राज खिन्हों के ये यादव लोग भोग करते हैं ॥ २६ ॥

हमने हि इन को राज खिन्ह दीये और हमारे हि प्रति कृप होगये इसलिये यादवन के चमर छत्र आदि को छीनलेना चाहिये वह तो ऐसा भया कि जैसे सर्प को दूध पियाना जो यादव लोग हमारी कृपा से समुद्रि वारे हुए निर्लज्ज होकर हमारे हि ऊपर आशा करते हैं यह बड़ा आश्चर्य है ॥ २७ ॥

भीष्म द्रोणाचार्य अर्जुन आदि कौरवों ने जिस वस्तु को नहि दिया उस को इन्द्र भी कैसे भोगि सकता है जैसे सिंह से प्रसी हुई वस्तु को उस के बिना दिये क्या भेदा भोगि सकता है कदापि नहि ॥ २८ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

जन्मना बन्धुभिश्चोपलभितया भ्रिया उन्नद्ध उत्कटो मको येषां ने दुर्वाच्यं परमं वाक्यम् असभ्या दुर्जनान् ॥ २९-३० ॥

नानाधनाभिजनादिमदैकदास्तेषां दण्ड एव प्रशमः प्रकर्षेण शमयतीति तथा यथा जगुडो दण्डः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

आ सम्यक् महाकोपेनोच्चैरन्तिके भावयित्वा आ सम्यक् वैमुख्यद्रुतगत्यादिनाऽविशन् असभ्याः साधुव्यतिरिक्ताः 'श्री-भीष्मादयस्तु तत्रैव स्थिता इत्यर्थः । भरतर्षभा इति भरतर्षमेति वा पाठः ॥ २९ ॥

दौर्दशील्यं क्रोधावेशादिकम् अच्युतः सर्वशक्तिपूर्णः अतः कोपेन संरब्धः आविष्टः अत एव दुष्प्रेक्ष्यः मुकुटवाद्यादौप्रेन द्रुमुमशक्यः कोपादेव मुहुः प्रकर्षेण हसन् स हसन्विति क ॥ ३० ॥

हि एव दण्ड एव न शमादिः ॥ ३१ ॥

अहो इति केदे सुसंरब्धान् योद्धुमश्रुयताम् अतिक्रुद्धान् वा अतः शनैः सान्त्वयित्वा शममुपद्रवराहित्यम् ॥ ३२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

जगुडः यष्टिविशेषः ॥ ३१-३२ ॥

श्रीमद्भारवाधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

जन्मेति । हे भरतर्षभ ! अभिजनबन्धुसम्पन्निलब्धः मदीयेषां ते अत एव असभ्याः कुरवः इत्थं रामं प्रति दुर्वाच्यं परमं वाक्यं भावयित्वा पुरं हस्तिनं गच्छिष्युः ॥ २९ ॥

दृष्ट्वा । दौर्दशील्यं दौर्जन्यं दृष्ट्वाऽवाच्यानि कर्त्तासि श्रुत्वाऽच्युतः स्वासाधारणकल्याणगुणजाताम् कथयत इत्यच्युतो रामः कोपेन संरब्धोऽत एव दुष्प्रेक्ष्यः पुनः पुनः प्रहसन्नुवाच ॥ ३० ॥

उक्तिमेवाह—नूनमिति । नानाधनादिमदैकदाऽस्तेषां दण्ड एव प्रशमः शान्तिकरः यथा पशूनां उद्धृत्तानां जगुडो बहिर्विशेषः तद्वत् ॥ ३१ ॥

भीमदीराघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अहो इति । सुसंरब्धान् हरिं कृष्णञ्च सास्वयित्वा शमं शान्तिपूर्वकं सन्धिम् इच्छन्निहागतोऽस्मि ॥ ३२ ॥

• भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अटक्यामुपवने स्थितं रामम् ॥ २६ ॥

वाचप्रातिवाक्यतांम् अपवादातिशयिताम् अपवादताम् ॥ ३० ॥

प्रशमः शान्तिकरः लकुटः यष्टिः ॥ ३१-३४ ॥

• भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं पञ्चावयवमहङ्कारवाक्यं भावयित्वा निर्गता इत्याह-
जन्मेति । वाचनिकवाक्यिकातिक्रमे निरूपिते मानसिकोपि निरु-
पितप्रायः एवमतिक्रमे हेतुः जन्मबन्धुभिया उन्नद्धमदा इति
जन्म सत्कुले बन्धु बान्धव्यभीः लक्ष्मीञ्च जन्मनिबन्धुकुपायाः भीः
भौतपत्तिकलक्ष्मीः तथा वा उन्नद्धः मदो येषां भरतवर्मेति
सम्बोधनं राक्षो मायामोहाभावाय "दौष्यग्निरत्यगाम्नायाय" इति
वाक्यादन्यथा क्षत्रियः स्वकीयापकर्षं न सहत इति इयं
कथा भवणविधातिका स्यात् इयं वाक्यं रामं प्रत्येव स्पष्टं
वाक्यं न त्वन्तःकरणेनापि स्वकीयेषु, तदाह—तुर्वाक्यं राम-
माभाष्य पुरमाविशति । ननु गृहे समागते नैवं वक्तुमुचित-
मित्याशङ्क्याह—असम्भ्या इति । सतामेवैषा कथा भीमदेनैव
तेषामसस्वम् अन्यथाप्रे क्लृप्तं न स्यात् ॥ २९ ॥

ततो यजातं तदाह—दृष्ट्वा कुरुणामिति । भवगणनां कृत्वा
गमनं दौघशील्यम् अन्यथा बान्धवातिक्रमो महदतिक्रमश्च न
भवेदिति अवाक्यान्वयि भुतवात् अवाक्यानि तादृशवाक्यानि
वा अच्युत इति मयामावाय स्वयमपि तानि वाक्यानि
दूषयितुमर्षोच्यते अन्यथा हेहेन निराकरणेपि वाक्येन
निराकृताः स्युः कोपसंरब्ध इति भगवत्कृते न मन्यन्त इति
अन्तर्गते क्रोधे अपकार एव सृष्टिः कृते क्लृप्ता स्यादिति
क्रोधस्य बहिराविष्कारमाह—दुष्प्रेक्ष्य इति । प्रहसन्निति दुःखा-
भावाय यतः प्रभुः ॥ ३० ॥

• पञ्चवाक्यानाम् अर्थं ज्ञानत्रयेण नवभिः श्लोकैर्निराकृत्य
कर्तव्यं प्रतिज्ञाय रामोपपत्त्यति—नूनमिति दशभिः श्लोकैः ।
"विद्यामदो धनमदः" इत्यादिवाक्यैर्मदा निरूपिताः तद्युक्ताः
नातिवाक्यानि मन्यन्ते न भवन्तस्तेषां प्रकारः कियेव वाक्यानि
अतो यदेतैर्निराकृतमनङ्गीकृतवाक्यैः तद्युक्तमेव अतः समर्थं
प्रयुक्ता विफला जाता इति कियेव दण्डरूपया शमः कर्तव्यः
तदाह—तेषां हि प्रशमो दण्ड इति एतत् कोपकमानुसारेणोप-
क्रमविचारेणोक्तम् उपसंहारे त्वन्यथा वक्तव्यं शममात्रमुपक्रमो
मारणमुपसंहारः नायं विरोधः मारणोद्यम एव शमो भवतीति
ननु कियथा दण्डे सुतरामेव प्रकोपः स्यादित्याशङ्क्य
दृष्टान्तमाह—पशूनां लकुटो यथेति । सहि दण्डो लोकप्रसिद्धः
अथ यथा दृष्ट एव पशूनां भयजनको भवति उद्यता वा
तथा सर्वस्वनाशः उद्यतो जातो वा पशुतुल्यानां भय-
जनकः ॥ ३१ ॥

नन्वेवं सति यादवाः किमिति निवारिता इत्याशङ्क्य तथा

सति वैषम्यं स्यात् दण्डः नहि शत्रुजयादिवण्डो भवति । अतो
हितकारिण एव वयमिति पूर्वोपक्रान्तां स्वक्रियामाह—अहो इति ।
शांतिरसंरि प्रकोपश्चाध्ययं यदवः सर्वे सुसंरब्धाः मारणो-
न्मुखाः समर्थाश्च नन्वदृष्टवशादुर्वरिताः किं तव पौरुषमिति
चेत्तत्राह—कृष्णञ्च कुपितमिति । भगवद्विचारमात्रेणैव सर्वे सिध्यति
किमुनः कुपितं कृष्ण इति भक्ताधीनः कालात्मा वा तेनादृष्टा-
दयसादनुगुणा एवेति तेषां सर्वेषामेव प्रतिकूलं तान् सर्वान्
शनैः सास्वयित्वा न तु बलात् स्वसामर्थ्यप्रकाशनेन तथा-
करणे हेतुः, अहमिति अहङ्कारादेते बन्धनं कृतवन्त इति तद-
धिष्ठाता बाहमिति तेषां शान्तिमेव वाच्यनिहागतः साच
शान्तिः वाक्येन जातेति ॥ ३२ ॥

• भीमद्विजयध्वजकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

जन्म सत्कुलजत्वं बन्धवो भीष्माद्यस्तद्रूपया संस्पृश्या
च उन्नद्ध उत्कण्ठो मदो येषां ते तुर्वाक्यं पठ्यवाक्यम् ॥ २६ ॥

एते कियद्वा वदन्ति किं वा कुर्वन्ति तद्वदन्तु कुर्वन्निव-
स्यपेक्षयेव तदानीं तूष्णीमासीत् गतेषु तेषु पौरुषाकेषु तु
स्थितेषु असमुचितं वक्तुं कर्तुं च कोपमाविष्कारेत्याह—
दृष्टेति । क्रोधसंरब्धः कोपाधिष्टः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

नानाधनादिमदैरुन्नद्धाः दण्ड एव नानामदान् प्रशमय-
तीति प्रशमः ननु सामादिकपाय इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

• भीमच्युतदेवकृतसिद्धान्तप्रहर्षिणः ।

जन्मना सत्कुलजत्वेन बन्धुभिर्भीष्मादिभिः उपलक्षितया
भिया उन्नद्धः उत्कण्ठो मदो येषां ते ॥ २९-३० ॥

• प्रकर्षेण शमयतीति प्रशमः ॥ ३१-३२ ॥

भाषाटीका

भीशुक उवाच ।

भी शुकदेवजी बोले कि हे भरतर्षभ ! अच्छे कुल में
और और शूरवीर बन्धु जन इन करके सहित राज्य
संपत्ति से अत्यंत मद्मत्त दुर्योधन आदि दुर्जन भीवलदेवजी
को कठोर वाक्य सुनाय कर अपने पुर में चले गए ॥ २६ ॥

भीवलदेवजी कौरवों की दुष्टता को देखकर और उनके
कठोर वाक्यों को सुनकर क्रोध से व्याप्त होकर भयंकर
रूप धारे होकर बारंबार अत्यंत हंसते हुए बोले ॥ ३० ॥

नाना प्रकार के मदसे निरंकुश दुर्जन लोग दण्ड के
बिना शांति को प्राप्त नहीं होते यह निश्चय है इस लिये
जैसे पशुओं को हांकने करने की लकुट होयतो रस्ता में
यथावत् चलते हैं वे तैसे ही मद्मत्त पुरुषों को दण्ड ही
शांति कारक है ॥ ३१ ॥

अहो क्रोध के आवेश से युद्ध करने को तैयार हुए
यादवों को और क्रोध युक्त भी कृष्ण को भीरे समझाय
कर इनकी शांति की इच्छा कर मैं इहां आया ॥ ३२ ॥

त इमे मन्दमतयः कलहाभिरताः खलाः ।
 तं मामवज्ञाय मुहुर्दुर्भाषान् मानिनोऽब्रुवन् ॥ ३३ ॥
 नोम्रसेनः किल विभुर्भोजवृण्यन्धकेश्वरः ।
 शक्रादयो लोकपाला यस्यादेशानुवर्तिनः ॥ ३४ ॥
 सुधर्माऽऽक्रम्यते येन पारिजातोऽमराङ्गिणः ।
 आनीय भुज्यते सोऽसौ न किलाध्यासनाहणः ॥ ३५ ॥
 यस्य पादयुगं साक्षाच्छ्रीरुपास्तेऽखिलेश्वरी ।
 स नार्हति किल श्रीशो नरदेवपरिच्छदान् ॥ ३६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

दुर्भाषान् अवाच्यशब्दान् ॥ ३३ ॥

दुर्भाषणमनुस्मरति बभूविः—नोम्रसेन इति । विभुराज्ञापयितुं समर्थः ॥ ३४ ॥

अहो धृष्टा भीकृष्णमप्याधिक्षिपन्तीति कुपित आह—सुध-
 र्मेत्यादिभिस्त्रिभिः ॥ ३५-३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतवैष्णवटीपिका ।

ते मया चिकीर्षितसमाः मन्दमतित्वादिकमेव दर्शयति—वेमा-
 भिति तं मामिति कञ्चित् ॥ ३३ ॥

ननु, त्वमप्ययुक्तमेवावोचन इति चेत्तत्राह—नेति । किल
 किमर्थं अनृते वा अपितु विभुरेवेत्यर्थः । यद्वा उग्रसेनः किल-
 निश्चयेन विभुरिति विरोधलक्षणा ॥ ३४ ॥

टीकायां कृष्णमप्याक्षितवन् इत्यत्र समुदायोक्तेरिति भावः ।
 अमराणामङ्गप्रिय इति मनुष्याभोग्यत्वं तथा तदर्थमिन्द्रादिदेव-
 निर्जयादिकञ्च सूचितं न अध्यासनं सिंहासनं अर्हतीति तथा
 सः किल शिरश्चालने उपहासे वा किन्तु सुतरामेव तद्वहेण
 इति यद्वा किल निश्चयं तादृशोऽसौ तदति तुच्छं नाहंस्वेत्यर्थः ।
 एवमप्येति ॥ ३५ ॥

अहो कियद्वा तावन्माहात्म्यं यतो यस्येति साक्षाच्छ्रीः स्वरूप-
 शक्तिरूपा वैकुण्ठेश्वरी यद्वा ततोपि पूर्णाधिभावाः कृष्णमणी-
 रूपा अत एवाखिलानां मत्पर्यन्तानामीश्वरी तत्र वा का वराकी
 मायावृत्तिरूपा स्वर्गादिभीरित्यर्थः । श्रीश इति पुनरनुवादस्तद्वा-
 क्यार्थः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवन्धिका ।

त इम इति । खला मूर्खाश्च मामवज्ञाय अवहेत्य मानिनो
 मुहुर्दुर्भाषिणो दुर्वाक्यान्मुहुः ॥ ३३ ॥

दुर्भाषणमेवानुस्मरति—नेति । उग्रसेनो विभुः न प्रभुः किलेति

काकुः काका सूचितमनुशयमेव व्यञ्जयितुं विशिनष्टि—भोज-
 वृण्यन्धकेश्वर इति । एवमप्येति इन्द्रादयो यस्य यदुराजस्य
 आज्ञानुवर्तिनः किल पूर्ववद्विदिनष्टि-लोकपाला इति ॥ ३४ ॥

सुधर्मेति । सुधर्मानाम सभा येनाक्रम्यते अधिष्ठीयते सोऽसौ कृष्णः
 सिंहासनाहो न किल ॥ ३५ ॥

पुनस्तमेव विशिष्यतेतदेवाह—यस्येति द्वाभ्याम् । अखिलानां
 ब्रह्मादीनां ईश्वरी लक्ष्मीः साक्षादास्य पादयुग्मम् उपास्ते सोऽसौ भग-
 वान् भ्रियःपतिर्नरदेवचिह्नादि नार्हति किल श्रीश इति
 पाठे त्रिलोकेशः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतवैष्णवटीपिका ।

सोऽसौ कृष्णः ॥ ३५-३६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतसुबोधनी ।

क्रियार्थमाह—तइम इति । यतो मन्दमतयः तर्हि युद्धोद्यमे
 लौकिके शान्ता भाविष्यन्तीत्याशङ्क्य इह—कलहाभिरता इति । पर-
 स्परकलह एव अभितो रतिर्येषां कलहे तु युद्धे मरणमेव
 शान्तिर्नेति नन्वन्तर्यामितया प्रेरणीया इति चेत्तत्राह—खला
 इति । मूलेच्छया तानन्तर्यामी तथैव प्रेरयतीति तथापि त्वया
 शमार्थमुद्यमः कृतः इति तदेव कर्तव्यमिति चेत्तत्राह—तस्मा-
 मवज्ञायति । तादृशशमकर्तारं मां तः । तत्र वा अङ्गीकारे हि
 वाक्यैः हितावरणादिभिश्च प्रबोधो भवति नान्यथा तेष्ववज्ञा-
 मेव कुर्वन्ति मुहुरिति पुनः परीक्षा निषेधा अवज्ञाया मानसो
 दोष इत्युक्तः दुर्भाष्यान् दुष्टवाक्यानि । चांभुवन् अथं वाच-
 निको दोषः मानिन इत्यप्येवमसाधानम् ॥ ३३ ॥

ननु, युक्तमेतेषां वाक्यम् उग्रसेनव । क्यञ्चेन त्वयापि कि-
 मित्युच्यते इत्याशङ्क्योऽग्रसेनस्य सर्वराः प्राप्तिपत्यं साधयति—नोम्र-
 सेनः किल विभुरिति । स्वतो बभूवामावायाह—किलेति ।
 मामनेव तस्येश्वरत्वं पूर्वसिद्धं सूचितं तत्रापि विभुः लौकिक-
 न्यायिनापि समर्थः अन्यथा तत्पुत्रः कंसो राजा न भवेत् किञ्च
 साम्प्रतं भोजवृण्यन्धकानामीश्वरः त्रिभिःपानामपि यादवानां

यस्याङ्घ्रिपङ्कजजोऽखिललोकपालैर्मौल्युत्तमैर्धृतमुपासिततीर्थतीर्थम् ।

ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य^(१) कलाः कलायाः श्रीश्चोदहेम चिरमस्य नृपासनं क ॥ ३७ ॥

भुजते कुरुभिर्वत्तं भूखण्डं वृष्णयः किल ।

उपानहः किल वयं स्वयन्तु कुरवः शिरः ॥ ३८ ॥

अहो ऐश्वर्यमत्तनां मत्तानामिव मानिनाम् ।

असम्बद्धा गिरो रुक्षाः कः सहेतानुशासिता ॥ ३९ ॥

अद्य निष्कौरवीं पृथ्वीं करिष्यामीत्यमर्षितः ।

एहीत्वा हलमुत्तस्थौ दहन्निव जगन्नयम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी।

प्रभुः अलौकिकं सामर्थ्यमाह—शक्रादयो लोकपाला इति । भगवतः इच्छया आह्वया वा मयि भूत्वा उपालान् इत्यत्रैतद्विदुतं चस्योपसेनस्य आदेशमात्रां अनुवर्तन्त इति अन्यथा यथाभिलषितवृत्त्यादि न भवेत् ॥ ३४ ॥

किञ्च येन सुधर्मा आक्रम्यते इन्द्रादयोपि नमस्कृत्य तां समामारोहन्ति तादृशीमक्रमति अमराङ्गिपञ्च परिराजतः आक्रम्यते तन्मर्यादसूरीकरणत् तस्याप्याक्रमणम् इन्द्रादीनाम् अनुवर्तनी-कथमेतत् इयं स्यात् भगवत्सामर्थ्यमेतदिति नाशङ्कनीयं भगवत्सोपसेने ऐश्वर्यकला स्थापितेति नरत्ववत्तद्धीनत्वमप्यङ्गीकृतमित्यङ्गीकृता ग्लानिर्न दोषाय अनधिकारिणा एते अस्माभिस्तुल्यतां नीताः राज्यं च दत्तमिति यदुक्तं तन्निराकरोति—आनीय भुज्यते सोसौ न किलाध्यासनाहं इति । न हि सर्वे राजानो भवन्ति यद्येको राज्याहो न भवेत् तदैन-द्वचनं सार्थकं स्यात् तत्र भाग्यं क्रियाशक्तिश्च प्रयोजके तत्रापि क्रियाशक्तिः प्रयोजिका यदिन्द्रं निर्जित्य परिराजतः आनीय भुज्यते इतु सा शक्तिः साम्प्रतं कुण्ठिता भविष्यतीति चेत्तत्राह—सोसौविति । स एव भगवानिदानीं ममाग्रं तिष्ठति मैत्रं किलेत्युपालम्भार्थं प्रसिद्धिः ॥ ३९ ॥

भाग्योत्कर्षमाह—यस्य पादयुगमिति । सर्वेषां भाग्यं लक्ष्म्याधीनम् अतः सा सर्वेश्वरी सापि नीचतया भगवत्वरणारविन्दं सेवने साक्षादित्याधिरैविकी न तु दिव्या स्त्रीरूपा नापि राज्यलक्ष्मीरूपा यदाहुः, चामरव्यजने शङ्कमिति । तद्वृणार्थं हन्तुमुक्त्या तदनुषङ्गं वृणयति—स नाहति किल श्रीश इति । चामरव्यजनादयो नरवेषपरिच्छदाः अनर्हत्वे हि तदुपेक्षया भोगो भवति अन्यथा इन्द्रादीनामपि तथात्वं स्यात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तं प्रसिद्धमेतेषां हितकारिणमपि माम् ॥ ३३ ॥

दुर्भाषणमनुसरति बह्वभिः—नोपसेन इति ॥ ३४ ॥

अहो दुर्भाग्यं यत्तं यदूनमित्युक्त्वा कृष्णमप्याक्षिपन्तीति कुपित

आह—सुधर्मेत्यादिभिर्लिभिः । अध्यासनं नृपसिंहासनं तदपि नाहति ॥ ३९-३६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

दुर्भाषणं अवाच्यान् ऊचुः ॥ ३३ ॥

दुर्भाषणमनुसरति—नेति बह्वभिः । शक्रादयो देवा लोकपालाः यस्यादेशानुवर्तिनः स उपसेनः विभुराजापयितुं समर्थो न भवति नरान् भूखण्डपालकान् कौरवान् प्रतीति भावः ॥ ३४ ॥

अलं यदूनमित्यनेन सामान्यतः श्रीकृष्णमप्याक्षिपन्तः अत एव क्रुद्धः सुधर्मेति त्रिभिराह—येन श्रीकृष्णेन सुधर्मा नाम सभा आक्रम्यते अधिष्ठीयते ॥ ३५ ॥

साक्षात् श्रीकृष्णिनी ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

सोये मन्दमति और फलह में प्रतिवारे तथा अहङ्कारी कौरव लोग, मेरो तिरस्कारके वारम्बार इन्होंने दुर्वाक्य सुनाये ॥ ३३ ॥

इन्द्रादि लोकपाल भी जिसकी आज्ञाके अनुसार वर्तने हैं और भोजवृष्ण अन्धक आदिके राजाधिराज ऐसा उपसेन भी क्या राज्यके योग्य नहीं है ॥ ३४ ॥

देवतान के भी दुर्लभ सुधर्मा नाम सभा में जो बैठने वारा और जो इन्द्रके नन्दन बागसे पीरजात को लायकर उसका भोगकरने वारा सो वह श्रीकृष्णभी क्या मनुष्य राजा के सिंहासनके योग्य नहीं हैं ॥ ३५ ॥

अकिल सम्पत्ति को ईश्वरी महालक्ष्मी साक्षात् जिसके चरण युगल की उपासना करती है सो लक्ष्मीपति श्रीकृष्ण क्या राजान के चिन्ह छत्र चामरादिकन योग्य नहीं है ॥ ३६ ॥

भाष्यरस्वामिकृतभावार्थदीपिका।

मौल्युत्तमैर्मौलियुक्तेरुत्तमाङ्गेः उत्तमैर्मौलिभिरिति वा उपा-

(१) कलाकलाकाः अत्रानर्हं सुचितमिति विज पाठः । कलाकलाका इति श्री० पाठः ।

श्रीभगवन्महामुनिर्वाचयति ।

सिनानि तीर्थानि ये योगिभिः तेषामपि तीर्थं यद्वा उपासितं सर्वैः
संविता तीर्थं गङ्गा तस्यास्तोत्रं तोत्रत्वनिमित्तं किञ्च
ग्रन्था भवः श्रीभगवन्महामुनिर्वाचयति कथम्भूता वयम् यस्य कलाया
अंशस्य कला अंशः ॥ ३७—३८ ॥

मत्तानामिव मद्यादिना रुक्षाः परुषाः अनुशासिता स्वयं
दण्डधरः सन् ॥ ३९—४० ॥

श्रीमद्भगवन्महामुनिर्वाचयति ।

अथाखिलानामखिलैर्भार्यास्तस्याश्चोपास्यं विंशत्यो दश-
यन्त्राह—यस्येति । अस्मिन्पञ्चमस्य रज इति जात्यैकत्वविष-
या यत्किञ्चिदपि रजः कथञ्चित्कुत्रचित्प्राप्तम् अस्य ईदृ-
गस्य नृपासनं क्व अपि कुत्रापि नास्तीति क्रोधोपहासः
वस्तुनस्तु केत्यतिनिकृष्ट एव पद इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु, श्रीभगवन्महामुनिर्वाचयति नोक्तं किञ्चनान्येन यादवानित्या-
वाक्येण सोपहासमाह—मुञ्ज इति । इत्तमेव तत्रापि भू-
खण्डं कतिपयानेव देशान् अहोऽस्माकमपि यादवत्वाद्दस्मा-
नप्युद्दिश्योत्थिति पुनः सकोपोद्रेकमाह—उपेति ॥ ३८ ॥

ऐश्वर्येण मत्तानां हतविचाराणाम् अतो मानिनामभि-
मानिनाम् अत एवासम्बद्धा निर्गला उन्मर्यादा इत्यर्थः । किञ्च
रुक्षाः शब्दश्चाश्वत्थं कर्कशाः अनुशासितेभ्यश्चानुशासि-
न्युद्दिष्टाः सर्वेषामप्युद्दिष्टतापत्तिः स्यादिति भावः ॥ ३९ ॥

अतोऽद्यैव करिष्यामि इत्येतद्वद् अमर्षितः कुञ्जस्तन् ॥ ४० ॥

श्रीभगवन्महामुनिर्वाचयति ।

अधीशः त्रिलोकेशः ॥ उपासिततीर्थनीर्थं परमं पवित्रं यद्वा
उपासितगुरुमन्त्राणां सत्तामपि तीर्थं पावनम् ॥ ३८—४२ ॥

श्रीमद्भगवन्महामुनिर्वाचयति ।

यस्येति । अखिलैर्लोकपालैः कर्तृभिर्मौल्युत्तमैर्मौल्युक्तै-
रुत्तमैरुत्तमाङ्गैः शिरोऽर्थस्यास्मिन्निर्जो धृतं कथम्भूतम्
उपासिततीर्थनीर्थम् उपासितानि तीर्थानि गङ्गादीनि
यैर्योगिभिस्तेषामपि तीर्थं पावनं यद्वा उपसितगुरुणां
मत्तामपि पावनम् उपासितानां गङ्गादीर्नीर्थानामपि पावनं वा
यस्य च कलायाः कला अंशश्चभूताः अहमन्तः श्रीलक्ष्मीः
उद्गहेम बिभ्रुमः अस्मिन्निर्जो इत्यनुषज्येन अस्मैवभूतस्य नृपा-
मनं क्व कथं वा तदधिकारः इति काकुः ॥ ३७ ॥

भुञ्जत इति भुञ्जते किल ॥ ३८ ॥

अहं इति । मत्तानां मद्यादिना प्रमत्तानां मानिनां सैरिणाम्
त्रैपादैर्भार्याणामपि मत्तानामसम्बद्धाः रुक्षाः परुषाश्च गिरः कोवा
अनुशासिता दण्डयितुं समर्थेभ्यस्तदेत ॥ ३९ ॥

अतोऽद्य भूमिं निष्कौरवां करिष्यामीत्यभिसन्धायेति शेषः ।

अतिकुञ्जो जगद्भयं दहन्निव हलं जगृहे गृहीत्वोदतिष्ठत् ॥ ४० ॥

श्रीमद्भगवन्महामुनिर्वाचयति ।

अद्यामहे आकाङ्क्षामहे सर्वैरुपासितं निवेदितं तीर्थं भागी-
रथी अस्या अपि तीर्थं शुद्धिकरम् अस्य कृष्णस्य ॥ ३७—३८ ॥
अनुशासिता शिक्षाकरः ॥ ३९—४० ॥

श्रीमद्भगवन्महामुनिर्वाचयति ।

यद्युक्तम् अलं यदुनामिति तत्तदा स्वात् यत्र स्थितः सिंहा-
सनं न स्यादिति वक्तुं तस्य सिंहासनोपपत्तिमाह—यस्यास्मिन्-
पङ्कजरज इति । अष्टौ लोकपालाः परितः उपारि-ग्रह्या अधः-
शेषोऽहम् एतेषां दशानामाद्यापालानां मध्ये प्रभुणा भाग्यं स
एव मुख्यो राजशब्दार्थः । प्रभुत्वञ्च दिक्पालकानां सर्वथा
हीनभावावलम्बनेन भवति एतत्तु सर्वैरेव दृष्टमिति सिद्धवन्नि-
रूप्यते तस्य चरणकमलरजः अखिललोकपालैः सर्वैरेव पूर्वोक्तै-
र्मौल्युत्तमैरिति करणे तेषामपि भगवद्दीप्यत्सिद्धये लौकिक-
न्यायेन स्वाभिसेवायां वा ऐश्वर्योक्तैर्भुक्त्वा धर्मोत्कर्षमाह—
उपासिता तीर्थानामपि तीर्थमूता गङ्गा वस्य कीर्तिमाह—
ग्रन्था भवोऽहमपि यस्य कलाः कलाया इति । भगवतः कला
जनदुत्पत्तिस्थितिविनाशक्री काचित् तत्त्वाख्योऽंशः सत्त्वा-
द्यः तत्र रजो ग्रन्था भवः अहं सत्त्वं भूधरत्वात् श्रियमाह-
श्रीश्चेति । अकारादन्तःस्थिते ज्ञानधैराग्ये निरूपिते वयं सर्वे
एव यस्य रजः शिरसि स्थापयामः तस्य नृपासनं क्व भव-
तीति श्रुत्योक्तिः ॥ ३७ ॥

एवमभिप्रेतार्थं निरूप्य साक्षात्तुक्तमर्थं सन्दृश्यति—भुञ्जते
कुचमिदंमिति । यद्वत् भूखण्डमात्रमेव भवति तत्रापि स्वस्व-
ऽतोपि हीनत्वम् उपानहः किल वयमिति उत्कर्षस्य निरूपितत्वा-
द्वाधितार्थत्वं स्पष्टमव ॥ ३८ ॥

तद्येवं सति किं कर्तव्यमिति चेत्तत्राह—आहो ऐश्वर्यमत्ताना-
मिति तेषां वाक्यमसौदृश्यं ततो यत्कर्तव्यं तद्वन्ने वक्ष्यते आदरणी-
यानां वाक्यं कर्तव्यं लोकेऽपि मत्तास्त्वनादरणीयाः 'तत्राप्ये-
श्वर्येण नित्यमत्ताः बहिर्वर्णवहारे माननीयत्वमाशङ्क्य मत्तत्वा-
ज्ञानादेव तथात्वमिति ज्ञापयन् दृष्टान्तमाह—मत्तानामिदंमिति ।
इवेत्यप्रपि सम्बध्यते मानिनामिदंमिति क्व आत्मात्ममेव बहु-
मन्यमाना उन्मत्ता भवन्ति ते सर्वदेव न माननीया इति
दृष्टान्तद्वयं किञ्च वाक्याभ्यामपि असम्बद्धानीत्याह—असम्बद्धा
गिरा रुक्षा इति । कोहेन बाधितार्थी अपि प्रयोक्तृता भव-
न्तीति तदभावमाह—रुक्षा इति । तत्र सहनभुभयेवामिति सम्भ-
वत्यखिवेकिनामसमर्थानाञ्च वयन्तु नोभयविधा इत्याह—अनु-
शासितेति । लोके अनुशासनाधिकारिभिः नै सोदृश्या
इति ॥ ३९ ॥

ततो यत्कर्तव्यं तत्प्रतिजानीते—अथ निष्कौरवां पृथ्वीं
करिष्यामीति । यादवेभ्यः कौरवमात्रस्यैव तैर्कर्तव्यं निरूपित
इति भगवद्वक्ते नृपानां क्षणीस्तीति भूमिमेव निष्कौरवां

लाङ्गलाग्रेण नगमुद्विदार्य गजाह्वयम् ।
 विचकर्ष स गङ्गायां प्रहरिष्यन्नमर्षितः ॥ ४१ ॥
 जलयानमिवाघूर्णं गङ्गायां नगरं पतत् ।
 आकृष्यमाणमात्मक्य कौरवा जातसम्भ्रमाः ॥ ४२ ॥
 तमेव शरणं जग्मुः सकुटुम्बा जिजीविषवः ।
 सलक्ष्मणं पुरस्कृत्य साम्बं प्राञ्जलयः प्रभुम् ॥ ४३ ॥
 रामरामाखिलाधार प्रभावं न विवाम ते ।
 मूढानां नः कुबुद्धीनां क्षन्तुमर्हस्यतिक्रमम् ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भुवनाचार्यकृतसुबोधनी ।

प्रतिजानीते आदौ मनसि तस्योद्यममाह-अमर्षित इति । कायिक-
 माह-गृहीत्वा हलमुत्स्थाविति । तस्योद्यमः सध्वजनीनो
 जातः इति कापयितुं दृष्टान्तमाह-दहन्निव जगन्नयमिति ।
 सङ्कर्षणो हि प्रलये तथोत्तिष्ठति यस्य मुखाद्वह्निरुद्गच्छति
 तद्वन्महादेवः तद्वन् प्रकटितवानित्यर्थः ॥ ४० ॥

१. श्रीमद्भुवनाचार्यकृतसारांशदर्शिनी ।

मौल्युत्तमैर्मौल्युत्तमेषु धृतम् उपासिततीर्थो योगीन्द्रास्तेषा-
 मपि तीर्थकर्म किञ्च ब्रह्मेव शुष्मद्विधानां स्रष्टा इन्द्रादिभ्यो
 'ऽप्येभ्योऽप्यधिकः ततोपि भवः ततोऽप्यहमेवमेते ब्रह्मा-
 द्यो धर्म यस्य कलाया एकस्या एव कलाः तथा अस्मत्तः
 सर्वेभ्योऽप्यधिकः श्रीः स्वरूपभूता शक्तिः उद्ग्रहेण उःकर्षेण
 ब्रह्मणः अस्य कृष्णस्य नृपासनं क किञ्चित्त्वैष्यः सका-
 शात् भिक्षित्वैव एतत्कृष्यैव लभ्यं स्यादिति
 वक्तव्यम् ॥ ३७-३८ ॥

• एवं वक्तव्यम् उपर्युक्तं तत्त्वमाह-सार्द्धपाशविकेन
 श्लोकेन अहो इति । मत्तानां मदिराभिज्ञानामिव मानिनां गर्व-
 वताम् अनुशासिता स्वयं दण्डकर्ता सन् माहवाः स्वलु कः
 सहेतुः सहेतुः नामति भावः ॥ ३९-४० ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

यस्य श्रीकृष्णास्य अक्षिपद्भुजः अखिले सकलैर्लोकपालै-
 र्निद्राभिभिः मौल्युत्तमैः शिरोभूषणयुक्तैः शिरोभिर्धृतम् किञ्चिद्भुना
 यस्य कलायाः कलाभूताः ब्रह्मा ब्रह्म श्रीश्च भवः उपासितानां
 तीर्थानामपि • तीर्थं शुद्धेर्निदानम् अक्षिपद्भुजः उद्ग्रहेण अस्य क
 नृपासनम् ॥ ३७-३८ ॥

मत्तानां मदिरादिना मनो गर्वस्तद्वता कक्षाः नीरसाः अनु-
 शासिता स्वयं दण्डकर्ता कः ॥ ३९-४० ॥

भाषाटीका ।

जिसके सरणारब्धि की रज को इन्द्रादिक सब लोक-
 पालोंने उत्तम मस्तकों पर धारण करी है और रज निज
 भेय को बाँझाकरने वारे से सेवित गंगादिक तीर्थन को भी
 पवित्र करने वारे है और जिस की कला की भी कलाकूप
 ब्रह्मा महादेव और मैं शेष तथा लक्ष्मी ये सब रज उस
 को चिर काल से मस्तक करके धारण करते हैं ऐसे
 श्रीकृष्ण को राज सिंहासन कहों अर्थात् वह राज सिंहा-
 सन के योग्य नहि है क्या ॥ ३७ ॥

और कौरवन के दीये हुए हि भूमि के खण्ड को
 यादवन लोग भोगते हैं यह कहना भी ठीक है और हम
 यादवन लोग पावन की जोड़ी हैं तथा कौरव लोग स्वयं
 मस्तक हैं यहभी ठीक है ॥ ३८ ॥

जैसे उन्माद से मस्त वारेन की वाणी नहिसाही जा
 ती तैसेहि एभ्यस्य से मत वारे भहं कारी खलन की अयुक्त
 कठार धाणीन को दण्ड देने में समर्थ कौन सहन करे
 गा ॥ ३९ ॥

इस लिये आज पृथिवी पर कौरवन नाज मात्र नहि
 रहने दुगा ऐसा निश्चय करके मानों त्रिलोकी को भस्महि
 करदेवेंगे इस प्रकार अत्यन्त क्रोधित होकर हलको लेकर
 श्रीवलदेव जी खड्ग होगए ॥ ४० ॥ ●

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

लाङ्गलाग्रेण दक्षिणतः प्राकारमूलं निजानेन उद्विदार्य
 उन्पाठ्य ॥ ४१-४२ ॥

जिजीविषव इत्यन्तराधिक्यं सोढव्यम् ॥ ४३ ॥

मूढानां प्रभावानभिज्ञानाम् अतिक्रममपराधम् ॥ ४४-४५ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवशेषिणी ।

गङ्गायां विचकर्ष ब्रह्मादानेनुमारभत किमर्थं प्रहरिष्यन् संहर्तुं
 मित्यर्थः । किं वा गङ्गायां प्रहरिष्यन् प्रकर्षेण पातयिष्यन्

भीमज्जिग्मोऽवामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निमज्जितुमित्यर्थः । एवं तद्विच्छया लाङ्गलस्य दैव्यादिकं ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

- जलेति युग्मकम् । आदावापूर्णं तत्त्वापूर्णं पश्चात् पतदालोक्य तत्पश्चात्प्राप्त्यमाणं तेन जिजीविषव एवेति सर्वाभिमानो निरस्तः प्रभुमिति परमेश्वरबुद्ध्या शरणं जग्मुर्नित्यर्थः । यद्वा सर्वापराधक्षमा-समर्थम् इति शरणे योग्यतोक्ता यद्वा साम्बस्य विशेषणं प्रभुभावेन पुरस्कृत्य एतच्च पुरीपतनेनैतयोरानिष्टं स्यादित्यभिप्रायस्यज्जेन श्रीरामस्य प्रीत्यै प्राक् तदपेक्षितसमर्पणेन च श्रीरामस्य तु साम्बपतनशङ्कानपेक्षा पुर्याकर्षणस्य भीषणतामात्रतात्पर्येण ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

कथं शरणं जग्मुस्तदाह—रामेति । हे जगत्सुखप्रद ! धीप्साति भयात् ननु भक्तानेव रमयामि नत्वन्यानिर्ति चेत्सत्यं तथापि जगतस्त्वमेव गतिः नत्वन्यः कोपीत्याहुः हे भ्रातृभ्रातृणा-माधार आभयेति तत्र हेतुः अधीश्वर हे ब्रह्मादीनामपीश्व-रेति अतोऽस्माकं अपराधमिति शेषः यद्वा नः अस्मान् भक्तु-मर्हसि ननु महापराधिनो यूयं न क्षमायोग्याः तत्राहुः मूढाना-मज्ञानाम् अतः कुबुद्धीनां दुरभिमानिनां दुष्टविचाराणां वा यतस्तव प्रभावं न विद्मः अतोऽस्मदादीनामपराधो दीनवात्स-ल्येन न प्राह्य एवेति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

सलक्ष्मणं लक्ष्मण्या स्वभार्यया सहितम् ॥ ४३-४५ ॥

भीमद्वारराधवाच्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

लाङ्गलाप्रेणेति । स रामः गजाद्वयं नगरमुद्दिदार्थं दक्षिणतः प्राकारमूले निष्ठातेनात्पाद्य गङ्गायां प्रहरिष्यन् पातयितुं इत्यर्थः विचकर्षाकृष्टवान् यतोऽमर्षितः ॥ ४१ ॥

जलयानमिवेति । आकृष्यमाणमत एव जलयानं प्लव-मिवापूर्णं क्षमद्वारायां पतच्च नगरमालोक्य जातः सम्भ्रमः सम्यक् क्षमः कम्पां येषां ते ॥ ४२ ॥

जिजीविषवः जीवितुमिच्छवः कुटुम्बैः सहिताः न राममेव शरणं ययुः सलक्ष्मणं लक्ष्मणया सहितं साम्ब पुरस्कृत्य पुरतो निधाय बद्धाञ्जलयः प्रोचुश्च ॥ ४३ ॥

उक्तिमेवाह—रामरामेति पञ्चभिः । कुबुद्धीनां नास्तीकमपराध-मिति शेषः ॥ ४४ ॥

भीमद्विजयचञ्चलीशं कृतपदरत्नावली ।

कुटुम्बीनामिति दीर्घद्वन्द्वसः ॥ ४४ ॥

भीमद्विजयभावायकृतसुबोधनी ।

क्रियामाह—लाङ्गलाप्रेणेति स्त्रियां बालाञ्च युद्धे मारयितु-मशक्या इति तस्यां भूमाशुपत्तयाः कौरवा एवेति लोके प्रसिद्धा

भविष्यन्तीति नगरमेवोद्दिदार्थं जग्मास्तरेपि तथात्वाभावात् गङ्गायां प्रहरिष्यन् विचकर्षं क्रियाद्वयं निष्पन्नं त्रितीयां क्रियां निवारयितुं चकारः प्रहरणे बिलम्बहेतुमाह—अमर्षित इति । अनिक्रोधावशात् न कृतवान् अविचारे वा प्रहरणमुद्देश्ये हेतुः ॥ ४१ ॥

कथमेतावता शिभा जातेत्याकाङ्क्षायामाह—जलयानमिवेति । आ समन्तात् पूर्णं यस्मिन् तदापूर्णं नगरं शत्रुन्तं क्रिया भिन्नं वाक्यं गङ्गायां पततदिति मरणवद्वयकताप्रतिबोधने मरणञ्च ज्ञापितवान् तत्र हेत्वन्तरनिराकरणाद्यबलक्रियादर्शने कौरवाणामाह—आकृष्यमाणमिति । कौरवत्वद्वयसहजदोषाभावः जातसम्भ्रमा भीताः अनेन गर्वनिवृत्तिनका अतो दोषस्य निवृत्तत्वात् गुणस्य च विद्यमानत्वात् शरणं जग्मुः ऐकमत्य-माह—सकुटुम्बा इति । मोक्षाभावायाह—जिजीविष इति निमित्ते विद्यमाने शरणगतिमपि नाङ्गीकुर्यादिति साम्बस्य सभार्य-स्यानयनमाह—सलक्ष्मणमिति । लक्ष्मणासहितं प्राञ्जलयो विहाय-नार्थाः कथमपकर्षोऽङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राह—प्रभुमिति । ते हि पूर्वं वात्समात्रहारित्वं भगवतो ज्ञातवन्तः पश्चात् क्रोधे कृते भीताः ॥ ४२—४३ ॥

स्तोत्रमाहुः पञ्चभिः—रामरामेति—

पूर्वं कृतापराधस्य क्षमापनमिहोच्यते ।

कीडार्थत्वं तत्र हेतुः महत्त्वज्ञापि साग्वनम् ।

अन्यार्थञ्च समारम्भः शरणञ्च वयङ्कृताः ॥ ”

नत्रापराधक्षमायां पञ्चहेतूनाह—रामेति । रमणार्थकत्वादेरेण द्विस्सम्बन्धनमयमपि हेतुः परं भगवद्धर्मः अखिलाधारिणि वयमाधेयाः न हि योऽयं विभक्तिं स तदपराधं मन्यते अज्ञान-मपि हेतुरित्याह—प्रभावं न विदामह इति । यद्यपि सहजः प्रभावो ज्ञायते तथाप्यत्राविष्कारं न करिष्यसीति न जानीमः सर्वत्रावनारेषु प्रतिज्ञानार्थमात्रपूरकत्वात् नन्वेतादृशोप्यर्थः प्रतिज्ञासिद्ध एवेति कथमज्ञानं तत्राह—मूढानामिति । विचार-रहितानामिति ननु सर्वेषां कथं विचाराभावः । तत्राह—कुबुद्धीना-मिति । दुर्बुद्धित्वान् कैश्चिदुक्तमपि न शृणीममित्यर्थः—

“बुद्धिर्न शुद्धा नो शास्त्रं नापि ज्ञानं स्वतः कश्चित् ।

प्रभुः स्वामी भवाद्यापि धारकः क्षमामर्हति ॥ ४४ ॥

भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शनी ।

लाङ्गलाप्रेण तद्विच्छया बर्द्धितस्य लाङ्गलस्याप्रेण दक्षिणतः प्राकारमूले निष्ठातेन उद्दिदार्थ्य उत्पाद्य विचकर्षं बद्धाञ्जला-न्तिकमानिनाय किं कर्तुं प्रहरिष्यन् प्रहर्तुं साम्बं विना सर्वमेव नगरं स्वजलेनेव प्रहृत्य वध्यतामिति गङ्गां प्रतीत्यादेशात् निष्कौ-रवां पृथ्वीं करिष्य इति प्राक्प्रतिज्ञातञ्च सर्वनगरमिज्ज-नेऽपि साम्बस्य न किमप्यमङ्गलमभविष्यदिति ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

जलयानमुपमिव आ समन्तात् पूर्णत इत्यापूर्णं जिजीविषव इत्यक्षराधिक्यं न दोषः नवाक्षरकपादो वृत्तभेदोऽस्तीति भाषा-वृत्तावृत्तः सलक्ष्मणं साम्बं पुरस्कृत्येति रामं सद्यः प्रसादयितुम् ॥ ४२—४५ ॥

स्थित्युत्पत्त्यप्ययानां त्वमेको हेतुर्निराश्रयः ।

लोकान् क्रीडनकानीश क्रीडतस्ते वदन्ति हि ॥ ४५ ॥

त्वमेव मूर्ध्निदमनन्त लीलया भूमण्डलं विभर्षि सहस्रमूर्धन् ।

अन्ते च यः स्वात्मनिरुद्धविश्वः शेषेऽद्वितीयः परिशिष्यमाणः ॥ ४६ ॥

कोपस्तेऽखिलशिक्षार्थं न द्वेषाच्च च मत्सगान् ।

विभ्रतो भगवन् सत्त्वं स्थितिपालनतत्परः ॥ ४७ ॥

नमस्ते सर्वभूतात्मन् सर्वशक्तिधराढ्यय ।

विश्वकर्मज्ञमस्तेऽस्तु त्वां वयं शरणकृताः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

उद्दिष्टार्थं उत्पाद्य गङ्गायां प्रहरिष्यन् निमज्जयितुमित्यर्थः ।
विश्वकर्ष आकृष्टवान् लाङ्गलवृद्धिः साम्बगोविन्दादिरक्षासु तत्-
सङ्कल्पादेवेति हेयम् ॥ ४१—४३ ॥

सन्तुमर्हति अपराधमिति शेषः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

• श्रीवलदेव जी अत्यन्त क्रोधित होकर हलके अप्रमाण
करके हस्तिनापुर को उखाड़कर उसको गङ्गा में गेरने
के लीचते भए ॥ ४१ ॥

• जब नगर खिचने लगा तब तो नौकाके समान घूमकर
गङ्गा में गिरने लगा उसको देखकर कौरवों को सम्भ्रम
होगया ॥ ४२ ॥

कुटुम्बसहित जीनेकी इच्छा करके लक्ष्मणा सहित साम्य
को आगे फर के और अजलि जोड़कर सर्व शक्तिमान्
श्रीवलदेवजी क्रेहि शरणि जाते भए ॥ ४३ ॥

• और इस प्रकार प्रार्थना करने लगे कि हे राम २ हे
अखिलाधार ! आप के प्रभावको हम सब नहि जानते
इस लिये मूर्ख कुबुद्धि हम लोगों के अपराधको आप क्षमा
करने के योग्य हौ ॥ ४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषाटीका ।

शेषे शयनकुर्यात् शेषपर्यङ्के परिशिष्यमाणो यः स च
त्वमेवेति श्रुतिः ॥ ४६ ॥

अस्मासु कोपश्च तवायमुचित एवेत्याहुः—कोपस्त इति ।
स्थितिपालने तत्परस्तात्पर्यवान् कोपः पाठान्तरे सम्बोधनम् ॥ ४७ ॥
विश्वं कर्म कृत्यं यस्य स त्वमिति सम्बोधनम् ॥ ४८ ॥

श्रीमर्द्धावगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदंशभूतसङ्कुर्वणाभ्यमहत्सङ्घट्टपुराणभेदेनाधीश्वरत्वमेवाभि-
[१३५]

व्यञ्जयन्ति—स्थितीति । स्थितेरादौ निर्देशः सम्प्रति पालनापेक्षया
न च तेषु तवाभ्यापेक्षाऽस्तीत्याहुः निजाभय इति पाठः क्वचित्
नच नैः प्रयोजनमपीत्याहुः लोकानिति । “लोकवत् लीला-
कैवल्यम्” इतिन्यायेनेति भावः । तदुक्तं नारायणाभ्यास्य—

“सुष्ठ्यादिकं हरिर्नैव प्रयोजनमपेक्ष्य तु ।

कुरुते केवलानन्ददात् यथा मत्तस्य नर्तनम्” ॥ इति ।

किन्तु सङ्कल्पमात्राद्यथावत्करणाच्च त्वयि सर्वज्ञत्वा-
दिकन्तु विशेष इति भावः । अतः क्रीडता त्वया वयं यथा
नियुक्ताः स्मः तथैव प्रवृत्ता इति कुबुद्धित्वेप्यस्माकं को नाम
दोषस्तव सन्तुमेवाहंसीति तात्पर्यं निजाभय इति पाठे भक्त-
मात्रापेक्षया स्थित्यादिकर्त्ताप्यानुपङ्गिकतयान्येषामपि स्थित्यादि-
कर्त्ता भवसीति व्याख्येयम् ॥ ४५ ॥

तत्रापि निजमूर्त्तिविशेषेण परमकृपया पृथ्वीधारणान्
पालनमेव तव मुख्यमित्याहुः—त्वमिति । अनन्त हे अपरिच्छिन्नत्वा-
दनन्तसंज्ञक अतो हे सहस्रमूर्धन् ! अतो लीलयैव तेष्व-
केन मूर्द्धा इदं सर्वाधारं विभर्षि नच प्रलयेपि पालकत्वं
व्यभिचरसीत्याहुः—अन्तेचेति । नैमित्तिकप्रलये स्वस्य आत्मनि
विग्रहे निरुद्धं स्थापितं संरक्षितं विश्वं येन स गर्भोदकशायि-
रूपेण शेषे अद्वितीय इति तदानीं वैलोक्ये न विद्यते द्वितीयो
यस्य सः ॥ ४६ ॥

अतः कोपोपि तव जगत्पालनायैवेत्याहुः—कोप इति । खलु
निश्चितम् अखिलेति पाठे अखिलस्य शिक्षार्थं हितायत्यर्थः ।
यतः स्थितये यत्पालने तत्परः अत एव न द्वेषाच्च च मत्सगान्
यतः सत्त्वं गुणं श्रीविष्णुरूपेण विभ्रतः पुष्पतः तेन च न
तत्रोपकृतिरित्याहुः—हे भगवन् ! स्वाभाविकशक्तिविलासैश्वर्यादि-
प्रशस्तेति अतो लोकद्वयैव तत्पोषणमिति भावः ॥ ४७ ॥

तथाप्याकर्षणादनिवृत्तं दृष्ट्वा अतिभीत्या तत्प्रियनामसङ्कीर्त्त-
नेन मुहुः प्रणमन्तः शरणं यान्ति—नम इति । नमस्कारे हेतुः हे
सर्वेषामभूतानाम् आत्मन् अन्तर्यामिन् ! अत एव सर्वशक्तिधर
सर्वेन्द्रियविधिधृतिप्रवर्त्तनात् यतोऽध्यय हे सर्वश्रव्यपूर्ण !
अतो विश्वकर्मन् हे जगत्स्रष्टृत्यर्थः । अस्त्विति नमस्कारस्य
नित्यसत्तां प्रार्थयन्ते शरणगमनयोग्यता च तैरेव विशेषणैः
तत्र सर्वेति परमैश्वर्यमुक्तं तत्र हेतुः सर्वशक्तिधर इति तत्रा-
व्यव्ययात् तदेव दर्शयन्ति विश्वेति ॥ ४८ ॥

श्रीसुक्तांनसङ्कृतशुकपक्षीयम् ।

अद्वितीयः समाभ्यधिकरहितः दृढवीर्यः स्वभावः कार्यो-
न्मुखं कुर्वन् ॥ ४६-४८ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

स्मितीति । अप्ययः प्रलयः तेषां त्वमेक एव हेतुराधार-
नयेतिभावः । कस्तर्हि मम हेतुस्तत्राहुः-निजाभ्य इति । निज
आत्मा आधारो यस्य सः हे ईश ! क्रीडतस्ते तवैत क्रीडनकान्
क्रीडापकरणभूतान् वदन्ति त्वद्याध्यात्मविदः ॥ ४५ ॥

त्वमेको हेतुरित्यनेनैव प्रपञ्चयति-त्वमिति । हे अनन्त मूर्जे-
त्यस्य सहस्रेत्यादिः सहस्रमूर्जा त्वमेक एवेदं कृत्वा भूमण्डलं
मूर्जिं लीलयेव विभर्षि मन्ते प्रलये स्वात्मनि दृढं लीनं
विश्वं यस्य स अत एवावशिष्यमाणोऽत एवचाद्वितीयः
समाभ्यधिकरहितः शेषे शयिष्यसे परमात्मदृष्ट्येव-
भुक्तम् ॥ ४६ ॥

कोप इति । हे क्षितिपालनतत्पर ! हे भगवन् ! सत्त्वं शुद्ध-
सत्त्वमयं शरीरं विभ्रतस्तव कोपः केवलं शिक्षार्थमेव ननु
द्वेषाभापि मत्सराद्य द्वेषोऽस्मीतिः मत्सरः कौटिल्यम् ॥ ४७ ॥

शरदयस्वोपयुक्तगुणैः सम्बोधयन्तः शरणं व्रजन्ति-
सर्वभूतात्मभित्त्यनेन सार्वज्ञं सर्वशक्तिधरेत्यनेन स्वशक्तिस्त्व
अव्ययेत्यनेन रागद्वेषादिविकारराहित्यम् अत एव सर्वं
सुदृश्यं विश्वकर्मन् इत्यनेन परस्वज्ञाकं भवति कियत् इति
कर्म कार्यं विश्वं यस्य कार्यं तथाभूतेत्यर्थः । सर्वमिदं परमात्म-
दृष्ट्योक्तम् ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भजयज्जतीर्थकृतपदरत्नावली ।

क्रीडनकान् क्रीडासाधनान् ॥ ४५ ॥

अन्ते जगत्संहारे परिशिष्यमाणोऽद्वितीयः शेषे ॥ ४६ ॥

जगद्विभ्रतः न कोपोऽस्मिन्निशितार्थं सत्त्वं स्थित्यादितत्परः
मद्भिरत्र हलधरे यथोचितं ग्राह्यमनुचितमन्तर्यामिनिवयमिति
नान्पर्यमवगन्तव्यं विश्वस्य प्रपञ्चस्यानुग्रहार्थं कर्म विक्रम-
लक्षणां व्यापारो यस्य स तथा तस्य सम्बुद्धेः हे विश्व-
कर्मन् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

किञ्चास्माभिरेवमपि न प्रार्थयितव्यं यतस्तत्रैव लीला-
स्थानं जगदिति तदाह-स्थित्युत्पत्तिरिति । एकनैवोपस्थादिकं
क्रियते स्वस्मिन्नेव स्थिते न तत्र तथाकरणं प्रयोजनं लीला
तदाह-लोकान् क्रीडनकानिति । ईश इति सम्बोधनम् अन्यथा
न कुर्यादिति ज्ञापयति क्रीडनका यन्त्रादयः अन्यक्रीडार्थेषु
व्यावर्तयन्ति-क्रीडतस्त इति । वदन्तीति प्रमाणं व्यासादयः
युक्तश्रवणमयः पूर्णत्वान्यथाप्रवृत्तिरयुक्ता ॥ ४५ ॥

किञ्च समानेषु दण्डः क्रियते ननु मद्यकतुल्येषु अतोति-

तुल्यत्वाद्दस्मानु कोपो न युक्त इत्याशयेनाह-त्वमेव मूर्जोद-
मिति । अस्य कियती वार्त्ता पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णं भूमण्डलम्
अनन्त मूर्जा लीलया विभर्षि तादृशसहस्रमूर्जा भवान्भूमण्डला-
दधिकमात्रपरिमाणमायाति- न व्यापकतेत्यनन्तेति न केवलं
मन्यप्रणया धारणं किन्तु स्वरुपया यतः अन्ते जगत्समि
दं विश्वं यतस्तादृशो भवान् अद्वितीयः शेषे शिष्टो भवसि
यतः परिशिष्यमाणः त्वमेव अतः शेषनामेति भावः ॥ ४६ ॥

एवमपि महतः अत्यल्पेषु क्रियाकारोऽनुचितं इति
निरूप्य कृतस्य कोपस्यान्यथाविनियोगमाह-कोपस्त इति । लोकं
द्वेषा कोपो भवति द्विष्टे वा महत्युत्कर्षासङ्गनात् तदुभयं
न प्रकृते किन्तु शिक्षार्थमेव सर्व एव भगवतो बालका इति
ज्ञापयितुमस्मिन्नपदं तत्र हेतुः, गृह्यतो भगवन् सत्त्वमिति ।
गुणान्तरैरसंपृष्टसत्त्वमन्यथावाधितं स्यात् सत्त्वस्यैव महत्
प्रयोजनमित्याह-स्थितिपालनतत्पर इति । जगतो मर्यादा पालन-
ज्ञान्यथा न स्यात् ॥ ४७ ॥

शरणागतिं प्रार्थयितुं नमस्यन्ति-नमस्त इति । नमनमात्रे-
णैव प्रसादयोग्याय सर्वभूतात्मभित्ति आत्मा स्वरूपेणापि
तुष्यति सर्वशक्तिधरेस्त्वस्मदादितामसशक्तयोपि तवैव अस्मदीयं
सर्वं धर्माधर्माश्च भवानित्युक्तम् एवं सत्यस्मदीयदोषसम्बन्धः
स्यादित्याशङ्क्याह-अव्ययेति । किञ्च पतत्पुरमङ्गः पुनरप्येतत्
कर्त्तव्यः स्यादित्याशयेनाह-विश्वकर्मभित्ति । विश्वं कर्म यस्येति
स्मदादिप्यतिक्रमाभावात् नमनं प्रार्थयन्ते नमस्तेतिवति एवं
प्रसन्नं विद्यायाः त्वां वन्दे शरणं गता इति ॥ ४८ ॥

श्रीमद्भिननाथकवार्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

शेषे स्वपिबि शेषपर्यङ्गेऽद्वितीयः त्रैलोक्ये त्वदन्यस्य तदानी-
मविद्यमानत्वात् ॥ ४६ ॥

सत्त्वं पालनार्थकं सत्त्वगुणमिदानीं विभ्रतस्तव कोपोय
मखिलानां शिक्षणार्थमेव कोपः क्रीडाः स्थितेः, शिष्टमर्ष्यादाया
पालने तत्परत्वात्पर्यवान् यदयकोपः कृतस्तत एव व
शिष्टाः सम्प्रत्यभूम पूर्वन्तु दुष्टास्त्वामपश्यन्तो गर्वान्वा एवास्मे
भावः निर्विसर्गपाठे सम्बोधनपदम् ॥ ४७ ॥

दुष्टान् वो वधिष्याम्येति चेत्तत्राह-सर्वशक्तिधर अस्मा
मारणेपि पालनेपि शक्ति इत्यास्थेव अव्ययेत्यस्माकं जीव
मरणेवा तव न किमपि भवेति किञ्च हे विश्वकर्मणि
विश्वमिदं तवैव कर्म कार्यमिति जीवयितुमेवास्मान्हेसीति
भावः ॥ ४८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

क्रीडनकान् क्रीडापकरणान् ॥ ४५ ॥

अन्ते संहारे स्वात्मनि दृढविश्वः दृढं प्रलीनं वि-
यस्मिन् सः अत एव परिशिष्यमाणः अत एव अ-
तीयः निस्समानातिशयः शेषे अपिष्यसि गृहाद्विद्व-
बोध्यम् ॥ ४६ ॥

श्रीशुक उवाच ।

एवं प्रपन्नैः संविप्रैर्वेपमानायनेर्बलः ।
प्रसादितः सुप्रसन्नो मामैष्ट्यभयं ददौ ॥ ४९ ॥
दुर्योधनः पारिवर्हं कुञ्जरान् षष्टिहायनान् ।
ददौ च द्वादशशतान्ययुतानि तुरङ्गमान् ॥ ५० ॥
रथानां षट्सहस्राणि रौक्माणां सूर्यवर्चसाम् ।
दासीनां निष्ककण्ठानां सहस्रं दुहितृवत्सलः ॥ ५१ ॥
प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं भगवान् सात्वतर्षभः ।
समुतः सस्नुषः प्रायात्सुहृन्निभिनन्दितः ॥ ५२ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इष्टदुहो ईष्टया इति अखिलानां शिक्षार्थम् ॥ ४७-४८ ॥

भाषा टीका ।

जगत्की सृष्टि पालन संहार के एक आपदि कारण हो और आप स्वयं निराधार हो, हे ईश ! जिस कारण से आप कीड़ा करते हो इसी लिये ऋषिलोक सब लोकन को आप की कीड़ा के साधन कहते हैं ॥ ४५ ॥

• हे अनेक ! हे सहस्र शिर ! इस भूमण्डलको लीला करकेहि आप अपने मस्तकपर धारण करते हो, और प्रलय कालमें इस विश्वको अपने शरीर में रक्कड़ अब शेष अद्वितीय होकर जो शयन करने वारा कारण है सो आपदि हो ॥ ४६ ॥

हे भगवन् ! शिष्ट पुरुषों की मर्यादा के परिपालन में तूपर होकर आप शुद्ध सत्त्व गुणको धारण करते हो इसीलिये आपका कोप सबको शिक्षा के अर्थ है कुछ द्वेष अथवा मत्सरपने से आपका कोप नहीं है ॥ ४७ ॥

हे सर्वभूतात्मन् ! हे सर्वशक्तिधर ! हे अव्यय ! आप के अर्थ नगरस्कार है, हे विश्वकर्मन् ! पुनरपि आप के अर्थ नगरस्कार होय हम सब आप के शरणि में आये हैं ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वेपमानमयनं पुत्रं येषां तैः ॥ ४९ ॥

तुरङ्गमांश्च द्वादशयुतानि ॥ ५०-५१ ॥

सुहृन्निः कौरवैः ॥ ५२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सम्पदगुह्यैर्भीतैः तत्र हेतुः-वेपेति । सम्प्रसन्नस्यककोपोऽभूत्

ततश्च प्राकारमूलादलमुद्धृत्य सम्भृतवानिति वेपम् ॥ ४९ ॥

दुरिति युष्मकम् । तावज्ज्ञाने हेतुः, दुहितृमिति । अनेन श्रीबलदेवे न तत्रत्ये च लोके प्रीते सति मम दुहितुरनादरो न स्यादिति विचिन्त्येति भावः ॥ ५०-५१ ॥

भगवान् सर्वैर्भ्यर्च्यपूर्णोपि प्रतिगृह्य स्वीकृत्य कुतः सात्वतर्षभः श्रीभीष्मादिमकवात्सल्यादिति भावः । ब्रह्मा यादवभेष्टः यदुकुलप्रीत्यर्थमिति अभिनन्दितः अनुमोदितः आनन्दप्रदानेन अनुज्ञात इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

श्रीसुरशेनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

वेपमानैः कम्पमानैः भीतैः ॥ ४९-५४ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतमागधतन्त्रचन्द्रिका ।

एवमिति । संविप्रैः भीतेरन एव कम्पमानैरत एव प्रपन्नैः प्रसादितः प्रसन्नश्चासौ हलायुधः रामः भवं माकार्षेयमभयं ददौ ॥ ४९ ॥

दुर्योधन इति । पारिवर्हमुपायनं ददाविति सम्बन्धः, तदेव प्रपन्नयति-द्वितीयान्तैः षष्टि हायना अस्मरा येषां तान् द्विशतञ्च साहस्रञ्च तयोः समाहारः तावतो गजान् ददौ द्वादशसाहस्रमिति पाठान्तरे तु स्पष्टोऽर्थः । तुरङ्गमांश्च द्वादशनियुतानि ददौ ॥ ५० ॥

रथानामिति । रौक्माणां खर्णालस्कृतानां सूर्यस्येव वर्चो येषां तेषां रथानां निष्कं पदकाव्यं भूषणं कण्ठे यासां तासां दासीनां सहस्रं ददौ तत्र हेतुः दुहितृवत्सल इति ॥ ५१ ॥

प्रतिगृह्येति । तत्सर्वम् उपायनं प्रतिगृह्य सात्वतर्षभो रामः सुतेन स्नुषया च सहितः सुहृन्निः कौरवैरभिनन्दितो ययौ ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

सम्बिप्रैर्मयसङ्गातैः वेपमानानां कम्पमानानाम् भृङ्गोपाङ्गानाम्

ततः प्रविष्टः स्वपुरं हलायुधः समेत्य बन्धूनुरक्तचेतसः ।

शशंस सर्वं यदुपुङ्गवानां मध्येसभायां कुरुषु स्वचेष्टितम् ॥ ५३ ॥

अद्यापि च पुरं ह्येतस्मूचयद्रामविक्रमम् ।

समुन्नतं दक्षिणतो गङ्गायामनुदृश्यते ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्द्धे हस्तिनापुरकर्षणविजयोनाम

अष्टपष्ठितमोध्यायः ॥ ६८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मस्तोत्रम् ।

अयनैराभयेः ॥ ४९-५० ॥

रौक्माणि हेमचिताभ्यामरणान्येषां सन्तीति रौक्मिण-
स्तेषाम् ॥ ५१-५३ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनो ।

तैः स्वामिप्रायो जात इति प्रसन्नो जात इत्याह—एव-
मिति । प्रपत्तिः प्रतीकारः संश्लिष्टा मनसि पूर्वधर्मरहिताः
वेपमानमयने स्थानं गृहं शरीरञ्च येषामिति मये हेतुः
शरीरे च गर्वाभाव उक्तः अतस्त्रयोक्तमधर्मवर्जिनः प्रसन्नो
जातः प्रसादकार्यं कृतवानित्याह—मामिष्टमयं ददाविति ।
घात्या सहकारिकं कृत्वा मानसमयं ददौ ॥ ४९ ॥

कन्यासमर्पणं वारयितुं पारिवर्हमाह—दुर्योधन इति । षष्टि-
हायनाः पूर्णसम्बत्सराः सहस्रं शतवयस्य गङ्गा द्वादशैवा-
युतानि तुरङ्गमाः रुक्मसम्बद्धानाम् ॥ ५० ॥

स्थानामिति । बलप्रीतिः सूचिता सूर्यवर्चसां सर्वलोकप्रसि-
द्धानां भासा सम्बत्सरा ऋतवश्च शतादिसङ्ख्याया प्रीणिता
इति काव्यलोका सन्तोषतः शाम्बश्च महादेवावतारः बलश्च तथा
त्रयोपि प्रीणिताः अम्बां प्रीणयति । दासीनामिति सहस्रं
दुहितृवत्सल इति दाने तस्याभिप्रायः ॥ ५१ ॥

उपदाने कदाचित् दूहितरि कांषं कुर्युरिति तेषां प्रणि-
पत्तिमुक्त्वा बलभद्रस्य तदङ्गीकारमाह—प्रतिगृह्येति । शान्ति-
नन्दनार्थं प्रतिग्रहपदम् अयं दत्तवान् स्वयञ्च तद्वत्त्वं गृहीत-
वान् तत्सर्वमिति असङ्कोचात् शुद्धभावः तस्य स्थापितः
तस्य हेतुर्न दाने किन्तु स्वपक्षे भगवाद् तत्पक्षे सात्वतवञ्ज
इति भक्तनां स्वामी अन्यजीवाः सापराधा एव भवन्तीति
न्यायविधस्यानङ्गीकारे भक्तिमार्गे उत्सङ्गः स्यात् स्वस्य
तदग्रहणं वारयति—ससुतः ससुत इति । सुहृद्भिरनुमोदित
इति पराक्रमेण वैषम्याभाव उक्तः ॥ ५२ ॥

श्रीमद्विभनाथकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

वेपमानमयने पुरं येषां तैः ॥ ४९ ॥

कुञ्जरान् द्वादशशतानि तुरङ्गमास्तु द्वादशायुतानि ॥ ५० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

वेपमानं कम्पमानमयने पुरं येषां तैः ॥ ४९ ॥

पारिवर्हं विवाहकाले देयम् कुञ्जरान् द्वादशशतानि त-
ुरङ्गमांश्च द्वादशायुतानि ॥ ५०-५४ ॥

भाषाटीका ।

जिन का पुर घूम रहा है इसीलिये भयभीत होकर
और शत्रु में जाये हुए कौरवोंने प्रसन्न करके भीष्म
देवजी अत्यन्त प्रसन्न होकर बोले कि आप भय मत
करो इस प्रकार कौरवोंको अभय देते भए ॥ ४९ ॥

पुत्री में प्रेम वारा दुर्योधन दायजे में साठि रईस
वारह से हस्ती और वारह हजार तुरङ्ग देना भया ॥ ५० ॥
सुवर्ण से मढे हुए सूर्य के समान तेज वार
हजार रथ और कण्ठ में धुकुधुकी धारण किये ५
हजार दासी देता भया ॥ ५१ ॥

यदुवंशीन में श्रेष्ठ भीष्मदेव भगवान् दुर्योधन
दिए हुए सब दायजेको लेकर पुत्र सहित और व
पुत्र सहित और कौरवों से आनन्दको प्राप्त होकर द्वार
पुरीको आवते भए ॥ ५२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मध्येसभायां सभामध्ये ॥ ५३-५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

अष्टपष्ठितमोध्यायः ॥ ६८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतांषिणी ।

स्वायां पुरीष अतः प्रकर्षेण गीतमङ्गलवार्त्तादिनाऽऽविष्ट-
सन् बन्धूनुरक्तचेतसः यतोऽनुरक्तचेतसः अनुरागे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सदा तद्वर्त्मनिरोक्षकानित्यर्थः । पञ्चाद्यदुपुङ्गवानुप्रसेनादीन् प्रति शशस्य सभायां विषये यन्मध्यं तस्मिन् समामध्य इति सर्वेषामेव प्रहर्षणाय अतः स्वस्य चेष्टितमेव प्रधान्येन तेषां दुष्कृतिर्न यत्किञ्चिद्व्यत्यर्थः ॥ ५३ ॥

अहो महान् प्रभावः श्रीमतो बलदेवस्येति सहर्षमाह—अद्यापीति । व इति चेति वा पाठद्वयम् एतदिति स्थाप्यशेषयति दक्षिणतो गङ्गायां गङ्गाया दक्षिण पुरो दक्षिणभाग इत्यर्थः । अनु निरन्तरं दृश्यते ॥ ५४ ॥

अहो धाम्प्यं साहसञ्च सन्नः पश्यन्तु मेऽद्भुतम् ।

स्वाम्यसौ मौनकृद्यत्र तत्र याचालतां भजे ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

ति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

श्रीमद्भीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत इति । स्वपुरीं द्वारकाम् अनुरक्तं चेतो येषां तान् बन्धून् यदूनं समेत्य यदुपुङ्गवानां मध्येसभायां सभायामञ्जयं गच्छन्तु स्वचेष्टितं तत्सर्वं शशस्य कथयामास ॥ ५३ ॥

यद्वलेन गङ्गायां पुरपातनं तदस्मभावितं मन्वानं राजानं प्रत्याह मुनिः—अद्यापीति । सो युष्माकं पुरं हास्तिनं रामपराक्रमद्यापि सूचयद्भर्त्सते तत्र विष्णुमाह—समुन्नतमिति । गङ्गायां दक्षिणतः समुन्नतं सत् दृश्यते ननु ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्भीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

रामविक्रमो जलरेखावत् नभरो न किन्तु सर्वचक्षुर्विषय इत्याह—अद्यापीति । रामविक्रमं सूचयत् गङ्गायां दाक्षिणतः समुन्नतं दृश्यते इत्यन्वयः ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्भजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या नवतितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे

अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कमसन्दर्भे

अष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभार्यकृतसुबोधिनी ।

बलभद्रचरित्रस्य प्रत्यापत्तिमाह—ततः प्रविष्ट इति । अन्यथा नन्दव्रजं गत इति घट्ट भगवतः किञ्चित्कर्त्तव्यमाह स्यात् स्वपुरीं द्वारकां निर्विचारप्रवेशार्थमुक्तं इलायुध इति विचाराभावः सर्वान् ज्ञापयित्वा समजस्कृते पुरे प्रवेष्टव्यं विवाहे विरोधे वा न कर्त्तव्यो मैत्रीवेति उभयकरणात् विचाराभावतः पुर-प्रवेशानन्तरं बन्धून् समेत्य असम्भत्यभाषायानुरक्तचेतस इति स्वपौरुषञ्च स्वयमेवोक्तवान् तस्मिन्निष्ठञ्च स्वचेष्टितं नगराकर्षणम् ॥ ५३ ॥

तस्य चरित्रस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वमाह—अद्यापीति । एतद्वस्ति-नापुरं गङ्गासमीपे गङ्गामध्य इव वा तस्य सहजकूपं तत्र भवतीत्याह—सूचयद्भामविक्रममिति । अतो दक्षिणतः समुन्नतं कुलस्थानं कुलप्रदेश एवागता भवतीति नत्वपरः इदन्तु विपरीतमिति रामपराक्रमस्य सूचकं भवति इदानीन्तु तन्नगरं गङ्गायां पतितमिति ज्ञातव्यं “गङ्गाद्वये हते नद्या” इति वादशे चक्ष्यति अतो नादर्शनविरोधः शङ्कनीया भवति कथनसमयेतु दृश्यते एव ॥ ५४ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीयल्लभ-

दीक्षितधिरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे

एकोनविंशाध्यायविवरणम् ॥ १९ ॥ ६८ ॥

श्रीमद्भिवनाथकवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

इति साराधर्षिण्याम् हर्षिण्याम् भक्तचतसाम् ।

अष्टषष्टितमोऽध्यायः दशमेऽङ्गनि सङ्गतः ॥ ६८ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

अष्टषष्टितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६८ ॥

भाषा टीका ।

अब भीबलभद्रजी के चरित्र की भीशुकदेवजी फिर प्रत्यापत्ति वर्णन करते हैं, कि—तदनन्तर हल जिनका आयुध ऐसे भीबलदेवजी अपने भीद्वारका नगर में प्रवेश करके अनुराग भुक्तवित्तधारे अपने बन्धुओं के साथ मिल कर यदु श्रेष्ठों को सभा के मध्य में जो आपने कौरवन के बीचमें हस्तिनापुर में जाकर चेष्टा करी उस सब समाचार को कहते हुए ॥ ५३ ॥

अब भीबलदेवजी के इस चरित्र की प्रसिद्धि सर्व जनों में है यह कथन करते हैं भीशुकदेवजी कहने हैं, कि—हे राजन् ! यह हस्तिनापुर इस समय में भी भीबलदेवजी के पराक्रम को सुचन-कर रहा है । क्योंकि ? हलसे उकसा-कर जो आपने लीचा है अब भी मंगाजी में दक्षिण की तरफ ऊंचा देखपड़ता है । परंच यहां यह इतनी बात जानने

की है अब इस समय वह नगर भीगंगाजी में गिरपड़ा क्योंकि ? आगे द्वाव्य स्कन्ध में कहेंगे कि—“ मुझने जब हस्तिनापुर को हरलिया ”तौ इसी कारण से अब वह हस्तिनापुर यदि गंगा तट पर दक्षिण की तरफ ऊंचा नष्ट-पड़े तौ कुछ विरोध नहीं है क्योंकि उसको भुव गंगा बहा ले गई अब शुकदेवजी ने कहाया तब तौ उसीतरह देख ही पड़ता रहा ॥ ५४ ॥

इति भीमङ्गावत महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमें अरसठके अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ६८ ॥

भीमङ्गावत महापुराणे दशमस्कन्धे अष्टादशितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

—१०७:१:१०७—

श्रीशुक उवाच ।

नरकं निहतं श्रुत्वा तथोद्वाहं च योषिताम् ।
कृष्णेनैकेन बह्वीनां तदिदृक्षुः स्म नारदः ॥ १ ॥
चित्रं बतैतवेकेन वपुषा युगपत्पृथक् ।
गृहेषु द्व्यष्टमाहसं स्त्रिय एक उदावहत् ॥ २ ॥
इत्युत्सुको द्वारवतीं देवर्षिर्द्रुमागमत् ।
पुष्पतोपवनारामद्विजालिकुलनादिताम् ॥ ३ ॥
उत्फुल्लेन्दीवराम्भोजकहारकुमुदोत्पलैः ।
छुरितेषु सरस्सुचैः कूजितां हंससारसैः ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यटीपिका ।

एकोनसप्ततितमे गार्हस्थ्यं प्रतिमन्दिरम् ।

कृष्णस्य नारदो दृष्ट्वा विस्मितोऽगाततः स्तुबन् ॥

॥ १ ॥

दिदृक्षाभूमिनयेनाऽह-चित्रमिति । दृष्टसहस्रस्त्रीरुदावहत्परि-
णीतवान् ॥ २ ॥

तां द्वारवतीमनुवर्णयति-पुष्पितेति साध्वयेण । पुष्पितेषूपव-
नेष्वारामेष्वानेषु च द्विजानामलीनाञ्च कुलानि तैर्नादि-
ताम् ॥ ३ ॥

छुरितेषु स्यातेषु ॥ ४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवेष्णवतोषिणी ।

नरकं हत्वा तद्गृहादानीतानां तासां कन्यकानां विवाहानन्तर-
मेव तदिदृक्षाया भीमाद्भागमनसम्भवात्तदानीमेव वक्तुं योग्य-
मप्येतद्गुरुं तत्तद्रसेन प्रसक्तानुप्रसक्तं चरितान्तरं समाधाय
एकश्चित्तः प्रसीति-नरकमित्यादिना । कृष्णेन नितरां ससैन्य-
त्वादिना हतं भुत्वेति तस्य प्रहयः सूचितः तथा चित्रं
बतेति वक्ष्यमाणरीत्या तेनैव बह्वीनां योषितामुद्वाहं च भुत्वेति
तस्य विसर्गश्च सूचितः तत्र सर्वज्ञत्वेन स्वतत्तद्विज्ञानसम्भवे-
ऽपि भुत्वेति परमाश्चर्य्यतया सर्वतोगीयमानत्वेन तयोराधिक्यं
सूचितम् अत एव तत्तादृशं श्रीकृष्णस्य वैभवं दिदृक्षुरभूत् स्म
प्रसिद्धौ यतस्तु विख्यातमेवेत्यर्थः ॥ १ ॥

तस्य विहस्यमेव प्राधान्येन दर्शयस्तद्भुतकतादृशाभी-

कृष्णवैभवदर्शनार्थं द्वारकागमनं कथयन्तपोषणाय द्वारकामपि
वर्णयन्निमित्तमित्यादि पञ्चकमाह-अथ च विस्मयदर्शकेनैकेन
द्वारकागमनकथनमर्थे प्रथमतो योज्यम् अत इति अहो चित्रम् अस्मा-
द्यस्मिन् शक्तिमये किं तत् एको कृष्णसहस्रं स्त्रिय उदावहदिति
नन्वेवमितोप्यधिका विवाहा दृश्यन्ते तत्राह-युगपदिति ।
ननु, सौमर्यादिवच्छ्रीनारदादिष्वपि कायव्यूहकर्तृत्वादिशक्तयः
सन्ति तर्हि योगपक्षेऽपि सिद्धे कथं नस्यापि विस्मयस्तत्राह
एकेन वपुषेति नन्वेकस्मिन्नेव वपुषि विस्तीर्णानेकजरादिव्यं
विधाय तत् तेषामपि न चित्रं स्यात् सौमर्यादितोपि महा-
प्रभावत्वात् तत्राह गृहेषु पृथगिति तत्र गृहे पृथक् आवि-
र्भावदिकं विधायत्यर्थः । अत एव उदावहदित्यत्राह प्रयोगः
स च कुन्दसि व्यवहितश्चेति न्यायेन आत्मक उदयह-
दिति योज्यम् ॥ २ ॥

अथ तद्भुतं तस्य द्वारकायामागमनमाहाजैन-इतीति
एतद्विभाव्येत्यर्थः । द्रष्टुं तादृशं श्रीकृष्णवैभवमिति शेषः । श्रीद्वार-
वतीमेव क्रमेण सार्वस्त्रिभिर्वर्णयन्नाहौ तस्या याहां भागं
वर्णयति पुष्पितेति सार्ज्जेन तैर्नादितां कारितनादामिवे-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

उत्फुल्लानि इन्दीवरानि तैश्छुरितेषु इन्दीवरकुमुदोत्प-
लानि नीलश्वेनरक्तान्युत्पलान्येव कहारं सौगन्धिकमपि तन्नेह
एव अभोज्यं विविधम् एषामपि क्रमेण निर्देशस्तथैव तत्र
स्थितेः सरस्सु उपवनाद्यन्तास्तद्विषयं वर्तमानेषु उच्येरिति
तत्तद्रसपानादिना मत्तत्वात् हंसादीनामेवोक्तिः प्राधान्यात् ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

॥ १-१६ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथैको भगवानष्टाधिकषोडशसहस्रपत्नीभिः सह कथं रमते इति दिदृक्ष्याऽऽगताय नारदाय प्रदर्शितम्भगवच्छेषित-
मनुवर्णयति—नरकमित्यादिना । एकेन कृष्णेन सह कर्त्ता
वा बहूनां योषिताम् उद्गाहञ्च भुत्वा नारदस्ते कृष्ण दिदृक्षु-
रासीदिति शेषः । अत्रोद्गाहशब्देन तत्पूर्वकफीडा च
विवक्षिता ॥ १ ॥

दिदृक्षांश्चाभिनयति—चित्रमिति । एतच्चित्तं वन इति चित्र-
मित्यर्थः । किं तद्यदेकेन वपुषा विग्रहेण युगपदेव पृथक्
पृष्ठेषु बहुषु गृहेषु योषितसमानसङ्ख्याकगृहस्थित्यर्थः । द्रष्टृसाहस्र-
षोडश सहस्रसङ्ख्याकाः स्त्रियः स्त्रीः एक उपयेम इत्येतत् ॥ २ ॥

इतीति । इत्थं द्रष्टुमुत्सुकां देवर्षिर्नारदः द्वारकां ययौ
तं विशिनष्टि—सार्द्धत्रयेण । पुष्पतेषूपवनेष्वारामेषूपवनवनेषु च
द्विजानां पक्षिणामलीनां च कुलेनादिताम् ॥ ३ ॥

उत्फुल्लैरिन्दोवरादिभिः छुरितेषु व्याप्तेषु सरस्सु हंसैः
सारसैः चोर्ध्वनादिताम् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विजयध्वजनीयकृतपदरत्नावल्याम् ।

(अस्याध्यायस्याग्न्यपठित श्लोकत्रयं
चतुश्शतसङ्ख्यातमकं पृष्ठे द्रष्टव्यम्)

नरकं निहतं भुत्वा तथा एकेन कृष्णेन बहूनां योषिताञ्चो-
द्गाहं भुत्वा नारदस्तद्वृत्तिं दिदृक्षुरभूदित्यन्वयः ॥ १ ॥

ततः किमिति तत्राह—चित्रमिति । एकः एकेन वपुषा पृथक्
पृष्ठेषु द्रष्टृसाहस्रं स्त्रिय एकस्मिन् मुहूर्ते उदावहति यत्त-
दिदं विचित्रमाश्चर्यमिति च ॥ २ ॥

सन्तोषादुत्सुको भूत्वा देवर्षिः कृष्णच्छेषितं द्रष्टुं द्वारवती-
मगमदित्यन्वयः । कादशो द्वारवतीनामपुरं पुष्पिताः उपवना-
रामाः यस्मिन्तत्र द्विजानाश्स्त्रीनां पक्षिणां कुलेन नादितम् ॥ ३ ॥

उत्फुल्लैरिन्दोवरादिभिः छुरितेषु मिश्रितेषु सरस्सु हंसादिभि-
रुच्चैः प्लुतस्वरेण कूजितं यद्वा सामान्यत उक्तं नारदागमनं
विशिनष्टि—पुष्पतेत्यादिना । प्रथमतो द्विजादिनादितं पुष्पितो-
पवनारामं प्राप पश्चादुत्फुल्लैरिन्दोवरादिभिः छुरितेषु सरस्सु
हंसादिभिरुच्चैः कूजितं स्पष्टमात्र ॥ ४ ॥

श्रीमद्वीरगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १ ॥

चित्रम् ॥ २-६ ॥

श्रीमद्वीरगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-१५ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुवाङ्मयी ।

सात्विकानां निरोधे तु मुख्या नारद इरितः ।
अतस्तस्यापि कर्त्तव्यं पूर्ववत्तन्निवृत्तम् ॥
भक्तिमार्गानुरोधस्य पृथक्त्वं स्याद्यतः स्फुटम् ।
विशं नारददृष्टानां कृष्णानां चरितं महत् ॥
अलौकिकत्वमिदं निरोधो विनिरूप्यते ।
प्रकीर्णकं प्रकरणं न सङ्गतिर्होच्यते ॥
तथापि साम्बकथने समायानस्तथाकरात् ।
भ्रान्त्यभावाय भगवान् बोधयामास तादृशम् ॥
निरोधस्तेन संमिद्धः सात्विकानामतः परम् ।

पूर्वाध्याये साम्बवृत्तज्ञापनार्थं समागतो नारदः शास्त्र-
दृष्ट्या निर्दोषपूर्णगुणविग्रहो भगवानिति श्लोकं च पुत्रं
हत्वा तद्वरोधात् बह्वयः स्त्रियः समानीता इति लोकशास्त्र-
विरोधमाशङ्क्य तं विरोधं स्वदृष्ट्या साधयन् पश्चादन्यतर-
निर्धारं करिष्यन् स्वयं द्रष्टुं प्रवृत्त इत्याह—नरकं निहतं
भुत्वेति । केचित्तु इतः प्रभृति सात्विकप्रकरणमाहुः त्रयस्त्रिंश-
दध्यायैः पूर्वं इति तत्र नारदः सात्विकेषु मुख्य इति स
निरूप्य इति तत्रैकैकादशैकादशभिः तेषामवान्तरप्रकरण-
व्यवस्था सात्विकास्तु द्विविधा एव सकामनिष्कामभेदेनेति तेषां
मते दशोन्मियाणि अन्तःकरणं च निरूप्यते इति निरोधसिद्धिः
एतन्मतमवष्टभ्यास्याभिनिबन्धं निरूपितं लक्ष्मणाहरणावधीति
एतावताः स्त्रियः समाप्ताः तासु भोगो भगवत्कृतः शास्त्रविरोधा-
च्च मन्तव्य इति प्रामाण्यार्थं नारददृष्टिरनुवर्णने, नारदा हि
भगवदीयशास्त्रेषु अङ्गिष्ठचरित्राण्येषु भुतवानिति नरकवधा-
दिकं न पूर्वं भुतवान् यद्यपि नरकवधमात्रपूर्वसिद्धं तथापि
तद्वरोधाद्विवाहः साम्प्रतमेव भूत इति स विचारणीयः
इदञ्चरित्रं न पूर्वम् ऋषिभिर्विचारितम् मतः परं सह स्वेष्वपि
चरित्रेषु मीमांसितमेव चरित्रं विचार्यते अत एव जाना-
लौकिकदर्पभगवत्तेवाग्रे निवारणीया यदेव नरको हतः तदेव
तेनैव प्रक्रमेण योषितामुद्गाहञ्च भुतः एकस्मिन् क्षणे नानागारेषु
विद्यमानानामेकं कृष्णेन तत्र यद्यपि रूपभेदः स्पष्ट एव उरुप
इति वाक्यात् तथा सति अवतारान्तरन्यायेन भिन्नावतरत्वं
ततः कृष्णेनैव विवाहिता न भवेयुः न हि सर्वास्ता देवकी-
पुत्रवधो भवन्ति तस्यैवानन्तरूपत्वं तु पूर्वावतारेषु न सिद्ध-
मिति विमर्शः कर्त्तुमुचितः वाक्योक्त्या युक्त्या बाधितुं शक्यते
ननु दृष्टं नहि दृष्टं अनुपपन्नं नामेति बहूनामेकेन कृष्णेन
विवाहो विचित्रमिति तदिदं नारदो जात इत्यर्थः ॥ १ ॥

ननु, भगवच्चरित्रे किमवमाश्चर्यं यतो नारदस्यापि दिदृक्षे-
त्याशङ्क्य वैचित्र्यमुपपादयति—चित्रमिति । वत इति दृष्टं तदा
मर्वत्रेषु स्त्रिणा भक्ता भगवता अनुप्राप्ता इति न कापि गमन-
लेश इति एकेन वपुषेति वपुषो ब्रह्मब्रह्मिन्सीभ्यश्च न शास्त्र-
सिद्धं वपुर्भेदेन कृष्णपत्नीत्वं तासु न स्यात् अतो वपुषो ब्रह्म-

प्रासादलक्ष्मेर्नवभिर्जुष्टां स्फाटकगजैः ।

महामरकतप्रख्यैः स्वर्णरत्नपरिच्छदैः ॥ ५ ॥

विभक्तग्रन्थापथचत्वरापणैः शालासभाभीरुचिंगं सुगलयैः ।

संमिक्तमागोङ्गणवीथिदेहलीं पतत्पताकाध्वजवारितानपाम् ॥ ६ ॥

तस्यामन्तःपुरं श्रीमदर्चितं सर्वाध्वण्यपैः ।

हरेः स्वकौशलं यत्र त्वग्रा कात्स्न्येन दर्शितम् ॥ ७ ॥

तत्र षोडशभिः सद्यसहस्रैः समलङ्कृतम् ।

विवेशैकतमं शौरेः पत्नीनां भवनं महत् ॥ ८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

द्वारवर्ती वर्णयति सार्द्धश्रेण । दुरितेषु व्याप्तेषु ॥ ४ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

बह्वीभिः प्रियाभिः सहैको हरेः कथं रमते इत्येवं सन्दि-
हानं देवर्षिं प्रति हरिणा प्रतिमन्दिरं दर्शितं रूपं वर्णयति
नरकमित्येकोनसप्ततितमे । स्त्रियः स्त्री उदावहन् उपयेमे एतन्
चित्रमत्याश्चर्यम् ॥ १-२ ॥

इति इत्थं ब्रह्मुत्सुको देवर्षिर्द्वारवतीमागमत् तामनुवर्ण-
यति—पुष्पितेति सार्द्धस्त्रिभिः । पुष्पाणि सजातानि येषां तेषूप-
वनेश्वारामेषूद्यानेषु द्विजानामलीनाश्च यानि कुलानि तैर्नादि-
ताम् उत्फुल्लं विंकसितैरिन्दीवरादिभिः दुरितेषु व्याप्तेषु सरस्सु
हंसादिभिर्युग्मैः कूजितां नादिताम् ॥ ३-४ ॥

भाषा टीका ।

श्रीशुक उवाच ॥

श्रीशुकदेवजी बांछे, कि- नारदजी नरकासुर को माग
सुन कर और श्रीकृष्ण के साथ बहुतसी स्त्रीन के विवाह
का सुन कर तदनन्तर उन स्त्रीन के साथ श्रीकृष्ण के
वर्तीव के दर्शन की इच्छा नारदजी भई ॥ १ ॥

यह अत्यन्त आश्चर्य है, कि- एक श्रीकृष्ण भगवान्
एक ही रूप से एक ही काल में जुड़े २ गृहन में सोरह
हजार स्त्री का विवाह करते भये ॥ २ ॥

इस प्रकार के उल्लाह युक्त होकर श्रीनारदजी श्रीकृष्ण
के दर्शन करने को द्वारावतीपुरी का जाने भए जहां
पुष्पित उपवन नये और वागन में पक्षी और भ्रमरन की
गुञ्जार हो रही है ॥ ३ ॥

प्रफुल्लित नील कमल और अन्य प्रकार के कमल
तथा कलहार कुमुद रक्त कमल इन करके व्याप्त सर-
वरन में हंस और सारसन का जहां अत्यन्त शब्द हो
रहा है ॥ ४ ॥

भीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

महामरकतैः प्रख्यायन्ते प्रकाशन्ते इति तथा तैः स्वर्णरत्न-

धर्मत्वं वा अवपुष्टं वा कल्पनीयं स्यात् तत्रावपुष्टे लौकिक-
धर्मसम्बन्धो न युक्तः ब्रह्मधर्मत्वं तु बेलक्षयमात्रव्ययं ब्रह्मणा
ऽप्येकत्र यो धर्मः स नान्यत्रेति वांके तथा दर्शनात् नारद-
श्च सूक्ष्मदर्शी तत् उभयमप्यनुपपन्नमिति चित्रं युगपदेकस्मिन्
काले एकेन करणेन पृथक् पृथक् गृहेषु स्थिताः द्व्यष्टसहस्र-
नङ्गुष्या व्याप्ताः कलानामिवानन्त्यगच्छेपि ध्रुवायानानन्त्यमिति
षोडशसहस्रे भवत्येव वैचित्र्यं स्त्रिय इति तासां योगत्रयधर्मो
निर्धारितः येनेकत्र जानो दृश्येन आकाशवत् परिच्छेदभेदे-
नेति मायावृद्धयथात्वेन वा विपक्षं व्यावर्त्तयति एक इति
उदाहृतम् ॥ २ ॥

यावद्व्यतारं परिपालनीय इति न प्रदर्शनमात्रपरत्वम् अतो
हंसादिभिर्युक्तो जात इत्याह—इत्युत्सुको द्वारवतीमिति । सहि देव-
गुह्यमपि जानाति अतो देवर्षिः देवानामपि मन्त्रद्रष्टा अयं हि
गुप्तार्थोपदेष्टा अतो ब्रह्मुत्सुकागमत् नारदस्य द्वारकां लौकिक-
बुद्धिसिद्ध्यर्थं तां वर्णयति—पुष्पितोपवनमिति सार्द्धैः । पुष्पितानि
उपवनानि येषु ये आरामाः क्रीडास्थानानि तेषु द्विजाना-
मलीनां च यानि कुलानि अवाप्नोर्जातिभेदाः तैर्नादितां तच्छब्द-
प्रचुरमिति सहजां मधुरः शब्दस्तत्रत्यो निरूपितः ॥ ३ ॥

द्वारकावनजलस्थलरूपा त्रिविधा भवति तत्र वनरूपा-
निरूपिता जलरूपा निरूपयति—उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि इन्दीवराणां
यानि पञ्चविधानि पुष्पाणि तैः दुरितेषु व्याप्तेषु सरस्सु हंसैः
सारसैः तत्र कूजद्भिः जुष्टमित्यग्रं सम्यग् ॥ ४ ॥

श्रीमद्विश्वनाथस्वकवर्त्तिकृतमरार्थदर्शिनी ।

एकोनसप्ततितमे कृष्णो मुनिमदीदृशत् ।

स्त्र्यैकस्यापि वपुषः प्रकाशान् प्रतिमन्दिरम् ॥

विदधुरभूत् ॥ १ ॥

एकेनैव वपुषा युगपदेकस्मिन्नेव क्षणे पृथक् पृथक् गृहेषु
पृथक् पृथक् प्राचीराद्यावृत्तद्व्यष्टसहस्रसङ्ख्यगृहाङ्गणेषु उद्वहत्
परिणीतवान् चित्रं वर्तत इति । लौभय्यादयो हि कायव्यूहं
कृत्वेव युगपत् बह्वीभिः स्त्रीभीरमन्ते स्म नत्येकेनैव कायेनेति
भावः । इत्यत एव हेतोः ॥ २-३ ॥

[१३७]

श्रीमद्विष्णोस्वामिकृतभावाध्यापिका ।

मयाः परिच्छदाः परिकारा येषु तैः ॥ ५ ॥

पतन्त्यः प्रचलन्त्यः पताका येषु तैर्ध्वजैर्वारित आनपो यस्यां ताम् ॥ ६ ॥

तस्यां द्वारकायां सर्वेधिष्यपैल्लोकपालैरचितम् षोडशभिः सप्तसहस्रैः समलङ्कृतं हरेरन्तःपुरं विवेश तत्र तस्य शीरेः भवनेष्टकतमं विवेशत्यन्वयः । यत्र च स्वकौशलं त्वष्ट्रा परीक्षां दर्शितमित्यन्तःपुरभवनयोर्विशेषणम् ॥ ७-८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

मान्तरं वर्णयति—प्रासादिति । स्फटिकैः राजतैश्च ॥ ५ ॥

आनन्दादन्ते दीर्घच्छन्दसा मध्ये वर्णयति—विभकेति । विभक्ता असङ्कीर्णतया रचिता ये रथ्यादयस्तैः रथ्या राजमार्गाः पन्थानां अन्ये विविधाः शालाः अम्बादिगृहाः सभाश्च वर्गशः पृथक् पृथक् स्वस्वास्थान्यः ताभिः सुरालयेष्वरुचिरां रथ्यादीनां यथोत्तरं रुचिरतासाधनत्वे श्रेष्ठं सम्यक् सिकाः सुगन्धिजलादिभिरभ्युक्षिता मार्गादयो यस्यास्तां वाधया गृहसंलग्नचत्वरानि देहल्यो गृहद्वारवेदिकाः मार्गादीनां यथोत्तरमान्तरत्वम् उपरितनं वर्णयति पतदिति ॥ ६ ॥

तस्यामिति पट्टम् । तत्राद्यद्वयं मिथोऽन्वितं भियः सर्वाः शोभाः सम्पत्तयश्च तद्युक्तं स्वीयमसाधारणं कौशलं शिल्पनेपुण्यं त्वष्ट्रा दर्शितं प्रकटितं इति प्रागुक्तप्रासादवर्गभ्यः सप्तनामिषां महोत्कर्ष उक्तः अत एव सम्यगलङ्कृतं महदित्यनेन सर्वज्येष्ठायाः श्रेष्ठायाः श्रीरुक्मिण्या इति बाध्यते वक्ष्यतेच सहस्रोत्थितः श्रीपर्यङ्कत इति । अयमेव प्राक् तत्प्रवेशं हेतुश्च अन्यस्तैः यद्वा यत्र हरेः स्वकौशलं कात्स्न्येन त्वष्ट्रा दर्शितमिति तच्छिष्यैश्च त्वष्ट्रा सर्वे प्रकटितमिति ननु स्वशक्त्या ननु वा रचित इत्यर्थः ॥ ७-८ ॥

श्रीमद्दीराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

नवभिः प्रासादानां लक्ष्येष्टमित्यर्थः । कथम्भूतैः स्फटिकमयैः रजतमयैश्च महामरकतयेन्द्रनीलस्य स्वर्णश्रेष्ठस्य रत्नानाञ्च परिच्छदास्तम्भयाः परिच्छदाः उपकरणानि येषु तैः महामरकतप्रख्यैरिति पाठे महामरकतैः प्रख्यान्ति प्रकाशन्ति इति तथा तैः स्वर्णरत्नमयाः परिकरा येषु तैः ॥ ५ ॥

किञ्च विभकेति । विभक्तैः रथ्यापथादिभिः शालादिभिः सभाभिः सुराणां देवताप्रतिमानामालयेष्वरुचिरां शाभमानां रथ्यापथाः राजवीथयः संसिका मार्गादयो यस्यां तां पन्तानिभिलन्तीभिः पताकाभिर्ध्वजैश्च वारित आनपो यस्यां ताम् ॥ ६ ॥

तस्यामिति । तस्यां द्वारकायामन्तःपुरं तत्रापि शीरेरेकतमं भवनं गृहे विवेशति उत्तरेण सम्बन्धः । अन्तःपुरं विशिनाष्ट-श्रीमत् आभ्यभोगोपकरणदिसमृद्धिमद् सर्वैः धिष्यपैः लोकाधिपतिभि-

रचितम् बहुमतं त्वष्ट्रा त्विभ्वकर्मणा विनिर्मितैः मुक्तादामानि विजम्बयन्ति इति तैः वितानैरुल्लोचनैरुपलक्षितमिति शेष आश्रितमित्यस्य वानुपकस्यालङ्कृतमित्यर्थः । किञ्चानुना यत्र यास्मिन्नन्तःपुरं हरेः हस्ये त्वष्ट्रा स्वकौशलं स्वशिल्पनेपुण्ये कात्स्न्येन प्रदर्शितम् ॥ ७ ॥

किञ्च, तत्रेति । षोडशभिः शीरेः परीक्षां गृहसहस्रैः समलङ्कृतम् ॥ ८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

ततः पश्चात्स्फाटिकराजतैः स्फटिकादिनिर्मितैः नवभिः नूतनैः प्रासादलक्षणेज्जुष्टं खलमाप कीदृशैर्महामरकतप्रख्यैः इन्द्रनीलविहितसंसापनैः स्वर्णरत्नानि सुवर्णश्रेष्ठाभिः परिच्छदा येषां तानि यथा अभ्युत्तमसुवर्णस्थलविचित्रितानीत्यर्थः तैः ॥ ५ ॥

किञ्च, विभक्तैः विभक्तारण्यापथैः रथमार्गैश्चत्वरैरापणैश्च शोभितां ततः परं शालाभिः सभाभिरतिरुचिरां सुरालयैः देवगृहेष्व मनोरमां गोमयचन्दनोदकदिना संसिका मार्गाश्च अङ्गणानि च वीथयश्च गृहपक्विकपुरोमार्गाश्च संसिकमार्गाङ्गणवीथयः ताश्च गेहानि चास्याः सन्तीति संसिकमार्गाङ्गणवीथिगेहिनी तां पतन्त्यः धिवरणाधरणे कुर्वन्त्यः पताका येषु ते पतत्पताकाः ते च ध्वजाः पतत्पताकध्वजास्तैः वारितस्तस्मिन्तः आनपो यत्र सा तथा ताम् एवम्विधायां तस्यां कुशखल्यामन्तर्भागं हरेः पुरं सर्वसम्पदा पूर्णं स्थानमस्तीति शेषः । सर्वेधिष्यपैः समस्तैः ब्रह्मादिभिरचितं धिष्यं गृहं मध्यगृहपतिर्ब्रह्मा परितः पतय इन्द्रादयः यत्र पुरं त्वष्ट्रा विभ्वकर्मणा ॥ ६-७ ॥

ततः परितः कुण्डस्य परीक्षां षोडशभिः सप्तसहस्रैः गृहसहस्रैस्सन्दर्शनीयतयाऽलङ्कृतं भवनानामेकतमं भवनम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

यत्र हरेः स्वकौशलं कात्स्न्येन त्वष्ट्रा दर्शितमिति तच्छिष्यैश्च त्वष्ट्रा सर्वे प्रकटितं ननु स्वशक्त्या ननु वा रचितमित्यर्थः ॥ ७-१५ ॥

श्रीमद्विष्णुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भूमिकृपां वर्णयति—प्रासादलक्षैरिति । नवलक्षप्रासादाः महता गृहाः स्फटिकमया राजतमयाश्च भित्तिकास्तम्भभेदेन रजतास्तम्भाः महामरकतनिर्मिता भूः तथा, प्रख्याः प्रसिद्धाः प्रासादाः स्वर्णरत्नमयानि परिच्छदानि, येषु यथा गृहे दास्यमानि तथा स्वर्णमयानि यथा, शिलामयानि तथा रत्नानि गृहोपकरणान्यपि परिच्छदानीत्युच्यन्ते तथाप्यनवसरत्वाच्च तानि प्राज्ञाणि ॥ ५ ॥

एवं पुरीं बहिर्वर्णयित्वा अन्तस्तां वर्णयति—विभकेति । विभक्ताः पृथक् पृथक् कृताः रथ्यादयः ननु सङ्कीर्णाः रथ्याः

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

राजमार्गः पन्थाः अन्यः चत्वरमङ्गणमापणः पण्यवीथीति स्थानान्येतानि स्थितिस्थानान्याह-शाला अन्नादिभोजनस्थानानि सभाः उपवेशनस्थानानि नाभिः रुचिराम् पेहिकार्थं द्वयमेव पारलौकिकार्थमाह-सुरालयेश्च रुचिरामिति । नैमित्तिकातिशयमाह-संभक्तं । सम्यक् भिक्षाः मार्गादिदेहल्यन्तः । यस्याम् उपरिशोभांमाह-पतत्पताकाध्वजैः वारितः आतपो धृष्टामिति ॥ ६ ॥

सामान्यतो नगरं वर्णयित्वा विशेषतो भगवद्गृहं वर्णयति-नारदहृष्टम् एवं प्रकारेण नारदां हृष्टवानिति तदा लौकिकोत्कर्षः सम्पद्यते तच्च तन्म्यानभिप्रतमिति सिद्धे हि लौकिकस्य सिद्धे तत्र बुद्धिस्थैर्यं लौकिकस्य विरोधः सम्पद्यत इति तस्यां द्वारकायां हरेरन्तःपुरं श्रीमत् स्वतः शोभायुक्तम् अनेन वैकुण्ठान्तिरेकस्तत्र निरूपितः लक्ष्मी-स्थितिर्वा अस्यत्रावतारेषु अवतीर्णैव लक्ष्मीः तिष्ठति न मूलरूपेणेति उपपत्त्या अन्तःपुरं वर्णयति-सर्वधिष्यपैरर्चितं स्वकौशलं त्वष्टा कात्स्न्येन प्रदर्शितमिति प्रकारद्वयेन रत्न-स्वर्णादयस्तु पुर एव निरूपिताः न भगवदन्तःपुरे विशेषं सम्पादयन्ति वक्तव्यश्च विशेषः अतो भूमिष्ठाः पदार्थाः साधनभावात् निरूपिताः इन्द्रादयो हि धिष्यपाः लोक-पालाः तेषामपि परम्परोपाजितान्यतिदुर्लभानि रत्नादीनि पूजासाधनानि भवन्ति तैरर्चितमिति तन्निर्माणार्थं तैस्तानि दत्तानीत्येके • यतः अग्रे त्वष्टा विश्वकर्मणा शिल्पाचार्येण हरेरर्थं स्वकौशलं प्रदर्शितम् अतिनैपुण्येन निर्मितं रत्नानि इन्द्रादिभिर्देवानि । विश्वकर्मणा तु सम्यग्योजितानी-त्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं सामान्यतोऽन्तःपुरं वर्णयित्वा तत्रस्थान् गृहान् प्रत्येकं वर्णयितुं विभागमुक्त्वाकं गृहं वर्णयति-तत्र षोडश-भिरिति । ते गृहाः स्वतः प्रधानभूता अपि परस्परमकस्यापि सर्वेषु भाजनका भवन्ति समप्राधान्ये तु विशिष्टा रसो वात्पद्यत इति यदेव गृहं निकटे स्थितं तत्रैव नारदस्य विशिष्टबुद्धिरुत्पन्नैति तत्र प्रविष्टः एकमपि गृहं षोडशभिः सप्तसहस्रैः समलङ्कृतं तेच गृहाः पत्नीनामेव निकटे गतस्य तदेव गृहं महत्त्वेन भासत इति महाद्व्युक्तं ननु गृहेषु न्यूनधिकभाषोस्ति तथा सति भगवतस्तत्र वैषम्यं स्यात् सर्वत्र विवाहमणपुत्रसम्पदां तुल्यत्वात् अतस्तं वर्ण-यति स्थावरीपुष्पाकन्यायेन ॥ ८ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शिनी ।

महामारकतैश्चूडावलम्ब्यादिगतेः प्रख्या शोभा येषां तैः । स्वर्णरत्नमयाः परिच्छदाः परिकरा येषु तैः ॥ ५ ॥

रथ्या राजमार्गाः पन्थानोऽन्यमार्गाः पतन्त्यश्चलन्त्यः पताकाः येषु तैर्ध्वजैः ॥ ६ ॥

तस्यामन्तःपुरं समलङ्कृतं वर्तते । अन्तःपुरं पत्नीना-मेकतमं भवनं विवेक्षेत्यन्वयः ॥ ७-८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतनिखान्तप्रदीपः ।

प्रासादानां लङ्घनं धभिर्जुष्टाम् कीदृशः स्फटिकमयैः रजत-मयैश्च महामरकतैः प्रख्यायन्ते प्रकाशन्ते इति तथा तैः स्वर्णरत्न-मयाः परिच्छदाः परिकरा येषु तैः ॥ ५ ॥

विभक्तैः यथास्थानं रचितैः रथ्यादिभिः शाखासभाभिश्च सुराणां देवप्रतिमानामालयैश्च रुचिरां संभिक्षाः मार्गाद्याः । यस्यां तां पतन्त्यः पताका येषु तैर्ध्वजैर्वारित आतपो यस्यां ताम् ॥ ६ ॥

तस्यां द्वारवत्यां हरेः अन्तःपुरम् गुह्यस्थानं श्रीमन् श्रीः रुक्मिणीः परमा सम्पत् विद्यते यत्र तत् अत एव सर्वैः धिष्यपैः सर्वलोकाधिपतिभिरर्चितं पूजितं त्वष्टा विश्वकर्मणा यत्र अन्तःपुरे स्वस्य कौशलं नैपुण्यं दर्शितम् ॥ ७ ॥

यत्र यस्मिन् अन्तःपुरे शौरेः पत्नीनां षोडशभिः सप्त-सहस्रैः समलङ्कृतम् एकतमं भवनं विवेक्षे श्रीनारद इति शेषः । अत एव महत् सर्वेभ्यः सप्तस्यः श्रेष्ठं रुक्मिण्या भवन-मित्यर्थः ॥ ८ ॥

भाषाटीका ।

स्फटिक मणि और खौदी तथा मरकत मणीन करके प्रकाश वारे और सुवर्ण जटित तथा रत्न जटित शय्यादि सामग्री युक्त नवलक्ष महलों से शोभाय मान हो रही है ॥ ५ ॥

जुवेरे राज मार्ग तथा अन्य मार्ग और आँगण तथा बजार से और शाला सभाओं से और देवताओं के मंदिरों से शोभाय मान और जहाँ मार्ग आँगण गली देहली न का छिरकाव हो रहा है और पवन से हिलवारी पताका तथा ध्वजाओं से जहाँ सूर्य की घाम दूर हारही है ॥ ६ ॥

उस द्वारकापुरीमें श्रीकृष्णके एक महलमें नारदजीने प्रवेश किया, वह महल कैसाई ? कि-इन्द्रादिक सब लोकपालने पूजित और सब सम्पत्ति युक्त जिसमें विश्वकर्माने अपनी सर्वप्रकार चातुर्य दर्शा यही है ॥ ७ ॥

और तहाँ श्रीकृष्णकी सोरह हजार स्त्रियोंके सोरहहजार महलोंसे अत्यन्त शोभायमान और महान् वह भवन है ॥ ८ ॥

विष्टब्धं विद्रुमस्तम्भैर्वैदूर्यफलकोत्तमैः ।

(१) इन्द्रनीलमयैः कुड्यैर्जगत्या चाहतात्वषा ॥ ९ ॥

वितानैर्निर्मितैस्त्वष्ट्रा मुक्तादामावलम्बिभिः ।

दान्तैरासनपर्यङ्कैर्मण्युत्तमपरिष्कृतैः ॥ १० ॥

दासीभिर्निष्ककण्ठीभिः सुवासाभिरलङ्कृतम् ।

पुम्भिः सकञ्चुकोष्णीषसुवस्त्रमणिकुण्डलैः ॥ ११ ॥

रत्नप्रदीपनिकरद्युतिभिर्निरस्तध्वान्तं विचित्रवलभीषु शिखाण्डिनोऽपि ।

नृत्यन्ति यत्र विहितागुरुधूपमक्षौर्निर्यान्तमीक्ष्य घनबुद्धय उन्नदन्तः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

तदनुवर्णयति चतुर्भिः—विष्टब्धमिति । विद्रुमस्तम्भैर्विष्टब्धं विष्टुतं वैदूर्यमयानि फलकोत्तमानि स्तम्भाभ्रयणानि छादनानि तैः इन्द्रनीलमणिमयैः कुड्यादिभिश्चोपलक्षितं जगत्या भूमिकया च इन्द्रनीलमणिमय्या न हता त्विदं यस्यास्तया ॥ ९ ॥

मुक्तादासां विलम्बा विविधानि लम्बनानि विद्यन्ते येषु तैः मण्युत्तमैः परिष्कृतैर्भूषितैः ॥ १०—११ ॥

इत्थं समीक्ष्य घनो मेघोऽयमिति बुद्धिः येषां ते ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवोपनिषी ।

तत्कृतमं वर्णयन्नादौ तस्य मुख्याङ्गं वर्णयति—विष्टब्धमिति । अहतस्त्विति कथमपि मालिन्याद्यप्राप्तेः क्लेशं वर्त्तमान एव ॥ ९ ॥

वितानैरिति द्वयम् । मिथोऽन्वितं तत्र मुख्यपरिच्छदान् वर्णयति—वितानैरिति । त्वष्ट्रा निर्मितैरिति पूर्ववत् आसनानि च पर्यङ्काश्च तैः ॥ १० ॥

तत्र परिवारान् वर्णयति—दासीभिरिति । पुम्भिश्च बालकादिभिर्दासैरलङ्कृतं सुवस्त्राणि शोभनान्यधः—परिधानीयादीनि ॥ ११ ॥

ऊर्ध्वशोभां वर्णयति—रत्नेति । एषां गृहान्तःस्थितिरपि बोध्या अनेन रात्रिः वेङ्कटगमनमस्य बोधितं तदेव तस्य युगपत्प्रतिगृहस्थितेः सुष्ठु परीक्षणीयत्वान् अग्रे च श्रीभगवतः प्रियापर्यङ्कस्थितत्वेन वर्णयिष्यमाणत्वात् अगुरुधूपस्य शिखाण्डिभिर्निर्दिश्यपि दर्शनन्तु तादृशरत्नप्रदीपसज्जाधादेव यत्र भवने एव मन्यासामपि श्रीमद्विषीणां गृहाणि ज्ञेयानि ॥ १२ ॥

श्रीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

पुरं भवनञ्चैव विशिनष्टि—विष्टब्धमिति चतुर्भिः । विद्रुमस्तम्भैः वैदूर्यमयानि फलकोत्तमानि स्तम्भाभ्रयणानि छादनानि तैश्च विष्टब्धं प्रतिबद्धम् इन्द्रनीलमयैर्जालैर्गवाक्षैर्मरकतमयैरुत्तमैश्च स्तम्भैर्विष्टब्धम् ॥ ९ ॥

त्वष्ट्रा विश्वकर्माणो निर्मितैः मुक्तादामानि विलम्बयन्तीति

(१) इन्द्रनीलमयैर्जालैस्तम्भैर्मरकतात्मैः । इति श्री० पाठः ।

तथा तैः वितानैः उल्लोचैः दान्तैः निर्मलैः मणिभेदालङ्कृतैः आसनैः पर्यङ्कैश्च उपलक्षितमिति शेषः । अलङ्कृतमित्युपरिष्टात्सम्बन्धो वा ॥ १० ॥

शोभनान् वासांसि यासान्ताभिर्दासीभिः शोभनानि कञ्चुकादीनि येषां तैः पुम्भिश्चालङ्कृतम् ॥ ११ ॥

रत्नप्रदीपानां ये निकराः समूहास्तेषां द्युतिभिर्निरस्तं तमो यासिस्तत् किञ्च यत्रान्तःपुरे भवने च वलभीषु स्तम्भाप्रसारितवक्रदारविशेषेषु शिखाण्डिनो मयूराः गवाक्षमीनैः निर्यान्तं कृतमगरुधूपं धीक्ष्य घनो नीलाम्बुदोऽयमिति बुद्धिर्येष तथाभूताः अत एव उन्नदन्तः उच्चैर्नदन्त नृत्यन्ति तथाभूताः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कीदृशं तद्गृहमत्राह—विष्टब्धमिति । मूले अग्रे च फलकोत्तमानि येषां ते तथा तैः जालैः गवाक्षैः ॥ ९ ॥

मुक्तादामविलम्बिभिः अवलम्बमानमौकिकुमालैः दान्तैर्जगदन्तर्निर्मितैः ॥ १०—११ ॥

अक्षैर्गवाक्षैः निर्यान्तं निर्गतं विहितागुरुधूपं धूपं दृष्ट्वा शिखाण्डिनो मयूराः ॥ १२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

विष्टब्धमिति । पुरुषार्थचतुष्टयं सम्पन्नमिति ज्ञापयितुं चतुर्भिः प्रवालस्तम्भैर्विष्टब्धं धृतं वैदूर्यनिर्मितफलकेस्तदाच्छन्नम् अनेन स्तम्भा उपरि प्रसारितदारुकाश्च द्विविधा ज्ञातव्याः उपरि फलकानामेव वैदूर्यमयत्वं स्थूलफलकाः स्तम्भेष्वेव विद्यालाः स्थापिताः तत्रापि कुड्यान्तर्गतस्तम्भानां तथात्वं वक्तव्यमिति धरणी स्तम्भाश्चात्र विद्रुममयाः ज्ञातव्याः इन्द्रनीलमयैः मणिभिः कुड्यानि जगतीभूमिकुट्टिमा तत्रत्या अलङ्कृतमिति सम्बध्यते, न सूर्यादिभिरहता त्विदं यस्याः तादृश्या जगत्या अलङ्कृतमिति ॥ ९ ॥

वितानैश्चन्द्रातपैस्त्वष्ट्रा निर्मितमिति । अद्भुतत्वं मुक्तादामानि विलम्बन्ते येष्विति दन्तनिर्मितैरासनैः पर्यङ्कैश्चालङ्कृतं, मण्युत्तमैः मणिभेदैः अलङ्कृताः आसनपर्यङ्काः ॥ १० ॥

स्त्रियः पुरुषाश्च दासीदासरूपाः शोभायामवश्यं वक्तव्या इति ताभिर्विशति—दासीभिरिति । नित्यामीरणेषु सत्स्वेष

तस्मिन् समानगुणरूपवयस्सुवेषदासीतहस्तयुतयाऽनुसवं गृहिण्य।
विप्रो वदर्शं चमरव्यजनेन रुक्मदण्डेन सात्वतपतिं परिवीजयन्त्या ॥ १३ ॥
तं सन्निरीक्ष्य भगवान् सहस्रांशितः श्रीपर्यङ्कतः सकलधर्मभृतां वरिष्ठः ।
आनम्य पादयुगलं शिरसा किरीटजुष्टेन साज्जलिरवीविशदासने स्वे ॥ १४ ॥
तस्यांवानिज्य चरणौ तदपः स्वमूर्ध्ना विभ्रज्जगद्गुरुतरोऽपि सतां पातर्हि ।
ब्रह्मण्यदेव इति यद्गुणनाम युक्तं तस्यैव यच्चरणशौचमशेषतीर्थम् ॥ १५ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभार्यकृतसुबोधनी ।

पद्कामरणमिति निष्कण्ठीभिरिति अनेन कटककुण्डला-
द्याभरणानि सूचितानि सुवासोर्मिरिति सर्वतः शोभार्थमुक्तं
यादृशीरेव वस्त्रैः शोभा सम्पद्यते अन्यथा शोभाकथनं व्यर्थं
स्यात् पुष्पिभरप्यङ्ककृतं पाश्चात्यो वेष इति उक्तमानि कञ्चु-
कानि उष्णीषाणि मध्ये बन्धकानि मणियुक्तानि कुण्डलानि
च येषामिति सर्वतोऽलङ्कारो भगवद्गृहदासानामुक्तः ॥ ११ ॥
सार्वकालीनशोभामुक्त्वा रात्रौ विशेषतः शोभामाह-रत्नप्रदीप-
निकरेति । रत्नसमूहकान्तिभिः निरस्तं ध्वान्तमन्धकारो यत्र
रात्रौ गार्हस्थ्ये कामरसो वर्णयति इति उद्दीपनविभावात्
वर्णयति—विचित्रचलभीषु मणिमयनिर्मितवक्रदातुषु मयूराः
क्षिताः सन्तो नृत्यन्ति अङ्गेति सम्बोधनं ज्ञेयसूचकं तेनास्याः
कथायाः भगवद्विषयत्वाद्योगिचिन्त्यत्वमेव नतु बाह्यतया
साधारणत्वमिति सूचितं नृत्ये अलौकिकं हेतुं वर्णयति यत्र
विहितागुरुधूपं गृहसंस्कारार्थं कृतं गवाक्षमार्गेण निर्यान्तं
मिरीक्ष्य अनोऽयमिति तेषां बुद्धिरुत्पन्नेति घनबुद्ध्यः अत
एव ऊर्ध्वं नदन्तो जाताः मेघा गगने हि तेषां नृत्यं भवति
नृत्यदर्शनेनैव रसः आविर्भूतो भवतीति गीतवाद्यरहितं नृत्यं
न शोभां करोतीति उन्नादो हि द्विस्त्रिभाषो निरूपितः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

भवनं वर्णयति—चतुर्भिः । विष्टब्धं विभूतं वेदूर्यमयानि फल-
कोत्तमानि स्तम्भाभयाणि छादनानि तैर्जगत्या भूमिकया ॥ ६-११ ॥
विहितमगुरुधूपम् अक्षैर्गवाक्षमार्गेः निर्यान्तम् ईक्ष्य वीक्ष्य
घनोऽयमिति बुद्धिर्येषां ते ॥ १२ ॥

श्रीमच्छुक्कदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भवनं विशिनष्टि—विष्टब्धमिति चतुर्भिः । विप्रमस्तम्भैः वेदूर्य-
मयानि फलकोत्तमानि स्तम्भाभयाणि छादनानि तैश्च कुख्या-
दिभिश्च विष्टब्धं विभूतं प्रतिबद्धमित्यर्थः ॥ ६ ॥

मुक्तावाक्तां विलम्बाः विविधानि लम्बमानानि विद्यन्ते
येषु तैर्वितानैः मण्युत्तमैः परिकृतैर्भूषितैर्दास्तैर्गजवन्तमयैरासन-
पर्यङ्कैश्च अलङ्कृतमित्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १० ॥

निष्कानि पद्कानि कण्ठे यासां ताभिः शोभनानि वासांस

• [१३८]

यासां ताभिः शोभनानि वस्त्रादीनि येषां तैः पुष्पिभरप्यङ्क-
कृतम् ॥ ११ ॥

रत्नप्रदीपनिकराणां द्युतिभिर्निरस्तं तमो यस्मिन् तं यत्र
विहितमगुरुधूपम् अक्षैर्गवाक्षमार्गेः निर्यान्तम् ईक्ष्य वीक्ष्य घनोऽय-
मिति बुद्धिर्येषां ते विचित्रचलभीषु शिखण्डिनो मयूराः नन्दनः
सन्तः नृत्यन्ति ॥ १२ ॥

भाषाटीका ।

और धे भवन कैसा रहा, कि मृगानके सम्मानसे तथा
उनके ऊपर वेदूर्यमणीनके छजेन बधाभया और नीलमणि
जटित भी तनसे तथासूर्य आदिसे अहत कान्ति युक्त नील-
मणिजटित भूमिकासे वह भवन अलङ्कृत रहा ॥ ६ ॥

और विश्वकर्माके निर्माण किए भए मोतिनकी मालानके
गुच्छा जिनमें लटक रहे हैं ऐसी चांदजी न करकें, और उत्त-
ममणियोसे अलङ्कृत तथा हस्तीके दास्तके आसन और पर्यं-
कों वह से भवन अलङ्कृत रहा ॥ १० ॥

और कण्ठ में पद्क धारण करने वाली औसिद्धर
वस्त्र धारण करने वाली दासीन से वह भवन अलङ्कृत
रहा तथा अगरखी सहित पगड़ी और सुन्दर वस्त्र
और मणि जटित कुण्डल धारण करने वाले पुरुषों से
वह भवन शोभायमान रहा ॥ ११ ॥

और हे राजन् ! रत्नों के दीपकन के समूह के प्रकाशों
कर के जिस भवन में अन्धकार दूर हो गया है और
जिस भवन में सम्मान के आगे के विचित्र छजेन पर
बैठे हुए मोर झरोखान से निकसे भए किए हुए अगर-
धूप के धूमको देख कर उस धूमको नील मेघ जान कर
ऊँचे स्वर से कोह कारी करते हुए नृत्य करते हैं ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अनुसर्वं सर्वकायम् आत्मना समानानि गुणरूपवयांसि
सुवेषोऽलङ्कारश्च यस्य तेन दासीसहजेन युतया गृहिण्या
सह ॥ १३ ॥

अभियो रुक्मिययाः पर्यङ्कतः अर्वाविशानुपवेशयामास ॥ १४ ॥

अविभ्रज्जगिभः द्यारत्यर्थः । विभ्रजिति शत्रुन्तं वा तदा

सम्पूज्य देव ऋषिवर्यमृषिः पुराणो नारायणो नरसखो विधिनोदितेन ।

वाण्याऽभिभाष्य मितयाऽमृतमिष्टया तं प्राह प्रभो भगवते करवामहे किम् ॥ १६ ॥

भाष्यस्वामिकृतभाषार्थदीपिका।

सम्पूज्याभिभाष्य च प्राहेत्युत्तरेणाश्वयः । कथम्भूतः ? यस्य चरण-
शौचं गङ्गा अशेषतीर्थं सः अत एव जगद्गुह्यतरोपि सतां
धर्मभूतां पतित्वादेवमकरोदित्यर्थः । सनात्पतित्वे हेतुः ब्रह्मण्य-
देव इति यद्गुणकृतं नाम तस्यैव यतो युक्तं समञ्जसमतस्तत्तम-
प्रवर्तनायैवमाचरणमित्यर्थः ॥ १५ ॥

अभिभाष्य दिष्ट्यात्र त्वदागमनमित्यादिप्रियमुक्त्वा ॥ १६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतानिषी ।

तस्मिन् भवने समानगुणादिकेन दासीसहस्रेण युतयाऽपि
गृहिण्या गृहेभ्यर्था रुक्मिण्या स्वयमेव प्रेम्णा परितः सर्वा-
ङ्गेषु वीज्यमस्या चमरस्य मृगविशेषस्य पुच्छरूपेण व्यजनेन
ननु कथमसौ सहस्रान्तःपुरं प्रविष्टवान् तत्राह—विप्र इति ।
तज्जातिमात्रत्वमपि तत्र हेतुरिति भावः । सात्वतपतिमिति
सात्वतपतिगुरोः श्रीनारदस्य तद्दर्शने भक्तिविशेषोद्यद्योतकं
श्रीयदुनां पतिमिति वा तच्चाविर्भावविशेषेण चमत्कार-
विशेषद्योतकम् ॥ १३ ॥

तमिति । सहसागमनेन सन्निधौ निरीक्ष्य प्रसन्नदृष्ट्याऽव-
लोक्य सहसा सपदि भगवानपि कौस्तुभादितादृशभगवत्स्वा-
भिन्यञ्जकपरमकिरीटजुष्टेन तत्सेवाहेनायि आसक्त्या तस्पर्श-
नादिना मत्वा तत्र हेतुः सकलेति सङ्गमप्रवर्त्तनतादृशलीला-
रसाविष्ट इत्यर्थः । स्नेहं स्वीये ॥ १४ ॥

जगतो गुरुतमः महापूज्योपीत्यर्थः । हि हेतौ अस्य परेणा-
श्वयः । अशेषाणि तीर्थानि यस्मिन् तत् सर्वतीर्थस्वरूपं वा
यस्य चरणशौचं सोपि ॥ १५ ॥

विधिवत्पूजाविज्ञतायां हेतुः ऋषिमन्त्रप्रवर्त्तकः तत्रापि
पुराणः पुरापि नवः स्वयं भगवत्स्वादिनादित एव तादृशतया
वर्त्तमान इत्यर्थः । यद्वा तथापि तस्याऽग्निपुत्रं नवभ्रममित्या-
द्युक्तन्यायेन सदा येन व इति न पुराणः किन्तु पुराणवदा-
चरतीत्येव पुराणः किञ्चननारायणो नरसखः तादृशधर्मविधि-
प्रवर्त्तनाय लोकेपि तद्रूपेणावतीर्णः अभेदनिर्देशोऽयं तत्र नारा-
यणैरपि प्रवक्ष्यामिप्रायेण तदुक्तं चतुर्थे—

“ताधिमौ वै भगवतो हरेरंशाविहागतौ ।

भारव्ययाय च भुवः कृणौ यदुकुरुब्रह्मौ ॥

इति तौ चांशरूपौ कर्तृभूतौ कृणौ कर्मभूतौ आगतौ आग-
म्यन्तौ प्रविष्टवन्नाबिन्यर्थः । “एते चांशकलाः इत्यादेः तस्य तत्र
तादृशलीलाविर्भावे हेतुः, ऋषिवर्यमिति । भक्ताविर्भावानुक्त्या-
दितिभावः । ननु, सन्तु सर्वेवि ऋषिनारायणत्वे च तस्य साक्षा-
देव गुरुरिति कथं तेन तत्पूजनं योग्यम् ? इत्यत्रापि सिद्धान्तः
विधिनोदितेनेति । सम्प्रत्याविष्कृतक्षत्रियलोलस्य स्वस्य ब्राह्मण-
पूजाविधियोग्येव लोकवत् लीलकैवलयादिति भावः । यद्वा
“नारायणस्य नहि सर्वदेहिनाम्” इत्यादिब्रह्मस्तवरीत्या ज्ञयं

भगवानपि नरसखः नरलील इत्यर्थः । अतो विधिनोदितेनेति
अतः “सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयात्” इति स्मृत्यनुसारेण प्राक् पूर्वं
मितया शास्त्रादिप्रमाणसिद्धत्वेन सत्यतया अमृतमिष्टया प्रियया
च वाण्या अभिभाष्य स्तुत्वा प्राह प्रार्थयामासेत्यर्थः । प्रार्थन-
मेव दर्शयति—प्रभो इति । हे प्रभो विप्रत्वेनास्मत्स्वामिन्
अतः किङ्करवाम किं कर्तुं शक्नुमः अपितु न किञ्चिदिति व्यञ्ज-
नाय इति कौतुकविशेषाय तं प्रति वचसा तु निजैश्वर्यमत्यन्त-
माच्छादितं तादृशमिजवैभवं प्रति तस्य तादृशस्याप्याश्चर्य-
बुद्धित्वं दृष्ट्वा किञ्चिदुपालम्भमिव च ॥ १६ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

तस्मिन्निति । तस्मिन्नेव भवने गृहिण्या भार्यया रुक्मिण्या
समं सहितमित्यर्थः । सात्वतपतिं श्रीकृष्णं विप्रो नारदो
ददर्श कथम्भूतया अनुसवं सर्वकालमात्मना समानानि गुण-
रूपवयांसि सुवेप मलङ्कारश्च यस्य तेन दासीनां सहस्रेण
युक्तया रुक्ममयो दण्डो यस्य तेन चामरव्यजनेन वीज्यमित्यां
च ॥ १३ ॥

तमिति । तं दृष्टवन्तं नारदं सम्यक् निरीक्ष्य भगवान् श्रियो
रुक्मिण्याः पर्यङ्गादाश्रयितः तदिष्टदेवतभूतः किमिष्टुयित
इत्यतो विशिनष्टि—सकलधर्मभूतां वरिष्ठः धर्मात्मभिर्महत्स्वेवं
वर्त्तितव्यमिति प्रदर्शनार्थमिति भावः । अत एव च किरीटा-
लङ्कितेन शिरसा तस्य पादयुगलं प्रणम्य अञ्जलिना सहितः
स्नेहस्वीये आसने अवीविशदुपवेशयामासेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तस्येति । स भगवान् जगतां साधुजनानां गुरुतरोपि
परमगुरुरपि हि यतः सतां पतिरपि तस्य नारदस्य चरणौ
अवनिज्य प्रक्षाल्य तदपः अवनेजनजलानि मूर्च्छि बिभ्रत् बिभ्रानः
आसेति शेषः । दधारेत्यर्थः । अबिभ्रत् इति वा छेदः
अबिभ्रत् अबिभ्रत् दधारेत्यर्थः । युक्तं अतदित्याह—ब्रह्मण्येति ।
ब्रह्मणि ब्राह्मणकुले साधवो ब्रह्मण्यास्तेषां देव इति यद्गुण-
नाम अन्वर्थं नाम तस्यैव यतो भगवत एवासाधारणमित्यर्थः ।
अतः युक्तं ब्रह्मण्यदेवत्वादिप्राक्प्रजलधारणमित्येतदुचित-
मेवेत्यर्थः । अन्यथा तु न घटत इत्यभिप्रायः विशिनष्टि—यच्चरण-
शौचं यस्य भगवतश्चरणसम्बन्धाच्छौचं पवित्रता यस्य तथा-
भूतमग्रेण गङ्गादितीर्थं तस्यैवम्विधस्योक्तादेव हेतोस्तदुचित-
मित्यर्थः ॥ १५ ॥

सम्पूज्येति । नरस्य सखा नारायणः पुराण ऋषिरप्युक्तादेव
हेतोर्वैवर्षिवर्यं नारदं शास्त्रोक्तेन विधिना सम्पूज्यामृतेन
जुष्टया अमृतवर्षयेत्यर्थः । मितया आरुपाक्षरया वाण्याऽभिभाष्य
सम्बोध्य प्राह—उक्तिमेवाह—प्रभो भगवते करवाम किन्ते । हे प्रभो !
भगवते तुभ्यं किङ्करवाम किङ्करा वयमित्यर्थः । किमिष्टं करवा
मेति वा किं अत्किञ्चिदिष्टमस्ति तत्करवामेति वा ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयवज्रतीर्थकृतपदराजवली ।

वामरव्यजनेन वामराख्यव्यजनेन तस्मिन् भवने आविवेश उपविष्टः ॥ १३-१४ ॥

• श्री परीक्षितेताम्रमित्राह—ब्रह्मण्यदेव इतीति । यस्य चरण-शौचजलमुद्योषास्तीर्थयति शुद्धान् करोतीति अशेषनीर्थं यद्वा अशेषाणि तीर्थानि यस्मिन्स्तस्य हरेः ब्रह्मण्यदेव इति यस्तद्गुण-नाम तस्यैव युक्तमित्यवधारयेत्यर्थः ॥ १५ ॥

शास्त्रीद्वितेन विधिना सम्पूज्य ॥ १६ ॥

• श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतक्रमसन्दर्भः ।

विधिपूजाविधत्तायां हेतुः ऋषिर्मन्त्रप्रवर्त्तकः तत्रापि पुराणः पुरापि नवः स्वयं भगवत्त्वादिना स्वयमेव तादृशतया वर्त्तमान इत्यर्थः । किञ्च नारायणो नरसखः तादृशधर्मविधिप्रवर्त्तनाय लोकेऽपि तद्रूपेणावतीर्णः अमेदनिर्देशोऽयं तत्र श्रीनारायणप-रपि प्रवेशाभिप्रायेण तस्य तत्र तादृशलीलाविर्भावे हेतुः, ऋषिवर्त्यमिति । पुरोहितादिष्वङ्गकविशेषाविर्भावानुरूप्यादिति भावः । ननु, सतु सख्यादि ऋषिः नारायणत्वे च तस्य साक्षा-देव गुरुविति कथने तत्पूजनयोग्यम् इत्यत्रापि सिद्धान्तः । विधिनोदितेति सम्प्रत्याविष्कृतक्षत्रियलीलस्य स्वस्य ब्राह्मण-पूजा योग्यैव लोकवत् लीलाकैवल्यदिति भावः । जनतायाः भक्तवृन्दस्यापवर्गे परमपुरुषार्थरूपं ब्रह्मादिभिर्मुक्तैरपि इदि विधिभ्यः संसाररूपपतितानां मुमुक्षूणामुत्तरणमवलम्बमिति ॥ १६-२१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

सम्पूज्येत्यादि । देवः श्रीकृष्णः ऋषिवर्यं नारदं सम्पूज्य प्राह कीदृशः ? पुराणः आदिः तर्हि किं नारायणः न ततोपि पर इत्यादि अनारायणः अजलशायी अनरसखः अनरा अजीवाः सखायो यस्य ऋषिः अलिप्तः एवम्भूतः गार्हस्थ्येपि नासकः ॥ १६-३७ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

यदर्थमेतन्निरूपितं तन्निरूपयति—तस्मिन्निति । समाना गुणाः औदार्यादयः रत्युपयोगिनो वा मृदुत्वादयः रूपं सौन्दर्यं वेयस्तारुण्यं सुवेशो वस्त्रादिभिः रसो हि निर्वन्दः शङ्कां करो-तीति स्वल्पञ्च न प्रोषको भवतीति महारसानुभवार्थं दास्यो निरूप्यन्ते नायिकानां मेलने भिन्नस्वभावत्वात् रसो नोत्पद्यते इति ताभ्यां च कामना नैवम्बधेति केवलभोगस्वीत्वं धारयितु-माह—गृहिण्येति । अनुसवं सर्वकालं दासीसहस्रयुतया भार्यया चमरव्यजनेन सात्वतपतिं यस्तुतः स्त्रपसि परिधीज-यस्या सह सात्वतपतिं द्वयैति सम्बन्धः चमरकृतं व्यजनम् उद्दीपनकरं तथा सुवर्णदण्डयुक्तं च अयं भगवत्पद्भुतप्रकारो निरूपितः नैवम्बधः समानानां प्रकारो लोके सामान्यानां सम्भवति अनेन रात्रावयं भोगकाले गत इति सूचितम् ॥ १३ ॥

तत्र भगवता कृतम् आतिथ्यप्रकारमाह—तुं सन्निरास्येति त्रिभिः । कायिकमानसिकवाचनिकैः कायिकपूजा सर्वेणापि स्वयंग्र्यां कर्त्तव्या अतो भगवानपि तं दृष्ट्वा स्वपदे निवेशितवानिति निरूप्यते न होतस्मादधिका पूजा सम्भवति अन्यथा लौकिकी सा सर्वसाधारणी अन्यदापत्वेन निरूप्यते एवञ्चरणे हेतु-माह—भगवानिति । अन्यथा अन्यस्माद्भगवति का विशेषः स्यात् यदि स्वपदे नोपवेशयेत् सहस्रोत्थित इति तं प्रति लौकिकभावस्यैव सूचितम् अन्यथा स्वधर्माविर्भावे सेवकं प्रति भगवदुत्थानं नोचितं स्यात् “ये यथा मां प्रपद्यन्ते” इति भग-वत्प्रतिज्ञा स च लौकिकबुद्ध्या भगवन्तं दृष्ट्वामिति भगवानपि तथैव चकार श्रीपर्यङ्कत इति अनौचित्यं निरूपितं केवल-लौकिकप्रकारेण तथात्वं भवतीति वैदिकमाह—सकलधर्मभृतां वरिष्ठ इति । धर्मभृतो निरन्तरधर्मकर्त्तारः ते जीवा एव भवन्ति तेषां मध्ये श्रेष्ठ इति सजातीयोत्कर्षात् बहिः दृष्टिरेव तस्य स्थिरीक्रियते अत एव भगवान् पादयुगलमानस्य तत्रापि शिरसा धर्मनिष्ठां सूचयितुं किरीटजुष्टनति लोकनिष्ठा न केवलं स्वयं यद्धर्मावलम्बनं कृतवान् किन्तु तत्रापि स्वधर्मे योजितवान् इत्याह—साज्जलिः स्वे आसने अवीविशदिति । स्वासने तं निवेशयामासेत्यर्थः । अन्तर्भावितणिष्प्रयोगः भगवा-नेव तत्र वस्तुतः स्वधर्मे स्थापितवानिति स्वयमेव तत्रापि विष्ट इति धर्मव्यत्यासं स्थापयितुमर्वाविशदित्युक्तवान् आसन-ञ्च श्रीपर्यङ्कमित्येव लक्ष्यते तत एवोत्थित इति स्वपदेनापि तदेवेति गम्यते आसनपदेन स्वसिंहासनमिति तथापि अग्रे पृथुकोपावधाने “निवासितः प्रियाजुष्टे पर्यङ्के” इति वाक्यात् पर्यङ्कमेव आसनस्थानीयम् ॥ १४ ॥

ततस्तस्य चरणावनिज्येति कायिकोपि व्यापारः मानस-शेषत्वेन निरूप्यते स्वतः प्रक्षालनं भक्त्यैव सम्भवति तदपः पादावनेजनीरापः स्वस्मिन् नारदधर्मावेशात् भक्तानां भगव-चरणारविन्दोक्तं धार्यमेवेति स्वमुखी अभिभूत नन्वेव-मपि लोको भगवन्माहात्म्याभिन्नः कथं मन्येत ? तत्राह—जग-द्रुतरोपि इति । यद्यपि जगतामत्यन्तगुरुः शास्त्रप्रणेता उप-देश प्रेरकः उपदेशश्च तथापि सतां पतिर्भवति “यद्यदाचरति श्रेयान्, इतिवाक्यात् भगवत्कृतमेव भगवदीयः करोतीति सतां पालनार्थं तथा कृतवान् अन्यथा गजेन्द्रघट्टेणवानाम् उपद्रयोपि सम्भवेत् तस्माद्भगवता युक्तमेव भक्त्यर्थं कृत-मिति हिशब्दार्थः । नन्वेवं सति भक्तिमार्गे विरोधः स्यात् तत्राह—ब्रह्मण्यदेवेति । ब्राह्मणानां हितः तेषां कार्यसाधको देवः ब्रह्मण्यश्चासौ देवश्चेति तेषामेव पूज्यः इदं भगवतो गुणानाम् अतदैवयुक्तं भवति यदि तन्मनोरथं साधयेत् ब्राह्मणाश्च पूजां वाञ्छन्ति नत्वन्नसन्नं तद्भगवत्येव तद्धर्मप्रवर्त्तके अन्यः प्रवर्त्तत ननु यस्मिन् कस्मिंश्चित् ननु एतावतापि कथं लोकः प्रवर्त्तत ? तत्राह—तस्यैव यच्चरणशौचमिति । अशेषाणि तीर्थानि यस्मिन् गङ्गाजले “तिस्रः कोट्यान्वकोटीच” इति वाक्यात् अनेन स्वापकर्षाभावोपि निरूपितः ॥ १५ ॥

स्तोत्रमाह—सम्पूज्येति । पूजायाश्च अनुवादः उत्तरशेष-त्वेन तेन पूजा वाक्यापेक्षया हीना निरूपिता देवर्षिवर्य-मिति अनेन देवा ऋषयश्च पूजितेन प्रीता भवन्तीति गार्हस्थ्ये

श्रीमद्भुक्तभाचार्यकृतसुबोधनी ।

- ऋणत्रयापाकरणे आवश्यकं द्रव्यमनेनैव भवतीति तस्याऽऽवश्यकता सूचिता । ऋषिरिति नारायणोऽयम् अनिरुद्धांशेनैव करोतीति सूचितं पुराणां ऋषिः नारायण एव तथापि वेदोद्गमरूपोपि भवतीति तन्निराकरणार्थं नारायणो नरसख इति निरूपितं तस्य प्रत्यापत्तिः अस्यैव प्रकरणाख्यन्ते प्रत्यापत्तिं वक्ष्यति 'प्रत्येभ्यतां निकाशम् इतिवाक्यं विधिनोदितेनेति पूजायां प्रकार उक्तः अन्यथा ऐश्वर्येण राजसी पूजा प्राप्नोति वाण्या मितया अतिमिष्टया आभाष्य भो भो नारद ! इत्युक्त्वा तं नारदं प्राह सर्वोत्कर्षः स्वस्वामित्वं स्वस्य च तदाज्ञाकारित्वं पद्मत्रयेणाह-भगवन्, हे प्रभो ! ते किङ्कषामेति तृतीयं पद्मत्रयात्मकं त्वत्मेवा त्रिविधाऽप्यत्र कर्त्तव्येति सूचनार्थं तदाज्ञापयेति वाक्यशेषाभिप्रायः ॥ १६ ॥

श्रीमद्भिवनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तस्मिन् गृहिण्या सहितं सात्वतपतिं ददर्श । अनुसवं समुचितं प्रतिसमयम् ॥ १३ ॥

अधीविशत् उपवेशयामास ॥ १४ ॥

तस्य चरणौ अवनिज्य प्रक्षाल्य सतां पतिं प्राहेत्युत्तरेणान्वयः । ननु, स्वदासस्य नारदस्य चरणक्षालनादिकमनुचितं तत्राह—ब्रह्मण्यदेव इति । यस्य गुणनाम गुणसूचकं नाम तद्युक्तं नारदस्य ब्राह्मणत्वात् तस्य ब्रह्मण्यदेवत्वादितत् सर्वसूचितमेवेत्यर्थः । नच स स्वपवित्रीकरणार्थमेवेदञ्कारेति वाच्यमित्याह यत् यस्मात् तस्यैव चरणशौचं गङ्गा अशेषतीर्थं भवति । नारदस्तु दासोऽपि स्वप्रभोरिच्छाप्रातिकूल्ये प्रभुत्वं नाविश्चकारेति ज्ञेयम् ॥ १५ ॥

उदितेन शास्त्रोक्तेन विधिना सम्पूज्येत्यत्र हेतुः ऋषिर्मन्त्रप्रवर्तकः किञ्च पुराणः स्वयं भगवत्त्वात् नवः यः खलु तादृश-धर्मप्रवर्तनार्थमत्र भारतभूमौ नरसखो नारायणो भवतीत्यर्थः मितया परिमितया अमृतेनापि जुष्टया सेवितया परममधुर-येत्यर्थः । हे प्रभो विप्रवेनास्मत्स्वामिन् ॥ १६ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तस्मिन् भवने अनुसवं सर्वसमयम् आत्मना समानानि समानकल्पानि गुणरूपवयांसि सुवेधः सुष्ठुलङ्कारश्च यस्य तेन दासीसहस्रेण युतया ददर्श ॥ १३ ॥

तं देवर्षिं सन्निरीक्ष्य श्रीपर्यङ्कतः रुक्मिण्याः पर्यङ्कान् आशुस्थितः शिरसा पादयुगलमानम्य स्ने आसने अवोविशत् उपवेशयामास । ननु, सर्वेश्वरस्य सन्निरीक्षणोत्थानादिविचष्टितं किमभिप्रायमत्राह-धर्मभूतां वरिष्ठः धर्मशिक्षकः महत्यागते धर्मभृद्भिरेवं कर्त्तव्यमिति लोकशिक्षार्थमित्यर्थः । यथोक्तं महा-भारते—

“अधुर्देवात्मनो दद्याद्द्वयं दद्यात्सुसूताम् ।

उत्थाय चासने दद्यात्स यज्ञः पञ्चदक्षिणः ॥

जगतामनन्तकोटिब्रह्मादीनां सर्वेषां पतिः स्वाम्यपि यत् यस्य चरणशौचं चरणप्रक्षालनजलं श्रीगङ्गादिरूपमशेषतीर्थं स एवमिधोपि तस्य ब्रह्मपुत्रस्य स्वानन्यदासस्य स्नामिलीला-प्रातिकूल्यभयात् तूष्णींस्थितस्य सर्वत्र प्रसिद्धस्य चरणौ भव-निज्य प्रक्षाल्य स्वमूर्त्ता विभ्रत विभ्राणः देवर्षिर्वयं सम्पूज्य अभिभाष्य च प्राहेत्युत्तरेणान्वयः । एवमिधे आचरणे करणं कारणं दर्शयति—ब्रह्मण्यदेव इति । यद्गुणकृतं नाम तस्यैव युक्तं नान्यस्य अयमर्थः ब्राह्मणेभ्यः वेदविप्रपुरश्चरेभ्यो हितकृतो ब्रह्मण्याः धार्मिकास्तेषु शिक्षकरूपेण नानावतारैर्दीव्यतीति देवः लोकशिक्षायै, तथाविधमाचरणं कृतवानिति फलि-तार्थः ॥ १५ ॥

ऋषिर्मन्त्रप्रवर्तकः पुराणः पुराहि नवः नारदस्य नरसमूहस्य अयनमाभयः नरसखः अभिभाष्य स्वागतमित्यादिप्रिय-मुक्त्वा ॥ १६ ॥

भाषाटीका ।

उस भवन में सर्व काल में अपने समान गुण रूप अवस्था सुन्दर अलङ्कार बारी हजार दासीयों से युक्त होने परभी सुवर्णकी डैडी के चमर बिजना से स्वयं बीजना चमर करने बारी रुक्मिणी सहित श्रीकृष्णाका दर्शन नारदजी करते भए ॥ १३ ॥

सकलधर्म धारीन में भेष्ट श्रीकृष्णभगवान् नारदजीको सम्यक प्रकार देख कर पश्चात् पर्यङ्क से बीजनिहि उठ कर किरिट युत मस्तक से नारदजी के चरण युगलको दण्डवत् नमस्कार करके अञ्जलि बांधकर अपने आसन पर नारदजीको विराजमान करते भए ॥ १४ ॥

ब्रह्मादिकनके अत्यन्त पूज्य भी है तथापि श्रीकृष्ण सत्पुरुषों के पालन करने वारे हैं इसलिये नारदजी के दोनों चरणका प्रक्षालन करके उस चरण प्रक्षालन जलको अपने मस्तक से धारण करते भए और ब्राह्मण कुल में भक्ति वारेनको प्रवृत्त करते हैं इस प्रकारको जो गुण युक्त ब्रह्मण्य देवनाम है सो श्रीकृष्णकोहि घटता है जिस के चरणारविन्दका प्रक्षालन गंगाजल ब्रह्मादिक सबको पवित्र करने वारा तीर्थ है ॥ १५ ॥

नर के सखा पुराण ऋषि नारायण श्रीकृष्ण शास्त्र उक्त विधि से देवर्षि भेष्ट नारदजीकी सम्यक प्रकार पूजा कर के अमृत के तुल्य मधुर अक्षयणी से हे प्रभो ! आपका आगमन मंगल रूप है इस प्रकार नारदजीका सम्बोधन करके परमपूज्य आप के अर्थ हम कहा करे इस प्रकार नारदजी से श्रीकृष्ण बोलते भए ॥ १६ ॥

नारद उवाच ।

नैवाऽद्भुतं त्वयि विभोऽखिललोकनाथे मैत्री जनेषु सकलेषु दमः खलानाम् ।
निःश्रेयसाय हि जगत्स्थितिर्क्षणाभ्यां स्वैरावतार उरुगाय विदाम सुष्ठु ॥ १७ ॥
दृष्टं तवाङ्घ्रियुगलं जनतापवर्गं ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिन्त्यमगाधबोधैः ।
संसारकूपपतितोत्तरणावलम्बं ध्यायंश्चराम्यनुगृहाण यथा स्मृतिः स्यात् ॥ १८ ॥

ततोऽन्यदाविशद्वेहं कृष्णापत्न्याः स नारदः ।
योगेश्वरेश्वरस्याङ्गं योगमायाविविक्तया ॥ १९ ॥
दीव्यन्तमक्षैस्तत्रापि प्रियया चोद्धवेन च ।
पूजितः परया भक्त्या प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ २० ॥
पृष्ठश्चाविदुषेवासौ कदाऽऽयातो भवानिति ।
क्रियते किन्नु पूर्णानामपूर्णेस्मदादिभिः ॥ २१ ॥
अथापि ब्रुहि नो ब्रह्मन् जन्मैतच्छोभनं कुरु ।
स तु विस्मित उत्थाय तूष्णीमन्यदगाद्ब्रुहम् ॥ २२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भगवता । स्वस्यार्हणमनर्हं मन्यमानस्तत्सम्भावयन्नाह—
नैवेति । सर्वमित्रत्वादेवमर्हणं ननु मम गौरवात् तर्हि
कथं कंसादिष्वमैत्री ? तत्राऽह—खलानां दमश्च नैवाद्भुतमिति
कुतः ? जगतः स्थितिर्धारणं रक्षणं पालनं ताभ्यां सह तस्य
निःश्रेयसाय तवायं स्वेच्छावतार इति वयं सुष्ठु सम्यग्विद्मः
अतः खलदमः साधुसम्माननञ्च युक्तमिति भावः ॥ १७ ॥

यदुक्तं प्रभो किङ्करवामेति तत्राऽह—दृष्टमिति । भक्तजन-
ताया अपवर्गरूपं किञ्च, अतिदुर्लभतया ब्रह्मादिभिर्योगेश्वरैरपि
इदि विचिन्त्यं किञ्च संसारकूपे पतितानामुत्तरणायावलम्ब-
माश्रयम् एवम्भूतं तवाङ्घ्रियुगलं मया दृष्टमतः कृतकृत्योऽस्मि
तथापि त्वत्स्मृतियथा स्यात्तथा अनुगृहाण तनस्तत्त्वयायमेव
नित्यं चरामीति ॥ १८—१९ ॥

अक्षैर्दीव्यन्त्यमित्यादौ ददर्शति ज्ञातव्यम् ॥ २०—२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

नैवाद्भुतमिति सामान्यविवक्षाया नपुंसकत्वमेकत्वञ्च किं
तदित्यपेक्षीयां विशेषविवक्षायाह मैत्री यथार्हसत्कारः अखिल-
लोकनाथ इति तद्रूपत्वेन स्वतस्तत्र तत्र तुल्योऽपि तद्वयं नैवा-
द्भुतमित्यर्थः । तत्र हेतुः, निःश्रेयसायेति । तत्र निःश्रेयसं स्वभाक्ति-
प्रचुरमेकलं मुक्तिमात्रञ्च तद्वयं यथायथं दत्तमित्यर्थः । तत्र
तत्र सामर्थ्यं हेतुः, विभो इति । अत एव हे उरुगाय ! सर्वतो
गीतकीर्त्तं ॥ १७ ॥

[१३८]

जनतेति सिद्धशुद्धपरिजनभावानां पर्यवसानफलरूपं ब्रह्मा-
दिभिरित्यन्येषां परममहतामपि इदि परमरहस्यदृष्टिनिर्देशेन
विचिन्त्यं यन्नातिशयेन स्मरणीयं संसारेति किं बहुना सर्वेषा-
मपि संसारिणां संसारकूपोत्तरणार्थमाश्रययोग्यं तवाङ्घ्रि-
युगलं दृष्टम् अहो मम भाग्यमहिमेतिभावः । अथ तादृशस्य
भाग्यस्य स्थैर्यं दुर्लभं मन्यमानः प्रार्थयन्—ध्यायन्ति । चरामि
चरेयमित्यर्थः । ननु तत्तव मनःसाध्यमेव किं प्रार्थनया तत्राह
यथा स्मृतिः स्यात्तथाऽनुगृहाणेति तदपि त्वदनुग्रहेकसाध्यं नान्य-
साध्यमित्यर्थः । यद्वा यथा ध्यायंश्चरामि तथाऽनुगृहाण यथा
च स्मृतिर्मद्विषयककृपानुसन्धानं तव स्यात्तथा चानुगृहाण-
त्यर्थः ॥ १८ ॥

तस्तदनन्तरम् अन्यत् श्रीरुक्मिणीगृहादपरं पत्न्याः क्रम-
प्राप्तत्वात् श्रीसत्यभामायाः गृहमाविशत् । योगमाया चित्रं वर्तन-
दित्यादिना तर्कितं परमाचिन्त्यशक्तिः तस्या विविक्तस्य
कार्यद्वारा अनुभवेच्छया ॥ १९ ॥

तत्रापि श्रीकृष्णं ददर्शति शेषः । किञ्चा अचष्टेति वक्ष्यमाणे-
नैवान्वयः । उद्धवेन च तत्र साक्षितया स्थापितेन चक्राभ्याम
देवने द्वयोरपि प्राधान्यं बाध्यते साक्षिणोपि तत्क्रीडा-
साहाय्यात् पूजितोऽसौ श्रीभगवता ॥ २० ॥

पृष्ठ इति सार्द्धकम् । अविदुषा तदागमनादिकमजानतेन पृष्ठञ्च
किन्तत् कदेत्यादि क्रियत इत्यादि च । इतिशब्दस्य कुर्वित्यन्ते-
प्यन्वयात् अस्मदिति बहुत्वं श्रीवलदेवाद्यपेक्षया ब्रुहि किञ्चि-
दादिश ॥ २१ ॥

अचष्ट अपश्यत् गोविन्दं तादृशलीलाकौतुकाय पृथ्व्या-
मवर्तार्णं साक्षाद्गणन्तं तत्रापि तथापि सर्वतोपि तस्य पूर्व-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

वत्पूजादिकं हेतुं पूर्वत्र तत्रापीत्यादिशब्दस्वरस्यात् इत्यर्थभ्रमे-
कामेष्वित्यत्र तथैव व्याख्यास्यमानत्वाच्च शिशुः सुतानिति
सुतान् शिशूनि वा पाठः ॥ २२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

नरनारायणीयं हि वैभवं वर्णयन् मुनिः ।

कृष्णं नारायणञ्चाहानन्तमूर्तिं स्वशेषिणम् ॥

स्थितिः रक्षणञ्च विरोधिनिरसनं ताभ्यां तदर्थं निःश्रेयसाय
मोक्षप्रदानाय स्वेरावतारः स्वेच्छावतारः ॥ १७—१८ ॥

योगमाया आश्चर्यशक्तिः ॥ १९—४४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

इत्युक्तः प्राह नारदः—नैवेति ब्राह्म्याम् । तावदात्माहं-
मनर्हणमन्यमानस्तत्सम्भावयन्नाह—नैवेति । सर्वेषु जनेषु
विषयभूतेषु मैत्रीत्येतल्लोकनाथे स्वयि नैव चित्रं सर्वमिष्टत्वा
देवमर्हणं नतु (मयि) गौरवादिति भावः । कथं तर्हि कंसा-
दिष्वमैत्री ? तत्राह—इम इत्यादि । खलानां इमञ्च नैवाद्भुतम्
इति भावः । कुतः हि यस्मात् हे उरुगाय जगतः स्थिति-
मोरणं रक्षणं पालनं ताभ्यां चतुर्थ्यन्तमिदं निःश्रेयसाय
मोक्षप्रदानाय च ताभ्यां सह मोक्षप्रदानायेति वा
स्वेरावतारः स्वेच्छावतारः इति वयं सुष्ठु सम्यक् विद्मः
अतः खलदमनः साधुसम्माननञ्च तव युक्तमिति भावः ।
अयमिति भगवन् कृतार्थत्वादात्मानं बहुमन्यमानः प्राहे-
त्यर्थः ॥ १७ ॥

यदुक्तं प्रभो भगवते करवाम किं त इति तत्र स्वमनी
षिते तत्प्रार्थयते—दृष्टमिति । तावत्तवाहं द्वियुगलं दृष्टं मयेति
शेषः । कथंभूतम् ? जनतायाः प्रपन्नजनसमूहस्यापवर्गमपवर्ग-
साधनं फलभूतं वा किञ्चातिदुर्लभतया ब्रह्मादिभिर्योगी-
श्वरैरपि इति विचिन्त्यः अगाधः बोधो विज्ञानं यस्मात्
तथाभूतं संसारकूपे पतितानाम् उत्तारणायावलम्बमाश्रयम्
एवम्भूतं इष्टा कृतार्थोऽहमस्मीति भावः । अतस्तदेव ध्यायन्
चरामि किन्तु तद्विषया स्मृतिर्यथा स्यात्तथाऽनुगृहाण ॥ १८ ॥

तत इति । स नारदः अन्यत्कृष्णपत्न्यागृहमाविशत् किं कर्तुं-
मिच्छया अङ्ग हे राजन् ! योगीश्वरेश्वरस्य भगवतो योगमाया-
माश्चर्यशक्तिं वेनुमिच्छया ॥ १९ ॥

दीव्यन्तमिति । तत्रापि गृहे प्रिययोद्धवेन च सहाक्षै-
र्देवनाक्षैर्दीव्यन्तं क्रीडन्तं ददर्शति शेषः । असौ नारदः
प्रत्युत्थानादिभिः उत्कृष्टया भक्त्या तत्पूर्वकं पूजितः ॥ २० ॥

अविदुषाऽजानतेव भगवता पृष्ठञ्च, प्रसमेवाह—कदे-
न्यादिना कुर्वित्यन्तेन । इतिशब्दः कुर्वित्यन्ततरं योज्यः
इति पृष्ठश्लेषान्वयः । आयात इति शब्दः अपूर्वैरागन्तुकपूर्ति-
गद्गिनेः स्वत एव परिपूर्णैरवातसमस्तकामैरिति यावत्
तैरन्यस्मदादिभिः पूर्णानां युष्माकं किं क्रियते निरपेक्षत्वात्

किमपि न क्रियत एवेति भावः ॥ २१ ॥

यद्यप्येवमथापि हे ब्रह्मन् ! ब्रूहि ममैतज्जन्म शोभनं
कुरु सफलं कुर्वित्यर्थः । भागवतकैश्यमकुर्वतः शरीरमशुभ-
मिति भावः । सत्त्विति । सतु नारदोपि विस्मितस्तूष्णीम् इत्याद्यान्-
दपि गृहमाजगाम ॥ २२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

तत्र नारदः प्रतिवक्ति—नेति । स्वयि अद्भुतं नैव मानाहि-
बानमिति शेषः । स्वेरावतारः स्वेच्छावतार इति सुष्ठु
विदाम ॥ १७ ॥

अथ दृष्टं तवास्मियुगलं ध्यायन् चरामि यथा स्मृतिः स्यात्तथा
अनुगृहाण ॥ १८—१९ ॥

अक्षभिरक्षैः दीव्यन्तं देवनक्रियां कुर्वन्तम् ॥ २० ॥

अविदुषेषु पूर्व गृहे नारदागमनमजानतेव हरिणा भवान् कदा
ऽऽयात इत्यसौ नारदः पृष्ठः ॥ २१—२३ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अन्यत् अन्यस्या इत्यर्थः ॥ २२—२६ ॥

श्रीमद्ब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तत्रोत्तरमाह नारदः—नैवाद्भुतमिति । वक्तव्यं तु न किञ्चित्
कृतानुमोदनन्तु कर्तव्यं भवति अन्यथा पूजा कृतैव न स्यात्
अनङ्गीकारात् नत्स्वतोङ्गीकारे अयुक्तं स्यात् भतो भगवदीय-
धर्मरेनाभिनन्दनमुच्यते हे विभो ! सर्वकरणसमर्थ ! एतत्तद्व्याप-
पूजनं स्वयि नाद्भुतम् अखिललोकाः शिक्षणीया इति भगवांश्चा-
खिललोकनाथः त्रिविधं हि कर्म जगद्ग्राह्यं क्रियते खलानां इमः
अन्तर्यामितया सर्वसक्यम् एतादृशीं शास्त्रपूजा च
एतस्य कर्मणः बन्धहेतुत्वमाशङ्क्य निराकरोति— निः-
श्रेयसायेति । अन्येषामपि मोक्षार्थमेतत् करणं भोक्तृणां
कीर्त्तयितृणाञ्च युक्तध्यायमर्थः । अन्यथा त्रिविधाभि-
कर्माणि लोकाभ्यां नाशान्तानि भवेयुः सजातीयविषय-
काभावात् एतत् जीवैरपि कर्तुं शक्यत इति भगवतो
विशेषं वक्तुमाह—जगत्कृत्तिरक्षणाभ्यां सहेति । सहि जगत्
स्वात्मनि धारयति पालयति च स्वेच्छावतारेपि च सम्बोधनं
तादृस्यापि कर्मकरणं लीलार्थमिति सूचयति सप्तम्यन्तं वा
पदं हेतुप्रकथनाय अन्यथा कथं लोकाः कीर्त्तयेयुः कर्त्तुं वा
मुक्ता भवेयुः इति अत्र प्रमाणमाह विदामेति सुष्ठुति अनु-
भवधुनिभ्यां नतु तर्कमात्रेण ॥ १७ ॥

एवं कृताभिनन्दनं कृत्वा भगवदुक्तं नाभ्यथा कर्त्तव्यमित्य-
भिप्रेत्य स्वाभिलषितं किञ्चित् प्रसङ्गात् प्रार्थयते—दृष्टं तवास्मि-
युगलमिति यदेतत् दृष्टं तद्व्याप्यं सर्वत्र चरामीति काञ्च-
वसायः अत्र यथा स्मृतिः स्यात् तथाऽनुगृहाणेति कर्त्तव्य-
प्रार्थना दुर्लभं होतव्यं प्रातेपि बहवो बाधका अतः स्मृति-
भविष्यती न विभ्रासः कर्त्तव्यञ्च मम नाभ्यत् अतश्चरणकरणाच्च

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

मनुग्रह एव कर्त्तव्यः । इष्टमित्येतेन ज्ञानपक्षो निराकृतः । भगवत्पुण्योरेव जीवन्मत्वात् स्वात्मपरमात्मसाक्षात्कारः सिद्ध एवेति मोक्षमपि व्याचक्षेयति, जनताया एवापवर्गं करोति इति, तत्रास्त्रद्वयं कः सन्देह इति भावः । एतस्मात् ज्ञान्यत् दुर्लभमस्तीति अभिप्रायेणाह—अगाधबोधैः पूर्णज्ञाने-
रपि ब्रह्मादिभिर्हृदि विचिन्त्यमेव ननु साक्षात् द्रष्टुं शक्यते तस्माद्ब्रह्मादीनामप्येतदेव दुर्लभमिति नातः परं किञ्चित् श्रम्यन् भवेत् चरणस्य ऐहिकपारलौकिकफलेभ्योपि महत्त्वं निरूपितं किञ्च भक्तिमार्गस्येतदेव प्रवर्त्तकमित्याह—संसार कूपेति । यावन्मुक्तायमितिन्यायेन शास्त्रानुसारेण ये स्वहितं न कृतवन्तः 'तासोचेत् प्रमत्तमिति न्यायेन विषयकूपे पतिताः तेषामुत्तरणे तीर्थाभावात् पश्चात्तत्पश्चात्, कर्मबल्ली अन्तरेव सम्बृता नोपरि नयतीति ज्ञानञ्च सूत्रवत् नोपर्यर्कयतीति भगवच्चरणारविन्दद्वयमेव संसारकूपे पतितानां तत् उत्तरणे अवलम्बनं भवति अतो मार्गत्रयेप्येतदेव शरणमिति ध्यायन् चरामि एतावदुक्त्वा भगवता अनुज्ञातः निर्गत इति ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥

ततो निर्गतस्य गृहान्तरप्रवेशमाह—ततोऽन्यदाविशद्ग्रेहमिति । अन्यपूर्वोक्तं समानं कृष्णपत्न्या इति भगवान् पूर्वगृहे दृष्ट इति, नारदस्य भगवत्पत्नीवात्र स्वास्यतीति बुद्धिरिति कृष्ण-
पत्न्या इत्युक्तं सत्तु कृपां प्रार्थयित्वा निर्गतः ततोपि बहि-
र्मुकुत्वागृहान्तरमेव प्रविष्टः यतो नारं घटि खण्डयति अस्मिन्समावः तस्य गृहान्तरप्रवेशे मनीषितमाह—यंनेश्वरे-
श्वरस्येति । योगस्यैव गतिर्दुर्बेया अलौकिकत्वात् तत्रापि योगे-
श्वरस्य चो योगमपि वशीकृतवान् तेषामपीश्वरो भगवान् तस्यापि योगमाया तस्याः विविक्ता यस्याः वैमवं भगवानपि न मन्यते एतावदिति अङ्गैरप्रतारणार्थं सम्बोधनं तत्र स्थितस्य भगवतः पूर्वदृष्टपेक्षया भिन्नमेव सन्निवेशमाह—दीव्यन्तमक्षे-
रिति । सर्वत्र तादृश एव सन्निवेशो वक्तव्यः येन पूर्वगृह-
स्थितस्य शीघ्रं समागमनशङ्कापि न सम्भवतीति तत्रापि भगवन्तं दृष्टोति पूर्वा क्रियैवानुसन्धेया परं प्रियया भार्यया दृष्टवेन च सह अक्षेर्दीव्यन्तमिति ॥ १९-२० ॥

तस्य नारदस्य भगवान् मायया तथा प्रदर्शयतीति बुद्धिः प्राप्स्यथ भगवान् किञ्चिदुक्तवान् इत्याह—पृष्ट्वा-
विदुषेवास्त्विति । असौ पूर्वदृष्ट एव भगवान् प्रत्यभिज्ञा-
नस्य दृष्टत्वात्, तथापि कदाऽऽयातो भवान् इति पृष्टवान् असौ नारदो भगवता पृष्टः यथा सः स्वाकारगोपनं करोति परीक्षार्थं तथा भगवानपि कृतवानित्यभिप्रायेणाह—
तथा अग्निपुत्रेवेति 'चकारात् पूजाकृतं सर्वं कृतवान् स्तुतिञ्च कृतवानित्याह—किञ्च पूर्णानामिति । पूर्ववद्भगवन्नारदयोः धर्मव्यतीक्ष्णो द्रष्टव्यः तदोपपद्यत एव पूर्णानां भवताम् अपूर्वैरस्मदादिभिः किं कर्त्तव्यमिति यथा अज्ञाननाट्यम् ॥ २१ ॥

एवं तत्कार्यनाट्यवाक्यमपीति केचित् लौकिकी वा भाषा तन्मोहार्थं तदुक्तो भगवान् परिच्छिन्नो भासन इति "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इतिन्यायेन भगवद्भजनमित्यपरे तथापि समागतस्य भगवद्विनिर्द्धारार्थं प्रवर्त्तमानस्य हितं

कर्त्तव्यमिति भक्तिशास्त्रमनुसृत्याह—अथापि ब्रूहि नो ब्रह्म इति । अस्मान् प्रति ब्रूहि किञ्चित् प्रार्थयेत्यर्थः । ब्रह्मभक्तिं ब्राह्मणस्य याचनमुचितमिति किञ्च एतन्मम जन्म अवतारः भक्तोद्धारक एवेति तत्र मुख्यो भवानिति स्वात्मानं पूर्णं कुर्वन् जन्म शोभनं कुरु स्वजन्म वा ततो यज्जातं तदाह—
स तु विस्मित उत्थायति । पारमार्थिकमेतद्वचनं न भवतीति स्वमनसि निश्चित्य मां वञ्चयति शीघ्रं तत् आगत्येति सम्भावनां कुर्वन् शीघ्रमुत्थाय ततो गत इत्याह—हेत्वदर्शना-
द्विस्मितां जातः भगवतो वैभवेन समागमनं निराकरोति तुशब्दः ॥ २२ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्त्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

लोके हि सेव्यो यदि सेवकं पूजयेत् तदा सेवकस्यामङ्गलं भवेत् त्वन्तु स्वतन्त्रः स्वसेवकं सम्पूज्यापि तस्मात् पूजां गृहीत्वापि तं दण्डयित्वापि तस्य यथाहं मङ्गलमेव करोमी-
त्याह—नैवेति । अखिललोकनाथे त्वयि नाद्रुतमेतत् किन्तदि-
त्यत आह सकलेषु जनेषु मैत्री हितकरित्वमेव । तवाखिल-
लोकनाथत्वाद्खिललोकानां जावत्वात् त्वत्सेवकत्वमेव वस्तुतो भवेत् । यदुक्तं पाद्ये प्रणव इत्युक्त्या "अकारेणोच्यते विष्णुः भीरुकारेण कथ्यते । मकारस्तु तयोः दासः पञ्चविंशः प्रकी-
र्तितः ॥" इति पञ्चविंशो जीवः । तत्र केषाञ्चिदस्माकं विप्राणां स्वामभीक्ष्णं सेवमानानामपि त्वत्कर्त्तृकं पूजनम् अस्मन्मनोऽति-
दुःखप्रदं केषाञ्चिदन्येषामुत्तमविदुरादीनां त्वां सेवमानानां त्वत्कर्त्तृकं पूजाग्रहणं तन्मनोऽतिदुःखप्रदम् अन्येषां पशुतुल्य-
सांसारिकजनानां स्वामभजतां त्वत्कर्त्तृकः कृपावलोकः । अपरेषां खलानां जरासन्धादीनां दमस्त्वत्कर्त्तृकः सर्वमिदं ते मैत्री हित-
कारित्वमेव यतो जगतः स्थितिधारणं रक्षणं पालनं ताभ्यां सह निःभेयसाय प्रेमभक्तियोगाय मोक्षाय च स्वैरोभयमव-
तार इति जानीमः ॥ १७ ॥

भो महामुने ! किमर्थकमिदमागमनं किमर्थं तिष्ठा सा अन्यत्र वा प्रतिष्ठा सेत्यपेक्षायामाह—दृष्टमिति ॥ १८ ॥

विधित्तया उपलभ्येच्छया ॥ १९ ॥

तत्र सत्यभामागृहेऽक्षेः दीव्यन्तं तं दृष्ट ॥ २०-२१ ॥

तूष्णीं स्थितं नारदमतिविस्मितं प्रत्याह—अथापीति ॥ २२ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इत्थं सत्कृतः भीनारद उवाच—नैवाद्रुतमिति द्वाभ्याम् । हे विभो ! सकलेषु जनेषु मैत्रीत्येतल्लोकनाथे त्वयि न चित्रम् सर्वजनमित्रत्वादिर्त्थं मम सत्कारस्त्वया कृतो ननु मयि गौरवादिति भावः । ननु कंसादिषु अमेध्यपि प्रसिद्धा तत्कर्त्तृकं सकलजनमित्रत्वं ममेत्यत आह—दम इति । हि निश्चितं खलेषु दमोपि त्वत्कर्त्तृको निःभेयसाय तेषां कल्याणाय निखिलमित्रत्वं प्रतिपादयति—हे उदगाय ! जगतां स्थिति-
रक्षणाभ्यां धारणाञ्च पालनाय च स त्वयि तव स्वैराव-

तत्राप्यचष्ट गोविन्दं लालयन्तं सुताञ्छिशून् ।
 ततोऽन्यस्मिन् गृहेऽपश्यन्मज्जनाय कृतोद्यमम् ॥ २३ ॥
 जुह्वन्तश्च वितानाग्नीन् यजन्तं पञ्चभिर्मलैः ।
 भोजयन्तं द्विजान् कापि भुज्जानमवशेषितम् ॥ २४ ॥
 कापि सन्ध्यामुपासीनं जपन्तं ब्रह्म वाग्यतम् ।
 एकत्र चासिचर्मभ्यां चरन्तमसिवर्मसु ॥ २५ ॥
 अश्वर्गजैरथैः कापि विचरन्तं गदाग्रजम् ।
 कचिच्छयानं पर्यङ्के स्तूयमानश्च वन्दिभिः ॥ २६ ॥
 मन्त्रयन्तश्च कस्मिंश्चिन्मन्त्रिभिश्चोद्धवादिभिः ।
 जलक्रीडारतं कापि वारमुख्याऽबलावृतम् ॥ २७ ॥
 कुत्रचिद्विजमुख्येभ्यो ददतं गाः स्वक्षड्कृताः ।
 इतिहासपुराणानि शृण्वन्तं मङ्गलानि च ॥ २८ ॥

भीमचक्रकवचकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नारः जातावेकवचनं तव स्वेच्छावतारा इति वयं सम्यक्
 विद्यः ॥ १७ ॥

भगवते किं कुर्वामिति यदुक्तं तत्राह—दृष्टमिति । तवाङ्घ्रि-
 युगलं दृष्टमेतावतैव कृतार्थोऽस्मीति भावः । तथापि यथा
 स्मृतिः तवाङ्घ्रियुगलस्मृतिः स्यात् तथाऽनुगृहाण तदेव ध्यायन्
 नित्यं चरामि ॥ १८—१९ ॥

दीव्यन्तं क्रीडन्तं ददर्शेति शेषः । तत्रापि भक्त्या पूर्ववत्
 पूजितः ॥ २० ॥

कदा ऽऽयातो भवानिति अचिदुषेव पृष्टः एवं पूजनप्रभा-
 दिकमपि बोध्यम् ॥ २१—२२ ॥

भाषा टीका ।

नारद उवाच ।

धीनारदजी बोलें, कि—हे विभो ! हे अखिललोकनाथ
 सब साधुजनों में मित्रता करनी और बालकों दण्ड देना
 आप के विषय में यह कुछ आश्चर्य्य नहीं है हे उरुगाय !
 इसी लिये जगतका धारण पालन सहित महात्माओं का
 कल्याण के अर्थ अपनी इच्छा से ही आपका अवतार है
 इस प्रकार हम सब सम्यक् जानते हैं ॥ १७ ॥

और आप के चरण युगलका दर्शन मैने कि वह
 चरण युगल भक्तजन समूह के मोक्षका कारण है और
 अगाध ज्ञान वारे ब्रह्मादिकों से निज हृदय में उस चरण
 युगल का ध्यान मात्रहि होता है और संसार कूप में पड़े
 हुए जनोंको उस कूप से बाहिर होनेका अवलम्ब है वह

चरण युगल इस लिये मोक्षो उस चरण युगलकी जैसे
 निरन्तर स्मृति बनी रहे इस वास्ते उस का ध्यान करते
 भयो मैं विचकं तैसा आप अनुग्रह करें ॥ १८ ॥

हे राजन् ! श्रीकृष्णजीने नारदजीको जहां से विदा किं
 तव तो उस गृह से निकस गया योगेश्वरन केभी ईश्वर
 श्रीकृष्णकी योगमायाका जानिवेकी इच्छा करके नारदजी
 श्रीकृष्ण भाव्यों के अन्य गृह में जाते भए ॥ १९ ॥

उस गृह मेंभी प्रिया के साथ और उद्धव के साथ
 पाशेन से क्रीडा करते भए श्रीकृष्ण के दर्शनक्ते नारदजी
 करते हुए और परम भक्ति के साथ भागे से भागे उठन
 आसन देना इत्यादि प्रकार से श्रीकृष्णने नारदजीकी पूज
 करी और जैसे नहि जाने वारा पूछे तैसेहि श्रीकृष्णजीने
 नारदजीको पूछा कि आप कब पधारे ॥ २० ॥

हम से आदि लेकर अपरिपूर्ण पुरुषों से आप के
 सदृश परिपूर्ण महात्माओंका क्या कार्य्य होसकता है
 कुछभी नहि तौभी आप किसी कार्य्यकी आज्ञा करें
 और आज्ञा करनेसे हमारे इस जन्मको आप सफल
 करौ ॥ २१ ॥

तबतौ नारदजी विस्मित होकर वहां से उठकर चुप
 चाप अन्य गृह में गए ॥ २२ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

वितानाग्नीनाहवनीयादीन्भिहोत्रण पञ्चभिर्मलैर्महायज्ञे
 यजन्तम् ॥ २४—२९ ॥

भीमर्जावगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततः इति सार्धत्रयोदशकम् । तत्र तस्य रात्रावागमनेपि योगीन्द्रत्वोन्मनोजवत्वेपि वक्ष्यमाणनानासमयलोलादर्शनं योग-
मात्रविलासेनैव युगपत्समयवैचित्र्यात् अन्यथा तस्य विस्मय
एव न स्यात् । तत्र मञ्जनाय ज्ञानायेति प्रातर्लीला ॥ २३ ॥

“पाठो होमश्चानर्थानां सपर्या तपणं बालः, एतैः पञ्चभिः
महायज्ञैर्यजन्तम् अवशेषितम् अवशिष्टं भुञ्जानमित्यन्तं मध्या-
ह्नस्य ॥ २४ ॥

‘कापि केषुचित् सन्ध्यामुपासीनं ब्रह्म गायत्रीं वाग्यतं
वाचो यतं यमनं यत्र तत्कृतमौनं यथा स्यादित्यर्थः । इति
कालत्रयस्यैव असिचर्मसु खड्गविद्याशिखागतिषु ॥ २५ ॥

कापि केषुचित् स्थानेषु अन्धादिभिर्विविधतया चरन्त-
मिति प्रायः “पूर्वाह्नस्य गदाग्रजमिति तत्सहितमिति भावः
पर्यङ्के शयानमिति रात्रिशेषस्य वन्दिभिः स्तूयमान-
त्वात् ॥ २६ ॥

आदिशब्दगदिक्रादिभिः अकाराकूटवर्णदेवादिभिश्च एव-
मुद्वादीनामपि प्रतिगृहं स्थितिरुद्दिष्टा वारमुक्याबलावृत्तं
वारमुक्या वेद्याभेष्टाः अबला महिष्याद्याः तामिरावृतम् ॥ २७ ॥

सुष्ठुलङ्कृताः सौवर्णशृङ्गादिभिः इति प्रायो मध्याह्नस्य
मङ्गलानि शान्तिस्तुकानि पुण्यगीतादीनीति वा प्रायोऽप-
राहस्य इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौनयेदिति विधा-
नात् ॥ २८ ॥

भीमर्जराराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रापि गृहे गोविन्दमाचष्ट ददर्श कथम्भूतं लाल-
यन्तम् उपच्छन्दयन्तं । तत इति । मञ्जनाय ज्ञानाय कृत
उद्यमो यक्षी येन तथाभूतम् ॥ २३ ॥

ब्रह्मन्तमित्यादिद्वितीयान्तानां कचिदित्यादि ददर्श-
त्यन्तः वितानाग्नीन् यक्षीयानाहवनीयाद्यग्नीन् पञ्चभिर्मन्त्रैर्महा-
यज्ञैः । भोजयन्तमिति । अवशेषितं परिवेषणवशेषितम् ॥ २४ ॥

‘कचिद्ब्रह्म स्वात्मानं जपन्तमवलोकयन्तमित्यर्थः । ब्रह्म
प्रणवं वा यद्वा ब्रह्म वेदं जपन्तं “वेदमेव जपेन्नित्यम्” इति शास्त्रात्
कचिद्व्याप्यतं मौनीभूतं स्थितम् एकत्र कचिदसिचर्मभ्यां खड्गे
खेटाभ्यां स्वहासिचर्मसु खड्गगन्धमणगतिषु चरन्तं गदाग्रजं
कृष्णं । कचिच्छयानमिति । वन्दिभिः स्तुतिपाठकैः स्तूयमानञ्च
॥ २५—२६ ॥

स नारदः ‘कचित्तुद्वादिभिः मन्त्रिभिर्मन्त्रयन्तं
वारमुक्याभिर्गणिकाभेष्टाभिरबलाभिः स्त्रीभिः परिवृतम् ॥ २७ ॥

सुष्ठुलङ्कृताः धेनूर्दत्तं प्रयच्छन्तम् मङ्गलानि मङ्गल-
स्तुतीञ्च शृण्वन्तम् ॥ २८ ॥

भीमर्जिज्यष्वजतीर्यकृतपदरक्षावली ।

कापि गृहे ब्राह्मणवत्तावशेषितमन्नम् ॥ २४ ॥

[१४०]

असिचर्मभ्यां शिष्यवर्त्मसु चरन्तं शिष्याऽङ्कशयन्तम् ॥ २५—२६ ॥
वारमुक्याभिरबलाभिरावृतं वेष्टितम् ॥ २७ ॥

वदन्तमिति पाठः । वदन्तमिति पाठे “वद दाने” इत्यस्य धातोः
शाखादेशः ॥ २८—३१ ॥

भीमर्जिभाषार्यकृतसुबोधिनी ।

उत्थाय तूर्णमेव यद्गृहमगात् तत्र निवेशान्तरमाह—तत्रा-
प्यबष्टेति । शिशून् पुत्रादीन् तत्र भगवन्तं दूरादेव सन्निवेशा-
न्तरस्थितं दृष्ट्वा तत्त्वसङ्ख्यापर्यन्तं तत्तद्भाषस्थितं भगवन्तं
पश्यन् तत्रतत्र प्रविश्य ततस्ततो निर्गत इत्याह—ततो-
न्यऽस्मिन्नित्यादि । अथोवाचेत्यतः प्राक्तनेन । मञ्जनाय मर्दनानन्तरं
ज्ञानाय कृत उद्यमो येन ॥ २३ ॥

वितानाग्नीन् यद्वितानस्थितान् गार्हपत्यादीन् “सोमं
विधाय अवभृथज्ञानानन्तरं स यावद्वात्रेः सन्तिष्ठते” इति
न्यायेन मध्यरात्रावप्यग्निहोत्रहोमः तथैवान्तर पञ्चमका देवयज्ञा-
दयः पञ्च गृहेषु कापि गृहे द्विजान् भोजयन्तं रात्रिभोज-
नेन ततोऽवशेषितं भुञ्जानं गृहान्तरे एते अन्नं गृहाः पूर्वोक्तैः सह
द्रावशः ॥ २४ ॥

पुरुषार्थवतुष्टयं साधयन्तमाह—तत्र धर्मैः कापि सन्ध्या-
मुपासीनम् अन्यत्र जपन्तं तस्यैव विशेषणं वाग्यतमिति
मानव्रतधरं भिन्नमिति विमर्शः एकत्र असिचर्मभ्यां चरन्तम्
असिचर्मसु शास्त्रोक्तखड्गमार्गशिखासु तथैव ॥ २५ ॥

अश्वैः रथैर्गजैः सह विचरन्तं गदाग्रजं भक्तस्वार्थं तथा
यतमानमित्यर्थः । पर्यङ्के कचिच्छयानम् अन्यत्र वन्दिभिः स्तूय-
मानं दशधायं धर्मो निरूपितः ॥ २६ ॥

अर्थं निरूपयति—मन्त्रयन्तमिति । कामं निरूपयति—जलक्रीडा-
रतमिति ॥ २७ ॥

मोक्षं निरूपयन् सर्वाण्यङ्गानि निरूपयति कुत्रचिद्विज-
मुख्येभ्य इति । श्रवणमितिहासपुराणानीति विशेषो मङ्गलानि
भगवद्गुणान् शृणुमपाकुर्वन्निवाह ॥ २८ ॥

भीमर्जिभनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

तत्राप्यबष्ट अपश्यदिति तत्रैव गृहेषु प्रायः कृष्णकर्तृक-
पूजास्तुत्यादिकं क्रियम् अपश्यदित्येष क्रिया अतः परेष्वपि सार्ध-
चतुर्दशश्लोकेष्वनुवर्त्तनीया । अत्रैकस्य कृष्णवपुषो यथा बहून्
प्रकाशान् अभिमानभेदक्रियाभेदसहितान् अपश्यत् एकेषामेवोद-
वादिष्वप्यामपि बहून् प्रकाशान् किञ्चैकस्मिन्नेव क्षणे मनो-
वेगेन प्रत्येकं षोडशसहस्रगृहान् गतो मुनिः पृथक् पृथक् काल-
भेदान् क्रियाभेदांश्चापश्यदित्यत एक क्षणमध्यमेव षष्टिघटिकं
कालं पृथक् पृथक् स्थले प्रातरादित्यभागांस्तदुचितक्रिया-
भेदसहितान् प्रकाशयन् प्राविशदित्यतः प्रातरादिकालानामपि
षष्टिघटिकीनां क्रियाणामपि सर्वकालवर्त्तित्वं मुनिर्वातवानिति
ज्ञेयं । मञ्जनायेति प्रातः समयो व्यञ्जितः ॥ २३ ॥

हसन्तं हास्यकथया कदाचित्प्रयया गृहे ।
 कापि धर्मं सेवमानमर्थकामो च कुत्रचित् ॥ २९ ॥
 ध्यायन्तमेकमासीनं पुरुषं प्रकृतेः परम् ।
 शुश्रूषन्तं गुरुन् कापि कामैर्भोगैः सपर्यया ॥ ३० ॥
 कुर्वन्तं विग्रहं कैश्चित्सन्विञ्चान्यत्र केशवम् ।
 कुत्रापि सह रामेण चिन्तयन्तं सतां शिवम् ॥ ३१ ॥
 पुत्राणां दुहितृणाञ्च काले विध्युपयाग्नम् ।
 दारैर्वैस्तत्सदृशैः कल्पयन्तं विभूतिभिः ॥ ३२ ॥
 प्रस्थापनोपानयनैरपत्यानां महोत्सवान् ।
 वीक्ष्य योगेश्वरेशस्य येषां लोका विसिस्मिरे ॥ ३३ ॥
 यजन्तं स (स्व)कलान् देवान् कापि क्रतुभिरूर्जितैः ।
 पूर्यन्तं काचिद्धर्मं कूपाराममठादिभिः ॥ ३४ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

कविद्वितानाग्नीनाहवनीयादीन् अग्निहोत्रेण जुह्वन्तमिति
 पूर्वाह्नः कापि पञ्चभिर्मन्त्रैरिति । "पाठो होमश्चातिथीनां सपर्यया
 तर्पणं बलिः" इति पञ्चमहायज्ञैः यजन्तमिति मध्याह्नः भोजयन्तं
 भुजानमित्यपराह्नः ॥ २४ ॥

सन्ध्यामुपासीनमिति सायाह्नः । असिद्धमभ्यामिति पुनः
 प्रातः ॥ २५ ॥

अश्वर्गजैरिति पुनर्मध्याह्नः कचिच्छयानमिति रात्रिशेषः ॥ २६ ॥

मध्याह्नन्तश्चेति प्रदोषः । जलक्रीडारतमित्यपराह्नः ॥ २७ ॥

गाः ददन्तमिति पूर्वाह्नः इतिहासेत्यपराह्नः । इतिहासपुराणाभ्यां
 षष्ठसप्तमकौ नयेदिति स्मृतैः ॥ २८ ॥

श्रीमच्छुक्लदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तत्राप्याचष्टापश्यत् भोजनाय कृतोद्यममपश्यत् अपश्यदित्य-
 येपि सम्बध्यते ॥ २३ ॥

वितानाग्नीन् आहवनीयादीन् अग्निहोत्रेण जुह्वन्तम् पाठ-
 होमातिथिसपर्ययातर्पणबलिदानाख्यैः पञ्चमन्त्रैः ॥ २४—३१ ॥

भाषा टीका ।

वहांभी बालक पुत्रोंका खाड करने हुए श्रीगोविन्दका दर्शन
 करते भए उसके पश्चात् अम्यगृह में ज्ञान के वास्ते तयारी करते
 हुए श्रीकृष्ण का दर्शन नारदजी करते भए और किसी
 गृह में यह के अग्नि यौने हवन करते हुएन को देखा
 तथा किसी गृह में पञ्चयजन करके देवादि कनका यजन
 करते हुए श्रीकृष्ण का दर्शन नारदजी ने किया ॥ २३ ॥

कहू ब्राह्मणोंको भोजन कराते और कहू ब्राह्मण भोजन
 से बचे अवशेष भस्मकों स्वयं भोजन करते तथा का
 सन्ध्याकी उपासना करते कहू गायत्रीके उप करते का
 मौनवन लिये हुये श्रीकृष्णको नारदजीने देखा ॥ २४ ॥

और एक मकानमें ढाल तरवार सहित तरवारके पैत-
 रानमें विचते हुये कहू घोडा हस्तिधनपर बैठकर विचा-
 रते हुए श्रीकृष्णको नारदजीने देखा ॥ २५ ॥

कहू शय्या पर शयन करतेहुए कहू वर्ष्दीजन जिन की
 स्तुति करते हैं और कहू उखव आदि मन्त्रीयों के साथ
 विचारकरते हुए को देखे ॥ २६ ॥

कहू श्रेष्ठ अप्सरामों के समूहसे युक्त होकर जलक्रीडा
 करनेमें प्रीति संपन्न को कहू श्रेष्ठब्राह्मणोंके अर्थ सुंदर भस्म-
 डुगर चारी मौनका दान करते हुए श्रीकृष्णको देखा ॥ २७ ॥

और कदाचित् मङ्गल पाठक इतिहास पुराणों का भवण
 करते हुए और कहू गृहमें प्रियाभावों के साथ हांसी की
 कथा से हांसी करते हुए श्रीकृष्ण को देखे ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

काले तत्तत्समये विधिना उपयापनं प्रापणं विवाह-
 मित्यर्थः । कल्पयन्तं विभूतिभिर्विभयैः ॥ ३२ ॥

प्रस्थापनं दुहितृजामात्रादीनां सगृहात्तत्तद्गृहप्रतिनयनम्
 उपानयनं तत्तद्गृहात्पुनरानयनं तैर्महोत्सवान् कल्पयन्तं योगे-
 श्वरेशस्य तेषामपत्यानां महोत्सवाग्नीक्ष्यं लोकाः सर्वे विसि-
 स्मिरे विसृज्यञ्जुः तथाभूतान् कल्पयन्तम् ॥ ३३-३४ ॥

श्रीमज्जीयगोस्वामिकृतवैष्णवतांविणी ।

गृहे कर्मभित् धर्म सेवमानं मत्स्याऽनुतिष्ठन्तं कामं सेव-
 मानम् उपभुजानम् अर्थ सेवमानं साधयन्तम् ॥ २६ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एवं • त्रिवर्गपरतालीलामुक्त्वा मोक्षपरतालीलामाह—
ध्यायन्तमिति । मनुष्यचेष्टानुकरणलीलामात्रवान्न वैष्णवसिद्धान्त-
हर्तनिरिति भावः । तयोरावश्यकमुक्त्याङ्गलीलामाह— गुरुन्
भीसाङ्गैर्निर्गङ्गसुखादीन् कामादिभिः शुभ्रपन्तं कामाः
अभीष्टपदार्थाः भोगा उपभोगार्हपदार्थाः सपर्या परिचर्या देव-
शुभ्रयावप्रे वक्ष्यत इति मध्याह्नादेः एवमुत्तरत्रापि समया
उक्त्याः ॥ ३० ॥ •

• कुर्वन्तं कर्तुमिच्छन्तमारभमाणं वा केशवं तत्रतत्र ब्रह्मे-
शयोरपि मोहनायकीकृततन्त्रामार्थं कैश्चिदित्यनेन अन्यैश्चेत्यनेन
च तत्तत्पृथग्गृह्ये ज्ञेयम् । अन्यत्रेति कचित्पाठः सतां पाण्डवा-
दीनां शिवं कथं स्यादिति विचारयन्तमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

कुलकमध्य एव पुत्राणामिति युग्मकम् । तत्सदृशैः पुत्रसदृशैः
दरैः पुत्राणां दुहितृसदृशैर्वरैर्दुहितृणां विभूतिभिः कृत्वा
अस्य परेणान्वयः । तत्र केषुचिद्गृहेषु पुत्राणां केषुचिद्गृहेषु दुहि-
तृणामिति ज्ञेयम् ॥ ३२ ॥

एवमप्रेषि लोका विसिस्मिरे लोकातीतत्वात् तत्कुतः
योगेश्वराणामीशस्य यद्वा योगेश्वरस्य सनकादिप्रभोः भी-
मैकुण्ठनाथस्य लोकाः भीमदण्डादयोपि विसिस्मिरे ॥ ३३ ॥

अस्य कलाः प्रतिमाविरूपां साक्षाच्छ्रीविष्णवाविरूपांश्च
ऋतुभिरर्चनात्मकैर्होमात्मकैश्च ऊर्जितैः समृद्धैः पूर्णयन्तं पूर्ता-
भ्यर्त्तया सम्पादयन्तम् आलया देवादिगृहाणि ॥ ३४ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कदाचित् कश्चिद्गृहं प्रियया सह हास्यकथया हसन्तम् ॥ २८ ॥
प्रकृतेः “ भूमिरापोनलो वायुः ” इत्यादिश्लोकद्वयोक्त-
प्रकृतिद्वयात्परं धिलक्ष्णं परमपुरुषभूतं स्वात्मानं ध्यायन्त-
मनुभवन्तम् सख्यया पूजया च गुरुन् शुभ्रपन्तं परि-
चरन्तम् ॥ ३५ ॥

कैश्चिद्विप्रैर्दं विरोधं कुर्वन्तमन्यत्र गृहे सन्धिं कुर्वन्तं
केशवं सतां साधूनां शिवं योगक्षेमं चिन्तयन्तम् ॥ ३१ ॥

पुत्राणामिति । काले तत्सत्समये पुत्राणां तत्सदृशैर्दरैः
दुहितृणान् तत्सदृशैर्वरैश्च विधिना शास्त्रोक्तेन उपयापनं
प्रापणं विवाहमित्यर्थः । तद्विभवैः कल्पयन्तं घटयन्तम् ॥ ३२ ॥

प्रस्थापनंति । प्रस्थापनं दुहितृस्तुष्टाग्रामात्रादीनां स्वगृहं प्रति
नयनं तद्गृहात्पुनरानयनम् उपानयनं तैरपत्यादीनां पुत्राणां दुहि-
तृणां च महोत्सवान् कल्पन्तं तान्निविशिनष्टि, योगेश्वरेशस्य भगवत
एवमपर्यादीनां महोत्सवान् वीक्ष्य लोकाः सर्वेपि विसिस्मिरे
विस्मयच्छ्रुः तथाभूतानुत्सवान्कल्पयन्तमिति सम्बन्धः ॥ ३३ ॥

यजन्तमिति । स्वकलान् स्वयंशभूतान् देवान्निन्द्रादीन् जितैर्वहु-
दक्षिणैः ऋतुभिर्यजन्तं कृपादिनिर्माणैर्धर्मं पूरयन्तं पूर्णं स्मार्त्तं
धर्मं कुर्वन्तमित्यर्थः । पूर्णशब्दात्करोतीति निजन्ताच्छ्रुता
गविर्येषानां वृत्तिर्नैत्यादिनिषेधस्य विशेष्यविषयत्वात् अत्र

पूर्तस्य धर्मं प्राप्ते विशेषणत्वात् सापेक्षस्यापि नामधानुवृत्ति-
रवगन्तव्या ॥ ३४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

कावे प्राप्ते विध्युक्तप्रकारेण उपनायनम् उपनयनं स्वगृहं
प्रत्यानयनं ब्राह्मणीकारणं कल्पयन्तं पुत्राणां दरैः सह दुहितृणां
वरैः सह योगं कल्पयन्तम् ॥ ३२ ॥

प्रस्थापनं परगृहं प्रति दुहितृप्रेषणम् उपनयनं स्वगृहं प्रस्था-
नयनं येषामिति षष्ठीद्वितीयार्थे लोकाः यानि कर्माणि वीक्ष्य
विसिस्मिरे तानि कुर्वन्तं कर्मणामाचरणं वीक्ष्येति
वा ॥ ३३ ॥

कृपादिभिः पूर्तयन्तं पूर्णाय धर्ममाचरन्तम् ॥ ३४ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

हसन्तमिति । तत्रैवमिदं तत्रैव शेषतया निरूपितमाह,
धर्मं संवमानमिति ॥ २९ ॥

ध्यायन्तमेकमिति । निदिध्यासितं शुभ्रपन्तं गुरुमिति गुरु-
सेवा त्रिविधा ॥ ३० ॥

एवमलौकिकपुरुषार्थानुक्ता लौकिकं व्यवहारमाह—कुर्वन्तं
विग्रहं कैश्चिदिति । राज्यान्तरशिष्टानाङ्गीकृताः सम्प्रावृत्तीकृताः
केवलमित्यनेन समयभेदेनापि सम्भविग्रहौ निरूपितौ ततो लोक-
न्यायेन भलभेदेन सह मन्त्रणं कथं सतां शिवं भवेदिति अलौकि-
केन वा कलाबुत्परत्पमानानाम् ॥ ३१ ॥

पुत्राणां विवाहो दुहितृणाञ्च विधिपूर्वकमुपपादनं कावे
युक्तसमये किञ्च पुत्राणां दरैः सह विभूतिभिः कल्पयन्तं
कश्चिद्गृहे पुत्रं सभायै परमोत्सवयुक्तं करोतीत्यर्थः । तथा दुहि-
तृणामपि तत्सदृशैर्वरैः सहितानां विभूतिभिः कल्प-
यन्तं जामातृसहिताः दुहितरः ऐश्वर्यादिसम्पन्नाः कृता
इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तासामेव प्रस्थापनम् उपनयनञ्च मर्तुर्गृहात् स्वगृहे समानयनं
पुत्रवधूनां वा अपत्यानां महोत्सवान् कल्पयन्तमिति सम्बन्धः
आवश्यकत्वादनभिनिवेशेन करणं सम्भवतीति तद्व्यावृत्त्यर्थं
महर्तौ मर्तुर्द्विमुपपादयति—वीक्ष्येति । योगेश्वराणामपीश्वरत्वात्
सामग्रीमनेकविधाम् अजायासेन शीघ्रं सम्पादयति—ततो येषां
महोत्सवानां सम्बन्धिनो लोकाः तां दृष्ट्वा अभूतपूर्वत्वाद्विसि-
स्मिरे ॥ ३३ ॥

एवं लौकिकधर्मेषु केवललौकिकानुपपाद्य तदनुपपन्नधर्मानुप-
पादयति—यजन्तं स्वकलान् देवानिति । स्वस्य कला येषु भग-
वदादेशयुक्तान् ऊर्जितैः लौकिकसाधनैः पुष्टैः ऋतुभिः यज्ञा-
दिभिः शान्तिकर्षाष्टिकैर्वा, पूर्णमप्याह—पूर्तयन्तमिति । कृपा-
रामादिप्रतिष्ठार्थं देवनावाहनं कृत्वा अधिवासने उपाविष्ट-
मित्यर्थः । आरामा वाटिकाः तत्र आलया गृहाः देवस्थानानि
वा तामसादिभेदा उक्ता इति अन्येषां तदादित्वम् ॥ ३४ ॥

चरन्तं मृगयां कापि ह्यमारुह्य सैन्धवम् ।
 घ्नन्तं ततः पशून् मेध्यान् परीतं यदुपुङ्गवैः ॥ ३५ ॥
 अव्यक्तलिङ्गं प्रकृतिष्वन्तःपुरगृहादिषु ।
 क्वचिच्चरन्तं योगेशं तत्तद्भावबुभुत्सया ॥ ३६ ॥
 अथोवाच हृषीकेशं नारदः प्रहमन्निव ।
 योगमायोदयं वीक्ष्य मानुषीमीयुषो गतिम् ॥ ३७ ॥
 त्रिदाम योगमायास्तं दुर्दर्शा अपि मायिनाम् ।
 योगेश्वरात्मन्निर्भाताभवत्पादनिषेवया ॥ ३८ ॥
 अनुजानीहि मां देव लोकांस्ते यशसा ऽऽप्नुतान् ।
 पर्यटामि तवोद्गायैल्लीलां भुवनपावनीम् ॥ ३९ ॥

भीमद्विध्वनायचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

हास्यकथयेति निशीथसमयः धर्ममर्थकामाभिति दिन-
 रात्री ॥ २६ ॥

ध्यायन्तमिति ब्राह्ममुहूर्तः ॥ ३०-३१ ॥

विधिना उपयापनं प्रापणं विवाहमित्यर्थः । कल्पयन्तं कार-
 यन्तं विभूतिभिर्विदुःसम्भारैः । वार्षिकोत्सवसमाप्ती प्रस्थापनं
 दुहितृजामात्रादीनां स्वगृहात्तद्व्युत्प्रापणं उत्सवारम्भे उपा-
 नयनं तद्गृहात् पुनरानयनं तैर्महोत्सवान् कल्पयन्तम् ॥ ३२ ॥

योगेश्वरस्य कृष्णस्य येषाम् अपत्यानां महोत्सवान् वीक्ष्य
 लोकाः विस्मयं प्रापुः ॥ ३३ ॥

क्वचिद्देवान् यजन्तमिति क्षेत्रादौ चातुर्मासे वा पुण्यकाले
 कश्चिद्युगाद्यादौ पूजयन्तं पूजयन्तं सम्पादयन्तम् ॥ ३४ ॥

भीमरुद्रकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

काले तत्तद्विवाहसमये पुत्राणां तत्तत्सदृशैर्दरैः दुहि-
 तृणाञ्च तत्तत्सदृशैर्वरैः विधिना उपयापनं प्रापणं विवाहं
 तत्तद्विभूतिभिर्विभवेः कल्पयन्तं कारयन्तम् ॥ ३२ ॥

प्रस्थापनानि भार्यानयनार्थं पुत्राणां तत्तद्भर्तृगृहे भर्तृसहितानां
 दुहितृणाञ्च स्वगृहान् उपानयनं दुहितृणां समभ्यर्च्योणां पुत्रा-
 णाञ्च स्वगृहं प्रति तैः अपत्यानां पुत्राणां दुहितृणाञ्च महो-
 त्सवान् कल्पयन्तम् अपश्यत् प्रसङ्गात् लोकविस्मयमाह—योगे-
 श्वरेशस्य येषामपत्यानां महोत्सवान् वीक्ष्य लोकाः विस्मसिरे
 विस्मयं प्रापुः ॥ ३३ ॥

कूपारामाकषादिभिः क्रियमाणैः धर्मं पूजयन्तं पूज-
 यन्तम् ॥ ३४-३५ ॥

भाषा टीका ।

कहुं धर्म का आचरण करते हुए और कहुं अर्थ काम
 का लेवन करते हुए कहुं माया से परे अद्वितीय व्यापक

निजस्वरूप का ध्यान करते बैठे हुए भीकृष्ण को
 देखा ॥ २९ ॥

कहुं पूजा की सामग्री से और बल आदि से तथा
 भोगन से गुरुन की सेवा करते हुए और कहुं, किसी के
 साथ विरोध करने, को प्रारंभ करते हुए तथा किसी के
 साथ मेल करते हुए भीकृष्ण को देखे ॥ ३० ॥

कहुं बलदेवजी के साथ सत्पुरुषों के मङ्गल का विचार
 करते हुए को देखे ॥ ३१ ॥

और कहुं समय पर पुत्रों को उनके सदृश स्त्रियों
 के साथ विधि से विवाह करते हुए और पुत्रीयों को उनके
 सदृश घरों के साथ विवाह करते हुए और उनको अनेक
 प्रकार के वैभव से संपन्न करते हुए भीकृष्ण को
 देखे ॥ ३२ ॥

किसी उत्सव की प्राप्ति में दुहिता और जामाता आदि
 का निजगृह से विदा करना और पुनरपि किसी उत्सव
 के प्रारम्भ में उनको उनके गृहसे बुलाना इत्यादि अनेक
 प्रकार से महोत्सव करते हुए भीकृष्ण को देखे ब्रह्म
 शिष्यादिकन के भी ईश्वर भीकृष्ण के जिन पुत्रादिकन
 के महोत्सवन को देखकर सब लोग विस्मय करते
 भए ॥ ३३ ॥

किसी गृहमें इन्द्र आदिक सब देवतान को बहुत
 दाक्षिणा दारे यज्ञों से यजन करते भए और कहुं कूप
 वाग मठ मन्दिर आदि के निर्माण कराने से धर्म को
 सम्पादन करते हुए भीकृष्ण को देखा ॥ ३४ ॥

भीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अव्यक्तलिङ्गं वेदान्तरेणकृतम् ॥ ३६-३७ ॥

हे योगेश्वर ! आत्मन् आत्मनि मम मनसि तव स्वरूपेवा-
 निर्माताः प्रतीतास्तव योगमायाः केवलं विदाम विज्ञाः नह
 त्वत्परमार्थमिति साधः ॥ ३८ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

ब्रह्मन् धर्मस्य वक्ताऽहं कर्ता तदनुमोदिता ।

तच्छिक्षयैल्लोकमिममास्थितः पुत्र मा खिदः ॥ ४० ॥

श्रीभरस्कमिहृतमाचार्यदीपिका ।

स्वप्मानुष्येनात्थेन मुद्याम्यतो मां प्रस्थापयेत्याह—अनु-
जानीहीति ॥ ३९ ॥

तत्तस्माद्विष्णोः शिष्यमिमं धर्ममाशितो ननु तत्त्वतः हे पुत्र !
माखिदः मोहं मा प्राप्नुहीति ॥ ४० ॥

श्रीमजीवगोखामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

सैन्धवं सिन्धुदेशोज्ज्वलं द्रुतगतिश्चायं ततस्तत्र मेध्या-
मिति यद्वार्थमिति बोधयति यदुपपन्नैः सात्यक्या-
दिभिः ॥ ३५ ॥

प्रकृतिषु भगवत्पुत्रादिषु निजान्तःपुरादिषु चाव्यक्तलिङ्ग-
माकारान्तरेणाच्छन्नं यतो योगेशं सर्वज्ञमपीत्युभ-
यवाप्युपोज्ज्वलं लीलेच्छया कस्याश्चिच्छक्तेः प्रकटनात्
कस्याश्चित्तिरोधानाच्च प्रकृतीनामन्तःपुरस्थादीनाञ्च भावो
अभिप्रायः तस्य बुभुक्षया एवमन्यत्रापि दृष्टं किन्तु विस्तार-
शङ्कया न सर्वमुक्तमिति यद्वा भीनारद एव मुग्धस्तद-
न्वेषणाजिह्वुश्च इति हेयम् ॥ ३६ ॥

उवाच तस्मिन्नेवान्ये गेहे हृषीकेशमिति यच्च तेन
दृष्टमहेभ्यर्थेण सङ्कोचाद्यक्तमत्र नोक्तं तदपि स्वयं ज्ञात-
मिति व्यक्तीभावितादुचितपदव्यासः इवेति सङ्कोचात्
प्रहासस्य सम्बन्धमुद्गममपि बोधयति प्रहासे हेतुः मानुषी
रतिमीशुषः मनुष्यकीडाधिष्ठस्यैव योगमायोदयं तदा-
नुकल्पेनैवाचित्यज्ञात्तत्वाविर्भावं ; तत्राप्याच्छन्नवेषत्वादिकं
वीक्ष्येति ॥ ३७ ॥

विदामेत्यादौ ब्रह्ममिति वक्ष्यमाणश्रीभगवत्प्रतिवचनानु-
सारेणैव गम्यते तदेवं भीनारदः सर्वो महाविनोदमयी
कीर्त्ता इष्टा महासुखमेव लब्धवान् किन्तु तत्तदेवताद्युपा-
सनादिप्रयत्नान्तरं दृष्ट्वा खेदः तन्तु सङ्कोचेन साक्षाद-
प्रकटयन् भङ्गवा प्रकटयति—विदामेति ब्रूम्याम् । ते तव योग-
मायाः स्वरूपभूताश्चित्यशक्तिवृत्तिरेता विदाम किमर्थं कां
प्रकटयसीति चेत् प्रार्थयामहे कीदृशीरपि योगिनां नाना-
शक्तिभारिणां दुर्दर्शा अपि तथा भवत्पादनिषेवया ये
योगेश्वरकृतेष्वामेवामनि मनसि निर्भाताः स्वयम्प्रकाशमाना
अपि यद्वा, हे योगेश्वर ! स्वरूपभूतत्वात् आत्मनि
त्वय्येव निर्भाताः प्रकाशमाना अपि भवत्पादनिषेवया
विदाम् ॥ ३८ ॥

तद्वैषेव स्थित्वा क्रमेण जानीयेत्याशङ्क्याह—अम्बिति ।
तवाप्योपासनां प्रदुं न शक्नुम इति भावः तत्र च तद्यशो-
माहात्म्योक्तिस्तद्व्यस्तावोग्यताव्यक्तवर्धमेव तथा हे देव !

[१४१]

सर्वाराधयेति च आप्नुतान् व्याप्तान् आप्नुतशब्देन यद्यसः
सर्वतीर्थमयत्वं वक्ष्यते ॥ ३९ ॥

हृषीकेशश्चेन तदभिप्रायं विहाय प्रतिवक्ति—ब्रह्ममिति ।
यस्माद्भर्मस्य वक्ता तत्तस्मात्कर्ताऽनुमोदिता च परैः क्रिय-
माणस्य प्रीत्याऽभिनन्दकः अन्यथा न कश्चिन्मन्येतेति भावः ।
अत एव तज्जर्म लोके प्रति शिक्षयन् एवं वक्षसा कर्मणा भावेन
आत्मनो धर्मप्रवर्तकत्वमुक्तं हे ब्रह्ममिति वेदमयत्वात्वं
तद्वैष्येति वेदमार्गदर्शनेन त्वाद्ययामेव सुखार्थमिति
भावः । आश्रितः अनुतिष्ठन्नस्मि तथापि लीलाकीर्त्तना-
दिना तज्जकिमात्रप्रवर्त्तनेच्छोः तस्य वेदशान्तिमदृष्ट्वा
तद्वनमिमं भावगौरवं परित्यज्य तदभिमतभावेनानुग्रहेण
सलालनं सम्बोधयति पुत्रेति ॥ ४० ॥

श्रीमह्वीरराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रशङ्खिका ।

चरन्तमिति । सैन्धवं सिन्धुदेशोज्ज्वलं हयमश्वमारुह्य मृगयां
चरन्तं मेध्यान् यागार्हान् पशून् विशसन्तं कश्चिदुभेष्टैः
परिवृतम् ॥ ३५ ॥

प्रकृतिष्वमात्यादिष्वन्तःपुरचरादिषु तत्तदभिप्रायं बोद्धु-
मिच्छया अव्यक्तं वेषान्तरेण छन्नं लिङ्गं स्वासाधारणविहं यस्य
तं चरन्तं दर्शय ॥ ३६ ॥

अथेति । मानुषीं गतिं चेष्टां तनुं वा ईयुषः प्राप्तवतः
परिगृहीतवत इति यावत् तस्य भगवतो योगमायोदय-
माध्यक्ष्यशक्तिवैभवमवलोक्य प्रहसन्निव प्राह—अचिन्त्यविविध-
विचित्रशकावसिञ्जेतचित्रम् इतीवशब्दाभिप्रायः ॥ ३७ ॥

वक्तिमेवाह—विदाम इति ब्रूम्याम् । हे योगेश्वर ! योगिनां
दुर्दर्शमपि ते तव योगमायामाध्यक्ष्यशक्तिं भवत्पादनिषेवा-
प्रभावेनात्मजात्मनि मनसि निर्भातां नितरां भातां विदामः
जानीमः ॥ ३८ ॥

किन्तु, हि हे देव ! मामनुजानी हि आह्वय तव यशसा
व्याप्तान् लोकान् चरामि भुवनपावर्त्तनं तव लीलामुद्रायन्
परितः चरामि ॥ ३९ ॥

इत्युक्तः प्राह भगवान्—ब्रह्ममिति । हे ब्रह्मन् वक्ता उपदेष्टा
तज्जर्मोपदेशतदनुष्ठानतदनुमोदनादिकं शिक्षयन् शिक्षयितुं जनान्
प्रतीति शेषः । इमं लोकं मनुष्यदेहमास्थितः परिगृहीतवानस्मि
प्राकृतचेष्टामनुवर्त्तन् इति भावः । अतो हे पुत्र ! मा खिदः स्वय-
मीश्वरोप्यधुना प्राकृतो बभूवेत्येवमिदं मोहं न प्राप्नु-
हीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमज्जीवगततीर्थकृतपदरत्नावली ।

सैन्धवं सिन्धुदेशभवं तीर्थे शास्त्रे विहितान् पात्रे प्राप्ते वा यज्ञे वा ॥ ३५ ॥

अव्यकलिङ्गप्रकृतिम् अरुपलक्षणसम्भावं तेषां तेषां भावानां पादार्थानां बुभुत्सया स्वभावजिज्ञासया ॥ ३६ ॥

मानुषीं रतिं मनुष्यक्रांढाम् ॥ ३७ ॥

आत्मनि हृदये निर्मातव्यं भवतः पादयोर्निवेद्य ॥ ३८ ॥

आप्लुतानिति पाठे यशसा तीर्थेन ज्ञातानित्यर्थः ॥ ३९ ॥

लोकानुकारिचरितदर्शनेन नारदस्यान्यथाज्ञानं निवारयन्निति तत्त्वमुपदिशति-ब्रह्मभक्तिः । इमं लोकमास्थितः अस्मिन् लोके स्थितः तं धर्मकर्तारम् अनुमोदकः अनुज्ञाता ॥ ४० ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

मानुषीमपि रतिं क्रीडामीयुषः प्राप्तस्य योगमायानामचिन्त्यानां स्वरूपशक्तीनामुच्यमिति ॥ ३७ ॥

कौतुकविशेषो दर्शितः तांश्च यत्किञ्चिज्ज्ञाता इति व्यञ्जयितुमात्मनो भावि सम्यक् तज्ज्ञानतां सम्भावयति । भवत्पादनियेषया विदाम वेदाम वेत्स्यामि इत्यर्थः । तन्निवेद्याच ममेयमेवेति प्रार्थयते ॥ ३८ ॥

अन्विति । तत्र यज्ञादौ देवतास्तरोपासनाविना जातं तस्य कर्तुं निवर्तयति-ब्रह्मभक्तिः । भीशुकदेवोऽपि धर्माचरणे नानात्वे च सिद्धान्तसारमाह-इतीति । गृहीतानां भवणादीनामपि पवित्रताहेतुर् धर्मान् एकं एकविग्रहम् ॥ ३९-४० ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः ।

विदामेत्यादि । ते तव योगमायाः विदाम कीदृशीः योगिनामपि बुद्धिर्षां बुद्ध्याः तत्कथं भवन्तो विदन्तीति नाशकुनीयं यमं भक्ता इति मूढं व्यङ्ग्यं तदेव प्रकटयति योगेश्वरात्मनित्यादि । भवत्पादनिवेद्य निमाताः ॥ ३९-४० ॥

६ —

भीमज्जलुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततोऽन्तःपुरस्थपर्वतोपवनादिषु सैन्धवं समुद्रोद्भवं हय-मारुह्य मृगयाञ्चरन्तं न रात्रावपि गृहं प्रविष्टः गृहस्थैः तथोक्तः मृगयास्थाने तथाविधं दृष्टवानित्यर्थः । तथैव कश्चित् मेघान् पशून् आस्त्राद्यर्थं प्रयत्नं तत्रान्येषामप्यर्थं तथा करोतीति व्यापयितुं परीतं यदुपुञ्जवैरित्युक्तम् ॥ ३५ ॥

गुप्तचर्यां चरन्तं दृष्टवानित्याह-अव्यकलिङ्गेति । अव्यकानि लिङ्गानि सत्त्वास्त्वक्कापकानि यासां प्रकृतीनां लीलायाम् अन्तःपुरे गृहादिकं तेषां तेषामपि तस्य तस्य सतोऽस्ततो वा भावबुभुत्सया कविचरन्तं मूढरीत्या यथा राज्ञां गुप्तचर्या भवति तत्रैव नारदः स्वयमपि तथा धर्मपर इति नारदादीन्

भगवान् पुनरन्वेषतोति "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति समानशीलत्वाच्च भगवत्साक्षात्कारो जातः ॥ ३६ ॥

ततो निकटे मिलितः पलायनेष्यशक्तः लज्जितस्त्वत् किञ्चिज्जग-वन्तमुवाचेत्याह-अथोवाचेति । इषीकेशेत्यनेन आप्लावी निवारितः भगवतैव तथा प्रेरित इति आवाक्योन्मथुर्गोचरेन प्रहसनं ततो लज्जया विषादादिवेति एतावद्दर्शनेन नारदस्य किं मौल्यमासीदाहोस्त्रिजगद्विषयैर्भयपरिहारेण तथात्वम् अथवा भायेणेति मायापक्षे सर्वथा प्राकृतबुद्धिः । प्रथमपक्षे तु नारदस्य सर्वथा प्राकृतत्वं मध्यमे तु उभयोक्तसमत्वमिति त्रयोपि बुद्धिविशेषाः नारदबुद्धौ न स्फुरिताः किन्तु योग-गतिरेवेति स्वस्य भगवतश्च तुल्यतया परिहारं मध्यम-भावश्च स्फुरित इति ज्ञापयन्नाह-योगमात्रोदयं बीज्येति । योग-माया योगस्याधिदैविकी देवता साधनरूपा, वा भग-वच्छक्तिस्तथेति ॥ ३७ ॥

तावन्मात्रं ज्ञातं विनिश्चित्य तत्रैव प्रत्यवसितमिति अंधि-कार्यापरिज्ञानात् नायकोत्कर्षाभावे प्रमेयभक्तिमार्गो न साधीवा-निति ततो निवृत्तिं वाञ्छन्निव प्रमाणबलेनैव भक्तिमार्गमुप-देस्यामीति निश्चित्य भगवन्तं प्रार्थयते-विदामेति ज्ञाप्त्याम् ते योगमायायाः पथेच्छं प्रवर्तमानस्य तत्तद्विद्वत्पूरिकाः विदामः इदं ज्ञानं स्वस्वैवासाधारणमिति ज्ञापयितुमाह-बुद्ध्यां अपि योगिनामिति । कारणपरिज्ञानं योगिनामपि बुद्धिर्षां कार्यस्य लौकिकपरिज्ञाने कारणजिज्ञासैव नेत्पद्यत इति तर्हि तव कथं-मुत्पन्नेत्याशङ्क्यायामाह-योगेश्वरात्मन् भवत्पादनिवेद्य निमाता इति योगेश्वराणामसदादीनामात्मत्वेन स्फुरितो भवानेव पादभजने हेतुरिति सम्बोधनं चरणसेवा तु योग-मायापरिज्ञाने हेतुः ॥ ३८ ॥

अत एतावत्कालं कृता प्रमेयबलभक्तिः एतदर्थपरिज्ञान एवोपक्षिणा जातेति एतन्मतपरित्यागेन कीर्तनमार्गेणैव स्थास्वामीति प्रार्थयते-अनुजानीहि । देवलोकाणिन्द्रादि-स्थानानि ते यशसा आप्लुतान् स्वाप्तानि उन्नायन् पर्यटामि भुवनपावनीः लीलाः पूर्वसिद्धा एव एतासामुद्धानां शास्त्रे प्रसिद्धभावात् एता असम्मता इत्यर्थादुक्तं भवति ॥ ३९ ॥

तत्र भगवान् विचारार्थं प्रहृष्टोऽप्यपरिज्ञानात् किञ्च जातः मार्गमेव परित्यक्तुं वाञ्छतीति निश्चित्य प्रबोधयति ब्रह्मन् धर्मस्येति केवलकथने वेदादौ क्रियाप्रवेष्टाभावे लोको न मन्यते इति धर्मस्याहं कर्त्तापि यदि क्रियमा-णस्य अनुमोदनं न कुर्याम यच्चनाचरणादिभिः तदापि लोको न प्रवर्त्तेतेपि तस्य धर्मस्यानुमोदितान्यहमतो लोके धर्मप्रवृत्त्यर्थं तच्छिष्यस्य लोके धर्मं ग्राहयन् इमं लोक-मास्थितः अयं भावः समाहित इत्यर्थः । इति, स्वकृतस्वभावा-विधधर्मस्याभिप्रायो वर्णितः ननु त्वद्ब्रह्मणार्थं माया प्रदर्श-तेति पक्षं निवारयितुं सम्बोधनमाह-पुत्रेति । लीलायाः तत्त्वापरिज्ञानात् मायिवः तत्त्वन्तुक्तमिति ॥ ४० ॥

भीमज्जिह्वनायककृतसाराधर्षिणी ।

चरन्तमिति सैन्धवं सिन्धुदेशोद्भवं ॥ ३५ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्याचरन्तं सद्धर्मान् पावनान् गृहमेधिनाम् ।

तमेव सर्वगेहेषु सन्तमेकं वदश ह ॥ ४१ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

प्रकृतिष्वमात्यपुत्रेषु निजान्तःपुरादिषु च । तत्सद्भावबुधु-
त्सया तत्रत्यजनानामभिप्रायान् ज्ञातुम् अव्यक्तलिङ्गं चेष्टान्त-
रणाच्छुभं योगेशं सर्वज्ञमपीति प्रेममय्या लीलाद्यत्तैव सर्व-
ज्ञताद्यकेराच्छादनादिति भावः ॥ ३६ ॥

प्रहसन्निवेति । सर्वज्ञत्वेऽपि बुभुत्सादृष्ट्या प्रहासः । इवेत्ये-
श्वर्यदृष्ट्या सद्गुणेष्वसत्सम्भरणमुद्रा च । मानुषी रतिमीयुषः
स्वीयमनुष्यक्रीडाविष्टस्यापि योगमायोदयं वीक्ष्येति विस्मयो
वर्जितः ॥ ३७ ॥

भवतः पादनिषेधया विदाम वेदाम प्रार्थनायां लोद साक्षा-
दनुभवितुं प्रार्थयामाह इत्यर्थः । ननु, युष्माद्विधेः सर्वज्ञैः किं
तुर्वैद्यं तत्राह योगिनामपि योगिमिः श्रीरुद्राद्यैरपि तुर्वैद्याः
द्रष्टुमप्यशक्याः कुतोऽनुभवितुं कुतस्तरां कर्तुमिति भावः । हे
योगेश्वर आत्मन् आत्मनि त्वय्येव निर्माताः ॥ ३८ ॥

तवैता अद्भुता लीलाः दृष्ट्वा धैर्यं कर्तुं न शक्नोम्यतः स्वेष्ट-
मित्र बन्धुभ्यां नानादिभ्यश्चास्मिभ्यो वक्तुं यामीत्याह—अनुजानी-
हीमि ॥ ३९ ॥

किञ्च । त्वदेकान्तदासस्य मम त्वन्निकटस्थिताविदमेव मह-
दुःखं धम्मे भ्रष्टत्वं पर्यटनकठोरौ दुर्मगौ पादौ स्वहृत्स्थ-
कमलाभ्यां प्रक्षालयसीति, तत्राह—ब्रह्मभिति । तत्तस्मात् लोकं
शिक्षयन् इमं धर्मम् आस्थितः । अहं तावत् क्षत्रियो गृहस्थस्त्वां
ब्राह्मणं स्वगृहमायातं यदि नाश्चर्यामि तदा स्वाचरणेन मत्-
प्रचारितो धर्मः कथं तिष्ठेत् ? “यद्यवाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो-
जनः” इति न्यायाच्चेन धर्मप्रचारणार्थमेव स्वत्पादौ मया
क्षत्रितौ ननु वदतुतः । यदा तु मया धर्मप्रचारणलीला नारदया
तदा केशिबभ्रानन्तरं मदम्तिकमायातस्य तव बहुस्तुत्यादिक-
मशेषमेव ननु किमप्यणुमात्रमप्यर्हणमकरवमिति स्मृत्वा पश्येति
भावः । ननु तदपीदानीं तत्कर्तृकाश्वमेजनकर्मणि स्वपदस्पृष्ट-
स्वत्पाने ममापराधो भवत्येवेत्यत आह—हे पुत्रेति । स्नेहं ज्ञाप-
यित्वा सान्त्वयति । यथा पितरि तदङ्गनिहितपादोऽपि पुत्रस्य
वाचराधस्तथैव मयि तवेति बुध्यस्तेति भावः ॥ ४० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

‘अव्यक्तलिङ्गम् सुगुप्तवेषम् ॥ ३६ ॥

मानुषी मतिं क्षिपामीयुषः गार्हस्थ्यमेवम्विधं प्रवृत्तिधर्म-
निष्ठैरनुष्ठेयमिति घोषयितुं मनुष्यचेष्टामनुकुर्वत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

स्वस्य भगवतः कृपामात्रतां दर्शयति—विदाम इति । हे
योगेश्वर ! यः योगिनामपि तुर्वैद्याः द्रष्टुमशक्याः ताः योग-
मायाः अत्यद्भुताः शक्तीः आत्मन् आत्मनि बुद्धौ नितरां
भाताः वयं विदाम विद्मः अहोऽस्माकं भाग्यमिति भावः ॥ ३८ ॥

योगमायोदयं त्वद्भक्त्यस्तत्रतत्रानुवर्णयिष्यामीत्याद्येन
प्रस्थापयेति इष्ट आह—अनुजानीहीति ॥ ३९ ॥

अस्मिन्सद्गुणेष्वेवैव तमनुज्ञाप्य पूर्णकामः पञ्चयज्ञादिकं
किमर्थं करोतीति संशयं मा कुरु इत्याह—ब्रह्मभिति । लोकं
प्रवृत्तिनिष्ठं शिक्षयन् धर्मं पूर्वोक्तमास्थितः अतो मा क्षिदः
पूर्णकामस्येदं चेष्टितं किमभिप्रायमिति संशयं मा प्राप्नु-
हीति फलितार्थः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

कङ्क सिन्धु देश के घोडा पर सवार होकर बड़े २ वीर
युधुवंशीन से युक्त होकर सिकार खेलते हुए और उस
में भाङ्ग आदि कर्म के योग्य पवित्र पशुन का बध करते
हुए श्रीकृष्ण को देखा ॥ ३५ ॥

और कङ्क मन्त्रि आदि तथा अन्तःपुर गृह आदि में
रहने वाले मनुष्यों के अभिप्राय जानने की इच्छा करके
अपने रूप के छिपाय कर मन्त्रि आदि ये तथा अन्तःपुर
गृह आदि वाली जनों में अचकट चिन्ह, होकर विचरते
हुए श्रीकृष्ण को नारदजी ने देखे ॥ ३६ ॥

इस प्रकार मानुष शरीर और चेष्टा को प्राप्त भगवान्
की योग माया के उदय को देखकर नारदजी अनन्तर मानो
हंसते हुए श्रीकृष्ण के प्रति बोले ॥ ३७ ॥

हे योगेश्वर ! माया वाले ब्रह्मादिकन को भी दुःख से
नहि देखी जावे आप के चरणारविन्द की सेवा से मनमें
प्रकाश भई आप की माया न हम जानते हैं ॥ ३८ ॥

हे देव भुवनको पवित्र करनेवाली आपका लीलाका
ऊँचे स्वरसे गानकर, आपके यशसे स्वास्त लोकनमें जैसे मैं
स्रमण करूँ तैसेहि जानेके वास्ते आह्वा दीजिये ॥ ३९ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

श्रीकृष्णभगवान् नारदजी से बोले कि हे ब्रह्मन् ! धर्म
का उपदेश करने वारा और लोक संग्रह के वास्ते उसका
आचरण करने वारा तथा धर्म के आचरण करने धानको
उत्साह बढ़ाने के वास्ते उनकी आह्वा करने वाराभी मैं हि
हो इसलिये लोकको धर्म ग्रहण कराने के वास्ते वर्णाश्रम के
धर्म में अज्ञा कर के मैं स्थित हों इस वास्ते हे पुत्र !
हमारे धर्माचरणको देख कर तू इस मोहको प्राप्त
मत हो ॥ ४० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

इत्येवमनुगृहीतस्तमेकमेव सन्तं वदशेति ॥ ४१ ॥

कृष्णस्यानन्तवीर्यस्य योगमायामहोदयम् ।

मुहुर्देष्टुं ऋषिरभूद्विस्मितो जातकौतुकः ॥ ४२ ॥

इत्थर्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना ।

सम्यक्सभाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरन् ययौ ॥ ४३ ॥

एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो नारायणोऽखिलभवाय गृहीतशक्तिः ।

रेमेऽङ्ग षोडशसहस्रवराङ्गानां सत्रीडसौहृदनिरीक्षणहासजुष्टः ॥ ४४ ॥

यानीह विश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुः कर्माण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार ।

यस्त्वङ्ग गायति शृणोत्यनुमोदते वा भक्तिर्भवेद्भगवति ह्यपवर्गमार्गे ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धे कृष्णगार्हस्थ्यदर्शनं नाम

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मुहुर्मुहुर्देष्टुं जातकौतुको मुनिर्विस्मितोऽभूदिति ॥ ४२ ॥

भक्षितः भक्षया युक्त आत्मा यस्य तेन ॥ ४३ ॥

नारददृष्टं श्रीकृष्णलीलां निगमयति-एवमिति । अखिलस्य भवायोद्भवाय गृहीताः शक्तयो नानामूर्त्यो येन सः सत्रीडश्च तत्सौहृदश्च तेन निरीक्षणं हासश्च ताभ्यां जुष्टः ॥ ४४ ॥

अनन्यविषयाण्यसाधारणानि अपवर्गमार्गे मोक्षप्रदे ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इति एवमाग्रहेण सतां धर्मान् सदाचारान् गृहमेधिनां पावनान् प्रायो ग्रहस्थकर्मशिक्षया तेषामेव सर्वमलशोधनान् यद्वा गृहमेधिनां ये सन्तः उत्तमा धर्मास्तां तत्सेवनादिना सामान्येन सर्वलोकानां पावनान् एवं सर्वगेषु बहुधा स्थितमपि एकमेव तं दृष्ट्वा एकत्वज्ञेन श्रीविग्रहपरमेव श्रीभगवति विग्रहविग्रहिभावस्य निषिद्धत्वात् विग्रह एव विभुत्वादेर्दृष्टितत्वात् विग्रहिणस्तु विभुत्वे साध्ये श्रीनारदस्य सम्बुद्धे ननुपगमानुपपत्तेः कृतकायभूहेः सौमर्यादिभिस्तुल्यतापक्षेभिरनुपपत्तेः अतश्च अमीलितदृग्बन्धधारयदिति प्रमदृष्टि गोचर एव आचिरामेति श्रीविग्रहतात्पर्यकेण यथोक्तं श्रीभीष्मेण "प्रतिदृष्टमिदं नैकधाऽर्कमेकं समधिगतोऽस्ति विधूतमेहमोहः, इति अर्कस्य दूरस्थविस्तीर्णमण्डलत्वेन नयार्थं श्रीभगवद्विग्रहस्याचिन्त्यशक्त्येति विशेषेण दृष्टान्तोपमेकस्यैव तत्रतत्र स्फुरितत्वाद् एव "चित्रं बतैर्देकेन वपुषा"

इत्यादिचिन्तनानुरूपमेवानुभूतमिति ॥ ४२ ॥

अतः ऋषिः सर्वज्ञोऽपि स्वस्यापि बुद्ध्यगोचरं योगमायामहोदयं सर्वोत्कृष्टविभीषणं दृष्ट्वा तं च जातकौतुकः सन् मुहुर्देष्टुं विस्मितोऽभूदित्यर्थः ॥ ४२ ॥

अर्थेषु उत्तमपदार्थेषु कामेषु उपभोगेषु धर्मेषु यद्वापि सम्यग्बुद्ध्या स्यात्तथा समाजितः श्रीकृष्णकौतुकार्थं स्वकौतुकार्थं परार्थं वा तेषु यत्रयत्र तस्यैकताऽऽसीत् तत्तत्सम्पाद्य पूजित इत्यर्थः । तत्र हेतुः भक्षितात्मनेति एवं कतिचिदिदानीं विलम्बोऽपि बोधितः ॥ ४३ ॥

एवं श्रीनारददृष्टं लीलां निगमयन्तासाम्ङ्गाङ्गिभावं दर्शयति-एवं मनुष्यपदवीं तल्लीलामनुवर्तमानो यो नारायणः "नारायणस्त्वं नहि सर्वदेहिनाम्" इत्याद्युक्तलक्षणः इतर-सर्वनारायणानां स्वयमङ्गी तत एव मुच्यो महान् नारायणः स्वयं भगवान् कृष्णः सम्प्रति आखिलानां भवाय स्वस्मिन् आकृष्टतत्त्वभिर्जाहाः सः षोडशसहस्रवराङ्गानां वराङ्गानां सत्रीडो यः सौहृदविशेषः तत्पूर्वकनिरीक्षणहासाभ्यां जुष्टः प्रीतिमवापेति ॥ ४४ ॥

एतत्प्रसङ्गेन सकलानामपि श्रीकृष्णलीलानां गानादि-फलमुत्तरोत्तरक्रमेण सकैमुत्पन्नाह-विश्वविलयादिहेतुरपि इति रिह परमपूर्णवतारे यानि कर्माणि चकार कीदृशानि अनन्यविषयाणि स्वैकतात्पर्यकाणि स्वैकपैकपर्यवसानानि यद्वा अनन्या भक्ता एव विषया उद्देष्ट्या, येषां तानि ननु विश्वविलयादिष्वनन्यविषयाण्यपि भगवति "कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्" इति प्रसिद्धपूर्णभगवत्त्वे तस्य बौलेभ्यमाह-अपवर्गो मोक्षमार्गः प्राप्त्युपायो यस्य सः संसारक्षेत्राण्येव सत्येव निर्विघ्नभक्तिसिद्ध्या प्राप्यत्वात् -

"ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न क्रमङ्कति ।

समः सर्वेषु भूतेषु मङ्गलं कुरुते, पराङ्मू" ॥ इति

श्रीगीताव्यः यद्वा अपवर्गो भक्तिमार्गः

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवश्लोचिणी ।

माषो यस्य तस्मिन् यद्वा अपवर्गो अपगतवर्गः
उपेक्षितचतुर्वर्गो भक्तास्तेरति मृग्यन् इति तस्मिन् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवश्लोचिणी
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पूर्वं वदरिकाश्रमे तवाग्रे स्वस्य नारायणत्वात् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीये
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

श्रीमद्गीररात्रवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कदाचिदपि तस्य मोहसम्भावनामपि निवर्त्तयितुं भगवता
प्रदर्शितं नार्वात्म्यं वदशं विस्मिताश्च बभूव मुनिरित्याह—इतीति
ह्याश्रयम् । गृहमेधिमामादिषान् विहितान् धर्मानेष्वपि आचरन्त
तदैव पुनः सर्वदेहेषु एकरूपेणात्मनया सन्तं वर्त्तमानं
वदशं ॥ ४१ ॥

कृष्णस्येति । अन्नन्तरीयस्य अपरिच्छिन्नस्य कल्याणगुणस्य
कृष्णस्याश्रयकर्मोहात्म्यं वैभवम् उत्सुकस्सन् मुहुर्मुहुर्दृष्ट्वा श्रुति-
बोद्धो विस्मितो बभूव ॥ ४२ ॥

इतीति । अर्थादिषु श्रद्धितः लोकशिक्षार्थं सज्जातश्रद्धः
आत्मा मग्नो यस्य तेन कृष्णेन समाजितो बहुमतः प्रीतश्च
न कृष्णमेवानुसरन् ययौ ॥ ४३ ॥

नारदाय दर्शितं योगमायोदयं निगमयति—एवमिति ।
स्वयं नारायणस्मन् अजितानां भवायाभ्युदयाय गृहीता
ऋषासा शक्तिः दिव्यतनुयेन सः मनुष्येष्वेष्टामनुवर्त्तमानः अङ्ग
हे राजन् ! समीडश्च तत्सोदृश्च तेन निरीक्षणं हासश्च
ताभ्यां जुष्टः ॥ ४४ ॥

उक्तविधुभगवच्छेष्टितगानादिकलमाह—यानीति । विश्वस्य
विलयः प्रलयः उद्भवः उत्पत्तिः स्थितिरासां हेतुर्हरिर्यानि
वैशेष्येषु अवतारेषु इह लोके वा अनन्यसाधारणानि कर्माणि
स्वकार तानि अङ्ग हे राजन् ! यः पुमान् गायति तस्यापवर्ग-
मार्गे मोक्षप्रापकं “अमृतस्यैवसेतुः” इति श्रुतेः । मार्गशब्दः प्राप-
कपदः भगवति भक्तिर्भवेत् ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्गीररात्रवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

उपसंहरति—इतीति । इतिशब्द आदिवचनः ॥ ४१-४२ ॥

[१४२]

इत्यर्थधर्मकामेषु अवहितात्मना कृष्णेन ॥ ४३-४४ ॥

साक्षात्सोक्षहेतुत्वात् भगवच्चरितमिदं बुभूषुमिरभ्यसनीय-
माभ्यसनीयं नतु विटवृत्तवदुपेक्षणीयमिति भावेनाह—यानीति ।
अङ्ग विष्णुरात ! विश्वविलयोद्भववृत्तिषु हेतुर्हरिः यानि अन-
न्यविषयाणि कर्माणि स्वकार यस्तु तानि गायति शृणोति
अनुजानाति वा तस्य स पुंसोऽपवर्गमार्गे भगवति भक्तिर्भवति
हि यस्मात्तस्माद्वच्यं मुमुक्षुणा नैव्यानीति ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

(श्रीविजयध्वजतीर्थरीत्या सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

अर्थेषु उल्लेखपदार्थेषु धर्मेषु यद्वादिषु कामेषु उपभोगेषु
सम्यक् यथा स्यात्तथा समाजितः श्रीकृष्णकौतुकार्थं स्वकौतुकार्थं
परार्थं वा तेषु यत्र यत्र तस्येच्छाऽऽसीत् तत्तत् संप्राप्य पूजित ।
इत्यर्थः । तत्र हेतुः अहितात्मनेति ॥ ४३ ॥

एवं कतिचिद्दिनानि विलम्बोऽपि बोधितः अपवर्ग एव मार्गो
यस्य तस्मिन् “ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा” इत्यादि ॥ ४४-४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भे
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भः ।

इत्याचरन्तमित्यादि । तमेव श्रीकृष्णमेव सर्वगेहेषु सन्तम्
अथ च एकं ददर्श नतु पृथगिति ज्ञातवान् एतेन श्रीकृष्ण-
विग्रहस्य व्यापकत्वमुक्तं भवति सन्तमिति वर्त्तमानकाल-
निर्देशः ॥ ४१ ॥

योगमाया विदाम इति यत्पूर्वमुक्तं तद्वहकुलशमनं वर्ण-
यन्नाह—कृष्णास्यानन्तवीर्यस्येत्यादि । योगमायामहोदयं वीर्यं
जातकौतुकस्सन् विस्मितो नतु तस्त्वं वेद ॥ ४२-४३ ॥

एवमित्यादि । मनुष्यपदवीं मनुष्यवर्त्म मनुष्यलीलामित्यर्थः ।
नारायणः श्रीकृष्णः नारो नयः “नृ नये घञि रूपं तस्यायनं
यस्मात् नारायण इति नामत्रयाणामेव प्रसिद्धं शेषशायिनो नारा-
यणस्य भारतवर्षदेवस्य च स्वयं भगवतः श्रीकृष्णस्य च
कृष्णाष्टकं पठित्वान् आगमेषु कृष्णायनमः नारायणायनमः
वासुदेवायनमः इत्यादि नेनायं नारायणनामैव न न्यविशयन-
शायी यमकुराय दर्शयामास गृहीता शक्तिर्लीलाख्या नित्य
शक्तियेन ॥ ४४-४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसन्दर्भे
एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

भीमङ्गलभाष्यकृतसुबोधिनी ।

ततस्तस्य स्पष्टदर्शनान्तरमध्यवसायश्च श्लोकद्वयेनाह—
इत्याख्यस्तमिति । सतां त्रिविधान् धर्मान् गृहमेधिनां पाव-
नान् पवित्रकरान् एवञ्चेत्कश्चिदाचरति भगवानाचचारेति
तदा पवित्री भवतीति अतो अन्तर्मुखि तमेव सर्वगोहेषु सन्तं
दर्शय ॥ ४१ ॥

ततो वज्रात् तदाह—कृष्णस्येति । अनन्तानि वीर्याणि
यस्येति लीलैव स्त्रीषु स्थितिः ननु वस्तुतः वतोऽयं सर्व-
शक्तिः तत्रापि योगमायायाः महानुदयोऽयं न कदाप्येवं दृष्टः
अतो धर्मधर्मिणोरलौकिको भावो दृष्ट इति विस्मितः पुन-
र्दर्शने जातकौतुकश्च जातः ॥ ४२ ॥

ततः सादर्शनान्तरमर्थकामधर्मेषु भ्रष्टात्मना भगवता
सम्यक् समाजितो ब्राह्मणद्वयाश्च विषुखाच्ययेष्टं भोजनादिना
सन्तुष्टः तमेव भगवन्तम् अनुस्मरन् ययौ ननु प्रमाणबल-
माश्रित्य ॥ ४३ ॥

एवं नारददृष्टं भगवल्लीलामुपपाद्योपसंहरति—एवं मनुष्य-
पदवर्धमिति । तद्वर्माणाम् अनाचरणे तत्तदनुसर्पणं न भवतीति
मनुष्यपदधीमनुवर्तमानः षोडशसहस्रवराङ्गनामां समीडा-
दिभिर्जुष्टो परमनुष्यपदव्यामन्यागतः मूलरूप एवेति ज्ञाप-
यितुमाह—नारायण इति । तस्यैवद्वारेण किं प्रयोजनमित्या-
शङ्क्याह—अशिलमवाय गृहीतशक्तिरिति । सर्वेषामुद्भवार्थं
सात्त्विक्यः शक्यः सर्वाः सङ्गृहीताः तत्र मनुष्येषु धर्मात्
प्रवृत्तौ सर्वेषामुद्भवो न भवतीति तथाकरणम् अङ्गैर्यप्रता-
रणाच्च सम्बोधनम् अष्टमहिर्षीणां न विवाद इति नरकासुर-
परिगृहीतानामेव षोडशसहस्रवराङ्गनामिति वरशब्देन
तत्तदास्यो व्यावर्तिताः अन्या वा गोप्यः सङ्गृहीताः
श्रीडापूर्वकोऽयं सौहृदनिरीक्षणविशेषः तत्पूर्वको हासः तेन
जुष्ट इति त्रिविधो भावो निरूपितः तामससात्विकादि-
भेदेन ॥ ४४ ॥

एवं रमणमुपसंहृत्य लौकिकीयां लीला धर्मार्थिभिर्न
भोतव्येति शङ्कां वारयितुं फलभूतिमाह—यानीति । सर्व-
विधकर्मकरणे भगवतो हेतुमाह—विश्वस्य विलयः उद्भवः
उत्पत्तिः वृत्तिः स्थितिः तेषां हेतुः अत एवानन्यविषयाणि
कर्माणि चकार न हान्यो जैगदुत्पत्त्यादिहेतुर्भवति लीलायां च
नान्यं प्रवेशयति किन्तु स्वयमेव तत्रतत्राविष्टः तथा
करोति अतो नान्यो विषयः विशेषलीलायाः प्रयोजनं हरि-
रिति अतो य एतां लीलां गायति स्वत एवानन्देन कीर्त्त-
यति वा अन्येर्गीयमानां शृणोति असंनिहितः वा काला-
न्तरे कथावसाने वा अनुमोदते श्रोतृवक्त्रकथाः सः भक्तिं
लभेत भगवति पूर्णपुरुषे भक्तेरन्यत्र विनियोगाभावाद्याह—
अपवर्गमार्ग इति । मोक्षे नान्यो मार्गोऽस्तीत्यर्थः ॥ ४५ ॥

इति भीमङ्गावतसुबोधिण्यां भीमरमणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
विशाखायविवरणम् ॥ २० ॥ ६९ ॥

भीमङ्गलभाष्यकृतसाराधर्षिणी ।

उक्तमर्थमेकेनैव श्लोकेन सङ्क्षिप्याह—इतीति । एकम् एकवचनम्
एकेन वचनेति पूर्वोक्तेः । अत्र नारदस्य तथा ब्रह्मिष्ठयोः
भगवतश्च दर्शयितुमिच्छयैव तथा दर्शनमभूत् किन्तु द्वारका-
वासिनस्तु ये यत्रत्यास्ते तत्पुरं एव कृष्णं पश्यन्ति न त्व-
न्यत्र पुरेषु कार्यान्तराय तत्र तत्र कदाचिद्भ्रष्टतोपीति शेषम्
॥ ४१—४२ ॥

भ्रष्टितः भ्रष्टायुक आत्मा यस्य तेन ॥ ४३ ॥

ननु, परमेश्वरस्य अर्थादिभ्रष्टया किमित्यत आह—एवमिति ।
मनुष्यवर्तमानुसृत्या तस्य किमित्यत आह । अशिलानां भवाच्च
मनुष्येष्टा हि मनुष्यैः सुकेन स्मर्यन्त इति तादृशशलीला-
स्मारणया तेषां संसारं निवर्त्तयितुमित्यर्थः । तत्संसारनिवर्त्त-
नया तस्य किमित्यत आह—गृहीता शक्तिः कृपास्वा येन सः
किञ्च शाश्वतिकया मनुष्यचेष्टया न केवलमेतावदेव प्रयोजनं
किन्तु स्वरूपभूतस्वप्नप्रयत्नाभिर्मानुषीभिः लक्ष्म्यादिभ्योऽप्युत्कृष्टाभि-
र्मानुषाकृतेः स्वस्य वैकुण्ठनाथादीनामप्यं शिनोऽनन्या भक्ता
एव विषया येषां तान्निता वा । शाश्वतिकं रमणमपीत्याह—रेमे
इति ॥ ४४ ॥

नच कृष्णलीला केवलं संसारमोक्षार्थैव किन्तु प्रेम्भाकि-
प्रदा खेत्याह—यानीति । विलयश्च उद्भवश्च वृत्तिः स्थितिश्च
तासां हेतुरपि कृष्णो यानि कर्माण्यनन्यविषयाणि चकारान्त-
रासाधारणानि । अनन्या भक्ता एव विषया जुहेद्या येषां
तानिति वा । अपवर्गो मोक्षो मार्गो भजनलक्षणे वरमन्वेव
लभ्यो यस्य तस्मिन् । भगवति भक्तिः प्रेमविलक्षणया तस्य
तरेत् संसारान्मोक्षस्तु भजनारम्भ एव स्यादिति ॥ ४५ ॥

इति साराधर्षिण्याम् हर्षिण्याम् भक्तचेतसाम् ।

एकोनसप्ततितमो दशमोऽङ्गि सङ्गतः ॥ ६६ ॥

भीमङ्गलभाष्यकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पावनान् पशुवृत्तिदोषनिर्नाशकान् ॥ ४१—४३ ॥

गृहीताः शक्यो नामामूर्त्तयो येन सः अशिलानां भोतृणां
भाववितृणां भवाभोद्भवाय मनुष्याणां पदवीं खेष्टामनुवर्तमानो
ऽनुकृषाणः समीडाश्च निरीक्षणं हासश्च ताभ्यां जुष्टः हे भट्ट
राजन् ! रेमे ॥ ४४ ॥

भगवल्लीलागानादिफलमाह—यानीति । विश्वस्य संज्ञादोषवि-
स्थितिहेतुः अनन्यविषयाणि सासाधारणानि कर्माणि चकारानि
अपवर्गमार्गे मुक्तिप्रदे तस्य भक्तिर्भवेत् ॥ ४५ ॥

इति भीमङ्गावतसुबोधिण्यां दशमस्कन्धे

भीमङ्गलभाष्यकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकोनसप्ततितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ६९ ॥

भाषा टीका ।

भीष्मक उवाच ।

... भीष्मकदेवजी राजा परिक्षित से बोले कि-इस प्रकार पवित्र करने वाले गृहस्थाभिर्यो के समीचीन धर्मों का आचरण करते एक भीष्मक कोहि सब गृहन में वर्तमान नारदजी देखते भए ॥ ४१ ॥

इस प्रकार भीष्मक के दर्शन में उत्साह वाले नारदजी अनन्तशक्ति सम्पन्न भीष्मक की योगमाया के महान् उदय का अनेक गृहन में बारंबार देखकर आश्चर्य युक्त हो गया ॥ ४२ ॥

इस प्रकार संसार के अर्थ काम धर्मों के विषय में भ्रष्टा युक्त स्थित वाले भीष्मक से सत्कार को प्राप्त होकर और उस सत्कार से प्रसन्न होकर नारदजी भीष्मक का हिस्सण करत वहाँ से जाते भए ॥ ४३ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार मनुष्य पदवी का अनुवर्त्तन करने वाले और मलिन जीवों को धर्मादिक के लाभ के अर्थ नाना प्रकार की शक्तियों का ग्रहण करने वाले भीमना-

नारायण तथा सौरह हजार उत्तम स्त्रीयों के लज्जा सहित सुहृद भाव से कटाक्ष करने और उनके हास से सेवित होकर रमण करते भए ४४ ॥

हे राजन् ! इस कृष्णवतार में जगत्की उत्पत्ति पालन संहार करने वाले भीहरिने अन्य किसी से नहि होने वाले जिन स्त्रियों को किये हैं । उनका जो गान करता है अथवा जो उनका भवण करता है अथवा भवण करके जो उनकी प्रशंसा करता है उसको मोक्ष देने वाले भगवान् के विषय में भक्ति होगी ॥ ४५ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धे उत्तरके अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ६६ ॥

भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकविंशतितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ।

—००७:०:०००—

श्रीशुक उवाच ।

अथोपस्थुपवृत्तायां कुक्कुटान् कूजतोऽशपन् ।
गृहीतकण्ठयः पतिभिर्माधव्यो विरहातुराः ॥ १ ॥
वयांस्यरुरुवन् कृष्णं बोधयन्तीव वन्दिनः ।
गायत्स्वलिष्वनिद्राणि मन्दारवनवायुभिः ॥ २ ॥
मुहूर्तं तं तु वैदर्भी नामृष्यदतिशोभनम् ।
परिरम्भणविश्लेषात्प्रियबाह्वन्तरङ्गता ॥ ३ ॥
ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थाय वार्युपस्पृश्य माधवः ।
दध्यौ प्रसन्नकरण आत्मानं तमसःपरम् ॥ ४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततस्तु सप्ततितमे कृष्णस्याह्निककर्मणि ।
दुतनारदयोः कार्ये कार्यमन्त्रविचारणम् ॥
जगन्मन्त्राचारिप्रमाह्निकं जगदीशितुः ।
नारदेन कश्चित्किञ्चिदृष्टमाह यथाक्रमम् ॥

अथेति । इत्यर्थकामधर्मेण कृष्णेन भद्रितात्मनेति प्रस्तु-
तस्य श्रीकृष्णस्याह्निकस्याधिकारे ऽथशब्दः उपवृत्ताया-
मासन्नायां पतिभिः श्रीकृष्णैः माधव्यो माधवस्य
भार्याः ॥ १ ॥

वन्दिन इव श्रीकृष्णं बोधयन्ति सन्ति वयांसि पक्षिणो
ऽरुवन्ति शयनेनाकूजनं मन्दारवनवायुभिर्गायत्स्वलिष्वनिद्राणि
निद्रारहितानि वयांसि ॥ २ ॥

वैदर्भीर्युपलक्षणं परिरम्भणविश्लेषात् पर्यालोच्य ॥ ३-४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

श्रीनारदहृष्टसदाचारप्रसङ्गात् श्रीभगवत आह्निकमाह—
अथेत्यादिना कथा इत्यन्तेन । गृहीतकण्ठय इति पतिभिरङ्के-
शायितानामुपधानतया कल्पितेन श्रीवामभुजेन ।
कण्ठग्रहणात् इति महासौख्यमुक्तम् अत एव विरहेण प्रात-
र्भाविनाप्यातुराः विकलाः सत्यः कुक्कुटान् क्रीडाकुक्कुट-
विशेषान् अशपन् प्रियन्तामिति मूकीभयमिवति वा चुकुशुः
तत्कृजेन प्रातर्हानात् स्नानाद्यर्थं स्वपरित्यागेन पत्यु-
क्त्यानोपपत्तेः पतिभिरिति बहुष्वं प्रकाशमेवात् ॥ १ ॥

वन्दिन इवेति तेषां प्रबोधयन्तो बहुधोर्बैरस्तुवन्नित्यर्थः ।
ननु, तान्येव कथमादौ प्रबुद्धानि तत्राह-गायत्स्विति । प्रातः
स्वभावेनादौ शीतघातः ततो महावृक्षाणां प्रचलनं ततः
पुष्पादिस्वितानामलीनां गानं तेनानिद्राणि गतनिद्राणीत्यर्थः ।
एवं सङ्क्षेपेण प्रातर्घर्षणम् ॥ २ ॥

विश्लेषो विघ्नः ॥ ३ ॥

ब्राह्मे इति युग्मकम् “रात्रेभ्यस्तुर्दशो भगिणो मुहूर्तो ब्राह्म
उच्यते” लोकशिक्षापणार्थमेव नरलीलाकौतुकार्थं दृष्ट्यादित्यादिकं
तत्तदर्थानुकरणलीलाख्यानं तथैव प्रसन्नकरणः प्राणायामादिना
स्थिरचित्तः सन्नित्यर्थः । तमसः प्रकृतेः परं परमेश्वरकृप-
मात्मानं दध्यौ ॥ ४ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-४ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ भगवतो दिनचर्यात्मकं चेष्टितमनुवर्णयन् मागध-
निरुद्धराजसन्देशहर्षसिद्धीदत्तवृत्तान्तयुधिष्ठिरामिप्रायाभिह-
नारदमिवेदिततद्वृत्तान्तान्यतरनिश्चिन्नीपाप्रयुक्तमुखबोधेशात्मकं
भगवत्प्रसन्नमाह—अथेत्यादिना । अथ ननु हे राजन्!
यद्वाप्राधशब्दो भगवद्दिनचर्याप्रस्तावयोक्तः अथ भगवद्दि-
नचर्याप्रारभ्यत इत्यर्थः । उच्यते प्रभातवेलायामुपवृत्ताया-
मासन्नायां सत्यः पतिभिः कृष्णैर्गृहीताः कण्ठाः यासां ताः

• श्रीमद्विष्णुसहस्रनामस्तोत्रभाष्यभाष्यचन्द्रिका ।

माधव्यः श्रीकृष्णस्य स्त्रियः विरहेण भाविना आतुराः कूजतः
शब्दप्रमाणान् कुक्कुटावगच्छन् ॥ १ ॥

• वयंसीदि । वन्दिन इव कृष्णं बोधयन्ति सन्ति वयांसि
पक्षिणो मन्दारवनवायुभिरनिप्रेष्यलिङ्गु गायन्तु सत्सु अरु-
वन् पुनः पुनरकूजन् ॥ २ ॥

मुहूर्त्तमिति । प्रियस्य बाहोरन्तरं गता वैदर्भीत्यन्यासा-
मप्युपलक्षणं परिरम्भविशेषादेतोस्तं मुहूर्त्तमतिशोभनमपि
नामृष्यन् ज्ञेयं असमीचीनमन्यतेत्यर्थः ॥ ३ ॥

ब्राह्म इति । वारि शुद्धं जलमुपस्पृश्य आचम्य प्रसन्नानि
करणानि इन्द्रियाणि यस्य सः तमसः प्रकृतेः परं विलक्षण-
मात्मानं दध्यै ध्यातवान् स्वात्मावलोकनपरो बभूवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

• श्रीमद्विजयचरितार्थकृतपदरत्नावल्याम् ।

राज्ञां • दैनन्दिननित्यनियमप्रकारं कथयत्यस्मिन्प्रध्याये
तत्रादौ माधवीनां प्राम्यधर्मलौल्यातिशयं कथयति—अथेत्या-
दिना ॥ १ ॥

वयांसि कोकिलादीनि वन्दिनः कृष्णं बोधयन्तीवोपतस्थुः
नित्योद्भूतत्वादिवेति । मन्दारवनवायुभिः पारिजातवनवायुभिः
सह ॥ २ ॥

तं मुहूर्त्तौपलक्षितकालं प्रियस्य कृष्णस्य बाहोरन्तरं वक्षः-
स्थलम् ॥ ३ ॥

• नित्यप्रसन्नान्तःकरणः आत्मानं स्वमेव ॥ ४ ॥

• श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-३ ॥

साधारणलोकशिक्षार्थमेव । दध्यादित्यादिकं तदर्थानुकरण-
लीलाख्यानं नृलोके क्रीडापरमित्यर्थः ॥ ४-४० ॥

• श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतक्रमसन्दर्भः ।

॥ १-३ ॥

• दधौ प्रसन्नकरण इत्यादि । प्रसन्नानि प्रसादयुक्तानि करणानि
कार्याणि लीला यस्य आत्मानं स्वमेव खं दध्यौ ॥ ४ ॥

• श्रीमद्विष्णुभाष्यचन्द्रिकास्तोत्रभाष्यचन्द्रिका ।

सात्त्विकानां निरोधे तु प्रथमे बलतः पुरा ।
वदभिः सर्वनिवृत्तास्ते साधनेनोच्यतेऽधुना ॥
वदभिरेव तथाध्यायैर्धर्मोऽत्र भगवत्कृतः ।
कारितश्च द्विकपो हि वर्ण्यतेऽन्यनिषेधेन ॥
तत्रैकदेशाध्याये धर्मो हि भगवत्कृतः ।
निरूप्यते यतो लोका जाता हरिपराः सतः ॥

[१४३]

सर्वे धर्मा विशेष्टेण तत्तज्ज्ञेदेन वैद्वि हि ।
पूर्वाध्याये निरूप्येव ह्याह्निकं ह्यत्र रूप्यते ॥
तेनैव शुद्धचित्तास्ते राजानः सात्त्विकास्तथा ।
प्रपन्नाः सर्वथा कृष्णे प्रयोजनमिदं मतम् ॥
अन्वया ह्याह्निको धर्मो निप्रयोजनतां प्रजेत् ।
सभायां गमने चैव रक्षां सूचयति क्षतात् ॥

एवं पूर्वाध्यायैर्भगवता प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वे आत्मसात्-
कृता इदानीं धर्मादिसाधनैर्भगवानात्मसात्करोति तत्र प्रथमतो
भगवत् आह्निको नित्यो धर्मो निरूप्यते ततो धर्मपरस्य
यत् कृत्यं तत्कालनिमित्तकमेवेति अरुणोदयावधि पूर्वदिनकृत्यं
सर्वं निरूपयति—अथेति । अचान्तरप्रकरणभेदप्रतिपादकोय-
मथशब्दः उच्यते अरुणोदये उपहृताधामारब्धपर्यन्तं “सतस्रो
घटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते” इति धर्मार्थकामानाम् आह्वितः
भगवत्कृता क्रियत इति ज्ञापयितुं कामपराणां धर्मासाहिष्णुत्व-
माह—कुक्कुटाव कूजतोऽशपन्निति । तत्र हेतुः, पतिभिः
कृष्णेः गृहीतकण्ठ्यो ननु गार्हस्थ्यो भोजनवत् भोगस्यापि निय-
तत्वात् प्रातःकालसूचके कुक्कुटशपः कथमिति चेत् तत्राह-
विरहातुरा इति । तत्र हेतुः, माधव्य इति । माधवस्य स्त्रियः
माधव्य इति स्वविशेषमात्रेणैव लक्ष्याः सम्भवात् अतो
विरहः सम्भावित इति प्राप्तफलानां साधने द्वेपो युक्त इति
भगवत्कृतधर्मस्य च सात्त्विकनिरोधपरत्वात् सम्बद्धानामिच्छा-
मात्रेणैव निरोधः सिद्ध इति कुक्कुटशपो युक्तः ॥ १ ॥

ननु कुक्कुटादयो वा किमिति भगवदनभिप्रेतं कुर्वन्ती-
त्याशङ्क्यामाह—वयांस्यरुवन्निति । वयसामपि पक्षिणां
भगवत्प्राप्त्यामृतप्राप्तिरभीष्टेति स्वार्थमेते बोधयन्ति तथासत्य-
पराधो भवेदिति शङ्कां वारयितुं दृष्टान्तमाह—वन्दिन इवेति ।
तेन प्रबोधने अधिकृता अपि पक्षिण इति सूचितं ननु,
बहिरङ्गा एते भगवद्भिप्रायमहात्वा कथं नित्यं बोधयन्ती-
त्याशङ्क्यामाह—गायन्तीलभिवेति । येनान्तर्ङ्गा अलभ्यः भगवद्भि-
प्रेतं ज्ञात्वेन गायन्ति नच स्वभावादेव वयांस्यरुवन्नित्या-
शङ्कनीयं यतः अनिद्राणि तत्रापि निद्राभावः सहेतुक इत्याह
मन्दारवनवायुभिरिति । आमोदेनाकृष्टचित्तानि देवताधिष्ठानाच्च
साक्षाद्भोग्यशक्तानि अत आकाङ्क्षायां विद्यमानत्वात् अनि-
द्रास्येव ॥ २ ॥

एतत्सर्वं स्त्रीणां न भविष्यतीत्याह—कृष्ण मुख्यायाः रुक्मिण्या
अप्येतदित्याह—मुहूर्त्तमिति । तं प्रसिद्धं ब्रह्मसम्बन्धिं तु शब्देन
अन्यथाशब्दं व्यावर्त्तयति ननु लक्ष्याः अवतारः कथमेवमव-
दित्याह—वैदर्भी धर्माभावेन कर्मराहित्यमुक्तम्, अतिशोभनमपि
सर्वोद्धेकत्वात्सर्वपुरुषार्थसाधकत्वाच्च तथापि नामृष्यन्
तत्र हेतुः फलानुभव इत्याह—प्रियबाहोरन्तरङ्गतेति । तादृश्याः
परिरम्भणविश्लेषः अनङ्गीकारे हेतुः ॥ ३ ॥

एवं सर्वासामनभिप्रेतत्वे तद्विश्लेषेऽङ्गवानपि नोत्तिष्ठेदिति
तन्निराकारणार्थं भगवत् उत्थानपूर्विकाः सर्वाः क्रियाः
निरूपयति—ब्राह्मे मुहूर्त्त इति । उत्थानं निद्रापगमलीला शय्यातो
वा ततो वार्युपस्पृशेनं भगवत्स्तादिप्रक्षालनमात्रमिति केचित्
ज्ञानमित्यपरे आचमनमात्रमिति सिद्धान्तः ध्यानस्यापि शुद्ध्यर्थ-
मेव क्रियमाणत्वात् अन्तश्शुद्धिलीलां कृत्वेव बहिःशुद्धि-

भीमद्वयलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

लीला कर्तव्येति । यथा नद्याः ज्ञानेन शीघ्रं ज्ञानान्तरेण च धर्मः तथा ध्यानेपि ज्ञातव्यं ननु पूर्णो भगवान् बोध्यमान-स्वरूपः परमानन्द एव अन्तःकरणाद्यभावात् कथं प्रणिधानं कृतवानित्याशङ्क्याह—माधव इति । अस्मीति स्वीकरोतीति मधुवंशेनावतीर्ण इति यथेषा लीला तथा ध्यानमपीत्यर्थः । प्रसन्नानि करणानि इन्द्रियाणि यस्येति शुद्धसत्त्वस्य सर्वत्र आविर्भावः सूचितः तत आत्मानमेव दध्यौ ब्रह्म योऽन्वां देवता-मुपाल इति आत्मातिरिक्तदेवतायाः ध्याननिषेधात् नन्वात्मनः प्रत्यक्षस्य स्फीता लोकवृत्तिघटवत् प्रकामानस्य किं ध्यानेनेत्याशङ्क्याह—तमसः परमिति । कालस्याप्यग्रे तमस्तिष्ठति तस्याग्रे भगवान् स एव तमोगुण इति केचित् सवस्तुणो बहिरावरणमिव सर्वस्यैवात्मत्वात् ॥ ४ ॥

भीमद्विभवाथचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्षिणी ।

अध्याये सप्ततितमे प्रातःकृत्यकथा हरेः ।

सुधर्म्यां दूतनारदयोः कार्यविचारणा ॥

इत्यर्थधर्मकामेषु कृष्णेन अद्वितात्मनेत्युक्तमतो ब्राह्मणमुद्धर्त्त-मारभ्य कीदृशं धर्माचरणमित्यपेक्षायामाह—अथेति । उप आधिक्येन वृत्तयां जातायां सत्यां पतिभिरिति प्रकाशबाहुल्या-द्ब्रह्म माधव्यो रुक्मिण्याद्याः अशपद् । रे रे कुक्कुटाः प्रियविच्छेदकप्रातःसमयप्रादुर्भावकाः ! यूयं शीघ्रमेव प्रियङ्गु-मिति शापं ददुः ॥ १ ॥

मन्दारवनवासुभिः सुगन्धैः प्रबुद्ध गायत्सु सत्सु मक्षिषु तज्ज्ञानशब्देन अनिद्राणि वयांसि पक्षिणः कीदृशानि बन्दिन इव कृष्णं बोधयन्ति ॥ २ ॥

परिरम्भणस्य विस्त्रेधात् विस्त्रेहहेतुत्वात् तं ब्राह्मणं मुहूर्तं शोभनमपि न अमुष्यत् अशोभनमेव मेने इत्यर्थः । वैदर्भीत्युप-लक्षणं सख्या एव ॥ ३ ॥

आत्मानं हं दध्यौ । यथान्यजनो ब्राह्मणमुद्धर्त्ते तं ध्यायति तथैव सोऽपि स्वमेव दध्यौ तमसः प्रकृतेः परम् ॥ एकमितीश्वर-स्यैकस्यैवैचित्यात् । अतः स्वयंजोति स्वयमेव प्रकाशमानं ननु सङ्कूर्धणादयोऽपीश्वराः भूयन्ते, तत्राह—अनन्यं न कोऽप्यव-ताराऽन्यो यस्मात् किञ्च सङ्कूर्धणादिषु स्वाभावतारेषु पृथक्-नित्यं वर्त्तमानेष्वप्यव्ययं परिपूर्णमित्यर्थः । प्रादुर्भावे तु कृपैव कारणमित्याह—स्वसंख्यया स्वस्य सम्यक् सर्वजनदृश्यतया खित्या निवृत्तं कल्मषमविद्या यस्मात् किञ्च ब्रह्मण आख्या सम्यक् कयाति प्रकाशो यस्मात् तं यदुक्तमहमे “मदीयं महिमानञ्च परं ब्रह्मेति शब्दितं वेत्स्यस्यनुगृहीतं मे” इत्यादि “ब्रह्मणोहि प्रतिष्ठाहम्” इत्यादि च यद्वा “ब्रह्माख्यं ब्रह्मनामकं “ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दयते” इत्युक्तेः सर्वश्रेष्ठमाह अस्य विश्वस्य उद्भवः उद्भिको तमवः संसारस्तस्य नाशहेतुभिः स्वशक्तिभिर्ज्ञानप्रदत्वमकि-रप्रदत्वादिभिर्दक्षिता सर्वत्रानुभूता भावानां मर्त्यादीनां निर्दृतिः

यस्मात् तत्र भक्तानां तद्वत्प्रेमातिशयेन शिष्टानां तत्त्वसुष्ठु पालनेन दुष्टानां तद्विधानन्तरमुक्तिप्राप्त्या निर्दृतिः ॥ ४-५ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भीकृष्णाह्निकं दूतवर्णिते जरासन्धनिन्दितराजकार्ये भी-नारदवर्णिते युधिष्ठिरकार्ये च कर्तव्ये प्रथमं किङ्कर्तव्यमिति उद्धवं प्रति भगवत्प्रभञ्जानुवर्णयति । सप्ततितमेनाध्यायेन, कापि, धर्मे सेवमानमिति भीनारदेन इष्टं लोकसङ्ग्रहार्थं भगवता कृतमाह्निकं तदधिकारीन् ग्राहयितुं विस्तरेण वर्णयति, अथेति । उचसि प्रातर्वेलायाम् उपवृत्तायामासनायां पतिभिः । भीकृष्णैः माधव्यो माधवभाय्या विरहातुराः कृतकालसूच-नेन पतिविरहे हेतवो यूयमाशु प्रियध्वमित्येवंपद् शापं ददुः ॥ १ ॥

मन्दारवनवासुभिः हर्षं प्राप्य गायत्सु मक्षिषु तज्ज्ञानेन अनि-द्राणि वयांसि पक्षिणः बन्दिन इव कृष्णं बोधयन्ति सन्ति अकुरुवन् अतिशयेनाकूजन् ॥ २ ॥

वैदर्भी रुक्मिणी सर्वैश्वर्याधिष्ठात्री अपि परिरम्भण-विस्त्रेधादेतोः शोभनमपि न मुहूर्तं नामुष्यत् न सेहे तुशब्दादभ्या-न सेहिरे इति किमु वक्तव्यम् ॥ ३ ॥

उपस्पृहयाद्यस्य आत्मानं दध्यौ ध्यातवान् प्रकृतिविलक्षणं भगवतो दर्शयति—तमसः परं प्रकृतिविलक्षणम् ॥ ४ ॥

भाषा टीका ।

भीशुक्र उवाच ।

भीशुक्रदेवजी बोले कि—शयन के अनन्तर पाँच घड़ी रात्रि रहने पर अनेक मूर्ति भीकृष्ण से गृहीत कण्ठ-वारी भगवान्की भाव्या लोग भगवान् के विरह से भय-भीत होकर उस समय में बोलने वाले सुरगान को कठोर-वचन बोलती भई ॥ १ ॥

कल्पवृक्षों के शीतल मन्द सुगन्ध अनेक पवन से झर-गुञ्जार करने लगे और निद्रा छाँडकर अनेक पक्षी वन्दियों के समान सूते हुए भीकृष्ण को बोध करावत् बारंवार बोल-ने लगे ॥ २ ॥

भीकृष्ण के भुज्जान के मध्य में वर्त्तमान रुक्मिणी आदि सब भाय्या ज्ञान पूजनादि के योग्य अति समीचीन उस मुहूर्तको भगवान् के आलिङ्गन से वियोग होने का हेतु होने से नहि सहती भई ॥ ३ ॥

भीकृष्ण भगवान् ब्राह्म मुहूर्त में उठकर हस्तपाद प्रक्षालन पूर्वक आचमन करके प्रसन्न मन होकर माया से परे निज शुद्ध स्वरूप का ध्यान करते भए ॥ ४ ॥

एकं स्वयञ्ज्योतिरनन्यमन्ययं स्वसंस्थया नित्यनिरस्तकल्मषम् ।
 ब्रह्माख्यमस्योज्ज्वलाशहेतुभिः स्वशक्तिभिर्लक्षितभावनिर्वृतिम् ॥ ५ ॥
 अथाहुतोऽम्भस्यमले यथाविधि क्रियाकलापं परिधाय वाससी ।
 चकार सन्ध्योपगमादिसत्तमो हुतानलो ब्रह्म जजाप वाग्यतः ॥ ६ ॥
 उपस्थायाकमुद्यन्तं तर्पयित्वाऽऽत्मनः कलाः ।
 देवानृषीन् पितॄन् वृद्धान् विप्रानभ्यर्च्य चारुमवान् ॥ ७ ॥
 धेनूनां रुक्मशृङ्गीणां साध्वीनां मौक्तिकस्रजाम् ।
 पयस्विनीनां गृष्टीनां सवत्सानां सुवाससाम् ॥ ८ ॥

अधिरस्वामिकृतभावाद्यदीपिका ।

एकमक्षयं तत्र हेतुः अनन्यं निरुपाधिम् अत एव
 अक्षयं नित्यम् स्वयञ्ज्योतिरेव हेतुः नित्यनिरस्तं नित्यनिवृत्तं
 कल्मषमविधां यस्मात्तत् उपलक्षणमाह—अस्येति । अस्य
 विश्वस्य लक्षितभावात्सासौ निर्वृतिश्च भावः सत्ता निर्वृति-
 रानन्दः तथाहि गुणक्षोभात्पूर्वं सत्तामात्रं यः “सदेव
 सौम्येदमत्र आसीत्” इत्यादिभूतेः । स एवानन्दश्च “विज्ञान-
 मानन्दम्” इत्यादिभूतेः । तं सदानन्दमित्यर्थः ॥ ५ ॥

आप्नुतः ज्ञातः सन्ध्याया उपगम उपसममादिर्यथा
 भवति तथा क्रियाकलापं चकार कायवत्त्वादुदयात्पूर्वमेव
 हुतानलः ब्रह्म गायत्रीं जजाप ॥ ६ ॥

कला अंशान् देवान् ऋषीन् पितॄन् तर्पयित्वा ॥ ७ ॥
 शृङ्गीणां प्रथमप्रसूतानाम् ॥ ८ ॥

भ्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

परमेष्ठरत्वमेवाहु-एकमिति । अस्येत्यादिना जीवात्मतो वैलक्षण्य-
 मुक्तम् उज्ज्वलाशहेतुपलक्षणम् अन्यत्तैः यद्वा आत्मानं स्वस्वरूपं
 दृष्ट्वो तस्य तावच्छुद्धत्वमाह-तमसः परमिति । “तमसः परस्तात्”
 इति श्रुतेः । सङ्घातरूपत्वं निषेधति एकमिति “एकमेवा-
 द्वितीयं ब्रह्म” इति श्रुतेः । एकत्वेऽपि स्वाभाविकशक्तिर्वा व्यञ्ज-
 यति—स्वयञ्ज्योतिरिति । स्वयमात्मनैव ज्योतिर्नानाप्रकाशो
 यस्य तम् “आत्मप्रकाशम्” इति श्रुतेः । अत एव न विद्यते अन्यत्
 वै तं “नेह नानास्ति किञ्चन” इति श्रुतेः अत एव “न तस्य
 कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाप्यधिकश्च दृश्यते
 परास्य • शक्तिर्विविधैव भूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलाक्रिया च”
 इति मन्त्रोऽपि अनयैव शक्त्या प्रकृतीक्षणञ्चाऽयुपगतं भाष्य-
 कृद्भिः अतः प्राकृतविलक्षणत्वाद्भवयम् अपक्षयादिसूत्र्यम् एवं
 तत्स्वरूपस्य स्वतः शुद्धत्वं दर्शयित्वा तत्रान्यच्छायाशाब्दयमपि
 निषेधति स्वसंस्थया स्वप्रभावेनैव नित्यं निरस्तं निवृत्तं कल्मषं
 च साक्षिण्यमात्रोपक्रियमाणया मायया शाब्दव्याभासोऽपि यत्र तम्
 “अयमात्मा अपहतपाप्मा” इति श्रुतेः । एवं स्वरूपेण गुणेन च सर्वतो
 वृद्धतमत्वाद्ब्रह्मेत्याख्या यस्य तादृशम् “न तस्य कार्यम्” इत्यादेरेव
 श्रुतेः । तत्रैव तं कार्यद्वारापि लक्षयति—अस्येति । भावः

स्वभावः स्वरूपशक्तिरित्यर्थः । निर्वृतिरानन्दैकस्वरूपत्वं तच्छक्ति-
 मिस्ते लक्षिते यत्र तम् अस्येति हि दृश्यमानजात्यादि-
 दोषयुक्तत्वं सूचयित्वा तदुज्ज्वलादिशक्तीनामपि सदोषत्वं
 दर्शितं ततो बहिरङ्गात् ततस्तद्दोषास्पृष्ट्या तदुपजीव्या
 चान्या स्वरूपभूता शक्तिर्बोधिता सर्वोत्तमत्वेन परमानन्द-
 रूपं तत्स्वरूपमेति । यद्वा एकमिति “स एक एवेतरधामिधो-
 भयम्” इत्याद्युक्त्यायेन ईश्वरस्यैकस्यैव युक्तत्वात् अतः स्वय-
 ज्योतिश्च स्वयमेव प्रकाशमानमित्यर्थः । ननु, सङ्कल्पणादयो-
 पीश्वराः भूयन्ते तत्राह—अनन्यं न कश्चिद्व्यग्रहोऽप्यो भिन्नोऽस्ति
 यस्मात् स एव लीलया चतुर्भ्योऽप्येकत्वेन वर्तते ननु ते
 ततो भिन्ना इत्यर्थः । तत्तत्प्रादुर्भावकत्वेऽप्यलं क्षपयिष्युसरोवर-
 वद्व्ययम् अत एव लीयया असाधारणरूपया संस्थया
 सम्यक् स्थित्या निवृत्तं कल्मषं निकर्षकं यस्मात् किञ्च
 ब्रह्मणोऽपि आख्या स्यातिः प्रकाशो यस्मात् तदुक्तमष्टमे
 श्रीमत्स्यदेवेन—

“मदीयं महिमानञ्च परं ब्रह्मेति शब्दितम् ।

चेत्स्यस्यनुगृहीतं मे सम्प्रैर्विवृतं हृदि” ॥ इति
 श्रीविष्णुपुराणे च “शुभाभयः स चित्तस्य सर्वगस्य तथा-
 ऽऽत्मनः” इति । श्रीभगवद्गीतासु च “ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम् इति
 अस्येत्यादि पूर्ववत् ॥ ५ ॥

अथानन्तरमेव अम्भसि तीर्थक्षेत्रे प्रातः स्नाने तीर्थ-
 स्थापेक्षत्वाच्च इति प्रत्यन्तः पुरबहिर्भागगमनं बोध्यते
 सत्तम इति, सतां धर्मप्रदर्शनार्थमिति भावः । अन्यत्तैः । यद्वा
 सन्ध्योपगमादिषु कर्मसु सत्तमः परमकुशलः ॥ ६ ॥

क्रियाकलापमेवाह—पक्षान्तरे चादिशब्दार्थमेवाभिव्यञ्ज-
 यति—उपस्थायेति त्रिकेण । कला विभूतीः आश्रितिकमादिप्रति-
 माश्च वृद्धान् कुलवृद्धान् विप्राञ्च आत्मा धृतिर्बुद्धिर्वा तद्वान्
 तत्तद्विधौ सावधानस्त्वित्यर्थः ॥ ७ ॥

साध्वीनां गुणरूपलक्षणदिभिर्लक्षमानां तेनैवादी स्वर्ण-
 कुण्डलादिभिः अलङ्कृतेभ्यः प्रतिगृहं वस्त्रदानान् एक-
 विंशतिकोटयः सप्तलक्षानि सप्तपञ्चाशत्सहस्राणि वा
 सप्तत्यधिकानि (२१०७५७७७२) दिनेदिने इत्यत्रैव वीप्सया
 नित्यकर्मत्वे लब्धे वस्त्रमित्यत्र पुनर्वीप्सातिवाक्यार्थं प्रति-

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतध्वेणतोषिणी ।

दिनेमेव ब्रह्मस्य बहुत्वबोधनाय वा ब्रह्ममित्यत्र दकारसंयो-
गितया ब्रह्ममित्येव श्रौतेषु प्रसिद्धम् ॥ ८-९ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

एकं समाभ्यधिकरहितम् ब्रह्मं ज्ञात्यादिकल्पनारहितं
स्वसंस्था स्वगतशक्तिमिलक्षितभाववृत्ति दृष्ट्या दृग्भिरुपल-
क्षितम् ॥ ५-१२ ॥

श्रीमद्दीरघवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

कोसौ तमसः पर आत्मा ? तं विशिष्टं—
एकमिति । एकं समाभ्यधिकरहितं जीवस्तु विपरीत इति भावः ।
स्वयंज्योतिः स्वयं प्रकाशस्वरूपम् अनन्यं न विद्यतेऽन्यदशरीर-
भूतं वस्तु यस्य तम् अवयवं ज्ञात्यादिकल्पनारहितं स्वस्मिन्
संस्था सम्यगविकृतत्वेन अवस्थितिस्तथा नित्यं निरस्तं प्रति-
क्षिप्तं कलमं पुण्यपापात्मकं हेयं यस्य तं ब्रह्मेत्याख्या वृहति
वृहयतीति निरुक्तिर्यस्य तम् अस्य जगतः उत्पत्तिनाशहेतुभिः
स्वशक्तिभिः उद्भवनाशग्रहणं स्थितेरित्युपलक्षणं शक्तिरपृ-
थक्सिद्धविशेषणं ततोत्पत्तिकारणत्वस्थितिकारणत्वलक्षणकारणत्व-
रूपैर्द्वैतैरित्यर्थः । भावः सत्ता सा च मानसं बन्धाहृत्व-
रूपा भावशब्दश्चात्र धर्मिपरः लक्षितो भावः सत्ताविशिष्टं
स्वरूपं निर्वृतिरानन्दमात्मकं यस्य तथाभूतम् अत्रास्त्येत्यादिना ।
भावत्वमनेन प्रकृतेः परस्यात्मनो लक्षणमभिप्रेतं जगज्जन्मादिकारण-
त्वं हि ब्रह्मणो लक्षणं निर्वृतिपदेनानन्दवाचिना "सत्यं ज्ञान-
मनन्तम्" "विज्ञानमानन्दम्" इति स्वरूपशोधकवाक्यार्थः स्मारितः
अत्र कोसौ प्रकृतेः पर आत्मेत्यतो ब्रह्माख्यमित्युक्तं ब्रह्म-
शब्दस्यानेकार्थमाधारणार्थकं तत् ब्रह्मेत्यपेक्षायामस्त्येत्यादिना
जगत्कारणत्वं लक्षितमिति कारणत्वं चिद्विशिष्टगुणमिति विशेष्य-
भूतब्रह्मस्वरूपजिज्ञासायां निर्वृतिपदं प्रयुक्तं जगत्कारणत्वस्य
हिरण्यगर्भादेरेव सुरुतविशेषप्रयुक्तत्वशङ्काव्युदासाय स्वसंस्थया
नित्यं निरस्तकलममित्युक्तम् कारणत्वप्रयुक्तविकाराभ्यत्व-
शङ्काव्युदासायास्त्यमित्यभिप्रायान्तरशङ्काव्युदासायैकमिति कार-
णत्वप्रयुक्तकार्यानन्तत्वं चैकमनन्यमित्युक्तमिति द्रष्टव्यं सच्छ-
ब्दापरपरीयभावशब्देनोक्तार्थं वेदान्तानां प्रमापकत्वं सूचि-
तम् ॥ १ ॥

अथेति । अथ सत्तमो भगवानभस्याप्लुतः ज्ञातः वाससी परि-
धाय क्रियाकलापं चकारेति सम्बन्धः । कोसौ क्रियाकलापः ?
इत्यतस्तं प्रपञ्चयति—सन्ध्येत्यादिना । सन्ध्येपगमादि क्रिया-
कलापमित्यर्थः । सन्ध्येपगमः सन्ध्येपासनम् आदिशब्दसङ्-
गृहीतानाह-इतानल इत्यादिना । हुनः अनलः आहवनीयो येन सः
वाग्यतः बाधं यच्छतीति तथा मौनीभूत्वेत्यर्थः । ब्रह्म गायत्रीम् ॥ ६ ॥

उपस्थायेत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् आत्मनः स्वस्य कलाः
अंशभूतान् देवादींस्तर्पयित्वा वृक्षान् कुलवृक्षान् विप्रांश्चात्मवान्
भक्षायुक्तस्त्वन्नभ्यर्च्य दिनेदिने अलङ्कृतैः विप्रेभ्यः क्षीम-
कृष्णाजिनतिलैः सह धेनूनां पशून् पशून् ददौ पशून् पशमिति

महासङ्ख्यायुक्तसङ्ग्रामिधानं कथंभूतानां इक्ष्व स्वर्णालङ्कारः
शृङ्गयोः यासां मौक्तिकानां कजो यासां बहुक्षीराणां शृङ्गीनां
प्रथमप्रसूतानां शोभनो वत्सो यासां शोभनं वत्सो यासां
तासां रौप्यं रजतालङ्कारः खुराग्रेषु यासां तप्तसाम् ॥ ७-९ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इनरवस्तुभ्य आत्मानं व्यावर्तयति—एकमिति । एकं मुख्यं
स्वरूपभेदशून्यं वा आदित्यादियज्योतिभ्यः परं विलक्षणं "परं
ज्योतिरूपं सम्पद्य" इति श्रुतिः । अनन्यम् अन्याधीनस्वभाव-
रहितम् अन्यः स्वतन्त्रो यस्मात्स तथा तं वा ब्रह्मैव असदृशं
स्वसंस्थया स्वव्यवस्थया स्वमहिम्ना स्वाकारेण वा नित्य-
निरस्तदोषं किं तस्य नामधेयमत्राह—ब्रह्माख्यमिति । स्वलक्षणेः
स्वरूपलक्षणेः व्यावर्तकधर्मैः अस्य जगतः उद्भवनादिहेतुभिः
सृष्ट्यादिहेतुमिलक्षिता भावनिर्वृतिः स्वरूपानन्दो यस्य स
तथा तं "यदेव आकाश आनन्दो न स्यात्" इति श्रुतेः ॥ ५ ॥

सन्ध्येपगमादि सन्ध्येपासनादिकं क्रियाकलापं चकार
ब्रह्म जज्ञाप नियतस्वाध्यायाध्ययनं कृतवान् गांश्वरीं वा जज्ञा-
वान् ॥ ६ ॥

स आत्मनः कलाः स्वसन्निधानविशेषोपेतान् आत्मवान्
स्वाधीनप्रयत्नः स्वाधीनमना वा ॥ ७ ॥

साध्वीनां पादबन्धनादिक्रियानपेक्षाणां शृङ्गीनां प्रथमप्रसू-
तानाम् ॥ ८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्बन्धः ।

तदेव स्पष्टयति—एकमित्यादि । एकं ज्येष्ठध्यातृभावेऽपि एकं
स्वयंज्योतिः स्वयमेव आनन्दमयमेव ज्योतिः प्रकाशो यस्य
इत्यादि सर्वमात्मानमित्युक्तस्य विशेषणं पुनः कीदृशं ब्रह्माख्यं
ब्रह्मेति आख्येयं यस्य नतु निर्विशेषं ब्रह्मेत्यपि तं केचिदामन-
न्तीति भावः । अस्य विश्वस्योद्भवनादिहेतुमिर्ब्रह्मादिभिः स्वशक्ति-
मिलक्षिता भावस्य विलासादिभावस्य निर्वृतिर्यस्य तेषु न्यस्त-
भारतया स्वविलासत्वात् स्वसंस्थया स्वमन्योदया नित्यः शाश्वतः
निरस्तकलमः क्षीणकृशश्च यस्मात् सच्च सच्च तम् आत्मशब्दोऽत्र
विग्रहपरः स्वमेव विग्रहं दध्यौ इति भावः स्वविग्रहः स्वत्वापि
ध्येयइत्यर्थः उक्तञ्च विस्मापनं स्वस्य ज्ञेयत्वादि ॥ ५ ॥

अथेत्यादि । ब्राह्मणमुहूर्त्तोत्थानादात्मध्यानानन्तरम् अम्मसि
कासारादौ नतूद्धतेनाम्भसा आप्लुतः ब्रह्म निजनाम जज्ञाप
मनुष्यपदवीमनुवर्त्तमान इत्यस्यायं प्रपञ्चः एवं सन्ध्येपगमादा-
वपि सच्चिदानन्दघनविग्रहस्य तस्यान्यविग्रहवन्मैत्र्यादिकर्म ना-
स्त्येवेति दर्शयितुमाहिकानुवर्णनं तत्र च ब्राह्मणमुहूर्त्तोत्थान-
मारभ्य ज्ञानसन्ध्यादिवर्णनपर्यन्तं तस्यानुक्तत्वात् ॥ ६-२६ ॥

श्रीमद्बलुभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

सर्वोपासकानामात्मोपासकत्वमाशङ्क्य केवलमात्मोपास-
कत्वसिद्ध्यर्थम् आत्मानं विशिष्टं—एकमिति । तदात्मस्वरूपं
वङ्गुणैर्भ्ययुक्तं ब्रह्मेवेति वक्तुं सप्तविशेषणान्युच्यन्ते एकमिति

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधनी ।

असहायेषु ऐश्वर्यमित्युक्तं स्वयंभ्योतिरलौकिकवीर्यम् अनन्त-
मिति कीर्तिः अभ्ययमिति लक्ष्मीः स्वसंस्थया स्वरूपस्थितैव नित्य-
निष्ठां कन्दमवाणि यस्येति ज्ञानं ब्रह्मेत्याख्या यस्येति प्रापञ्चिक-
सर्ववैलक्षण्येन वैराग्यं धर्मिणामाह “जन्माद्यस्य यतः” (१-१-२)
इतिन्यायेन अस्य जगतः उद्भवनाशहेतुभिः उद्भवः सत्त्वम्
अभिहृष्टैः तदेतुक्त्वाभावास्तमः हेतुरजः एताश्च शक्तय एव
हेतुक्षिताः भावाः सत्त्विकाद्योन्तःकरणस्य तेषां निर्भूतिः अप-
गविर्यत्र भावैः सहितं निर्भूतञ्चेति वा अनेन प्रपञ्चकर्ता
प्रपञ्चरहितञ्चेति विरुद्धसर्वधर्माभ्यत्वेन निरूपितः । अनेन
वा वैराग्यं ब्रह्माभ्यमिति धर्मी आत्मत्वेन सर्वत्र भेदनिरा-
करणार्थं प्रपञ्चभेदनिराकरणार्थं वा एकपदं प्रमाणाभावाय
स्वयंभ्योतिष्ठम् अनन्यत्वं भिन्नधर्मनिराकरणाय अभ्ययत्वं
ब्रह्मधर्माणां नित्यत्वाय सात्त्विकादिमते अब्रह्मधर्मा एव
ब्रह्मणि समागत्य गच्छन्तीति तन्निराकरणार्थमेतद्वच्यं वक्तव्यं
स्वरूपस्थितिश्च संसारामवदविद्यानिराकरणाय नित्यपदेन
ज्ञानान्तरनिवृत्तिर्निराकृता ब्रह्मपदेन सर्वभूतिसम्बन्धः सर्वेषां
बन्धमोक्षदातृत्वाय विरुद्धधर्मा ॥ ५ ॥

एवं भगवत्त्वं भावयित्वा तत्कार्यञ्च स्निग्धस्सन्नपि तां
निष्ठां परित्यज्य बहिर्धर्मानेव अन्तस्तथाभूतोपि भिन्नप्रक्रमेण
कृतवानित्याह—अयेति । अभ्यसि आप्नुत इति गोमत्यादौ
अवनाष्टा ज्ञानं नतुद्भूतजलेः अभ्यसे वाससी परिधायेति
विशेषणविशेष्ययोर्दूरे सम्बन्धः ज्ञानेपि रात्रिवासःपरित्या-
गेनामखे वाससी परिधाय पुनः ज्ञात्वा अभ्यस्यवाससोः परिधान-
माह—यथाविधीनि । ज्ञानपरिधानयोः क्रियाकलापे चान्वयेति ।
क्रियाकलापमेव विशेषेणाह—सन्ध्योपगमादीति । वाग्यत
इति सन्ध्यामौनं कर्माङ्गत्वेनैव कृतवानिति ज्ञापयति अर्च्य-
दानान्ता सन्ध्या ततोऽग्निहोत्रहोमः ततो ब्रह्मजपः गायत्रीमन्त्र-
जपः सत्कृत इति तिलकावदयकभूषणादिपरिधानमुक्तम् एव-
मेव वृत्तः धर्मो भवतीति क्रमविधाने निरूपिते अरुणकर-
प्रासात् पूर्वं ध्यानम् अरुणकिरणप्राप्ते ज्ञानं ततः सन्ध्या
अध्यास्ता ततोऽग्निहोत्रं ततो जपः सूर्योदयावधि ॥ ६ ॥

उदिते सूर्ये तूपस्थानम् उपस्थायाकमुच्यन्तमिति । ततो
देवर्षिपितृतर्पणमाह—आत्मनः कलाः तर्पयित्वेति “अप्ययो
मनवो देवाः” इत्यादिवाक्यात् भगवत्कला एव यथा अवय-
वादीनां पुष्ट्यर्थमवयवविना यत्नः क्रियते एवं कलानां पोषार्थं
यत्नः न तूपास्यत्वेनेति ज्ञापनार्थं कलापदं “ततः प्रभृति पूज्यन्ते”
इतिवाक्यात् लोकशिक्षापरत्वेनापि सिद्ध्यति सप्तम इति
पाठे सप्तमो भगवान् षड्विधं देशादिनिरूपितुं धर्मं कृतवा-
निति सूचितं कला एव गणयति—देवानुषीन् पितृनिति ।
इदानीं ब्रह्मासीयात् अत्रियान् विप्रान् सर्वानेव एतेषामेवा-
र्चनं गन्धादिभिः अस्मन्वानिति निष्कामत्वमुक्तं कामनवाप्ये-
तेषां पूजनसम्भवात् अप्रेत्येतद्विशेषणं सम्बध्यते ॥ ७ ॥

ततो गोदानस्य नित्यत्वात् प्रत्येकापेक्षया समुदायस्योक्त-
त्वात् समुदाये अलङ्करणं न सम्भवति इति विचार्य
अलङ्कारगुणान् निरूपयदानमाह—धेनूनामिति ज्ञाप्याम् । आदौ
गावः सप्तस्थाः दीग्न्यः प्रतादश एव समुदाय इति पशूनां

[१५४]

भाग्यातिशयो निरूपितः नहि द्वारकायां कश्चिद्विस्तृतो दृष्टो
भवतीति ज्ञापनार्थमुक्तम् अन्यथा धेनूनां वज्रता न सम्भवेत्
रुक्ममये सुवर्णमये शृङ्गे यासां रौप्यमयाः अक्षय्यो यासां
प्रत्येकं सुहृ वाससी प्रत्येकं यासां साध्यः शान्तस्वभावाः
पयस्विन्यः बहुदोग्ध्यः गृह्यः सकृत्प्रसूताः सर्वासां जीवन्-
त्सत्वाय सवत्सत्वाय सवत्सानामित्युक्तं मौक्तिकानां स्रजो
माला यासां पूर्वाह्णविशेषणमेतत् ॥ ८ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधनी ।

क्रियाकलापं चकारेत्यन्वयः । सन्ध्याया उपगम उपासनं
तदादिषु सप्तमः परमकुशलः ब्रह्म गायत्रीम् ॥ ६ ॥

आत्मवान् धैर्ययुक्तः ॥ ७ ॥

गृहीनां प्रथमप्रसूतानां गवां दिनेदिने प्रतिदिनं वज्रं
चतुरशीत्यधिकानि त्रयोदशसहस्राणि ददौ यदुक्तं “वज्रं चतुर-
शीत्यप्रसूतानि त्रयोदश” इति वज्रं वज्रम् एकमेकं वज्रमित्यर्थः
॥ ८—९ ॥

भीमब्रह्मकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्रकृतिविलक्षणो जीवोपि ततो वैलक्षण्यमाह—एकमिति ।
निस्समानातिशयं कालादिभ्यो वैलक्षण्यमाह—स्वयंभ्योति-
रिति । स्वप्रकाशमित्यर्थः । स्वाभ्ययत्वंमाह—अनन्यं स्वाभ्ययम्
निर्विकारस्वरूपत्वमाह—अभ्ययमिति । स्वभावतोपास्तसमस्त-
दोषत्वमाह—स्वसंस्थया स्वभावेन निरस्तकल्मषमिति निरति-
शयबृहत्त्वं सर्वशक्त्याभ्ययत्वं विश्वहेतुत्वञ्च वदन् सत्यत्वादि-
गुणवत्त्वमाह—अस्य विश्वस्योद्भवादिहेतुभिः प्रकृतिकालादिभिः
लक्षितः अनन्तगुणशक्त्याभ्ययत्वेन द्योतितो भावः सत्ता
लक्षणश्चासौ निर्वातरानन्दश्च स तथा तम सदानन्द-
मित्यर्थः ॥ ५ ॥

आप्नुतः ज्ञातः सन्ध्या उपासनम् आदिर्येषां तेषु सप्तमः
क्रियाकलापं चकार ब्रह्म गायत्रीम् ॥ ६ ॥

कलाः अज्ञानपि लोकसङ्ग्रहार्थं देवादीन् तर्पयित्वा
गृहीनां प्रथमं प्रसूतानां दिनेदिने प्रतिदिनं प्रतिगृहञ्च वज्रम्
एकमेकं वज्रम् अलङ्कृतैः तपोव्रताद्यलङ्कारयुक्तेभ्यो ददा
चतुरशीत्यधिकानि त्रयोदशसहस्राणाम् एकं वज्रम् ॥ ७—८ ॥

भाषा टीका ।

वह परमात्म स्वरूप ऐसा है कि उस के समान
अथवा अधिक कोई भी नहीं है और स्वतः प्रकाशमान
और जिससे कोई भी वस्तु पृथक् नहीं है और वह
निर्विकार है और अपनी स्वरूप स्थिति से ही जिसमे
अज्ञान आदि दोष की निक्षति होरही है और इस संसार
की उत्पत्ति पालन संहार के हेतु निज शक्ति रूप रज
तम सत्त्वगुणों से जिसका सद्भाव लक्ष्यो गया है कि पर-

ददौ रूप्यखुराग्राणां क्षौमाजिनातिलैः सह ।

अलङ्कृतेभ्यो विप्रेभ्यो (१) बद्धं बद्धं दिनेदिने ॥ ९ ॥

गोविप्रदेवतावृद्धगुरुन् भूतानि सर्वशः ।

नमस्कृत्यात्मसम्भूतीर्मङ्गलानि समस्पृशत् ॥ १० ॥

आत्मानं भूषयामास नरलोकविभूषणम् ।

वासोभिर्भूषणैः स्वीयैर्दिव्यस्त्रगनुलपनैः ॥ ११ ॥

अवेक्ष्याज्यं तथाऽऽदर्शं गोवृषद्विजदेवताः ।

(२) कामांश्च सर्ववर्णानां पौरान्तःपुरचारिणाम् ।

प्रदाप्य प्रकृतीः कामैः प्रतोष्य प्रत्यनन्दत ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

मात्मा के बिना जडस्वरूपगुणों की स्वतः प्रवृत्ति नहि हो सकती इसवास्ते इन का प्रेरक परमात्मा हि है और वह आनन्दस्वरूप है और वेदान्त में उसका ब्रह्म ऐसा नाम है एनादृश निज आत्मस्वरूप का ध्यान करते भय ॥ ५ ॥

ध्यान के अनन्तर श्रीकृष्णभगवान् निर्मल जल में स्नान कर वस्त्र धारण कर विधि के अनुसार सन्ध्योपासनादि कर्म समुदाय को करते भय पश्चात् अग्निहोत्र करके मौनव्रत हो कर गायत्री का जप करते भय ॥ ६ ॥

पश्चात् सावधान होकर उदय होते सूर्य को अर्घ्य देकर और उपस्नान करके निज अंशरूप देवता ऋषि पितृओं का तर्पण करके और निज कुलवृद्धों का तथा ब्राह्मणों का पूजन करके ॥ ७ ॥

सुवर्ण से मढ़े सींगवारी सीधे स्वभाववारी मोतीन की माला वारी सुन्दर दूध देने वारी सुन्दर वस्त्र धारण करै वच्छा सहित ॥ ८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

बद्धमिति "हिरण्येन वरीशृतान् कृष्णान् शुक्लवतो मृगान् मण्यारं भरतोऽवदाच्छनं बद्धानि सप्तच" इति श्रुत्युक्तानि सप्तोत्तरशतं बद्धान्येकीकृत्य पुराणे चतुर्विंशलक्षत्वेन गणितानि यथाक्तं भरतमेवाधिकृत्य नवमस्कन्धे

"मृगान् शुक्लवतः कृष्णान् सुवर्णेन परिष्कृतान् ।

अदात्कर्मणि कृष्णारं नियुतानि चतुर्दश ॥ इति नवम्ये बद्धसङ्ख्या श्लोकेन सकृदुच्यते—

"चतुर्विंशानां लक्षणां सप्ताधिकशतांशकः ।

बद्धं चतुरशीत्यस्रसङ्ख्याभिन्नोदश" ॥ इति दिनेदिने च प्रतिगृह्यते ॥ ९ ॥

आत्मसम्भूतीः स्वविभूतीः मङ्गलानिः कपिलादीनि ॥ १० ॥

नरलोकस्य विभूषणरूपमात्मानम् स्वीयैः पीताम्बर-
कौस्तुभादिभिः ॥ ११ ॥

कामानभिलषितानर्थान् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गाः वन्दनार्थमानीता विमानाशीर्षादार्थमागतान् गुरुन् श्रीवसुदेवादीन् निकटगुप्तवर्त्मलब्धनिजजगद्दृष्टितान् सर्व-
भूतानि मनसि भावितानि अभिवाद्य बतः आत्मसम्भूतीः तेषां सम्माननप्रवर्णनार्थमिति भावः । यद्वा आत्मविभूतीरपि नरलीलाकौतुकेनैवेति भावः ॥ १० ॥

नरलोकस्य जीवलोकस्य विशिष्टभूषणरूपमपि ब्राह्मण-
रिति बहुत्वं राजवंशत्वात् स्वीयेरात्मीयत्वेन नित्यप्रसिद्धै-
स्तेस्तेरिति त्रिष्वेव योज्यं दिव्यशब्देन वनमालादीना-
मम्लायित्वं बोधयित्वा तदेव कैमुत्येन साधयति ॥ ११ ॥

अवेक्ष्येति सार्धकम् । गोवृषः गोषु स्थितोऽशिक्षितो वृषः
गोभेष्टो वा द्विजो विप्रः देवता निजदेवतामूर्तिः ताभ्या-
वेक्ष्य प्रागभ्यर्चनादौ तेषां दर्शने सिद्धेपि पुनरभिक्षणं यतो
मङ्गलार्थं प्रकृतेन दातुमाहात्म्यं प्रत्यनन्दत तेषां सत्कोषणेन
स्वयमधिकं प्रीतोऽभूत् ॥ १२ ॥

श्रीमद्भरतपञ्चाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

गोधिप्रेति । गवादीनां इन्द्रः तत्र वृक्षाः कुलवृक्षाः तानात्मनः
स्वस्य सम्भूतीर्विभूतिभूतात्मस्कृत्य मङ्गलानि कर्पिकादीनि
मङ्गलद्रव्याणि समस्पृशत् ॥ १० ॥

आत्मानमिति । नरलोकस्य भूषणरूपमात्मानं कौस्तुभ-
पीताम्बरादिभिर्भूषयामास ॥ ११ ॥

कामानभिलषितानर्थान् प्रदाप्य प्रकृतीरमात्मादीन् प्रतोष्य
तोषयित्वा प्रतिनन्दितवान् ॥ १२ ॥

भीमद्विजयभजतीर्यकृतपदरत्नः ।

बद्धं बद्धं द्वयं द्वयं एकैकस्मै विप्राय ॥ ६ ॥

गोविन्ददेवताः वयोवृद्धाश्च गुरुभूतान्यहवत्यादीनि नमस्कृत्य
एतत्सर्वं कीदृशमत्राह आत्मेति आत्मनः सम्भूतिं सन्निधेः
प्रतिमां युक्कलानि तिलादीनि ॥ १० ॥

नरलोकस्य मुक्तानुकस्य भूषणं अलङ्कारभूतम् ॥ ११ ॥

आदर्शं दर्पणं गवादीन् प्रेक्ष्य देवताः प्रतिष्ठिताः कामिना-
मर्थिनां कामान् काम्यान् पदार्थान् किं बहुना सर्वान् कामैः
पृथक् पृथक् प्रतोष्य सन्तोषं जनयित्वा स्वयमपि प्रत्यनन्दत
सन्तुष्टोऽभूदित्यन्वयः ॥ १२ ॥

— भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधनी ।

एतदृशीः गाः इदौ दानक्रियाणां समुदाये बद्धसङ्ख्या
सम्बध्यत इति केचित् समुदाये एव दानमित्यपरे क्षोमाजिन-
तिलानां सहस्रविधः शास्त्रीयः तदेकमेव विशिष्टदानं भवति
अलङ्कृतभ्यो विप्रेभ्य इति देयसमसङ्ख्या ब्राह्मणानां निरु-
पिता गोसमसङ्ख्या बद्धसमसङ्ख्या वा बद्धं बद्धमित्येव पाठः बद्ध-
मिति वैदिकशब्दः स नात्रानुसन्धेयः तत्रापि बद्धशब्दो बद्धपर्यायः
चनुरशीत्यष्टसहस्राणि त्रयोदशेति केचित् तत्रैव विचार्य
निराकृतञ्च तस्माद्गोष्टपर्यायो बद्धशब्दः अत्र च विशेष
संख्याया उपयोगमात्रः अयुतलक्षादीनामेव नित्यदाने उप-
योगाच्च दिनेदिने ननु गार्हस्थ्येनापि वर्षे प्रतिगृहमिति उप-
क्रमे बहुवचनस्योक्तत्वाद्ध्यवसेयम् ॥ ९ ॥

ततो नमस्कारादिकमाह—गोविप्रेति । गावो हविर्विप्रा
मन्त्राः देवताश्च त्रितयमिति तं यागो भवतीति क्रमो
निरूपितः वृद्धाः सर्वे सभासदः गुरुवः कर्मोपदेष्टारः सर्वश
इति शिष्यादिसङ्घितान् एतेषां नमस्कारे हीनता भवतीति
शङ्कां निवारयति—आत्मसम्भूतीरिति । एते सर्वे सम्भूतिरूपाः
यथा स्वयं स्वपादक्षालनं करोति तद्वदित्यर्थः । ततो मङ्ग-
लानि सन्ध्यास्तपुशश्च गोहिरण्यादीनि मङ्गलानि ॥ १० ॥

धर्मपरिष्कारमुक्त्वा धर्मपरिष्कारमाह—आत्मानं भूषयामा-
सेति । स्वस्य सन्निधान्तरूपं देहं भूषयतीति पक्षं व्यावर्त्तयितु-
मात्मपदं किं आत्मानमेव अध्यासादात्मपदं शरीरेषु वर्तते
जीवेषु ननु भवतीति भूषणस्य प्रयोजनमाह—नरलोकविभूषण-
मिति । न हि स्वार्थमवलङ्करणं करोति निरतिशयानन्दत्वात्
किन्तु जगतो भूषणं तद्रूपं जगच्च लौकिकोत्कर्षमपेक्षते अतो
यथा भूषणसंस्कारैर्भूषितः भवति एवं जगद्भगवन्ना संस्कृत-
मित्यर्थः । पूर्वपरिधानीयवस्त्राद्यपेक्षया भिन्नान्येतानीति ज्ञाप-
यितुं भूषणकरणानाम् अतो निरूपणमाह—वासोभिरिति ।
कम्बुकोष्णीवादिभिः भूषणरूपैः स्त्रीयैः असाधारणैः मकर-
कुण्डलादिभिश्च दिव्यो गन्धो यस्य एतानि अनुलेपनानि
इदुविधानि ततः सर्वाभरणभूषितः ॥ ११ ॥

आत्मानं तेजोमयं कर्तुम् आज्यावेक्षणं कृतवान् तेन सर्वं एव
लोकदृष्ट्या रोगादयो निवृत्ता भवन्ति ततः कान्तियोगार्थमाह
आदर्शं दृष्टवान् गोष्टपाद्विजदेवतानाञ्च दर्शनं कृतवान् अत्र देवाः

देवालयाः ततो लौकिकोचितदानमाह—कामगमिति । कामं,
गच्छति पूरयति प्राप्नोति वा कामगाः मनोहरा विषयाः
सर्वेषामेवं न भवतीति ज्ञापयितुं सर्ववर्णानां मुखाणां
गोणानां चेत्युक्तं पौरान्तःपुरचारिणामिति लौकिकप्राधान्यार्थ-
मुक्तम् ॥ १२ ॥

— भीमद्विजयनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मङ्गलानि कपिलादीनि ॥ १०—११ ॥

प्रकृतीर्मन्त्रिणः ॥ १२ ॥

— भीमद्विजयदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मसम्भूतीः स्वविभूतिभूतान् गवादीन् मङ्गलानि कपि-
लादीनि मङ्गलद्रव्याणि स्पर्शनादिना मङ्गलावहानि ॥ १० ॥

नरलोकेत्युपलक्षणमन्यलोकानां सर्वलोकानां विभूषणमात्मानं
स्वीयेः पीताम्बरकौस्तुभादिभिः भूषयामास ॥ ११ ॥

आज्यादीनवेक्ष्य दृष्ट्वा कामान् वाञ्छितानर्थान् प्रदाप्य प्रकृतीः
अमात्यादीन् प्रतोष्य तोषयित्वा प्रत्यनन्दत प्रतिनन्दित-
वान् ॥ १२ ॥

— माषाटीका ।

वादीसे मदे खुरवारी पहलोन ब्याई बेसी तेरहहजार
बौरासी धेनुका रसमावस्य मृगछाला तिलमके साथ
दिनरेमे सुन्दरअलाङ्कार वारे ब्राह्मणोंके अर्थ श्रीकृष्णभगवान्
दान देने रहे ॥ ९ ॥

निज विभूतिरूप ब्राह्मण देवता कुलवृद्ध गुरुजको तथा
माननी अन्यप्राणियोंको यथायोग्य नमस्कार करके कपिलो-
गों पञ्चगव्य दर्पण आदि मङ्गलीक वस्तुनका स्पर्श करते-
भये ॥ १० ॥

मनुष्यलोक का विभूषणरूप दिव्यदेह का पीताम्बर आदि
निज वस्त्रोंसे तथा भूषणोंसे और अपने कौस्तुभ आदि से
तथा दिव्यमालाओंसे और खम्बन अदि से अलङ्कार करते
भये ॥ ११ ॥

घृत दर्पण गौ वृषभ ब्राह्मण देवताओं का दर्शन
करके पुरवासियों को और अन्तःपुरनिवासियों को तथा
सब वर्णों को उनके वाञ्छित पदार्थों को दिवायकर और
मन्त्री आदि को उनके अभीष्ट वस्तुओं से प्रसन्न करके पश्चात्
आप प्रसन्न होते भये ॥ १२ ॥

सम्बिभज्याग्रतो विप्रान् स्वताम्बूलानुबेपनैः ।
 सुहृदः प्रकृतीदारानुपायुक्त ततः स्वयम् ॥ १३ ॥
 तावत्सूत उपानीय स्यन्दनं परमानुतम् ।
 सुधीवायैर्हैर्युक्तं प्रणम्यावास्थतोऽग्रतः ॥ १४ ॥
 गृहीत्वा पाणिना (१) पाणी सारथेस्तमथारुहत् ।
 सात्यक्युद्धवसंयुक्तः पूर्वाग्रिमिव भास्करः ॥ १५ ॥
 ईक्षितोऽन्तःपुरस्त्रीणां समीडप्रेमवीक्षितैः ।
 कच्छाद्विसृष्टो निरगाज्जातहासो हरन्मनः ॥ १६ ॥
 सुधर्माख्यां सभां सर्वैर्घृणिभिः परिवारितः ।
 प्राविशद्यन्निविष्टानां न सन्त्यङ्ग षडूर्मयः ॥ १७ ॥
 तन्नोपविष्टः परमासने विभुर्बभौ स्वभासा ककुभोऽवभासयन् ।
 वृतो नृसिंहैर्यदुर्भयदूतमो यथोडुराजो दिवि तारकागणैः ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावाधेदीपिका ।

विप्रादीन् ऋगादिभिः सम्बिभज्य तेभ्यस्तानि दत्त्वेत्यर्थः
 उपायुक्तं भोगार्थमग्रहीत् ॥ १३—१४ ॥
 पाणी कृतेऽञ्जलौ गृहीत्वा ॥ १५ ॥
 समीडप्रेमवीक्षितैरीक्षितः क्षणं स्मितस्तामिरेव वीक्षितैः कच्छा-
 द्विसृष्टो निरगादिति ॥ १६ ॥
 एवं सर्वगृहेभ्यः पृथक् पृथक् गन्तानन्तरमेक एव सन्
 सुधर्मो प्राविशत् यन्निविष्टानां यत्र प्रविष्टानाम् ॥ १७ ॥
 नृसिंहैरेषु भेष्टैः ॥ १८ ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

ततः पश्चादिति गृहस्थस्य शेषभोजित्वात् ॥ १३ ॥
 मथ गुरुविप्रादिविसर्जनानन्तरं चरितमाह—तावदिति ।
 अग्रत इति तत्तदन्तःपुरनिष्क्रमणमार्गानामेकताप्राप्तिपदमग्रभागस्थ-
 महागोपुराग्रभाग इत्यर्थः ॥ १४ ॥
 पूर्वाग्रिमिवेति दृष्टान्तेन रथस्य गृहस्तरत्वादिकं तथा
 श्रीभगवतः स्वतो भूषणादिना च महानेजस्वित्वादिकं तथा
 तेनैव रथस्य शोभाभगजननादिकञ्च सूचितम् ॥ १५ ॥
 अथ पुनस्तद्व्यारोहात्पूर्वं वृत्तं दर्शयति—तत्र च पूर्वसूचित-
 सर्वबाह्विर्जननानिष्क्रमणानन्तरमेकान्ततामागते तस्मिन् नित्य-
 कृत्यमञ्जलारूपे सर्वमध्यमान्तःपुरं बहिःस्थितकस्याविशेषे
 प्रस्थानमञ्जलद्रव्यसङ्गततया सङ्गतानां तदङ्गनानां प्रेमपारि-
 पाटीं वर्णयति प्रथममन्तःपुरस्त्रीणां प्रेमवीक्षितैरीक्षितः विषयी-
 कृतः चक्षितुमुद्यतोपिबुधं स्थगित इत्यर्थः । पश्चात्कच्छेण किञ्चित्
 दृष्टिनिमग्न्यादिना विसृष्टः प्रस्थानेऽनुमत इत्यर्थः । जातहास इति

तत्पश्चाच्च अहो प्रेमावृतविवेके कथं वृथा वृषसे मध्या
 एव भोजनाद्यर्थमागच्छामीति सूचकेन हासेन तासां सांस्त
 नेच्छया व्यञ्जितहास इत्यर्थः ॥ १६ ॥

सर्वैरिति । श्रीभगवद्भागवतं विना स्वयं सभामग्रविष्टश्च
 रिति वचं प्रकर्षेण गीतवाद्यदिनाऽविशत् सुधर्मीत्यादिभिः
 सूचितं स्वर्गस्थत्वेऽपि तत्तन्महिमयुक्तत्वं किमुत भीकृष्णपु-
 ष्यत्वं इत्याह—यदिति ॥ १७ ॥

तत्र तस्मिन् यत्परमासनं सर्वभेष्टतमासनं तस्मिन् वा
 दत्तसाकृपादावपि स्वर्गणे तस्य रूपादिपरमत्वेन भास
 तद्वत्परमतया विहितेष्वप्युपसेनाद्यासनेषु तस्यासनं पर-
 तथा भासत इति भावः । तत्र च विभुः परः सहस्रान्
 सप्तमयमहासन्नरूपायां नानासभामध्यां तस्यां सुधर्मो
 सर्वस्यामेव भासमान इत्यर्थः । अतः स्त्रीयैव भासा का-
 अव समन्तात् भासयन् तथापि यदुर्भितो बभौ य-
 नृसिंहैस्तदीयनिजपरिकरत्वेन सर्वपुरुषभेष्टतया तादृशैरेवेत्य-
 यतः सोऽपि यदूत्तमः तज्जातीयभेष्टतयैव विभुत्वं प्रकाश-
 जित्यर्थः । तथैव दृष्टान्तः यथेति ॥ १८ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

विप्रान् सम्बिभज्य सम्बिभागेन प्रीणयित्वा ॥ १३—१६
 षडूर्मयः अशनायापिपासाशोकमोहजरासूत्रवः ॥ १७—१८

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतसम्प्रदायव्याख्या ।

सम्बिभज्येति । अग्रतः पुरतः उपवेशितार्त्तनितिशेषः
 विप्रान् ऋगादिभिः सम्बिभज्य सम्यग्विभागेन प्रीणयि-

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचमिका ।

आज्यादिजवलोक्तं तत्राशौ दर्पणं सुहृदो मित्राणि दाराः
पत्नीश्च उपायुक्तं यथायोग्यमन्ववर्त्ततेत्यर्थः ॥ १३ ॥

• तौवदिति । सुग्रीवाद्यैरित्यादिशब्देन मेघपुष्पवलाहकसङ्ग्रहः
• तैरर्थैर्युक्तं, स्वयं रथमानीय प्रणम्यागतः
भवत्स्थौ ॥ १४ ॥

सारथेः पाणिं स्वपाणिना गृहीत्वा उद्याद्वि भास्कारः
सूर्य इव आरुराह ॥ १५ ॥

• इक्षित इति । व्रीडाप्रेमाभ्यां युक्तेर्वीक्षितेरीक्ष्यमाणः
तामिस्तेरेव वीक्षितैः कृच्छ्रात्कथञ्चिद्विस्तृष्टः तासां मनोहरन्
सञ्जातः हासा यस्य तथाभूतो निर्जगाम ॥ १६ ॥

सुधर्माभिः । तां विशिनष्टि—यद्यत्र सभायाम् उपविष्टानां
• षड्मयः अशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्यवो न सन्ति तथा-
भूतामित्यर्थः ॥ १७ ॥

तत्र सुधर्मायां स्वभासा स्वदीप्या ककुभो विशः भास-
यन् नृसिंहैर्युधैर्युभिः परिवृतो बभौ यथा दिव्याकाशे नक्षत्र-
गणैः चन्द्रो भाति तद्वत् ॥ १८ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

• द्रव्यसम्बन्धभागक्रममाह— सम्बन्धज्येति । विप्रादीनुद्दिश्य
श्रगादिभिस्तृतीया च द्वितीयाथे प्रायुक्त स्वयं स्वीच-
कार ॥ १३ ॥

• तवत्तदा ॥ १४—१५ ॥

• स्त्रीणामनः ॥ १६ ॥

यन्निविष्टानां यत्र सभायामुपविष्टानाम् अशनपानादिषड्मयो
न सन्ति न बाधन्ते ॥ १७ ॥

• नृसिंहैः पुरुषभेदः ॥ १८ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

साक्षात्तेषां ज्ञानं तेषामभीष्टं न भवतीति गोप्याथ
प्रदाप्येत्युक्तं प्रकृतिः मन्त्रिणः अन्तःपुरस्त्रियो वा कामैः
प्रतोष्य तन्नेस्तत्कृतां पूजां प्रत्यनन्दत ततो भोगं वक्तुं
मुख्यत्वात्साम्बूलानिस्वीकारमाह—सम्बन्धज्येति । अग्रतः प्रथमं
विप्राद् सम्बन्धज्य विप्रेभ्यो दत्त्वा कृत्वात्साम्बूलानुलेपनानि
सर्वैः सर्वेषां सम्बन्धभागः लौकिकज्ञानं सुहृदः प्रथमाः
ततः प्रकृतयः मन्त्रिणः ततो दाराः यद्यपि प्रथमं स्वस्यो-
पयोगः, तथापि सन्ति भागाः सर्वेषां प्रथम एव भगव-
दुपयोगानन्तरं पदार्थोत्पत्त्यसम्भवादतः पश्चात् स्वयमुपा-
युक्तं शिष्टस्य सेवकगामित्वात् ॥ १३ ॥

• तत्तल्लोक्यरक्षणार्थमुद्यतस्य सुधर्मायां गमनं निरूप्यते
तावत्सुत इति चतुर्भिः । परमाद्भुतमिति वैकुण्ठात् समा-
गतस्य युवांसः किन्तु धर्ममयो रथः सतु सकुर्यादुपकारी
अम्भाः सुतश्च त एवेत्याह—सुग्रीवाद्यैर्युक्तमिति । अनि-
॥ १४५ ॥

कुर्यादध्यात्म्यात् सुग्रीवाद्यैरित्युक्तं प्रणाम, पूर्वस्माद्वैशिष्ट्य,
द्योतकः अग्रे तूष्णीमवस्थानं कार्यस्यालौकिकत्वाभावात्
ततः अप्रेरितोपि भगवान् सारथेः पाणिं पाणिना गृहीत्वा
रथमारुह्य तस्य क्रियाशक्तिः स्वक्रियाशक्त्या नियमा
अन्यथा धर्मप्रेरकाऽन्यथा प्रेरयेत् पूर्वावशिष्टत्वात् तं रथ-
मारुहादिति भगवदाकडा धर्मः सर्वत्र सुस्थितो भवतीति
तमित्युक्तं रक्षाकृपा क्रियाशक्तिश्च साधनत्वे धर्मे प्राप्नोति
सात्यक्ययुद्धवन्त्युक्त इत्युक्तम उद्भवो भक्तः अधिकारिणामेव
प्रकाशको भविष्यतीत्याशङ्क्य इष्टान्तमाह—पूर्वादिमित्र
भास्कर इति । प्रातः सर्वेषामेव प्रभाषो भवति न केवल-
मधिकारिणाम् ॥ १४—१५ ॥

ततो धर्मे कामनिवृत्तिमाशङ्क्य तन्निराकरणार्थमाह—
इक्षितोन्तःपुरस्त्रीणामिति । स्त्रीणामिति पृष्टीबहुवचने न
केवलं दर्शनमात्रं किन्तु तासां सम्बन्धयि भगवानिति
द्योतयति ज्ञानद्वारा सम्बन्धः आन्तरबाह्यो निवर्त्तक इति
ज्ञाने त्रैविध्यमाह—सम्रीडप्रेमवीक्षितैरिति । व्रीडा तामभी प्रेम
राजसं वीक्षितं सात्त्विकमिति ततो भावेन बद्धः “ये यथा
मां प्रपद्यन्ते” इतिन्यायेन तासामपेक्षया स्वच्छन्दधर्मपरता
न भविष्यतीति तासां निर्बन्धाभावमाह—कृच्छ्राद्विस्तृष्ट
इति । कष्टेन ताभिर्विस्तृष्टः धर्मानुरोधात् निर्गच्छत्विति
विचारितस्ततो निरगात् जातहास इति तासामपि धर्मा-
नुरोधमालक्ष्य हास्यं नहि स्त्रीणां कामादुपरतिरस्ति तथापि
धर्मपरताप्यासां माऽभूदिति आपनार्थं धर्मपरत्वं ह्यगमन
इति निरोधार्थमन्यथा लाकं धर्मं वा चित्तमासक्तं भवेत्
भगवान् विस्तृष्ट इति ॥ १६ ॥

सुधर्माभ्यामिति । सुष्ठु धर्मो यत्रेति नास्तेव धर्मपरत्वं
निर्ध्यात सभास्वभावतापि धर्मनिर्णयस्थानं सर्ववृत्तिभिः
परिवारित इत्येकमाधिवैदिकधर्मत्वज्ञापनार्थं कालधर्मानिक्रम-
माह—यन्निविष्टानामिति । यत्रोपविष्टानां षड्मयो देहादिधर्माः
आवश्यकता अपि न सन्ति तत्रानावश्यकताः सुतरामेव न
भविष्यन्तीति अर्थावुक्तम् ॥ १७ ॥

एवं सुधर्मामाहात्म्यमुक्त्वा तत्रोपवेशने धर्म एव केवल
इत्याशङ्क्य सच्च निबन्धात्मक इति सुखोपवेशनमाह—तत्रो-
पविष्ट इति । तत्र सभायां तत्रापि मध्ये भगवदुपवेशनस्थानं
परमात्मनं प्राप्ते पञ्चमभागं कुण्डलीमीपे राजस्थानं मध्ये
तन्मन्मुखे भगवतः स्थानमिति विमर्शः सभासदां मध्ये
भगवतोऽनुपवेशं निवारयितुमाह—स्वभासा ककुभोऽवभा-
सयन्ति । तत्र सामर्थ्यं विभूरिति राज्ञो मुख्यत्वादभान-
माशङ्क्याह—बभाषति । सभाधर्मेण देवधर्मेण वा तथान्य-
माशङ्क्य स्वभासेति अप्रधानं नापि प्रधानभानं सम्भवतीति
तन्निराकरणार्थं दशदिश एयोक्ताः नतु तत्रत्या एव केवलाः
अनेन सभाया भगवज्ज्ञानं निवारितम् एवं तर्हि सभासदा-
मप्रयोजकमेव स्यादित्याशङ्क्य निराकरोति—वृतो नृसिंहैरिति ।
तेषामागन्तुकत्वं निराकरोति—यदुभिरिति । अन्यथा नृसिंहाः
परशुरामव्यासादयो भवेयुः तुल्यतामाशङ्क्याह—यदुत्तम
इति । तेषामेकत्र निवेशनमात्रं भगवतस्तनोप्युत्तमत्वं एव
स्यात् नतु नियामकत्वं ततो धर्म एकमुखो न भवेदिति

तत्रोपमन्त्रिणो राज्ञानाहास्यरसैर्विभुम् ।
 उपतस्थुर्नटाचार्या नर्तक्यस्ताण्डवैः पृथक् ॥ १९ ॥
 मृदङ्गवीणामुरजवेणुतालदरस्वनैः ।
 ननृतुर्जगुस्तुष्टुबुधश्च सुतमागधवन्दिनः ॥ २० ॥
 तत्राहुर्ब्राह्मणाः केचिदसिना ब्रह्मवादिनः ।
 पूर्वेपां पुण्ययशसां राज्ञां चाकथयन् कथाः ॥ २१ ॥

श्रीमद्भलभावायकृतसुबोधिनी ।

तेषां पतिर्भगवानिति दृष्टान्तेन निरूपयति-यथोदुराज इति ।
 दिवीत्याधिभौतिकं निवारितं यथा देवरूपं ग्रहनक्षत्राणामपि
 केनचिदंशेन तुल्यतापोपकृतवञ्जास्तीति तारकागणैरित्युक्तम्
 उदुराज इत्यनेन स्वकीयानां तदधीनत्वमुक्तमेव ॥ १८ ॥

श्रीमद्विद्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षिणी ।

सम्बिभज्य भागशो दत्त्वा विप्रान् विप्रेभ्यः अगादिभिः
 अगादीन् उपायुक्त भोगार्थं जग्राह ॥ १३-१४ ॥

पाणी अञ्जलीभूतौ दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा ॥ १५ ॥

कृष्णः प्रथममीक्षितः अर्थात् सात्यकयुद्धवादिभिः । कीदृशः
 ईक्षितः अन्तःपुरस्त्रीणां समीडप्रेमवीक्षितैस्त्वष्टिरहतापमिमं कथं
 सहामहे इति वैयङ्ग्ययुक्तैर्बद्ध इति शेषः । ततश्च भो
 अधीराः ! एतन्मात्रविरहेणैव विह्वलीभवथ अयमहमधुनेव भोक्तु-
 मेभ्यामीत्याश्वासयञ्जका हासो जातां यस्य सः । ततश्च मन्ये तादृश-
 हासोऽयं मनो हरन् कृच्छ्रादेव विसृष्टः तत्प्रेमानलोकबन्धाव्-
 विमुक्तः सन् निरगात् ॥ १६ ॥

इत्थमेकैकस्मान्निद्रादेकैकेन प्रकाशेन बहिर्भूय तत्तत्पुरस्त्रे
 स्तत्तत्प्रतिवेष्टिभिश्च जनैरेव लक्षितो नत्वन्यैः पृथक् पृथक्
 प्रतोल्यां सुधर्मा सभा गोपुरवर्त्मपर्यन्तभागस्य तत्र पुन-
 रेकीभूय सुधर्मा सभान्तेकेनैव प्रकाशेन प्रविशति स्नेत्याह
 सुधर्माख्यामिति । परिवारितः वृतः ॥ १७ ॥

नृसिहैर्नृषु श्रेष्ठैः ॥ १८ ॥

श्रीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अग्रतः पुरुतः अक्षिगोचरानित्यर्थः । विप्रादीन् यथायोग्यं
 अगादिभिः सम्बिभज्य लब्धभागान् विधाय ततः स्वयं भोगार्थं
 मुपायुक्त जग्राह ॥ १३-१४ ॥

सारथेः पाणी अञ्जलीभूतौ पाणिना गृहीत्वा तं स्यन्दनम-
 कृतम् ॥ १५ ॥

अन्तःपुरस्त्रीणां वक्षिभग्यादीनां समीडप्रेमवीक्षितैरीक्षितः
 भक्तवत्सलत्वात् तत्प्रेमबद्धः क्षणं स्थितः पुनस्तामिरेव वीक्षितैः
 कृच्छ्राद्विसृष्टो निरगादित्यर्थः ॥ १६ ॥

गृहीत्यो बहुभ्यः बहुभिः रूपैर्निर्गम्य सुधर्माख्यां समाप्तु-
 एकामेकं एव प्राविशत् इति भावः ॥ १७-१८ ॥

भाषाटीका ।

पहलें ब्राह्मणों का माला ताम्बूल चन्दन आदि देकर
 और सुदृढ़ मन्त्री स्त्रीयों को यथायोग्य ताम्बूलादि देकर
 पश्चात् माला ताम्बूल चन्दन आदि का आप भोग करते
 भए ॥ १३ ॥

जहां पर्यन्त सब जनों के सत्कार पूर्वक आप भगवान्
 ने भोजनादि किया उतने ही कालमें सुग्रीव आदि ब्रह्मणों
 से युक्त अस्यन्त आश्चर्य्य सम्पन्न रथको लापकर दाऊक
 नामा सुत भगवान् को लाप कर भगवान् के आगे स्थित हो
 गया ॥ १४ ॥

निज दक्षिण हस्त से अञ्जलियुक्त सारथी के दोनों हस्त
 को पकड़कर सात्यकी और उद्वह सहित श्रीभगवान् उस
 रथ पर विराजमान होते भए जैसे उद्यानल पर
 सूर्य्य विराजमान होवे ॥ १५ ॥

अन्तःपुर की स्त्रीयों ने लज्जा प्रेम सहित निज नैत्रों
 से जिनका दर्शन किया है और उन स्त्रीयों ने बड़े कष्ट से
 जिनको जाने की अनुमति दी है पतादृश श्रीकृष्ण भगवान्
 हास्य करत उन स्त्रीयों के मनको हरणकरत वहां से निक-
 सते भए ॥ १६ ॥

हे राजन् ! इस प्रकार सब गृहन से निकसकर पश्चात्
 एकदि रूप होकर सब यदुवंशीयों से युक्त होकर सुधर्मा
 नाम सभा में श्रीकृष्ण महाराज प्रवेश करते भए ॥ जिस
 सभा में प्रवेश करने बारेन को क्षुधा पिपासा शोक मोह
 जरा मृत नहीं होते ॥ १७ ॥

उस सभा में सिंहासन पर विराजमान और मनुष्यों
 में सिंह सदृश यादवों से युक्त यदुवंशीयों में भेद श्रीकृष्ण
 भगवान् निज कान्ति से सब दिशान को प्रकाश करत
 इस प्रकार प्रकाशमान होते भए कि-जैसे आकाश में तारा
 गणों से युक्त होकर अम्बरा सब दिशान को प्रकाश
 करत आप भी प्रकाशमान होता है ॥ १८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

उपमन्त्रिणः परिहासकाः पृथक्पृथक् स्वस्वसमु-
 दायैः ॥ १९ ॥

मृदङ्गादयः प्रसिद्धाः दरः गङ्गाः सुतादयस्तुष्टुः ॥ २० ॥

तत्रैकः पुरुषो राजन्नागतोऽपूर्वदर्शनः ।
 विज्ञापितो भगवते प्रतीहारैः प्रवेशितः ॥ २२ ॥
 स नमस्कृत्य कृष्णाय परेशाय कृताञ्जलिः ।
 राज्ञामावेदयद्विषयं जगत्सन्धनिरोधजम् ॥ २३ ॥
 ये च दिग्विजये तस्य सन्नतिं न ययुर्नृपाः ।
 प्रसह्य रुद्धास्तनासन्नयुते द्वे गिरिव्रजे ॥ २४ ॥

भीमरस्वामिकृतभावाद्यर्चदीपिका ।

ब्राह्मणः ब्रह्म वेदमाहुर्मन्त्रान्याचक्षतेत्यर्थः । वादिनो
 वदन्वचतुराः ॥ २१—२३ ॥
 गिरिव्रजे तत्संज्ञके दुर्गे रुद्धा आसन् तेषां च दुःख-
 मावेदयदित्यर्थः ॥ २४ ॥

भीमउज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

विभुः सर्वरसपरिपूर्णं हे राजन् इति कौतुकात् ताण्डवैः
 नृत्यैः उपतस्थुः असेवन्त ॥ १९ ॥
 सूतादीनां नर्तनगाने पूर्वतो विलक्षणे द्वये ॥ २० ॥
 ब्राह्मणाः वेदार्थाभिज्ञाः कथाश्च कथयन् इतिहासपुराण-
 वचनादिना ॥ २१ ॥
 अपूर्वदर्शनः अदृष्टपूर्वः प्रतीहारैरित्यस्योभयत्रान्वयः ॥ २२ ॥
 परेशयेति । वृत्तस्य तादृशस्फूर्त्तिद्योतकं कृष्णाय राज्ञां
 दुःखमावेदयत् अर्थास्तमेव नमस्कृत्य दुःखमिति दुःखोत्तर
 वचनमित्यर्थः ॥ २३ ॥
 के ते राजानः इत्यपेक्षायामाह—येचेति । तस्य जरा-
 सन्धस्य सन्नतिं तस्मिन्नत्यन्तनम्रतां ये न ययुः ये च येन हेतुना
 तेन जरासन्धेन रुद्धा आसन् रोधनप्रयाजनञ्चोक्तं समा-
 पर्वणि युधिष्ठिरं प्रति भीमवदनेन—

“स हि राजा जरासन्धो यियधुर्वसुधाधिपैः ।

महादेवं महात्मानमुमापतिमरिन्दम ।

इति ॥ २४ ॥

भीमह्रीरराधवाच्यार्थकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

तत्रेति । तत्र तदा हे राजन् ! उपमन्त्रिणः परिहासकाः
 हास्यदलेर्विभुं श्रीकृष्णम् उपतस्थुः तथा पृथक् स्वस्य समुदायैः
 नटाभार्यस्तिष्ठन्पट्यादिभिः ॥ १९ ॥

मृदङ्गादयः प्रसिद्धाः दरः शङ्खः तेषां स्वनेः ननुतुर्जगुश्च
 सूतादयः तुण्डुवुः तत्र मागधाः वंशावलीपाठकाः चन्दिनः
 स्तुतिपाठकाः ॥ २० ॥

तत्रस्थाः सभायां स्थिताः पुण्यं यशो येषां तेषां पूर्वेषां
 राज्ञां कथा कथयन्नासुः ॥ २१ ॥

एवमाहिकमनुवर्णितम् । अथ जरासन्धनिरुद्धराजसन्धेश्वरा-
 गमनं प्रस्तौति—तत्रेति । इत्थं नीयमानदिनानाम् एकस्मिन् दिने
 हे राजन् ! अपूर्वदर्शनः न पूर्व दर्शने यस्य सः एकोऽसहायः
 कश्चित्पुरुष आगतः प्रतीहारैर्द्वारपालैर्भगवते ज्ञापितः ततः प्रवे-
 शितश्च ॥ २२ ॥

स इति । स आगतः पुरुषः कृताञ्जलिर्वन्दोऽञ्जलियेन सः जरा-
 सन्धेन यो निरोधः तत्प्रभवं राज्ञां दुःखमावेदयत् ॥ २३ ॥

येचेति । तस्य जरासन्धस्य दिग्विजये ये ये नृपाः सन्नतिं नम्रतां
 न ययुः न प्रापुः ते हेऽयुते नृपाः गिरिव्रजसंज्ञके दुर्गे तेन जरासन्धेन
 बलाभिरुद्धाः आसन् तेषां राज्ञामिति पूर्वेषां सम्बन्धः ॥ २४ ॥

भीमह्रीजयज्वजतीषकृतपद्मलावली ।

नानाविधैः हास्यैः हसन्विषयैः रसैः रागजनकवचनैः ॥ १९ ॥

नटादयो ननुतुः सूतादयो जगुः ॥ २० ॥

गानानाम्तरं कः प्रसङ्ग इत्यत्राह—तत्रस्था इति । छा-
 गतिनिवृत्तिं वाचिना शयित्वमुपतिष्ठत्ये वा सुच्यते अत्र तयोः
 को विवक्ष्यत इत्यत उक्तम् आसीना इति ॥ २१ ॥

तत्र तस्यामवस्थाम् ॥ २२ ॥

जरासन्धेन कृतोपरोधो निरोधः तस्माज्जातम् ॥ २३ ॥

गिरिव्रजे नगरे ॥ २४ ॥

भीमउल्लभाचार्यकृतकुबोधिनी ।

तनो धर्मफलमिव चदन् मनसः परितोषमाह—तत्रोपसन्निध
 इति । उपसन्निधः कौतुकिनः राजन्निति ज्ञापनार्थं सम्बोधनं
 नानाविधा हास्यरसाः लौकिकी भावेयं धर्मे विसोद्वेगनिवा-
 रणार्थमुक्ता विभुत्वादप्रेरिता अपि तथोपतस्थुः न केवलं
 हास्यरसा एव किन्तु भट्टकारादयोपि विभाषादिभिः प्रका-
 शिताः इत्याह—उपतस्थुरिति । नटाः रसाभिनयकर्तारः शुद्धस्वाङ्ग-
 प्रदर्शकाः स्त्रियोनर्तक्यः लास्यप्रदर्शक्यः उभयविधा अपि समात्वा
 ताण्डवैरेव पृथक् पृथक् उपतस्थुः नरानाथ इति वा पाठः ॥ १९ ॥
 भगवतः सभायां गमनमुत्सवरूपमिति ज्ञापयितुं वाचमाह—
 मृदङ्गेति । मृदङ्गिणानां स्वने सह ननुतुर्जगुस्तुण्डुः स्तोत्रे नटा-
 दयां नात्यन्तमभिज्ञा इति सूतादीर्निर्दिशति—सूतमावयववादिनम्
 इति ॥ २० ॥

श्रीमद्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निरम्बनेन विकर्मनयोक्ते तद्विरुद्धकर्मणि प्रवर्तनीं कुशले च प्रमादकारिणीं दृढवाञ्छालतां न चाभौ कथञ्चित् परिहर्तुं शक्येनेत्याहुः—बलवानिति । अनिमिषायेत्यनेन च तस्याः प्रमत्तता च सूचिता तस्मै नम इति तद्भयेनैवाधुना त्वद्भजनोद्यमात् यथोक्तं “मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन्” इत्यादि ॥ २६ ॥

किञ्च, लोके भवानिति । जगदिनः साक्षात्सर्वेश्वर एव कलया अशेन श्रीबलदेवेन सह अन्यः अनिगृह्यमाणः खलः किं कस्मादन्यस्मात् कारणादित्यर्थः । हे ईशेति जरासन्धादे-
रपि त्वदधीनत्वं तज्जनस्यापि कर्माधीनत्वं सूचितं तद्वयं न विप्रः अन्यसैः । तत्र चेदस्माकमित्यस्य स्थाने जनः स्वकर्मज-
मिति पाठोऽसंभ्यः तथा सद्रक्षणार्थमित्यत्र चकारपातश्च
श्रेयः ॥ २७ ॥

तथाप्यद्यापि न वयं तव मायया सम्यक् त्यक्ता इत्याहुः
स्मरन्ति । अन्यसैः । यद्वा तव मायया अतिकृपणाः अतिशयेन
हनबुद्धयः सन्तः क्रिद्व्यामहे तत्र हेतुः मृतकेन स्मृतोऽचेत-
नत्वेन तद्रूपेण देहेन या धूर्तां मृतकरूपं भारं वहाम इत्यर्थः ।
न केवलं मृतकभारवाहित्वमेव क्लेशाय तत्रान्येष्ट्याहुः—शब्द-
द्विति । पुनः पुनः भूतप्रेतादित इव रोगकालादितो भयं यस्मिन्
नेन किमर्थं वहथ तत्राहुः नृपस्य सुखं स्वस्मिन्स्तद्यथा स्यात्
नन्वाप्त्यर्थमधुनापि तां न मुञ्चाम इत्यर्थः । तदेतद्वीथि गहित-
मिति भावः । न च तत्सुखे वास्तवत्वमपि यतः स्वप्ना-
यितं न चैतावत्त्वमेव दोषाय अपितु दुःखमयत्वमपीत्याहुः
परतन्त्रं राज्याद्यनेकाङ्गाधीनतामयं भवत्वपि तज्जाम यद्यन्यन्महा-
सुखं स्वतःसिद्धं न स्यादित्याहुः—हित्वेति । तत् सकल-
निगमप्रसिद्धमनर्घचनीयं परमपुरुषार्थरूपं सुखं हित्वेति न
चेदं वा परतन्त्रं किन्तु स्मृत एवात्मनि प्रकाशमानात् त्वत्तः
सकाशादनीहरेव भक्तैर्लभ्यमिति ॥ २८ ॥

अतोऽस्माकं परमकृपणानामनीहृत्वाभावादात्मनि तत्र सिद्धे-
दिति स्वयमेव स्वं प्रकटयितुं तद्व्याघातकं बन्धं विमोचये-
त्याहुः—तत्र इति । तत्तस्मात् त्वन्मायाकृतकार्पण्यादेतोः तद्वद्वे-
त्यर्थः । नोऽस्मान् त्वमेव विमोचय यतो भवान् प्रणतानां
शांकरमङ्गलियुग्मे यस्य तथाभूतः यद्वा अकारप्रभेदेन न
विद्यते भवः श्रेयां येषु त्वन् परमार्त्तानित्यर्थः । मागधेति नाम-
मात्रेणैव जरासन्धः तत्स्वतस्त्वस्माकं कर्मपाश एवायं मूर्ति-
मान् तस्मादित्यर्थः । अन्यसैः । यद्वा अन्यथा तस्येदृशी शक्तिं
स्यादित्याशयेनाहुः—य इति ॥ २९ ॥

हे उदात्तचक्रति चक्रग्रहणमात्रेणैव भग्न इति भावः
नृलोके निरतमिति मनुष्यलोके क्रीडापरमित्यर्थः ॥ ३० ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

कश्चित् किं त्वदीयं निदेशनम् आह्वाम् अतियाति किञ्चा
तन्निर्गच्छ एव जनः स्वकर्मानुभवति तत्र विप्रः कर्मानुगुण-
माश्रयेन नियच्छतीत्याविरोधनिष्कर्षस्य दुर्बिज्ञेयत्वमुक्तं
भवति ॥ २७ ॥

मृतकेन शरीरेण धुरं वहामः शरीराव्यभारं वहामः ॥ २८ ॥
वियुङ्क्त्व वियोजय अभीन् व्रजान् ॥ २९—३० ॥

श्रीमद्गीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका

तेषां विवक्षितमेवाह—वद्भिः । तावच्छरण्यलोपयुक्तगुण वि-
शिष्टं सम्बोधयन्तः शरणं व्रजन्ति—कृष्णकृष्णेति । “कृषिभू-
वाचकः शब्दः” इत्यादिना निरुक्तेन कृष्णशब्देन निष्को-
ञ्जतानादरेण सर्वलोकानन्दकरत्वमत एव वैषम्यनैर्घृष्यादि-
राहित्यञ्च विवक्षितम् अप्रमेयात्मन् अपरिच्छेद्यस्वरूप ! अनेन
अस्मदन्तरात्मतयाऽस्मदुःखं जानास्येवेति विवक्षितम् अत
एव सर्वज्ञत्वञ्च प्रपन्नभयभञ्जनेत्यनेन वास्तव्यं विवक्षितं
तस्मां शरणं रक्षणोपायं यामः व्रजामोऽध्यवस्यामः यानि-
रन्नगत्यर्थः प्रावण्यस्य गतिपूर्वकत्वात् गत्यर्थानां मुख्यार्थ-
त्वात् कार्पण्यद्योतनायात्मनः विशिष्यन्ति—भवामीताः भव-
शब्दोत्र सांसारिकमरणदुःखपरः भवानीताः, पृथग्दृशः
(पृथग्दर्शिनः) भिन्नमतयोऽद्याः तद्वयनिवर्त्तनोपायानभिधाः इति
यावत् ॥ २५ ॥

प्रपन्नभयभञ्जनेत्यनेनाप्रपन्नजनमरणभयाभञ्जनत्वं सूचितं
तदेव विवृण्वन्तः प्रणमन्ति—लोक इति । तृतीयस्कन्धे ब्रह्म-
स्तुतो पठितोऽप्ययं स्तोको विद्वद्विस्तारम्यादर्थसीष्टवाच
अत्र विपर्ययते यो लोको जनः विकर्मणि विविधे कर्मणि
वैषयिकसुखार्थं कर्मणीति यावत् निरतः त्वद्विदिते पञ्च-
रात्रगीतादिमुक्तेन भवतोपदिष्टे भगवदाराधनात्मके कुपले
श्रेयस्साधने स्वानुरूपे च शरणवरणादिकपधर्मे यावत्
प्रमत्तः अनवहितस्तावत्तस्य यो जीविताशां सद्यः छिनत्ति
तस्मै अनिमिषाय कालात्मने तुभ्यं नमोऽस्तु ॥ २६ ॥

न श्रुतावता लोकहिताचरणैकशीलस्य तव वैषम्य-
मस्तीत्यभिप्रयन्त आहुः—लोक इति । भो जगत ईश्वर ! त्वं
सतां रक्षणाय खलानां दुष्टानां निग्रहाय च कलयाणेन
बलभद्रेण सह अवतीर्णः जगतः आद्यः आदौ भवः कारण-
भूत इति वा सम्बन्धः खलनिग्रहेण विना सद्रक्षणात्ममहा-
त्तस्यापि तादर्थ्यात् केवलहितैककारीत्वमिति भावः । यद्वा
खलानां निग्रहस्यापि तेषामन्ततो हितत्वे पर्यवसानात्सोपि
हितमेवेति भावः । तर्ह्येवम्भूते सति मयि कुतः कश्चित्
दुःखतीत्यत्र कारणद्वयं सम्भावयन्तोऽन्यत्र विप्र इत्याहुः—
हे ईश ! कश्चिज्जनस्त्वदीयं निदेशमाह्वामतियात्यतिक्रामति
किञ्चा स्वकृते पापफलं प्राप्नोति तदुभयव्यतिरिक्तं कार-
णान्तरं न विप्रः अन्यतरश्चिच्छेत्तुं न क्षमा इति वा कर्मानु-
रूपम् ईश्वरो नियच्छतीत्यविरोधः ॥ २७ ॥

प्रकृतं स्वदुःखं निवेदयिष्यन्तस्तावदधुनेव न क्रिद्व्यामः
किन्तु सदापीत्यभिप्रयन्त आहुः—स्वप्रायितमिति । हे ईश !
नृपसुखं यज्ञपाणां सुखं तत्स्वप्रायितं स्वप्रसुखतुल्यं क्षणिक-
मतितुच्छञ्चेत्यर्थः । तत्र हेतुत्वेन विशिष्यन्ति—परतन्त्रमिति । परतन्त्रं
कर्मायत्तम् अतोऽस्माकं बन्धनात्पूर्वमपि न सुखमिति भावः । ननु
कल्याणतरनृपदेहसम्बन्ध एव सुखरूप इत्यत आहुः—शब्द-

श्रीमद्भारवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

दिति । अथ तदा भयमभिप्रेक्ष्यो यस्य तेन मृतकेन शवतुल्येन
वृद्धेन धुरं वहाम मृतकतुल्यशरीराख्यभारं वहाम इत्यर्थः । मृत-
केन कर्मणः करणत्वात्तद्वत्तया तृतीया यद्वा लोके मृत-
केनोद्यमनेन या धूर्मारस्तादृशीं धुरं भारं वहाम इत्यर्थः । नहि
शवं वहतां तत्सम्बन्धः सुखरूपः किन्तु भारपादकतया दुःखरूप
एव (तथा नृप.एव.) तथा नृपदेहसम्बन्धोपीति भावः ।
अतो हे ईश ! त्वत्कृपया त्वदनुग्रहादित्यर्थः । यदनीहैः निष्कामैः
लभ्यमात्मनि स्वयि विषये सुखं तद्विधा इत एव निरारं कृपणास्तव
मायया मोक्षिता इति शेषः । इह लोके क्रियामहे ॥ २८ ॥

प्रकृतमात्मदुःखं भवेद्यन्नस्तन्निराकरणं प्रार्थयन्ते-
तन्न इति । प्रणतानां शोकहरमकृषियुग्मं यस्य तथाभूतेति
सम्बोधनं अनुकविधानधुना बद्धांश नोऽस्मान् मगधाह्वयो
जरासन्ध्याजकपोथः कर्मपाशस्तस्माद्वियुक्त्ववियोजय भवद्विरेव
विक्रम्य ततो निष्कम्यतामित्यतो मागधं विशिष्यति—यइति ।
अयुतसङ्ख्यानां मतङ्गजानां धीर्यं बलमेक एव विभ्राणः भूभुजो-
ऽस्मान् सिंहो ऽवीः मेषीरिव भवने दरोधं निरुद्धवान् तथाभूत-
मगधाह्वयकर्मपाशादिति सम्बन्धः । न वयं निर्गन्तुं शक्नुम
इति भावः ॥ २९ ॥

किञ्च भवदीया वयमित्यस्मान् भृशं बाधत इत्याहुः—
यो वा इति । भो उदात्तचक्र उद्यतसुदर्शन ! क्षिणवृत्तः अष्टा-
दशवारं त्वया सह मृधे युद्धे प्रवृत्ते सति तत्र सप्तदश-
कुत्सी भग्नः पराजितः कलुषादन्तं धीर्यं यस्य तमपि
नृलोकनिरतं मनुष्यचेष्टामनुवर्त्तमानमित्यर्थः । हेतुर्गर्भमिदम्
अतस्त्वां सकृज्जित्वा प्रातर्दपः युष्मत्प्रजाः भवदीयाग्नः
ज्वलान् रूजति पीडयत्यतश्च सुखं विधेहि कुरु ॥ ३० ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

पृथग्निधयः यथार्थज्ञानशून्याः ॥ २५ ॥

अयथार्थज्ञानी किङ्करोति किञ्च तस्य फलमिति तत्राह लोक
इति । उक्तार्थोयम् ॥ २६ ॥

भगवानत्र किमर्थमवतीर्ण इति तत्राह—काल इति । चशब्दः
एवार्थं समुच्चये वा सतां रक्षणाय खलानां वृष्टानां निग्रहाय
इह जगत् अस्मिन् जगति कलायाऽवतीर्णो भगवानिति किञ्च-
दुन्नी एतद्वयं विना नान्यत् कार्यं किं न किमपि कुतः कालः
तत्तत्काले तत्तत्कार्यसाधनेन समर्थत्वात् कः खलः कोवाऽस-
न्निति विशिनष्टि—कश्चिदिति । हे ईश ! कश्चिज्जनस्त्वदीयं निवेद-
यति अतिक्रामति स खलः किं सुकृतमुच्छति किंस्वित्-
त्वदीये निवेदयति यानि लङ्घयति सोऽस्मिन् सुकृतमुच्छतीति
वयं न विद्मः एकं सुखच्छेदकं लोकम् एकं सुखकरम् ऋच्छ-
तीति भवान्वेसीति । वाक्यार्थः “अतिस्यादधिकार्योक्तौ प्रश-
न्नायप्रतिक्रमे” इति ॥ २७ ॥

जगदीशुक्तस्य निर्विषयत्वेन राज्यसुखात्परं न किमपीति
केवाञ्चित्प्रवादस्तत्राह—अप्रायितमिति । अप्रायितं स्वप्रवत् क्षणिकं
वदपि न स्वाध्यायमिच्छाहुः परतन्त्रमिति । तत्र तन्नित्यमित्याशयश्च

तन्मरणनयोपेतेन मृतकेन शवकल्पेन शरीरेण राज्यधुरं वहामः
इत्यस्यान्यात्किं सुखमस्तीति तर्हि तज्ज्ञानी ब्रह्मायासात्क्रुशः
स्यादिति तत्राह—हित्वेति । यदनीहलभ्यं निवृत्तिमार्गस्थैः
साध्यमात्मनि सुखं तद्विधा कृपणा वयं क्रियामहे एवम्विधं
ज्ञानमस्ति चेत् किमिति क्रुश इत्यत उक्तं तवेति ॥ २८ ॥

किमिदानीमायश्यं तद्वद् किमिदमिदानीमुवादेनेति तत्राह
तन्न इति । वियुक्त्ववियोजय अयुतमतङ्गजघोर्यम् अयुतगजपराक्रमं
विभ्रत् ॥ २९ ॥

उदात्तम् उद्यतं चक्रं सैन्यं यस्य स उदात्तचक्रः आशु च
आश्वेव तस्य प्रतिक्रियाम् ॥ ३०—३४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कर्मसन्दर्भः ।

लोके भवानित्यादि । जगद्गिनः जगत्प्रभुः कलया बल-
देवेन ॥ २७-४२ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

दूतस्तेषां वचनान्याह—कृष्णकृष्णेति वृद्धिः । ऐश्वर्यादयो
धर्मा भगवदीयाः क्रमेण निरूप्यन्ते भगवानेव हि जीवानां
स्वगुणैर्मोचक इति तत्रैश्वर्यं निरूपयति, आदरेषीप्सा जेहाद-
र्योर्नैश्वर्यबाधकम् भट्टकालादीनां बाधकत्वात् साधारणाधि-
कारित्वात् कथं भवतां दुःखनिवृत्तिरिति चेत्तत्राह—अप्रमे-
यात्मनिति । प्रमानुं योग्ये हि कालादिविचारः तत्त्वयोग्ये
तथाप्युदासीनो भवेदिति आशङ्क्याहुः प्रपन्नभयभङ्गेति ।
“सङ्ग्रामे विप्रपन्नानाम्” इत्यादिवाक्यात् प्रपन्नभयनिवारकत्वं
तवावश्यकत्वम् अतो वयं प्रपन्ना भवाम इत्याहुः—वयं त्वां
शरणं याम इति । जरासन्धाद्विमोक्षकत्वं वारयति भवभीता
इति न ह्येकसाग्रयाव कश्चिन्निवृत्तिं वाञ्छति सर्वभयनिवृत्ति-
सम्भवे बहिर्मुखानां संसारे सर्वतो भयं तदाहुः—पृथग्निधय
इति । अनेन ज्ञानादिपक्षाः निवारिताः ॥ २५ ॥

ननु, सर्वे येन प्रकारेण संसारनिवृत्तिं वाञ्छन्ति तेनैव
प्रकारेण संसारो निवर्त्तनीयः किं मच्छरणागमनेनेत्याशङ्क्या-
माहुः—लोको विकर्मनिरत इति । कालरूपश्च त्वमेव अन-
स्त्वच्छरणागमनेनैव भयनिवृत्तिः नान्यथा यतस्तवालोत्पन्नं
त्वमेव भक्षयसि आलोलङ्घनं प्रपञ्चयन्ति, विकर्मणि निपिच्छे
विहितोलङ्घने वा निरतः तदेवादरेण करोति लोकस्य
तत्रैव महती श्रद्धा कुशले विहिते प्रमत्तः असावधानः
तत्पुनरीश्वरवाक्यालोलङ्घनरूपमिति यत्तुमाहुः—तत्तुदिग इति ।
वीर्यवता वेदादिकर्त्रा त्वयैव तन्निरूपितं तत्रापि भवदर्शने
भवत्पूजारूपे तन्त्रोक्ते साक्षाद्भगवन्वावतीर्णेन निरूपितं
तत्रापि स्त्रे श्रवणादिरूपे त्रिविधं कर्म भगवता निरूपितं
धैरिकं पाञ्चरात्रं भागवतञ्च उत्तराक्षरं प्राणिनामश्रद्धा भग्नः
प्रमत्तः भगवानपि प्रमत्त इव न तूष्णीं तिष्ठति यतो जगत्-
कर्ता तदाहुः यस्माद्यदिनि सहाधिकृतः अन्यथा प्रलयो न
सम्भवेत् जीवधर्मापेक्षया ब्रह्मधर्मा विशिष्टा इति तावदिति

श्रीमद्ब्रह्मभार्यकृतसुबोधिनी ।

यावत्प्रमत्त एव तिष्ठति आबोल्लङ्घनसमनन्तरमेव अथ तत्सा-
रणं प्रमाणं वा त्वानुभवकथं निरूप्यते एतत्करणे यो गुणः
प्रधानभूतः तं निर्दिशति-बलवानिति । साक्षात्कारेण न जानी-
यात् न हि मरणे जन्मान्तरे वा मरणस्मृतिरस्ति अतो
जीविताशमेष रोगादिना निराकरोति येन सर्वेषामेव मरण-
प्रतीतिर्भवेत् संवत्साऽऽबोल्लङ्घने महात्मं व्याप्यादिकमुत्पादयती-
त्यर्थः । जीववद्भगवानपि कदाचिदसावधानो भवेदिति आश-
ङ्क्यामाहुः-अनिमिषायेति । अतिसावधानाय अतस्तस्मै नमः
पूर्वापराधक्षमापनार्थं शम्भुगतिस्तु मोक्षार्थो अपराधे विद्य-
मानं साधनेरपि मोक्षो दुर्लभदुर्लभ इति ॥ २६ ॥

एवमैश्वर्यवीर्यं निरूप्य यशो निरूपयिष्यतः स्वाधरणा-
भावे तत्र भूयतां भावयमानाः सिद्धान्तापरिहानान्
पृच्छन्त इवाहुः-लोके भवानिति । जगदिनो जगत्स्वामी भवान्
लोके कलया सहावतीर्णः ससहायः तत्र प्रयोजनद्वयं सद्र-
क्षणाय क्षलनिग्रहाय चेति । ईश्वरः साधारण्येन पालनार्थमेव
तथा करोति सुतरां विशेषप्रयत्नवान् चकराद्भक्तक्षणेभ्य एव
त्रिविधकार्ये सम्बन्धेभ्यस्माद्धेतोरन्यः स्तुष्ट्यः अनीश्वरः कारण-
कार्यप्रेरकस्य तत्र निदेशमाहामतिर्याति खगर्वादिति चेत्-
त्राहुः-ईशोते सम्बन्धनमनुल्लङ्घ्यवाक्यत्वबोधनार्थं-

“मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोर्हति शोचितुम् ।

सङ्ग्रामे च प्रपन्नानां तवास्मीति च यो वदेत् ।

अभयं सर्वभूतभूयो दशम्यतङ्गं मम” ॥

साधारणस्तु स्वप्रारब्धमनुभवतीत्याह-किम्वा जन इति । एवं
भगवद्वाक्यं साधारणमिति मन्वमाना वयं दुःखं त्वानुभूय
तत्र निर्णीतं न विद्यः दुःखानुभवो न निर्णायकः शास्त्र-
मात्रोच्छेदप्रसङ्गात् अतः स्ववाक्यपरिपालनार्थं मोक्षयेति
नात्पर्यम् ॥ २७ ॥

ननु, प्रत्यक्षयिरोधिने सन्निग्धमिमं मार्गं विहाय ज्ञानमार्गं
एव सर्वस्यागात्मको निरभिमानात्मको वा कुतो नाभिभवत्
इत्याशङ्क्य परिहरन्तो भगवदीयं निरूपयन्ति-स्वप्रापितमिति ।
वस्तुतो ज्ञानमार्गयोग्यो विषयोऽस्ति तथाप्यपरित्यागे हेतुः
तव माया आरूपा अतो वाक्यं वा पालय मायां वा
व्यावृत्तयेति स्वप्नो मायामात्रमिति स्थितं नृपाणां सुखं
लोके प्रसिद्धं तन्मार्गिकमेव व्यवहारे कापट्याभिक्रयान्
मायाहि कुहकाधीना अन्तर्यामिप्रतिनिधित्वेन लोको निरूप-
यन् भगवान् प्रतिकूल इति ज्ञापयतुं सुखं चिह्नितं-पर-
मन्त्रमिति । अन्तर्यामिणः सन्त्युः अनुचिन्तयेत्तत्त्वाशङ्क्य
सम्बन्धयति-ईदृशेति । माया स्वकार्यभोग्या नत्वात्मभोग्येति
शापयितुं साधनमाह-मृतकेनेति चेत्तज्जन्मभावाय तथु
वचनं मायाकार्यं भाधने स्पष्टमित्याह-शब्दज्ञेनेति । तेन
भार्यहनमत्वन्तं मायामोहितकार्यं लोकाः मृतकमेव कथं
चिद्ब्रह्मन्ति त्यजति वा ननु मृतकेन किञ्चिद्ब्रह्मन्ति वयन्तु
तेन धुरं वहाम इति स्पष्टोऽस्मात्तु मोहः ननु सुखासक्त्या असाधनेपि
प्रयत्नेन प्रकारान्तरेण सुखमलभमान इति चेत्तत्राह-हिंसा
तदात्मनीति । सुखस्य परमात्कर्षमाह-तदिति । आत्मनीति
गमनरुंशाभावप्रक्रियासं व्यावर्त्तयति-अनीहलभ्य इति ।

तुशब्देन न्यायसिद्धान्तवज्जिज्ञानम्भामपक्षो व्यावर्त्तते भुक्-
प्रमिर्ज्ञानादनीहया च निरोधादनीह्यस्तम्भवतीति “सर्वोपरति-
स्तनुः” इति वाक्यात् सुखप्राप्तिः तथाप्यभाभिनिवेशादीनां
भोका तात्तम्यं जानातीति न्यायात् विषयसुखमेकैकं
अभिप्रेयानि अन्वया चित्तं कथं प्रवर्त्ततेत्याशङ्क्याह-हिंसावामह
इति । अनीहनीहलभ्यमिति पाठे त्वत्प्रकरणेन तत्सुखस्य सुख-
भता निरूपिता ह्येतास्यानुभवसिद्धत्वादिनरीकहेतुत्वेन अक्षौ-
किकत्वेनानन्तरीयत्वाच्च ह्येतापर्वेषमनानुभवे कृत्तवादिनिरूपणाः
अनालोचनेन याचनादिना अतिदीनाः तत्र हेतुस्तत्रैव भाषा
अतो विज्ञापना अन्यथेहविषयेच्छा न स्यात् वैराग्यहेतुनामान-
न्यात् ॥ २८ ॥

एवं श्रियं निरूप्य भगवतो ज्ञानशक्तिं निरूपयन्तः तत्फलं
मोक्षं प्रार्थयन्ते-तन्नो भवामिति । ब्रह्मज्ञानं मोक्षहेतुः । तद्वत्परम
अवतारे तस्य पादत्वं भक्तार्थमेवावतार इति अस्मात्पार-
व्यभिरेकेणापि स्मृत एव तवास्मिन्नर्थे प्रणतशोकहरे भवति तेन
तव या ज्ञानशक्तिः सा चरणेन सम्बलिता प्रणतानां शोकं
नयति तत्रापि नो भवत्समानकालावतारान् अतो ब्रह्मज्ञं
वियुक्त्वा नभेतादृशार्थकिकथमनामोक्ष इति ज्ञानसाध्यं
तत्कथमसाधनेन साध्यप्रार्थनेति चेत्तत्राहुः यमयो मागधो
जरासन्धः कर्मपाशास्यैव नामास्तरं तत् “क्षीयते चाह्वकर्मोधि”
इति वाक्यात् देशनाम्ना श्रित्वा अधिककर्मोत्पत्तिसम्भवात्
न भोगेन क्षयसिद्धिः ननु मागधस्य कर्मत्वे किं प्रमाणं
तत्राहुः । यो भूभुज इति । नहि कर्मोधीनः कश्चिदनुत्तमतङ्ग-
वीर्यो भवति अतो भूभुजामस्माकं भोगहेतुभूतमाधिमौक्तिकं
कर्म विचार्य स्वयमाधिदैविकः केवलं ज्ञानैकनिवृत्तो भवति
तर्हि तस्मै राज्यं दत्त्वा तत्सेवका एव कृतो न भवति
तत्राहुः-भृगराजिवादीरिति । स हि भक्षणार्थमेव मेधां स्थापयति
तथाऽयमपि प्रमथनाय मत्साय वचार्थमेव स्थापितवानित्यर्थः ।
अनस्तामसदेवतार्थं समर्पितानां तत्रैव प्रवेशात् कालान्तरेपि
मोक्षो नास्तीति मरणात्पूर्वमेव वयं मोक्षनीवा इति
भावः ॥ २९ ॥

तद्भवने निरोधात् न पलायनसम्भावना भगवतो भोगा-
सक्तिं निवारयन्त इव भक्तसक्तिं प्रकटयन्तः भगवदीयत्वं
स्वस्य वदन्तः भगवतो वैराग्यशक्तिसुखरीकुर्वन्तः वैभवंमैर्धुण्य
परिहारार्थं पूर्वं भगवद्भूताः तत्राहुः-यो वै त्ववेति । वस्तुतः
स्ववृष्टादृशमेपि कार्यस्यासिद्धत्वाद्भङ्ग एव भक्त आह-हिंसा
अन्व इति । प्रजापतिर्वा विद्यावा न तस्य जवहेतुरिति दृढ
स्तमोगुणावेव इतरसंश्लेषाधिदैविकादिभेदापन्नो हेतु इति नव
संख्यायाः आकृष्टिरुक्ता भगवन्माहात्म्यसिद्धताधिदैविकैरेव
भक्तं व्यावर्त्तयितुमाह-उदात्तचेकेति । चक्रेण कावचस्यैव
भक्षणार्थं व्यावर्त्तया मृधे स भक्तः कल्पियत नाभ ‘तरोहिर्’
किञ्चिदिति सूचितं ननु जयपराजययोरव्यवस्थितत्वात् कथं
मेकस्यैव पराजय इति चेत्तत्राहुः-भवन्तमन्तर्धर्ममिति-परिनि-
लिनबलानामेव जयपराजयव्यवस्था तथापि कपटवैकलीक्य
प्रकटित्वात्तद्विरोधाभावात् ब्रह्मोक्तनिरतं सन्तु पुत्राचरन्त्यावे
गृहहेतोर्वा श्रित्वा कृद्दप्यो जातः वयन्तु केवलं भवत्परिपालय
एव मर्यादापरित्यागेन पुष्टिमार्गोवलम्बनात् अतो वस

श्रीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

अवदपेक्षामावः तेन सर्वथैव बाध्याः अतो युष्मत्प्रजाः रजति पीडयति । तर्हि लोकस्यायस्य स्त्रीकृतत्वात् कथं मोचनमिति चेत्तदाहुः—हे अजितेति । तव स्वरूपमजित इति द्रव्यसंस्कार-विरोधेऽप्यं बलीय इतिन्यायेन लीलाप्रदर्शनं दूरीकृत्य अस्मान् पालयन् तत् स्वस्वाजितत्वं विधेहि अनेन सर्वं सम्पेदाः अनु-पपस्यश्च निवर्तिताः ॥ ३० ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तेषां विवक्षिताह पडुमिः । तत्र ते प्रथमं शरणमाभ्यन्ते, कृष्ण कृष्णेत्यादरे द्वित्वम् अप्रमेयात्मनिति त्वत्स्वरूपमज्ञात्वापि प्रपन्ने इति प्रपन्नपुलकत्वमेव ज्ञात्वा शरणं यामः पृथग्धियः तदभक्तौ प्रार्थनां परित्यज्य त्वत्तः पृथग्भूते स्वीयदुःखत्राणे एव धीः येषां ते ॥ २५ ॥

भवभीतत्वं विवृण्वन्तो नमन्ति-लोकोऽस्मद्विधः कुशले कर्मणि प्रमत्तः किं पुण्यकर्मणि न त्वदुदिते किं ज्ञानयोगसाधक-शमदमयमनियमादिकर्मणि न भवदब्धेने त्वज्जनेन स्व इति तदेव लोकस्य वास्तवं स्वं धनम् भवदुःखनिवर्तकं त्वत्प्रम-सुखभोगप्रदायकं चेतिभावः । किन्तु विकर्मणि स्त्रीपुत्रादिवैय-यिकसुखसाधके कर्मणि नितरां रतः किञ्च तत्सुखमपि दुर्भ-गस्यास्य न सिद्ध्यतीत्याहुः—यस्तावदिति । अनिमिषाय कालाय त्वच्छाकिरूपाय नम इति त्वदभक्तस्य तेन तथा करणं समुचित-मेवेति भावः ॥ २६ ॥

किञ्च साक्षादेव त्वां त्वज्जकांश्च यः कश्चिदिह द्वेष्टि सूक्ष्म कालसंहृतो न भवतीत्यस्माकं महान् विस्मय इत्याह, लोक इति जगदिनः जगदीश्वरः “कलना कालयोः कला” इति नानार्थकोशात् कलया कालेनावतीर्णः यद्वा बलदेवेन सह अन्यः बलः कश्चिज्ज्ञासम्भावित्वदीयं निदेशमतिक्राम्यति साधून् द्वेष्टि खलान् पालयतीत्यर्थः । तत्र खलनिग्रहके त्वय्यवतीर्णोऽपि यत् खलो वर्द्धते तत् किं स खलः स्वकृतमृच्छति स्वप्रारब्धकर्म-फलं सुखं भुङ्क्ते तथा सद्रक्षणं त्वय्यवतीर्णेपि साधुजनस्तर्हीडितो यज्जति तत् किं सोऽपि स्वकर्मफलं दुःखं भुङ्क्ते इदं न विद्यः निश्चेतुं न शक्नुमः त्वत्तोऽपि कर्म-योगस्य जडस्य प्राबल्यमनुचितमिति भावः ॥ २७ ॥

ननु, तर्हि यूयं तावत् केमज्जका मद्रिद्वेषिणो वा ? तत्र न वयमुभये किन्तु सांसारिका जीवाः साम्प्रतं त्वां प्रपन्ना इत्याहुः—स्वप्रायितम् अखिरस्थायित्वात् स्वप्नतुल्यम् अमात्यसुदृढं सेनायधीनत्वात् परतन्त्रं नृपसुखं नृपा वयमित्याभिमान-मात्रेणैव सुखं वस्तुनस्तु धुरं सन्धिविग्रहायायासवादुल्यप्रद-त्वमहाभारमेव शश्वज्जयं यस्मिन्नेन मृतकतुल्येन शरीरेण वहामः अहो कष्टं नः ये वयमितः पूर्वमेव निष्कामाः सन्तः त्वां नाभिता इत्याहुः । तत्सकलसज्जनेऽस्तुतत्वात् प्रमिद्धं ननु नृपसुखमिव तैर्मिन्दितम् आत्मनि स्वनः सिद्धमेव ननु परतन्त्रं । त्वत् त्वत्तः सकाशादेव ननु दुर्विषयेभ्यो जानाम् अनीह-निष्किञ्चनभक्तेः लभ्यं ननु सकामैः लभ्युं शक्यं सुखं हित्वा किंयामः ॥ २८ ॥

[१४७]

तस्मात्स्वभावाकृतं कर्मबन्धं त्वमेव निवर्तयेति पार्थयन्ते तन्न इति । विगुह्यस्व विमोक्षय मगधो जरासन्धस्तत्संज्ञकान् कर्मपाशात् भवद्विग्वं विक्रम्य निर्गम्यतामिति चेत्तत्राहुः इति । य एव एव अयुतमतज्जानां वीर्यं बिभ्रत् सत् स्व-भवने भूभुजोऽस्मान् करोष सिंहोऽवीर्मेवीरिष ॥ २९ ॥

किञ्च स त्वद्विद्वेगी संप्रत्यस्मान् त्वत्प्रपन्नान् ज्ञात्वा प्रति-दिनमधिकं बाधत इत्याहुः वा इति । हे उद्यानचक्र उत्कर्षेण धृतसुदर्शन ! दिनचक्रत्वः अपादशवारान् त्वया सह सङ्ग्रामे वर्तमाने सप्तदशकृत्वस्त्वया भग्नः पराजितः । नृलोक निर्गम-नृणां पलायनधर्मजिभृक्षाकौतुकिने त्वां सकृदेकवारमेव जित्वा ऊढवर्षस्मन्नस्मान् युष्मत्प्रजाः रजति पीडयति तत्तत्र यत् युक्तम् तत् विधेहि ॥ ३० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

राज्ञां विवक्षितं तल्लिखितपत्रिकाञ्च कथयति कृष्णकृष्णेति पडुमिः । आदरे द्विकृतिः हे कृष्ण ! सदानन्द अप्रमेयात्मन् इयत्तानवच्छिन्न ! परमात्मन् हे प्रपन्नभयभञ्जन ! प्रपन्नानां भवभयभञ्जन वयं सांसारिकानन्दतुष्ट्याः पृथग्धियः विभिन्न-तुष्टयः पृथक्पृथक् अन्तःकरणपरिच्छिन्नस्वस्वरूपाः जीवा-स्मानः भवभीताः त्वां शरणं यामः ॥ २५ ॥

एवमात्मपरमात्मविशेषपूर्वकं प्रपन्नानां संसारभयभञ्जन भगवन्तं शरणीकृत्य स्वविमुखानान्तु संसारभयदोऽसीति वदन्तो नमस्कुर्वन्ति—लोक इति । यावत् लोको जनो विक-र्मणि निपद्ये काश्ये च संसारप्रदे कर्मणि नितरां रतः कुशले मुक्तिप्रदे गीतापञ्चरात्रादिषु त्वयोदिते त्वदाराधन-रूपे स्वे स्वधर्मे प्रमत्तोऽनवहितः तावदेवास्य जनस्य यः सद्यो जीविताशां क्षिनन्ति पुनःपुनर्जन्ममरणलक्षणं संसारं दद्याति तस्मै अनिमिषाय कालात्मने तुभ्यं नमः ॥ २६ ॥

ननु, प्रपन्नभयभञ्जनेत्यनेन प्रपन्नमुक्तिप्रदत्वं जीविताशां क्षिनसीत्यनेन स्वपराङ्मुखसंसारप्रदत्वं मम भवद्विर्वर्णितं तत्र वैषम्यं नैघृण्यञ्च प्राप्नोतीत्यत्र नेत्याहुः—हे ईश ! जनः स्वकृतमृच्छति प्राप्नोतीति वयं किं वा न विद्यः अपितु विद्यः मोक्षप्रदत्वे शुभं संसारप्रवृत्त्यशुभं जीवकृतं कर्म निमित्तमतो न वैषम्यं नैघृण्यं त्वयि भवतः नथाच सूत्रं “वैषम्यं नैघृण्यं न कर्मसापेक्षत्वात्” (२-१-३४) इति. अत एव जगदिनः जगदीश्वरोपि सर्वममोपि भवान् सद्रक्षणाय खलनिग्रहणाय च कलया घलेन सह लोके अवतीर्णः खलजघ्रणमाहुः—यः कश्चित्त्वदीयं निदेशमाज्ञामनियानि अति-लङ्घयति स अन्यः खल इत्यर्थः । तद्विपरीतः सदिति सलक्षण-मर्थादुक्तं भवति ॥ २७ ॥

जरासन्धकृतनिरोधादिदुःखमप्यस्मत्कर्मफलमेव तद्विमुक्ति-मपि भवतो नृपसुखार्थं न प्रार्थयामः किन्तु सुखपूर्वक-त्वज्ञानार्थमित्याहुः—स्वप्रायितमिति विभिः । हे ईश ! यदर्थं शश्वज्जयं यस्मिन् तेन मृतकेन मृतकतुल्येन देहेन धुरं

इति मागधसंरुद्धा भवदर्शनकाङ्क्षिणः ।

प्रपन्नाः पादमूलं ते दीनानां शं विधीयताम् ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

राजदूते ब्रुवत्येवं देवर्षिः परमद्युतिः ।

विभ्रतः पिङ्गजटाभारं प्रादुरासीद्यथा रविः ॥ ३२ ॥

ॐ विष्णोपादः (गायन् गिरा मधुरया प्रियकर्माणि जन्म च ।

द्रावयन्नघसङ्गांश्च लोकान्निरमयन् भृशं ।)

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

• गृहकलत्रादिचिन्तां ग्रहामस्तन् नृपसुखं नृपाणां सुखं स्वप्ना-
यितं स्वप्नसुखतुल्यमनित्यमित्यर्थः । परतन्त्रं परमतात्मभूत-
प्राकृतदेहगोहादिकं तत्तन्त्रम तदस्माकमिष्टं नेति भावः । किमिष्ट-
मित्यतः स्नेष्टं सूचयन्ति-हित्वेति । यत् त्वत्प्रसन्नात् त्वराः
अनीदृनिष्कामैर्लभ्यम् आत्मनि सुखं ध्यानानन्दं हित्वा तव
मायया शब्दादिविषयरूपया कृपणाः क्लिश्यामहे ॥ २८ ॥

तत्तथाभूतान् नृपसुखात् विरक्तान् त्वत्त्वानसुखकामान्
नोऽस्मान् मगधो जरासन्धस्तत्संज्ञककर्मपाशात् जरासन्धव्या-
जेनास्मत्कर्मैः पाशस्तस्मात् धियुक्त्व विमोचय बहूनामेकैकं
निगोधे कारणमाहुः--य इति । य एक पवायुतमतङ्गजवीर्यं
विभ्रतः सतः भूभुजो बहून् भूपालान् स्वभवेन करांश्च मृगराट्
सिंहः अवीः मपीरिव ॥ २९ ॥

किञ्च भवद्विद् स भवदीयास्तो विशेषतो बाधते अतो यत्र
यद्युक्तं तत्कुर्वित्याहुः--यो वा इति । हे उदात्तचक्र उद्धर्षं
भास्व गृहीतं चक्रं येन स तथाभूत ! यः द्विनयकृत्वः अष्टा-
वशवारान् त्वया सङ्ग्रामे प्रवृत्ते सति सप्तदशकृत्वः
स्त्वया ऋतु भग्नः पराजितः पञ्चादन्तर्गिर्यमपरिमितबल-
मपि नृलोकनिरतं नृलोककार्यविशेषं पलायनेनैव साधयन्तं
सकृत्तज्जिह्वा उद्धर्षः सन् युष्मन्प्रजा नोऽस्मान् वज्रति
पीडयति त तत्र यद्युक्तं तद्विधेहि कुरु ॥ ३० ॥

अपा टीका ।

उन राजा लोगों की तर्फें वह दूत भूरुण ! के प्रति
विज्ञापन करता है, हे रुण ! हे रुण ! अप्रमेयात्मन् ! हे प्रपन्न
भयभङ्ग ! संसार से भीत होकर केवल देव मनुष्यादि
भेद देखने वारे हम लोग आपके शरण में आए हैं ॥ २५ ॥

इस संसार में हमारे सदृश सवहि जन जहां पर्यन्त
शास्त्र से निषिद्ध और सकाम कर्म में प्रीति चारा होकर
आपके कहे भय आपके अर्चन रूप निज कुशल कर्म के
विषय में असावधान रहता है इतने हि में यह बलवान्
काल शीघ्र हि जरा रोग आदि सम्पादन करके उस
अज्ञानी जनकी जीने की आशा का छेदन कर देता

हे तादृश कालरूप आपके अर्थ हमारा नमस्कार होई ॥ २६ ॥

हे ईश निज ! भक्तन की रक्षा के अर्थ और भक्त
विरोधी दुष्टजनों को दण्ड देने के अर्थ निजकलारूप बल-
देवजी सहित जगतके स्वामी आपने इस लोक में अवतार
लियो ऐसा होने पर कोई एक जरासन्ध आदि जन आप
के आह्वा रूप शास्त्र का उल्लङ्घन करने से वसैता है उस
शास्त्र का उल्लङ्घन करने से वह जरासन्ध आपके भक्तजन
हमका पीडा करता है अथवा हमसे आदि लेकर ये
जन अपने किए भय कर्म के फल दुःखकों हि प्राप्त हो
रहा है इस को हम निश्चय करने को समर्थ नहीं हैं ॥ २७ ॥

हे ईश ! आप की मायासे मोहित होने से संसार के
विषयन में हम लोग आसक्त हैं इसी कारण आपके अनु-
ग्रह से निष्काम पुरुषों को प्राप्ति के योग्य द्विज आत्मा
में वर्तमान जिन आत्म सुख को छोड़कर स्वप्न के समान
तथा स्त्री आदि के परार्थान जो राजा लोगों का सुख है
उस के वास्ते सदा भय युक्त होने से मृत्यु तुल्य
शरीर से स्त्री पुत्र आदि के चिन्ता रूप भारकों हम लोग
यह रहे हैं इसी कारण इस संसार में हम लोग नाना प्रकार
के क्लेश का भोगते हैं ॥ २८ ॥

शरणागत जनों के शोक को हरण करने वारे आपके
बोनो चरण हैं हम लिये जरासन्ध रूप कर्म के फल
से बंधे हुए हमको आप छुड़ाए दशहजार हेस्तियों के
बलकों धारण करने वारे जिस अकेले जरासन्ध ने अपने
भवन में हम राजा लोगों को इस प्रकार रोक राखा है
कि जैसे अकेला सिंह अनेक भेड़ों को घेर कर रखे ॥ २९ ॥

हे अजित ! हे उदात्तचक्र ! आपके साथ जरासन्ध का
अठारह वार युद्ध भया उस में सत्तरह वार वह
आप से हारि गया पश्चात् अनन्त पराक्रम युत होने
पर भी मनुष्य भेषा को मझीकार करने वारे आपका
अठारहव प्राप्त भया जो जरासन्ध सो आप के प्रजा रूप
हमको पीडा करता है इस लिये, उस से हमको
छुड़ाए ॥ ३० ॥

अधिरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

दूत आह—इतीति ॥ ३१—३४ ॥

• प्रियस्य तस्य कृष्णस्य मायान् कर्माणि जन्म च । कृष्णं सङ्गांश्च लोकान् च द्रावयन् रमयन् भृशम् ॥ इति श्रीर० पादः ॥

तं दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः सर्वलोकेश्वरेश्वरः ।
 ववन्द उत्थितः शीर्ष्णां संसभ्यः सानुगो मुदा ॥ ३३ ॥
 सभाजयित्वा विधिवत् कृतासनपरिग्रहम् ।
 वभाषे सूनृतैर्वाक्यैः श्रद्धया तर्पयन् मुनिम् ॥ ३४ ॥
 अपिस्विदद्य लोकानां त्रयाणामकुतोभयम् ।
 ननु भूयान् भगवतो लोकान् पर्यटतो गुणः ॥ ३५ ॥
 न हि तेऽविदितं किञ्चिल्लोकेऽप्यश्वरकर्तृषु ।
 अथ पृच्छामहे युष्मान् पाण्डवानां चिकीर्षितम् ॥ ३६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

भूयान् महान् गुणो लाभोऽयमस्माकं यत्सर्वलोकवृत्तान्त-
 ज्ञानमिति ॥ ३५ ॥

ईश्वरः कर्ता येषां तेषु ॥ ३६ ॥

श्रीमज्जीवगरेस्वामिकृतवैष्णवोपनिषद् ।

एवं तन्निवेदनद्वारा तद्गुणं निवेद्य निगमयति—इतीति ।
 इत्येवं महाशया प्रपन्नाः यतो मागधेन सम्यक् निरिद्राण्यां
 बन्धनादिना रुद्धाः अतः पित्रोर्बाला इव भवतो दर्शन-
 काङ्क्षिणः न केवलं संरोधनात्तेषां मोचनं कार्यं साक्षाद्दर्शनञ्च
 देयमिति भावः । तस्माद्दीनानां तेषां मङ्गलं कियताम् ॥ ३१ ॥

परममुनिरिति । तदानीं तद्दीनेरधिकं प्राकट्य सूचयति तच्च
 प्रथमतस्तद्वचनमाननाय श्रीभगवत् एव तथाऽभिप्रायान् ॥ ३२ ॥

सर्वलोकेश्वरत्वात् ब्रह्मादीनामीश्वरोपि मुदा आसनमुत्थितः
 सन् शीर्ष्णां ववन्द यतो भगवान् ब्रह्मण्यदेवत्वाद्यशेषात्म-
 सत्कीर्त्यादिगुणप्रकाशनशील इत्यर्थः । संभ्याः पुरोहितादयः
 अनुगा उद्धृष्टादयः ॥ ३३ ॥

विधिवत् स्वागतादिनीराजनान्तविधिनैत्यर्थः । श्रद्धया
 प्रीत्या यानि सूनृतानि तैः किम्वा श्रद्धया च तर्पयन् यतो
 मुनिं परमपूज्यमित्यर्थः । किम्वा श्रीभगवत्स्तादृशचेष्टा-
 दर्शनादिना परमविस्मयोद्भवात् कृतमौनम् ॥ ३४ ॥

अपिस्विदप्रश्ने त्रयाणां लोकानां सर्वब्रह्माण्डगतानामित्यर्थः ।
 ईश्वरकर्तृत्वमिति वक्ष्यमण्णात् तत्र तत्र भवतो भ्रमणमस्मदि-
 तार्थमेवेत्याह—नन्विति वितर्कं निश्चये वा भगवतः परमादर-
 णीयत्वात्ततः सकाशात् अन्यस्य यद्वा नन्वहं तत्सर्वं कथं
 जानामि तच्चाह नन्विति गुणप्रभावः ॥ ३५ ॥

कोसौ ? तमाह—नहीति । ईश्वरकर्तृत्वमिति लीलया स्वस्य
 अनुपपत्त्यं व्यञ्जयति अथ अतो हेतोः हे अयि पूज्यपादाः
 एवं पाण्डवानामेव सर्वासु सृष्टिषु निजपरमापेक्षणीयत्वं
 व्यञ्जितम् ॥ ३६ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

शं सुखम् ॥ ३१—३५ ॥

ईश्वरकर्तृषु श्रीभगवत्प्रेरितचिन्तितादिसकलकर्मसु ॥ ३६ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचान्द्रिका ।

इति हि श्लोको दूतवचनम् दीनानां तेषां राक्षां शं सुखं विधीयतां
 कियताम् ॥ ३१ ॥

अथ नारदागनादिकं प्रस्तौति—राजवृत्त इत्यादिना । राक्षां
 दूते भवति सति परमा द्युतिर्यस्य सः विभ्रद्विभ्राणः प्रियस्य
 भगवतः कर्माणि जन्म च गायन् तं कृष्णं सङ्गान् संभ्य-
 सङ्गांश्च द्राव्यव्याघ्रविभान् कुर्वन् भृशमितरलोकान् रमयं
 आविरासीदिति सम्बन्धः ॥ ३२ ॥

तमिति तं नारदं मुदा हर्षेण ववन्दे ॥ ३३ ॥

सभाजयित्वेति । यथाविधि सभाजयित्वा पूजयित्वा कृत आसन-
 परिग्रहो येन तं मुनिं श्रद्धया मधुरैर्वाक्यैश्च तर्पयन् वभाषे ॥ ३४ ॥

तदेवाह—द्वाभ्याम् अपिस्विति । अधुना लोकानामकुतोभयं न
 कुतश्चिदपि भयं नदपिस्वित् अभयं कश्चिदिति इष्टप्रश्नः ननु
 हे ब्रह्मन् लोकान्पर्यटतो भगवतः त्वत्तः अस्माकमयं भूयान् महान्
 गुणः लाभः यत्सर्वलोकवृत्तान्तज्ञानमिति वाक्यशेषः ॥ ३५ ॥
 नहीति । ईश्वरकर्तृषु स्वकर्तृकेषु लोकेषु किञ्चिदपि तवाविदितं
 न किन्तु सर्वं विदितमेवेत्यर्थः अथातः युष्मान् प्रति पृच्छामहे ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

अथ त्रयाणां लोकानामकुतोभयमपिस्वित्कुतोपि भयं
 नास्ति हि लोककुशलाकुशलजिज्ञासया पर्यटतो भवतो महान्
 गुणो भवतीत्याह—नन्विति ॥ ३५ ॥

पक्षिवत्पर्यटताऽस्तेन मया किं प्रयोजनमत्राह—नहीति ।
 ईश्वरः कर्ता येषां तथा तेषु अथ तस्मात् ॥ ३६ ॥

श्रीमद्भुवनाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तेषां प्रार्थना आम्हापनरूपत्वात् दोषाय मा भवत्विति

श्रीमत्पुत्राचार्यकृतसुबोधनी ।

प्रपत्तिरूपतां सम्पादयितुं दूतस्तात्पर्यमाह—इतीति । इति ते पादमूलं प्रपन्नाः मागधेन च संख्याः दृष्टं स्मृतेर्बलिष्ठमिति स्मरणेन न सेत्स्यतीति भवद्दर्शनकाङ्क्षिणः दीनानां प्रार्थित-
दानेन शं विधीयतामिति दूतस्य भगवत्साक्षात्कारे जाते तत्फलस्यैव प्रार्थना येन प्रार्थनाद्वयं दर्शनफलञ्चेति साधक-
प्रथम ॥ ३१ ॥

एवं राजसानां भगवज्जर्मणं भगवत्परतां निरूप्य सात्विकाना-
मपि भगवत्परतां निरूपयितुं सात्विकमुख्यस्य नारदस्य सात्विक-
कार्यपरस्य समागमनं निरूप्यते—अन्यथा भगवत्कार्यं राजस-
मात्रपर्यवसायित्वं स्यात् क्षणमात्राविलम्बेपि भगवान्
भक्तदुःखे विलम्बं न सहत इति । राजदूते एवं वदत्येव
समागत इत्याह— राजदूत इति । वेदानामपि मन्त्रद्रष्टृत्वात्
तदानीमागमनमुचितम् अन्येषां बाधकानां तेजोदूरीकरणाय
परमद्युतिरिति अधिकारिणो नात्यस्तं वचनमादरणीयमिति
यदुक्तं वारयितुमाह—विभ्रत्पिङ्गजटाभारमिति । तपांरूपमेतत्
तत्रत्यानां तमोदोषव्यावृत्त्यर्थं यथा रविरिति रविपदेनैव
भगवत्साक्षिणे तमस्सम्भावना सूचिता अन्यथा दिनरात्रि-
व्यवस्था न स्यात् प्रादुरासीदिति ॥ ३२ ॥

तद्वत्तत्त्वस्यागतस्य वाक्यसम्माननार्थं लौकिकसम्माननं
निरूप्यते—तं द्रष्टुं त्रिभिः । कायिकमानसिकवाचनिकैः तत्र
कायिकमुत्थानं बन्धनञ्च सर्वैः सहेति त्रयं हर्षो मानसः हर्षमेव
कृष्णस्वेनाद्यतीर्णं इति तथात्वमुचितं शिक्षार्थमेतदिति ज्ञापयितु-
माह—सर्वलोकेश्वरेश्वर इति । श्रुतिवत्लोकस्थानीयः गुरुत्वादीश्वरो
वा अतोऽवनतिर्न दोषाय सर्वपदेन देवर्षित्वकृतोऽप्युत्कर्षो
निवारितः ॥ ३३ ॥

सभाजनं तन्मनःप्रीतिकरणं लौकिकम् ऋषित्वाद्देवाभि-
निवेशी इति तद्व्याह—विधिवदिति । ईश्वरधर्मविस्तारण
कदाचिद्वनङ्गीकारं कृतं व्यर्थं स्यादिति अत आह—कुनामन-
परिग्रहमिति । दत्तासनस्वीकारः परिग्रहः ततो वाचनि-
कारम्भमाह—वभाषेति । सूनुतेरिति । स हि श्रद्धया तुभ्यति
नदाह—भ्रज्या तर्पयन्निति । मानसमेतत् सोऽपि मुनिस्तेनैव
परितुष्यति ॥ ३४ ॥

वाचनिकं द्वयेनाह—अपिस्त्विति । सर्वलोकाधिकारिणो
लोकत्रयस्य गृहत्वात् तत्कुशलप्रश्न एव कर्तुमुचितः स्तुति-
रूपश्च भवति अपिस्त्विति मन्देहगर्भितसम्भावना राज्ञां
बन्धनस्य भुतत्वात् सन्देहः अकुतोभयमिति स्वतः एवाज्ञाना-
द्वयं न स्थन्यत इति रहस्यं ननु लोकेश्वरस्य कथं
पर्यटनमित्याशङ्क्याह—ननु भूयान् भगवत इति । लोकान् पर्य-
टतो भगवन्स्तव सतो भूयानेव गुणो भवतीत्यर्थः । अतः
सर्वलोकहितार्थं परिभ्रमणमित्यर्थः । अनेन तस्य स्तुति-
रुक्ता ॥ ३५ ॥

प्रकृतोपयोगिकार्यं प्रष्टुं तस्य ज्ञानमाह—न हि ते विदित-
मिति । अयं हि ईश्वरस्येच्छाशक्तेराधिभौतिकरूपः बावद्भगवा-
निच्छति करोति च तत्सर्वमस्य विदितम् ईश्वर इति
मूलभूतः काल इति विमर्शः अत ईश्वरेच्छया पाण्डवानां

यधिकीर्षितं तत्तव विदितमेवेति युष्मान् पृच्छामहे हे भूयान्-
मिति वा अथशब्दो हेत्वर्थः आनन्तर्यपर्यायः ॥ ३६ ॥

श्रीमद्विश्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

दूत आह—इतीति ॥ ३१-३४ ॥

तथाकुशलासम्भवाद्देव कुशलप्रश्नानौचित्यात् लोकानामेव
कुशलं त्वां पृच्छामीत्याह—अपिस्त्विति । ननु तद्वद् कथं
जानामीति तत्राह—नन्विति । भगवत्तत्त्व पर्यटतो भूयान्यं
गुणो यतस्त्वत्त एव सर्वलोकवृत्तान्तज्ञानं भवेदतः पृच्छामीति
भावः ॥ ३५ ॥

ईश्वरः कतां येषां तेषु अथेति प्रस्तुतो जरासन्धवधो भीमोदव
सम्भवेदिति प्रकारं जानत एव भगवतः पाण्डवधिकीर्षिते
प्रश्नोऽयं द्वयः ॥ ३६ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एवं राज्ञां वाक्यं भावयित्वा दूत आह—इतीति ॥ ३१ ॥
परमा द्युतिः कान्तिर्यस्य सः ॥ ३२ ॥

लोकान् शिक्षयितुं वचन्दे ॥ ३३ ॥

भ्रज्या विधिवत्सभाजयित्वा पूजयित्वा कृतः आसनपरि-
ग्रहो येन तं मुनेर्भयासम्भवात् ॥ ३४ ॥

तदभयप्रश्नमकृत्वैव लोकानामभयं पृच्छति—अपिस्त्विति ।
ननु निश्चिनं लोकान् पर्यटतः भवतः सकाशात् भूयान्
महान् गुणः लाभः अस्माकमिति शेषः । त्वसोऽस्माकं सर्व-
लोकवृत्तान्तज्ञानं भवतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

ईश्वरः कतां येषां तेषु युष्मान् इति बहुवचनं
पूजार्थम् ॥ ३६ ॥

भाषाटीका ।

दूत उवाच ।

दूत पोला, कि-जरासन्ध से घिरे हुए और आप के
दर्शनकी काङ्क्षा वारे राजा लोग इस प्रकार आप के
चरणारविन्दमूल के शरण भए हैं इसलिये उन दीन राजा
लोगोंको सुखका विधान कीजिये ॥ ३१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि राजान का दूत इस प्रकार
कहहि रहा है इतनेदि मैं पीत जटा भारको धारण किये
परमनेजस्वी नारदजी सूर्य के सदृश प्रकट होते
भए ॥ ३२ ॥

इन्द्र आदि सब लोकपालों के ईश्वर श्रीकृष्णभगवाद्
नारदजीको देख कर सभासद सहित और भृत्यों सहित
उठ कर मोद के साथ मस्तक से वन्दना करते
भए ॥ ३३ ॥

श्रीनारद उवाच ।

दृष्टा मया ते बहुशो दुरत्यया माया विभो विश्वसृजश्च मायिनः ।

भूतेषु भूमंश्चरतः स्वशक्तिभिर्वह्नेरिवच्छन्नरुचो न मेऽद्भुतम् ॥ ३७ ॥

तवेहितं कोऽर्हति साधु वेदितुं स्वमाययेवं सृजतो निपच्छतः ।

यद्विद्यमानात्मतयाऽवभासते तस्मै नमस्ते स्वविलक्षणात्मने ॥ ३८ ॥

जीवस्य यः संसरतो विमोक्षणं न जानतोऽनर्थवहाच्छरीरतः ।

लीलावतारैः स्वयशःप्रदीपकं प्राज्वालयत्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ३९ ॥

अथाप्याश्रावये ब्रह्म नरलोकविडम्बनम् ।

राज्ञः पैतृष्वस्त्रेयस्य भक्तस्य च चिकीर्षितम् ॥ ४० ॥

भाषा टीका ।

• श्रीकृष्णमहाराजने राजायुधिष्ठिर के रणमासका देखा जहाँ घर २ में प्रत्यन्त प्रकाशमान दीपकन से वह शोभायमान हो रहा है और झरोखान से निकले अगुरुभूप से वह मनोहर है जिस में पताका शोभायमान हो रही है और जिन के शिखरन पर सूर्यन के कलश तथा उन के नीचे झोंदीकी भूमिका ऐसे २ अनेक भवन कर के युक्त पतादृश रणमासको श्रीकृष्णने दूर से ही देखा ॥ ३४ ॥

सब जनों के नेत्रों के आदरपूर्वक दर्शन के पात्र श्रीकृष्णको आये सुनकर उत्साहसे जिन के जुड़ा और बल बन्धन खुल गए ऐसी स्त्रीजन अपने पतीनको शय्या पर ही छोड़ कर तथा गृह के कामकाजको छोड़कर शीघ्र ही श्रीकृष्ण के दर्शन करनेको राज मार्ग में चली गई ॥ ३५ ॥

अपने २ मटलों पर चढ़ी भई स्त्रीजन हस्ती अश्व रथ पवादेन से भरे हुए राज मार्ग में भार्याओं सहित श्रीकृष्णका दर्शन करके पुष्पन से वर्षा करके और मन-से ही श्रीकृष्ण के साथ मिल कर मन्दहास युक्त कटाक्ष से ही वे स्त्रीजन मानो श्रीकृष्ण का कुशल प्रश्न कर भई ॥ ३६ ॥

• श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

• एवमविदुषेव सर्वज्ञेन जरासन्धवधार्थमेव पाण्डवचिकीर्षितं पृष्टो नारदो मायेयमिति ब्रह्माऽऽह-दृष्टा इति त्रिभिः । विश्वसृजश्च ब्रह्मणीऽपि मायिनो मोहकस्य ते स्वशक्तिभिर्विद्याभिर्भूतेष्वन्तर्यामितया चरतो वर्तमानस्य यद्यहं भूतेषु वर्तते, तर्हि भूतानि मां किं न पश्यन्ति ? तत्राऽऽह वह्नेरिवच्छन्नरुच इति । स्वशक्तिभिरेवच्छन्ना रुक् प्रकाशो यस्य तस्य अतस्तवेदं प्रह्लादि न मेऽद्भुतम् ॥ ३७ ॥

इदं जगत् कथम्भूतम् ? असदेष यस्य मायया विद्यमानात्मतयाऽवभासते तज्जगत्सृजतः किन्तु केवलं तुभ्यं नमनमेव शक्यमित्याह-तस्मै नम इति । कुतः स्नेह रूपेण सर्वतो

[१४८]

विलक्षणात्मने अचिन्त्यायेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

नन्वेवम्भूतस्य किं मायाचेष्टितैरित्यत आह-जीवस्येति । अविद्यातमसा घृतत्वेनानर्थप्रापकाच्छरीरासंसरतः तत्रैव तमसा तस्माच्छरीराद्विमोक्षोपायमजानतः प्राज्वालयत् प्रदीपितवान् तं त्वा त्वां यशःश्रवणादिभिर्जीवस्य मोक्षार्थमित्यर्थः ॥ ३९ ॥

आश्रावये श्रावयिष्यामि नरलोकविडम्बनं ब्रह्म त्वाम् ब्रह्ममिति पाठेऽपि हे ब्रह्मन् ! परमात्मनरलोकानुकारिणं त्वां श्रावयिष्यामीति ॥ ४०-४१ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

धीमगवता लोकायुक्तोभयं यत्पृष्टं तस्य ज्ञानत्वेन चोत्तरमदत्त्वा अस्मिन् सर्वदर्शित्वं यदुक्तं तत्तु तच्छक्तियत्येनैवाङ्गीकरोति-दृष्टा इति । मायाः मायिककृत्याणि माना ब्रह्माण्डगतानि तथा विश्वसृजः तत्तदन्तर्यामिब्रह्माविष्णवादयो मायिनस्त्वच्छक्तिधारिणश्च दृष्टाः तच्च त्वं पर्यटनकं इव त्रिलोकीमित्यादि प्रथमस्कन्धस्य श्रीध्यासोक्तानुसारेण स्वस्य त्वं शक्तिभिस्त्वद्भक्तिमयमच्छक्तिभिरेव वा सर्वव्यापकवह्नेरिव छन्नरुचः सतो भूतेषु चरतो मम नाद्भुतमिति ॥ ३७ ॥

किन्तु तवेहितं सर्वज्ञत्वादौ सत्यपीदृशप्रश्नादिना सत्पादयितुमिष्टं को महिषो महत्तमो वा नाधु सुष्ठु यथा स्यात्तथा वेदितुमर्हति तत्र हेतुः यत्पृष्टं प्रश्नस्य गौण-मुख्यकर्मभूतं तदिदं सर्वं सृजतः नियच्छतः नियन्तृतया प्रवर्तयतश्चेति किञ्च तत्रेदं सर्वं यस्य विद्यमानस्वरूपतया कर्तव्यविद्योतमानस्फटिकगोलकतुल्यतया अवभासते प्रकाशते तस्मै तुभ्यं केवलं नमः ननु स त्वमूहितुमर्हस इत्यर्थः । यतः स्वस्मान् विलक्षण आत्मा यस्य तादृशयेति ॥ ३८ ॥

अहो आस्तान्तायत् त्वदीहितं जीवस्य स्वमोक्षणप्रकारमप्यजानतस्तस्यार्थं यः परमकारुणिकः स्वयंशोकं प्रदीपकं तद्यदि सर्वार्थप्रकाशकं प्राज्वालयत् तं त्वामेवाहं प्रपद्ये इति

श्रीमजीवगोखामीकृतवैष्णवतंत्रिणी ।

स्वाज्ञानादिप्रकाशनादिना (मो) मुह्यमानस्यापि मम त्वमेव शरण-
मिति भावः ॥३६॥

यद्यप्येवं त्वमेव सर्वज्ञः अथापि आ सम्यक् श्रावयामि
कुतः नरलोकविडम्बनं तत्सदृशमित्यर्थः । अतः प्रश्नश्चायं भगवतो
योग्य एवेत्याह—पितृष्वस्तुस्तद्भावप्राप्त्यर्थेण परमवत्सलायाः
श्रीपृथाया अपत्यस्य स्वयमपि तथैव भक्तस्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रीसुदर्शनचरित्रकृतशुकपक्षीयम् ।

मायाः आश्चर्यशक्तयः ॥ ३७ ॥

विद्यमानात्मतया जन्मादिविकाररहिततया अवभासते यत्
तत्सदा अस्त्येव प्रपञ्चवसीयते स्वतो विलक्षणस्य चिद्वि-
डस्तुनः आत्मने शरीरिणे अखिलक्षणआत्मने न स्वस्मात्
स्वरूपात् विलक्षणः आत्मा विग्रहो यस्य तस्मै ॥ ३८ ॥

अनर्थवहात् दुःखवहाच्छरीरात् प्रज्वाल्य सम्प्रकाशयः ॥३९-४२॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचण्डिका ।

इत्थं सर्वज्ञेनाप्यविदुषेव जरासन्धधार्धमेव पाण्डव-
चिकीर्षितं पृष्ठो नादः केवलमिदं जनन्यामोहनमिति ज्ञात्वाऽऽह
दृष्टेभि त्रिभिः । हे विभो ! हे भूमन् ! स्वशक्तितः सर्वज्ञत्वादि-
स्वशक्तिमिरेव सह भूतेष्वन्तरात्मतया चरन्तस्तव अनेन पाण्ड-
वादिचिकीर्षितं तव विदितमेवेत्यभिप्रेतं विश्वसृजो ब्रह्मणोपि
मायिनो व्यामोहकस्य तव पाण्डवानां चिकीर्षितं पृच्छाम इत्ये-
नत् दुरतिक्रमणीया माया दृष्टा व्यामोहनमात्रमेतदिति निश्चित-
मित्यर्थः । बहुशो दुरत्ययेत्यनेन स्वतःप्रपञ्चैः स्वत्ययैवेति
सूचितं यद्वा बहुशो दृष्टेति सम्बन्धः यथा मह्यं योगमायो-
दयः प्रदर्शितस्तद्वज्रं प्रक्षोपीति भावः । ननु भूतेषु चरामि तैः
किं न दृश्य इत्यतो विशिनष्टि—भस्मना वह्नेरिति—वह्नेः क्षणा
गूढा रुक् प्रकाशो यस्य तवेति सम्बन्धः अतस्तदेवं प्रश्ना-
दिकं मम नाद्भुतमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

पाण्डवकुस्तान्तप्रश्नव्याजेन मागधजिघांसेवामिप्रेतेत्यपि न
निश्चेतुं शक्नुम इत्यभिप्रयन्नाह—तवेति । ईदृशमभिप्रेतं
साधु यथा तथा तर्कितुं को वाहति न कोपीत्यर्थः ।
तत्र हेतुत्वेन तं विशिनष्टि—स्वमायया स्वसङ्कल्पेनैवं जगत्
सृजतः मित्यच्छनोऽन्तरात्मतया प्रशासितुश्च तवेति सम्बन्धः
त्वत्सृज्यभवाभ्याम्यश्च अयञ्जनः कथं वेत्तुमर्हतीति भावः । किन्तु यद्वि-
द्यमानात्मतया यस्मिन्स्त्वयि विद्यमान आत्मा भावोऽभिप्राय इति
यावत् तत्त्वेनाध्यवसीयते निश्चीयते मयेति शेषः यस्य तथाप्य-
मेवामिप्राय इति मया न निश्चीयत इत्यर्थः । स्वेन स्वासाधरण-
स्त्रभावेन सर्वस्माद्विलक्षण आत्मा स्वरूपं यस्य तस्मै तुभ्यं नमः
केवलं नमस्करोमि न त्वीदितं निश्चेतुं शक्नोमीति भावः ॥ ३८ ॥

यद्यप्येवमथापि त्वद्वतारः केवलं साधुपरिचायाय दुष्क-
टिनाशाय चेत्येतन् निश्चिनोमीत्यभिप्रायं प्रपद्यते-जीवस्येति । को
भवान् संसरतोऽनर्थात् दुःखवहाच्छरीरान्मीक्षणं मोक्षणोपायमजा-
नतश्च जीवस्य यश एव प्रदीपस्तं लीलावतारैः प्रज्वालयन्-

सन्दीपितवान् तं त्वामहं शरणं प्रपद्ये मुक्त्युपायमजानतः
संसरतो जीवस्य यथान्वतमसादृतचटपटादीनजानतस्मद्-
ज्ञानोपायभूतप्रदीपप्रज्वालने तद्वत् शृण्वतोऽनुस्मरतः कथं-
यतश्च मुक्त्युपायभूतं यशो विस्तृतवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥

अथापीति । यद्यप्येवमथापि नरलोकं विडम्बयन्नुच्यते इति
तथा तं त्वां प्रति राज्ञो भुविष्ठिरस्य चिकीर्षितं भावये ॥ ४० ॥

श्रीमद्भजयजुषजतोयकृतपदरत्नावली ।

मायामाहात्म्यानि मायिनः नित्याभ्याहतमाहात्म्यस्य दाढु
छन्नरुचः बहुदृक् इव तव दृष्टोप्यद्भुताः भविष्याः ॥ ३७ ॥

बह्वैः दृष्टो मथनादिना व्यज्यन्ते न तथा तव दृक्
इति भावेनाह—तवेति । कुतो निर्वेदनमिति तत्राह—य इति ।
यो भवानविद्ययाऽज्ञानेनात्मतया अस्वामितयाऽवसीयते निश्ची-
यते शरीरिमिरिति शेषः । इति यदतो वेदनं दुःशकमित्यर्थः ।
तर्हि तत्सत्यं किं नेत्याह स्वेति । स्वतो विलक्षणस्वरूपाव
तस्मात्स्वामित्वमेव सत्यमिति तत्राज्ञानमेव कारणमित्यर्थः ।
अरूपतो विरुद्धलक्षणस्वामिने कदाप्यनुपपत्तस्वामिन इत्यर्थः
इति वा ॥ ३८ ॥

अज्ञानं मां कदापि न स्पृशेत्प्रत्युत ज्ञानमेव नित्यं प्रज्वलितं भूया-
दिति प्रायेयते-जीवस्येति । अज्ञानतः संसरतो जीवस्यानर्थवहात्
शरीरविमोक्षणं न जायत इति यत्तस्मादेतद्देहहानाय लीलावतारैः
स्वयशःप्रदीपकं ज्ञानं प्रज्वालयेत्तदर्थमेव शरणं प्रपद्य इत्य-
न्वयः । अनेन लीलावतारविषयाज्ञानं दूरीकृत्य तत्त्वज्ञानमेव
विकसितं कुर्वित्युक्तं भवति ॥ ३९ ॥

यतस्त्वत्प्रसादादस्मदादेर्विज्ञानं तत्र किञ्चिदपि विज्ञाप्य
न पश्यामि अथापि तथापि अशेषपुरुषार्थप्राप्तौ भगवत्कृतेः मुख्य-
हेतुत्वेपि नरदेवानां विडम्बनं यत्नकरणम् ॥ ४० ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवत्कृतं कायिकं वाचनिकञ्च तथा नोचितमिति कदाचि-
दुपस्थितमन्यथा कुर्यात् इति तत्पराकरणार्थं मायाभावाप्रार्थयते
दृष्टा मयेति त्रिभिः । अनेकधा सर्वजनव्यामोहिका बहुधा पूर्ण
वर्त्तमाना मया दृष्टा तत्र स्वाज्ञानप्रकटनेन हीनभावप्रकटनेन च
केवलमेकत्वं मम व्यामोहने किमाश्चर्यमिति वाक्यार्थः ।
मायायाः स्वरूपज्ञानमेवात्ययोऽतिक्रमः तद्गगनमायासु
कस्यापि भवतीति दुरत्ययाः वस्तुभ्यभिचारे संकुद्वगरे
पुनः प्रदर्शिता माया ज्ञाना भवतीति शङ्कं धारयितुं बहुधा इत्युक्तं
एका सहस्रधा प्रदर्शितापि न बुध्यत इति एकं करणं
सामर्थ्यमाह—विभो इति । प्रयोजनमाह—निश्चसृजइति । मायय
जीवव्यामोहाभावे निश्चोत्पत्तिर्न स्यात् अकारात् स्थितिसमर्थं
किञ्च मायी भगवान् मायानामैक एवाभ्यः तासामप्रवर्धो
प्रचार एव न स्यादित्यावश्यकत्वमुक्तं किञ्च मायाना
मप्रकटीकरणे महत्त्वेनानुपपत्तिरित्यभिप्रायेणा—भूतेषु भूम

भीमद्विद्वन्नायकवर्तितसाराप्रदर्शिनी ।

चरत इति । चरणावश्यकत्वाय सम्बोधनं सकलभूतसम्बन्धो हि भूतमेतद्विषयसम्बन्धाभावाय स्वयकिमिरित्यसाधारण-
साधारण्यः अन्यथा ऽभिमानमात्रे जीवे सर्वावस्थाः प्रवृत्तयश्च न भवेत् ननु भगवतः सर्वे गुणाः सर्वत्र प्रसिद्धाः माया-
गुणः क प्रसिद्ध इत्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह—वह्नेरिवच्छन्नरुच इति । वह्निर्जलादौ प्रविष्टः स्वकार्यं कुर्वन्नपि छन्नरुक् भवति
रूपस्पर्शयोर्मध्ये अभ्यन्तरप्राकट्यं ज्ञातधर्मस्य मायां विना न सम्भवतीति वह्नेः प्रथमोत्पन्नस्य स्वधर्मः प्रकट इत्यर्थः । यस्तु
भगवतोऽप्यस्य जीवेषु समत्वादिकञ्च पश्यति तस्य विरुद्ध-
धर्मदर्शनादद्भुतम् ज्ञानं भवति मम तु दर्शनेपि सिद्धान्तार्थ-
परिज्ञानाद्भुतम् आश्चर्यज्ञानजनकं न भवतीत्यर्थः इममेवार्थं
पुरस्कृत्य ग्रायाविरोधसमाधानमिति वाक्यं भ्रमादव्यथा
कश्चिद्योजितम् ॥ ३७ ॥

नन्वद्भुतकर्मा भगवान् कथं तस्य चरित्रदर्शनेनाश्चर्य-
मिति तत्राह—तवेहितं कोर्हतीति । इदमित्यतया चरित्रज्ञाने
मिति नियतधर्मे च चरित्रे विरोधज्ञानादाश्चर्यं भवति तदेव तु
न सम्भवति यतः कोषा तवेहितं साधु इदमित्यतया वेदितु-
मर्हति तत्र हेतुः—स्वमाययेद् सृजतो नियच्छत इति ।
मायाबहिर्भूतो हि वस्तुतो मायाया वा याथात्म्यं जानाति
विश्वमेव हि मायाया सृजति हरति तस्मादिह लोके पर-
लोके वा न कोपि तत्त्वं जानाति ननु बाधितार्थत्वेन
मायायास्तत्त्वं कुतो न ज्ञायत इति चेत्तत्राह—यद्विद्यमानात्प्र-
तयावसीयतम् इति । यद्विद्यमानमपि विद्यमानतया निश्चीयते
अतो ज्ञानाभावात् केषलं तस्मै ते नमः जीवस्वरूपाभ्रम-
स्कारयोग्यत्वाय सर्ववैलक्षण्यमाह—स्वविलक्षणतात्मन इति । स्वत
एव विलक्षणः आत्मा यस्येति ॥ ३८ ॥

नन्वेवं सति भगवाननर्थहेतुः कथं सेव्य इति चेत्तत्राह—
जीवस्येति । यः स्वयशःप्रदीपं दीपयन् प्रज्वालयन् तं त्वाऽहं
प्रपद्य इति सम्बन्धः तदा भगवाननर्थहेतुः स्यात् यद्यनन्तं
संसारं सृजेत्तत् द्वाराभावं वा सर्वथा ज्ञानं वा प्रत्युत सर्व-
पदार्थज्ञानाय स्वयशःप्रदीपकं वेदपुराणेषु प्रसिद्धमवतारं
पृथीत्वा प्रज्वालयत् अन्यथा शब्दैकनिष्ठस्य न कदापि धर्मः
प्रसिद्धो भवेत् भगवन्मायान्धकारे यश एव प्रदीपो भवति
न ज्ञानादिः ज्ञानप्रकाशेति वाक्यात् प्रज्वालनहेतवोपि न
दुःखसम्पाद्यः किन्तु लीलावताराः तत्प्रपन्नस्यैव प्रज्वाल-
तीति तं त्वामहं प्रपद्ये ॥ ३९ ॥

अतो यद्यपि इष्टत्वेन व्यामोहनार्थमज्ञाननाशकं करोति
तथापि पृष्टये उच्चरन् दास्ये इत्याह—अथापीति । भूमज्जिति
तदाऽसंयोगगोपनमावश्यकमिति कथने हेतुः ब्रह्मज्जिति वेद-
वत्तत्वाज्ञा सर्वत्रैव कर्तुं शक्येति सूचितं यदस्मत्सन्तोषार्थं
लोककुशलं पृष्टं तस्य स्तुतिपरत्वात्सन्तोषार्थं न दास्यामि किन्तु
पैतृष्वर्क्षस्य युधिष्ठिरस्य चिकीर्षितमाभावादिभ्यो राक्षो हि
चिकीर्षितं प्रजानां हितकारि भवति नन्वेवंभूनां भगवतः
चकारात् सर्वेषां हितकारि गुणवतः ॥ ४० ॥

भीमद्विद्वन्नायकवर्तितसाराप्रदर्शिनी ।

स्वमाययैव श्रीन् लोकान् मोहयसि अथ च तेषामकुतोभयञ्च
प्रच्छसीत्यद्भुतं ते चरित्रमपि नरलोकस्य नेदमद्भुतमित्याह—दृष्टा
इति । विश्वसृजश्च ब्रह्मादरेपि मायिनो मोहकस्य किञ्च हे भूमन् !
सर्वव्यापक ! भूतेष्वपि शक्तिभिर्मायादिभिः सहान्तर्यामितया
चरतो वर्तमानस्य माया एव बहुशो दृष्टा किन्तु नरलीलेन
छन्ना कौतुकार्थमावृता येन तस्य नवेतादृशप्रदमादिकं न
मे मयि अद्भुतम् ॥ ३७ ॥

किञ्च यत् विश्वं विद्यमान आत्मा अन्तर्यामी यत्र तत्तयैव
अवभासते चेतनीभवति तदेवेदं विश्वं कदाचित् सृजतः कदा-
चित्प्रियच्छतस्तच्च ईहितमभिप्रायं तस्मात् स्वतःस्वभावादेव
सम्बन्धतो विलक्षणतात्मने अतर्क्याय तुभ्यं नमः ॥ ३८ ॥

किञ्च विश्वस्याकुतोभयप्रभः स इच्छते चेत्याह—जीवस्येति ।
शरीरतो ह्यन्धरूपात् विमोक्षणं न जानतो जीवस्य सम्बन्धे
स्वयशोरूपं प्रदीपकं यः प्राज्वालयत् स्वतस्त्वं दर्शयितुमिति
भावः । त्वा त्वां तस्मान् जगत्स्मिन्स्वन्मायामोहिताः सभवाश्च
दृष्टा त्वदीयशःभक्षणकीर्तनपराः अकुतोभयाश्च बहुशो दृष्टा इति
श्लोकत्रयेण द्योतितम् ॥ ३९ ॥

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह—अथापीति पञ्चभिः । हे ब्रह्म पूर्णब्रह्म
स्वरूप ! ब्रह्मज्जिति पाठेऽपि स एवार्थः । सम्भुजो नलोपस्यवेक
ल्लिपकत्वात् । यद्यपि सर्वव्याप्यत्वात् जानास्येव तदव्याभावाय
यतो नरलोकं विदुष्यतीति व्यतिरेकालङ्कारेण नरलोकसम-
शीलमित्यर्थः ॥ ४० ॥

भीमच्छुक्कदेवकृतलिङ्गान्तप्रहरीपः ।

इत्थं सर्वलोकेभ्यरेभ्यरेण सर्वशेन अर्चनपूर्वकं प्रभं कृत-
यता केवलं मयि कृपा कृतंति इष्टं अहं—दृष्टेति । ते तव
भक्तवत्सलस्य माया कृपादृष्ट्या अनुभूता कथम्भूता बहुशः
बहुभिः प्रकारैः दुरत्यया प्रतिकर्षमशक्या अतो हे विभो !
विश्वसृजो ब्रह्मणोपि मायागुणमयी वन्द्यनरज्जुष्यानीयास्या-
स्तीति तथा तस्य नियन्तुरित्यर्थः । मे मयि दासे यद्विधि-
वद्वचनं शक्तिभिर्मानादिभिः भूतेषु चराचरेषु चरतः साक्षात्
सर्वत्रभुः प्रभञ्च म अद्भुतम् नन्वित्थं ममस्ये कुतो न जानन्त्यत-
आह—वह्नेरिवच्छन्नरुच इति । वह्निर्यथा सूक्ष्मरूपः छन्नरुक्
भवति काष्ठादिषु वह्निं ननुपासक एव जानाति न सर्वो
जन इत्यर्थः । तथा छन्नरुचः छन्ना गुप्ता सर्वजनाविषया रुक्
प्रकाशो यस्य तस्य “नाहं प्रकाशः सर्वस्य” इति श्रीमुख-
वचनात् ॥ ३७ ॥

आस्ताम्नाचत् दुर्ज्ञेयत्वकार्यविश्वं तवामिमेतं च कोपि न
जानानीत्याह—तवेति विद्यमानस्य प्रतीयमानस्य वृष्ट्याभादे-
कार्यजातस्यात्मतया कारणत्वेन यत्प्रतीयते ननु स्वरूपतो
विश्वं कोपि जानाति तदिदं विश्वं स्वमायया स्वशक्त्या
सृजतो नियच्छत तवेहितं साधु वेदितुं कोर्हति न कोपी-
त्यर्थः । अतः स्वविलक्षणतात्मने जीवविलक्षणस्वरूपाय ते
केवलं नमः कर्तव्यं जीवनेति शेषः ॥ ३८ ॥

यक्ष्यति त्वां मखेन्द्रेण राजसूयेन पाण्डवः ।

(१) पारमेष्ठ्यकामो नृपतिस्तद्भवाननुमोदताम् ॥ ४१ ॥

तस्मिन् देवक्रतुवरे भवन्तं वै सुरादयः ।

विद्वक्षवः समेष्यन्ति राजानश्च यशस्विनः ॥ ४२ ॥

श्रवणात्कीर्तनाद्भ्यानात् पूयन्तेऽन्तेवसायिनः ।

तव ब्रह्ममयस्येश किमुतेक्षाऽभिमर्शिनः ॥ ४३ ॥

यस्यामलं दिवि यशः प्रथितं रसायां भूमौ च तं भुवनमङ्गलं दिग्वितानम् ।

मन्दाकिनीति दिवि भोगवतीति चाधो गङ्गेति चेह चरणाम्बु पुनाति विश्वम् ॥ ४४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अहस्यापि त्वद्यशश्श्रवणादिना मुक्तिर्भवतीति दर्शयन् स्वविलक्षणतामृत्यं प्रपञ्चयति—जीवस्येति । त्वां त्वदीहितं त्वत्कृतं विश्वञ्च अज्ञानतः जीवस्य शरीरतः पुनः पुनर्जन्म-बीजनया अनर्थवहात् विमोक्षणं मुक्तिर्द्वं स्वयशःप्रदीपकं यः प्राज्वालयत् प्रदीपितवान् तं त्वा त्वां प्रपद्ये ॥ ३६ ॥

यद्यपि सर्वशस्य पाण्डवानां चिकीर्षितं पृच्छामहे इति प्रश्नमपि कृपाद्योतकम् अथापि हे ब्रह्मन् ! परमात्मन् । नरलोक-विदम्बनं नरलोकांशुकारिणं त्वाम् आभावये नरलोकांशुकारित्वं सम्भावनया श्रावयिष्यामीत्यर्थः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

चन्द्रमा के साथ स्थित तारागण के समान श्रीकृष्ण-जीजी आदि कृष्णकी भाव्याओंको राज मार्ग में देख कर इन्द्रप्रस्थकी लीजन परस्पर में कहने लगीं कि श्रीपुरुषोत्तम भगवान् निज उदारहास युत लीलावलोकनकी कला मात्र में जिन के नेत्रों नित्य प्रति उत्सवका विस्तार करते हैं इसलिये श्रीकृष्णकी इन भाव्याओंने पूर्वजन्म में क्या पुण्य कर्म किया है ॥ ३७ ॥

जिस २ मार्ग में श्रीकृष्ण पधारते हैं तहां नष्टपाप धारे गन्ध पुष्प ताम्बूल आदि मङ्गलीक वस्तु हाथ में धिये पुरवासी तथा स्वर्णकार आदि शिल्प कारों में श्रेष्ठ २ पुरुष समीप में आय कर श्रीकृष्णकी पूजा करने भए ॥ ३८ ॥

संभ्रम युत और प्रीति कर के प्रफुल्लित नेत्र धारे राज महल निवासीजनों सत्कारको प्राप्त होकर श्रीकृष्णमहाराज राजा के भवन में प्रवेश करते भए ॥ ३९ ॥

कुन्तीमहाराणी भ्राता के पुत्र त्रिलोकी के ईश्वर श्रीकृष्णको देख कर प्रसन्न मन धारी होकर पर्यङ्क से उठ कर द्रौपदी सहित स्थित होकर श्रीकृष्णकी मिलती भई ॥ ४० ॥

(१) नृपतिः पारमेष्ठ्येषुः इति वीर० पाठः

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

नचात्रैवानुमोदन् कार्यं किन्तु तत्राऽगन्तव्यमित्याशयेनाऽऽह तस्मिन्निति ॥ ४२ ॥

तत्राऽऽगताश्च सर्वे त्वद्दर्शनादिना पूताः भविष्यन्तीत्याह-श्रवणादिति । अन्तेवसायिनः श्रवणा अपि ब्रह्ममयस्य ब्रह्म-घनमूर्तेः ईशा च अभिमर्शः स्पर्शनञ्च तौ विद्यते येषाम् ॥ ४३ ॥

कैमुत्यमनिशयेनाऽऽह—यस्येति । हे भुवनानां मङ्गलकूप ! दिवि पाताले भूमौ च प्रथितं यस्य यशो विश्वं पुनाति कथं प्रथितं दिग्वितानं दिग्मवनानां विनानवदलङ्करणं तथा चरणाम्बु च प्रथितं पुनाति कथं तत्प्रथितम् दिवि मन्दाकिनीति अधश्च भोगवतीति इह च भूमौ गङ्गेति तस्य तवागमनात्सर्वं मङ्गलं पवित्रञ्च भविष्यतीति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

स राजसूयाख्येन मखेन्द्रेण सर्वराजगणसर्वदेवगणवशी-कारितया मन्वानां श्रेष्ठेन पारमेष्ठ्यकामस्त्वद्यजनोक्तिपरम-सम्पत्तिकामो नृपतिस्त्वां यक्ष्यति मुहुर्मुहुर्गतं सेविष्यते सिष्येति इत्यर्थः । त्वां विना सर्वसम्पत्तेस्तत्तमा करोच, कत्वादिति भावः तदुक्तं प्रथमे—

“ किन्ते कामाः सुरस्यार्हा मुकुन्दमनसो द्विज ।
अधिजहः प्रियं राज्ञः क्षुधितस्य यथेतरः ॥ ” इति
तथा पारमेष्ठ्यशब्देन तदीयामैहिकमहासम्पत्तिमेवां नृप तद्-
नुभवसुखे तेषां तदेकचक्षुःमुक्त्वाऽन्यथा वृथात्वं वक्ष्यते च—

“ समायां मयकृप्तायां कापि धर्मसुतो धिराह ।
वृत्तानुजैर्वैश्वभुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा ॥
मासीनः काञ्चने साधादासने मध्वानिब ।
पारमेष्ठ्यश्रिया जुष्टः स्तूयमानश्च वन्दिभिः ॥ ”
इति ॥ ४१ ॥

यशस्विनः साधव इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

पूयन्ते जात्यादिदोषात् अन्यतः । यज्ञा ईक्षया द्वारा अभि-
मर्शः स्पर्शोऽनुभवः तच्छालिनो द्रष्टार इत्यर्थः ॥ ४३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तदेवं भवणादिमात्रस्य माहात्म्यमुक्त्वा यशःभवणादे-
र्वैशिष्ट्यं दर्शयति—यस्येति । यस्य ते तव यशः न विद्यते
भक्त्यादिकैर्तुष्वपि मलं यस्मात्तादृशं तथा भुवनमङ्गलं यद्विशां
वितानं सर्वोपरि शोभाकरत्वात्तादृशं तथा भुवनमङ्गलं
यद्विशां वितानं सर्वोपरि शोभाकरत्वात्तादृशं प्रथितं विख्यात-
मेव तच्च परमपुण्यप्रमकसत्स्यातिरूपत्वाद्युक्तमेवेति भावः ।
अहो तव चरणाब्जं तत्रतत्र मन्दाकिनीत्यादिनामभिः प्रसिद्धं
ननु विश्वं पुनाति तत्तु पादाम्बुनो दूरतः परिवर्जनीयत्वेना-
ऽन्यत्र प्रसिद्धं परमाश्चर्यमिति भावः ॥ ४४ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अन्तेवसायिनश्चण्डालाः ईक्षामिमर्शिनः चक्षुषा पश्यन्तः
॥ ४३—४४ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

किं तदित्यत्र आह—यस्येतीति । पाण्डवो युधिष्ठिरः राजसूया-
भ्येन मल्लभेष्टेन स्वामाराधयिष्यति तत्तदभिप्रेतं भवाननुमो-
दतां स्वया निर्वर्त्यतामित्यर्थः । अतस्तत्रगम्यताम् इति—
भावः ॥ ४१ ॥

तद्वयाजं शिशुपालादिवधोपि भविष्यतीत्यभिप्रेत्याह—दिद-
म्भव इति । यशस्विनः प्रसिद्धाः राजानश्चैद्यादयो दिदृक्षुः राज-
सूयमिति शेषः । समेप्यन्त्यागमिष्यान्ति ॥ ४२ ॥

ततः किमत आह—भवणादिनि । अन्तेवसायिनश्चण्डालाद-
योपि साक्षात्परब्रह्मभूतस्य तव नामभवणादिभिरपि काम-
क्रोधमयादिकृतैः पूयन्ते किमुत अक्ष्णा अभिमृशन्ति विषयीकुर्वन्तीति
तथा ते शिशुपालादयः पूयन्ते इति किमु वक्तव्यं त्वां पश्यन्तो
इदानीं मुक्ता भवन्तीति भावः ॥ ४३ ॥

कैमुत्यनयेन भङ्गयन्तरेणाऽऽह—यस्येति । हे भुवनानां मङ्गल-
रूप ! दिवि पाताले भूमौ च प्रथितं प्रख्यातं यस्य तव यशो विश्वं
पुनाति कथं प्रथितम् ? दिग्वितानं दिशां वितानमुलोचः तद्वदल-
ङ्करणं तथा चरणाब्जं प्रथितं दिवि मन्दाकिनीत्यधः पाताले
भागवतीति इह लोके गङ्गेति च ॥ ४४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

प्रारम्भेष्टेन उत्तमकल्पेन ब्रह्मपदप्राप्तिहेतुना वा ॥ ४१—४२ ॥

अन्त्येष्टसायिनः, अन्त्यजातयोपि ईक्षा दर्शनमभिमर्शनं
स्पर्शनादिलक्षणैषाम् इतीक्षामिमर्शिनः ॥ ४३ ॥

उक्तमेव स्फोरयति—यस्येति । हे अमवयशः मङ्गल-
कीर्त्तन ! यस्य तवाथ कल्याणमत एवामलं निर्दोषं यशः विश्वं
पुनाति ननु मितत्वे यशसो विश्वपुनानत्वं कथमित्यत्र उक्तं
विधीत्यादि । घटान्तरदीपवत् अस्पृष्टस्यापि कथमित्यत्र उक्तं
दिशां वितानमिति दिशामन्तेषु विशेषणं ताना विस्तारो

॥ १४६ ॥

यस्य तत्तथा तथापि न चोरवदित्याह—प्रथितमिति । अष्ट
जन्मप्रभृति भामत्पादलक्षणास्पदं गता तव पादरजोवहोर्मि-
मन्दाकिनी च विश्वं पुनाति अतस्तव माहात्म्यं किं वक्ष्यामी-
त्यतो नमो नम इत्युपरमातीति वाक्यार्थः ॥ ४४—४७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

यस्येति त्याम् ॥ ४१ ॥

अस्यानन्तरं दृश्यराजसूयस्य चात्र फलविशेषं कादिरयूपा-
ध्यायेन भगवत्सम्बन्धादेव ज्ञेयः । तस्मिन् क्रतुवरे इति ते क्रतु-
वरे ये दिदृक्षुः सुगदयो राजानश्च ते तत्र गमनमन्या त्वत्
कृपया भवन्तमपि समेप्यन्तीत्यवश्यमेव गन्तव्यमित्यर्थः ॥ ४२—४७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसम्बन्धः ।

भवणादित्यादि । तव कीदृशस्य ब्रह्ममयस्य ब्रह्मपरमह-
न्मयस्य ॥ ४३—४७ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तदेवाह—यस्येतीति । त्रिधा हि यद्वक्तुं फलार्थं
धिर्भौतिकी शुद्ध्यर्थं आत्मिकी भगवदर्थं अधिदैविकीति “यज्ञेन
यज्ञमयजन्त” इति श्रुत्या सैव निरूपिता तत्र प्रतिबन्धकनिवृत्तिः
भगवतैव कर्त्तव्या इत्यान्तराभावात् इत्यभिप्रेत्याह—त्वां यस्य-
तीति । “यज्ञो वै मल्लः” इति श्रुतेः । आधिदैविक एव यज्ञो
मल्लो भवति प्रकरणवशात् क्षत्रियस्य राजसूयादयः यज्ञः
श्रेष्ठो नास्ति उपरतानां क्षत्रियाणां ब्राह्मणानामेव दीर्घसत्र-
स्वधिकारात् महति च बहवो विघ्नाः पाण्डव इति पाण्डु-
वाक्यात् अत्रावश्यं कर्त्तव्यत्वं भगवान् सर्वभावेन लब्धः
प्राणिना तदा यदा कदाचित्तादृशी सेवा नियतकालसाधन-
सम्पत्ती भवति सा सम्पत्तिः परमेष्ठिन इति नाम्यस्य इति
पारमैष्टिककामः अतस्तथा सेवायामनधिकारमाह—नृपतिरिति
तत्रेज्यानुमतिः प्रयोजिका तदभावे दोषाभावात् देवतानः
फलमिति पक्षे न फलं कर्मणः फलमित्यपि पक्षे देवताप्रीतिः
साधनत्वेन भिद्येति तदभावेन फलं “तुप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया
पशुभिस्तर्पयति” इति श्रुतेः अतः प्रजया पूज्यानुमोदनमावश्यक-
मिति मयाननुमोदताम् इदमनुमोदनं समापे स्त्विता पूजा-
पूज्ययोः देशान्यत्वासम्भवात् अनेनैव यशः स्वर्गहेतुभूतम् अन्तः-
करणशुद्धिश्च भविष्यतः ॥ ४१ ॥

अन एकैनेव त्रैविध्यमपि संन्यतीति अभिप्रायेणाह
तस्मिन् देव इति द्वाभ्याम् । कीर्त्तिलोकद्वये राजभिर्देवैश्च
भवति तत्र यद्यपि भगवाभावात् यागार्थं देवानामनागमनेपि
त्वां दिदृक्षुः समेप्यन्ति राजानश्च स्पर्शिनोपि कौतुकार्थ-
मागमने तु न यश इति देवेति सम्बोधनं क्रतुवरे यथा
महोत्सवे देवदर्शनं महोत्सवकर्तुं यशस्करं भवति यशस्विन
इति तेषामपि यशोऽत्र मिलितं भवतीत्युक्तं भवति आदिशब्देन
सिद्धादयोपि ॥ ४२ ॥

श्रीशुक उवाच ।

तत्र तेष्वामपक्षेऽवगुण(ह)सु विजिगीषया ।

वाचःपेशैः स्मयन् भृत्यमुद्धतं प्राह केशवः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्भलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

प्रसङ्गादेव शुद्धिमप्याह—भ्रवणादिति । प्रमाणं कीर्तनस्मरणान्येवोक्तानि ध्यानमेकाग्रतया स्मरणम् एवं भक्ता एव कर्मत्यागादिभिः तथात्वमापन्नाः पूर्ववासनया भ्रवणादिना तद्दोषं परिहरन्ति केचित् अन्यथाप्यन्तेवसायिनां भ्रवणादिसम्बन्धं तादृशजन्मसम्पादकदोषनाशक इति विमर्शः तत्रेति सम्प्रत्यर्थं युष्मच्छब्दप्रयोगः प्राकृतबुद्ध्या भ्रवणादौ मर्यादा भक्तानां मते प्रमेयबलाभावात् न फलम् अन्यथा सर्वेषामेव नाम्नां भगवद्वाचकत्वात् कस्यापि बन्धो न स्यात् तत आह' ब्रह्ममयस्येति । ब्रह्मप्रचुरस्य परमानन्दमूर्तेः सच्चिद्रूपप्राचुर्यात् सर्ववैदमयस्य वा ईशति शुद्धौ सामर्थ्यम् ईक्षाभिमतं प्रमेयबलं साक्षात्कारसम्बन्धो हि फलरूपादिति तत्सिद्धौ साधनसिद्धिर्नान्तरीयकेति कैमुतिकन्यायेनाह—किमुतेति । अन्तेवसा ये व्यावृत्त्यर्थमीक्षाभिर्मर्षणयोः सह प्रयोगः ॥ ४३ ॥

भगवद्दर्शनादेः शोधकत्वं कैमुतिकन्यायेन वक्तुं चरणोदकस्य माहात्म्यमाह—यस्यामलमिति । भगवतः कीर्तिद्वयं तीर्थरूपं चरणद्वयाभिर्गतं भक्तानां हितार्थं तत्रैकममलं यशः दिवि रसायां भूमौ च प्रथितं सर्वाणि कर्माणि दोषसहितानीति सर्वारम्भा हि दांषेणति वाक्यादधगत्याह अमलमिति सन्नियोगशिष्टदोषरहितगुणत्वाद्भगवतः अतो भगवान् सर्वभूवनेषु मङ्गलरूपः भुवनमङ्गलत्वाद्वा तत्रत्यानां यशोगानं लोकत्रयेऽपि प्रान्तभावेषु तद्भावाभावात्क्याह—दिविगतानमिति । दिशामाच्छादकं द्वितीयमाह—मन्दाकिनीति । दिवि मन्दाकिनीं अधो भोगवती पृथिव्यां गङ्गेति चरणाम्बु कमण्डलुसम्भूतं विश्वं पुनाति ॥ ४४ ॥

श्रीमद्भिक्षनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्षदर्शिनी ।

॥ ४१ ॥

न केवलमनुमेदनेवात्र स्थित्वा कार्यं किन्तु तत्र गन्तव्यमेवेत्याह—तस्मिन्प्रति ॥ ४२ ॥

ननु तेषां महिदक्षायां किं प्रयोजनं तत्राह—भ्रवणादिति । ब्रह्ममयस्य ब्रह्मघनमूर्तेरिति श्रीस्वामिचरणाः ॥ ४३ ॥

तेषां महिदक्षैश्च किं कारणा तत्राह । यस्य तव अमल यशः दिवि रसायां भूमौ च प्रथितं दिग्वितानं विगमनानां वितानवदलङ्घरणं सत् त्रिदशं पुनात्यतः पूतान्तःकरणत्वादेव तेषां तद्दिदक्षा अभूदिति भावः । यद्वा । यस्य यशश्चरणाम्बुच त्रिजगत्पावनं स साक्षदेव त्वं तेन राक्षा निमज्जितोऽसि यद्ये तत्र पावनवस्तूनामपेक्षणीयत्वादिति भावः ॥ ४४ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पारमेष्ठ्यकामः परमेष्ठिनस्तव यो भाविस्तत्प्राप्तिकाम इत्यर्थः । यतस्त्वां यक्ष्यति “यान्ति मयार्जिनोऽपि माम्” इति वचनात् ॥ ४१ ॥

भगवंतं तस्मिन् क्रतुभेदे प्राप्तिमिति शेषः । तत्र त्वया गन्तव्यमिति भावः ॥ ४२ ॥

ब्रह्ममयस्य त्वन्मयस्य जनस्य भ्रवणादिना भूतेष्वसायिनः अपि पूयन्ते साक्षात्तवेव ईक्षाभिमांशिनः दर्शनस्पर्शनवन्तः सुरादयः पूयन्ते इति किमुत वक्तव्यम् ॥ ४३ ॥

हे भुवनमङ्गल ! यस्य तव दिग्वितानं दिशां सन्तापहरं शान्तिकरं च दिवि पाताले भूमौ च प्रथितं यशः विश्वं पुनाति तथा दिवि मन्दाकिनीति अधश्च भोगवतीति इह भूमौ च गङ्गाति प्रथितं चरणाम्बु विश्वं पुनाति तत्रागतौ अहो तत्रत्यं नां भाग्यमित्याशयः ॥ ४४ ॥

भाषा टीका ।

अति आनन्द से संभ्रम युत और आदरयुत राजाशुषिष्ठिर देव देव ब्रह्मादिकन के ईश्वर श्रीकृष्णका गृह में लाय कर उनकी पूजा में क्रमको भूल गया कि किस प्रकार पूजा करे ॥ ४१ ॥

हे राजन् ! श्रीकृष्णभगवान् पिताकी भगिनी कुन्तीका तथा ब्राह्मणादि पूज्य स्त्रीयोंका अभिवादन करते भय और द्रौपदीने तथा सुभद्रा वदनिने स्वयं श्रीकृष्णका अभिवादन किया ॥ ४२ ॥

हे भुवनमङ्गल ! जिस आपका निर्मल यश चाँदनी के तुल्य होकर सब दिशान में व्याप्त हो रहा है इसी हेतु से स्वर्ग में पाताल में भूमि में विख्यात होकर वह कदा विश्वको पवित्र करता है तैसेहि आपको चरणारविर्भका प्रक्षालन रूप जल स्वर्ग में मन्दाकिनी नाम से पाताल में भोगवती इस नाम से और भूलोक में गङ्गा इस नाम से विख्यात होकर विश्वको पवित्र करता है फिर आप के साक्षान् दर्शन स्पर्शन आदि से पवित्र होने में क्या संदेह है ॥ ४३—४४ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

तत्रैव नारदोक्तं तेषु वर्तमानेष्वाम्नीयपक्षेषु वादेषु जरासम्भस्य विजिगीषया अयुक्तत्वमभ्यमानेषु वाचःपेशैः पेशलवाग्विरित्यर्थः ॥ ४५ ॥

श्रीमद्भागवतवाच ।

त्वं हि नः परमं चक्षुः सुहृन्मन्त्रार्थतत्त्ववित् ।

तथाऽत्र ब्रह्मनुष्ठेयं श्रद्धामः करवाम तत् ॥ ४६ ॥

इत्युपामन्त्रितो भर्ता सर्वज्ञेनापि मुग्धवत् ।

निवेशं शिरसाऽऽधाय उद्धवः प्रत्यभाषत ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धे भगवत्याने

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

चक्षुः हेतुः मन्त्रार्थानां मन्त्रसाध्यानां तत्त्ववित्परिष्कार-
वेदिता ॥ ४६—४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिकायाम्

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीमद्गीर्वाणस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अगृह्यत्सु मौनमालम्बमानेष्वित्यर्थः । पाठोऽयमसम्बन्धरेव
सप्ततितमोऽध्यायः चेति कथितम् । भूत्यमिति स्वभक्तस्य तस्य
माहात्म्याविस्तारणार्थमिति भावः । यतः केशवः गोकुलसुखार्थं
केशिहन्ता । तत्रत्यजनप्रिये तस्मिन् श्रीमदुद्धवेपि स्नेहाविशेष-
वानिति भावः । अत एव पाचःपेशैः प्रकर्षेणाह—यत उद्धवं
सर्वेषामुत्सवकूपमिति भावः । सत्यम् उद्धवश्चेदामिमांशविशेषेण
स्यमानः ॥ ४५ ॥

• त्वं हि त्वमेव नोऽस्माकं यादवानां चक्षुः हेतुः सुहृन्मि-
त्रपाधिकहितकारी मन्त्रार्थतत्त्ववित् इति च परममिति प्रसिद्धं
चक्षुः सकाशात् आधिक्यमुक्तं मन्त्रेण भाविदूरस्थादिप्रदर्श-
नात् अथ कृतो हेतोः अत्रास्मिन् कृत्यद्वयं यदादावनुष्ठेयं
तद्वृद्धि न च चक्षुः तदेते न गृहीष्यन्तीत्याह तदेव भूधमः
भूधया गृहीतः गृहीष्यामः करवाम करिष्यामश्चेति अये
भक्तवत्सल्यभरेण प्रोत्साहनविशेषः ॥ ४६ ॥

उपामन्त्रितः ज्ञेयः प्रार्थनावदादिष्टः भर्तेति तदादेश-
स्यावश्यपालयता सूचिता अत एव भक्त्या स्वशिरसा तस्य
निवेशमाधाय शिरोरुद्धाञ्जितयाऽऽ इत्येत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्गीर्वाणस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

अगृह्यत्सु जिगीषया स्थानवेद्यया मन्त्रेषु राजसूयममनसरेव
स्वेदने कुर्वत्सु ॥ ४५—४७ ॥

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीये

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीमद्गीर्वाणस्वामिकृतभागवतचम्पूचम्पिका ।

तत्रेति । इत्थं भुक्तराजहृत्तातयुधिष्ठिरवृत्तांतेषु समीक्ष्येषु
आत्मपक्षेषु यदुक्तं जिगीषया प्रगृह्यत्सु मगधजिगीषासुत्पादयितुं
प्रगृह्यत्सु तावन्मागधं प्रत्येव गन्तव्यम् इत्येवं वदत्सु सत्सु
वाचःपेशैः सुदुवचोभिरुद्धवं प्राह ॥ ४५ ॥

तदेवाह—त्वंहीति । हि यस्मात्त्वं नोऽस्माकं चक्षुस्तत्स्थानीय
इत्यर्थः । सुहृत् मन्त्रार्थानामालोचनसाध्यानामर्थानां तत्त्वं यावात्तत्त्वं
वेत्सीति तथा चातोऽधुना यदनुष्ठेयं कर्तव्यं तत्तद्वृद्धि तद्वत्तदुपादिष्टं
कर्तव्यमर्थं भूधमः विभक्तिसमः करवाम च ॥ ४६ ॥

इतीति । इत्थं सर्वज्ञेनापि भर्ता भगवता मुग्धवद्वेनेव
उपामन्त्रितः मन्त्रार्थं प्रसिद्धितः उद्धवः सम्पदेशमात्रं शिरसा
आधाय ऊद्धा प्रत्यभाषत प्रत्युत्तरं वृद्धौ इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमद्गीर्वाणस्वामिकृतभागवतचम्पूचम्पिकायाम्
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीमद्विजयभक्तजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्विजयभक्तजतीर्थकृतपदरत्नावल्याम्

सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

(श्रीविजयभक्तजतीर्थरीत्या अस्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥)

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भे
सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

श्रीमद्ब्रह्माचार्यकृतसुबोधनी ।

एवमुभयोर्दूतनारदयोः स्वस्वार्थप्रार्थनायां यज्ज्ञानं तदाह—
तत्र तेष्विति । तत्र प्रसङ्गे अन्यतरदेशगमने तेषु तत्रत्येषु
सहायभूतेषु विजिगीषया गृणत्सु सत्सु जरासन्धस्यार्थमेव
गन्तव्यमिति लौकिकबुद्धेः प्राधान्यात् नारददेहाकरणे सति
उभयसमाधानार्थं स्वस्य मध्यस्वत्वात् उभयमतामिदम् उद्धृतं
ब्रह्मशिवयोरपि नियन्ता सुखदाता च वचनोक्तमेः प्राह—
स्वयेन तमपि मोहयन् वाक्प्राप्त्यात् सादरं शृणुयात् अन्यथा
सर्वेश्वरत्वं जानातीति न शृणुयादपि नारदहिताकरणे ब्रह्म-
पक्षहानिः जरासन्धस्येव महादेवपक्षनाश इति । यत्कार्यमेव
गमनमायाति अतोऽङ्गप्रधानयोर्विरोधे क्रीडा सुखदानं भवतीति
तदभिप्रेत्य उद्धृतं सर्वसम्मतं बोधयामास ॥ ४५ ॥

भगवद्वाक्यमाह—त्वं हि न इति । सर्वज्ञस्य स्वत एव
ज्ञात्वा करणमुचितं न त्वसर्वज्ञस्य वाक्यात् व्यामोहकत्वं
वा स्यात् अतस्तत्परिहारार्थमुद्धृतं स्थावयवत्वेन निरूपयति
त्वज्ज्योतिरिति । आधिदैविकं परमानन्दरूपं चक्षुष्यक्षुर्वा तस्यै-
वायमवतार इति लोकोक्तिश्च मन्त्री ज्ञानज्योतिरिति अतो न
इति बहुवचनं केवलं शास्त्रपरतां वारयितुमाह—सुहृदिति ।
पर्यवसानज्ञानमाह—मन्त्रार्थस्य फलस्य तत्त्वं पर्यवसानं
वेत्तीति अथ अनः कारणादप्यर्थे अनुष्ठेयं ब्रूहि उभये वयं
अहम्भः तदेव च करवामः अन्यतरस्याप्यभ्याकरणाभावश्च
वारयति ॥ ४६ ॥

उद्धृतो महामन्त्री तदाक्यममोघं मत्वा उत्तरकथनार्थ-
मुद्युक्त इत्याह—इत्युपामिश्रित इति । उद्धृतो हि न युद्धापु-
दिश्यते ज्ञानांशत्वात् यदि ज्ञानेपि न विनियुज्येत नस्य
भरणं व्यर्थं स्यात् एतत्सूचयति भवति दोषं निवारयति
सर्वज्ञेनापीति निश्चिन्नाशां प्रति शिरसा अभाषते अङ्गीकृत-
वान् उत्तरं विचार्य वक्ष्यामीति उक्तवानित्यर्थः ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
एकविंशोऽध्यायविवरणम् ॥ २१ ॥ ७० ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकृतवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

तत्र सभायां तेषु यादवेषु आत्मीयपक्षेषु जरासन्धस्य जिगीषया
हेतुना मुनेस्तद्वचः अगृणत्सु अमन्यमानेषु सत्सु वाचः वचनस्य
पैयैरवयवैः स्वाभिप्रेतैरर्थैरुद्धवद्वाचोपितैः स्मयमानः उद्धृतं
प्राहृनि तस्यैव मन्त्रणमिदं तोत्कर्षस्यापनार्थमिति भावः
॥ ४५-४७ ॥

इति सारार्थदर्शिन्याम् हर्षिण्याम् अरुच्येतुसाम् ।

दशमं सप्ततितमः सङ्कतः सङ्कतस्सताम् ॥ ७० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आत्मपक्षेषु यादवेषु जरासन्धस्य विजिगीषया अगृह्यत्सु
मुनिवाक्यममन्यमानेषु वाचःपेक्षैःपेक्षालवाग्भिर्द्वयमाह ॥ ४५ ॥
चक्षुःकार्या कार्यद्रष्टा ॥ ४६-४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

सप्ततितमोऽध्यायार्णप्रकाशः ॥ ७० ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

श्रीशुकदेवजी बोले कि उस सभा में युधिष्ठिर के
वृत्तान्तको श्रवण करने वारे यादव लोगों ने जरासन्ध के
जीतनेकी इच्छा कर के नारदजी के कहने से श्रीकृष्ण के
हस्तिनापुर गमनको जब स्वीकार नहि किया तब श्रीकृष्ण
भगवान् मन्दहास करत मधुर वाणीयो से निज दास उद्ध-
वजी के प्रति बोले ॥ ४५ ॥

हे उद्धव नेत्र के समान सब वस्तुका प्रकाश करने
वारे आप हमारे ही और परम सुहृद् तथा आलोकना
और उस के फल के तत्त्वको जानने वारे आपही इस
वास्ते इस विषय में जो कुछ कर्तव्य है उसको आप
कहियेगा आप के वचन में हमको विश्वास है और हम
उसी के करने वारे हैं ॥ ४६ ॥

सर्वश हाजरभी इस प्रकार अवशत् स्वामीने जब उद्ध-
वजीको पूछा तब श्रीकृष्णकी आशाको मस्तक से धारण
करके उद्धवजी बोले ॥ ४७ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धे सत्तरके अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ७० ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

इत्युदीरितमाकर्ण्य देवर्षेरुद्धवोऽब्रवीत् ।
सभ्यानां मतमाज्ञाय कृष्णस्य च महामतिः ॥ १ ॥

उद्धव उवाच ।

यदुक्तमृषिणा देव साचिव्यं यक्ष्यतस्त्वया ।
कार्यं पैतृष्वस्त्रेयस्य रक्षा च शरणैषिणाम् ॥ २ ॥
यष्टव्यं राजसूयेन दिक्षक्कजयिना विभो ।
●(पूर्वं गन्तव्यमस्माभिरिन्द्रप्रस्थमितः प्रभो ।
तत्रैव तदनुज्ञातस्तदर्थं जहि मागधम् ॥ ० ॥)
अतो जरासुतजय उभयार्थो मतो मम ॥ ३ ॥
अस्माकञ्च महानर्थो ह्येतेनैव भविष्यति ।
यशश्च तव गोविन्द राज्ञो बद्धान् विमुञ्चतः ॥ ४ ॥
स वै दुर्विपहो राजा नागायुतसंभो बले ।
बलिनामपि चान्येषां भीमं समबलं विना ॥ ५ ॥
द्वैरथे संतु जेतव्यो मा शताक्षौहिणीयुतः ।
ब्रह्मण्योऽभ्यर्थितो विप्रैर्न प्रत्याख्याति कर्हिचित् ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

अथैकसप्ततितम उद्धवस्य तु मन्त्रतः ।

इन्द्रप्रस्थं गते कृष्णे पार्थानां परमोत्सवः ॥

राजसूयमिषं कृत्वा भीमयुयौधनादिषु ।

कलिमुत्पाद्य तद्वारा भूभारमहरत्प्रभुः ॥

देवर्षेर्मते राजसूयगन्धनम् सभ्यानां मतं राजरक्षा कृष्णस्य
तुभ्यम् ॥ १ ॥

यक्ष्यतो यार्ग करिष्यतः पैतृष्वस्त्रेयस्य पैतृष्वसुः पुत्रस्य
साचिव्यं साहाय्यं तच्च कार्यं तथा शरणार्थिनां राज्ञां रक्षा
च कार्या ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं राजसूयार्थं गन्तव्यं ततो राजरक्षा कर्तव्येत्याह-
यष्टव्यमित्यष्टभिः । अतो दिविजयहेतोः उभयार्थो राजसूयार्थः
शरणगतैरक्षर्यैश्च ॥ ३-४ ॥

अत्युत्सुकतया सद्य एव जरासन्धं हन्तुमिच्छतो यादवा-
नालक्ष्याऽऽह— सवा इति । अन्येषां ततो बलिनामपि यद्यपि
समबल एव भीमस्तथापि तं विना भीमादेव तस्य मृत्यु-
र्विहित इति भावः ॥ ५ ॥

ननु, स्वबलं साम्येऽपि सेनाबलं तस्याधिकमिति चेदत
ग्राह- द्वैरथ इति । इन्द्रयुजे शतेनाक्षौहिणीभिर्युतो मागधो मा
न जेतव्य इत्यर्थः । नन्वसौ स्वसैन्यमेव युद्धाय नियुज्जीत
कुतस्तेन द्वैरथमिति तत्राह ब्रह्मण्य इति । न प्रत्याख्याति न
निराकरोति ॥ ६ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवोषिणी ।

इत्येतद्गद्यत उदीरितमाकर्ण्य देवर्ष्यादीनाञ्च मतम् आ

श्रीमद्भाष्यगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

सम्यक् ज्ञात्वा महामतिः सर्वेषामेव मत्तरक्षया प्रहर्षात् देव-
र्ष्यादीनां यथोत्तरं स्वीयत्वे भेद्यम् ॥ १ ॥

साधिव्यं यदुक्तं तत्कार्यं तत्र हेतुः यद्यतः पैतृवसेय-
स्येति तच्च तव योग्यत्वमेवेत्याह-देव हे विद्योतमानेभ्यः । हे
विचित्रक्रीडापरेति वा ऋषिणेति तत्रादावुचिवाक्यं परिपाक्य-
मिति भावः ॥ २ ॥

नन्वेवमपि राजभिः प्रथमनिमग्नणासेषां मरणसङ्घटापाताच्च
तद्रक्षणार्थमेव प्रथमं गन्तुमुचितं यद्वक्तव्यं तु पश्चादपि
स्यात् तत्राह-यद्व्यमिति । दिक्चक्रजयिनेषु सता राज्ञा
यद्वा दिक्चक्रजयोऽस्ति यस्मिन् राजसूये तेन अतो
जरासुतस्य राजसूयविकीर्णद्वारेव यो जयः स उभयत्राप्यर्थो
मतः ननु दुर्घटस्तद्वारा तज्जयः तत्राह विभो हे प्रभो स्वप्न-
भावात्सुघट एवेति भावः । जरासुतेति सम्प्रित्थानविदारण-
स्मरणञ्च सूचितम् अतः प्रथमं राजसूयार्थमेव गन्तव्यमिति
भावः ॥ ३ ॥

न केवलमुभय एवार्थः अपित्वस्माकं च यादवानामेतेन
तज्जयेनैव बलवद्विधेयवधरूपो महानेवार्थो भविष्यति तत्र तच्च
राजः कर्मभूतात् बन्धात्सकाशाद्विमुञ्जतस्तव यशस्तद्व्य-
स्माकं महानेवार्थ इति वदन् यादवानपि सर्वान् दृष्ट्वा स-
मन्त्रपक्षपातिनः करोति स्म बन्धान् विमुञ्जत इति पाठः
कश्चित् । हे गोविन्देति भगवत्तात्प्रकटनार्थं पृथिव्यामवतीर्णस्य
तवैतद्युज्यत एवेति भावः ॥ ४ ॥

पाण्डवेष्वपि केन कथं जरासुतो जेतव्य इत्यपेक्षायामाह
न इति त्रिभिः । वै प्रसिद्धौ बले तावन्नागायुतसमः तादृश-
बलिनामप्यन्येषां दुर्विषहः असह्यविक्रमः राजेति महासेन्य-
सम्पत्तिश्च सूचिता ॥ ५ ॥

द्वैरथ इत्यङ्कम् । तु एव द्वैरथे स एवैको जेतव्यः शताक्षौहिणी-
युतस्तु नार्हः स्वपक्षे तस्य राजदुग्धघातनात् राजसूयसम्पत्ति-
नाशात् ॥ ६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥ १-६ ॥

श्रीमद्भीमराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रवामिका ।

अनात्मपक्षवर्जबगवदभिप्रायानभिष्टः प्राह-किन्तु तदभिप्रायं
जानन्नेव प्रत्यभाषतेत्याह-इतीति । तावत्सङ्घानां मते जरा-
सन्धजयार्थमेव गन्तव्यमित्येवंविधमभिमतं ज्ञात्वा ततः
कृष्णस्य मते राजसूययाजनार्थमेव गन्तव्यमित्येवं मते ज्ञात्वा
प्राह, तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि-महती भेष्टा सूम्ना मतिः
यस्य सः ॥ १ ॥

उक्तिमेवाह दशभिः-यदिति । ऋषिणा नारदेन यदुक्तं यागं
करिष्यतः पैतृवस्सेयस्य पैतृवस्य पुत्रस्य साधिव्यं साहाय्यं
कर्तव्यमिति तदपि कार्यं कर्तव्यमेव तथा शरणार्थिनां राज्ञां च
रक्षा च कर्तव्या ॥ २ ॥

तत्र तावद्वाजसूयार्थं गन्तव्यं ततो राजरक्षा च कर्त-
व्येत्याह-यद्व्यमित्याद्युक्तिः । विशम्भकजयिना वराभूतेन यस्य-
माणेन चेत्यस्य सङ्ग्रहः तेन युधिष्ठिरेण कर्माः राजसूयं
यद्व्यं तावत्सत्साधिव्यमेव कार्यमिति भावः । विशम्भ-जयि-
नेत्यनेन राजसूयस्य दिग्विजयपूर्वकत्वं तद्वशाद्यमेव राजरक्षा
च कृता भवतीत्युभयमभिप्रेतम्-

पूर्वं प्रथममस्माभिः इतः द्वारकातः-इन्द्रप्रस्थं प्रति गन्तव्यम् ।
विशम्भ जयिनेत्यनेन अभिप्रेतं विशदयति-तत्रैवेति । तत्रैन्द्र-
प्रस्थं युधिष्ठिरेणानुज्ञात एव तदर्थं युधिष्ठिरप्रयोजनाय मार्गं
जहि घातय ॥ ० ॥

ततो दिग्विजयहेतोः जरासुतजयः उभयार्थः राजसूयार्थः यः
शरणागगतस्त्वार्थश्चेति मया मतः बुद्धः ॥ ३ ॥

अनेन राजसूयार्थगमनेनैव महामन्त्रवोपसिष्यधियवितोऽर्थो
भविष्यति हे गोविन्द ! राज्ञो नृपान् बन्धाद्विमुञ्जतः मोक्षयतः तव
यशश्च भविष्यति ॥ ४ ॥

अस्तुसुकृतया प्रथममेव जरासन्धेन सह युयुत्सुं यदूनाल-
स्याह-सवाहति । सवै जरासुतः गजानामयुतेन तुल्यं बलं यस्य
सः उग्रं बलं यस्य तं भीमं विना अन्येषां सर्वेषामपि बलिनां
तुल्येनापि सोढुमशक्यः भीमादेव तस्य मृत्युर्विहित इति
भावः ॥ ५ ॥

किञ्च द्वैरथेन इन्द्रयुजेनैव स तु जेतव्यः न तथाक्षौहि-
णीनां शतैरपि नन्वपरिमितसैन्यपरिवृतेन सह भीमस्य कथं
इन्द्रयुजं भविष्यतीत्यत आह-ब्रह्मण्य इति । सत्त्वित्यनुपपद्यते
स जरासन्धः ब्रह्मण्यः अतो विप्रेर्याचितो न प्रत्याक्षयति ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एकान्तभक्तानां भक्त्यतिशयजननाय हर्षेर्बन्धुकृत्याचरण
लक्षणमाहात्म्यं कथयति-तत्रादौ कृष्णकटाक्षसूचिततत्कार्यं
विशेष उद्धवः स्वां नीतिं वक्ति, इतीति ॥ १ ॥

तत्रवाननुमोदतामिति देवर्षिणा यदुक्तं तस्यायमभिप्राय
हे देव ! त्वया यस्यतः यागं करिष्यतः पैतृवसेयस्य युधि-
ष्ठिरस्य साधिव्यं साहाय्यं कार्यं कर्तव्यमिति किञ्च शर-
णे विना राज्ञां रक्षा च कार्या ॥ २ ॥

कार्यद्वयभाधनोपायं वक्ति-यद्व्यमिति । तेन राज्ञा राज-
सूयेन यशेन यद्व्यं न ऋष्यादिनेषु यागमात्रेण तथापीतं
कृत्येन भाष्यमित्याह-विकृत्वकेति । विकृष्टमण्डलं जितघतं
तत्रामृत्वा जरासन्धः कर्तुं न ददातीति यदतो जरासुतवध
उभयेवामर्थः प्रयोजनम् ॥ ३ ॥

युधिष्ठिरकार्यं सिद्धवत्कृत्वा स्वकार्यमभिप्रेतमिति-भक्त्यर्थमिति
एतेन जरासन्धवधेन विमुक्तयतः विमोक्षयतः ॥ ४ ॥

दुर्बलैर्दुर्विषहोऽस्तु बलिनां सुविषह इत्यत उक्तं बलिनां
मिति-तदीदं दुःखसाध्यं नेत्याह-भीमसेनेति ॥ ५ ॥

द्वैरथे इन्द्रयुजे तत्रोपायमाह-ब्रह्मण्य इति ॥ ६ ॥

भीमजीवगोस्वामीकृतकमसम्बन्धः ।

॥ ६-७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

भीमद्वलभाचार्यकृतसुयोधिनी ।

ह्यभिधे धर्मरक्षार्थं धर्मस्वानगतिर्हरेः ।

सर्वस्वमतिरुक्तस्य शोभा युक्ता निरूप्यते ॥

एकाकृतिर्हरेरत्र बहुकार्यनिरूपिका ।

निर्धार्यते सर्वसुखा धर्मे सर्वाधिकारिणी ॥

पूर्वाध्यायान्ते भगवद्वाक्यं शिरसा स्वीकृतं ततो भगव-
दिच्छानुसारेणैव कथनं मन्त्रित्वं व्याहृत्येतेति पूर्वापरानु-
सन्धानार्थम् उक्तस्य प्रकरणशानपूर्वकम् उत्तरारम्भमाह—इत्यु-
द्गीरितमिति । दूतवाक्ये तस्यापि विवाद इति देवर्षेः उद्गी-
रितम् इत्युक्तं भगवद्वाक्ये भवणानन्तरमुत्तरस्य वक्तव्यत्वेपि
पुनर्नारदवाक्यानुसन्धानात् तत्समानार्थमवोद्भवोद्भवौ धर्म-
ब्राह्मणावेव पुष्टिमार्गे बाधकौ तयोः प्रतिविधानं किञ्चित्
पुष्टिबिरोधार्थेनेति प्रकरणार्थः विवादे हि मन्त्रिणो वचन-
मिति पक्षद्वयं निरूपयति—सभ्यानां मतमाहाय कृष्णस्यचेति ।
सभ्यानां मतं युद्धार्थं गमनं मुख्यं स्वधर्मं पश्चात् दुःखाभाव-
सुखयोः आदौ दुःखप्रतिविधातव्यमिति भगवतोप्येवं मतं
चकाराद्विपरीतञ्च एवं पौर्वापर्यसन्देहे निर्णयार्थमस्य बुद्धि-
रस्तीत्याह—महामतिरिति । भक्तिमार्गनारदयोः कोपः प्रति-
विधातव्यः मर्यादा च स्थाप्या यावच्छक्यम् अतो धर्मब्राह्मण-
मर्यादात्रयमेकत्र विदुष्यते अपरत्र भक्तिमार्गं एवैकः ॥ १ ॥

अतो बहुमनुग्रहमिति न्यायेन वक्तव्यमिति निश्चित्य
पक्षद्वयमनुवदति—यदुक्तमिति । देवैति सम्बोधनं साचिव्यं
मन्त्रोपदेशः ननु युद्धेन सहायकरणम् अलौकिकप्रकारस्तु
मन्त्रेण वक्तव्यः अतः साचिव्यमेव नारदेनोक्तमनुवदति कर्तुः
शास्त्ररनुवृत्तिरिति वाक्यात् तथाकरणो धर्मः पैतृत्वस्वकार्य-
करणं लौकिकं तस्मादत्र लोकवेदविद्वदौ न भवत इति द्वयं
निरूपितं द्वितीयः पक्षः शरणैविणां रक्षा चकारात् बन्धूनां
वाक्यं च तथा सति द्वयोरैक्यं यथा भवति तथा
कर्त्तव्यम् ॥ २ ॥

तत्र यज्ञो मोक्षने विनियोकप्रशङ्कय इति मोक्षनमेव यज्ञे
विनियोकव्यमिति आह—यष्टव्यमिति । दिशां चक्रं दश
दिशः तत्र जयशालेन राजसूयः कर्त्तव्यः अत एव स एव
जरासन्धश्च घातयिष्यति यज्ञार्थं वधेतु न दोषः एवं सति ये
दोषास्ते अग्रे परिहर्षव्याः । आदौ यज्ञार्थं तद्वधं स्थापयति
अतो जरासुतजय इति तर्हि भक्तिमार्गाधित एवेत्याशङ्क्याह—
उभयार्थ इति । यज्ञार्थं मोक्षनार्थञ्च अयं पक्षो मम सम्मतः
युक्तार्थं नारदादेः कौपामावात् ॥ ३ ॥

अस्मिन् पक्षे दोषाद् परिहरति—अस्माकञ्चेति सार्द्धा-
भ्याम् । पराक्रमेण जरासन्धवधे तद्वनमस्माभिः प्राप्तव्यं यज्ञार्थं

वधपक्षे तु तस्याभावः पूर्वं भगवद्वनञ्च तेनापहतं यवनजरो-
ज्वरं तस्य प्रत्यावृत्तिश्चकारार्थः मोक्षितेभ्यश्च एतत्सर्वमपि
यज्ञार्थवधेनापि भविष्यतीत्याह—एतेनैव भविष्यति । तेन धनेन
मोक्षिता भक्ताः पोषणीया इति अन्यसम्मेलनाद्यशो न
भविष्यतीत्याशङ्क्याह—यज्ञश्च तत्र गोविन्देति । चकारात्
प्रतिष्ठा “अभयं सर्वभूतेभ्यः” इति बन्धाद्विमोचनं तद्वध-
मात्रेण भवति तत्पुत्रेणापि तत्सम्भवात् अतो विशेषतो मोक्षनं-
हेतुत्वेनोपदिशति । राज्ञो बन्धादिति । राज्ञा राजशरीराणि
आत्मनश्च बन्धादुभयविधात् विशेषतोमोक्षनं तदेव विमुञ्चत-
स्व ॥ ४ ॥

ननु, को विशेषः श्रुतिरेव वक्तव्यः भाव्यको जरासन्ध-
वधः न कृत्वा समागमिष्यतीति अस्मिन् पक्षे स्त्रीभिः सह
कीलया गमनं वाच्यते मर्यादायामवश्यमायं पक्ष इति वक्तुं
जरासन्धस्वरूपमाह द्वाभ्याम्—स वै बुद्धिबल इति । केनापि
सोढुं न शक्यः यतो राजा क्षत्रियः अनयोर्हि प्रायेण एतद-
लौकिकं बलं लौकिकमप्याह—नागायुतसम इति । बलविषये
अयुतहस्तिसमः एतादृशा अन्यपि सन्तीति तद्व्यावृत्त्यर्थ-
माह—बलिनामपि चान्येषामिति । महाबलिनां सर्वेषामे-
वायं मिलितानां समः चकाराद्ब्राह्मणादिष्वरसिद्धमपि तस्य
बलं तर्हि मर्यादायामवध्य एवेत्याशङ्क्याह—भीमं सम-
बलं विभेति । भीमोप्येतादृशः तथा जयस्तदग्रे वक्ष्यते ॥ ५ ॥

किञ्च तस्यान्यदपि वरप्राप्तं सामर्थ्यमस्तीत्याह—द्वैरथं
स तु जेतव्य इति । इन्द्रयुद्धेनैव जेतव्यः न त्वपरिमिताहौ-
हिणीयुक्तः अनेन तस्य सेनाधिक्यमपि सूचितम् एवं तस्य
गुणानुक्त्वा एको गुणः समयविशेषे दोषत्वमापद्यत इति
नदाह—ब्रह्मण्य इति स्वभावतो हि ब्राह्मणहितकारी अभ्यर्थित-
श्चेन्न प्रत्याख्याति कर्हिचिदिति कपटं कृत्वापि धर्मदाह्या-
दिदमेकं तस्य मरणे छिद्रम् ॥ ६ ॥

भीमद्विभ्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

गर्तव्यैकसमतितामे गृहीतोद्भवमन्त्रणः ।

ससैन्यः सप्रियः कृष्णइन्द्रप्रस्थोऽसोऽधिनात् ॥

देवर्षेः सभ्यानां कृष्णस्य चकारात् राजदूतस्य च उद्गी-
रितमाकर्ण्य मतं ब्राह्मणं महामतिरिति सर्वमतक्षणेन
सर्वप्रहर्षणात् तत्र राजसूयार्थके गमने द्वयैः सम्मतिः ।
सभ्यानां दूतस्य च जरासन्धवधार्थके कृष्णस्य तुभयत्रैव ॥ १ ॥

यस्य यागं करिष्यतः पैतृत्वस्वकार्यं युधिष्ठिरस्य साचिव्यं
साहाय्यकार्यमेव यदुक्तमृषिणा जरासन्धवधात् शरणै-
विणां रक्षा च कर्त्तव्यैव या काले सभ्यानां दूतस्य चाभिमतं
भावः ॥ २ ॥

यत्रैकमेव कार्येण उभयं कार्यं निष्पद्यत सैव युक्तिः
समीचीनस्याह—यष्टव्यमिति । उभयार्थ इति राजसूयसिद्धि-
प्रयोजनकः राजरक्षाप्रयोजनकश्च तथाहि दिग्विजयं विना
राजसूयको न भवति जरासन्धवधं विना दिग्विजयञ्च
न भवतीति प्रथमं राजसूयनिमन्त्रणमवधार्यकर्त्तव्यं राज-

ब्रह्मवेषधरो गत्वा तं भिक्षेत वृकोदरः ।

हनिष्यति न सन्देहो द्वैरथे तत्र सन्निधौ ॥ ७ ॥

निमित्तं (१) परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ।

हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालस्यारूपिणस्तव ॥ ८ ॥

गायन्ति ते विशदकर्म गृहेषु देव्यो राज्ञां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणञ्च ।

गोप्यश्च कुञ्जरपतेर्जनकात्मजायाः पित्रोश्च बन्धशरणा मुनयो वयञ्च ॥ ९ ॥

जरासन्धवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्पते ।

प्रायः (२) पाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः ॥ १० ॥

भीमद्विष्वनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्शनी ।

रक्षानिमन्त्रणन्तु तद्भक्तिसिद्धयैव सेत्स्यतीति एकक्रिया द्वयधं करी
भविष्यतीति भावः ॥ ३ ॥

अस्माकं सभ्यानाम् । एतेनैव राजसूयार्थकगमनेनैव ।
महान् अर्थः जरासन्धवधलक्षणः ॥ ४ ॥

सद्य एव जरासन्धं हन्तुमन्युत्सुकान् यादवाना—
लक्ष्याह—स वै इति । अन्येषां ततोऽधिकबलिनामपि
यद्यपि समबल एव भीमस्तदपि तं विनेति भीमादेव तस्य
मृत्युरिति वृहस्पतेः सकाशादधीतज्योतिरागमविशाखेण
मयैव पूर्वविचारितत्वादिति भावः ॥ ५ ॥

भीमेनापि स द्वैरथ एव जेतव्यः शताक्षौहिणीयुतस्तु
मा जेतव्यः ॥ ६ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

एकसप्ततितमे उद्धवसम्मत्यन्द्रप्रस्थं गतस्य सभार्यस्य
भगवतः पार्थः कृतमाद्रमनुवर्णयति—इतीति ॥ १ ॥

यस्यतः यागं करिष्यतः सावित्र्यं साहाय्यं कार्यं शरणे-
विणां राज्ञां रक्षाच कार्या ॥ २ ॥

यदुक्तमधिनेत्यनेन सावित्र्यार्थं प्रथमं गन्तव्यं ततो रक्षा-
कर्तव्येति द्योतितं तदेवाह—यद्व्यमित्यष्टभिः । दिक्कज्यायना
सता युधिष्ठिरेण कर्ता ब्राजसूयेन यद्व्यम् अतः दिक्क-
जयिनः सकाशात् जरासुतजयः उभयार्थः राजसूयार्थः
शरणागतरक्षार्थश्च तथाहि जरासुतवधं विना दिविवजया-
सम्भवाद्ब्राजसूययज्ञः शरणागतरक्षा च न भविष्य-
तीति ॥ ३ ॥

अस्माकं मन्त्रिणाम् एतेनैव कार्यद्वयक्रमाभ्युपेक्षणम् ॥ ४—५ ॥

शताक्षौहिणीयुतो मा न जेतव्यः ॥ ६ ॥

भाषाटीका ।

भीशुक उवाच

भीशुकदेवजी बोले कि महाशुक्ति मान् उद्धवजी इस प्रकार

नारद जी के वचन को सुन कर और सभासदों के
मत को तथा भीकृष्ण के मत को जानकर बोले
अप ॥ १ ॥

उद्धव उवाच ॥

हे देव ! आप की भूमा के पुत्र राजा युधिष्ठिर यज्ञ करेगा
उस की सहायता आपको अवश्य करेगा है, यह जो
नारद जी ने कहा और अपनी रक्षा करने वाली की वाञ्छा
करने वाले राजान की रक्षा भी आप को अवश्य हि-
करीष्य है ॥ २ ॥

हे विमां सब दिशान का जीतने वाले पुरुष राजसूय
यज्ञ कर सका है, इसलिये प्रथम जरासन्ध का जीतना
राजसूय यज्ञ का और राजान की रक्षा का कारण है ॥
यह मेरा सम्मत है ॥ ३ ॥

हे गोविन्द ! राजसूय यज्ञ के निमन्त्रण का अङ्गीकार
करने से हि हम को महान् प्रयोजन हावेगा ॥ क्योंकि
जरासन्ध के बांधे हुए राजान को बन्दीखाने छुड़ाने वाले
आप का महान् यश होवेगा ॥ ४ ॥

इसीलिये पहले इहां से हम का इन्द्रप्रस्थ खोजना
चहिये ॥ इन्द्रप्रस्थ में हि राजा युधिष्ठिर से अनुमति का
प्राप्त होकर आप उन के अर्थ, जरासन्ध का मारियेगा ॥ ५ ॥

और यह प्रसिद्धि है कि वह जरासन्ध बल में दश
हजार हाथियों के समान है इसलिये उस के समान बल-
वारे भीमसेन के विना अन्य बलवान को तो दुःख से भी
जरासन्ध सहने का योग्य नहि है ॥ ६ ॥

भीमरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

भिक्षेत इन्द्रयुद्धं याचताम् तथापि सुमबलत्वात्साम्येनैव
स्यादत्त आह—तत्र सन्निधाविति ॥ ७ ॥

नन्वकिञ्चित्कुर्वतो मम सन्निधानात्किं स्यादत्त आह—

श्रीशुक उवाच ।

इत्युद्धववचो राजन् सर्वतोभद्रमच्युतम(नः)।

देवर्षिर्यदुवृद्धाश्च कृष्णश्च प्रत्यपूजयन्(न्) ॥ ११ ॥

अथादिशत्प्रयाणाय भगवान् देवकीसुतः ।

भृत्यान् दारुकजैत्रादीन्नुज्ञाप्य गुरुन्विभुः ॥ १२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाष्यार्थदीपिका ।

निमित्तमिति । अयमर्थः यथा तत्कारूपस्य कालात्मनो विश्व-
सर्गे निमित्तं केवलं हिरण्यगर्भस्तथा शर्वश्च तत्त्रिरोधे
तथात्र त्वमेव सन्निधिमात्रेण हन्ता भीमो निमित्तमात्र-
मिति ॥ ८ ॥

अतोऽनेनोपायेन त्वया स शीघ्रं हन्तव्य इत्याशयेना-
ऽऽह—गायन्तीति । जरासन्धधृतानां राक्षाः देव्यः पत्न्यस्ते
विश्वं कर्म स्वगृहेषु बालकलालनादौ गायन्ति, किं तत्कर्म ?
स्वशत्रोर्जरासन्धस्य वधमात्मनां पत्नीनां विमोक्षणञ्च वत्स !
मारोद्दीः श्रीकृष्ण एवं करिष्यतीति अत्र दृष्टान्तः गोप्यश्च
इत्यादयः यथा गोप्यः शङ्खचूडवधं स्वमोक्षञ्च गायन्ति भव-
तागन्तरगतं कुञ्जरपतेर्नकान् जनकात्मजायाश्च रावणात्
पित्रोश्च कंसगृहान्मोक्षम् अत एव भूतानां तासां कृपया
त्वया तथैव कर्तव्यमिति भावः ॥ ९ ॥

किञ्च जरासन्धवध इति । भूर्यथायेति ततः शिशुपाल-
वधादयोऽपि सुखसाध्याः भविष्यन्तीति भावः । एतच्च सर्वं
भविष्यत्येवेति सम्भावयन्नाह—प्राय इति । पच्यत इति पाकः
कर्म तस्य विपाकः फलं तेन राक्षां पुण्यविपाकेन जरा-
सन्धादीनां पापविपाकेनेति पाठान्तरे जरासन्धस्य पापविपा-
केनेति तेनायं क्रतुस्तथाभिप्रेतस्तत्र गते त्वयि सर्वं भविष्य-
तीत्यर्थः ॥ १० ॥

अच्युतमुपपत्त्या वृद्धम् यदुवृद्धा इति वदता अनिरुद्धा-
द्यस्तथा नापूजयन्निति सूचितम् ॥ ११ ॥

अनुज्ञाप्यानुज्ञां प्रार्थ्य गुरुन् वसुदेवादीन् ॥ १२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रलय इति सार्द्धकम् । तत्र तत्सोपानमार्हेकेन प्रलयय
इति भवद्भवशीयविद्वेषनिश्चितरजस्तमःस्वभावत्वात्प्रतिष्ठाकाम
एवात्मानं तथा ज्ञापितवानित्यर्थः । तस्मात्साक्षाद्भय भवद्भि-
रभ्यर्थितो द्वैरथं कर्हिचित्प्रत्याख्यायान् विप्रैस्तदाकारैस्त्व-
भ्यर्थितः कर्हिचित्प्रत्याख्याति अङ्गीकुर्यादेवेत्यर्थः । यस्मा-
देवं तस्माद्भयवेयेति वृकस्येव कुशमुदरं यस्येति बलिष्ठता
सूचिता बलिष्ठानां हि सिंहादीनां कुशमध्यस्थं समबलत्वेपि
जयकारणमाह—जयेपि हननमप्याह—हनिष्यतीति ॥ ७ ॥

नव यः कालस्तद्रूपा शक्तिः तस्य निमित्तमात्रं द्वारीकृत-
मात्रं कालस्यैव विशेषणम् अरूपिणः इति सर्वसम्पादकस्यापि
चेष्टाभिरलक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । तादृशशक्तित्वञ्च युक्तमेवेत्याह—

[१५१]

ईशस्य ईश्वरस्येति तथा हिरण्यगर्भश्चैवयोर्माहात्म्यार्थं यथा
त्वया तत्क्रियते तथात्रापि भीमसेनयशःप्रदानार्थमप्येवं
कार्यमिति भावः ॥ ८ ॥

तथा स्वैकशरणानां स्वैकाशाजीवनानां तादृशदुःखहान्यर्थ-
मपीत्याह—गायन्तीति । सर्वलोकास्तावत् दुष्टहननभक्तशक्त्य-
ने विश्वं कर्म गायन्ति तत्र प्रस्तुतमवधीयतामित्याह—
गृहेष्विति । गृहेष्वेव स्थित्वा त्वामुद्दिश्य सर्वेन्यप्रार्थनया देव्यो
राक्ष्यो राक्षां जरासन्धहतकण्डानां भाविनमपि स्वशत्रुवध-
मात्मविमोक्षणञ्च गायन्ति तत्र दृष्टान्तमिष कुर्वन् निजार्भीष्ट-
विशेषमपि विज्ञापयति—गोप्यश्च स्वशत्रुवधादिकं भूतमपि
साम्प्रतं भयद्विरुद्धरूपमहाशत्रुविश्रोदनाय गायन्ति अथ तद्रूप-
रक्षामेव दृढयितुमाह—कुञ्जरपतेरिति । लक्ष्मशरणाः मोक्ष-
च्छया शरणमागताः मुनयो मुक्ताः वयञ्च भक्ताः कुञ्जरपतेर्गंज-
न्दस्य मोक्षं तच्छत्रोर्नकस्य वधं जनकात्मजायाः मोक्षं
शत्रोरावणस्य वधं पित्रोर्मोक्षं शत्रोः कंसस्य वधञ्च
गायामः ननु देवीनां गोपीनामपीत्यर्थः । तासां तत्तदभीष्टस्या-
द्याप्यसिद्धत्वादिति भावः । तदेवं तत्रतत्र तस्यैवसुक्यवर्जनं
तात्पर्यकं श्रेयं तत्र मुक्तानां तत्तद्गुणपरिनिष्ठितोपि नैर्गुण्य
इति दर्शनात्तद्योमाहात्म्येनैव तथा भक्तानाञ्च अत्र पाण्डवः
अपि प्रवेशिताः तस्मात्प्रस्तुतेपि सर्व एव निजाधिता रक्ष-
णीया इति सर्वसमञ्जसमेव कार्यमिति भावः । अत्र
गोपीनां परमान्तरङ्गत्वेनोत्तरोत्तरभेदविवक्षायां सर्वान्तपाट-
योर्गोपि श्रीजातिप्रसङ्गान् तस्मरणेनाप्योत्सुक्यात् मध्यत एव
क्तिः आसाञ्च अकस्मात्प्रस्तावः श्रीमद्भजादागमनमारभ्य प्रायेणा-
लम्बावसरतया केनापि मित्रेण मध्ये मध्ये तस्मात्प्राप्तार्थं
तथा सर्वं हन्त सर्वरक्षार्थं मङ्गिधेन मन्त्रयमि ता एव वा
कथं न स्मरति इत्युपालम्भनप्रायश्चित्तेति ग्रंथं यदेव किल
भनसि कृत्वा राजसूयादिसम्बन्धपरम्पराप्राप्तदन्तवक्रवधान्त
कार्यं समाप्य भीमगवान् स्वयमेव भीमवृजं गमिष्यतीत्य-
तदप्युदाहरिष्यामः किन्तु महासभायां तासां प्रस्तावो गोपी-
सामान्यतया श्रीमद्भजेभ्यर्थादीनामेव सभ्येषु भानात्तदापायेति
श्रेयम् ॥ ९ ॥

उपसंहरति—जरेति । भूर्यथायं पूर्वोक्तराजसूयादिरूपाय
पाकः तन्दुलपाकवत् क्रत्वनुष्ठानं तस्य विपाकनौदनसिद्धि-
वत्याण्डधानां निष्कण्टकपारमेष्ठ्यनिष्पत्तिरूपेण परिणामेन
हेतुना तव चासौ क्रतुरभिमतः । प्राय इति धितर्के पाठान्ते
रेपि पापानां शिशुपालादीनां दुष्टयोधनान्तानां विपाकेन
परिणामेन विनाशालक्षणेन हेतुनेन पाण्डवान तादृशतात्पर्यं

श्रीमद्भागवताख्यमांकृतवैष्णवतोषिणी ।

त्वेन तेनेत्यर्थः । ततः प्रथमं राजसूयार्थमुच्यते पाण्डवराज-
माश्वस्य तदनुज्ञया भीमसेनेन जरासन्धं घातयित्वा राक्षस-
मोचयित्वा राजसूयः सम्पादयितव्य इति भावः । कुष्णेति
सर्वाराध्यत्वसर्वेश्वरत्वसर्वभूतत्वसर्वपरमहिमयनामत्वासेनेव
सम्बोधनं परमहिमानमेषावेदयति “यस्य नाममहद्वयः” इति
श्रुतेः । तस्मादत्र दासभावो नाभासीकियते ॥ १० ॥

प्रतीति । तादृशगिरोद्धवेन कृतस्य तेषां पूजनस्य प्रतिकृपत्व-
सम्पत्तेः यद्वा प्रतिपदं प्रत्यक्षरं चापूजयन् आद्रियन्त साधु-
साधु इति प्रीत्या शस्त्रादिरे इत्यर्थः । तत्रादौ देवर्षिणा प्रति-
पूजनं तदभिमतसिद्धेः अन्ते तु श्रीकृष्णेन यत्तच्च खलु तन्मुखे-
नैव वाचयित्वा खेन तत्पक्षग्रहणमेवेदमिति व्यवच्छिन्नं
यदुच्यते इति तेषामेव तादृशप्रागल्भ्ये युक्तत्वात् ॥ ११ ॥

अथानन्तरं सद्य एवेत्यर्थः । श्रीमत् पाण्डवमिलनाद्यो-
त्सुक्यात् सम्मुहूर्ताद्यपेक्षामपि तत्याजेति भावः । भगवान्
समग्रैर्भार्यादिमानित्यंशत्वं व्यवच्छिन्नं तत्रापि देवकीसुत
इत्यसाधारण्यं दर्शितं “कृष्णस्तु भगवान् स्वयम्” इति स्वयंशब्दात्
इत्यनगलवेभ्यस्तरणाच्चमत्कारो व्यञ्जितः आदिशब्दात्प्रबल्या-
हणादयः विभुः परमस्वतन्त्रोपि ॥ १२ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

भिक्षेन ब्रह्मयुजमिति शेषः ॥ ७ ॥

कालस्य कालात्मनः तव सर्गनिरोधयोः तत्तत्कर्तृकयोः
सर्गसंहारयोः हिरण्यगर्भः शर्वश्च निमित्तमात्रमित्यर्थः ॥ ८ ॥

राज्ञां देव्यः राजस्त्रियः गायन्तीति प्रत्यासत्त्या वर्त्त-
माननिर्देशः आत्मविमोक्षणं स्वभर्तृभयनिवृत्त्या स्वतो भय-
निवर्तनम् ॥ ९-१३ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

ततः किमत आह—ब्रह्मवेषधर इति । ब्रह्मवेषधरः वृकोदरो
भीमो विप्रवेषं दधत् गत्व तं जरासुतं प्रति भिक्षेन ब्रह्मयुज-
मिति शेषः । ततोपि किमत आह—हनिष्यतीति । वैरवधं ब्रह्म-
योधिने मागधं हनिष्यति सांप्रतिबलः तं कथं भीम एव
हनिष्यतीत्यत उक्तम् तव सन्निधाविति । तव सान्निध्यप्रभावा-
द्ब्रह्म हनिष्यति नतु स्वबलप्रभावादिति भावः ॥ ७ ॥

तन्वकिञ्चित्कुर्वतो मम सन्निधिना किं स्यात्त आह—निमित्तमिति ।
विश्वस्य सर्गनिरोधयोः उत्पात्तिप्रलययोस्त्वं परं निमित्तमादि-
कारणम् अतो भीमरूपेण त्वमेव हनिष्यसीति भावः । यद्यहं परं
निमित्तं किं तर्ह्यवान्तरं निमित्तमत आह—हिरण्यगर्भं इति ।
कालस्य कालशरीरकस्यारूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य सर्वस्रष्टुः
सर्वसंहर्तुश्च तव हिरण्यगर्भो ब्रह्मा शर्वः भवश्च तवेत्यंशो-
भावसम्बन्धेषु विश्वसर्गनिरोधयोरवान्तरकारणमिति शेषः ८॥
कोसौ तद्वधादस्माकं लाभस्तत्राह—गायन्तीति । राज्ञां

मागधरुद्राणां देव्यः परम्यः स्वगृहेषु बालकलालनादौ स्वशत्रोः
जरासन्धस्य वधम् आत्मनामात्मवज्जीविनहेतुभूतानां पत्नीनां विमो-
क्षणे चेत्येवम्विधं तव विशदं निर्मलं कर्म चेष्टितं गायन्ति
गायन्ति, तत्र दृष्टान्तमाह—गोप्यश्चेति । अस्य वंशेत्यादि-
यथा गोप्यः शङ्खचूडवधं समोक्षणञ्च गायन्ति यथाचातुरा-
न्तरगतं नकाकुञ्जरपतेर्गजेन्द्रस्य विमोक्षणं यथा वा रावणा-
जनकात्मजायाः विमोक्षणं यथा च पित्रोर्देवकीवसुदेवयोः
कंसविमोक्षणं लब्धशरणाः प्रपन्नाः मुनयोऽसदीव्यश्च गायन्ति
तद्वदित्यर्थः ॥ ९ ॥

किञ्च जरासन्धवध इति । हे कृष्ण ! भूर्यर्थम् अनेकप्रयो-
जनाय कल्पते ततश्चेद्यादयोपि सुखसाध्याः भविष्यन्तीति
भावः । ततश्च राजसूयार्थगमनेनैव सर्वं संप्रत्यस्यते इत्यभि-
प्राह—प्रायइति । कर्मविपाकेनेत्यस्य राक्षामित्यादिः विपश्यत
इति विपाकः फलं प्रायशो जरासन्धनिरुद्धानां राज्ञां
कर्मणः पुण्यस्य फलेन हेतुना क्रतुः राजसूयः तव च स्वशब्दात्
युधिष्ठिरस्याप्यभिमतः अतस्तादृशतत्रैव गन्तव्यमिति भावः ॥ १०॥

इतीति । सर्वतोमद्रं शुभावहम् उद्धवस्य वृषः भुत्वा-
भक्ष्युतादयः सर्वे प्रत्यपूजयन्ममोदन्त ॥ ११ ॥

अथेति । दारुकः जैत्र एव भाविः (दारुकजैत्रावादी) येषां तद्वद्
भृत्यानादिशब्दाप्ययामास गुरुन् वसुदेवादीन् अनुज्ञाप्यानुवां
प्रार्थ्य निर्गमयेत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥ १२ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

“तीक्ष्णश्चैव प्रचण्डश्च वृको नामनलोमतः ।

स पाण्डवस्य जठरे तेन भीमो वृकोदरः ॥” इति
हनननिश्चये को हेतुरित्यत उक्तम् तथेति । त्वया सह गन्तव्यं
तदर्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्कृत इति तत्राह—निमित्तमात्रमिति । काल इत्याख्य-
रूपं संज्ञारूपमस्यास्तीति कालाख्यारूपी तस्य ॥ ८ ॥

हे कृष्ण ! तत्रेदं कर्म लोकवेमकरमिति भावेनाह—गायन्तीति ।
राज्ञां देव्यः महिष्यः चशब्दादेभ्यः गृहेषु ते तव इदं कर्म
गायन्ति इदमिति किं तत्राह—स्वशब्दवति । आत्मनः स्वामिनो-
निरोधान्मोक्षणं कथं गायन्तीत्यतो लुप्तोपमाह—गोप्य इति ।
चशब्दो यथावचनः गोप्यः यथा कुञ्जरपतेः गजेन्द्रस्य नका-
द्विमोक्षणं नकाख्यवधञ्च यद्वा कुबलयापीडस्यात्प्रविमोक्षणं
शरीरावयवगलक्षणं मरणं चाणूरादिसशशत्रुवधश्च जनकात्म-
जायाः सीतायाः रावणवन्धाद्विमोक्षणं रावणाख्यशत्रुवधश्च
मुनयो बालमीक्यादयः वयञ्च तथा पित्रोः देवकीवसुदेवयोः
कंसविहितशृङ्गलायाः विमोक्षणं कंसाख्यशत्रुवधं गायामस्त-
थेत्यर्थः । देव्यो देवस्त्रियो गृहेषु विमानेषु स्थित्वा मोक्ष-
मित्यादि वा ॥ ९ ॥

किम्बुदुनोकेनायं अरासन्धवधो अनेकप्रयोजनोपेत इत्याह
जरासन्धेति । भूभारहरणार्थत्वेनावतीर्णत्वात्तत्र कालान्तरे वृको-
धनादिभारारोपणहेतुत्वेनाभिमतः क्रतुरित्याह प्राय इति ॥ १०॥
सर्वतोमद्रं सर्वप्रकारेण भद्रम् ॥ ११-१३ ॥

भीमज्जीवगोष्ठाभीकृतक्रमसम्बन्धः ।

न वयः कालस्तद्रूपा शक्तिः तस्य निमित्तं कालस्यैव विशेष-
वर्णनं अरूपिणमिति सर्वसम्पादकस्यापि चेष्टाभिरलक्ष्यमाणस्ये
त्यर्थः ॥ ८ ॥

गोप्योऽस्य शत्रुवधादिकमतीतं गायन्ति मुनयो गजेन्द्रजनका-
त्मजयोर्मोक्षणादिकं गायन्ति वयञ्च यद्वः पित्रोः भीवसु-
देवदेवक्योस्तत्तद्वयाम इत्यन्वयः ॥ ९ ॥

जरेत्यादौ कृष्णेति पाकविपाकेन कचिदनुकूलतया कचिदु-
प्रतिकूलतयाभिप्रायपरिणामनेत्यर्थः ॥ १०—१४ ॥

भीमज्जीवगोष्ठाभीकृतवृहत्क्रमसम्बन्धः ।

गायन्तीत्यादि । गोप्यो बलदेवपरिगृहीताः गोपाङ्गनाः यथा
तव विशदं कर्म गायन्ति किन्तदित्याह स्वशत्रुवधं शङ्खजुडवधम्
आत्मविमोक्षणञ्च कुञ्जरपतेः स्वशत्रुवधं ग्राहवधम् आत्मनस्तस्य
विमोक्षणञ्च लब्धशरणा भक्ता गायन्ति जनकात्मजायाः यथा
स्वशत्रुवधम् रावणवधम् आत्मविमोक्षणञ्च मुनयो गायन्ति पित्रोर्वं
सुदेवदेवक्योः, स्वशत्रुवधं कंसवधम् आत्ममोक्षणञ्च यथा वयं
गायामः तथा देव्यो राजपत्न्यः पतीनां स्वशत्रुवधं जरासन्ध-
वधम् आत्मविमोक्षणं गायन्ति अवश्यमेवैतद्वयं कृष्णेन कर्तव्य-
मिति त्वयि विश्वस्ता भाव्यपि भूतवद्रायन्तीत्यर्थः ॥ ८—३८ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

‘तर्हि’ श्रितियाणां किमायातमित्याशङ्क्योपायमाह—ब्रह्म-
वेषधरमिति । कञ्चुकाद्यभावसहितं सोपवीतवस्त्रद्वयं तिलकादि-
सहितं ब्रह्मवेषः यद्यपि तेजो न सम्पादयितुं शक्यं तथापि
प्रार्थितदामे मारणमाह—तव सन्निधाविति ॥ ७ ॥

नन्वहं परब्रह्म चेत् तद्गदासीनः सर्वान्मा च विष्णुश्चेत्
पालक एव न ज्ञातकः तेजसा आप्यायनपक्षे ब्रह्मण्येव वैष्णवं
तेजः प्रभवति अतः कथं वधयति चेत्तत्राह निमित्तं परमी-
शस्येति । ईश्वरः कालरूपेऽपि भवान् सन्निधिमन्त्रेणैव स्वाभीष्ट-
समये विश्वमेवोत्पादयति हंसि च ब्रह्मरुद्रयोः खड्गादि-
वन्निमित्त एव यतः कालस्य तव कालेनाक्रोडितानामेवो-
त्पत्तिप्रलयौ यथा कर्मक्रोडीकृतानां पितृव्याघ्रौ सृष्टिप्रलययो-
र्निमित्तमेव नन्वहमेव चेत् सर्वदा मारकस्तदा कथं सर्वपा-
मनुपलभ्य इति तत्राह—अरूपिण इति । स एव त्वमिदानीं
रूपमधिकमित्यर्थः ॥ ८ ॥

नन्वेवमपि तथा यशो न भविष्यतीत्याशङ्क्यामाह—
गायन्ति ते विशदकर्मणि । तव यशः पूर्वमेव लोकत्रये व्याप्य
तिष्ठति किमद्योत्पादनक्षेत्रेणेत्येति वाक्यार्थः अनेन भगवतो भग-
वदीयस्य वा भगवत्त्वाद्भगवदीयत्वाच्च सिद्धमेव यशो
‘न नूतनमुत्पादनीयं ते विशदं कर्म हिरण्यकशिपुरावणवधा-
दिकं रूपं देव्यो देवस्त्रियः सहजं भगवत्त्वरितं स स्वशत्रूणां
हिरण्यकशिपुप्रभृतीनां वधम् आत्मनो बन्दीकृतानां विशेषेणा-
विघातो मोक्षनञ्च स्वशत्रुहेतु गायन्ति ते गृहेषु वा देव्यो

नरकासुरगृहीताः पूर्वं तत्सर्वं योजनीयं ते राक्षामुग्रसेनादीनां
देव्यो वा भाविनि भूतवदुपचारेण वा मोक्षमानानां किञ्च
अन्येपि बहुधा गायन्तीत्याह—गोप्यञ्चेति । चकारात्सम्बन्धि-
स्थियोपि स्वशत्रोः शङ्खजुडादेर्वधम् अविघालजादीनां वा यथा
स्वस्वशत्रोः वधं गायन्ति एवं कुञ्जरपतेरपि गजेन्द्रस्य शत्रोः
नरस्य वधं तथा जनकात्मजायाः सीतायाः शत्रोः ‘रावणस्य
पित्रोरपि देवकीवसुदेवयोः शत्रोः कंसस्य एवं प्राकृता अपि
स्वस्यान्यस्य वा त्रिविधा गायन्ति तथाभ्येपि त्रिविधा गाय-
न्तीत्याह—लब्धशरणा मुनयो वयञ्च कर्मिणो ज्ञानिनो भक्ताः
लब्धशरणा इति विशेषणं वा सर्वत्र मामेष्टेत्यभयाराधौ तस्मा-
न्मच्छरणां गोष्ठम् “एतद्भूतंममे”त्यादिवाक्यसहस्रैः पाण्डवा
लब्धशरणा इति केचिन्मुनयोपि दण्डकारण्यवासिनः विश्वा-
मित्रादयञ्च वयं सर्वे एव भक्ताः चकाराभिर्गुणाः अपि अन्य-
शत्रुवधं गायन्ति तस्मात्सिद्धैव कीर्तिरित्यर्थः ॥ ९ ॥

नन्वलौकिकोपायेन राक्षानां मोक्षनं शीघ्रं कृत्वा कथं न
यागार्थं गम्यत इत्याशङ्क्याह—जरासन्धवध इति । कृष्णेति
कालरूपस्यैतदेव कृत्यमिति सूचितं केवलं सम्बोधनवत्
कृत्वाभिनिवेशात् प्रसादात्पापक्षयार्थं वा भूर्यर्थोपेक्षनेक-
प्रयोजनाय भक्तिद्रोहे विनश्यतीति भक्तिमार्गसिद्धिः शरणागत-
रक्षाः यद्वा कीर्तिः पूर्ववैरिप्रतीकारः भूमारहरणमित्यादि-
सहस्रप्रयोजनानि सिद्ध्यन्ति भक्तिमार्गः सर्वैष्योतिरिच्यते
किञ्च प्रायः पाकविपाकेनेति जरासन्धकर्मणां परिपाकस्य
विपाकेन समाप्त्या पापविपाकेन वा बहुद्रोहाद्वाजस्यो बहि-
र्भूमेर्निर्धारत्वं सम्पादयति तेन कारणेन वाप्यभिमतः क्रतुः
चकारात् क्रतुश्च भूर्यर्थोपकल्पते शिशुपालवधवदुर्थोपनमान-
भङ्गाद्यर्थत्वात् प्रकारान्तरेण वध्यो भवतीत्यनेनैव युद्धार्थ-
मुद्युक्तः निवारितः सिद्धत्वाद्यशोपेक्षाच्च निवारिता ॥ १० ॥

मोक्षनार्थं समायातीति शङ्कायां प्रमथनाथोर्थे प्रमथमेव
दद्यात् अत उद्धवयाक्यमेव सर्वतोभद्रमिति भगवता तदेव
गृहीतमित्याह—इत्युद्धववच इति । एवं कापट्येन वधेन
किञ्चित् दूषणम् ‘मायेत्यसुराः’ इतिभूतेः । तन्ने नानाभूत्वा इति
कापट्यव्यतिरेकेण न दैत्यवधः सिध्यतीति न कापट्यस्वीकरण-
दोषाय राजकिति सम्बोधनं जराधमोपि तादृश इति ज्ञाप-
नार्थं सर्वतोभद्रता निरूपितैव अच्युतमिति न च्युतं कापि
क्षतियंत्रेति भगवद्रूपार्थं प्रकारः निर्दोषपूर्णगुणरूपः अत एव
सर्वेषां सम्मतं जातमित्याह—देवर्षिरिति । यादवेपु वृक्षाः
चकारादन्येपि तरुणानां परं शौर्योत्सुकानां नागतं मनसीति
सूचितं कृष्णश्चेति चकाराद्भुवदेवाद्योपि भगवद्भक्ताश्च प्रतिपूजनं
साधुसाधयति वचनम् ॥ ११ ॥

अथ भिन्नक्रमेण लौकिकानां सुखार्थं गृहस्थितिक्षेपामा-
वाय निर्गमनोत्सवं निरूपयति—अथेति सार्द्धैः पद्भिः । लौकि-
क्येषा भाषा देवकीसुत इति स्त्रीप्रभृतीनां सुखदायकः
भृत्या अन्तरङ्गसेवकाः कर्मकराः जैत्रोपि जयशीलः कश्चिद्रथ-
योजकः गुरुः पित्रादीन् ब्राह्मणान् वा विभूरिति सर्वकर्ण
समर्थः ॥ १२ ॥

भीमद्विभ्रनाथचक्रवर्तिहृतसारार्थदर्शिनी ।

नन्वसौ स्वसैन्यमेव गुह्याय नियुक्तीति कुतस्तेन द्वैरथ्य-
मिति तत्राह—ब्रह्मण्य इति । न प्रत्याख्याति न निराकरोति
भिक्षेत द्वन्द्वयुद्धं याचेत स एव जेष्यति चेत्तर्हि किं
मयेत्यत आह—तवेति । तव सन्निधानं विना तु द्वैरथोऽपि न तं
हन्तुं प्रभविष्यतीति भावः ॥ ७ ॥

ननु, अकिञ्चित्कुर्वतो मम सन्निधानात् किं स्यात्तत्राह—
निमित्तमिति । तव ईशस्य यः कालस्तद्वा शक्तिस्तस्य यो
विश्वसर्गनिरोधो तयोस्तत्र हिरण्यगर्भः शर्वश्च परं केवलं
निमित्तमेवेत्यन्वयः । अरूपिण इति कालस्य विशेषणं काले-
नेव विश्वं सृज्यते निरुध्यते च तत्र यथा सर्गं हिरण्यगर्भो
निमित्तमात्रं शर्वश्च निरोधे तथैव सन्निधमात्रेण त्वमेव
जरासन्धं हनिष्यसि भीमो निमित्तमात्रं हिरण्यगर्भशर्वयो-
र्मोहात्म्यार्थं यथा त्वया तत् क्रियते तथात्रापि भीमसेनाय
यशःप्रदानार्थमिदमप्येकं तव कार्यमिति भावः ॥ ८ ॥

दुष्टनिग्रहशिष्टपालनात्मकं तव यशो यद्यपि सन्नि-
र्णीयमानं पूर्वं सिद्धमेवास्ति तदपीदानीं जरासन्धे हते सति
तदपि विपुलीभविष्यतीत्याह—गायन्तीति । जरासन्धबन्धाना-
नाम् राज्ञां देव्यः पत्न्यः ते विशदं कर्म स्वगृहेषु बालक-
लाजनादौ गायन्ति, किं तत् कर्म ? स्वशत्रोर्जरासन्धस्य
वधं भाविनमपि आत्मनां पत्नीनां विमोक्षणञ्च सर्वज्ञमुन्यादि
प्रबोधितत्वाद्वायन्ति हे वत्स ! मा रोदीः कृष्णो जरासन्धं
हन्वा तव पितरं मोक्षयिष्यतीति अत्र दृष्टान्तः यथा गोप्यः
स्वशत्रोः शङ्खचूडस्य वधं तत्रिरोध्यादात्मविमोक्षणञ्च परस्पर-
स्नान्धनादौ गायन्ति भोः सख्यः ! समाश्वनितं रुदित्वा रुदित्वा
मा प्राणास्त्यक्तुमुपक्रमध्वं यः स्वतु तादृशशङ्खचूडस्य महा-
व्याघ्रप्राप्तादरक्षीत् स एव कृपासिन्धुः स्वयमेव स्मृत्वा
स्वविरहमहाविपत्कालसंप्रदेशादपि रक्षिष्यतीति तेन जरा-
सन्धं हत्वा ता देव्यस्तत्पतिभिः सङ्गतीकृत्य स्वया यथा
रक्षिणीयाः ततश्चास्मादयोऽपि तत्ते यशो गायाम इत्यवसर-
प्राप्तस्वाभीप्सितमन्त्रणापेण ध्वनितं किञ्च यथा देव्यो गायन्त्यश्च
गायन्ति तथा लब्धशरणा मुनयः आत्मारामभक्ता वयं दास-
भक्ताश्च स्वहृदःस्वदनादौ गायामः किं तत् कुञ्जरपतेः स्वशत्रोः
नक्तस्य वधं तस्मादान्मविमोक्षणञ्च जनकात्मजायाः स्वशत्रोः
रावणस्य वधं पित्रोश्च स्वशत्रोः कंसस्य वधं तस्मात्तस्मादा-
न्मविमोक्षणं चेति भास्तपोधनाः ! मा विषीदथ यथा नक्रा-
दिभ्यो गजेन्द्रादीनुद्धारं तथैवास्मानपि संसाराद्दुद्धरिष्यतीति
भो भो वयस्याः भावकभक्ता यथैवाजृत्य गजेन्द्रादिभ्यः स्वसा-
मीप्यदानेन स्वाभीष्टसंवामदानार्थेवास्मभ्यमपि दास्यन्तीति ॥ ९ ॥

भूर्यर्थीय राजसूयसिद्धये राजवृन्दरक्षासिद्धये त्यधिकी-
र्षितशिशुपालादिधनुस्त्रासाध्यवर्मासिद्धये मद्याजितार्थविशेष-
निष्ठये च पाको राजसूयस्य निष्पात्तस्मिन् सति तस्य वा
यो विपाकः विसदृशं फलं कुर्वंशक्षयसूत्रकदुर्योधनमान-
वङ्गः तेन हेतुना क्रतुश्च तवाभिमतः "पाकः परिणतो शिशो" इति
विपाकः पाचनं शब्दं कर्मणो विसदृक फलं इति च भेदनी
एषोऽर्थस्तद्व्याख्याद्वयकौर्वाद्यर्माधुष्यतामिदं युद्धेन दुर्बोधार्थकं
प्रदम्पयुक्तं पापविपाकेनेति पादे पापानां शिशुपालादीनां

विपाकेन विनाशक्षयपरिणामेन हेतुना प्राय इति वितर्कः ॥ १० ॥

अद्युतं सोपपत्तिकत्वात् व्युत्तिरहितं यदुद्धृता इत्यनेना-
निरुद्धादयः सद्यो युद्धोत्साहवन्तस्तु नापूजयन्ति, व्युत्तिर्भवे
॥ ११ ॥

गुरुं वसुदेवादीन् अनुज्ञाप्य अनुज्ञां प्रार्थ्य ॥ १२ ॥

भीमचक्रवर्तिहृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भिद्येत द्वैरथमिति शेषः ॥ ७ ॥

तव सन्निधमात्रतः समबलत्वेपि वृकोदरो हनिष्यत्यु-
क्तमथ वृकोदरो निमित्तमात्रं भवानेव मुख्योऽन्तेत्याशये-
नाऽऽह—निमित्तमिति—ईशस्य अखण्डैश्वर्यस्य अरूपिणः रूप्यते
सृजते इति रूप्यं प्राकृतं शरीरं तद्गहितस्य सृष्टिसंहाररहि-
तस्येत्यर्थः । कालस्य "ज्ञः कालकालः" इति श्रुतेः । कालकालस्य
तव विश्वस्य सर्गनिरोधयोः अवान्तरसृष्टिसंहारयोः सृष्टौ
हिरण्यगर्भः संहारे शर्वः निमित्तम् तथा जरासन्धवधे वृको-
दरो निमित्तस्तथैव मुख्यस्तद्वन्तेति भावः ॥ ८ ॥

किञ्च गोप्यो मुनयः वयं यादवाश्च अनिष्टनाशपूर्वकं
सिद्धये यथा लब्धशरणाः तथा लब्धशरणाः श्रीकृष्णो
मागधं हत्वा ऽस्मत्पत्नीन्मोचयिष्यतीति त्वां शरणीकृत्येष्टः । राज्ञां
देव्यः पत्न्यः कुञ्जरपतेः जनकात्मजायाः पित्रोर्देवकीवसु-
देवयोश्च आत्मविमोक्षणं चकारात्तच्छुभं स्वशुभधरूपवका
दिषधश्च ते स्वपतिविमोक्षणसम्भावनायै विशदं कर्म गायन्तीत्य-
न्वयः ॥ ९ ॥

भूर्यर्थीय द्विविजयराजविमोक्षणं शिशुपालवधाद्यनेक
प्रयोजनसुखसिद्धये पच्यन्ते इति पाकाः दुर्योधनापराधास्तेषां
विपाकेन तस्मिन्कृतौ सम्माननस्यापि क्षीर्मेनस्यरूपेण फलेन
भूभारहरणनिमित्तेन तव भूभारहर्तुरपि क्रतुरभिमतः ॥ १० ॥

अद्युतं हृद्यम् ॥ ११ ॥

गुरुं वसुदेवादीन् ॥ १२ ॥

भाषा टीका ।

और भीमसेन से भा वह जरासन्ध द्वन्द्व युद्ध में
जायगा, और सौ अश्वहिणी सेना सहित वह जीतने का
योग्य नहीं है क्योंकि उस के साथ अनेक राजान के वध
होने से राजसूय यज्ञ की शोभा न होगी, और वह ब्राह्मण
भक्त है इसलिये ब्राह्मणों से प्रार्थित होकर कदाचित् भी
वह निषेध न करेगा ॥ ७ ॥

इसलिये ब्राह्मण का वेष धारण कर भीमसेन जायकर
उस के प्रति द्वन्द्व युद्ध की भिक्षा की याचना करे।
आह की सन्निधि में आपके ही प्रभाव से भीमसेन
द्वन्द्व युद्ध में उसका अवश्य मारिगा इस सत्वेहं नहीं ॥ ८ ॥

आपकी सन्निधि मात्र सेहि सब कार्य होसकता है
जैसे विश्वकी सृष्टि करने में ब्रह्मा निमित्त मात्र है और
संहार करने में महादेव निमित्त मात्र है विश्वास किया
जावे तो कर्माधीन रूप रहित कालरूपी सर्व नियन्ता
आपकाहि सृष्टि आदि में कर्तृत्व है तैसेहि इहांभी भीम-

निर्गमय्यावरोधान् स्वान् ससुतान् सपरिच्छदान् ।

सङ्कर्षणमनुज्ञाप्य यदुराजञ्च शत्रुहन् ।

सूतोपनीतं स्वरथमारुहद्रुडध्वजम् ॥ १३ ॥

ततो रथादिपभटसादिनायकैः करालया परिवृता आत्मसेनया ।

मृदङ्गभर्यान्कशङ्खगोमुखैः प्रघोषघोषिककुभो निराक्रमत् ॥ १४ ॥

नृवाजिकाञ्चनशिबिकाभिरच्युतं सहात्मजाः पतिमनु सुप्रता ययुः ।

वराम्बराभरणविलेपनस्त्रजस्सुसंवृता नृभिरसिचर्मपाणिभिः ॥ १५ ॥

नरोष्ठगोमहिषखराश्वतथ्यनःकरेणुभिः परिजनवारयोषितः ।

खलङ्कताः कटकुटिकम्बलाम्बराद्युपस्करा ययुराधियुज्य सर्वतः ॥ १६ ॥

बलं बृहद्भुजपटछत्रचामरैर्वरायुधाभरणकिरीटवर्माभिः ।

दिवांश्शुभिस्तुमुल्लखं बभौ रवेर्यथाऽर्णवः क्षुभिततिमिङ्गिलोर्मिभिः ॥ १७ ॥

अथो मुनिर्यदुपतिना सभाजितः प्रणम्य तं हृदि विदधद्विहायसा ।

मिशम्य तद्वधवसितमाहृतार्हणा मुकुन्दसन्दर्शननिवृत्तेन्द्रियः ॥ १८ ॥

भाषा टीका ।

लेखनं निमित्तं मात्र है उस के मारने वाले तो भीपति ही ॥ ६ ॥

जिन राजानों जरासन्ध ने बाँध रखे हैं उनकी आर्या लोग जिजु शत्रु जरासन्ध का बध और राजानों का छुड़ाना इस आप के विशद कर्मों को अपने २ गृह में गान करेंगी जैसे गोपीजन गङ्गाधर के बध को और उस में अपने छुड़ाने को गान करती हैं जैसे अन्य अवतार में ब्राह्मण बध और उस में गजेंद्र का छुड़ाना इस आप के कर्मों को भक्तजन गान करते हैं और रामावतार में रावण का बध तथा जानकीजी का छुड़ाना इस आप के कर्मों का गान करते हैं और जैसे कंस का बध और वसुदेवदेवकी का छुड़ाना इस आपके कर्मों का मुनिजन और आपके शरणालय हम भक्तजन गान करते हैं तैसही उन राजा लोगों की आर्या आपके चरित्र का गान करेगी कृष्ण ! जरासन्ध का बध अनेक प्रकार के प्रयोजन का हेतु होगा और यह राजसूय यज्ञ राजा लोगों के पुण्य-फल कर के जरासन्ध के पापफल करके आपको सम्मत है क्योंकि इस यज्ञ के निमित्त जरासन्ध मारा जावेगा इस वास्ते राजा लोगों के मुख्य कर्म के फल कर के जरासन्ध के पाप कर्म के फल करके ही इस यज्ञ का होना है इस वास्ते आपको भी अभिमत ही है ॥ १० ॥

• भीष्मक उवाच ।

इस लिये आप हे राजन् ! सर्वप्रकार से मङ्गल प्राप्त और फल की कयुति रहित सर्वदक प्रकार युक्त उल्लखजी के ब्रह्म को भारद्वाजी तथा युजुर्वशियों में दृष्ट २ जन और भीष्मक श्री स्तुति करते अथ ॥ ११ ॥

[१५२]

इसके अनन्तर सर्वव्यापक भीष्मक भगवान् वसुदेवजी से आदि लेकर निज पूज्य पुरुषों की सम्मति लेकर दारक जैन आदि भूत्यों को प्रयाण के वास्ते आह्वा देने मथ ॥ १२ ॥

भीष्मरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

अवरोधान् स्वान् दारान् निर्गमय्य प्रायार्थं कार-
चित्वा ॥ १३ ॥

भटाः पदातयः सादिनोऽभ्वारोहाः रथादिनायकैः करा-
लया तीम्रया आत्मसेनया परिवृता निराक्रमकिरणान् कुनः
सकाशात् मृदङ्गादिभिर्बाधैः प्रघोषेण घोषितायाः
ककुभः ॥ १४ ॥

नृवाजीति । नृवाजिभिर्नरयानैरभ्युक्त काञ्चनशिबिकाभिश्च
अच्युतं पतिमनु ययुः सप्रताः पतिवृता वराम्बरादीनि यासां
ताः ॥ १५ ॥

नरोष्ठदिभिर्यानेः अश्वतरी गर्दभ्यामभ्वारोहाः अनः शकटं
करेणुर्गजी परिजनयोषितो वारयोषितश्च कटकुटयः उष्णी-
रादितुणनिर्मितगृहाः कम्बलाम्बरादयोपस्कराः कुम्पादि-
रूपा यासां ताः अधियुज्य बलीबर्दादिषु तानुपस्करान् एवं
सज्जन् ॥ १६ ॥

रवेरंशुभिश्च तद्वलं दिवा बभौ कथम्भूतम् ? तुमुलरवमाकुल-
खनं क्षुभितेस्तिमिङ्गिलैर्मिभिश्च ॥ १७ ॥

मुनिर्नारदो विहायसा ययाविति शेषः ॥ १८ ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

निर्गम्येति सार्धकम् । अवरोधानिति तत्रस्थान् सुतशब्देन
गोत्रास्तत्तद्वधः कथ्यकाद्यस्य श्रेयाः ज्ञेये महोत्सवे मिथो-
ऽत्याज्यत्वात् परिच्छेदाः पर्यङ्कादयः दास्यादिपरिवाराच्च
सङ्कर्षणमात्मनो द्वितीयव्यूहमिति बोध्यता दर्शिता । तथा
बहुराजमुपसेनमनुवाप्येति नृपत्वेन पुरीरक्षायै तत्र स्थापनेन
सम्माननार्थं तथा महिषीणां निर्गमनात्पश्चात् सङ्कर्षणयदुरा-
जयोरनुवापनं दूरतोऽनुमज्जनात् हे शत्रुहन्ति क्षत्रज-
रासन्धवधार्थमयमेवोपायो युक्त इति शत्रुवधकारिणा भवता
ब्रह्मन् एवेति भावः । स्त्रीयमसाधारणं रथं तल्लक्षणमाह
गरुडेति । इतिशत्रुवर्गभयङ्करत्वं वेगगामित्वादिकञ्च सूचितम्
गरुडध्वज इतिपाठेपि तत्रैव तात्पर्यम् ॥ १३ ॥

ततस्तदनन्तरं किञ्चा तस्याः पुच्छोः सकाशात् तामेव
विशिनष्टि—सुहृद्वेत्यादिना । आत्मनः नमस्वेति तस्यै बलविक्रम-
परिच्छेदादिभिर्भस्वाचासाधारण्यमुक्तम् आनकः पटहः गोमुखम्
आनकमेव ॥ १४ ॥

काञ्चनशिबिकानां नरयानान्तर्गतत्वेपि पुण्ड्रिदंशस्तद्विशेषा-
पेक्षया अक्युतमिति प्रत्येकं सर्वासामग्रतः स्थित्यभिप्रायेण
सुसम्भृताः सुहृ दूरतोऽसङ्कीर्णत्वादिना सम्यक् नैरन्तर्यादिना
कृता वेष्टिताः अन्यतः यत्रा नर एव याजिवच्छीमगा यत्र
नृरूपाः बाजाः पक्षा विद्यन्ते यत्र वा तादृशीभिः काञ्चन-
मयशिबिकाभिः ॥ १५ ॥

नरशब्देन नरबाह्यानां गान्धो वृषाः परिजनाः रजका-
दयः सर्वशः सर्वानघोपस्करान् सर्वेष्वेव बाहनेषु सर्वतो-
ऽधियुज्य ॥ १६ ॥

तच्च बलं सैन्यमंशुभिर्निजकान्तिभिर्विवापि रविमतिक्रम्य
बभौ कीदृशैरशुभिः बृहन्ति ध्वजादीनि येषु घराण्यायुधादीनि
च येषु तैः तत्र दृष्टान्तः यथेति क्षुभितास्तिमिङ्गिलास्तदादयो
येषु तैर्कर्मिभिः अत्र पटाः पताकारूपाः ध्वजादीनां तिमिङ्गि-
काभिः सादृश्यम् अंशुनाञ्जामिभिः ॥ १७ ॥

अथ प्रयाणानन्तरमेव यदुपतिना प्रणम्य सभाजितः
मन् विहायसा ययौ कथं सभाजितस्तत्राह—आह्वताभ्यर्ह-
णानि नानापूजाद्रव्याणि यस्मै तथाभूतः सन्निति एवं
सर्वैर्यदुमिरपि सभाजित इति भावः । किञ्चकृत्वा ययौ तस्य
व्यवसितं पाण्डवानां बहुराजानाञ्च युगपन्मनोरथसम्पादन-
रूपं निशम्य श्रुत्वा किङ्कर्षन् ययौ तं हृदि विद्वन् तथा
भावयन्नेवेत्यर्थः । यतो मुकुन्दस्य सर्वदुःखविमोक्षनशीलस्य
सम्दर्शनमात्रेण किमुत तत्तत्सद्यश्चकारेण निवृत्तानि इन्द्रियाणि
यस्य स तथेति ॥ १८ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रघोषघोषि ककुभः गम्भीरघोषिककुभः दिशः प्रतीत्यध्याहारः
धोषयन्तीति वा अर्थः ॥ १४—२३ ॥

भीमद्वीपराजवाचार्थकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निर्गम्येति । हुतैः सहितान् परिच्छेदैः परिकरैः सहितान्
स्नानवरोधान् दाराभिर्गम्य पुराद्विर्गमयित्वा हे शत्रुहृद-
स्तेनोपनीतमानीतं रथमाकरोह ॥ ११ ॥

तत इति । द्विषा गजाः मदाः पदातयः सादिनोऽभ्याकृता-
स्तेषां नायकैः करालया परभयङ्करया अस्य सेनया परि-
हृतः मृदङ्गादिभिर्वाघैर्यः प्रघोषस्तेन घोषिताः ककुभः
कुर्वन्त्यध्याहारः निराक्रमन् निष्क्रान्तवान् प्रघोषघोषीरिति
पाठे दिशः प्रति मृदङ्गादिभिर्यो घोषस्तेन घोषयन् ॥ १४ ॥

स्वेति । सुमताः पतिव्रताः वैदर्भ्यादयः पतिमक्युतं बान्तं
अस्ववाजिकाञ्चनशिबिकादिभिरनुययुः कथम्भूताः असिचर्मणी
अङ्गकन्दो पाण्यैषां तैर्दुर्भिर्भूतैः सम्भृताः दुराः भेदाः
मम्बरादयो यासां ताः ॥ १५ ॥

नरेति । तथा परिजनयोषितः वारयोषितश्च कटकृत्वादयः
उपस्कराः कुट्टादिभिरादिषाधनभूताः यासां तः अधियुज्य
बलीवर्हादिषु तानुपस्करात् ददं सज्ज नरादिभिर्वागैर्ययुरिति
सम्बन्धः । तत्र नरो नरबाह्यं यानं गर्ह्यमाम्बाज्जाता अभ्यतरी
भनः शकटं करेणुर्गजी कटकृतयः उशीरादियुगमिर्मिताः
गृहाः ॥ १६ ॥

बलमिति । तद्वलं ध्वजादिभिर्विवा बभौ इति सम्बन्धः ।
कथम्भूतम् ? तुमलो रवः स्वनां यस्मिन् यथा रवेः सूर्यस्य
अंशुभिः क्षुभिताः तिमिङ्गिलादयः तैर्बे महान्तः ऊर्मयः तैरर्णवी
भाति तद्वत् ॥ १७ ॥

अथो इति । यदुपतिना कृष्णेन सभाजितो बहुमतो मुनिः
नारदस्तं हृदि प्रणम्य मनसा प्रणम्येत्यर्थः । तस्य कृष्णस्य
व्यवसितं बन्धो निशम्य आहूतं समर्पितमर्हणं यस्य
मुकुन्दस्य सन्दर्शनेन निवृत्तानि क्षुभितानीन्द्रियाणि यस्य सः
विहायसा आकाशमार्गेण निरगाद्ययौ ॥ १८ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मजावली ।

ततः किमभूदिति तत्राह—तत इति । ककुभः दिशः सङ्घु-
ष्टया सङ्घोषयन्त्या ॥ १४ ॥

प्रियाध्याक्युतं पतिम् अनुययुः बलैः सुसम्भृताः असिचर्म-
पाणिभिः मृभिः पारवृताः ॥ १५ ॥

ततो बहिर्नरोद्गादिभिः परिकृताः परिजनयुतवारयोषित-
श्च पटकृतयः वस्त्रनिर्मितमन्दिराणि पटकृदिकम्बलाम्बराणि
आदिर्येषां ते तथा तेच उपस्करा येषां ते तथा अधियुज्य
संयुज्य आरोप्य वा ॥ १६ ॥

रवेरंशुभिः दिवा दिनं यथा भाति हृद्वृष्णपटलेकदा-
हरणमिदं क्षुभिततिमिङ्गिलोर्मिभिरर्णवो यथेति नरोद्गादे-
र्निर्दर्शनम् ॥ १७ ॥

हरेर्व्यवसितं निश्चितं निशम्यागात् ॥ १८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्भोजः।

सुपुत्राजीति नर एव बाजिनः शीघ्रनामित्वात् तद्वाच
काञ्चनशिविकादिः ॥ १५—१६ ॥

भीमहस्तभाचार्यकृतसुबोधिनी।

प्रथमतः यथान्तःस्थितो निर्गम्य भवरोधोऽपराधियः
पुष्टिर्निर्देशः स्त्रीभावाभावाय सङ्कर्षणः सहायार्थे यदुराजः
उग्रसेनः अनेन राजसतामसौ परित्यज्य अन्ये सर्वे निर्गता
इति सुचितं ग्राह्यमिति बहिर्मुखताभावाय प्रयुक्ताद्योपि
कौतुकात् भगवद्रथमारुह्य भगवान् वा कौतुकात् अन्यथ-
मारुह्य स्त्रीभिः परिवृतो वा गच्छेत् अतः सुतोपनीतं स्वरथ-
मित्युक्तं गच्छेत् भवजराय सहयापेक्षा ॥ १३ ॥

ततः सेनासहितः नानाविधवाद्यसहितोपि विद्यां प्रतिध्वनि-
सहितोपि निराकमत् सादयोऽश्ववाराः चतुरङ्गनायकैः सहिता
दर्शनमात्रेणैव भयजनिका केवलं भगवत एव सेना ॥ १४ ॥

ततः असाधारणीनां च प्रयाणप्रकारमाह- सुपुत्राजीति द्वाभ्याम्।
सुशब्देन नरयानं बोला बाजिनोभ्याः केवलाः शकटयोजिता-
श्च काञ्चनशिविकाश्चतुर्दोलाः नुमिर्वाजिभिर्वा युक्ताः अक्युतं
पतिमनु सुमताः पतिमताः रुक्मिययादयः सपुत्राः ययुः
चतुर्विधाङ्कुरणयुक्ताः मार्गेपि स्वतोपि रक्षिताः नुमिरपि
सुसम्भृताः ॥ १५ ॥

साधारणीनामाह—नरेति। नरादिभिरेष्टभिः परिजना वार-
योषितश्च निर्गताः गावो वृषभाः अश्वतरी अनः शकटे करणुः
करणो सर्वा एव स्वलङ्कृताः कृताः तासां जातिस्वभाव-
सामग्री वर्णयति—कटकुटीति। कटा नाम कुटी कटः पटकुटीवा
कम्बलाद्यो वृद्धिनिवारकाः तासां कृष्णमन्विति न नियमः
किन्तु सर्वश एव ॥ १६ ॥

सामान्यतो भगवत्कटकं वर्णयति—समुद्रतुल्यतया बलमिति
वस्त्रैरायुधैः सूर्यरश्मिभिः त्रिविधैर्बभौ उपर्याच्छादकाः बृहन्तो
ध्वजादयः पटसहितानि छत्राणि भित्तानि वा आयुधानि
आभरणानि किरीटानि कवचानि च तुल्यो रवो यत्रत्यस्तः
शौर्यं तस्यापरिमितत्वाय यथार्णव इति क्षुभितस्तिमिच्छिलाः
ऊर्मयश्च ॥ १७ ॥

एवं निर्गम्य नारदवाक्यमिव कृत्वा ततोऽग्रे नारदं प्रेषया-
मासेत्याह...अथो मुनिरिति। भिन्नप्रकमः समाधिभाषार्थः
भगवन्तं विहाय भक्तस्य पुरतो गमनमनुचितमित्याशङ्क्याह
तं हृदि विदधदिति। विहायसा त्याकाशमार्गेण तस्य भग-
वतो ऽव्यवसायं गमनाभक्तं निशम्य निर्धारितं भुत्वा बहि-
रस्तस्यामन्वपूर्णो निर्गत इति वक्तुं विशेषणद्वयम् आहृतमर्हणं
यस्मै भुक्तुमसम्भर्तनेन निर्वृतानिन्द्रियाणि यस्य एवं कृतः
कार्यतश्च सिद्धो गत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

भीमविद्वनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी।

भवरोधान् भवरोधस्यान् दारान् तेषामपि निमग्नितत्वा-
द्यदौलभ्यात् ॥ १३ ॥

भटाः पदातवः साविनः अश्वारोहाः नायकाः रथिनः दान-
तोऽपि ककुभाशब्दो दृष्टः ॥ १४ ॥

सुपुत्राजीति। नरयानेभ्यः काञ्चनशिविकाभिश्च अक्युतं पतिम्
अनुययुः सुमताः पतिमताः ॥ १५ ॥

परिजना रजकादयः कटकुटयः उशीरादिनिर्मिताः युहाः
तदादयः उपस्कराः परिच्छदा यासां ताः सर्वशः सर्वानेव
ताम् उपस्कराद् अभियुज्य उशीरादिषु दृढं सज्ज ॥ १६ ॥

दिवा रवेरंशुभिस्तद्वलम् आयुधरक्षकिरीटादिवाक्यकथयुक्तं
बभौ ॥ १७ ॥

मुनिर्नारदो विहायसा यथावतिशेषः ॥ १८ ॥

भीमशुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः।

॥ १३ ॥

सुपुत्रादिभिर्घोषस्तेन घोषिताः ककुभः कुर्वन् निराकमत्
निरगात् ॥ १४ ॥

नुमिर्वाजिभिश्च सहिताभिः पदातिभिरश्वारोहेभ्यः समा-
हृताभिः काञ्चनशिविकाभिरित्यर्थः। उपलक्षणञ्चैतज्जरायादी-
नाम् ॥ १५ ॥

कटकुटयः उशीरादिनिर्मिताः युहाः कम्बलाभ्यादादयश्च उप-
स्कराः परिच्छदा यासां ताः सर्वशस्तामुपस्करोन् बलीवर्दा-
दिषु अभियुज्य दृढं सज्ज नरयानानि अश्वतरी गर्दभ्या-
मश्वजातीनां अनः शकटम् करणुर्गञ्जी नरपालादिभिः परिजनाः
रजकादयः वारयोषितश्च ययुः ॥ १६ ॥

तुमुलः आकुलः रवो यस्यिग्नं तद्वलं ध्वजादिभिः रवेरंशुभि-
श्च दिवा बभौ यथा रवेरंशुभिस्तद्वलम् अश्वतरीभिरित्युक्तं कि-
मिच्छ अर्णवो भाति तद्वत् ॥ १७ ॥

मुनिः देवर्षिः तं श्रीकृष्णं प्रणम्य तमेव हृदि विदधन्
मुकुन्दसम्भर्तनेन निर्वृतानि सुखितानीन्द्रियाणि यस्य सः विहा-
यसा यथावति शेषः ॥ १८ ॥

भाषा टीका।

हे शत्रुहन्! गच्छेत् भवजराय भीकृष्णं भगवान् बलदेवजी और
उग्रसेनजीसे सम्मान लेकर पुत्रादि सहित तथा दृष्ट्यादि
सहित निज भार्याओंको प्रथम पुरसे बाहर प्रयाण कराव-
कर पश्चात् सूतने पासमें प्राप्त किए निज रथपर विराजमान
होते भए ॥ १३ ॥

पश्चात् रथ गज शूरवीर सवार सेनापति इन सबसे आन
भयङ्कर निज सेनासे युक्त होकर मुदङ्ग भेरी नगाडे शङ्ख
गोमुख आदि वाजेनके घोषकरके मध् दिशानको शब्दायमान
कर भीकृष्ण भगवान् पुरसे बाहर निकलने भए ॥ १४ ॥

पुत्रों सहित और अच्छे रथ धारण किये तथा सुन्दर
आभूषण और चन्दन माळा धारण किये और दायो में
दास तरवार धारण करने वाले शूरवीरों करके चारों तरफ से
युक्त पतादण रुक्मिणी आदि पटराणी मनुष्योंकी सवारी

राजदूतमुवाचेदं भगान् प्रीणयन् गिरा ।
 माभैष्ट दूत भद्रं वो घातयिष्यामि मागधम् ॥ १९ ॥
 इत्युक्तः प्रस्थितो दूतो यथावदवदधृपान् ।
 तेऽपि सन्दर्शनं शौरेः प्रत्यैक्षन् यन्मुमुक्षवः ॥ २० ॥
 आनर्तसौवीरमरुंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः ।
 गिरीश्वरीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान् ॥ २१ ॥
 ततो दृष्टवतीं तीर्त्वा मुकुन्दोऽथ सरस्वतीम् ।
 पञ्चालानथ मत्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत् ॥ २२ ॥
 तमुपागतमाकर्ण्य प्रीतो दुर्दर्शनं नृणाम् ।
 अजातशत्रुर्निरगात्सोपाध्यायः सुहृदृतः ॥ २३ ॥
 गीतवादित्रघोषेण ब्रह्मघोषेण भूयसा ।
 अभ्ययात्स हृषीकेशं प्राणाः प्राणमिवावृतः ॥ २४ ॥

भाषाटीका ।

मैं घोड़ानकी सवारी में तथा सुवर्णकी पाखकी में बैठकर
 भीकृष्ण के प्रयाण के पाछे जाती भई ॥ १५ ॥

सुन्दर अलङ्कार धारण किये और उशीर आदि तृणकी
 चढाई के बरबारी तथा कम्बलसे आदि लेकर सामग्री
 वारी एतादृश निज भृत्योंकी ली और वेष्टयाजन अपनी २
 सामग्रीको बैल आदि पर डालकर मनुष्य सवारी ऊँटकी
 सवारी बैलनकी सवारी में लानकी सवारी खरनकी सवारी
 लिखरनकी सवारी गाडीनकी सवारी हथिनियोंकी सवारी
 में बैठ कर जाती भई ॥ १६ ॥

जिस में मनुष्य आदिका मिठा भया शब्द होरहा है
 एतादृश वह सेना बड़े २ भवजान के पट और छत्र खमर
 तथा भेष्ट आयुध और आभूषण फिरीट कवच और सूर्य
 की किरण इन सब कर के दिन के समय में इसप्रकार
 से शोभायमान होता भया कि जैसे शोभको प्राप्त हुए मत्स्य
 आदि तथा तरङ्गों से समुद्र शोभायमान होवे ॥ १७ ॥

भीकृष्णको प्रयाण के अनन्तर भीकृष्ण से सूत्कारको
 प्राप्त भए और पूजाकी सामग्री के समर्पणको प्राप्त भए
 भीकृष्ण के सम्यक् प्रकार दर्शन से मन में आनन्दको
 प्राप्त भए एतादृश मारुजी भीकृष्ण के राजसूय आदि के
 निमित्त गमनको देख कर और भीकृष्णको प्रणाम कर और
 हृदय में उनहिंका ज्ञान करत आकाश मार्ग होकर जाते
 भए ॥ १८ ॥

भीमजीवनचरितभाषाटीकी ।

माभैष्टनि नहुत्तं राजाभिप्रायेण ॥ १६ ॥

प्रत्यैक्षन् प्रत्यैक्षन्त यद्यस्मात् मुमुक्षवः ॥ २० ॥

आनर्तादयो मार्गस्थदेशास्तांस्तीर्त्वाऽतिक्रम्य विनशनं कुच-
 क्षेत्रम् अतीयायातिक्रम्य ययौ ॥ २१ ॥

शक्रप्रस्थमिन्द्रप्रस्थम् ॥ २२-२३ ॥

प्राणाः इन्द्रियाणि प्राणं मुख्यं प्राणमिव ॥ २४ ॥

भीमजीवनचरितभाषाटीकी ।

अथ भीमजयतः परमदयापारावारत्वं तादृशं शरणागत-
 सन्धानमतपरायणत्वं स्मृत्वा सुगन्धमाह—राजैति । गिरा
 माभैष्टेत्यादिकयैव भीमेन घातयिष्यामि मागधमिति ॥ १६ ॥

प्रत्यैक्षन् प्रत्यैक्षन्त तदेकापेक्षाकावभूतः यत् ययौ सन्दर्शनाय
 मुमुक्षवो जरासन्धामोक्षेच्छवो जाहा इत्यर्थः ॥ २० ॥

गिरीन् नदींश्च तीर्त्वा आनर्तादिविशानतीयाय पुरादी-
 नतीयायेत्यन्वयः । सौवीर्यञ्चाला—अथ तद्वर्त्मन् पव
 ज्ञेयाः ॥ २१ ॥

ततस्तदतिक्रमणानन्तरम् अथ दृष्टवतीतरणानन्तरं भीमार्-
 कात् इन्द्रप्रस्थगमनमार्गे विनशनपाञ्चालादीनामभ्यर्त्तित्वेपि
 तत्रतत्र गमने तत्रतत्रत्यानां भक्तानां सुखसम्पादनार्थ-
 मनुपकृतः प्राणिनां हितार्थं गमनञ्च अल्पेनैव परिच्छेदेन
 प्रस्थाय शिबिराय मुहुः शीघ्रं निवृत्तिमयं ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

नृणां जीवमात्राणां दुर्दर्शनं दुर्दर्शमपि उप समीपे
 आगतम् अजातशत्रुरिति परमसरलचित्तत्वं प्रकीर्तितां तस्य
 प्रीतेः आभाषिकत्वं सूचितम् ॥ २४ ॥

किञ्च गीतेति । हृषीकेशमिति हृषको रघुमयः तद्वद्विद्योन्मत्तानां
 केशा अपि यस्य तं सकाशात् दूरतो विदितवानिति चार्थः ।

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

प्रज्ञा प्रेम्णा सर्वेन्द्रियवशीकारिणमित्यर्थः । अतः आहतः सादरः
आहतो आदरादिताविति नानार्थवर्गे किम्वा तेनैव स्वगृहा-
स्मृतिनादिना रथादवतरणादनी च सम्मानितः यदि कथञ्चिन्
ब्रह्मादिनामगतं प्राणं विना निश्चेष्टाः प्राणाः प्रत्यागतमभि-
गच्छन्त्युत्तरेवेदं सम्भवतीत्यभूतोपमा सूचिता ॥ २४ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्राणः इन्द्रियगणः प्राणं पञ्चवृत्तिं यद्वा प्राणो जीवः प्राणं
परमात्मानम् ॥ २४—२६ ॥

भीमहरीराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचामिका ।

राजेति । भगवान् राजदूतमुवाच, उक्तिमेवाह—मामै-
हेति ॥ १६ ॥

इतीति । प्रहितः प्रेषितः नृपान् प्रति यथावद्गवदुक्तं सर्व-
मथदत्त उवाच ते नृपा अपि शौरेर्दर्शनं प्रतीक्षतवन्तः कथम्भूताः
कुमुदः मागधचन्द्रादितोषः ॥ २० ॥

आनर्तेति । आनर्तादयो मार्गस्था देशास्तास्तीर्त्वा अतिक्रम्य
विनशानं कुरुक्षेत्रमतीयायातिचक्राम ॥ २१ ॥

इषड्वर्ती नदी तथा सरस्वतीश्च तीर्त्वा मत्स्याश्च देशा-
नीतिक्रम्य शकप्रभम् इन्द्रप्रथम् उप समीपं जगाम तत्र पुरं
आकारयुक्तं ग्रामस्तद्वहितः ब्रजः आभीराणामावासः आकरः
अग्निः मत्स्याश्चेत्यनन्तरमनुचक्रस्य तीर्त्वेत्यस्यातिक्रमेत्यर्थः
आम्बत्वात् ॥ २२ ॥

—तमिति । नृपां दुर्लभं दर्शनं वस्य तं कृष्णमागतं भुत्वाऽजात-
शत्रुयुधिष्ठिरः निरगात्पुरादिति शेषः ॥ २३ ॥

गीतेति । बौद्धिप्राणि वाद्यानि तेषां घोषेण वेदघोषेण च
स युधिष्ठिरः कृष्णमभ्यगादभिमुखं जगाम प्राणः इन्द्रियगणः
भागते प्राणं पञ्चवृत्तिप्राणमिवेत्याभिमुख्ये दृष्टान्तः ॥ २४ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनाबली ।

प्रेम केह यातीति प्रेमयाः स्तोमपाशवद्ब्रूयं मेयम् ॥ १९-२० ॥

विनशानं कुरुक्षेत्रम् आकरं रक्षाद्युत्पत्तिस्थानम् ॥ २१ ॥

इषड्वर्ती चक्रनदीम् ॥ २२—२५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसन्दर्भः ।

यस्मात् शौरेर्दृष्टोस्ते मुमुक्षवस्तस्य सम्दर्शनं प्रत्येक्ष्य तदेका-
मेवकावसेतुस्त्वित्यर्थः ॥ २० ॥

गिरीन् नदीम् तीर्त्वा आनर्तादिदेशानतीयाय तत्रापि
पुरादीवतीयायेत्यन्वयः ॥ २१ ॥

ब्रज पाञ्चालविनशाने मार्गस्थावेव देशविशेषी केचो न त्वन्व-
यविक्री ॥ २२—४३ ॥

[१५३]

भीमहस्तभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो दूतसमाधानमाह—राजदूतमिति । इदं वक्ष्यमाणं
वाक्यमेव तस्य प्रीतिं जनयन् मामैहेति वाक्ये मध्यमपुरुष-
बहुवचनं राज्ञः प्रति कृतेति केवलस्यैव सम्बोधनं तथा कथ-
नाय अन्यथा भगवतैव राजानो बोधिता इति दूतो व्यर्थः
स्यात् न केवलं मोक्षनं किन्तु वो भद्रमपीत्याद्यीः हेतुभूत-
कर्त्तव्यमाह—यानयिष्यामीति ॥ १६ ॥

ततो दूतकर्त्तव्यतादिकमाह—इत्युक्त इति । यथावज्जातानु-
पूर्वाभूतानां मनोवृत्तिमाह—तेपीति । भगवतैव मोक्ष्य इति
भगवद्दर्शनामेव काङ्क्षितः स्थिताः अयमेव मोक्षोपायः सर्वेषा-
मिति सूचितम् ॥ २० ॥

इन्द्रप्रत्यपर्यन्तश्च भगवत आगमनमाह—आनर्तेति द्वाभ्याम् ।
स्वजलोत्तरणप्रथममेवात् आनर्तो द्वारकादेशः मौवीरः सुराङ्ग-
देशः मरुद् मरुदेशः ततो विनशानं कुरुक्षेत्रदेशः मत्स्यपरि-
श्रमणेनागमनं पर्वतवनाद्यभावात् यतो हरिः गिरीन् देवत-
कादीन् तत्प्रभावा नदीम् अतीयाय पादगत्येवातिक्रान्त-
वान् पुरग्रामब्रजआकराभ्यन्तरो भेदः जनस्थानानाम् ॥ २१ ॥

इषड्वर्ती सरस्वती च तदानीमितिगम्भीरमद्यौ इषड्वर्तीसर-
स्वत्यार्मध्ये मुकुन्द इति पदमत्र तत्र मोक्षं दास्यतीति सूच-
यति—अथेत्यत्र शानैर्गमनं सूचितं पाञ्चालदेशो मत्स्यदेशश्च
मध्ये मार्गं पञ्चाशमेवेनेति विमर्शः शकप्रभामिन्द्रप्रभम् अन्य-
सङ्गा स्थानस्येति आपयितुं तथा वचनम् ॥ २२ ॥

ततो निकटे समागमने युधिष्ठिरस्य केहपूर्वकं कृत्यमाह—
तमागतमिति चतुर्भिः । नृपां प्राणिमात्रस्य दुर्दर्शनमित्यलम्ब-
लामोक्षिः अजातशत्रुरिति भगवद्दर्शनाधिकारः विद्यापरि-
जनामिमानाविर्भावाय सोपाध्यायमुद्वृत्त इति ॥ २३ ॥

ततो निकटमागतः गीतादिसहितः यतः स प्रसिद्धः
निकटगमनयोग्यः ननु मत्स्या मध्ये विक्रमः कथं न जातः
कथमागत इति शङ्कां वारयति—इपीकेशमिति । इन्द्रियाधि-
पतिर्यादिन्द्रियाण्येव गतानि ननु तत्प्रयत्नः तत्र जात इत्यर्थः
क्षत एव गमने दृष्टान्तः प्राणमिवेति बहिर्निर्गतः प्राणः
यथाऽनायासेन प्राणमेव समागच्छति ततः परमादरयुक्तो
जातः ॥ २४ ॥

भीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मामैहेति बहुत्वं राज्ञां बहुत्वम् ॥ १९ ॥

प्रत्येक्षन् प्रत्येक्षन्त ॥ २० ॥

विनशानं कुरुक्षेत्रम् अतीयाय अतिक्रम्य वयी ॥ २१—२३ ॥

प्राणा इन्द्रियाणि प्राणं यथा अभियन्ति तथा अभ्ययान्
॥ २४—२५ ॥

भीमचक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

मामैहेति बहुत्वं तत्त्वान्यभिप्रायेण ॥ १६ ॥

यत् मातावयव्यान्मुमुक्षुः अतः प्रत्येक्षन् प्रत्येक्षन्त ॥ २० ॥

दृष्ट्वा विह्वलहृदयः कृष्णं कोहेन पाण्डवः ।

चिराद्दृष्टं प्रियतमं सस्वजेऽथ पुनःपुनः ॥ २५ ॥

दोभ्यां परिष्वज्य रमामलालयं मुकुन्दगामं नृपतिर्हताशुभः ।

लेभे परां निर्वृतिमश्रुलोचनो हृष्यतनुर्विस्मृतलोकविभ्रमः ॥ २६ ॥

तं मातुल्यं परिरभ्य निर्वृतो भीमः स्मयन् प्रेम (१)जवाकुलेन्द्रियः ।

यमौ किरीटी च सुहृत्तमं मुदा प्रवृद्धबाष्पाः परिरिभिरिच्छयुतम् ॥ २७ ॥

अर्जुनेन परिष्वक्तो यमाभ्यामभिवादितः ।

ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य वृद्धेभ्यश्च यथाऽर्हतः ॥ २८ ॥

मानितो मानयामास कुरुसृज्यकैकयान् ।

सूतमागधगन्धर्वा वन्दिनश्चोपमन्त्रिणः ॥ २९ ॥

मृदङ्गशङ्खपटहवीणापणवगोमुखैः ।

ब्राह्मणाश्चाराविन्दाक्षं तुष्टुवर्ननृतुर्जगुः ॥ ३० ॥

भीमकृष्णकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

आनतादीन देशात् तीर्त्वा अतिक्रम्य विमशमं गिर्या-
दींश्च अतीयाय अतिक्रम्य ॥ २१ ॥

शक्रप्रस्थमिन्द्रप्रस्थम् ॥ २२—२३ ॥

प्राणाः इन्द्रियाणि प्राणमसुम् ॥ २४—२५ ॥

भाषा टीका ।

पश्चात् मधुर बाणी से प्रसन्न करत राजाओं के दूत से भीकृष्ण बोले कि हे दूत ! मय मन करो आपका मङ्गल होगा मैं जरासन्धका घात कराऊंगा इसप्रकार तु राजाओं से कह देना ॥ १९ ॥

इस प्रकार भीकृष्ण भगवान् ने दूत से कहा वह वहाँ से प्रस्थान करके राजान के प्रति भीकृष्ण के कहे भय वचन को यथावत् कहती भया वे राजा लोग भी जरा-सन्ध से तथा संसार से छूटने की इच्छा करके भीकृष्ण के दर्शन की प्रतीक्षा करने भए ॥ २० ॥

भीकृष्ण भगवान् भी आनते सौधीर मरु तथा विन-शन इन देशन का अतिक्रमण करके जाने में अनेकन दिन का तथा पुर प्राप्त ब्रज आकरों का अतिक्रमण करके ॥ २१ ॥

भीमुकुन्दभगवान् तत्पश्चात् हृष्यवती नदी को तीर कर अनन्तर सरस्वती को तिरकर अनन्तर मत्स्य देशन को अतिक्रमण करके पश्चात् इन्द्रप्रस्थ को प्राप्त होते भए ॥ २२ ॥

राजा युधिष्ठिर मनुष्यों को जिनका दर्शन दुर्लभ है एतादृश भीकृष्ण को समीप में आये सुनकर उपाश्रय

सहित और सुहृदयुत होकर भीकृष्ण को जाने के वास्ते पुर से बाहिर निकसते भए ॥ २३ ॥

अनेक प्रकारका गान और वाजेन सहित तथा बहुतसे वेद घोष सहित राजा युधिष्ठिर आदरके साथ भीकृष्णके सम्मुख इस प्रकारसे गए कि जैसे मूर्छाके अनन्तर बहुत आदि इन्द्रियगण, प्राणको प्राप्त होकर बेहो जाते हैं ॥ २४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सस्वजे परिरिभे ॥ २५ ॥

रमाया अमलं निर्दोषमालयं विस्मृतो लोकव्यवहारो वेन सः ॥ २६—२७ ॥

अर्जुनेन समस्तात्परिष्वक्त एव केवलं पादौ नमस्कृत्वा अर्जुनः कृष्णेन भुजाभ्यां धृत इति भावः । यमाभ्यां त्वाभिवा-दितश्चेति ॥ २८—३१ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

कृष्णं स्वभावत एव सर्वचित्ताकर्षके विशेषतः स्वस्य प्रियतमं सर्वप्रियगणशिरोमणिं तथापि चिराद्दृष्ट्य अतः पुनः पुनः सस्वजे कथञ्चित्ततो निवृत्तस्यापि नृप्यमुवाच अथ कात्स्न्येन ॥ २५ ॥

तादृशं भीयुधिष्ठिरादीनां सौभाग्यमनुसन्धानः प्रेमभरो-
दयादीर्घच्छन्दसा गात्राद्वा-दोभ्यामिति द्वाभ्याम् । दोभ्यां परि-
ष्वज्येति बहुधा गाढालिङ्गनं बोधयति तत्पुनरुक्तिश्च निवृत्तौ

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवप्रोविणी ।

तदेकमे हेतुतामिमायेन रमेति रमाया अन्ये ये बालवास्ते
सदोषा एव अतस्तस्या अनभिरुचस्तेषु न साक्षात् स्थितिः
किंवाभासमात्रेण अस्तु निर्दोषसर्वगुणाभ्यत्वात्साक्षादेव
स्थितिर्न भवः । यतो मुकुन्दस्य सर्वथा सर्वदुःखमोक्षन-
पूर्वकं परमानन्दप्रदस्य भीरुणस्य गात्रम् । अतः परिष्वङ्गेन
इतमशुभं विरचितेष्टेष्टुःकं यस्य परं निर्बुद्धिं लेभे अतश्चि-
त्तादिविशेषणानां यथोक्तं परमनिर्बुद्धिलक्षणत्वेन क्षेप्यं नृपति-
रिति सर्वभेष्यस्य तस्य तादृशभावाद्येनान्येषामपि तदीयानां
सर्वेषां तद्विशेषमेव सूचयति ॥ २६ ॥

मातुलेयमिति गौरवादिवाहित्वेन मिथः केहमरः सूचितः अत
एव परिरभ्य निर्बुद्धोऽभूत् ततश्च समयत् प्रकुलमुक्तामोजस्सद
प्रेमज्वलेन भीरुलानि आहतानि इन्द्रियाणि यस्य तादृशोऽभूत्
अथ नकुलसहदेवार्जुनाश्च मुदा पूर्वाभ्यामपि प्रहर्षेण समुज-
वाप्ताः सन्तः सुहृत्सममद्युन परिरभिरं प्रेमज्वाकुले-
न्द्रियाश्चाभूवज्जितं योज्यम् अद्युनमिति तेषामालिङ्गननिर्बुद्ध्या
तस्यापि स्मिरतराभिप्रायेण अर्जुनस्य पश्चादुक्तिस्मिरपरिरभे-
च्छया किं वा सौहार्दोद्भवेणाकुलतया शीघ्रगमनाशक्त्या
पश्चादवस्थितेः ॥ २७ ॥

एवमादौ सम्प्रभात् कृतमालिङ्गनमात्रमुक्त्वा नत्र च
सामान्यतः सर्वेषामानन्दमोहमुक्त्वा पश्चात् कस्यानां सतां
भ्युद्यद्धारपरिपाकनं वदन्तिमभ्याणां तेषु भावविशेषं सूच-
यन् अर्जुनं पुनरालिङ्गनात् परमसख्यं दर्शयति अर्जुनेत्यर्थेकं
तत्र युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवन्दनमिति पूर्वोक्तानु-
सारेण तथैवन्दनमनुक्रमपि हेयम् ॥ २८ ॥

— माभिनः कुर्वादिषु माभ्यामित्यर्थः । यथाहृतः यथायोग्यं
सूतेति मारुतकम् सूतमागधगन्धर्वाः स्वस्वानुरूपैर्मुद्रङ्गादिभिः
स्वस्वानुरूपं अर्जुनेन तु तथैव वन्दिन उपमन्त्रिणश्च तुष्टु-
नन्तुश्च भीम्राक्षणास्तु अस्याकमन्येषाञ्च सख्यमाणां पाल-
यिता त्वं विजयीभवति तुष्टेरिति विवेचनीयं यदा अनि-
ष्टोदयेन सर्वेऽपि मुद्रङ्गादिभिः स्तुत्यादि चक्षुः यत्ता उरवि-
न्दाहं दृष्ट्वैव सर्वतापहरं रमामोदप्रदञ्जल्यर्थः ॥ २९-३० ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

प्रेमज्वाकुलेन्द्रियाः आनन्दाभुविहिताद्याः ॥ २७-३५ ॥

भीमह्रीरराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

• वदति । भीरुण्ये यः केहस्तेन विह्वलमार्द्रं हृदयं यस्य सः
पाण्डवो युधिष्ठिरः सख्यजे आलिङ्गितवान् ॥ २५ ॥

दोष्यामिति । रमायाः भगवन् निर्दोषमालयं मुकुन्दस्य गात्रं
भुजभ्यामालिङ्ग्य इतमशुभं यस्य सः परं निर्बुद्धिमानम्
प्राप तदेव वक्षुं विशिनष्टि—अभूद्येनान्दजानि लोचनयोर्यस्य
दृश्यभ्युदजितलोमा तनुयस्य विस्मृतः लोकविघ्नो लोकव्यवहारो
येन सः ॥ २६ ॥

तमिति । मातुलस्यापत्यं भीरुण्ये लं परिरभ्य प्रेमज्वा-
रानन्दाभुभिराकुले ध्याने पिहिते इन्द्रिये लोचने यस्य सः
वभूवेतिशेषः । यमौ नकुलसहदेवौ किरीटी अर्जुनश्च मुदा
हर्षेण प्रहृष्टानि बाष्पावचानन्दाभूणि वैषां ते परिरभिरं
परिष्वक्तवन्तः ॥ २७ ॥

अर्जुनेन कैवलं परिष्वक्त एव समयस्कत्वात् यमाभ्यां
त्वमिवाहितश्च मगधाम् ब्राह्मणेभ्यो वयोवृद्धेभ्यो युधिष्ठिरा-
दिभ्यो यथायोग्यं नमस्कृत्य स्वयञ्च तैर्वदन्तः कुर्वादीन् वद-
मन्यत सूतादौ ब्राह्मणाश्च मुद्रङ्गादिभिस्तुष्टुः नन्तु-
स्तुष्टुश्च तत्र सूता मागधाः ब्राह्मणाश्च उपमन्त्रिणश्च तुष्टुः इतरे
नन्तुः जगुश्च उपमन्त्रिणः परिहासकाः ॥ २८-३० ॥

भीमहिजबजतीर्थकृतपदरक्षाधली ।

रमा भीरकया भूः तयोरालयं भीधराभयमित्यर्थः ।
विस्मृतः लोके विद्यमानः विविधप्रभो येन स तथा ॥ २६ ॥
प्रेमज्वलेन आनन्दाभुजलेनाकुले नैत्रेन्द्रिये यस्य तथा
॥ २७-२८ ॥

उप समीपे समेत्य मन्त्रणशीलाः ॥ २९-३० ॥

भीमहृलभाचार्यकृतसुषोभिणी ।

निकटे समागतस्य कृत्यमाह—दृष्टेति । इमेति प्रसिद्धे
अन्यथा जीवस्यैव धाष्ट्यै वर्णयितुमनुचितं भगवता कथ-
मङ्गीकृतमिति शङ्कां वागयितुमाह—विशेषेण ह्निहृदयमिति
तस्य विशाराभावेनालिङ्गने हेतुः प्रियतममिति । पुनः पुनरिति
अन्तरानन्देन बहिः सम्मूहना सूचिता ॥ २५ ॥

ततो यजमानं नदाह—दोष्यामिति । रमाया भगवत्कालयम्
अनेन लौकिकन्यायेनापि दायाभावाय सुखाय च त्रुटुकः
मुकुन्दगात्रमिति मोक्षानन्दोपि ततः सर्वपापभयः ततः पर-
मानन्दस्फूर्तिः अन्तर्बहिर्लोचनयोः शरीरेण नदुल्लामः ततो
लौकिकमोहनवृत्तिः ॥ २६ ॥

उत्तमाधिकारित्यादस्यैवावधिकृत्य ततो न्यूनं भीमकृत्यं
निरूपयति—तं मातुलेयमिति । सम्बन्ध एव तस्य हृदये प्रति-
भातः तथापि वस्तुसामर्थ्याभिवृत्तौ भगवत्सम्बन्धादुल्लासि-
र्भावे जाते स्वयम् मन्दहासं कुर्वन् ततोऽधिकारित्वात्प्रेमज्ज्वला-
कुलानीन्द्रियाणि यस्य यमौ माद्रीपुत्रौ ततो लौकिकत्वात्
भीमानन्तरं कथनं किरीटी अर्जुनः तत्र चकारः राजधर्ममन्य-
धर्मश्च समुच्चिनोति परिष्वङ्गे हेतुः सुहृत्सममिति मुदा प्रहृष्ट-
वाप्ता इत्यविचारे भगवात्स्वक्युत इति न कापि तस्य क्षति-
रित्यनुमोदनं सूचितम् ॥ २७ ॥

प्रेमकार्यं निरूप्य लौकिककृत्यमर्जुनादीनां निरूपयति
अर्जुनेनेति द्वाभ्याम् । समस्यालिङ्गनं कनिष्ठौ चक्षुभिराद्वान् अतः
अर्जुनेन परिष्वक्तः यमाभ्यां चाभिवाहितः ततो भग-
वान् भीमादयो ज्येष्ठा इति तान् सर्वानेव नमस्करोति
इत्याह—ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य अन्येभ्यश्चेति । यथाहृतः यथा-
योग्यतः ॥ २८ ॥

एकं सुहृद्भिः पर्यस्तः पुण्यश्लोकांशस्वामिः ।

संस्तुयमानो भगवान् विवेशालङ्कृतं पुरम् ॥ ३१ ॥

संसिक्तवर्मकरिणां मदगन्धतोयैश्च प्रध्वजैः कनकतोरणपूर्णकुम्भैः ।

सृष्टारमभिर्नवदुकूलविभूषणसङ्गन्धैर्नृभर्युवतिभिश्च विराजमानम् ॥ ३२ ॥

उद्दीप्तदीपबलिभिः प्रतिसद्य जालानयातधूपरुचिरं विलसत्पताकम् ।

मूर्धन्यहेमकलशैरजतोरुगृन्जुष्टं ददर्श भवनैः कुरुराजधाम ॥ ३३ ॥

प्राप्तं निशम्य नरबोचनपानपात्रमौत्सुक्यावभ्रणितकेशदुकूलबन्धाः ।

सद्यो विसृज्य गृहकर्मपतींश्च तल्पे द्रष्टुं ययुर्युवतयः स्म नरेन्द्रमार्गे ॥ ३४ ॥

तस्मिन् सुसङ्कुल इभाश्वरथादिपान्निः कृष्णं सभार्यमुपलभ्य गृहाभिरूढाः ।

नार्यो विकीर्य कुसुमैर्मनसोपगुह्य सुस्वागतं विदधुरुस्मयवीक्षितेन ॥ ३५ ॥

ऊचुः स्त्रियः पथि निरीक्ष्य मुकुन्दपत्नीस्तारा यथोद्गुपसहाः किमकार्यमूभिः ।

यच्चक्षुषां पुरुषमौलिरुदारहासलीलाज्वलोककलयोत्सवमातनोति ॥ ३६ ॥

भीमज्जागवतमाचार्यकृतसुबोधनी ।

सर्वैर्मनितः सर्वानेव मानयामास "ये यथा मां प्रपद्यन्ते" इति लौकिकभावेन प्रपञ्चाद् लौकिकमात्रं बोधयतीति निरु-
च्यते कुरुराः सृष्टाः कैकयाश्च सात्विकादिभेदा इति त्रि-
विधा निरूपिताः बन्धुत्वोपजीवकानुत्तरा विद्योपजीवका-
माह—सूतमागधगन्धर्वानिति । गन्धर्वा गायकाः उपमन्त्रिणः
परिहासकर्तारः समीचीनाः ॥ २६ ॥

ततो भगवता मानिताः मानयामासुरित्वाह—मृदङ्गंति ।
अकारात् क्षत्रियादयोपि अग्विन्दाक्षमिति इष्ट्यवाप्या-
यिताः क्षानिनस्तुष्टुदुः भक्ता ननुतुः जगुः कर्मिणः
सामगाः ॥ ३० ॥

भीमज्जागवतमाचार्यकृतसारागर्धर्षिणी ।

रमायाः शोभायाः भमलं निर्दोषमालयं विस्मृतो
लोकविभ्रमो लौकिकविलासां येन सः लोकातीत प्रेमा-
नन्दरसमग्न इत्यर्थः ॥ २६—३१ ॥

भीमज्जागवतमाचार्यकृतसारागर्धर्षिणी ।

विभ्रमो व्यवहारः ॥ २६—३१ ॥

भाषाटीका ।

राजाका इदं प्रेमसे आर्द्र होगया, बहुत कालके भगन्तर
भीकृष्णका दर्शन भया इस खिये अति प्रिय भीकृष्णके दर्शन
करके चारम्भार भीकृष्णसे मिलते भय ॥ २५ ॥

लक्ष्मीका निर्दोष निवास स्थान, भीकृष्णके दिव्यगात्रका
राजने राना भुजानसे आलङ्कित किया इस वास्ते राजाके

समस्त पाप नष्ट होगए और राजाके नेत्रों से अश्रुपात बहने
लगे तथा शरीरमें रोम बड़े होगए, लोकके व्यवहारका
भूलकर राजा परमानन्दको प्राप्त होगया ॥ २६ ॥

भीमसेनमी मामाकेपुत्र भीकृष्णको दोनों भुजाले मिलकर
परमानन्दसे परिपूर्ण हुआ मन्दहाम करत मानन्दके अश्रु-
पातोंसे आकुलनेत्र बारा होगया, और नकुल सहदेव तथा
अर्जुन ये तीनों हर्षसे मानन्दके अश्रुपातबारे होकर परम
सुख भीकृष्णको मिलते भय ॥ २७ ॥

अर्जुन सामान अवस्थाका रहा इस वास्ते उसमें भीकृ-
ष्णका आलङ्कित मात्रहि किया और नकुल सहदेव दोनों
भीकृष्णसे छोटी अवस्था कर रहे इस वास्ते दोनों भीकृष्ण,
महर्षणोंके अर्थ नमस्कार करके और सुख पुष्पोंको भी यथा
योग्य नमस्कार करते भय ॥ २८ ॥

इस प्रकार सम्मानको प्राप्त होकर कुछ सज्ज केकय देशके
राजालोग तथा मान्यपुरुषाको सम्मान करते भय
सूत मागध गन्धर्व वन्दी उपमन्त्री लोग ॥ २९ ॥

मृदङ्ग शङ्ख पटह वीणा पणव गौमुक्ता आदि वाज्येन
सहित स्तुति नृत्य गान करते भय और ब्राह्मण क्षत्रिणी
स्तुति करते भय ॥ ३० ॥

भीमज्जागवतमाचार्यदीपिका ।

चित्रश्रवजादिभिर्विराजमानम् ॥ ३२ ॥

प्रतिसद्य उद्दीप्तदीपबलिभिः पुष्पादिप्रकारैश्च सुष्टं आलङ्कितं
गवाक्षेभ्यो निर्गतैर्धूपैरुचिरम् विहसन्मयः पताकाः वस्त्रि-
तत्त मूर्धन्या मूर्ति भवा हेमकावशा येषां तैः इज्जतमयानि
कप्यमयान्युक्तानि स्थूलानि शृङ्गानि कलशावस्तनभूमिका
येषां तैर्मन्त्रैर्जुष्टं कुरुराजस्य धाम पुरं ददर्श ॥ ३३ ॥

भीमरत्नामिकृतभावाद्यधीयिका ।

नराणां लोचनानि तेषां पानस्य सादरवीक्षणस्य प्राप्तं विषयं किं पुनर्नारीणामित्यर्थः ॥ ३४ ॥

सुखं ज्ञातं तत्प्रभादिकं प्रियमुत्सयवीक्षितेनैव विदुः ॥ ३५ ॥

उदुपसहाः चन्द्रेण हचरा इत्यर्थः । अभूभिः किं पुण्यमकारि ॥ ३६ ॥

भीमजीवगोखामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

पर्यस्तः परिवृतः सम्यक् स्तूयमानश्च यतः पुण्यो मनोः साक्षात्कर्मरूपो वा श्लोको यशो येषां ते युधिष्ठिरादयस्तेषां शिखामणिः भगवान् इति ॥ ३१ ॥

भीमगवत्प्रवेशालापरिकरताकृततया धन्यतमं तत्पुरं वर्णयति—संसिकते युग्मकेन । भवैः स्वभावसिद्धैश्चन्दनादिगन्धतोयैश्च कल्पितैः सम्यक् सिकानि वर्तमानि यस्य तत् नृभिर्बुधैर्भिमरत्नामीतिस्तदानीं नवदुकूलादिसमुज्ज्वलितगात्राभिः सतीभिर्विशेषतो राजमानं प्रतिसन्नेत्यस्योभयतोऽप्यन्वयः कुरुणां महावैभववादिना प्रसिद्धानां (पू) सर्वेषामपि साक्षाच्छ्रीकृष्णप्रेष्टवर्गं राजा भीयुधिष्ठिरस्तस्य धामेति तद्योग्यतोक्ता ॥ ३२-३३ ॥

पुरंजीनां च सौभाग्यं तथैव वर्णयति—प्राप्तमिति त्रिभिः । औत्सुक्येन विस्तृतः स्वस्वप्रायः केशस्य दुकूलस्य च केशो यासां ताः तल्प इति मध्याह्नभोजनान्तरे केषाञ्चिद्विषयासक्त्यां शय्यायां निवेशात् किम्वा पाण्डवादिभिः परिरम्भणादिना राज्यासेः तदेतद्वर्णनं तदागमनभक्षणसमयपूर्वभागभागेव ज्ञेयम् ॥ ३४ ॥

—इमादिभिः सुसङ्कुले अतिश्लासेः उपलभ्य साक्षाद्दृष्ट्वा पश्चात् सम्यग्दर्शनार्थं पुष्पविशेषापर्यञ्च गृहाधिकृताः सत्यः उव उत्कृष्टः सत्यः स्वरतिव्यञ्जकं सितं तद्युक्तेन वीक्षितेन कटाक्षेणैव सुखागतं स्वागतप्रभादिकं विदुः तद्धि प्रीत्यर्थं वीक्षीयते तादृशवीक्षितेन स्वतिशयेन सा जायत इति तत्त्वाने तत्प्रयोगात् अत एव तैरपि व्याख्यातं प्रियमिति यद्वा सुखागतशब्देनात्र तदुपलक्षणत्वेनातिथ्यमात्रं अक्षितं बद्धा विशेषेण व्यञ्जनाय द्रष्टुञ्जकुः ॥ ३५ ॥

सुकुण्डपक्षीः सुकुण्डसहितास्तपक्षीरित्यर्थः । स्त्रियोऽन्तः-पुरवासिन्वः पृथीत्यन्तःपुरप्रवेशार्थं निर्जनीकृत्य योषिद्विरेवाधिष्ठिते तद्वहिः कक्षमार्गे तारा यथेति दृष्टान्तेन सहैव गमनोदिकं द्योतयति तद्दृष्टान्तत्वाच्च तासां महाजनसङ्गतदावरणदर्शनमात्रेण तत्कृत्यैरेव नतु साक्षाद्दर्शनात् यासां चक्षुषा न उदार उत्कृष्टः सर्वानन्वप्रदो वा हासः तद्युक्त्या लीलयाऽवलोककलाकदाचः अवलोकनमङ्गी वा तयोत्सवं सुखविशेषम् आ सम्यक् तन्नोति यतः पुरुषमौलिः पुरुषोत्तमः इत्यशेषसुन्दरकप्रभुणादिविस्तृत्यमुक्तं विविधमधुरालापक्रीडासम्भवेपि केवलमवलोककलाया एव वर्णनम् ताभिस्तस्या अपि परमदौर्लभ्येन बहुमननात् यद्वा ध्यात्यर्थपरिहाराभिप्रायात् ॥ ३६ ॥

भीमदर्शनसूक्तशुकपक्षीयम् ।

किमकारि किञ्चकृतमाचरितम् ॥ ३६-३८ ॥

भीमहरीराचवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमिति । पर्यस्तः परिवृतः पुण्यश्लोकभेदः पुरमिन्द्रप्रस्थविवेश ॥ ३१ ॥

तद्विशिनष्टि—संसिकवर्त्मनि इत्येव । करिणां मद्गन्धजलैः संसिकानि वर्तमानि पुरवीथयो यस्मिंस्तत् कनकतोरणैः परिपूर्णकुम्भैश्च मृष्टः स्नापित आत्मा शरीरं यैः नवाः दुकूलाद्या येषाम्ते नृभिर्पुष्पिस्तथाभूताभिर्युक्तीभिः स्त्रीभिश्च विराजमानम् ॥ ३२ ॥

किञ्च उद्गीतेति । प्रतिगृहं उद्गीतेः दीपैर्बलिभिः पुष्पादिभिश्च जुष्टं जालेभ्यो गवाक्षेभ्यः निर्वर्तितैः धूपैः कचिरं विलसन्त्यः पताका यस्मिंस्तत् मूर्धन्याः मूर्धनि भवास्ते हेमकलशा येषां तैः रजतमयान्युक्तानि स्थूलानि शृङ्गाणि कलपीतः स्तम्भभूमिका येषां तैश्च गृहेषु हस्त एवम्भूतं कुरुराजधामेन्द्रप्रस्थपुरं ददर्श ॥ ३३ ॥

प्राप्तमिति । नराणां लोचनानि तेषां पानस्य सादरवीक्षणस्य प्राप्तं विषयं किम्पुनर्नारीणामित्यर्थः । तं कृष्णं प्राप्तमागन् भुत्वा युवतयः पौराणियः सद्य एव गृहव्यापारं तल्पे पर्यङ्कुपतिञ्च विसृज्यौत्सुक्याद्विस्तृताः केषानां दुकूलानाञ्च बन्धाग्रन्थयो यासां ता द्रष्टुं नरेन्द्रमार्गे राजवीथीं ययुः ॥ ३४ ॥

तस्मिन्निति । गृहेषु प्रासादेष्वधिकृता युवतयः रथादिभिश्चतुर्भिः सेनाङ्गैः सुसङ्कुले सङ्कीर्णैस्तस्मिन्नरेन्द्रमार्गे सभायैककृष्णमुपलभ्य दृष्ट्वा कुष्ठमैर्विकीर्य मनसा उपगृह्णादित्यस्य सम्युक्तवीक्षितेनैव सुखागतं स्वागतप्रभं विदुः अङ्गुः तासामुत्समयवीक्षितं स्वागतप्रभं विदधदिव्यासत्यर्थः ॥ ३५ ॥

उज्जुरिति । उज्जुपेन चन्द्रेण सहितास्तारा इव स्थिताः कृष्णपक्षीः पथि निरीक्ष्य स्त्रियः प्रोक्षुः उकिमेवाह किं इति अभूभिः कृष्णपक्षीभिः किमकारि किं सुकृतमाचरितं तत्र हेतुत्वेन विशिष्यन्ति यद्यासां चक्षुषां पुरुषमौलिः पुरुषोत्तमः उदारो गम्भीरो यो हासस्तपुको लीलयावलोकस्तस्य कलया लेशेव सुखं वितनोति तथाभूताभिरभूमिरिति सम्बन्धः ॥ ३६ ॥

भीमद्विजयचञ्जलौकृतपदरत्नावली ।

पर्यस्तः परिवृतः ॥ ३१-३२ ॥

चन्दनाम्बुसंसिकवर्त्म कुरुराजधाम ददर्शेत्यन्वयः । प्रति-सद्य प्रतिगृहम् ॥ ३३-३४ ॥

उत्कृतवीक्षितेन समनिरीक्षणेन ॥ ३५ ॥

उदुपसहाः उज्जुपेन चन्द्रेण सहिताः ताराः अभूभिः किं शुभमकारि ॥ ३६ ॥

भीमशङ्खभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

दर्शनस्थानकृत्यमुपसंहरन् अभिमन्युमाह—एवं सुहृद्भि-
रिति । एवंभूतैः सुहृद्भिः पर्यस्तो व्याप्तः तैरेव स्तूयमानः
पुरमविशत् भगवतो महत् नगराद्वहिरेव स्थातुं युक्तं कथ-
मन्तः प्रवेशानमिति शङ्कनं वारयति—पुण्यश्लोकशिक्षामभिरिति ।
पुण्यश्लोकाः युधिष्ठिरादयस्तेषां शिक्षामभिरुक्तमणिः भगवतः
प्रवेशाभावे कोपि पुण्यश्लोको न प्रविशेदिति तदनुरोधेन
प्रार्थनया वा प्रविष्ट इत्यर्थः । भगवत्त्वादनन्यत्वं सर्वैरेव स्तूय-
मानत्वात् लज्जा सर्वानुमोदनार्थं विशेषणम् अलङ्कृत-
मिति ॥ ३१ ॥

भगवत्प्रविष्टं पुरं वर्णयति द्वाभ्याम्—संसिकेति । करिणां
मदगन्धतोयैः संसिकवर्मेति अधो वर्णितं कनकतोरणैः पूर्ण-
कुम्भैश्चेत्युपरि, मध्ये वर्णयति—मृष्टात्मभिरिति । मृष्टा उद्धर्तना-
दिभिः शोधिताः आत्मानो देहा येषां नवानि कुक्कुरानि
कृजो माला गन्धाश्च एतादृशैर्भिर्युवतिभिः स्त्रीपुरुषैर्विराज-
मानमिति साधारणपुरुषाणां शोभा निरूपिता प्रसिद्धपुरुषाणां तु
पुरमेव शोभाकरम् ॥ ३२ ॥

साधारणं पुरं वर्णयित्वा राजगृहात्मकं वर्णयति—उद्दीप्तेति ।
राजगृहाः सर्वे भोगस्थानभूता इति तत्रोद्दीप्ता दीपावल्यश्च
पुष्पमण्डलानि पूजासाधनानि भवन्ति प्रतिसन्न सर्वेष्वेव
गृहेषु ये जाला गवाक्षाः तस्मात्तेन निर्याता ये घृमास्तैः
हचिरं विलासयुक्ताः पताका यस्मिन् सात्त्विकराजसतामसो-
क्तो निरूपितः क्रमेण पदत्रयेण गृहाणां स्वाभाविकोत्कर्ष-
माह—मूर्ध्निवेति । गृहमूर्ध्नि स्थितैः हेमकलशैः राजतानि
इत्युक्ताणि च तैर्जुष्टं सेवितं चापकत्वेन तानि स्थितानि
मयमर्थः भगवान् दूरादेव दीपविशेषैः पताकाभिः सुवर्णकुम्भैः
राजतमृष्टैश्च राजगृहमिदमिति ज्ञातवानिति ॥ ३३ ॥

ततः पुरं प्रविष्टस्य भगवतः प्रकारान्तरेण स्वरूपं वर्ण-
येत्तु तत्रत्यानामौत्सुक्यमाह—प्राप्तं निश्चयेति । नराणां यानि
शोचनानि लावण्यामृतसारस्नानयुक्तानि तेषां लावण्यामृतपाने
मगधान् पार्श्वं यत्रत्यं कृपासृतं चक्षुषि पिबन्ति ततो रूप-
शोभेन उन्मथिताशयानां देहवैकल्यमाह—औत्सुक्येति । दर्श-
नान्तरं वा औत्सुक्यता औत्सुक्यं तेन विरुचिताः केशदुक्-
कयोः बन्धो यासां केशबन्धापगमे मनोवैकल्यं दुक्कलबन्धा-
पगमे देहकार्ये अन्तर्बहिः क्लेशो निरूपितः ततः पूर्वावस्था-
याम् स्थातुमशक्ताः सद्य एव गृहकर्मपत्नीश्च तल्पे त्यक्त्वा
क्रियाकलानि च त्यक्त्वा नरेन्द्रस्यैव मार्गे युवतयौ भगवन्तं
द्रष्टुं ययुः तल्पे पत्नीनां निरूपणात् ते भगवद्भक्ताः राजा तु
भगवत्संमुखं गत इति पतिगृहेभ्यो राजमार्गं एव भेष्ट इति
तत्रैव निविष्टा येन भगवान् दृश्येतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

गृहाः कर्माणि पतयन्नेति वा तामसादिमेवालयः बागार्हा
एव अर्थाद्राजमार्गो गुणातीत एव भवति अत एव तत्र
गतानां भगवद्दर्शनं जातमित्याह—तस्मिन्निति । चतुरङ्गसेना-
सङ्कुले तस्मिन् मार्गे समार्यं भगवन्तमुपलभ्य गृहाधिकृताः
सत्यः आरोहदोषपरिहाराय कुसुमैर्बिकर्षं विवाहमिव कृत्वा
पद्मान्मनसोपगूह्य उत्सवयवीक्षणेन हासपूर्वकनिरिच्छणेन सुहृ-

स्थागतं विदधुः सर्वनिरूपणेन आपराधवत्त्वात् तत्र विदधान-
पूर्वकं भगवन्तं परिगृह्य प्रमाणविरोधं परिहृत्य आत्मानं
भगवति योजयित्वा प्राप्तं भगवन्तं पूरितमनोरथाः दास्येनां
धिकरति दास्याम इति सूचिषन्त्यः मोहयन्त्यो वा भवन्तः
सामिलाश्च स भगवन्तं सम्यगागतमिति सम्मानतां इति वक्तव्यं
इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

एवं भगवति स्त्रीणां भावमुक्त्वा पुरुषाणां भावमाह—
तत्रतमेति । पौराः पुरवासिनः सर्वे एव कृष्णस्य सपर्या
पूजां चक्षुः भेणीमुख्यानां विशेषमाह—एकशिरूपोपजीविनः
वणिग्विशेषाः भेणीमुख्याः ते भगवन्ता तत्तच्छिष्यसहिताः
विशेषतो दृष्टाः सर्वात्मना हतेनसो जाता इत्यर्थः यत्कलद्रव्य-
युक्तपाणित्वानु समानमेव सपर्या गन्धपुष्पादिभिः ॥ ३६ ॥

भीमशङ्खभनाथचक्रवर्तिकृतसाराथ्यदर्शिनी ।

पुरं वर्णयति—संसिकेति द्वाभ्याम् । चित्रध्वजादिभिर्विराजमानं
प्रतिसन्न उद्दीप्तैर्दीपैर्बलभिः पुष्पादिभिर्जुष्टं जालेभ्यो निर्यातै-
र्धूमैरुचिरं कुरराजस्य धामानि मन्दिराणि यत्र तत् ॥ ३२-३५ ॥
उत्तुपहसहाइत्यमृत्सहचरीरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

भीमचक्रवर्तिकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

पुरं वर्णयति—संसिकेति द्वयेन । करिणां मदगन्धतोयैः
संसिकानि वर्मानि यस्मिन् तत् चित्रध्वजादिभिर्विराजमानम्
उद्दीप्तैर्दीपैः बलिभिः पुष्पादिभिश्च प्रतिसन्न प्रतिगृह्य जालेभ्यः
गवाक्षेभ्यो निर्गतैः धूमैरुचिरं विलासन्त्यः पताकाः
यस्मिन् तत् मूर्ध्नि भवाः मूर्ध्निस्थाः हेमकलशाः येषां तैः
राजतमयान्युक्तानि स्थूलानि मृत्पाणि कलशाश्चस्था भूमिका
येषां तैर्भगवद्देव जुष्टम् कुरराजस्य धाम पुरं ददर्श ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

नरलोचनानां पानस्य पातस्य रूपस्य मात्रं रूपनिधि-
मित्यर्थः ॥ ३४-३५ ॥

उत्तुपसहाः ताराधिपसहिताः तारायथा शोभमानाः अमृभिः
किमकारि किमद्भुतं पुण्यमाचरितम् ॥ ३६ ॥

भाषा टीका ।

पवित्र यश वारेन के मध्यमें भेष्ट भीरुपुत्र भगवान्
इस प्रकार सुहृदों से युक्त होकर और सूत आदिकोंसे
स्तुति को प्राप्त होते अलङ्कार किये पुरमें प्रवेश करते
भये ॥ ३१ ॥

जिस पुरमें मन वारे हस्तियों के मूढ़ और गन्ध से
युक्त जल करके राजमार्गों का छिड़काव हो रहा है ॥ और
चित्र विचित्र ध्वजाओं से तथा सुवर्ण के तोरण और
जल से भरे कुम्भों से शोभाय मान वह पुरं है और
उत्तुपहसहाइत्यमृत्सहचरीरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

तत्रतत्रोपसङ्गम्य पौरा मङ्गलपाणयः ।
 चक्रुः सपर्यां कृष्णाय श्रेणीमुख्या हतेनमः ॥ ३७ ॥
 अन्तःपुरजनैः प्रीत्या मुकुन्दः फुल्ललोचनैः ।
 ससम्भ्रमैरभ्युपेतः प्राविशद्राजमन्दिरम् ॥ ३८ ॥
 पृथा विलोक्य भ्रात्रेयं कृष्णं त्रिभुवनेश्वरम् ।
 प्रीतात्मोत्थाय पर्यङ्गात्सस्तुषा परिष्वजे ॥ ३९ ॥
 गोविन्दं गृहमानीय देवदेवेशमादृतः ।
 पूजायां नाविदकृत्यं प्रमोदोपहतो नृपः ॥ ४० ॥
 पितृष्वसुर्युखीणां कृष्णश्चक्रेऽभिवादनम् ।
 स्वयञ्च कृष्णया राजन् भगिन्या चाभिवन्दितः ॥ ४१ ॥
 श्वश्र्वा सञ्जादिता कृष्णा कृष्णपत्नीश्च सर्वशः ।
 आनर्च रुक्मिणीं सत्यां भद्रां जाम्बवतीं तथा ॥ ४२ ॥

भाषाटीका ।

धारण करने वारे पुरुष और स्त्रियों से वह पुर
 शोभाय मान हो रहा है ॥ ३२ ॥

श्रीकृष्ण भगवान् युधिष्ठिरजीके राजधानी का देखा
 जाहां घरघर में प्रकाश दीप बलीन से शोभाय मान है और
 मवाद्य जैसे निकले हुये अगद रूप से परिमिलित है
 और जिनकी शिखर पर चांदी के स्थल पर सुवर्ण कलश
 और फुलाका से अलङ्कृत अनेक भवनों से भूषित
 राजधानी को देखा ॥ ३३ ॥

जिनके केश पाश और वस्त्र बन्ध खुलजाते हैं
 वेली रत्नी लोग अपने घर के कार्य को तथा अपने पतीन
 को भी शय्या ही में छोड़कर श्रीकृष्णचन्द्रके दर्शन करने
 को राजमार्ग में चलती आई ॥ ३४ ॥

उस राज के रास्ते में हाथी घोड़ा रथ इन करके भंड
 होने से अपने महलों पर खटि कर भार्या रुक्मिणी देवी
 सहित श्रीकृष्ण के दर्शन कर पुष्पनकी वर्षा करके मुश-
 कयान सहित कटाक्ष से ही कुशल पूछती आई ॥ ३५ ॥

आकाश में नक्षत्रगण युत चन्द्रमा के समान श्री
 रुक्मिणी जी आदि पटरानी सहित श्रीकृष्णको राजमार्ग
 में दर्शन कर वे स्त्री लोग आपस में कहने लगे, कि—इस
 श्रीकृष्णका भार्याओं ने पूर्व जन्म में क्या पुण्य किया है
 क्योंकि अपिपुत्रोत्तम श्रीकृष्ण जी को मन्दहास युत लीला
 कटाक्ष को अनुभव करती है ॥ ३६ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभार्यार्थदीपिका।

अर्थः एकचित्तोपपत्तीविना सङ्गास्तेषु मुखात् ॥ ३७ ॥

अभ्युपेतोऽभिगमनेन सत्कृतः ॥ ३८ ॥

सस्तुषा द्रौपदीसहिता ॥ ३९ ॥

कृत्यं प्रकारविशेषं प्रमोदोपहतोऽभिभूतः ॥ ४० ॥

गुरुस्त्रीणाञ्च कृष्णया द्रौपद्याञ्च भगिन्या सुमद्रया ॥ ४१ ॥

आनर्चाऽर्चितवती ॥ ४२ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पुनरनुसन्धाय नगरवृत्तं वर्णयति—नत्रतत्रेति । हतेनमः
 सर्वे तदन्तरायकर्मरहितास्तत्प्रभृतिजाताः तत्स्मरणस्य सदाभुगतेः
 चतुर्थी तादर्थ्ये ॥ ३७ ॥

अथानुक्रमप्राप्तमन्तःपुरप्रवेशवृत्तमेव वर्णयितुमाह—अन्त-
 रिति । प्रीत्या फुल्लानि लोचनानि येषां तैः अतः सम्भ्रम-
 स्वरा तत्सहितैः अभिमुखे उपेतः सङ्कतस्सन् प्रकपेण मधुरगमनेन
 तत्तत्परिकरयोभाविशेषेण चाविशत् ॥ ३८ ॥

भ्रात्रेयमिति परमस्नेहाविषयत्वं तञ्च त्रिभुवनेश्वरमिति
 परमोह्लासहेतुत्वं पर्यङ्गादुत्थायेति श्रीभगवत्सम्दर्शनापेक्षया
 प्रागेव मुख्यराजमन्दिरे समागच्छोपविष्टा पश्चात्साक्षाद्दर्शनेन
 प्रमोद्रेकादातुरा सती पर्यङ्गादुत्थातुमशक्तापि कथाञ्जितुर्थावेत्यर्थः
 स्तुषया सह वर्त्तमाना पृथा परिष्वजे स्तुषातु तत्पश्चात्
 स्थित्वैव नक्षत्रादिना तमादृतवतीत्यग्रे वक्ष्यते यद्यपि विद्यमानता-
 मात्रार्थस्य सहशब्दस्य न समासः किन्त्वेकक्रियायोगिन एवेति
 शब्दस्मृतिस्तथाप्यत्र वक्ष्यमाणया रीत्या समासस्यार्थत्वमप्य-
 ङ्गीकार्यम् ॥ ३९ ॥

गोविन्दं शब्दमात्रगोचरं कथञ्चित्प्राकट्येपि देवदेवानां
 श्रीमद्भावीनामपिशम एवं परमदौर्लभ्यमुक्तम् आदृतः सादरः
 यद्वा कथं सम्प्राप्तोसि ततस्ततो भावसि भयं त्वदधीन एव

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

अलं पूजाप्रयासेन सुखमत्रोपविशाधिरात्वां पश्यानीत्येवं बहुधा
कृष्णेनादृतस्सन्नुप इति सर्वकर्मकौशलादिकपूजासाधनसहायादि-
सम्पन्नत्वं सूचितं तथापि नाबिदत् अनुसन्धानमपि
नाशक्नोत् यतः प्रमोदोपहतः ॥ ४० ॥

श्रीकृष्णस्त्वेवं तेषामत्यन्तहर्षसम्पन्नेन व्यवहारस्यापूर्णत्वे-
प्यतिपूर्णत्वं मत्वाऽनन्तरकृत्य चकारेत्याह—पितृवसुरिति । हे
राजभित्ति अहो भाग्यं यत्तादृशकुले जातोसीतिभावः ॥ ४१ ॥

अहो इति शुभकम् । सम्यक् तत्तदनुपपूजाद्रव्योपदेशसहाय-
वर्गनियोजनादिना मोदिता सती कृष्णपत्नीरिति कृष्णस्यैव
तासामप्यर्च्यत्वं चकारात्पुत्रादिवधूः कन्याद्याश्च सर्वदा इति
सर्वा एव प्रत्येकं सर्वप्रकारेभ्येत्यर्थः । शैल्यामिति मित्रविन्दायां
एव विशेषणं द्वितीयतथाशब्देनानुक्तसमुच्चयार्थकेन लक्षणाच्च
गृहीता यद्वा शैल्यां शिवं शुभं तद्युक्ता सर्वसुखलक्षणां
लक्षणामित्यर्थः ॥ ४२—४३ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

आत्रेयं भ्रातृपुत्रम् ॥ ३९—४० ॥

भगिन्या सुभद्रया ॥ ४१—४२ ॥

श्रीमद्भीमराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तत्रतत्रेति । उपसङ्गम्य समीपमागत्यपौराः भेजयः एक-
शिलोपपञ्चीविनां सङ्गाः तेषु मुख्याश्च मङ्गलानि गन्धपुष्प-
ताम्बूलादिशुभद्रयाणि पाषण्डोर्येषां ते कृष्णाय पूजाङ्गकुः
अतो हतं निरस्तमेनः पापं येषां तथा बभूवुरिति शेषः ॥ ३७ ॥

अन्तरिति । सम्पन्नेन सहितैरत एव कुल्ले विकसिते लोचने
येषां तैरन्तःपुरजनैरभ्युपेतोऽभिसङ्गतः राजमन्दिरं प्रवि-
शेय ॥ ३८ ॥

पृथेति । पृथा कुन्ती आत्रेयं भ्रातृपुत्रं कृष्णमवबोधय प्रीतः
आत्मा मनो यस्याः सा पर्यङ्गादुत्थाय स्नुषया द्रौपद्या सहिता
परिवस्त्रजे आलिङ्गितवती ॥ ३६ ॥

गोविन्दमिति । देवानां देवो ब्रह्मा तस्यापीयं गोविन्दं
गृहं प्रत्यानीय नृपो युधिष्ठिरः प्रमोदोपहतः अभि-
भूतः परवयः इति यावत् पूजायां कृत्यं क्रमविशेषं नाधि-
दत् ॥ ४० ॥

पितृवसुरिति । कृष्णो भगवान् पितृवसुः पृथायाः गुरुस्त्रीणां
पूज्यस्त्रीणां चाभिवादनं चक्रे स्वयं कृष्णया द्रौपद्या भगिन्या
सुभद्रयाचाभिवादिनश्च ॥ ४१ ॥

अहंवा अहुरस्य स्त्रिया पृथया सञ्जोविता कृष्णा द्रौपदी
कृष्णस्य पत्नीः सर्वप्रकारैरानर्थं पूजितवती कृष्णपत्नीरेव
निर्दिशति—रुक्मिणीमित्यादिनाः शैल्यां लक्ष्मणामन्याश्चेति । एता
अन्याभागताः स्त्रियः ब्रह्मादिभिरानर्च्येति सम्बन्धः मण्डन-
मलङ्कारः ॥ ४२—४३ ॥

श्रीमद्विजयचञ्चतीर्थकृतपद्मनाभकृतिः ।

भेजनीमुख्याः नगरप्रधानाः ॥ ३७—३८ ॥

आत्रेयं भ्रातुः पुत्रम् ॥ ३९—४० ॥

भगिन्या सुभद्रया च ॥ ४१ ॥

इव इवा पृथया ॥ ४२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवृहत्कर्मसन्दर्भः ।

पृथाविलोक्येत्यादि सस्नुषा द्रौपद्या सह उत्तिष्ठता
पस्त्रजे इत्युत्थान एव तत्साहित्यम् ॥ ३९—४६ ॥

श्रीमद्भक्तभाचार्यकृतसुबोधनी ।

एवं सर्वैः समाजनमुख्या स्त्रीभिः कृतं मुकुन्दपत्नीनां
पुनराह—ऊचुरिति । स्त्रीत्वभक्त्या विशेषेण एता एव धन्या
न तु वयं यद्यपि वयमुपरि तथापि भगवान् भूमौ समागत
इति भूमिरेव स्वर्गमिति निरूपयन्त्यो दृष्टान्तमाहुः—यद्योदुप-
सहा इति । “वेदगृहा वै नक्षत्राणि” इति श्रुत्या तासामिन्द्रि-
याणां देवब्रह्मोणाधिक्यं सूचितं केन धर्मेणायमर्थः प्राप्तः
इति तासां विमर्शनमाहुः—किमकार्यमभिरिति । ननु किमाश्चर्यं
ब्रह्मीनामेव तथा भाषादित्याशङ्क्य तासां सर्वोत्तमफलभोग-
माह—यच्चक्षुषामिति । यासां चक्षुषां भगवान् स्वयमुत्सवं
मातनोति भगवानेव सर्वकसेति किमाश्चर्यमिति शङ्कन् वार-
यितुं भगवति विशेषमाह—पुरुषमौलिरिति । नहि पुरुषोत्तमः
स्त्रिया उत्सवं सम्पादयति तथा सत्युत्तमत्वमेव धित्यं
स्यात् तत्रापि उदारो यो हासः सर्वेषां भाषा येन सर्वपु-
त्रार्थदाता तत्सिद्धितो यो लीलावचोकः पूर्णसर्वपुरुषार्थोपि
भक्तिकान्तसहितः उदारो गुणत्रयाणाञ्च हासलीलावलोकानां
तेषामपि या कला नैपुण्यातिशयः तेन स्वसर्वस्वेनापि तासां
नेत्राणामुत्सवं करोतीति तासां महती स्तुतिः ॥ ३७ ॥

पुरवासिनां कृत्यमुख्या अन्तःपुरवासिनामाह—अन्तःपुर-
जनेरिति । अन्तःकरणेन्द्रियधारीराणि तेषां भगवत्पराणीति
वक्तुं विशेषणत्रयं प्रीत्या कुल्लोचनैः ससम्पन्नैरिति सम्पन्नो
देहधर्मः एवं सर्वभावेः प्रपन्नैः अभ्युपेतः सन् राजमन्दिरं
प्राविशत् सम्माननाया अबिच्छेदं वक्तुम् ॥ ३८ ॥

पृथादिकृतसम्माननामाह—पृथा विलोक्येति । भ्रातृपुत्रोपि
कृष्णः त्रिभुवनेश्वरः महान् सम्बन्धीति प्रीतात्मा सती
सस्नुषा पर्यङ्गादुत्थाय परिवस्त्रजे महति आजाभये भवतः
तत्परित्यज्य परिवस्त्रजाज्ञातिदेहधर्मनिवृत्तिः पर्यङ्गादुत्थायेति
सुखसाधनपरित्यागः सस्नुषेति निरन्तरत्वं अन्तःकरणप्रीत्या
दोषाभावपूर्वकसर्वे गुणा निकृष्टाः पर्यङ्कस्थितिः भगवत्कृपां
सूचयति भगवदर्थं गृहकार्ये स्थितायां वा पर्यङ्के स्थितिः एता-
वदेव ययोः कृत्यं प्रेम्णाविकलयोर्नाधिकम् ॥ ३९ ॥

ततो गृहागते भगवति राक्षः कृत्यमाह—गोविन्द-
मिति । देवमात्रेण गृहागते महता पूजा कर्तव्या भगवांस्तु
देवानामपि देवः तस्मिन्प्रागते स्वयमेव गृहमानाप्य पूजनीयः ।

कालिन्दीं मिश्रविन्दाञ्च शैव्यां नामजितीं सतीम् ।
 अन्याश्चाभ्यागता यास्तु वासःसङ्गमण्डनादिभिः ॥ ४३ ॥
 सुखं निवाप्तयामास धर्मराजो जनार्दनम् ।
 ससैन्यं सानुगामात्यं सभार्यञ्च नवन्नवम् ॥ ४४ ॥
 तर्पयित्वा खाण्डवेन वह्निं फाल्गुनमयुतः ।
 मोचयित्वा मयं येन राज्ञे दिव्या सभा कृता ॥ ४५ ॥

श्रीमद्भक्तप्रसादचरितसुबोधिनी ।

पूजायां कर्तव्यायाम् आदरे विद्यमानेपि सत्यं कृत्यं कर्तव्यं ना-
 विन्दत भगवद्व्यतिरेकेण न तस्यान्यत्र पूजासाधनं दृष्टव्यमावात्
 बलाधिक्यप्रेरणे केवल्यसम्भवात् न पूजाज्ञानं प्रमोहेन च उप-
 हतानीन्द्रियाणि सुवासकानी न क्रियायां प्रवर्तन्त
 इत्यर्थः ॥ ४० ॥

एवं सर्वेषु प्रेम्णा विकलेषु सत्सु भगवत्कृत्यमाह—पितृ-
 श्वसुरिति । येन भगवच्छरित्रेण मोहकेन तेषां सावस्था दूरे
 भवति अथवाऽग्निमकार्यं न स्यात् तच्छरित्रमाह स्त्रापेक्षया
 न्येष्टानां स्त्रीणां पितृश्वसुरश्च भगवानभिवादनं चक्रे ततस्तासां
 देहधर्मयुक्तानां कृत्यमाह—स्त्राश्चेति । स्त्रीत्वैकगृहत्वैकगोत्रा-
 दिभिः सर्वा एकभावाभावा इति बुद्धनमस्कारेण्यसामपि
 देहधर्मसङ्गन्धः कृष्णा प्रीपदी भगिनी सुभद्रा चकाराद-
 न्यदपि ॥ ४१ ॥

नतो भगवत्पत्नीनां पूजामाह—अद्वेति । पृथया सम्प्रेषिता
 कृष्णा सर्वाः सर्वप्रकारेण कृष्णपत्नीरर्चयामास तुहादेन न्यूना-
 धिकमार्गेण पूजा निवारिता समुदायेन पूजा निवारयितुं
 प्रत्येकं नामाभ्याह—कश्चिन्नययादिपदः । सत्या सत्यभामा शैव्या
 लक्ष्मणा नामजित्येव सती सत्या एवम् अष्टमहिष्यो नाम्ना
 निरूपिताः ॥ ४२ ॥

श्रीमद्भक्तप्रसादचरितसुबोधिनी ।

अष्टमहिष्योपपत्तीविश्वो जनतास्तासु मुख्याः ॥ ३७—३९ ॥

कृत्यं समुचितप्रकारम् ॥ ४० ॥

कृष्णया प्रीपद्या । भगिन्या सुभद्रया ॥ ४१ ॥

अद्वैतकुल्या ॥ ४२—४३ ॥

श्रीमद्भक्तप्रसादचरितसुबोधिनी ।

अष्टमहिष्योपपत्तीविश्वो जनतास्तासु मुख्याः ॥ ३७ ॥

सम्प्रेषणं केहवैवश्येन सहितैः अभ्युपेतः अभि-

नन्दः ॥ ३८ ॥

सत्सु पुत्रपत्नीसहिता ॥ ३९ ॥

(१५५)

प्रमोहेनोपहतोभिभूतः पूजायां क्रियमाणायाम् कृत्यं समुचित-
 प्रकारम् ॥ ४० ॥

पितृश्वसुः पृथयाः शुक्राणां पूज्यानां याः स्त्रियः तासाञ्च
 कृष्णया गङ्गसेन्या भगिन्या सुभद्रया ॥ ४१ ॥

अद्वैतकुल्या पृथया आनन्दं अर्चितवती ॥ ४२ ॥

भाषा टीका ।

जहाँ २ श्रीकृष्ण पधारते हैं तहाँ २ सप्त पुरुष लोग हाथमें
 मङ्गल वस्तुका लेकर पूजा करते भए ऐसा पुरवासजनोंन
 पूजित होकर राजा युधिष्ठिरके घरमें प्रवेश करते भए
 ॥ ३७—३८ ॥

कुम्तीराणी अपने आताके पुत्र तीन लोकके नःथ श्रीकृ-
 णको देखकर बहुत प्रीतिसे सत्प्रासे उठकर प्रीपदी सहित
 श्रीकृष्णसे मिलती भई ॥ ३९ ॥

राजा युधिष्ठिरको श्रीगोविन्दको अपने गृहमें लायकर
 उनको पूजा करनेका विधिको आनन्दसे भूलकर केना
 किस प्रकार करुं कर चिकितहांगया ॥ ४० ॥

हेराजन् ! श्रीकृष्णजी अपने भुआजीका तथा पुत्र्य श्री
 गौगो का प्रणाम किया और प्रीपदी तथा अपनी सहनी
 श्रीकृष्णको प्रणाम करत भई ॥ ४१ ॥

कुम्तीने प्रीपदीको आजा दई प्रीपदीने कश्मिणी सत्य-
 भामा भद्रा जाम्बवतीको सत्कार किया तथा औरभी श्रीकृ-
 णकी आर्यानुका सत्कार किया ॥ ४२ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

अन्याश्च याः कृष्णपत्न्योऽभ्यागतास्ता अपि ॥ ४३ ॥

प्रत्यहं नवन्नवं यथा भवति तथा सुखं निवाप्तया-
 मान् ॥ ४४ ॥

कथम्भूतम् ? यः प्रेम्णा नित्यं फाल्गुनेन संयुतः अत एव
 तस्य सहायेन सता येन खाण्डवेन वह्निं तर्पयित्वा नत्र च
 मयं प्रयुज्य युधिष्ठिराय दिव्या सभा कृता तं जनार्दनम्
 अनेन राज्ञः कृष्णोपकारानुस्मरणं दिव्यत्वात्सभाया यथा

उवाच कतिचिन्मासान् राज्ञः प्रियचिकीर्षया ।

विहरन्नथमारुह्य फाल्गुनेन भटैर्वृतः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धे कृष्णस्येन्द्रप्रस्थगमनं नाम

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मनोरथं सर्वावकाशसंपादनञ्च दर्शितम् ॥ ४५-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिकायाम्

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सुकमिति च युग्मकम् । तथा निवेशने हेतुः धर्मराजः किञ्च
जनेभ्यः सदा द्रष्टुं याच्यत इति जनार्दनम् अतो भक्तप्रवरेण
तेन तस्य तथाकर्तुं युज्येतैवेति भावः ॥ ४४ ॥

तथाप्येतन्मात्रोपकारस्य निष्कयं राजा न मेने इत्याह—तर्प-
यिष्वेति । हुता अर्पिता कृतेति पाठे सम्पादिता ॥ ४५ ॥

सन्तु प्रियान्तरिक्षकीर्षयोवाच फाल्गुनेन सह भटैः भीसात्य-
क्यादिभिः ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

भीसुदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीये

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्प्रिका ।

सुकमिति । प्रत्यहं नवकर्म यथा भवति तथा सुखं निवा-
सयामास ॥ ४४ ॥

कथम्भूतम् ? यः प्रेम्णा नित्यं फाल्गुनेन अर्जुनेन सङ्गतः अतः
एव तस्य साहाय्येन जाण्डवेनाग्निं ग्रीणयित्वा तत्र मयञ्च मोच-
यित्वा तं मयं प्रयुज्य राज्ञे युधिष्ठिराय दिव्या सभा आहूता
जानीना येन तथाभूतं जनार्दनमिति सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

उवासेति । मास्त्रानित्यन्तसंयोगे द्वितीया राज्ञो युधिष्ठिरस्य

प्रियं कर्तुमिच्छया फाल्गुनेन सह रथमारुह्य द्रुपेः परिकृते
विहरन् कतिचिन्मासानुवाच उषितवान् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचम्प्रिकायाम्

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावली ।

येन मयेन दिव्या सभा राज्ञे आहूता भगवदाहूया निर्मा-
यता ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपद्मनावल्याम्

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

(भीमद्विजयध्वजतीर्थरीत्या नवसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥)

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धः ।

शैल्यामिति मित्रवृन्दाविशेषणं द्वितीयेन तथाशब्देनानुक्त
समुच्चयार्थकेन लक्ष्मणाच्च गृहीता ॥ ४३-४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतक्रमसम्बन्धे

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसम्बन्धः ।

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीमजीवगोस्वामिकृतबृहत्क्रमसम्बन्धे

एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

भीमद्वल्लभाचार्यकृतसुबोधनी ।

षोडशसहस्राण्यवशिष्टानि एकभाषापञ्चत्वाद समुदायेनाह-
मभ्यासेति । किं बहुना प्रयुक्तादिपत्योपि याः काश्चन समा-
गताः ताः सर्वा एव वासस्त्वस्त्वमण्डनादिभिः आनयन्ति
सम्बन्धः ॥ ४३ ॥

तारकालिकं पूजाविशेषमुक्त्वा राज्ञः स्मिरकृत्यमाह—सुखं
निवासयामासेति । वस्तुतस्तु सुखरूपं भगवन्तं स्थापयित्वा

• श्रीमद्भक्तभाष्यकृतसुबोधिनी ।

स्वयं सुखी जात इत्यर्थः । जनार्दनमविद्यानाशकं यथैव भगवतो • मनःप्रीतिर्भवति तथा स्थापितवान् न केवलं भगवतः किन्तु सर्वेषामित्याह—ससैन्यमिति । भगवत्तत्त्वायज्ञानि सैन्यं सेवकाः अमात्या भार्याश्चेति तत्सहितं प्रत्यहं नवन्नवं यथा भवति ॥ ४४ ॥

एवं सर्वभावेन सेवायां क्रियमाणायां लौकिकधर्ममि- निविष्टराजनि भगवता यत् कृतं तदाह—तर्पयित्वेति द्वाभ्याम् देवेषु अग्निः प्रधातुभूत इति खाण्डवेन तमादौ तर्पयामास देवाधि- पतिं मयञ्च मोक्षयामास एवं देवासुररूपाणीन्द्रियाणि स्वाधि- देविकतर्पणेन च तृप्तानि सन्ति युधिष्ठिरं सर्वथा लौकिक- वैदिकभावेन तर्पयिष्यन्ति देवभागस्य शीघ्रफलत्वज्ञापनाय मयकृतमुपकारमाह—येन मयेन रात्रे दिव्या सभा कृतेति क्त्वा- प्रत्ययान्तयोः उवासेत्यनेन सम्बन्धः ॥ ४५ ॥

न केवलं कृत्वैव तं सुखीचकार किन्तु स्थित्यापीत्याह— उवासेति । कतिचिन्मासानितिकार्येतरमकृत्वा रात्रः प्रियार्थं निरन्तरं राजसन्निधान एवोवास मासस्तुष्टयमिति विमर्शः भगवतः शयनकाल एव तादृश इति निर्वन्धेन स्थितिं वार- यति विद्वद् रथमारुह्येति तत्रत्यान् स्वकीयांश्च प्रीणयन्निति वक्तुं फाल्गुनेन भट्टैर्भूत इत्युक्तं फाल्गुनस्तत्रत्योपलक्षकः भटाः स्वकीयाः उभयैर्भूतः घेष्टेन निरन्तरं सर्वेषां सुखदानां निर- ष्टितम् ॥ ४६ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिन्यां श्रीलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ- वीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे द्वाविंशाध्यायविधरणम् ॥ २२ ॥ ७१ ॥

• श्रीमद्विभनाथचक्रवर्तिकृतसारांशदर्शिनी ।

प्रत्यहं नवं नवं यथास्वास्तथा निवासयामास ॥ ४४ ॥

येन दिव्या सभा कृता तं मयं मोक्षयित्वा उवास तर्प- यित्वेत्यादि श्लोकद्वयेनाष्टपञ्चाशत्तमाध्यायप्रोक्तं कथा पुनरत्रावेग्यैवानुकथिता तत्तद्व्यायं क्रमः ॥ ४५ ॥

इन्द्रप्रस्थे खाण्डवदाहगण्डीवादिप्राप्तिमृगया काश्विन्दी प्राप्तिवार्धिकचानुष्मासवासाः ततो द्वारकागमनकालिन्दी-

भद्राविधिबाह्वरकवधाविबहुकथान्त एव राजसूयनिमग्नाधिकं मिति ज्ञेयम् ॥ ४६ ॥

इति सारांशदर्शियाम् हर्षिण्याम् भक्तिचेतसाम् ।

अत्रैकसप्ततितमो दशमोऽजनि सङ्गतः ॥ ७१ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

धर्मराजः जनार्दनं प्रत्यहं नवन्नवं यथा भवति तथा निवासयामास ॥ ४३—४४ ॥

जनार्दनोपि रात्रौ धर्मराजस्य प्रियचिकीर्षया वह्निं तर्प- यित्वा येन सभा कृता तं मयं मोक्षयित्वा कतिचिन्मासानु- वासेति द्वयोरन्वयः ॥ ४५—४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धीये

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपे

एकसप्ततितमाऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७१ ॥

भाषा टीका ।

तथा कालिन्दी मित्रविन्दा शौड्या और पतिव्रता नाम- जती तथा पुत्रबधूओं से आदि लेके जो अन्यस्त्री आईं हैं इन सबका वस्त्र माखा कुकुमा आदि से सज्जान किया ॥ ४३ ॥

राजा युधिष्ठिर सेना सहित भूखसहित भार्या सहित श्रीकृष्णकी प्रीति के अनुरूप दिन २ प्रति नवीन २ सरकार पूर्वक श्रीकृष्णको निवास कराता भया ॥ ४४ ॥

श्रीकृष्ण भगवान्भी अर्जुन सहित इन्द्र के खाण्डव वन करके अग्निको दत्त कराय कर जिसने राजा के लिये दिव्य सभा बनाई उस खाण्डव वन के अग्नि से जलते भये उस मयनामा द्रव्यको अग्निते छुडाय कर राजा युधिष्ठिर को प्रिय करनेकी इच्छा से अर्जुन के साथ रथ में बैठ कर शूरवीर पुरुषों से संयुक्त होकर विहार करते कुछ मास पठ्येन्त इन्द्रप्रस्थ मेंहि निवास करते भए ॥ ४५—४६ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमें एकस्तरके अध्यायकी

भाषाटीका समाप्ता ॥ ७१ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

एकदा तु सभामध्य आस्थितो मुनिभिर्दृतः ।
ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्भ्रातृभिश्च युधिष्ठिरः ॥ १ ॥
आचार्यैः कुलवृद्धैश्च ज्ञातिसम्बन्धिवान्धैवः ।
शृण्वतामेव चैतेषामाभाष्येदमुवाच ह ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

क्रतुराजेन गोविन्द राजसूयन पावनीः ।
यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्सम्पादय नः प्रभो ॥ ३ ॥
स्वत्पादुके अविरतं परि ये चरन्ति श्यायन्त्यभद्रनशनं शुचयो गृणन्ति ।
विन्दन्ति ते कमलनाभमवापवर्गमाशासते यदि त आशिष ईश नान्ये ॥ ४ ॥
तद्देवदेव भवतश्चरणारविन्दसेवाऽनुभावमिह पश्यतु लोक एषः ।
ये त्वां भजन्ति न भजन्त्युत वोभयेषां निष्ठां प्रदर्शय विभा कुरुसृजयानाम् ॥ ५ ॥
न ब्रह्मणः स्वपरभेदमतिस्तव स्यात्सर्वाभ्यः समदृशः स्वसुखानुभूतेः ।
संसेवतां सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवाऽनुरूपमुदयो न विपर्ययोऽत्र ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभावार्थदीपिका ।

ततो द्विसप्ततितमे राज्ञा कार्यं निवेदिने ।
दुर्जयं मागयं बुद्ध्वा भीमेनाऽघातयद्गारिः ॥
आस्थितः आसनमिति शेषः ॥ १ ॥
शृण्वतामेवेति । यत्प्रसन्नः कृष्णः करोति न तदभ्यः
कश्चिदपि कर्तुं समर्थ इति निश्चित्य सर्वानेव ताननादित्य
कृष्णमुवाचेत्यर्थः । आभाष्य भो भो कृष्ण भक्तवत्सलेत्येवं
स्वस्वोच्य ॥ २ ॥

विभूतीर्दशाह ॥ ३ ॥

एष चक्रवर्तिनां मनोरथः कथं त्वया क्रियत इति
चेदत आह—स्वत्पादुके इति । परियचरन्तीति यच्छब्दव्यवधान-
मार्थम् ये परिचरन्ति देहेन श्यायन्ति मनसा अभद्रस्य नशने
नाशके गृणन्ति वाचा ते भवस्यापवर्गं मोक्षं विन्दन्ति यथाशासते
तर्थाशिषोपि त एव विन्दन्ति नान्ये चक्रवर्तिनोऽपि ॥ ४ ॥

भगवतां भक्तपक्षपातमाविष्कारयन्नाह—तद्देवदेवेति । तत्-
स्वात्पश्यतु साक्षात् एव निदिष्टतेऽपि ये कर्मविप्रभानाः

कश्चित्कुरुसृजया भगवद्भक्तिं न बहुमुच्यन्ते तेषां मोक्षमिष्टमयं
ये त्वां भजन्ति यदिवा न भजन्ति तेषामुभयेषां निष्ठां स्थितिं
प्रदर्शय ॥ ५ ॥

अनु रागादिरहिते मयि कथमिदं वैषम्यं स्यात्तत्राऽह—नेति ।
स्वः पर इति भेदमतिस्तव न स्यादेव कुतः ब्रह्मणो निरुपाधः
किञ्च सर्वस्याऽऽत्मनोऽतः समदृशः किञ्च स्वसुखानुभूतेः अतो
रागाद्यभावादिति भावः तथाऽपि संसेवमानानामेव त्वत्प्रसादः
नान्येषाम् तत्रापि सेवाऽनुरूपमुदयः फलं नत्वा विपर्ययो
ऽन्यथा भावः । यथा कल्पद्रुमस्य रागादिरहित्येपि सेवकेष्वेव
फलजनकत्वं नान्येषु ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

एकदेति युग्मकम् । दिनकतिपयविभ्रमानन्तरं योग्यं समयं
लब्ध्वेत्यर्थः । तूर्मिज्ञोपक्रमे समयमेव दर्शयति—समयमप्य इत्या-
दिना एतदपेक्षयैव भगवानप्येतावन्ने कालं न प्राप्तवान् अका-
राज्ञात्पुत्रादिभिश्च द्वितीयचकारादन्वयेन वृद्धेः ॥ १ ॥

भीमश्रीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

बाह्यधा मित्राणि तैश्च कृतः तत्रैषां युगपत्समागमो राजसूयवात् विशेषतः सपरिवारस्वैवागतस्य भीमवतो हरीर्न नित्याकर्षणात्केषाञ्चिन्मन्त्रार्थे राक्षसाङ्गानाञ्च चक्रा राजसूयिनाञ्च शृण्वताम् अन्यसैः यद्वा आस्थितः वक्ष्यमाणस्तुतियोग्यत्वेन विक्षिप्यथमासनादवतीर्य अस्मिन् बद्धाञ्जलिस्त्रादिना भूमौ स्थितः सन् शृण्वतां शृण्वत्सु सत्स्वेव तेष्विति तेषामप्यवश्यभाषयितव्यानां तदनुमोदनेनैवानुमोदनार्थ इह वै ॥ २ ॥

कतुराजेनेति दुष्करत्वमपेक्ष्यत्र च सूचितं भवतो विभूतीरिति देवादीनामपि तद्विभूतिबुद्धेयं यजनादात्मनोऽनन्यपरत्वं द्योतितं दैव्येन भीमारदवत्पारमेष्ठ्यकामत्वं निर्विद्वयतद्यजने हेरन्तरमाह—पावनीः त्वज्जकिविप्रादिदोषनिरसनीः यत्रावाप्तत्वादेव हे गोविन्देति निजाशेषैश्चर्यप्रकटनार्थं भुज्यवतीर्णस्य तव भक्तानामस्माकं तादृशेच्छा युक्तेति भावः । यस्ये इत्येकत्वं यजने तस्यैकस्यैव प्राधान्यात् न इति बहुत्वन्तु ज्ञानादिमुन्यादिसम्प्रदेहेन तेषामपि सर्वेषां तद्यज्ञपेक्षत्वात् तच्च तव शक्तैश्च सुहृत्पाद्योमत्याशयेन सम्बोधयति प्रभो हे सर्वशक्तियुक्तेति अत एव सिद्धवन्निर्देशमेवाकरवं वक्ष्य इतीति भावः । यद्वा नोऽस्माकं पाण्डवानां त्वदेकगतीनां प्रभो ज्ञामिन् अतो युक्तमेवैतदिति भावः ॥ ३ ॥

तव पादुके उपानहौ अपि किं पुनः साक्षात्स्वपादाङ्गद्वयम् अभिरतं ये परिचरन्ति एवमप्रेषि कैमुत्यमेवामिष्येते ततोप्यनायासेन ये वा कदाचिदपि ध्यायन्ति ततोप्यनायासेन ये वा कदाचिदपि गृणन्ति श्रीकृष्णपादुके एव मम गतिरित्यादि कीर्तयन्तं मात्रं यतस्ते ज्ञात एवामग्रनशने अतः शुचया चरित्तमैकविधातका भद्ररहिताः ते भक्तिमात्रपुरुषार्था अपि यदि कथञ्चिन्नपुपयुक्तत्वेन आशासते तदापवर्गे संसारध्वंसम् आशिषः सर्वाद् प्राकृतानप्राकृताञ्च कामान् विन्दन्ति—

“सर्वं मज्जकियोगेन मज्जको लभतेऽज्जसा ।

अर्गापवर्गे मज्जाम कथञ्चिदपि वाञ्छति” ॥ इति

स्वयं भीमवद्वाङ्मयात् नन्वेव “सर्वासामपि सिद्धिनां मूलं तत्परिणामम्” इत्यादेः उभयत्रापि हेतुः हे कमलनाभ ! हे ज्ञानं सर्वलोकप्रदयेति हे ईश ! सर्वेश्वरेति च यद्वा आशिषो विन्दन्तीत्यत्रैवाभिरतमिनि योज्यम् ॥ ४ ॥

ननु, कुतस्तर्हि मज्जकिमहिमज्ञेन त्वया परिचर्यादिकं हित्वा राजसूयमिष्ये ? तत्राह—तदिति । यस्यादेवमेव सत्यं तच्छास्त्रं हे देवदेव ! सर्वाराध्यगणानामप्याराध्य एवं यद्यपि त्वत्परिचर्येणैव सर्वदेववृत्तिः सिद्ध्यतीति वयं जानीमस्तथापीत्यर्थः । तत्किमित्यतः आह—इह सर्वलोककृपायमेव भवद्वतारे प्रव भायो बहिः सम्पत्तिमात्रदर्शनचमत्कारी लोको भवतश्चरणारविन्दसेवानुभावं पश्यतु तदेव दर्शयति—ये इति । येऽस्मत्पूजकाः कुरुक्षेत्रात्स्वां भजन्ति य उत वा ये च पुन्यौजसाद्वृत्त्यां न भजन्ति तेषामुभयेषां निष्ठां प्रदर्शय बहिर्मुखेऽपि त्वज्जकिमहिमप्रदर्शनार्थमेवायमस्माकमुद्यम इति भावः । हे विभो ! सर्वमपि कर्तुं समर्थेति किमुतैतावदिति भावः ।

[१५६]

सेयमानुष्ङ्गिकी कामना भीमारददर्शितपारमेष्ठ्यकामरक्षाभिप्रायस्तु तत्सेवोपयोग्येति सङ्कोचाद्गोपितः ॥ ५ ॥

सुरतरोरिवेति तैर्याख्यातम् । यद्वा तस्य यथायोग्योऽयं भजतु अयोग्योयं मा भजत्विति वेद्यम्यं नास्ति किन्तु सम्यक् सादरं सेवमानमात्राणां सम्बन्धे प्रसाद एव स्यात् तथा तवेत्यर्थः । तथाप्यत्र तव भजने तद्वत् सेवानुरूपमेवोदयः फलं न स्यात् किन्त्वधिकोपि स्यात् देवात्सेवावैगुण्येपि विपर्ययः फलामात्रोपि न स्यात् तत्र पूर्व—

“तुलसीदलमात्रेण जलस्य बुलुकेन च ।

विकीर्णते ज्ञामात्मानं भक्तेभ्यो भक्तवत्सलः ॥

इतिभीविष्णुधर्मवचनवत् अत्र भक्तेभ्य इत्युक्तत्वाद्वाक्यभक्तिनारतम्येनैव फलतारतम्यमिति भावः । अथोत्तरं “त्यक्त्वा स्वधर्मं चरणाम्बुजं हरेर्भजन्” इत्यादिबत् अत्र विश्वास एव कारणमिति भावः ॥ ६ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

॥१—२॥

विभूतीः देवान् ॥ ३ ॥

आशिषो नाशासते यदि अपवर्गे विन्दन्ति अन्ये अपवर्गात् बहिर्भूताः ॥ ४—५ ॥

अपरमेदमतिस्तत्र न स्यात्सर्वसुहृत्वादित्यर्थः ॥ ६—२४ ॥

भीमश्रीराराधनाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

अथ जरासन्धाघातनारमकं भगवच्छेष्टितं वक्तुं प्रस्तौति—एकदेति । तृतीयान्तानां कृत इत्यनेनान्वयः ॥ १ ॥

एतेषां मुनिप्रभृतीनां शृण्वतां सतामेवाभाष्य सम्बोध्य कृष्णमिति शेषः । इदं वक्ष्यमाणमुयाच ॥ २ ॥

तदेवाह—कतुराजेनेत्यादि चतुर्भिः । पावनीस्तव विभूतीः विभूतिभूतान् देवान् यस्ये आराधयिष्यामि तन्ममिष्येते यजन् नोऽस्माकं सम्पाद्य निवर्तय ॥ ३ ॥

नन्वेव चक्रवर्तिनां मनोरथः कथं त्वया कियते इत्यन आह—त्वत्पादुके इति । अमर्दं शमयतीति तथा ते तव पादुके ये जनाः परिचरन्ति देहेन ध्यायन्ति मनसा गृणन्ति वाचा ते शुचयः परिशुद्धान्तःकरणाः भवस्यापवर्गे नाशकं मोक्ष इति यावत् विन्दन्ति हे ईश ! हे कमलनाभ ! ते वचाशिषः कामाः नाशंसेते तर्हि ता अपि विन्दन्ति मध्ये परिचर्यादिरहिताश्चक्रवर्तिनो न विन्दन्तीत्यर्थः । अतो भक्तपक्षपातिनस्तव चरणारविन्दं समाभितानां नस्तत्त्वमनोरथपूर्तिस्तुकरेवेति भावः ॥ ४ ॥

एतदेव निर्दर्शयेत्याह—तदिति । तत्तस्मात् देवानामपि देव ! एव लोकस्तव चरणारविन्दसेवाप्रभावं पश्यतु भवतश्चरणारविन्दसेवाप्रभावं यद्वा त्वत्पादुके इत्यादिनोकमर्थं

श्रीमद्गीरारात्रवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

निश्चिनोर्वित्यर्थः । तन्निश्चिन्तु भक्तानाञ्च स्थितिं लोकस्य दर्शये-
त्याह—ये इति । कुरुणां सृजयानाञ्च मध्ये येऽस्मदाद्यस्त्वां भजन्ति
उत वा ये वा दुर्योधनाद्यस्त्वां न भजन्ति तेषामुभयेषां निष्ठां
स्थितिं प्रदर्शयाम्युदयतद्भावौ दर्शयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु, वैषम्येनैधुण्यादिरहितं मां किमिति विषयकृत्ये चोद-
यसीत्यत आह—नेति । ब्रह्मणः हेयप्रत्यनीककल्याणगुणपरिपूर्णस्य
नव स्त्रः पर इति च भेदमतिर्न स्यात् यद्यपि नास्त्येव तत्र
हेतुत्वेन विशिनष्टि—सर्वात्मनः सर्वेषामन्तरात्मनः स्वश-
रीरेष्वेव केषुचिदवयवेषु स्वीयमतिः केषुचिपरकीयमतिर्न दृष्टेति
भावः । अत एव समदशः समा इक् स्वशरीरेषु सर्वेषु
आत्मीयत्वशुद्धिरस्य तस्य किञ्च वैषम्यनिमित्तं रागद्वेषादिकं तदपि
तव नास्तीत्यभिप्रेयन् विशिनष्टि—स्वसुखानुभूतेः इति । स्व-
मुखस्य स्वासाधारणापरिच्छिन्नानन्दस्यानुभूतिरनुभवो यस्य
तस्य केवलं स्वानन्दशुभो न तु रागादिशुभ इत्यर्थः । तथापि
संसेवमानानामेव विषयभूतानां तव प्रसादोऽनुग्रहः तत्रापि
सेवानुरूपमेव उदयः फलं यथा सुरतरोः कल्पद्रुमस्य
संसेवमानेष्वेव फलप्रदत्वं नद्योतावतात्र कल्पतरौ विपर्ययो वैषम्य-
मस्ति तत इति ॥ ६ ॥

श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

राजसूययज्ञार्थाय पाण्डवानां दिशां जयो जरासन्धवधश्च श्री-
नारायणप्रसादाय च इति तन्माहात्म्यत्वेन प्रतिपादयत्यस्मिन्नध्याये
नत्रादौ युधिष्ठिरः आगतं श्रीकृष्णं स्वाचिकीर्षितं विज्ञापयति—एक-
दंति ॥ १ ॥

आभाष्य अभिमुखीकृत्य एतेषां सर्वेषां श्रोत्रादीन्द्रिय-
तृप्तिजनकम् इदं वक्ष्यमाणं यच्चनमुवाच हेत्यनेन कर्तव्यतां
सूचयति ॥ २ ॥

पावनीः शुद्धिकरीः भवतः विभूतीः सन्निधानविशेषस्थाने-
न्द्रादिदेवताः यष्टुकामः ॥ ३ ॥

तत्कार्यं भवदनुग्रहेणैतद् साधनमित्याह—त्वत्पादुकेति ।
अभद्रनशने अशुभविघ्नसनेसमर्थं परिचरन्ति नित्यं पूजयन्ति
“व्यवहृताश्च १-४-८२ इति छन्दसिव्यवधानेप्युपसर्गाणां क्रियायोगः
सिद्धः प्रधान्वस्यमहतो महतीत्यादौ अनेन भागवतस्य वेदतुल्यत्वे-
नाध्येयत्वादौ तात्पर्यं दर्शयति—भवापवर्गं संसारत्यागं विन्दन्ति
ननु तर्हि नामेनाभीष्टसिद्धिरिति तत्राह आशासत इति यदि
ने सेवकाः आशासते आशिष ऐहिकसिद्धीः कामयन्ते
तर्हि ता अपि विन्दन्ति अन्ये अनुपासका नोभयं विन्दन्तीति
भयं विन्दन्तीति शेषः ॥ ४ ॥

यतो भवचरणसेवाफलमनुभवसिद्धिर्गतो लोकोपि प्रत्यक्ष-
प्रमाणोरूपं माहात्म्यं दृग्निवयं करोत्वित्याह—तस्मिन् । अपि
कृष्णत्वमपि भजद्भजतामुभयेषामपि ज्यलक्षणोत्कर्षं व्यवस्था-
पयेत्याह—येत्वामिति । “निष्ठोत्कर्षं व्यवस्थायां नाशेते जन-
याक्रमयोः” इति यादवः । “अनुभावः प्रभावे स्यात्” इति ॥ ५ ॥

सर्वसमस्य हरेर्वैषम्यं मयापाद्यत इति विन्यदिष्य परि-
हरति—नेति । ब्रह्मणः पूर्णस्य सर्वात्मनः सर्वस्वामिनुः ननु
परापूर्वेषां सङ्ख्यावृणक्तीत्यादि कथमित्यत्राह—समदश इति ।
यथावस्तुदर्शिनः स्वरूपसुखस्यानुभूतिरनुभवः पूर्णानन्दोद्भूतिरिति
यस्य स तथा तस्य अयमपि स्वपरबुद्धयभावे हेतुः ॥ ६ ॥
सुराणां दुःखोदयः सुराणां सुखोदय इत्यत्र विरोधः कस्मा-
दत्राह—संसेवयेति । उदयतीत्युदयः अतोऽत्र जगति विपर्ययो न
विषमो नोदेति ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामीकृतकमसन्दर्भः ।

॥ १—५ ॥

एव प्रायो बहिस्स्वप्नसिद्धान्मात्रचमत्कारी बहिरङ्गाविलोक्त-
सुरतरोर्यथायोग्योऽयं मा भजतिवति वैषम्यं नास्ति । किन्तु
संसेव्यमानानामेव सम्बन्धे प्रसाद एव स्यात् तथा तवेत्यर्थः
तथाप्यत्र तव भजनसेवानुरूपमेवोदयः फलं न स्यात् किन्तु
अधिकोऽपि स्यात् देवात् सेवावैगुण्ये विपर्ययः फलाभावी
ऽपि न स्यादित्यर्थः । “तुलसीदलमात्रेण इत्यादेः “स्वकथा
अधमम्” इत्यादेः ॥ ६ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतबृहत्कमसन्दर्भः ।

॥ १—३ ॥

त्वत्पादुके इत्यादि । अस्तु तावच्च पादयोः परिचरणं
तव पादुकेसंवेधं किं न करोतीति भावः । अस्तु दूरं त्वत्पादुके-
परिचरणं ध्यानमेव किं न करोतीत्याह—ध्यायन्तीति । अस्तु
ध्यानं कीर्तनमपि तयोः किं न करोतीत्याह—गृणन्तीति । भवा-
पवर्गं संसारमोक्षं ननु भवतामपि भवापवर्ग एव भावी
किमन्येत्याह—आशासत इत्यादि । भवापवर्गस्त्वावश्यक एव
किन्तु यदि अन्यदप्याशिष आशासते तदा त एव विन्दन्ति
नान्ये अतोऽस्माकमिदानीमिदमेवेति सत्सम्पाद्यतामिति भावः ॥ ४ ॥

ननु किमनया परमभक्तानां वः कर्मवासनया सत्यं तव
भक्तानामभक्तानाञ्च मर्यादां सर्वे पश्यन्तु लोके च त्वन्महिमा-
चायमेव प्रकटो भवत्विति हतोरेव ननु फलान्तरकाम्य-
येत्याह—तद्देवदेवेत्यादि । देवानां ब्रह्मरुद्रादीनामपि देव ! न
भजन्त्युतेति दुर्योधनादीन् प्रत्याक्षेपः ॥ ५ ॥

ननु मे स्वपरभेदो नास्ति भजद्भजतोरैवाहं समः कि-
मनेन मद्द्वेषप्रकटनेनेत्याह—न ब्रह्मण इत्यादि । तव ब्रह्मणो
मूर्त्तानन्दस्य बृहत्तः न परमदमतिर्न स्यादेव सत्यं यद्वा सर्व-
त्मनः अतः समदशः यतः स्वसुखानुभूतेः स्वाभिव्यक्तिलास-
विधायकस्य किन्तु सुरतरोरिव प्रसादः सुरतरोर्यथा भजन
एव कामात् पूरयति नाभजतः भजवमात्रं प्रति कामदत्ता-
त्तस्य न वैषम्यं यदि यदि भजतां मध्ये कुत्रापि प्रसीदति
कुत्रापि न तदैव वैषम्यापत्तेः तद्वत्तथापि भजनमात्रं प्रतिकाम-
दत्तात् वैषम्यं भजतः किल द्विजान् वा श्रमणान् वा सर्वथा

भीमज्जगतीगोदधामाकृतवृहत्कमसम्बन्धः ।

अनुपपन्नः कुतो वैषम्यम् अतः सेवानुरूप एव सेवकानामुद्यो नात्र विपर्ययस्याभिचारः ॥ ६-४८ ॥

भीमज्जगतीगोदधामाकृतवृहत्कमसम्बन्धः ।

निरोधः सात्विकानां हि सगुणानां निरूपितः ।

धर्मप्रसङ्गे शुद्धानां तेषां दुःखं निवार्यते ॥

युगोविशे जरासन्धवधः क्लेशहरो महान् ।

निरूप्यते यतः सर्वसात्विकाः सुखिनोऽभवन् ॥

त्रिविधाः सात्विकाः प्रोक्ता राजानो पादवास्तथा ।

पाण्डवाश्च ततस्तेषु द्वयोरिष्टवधः स्फुटः ॥

पाण्डवानामिष्टतायै प्रसङ्गोप्यत्र रूप्यते ।

भक्तानां कर्मिणाञ्चेत्यादिष्टं मागधनाशनम् ॥

तदेव नाशनं युक्तं ब्रह्मण्यस्य दयावतः ।

ब्रह्मणस्याप्याभरणं यद्गार्थं हि निरूप्यते ।

ब्रह्मण्ये तत्र कोऽमर्षः भग्निये विमुखे हरेः ॥

पूर्याध्यायान्ते अगृहे भगवन्तं सुखेन स्थापितवानित्युक्तं ततो यदर्थं स्थापनं तद्विज्ञापनार्थं प्रसङ्गमाह—एकदात्विति ब्राह्म्याम् साधारणासाधारणसम्बन्धिसहभावभेदात् एकान्ते विज्ञापनमभिमाननिवर्त्तकं न भवतीति सम्भावनायां सर्वसन्निधानं निरूप्यते एकदा शुभलक्ष्णे नृशब्दः कालान्तरसन्निधानं वारयति आस्थितः उद्यितः धर्मार्थमेव विज्ञापनमिति ज्ञापनमिति ज्ञापयितुमादौ मुनीनां सहभावः अन्ये साधारणा ब्राह्मणास्त्रयो वर्णाः क्रमेण निरूप्यन्ते शूद्रस्तु यत्ने अनवकृतः भ्रातरो नृशब्दादयः स्वकारात् दुर्योधनादयश्च ॥ १ ॥

आचार्याः द्रोणादयः कुलवृद्धाः भीष्मादयः ज्ञातयोन्ये गोत्रजाः सम्बन्धिनो विवाहाः बान्धवा दूरस्थाः सर्वे एव तत्त्वज्ञायां स्त्रीणामभ्यनुज्ञा सिद्धेति न कस्यापि परोक्षता सर्वे साध्वानाः शृण्वन्त एव स्थिताः एवकारेण व्यासङ्गो वार्यते स्वकारेणानुद्दिष्टानामपि आभाष्य हे कृष्ण ! स्वामिन् ! इत्युक्त्वा एवमभिमानपरित्यागः आश्चर्ययेति हेत्युक्तम् ॥ २ ॥

विज्ञापनामाह—कतुराजनेति । गोविन्देति सम्बोधनमिन्द्र एव यष्टव्य इति मर्यादास्थापनार्थं यथा राजा पुरुषाणां तथा राजसूयो यज्ञानामिति कृतगजत्वं यद्यपि नारदेन त्वां यक्ष्यतीत्युक्तं तथापि सर्वरूपस्य परिच्छेदः समायातीति भगवदंशानामेव विभूतिरूपाणां देवानां याम् निरूपयति—पावनीस्तव विभूतीः यस्य इति । पावनीरित्याधिवैदिकीः दैत्यसम्बन्धव्याकृत्यर्थे वा तत्तत्त्वात् तद्वा यजनं नोऽस्माकं सम्पाद्य सामर्थ्याय सम्बोध्यम् ॥ ३ ॥

ननु, भगवत्कृता न किञ्चन वाञ्छन्ति पुंसां किलैकान्तधियामिति शास्त्रानुसारेणापि भगवदीयानां कार्यसिद्धिः तत्कथं प्रार्थनेत्याशङ्क्याह—त्वत्पादुके इति । यद्यपि कायवाङ्मनोभिस्त्वां प्रपन्नाः नैतादृशं वाञ्छन्ति तथापि यदि वाञ्छन्ति तदा प्राप्नुवन्ति इति सिद्धान्तस्तेषां सहजं फलं निरूपयन्ति त्वत्पादुके इति ये त्वत्पादुके भक्तिमार्गानुसारेण

परिचरन्तीति कायिको व्यापारो निरूपितः ध्यायन्तीति मानसः ननु चित्तमस्थिरं योगव्यतिरेकेण कथं ध्यानसिद्धिः इत्याशङ्क्यं वारयितुं विशेषणमाह—अमग्रनशने इति । पादपवशादेव वाञ्छन्त्य ध्यानाधेमुद्यतस्य प्रथमस्मरणेन पापनाश उत्तरोत्तरस्मरणसिद्धिः ततः शुद्ध्यो गृणन्ति तेन कायिकोऽन्य-व्यापारनिवृत्तिः सर्वपापक्षयः शुद्धिश्च तेषां प्रसङ्गात् उक्ताः अतस्ते भवस्य संसारस्यापवर्गं समाप्तिं विन्दन्ति ननु कर्मज्ञानाभावे कथं भगवत्संज्ञनमात्रेण प्रमाणाभ्यनुज्ञाभावात् भवापवर्ग इत्याशङ्क्यं सम्बोधनमाह—कमलनाभेति । भुवनकोशात्मकं कमलं नामो यस्य एतत्प्रवर्त्तित एव सर्वोपि संसार इति एतत्परिचर्यायां न प्रमाणाभ्यनुज्ञेति भावः । ते यदि बहिर्मुखाः सन्तः बालपुत्रवदाश्रयः आशासते लौकिकी वैदिकी वा तदा त एव विन्दन्ति अन्येतु कर्मादिभिः द्रुतमेव प्राप्नुवन्ति नाह्मसमितिभावः । एकान्तधियामित्यत्रान्तर्निष्ठा एवं गृहीता इति न विरोधः प्रथमप्रवृत्तस्यैव धनादिहरणम् अन्यथा सर्वसेव्यता न स्यात् ॥ ४ ॥

ततो लोके ये स्वोत्कर्षं वाञ्छन्ति भक्ताः सन्तः भक्तिमार्गोत्कर्षार्थं वा तेषामानुगुण्यं भवता कर्त्तव्यमित्याह—तदेव देवेति । तथापि कस्यचिद्बन्धं सर्वात्मा न करिष्यतीत्याशङ्क्य सम्बोधनं हे देवदेवेति ! अनेन दैत्यबन्धोऽभिप्रेतमिति सूचितं तत्तस्मात् कारणात् अस्योत्कर्षस्य बहिर्मुखविषयत्वाद्युक्तकथनत्वमाशङ्क्य लोकप्रतीत्यर्थमाह—भवतश्चरणारविन्दः सेवानुभावमिह लोकः पश्यत्विति । ननु राज्यवद्वाजसूयसिद्धावपि कथमेतज्जकस्यैव नान्यस्येति ज्ञायते तत्राह—ये त्वां भजन्तीति । ये पाण्डवादयः त्वां भजन्ति ये वा शिशुपालदुर्योधनजरासन्धादयः त्वां न भजन्ति तेषामुभयेषां निष्ठां फलपर्यवसानं त्वमेव दर्शय मारणमानभङ्गवञ्चितत्वाद्यः विमुखेषु कीर्तिधनधर्मादयः सर्वकोपवितः तान् सर्वान् संक्षेपतो निर्दिशति—कुरुसृञ्जयानामिति । सृञ्जयवंशः द्रुपदस्य अतस्तत्पक्षपातेन पुष्टा इति वा ख्यातिं परित्यज्य पाण्डवा सृञ्जयाः ख्यातिमेव मन्यन्ते तेन कौरवाः धार्तराष्ट्राः विमुखाः सृञ्जयाः पाण्डवा भक्ताः इति अनेन स्वस्य मात्सर्याभिनिवेशः सूचितः ॥ ५ ॥

नन्वेतदल्पदेवानां परिच्छिन्नमतीनामेष कार्यं न मे इत्याशङ्क्य सत्यं परं भक्तानुरोधेन कर्त्तव्यमिति प्रार्थयन्नाह—न ब्रह्मण इति । भगवान् स्वार्थं चेत् कुर्यात् तदेव न कुर्यात् अन्याथैवेत्यन्येच्छानुसारेणैव कर्त्तव्यम् अन्यथा भगवतः पुरुषार्थसाधकत्वं न स्यात् प्रथमपक्षमङ्गीकृत्याह—तव ब्रह्मणः सर्वसमस्य यद्यापि स्वपरभेदमतिर्नास्ति तथापि तव स्यादेव भक्तानुरोधे इति न भवेदिति विध्यर्थता वा स्वपरभेदमतिस्त्रिविधानां भवति ये देहात्मभावेन परिच्छिन्नाः ततो भागसिध्यर्थं विषयेषु विषमदृष्टयः ततो विषयभोक्तारः भगवांस्तु नैवमिदं इति विशेषणत्रयं सर्वात्मनः समदृशः स्वसुखानुभूतेरिति अन्याथैवेतु नन्वेतादृशस्यापि विषमकार्यकर्तृत्वं सदृष्टान्तमाह—संसेवतामिति । सुरतटः अभावत एव तथा तथा भगवानपि भगवद्धर्माभि—व्यक्तिरेव संसेवतेति स धर्माऽस्मदर्थं प्रकटीकर्त्तव्य इति भावः धर्मिणि तु दोषो न भविष्यति धर्मानुरोधे अतः सेवानुरूपमुद्योस्तु अतोऽत्र धर्मिसम्बन्धाभावात् विपर्ययः ॥ ६ ॥

भीमद्विभवाद्यथचकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

द्विसप्ततितमे राक्षः कार्ये दत्तस्वसम्मतिः ।

भीमेनाघातयन् कृष्णो मार्गं प्रार्थ्य मन्त्रतः ॥

आ सम्यक्तया स्थितः शृण्वतामित्यनादरे वष्टो ॥ १-२ ॥

विभूतीरिति । देवादीनां त्वद्विभूतिबुद्धौ यस्य इत्यादि-
भरतवत्स्वस्य तदनन्यपरत्वं ध्यायितुं पावनीः स्वामा-
लोक्यात्मनः पावयन्तीरिति त्वद्दर्शनया ता अपि कृतार्थकिन्तु-
मिति भावः । तद्यजनम् ॥ ३ ॥

स्वचरणसरोजं पश्यतां स्वयाप्यपारकृपया आत्मसात्कृताना-
मस्माकं राजसूये कलु न कोऽप्याग्रहः किन्तु स्वामत्रत्याः दृष्टान्तः
करणाः केचित् परमेश्वरं न मन्यन्ते नरमेव मत्वा प्रत्युत
दोषदर्शिनो निन्दन्त्येतदेवास्माकं दृक्कल्यमतो राजसूयमिवेण
ब्रह्मरक्षादीन् सर्वेभान् ब्रह्मण्यादीनपि देवादीनपि क्षतुर्वश-
लोकध्यानादय काचित् सभा कर्त्तव्या तत्र सर्वाभिमपूजा
नैर्यस्य व्यवस्थापयिष्यते स एव परमेश्वर इति साक्षाद्-
दर्शयित्वा दृक्कल्यं तन्निष्कासनीयमित्येवमदमीप्सितमित्याह-
त्वदिति त्रिभिः । परि ये चरन्तीति यच्छब्दव्यवधानमार्थम् अम-
द्रस्याविद्यापर्यन्तस्यापि नशान् नाशो याभ्यां ते । येषां ध्यायन्ति
यथाशक्ते तर्हि त एव विन्दन्ति नत्वन्ये स्वचरणानर्थाः
सर्वेऽपि कर्मिणमृतयः । किन्तु स्वज्ञका नैवाशासते इत्यर्थः ।
अस्माकस्तु स्वचरणाभितानां त्वां साक्षादेव पश्यतामन्यकामना-
भावे कैमुत्यमेवेति भावः ॥ ४ ॥

तत्तस्मात्तादृशसमायां वृत्तायां तैर्ब्रह्मवादिभिस्तव परमेश्व-
रत्वे व्यवसायिते सति एव भूलोकजनः पश्यतु ततश्च
कुलसुखादीनां मध्ये त्वामीश्वरं मत्वा ये भजन्ति ये वा प्राकृत-
मानुषममवा उत न भजन्ति तेषामुभयेषां मित्रां सप्तति-
मधोवतिञ्च तैरुच्यमानां त्वं दर्शय कर्णोऽस्मिन् राजसूये
स्वस्वमतिप्रदानेनेति भावः ॥ ५ ॥

ननु, किं ममापि मत्स्यताऽस्ति यदनकूलानामुत्कर्षं प्रति-
कूलानामपकर्षं दर्शयामीति तत्राह-नेति । स्वपर इति भेद-
मतिस्तत्र न स्वदेव कुतो ब्रह्मणो निरुपाधेः किञ्च सर्वस्यात्मनः
त्वमेवात्मन्यामीभूत्वा अनादिकर्मप्रवाहपतितं सर्वमेव प्रति-
कर्मणि प्रेरयसि समदश इति त्वमेकेश्वरस्त्वदनुकपमेव शुभ-
मशुभं वा फलं ददासि ननु कापि ते पक्षपात इति भावः
किञ्च तेः सुखिभिः दुःखिभिर्वा तत्र न किमपि कृत्यमित्याह-
स्वसुखानुभूतेः ननु तर्हि मद्भासत्त्वौदायादयो गुणाः किं
विषयकास्तत्राह-संसेवतां त्वां सम्यक् सेवमानेषु तेषु प्रसादो
वात्सल्यं यत एव कर्मवन्धकर्त्तनपूर्वकात्मपर्यन्तप्रदानलक्षण-
मौदार्यं ते भवेत् ननु तर्ह्यायातं ममापि वैषम्यं तत्राह
सुरतरोरिवेति । गुणदोषादिकमविचारयतस्तस्य स्वाभिन्न-
मात्रे यथा प्रसादलया तत्रापि यः कोऽपि सेवतां तत्रैव
प्रसादस्तत्रापि सेवानुकपमेव उच्यते सेवातारतम्येनैव प्रसाद-
फलस्याप्युच्यतारतम्यामित्यवैषम्यमेव नात्र विपर्ययोऽन्यथाभार-
तस्मादवैषम्योऽपि तत्र स्वभक्तु वात्सल्यवशादेवपक्षपाते
सिद्धे तेषामनुकूलप्रतिकूलेषु तत्राप्यानुकूल्यप्रतिकूल्ये आयाते
प्रवति भावः ॥ ६ ॥

भीमशुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

भगवान् युधिष्ठिरमिमांशमवधार्य तं कार्यसिद्ध्यर्थं जरा-
सम्भं भीमेनाघातयदिति द्विसप्ततितमे वर्णयति-एतेषां ।
मुन्यादीनां शृण्वताम् आभाष्य हे भक्तभगोरथपूर्वकेत्यादि ।
सम्बोध्य विभूतीर्देवादीन् तत्तं क्रतुराजं सम्पादय विवर्तय
॥ १-३ ॥

स्वदाराधनेन पुण्यार्थसिद्धिः त्वद्विभूतिबुद्धेन सर्वपुरुषार्थ-
माधो यद्यप्यस्ति तथापि त्वद्विभूतियजनात्मकं राजसूयेन
कर्मणा स्वभक्तानामस्माकमात्मन आदरणीयत्वं स्वामकानां
शिथुपालदुर्योधनादीनां निरादरणीयत्वं लोकः पश्यत्वित्याह-
द्राभ्याम्-स्वतपायुके इति । अमद्रस्यानिष्टमात्रस्य निरसने नाशके
परि ये चरन्ति यच्छब्दस्य व्यवधानमार्थम् ये परिचरन्ति शरीरेण
ध्यायन्ति मनसा गृणन्ति वाचा ते भवस्य संसारस्य अपवर्गं
नाशं विन्दन्ति संसारामुका भवन्तीत्यर्थः । यथाशिषः आशा-
सते तर्हि ताः अपि विन्दन्ति अन्ये त्वद्विभूताः भवापवर्गम्
आशिषश्च न विन्दन्ति आशाशीःशब्देन धर्मार्थकामाः गच्छन्ते
“या वै साधनसम्पत्तिः पुण्यार्थस्तुष्टये ।”

तथा विना तद्वाप्नोति नरो नारायणाभयः ॥”

इत्यादिवाक्याभ्यामनुसन्धेयानि ॥ ४ ॥

तर्हि राजसूयसम्पादनप्रार्थनायाः किं प्रयोजनमत आह
तत्तस्माद्राजसूयसम्पादनाद्येतोः चरणारविन्दसेवानुभावं त्वदा-
दरणीयत्वम् इह सम्पादनीये राजसूये लोकः साक्षात्पश्यतु
एतदेव दृढीकर्तुं प्रार्थयते कुलसुखानां मध्ये येऽस्मद्भा-
व्यत्वां भजन्ति उत वा ये शिथुपालदुर्योधनादयो न भजन्ति
तेषामुभयेषां निष्ठाम आदरणीयतां निरादरणीयतां च दर्शय
लोकान् प्रतीति शेषः ॥ ५ ॥

एव मुमयस्थितिप्रदर्शकेपि वैषम्यं नेत्याह-नेति । स्वभावर-
णीयः परो निरादरणीयः इति भेदमिति ब्रह्मणः सर्वकारण-
कारणस्य सर्वेषामन्तर्यामिणः समदशः अविषमदृष्टेः स्वमुखा-
नुभूतेः स्वानन्दपूर्णस्य न भवति यथापि तथापि संसेवतां
संसेवमानानामेव त्वत्प्रसादः न परास्मिकानां तथापि सेवा-
नुकपमुच्यते फलं न त्वत्र विपर्ययः सुरतरोः संसेवतामेव
प्रसादो यथा भवति नैतावता तस्य वैषम्यदोषगन्धिवातस्पर्श-
प्रसङ्गोपि तद्वदित्यर्थः ॥ ६ ॥

भाषाटीका ।

भीशुक उवाच ।

भीशुकदेवजी बोले, कि-राज युधिष्ठिर एकसमय स्वभांके
मध्यमे मुनिजनन ब्राह्मण क्षत्रियेदयो सहित । आताओं
सहित ॥ १ ॥

आचार्यों सहित कुल दूखों सहित ज्ञाति सम्बन्धि
बान्धवों सहित बैठ हुए प्रमत्त सब के सुनते दे प्रभो इस
प्रकार प्रेम सहित सम्बोधन करके भीष्म के प्रति बोलता
भया ॥ २ ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

राजा युधिष्ठिर बोले, कि हे गोविन्द ! राजसूयबन्ध करके
आपके विभूतिरूप और पवित्र करनेवाले इन्द्रादि देवतानका

श्रीभगवानुवाच ।

सम्पद्यवासितं राजन् भवता शत्रुकर्शन ।
कल्याणी येन ते कीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ॥ ७ ॥
ऋषीणां पितृदेवानां सुहृदामपि नः प्रभो ।
सर्वेषामपि भूतानामीप्सितः क्रतुराढ्यम् ॥ ८ ॥
विजित्य नृपतीन् सर्वान् कृत्वा च जगतीं वशे ।
सम्भृत्य सर्वसम्भारानाहरस्व महाक्रतुम् ॥ ९ ॥
एते ते भ्रातरो राज्ञ्ह्येकपालांशसम्भवाः ।
जितोऽस्म्यामभवता तेऽहं दुर्जयो यो ऽकृतात्मभिः ॥ १० ॥

भाषा टीका ।

भारतधन मैं करूँगा इस लिये हमारे इस यजन को आप
सिद्ध कीजियेगा ॥ ३ ॥

हे कमलनाभ ! हे ईश ! जो सृष्टिजन पापन के नाश करने
 वारी आपकी पादुकांनका निरन्तर सेवन करते हैं और जो
 इनका ध्यान करते हैं तथा जो वाणीसे उनका उच्चारण करते
 हैं वे अन्तःकरण में शुद्ध होकर मोक्ष को प्राप्त होते हैं और
 जो कदाचित् इस लोक परलोक के भोगन को वांछता
 करते हैं तो वे उनको भी प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

० हे श्रेष्ठदेव ! हे विभो ! इस संसार में यह प्राणियों का -संस्कार आपके चरणारविन्द की सेवा के प्रभाव को देखो तथा कुंक और संजयों के मध्य में जो भाषका भजन करतेहैं इन दोनों की निष्ठा को आप दिखाइयेगा कि भगवान्के भजन करने वाले को यह फल प्राप्त होताहै और नहि भजन करने वाले को यह फल मिलताहै ॥ ५ ॥

यद्यपि, सर्वव्यापक अनन्त कल्याण गुण सम्पन्न सबके समर्थार्थी समदर्शी निज आनन्द रूप ज्ञानयुत आपको यह हमारा है यह पराया है इस प्रकार को भेद बुद्धि नहीं है तथापि आपको सेवा करने वारेन के ऊपर ही आपकी कृपा होती है, अन्य के ऊपर नहीं होती ऐसा होने पर भी आपको विषमता और निर्दयपना नहीं आता क्योंकि सेवा के अनुरूप ही फल होता है जैसे कल्पवृक्ष में विषमता न ही भी है वह सबका समान है तथापि जो उसका सेवन करते हैं उन्हीं को कल्पवृक्ष के फल प्राप्त होता है अन्य को नहीं देता इस वास्ते आपका प्रसाद कल्पवृक्ष के तुल्य है ॥ ६ ॥

अधिरुहामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सत्यं मङ्गलकानामेव कैवल्यमिति नाम्नेषामित्यनुमोदमान
शास्त्र-सम्यगिति । शत्रुकर्शनेति सम्बोधयन् सर्वराजविजयशक्तिं

सञ्चारयति अनुभविव्यति द्रष्टवति सर्वलोकव्याप्तो भवि-
ष्यतीत्यर्थः ॥ ७-८ ॥

किमत्र मयाऽन्येन वा सम्पादनीयं. तव तु सुकर एव
राजसूय इत्याह—विजित्येति । जगतीं सर्वो पृथ्वीम् सम्पा-
दान् यज्ञोपस्करान् सम्भृत्य सम्पाद्याऽऽहरक्ष अनुतिष्ठे-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु मृपतिविजयादि कथं शक्यं स्यादत आह—एन
इति । किञ्च आत्मवता जितेन्द्रियेण ते स्वया अहञ्च जितास्मि
वशीकृतोस्मि अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः ॥ १० ॥

भीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

तथैव सूरतरुतोः वेलक्षणेन तादृशानुग्रहमयवचनादिक-
मुदाहृत्य प्रसादमेव त्रिशिष्य इतीयति—भीमगवानुवाचेत्या-
दिना । भद्राप्युत्तरत्राधिक्यमुक्तेयं सम्यक् साधेवेदं भवता
व्यवसितं निश्चितं कर्तुमिष्टं वा तच्च युक्तमेवेत्याह—हे राज-
क्षिति ! महाराजकर्तव्यत्वात् कल्याणी उत्तमा जगन्मङ्गलकरी
वा अत्र सर्वजनेषु भद्रनिजननीति निगूढो भावः लोकाननु-
तान् व्याप्यत्यर्थः ॥ ७ ॥

न केवलं कर्त्तिहारा सर्वसुखप्रदोऽसौ स्वहारापीत्याह—
 ऋषीणामिति । पितॄणां देवानां च नोऽत्माकं सुहृदामपीति
 किहमरीद्वयार्थं परमेश्वरदृष्टिं वारयति यद्वा विनयस्त्रयाक-
 देव हे प्रभो ! तत्र सन्त्यर्थः ॥ ८ ॥

तदेव दर्शयन् प्रोत्साहयति—विजित्वेति द्वाभ्याम् । विशेषेण
जरासन्धादिभ्योऽप्याधिक्येन स्वरसत एव दासतासम्पादना-
दिना जित्वा एव जगतीमेव स्वयशो कृत्वा ग्रन्थसैः यद्वा
स्वीयं स्वहृद्भीनमेव महाकृतम् आह ॥ ६ ॥

एत इति । तेषां प्राप्तेसाहचर्यं माहात्म्यं निर्दिशन्निव श्रीहस्ते-
नैव दर्शयति, माहात्म्यमेवाह—ते आतर इति लोके ति अ-
किम्बदन्त्यपेक्षयेवैदमुक्तं वस्तुविचारेतु लोकपाला अंशसम्भवा
येषां ते स्वयं भगवतोऽन्तरङ्गपरिकल्प्यात् “यूयं नृलोके सत भूरि-

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

भागाः" इत्यादेः हे राजकिति तेभ्योपि तस्य वैष्णवं स्वयं संविशेयतः
प्रास्ताहयति—अहं तु तवाधीन एवेति वदन् सर्वभूतयमेव
विशेषतो दर्शयति—जितोस्वीति । नित्यं त्वद्व्ययतयेव वसे
इत्यर्थः । तत्र हेतुः आत्मा अहमेव सर्वस्वत्वेन विद्यते यस्य
तेन अन्येषां तु तदभावातिशयेन तदेव दृश्यते, दुर्जय इति,
न कृतो मयि नापितोपि आत्मा शिष्यः वै ॥ १० ॥

भीमहीरराजबाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

एवमुक्तस्तद्वचोऽनुमोदमानः प्राह भीमवान्—सम्भगिति
पञ्चमिः । हे राजन् । हे शत्रुकर्शन ! सम्भग्यवसितं निश्चितं
कृतः एवं व्यवसितविधानेन कस्यापी तव कीर्तिकीर्तनमु-
चरिष्यति श्याप्ता भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

शुचीणामिति । पितृणां देवानाञ्च सुहृदां कोऽप्याकं किम्-
दुना सर्वेषामपि भूतानामयं कर्तुमेष्टः ईप्सितः इह ॥ ८ ॥

निर्जित्येति । जगतीं सर्वां पूर्णां वशोक्त्वा स्वाधीनां
कृत्येत्यर्थः । सर्वान् सम्भाराद् वानार्यपवाद्यां सम्भूया सम्पाद्य
महाकर्तुं राजस्यमाहरस्वातुल्लिखेत्यर्थः ॥ ९ ॥

कथमहं जेतुं प्रभुरित्यत आह—एत इति । ते तव । प्रातरः
भीमादयः लोकपालानां वाय्विन्द्रादीनामष्टसम्भवाः अत एभिः
सर्वे शृणाः सुजया एवेति श्रवः । किञ्च भक्ततामभिरजितेन्द्रियै-
र्जुः केनापि जेतुं वशीकर्तुमशक्योऽहमात्मवता मज्जकिप्रवण-
विचयता त्वया जितो वशीकृतोऽस्मि अतः किं तव दुस्साध्य-
मिति भावः ॥ १० ॥

भीमशिववचनजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

येन व्यवसितेन कतुराजेन अनुमविष्यति स त्वयाऽनु-
वर्त्यते ॥ ७ ॥

न केवलं तवामीहोऽवधुष्यादीनां सर्वेषामपि इदमङ्ग-
म इत्याह—शुचीणामिति ॥ ८ ॥

तत्रेयं भावमाह—विजित्येति । सर्वसम्भाराद् सम्भूय
सम्पाद्य आहरस्व कुरुष्व ॥ ९ ॥

साम्प्रतं सर्वजयो दुश्शको नेति भावेनाह—एत इति ।
लोकपालादीः सम्भवा येनां ते तथा योऽहम् भक्ततामभिः अनु-
त्पादितमत्प्रसादेः ॥ १० ॥

भीमशिवभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

भगवांस्तु तेन स्वाम्भो दोषो निरूपित इति सन्तुष्टः
सन् विकीर्षितस्य गुणरूपत्वं वदन्नमिन्निति—सम्यग्यवसित-
मिति । प्रकारान्तरेण नेह सिध्यतीति राजकिति सम्बोध-
नात् राजो बहिर्भूतता युकेति सूचितं तत्रापि कदा राज्य-
परिपालनमात्रतायां तथा न भवेदिति विशेषणान्तरे शत्रु-
कर्शनेति एवं कृते भवेन्नगवतीत्यादेरभावात् यत्फलं तत्

निर्जित्येति कस्यापी येन ते कीर्तिरिति । वचनवर्तिनापि कीर्ति-
र्भवति परं सा न कस्यापी पुत्रा वा भविष्यतीत्याह—लोका-
ननुमविष्यतीति । वचनविधानेन परिश्रम इति वक्ष्ये
निरूपितः ॥ ७ ॥

अनेनापि अनेन वक्ष्ये भवति तथापि राजस्य इति
प्रादीपितं स्तौति—शुचीणामिति । राजः तया स्वाध्यायनिष्ठा-
भावात् राजस्यैवैव श्रुत्यः प्रीता मरन्ति राजस्यकर्तुदेव
वितर इन्द्रसभायां तिष्ठति अन्ये तु यमसभायां तथा देवानाम्
अमृतान्धस्कप्रयोगात् विशेषतः सुहृदामपि लकायोत्कर्ष-
हेतुत्वात् तथापि नोऽप्याकमेव न युषोचनादीनां प्रसीः काळ-
स्यापि भूमाहरणहेतुत्वात् उद्यतहननात् सर्वेषामेव भूतानां
कर्तुराह राजस्य ईप्सितः तत्राप्ययं त्वया क्रियमाणः उत्तम-
प्रकारत्वात् ननु वक्ष्यादिकृतः ॥ ८ ॥

अतः प्रथममेवार्थमकृत्वा स्वाधिकारं सम्पादयेत्याह—
विजित्येति । सर्वराजस्याधिकारः सार्वभौमस्यैवाधिकारात्
वक्ष्ये लोका न मय्यन्ते तस्यापि नाधिकार इति अत आह—
कृत्वा तु जगतीं सर्वामेव वक्ष्ये ततो यक्षसम्भाराः आवा-
वेव साधनीयाः अन्यथा वक्ष्ये सम्भूतो न मवतीति तत्फलं-
सम्भरणे समारम्भेन सर्वः समारम्भो भवेदिति वक्ष्ये
जगते हस्तपादादयः यद्यपि तदा मोपयुज्यन्ते तथाप्यधिके-
नैव भाव्यं तथा सम्भाराः तदन्तरमाहरन् नित्यमेव भग-
वत्पुं इदयात् प्रतिमायामिव भूकसानात् स्वसिद्धाहरणं
कर्तव्यमिति भावः । तमाहरणेनायजतेति पृथग्निर्देशात् केचि-
दारम्भमाहरणमाहुः, तत्र भीतं किन्तु महातेजा भक्तिः
स्वस्वानादाहरणमेव महाप्रयत्नमेव हेतुमाह—महाकर्तु-
मिति ॥ ९ ॥

तत्र दिग्विजये साधनं बोधयति—एते ते प्रातर इति ।
तव एते भीमादिप्रातरः लोकपालानां वाय्विन्द्रादीनां अष्ट-
सम्भवा येषाम् अनेन देवानां अनुप्यजयः क्षुण्ण इति दिग्वि-
जयो निस्सन्दिग्धो निरूपितः अनेनैव जगतोवशीकरणञ्च
सिध्यति राजकितिसम्बोधनं श्रान्तामपि सर्वकृत्वात् सज्जये
स्वजय एवेति सूचयितुं यथावेद्यस्तु मन्त्रादिना न भवति ।
भगवद्गुणत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च भगवतः परमन्येनैवोपायेन यदि
भवान् वक्ष्ये भवति सोऽपि तवास्तीत्याह—जितोऽस्म्यारम्भता
तेहमिति इषीकेषो हि भगवान् इषीकायामत्यन्तजये जितो
भवति तद्रूपः अनेनासिधारान्तं कृतमित्यन्वयः प्रसिद्धम्—

“सर्वाङ्गुरणोपेता भार्यकशयने यदा ।

शेते सम्भारसरे पूर्णे स्वयं पुष्टस्तथाविधः ॥

ममसापि न तां वाम्भेत् स्पृशन्नपि शिकामिह ॥

असिधारावतमिदं विष्णुप्रीतिकरं महत् ॥ इति ।

इयमेवात्मवतां मर्यादामागे अनेनैव प्रकारेण भगवत्कर्तव्यं भ-
क्ततामभिरजितान्तरूपैः ॥ १० ॥

भीमशिवभाचार्यकृतसारायर्धशिखी ।

भो मन्त्रहिमरसमहामेघराजन् मम सम्भतिरस्येवेति
वीकरीतिमांभित्थाह—सम्भगिति । शत्रुकर्शनेति सर्वैक्यार्थः

न कश्चिन्मत्परं लोके तेजसा यशसा विधा ।
विभूतिभिर्वाऽभिभवेद्देवोऽपि किमु पार्थिवः ॥ ११ ॥

श्रीशुक उवाच ।

निशम्य भगवद्गीतं प्रीतः फुल्लमुखान्बुजः ।
ध्यातुं दिग्विजयेऽयुक्क विष्णुतेजोपबृंहितान् ॥ १२ ॥
सहदेवं दक्षिणस्यामादिशत्सह सृञ्जयेः ।
विशि प्रतीच्यां नकुलमुदीच्यां सद्यसाचिनम् ।
प्राच्यां वृकोदरं मत्स्यैः केकयेस्सह मद्रकैः ॥ १३ ॥
ते विजित्य नृपान् वीरा आजह्नुर्देग्भ्य ओजसा ।
अजातशत्रवे भूरि ब्रविणं नृप यक्ष्यते ॥ १४ ॥
श्रुत्वाऽजितं जरासन्धं नृपतेर्ध्यायतो हरिः ।
आहोपायं तमेवाय उच्यते यमुवाच ह ॥ १५ ॥
भीमसेनोऽर्जुनः कृष्णो ब्रह्मसिन्धुधराक्षयः ।
जग्मुर्गिरिव्रजं तात बृहद्रथसुतो यतः ॥ १६ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तिकृतसारार्थदीपिका ।

सर्वराजविभवशक्तिं सञ्चारयति । यद्येतादृश्यापि सत्त्वस्या
शङ्क्य ओच्छेदयिष्यति तथा किमनयेति भावः । लोकात्
—अहु कशीकृत्य भविष्यतीति त्वत्कीर्तिरेव सर्वप्रकारेण मम
निष्पादनीयेति भावः ॥ ७—८ ॥

संभृत्य संस्थाप्य । आहरस्व अनुतिष्ठ ॥ ८ ॥

आत्मवत्ता जितेन्द्रियेण । यद्वा आत्मा अहमेव सर्वस्वत्वेन
विद्यते यस्य तेन त्वया अहमपि जितः बशीकृतः । अकृतात्मभि-
रजितेन्द्रियैः ॥ १० ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सम्पत्कृत् अवसिते सम्पत्कृत् निश्चितं तेन निश्चितेन
लोकात् अनुभवयिष्यति सर्वलोकस्वाप्ता भविष्यतीत्यर्थः ॥ ७—८ ॥

सम्भारान् बहोवस्करान् सम्भृत्य संस्थाप्य आहरस्व
अनुतिष्ठ ॥ ९ ॥

आत्मा परमात्माऽहं विद्यते यस्य तेन अकृतात्मभिः अजि-
हासितवन्मात्मतत्त्वैः ॥ १० ॥

भाषाटीका ।

श्रीभगवानुवाच ।

राजको बज्रों का भवणकर भीरुण बोले, कि—हे राजन् !
हे शङ्कर ! आपने सम्पत् प्रकार निश्चय किया है जिस

निश्चित यज्ञके अनुष्ठान से आपकी मंगलरूप कीर्ति सब
लोक में व्याप्त होजायेगी ॥ ७ ॥

हे प्रभो ! ऋषिओं को पितृभोंका तथा सबहि प्राणि मात्र
को यह राजस्व यज्ञ वाञ्छित है ॥ ८ ॥

प्रथम सब राजाओं जीतकर सब दुष्टियों को अपने
बध में करके और यज्ञकी सब सामग्रीनको सम्पादनकर
पश्चात् आप इस यज्ञका अनुष्ठान करिये ॥ ९ ॥

भीमसेन अर्जुन नकुल सहदेव ये आपके आता लोग पवन
इन्द्र अभिनीकुमारों के अंश से उत्पन्न भए हैं और इन्द्र-
यनके नहि जीतने वारेन को दुःख से भी बन्ध नहि होने वारे
मो को इन्द्रियन के जीतने वारे आपने बधमें करलिया है इस
लिये आप को कुछभी दुःकर नहि है ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

आस्तान्तावदेवम्भूतस्य तव परैरभिभवशक्त्या अकिञ्चनमपि
मत्परं कोपि नाभिमावितुं प्रभवतीत्याह—न कश्चिदिति । तेजसा
प्रभावेण विभूतिभिः सैव्यादिसामग्रीभिः ॥ ११ ॥

अयुक्क नियुक्तवान् विष्णोस्तेजसोपबृंहितान् सम्बर्जितान्
तेजोपबृंहितानिति कश्चिदर्थः ॥ १२ ॥

नकुलादीनां मत्स्यादिभिः सहयैर्यथासक्येन सम्बन्धः ॥ १३ ॥
कथम्भूताय बध्यते यागं करिष्यते ॥ १४ ॥

आग्रो हरिः श्रीकृष्णः ॥ १५ ॥

भीमजीवगोखामाकृतवैष्णवतोषिणी ।

ब्रह्मलिङ्गधरा ब्राह्मणलिङ्गधारिणः यतो यत्र बृहद्रथसुतो
जरासन्धः ॥ १६ ॥

भीमजीवगोखामाकृतवैष्णवतोषिणी ।

अतिरेकमुक्तेन कैमुत्येनापि तदेव दृढयति—नेति । भुवने
कश्चिदपि तत्रापि देवो लोकपालादिरपि मत्परमात्मनपि
किमुत युष्मानित्यर्थः । भिया शोभया ॥ ११ ॥

भगवतः सर्वैश्वर्यपरिपूर्णस्य गीतं प्रीत्या गाथातुल्यं
वाक्यं इति तस्य सर्वसिद्धिकरत्वमुत्साहविवर्द्धनत्वादिकञ्च
मुख्यं विष्णोर्विश्वव्यापकस्य तस्य तेजसोपबृंहितानिति
द्विविजयार्थं सर्वव्यापकतया तदानीं निजतेजोपेणात् सर्वे
वा तेषां तादृशत्वात् ॥ १२ ॥

कथमयुक्तं तत्राह—सहदेवेति साङ्गकेन । तत्रातिवात्सल्या-
द्वाक्यत्वेन प्रतीतो भीमसहदेवनकुलौ प्रति दक्षिणप्रतीकयोरादेश-
स्तत्रतत्र बहुलदुर्गमदुर्जयाभावात् सर्वदुर्गमसञ्चारित्वेन
सर्वजयित्वेन च निश्चितं सव्यसाधिनमुदीर्यां महापर्वतमय-
त्वेन तस्या अतिदुर्गमत्वात् दुर्जयबहुलगन्धर्वदेवमयत्वाच्च
अत एव सव्यसाधिनमिति सव्येनापि पाणिना धनुर्गुणाकर्ष-
णादिना तस्य माहात्म्यं सूचितम् भीमञ्च प्राच्यां
तत्समबलजरासन्धजयापेक्षया तत्तत्क्रमेणादेशो यथोत्तरमप्र-
जत्वेन गौरवाधिक्यात् ॥ १३ ॥

भोजसा वेगेनैव विजित्य यतो वीराः अजातशत्रव इति
जितोपि कश्चित्स्मिन् द्वेषं नाकरोत् किन्तु भक्तिमेव
स्वभावतस्तस्य कश्चिदभिव्यक्तिं प्रेषाभावात् विजयश्च केवलं
राजसूयापेक्षेतिभावः आजन्तुरित्यत्राजिगुरिति पाठे जयते-
द्विकर्मकत्वात् नृपान् द्रविणं विजित्येत्यन्वयः । तत्राजातशत्रवे
तदर्थमिति हे नृपति स्वपूर्वजानामपूर्वमिदमपि माहात्म्यं कर्ण-
पुटेनापीबतामिति प्रोत्साहनम् ॥ १४ ॥

भुत्वा ध्यायत इति नारदेन कथितसुखमन्त्रं कथमयं
भीमज्जागोहकुर्यात् कथं वा प्रकारान्तरं तत्र चिन्तयतीति मनसि
चिन्तयतः विचारयत इत्यर्थः । स्वतो महावीरस्वभावत्वेपि विष्णु-
तेजसोपबृंहितत्वेपि दिग्विजये प्रवृत्तस्य तस्य भीमस्य तु तमजित्वे-
वागमनं भीमज्जागवत एव रह उपदेशादितिगम्यं ह हर्षे अत्र
टीकायामाद्यो हरिरित्यन्वयः । श्रीकृष्णस्य सर्वविभीषणमूल-
रूपत्वं सूचयति, यथा ब्रह्मसंहितायाम्—

“हृद्भरः परमः कृष्णः सच्चिदानन्दविग्रहः ।

अनादिरादिर्गोविन्दः सर्वकारणकारणम्” ॥

इति ॥ १५ ॥

ब्रह्मलिङ्गमत्र ज्ञातकविप्रवेशः तद्वराः तथाच सभा-
पर्वणि—

“तपस्विनां ब्राह्मणानां ज्ञातकानां परिच्छदम् ।

आच्छाद्य सुहृदां वाक्यैर्मनोवैरमिनन्दिताः” ॥ इति

अनेन रथादिपरित्यागो ज्ञेयः त्रय इत्यत्र तत इति पाठे तत-
स्तदनन्तरं जरासन्धवधार्थं श्रीकृष्णेन सह भीमस्य गन्त-

व्यतायामर्जुनस्यापि प्रमत्ते कारणं भीमज्जागतां तत्रैवो-
द्दिष्टम्—

“अथि नीतिर्वले भीमे रक्षिता चावयोर्जयः ।

मागधं चातयिष्याम इष्टिं त्रय इवाग्रयः ॥ इति

एतदपि प्रायो नयने व्याज एव वस्तुतस्तु सर्वमेव कारणं
गिरिभ्रजं राजपुहं हे तातेति तेषां ब्रह्मलिङ्गत्वादिना कौतुको-
द्रेकात् बृहद्रथस्य सुत इति तद्वंशधरत्वप्रसिद्धिसूचनया महा-
वीरत्वादिकं सूचितम् ॥ १६ ॥

भीमजीवराजवाचायुक्तभागवतचन्द्रवन्धिका ।

आस्तास्तावदेवभूतस्य तव परैरभिभवशङ्का यतोऽकिञ्चन
मपि मत्परं कोपि नाभिभवितुं प्रभुरित्याह—न कश्चिदिति
मत्परम् अहमेव परो यस्य तं मय्यासक्तचित्तमित्यर्थः । देवेभ्यो
तेज आदिभिर्वाभिभवेत् किमुत पार्थिवा नाभिभवेयुरिति तत्र तेज
प्रभावः भीः सम्पद्भिभूतयः सैन्यादिसंमुख्यः ॥ ११ ॥

निशम्येति । प्रीतः अत एव कुलं विकसितं मुक्ताम्बु-
यस्य सः युधिष्ठिरः दिग्विजये निमित्तं विष्णोस्तेजस-
उपबृंहितान् बद्धितान् भ्रातृन् भीमादीन् प्रायुक्तम् ॥ १२ ॥

सहदेवमिति । सूजयैः सह दक्षिणस्यां दिश्यादिशङ्काप-
वामास सव्यसाधिनमर्जुनं हकोदरं भीमं मरुत्यादिभिस्सह ॥ १३ ॥

त इति । हे नृप ! यद्यते यागकुरिष्यमाणायाऽऽज्ञा
शत्रवे धर्मराजाय ते घ्रातरः भूरि बहु द्रविणं विसर्ज्यजन्तुराहृत
समर्पयामासुः ॥ १४ ॥

भुत्वेति । जरासन्धमजितं भुत्वा नृपतेर्युधिष्ठिरस्य आगत
चिन्तयतः सतः हरिः श्रीकृष्णो यमुपायम् उद्धृष्टो “बलिनंस्मि
चान्येषां भीमं समबलं विना” इति प्राह तमेवोपायमाह ॥ १५ ॥

भीमसेन इति । ब्रह्मरूपधरा विप्रवेशधरास्ततः इन्द्रप्रस्था
त्रिरिभ्रजं जग्मुः हे तात ! यतो यत्र बृहद्रथसुतो जरासन्ध
आस्ते तत्रिरिभ्रजमिति सम्बन्धः ॥ १६ ॥

भीमद्विजयवजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

भवतो दुर्जयत्वेन किमस्माकमिति तत्राह—नैति । मत्प-
मङ्गलं विभूतिरुपस्करसम्पत्तिः ॥ ११ ॥

विष्णोस्तेजसा प्रभावेण उपबृंहितान् परिपूरितान् ॥ १२-१३
यस्यते यष्टुकामाय ॥ १४ ॥

अत्र दिग्विजये जरासन्धो जितो मारितो वेति तत्र
सङ्को नाकर्णित इति रात्रौ हार्दो शङ्कां परिहरन्निवः दिग्वि-
जयाप्रागेव तद्वधो वृत्त इति मात्र प्रसक्त इति वृत्तं तद-
ननमनुवदति—भुत्वेति । ननु दिशां जयादनन्तरं तद्वधः किं
स्याद्यथास्थितमन्यथानूयते किमर्थमिति चेन्न निर्णयग्रन्थ
विरोधात् ननु पूर्वापराभावे किं प्रमाणं किं प्रयोजनमिति
चेदुच्यते पूर्वाः कथाः परं भूयः पराः पूर्वं तथैवच “मोह
नाथाय दुष्टानां सर्वव्यसास इत्यते” इत्यादिवाक्यं किञ्च

भीमद्विजयजयजतीर्यकतपदरत्नावली ।

"जरासन्धं निहत्यैव पाण्डवैस्तु विश्वे जिताः" इत्यादिस्वरूप-
जनं भगवत एव जरासन्धमजितं भूत्वा तज्जयः कथमिति
अप्यितो युधिष्ठिरस्य उद्भवो यमुपायमुवाच तमाह हरि-
रित्यन्वये ॥ १५ ॥

हेति सूचितमितिहासं स्पष्टयति—भीमसेनदत्तादिना ।
ब्रह्मलिङ्गधराः ब्राह्मणलक्षणानि विभ्राणाः यतो यत्र ॥ १६ ॥

● भीमद्विजयभाष्यार्थकृतसुबोधिनी ।

कदाचिज्यारम्भे ज्ञातुः कस्यचिदभिभवः किं कर्तव्यमित्या-
शङ्कामाह—न कश्चिदिति । अहमेव परो नियन्ता स्वामी यस्य
तस्य कोप्यभिभवितुं न शक्तः अभिभवत्वेना भवति विषया-
तिक्रमेण शरीरातिक्रमेण यशोतिक्रमेण च ततो विशेषजत्रयं
तेजसा यद्यपि भियेति तेजोभिभवे तं विधूयाजाननेयेष्टा
यशोभिभवे भकीर्या भूत एव भिया अभिभवे मानभङ्गात्
साधारणान्तरायं राज्ञां विशेषमाह विभूतिभिर्वैशि यथा भार-
वके क्षोषवात्रायामभिभवार्थमुद्यमः प्रलोभ्यवात्राकाङ्क्षायां
प्रिळोकीमपि जीयात् तत्र देवस्यापि जयः प्राप्नोति सादृश्ये
देवोपि नाभिभवितुं शक्त इति वाक्यसम्भवः पार्थिवो राजा
पृथिवी विकारः कथं शक्त इति मत्परस्वाम्यजयव्यतिरेकेण न
तुल्य इति ॥ ११ ॥

एवं भगवदाज्ञां प्राप्य तथा कृतवानित्याह—निश्चयेति । गीतं
भगवता सर्वेषां भुतिप्रियकरं प्रोक्तं प्रीत्युत्कृष्टमुक्ताम्बुजं यस्य
प्रीतः स तुष्टश्चिकीर्षितं सेत्स्यतीति भगवत्स्पर्शाद्विष्णुतेजोप-
बृंहितः भ्रातरः पालकं हि तत्तेजो दैत्यनाशकम् ॥ १२ ॥

प्रत्येकं भगवता तेजः समर्पितमिति ज्ञापयितुं विभागेन
दिग्विजयीयं प्रेषणमाह—सहदेवमिति । दक्षिणस्यां दिशि जयार्थं
सहस्रजयैः क्षत्रियविशेषैः सह समादिशत् प्राक्प्रकारेण
दिग्विजयः तथा नकुलं प्रतीच्याम् अनन्तमुत्तरापथमिति तत्र
समर्थोऽर्जुनः प्राच्यां जरासन्धाद्यस्त्रिगुणितं सेनाधिक्यं बलिष्ठस्य
भमिस्य च प्रेषणं कनिष्ठक्रमेण विनियोगो धर्म्यः उत्तमानामि-
वावशेषात् ॥ १३ ॥

तेषां कार्यक्षितिमाह—विजित्येति । भोजसा स्वपौरुषेण नतु
धर्मायै कोहेन वा तैर्वत्सं नन्वेवं सर्वजयकर्तुः कथं यागाधि-
कार इत्याशङ्कामाह—अजातशत्रव इति । आह्वयेव तथा कुन-
वाह नतु तस्य हृदये कश्चिच्छत्रुरस्ति ज्ञातृणां वा वैषम्या-
भावात् कुचीबलादिव राजभ्यो द्रव्यसमानयनं क्षत्रव्येनैव याग
इति भुजार्तशत्रव इति । तादृगर्थमुक्तम् ॥ १४ ॥

तुनं ब्राह्मणं विष्णुतेजो नाभिभवतीति जरासन्धो न जिनः
तस्याप्यजये यागो न भवेदिति नृपतेऽर्थानं चिन्तारूपं पूर्व-
मेव भगवान् विनियुक्तमिति तस्याप्यशक्यभावनया चिन्ता
तथापि तस्यापि दुःखनिवारको हरिः स्वास्मिन् तस्यालौकिको
भयो जात इति उपायमेवाह—तत्रापि उद्भवोक्तमुपायमाह
अथवा भगवान् कृत्रिमं वेधं न भम्पादयेत् ॥ १५ ॥

अर्जुनस्य तद्वशात् नरनारायणयोर्धर्मावतारात् पूर्णत्वा-
पार्जुनस्य गमनम् अयेदानीं भगवतोपि तथा वचनमाश्रयं

[१५८]

भगवान् सर्वरूप इति ब्रह्मलिङ्गधरत्वं न दोषः तथाऽर्जुनेषु
पूर्वजन्मनि तथाभावात् अत एव वासनया सम्प्राप्तिवेषः
पूर्वमपि कृतः अत एवाद्यमः भीमस्यैव वेधमाह—अनुवावे त्रयाणां
वेधः क्रमेण निरूप्यते वेधान्तरे समानलोलत्वं नोपपद्यत
इति अतो नूतनत्वाद्भूमिपुरःसराः गिरिभञ्जं जम्बुः क्ष्माणीं राज-
पृथमिति प्रसिद्धं यतो यस्मात् कारणात् तत्र इहप्रयुक्तो
जरासन्धः यत इति सप्तम्यर्थे वा ॥ १६ ॥

भीमद्विजयभाष्यार्थकृतसाराधर्शिशिनी ।

नात्र विपक्षेः स्वाभिभव अशङ्कनीयः । यद्विदमहं साटोपं
प्रवीमीत्याह—न कश्चिदिति । मत्परं यं कश्चन विधूत्याविरहित-
मपि किं पूनस्त्वाम् ॥ ११ ॥

नेजसा उपबृंहितात् सन्धिरावः । तेजशब्दोऽदन्तो वा
वेद्यः ॥ १२ ॥

नकुलोदीर्णा मत्स्यादिभिः सहायैः यथासङ्ख्येन सम्बन्धः ॥ १३ ॥

द्रविणं समर्पयामासुरिति शेषः ॥ १४ ॥

आद्यो हरिः ॥ १५-१६ ॥

भीमच्छुक्रद्वयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

अहं परो यस्य स तथा तम ॥ ११ ॥

विष्णुतेजसोपबृंहितात् सम्बर्द्धितात् सन्धिरावः ॥ १२-१३ ॥

यस्वते वागं करिष्यते ॥ १४ ॥

आद्यो विभवेतुः ॥ १५ ॥

ततः स्वस्मान्तः ब्रह्मलिङ्गधराः विप्रवेधधारिणः यतो
यत्र ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

मेरे यथार्थ भक्त को लोक में कोई इन्द्रादि देवता भी
अपने प्रभाव से अथवा यशसे अथवा सम्पत्तिसे और सेना
आदि विभूति से तिरस्कार करनेको समर्थ नहीं है फिर
राजा लोग नहीं तिरस्कार कर सकता है इस में क्या
कहना ॥ ११ ॥

भीष्मक उवाच ।

भीष्मक के कहे हुए वचन का भ्रवण करके प्रसन्न
होकर तथा प्रसन्नता से प्रफुल्लित मुखारविन्द होकर राजा
युधिष्ठिर भीष्मक के तेज करके वृद्धि को प्राप्त ज्ञानानको
दिग्विजय के निमित्त आह्वा करता भया ॥ १२ ॥

रुद्रजयक्षत्रियों सहित सहदेव को दक्षिणदिशा दिग्विजय
के निमित्त आह्वा दी और मत्स्यदेश के क्षत्रियों सहित
नकुलको पश्चिम दिशा दिग्विजय के निमित्त आह्वादी तथा
कंकय देश के क्षत्रियों सहित अर्जुनको उत्तर दिशा
के क्षत्रियों सहित भीमसेन को पूर्वदिशा के दिग्विजय के
निमित्त आह्वा दी गई ॥ १३ ॥

ते गत्वाऽऽतिथ्यवेलायां गृहेषु गृहमेधिनम् ।
 ब्रह्मण्यं समयाचेरन्नाजन्त्या ब्रह्मलिङ्गिनः ॥ १७ ॥
 राजन् ! विद्ययतिथीन् प्राप्तानार्थिनो दूरमागतान् ।
 तन्नः प्रयच्छ भद्रन्ते यद्वयं कामयामहे ॥ १८ ॥
 किं दुर्मर्ष तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ।
 किं न देयं वदाम्यानां कः परः समदर्शिनान् ॥ १९ ॥
 योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवम् ।
 नाचिनोति स्वयं कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः ॥ २० ॥
 हरिश्चन्द्रो रन्तिदेव उच्छृङ्खलितः शिबिर्बलिः ।
 व्याधः कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं गताः ॥ २१ ॥

श्रीशुक उवाच ।

स्वरैराकृतिभिस्तांस्तु प्रमोद्यैज्याहृतैरपि ।
 राजन्यबन्धून् विज्ञाय दृष्टपूर्वानचिन्तयत् ॥ २२ ॥

भाषा टीका ।

हे नृप ! वे भीमसेन से आदि लेकर चारों शूरवीर अपने पराक्रम से राजानको जीतकर सब दिशाम ते बहुत सा भज लायकर आगे राजसूय बंध करनेवाले राजा युधिष्ठिर के अर्थ उस धनको समर्पण करते भय ॥ १४ ॥

ककत एक जरासन्ध को मज्जित झुनकर राजा यह चिन्तन करने लगा कि जरासन्ध जिस प्रकार जीवो जाग्रते इस प्रकार चिन्तन करने वाले राजा को भीरुपण ने उसके जीतने का उनही उपाय कहा कि जो उद्वेगने कहा रहा ॥ १५ ॥

हे तात ! भीमसेन अर्जुन और भीरुपण ये तीनों ब्राह्मण का वेष धारण करके जहां बृहद्रथ का पुत्र जरासन्ध रहता रहा उस विरिज को जाते भय ॥ १६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

गृहेषु वर्तमानं समयाचेरन् सम्यगवाक्यमन्तेत्यर्थः ॥ १७-१८ ॥
 नन्विदे कामयामहे इति विशेषो निर्दिश्यताम् अन्यथा बस्य पुत्रादेर्वियोगो दुस्सहः स कथं देयः तथा राजमण्डनं किरीटाद्यदेयं वसत्रिभूषणः कथं देयम् तथाऽतिरम्यं रत्ना-
 मरणादियोग्यं कथं परस्मै देयमिति चेदत आहुः—किं दुर्मर्ष-
 मित्यादि । अथ दृष्टान्तत्वेनार्थान्तरमाहुः—किमकार्यमिति । यथा साधूनामकार्यं नास्ति तथा तितिक्षूणां दुर्मर्षं दुस्सहं नास्ति वदाम्यानामत्युदारानामदेवं नास्ति समदर्शिनो परस्मै नास्ति अतः किं विशेषनिर्देशोनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

किञ्च अङ्गिरे श्रीशुक उवाच इति आदिपरमाणा अपि न ब्रह्मनीया रत्नाद्यवेनाऽऽहुः—योऽनित्येनेति । नाचिनोति न सम्पादयति के वाच्यः स निगद्यः ॥ २० ॥

विष्णुमित्रार्थानुष्याय हरिश्चन्द्रो भार्यात्मजादिसर्वं विक्रीय स्वयं भावहालतां प्राप्तोप्यानिर्विण्णः सहायोभ्यावासिभिर्जनेः स्वर्गं गतः रन्तिदेवः सकुटम्बोऽहचत्वारिंशद्दहाय बंधानो-
 दकोऽपि कथञ्चित्कृष्णाभोदकाद्यर्थिन्यो दत्त्वा ब्रह्मलोकं गतः उच्छृङ्खलितमुत्तलः यस्मात्सं सीदत्कुटुम्बोऽप्यातिविश्रब्धेन ब्रह्म-
 लोकगतः शिबिः शरणागतकपोतकृष्णाभं स्वमांसं दयेनाय दत्त्वा दिवं गतः बलिः सर्वस्वं ब्राह्मणवेषधारिणं हरये दत्त्वा तमेवात्मसाधकार कपोतश्चातिथये व्याघ्रात् कपोत्वा-
 सहाऽऽत्ममांसं दत्त्वा विमानेन दिवं गतः व्याघस्तयोः सर्वं वीक्ष्य स्वयमतिनिर्विण्णो महाप्रस्थाने वनाग्निदग्धदेहो निष्क-
 म्बो दिवमारोह एवमन्ये च बहवोऽध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं लोकं गता इति ॥ २१ ॥

यथाहतेर्ज्यातकिनाङ्कितैः दृष्टपूर्वां प्रीयदीस्वयम्भूता-
 दिषु ॥ २२-२३ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

गृहेषु गत्वा गृहान्तः प्रविश्य यतो ब्रह्मण्यं ब्रह्मलिङ्गिन इति आतिथ्यवेलायां माध्याह्निकभोजनावसरे सम्यगवाक्यपाद-
 वादिना स्तुतिपूर्वकमयाचेरन् प्रयोगश्चार्थं “व्यत्ययोबहुवचनम्”
 (३ १-८५) इति छान्दससूत्रात् याज्यायां हेतुः गृहमेधिनं गृहिधर्म-
 परं तत्रापि ब्रह्मण्यं गृहमेधिनमिति पाठे आतिथ्यवेलायामित्यनु-
 वक्तुः ॥ १७ ॥

भीमजीवपौर्वाभिर्कृतवन्ततोपिनी ।

मतिथीन् तत्राप्यर्थिनो वाचकान् तत्रापि दूरमागतान्
विदि विमानित्यनुकिरन्तपरिहारार्थं भतः प्रयच्छ तच्च युक्त-
मेव तु चेत्तादृशः—हे राजभक्ति । राजा विप्रप्रार्थितस्वाध्वं देवत्वा-
दितिभीषः । ततश्च तच्च मङ्गलं भावीति विप्रोचिताशीर्भिः
प्राप्ताहयन्ति भद्रमेव इति भूयादितिचोचः । वस्तुतस्तु मोक्षा-
पेक्षयेवमुक्तं यद्वयं कामयामहे तत्ते तच्च भद्रमेवेत्यर्थः । यद्वा
यद्यस्यां ते त्वसो वयं भद्रमेव कामयामहे यथाऽस्माकं भद्रं
भवतीति ॥ १८ ॥

किमुर्नैवेत्यादिना तितिक्षा वदाम्यता समदर्शिता च
त्वत्पत्ति इत्यस्माकमिति त्वं दातुमर्हस्येवेतिभाषः । यदि च
ता न सन्ति तदा तु दातुं नार्हस्येवेत्याह—किमकार्यमिति ।
इत्यत्र चार्थकरीणा आह स्तुतिनिन्दाचातुरी ॥ १९ ॥

अथ केचनानि निन्दामपि दर्शयन्ति—य इति । भुवं नित्यं
किञ्च सतां सन्निर्गम्य इति लोकद्वयमङ्गलत्वेन महावाग्भिर्भ्यं
सूचितं स्वयं स्वत एव कल्पः समर्थोपि मत्त्वम्यसाहाय्येन
यद्वा स्वयं परमेश्वरं विना नास्तिनोतीत्यर्थः । शोचदर्शिनो-
वाच्यः भद्रोचदर्शिनोऽपि स एव शोच्यः शोकयोग्यः स
इति पुनश्चकिञ्चस्वयं शोच्यतामिदंरजार्थम् ॥ २० ॥

तत्र च सतां व्यवहारं प्रमादवगति हरिश्चन्द्र इति ॥ २१ ॥
स्वरैर्गम्भीरैः इति वाक्कासित्यर्थमङ्गाङ्गिभावे तत्र पापी
कुकिर्देवा अङ्गुलिभिर्हृदपुद्गलिहस्तुम्बराकारैः स्वरदीनां
यथोच्चरं सङ्गान्हेतुत्वे भ्रष्टं राजन्यवन्धूनिमिति विप्रवेष्टेन
वाङ्मना निकृष्टविविधमननात् एवमप्येति ॥ २२ ॥

भीमहीरराववाचार्थकृतभागवतचन्द्रचम्प्रिका ।

त मिति । ब्रह्मविद्भिः विप्रवेष्टिभिः राजन्याः भीमावयः गृहेषु
वर्तमानं तं जरासन्धमवाचयत् ॥ १७ ॥

वाक्काप्रकारेणैव राजभक्ति चतुर्भिः । गृहं प्रत्यागतनास्मान-
र्थिनो विदि जानीहि तत्राऽऽस्यभ्यं प्रयच्छ देहि किन्तत् यद्वयं
कामयामहे ते तुभ्यं भद्रं मङ्गलमस्तु ॥ १८ ॥

ननु, यत्कामयामहे इति सामान्यतो निर्दिष्टं न विशेषतः
तद्यदि तुष्टसहस्रदेवश्रेष्ठकथं कामयामहे इत्यत आहुः—किमिति
तुमैव तुष्टसहं किं न किमपीत्यर्थः । किमकार्यमसाधुभिः कः परः
समदर्शिनोमिति च दृष्टान्तार्थं यथा ऽसाधुनामकार्यं नास्ति
तथा तितिक्षुणां तुमैव नास्ति यथा समदर्शिनो सर्वे ब्रह्मा-
त्मकं प्रहयतां परोऽन्वः अङ्गनात्मकस्वतन्त्रपदार्थो नास्ति
तथाऽप्युदारवामदेयं नास्तीत्यर्थः । अतः किं विशेषनिर्देशेनेति
भाषः । वेदाङ्गानामर्थिने देहोपि देय एवेत्यभिप्रेतम् ॥ १९ ॥

तदेव सहेतुकं व्यञ्जयन्तो विपर्यये निन्दतामाहुः । य इति ।
सतामिति कर्तारिवर्त्ता सन्निर्गम्य । भुवं शाश्वतं यशो यः स्वयं
समर्थः सच्चिन्नोति न सम्पादयति स एव वाच्यः निन्द्यः
अत एव शोच्यः महो किमस्य वीर्माण्यम् इति कृपालुभिः
शोच्य इत्यर्थः ॥ २० ॥

मनिस्यहरीरेण नित्यवशः सम्पादनं न किं कश्चित्प्रसिद्धं

तत्राहुः—हरिश्चन्द्र इति । विश्वामित्रानुवचन्य हरिश्चन्द्रो भार्य-
भोजादित्ये विक्रीय स्वयं वाण्डालतां प्राप्तोऽप्यभिर्विष्णुः सह-
योग्यावासिमिर्जनेः स्वर्गं गतः रणितदेवः सकुटुम्बोद्वत्तवारि-
दहाभ्यसन्धाकोदकोपि कथञ्चित्सन्धाकोदकाद्यर्थिभ्यो वत्सा
ब्रह्मलोकं गतः उच्छ्वसुत्तिर्मुद्रलः वज्रमासं सीवत्कुटुम्बोऽप्या-
तिथ्यदानेन ब्रह्मलोकं गतः विविः शरणागतकपोतरक्षार्थं
स्वमांसं दयेनाथ दत्त्वा दिवं गतः बलिभिर्प्रवेष्टाय विष्णवे
सर्वस्वं दत्त्वा तमेवात्मसाधकार कपोतश्चातिथये व्याधाय
कपोत्या सह्यात्ममांसं दत्त्वा विमानेन दिवं गतः व्याघ्रस्तपोः
सत्वं वीर्यं स्वयमस्तिमिर्विष्णो महाप्रस्थाने वनाग्निरुग्रदेहो
निष्कल्मषो दिवमाकरोह एवमप्येव बहवोऽभ्युपेन शरीरेण भुवं
यथाः सञ्चितवन्त इत्यर्थः ॥ २१ ॥

सर्गैरिति । इत्यमुको जरासुतः ज्याहर्जोघातकिणाङ्कितैः
प्रकोष्ठैः सर्वैर्किङ्कैराकृतिभिश्च तानर्थिनो राजन्यवन्धून् विद्या-
वानुमीय दृष्टपूर्वात् पूर्वं द्रौपदीस्वयम्भरादिषु दृष्टान्विज्ञाय
आचिन्तयत् ॥ २२ ॥

भीमहिजयचक्रतीर्षकृतपदरत्नावली ।

आतिथ्यवेष्टायाश्च आतिथ्यपूजासमये आदित्ये दिनमध्यं
गाहमान इत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥

तुमैव तुष्टसहं परः शत्रुः “परोरिपरमात्मनोः” इति ॥ १९ ॥

आचिन्नोति सञ्चिन्नोति उपाजितं करोति वाच्यो निन्द्यः ॥ २० ॥

अभ्युपेन शरीरेण ॥ २१—२२ ॥

भीमब्रह्मभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

गतार्ता कृत्यमाह—ते गत्वेति । अतिथिवेला वैश्वदेवः भग-
वत्याक्येयातिथिः महाराजत्वात् कथमस्तः प्रवेश इत्याशङ्क्या-
माह—गृहमेधिनमिति । गृहस्वस्यायेन स्थितं तत्र हेतुमीक्षण-
मिति अन्यथा ब्राह्मणाः पराङ्मुखा गच्छेयुः एतेति ब्रह्मलिङ्गिनः
प्रविष्टाः ॥ १७ ॥

तदवधारणमपि कृतवन्तः सर्वथा अनुत्तत्याभावाय राज-
भक्ति अतिथिशब्दो ग्रामब्राह्मणव्युत्सासार्थः दूरमागतानिति
बहुवचनं यद्यप्यत्र अस्मद्वान् कीर्तिरपि भविष्यतीति
सूचितम् अतः साधारण्येन वचनमाहुः—तत्रः प्रयच्छेति । ब्राह्म-
णत्वंप्रापनाय मध्ये आशीः मिथ्यायेव इति ब्राह्मणस्याप्य-
फलत्वं वस्तुतस्तु मोक्षपर्यवसानात् भद्रमेव अथवा ते भद्रं
प्राणादिरूपं कामयामहे तत्रप्रयच्छेत्यर्थः ॥ १८ ॥

ननु, दाने धर्मत्वात् सुकार्यं भवति यद्यस्मिन् दाने महत्
दुःखं भवेत् कृत्स्नं विपद्येत न तद्वयमिति कथं सामान्येन
प्रार्थनायां दानप्रतिज्ञासम्भव इत्याशङ्क्याह—किं तुमैवमिति ।
ये तितिक्षवः सर्वोत्तिक्रममहनशीलाः अन्यथा ब्रह्मण्यता न
स्यात् तथाचेत् किं तुमैव महद्दुःखमिति सोढव्यमित्यर्थः
नाप्येवं मत्तव्यम् एते महद्दुःखं न दास्यन्तीत्यभिप्रायेणाहुः—
किमकार्यमसाधुभिरिति । असाधुभिः वेशास्तरस्यैः साधवः
सहजवेष्टा भवन्ति ममसा सहितश्च “युष्म कम्पने” इति

भीमब्रह्ममाचार्यकृतसुबोधनी ।

धूर्वायुश्च त एते त्रयः अथवा किमित्येवमस्म्यं दुःखं दीयत-
इत्याशङ्कयामाहुः—किमकार्यमिति । तुह्यैर्भवान्नः किमकर्तव्यं
यज्ञविधातमपि करिष्यन्तीति मारणमुचितमिति भावः । ननु
दानं शास्त्रसिद्धं तपोषामेव विधिर्भवति तान्येव दातुं
शक्यन्ते ननु निषिद्धानीति—

“ आत्मा च धर्मो दासश्च धर्मपत्नी तथैव च ।

सर्वस्वश्च प्रपन्नश्च न देयानि विदुर्धुधाः ” ॥

इति विशेषनिषेधात् तत्राहुः—किं न देयं वदान्यानामिति । वदान्या
दध्यक्षिणविप्रभृतयः अयं साधारणानामेव विषयः ननु वदान्य-
विषयः ते ह्यारमानमेव प्रयच्छन्ति कः सन्देश्येभ्यु अनेन
तस्य स्तुतिरपि कृता तथापि शत्रुभ्यो न देयम् अन्यथा
नीतिशास्त्रं विरुद्धेत हीनाः शत्रवी मरणं प्रार्थयेयुरिति तत्राहुः
कः परः समदर्शिनामिति । समदर्शिनां सर्वत्र ब्रह्महीनां कः परः
शत्रुः सर्वस्यैवात्मत्वात् ॥ १६ ॥

तथापि देहाध्यासो दृढ इति देहव्यतिरिक्तं सर्वमेव दास्या-
मीत्याशङ्कयामाहुः—योऽनित्येन शरीरेणेति । अदाने अयशः नित्यं
शरीरमनित्यं दानेन यशो नित्यं शरीरं नित्यमेव यशसा नित्यं
दिव्यं शरीरमिति अयशसा नाराकिशरीरम् एवं तारतम्यं ज्ञात्वा
अनित्येन शरीरेण सतां गेयं वैकुण्ठादिसरीरजनकं यशो नाचि-
नोति सर्वतोऽपगच्छन् न सञ्चिनोति यथाब्रह्माभासेन हीरका-
दिवन्धनं बल्लनाशो भविष्यतीति शङ्कया स्वयं समर्थोभूत्वा
स वाच्यः आस्मिन् लोके मिथ्यो भवति शोच्यश्च परलोके हीन-
शरीरप्राप्त्वा एवकारेणोत्तमशरीरशङ्कां वारयति यतः स अधुना
यशस्सञ्चयमकुर्वन् कथमन्यथा करिष्यति नहि कदाचिदपि
सोऽन्यथा भवति ॥ २० ॥

ननु, तथापि यत्कैश्चिदपि न दत्तं तत्कथं देयमिति शङ्कया-
माहुः—हरिश्चन्द्र इति । सहि सर्वस्वमपि दत्त्वा खण्डालम्ब-
मङ्गीकृतवान् रत्निदेवः पिपासया सूक्ष्ममाणः पुष्कमायापि जलं
दत्तवान् तेनोच्छृङ्खलितः क्षुधा म्रियमाणः सर्वमेवान्नं दत्तवान्
इत्येकपोतसम्वादे बलिः सर्वस्वं विष्णवे द्याधो ब्राह्मणरक्षायाम्
व्याघ्रेण भक्षितः कपोतः चोररूपातिथिसन्तर्पणार्थं तदग्नौ स्वयं पतितः
समर्थ एव बहव एव अधुवेण शरीरेण भ्रवं फलं गताः ॥ २१ ॥

एवं दाने प्रोत्साहं ज्ञातः क एत एवं धर्मवक्तार इति
तान् विचार्य निश्चित्य स्वदेगाकृतिमिरिति अथमेन विमर्शं
ततश्चतुर्भिर्वाक्यानि ततो निश्चित्य प्रतिहाप्य स्वस्वमेवगम्भीरा
क्षत्रियाणामेव भवन्ति आकृतयः आजानुबाहुरूपाः अन्तर्बहि-
र्धर्मा क्षत्रियनियामका उक्ताः तत्कर्मपरत्वनियामकानाह प्रकौटौ
ज्याहतेरयाति त्रिभिर्जैर्मैत्र्यभिचारिभिः ॥ २२ ॥

भीमविश्वनाथचक्रवर्तिकृतसाराधर्शनी ।

गृहमेधिनां या आतिथ्यवेला तस्यां समयाचेरन् समया-
न्वन्त ॥ १७-१८ ॥

ननु, किं कामग्रन्थे तद्विशेषं इत् अन्वया याचकेषुष्मसिर्षदि
प्रतिप्रयः पुत्र एवं कामितः इत्यादि उदात्तमतास्पदसुख-

विच्छेददुःखं कथं मया सोऽहम् तत्राहुः—किं दुर्मर्षमिति ।
विश्वामित्रादिभ्यो दशरथाद्यैरतिप्रियपुत्रार्पणस्यापि दृष्टत्वादिति
भावः । नन्वेवं प्रार्थयमानैः गृहस्थलोकैः यदि दूयं तिः किं
यन्ने तर्हि किं स्यात्तत्राहुः—किमकार्यमिति । ननु यदि मन्त्र-
रीरमेव युष्मत्कामितं स्यात्तदा तदहस्तास्पदं कः देयं
तत्राहुः—किमदेयमिति । इध्यगादौ देवप्रार्थनायां स्वशरीरदान-
स्यापि दृष्टत्वादिति भावः । ननु यदि दूयमेव मच्छत्रवो
भवथ तदा शत्रुभ्यस्तत् कथं देयं तत्राहुः—कः पर इति ।
समदर्शिनां ज्ञानिनां नहि त्वय्यपि विषमदर्शनलक्षणमज्ञानं
सम्भवेदिति भावः ॥ १६ ॥

नाचिनोति न सम्पादयति ॥ २० ॥

विश्वामित्रानुण्याय हरिश्चन्द्रो भार्यात्मजादि सर्वं विक्रीय
स्वयं खण्डालेतां प्राप्नोष्यान्निर्विण्णः सह अयोध्यावाचिभिः जनैः
कर्म गतः । रत्निदेवः सकुटुम्बोप्यहश्चत्वारिंशदहान्यलङ्घ्योक्तो-
ऽपि कथञ्चिद्ब्रह्माज्ञोदकादिकमर्थिभ्यो दत्त्वा ब्रह्मलोकं गतः ।
शिबिः शरणागतकपोतरक्षणाय स्वमांसं दयेनाय दत्त्वा स्वर्गं
गतः । बलिः सर्वस्वं विप्रवेवधारिणे हरये दत्त्वा तं वश-
वकार । कपोतश्चातिथये द्याधाय कपोत्या सहारममांसं दत्त्वा
विमानेन दिवं गतः । व्यधस्तयोः सर्वं वीक्ष्य स्वयमपि निर्विण्णो
महाप्रस्थाने वनाग्निदग्धदेहो दिवमाकरोह । एवमन्येष्वपि
वेणैव शरीरेण भ्रवं चिरकालस्यायिलोकं गताः ॥ २१ ॥

अथाहतेर्ज्याघातकठोरीकृतेः राजम्यकधूत विप्रवेवेण वाचकी-
भूतत्वाचिकृष्टक्षत्रियान् दृष्टपूजार्त्तं प्रौढवीर्ययम्बरादिषु
॥ २२-२३ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

गृहमेधिनां या आतिथ्यवेला तस्यां गृहेषु वर्तमानं ब्रह्मण्यं
जरासन्धं समयाचेरन् सम्यग्वाचन्त ॥ १७-१८ ॥

ननु, भवत्कामितं यदि अदेयं आचरकथं दास्यामीत्यत
माहुः—किं दुर्मर्षमित्यादि । यथा तितित्वादीनां दुर्मर्षादिकं किं
न किमपि तथा वदान्यानामुदाहरणां किमदेयं न किमपि सर्वं
देयमेवेत्यर्थः ॥ १९ ॥

नाचिनोति न सम्पादयति स जनैर्वाक्यो निष्ठाः दयालुभिः
दुष्टपुत्रवत् शोच्यश्च ॥ २० ॥

हरिश्चन्द्रादयो बहवः अन्वय इह च प्रसिद्धाः अधुवेण शरी-
रेण भ्रवं चिरकालस्यायिलोकं गताः ॥ २१-२३ ॥

भाषा टीका ।

ब्राह्मण के वेवधारी वे तीनों सभी दान करने के समय
में उसके गृह में जाकर गृहस्थ धर्मावुचर्त्ती तथा ब्राह्मण
भक्त जरासन्ध के प्रति याचना करते भए ॥ १७ ॥

हे राजन्! दूर देश से आए हुए कुछ याचना करने वाले
और आपके यश प्राप्त हुए हमको कामना है सो आप
दीजियेगा आप का मन्त्रक हो ॥ १८ ॥

राजमन्त्रवन्धवो ह्येते ब्रह्मलिङ्गानि बिभ्रति ।
 इवामि भिक्षतं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजम् ॥ २३ ॥
 बलेर्नु श्रूयते कीर्तिर्वितता दिक्ष्वकल्मषा ।
 ऐश्वर्यान्निशितस्यापि विप्रव्याजेन विष्णुना ॥ २४ ॥
 श्रियं जिहीर्षतेन्द्रस्य विष्णवे द्विजरूपिणे ।
 जानन्नपि महीं प्रादाह्वार्यमाणोपि दैत्यराट् ॥ २५ ॥
 जीवता ब्राह्मणार्थाय कोन्वर्थः क्षत्रवन्धुना ।
 देहेन पतमानेन नेहता विपुलं यशः ॥ २६ ॥
 इत्युदारमतिः प्राह कृष्णाजुनवृकोदरान् ।
 हे विप्रा त्रियतां कामो ददान्यात्मशिरोऽपि वः ॥ २७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

युद्धं नो देहि राजेन्द्र इन्द्रशो यदि मन्यसे ।
 युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता राजन्या नाभ्रकाङ्क्षिणः ॥ २८ ॥

आषा टीका ।

जैसे सहज शील पुरुषों को कुछ दुःख नहि है और
 जैसे दुर्जन पुरुषोंको कुछ अकर्तव्य नहि है किन्तु सबहि
 कुकुर्म करपाड़ते हैं और जैसे समदर्शियों को कोई भी
 कुछ मीथवा परवा न हि है तेसे हि मति उदार पुरुषोंको कुछ
 भी अवेष्ट नहि है किन्तु सबहि दे सकते हैं ॥ २९ ॥

जो प्राणी स्वयं समर्थ होकर इस आनन्द परीर से
 सत्पुरुषों की गान के योग्य निजल यश को नहि सम्पा-
 दने करता वह निन्दा के योग्य और सत्पुरुषों के शोच करने
 के योग्य है ॥ २० ॥

राजा हरिश्चन्द्र राजा रन्तिदेव उम्हड़ति ब्राह्मण
 शिबिरात् राजा बलि श्याध क्रमेत इत्यादि बहुत से सत्पु-
 रुष आशवान् शरीर से निजल लोक को प्राप्त हो
 गये हैं ॥ २१ ॥

श्रीभुक्त उवाच ।

इस प्रकार जब बरासन्ध ने कहा तब उनके दीनता रहित
 आलापन से और धनुषकी प्रतिज्ञा के बिन्ह युक्त हाथ
 के पशुचैन से तथा उनके इष्ट आकारों से प्रथम द्रौपदी के
 स्वयंवर आदि में देके भय याचना करने से उनको अभय
 लक्ष्मी, ज्ञानिक ज्ञासन्ध विचार करने लगा ॥ २२ ॥

श्रीभरस्वामिकृतभावार्थटीपिका ।

इन्द्रस्य भिन्नं जिहीर्षता विप्रव्याजेन विष्णुना निशितस्यापि
 तलेः कुजहो नेति पाठे न श्रूयते इति ॥ २४ ॥

[१५८]

नं स्थायते-विष्णव इति । युक्तेन वाच्यमाणोऽपि अत एव
 विष्णुरिति जानन्नपि ॥ २५ ॥

पतमानेन पतता क्षत्रवन्धुना देहेन ब्राह्मणार्थाय विपुलं
 यशो नेहता नेहमानेनासम्पादयता कोन्वर्थः न कोऽपी-
 त्वर्थः ॥ २६ ॥

एवं निश्चित्याऽऽह—हे विप्रा इति ॥ २७—२८ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

इदमप्यविस्तयदित्याह—राजमन्त्रेति । बन्धवोपात्यत्र बन्धवो
 इति पाठः कश्चित् ददामीत्यत्र ददानीं आत्मानं देहम् ॥ २३ ॥
 नन्वेते किल शत्रव इति चेत्तर्हीत्येव सम्यगेव ज्ञात्वापि
 शत्रुभ्यो विप्रवेषमात्रेण विप्रत्वमुपपन्नमप्यामीदृशानतः श्री-
 बलेरिव कीर्तिविशेषसिद्धेरित्याह—बलेरिति युग्मकेन । विप्र-
 व्याजेनेत्यत्र क्रयपात्रित्वात्तत्वेनास्य विप्रत्वमेव सङ्गच्छत इति
 चेत्तर्हीन्द्रस्यापि तत्प्रसज्यत क्षत्रियवृत्त्यात्विप्रस्य तत्तुल्येन-
 ह्यन्तरूपेन्द्रत्वाल्लप्सया वामनास्यस्य चैतन्यलुप्तमपि इन्द्रमय-
 मेव विप्रत्वं गम्यत इति भावः । विष्णुनेति पञ्चात्सर्वव्याप्ति-
 कारणेन कीर्तिमेव निर्विशति-विष्णव इति । प्रकर्षेण सध्वज-
 मात्मारपणपर्यन्तमदात् यतो दैत्यराट् ब्रह्मत्वादिना दैत्यभेदः
 महीमिति प्रथमत एव श्रीवामनदेवस्य कलनज्ञानामि-
 प्रायेण ॥ २४—२५ ॥

नन्वेते तर्हि प्राणानेव याचन् ननु राज्यादीन् इति चे-
 दिष्ट्या देहोऽयं सफल एव वृत्तः तदन्वया व्यर्थ एवेत्याह-
 जीवतेति । ब्राह्मणार्थायेति श्रीवज्रनुसारेण तद्देवेभ्यपि तदभ्यु-
 पगमात् दृढीयान्तं सर्वं देहस्य विशेषणं किम्वा पतता

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवप्रोधिनी ।

देहेन कृत्वा नेहमानेन क्षत्रवन्धुना जीवता कोन्वय इत्यन्वयः
क्षत्रवन्धुनेति क्षत्रियकुलोत्पन्नमेत्यर्थः । किम्वा ब्राह्मणार्था
सम्पादनेनाधमत्वात् ॥ २६ ॥

उदारा दानशीलाः विचारेण महती वा मतिर्यस्य अतः
प्रकर्षेण प्रसन्नमुक्तवादिनाह—भीकृष्णादीनां तत्तत्कमेणोक्ति-
यथापूर्वं वाक्चातुर्व्यामैश्वरात् "अर्जुनः कृष्णमन्वेतु भीमो-
ऽन्वेतु धनञ्जयम्" इति समापवाक्यभीयुषिष्ठिरादेशानुसारेण
क्षितेभ्य विप्रा इति पूर्वाभिप्रायं सोपहास्य ॥ २७ ॥

एवं तस्य प्रतिष्ठां प्राप्य जयमेव प्रागदभ्यासं भिजेत
इकोदर इत्युक्तवचनमतिक्रम्यापि वाचते—युद्धमिति । हे राजे-
न्द्रति तव युद्धं सम्मतमेवेति साक्षा तत्र प्रवर्तयति यदीति
निश्चये ततश्च यदि निश्चितमेव मन्यसे इच्छसीति चातुर्व्या-
सदेव दृढयति युद्धार्थित्वे हेतुः राजन्या इति । अतो विप्रव-
दत्रकाङ्क्षिणो न भवामः मन्वेति पाठे युद्धेतरकाङ्क्षिण इति ॥ २८ ॥

भीमवृक्षनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

इन्द्रस्य इन्द्रार्थम् ॥ २५ ॥

ब्राह्मणार्थाय जीवता विपुलं यशो नेहता इत्यन्वयः इहता
सम्पादयता ॥ २६—२६ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

विष्ठाप्रकारमेवाह—राजन्यबन्धव इति चतुर्भिः । ब्रह्म-
लिङ्गानि विप्रवेदान् विप्रति वचति तथाप्येतेभ्यः दुस्त्यजमारामानं
देहमपि भिक्षितं याचितं वदामि ॥ २३ ॥

बलेरिति । इन्द्रस्येन्द्रार्थः भियं हर्षुमिच्छता विप्रव्याजेन विष्णुमे-
भ्यर्चयन्निशितस्य त्याजितस्यापि बलेर्वैरोचनस्याकीर्त्तिर्निर्देष्टा विदु-
व्याता सा च न भूयते किं साऽधुनापि भूयत एवेत्यर्थः
तं श्लाघते—विष्णव इति । जानन्नपि विचार्यमाणोपि शुकेणेति शेषः
दैत्यराट् बलिः महीं प्रादाद्द्वौ ॥ २४—२५ ॥

जीवतेति । पतमानेन विनङ्क्यता क्षत्रवन्धुना देहेन
ब्राह्मणार्थाय विमलं विपुलमिति पाठान्तरं यशः कीर्त्तिं
नेहता नेहमानेन असम्पादयता कोन्वयः किं प्रयोजनं न
किमपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इतीति, उक्तिमेवाह—हे विप्रा इति । वः युष्मज्जमात्मनो
मम क्षिरोपि वदामि ॥ २७ ॥

इत्यमुक्तः प्राह भीमवचन—युद्धमिति । इन्द्रशो युद्धं इन्द्र-
युद्धं वेदि यदि मन्यसे इच्छसि तर्हि देहीति सम्बन्धः ययं
राजन्या युद्धार्थिनः नत्वन्नकाङ्क्षिणो ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ २८ ॥

भीमद्विजयव्रजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

धृयते किं भूयते एवं हीतियोज्यम इन्द्रस्य भियं बला-
जिहीर्षता हर्तुकामेन विष्णुना देभ्यर्चयन्निशितस्य ॥ २४ ॥

कार्यमाणः शुकेनेतिशेषः ॥ २५ ॥

वः क्षत्रवन्धुः पतमानेन देहेन विपुलं यशो नेहता नेहते
नापादयति तेन ब्राह्मणार्थाय जीवता क्षत्रवन्धुना कोन्वयः
भवति न कोपीति विचिन्त्य ॥ २६—२७ ॥

इन्द्रशो युद्धं इन्द्रयुद्धम् ॥ २८ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्बन्धः ।

॥ ७—२६ ॥

तदैव सुरतरोर्बलसन्नेन तादृशानुग्रहवचनात्—युद्ध-
प्रसादमेव विशिष्य दर्शयति—भीमवचनस्येत्यादिना
लोकपालाः अंशसम्भवा चेर्षा ते । आत्मा अहमेवमस्मिन् सेव्यत्वेन
यस्य तेन मत्परममहोक्तैर्बन्धः । न कृतः मयि नार्पित आत्मा
यैस्तेः ॥ २७—४८ ॥

भीमवृक्षभाषार्थकृतशुबोधिनी ।

राजन्यबन्धव एत इति ज्ञातवान् प्रायेण तेः सह युद्ध-
मपि कृतमिति दृष्टपूर्वत्वात् क एते इत्यन्वितयत् कथं
क्षत्रिया एवं वेचेण समागता इति स्वधर्मनिरतत्वाभावात्
राजन्यवन्धुत्वं मन्यन्ते बन्धुशब्दो वा अभेदक्षत्रियः आत्मा
अदेयः क्षत्रियाश्चेत् स्वजात्यभिमाने परित्यज्य ब्राह्मणवेष्टेषु
मद्याचका जाताः तदा अहं क्षत्रिभाषां मानरक्षार्थं स्ववर्-
गशिषिषत् आत्मानं शरीरमपि वदामि तद्वस्तुतां दुस्त्य-
जम् ॥ २३ ॥

कपटेन समागतस्य बलिरेव दातेति तस्य प्रशंसां कर्तुं
समागतां निरूपयति—बलेनु कीर्त्तिरिति । दैत्यांशत्वात्
दैत्यकृतिरेव इदमेव समायाति विदुः विततेति दादृशी कीर्त्ति-
स्तस्याभिलषितेति ज्ञापितम् अकल्पमा युद्धभाषयुक्ताः आत्म-
दानमभिप्रेत्याह—देभ्यर्चयन्निशितस्यापि सङ्कल्पस्तु प्राप्तत्पूर्व-
मेव जातः त्रैलोक्यपरिग्रहश्च अंशो बन्धनात्मकः तत्राप्तेन
विष्णुर्ब्राह्मणरूपेणैव समागतः तेन मनुष्यता भूतस्तत्त्वमा-
णामनुवादः ॥ २४ ॥

एतदर्थमेव ज्ञात्वा दानमनुवदति—भियमिति । जिहीर्षन
इन्द्रस्येति वक्तव्ये सन्धिरार्थः इन्द्रस्याधाराज्यभियं जिही-
र्यते विष्णवे जानन्नपि प्रादादिति सम्बन्धः शुकाचार्येण
चार्यमाणोपीति यदि मां कश्चिद्वारयिष्यति तदापि दास्या-
मीत्येतदर्थमुक्तं दैत्यराडिति राजधर्मः 'प्रजामिरपि कर्त्तव्य
इति निश्चयः ॥ २५ ॥

ननु, तथापि वाक्यान्तरस्य तथा निश्चयः प्रतिष्ठा क पूर्व-
मेव तेन कृता तव तु बलिना दर्शनात् प्रतिष्ठाभावात् कथं
न निर्वृत्त इत्याद्यङ्गयामाह—जीवतेति । ब्राह्मणार्थाय ब्राह्मण-
प्रयोजनाभावाप्रयोजनान्तराय वा जीवता क्षत्रवन्धुना किं न
किञ्चित्प्रयोजनान्तराय वा जीवता क्षत्रवन्धुना किं न
किञ्चित्प्रयोजनमित्यर्थः । एवं जीवनवैकल्पमुक्त्वा 'देहवैकल्प-
माह—देहेनेति । अत एव पतमानेन यस्त्योपचयस्तन्यापचय
इति विपुलं यशो नेहता न सम्पादयता ब्राह्मणार्थप्राप्तये

असौ वृकोदरः पार्थस्तस्य भ्राताऽर्जुनो हयम् ।

अतयोर्मातुलेयं मां कृष्णं जानीहि ते रिपुम् ॥ २९ ॥

ॐ श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसुबोधिनी ।

तस्य स्वामाधिकं यैः सञ्जयं त्वेतेरेवोपादिष्टे बलिधर्मास्तु
स्मारिताः ॥ २६ ॥

एवं त्रिभिः कृत्वा दास्यामीति निश्चित्य प्रतिज्ञां कृत्वा-
मित्याह—इत्युदारमतिरिति । एवं बलिधर्माभिनिवेशेन उदार-
मतिरुत्वा प्रत्येकं तान् म्रियतामित्याह—दानसिद्धये तेषां
ब्राह्मण्यं स्वीकृत्यति—हे विप्राः ! इति । कामं ज्ञातिलिखितं कदा
विदेते मया सह युद्धे भद्राकाः मण्डितः प्रार्थयिष्यन्ति चेत्
तदपि देयमित्याह—दास्यामि शिरोपीति । वो युष्मभ्यं ब्राह्म-
णेभ्यः ॥ २७ ॥

एवं स्वप्रतिज्ञाय प्रतिज्ञां श्रुत्वा कर्त्तव्यमूढयोः भीमा-
र्जुनयोः स्तुतोः भगवत्सन्मनोरथं दूरीकर्तुं कापट्यं दूरीकृत्य
सत्यमाह—युद्धं नो देहीति । युद्धप्रार्थना सर्वथा युक्तेति भावः
किञ्च युद्धविशेषं प्रार्थयितुमागता इत्याह—ब्रह्मण इति । एको
भवान् स्वमस्त्रास्तु चेकः त्रयाणामभ्ये कोपि एतदपि न छल-
वाक्येनाङ्गीकारं कारयित्वा वदामः किन्तु यदि मन्यसे
कथञ्चित् ब्रह्मयुद्धे भद्रा भवतीति अर्थः ननु निबन्धेनाय-
युद्धं स्वीकर्त्तव्यः अस्माकस्तु युद्धस्वीकारे युद्धानन्तरं जय-
पराजयनिर्णयः अस्वीकारेण प्रथमत एवेति उभयथापि समी-
चीनम् इदमत्यन्तं स्वीकर्त्तव्यपक्षं वचनं किञ्च जगति ब्रह्म-
युद्धं कोपि कर्त्तुं न शक्त इति स्वस्वमीपमागता इत्यभि-
प्रायेणाह—युद्धार्थिनो वयं प्राप्ता इति । देवदेव्यरक्षसामभ्यन्तरं
भयाकाङ्क्षीकरिष्यतीत्याशङ्क्याह—राजन्वा इति । तर्हि ब्राह्मण-
वेषः किमर्थं कृत इत्याशङ्क्याह—नामकाङ्क्षिण इति । “ब्राह्मणो
भोजनप्रियः” इति अन्नकाङ्क्षिणो ब्राह्मणा न भवामः अन्नार्थं
वा न ब्राह्मणवेषः किन्तु महाद् क्षत्रियः अल्पेन सह युद्धं
न करोति ब्राह्मणेन तु सह तद्विच्छापूर्त्ययंमद्वेषेनापि करो-
तीति ब्राह्मणवेष इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ॐ श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसाराधर्षिणी ।

ननु तर्हि कपटिभ्यः एतेभ्यः किं भिक्षितवानेन तत्राह
बलेरिति । विप्रप्याजेन कपटिविप्रेणेत्यर्थः । अहो नेति पाठेन
भूयते किम् अथ तु भूयत एव । इन्द्रस्येति बलेरित्यस्य
विशेषणं । ततश्च विष्णवे विष्णुरिति जानन्नपि शुकेन वार्यमा-
णाऽपि ॥ २४-२५ ॥

पतमानेन पतनशीलेन देहेन ताच्छील्ये शानच् । विपुलं
यशो न ईदृता नेहमानेन क्षत्रबन्धुना कोन्वयः । न को-
ऽपि एतादृशेन क्षत्रियाधमेन प्रयाजनं नास्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

इति एवं निश्चित्य ॥ २७-२८ ॥

श्रीमद्भगवत्पादार्थकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इन्द्रस्य भियं जिहीर्षता विष्णुना देवर्ष्याङ्कशितत्वापि नु
अहो बलेः कीर्तिः श्रूयते इति सपादसोकावयः ॥ २४ ॥

शुक्रवाक्याद्यं विष्णुरिति जानन्नपि महीं प्रादात् ॥ २५ ॥
पतमानेन विनश्यमानेन क्षत्रबन्धुना देहेन ब्राह्मणार्थाय
विपुलं यशो नेहता नेहमानेन जीवता कोन्वयः न कोपी-
त्यर्थः ॥ २६ ॥

इतीत्युदारमतिः ॥ २७-२८ ॥

भाषाटीका ।

उसने विचारा कि ये तीनों क्षत्री हैं परन्तु मेरे भय से
ये तीनों ब्राह्मण के विप्लवों को धारण किये हैं इस वास्ते
उनके अर्थ भिक्षा किए गए दुस्वयज शरीर को भी मैं दे
दूंगा ॥ २६ ॥

ब्राह्मण का बहाना बनाकर इन्द्रके अर्थ त्रिलोकी सम्पत्ति
को हरण की इच्छा वारे विष्णुने बलिको देवर्ष्यते द्रष्ट
भी करदिया परन्तु बलिकी पवित्र कीर्ति सब विज्ञान में
व्याप्त सुनीजाती है ॥ २५ ॥

शुक्राचार्यने निवारण भी किया और आप भी जानता
रहा कि यह विष्णु है इस परभी राजा बलि ने ब्राह्मणरूप
धारी विष्णुके अर्थ पृथ्वी का दान करदिया ॥ २५ ॥

क्षत्र मंगुर शरीर करके ब्राह्मण के अर्थ विपुल यश को
नहि सम्पादन करने वारे अधम क्षत्रियने जीते गए देहसे
क्या प्रयोजन सिद्ध किया ॥ २६ ॥

इस प्रकार उदार मतिधारा जरासन्ध कृष्ण अर्जुन
भीमसेन उन तीनोंके प्रति बोला कि विप्लवो अपने
वाञ्छित पदार्थ को आप लोग मागो मैं अपने मस्तक को भी
आप के अर्थ देने वाराहों ॥ २७ ॥

श्रीमगजानुवाच ।

हे राजेन्द्र ! यदि आप यथेष्ट देनेकी इच्छा रखते हो तो
हमारे अर्थ ब्रह्म युद्ध दीजिय यह तीनों क्षत्री युद्धार्थी
होकर आप के पास आए हैं हम अन्नकी काङ्क्षा वारे ब्राह्मण
जाति नहि हैं ॥ २८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

राजस्यतामेव प्रपन्नयति—असाधित ॥ २९—३० ॥

एवमवेदितो राजा जहासोच्चैः स्म मागधः ।

आह चामर्षितो मन्दा युद्धं तर्हि इदमि वः ॥ ३० ॥

न त्वया भीरुणा योस्ये युधि विह्वलचेतसा ।

मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः ॥ ३१ ॥

अयन्तु वयसाऽतुल्यो नातिसत्त्वो न मे समः ।

अर्जुनो न भवेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ॥ ३२ ॥

इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रादाय महतीं गदाम् ।

द्वितीयां स्वयमावाय निर्जगाम पुराहृदिः ॥ ३३ ॥

ततः समेखले वीरौ संयुक्तावितेरतरौ ।

जघ्नतुर्वज्रकल्पाभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ ॥ ३४ ॥

भीमरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

यतो मन्त्रिया समुद्रं शरणं गतः ॥ ३१ ॥

वयसाऽतुल्यो नातिसत्त्वो नातिबलश्च न च हेहेन मया समोऽतोऽर्जुनो योद्धा न भवेत् भीमस्तु भवेत् यतो मम तुल्यबलः ॥ ३२ ॥

प्रादाय दत्त्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥

समेखले युद्धाङ्गणे ॥ ३४ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हि निश्चये माघ संशयं कुर्वित्यर्थः । कृष्णमिति त्वद्विषय-
प्राप्ताकर्षकमिति भावः । यतस्ते रिपुम् अनस्तद्विषयं मयैवेतो
जानीताविति भावः ॥ २६ ॥

उच्चैर्जहास तेषां ब्रह्मवेपादिदैर्भ्यदर्शनेनान्तः सन्तोषादुप-
हासाच्च राजेति तन्मानिनस्तत्रासङ्कोचं दर्शयति-मागध इति
तत्रामर्षो योग्यत्वेपि मगधदेशजानां तस्मात्भाष्यत्वादिति भावः
मन्दाः हे कल्पयिष्याः ! तत एव ब्राह्मणवेपेण गमनादिति ।
भावः । तत्त्वतस्तु क्षिरबुद्धय इत्यर्थः । आकारप्रक्षेपेण सर्वो-
त्कृष्टा इति वा ॥ ३० ॥

यतो यत्त्वामिति शेषः तत्त्वतस्तु अभीरुणेति छेदः अभीरुत्वा-
देव विवित्रक्रीडार्थं स्वपुरीमपि हित्वा समुद्रं शरणं गृहं प्राकः
कृतवान् इति ॥ ३१ ॥

अति सत्त्वो महाबलोऽपि वयसा तुल्यो न भवतीति
तत्त्वार्थः ॥ ३२ ॥

प्रकरणेण प्रसङ्गमुक्तत्वादिना मा सत्यक् हस्तेऽर्पणादिना दत्त्वा
महतीं भीमसेनाय योग्यत्वात् अनुस्मृत्येयमिति मननाद्या बहि-
र्निर्गमः समेखलार्थं पौरजनेषु स्वमाहिमकौतुकदर्शनार्थ-
म् ॥ ३३ ॥

संयुक्तौ युद्धेऽभिनिविष्टौ सन्तौ मिथो जघ्नतुः वतौ रणे
दुर्मदौ अतिमत्तौ ॥ ३४ ॥

भीमजीवराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

असाधिति । असौ पार्थः पृथायाः पुत्रो भीमः तस्य
बुकोदरस्य भ्राता ज्योभीमाङ्गुनयोर्मातुबन्धवापत्यं मां कृष्णं ते
तव रिपुं जानीहि ॥ २९ ॥

एवमिति । उच्चैर्जहास अमर्षितः क्रुद्धः प्राह उच्चैर्ब्रुवाद्
हे मन्दा इत्यादिना-हे मन्दास्तर्हि यदि युद्धं बाह्वल्यं नर्हिदृश्यते-
वो युष्मभ्यं इदमि ॥ ३० ॥

त्वया सह न योस्ये तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि-भीरुणा
युधि युद्धे विह्वलचचेतो यस्य तेन एतदेव क्षयरयनि
मथुरामिति ॥ ३१ ॥

अयं त्विति । अयं वयसा अनुल्य इति छेदः भीममर्जुनस्तु-
वयसा न तुल्यः किम्बपदुः नातिसत्त्वः अनतिबलश्चातो न मम
समः प्रतप्य योद्धा न भवेत् भीमस्तु मम तुल्यबलः अतस्तेनैव सह
योस्य इति भावः ॥ ३२ ॥

इतीति । महतीं शुर्वीं गदां प्रादाय दत्त्वा 'पुराहृदिर्निर्ज-
गाम ॥ ३३ ॥

तत इति । समे निष्कोचस्य उचिते खले युद्धाङ्गणे संयुक्तौ वीरौ
मागधभीमखेनौ रणे युद्धो मदो ययोस्तौ जघ्नतुः ॥ ३४ ॥

भीमविजयजयजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

वीर्यां वीरप्रति स्पष्टयतिर्दिशति-असाधिति ॥ २६-३१ ॥
अनुल्यः नातिसत्त्वः न प्रशक्तपराक्रमः ॥ ३०-३२ ॥

भीमहस्तभाषार्थकृतसुबोधिनी ।

यद्यप्यपमन्यथा तथा वागपि भविष्यतीत्याशङ्क्य क्षत्रि-
प्रत्यक्षिणीयं ज्ञानामान्याह—असौ वृकोदरेति । वृको दशविधः
तापैः उदरे यस्येति बलञ्च सूचितं पार्थ इति स्वसम्भ-
न्धार्थं कपटागमनार्थं वा न स्वपञ्चकवाय तस्वैव भ्राता
पार्थिवः अर्जुनोऽयं द्वितीयः हि युक्तश्चायमर्थः आकृति-
साध्यात् यदर्थमेतयोर्मातृनाम्ना निरूपणं तदाह—अनयोर्मातृलेयं
मां कृष्णं जग्मीहि इति । तर्हि प्रसिद्धाः कथं न समागताः
इत्याशङ्क्याह—ते रिपुमिति । रिपोः ज्ञाने कार्यपर्यन्तं वशे-
नैव स्वातन्त्र्यमिति नीतिः ॥ २६ ॥

एवं भगवता पार्थे निरूपिते अतिथिभ्रष्टायां गतायां
बालभावेनैते समागता इत्यवहेक्षेव तेषूपज्ञा तत आगमन-
माश्चर्यमिव भवता प्रथमतो हास्यमुत्पन्नमित्याह—एवमावेदित
इति । भावेदने स्वरूपव्यापनं यतो राज्ञा राज्यमप्ता उच्चै-
र्जहासति कथमेने अकस्माच्छत्रुगृहे पतिताः दैवगत्येति ननु
भगवन्तं दृष्ट्वा भक्तिः कथं नोत्पन्ना वस्तुसामर्थ्यात् कथमव-
हेक्षेत्याशङ्क्याह—मागध इति । देवदोषात् न सह्युद्धिः तर्ह्यु-
पेक्षा भवितुमर्हतीति आशङ्क्याह—आहवेति । पूर्वं भगव-
दतिक्रमं भुत्वा अमर्षितः ततः क्रोधेन मारयिष्यामीति
विचार्य स्थितिज्ञाञ्च स्मृत्वा उभयथापि मारणं सम्भवतीति
किमिति प्रतिज्ञा हातव्येति स्वस्य कार्यमभयथापि समीचीन-
मेवेति तेषामोद्युभयथाऽसमीचीनमिति ज्ञापयितुं मन्त्रा
इति सम्बोधनमाह—अस्तु वा तेषां मन्त्रत्वं स्वप्राप्तज्ञान्तु
पूर्वाभ्येनेत्याशयनाह—युद्धं तर्हि इदमि व इति बहुवच-
नात् प्रयोपि भवन्त एकतो भवन्तु अहमेकत इति सूचि-
तम् ॥ ३० ॥

तथापि क्रुद्धतायां निबन्धो यदि नदाह—न त्वयेति ।
त्वया न पोत्स्ये अमीरुणेति परमार्थः व्याजेन भीरुणेत्याह—
भीरुत्वे कथमेवमागमनमित्याशङ्क्याह—युधि विक्लवचतसन्ति ।
युद्धे क्षेम स्थिरता युद्धेर्भवेत् तदा क्षत्रियो युद्धसम्भवभूमिं
परित्यज्य युद्धरहितभूमौ न गच्छेदित्याशयेनाह—मथुरां स्व-
पुरीं त्यक्तेऽपि आपत्स्वपि स्वदेशो न त्याज्य इति ज्ञापयितुं
क्षपुरीमिति मध्ये समुद्रस्थितिः समुद्रशरणागतिः दुर्गाभय
वत् ॥ ३१ ॥

अर्जुनञ्च निराकरोति—अयमिति । अयन्तु योद्धा भवति
परन्तु वयसाऽतुल्यः वयोत्र बलहेतुभूतमन्यथा भीमोपि
वयस्त्रा न तुल्यः भीमार्जुनयोर्वर्षत्रयव्यवधानात् तदेव ज्ञापयितुः
ग्राह—नातिसत्वइति । यादृशे लग्ने उदये तादृशे बले
भवति तस्मैबलभद्रमद्राजादीनामेव अत एव न मे समः
विद्वं तु बलं ममापि ब्रह्मण्यत्वाद् अधिकमेवेति तन्मन्यते
कनिष्ठं इति भीमस्यापि निराकरणे व्याजोत्तरत्वं भविष्यतीति
तमङ्गीकरोति भीमस्तुल्यबलो ममेति वस्तुतस्तु नरनारायणौ
परित्यज्य कालकन्यापुत्रत्वाच्च मुख्यप्राणं तुल्यं मन्यते सोऽपि
दैत्यप्राणरूप इति जीवजीवेति वाक्यात् ॥ ३२ ॥

एतेषाम्नु सर्वत्रैवाभ्यनुज्ञा बलन्तु भगवतः कापि सम्भार-
णीयमिति तवङ्गीकारे जरासन्धकृत्यमाह—इत्युक्तेति । इन्द्रयुद्धं
शरीरबलमिच्छकमिति गद्यामेव शरीरबलं योजयितुं

शक्यमिति निरायुधेन युद्धं न युक्तमिति ठस्मै महतीं गर्वां
प्रादात् द्वितीयां तत्तुल्यां स्वयमादाय स्वरूपतो साधनतश्च
फलरूपोभूत्वा स्थानबलं स्वगृहे स्वस्याधिकमिति स्वपुरं परि-
त्यज्य युद्धार्थं पुराह्वानिर्गन्तः ॥ ३३ ॥

ततो युद्धप्रकारं लोकाकमाह—ततः समेलन इति । कोमला
भूमिः मेखलशब्देनाकृत्यत अभयसमागमने हेतुः वीराविति
संयुक्तावितरतराविति समारम्भे नृभ्यता निरूपिता वज्रकल्पाभ्या-
गिति गदामाह्वान्य एण्डुमंवाविति ॥ ३४ ॥

भीमविभ्रमाथक्षकवर्षिकृतसाराधर्शनी ।

जहामेति । ब्रह्मवेषरूपदैव्येनान्तस्सन्तोषात् । मन्त्रा इति हे
तुर्बलाः । युद्धपरिभ्रमेणाकं मच्छिर एव कथं न गृहीतेतिमाहः
याचकविशेषवधारणादेव युष्माकं शौर्यं अस्तीभूतमेव तदपि
यदि तत्र जिहास्य तर्हि युद्धं इदमि । अमन्दा इत्यर्थस्तु
वाग्देव्याः ॥ ३० ॥

अमीरुणा महाबलवता त्वया सह युधि विक्लवेन विह-
लेन चेतसा युक्तोऽहं न पोत्स्ये स्वपुरीमपि त्यक्त्वा स्वे-
च्छयेव समुद्रं शरणं स्वगृहं गत इति वास्तवोऽर्थः ॥ ३१-३२ ॥

महतीमित्यतिथेस्तत्र तृप्तिर्मदपेक्षणीयेति गृहीती त्वं गृहाण
मम तु यथा तथा गन्थापि युद्धं सेत्स्यतीति गृहगर्भ-
व्याजिका तम्योक्तिरुद्दिशि भावः ॥ ३३ ॥

समेलने युद्धाङ्गणे ॥ ३४ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

नातिसत्वो नातिबलः ॥ ३२ ॥

प्रदाय दत्त्वा ॥ ३३ ॥

समे निजोन्नतत्वादिदोषयजिने लब्धे गदायुद्धरङ्गे ॥ ३४ ॥

भाषा टीका ।

भीरुण हस्त से बताने लगे, कि-यह तो भीमसेन है
और इस का छोटा भ्राता पृथा का पुत्र सर्वत्र विख्यात
यह अर्जुन और इन दोनों के मामा का पुत्र तथा तेरा बैरि
मो को तू भीरुण जान लेओ ॥ २६ ॥

इस प्रकार भीरुण ने जताया राजा जरासन्ध बड़े ऊँचे
स्वर से हँसा पश्चात् क्रोध होकर बोला कि हे मन्द बुद्धिओ !
यदि आपको इन्द्र युद्ध की हि काफ़ी है तो मैं युद्ध
देता हूँ ॥ ३० ॥

भीरुण से बोला कि तेरे साथ युद्ध मैं नहीं करूँगा
क्योंकि तू डरपोसना और युद्ध में विकल चित्तवारा है
और तू वहि है कि अपनी मथुरा पुरी छोड़कर ओ समुद्र
के शरण में गया ॥ ३१ ॥

और यह अर्जुन तो अवस्था करके मोसे छोटा है तथा
अति बलवान् भी नहीं है इस वास्ते यह मेरे

मण्डलानि विचित्राणि सव्यं दक्षिणमेव च ।

चरतोः शुशुभे युद्धं नटयोरिव राक्षसोः ॥ ३५ ॥

ततश्चटचटाशब्दो वज्रनिष्पेषसन्निभः ।

गदयोः क्षिप्तयो राजन् दन्तयोरिव दन्तिनोः ॥ ३६ ॥

ते वै गदे भुजजवेन निपात्यमाने अन्योऽन्यतोऽसकटिपादकरोरुजवून् ।

चूर्णीबभूवतुरुपेत्य यथार्कशाखे संयुध्यतोर्द्विरदयोरिव दीप्तमन्द्योः ॥ ३७ ॥

इत्थं तयोः प्रहतयार्गदयोर्नृवीर्यौ क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयःस्पर्शैरपिष्टाभू ॥

शब्दस्तयोः प्रहरतोरिभयारिवाभीर्घातवज्रपरुषस्तलताडनोत्थः ॥ ३८ ॥

तयोरेवं प्रहरतोः समशिक्षाबलौजसोः ।

निर्विशेषमभूद्युद्धमक्षीणजवयोर्नृप ॥ ३९ ॥

एवं तयोर्महाराजन् युध्यताः सप्तविंशतिः ।

दिनानि निरगस्तत्र सुहृद्वन्निशि तद्वतोः ॥ ४० ॥

भाषाटीका ।

समान नहि है इस बिये यह अहुन युद्ध करने बारा नहि होगा भीमसेन तौ मेरे समान बारा है इस लिये यह युद्ध करने बारा होगा ॥ ३२ ॥

अरासम्भ इस प्रकार कहकर अपनी वडी घोडा गदा कौ भीमसेन के अर्थ देकर और दूसरी गदाकौ आप लेकर पुरसे बाहिर निकलता भया ॥ ३३ ॥

पश्चात् नीचे ऊंचे प्रदेशरहित युद्धके निमित्त बनाए भए अलाडे में रणमें कुछ मद्दबारे होनो धीर मिलकर परस्पर में वज्र के तुल्य गद्गल से प्रहार करते भए ॥ ३४ ॥

भीमरुक्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

मण्डलानि गदायुद्धगच्छिमेदम् सव्यं दक्षिणञ्च यथा भवति तथा राक्षसोः रङ्गगतयोर्नटयोरिवेति निर्भयत्वेनोपमा ॥ ३५ ॥

चटचटेति गदयोः परस्पराघातशब्दानुकरणं वज्रस्य निष्पेषः पातस्तत्सदृशः युध्यतोर्दन्तिनोर्दन्तघातशब्द इव शुशुभे ॥ ३६ ॥

असकट्यादीनुपेत्य दीप्तो मन्थुर्ययोस्तयोर्द्विरदयोर्गजयोरर्क-शाखाभ्यां समं युध्यतोस्ते यथा चूर्णीभवतस्तद्वत् ॥ ३७ ॥

अपिष्टां चूर्णीचक्रतुः ॥ ३८ ॥

शिक्षा अभ्यासः बलं सस्वमोजः प्रभावः समानि तानि ययो-स्तयोः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

भीमजीवगोखामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

वचंति कदाचिद्विमुखादिकमपि चरतोः ॥ ३५ ॥

टीकायां तत्सदृशस्तच्छब्दसदृशः क्षिप्तयोः प्रहरणार्थ-मन्योन्यं प्रयुक्तयोः ॥ ३६ ॥

ते वज्रसारतुल्ये अपि भवेति अत्र प्राणवज्रद्वन्द्वेपि नपुंसकत्वाभावात् आर्थः । यथाऽर्कशाखे चूर्णीभवतस्तथा चूर्णी-बभूवतुः अन्यत्वेः तत्र गजयोरर्कशाखाभ्यां समं युध्यतो-रित्यभूतोपमा ज्ञेयेति ॥ ३७ ॥

प्रहतयोर्नटयोः सव्योः अयस्पर्शः तत्तुल्यैः अपिष्टां मिथो गात्रं निर्घातो निरग्नमहागजितं वज्रं वज्रपातः ततोपि-परुषः तलेन करतलेन यत्ताडनं मिथः प्रहारः तदुत्थः ॥ ३८ ॥

एवं प्रहरतोरप्यक्षीणजवयोरिति अभाष्यभावेन युद्धाद्यनि-वृत्तिरुक्ता ॥ ३९-४१ ॥

भीमदर्शनसुरिकृतशुकपक्षीयम् ।

जत्रव इति जत्रुष्वित्यर्थः । उपेत्य परस्परं सङ्गत्य जङ्गादीन् उपेत्येति वान्धवः ॥ ३७-३८ ॥

अपिष्टां पेषणमकुर्वताम् ॥ ४०-४१ ॥

भीमद्वीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

सव्यं दक्षिणञ्च यथा भवति तथा मण्डलानि गदा-युद्धगतिमेवाचरतोः युद्धं शुशुभे राक्षसोः रङ्गगतयोर्गजयो-रिवेति नटयोरिवेति पाठे निर्भयत्वे दृष्टान्तः ॥ ३५ ॥

ततश्चेति । चटचटेति गदयोः परस्पराघातानुशब्दानुकरणं वज्रस्याघातेर्निष्पेषः निष्पातस्तत्सदृशः युध्यतोर्दन्तिनोर्गजयो-र्दन्तघातशब्द इव शुशुभे ॥ ३६ ॥

ते वा इति । अन्योन्यतः परस्परं भुजजवेन निहन्वमाने

भीमद्विराधवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवार्त्तिकम् ।

ते गदे अंसादीनुपेत्य पूर्णबभूवतुः तत्रांसः स्कन्धः हीतो
अभ्युपयेः गजयोरर्कशाकाभ्यां संयुज्यतोस्तं यथा पूर्ण-
भूतः तद्वदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

इतिमिति । अयस्सहस्रैः कृष्णायसवाभिष्टुरैः मुष्टिभि-
र्गदयोरपिष्टां पूर्णचक्रतुः गदयोरिति कर्मणः शेषत्वविबक्षयापट्टी
प्रहरतोरित्यत्र करणस्य कर्तृत्वविबक्षयायां लटः शास्त्रादेशः “उगितिस्य”
(४-१-१४) इति स्त्रीभाव आर्थः । प्रहरतोर्भीममागधयोः ये गदे
भूयोरिति गजयोरिव मुष्टिभिः प्रहरनोः तयोः भीममागधयोः
करतलताडनादुरथः उत्पन्नः शब्दः निर्घातवज्रपदवः वज्रनिर्घात-
वत्पदवः आसीत् निर्घातशब्दस्य पूर्वनिपात आर्थः ॥ ३८ ॥

तयोरिति । शिभाऽभ्यासः बलं सत्वम् ओजः प्रभावः समानि
यतामि ययोस्तयोरभीणवलयोर्युजं निर्विशेषं निरुपम-
मासीदित्यर्थः ॥ ३९-४१ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नवली ।

रङ्गिणोः रङ्गगतयोः मण्डलं वदगतोर्वा ॥ ३५-३६ ॥

अभ्योभ्ययोः परस्परसङ्गतयोः सकटिपादकरोज्ज्वल
प्रति निपात्यमाने अर्कस्य गुह्यमस्य शास्त्रे दीप्तसम्बन्धोः प्रका-
शितसम्बन्धानयोः ॥ ३७ ॥

अयस्सहस्रैः समुष्टिभिर्वापिष्टां विप्रेतुः जघनतुरित्यर्थः ।
प्रहतयोः सतोर्निर्घातवज्रवनिष्टुरः ॥ ३८-४१ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

तयोर्मण्डलानि गदायुजे प्रोक्तानि सस्यं दक्षिणं यथा भवति
द्वेष्टुमबोधवधारणं चकारादुभयोः सभयं कदाचित् एवं
चरतोयुजं शुशुभे दृष्टानां तद्युजं सुखं जातमित्याह—नटयो
रिवेति युद्धाभास एवायम् अनुकरणमिति शङ्कायामाह—
रङ्गिणोरिति । रङ्गस्तयोर्बर्तत इति युजे रसयुक्तौ नत्वाभासा-
दित्यर्थः ॥ ३५ ॥

लोकानां रसजननान्यधानुपपत्त्या आभास एव भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्य युजे शब्दं वर्णयति—तत्तच्छटचटाशब्द इति ।
वज्रनिष्पेषो वज्रपातस्तत्सन्निभस्तत्सदृशः अभ्योभ्यं क्षिप्तयो-
रेव शब्दादपि महज्जयं सम्भवति सर्वेषां तेषां प्रहारेपि
न तदिति माहात्म्यं गदयोः परित्यागशङ्काभावाय अपरि-
त्याग्य वा दृष्टान्तः दन्तयोरिव दन्तिनोरिति ॥ ३६ ॥

गदयोर्देवान्योन्यप्रहारो नतु देहयोरिति शङ्कां वारयितुं
प्रहारं वर्णयति—तं वै गदे इति । गदापेक्षया देहोत्पन्नं कठिनं
इति देहस्पर्शं गदानाश उच्यते भुजजवेनाभ्यस्योपरि निपा-
त्यमाने अंशकटिपादकरोज्ज्वल पङ्काम्युपेत्य पूर्णबभूवतुः
देहगदयोस्तारतम्यार्थं दृष्टान्तमाह—यथार्कशास्त्रे हस्तिभ्यां
निक्षिप्ते यथार्कहस्तशास्त्रे तदभावे भविष्यतीत्याशङ्क्याह—सं-
युज्यतोरिति । साधनमवयवा एवेति दृष्टान्तः द्विरदयोरिवेति
नववयवस्य कथं साधनत्वं प्रहारे सत्याप्यम्यथा सम्भ-
वादित्याशङ्क्याह—तीममन्धोरिति तीमो मनुर्मन्युययोः ॥ ३७ ॥

एवं गदायुजमुपसंहृत्य मुष्टियुजमाह—इत्यमिति । तयो-
र्गदयोः प्रहतयोः सस्यः तथापि नवीरौ कुञ्जौ सन्तो भयः-
सदृशः मुष्टिभिः अपिष्टाम् अभ्योभ्यं शरीरं वेद्यमासतुः
तत्रापि पूर्ववच्छब्दमाह—शब्दस्तयोरिति । तयोर्देहयोः सम्भ-
वोऽभयोरिव गर्जनरूपो जातः वीररसेन तयोरेव वा
वाक्शब्दः उभयोरपीत्येके अभ्योपि तत्रशब्दो जात इत्याह—
निर्घातवज्रपदवैस्तलताडनोऽप्यायेति निर्घातो निरध्वविद्युत्पातः
ताडशपातयुक्तो वज्रः ततोपि यः पदवः तलताडनं च यो
दृढः तनोत्थानं यस्य अनेन महाप्रहारो निरूपितः ॥ ३८ ॥

उपसंहरति—तयोर्देवमिति । समदायां हेतूनाह—समशिखा-
बलीजसोरिति । युजे पराक्रमो बलं शिखाश्च हेतवः तत्तु-
ल्यत्वात् युज्ये विशेषाभावः भावस्याऽभ्यवलक्ष्ये युजे
विशेषो भविष्यतीत्याशङ्क्याह—भाषीणजययोरिति । वृपेति
सम्बोधनं विधासाय ॥ ३९-४१ ॥

भीमद्विभनायककवसिकृतसारार्थदर्शिनी ।

मण्डलानि गदायुजगतिमेवान् सस्यं दक्षिणं यथा स्यात्
तथा नटयोरिति निर्मेयत्वेन सदा शास्त्रविबक्षणत्वेन
चोपमा ॥ ३५ ॥

चटचटेति गदयोः परस्परघातशब्दानुकरणं । वज्रस्य
निष्पेषः पातस्तत्सदृशः युज्यमानयोः दन्तिनोः दन्ताघातशब्द
इव शुशुभे ॥ ३६ ॥

ते गदे अंसकट्यादीनुपेत्य पूर्णबभूवतुः । दीप्तसम्बन्धो
रहीतकोपयोः ॥ ३७ ॥

गदयोः प्रहतयोः सतोरपिष्टां परस्परं पूर्ण-
चक्रतुः ॥ ३८-४१ ॥

भीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

सस्यं दक्षिणं यथा भवति तथा मण्डलानि गदायुज-
गतिमेवान् चरनोः रङ्गिणोः रङ्गस्थयोः युजं शुशुभे इत्य-
न्वयः निर्मेयत्वे दृष्टान्तमाह—नटयोरिव ॥ ३५ ॥

युज्येक्षयां दन्तयोः चटचटाशब्द इव गदयोश्चटचटाशब्दो
बभूव कथम्भूतः वज्रस्य निष्पेषः घातस्तत्सदृशः ॥ ३६ ॥

अंसादीन् उपेत्य पूर्णबभूवतुः ॥ ३७ ॥

इत्थं गदयोः प्रहतयोः पूर्णभूतयोः मुष्टिभिः अपिष्टां
शिथिलीचक्रतुः अंसादीनितिशेषः ॥ ३८-४१ ॥

भाषा टीका ।

कमी दक्षिण तर्फ कमी बांये तर्फ इस प्रकार गदा
युज के विचित्र मण्डलन के प्रति विचरने बारे अरासम्भ
और भीमसेन का युद्ध इस प्रकार से शोभायमान भया कि
जैसे रङ्ग भूमि में दो नटन का युद्ध शोभित होता है ॥ ३५ ॥

हे राजन् ! तदनन्तर जबकि मैं दोनों गदान का शब्द
इसप्रकार का भया कि जैसे दो लड़ते हुए हस्तिनों के
दाँतन का शब्द होता है और वज्रपात शब्द के समान भति
मर्थकर चट चट इस प्रकार का शब्द भया ॥ ३६ ॥

एकदा मातुलेयं वै प्राह राजन् वृकोदरः ।
 न शक्तोऽहं जरासन्धं निर्जेतुं युधि माधव ॥ ४१ ॥
 शत्रोर्जन्ममृती विद्वान् जीवितं च जराकृतम् ।
 पार्थमाप्याययन् स्वेन तेजसाऽचिन्तयद्धरिः ॥ ४२ ॥
 सञ्चिन्त्यारिवधोपायं भीमस्यामोघदर्शनः ।
 दर्शयामास विटपं पाटयन्निव संज्ञया ॥ ४३ ॥
 तद्विज्ञाय महासत्त्वो भीमः प्रहरतां वरः ।
 गृहीत्वा पादयोः क्षत्रं पातयामास भूतले ॥ ४४ ॥
 एकं पादं पदाक्रम्य बोर्ध्यामन्यं प्रगृह्य सः ।
 गुदतः पाटयामास शाखामिव महागजः ॥ ४५ ॥
 एकपादोरुवृषणकटिपृष्ठस्तनांसके ।
 एकबाह्वक्षिभ्रूकर्णे शकले ददृशुः प्रजाः ॥ ४६ ॥

भाषा टीका ।

परस्पर में भुजान के बेगसे चलाई हुई दोनों गदा दोनों के कन्धा कमरि पाद कर ऊरु हाडीन में लगकर इस प्रकार चून होगई कि जैसे अतिक्रोध वारे लडते हुए दो हस्तीन के भ्रू में लगकर आकली डालीनका चून होजाता है ॥ ३७ ॥

इस प्रकार जब दोनों गदा टूटगई तब क्रोध युन जरासन्ध और भीमसेन दोनों लोह के समान मुकान से परस्पर शरीर में मारते भए इस प्रकार परस्पर में हस्तिनों के समान प्रहार करने वारे दोनोंनकी हतेरी कीच पेटसे उत्पन्न भया शब्द गर्जना और वज्र पात के समान होता भया ॥ ३८ ॥

हे भूप ! तुल्य अभ्यास और तुल्य शरीर बल तथा तुल्य इन्द्रियबल वारे और इस प्रकार से प्रहार करने वारे और अक्षय बल वाटे भीमसेन तथा जरासन्ध दोनोंन का युद्ध एक समानहि रहा ॥ ३९ ॥

हे महाराज ! रात्रि में परस्पर मित्र के सज्जन एकहि मकान में दोनों रहते रहे इसी तरह वहा भीमसेन और जरासन्धको युद्ध करते २ सप्ताहस दिन व्यतीति होगए ॥ ४० ॥

भीमरक्षामीकृतभावार्थदीपिका ।

जन्म शकलरूपं मृतिः पुनः शकलीभाषस्ते विद्वान् जानन् जरासन्ध राक्षसी तत्कृतम् अचिन्तयत्कथमसौ शकलीभवेदिति ॥ ४२ ॥

विटपं शाखां करेण विटपं गृहीत्वा हरिर्भीमस्य यथाऽहं

विटपं पाटयामि तथा त्वमेनं विपाटयेति संज्ञया लङ्घतेनारिवधोपायं दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ४३—४५ ॥

एकैकः पादादिययोस्ते शकले ॥ ४६—४७ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अस्या राक्षस्या शकलद्वयसंयोजनेनैव कृतं पार्थमिति पृष्टा पुनस्त्येन जेहभरपात्रत्वं सूचितम् ॥ ४२ ॥

यत अमोघमकुण्ठितं सत्यं वा दर्शनं ज्ञानं यद्व्यसः इवेति वाक्यालङ्कारे ॥ ४३ ॥

यतो महासत्त्वो महाबलः किञ्च प्रहरतां वरः युद्धे निपुण इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

पादं शत्रोः ॥ ४५ ॥

पादादीनां यथोत्तरमूर्धाङ्गत्वं ॥ ४६ ॥

भीमदर्शनसूरिकृतशुकपक्षीयम् ।

पार्थ भीमम् ॥ ४२—४८ ॥

भीमद्विराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रवाम्निका ।

शत्रोरिति । हरिः शत्रोर्जरासन्धस्य जन्म शकलरूपं मृतिः पुनः शकलीभाषः ते जरासन्ध राक्षसी तत्कृतं जीवितञ्च विद्वान् जानन् स्वेन तेजसा पार्थ अचिन्तयत् भीममाप्याययन्पुनर्गृह्यन् कथमसौ शकलीभवेत् ॥ ४२ ॥

सञ्चित्येति । विटपं शाखान्तरं गृहीत्वा हरिर्भीमस्य यथा विटपं पाटयामि तथा त्वमेनं पाटयेति संज्ञया लङ्घतेनारिवधोपायं दर्शयामास ॥ ४३ ॥

भीमद्विजयवधोपायकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

तदिति । तत्साक्ष्यं विदित्वा शत्रुं जरासन्धम् ॥ ४४ ॥

एकमिति । पदा पादेनाकम्ब दहमवद्व्यान् पादं दोष्या
दूरीकर्त्ता प्रयुक्त महागजः शास्त्रामिव गुरतः आरभ्य पाद-
वामाक्षौ विदारयामास ॥ ४५ ॥

एकेति । एकैकः पादादिर्योस्तयोस्ते शकले ददशुः ॥ ४६ ॥

भीमद्विजयवधोपायकृतपदरत्नावली ।

जरासन्धो राक्षसा कृतशरीरशकलसंभ्रान्तात् जन्म तद्विषट-
कान्मिरणञ्च जानन् ॥ ४२ ॥

भीमस्यारिषधोपायं संख्या दर्शयामास केयं संक्षेप्याह-
विटपमिति ॥ ४२-४८ ॥

भीमद्विजयवधोपायकृतसुबोधनी ।

आवृत्त्या जरासन्धस्य क्षीणा भविष्यतीति अभि-
प्रेत्य आवृत्तिः कृता तज्जरायाऽरिर्मिमिनोऽयमिति सर्वस्मादलं
समग्रत्वं जरासन्धे प्रयच्छतीति न कदाचिदप्यस्य बलक्षयः
आसन्त्यवाप्तीमस्य नास्त्येव एवं तुल्यत्वे प्रयोजनं न सिद्धय-
तीति भगवाद् भीममधिकबलं कृतवानित्याह-शत्रोरिति । शत्रो-
जरासन्धस्य सिद्धकलाकलभूताजन्म शकलभूतत्वेव शक-
लयांश्च शयत्वं जराकृतेन सन्धानेनैव च जीवितं शकलयाः स्वरू-
पतो नाशमावात् विच्छेदादेव मरणम् अनिवलादेव च विच्छेदः
सम्भवतीति पार्थ स्वेन तेजसा आप्याययन् स्वकालशक्तिं तत्र
स्थापितवानित्यर्थः ॥ ४२ ॥

कालेकन्युपेक्षया कालशक्तेराधिक्यात् ततस्तस्य वधोपाय-
मचिन्तयत् यतः सतां दुःखहर्त्ता ततो विच्छेदमेवोपायं विनि-
श्चित्वा भीमस्य दर्शयामास चिन्तनमन्यथा न भवतीति ज्ञाप-
नार्थमाह-भगवद्वर्शनमिति । भीमस्य वा ज्ञानार्थं विशेषण
दर्शनं स्वयं भीमसम्पुजो भूत्वा विटपस्य कस्यचिच्छायां
मध्ये विपाटयन् संख्या अभिज्ञानेन पाटयामास एवमयं
पाटनीय इति ॥ ४३ ॥

एवम्भुवःकृपया ज्ञानक्रियाशक्तियुक्तः प्रहरतां मध्ये भेष्टः
मल्लयुद्धयुक्तेन तं भूमौ पाटयामास पूर्ववदेव यथा तस्य
शङ्को मोदेति नन्वेवं मारणमनुचितमित्याशङ्क्याह-शत्रुमिति ।
शत्रुः शाश्वतता, यथाकथञ्चिद्विषयः पादयोः गृहीत्वा पातितो
विकलता च जाता ॥ ४४ ॥

सतो मारणप्रकारमाह-एकं पादमिति । पादौ त्वन्निष्ठौ एव
अतो गुरतः पाटयामास पूर्व तस्मिन् ब्राह्मणदुर्जिजातेति काल-
शक्त्या गृहीत इति न प्रयत्नं कमपि कृतवानिति ज्ञापयितुं
दृष्टान्तमाह-शास्त्रामिवेति । अनायासेन, दृष्टान्तो महागज
इति ॥ ४५ ॥

ततस्तस्य वधः सर्वजनीनो जात इत्याह-एकपादेति । एकपादः
पादादिर्यस्य बाहू जातुः वृषणः कटिः पृष्ठः स्तनमसकं वेल्हा-

[१६१]

ज्ञानि द्वाभ्यङ्गपाणि भिन्नानि जातानि द्वादशाङ्गेष्वथ पराणि
अत्यार्षाह-बाहुराशिभूः कर्णश्च एको ययोंः एतादृशे शकले
सर्वा एव प्रजा ददशुः ॥ ४६ ॥

भीमद्विजयवधोपायकृतसाराधेर्दिशिनी ।

जन्म शकलरूपं मृतिः पुनः शकलीभावः । जरा नाम
राक्षसी तत्कृत जीवितं च तयोरेकीभावं विद्वान् जानन् पार्थ
भीमं स्वतेजसि प्रबलीकुर्वन् हरिरचिन्तयत् कथमस्य शकली
भावं भीमो जानीयादिति ॥ ४२ ॥

विटपं शास्त्रां करे गृहीत्वा हरिर्भीमस्य नेत्रगोचरीभूतः
सन् यथाऽहं विटपं पाटयामि तथा त्वमपीमं पाटयेति संख्या
सङ्केतेनैव । इत्येवार्थः ॥ ४३-४५ ॥

एकैकः पादादिर्योस्ते शकले ॥ ४६-४८ ॥

भीमच्छुक्रदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

शत्रोः स्वभक्तद्विषः जन्म शकलरूपं मृतिः पुनः शकली-
भावः तं जरा राक्षसी तत्कृतं जीवितं शकलयोरेकीभावं
विद्वान् जानन् पार्थ भीमं स्वतेजसा आप्याययन् दृश्यन् कथ-
मसौ शकलीभवेदिति चिन्तयत् ॥ ४२ ॥

सञ्चित्य तु एवमिमं पाटयेति संख्या सङ्केतेन विटपं
शास्त्रां पाटयन् इव भीमस्य अरिषधोपायं दर्शयामासेत्य-
न्वयः ॥ ४३ ॥

महासत्त्वो महाबलः ॥ ४४-४५ ॥

एकैकः पादादिर्योस्ते शकले समौ कायभागौ ॥ ४६-४७ ॥

भाषा टीका ।

हे राजन् ! एक दिन भीमसेन भीष्मणको प्रति
घोला कि हे माधव युद्धमें जरासन्धको जीतनेके वास्ते मैं समर्थ
नहि हूँ ॥ ४१ ॥

जब जरासन्धका जन्म भया रहा तब उसके शरीरके
दुकड़े उत्पन्न भए उन दुकड़ें चौरास्तामें गिरवा दिये रहे
वहाँ जरा नाम राक्षसीने दोनों दुकड़ेंको जोड़कर दिये
इससे वह जीपडा इस प्रकार जरासन्धको उत्पत्ति और
जन्मको भीष्मण जानते रहे और यहभी जानते रहे और
कि दोनों जुड़े हुए दुकड़ानके खीरनेसे इसका मरण होगा
इस नास्ते निज तेजसे भीमसेनका पोषण करत भीष्मण
भगवान् चिन्तवन करने लगे ॥ ४२ ॥

अमोघ ज्ञान सपक्ष भीष्मण भगवान् चिन्तवन करके
वृक्षकी शाखाको खीरकर भीमसेनको इसरा किया कि जैसे मैंने
इस शाखाको खीरते हैं तेसे तूभी जरासन्धको खीरनेर इस प्रकार
जरासन्धके वधके उपायको भीमसेनके वास्ते दर्शाने भए ॥ ४३ ॥

महा बलवान और प्रहार करने वारेनमें भेष्ट भीमसेन
भीष्मणके जताए भए उपायको जानकर जरासन्धके दोनों
पांख एकदकर उसको भूमि पर गिरा देता भया ॥ ४४ ॥

हाहाकारो महानासीन्निहते मगधेश्वरे ।

पूजयामासतुर्भीमं परिरभ्य जयाच्युतौ ॥ ४७ ॥

वीर० पाठः (कृष्णेन च पारिरब्धो विरुजो ऽभूदुकोदरः ।)

महदेवं तत्तनयं भगवान् भूतभावनः ।

अभ्यषिचदमेयात्मा मगधानां पतिं प्रभुः ।

मोचयामास राजन्यान् संरुद्धा मागधेन ये ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धे जरासन्धवधो नाम

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

भाषा टीका ।

जरासन्ध के एक पाँव को भीमसेन ने अपने पाँव से अच्छी तरह दबाकर और दूसरे पाँव को दोनों हाथों से पकड़ कर जैसे हस्ती ब्रह्म की डाली को खीर देता है तैसे ही भीमसेन ने जरासन्ध को गुदा से लेकर बीचों-बीच से चीर दिया ॥ ४७ ॥

उस के शरीर के दो टुक हो गये उन दोनों में एक तर्फ का पाँव एक तर्फ का ऊरु एक तर्फ का अण्डकोश एक तर्फ की कटि एक तर्फ की पीठ एक तर्फ का स्तन एक तर्फ का कन्धा एक तर्फ की भुजा एक तर्फ का नेत्र एक तर्फ की भृकुटि एक तर्फ का कर्ण इस प्रकार के दो टुकड़ान को प्रजापति ने देखे ॥ ४८ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिका ।

दुर्वृत्तत्वादसौ हतो न तु राजाभिलाषेणेति दर्शयन्नाह-सह-देवमिति ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थटीपिकायाम्

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

पूजयामासतुः साधु साध्वित्येवं विजनादिना च सम्मानितवन्तौ जयाच्युताविति नामविशेषग्रहणं तत्सहाय्ययोग्यस्तु-क्षापनाय जयस्य पूर्वनिपातस्तेषां माहात्म्याय च तच्च प्रति स्वयमकपुतेन स्वतोपि मानप्रदानादभ्यर्हितत्वसाभ्यात् ॥ ४७ ॥

संहति सार्धकम् । मागधानां पतित्वेनाभ्यषिचत् कुतः भगवान् सर्वैश्वर्यपूर्णः भूतभावनः सर्वजगत्क्षष्टा अमेयात्मा सर्वव्यापकः प्रभुः सर्वेषामेव स्वामी चेति सर्वविभूतिमत्तया सद्य एव नाहशराज्यपरायकोटिखण्डिशक्तिमत्त्वात् तुच्छातिवृत्ते तद्राज्ये ऽभिलाषामावादिष्यर्थः । यद्वा भगवानिति तद्राज्यादौ

अपेक्षाराहित्यात् किञ्च भूतभावनः सर्वभूतभावनः सर्वभूत-परिपालक इति दयालुत्वात् किञ्च अमेयात्मा अपरिच्छिन्नबुद्धिः स्वयमभिव्यक्ते कृते त्वनेन तच्छब्दया मदाक्षापरिपालनादिना राजसूयादौ पाण्डवानां साहाय्यं कुर्यादित्याशयात् किञ्च प्रभुः सर्वार्थः किञ्चा जगदीशः तस्यैव तद्योग्यत्वादिति भावः । विशेषणानामेतेषां यथोत्तरमभिव्यक्तहेतुत्वं भेदव्यवस्था ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिण्याम्

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीयम् ।

इति श्रीमद्भागवतव्याख्याने दशमस्कन्धे

श्रीसुदर्शनसूरिकृतशुकपञ्चीये

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

हाहाकार इति । मगधेश्वरे निहते सति जयाच्युतौ जयो-ऽर्जुनः भीमं परिरभ्याब्रिक्रम्य पूजयामासतुः बहुमभ्येतां तत्र जयोऽर्जुनः कृष्णेन परिरब्ध आलिङ्गितः हेतुगर्भमिदं तस्माद्विरजो विगतग्लानिर्बभूव ॥ ४७ ॥

दुर्वृत्तत्वादसौ मागधो हतो न राजाभिलाषेणेति दर्शयन्नाह-सहदेवमिति । अमेयात्मा ऽपरिच्छेद्यस्वरूपस्थभावः । भूतानि लोकान् भावयत्यभ्युदयतीति तथा हेतुगर्भमिदम् अतस्तत्तनयं जरासन्ध-पुत्रं सहदेवाख्यं मगधानां देशानां पतिमभ्यषिचत् तेषामभ्य-पति चकारेत्यर्थः । ततो मागधेन ये सभिदद्धाः तान् राजन्यान् मोचयामास ॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

श्रीमद्दीरराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

भीमज्जिजयध्वजतीर्थकृतपद्मस्वामी ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमज्जिजयध्वजतीर्थकृतपद्मस्वाम्याम्
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

(भीमज्जिजयध्वजतीर्थलीला आसीत्ततोऽध्यायः ॥ ८० ॥)

भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्दर्भः ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमजीवगोस्वामिकृतकमसम्दर्भे
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

भीमज्जिजयगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्दर्भः ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमज्जिजयगोस्वामिकृतबृहत्कमसम्दर्भे
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

भीमज्जिजयभाष्यकृतसुबोधनी ।

ततो यज्जातं तदाह--हाहाकार इति । महान् सर्वैः कृत-
त्वात् वज्रानामपि यथा श्रवणं भवति भगवान् तथा सम्पा-
दितवान् मगधेश्वरमरणान्तरमेव तथा भवतीति बोधयितुं
तद्दानन्तर्यमुद्धितं ततो भीमासेनो गृहीतुं व्याजेनालिङ्गनं
प्रशंसाञ्च कृतवानित्याह--पूजयामासतुभीममिति । अजुनोपि
भुगवदंश इति द्वयोर्निरूपणं स्तोत्रेण स्मर्ये जाते तेजोपगच्छ-
तीति स्तुतिः जयोजुनः अजुतश्च उभयोर्युगः तस्मिन् गच्छ-
तीति तृतीयं वृत्तः ॥ ७७ ॥

ते अराजकाराण्ये स्थितिरयुक्तेति अन्यस्तस्मिन् देशे स्थाप-
यितुमशकं इति अनुकूलस्तत्पुत्र इति सहदेवं तत्तनयं तत्र-
त्यानां भूतानामनुकम्पार्थमङ्गविज्ञत् यतो भगवान् सर्वसमः
ननु शत्रुं हृत्वा तद्राज्यं स्वयं प्राप्नोति कथं तत्तनयाय दत्तवा-
नित्याशङ्कामाह--अमेयात्मेति । भगवान् हितमहितं वा करोतीति
न कस्यापि मेयः आत्मा यस्य मागधानां स्वभावतोऽपि स

पतिर्भवति तस्य विपरीतत्वेऽपि न काचित् क्षतिरिति वाप-
यितुमाह विभ्रुरिति यदर्थमेतावत् कृतं तदाह मोचयामासौत
ननु येन निमित्तेन धृताः तदपगमाभावे कथं मोचनमित्या-
शङ्क्याह मागधेन संव्रजामिति मागधस्यैव मृतत्वान् हत्वप-
गमः सुतरामेव जात इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

इति भीमज्जागवतसुबोधिन्यां भीलक्ष्मणभट्टात्मजभीषतुभ-
दीक्षितविरचितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे
त्रयोविंशाध्यायविवरणम् ॥ २३ ॥ ७२ ॥

भीमज्जिजयभाष्यकृतसाराधर्षिणी ।

इति साराधर्षिण्याम् हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।
अत्र द्विसप्ततितमो दशमेऽजनि सङ्गतः ॥ ७२ ॥

भीमज्जिजयकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
भीमज्जिजयकृतसिद्धान्तप्रदीपे
द्विसप्ततितमोऽध्यायार्थप्रकाशः ॥ ७२ ॥

भाषा टीका ।

जरासन्ध के मरने पर महान् हाहाकार मचगया और
भीकृष्ण तथा अजुन दोनों भीमसेन का आलिङ्गन कर उस
की वड़ाई करते भए ॥ ७७ ॥

अपरिमित स्वरूप तथा प्राणियों के पालन कर्ता श्री
कृष्णभगवान् जरासन्ध के पुत्र सहदेवको मगधदेशों के
पति करके अभिषेक करने भए और जरासन्ध ने जिन राजानों
रोकराखे रहे उनका भीकृष्णने छुड़ादिये ॥ ७८ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
उत्तरार्धमें बहत्तरके अध्यायकी
भाषाटीका समाप्ता ॥ ७२ ॥

इति भीमज्जागवते महापुराणे दशमस्कन्धे द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

श्रीशुक उवाच ।

अयुते द्वे शतान्यष्टौ क्षीलया युधि निर्जिताः ।
 ते निर्गता गिरिद्रोण्यां मालिनामलवाससः ॥ १ ॥
 क्षुक्षामाः शुष्कवदनाः संरोधपरिकर्षिताः ।
 ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ २ ॥
 श्रीवत्साङ्गं चतुर्बाहुं पद्मगर्भारुणेक्षणम् ।
 चारुपल्लववदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३ ॥
 पद्महस्तं गदाशङ्करथाङ्गैरुपलक्षितम् ।
 किरीटहारकटकटिसूत्राङ्गवाचितम् ॥ ४ ॥
 भ्राजद्भ्रमणिप्रीवं निवीतं वनमालया ।
 पिबन्त इव चक्षुर्भ्यां लिहन्त इव जिह्वाया ॥ ५ ॥
 जिघ्रन्त इव नासाभ्यां रम्भन्त इव बाहुभिः ।
 प्रणेमुर्हतपाप्मानो मूर्खभिः पादयोर्हरेः ॥ ६ ॥

श्रीधरस्यामिकृतमावर्धदीपिका ।

ततस्त्रिसप्ततितमे मोक्षयित्वा नृपान् हरिः ।
 राजार्हभोगैः स्वान् देशान् प्रस्थाप्य पुनरागमत् ॥
 अत्युन्नज्जरासम्भवधातुदुःखभूपतीन् ।
 विप्रोक्त्य कृपया कृष्णो निजरूपमदर्शयत् ॥
 ये निर्जिता जरासन्धेन निरुद्धाश्च गिरिद्रोण्यां ते ततो
 निर्गताः सन्तो घनश्यामं ददृशुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥
 क्षुधा क्षामाः कृशाः संरोधेन परिकर्षिताः क्लेशिताः ॥ २-४ ॥
 भ्राजद् भ्राजमानो धरमणिः कौस्तुभो यथा सा प्रीवा
 यस्य तम् निवीतं कण्ठलम्बितया श्यामम् पिबन्त इवेत्यादीनां
 हरेः पादयोः प्रणेमुर्हतिर्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥
 रम्भन्तः परिरम्भमाना इव ॥ ६ ॥

श्रीमञ्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

अयुते इति सार्धकम् । मलिन इतीन्द्र प्रत्ययान्तम् ॥ १ ॥
 ददृशुरिति त्रिकम् । घनश्याममिति वर्णमुक्त्वा तेन शोभितं

तत्प्रसङ्गादस्य चोक्त्वा विलक्षणानि लक्षणान्याह—श्रीवत्सेत्या-
 दिना । पद्मस्य गर्भः अन्तर्दलं तत्तल्ये अन्तारुणे ईक्षुणे यस्य
 तं चारु अवयववर्णाभ्यां वयःसन्धिशोभया च सुन्दरं सदा
 स्मेरत्वेन प्रसन्नञ्च वदनं यस्य तम् अधुना भूषणादीनि च
 वर्णयन्नुत्तमाङ्गस्य मुख्यशोभाहेतुत्वेन तत्प्रसङ्गादादौ कुण्डलं
 वर्णयति—स्फुरन्ती स्वर्णरत्नादिना भीमगङ्गाभ्यां च राज्ञी
 मकराकृतिनी कुण्डले यस्य नमः ॥ २-३ ॥

उपलक्षितम् उपलक्षणरूपैस्तैः परिचितं दक्षिणाधः कर-
 मारभ्य दक्षिणावर्त्तेनाधोक्षजस्य लक्षणमिदं पद्मं कौमोदकीं
 शङ्खचक्रं धत्तेऽप्यधोक्षज इति सिद्ध्यर्थं संहितातः श्रीकृष्णत्वे
 च ब्रह्मलिङ्गधरत्वे च तस्य तैस्तथा दर्शनं सत्त्वानुरूप-
 विभाविरूपत्वात् किरीटादीनामकमो नामादहीनामकमात् ॥ ४ ॥

किं भूषणादिपीडितानां देवादभूतादिमाप्स्येव सङ्गा-
 दुःखितानां तेषां सहसा भीमगवत्सन्दर्शनेनातृता तस्मिन्
 परमासकिमाह—पिबन्त इति सार्धकेन । इवशब्दः सर्वभो-
 तृन्नायां सा च परमासकिं द्योतयति तस्याः प्रवृत्तिस्तु
 चक्षुर्बोर्विस्तारप्राप्त्या जिह्वायाः स्वाभाविकनाय चासनादिना
 तत्सौन्दर्यमस्तयोर्नासयोः कुक्षुत्वादिना बाहोर्मिथस्तदर्शनायैव
 मुहुर्भाजनादिना ज्ञेया अत्र बाहोर्भाजनावधेन बहतामिव

अमिताभगोस्वामिकृतवज्रवतोधिनी ।

गतयोर्दुर्बोधिः ज्ञानेन्द्रियगणेयैतयोर्बोधिस्तन्मिन्द्रियधर्मस्पर्श
सुखस्य तथैव प्रधानत्वेन भवत्येवमुक्तिस्तावत्तद्वचनाद्यभव-
नाभ्युत्थिता नावशेन तच्चतुष्टयावेशाच्छब्दवत्त्वेन च तेषां ताद-
शत्वे हेतुः इतः प्रागेवदूतमेवजादिना प्रपन्ना नाशितः पाप्मा
सर्वोपि तदवासाकंहनुदोषो वेस्ते यद्वा इतस्तच्छब्दवजादेव
पाप्मा वेस्ते ॥ ५-४ ॥

● श्रीसुवर्णनखरिक्ततनुकपसीयम् ।

॥ १-५ ॥

रम्भस्त परिरम्भं कुर्वन्तम् ॥ ६-१० ॥

अमिताभराजवाचार्थकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

न केवलं मोक्षयामासापिच नैः संस्तुतस्तान् बहुमान-
यामास भेत्वाह भिसततितमेन—अयुते इत्यादिना । हे अयुते
नदी क्षतानि च ये राज्ञ्या युजे जरासन्धेन कीलया
जनायासेन निजिताः गिरिद्रोण्यां सन्निरुद्धाश्च ते ततो निर्गताः
सन्तो बह इव इयामं श्रीकृष्णं दृष्टुमित्युत्तरेणाभ्यः कथंभूताः
मलिनाः अभ्यङ्गोन्मईनक्षानाद्यभावाभ्यङ्गानि मलिनानि
वासांसि येषां ते ॥ १ ॥

● शुभा नामाः कृशाः शुष्काणि वदनानि येषां ते संरो-
धेव परिभर्षिताः क्लृप्ताः ॥ २ ॥

कथंभूतं श्रीवासोऽङ्गुलिहं यस्य चाठ सुन्दरं प्रसन्नं च
वदन् वक्ष्ये स्फुरन्ती मकराकारे कुवडले यस्य परं रेखात्मकं हस्ते
यस्य ते तथा गदादिभिरुपलक्षितं सासाधारणैर्धृतपद्मादिभि-
रनुमिर्बोद्धुमिदपलक्षितं यथा किरीटादिमिराभितं युक्तम् ॥ ३-४ ॥

● राजमानो वरमणिः कौस्तुभो श्रीवार्ता यस्य तं धन-
मासकं निवीतं कण्ठलम्बितया व्यासम् ॥ ५ ॥

विषय इवेत्यादिनां हरेः पादयोः प्रणेमुमित्युत्तरेणाभ्यः
चेतसा रम्भस्त इव परिरम्भमाणा इव हरस्त इवेति पाठान्तरम्
इत्थं तेषां भगवन्नि प्रेमातिशयः प्रदर्शितः ॥ ६ ॥

● श्रीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

● जरासन्धरोधादिलक्षणतपसा प्रसन्नो भगवान् यजमानसाध्यं
स्वरूपं दर्शितवान् तदुपासकानां भक्त्यतिशयजननार्थकृतमिति
इत्यात्ममाहारीयं कथयत्वस्मिन्नप्याये, तत्राहो तत्सङ्ख्यां निर्दि-
शति । अयुतेति । गिरिद्रोण्यां निरुद्धास्ततो विनिर्गताः ॥ १-४ ॥

निवीतं पर्याक्षितम् ॥ ५ ॥

चेतसा जाडिक्कुनार्थमीहस्तः जेहमाना इव ॥ ६-४ ॥

अमिताभगोस्वामीकृतकमसम्भर्म् ।

॥ १...४ ॥

[१४५]

विषय इत्यादि ॥ ५-३५ ॥

अमिताभगोस्वामीकृतबृहत्कमसम्भर्म् ।

॥ १...३५ ॥

अमिताभवाचार्थकृतसुबोधिनी ।

चतुर्धो विमुक्तानां ज्ञानं संमोचनं तथा ।

विषयात्मसम्बन्धिं प्राह कृष्ण इतीर्यते ॥

अथमैश्वर्यं पुष्टाः स्फुर्निरोधस्तर्ज्यनर्थकः ।

अतः स्वासकिसिद्धयर्थं ज्ञानराग्ये ददौ हरिः ॥

पूर्वाध्यायान्ते निरुद्धा राजानो मोक्षिता इत्युक्तं तेषाम् मुक्तानां
मत्तवाभिक्रयेन पूर्ववत् क्षितिर्निरूप्यते तत्र प्रथमं निरोधस्वा-
भात् निर्गमनमाह—

एकविंशतिसाहस्रे बधस्तेषां हि सम्मतः ।

ततः शतद्वयं स्यूनास्तेन पूर्वं न मादितः ॥

एतत् ज्ञापयितुं सङ्ख्यामाह—अयुते ज्ञेयताम्यद्वाधिति । उक्-
तबन्धनवद्वापि यतद्वयं स्यूना एतावतामेकत्र कथं क्षिति-
रित्यत्र हेतुमाह—कीलया युधि निर्जिता इति । गिरिद्रोण्याः
सकाशात् निर्गताः मलिनाः असंस्कृतदेहाः मलवाससोऽप्राप्ता-
लितवाससः अनेन बहिःस्वितिरधमा निरूपिता ॥ १ ॥

अस्तः क्षितिं निरूपयति—शुक्लनामाः रोगाद्यभावेपि भस्वाभा-
वात् कृशाः अस्तः सन्तोषाभावात् शुष्कवदनाः इन्द्रियाणां
पीडामाह—संरोधपरिकर्षिता इति । परितः कर्षिताः क्लृप्ताः
सर्वेन्द्रियेषु जातक्लेशाः एवं बाह्याभ्यन्तरभेदेन परमापद-
मापन्नाः तत्क्षणानेव सर्वनिवृत्त्यर्थं भगवन्तं ते दृष्टवन्त इत्याह
दृष्टुस्ते घनद्वयमिति । यादृशमारमानं भगवान् प्रदर्शित-
वान् तादृशलक्षणोपेतं तादृशमनुवर्णयति—घनद्वयमादिभिः
पदैः । मनसो हि द्वादशवृत्तयः क्लृप्ता इति सर्वक्लेशनिवृत्त्यर्थं
द्वादशधर्मप्राकट्यं तत्र शुष्कानामाप्यायनार्थं घनवत्, इयाम-
मिति नीलमण्डो ह्याप्यायकः अनेन देहक्लेशो निवारितः
अथवा क्लृप्ताव्यावृत्त्यर्थमाह—पीतकौशेयवाससमीत । पीतं वासां
हि वेदारमकं तत्रापि एकमेवज्जीवकौशनाशेन प्रादुर्भूतं निवृत्ति-
बोधिका भूतिरेति यावत् अनेन ज्ञानमहिता वागाविर्भ-
यतीति सूचितम् ॥ २ ॥

ततो वसनक्लेशाभावाय अपामोवधीनाञ्च रसरूपं पदं
हस्ते प्रदर्शनार्थं यस्य ततो ममेत्यहङ्कारस्त्रिविध इति नञि-
वृत्त्यर्थं गदाशङ्करपात्रैः उपलक्षितः क्षीपुजपुंसकहेतिप्रयोगेन
त्रिविधानामपि जेदनं एतावन्त एव हि ममताविषयाः उप-
लक्षणत्वन्तु सकृदेव निराकरणात् पुनः प्रयोजनाभावं ज्ञापयति
किरीटादिभिः पञ्चविधैरलङ्कारैः पूजितश्चक्षुः क्लृप्ताभावाय पञ्च-
विधं हि रूपमिति नीलम्भतपीतरकचित्रभेदात् अन्येषामत्रैवा-
न्तर्भावः ॥ ३ ॥

श्रीवत्साकुमिति । पादक्लेशाभावाय ब्रह्मणः पादक्लेशः तत्रैव
निवारितः चतुर्धा इमिति हस्तयोः क्रियया त्रिगुणीकरणान्

कृष्णसन्दर्शनाद्वाध्वस्तसंरोधनक्रमाः ।

प्रशंससुहृषीकेशं गीर्भिः प्राञ्जलयो नृपाः ॥ ७ ॥

॥ श्रीमद्भक्तप्रकाशार्थकृतसुबोधिनी ।

पद्मभक्तवदणं ईक्षणे यस्येति मनसः क्लेशाभावः नासिकयो
र्वा चारु प्रसन्नं वदनं यस्येति सर्वकामनापूर्णाकायक्लेश-
निवृत्तिः स्फुरन्मकरकुण्डलमिति श्लोकस्य ॥ ४ ॥

प्राजत्प्राजमानो यो मणिः सप्रीवायां यस्येति ज्ञान-
क्रिययोर्मध्यस्थत्वेन जीवोत्कृष्टमहेशो निवारितः निवीतं वन-
मालयेति व्यापिकया काम्या त्वक्स्पर्शक्लेशो निवारितः तादृशं
भगवन्तं दृष्ट्वा सर्वेन्द्रियाण्यहमहमिकतया रूपरसगन्धस्पर्शार्थं
प्रवृत्ता इति वदन् तेषां भगवति सर्वभावप्रवृत्तिमाह—पिबन्त
इव चक्षुर्भ्यामिति । चक्षुषा हि रूपलावण्यामृतं पीयते दर्शनं
बहिः स्थिताद्यैव पानमन्तःप्रवेशनमिति विशेषः । उभाभ्यां
पानं द्विहस्तभोजनवद्व्यासाकिञ्चालभावं बोधयति रसग्रहणार्थ-
माह लिहन्निव जिह्वयेति गौरवस्त्वमिव तथाभूतं भगवन्तं
दृष्ट्वा तेषां तथाभावो जात इत्यर्थः ॥ ५ ॥

गन्धानुभावार्थमाह—जिघ्रन्त इव नासाभ्यामिति । पूर्ववद्वा-
च्येयं स्पर्शार्थमाह रम्भन्त इव बाहुभिरिति । रम्भणमालिङ्गनं
परिरम्भ इति यावत् अत्र बहुवचनं नानाविधस्पर्शग्रहणार्थ-
मवयवगतमभिप्रेतं चतुर्भुजत्वक्षणसादृश्यदानं वा बोधयति
एवं लौकिकमात्रेण भगवन्तमात्मसात्कृत्वा ततस्तृप्ताः सन्तः
क्लेशभावे ज्ञानीदये विदितभगवद्भिर्याः नमो नम इत्येतावत्
सन्तुष्टिप्राप्तिमिति शास्त्रानुसारेण कर्त्तव्यान्तराभावात् केह-
पूर्वकं नमस्कारं कृतवन्त इत्याह—प्रणेमु रिति । प्रशब्देन केह
बोधयति नमोनम इति क्षीप्तया स एवाभिप्रेत इति नग्ने-
तादृशौ बुद्धिः कथमेतेषां सञ्जाता तादृशा एवेति न मन्तव्यं
मिथैवैवादिश्याह—हस्तपाप्मान इति । दर्शनेन भोगस्मर-
णाभ्याञ्च त्रिविधमपि पापं नष्टं ततः शुद्धाः सन्तः स्वस्य
ज्ञानरूपमात्मानं परब्रह्मण्यक्षरे भगवच्चरणारविन्दे योजयन्त
इवास्तप्याभ्यवतारमेवेनोभयत्राप्यन्तर्बहिः सायुज्यार्थं पादयोः
मूर्धेभिरियुक्तं नृपा इति विश्वक्षणाः अनेनैव राज्यभोगार्थभावः
सूचितः ॥ ६ ॥

श्रीमद्भक्तप्रकाशकवर्तिकृतसारार्थदर्शिनीः ।

त्रिसप्ततितमे भूषेर्मोक्षितैर्वीक्षितः स्तुतः ।

भक्तिप्रदो हरिः सन्तोष्येताम् पार्थपुत्रीमगात् ।

ये निर्जिता जरासम्भेन निरुद्धाश्च ते गिरिद्रोण्याः सकाशात्
निर्गताः ॥ १ ॥

प्राजन् प्राजमानो वरमणिः कौस्तुभो यया सा प्रीवा यस्य
नं निवीतं युक्तम् ॥ २-६ ॥

रम्भन्तः परिरम्भमाणाः ॥ ६-७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

विमुक्तैः राजभिः संस्तुतो भगवान् तान् बहुस्तक्य प्रथया-
मास स्वयं सहदेवेन [जितः पार्थाभ्यां] सहस्रप्रसन्नमगादिति
त्रिसप्ततितमे वर्णमिति—अयुते इति । गिरिद्रोण्याः सकाशात्
निर्गतास्ते घनदयाम् ददशुरित्युत्तरं ज्ञान्वयः ॥ १ ॥

ध्रुवा यामाः कृशाः संरोधनं कर्त्तव्यः ॥ २ ॥ क्लेशिताः
अत एव शुष्कवदनाः ॥ २ ॥ — ॥ ४ ॥

प्राजत् प्राजमानो वरमणिः कौस्तुभो प्रीवायां यस्य
वनमालया निवीतं युक्तं पिबन्त इत्येतादीनां हरेः पादयोः
मूर्धेभिः प्रणेमु रित्युत्तरं सम्बन्धः ॥ ५ ॥ — ॥ ७ ॥

भाषाटीका ।

जरासन्ध ने युद्ध में लीलाकर के दि जीते हुए
वीर हज़ार आठसो राजा लोग गिरिद्रोणी कुनै से
निकसे वे मलिन रूप धारे तथा मलिन वस्त्र धारण किये
और ध्रुवा करके दुर्बल तथा जिन के कण्ठ सूख रहे और
रोंकने से कृश को प्राप्त होते भए ॥ १ ॥

उन राजा औ ने श्रीकृष्ण का दर्शन किया वह श्रीकृष्ण
मेघ के समान इयाम सुन्दर पीताम्बर धारण किये
अधिरस विह्वलधारी चतुर्भुज कमल के मध्य भाग के समान
रक्त धारे ॥ २ ॥

मनोहर प्रसन्न मुखारविन्द धारे स्फुरायमान भक्तरा-
कृति कुण्डल धारण किये हस्त में कमल के पुष्प को
धारण किये शस्त्र चक्र गदा आदि से शोभायमान ॥ ३ ॥

करीट हार कंड कटि किंकिणी बाजू बन्दी से शोभा-
यमान प्रकाशमान कौस्तुभ मणि को कण्ठ में धारण किये
वनमाला धारण किये एतादृश श्रीकृष्ण का दर्शन उन्होंने
किया ॥ ४ ॥

नेत्रों से मानो पान करते हैं । जिह्वा मानो आस्वदन
करते ॥ नासिकाओं से मानो सूंघते हैं । भुजान से मिलते हैं ॥
इस प्रकार भगवान् के दर्शन से नष्ट पाप धारे वे राजा
लोग मलकों से श्री हरि के दोनों चरणों में प्रणाम
करते भए ॥ ५ ॥

श्री कृष्ण के सम्यक् प्रकार दर्शन ते जो परमनिष्ठ भवा
उस से उनका बन्दीबाने का दुःख नष्ट होगया इसलिये
वे राजालोग हाथ जोड़ कर सुन्दर मधुर वाणी बोलि श्री
कृष्ण कि स्तुति करते भए ॥ ६ ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

कृष्णदर्शनाद्वाधेन स्वस्तः संरोधनक्रमो येषां ते ॥ ७ ॥

राजान ऊचुः ।

नमस्ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराठ्यय ।

प्रपन्नान् पाहि नः कृष्ण निर्विण्णान् घोरसंमृतेः ॥ ८ ॥

नेन नाथान्वसुयामो मागधं मधुसूदन ।

अनुग्रहो यज्ञवतो राज्ञां राज्यकृत्यार्तिर्बिभो ॥ ९ ॥

राज्यैश्वर्यमदोन्नद्धो न भयो विन्दते नृपः ।

त्वन्मायामोहितो नित्या मन्यन्ते सम्पदोऽचलाः ॥ १० ॥

श्रीधरस्वामिकृतभाषार्थदीपिका ।

सरोध्रावृष्टितान्नाह्न घोरायाः संसृतेरपि पाहि मोक्षय ॥ ८ ॥
ननु भवन्तो जरासन्धासूयाविद्या इहामुत्र भोगासक्ताश्च
कथं संसृतेर्मोक्षणीया इत्याशङ्क्य सम्प्रति न वयं तथाभूता
इत्याहुः—नैनमित्यहभिः । हे नाथ ! वयमेनं नाथसुखामः भव-
न्नु दोषदृष्ट्या न पश्यामः कुत इत्यत आहुः अनुग्रह इति यद्य-
स्यात् ॥ ८ ॥

एतदेव व्यतिरेकेणोपपाद्यन्ति—राज्यैश्वर्येति । राज्यैश्वर्याभ्यां
मदस्तेनोन्नद्ध उन्नद्धलो नित्य अचलाश्च सम्पदो मन्यन्ते यद्वा
अनित्याः सतीरचलाः शाश्वतीर्मन्यन्ते ॥ १० ॥

श्रीमजीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

हृषीकेशमिति । पूर्वरीत्या सर्वेन्द्रियाप्यायनस्य किम्वा तेनैव
कुर्यात् तादृशस्तुतो प्रवृत्तनस्याभिप्रायेण गीर्भिरित्यधिकपदोपा-
दानं तत्प्राशस्त्यविशेषाया नृपा इति तादृशस्तुत्या सर्वे नरा
रमिता इति भावः ॥ ७ ॥

घोरायाः त्वष्ट्रेमुख्यकर्तृत्वेन भयानकायाः संसृतेः पाहि कुतः
प्रपन्नान् शरीरजाताम् नन्वप्राप्ति विषयभोगे सुखं मदर्पणं
कथञ्चिन्निकहेतुत्वं तत्राहुः—निर्विण्णान् भूयो दुःखानुभावा-
द्विषयसम्पन्नाद्विष्कान् ननु तदर्थमन्यदेवं प्रार्थयन् तत्राहुः
देवदेवेश हे भ्रष्टादिप्रभो ! इति परमेश्वरत्वेन त्वमेव तत्र
योग्यो न त्वस्य इति भावः । नन्वीदृशोऽहं तर्हि भवद्विष-
येषु कथं मत्प्रधानं स्यात्तत्राहुः प्रपन्नैति नन्वेवं चेत्प्रपन्ना-
त्वङ्गता एव भवेयुस्तत्राहुः हे अठ्यय भक्षयशक्त्यादिक !
तत्रापि हे कृष्ण ! अहो वक्तव्यमित्यादि प्रसिद्धतादृशमहा-
कीर्तयेत्यर्थः । भवन्वन्मन्ताः का हानिः प्रत्युत तव कीर्तियोग्या एव
न इति भावः ॥ ८ ॥

नैवमिति तैत्तिरीयकारिते । तच्च सपरिहासं ज्ञेयं । मागध
मित्यवलोकिः । एवमिति प्रत्यक्षं दर्शयन्ति । अन्वादेशप्रयोगात् ।
तदुद्भूतेनासूयाविषयतया मुहुर्निर्दिष्टमपि नानुसूयामः । अस्-
येत्यकाराभाव आर्षः । निजराज्यव्यापकत्वेन तु दोषदृष्ट्या न
पश्यामः । ततः सुतरामन्यन्तु नैवेत्यर्थः । राज्याकृत्यतिरेकानुग्रहः
निजदर्शनादिकृपानुग्रहस्य हेतुरित्यर्थः । हे नाथति अभुना
त्वया सनाथा अपि जाता वयमिति भावः । हे मधुसूदन !

इति आदिदेवोऽप्यसौ त्वया हतः अयं को वराकः । अस्य
वधं कोवा तव माहिमा । माहिमा तु दीनानुग्रह एवेति भावः
हे विभो ! सर्वे कर्तुं समर्थेति तत्रोपोद्बोधकम् ॥ ९ ॥

भयः तद्गत्पादिरूपं फलं नृपो न विन्दत एव अन्यस्तु
कथञ्चिन्नमेतापीत्यर्थः । यद्वा नृपो नरभेदोऽपि न विन्दते तत्र
हेतुः राज्येति यमः धनादिसंपत्तीरचला मन्यन्ते ननु प्रत्यभ्रादि
प्रमाणैरनित्यभ्रापि कुतः स्मिन् मन्यन्ते तत्राहुस्त्वदिति अयमेव
त्वन्मायाप्रभावः इति भावः ॥ १० ॥

श्रीमद्गीतराववाचार्यकृतभागवतचन्द्रिका ।

कृष्णसम्पर्शनाद्य आह्लादस्तेन ज्वस्तः सरोधनभ्रमो येषां
ते नृपा बद्धाजलयः प्रशंसंस्तुतुः ॥ ७ ॥

प्रशंसामेवाह—नमस्त इति नवभिः । देवानां देवो ब्रह्मा
तस्यापीश ! अनेन परत्वमुक्तं प्रपन्नार्तिहरेत्त्वेन वात्सल्यं हे
मन्यय ! विकाररहितेत्यनेन रागद्वेषादिराहित्यं समर्थं सर्व-
भूतसुहृत्वं च कृष्णेत्यनेन भक्तानां सुखापादनायावतीर्णत्वं
प्रपन्नाः पाहीत्यनेन गोप्यत्ववरणं ननु भवन्तो बन्धादिः
मोचिताः सुख्यन्तु किमर्थमधुना मां प्रपद्यन्त इत्यत आत्मनो
विशेषन्ति, घोरसंसृतेः घोरायाः संसृतेर्निर्विण्णानतः, संसृते-
रपि भवान् पालित्वेतदर्थं प्रपन्ना इत्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु, भवन्तो जरासन्धासूयाविद्याः विषयभोगालसाश्च
कथं संसृतेर्निर्विण्णा इत्याशङ्क्याभुना न वयं तथाभूताः इत्याहुः
नैनमित्यहभिः । हे नाथ ! हेमधुसूदन ! एनं मागधं नाथ्यसू-
यामः अस्मिन् दोषाभाविभुमेः किन्तु गुणानेवेति भावः । कुतः
इत्यत आहुः—अनुग्रह इति । हे विभो ! यद्यस्माद्राज्यामसाकं
राज्याकृत्यतिः भवताऽनुग्रहः जरासन्धमुक्तेन भवता कारितोऽनु-
ग्रहः एवेत्यर्थः ॥ ९ ॥

कथं राज्यकृत्यतेरनुग्रहरूपतत्त्वं आहुः—राज्येति । राज्यैश्वर्याभ्यां
यो मदस्तेन उन्नद्ध उन्नद्धलोः भयो न विन्दते न लभते किन्तु
तव मायया मोहितः अनित्याभला अपि सम्पदः भोग्यभोगा-
पकरणैरित्यस्मदीरचलाः शाश्वतीर्मन्यन्ते एवं मन्यमानोऽन्तः
स्वावरतां यातीति भावः ॥ १० ॥

श्रीमद्भिक्षुपञ्चजतीर्थकृतपदस्तोत्रम् ।

राज्यक्युतिः कथमनुग्रहोऽभूदित्यत्राह—राज्येति कुनो न विन्दते इति तत्राह—स्वभावाभिमोहिता इति । अलाः श्रुतिः । सम्पदो नित्याः शब्दमुपा मन्वन्ते यन्मन्माह ॥ १० ॥

श्रीमद्भिक्षुपञ्चजतीर्थकृतपदस्तोत्रम् ।

ननु हेनाभावाय कथं नमस्कृता इत्याशङ्क्याह—कृष्ण-सम्पदोनाह्वयस्तत्संरोधनकृमा इति । सदान्दस्यान्तःप्रवेश-रूपेण यन्नेन जातानन्देन सूर्योदये तम इव ध्वस्तसंरोधन-ग्लानिर्येषाम् एवं सर्वभावेन सिद्धसमस्तपुरुषार्थोः एतादृश-स्थितिदाकार्ये भगवत्प्रेरणयैव भगवत्सन्तोषार्थे भगवत्सन्तो-कृतवन्त इत्याह—प्रशशंसुरिति । भगवत्प्रेरिता वाक् वक्ष्यन्तं तं स्तौति तेषां न कापि शिन्तेति बोधयति हृषीकेशमिति प्राञ्जल्य इति विश्वशरीरसाधनतानीतिज्ञानार्थमाह—नृपा इति । सर्वोपपत्तेरपि तथोचितत्वं बोधयति ॥ ७ ॥

सगुणास्ते महात्मानो गुणातीत हरि मूढा ।

नवमिः स्तोकयामासुर्निर्गुणत्वाय सर्वदाः ॥

प्रार्थना मत्सराभावो न राज्यानुमोदनम् ।

युक्तिस्तत्र सर्वोपपत्तिः स्वराज्यस्वाभिनन्दनम् ॥

वैराग्यनुपदेशस्य प्रार्थनः स्वाधिकारिता ।

कमाधिकारिता श्रुत्यो यतस्तान् सुहृदोऽप्यहम् ॥

आदौ प्रार्थयितुं नमस्त्वामि—नमस्त इति । तुभ्यं नमः प्रार्थित-दानकामाभ्याम्—देवदेवेश इति । देवानामपि देवाः काला-व्यस्तेषामपि नियन्तेति विजयमानेषां सामर्थ्यं परदुःखप्रहाणे-काम्युत्पत्ति इति तामाह प्रपञ्चासिद्धरेति अनुभवसिद्ध्याय-मर्थः अकार्यं स्वावृत्तावपि भगवतो न काचित् क्षतिरित्याह मन्वन्तेति । प्रपञ्चामेवार्थं हरतीति तस्य स्वभावमुक्त्वा स्वस्य प्रपञ्चमाहुः प्रपञ्चान् पाहि नः कृण्वेति रक्षणस्यानं निर्दिष्टम् इत्याहुः । निर्दिष्टा घोरसंस्तुतेरिति । घोरत्वमनुभूतमेव जन्ममरणपरदुःखं संस्तुतिः ॥ ८ ॥

एवं पादं प्रार्थयित्वा धूर्तं भगवता कुनं मोचनं लौकिकं चेत् फलत्वेन मन्वन्ते तदा दुःखहरितस्तुकमपि भगवान् लौकिकमेव दास्यतीति तन्निवेधार्थं दुःखदातरि मात्सर्ग्य-भावमाहुः—नैनं नाथानुसूयाम इति । एनं हतं पातितं जरासन्धं ननु स्वदर्थमेवायं प्रार्थितः कथमेव मुच्यते इत्याशङ्क्यामाहुः हे नाथेति । नाथत्वादेव कृतं नत्वात्प्रमदयेत्यर्थः । असूया दोषारोपेण दर्शनं निर्दुष्टानसाह दोषयुक्ताननुकरोति दुष्टो-ऽयमिति किञ्च मागधोऽयं देशदोषादस्याप्येवं बुद्धिः तव न नाथं पराक्रमः यतस्त्वं मधुसूदनः असूयामविहेतुं स्वहृदयमिह अनुग्रहो यज्जत इति । राजा राज्यक्युतिः सक्षिपानिगुतिर्भक्तो-ऽनुग्रहः ननु अनुग्रहः सन्नादकः असूयाहो भवति तन्निवृत्त्यायं राज्यं तस्मिन् गते कथमिह भवत्यतीत्याशङ्क्यामाहुः, विमोहिति ॥ ९ ॥

राज्यत्वानर्थहेतुत्वमाहुः—राज्ये बन्धैर्भयं ईर्ष्यरोहं यथासुखं करिष्यामीति यो मद्ः तेनाज्जुः भलः बलः स्वस्य धेयो धर्मा-धिकं तत्र जगति कदापि न प्राप्नोति वा न च तस्य कामः

इत्याह—केति धर्माधिकं मात्स्येति मन्वन्ते यतो नृपाः प्रजा-रक्षाधर्मेवाह तदपि न करोतीति धार्यते मन्वन्त्येति भयो भवति तत्संस्तुतिं करोतीति कथमेवमुच्यते इत्यत आहुः—राज्यान्ना-मोहिन इति । सर्वं संपदः भयो भवति परं सद्योऽप्ये-नासां भूतं धर्मादिः तदभावे भयलाः सत्यः क्षयादिभिर्यते देशादधीस्तस्यैव भगवत्प्रेरणामोहिनः नित्या, एव मन्वन्ते भव-कश्च भवनाशायकं सर्वनाशोऽनित्यता, तस्मान्मोहजनकत्वात् निर्मूलाः संपदः न समीचीनाः ॥ १० ॥

श्रीमद्भिक्षुपञ्चजतीर्थकृतपदस्तोत्रम् ।

देवदेवेशोति पारमेश्वर्यं । प्रपञ्चेति मत्सरास्तस्य मन्वन्त्येति कृतस्तोत्रम् ॥ ८ ॥

नानुसूयामः एनम् अनु कसीकृत्य न दोषानारोपयामः । अकारलोप एनादेकाद्वार्थः । यत् यतो मागधादेव राज्यामसाकं राज्यक्युतिः यतश्च राज्यक्युतेर्भक्तोऽनुग्रह इति ॥ ९ ॥

राज्याक्युतेरनुग्रहहेतुत्वमुपपादयन्ति—राज्येवर्धेति निमिः । उच्यते उच्यतेऽनित्या अपि संपदः भवलाः शास्वती मन्वन्ते ॥ १० ॥

श्रीमद्भिक्षुपञ्चजतीर्थकृतपदस्तोत्रम् ।

संरोधान्मोचिताः नतिपूर्वकं संसारादपि मोक्षं प्रार्थ-यन्ते नम इति प्रपञ्चान् त्वां करनं गताद् निर्दिष्टाद् देहि-कामुष्मिकपदाथेभ्यो विरक्तान् भतः घोरयाः संस्तुतेः वाहि मोचय ॥ ८ ॥

अथ सर्वतो निर्दिष्टत्वं मोक्षधिकारित्वं चारमात् नादि-कुर्वन्ति भयो इति वदन्ति । अनेन राज्यामसाकं, राज्यक्युतिः कृता यत् वेन निमित्तेन भक्तोऽयमनुग्रहः प्रथमं जरासन्ध-कृता राज्यप्रक्युतिः तन्निमित्तास्मत्प्रकृता तन्निमित्तोऽनुग्रह इत्यर्थः । अतः एनं परमोपकारकं न अनुसूयामः अकार-लोप आर्थः । अनुसूयामः एवं दोषदृष्ट्या न पश्याम इत्यर्थः ॥ ९ ॥

राज्येभ्योऽयं यो मत्सरोज्ज्वलः उच्यतेऽनित्याः विषयकवा-संपदः अनित्या अपि भवला नित्या मन्वन्ते तदा स स्वप्रपञ्चो न भवति अतः राज्यप्रक्युतिहेतुरयमसाकं हितकृदिति ज्ञातः ॥ १० ॥

भावा टीका ।

राजा लोग बोले, कि-हे देवन के देव! हे ईश्वर हे प्रपञ्चजनों के दुःख निवर्तक! हे निर्दिष्टार हे कृष्ण आपके अर्थ नमस्कार हे आपके शरणगत और संसार के विषय मैं वैराग्य करे-हमको इस घोर संसार से छुड़ावे ॥ ७ ॥

हे नाथ! हे मधुसूदन! हे विमोहमतो इस जरासन्ध को निन्दा नहीं करते क्योंकि जरासन्ध से हम राजा कोमन को राज्य से क्युति मई इस से हमारे ऊपर अनुग्रह भवा ॥ ८ ॥

मृगतृष्णां यथा बाला मन्थन्त उदकाशयम् ।
 एवं वैकारिकीं मायामयुक्ता वस्तु चक्षते ॥ ११ ॥
 वयं पुरा भीमदनदृष्टयो जिमीषयाऽस्या इतरतरस्पृधः ।
 मन्तः प्रजाः स्वा अतिनिर्घृणाः प्रभो मृत्युं पुरस्वा विगणय्य दुर्मदाः ॥ १२ ॥
 त एव कृष्णाद्य गभीररंहता दुरन्तवीर्येण विचाक्षिताः भियः ।
 काष्ठेन तन्वा भवतोऽनुकम्पया विनष्टदर्पाभरणौ स्मराम ते ॥ १३ ॥
 अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितं वेहेन शश्वत्पतता रुजां भुवा ।
 उपासितव्यं स्पृहयामहे विभो क्रियाफलं प्रेत्य च कर्णरोचनम् ॥ १४ ॥
 तं नः समादिशोपायं येन ते चरणाब्जयोः ।
 स्मृतिर्यथा न विरमेदपि संसरतामिह ॥ १५ ॥
 कृष्णाय वासुदेवाय हरये परमात्मने ।
 प्रणतक्लेशनाशाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ १६ ॥

भाषा टीका ।

राज्य के ऐश्वर्य्य मद से सतन्त्र भवो राजा अपने क-
 ल्बाण को प्राप्त नहीं होता किन्तु आपकी माया से मोहित
 होकर अनित्य संपत्ति को भी अचल मानता है ॥ ११ ॥

जैसे अज्ञानी लोग मृगतृष्णा को सरोवर आदि मानता
 है तैसे ही अविवेकी जन माया का कार्य्य भोग संपीप्त को
 तत्त्व बंस्तु करके देखते हैं ॥ १०—११ ॥

भीमरस्वामिकृतमाचार्यदीपिका ।

किं अस्तु सद्रस्तुतया पश्यन्तीत्याहुः—मृगतृष्णामिति ।
 वैकारिकीं, स्वप्न्यादिविकारापन्नाय अयुक्ता अविवेकिनः ॥ ११ ॥

राज्यस्य योगवियोगयोरनर्थार्थावहत्वमस्मात्स्वेव दृष्टमित्याहुः
 वयमिति ब्राह्मणम् । भीमदेन नष्टा दृष्टिर्वां ते अस्याः पृथिव्याः
 इतरतरस्पृधः परस्परं स्पर्धमानाः पुरः पुरतः त्वा त्वां मृत्यु-
 मविनश्यत् पुरा वे दुर्मदा वचनम् ॥ १२ ॥

हे कृष्ण ! त एव वयमद्य विनष्टदर्पास्ते चरणौ स्मरामः
 अर्तुमाशासदे कथम्भूताः भवतस्तन्वा मूर्खा काष्ठेन भियो
 विचाक्षिताः विज्ञाक्षिताः अतो राज्यक्युतिर्भवदनुग्रह एवे-
 त्यर्थः ॥ १३ ॥

अतः एवाथो जनान्तरं मृगतृष्णिसदृशं राज्यं शश्वत्पतता
 प्रतिकर्णं क्षीयमानेन तथा रुजां रोगाणां भुवा जम्भक्षेत्रेण
 देहेनोपासितव्यं स्वेवं न स्पृहयामहे प्रेत्य परलोके च क्रियाफलं
 सार्धमिदमनुपासितव्यं न स्पृहयामहे कथम्भूतम् कर्णयोः
 रोचनं दक्षिजनकमात्रम् तत्र गतव्यं स्पर्धाद्यनपगमेन सुखमा-
 वादिष्ये ॥ १४ ॥

वद्येवम्भूता य एवं तर्हि मम चरणौ स्मरत ततोऽनायासेन

[१६३]

मुक्तिर्भवत्यतीति किं मद्येक्षयेति चेदत आहुः—तं न इति ।
 त्वच्चरणस्पृतिरपि त्वत्प्रसादफलमेवेत्यर्थः ॥ १५—१६ ॥

भीमरस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

बाला निर्दुज्यो हरिनादयः वैकारिकीं विकाराः शब्दादि-
 विषयाः तत्तद्वृत्तेन परिणतमित्यर्थः । वस्तुतः सत्यरूपावाः
 अर्थक्रियाकारित्वादिना मृगतृष्णातो वैक्षय्येयपि असारांशत्वे
 दृष्टान्तोऽयम् ॥ ११ ॥

राज्यक्युतेरनुग्रहहेतुत्वेन वयमिति युष्मकम् आः इतिवत्-
 परिपास्वा अपि प्रजाः परस्परसम्मर्देन मन्तः यतो अति-
 निर्घृणा महानिर्दयाः पुर इत्यवश्यं भावित्वाद्य पित्रादिमरण-
 दृष्ट्यानुभूयमानत्वाच्च पुरतो वर्त्तमानमपि मृत्युं कालरूपेण
 संहारकं त्वां प्रमोस्तव रूपत्वादेवास्मै महाप्रमाद्य इति
 व्यञ्जयितुमाह—हेप्रभो इति । अतस्त्वञ्चो रक्षणे कस्यापि शक्ति-
 र्नास्तीति भावः । तथाप्यविगणय्य अनाहत्य अन्यैः तत्र
 योगवियोगयोरनर्थार्थावहत्वमिति योगेनार्थावहत्वं वियोगेर्था-
 वहत्वमित्येतत् द्वयं क्रमेण ब्राह्मणमाहेत्यर्थः ॥ १२ ॥

तदतिक्रमे तु कस्यापिशक्तिर्नास्तीत्याहुः—गम्भीरं दुर्बोधं
 रंहः वेगो यस्य तेन सूक्ष्मत्वाद्बोधनिर्गमप्रवेशेनेत्यर्थः । तथा
 पुरस्तमप्रतिकार्य्यं बीर्य्यं शक्तिर्यस्य तेन यतो भगवतस्तन्वा
 शक्त्या भगवत इत्यस्योभवतोऽन्वयः अतस्तेन कृतं यत्तज्ज-
 वतैवेति तथा च विचारतो भवत एवानुकम्पारूपेण हेतुना
 विनष्टदर्पाः सन्तस्तथैव स्मराम किमर्थं तत्राहुः—कृष्ण ! हे
 आत्मारामादीनां सर्वेभिरुवाकर्षकत्वेन तन्नाममिति अत्रेयम्भूत-
 मुत्पन्नमेव महद्भिः सिद्धाम्भितं वयं कथं तत्प्रयोजनं कथये-
 मेति भावः ॥ १३ ॥

भीमजीवोऽस्माकृतवैष्णवतोषिणी ।

मृगतृष्णिमृगतृष्णा मृगतृह्निकपितमिति चोपदेवपाठे मृग-
तृह्ण मृगतृष्णा किञ्च देहेनेति विभो हे स्मामिति त्ववि-
स्मामिनि लब्धे तत्कथं रोचतामिति भावः ॥ १४ ॥

ननु तर्हि किमिच्छेत्पेक्षायामुपक्रमे दैन्येन परोक्ष-
वादेनैवोक्तमपि उपसंहारे परमोत्कण्ठया स्वहृदयमुद्धट्यैव
निवेदयन्ति-तमिति । सस्यक् अस्माकं आह्वयत्वेन कर्तुं शक्य-
त्वेन चादिश यथेति तत्र येन प्रकारेण तमप्यादिशेत्यर्थः । यद्वा
यथावज्जेच्छानुरूपा स्मृतिर्न विरमेत् किन्तु सदा सिद्धये-
दित्यर्थः । पूर्वं स्मृतिविधातृत्वेनैव चोत्संस्तुतितो रक्षणं प्रार्थितम्
इदानीं यदि स्मृतिः स्यात्तदा सापि भवत्वित्याहुः—इह विविध
योनौ संसरतां जायमानानामपीति तत्र स्मृतेरुपायस्यैव
न तु साक्षात्तस्य तत्राप्यादेशमेव न तु तत्तत्सिद्धेः प्रार्थनम्
इदं विनयभरात्तस्याः अतिगौरवाद्वा किं वा उपायज्ञाने सति
नत्स्थेय्यं सिद्धयेदित्यभिप्रायेणेति पूर्ववत्सर्वथा दैन्य-
मेव ॥ १५ ॥

तत्प्रार्थनायामप्यात्मनामनर्हत्वादिकम्भवानास्तत्सिद्धये मधु-
रेण तत्प्रियनामसज्जीवनेनोपसंहरन्तः साष्टाङ्गं प्रणमन्ति कृष्णा-
येति स्वयं भगवते तत्रच वासुदेवाय सर्वलोककृपया भीमसु-
देवं प्रकटीकृत्य तस्मात्प्रकटीभूताश्च भक्त एव हरये अधिका-
रानपेक्षया देव्यादीनामपि संस्मरन्तुः इत्यर्थः अपूर्वसौख्य्या-
दिना सर्वमनोहराय च किञ्च स्वरूपतोपि परमात्मने तद्-
पत्वात् सर्वेषामपि निरुपाधिप्रमास्पदायेत्यर्थः । किञ्च प्रणतानां
स्वभक्तानां क्लेशो भक्तिविघ्नादितुःकं तं नाशयति यस्तस्मै
स्वभक्तिप्रवर्त्तकाय भक्तवत्सलायेत्यर्थः । तदेष विशिष्य दर्श-
यन्ति—गोविन्दाय । वनधूमनादिनापि कृतगोपालनायेत्यर्थः । नमो
नम इति वीक्ष्यया पुनः पुनः प्रणम्य बोध्यन्ते ॥ १६ ॥

भीमसुदर्शनसूरिकृतशुक्लश्रीयम् ।

वैकारिकीं मायां अकूचन्दनादिशब्दादिविकारात्मिकां
प्रकृतिं वस्तु चक्षते प्रकृतिपरिणामरूपं भाग्यं नित्यं मन्यत
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अस्या भूमेः इतरेतरस्पृशः परस्परं स्पर्धमानाः नष्टबुद्धय इत्यर्थः
॥ १२—१३ ॥

रज्जं भुवा दुःखोत्पत्त्यदकेन कर्णयोः रोचनं क्रियाफलमपेक्ष-
माण इत्यर्थः ॥ १४—१५ ॥

भीमजीवराघवाचार्यैकृतभानवतबन्धुचन्द्रिका ।

त्वत्मायाप्रोहितः शाश्वतीर्मन्यत इत्येतदेव सदृष्टान्तमुपपाद-
यति-मृगतृष्णामिति । मृगतृष्णा मरीचिका तमुद्काशयं जलाभयं
न्द्रीतमाकादिरूपं मन्यन्ते तथा ऽयुक्ताः अविचिकिनो नृपाः वैका-
रिकीं मायां अकूचन्दनादिशब्दादिविकारात्मिकां प्रकृतिं वस्तु चक्षते
प्रकृतिपरिणामभोग्यं मन्यन्ते इत्यर्थः । अतश्चाभूतायास्तथात्वाव-
भासे सदृष्टान्तः ॥ ११ ॥

तदेव राज्यादियोगवियोगाद्वर्थावहत्वमुक्तं तदेतदस्माकमेव

इहमित्याहुः—वयमिति आभ्याम् । मस्या भूमेः अश्री-
यया परस्परं स्पर्धमानाः अतिनिर्दुणाः नितरां निरुद्धाः वयं
पुरस्तात्पुरोवर्तिनमित्यर्थः । मृत्युमविगणय्य प्रजाः प्रन्तःपुरा ये
हुन्मवाः ॥ १२ ॥

ते वयमद्य हे कृष्ण ! गम्भीरं रंहः वेगो यस्य दुरन्तत्वात्
वीर्यं प्रभावो यस्य तेन भवतः तन्वा शरीरभूतेन कालेन विचालिता
अंशिता श्रीर्वैरां ते तथाभूताः भवतोऽनुकम्पया हेतुभूतया
विनष्टो ह्यपीं येषां ते तव चरणौ निरतिशयपुङ्गवार्थभूती नमाम
नतिपूर्वकं शरणं प्राप्ताः स्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अतः इति । राज्यादियोगायोगयोरेवविधत्वात् अस्माकं
रजां रोगाणां भुवा उत्पत्तिश्चावभूतेन पतता पतिष्यन्तीति
देहेन मृगतृष्णिकपितं मृगतृष्णात्वेन निकपितं तत्तुल्यमित्यर्थः
राज्यं नोपाक्षितव्यं न सेवितव्यम् अनेनात्मनामैहिकविषयवि-
रागः आविष्कृतः तथा हे विभो ! कर्णयोः भोजयोरेव रोचनं
प्रीत्यावहं “अपामसोमममृता अभूमः स एवैनंभूतिं गमयति”
इत्याद्यर्थेवाहैः भुतिस्तुल्यत्वावाहं नष्टबुद्धयदशायां एतन्मय-
शङ्कास्पदत्वेन दुःखमिभ्रत्वादिति भावः । प्रेत्य लोकास्त-
प्राप्यानुभूयेति शेषः । क्रियायाः भीतस्माच्चरुपायाः कवं स्वर्गादि-
रूपं न स्पृहयामहे ॥ १४ ॥

तर्हि किं स्पृहयामहे इत्यत्र तद्वाचिर्कुर्वन्तः तदनुगृहायेति
विज्ञापयन्ति-तदिति । तत्तस्मात्सकलविषयविरक्तत्वात्ततोऽस्माकं तं
इति छेदे तम् उपायं समादिश देहि कोसौ ? येनोपायेनास्माक-
मिह प्रकृतिमण्डले संसरनामपि यथा तव चरणाभ्ययोर्विषय-
भूतयोस्स्मृतिर्न विरमेज् विच्छिन्ना भवति तथाऽनुगृहाणीत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं स्वामिप्रायमाविष्कृत्य तन्निष्पत्तिर्निदानभगवत्प्रसन्नो-
पायोऽजलिरिवेत्यभिप्रायन्तो मन्त्रविशेषेण नमस्कुर्वन्ति-कृष्णयेति ।
प्रणतानां प्रणतिमात्रं कुर्वतां क्लेशं नाशयतीति तथा
तस्मै ॥ १६ ॥

भीमद्विजयस्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

एतमर्थं निदर्शयति—मृगतृष्णामिति । मृगतृष्णा अप् अम्बर-
प्रवेशसंस्तुष्टिवाकरकरनिकरं दृष्ट्वा उदकाशयं जलाधारे जलपूर-
मित्यर्थः । एवमयुक्ता मनोयोगाकुशलाः अन्ताः वैकारिकीं विका-
रोक्त्याम अनित्यां मायां “गो अभिमहिमेत्याचक्षते” इति श्रुतेर्म-
हिमानं सम्प्लक्ष्ण वस्तु प्रतिहतिरहितं नित्यं चक्षते पदयन्ति ॥ ११ ॥

अस्याः जगत्याः ये वयं पुरः स्थितं मृत्युं त्वामगलन्त्य
स्थिताः ॥ १२ ॥

ते च वयं कालेन श्रियो विचालिता अभूम तत्तस्मात्
भवतोऽनुकम्पया चरणौ स्मरामहे ॥ १३ ॥

रजोभुवा रजोगुणोत्पत्तेन शश्वत्पतता देहेन राज्यं नोप-
सितव्यमिति स्पृहयामहे प्रेत्य यत्क्रियाफलं स्वर्गादिकं तदपि
न कामयामहे कीदृशं कर्णरोचनं भवणसुखजनकमापातरम-
णीयमित्यर्थः ॥ १४ ॥

येनोपायेन ॥ १५—१७ ॥

भीमद्वयभाषार्थकृतसुबोधिनी ।

किञ्च सम्पदां सर्वथा दुष्टत्वं नास्ति किन्तु निर्मूलना-
मेवेति निरूप्य सर्वथा दुष्टत्वं दृष्टान्तेनाहुः मृगतृष्णामिति ।
इति तत्रैव सम्पदात्वं वस्तुतस्तत्त्वार्थशून्यत्वात् आपवात्वमेव
यथा । उदमरीविकार्या जलबुद्धिः प्रत्युत प्रीप्ते भावेन कार-
यन्ती अनर्थहेतुरेव । तथापि बाह्याः विवेकशून्याः युक्ता
बाधितजलदेशेपि तां जलाशयमेष मन्यन्ते एवमयुकास्त्व-
गारविन्दयोगरहिताः वैकारिकी नामाविकाररूपा बाधिताया-
नां वा । वेस्तु चक्षते न ह्यात्मनि विकल्पे नामाविकारत्वं वा
भवति तत्र विकारजाते वस्तुत्वेन मन्यमानः मायामोहित
एव भवति ॥ १८ ॥

ननु भ्रातृनामैव निपातोऽनर्थहेतुः नः युष्माकमित्याश-
ङ्क्यामाहुः वयं पुरेति । भीमद्वय नष्टा बुद्धिर्येषां वयन्तु सुतरा-
मत्र पुरेव नष्टाः यतः अस्याः पूज्याः जिगीषया इत-
रन्तर्गृह्यो जाताः स्पर्द्धास्मनो मुख्यो नाशहेतुः न केवलं
समानशालेषु स्पर्द्धैव दोषः । किन्तु तदीयाः प्रजाः अति-
निष्ठुणाः सन्तो प्रप्तो जाताः स्वा अपि प्रजाः दण्डादिभिः
प्रभो इति सम्बोधनं तेषामप्रभुत्वं सूचयति ननु राज्यदान-
समय एव भगवता राज्यस्थिताः सर्व एव तेष्यो दत्ता इति
स्वकीया प्रशस्त्युक्तं कुर्वन्तु को दोष इति चेत्तत्राहुः—त्वां
मृत्युं पुरस्थितमविगमयन्ति । सहि मृत्युर्भगवान् किमयं
करिष्यतीत्यत्र निवीय तिष्ठति अन्यथा कृते मार्गस्थितीति
भ्रातृपि तमवगमय स्थिताः एवं मतिविघ्नमे हेतुः दुर्मदा
इति ॥ १९ ॥

तर्हि भगवान् किमुपेक्षां कृतवान् मारितवान् वा इत्या-
शङ्क्यामाहुः—न एवेति । कृणेति ज्ञेयात् सम्भावेन जात-
धातृर्धानां सम्बोधनम् अयेति नैतत्परोक्षं किं जातमित्याशङ्क्यामा-
हुः—गम्भीरधीर्बेण गम्भीरयेण कालेन धियः सकाशा-
द्विचालिताः कालस्य सामर्थ्ये तत्र वेपामावे तु हेतुः भवत-
स्तन्वेति कालं वञ्चयितुं देशान्तरगमनं वारयति—गम्भीरं हसति ।
प्रतीकारं वारयति दुरन्तवीर्येणेति ननु मम तन्वेति कथं
निश्चितं तत्राहुः—यतो राज्यसंशानन्तरं भवतोऽनुकम्पया विनष्ट-
दर्पाः गतदोषास्सन्तः चरणौ स्मराम महान्तं गुणं प्राप्ताः
यदि भगवानेष तथा न कुर्यात् तदा राज्यसंशे सुतरामेव
सद्बुद्धिर्न स्यात् भगवत्स्वतिकृपालुः अनर्थास्याजयित्वा पर-
मार्थे योजितवानिति कार्यानुरोधात् कालस्य तव शरीरत्व-
मध्यवसीयते ॥ १३ ॥

ननु, दोषसहितानामेव राज्यमनर्थहेतुः, यद्वा ज्वरसहिताना-
मत्र अतः साम्प्रतं दोषस्य निवृत्तत्वात् राज्यं गृह्णन्ति-
त्याशङ्क्यामाहुः—अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितमिति । अर्थ-
शून्यमिति यावत् अस्य करणत्वात्तदुष्टमित्याह—देहेनोपासितव्य-
मिति न हि राज्यमात्मना सेव्यं किन्तु देहेनैव देहस्तु
विद्यमानदशायां अग्रे च दुष्टमिति दोषज्ञमाहुः—शब्दव्यपतता
सर्वदा मृत्युमस्तेन रुजं भुजा रोगोत्पत्तिस्थानेन अतः स्वतः
परिकरतश्च दुष्टत्वात् वयं न स्पृहामये एवमैहिकफले दोष
उक्तः पारलौकिकेप्याह—क्रियाफलञ्च प्रेत्य न स्पृहयाम इति
क्रिया यागादिसत्य फलं स्वर्गादिः तदपि प्रेत्येव मृत्वेव

प्राप्तव्यं लोका जानिष्येति प्राप्यमपि न मन्यन्ते कथं प्रत्युत
प्राप्ये बुधो मन्यते तत्रापि कर्णमात्ररोचने दूरात्समीचीन-
मिति भूयते ननु समीचीनं स्पर्द्धासुयाभवादीनां तत्रैवाधि-
क्यात् ॥ १८ ॥

एवमैहिकामुष्मिकफलं वैराग्यं निरूप्य ज्ञानोपदेशे स्वय-
मधिकारीति ज्ञापयित्वा प्रार्थयते—तत्रः समादिशोपायमिति ।
चरणस्मरणेनैवेतावदूरे समागतमिति निरन्तरस्मरणहेतुमेव
प्रार्थयते उपायं कर्तुं श्रियते तदैव माध्यं स्वाधीनं भवत्य-
न्यथा येनोपायेन ते चरणाजयिष्यिका मतिर्विरमेत स्वतो
मतिस्थानमशक्यमिति वक्तुं तद्विघातकं निर्दिशति अपि-
संसरतामिहेति संसृतिरेव जननमरणरूपा भगवच्चरणस्मरण-
विस्मरिका तां तदमैर्धे एव प्रार्थनीये स्यात् कथं
स्मरणोपायप्रार्थना तत्राहुः—अपीति संसरणं त्वमीष्टं भगव-
दीयमार्गोपयोगित्वादिति भावः ॥ १५ ॥

एवं प्रार्थयित्वा भगवतः पद्ममुष्णक्यापकानि नामान्यनूद्य नम-
स्यन्ति—कृष्णयेति । सदानन्दात्मकत्वात् कालरूपत्वात् वा
वैराग्यहेतुः वासुदधो ज्ञानहेतुः हरिः भीहेतुः बाह्यं दुःखं श्रियेव
गच्छति इति परमात्मा यशोहेतुः सर्वोत्कर्षे एव यशः
कारणं प्रणतानां कृशानां हेतुर्वीर्यं कार्यं गोविन्दम् ईदृक्त्वा-
दीश्वरः आदरेण धीप्ता आदरेण नमन सर्वकार्यसाधकमिति
सूचितम् ॥ १६ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्तिकृतसारार्थदर्शिनी ।

किञ्च राज्यादिसम्पदः कर्तुं सम्पद एव न भवन्त्याहुः—
मृगतृष्णामिति । विकाराः शब्दादयो विषयस्तेभ्य उद्भूतां भोग-
सम्पत्तिं मायां मायिकाम अयुक्ता अविवेकिनः वस्तु चक्षन्
यथा मृगतृष्णायां तेज एव उदकं पश्यन्ति तथैव भोगसम्पत्तौ
दुःखमेव सुखं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रोदाहरणान्यसदाद्य एवेत्याहुर्विषयमिति । अर्थाः पृथिव्याः
इतरेतरस्पृधः परस्परं स्पृक्षमानाः मृत्युं त्वं पुरः अप्रवर्त्तितम्
आविगमय्य पुरा ये वयं दुर्मदा आस्म त एव वयं अर्थ-
इदानीं भवतस्तत्त्वा तनुरूपेण कालेन श्रिये विचालितां श्रियेताः
सन्तः भवतोऽनुकम्पया प्राप्तया नुरणी सगम प्रायणायां
लोदु स्तु कामयामहे । अतो राज्यच्युतिर्भवदनुग्रह-
हेतुरित्यनुभवामः ॥ १२—१३ ॥

अथो अत एव मृगतृष्णिरूपितं मृगतृष्णावद्भिरेव जलं रूपितं
सुन्दरीकृतं राज्यं न स्पृहयामहे द्वितीयान्तत्वमार्थं कश्चित् शब्द-
पतता क्षणभङ्गरेण रुजां भुजा रोगमादरेण देहेन उपासितव्यमिति
राज्यस्य दुःखप्रदत्वमेव दर्शितं तर्हि राज्योपगमे दुःखने-
रन्वमेधादयो यागाः कर्त्तव्यास्तत्राहुः—क्रियाफलं स्वर्गञ्च न
स्पृहयामहे कुतः कर्णरोचनं कर्णाभ्यामेव रोचनं तत्र गत-
स्यापि स्पर्द्धाद्यनपगमेन सुखामायादिति भावः ॥ १४ ॥

ननु, तर्हि सायुज्यमुक्तिर्दीयते गृह्यतां तत्र नहि नहीत्याहुः—
तमिति । तद् उपस्य सम्यक्नया गृहीतुं कर्त्तुं च शक्यत्वेन
आदिश येन स्मृतिर्न विरमेत् इह विविधयोगो संसरतामपीति

श्रीमज्जीकोस्वामीकृतवैष्णवतोषिणी ।

मृगतृष्णिमृगतृष्णा मृगतृह्निरुपितमिति बोधदेवपाठे मृग-
तृह्ण मृगतृष्णा किञ्च देहेनेति विमो हे स्वामिन्निति त्ववि-
स्वामिनि लब्धे तत्कथं रोचतामिति भावः ॥ १४ ॥

ननु तर्हि किमिच्छयेत्यपेक्षायामुपक्रमे दैन्येन परोक्ष-
वादेनैवोक्तमपि उपसंहारे परमोत्कण्ठया स्वहृदयमुद्वेग्यैव
निवेदयन्ति-तमिति । सत्यम् प्रमादं प्रमादं कर्तुं शक्य-
त्वेन चादिश यथेति तत्र येन प्रकारेण तमप्यादिशेत्यर्थः । यद्वा
यथावज्जिज्ञेच्छानुरूपं स्मृतिर्न विरमेत् किन्तु सदा सिद्धये-
दित्यर्थः । पूर्वं स्मृतिविघातकत्वेनैव बोधसंस्तुतिरुक्ता प्राथितम्
इदानीं यदि स्मृतिः स्यात्तदा सापि भवत्वित्याहुः—इह विविध-
योनौ संसरतां जायमानानामपीति तत्र स्मृतेरुपायस्यैव
न तु साक्षात्तस्य तत्राप्यादेशमेव न तु तत्तत्सिद्धेः प्रार्थनम्
इदं विनयभरात्तस्याः अतिगौरवाद्वा किं वा उपायज्ञाने सति
नश्येत्स्य सिद्धयेदित्यभिप्रायेणेति पूर्ववत्संबन्धा दैन्य-
मेव ॥ १५ ॥

तत्प्रार्थनायामप्यात्मनामनर्हत्वादिकम्भवानास्तत्तिसिद्धये मधु-
रेण तत्प्रियनामसङ्कीर्तनेनोपसंहरन्तः साक्षात् प्रणमन्ति कृष्णा-
येति स्वयं भगवते तत्र च वासुदेवाय सर्वलोककृपया भावसु-
देवं प्रकटीकृत्य तस्मात्प्रकटीभूताश्च भक्त एव हरये अधिकार-
ानपेक्षया देव्यादीनामपि संसारदुःखहर्त्रे अपूर्वसौख्यार्था-
दिना सर्वमनोहराय च किञ्च स्वरूपतोऽपि परमात्मने तद्रू-
पत्वात् सर्वेषामपि निरुपाधिप्रेमास्पदायेत्यर्थः । किञ्च प्रणतानां
स्वभक्तानां ह्रेशो भक्तिविघ्नादिदुःखं ते नाशयति यस्तस्मै
स्वभक्तिप्रवर्त्तकाय भक्तवत्सलायेत्यर्थः । तदेव विशिष्य दर्श-
यन्ति—गोविन्दाय । वनधूमनादिनापि कृतगोपालनायेत्यर्थः । नमो
नम इति वीक्ष्यया पुनः पुनः प्रणम्य बोध्यन्त ॥ १६ ॥

श्रीसुदर्शनसुरिकृतशुक्लश्रीयम् ।

वैकारिकी मायां सकृच्चन्दनादिशब्दादिविकारिणिकं
प्रकृतिं वस्तु चक्षते प्रकृतिपरिणामरूपं भोग्यं नित्यं मन्यत
इत्यर्थः ॥ ११ ॥

अस्या भूमेः इतरेतरस्पृशः परस्परं स्पर्धमानाः नष्टबुद्धय इत्यर्थः
॥ १२—१३ ॥

रज्जुं भुवा दुःखं प्रपद्यन्ते कर्णयोः रोचनं क्रियाफलमपेक्ष-
माण इत्यर्थः ॥ १४—१५ ॥

श्रीमद्गीतराघवाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

त्वन्मायाप्रोहितः शाश्वतीर्मन्यत इत्येतदेव सहृदयानुपपाद-
यति-मृगतृष्णामिति । मृगतृष्णा मरीचिका तामुदकाशयं जलाभयं
नदीनदादिविरूपं मन्यन्ते तथा ऽयुक्ताः अविचेकिनो नृपाः वैका-
रिकीमायां सकृच्चन्दनादिशब्दादिविकारिणिकं प्रकृतिं वस्तु चक्षते
प्रकृतिपरिणामभोग्यं मन्यन्त इत्यर्थः । अतश्चाभूतायास्तथात्वाव-
भासे दृष्टान्तः ॥ ११ ॥

तदेवं राज्यादियोगवियोगादनर्थावहत्वमुक्तं तदेतदस्माज्ज-
हामि

इहामित्याहुः—वचमिति द्वाभ्याम् । अस्या भूमेः जिगी-
षया परस्परं स्पर्धमानाः अतिनिर्घृणाः नितरां निष्कृपाः वयं
पुरस्तात्पुरोवर्तिनमित्यर्थः । मृत्युमभियगण्य प्रजाः प्रन्तःपुरा ये
हुमन्वाः ॥ १२ ॥

ते वचमद्य हे कृष्ण ! गम्भीरं रंघः वेगो यस्य दुरन्तःपारं
वीर्यं प्रभावो यस्य तेन भवतः तन्वा शरीरभूतः कालेन विचालिता
प्रक्षिता श्रीर्षेण ते तथाभूताः भवतां ऽनुकम्पया हेतुभूतया
विनष्टो हर्षो येषां ते तव चरणौ निरतिशयपुण्यार्थभूती नमाम
नतिपूर्वकं शरणं प्राप्ताः स्मेत्यर्थः ॥ १३ ॥

अतः इति । राज्यादियोगायोगयोरैवंविधत्वात्तस्मात्सदा
रज्जुं रोगाणां भुवा उत्पत्तिश्चावभूतेन पतता पतिष्यत्यनेन
देहेन मृगतृष्णिरुपितं मृगतृष्णात्वेन निरुपितं तत्तुल्यमित्यर्थः
राज्यं नोपासितव्यं न सेवितव्यम् अनेनात्मनामैहिकविषयवि-
रागः आविष्कृतः तथा हे विमो ! कर्णयोः भोजयोरेव रोचनं
प्रीत्यावहं “अपामसोमममृता अभूमः स एवैनंभूतिं गमयति”
इत्याद्यर्थवाहैः भुक्तिमुक्ताभ्यावहं नष्टबुद्धयश्चायां पतनमय-
शङ्कास्पदत्वेन दुःखमिभ्रवादिति भावः । प्रेत्य लोकान्तरं
प्राप्यानुभूयति शेषः । क्रियायाः श्रौतस्मार्त्तरूपायाः फलं स्वर्गादि-
रूपं न स्पृहयामहे ॥ १४ ॥

तर्हि किं स्पृहयामहे इत्यत्र तदाविष्कुर्वन्तः तदनुगृह्णायेति
विज्ञापयति-तदिति । तत्तस्मात्सकलविषयविरक्तत्वात्तु ऽस्मकं तं
इति छेदे तम् उपायं समादिश देहि कोसौ ? येनोपायेनास्माक-
मिह प्रकृतिमण्डले संसरनामपि यथा तव चरणाब्जयोर्विषय-
भूतयोस्स्मृतिर्न विरमेत् विच्छिन्ना भवति तथा ऽनुगृह्णाणेत्यर्थः ॥ १५ ॥

एवं स्वामिप्रायमाविष्कृत्य तन्निष्पत्तिर्निदानभगवत्प्रसादो-
पायोऽञ्जलिरेवेत्यभिप्रायन्तो मन्त्रविशेषेण नमस्कृत्वास्मिन्-कृष्णायैति ।
प्रणतानां प्रणतिमात्रं कुर्वतां ह्रेशो नाशयतीति तथा
तस्मै ॥ १६ ॥

श्रीमद्विजयचञ्चलतीर्थकृतपदराघवी ।

एतमर्थं निदर्शयति—मृगतृष्णामिति । मृगतृष्णाम् अम्बर-
प्रवेशसंशुद्धिवाकरकरनिकरं कृष्ण उदकाशयं जलाधारं जलपूर-
मित्वर्थः । एवमयुक्ता मनोयोमाकुशलाः अज्ञाः वैकारिकीं यिक्ता-
रोषेणाम अनित्यां मायां “गो अभिमहिमेत्याचक्षते” इतिभूतेर्म-
हिमानं सम्पलक्षणं वस्तु प्रतिहतिरहितं नित्यं चक्षते पश्यन्ति ॥ ११ ॥

अस्याः जगत्याः ये वयं पुरः स्थितं मृत्युं त्वामगण्य
स्थिताः ॥ १२ ॥

ते च वयं कालेन श्रियो विचालिता अभूम तत्तस्मात्
भवतोऽनुकम्पया चरणौ स्मरामहे ॥ १३ ॥

रजोभुवा रजोगुणोत्पन्नेन चाश्वत्थतता देहेन राज्यं नोपा-
सितव्यमिति स्पृहयामहे प्रेत्य यत्क्रियाफलं स्वर्गादिकं नदधि
न कामयामहे, कीदृशं कर्णरोचनं भवणानुपजनकमापातरम-
णीयमित्यर्थः ॥ १४ ॥

येनोपायेन ॥ १५—१७ ॥

भीमद्वयभाष्यकृतसुषोधिनी ।

किञ्च सम्पदां सर्वथा दुष्टत्वं नास्ति किन्तु निर्मूलना-
मेवेति निरूप्य सर्वथा दुष्टत्वं दृष्टान्तेनाहुः मृगतृष्णामिति ।
इति तत्रैव सम्पदात्वं वस्तुतस्तत्त्वार्थशून्यत्वात् आपवात्वमेव
यथा । इमरीचिकार्या जलबुद्धिः प्रत्युत ग्रीष्मे धावने कार-
यन्ती गन्धहेतुरेव । तथापि बाह्याः विवेकशून्याः बुद्ध्या
बाधितजलदेशेपि तां जलाशयमेष मन्यन्ते एवमयुक्तास्त्व-
गारविन्द्योगरहिजाः वैकारिकी नामाविकाररूपा बाधितार्था-
न्पि मा । वैस्तु चक्षते नहात्मनि विकल्पे नानाविधत्व वा
भवति तत्र अधिकारजातं वस्तुत्वेन मन्यमानः मायामोहित
एव भवति ॥ ११ ॥

ननु भ्रान्तानामेव विपरीतमर्थहेतवः नः युष्माकमित्याश-
ङ्कायामाहुः वयं पुरेति । भीमकन नष्टा बुद्धिर्येषां वयन्तु सुतरा-
मप्य पुरेव नष्टाः यतः अस्याः पृथ्व्याः जिगीषया इत-
रेतरस्पृधा जाताः स्पर्शास्पर्शमन्त्रे मुख्यो नाशहेतुः न केवलं
समानशालेषु स्पर्शैव दोषः । किन्तु तदीयाः प्रजाः अति-
निष्ठुणाः सन्तो प्रन्तो जाताः स्वा अपि प्रजाः दण्डादिभिः
प्रभो इति सम्बोधनं तेषामप्रमुखं सूचयति ननु राज्यदान-
समय एव भगवता राज्यस्थिताः सर्व एव तेष्यो दत्ता इति
सङ्कीर्णं प्रश्नासुखं कुर्वन्तु को दोष इति चेत्तत्राहुः—त्वां
मृत्युं पुरस्थितमविगमयन्ति । स हि मृत्युर्भगवान् किमयं
करिष्यतीत्यत्र निर्वीय तिष्ठति अन्यथा कृते माग्यिष्यतीति
भ्रात्वापि तमवगमय स्थिताः एवं मतिविभ्रमे हेतुः दुर्मदा
इति ॥ १२ ॥

तर्हि भगवान् किमुपेक्षां कृतवान् मारितवान् वा इत्या-
शङ्कायामाहुः—न एवेति । कृणेति ज्ञेयात् सम्बन्धेन जात-
धातुर्धानां सम्बोधनम् अद्येति नेतत्परोक्षं किं जातमित्याकाङ्क्षायामाहुः—
गम्भीरवीर्येण गम्भीरयेण कालेन श्रियः सकाशा-
द्विचालिताः कालस्य सामर्थ्ये तत्र वेधाभावे तु हेतुः भवत-
स्तन्वेति कालं वञ्चयितुं देशास्तरगमनं वारयति—गम्भीरं हस्तेति ।
प्रतीकारं वारयति दुरन्तवीर्येणेति ननु मम तन्वेति कथं
निश्चितं तत्राहुः—यतो राज्यप्रशान्त्यर्थं भवतोऽनुकम्पया विनष्ट-
दर्पाः गतदोषास्सन्तः चरणौ स्मराम महान्तं गुणं प्राप्ताः
यदि भगवानेव तथा न कुर्यात् तदा राज्यप्रशंसे सुतरामेव
सङ्गृह्णन् स्यात् भगवत्त्वविरुद्धाः अनर्थास्याजयित्वा पर-
मार्थे योजितवानिति कार्यानुरोधात् कालस्य तव शरीरत्व-
मध्यवसीयते ॥ १३ ॥

ननु, दोषसहितानामेव राज्यमनर्थहेतुः, यद्वा ज्वरसहिताना-
मन्नम अतः साम्प्रतं दीपस्य निवृत्तत्वात् राज्यं गृह्णन्वि-
त्याशङ्कायामाहुः—अथो न राज्यं मृगतृष्णिरूपितमिति । अर्थ-
शून्यमिति यावत् अस्य करणत्वात्तदुष्टमित्याह—देहेनोपासितव्य-
मिति न हि राज्यमात्मना सेव्यं किन्तु देहेनैव देहस्तु
विद्यमानद्रवाणां अग्रे च दुष्टमिति दोषज्ञानमाह—शब्दपतता
सर्वदा मृत्युमस्तेन रुजां भुक्ता रोगोत्पत्तिस्थानेन अतः स्वतः
परिकरतश्च दुष्टत्वात् वयं न स्पृहामये एवमैहिकफले दोष
उक्तः पारलौकिकेप्याह—क्रियाफलञ्च प्रेत्य न स्पृहयाम इति
क्रिया यागादित्यस्य फलं स्वर्गादिः तदपि प्रेत्यैव स्पृह्येव

प्राप्तव्यं लोका जानिष्यन्तप्राप्त्यपि न मन्यन्ते कथं प्रत्युत
प्राप्ये बुद्धो मन्यते तत्रापि कर्णमात्ररोचने दूरात्समीचीन-
मिति भ्रूयते ननु समीचीनं स्पर्शाऽसुयाभयादीनां तत्रैवाधि-
क्यात् ॥ १४ ॥

एवमैहिकामुष्मिकफलं वैराग्यं निरूप्य ज्ञानोपदेशे स्वय-
मधिकारीति ज्ञापयित्वा प्रार्थयते—तत्रः समादिशोपायमिति ।
चरणस्मरणेनैवैतावदूरे समागतमिति निरन्तरस्मरणहेतुमेव
प्रार्थयते उपायमिति ज्ञायते तदैव साध्ये स्वाधीनं भवत्य-
न्यथा येनोपायेन ते चरणाज्जायिष्यिका मतिर्विरमेत स्वतो
मतिस्थानमशक्यमिति चेत् तद्विघातकं निर्दिशति अपि-
संसरतामिहेति संसृतिरेव जननमरणरूपा भगवच्चरणस्मरण-
विस्मारिका तां तदर्थमर्थं यैः प्रार्थनीये स्यात् कथं
स्मरणोपायप्रार्थना तत्राहुः—अपीति संसरणं त्वभीष्टं भगव-
दीयमार्गोपयोगित्वादिति भावः ॥ १५ ॥

एवं प्रार्थयित्वा भगवतः पद्मगुणव्यापकानि नामान्यनूद्य नम-
स्यन्ति—कृष्णयेति । सदानन्दात्मकत्वात् कालरूपत्वात् वा
वैराग्यहेतुः वासुदेवो ज्ञानहेतुः हरिः भीमेतुः बाह्यं दुःखं श्रियैव
गच्छति इति परमात्मा यशोहेतुः सर्वोत्कर्षे एव यशः
कारणं प्रणतानां कृशानांशे हेतुवीर्यं कार्यं गोविन्दम् ईदृक्त्वा-
दीश्वरः आदरेण वाप्सा आदरेण नमनं सर्वकार्यसाधकमिति
सूचितम् ॥ १६ ॥

भीमद्विभनायचक्रवर्त्तिकृतसाराधर्षिणी ।

किञ्च राज्यादिसम्पदः खलु सम्पद एव न भवन्तात्याहुः—
मृगतृष्णामिति । विकाराः शब्दादयो विषयस्तस्य उद्भूतां भोग-
सम्पत्तिं मायां मायिकाम् अयुक्ता अविवेकिनः वस्तु चक्षते
यथा मृगतृष्णायां तेज एव उदकं पश्यन्ति तथैव भोगसम्पत्तौ
दुःखमेव सुखं पश्यन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

अत्रोदाहरणान्यसदादय एवेत्यर्हव्यमिति । अस्याः पृथिव्याः
इतरेतरस्पृधः परस्परं स्पर्शमानाः मृत्युं त्वां पुरः अग्रवर्त्तिनम्
अविगमय पुरा ये वयं दुर्मन्दा आत्म त एव वयं अद्य
इदानीं भवतस्तस्या ननुरूपेण कालेन श्रियो विचालिता म्रिषिताः
सन्तः भवतोऽनुकम्पया प्राप्तया चरणौ स्मराम प्रार्थनायां
लोढुं स्मर्तुं कामयामहे । अतो राज्यचर्यात्तमवदुष्ट-
हेतुरित्यनुभवामः ॥ १२—१३ ॥

अथो अत एव मृगतृष्णिरूपितं मृगतृष्णाकर्तृरेव जनः रूपितं
सुन्दरीकृतं राज्यं न स्पृहयामहे द्वितीयान्तत्वमार्थं कीदृशं शब्द-
पतता शणभङ्गरेण रुजां भुक्ता रोगोत्पत्तिस्थानेन उपासितव्यमिति
राज्यस्य दुःखप्रदत्वमेव दर्शयति तर्हि राज्यापनने दुष्ट-
शब्दमेधादयो यागाः कर्त्तव्यास्तत्राहुः—क्रियाफलं स्वर्गञ्च न
स्पृहयामहे कुतः कर्णरोचनं कर्णाभ्यामेव रोचनं तत्र गत-
स्यापि स्पर्शाद्यनपगमेन सुखमायादिति भावः ॥ १४ ॥

ननु, तर्हि सायुज्यमुक्तव्येने गृह्यतां तत्र नहि नहत्याहुः—
तमिति । तम् उपायं सम्यक्तया गृह्यतुं कर्तुं च शक्यत्वेन
प्रादिश येन स्मृतिर्न विरमेत् इह विधिध्यानी संसरतामपीति

श्रीशुक उवाच ।

संस्तुयमानो भगवान्राजभिर्मुक्तबन्धनैः ।

तानाह करुणस्तात शरण्यः शृङ्गया गिरा ॥ १७ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

अद्यप्रभृति वो भूपा मय्यात्मन्यखिलेश्वरे ।

सुदृढा जायते भक्तिर्बाहमाशासितं तथा ॥ १८ ॥

श्रीमद्विष्णुनाथकवर्तितसाराथ्यदर्शिनी ।

न संसारभङ्गे कामना किंत्वतिलोभवायां प्रेममकावध्यातिदेव्योद-
येनैव न कामना नापि तदङ्गभूतायां स्मृतावपि किन्तु नया उपाये
एव तत्रापि देहीत्यप्रयुज्य । समादित्यननापि साक्षात्प्रा-
प्यति मन्त्राधिकारीचितानां निष्कामत्वदेव्यविनयादीनां पर-
मावधिरेव दर्शितः ॥ १५ ॥

अद्यमयोऽप्येवोऽप्यस्य कृपयैव समोद्वेद्य इति वृत्तव-
द्यनिर्गमिपातपुरस्सरं साहाय्यं नामानि संकीर्तयन्तः प्रणम-
न्ति । कृपयाय कार्यं भगवते वासुदेवाय सर्वज्ञावेपु कृपयैव
वृत्तदेवाय प्रकटीभूताय । हरये देव्यादीनामपि संसारदुःखहन्त्रे
परमात्मने शास्त्रमकानां परमात्मत्वेन दासादिमकानां परम-
प्रेमविषयत्वेन च भासमानाय । प्रणतानां साधकमकानां भक्ति-
प्रतिबन्धकहृदहन्त्रे गोविन्दाय संप्रत्यस्माकं गाः नयनभजन
नासादीभिर्वाणि । सौम्यैर्वसौभ्यर्च्यसौरभ्यादिविभुषाप्रदानार्थं
बिन्दते प्राप्नुवते तुभ्यं पुनः पुनर्ममः ॥ १६-१७ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतसिद्धाश्वप्रदीपः ।

ननु अनित्यास्तु नित्यतां कुतो मन्यते इत्यवाधानादित्याहुः
भृगुपुष्पां तेषां आत्मिकानुवकाशं मन्यन्ते यथा एवं वैका-
रिकां प्रकृतिविकारसम्भूतां मायां शब्दादिविषयकपाम् अयुक्ता
महाः वस्तु चक्षते नित्यभोग्यं मन्यते ॥ ११ ॥

राज्ययोगस्वामिहरेतुत्तः तद्वियोगस्वेहरेतुत्वमाहुः-वयमिति
ब्राह्म्याम् । अस्याः भूमेः पुरः पुरस्तात्वां मृत्युमविगणय्य पुरा
च पुनर्वाः ॥ १२ ॥

ते एवाद्य विनहर्षास्ते चरणौ स्मराम त्वत्कृपाकल-
भूता त्वचरणस्मृतिर्बन्धेति भावः । कथम्भूताः भवतस्तस्या
भवदधिष्ठितेन कालेन भियः राज्यभियः विचालिताः ॥ १३ ॥

अत एव अयोऽनन्तरं शम्भु प्रतिचक्ष्य पतता क्षीबमाणेन
कजां रोगाणां भुवा च उत्पत्तिकालेन देहेन भृगुपुष्पिकपितं
भृगुपुष्पात्वेन कपितमुपसितं राज्यं नोपासितव्यं न सेवनीयं
किन्तु त्वदाराधनमेवास्माभिर्देहेन कर्तव्यमिति भावः ।
किं हे विमो ! सर्वगतत्वेन सर्वसाक्षिन् ! कर्णरोचनं कर्णयोः
द्विज्जनकं क्रियाफलं प्रेत्य लोकान्तरं प्राप्य न स्पृहया-
महे किन्तु त्वत्प्राप्तिमिति भावः ॥ १४ ॥

अद्य चरणौ स्मराम ते इति भगवत्कृपाफलभूतौवाः
पूर्वोक्तायाः स्मृतेः स्थैर्योपायं प्रार्थयन्ते-तत्र इति । तदर्थं नमः
कुर्वन्ति कृष्णायति ॥ १५ ॥

भावा टीका ।

हे प्रभो ! इस भूमि की जीतने की इच्छा करके वरस्यरे
में स्पर्धा करते और भी मद से नहृदहि बारे तथा कुछ मद वासे
हमभोग मृत्यु रूप आपको नहि गिनकर पहले अपनी प्रज्ञान
का नाश करते हुए अति निर्वयी होगए हैं ॥ १२ ॥

हे कृष्ण ! वेहि हमलोग इस समय में गम्भीर वेगवाये
पुरस्त पराक्रम बारे आपके शरीर रूप कालने राज्य क्षीर्ष
से बलायमान किये हुए नहृगर्ब बारे होकर आपके कृपा
करके आपके चरणारविन्द के करण करने को प्रार्थना
करते हैं ॥ १३ ॥

इसी कारण भृगुपुष्पा के समान क्षयभङ्ग तथा अनेक
रोगन की उत्पत्ति के ज्ञान देह से भोग के योग्य राज्य
की वाञ्छा हम नहि करते इसी प्रकार दोनो कर्ण को रोचक
और कर्णादि लोक को प्राप्त होकर भोग करने के योग्य
यज्ञादिक कर्म के फल सर्व सुखकी वाञ्छा भी हम नहि
करते ॥ १४ ॥

इस संसार में भ्रमण करने बारे हमको आपके चरणौ-
रविन्द की स्मृति का जैसे विच्छेद न होइ उस उपाय का
आप उपदेश कीजिये ॥ १५ ॥

परमानन्द स्वरूप सबके बाहिर भीतर आपक सब के
निम्नता सब के अन्तरात्मा शरणागतों के हृदय नाशक गौन-
की प्राप्ति बारे आपके अर्थ बारंबार नमस्कार है ॥ १६ ॥

श्रीचरस्वामीकृतभाषार्थदीपिका ।

शृङ्गया मञ्जुलया ॥ १७ ॥

यथा भवद्भिराशंसितं तथा बाहं निक्षितं वो मयि भक्तिः
जायते जायतामित्यर्थः ॥ १८ ॥

विष्टया व्यवसितं भूषा भवन्त ऋतभाषिणः ।
 श्रियैश्वर्यमदोक्षाहं पश्य उन्मादकं नृणाम् ॥ १९ ॥
 हेहयो नहुषो वेनो रावणो नरकोऽपरे ।
 श्रीमदाञ्जलिताः स्थानादेवैत्यनरेश्वराः ॥ २० ॥
 भवन्त एतद्विज्ञाय देहाद्युत्पाद्यमन्तवत् ।
 मां यजन्तोऽध्वरैर्युक्ताः प्रजा धर्मेण रक्षथ ॥ २१ ॥
 सन्तन्वन्तः प्रजातन्तून् सुखं दुःखं भवाभवौ ।
 प्राप्तं प्राप्तञ्च सेवन्तौ मञ्जिता विचरिष्यथ ॥ २२ ॥

श्रीभद्रस्वामिकृतभाषार्थदीपका ।

हे भूषाः । मङ्गजनमेव कर्तव्यमिति भवन्निर्व्यवसितं कल्पितं विष्टया मङ्गम् भवन्निर्व्यवसितं सत्यमेवेत्याह-भवन्त इति । श्रीमदेष्वर्यञ्च ताभ्यां मदस्तेनोक्ताहमुद्गन्धने स्वराचार-
 मित्यर्थः । पश्ये पश्यामि ॥ १९ ॥

तदेवाऽऽह-हेहय इति । हेहयः कार्तवीर्यश्चक्रवर्ती नरेश्वरः । पितुः कामधेनुहरणात्परशुरामेण सपुत्रो हतः नहुषः देवेन्द्रतां प्राप्त उन्मादः शचीसङ्गाय ब्राह्मणान् शिविकां बाह्व्यस्तैरेव नतः अञ्जितोऽजगरस्वमवाप वेनोऽयुष्मत्तो ब्राह्मणानाविक्षिपत्सैरेव दुष्टकृतैस्तैः रावणो राक्षसेश्वरः सीतामभिलषन् राक्षसेण हतः नरको वैश्वेश्वरोऽदितिकुण्डलाद्याहरणाग्रमेव हतः अपरे ऽपि श्रीमदाज्ञानाञ्जलिताः ॥ २० ॥

• बहुत्पाद्यं देहादि तदन्तवत् एवं विज्ञाय युक्ता अप्रमत्ताः रक्षथ रक्षतेत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रजातन्तून् पुत्रादिसन्ततीः प्राप्तं प्राप्तं समत्वेन सेवमानाः ॥ २२ ॥

श्रीमज्जीवगोस्वामिकृतवैष्णवतोषिणी ।

सम्यक् तज्जकिमानापेक्षया स्तूयमानः यतो मुक्तबन्धनैः साक्षा-
 द्भाष्यतत्त्वज्ञानानुभवेन जातमहामक्तिभिरित्यर्थः ॥ ऋक्षणाया मधु-
 कया गिराऽऽह यतः सर्वत्र कवणः विशेषतः शरणागतवत्सलश्च ॥ १७ ॥

श्रीमगर्वास्तु स्वर्गिस्तादृशस्मृतिगद्याः परमाभयास्त्रयिण्यु-
 सरसीरूपा । भक्तिरेवानन्तरं सन्तमेव स्फीतीमविष्यतीति
 सिद्धतया निर्दिशति-अद्यप्रभृतीति । आत्मनि परमात्मनीति
 ज्ञेययोग्यता भक्तिरेव इति गौरवयोग्यताऽभिहिता तस्मा-
 द्भक्तिशब्देनैवोक्तं तद्व्यभिचरायामेव हि तच्छब्दः प्रयुज्यते
 यथा पञ्चरत्ने -

“माहात्म्यज्ञानपूर्वस्तु सुदृढः सर्वतोभिकः ।

... केहो भक्तिरिति प्रोक्तः तथा साष्ट्यादि नन्यथा” ॥ इति
 सुदृढेति भक्तिरुक्तेष्वेव किन्तु अद्यप्रभृति सुदृढा विज्ञानवच्छेद्या
 बाह्यमतिज्ञेयं जायते सम्प्रत्येव प्रादुर्भविष्यतीत्यर्थः । “वर्त-
 मानसामीप्ये वर्तमानवद्वा” इति एव विचरिष्यथ यास्यये(ते)त्यपि
 यस्यते हे भूषा इति मङ्गत्वा युष्माभिरेव पृथिवी पालितेति
 भावः । अन्यतः तत्र यथेत्येवपाठस्तत्सम्मतः तस्याशंसित-
 मित्यनेन योजनादिति तथेति पाठस्तु बहुत्र ॥ १८ ॥

भक्तिदार्ढ्यमेव तान् श्लाघमानस्तदुक्तमनुमोदते-दिष्टयेति ।
 ऋतभाषित्वे हेतुः भियेति श्रीर्धनादिसम्पत् ऐश्वर्यमिति
 वक्तव्यं भियैश्वर्यमिति तन्वादीनां विकल्पेनेवकुवञ्चाविति
 छान्दसवार्तिकेन त्रियम्बकादिवत् ॥ १६ ॥

एते अपरेऽपि देवदेत्यनरेश्वराः ॥ २० ॥

अथ सिद्धायामपि मङ्गको मत्प्रीत्यर्थं धर्मं लोकं च
 पात्रयितुमिच्छतो ममाश्रया यथा क्वं तत्सत्पालने च करि-
 ष्ययेत्यादिशति-भवन्त इति सार्द्धद्वयेन । युक्ता मत्पराः सन्तो
 लोकसङ्ग्रहाद्यैर्यैरपि मां यजन्तः धर्मेण प्रजा रक्षथ रक्षेय-
 न्तीत्यर्थः । टीकायां लोकतया परिणामे लोककत्रमादेष्ट
 रक्षतेति किन्तु रक्षत्वित्येव ज्ञेयं हे भवन्त इति वा समा-
 धेयम् ॥ २१ ॥

किञ्च प्रजातन्तून् सम्यक्त्वन्तः भवामवौ सम्पन्नपदौ तेषु
 च प्राप्तं प्राप्तं यत्तदेवेति समत्वेनेत्येवार्थः । विचरिष्यथ गृह-
 स्थाचारं करिष्यथ कुरुतेत्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीसुदर्शनसूक्तिकृतशुकपक्षीयम् ।

भवन्निर्व्यथा आशंसितं तथा अस्माभिरङ्गीकृतम् * ॥ १८-३५ ॥

श्रीमद्गीराधवाचार्यकृतमागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

संस्तूयमान इति । मुक्तं बन्धने मागवतकृतं येयेषां वा तैः
 राजभिः संस्तुतः कवणः कवणायुक्तः अत एव शरण्यः
 ऋक्षणाया मृदया गिरा तान् राक्षः प्राह ॥ १७ ॥

तदेवाह-अयेति षड्भिः । आत्मन्यन्तःप्रविश्य धारकं
 भक्तिज्ञानामीश्वरे प्रज्ञासितरि मयि वो युष्माकमद्यप्रभृति सुदृढा
 भक्तिर्जायते भविष्यति कथं यथा बाढं साधु यथा तथा
 आशंसितं समीहितं तथा सुदृढेति सम्यग्धः ॥ १८ ॥

तज्जिज्ञितमभिनन्दति-दिष्टयेति । हे भूषाः । भूतं यथा स्थितं
 तात्त्विकमिच्छि वाच्यं तज्ज्ञात इति तथा तैर्भयज्जिर्व्यवसितं निश्चितं
 दिष्टया आनन्दः सम्यगिति यावत् तदेवापपादयति
 श्रियैश्वर्याभ्यां यो मदोक्षाहः मदनोद्गन्धनम् उद्गतिः तं नृणां
 मुन्मादनं पश्ये पश्यामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तदेवाह-हेहय इति । हेहयः कार्तवीर्यः नहुषः नरेश्वर-
 चक्रवर्ती एते श्रीमदाज्ञेतोः स्थानाद्राज्याञ्जलिताः तादृशैर्देवैः

• भीमद्वारराधाचार्यकृतभागवतचन्द्रचन्द्रिका ।

पितुः कामधेनुहरणात्परशुरामेण सपुत्रो हतः तथा नहुषो देवेन्द्रतां प्राप्तः उद्धतः शचीसङ्गाय ब्राह्मणान् शिविकां वाहयन् तैरेव ततो भ्रंशितः अजगरत्वमवाप वेनोप्युभयो ब्राह्मणानधिपुन्र तैरेव दुःकृतैर्हतः रावणः राक्षसेश्वरः सीतामभिषयन् राघवेण सहग्रामे हतः नरकोपि दैत्यव्याधितः कुण्डलाद्याहरणान् मयैव हतः एवमपरेपि भीमदात्स्थानाङ्गशिता इत्यर्थः ॥ २० ॥

अतो भवन्तो यदुत्पाद्यं देहादि तदन्तवद्विधाय युकाः अवहितचेतसो यज्ञैर्मामाराधयन्तः धर्मेण प्रजाः रक्षयन्तु इत्यर्थः । मध्यमपुरुष आर्षः ॥ २१ ॥

सन्तम्बन्त इति । प्रजातन्तु पुत्रपौत्रादिसन्ततीः । सन्तम्बन्तो विस्तारयन्तः भव उत्पत्तिरभवः भवन्तरः तदन्याथोत्र नभ्यमरणमित्यर्थः । सुखादिकं प्राप्तं प्राप्तं समत्वेन सेवमानाः मयि विषयभूते चित्तं येषां ते विचरिष्यथ कालं नयत्यर्थः ॥ २२ ॥

भीमद्विजयध्वजतीर्थकृतपदरत्नावली ।

बाहमभिमतमाशंसितमाकाङ्क्षितञ्च जायते “बाहं त्वमि-
मते भूयो” इति च ॥ १८ ॥

भवतां व्यवसितं दिव्या मङ्गलं तत्र हेतुः भवन्त इति ज्ञातभाषिणः ब्रह्मवादिनः यथार्थवादिनो वा अनुभावयति भिषेति यूयं भ्रियेभ्यर्मदानामुजाहमभिद्विमुन्मादनं बुद्धिद्वेश-
करं पश्यत ॥ १९ ॥

कान् पश्याम इति तत्राह—हेहयेति । ध्वंसिताः
श्रंशिताः ॥ २० ॥

शिवयति-सञ्चिन्तयतेति । उत्पाद्यम् उत्पत्तियोग्यम् अन्तवजा-
द्यवत् ॥ २१ ॥

भवामवो मङ्गलामङ्गले ॥ २२ ॥

भीमद्वलभाचार्यकृतसुबोधिनी ।

ततो यज्जातं तदाह—स्तूयमानो भगवानिति । महास्तुतिप्रियो भवत्येव अत उक्तं भगवानिति महाङ्गिः स्तुतस्तुप्यतीति ज्ञापयितुं राजमिरिति मोक्षिनेन गतार्थतां धारयति मुक्तबन्धनै-
रिति । सकृत्प्राप्तफलैर्वा, धाष्ट्ये क्रोधमकृत्वा धरद्दाने हेतुः करुण इति । तातेति परीक्षितसम्बोधनप्रत्युत्तराय शरण्य इति सत्यस्य सहजो धर्म इति स्तुष्ट्या वाणी भवणभावेण सुखदात्रीति शब्दोपि पञ्चमो विषयो निरूपितः ॥ १७ ॥

जिह्वासार्धा तदधिकारे द्वयमस्तीति वै हरिम् ।

सास्त्रिकेभ्यो मुख्यशालं सगुणप्राह योग्यतः ॥

अकीयान् षड्गुणान् प्राह षड्भिः सर्वत्र दुर्लभान् ॥

भक्तिदानं बुद्धिशंसे राज्यदोषः कृपा कृतिः ॥

ऋणत्रयं निराकृत्य तत्र चिन्ता विरागता ।

एवं धर्मैर्हरिप्राप्तिरिति वाक्यार्थसरूपः ॥

जरासन्धवधेन तेषां शरीराणि मोक्षयित्वा स्तुत्या तुष्ट

आत्मनो मोक्षयति—अद्यप्रभृतीति षड्भिः । आदौ तैर्वै प्रा-
स्मृतिविच्छेदो मामवत्विति । तत्रोत्तरमाह—अद्यप्रभृति
युष्माकं मयि सुखदा भक्तिजयतामिति अत्यन्तं केह ।
नित्यं स्मरणमिति सिद्धातः प्रयोजनसाधकत्वं ज्ञेया
धिकसंस्मरणहेतुः तद्व्याह—मयि आत्मनि भवितुं
अन्तर्बहिरावश्यकस्य इति भूपा इति । सर्वोपधनं तार-
कानार्थं बाहं यथेष्टम् इदं यथा आशंसितं तमेव वक्षं
पूर्वम् ॥ १८ ॥

तर्हि आशंसायां दोषो भविष्यतीत्याशङ्क्ये आशंसांश-
मित्याह—दिष्ट्या व्यवसितं भूपा इति । एतादृशो व्यवसा-
न साधारणानां भवति निरन्तरस्मरणोपायप्रार्थनाविषयः ।
भवन्त ज्ञातभाषिणः राज्यस्यानर्थहेतुत्वं भाषणं भवन्त
मन्तःकरणपूर्वकं सत्यमेव यतः अहमपि भ्रियेभ्यर्मदाना-
मुन्मादकमेव पश्ये भीसहितं यद्वैभ्यर्त्तेन वो भवोजाः
मदबन्धनं सर्वदा मदस्थितिः तत् नृणामुन्मादकं शान्तिं जन-
यतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

अत्र प्रमाणमहं पश्य इति । अत एव बहवः प्रयासै-
र्यदाह त्याजिताः दैत्या इत्याह—हेहय इति । यद्यप्येव य-
एव त्याजिताः स्युः तदा भविवेकदशायां मात्सर्यमपि भवे
पूर्वमप्येवं भावे तु न दुःखं पञ्चभिः सहसिष्यं दो-
सम्भवति सुतरां तेभ्यमहान्तः अतस्तेषां महत्त्वसिद्ध्यर्थं नामा-
गृह्णाति हेहयः सहस्राङ्गुनः नहुषः ययातिपिता परशुरामे
इन्द्राण्या च भ्रंशितो वेनो ब्राह्मणैः रावणो रामेण नर-
मयैव अपरेचैवभूताः हिरण्यकशिपुप्रभृतयः शतशः सा-
भीमदात् स्थानाच्च व्याविताः राज्यं शरीरञ्च दूरीकृतमि-
देवा नहुषादयः दैत्या हिरण्यकशिपुप्रभृतयः नरेश्वरा अ-
नादयः चेति त्रिगुणा अपि स्थानघ्नताः क्रियन्ते ॥ २० ॥

अतो मदे सति स्थानघ्नो भविष्यतीति निश्चित्य म-
परित्यज्य मदुकं कुरुतेत्याह—भवन्त इति । एतत्पूर्वकं ज्ञा-
रूपमनुभवयुक्तिभ्यां विशेषतो ज्ञात्वा देहादौ वैराग्यं कर्तव्य-
इति वदन् प्रथमं देहदोषमाह—देहादिदेहराज्यादिकमुत्पा-
केनचित्तुत्पाद्य तेन तु नित्यं सहजम् अत एव अन्तवत् नभ्वर-
एतत् ज्ञात्वा देहराज्यां शिथिलप्रयत्नाः सन्तः तेन स्वर-
एव देववशाद्विद्यमानेनाध्वरैः वागैः मां यजन्तः धर्मेण प्रजा-
रक्षय राक्षः प्रजापालनं यज्ञाच्च धर्माः ॥ २१ ॥

साधारणं धर्ममाह—वितम्बन्तः प्रजातन्तुनिति । एतद्व्यस्य-
वैष धर्मः सर्वत्रैव पुरुषार्थसिद्धिरिति वक्तुं नाभमान्तर-
दिशति—प्रजातन्तु सन्ततिपरम्परां वितम्बन्तः विशेष-
सम्पादयन्तः तदनन्तरं सुखं दुःखम् उद्भवः समवो हानिः एत-
च्चतुष्टयं साध्यसाधनरूपं देववशात् प्राप्तं प्राप्तं सकृत् के-
प्राप्य निवृत्ते रोगे पुनरागते पूर्वानुभूतदुःखमयाचक्षिणकर-
णार्थं यज्ञः कर्तव्य इति सुचयितुं वाप्सा यकारादृष्ट्या
अपि सुखदुःखसाधनानि प्राप्तानि सहने साधनं भवित्वा-
इति कृष्णोक्तिं मामकमनेन समीचीनेन चेति निश्चित्य यथा
प्राप्तार्थानुभवः कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

तच्छुद्धा प्रतिमनस इन्द्रप्रस्थनिवासिनः ।

भोनरे मागधे शान्तं राजा चासमनोरयः ॥ ३३ ॥

अभिवन्द्याथ राजानं भीमाजुनजनार्दनम् ।

सर्वमाश्राय्याब्रह्मरात्मना यस्तुष्टिम् ॥ ३४ ॥

निशम्य भर्मराजस्तत्त्वैश्वर्यानुकम्पितम् .

आनन्दाश्रुकलां मुञ्चन प्रेम्णा नोयान किञ्चन ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तमार्धे

कृष्णाद्यानमत्तं नाम

प्रिसप्तविंशत्याः ॥ ७३ ॥

ध्यामचलुकदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

तं कृष्णं कृतानि च ध्यायन्तः ॥ २७ ॥

अगदुः ऊषुः ॥ ३०--३१ ॥

अःपञ्चप्रसङ्गिन्प्रसङ्गम् ॥ ३२ ॥

भाषा दीक्षा ।

अति उदार चित्त वार श्रीकृष्णने इस प्रकार भेष में
 सुडाए भए राजा लोग श्रीकृष्णकाहि ध्यान करन तथा
 जगत्पालक श्रीकृष्ण के किये चरित्रन का स्मरण वगैर
 अपने २ देशको चले गये ॥ २९ ॥

वे राजा लोग अपनी राजधानी में जाय कर अहिंस
के खरिदकों मन्त्रियों के मर्श कहते मय और तिस प्रकार
भगवानने आज्ञा दी रही उसी प्रकार मानिषात होकर
करते मय ॥ ३० ॥

मीमसेन से जिरासन्ध का घात कराया का और चन्द्र-
देव से पूजित होकर मीम अर्जुन सहित श्रीकृष्ण भगवान्
वहाँ से पधार गये ॥ ३१ ॥

जरासन्ध के जीतने वारे इसी मे दुर्योधन आदि की दुःख प्राप्त करने वारे ये तीनों इन्द्र प्रण मे जाय कर अपने सुहृदको हर्ष कराने के लिये गङ्गा प्रजाले भण ॥ २२ ॥

अधरस्वामिकृतभाष्यदीपिपिका ।

शान्तं मृतं आसममोरथो बभूव ॥ ३३—३५ ॥

इति भीमऋगवते महापुराणे दशमस्कन्धे

भीधरस्वामिकृतभाषायेर्दण्डिकायाम् :-

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

श्रीमत्सीधमोदशर्मकृष्णवैष्णवतन्त्रिः ॥

नमोऽस्तुते ॥ ३३ ॥

अथानन्तरं ब्रह्मविद्यानामनिरुपतितायामेवेत्यर्थः । इत्युक्तं ब्रह्म
नाममनाद्वाक्षोभितमनायाः प्रवृत्तकारणं च भूयिष्ठं च । अतः
उभयवन्दनं विमलविद्यायाम् अतद्विद्यारणेन तत्र प्रवृत्तिरित्युक्तं
अत्रानन्वयानुगतत्वात् तावत् साधुशिरामणिलज्जया परमपूज्यमन्त्रिण
जननशासिणेणमणान्तं जनं दुर्जनप्रदेयादि विमलं च जनार्दन
इति आत्मना स्वयममिदं समुदाहृत्य देव न तु स्वस्वप्रेत्यर्थ
अर्गादित्यादि प्रेरणा प्रवृत्तपराधनायाश्च जनः परमपूज्यमन्त्रिण
व्यादिकं शर्पितार्मानं ह्येतत् न ह्येव ।

केशवेनति इति दत्तवाण्यामतिः नाशोऽर्थेणाशनात्
कटा विष्णुत्वं मुञ्चन् अतस्तद्वत् कण्ठत्वेन विवाशोऽर्थेणाशनात्
यत्किं नाशोऽर्थे तत्कृतः प्रेक्षा तच्च कुतः अस्मात् प्रसंग-
वत्तमं अत्र इत्यर्थः ३५५

॥ इति श्रीमद्भगवद्गीतायां अष्टादशोऽध्यायः ॥

[illegible]

विश्वामित्र-मन्त्रः ॥ ७३ ॥

श्रीगुरुदेवसूरिकृतशृंगारशतम ।

४११ श्रीगङ्गाधरन्यायस्थाने ॥ ५॥ ५॥

श्रीगुरुदेवकीश्वरिभक्तः ॥ १ ॥

त्रिसप्ततिनमोऽथवा ॥ ३३ ॥

श्रीमतीराधाचार्यकृतनागधतचन्द्रचरित्रिका ।

नविति तत्र ३६ वसनं भुज्या मातङ्गं धार्यं हनं येनैवैवमग्र्यस्त
राजा शुभिष्टिरस्वाधः मनोरथा येन नयः भुज्यासीत् ॥ ३३ ॥

अपि न, धाविष्येति । आत्मना ऽप्यसमिद्धं नृपुत्रं कृत तत्सर्वं
नाभ्रावयासासुः ॥ ३४ ॥

निशम्येति । आनन्दभाषां कलाः विन्दुन् मुख्यविशिष्टपि

श्रीमद्भागवतसूक्तसंग्रहः ।
 श्रीमद्भागवतसूक्तसंग्रहः ॥ ३२ ॥

इति श्रीसद्भाष्ये नन्दापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीगौरीरायवाचनं हनभागवतचन्द्रचन्द्रिकायाम्
त्रिमसतितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

श्रीमतिजगध्वजतीर्थकृतपदमावली ।
 एतत् स्मृतं प्राप्तमनोरथोभूदिति शेषः ॥ ३३—३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे
श्रीमन्निजयध्वजतीर्थकृष्णदेवरायकृत्यामृत्यु
त्रिमसन्निवृत्तमोक्षाक्षः ॥ ७२ ॥

(अविनाशाय नमोऽर्पयामासुः ॥ ५१ ॥)

भीमप्रावगाथासिद्धतकमसन्दर्भः ।

इति श्रीमत्पद्मवंत महापुराणे दशमस्कन्धीये
श्रीमद्भागोत्सामिकृतकमसन्दर्भे
विष्णुवर्जिततमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

श्रीम-अने रास्यामितृतष्टृहृत्क्रमसन्दर्भः ।

इति श्री ब्रह्मसंहितायाम् श्रीनारायणसुखोपासने
श्रीनारायणसुखोपासने श्रीनारायणसुखोपासने
श्रीनारायणसुखोपासने श्रीनारायणसुखोपासने ॥ ७३ ॥

श्रीगणेशाय नमः । प्रकृतसुखो धर्मा ।

यदर्थं योऽप्यन्यथा मित्याह—ननु तेति । इन्द्रप्रस्थं
निवासितः ॥५॥ प्रथममसौ जातः शतं वर्षेन सागधं
जातं मेतिरेत्याह ॥ प्राणवतोऽथो जातः ॥ ३३ ॥

एवमानन्दयुक्तं पुनरासिषु पञ्चप्रयत्नानन्दं दातुं समा-
नताइत्याहुः—अभिमनस्य गजानं भति । त्रयोपि क्रमेण प्रस्ता-
वानुसारेण वृक्षान्तमनस्ययाचकः प्राप्तना भगवता सेन
ना गणपत्यर्चनेन कृतं । अयं तथापि अस्त्रयुद्धादिस्मृत्याप्तौ
रक्षा तमेव कुतेति ज्ञातव्यं अनुपपन्नस्य साधारण्येन निरु-
पितं ॥ ३३ ॥

एषं भावणे युधिष्ठिरस्य भगवति भक्तिर्जातेत्याह—निद्रा-
म्येति । यतो भर्मेराजः अधिकारी एतन्नाहं केशवं नानुकारिष्येति
रूपया कृतमिति ज्ञातवान् नतु सञ्जातृपौरुषमिति ततः
प्रेमातिशयानन्दाधुक्कणान् मुञ्चन् वाक्कुलम्भं ज्ञाते प्रसङ्गा-
भिनन्दनादिकं किमपि नोक्तवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥

इति श्रीमद्भागवतसुबोधिनीयां श्रीमलक्ष्मणभट्टात्मजश्रीवल्लभ
दीक्षितविराजितायां दशमस्कन्धे उत्तरार्धे
चतुर्विंशोऽध्यायविवरणम् ॥२४॥७३॥

श्रीमद्विष्णुनाथचक्रवर्त्तिकृतसाराय्यदर्शिनी ।

नोवावेत्यानन्दआख्यात ॥ ३५ ॥

इति सागर्थदर्शिन्यां हर्षिण्यां भक्तचेतसाम् ।

त्रिसप्ततितमोऽध्यायां दशमे ऽजनि सङ्गतः ॥ ७३ ॥

• श्रीमच्छुद्धदेवकृतसिद्धान्तप्रदीपः ।

प्राप्तमनोरथो बभूव ॥ ३३-३५ ॥

इति भीमन्नागवत्ते महापुगणे दशमस्कन्धीये

श्रीगणेशकवचकृतसिद्धान्तप्रदीपे
त्रिसप्ततितमाध्यायार्थप्रकाशः ॥७३॥

भाषा टीका ।

राक्षसों के शत्रु को सुखकर इन्द्रप्रस्थानिवासाजन प्रमत्त
मन होकर जरासन्धका शांत मानते भए और राजासुषि-
ष्टिर भी पूर्ण मनोरथ होगये ॥ ३३ ॥

माम गर्हुन जनार्दन तानों राजाको अभिवाद्य न करके
जो कुछ आप तीनों ने किया उस सब कार्य को राजाके
प्रति सुनाये भए ॥ ३४ ॥

श्रीकृष्ण ने कृपाकरके सरपादन किये जगने कार्य का
हृत्कर राजा युधिष्ठिर नेत्रों से आनन्द के आशुपात की धूँ
को यद्वात प्रमत्त कुछभी नहीं बोले ॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे

उत्तरार्धमें त्रिहस्तके अध्यायकः

भाषाटीका समाप्ता ॥ ७२ ॥

इति नामद्वागवते महापुत्राणे दशमस्कन्धे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

त एवं मोचिताः कृच्छ्रात् कृष्णेन समहात्मना ।

ययुस्तमेव श्यावन्तः कृतानि च जगत्पतेः ॥ २९ ॥

जगदुः प्रकृतिभ्यस्ते महापुरुष्णेष्टितम् ।

यथाऽन्दशासन्नगवास्तथा चक्रुरर्तान्द्रताः ॥ ३० ॥

जरासन्धं वातयित्वा भीमसेनेन केशवः ।

गार्थभ्यां संयुतः प्रायात् सहदेवेन पूजितः ॥ ३१ ॥

भीमकुलभाषार्थकृतसुकोचिनी ।

भुवनानामीश्वर इति तेषां प्रधानं मञ्जनकर्मणि स्नानकर्मणि
पुरुषान् स्त्रियश्च ययुस्तः अध्यापनोदः पुरुषैः सोऽयं
स्त्रीभिरित्युभयविनियोगः अमञ्जनकर्मणि मञ्जनकर्मणि वा तेषु
कर्मसु कृतेषु मञ्जनममञ्जने वा प्राप्नोति इमधुर्कर्मोन्मत्तभावेषु
मञ्जनं तिलकादिष्वमञ्जनामिति ॥ २४ ॥

ततस्तो राजानो गृहे समागता इति सहदेवेन
जरासन्धपुरुषेण कृतां तेषां सपर्यां पूजां विधिवत्कारयामास
भारतेति यमकर्मणि विश्वासार्थं पूजायां प्रकारमाह नन्दे
वोचितीरिति । उत्कृष्टैः कच्छुकोष्णीषादिभिः भूषणैः कृष्णतः
दिनिः क्षान्तिः चन्दनादिभिः ॥ २५ ॥

ततो जरासन्धं पकेन मोक्षयित्वा पुनः सत्यं सुखात्मानं
सगलकृष्टान् विविधयैः नृक्षयिनां विभक्त्या चकार
नृपभोगे प्रथमं तामूलमिति मञ्जवस्त्राणां सभाधारणत्वात्
सुखात्पुनरेव एव यच्च तत्रापि नृपाचिन्ते ॥ २६ ॥

मगधस्यैभ्यः शत्रूणां वर्णयति—तं पूजिता इति । पूर्वमन्ध-
हारा संस्कृता अपि वाक्यरुचयपदार्थरत्नेषु मुकुन्देन पुनः
पूजिताः सर्वे एव राजानः सृष्टुगुण्डलाः रत्नोज्ज्वलकुण्डलाः
सन्तः राजलक्षणं प्राप्य विशेषणं रत्नः पूर्वोक्तस्यापेक्षयापि
तत्र हेतुः क्लृप्तमिति चेत्तदिति । क्लृप्तमिति चेत्तदिति पुनः संस्कार-
अधिका क्लृप्तिर्भवति अथ दृष्टान्तमाह—प्रागुद्धते यथा प्रह्ला-
दिति । पूर्वोक्तस्यापि मेधापनमेव यथा शुक्रादयः सोऽयं
भवति कृष्णा मेधागता च मध्ये स्थिता भूषणवत् अथ-
लङ्घनीति मलिनानां यथा श्यावकन्याभावान् प्रह्लाद उद्धता
भवति एवं पुरुषा अपि भीमेन पादनागात् संस्कारेण बहिर्लो-
कित्याभावात् भूषणैः पूजिता भवन्तीत्यर्थः ॥ २७ ॥

ततो भगवान् स्वसङ्गे समानेभ्योति शकुं चारविमुमाह-
रणात् तदः वर्मिता । यथै रथाहताः कृताः उत्तमाश्च रथेषु
योजिताः तेषु रथाः मणिकाञ्चनादिभिर्नूपाः ततः सुवृत्ते-
रुपि वाक्यैः तान् नृपान् प्रीणय्य एवं कायवाञ्छनोभिः तान्
क्षय्यमाना सुखिनः कृत्वा स्वदेशान् नक्षत्रेशान् प्रत्ययापयन्
प्रस्थापितवान् प्रस्थापितः निरोधे आवदयको सा च गृह-
स्थितिर्गुण्यन्ता अन्यथा सम्पिठता स्यात् ॥ २८ ॥

भीमद्विधनायककर्मिणोऽन्तर्यामिणी ।

स्त्रियश्च मञ्जनकर्मणि अयं कृष्णानन्दो ॥ २४-२६ ॥
प्रह्लादचन्द्रादयः ॥ २७-२८ ॥

भीमद्विधनायककर्मिणोऽन्तर्यामिणी ।

नृपोचितेस्ताम्बुलाद्यैर्विनिर्दिष्टैर्भोगैर्गुणान् वास्तव्यापेक्षया
पक्वः ॥ २६-२७ ॥

सुवृत्तेः मधुरैर्नूपाः प्रीणयन् नन्दयित्वा ॥ २८ ॥

भाषाटीका ।

देह इति मे उदासीन और आत्मा नैहि रम्य करने
वारे तथा समनियमादि प्रवृत्ति करने वारे भगवत्पुत्र
मे मनको निश्चल लगाकर शरीर के अन्त में परमेश्वरकृप
मोक्ष दि आप तो प्राप्त हो जायेंगे ॥ २३ ॥

भी शुक्रदेवजी बोले कि अश्विज लोक के ईश्वर श्री कृष्ण
भगवान् इस प्रकार राजानों को आशान्वित करने के लिये
आदिक निमित्त श्री और पुरुष को आशान्वित करने ॥ २४ ॥

हे भारत ! श्री कृष्ण भगवान् जगत्पते के पुत्र गृहस्थ
राजानों के योग्य एवं भूषण मान्य चुनने करके राजानों को
सलकार कराते भए ॥ २५ ॥

इस प्रकार स्नान किये राजानों को धूप प्रदान की जाय
कर राजानों के उचित मान्य प्रकार के आशान्वित तथा
ताम्बूल आदिस उनका सरकार कराते भए ॥ २६ ॥

भी कृष्ण ने हेतु से सुवृत्त तथा मधुर नूपा को प्राणभय
सुन्दर कृष्णकृत आशान्वित किये वे राजानों को प्रीति भाव
अन्तर्गत् सूर्यादि ग्रह आशान्वित करने के लिये प्रीतिमान
होते भए ॥ २७ ॥

अतः उद्धृत सुवृत्त के भूषणों से सुवृत्त राजानों को
प्रसन्न होकर नृप रथों में आकर सपुर शरणा में
प्रस्थापित कर उनको अपने देशों के प्रतिष्ठित करवाते
भए ॥ २८ ॥

भीमद्विधनायककर्मिणोऽन्तर्यामिणी ।

जगदुः ऊचुः ॥ ३०-३१ ॥

गत्वा ते खाण्डवप्रस्थं शङ्खान् दध्मुर्जितारयः ।

हर्षयन्तः स्वसुहृदो दुर्हृदाश्चासुखावहाः ॥ ३१ ॥

भीमरस्यामिकृतभाषार्थदीपिका ।

खाण्डवप्रस्थमिन्द्रप्रस्थम् ॥ ३२ ॥

शान्ते मृतम् आत्मनोरथो बभूव ॥ ३३—३५ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवर्णयतेरिणी ।

सुशान्तः महाश्च आत्मा सौन्दर्यादिद्वयानुवादिस्वभावे
यस्य तेन अतस्तेन च ध्यायन्तस्तथैव चिन्तयन्तः किञ्च जग-
त्पतेरपि सकृदपि कृतानि जरासन्धघातनादीनि च स्वस्वपना-
दीनि च कर्माणि ध्यायन्तः ॥ २९ ॥

महापुरुषस्य चेष्टित लोकोत्तरव्यवहारं स्वमाचनानिर्वा-
प्यतास्त जगद्गुरुः द्रष्टुं दुर्हृदः कीर्त्तयामासुः प्रहर्षस्वभावात्
परमाश्चर्यात् प्रेमवत् तेषां मन्त्र्यादिष्वपि भगवद्भक्तये
जातमिति भावः किञ्च यथेति भगवान् परमात्मनिरोमजिरिति
तदनुगात्मने विधायः सुखितः अत एवातन्द्रिता अनलसाः
सावधानाश्च सन्तः ॥ ३० ॥

केचन पुनश्चादिधारणवैलक्षण्येन तवाकाररूपकिति
सर्वाविर्भावात्पदता दर्शनेन स्वयं भगवत्स्वमेव दर्शितं
प्रायात् जरासन्धस्य दिव्यरथमारुह्य ततः प्रधानं चक्रे तथा
न समापर्वणि- “जरासन्धरथं कृष्णो योजयित्वा पन्थाकिनम् ।
आरोप्य घ्रातरीं चैव” इत्यादिकिञ्च —

“न रासज्जनि दुष्टेषु शस्त्रेणापि न क्षीयते ।

दिव्यो रथवरो गजान् हृदयते नैव मानुषे ॥

समाप्त्याय रथं दिव्यं पञ्चमसमनिस्वनम् ।

निर्गतेः पुनस्तन्वाघ्रं पाण्डवाभ्यां सहाप्युतः” ॥ इति

नारदगथादिननुपलक्षण्येन पूजितः सन् ॥ ३१ ॥

शङ्खान् पूर्वं धर्मेणि स्थापितं स्वरथे स्थितान् दुर्हृदां दुर्यो-
धनादीनाम् ॥ ३२ ॥

भीमजीवगोस्वामिकृतवर्णयतेरिणी ।

त इति कृष्णान् तेषामोचिवास्तमेव श्रीकृष्णमेव जग-
त्पतेः कृष्णस्य कृतानि चेष्टितानि न ध्यायन्तः जग्मुः ययुः ॥ २९ ॥

जगद्गतिः नृपाः महापुरुषस्य श्रीकृष्णस्य चेष्टितं प्रकृति-
भ्याऽमात्यादभ्यो जगद्गुरुः पुनः भगवानन्वशासदनुशिचि-
नवात्मना निरवशाः ययुः ॥ ३० ॥

जरासन्धमिति । भीमसेनेन प्रयोज्यकर्त्ता घ्रातयित्वा सह-
देवेन जरासन्धसुतेन पूजितः पाण्डवाः भीमार्जुनाभ्यां च
संयुतः प्रायात् ययौ ॥ ३१ ॥

तत इति । ते कृष्णभीमार्जुनाः आखण्डवप्रस्थम् इन्द्रप्रस्थं गत्वा
शङ्खान् ध्यनयामासुः तत्र हेतुः जितोरि- शत्रुर्यस्ते दुर्हृदाम-

मित्राणामसुखं दुःखमावहन्तीति तथा सुहृदो मित्राणि ध्य-
न्तश्च ॥ ३२ ॥

भीमद्विजयध्वजनीर्थकृतपदरसावली ।

कृतानि कार्याणि ॥ २९ ॥

प्रकृतिभ्यः विश्वस्तभृत्यभ्यः ॥ ३०—३१ ॥

खाण्डवप्रस्थमिन्द्रप्रस्थं दुर्हृदां शत्रूणाम् ॥ ३२ ॥

भीमद्वलजाचार्यकृतसुबोधिनी ।

एवं भगवत्पुरस्कृतानां स्वदेशगमनमाह-त एवमिति ।
लोके ये मोक्षयन्ते तेभ्यः प्रत्युत किञ्चिद्गृहीत्या अगृहीत्या
वा शृङ्खलादिभ्यः केवलं पृथक् क्रियन्ते नस्तेषां सर्वसुख-
साधनैः संयुज्यन्ते एते त्वेवं मोक्षिताः तत्रापि कृष्णान्
किञ्चिद्विलम्बे प्रमथनायाय छिन्ना भवेयुरिति यतः कृष्णेन
सदानन्देन मोक्षः मोक्षकधर्मानुप्रवेशादेवमित्यर्थः । महात्मा
परं स्वोपकारव्यतिरेकेणैव परं मुञ्चति यद्यन्तु सुमहत्मेति
स्वतः सर्वदानेदयुक्तः अतस्त्वमेव ध्यायन्तो ययुः भगवत्कृतानि
च सम्माननादीनि एतच्च कारणं तेषां युक्तमेव भगवान्
भर्तेति आश्चर्यकत्वात् कल्पनेनापि कृतनिष्किया इति आप्य-
ब्राह्म-जगत्पतेरिति ॥ २९ ॥

स्वगृहं गताः आश्रयाभिनिविष्टेभ्यः स्वगृहस्थेभ्यो जगु-
रित्याह जगद्गुरुः प्रकृतिभ्यस्त इति । एवमेव हि महापुरुष-
चेष्टितं भवतीति महापुरुषस्य भगवत्तथेष्टितं ततो निराभिमान-
सर्वेव पालने कृतवन्त इत्याह—यथान्वशासविति ॥ ३० ॥

एवं तेषां जीवन्मुक्तावस्थां निरूप्य जरासन्धवधस्य
मुक्त्युपयोगितामुक्त्वा भाक्तिधर्मोपयोगित्वं वक्तुमिन्द्रप्रस्थं
प्रत्यागमनमुच्यते जरासन्धं घातयित्वादिपक्षभिः । भीमसे-
नेनकरणेन जरासन्धहनेन प्रथमहादेवयोः तद्व्याभवे हेतुः
केशव इति कश्च ईशश्च तयोर्मोक्षदातृत्वादुपजीव्य इति ततः
अनुनाभ्यां पाण्डवाभ्यां संयुतः सन् पितृवधमस्मृत्वापि सह-
देवेन पूजितः प्रायात् एवं च परित्यज्य प्रकटैर्न निर्गत
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

एवं समागत्य दुरादेव स्वागमनं स्थापितवन्त इत्याह—
गत्वा ते खाण्डवप्रस्थमिति । इन्द्रप्रस्थमिकटे खाण्डवदाहान
न्तरे तत्र नगरं निर्मितमस्ति भगवता कौतुकातिशयमुक्तं
तत्र गत्वा इन्द्रप्रस्थस्थापनार्थं शङ्खान् दध्मुः पाञ्चजन्यं हवीं-
केश इति श्लोकोक्ताद् यतो जितारवः उन्साहेन वाहितवन्तः
तस्य वाहनस्य स्वसुहृदां हर्षजननप्रयोजनं दुर्हृदां दुःखजन-
नञ्च प्रायेण रात्रौ समागतताः ॥ ३२ ॥

उदासीनाश्च देहादावात्मारामा धृतव्रताः ।

मर्यादेभ्य मनः सम्पङ्गमावन्ते ब्रह्म यास्यथ ॥ २३ ॥

श्रीशुक उवाच ।

इत्यादिभ्य नृपान् कृष्णो भगवान् भुवनेश्वरः ।

तेषां न्ययुङ्क्त पुरुषान् स्त्रियो मज्जनकर्मणि ॥ २४ ॥

सपत्नीं कारयामास सद्देवेन भारत ।

नरदेवोचिनेवैवैर्भूषणैः स्नावलेपनैः ॥ २५ ॥

श्रीमद्विश्वनाथकवार्तिकतत्त्वसारार्थदर्शिनः ।

हे भूपा इति तत्रः समादिशेति वाक्येनैव भद्रकृत्तनस्तत्त्व-
प्रख्यापकेन सर्वा भूरपि मङ्गलिकीति सुभावितरणेन पर्याप्तमिति
भावः । बालमिति प्रतिज्ञायां दममहं प्रतिज्ञाने इत्यर्थः । यथा
अक्षीमितमाकाङ्क्षितं तथा तेनैव प्रकारेण भक्तिः सुदृढा जायते
अनन्तरं उपायादेशः युष्माकृतं कृतं नृपाय नानाम् उपायानुष्ठान
ततो दृढा स्मृतिस्तयाच सुदृढेति प्रेमभक्तिरधुनेव क्षणमात्रेणैव
पायोपयतः साक्षात्कृत्युक्ता जायते क्रमेणानुभवतेति भावः । अथ
प्रभृतिः नित्यनवार्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ २६ ॥

भोकरेण कसंख्येति नष्टावसिति आदिष्टया । यतः भिर्यां संयन्ता
यदैश्वर्यं तेन यां मदस्तेन चाभादम् उद्वेगनम उद्वेगनम
मित्यर्थः । परित्यागम् ॥ २७ ॥

स्नानात् स्वेपदान् ॥ २८ ॥

किन्तु मदाहया लोककृतिरेवातुसरणीशयक — भवन्ते
इति ॥ २९ ॥

प्रजापन्तनं पुत्रादिमन्ततां । मवाभवौ भूत्यभूतौ । प्राप्तेन
प्राप्तौ चेति प्राप्तम् एकशेषः ॥ २२-२३ ॥

श्रीमच्छुकदेवकृतमिदं प्रदीपः ।

शुद्धया युद्धया ॥ ३० ॥

हे भूपा ! यथा भवद्विरागं विनं समीहितं तथा वादं
निश्चितं तौ युष्माकम् आत्मनि सर्वोभयमर्थं सुदृढा सुदृढा
भक्तिः स्मृतिर्जायते जायताम् ॥ २८ ॥

हे भूपा ! परणास्तयोः स्मृतिर्यथा न विरमेति न भवद्विरागं
सितं सङ्कल्पितं दिष्टया शोभनमेवत्यर्थः । निजरात्र्यैश्वर्यापेक्षया
न श्रेयो विन्मते इत्यादि कृतं यथा भावने इति कृतः
भक्तिर्गो यूयं त्रिभिर्भार्याभ्यां यो मदस्तेनोभाहमद्वयं
खेच्छः त्वारं नृणामुन्मादकं पश्ये पश्यामि ॥ २९ ॥

नरदेवाद-देहय इति । तत्र मह्यः परशुरामण हतः नहुष
मुनिभिः देवलोकात्प्राप्तः तेनो ब्राह्मणेनतः रावणो रावणेन
हतः नरको मया हतः अपरे देवदेवत्यनरेश्वराश्च इन्द्रहिरण्यकशिपु-
पाण्डकादयः तत्र स्नानादिभ्यो बलिना प्रेषितो हिरण्यकशिपु
पाण्डका नृसिर्हार्दभिर्हताः ॥ ३० ॥

रक्षय रक्षत ॥ २१ ॥

भयाभवौ पुत्रपित्रादीनामुत्पत्तिविनाशौ ॥ २२ ॥

भाषाटीका ।

श्रीशुक उवाच ।

हे तान ! यन्मन से झूटे हुए राजा लोगों से स्तुति का
प्राप्त तथा आभयण के योग्य करुणावान् भगवान् मेधुरवाणी
करके उन राजानोंके प्रति बोले ॥ २३ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

हे भूपशो ! आप लोगोंन जैसी प्रार्थना की तैसी ही तपन
अङ्गीकार किया अब से लेकर सर्वोत्तम्यमी सर्व नियन्ता
मेरे विषय में आप लोगोंकी दृढ भक्ति होजावो ॥ २८ ॥

हे भूपशो ! आप लोग मत्प्रवाणीहो इस लिये अपने
इस प्रकार का विश्रय किया सो मङ्गल भया और धन पर
के ऐश्वर्य्य मेदसी बुद्धिका मङ्गल के कल्याणका प्रति
करके मे देखता हूँ ॥ २९ ॥

परशुराम तपन से झूठे राजा नरकासुर भयानक राजा
देव राजा लोग श्री के मदसे राजा ने हरा
होगया ॥ ३० ॥

हे राजाशो ! उत्पत्तिमान् इस देहादिको नाशवान् जान
कर स्नानधान होकर यद्यो से मेरा पूजन करने हुए आप
लोग यहाँ से प्रजापन्तन रक्षा करो ॥ २२ ॥

सम्मानना विस्तार करने सुख व लान आशय अब
हे प्राप्त प्राप्त का सेवन करतू मेरे विषय में निज जरा
कर विश्वरोग ॥ २३ ॥

श्रीपरश्वामिकृतः पार्श्व विष्णुः ।

मो ब्रह्म यास्यथ ॥ २३ ॥

स्त्रियो तेषां मज्जनकर्मणि ॥ २४-२५ ॥

भोजयित्वा वराहोत्तः शुभं विप्रसन्नं विप्रसन्नम् ॥
 भोजेन विप्रसन्नं शुभं विप्रसन्नं विप्रसन्नम् ॥ २५ ॥
 ते पूजिता मुकुटपद्म राजानो मृगयन्तः ॥
 विरेजुर्मोचिताः केशात् प्रावृद्धन्ते यथा मुकुटम् ॥ २६ ॥
 रथान् सवस्थान् सवस्थान् सवस्थान् सवस्थान् ॥
 प्रीणन्त्यं सुनृतेवाक्यैः सवस्थान् सवस्थान् ॥ २७ ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीपरस्वामिकृतभावाद्यंदीपिका ॥

सुखात्ताह संस्यगकृताह भीमस्य सुखात्त वरेजाजेन
मोजवित्वा पुनर्जयं लपयौ सहदेवेन कारवामास ॥ २६ ॥
महाम्यन्त्रादयौ वयः ॥ २७ ॥
भीमस्य मन्त्रवित्वा ॥ २८—२९ ॥

श्रीमच्छ्रीवगोस्वामिभूतवैष्णवतोषिणी ।

ननु, यदि सुहायासक्त्या श्रीमदेन पुनस्तवज्ञाकिरादितः
इत्त इति यस्यामः नेत्याह—यदास्तीना इति । आत्मा
यदायमो मत्कीडायमं वेत्ति तथाभूताः अहमनो मम आराम-
त्वा वा सन्तः तथा भूतं ददं दहति इत ममइत्युच्चादि-
भूमो वेत्तथाभूताश्च सन्तो यदि मम आदेश्य शम्भु-
मदी सप्तमीप्यादि यथा स्वाप्या मल परमज्ञाने मां
वाच्यम् ॥ २३ ॥

कृष्णः परमानन्दमनोवि तस्य भगवान् महादिगुलमाहा-
मयकारमेभ्यर्थादियुकोपि भुवनैभ्यर्थात्लाविष्कारकः सन्
इति पयोःकरीत्वा नृपानादिष्व पुत्रवान् साक्षादभ्यजावौ
स्त्वित्सात्साधनादौ ज्ञेयाः ॥ २४ ॥

सपर्यामिति युग्मकम् । वस्त्रादिभिः सपर्यां कारयामास हे
भास्तेति श्रीभगवतो दीनवात्सल्येन निजाधारण्यया बहुवचो-
दयत्, किं कृत्या कारयामास ? तदाह—भोजयित्वेति । कथंभूता-
नित्यं क्रमेणाह सुखातानित्यादि ॥ २५-२६ ॥

सकृदेव सर्वदुःखतो मुक्तिप्रदेन भगवता सह देवादि-
 द्याया पूजिताः सम्मानिताः सन्तः प्राप्नुयन् एव
 तत्पुण्यक्षितोऽयं सर्वभूषणाः सन्तो विश्वेभ्यः
 कर्मण देवैः ॥ २७ ॥

भारोण्य बलादिः कस्याश्चादेवाहितोऽयं सन्तरेति भविष्यो
प्रदीपाः बह्वं च मन्त्रदीप एव मन्त्रियतमेव श्रीगुरुदेवस्य
यज्ञमहात्म्यो भवन्निवागम्यः शोभनीय इत्यादिप्रियवाक्यै-
रित्यर्थः । कस्यदेवान् भक्तिं पुनर्जीवयित्वावापयत भवति
मास जीमगावाद् ॥ २५ ॥

श्रीमदीरायवाचार्चकृतमणिपूतचन्द्रिका ।

वेदाद्यावित्यादिशब्देन सर्वं यथाविधानं लक्ष्यम् । उदाहरणं भद्र-
ममलारहितः । आत्मारामः । यथातथावत्प्रमाणानुसारं ।

॥ अथ यथाशक्तं यथाशक्तं यथाशक्तं यथाशक्तं यथाशक्तं यथाशक्तं यथाशक्तं यथाशक्तं यथाशक्तं यथाशक्तं ॥ १३ ॥

हस्तोत्पत्तिविवरणानुसारं तेषां वृत्तान्तानां निमित्तं प्रत्यक्षं सिद्धं अस्ति ।

सर्वसामिति । हे भारत । सहदेवेन । साधने । साधने । साधने । साधने ।
 कथा । कथा । कथा । कथा । कथा । कथा । कथा । कथा । कथा । कथा ।
 मास १२५ ॥

योऽप्येति । वराहेन वेष्टायेन युक्तिर्यथा ।
 निष्ठायां दृष्टीया इतः पुनस्तान्मन्त्रान्
 वारंवारं वेष्टयन् । २६ ।

त इति । ते राजानः सर्वदेवैः पूजिताः कथिते देवानामपि
विदेहः यथा प्राचक्षते सद्यः महात्मः प्राचक्षते ॥ २५ ॥

रथानिति । सन्तः समीचीनाः मन्त्रा येनास्तावद्व्यापारिताः सन्ति
 तेषां चैव सन्तैर्मन्त्रैर्वाच्यैः समीचीनैर्बुद्धिर्वाचा वाचद्विराजन्त्ययो-
 पयस्य प्रज्ञापयामास ॥ २८ ॥

भीमद्विजय चक्रवर्ती धर्मरत्नपदराजावली ।

आत्मारामत्वं विदुषोति—मयीति ॥ २३—२४ ॥

योगिः सकृद्वन्दनादिसङ्गणैर्यमैर्वा ॥ २८ ॥

महाः शादित्यादयः ॥ २० ॥

प्रोक्तं श्रीं जनहितम् ॥ २५ ॥

श्रीमद्गुणभाष्यरससुखीचिह्नः ।

एवं कृते यज्ञविष्णुति कर्त्तुं तत्साधनमकरोति निर्दिष्टानि
उदाहरिता इति । केनचिन्ननकन्यादिषु देवदत्तमौलिषु च कर्त्तुं
धीनाः भवन्तु ना भवन्ति कति रागद्वेषपरिहायाः न कर्त्तुं
वर्तिष्यन्त्यामाते एव प्रबोध्यः किन्वात्मरक्षणमपि परेभ्यः
विरुद्धं कृतवन्मनुताः एवं साधनैर्बोधावमानि सम्पन्ना भवन्
आनेष्ट्य जनेषु कर्त्तव्यमर्थे यज्ञकर्मं यादृशं भवितुम् सति
देवमाधारी भवन्ति देवदत्तं निर्देष्टुं यथा देवमाधारी
प्रतीक्षा कर्त्तव्या भवितुमर्हति यथा कर्त्तव्यं कार्यसाधनं
सत्यं मर्यादितं भवितुमर्हति भगवन्माधारी इति
एवेति कर्त्तुं तत्सुविधाया ॥ २४ ॥

१००० विरचितानामिह प्रथमवि विरचितानामिह
 १००० विरचितानामिह प्रथमवि विरचितानामिह
 १००० विरचितानामिह प्रथमवि विरचितानामिह
 १००० विरचितानामिह प्रथमवि विरचितानामिह

RAMAKRISHNA BINDING WORKS
144, North Pondy Road
(Balaram) Madras-700 077